UNIWERSYTET RZESZOWSKI
KOLEGIUM NAUK HUMANISTYCZNYCH
INSTYTUT ARCHEOLOGII

Marcin Burghardt

STRATYFIKACJA SPOŁECZNA LUDNOŚCI LEŚNOSTEPOWEGO PODNIEPRZA OKRESU SCYTYJSKIEGO

Praca doktorska

napisana pod kierunkiem

prof. dr hab. Sylwestra Czopka

Promotor pomocniczy

dr hab. Katarzyna Trybała-Zawiślak

Rzeszów 2020

Spis treści

1. Zagadnienia wstępne 4

1.1. Cel i układ pracy 4

1.2. Zakres przestrzenno-chronologiczny pracy 7

1.3. Stan bazy źródłowej i krytyka źródeł 11

1.4. Stan badań 31

1.5. Sytuacja etniczno-kulturowa w strefie leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego. Zarys problematyki 51

2. Obrządek pogrzebowy ludności leśnostepowej strefy Podnieprza 70

2.1. Sposób potraktowania zmarłych 70

2.2. Wyposażenie grobowe 83

2.2.1. Ogólna charakterystyka wyposażenia grobowego 83

2.2.2. Standard wyposażenia grobowego 121

2.3. Konstrukcje grobowe 145

2.4. Konstrukcje nadgrobowe i lokalizacja pochówku 165

2.5. Pozostałe elementy rytuału pogrzebowego 179

2.5.1. Towarzyszące pochówki końskie 179

2.5.2. Uczta żałobna (stypa) i inne zabiegi o charakterze rytualno-symbolicznym 181

2.6. „Norma" i „standard" obrzędowości pogrzebowej ludności leśnostepowej strefy Podnieprza okresu scytyjskiego 190

3. Analiza obrządku pogrzebowego ludności leśnostepowej strefy Podnieprza pod względem wieku i płci zmarłych 243

3.1. Struktura wieku i płci w świetle analiz antropologicznych 243

3.2. Groby jednostkowe 249

3.2.1. Płeć i wiek osób pochowanych w grobach jednostkowych 249

3.2.2. Wiek a obrządek pogrzebowy 254

3.2.3. Wiek a wyposażenie grobowe 257

3.2.4. Wiek a konstrukcje grobowe 275

3.2.5. Wiek a konstrukcje nadgrobowe 284

3.2.6. Wiek a pozostałe elementy rytuału pogrzebowego 290

3.2.7. Płeć a obrządek pogrzebowy 292

3.2.8. Płeć a wyposażenie grobowe 296

3.2.9. Płeć a konstrukcje grobowe 324
3.2.10. Płeć a konstrukcje nadgrobowe 331
3.2.11. Płeć a pozostałe elementy rytuału pogrzebowego 335
3.3. Groby podwójne i zbiorowe 339
3.3.1. Płeć i wiek osób pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych 339
3.3.2. Obrządek pogrzebowy 345
3.3.3. Wyposażenie grobowe 351
3.3.4. Konstrukcje grobowe 367
3.3.5. Konstrukcje nadgrobowe 375
3.3.6. Pozostałe elementy rytuału pogrzebowego 382
3.3.7. Pochówki podwójne i zbiorowe – możliwości społecznej interpretacji 387
3.4. Status społeczny jednostki w zależności od wieku i płci 413

4. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego 493
4.1. Kryteria i metodologia wydzielania rang społecznych w badaniach nad strukturą socjalną ludności Północnego Nadczarnomorza okresu scytyjskiego. Zarys stanu badań 493
4.1.1. Najważniejsze kryteria oceny pozycji społecznej zmarłego 494
4.1.2. Metodologia klasyfikacji społecznych 504
4.1.3. Klasyfikacja społeczna zespołów grobowych z leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego 509
4.2. Organizacja i struktura społeczna ludności Północnego Nadczarnomorza okresu scytyjskiego 580
4.2.1. Ogólne zróżnicowanie społeczne ludności Północnego Nadczarnomorza okresu scytyjskiego – stan badań 580
4.2.2. Najważniejsze warstwy i grupy społeczne oraz kryteria ich wydzielania 589
4.3. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego – interpretacja uzyskanych wyników analiz 624

5. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologiczno-przestrzennym 702
5.1. Uwagi ogólne 702
5.2. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza w okresie wczesnoscytyjskim 704
5.3. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza w okresie środkowoscytyjskim 722

5.4. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza w okresie późnoscytyjskim 761
5.5. Dynamika zmian w stratyfikacji społecznej ludności leśnostepowego Podnieprza w świetle procesów etniczno-kulturowych zachodzących na terenach Północnego Nadczarnomorza w okresie scytyjskim 799

6. Podsumowanie – stratyfikacja i organizacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego 827
6.1. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego – podsumowanie 827
6.2. Organizacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego 833
6.3. Uwagi końcowe 843

Wykaz cytowanej literatury 846

Aneksy 895
Aneks nr 1. Wykaz skrótów stosowanych w tabelach 895
Aneks nr 2. Klasyfikacja grobów ludności lewobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2. poł. VI-IV/III w. p.n.e.) 896

Katalog 919

Tablice 1025

1. Zagadnienia wstępne

1.1. Cel i układ pracy

Celem niniejszego opracowania jest dokonanie wszechstronnej analizy zróżnicowania społecznego grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza w oparciu o pozostawione przez nie źródła funeralne. W opinii wielu badaczy, zwłaszcza tych związanych z nurtem archeologii procesualnej, obrządek pogrzebowy jest bowiem traktowany jako jedno z najważniejszych źródeł dla kreowania obrazu szeroko rozumianej struktury społecznej populacji pradziejowych (przegląd najważniejszych teorii i literatury – np. J. Brown 1995; H. Härke 1997; 2000; K. Lewartowski 2001; A. Ciesielska 2002; D. Błaszczyk 2013). Analogiczne przekonanie żywią również archeolodzy i historycy związani z ośrodkami wschodnioeuropejskimi oraz azjatyckimi zajmującymi się przede wszystkim ugrupowaniami koczowniczymi (np. S. A. Vasûtin et al. 2005, tam dalszy przegląd literatury). Wreszcie, dla przynajmniej części populacji stanowiących przedmiot badań podejmowanych w niniejszym studium (Scytowie), teza o istnieniu zależności między rangą zmarłego a stosowanymi wobec niego rytuałami pogrzebowymi znajduje oparcie w źródłach pisanych (Hdt. IV 71-73, s. 251-252).

Choć problematyka stanowiąca przedmiot prezentowanych w niniejszej dysertacji dociekań była już częściowo poruszana w literaturze przedmiotu (por. niżej), to jednak stan badań nad nią należy uznać za niezadowalający. Wśród odczuwalnych niedoskonałości, widocznych w podejmowanych do tej pory studiach w tym zakresie, wskazać należy przede wszystkim na ich „wycinkowość". Analizy takie przeprowadzane zostały bowiem tylko dla niektórych z tych wspólnot i często obejmowały one materiały pochodzące jedynie z określonego stadium okresu scytyjskiego[1]. Wśród innych słabości tych dociekań wskazać należy również na wynikające z założeń filozofii marksistowskiej skupianie uwagi badaczy przede wszystkim na kwestiach związanych z nierównomiernym dostępem jednostki do dóbr konsumpcyjnych oraz posiadanego przez nią majątku (stratyfikacja wertykalna), zapominając przy tym, iż poza nimi, jednym z najważniejszych elementów określających miejsce człowieka w społeczeństwie, jest również jego płeć i wiek (stratyfikacja horyzontalna; por. Burmeister 2000, s. 95). Także z punktu widzenia metodologicznego prace te zawierają szereg niedoskonałości, takich jak chociażby nieprzejrzysta procedura poznawcza, którą

[1] Badaniami takimi nieobjęte zostały np. stanowiące bardzo liczną grupę źródła z drugiej połowy VI – przełomu VI i III w. p.n.e. pochodzące z terenów prawobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza.

posługiwał się dany badacz. Nie bez znaczenia dla konieczności podjęcia na nowo studiów w tym zakresie jest również fakt, iż ze względu na brak jednolitej metodologii przyjmowanej przez autorów poszczególnych opracowań, w wielu przypadkach niemożliwe jest zestawianie ze sobą obrazu struktury społecznej otrzymanego dla różnych współczesnych sobie grup ludzkich. Wreszcie, trzeba odnotować, iż od momentu powstania wielu z tych prac (studia z lat 80-tych ubiegłego wieku), nastąpił znaczny przyrost bazy źródłowej pozwalający na nowo spojrzeć na wiele pomijanych do tej pory kwestii. Wskazać trzeba tu m.in. na zwiększenie się ilości oznaczeń antropologicznych płci i wieku, co pozwala przyjrzeć się nieomawianemu do tej pory (czy też tylko częściowo poruszanemu) problemowi roli tych czynników w kształtowaniu obrazu struktury społecznej grup ludności z badanego obszaru.

Mając na uwadze powyższe zastrzeżenia nie powinien budzić zdziwienia fakt, iż wśród bardziej szczegółowych zagadnień poruszanych w niniejszej dysertacji znalazły się takie pozycje jak: 1) określenie miejsca jednostki w społeczeństwie ze względu na jej wiek i płeć (stratyfikacja horyzontalna); 2) zbadanie stopnia hierarchizacji analizowanych grup ludzkich i wydzielenie (w miarę możliwości) w ich obrębie różnych grup (warstw) socjalnych zajmujących określoną pozycję w hierarchii, z uwzględnieniem zachodzących między nimi relacji; 3) prześledzenie dynamiki zmian w stratyfikacji badanych społeczności w czasie i przestrzeni.

Na marginesie powyższych uwag trzeba zaznaczyć, iż prezentowana praca jest efektem studiów podjętych przez Autora w ramach projektu grantowego pt. „Stratyfikacja społeczna ludności Lasostepu Nadczarnomorskiego okresu scytyjskiego" finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2013/09/N/HS3/02839. Efektem realizacji tego projektu, poza prezentowaną dysertacją, jest również powstanie serii artykułów poświęconych strukturze socjalnej populacji zamieszkujących określone regiony badanej strefy w różnych etapach okresu scytyjskiego (M. Burghardt 2017a – populacje z całego obszaru leśnostepowgo Podnieprza z okresu wczesnoscytyjskiego; M. Burghardt 2017b – grupy ludności z prawobrzeżnego leśnostepowgo Podnieprza z okresu Scytii klasycznej, tj. 2. połowy VI – IV/III w. p.n.e.). Wartością nadrzędną tych prac, poza ogólną charakterystyką stratyfikacji społecznej opisywanych w nich wspólnot, jest przede wszystkim wypracowanie własnego systemu klasyfikacji grobów, pozwalającego na ich uporządkowanie w taki sposób, aby odzwierciedlały one pozycję zmarłego w ramach społeczno-majątkowej i fachowej stratyfikacji, i ogólnie w całym systemie społecznym badanych populacji. Stworzona procedura badawcza, wykorzystująca narzędzia z zakresu statystyki (wielowymiarowa analiza

danych), opiera się zarówno na podstawowych tezach archeologii społecznej (zwłaszcza tej związanej z archeologią procesualną), jak również analizie źródeł pisanych (opis pochówku scytyjskiego władcy zawarty na kartach *Dziejów* Herodota). Stworzony na potrzeby opisywanego projektu badawczego system klasyfikacji grobów przetestowano na kilku zbiorach pochówków (M. Burghardt 2016a; 2017a; 2017b), osiągając za każdym razem zbliżone wyniki, co może świadczyć o jego poprawności. Wśród innych kwestii, które zostały poruszone w wyżej wzmiankowanych artykułach znajduje się także kwestia umieszczania w grobach tzw. „wyznaczników płci", a więc tych elementów wyposażenia, o obecności których w grobie decydowała płeć zmarłego (M. Burghardt 2016b). Wnioski poczynione na łamach tej publikacji pozwoliły na znaczne poszczerzenie bazy źródłowej do analiz prezentowanych w niniejszym studium (por. niżej).

Przyjęcie wyżej wyszczególnionych celów badawczych ma istotny wpływ na układ prezentowanego studium. Każde z tych zagadnień stanowi bowiem przedmiot szczegółowych rozważań, które zostały zawarte w odrębnych rozdziałach. Ustalenia te poprzedzone są ogólną charakterystyką stosunków panujących na terenie strefy leśnostepowej w okresie scytyjskim (podrozdział 1.5) oraz analizą rytuałów funeralnych stosowanych przez grupy ludności zamieszkujące te tereny (rozdział 2). Główny nacisk podjętych na tym etapie rozważań położony został przede wszystkim na zbadanie podobieństw i różnic w zwyczajach stosowanych przez społeczności związane z określoną grupą terytorialną i chronologiczną, a w dalszej kolejności na wychwycenie tych z nich, które można uznać za stanowiące odzwierciedlenie reguł umożliwiających zmarłemu przejście w zaświaty. Szczególnie ważne jest nie tylko określenie standardu pogrzebowego („normy") i tych zwyczajów, które można uznać za ich modyfikację, ale również zbadanie zachodzących między nimi zależności. Rozdział 3 poświęcony jest stratyfikacji horyzontalnej (ze względu na płeć i wiek). W tym celu przeanalizowano, w ramach odrębnych podrozdziałów, zespoły o jednostkowym charakterze oraz groby wieloosbowe. Te pierwsze ważne są dla określenia miejsca jednostki w analizowanych społecznościach. Drugie dostarczają natomiast danych istotnych dla określenia relacji między zmarłymi związanymi z różnymi klasami płci i wieku. Istotą rozdziału 4 jest dokonanie próby rekonstrukcji struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza. Badanie to ma charakter dwuetapowy. Celem pierwszego z nich jest zbadanie stopnia ich złożoności oraz wydzielenie wśród nich różnych grup (warstw), które można traktować jako miejca pochówku osób zajmujących określone miejsce w hierarchii. Przedmiotem drugiego etapu jest natomiast interpretacja uzyskanych wyników. Uwagi na temat dynamiki zmian w

stratyfikacji badanych społeczności w czasie i przestrzeni zawarto w rozdziale 5. Istotą tej części pracy jest nie tylko zbadanie różnic w strukturze społecznej poszczególnych grup chronologicznych i terytorialnych, ale również próba identyfikacji czynników mających wpływ na otrzymane wyniki badań.

1.2. Zakres przestrzenno-chronologiczny pracy

Chronologiczne ramy niniejszej dysertacji wyznacza czas nazywany okresem scytyjskim przypadający według tradycyjnego podejścia na czas między VII a IV w. p.n.e., z możliwością rozszerzenia go na koniec VIII oraz początki III w. p.n.e. (por. A. Û. Alekseev 2003, s. 15-28, tabl. 1). Na potrzeby pracy przyjęto rozszerzone datowanie. Takie ramy chronologiczne wyznaczają bowiem dwa kompleksy grobowe, dla których dysponowano radiowęglowymi oznaczeniami wieku. Pierwszy z nich, najstarszy, pochodzący z kurhanu nr 15 z okolic miejscowości Steblów[2], datowany w oparciu o analogie w ramach końca VIII w. p.n.e. (S. A. Skoryj 2003, s. 40-41), posiada dwie daty radiowęglowe wskazujące na lata 2490±50 i 2660±50 BP, co na poziomie kalibracji 1σ wyznacza ramy czasowe między VIII a VI w. (lata 766-518) BC oraz IX a VIII w. (lata 982-794) BC (A. Yu. Alekseev et al. 2001, s. 1087, 1091). Drugim, najmłodszym z kolei, kompleksem wyznaczającym górną pozycję chronologiczną prezentowanego studium jest Wielki Kurhan Ryżanowski. Datowanie w oparciu o analizę źródeł archeologicznych pozwala na jego umieszczenie w ramach lat 80-70-tych III w. p.n.e. (S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 134-135). Wśród znacznej serii radiowęglowych oznaczeń wieku dla tego kompleksu (J. Chochorowski et al. 1998; 1999; J. Chochorowski 2000; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 136-143, tabl. 1-3, ryc. 204-215) wskazać należy na daty uzyskane dla pochówku „wodza" z centralnego grobowca, pozwalające na osadzenie momentu jego złożenia *około 260 cal. BC* (S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 141-142).

[2] Pojawiające się w niniejszej dysertacji nazwy geograficzne (nazwy rzek, miejscowości ukraińskich, etc.) oraz autorów publikacji ukraińsko- i rosyjskojęzycznych mają podwójną formę zapisu. W przypadku gdy znajdują się one bezpośrednio w tekście podawane są ich polskie odpowiedniki (nazwy współczesne – zapis wg *Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata*, Warszawa 2013; nazwy historyczne – wg *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/) lub mają one postać spolszczoną (transkrypcja wg zasad umieszczonych w: *Słownik języka polskiego*: https://sjp.pwn.pl/zasady/Transliteracja-i-transkrypcja-slowianskich-alfabetow-cyrylickich;629693.html).
Odnośniki do literatury oraz poszczególnych stanowisk/zespołów grobowych a także nazwy znajdujące się we wszelakich tabelach, na rycinach etc. zapisywane są w formie transliteracji (wg powyższych zasad). Nazwy stanowisk umieszczane w katalogu mają podwójny zapis (por. rozdział 7). Spis literatury również podany jest w formie transliteracji.

Ze względu na znaczny czas trwania okresu scytyjskiego a także dynamikę zachodzących w jego trakcie procesów, kolejne analizy dokonywane były w ramach jego mniejszych przedziałów. Te ostatnie zgodnie z tradycyjnym podejściem rozpatrywano w ramach trzech etapów: wczesnoscytyjskiego (archaicznego), środkowoscytyjskiego oraz późnoscytyjskiego. Datowanie każdego z nich przyjęto zgodnie z propozycjami wypracowanymi dla ugrupowań z terenów prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza (np. G. T. Kovpanenko et al. 1989, s. 5; S. A. Skoryj 2003, s. 34-44), dokonując przy tym ich niewielkiej modyfikacji tak, aby uwzględnić wyżej przytoczone dane. I tak, pierwszy z nich odnoszony jest do końca VIII-VII i pierwszej połowy VI w. p.n.e. Drugi datowany jest w ramach drugiej połowy VI i V w. p.n.e. poza ostatnimi dziesięcioleciami tego stulecia. Trzeci przypada z kolei na okres między końcem V a przełomem IV i III oraz pierwszą połowę III w. p.n.e.

Zakres przestrzenny niniejszego opracowania obejmuje tereny zajęte przez ugrupowania wchodzące w skład leśnostepowego wariantu kultury scytyjskiej znajdujące się na obszarach środkowego Podnieprza (por. *Stepi* …, s. 67-71, 74-79, mapy nr 5 i 8; V. Û. Murzìn 1991, ryc. 7; S. A. Skorij 1991, s. 83). Tym samym przyjęte na potrzeby niniejszego opracowania ramy (ryc. 1.1-1.2) są do pewnego stopnia sztucznie wyznaczone i nie odzwierciedlają w pełni regionalnych podziałów geograficznych. Z tej przyczyny trudno jest w sposób uporządkowany zdefiniować granice badanego obszaru. Najlepiej uchwytne są one na odcinkach „równoleżnikowych", gdzie pokrywają się z przebiegiem granic dwóch najważniejszych formacji roślinnych wyróżnianych dla tej części Europy. Północną (północno-zachodnią) z nich wyznacza zasięg występowania lasów liściastych zrzucających liście na zimę, południową natomiast północne obrzeża strefy stepowej (por. np. U. Bohn et al. 2004, mapy 9 i 16; M. Makohonienko 2009, s. 22, ryc. 2; 4; 2011, s. 24, ryc. 2, 4). Trudniejsze do zdefiniowania są natomiast granice „południkowe". Ich przebieg wyznaczyć można bowiem wyłącznie w przybliżeniu, w oparciu o przebieg sieci rzecznej. W przypadku zachodniej granicy biegnie ona wzdłuż górnego odcinka rzeki Teterew (na południe od Żytomierza) poprzez zakole Rosi na wysokości Białej Cerkwi, strefę źródliska Tykicza Gniłego, międzyrzecze dolnych odcinków rzek Tykicz Górny i Jartan' aż po ujście Siniuchy do Bohu na wysokości Perwomajska. Północno-wschodnia i wschodnia granica biegną z kolei od górnej Trubieży poprzez pętlę rzeki Udaj w jej środkowym biegu, przecinając następnie górną Sułę powyżej miasta Romny, środkowy Pseł i środkową Worsklę aż po rzekę Charków i górny odcinek Dońca do jego przecięcia z granicą stepu na północ od miasta Bałakleja.

Omawiany w niniejszej pracy obszar jest dość mocno zróżnicowany pod względem ukształtowania terenu, warunków naturalnych, sieci rzecznej oraz uwarunkowań roślinno-klimatycznych. Generalnie w jego obrębie wydzielić można trzy główne części. Pierwsza z nich, zachodnia, związana jest z Wyżyną Naddnieprzańską i posiada pagórkowatą powierzchnię, która jest rozczłonkowania głębokimi dolinami prawobrzeżnych dopływów środkowego Dniepru (Roś i Taśmin) i Siniuchy (Tykicz Gniły i Górny, Wielka Wyś). Drugą środkową, część wyznaczają płaskie, mniej lub bardziej faliste obszary Niziny Naddnieprzańskiej. Obejmuje ona tereny znajdujące się w szerokiej dolinie środkowego Dniepru i położone na wschód od niej obszary z systemem rozległych tarasów znajdujące się w środkowych odcinkach lewobrzeżnych dopływów Dniepru: Suły, Psła i Worskli. Trzecia, wschodnia obejmuje natomiast niewielki południowo-zachodni kraniec Wyżyny Środkoworosyjskiej. Podobnie jak w przypadku części zachodniej (Wyżyna Naddnieprzańska), cechuje się ona znacznym stopniem rozczłonkowania dolinami rzek, spośród których w zasięgu niniejszej pracy znajduje się jedynie Doniec (O. M. Marinič 1989, s. 346, mapy na s. 288-289, 297; 1990, s. 271; 1993, s. 79-80, 177-178, mapy na s. 320-321). Pod względem uwarunkowań roślinno-klimatycznych wszystkie te obszary znajdują się w obrębie jednej strefy środowiskowej nazywanej lasostepem, a będącej formą przejściową między stepem na południu a lasami liściastymi na północy. Formacja ta wykształciła się w warunkach klimatycznych pośrednich między strefą stepową i leśną z optymalną dostępnością wilgoci na żyznym podłożu związanym przede wszystkim z czarnoziemami i szarą ziemią leśną. Niewątpliwie jej najbardziej charakterystycznym wyróżnikiem jest pokrywająca ją roślinność. Wyżej wymienione czynniki spowodowały bowiem, że na terenach tych doszło do wykształcenia się makromozaiki lasów, wśród których dominują lasy kserotermiczne dębowo-sosnowe, grabowo-dębowe i grabowo-bukowo-dębowe oraz roślinności stepowej. Ta ostatnia ze względu na znakomite warunki do rozwoju (stymuluje ją przede wszystkim większa wilgotność niż w strefie stepowej) posiada charakter łąkowy oraz ostnicowy i oznacza się bardzo dużą bioróżnorodnością. Obie wymienione formacje roślinne wykazują silne związki z ukształtowaniem terenu. Na obszarach wysoczyznowych, zwłaszcza na wysokich brzegach rzek, dominują bowiem lasy liściaste i mieszane. Na działach wodnych oraz na terenach nizinnych najczęściej występuje z kolei roślinność stepowa. Na terenach nizinnych i zalewowych (głównie na brzegach rzek i starorzeczy) spotykane są również gęste zarośla olchy, wierzby iwy i topoli a także słone łąki (por. W. Szymański 1973, s. 25; U. Bohn et al. 2004, karte 9 i 16; B. Sudnik-Wójcikowska, I. I. Moysiyenko 2012, s. 48-49, ryc. 2.1, 2.5).

Kilka słów wyjaśnienia należy poświęcić również bardziej szczegółowym kwestiom terminologicznym. Jak wskazano na to, podstawą źródłową niniejszego opracowania są zespoły grobowe łączone z grupami leśnostepowego wariantu kultury scytyjskiej z obszaru środkowego Podnieprza. Do ugrupowań tych zaliczono: grupę prawobrzeżną (środkowodnieprzańską) z międzyrzecza rzek Irpień na północy a Taśminu na południu[3] (z którą niekiedy łączy się zespoły z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu), a także grupy worsklańską, doniecką (w ujęciu badaczy ukraińsko- i rosyjskojęzycznych północnodoniecką)[4] i posulską (basen rzek Suła i Pseł) z Lewobrzeża (*Stepi* …, s. 67-71, 74-79, mapy nr 5 i 8; V. Û. Murzìn 1991, ryc. 7; S. A. Skorij 1991, s. 83). Równocześnie należy zaznaczyć, że w wyniku skoncentrowania się w niniejszym opracowaniu tylko na obszarach znajdujących się w strefie leśnostepowego Podnieprza pominięte zostały w niej pozostałe ugrupowania, które można wiązać z leśnostepowym wariantem kultury scytyjskiej, tj. grupami zachodniopodolską nad środkowym Dniestrem, nadbużską znad górnego Bohu oraz sejmską nad górnym Sejmem i środkowodońską[5]. Jeżeli chodzi o terminologię stosowaną przy charakterystyce poszczególnych grup terytorialnych, to zrezygnowano w niej ze stosowania nazewnictwa funkcjonującego w literaturze przedmiotu. Zamiast niego używane są określenia geograficzne odnoszące się najczęściej do obszarów dorzeczy rzek (są to rzeki Roś, Taśmin, Suła i Pseł, Worskla oraz Doniec) lub stref geograficzno-krajobrazowych (Lewobrzeżny Przydnieprowski Tarasowy Lasostep), w obrębie których koncentrują się zgrupowania stanowisk łączonych z poszczególnymi grupami regionalnymi. Jedynie w przypadku stanowisk z północnej części analizowanego obszaru grupujących się między Żytomierzem na zachodzie i Kijowem na wschodzie (por. np. G. T. Kovpaneko et al. 1989, ryc. 1) użyto nazwy geograficzno-historycznej jaką jest Kijowszczyzna[6]. Ponadto należy zaznaczyć, że przyjęte nazewnictwo w części przypadków ma dość umowny charakter. Poza wzmiankowaną „Kijowszczyzną" wskazać należy tu na zgrupowanie stanowisk łączonych z dorzeczem Taśminu. Obejmuje ono bowiem nie tylko tereny związane z tą rzeką i jej dopływami ale również obszary położone bardziej na zachód w dorzeczu Siniuchy. Tym samym w zasięg tego ugrupowania włączone zostały wszystkie

[3] Część badaczy w obrębie tej grupy wymienia mniejsze jednostki takie jak grupy kijowską, poroską oraz taśmińską (G. T. Kovpanenko et al. 1989, ryc. 1, tabele 1-3).

[4] Niekiedy obie te grupy łączone są w jedną tzw. grupę worsklańsko-doniecką (J. Chochorowski 1999, s. 335).

[5] Wykaz ugrupowań, które można łączyć z leśnostepowym wariantem kultury scytyjskiej uzupełnia niedawno odkryta koncentracja stanowisk z obszaru Polski południowo-wschodniej określana mianem „aglomeracji chotynieckiej". Podobnie jak grupa sejmska znana jest ona wyłącznie ze znalezisk o charakterze osadowym (S. Czopek 2019; K. Trybała-Zawiślak 2019, s. 264-290).

[6] Niekiedy określenie to, w celu uniknięcia powtórzeń, zastępowane jest terminem „grupa kijowska".

stanowiska funeralne zlokalizowane w południowej części leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza. Wyjaśnienia wymaga również stosowanie w niniejszej dysertacji terminu „Północne Nadczarnomorze". Nazwa ta jest pojęciem historiograficznym używanym dla określenia wszystkich terenów zajętych przez ugrupowania scytyjskie z terenów Europy Wschodniej (jej południowej części), zarówno tych związanych ze strefą stepową jak i pochodzących z obszarów leśnostepowych (por. np. J. Kubczak 1966, s. 99, przypis 43; 1973, s. 7).

1.3. Stan bazy źródłowej i krytyka źródeł

Dokonując charakterystyki bazy źródłowej, stanowiącej podstawę dla rozważań przeprowadzonych w prezentowanej dysertacji, w pierwszej kolejności należy wyjaśnić niektóre stosowane w niej terminy. Objaśnienia wymaga przede wszystkim użycie określeń „konstrukcja grobowa" i „konstrukcja nadgrobowa". Pierwsze z nich użyte zostało dla zdefiniowania budowli wziemnej (różnej formy jamy, jamy z niszami i katakumby) lub naziemnej (drewniane grobowce zakładane na dawnej powierzchni podkurhanowej), bezpośrednio przeznaczonej na umieszczenie w nim pochówku czyli szczątków zmarłego, wraz z towarzyszącym mu (lub nie) wyposażeniem. Drugie z wyżej wymienionych pojęć, „konstrukcja nadgrobowa", używane jest natomiast dla nazwania obiektów wznoszonych nad właściwymi konstrukcjami grobowymi[7]. Dla określenia obiektu tworzonego przez konstrukcje grobową i wzniesioną nad nią budowlą grobową używano z kolei terminu „kompleks grobowy". Pewnego wyjaśnienia wymaga również wykorzystanie takich pojęć jak „grób", „pochówek" oraz „zespoły grobowe". Choć określenia te nie są do końca sobie adekwatne (grób to miejsce przeznaczone na złożenie w nim pochówku, czyli szczątków zmarłego) to jednak dla uniknięcia powtórzeń, w niniejszej dysertacji niekiedy są one używane wymiennie.

Podstawową bazę źródłową dla poniższych rozważań tworzą cmentarzyska oraz pojedyncze kompleksy grobowe z pochówkami, dla których dysponowano zestawem informacji pozwalających na dokonanie ich jak najpełniejszej charakterystyki (ryc. 1.2). Ich wykaz obejmuje dane na temat ilości osób złożonych w grobie i ich płci (i w mniejszym stopniu wieku), sposobu potraktowania ciała zmarłego (włącznie z jego lokalizacją w obrębie konstrukcji grobowej), charakteru ilościowego i jakościowego towarzyszącego mu wyposażenia oraz rodzaju i wielkości konstrukcji grobowej, w której znajdował się pochówek a także formy oraz gabarytów nakrywającej ją budowli nadgrobowej (w przypadku gdy takie

[7] W przypadku społeczności stanowiących przedmiot prezentowanych poniżej badań pod terminem tym kryją się nasypy ziemne (kurhany).

były). Ze względu na temat podejmowanych w niniejszej pracy rozważań, jakim jest rekonstrukcja struktury społecznej badanych populacji, największy nacisk przy doborze źródeł położono na możliwość określenia płci zmarłych. Najbardziej wartościowe pod tym względem są zespoły, dla których dysponowano oznaczeniami antropologicznymi płci i wieku. Niestety, dla analizowanych społeczności ilość takich danych nie jest zbyt duża[8]. Również stopień wiarygodności tych oznaczeń, z różnych względów (por. np. J. Piontek 1999, s. 127-128, 192-193), bywa różnoraki. W celu rozszerzenia bazy źródłowej (a tym samym zwiększenia jej reprezentatywności) przy doborze zespołów grobowych do dalszych analiz wykorzystano również metodę oznaczania płci zmarłych polegającą na badaniu składu towarzyszących im przedmiotów inwentarza, ze szczególnym uwzględnieniem tzw. „wyznaczników płci". Posługując się wynikami analizy pochówków o określonej antropologicznie płci zmarłych pochodzących z młodszych stadiów rozwoju kultury scytyjskiej (2. poł. VI – IV/III w. p.n.e.) z całego obszaru lasostepu wschodnioeuropejskiego (M. Burghardt 2016b) przyjęto następujące wyznaczniki płci:

- pochówki męskie – uzbrojenie zaczepne (zwłaszcza broń sieczna i obuchowa) i ochronne, zaciski do rzemieni, krzemienne odłupki oraz uprząż i naczynia brązowe (głównie kotły);
- pochówki kobiece – ozdoby (poza niewielkimi zestawami paciorków i metalowymi bransoletami), a zwłaszcza ich garnitury zawierające złote elementy, przedmioty toaletowe (zwierciadła, kamienne półmiski i płytki oraz bryłki barwników) a także przęśliki i igły.

Należy jeszcze zaznaczyć, że o przypisaniu zmarłego do konkretnej klasy biologicznej decydowała obecność wśród złożonych z nim przedmiotów co najmniej dwóch wyznaczników tej samej płci albo też całkowita nieobecność wśród nich artefaktów typowych dla płci przeciwnej.

Metoda określania płci zmarłych w oparciu o skład towarzyszących im przedmiotów wyposażenia ma również swoje pewne ograniczenia. Wymienić tu należy m.in. obecność pewnego odsetku ubogo wyposażonych grobów, w których zmarłym towarzyszyły wyłącznie niecharakterystyczne artefakty niewykazujące związku z żadną płcią (pojedyncze narzędzia, naczynia lepione ręcznie, pokarm ofiarny) lub takie, które warunkowo można wiązać z grobami męskimi (grociki strzał) lub kobiecymi (pojedyncze ozdoby; por. M. Burghardt 2016b, s. 172; 2017b, s. 144). Na określenia płci w oparciu o analizę składu inwentarzy w

[8] W przypadku co najmniej 920 zmarłych złożonych w grobach stanowiących podstawową bazę źródłową dla niniejszej dysertacji oznaczeniami antropologicznymi płci dysponowano dla co czwartego z nich (24,6%). Co piąty posiadał z kolei określenia antropologiczne płci i wieku.

wielu przypadkach negatywnie rzutuje również wyrabowanie znacznej części grobów[9]. Niejednokrotnie bowiem łupem rabusiów padały mniej lub bardziej „luksusowe" elementy wyposażenia (np. wykonane z drogocennych surowców ozdoby), o których umieszczeniu w grobie, poza chęcią podkreślenia rangi zmarłego, decydowała potrzeba zamanifestowania jego płci. Trzecią trudnością, na jaką można natrafić przy ocenie płci zmarłych w oparciu o skład wyposażenia, jest umieszczanie niektórych kategorii zabytków typowych dla mężczyzn lub kobiet w grobach osób o przeciwnej płci. Sztandarowym przykładem takiej sytuacji może być niewielka seria (w badanej strefie wynosi ona między 16,5 a 18,8% – M. Burghardt 2016b, s. 191) pochówków tzw. „amazonek" (np. E. Fialko 1991; S. V. Mahortyh 2011; A. Zielińska 2012) czyli kobiet wyposażanych w charakterystyczne dla płci męskiej elementy uzbrojenia i/lub rzędu końskiego. Równocześnie, w niektórych grobach z pochówkami męskimi zmarłym towarzyszą elementy inwentarzy typowe dla kobiet, przy czym zawsze jednak występują one w zespołach z militariami.

W oparciu o wyżej wymienione kryteria zebrano bazę źródłową liczącą 649 zespoły grobowe pochodzące ze 142 stanowisk funeralnych (tabela 1.1). Są to zarówno zespoły jednostkowe, jak i wchodzące w skład większych grup i nekropolii kurhanowych. W tym miejscu należy wytłumaczyć stosowany w dalszych częściach pracy zapis poszczególnych zespołów grobowych. Ze względów formalnych został on zaprezentowany w formie skrótowej. Każdy zespół opisany jest za pomocą mieszanych oznaczeń tekstowo-numerycznych, gdzie literami alfabetu określona została nazwa kodowa cmentarzyska/grupy kurhanowej (kolumna nr 2 w tabeli 1.1), z którego pochodzi dany zespół10, po nim po „_" oznaczono (według danych zawartych w kolumnie „podstawowa baza źródłowa") numerację tego zespołu w układzie „nr kurhanu" lub „nr kurhanu"/„nr pochówku". W przypadku bardziej złożonych sytuacji (głównie kompleksy zawierające pochówki główny i towarzyszący) po numerze kurhanu/pochówku umieszczone zostały inne oznaczenia. Ich wykaz przedstawiony został w aneksie nr 1. Tam też zawarte zostały rozszerzenia skrótów stosowanych w tabelach prezentowanych w kolejnych częściach niniejszego studium, włącznie z katalogiem.

[9] A. M. Chazanow i S. V. Czernenko zajmujący się kwestią wyrabowania grobów z okresu scytyjskiego wskazują, iż odsetek niekompletnych zespołów na wskutek działań rabusiów grobowych, na sześciu wybranych przez nich cmentarzyskach ze strefy stepowej i leśnostepowej wynosi od 70% do nawet 100% (A. M. Hazanov, S. V. Černenko 1979, s. 18).

[10] Rzadziej w ten sposób oznaczone zostały pojedyncze kompleksy grobowe. Ich rozwinięcie znajduje się w kolumnie „uwagi" tabeli 1.1.

Tabela 1.1. Wykaz cmentarzysk i grup kurhanowych stanowiących podstawowy materiał dla analiz

nazwa stan./cm.	nazwa kod	ogólnie zbadane zespoły				podstawowa baza źródłowa				rozszerzona baza źródłowa				uwagi
		N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	
1. **Aksûtincì** (Suła)	**Aks**	19	15	3	1	11	k. 2-6/1886, 467-469	k. 1/1886, 1/1883-85/2, 2/1883-85/wpuszcz.		4	k. 466, 470 i 5/1886		k. 5/1905/2	nasypy bez określonej lokalizacji znajdujące się w okolicach wsi Aksûtincì
2. **j.w., Solodka**	**AksSol**	2	2			1	k. 2			1	k. 1			łącznie 57 nasypów
3. **j.w., ur. Stajkin Verh**	**AksSV**	19	14	5		13	k. 4-8, SM*, 10, 12, 14, 17	k. 2, 3/wpuszcz., 20		5	k. 11, 13, 15, 19	k. 4		łącznie ponad 314 nasypów; *Strašnaâ Mogila
4. **Andrušìvka** (Kijowszczyzna)	**Andr**	3	2			2	k. 1, p. 1 i 3							k. 1 wchodził w skład większej nekropolii o nieokreślonej ilości nasypów
5. **Âblubnìvka** (Roś)	**Abl**	6		6		2		k. 1 i 2		2		k. 3 i 4		ponad 100 nasypów, w tym z okresu scytyjskiego
6. **Ârmolincì, ur. Kamašnâ** (Suła)	**Jarmol/ Jar**	5	4	1		4	k. 48, 53 i 54	k. 52		1	k. 46			b.d. na temat ilości nasypów
7. **Âsnozìr'â** (Roś)	**Asn/ Jasno**	4	2		2	3	k. 6/1		k. 1/1 i 2/2	1			k. 2/1	wszystkie wpuszczone w k. z EB
8. **Balyko-Ŝučinka** (Kijowszczyzna)	**BSz**	2	2			2	k. 1-2							2 z 4
9. **Baranìvka** (Pseł)	**Baran**	5	1			1	k. 1							1 z 5
10. **Basìvka** (Suła)	**Bas**	10	5	5		7	2	k. 481-483, 497, 499, А і Б		1		k. 498		łącznie 51 nasypów
11. **Beresnâgi** (Roś)	**Beres**	13	9	2		6	k. 6, 42, 43 i 82	k. 4 i 5		3	k. 7, 44 i 48			gr. I (k. 4-7, 42 i 82 + < 90 innych); IV (k. 43 i 44) i V (k. 48)
12. **Berkozìvka** (Roś)	**Ber**	6	1		2	1			k. 377	1			k. 383	łącznie 11 nasypów, w tym z EB
13. **Bìl's'kì mogil'nik „A"** (Worskla)	**BelA**	1		1		1		k. 1						1 z 3
14. **Bìl's'kì mogil'nik „Б"** (Worskla)	**BelB**	12		1	11	6			k. 1-4, 6-7/1995,	6			k. 13, 15, 17, 20, 24, 28	łącznie 27 nasypów
15. **Bistre** (Doniec)	**Byst**	3			3	1			k. 2	1			k. 1	2 grupy: gr. I (k. 2, łącznie 32), II (k. 1, łącznie 40)
16. **Bobrica** (Roś)	**Bob**	31	6	4	10	12	k. 35, 40, 87/2	k. 33 i 95	k. 31/2, 32, 63, 64, 66/2, 93, 96	7	k. 37/1	k. 61	k. 36, 60, 67 i 78	8 gr.: I (k. 31-34), II (k. 35-40); IV (k. 59-61, 63-65); V (k. 66-67); VI (k. 86-87); VII (k. 90-96); gr. VIII (k. 78, poza nim także 19 innych)
17. **Bogdanìvka, ur. Černij lìs** (Taśmin)	**Bogd**	12			12	6			k 12, 27/2, 29, 29/2, 34/1 i p. 2	4			k. 27/1 i 152, p. 1 i 4	poch. płaskie (p.) i podkurhanowe (k.; łącznie 265 nasypów)

nazwa stan./cm.	nazwa kod	ogólnie zbadane zespoły				podstawowa baza źródłowa				rozszerzona baza źródłowa				uwagi
		N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	
18. **Brovarki** (Pseł)	**Brov**	13	2	5	1	5	k. 4 i 503	k. 502 i 5/1993	k. 504					łącznie < 200 nasypów
19. **Bubnìv'ska Slobìdka** (LPTL)	**BubS**	4			4	3			k. 5, 6 i 7/2	1			k. 10	łącznie 11 nasypów w 2 grupach
20. **Budki** (Suła)	**Budki**	1			1					1			k. 1	b.d. na temat ilości nasypów
21. **Burti** (Taśmin)	**Bur**	4			4	2			k. 2/1 i 5	2			k. 3/1-2	łącznie 5 nasypów
22. **Buševo** (Taśmin)	**Busz**	1			1	1			p. 1					poch. pojedynczy?
23. **Čeremušna** (Doniec)	**Czer**	18	2	1	4	6	k. 4 i 5		k. 10, 13, 14 i 16			k. 15		łącznie ok. 150 nasypów, w tym z EB
24. **Čutìvka** (LPTL)	**Czut**	1		1		1		p. 2						na stanowisku ujawniono obecność także innych poch.
25. **Dergačì** (Doniec)	**Dereg**	4			1	1			k. 1					łącznie ok. 70 nasypów
26. **Dudčincì** (Pseł)	**Dud**	5	2		3	2			p. 1 i 3	1			p. 2	3 płaskie (PSK) i 2 podkurhanowe z RSK; te ostatnie wchodzą w skład większej nekropolii kurhanowej o nieokreślonej ilości nasypów i chronologii
27. **Erčiki** (Kijowszczyzna)	**Ercz**	1	1			1	k. 1							1 z 3 nasypów
28. **Erkìvcì** (LPTL)	**Erk**	2			2	2			k. 1/1-2					1 z 4 nasypów
29. **Gerasimìvka** (Suła)	**Geres**	2	2			2	k. 1 i 2							b.d. na temat ilości nasypów
30. **Gladkìvŝina** (LPTL)	**Glad**	4	3	1		4	k. 3/1, 4 i 449	k. 2						3 z 5 nasypów, w tym z poch. z EB
31. **Glevaha** (Kijowszczyzna)	**Glev**	1	1			1	k. 1							1 z 400
32. **Gorbanì** (LPTL)	**Gorb**	2		2		1		k. 2/5						gr. kurhanowa nr II
33. **Grišincì** (Roś)	**Gri**	22		3	19	11		p. 7 i 16	p. 1, 6, 9, 11-14, 1-2/1965	9			p. 3-5, 8, 10, 15, 17-19	p. płaskie
34. **Griškìvka** (Doniec)	**Grisz**	18			18	14			k. 1/1-2, 2, 3, 22, 25/1-2, 26/1-2, 34, 36/2 i 47/1-2	4			k. 13, 15, 36/1 i 37	łącznie 53 nasypy
35. **Gruškìvka** (Taśmin)	**Grusz**	14	3	5	2	3		k. 382, 383 i 392		3	k. 390 i 391	k. 389		b.d. na temat ilości nasypów
36. **Gulâjgorodok** (Taśmin)	**G-G**	33	11		4	10	k. 33, 38, 40, 42, 319		k. 44, 308/1-2, 330	5	k. 43/2, 314, 327, 334, 338			gr. A (33-48 i 308-311 z < 400 nasypów); Б (319-330 z nieokreślonej liczby); B (k. 334 + 335); G (k. 338 z nieokreślonej liczby)
37. **Hitcì** (Suła)	**Hit**	1	1			1	k. 1							b.d. na temat ilości nasypów
38. **Hodorìv** (Roś)	**Hodor**	1	1			1	k. 423							poj. nasyp kurhanowy

nazwa stan./cm.	nazwa kod	ogólnie zbadane zespoły				podstawowa baza źródłowa				rozszerzona baza źródłowa				uwagi
		N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	
39. **Hodorkìv** (Kijowszczyzna)	**Hodor**	3			3	3			k. 58, 60 i 61					3 z 11
40. **Ìvanìvka** (Roś)	**Ivan**	7	1	2	3	3			k. 3, 4/2 i 5	2	k. 1	k. 4/1		łącznie 9 nasypów
41. **Ivankìv** (LPTL)	**Ivanko**	7			7	4			k. 3/1-2, 6/1 i 7	3			k. 5/1-2 i 6/2	w skład gr. kurhanowej wchodziły także 4 inne nierozkopane nasypy, w tym 1 o wys. 5 m
42. **Ìvankovičì** (Kijowszczyzna)	**Ivan**	1	1			1	k. 1							1 z 8
43. **Josipìvka** (Taśmin)	**Jos**	1			1	1			k. 452					b.d. na temat ilości nasypów
44. **Kapìtanìvka** (Taśmin)	**Kap**	20	2	2	9	7	k. 482		k. 480/1-2, 483-485, 487	3	k. 486	k. 478	k. 481	gr. I (k. 478-482); II (k. 483-487)
45. **Karpusì** (Worskla)	**Karp**	2	2			2	k. 1/7, 3							gr. I z 8 nasypów z EB i z okresu scytyjskiego, w kurhanach z EB poch. scytyjskie
46. **Kirikìvka** (Worskla)	**Kirin**	8	2		4	2	k. 8/8, 13			3			k. 12/1, 13.3 i 4	łącznie 9 nasypów
47. **Konstântinìvka** (Taśmin)	**Konst**	28	9	4	12	12	k. 246	k. 80 i 522	k. 82, 84, 86/1-2, 87, 94, 96 i 98/1-2	4	k. 247, 387 i C15		k. 106	gr. A (k. 80-106; kilka z ponad 300 nasypów); gr. Б (k. 522 + 2 inne); gr. B (k. 246-247 i 387 + inne)
48. **Kotorič** (Doniec)	**Koto**	5		1	4	5		k. z 1984	k. 2-4, 1/2006					5 z 6
49. **Kozarìvka** (Roś)	**Kazar**	5	2	1	2	2	k. 27/1		k. 27/2	2		k. 25	k. 24	k. z gr. I, poza nimi także poch. z okresu przedscyt.
50. **Krâčkìvka** (Suła)	**Krja**	1		1		1		k. 1						b.d. na temat ilości nasypów
51. **Kruglik uroczysko** (Doniec)	**Krugl**	1			1	1			k. 1					poj. nasyp kurhanowy
52. **Kulišìvka** (Suła)	**Kul**	1		1		1		k. 425						b.d. na temat ilości nasypów
53. **Kup'evaha** (Worskla)	**Kupl**	29	14	8	7	23	k. 4/3, 10/2, 11/3, 12/2, 14, 15/1-2, 18	k. 1/1, 17/1, 19/1, 20/4-5, 21/1, 24/1, 25/1	k. 6/1, 7/1, 8/1, 9/1, 13/1, 22/1, 23/1	6	6			łącznie ponad 100 nasypów (zachowanych 76), z których część pochodzi z EB rozłożonych w kilku grupach: gr. I (k.14-25); III (k. 1-12); IV (k. 13)
54. **Kurilìvka** (Roś)	**Kur**	24	8	2	3	7	k. 13, 68/2, 77	k. 70/2	k. 71/1, 75/2, 99/2					gr. II (k. 13, także 4 inne); IV (k. 68); V (k. 70, 71, 75 i 77 i 4 inne); VI (k. 99 i 2 inne)
55. **Ladyžiči** (Kijowszczyzna)	**Lad**	1			1	1			k. 1					1 z 3
56. **Lazìrcì** (Roś)	**Laz**	8	6	1		1	k. 418			3	k. 1, 2, 419	k. 402		8 z 14
57. **Lihačìvka** (Worskla)	**Lich**	14	7	2		6	k. 2, 8, 9 i k. z 1983	k. 7/VitM* i 13 (=Opiszl**)		1	k. 6			nasypy w różnych grupach o nieokreślonej lokalizacji; *Vitova Mogila; **Opišlânka

nazwa stan./cm.	nazwa kod	ogólnie zbadane zespoły				podstawowa baza źródłowa				rozszerzona baza źródłowa				uwagi
		N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	
58. **Lìsovičì** (Roś)	**Lis**	1			1	1			k. 1					poj. nasyp kurhanowy
59. **Lûborcì** (LPTL)	**Lubo**	4			3	2			k. 4/1-2	1			k. 4/3	2 gr. kurhanowe z poj. nasypami z poch. z okresu scytyjskiego
60. **Lûbotin, centr. grupa** (Doniec)	**Lub**	27	25			4	k. 2/1938, 1/1945, 2 i 3/1994			19	k. 2, 4-5/1945, 1-3/1950, 1-10/1962, 4-5/1994			łącznie ponad 500 nasypów, z których zachowało się 30
61. **Lûbotin, Nižnegievskaâ grupa** (Doniec)	**LubNG**	5			5	2			k. 3/1 i 73	3			k. 1, 2 i 3/2	łącznie 83 nasypy
62. **Lûbotin, ur. Solomahovka** (Doniec)	**LubS**	4			4	1			k. 19	3			k. 6, 12 i 18	łącznie 23 nasypy
63. **Lûbotin, gr. Sovnarko-movskaâ** (Doniec)	**LubSov**	2			2	2			k. 1 i 2					łącznie 43 nasypy
64. **Lûbotin, Verhne'ogijo-vs'ka gr.** (Doniec)	**LubVG**	6			3	1			k. 3	2			k. 1 i 2	łącznie 46 nasypów
65. **Luki** (Suła)	**Luki**	1	1			1	k. 1							poj. nasyp kurhanowy
66. **Mačuhi** (Worskla)	**Macz**	50	31	4		26	k. 1, 2/1-2, 3, 6, 8, 11, 15-19, 21, 25, 29, 30, 32, 33/2 i 4, 34, 37, 38/2	k. 9, 10, 13, 39		5	k. 5, 7, 20, 21, 31			włącznie z Tarnìv Âr (TarJ_39); łącznie 160 nasypówhtova
67. **Makiïvka** (Taśmin)	**Make**	21	7	4	7	12	k. 453, 454 i 460	k. 1/1-2, 3 i 491	k. 486, 487, 489, 490/1-2	4	k. 455, 488, 492		1	gr. I (k. 453-455, 486-491 z 20 nasypów); II (460, 490 i 492 z 20 nasypów); IV (k. 1 i 2 z 20 nasypów); V (k. 3)
68. **Mala Ofirna** (Kijowszczyzna)	**MalOf**	1	1			1	k. 1							1 z 4
69. **Mala Rogozânka** (Doniec)	**MalR**	8	1		5	3	k. 3/1		k. 2/1-2	3			k. 1/1-3	2 gr.: I (k. 2/1-2 i 3/1, łącznie 6); III (k. 1/1-3, łącznie 9)
70. **Malij Trostânec'** (Worskla)	**MTro**	3	2	1		3	k. 2/1-2	k. 3						łącznie ponad 70 nasypów
71. **Mar'ânìvka** (Kijowszczyzna)	**Perep**	1	1			1	k. Perep							wokół nasypu wał z mniejszych kopców; *Perepâtiha
72. **Matusìv** (Taśmin)	**Mat**	14	3	4	4	8	RepM*/1-2, ZahM**	k. 232, 235, 236 i 1RM***	k. 242	3			k. 228, 233 i 4	gr. I (k. 232-243 z RepM/1-2 i ZahM + inne nasypy, łącznie 50; gr. II (k. 1RM i 4 + inne nasypy, łącznie 36); *Repâhtova Mogila;

nazwa stan./cm.	nazwa kod	ogólnie zbadane zespoły				podstawowa baza źródłowa				rozszerzona baza źródłowa				uwagi
		N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	
														**Zaharejkova M.; ***Roskopana M.
73. **Medvin** (Roś)	**Medv**	37	22	3	12	21	gr. 1: k. 3, 4, 9, 15, 22 i 23; gr. 2: k. 2-3; gr. 3: k. 1-3	gr. 1: k. 6 i 18	gr. 1: k. 1 i 5/1973, 7, 8, 12 i 13	16	gr. 1: k. Bol,* Sred**, 19, 20; gr. 2: k. 1; k. z 1906	gr. 1: k. 17	gr. 1: k. 2, 10, 14, 15/2, 16 i 21	3 grupy + poj. kurhan o nieznanej lokalizacji; *Bolšoj; **Serednyj
74. **Mel'niki-Holodnij Âr** (Taśmin)	**Mel**	27	1	10	4	5		k. 33/1, 2 gł. i tow., 45	k. 68	9	k. 7	k. 4, 10, 42, 46, 47, 61	k. 19 i 63	w kilku grupach ale położonych przy grodzisku
75. **Mihajlìvka (Prussy)** (Taśmin)	**Mih**	4	1		3	2			k. 9 i 12	1	k. 13			w kilku grupach ale o nieznanej lokalizacji
76. **Mirne** (LPTL)	**Mir**	4			4	3			k. 3, 4 i 7	1			k. 5	4 nasypy z okresu scytyjskiego + poj. poch. wpuszczony w kurhan z EB
77. **Mogiliki uroczysko** (Doniec)	**Mogil**	2			2	2			k. 1 i 2					2 z 6
78. **Netrebka** (Roś)	**Netr**	1			1	1			k. KozM*					poj. nasyp kurhanowy; *Kozackaâ Mogila
79. **Olefìrŝina** (Worskla)	**Olef**	7		4	3	6		k. 2, 11 i 19	k. 13, 15 i 16	1		k. 3		łącznie 31 nasypów
80. **Opìšnâ** (Worskla)	**Opisz**	2		2		2		k. 1/1 i 3						łącznie 8 nasypów
81. **Ostinâžka** (Taśmin)	**Ost**	11	8	1	2	2	k. 471		k. 13	8	k. 4, 6, 7, 9, 11 i 12	k. 9	k. 472	10 z 50
82. **Pastirs'ke** (Taśmin)	**Past**	13		2	11	8		k. 3	k. 4/1-2, 440-443, 445 i 446	5		k. 447/1	k. 1, 2, 10 i 448	na cm. jeszcze co najmniej 7 innych nasypów
83. **Pekarì** (Roś)	**Pek**	2		2		2		k. 411, p. płaski						1 z kilku; tu także cm. płaskie
84. **Peremirki** (Worskla)	**Prim**	1	1			1	k. 1							inaczej = Belskie cm., grupa „Γ"; 1 z 5
85. **Perŝepìno (**Worskla)	**Per**	46	2	31	13	37	k. 5 i 6	k. 1, 10-11, 14, 15/1, 16-18, 20-24, 1-4/2000, 1-2(23) i 3(25)/2001, 1-3/2002, 1/2006	k. 2, 3/2, 4, 7, 12-13, 5/2000, 2(7)/2001, 4/2002, p. 1-2p/2002	8		k. 8/1-2, 9, 15/2, 19, 1/2015	k. 3/1, 5-6/2001	łącznie < 150 nasypów skupionych w ramach 3 mniejszych grup
86. **Petrakìvka** (Taśmin)	**Petra**	1		1		1		k. 1						poj. nasyp kurhanowy
87. **Petrìvka** (Taśmin)	**Petr**	4			4	3			k. 2/1, 4/1-2	1			k. 2/2	4 z 8, 1 z EB
88. **Petrovskoe** (Taśmin)	**Petro**	1			1	1			k. 1					poj. nasyp kurhanowy

nazwa stan./cm.	nazwa kod	ogólnie zbadane zespoły				podstawowa baza źródłowa				rozszerzona baza źródłowa				uwagi
		N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	
89. **Pirogìv** (Kijowszczyzna)	**Pir**	13		13		5		p. 82, 86, 126, 230, 256		8		p. 7, 25, 80, 103, 135, 158, 160, 208		p. płaskie
90. **Pìsočin** (Doniec)	**Pes**	37		1	35	25		k. 5	k. 1, 2, 6, 8/1-2, 9, 10, 12, 14-18, 20-25, 28, 29, 31-34	11			k. 3, 4, 7, 11, 18/2, 19, 26, 27, 30, 35, 36	k. w 2 grupach + poj. znajdujące się w pewnym oddaleniu od innych; łącznie 45 nasypów
91. **Plavinìšì** (Suła)	**Planiv**	4	3	1		3	k. 2 i 4	k. 484		1	k. 485			łącznie 40 nasypów w 2 gr.
92. **Podillâ** (LPTL)	**Pod**	9			9	7			k. 3/2-3, 4/1 i 4, 5/1-2, 7	2			k. 2/1-2	4 kurhany z okresu scytyjskiego + 2 poch. wpuszczone w k. z EB
93. **Pokrovskij** (Worskla)	**Pokr**	4			4	1			k. 9					b.d. na temat ilości nasypów
94. **Poltava** (Worskla)	**Pol**	8	5			4	p. 1-4			1	p. 8			p. płaskie
95. **Popìvka** (Suła)	**Pop**	12	12			10	k. 3-10, 13, 15			1		k. 14		łącznie 42 nasypy
96. **Pridnìprovs'ke** (LPTL)	**RobM**	1	1			1	k. RobM							poj. nasyp kurhanowy; *Roblena Mogila
97. **Protopopìvka** (Doniec)	**Proto**	8		8		6		k. 1/1973, 1-2/1976, 2, 5-6		2		k. 4 i 2/1973		łącznie 8 nasypów
98. **Provale** (Suła)	**Prov**	1	1			1	k. 1							b.d. na temat ilości nasypów
99. **Rìdnij Kraj** (Doniec)	**RodK**	1			1	1			k. 1					poj. nasyp kurhanowy
100. **Rizine** (Taśmin)	**Riz**	1			1	1			k. 1/1					1 z 10
101. **Rižanìvka** (Taśmin)	**Ryz**	11	3		8	8	k. 5		k. 3, 4/centr. ks i sł, b ks i sł, 12, 14	1			k. 16	z 26 nasypów; k. 4 – w centralnym (centr.) grobowcu poch. „księcia" (ks) i „sługi" (sł; w jamie wejściowej), w bocznym (b) poch. „księżniczki" (ks) i „służki" (sł; w dromosie)
102. **Sanžari** (Doniec)	**San**	2			2	2			k. 1-2					gr. II, łącznie 10 nasypów
103. **Sen'kìvka** (LPTL)	**Senk**	14			14	1			k. 1	10			k. 1a, 1, 2a, 4, 7, 8, 11-14	17 nasypów zgrupowanych w ramach 4 grup
104. **Sinâvka** (Roś)	**Sin**	1	1			1	k. 100							b.d. na temat ilości nasypów
105. **Skorobìr** (Worskla)	**Skor**	66	30	19	14	31	Mar: k. 1/2003, 1/2004/1-2, 1/2005; Osn: k. 1; Skor: k. 6 i 10/1906, 2-3 i 8/1965, 22-23/1975, 2/2013, k. z	Osn: k. 4 i 1/2015 Skor: k. 7/1965, 1/2013,p.gł. i p.tow.	Marcz: k. 1/19995; Osn: k. 5, 7 i 9; Skor: k. 9/1965, 11, 15, 17-19/1975, 7/1979	27	Osn: k. 2-3; Skor: k. 1-4 i 7-9/1906, 1/1965, 10/1972, 21 i 25/1975, k. z 2016, Wielki Skor.	Skor: k. 5/1906, 1 i 4/1965, 2/1975, 1-2/2017	Osn: k. 6; Skor: k. 3-4 i 10/1975	w tym grupy kurhanowe Marčenki (Mar/Marcz) i Osnâgi (Osn); łącznie z nekropolii tych pochodzić ma ponad 1000 nasypów

nazwa stan./cm.	nazwa kod	ogólnie zbadane zespoły				podstawowa baza źródłowa				rozszerzona baza źródłowa				uwagi
		N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	
							2014, p. gł. i tow.							
106. **Smìla** (Taśmin)	**Sme**	15			15	14			k. 19, 20/1-3, 21/1, 22/1-3, 23, 26/1-4, 28					7 kurhanów z 25
107. **Stare** (LPTL)	**Star**	15			15	11			k. 1/1, p. gł. i tow., 2, 3/1-2, 6, p. gł. i tow., 8, 15-17	4			k. 1/2, 7, 12 i 14	11 kurhanów z 17
108. **Starosìllâ** (Taśmin)	**Staro**	6			5	3			k. 254, 261-262	2			k. 252, 255	gr. II, 5 z ok. 300
109. **Steblìv** (Roś)	**Steb**	12	1	5	6	10	k. 15	k. 1, 3, 7/1, 12	k. 2, 4, 6, 13-14	2		k. 7/2, 11		gr. I (k. 11 i 12); II (1-7); III (13-15); także gr. IV ze starszymi nasypami)
110. **Starij Merčik** (Doniec)	**StMer**	19			19	14			gr. II: k. 1/2007; gr. III: k. 2-4, 6-8, 9/1-2, 10-12; gr. IV: k. 4	5			gr. III: k. 5; gr. IV: k. 2, 3/1-2, 5	łącznie ok. 60 nasypów tworzących 3 grupy: II (StMer2), III (StMer3) i IV (StMer4)
111. **Stepok** (Roś)	**VakM**	3		3		2		p. tow. 1 i 2		1		p. gł.		łącznie 20 nasypów
112. **Studenec** (Roś)	**Stud**	1	1			1	k. 58							b.d. na temat ilości nasypów
113. **Surmačivka, ur. Kruglâk** (Suła)	**SurmKr**	1	1			1	k. 1							poj. nasyp kurhanowy
114. **Tekline** (Taśmin)	**Tek**	4	2		2	2	k. 346		k. 366	2	k. 365		k. 367	k. 346 w innej gr. niż k. 366 i 367 (?)
115. **Tetûšine** (Doniec)	**Tetju**	1		1		1		k. 1						poj. nasyp kurhanowy
116. **Tripìllâ** (Kijowszczyzna)	**Trip**	3	3			2	k. 1-2			1	k. 3			łącznie 3 nasypy
117. **Trostânec'** (Roś)	**Trost**	2		1	1	1		k. 88		1		k. 89		łącznie 2 nasypy
118. **Tulincì** (Roś)	**Tul**	1			1	1			k. 62/2					poj. nasyp kurhanowy
119. **Turìâ** (Taśmin)	**Tur**	28	11	7	3	13	k. 486, 497, 506, 509	k. 459, 460, 466, 467, 511 i 512	k. 458, 463, 464	8	k. 461, 465, 490, 491, 496, 507	k. 469		gr. I (k. 458-469 z 25 nasypów); III (k. 486-497); IV (506-512, ten ostatni w pewnym oddaleniu)
120. **Vasilìvka** (Worskla)	**Vasil**	7		7		4		k. 1-2, 4, 6		3		k. 3, 5, 8		z cm. pochodzi również 1 nasyp z EB
121. **Velika Âblunìvka** (Taśmin)	**Vjab**	42	34	2	3	6	k. 134/2, 173, 174, 211	k. 188	k. 143/2	22	k. 108, 110, 114, 118, 124, 126, 134/3, 135-136, 139, 144, 146/2,			gr. A (107-163 z 200 nasypów); B (164-175, 179-184 z ok. 120); D (188 +29 innych); F (211-215 z 25 nasypów); G (226 i 227 z 5 nasypów)

nazwa stan./cm.	nazwa kod	ogólnie zbadane zespoły				podstawowa baza źródłowa				rozszerzona baza źródłowa				uwagi
		N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	N	RSK	SSK	PSK	
											155, 159, 161, 164, 179, 184, 213-215, 226, 227			
122. **Velika Gomìl'ša** (Doniec)	**BolG**	11		1	10	5		k. 5	k. 2, 3, 8 i 11	6			k. 1, 4, 6, 7 i 9	łącznie ponad 720 nasypów
123. **Veremìvka** (LPTL)	**Vere**	2	2			1	k. 3			1	k. 1			2 z 4
124. **Vesele** (Doniec)	**Vesel**	4			3	3			k. 4-6					łącznie 7 nasypów, w tym z EB
125. **Višnopìl'** (Taśmin)	**Visz**	5			5	5			k. 1, 2/1-3, 3					niewielka gr. kurhanowa z 4 nasypów, z których 1 jest z EB
126. **Vološino** (LPTL)	**Volo**	4	1		3	3	gr. 2: k. 1		gr. 3: k. 1/2003,p.2, 5/2003,.12	1			gr. 4: k. 4	trzy gr.: II (Volo-2 – p. wpuszczony w kurhan z EB), III (Vol3) i IV (Vol4 – dodatkowa baza)
127. **Vovkìvci** (Suła)	**Volk**	23	17	4	2	15	k. 1, 2, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 3/Lin*, 495, (Szum**)	k. 494, 2/1897, 4/4/Lin*	k. 1/1897	4	k. 476-477	k. 4/3/Lin*	k. Mazaraki	łącznie 1043 nasypy; * zespoły z wykopalisk I.A. Linničenko; **k. Šumejko
128. **Zelena Dìbrova** (Taśmin)	**ZelD**	1			1	1			k. 448					łącznie ok. 100 nasypów
129. **Žabotin** (Taśmin)	**Zab**	7	5	1		2	k. 524 i FL_CzM/2*			4	k. 1, 2 i 3	k. 523		w tym k. Fl_CzM/2 (gr. III); k. 523 i 524 – gr. I; k. 1-3 (gr. II); *Flârkovka, k. „Červona Mogila"
130. **Žuravka** (Taśmin)	**Zur**	43	7	16	12	24	k. 406 i 407, 432/1, 447 i 448	k. 396-398, 400-404, 409, 412-413, 419, 423 i 425	k. 414, 415, 428, 429 i 432/2	8		k. 399, 408 i 418	k. 410, 416, 422, 426 i 449	gr. I (k. 396-404 z 11 nasypów); II (k. 406-413 z nieokreślonej liczby); III, dalsze cm. (k. 414-417 z 10 nasypów); III bliższe cm. (k. 418-429 z nieokreślonej ilości); IV (k. 432); VII (k. 447-449)

W tabeli nr 1.2 przedstawiony został rozkład chronologiczno-terytorialny pochówków stanowiących podstawę prezentowanego opracowania. Na wykresie znajdującym się na rycinie nr 1.3 zaprezentowano z kolei relacje pomiędzy lokalizacją badanych zespołów w określonej części leśnostepowego Podnieprza a ich chronologią. Analiza zawartych na nim informacji wskazuje na istnienie pomiędzy tymi zmiennymi pewnych zależności. W przypadku takich regionów lasostepu jak dorzecza Suły i Psła, a w mniejszym stopniu także Kijowszczyzny zwraca uwagę dominacja zespołów (odpowiednio 70 i 55%), które można łączyć z najwcześniejszym, archaicznym etapem rozwoju kultury scytyjskiej przy stosunkowo niewielkiej ilości pochówków z okresu późnoscytyjskiego (5-20%). Pochówki o wczesnoscytyjskiej metryce stanowią również najliczniejszą (40% zespołów) grupę w przypadku zespołów znad Worskli. Dla tej części leśnostepowgo Lewobrzeża charakterystyczny jest stosunkowo wysoki udział zespołów odnoszonych do etapu środkowoscytyjskiego. Pochówki o takim datowaniu stanowią nieco ponad 1/3 wszystkich grobów z tej strefy poddanych analizom. Uwagę zwracają również współczesne im zespoły znad Taśminu. Pochówki te są bowiem liczniejsze niż groby z okresu wczesnoscytyjskiego, co odbiega od sytuacji zaobserwowanej dla całego zbioru pochówków oraz większości grup regionalnych. Obie omawiane grupy chronologiczne najrzadziej reprezentowane są natomiast przez zespoły znad Dońca oraz z obszaru Leśnostepowego Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Lasostepu. Łącznie stanowią one między 13% a 24% pochówków z tych regionów. Rozkład datowania grobów z dorzecza Rosi zbliżony jest z kolei do tego odnotowanego dla całego poddanego analizom zbioru grobów.

Zespoły tworzące bazę źródłową różnią się między sobą również swoim charakterem. Poza najliczniejszymi podkurhanowymi pochówkami o głównym charakterze (533 przypadki) w zbiorze uwzględniono również 27 grobów płaskich, 23 pochówki boczne (pomocnicze) umieszczone w osobnych budowlach grobowych ale w obrębie tej samej konstrukcji nadgrobowej co pochówek główny, 55 pochówków wpuszczonych w nasypy kurhanowe o różnej chronologii a także 11 pochówków o tzw. towarzyszącym charakterze[11]. W grobach

[11] Pochówki tego typu, w przeciwieństwie do wszystkich wyżej wymienionych, nie były umieszczane w specjalnie stworzonej do tego celu budowli grobowej. Składano je natomiast w obrębie tych konstrukcji, ale poza komorą grobową z głównym pochówkiem. Wśród lokalizacji tego typu wymienić należy umieszczanie zmarłego w jamie wejściowej lub korytarzyku (dromosie) prowadzącym do komory grobowej, w niszach wgrzebanych w ścianach jamy grobowej i oddzielonych od niej drewnianymi ściankami lub pod drewnianą podłogą grobowca z głównym pochówkiem.

Tabela 1.2. Charakterystyka bazy źródłowej – rozkład chronologiczno-terytorialny grobów uwzględnionych w analizach

	Prawobrzeże				Lewobrzeże					RAZEM
etap rozwoju kultury scytyjskiej	Kijowszczy-zna	Ros'	Tjasmin	RAZEM	LPTL	Suła i Psel	Worskla	Doniec	RAZEM	
RSK	11	28	32	71	6	56	62	7	130	201
SSK	5	20	40	65	3	20	54	10	87	152
PSK	4	41	89	134	35	4	39	83	162	296
RAZEM	20	89	161	270	44	80	155	100	379	649

tych pogrzebano łącznie co najmniej 919 osób. W zdecydowanej większości z nich są to pochówki z określoną w różny sposób płcią zmarłych. Jedynie w 13 przypadkach (około 2% wszystkich grobów) nie dysponowano jakimikolwiek przesłankami do tego. Biorąc pod uwagę fakt, iż zespoły te mieściły pochówki dzieci i nastolatków, a więc najmniej liczną w materiale źródłowym kategorię wiekową, dla której określenie płci z różnych względów napotyka na największe trudności (por. np. K. Skóra 2015, s. 8), zostały one potraktowane na równi z grobami posiadającymi oznaczenia płci. Płeć określono łącznie dla 775 zmarłych (84,3%) (tabela 1.3). Z tej liczby oznaczenia antropologiczne posiadło między 26,4% (pochówki męskie) a 31% (pochówki kobiece) z nich. W oparciu o dane na temat ilości zmarłych złożonych w grobie oraz ich płci wyróżnić można pojedyncze pochówki męskie i kobiece oraz groby podwójne i zbiorowe.

Dokonując dalszej charakterystyki bazy źródłowej należy ponownie podkreślić, że wyżej przyjęte założenia odnośnie kryteriów doboru źródeł spowodowały uwzględnienie w poniższych badaniach tylko części grobów pochodzących z rozpatrywanego obszaru. W świetle tej obserwacji kluczowym staje się pytanie o stopień reprezentatywności zebranego materiału i wyciągniętych na jego podstawie wniosków na temat struktury społecznej badanych populacji. W tym celu zdecydowano się na prześledzenie zebranej bazy źródłowej na szerszym tle porównawczym obejmującym przede wszystkim zespoły grobowe pochodzące z cmentarzysk stanowiących podstawową bazę źródłową dla poniższych rozważań. Zespoły te rozpatrywano zarówno na tle wszystkich rozkopanych grobów pochodzących z tych nekropolii, jak również w nieco węższym zakresie obejmującym wyłącznie pochówki o określonej chronologii (tabela 1.4). Analogiczne badanie przeprowadzono również dla zbioru obejmującego wszystkie zbadane groby pochodzące z określonej strefy lasostepu (tabela 1.5). Należy jednak zaznaczyć, że uzyskane wyliczenia mają mocno orientacyjny charakter i nie dają tak miarodajnych wyników, jak te uzyskane w trakcie analizy zespołów pochodzących wyłącznie z nekropolii (i pojedynczych kompleksów

Tabela 1.3. Charakterystyka bazy źródłowej – ilość zespołów grobowych i pochodzących z nich zmarłych z określeniami płci i wieku w ujęciu regionalnym i chronologicznym

region	gr. chron.	ilość zespołów	ilość zmarłych	ilość zmarłych z											
				określoną płcią						określonym wiekiem				określonymi płcią i wiekiem (antr.)	
				antr.		inw.		razem				?			
				M	K	M	K	M	K	M	K	*	**	M	K
całość	RSK	201	316	25	25	115	104	140	129	26	21	6	9	25	21
	SSK	152	213	38	29	82	33	120	62	38	24	11	9	36	24
	PSK	296	390	57	54	139	75	195	129	44	42	15	20	43	39
	RAZEM	649	919	120	108	335	212	455	320	108	87	32	38	104	84
Kijowszczyzna	RSK	11	32	1	1	7	7	8	8	1	1	1	-	1	1
	SSK	5	5	-	4	-	1	-	5	-	2	-	-	-	2
	PSK	4	4	-	-	4	-	4	-	-	-	-	-	-	-
	RAZEM	20	41	1	5	11	8	12	13	1	3	1	0	1	3
Ros’	RSK	28	68	15	10	13	15	28	25	15	7	1	1	15	7
	SSK	20	21	5	1	7	5	12	6	5	1	-	3	5	1
	PSK	41	56	6	7	18	12	24	29	6	8	3	1	6	7
	RAZEM	89	145	26	18	38	32	64	50	26	16	4	5	26	15
Tjasmin	RSK	32	51	-	-	27	18	27	18	-	-	3	1	-	-
	SSK	40	57	2	6	25	12	27	18	2	5	2	5	2	5
	PSK	89	110	8	9	45	31	53	40	8	6	5	4	7	4
	RAZEM	161	218	10	15	97	61	107	76	10	11	10	10	9	9
Prawobrzeże - całość	RSK	71	151	16	11	47	40	63	51	16	8	5	2	16	8
	SSK	65	83	7	11	32	18	38	29	7	8	2	8	7	8
	PSK	134	170	14	16	67	43	81	59	14	14	8	5	13	11
	RAZEM	270	404	37	38	146	101	183	139	37	30	15	15	36	27
Suła	RSK	52	62	-	-	43	19	43	19	-	-	-	-	-	-
	SSK	18	24	-	-	15	9	15	9	-	-	-	-	-	-
	PSK	2	2	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-
	RAZEM	72	88	-	-	60	28	60	28	-	-	-	-	-	-
Psel	RSK	3	4	1	-	1	2	2	2	1	-	-	-	1	-
	SSK	2	2	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	3	3	1	1	1	-	2	1	1	1	-	-	1	1
	RAZEM	8	9	2	1	4	2	6	3	2	1	-	-	2	1
LPTL	RSK	6	12	2	3	2	1	4	4	2	2	-	3	2	2
	SSK	3	3	3	-	-	-	3	-	3		-	-	3	-
	PSK	35	47	11	11	9	4	20	15	6	9	5	3	6	9
	RAZEM	44	62	16	14	11	5	27	19	11	11	5	6	11	11
Worskla	RSK	62	79	6	11	20	36	26	47	7	11	1	4	6	11
	SSK	54	89	28	18	23	6	51	24	28	16	9	1	26	16
	PSK	39	55	13	11	15	11	28	22	12	10	1	4	12	10
	RAZEM	155	223	47	40	58	53	105	93	47	37	11	9	44	37
Doniec	RSK	7	8	-		2	6	2	6	-	-	-	-	-	-
	SSK	10	12	-	-	10	-	10	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	83	113	18	15	44	17	62	32	11	8	1	8	11	8
	RAZEM	100	133	18	15	56	23	74	38	11	8	1	8	11	8
Lewobrzeże – całość	RSK	130	165	9	14	68	64	77	78	10	13	1	7	9	13
	SSK	87	130	31	18	50	15	81	33	31	16	9	1	29	16
	PSK	162	220	43	38	71	32	114	70	30	28	7	15	30	28
	RAZEM	379	515	83	70	189	111	272	181	71	57	17	23	68	57

Zmarli o nieokreślonej płci: * – dokładne określenia wieku; ** – ogólne określenia wieku ale tylko w przypadku osób niedorosłych (dzieci i nastolatkowie).

Tabela 1.4. Reprezentatywność podstawowej bazy źródłowej na tle wszystkich zbadanych zespołów grobowych pochodzących z cmentarzysk stanowiących podstawowy materiał dla analiz

Region		Kijowszczy-zna	Ros'	Tjasmin	PLP – całość	LPTL	Suła i Psel	Worskla	Doniec	LLP – całość	Razem
całość											
całkowita ilość zespołów*		30	189	371	590	73	125	257	186	641	1231
całkowita ilość zespołów z określoną chronologią**		29	160	301	490	72	116	232	163	583	1073
zespoły poddane analizom	N	20	89	161	270	44	80	155	100	379	649
	%*	66,7	47,1	43,4	45,8	60,3	64,0	60,3	53,8	59,1	52,7
	%**	69,0	55,6	53,5	55,1	61,1	69,0	66,8	61,3	65,0	60,5
RSK											
całkowita ilość zespołów z określoną chronologią		12	61	107	180	7	83	96	28	214	394
zespoły poddane analizom	N	11	28	32	71	6	55	62	7	130	201
	%	91,7	45,9	29,9	39,4	85,7	66,3	64,6	25,0	60,7	51,0
SSK											
całkowita ilość zespołów z określoną chronologią		13	35	59	107	4	26	80	13	123	230
zespoły poddane analizom	N	5	20	40	65	3	20	59	10	92	157
	%	38,5	57,1	67,8	60,7	75,0	76,9	73,8	76,9	74,8	68,3
PSK											
całkowita ilość zespołów z określoną chronologią		4	64	135	203	60	7	56	122	245	448
zespoły poddane analizom	N	4	41	89	134	35	5	34	83	157	291
	%	100,0	64,1	65,9	66,0	58,3	71,4	60,7	68,0	64,1	65,0

grobowych), które dostarczyły źródeł do prezentowanej dysertacji[12]. Abstrahując od stopnia miarodajności uzyskanych wyników należy zaznaczyć, że w większości przypadków zebrane materiały można traktować jako reprezentatywne dla określonych regionów lasostepu oraz faz chronologicznych okresu scytyjskiego. Obserwacja ta dotyczy zwłaszcza zespołów z lewobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza oraz Kijowszczyzny (pochówki z okresów wczesno- i późnoscytyjskiego). Pochodzący z nich materiał źródłowy, uwzględniony w poniższych badaniach, stanowi na ogół nie najmniej niż 40-50% wszystkich grobów z konkretnego obszaru lasostepu oraz co najmniej ok. 60% pochówków z analizowanych

[12] Taki stan rzeczy wynika przede wszystkim z niemal całkowitego braku literatury przedmiotu prezentującej bieżący, tj. obejmujący materiały ujawnione już w drugiej połowie lat 80-tych i latach 90-tych XX w. stan badań nad populacjami rozpatrywanymi w niniejszej dysertacji. Pod tym względem korzystnie wyróżnia się monografia scytyjskich znalezisk znad Dońca autorstwa D. S. Greczko (2010). Stosunkowo aktualne uwagi na temat liczebności zespołów pochodzących z określonych części lasostepu zawiera również opracowanie S. A. Skorego (2003) poświęcone scytyjskim ugrupowaniom z Prawobrzeżnego Podnieprza. Ponadto dostępne informacje często mają charakter wybiórczy i obejmują albo dane na temat wszystkich zespołów pochodzących z określonego regionu/fazy chronologicznej albo odnoszą się tylko do konkretnego etapu rozwoju kultury scytyjskiej. Również sposób liczenia samej ilości pochówków jest różny, i najczęściej obejmuje on wyłącznie pochówki podkurhanowe, nie uwzględniając zespołów pozbawionych nasypów (groby płaskie) ani pochówków o charakterze towarzyszącym.

Tabela 1.5. Reprezentatywność bazy źródłowej na tle wszystkich zespołów grobowych pochodzących z określonego etapu rozwoju kultury scytyjskiej i poszczególnych regionów leśnostepowego Podnieprza

Region	Kijowszczy-zna	Ros'	Tjasmin	PLP – całość	LPTL*	Suła	Worskla	Doniec	LLP – całość	Razem
całość										
całkowita ilość zespołów	39	202	355	596	81	118	266	199	664	1260
ilość zespołów poddanych analizom	20	89	161	270	44	80	155	100	379	649
% zespołów uwzględnionych w analizach	51,3	44,1	45,3	45,3	54,3	67,8	58,3	50,3	57,1	51,5
RSK										
całkowita ilość zespołów	22	69	111	202	7	78	102	33	220	422
ilość zespołów poddanych analizom	11	28	32	71	6	55	62	7	130	201
% zespołów uwzględnionych w analizach	50,0	40,6	28,8	35,1	85,7	70,5	60,8	21,2	59,1	47,6
SSK										
całkowita ilość zespołów	13	43	67	123	4	31	81	17	133	256
ilość zespołów poddanych analizom	5	20	40	65	3	20	59	10	92	157
% zespołów uwzględnionych w analizach	38,5	46,5	59,7	52,8	75,0	64,5	72,8	58,8	69,2	61,3
PSK										
całkowita ilość zespołów	4	90	177	271	70	9	83	149	311	582
ilość zespołów poddanych analizom	4	41	89	134	35	4	34	83	157	291
% zespołów uwzględnionych w analizach	100,0	45,6	50,3	49,4	50	44,4	41,0	55,7	50,5	50,0

Uwaga! * Tylko zespoły pochodzące z cmentarzysk wykorzystanych w analizach z okresów wczesno- i środkowoscytyjskiego.

Źródła: V. A. Il'inskaâ 1968; G.T. Kovpanenko *et al.* 1989; E. E. Fialko 1994; S. A. Skoryj 2003; D. S. Grečko 2010; V. Û. Bojko 2017; z uzupełnieniami.

cmentarzysk. Zbliżone wartości pozyskano również dla pochówków znad Taśminu i Dońca, przy czym obserwacja ta dotyczy wyłącznie zespołów o „klasycznej" (tj. środkowo- i późnoscytyjskiej) metryce. Nieco niższe parametry charakteryzują z kolei groby znad rzeki Roś. Pozyskane źródła stanowią odpowiednio co najmniej 40% i 50% przypadków. Za najmniej reprezentatywne uznać należy natomiast materiały stanowiące bazę źródłową dla analiz wczesnoscytyjskich pochówków znad Taśminu i Dońca. Wartości tych wskaźników nie przekraczają rzędu 25% – 29%.

Dla zwiększenia miarodajności wyników badań nad strukturą społeczną analizowanych populacji, poza grobami z określoną płcią (i wiekiem w przypadku pochówków osobników młodocianych), uwzględniono również pewną serię pochówków pozbawionych tych oznaczeń. Osobną grupę stanowią zespoły z określeniami płci, których opracowania ogłoszone zostały drukiem już po zamknięciu etapu gromadzenia źródeł do niniejszej pracy. W obu przypadkach, w zdecydowanej większości, groby te pochodzą z tych samych cmentarzysk (lub ich grup), które dostarczyły zespołów stanowiących podstawową bazę źródłową. Tylko w nielicznych wyjątkach uwzględnione zostały znaleziska spoza tych cmentarzysk (ich grup; tabela 1.6). Pochodzą one przede wszystkim z tych regionów, które dostarczyły najmniejszej ilości danych do analiz. Dodatkowo, dobierając źródła alternatywne uzupełniające ogólny obraz badanych społeczności starano brać się pod uwagę zespoły reprezentujące te zjawiska, które pomimo pewnej swojej masowości, w podstawowej bazie źródłowej są słabo widoczne. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim serii pochówków płaskich, które są znacznie liczniejsze niż odnotowano to w zebranym materiale źródłowym (por. S.A. Skoryj 2003, s. 63; także uwagi w podrozdziale 2.4)[13]. Liczebność i procentowy udział zespołów, które wykorzystano do analiz porównawczych i uzupełnienia uwag na temat struktury społecznej grup ludności będących przedmiotem poniższych badań prezentują tabele 1.7 i 1.8. W obu przypadkach mówić można o widocznym wzroście danych do analiz wynoszącym od kilku do niespełna 70%, przy czym największy przyrost źródeł (o co najmniej 50%) odnotowano dla wczesnoscytyjskich pochówków znad Taśminu oraz Dońca a także grobów z obszaru Kijowszczyzny datowanych na etap środkowoscytyjski. W efekcie tych działań zgromadzone dane dotyczą na ogół nie mniej niż 80-90% pochówków z analizowanych cmentarzysk oraz nie mniej niż 75-80% zespołów grobowych z danego regionu i grupy chronologicznej. Jedynie w nielicznych przypadkach (w ujęciu regionalnym są to środkowo- i późnoscytyjskie zespoły z Kijowszczyzny oraz pochówki z okresu późnoscytyjskiego z dorzecza Suły, w przypadku zespołów pochodzących z określonych cmentarzysk zaliczają się do nich natomiast wczesnoscytyjskie pochówki znad Rosi oraz

[13] Uwaga ta obejmuje również te zespoły, które co prawda znane są ze starszych publikacji, jednakże zawarte w nich informacje nie były w pełni wystarczające do ich uwzględnienia w podstawowej bazie danych. Przykładem takiego stanowiska może być odkryta w 1975 roku nekropola płaska z okolic miasta Switłowodśka. Cmentarzysko to badane było już od roku 1975 jednakże dopiero niedawno, już po zamknięciu katalogu źródeł, pochodzące z niego zespoły grobowe doczekały się bardziej szczegółowych opracowań (N. M. Bokij, A. D. Mogilov 2015, s. 262; K. Í. Pančenko 2015; A. D. Mogilov 2017).

Tabela 1.6. Dodatkowe zespoły do rozszerzenia bazy źródłowej

cmentarzysko (grupa kurhanowa)	region	chrono-logia	wykaz zespołów	uwagi	lit.
Bils'k, ur. Barvínvkova gora	Worskla	PSK	p. 1, p. 2A i 2Б	poch. płaskie	D. S. Grečko *et al.* 2019
Bils'k, „Pole 2 brigadi"	Worskla	PSK	p. 1 i 2	poch. płaskie	O. B. Suprunenko 2016a, s. 259-260
Duvanka	Doniec	RSK	k. 1	-	D. S. Grečko 2010, tabela 9
Kanìv	Roś	RSK	k. 83 i 84	na cm. ujawniono również obecność 13 innych nasypów, z których jeden odnoszony do okresu przedscytyjskiego (k. późnoczarnoleska)	G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 186-187, 264-265
Kolomak	Worskla	RSK	k. 1 i 2	dookoła k. 1 i 2 mniejsze zniszczone nasypy	V. E. Radzievskaâ 1985
Lihačìvka, ur. Rozrita Mogila, gr. 2	Worskla	RSK i PSK	RSK: k. 7/2016; PSK: k. 2/2016, p. 1 i 2	w skład gr. kurhanowej wchodziło jeszcze 5 innych nasypów	D. S. Grečko, D. V. Karavajko 2017
Lipkuvatìvka	Doniec	PSK	k. 8	na cm. ujawniono również obecność innych kurhanów (45 nasypów) i jednego „majdanu"	B. M. Okatenko 2015
Lûbotin, gr. Karavan	Doniec	RSK	k. 1 i 2	-	A. V. Bandurovskij *et al.* 1998, s. 144-150
Mgar'	Suła	SSK	„Pierwszy Mgarskij kurhan"	z cm. pochodzi łącznie 25 nasypów	I. N. Kulatova, A. B. Suprunenko 1996
Martinìvka	Roś	RSK	k. 406	-	G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 198-199, 274-275
Nastel'nìj	Worskla	PSK	gr. II, k. 1; gr. III, k. 1; gr. IV, k. 1 i 4	-	D. I. Bagalej 1907, s. 371-374
Novaâ Kotl'nâ	Kijowsz czyzna	RSK	k. 6, p. 1	-	G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 176-177, 256-257
Obuhìv	Kijowsz czyzna	RSK	p. 1	poch. płaski	G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 180-181, 258-259
Počapincì	Roś	RSK	k. 1	z cm. pochodzi łącznie 40 nasypów	A. Nazarov *et al.* 2017
Romaškì	Roś	RSK	k. 421	na cm. ujawniono również obecność 2 dalszych nasypów	G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 186-187, 264-265
Sahnìvs'ke	Roś	PSK	k. 2	z cm. pochodzi również 10 innych grobów podkurhanowych z okresu scytyjskiego	G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 198-199, 274-275
Svìtlovods'k	Taśmin	SSK i PSK	SSK: p. 21, 39 i 51; PSK: p. 1-5, 7 i 155; k. 3, p. 1	z cm. pochodzi również 140 innych grobów płaskich i 6 pochówków podkurhanowych datowanych w ramach VI-IV w. p.n.e.	N. M. Bokij, A. D. Mogilov 2015; A. D. Mogilov 2017; 2019; K. Ì. Pančenko 2015
„Tureckaâ Mogila"	Doniec	SSK i PSK	SSK: p. 1 (gł.); PSK: p. 2 (wpuszczony)	-	V. N. Okatenko, S. A. Skoryj 2017a; 2017b
Velika Bagačka	Psioł	PSK	p. 1 i 2	-	V. Murzin, A. Šelehan' 2018
Voronìvka	Tjaśmin	RSK	k. 1	z cm. pochodzi łącznie 16 nasypów	A. Nazarov *et al.* 2017
Zalomi	Tjaśmin	SSK	p. 42	z cm. pochodzi również 79 innych grobów płaskich datowanych w ramach VI-IV w. p.n.e.	K. Ì. Pančenko 2016; 2017

Tabela 1.7. Reprezentatywność rozszerzonej bazy źródłowej na tle wszystkich zbadanych zespołów grobowych pochodzących z cmentarzysk stanowiących podstawowy materiał dla analiz

Region		Kijowszczyzna	Ros'	Tjasmin	PLP – całość	LPTL	Suła i Psel	Worskla	Doniec	LLP – całość	Razem
całość											
całkowita ilość zespołów*		30	189	371	590	73	125	257	186	641	1231
całkowita ilość zespołów z określoną chronologią**		29	160	301	490	72	116	232	163	583	1073
zespoły poddane analizom	N	29	141	261	431	69	100	212	161	542	973
	%*	96,7	74,6	70,4	73,1	93,2	79,2	82,5	86,6	84,6	79,0
	%**	100,0	88,1	86,7	88,0	94,5	86,2	91,4	98,8	93,0	90,7
RSK											
całkowita ilość zespołów z określoną chronologią		12	61	107	180	7	83	96	28	214	394
zespoły poddane analizom	N	12	47	87	146	7	67	91	26	191	337
	%	100,0	77,0	81,3	81,1	100,0	80,7	94,8	92,9	89,3	85,5
SSK											
całkowita ilość zespołów z określoną chronologią		13	35	59	107	4	26	80	13	123	230
zespoły poddane analizom	N	13	31	55	99	4	24	70	13	111	210
	%	100,0	88,6	93,2	92,5	100,0	92,3	87,5	100,0	90,2	91,3
PSK											
całkowita ilość zespołów z określoną chronologią		4	64	135	203	60	9	56	122	245	448
zespoły poddane analizom	N	4	63	119	186	58	9	51	122	240	426
	%	100,0	98,4	88,1	91,6	96,7	100,0	91,1	100,0	98,0	95,1

datowane na okres środkowoscytyjski groby z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu) wskaźnik ten pozostaje na niższym poziomie[14].

Kończąc charakterystykę zgromadzonych źródeł pod kątem ich reprezentatywności należy powrócić do kwestii relacji pomiędzy chronologią badanych zespołów a ich lokalizacją w określonej części lasostepu. Analiza informacji zawartych w tabelach nr 1.7-1.8 wskazuje bowiem na potrzebę dokonania pewnych korekt odnośnie do wyżej poczynionych uwag na ten temat (por. ryc. 1.3). Dotyczą one przede wszystkim zespołów z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza. Analiza większej ilości źródeł związanych z Kijowszczyzną nie poświadcza wyżej przytoczonych informacji o wyraźnej dominacji w tym regionie grobów z okresu wczesnoscytyjskiego. Wskazuje ona natomiast na ich porównywalny udział z zespołami z etapu środkowoscytyjskiego. Inną sytuację zaobserwowano dla zespołów znad Taśminu. Badanie zwiększonej bazy źródłowej z tej strefy wykazało większy udział pochówków z fazy wczesnoscytyjskiej w porównaniu z zespołami o młodszej, środkowoscytyjskiej metryce przy

[14] Na marginesie tych uwag należy zaznaczyć, że powyższe obserwacje opierają się tylko na przebadanych zespołach o określonej chronologii. W rzeczywistości udział grobów, które można wiązać z badanymi społecznościami był znacznie większy. Przykładowo, w strefie Dońca spośród największych nekropolii kurhanowych liczących ponad 500 (Lûbotyn, centralna grupa kurhanowa) i więcej (700 – Velika Gomìl'ša) nasypów rozkopane zostały tylko kilkanaście-kilkadziesiąt kopców a więc niespełna kilka procent z nich.

Tabela 1.8. Reprezentatywność rozszerzonej bazy źródłowej na tle wszystkich zespołów grobowych pochodzących z określonego etapu rozwoju kultury scytyjskiej i poszczególnych regionów leśnostepowego Podnieprza

Region	Kijowszczy-zna	Ros'	Tjasmin	PLP – całość	LPTL*	Suła	Worskla	Doniec	LLP – całość	Razem
całość										
całkowita ilość zespołów	39	202	355	596	81	118	266	199	664	1260
ilość zespołów poddanych analizom	31	146	276	453	66	92	230	167	555	1008
% zespołów uwzględnionych w analizach	79,5	72,3	77,7	76,0	81,5	78,0	86,5	83,9	83,6	80,0
RSK										
całkowita ilość zespołów	22	69	111	202	7	78	102	33	220	422
ilość zespołów poddanych analizom	14	53	88	155	6	64	93	29	192	347
% zespołów uwzględnionych w analizach	63,6	76,8	79,3	76,7	85,7	82,1	91,2	87,9	87,3	82,2
SSK										
całkowita ilość zespołów	13	43	67	123	4	31	81	17	133	256
ilość zespołów poddanych analizom	13	30	59	102	4	23	70	14	111	213
% zespołów uwzględnionych w analizach	100,0	69,8	88,1	82,9	100,0	74,2	86,4	82,4	83,5	83,2
PSK										
całkowita ilość zespołów	4	90	177	271	70	9	83	149	311	582
ilość zespołów poddanych analizom	4	63	129	196	56	5	67	124	252	448
% zespołów uwzględnionych w analizach	100,0	70,0	72,9	72,3	80,0	55,6	80,7	83,2	81,0	77,0

Uwaga! Gwiazdką (*) oznaczono regiony, dla których przy wyliczeniach uwzględnione zostały tylko zespoły pochodzące z cmentarzysk wykorzystanych w analizach z okresów wczesno- i środkowoscytyjskiego. W skład rozszerzonej bazy źródłowej poza zespołami pochodzącymi z cmentarzysk, które dostarczyły podstawowych danych do analiz uwzględniono również groby pochodzące z innych, wybranych stanowisk funeralnych z badanego regionu. Ich wykaz zawarto w tabeli 1.6. W wyliczeniach nie uwzględniono zespołów znad Psła.

jednoczesnej dominacji we wszystkich zbiorach grobów odnoszonych do etapu najmłodszego (faza późnoscytyjska). W przypadku pozostałych grup terytorialnych, a także całego ogółu zespołów pochodzących z badanych nekropolii, nie odnotowano natomiast większych różnic w stosunku do obserwacji poczynionych na zbiorze grobów stanowiących podstawę prezentowanych w niniejszej pracy analiz (por. ryc. 1.3.). Zmianie uległy tylko wartości procentowe (zwiększyły się one lub zmniejszyły maksymalnie o +/- 10%) określające udział zespołów związanych z kolejnymi etapami rozwoju kultury scytyjskiej.

1.4. Stan badań

Stan badań nad stratyfikacją społeczną grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowej strefy Podnieprza ma dość niejednorodny charakter. Generalnie pod tym względem wśród prac poruszających omawianą tu kwestię wydzielić można trzy grupy. Pierwszą z nich stanowią publikacje poświęcone tylko i wyłącznie zagadnieniom natury społecznej. Do drugiej włączone zostały te, w których kwestia ta poruszana jest w bardziej ograniczonym zakresie, najczęściej na marginesie innych zagadnień. Są to zarówno monografie poświęcone konkretnym ugrupowaniom regionalnym, rzadziej pojedynczym stanowiskom archeologicznym, jak również prace dotyczące określonego aspektu funkcjonowania badanych w niniejszej dysertacji społeczności. Trzecią grupę stanowią natomiast opracowania źródłowe, w których autorzy podchodzą do omawianej kwestii w sposób marginalny wskazując jedynie na ogólną atrybucję społeczną zmarłych pogrzebanych w zasięgu określonych nekropolii lub pojedynczych zespołów (kompleksów) grobowych.

Pierwsze wzmianki dotyczące struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza pojawiają się już w końcu XIX i w początkach XX w. p.n.e. Mają one jednak dość ogólny charakter[15]. Dlatego też za właściwe początki studiów nad rozpatrywaną problematyką należy uznać dopiero lata 60-te ubiegłego wieku, kiedy powstały pierwsze monografie poświęcone grupom ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim poszczególne regiony strefy leśnostepowej. Wśród licznych poruszanych w nich zagadnień pewną uwagę poświęcono również stosunkom społecznym panującym w ramach każdej z tych wspólnot. Największy zakres informacji, aczkolwiek o dość ogólnym charakterze, można znaleźć w pracy V. G. Petrenko poświęconej plemionom zasiedlającym w V-III w. p.n.e. tereny leśnostepowego Prawobrzeża. Zawarte na jej łamach można podzielić na kilka grup. Pierwszą z nich są kryteria wydzielania pochówków członków różnych warstw społecznych. Autorka omawianej pracy zalicza do nich przede wszystkim wysokość nasypu kurhanowego, która *zależała od statusu pogrzebanej osoby* (V. G. Petrenko 1967, s. 52) oraz złożoność konstrukcji grobowej, w której ona spoczywała. I tak ludność szeregowa, stanowiąca podstawową część opisywanych przez nią wspólnot, grzebana była pod nasypami o wysokości do 1 m w niewielkich jamach grobowych lub na dawnej powierzchni podkurhanowej, podczas gdy nad grobami członków warstw wyższych wznoszono nasypy o

[15] Przykładowo I. A. Zarecki i V. E. Danilewicz po raz pierwszy zwracają uwagę na istnienie związków między rozmiarem kopców a statusem społecznym złożonych pod nimi osób (I. A. Zareckij 1888, s. 233; V. E. Danilevič 1908, s. 3).

wysokości co najmniej 2 m, zaś ich zwłoki umieszczane były w drewnianych konstrukcjach lokalizowanych w obszernych jamach (*ibidem*, s. 52). Druga grupa zawartych przez nią informacji dotyczy procesów wiążących się ze zmianami w strukturze społecznej. W jej opinii wśród badanych przez nią wspólnot w V w. p.n.e. dochodzi do wydzielenia się osobnej warstwy społecznej w postaci *bogatych rodów lub rodzin, z członków których rekrutowały się plemienne wyższe sfery* (*ibidem*, s. 52). Warstwę tą autorka określa mianem *arystokracji „jeździeckiej"* (*ibidem*, s. 53, 58). Umieszczanie w ich grobach ofiar ludzkich, czy też pochówków osób zależnych, świadczyć ma z kolei o istnieniu wśród omawianych społeczności niewolnictwa (*ibidem*, s. 53, 58). Trzecia grupa wniosków, którą można poczynić w trakcie lektury przytaczanej pracy, dotyczy ogólnego zróżnicowania opisywanych na jej łamach populacji. Zgodnie z nimi można przyjąć, że spółczesności te składały się z trzech głównych warstwy socjalnych: miejscowych wyższych sfer tzw. „jeździeckich", ludności szeregowej oraz niewolników. Ponadto, wśród członków wyższych sfer wyróżnione zostały ich mniejsze grupy takie jak *rodowa lub plemienna starszyzna* oraz *kapłani i kapłanki* (*ibidem*, s. 52, 53-54, 58).

Drugą grupą regionalną, która doczekała się w opisywanym czasie swojej monografii, są grupy ludności zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny dorzecza Worskli. W opinii autorki tego studium, G. T. Kowpanenko, główną przyczyną postępującego w czasie różnicowania społecznego był rozwój własności prywatnej i pogłębianie się majątkowej dyferencji między poszczególnymi członkami wspólnoty. Równocześnie badaczka ta wskazuje, iż rozwarstwienie majątkowe obserwowane jest dopiero od połowy VI w. p.n.e. W okresie wczesnoscytyjskim wspólnoty te cechować miały się brakiem większych różnic w tym zakresie (G. T. Kovpanenko 1967, s. 182). Ponadto dopuszcza ona możliwość istnienia wśród badanych przez siebie społeczności instytucji niewolnictwa, podkreślając przy tym jego patriarchalny charakter (*ibidem*, s. 182). Poza przytoczonymi uwagami na temat organizacji społecznej opisywanych populacji, w omawianej pracy znaleźć można również bardzo ogólne informacje dotyczące funkcjonujących w ich obrębie warstw i grup społecznych. Nie są one jednak zbyt liczne i obejmują takie kategorie jak *wodzowie plemienni*, *przywódcy rodów* i *przedstawiciele plemiennej arystokracji* oraz *ludność szeregowa* (*ibidem*, s. 99, 108, 182).

Przytaczając prace o charakterze monograficznym powstałe w latach 60-tych ubiegłego wieku, w których zawarto pewne informacje na temat struktury społecznej, nie sposób pominąć pracy V. A. Ilinskiej, poświęconej znaleziskom z zasięgu tzw. grupy posulskiej w dorzeczu Suły. W opinii autorki nekropole z tego regionu należy traktować jako

miejsce spoczynku członków drużyn wojskowych, tzw. „drużynników" związanych z *dużą grupą irańskojęzycznych rolniczo-pasterskich plemion Lewobrzeżnego Lasostepu*, w których widzi ona Scytów rolników Herodota, podczas gdy ich szeregowi członkowie mieli być grzebani w kurhanach nad Dońcem (V. A. Il'inskaâ 1968, s. 187). Niestety, badaczka ta, w przeciwieństwie do V. G. Petrenko i G. T. Kowpanenko, nie przytacza istotniejszych obserwacji dotyczących stopnia zróżnicowania struktury społecznej tych wspólnot. W oparciu o opis stosowanych przez nie rytuałów pogrzebowych i wyposażenia umieszczanego ze zmarłymi (V. A. Il'inskaâ 1968, s. 67-171) można tylko domyślić się, że w ich skład poza konnymi „drużynnikami", których należy najprawdopodobniej utożsamiać z ludnością szeregową (zmarli grzebani w grobach nakrywanych nasypami o wysokości nie większej niż 2 m – *ibidem*, s. 82), wchodziła również niezbyt liczna arystokracja.

Wśród innych powstałych w tym czasie publikacji trzeba wskazać na pracę wyżej przytaczanej autorki, poświęconą scytyjskim zespołom grobowym z okolic Boryspola na terenie Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu. Zaprezentowane przez nią wyniki badań z początku lat 60-tych XX-go wieku, przeprowadzone pod kierownictwem A. I. Terenożkina, stały się dla niej pretekstem do zajęcia się kwestią *społeczno-majątkowych stosunków istniejących wśród prostych Scytów* oraz *majątkowo prawną pozycją poszczególnych członków rodzin* związanych z tą warstwą (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 166). Szczególnie dużo miejsca poświęca ona zwłaszcza przedstawicielom najniższej grupy scytyjskiego społeczeństwa, tj. *niewolnikom-służącym*. Zwraca przy tym uwagę, iż ich pochówki umieszczane są nie tylko w grobach bogatszych członków społeczności, ale również towarzyszą prostym Scytom (*ibidem*, s. 166-167). Wśród ich wyznaczników przytaczana badaczka wymienia brak wyposażenia umieszczanego ze zmarłym oraz składanie jego zwłok w pozycji skurczonej, w nogach głównego nieboszczyka lub w osobnym „pomieszczeniu" komory grobowej. Dokonując charakterystyki wolnych i pełnoprawnych Scytów wskazuje natomiast na możliwość wydzielenia wśród nich szeregowych przedstawili dwóch grup. Pierwszą z nich jest warstwa najuboższych szeregowych Scytów, przy czym V. A. Ilinska wyróżnia ją tylko dla koczowników z obszaru stepu. Zmarłych pogrzebanych w większej części grobów z okolic Boryspola odnosi ona natomiast do wyżej uplasowanej warstwy ludności szeregowej zaznaczając przy tym, że jej pełna charakterystyka nie jest do końca jasna (*ibidem*, s. 167). Wśród innych poczynionych przez nią obserwacji warto przytoczyć również stwierdzenie obecności pośród opisywanych społeczności dwóch grup kobiet o różnej pozycji socjalnej: *wolnych Scytek* oraz *niewolnic-nałożnic* o niepełnym statusie społecznym. Ponadto, w obrębie pierwszej z tych grup, opierając się na charakterze

pochówku, wydziela ona dodatkowo takie kategorie jak *starsze żony* i *młodsze żony*. Te pierwsze w jej opinii mają być grzebane w osobnych grobach, drugie razem z mężczyznami w pozycji sugerującej ich podrzędny charakter (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 167-168). Nie mniej istotne są również dokonane przez nią próby interpretacji pochówków kobiet wyposażonych w militaria. Jej zdaniem fakt, iż elementy uzbrojenia towarzyszyły zmarłym związanym z młodszymi kategoriami wiekowymi wskazywać może na posiadanie przez młode kobiety szczególnego status i wolności aż do momentu zawarcia przez nie małżeństwa (*ibidem*, s. 170).

Do kwestii struktury społecznej ludności leśnostepowej strefy Podnieprza z okresu scytyjskiego odniósł się również A. M. Chazanov w swoim dziele poświęconym historii społecznej Scytów z 1975 roku. Zagadnienie to zostało poruszone w dość ogólny sposób przy okazji charakterystyki stosunków łączących stepowych Scytów z mieszkańcami strefy leśnostepowej. Autor wskazał m.in. na obecność wśród tych ostatnich wspólnot własnej arystokracji, tzw. *jeździeckiej* (A. M. Hazanov 1975, s. 188-190, 230-231, 240), niewolników (*ibidem*, s. 139) a także na postępujące w ciągu IV w. p.n.e. ubożenie miejscowej ludności rolniczej (*ibidem*, s. 240). Pewne uwagi o ogólnym charakterze odnośnie do struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza znaleźć można również w opracowaniu J. Kubczaka poświęconemu kurhanom arystokracji scytyjskiej. Zawarte przez niego obserwacje mają dwojaki charakter. Część z nich stanowi podsumowanie funkcjonujących w literaturze do połowy lat 70-tych ubiegłego wieku poglądów na temat scytyjskich wyższych sfer, w tym tych związanych ze społecznościami ze strefy leśnostepowej. Zaliczyć można do nich między innymi te dotyczące możliwości wydzielenia wśród nich tej właśnie warstwy czy też wskazanie na skupienie handlu zbożem z Grekami *w rękach tubylczej arystokracji* jako głównym źródle ich bogactwa (i wysokiej pozycji socjalnej; J. Kubczak 1978, s. 73-74, 78). Drugą grupę zawartych przez niego informacji można znaleźć w części przytaczanej pracy poświęconej opisowi konkretnych zespołów grobowych związanych nie tylko ze scytyjskimi wyższymi sferami ale również z innymi, niższymi warstwami społecznymi – ludnością szeregową a w przypadku grupy posulskiej także z tzw. „drużynnikami" (*ibidem*, s. 107-115, 118-125).

Niewątpliwie najbardziej owocnym czasem dla badań nad strukturą społeczną grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza były lata 80-te ubiegłego wieku (zwłaszcza ich druga połowa) oraz początki lat 90-tych. Sytuacja ta wiąże się z kilkoma czynnikami. Wśród nich, obok znacznego przyrostu bazy źródłowej związanego z licznymi badaniami archeologicznymi prowadzonymi w latach wcześniejszych, wymienić

należy przede wszystkim powstanie prac E. P. Buniatian (1981; 1982; 1985), poświęconych strukturze społecznej tzw. szeregowej ludności z obszaru stepowego wykorzystującej matematyczne metody wnioskowania statystycznego oraz wprowadzenie do aparatury badawczej komputera. Czynniki te stały się impulsem do podjęcia studiów nad omawiają tu kwestią. Przodującą rolę odgrywali tutaj zwłaszcza badacze skupieni wokół Wydziału Historycznego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla N. Karazina w Charkowie. Prace ich autorstwa są nie tylko pierwszymi publikacjami poświęconymi tylko i wyłącznie tej problematyce, ale wyróżniają się również opracowaniem metodologii badawczej szeroko wykorzystującej mniej lub bardziej wyrafinowane systemy klasyfikacji bazujące na różnorakich analizach statystycznych. Wśród nich w pierwszej kolejności wskazać należy na studium Ju. V. Bujnova i A. S. Kuz'menko poświęcone strukturze społecznej grup ludności zamieszkujących w ciągu VIII-VI w. p.n.e. tereny dorzeczy rzek Roś i Taśmin. Jest do bowiem pierwsza powstała, nie tylko w tym ośrodku, ale również w całej ówczesnej radzieckiej archeologii, praca wykorzystująca do przetwarzania danych (w tym konkretnym przypadku zespołów grobowych) komputerowe metody wielowymiarowej analizy statystycznej (Û. N. Bujnov, A. S. Kuz'menko 1985, s. 130-132). W rezultacie badacze ci wydzielili dziewięć czynnikowych modeli grup społecznych, które dla uzyskania bardziej szczegółowych wyników poddane zostały następnie analizie skupień (*ibidem*, s. 132-136, tabl. 2). Pozyskane w ten sposób wyniki pozwoliły na sformułowanie wniosku o istnieniu wśród wspólnot zasiedlających w okresie do VI w. p.n.e. tereny prawobrzeżnego Podnieprza złożonej organizacji społecznej obejmującej szereg klas, składających się z mniejszych grup społecznych i charakteryzującej się wysokim stopniem zróżnicowania majątkowego. Wyróżnione klasy obejmują takie warstwy i grupy społeczne jak: wojskowych przywódców (arystokrację), wyspecjalizowanych wojowników (tzw. „drużynnicy"), kapłanów, tzw. ludność „szeregową" (rolnicy i hodowcy bydła), służących oraz osoby związane z handlem i wymianą (*ibidem*, s. 136-137). Warto podkreślić, iż otrzymane przez tych badaczy rezultaty zostały pozytywnie ocenione przez innych naukowców zajmujących się okresem scytyjskim. Najlepszym tego świadectwem było ich umieszczenie na łamach podręcznika akademickiego poświęconego dawnej historii Ukrainy (*Davnaâ* ..., s. 83). Również wypracowana przez nich metodyka badawcza spotkała się z dobrym przyjęciem.

Do najważniejszych prac powstałych w drugiej połowie lat 80-tych ubiegłego wieku w ośrodku charkowskim poświęconych tylko kwestii struktury społecznej grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza zaliczyć należy niewątpliwie dysertację Ju. N. Bojko pt. „Struktura społeczna ludności dorzecza Worskli w

okresie scytyjskim (VII-III w. p.n.e.)" (1986[16]). Jest to bowiem jak dotąd jedyna tak szczegółowa i obszerna praca poświęcona tej tematyce. Swoje badania autor oparł na dwóch grupach źródeł. Pierwszą z nich stały się materiały pochodzące z trzech grodzisk (w tym grodziska Bielskiego) oraz dwóch osad otwartych (Û. N. Bojko 1994, s. 34; 2017, s. 30-72). W oparciu o analizę znajdujących się na nich nawarstwień kulturowych oraz planigrafię różnego rodzaju zabytków ruchomych i nieruchomych (obiekty o charakterze mieszkalnym i gospodarczym oraz pozostałości urządzeń gospodarczo-produkcyjnych w typie pieców do wytopu brązu, wypału ceramiki etc.) w ich obrębie wydzielił on 50 gospodarstw (zagród) będących miejscem życia oraz działalności produkcyjnej (w przypadku gdy ona zachodziła) różnej wielkości rodzin związanych z określonymi grupami funkcjonalno-społecznymi. W wyniku dalszych badań wykorzystujących *analizę czynnikową* na ich podstawie wyróżnił on 11 społeczno-statystycznych grup różniących się między sobą społeczną funkcją i zajmowanym miejscem w systemie produkcji (tabela 1.9). Druga grupą źródeł wykorzystanych przez Ju. N. Bojko było 129 zespołów grobowych synchronicznych z wyżej przytoczonymi materiałami osadowymi (Û. N. Bojko 1994, s. 34; 2017, s. 73-104). Dla ich systematyzacji wykorzystano analizę klasterową. W efekcie, rozpatrując je pod kątem 40 cech odzwierciedlających takie zmienne jak strefa worsyklańskiego regionu, w której zlokalizowany jest dany zespół grobowy, jego pozycja chronologiczna, płeć i wiek głównych zmarłych oraz innych towarzyszących im osób, wymiary nasypu i komory grobowej, złożoność konstrukcji grobowej, orientacja grobu, obecność śladów ognia, bryłek barwnika, ofiar zwierzęcych oraz kategorie przedmiotów inwentarza (i materiał, z jakiego je wykonano w przypadku ozdób), w ich obrębie wyróżniono trzy większe zbiory (superklastery). Do pierwszego z nich włączone zostały groby z bronią. Dodatkowo, w ich obrębie wyróżniono dwa hierarchiczne poziomy różniące się obecnością (klaster I.1) lub nieobecnością (I.2) w grobie ofiar końskich i/lub elementów uprzęży. Do drugiego superklastra trafiły groby z bogatym inwentarzem zawierającym importowane przedmioty, ale pozbawione broni i ofiar końskich. Do trzeciego superklatera weszły z kolei groby nie zawierające broni i końskich ofiar, a także z nielicznymi importami (tabela 1.9). Każdy z tych zbiorów (włącznie z tymi niższego rzędu) różnił się również między sobą wielkością (objętości) nasypów kurhanowych

[16] Praca ta obroniona w 1986 roku w katedrze historiografii, źródłoznawstwa i archeologii ówczesnego Charkowskiego Uniwersytetu Państwowego im. Maksyma Gorkiego (obecnie Charkowski Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Karazina). Niestety przez długi okres czasu nie została ona opublikowana. Sytuacja ta uległa zmianie dopiero w niedawnym czasie w związku z działalnością pracowników historyczno-kulturowego rezerwatu „Bielsk". Jednym z celów ich w ostatnim czasie stało się wydanie w formie monografii najważniejszych prac poświęconych bielskiemu grodzisku. I to właśnie w ramach niej zostały wydane prace autorstwa przytaczanego badacza, w tym jego dysertacja.

Tabela 1.9. Interpretacja grup społeczno-funkcjonalnych wydzielonych przez Ju. N. Bojko w oparciu o analizę materiałów osadowych i funeralnych populacji związanych z tzw. worsyklańskim regionalno-ekonomicznym systemem

<table>
<tr><td colspan="3">materiały osadowe</td><td colspan="2">materiały funeralne</td></tr>
<tr><td>grupy statystyczno-społeczne</td><td colspan="2">interpretacja</td><td>superklastery</td><td>interpretacja</td></tr>
<tr><td>I</td><td rowspan="4">rzemieślnicy</td><td>brązownicy</td><td rowspan="4">III</td><td rowspan="4">prości rolnicy-hodowcy bydła i rzemieślnicy</td></tr>
<tr><td>II</td><td>„czarni” metalurdzy i kowale</td></tr>
<tr><td>III</td><td>osoby zajmujące się obróbką kości</td></tr>
<tr><td>IV</td><td>osoby zajmujące się wykonywaniem ozdób z kości</td></tr>
<tr><td>V</td><td colspan="2">rolnicy sprzedający płody rolne mieszkańcom kolonii nadczarnomorskich</td><td rowspan="2">II</td><td rowspan="2">zamożni rolnicy, hodowcy bydła i kupcy</td></tr>
<tr><td>VI</td><td colspan="2">kupcy</td></tr>
<tr><td>VII</td><td rowspan="5">wojownicy</td><td>łucznicy</td><td rowspan="5">I</td><td rowspan="5">wojownicy: jeźdźcy – klaster I.1,
piesi – klaster I.2</td></tr>
<tr><td>VIII</td><td colspan="2">wojownicy z bronią drzewcową</td></tr>
<tr><td>IX</td><td>wojownicy z nożami bojowymi – piesi i jeźdźcy</td><td rowspan="2">zbliżona ranga, członkowie między grupowych wyższych sfer</td></tr>
<tr><td>X</td><td>wojownicy z mieczami i sztyletami – piesi i jeźdźcy</td></tr>
<tr><td>XI</td><td colspan="2">wojskowa arystokracja</td></tr>
</table>

i konstrukcji grobowych, w których umieszczano zmarłych (por. Û.N. Bojko 1994, tabela 1). Analiza źródeł funeralnych pozwoliła przytaczanemu badaczowi również na poczynienie pewnych obserwacji na temat charakteru relacji zachodzących pomiędzy osobami pogrzebanymi w grobach zbiorowych (Û. N. Bojko 2017, s. 102-104). W rezultacie, zestawiając wyniki uzyskane w trakcie badań materiałów osadowych i funeralnych, Ju. N. Bojko (1994, s. 34-35; 2017, s. 49-105) zaproponował następujący podział struktury społecznej grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny dorzecza Worskli oraz dolnego i środkowego biegu rzeki Pseł. Na jego najniższym poziomie znajdowali się niewolnicy domowi, pochówki których spotykane są w grobach wszystkich klas związanych z kategorią wolnej ludności. W jego ujęciu z tą grupą należy łączyć przede wszystkim nastolatków z grobów wieloosobowych, w których umieszczano ich w pozycji skurczonej w nogach głównych zmarłych oraz osobników grzebanych w zespołach superklastera III o pobocznym lub wtórnym (wpuszczonym) charakterze, zlokalizowanych w obrębie nasypów mieszczących pochówki wolnych członków społeczności. Kolejny stopień w hierarchii zajmowała warstwa wolnej ale niepełnoprawnej ludności. Do klasy tej zaliczeni zostali rzemieślnicy nieposiadający własnych warsztatów (i źródeł surowca?) i pracujący na zlecenie zamożniejszych członków społeczeństwa (wojowników najwyższej rangi). Inną grupę niepełnoprawnej ludności związaną z tą klasą stanowili młodzi wojownicy VII grupy

społecznej towarzyszący członkom wojskowych wyższych sfer a także niektóre z kobiet umieszczanych we wspólnym grobie z mężczyzną. W tym ostatnim przypadku chodzi przede wszystkim o te zespoły, w których kobiet ułożona jest w tej samej pozycji co mężczyzna ale w porównaniu z nim jest ona skromniej wyposażona. Kobiece pochówki tego typu interpretowane są jako należące do kategorii młodszych żon o niższej randze (określa ją skład umieszczanego z nią ekwipunku) niż ta przypadająca mężczyznom, z którym je pogrzebano. Kobiety i osobnicy płci męskiej tej samej rangi zawsze są natomiast grzebani indywidualnie.

Wśród kategorii wolnej ludności o pełni praw najniższe miejsce zajmowały osoby związane z tzw. „trzecią klasą", której przedstawicieli grzebano w zespołach włączonych do III superklastera. W jej skład wchodzili rzemieślnicy przyporządkowani do czterech pierwszych (I-IV) grup statystyczno-społecznych oraz szeregowi rolnicy-hodowcy bydła[17]. Warstwy te różniły się między sobą statusem i stopniem zamożności. W przypadku rzemieślników decydujący wpływ na nie miały odpowiednio prestiż jakim cieszył się dany zawód oraz charakter specjalizacji i krąg zleceniodawców. Dodatkowo, część wytwórców (osoby zajmujące się metalurgią oraz obróbką kości związane z grupami II i III) mogła prowadzić dodatkową aktywność związaną z rolnictwem. Wyższy społeczny status posiadała ludność „drugiej klasy" grzebiąca swoich zmarłych w grobach zaklasyfikowanych do superklastera II. Reprezentowana jest ona przez warstwy zamożnych rolników i kupców odpowiadających V i VI społeczno-statystycznym grupom. Mężczyznom z tej klasy niekiedy towarzyszyły młodsze żony wywodzące się z klasy III, kobietom – służki-niewolnice. Wyróżniający się status społeczny przedstawicieli tej grupy powiązany był z rozwojem rolnictwa zorientowanego na zaspokajanie potrzeb rynku, a zwłaszcza tego związanego z koloniami nadczarnomorskimi. Cechy te pozwoliły Ju. N. Bojko na zestawienie jej z hinduską warną „wajśja"[18], która pierwotnie obejmowała osoby zajmujące się rolnictwem, które potem przekształciły się w rolników, handlarzy i bankierów (por. K. Kościelniak 2015, s. 189). Na najwyższym poziomie stratyfikacji znajdowała się klasa wojowników (określana też mianem „pierwszej klasy"), i członków ich rodzin, synchroniczna z grupami VII-XI i pochówkami superklastera I[19]. Także i ona nie była homogeniczna i rozpada się na szereg warstw, z których każda kolejna odznaczała się wyższą rangą i zamożnością w stosunku do poprzedniej.

[17] Warstwa ta została wydzielona w oparciu o materiały pochodzące z innych stanowisk osadowych, niż te które stały się podstawą studiów Ju. N. Bojko. Z tego powodu też nie znajduje ona swoich odpowiedników w wydzielonych przez niego grupach społeczno-statystycznych.

[18] Tu i w dalszych częściach pracy użyte przy opisywaniu indyjskich warn nazewnictwo zostało zaczerpnięte z prac K. Kościelniaka (2015, s. 164-200, 361-367).

[19] W przypadku tej klasy z grupami wydzielonymi w oparciu o analizę materiałów osadowych zestawiano tylko jednostkowe pochówki męskie.

Pierwszą z nich (grupa VII) stanowili szeregowi niezamożni wojownicy niskiej rangi posługujący się łukiem i procą, a niekiedy także toporami bojowymi, drugą (grupa VIII) osoby o wyższym statusie i pozycji majątkowej uzbrojone w broń drzewcową. Dwie kolejne, utożsamiane z wojskowymi wyższymi sferami, reprezentowane są natomiast przez wojowników (w tym konnych) o zbliżonym, wysokim statusie społecznym, wyposażonych w noże bojowe (grupa IX) oraz miecze i sztylety (grupa X). Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza ta ostania grupa. Jej wykształcenie się interpretowane jest jako efekt narastającego od przełomu VI i V w. p.n.e. społecznego i majątkowego różnicowania się zachodzącego wewnątrz najbardziej licznej warstwy w obrębie tej klasy, którą stanowią szeregowi wojownicy grupy VII. W ich wyniku, żyjący we wczesnomiejskich centrach bogaci wojownicy tej i VIII grupy utworzyli nieliczną, ale wpływową X grupę, której społeczny status ustępował tylko randze wojskowej arystokracji (grupa XI). Najwyższą pozycję wśród wojowników, a także w całym społeczeństwie, zajmowali członkowie wojskowej arystokracji utożsamiani z XI grupą społeczno-statystyczną. Ich wyróżnikiem jest obecność części rzędu końskiego i/lub końskich ofiar a także zestawów militariów składających się ze strzał i elementów uzbrojenia ochronnego. Również i ta część klasy wojowników nie była homogeniczna, czego świadectwem są pochówki wojskowej arystokracji nie zawierające ofiar z koni (Û. N. Bojko 2017, s. 96-97). W swoich studiach Ju. N. Bojko (2017, s. 178-179) nie odnotował natomiast obecności osobnych grup społecznych, które wiązać można z kapłanami/wróżbitami. Jego zdaniem niektóre obrzędy religijne i działania kultowe mogły być odprawiane przez głowy rodzinno-rodowych wspólnot, a te o dużym znaczeniu dla ogółu społeczności przez przedstawicieli wyższych sfer, a zwłaszcza wojskowej arystokracji.

Podsumowując wyniki analiz przytaczanego badacza należy również odnotować, że poczynione przez niego studia nie ograniczyły się tylko do zrekonstruowania struktury społecznej badanych populacji. Autor ten dokonał również analizy ich zmiany w czasie, podkreślając dynamikę zachodzących w ich obrębie procesów związanych z jednej strony ze wzrostem zamożności części społeczeństwa oraz jego polaryzacją i obniżeniem społecznego statusu, z drugiej. Ponadto wskazał również na związki niektórych z wyróżnionych przez siebie klas z różnymi etnosami, przy czym dla ich opisania nie używa nazw plemion wymienianych przez Herodota ale definiuje je poprzez ich połączenie z określonymi regionami strefy leśnostepowej (np. grupę VIII łączy głównie z napływem ludności z obszarów położonych na zachód od Dniepru, a IX z migracjami z dorzecza Suły – Û.N. Bojko 2017, s. 107-108). Równocześnie wykazał on, że różnice o charakterze etnicznym ulegają zatarciu wraz z upływem czasu. Najważniejszym ogólnym wnioskiem płynącym ze studiów

Ju. N. Bojko w zakresie struktury społecznej grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny tzw. worsyklańskiego regionalnego społeczno-ekonomicznego systemu jest stwierdzenie jego wczesnoklasowego („stanowo-klasowego") charakteru a także stworzenia przez te populacje organizmu (związku) w typie państwa. Jego pierwotną komórką organizacyjną była *sąsiedzka wspólnota hierarchicznego typu*, która skupiała rodziny należące do różnych grup, klas (warstw) oraz etnosów. Wspólnoty te organizować miały się w lokalne systemy osiedli, których centra niekiedy stanowiły grodziska, tworząc w ten sposób terytorialne zrzeszenia z prawami samorządu będące jednocześnie okręgami podatkowymi. Jednostkami organizacji wyższego rzędu, według przytaczanej koncepcji, miały być natomiast trzy główne regionalne społeczno-topologiczne strefy o różnym etnicznym składzie ludności. Spośród nich największe znaczenie miała strefa środkowa, której centralnym punktem („stolicą") było grodzisko Bielskie, będące jednocześnie „jądrem" całego regionalnego systemu. Ten ostatni Ju. N. Bojko (2017, s. 109) porównuje do staro indyjskich „republik" ksztarijów.

Kolejnym badaczem związanym z ośrodkiem charkowskim, który zwrócił uwagę na kwestię struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza jest M. A. Szulženko. Przedmiotem jego zainteresowania stały się wczesnoscytyjskie pochówki z baseny rzeki Suły. Podany przez niego analizie zbiór 72 zespołów grobowych rozpatrzony został pod kątem nakładu pracy przeznaczonej na dokonanie pochówku. Opierając się na analizie korelacji cech odzwierciedlających to kryterium (zaliczył on do nich wysokość nasypu kurhanowego, długość i szerokość jamy grobowej oraz jej głębokość a także typ grobu) przeprowadzonej za pomocą statystycznych modeli grafów wydzielił on trzy społeczno-typologiczne grupy (modele) grobów (M. A. Šul'ženko 1987a, s. 143-144; 1987b). Grupy te zostały zidentyfikowane jako miejsca pochówku przedstawicieli warstw średnich („ludność szeregową") z podziałem na osoby biedniejsze (I model) i bogatsze (II model), stanowiące 30-35% zbioru, oraz członków wyższych sfer (III model). Równocześnie badacz ten zaznaczył, że uzyskane wyniki, ze względu na nie uwzględnienie przez niego w analizach kryterium bogactwa mają ogólny charakter i stanowią jedynie odzwierciedlenie pewnych tendencji społecznego rozwarstwiania badanych przez niego grup ludności. W jego opinii włączenie do analiz statystycznych tego czynnika mogłoby pozwolić na poczynienie bardziej szczegółowych obserwacji, dotyczących chociażby określenia stopnia majątkowego zróżnicowania ludności szeregowej oraz ustanowienia hierarchii lokalnych wyższych sfer (M. A. Šul'ženko 1897a, s. 145).

W najszerszym stopniu kwestię struktury społecznej badanych grup ludności poruszył A. A. Morużenko. Badacz ten skupił swoją uwagę na wszystkich populacjach zasiedlających tereny międzyrzecza Dniepru i Donu (w niniejszej dysertacji lewobrzeżne Podnieprze) i to niezależnie od ich pozycji chronologicznej w ramach okresu scytyjskiego. Podobnie jak większość wyżej przytaczanych badaczy, wyniki swoich studiów oparł on na podstawie analizy pochówków z uwzględnieniem zestawu cech odzwierciedlających nakład pracy przeznaczonej na zbudowanie konstrukcji grobowych oraz stopień zróżnicowania umieszczanych w ich obrębie ekwipunków. Na tej podstawie wśród wolnej ludności wydzielił kilka grup społecznych (klas): szeregową ludność rolniczo-hodowlaną, osoby związane z handlem i rolnictwem, wojowników, wojskowe wyższe sfery oraz zajmujących najwyższą pozycję w hierarchii przedstawicieli rodowo-plemiennej arystokracji (A. A. Moruženko 1991, s. 163). Osobną uwagę autor poświęcił również dynamice zmian w stratyfikacji społecznej badanych przez siebie wspólnot, wiążąc ją z postępującym wśród nich majątkowym różnicowaniem się. W jego opinii jej wyrazem jest zwiększanie się w kolejnych przedziałach chronologicznych ilości zespołów grobowych w ekwipunkach, których umieszczane były przedmioty ze złota i srebra (*ibidem*, s. 163-164).

Do zwiększenia zainteresowania kwestią struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza doszło w przeciągu ostatniego dwudziestolecia. Również i w tym przypadku wiodącą rolę w badaniach odgrywają badacze związani z ośrodkiem charkowskim (lub wywodzący się z niego). Głównym impulsem do nich stały się odkrycia dokonane w ciągu ostatnich pięćdziesięciu latach, ale dopiero niedawno opublikowane, na kilku nekropolach znajdujących w dorzeczu Dońca. Wśród nich uwagę należy poświęcić dwóm cmentarzyskom o różnym charakterze, które doczekały się obszernych opracowań o charakterze źródłowym. Co istotne, ich autorzy odnieśli się również do kwestii struktury społecznej grup ludności grzebiących w ich zasięgu swoich zmarłych. Pierwszym z nich jest cmentarzysko w okolicach miejscowości Pisoczin, w obrębie którego zbadano 36 kurhanów z 38 pochówkami. Ich analiza pod kątem takich kryteriów jak wysokość nasypu kurhanowego, powierzchnia konstrukcji grobowej i jej typ, a także ilościowy i jakościowy skład umieszczanego w nich wyposażenia, pozwoliły na przyporządkowanie pogrzebanych w zasięgu tej nekropolii zmarłych do czterech różnych warstw społecznych: arystokracji (rodowe wyższe sfery) włącznie z jej najwyższą rangą, szeregowych wojowników (ale nie jeźdźców) i kobiety o zbliżonej pozycji społecznej a także ludność najuboższą, która mogła pozostawać w pewnych zależnościach od miejscowych wyższych sfer oraz niewolników (L. I. Babenko 2005, s. 172-183). Dla każdej z tych warstw

podane zostały kryteria umożliwiające ich identyfikację (tabela 1.10). Znacznie bardziej ogólny charakter posiada natomiast interpretacja społeczna zmarłych pogrzebanych w obrębie drugiej z nekropolii z tego regionu (cmentarzysko koło wsi Hryszkiwka), która doczekała się odrębnej monografii. W jej przypadku autorzy ograniczyli się przede wszystkim do wskazania na słabe zróżnicowanie majątkowe członków wspólnoty użytkującej to cmentarzysko i ich niewielki dobrobyt. Stwierdzenie przynależności do grona stepowców pozwoliło z kolei im na ich zestawienie ze najuboższą częścią scytyjskiego społeczeństwaodnoszoną przez E. P. Buniatian do „biedoty" i zubożałej „ludności szeregowej" (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 86)[20]. Równocześnie, na łamach tej pracy zasygnalizowano możliwość wyróżnienia wśród grup ludności zamieszkujących w okresie późnoscytyjskim tereny dorzecza Dońca także innych warstw społecznych takich jak arystokracja, warstwa wojowników, wolni członkowie społeczności (ludność szeregowa), z którymi wiązać można zmarłych z omawianej nekropolii oraz osoby służebne (*ibidem*, s. 86, 88).

Odkrycia poczynione w zasięgu obu wyżej przytoczonych nekropolii, a także w obrębie innych cmentarzysk z dorzecza Dońca, przyniosły znaczny wzrost ilości źródeł

Tabela 1.10. Kryteria wydzielania zespołów grobowych z pochówkami członków określonych warstw społecznych wyróżnionych dla cmentarzyska Pisočin

wysokość nasypu	typ i wielkość konstrukcji grobowej	obecność pochówków osób zależnych	skład ilościowy i jakościowy inwentarza	
			pochówki męskie	pochówki kobiece
I grupa – pochówki miejscowych wyższych sfer/elity				
nie mniej niż 2 m	drewniane grobowce o powierzchni > 7 m^2	+	reprezentatywny i zróżnicowany zestaw uzbrojenia z 1 lub 2 kołczanami z co najmniej 100 strzałami, różne przedmioty uzbrojenia ochronnego, uprząż, nierzadko pochówki koni	zróżnicowane ozdoby z drogocennych metali, importowane naczynia
II grupa – szeregowi wojownicy				
do 1 m	przeważnie proste jamy, o powierzchni do 5 m^2	obecność towarzyszących pochówków dzieci i nastolatków	zróżnicowane uzbrojenie z kilkudziesięcioma strzałami	rzadkie i mało zróżnicowane ozdoby z drogocennych metali i import. naczynia
III grupa – ludność najbiedniejsza, część z nich mogła pozostawać w zależności od osób z I grupy				
j.w.	j.w.		brak broni, złotych ozdób i importowanych naczyń	
IV grupa – niewolnicy: zmarli złożeni w społecznie zależnej pozycji w stosunku do głównego zmarłego, z ubogim inwentarzem lub bez niego; głównie pochówki dzieci i nastolatków				

[20] W analogiczny sposób zinterpretowali oni również zmarłych pogrzebanych w obrębie cmentarzyska koło wsi Medwin w dorzeczu Rosi, wyniki badań którego również zostały zawarte na łamach tej monografii (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 176).

funeralnych z tego regionu, co z kolei zaowocowało powstaniem dwóch monografii poświęconych donieckiej grupie leśnostepowego wariantu kultury scytyjskiej, z którymi należy łączyć te stanowiska. W obydwu poruszona została również kwestia struktury społecznej, aczkolwiek poczynione w tym zakresie obserwacje mają dość ogólny charakter. W pierwszej z nich autorstwa A. V. Bandrowskiego i Ju. V. Bujnova ograniczono się tylko do wymienienia w różnych miejscach pracy warstw społecznych, jakie można wydzielić wśród populacji z tego regionu podając przy tym ogólne informacje na temat charakteru wiązanych z nimi pochówków. Wśród warstw tych wymieniono: *lokalną arystokrację* (A. V. Bandruvskij, Û. V. Bujnov 2000, s. 49), w skład której wchodziły *głowy uprzywilejowanych rodów*, *wojownicy-jeźdźcy*, *wojownicy-kapłani* i *kobiety z wyższych sfer* (*ibidem*, s. 30) oraz osadzonych na niższych stopniach w hierarchii *ludność szeregową* (*ibidem*, s. 30, 49) i *osoby zależne* (*ibidem*, s. 39).

Nieco więcej uwagi kwestii tej poświęcił D. S. Greczko. Badacz ten strukturę społeczną populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim (w jego młodszych etapach, gdyż w jego opinii niewielka ilość źródeł z fazy wczesnoscytyjskiej nie daje podstaw do wnioskowania w tym zakresie – D. S. Grečko 2010, s. 101) rozpatrywał przede wszystkim w kontekście ich organizacji wojskowej (*ibidem*, s. 107-108). Według niego składała się ona z miejscowych elit (rodowych wyższych sfer), drużynników (ciężkozbrojna kawaleria i piechota), przedstawicieli niższych warstw społecznych (lekkozbrojna kawaleria i piechota) oraz ludności szeregowej (pospolite ruszenie). Poza tymi warstwami wskazuje on również na obecność ludności służebnej (*ibidem*, s. 51-52). Ponadto zwraca on uwagę także na inne aspekty związane ze strukturą społeczną grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny dorzecza Dońca, takie jak ich organizacja społeczno-polityczna oraz relacje między elitami a pozostałymi warstwami socjalnymi (*ibidem*, s. 108-110). Pewne informacje na temat zróżnicowania społecznego znaleźć można również w rozdziale poświęconym obrzędowości pogrzebowej badanych przez niego populacji (*ibidem*, s. 40-52).

Wyżej wzmiankowany przyrost bazy źródłowej, którą wiązać można z grupami ludności zasiedlającymi w okresie scytyjskim tereny dorzecza Dońca, zaowocował również powstaniem w ciągu ostatniego dziesięciolecia dwóch prac poświęconych tylko strukturze społecznej tych populacji. W pierwszej z nich, autorstwa Ju. V. Bujnova oraz V. N. Okatenko, przedmiotem badań stały się 42 zespoły grobowe z pochówkami męskimi datowanymi w ramach V-IV w. p.n.e. W początkowym etapie analiz stworzyli oni wykaz 13 cech obrzędowości pogrzebowej o charakterze ilościowym, odzwierciedlających nakład pracy przeznaczony na wybudowanie grobu (określają go objętość nasypu i jam/komory grobowej)

oraz bogactwo i zróżnicowanie złożonego ze zmarłymi wyposażenia (opisanego za pomocą skali punktowej). Pozyskane w ten sposób informacje posłużyły do stworzenia matrycy danych, która następnie została poddana wielowymiarowemu wnioskowaniu statystycznemu z wykorzystaniem analiz czynnikowej i klasterowej (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 128, tabele 1-2). W rezultacie wszystkie zespoły poddane analizom podzielone zostały na trzy mniejsze zbiory. Każdy z nich potraktowany został, jako osobna klasa społeczna, skupiająca mniejsze grupy socjalne (socjalno-majątkowe). Przy ich interpretacji badacze odnieśli się do starohinduskiego systemu warn (stanów). I tak, pierwszy z tych zbiorów zestawiony został z warną „kszatrija" czyli kastą wojowników. W jej skład włączyli oni trzy mniejsze grupy – lokalnych władców, wojskowo-plemienną arystokracją i „jeźdźców" („drużynników"). Drugi z nich, osadzony na środkowym stopniu w hierarchii zestawiony został z warną „wajśja", która w przytaczanej pracy utożsamiana jest z wolną ludnością szeregową o różnej pozycji majątkowej. Trzeci wyróżniony przez nich zbiór, grupujący zmarłych pogrzebanych w zespołach wymagających minimalnego nakładu pracy na ich wybudowanie, potraktowany został jako należący do zubożałych rolników (warna „śudrów"). Na najniższym stopniu w hierarchii umiejscowieni zostali natomiast niewolnicy (*ibidem,* s. 130-131, tabela 3). W dalszej części przytaczanej pracy autorzy dokonują próby rekonstrukcji dynamiki zmian w strukturze społecznej badanych przez siebie grup ludności w przeciągu całego okresu scytyjskiego (*ibidem,* s. 131-133). Głównym przedmiotem ich analiz jest przede wszystkim próba określenia przynależności etnicznej zmarłych związanych z poszczególnymi grupami społecznymi. W ich opinii przedstawiciele warstw wyższych (warna „kszatrija") należeli do środowiska półkoczowników strefy leśnostepowej, których utożsamiać można z wzmiankowanymi przez Herodota Melanchlajnami, podczas gdy pytanie o atrybucję etniczną osiadłej ludności szeregowej (hodowcy bydła i rolnicy) pozostawiają otwarte. Wskazują jedynie na możliwość obecności wśród nich grup ludności wywodzących się z innych regionów strefy leśnostepowej (i nie tylko). Ostatnią poczynioną przez nich obserwacją jest stwierdzenie bliskości organizacji społecznej badanych przez nich grup ludności z okresu późnoscytyjskiego do stosunków socjalnych panujących u koczowniczych Scytów (*ibidem,* s. 133).

Przedmiotem drugiej z prac było określenie statusu, jaki posiadały związane z nimi kobiety. Dla oceny tego zjawiska Ju. N. Bujnov i D. S. Greczko wykorzystali zbiór 36 zespołów grobowych z pochówkami osób tej płci datowanymi w ramach okresu późnoscytyjskiego (V-IV w. p.n.e.). Zostały one opisane za pomocą 20 cech odzwierciedlających nakłady pracy przeznaczonej na dokonanie pochówku (wysokość nasypu

kurhanowego, objętość konstrukcji grobowej i jej rodzaj), charakter pochówku (ilość złożonych w jego obrębie osób) oraz skład inwentarza. Przy wyznaczaniu tych cech zastosowano najprostszą nominalną skalę pomiarów, uwzględniającą wyłącznie obecność lub nieobecność danej właściwości (Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 193-194). Zespoły te sklasyfikowane zostały z wykorzystaniem analizy klasterowej. W jej rezultacie otrzymano cztery zbiory pochówków. Dwa pierwsze, odznaczające się niewielkimi nakładami pracy przeznaczonej na wybudowanie grobu, zostały zinterpretowane jako należące do wolnej ludności szeregowej. W przypadku dwóch kolejnych zbiorów cechujących się złożeniem zmarłych w większych i bardziej złożonych kompleksach grobowych oraz ich bogatym wyposażeniem, atrybucja społeczna pogrzebanych w nich kobiet wyznaczona została w oparciu o pozycję mężczyzn, z którymi je pogrzebano. Na tej podstawie stwierdzono, że zbiory te mieszczą pochówki małżonek i córek przedstawicieli arystokracji „jeździeckiej" (*wojowników-jeźdźców*) i arystokracji najwyższego rzędu. W grupie tej znalazły się również kapłanki (*ibidem,* s. 194-197). Osobną warstwę społeczną, która została wyróżniona nie na podstawie wyników analiz statystycznych ale w oparciu o obserwacje dotyczące układu zwłok zmarłych składanych w grobach wieloosobowych i towarzyszące im ekwipunki, stanowią *służące* i *niewolnice domowe* (*ibidem*, s. 196-197). Wyniki swoich badań autorzy kończą konkluzją o braku podstaw do uznania zaniżonej pozycji kobiet w badanych społecznościach (*ibidem*, s. 197).

Do kwestii struktury społecznej grup ludności stanowiących przedmiot badań prezentowanych w niniejszej dysertacji w ostatnim czasie odnieśli się również badacze zajmujący się różnorakimi kwestiami związanymi zarówno z tymi populacjami jak również z ich „pobratymcami" ze strefy stepu. Przykładowo O. V. Szełechan, w swojej pracy poświęconej pochówkom tzw. „mieczników" z zasięgu strefy leśnostepowej, wskazał na możliwość wydzielenia wśród nich czterech warstw społecznych: ludności szeregowej, „drużynników", elitarnych „drużynników" i koczowniczą arystokrację. Dla każdej z tych grup wydzielił on kryteria pozwalające na identyfikację należących do nich zespołów grobowych (O.V. Šelehan 2016, s. 56–66). Szczególnie dużo uwagi poświęcił on warstwie „drużynników" (włącznie z tymi o elitarnym charakterze), porównując ich ze stanowiącymi środkowe ogniwo w wojskowo-administracyjnym aparacie Hunów wojownikami służącymi przedstawicielom wyższym sfer i wodzom plemiennym (*ibidem,* s. 59). Pewne uwagi na temat zróżnicowania społecznego wojowników ze strefy leśnostepowej zostały również zaprezentowane przez P. Ja. Gavrisza. Badacz ten analizując groby wojowników zgrupowane na cmentarzysku Skorobor koło grodziska Bielskiego, wyróżnił w ich obrębie kilka

mniejszych zbiorów, które można identyfikować z takimi grupami społecznymi jak: *żołnierze zawodowi wyższej rangi* włącznie z dowódcami oddziałów wojskowych, *zwykli wojownicy-jeźdźcy*, dla których działalność wojskowa nie była głównym źródłem utrzymania oraz *szeregowi piesi wojownicy* (P. Â. Gavriš 2008, s. 191-195). Podobnie jak wyżej przytaczany badacz, również i on dla każdej wyróżnionej przez siebie grupy pochówków podał kryteria ich wydzielania, zaznaczając przy tym, że przy ocenie społecznej wojownika złożonego w określonym grobie ważna jest nie tylko obecność określonego zestawu cech, ale również ogólny kontekst jego występowania (pozycja chronologiczna zespołu, atrybucja etniczna złożonego w nim osobnika etc.). Z „wojskowym" nurtem w badaniach nad strukturą społeczną analizowanych na łamach poniższej pracy wspólnot, można łączyć również publikacje autorstwa O. E. Fialko poświęcone „amazonkom". Badaczka ta w oparciu o zespoły grobowe pochodzące z różnych strefy Scytii Nadczarnomorskiej (w tym jej leśnostepowej części) zaproponowała wydzielenie w ich obrębie pięć grup społecznych: *szeregowych drużynników*, *warstwę średnią*, *wysoko urodzone (bogate) amazonki*, *dowódczynie wojskowe* oraz *strażniczki ze świty* (najemniczki; O. F. Fialko 2012c, s. 34-42).

Kwestię struktury społecznej grup ludności z okresu scytyjskiego ze strefy leśnostepowej poruszył również O. V. Romaszko w swojej pracy poświęconej tzw. „posiadaczom kotłów". Opierając się na istniejących w tradycji historiograficznej systemach stratyfikacji Scytów wśród badanej przez siebie grupie ludności, utożsamianej z przywódcami rodów reprezentujących różne stopnie w hierarchii, wyróżnił sześć grup społecznych (O. V. Romaško 2016, s. 161-163). Trzy z nich (poziomy 4-6) odniósł on do scytyjskich władców różnej rangi oraz przywódców arystokracji najwyższego rzędu, trzy kolejne natomiast odpowiednio do wodzów plemiennych w randze nomarchów (poziom 3), naczelników grup rodowych związanych z niższym i środkowym stopniem arystokracji (poziom 2) oraz przywódców grup rodzinnych i rodowych wywodzących się spośród grona ludności szeregowej włącznie z jej zubożałymi częściami (poziom 1). Dla poruszanej w niniejszej dysertacji kwestii ważne są poczynione przez tego badacza obserwacje odnośnie do częstotliwości występowania pochówków „posiadaczy kotłów" należących do określonych grup społecznych. Zaprezentowane przez niego wyliczenia dotyczą nie tylko wspólnot ze stepu, ale również dla trzech lokalnych grup ze strefy leśnostepowej: donieckiej, z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu oraz prawobrzeżnej (w jego ujęciu kijowsko-czerkaskiej). I tak, w przypadku pierwszej z nich obecni byli tylko zmarli związani z poziomami 2 (81%) i 3 (19%). W obrębie drugiej z tych wspólnot wystąpiły groby przywódców trzech pierwszych poziomów, przy czym dwa pierwsze z nich stanowiły łącznie

80% zbioru. Dla ostatniej z tych grup badacz ten odnotował obecność pochówków łączonych z niemalże wszystkimi poziomami w hierarchii poza najwyższym z nich (poziom 6). Podobnie jak w przypadku wcześniejszych grup regionalnych również i w tej dominującą rolę odgrywają zmarli związani z niższymi poziomami. Pochówki arystokratycznych „posiadaczy kotłów" średniej i wyższej rangi stanowią zalewie ósmą część wszystkich grobów tego typu ze strefy prawobrzeżnej (*ibidem*, s. 162).

Charakteryzując dotychczasowy stan wiedzy nad strukturą społeczną grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza nie należy zapominać również o różnorakich opracowaniach dotyczących konkretnych kompleksów grobowych i cmentarzysk, w których kwestia ta była poruszana. Wśród nich w pierwszej kolejności wymienić należy Wielki Kurhan Ryżanowski z niewyrabowanym pochówkiem mężczyzny (grobowiec centralny) i częściowo naruszonym grobem kobiety (grobowiec boczny) o wysokiej pozycji społecznej. W zależności od przyjętego sposobu interpretacji w zmarłym mężczyźnie z centralnego grobu widziano „księcia" (J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 81, 86), jednego z prowincjonalnych wodzów (S. A. Skoryj 2003, s. 85), należącego do *dziedzicznej arystokracji średniego poziomu* tzw. „machairophorus", czyli posiadacza jednosiecznego miecza z rękojeścią i pochwą okutymi kruszcami (A. U. Alekseev 2006a, s. 55; S. Skory, J. Chochorowski 2010, s. 272), czy też wymienianego przez Lukiana (*Scyta czyli gość*, 1) „pilofora" („nosiciela kołpaka") noszącego specyficzne nakrycie głowy (V. Û. Boltrik 2004, s. 87). Propozycje te nie zawsze były jednak oparte na wiarygodnych przesłankach (por. np. krytykę propozycji interpretacyjnej Ju. Boltrika w V. A. Romaszko i S. A. Skory 2009, s. 89; S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 69, 149). Najczęściej, w oparciu o istniejące klasyfikacje późnoscytyjskich wyższych sfer z obszaru stepowego Podnieprza (B. M. Mozolevskij 1979, s. 152, 156-157, tabela 4; B. F. Gening 1984, s. 144, 147), widzi się w nim Herodotowego *nomarchę*. Ten ostatni może być albo lokalnym władcą (wodzem) kontrolującym określoną część leśnostepowgo Podnieprza (w tym, przypadku dorzecza rzek Górny i Gniły Tykicz; J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 92; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309) albo też dowódcą dużego związku (oddziału) wojskowego składającego się z członków jednego lub kilku plemion (S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 150). Należy jeszcze dodać, że w oparciu o prezentowany zespół S. Skoryj i J. Chochorowski proponują uzupełnienie funkcjonujących w literaturze wyznaczników pochówków tej części scytyjskich wyższych sfer (nasyp o wysokości 5,7-7,5 m, obecność towarzyszących pochówków ludzkich i końskich, obfita tryzny oraz bogate i zróżnicowane wyposażenie) o nowe elementy, jakimi są występowanie w

inwentarzu różnych identyfikatorów wysokiej pozycji społecznej i prestiżu ich właścicieli oraz srebrne naczynia ceremonialne (S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 148-149).

W przypadku bocznego grobowca, odkrytego już latach 80-tych XIX w. przez Gotfryda Ossowskiego, w oparciu o bardzo bogaty zestaw przedmiotów z dużą ilością artefaktów z kruszców towarzyszący złożonej w nim kobiecie widziano w nim ogólnie *jeden z bogatszych pochówków arystokracji* (V. G. Petrenko 1961, s. 79; 1967, s. 20), *pochówek arystokracji* (V. A. Illìns'ka, O. Ì. Terenožkìn 1971, s. 88) lub *bogaty grób* (V.A. Il'inskaâ, A.I. Terenožkin 1983, s. 254). Sama zmarła z tego zespołu postrzegana była ogólnie jako przedstawicielka *wyższej klasy* (V.G. Petrenko 1989, s. 70), *wyższych scytyjskich elit* (S.A. Skoryj 1993-1994, s. 161; 2003, s. 85) lub *scytyjskiej stepowej elity* (S. Skoryj, Â. Hohorovski 1995, s. 15-17), a także jako wysoko urodzona (pochodzącą *z królewskiego rodu* – A.A. Bobrinskij 1894, s. 148) scytyjska arystokratka lub *księżniczka* (np. J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 77; J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 88; J. Chochorowski 1999, ryc. 406), która mogła pełnić funkcję kapłanki znacznego rodu (J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309). Bardziej konkretną możliwość interpretacyjną dla zmarłej z tego grobu zaproponowały V. A. Riabowa, L. Kłoczko i S. S. Bessonwa. Ich zdaniem, niektóre elementy obrządku pogrzebowego i inwentarza, a w szczególności złożony z nią kalaf z przedstawieniem tańczącej Meandy oraz pierścienie-sygnety z oczkami ze staterów z wyobrażeniem Pana (Satyra), pozwalają widzieć w niej *kapłankę ekstatycznego kultu urodzaju* (V. A. Râbova 1979, s. 51; L. Kločko 1982, s. 49; 1992, s. 7; S. S. Bessonova 1983, s. 74-76; 1993, s. 5-6). S. Bessonowa doprecyzowuje przy tym, że młoda kobieta z tego zespołu związana była ze zmodyfikowaną, scytyjską wersją helleńskich kultów „dionizyjskich" powiązanych z wiarą w mistyczne odrodzenie nowego życia po śmierci (S. S. Bezsonova 1993, s. 6). Z kolei L. S. Kłoczko wskazuje na to, że zmarła ta mogła pełnić jakieś funkcje kultowe związane rodowymi tradycjami (łączność z przodkami poprzez używanie odziedziczonych po nich przedmiotów o funkcjach rytualnych?; L. S. Kločko 1998, s. 148). Obie te możliwości spotkały się z aprobatą autorów monografii opisywanego kompleksu grobowego (S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 151). Przedstawiając pokrótce proponowane możliwości interpretacji zmarłych pochowanych w obu grobowcach Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego należy odnotować dwie kwestie. Pierwszą z nich jest przynależność etniczna zmarłej z bocznego grobowca. Niektórzy badacze dopuszczają możliwość jej związków ze środowiskiem miejscowej ludności leśnostepowej (V. G. Petrenko 1961, s. 79; 1967, s. 20; 1989, s. 70; L. S. Kločko 1992, s. 11-12, 20), aczkolwiek teza te nie spotkała się z powszechną akceptacją (por. S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 26, 147-148). Drugą kwestią są relacje łączące oboje zmarłych złożonych w jego obrębie. Do

niedawna funkcjonował pogląd o tym, że osoby te mogły być połączone ze sobą węzłami małżeńskimi (np. J. Chochorowski et al. 1999, s. 20). G. Ossowski (1888, s. 41) wskazywał również na możliwość złożenia w bocznym grobowcu nałożnicy „władcy" z centralnego grobu, co nie znajduje jednak potwierdzenia zarówno w bogactwie złożonego z nią inwentarza oraz jej prawdopodobnym statusie kapłanki (S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 151-152)[21]. W chwili obecnej proponuje się z kolei traktowanie opisywanego kompleksu jako mieszczącego grób ojca (centralny grobowiec) i córki (pochówek boczny), na co wskazywać ma znaczna różnica wieku między nimi oraz obecność w obu założeniach grobowych różnego rodzaju nakryć głowy (S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 152, 159).

Pewne uwagi na temat struktury społecznej zawarte zostały również w opracowaniach dotyczących stanowisk funeralnych pochodzących z innych regionów strefy prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza. Przy określaniu atrybucji społecznej zmarłych pochowanych na tych cmentarzyskach najczęściej korzystano z ustaleń poczynionych przez E. P. Buniatian (1985). Nekropole kurhanowe, dla których podjęto taką próbę, reprezentowały wszystkie wydzielane przez tę badaczkę warstwy (grupy społeczne), począwszy od tych mieszczących wyłącznie pochowki zubożałych grup ludności (uboższa ludność „szeregowa" i „biedota") (Medwin – D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 176), poprzez cmentarzyska z pochówkami zamożnych i uprzywilejowanych członków warstwy średniej (bogatą ludność „szeregową") (Wysznopil – V. P. Grigor'ev, S. A. Skoryj 2011, s. 211), po nekropole z grobami wywodzących się ze środowiska rodowej arystokracji (koczowniczych wojskowych wyższych sfer) niższego szczebla „drużynników" (Steblów – S. A. Skoryj 1997, s. 60–65). W przypadku części z nich opisujący je badacze podjęli również bardziej szczegółowe próby zbadania dyferencji socjalnej zmarłych należących do określonej warstwy społecznej wyróżnionej przez E. P. Buniatian. Wymienić tu należy monografię cmentarzyska koło miejscowości Steblów autorstwa S. A. Skorego. Dla wspólnoty tej, utożsamianej przez niego z *dolną warstwą arystokracji, ludźmi szlachetnego pochodzenia* (model 5 wg E. P. Buniatian) oraz *rodową arystokracją*, badacz ten, ze względu na istnienie pewnych odmienności w złożoności i wymiarach konstrukcji grobowych, ilości i jakości umieszczanych ze zmarłymi ekwipunków i pochówków końskich, dopuścił możliwość jej wewnętrznego różnicowania się (S. A. Skoryj 1997, s. 60-61). Przeprowadzając analizę porównawczą poszczególnych zespołów z tego cmentarzyska z wykorzystaniem wyżej wyszczególnionych kryteriów,

[21] Symboliczny pochówek konkubiny, względnie tzw. „młodszej" tj. kolejnej żony przy założeniu istnienia poligamiczności wśród scytyjskich elit, mógł być natomiast reprezentowany przez nakrycie głowy znalezione w głównym grobowcu (np. J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309; J. Chochrowski et al. 1999, s. 14).

zaproponował on ich podział na dwie grupy: *pochówki osób zajmujących najwyższe miejsce wśród pogrzebanych na steblewskim cmentarzysku*, w których widzi on przywódców wspólnoty grzebiącej swoich zmarłych na tej nekropolii oraz pozostałe groby z pochówkami ich krewnych o nieco niższym ale *mniej lub bardziej jednorodnym statusie społecznym* (S. A. Skoryj 1997, s. 61-63)

Cechą charakterystyczną dotychczas wzmiankowanych nekropolii jest obecność grobów członków tych samych warstw społecznych, przy czym zmarli ci mogli różnić się swoją rangą. Tylko w nielicznych przypadkach rozkopano cmentarzyska, w obrębie których zlokalizowano pochówki należące do przedstawicieli rożnych warstw społecznych. Przykładem takiej nekropolii mogą być grupy kurhanowe zlokalizowane w miejscowości Mielniki koło grodziska Motroninskiego. Wśród zmarłych pogrzebanych w ich zasięgu badacze wydzielili: dominującą ludność szeregową (włącznie z jej biedniejszą częścią) oraz mniej liczne osoby o wysokim statusie społecznym w typie wyższych sfer (arystokracji) włącznie z pochówkami lokalnych „wodzów" (S. A. Skoryj, S. S. Bezsonova 1995, s. 73; J. Chochorowski, S. Skoryj 2006, s. 446, 448, 449; J. Chochorowski 2008, s. 162–163).

Dla strefy lewobrzeżnej próby oceny pozycji społecznej zmarłych grzebanych w zasięgu konkretnych kompleksów grobowych i nekropolii, poza wyżej przytaczanymi cmentarzyskami z dorzecza Dońca, dokonywane były przede wszystkim dla stanowisk funeralnych zlokalizowanych nad Worsklą, przede wszystkim w regionie grodziska bielskiego. Wśród tego typu prac w pierwszej kolejności wymienić należy monografię autorstwa I. M. Kułatowej i O. B. Suprunenki stanowiącą podsumowanie badań przeprowadzonych na części z tych nekropolii (grupy Peremyrky i Pereszczepino) w latach 1999-2006. Zawarte na jej łamach obserwacje odnoszą się nie tylko do określenia atrybucji socjalnej użytkujących je wspólnot ale również dotyczą oceny zmian zachodzących w ich strukturze społecznej w poszczególnych etapach funkcjonowania tych nekropolii. I tak, w opinii autorów najstarsze zespoły z tych cmentarzysk (VII – początek VI w. p.n.e.) należą do przedstawicieli wojskowych elit. Członkowie lokalnych wyższych sfer grzebani są na tych nekropolach również w okresie późniejszym (VI – początek V w. p.n.e.). Do pewnych zmian dochodzi natomiast w ciągu V w. p.n.e., kiedy to w zasięgu jednej z tych nekropolii (Pereszczepino) zaczynają być grzebani *najzamożniejsi mieszkańcy* funkcjonującej w niedalekiej odległości od tej nekropolii osady odnoszeni do grupy zamożnych konnych i pieszych wojowników oraz członkowie ich rodzin. Kolejne zmiany w strukturze społecznej wspólnoty użytkującej to cmentarzysko dochodzi w początkach IV w. p.n.e., kiedy to w jego zasięgu zaczynają być grzebani *przedstawiciele prostej ludności* (I. M. Kulatova, O. B.

Suprunenko 2010, s. 163-164, 166). Ponadto badacze ci wskazują również na obecność w regionie nadworsyklańskim pewnej grupy niewielkich cmentarzysk mieszczących pochówki przedstawicieli miejscowych wojskowych wyższych sfer, którym opór członków ich rodzin towarzyszyć mogli także ich *pomocnicy i słudzy* wywodzący się ze środowiska zubożałej ludności szeregowej (*ibidem*, s. 164). Dla tej ostatniej warstwy socjalno-majątkowej cytowani badacze wskazują na jej związki z bezkurhanowym obrządkiem pogrzebowym (*ibidem*, s. 164). W przypadku zespołów grobowych pochodzących z tych samych lub innych bielskich nekropolii, które zostały zbadane w innych sezonach wykopaliskowych, rzadko kiedy można znaleźć informacje na temat atrybucji społecznej złożonych w nich osób. Najczęściej próby takie dokonywano dla zmarłych pogrzebanych w kompleksach o wyróżniającym się charakterze odnosząc ich np. do *bogatych przedstawicieli miejscowych wyższych sfer* (I. B. Šramko, S. A. Zadnikov 2017, s. 19) czy też ogólnie *miejscowych wyższych sfer* (B. A. Šramko 1994b, s. 131).

1.5. Sytuacja etniczno-kulturowa w strefie leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego. Zarys problematyki

Dla podejmowanych w niniejszej dysertacji studiów nad organizacją i strukturą społeczną grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza niezwykle istotną kwestią jest określenie ich atrybucji etnicznej (etniczno-kulturowej). O ile strefa stepu (wyłączając z niego tereny nadbrzeżne i położone w rejonach ujść wielkich rzek zajętych przez kolonie greckie) zasiedlona była przez grupy koczowniczej ludności o w miarę jednolitej przynależności etniczno-kulturowej, które można łączyć z właściwymi Scytami (Scytowie Królewscy i Scytowie-koczownicy – por. np. J. Chochorowski 1999, s. 329-330, ryc. 376), o tyle sytuacja na obszarze lasostepu jest znacznie bardziej skomplikowana. Region ten jest bowiem swoistą „strefą kontaktową" w obrębie, której między VII a IV/III w. p.n.e. dochodzi do interakcji dwóch odmiennych grup ludności[22]. Pierwszą z nich stanowią potomkowie osiadłych społeczności rolniczych

[22] Na marginesie tych uwag należy odnotować, iż badacze w strefie tej próbują lokalizować część „północnych" sąsiadów Scytów królewskich, do których Herodot (IV 17, 21, 100, 104-109, s. 235-236, 261-262) zalicza *Scytów-oraczy*, *Scytów-rolników* oraz *Neurów, Androfagów, Melanchlajnów, Budynów* i *Gelonów*. O ile ich obecność (lub części z nich) w tej strefie nie powinna budzić wątpliwości, o tyle bardziej problematycznie jawi się kwestia próby ich umiejscawiania w określonych częściach tej strefy a także identyfikacja z konkretnymi grupami regionalnymi (por. np. A. A. Moruženko 1989, s. 37-38; S. Skoryj 1991, s. 84; D. S. Grečko 2018, s. 41-42). Najmniej kontrowersji budzi tutaj lokalizacja Scytów-oraczy oraz Scytów-rolników. Przyjmuje się, że ludy te należy wiązać z grupami autochtonicznej osiadłej ludności rolniczej z terenów górnego i środkowego dorzecza Bohu (Scytowie-oracze) i z Podnieprza (Scytowie-rolnicy) zdominowanymi politycznie i kulturowo przez scytyjskich koczowników (np. J. Chochorowski 1999, s. 329). Neurowie umieszczani są tradycyjnie na

związanych z kulturą czarnoleską (jej późnym etapem), drugą natomiast napływający na te tereny irańscy koczownicy, w tym Scytowie. Nie zagłębiając się w szczegółową charakterystykę obydwóch substratów etnicznych, należy jedynie wskazać na fakt, iż przyjęte przez autochtonów (i w szerszym zakresie osiadłą ludność rolniczą) i napływowych nomadów odmienne strategie gospodarcze oraz wiążący się z nimi różny tryb życia, przekładają się na ich odmienną organizację społeczną (por. np. E. Nowicka 2012, s. 287-288, 352-354; M. S. Przybyła 2014b, s. 200-204, tabela 6).

W tym miejscu należy postawić pytanie o przyczynę zainteresowania koczowników terenami leśnostepowego Podnieprza. W literaturze przedmiotu wskazuje się na wiele czynników decydujących o atrakcyjności tych terenów dla nomadów. Wśród nich wymienić należy przede wszystkim panujące w tej strefie warunki klimatyczne i ekologiczne, sprzyjające zarówno prowadzeniu gospodarki rolniczej jak i pasterstwu. Tym samym umożliwiało to prowadzenie tradycyjnego sposobu życia przez nomadów (a zwłaszcza ich elity). Nie mniej ważne były również czynniki natury ekonomicznej. Wiążą się one przede wszystkim z obecnością w tym regionie rozwiniętych szlaków handlowych, które przecinały obszar lasostepu we wszystkich kierunkach (relacje na linii północ-południe i wschód-zachód – por. np. B. A. Šramko 1992, ryc. 1; S. S. Bessonova, V. Ì. Poltavec 2015, ryc. 2-3; D. S. Grečko 2016b, ryc. 5), co dawało możliwość utrzymania kontroli nad operacjami handlowymi (por. np. S. A. Skoryj 2003, s. 75), a zwłaszcza tymi dotyczącymi sprzedaży zboża mieszkańcom greckich kolonii (J. Chochorowski 1999, s. 325). Innym impulsem natury ekonomicznej przyciągającym koczowników na te obszary, zwłaszcza po ich usadowieniu się w strefie stepowej, była chęć pozyskania jeńców wojennych, których można było następnie sprzedać mieszkańcom greckich kolonii nadczarnomorskich (N. A. Gavriljuk 2003, s. 82-83)[23]. Niemniej ważnym czynnikiem, z punktu widzenia prowadzonego przez koczowników stylu życia cechującego się silną militaryzacją, była również obecność w tym regionie ośrodków wysoko rozwiniętej produkcji metalurgicznej dostarczających nomadom niezbędnej

obszarach zajętych przez kulturę miłogradzką (dorzecza Prypeci, Dniepru i dolnej Desny) aczkolwiek coraz częściej wskazuje się na możliwość ich łączenia z osadnictwem z Wołynia i części Podola (por. np. S. Czopek 2007; K. Trybała-Zawiślak 2019, s. 362) a nawet z większą części Prawobrzeżnej Ukrainy (M. Bandrìvskij 2014). Plemiona Budynów, Gelonów i Melanchlajnów umiejscawia się z kolei gdzieś w strefie lewobrzeżnego lasostepu, między Dnieprem i Donem, przy czym ich dokładniejsza lokalizacja jest kwestią sporną (np. A. I. Moruženko 1989, s. 37-38; D. S. Grečko 2010, s. 14-16, 100; 2018, s. 41-42; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 132-133).

[23] Zdaniem części badaczy to właśnie kontrola nad tą gałęzią „handlu" miła być jednym z głównych źródeł bogactwa Scytów w VI-IV w. p.n.e. (J. Chochorowski 1999, s. 325; N. A. Gavriljuk 2003, s. 82-83).

bazy surowcowej do produkcji broni i elementów oporządzenia jeździeckiego (S. S. Bessonova 1998, s. 58; S. A. Skoryj 2003, s. 75).

Najważniejszą kwestią, którą należy poruszyć opisując relacje łączące ludność autochtoniczną z napływowymi nomadami jest także charakter zachodzących między nimi związków. W literaturze przedmiotu, w zależności od przyjętego sposobu oceny tych relacji (por. przegląd hipotez na ten temat w np. S. Skoryj 1991, s. 83-84 i P. Â. Gavriš 1998, s. 36), wskazuje się na:

1) niescytyjski etnicznie substrat ludności leśnostepowej, przy czym jednoczesnej scytyzacji jej kultury, oraz niezależność tej strefy od stepowej Scytii;
2) przynależność plemion leśnostepowych i stepowych do jednego wielkiego związku politycznego, jakim była Scytia, przy zachowaniu przez nie odmienności etnicznej i kulturowej;
3) jedność kulturową stepu i lasostepu przy jednoczesnym zachowaniu odrębności etnicznej przez społeczności zamieszkujące te obszary, połączoną z istnieniem „politycznych" zależności między nimi (podporządkowanie ludności leśnostepowej koczownikom);
4) polityczne i kulturowe zdominowanie przez koczowników miejscowego substratu etnicznego.

W chwili obecnej podkreśla się przede wszystkim złożony przebieg procesów kulturowo-etnicznych zachodzących w strefie leśnostepowego Podnieprza w ciągu trwania całego okresu scytyjskiego. Ich pierwszy etap łączyć należy z okresem wczesnoscytyjskim, kiedy to na obszarach tych pojawiają się pierwsze fale „scytyjskich[24]" koczowników szukających nowych ziem do zasiedlenia. Jego początki przypadają na pierwsze dziesięciolecia VII w. p.n.e. (tzw. fala „azjatycka" wg S. Skorego – 2003, s. 73-75, 88, ryc. 7; por. także wzmiankę Herodota o pochodzeniu pierwszych Scytów – Hdt. IV 11, s. 232-233) i wiążą się z napływem na tereny leśnostepowego Podnieprza (południowe obszary jego prawobrzeżnej części) niewielkich grupy nomadów wywodzących się z terenów Azji Centralnej i Kazachstanu[25]. Zgodnie z propozycjami S. A. Skorego tworzący ją koczownicy, uzupełnieni o element kimmeryjski, który pojawił się w tym regionie w okresie wcześniejszym, podbili miejscowe społeczności wywodzące się ze środowiska kultury późnoczarnoleskiej ustanawiając nad nimi stosunki hołdownicze (pobieranie danin i trybutów etc. – S. A. Skoryj 2003, s. 76, 88; por. także S. S. Bessonova 1999, s. 151). Jednocześnie

[24] Rozumianych jako nosiciele „scytyjskiego kręgu kulturowego" (np. S. S. Bessonova 1999, s. 149).

[25] Najwcześniejszy epizod napływu pojedynczych grup koczowników wywodzących się z tych regionów na tereny leśnostepowgo Podnieprza datowany jest na koniec VIII w. p.n.e. (S. A. Skoryj 2003, s. 73-74, 88).

obie te grupy ludności funkcjonowały w pewnej izolacji od siebie. Sytuacja ta ulega pewnej zmianie w drugiej połowie VII w. p.n.e. Na okres ten według powyższego badacza przypadać mają początki formowania się wspólnoty między koczownikami (potomkami pierwszej fali najazdów) a osiadłymi społecznościami, która w późniejszych okresach ma przybrać pewne cechy politycznego zjednoczenia (federacji; S. A. Skoryj 2003, s. 77, 88).

Nieco inaczej prezentuje się natomiast kwestia pojawienia się najstarszych zespołów w typie „scytyjskim" na terenie Lewobrzeża. Zgodnie z propozycją badaczy najwcześniejsze zespoły tego typu z tej części leśnostepowego Podnieprza, zgrupowane w dorzeczu Worskli odnoszone są do pierwszej połowie VII w. p.n.e. (Û. N. Bojko 2008, tabl. 1; M. N. Daragan 2011, s. 585-586). Ich obecność łączona jest natomiast z przesunięciami grup ludności na te tereny ze strefy prawobrzeżnego Podnieprza (np. Û. N. Bojko, S. I. Berestnev 2001, s. 72-73; S. A. Skoryj 2003, s. 76). W analogiczny sposób tłumaczone jest również pojawienie się zespołów w typie wczesnoscytyjskim, ale w nieco późniejszym okresie (koniec VII – pierwsza połowa VI w. p.n.e.) na innych obszarach strefy leśnostepowego Lewobrzeża, m.in. nad Dońcem (np. D. S. Grečko 2010, s. 23, 94-95, tam też dalsza lit.).

Kolejna fala napływu „scytyjskich" koczowników na obszary leśnostepowego Podnieprza (włącznie z jego lewobrzeżną częścią, w której istotną rolę odgrywają w tym czasie tereny dorzecza górnej i środkowej Suły) przypada na trzecią ćwierć VII oraz przełom VII i VI w. p.n.e. Proces ten wywołany jest załamaniem się scytyjskiej hegemonii w Azji Przedniej i przeniesieniem punktu ciężkości zainteresowań koczowników scytyjskich z Północnego Kaukazu na inne atrakcyjne dla nich ekologiczno-ekonomiczne nisze na terenie Europy Wschodniej (szeroko rozumiane Północne Nadczarnomorze) i Środkowej (Siedmiogród), w tym obszary będące przedmiotem zainteresowań poruszanych w niniejszej dysertacji (S. A. Skoryj 2003, s. 77, 88, ryc. 22). W porównaniu z wcześniejszym etapem nowa fala „najeźdźców" była znacznie liczniejsza (w jej skład wchodziły bowiem całe plemiona a nie tylko, jak miało to wcześniej miejsce, mniejsze lub większe wojskowe kontyngenty) przy czym związane z nią grupy ludności nadal pozostawały w mniejszości w stosunku do autochtonów. Nie mniej jednak, podobnie jak w pierwszej połowie VII w. p.n.e., również i w tym okresie nomadzi posiadali znaczną przewagę nad miejscowymi populacjami osiadłymi. Przejawiała się ona nie tylko w ich wysokiej mobilności oraz efektywności stosowanego przez nich uzbrojenia, ale przede wszystkim w ich rozwiniętej organizacji społecznej, cechującej się obecnością złożonej wojskowo-hierarchicznej struktury (S. S. Bessonova 1999, s. , 151; S. A. Skoryj 2003, s. 79, 88). Wszystkie te czynniki umożliwiły podbicie przez nich osiadłych grup ludności. Nie mniej istotny jest fakt, iż w przeciwieństwie

do pierwszej fali „najeźdźców", nomadzi związani z drugą falą (i ich potomkowie) weszli w bardziej „zażyłe" kontakty z osiadłymi autochtonami, czemu sprzyjało zajmowanie przez obie te grupy ludności tych samych (lub sąsiadujących ze sobą) nisz ekologicznych. W efekcie ich dalszej integracji[26] na obszarze leśnostepowgo Podnieprza (a także na terenach położnych bardziej na zachód) doszło do powstania mieszanych rolniczo-pasterskich „zrzeszeń" (federacji)[27], z nadrzędną władzą znajdującą się w rękach „scytyjskiej" (koczowniczej) arystokracji[28] (np. S. A. Skoryj 1993-1994, s. 151-154, 166; 2003, s. 75-86, 88-89; S. S. Bessonova 1999, s. 149; J. Chochorowski 1999, s. 330, 335; D. S. Grečko 2010, s. 101). Tym samym zakończeniu uległ wyżej wspomniany proces „ponownego zajmowania ojczyzny" przez „scytyjskich" koczowników w granicach leśnostepowego Podnieprza (S. A. Skoryj 2003, s. 79).

Do kolejnych zmian w strefie leśnostepowgo Podnieprza, podobnie jak na obszarze całego Północnego Nadczarnomorza, dochodzi w ciągu środka i drugiej połowy VI w. p.n.e. oraz na przełomie VI i V w. p.n.e. Okres ten łączy się z jednej strony z przeniesieniem politycznego centrum Scytii z obszarów Północnego Kaukazu właśnie na tereny Północnego Nadczarnomorza (np. V. Û. Murzìn 1984, s. 100-101; 1990, s. 63-64; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 113), z drugiej natomiast z transformacją tzw. „Scytii archaicznej" w „Scytię Klasyczną", której towarzyszyły dostrzegalne zmiany w kulturze materialnej (np. A. Û. Alekseev 2003, s. 196-206; D. S. Grečko 2016a; 2016b; 2017). Uważa się, że za przemianami tymi, poza wzmiankowanymi społecznościami koczowniczymi z rejonów północnokaukaskich, stoją również grupy nomadów z obszarów położonych bardziej na wschód (wschodnia część świata scytyjskiego). Pojawienie się tych wspólnot koczowniczych w strefie nadczarnomorskiej skutkuje przede wszystkim zauważalnym wzrostem ilości zespołów grobowych (zwłaszcza w ostatniej ćwierci VI i pierwszej połowie V w. p.n.e.) na obszarach stepowych. Wśród nich szczególnie charakterystyczną grupę stanowią wpuszczone w już istniejące nasypy kurhanowe pochówki ciężkozbrojnych wojowników. Ich obecność w tej strefie jest o tyle charakterystyczna, iż, jak się przyjmuje, tego typu obrzędowość

[26] Wśród tych społeczności dużą rolę odgrywali również potomkowie Kimmerów i „scytyjskich" koczowników z pierwszej fali.

[27]Niewykluczone, że to właśnie te organizmy społeczno-ekonomiczne i polityczne (federacje) utożsamiać można z wymienianymi przez Herodota plemionami Scytów-rolników zamieszkujących obszary między Scytami-oraczami lokalizowanymi nad górnym i środkowym Bohem a Scytami królewskimi z międzyrzecza dolnego Dniepru i dolnego Donu (por. np. S. S. Bessonova 1999, s. 153; J. Chochorowski 1999, s. 328-330; S. A. Skoryj 2003, s. 82).

[28] S. A. Skory (2003, s. 81) system organizacji społeczno-ekonomicznej i politycznej cechujący opisywane wspólnoty porównuje do wodzostwa.

pogrzebowa cechuje nomadów znajdujących się na pierwszym etapie koczowania, tzw. taborowym, związanym z podbojem i opanowywaniem „nowej ojczyzny" (S. A. Pletneva 1982, s. s. 17-18, ryc. 1; A. Û. Alekseev 2003, s. 197; D. S. Grečko 2016a, s. 146).

Nieco bardziej skomplikowanie wygląda kwestia oceny obecności tego typu zespołów na obszarach leśnostepowych. O ile bowiem, w strefie stepowej nowe grupy nomadów wchodziły na obszary pozbawione stałego osadnictwa, o tyle na terenach leśnostepowych wkraczały one w strefę, w obrębie której funkcjonowały struktury osadnicze powstałe jeszcze w okresie wczesnoscytyjskim. W tym kontekście rodzi się pytanie odnośnie do charakteru relacji zachodzących między przybyszami a społecznościami dotychczas zamieszkującymi te tereny. W opinii D. S. Greczki pojawienie się w ciągu drugiej połowy VI – przełomu VI i V w. p.n.e. na obszarach leśnostepowgo Podnieprza nowych grup ludnościowych z racji ich niewielkiej liczebności, generalnie nie miało negatywnego wpływu na rozwój lokalnych ugrupowań[29] (D. S. Grečko 2016a, s. 162; 2016b, s. 56-57). Wskazują na to zarówno widoczna w tym okresie aktywna wymiana plemion leśnostepowych z mieszkańcami kolonii nadczarnomorskich, jak również rozkwit struktury osadniczej na większości terenów leśnostepowgo Podnieprza połączony z zaludnianiem nowych terytoriów[30]. Podobną wymowę posiadają również źródła funeralne, które jednoznacznie wskazują na niezakłócone funkcjonowanie w tym okresie nekropolii (grup kurhanowych) założonych jeszcze na etapie archaicznym.

O ile wyżej zarysowane procesy, zachodzące na przestrzeni drugiej połowy VI i na przełomie VI i V w. p.n.e. na obszarach Północnego Nadczarnomorza, nie miały większego wpływu na rozwój stosunków etniczno-kulturowych i politycznych panujących w strefie leśnostepowej po umocowaniu się w niej koczowników scytyjskich w drugiej połowie VII i w pierwszej połowie VI w. p.n.e., sytuacja ta ulega gwałtownej zmianie w ciągu V w. p.n.e. W okresie tym (zwłaszcza w drugiej połowie V w. p.n.e.) na większości obszarów środkowego Podnieprza obserwowane jest załamanie się dotychczas funkcjonujących struktur,

[29] W tym miejscu należy wskazać, iż pewne przesłanki wskazują na to, że nie wszystkich obszarach strefy leśnostepowej kontakty między „starymi" grupami ludnościowymi a przybyszami miały równie pokojowy charakter. Świadczyć mogą o tym chociażby zaprzestanie użytkowania grodziska Chotowskiego, co mogło mieć miejsce w trzeciej ćwierci VI w. p.n.e. (D. S. Grečko 2016b, s. 56). Nie mniej istotnym argumentem świadczącym o poczuciu zagrożenia wynikającym z pojawienia się nowych grup koczowników w tej strefie może być również intensyfikacja budownictwa grodowego, aczkolwiek z racji niemożności jej dokładniejszego wydatowania nie można wykluczyć, że nastąpiła ona w reakcji na sytuację zaistniałą w nieco późniejszym okresie (D. S. Grečko 2016a, s. 162-163).

[30] W przypadku strefy lewobrzeżnego Podnieprza przyjmuje się, że dużą rolę w jej zasiedlaniu odgrywają ugrupowania migrujących na te tereny rolników z obszaru prawobrzeżnego Lasostepu. Przesunięcia grup ludności z tych terenów miały natomiast zostać wywołane infiltracją tej strefy (jej północnej części) w drugiej ćwierci VI w. p.n.e. niewielkich, ale agresywnych grup koczowników (por. D. S. Grečko 2018, s. 42).

przejawiające się m.in. zanikiem znacznej części wielkich grodzisk, tak charakterystycznych dla etapu archaicznego czy też ogólnym rozrzedzeniem stanowisk osadowych (np. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 25-26, 41; S. A. Skoryj 2003, s. 62, 83-85; D. S. Grečko 2010, s. 106). Przebieg wydarzeń związanych z tym procesem, a także ich geneza, oceniane są w różny sposób. I tak część badaczy wydarzenia te łączy przede wszystkim ze wzrostem aktywności i agresywności stepowych Scytów po odniesieniu przez nich zwycięstwa nad wojskami perskimi w końcu VI w. p.n.e. (np. S. A. Skoryj 2003, s. 82, 89; A. Ivantchik 2018). Konflikt scytyjsko-perski, zakończony na korzyść Scytów, ten nie tylko bowiem sprzyjał ich politycznej konsolidacji ale również umocnił pozycję samej Scytii (por. J. Chochorowski 1999, s. 330; A. Ivanthik 2018). W rezultacie związane z nią koczownicze plemiona mogły zwrócić swoją uwagę na inne otaczające je ludy, w tym te zamieszkujące tereny leśnostepowego Podnieprza (S. A. Skoryj 2003, s. 82, 89; A. Ivantchik 2018). Jeżeli chodzi o przebieg samego procesu zajmowania przez „stepowców" obszarów leśnostepowych, to zgodnie z jego rekonstrukcją zaproponowaną przez S. A. Skorego plemiona stepowe już w pierwszej połowie V w. p.n.e. miały ustanowić swoją kontrolę nad znacznymi obszarami południowej części prawobrzeżnego Podnieprza, aż po dorzecze rzeki Roś[31]. Równocześnie badacz ten podkreśla, iż napływ koczowników w tym okresie na obszary leśnostepowego Podnieprza nie pozostał bez reakcji miejscowych grup ludności skupionych wokół potomków koczowników, którzy pojawili się na tych terenach jeszcze w okresie archaicznym. Zdaniem S. A. Skorego obecność związanych z nimi zespołów grobowych w strefie pogranicza lasostepu ze stepem (dorzecze Taśminu i międzyrzecze Taśminu i Wysi Wielkiej), zawierających pochówki dobrze wyposażonych wojowników, przemawiać może za tym, że udawało im się z mniejszym lub większym sukcesem powstrzymywać nacisk „stepowców" (S. A. Skoryj 1997, s. 71; 2003, s. 83). Tym samym okres całej pierwszej połowy V w. p.n.e. badacz ten traktuje jako stadium „próby sił" między napływowymi grupami koczowników z obszaru stepu a lokalnymi „leśnostepowymi" elitami (S. A. Skoryj 2003, s. 83). Równocześnie w opinii części innych badaczy, niektóre grupy ludności z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza opuściły zajmowane dotąd przez siebie ziemie przenosząc się na wschód, na tereny położone w międzyrzeczu Dniepru i Donu (D. S. Grečko 2010, s. 103-104). Zgodnie z przytaczaną koncepcją ostateczny podbój leśnostepowego Prawobrzeża, a także przylegającego do niego od wschodu rejonu Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu, przypadać ma na koniec V w.

[31] Wskazywać ma na to lokalizacja na tych terenach obiektów funeralnych o „stepowym" pochodzących m.in. z cmentarzyska koło miejscowości Steblów (S. A. Skoryj 2003, s. 83).

p.n.e., co wiązane jest z upowszechnieniem się na tych obszarach należących do zdobywców pochówków w katakumbach[32] (S. A. Skoryj 1997, s. 71-73; 2003, s. 84-85, 89).

W nieco odmienny sposób proces zmian zachodzących w ciągu V w. p.n.e. w strefie leśnostepowego Podnieprza ocenia D. S. Greczko. W jego ujęciu wydarzenia te stanowią bezpośrednią kontynuację wyżej scharakteryzowanych przemian związanych z pojawieniem się w końcu VI i w początkach V w. p.n.e. na terenach Północnego Nadczarnomorza nowej grupy koczowników (Scytów Herodota – D. S. Grečko 2017, s. 102), kiedy to po okresie względnej stabilizacji związanej z umacnianiem się tych społeczności w strefie stepowej dochodzi do wzrostu ich agresywności w stosunku do plemion ze strefy leśnostepowej oraz greckich kolonistów (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 113). Ważnym elementem tego procesu ma być założenie w pierwszej ćwierci V w. p.n.e. szeregu nowych cmentarzysk drużynowych, z których część użytkowana jest przez cały V oraz co najmniej pierwszą połowę IV w. p.n.e. Ich powstanie w połączeniu ze znacznym zmniejszeniem się w tym okresie liczby osiedli i grodzisk w strefie leśnostepowej, w opinii D. S. Greczko, łączyć należy z datowanym przez niego na drugą ćwierć – środek V w. p.n.e. zakończeniem wojskowych działań przeciwko dotychczas zamieszkującym te regiony populacjom (ludność autochtoniczna i potomkowie koczowników z okresu wczesnoscytyjskiego), co jest równoznaczne z ich podbojem lub nałożeniem na nie trybutów (D. S. Grečko 2016a, s. 146, 152; 2017, s. 80; por. także D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 114-115). Tym samym przyłącza się on do tych badaczy (np. V. I. Gulâev 2009, s. 16), którzy twierdzą, że w pierwszej połowie (ale nie później niż w pierwszym trzydziestoleciu) V w. p.n.e. doszło do wykształcenia się jednej wojskowo-politycznej federacji określanej mianem Scytii Europejskiej (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 110; D. S. Grečko 2016a, s. 146, 163-164). Kolejnym etapem opisywanego procesu było przejście do drugiego stadium koczowania, co zdaniem przytaczanego badacza nastąpić miało mniej więcej na początku drugiej połowy V w. p.n.e. Istotą tego stadium jest podział opanowanych przez koczowników terytoriów na większe lub mniejsze obszary będące koczowiskami należącymi odpowiednio do wspólnot rodowych i rodzinnych (D. S. Grečko 2017, s. 102-103; por. także A. I. Pletneva 1982, s. 37-39).

Do kolejnych zmian w strefie leśnostepowej dochodzi w końcu V i w ciągu IV w. p.n.e. Również i te przemiany oceniane są w nieco odmienny sposób. Zdaniem S.A. Skorego, badającego rytm przemian zachodzących w strefie prawobrzeżnego leśnostepowgo

[32] W tym miejscu należy podkreślić, iż przytaczany badacz wskazuje na grzebanie zmarłych „stepowców" również w obiektach funeralnych innych form (S. A. Skoryj 2003, s. 84-85).

Podnieprza w ciągu całego okresu scytyjskiego, zmiany te wiążą się z dalszą intensyfikacją agresji „stepowców" skierowaną przeciwko ich północnym sąsiadom. W jego opinii jednym z jej bodźców staje się znaczne zwiększenie, począwszy od przełomu V i IV w. p.n.e., potencjału ludnościowego w strefie stepowej, a także towarzyszący temu wzrost pogłowia bydła. Proces ten, w połączeniu z ograniczonymi możliwościami środowiskowymi strefy stepowej miał fundamentalne znaczenie nie tylko dla „stepowców", ale również dla ich północnych sąsiadów. Nie tylko bowiem wymusił on przejście części koczowników do osiadłego trybu życia (N. A. Gavrilûk 1989, s. 24; S. A. Skoryj 2003, s. 84), ale również spowodował konieczność rozszerzenia użytkowanych przez nich terenów pasterskich, co nastąpiło poprzez zagarnięcie najbardziej dogodnych dla wypasu bydła obszarów leśnostepowych. Nie mniej istotny jest również fakt, iż temu ostatniemu procesowi towarzyszyła migracja znacznych grup ludności[33], czego przejawem jest obserwowalny wzrost występowania w omawianym regionie zespołów grobowych w typie stepowym (S. A. Skoryj 2003, s. 84, 89). Równocześnie należy zaznaczyć, że w opinii przytaczanego badacza ekspansja „stepowców" na tereny lasostepu, podobnie jak w okresach wcześniejszych nie doprowadziła do pełnego zaniku starszego osadnictwa, aczkolwiek w mniejszym lub większym stopniu naruszyła jego strukturę (*ibidem* 2003, s. 85).

Końcowym efektem wyżej zarysowanych zdarzeń zachodzących w końcu V i w IV w. p.n.e. na terenach leśnostepowgo Podnieprza jest nie tylko rozpostarcie kontroli nad znaczą częścią tej strefy przez stepowych Scytów, ale również ustalenie się na tych terenach ich dominacji politycznej. W opinii S.A. Skorego a także części innych badaczy, najpełniejszym wyrazem tego procesu staje się wejście w sensie politycznym, południowej części tego obszaru w skład tzw. Wielkiej Scytii (południowa część lasostepu jako jedna z prowincji nadczarnomorskiej Scytii), co mogło nastąpić już w początkach IV w. p.n.e. (np. S. A. Skoryj 1993–1994, s. 162, 166; 2003, s. 75, 89; S. S. Bessonova 1999, s. 149; J. Chochorowski *et al.* 1996, s. 258; J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 28, 44; D. S. Grečko 2010, s. 101; S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 153).

Włączenie strefy leśnostepowej (lub jej niektórych obszarów) w skład Scytii nadczarnomorskiej w koncepcji A.S. Skorego (2003, s. 85) rzutowało nie tylko na stosunki polityczne i ekonomiczne panujące w strefie leśnostepowej ale również wpłynęło na kulturę

[33] Dla części grup ludności napływających na tereny leśnostepowego Podnieprza możliwe jest nawet wskazanie terenów wyjściowych. Przykładowo, zdaniem S. A. Skorego i J. Chochorowskiego (2018, s. 153-155), wspólnota grzebiąca swoich zmarłych w obrębie jednej z grup kurhanowych z okolic Ryżanówki, której przedstawicielem jest „książę" z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, wywodziła się ze strefy Nadazowia.

zamieszkujących je grup ludności autochtonicznej. Wpływy ze środowiska stepowego widoczne są zarówno w jej materialnym aspekcie (upowszechnienie się wśród społeczności leśnostepowych zestawów przedmiotów typowych dla Scytów) jak i w sferze religijno-obrzędowej (zapożyczenie przez autochtonów niektórych elementów obrzędowości pogrzebowej typowej dla koczowników). W rezultacie w ciągu IV w. p.n.e. widoczne jest znaczne zatarcie się różnic w kulturze plemion stepowych i leśnostepowych. Podobieństwa te są na tyle silne, iż jak pisze przytaczany badacz (S. A. Skoryj 2003, s. 85) *wydaje się niemal pewne, że w IV w. p.n.e. los ludności wzmiankowanego regionu* [tj. południowych regionów leśnostepowego Podnieprza – M. B.] *okazuje się być ściśle powiązany z losem północnonadczarnomorskiej Scytii*.

Nieco inaczej procesy zachodzące w strefie leśnostepowej w ciągu końca (lub ogólnie całej drugiej połowy) V i w IV w. p.n.e. oceniają D. S. Greczko i A. V. Szełechan. Badacze ci zakładają, że zachodzące w tym okresie przemiany należy rozpatrywać w bezpośrednim kontekście sytuacji, która zaistniała na obszarach Północnego Nadczarnomorza w pierwszej połowie (pierwszym trzydziestoleciu) V w. p.n.e. kiedy to na terenach tych pojawiły się nowe grupy koczowników utożsamianych ze Scytami Królewskimi. Nowe grupy nomadów stosunkowo szybko, bo mniej więcej do początków drugiej połowy tego stulecia, miały podporządkować sobie znaczne obszary strefy stepowej i leśnostepowej[34] zyskując kontrolę nad ich dotychczasowymi mieszkańcami. W opinii przytachanych badaczy niezwykle ważnym momentem tego procesu był podział zajętych ziem między poszczególne koczownicze wspólnoty rodowe, co pozwala im traktować zachodzące w ciągu drugiej połowy V i w IV w. p.n.e. kontakty miedzy arystokratycznymi rodami związanymi z różnymi obszarami Scytii (strefa stepowa i leśnostepowa), jako oparte na relacjach pokrewieństwa[35]. Niemniej istotną kwestią jest sam sposób podziału ziem zajętych przez nowe grupy nomadów. Zdaniem D. S. Greczko i A. V. Szełechana jego głównym kryterium miał być status posiadany przez określoną wspólnotę. W tym kontekście najbardziej sprzyjające

[34] W ich opinii wskazują na to takie przesłanki jak: 1) pojawienie się w tym okresie szeregu nowych cmentarzysk o charakterze drużynowym, 2) stosunkowo niedługi czas (około 80 lat) dzielący ich zakładanie od momentu „masowego" budownictwa kurhanów z okresu wczesnoscytyjskiego oraz 3) podobny przebieg zachodzących w tym okresie przemian. Te ostatnie wiążą się z kolei z jednej strony z upadkiem struktury osadniczej ludności rolniczej, z drugiej z pojawieniem się całej serii nowych kategorii kultury materialnej i cech rytuału pogrzebowego (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 105-106).

[35] Założenie to jest o tyle istotne, gdyż zdaniem D. S. Greczko i A. V. Szełechana tylko w ten sposób tłumaczyć można łatwe zawieranie sojuszy przez przedstawicieli dynastii rządzącej Scytią oraz członków „leśnostepowych" elit, a także inne wspólne dla tych grup elementy takie jak posługiwanie się identycznymi atrybutami władzy oraz obecność wspólnych wierzeń religijnych (D. S. Grečko, A. V. Šelehana 2012, s. 105-106).

nomadycznemu trybowi życia ziemie znajdujące się na obszarze Dolnego Podnieprza zostały podporządkowane najważniejszym rodom, które utożsamiane są przez nich z Herodotowymi Scytami Królewskimi. Obszary te stanowić miały jądro scytyjskiego związku o charakterze wczesnego państwa. Z kolei peryferycznie zlokalizowane w stosunku do nich tereny, w tym te położone w strefie leśnostepowej, zostały zajęte przez rody o niższej randze. Co istotne, członkowie tych wspólnot (ich elity) zamieszkujący obszary strefy leśnostepowej, powiązani więzami rodowymi z Scytami Królewskimi, mieli podporządkować sobie resztki spokrewnionych z nimi irańskojęzycznych koczowników, którzy kontrolowali lokalną populację rolniczą od VII do VI w. p.n.e. Proces ten najprawdopodobniej polegał nie tyle na podboju tychże społeczności, co raczej ich włączeniu w ramy tworzonego przez „stepowców" związku (federacji). Tym samym w skład jednego organizmu wojskowo-politycznego z centrum w strefie stepowego Podnieprza wchodziłyby różne spokrewnione ze sobą pod względem etnicznym i językowym grupy koczowników, przy czym władza nad plemionami ze strefy leśnostepowej skupiona byłaby w rękach elit powiązanych więzami krwi ze Scytami Królewskimi. Kontakty między nimi a „stepowcami" mogły przybierać zarówno charakter sojuszy budowanych na warunkach wygodnych dla obu stron jak również mogły mieć formę dominacji politycznej i wojskowej wspólnot z obszarów stepowych (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 100-115; D. S. Grečko 2017).

W opinii części badaczy włączenie obszaru leśnostepowego Podnieprza (lub jego części) w skład Scytii, nie później niż w końcu pierwszego trzydziestolecia V w. p.n.e., przyniosło również duże zmiany dla zamieszkujących te tereny osiadłych wspólnot rolniczych przezywających swój największy rozkwit w VI i pierwszej połowie V w. p.n.e. Zmniejszeniu uległa charakterystyczna dla tego okresu liczba grodzisk i osad z zolnikami przy dalszym funkcjonowaniu niektórych fortyfikacji i powszechnym występowaniu osad o charakterze sezonowym. Wszystkim tym procesom towarzyszyła, obok wyraźnych infiltracji grup ludności ze stepu, rosnąca mobilność części populacji rolniczej (D. S. Grečko 2019b, s. 30-31, 48).

Jak się przyjmuje, kres panowania Scytów na stepach nadczarnomorskich przypada na koniec IV lub początek III w. p.n.e. Wśród wielu czynników mających wpływ na upadek Scytii nadczarnomorskiej wymienia się mi.in. aktywizację czynnika sarmackiego i wywołaną nią destabilizację w strefie stepowej i na jej styku z greckimi centrami nad Morzem Czarnym (np. J. Chochorowski 1999, s. 333; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 155-157, tam też dalsza lit.). Co istotne z punktu widzenia problematyki poruszanej w niniejszej dysertacji, w strefie agresji napierających w początkach i pierwszej połowie III w. p.n.e. Saramtów, poza strefą

stepową, znalazły się również niektóre obszary lewobrzeżnego Lasostepu, w tym dorzecza Worskli i Psła, na co wskazują ślady zniszczeń na niektórych osadach obronnych i otwartych z tego okresu. Procesy te nie obejmują natomiast strefy prawobrzeżnego Podnieprza. W okresie tym tereny te, a zwłaszcza ich południowa część, zajęte są w dalszym ciągu przez społeczności scytyjskie, które z czasem gasną. Tym samym można stwierdzić, że zamieszkujące prawobrzeżną część leśnostepowego Podnieprza plemiona scytyjskie nie dzielą tragicznego losu swoich pobratymców z innych obszarów Północnego Nadczarnomorza, i funkcjonują jeszcze jakiś czas po upadku Scytii stepowej (S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 156-157). Równocześnie należy wskazać na fakt, iż niektóre z grup scytyjskich koczowników z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza, jako „miejscowy" substrat etniczny wchodzą w skład formującej się w końcu III w. p.n.e. nowej jakości etniczno-kulturowej jaką stają się plemiona kultury zarubinieckiej (S. A. Skoryj 2003, s. 85-86; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 156-157).

Niezależnie jednak od stosunków zachodzących pomiędzy irańskimi koczownikami (Scytami) a miejscową osiadłą ludnością rolniczą obecność tych pierwszych w strefie leśnostepowej nie budzi wątpliwości. Wskazują na to zarówno dane archeologiczne jak również wyniki analiz antropologicznych (np. E. A. Šepel' 1989; S. I. Kruc 1997; H. Głąb 1997; 1998; por. także S. A. Skoryj 2003, s. 21, tam też dalsza lit.). Abstrahując od kwestii wyznaczania samych elementów obrzędowości pogrzebowej świadczących o przynależności zmarłego do środowiska irańskich (scytyjskich) nomadów (por. tabela 1.11), ich pochówki można rozpatrywać w kilku kontekstach. Pierwszym z nich są zespoły, w których pogrzebano osoby dopiero co przybyłe na te obszary lub też te, które nie zdążyły (lub nie chciały) nawiązać ściślejszych kontaktów z autochtonami. Z grupą tą należy wiązać przede wszystkim groby o czystych cechach koczowniczych (stepowych). Drugi zbiór stanowią pochówki Scytów, których śmierć nastąpiła dopiero jakiś czas po ich przybyciu w rejon środkowego Podnieprza, zaś za swojego życia utrzymywali ścisłe stosunki z rdzenną ludnością leśnostepową, co znajduje swoje odbicie w niektórych detalach obrządku pogrzebowego „obcych" nomadom (S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 147)[36]. Trzecią grupę stanowią natomiast potomkowie koczowników, którzy urodzili się już w lasostepie, a więc poza swoją „historyczną" ojczyzną. Pochówki obu tych grup mogą łączyć w sobie zarówno cechy „koczownicze" jak i „miejscowe". Należy też domniemywać, że nasycenie tymi pierwszymi

[36] Równocześnie należy pamiętać o tym, że zgodnie z sugestiami części badaczy na „miejscowy" („leśnostepowy") charakter niektórych elementów obrzędowości pogrzebowej, głównie w postaci konstrukcji grobowej, typowych dla koczowniczych wyższych sfer wpływ mogą mieć również powinności, jakie spoczywały na miejscowej ludności (por. niżej).

Tabela 1.11. Wykaz cech obrządku pogrzebowego stosowanych przez grupy ludności zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza o określonej atrybucji etniczno-kulturowej

cechy obrządku pogrzebowego	uwagi
właściwe scytyjskie	
pakiety darni w nasypie	-
katakumba lub jama z niszą	tylko zespoły z fazy klasycznej
pochówki osób zależnych w dromosie	-
koński pochówek w osobnym grobie	-
drewniane czasze ze złotymi nakładkami	-
brązowe zwieńczenia tyczek, występujące w parach brązowe noże ofiarne	-
wojownik złożony na pancerzu rozścielonym na dnie jamy/komory grobowej	-
wetknięcie broni w ściany lub podłogę grobu	-
stela antropomorficzna	-
przedmioty o kaukaskim lub bliskowschodnim (przednioazjatyckim) pochodzeniu	-
koczownicze (ogólnoirańskie)	
wał lub rów wokół nasypu kurhanowego	-
hałda calcowa wokół grobu	-
drewniana konstrukcja namiotowa	-
inne konstrukcje grobowe typu stepowego: • jama z dookolnymi schodkami calcowymi • wąska[37] jama o równoleżnikowej orientacji	tylko zespoły z fazy klasycznej
towarzyszący pochówek koński złożony razem ze zmarłym w komorze grobowej	-
drewniane pomost, nosze, grobowiec	-
podściółka lub poduszka roślinnego pochodzenia	-
brązowy kocioł	-
mięsny pokarm ofiarny (zwłaszcza z nożem)	-
siarka, realgar	-
kamienne półmisek, płytka + brązowe zwierciadło	-
kamienny sferoid	-
dodatkowe cechy o koczowniczym charakterze (tylko w towarzystwie innych cech)	
elementy końskiej uprzęży	-
spalenie (częściowe lub całościowe) drewnianej konstrukcji grobowej	-
autochtoniczne	
płaska forma grobu	-
całopalny obrządek pogrzebowy z umieszczeniem szczątków po ciałopaleniu poza miejscem kremacji (w urnie, jamie, na dawnej powierzchni podkurhanowej) lub w miejscu kremacji	-
elementy inwentarza o miejscowym obliczu	-

Cechy wg: Skoryj 2003, Grečko 2012; 2014a; 2014b; Grečko, Šelehan 2012.

cechami zespołów grobowych może (ale nie musi) słabnąć wraz z kolejnymi zmianami pokoleniowymi (generacyjnymi). Długotrwałe współistnienie dwóch substratów etnicznych (etniczno-kulturowych), koczowniczego scytyjskiego i osiadłego, leśnostepowego może owocować też pojawieniem się pewnych synkretyzmów widocznych w obrządku

[37] W ślad za S. V. Olchowskim (1991, s. 17) jako wąskie jamy określone zostały te, w przypadku których stosunek długości do szerokości kształtuje się na poziomie od 1,4:1 do 3,4:1 (średnio 2,4:1)

pogrzebowym (np. S. A. Skoryj 2003, s. 82; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 159)[38]. Wreszcie należy wskazać na inny aspekt relacji między napływowymi nomadami (męską częścią tych populacji) a miejscowymi osiadłymi społecznościami (wywodzącymi się z tego substratu etniczno-kulturowego kobietami) jakimi są mieszane, między etniczne małżeństwa. Ich śladami mogą być zdaniem S.A. Skorego zespoły grobowe, zwłaszcza te o najstarszej metryce, o mieszanym męsko-żeńskim charakterze (włącznie z tymi, w których dorosłym towarzyszą dzieci) oraz jednostkowe pochówki kobiece z koczowniczymi cechami obrządku pogrzebowego (S. A. Skoryj 2003, s. 76-77)[39].

Osobną kwestią jest charakter relacji zachodzących między nomadami a miejscowymi osiadłymi populacjami rolniczymi. Nie ulega bowiem wątpliwości, że społeczności te wchodziły ze sobą w różne interakcje (por. wyżej)[40] wynikające chociażby z zajmowania przez nie tych samych stref przyrodniczo-krajobrazowych. Należy bowiem pamiętać, że znaczna część obszarów leśnostepowego Podnieprza, w których koncentruje się największa ilość stanowisk z okresu scytyjskiego (np. tereny dorzecza Dońca – por. S. S. Bessonova 2000, s. 116-125; D. S. Grečko 2010, s. 109-110), to regiony cechujące się występowaniem warunków środowiskowych sprzyjających prowadzeniu obok gospodarki osiadłej także jej bardziej ruchomych form (gospodarka koczownicza i półkoczownicza). Jeżeli chodzi o formę samych relacji zachodzących między obydwoma etnosami (wspólnotami etniczno-kulturowymi), to najczęściej wskazuje się na eksploatację ludności osiadłej przez koczownicze wyższe sfery. Jej mechanizmy nie są jednak do końca poznane. Można jedynie przypuszczać, że w przypadku podbicia przez nomadów ludności autochtonicznej, członkowie tych ostatnich społeczności zobowiązani byli do płacenia danin koczownikom (np. E. P. Bunâtân 1985, s. 73). Mogły one przybierać różną postać: płodów rolnych, wytworów rzemiosła (zwłaszcza produktów powstałych w miejscowych ośrodkach metalurgicznych) czy też różnego rodzaju „żywienia", „darowizn" i handlu nierównoważnego (A. M. Hazanov 1975, s. 158-164; D. S. Grečko 2010, s. 108-109; S. S. Bessonova 2000, s.

[38] Ich klasycznym przykładem jest „piec" z centralnego grobowca wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 16).

[39] Na marginesie tych uwag należy wskazać, że istnienie małżeństw, w których mężczyzna i kobieta wywodzą się z odmiennych etnosów (ale innych niż scytyjski) zostało poświadczone również przez dane antropologiczne. Sytuację taką odnotowano m.in. w przypadku zmarłych pogrzebanych pod kurhanem nr 16 z miejscowości Czeremuszna w dorzeczu Dońca. Jak wskazują na to wyniki badań kraniologicznych należących do nich czaszek, osoby te (mężczyzna i kobieta) reprezentowały odmienne typy morfologiczne, co wskazywać ma na ich różne pochodzenie (V. L. Bondarenko *et al.* 2007, s. 276-280; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 192-193).

[40] Do bliskich kontaktów między koczowniczym elitami a lokalną ludnością osiadłą dochodzić mogło m.in. w zimniejszych porach roku, kiedy to ci pierwsi wracali na swoje zimowiska zlokalizowane w pobliżu lokalnych centrów osadniczych, np. grodzisk (por. np. D. S. Grečko 2010, s. 108-109).

121; S. A. Skoryj 2003, s. 81). Grupy osiadłej ludności rolniczej mogły również być zobowiązane do świadczenia na rzecz nomadów (ich wyższych sfer) różnych prac. Wśród nich wymienić można budowę grobów dla zmarłych członków koczowniczej arystokracji (S. A. Skoryj 2003, s. 81; A. P. Medvedev 2004, s. 37; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 108-110), zbieranie siana, bez którego niemożliwe byłoby przetrwanie stad należących do nomadów w okresie zimowym, w którym w lasostepie zalegała wysoka pokrywa śnieżna (A. P. Medvedev 2004, s. 37), czy też zapewnienie „wsparcia logistycznego" drużynom koczowników biorących udział w rajdach łupieżczych i działaniach wojennych (D. S. Grečko 2017, s. 94). Równocześnie, koczownicze wyższe sfery eksploatujące grupy miejscowej ludności były najprawdopodobniej zobowiązane do ponoszenia głównego ciężaru obrony znajdujących się pod ich kontrolą terenów (np. D. S. Grečko 2010, s. 110).

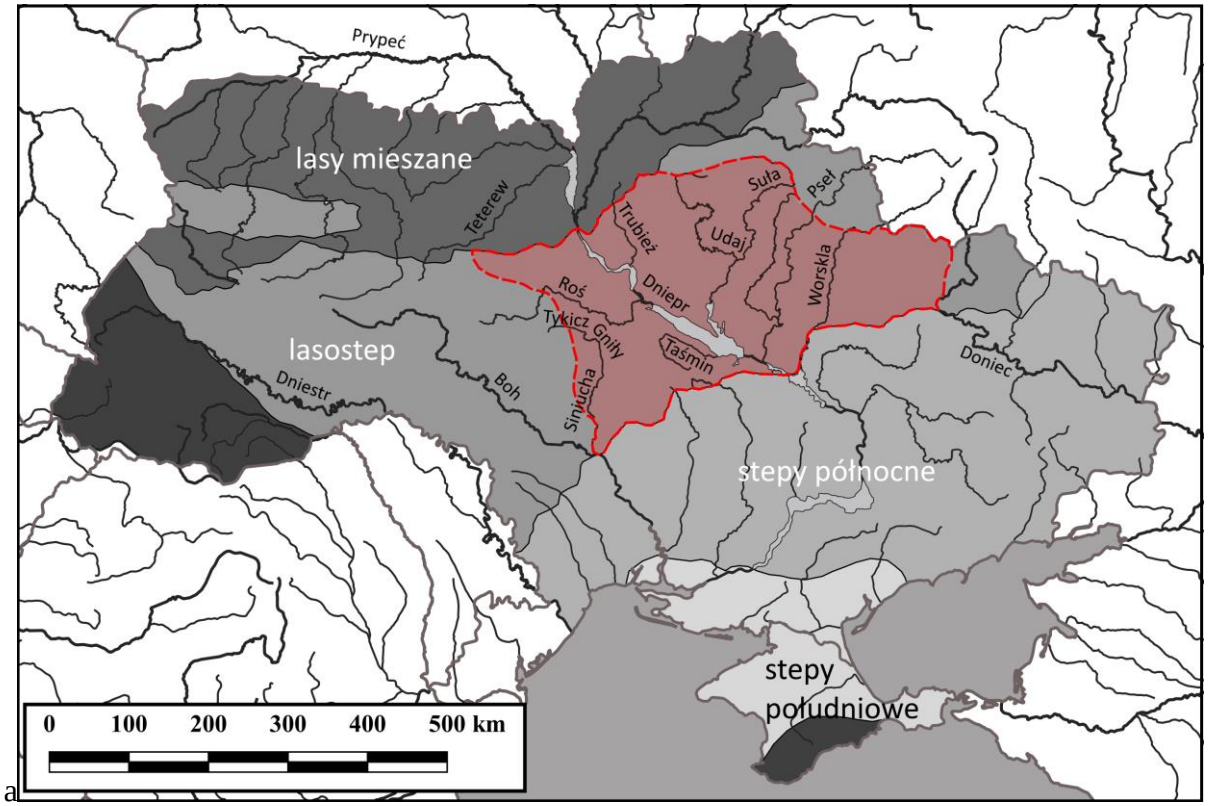

a

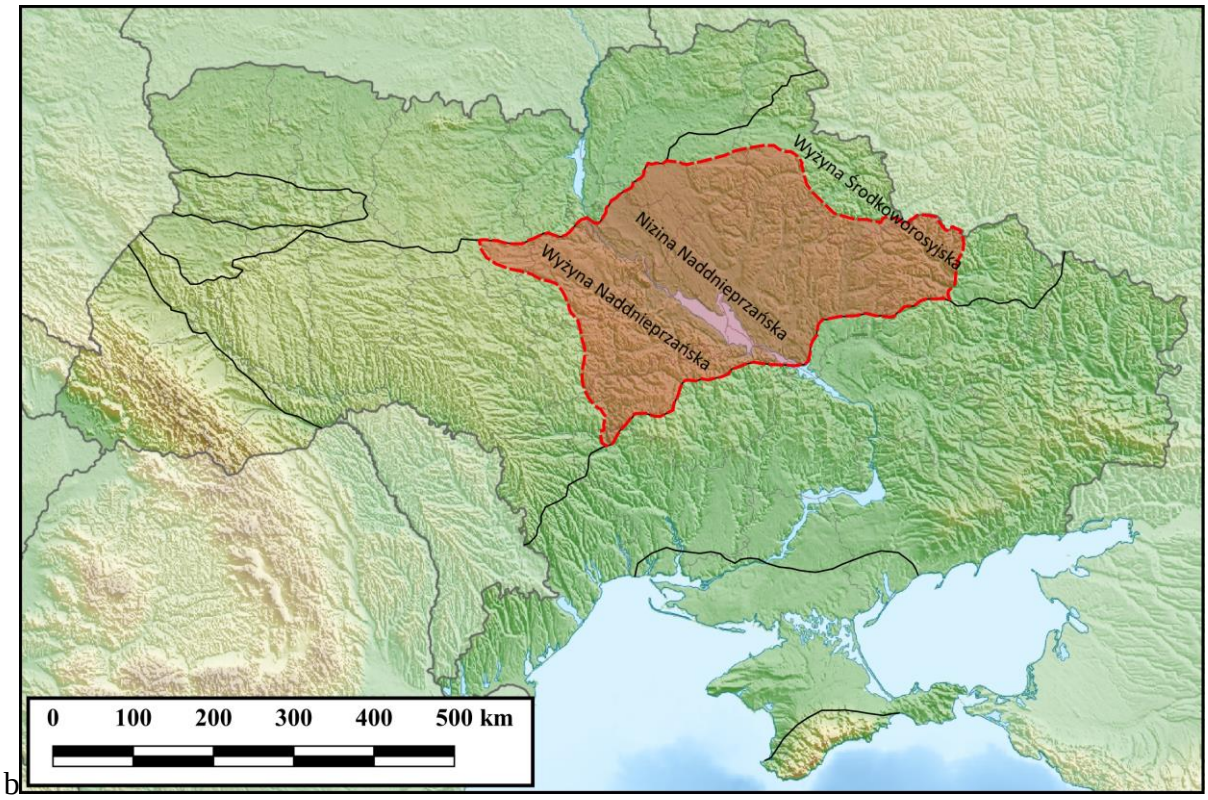

b

Ryc. 1.1. Lokalizacja obszaru badań na tle mapy Ukrainy z zaznaczeniem jej najważniejszych stref przyrodniczo-geograficznych (a) oraz ukształtowaniem terenu (b)

(źródła:
a – F. Zastawnyj, W. Kusiński 2003, za M. Makohonienko 2011
b – https://www.mapsland.com/europe/ukraine/large-relief-map-of-ukraine)

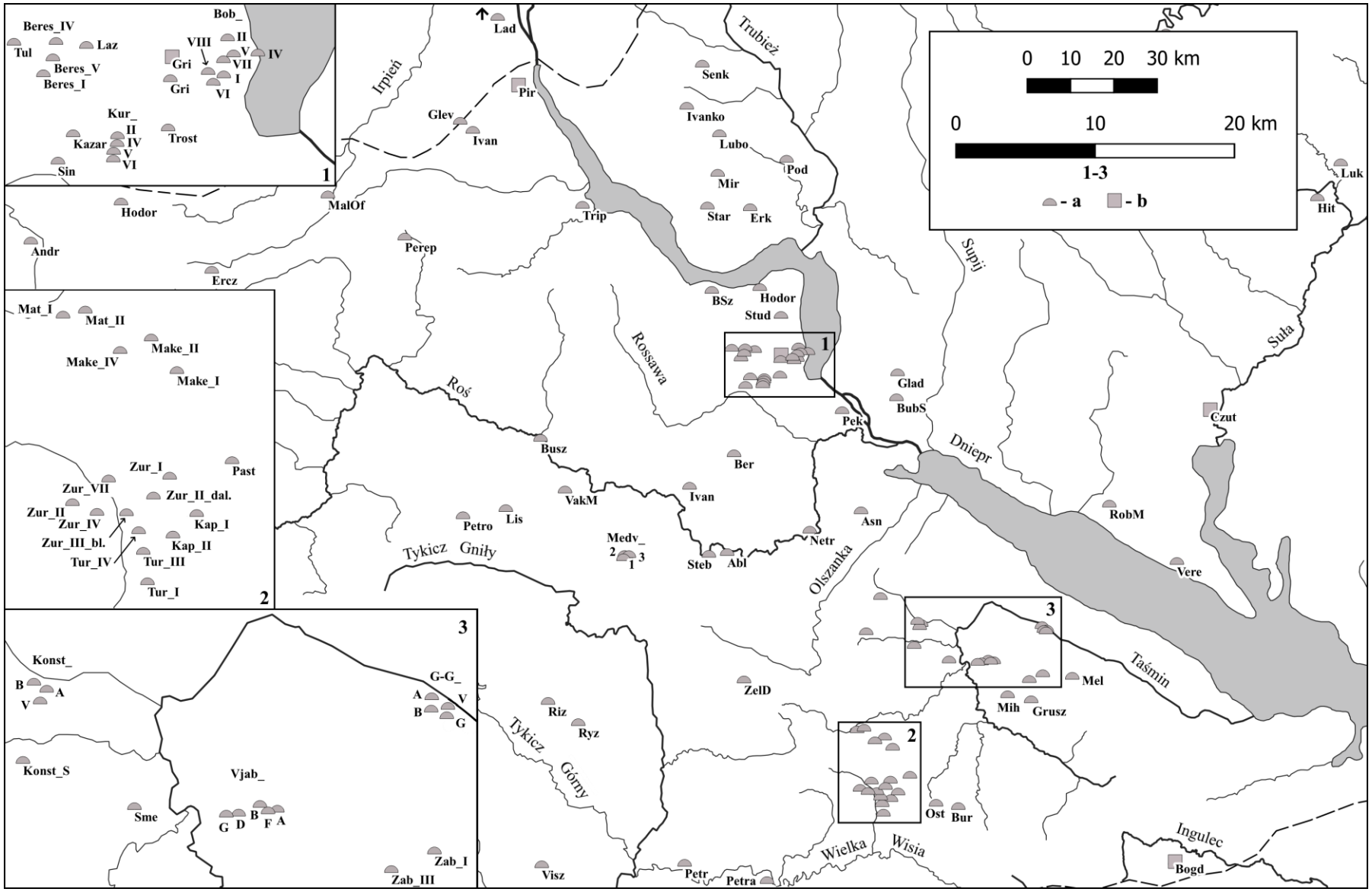

Ryc. 1.2. Cmentarzyska uwzględnione w analizach. a – zespoły podkurhanowe, b – pochówki płaskie. Wykaz skrótów wg tabela 1.1.

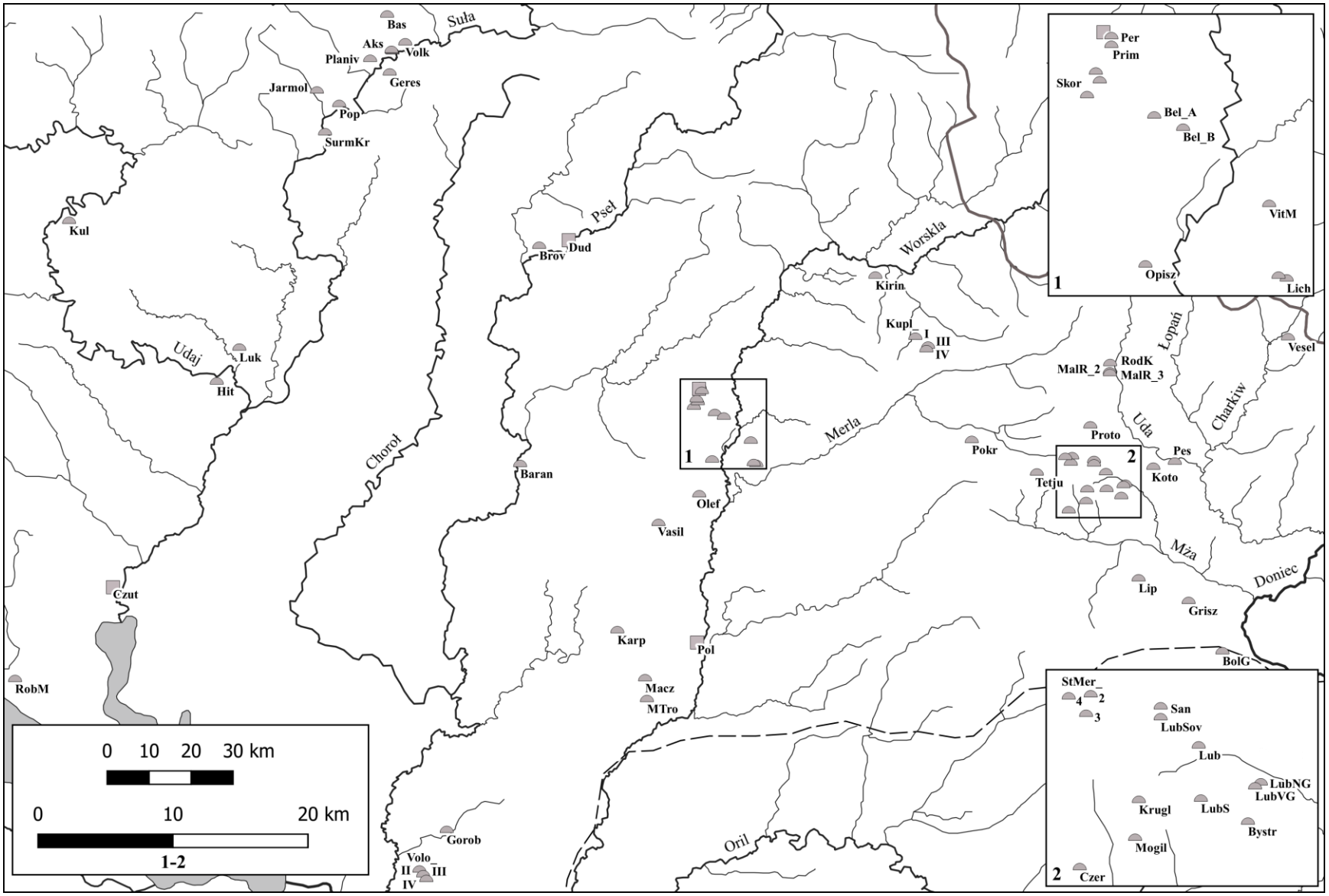

Ryc. 1.2 c.d. Cmentarzyska uwzględnione w analizach

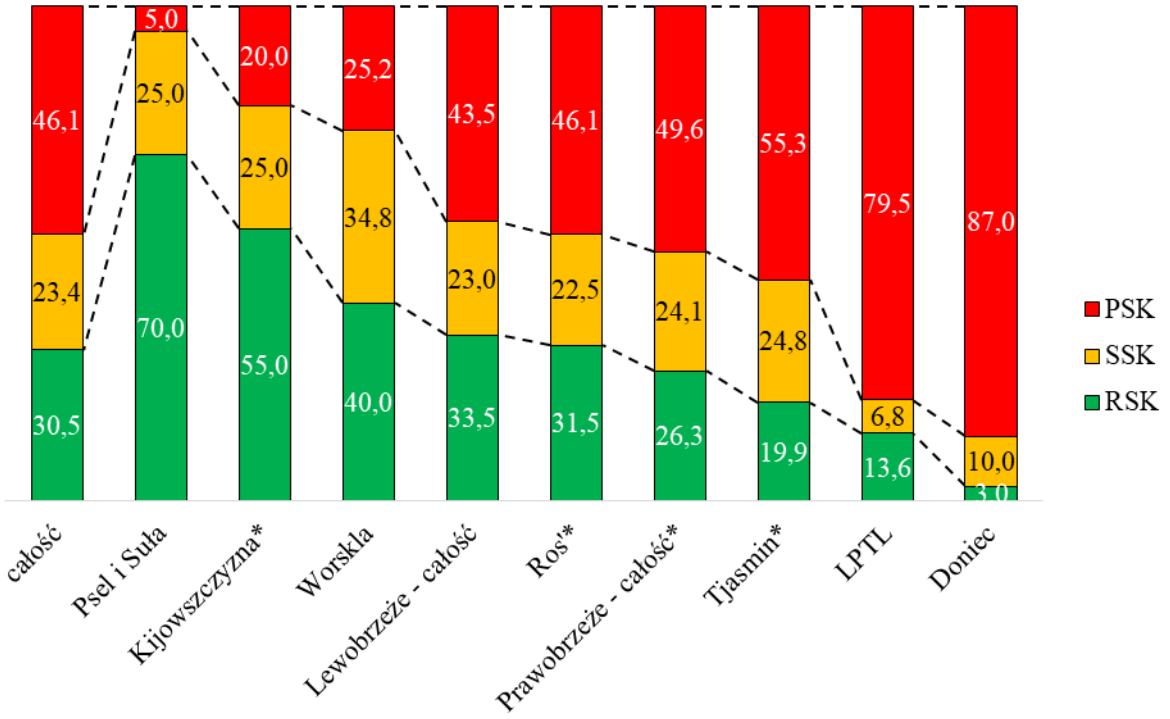

Ryc. 1.3. Udział uwzględnionych w analizach zespołów grobowych o określonej chronologii w poszczególnych regionach leśnostepowgo Podnieprza (wg tabela 1.2)

2. Obrządek pogrzebowy ludności leśnostepowej strefy Podnieprza

2.1. Sposób potraktowania zmarłych

Jednym z najważniejszych elementów obrzędowości pogrzebowej mającym kluczowe znaczenie dla rekonstrukcji porządku socjalnego określonych społeczności jest sposób, w jaki jej żywi członkowie traktują swoich zmarłych (P. K. Wasson 1996, s. 71). Przejawem tego jest stosowanie takich a nie innych zwyczajów funeralnych (sposób potraktowania ciała oraz jego ułożenie w grobie) wobec nieboszczyka przez uczestników ceremonii pogrzebowej, wskazujących na pełnioną przez niego rolę za życia wynikającą z jego przynależność do określonej grupy biologicznej (płeć i wiek) i społecznej (przynależność do konkretnych warstw i komórek socjalnych; C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 187). Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że czynniki te wpływają również na obecność w grobie, w przypadku gdy złożono w nim większą ilość osób, konkretnych układów płci i wieku. Wreszcie, wymieniając pobudki decydujące o zastosowaniu wobec zmarłego określonych sposobów pochówku nie należy również zapominać o tym, że niektóre z nich, zwłaszcza te odbiegające od powszechnie przyjętej normy, mogą mieć charakter magiczny (np. zabezpieczenie się przed jego powrotem do świata żywych etc.) czy też mogą wynikać z chęci podkreślenia przynależności zmarłego do innej, obcej jednostki kulturowej (rodowej, plemiennej, etnicznej etc.).

Analiza przeprowadzona pod kątem ilości zmarłych umieszczanych przez badane społeczności w grobach wykazała, że najliczniejszą grupę źródeł stanowią zespoły z pochówkami o jednostkowym charakterze. Spośród 649 zespołów uwzględnionych w niniejszej dysertacji 466 z nich zawiera szczątki pojedynczych zmarłych (por. tabela 1.3), co stanowi 71,8% całego zbioru. Bardziej szczegółowa analiza dystrybucji pochówków jednostkowych w ujęciu chronologicznym i terytorialnym (ryc. 2.1) pozwala na dokonanie kliku obserwacji. Po pierwsze, w ogólnym ujęciu chronologicznym najwyższy wskaźnik frekwencji grobów jednostkowych odnotowano dla zespołów z okresu późnoscytyjskiego. W fazie tej trzy na cztery groby przeznaczone były na złożenie w nim pojedynczego zmarłego. Nieco rzadziej tego typu pochówki spotykane są w okresach wcześniejszych – archaicznym (67,7%) i środkowoscytyjskim (69,7%). Przy ogólnych analizach terytorialnych należy odnotować częstsze stosowanie tego typu obrzędowości pogrzebowej w strefie prawobrzeżnego lasostepu (między 72% od 75%) w porównaniu z lewobrzeżnym Podnieprzem (od 67% do 71%), aczkolwiek obserwacja ta nie dotyczy zespołów znad Suły, z najwyższym wskaźnikiem (78,8%) udziału grobów jednostkowych spośród wszystkich grup regionalnych. W bardziej szczegółowym ujęciu trzeba wskazać natomiast na częstszą

obecność pojedynczych pochówków z okresu wczesnoscytyjskiego w Lewobrzeżu niż na przeciwległym brzegu Dniepru włącznie z przylegającym doń obszarem Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu. W regionach tych groby tego typu tylko nieznacznie przeważają nad zespołami zawierającymi większą ilość zmarłych, a w przypadku ugrupowania znad rzeki Roś znajdują się one nawet w mniejszości[1]. Nieco inaczej prezentuje się rozkład terytorialny pochówków jednostkowych w okresie środkowoscytyjskim. W tej fazie w większości regionów widoczna jest znaczna przewaga tego typu grobów nad tymi z większą ilością zmarłych. Wyjątek stanowią jedynie zespoły znad Worskli, w przypadku których udział grobów ze szczątkami pojedynczych osób oraz ich większej ilości kształtuje się na zbliżonym poziomie (od 53,7% do 46,3%). Zespoły z okresu późnoscytyjskiego powielają z kolei sytuację zaobserwowaną dla całego ogółu grobów pochodzących z poszczególnych regionów (częstsze występowanie pochówków jednostkowych w Prawobrzeżu i nad Sułą).

Groby zawierające pochówki co najmniej dwóch osób stanowią nieco ponad ¼ (28,2% z 649 grobów) wszystkich zespołów uwzględnionych w niniejszej dysertacji. Analizując ich rozpowszechnienie w ujęciu chronologicznym i terytorialnym (ryc. 2.2) należy w pierwszej kolejności odnotować zbliżony udział tego typu grobów we wszystkich fazach chronologicznych (między 24,3% a 32,3%), z rysującą się tendencją do zmniejszania się częstotliwości ich występowania. Na etapie archaicznym stanowią one nieco mniej niż 1/3 (32,3%) wszystkich zespołów o takiej chronologii, w fazie środkowej 30,3%, natomiast na etapie późnym 24,3%. Na analogicznym poziomie (między 25% a 32,9%) kształtuje się również częstotliwość występowania pochówków większej ilości (co najmniej dwojga) zmarłych w poszczególnych regionach prawo- i lewobrzeżnej części leśnostepowgo Podnieprza, przy czym nieco częściej spotykane są one w tej drugiej strefie (29% w porównaniu z 27% w Prawobrzeżu). Wyjątek stanowią jedynie groby znad Suły i Psła po lewej stronie Dniepru z najniższym odnotowanym odsetkiem (21,3%) tego typu zespołów. Analiza rozmieszczenia grobów podwójnych i zbiorowych przeprowadzona osobno dla każdej fazy chronologicznej wskazuje na istnienie pewnych odmienności od sytuacji zaobserwowanej dla ogółu zespołów tego typu pochodzących z określonych stref i regionów leśnostepowgo Podnieprza. Widoczne są one zwłaszcza na etapie archaicznym. W okresie tym pochówki co najmniej dwóch osób częściej spotykane są w Prawobrzeżu, stanowiąc między 45,5 (Kijowszczyzna) a 53,6% (Roś) wszystkich grobów. W strefie Lewobrzeża ich

[1] W tym regionie jednostkowe pochowki stanowią tylko 46,4% wszystkich grobów z tego etapu.

udział kształtuje się na ponad dwukrotnie niższym poziomie (od 14,3% do 24,2%), przy czym obserwacja ta nie dotyczy obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu z 50% frekwencją analizowanej grupy pochówków. Nieco inaczej prezentuje się rozkład zespołów mieszczących szczątki większej ilości zmarłych w okresie środkowoscytyjskim. Następuje wtedy znaczny spadek częstotliwości ich występowania (a nawet ich zanik w grupie kijowskiej) na obszarach położonych na zachód od Dniepru (ich udział nad Taśminem wynosi 30% a nad Rosią tylko 5%) przy jednoczesnym się zwiększeniu się ich frekwencji w Lewobrzeżu (od 20% nad Dońcem do 46,3% nad Worsklą). Wyjątek pod tym względem stanowią zespoły o takiej chronologii z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, gdzie stwierdzono wyłączną obecność pochówków jednostkowych. Największe różnice pomiędzy obiema głównymi strefami leśnostepowego Podnieprza w rozmieszczeniu analizowanej grupy grobów widoczne są w fazie późnej. Udział zespołów o takiej metryce w Prawobrzeżu (Roś – 17,1%, Taśmin – 23,6%) jest wyraźnie niższy niż na terenach położonych na wschodnim brzegu Dniepru (Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep i Worskla – ok. 28%, Doniec – 31,1%).

Dla społeczności zamieszkujących w badanym okresie tereny leśnostepowgo Podnieprza dominującym sposobem grzebania zmarłych była inhumacja. Obecność osób pochowanych w tym obrządku stwierdzono w blisko 97% wszystkich zespołów uwzględnionych w niniejszej dysertacji. Analogiczne wartości (95-97%) osiąga również udział inhumacji dla zbiorów grobów, które można odnosić do poszczególnych etapów rozwoju kultury scytyjskiej. W bardziej szczegółowym ujęciu chronologiczno-terytorialnym zwraca uwagę fakt, iż pochówki złożone w rycie szkieletowym częściej trafiają się w zespołach z różnych faz okresu scytyjskiego zlokalizowanych na lewym brzegu Dniepru. W zależności od etapu ich udział wynosi od 97,9% (groby z okresu środkowoscytyjskiego) do 100%. W przypadku społeczności zamieszkujących obszar Prawobrzeża inhumacja jest nieco rzadziej stosowana. Obecność zmarłych złożonych w tym obrządku odnotowano w około 92-93% przypadków. Obserwację tą potwierdza również analiza sposobu pochowania zmarłych przeprowadzona w bardziej szczegółowym ujęciu regionalnym. Odsetek grobów z pochówkami szkieletowymi w poszczególnych regionach prawobrzeżnej strefy leśnostepowego Podnieprza wynosi od 60% dla zespołów z obszaru Kijowszczyzny do około 98% dla grobów znad Taśminu. Udział zespołów z inhumacją na obszarze Lewobrzeżna dla kolejnych grup terytorialnych wynosi 99-100% (Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep i Doniec). Dokonując charakterystyki pochówków szkieletowych należy zwrócić uwagę na praktykowanie przez badane społeczności zwyczaju pogrzebowego nakazującego

częściowe lub całościowe spalenie drewnianych konstrukcji grobowych (lub ich elementów), mieszczących szczątki zmarłych złożonych w rycie inhumacji[2]. Stosowanie tego rytuału odnotowano dla około 9,9% wszystkich grobów oraz 10,2% zespołów z inhumacją. Szczególnie charakterystyczny jest on dla wczesno- i środkowoscytyjskich pochówków z Prawobrzeża, w przypadku których obecność szczątków zmarłych noszących ślady działalności ognia związanej ze spaleniem drewnianej konstrukcji grobowej (jej elementów) odnotowano dla odpowiednio 21,2 (19,7)% i 17,2 (15,9)%. Wśród współczesnych im zespołów z lewobrzeżnego Podnieprza wskaźnik ten jest kilkakrotnie niższy. Różnice pomiędzy Prawo- i Lewobrzeżem pod względem częstotliwości stosowania przez zamieszkujące je w okresie scytyjskim społeczności omawianego zwyczaju pogrzebowego zanikają w fazie późnoscytyjskiej. Ślady działalności ognia widoczne na szczątkach zmarłych złożonych w rycie inhumacji zawiera około 8-10% zespołów z tego etapu, przy czym wyższe wartości charakteryzują groby z Lewobrzeża. W ujęciu regionalnym należy wskazać na najwyższy odsetek obecności tego typu zespołów dla dorzeczy rzek Roś w Prawobrzeżu (19,7% wszystkich grobów i 21,8% z inhumacją) i Dońca na lewym brzegu (13%). W pozostałych regionach stosowanie tego typu rytuału pogrzebowego odnotowano dla około 7-10% grobów. Wyjątek stanowią jedynie zespoły znad Suły i Psła, gdzie analizowany materiał nie wykazał obecności grobów, w których zmarły nosiłby ślady działalności ognia związanych ze spaleniem (częściowym lub całościowym) drewnianej konstrukcji grobowej.

Poza inhumacją badane społeczności stosowały również kremację. Jej udział jest jednak znacznie niższy. W rycie tym pochowano zmarłych z około 2,8% wszystkich grobów, przy czym liczba ta nie obejmuje wyżej scharakteryzowanych zespołów z pochówkami szkieletowymi noszącymi ślady działalności ognia. W przypadku przypisania grobów, w których zmarli byli częściowo spaleni w wyniku podpalenia drewnianej konstrukcji grobowej (jej elementów), w których ich złożono, udział pochówków ciałopalnych wzrasta do około 12,7%. Kremacja jest szczególnie charakterystyczna dla prawobrzeżnej części leśnostepowgo Podnieprza. W tej strefie pochówki ciałopalne spotykane są we wszystkich etapach i stanowią one od około 2,8% ogółu grobów z tego obszaru, odnoszonych do fazy archaicznej, do około 7-8% dla zespołów z okresów późniejszych. Na obszarze Lewobrzeża stosowanie kremacji stwierdzono tylko w pojedynczych pochówkach z etapu środkowoscytyjskiego. Grupowanie się zespołów z ciałopaleniem przede wszystkim w strefie Prawobrzeża potwierdzają również wyniki bardziej szczegółowych analiz terytorialnych. Najwyższy ich udział odnotowano dla

[2] Część badaczy tego typu pochówki traktuje jako dokonane w rycie kremacji na miejscu (np. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 34, 39).

zlokalizowanych na prawym brzegu Dniepru obszarów Kijowszczyzny i dorzecza Rosi (35 i 9,3%), podczas gdy na wschód od tej rzeki pochówki ciałopalne reprezentowane są przez nieliczne zespoły (Worskla – Opiszl/Lich_13; Suła – Jar_52; por. też D. S. Grečko 2010, s. 52; S. V. Mahortyh 2013, s. 251)[3]. Zmarłych palono zarówno poza grobem jak również na miejscu, na powierzchni podkurhanowej. Ich szczątki po dokonaniu kremacji zostawiano na miejscu ciałopalenia, nakrywając je nasypami kurhanowymi (Hodor_58, 60/1, 61/1), zsypywano na dno jamy grobowej lub umieszczano je w popielnicach. Te ostatnie są szczególnie charakterystyczne dla okresu środkowoscytyjskiego. Jako urna wykorzystywane były zarówno miejscowe naczynia lepione ręcznie (Opiszl/Lich_8, Petra, Pir_86), jak również importowane pojemniki brązowe różnego typu (Abl_1).

W trzech wczesnoscytyjskich zespołach z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza (Kijowszczyzna – Perep; dorzecze rzeki Taśmin – Fl_CzM/2 i Vjab_174) stwierdzono obecność zmarłych złożonych zarówno w rycie inhumacji jak i kremacji. Szczególnie interesująco pod tym względem prezentuje się kurhan Perepiatiha. Pod jego nasypem ujawniono bowiem obecność 14 zmarłych złożonych w obrządku szkieletowym oraz nieokreśloną liczbę pochówków ciałopalnych ze szczątkami po kremacji, umieszczonymi w glinianych popielnicach oraz specjalnych jamach – „urnach" wylepionych w glinianej podłodze komory grobowej.

Pozycję, w jakiej złożono nieboszczyka do grobu udało się określić dla 455 (49,5%) zmarłych pochowanych w 355 (54,7%) zespołach. W zdecydowanej większości przypadków grzebani byli oni w pozycji wyprostowanej na wznak (anatomicznej). Ten sposób traktowania zwłok stwierdzono dla 88,4% osób, dla których możliwe było określenie pozycji. Udział zmarłych złożonych w omawiany sposób w poszczególnych fazach rozwojowych okresu

[3] Nieco inaczej wygląda rozkład zespołów z kremacją, w przypadku gdy do zbioru tego włączone zostaną pochówki szkieletowe ze śladami działalności ognia traktowane przez niektórych badaczy jako dokonane w rycie ciałopalenia na miejscu (np. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 34, 39). W tym ujęciu najwyższy odsetek zespołów z kremacją wynoszący ok. 22-24% odnotowano dla wczesno- i środkowoscytyjskich grobów z Prawobrzeża (por. *ibidem*, s. 34, 39); dla zespołów z etapu późnego analizowany wskaźnik osiąga wartość ok. 15%. Częstsze stosowanie ciałopalenia przez społeczności zamieszkujące tą część leśnostepowgo Podnieprza potwierdzają również bardziej szczegółowe analizy terytorialne – uwzględniając pochówki szkieletowe z różnym stopniem nadpalenia/spalenia szczątków kostnych, groby z kremacją stanowią od 10,5 (Taśmin) do nawet 45% (obszar Kijowszczyzny) zespołów z kolejnych regionów. W przypadku pochówków z obszaru Lewobrzeża pochówki ciałopalne, włącznie z tymi mieszczącymi szczątki kostne poddane działaniu ognia w wyniku podpalenia drewnianej konstrukcji grobowej (jej elementów), spotykane są we wszystkich fazach rozwojowych – na etapie wczesnym stanowią one nieco mniej niż 5% wszystkich zespołów, podczas gdy w fazie klasycznej ich udział wynosi około 10%. W ujęciu regionalnym częstotliwość stosowania kremacji w lewobrzeżnej części leśnostepowgo Podnieprza waha się między ok. 8 a 13%; wyjątek stanowią jedynie zespoły znad Suły i Psła z pojedynczym pochówkiem ciałopalnym.

scytyjskiego oraz w określonych grupach chronologiczno-terytorialnych kształtuje się na zbliżonym poziomie (między 83,5% a 92,9%) do tego odnotowanego dla całego ogółu grobów (ryc. 2.3.a). Wyniki analizy frekwencji występowania grobów z pochówkami złożonymi w pozycji anatomicznej, przeprowadzone w ujęciu regionalnym (ryc. 2.3.b), pozwalają stwierdzić, że dla większości grup terytorialnych udział tego typu układu kształtuje się na zbliżonym poziomie wynoszącym między około 82% a 90%, a w przypadku populacji znad Suły i Psła stanowią on jedyną formę grzebania niespalonych zwłok. Zmarłych w pozycji wyprostowanej umieszczano nie tylko na plecach ale również na boku (Beres1_4; Glad_449; Kirin_8/8; Sme_20/3 – tabl. CIX.3) oraz na brzuchu (Volo-2_1 – tabl. CXXXVI). Ten sposób ułożenia zwłok nie jest jednak zbyt często spotykany i reprezentowany jest on przez nieliczną serię pochówków, które można łączyć ze wszystkimi etapami rozwoju kultury scytyjskiej. Ponadto niekiedy zdarzają się również „wariacje" obejmujące umieszczenie w grobie zwłok w pozycji wyciągniętej na plecach, przy czym nogi zmarłego nie są wyprostowane ale ugięte w kolanach. Te ostatnie mogą być skierowane do góry (Macz_13; Pek_płaski), zwrócone na jeden z boków (Ivan_4/2 – tabl. XXV.4; StMer3_9/1 – tabl. CXXI.1) lub też mogą one być rozłożone kolanami na boki, przez co cały układ kończyn dolnych przybiera formę „rombu". Znane są też przypadki, w których jedna z nóg zmarłego jest wyprostowana a druga zgięta w kolanie (StMer3_10 – tabl. CXX.2). Jeszcze inny wariant pozycji wyprostowanej na wznak odnotowano w przypadku pochówku 34-36-letenigo mężczyzny z kurhanu 10 z miejscowości Czeremuszna w dorzeczu Dońca. Pochodzącemu z niego osobnikowi przed złożeniem do grobu oddzielono głowę od tułowia, którą powieszono na drewnianym kołku, resztę ciała umieszczono natomiast w jamie grobowej w pozycji wyprostowanej na wznak[4]. Łącznie obecność zespołów z pochówkami złożonymi w pozycji wyprostowanej ale innej niż na plecach z wyprostowanymi nogami odnotowano łącznie dla 3,1% zmarłych. Zwraca uwagę fakt, iż większość zespołów z układami zwłok stanowiących modyfikację pozycji wyprostowanej na plecach pochodzi z obszaru lewobrzeżnego lasostepu i odnoszona jest do etapu późnoscytyjskiego. W tym zbiorze pochówków w omawiany sposób pochowano 7,4% zmarłych. W ujęciu terytorialnym ta grupa grobów wiąże się w głównej mierze z obszarami Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i basenem

[4] Analogiczną sytuację odnotowano również w przypadku późnoscytyjskiego męskiego (?) pochówku z grobu nr 1 z kurhanu 6 z miejscowości Iwankiw na terenie Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, przy czym dla tego zespołu brak jest danych pozwalających na określenie pozycji w jakiej złożono w grobie resztę ciała zmarłego.

Dońca, w przypadku których obecność zmodyfikowanej pozycji wyprostowanej na wznak stwierdzono odpowiednio dla 6,8 i 10,7% osób.

Innym sposobem umieszczania zwłok w grobie stosowanym przez badane społeczności było ułożenie zmarłego na jednym z boków w układzie skurczonym (tabl. VI; XX.1; XLIV.1; L.26; LXXXIX.2; CVIII.1; CXXXVI.5). Pozycję taką posiadało 7,3% osób pochowanych w 29 grobach. Pod względem chronologicznym najliczniejszą grupę stanowią zespoły z okresu archaicznego. W tym etapie w układzie skurczonym na boku złożono mniej więcej co 10 zmarłego (ryc. 2.3.a). Częstotliwość stosowania tego typu obrządku pogrzebowego w fazie „klasycznej" jest niemal dwukrotnie rzadsza (w ten sposób pochowano 5,8% osób z grobów odnoszonych do etapów środkowego i późnego). Zwraca uwagę fakt, iż na tym etapie szczątki osobników złożonych w pozycji skurczonej na boku częściej spotykane są w zespołach z Prawobrzeża niż w tych zlokalizowanych na wschód od Dniepru. Dodatkowo, sądząc po zebranych danych można stwierdzić, że w przypadku tej pierwszej części leśnostepowgo Podnieprza, można mówić o istnieniu pewnej stabilności w stosowaniu omawianego zwyczaju grzebania zmarłych, podczas gdy dla Lewobrzeża widoczna jest tendencja spadkowa. Na relatywnie częstsze umieszczanie osób w grobach w pozycji skurczonej na boku w strefie Prawobrzeża wskazują również wyniki analiz regionalnych (ryc. 2.3.b), aczkolwiek należy zaznaczyć, że częstotliwość stosowania tego zwyczaju pogrzebowego nad Worsklą jest nieznacznie wyższa (w ten sposób potraktowano 13,9% zmarłych z tego regionu) niż odnotowano to dla zespołów znad rzek Roś i Taśmin (odpowiednio 9,3% i 12%).

W pojedynczych przypadkach stwierdzono ułożenie zmarłego w inny sposób niż wyżej scharakteryzowane układy. W grobie znajdującym się pod nasypem kurhanu 8 na cmentarzysku Maczuchy nad Worsklą jedna ze zmarłych kobiet umieszczona była w pozycji określonej przez odkrywcę jako „siedząca" (G. T. Kovpanenko 1970, s. 153). Układ szczątków jednego z dwóch osobników pochowanych w grobie nr 2 kurhanu nr 4 z miejscowości Luborci na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (podwinięte splecione nogi oraz rozrzucone na bok ręce) pozwala stwierdzić o niedbałym wrzuceniu lub zsunięciu jego zwłok do komory grobowej (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 159, ryc. 4). Niezwykle interesująco wygląda również grób nr 2 z kurhanu nr 36 z Hryszkiwka. W przypadku tego zespołu w jamie grobowej ujawniono wyłączoną obecność czaszki kobiecej, co przy barku pozostałych części szkieletu oraz śladów rabunku wskazywać może na pochowanie w tym grobie samej czaszki oddzielonej od reszty ciała (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 59).

Charakteryzując układy w jakich grzebani byli przedstawiciele badanych społeczności należy jeszcze odnotować fakt, iż nieco mniej niż połowa (45,8%) „niestandardowego" sposobu potraktowania zwłok dotyczy osób pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych. W 20 zespołach (5,9% wszystkich grobów z określoną pozycją zmarłych) stwierdzono obecność większej ilości osób ułożonych w odmienny sposób. Zespoły z takimi układami zwłok obecne są na wszystkich etapach rozwoju kultury scytyjskiej i w niemalże wszystkich grupach terytorialnych, za wyjątkiem tych zlokalizowanych na obszarze Kijowszczyzny oraz nad Sułą i Psłem. We wszystkich przypadkach zmarli złożeni w „niestandardowy" sposób towarzyszą osobom pogrzebanym w porządku anatomicznym. Zwraca uwagę fakt, iż ułożenie zmarłego na boku w pozycji skurczonej lub wyprostowanej ale innej niż anatomiczna, w towarzystwie osoby pochowanej w tradycyjny sposób (w pozycji wyprostowanej na wznak) typowe jest przede wszystkim dla obszaru Prawobrzeża. Omawiając groby zawierające szczątki większej ilości osób, w przypadku których zastosowano „niestandardowe" rytuały pogrzebowe (układy, w których składano zmarłych) należy wspomnieć jeszcze o grupie nekropolii z okolic miejscowości Medwin w międzyrzeczu rzek Roś i Gniły Tykicz (tabl. LIII.2-3; LVI.2-4; LVII.1-3). Cmentarzyska te, traktowane jako miejsca pochówku przedstawicieli autochtonicznej osiadłej leśnostepowej ludności rolniczej o genezie sięgającej środowiska późnobrązowych kultur środkowego Podnieprza (D. S. Grečko 2014b, s. 12), na tle wszystkich zgromadzonych w niniejszej pracy nekropolii wyróżniają się nie tylko obecnością specyficznych, nieznanych z innych współczesnych im stanowisk sepulkralnych układów, ale również ich różnorodnością. Spis zabiegów zastosowanych wobec szczątków osób pochowanych na tych nekropoliach obejmuje m.in. dokonywanie wtórnych pochówków, w których kości zmarłych składano w „pakietach", wkopywanie się w istniejące groby połączone z przemieszczeniem części znajdujących się w nim szczątków kostnych, a niekiedy także ze złożeniem w nich kości dodatkowych osobników czy wreszcie składanie w grobach pojedynczych części szkieletów (B. M. Levčenko *et al.* 2015, s. 215-216). Interpretacja wszystkich tych zabiegów nie jest jednoznaczna. Część badaczy traktuje je jako świadczące o istnieniu kultu przodków[5]. Inni z kolei widzą w nich rezultaty stosowania przez użytkowników nekropolii z Medwina zwyczaju sezonowego chowania zmarłych (lub ich szczątków) w ramach określonych przedziałów czasowych (*ibidem*, s. 216).

[5] Głównym założeniem tej interpretacji jest dokonywanie przed złożeniem zmarłego do grobu różnych czynności polegających na oddzieleniu od jego szczątków pojedynczych kości, które następnie mogły być dokładane do pochówków kolejnych osób lub też używane przy rytuałach mających na celu połączenie się żywych z martwymi krewnymi.

Orientację udało się ustalić dla 457 (49,7%) osób pochowanych w 390 (60,1%) kompleksach. W ujęciu całościowym zmarłych najczęściej orientowano głową na południe (w kierunku tym zorientowano 29,5% osobników) oraz na zachód (24,5%). Mniej więcej jedna na dziesięć osób umieszczona była głową na północ, wschód lub na północny-zachód bądź południowy-zachód. Najrzadziej zmarłych orientowano głowami w kierunkach południowo-wschodnim oraz północno-wschodnim. Warto odnotować, że wschodnia orientacja, włącznie z jej odchyleniami na północ i południe, jest szczególnie typowa dla pochówków jednostkowych. W przeciwieństwie do sposobu ułożenia zwłok w grobie, który w zasadzie był taki sam dla wszystkich grup chronologicznych i terytorialnych, orientacja zmarłego wykazuje pod tym względem znaczne zróżnicowanie. Praktycznie każdy zbiór grobów, który można łączyć z określonym etapem rozwoju kultury scytyjskiej i grupą terytorialną cechuje się istnieniem odmiennych norm nakazujących ułożenie zmarłego w określonym kierunku. Frekwencję występowania poszczególnych orientacji w czasie i przestrzeni prezentują ryciny nr 2.4 i 2.5. Dokonując analizy zawartych na nich informacji należy stwierdzić, że jedyną powtarzalną cechą jest dominacja zespołów z południową i zachodnią orientacją zmarłych, przy czym ta pierwsza typowa jest przede wszystkim dla strefy Lewobrzeża (w zależności od fazy okresu scytyjskiego wynosi ona od 55,1% dla etapu archaicznego do 32,4% dla fazy późnej), druga – dla prawobrzeżnej części leśnostepowgo Podnieprza (zwłaszcza zespołów z faz archaicznej (48,4%) i późnej (34,5%)). Elementem wspólnym dla wszystkich grup chronologicznych jest zbliżony, około 10% wskaźnik obecności zmarłych złożonych głowami w kierunku północnym, przy czym obserwacja ta dotyczy całego ogółu pochówków z określonego etapu. W przypadku ich rozbicia na mniejsze grupy skupiające zespoły o określonym datowaniu (pochówki z etapów wczesnego i późnego), pochodzące z jednej z dwóch głównych stref lasostepu można mówić o częstszym orientowaniu zmarłych w tym kierunku na zachód od Dniepru[6]. Wśród najważniejszych różnic w ukierunkowaniu osób składanych w grobach o charakterze chronologiczno-terytorialnym, poza wyżej odnotowanym częstszym występowaniu orientacji południowej w Lewobrzeżu i zachodniej w Prawobrzeżu, wymienić należy:

- na etapie archaicznym obecność w drugiej z tych stref pochówków o układzie północ – południe (łącznie w ten sposób ułożono nieco ponad 1/3 zmarłych) oraz najwyższy spośród wszystkich odnotowanych, bo około 80%, wskaźnik frekwencji zespołów z

[6] W okresie środkowoscytyjskim zespoły z orientacją północną zlokalizowane po obu stronach Dniepru występują ze zbliżoną częstotliwością.

południową orientacją zmarłych (włącznie z ułożeniem ich w kierunkach południowo-wschodnim i południowo-zachodnim) w lewobrzeżnym środkowym Podnieprzu;

- w okresie środkowoscytyjskim dominację w strefie Prawobrzeża zespołów z ułożeniem zmarłego głową na zachód lub wschód (stanowią one odpowiednio 26,5 i 20,6% grobów o takiej atrybucji chronologiczno-terytorialnej) przy ponad 10% udziale pochówków z orientacją północną i północno-zachodnią w obu głównych regionach środkowego Podnieprza;
- na etapie późnym różnice pomiędzy Prawo- i Lewobrzeżem czytelne są przede wszystkim w znacznie większym udziale zespołów z orientacją równoleżnikową (na osi wschód-zachód) i północno-zachodnią w pierwszej z tych stref przy dalszej dominacji pochówków o orientacji południowej (włącznie z kierunkiem południowo-zachodnim) na obszarze lewobrzeżnego lasostepu.

Porównując ze sobą zespoły z określoną orientacją zmarłych pochodzące z głównych stref leśnostepowego Podnieprza (ryc. 2.5), ale bez uwzględnienia różnic wynikających z ich przynależności do poszczególnych stadiów rozwojowych kultury scytyjskiej, ponownie należy podkreślić dominację pochówków złożonych w kierunku zachodnim w Prawobrzeżu i południowym na lewym brzegu Dniepru. Pierwsza z tych stref cechuje się również większym odsetkiem grobów z orientacją północną i wschodnią, przy mniejszym udziale zespołów mieszczących zmarłych ułożonych głowami na południowy-zachód. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że poszczególne grupy terytorialne zlokalizowane na obu brzegach Dniepru różnią się między sobą (i to nie kiedy w dosyć istotny sposób) pod względem doboru kierunków w jakich orientowano nieboszczyków. W przypadku prawobrzeżnej części leśnostepowgo Podnieprza najbardziej wyróżniającym się ugrupowaniem terytorialnym pod tym kątem są zespoły zgrupowane na obszarze Kijowszczyzny. Dla tej niewielkiej serii pochówków odnotowano najwyższy odsetek zmarłych ułożonych głowami na zachód, wynoszący blisko 60%. Należy jednak zaznaczyć, że 14 spośród 16 pochowanych w ten sposób osób złożono w jednym zespole grobowym (Perep). Dla regionu tego odnotowano również najwyższy (równy 22,2%) wskaźnik frekwencji pochówków o północnej orientacji. W przypadku zespołów znad rzek Roś i Taśmin można mówić o znacznych podobieństwach w orientowaniu nieboszczyków przy wyraźnej preferencji typowego dla Prawobrzeża składania zmarłych w grobie w kierunku zachodnim. Widoczne między nimi różnice dotyczą częstszego umieszczania w basenie pierwszej z tych rzek zmarłych zorientowanych głowami na zachód i północny-zachód przy większym udziale pochówków o orientacji południkowej (północnej lub południowej) i wschodniej nad Taśminem. Dla strefy Lewobrzeża najbardziej

wyróżniającą się grupą ze względu na analizowany element obrzędowości pogrzebowej stanowią groby zgrupowane na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. Takie ich cechy jak wyraźna dominacja orientacji zachodniej (głowami na zachód pochowano 46,5% zmarłych z tego regionu) przy około 12-16% udziale zespołów z pochówkami złożonymi w kierunkach północnym i południowym, zbliżają tę grupę do zespołów z Prawobrzeża. Innym wyróżniającym się regionem leśnostepowego lewobrzeżnego Podnieprza jest dorzecze Worskli. Dla tej grupy terytorialnej trudno jest bowiem wskazać na jeden dominujący kierunek, w którym orientowano zmarłych. Co prawda najwyższy wskaźnik w tymi zbiorze odnotowano dla pochówków o orientacji południowej, jednakże jego wartość (19,5%) jest tylko nieznacznie wyższa od tej stwierdzonej dla kierunków północnego, południowo-wschodniego, zachodniego, północno-zachodniego i południowo-zachodniego (od 10,3% do 16,6%). Jednocześnie należy zaznaczyć, że obserwacja ta jest pochodną uwzględnienia w poniższych analizach wszystkich grobów z danego regionu, bez rozpatrywania różnic wynikających z ich chronologii. W tym ujęciu orientację południową i południowo-zachodnią należy uznać z bardziej typową dla etapu archaicznego, podczas gdy kierunek zachodni i północno-zachodni jest charakterystyczny przede wszystkim dla fazy środowoscytyjskiej (por. S. V. Mahortyh 2013, s. 250). Regionami, które można uznać za najbardziej reprezentatywne dla Lewobrzeża pod względem praktykowanych zwyczajów pogrzebowych są dorzecza Suła i Psła oraz Dońca. Cechami charakterystycznymi pochówków z obu tych obszarów jest znaczna (ponad 50%) dominacja orientacji południowej przy wyraźnie rzadszym orientowaniu zmarłych w innych kierunkach (zwłaszcza zachodnim). Należy jeszcze zaznaczyć, że w przypadku zespołów znad Suły i Psła nie stwierdzono stosowania układu zwłok, w których ciało nieboszczyka zorientowane byłoby głową na wschód (włącznie z północnym- i południowym-wschodem) i północny-zachód. Taki sposób ułożenia zmarłych spotykany jest natomiast nad Dońcem aczkolwiek reprezentowany jest on przez niewielką ilość znalezisk.

W 27 zespołach (7,7% wszystkich grobów z określoną orientacją zmarłych) stwierdzono obecność większej ilości osób zorientowanych w odmiennych kierunkach. Poza stosunkowo nielicznymi pochówkami z etapów archaicznego i środkowoscytyjskiego ich zdecydowana większość pochodzi z etapu późnego. W ujęciu terytorialnym zespoły tego typu najliczniej spotykane są nad Taśminem (np. Kap_487 – tabl. XXXI.2; Ryz_14 – tabl. XCII.1; Sme_20/3 – tabl. CIX.3; Visz_1 – tabl. CXXVII.1; Zur_400 – tabl. CXXXVIII.1; Zur_407 – tabl. CXXXIX.2) i Dońcem (np. Pes_8/1 – tabl. LXXXIV.1; Pes_25 – tabl. LXXXIX.2; StMer3_10 – tabl. CXX.2). Dla tego drugiego regionu charakterystyczne jest umieszczanie w

grobach co najmniej dwóch osób, z których jedna ułożona jest głową na południe, a więc w typowy sposób dla tej grupy terytorialnej, druga – na wschód (rzadziej zachód i północ). Dla zespołów z Prawobrzeża bardziej typowe jest z kolei składanie co najmniej dwóch zmarłych, z których jeden zorientowany jest w typowym dla tej strefy kierunku zachodnim lub wschodnim, drugi – głową na północ lub południe.

Kończąc charakterystykę sposobów grzebania zmarłych stosowanych przez badane społeczności należy jeszcze poruszyć kwestię interpretacji osób pochowanych w sposób odbiegający od przyjętej normy. Zasadniczo pochówki tego typu rozpatrywane są przez badaczy w dwóch głównych kontekstach – jako wynikające z obcości kulturowej (wywodzenie się zmarłych z jednostek obcych kulturowo lub odmiennych grup rodowych; por. np. D. S. Grečko 2010, s. 52-53) lub społecznej (odsunięcie na margines społeczeństwa z racji przynależności do niskiej, pozbawionej pełni praw, klasy społecznej /ludność zależna i niewolnicy/, odmienności fizycznej lub psychicznej, posiadania podnormalnych zdolności etc.)[7]. Nie mniej istotnym czynnikiem powodującym stosowanie wobec niektórych zmarłych innych zabiegów pogrzebowych niż te zwyczajowe jest również chęć zabezpieczenia się przed osobami (ich „powrotem zza światów"), które odszyły przed uregulowaniem swoich zobowiązań wobec żywych oraz w wyniku tzw. „złej śmierci" (por. np. S. S. Bessonova 1990, s. 28, tam też dalsza lit.). Wreszcie, niektóre z zabiegów stosowanych wobec zmarłych polegające na „niestandardowej" formie podejścia do jego ciała mogą wynikać z działań rytualnych związanych z wierzeniami określonych społeczności. W ten sposób próbuje się między innymi interpretować pochówek samej czaszki z kurhanu nr 36, grób nr 2, z Hryszkiwki, czy też zespół z kurhanu nr 10 z Czeremuszny, w którym oddzielona od ciała czaszka powieszona została na drewnianym kołku. Oba groby traktowane są (podobnie jak znaleziska czaszek pochodzących z różnych założeń o sakralnym charakterze z grodzisk i osad otwartych) jako świadectwo istnienia wśród niektórych społeczności zamieszkujących w okresie scytyjskim treny leśnostepowego Podnieprza (zwłaszcza jego lewobrzeżną część) kultu odrąbanej/ściętej głowy (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 59-60).

[7] Przykładem zespołu grobowego o „niestandardowym" sposobie potraktowania zwłok zmarłego, u podstaw którego mogły znajdować się jego odmienności fizyczne, jest pochówek 25-30 letniej kobiety z zdeformowaną czaszką z kurhanu nr 1 z drugiej grupy kurhanowej koło miejscowości Wołoszyno z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. To właśnie ta wada zdaniem badaczy miała wpływać na „nienaturalne" zachowanie zmarłej za życia. Jako czynności mające na celu zabezpieczenia się przed jej „powrotem zza światów", wskazywane są umieszczenie jej zwłok w pozycji na brzuchu, a więc w zupełnie inny sposób niż typowy dla społeczności zamieszkujących w okresie scytyjskim nie tylko ten region ale również obszar całego leśnostepowgo Podnieprza, a także zlokalizowanie jej grobu w pewnym oddaleniu od najbliższych założeń funeralnych (I.N. Kulatova *et al.* 2006, s. 54).

Odmienne sposoby potraktowania zwłok zmarłych przez populacje z obszaru leśnostepowgo Podnieprza okresu scytyjskiego mogą wynikać również z ich przynależności do różnych grup etnicznych (etniczno-kulturowych). Należy wskazać tu przede wszystkim na najczęściej spotykany „atypowy" rodzaj obrządku pogrzebowego jakim jest pełna kremacja. Jej zastosowanie, zwłaszcza w przypadku gdy szczątki po ciałopaleniu umieszczone zostały w innymi miejscu niż je spalono (w urnie, na dawnym poziomie gruntu, w jamie) lub gdy zostały zdeponowane w miejscu kremacji, ale wyłącznie w przypadku gdy ta miała miejsce na dawnej powierzchni podkurhanowej, wskazywać ma bowiem (w połączeniu z całkowitym brakiem elementów koczowniczej obrzędowości funeralnej) na przynależność pochowanych w ten sposób osób do osiadłej leśnostepowej ludności rolniczej (S. A. Skoryj 2003, s. 64-65). Oczywiście należy zaznaczyć, że nie oznacza to, iż wszyscy autochtoni grzebani byli w rycie kremacji. Ten sposób pochówku, aczkolwiek bardzo charakterystyczny dla tych społeczności, jest reprezentowany tylko przez niewielki odsetek grobów (*ibidem,* s. 63-64, tabela 8). Równocześnie pochówki ciałopalne w typie „miejscowym" (kremacja na stronie, złożenie skremowanych szczątków do popielnicy) znane są z zespołów o bardzo silnie wyrażonym scytyjskim charakterze co wskazywać może na ich synkretyzm i istnienie ścisłych związków pomiędzy napływowymi koczownikami i lokalną ludnością (*ibidem*, s. 65). Wśród innych przykładów mogących świadczyć o istnieniu pewnych odrębności w sposobie grzebania zmarłych wynikających z ich przynależności do różnych etnosów wymienić można również wyżej wspomniane nekropole z okolic wsi Medwin. Jak już to odnotowano, pochodzące z nich groby wyróżniające się stosowaniem na szeroką skalę nigdzie indziej nie znanych układów zwłok łączone są, podobnie jak wyżej wyszczególnione sposoby kremacji, z autochtoniczną ludnością rolniczą (D. S. Grečko 2014, s. 12). Z drugiej strony należy zaznaczyć, że część badaczy wskazuje również na ich inne niż lokalne, tj. leśnostepowe (jak również stepowe), pochodzenie upatrując w nich przedstawicieli ludów bałtyjskich (T. O. Rudič 2004, s. 74). Z innymi etnosami niż scytyjski i leśnostepowy (autochtoniczny) próbuje się łączyć również część pochówków z zespołów grobowych znad Sejmu, Worskli i Dońca (T. O. Rudič 2004, s. 74; V. L. Bondarenko *et al.* 2007, s. 278). Wśród nich wskazać należy m.in. na wzmiankowany już pochówek z kurhanu nr 10 z Czeremuszny, oznaczający się nie tylko specyficznym potraktowaniem ciała zmarłego (oddzielenie od niego głowy) ale również budową jego czaszki odmienną od tej stwierdzonej dla populacji scytyjskich (V. L. Bondarenko *et al.* 2007, s. 279). Innym elementem mogącym potencjalnie wskazywać na etniczno-kulturowe różnicowanie się osób grzebanych na leśnostepowych cmentarzyskach okresu scytyjskiego uchwytnym na poziomie analizy sposobu złożenia ciała nieboszczyka do

grobu jest jego orientacja (por. np. S. A. Skoryj 2003, s. 53). W tym kontekście należy odnotować, że kierunek ułożenia zwłok w obiekcie funeralnym może być interpretowany na dwa sposoby. Może to być przynależność zmarłego do określonego etnosu. Ju. N. Bojko w osobach pochowanych głowami na południe widzi przedstawicieli znanego ze źródeł pisanych ludu Budynów (Û. N. Bojko 1999, s. 69; Û. N. Bojko, S. I. Berestnev 2001, s. 73-74), podczas gdy równoleżnikowa orientacja ma świadczyć o przynależności zmarłego do ludu Neurów (Û. N. Bojko, S. I. Berestnev 2001, s. 74). Drugą możliwością jest też ogólne wskazanie na odmienną przynależność etniczno-kulturową, w przypadku gdy jego orientacja odbiega od norm przyjętych dla danej populacji[8].

Dla rozważań podejmowanych w niniejszej dysertacji szczególnie istotne są pochówki, w przypadku których zastosowanie wobec zmarłego innych zwyczajów pogrzebowych niż przyjęte, wynika z kwestii społecznych. Najbardziej wartościową grupę źródeł stanowią tutaj groby podwójne i zbiorowe, w których jeden z osobników ułożony jest w sposób odbiegający od przyjętej normy (na ogół składano go do grobu w innej pozycji i/lub orientacji). Takie potraktowanie zmarłego, zdaniem badaczy może wskazywać na jego przynależność do warstwy ludności zależnej włącznie z niewolnikami domowymi (np. A. A. Moruženko 1991, s. 164; L. I. Babenko 2005, s. 175; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 35). Kwestia wydzielania pochówków tej klasy społecznej zostanie poruszona szerzej w dalszej części pracy. W tym miejscu należy tylko odnotować, że poza nimi, jako pochówki ludności zależnej interpretowane są również niektóre groby jednostkowe z „niestandardowym" układem zwłok stanowiące część większych kompleksów grobowych (np. MalR_2 – D. S. Grečko 2010, s. 51).

2.2. Wyposażenie grobowe

2.2.1. Ogólna charakterystyka wyposażenia grobowego

W archeologii społecznej za jeden z najważniejszych elementów obrzędowości pogrzebowej mającym wskazywać na biologiczną i socjalną tożsamość zmarłego, a w szerszym kontekście także na miejsce jakie zajmował on za życia w określonej społeczności, uznawany jest skład złożonych z nim przedmiotów (darów grobowych). Zmarłego bowiem ubierano i wyposażano zgodnie z jego płcią i wiekem, pozycją i rangą społeczną a także

[8] Ten sposób interpretacji przyjęto m.in. dla populacji znad Dońca. W ich przypadku ułożenie zmarłego głową na północ lub wschód, a więc w innym kierunku niż dominujące w tej strefie południe, świadczyć ma o ich przynależności do grupy „wychodźców" z innych regionów (U. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 133).

pełnioną przez niego funkcją oraz przynależnością do określonej grupy (ród, plemię, grupa etniczno-kulturowa etc. – np. C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 187–188, 206–207, 208–209; N. Gryzińska-Sawicka 2014, s. 51). Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że prawidłowa ocena tożsamości społecznej zmarłego, oraz roli jaką on pełnił za życia, w oparciu o analizę wyposażenia grobowego nie zawsze jest możliwa i niekiedy napotyka ona na znaczne trudności. W przypadku analizowanych w niniejszej dysertacji grup ludzkich (podobnie jak odnotowano to dla innych społeczność scytyjskich, o „scytyjskim" modelu kulturowym – np. M. Burghardt 2016a, s. 61) utrudnienia te wynikają przede wszystkim z działalności rabusiów okradających pozostawione przez nich groby i wynikającą z tego niekompletność złożonych w nich przedmiotów. Efektem tego jest nie tylko zubożenie inwentarzy towarzyszących zmarłym o niektóre rodzaje artefaktów, a zwłaszcza te najbardziej wartościowe z punktu widzenia rabunków, ale również liczne przemieszczenia pozostałych (ocalałych) przedmiotów. Dlatego też w przypadku badania pozycji społecznej zmarłego, w oparciu o analizę złożonego z nim inwentarza, w poniższych rozważaniach skupiono się nie na ogólnej ilości umieszczonych z nim w grobie przedmiotów, ale na obecność wśród nich określonych kategorii funkcjonalnych. Dodatkowo, mając na uwadze zmianę zalegania znacznej części ocalałych artefaktów w stosunku do ich pierwotnej lokalizacji w grobie, zrezygnowano z bardziej szczegółowych analiz ich zalegania.

Do kategorii przedmiotów inwentarza najczęściej umieszczanych w pochówkach ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego należą broń, zwłaszcza strzelecka, naczynia lepione ręcznie oraz ozdoby i narzędzia. Ich obecność odnotowano w co najmniej 45% grobów. Z nieco mniejszą częstotliwością spotykane są w nich pokarm ofiarny i elementy uprzęży – przedmioty te wystąpiły w 30-40% pochówków. Spośród wymienionych kategorii przedmiotów stanowiących wyposażenie grobowe badanych społeczności najpowszechniej spotykane są militaria (tabele 2.1-2.2). Ich obecność odnotowano łącznie w 438 grobach co stanowi około 67,5% wszystkich zespołów uwzględnionych w prezentowanej dysertacji. Elementy uzbrojenia najczęściej spotykane są w pochówkach z okresu środkowoscytyjskiego – wystąpiły one w około 77% zespołów (69,2% z prawobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza i 82,8% z jego lewobrzeżnej części) z tego okresu. W przypadku grobów z pozostałych faz rozwoju kultury scytyjskiej ich obecność odnotowano w około 60-70% z nich. Najrzadziej militaria spotykane są we wczesnoscytyjskich grobach z lewobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza. W tym zbiorze pochówków znaleziska broni wystąpiły w 55,4% grobów. Udział zespołów z militariami pod względem terytorialnym

Tabela 2.1. Zestawienie podstawowych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza i rodzajów pokarmu ofiarnego umieszczanych w grobach ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologicznym

kategoria funkcjonalna przedmiotów inwentarza	całość (N=649)		RSK						SSK						PSK						uwagi
			PLP (N=71)		LLP (N=130)		RAZEM (N=201)		PLP (N=65)		LLP (N=87)		RAZEM (N=152)		PLP (N=134)		LLP (N=162)		RAZEM (N=296)		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
narzędzia	301	46,4	34	47,9	50	38,5	84	41,8	25	38,5	50	57,5	75	49,3	65	48,5	77	47,5	142	48,0	-
noże	184	28,4	20	28,2	30	23,1	50	24,9	11	16,9	31	35,6	42	27,6	47	35,1	45	27,8	92	31,1	RSK, Suła – noże myśliwskie
przęśliki/wrzeciona	78	12,0	13	18,3	18	13,8	31	15,4	3	4,6	14	16,1	17	11,2	18	13,4	12	7,4	30	10,1	
osełki	20	3,1	7	9,9	3	2,3	10	5,0	1	1,5	3	3,4	4	2,6	3	2,2	3	1,9	6	2,0	-
zaciski	86	13,3	-	-	4	3,1	4	2,0	12	18,5	25	28,7	37	24,3	10	7,5	35	21,6	45	15,2	-
igły	11	1,7	2	2,8	1	0,8	3	1,5	5	7,7	-	-	5	3,3	1	0,7	2	1,2	3	1,0	-
szydła	29	4,5	3	4,2	3	2,3	6	3,0	2	3,1	3	3,4	5	3,3	6	4,5	12	7,4	18	6,1	-
krzemienne odłupki	6	0,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	3,0	2	1,2	6	2,0	-
narzędzia – inne	13	2,0	5	7,0	2	1,5	7	3,5	-	-	2	2,3	2	1,3	3	2,2	1	0,6	4	1,4	RSK – gł. ostrza i ciosła
1-2 rodzaje broni zaczepnej	293	45,1	27	38,0	61	46,9	88	43,8	24	36,9	40	46,0	64	42,1	65	48,5	76	46,9	141	47,6	-
3 rodzaje broni zaczepnej i/lub pancerz	145	22,3	17	23,9	11	8,5	28	13,9	21	32,3	32	36,8	53	34,9	28	20,9	36	22,2	64	21,6	-
łuk i strzały	369	56,9	37	52,1	56	43,1	93	46,3	38	58,5	59	67,8	97	63,8	83	61,9	96	59,3	179	60,5	RSK – średnio 35 (bez 1-2 znal. grotów; PLP – 45, LLP – 28); SSK_PLP – średnio 57, LLP – średnio 45; PSK_PLP – średnio 38, LLP – średnio 40
włócznia	208	32,0	23	32,4	27	20,8	50	24,9	22	33,8	37	42,5	59	38,8	48	35,8	51	31,5	99	33,4	-
dziryt	43	6,6	-	-	2	1,5	2	1,0	1	1,5	5	5,7	6	3,9	15	11,2	20	12,3	35	11,8	PSK_PLP – najczęściej w zestawach 2 + włócznia
broń sieczna (m. – miecz; n.b. – nóż bojowy; sz. – sztylet)	104	16,0	11	15,5	16	12,3	27	13,4	14	21,5	24	27,6	38	25,0	16	11,9	23	14,2	39	13,2	RSK_PLP – m. (5), sz. (7), RSK_LLP – m. (8), sz. (4) i n.b. (3), w 3 2 m./m.+sz.; SSK_PLP – m. (11), sz. (3), n.b. (1), w 2 2 m./m.+sz., zawsze z innymi rodzajami broni; SSK_LLP – m. (16), sz. (3) i n.b. (2), w 2 2 m./m.+sz.; PSK_PLP – m. (9), sz. (7), LLP – m. (18), sz. (2)
broń obuchowa (cz. – czekan; t. – topór)	28	4,3	9	12,7	11	8,5	20	10,0	1	1,5	2	2,3	3	2,0	4	3,0	1	0,6	5	1,7	RSK – cz., t. (po 9) i inne, w 4 2-3 t./t.+cz.; SSK i PSK_PLP – t., LLP – nadziak+t.
pancerz	89	13,7	9	12,7	7	5,4	16	8,0	13	20,0	23	26,4	36	23,7	18	13,4	19	11,7	37	12,5	-
tylko pas/tarcza	20	3,1	1	1,4	2	1,5	3	1,5	3	4,6	3	3,4	6	3,9	2	1,5	9	5,6	11	3,7	-
imp. uzbrojenie ochronne	11	1,7	-	-	-	-	-	-	2	3,1	-	-	2	1,3	3	2,2	6	3,7	9	3,0	SSK i PSK_PLP – br. knemidy > hełmy
uzbrojenie paradne, paradne el. ekwipunku wojownika	20	3,1	-	-	1	0,8	1	0,5	2	3,1	5	5,7	7	4,6	3	2,2	9	5,6	12	4,1	SSK_PLP – 2 znad Taśminu; SSK_LLP – okładziny mieczy i gorytów; PSK_PLP – okładziny broni siecznej, uprząż, LLP – gł. okucia mieczy i nahajek
uprząż – ogólnie	**195**	**30,0**	**37**	**52,1**	**48**	**36,9**	**85**	**42,3**	**22**	**33,8**	**41**	**47,1**	**63**	**41,4**	**19**	**14,2**	**28**	**17,3**	**47**	**15,9**	-
wędzidło/pobocznice	171	26,3	36	50,7	47	36,2	83	41,3	18	27,7	31	35,6	49	32,2	17	12,7	22	13,6	39	13,2	-
naczółka itp.	39	6,0	-	-	1	0,8	1	0,5	11	16,9	12	13,8	23	15,1	6	4,5	9	5,6	15	5,1	-
blachy	92	14,2	6	8,5	11	8,5	17	8,5	19	29,2	31	35,6	50	32,9	10	7,5	15	9,3	25	8,4	-
drobne el. uprzęży	110	16,9	14	19,7	22	16,9	36	17,9	18	27,7	26	29,9	44	28,9	11	8,2	19	11,7	30	10,1	-

kategoria funkcjonalna przedmiotów inwentarza	całość (N=649)		RSK						SSK						PSK						uwagi
			PLP (N=71)		LLP (N=130)		RAZEM (N=201)		PLP (N=65)		LLP (N=87)		RAZEM (N=152)		PLP (N=134)		LLP (N=162)		RAZEM (N=296)		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
1-2 rodzaje ozdób	270	41,6	43	60,6	63	48,5	106	52,7	32	49,2	24	27,6	56	36,8	45	33,6	63	38,9	108	36,5	-
3 i więcej rodzajów ozdób	41	6,3	8	11,3	5	3,8	13	6,5	4	6,2	7	8,0	11	7,2	7	5,2	10	6,2	17	5,7	-
pierścień	18	2,8	1	1,4	-	-	1	0,5	1	1,5	3	3,4	4	2,6	3	2,2	10	6,2	13	4,4	-
met. naszyjnik	12	1,8	1	1,4	-	-	1	0,5	3	4,6	1	1,1	4	2,6	2	1,5	5	3,1	7	2,4	-
met. bransolety	67	10,3	7	9,9	14	10,8	21	10,4	7	10,8	10	11,5	17	11,2	9	6,7	20	12,3	29	9,8	gł. brąz i żelazo
poj. pac.	69	10,6	6	8,5	12	9,2	18	9,0	12	18,5	13	14,9	25	16,4	10	7,5	16	9,9	26	8,8	-
zestawy pac.	175	27,0	32	45,1	42	32,3	74	36,8	19	29,2	12	13,8	31	20,4	33	24,6	37	22,8	70	23,6	-
szpile	86	13,3	21	29,6	28	21,5	49	24,4	9	13,8	13	14,9	22	14,5	8	6,0	7	4,3	15	5,1	-
zausznice/kółka skroniowe	77	11,9	17	23,9	10	7,7	27	13,4	5	7,7	4	4,6	9	5,9	19	14,2	22	13,6	41	13,9	RSK, PSK_PLP i LLP – gł. po 2 zausznice
ozdoby z metali szlachetnych	109	16,8	11	15,5	14	10,8	25	12,4	14	21,5	9	10,3	23	15,1	17	12,7	43	27,2	60	20,6	RSK – w PLP gł. zausznice (8) i pac. (7), w LLP gł. pac. (10) , także sr./zł. szpile; SSK_PLP – gł. pac. (8), zausznice (5) i naszyjniki (3), LLP – gł. pac. (8), zausznice i bransolety (2 i 3); PSK_PLP – gł. zausznice (10, gł. sr.) pac. (6), naszyjniki i bransolety (po 2), LLP – gł. pac. (20), zausznice (12) i ozdoby obręczowe (17)
kam. półmiski/płytki	**45**	**6,9**	**17**	**23,9**	**11**	**8,5**	**28**	**13,9**	**5**	**7,7**	**2**	**2,3**	**7**	**4,6**	**7**	**5,2**	**3**	**1,9**	**10**	**3,4**	RSK – półmiski (19) > płytki (8); w okresach późniejszych gł. płytki
konkrecje mineralów	**25**	**3,8**	**6**	**8,5**	**17**	**13,1**	**23**	**11,4**	**3**	**4,6**	**3**	**3,4**	**6**	**3,9**	**-**	**-**	**2**	**1,2**	**2**	**0,7**	RSK – poza siarką i realgarem także kreda
bryłki barwników	46	7,1	10	14,1	12	9,2	22	10,9	5	7,7	4	4,6	9	5,9	8	6,0	7	4,3	15	5,1	RSK – gł. czerwony
zwierciadła	76	11,7	12	16,9	13	10,0	25	12,4	5	7,7	9	10,3	14	9,2	16	11,9	21	13,0	37	12,5	-
sprzączki	10	1,5	-	-	-	-	-	-	3	4,6	-	-	3	2,0	3	2,2	4	2,5	7	2,4	-
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	83	12,8	6	8,5	8	6,2	14	7,0	9	13,8	9	10,3	18	11,8	15	11,2	36	22,2	51	17,2	-
n. lep. r.	340	52,4	57	80,3	93	71,5	150	74,6	40	61,5	54	62,1	94	61,8	46	34,3	50	30,9	96	32,4	RSK – średnio 2-3; SSK_PLP i LLP – średnio 1-2; PSK_PLP i LLP – średnio 1
wazy	44	6,8	13	18,3	20	15,4	33	16,4	1	1,5	7	8,0	8	5,3	-	-	3	1,9	3	1,0	RSK – najczęściej z kubkami/czerpakami i/lub garnkami
czerpaki, kubki	82	12,6	27	38,0	46	35,4	73	36,3	3	4,6	2	2,3	5	3,3	1	0,7	3	1,9	4	1,4	RSK – najczęściej z misami i/lub garnkami
misy	104	16,0	19	26,8	33	25,4	52	25,9	12	18,5	15	17,2	27	17,8	17	12,7	8	4,9	25	8,4	RSK – najczęściej z kubkami/czerpakami i/lub garnkami; SSK_LLP – najczęściej z garnkami
garnki	129	19,9	27	38,0	38	29,2	65	32,3	9	13,8	23	26,4	32	21,1	16	11,9	16	9,9	32	10,8	RSK – najczęściej z kubkami/czerpakami i/lub misami; SSK_LLP – najczęściej z misami
inne n. lep. r.	17	2,6	3	4,2	3	2,3	6	3,0	1	1,5	4	4,6	5	3,3	1	0,7	5	3,1	6	2,0	RSK – zawsze z innymi typami n.; PSK_LLP – dzbany
n. imp.	179	27,6	2	2,8	8	6,2	10	5,0	34	52,3	34	39,1	68	44,7	49	36,6	52	32,1	101	34,1	-
amfory + n. czarno.	32	4,9	-	-	1	0,8	1	0,5	7	10,8	2	2,3	9	5,9	13	9,7	9	5,6	22	7,4	-
amfory	115	17,7	1	1,4	6	4,6	7	3,5	14	21,5	28	32,2	42	27,6	34	25,4	32	19,8	66	22,3	-
n. czarno./ czerwono.	74	11,4	-	-	2	1,5	2	1,0	19	29,2	7	8,0	26	17,1	24	17,9	22	13,6	46	15,5	SSK_PLP – gł. kyliksy (8) i czasze/misy/solanki (5) i lekyty (4); PSK_PLP – gł. kantarosy (9) i lekyty (6), LLP – gł. kyliksy (6), kantarosy (5) i lekify (4)
n. toczone	32	4,9	1	1,4	2	1,5	3	1,5	11	16,9	1	1,1	12	7,9	7	5,2	10	6,2	17	5,7	-

kategoria funkcjonalna przedmiotów inwentarza	całość (N=649)		RSK						SSK						PSK						uwagi
			PLP (N=71)		LLP (N=130)		RAZEM (N=201)		PLP (N=65)		LLP (N=87)		RAZEM (N=152)		PLP (N=134)		LLP (N=162)		RAZEM (N=296)		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
inne ceramiczne n. imp.	8	1,2	-	-	-	-	-	-	3	4,6	2	2,3	5	3,3	2	1,5	1	0,6	3	1,0	-
br. kotły	**18**	**2,8**	**-**	**-**	**2**	**1,5**	**2**	**1,0**	**2**	**3,1**	**3**	**3,4**	**5**	**3,3**	**3**	**2,2**	**8**	**4,9**	**11**	**3,7**	RSK, SSK i PSK – w grobach z zestawami uzbrojenia: PSK_PLP – tylko Taśmin, zawsze z imp. n. ceramicznymi
imp. n. br.	19	2,9	4	5,6	-	-	4	2,0	5	7,7	-	-	5	3,3	6	4,5	4	2,5	10	3,4	-
n. sr.	6	0,9	-	-	-	-	-	-	1	1,5	-	-	1	0,7	3	2,2	2	1,2	5	1,7	PSK_PLP – tylko Taśmin, zawsze z imp. n. ceramicznymi
n. drew.	13	2,0	-	-	-	-	-	-	2	3,1	4	4,6	6	3,9	4	3,0	3	1,9	7	2,4	
n. drew. ze zł. nakładkami	**21**	**3,2**	**1**	**1,4**	**-**	**-**	**1**	**0,5**	**13**	**20,0**	**1**	**1,1**	**14**	**9,2**	**4**	**3,0**	**2**	**1,2**	**6**	**2,0**	**PSK_PLP – tylko Roś, LLP – tylko Worskla**
pokarm ofiarny	**249**	**38,4**	**15**	**21,1**	**23**	**17,7**	**38**	**18,9**	**32**	**49,2**	**34**	**39,1**	**66**	**43,4**	**74**	**55,2**	**71**	**43,8**	**145**	**49,0**	-
koń	58	8,9	5	7,0	5	3,8	10	5,0	6	9,2	9	10,3	15	9,9	19	14,2	14	8,6	33	11,1	-
koza/owca	66	10,2	4	5,6	13	10,0	17	8,5	3	4,6	13	14,9	16	10,5	19	14,2	14	8,6	33	11,1	-
krowa, byk, cielak	56	8,6	1	1,4	4	3,1	5	2,5	9	13,8	5	5,7	14	9,2	16	11,9	21	13,0	37	12,5	-
świnia	9	1,4	1	1,4	3	2,3	4	2,0	2	3,1	1	1,1	3	2,0	1	0,7	1	0,6	2	0,7	RSK – zawsze z w towarzystwie innych zwierząt
inne	8	1,2	-	-	1	0,8	1	0,5	1	1,5	-	-	1	0,7	4	3,0	2	1,2	6	2,0	-
nóż z pokarmem ofiarnym	**94**	**14,5**	**4**	**5,6**	**7**	**5,4**	**11**	**5,5**	**8**	**12,3**	**6**	**6,9**	**14**	**9,2**	**32**	**23,9**	**37**	**22,8**	**69**	**23,3**	-
sferoidy	**28**	**4,3**	**-**	**-**	**2**	**1,5**	**2**	**1,0**	**6**	**9,2**	**2**	**2,3**	**8**	**5,3**	**14**	**10,4**	**4**	**2,5**	**18**	**6,1**	RSK – zespoły znad Suły
pozostałe kategorie przedmiotów	50	7,7	10	14,1	12	9,2	22	10,9	7	10,8	5	5,7	12	7,9	6	4,5	10	6,2	16	5,4	RSK – **w 10 brązowe zakończenia tyczek** (2-4 egz.) i/lub brązowe noże ofiarne; od SSK m.in. astragale; PSK_LLP – m.in. żelazne szczypce, czerpak i widełki (widełki także w PLP)

Tabela 2.2. Zestawienie podstawowych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza i rodzajów pokarmu ofiarnego umieszczanych w grobach ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu regionalnym

kategoria funkcjonalna przedmiotów inwentarza	całość (N=649		PLP								LLP									
			Kijowszczyzna (N=20)		Roś (N=89)		Taśmin (N=161)		RAZEM (N=270)		LPTL (N=44)		Suła i Pseł (N=80)		Worskla (N=155)		Doniec (N=100)		RAZEM (N=379)	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
narzędzia	301	46,4	6	30	37	42,0	83	51,6	126	46,5	27	33,75	25	56,8	88	56,8	35	35	175	46,2
noże	184	28,4	4	20	20	22,7	54	33,5	78	28,8	17	21,25	9	20,5	60	38,7	20	20	106	28,0
przęśliki/wrzeciona	78	12,0	1	5	16	18,2	18	11,2	35	12,9	8	10	7	15,9	27	17,4	1	1	43	11,3
osełki	20	3,1	5	25	4	4,5	2	1,2	11	4,1	2	2,5	1	2,3	5	3,2	1	1	9	2,4
zaciski	86	13,3	-	-	7	8,0	15	9,3	22	8,1	4	5	11	25,0	30	19,4	19	19	64	16,9
igły	11	1,7	-	-	-	-	8	5,0	8	3,0	-	-	3	6,8	-	-	-	-	3	0,8
szydła	29	4,5	-	-	2	2,3	9	5,6	11	4,1	-	-	5	11,4	5	3,2	8	8	18	4,7
krzemienne odłupki	6	0,9	-	-	-	-	4	2,5	4	1,5	-	-	1	2,3	-	-	1	1	2	0,5
narzędzia – inne	13	2,0	3	15	3	3,4	2	1,2	8	3,0	2	2,5	2	4,5	1	0,6	-	-	5	1,3
1-2 rodzaje broni zacz.	293	45,1	5	25	38	43,2	72	44,7	115	42,4	40	50	19	43,2	60	38,7	59	59	178	47,0
3 rodzaje broni zaczep. i/lub pancerz	145	22,3	7	35	19	21,6	39	24,2	65	24,0	17	21,25	14	31,8	33	21,3	16	16	80	21,1
łuk i strzały	369	56,9	9	45	47	53,4	102	63,4	158	58,3	42	52,5	24	54,5	80	51,6	65	65	211	55,7
włócznia	208	32,0	6	30	31	35,2	56	34,8	93	34,3	37	46,25	20	45,5	29	18,7	29	29	115	30,3
dziryt	43	6,6	-	-	5	5,7	11	6,8	16	5,9	4	5	7	15,9	1	0,6	15	15	27	7,1
broń sieczna (m. – miecz; n.b. – nóż bojowy; sz. – sztylet)	104	16,0	5	25	13	14,8	23	14,3	41	15,1	13	16,25	9	20,5	34	21,9	7	7	63	16,6
broń obuchowa (cz. – czekan; t. – topór)	28	4,3	6	30	2	2,3	6	3,7	14	5,2	12	15	-	-	2	1,3	-	-	14	3,7
pancerz	89	13,7	3	15	11	12,5	25	15,5	39	14,4	15	18,75	7	15,9	19	12,3	9	9	50	13,2
tylko pas/tarcza	20	3,1	-	-	5	5,7	1	0,6	6	2,2	2	2,5	6	13,6	4	2,6	2	2	14	3,7
imp. uzbrojenie ochronne	11	1,7	-	-	2	2,3	3	1,9	5	1,8	1	1,25	-	-	2	1,3	3	3	6	1,6
uzbrojenie paradne	20	3,1	-	-	1	1,1	4	2,5	5	1,8	3	3,75	2	4,5	7	4,5	3	3	15	4,0
uprząż – ogólnie	**195**	**30,0**	**7**	**35**	**25**	**28,4**	**46**	**28,6**	**78**	**28,8**	**53**	**66,25**	**5**	**11,4**	**46**	**29,7**	**13**	**13**	**117**	**30,9**
wędzidło/pobocznice	171	26,3	6	30	21	23,9	44	27,3	71	26,2	51	63,75	5	11,4	34	21,9	10	10	100	26,4
naczółka itp.	39	6,0	1	5	5	5,7	11	6,8	17	6,3	9	11,25	1	2,3	6	3,9	6	6	22	5,8
blachy	92	14,2	2	10	12	13,6	21	13,0	35	12,9	24	30	2	4,5	23	14,8	8	8	57	15,0
drobne el. uprzęży	110	16,9	2	10	15	17,0	26	16,1	43	15,9	30	37,5	2	4,5	24	15,5	11	11	67	17,7
1-2 rodzaje ozdób	270	41,6	10	50	34	38,6	76	47,2	120	44,3	24	30	20	45,5	72	46,5	34	34	150	39,6
3 i więcej rodzajów ozdób	41	6,3	4	20	6	6,8	9	5,6	19	7,0	7	8,75	4	9,1	6	3,9	5	5	22	5,8
pierścień	18	2,8	1	5	-	-	4	2,5	5	1,8	-	-	3	6,8	4	2,6	6	6	13	3,4
met. naszyjniki	12	1,8	-	-	2	2,3	4	2,5	6	2,2	2	2,5	2	4,5	1	0,6	1	1	7	1,8
met. bransolety	67	10,3	2	10	8	9,1	13	8,1	23	8,5	20	25	7	15,9	8	5,2	9	9	44	11,6
poj. pac.	69	10,6	2	10	4	4,5	22	13,7	28	10,3	2	2,5	5	11,4	27	17,4	7	7	41	10,8
zestawy pac.	175	27,0	6	30	23	26,1	55	34,2	84	31,0	20	25	9	20,5	42	27,1	20	20	91	24,0
szpile	86	13,3	9	45	12	13,6	17	10,6	38	14,0	10	12,5	4	9,1	31	20,0	3	3	48	12,7
zausznice/kółka skroniowe	77	11,9	9	45	9	10,2	23	14,3	41	15,1	3	3,75	9	20,5	11	7,1	13	13	36	9,5

kategoria funkcjonalna przedmiotów inwentarza	całość (N=649		PLP								LLP									
			Kijowszczyzna (N=20)		Roś (N=89)		Taśmin (N=161)		RAZEM (N=270)		LPTL (N=44)		Suła i Pseł (N=80)		Worskla (N=155)		Doniec (N=100)		RAZEM (N=379)	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
ozdoby z metali szlachetnych	109	16,8	6	30	9	10,2	27	16,8	42	15,5	9	11,25	15	34,1	25	16,1	18	18	67	17,7
kam. półmiski/płytki	**45**	**6,9**	**3**	**15**	**9**	**10,2**	**17**	**10,6**	**29**	**10,7**	**6**	**7,5**	**2**	**4,5**	**6**	**3,9**	**2**	**2**	**16**	**4,2**
konkrecje minerałów	**35**	**5,4**	**4**	**20**	**-**	**-**	**9**	**5,6**	**13**	**4,8**	**5**	**6,25**	**1**	**2,3**	**15**	**9,7**	**1**	**1**	**22**	**5,8**
bryłki barwników	46	7,1	1	5	6	6,8	16	9,9	23	8,5	9	11,25	4	9,1	8	5,2	2	2	23	6,1
zwierciadła	76	11,7	3	15	8	9,1	22	13,7	33	12,2	10	12,5	9	20,5	13	8,4	11	11	43	11,3
sprzączki	10	1,5	-	-	-	-	6	3,7	6	2,2	-	-	-	-	1	0,6	3	3	4	1,1
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	83	12,8	2	10	7	8,0	22	13,7	31	11,4	8	10	7	15,9	18	11,6	19	19	52	13,7
n. lep. r.	340	52,4	15	75	52	59,1	76	47,2	143	52,8	52	65	10	22,7	111	71,6	24	24	197	52,0
wazy	44	6,8	3	15	4	4,5	7	4,3	14	5,2	12	15	1	2,3	16	10,3	1	1	30	7,9
czerpaki, kubki	82	12,6	3	15	10	11,4	18	11,2	31	11,4	21	26,25	1	2,3	26	16,8	3	3	51	13,5
misy	104	16,0	6	30	22	25,0	20	12,4	48	17,7	12	15	2	4,5	38	24,5	4	4	56	14,8
garnki	129	19,9	11	55	17	19,3	24	14,9	52	19,2	22	27,5	2	4,5	47	30,3	6	6	77	20,3
inne	17	2,6	-	-	2	2,3	3	1,9	5	1,8	3	3,75	-	-	6	3,9	3	3	12	3,2
n. imp.	179	27,6	1	5	27	30,7	57	35,4	85	31,4	13	16,25	12	27,3	46	29,7	23	23	94	24,8
amfory + n. czarno.	32	4,9			4	4,5	16	9,9	20	7,4	2	2,5	2	4,5	5	3,2	3	3	12	3,2
amfory	115	17,7	1	5	16	18,2	32	19,9	49	18,1	11	13,75	3	6,8	34	21,9	18	18	66	17,4
n. czarno./ czerwono.	74	11,4	-	-	12	13,6	31	19,3	43	15,9	3	3,75	8	18,2	13	8,4	7	7	31	8,2
n. toczone	32	4,9	-	-	6	6,8	14	8,7	20	7,4	-	-	3	6,8	6	3,9	3	3	12	3,2
inne ceramiczne n. imp.	8	1,2	-	-	1	1,1	4	2,5	5	1,8	3	3,75	-	-	-	-	-	-	3	0,8
brązowe kotły	**18**	**2,8**	**-**	**-**	**1**	**1,1**	**4**	**2,5**	**5**	**1,8**	**3**	**3,75**	**5**	**11,4**	**2**	**1,3**	**3**	**3**	**13**	**3,4**
imp. n. br.	19	2,9	1	5	4	4,5	10	6,2	15	5,5	1	1,25	2	4,5	1	0,6	-	-	4	1,1
n. sr.	6	0,9	-	-	1	1,1	3	1,9	4	1,5	1	1,25	-	-	-	-	1	1	2	0,5
n. drew.	13	2,0	-	-	2	2,3	4	2,5	6	2,2	1	1,25	2	4,5	3	1,9	1	1	7	1,8
n. drew. ze zł. nakładkami	**21**	**3,2**	**-**	**-**	**11**	**12,5**	**7**	**4,3**	**18**	**6,6**	**-**	**-**	**-**	**-**	**3**	**1,9**	**-**	**-**	**3**	**0,8**
pokarm ofiarny	**249**	**38,4**	**4**	**20**	**34**	**38,6**	**83**	**51,6**	**121**	**44,6**	**14**	**17,5**	**31**	**70,5**	**52**	**33,5**	**31**	**31**	**128**	**33,8**
koń	58	8,9	1	5	9	10,2	25	15,5	35	12,9	1	1,25	10	22,7	9	5,8	3	3	23	6,1
koza/owca	66	10,2	1	5	2	2,3	23	14,3	26	9,6	5	6,25	8	18,2	18	11,6	9	9	40	10,6
krowa, byk, cielak	56	8,6	-	-	2	2,3	25	15,5	27	10,0	1	1,25	6	13,6	14	9,0	8	8	29	7,7
świnia	9	1,4	-	-	-	-	4	2,5	4	1,5	3	3,75	-	-	1	0,6	1	1	5	1,3
inne	8	1,2	-	-	2	2,3	3	1,9	5	1,8	-	-	1	2,3	2	1,3	-	-	3	0,8
nóż z pokarmem ofiarnym	**94**	**14,5**	**1**	**5**	**11**	**12,5**	**32**	**19,9**	**44**	**16,2**	**6**	**7,5**	**19**	**43,2**	**7**	**4,5**	**18**	**18**	**50**	**13,2**
sferoidy	**28**	**4,3**	**-**	**-**	**7**	**8,0**	**13**	**8,1**	**20**	**7,4**	**3**	**3,75**	**1**	**2,3**	**3**	**1,9**	**1**	**1**	**8**	**2,1**
pozostałe kategorie przedmiotów	50	7,7	4	20	7	8,0	12	7,5	23	8,5	8	10	5	11,4	12	7,7	2	2	27	7,1

kształtuje się na ogół na zbliżonym poziomie i wynosi od 60% do 75% pochówków. W większości przypadków (45,1% wszystkich zespołów i 66,9% pochówków z militariami) w grobach spotykane są jedna – dwie kategorie uzbrojenia zaczepnego, najczęściej strzały i/lub broń drzewcowa. W mniej więcej co piątym badanym pochówku (około 22,3%) oraz w co trzecim grobie (33,1%) z militariami odnotowano obecność zespołów uzbrojenia składających się z większej ilości broni ofensywnej i/lub elementów uzbrojenia ochronnego. W zależności od rozpatrywanej fazy rozwojowej (ryc. 2.6.a) stosunek zespołów z jednym – dwoma rodzajami broni zaczepnej do grobów wyposażonych w ich większą ilość i/lub elementy uzbrojenia defensywnego wynosi w przybliżeniu 3:1 (odpowiednio 75,9 i 24,1%[9]) dla okresu wczesnoscytyjskiego, 1:1 (54,7 i 45,3%) dla okresu środkowoscytyjskiego oraz 2:1 dla okresu późnoscytyjskiego (68,8 i 31,2%). W ujęciu regionalnym (ryc. 2.6.b) rozkład pochówków z obydwoma wyróżnionymi zestawami uzbrojenia kształtuje się na poziomie zbliżonym do przeciętnych wartości obliczonych dla całego analizowanego zbioru grobów – średnio na dwa zespoły z jednym – dwoma rodzajami broni zaczepnej przypada jeden grób wyposażony w większą ilość militariów (włącznie z zespołami wyposażonymi w uzbrojenie ochronne). Wyjątek stanowią jedynie zespoły z okolic Kijowa z największą frekwencją (58,3%) występowania w ich inwentarzach większej ilości rodzajów broni zaczepnej i/lub elementów uzbrojenia ochronnego oraz znad Dońca, gdzie ich udział jest najniższy (21,3%).

Wśród przedmiotów uzbrojenia zaczepnego zdecydowanie najliczniej spotykane są elementy broni strzeleckiej, przede wszystkim wykonane z brązu grociki strzał a także rzadziej występujące detale łuków i kołczanów (gorytów). Ich obecność ujawniono w 369 zespołach a więc w ponad połowie (około 56,9%) wszystkich analizowanych pochówków i w ponad 80% (84,2%) grobów z bronią. Na zbliżonym poziomie kształtuje się również udział rozpatrywanego rodzaju uzbrojenia w przypadku rozbicia analizowanej grupy pochówków na mniejsze zbiory odpowiadające poszczególnym przedziałom chronologicznym (tabela 2.1; ryc. 2.7.a) i różnym grupom terytorialnym (tabela 2.2, ryc. 2.7.b). Tylko dla nielicznych z nich odnotowano nieco niższe wartości niż wyżej wykazane parametry. Obserwacja ta dotyczy przede wszystkim wczesnoscytyjskich pochówków z lewobrzeżnego Podnieprza (zwłaszcza z dorzeczy Suła i Pseł oraz z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego

[9] W przypadku okresu wczesnoscytyjskiego obserwowane są znaczne różnice terytorialne w frekwencji zespołów z poszczególnymi grupami militariów. I tak, w przypadku pochówków z Prawobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza stosunek zespołów z jednym – dwoma rodzajami broni zaczepnej do grobów z większą ilością broni zaczepnej i/lub elementami uzbrojenia ochronnego wynosi 61,4% do 38,6% podczas gdy w przypadku analogicznie wyposażonych pochówków z Lewobrzeża wartości te wynoszą odpowiednio 84,7% i 15,3%.

Terasowego Lasostepu), dla których odnotowano najniższy wskaźnik częstotliwości występowania elementów broni strzeleckiej wynoszący 43,1% wszystkich grobów z tego zbioru oraz 77,8% pochówków z militariami. Należy jeszcze odnotować, że ilość grocików strzał występujących w zestawach kołczanowych w poszczególnych fazach rozwoju kultury scytyjskiej na terenach lasostepu wykazuje pewne zróżnicowanie. W przypadku wczesnoscytyjskich pochówków ich średnia ilość[10] wynosi 35 egzemplarzy (45 w przypadku grobów z Prawo- i 28 z Lewobrzeża). W okresie środkowoscytyjskim w kołczanach/gorytach umieszczano średnio 45 (zespoły z lewobrzeżnego Podnieprza) – 57 (zespoły z jego prawobrzeżnej części) strzał. W okresie późnoscytyjskim, w zależności od regionu leśnostepowego Podnieprza, ich ilość wynosi średnio od 38 (Prawobrzeże) do 40 egzemplarzy (Lewobrzeże). Pod względem liczebności na drugim miejscu znajduje się broń drzewcowa reprezentowana przede wszystkim przez groty i toki (dolne okucia drzewców) włóczni. Przedmioty te obecne są w mniej więcej co trzecim (32%) badanym grobie i w nieco mniej niż połowie (47,5%) pochówków z bronią. W ujęciu chronologicznym (ryc. 2.7.a) częstotliwość występowania elementów włóczni w grobach badanych grup ludności w większości przypadków kształtuje się na zbliżonym poziomie. Wyjątek stanowią jedynie zespoły z lewobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza o wczesnoscytyjskiej metryce. W ich przypadku włócznia wystąpiła mniej więcej w co piątym pochówku (20,8%) z tego zbioru i w 37,5% grobów z militariami. Nieco inaczej wygląda natomiast kwestia występowania badanego typu broni w ujęciu regionalnym (ryc. 2.7.b). W tym aspekcie najliczniej spotykany jest on w zespołach z dorzeczy Suły i Psła oraz z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (odpowiednio 45,5-46,2,5% wszystkich pochówków i 60,6-64,9% grobów z bronią), najrzadziej – w grobach zgrupowanych w dorzeczu Worskli (odpowiednio w 18,7 i 31,2%). Zespoły z wszystkich trzech grup terytorialnych zlokalizowanych po prawej stronie Dniepru oznaczają się frekwencją występowania włóczni na poziomie zbliżonym do tego odnotowanego dla całego rozpatrywanego w niniejszej dysertacji zbioru grobów (około 30-35% wszystkich pochówków z tych regionów oraz 50-55% grobów z bronią). Drugi rodzaj broni drzewcowej, jakim są dziryty jest znacznie rzadziej spotykany (obecny w 6,6% wszystkich grobów i 9,8% pochówków z militariami). W przeciwieństwie do grotów strzał i włóczni występujących na ogół ze zbliżoną częstotliwością we wszystkich fazach okresu scytyjskiego zdecydowana

[10] Przy wyliczaniu średniej ilości grocików strzał występujących w zestawach kołczanowych o określonej pozycji chronologicznej pod uwagę wzięto tylko te zespoły grobowe, w których stwierdzono obecność co najmniej trzech przedmiotów tego typu.

większość (81,4%) znalezisk dzirytów pochodzi z fazy późnej. W tym okresie dziryty występiły mniej więcej w co dziesiątym (11,8%) badanym grobie oraz w około 16-18% pochówków z militariami. W przypadku zespołów o starszej metryce tyko pojedyncze z nich wyposażone były w ten typ broni (ryc. 2.7.a). W ujęciu regionalnym (ryc. 2.7.b) zwracają uwagę pochówki z terenów dorzecza Dońca i Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, charakteryzujące się najwyższym udziałem zespołów z dzirytami wynoszącymi 15-15,9%, w przypadku ogólnej liczby grobów z tych regionów oraz 20-21,2% dla zbiorów pochówków z militariami. Obserwacja ta nie powinna jednak budzić zdziwienia jeżeli weźmie się pod uwagę fakt, iż wśród zespołów z obu tych części Lewobrzeża zdecydowanie przeważają pochówki o późnoscytyjskiej metryce (por. podrozdział 1.3). Jak wyżej wykazano umieszczanie dzirytów w grobach jest najbardziej charakterystyczne dla zespołów o takiej pozycji chronologicznej. Frekwencja występowania tego typu broni drzewcowej w grobach zlokalizowanych w pozostałych regionach leśnostepowego Podnieprza kształtuje się na znacznie niższym poziomie (0,6-6,8%). Należy jeszcze odnotować, że dla grupy późnoscytyjskich pochówków z dzirytami z obszaru leśnostepowego Podnieprza charakterystyczna jest obecność zestawów broni drzewcowej składających się z co najmniej dwóch dzirytów i pojedynczej włóczni (np. tabl. XXXI.2; LXXXII.2; XCV.27-32; CXIV.2.3; CXVIII; CXII; CXXIX.2; CXXX; CXXXIV.1-2).

Kolejną kategorią uzbrojenia spotykaną w grobach ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego jest broń sieczna. Militaria tego typu, reprezentowane przez miecze, sztylety i noże bojowe wystąpiły w 16% wszystkich badanych grobów i w 23,7% pochówków z bronią. Ten rodzaj uzbrojenia szczególnie charakterystyczny jest dla zespołów ze środkowego okresu scytyjskiego. Na ten etap rozwoju kultury scytyjskiej przypada ponad 1/3 znalezisk broni siecznej ujawnionych w grobach, które wiązać można z badanymi społecznościami. Częstotliwość występowania broni siecznej w pochówkach o takiej metryce waha się pomiędzy 21,5% (zespoły z prawobrzeżnego Podnieprza) a 27,6% (lewobrzeżne Prawobrzeże) wszystkich grobów oraz między 31,1% a 33,3% w przypadku pochówków z militariami. Udział rozpatrywanej kategorii uzbrojenia w grobach związanych z pozostałymi fazami okresu scytyjskiego jest nieco niższy i kształtuje się na poziomie zbliżonym do tego odnotowanego dla całego rozpatrywanego zbioru pochówków (ryc. 2.7.a). Nieco inaczej wygląda natomiast frekwencja występowania broni siecznej w grobach w ujęciu terytorialnym (ryc. 2.7.b). W tym przypadku najwyższy odsetek pochówków z tym rodzajem uzbrojenia (20,5-25% wszystkich zespołów z danego regionu i 36,6-41,7% grobów z militariami) wystąpił na Kijowszczyźnie oraz na obszarze Lewobrzeżnego

Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i w dorzeczu Worskli. Z kolei najrzadziej broń sieczna (7% wszystkich grobów i 9,3% pochówków z bronią) wystąpiła w zespołach zgrupowanych w dorzeczu Dońca. W przypadku pozostałych grup regionalnych udział grobów z tym rodzajem broni zaczepnej kształtuje się na poziomie zbliżonym do odnotowanego dla całego analizowanego w niniejszej pracy zbioru pochówków. Wśród znalezisk broni siecznej pochodzących z pochówków badanych grup ludności do najczęściej spotykanych należą miecze. Wystąpiły one w 67 zespołach grobowych ze 100, dla których dysponowano informacjami na temat rodzaju broni siecznej złożonej ze zmarłym w grobie. W 27 pochówkach ujawniono obecność sztyletów, a w sześciu – noży bojowych. Odnotowana dominacja długiej broni siecznej nad krótszą charakterystyczna jest dla młodszych faz rozwoju kultury scytyjskiej. Stosunek znalezisk mieczy do sztyletów dla okresu środkowoscytyjskiego wynosi 27:6 (11:3 dla zespołów z prawobrzeżnego Podnieprza i 16:3 dla pochówków z jego lewobrzeżnej części) oraz 27:9 dla okresu późnoscytyjskiego (Prawobrzeże – 9:7, Lewobrzeże – 18:2). Udział mieczy i sztyletów w grobach związanych z najstarszym, archaicznym okresem rozwoju kultury scytyjskiej kształtuje się na zbliżonym poziomie i wynosi 13:12. Obecność noży bojowych odnotowano dla zespołów odnoszonych do okresów wczesno- i środkowoscytyjskiego. Dla okresu późnoscytyjskiego z kolei charakterystyczna jest obecność jednosiecznych mieczy i sztyletów. Najczęściej broń sieczna reprezentowana jest w grobach przez pojedyncze egzemplarze. Tylko w nielicznych przypadkach odnotowano wyposażenie zmarłego w dwa miecze lub miecz i sztylet. Najmniej liczną kategorią broni zaczepnej spotykaną w grobach związanych z badanymi społecznościami jest broń obuchowa reprezentowana głównie przez czekany i topory. Ich obecność odnotowano zaledwie w około 4,3% badanych grobów i w 6,4% pochówków z militariami. Rozpatrywany rodzaj uzbrojenia najliczniej spotykany jest w okresie wczesnoscytyjskim. W zespołach o takiej pozycji chronologicznej broń obuchowa (czekany, topory, głowice buław i kiścieni) wystąpiły w co dziesiątym pochówku i w 17,2% grobów z uzbrojeniem. W okresach późniejszych ten rodzaj broni reprezentowany jest przez stosunkowo nieliczne znaleziska toporów bojowych i pojedynczego nadziaka (ryc. 2.7.a). W ujęciu terytorialnym (ryc. 2.7.b) zwraca uwagę grupowanie się znalezisk omawianej kategorii militariów w grobach zlokalizowanych na obszarze Kijowszczyzny i w dorzeczu Suły. W regionach tych różnego rodzaju broń obuchowa wystąpiła odpowiednio w 30 i 15% wszystkich grobów oraz w 50 i 21,1% pochówków z militariami. Jest to poniekąd konkluzja oczekiwana zważywszy na fakt, iż obie te części Podnieprza charakteryzuje stosunkowo

wysoki (por. podrozdział 1.3) udział pochówków o wczesnoscytyjskiej metryce, dla których typowe jest właśnie umieszczanie ze zmarłym broni obuchowej.

Poza bronią zaczepną w grobach badanych grup ludności umieszczano również elementy uzbrojenia ochronnego, najczęściej pancerze łuskowe, rzadziej pokryte metalowymi płytkami/łuskami pasy bojowe i tarcze oraz wykonane z brązu importowane greckie uzbrojenie ochronne – nagolenniki (knemidy) i hełmy. Ich obecność odnotowano łącznie w 115 zespołach grobowych, co stanowi 17,7% wszystkich pochówków i 26,3% grobów wyposażonych w militaria. Zwyczaj umieszczania w grobie ze zmarłym elementów uzbrojenia ochronnego jest typowy przede wszystkim dla młodszych faz rozwojowych kultury scytyjskiej, a zwłaszcza okresu środkowoscytyjskiego. W grobach o takiej pozycji chronologicznej ten typ uzbrojenia wystąpił w 28,2% zespołów (37,1% pochówków z militariami). Dla okresu późnoscytyjskiego udział grobów wyposażonych w elementy broni ofensywnej jest nieco niższy i wynosi 17,7% (25,7% pochówków z uzbrojeniem). W okresie wczesnoscytyjskim frekwencja pochówków z tym rodzajem broni wynosi zaledwie 9,6% (16,4% w przypadku grobów z militariami). Zwraca uwagę fakt, iż w tej fazie rozwojowej uzbrojenie ochronne spotykane jest dwukrotnie częściej w zespołach zlokalizowanych na prawym brzegu Dniepru (14,3% i 22,8%) niż po jego lewej stronie (7,1% i 12,5%). Częstotliwość występowania w grobach elementów uzbrojenia w poszczególnych regionach lasostepu łączonych z różnymi grupami leśnostepowego wariantu kultury scytyjskiej w większości przypadków kształtuje się na zbliżonym poziomie (między 15% a 22% wszystkich grobów i od 25% do 31% pochówków z militariami). Wyjątek stanowią jedynie zespoły z Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu oraz znad Dońca. W tym pierwszym analizowana kategoria wyposażenia grobowego wystąpiła w około 31% wszystkich pochówków z tego regionu i w 39,4% grobów z militariami, w tym drugim, odpowiednio w 13% i 17,4% zespołów. Omawiany rodzaj uzbrojenia w grobach ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego reprezentowany jest przede wszystkim przez znaleziska metalowych pancerzy i ich elementów (płytki i łuski). Ich obecność ujawniono w około 13,7% wszystkich badanych grobów i w mniej więcej co piątym (20,3%) pochówku z bronią. Udział grobów z pancerzami w poszczególnych przedziałach chronologicznych (ryc. 2.7.a) powiela sytuację zaobserwowaną dla całego zbioru grobów z elementami uzbrojenia ochronnego. Najliczniej występują one w okresie środkowoscytyjskim (obecne w około 24% wszystkich grobów i w 30,8% pochówków z bronią), najrzadziej natomiast w okresie

wczesnoscytyjskim (odpowiednio 8% i 13,8%[11]). Częstotliwość występowania pochówków z pancerzami w obrębie poszczególnych grup terytorialnych (ryc. 2.7.b) na ogół kształtuje się na podobnym poziomie i waha się między 12 a 19% w przypadku wszystkich badanych grobów z danego regionu oraz między 19 a 26% zespołów z militariami. Wyjątek stanowią jedynie pochówki z dorzecza Dońca, w których obecność pancerzy odnotowano odpowiednio w 9% i 12% grobów. Z reguły w pochówkach umieszczano dwuelementowe zestawy uzbrojenia ochronnego składające się z chroniącego tors wojownika właściwego pancerza uzupełnionego o pas bojowy (np. tabl. IX.2; CXXIX.2). Dodatkowo w części pochówków z pancerzami zmarłym towarzyszyły inne elementy uzbrojenia ochronnego – pokryte metalowymi płytkami hełmy i tarcze (np. tabela XXI.2, 4; CXXXIV.3.1). Przedmioty te występowały również rozłącznie z pancerzami (np. tabl. XXXIX.1). Sytuację taką odnotowano w 20 przypadkach, a więc w zaledwie w 3,1% wszystkich pochówków oraz 4,6% grobów z uzbrojeniem. Podobnie jak pancerze rozpatrywane elementy uzbrojenia spotykane są przede wszystkim w zespołach o młodszej metryce. Udział zespołów grobowych o takiej metryce, w których uzbrojenie ochronne reprezentowane jest wyłącznie przez znaleziska pasów bojowych i tarcz wynosi 1,4-5,5% wszystkich pochówków z danego zbioru oraz 4,2-8,8% grobów z militariami (ryc. 2.27.a). W ujęciu regionalnym (ryc. 2.7.b) analizowany rodzaj broni wykazuje związki przede wszystkim z zespołami z Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i basenu rzeki Roś, w których przedmioty takie wystąpiły w odpowiednio 13,6 i 5,7% wszystkich zebranych grobów z danego regionu oraz w 18,2% i 8,8% pochówków z uzbrojeniem. Najrzadziej spotykanym elementem broni defensywnej spotykanej w grobach badanych grup ludności są wytwarzane w greckich warsztatach brązowe nagolenniki (knemidy) i hełmy (np. tabl. CXI.2.4; CXXII; CXXXIV.3.2). Ich obecność odnotowano zaledwie w 1,7% grobów oraz w 2,3% pochówków z uzbrojeniem (8,7% zespołów z uzbrojeniem ochronnym). Jednocześnie należy zaznaczyć, że tak wyposażone zespoły grobowe odnoszone są wyłączne do okresów środkowo- (pochówki ze strefy prawobrzeżnego leśnostepowgo Podnieprza) i późnoscytyjskiego (ryc. 2.7.a). W tym ostatnim przypadku rozpatrywana grupa militariów wystąpiła tylko w pochówkach zlokalizowanych nad Rosią i Taśminem na prawym brzegu Dniepru oraz w dorzeczach Suły, Worskli i Dońca na Lewobrzeżu. Ich udział w tych regionach nie przekracza wartości 3% wszystkich zespołów pochodzących z danego obszaru oraz 4% pochówków z

[11] Podobnie jak w przypadku pochówków z elementami uzbrojenia ochronnego w okresie wczesnoscytyjskim pancerze częściej spotykane są w grobach ze strefy prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza niż w jego lewobrzeżnej części – na nieco ponad dwa zespoły z pancerzami z terenów położonych na prawym brzegu środkowego Dniepru przypada jeden analogicznie wyposażony pochówek z Lewobrzeża.

uzbrojeniem (ryc. 2.7.a). Brązowe knemidy i hełmy spotykane są zarówno w grobach wyposażonych w inne elementy uzbrojenia ochronnego, jak również w takich, w obrębie, których stanowią one jedyny typ tej grupy militariów (wszystkie pochówki z importowanym uzbrojeniem ochronnym z basenu rzeki Taśmin).

Osobną grupę militariów umieszczanych w nielicznych grobach ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego stanowią zdobione złotem elementy uzbrojenia (głównie broń sieczna z rękojeściami platerowanymi złotem/pozłacanym srebrem) oraz związane z nimi funkcjonalnie przedmioty wchodzące w skład ekwipunku wojownika (m.in. osełki ze złotymi okuciami, pochwy broni siecznej, goryty i kołczany, nahajki, części rzędu końskiego). Ich obecność odnotowano łącznie w 20 pochówkach co stanowi zaledwie 3,2% wszystkich przebadanych zespołów grobowych i 4,8% pochówków z militariami. Podobnie jak wyżej scharakteryzowane kategorie broni uzbrojenie paradne (i elementy ekwipunku wojownika) typowe jest dla zespołów z okresu rozwoju Scytii klasycznej (okresy środkowo- i późnoscytyjski), w przypadku których wskaźnik częstotliwości ich występowania w grobach kształtuje się na poziomie 2-6%. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że przedmioty te niemal dwukrotnie częściej trafiają się w zespołach znajdujących się na lewym brzegu Dniepru (obecne w 5,7% i 5,6% grobów z odpowiednio okresu środkowo- i późnoscytyjskiego) niż w grobach z Prawobrzeża (3,1 i 2,2%). Obserwację tą potwierdza również analiza występowania rozpatrywanej kategorii zabytków przeprowadzona w ujęciu regionalnym. Ich obecność odnotowano bowiem w 1,1-2,5% pochówków znad rzek Roś i Taśmin oraz w 3-4,5 % grobów, które można łączyć z poszczególnymi grupami terytorialnymi z rejonu lewobrzeżnego Podnieprza.

Drugą najliczniejszą kategorię artefaktów spotykanych w grobach grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza stanowią naczynia lepione ręcznie. Ich obecność odnotowano w nieco ponad połowie (52,4%) badanych pochówków (tabele 2.1-2.2). Zwraca uwagę fakt, iż częstotliwość występowania tej kategorii przedmiotów inwentarza w grobach wykazuje istotne zmiany w czasie. Wraz z kolejnymi fazami rozwoju kultury scytyjskiej udział naczyń lepionych ręcznie ulega wyraźnemu zmniejszeniu. Dodatkowo należy odnotować, że wraz z przechodzeniem do kolejnych, młodszych etapów okresu scytyjskiego redukcji ulega również ilość naczyń składanych do grobów. I tak, w okresie wczesnoscytyjskim lepione ręcznie pojemniki (średnio dwa-trzy egzemplarze) występują w mniej więcej trzech na czterech (74,6%) zespołach grobowych, w okresie środkowoscytyjskim obecne są one (głównie jedno – dwa naczynia) w 62,1% pochówków, natomiast na najmłodszym, późnoscytyjskim etapie udział tak wyposażonych

grobów[12] jest dwukrotnie mniejszy (32,4%). Analizując frekwencję występowania tej kategorii przedmiotów w grobach badanych populacji należy również odnotować, iż przez cały okres scytyjski lepione ręcznie pojemniki nieco częściej (różnice rzędu ok. 0,6-4% w młodszych fazach okresu scytyjskiego do 11% na etapie archaicznym) spotykane są w pochówkach zlokalizowanych w strefie prawobrzeżnego Podnieprza niż w jego lewobrzeżnej części. Obserwację tę tylko w części potwierdzają wyniki analizy częstotliwości występowania opisywanej kategorii przedmiotów inwentarza w grobach związanych z poszczególnymi grupami regionalnymi. W tym ujęciu najrzadziej spotykane są one w pochówkach populacji zamieszkujących tereny Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i dorzecze Dońca, w przypadku których lepione ręcznie naczynia spotykane są w mniej więcej co czwartym grobie (odpowiednio 22,7 i 24%). Wartość ta jest zbliżona do wskaźnika frekwencji obecności tego typu pojemników w zespołach późnoscytyjskich, co nie powinno budzić zdziwienia biorąc pod uwagę bardzo wysoki udział (co najmniej 79%) pochówków o takiej metryce w obu tych częściach Podnieprza (por. podrozdział 1.3). Najliczniej z kolei występują one na terenach Kijowszczyzny i w dorzeczu Worskli. W obu tych strefach analizowane przedmioty spotykane są mniej więcej w trzech na czterech grobach (odpowiednio 75 i 71,6%). W pozostałych regionach lasostepu odsetek tak wyposażonych pochówków kształtuje się na poziomie między 47,2% (dorzecze Taśminu) a 65% (dorzecza Suły i Psła).

Najczęściej spotykanym rodzajem naczyń lepionych ręcznie, występującym na całym obszarze leśnostepowego Podnieprza są różnej formy garnki. Ich obecność odnotowano w mniej więcej co piątym (19,9%) badanym pochówku. Podobnie jak inne pojemniki związane z miejscową wytwórczością garncarską najczęściej umieszczano je w grobach z okresu wczesnoscytyjskiego. Obecne są one w 29-38% pochówków o takiej chronologii. Nieco rzadziej (26,4%) występują one w środkowoscytyjskich zespołach z lewobrzeżnej części Podnieprza[13]. W okresie późnoscytyjskim garnki spotykane są mniej więcej w co dziesiątym grobie. Zwyczaj wyposażania grobów w naczynia omawianego rodzaju jest szczególnie charakterystyczny dla terenów Kijowszczyny. W tym regionie taki element inwentarza zawiera 55% pochówków. Najrzadziej (obecne zaledwie w 4,5-6% grobów) spotykane są one natomiast na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i nad Dońcem. W przypadku pozostałych regionów udział tak wyposażonych pochówków

[12] W pochówkach o takiej chronologii umieszczano zazwyczaj jedno naczynie.
[13] W przypadku współczesnych im pochówków z Prawobrzeża garnki spotykane są niemal dwukrotnie rzadziej (13,8% grobów).

kształtuje się na poziomie około 15-30%. Drugim typem naczynia najczęściej umieszczanym w grobach badanych populacji są misy. Ich obecność ujawniono w 16% pochówków. Misy, podobnie jak garnki, spotykane są przede wszystkim w zespołach, które można odnosić do okresu wczesnoscytyjskiego. Na etapie tym element ten zawiera około 25-27% grobów. Na niższym poziomie (odpowiednio 18,5 i 17,2%) kształtuje się udział takich naczyń w środkowosctytyjskich pochówkach ze stref prawo- i lewobrzeżnego Podnieprza. Najniższą frekwencję mis w grobach (zaledwie 4,9%) odnotowano natomiast dla późnoscytyjskich zespołów z lewobrzeżnego Podnieprza. Po drugiej stronie Dniepru analizowany typ naczyń wystąpił niemal dwa i pół razy częściej (12,7%). Silniejszy związek mis z zespołami z prawobrzeżnego Podnieprza potwierdzają także wyniki analizy częstotliwości występowania tego typu naczyń w poszczególnych regionach lasostepu. I tak, naczynia te najczęściej umieszczano w grobach zlokalizowanych na terenie Kijowszczyzny i nad rzeką Roś. Ich obecność odnotowano w około co trzecim – czwartym (30-25%) zespole z tej części Prawobrzeża. Na zbliżonym poziomie (24,5%) kształtuje się udział mis w inwentarzach pochówków znad Worskli. Najrzadziej (obecne w 4-4,5% zespołów) naczynia tego typu wystąpiły w grobach z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i dorzecza Dońca. W pozostałych regionach ich udział kształtuje się na poziomie 12-15%. Kolejnym typem pojemników spotykanych w badanym zbiorze pochówków są kubki i czerpaki. Wystąpiły one mniej więcej w co ósmym (12,6%) grobie. Podobnie jak inne rodzaje naczyń największy ich udział (35-38%) odnotowano dla okresu wczesnoscytyjskiego. Frekwencja kubków i czerpaków w pochówkach doby Scytii klasycznej jest znacznie niższa i nie przekracza wartości 5% w przypadku zespołów z okresu środkowoscytyjskiego i 2% dla okresu późnoscytyjskiego. W ujęciu regionalnym analizowany typ naczyń najliczniej wystąpił w grobach z dorzecza rzek Suła i Pseł. Ich obecność w tych regionach stwierdzono mniej więcej w co czwartym (26,25%) pochówku. Najrzadziej (2,3-3%) spotykane są one natomiast, analogicznie jak to odnotowano dla innych typów lepionych ręcznie naczyń, w zespołach z Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i znad Dońca. W pozostałych regionach lasostepu kubki i czerpaki wystąpiły w 11-17% grobów. W 44 pochówkach (6,8% wszystkich badanych zespołów) ujawniono obecność lepionych ręcznie waz i amfor. Ten rodzaj naczyń, analogicznie jak to odnotowano dla wyżej omówionych typów pojemników, najczęściej spotykany jest w zespołach związanych z najstarszym, archaicznym etapem rozwoju kultury scytyjskiej. Wystąpił on w 15-20% pochówkach o takiej metryce. W przypadku zespołów grobowych o młodszej chronologii ich udział kształtuje się na poziomie między 1,5-1,9% (zespoły z prawobrzeżnego Podnieprza doby okresu środkowoscytyjskiego i

datowane na okres późnoscytyjski groby z lewobrzeżnego leśnostepowgo Podnieprza) a 8% („środkowoscytyjskie" pochówki z Lewobrzeża). Jeżeli chodzi natomiast o częstotliwość występowania waz i amfor w grobach zgrupowanych w różnych regionach leśnostepowgo Podnieprza, to jej najwyższy wskaźnik (10-15%) odnotowano dla zespołów z obszaru Kijowszczyzny oraz dorzeczy rzek Suła, Pseł i Worskla. W przypadku pozostałych regionów udział tak wyposażonych pochówków jest znacznie niższy i nie przekracza on wartości 5,5%. Pozostałe rodzaje lepionych ręcznie naczyń (np. typowe dla okresu wczesnoscytyjskiego tzw. piksydy oraz spotykane wyłącznie w późnoscytyjskich grobach z lewobrzeżnej części leśnostepowgo Podnieprza dzbany) znane są tylko z niewielkiego odsetka (2,6%) zespołów.

W 47,9% grobów (311 pochówków) odnotowano obecność pojedynczych lub tworzących większe zestawy ozdób. Częstotliwość występowania tej kategorii przedmiotów inwentarza w grobach w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego kształtuje się na zbliżonym poziomie, z tendencją do zmniejszania się wraz z upływem czasu. W okresie wczesnoscytyjskim wystąpiły one w ponad połowie zespołów grobowych (59,2%), natomiast w okresie rozwoju Scytii klasycznej ich obecność odnotowano w 42,8% (okres środkowoscytyjski) i 42,6% (etap późnoscytyjski) pochówków. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że w okresach wczesno- i środkowoscytyjskim ozdoby częściej spotykano w zespołach zgrupowanych w prawobrzeżnym Podnieprzu (odpowiednio 71,8% i 52,3%) niż na jego lewym brzegu (52,3% i 35,6%). Proporcje te ulegają odwróceniu w okresie późnoscytyjskim. Na tym etapie pochówki z ozdobami wystąpiły częściej w zespołach z Lewobrzeża (obecne w 45,7% grobów z tej strefy) niż Prawobrzeża (38,8%) (tabela 2.1). Frekwencja występowania grobów wyposażonych w ozdoby w poszczególnych regionach lasostepu w większości przypadków kształtuje się na zbliżonym poziomie – stanowią one od 38,75% (dorzecze rzek Suła i Pseł) do 54,5% (Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep). Wyjątek stanowi jedynie obszar Kijowszczyzny z 70% udziałem pochówków zawierających ten element inwentarzy (tabela 2.2). Regułą jest umieszczanie w grobach badanych populacji jednego – dwóch rodzajów ozdób. Sytuację taką odnotowano w 270 pochówkach, a więc w 41,6% wszystkich grobów i 86,6% zespołów z ozdobami. Obecność zestawów ozdób składających się z co najmniej trzech ich różnych rodzajów zaobserwowano zaledwie w 6,4% pochówków (13,2% grobów z ozdobami). Przez cały okres rozwoju kultury scytyjskiej na terenach leśnostepowego Podnieprza stosunek zespołów z jednym – dwoma rodzajami ozdób do grobów wyposażonych w ich większą ilość kształtuje się na zbliżonym

poziomie i wynosi w przybliżeniu od 8:2 do 9:1[14] (ryc. 2.8.a). Porównywalne wartości osiąga również częstotliwość występowania obu rozpatrywanych grup pochówków w ujęciu terytorialnym (ryc. 2.8.b), przy czym obserwacja ta nie dotyczy zespołów z Kijowszczyzny oraz z basenu rzek Suła i Pseł. W regionach tych większe zestawy ozdób obecne są w inwentarzach mniej więcej co czwartego grobu (odpowiednio 28,6% i 22,6%).

Najliczniej występującym rodzajem ozdób są wykonane z różnych surowców, głównie pasty szklanej, rzadziej metali szlachetnych, kamieni ozdobnych (półszlachetnych) i fajansu, paciorki. Ich obecność odnotowano w 37,6% wszystkich przeanalizowanych zespołów oraz w 78,5% pochówków z ozdobami. Częstotliwość występowania tak wyposażonych grobów w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego (tabela 2.1) wykazuje tendencję spadkową. W okresie wczesnoscytyjskim obecne są one mniej więcej w co drugim pochówku (45,8%), natomiast w okresach środkowo- i późnoscytyjskim w odpowiednio w 36,8% i 32,4% grobów. Jednocześnie z tym należy zaznaczyć, że wyliczenia te obejmują wszystkie poddane badaniom w niniejszej dysertacji zespoły, zarówno te wyposażone w paciorki i inne rodzaje ozdób, jak również takie, które pozbawione są tego typu przedmiotów. W przypadku zbioru zawężonego wyłącznie do pochówków zawierających w swoich inwentarzach ozdoby (ryc. 2.9.a) tendencja ta nie jest uchwytna. Na wszystkich etapach rozwoju kultury scytyjskiej częstotliwość występowania paciorków w grobach z ozdobami kształtuje się na zbliżonym poziomie. Wynosi ona od około 75% w przypadku okresów wczesno- i późnoscytyjskiego[15] do ponad 80% (maksymalnie 91,2%) dla etapu środkowoscytyjskiego. W ujęciu regionalnym w pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że w starszych fazach okresu scytyjskiego (okresy wczesno- i środkowoscytyjski) paciorki częściej spotykane są w zespołach zlokalizowanych na prawym brzegu Dniepru (odpowiednio 53,5% i 47,7%) niż po jego lewej stronie (41,5% i 28,7%). Obserwację tą potwierdzają także bardziej szczegółowe ustalenia poczynione dla poszczególnych regionów lasostepu. W przypadku całego zbioru grobów (tabela 2.2), obejmującego zarówno zespoły wyposażone w ozdoby, jak również te, które pozbawiane były tego elementu inwentarza, największy odsetek pochówków z paciorkami wystąpił w basenie rzeki Taśmin i w zasięgu grupy kijowskiej (odpowiednio 47,9% i 40%)[16], najniższy – w dorzeczach rzek Doniec, Suła i Pseł (27% i 27,5%). W pozostałych regionach analizowany

[14] Przedstawione wyliczenia nie uwzględniają różnic wynikających z lokalizacji badanych zespołów w dwóch głównych strefach leśnostepowego Podnieprza. Pod tym względem najbardziej wyróżniającą się grupę stanowią pochówki z okresu środkowoscytyjskiego pochodzące z obszaru Lewobrzeża. W tym zbiorze większa ilość ozdób wystąpiła niemalże w co czwartym (22,6%) z nich.

[15] Wyjątek stanowią jedynie późnoscytyjskie zespoły z ozdobami z Lewobrzeża, w przypadku których paciorki obecne są w 71,6% grobów z ozdobami.

[16] Na równie wysokim poziomie (44,4%) kształtuje się udział grobów z paciorkami w dorzeczu Worskli.

rodzaj ozdób wystąpił mniej więcej w co trzecim zespole. Sytuacja ta ulegnie pewnej zmianie jeżeli pod uwagę zostaną wzięte wyłącznie pochówki wyposażone w ozdoby (ryc. 2.9.b). W zbiorze tym paciorki najrzadziej spotykane są na terenach Kijowszczyzny i Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (obecne w odpowiednio 57,1 i 58,3% zespołów z ozdobami), najczęściej – w dorzeczach Taśminu i Worskli (90,6% i 88,5%). Na pozostałych obszarach frekwencja grobów z tym rodzajem ozdób wynosi od 65% do 72%. Liczba paciorków umieszczanych ze zmarłym w grobie była różna. Pod tym względem wyróżniono dwa zbiory. Pierwszy z nich stanowią pochówki wyposażone w ich pojedyncze (jeden – dwa) egzemplarze, drugi zespoły, z większymi zestawami paciorków wchodzącymi w skład różnego rodzaju naszyjników i bransolet, a także stanowiącymi elementy ozdabiające odzież. Proporcje pomiędzy obydwiema wyróżnionymi grupami pochówków, w zależności od analizowanej fazy okresu scytyjskiego (ryc. 2.10.a) oraz regionu lasostepu (ryc. 2.10.b), kształtują się mniej więcej na poziomie między 3:1 a 4:1 na korzyść zespołów grobowych wyposażonych w większe zestawy paciorków. Wyjątek stanowią jedynie pochówki z okresu środkowoscytyjskiego, wśród których pojedyncze paciorki występują mniej więcej równie często jak ich zestawy (obecne w odpowiednio 52 i 48% zespołów) a także groby z dorzecza rzek Suła i Pseł, w przypadku których na dwadzieścia dwa pochówki z paciorkami, dwadzieścia zawiera ich zestawy.

Drugim rodzajem ozdób najczęściej występującym w grobach społeczności zamieszkujących leśnostepowe Podnieprze w okresie scytyjskim są szpile. W porównaniu z najbardziej licznymi paciorkami ich udział jest mniej więcej trzykrotnie niższy. Obecne są one w 13,3% wszystkich grobów oraz w 27,7% pochówków z ozdobami. Tak wyposażone groby, podobnie jak odnotowano to dla ogółu pochówków z ozdobami, wykazują wyraźną tendencję do zmniejszania się częstotliwości ich występowania wraz z rozwojem kultury scytyjskiej (ryc. 2.9.a). W okresie wczesnoscytyjskim spotykane są one w mniej więcej w co czwartym (24,4%) zespole grobowym (41,2% pochówków z ozdobami), w środkowoscytyjskim w 14,9% (33,8%), natomiast w najmłodszej fazie okresu scytyjskiego ich udział wynosi zaledwie 5,1% (11,9%). W ujęciu regionalnym (ryc. 2.9.b) ten rodzaj ozdób najczęściej spotykany jest w zespołach z terenu Kijowszczyzny (45% wszystkich grobów i 64,3% pochówków z ozdobami) oraz znad Worskli (odpowiednio 20 i 39,7%), najrzadziej natomiast w pochówkach z basenu Dońca (odpowiednio 3% i 7,7%). W przypadku pozostałych regionów częstotliwość ich występowania waha się między 11% a 14% wszystkich grobów i między 20% a 33% pochówków wyposażonych w ozdoby. Nieco rzadziej niż szpile w grobach analizowanych populacji spotykane są wykonane z brązu, żelaza

i drogocennych metali (ich stopów) zausznice i kółka skroniowe oraz bransolety. Wystąpiły one w mniej więcej co dziesiątym (odpowiednio 11,9% i 10,3%) grobie oraz co czwartym (24,8%) (zausznice i kółka skroniowe) – piątym (21,5%) (metalowe bransolety) pochówku z ozdobami (ryc. 2.9). Pierwsza z rozpatrywanych kategorii przedmiotów inwentarza, jakimi są zausznice i kółka skroniowe typowa jest zwłaszcza dla wczesnoscytyjskich zespołów z leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza, gdzie wystąpiły one w co czwartym (23,9%) grobie i w co trzecim (33,3%) pochówku z ozdobami. Stosunkowo często (13,6-14,2% wszystkich pochówków i 29,7-36,5% grobów z ozdobami) spotykane są one również w najmłodszych (późnoscytyjskich) grobach pochodzących z obu głównych stref leśnostepowego Podnieprza. Najrzadziej występują one natomiast w pochówkach z okresu środkowoscytyjskiego (odpowiednio 4,6-7,7% i 12,9-14,7%) oraz wczesnoscytyjskich grobach z Lewobrzeża (7,7% i 14,7%). Nieco inaczej wygląda natomiast kwestia chronologicznego zróżnicowania grobów wyposażonych w metalowe bransolety. Najpowszechniej spotykane są one w zespołach o „klasycznej" metryce z Lewobrzeża (11-12% wszystkich pochówków z danej fazy i 27-32% grobów z ozdobami), najrzadziej w pochówkach z Prawobrzeża odnoszonych do okresów wczesno- i późnoscytyjskiego (spotykane w odpowiednio 6-10% i 13-17% zespołów). Oba analizowane rodzaje ozdób wykazują pewne związki z określonymi regionami lasostepu. I tak, zausznice i kółka skroniowe typowe są przede wszystkim dla zespołów z Kijowszczyzny i z Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. W obu tych regionach przedmioty te występują w odpowiednio 45% i 20,5% wszystkich pochówków oraz 64,3% i 37,5% grobów z ozdobami. Najrzadziej z kolei trafiają się one w inwentarzach pochówków znad rzek Suła i Pseł oraz Worskla. W regionach tych zausznice i kółka skroniowe występują w mniej niż 8% wszystkich grobów i nie więcej niż 15% grobów z ozdobami. W przypadku pozostałych grup terytorialnych udział grobów wyposażonych w tego rodzaju zabytki kształtuje się na poziomie (odpowiednio około 10-15% i 25-35%). Metalowe bransolety charakterystyczne są przede wszystkim dla pochówków znad Suły i Psła. Zabytki tego typu, podobnie jak występujące w zestawach paciorki, obecne były w co czwartym grobie z tego regionu i w dwóch na trzech pochówkach z ozdobami. Na pozostałych obszarach środkowego Podnieprza metalowe bransolety występują znacznie rzadziej (odpowiednio 8-15% i 14-30% grobów)[17]. Do najrzadziej spotykanych ozdób w grobach badanych grup ludności należą wykonane głownie

[17] Najniższy odsetek występowania tego typu ozdób odnotowano dla zespołów znad Worskli. W ich przypadku metalowe bransolety wystąpiły w zaledwie w mniej więcej co dwudziestym (5,2%) grobie z tego regionu i w co dziesiątym pochówku z ozdobami.

z drogocennych metali (i ich stopów) pierścienie (obecne w 2,8% wszystkich pochówków i w 5,8% grobów z ozdobami) i naszyjniki (występujące w odpowiednio 1,8% i 3,9% zespołów grobowych). Oba rodzaje ozdób nie wykazują wyraźnych związków ani z określonym etapem okresu scytyjskiego ani z tym lub innym regionem (ryc. 2.9)[18].

Ostatnią grupę zabytków, którą można łączyć z rozpatrywaną kategorią przedmiotów inwentarza stanowią ozdoby wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów) – złota, elektronu i srebra. Ich obecność odnotowano w 109 zespołach grobowych, co stanowi 16,8% wszystkich badanych grobów oraz 35% pochówków z ozdobami. Zabytki tego typu najczęściej spotykane są w zespołach z okresu środkowoscytyjskiego z Prawobrzeżnego Podnieprza (21,5% wszystkich grobów o takiej metryce oraz 41,2% pochówków z ozdobami o takiej metryce) oraz późnoscytyjskich pochówkach z Lewobrzeża (odpowiednio 27,2% i 59,5%). Ich udział w grobach z okresu wczesnoscytyjskiego oraz w zespołach datowanych na etapy środkowo- (zespoły z Lewobrzeża) i późnoscytyjski (groby z Prawobrzeża) kształtuje się na zbliżonym poziomie i wynosi między 10% a 15% wszystkich pochówków z tych zbiorów oraz między 20% a 33% grobów z ozdobami. Charakteryzując zespoły grobowe wyposażone w analizowaną grupę zabytków w ujęciu chronologicznym należy odnotować, że na wszystkich etapach rozwoju leśnostepowgo wariantu kultury scytyjskiej odnotowano dominację wykonanych z drogocennych metali (i ich stopów) zausznic i kółek skroniowych oraz paciorków i innych elementów segmentoidalnych naszyjników (kolii)[19] nad pozostałymi typami ozdób z tych surowców. Do tych ostatnich należą różnego rodzaju ozdoby obręczowe – naszyjniki, bransolety i pierścienie. Są one szczególnie charakterystyczne dla posiadających najmłodszą, późnoscytyjską metrykę zespołów z lewobrzeżnego Podnieprza. Poza nimi spotykane są również (zwłaszcza wśród zespołów o najstarszej, wczesnoscytyjskiej pozycji chronologicznej) wykonane tych surowców szpile. W ujęciu regionalnym zwraca uwagę stosunkowo duża frekwencja złotych, srebrnych i elektronowych ozdób w zespołach

[18] Jedyna czytelna zależność widoczna jest na poziomie ilości pierścieni towarzyszących zmarłym – największą ich ilość (Ryz_4b_ks – dziewięć złotych pierścieni; Pes_8/1 – siedem złotych pierścieni na ręku jednej z kobiet) odnotowano dla zespołów grobowych o najmłodszej, późnoscytyjskiej (IV-III w. p.n.e.) metryce. Należy również odnotować fakt, iż najwyższą frekwencję (10-16%) tego typu przedmiotów stwierdzono dla środkowo- i późnoscytyjskich grobów z ozdobami z leśnostepowgo lewobrzeżnego Podnieprza (Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep i basen Dońca).

[19] Zmianie ulega tylko liczba zespołów z danym typem ozdoby związanych z jedną z dwóch głównych stref leśnostepowgo Podnieprza przypadających na określoną fazę okresu scytyjskiego – na etapie wczesnoscytyjskim udział zausznic i paciorków w zespołach z Prawobrzeża kształtuje się na zbliżonym poziomie (odpowiednio osiem i siedem zespołów) podczas gdy na lewym brzegu dominują paciorki (dziesięć pochówków), w okresie środkowoscytyjskim paciorki (po osiem pochówków z Prawo- i Lewobrzeża) występują częściej niż zausznice (obecne w odpowiednio pięciu i dwóch grobach) natomiast na najmłodszym, późnoscytyjskim etapie, w zależności od strefy lasostepu, przeważają bądź to paciorki i elementy kolii (Lewobrzeże) bądź to zausznice i kółka skroniowe (Prawobrzeże); w tym ostatnim przypadku są to głównie okazy wykonane ze srebra.

grobowych z terenu Kijowszczyzny i Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. Obecne są one w mniej więcej co trzecim (odpowiednio 30 i 34,1%) grobie i w około 43-63% pochówków z ozdobami z tych regionów. Również na pozostałych obszarach leśnostepowgo lewobrzeżnego Podnieprza przedmioty tego typu spotykane są częściej niż w pochówkach ulokowanych w jego prawobrzeżnej części. Należy jednak zaznaczyć, że uwaga ta dotyczy tylko zbioru grobów z ozdobami z danego regionu. Wskaźnik częstotliwości występowania ozdób z metali szlachetnych w pozostałych tak wyposażonych grobach z lewobrzeżnej części Podnieprza kształtuje się na poziomie 29-44% podczas gdy dla zespołów z Prawobrzeża jest on nieco niższy i wynosi 22-32%. W przypadku ogółu pochówków wartości we wszystkich regionach, poza wyżej wymienionymi, są zbliżone do siebie i wynoszą od 10 do 18%.

Czwartą najczęściej umieszczaną w grobach badanych populacji kategorię przedmiotów inwentarza stanowią narzędzia i przedmioty codziennego użytku. Ich obecność odnotowano łącznie w 301 zespołach co stanowi 46,4% wszystkich pochówków uwzględnionych w niniejszej dysertacji. Częstotliwość występowania narzędzi w grobach w poszczególnych fazach chronologicznych kształtuje się na zbliżonym poziomie i wynosi od około 38 do 58% (tabela 2.1). Zbliżone wartości (około 34-57%) osiąga również frekwencja występowania tej kategorii przedmiotów inwentarza w zespołach pochodzących z poszczególnych regionów leśnostepowego Lewobrzeża. Nieco rzadziej (około 30-52%) spotykane są one natomiast w grobach, które można wiązać z populacjami zamieszkującymi określone regiony leśnostepowego Prawobrzeża (tabela 2.2). Do najpowszechniej występujących w grobach badanych społeczności rodzajów narzędzi należą żelazne noże. Ich obecność odnotowano w 28,4%[20] wszystkich zespołów grobowych i w 61,1% pochówków wyposażonych w omawianą kategorię przedmiotów inwentarza. Częstotliwość występowania noży w grobach, podobnie jak to odnotowano dla wszystkich narzędzi, kształtuje się na zbliżonym poziomie i wynosi ona od około 23% do 36% (około 56-64% pochówków z narzędziami; ryc. 2.11.a). Wyjątek stanowią środkowoscytyjskie zespoły z prawobrzeżnego Podnieprza, w których analizowany rodzaj zabytków wystąpił w 16,7% z nich (44% grobów z narzędziami) oraz młodsze od nich (późnoscytyjskie) zespoły z narzędziami z tej strefy, wśród których noże obecne były w ponad 72% grobów. Również w przypadku większości grup terytorialnych (ryc. 2.11.b) częstotliwość występowania noży w pochówkach kształtuje się na zbliżonym poziomie. Spotykane są one mniej więcej w co piątym (20-22,1%) zespole i

[20] W zbiorze tym nie uwzględniono znalezisk, w których noże umieszczano razem z porcją mięsa (pokarmem ofiarnym).

w ponad połowie (między 52,8% a 63%) grobów z narzędziami. Na ich tle wyróżniają się tylko zespoły znad Taśminu i Worskli, w których noże wystąpiły mniej więcej w co trzecim z nich (odpowiednio 33,5% i 38,7%) i w dwóch na trzech (65,1% i 68,2%) grobach z narzędziami oraz pochówki z terenu Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, wśród których noże obecne były jedynie w 36% zespołów wyposażonych w narzędzia. Poza nożami, do najczęściej występujących w grobach badanych populacji rodzajów narzędzi, należą zaciski i przęśliki (oraz elementy wrzecion). Są one obecne w odpowiednio 13,3% (28,6% grobów z narzędziami) i 12% (25,9%) zespołów. Zaciski są charakterystyczne przede wszystkim dla grobów z okresu środkowoscytyjskiego. Wystąpiły one w co czwartym (24,3%) zespole o takiej metryce oraz w co drugim tak datowanym pochówku z narzędziami. W zespołach o późnoscytyjskiej metryce trafiają się one niemal dwukrotnie rzadziej (obecne są one w 15,2% wszystkich pochówków o takiej chronologii i w 31,7% grobów z narzędziami) natomiast w przypadku pochówków, które można łączyć z etapem archaicznym, zaciski pochodzą tylko w 2% z nich (4,8% grobów z narzędziami). Zwraca uwagę ich częstsza obecność w grobach z lewobrzeżnej części środkowego Podnieprza[21] niż w tych zlokalizowanych na jego prawego brzegu (ryc. 2.11.a). Obserwacje tę potwierdza analiza rozkładu występowania tego typu przedmiotów w zespołach pochodzących z różnych stref lasostepu (ryc. 2.11.b). W takich regionach jak Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep oraz dorzecza Worskli i Dońca obecne są one w 19-25% pochówków (35-54,3% grabów z narzędziami) [22] podczas gdy na obszarze dorzeczy Taśminu i Rosi wystąpiły one zaledwie w około 8-9% zespołów (około 18% pochówków z rozpatrywaną kategorią przedmiotów inwentarza). Nieco inaczej wygląda sytuacja z przęślikami i wrzecionami. Przez cały okres rozwoju kultury scytyjskiej częstotliwość ich występowania w grobach (ryc. 2.11.a) kształtuje się na zbliżonym poziomie (między 10,1% a 15,4% wszystkich grobów z danego etapu oraz między 21% a 37% pochówków z narzędziami), aczkolwiek należy zaznaczyć, że charakteryzuje ją tendencja do zmniejszania się wraz z upływem czasu. W przypadku większości grup terytorialnych (ryc. 2.11.b) dystrybucja grobów wyposażonych w przęśliki (i wrzeciona) wykazuje znaczne podobieństwa – stanowią one od 10% do 18,2% wszystkich pochówków z danego regionu oraz od 21% do 31% zespołów z narzędziami. Tylko w przypadku terenu Kijowszczyzny i basenu Dońca

[21] W okresie wczesnoscytyjskim zaciski obecne były tylko w tej strefie.

[22] Na znacznie niższym poziomie (5% wszystkich grobów z regionu oraz 14,8% pochówków z narzędziami) kształtuje się udział grobów z zaciskami w basenie rzek Suła i Pseł, co wynika przede wszystkim z wczesnoscytyjskiej metryki większości zespołów z tego regionu.

wartości te są niższe (odpowiednio 5 i 16,7% dla zespołów z Kijowszczyzny oraz 1% i 2,9% dla pochówków znad Dońca). Na drugim biegunie znajdują się z kolei zespoły z przęślikami z basenu rzeki Roś. Stanowią one ponad 40% (43,2%) wszystkich grobów z narzędziami. W blisko co dwudziestym (4,5%) badanym zespole oraz co dziesiątym (9,6%) pochówku z narzędziami zmarłym towarzyszyły szydła. W tym miejscu należy zaznaczyć, że odnotowane wartości dotyczą nie tylko całego zbioru grobów wyposażonych w ten typ narzędzi ale również ich mniejszych podgrup, które można łączyć z etapami wczesno- i środkowoscytyjskim (ryc. 2.11.a). W przypadku zbioru grobów o najmłodszej, późnoscytyjskiej metryce, częstotliwość występowania w nich szydeł jest nieco wyższa (6,1% pochówków i 12,7% grobów z rozpatrywaną kategorią przedmiotów inwentarza), przy czym największe wartości (odpowiednio 7,4% i 15,6%) osiągają zespoły o takiej chronologii zgrupowane na terenie leśnostepowego lewobrzeżnego Podnieprza. Relatywnie wysoką częstotliwość występowania szydeł w grobach z obszaru Lewobrzeża potwierdza również analiza regionalna (ryc. 2.11.b). Najczęściej ten rodzaj zabytków spotykany jest w pochówkach z terenów Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (11,4% wszystkich grobów z tego regionu oraz 20% zespołów z narzędziami) i znad Dońca (odpowiednio 8% i 22,9%). W przypadku pozostałych regionów, w których odnotowano zwyczaj wyposażania zmarłych w szydła (dorzecza rzek Roś i Taśmin) wystąpiły one w 2,3-5,6% wszystkich pochówków oraz w 5,4-10,8% grobów z narzędziami. W inwentarzach 3,1% badanych zespołów grobowych i w 6,6% pochówków z narzędziami znajdowały się różnej formy kamienne osełki. Najliczniej wystąpiły one w okresie wczesnoscytyjskim, gdzie ich obecność ujawniono w co dziesiątym grobie i co piątym pochówku z narzędziami. W fazie tej szczególnie licznie spotykane są one w zespołach zgrupowanych na obszarze Kijowszczyny. W tym regionie tego typu zabytki umieszczone były w 25% zespołów i w 83,3% grobów wyposażonych w omawianą kategorię przedmiotów inwentarza. W przypadku pozostałych faz chronologicznych (ryc. 2.11.a) i grup terytorialnych (ryc. 2.11.b), częstotliwość występowania osełek nie przekracza wartości 5% dla całego badanego zbioru pochówków oraz 11% dla grobów z narzędziami. Do najrzadziej spotykanych rodzajów przedmiotów codziennego użytku, które zostały poddane bardziej szczegółowym analizom, należą igły oraz krzemienne odłupki. Ich obecność ujawniono odpowiednio w 1,7% i 0,9% wszystkich grobów oraz 3,7% i 2% zespołów z narzędziami. W przypadku obu tych kategorii zabytków można mówić o ich związku z określonym etapem rozwoju kultury scytyjskiej i grupą regionalną jej leśnostepowego wariantu (ryc. 2.11). Obserwacja ta jest szczególnie dobrze widoczna w przypadku krzemiennych odłupków. W analizowanym w niniejszej dysertacji

zbiorze grobów zwyczaj umieszczania razem ze zmarłym tego typu przedmiotów odnotowany został wyłącznie dla 1-2,5% późnoscytyjskich zespołów (2,9-4,8% pochówków z narzędziami) pochodzących z basenów rzek Taśmin i Doniec oraz z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. Jeżeli chodzi natomiast o igły, to w świetle zebranego w prezentowanej pracy materiału ich występowanie ograniczone jest do dorzecza rzeki Taśmin oraz obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. W obu tych regionach przedmioty te wystąpiły w około 5-7% wszystkich grobów oraz około 10-12% zespołów z narzędziami. W ujęciu chronologicznym wykazują one związek przede wszystkim z pochówkami z okresu środkowoscytyjskiego (obecne w 7,7% z nich i w co piątym zespole z narzędziami), choć spotyka je się również w pozostałych fazach rozowju kultury scytyjskiej na tych terenach. Poza wyżej scharakteryzowanymi rodzajami narzędzi i przedmiotów codziennego użytku, w grobach grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza umieszczano również inne zabytki związane z tą kategorią funkcjonalną. Są to przede wszystkim różnego rodzaju ostrza i ciosła. Ich obecność odnotowano łącznie w 2% wszystkich pochówków i 4,3% grobów z narzędziami[23]. Przedmioty te są szczególnie charakterystyczne dla wczesnoscytyjskich grobów z obszaru Prawobrzeża – wyposażonych w nie było 7% wszystkich zespołów o takiej metryce oraz 14,7% pochówków z narzędziami. W zespołach związanych z „klasycznym" etapem rozwoju Scytii wystąpiły one w mniej niż 2,5% (5% w przypadku grobów z narzędziami) z nich. W ujęciu regionalnym rozpatrywana grupa zabytków najczęściej spotykana jest w pochówkach z zasięgu grupy kijowskiej (ich obecność ujawniono w 15% wszystkich grobów z tego regionu i w 50% pochówkach z narzędziami). Dla pozostałych obszarów leśnostepowgo Podnieprza (za wyjątkiem dorzecza Dońca, w obrębie którego nie odnotowano obecności takich przedmiotów) częstotliwość ich występowania jest mniejsza niż 5% dla wszystkich grobów z danego regionu i 8% dla zespołów z narzędziami.

Kolejne miejsce wśród najliczniej występujących kategorii przedmiotów inwentarza spotykanych w pochówkach grup ludności zamieszkującej w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza zajmują kości zwierzęce będące pozostałościami pokarmu ofiarnego. Ich obecność odnotowano w 38,4% wszystkich uwzględnionych w analizach zespołów grobowych. Częstotliwość występowania kości zwierzęcych w grobach badanych społeczności wykazuje zróżnicowanie w czasie z wyraźną tendencją wzrostową. W zespołach

[23] Na marginesie uwag na temat występowania tego typu przedmiotów w grobach trzeba wskazać na to, że część z nich mogła dostać się do ich wnętrza w sposób przypadkowy na wskutek zgubienia przez osoby drążące konstrukcje grobową określonego zespołu albo też przez podkopujących się do nich rabusiów (por. J. Adamik, M. Burghardt 2012, s. 125-130).

z okresu wczesnoscytyjskiego pozostałości darów konsumpcyjnych znajdowały się w mniej więcej co piątym z nich (18,9%), w okresie środkowoscytyjskim obecne były one w 43,4% grobów, natomiast na najmłodszym etapie rozwoju badanych społeczności (okres późnoscytyjski) stanowiły one wyposażenie co drugiego pochówku (49%) (tabela 2.1). We wszystkich fazach okresu scytyjskiego zwraca uwagę częstsze występowanie tej kategorii przedmiotów inwentarza w zespołach z Prawobrzeża w porównaniu z pochówkami zgrupowanymi po lewej stronie Dniepru. W zależności od okresu (tabela 2.1) proporcje te wynoszą 21,1% do 17,7% (etap archaiczny), 49,2% do 39,1% (okres środkowoscytyjski) oraz 55,2% do 43,8% (faza późna). Obserwację tę częściowo potwierdza analiza występowania pokarmu ofiarnego w grobach związanych z poszczególnymi grupami terytorialnymi leśnostepowego wariantu kultury scytyjskiej. W takich rejonach jak dorzecza rzek Taśmin i Roś, będących prawobrzeżnymi dopływami Dniepru, jego obecność odnotowano w odpowiednio 51,6% i 38,6% grobów, podczas gdy w znajdujących się na Lewobrzeżu dorzeczach rzek Suła i Pseł oraz Doniec i Worskla wystąpił on w 17,5-33,5% pochówków. Wyjątek stanowią jedynie zespoły z Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, w których kości zwierzęce obecne były aż w 70,5% z nich oraz z obszaru Kijowszczyzny, gdzie taki element wyposażenia zawierał co piąty grób (tabela 2.2). Należy jednak pamiętać o tym, że u źródeł takiego stanu rzeczy znajduje się częściowo różna pozycja chronologiczna grobów związanych z każdym z tych regionów. Gros zespołów z tego pierwszego obszaru to pochówki związane z fazą późnoscytyjską, dla której normą jest umieszczanie ze zmarłym pokarmu zwierzęcego. Jednocześnie wśród grobów z zasięgu grupy kijowskiej obserwuje się wyraźną dominację zespołów o archaicznej metryce, dla których opisywany element rytuału pogrzebowego jest mniej charakterystyczny. Wśród gatunków zwierząt, których kości znajdowane są w grobach analizowanych społeczności dominują owce i/lub kozy (związany z nimi materiał osteologiczny obecny jest w 10,2% wszystkich grobów), konie (8,9%) oraz bydło (8,6%). W zależności od badanego stadium okresu scytyjskiego i grupy terytorialnej udział wymienionych gatunków zwierząt kształtuje się na nieco odmiennym poziomie. Mięso drobnych przeżuwaczy (koza i/lub owca) najczęściej umieszczano w grobach z okresu wczesnoscytyjskiego (8,5%), w środkowoscytyjskich pochówkach z lewobrzeżnego Podnieprza (14,9%) oraz w późnoscytyjskich grobach z prawobrzeżnej części lasostepu (14,2%) a także w zespołach z dorzecza Worskli (11,6%). Końskie tusze, typowe zwłaszcza dla pochówków bogatszych członków scytyjskiej społeczności (N. A. Gavrilûk 1989, s. 33; S. Ì. Andruh, O. P. Sekers'ka 1999, s. 113), dominują w późnoscytyjskich pochówkach z Prawobrzeża (14,2%) oraz w grobach z obszaru

Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (22,7%) i znad Taśminu (15,5%). Oba te regiony odznaczają się również najwyższym odsetkiem (odpowiednio 13,6% i 15,5%) występowania w pochówkach pokarmu mięsnego pochodzącego z rozbiórki bydła. W ujęciu chronologicznym porcje cielęciny/wołowiny najczęściej spotykane są w zespołach o „klasycznej" metryce, przy czym na etapie środkowym częściej umieszczano je w pochówkach z Prawobrzeża (obecne w 13,8% z nich), podczas gdy w okresie późnoscytyjskim częstotliwość ich występowania w grobach z obu głównych stref lasostepu jest porównywalna (około 12-13%). Znacznie rzadziej (1,2-1-4% wszystkich zespołów) w charakterze daru konsumpcyjnego umieszczano w grobie mięso świń, ptaków (gęś) i dzikich zwierząt (sarna, zając). W 14,5% zespołów (37,8% pochówków z kośćmi zwierzęcymi) pokarmowi ofiarnemu towarzyszyły położone obok niego (lub pierwotnie wbite w niego) żelazne noże. Zwyczaj umieszczania w grobie porcji mięsa z żelaznym nożem jest typowy zwłaszcza dla okresu późnoscytyjskiego (zestawy takie obecne są w około 23-24% pochówków o takiej metryce i 43,2-52,1% zespołów z darami konsumpcyjnymi) oraz grobów z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (odpowiednio 43,2% i 61,3%) a w mniejszym stopniu pochówków znad Taśminu (19,9% i 38,6%) i Dońca (18% i 58,1%).

Jednym z ważniejszych elementów wyposażenia grobowego spotykanych w pochówkach leśnostepowych społeczności okresu scytyjskiego, aczkolwiek mniej licznym niż wyżej wymienione kategorie przedmiotów inwentarza, jest uprząż (jej detale). Jej obecność ujawniono w 195 zespołach, co stanowi nieco mniej niż jedną trzecią (30%) wszystkich pochówków uwzględnionych w prezentowanych analizach. Zwyczaj umieszczania części rzędu końskiego w grobach jest szczególnie charakterystyczny dla okresów wczesno- i środkowoscytyjskiego. W obu tych fazach odsetek tak wyposażonych pochówków kształtuje się na poziomie około 41-42%, przy czym wartości te nie uwzględniają różnic wynikających z lokalizacji grobów w obu głównych strefach leśnostepowgo Podnieprza. Przeprowadzona pod tym kątem analiza wykazała bowiem, że w poszczególnych odcinkach chronologicznych oba te obszary różnią się nasyceniem zespołów z elementami uprzęży. Na etapie archaicznym są one częściej spotykane w strefie prawobrzeżnej (52,1% w stosunku do 36,9% w lewobrzeżnym Podnieprzu) natomiast w okresie środkowoscytyjskim proporcje te ulegają odwróceniu i wynoszą 47,1% do 33,8% na korzyść Lewobrzeża. Różnice te zanikają na etapie późnoscytyjskim. Dla okresu tego charakterystyczna jest również znacznie niższa częstotliwość występowania tak wyposażonych pochówków wynosząca między 14,2% (Prawobrzeże) a 17,3% (strefa lewobrzeżna; tabela 2.1). Różnice wynikające z chronologii

widoczne są również w przypadku bardziej szczegółowych analiz regionalnych (tabela 2.2). Zależności te uwidaczniają się zwłaszcza w strefie lewobrzeżnego Podnieprza. Na tym obszarze najwyższą częstotliwość występowania uprzęży w grobach (66,25%) odnotowano dla zespołów zgrupowanych w dorzeczach rzek Suła i Pseł, a więc w rejonie, dla którego cechą charakterystyczną jest dominacja zespołów o wczesnej metryce. Z kolei najniższy odsetek tak wyposażonych grobów (około 11-13%) stwierdzono dla obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i basenu Dońca; w obu tych regionach najliczniejszą grupę stanowią zespoły, które można odnosić do okresu późnoscytyjskiego. W przypadku grobów pochodzących znad Worskli oraz ze wszystkich regionów Prawobrzeża elementy uprzęży znajdowały się w zbliżonej liczbie pochówków (około 28-35% wszystkich grobów z danego regionu), przy czym ich największy odsetek odnotowano dla obszaru Kijowszczyzny, tj. regionu charakteryzującego się, podobnie jak basen rzek Suła i Pseł, największym udziałem zespołów z okresu wczesnoscytyjskiego w tej części Podnieprza.

Wśród elementów uprzęży występujących w grobach do najczęściej spotykanych należą wędzidła i/lub pobocznice obecne w 26,3% wszystkich pochówków oraz w 87,8% zespołów z częściami rzędu końskiego. Analiza częstotliwości występowania tej grupy zabytków w pochówkach należących do różnych przedziałów chronologicznych oraz zlokalizowanych w obrębie poszczególnych regionów lasostepu powiela sytuację zaobserwowaną dla ogółu pochówków z badaną kategorią przedmiotów inwentarza; zmianie ulegają tylko wartości poszczególnych wskaźników (tabela 2.1 i 2.2). Nieco inaczej rysuje się kwestia obecności w grobach takich elementów jak drobne części uprzęży (sprzączki od popręgów, zaciski i przewleczki oraz różnego rodzaju kółka; łącznie obecne są one w 16,9% wszystkich grobów i 56,4% zespołów z uprzężą) oraz blachy (14,2% i 47,2%). Przedmioty te najczęściej spotykane są bowiem w zespołach, które można łączyć z okresem środkowoscytyjskim. Obecne są one mniej więcej w co trzecim grobie o takiej chronologii i w około od 63% do 75% pochówków z uprzężą. Najrzadziej umieszczano je natomiast w wyposażeniu zespołów o najmłodszej, późnoscytyjskiej metryce (odpowiednio 8,4-10,1% i 53,2-63,9%), przy czym nieco częściej (różnice rzędu 1,8-3,5%) spotykane są one na Prawobrzeżu niż w lewobrzeżnej części lasostepu. Jeżeli chodzi o częstotliwość występowania obu rozpatrywanych grup elementów rzędu końskiego w grobach zgrupowanych w poszczególnych strefach i regionach leśnostepowgo Podnieprza to powtarzają one sytuację zaobserwowaną dla całej badanej kategorii przedmiotów inwentarza. Wyjątek stanowią jedynie zespoły z obszaru Kijowszczyzny, z najniższą częstotliwością występowania drobnych elementów uprzęży i blach w całej strefie Prawobrzeża

(odpowiednio 10% wszystkich pochówków z tej strefy i 28,6% grobów z uprzężą). Do najrzadziej spotykanej grupy przedmiotów wchodzących w skład rzędu końskiego należą elementy ogłowia końskiego w postaci naczółków, napoliczników, nanosników i nacharpników; ich obecność odnotowano w zaledwie 6% wszystkich grobów i 20% pochówków z uprzężą. Za wyjątkiem pojedynczego zespołu o wczesnoscytyjskiej metryce (Volk_Szum), analizowane zabytki występują wyłącznie w grobach, które można odnosić do okresu rozwoju Scytii klasycznej. Na tym etapie najczęściej spotykane są one w pochówkach związanych z okresem środkowoscytyjskim (obecne w odpowiednio w około 14-17% i około 30-50% grobów z uprzężą). W ujęciu regionalnym rozpatrywany element rzędu końskiego najliczniej (11,25%) występuje w zespołach znad Suły i Psła; w pozostałych regionach jest on mniej więcej dwukrotnie rzadszy.

Poza naczyniami lepionymi ręcznie miejscowej produkcji w grobach populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza umieszczano również gliniane naczynia importowane z greckich kolonii. Ich obecność odnotowano 27,6% zespołów grobowych. Ceramika o takiej proweniencji charakterystyczna jest dla pochówków pochodzących z młodszych etapów rozwoju kultury scytyjskiej. W okresie środkowoscytyjskim wystąpiły one w 44,7% grobów, w fazie późnej w 34,1%. W zespołach o najstarszej, archaicznej metryce ich obecność odnotowano zaledwie w 5% przypadków, przy czym zdecydowana większość z nich (osiem z dziesięciu) pochodzi z obszaru lewobrzeżnej części lasostepu (tabela 2.1). Pochówki z glinianymi naczyniami importowanymi, które można odnosić do „klasycznego” okresu rozwoju Scytii częściej spotykane są na prawym brzegu Dniepru. Stosunek tak wyposażonych grobów z tej strefy w porównaniu z analogicznymi zespołami z Lewobrzeża wynosi 52,3% do 39,1% dla etapu środkowoscytyjskiego oraz 36,6% do 32,1% dla okresu późnoscytyjskiego. Obserwacje te potwierdzają się również w przypadku bardziej szczegółowych analiz regionalnych (tabela 2.2). W zespołach znad rzek Taśmin i Roś ten element inwentarza spotykany jest mniej więcej w co trzecim (30,7-35,4%) grobie, podczas gdy na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i basenów Worskli i Dońca wystąpiły one w między 23% a 29,7% pochówków. Ze znacznie niższą częstotliwością rozpatrywana kategoria naczyń wystąpiła w zespołach z terenów Kijowszczyzny (5% grobów) i z dorzeczy rzek Suła i Pseł (16,25%). Należy jednak zaznaczyć, że groby z obu tych regionów w większości przypadków posiadają wczesnoscytyjską metrykę. Do najpowszechniej spotykanych w pochówkach badanych społeczności rodzajów importowanych naczyń glinianych należą amfory. Ich obecność odnotowano w 17,7% wszystkich zespołów i w około dwóch na trzech

(64,2%) grobach z ceramiką greckiej (nadczarnomorskiej) proweniencji. Amfory, podobnie jak inne importowane naczynia, charakterystyczne są przede wszystkim dla zespołów o „klasycznej" metryce (ryc. 2.12.a). W okresach środkowo- i późnoscytyjskim wystąpiły one w odpowiednio 27,6% i 22,3% grobów (61,8% i 65,3% pochówków z rozpatrywaną kategorią przedmiotów inwentarza). Dodatkowo należy odnotować, że w fazie środkowoscytyjskiej ten rodzaj wypozażenia spotykany jest częściej w zespołach z Lewobrzeża (82,4% grobów z naczyniami importowanymi) niż w prawobrzeżnej części Podnieprza (41,2%), podczas gdy w pochówkach z etapu późnoscytyjskiego sytuacja ta ulega odwróceniu (Prawobrzeże – 69,4%, Lewobrzeże – 61,5%). W fazie archaicznej amfory wystąpiły natomiast w zaledwie dziesięciu grobach (3,5%), przy czym siedem z nich pochodzi z lewobrzeżnego Podnieprza. Warto jeszcze odnotować, że znaleziska tego typu wystąpiły w 70% pochówków z importowanymi glinianymi naczyniami o wczesnoscytyjskiej metryce. Częstotliwość występowania amfor w grobach pochodzących z poszczególnych regionów lasostepu (tabela 2.2) w większości przypadków kształtuje się na zbliżonym poziomie i wynosi między około 14% a 22%. Wyjątek stanowią jedynie zespoły z obszarów Kijowszczyzny i Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, gdzie przedmioty te wystąpiły jedynie w 5-7% pochówków. Nieco inaczej wygląda frekwencja tego typu naczyń w zbiorze ograniczonym wyłącznie do grobów z importowaną ceramiką. W tym przypadku zwraca uwagę koncentracja pochówków o największych wartościach badanego wskaźnika w lewobrzeżnej części lasostepu (74-85%)[24], podczas gdy na Prawobrzeżu (dorzecza Taśminu i Rosi) wyekwipowane w nie zespoły są dużo rzadsze (około 56-60% – ryc. 2.12.b)[25]. Kończąc analizę występowania amfor w grobach badanych populacji należy jeszcze odnotować, że mniej więcej w co trzecim pochówku (33,9%) wyposażonym w ten typ pojemników ujawniono obecność innego naczynia o analogicznej, greckiej proweniencji. W zdecydowanej większości przypadków (27,8% pochówków z amforami) była to ceramika czarnopokostowana (i mniej liczna czerwonofigurowa). Ten rodzaj naczyń pod względem liczebności stanowi drugą grupę glinianych naczyń greckiego pochodzenia umieszczanych w grobach leśnostepowych społeczności okresu scytyjskiego. Wystąpił on mniej więcej w co dziesiątym (11,4%) badanym pochówku i w 41,3% zespołów z analizowaną kategorią naczyń

[24] Wyjątek stanowią groby z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, charakteryzujące się najniższymi wartościami badanego wskaźnika (25%).

[25] W prezentowanych wyliczeniach pominięto zespoły z obszaru Kijowszczyzny. W regionie tym tylko jeden pochówek wyposażony był w naczynie importowane, którym była amfora. Tym samym wskaźnik częstotliwości obecności tego typu pojemników w grobach z glinianymi naczyniami importowanymi jest równy wartości 100%.

glinianych. Również i ta forma spotykana jest niemal wyłącznie w zespołach łączonych z młodszymi fazami rozwoju kultury scytyjskiej, w przypadku których wystąpiła ona w 15,5% (okres późnoscytyjski) – 17,1% (etap środkowoscytyjski) grobów (w zbiorze pochówków z naczyniami importowanymi wskaźnik ten wynosi odpowiednio 45,5% i 38,2% – ryc. 2.12.a). Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że w zbiorze zespołów o „klasycznej" chronologii ceramika czarnopokostowana (rzadziej czerwonofigurowa) częściej spotykana jest w Prawobrzeżu (55,9% i 49% grobów z pojemnikami greckiego pochodzenia z okresów środkowo- i późnoscytyjskiego) niż w Lewobrzeżu (odpowiednio 20,6% i 42,3%). Dokonując charakterystyki omawianej grupy naczyń pod względem chronologii i lokalizacji w określonej strefie lasostepu, należy jeszcze odnotować istnienie pewnych różnic w doborze typów naczyń składanych ze zmarłym do grobu. W inwentarzach środkowoscytyjskich pochówków z prawobrzeżnego Podnieprza najczęściej umieszczano kyliksy (osiem zespołów), czasze/misy/solanki (pięć grobów) i lekyty (cztery pochówki). Zespoły z tej samej strefy, ale o młodszej, późnoscytyjskiej metryce, wyposażano przede wszystkim w kantarosy i lekyty (odpowiednio dziewięć i sześć grobów). W późnoscytyjskich grobach z Lewobrzeża najczęściej spotykane są kyliksy, kantarosy i lekyty (odpowiednio sześć, pięć i cztery pochówki)[26]. Tylko w jednym przypadku (pochówek z kurhanu nr 499 z Hładkiwszczyzny na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu) ceramika czarnopokostowana wystąpiła w grobie o wczesnoscytyjskiej chronologii. Ciekawie prezentuje się kwestia zróżnicowania terytorialnego grobów z analizowaną grupą naczyń (ryc. 2.12.b). Stanowi ona bowiem odwrotność tendencji zaobserwowanych dla amfor. W tym przypadku regionem, w którym wystąpił największy odsetek pochówków wyposażonych w ceramikę czarnopokostowaną (i czerwonofigurową) jest Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep. Na obszarze tym obecna jest ona w około co piątym (18,2%) grobie oraz w 2/3 pochówków z importowanymi glinianymi pojemnikami. Na stosunkowo wysokim poziomie (13-19% wszystkich zespołów z danego regionu oraz 44,4-54,4% grobów z ceramicznymi naczyniami greckiej proweniencji) kształtuje się również jej udział w pochówkach znad rzek Taśmin i Roś. Obszarami o najniższym wskaźniku częstotliwości występowania grobów wyposażonych w ceramikę czarnopokostowaną (czerwonofigurową) są dorzecza Dońca i Worskli (7-9% i 28,3-30,4%) oraz Suły i Psła (3,8 i 23,1%). Obok amfor i ceramiki czarnopokostowanej (i czerwonofigurowej) w grobach badanych społeczności spotykane są również innego rodzaju pojemniki greckiego pochodzenia, przede wszystkim

[26] W przypadku zbioru zespołów grobowych datowanych na okres środkowoscytyjskich z Lewobrzeża nie udało się wykazać związków z jakimś określonym typem naczynia czarnopokostowanego.

naczynia toczone na kole inne niż wyżej scharakteryzowane typy, tzw. ceramika szara lub czerwona. Jej obecność odnotowano w 4,9% wszystkich zespołów i w 17,9% pochówków z importowanymi pojemnikami glinianymi. Spotykana jest ona przez cały okres rozwoju tzw. leśnostepowego wariantu kultury scytyjskiej, przy czym najmniej licznie (1,5% wszystkich grobów) występuje ona na etapie archaicznym, najczęściej – w okresie środkowoscytyjskim (7,9%). Rozpatrując ten rodzaj ceramiki wyłącznie na tle innych grobów wyposażonych w importowane naczynia gliniane należy odnotować, że poza amforami stanowi ona najliczniejszą, bo obecną w 30% pochówków z tego typu zabytkami, kategorię naczyń o greckiej proweniencji występującą w grobach z okresu wczesnoscytyjskiego. W zespołach o młodszej chronologii (wyłączywszy środkowoscytyjskie pochówki z Prawobrzeża, gdzie obecne są one w około co trzecim z nich) naczynia toczone na kole są znacznie rzadziej spotykane. Ich obecność ujawniono bowiem w mniej niż co piątym grobie. Częstotliwość występowania rozpatrywanej grupy importowanych naczyń ceramicznych w poszczególnych regionach lasostepu kształtuje się na zbliżonym poziomie między około 3-4% (Worskla i Doniec) a około 7-9% (Roś, Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep i Taśmin) w przypadku wszystkich grobów pochodzących z danego terytorium (tabela 2.2) oraz między 13% a 25% w zbiorze pochówków z glinianymi pojemnikami greckiego pochodzenia (ryc. 2.12.b). Ostatnią grupę naczyń, które można łączyć z rozpatrywaną kategorią przedmiotów inwentarza stanowią importowane naczynia gliniane innych rodzajów niż wyżej wymienione. Wystąpiły one w zaledwie 1,2% wszystkich grobów oraz w 4,5% pochówków wyposażonych w ceramiczne pojemniki greckiej proweniencji.

Poza wyszczególnionymi do tej pory kategoriami przedmiotów w inwentarzach grobowych badanych społeczności spotykane są również inne rodzaje zabytków. Wśród nich wymienić należy m.in. elementy stroju i przedmioty toaletowe takie jak naszywane na ubranie (włącznie z nakryciami głowy) złote blaszki-aplikacje, zwierciadła, bryłki barwników i kamienne półmiski oraz płytki a także konkrecje minerałów. Pierwsza z wymienionych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza, tj. różnego rodzaju złote blaszki i aplikacje stroju i nakryć głowy była obecna mniej więcej w co ósmym (12,8%) pochówku. Przedmioty te spotykane są przede wszystkim w grobach, które można odnosić do różnych etapów rozwoju „Scytii klasycznej". Częstotliwość z jaką spotykane są one w pochówkach o takiej metryce wynosi od 10,3% (zespoły z okresu środkowoscytyjskiego z lewobrzeżnego Podnieprza) do 22,2% (późnoscytyjskie groby z Lewobrzeża – tabela 2.1). Nieco rzadziej (6,2-8,5%) spotykane są one w grobach, które można odnosić do okresu wczesnoscytyjskiego. W ujęciu terytorialnym rozkład występowania zespołów wyposażonych w rozpatrywaną

kategorię przedmiotów inwentarza kształtuje się na zbliżonym poziomie (8-19%) do tego odnotowanego dla grobów z „klasycznego" etapu rozwoju kultury scytyjskiej (tabela 2.2). Należy tylko zaznaczyć, że w strefie Lewobrzeża złote blaszki-aplikacje stroju spotykane się nieco częściej (10-19%) niż na terytoriach położonych na prawym brzegu Dniepru (8-13,7%). Z nieznacznie niższą częstotliwością niż wykonane z drogocennych metali aplikacje stroju w grobach badanych społeczności wystąpiły brązowe zwierciadła. Ich obecność odnotowano w 11,7% zespołów. Największy odsetek wyposażonych w nie pochówków (12,4%) pochodzi z okresu wczesnoscytyjskiego. W fazie tej częściej są one spotykane w strefie prawobrzeżnej niż na obszarze lewobrzeżnego lasostepu (16,9% w stosunku do 10%). Wśród pochówków o młodszej metryce brązowe zwierciadła występują nieco rzadziej. W przypadku zespołów łączonych ze środkowym etapem rozwoju kultury scytyjskiej ich obecność odnotowano w 7,7-10,3% zespołów, podczas gdy w zbiorze grobów o najmłodszej, późnoscytyjskiej metryce wystąpiły one mniej więcej w co ósmym z nich (tabela 2.1). Udział zwierciadeł w inwentarzach pochówków zgrupowanych w poszczególnych regionach lasostepu w większości przypadków kształtuje się na zbliżonym poziomie do tego odnotowanego dla poszczególnych grup chronologicznych, tj. między 8,4% (dorzecze Worskli) a 15% (Kijowszczyzna). Jedynie zespoły z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu charakteryzują się wyższymi wartościami tego wskaźnika wynoszącymi nieco ponad 20% (20,5%; tabela 2.2).

Z wyżej rozpatrywaną grupą funkcjonalną, jaką są przedmioty toaletowe (kultowe?; por. np. M. Burghardt 2016b, s. 190-191, tam też dalsza literatura) łączyć można również takie kategorie zabytków jak bryłki barwników oraz kamienne płytki i półmiski. Oba wymienione rodzaje artefaktów występują w grobach badanych społeczności z niemal tą samą częstotliwością wynoszącą około 7%. W ujęciu chronologicznym, przedmioty te najliczniej spotykane są w pochówkach z okresu wczesnoscytyjskiego (obecne w odpowiednio 10,9% i 13,9% zespołów), a zwłaszcza tych zgrupowanych w prawobrzeżnej części leśnostepowgo Podnieprza. W tej strefie kamienne półmiski i płytki znajdowały się w mniej więcej co czwartym (23,9%) grobie odnoszonym do tego etapu, podczas gdy bryłki barwników wystąpiły w 14,1% z nich. W grobach o młodszej chronologii częstotliwość ich występowania spada do odpowiednio 4,6% i 5,9% w przypadku pochówków z okresu środkowoscytyjskiego oraz do 3,4%[27] i 5,1% dla zespołów o późnoscytyjskiej metryce. Cechą wspólną dla obu tych faz, podobnie jak odnotowano to dla etapu archaicznego, jest częstsze

[27] W przeciwieństwie do zespołów o wczesnej metryce, w których dominują kamienne półmiski, w pochówkach doby okresu „Scytii klasycznej" częściej spotykane są kamienne płytki.

występowanie obu analizowanych kategorii przedmiotów w grobach zlokalizowanych na prawobrzeżnym Podnieprzu (tabela 2.1). Tą ostatnią obserwację tą tylko częściowo potwierdzają wyniki analizy terytorialnego rozprzestrzenienia pochówków z kawałkami barwników oraz kamiennymi płytkami i półmiskami (tabela 2.2). Wykazały one bowiem, że tylko w przypadku tej drugiej kategorii przedmiotów można mówić o ich wyraźnie częstszej obecności w inwentarzach grobów z leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza (obecne w około 10-15% z nich) w porównaniu z pochówkami z Lewobrzeża (2-7,5%). W przypadku zespołów wyposażonych w bryłki barwników ich udział w poszczególnych regionach prawo- i lewobrzeżnego lasostepu kształtuje się na zbliżonym poziomie między 2% (Doniec) a 11,25% (Suła i Pseł). Z grupą przedmiotów toaletowych (i kultowych?) łączyć można również znaleziska konkrecji minerałów, głównie siarki i realgaru. Przedmioty te są charakterystyczne zwłaszcza dla zespołów z okresu archaicznego. W fazie tej częstotliwość występowania wyposażonych w nie grobów kształtuje się na poziomie około 8-13%. Analogicznie wyposażone pochówki z późniejszych etapów rozwoju kultury scytyjskiej są znacznie rzadziej spotykane. W okresie środkowoscytyjskim stanowiły one mniej więcej 4% wszystkich grobów z tego etapu, natomiast w fazie późnoscytyjskiej wystąpiły one w mniej niż 1% zespołów. W tym ostatnim przypadku wszystkie pochówki zawierające omawiany element wyposażenia grupują się na obszarze Lewobrzeża. Pod względem terytorialnym największy odsetek grobów z inwentarzami zawierającymi konkrecje minerałów wystąpił na obszarze Kijowszczyzny. W rejonie tym analizowany element ekwipunku obecny był w co piątym grobie. Dwukrotnie rzadziej (9,7%) ich obecność odnotowano w dorzeczu Worskli. W pozostałych regionach leśnostepowego Podnieprza (poza obszarem dorzecza rzeki Roś, w obrębie którego przedmioty te nie wystąpiły w ani jednym badanym grobie) wskaźnik ten waha się między 1% (Doniec) a 6,3% (Suła i Pseł).

Wśród nielicznych, ale bardzo charakterystycznych kategorii przedmiotów inwentarza umieszczanych w pochówkach badanych populacji znajdują się naczynia wykonane z innych surowców niż glina – drewna i metalu. Wśród pojemników wykonywanych z drewna wymienić należy przede wszystkim naczynia zdobione złotymi (rzadziej srebrnymi) nakładkami. Ich obecność odnotowano w 3,2% wszystkich poddanych analizom grobów. Naczynia tego typu są charakterystyczne przede wszystkim dla zespołów z prawobrzeżnego Podnieprza, których datowanie pozwala na ich umieszczenie w ramach okresu środkowoscytyjskiego – ten typ pojemników zawiera co piąty z nich. Częstotliwość występowania drewnianych naczyń zdobionych złotymi nakładkami w przypadku pozostałych zbiorów grobów pochodzących z określonych przedziałów chronologicznych i

głównych stref środkowego Podnieprza waha się między 1,2% a 3% (tabela 2.1). Jednocześnie z tym należy zaznaczyć, że podobnie jak odnotowano to dla okresu środkowoscytyjskiego, również w fazie późnej znaleziska omawianego rodzaju są spotykane częściej na prawym brzegu Dniepru niż po jego lewej stronie, a w przypadku etapu archaicznego stanowią one jedyny region ich występowania. Związki rozpatrywanej kategorii przedmiotów inwentarza z prawobrzeżnym Podnieprzem potwierdzają również wyniki szczegółowych analiz regionalnych (tabela 2.2). Wykazały one bowiem, że z tej strefy pochodzi ponad 85% zespołów zawierających ten element wyposażenia. Szczególnie licznie drewniane naczynia ze złotymi nakładkami wystąpiły w pochówkach z dorzecza rzeki Roś. Ich obecność ujawniono w co ósmym (12,5%) grobie z tego regionu. Poza tą strefą pojemniki tej formy spotykane są również w nielicznych zespołach (od 1,9% do 4,3%) znad Worskli i Taśminu. Obok drewnianych naczyń zdobionych złotymi nakładkami w części pochówków badanych społeczności (2% grobów) wystąpiły również wykonane z tego samego surowca pojemniki ale pozbawione metalowych aplikacji. Ich obecność odnotowano wyłącznie w nielicznych (od 1,8% do 4,6%) zespołach z „klasycznego" okresu rozwoju Scytii, pochodzących z prawie wszystkich (poza obszarem Kijowszczyzny) regionów lasostepu (tabele 2.1-2.2).

Nie mniej charakterystycznym rodzajem naczyń umieszczanych w inwentarzach grobowych badanych populacji są brązowe kotły. Wystąpiły one w 2,8% poddanych analizom pochówków. Pojemniki tej formy obecne są w zespołach, które można łączyć z wszystkimi trzema fazami rozwojowymi kultury scytyjskiej, przy czym częściej (obecne w 3-4% grobów) występują one w pochówkach o młodszej, „klasycznej" metryce. Częstotliwość ich występowania w grobach datowanych na etap archaiczny jest kilkakrotnie mniejsza i wynosi zaledwie 1% (tabela 2.1). Równocześnie z tym należy odnotować, że brązowe kotły częściej umieszczano w wyposażeniu grobowym zespołów pochodzących z Lewobrzeża niż w tych zlokalizowanych na prawym brzegu Dniepru. W przypadku tej pierwszej strefy wystąpiły one w 1,5% (etap archaiczny), 3,4% (okres środkowoscytyjski) i 4,9% (etapu późnoscytyjski) grobów, podczas gdy na obszarze Prawobrzeża, wyposażonych w nie było od 2,2% do 3,1% pochówków (odpowiednio z okresów późno- i środkowoscytyjskiego)[28]. Silniejsze związki brązowych kotłów ze strefą Lewobrzeża potwierdzają również wyniki szczegółowych analiz rozprzestrzenienia terytorialnego zespołów z tą kategorią naczyń (tabela 2.2). Wykazały one

[28] W przypadku zespołów z okresu wczesnoscytyjskiego ze strefy Prawobrzeżnego Podnieprza, które zostały uwzględnione w prezentowanych analizach, w ani jednym z nich nie odnotowano obecności rozpatrywanej kategorii naczyń.

bowiem, że w grupie pochówków z Prawobrzeża częstotliwość ich występowania waha się między 1,1% (Roś) a 2,5% (Taśmin), podczas gdy dla większości regionów Lewobrzeża (za wyjątkiem obszaru basenu Worskli z 1,3% udziałem zespołów z tym rodzajem metalowych naczyń), jest ona wyższa i wynosi od 3% (zespoły znad Dońca) do 11,4% (Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep). Równie często jak brązowe kotły w inwentarzach grobów badanych grup ludności spotykane są różnej formy importowane brązowe naczynia, pochodzące z warsztatów greckich, etruskich i przednioazjatyckich. Pochówki, w wyposażeniu których występują tego typu zabytki, można łączyć ze wszystkimi fazami rozwojowymi kultury scytyjskiej (tabela 2.1). Równocześnie z tym należy odnotować, że zespoły tego typu datowane na okresy wczesno- i środkowoscytyjski pochodzą wyłącznie z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza; w tej strefie ich obecność odnotowano w 5,6-7,7% wszystkich grobów o takiej lokalizacji i metryce. Jedynie na etapie późnoscytyjskim, brązowe naczynia importowane poza obszarem Prawobrzeża spotykane są również w inwentarzach zespołów zlokalizowanych na lewym brzegu Dniepru. Częstotliwość ich występowania w tej strefie jest jednak niższa (obecne w 2,5% grobów) niż odnotowano to dla współczesnych im pochówków z Prawobrzeża (obecne w 4,5% zespołów). Zaobserwowaną tendencję do grupowania się grobów wyposażonych w rozpatrywaną kategorię przedmiotów inwentarza przede wszystkim w prawobrzeżnej części lasostepu potwierdzają również wyniki szczegółowych analiz regionalnych (tabela 2.2). W tej strefie częstotliwość ich występowania (w zależności od grupy regionalnej wynosi ona od 4,5 do 6,2%) jest zbliżona lub wyższa od tej odnotowanej dla zespołów z Lewobrzeża (1,25-4,5%). Zbiór metalowych importowanych naczyń spotykanych w grobach badanych społeczności ogranicza się nie tylko do zabytków wykonanych z brązu, ale obejmuje on również naczynia wykonane z droższych metali (ich stopów) takich jak złoto i srebro. Nie są one jednak zbyt liczne – ich obecność odnotowano bowiem zaledwie w 0,9% wszystkich poddanych analizom zespołów. W ujęciu chronologicznym zwraca uwagę fakt, iż w świetle prezentowanych badań ten rodzaj zabytków należy łączyć z pochówkami, które można odnosić do „klasycznego" etapu rozwoju kultury scytyjskiej, a zwłaszcza jego młodszej (późnoscytyjskiej) fazy. Zespoły te pochodzą zarówno z obszaru prawobrzeżnego (dorzecza Taśminu i Rosi) jak i lewobrzeżnego (Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep i dorzecza Worskli i Dońca) Podnieprza.

Wśród pozostałych kategorii przedmiotów inwentarza, spotykanych w zespołach grobowych łączonych z grupami ludności zamieszkującymi w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza wymienić należy między innymi kamienne sferoidy. Obecność tych zabytków o bliżej niesprecyzowanej funkcji (por. np. M. Burghardt 2016b, s. 191, tam

też dalsza literatura) odnotowano w 4,3% wszystkich poddanych badaniom pochówków. Najczęściej spotykane są one w grobach z Prawobrzeżnej części lasostepu datowanych na okresy środkowo- (9,2% wszystkich pochówków) i późnoscytyjski (10,4% – tabela 2.1). Częstotliwość ich występowania w zespołach z Lewobrzeża kształtuje się na znacznie niższym poziomie (1,5-2,5%), przy czym w tej części Podnieprza kamienne sferoidy spotykane są wyłącznie w pochówkach z okresów wczesno- i późnoscytyjskiego. Obserwację tę potwierdzają również wyniki bardziej szczegółowych analiz regionalnych (tabela 2.2) – częstość wyposażania grobów w rozpatrywaną kategorię przedmiotów inwentarza na obszarze dorzeczy rzek Taśmin i Roś (około 8%) jest ponad dwukrotnie wyższa niż odnotowano to dla pochówków z Lewobrzeża, w przypadku których wartości badanego wskaźnika wahają się między 1% (zespoły znad Dońca) a 3,75% (pochówki znad Suły i Psła). Poza scharakteryzowanymi kamiennymi sferoidami wśród innych dotychczas nieomówionych kategorii przedmiotów stanowiących element wyposażenia badanych społeczności, wymienić należy typowe zwłaszcza dla okresu wczesnoscytyjskiego brązowe zakończenia tyczek. Ich obecność (zazwyczaj dwóch-czterech egzemplarzy) odnotowano w 4% pochówków o takiej chronologii a także w pojedynczym grobie z fazy późnoscytyjskiej (Volk_1/1897). Zabytki tego typu spotykane są zespołach zlokalizowanych na większości terytoriów leśnostepowego Podnieprza za wyjątkiem basenów Worskli i Dońca, w przypadku których ani jeden pochodzący z nich, poddany analizie, pochówek nie był wyposażony w ten typ przedmiotów[29]. Omawiając rozpatrywaną kategorię artefaktów należy zaznaczyć, że niekiedy współwystępowały one w zestawach z brązowymi nożami ofiarnymi. Obecność tej ostatniej grupy zabytków, poza zespołami o archaicznej metryce (czterech przypadki), ujawniono również w pojedynczym pochówku z okresu środkowoscytyjskiego (Beres1_5). W ujęciu regionalnym omawiana kategoria zabytków spotykana jest przede wszystkim w zespołach znad rzeki Roś (trzy zespoły) oraz w pojedynczym grobie znad Suły (AksSV_SM). Począwszy od okresu wczesnoscytyjskiego w grobach badanych społeczności spotykane są również astragale (obecne w 1,4% wszystkich poddanych analizom pochówkach), przy czym ich obecność jest typowa raczej dla zespołów o młodszej chronologii, które można łączyć z „klasycznym" etapem rozwoju kultury scytyjskiej (spotykane w 1% grobów o takim datowaniu). Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że w analizowanym w niniejszej dysertacji zbiorze grobów przedmioty te wystąpiły jedynie z zespołach zgrupowanych w

[29] Brak znalezisk tego typu przedmiotów w grobach tych społeczności nie oznacza jednak, że nie były one znane w ich środowisku. Świadczy o tym m.in. znalezisko brązowego zakończenia tyczki pochodząc z okolic miasta Dergarcze w dorzeczu Dońca (D. S. Grečko 2010, s. 90, ryc. 85, *4*).

dwóch regionach – nad Taśminem (trzy pochówki) oraz nad Worsklą (cztery groby). Wyłącznie z pochówków datowanych na okresy środkowo- (wyłącznie zespoły z Prawobrzeża) i późnoscytyjski pochodzą znaleziska sprzączek. Ich obecność ujawniono u zaledwie w 2-4,6% pochówków. W ujęciu terytorialnym ich występowanie ograniczone jest tylko do dorzeczy Taśminu, Worskli i Dońca. Jedynie z zespołami o młodszej metryce w obrębie fazy „klasycznej", odnoszonymi do okresu późnoscytyjskiego, wiązać można natomiast grupę żelaznych szczypiec, czerpaków i widełek. Zabytki te spotykane są przede wszystkim w pochówkach zgrupowanych w obrębie lewobrzeżnej części leśnostepowej strefy Podnieprza (głównie zespoły znad Dońca oraz pojedyncze groby znad Worskli i z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu), aczkolwiek część z nich (żelazne szczypce i widełki) występuje również w pojedynczych grobach zlokalizowanych na prawym brzegu Dniepru (Abl_2 i Ryz_4/centr._ks).

Podsumowując powyższe analizy należy ponownie zaznaczyć, że do najczęściej spotykanych w grobach rozpatrywanych populacji kategorii funkcjonalnych przedmiotów należą przede wszystkim łuk i strzały oraz naczynia lepione ręcznie (obecne w co najmniej 50% wszystkich pochówków) a także pokarm ofiarny, włócznie, noże (poza okazami umieszczanymi przy pokarmie ofiarnym), zestawy paciorków oraz wędzidła i/lub pobocznice (spotykane w 25-50% wszystkich grobów). Obecność co najmniej jednego z tych zabytków odnotowano w 94% pochówków, przy czym w około 2/3 przypadków (64,7%) współwystępowały one ze sobą w dwu – czteroelementowych zestawach. Taki stan rzeczy pozwala przyjąć założenie, zgodnie z którym przedmioty te (i tworzone przez nie zestawy) można uznać za obowiązkowy element wyposażenia grobowego badanych populacji. Należy również koniecznie odnotować, że skład inwentarzy tych zespołów, jak to wyżej wykazano, ulega pewnym zmianom w czasie, czego przejawami są różnice w częstotliwości występowania w nich niektórych kategorii zabytków. Ponadto, część z nich wykazuje również związki z określonymi strefami i regionami leśnostepowgo Podnieprza.

Na zakończenie analizy wyposażenia pod względem wschodzących w jego skład kategorii funkcjonalnych przedmiotów należy pokrótce poruszyć również kwestię obecności wśród nich zabytków, które można łączyć z określonym etnosem (grupą etniczno-kulturową). Chodzi tu przede wszystkim o te kategorie zabytków, które można uznać za charakterystyczne dla koczowników (Scytów). Należą do nich: drewniane naczynia ze złotymi okuciami oraz brązowe zwieńczenia tyczek (cechy typowe dla komponentu scytyjskiego) a także występujące w parach brązowe noże ofiarne, brązowe kotły, mięsny pokarm ofiarny (a w szczególności gdy towarzyszy mu nóż a sama porcja znajduje się w

naczyniu), konkrecje siarki i realgaru, kamienne półmiski i płytki (zwłaszcza występujące w zestawach z brązowymi zwierciadłami) oraz sfeoridy (elementy o charakterze „ogólnoriańskim", koczowniczym – S. A. Skoryj 2003, s. 46-54, tabela 1; D. S. Grečko 2012, s. 119, 121; 2014; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 81, 171). Dodatkowo, wśród przedmiotów wyposażenia o koczowniczym charakterze wymieniane są również znaleziska części rzędu końskiego. Należy jednak zaznaczyć, że zabytki te (podobnie zresztą jak znaczną część wyżej wymienionych przedmiotów) należy traktować jako dodatkowy, uzupełniający wyznacznik nomadycznej (scytyjskiej) przynależności wyposażonych w nie zmarłych. O takiej atrybucji osób, którym one towarzyszą można mówić wyłącznie w przypadku gdy elementy te uzupełnione są o inne cechy obrzędowości pogrzebowej typowej dla tych społeczności (D. S. Grečko 2014b, s. 11-12). Odnosząc się do ustaleń poczynionych w powyższej części pracy należy odnotować, że w większości przypadków wyżej wymienione artefakty charakteryzują się niewielką częstotliwością występowania (poniżej 10%). Jedynie elementy uprzęży oraz porcja mięsnego pokarmu ofiarnego należą do kategorii zabytków, które można określić jako „masowe". Należy jeszcze odnotować, że poza obecnością w grobie określonego elementu wyposażenia, na przynależność zmarłego do środowiska koczowniczego (koczowniczych Scytów) wskazywać może również kontekst w jakim zalega dany zabytek (S. A. Skoryj 2003, s. 47, 49, 50, tabela 1). Wskazać należy tu przede wszystkim poświadczone przez nieliczne zespoły uwzględnione w niniejszej pracy, zwyczaj wbijania broni w dno jamy grobowej (Grusz_383 – strzały wetknięte w dno grobu wokół głowy zmarłego; Grisz_26/2, Pes_18/1 i 25 – groty włóczni lub dzirytów wbite w dno jamy grobowej ostrzem do góry; tabl. XXIV.1)[30] oraz ułożenie zmarłego wojownika na rozścielonym pancerzu (Glad_2 – tabl. XXI.2; Mel_33/2gł. – tabl. LX.2; Per_16; Pes_6 – tabl. LXXXII.2; Zur_396).

2.2.2. Standard wyposażenia grobowego

Drugim etapem analizy wyposażenia grobowego umieszczanego w pochówkach grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza jest ustalenie jego normy („standardu") oraz odstępstw od niej. W tym celu przeprowadzono dwustopniowe badanie. Jego pierwszym stadium było dokonanie analizy bogactwa wyposażenia grobowego. Biorąc pod uwagę fakt, iż w tej części pracy chodzi przede

[30] Stosowanie tego zwyczaju w obrzędowości funeralnej Scytów (koczowników) łączonego z kultem oręża lub zabiegami magicznymi (np. broń jako apotropeion) (S. S. Bessonova 1984, s. 7-10) poświadczone jest nie tylko przez źródła archeologiczne (S. S. Bessonova 1984, s. 7-8, 20-21; S .A. Skoryj 2003, s. 47, 50, tabela 1) ale również przez Herodota, który charakteryzując ceremonię pogrzebową scytyjskiego władcy odnotowuje *wbijają w ziemię po obu stronach zwłok lance* (*Dzieje* IV 71, s. 271; por. A. N. Ivančik 2010, s. 130-131).

wszystkim o próbę ustalenia „standardu" inwentarzy a nie tworzenie kolejnych zestawów stopni bogactwa, badany zbiór pochówków podzielono na trzy podstawowe grupy: pochówki ubogie (włącznie z tymi, nie zawierającymi żadnych elementów wyposażenia), groby przeciętnie wyposażone oraz pochówki bogato wyekwipowane. W przyjętym podziale jako „standardowe" zostały uznane zespoły klasy drugiej o przeciętnym wyposażeniu. W założeniu pochówki tej grupy nie tylko nie powinny wyróżniać się na tle innych, ani bogactwem ani ubóstwem, ale również winne one stanowić najliczniejszy zbiór grobów. Dodatkowo należy odnotować, że znaczna część zespołów stanowiących podstawową bazę źródłową dla niniejszej dysertacji posiada niekompletne inwentarze na wskutek działalności rabusiów grobowych. Dlatego też przy ocenie ich zamożności skupiono się na badaniu obecności (lub ich braku) kategorii funkcjonalnych przedmiotów a nie ich ogólnej liczebności. W tym celu zdecydowano się na zastosowanie metody „NAT" („Number of Different Arteffact Types"). System ten został wykorzystany przez L. Hedeager (1978; 1992) dla pochówków z okresu rzymskiego z obszarów Skandynawii. Istotą stworzonej przez nią metody jest właśnie określenie ilości kategorii funkcjonalnych przedmiotów w grobie. Przykładowo wartość wskaźnika NAT dla zespołu wyposażonego w jedną kościaną szpilę i trzy złote zapinki wynosić będzie 2, ponieważ znalazły się w nim dwie różne kategorie funkcjonalne. Tym samym dla oceny różnorodności wyposażenia grobowego nie jest ważna liczebność wchodzących w jego skład artefaktów, ale ilość różnych funkcjonalnych kategorii przedmiotów[31], co pokrywa się z wyżej przedstawionymi założeniami. Jako bogate zespoły grobowe, należące do zmarłych o wyższym statusie, uznawane są te, w inwentarzach których występuje duża ilość różnych typów przedmiotów, która przyczynia się do wysokiej wartości NAT. Przy tworzeniu bazy danych, stanowiących podstawę dla wyliczeń punktacji NAT dla poszczególnych badanych zespołów, pod uwagę wzięto, z pewnymi modyfikacjami, kategorie funkcjonalne przedmiotów inwentarza wyodrębniane dla analizy wyposażenia grobowego badanych populacji (por. tabele 2.1-2.2). Lista ta obejmuje 49 rodzajów zabytków takich jak: noże, przęśliki/wrzeciona, osełki, zaciski, igły, szydła, krzemienne odłupki, narzędzia – inne niż wyżej wymienione, łuk i strzały, włócznie, dziryty, broń sieczna, broń obuchowa, pancerze, pasy/tarcze występujące bez innych przedmiotów uzbrojenia ochronnego (za wyjątkiem elementów importowanej broni defensywnej), elementy importowanego uzbrojenia ochronnego, uzbrojenie paradne i elementy paradnego ekwipunku wojownika,

[31] Zastosowanie tej metody badawczej umożliwia między innymi porównywanie między sobą zespołów jednostkowych jak również tych mieszczących większą ilość osób bez konieczności rozdzielania znajdowanych w nim przedmiotów między poszczególnych zmarłych.

wędzidła/pobocznice, naczółka i inne elementy ozdobne ogłowia końskiego, blachy, drobne elementy uprzęży inne niż wyżej wymienione, pierścienie, metalowe naszyjniki, metalowe bransolety, pojedyncze paciorki, zestawy paciorków, szpile, zausznice/kółka skroniowe, ozdoby z drogocennych metali, kamienne półmiski/płytki, konkrecje minerałów, bryłki barwników, zwierciadła, sprzączki, złote aplikacje stroju (w tym nakryć głowy), naczynia lepione ręcznie, amfory, naczynia czarnopokostowane/czerwonofigurowe, inne naczynia toczone na kole (tzw. ceramika siwa/szara/czerwona), pozostałe niż wyżej wymienione rodzaje importowanych naczyń ceramicznych, brązowe kotły, importowane naczynia brązowe, naczynia srebrne, naczynia drewniane, naczynia drewniane ze złotymi nakładkami, pokarm ofiarny, nóż z pokarmem ofiarnym, sferoidy oraz kategorie przedmiotów inne niż wyżej wyszczególnione.

Dokonując analizy poszczególnych zespołów grobowych pod kątem obecności w ich inwentarzach wyżej wyszczególnionych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza ustalono, że wartość punktacji NAT dla badanej serii pochówków zamyka się w przedziale od 0 do 22 punktów. Histogram przedstawiający liczbę grobów o tej samej wartości NAT (oraz ich udział procentowy) przedstawiono na rycinie nr 2.13. Poza ogólną liczebnością pochówków o tych samych parametrach badanego wskaźnika, na prezentowanej ilustracji ukazano również rozkład grobów o tej samej wartości NAT dla poszczególnych badanych faz chronologicznych. Wyniki uzyskane ze wstępnej analizy bazy danych dla całego rozpatrywanego w niniejszej pracy zbioru 649 grobów, bez rozbicia ich na mniejsze grupy chronologiczne, pozwalają stwierdzić, że pod względem punktacji NAT najliczniejszą grupę tworzą pochówki o wartościach badanego wskaźnika wynoszących 2-6 punktów. Zespoły o takich parametrach stanowią co najmniej 9%[32] badanej serii w przypadku każdej z grup o określonej wartości punktacji NAT, co daje łącznie wartość równą 57,6% dla wszystkich pochówków z dwoma – sześcioma kategoriami przedmiotów. Drugą grupę pod względem liczebności tworzą groby z NAT wynoszącym 1 lub 7-8; stanowią one od 5 do 8% wszystkich poddanych analizie pochówków (łącznie 21,1%). Kolejnym przedziałem punktacji NAT widocznym na analizowanej rycinie są zespoły z 9-12 punktami; stanowią one od 2 do 4% wszystkich pochówków (razem 13,6%). Na zbliżonym poziomie (około 2,5%) kształtuje się również udział grobów pozbawionych jakichkolwiek elementów wyposażenia (wartość współczynnika NAT równa 0). Pozostałe 5,4% pochówków to natomiast zespoły z punktacją NAT wynoszącą co najmniej 13 (maksymalnie 22), przy czym najrzadziej spotykane są

[32] W tej grupie najliczniej występują zespoły z NAT równym 4. Obecne są one w nieco mniej niż 15% (14,6%) wszystkich pochówków oraz w około 25% grobów z dwoma – sześcioma kategoriami przedmiotów inwentarza.

zespoły o NAT równym co najmniej 16. Te ostatnie reprezentowane są jedynie przez pojedyncze zespoły, zaś ich całościowy udział nie przekracza wartości 2,2%.

W zbliżony sposób do tego odnotwanego dla całej serii grobów kształtuje się sytuacja w przypadku jego rozbiciu na mniejsze grupy odpowiadające poszczególnym przedziałom chronologicznym okresu scytyjskiego. Należy jednak zaznaczyć, że uwaga ta dotyczy zespołów, które można łączyć z jego fazami wczesną (archaiczną) i późną (ryc. 2.13). Na obu tych etapach najliczniej spotykane są groby wyposażone w od dwóch do sześciu kategorii przedmiotów. Pochówki o wartościach NAT zamykających się w przedziale 2-6 stanowią co najmniej 9% (maksymalnie 14,2-18,4% w przypadku grobów o NAT równym 4) wszystkich grobów z danej fazy, łącznie zaś odpowiednio 68,6% zespołów z etapu archaicznego i 56,8% z okresu późnoscytyjskiego. Na drugim miejscu pod względem częstotliwości występowania zespołów o tych samych wartościach NAT znajdują się pochówki wyposażone w siedem – osiem kategorii przedmiotów; są one obecne 5-8% pochówków z danego etapu rozwoju kultury scytyjskiej, co jest powtórzeniem tendencji zaobserwowanej dla całego ogółu analizowanej serii grobów. Na zbliżonym poziomie pozostaje również frekwencja obecności zespołów z NAT wynoszącym 1, aczkolwiek jej wartość w przypadku zespołów o wczesnoscytyjskiej metryce jest nieznacznie mniejsza (4,5%) niż ta odnotowana dla całości analizowanego zbioru grobów. Zbliżoną, około 5% częstotliwość występowania zespołów o takich samych wartościach NAT odnotowano również dla późnoscytyjskich pochówków wyposażonych w 11 kategorii przedmiotów. Analogiczne groby z okresu wczesnoscytyjskiego występują niemal pięciokrotnie rzadziej (obecne są one w około 1% pochówków z tego okresu). Pewne odmienności pochówków z fazy archaicznej w stosunku do grobów z etapu późnoscytyjskiego (i całej rozpatrywanej w niniejszej pracy serii grobów) widoczne są również na poziomie frekwencji zespołów pozbawionych inwentarzy. Pochówki tego typu z wczesnej fazy kultury scytyjskiej spotykane są ponad dwukrotnie rzadziej niż ich późnoscytyjskie odpowiedniki (odpowiednio 1,5 i 3,4%). Niewątpliwie pod względem częstości obecności pochówków z określoną ilością punktów NAT, w stosunku zarówno do całego ogółu badanych zespołów, jak i jego mniejszych grup skupiających groby datowane na okresy wczesno- i późnoscytyjski, najbardziej wyróżniającą się grupę stanowią pochówki łączone ze środkowym etapem rozwoju kultury scytyjskiej. W porównaniu z wyżej scharakteryzowanymi zbiorami zespoły o środkowoscytyjskiej metryce generalnie charakteryzują się wyższą frekwencją występowania pochówków zawierających większą ilość przedmiotów niż to odnotowano dla pozostałych grup (co najmniej siedem kategorii), przy jednoczesnej mniejszej frekwencji grobów o niższych wskaźnikach (1-6 punktów NAT)

analizowanego parametru. Jednocześnie z tym należy zaznaczyć, że obserwacja ta nie dotyczy pochówków z NAT równym 3, których frekwencja we wszystkich analizowanych seriach (ryc. 2.13.b) utrzymuje się na równym, około 13% poziomie, a także, choć w mniejszym stopniu, zespołów z czterema i ośmioma kategoriami przedmiotów. Współczynnik ich występowania, podobnie jak to odnotowano dla innych zbiorów grobów, jest wyższy niż odpowiednio 9%[33] i 5%. Podsumowując dotychczasowe ustalenia, gdyby pozostać tylko na analizie liczebności oraz częstości obecności zespołów o takich samych wartościach NAT, to można przyjąć, że groby zawierające od dwóch do sześciu kategorii funkcjonalnych przedmiotów (w okresie środkowoscytyjskim od trzech do siedmiu) można wstępnie uznać za przeciętnie wyposażone, pochówki wyekwipowane w pojedyncze rodzaje przedmiotów za ubogie, z kolei te w skład inwentarzy, których wchodzi co najmniej siedem (osiem w przypadku zespołów o środkowscytyjskiej metryce) kategorii za bogate. Udział poszczególnych klas bogactwa, zarówno w całej rozpatrywanej w niniejszej pracy serii grobów, jak również jego mniejszych podzbiorach odpowiadających poszczególnym fazom rozwoju kultury scytyjskiej przedstawiono na rycinie nr 2.14.

Dla weryfikacji powyższych obserwacji zdecydowano się na przeprowadzenie statystycznej analizy występowania punktacji NAT w badanych grobach z wykorzystaniem rozkładu danych w kwantylach, dzielących badaną zbiorowość na równe części. Dla problematyki podejmowanej w niniejszej części dysertacji szczególnie istotne powinno być obliczenie wartości pierwszego i trzeciego kwartyla. Pomiędzy nimi znajduje się bowiem dokładnie połowa badanych obserwacji (zespołów o określonych wartościach punktacji NAT). Tym samym można przyjąć założenie, zgodnie z którym w przypadku analizowanej zbiorowości zespoły o wartościach wskaźnika NAT nie mniejszych niż pierwszy kwartyl rozpatrywanej serii oraz nie większych niż wartość kwartyla trzeciego można uznać za standardowe (przeciętne). W tym ujęciu groby ubogo wyposażone byłyby zaopatrzone w ilość kategorii przedmiotów niższą niż wielkość kawartyla pierwszego, pochówki bogate natomiast zawierały by większą ich ilość niż ta określona przez wartość kwartyla trzeciego. Wielkości poszczególnych kwartyli (oraz innych wskaźników określających badaną zbiorowość takich jak średnia arytmetyczna oraz wartości minimalne i maksymalne) wyliczonych dla całego ogółu grobów z wyposażeniem, jak również ich mniejszych grup skupiających wyekwipowane pochówki łączone z określonym etapem rozwoju kultury scytyjskiej

[33] W porównaniu z pozostałymi zbiorami grobów wskaźnik obecności zespołów wyposażonych w cztery kategorie przedmiotów w przypadku pochówków z okresu środkowoscytyjskiego wykazuje najniższą wartość wynoszącą około 10,5% podczas gdy dla pozostałych grup waha się on od około 14,2% do 18,4%.

prezentuje tabela nr 2.3 oraz rycina nr 2.15. Obserwacja informacji zawartych w obu prezentowanych źródłach danych pozwala stwierdzić, że dla serii skupiającej 633 zespoły grobowe z wyposażeniem, wartości kwartyla pierwszego i trzeciego wynoszą odpowiednio trzy i osiem. Tym samym można przyjąć, że pochówki o przeciętnym („standardowym") wyposażeniu zawierają od trzech do ośmiu kategorii przedmiotów, ubogie nie więcej niż dwie kategorie, natomiast bogate co najmniej dziewięć. Wartości te różnią się nieznacznie od tych zaobserwowanych na etapie samej analizy liczebności występowania zespołów o takich samych wartościach NAT (ryc. 2.13)[34]. W nieco odmienny sposób od tego odnotwanego dla całego zbioru grobów kształtuje się sytuacja w przypadku jego rozbicia na mniejsze grupy odpowiadające poszczególnym fazom okresu scytyjskiego. Analiza danych zawartych zarówno na rycinie nr 2.15. jak w tabeli nr 2.3 wskazuje na to, że dla okresów wczesno- i późnoscytyjskich minimalna wartość punktacji NAT pozwalająca na włączenie danego pochówku do grupy grobów przeciętnie (standardowo) wyposażonych (kwartyl 1) jest równa tej odnotowanej dla całego ogółu grobów i wynosi trzy. Jedynie dla zespołów o środkowoscytyjskiej metryce jest ona nieznacznie wyższa (NAT równe 4 punktom). Większe różnice pomiędzy rozpatrywanymi seriami widoczne są natomiast na poziomie maksymalnych wskazań punktacji NAT, odnotowanych dla pochówków tworzących

Tabela 2.3. Wartości poszczególnych wskaźników (średnia arytmetyczna, wartości minimalne i maksymalne, kwartyle) określających zbiorowość grobów z wyposażeniem o takich samych wartościach NAT

wskaźnik punktacji NAT	całość (634)	RSK			SSK			PSK		
		PLP (70)	LLP (128)	razem (198)	PLP (63)	LLP (85)	razem (149)	PLP (132)	LLP (154)	razem (286)
średnia	5,7 (6)	6,3 (6)	4,6 (5)	5,2 (5)	7,3 (7)	6,7 (7)	6,9 (7)	5,6 (6)	5,9 (6)	5,7 (6)
minimum	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
kwartyl 1	3	3	3	3	4	4	4	3	3	3
kwartyl 2 (mediana)	5	5	4	4	7	6	7	5	5	5
kwartyl 3	8	8	6	7	10	8	10	7	8	8
maksimum	22	19	15	19	17	22	22	20	22	22

Uwaga! Kolorem jasnoszarym oznaczono wskaźniki punktacji NAT określające dolną (wskaźnik „kwartyl 1") i górną (wskaźnik „kwartyl 3") granicę klasy grobów o „przeciętnym/standardowym" wyposażeniu.

[34] Zmianie ulega również ilość kategorii przedmiotów umieszczanych w grobach badanych społeczności, które można łączyć z poszczególnymi klasami bogactwa – w przypadku zespołów o „standardowych" inwentarzach ich liczebność wynosi sześć w miejsce dotychczasowych pięciu kategorii, w grobach „ubogich" dwa zamiast jednego, natomiast w pochówkach „bogatych" jest ona równa co najmniej ośmiu kategoriom, podczas gdy na wcześniejszym etapie analiz ich minimalna ilość wynosiła od sześciu do siedmiu.

omawianą klasę bogactwa (kwartyl 3) wiązanych z poszczególnymi stadiami okresu scytyjskiego. W porównaniu z wyżej omówionym parametrem (kwartyl 1) charakteryzują się one większym rozrzutem (od 7 punktów NAT dla grobów z etapu archaicznego do 10 dla okresu środkowoscytyjskiego) osiągając tylko w jednym przypadku (zespoły z etapu późnoscytyjskiego) wartość (NAT równe 8) analogiczną do tej odnotowanej dla całej badanej serii grobów. Dokonując analizy ilości kategorii funkcjonalnych przedmiotów wchodzących w skład inwentarzy związanych z poszczególnymi wariantami jakości wyposażenia w ujęciu chronologicznym należy jeszcze odnotować istnienie pewnych różnic wynikających z lokalizacji badanych grobów w obrębie jednej z dwóch głównych stref leśnostepowego Podnieprza, to jest jego prawo- i lewobrzeżnej części. Dysproporcje te widoczne są na poziomie wskazań punktacji NAT określających maksymalną ilość kategorii funkcjonalnych przedmiotów umieszczanych w grobach o standardowym ekwipunku. W przypadku etapów wczesno- i środkowoscytyjskiego ich wartości są wyższe dla pochówków ze strefy Prawobrzeża (odpowiednio 6 i 10 punktów w porównaniu z 6 i 8 punktami), podczas gdy w fazie późnej następuje odwrócenie tego trendu; w okresie tym wskaźniki te są wyższe dla zespołów z Lewobrzeża (8 w stosunku do 7 dla pochówków z prawobrzeżnej części lasostepu). Udział poszczególnych „klas bogactwa" wyróżnionych na podstawie statystycznej analizy występowania punktacji NAT w badanych grobach z wykorzystaniem rozkładu danych w kwantylach zaprezentowano na rycinie nr 2.16.

Dokonując próby usystematyzowania badanego zbioru grobów pod względem zamożności (bogactwa) umieszczonego w nich wyposażenia należy wziąć pod uwagę nie tylko jego aspekt ilościowy (liczebność tworzących je kategorii funkcjonalnych przedmiotów) ale również jego jakość. Szczególnie obiecująca wydaje się tu być analiza zespołów zaklasyfikowanych w oparciu o wyżej podane kryteria ilościowe do określonych stopni bogactwa przeprowadzona pod kątem obecności w nich przedmiotów prestiżowych (wyznaczników statusu/rangi), tj. artefaktów tradycyjnie uznawanych za związane z wysoką pozycją społeczną lub posiadających wysoką wartość materialną. Zgodnie z zawartymi w literaturze propozycjami do takich należą: zdobina złotem broń i uprząż oraz elementy paradnego wyposażenia wojownika, wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów) ozdoby (zwłaszcza obecność ich konkretnych rodzajów i określonych zestawów) i elementy stroju (w tym nakrycia głowy), brązowe naczynia (w szczególności kotły), drewniane naczynia ze złotymi nakładkami, brązowe zakończenia tyczek i noże ofiarne, a także, choć w nieco mniejszym stopniu, importowane naczynia i elementy uzbrojenia ochronnego różnej proweniencji (por. np. V. G. Petrenko 1978, s. 41; S. A. Skoryj 1997, s. 47, N. A. Gavriljuk

1998, s. 254-255; L. Kločko, Z. Vasìna 2002, s. 160-161; J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 109; 1999, s. 12, 36; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 301, 306-309; E. V. Chernenko *et al.* 2004, s. 7-8, 19-20; J. Chochorowski 2008, s. 163; T. M. Kuznecova 2009, s. 79-84; S. Skory, J. Chochorowski 2010, s. 272; Û. V. Boltrik 2011, s. 110; M. Daragan 2011, s. 615; L. S. Kločko 2011, s. 55, 62; 2012, s. 417-425; 2016, s. 106, 109, 112; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2011, s. 84; E. Fialko 2012a, s. 38, 40; D. S. Grečko 2014b, s. 12; M. Burghardt 2016a, s. 66-67; 2017a, s. 148; 2017b, s. 125). Biorąc pod uwagę fakt, że przedmioty te posiadają określony ładunek socjalny, wskazujący na wysoką pozycję społeczną lub majątkową wyposażonego w nie zmarłego, należy oczekiwać, iż będą się one koncentrować przede wszystkim w inwentarzach grobów tworzących najwyższą klasę bogactwa. Z drugiej strony część z nich, zwłaszcza ta wykazująca się swoistą masowość w porównaniu z innymi wyznacznikami statusu (przedmiotami prestiżowymi – importowane naczynia gliniane, pancerze i ich elementy, wykonane z drogocennych surowców ozdoby i aplikacje stroju), może być również obecna w grobach o przeciętnym ekwipunku. Częstotliwość występowania różnych kategorii przedmiotów o prestiżowym charakterze w grobach reprezentujących kolejne poziomy bogactwa przedstawiają tabele nr 2.4 i 2.5. Zawarte w nich informacje częściowo potwierdzają zasadność wyżej przedstawionego założenia o wyraźnym nagromadzeniu wyznaczników statusu w grobach, które ze względu na zróżnicowanie ilościowe umieszczonych w nich artefaktów (ich rodzajów) można potraktować jako bogato wyposażone. Zwraca uwagę fakt, że częstość obecności rozpatrywanej grupy przedmiotów w tej klasie grobów (tabela 2.4) jest wyraźnie wyższa niż odnotowano to dla całego ogółu pochówków[35] (por. tabela 2.1). Należy jednak zaznaczyć, że różnice pomiędzy obydwoma porównywanymi zbiorami są większe (średnio o 20-30%) dla przedmiotów będących źródłami prestiżu o „masowym" charakterze. Dla pozostałych wyznaczników statusu rozbieżności te są mniejsze (średnio o 5-10%), przy czym taki stan rzeczy jest pochodną niewielkiej częstotliwości występowania tych zabytków w ogóle (obecne w mniej niż 5% wszystkich grobów). Charakteryzując przedmioty luksusowe, które można określić jako „masowe" trzeba jeszcze nadmienić, że poza zespołami bogatymi, stosunkowo licznie spotykane są one również w inwentarzach grobów, które ze względu na ilość złożonych w

[35] Częstotliwość występowania poszczególnych kategorii przedmiotów prestiżowych w zbiorze grobów o standardowym wyposażeniu zbliżona jest do tej odnotowanej dla całego ogółu pochówków (różnice wielkości 0,1-5%). Z kolei serię pochówków o ubogim ekwipunku charakteryzuje bardzo niski odsetek obecności tego typu zabytków, przy czym są to kategorie o najbardziej masowym charakterze; w porównaniu z całym ogółem grobów artefakty te są rzadziej spotykane o co najmniej 9-10%.

Tabela 2.4. Frekwencja przedmiotów prestiżowych w poszczególnych klasach bogactwa wyróżnionych w oparciu o analizę zróżnicowania ilościowego (liczebność kategorii przedmiotów) ekwipunku grobowego (wg tabela 2.3)

kategoria*	całość	RSK			SSK			PSK		
		PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem
klasa I (groby ubogie)										
	N=103	N=9	N=29	N=38	N=15	N=21	N=36	N=24	N=25	N=49
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	1	-	3,4	2,6	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	1	-	-	-	-	4,8	2,8	-	4	2
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	1,9	-	-	-	26,7	9,5	16,7	-	4	2
10.	1,9	-	-	-	6,7	-	2,8	4,2	-	2
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
klasa II (groby przeciętnie/standardowo wyposażone)										
	N=407	N=44	N=76	N=122	N=36	N=45	N=75	N=76	N=98	N=186
1.	1,2	-	-	-	-	6,7	4	-	2	1,1
2.	12,3	9,1	7,9	7,4	22,2	2,2	9,3	5,3	25,5	17,2
3.	0,7	-	-	-	2,8	-	1,3	-	2	1,1
4.	10,1	-	5,3	4,9	13,9	2,2	6,7	7,9	21,4	14,5
5.	12,3	-	1,3	0,8	2,8	-	1,3	-	3,1	2,2
6.	1,5	-	-	-	5,6	-	2,7	-	3,1	2,2
7.	1,2	-	-	-	-	2,2	8	2,6	-	1,1
8.	1,2	6,8	1,3	3,3	2,8	-	1,3	-	-	-
9.	25,8	-	7,9	5,7	55,6	42,2	48	35,5	28,6	33,9
10.	10,6	9,1	3,9	4,9	13,9	33,3	24	10,5	8,2	10,2
11.	1,5	-	-	-	2,8	-	1,3	1,3	3,1	2,7
klasa III (groby bogate)										
	N=123	N=17	N=23	N=38	N=12	N=20	N=38	N=32	N=31	N=51
1.	12,3	-	4,3	2,6	16,7	10,5	10,5	9,4	22,6	19,6
2.	46,3	41,2	30,4	39,5	50	40	42,1	40,6	61,3	56,9
3.	7,3	5,9	-	2,6	16,7	5	7,9	6,3	9,7	9,8
4.	33,3	35,3	17,4	21,1	33,3	35	31,6	28,1	45,2	45,1
5.	10,6	-	4,3	2,6	8,3	15	10,5	9,4	16,1	13,7
6.	13	23,5	-	10,5	25	-	7,9	21,9	9,7	17,6
7.	13	5,9	-	2,6	5	50	21,1	6,3	6,5	7,8
8.	5,7	17,6	13	15,8	-	-	-	-	3,2	2
9.	58,5	1,2	8,7	7,9	83,3	65	68,4	68,8	74,2	72,5
10.	35,8	29,4	17,4	26,3	58,3	40	44,7	28,1	74,2	33,3
11.	4,1	-	-	-	8,3	-	2,7	6,3	9,7	7,8

*Kategorie przedmiotów prestiżowych: 1. zdobina złotem broń i uprząż oraz elementy paradnego wyposażenia wojownika; 2.-4. wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów) ozdoby (2) (w tym naszyjniki – 3) i elementy stroju (4); 5. brązowe kotły; 6. metalowe naczynia importowane; 7. drewniane naczynia ze złotymi nakładkami; 8. brązowe zakończenia tyczek i noże ofiarne; 9. importowane naczynia gliniane; 10. pancerze; 11. importowane elementy uzbrojenia ochronnego. Szarym kolorem zaznaczono „masowe" kategorie przedmiotów prestiżowych.

Tabela 2.5. Rozkład występowania przedmiotów prestiżowych w grobach poszczególnych klas bogactwa wyróżnionych w oparciu o analizę zróżnicowania ilościowego (liczebność kategorii przedmiotów) ekwipunku grobowego (wg tabela 2.3)

	klasa bogactwa	kategoria*										
		9.	10.	4.	11.	2.	7.	8.	5.	6.	3.	1.
ogół	ubogie	1,1	2,2	1,2	-	0,9	-	-	-	-	-	-
	przeciętne	58,7	48,3	49,4	54,5	46,8	23,8	41,7	27,8	27,3	25	25
	bogate	40,2	49,4	49,4	45,5	52,3	76,2	58,3	72,2	72,7	75	75
RSK	ubogie	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-
	przeciętne	70	37,5	42,9	-	36	-	40	50	-	-	-
	bogate	30	62,5	57,1	-	60	100	60	50	100	100	100
SSK	ubogie	8,8	2,8	5,6	-	-	-	-	-	-	-	-
	przeciętne	52,9	50	27,8	50	30,4	42,9	100	20	40	25	42,9
	bogate	38,2	47,2	66,7	50	69,6	57,1	-	80	60	75	57,1
PSK	ubogie	1	2,7	2	-	-	-	-	-	-	-	-
	przeciętne	62,4	51,4	52,9	55,6	52,5	33,3	-	36,4	30,8	28,6	16,7
	bogate	36,6	45,1	45,1	44,4	47,5	66,7	100	63,6	69,2	71,4	83,3

*Numeracja wg tabeli 2.4. Kolorem ciemnoszarym oznaczono dominację (udział wyższy niż 70%) danej kategorii przedmiotów prestiżowych w grobach bogato wyposażonych.

nich artefaktów określone zostały jako przeciętnie wyposażone. Częstość obecności wzmiankowanych zabytków (podobnie jak pochodzących z greckich warsztatów brązowych knemid i hełmów) w tej grupie pochówków kształtuje się na zbliżonym poziomie do tej odnotowanej dla grobów reprezentujących najwyższy stopnień zamożności (tabela 2.5). Ponadto przedmioty te spotykane są również w zespołach, które z powodu obecności w ich wyposażeniu dwóch-trzech kategorii artefaktów zostały zaklasyfikowane do grupy ubogich. Biorąc jednak pod uwagę fakt niekompletności ich inwentarzy wynikający z działalności rabusiów grobowych oraz wyraźną koncentrację analizowanej grupy zabytków luksusowych w grobach o bogatszym wyposażeniu wydaje się, że omawiane pochówki należałoby włączyć co najmniej do grupy zespołów o przeciętnym wyposażeniu[36].

Nie mniej ważnym aspektem analizy obecności przedmiotów prestiżowych w grobach związanych z różnymi klasami bogactwa jest ustalenie istnienia potencjalnych zależności

[36] Na tej samej zasadzie do grupy pochówków przeciętnie wyposażonych można włączyć również zespoły o „ubogich" inwentarzach zawierających, poza jedną – dwoma kategoriami przedmiotów różnego rodzaju, także elementy uprzęży. Podobnie jak odnotowano to w przypadku „masowych" zabytków prestiżowych również części rzędu końskiego wyraźnie koncentrują się w grupie grobów o bogatszym wyposażeniu – spośród 198 zespołów zawierających uprząż (jej elementy) aż 97,5% to pochówki, inwentarze których w oparciu o liczebność kategorii tworzących je elementów, zostały określone jako przeciętne (58%) i bogate (39,5%); groby ubogo wyposażone stanowią zaledwie 2,5% tego zbioru. Warto tu nadmienić, że obecność w grobie elementów uprzęży również może pośrednio świadczyć o stosunkowo wysokiej pozycji majątkowej zmarłego. Wskazuje na to wzmianka Pseudo-Hipokratesa o przynależności jeźdźców (w założeniu osób wyposażonych po śmierci w części rzędu końskiego) do bogatszych (zamożniejszych) części scytyjskiego społeczeństwa. Autor ten charakteryzując Scytów wspomina o „niemocy męskiej", na którą zapadali bogaci i uprzywilejowani Scytowie na wskutek ciągłej jazy konnej – *Niemocy tej ulegają* […] *bogaci Scytowie, i to nie z niskiej klasy, lecz najszlachetniejszych rodów, którzy ogromnych dobili się majątków; mniej podpadają jemu biedacy, ponieważ nie jeżdżą wierzchem* (Ps.-Hippokr. XXII, s. 67-71; por. A. Smirnov 1974, s. 122).

pomiędzy ich ilością i jakością a stopniem zamożności towarzyszącego zmarłemu wyposażenia; w tym ostatnim przypadku pod uwagę wzięto jedynie zespoły, które na podstawie liczebności umieszczonych w nich elementów inwentarza określono jako przeciętne i bogate[37]. Koligacje zachodzące pomiędzy zróżnicowaniem ilościowym i jakościowym garniturów przedmiotów prestiżowych stanowiących element wyposażenia grobowego a stopniem jego zamożności zaprezentowano w tabeli nr 2.6. Badanie porównawcze zawartych w niej informacji wykazało, że oba analizowane zbiory różnią się między sobą przede wszystkim składem (stopniem złożoności) zestawów wyznaczników statusu umieszczanych w grobach należących do określonej klasy bogactwa. Wyłącznie w zespołach zaklasyfikowanych do grupy bogatych zmarłemu towarzyszą trójelementowe (lub większe) garnitury biżuterii wykonanej z drogocennych surowców oraz przynajmniej trzy kategorie przedmiotów prestiżowych o masowym charakterze. Nie mniej charakterystyczne dla tego wariantu wyposażenia (choć spotykane również w nielicznych pochówkach o „przeciętnym" charakterze) są także zestawy, w skład których wchodzą co najmniej dwa rodzaje wyznaczników statusu posiadające walor rzadkości lub takie, w których pojedynczemu przedmiotowi tej klasy towarzyszą przynajmniej dwa zabytki „masowe". Biorąc pod uwagę fakt, iż wszystkie wyżej wyszczególnione układy zabytków o prestiżowym charakterze koncentrują się przede wszystkim (lub wyłącznie) w inwentarzach pochówków bogatych, można je uznać (przy braku odpowiednio dużej ilości kategorii przedmiotów) za wyznaczniki tej właśnie klasy grobów.

Podsumowując dotychczasowe ustalenia przyjęto, że głównym kryterium pozwalającym na przypisanie danego pochówku do określonego stopnia zamożności wyposażenia jest ilość złożonych ze zmarłym kategorii funkcjonalnych przedmiotów. W zależności od etapu rozwoju kultury scytyjskiej, z którym łączony jest dany pochówek (i jego lokalizacji w obrębie prawo- lub lewobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza) założono, że najliczniej reprezentowane groby o przeciętnym (standardowym) wyposażeniu powinny zawierać od trzech-czterech do sześciu-dziesięciu kategorii zabytków, pochówki ubogie – dwie-trzy kategorie, podczas gdy groby bogate – co najmniej siedem-jedenaście (tabela 2.3). Dodatkowym czynnikiem pozwalającym na włączenie danego zespołu do drugiego (pochówki standardowe) lub trzeciego (groby bogate) wariantu wyposażenia, przy niższej niż

[37] Z badania tego wyłączono pochówki o ubogich inwentarzach, w przypadku których wyznaczniki statusu z reguły nie tworzyły większych (tj. dwuelementowych) zestawów. Wyjątek stanowi jedynie pochówek nr 5 z kurhanu nr 20 z cmentarzyska koło miejscowości Kup'ewacha wyposażony m.in. w dwie złote blaszki-aplikacje stroju i amforę (Û. N. Bojko, S. I. Berestnev 2001, s. 43).

Tabela 2.6. Liczebne zróżnicowanie zestawów przedmiotów prestiżowych występujących w grobach o przeciętnym (klasa II) i bogatym (klasa III) wyposażeniu

przedmioty prestiżowe			przeciętne											bogate									
			N	masowe				rzadkie				masowe + rzadkie	brak innych	N	masowe				rzadkie				masowe + rzadkie	brak innych
rodzaje	kategorie			brak	1	2	>2	brak	1	2	>2				brak	1	2	>2	brak	1	2	>2		
masowe	ozdoby z metali szlachetnych	1 rodzaj	39	24	13	2	-	35	4	-	-	1	21	43	12	17	11	3	25	11	5	2	16	10
		2 rodzaje	9	3	5	1	-	9	-	-	-	-	3	9	3	2	3	1	3	5	1	-	5	2
		co najmniej 3 rodzaje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	5	3	-	6	1	2	-	2	-
	gliniane n. imp.	1 rodzaj	84	55	24	5	-	75	6	2	1	-	55	41	10	17	12	2	30	9	1	1	9	8
		co najmniej 2 rodzaje	17	9	8	-	-	15	1	1	-	1	9	30	2	20	6	2	9	6	12	3	19	-
	aplikacje stroju z drogocennych surowców		39	18	16	5	-	36	3	-	-	1	18	42	2	20	16	4	22	12	4	3	20	2
	pancerze		44	24	18	1	-	40	4	-	-	2	24	44	10	24	6	4	24	12	7	1	18	8
	imp. uzbrojenie ochronne		5	2	2	1	-	3	2	-	-	1	2	6	-	1	3	2	2	2	1	1	4	-
	naszyjnik		3	3	-	-	-	3	-	-	-	-	3	9	-	2	4	3	4	3	-	2	5	-
rzadkie	paradna broń/el. ekwipunku wojownika		5	3	2	-	-	5	-	-	-	-	3	15	-	5	3	7	-	7	2	2	11	-
	n. drew. ze zł. nakładkami		9	2	6	1	-	5	3	1	-	3	2	12	-	-	9	3	5	7	-	-	7	-
	n. sr./pozłacane		1	-	1	-	-	-	-	1	-	1	-	5	-	1	1	3	-	2	1	2	5	-
	imp. n. br.		5	1	4	-	-	1	3	2	-	3	1	15	-	3	7	5	6	6	1	2	9	-
	br. kotły		5	1	3	1	-	3	2	-	-	2	1	13	-	4	6	3	5	5	1	2	8	-

Uwaga! Klasy bogactwa wyróżniono w oparciu o analizę zróżnicowania ilościowego (liczebność kategorii przedmiotów) ekwipunku grobowego (wg tabela 2.3). Wartości prezentowane w kolumnach oznaczają ilość zespołów, w którym określonemu przedmiotowi prestiżowego towarzyszą inne „wyznaczniki statusu". Kolorem szarym zaznaczono najbardziej istotne różnice zachodzące pomiędzy grobami o przeciętnych i bogatych inwentarzach.

wymagana liczebności kategorii zabytków, jest obecność w ich inwentarzach części rzędu końskiego (pochówki o przeciętnym stopniu wyposażenia) oraz przedmiotów prestiżowych; w tym ostatnim przypadku decydujący jest skład ilościowy i jakościowy tworzonych przez nie zestawów (zob. wyżej).

Ostatnim etapem studiów mających na celu ustalenie normy wyposażenia grobowego (i odstępstw od niego) umieszczanego w pochówkach grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza jest dokonanie charakterystyki składu inwentarzy tworzących kolejne wydzielone stopnie zamożności. Szczegółowe dane na ten temat zawarto w tabelach nr 2.7, 2.8 i 2.9. Poza opisem najważniejszych elementów wyposażenia pochówków należących do określonej klasy bogactwa w ujęciu chronologicznym, w prezentowanych tabelach zawarto również informacje na temat różnic o charakterze terytorialnym wynikających z lokalizacji grobów tworzących kolejne stopnie w strefie prawo- lub lewobrzeżnego Podnieprza (w tabelach odnotowano rozbieżności pomiędzy tymi regionami większe niż 10-15%). Zawarte w poszczególnych tabelach dane pozwalają nakreślić następującą charakterystykę inwentarzy tworzących kolejne warianty zamożności:

Pochówki ubogo wyposażone (I klasa bogactwa) (tabela 2.7). Głównym elementem ich inwentarzy są przede wszystkim, pojedyncze lub tworzące niewielkie (dwu – trzy elementowe) zestawy, najbardziej masowe typy zabytków takich jak pojedyncze rodzaje militariów (najczęściej strzały, rzadziej włócznie) i ozdób (głównie występujące indywidualnie lub w niewielkich zestawach paciorki oraz nieco rzadsze szpile), naczynia lepione ręcznie oraz noże i przęśliki. Tylko w nielicznych przypadkach zestawy te uzupełnione były o pojedyncze przedmioty toaletowe oraz pokarm ofiarny. Dodatkowo do tej klasy bogactwa włączone zostały również zespoły, inwentarze których ograniczone były wyłącznie do porcji pokarmu zwierzęcego, któremu niekiedy towarzyszył żelazny nóż (por. M. Burghardt 2016b, s. 174). Analizując częstotliwość występowania poszczególnych kategorii zabytków w kolejnych stadiach okresu scytyjskiego oraz w określonych strefach lasostepu uwagę zwracają dwie obserwacje. Po pierwsze, dla części przedmiotów stwierdzono istnienie pewnych rozbieżności o charakterze chronologicznym. Wraz z przechodzeniem do kolejnych młodszych stadiów okresu scytyjskiego widoczny jest z jednej strony wyraźny wzrost liczebności zespołów z militariami, z drugiej natomiast spadek częstości obecności naczyń lepionych ręcznie. Różnice te stanowią jak się wydaje odzwierciedlenie ogółu procesów zachodzących w ciągu trwania okresu scytyjskiego na badanym obszarze (por.

Tabela. 2.7. Charakterystyka inwentarzy ubogich (I klasa bogactwa)

	całość (91[38]; PLP – 35; LLP – 56)	RSK (33; PLP – 8; LLP – 25)	SSK (28; PLP – 10; LLP – 18)	PSK (45; PLP – 22; LLP – 23)
liczba kategorii przedmiotów (pkt. NAT)	1-2	1-2	1-3	1-2
broń	42,9%, **strzały/włócznia** (odpowiednio 33 i 8,8%)	27,3% (brak nad Taśminem), 1 rodzaj – **strzały**, w LLP również **broń drzewcowa** i czekany (Suła)	46,4% (częstsze w LLP niż PLP – 52,9 do 30%; brak w kijowskiej), **strzały/włócznia**	55,6% (częstsze w LLP niż PLP – 73,9 do 36,4%), gł. **strzały**, rzadziej **włócznia**
n. lepione ręcznie	42,9%	72,7% (częstsze w LLP niż PLP – 80 do 50%)	53,6%	20%
ozdoby	**37,4%** (w SSK i PSK częstsze w PLP niż LLP)**, gł. 1 rodzaj – poj.** (10,4%) **lub występujące w większych zestawach** (15,1%) **pac.**, nieco rzadziej **szpile** (12,3%)	**45,5%** – **1 rodzaj, gł. zestawy pac.**, w LLP także **szpile** i zausznice/kółka skroniowe	**35,7%** (częstsze w PLP niż w LLP – 50 do 22,2%); w LLP **gł. pac.**, w PLP **szpile**	**37,8%** (częstsze w PLP niż LLP – 43,5 do 30,4%); **gł. 1 rodzaj – poj. lub występujące w większych zestawach pac.**; w PLP niekiedy **szpile**
narzędzia	20,8%, gł. noże/przęśliki	15,2% (ograniczone tylko Worskli i Rosi), narzędzia ograniczone do przęślików	32,1% (tylko w LLP – 50%), gł. noże/przęśliki	17,8% (tylko PLP i Doniec), noże/zaciski
pokarm ofiarny	7,7%; przez cały okres scytyjski częstszy w PLP niż LLP	tylko w poj. zespołach	14,3% (częstszy w PLP niż LLP – 30 do 5,6%)	6,7%, niekiedy z nożem (PLP)
uprząż	**brak**	**brak**	**brak**	**brak**
n. imp.	**brak**	**brak**	**brak**	**brak**
przedmioty toaletowe	5,7%, **poj. przedmioty**	**poj. przedmioty**	14,3%, **poj. przedmioty**	2,2%, **poj. przedmioty**
n. – pozostałe	**brak**	**brak**	**brak**	**brak**
pozostałe kategorie przedmiotów	**brak**	**brak**	**brak**	**brak**
przykłady zespołów (nr tabl.)	-	Aks_5/1886 (I.5); AksSV_5 (V.5); Baran (IX.3); Kupl_10/2, 12/2 12/3 (XXXV.2; XXXVI.1); Medv3_3 (LVII.3); Mar_8p_1/2004, p. 2 (CVIII.1)	Bas_483 (X.1.35-39); Kupl_20/4 (XXXVIII.2.1-4); Medv1_18 (LVI.1); Pir_86 i 126 (LXXX)	Dud_3 (XVIII.3); Czer_16 (XIX.1); Grisz_14, 22 i 26/1 (XXIII.3-4; XXIV.2); Koto_1/2006 (XXXII.2); LubVG_3 (LXII.3); Make_490/2 (XLV.2.9-10); Mel_68 (LVIII.3); Per_2(7)/2001 (LXXV.1); Star_8 (CXXVI.1)

podrozdział 2.2.1)[39]. Drugim spostrzeżeniem jest stwierdzenie istnienia w młodszych etapach rozwoju kultury scytyjskiej pewnych dysproporcji w dystrybucji niektórych kategorii

[38] Ilość zespołów związanych z poszczególnymi klasami podano dla kolejnych badanych zbiorów pochówków: wszystkie zespoły grobowe; wszystkie zespoły grobowe z określonej fazy chronologicznej (RSK, SSK i PSL); zespoły grobowe z określonej fazy chronologicznej pochodzące z jednej z dwóch głównych stref leśnostepowego Podnieprza (Prawo- i Lewobrzeże).

[39] Wzrost częstotliwości występowania militariów (grociki strzał) w inwentarzach pochówków o ubogim charakterze wyposażenia należy najprawdopodobniej łączyć z napływem na tereny lasostepu w młodszych fazach okresu scytyjskiego grup zubożałych Scytów przybyłych na te tereny z obszaru stepu (por. D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 86, 176). Jak wyzkazały badania E. P. Buniatian w przypadku pochówków męskich z

przedmiotów w określonych strefach lasostepu. Dla obszaru prawobrzeżnego Podnieprza bardziej charakterystyczne jest częstsze występowanie w inwentarzach ozdób i pokarmu ofiarnego, podczas gdy w wyposażeniu pochówków z lewobrzeżnej części Podnieprza częściej spotykane są militaria.

Groby standardowo (przeciętnie) wyposażone (II klasa bogactwa) (tabela 2.8). Wyposażenie tej grupy pochówków stanowi od pięciu (etap archaiczny) do siedmiu (okres środkowoscytyjski) kategorii przedmiotów. Obowiązkowym elementem ich inwentarzy, podobnie jak w przypadku grobów ubogo wyposażonych, są elementy uzbrojenia, naczynia lepione ręcznie, narzędzia i ozdoby. W porównaniu z nimi artefakty te występują jednak z większą częstotliwością (różnice rzędu +/- 5-10%, rzadziej większe) zbliżoną do tej odnotowanej dla całego zbioru pochówków (por. tabela 2.1). Również ich repertuar jest bardziej zróżnicowany i obejmuje on najczęściej jeden – dwa najpopularniejsze rodzaje przedmiotów danej kategorii. W przypadku militariów są to przede wszystkim strzały i broń drzewcowa, którym niekiedy towarzyszą inne rodzaje broni zaczepnej i/lub elementy uzbrojenia ochronnego. Ozdoby reprezentowane są z kolei przez paciorki (ich zestawy) oraz spotykane nieco rzadziej szpile (typowe zwłaszcza dla okresu wczesnoscytyjskiego), zausznice (etapy archaiczny i późny) i metalowe bransolety. Nowością w stosunku do zespołów „ubogich" jest pojawienie się w części (8-24%) inwentarzy rozpatrywanego wariantu wyposażenia ozdób (lub ich części) wykonanych z kruszców (złoto, srebro, rzadziej elektron). Narzędzia reprezentowane są z kolei przede wszystkim przez noże, przęśliki i zaciski. Artefakty te występują rozdzielnie lub w garniturach, przy czym zaciski wykluczają się z przęślikami. W części przypadków zestawy składające się z wyżej wyszczególnionych kategorii uzupełnione są o pokarm ofiarny, elementy uprzęży, pojedyncze typy glinianych naczyń importowanych oraz jeden-dwa rodzaje przedmiotów toaletowych (najczęściej wykonane z drogocennych surowców aplikacje stroju oraz zwierciadła). Dodatkowo, w niektórych grobach „standardowo" wyekwipowanych z młodszych faz okresu scytyjskiego (etapy środkowo- i późnoscytyjskie) spotykane są także różnego typu pojemniki wykonane z innych surowców niż glina – drewniane naczynia ze złotymi nakładkami (spotykane wyłącznie w basenie rzeki Roś) oraz metalowe naczynia różnej proweniencji (obecne tylko w inwentarzach pochówków z Lewobrzeża). Niewątpliwie najbardziej wyróżniającym się

obszaru dolnego Podnieprza inwentarze grobów „ubogich" (1 model pochówków osób dorosłych) ograniczone były właśnie do niewielkiej ilości grocików strzał (E. P. Bunâtân 1985, s. 93).

Tabela. 2.8. Charakterystyka inwentarzy przeciętnych/standardowych (II klasa bogactwa)

	całość (398; PLP – 158, LLP – 240)	RSK (129; PLP – 45, LLP – 77)	SSK (80; PLP – 30, LLP – 47)	PSK (177; PLP – 67, LLP – 90)
liczba kategorii przedmiotów	3-8	3-7 (w PLP 3-8, w LLP 3-6)	3-9 (w PLP 3-10, w LLP 4-9)	3-8 (w PLP 3-7, w LLP 3-8)
broń	69,8%, gł. (53,3%) 1-2 elementowe zestawy broni zaczepnej, w skład których wchodzą strzały i/lub broń drzewcowa/sieczna/obuchowa, w 16,5% el. uzbrojenia ochronnego (gł. pancerze – 10,3%) i/lub 3 rodzaje broni zaczepnej	57,4%, gł. 1-2 rodzaje broni zaczepnej (50,4%), w skład których wchodzą strzały i/lub broń drzewcowa/sieczna/obuchowa, w 7% większe zestawy broni zaczepnej i/lub uzbrojenie ochronne (częstsze w PLP niż LLP – 15,6 do 3,9%), w 5,4% uzbrojenie ochronne (gł. pancerze; w LLP tylko w LPTL i nad Psłem)	82,6% (częstsza w LLP niż PLP – 93,6 do 66,7%), gł. 1-2 elementowe zestawy broni zaczepnej (51,3%: LLP – 53,2%, PLP – 46,7%), nieco rzadziej (31,3%: LLP – 40,4%, PLP – 20%) większe zestawy broni zaczepnej i/lub uzbrojenie ochronne, w 28,8% (LLP – 34%, PLP – 20%) uzbrojenie ochronne (gł. pancerze – 25%: LLP – 31,9%, PLP – 13,3%)	74%, gł. (52,5%) 1-2 elementowe zestawy broni zaczepnej, w skład których wchodzą strzały i/lub broń drzewcowa/sieczna, w 20,9% el. uzbrojenia ochronnego (gł. pancerze – 9,6%) i/lub 3 rodzaje broni zaczepnej
n. lep. ręcznie	48,2%	72,9%	60%	31,1%
ozdoby	**44,2%, w 39,7% 1-2 rodzaje ozdób, głównie pac. w zestawach z innymi ozdobami** (najczęściej szpile, nieco rzadziej zausznice i bransolety met.**), w 4,5% większe zestawy ozdób,** w 11,3% ozdoby (ich el.) wykonane z metali szlachetnych	**w 55,8% 1-2 rodzaje ozdób, głównie pac. w zestawach z innymi** ozdobami, najczęściej szpilami, nieco rzadziej zausznicami i met. bransoletami (oba rodzaje częstsze w LLP), **w 3,9% większe zestawy ozdób**, w 9,3% ozdoby (ich el.) wykonane z metali szlachetnych (w PLP tylko kijowska)	**37,6% (**częstsze w PLP niż w LLP – 56,7 do 23,4%; brak nad Dońcem i na LPLT**), w 31,3% 1-2 rodzaje ozdób, głównie pac. w zestawach z innymi ozdobami** (w LLP gł. szpile, w PLP met. bransolety), **w 6,3% większe zestawy ozdób,** w 7,5% ozdoby (ich el.) wykonane z metali szlachetnych (częstsze w PLP niż w LLP – 16,7 do 2,1%)	**37,9%, w 33,9 % 1-2 rodzaje ozdób, głównie pac. w zestawach z innymi ozdobami** (najczęściej zausznice, rzadziej bransolety met.), **w 4% większe zestawy ozdób,** w 15,3% ozdoby (ich el.) wykonane z metali szlachetnych (częstsze w LLP niż w PLP – 23,3 do 4,5%)
narzędzia	**48,2% , gł.1-2 rodzaje narzędzi, przede wszystkim noże** (27,9%) **i/lub przęśliki** (10,8%)**/zaciski** (11,8%)	**46,5%**, **1 (rzadziej 2) rodzaj narzędzi – gł. noże** (29,5%) **i/lub przęśliki** (15,5%)	**47,5%,** (częstsze w LLP niż PLP – 51,1 do 36,7%%), **gł. zaciski i noże** (26,3 i 25%), **także** nieliczne **przęśliki** i szydła	**50,8%, 1-2 rodzaje narzędzi, gł. noże** (28,8%) **poj. lub w zestawach z zaciskami** (14,1%, częstsze w LLP niż PLP – 22,2 do 4,5%) **lub przęślikami** (10,2%)
pokarm ofiarny	38,2%, w 13,3% z nożem	17,1%, w poj. z nożem	45%, w 10% noże (częstsze w PLP niż LLP – 16,7 do 4,3%)	55,4% (częstszy w PLP niż LLP – 61,2 do 46,7%), w 24,9% z nożem
uprząż	28,9%, gł. wędzidła i pobocznice + blachy i/lub drobne el. uprzęży	48,8% (najrzadziej nad Dońcem i Worsklą – 20-25%), gł. wędzidła i pobocznice + blachy i/lub drobne el. uprzęży	43,8% (częstsza w LLP niż PLP – 51,5 do 36,7%)	11,3%; gł. wędzidła i/lub pobocznice + niekiedy drobne el. (blachy i inne); LPTL i Ros' – poj. zespoły z uprzężą
n. imp.	21,9%, gł. poj. n. (19,3%) – gł. amfory (14,3%) i n. czarno. (6,3%), w 1,8% zestawy amfory + n. czarno.	3,9% tylko w LLP, gł. amfory (3,1%)	46,3%; widoczne pewne regionalizmy: PLP – gł. występujące poj. (43,3%) lub w zestawach (6,7%) n. czarno. (26,7%), amfory i toczone na kole (po 13,3%); LLP – gł. amfory (40,4%), n. innych rodzajów – w poj.	29,4%, gł. poj. n. (24,3%) – najczęściej amfory (18,1%) i n. czarno. (10,7%), w 3,4% zestawy amfory + n. czarno.; PLP – n. imp. (wszystkie kategorie + zestawy amfora i n. czarno.) nieco częstsze niż w LLP

	całość (398; PLP – 158, LLP – 240)	RSK (129; PLP – 45, LLP – 77)	SSK (80; PLP – 30, LLP – 47)	PSK (177; PLP – 67, LLP – 90)
			zespołach	
przedmioty toaletowe	**24,9%, 1-2** (rzadziej 3-4) **rodzaje przedmiotów toaletowych, najczęściej aplikacje stroju (98,8%) i/lub zwierciadła (7,3%)**	**30,2%, 1-2 rodzaje** (w LLP niekiedy 3) **rodzaje przedmiotów toaletowych, najczęściej zwierciadła** i/lub bryłki barwników (po 8,5%), kam. półmiski/płytki (10,1%); w LLP także aplikacje stroju (4,7%, LLP – 5,2%)	**22,5%** (częściej w PLP niż LLP – 33,3 do 12,8%; brak nad Dońcem i na LPLT), **1-2 rodzaje (b. rzadko więcej) przedmiotów toaletowych, najczęściej zwierciadła (6,3%) i aplikacje stroju (7,5%)**; niekiedy także bryłki barwników (5%)i kam. półmiski/płytki (tylko PLP) (2,5%)	**23,2%, 1-2 (b. rzadko więcej) rodzaje przedmiotów, najczęściej aplikacje stroju** (13,6%; częstsze w LLP niż PLP – 21,1 do 6%) **i /lub zwierciadła (7,9%)**
n. – pozostałe	3% – bardzo nieliczne br. kotły (1%), imp. n. br. i n. drew. oraz drew. n. ze zł. nakładkami (po 0,5%)	brak	5%, w PLP (tylko Roś) drew. n. ze zł. nakładkami (2,5 i 6,7% w PLP)	5,6%; br. kotły i imp. n. met. (tylko LLP – odpowiednio 2,2 i 1,1%), drew. n. ze zł. nakładkami (tylko Roś – 1,5%)
pozostałe kategorie przedmiotów	**9,5%**	**9,3%** (bez sferoidów)	**11,3%** (częstsze w PLP niż w LLP – 20 do 6,4%)	**7,9%**; częstsze (zwłaszcza sferoidy) na PLP niż w LLP
przykłady zespołów (nr tabl.)	-	Aks_2-4/1886 (I.4); AksSV_4, 6, 8 i 14 (IV.3.1-4, 6-23, 4.1-16, 5.1-9) Andr_1/1 (VI); BSz_1-2 (IX.1-2); Brov_4 (XVIII.1); Fl_CzM/2 (CXXXVI); Kupl_15/1-2 (XXXVIII.1); Lub_2-3/1994 (XLII.1-2); Make_460 (XLV.1.1-6); Mar8_l/2004,p.1 (CVIII.2); Medv1_3-4, 9, 15, 22 (LIII.2-3; LVI.3-4); Medv3_1 (LVII.1); Pol_1 (XCII.2); Skor_22-23/1975 (CVI.2-3); Steb_15 (CXV); Zur_448 (CXXXIX)	Bas_482, 497, 499 i A (1.7-47, 2-3); Brov_5/1993 (XVIII.2); Koto_1/1984 (XXXII.1); Kupl_19, 20/5 i 21 (XXXVII.2; XXXVIII.2.5-9; XXXIX.1); Make_1/2 (XLIV.2); Medv1_6 (LIV.1); Mel_45 (LVIII.2); Olef_2, 11 (LXIV; LXV.1); Opisz_1/3 (LXVIII.2); Per_22, 4/2000 (LXIX.2; LXXIV.2-3); Pes_5 (LXXXII.1); Steb_1/1 (CXI.2)	BelB_2-3, 7/1995 (XVI-XVII); BolG_2 (CXXIV); Czer_13-14 (XIX.2-3); Grisz_25/1-2, 26/2, 47/1-2 (XXIII.1-2; XXIV.1.1-31, 2); Ivan_3 (XXXVI.1, 3.1-4); Koto_2-4 (XXXIII); Kupl_22-23 (XXXIX.2-3); LubNG_3/1 (XLIII.1); LubSov_2 (XLIII.2); Make_490/1 (XLV.2.1-8); Medv1_1 i 5/1973, 7-8, 12-13 (LIII.1; LIV.2; LV); Mir_4 (LXIII.2, 4); Olef_13 (LXV.2); Per_3/2, 12, 5/2000 (LXIX.1; LXX.1; LXXIV.4); Pes_2, 9, 14, 16, 23-24, 31, 33 (LXXXI.2; LXXXVI; LXXXVII.3; LXXXVIII.3; LXXXIX.1; XC.2); Ryz_4/b_sł (C.6-8); Sme_20/1 (CIX.1); Star_1/1, 2, 3/1-2, 16 (CXXV.1-4, CXXVI.3); Steb_13/1 (CXIV.2); StMer3_8-9/1-2 (CXX.1; CXXI); Visz_2/1, 3 (CXXVIII..2; CXXX); Vol3_1/2003,p.2 (CXXXII.1)

zbiorem pochówków o przeciętnym stopniu wyposażenia są groby datowane na okres środkowoscytyjski. W porównaniu z zespołami o standardowych inwentarzach odnoszonych do etapów wczesnego i późnego charakteryzują się one największą częstotliwością występowania kilkuelementowych zestawów broni zaczepnej, detali uzbrojenia ochronnego oraz glinianych naczyń importowanych. Na stadium to przypadają również największe różnice (do 33,3%) pomiędzy prawo- i lewobrzeżnymi częściami leśnostepowgo Podnieprza, przy czym część z nich czytelna jest również w okresie późniejszym. Wzmiankowane rozbieżności to przede wszystkim większa frekwencja występowania w strefie lewobrzeżnej militariów i elementów uprzęży. Na obszarze Prawobrzeża częściej spotykane są natomiast ozdoby, włącznie z tymi wykonanymi z metali szlachetnych[40], a także naczynia czarnopokostowane i toczone na kole, które stosunkowo często tworzą zestawy z amforami. Dla terenów znajdujących się na lewym brzegu Dniepru bardziej charakterystyczne jest z kolei rozdzielne występowanie tego typu naczyń przy jednoczesnej dominacji amfor. Kończąc charakterystykę tej klasy bogactwa należy jeszcze odnotować istnienie pewnych różnic zachodzących pomiędzy poszczególnymi stadiami okresu scytyjskiego, wpisujących się w ogólny proces zmian reguł wyposażania zmarłych. Należą do nich wzrost częstotliwości występowania w zespołach związanych z kolejnymi fazami rozwoju kultury scytyjskiej pokarmu ofiarnego (od 13-20% zespołów „standardowych" z etapu archaicznego do około 43-62% pochówków o takim stopniu wyposażenia z okresów środkowo- i późnoscytyjskiego) oraz spadek liczebności grobów wyposażonych w naczynia lepione ręcznie i elementy uprzęży (na etapach wczesnym i środkowym obecne w odpowiednio w ponad 60% i 30-50% zespołów, w okresie późnym tylko w mniej więcej co trzecim i dziesiątym z nich).

Zespoły bogato wyposażone (III klasa bogactwa) (tabela 2.9). Inwentarze tej grupy pochówków charakteryzują się przede wszystkim obecnością (z niektórymi wyjątkami) co najmniej siedmiu-jedenastu różnych kategorii przedmiotów. Reprezentują one wszystkie rodzaje zabytków umieszczanych w grobach badanych populacji, zaś częstotliwość ich występowania jest nie tylko większa od uboższych wariantów wyposażenia ale również od całego ogółu pochówków poddanych badaniu. I tak, militaria obecne są w ponad 75-80% zespołów tej klasy bogactwa. Ich cechą szczególną jest wysoki (między 38% a 62%) wskaźnik frekwencji zestawów składających się z większej ilości broni ofensywnej i/lub elementów uzbrojenia ochronnego. W przypadku pochówków z etapu wczesnego oraz

[40] Na etapie późnoscytyjskim te ostanie grupują się przede wszystkim na terenie Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu oraz w basenach Dońca i Worskli.

Tabela. 2.9. Charakterystyka inwentarzy bogatych (III klasa bogactwa)

	całość (144)	RSK (36; PLP – 17, LLP – 26)	SSK (41; PLP – 23, LLP – 21)	PSK (64; PLP – 43, LLP – 41)
liczba kategorii przedmiotów (pkt. NAT)	>8	>7 (w PLP >8 w LLP >6)	>9 (w PLP >10, w LLP >8)	>8 (w PLP >7, w LLP >8)
broń	83,3%, gł. (50%) co najmniej 3 elementowe zestawy uzbrojenia zaczepnego i/lub uzbrojenie ochronne; w 42,9% uzbrojenie ochronne (gł. pancerze – 34,3%); w 10,5% uzbrojenie paradne/el. ekwipunku wojownika, w 5,6% imp. uzbrojenie ochronne	91,7%, zbliżony udział zespołów z 1-2 lub większą ilością rodzajów broni zaczepnej i/lub pancerzami (odpowiednio 41,7 i 50%; brak w kijowskiej i nad Worsklą); w 33,3% uzbrojenie ochronne (gł. pancerze – 27,8%); w poj. z LLP uzbrojenie paradne/el. ekwipunku wojownika	85,4%, gł. (61%) co najmniej 3 elementowe zestawy uzbrojenia zaczepnego i/lub uzbrojenie ochronne; w 43,9% uzbrojenie ochronne (gł. pancerze – 41,5%; w LLP koncentracja nad Sułą – 6 z 9 zespołów z pancerzami); w 9,8% uzbrojenie paradne/el. ekwipunku wojownika; w 4,9% (zespoły z PLP) imp. uzbrojenie ochronne	79,8%, gł. (51,6%) co najmniej 3 elementowe zestawy uzbrojenia zaczepnego i/lub uzbrojenie ochronne (częstsze w LLP niż w PLP – 56,1 do 44,2%; w PLP częstsze mniejsze zestawy – 39,5 do 22%); w 45,3% uzbrojenie ochronne (gł. pancerze – 31,3%, brak ich w LPTL/tam pasy); w 15,6% uzbrojenie paradne/el. ekwipunku wojownika, w 9,4% imp. uzbrojenie ochronne (obie kategorie częstsze w LLP niż PLP – odpowiednio 17,1 i 7 do 12,2 i 4,7%)
n. lep. r.	66%	88,9%; częstsze w PLP niż LLP (100 do 76,9%)	75,6%	50% (częstsze w LLP niż PLP – 51,2 do 34,9%)
ozdoby	71,6%, gł. (54,9%) 1-2 rodzaje ozdób, gł. pac. w towarzystwie innych ozdób (najczęściej szpile/met. bransolety), w 16,7% 3-4 rodzaje ozdób; w 44,4% ozdoby (ich el.) z metali szlachetnych; w 6,3% naszyjniki	83,3% (częstsze w PLP niż LLP – 100 do 76,9%), gł. 1-2 rodzaje ozdób (58,3%), rzadziej (25%) większe zestawy (częstsze w PLP niż LLP – 41,2 do 7,7%); gł. pac. uzupełnione o szpile i zausznice (oba rodzaje częstsze w PLP) oraz met. bransolety (częstsze w LLP); w 36,1% ozdoby z metali szlachetnych	68,3%, gł. (56,1%) 1-2 rodzaje ozdób, najczęściej pac. w towarzystwie innych ozdób (w LLP gł. szpil), w 12,2% 3-4 rodzaje ozdób (częstsze w LLP niż w PLP – 19 do 4,3%); w 41,5% ozdoby z metali szlachetnych; w 7,3% naszyjniki	70,3%; gł. (54,7%) 1-2 rodzaje ozdób, gł. pac. w towarzystwie innych ozdób (najczęściej zausznice/met. bransolety), w 15,6% 3-4 rodzaje ozdób; w 53,2% ozdoby (ich el.) z metali szlachetnych (częstsze w LLP niż PLP – 56,1 do 32,6%); w 7,8% naszyjniki,
narzędzia	66,6%, gł. występujące pojedynczo lub w zestawach noże (45,8%), zaciski (27,1%) i przęśliki (18,8%), także igły i szydła	52,8%, gł. noże (33,3%) w towarzystwie przęślików (16,7%), osełek (9,3%) i zacisków (8,3%, tylko w LLP); także igły, szydła, ostrza i ciosła	70,7% (częstsze w LLP niż PLP – 81 do 65,2%), gł. noże (43,9%), zaciski (36,6%) i przęśliki (24,4%); wszystkie rodzaje częstsze w LLP niż w PLP (odpowiednio 66,7, 52,4 i 42,9 do 26,1, 26,1 i 8,7%), w tej strefie też większe zestawy narzędzi	70,3%, gł. występujące pojedynczo lub w zestawach noże (53,2%), zaciski (28,2%), przęśliki (17,2%); w PLP częstsze przęśliki (18,6 do 9,8%), w LLP zaciski (34,1 do 14%)
pokarm ofiarny	62,5%, w 27,1% z nożami	38,9%, w 22,2% z nożami; obie częstsze w LLP niż w PLP (odpowiednio 46,2 i 23,1% do 29,4 i 11,8%)	63,4%, w 14,6% z nożami	68,8%, w 35,9% z nożami
uprząż	57,6%, gł. wieloelementowe zestawy uprzęży	72,2%, częściej w PLP niż LLP (82,4 do 57,7%); gł. wieloelementowe zestawy uprzęży; najczęściej (100%) nad Taśminem i Sułą; brak w LPTL	68,3%, gł. wieloelementowe zestawy	40,6%, gł. wieloelementowe zestawy uprzęży; najrzadziej (22,2%) na obszarze LPTL, najczęściej (56,3%) nad Worsklą

	całość (144)	RSK (36; PLP – 17, LLP – 26)	SSK (41; PLP – 23, LLP – 21)	PSK (64; PLP – 43, LLP – 41)
n. imp.	63,2%, gł. poj. n. – gł. amfory (38,2%) i n. czarno. (40,3%), w 25% ich większe zestawy (gł. amfory + n. czarno. – 17,4%)	13,9%, gł. amfory (8,3%), w PLP także nieliczne n. toczone na kole (8,3%) (tylko Taśmin), w LLP poj. n. czarno. (2,8%)	75,6% (częstsze w PLP niż LLP – 82,6 do 66,7%); gł. poj. n. (58,1%) – najczęściej amfory i n. czarno. (po 41,5%), tylko w PLP n. toczone (30,4%); w 31,7% większe zestawy naczyń, gł. (17,1%) amfory + n. czarno. (częstsze w PLP niż w LLP – 21,7 do 9,5%)	76,6%, gł. poj. n. (43,5%) – gł. amfory (53,1%) i n. czarno. (42,2%), w 39,1% ich większe zestawy (gł. amfory + n. czarno. – 25%)
przedmioty toaletowe	54,2%, w 29,2% co najmniej 2 rodzaje przedmiotów toaletowych, w skład których najczęściej wchodzą zł. aplikacje stroju (33,3%) i/lub zwierciadła (31,3%)	58,3%, w 44,4% (częstsze w PLP niż w LLP – 64,7 do 26,9%) w co najmniej 2 rodzaje przedmiotów toaletowych, w skład których najczęściej zwierciadła (38,9%), aplikacje (22,2%), kamienne półmiski i bryłki barwników (po 47,1%); wszystkie kategorie wszystkie częściej spotykane (różnice rzędu 20-35%) w PLP niż w LLP	46,3%, w 22% co najmniej 2 rodzaje przedmiotów (częściej w LLP niż PLP – 28,6 do 13%); najczęściej spotykane – aplikacje stroju (29,3%) i zwierciadła (19,5%, częstsze w LLP niż PLP – 28,6 do 8,7%)	59,4%, gł. 1-2 rodzaje przedmiotów – najczęściej zł. aplikacje stroju (42,2%; częstsze w LLP niż PLP – 41,5 do 25,6%) i/lub zwierciadła (34,4%)
n. inne	33,3%, gł. br. kotły (9,7%), br. n. imp. (13,9%), drew. n. ze złotymi nakładkami (13,2%), także sr. n. (3,5%), w 9% co najmniej 2 różne n. z tych kategorii (przez cały okres scytyjski częściej w PLP niż LLP)	16,7% (częstsze w PLP niż w LLP – 23,5 do 7,7%), gł. imp. n. met. (tylko Taśmin i kijowska) i poj. br. kocioł (LPTL)	43,9% (częstsze w PLP niż w LLP – 60,9 do 23,8%), gł. drew. n. ze złotymi nakładkami (29,3%, częstsze w PLP niż LLP – 47,8 do 4,8%), br. kotły i imp. n. met. (9,8 i 12,8%, te ostatnie tylko w PLP)	34,4%, gł. br. kotły (12,5%), br. n. imp. (15,6%), n. sr. (6,3%), drew. n. ze złotymi nakładkami (6,3%, tylko Roś i Worskla), w 9,4% co najmniej 2 różne n. z tych kategorii
inne	23,6%	33,3%, gł. br. zakończenia tyczek i/lub noże ofiarne	26,8%	21,9%; w PLP gł. sferoidy
przykłady zespołów (nr tabl.)	-	AksSV_SM, 12 (III; 4.5-16); Jasno_6/1 (VIII.2); Glad_3/1 (XX.2); Karp_1/7, 3 (XXX; XXXI.1); Kupl_14 (XXXVI.2); MalOf (XLVI.3); Perep (XLIX); RepM/1-2 (L.2-24; LI); Medv2_2 (LVII.2); Sin_100 (CIII); Skor_2/1965, 2014 (CV.1; CVII.4); Volo2_1 (CXXXI); Volk_Szum (CXXXIII.2); Zur_406 i 407 (CXXXIX.1-2)	Aks_2/1883-85 i 1/1886 (I.1-3); AksSV_3/wpuszcz. (V.1-2); Beres_5 (XI); BelB_1 (XIV); Glad_2 (XXI.3); Make_1/1 i 491 (XLIV.3; XLV.2.11-18, 3-4); Mel_33/2gł (LXI-LXII); Opisz_1/1 (LXVIII.3); Per_15/1, 21, 24, 2(23)/2001, 2-3/2002 (LXXI.2; LXXII; LXXVI; LXXVII.1; LXXIX); Skor_1/2013gł. (CVII.3); Steb_3/1 i 12/1 (CXI.2; CXII.2; CXIII); Volk_2/1897 (CXXXIV.2-3); Zur_400 i 401 (CXXXVIII)	Aks_1/1 (VII); BelB_4 (XVII.3.1-20); Ivan_4/2 i 5 (XXV.4; XXVI.3.5-25, 4.1-6); Kap_487 (XXXI.2); Kupl_8 i 13 (XXXV.1; XXXVII.1); Lis_1 (XL); Make_486 (XLV.1.7-10); MalR_2/1 (XLVII.3-4); Mir_3 (LXIII.3); Olef_15-16 (LXVI.2-3; LXVII.2-4); Per_13 (LXX.2); Pes_6, 8/1, 18, 22 i 25 (LXXXII.2; LXXXIII.1; LXXXIV.2; LXXXV; LXXXVII.2; LXXXVIII.1-2; LXXXIX.2); Ryz_3, 4/centr_ks i sł, 4/b_ks (XCIII; XCV; XCVII; C.1-5); Skor_9/1965 i 11/1975 (CV.2; CVI.1); Sme_20/2-3 (CIX.2-4); Star_6 i 15 (CXXV.5; CXXVI.2); StMer2_1/2007 i StMer3_3, 4, 6, 10 i 11 (CXVII-CXIX; CXX.2; CXXII); Visz_1, 2/2-3 (CXXVII.2; CXXIX); Vol3_5/2003,p.12 (CXXXII.2); Volk_1/1897 (CXXXIV.1, 3)

późnoscytyjskich grobów z Prawobrzeża częstotliwość ich występowania (44-47%) osiąga poziom analogiczny dla zespołów z jednym – dwoma rodzajami uzbrojenia zaczepnego, podczas gdy dla grobów z okresów środkowo- i późnoscytyjskiego (pochówki z Lewobrzeża) jest ona dwu-trzykrotnie wyższa. Dodatkowo w części zespołów z młodszych stadiów rozwoju kultury scytyjskiej pojawiają się również elementy paradnego ekwipunku (włącznie z militariami) wojownika oraz importowane uzbrojenie ochronne. Repertuar ozdób (obecne w ponad 55% pochówków) umieszczanych w tej klasie grobów nawiązuje do tego spotykanego w zespołach o przeciętnym stopniu wyposażenia – w zdecydowanej większości przypadków ogranicza się on do ich jednego – dwóch rodzajów. Tylko w 4-20% (częstsze tylko we wczesnoscytyjskich zespołach z prawobrzeżnego Podnieprza) spotykane są ich większe garnitury. Częściej natomiast trafiają się w nich ozdoby (ich elementy) wykonane z metali szlachetnych. Obecne są one około w co najmniej 1/4-1/3 zespołów reprezentujących ten stopień zamożności. W co najmniej 2/3 (na etapie archaicznym w 47-58%) pochówków umieszczane były narzędzia – najczęściej noże, zaciski, przęśliki i osełki. Na nieco wyższym poziomie (66-82%) kształtuje się udział zespołów z glinianymi naczyniami importowanymi. Reprezentowane są one przede wszystkim przez występujące rozdzielnie lub tworzące zestawy amfory i naczynia czarnopokostowane; te ostatnie niekiedy tworzą serwisy. Należy jednak zaznaczyć, że obserwacja ta dotyczy okresów środkowo- i późnoscytyjskiego. W fazie wczesnej są one znacznie rzadsze (obecne 10-20% zespołów), co stanowi odbicie ogólnych procesów zmian reguł wyposażania zmarłych. Do stosunkowo często spotykanych kategorii zabytków należą również przedmioty toaletowe (i kultowe?). Ich obecność odnotowano w około 46-56% zespołów (częstsze są one tylko w najstarszych pochówkach z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza, w których trafiają się także największe zestawy tych artefaktów). W przypadku tej grupy zwraca uwagę istnienie pewnego regionalizmu. Przejawia się on w różnym udziale podstawowych rodzajów przedmiotów toaletowych (i kultowych?) w obu głównych strefach lasostepu; sytuacja ta widoczna jest przez cały okres rozwoju kultury scytyjskiej. Istotnym składnikiem inwentarzy dużej części (co najmniej 30%) grobów „bogatych" są także pokarm ofiarny oraz uprząż. Częstotliwość występowania tych przedmiotów, podobnie jak odnotowano to dla zbioru pochówków o uboższym wariancie wyposażenia a także całego ogółu grobów, wykazuje pewne zmiany w czasie (pokarm ofiarny – wzrost częstości obecności, uprząż – spadek liczebności). W co najmniej 23%[41], pochówków o ponadprzeciętnych inwentarzach odnotowano także obecność naczyń

[41] Rzadziej spotykane są one tylko w zespołach z okresu wczesnoscytyjskiego z obszaru lewego dorzecza Dniepru.

pozaceramicznych. Również i w przypadku tej grupy naczyń widoczny jest pewien regionalizm. Z jednej strony w starszych etapach rozwoju kultury scytyjskiej (zwłaszcza okres środkowoscytyjski) pojemniki takie spotykane są dwu- trzykrotnie częściej w strefie Prawobrzeża (na etapie późnym wartości tego wskaźnika dla poszczególnych części Podnieprza są znacznie bardziej ujednolicone). Z drugiej, dla tych terenów typowa jest częstsza obecność większych zestawów naczyń wykonanych z innych surowców niż glina, a także zwiększona dystrybucja drewnianych pojemników ze złotymi nakładkami (zwłaszcza okres środkowoscytyjski) oraz importowanych naczyń metalowych (w fazach wczesnej i środkowej obecne tylko w tej strefie); na obszarze Lewobrzeża częściej trafiają się z kolei znaleziska brązowych kotłów.

Osobną kwestią na jaką należy zwrócić uwagę charakteryzując kolejne wydzielone stopnie (klasy) bogactwa jest liczebność tworzących je zespołów. Frekwencję tych klas dla całego analizowanego zbioru pochówków oraz ich mniejszych grup chronologiczno-terytorialnych prezentuje wykres na rycinie 2.17. Uzyskane wyniki statystyczne pozwalają mówić o znacznym podobieństwie wszystkich badanych zbiorów. I tak, we wszystkich przypadkach odnotowano dominację zespołów o przeciętnym stopniu wyekwipowania – ich udział waha się między około 46-56% (zespoły z okresu środkowoscytyjskiego) a 60-63% (pochówki z okresu archaicznego). Frekwencja grobów zawierających bogatsze lub uboższe inwentarze kształtuje się na znacznie niższym poziomie i wynosi od około 17% do 35% dla zespołów bogato wyposażonych oraz między około 11% a 20% w przypadku pochówków „ubogich". Najmniej liczne są z natomiast zespoły pozbawione wyposażenia grobowego. Częstotliwość ich występowania nie przekracza wartości 5%. Bardziej szczegółowa analiza porównawcza poszczególnych zbiorów prowadzi do dwóch zasadniczych wniosków. Po pierwsze, najbardziej wyróżniającą się grupę pod względem zamożności inwentarzy tworzą zespoły odnoszone do środkowego stadium okresu scytyjskiego (zwłaszcza pochówki z prawobrzeżnej części Podnieprza). Wyróżniają się one z jednej strony najwyższym udziałem grobów reprezentujących III stopień zamożności, z drugiej jednym z najniższych odsetków pochówków ubogo wyposażonych i najmniejszą częstotliwością występowania zespołów średnio wyekwipowanych. Jest to w pewnym sensie konkluzja oczekiwana, jeżeli zauważy się, że inwentarze pochówków o takiej chronologii wyróżniają się na tle grobów o starszej i młodszej metryce również w innych aspektach. Drugim spostrzeżeniem, jakie rysuje się przy analizie omawianego wykresu, jest ogólnie „bogatsze" wyposażanie grobów ze strefy Prawobrzeża niż ma to miejsce w przypadku pochówków zgrupowanych po drugiej stronie Dniepru. W porównaniu z nimi w tej drugiej strefie stosunkowo częściej spotykane są groby

ubogo lub w ogóle niewyposażone[42], rzadziej zaś zespoły reprezentujące najwyższy stopień zamożności. Udział pochówków o przeciętnych inwentarzach w obu tych regionach kształtuje się na porównywalnym poziomie. Jednocześnie należy zaznaczyć, że odnotowane różnice pomiędzy prawo- i lewobrzeżną częścią Podnieprza zacierają się wraz z rozwojem kultury scytyjskiej. Na istnienie zwyczaju relatywnie „bogatszego" wyposażania pochówków z obszaru prawobrzeżnej części lasostepu w porównaniu z terenami Lewobrzeża częściowo wskazują również wyniki analiz terytorialnych (ryc. 2.18). Należy jednak zaznaczyć, że uwaga ta dotyczy całego ogółu zespołów pochodzących z obu tych stref. Na poziomie analizy częstotliwości występowania grobów o „bogatszych" ekwipunkach w poszczególnych regionach Prawo- i Lewobrzeża wyżej nakreślony obraz ulega pewnej zmianie. Szczególnie dobrze widoczne jest to na przykładzie grup terytorialnych z lewego brzegu Dniepru, w przypadku których odnotowano zarówno jeden z najwyższych odsetków grobów bogato i przeciętnie wyposażonych (Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep) jak i najwyższy (jeden z najwyższych) wskaźników częstotliwości występowania pochówków ubogich i niewyposażonych (Doniec). W przypadku takich regionów jak dorzecza rzek Suła, Pseł i Worskla w Lewobrzeżu oraz Roś i Taśmin na prawym brzegu Dniepru, udział zespołów reprezentujących kolejne stopnie zamożności układa się na zbliżonym poziomie do tego odnotowanego dla całego ogółu pochówków (oraz ich mniejszych zbiorów związanych z poszczególnymi grupami chronologicznymi – por. ryc. 2.17) i wynosi: klasa I – 11,2-15,7%, klasa II – 58,4-70%, klasa III – 18,7-28,6% (ryc. 2.18). Wyjątek stanowią jedynie groby z obszaru Kijowszczyzny. Seria ta odznacza się największym odsetkiem, z jednej strony pochówków bogatych, z drugiej ubogich (i pozbawionych wyposażenia), przy jednocześnie najniższym wskaźniku frekwencji zespołów przeciętnie wyposażonych. Należy jednak zaznaczyć, że tak duże odmienności tej grupy pochówków, w stosunku do pozostałych zbiorów chronologicznych i terytorialnych mogą być pochodną niewielkiej ilości zespołów (18 pochówków) poddanych analizie z tego regionu.

Podsumowując wyniki powyższych rozważań w pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że dotychczas zaprezentowane wyliczenia mają charakter orientacyjny i wskazują raczej na pewne możliwości interpretacyjne niż odzwierciedlenie stanu faktycznego. Na taki stan rzeczy wpływ mają w głównej mierze dwa czynniki. Pierwszym z nich jest wyrabowanie większej części badanych zespołów grobowych, a co za tym idzie ilościowe (zmniejszenie

[42] Wyjątek pod tym względem stanowią zespoły z okresu środkowoscytyjskiego, w przypadku których pochówki pozbawione wyposażenia są ponad dwukrotnie częściej spotykane w strefie prawobrzeżnego Podnieprza niż na jego lewym brzegu.

ilości kategorii przedmiotów) i jakościowe (rabunek najbardziej wartościowych przedmiotów) zubożenie ich inwentarzy. Drugim jest sposób doboru źródeł do niniejszej dysertacji. Jak już bowiem wielokrotnie zaznaczano podstawowym kryterium decydującym o uwzględnieniu danego zespołu w prezentowanym studium była możliwość określenia płci złożonych w nim osób. Taki sposób potraktowania tematu powoduje ograniczenie liczby zespołów, które można poddać analizom. Ze względu na niewielką serię oznaczeń antropologicznych przy ustalaniu klasy biologicznej (płci) główny punkt nacisku położony został bowiem na skład wyposażenia grobowego, a w szczególności na obecność w nim zabytków manifestujących pleć (wyznaczniki płci). O ile w przypadku zespołów o przeciętnym lub bogatym wyposażeniu przedmioty takie (ich zestawy) stanowią podstawę inwentarzy, o tyle zabytki te w ekwipunkach pochówków, które ze względu na liczebność występujących w nich kategorii można określić jako ubogie, są rzadziej spotykane[43] (por. M. Burghardt 2016b, s. 174). Dodatkowo, większość z nich występuje w kontekstach nie pozwalających na pełną ocenę płci zmarłych. Wszystko to przyczynia się do zaniżenia ilości pochówków, które można łączyć z najuboższymi wariantami wyposażenia (zespoły niewyposażone oraz ubogie). Niezależnie jednak od liczebności grobów zawierających tego typu inwentarze, należy zaznaczyć, że częstotliwości ich występowania, jak to odnotowano w niemal wszystkich prezentowanych w niniejszej pracy wyliczeniach (por. ryc. 2.14, 2.16-2.18), nie powinna przekraczać połowy wartości odnotowanych dla zespołów przeciętnie wyekwipowanych.

Omawiając wyniki tej część pracy należy zaznaczyć, że w świetle dotychczas poczynionych obserwacji należy w pełni zgodzić się z przyjętym na wstępie założeniem, zgodnie z którym zespoły o przeciętnym (standardowym) wyposażeniu należy uznać za odzwierciedlające w sposób najpełniejszy istniejące w badanych populacjach normy rządzące doborem przedmiotów umieszczanych ze zmarłym w grobie. Jak zostało to wyżej wykazane, inwentarze reprezentujące rozpatrywany wariant wyposażenia nie tylko stanowią potencjalnie najliczniejszy zbiór (około 53-65% wszystkich grobów z danego etapu rozwoju kultury scytyjskiej i z poszczególnych regionów lasostepu – por. ryc. 2.17-2.18) ale równocześnie na tle innych pochówków nie wyróżniają się one ani bogactwem ani ubóstwem. Nie mniej

[43] Przykładowo, spośród 72 zespołów grobowych pochodzących z takich cmentarzysk jak Bogdaniwka, Hryszczynci, Medwin-I-III, Mielniki (G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 268-271, 280-283, 324-325; S. A. Skorij, S. S. Bezsonova 1995, s. 68-73; J. Chochorowski, S. Skoryj 2006, s. 448) w Prawo- i Kup'ewacha, Maczuchy, Perszczepino (G.T. Kovpanenko 1970; Û. N. Bojko, S. I. Berestnev 2001, s. 6-47; Kulatova I.M., Suprunenko O.B. 2010, s. 170-171) w Lewobrzeżu, których inwentarze ze względu na niewielką liczebność tworzących je kategorii przedmiotów zostały określone jako ubogie, zabytki będące wyznacznikami płci (groby męskie – militaria, głównie strzały, groby kobiece – ozdoby (głównie zestawy paciorków), przęśliki – por. M. Burghardt 2016b, s. 196) obecne były mniej więcej w co trzecim z nich.

istotne jest również stwierdzenie, że częstotliwość występowania kolejnych kategorii przedmiotów (włącznie z tymi o prestiżowym/luksusowym charakterze) w inwentarzach zespołów z przeciętnym stopniem wyposażenia jest analogiczna do tej odnotowanej dla całego ogółu badanych w niniejszej pracy grobów. Także rozbieżności rysujące się na poziomie odmiennej frekwencji niektórych rodzajów zabytków (np. pokarm ofiarny, naczynia lepione ręcznie, uprząż) w różnych stadiach okresu scytyjskiego idealnie wpisują się w ogólny rytm przemian w obrządku pogrzebowym (regułach wyposażania zmarłych) mających miejsce w ciągu rozwoju kultury scytyjskiej na terenach leśnostepowego Podnieprza.

2.3. Konstrukcje grobowe

Konstrukcje grobowe, w których badane społeczności grzebały swoich zmarłych, podobnie jak współczesne im populacje ze strefy stepu nadczarnomorskiego, wykazują bardzo duże zróżnicowanie formalne, co znajduje swoje odzwierciedlenie w istnieniu wielu propozycji ich klasyfikacji (lasostep – np. M. N. Daragan 2007, s. 126-127, 136-140, tam też dalsza lit.; także D. S. Grečko 2009, s. 58-65, ryc. 1-2; 2010, s. 40-, ryc. 24-25; step – S. V. Ol'hovskij 1991, s. 16-55, tabl. I-XVIII). U podstaw tego zjawiska leży kilka przyczyn, wśród których wymieniane są m.in. odbicie wierzeń w wygląd świata pośmiertnego, czynniki etniczno-kulturowe (czy też relacje pomiędzy różnymi etnosami, zwłaszcza autochtonami i ludnością napływową), uwarunkowania przyrodnicze (np. struktura gleby, różny stopień dostępności do surowców budowalnych, głównie drewna) czy wreszcie najważniejsze z punktu widzenia poruszanej w niniejszej dysertacji kwestii, odzwierciedlenie społeczne statusu zmarłego (D. S. Grečko 2012, s. 117-119, 121, tam też dalsza lit.).

Generalnie wśród konstrukcji grobowych użytkowanych przez populacje zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny stepu i lasostepu wydzielić można ich dwie podstawowe grupy Pierwsza z nich, najpowszechniej występująca obejmuje wszelkiego rodzaju budowle zagłębione w ziemię (w tym także takie, które wpuszczone są w starsze nasypy kurhanowe), druga – konstrukcje wznoszone bezpośrednio na dawnym poziomie gruntu (powierzchni podkurhanowej). Te ostatnie najczęściej mają postać drewnianych grobowców, aczkolwiek na dawnej powierzchni podkurhanowej umieszczano również pochówki bez jakichkolwiek elementów konstrukcyjnych. Wśród obiektów zagłębionych w ziemię wyróżnić można trzy podstawowe rodzaje: proste jamy wziemnie, często nakryte drewnianym sufitem (pokryciem) i posiadające niekiedy również drewniane podłogi, wznoszone w obrębie jam, obudowane drewnem konstrukcje w postaci różnego rodzaju grobowców (por. definicja tego rodzaju budowli u V. S. Ol'hovskij 1991, s. 40), a także,

typowe przede wszystkim dla obszaru stepu, katakumby oraz nisze (w obu przypadkach istotą ich konstrukcji jest obecność wyżłobionej w jednej ze ścian jamy (jamy wejściowej) dodatkowej komory przeznaczonej na pochówek – por. np. V. S. Ol'hovskij 1991, s. 26, ryc. 3). Wszystkie te budowle w oparciu o obecność lub nieobecność dodatkowych elementów (np. drewnianego sufitu/pokrycia, drewnianych ścian wybudowanych w konstrukcji zrębowej, podłogi, słupów, dromosów, konstrukcji namiotowych, wykopanych z jednej, dwóch lub wszystkich stron jamy grobowej stopni oraz zlokalizowanych w jej spągu dookolnych rowków – np. A. A. Moruženko 1989, s. 27; M. N. Daragan 2007, s. 126-127, 140, tam też dalsza lit.; D. S. Grečko 2009, tabl. 1; 2010, s. 41), a w przypadku katakumb także ilości jej części składowych oraz ich ułożenia względem siebie (V. S. Ol'hovskij 1991, s. 26-36, ryc. 4, tabl. II), można usystematyzować w ramach kolejnych, węższych zbiorów (typów, podtypów, odmian i wariantów). Należy jednak zaznaczyć, że pomimo wzmiankowanych już prób łączenia niektórych stopni klasyfikacji budowli funeralnych niższego rzędu z określonymi grupami społecznymi lub etnicznymi (por. np. A. A. Moruženko 1989, s. 33; V. S. Ol'hovskij 1991, s. 17-20, 27-29, 37-38, 94-95; D. S. Grečko 2010, s. 42, 46-47, 50) wydaje się, że dla prezentowanych w niniejszym studium wywodów wystarczająca będzie analiza na poziomie rodzajów bazowych – jam, grobowców rozumianych jako zagłębione w ziemie konstrukcje z drewnianymi ścianami, grobowców budowanych na dawnej powierzchni podkurahnowej oraz katakumb (włącznie z grobami niszowymi – por. podziały np. V. S. Ol'hovskij 1991, s. 16). Jedynie w obrębie dwóch pierwszych rodzajów wydzielono dwie mniejsze jednostki. W przypadku jam będzie to podział na proste jamy wziemne (włącznie z tymi zaopatrzonymi w drewniane pokrycie i/lub podłogę) i obiekty z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi innymi niż drewniane ściany, pokrycia i podłogi. W grupie grobowców jako osobny typ wyróżniono budowle tego typu zaopatrzone w dromosy[44]. Łącznie wydzielono pięć rodzajów budowli grobowych[45]. Różnią się one między sobą zarówno charakterem tworzących je

[44] Dromosy spotykane są również przy pozostałych rodzajach bazowych wziemnych konstrukcji grobowych, tj. jamach oraz katakumbach. O nie wydzieleniu w ich obrębie osobnych typów zaopatrzonych w dromosy, analogicznie jak to zrobiono dla grobowców zdecydowały różne czynniki. W przypadku katakumb był to fakt, iż „korytarzyki" stanowią integralny, „przejściowy" element łączący jamę wejściową z komorą grobową (por. S. V. Ol'hovskij 1991, s. 31, ryc. 3). Na niewyróżnienie grupy jam z dromosami miała wpływ z kolei rzadka częstotliwość występowania tego typu obiektów z dromosami – w porównaniu z budowlami z drewnianymi ścianami wystąpiły one pięciokrotnie rzadziej (ok. 4% z 362 jam w stosunku do 20,4% z 211 grobowców).

[45] Zaproponowany podział na pięć głównych rodzajów konstrukcji grobowych jest bardzo zbliżony do tego stworzonego przez M. N. Daragan (2007, s. 127). Różni się on brakiem wśród wyróżnionych budowli pochówków na dawnym poziomie gruntu bez drewnianego grobowca (typ 1 w klasyfikacji M. N. Daragan; w niniejszej pracy tego typu zespoły zostały włączone do pochówków bez konstrukcji grobowych) oraz pochówków zakładanych w nasypie kurhanowym (wpuszczanych) (typ 7 wg przytaczanej systematyki). Te ostatnie wyszczególniane są przy okazji charakterystyki lokalizacji samych grobów (por. podrozdział 2.4).

konstrukcji, obecnością dodatkowych elementów oraz cechami metrycznymi (tabela 2.10). W tym ostatnim ujęciu najmniejszą wielkościowo grupę stanowią proste jamy wziemne. Na drugim miejscu znajdują się jamy z dodatkowymi konstrukcjami oraz grobowce bez dromosów. Niemalże wszystkie parametry określające wielkości obu rodzajów budowli kształtują się na zbliżonym poziomie. Jedynie w przypadku maksymalnych wskazań głębokości wyższe wartości odnotowano dla grobowców. Parametr ten dla tej grupy obiektów oznacza się również najwyższymi wskazaniami wśród innych budowli zagłębionych w ziemię. Większe od grobowców są obiekty tego typu zaopatrzone w dromosy, przy czym obserwacja ta dotyczy nie tylko całej powierzchni konstrukcji (jama grobowa + korytarzyk), ale również parametrów określających wielkość samej komory z pochówkiem (względnie jamy, w której ona się znajduje). Jedynie ich głębokości mają wartości zbliżone do tych odnotowanych dla grobowców oraz jam z dodatkowymi elementami. Wśród wszystkich obiektów funeralnych budowanych przez badane populacje największe rozmiary posiadają grobowce wznoszone na dawnej powierzchni podkurhanowej. Katakumby oraz groby niszowe oznaczają się z kolei największymi głębokościami (za wyjątkiem maksymalnych wskazań tego parametru), co wynika z ich cech konstrukcyjnych. Średnie i przeciętne wymiary ich komory grobowej (określone odpowiednio przez średnią arytmetyczną oraz przedział wyznaczony przez pierwszy i trzeci kwartyl) zbliżone są do tych odnotowanych dla prostych jam lub są od nich nieznacznie większe. Tylko w przypadku wartości maksymalnych są one mniejsze niż te zaobserwowane dla prostych jam. Średnie wskazania całkowitej powierzchni katakumb i grobów niszowych (łączne powierzchnie komory grobowej, jamy wejściowej oraz dromosu, gdy ten jest obecny) kształtują się z kolei na analogicznym poziomie odnotwanym dla grobowców (wyłączywszy konstrukcje tego typu z korytarzykami).

Najpowszechniej występującym rodzajem budowli, w których badane społeczności grzebały swoich zmarłych są proste jamy. Ich udział w całym ogóle pochówków (640 zespoły[46]) z określonym rodzajem konstrukcji grobowej (lub jej brakiem w przypadku

---

Nowością w stosunku do niej jest uwzględnienie katakumb i grobów niszowych, aczkolwiek należy pamiętać o tym, że są to typy budowli pojawiające się w strefie Lasostepu od V w. p.n.e. (por. niżej) podczas gdy cytowana praca dotyczy wyłącznie zespołów o starszej, VIII-VI wiecznej (początek VI w. p.n.e.) metryce (M. N. Daragan 2007, s. 126).

[46] W liczbie tej nie uwzględniono zespołów o charakterze towarzyszącym, lokalizowanych w obrębie konstrukcji funeralnej, w której złożono główny pochówek, ale w innym miejscu niż komora grobowa Do takich lokalizacji należą: dromos (Mel_33/2tow – tabl. LX.2, nr 6; Ryz_4/b_sł – tabl. XCIX; Skor_2014,p.tow. – tabl. CVII.4.1-2; VakM_sz.2) i jama wejściowa (Ryz_4/b_sł – tabl. XCV-XCVI; Skor_1/2013,p.tow. – tabl. CVII.1-2), dookolny korytarzyk otaczający grobowiec (VakM_sz.1), w niszy wygrzebanej w ścianie jamy grobowej (Star_1/tow. i

pochówków składanych bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej) stanowiących podstawę źródłową niniejszej dysertacji wynosi 45,3%. Na zbliżonym poziomie (między ok. 40% a 50%) kształtuje się częstotliwość ich występowania w mniejszych zbiorach odpowiadających poszczególnym przedziałom chronologicznym (ryc. 2.19.a) i różnym grupom terytorialnym (ryc. 2.19.b). Jedynie wśród pochówków z prawobrzeżnego Podnieprza z okresu archaicznego a także wśród zespołów z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, proste jamy spotykane są rzadziej (odpowiednio 22,5% i 33,3%) i ustępują one bardziej złożonym konstrukcjom (wczesnoscytyjskie groby z prawobrzeżnego lasostepu) lub katakumbom (Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep). Najwyższy (ponad 50%) wskaźnik ich występowania odnotowano z kolei dla niektórych zespołów z Lewobrzeża (cały masyw grobów z tego obszaru z okresu archaicznego oraz pochówki znad Worskli i Dońca). Drugim najczęściej spotykanym rodzajem budowli funeralnych są grobowce. Stanowią one nieco ponad ¼ (26,1%) wszystkich konstrukcji, w których badane społeczności grzebały swoich zmarłych. W przeciwieństwie do prostych jam ich dystrybucja w czasie i przestrzeni kształtuje się na zróżnicowanym poziomie. I tak, w ujęciu chronologicznym (ryc. 2.19.a) najwyższy odsetek grobowców (40%) stwierdzono dla zespołów z okresu środkowoscytyjskiego z terenów lewobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza, najniższy (13,6%) odnotowano natomiast dla grobów o późnoscytyjskiej metryce zgrupowanych na zachód od Dniepru. W okresie wczesnoscytyjskim stanowią one nico mniej niż 1/3 (odpowiednio 31% i 28,7% dla zespołów z Prawo- i Lewobrzeża) wszystkich budowli z tego okresu. Zwraca uwagę fakt, iż począwszy od etapu środkowoscytyjskiego obserwowane jest różnicowanie się dwóch głównych stref leśnostepowego Podnieprza pod względem częstotliwości występowania grobowców – zarówno w tej fazie, jak również i w okresie późnym, ponad dwukrotnie częściej spotyka je się na wschód od Dniepru (40,7% i 26,9% w stosunku do 19,4% i 13,6% w Prawobrzeżu). Wyraźniejszy związek grobowców z obszarami lewobrzeżnej części lasostepu widoczny jest również w świetle wyników analizy częstotliwości występowania tego typu budowli w poszczególnych regionach środkowego Podnieprza (ryc. 2.19.b). We wschodniej części tej

6/tow. – tabl. CCCV.1, 5) lub pod nią (Andr_1/2 – tabl. VI) czy też w jamie stanowiącej element większej konstrukcji grobowej (MalR_2/2 – tabl. XLVII.2). Zespoły tego typu pochodzą ze wszystkich faz rozwojowych okresu scytyjskiego (RSK – Andr_1/2; Skor_2014,p.tow.; SSK – Mel_33/2tow; Skor_1/2013,p.tow.; VakM_sz. 1 i 2; PSK – MalR_2/2; Ryz_4/b_sł; Ryz_4/b_sł; Star_1/tow. i 6/tow.) oraz praktycznie z każdego regionu Lasostepu za wyjątkiem dorzeczy Suły i Psła (Kijowszczyzna – Andr_1/2; Roś – VakM_sz. 1 i 2; Taśmin – Mel_33/2tow; Ryz_4/b_sł; Ryz_4/b_sł; Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep – Star_1/tow. i 6/tow.; Worskla – Skor_1/2013,p.tow. i 2014,p.tow.; Doniec – MalR_2/2).

Tabela 2.10. Najważniejsze parametry określające wielkość poszczególnych konstrukcji grobowych

	dł. (m)*	szer. (m)*	pow. jamy/komory grobowej (m^2)*	pow. całkowita (m^2)**	gł. jamy grobowej (m)***
wszystkie budowle, bez uwzględnienia ich rodzajów					
średnia	3,4	2,6	9,9	10,6	1,6
minimum	0,7	0,5	0,4	0,4	0,2
kwartyl 1	2,6	1,8	4,6	4,8	1,0
mediana	3,2	2,4	7,3	7,6	1,5
kwartyl 3	4,0	3,1	12,1	12,7	2,1
maksimum	16,3	8,5	138,6	138,6	6,3
proste jamy					
średnia	3,0	2,1	7,0	7,1	1,3
minimum	0,7	0,5	0,4	0,4	0,2
kwartyl 1	2,2	1,4	3,0	3,0	0,8
mediana	2,8	2,0	5,8	5,9	1,3
kwartyl 3	3,5	2,7	9,5	9,6	1,8
maksimum	8,5	5,5	35,7	35,7	3,9
jamy z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi					
średnia	3,7	3,0	11,6	13,0	1,7
minimum	2,0	1,2	2,9	2,9	0,3
kwartyl 1	2,8	2,1	5,9	5,9	1,2
mediana	3,3	2,5	7,4	9,2	1,6
kwartyl 3	4,2	3,0	12,1	15,5	2,1
maksimum	7,8	6,9	42,4	58,5	4,2
grobowce					
średnia	3,6	2,8	11,1	11,1	1,7
minimum	1,5	1,0	2,3	2,3	0,4
kwartyl 1	2,8	2,1	6,0	6,0	1,1
mediana	3,4	2,7	9,2	9,3	1,6
kwartyl 3	4,2	3,3	13,3	13,4	2,1
maksimum	8,5	5,7	48,5	48,5	5,4
grobowce z dromosami					
średnia	4,3	3,7	17,6	22,7	1,7
minimum	2,0	2,0	4,0	5,4	0,5
kwartyl 1	3,4	2,8	9,2	10,7	1,2
mediana	3,9	3,6	14,3	19,1	1,7
kwartyl 3	5,1	4,5	22,9	27,8	2,2
maksimum	8,7	6,7	56,2	66,8	3,3
grobowce na dawnej powierzchni podkurhanowej					
średnia	7,5	5,6	52,8	54,2	-
minimum	3,2	3,5	11,0	13,0	
kwartyl 1	3,4	3,6	12,0	15,6	
mediana	5,0	4,1	20,5	20,5	
kwartyl 3	9,5	8,5	80,8	80,8	
maksimum	16,3	8,5	138,6	138,6	
katakumby					
średnia	3,0	2,2	6,8	10,6	3,3
minimum	1,6	0,5	1,0	3,6	1,5
kwartyl 1	2,4	1,6	3,9	6,3	2,3
mediana	2,8	2,0	5,6	8,2	3,0
kwartyl 3	3,3	2,8	8,1	13,4	3,8
maksimum	5,3	4,1	20,8	27,5	6,3

*Wymiary jamy grobowej lub komory grobowej w przypadku katakumb i grobów niszowych; ** powierzchnia jamy grobowej oraz dodatkowych elementów konstrukcyjnych (dromosu), w przypadku katakumb także powierzchnia jamy wejściowej; ***maksymalna głębokość, na jakiej znajduje się najniższy punkt jamy/komory grobowej. Uwaga: kolorem ciemnoszarym oznaczono najpowszechniej spotykane zakresy wielkości konstrukcji grobowej danego rodzaju.

strefy (poza obszarami Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, z blisko trzykrotnie (11,9%) niższym odsetkiem występowania grobowców) stanowią one nie mniej niż 30%, podczas gdy na terenach Prawobrzeża ich udział kształtuje się na maksymalnie ok. 20% poziomie. Warto również wskazać na pewien regionalizm w występowaniu niektórych typów grobowców. Obserwacja ta dotyczy przede wszystkim konstrukcji o charakterze zrębu (por. rekonstrukcje w tabl. XIII i XV). Typowe są one zwłaszcza dla basenu Worskli. Trzecim najczęściej użytkowanym przez badane populacje rodzajem budowli do grzebania swoich zmarłych są jamy z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi, tj. słupami, dookolnymi rowkami i stopniami oraz dromosami. Ich udział wynosi 11,3% a więc jest kilkakrotnie mniejszy niż w przypadku prostych jam i grobowców. Ten typ konstrukcji grobowych jest charakterystyczny przede wszystkim dla wczesnoscytyjskich zespołów z prawobrzeżnego Podnieprza, w przypadku których stanowią one 28,7% wszystkich budowli funeralnych z tego obszaru o takiej metryce (ryc. 2.19.a). Synchroniczne pochówki z Lewobrzeża umieszczone w jamach z dodatkowymi elementami są dwukrotnie rzadsze (14%). Częstsze występowanie obiektów tego typu na zachód od Dniepru poświadczone jest również dla młodszych etapów rozwoju kultury scytyjskiej, aczkolwiek różnice w ich dystrybucji w obu głównych strefach lasostepu są znacznie mniejsze niż te odnotowane dla fazy archaicznej. Należy jeszcze zaznaczyć, że najniższą częstotliwość występowania omawianego rodzaju budowli zaobserwowano dla okresu środkowoscytyjskiego (między 4,7% a 6,5%). Udział analogicznych konstrukcji na etapie późnym kształtuje się na nieco wyższym poziomie (od 7,5% do 10,6%). W ujęciu regionalnym (ryc. 2.19.b) należy wskazać na grupowanie się zespołów umieszczanych w jamach z dodatkowymi elementami przede wszystkim w dorzeczu Rosi i na Kijowszczyźnie. Ich udział na tych obszarach wynosi ok. 24-25%. Na pozostałych terenach są one znacznie rzadsze (między 7,5 a 15%), przy czym w przypadku takich obszarów jak Doniec oraz Suła i tereny Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu ich występowanie ograniczone jest tylko do jednej fazy chronologicznej (odpowiednio okresy późno- i wczesnoscytyjski). Warto jeszcze odnotować terytorialne różnicowanie się omawianej grupy jam pod względem obecności w nich dodatkowych elementów konstrukcyjnych. I tak, dla zespołów znad Dońca oraz z obszaru Kijowszczyzny są to przede wszystkim słupy oporowe, a dla konstrukcji znad Suły dookolne rowki. Jamy z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu wyróżniają się z kolei swoją okrągłą formą oraz obecnością złożonych nakrywających je pokryć w typie tzw. konstrukcji namiotowych (np. Glad_3/1 – tabl. XX.1). Wśród zespołów znad rzeki Roś wyróżniającą się grupę stanowią z kolei pochówki lokalizowane w jamach

zaopatrzonych w krótkie korytarzyki, a niekiedy także w dwa słupy oporowe (tabl. LIII.2-3; LVI.2-4; LVII.1-3). Wszystkie te obiekty wystąpiły tylko w obrębię grupy cmentarzysk z rejonu wsi Medwin, zaś ich datowanie przypada na okres archaiczny.

Pozostałe rodzaje budowli o charakterze funeralnym wystąpiły znacznie rzadziej, zaś ich udział w całym analizowanym zbiorze grobów nie przekracza wartości 10%. Wśród nich należy wskazać przede wszystkim na katakumby i groby o charakterze niszowym (tabl. XVII.1; XXI.2; XXXII.2; LVIII.3; LXIII.1-2; XCV-XCVI; XCIX; CXXV.2-4; CXXVI.1-3; CXXVIII.2; CXXIX; CXXX; CXXII.1). Obiekty te wykazują ograniczone występowanie w czasie (ryc. 2.19.a). Zdecydowana ich większość pochodzi z okresu późnoscytyjskiego, zaś ich pojawienie się w strefie lasostepu łączone jest z przenikaniem ludności scytyjskiej z terenu stepu (np. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 43; S. S. Skoryj 1993-1994, s. 158). Tylko nieliczne z nich mają nieco wcześniejszą pozycję chronologiczną odpowiadającą pierwszej lub drugiej połowie V w. p.n.e., przy czym ich zasięg na tym etapie ograniczony jest tylko do obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i basenu Worskli[47]. Udział katakumb i grobów niszowych wśród zespołów o późnoscytyjskiej metryce wynosi od ok. 12,3% dla obszaru Lewobrzeża do ok. 15,7% dla ugrupowań z prawobrzeżnej części środkowego Podnieprza. W aspekcie terytorialnym (ryc. 2.19.b) zwraca uwagę bardzo wysoki, około 40%, udział omawianego rodzaju budowli na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu [48], aczkolwiek należy pamiętać, że sytuacja ta wynika z zasiedlania tych obszarów w V-IV w. p.n.e. przez grupy koczowników z obszaru stepu (np. E. E. Fialko 1994a, s. 21-22). Niespełna czterokrotnie rzadziej (12,6%) trafiają się one w dorzeczu rzeki Taśmin. Na pozostałych obszarach, gdzie obiekty takie są obecne (dorzecza Rosi, Worskli i Dońca), ich udział nie przekracza wartości 5%. Katakumby oraz groby niszowe nie są znane natomiast z obszarów Kijowszczyzny i oraz znad Suła i Psła, aczkolwiek należy pamiętać o tym, że zespoły z obu tych regionów posiadają w większości przypadków metrykę wyprzedzającą pojawianie się omawianego rodzaju budowli w strefie lasostepu. Na podobnym poziomie (6,8%) jak katakumby i groby niszowe kształtuje się udział grobowców z dromosami. Obiekty tego rodzaju spotykane są przede wszystkim na

[47] W ciągu V w. p.n.e. (w jego drugiej połowie) katakumby i groby niszowe pojawiają się również na obszarze leśnostepowej połaci prawobrzeżnego Podnieprza. Należy jednak zaznaczyć, że w przeciwieństwie do najstarszych zespołów tego typu z Lewobrzeża, które mają sprecyzowaną chronologię, analogiczne zespoły znad rzek Roś (Tul_62/2) i Taśmin (Tur_458) posiadają znacznie szersze datowanie (V-IV w. p.n.e.) przez co włączane zostały one do zespołów odnoszonych do późnego etapu rozwoju kultury scytyjskiej na tych terenach (por. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 43; S. S. Skoryj 1993-1994, s. 158).

[48] W tym rejonie katakumby podobnie jak inne typy budowli grobowych o stepowym charakterze grupują się przede wszystkim w rejonie Boryspola (E. E. Fialko 1994a, s. 21; D. S. Grečko 2012, s. 125, ryc. 1).

obszarze Prawobrzeża (ryc. 2.19.a), gdzie stanowią 14,1% zespołów z okresu archaicznego oraz aż 21,5% obiektów z etapu środkowoscytyjskiego. Współczesne im pochówki z terenów zlokalizowanych na wschód od Dniepru w grobowcach z dromosami są umieszczane znacznie rzadziej (odpowiednio 2,3% i 5,7%). Odwrotną sytuację odnotowano natomiast dla fazy późnej, przy czym wskaźnik obecności tego rodzaju budowli nie przekracza wartości 6% (Lewobrzeże – 5,6%, Prawobrzeże – 2,2%). Wyraźniejsze związki grobowców z dromosami z terenami prawobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza widoczne są również w ujęciu terytorialnym (ryc. 2.19.b). Ich udział w poszczególnych regionach tej strefy wynosi od 8,1% (Roś) do 11,3% (Taśmin). Po drugiej stronie Dniepru grupują się one przede wszystkim nad Worsklą (7,2%). Ich obecności nie odnotowano jedynie dla basenu Suły i Psła, aczkolwiek obserwacja ta może mieć charakter pozorny i wynikać z nierozpoznania tego typu rozwiązań konstrukcyjnych przez badaczy (por. D. S. Grečko 2018, s. 36). Grobowce umieszczane na dawnej powierzchni podkurhanowej stanowią zaledwie 0,6% wszystkich obiektów przeznaczonych do złożenia w nich zmarłych uwzględnionych w niniejszej dysertacji. Zasięg ich występowania ograniczony jest tylko do obszaru Prawobrzeża (spotykane są one w ok. 1,5% zespołów z tej strefy), a zwłaszcza terenów Kijowszczyzny gdzie stanowią one 5% wszystkich budowli grobowych z tego regionu (ryc. 2.19.b).

Pozostałe 2,8% wszystkich zespołów uwzględnionych w prezentowanej pracy to pochówki, w których ciała zmarłych umieszczone zostały nie w obrębie jakiejś budowli grobowej ale bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej. Brak jakichkolwiek konstrukcji wznoszonych nad pochowanym typowy jest, podobnie jak grzebanie zmarłych w grobowcach z dromosami oraz w grobowcach na dawnej powierzchni podkurhanowej, przede wszystkim dla strefy Prawobrzeża. W tej części leśnostepowego Podnieprza taki sposób pochówku odnotowano w przypadku 2,8%, 4,8% i 9,1% zespołów z kolejnych faz chronologicznych okresu scytyjskiego oraz w 1,2% (Roś), 8,2% (Taśmin) i 15% (Kijowszczyzna) grobów pochodzących z mniejszych grup terytorialnych z tego obszaru. W strefie Lewobrzeża umieszczenie zmarłego bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej odnotowano tylko w jednym zespole znad Worskli o wczesnoscytyjskiej metryce (Mar8p_1/2004, p.2 – tabl. CVIII.1). Należy odnotować, że ma on postać pochówku pomocniczego (bocznego). W strefie Prawobrzeża zdecydowana większość tego typu zespołów (15 z 17) to z kolei groby o głównym charakterze.

Analizując konstrukcje grobowe, w których badane społeczności grzebały swoich zmarłych pod kątem ich wielkości w pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że zaprezentowanych poniżej ustaleń nie należy traktować jako wzorca metrycznego ale jako

ilustrację pewnych tendencji. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim głębokości na jakiej znajduje się dno poszczególnych konstrukcji grobowych. Na jej zmiany w stosunku do pierwotnej miąższości obiektu wpływ mają m.in. zakłócenia wynikające z warunków geomorfologicznych (procesy geomorfologicznego różnego rodzaju, erozja lub akumulacja etc.). Nie bez znaczenia jest także zmiana poziomu gruntu w strefie intensywnej gospodarki rolnej, do której zaliczają się m.in. obszary leśnostepowego Podnieprza z niezwykle urodzajnymi czarnoziemami. Innym czynnikiem mającym wpływ na zmiany wartości badanego parametru (zwłaszcza w przypadku pochówków lokalizowanych w obrębie nasypów kurhanowych – wpuszczanych w nie) jest wywołane różnymi czynnikami zmniejszanie się wysokości kopców (por. podrozdział. 2.4). Dodatkowo, w publikacjach wyników badań nie zawsze są zawarte uwagi na temat sposobu mierzenia głębokości jam. Wśród innych czynników utrudniających określenie pierwotnej wielkości obiektów grobowych wymienić należy również działalność rabusiów – niejednokrotnie bowiem pozostawiony przez nich wkop w sposób istotny narusza elementy konstrukcji grobu (por. np. O. B. Suprunenko, V. V. Šestrûk 2011, ryc. 47, 65, 97, 122, 239, 371-372). Na ograniczenia w rekonstrukcji pierwotnej wielkości (i jego kształtu) grobu wpływ mają także takie czynniki jak zwalenie się konstrukcji grobowej (lub jej elementów) w wyniku działań naturalnych. Należy wskazać tu w głównej mierze na obiekty w typie katakumb, w przypadku których bardzo często dochodziło do zawalenia się stropu komory z pochówkiem (i wiodącego doń korytarzyka – por. np. uwagi na temat rekonstrukcji grobu „księżniczki" z bocznego pochówku Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – J. Chochorowski *et al.* 1996, s. 250-255, ryc. 9).

Poniższe ustalenia mają stanowić odzwierciedlenie pewnych tendencji, a nie stanowić wzór metryczny, dlatego przy analizie zróżnicowania wielkości konstrukcji grobowych ze względu na ich pozycję chronologiczną i przestrzenną pod uwagę wzięto przede wszystkim parametry określające zakres ich wielkości (wartości minimalne i maksymalne) oraz ich średnie i przeciętne wymiary (te ostatnie, analogicznie jak zrobiono to przy badaniu zróżnicowania ilościowego inwentarzy określono za pomocą rozkładu danych w kwantylach z uwzględnieniem wielkości znajdujących się w przedziale kwartyl pierwszy – kwartyl trzeci – por. podrozdział 2.2.2). Dane te zaprezentowano w tabelach 2.11 i 2.12. Dodatkowo, przy analizach mniejszych grup, przede wszystkim tych, które można umiejscowić w ramach określonego przedziału okresu scytyjskiego, prześledzono również relacje między wielkością konstrukcji grobowej a jej rodzajem.

Analiza porównawcza średnich i przeciętnych (tj. mieszczących się w przedziale kwartyl pierwszy – kwartyl trzeci) wymiarów obiektów grobowych użytkowanych przez badane populacje w kolejnych fazach okresu scytyjskiego (tabela 2.11) wykazała, że największe z nich wznoszono na etapie środkowoscytyjskim, najmniejsze – w fazie późnej. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że odnotowane różnice metryczne pomiędzy konstrukcjami o różnej chronologii nie są jednak bardzo duże i obejmują one zazwyczaj wartości nie większe niż kilkadziesiąt centymetrów dla takich parametrów jak długość i szerokość jamy/komory grobowej, a także głębokość na jakiej znajduje się jej dno, oraz nie więcej niż 5 m^2 w przypadku powierzchni zarówno samej jamy (komory) grobowej, jak również całej konstrukcji. Nieco inaczej obraz ten rysuje się, jeżeli pod uwagę weźmie się wartości minimalne analizowanych wskaźników, bowiem najwyższe z nich przypadają na obiekty odnoszone do etapu wczesnoscytyjskiego. Wyjątek stanowią jedynie miąższości, których minimalne wskaźniki przez cały okres rozwoju kultury scytyjskiej kształtują się na tym samym poziomie (20 cm). Na fazę archaiczną datowane są również obiekty o największych wielkościach maksymalnych, aczkolwiek należy pamiętać że obserwacja ta wynika z faktu, iż pozycja chronologiczna najbardziej obszernej spośród wszystkich znanych konstrukcji grobowych z obszaru lasostepu (Perep) przypada właśnie na ten etap. Najwyższe wartości maksymalne głębokości, na jakiej znajduje się dno komory grobowej odnotowano z kolei dla zespołów późnoscytyjskich, co nie powinno budzić zdziwienia zważywszy, że na etap ten datuje się niemal wszystkie „leśnostepowe" katakumby, a więc „najgłębsze" obiekty funeralne spośród wszystkich ich rodzajów (por. tabela 2.10).

Nieco inaczej wygląda obraz rozkładu wielkości konstrukcji grobowych, gdy obok ich pozycji chronologicznej pod uwagę zostanie wzięta również ich lokalizacja w obrębie dwóch głównych stref środkowego Podnieprza (tabela 2.11). I tak, największe różnice o charakterze metrycznym pomiędzy zespołami znajdującymi się po obu stronach Dniepru odnotowane zostały dla etapu wczesnego. Konstrukcje grobowe znajdujące się na zachód od tej rzeki oznaczają się większymi rozmiarami (wielkości średnie, przeciętne i maksymalne) niż współczesne im budowle z obszaru Lewobrzeża, przy czym obserwacja ta nie dotyczy ich miąższości. Pod tym względem za głębsze należy uznać obiekty zlokalizowane na wschód do Dniepru. W okresie środkowoscytyjskim różnice pomiędzy obiema głównym strefami Podnieprza nie są już tak czytelne. Uwidaczniają się przede wszystkim na poziomie maksymalnych wskazań miąższości jam, w których umieszczano konstrukcje grobowe. Analogicznie jak na etapie archaicznym, wyższe wartości osiągają jamy z lewobrzeżnej

Tabela 2.11. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji grobowych w ujęciu chronologicznym

	dł. (m)*	szer. (m)*	pow. jamy/komory grobowej (m^2)*	pow. całkowita (m^2)**	gł. jamy grobowej (m)***
RSK					
średnia	3,5	2,7	10,6	11,2	1,5
minimum	1	0,7	0,7	0,7	0,2
kwartyl 1	2,7	2	5,3	4,6	1
mediana	3	2,3	6,9	7	1,4
kwartyl 3	4	3	12,1	12,5	2,1
maksimum	16,3	8,5	138,6	138,6	4,3
RSK_PLP					
średnia	3,9	3,1	14,2	16,9	1,3
minimum	1	0,6	0,6	0,7	0,2
kwartyl 1	2,9	2,1	6,1	6,2	0,7
mediana	3,5	2,8	8,6	11,5	1,3
kwartyl 3	4,3	4	16	20,7	1,8
maksimum	16,3	8,5	138,6	138,6	3,1
RSK_LLP					
średnia	3,2	2,4	8,6	8,7	1,6
minimum	1,6	0,8	1,3	1,3	0,2
kwartyl 1	2,4	1,7	4	4,2	0,8
mediana	2,8	2,1	5,9	5,9	1,4
kwartyl 3	3,5	2,8	10,4	10,4	2,1
maksimum	8,5	6,9	48,4	58,5	4,2
SSK					
średnia	3,7	2,9	12	12,8	1,7
minimum	0,9	0,5	0,4	0,4	0,2
kwartyl 1	2,9	2,1	6	6,2	1,1
mediana	3,5	2,7	9,8	10,3	1,6
kwartyl 3	4,3	3,6	15,2	15,9	2,2
maksimum	8,5	6,7	48,5	50,2	5,4
SSK_PLP					
średnia	3,6	2,9	12,4	13,6	1,7
minimum	0,9	0,4	0,4	0,4	0,2
kwartyl 1	2,7	2	5	5	1
mediana	3,6	2,6	10,5	10,7	1,7
kwartyl 3	4,2	4	17	18,5	2,2
maksimum	7,1	6,6	45,2	50,2	3,9
SSK_LLP					
średnia	3,7	2,9	11,6	12,3	1,7
minimum	1,8	1	1,8	1,8	0,4
kwartyl 1	2,9	2,3	6,7	6,9	1,1
mediana	3,5	2,8	9,8	9,8	1,6
kwartyl 3	4,3	3,5	14,2	14,8	2,2
maksimum	8,5	5,7	48,5	48,5	5,4
PSK					
średnia	3,1	2,3	8	8,7	1,7
minimum	0,7	0,5	0,4	0,4	0,2
kwartyl 1	2,5	1,5	3,9	4	1
mediana	3	2,1	6,4	7,2	1,5
kwartyl 3	3,6	3	10,2	11,1	2
maksimum	9,5	8,5	80,8	80,8	6,3
PSK_PLP					
średnia	3,3	2,5	9,4	10,3	1,9
minimum	0,7	0,7	0,4	0,4	0,2
kwartyl 1	2,3	1,4	3,6	3,9	0,8
mediana	3,2	2,1	6,3	7,3	1,5
kwartyl 3	4	3,1	12	14	2,4
maksimum	9,5	8,5	80,8	80,8	6,3
PSK_LLP					
średnia	3,1	2,2	7,2	7,7	1,6
minimum	1,1	0,5	0,8	0,8	0,2
kwartyl 1	2,5	1,5	4	4	1
mediana	3	2,1	6,4	7	1,5
kwartyl 3	3,5	2,8	9,8	10,2	1,8
maksimum	5,9	4,5	26,6	26,6	4,5

części lasostepu. Dla obszaru tego odnotowano również wyższe wskazania maksymalnych wartości takich parametrów jak długość i powierzchnia jamy/komory grobowej. Średnie i przeciętne rozmiary obiektów funeralnych dla obu stref kształtują się na zbliżonym poziomie, aczkolwiek w tym drugim przypadku minimalny próg takich wartości (kwartyl pierwszy) jest nieznacznie wyższy w przypadku zespołów z Lewobrzeża, podczas gdy maksymalny (wyznaczony przez kwartyl trzeci) osiąga wyższe wartości dla konstrukcji z przeciwległego brzegu Dniepru. W okresie późnoscytyjskim różnicowanie się Prawo- i Lewobrzeża pod względem wielkości konstrukcji przeznaczonych na złożenie w nich zmarłych widoczne jest w głównej mierze na poziomie głębokości, na jakich znajdowały się ich dna. Na tym etapie relatywnie głębsze są obiekty ze strefy prawobrzeżnej. Dla obszaru tego odnotowano również wyższe wartości średnich i maksymalnych wskazań pozostałych parametrów. W przypadku ich przeciętnej rozpiętości sytuacja jest analogiczna do tej zaobserwowanej dla zespołów z etapu środkowego.

Rozpatrując kwestię wielkości obiektów grobowych pod względem ich lokalizacji w poszczególnych regionach leśnostepowego Podnieprza (tabela 2.12) w pierwszej kolejności należy wskazać na obecność w Prawobrzeżu relatywnie większych konstrukcji niż na lewym brzegu Dniepru. Wskazują na to niemal wszystkie parametry wielkościowe poddane analizie, za wyjątkiem wartości minimalnych długości i powierzchni jamy/komory z pochówkiem oraz całkowitej powierzchni konstrukcji grobowej a także wartości kwartyla pierwszego wyznaczającego dolną granicę „przeciętnych" powierzchni całkowitej i głębokości; wielkości te osiągają wyższe wskazania dla zespołów z Lewobrzeża. Pomijając wartości minimalne i maksymalne, różnice pomiędzy obiema głównymi strefami lasostepu nie są zbyt duże. Znacznie bardziej skomplikowanie jawi się kwestia zróżnicowania wielkościowego budowli o charakterze funeralnym w świetle bardziej szczegółowych analiz terytorialnych. W pierwszej kolejności należy wskazać na obecność największych konstrukcji na obszarze Kijowszczyny (najwyższe wartości maksymalnych wskazań długości i powierzchni jamy/komory grobowej oraz całkowitej powierzchni konstrukcji funeralnej) i w dorzeczu Taśminu (najwyższe wartości maksymalnych wskazań szerokości jamy/komory grobowej oraz głębokości, na której znajduje się jej dno). Podobnie prezentuje się zróżnicowanie wielkości obiektów użytkowanych przez populacje zamieszkujące określone regiony lasostepu w przypadku, gdy badaniu poddane zostaną średnie wielkości poszczególnych parametrów metrycznych. W tym ujęciu za również największe uznać należy konstrukcje znad Taśminu i z Kijowszczyny,

Tabela 2.12. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji grobowych w ujęciu terytorialnym

	dł. (m)*	szer. (m)*	pow. jamy/komory grobowej (m^2)*	pow. całkowita (m^2)**	gł. jamy grobowej (m)***
PLP					
średnia	3,6	2,8	11,6	12,8	1,7
minimum	0,7	0,5	0,4	0,4	0,2
kwartyl 1	2,7	1,8	4,5	4,6	0,9
mediana	3,3	2,5	7,6	9	1,5
kwartyl 3	4,2	3,7	14,4	16	2,2
maksimum	16,3	8,5	138,6	138,6	6,3
Kijowszczyzna					
średnia	4,1	2,6	19,2	20,6	1,3
minimum	0,9	0,5	0,4	0,4	0,2
kwartyl 1	1,9	1	2	2	0,5
mediana	2,7	2	4,8	4,8	0,7
kwartyl 3	4,4	3,3	14,8	14,8	2,3
maksimum	16,3	8,5	138,6	138,6	2,5
Roś					
średnia	3,4	2,7	10,4	11,2	1,4
minimum	1,5	0,9	1,8	1,8	0,2
kwartyl 1	2,7	2	5,6	4,4	0,9
mediana	3,3	2,5	7,5	8,9	1,3
kwartyl 3	4	3,6	13,5	15,8	2
maksimum	7	6	42	42	3,5
Taśmin					
średnia	3,6	2,8	11,3	12,6	1,9
minimum	0,7	0,7	0,4	0,4	0,2
kwartyl 1	2,7	1,8	4,9	5,2	0,9
mediana	3,5	2,6	8,4	9,6	1,6
kwartyl 3	4,2	3,8	14,8	16,1	2,3
maksimum	9,5	8,5	80,8	80,8	6,3
LLP					
średnia	3,3	2,4	8,8	9,1	1,6
minimum	1,1	0,5	0,8	0,8	0,2
kwartyl 1	2,6	1,8	4,5	4,7	1
mediana	3	2,3	6,9	7,2	1,5
kwartyl 3	3,7	2,9	11	11,5	2,1
maksimum	8,5	6,9	48,5	58,5	5,4
LPTL					
średnia	3,3	2,4	8,6	9,4	2,2
minimum	1,1	0,7	0,8	0,8	0,5
kwartyl 1	2,5	1,7	4,7	5,7	1,4
mediana	3,2	2,1	6,3	7,5	2,3
kwartyl 3	3,6	2,5	8,7	9,7	3
maksimum	7,8	6,9	42,4	58,5	4,5
Sula i Pseł					
średnia	3,4	2,5	9,8	9,9	1,9
minimum	1,8	0,8	1,6	1,6	0,4
kwartyl 1	2,8	2	5,9	5,9	1,4
mediana	2,8	2,1	5,9	5,9	2
kwartyl 3	4,2	2,8	11	11	2,1
maksimum	8,5	5,7	48,5	48,5	4,3
Worskla					
średnia	3,4	2,7	9,7	10,1	1,3
minimum	1,7	0,8	1,6	1,6	0,3
kwartyl 1	2,7	2,1	5,6	5,8	0,9
mediana	3,2	2,6	8,1	8,5	1,2
kwartyl 3	4	3,2	12,6	13,2	1,6
maksimum	6,7	5	30,8	32,6	3,7
Doniec					
średnia	2,9	2,1	6,6	6,9	1,5
minimum	1,5	0,5	1	1,2	0,3
kwartyl 1	2,5	1,3	3,3	3,4	1,1
mediana	2,9	2	5,2	5,6	1,5
kwartyl 3	3,4	2,7	9,5	9,6	1,8
maksimum	5,9	5,2	30,7	30,7	5,4

natomiast za najgłębsze, te z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu[49]. Najmniejsze wielkości posiadały z kolei obiekty położone nad Dońcem (najniższe średnie wartości wszystkich parametrów określających wielkość jamy/komory z pochówkiem oraz całej konstrukcji grobowej) oraz nad Worsklą (najniższe średnie miąższości). Poczynione obserwacje na temat grupowania się relatywnie najgłębszych konstrukcji na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, a najpłytszych nad Worsklą, potwierdza również analiza przeciętnych (tj. mieszczących się w przedziale kwartyl pierwszy – kwartyl trzeci) wielkości obiektów grobowych. Wyniki tego badania również częściowo potwierdzają wyżej stwierdzoną obecność nad Taśminem, i w mniejszym stopniu na terenie Kijowszczyzny, konstrukcji o relatywnie większych wymiarach, niż budowle z innych regionów. Obserwacja ta dotyczy jednak górnych wartości określających badany przedział wielkościowy (kwartyl trzeci). Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że dla Kijowszczyzny stwierdzono najniższe wskaźniki określające minimalny próg „przeciętnych" wielkości (kwartyl pierwszy) takich parametrów jak długość, szerokość i powierzchnia jamy/komory grobowej oraz całkowita powierzchnia konstrukcji. Najwyższe wartości tych wskaźników odnotowano natomiast dla zespołów znad Suły i Psła oraz Worskli.

Dokonując omówienia cech metrycznych konstrukcji grobowych z obszaru leśnostepowgo Podnieprza doby rozwoju okresu scytyjskiego należy jeszcze zwrócić uwagę na istnienie pewnych zależności pomiędzy rodzajem budowli funeralnej a jego wielkością (tabela 2.13). I tak, w okresie wczesnoscytyjskim w gronie konstrukcji o „przeciętnych" rozmiarach przeważają jamy z dodatkowymi elementami oraz grobowce, a także nieco mniej liczne proste jamy. Duża część tych ostatnich to obiekty, które można określić jako niewielkie (mniejsze niż „przeciętne")[50]. Wśród budowli o gabarytach większych niż przeciętne najliczniej spotykane są grobowce z dromosami. Charakterystyczną grupę w tej klasie wielkościowej stanowią również okrągłe w palnie jamy z słupami oporowymi podtrzymującymi złożone (namiotowe) pokrycie z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. Konstrukcje z okresu środkowoscytyjskiego o „standardowych" (przeciętnych) rozmiarach to, podobnie jak w fazie wczesnej, przede wszystkim jamy, włącznie z tymi z różnego rodzaju elementami dodatkowymi a także grobowce (w tym jeden na dawnej powierzchni podkurhanowej). Większe wymiary typowe

[49] Sytuacja ta wynika przede wszystkim z faktu, iż w regionie tym odnotowano największy odsetek katakumb czyli tych konstrukcji, których dna umieszczone były na największej głębokości.

[50] Proste jamy o takich wielkościach spotykane są przede wszystkim na obszarze lewobrzeżnej części Lasostepu.

Tabela 2.13. Zależność pomiędzy wielkością konstrukcji grobowej a jej rodzajem

	jama		jama z konstr. dodatkowymi		grob.		grob. na dawnej powierzchni podkurhanowej		grob. z dromosem		kat.	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
RSK_PLP												
wielkości minimalne	7	43,8	4	20,0	5	23,8	-	-	1	10,0	-	-
wielkości „przeciętne”	7	43,8	13	65,0	11	52,4	-	-	4	40,0	-	-
wielkości „ponadprzeciętne”	2	12,5	3	15,0	5	23,8	1	100	5	50,0	-	-
RSK_LLP												
wielkości minimalne	25	37,3	2	11,1	4	10,8	-	-	-	-	-	-
wielkości „przeciętne”	31	46,3	9	50,0	22	59,5	-	-	1	33,3	-	-
wielkości „ponadprzeciętne”	11	16,4	7	38,9	11	29,7	-	-	2	66,7	-	-
SSK_PLP												
wielkości minimalne	14	50,0	-	-	1	8,3	-	-	-	-	-	-
wielkości „przeciętne”	13	46,4	4	100,0	8	66,7	1	100,0	5	35,7	-	-
wielkości „ponadprzeciętne”	1	3,6	-	-	3	25,0	-	-	9	64,3	-	-
SSK_LLP												
wielkości minimalne	11	28,9	-	-	6	17,1	-	-	-	-	3	75,0
wielkości „przeciętne”	20	52,6	3	75,0	19	54,3	-	-	3	60,0	1	25,0
wielkości „ponadprzeciętne”	7	18,4	1	25,0	10	28,6	-	-	2	40,0	-	-
PSK_PLP												
wielkości minimalne	29	48,3	1	7,1	2	11,1	-	-	-	-	2	9,5
wielkości „przeciętne”	25	41,7	9	64,3	10	55,6	-	-	3	100,0	12	57,1
wielkości „ponadprzeciętne”	6	10,0	4	28,6	6	33,3	2	100,0	-	-	7	33,3
PSK_LLP												
wielkości minimalne	33	43,4	-	-	1	2,4	-	-	-	-	1	5,0
wielkości „przeciętne”	35	46,1	5	41,7	29	69,0	-	-	4	44,4	17	85,0
wielkości „ponadprzeciętne”	8	10,5	7	58,3	12	28,6	-	-	5	55,6	2	10,0

Przedziały wielkościowe w przypadku całego ogółu grobów określono na podstawie tabeli 2.10, pozostałe – na podstawie tabeli 2.11.

są z kolei dla grobowców z dromosami, co również stanowi powielenie sytuacji zaobserwowanej dla zespołów o starszej metryce, przy czym w zespołach z Lewobrzeża są one nieco rzadsze niż analogiczne obiekty o przeciętnych wielkościach. Wśród obiektów mniejszych najliczniejszą grupę stanowią proste wziemnie jamy, a także grupujące się na lewym brzegu Dniepru katakumby i groby niszowe. W tym ostatnim przypadku należy zaznaczyć, że choć co prawda głębokości, na których znajdują się ich dna (zakres 1,5 – 2,4 m, średnio 1,9 m) prezentują wielkości co najmniej przeciętne dla analizowanego przedziału chronologicznego (tabela 2.11), to na tle innych obiektów tego rodzaju ich wartości osiągają

dolny pułap tego wskaźnika (por. tabela 2.10.). Również w okresie późnoscytyjskim w grupie budowli przeciętnych wielkości grupują się przede wszystkim proste jamy (w prawobrzeżnym Podnieprzu także jamy z konstrukcjami dodatkowymi) i grobowce (włącznie z tymi zaopatrzonymi w dromosy), a także najliczniej występujące właśnie na tym etapie katakumby i groby niszowe. Wśród obiektów małych dominują proste wziemnie jamy, których częstotliwość występowania w fazie późnoscytyjskiej kształtuje się na zbliżonym poziomie do tego odnotowanego dla analogicznych obiektów o przeciętnych wielkościach (Prawobrzeże – odpowiednio 29 do 25 przypadków, Lewobrzeże – 33 do 35). Zbiór konstrukcji o wymiarach większych niż „standardowe" w zależności od strefy tworzą w głównej mierze grobowce na dawnej powierzchni podkurhanowej (prawobrzeżny lasostep), jamy z dodatkowymi elementami i grobowce z dromosami (lewobrzeżne Podnieprze). Uwagę zwraca obecność wśród nich także stosunkowo licznej serii (33,3%) katakumb. W ich przypadku podkreślić należy obecność relatywnie większych konstrukcji tego typu w strefie prawobrzeżnej niż w Lewobrzeżu (ryc. 2.20.).

Dokonując charakterystyki konstrukcji grobowych, w których badane społeczności grzebały swoich zmarłych należy poruszyć jeszcze kwestię ich orientacji. Danymi na ten temat dysponowano dla 528 (84,9%) zespołów z określonym rodzajem budowli funeralnej. Wśród wszystkich konstrukcji grobowych, bez względu na ich rodzaj a także ich pozycję chronologiczną oraz lokalizację, dominującą grupę (37,5%) stanowią obiekty zakładane na osi północ – południe. Niemalże dwukrotnie (22,2%) rzadziej występują groby o orientacji równoleżnikowej. Na nico niższym poziomie kształtuje się udział dwóch pozostałych głównych kierunków, względem których wznoszono budowle pogrzebowe (południowy wschód – północny zachód – 18,6%; północny wschód – południowy zachód – 17,4%). 23 zespoły (proste jamy, jamy z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi oraz grobowce) umieszczone zostały w kwadratowych lub okrągłych jamach orientowanych według stron świata. Porównując ze sobą poszczególne rodzaje konstrukcji grobowych pod względem ich orientacji (ryc. 2.21) należy zwrócić uwagę na katakumby i groby niszowe. O ile dla większości typów budowli stwierdzono dominację obiektów zakładanych na osi północ – południe (między około 35% a 50%) przy relatywnie rzadkim ich orientowaniu w kierunku wschód – zachód (od około 14% do 24%), dla katakumb i grobów niszowych zaobserwowano sytuację odwrotną. W tej grupie obiektów przeważają konstrukcje o równoleżnikowym

układzie komory grobowej (stanowią one 45,2%)[51], natomiast te, w których zlokalizowana jest ona na osi północ-południe są znacznie mniej liczne (14,3%).

Analiza rozkładu poszczególnych orientacji konstrukcji grobowych w kolejnych fazach rozwojowych kultury scytyjskiej na terenach leśnostepowego Podnieprza (ryc. 2.22.a) prowadzi do dwóch istotnych wniosków. Po pierwsze, wraz z przechodzeniem do kolejnych etapów okresu scytyjskiego widoczna jest tendencja do zmniejszania się ilości zespołów orientowanych południkowo (od 56,1% dla grobów z okresu wczesnego przez 33,9% dla etapu środkowego po 26,6% dla zespołów o późnoscytyjskiej metryce) przy jednoczesnym wzroście liczebności obiektów zakładanych na osi wschód – zachód (odpowiednio 13,4, 21,3 i 28,7%). Zwiększeniu ulega również częstotliwość występowania konstrukcji zlokalizowanych na linii południowy wschód – północny zachód. Drugą obserwacją jest stwierdzenie częstszego (zwłaszcza w okresach archaicznym i środkowoscytyjskim) grzebania zmarłych w grobach o orientacji równoleżnikowej w strefie Prawobrzeżnej niż w Lewobrzeżu, podczas gdy pochówki z tego obszaru, w porównaniu z tymi zlokalizowanymi na zachodnim brzegu Dniepru, częściej umieszczane są w grobach o orientacji południkowej. Zwraca uwagę fakt, iż bardziej istotne różnice pomiędzy tymi strefami dotyczą stosowania układów równoleżnikowych. W przypadku zespołów o metryce wcześniejszej niż późnoscytyjska orientacja na linii wschód – zachód obecna jest w Prawobrzeżu dwu – dwu i półkrotnie częściej. Dodatkowo należy odnotować, iż w przypadku konstrukcji z tej części lasostepu datowanych na etap klasyczny (fazy środkowa i późna) orientacja równoleżnikowa staje się głównym kierunkiem, zgodnie z którym wznoszono budowle grobowe (lub ich komory grobowe w przypadku katakumb). W strefie Lewobrzeża przez cały okres rozwoju kultury scytyjskiej dominuje orientacja południkowa. Częściej w strefie prawobrzeżnego Podnieprza niż po wschodniej stronie Dniepru spotykane są również konstrukcje wznoszone na osi południowy wschód – północny zachód, a na etapach wczesnym i późnym także obiekty zakładane w jamach o kwadratowej lub okrągłej formie orientowanych wg stron świata. Wśród elementów wyróżniających zespoły z lewobrzeżnego lasostepu należy odnotować również częstszą obecność w tej strefie, w porównaniu z Prawobrzeżem, orientacji na osi północny wschód – południowy zachód, przy czym najmocniej odmienności te widoczne są na etapie środkowoscytyjskim.

[51] Kierunek równoleżnikowy typowy jest również dla grobowców zakładanych na dawnej powierzchni podkurhanowej, aczkolwiek należy zaznaczyć, że obserwacja ta opiera się tylko na dwóch spośród czterech budowli tego typu.

Wyżej odnotowane prawidłowości w częstszym umieszczaniu zmarłych w konstrukcjach o orientacji południkowej (i w mniejszym stopniu północno wschodnio – południowo zachodniej) w lewobrzeżnej części środkowego Podnieprza, i równoleżnikowej (oraz południowo wschodnio – północno zachodniej) w Prawobrzeżu potwierdzają również bardziej szczegółowe analizy terytorialne (ryc. 2.22.b). Jedyny wyjątek od tej sytuacji stanowią zespoły z położonego na lewym brzegu Dniepru obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, z najwyższym (41,9%) odsetkiem zespołów orientowanych na linii wschód-zachód oraz najniższym udziałem kierunku północ – południe (16,3%). Orientacja równoleżnikowa przeważa również wśród zespołów zlokalizowanych nad Taśminem (35,8%) i Rosią (26,5%). Dodatkowo w tym ostatnim regionie odnotowano również najwyższy odsetek zespołów orientowanych wg stron świata (groby zakładane w jamach kwadratowej i okrągłej formy). W przypadku pozostałych grup regionalnych, zarówno z obszaru Lewo- jak i Prawobrzeża, dominują konstrukcje wznoszone na linii północ-południe. Zwraca uwagę fakt, iż w przypadku grobów znad Suły i Psła w ten sposób zorientowano blisko 90% obiektów. Częstotliwość występowania pozostałych głównych kierunków w różnych regionach lasostepu kształtuje się na niejednakowym poziomie. Orientacja północno-wschodnio – południowo-zachodnia najczęściej spotykana jest nad Workslą (29,8%) i w basenie rzeki Roś (22,1%), południowo-wschodnio – północno-zachodnia – na obszarach Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (30,2%) i Kijowszczyzny (26,7%) oraz nad Taśminem (24,8%).

Osobną kwestią, na którą należy zwrócić uwagę charakteryzując budowle grobowe badanych populacji jest próba wydzielenia wśród nich tych konstrukcji, które związane są z tradycjami miejscowych osiadłych społeczności oraz z napływowym elementem koczowniczym, aczkolwiek trzeba pamiętać o tym, że taki sposób określenia atrybucji zmarłych nie jest doskonały. Zasadniczo jednak przyjęło się łączenie drewnianych grobowców (zwłaszcza tych bardziej skomplikowanych form) z tradycjami budowalnymi miejscowych, leśnostepowych osiadłych i rolniczych grup ludności zamieszkującej tą strefę przez cały okres scytyjski oraz katakumb (włącznie z grobami niszowymi) i wziemnych jam (zwłaszcza z dookolnym stopniem) o równoleżnikowej orientacji[52] ze „stepowcami" (por. np. S. A. Skoryj 2013, s. 49, 53; tabl. 1; D. S. Grečko 2012, s. 117-118, 121; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 81-82, 84, 171). Równocześnie z tym należy pamiętać o stosunkowo późnym pojawieniu się katakumb (i grobów niszowych) zarówno na obszarze lasostepu, jak również w

[52] Jako takie określane są zarówno te zespoły, które orientowane są bezpośrednio na linii wschód-zachód jak również takie, w których oś podłużna jamy odchylona jest od tej linii w kierunku północnym lub południowym.

strefie stepowej a także o użytkowaniu przez koczowników z obszaru stepu różnych konstrukcji grobowych (np. S. V. Ol'hovskij 1991, s. 16-55, tabl. I-XVIII; por. też uwagi na temat stepowych konstrukcji grobowych z V-IV w. p.n.e. w D. S. Grečko 2012, s. 117-119; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 105-106). Nie mniej istotne są również relacje zachodzące pomiędzy napływowymi nomadami a ludnością autochtoniczną. Przyjmuje się bowiem, że powinnością tej ostatniej było m.in. wznoszenie grobów dla „stepowców" (wywodzących się z ich środowiska elit – S.A. Skoryj 2003, s. 81; D.S. Grečko, O.V. Šelehan 2012, s. 92, 106, 110)[53]. W tym kontekście zwyczaj grzebania zmarłych członków koczowniczych elit w drewnianych grobowcach traktować można jako przejaw przeżywania się budowalnych tradycji miejscowych osiadłych społeczności leśnostepowych (D. S. Grečko 2012, s. 119; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 106)[54].

Poza katakumbami i grobami niszowymi (10,6% wszystkich zespołów z konstrukcjami grobowymi z faz środkowej i późnej) wśród obiektów grobowych z V-IV w. p.n.e., które można wiązać z tradycjami budowlanymi napływowej ludności koczowniczej (Scytów) wymieniane są przede wszystkim wąskie[55] proste jamy o równoleżnikowej orientacji oraz analogicznie zorientowane jamy ze stopniami lub dookolnymi rowkami na dnie bez śladów drewna (por. D. S. Grečko 2012, s. 119, 121; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 81-82, 84, 171). Dodatkowo, do grupy budowli grobowych o koczowniczym (stepowym) obliczu włączane są również jamy o równoleżnikowej orientacji z dodatkowymi narożnymi słupami oporowymi oraz takie, w których słupy te stanowią oparcie dla drewnianych ściany (por. np. D. S. Grečko 2012, ryc. 4, 2; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 98, 99, ryc. 52,2, 53). Obecność tego typu konstrukcji odnotowano wśród 78 (18,4%) zespołów[56], które można łączyć z młodszymi etapami okresu scytyjskiego. W liczbie tej 14

[53] W tym miejscu warto przytoczyć obserwacje poczynione w centralnym grobowcu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (Ryz_4). Choć sam typ konstrukcji tego obiektu, jakim jest katakumba należy niewątpliwie łączyć ze scytyjskim kręgiem kulturowym, to niektóre ze znajdujących się w nim elementów (piec) a także aranżacja jej wystroju (tabl. XCV; XCVI.2) wyraźnie nawiązują do zachowań typowych dla osiadłych leśnostepowych społeczności rolniczych (J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 16). Połączenie tych dwóch elementów o różnej proweniencji etnicznio-kulturowej w jednym zespole grobowym może nie tylko wskazywać na to, że został on wybudowany przez miejscową ludność, ale również może wskazywać na poddanie się przez koczowników procesowi akulturacji (J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 28).

[54] Nie bez znaczenia jest również masowość surowca pozostającego do dyspozycji budowniczych w strefie lasostepu jakim jest drewno (por. np. współczesny zasięg lasów w strefie lasostepu w U. Bohn *et al.* 2004, map 9).

[55] W ślad za S. V. Olhovskim (1991, s. 17) jako wąskie jamy określone zostały te, w przypadku których stosunek długości do szerokości kształtuje się na poziomie od 1,4:1 do 3,4:1 (średnio 2,4:1).

[56] W liczbie tej nie uwzględniono zespołów płaskich, które można łączyć z autochtoniczną ludnością rolniczą (por. uwagi w dalszej części pracy w podrozdziale 2.4).

(9,7%) odnosi się do fazy środkowoscytyjskiej, 64 (22,9%) natomiast do etapu późnego. Pod względem dystrybucji przestrzennej, równoleżnikowo orientowane (włącznie z tymi odchylonymi w stosunku do osi wschód – zachód w kierunku północnym lub południowym) obiekty wyżej wzmiankowanych typów grupują się w niemalże wszystkich regionach leśnostepowego Podnieprza. Najliczniej spotykane są one na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, gdzie stanowią one ponad 1/3 (36,1%) grobów z określonym rodzajem budowli o środkowo- i późnoscytyjskij metryce, a także w dorzeczach Rosi i Dońca, w przypadku których „stepowe" koneksje posiada ponad 1/4 (odpowiednio 28,3% i 25,8%) konstrukcji odnoszonych do „klasycznego" etapu rozwoju Scytii. Na terenach położonych nad Taśminem oraz nad Worsklą obiekty tego typu występują ze znacznie mniejszą częstotliwością (odpowiednio 15,9% i 11,1%). Ich obecności nie odnotowano natomiast, analogicznie jak w przypadku katakumb, na zlokalizowanych w północnej połaci strefy lasostepu terenach dorzeczy Suły i Psła oraz na Kijowszczyźnie.

Kończąc charakterystykę konstrukcji grobowych używanych przez badane społeczności należy odnotować wykładanie dna części z nich plecionkami z łyka i sitowia lub z innych substancji organicznych (np. kora, trawa – por. np. tabl. XCV). Sytuację taką odnotowano w mniej więcej co dziesiątym grobie (9,7% zespołów) co jest nieco niższą wartością niż obecność drewnianych podłóg (12,9%)[57]. Pod względem chronologii częściowe lub całościowe wyłożenie dnia jamy/komory grobowej plecionką organiczną jest typowe zwłaszcza dla okresu późnoscytyjskiego. Obecność tego elementu odnotowano w 11,5% wszystkich grobów o takiej metryce; w fazach wcześniejszych spotykane są one rzadziej. W mniej więcej jednym – dwóch zespołach na sto wystąpiły także drewniane „łoża" w postaci pomostów (noszy) układanych na poprzecznych pokładach. Niekiedy były one wyścielane dodatkową podściółką z trawy, trzciny lub kory. Charakteryzując pokrótce wyżej wymienione elementy należy odnotować, że umieszczanie zmarłych na podściółkach z substancji organicznych (włącznie z przypadkami, gdy głowa zmarłego spoczywała na wykonanej z takiej substancji „poduszce") oraz różnego rodzaju pomostach (noszach) stanowi jedną z oznak przynależności złożonego w ten sposób zmarłego do kręgu koczowniczego (scytyjskiego – S. A. Skoryj 2003, s. 53, tabela 1) co poświadczają m.in. źródła pisane (Hdt. IV 71, s. 251; por. A. N. Ivančik 2010, s. 133-134). Z tym samym żywiołem kulturowym

[57] W przypadku tego elementu konstrukcyjnego warto odnotować, iż jest on łączony z miejscowymi leśnostepowymi tradycjami budowlanymi (drewniana podłoga jako element „udomowiający" przestrzeń grzebalną grobu) (S.A. Skoryj 1997, s. 19-20).

(etniczno-kulturowym) łączone jest również umieszczenie zmarłego w drewnianej trumnie. Sytuacje takie nie należą jednak do zbyt licznych (0,3% wszystkich zespołów).

2.4. Konstrukcje nadgrobowe i lokalizacja pochówku

Jednym z najważniejszych elementów tożsamości społeczno-kulturowej Scytów (podobnie jak innych społeczności koczowniczych) było grzebanie swoich zmarłych pod nasypami kurhanowymi, przy czym niekiedy na potrzeby ceremonii pogrzebowej wykorzystywano istniejące już kopce, zarówno te pochodzące ze starszych epok (głównie kurhany z epoki brązu) jak również te odnoszone do innych faz okresy scytyjskiego. Wznoszone przez nich mogiły, podobnie jak te budowane przez inne społeczności stosujące kurhanowy obrządek pogrzebowy, z racji swojej lokalizacji na powierzchni ziemi stanowiły najbardziej wyróżniający się, nacechowany wieloma znaczeniami, element kompleksu grobowego jaki tworzyła podziemna budowla funeralna i nakrywający ją nasyp. Dla zagadnień podejmowanych na łamach niniejszej dysertacji ważne jest to, że poza wymową o charakterze religijnym i symbolicznym (np. J. Kubczak 1978, s. 126-132; V. S. Ol'hovskij 1999, s. 114-136), kurhany posiadały również pewien ładunek społeczny. Ich wielkość bowiem, jak wskazują na to zarówno źródła pisane (Herodot), jak również odkrycia archeologiczne, zależała m.in. od rangi zmarłego (np. U. V. Boltrik 2004; V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 90–95; A. Ivantchik 2011, s. 76–78, 80, 81, 83, tabela 3.1, tam też dalsza literatura). Jak bowiem pisze Herodot dokonując charakterystyki ceremonii pogrzebowej scytyjskiego władcy: *sypią wszyscy wielki kopiec, współzawodnicząc ze sobą i usiłując uczynić go jak największym* (IV 71, s. 251). Sam proces sypania nowego kurhanu, zwłaszcza na potrzeby pochówków członków scytyjskiej arystokracji, był ściśle zaplanowanym, wieloetapowym, i bardzo skomplikowanym procesem wymagającym znacznego nakładu pracy i czasu (por. np. J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 86-89; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 241-252; M. Očir-Gorâeva 2014, s. 20-21).

Obecność nasypów kurhanowych ujawniono nad 611 zespołami, przy czym 87,2% z nich to pochówki główne, 3,8% ma charakter boczny (pomocniczy), zaś pozostałe 9% to zespoły umieszczone w istniejących już nasypach kurhanowych (pochówki wpuszczone/wtórne). Udział poszczególnych rodzajów lokalizacji w obrębie nasypu kurhanowego, a także grobów pozbawionych konstrukcji naziemnej (pochówki płaskie), w kolejnych fazach okresu scytyjskiego oraz w poszczególnych grupach regionalnych prezentują wykresy przedstawione na rycinie 2.23. Analizując zawarte w nich informacje należy zaznaczyć, że podobnie jak to zaobserwowano dla ogółu badanych grobów, również w

przypadku mniejszych zbiorów o charakterze chronologiczno-przestrzennym oraz terytorialnym odnotowano zdecydowaną dominację (powyżej 70%) zespołów o głównym charakterze. Wyjątek stanowią jedynie groby z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, w przypadku których omawiana lokalizacja jest nieco rzadsza (61,9%). W pozostałych grupach terytorialnych z obszaru lewobrzeżnej połaci lasostepu udział pochówków głównych wynosi co najmniej 85%. W porównaniu z nimi w strefie Prawobrzeża (zwłaszcza na obszarze Kijowszczyzny i w basenie rzeki Roś) zespoły takie są rzadziej spotykane. Relatywnie częstsza obecność „podstawowej" lokalizacji grobów na terenach położonych na wschód od Dniepru, w porównaniu z obszarami w prawobrzeżnej części Podnieprza widoczna jest również w ujęciu chronologiczno-przestrzennym, przy czym różnice te najbardziej czytelne są na etapie „klasycznym" (okresy środkowo- i późnoscytyjki). Drugą, pod względem lokalizacji w obrębie nasypu kurhanowego, grupę tworzą pochówki wpuszczone (wtórne) w istniejące kopce. Ich udział w poszczególnych fazach rozwojowych kultury scytyjskiej (ryc. 2.23.a) kształtuje się na zbliżonym poziomie, tj. między ok. 8% a 10%. Jedynie w przypadku środkowoscytyjskich zespołów z Prawobrzeża jest on dwukrotnie niższy. W ujęciu terytorialnym zwraca uwagę częstsza obecność omawianej grupy pochówków na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu, gdzie stanowią one ponad 1/3 zespołów (35,7%) z tego terenu. W pozostałych regionach ich udział jest znacznie niższy (między 3% a 11,6%), przy czym generalnie nieco częściej spotykane są one na prawym brzegu Dniepru, za wyjątkiem terenów Kijowszczyzny, gdzie nie odnotowano obecności takiej formy grobu[58]. Omawiając pokrótce pochówki wpuszczone (wtórne) należy wskazać również na występowanie wśród nich wszystkich rodzajów wyróżnionych na potrzeby niniejszej pracy rodzajów konstrukcji grobowych, poza grobowcami na dawnej powierzchni podkurhanowej. Te ostatnie, z racji swojej lokalizacji na poziomie gruntu, z natury stanowią groby o głównym (podstawowym) charakterze. Pod względem wielkości (tabela 2.14) obiekty wpuszczone w nasypy kurhanowe w zasadzie wpisują się w obraz zarysowany dla całego ogółu konstrukcji grobowych (por. tabela 2.10). Jedynie ich wielkości maksymalne są mniejsze, co jest pochodną wyżej odnotowanego braku wśród nich najobszerniejszych budowli grobowych wznoszonych przez badane społeczności, jakimi były wspomniane grobowce zakładane na dawnej powierzchni podkurhanowej.

[58] Obserwacja ta nie oznacza, że takiej formy grobów nie ma w zasięgu grupy kijowskiej. Znane są one między innymi z takich grup kurhanowych jak ta zlokalizowana w okolicach miejscowości Hatnoe (G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 139). Groby te nie zostały jednak włączone do niniejszej pracy ze względu na niespełnianie kryteriów doboru źródeł na jej potrzeby.

Tabela 2.14. Najważniejsze parametry określające wielkości grobów bocznych/pomocniczych, wpuszczonych i płaskich

	dł. (m)*	szer. (m)*	pow. jamy/komory grobowej (m^2)*	pow. całkowita (m^2)**	gł. jamy grobowej (m)***
groby podstawowe****					
średnia	3,6	2,8	10,4	11,8	1,9
minimum	2	0,8	1,5	1,5	0,3
kwartyl 1	2,8	2,1	6,3	6,6	1
mediana	3,7	2,7	9,8	9,8	1,6
kwartyl 3	4,4	3,9	10,5	17	1,9
maksimum	5,3	4,5	21,1	27,5	4
groby boczne i pomocnicze					
średnia	3,1	2,4	7,4	8,9	1,9
minimum	1,5	1,1	1,8	1,8	0,2
kwartyl 1	2,6	1,5	3,2	3,2	1
mediana	3	2,2	6,1	6,8	1,7
kwartyl 3	3,5	2,9	9,4	10,8	2
maksimum	4,9	4,9	18,9	27	4,4
groby wpuszcz.					
średnia	3,4	2,5	9,4	10,3	1,9
minimum	1,1	0,7	0,8	0,8	0,4
kwartyl 1	2,4	1,5	3,6	3,8	1
mediana	3,2	2,4	7,2	8	1,6
kwartyl 3	4	3,2	12,5	13,2	2,5
maksimum	8,5	6,9	42,4	58,5	6,3
groby płaskie					
średnia	2	1,1	2,6	2,6	0,7
minimum	0,9	0,5	0,4	0,4	0,4
kwartyl 1	1,9	0,8	1,6	1,6	0,6
mediana	2	0,9	1,7	1,7	0,7
kwartyl 3	2,4	1,2	2,8	2,8	0,8
maksimum	3	2,5	7,5	7,5	1,5

**** W zbiorze tym uwzględniono tylko zespoły o głównym charakterze, którym towarzyszą pochówki pomocnicze. Pozostałe znaczenia jak w tabeli 2.10.

Najrzadziej spotykaną lokalizacją w obrębie nasypu kurhanowego są groby o bocznym charakterze[59]. W grupie tej obok pomocniczych pochówków synchronicznych z głównym założeniem grobowym, które mogły wystąpić niekiedy w większej ilości[60], uwzględnione zostały również groby założone nieco później niż pochówek podstawowy, ale oba nakryto wspólnym nasypem kurhanowym Ten ostatni na ogół w sytuacjach takich sypany był dwuetapowo. Najpierw wznoszono kopiec nad zasadniczym grobem, potem po założeniu drugiego zespołu był on rozbudowywany (nadsypywany), w istotny sposób zwiększając jego wymiary (por. np. obserwacje stratygraficzne J. Chochorowskiego i S. Skorego na temat etapów wznoszenia Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (Ryz_4 – J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 84-89, ryc. 2-5; 1999, s. 279-286) oraz kurhanu „Skifskaja Mogiła" (Mel_33 – S. A.

[59] Lokalizacja co najmniej dwóch synchronicznych grobów nakrytych wspólnym nasypem kurhanowymi niekiedy traktowana jest jako element typowy dla koczowniczego obrządku pogrzebowego (D. S. Grečko, O.V. Šelehan 2012, s. 90).

[60] Sytuację taką w rozpatrywanym zbiorze zaobserwowano na cmentarzysku koło miejscowości Smiła nad Taśminem, gdzie w części kurhanów (kopce nr 20, 21 i 26) obok grobu podstawowego ujawniono obecność dwóch-trzech obiektów o pomocniczym charakterze.

Skoryj, Â. Hohorovski 2005-2009, s. 241-243, 252-254, 275). Analizując dystrybucję w czasie (ryc. 2.23.a) i przestrzeni (ryc. 2.23.b) pochówków bocznych i pomocniczych zwraca uwagę znaczna ich koncentracja w basenie rzeki Taśmin, gdzie stanowią one mniej więcej co dziesiąty zespół z tego regionu. W ujęciu chronologicznym są to przede wszystkim obiekty o późnoscytyjskiej metryce. Wśród grobów pochodzących z pozostałych faz chronologicznych i grup regionalnych stanowią one znikomy odsetek. Pod względem formalnym reprezentowane są one przede wszystkim przez proste wziemne jamy a także znaczne rzadziej spotykane katakumby, grobowce (w tym z dromosami) oraz pojedyncze jamy z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi, przy czym bardziej skomplikowane budowle towarzyszą pochówkom bocznym wybudowanym nieco później niż główne założenie grobowe (Mel_33/2gł. – grobowiec z dromosem, Ryz_4/b_ks – katakumba z dromosem). Poza nimi w charakterze zespołów pomocniczych wystąpiły również pochówki umieszczane bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej (np. Mar8p_1/2004 – tabl. CVIII.). Te ostatnie bardzo często traktowane są na równi z pochówkami towarzyszącymi zlokalizowanymi w tej samej konstrukcji grobowej (ale poza komorą) co główny zmarły (por. np. S. V. Ol'hovskij 1991, s. 53-54; E. V. Černenko *et al.* 2005, s. 53)[61]. Średnie i przeciętne wielkości grobów o bocznym i pomocniczym charakterze (tabela 2.14) są nieco mniejsze niż odnotowano to dla całego ogółu pochówków (por. tabela 2.10), przy czym większe wartości w tej grupie posiadają obiekty o bocznym charakterze (powstałe nieco później niż główny pochówek). Charakteryzując zespoły o „pobocznej" lokalizacji pod kątem ich zróżnicowania formalnego i metrycznego należy również porównać je z podstawowymi grobami, którym one towarzyszą. Przeprowadzona pod tym kątem analiza wykazała, że pod względem typów konstrukcji grobowych mieszczących obydwa rodzaje pochówków z reguły można mówić o powielaniu przez grób boczny (pomocniczy) formy obiektu głównego (por. np. tabl. IV; XXII; XXIII.1-2; XXIV; XXXVI.1; L; LIX; LXXI.1; XCIV-XCVI.1; XCIX; CXXVIII-CXXIX). Jedynie w pojedynczych przypadkach stwierdzono składanie zmarłych w obrębie różnych budowli nakrytych wspólnym nasypem (Make_1 (tabl. XLIV.1-2) – pochówek główny w prosty

[61] W tym miejscu należy zaznaczyć, że w pewnej zależności od zmarłego pochowanego w głównym (podstawowym) grobie mogą pozostawać również osoby grzebane w grobach bocznych (pomocniczych) reprezentujących „tradycyjne" konstrukcje funeralne. W ten sposób interpretuje się m.in. szereg zespołów o pobocznym charakterze zlokalizowanych w obrębie wielkich nasypów kurhanowych łączonych z pochówkami scytyjskiej arystokracji z terenów stepu (np. B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 81, 167-168, ryc. 4, 16, 77, 120; A. I. Kubyšev *et al.* 2009, s. 22-23, 26, 114-115, 129, ryc. 5, 14-15, 22). Równocześnie należy wskazać również na to, że osoby złożone w kilku (co najmniej dwóch) różnych grobach nakrytych wspólnym nasypem mogły być związane ze sobą różnego rodzaju relacjami krewniaczymi (np. mąż – żona, rodzice – potomstwo, rodzeństwo etc. – np. J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309; J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 26; S. A. Skoryj *et al.* 1999, s. 102; S. A. Skoryj, Â. Hohorovski 2005-2009, s. 275; S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 152, 159).

grobowcu, pomocniczy w prostej jamie; Mar8p_1/2004 (tabl. CVIII) – pochówek główny w jamie, pomocniczy bez konstrukcji grobowej, złożony bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej; Sme_26 – pochówek główny w prostej jamie, dwa pochówki boczne w prostych jamach, jeden w jamie z dodatkowymi elementami; StMer3_9 (tabl. CXXI) – pochówek główny w grobowcu, pochówek boczny w prostej jamie). Budowle te różnią się między sobą natomiast cechami metrycznymi. Jak wynika to z danych zawartych w tabeli 2.14 wartości niemalże wszystkich parametrów wielkościowych (poza minimalnymi szerokością i powierzchnią jamy oraz powierzchnią całej budowli) są większe dla konstrukcji z pochówkami podstawowymi. Obserwacja ta nie dotyczy jednakże głębokości na jakich znajdują się dna obiektów o głównym i pomocniczym charakterze. Dla obu tych rodzajów lokalizacji wartości części parametrów są do siebie zbliżone, część z nich jest natomiast większa dla grobów bocznych i pomocniczych.

Przechodząc do szczegółowego omówienia najbardziej „masowych" konstrukcji nadgrobowych stosowanych przez badane populacje, jakimi były nasypy kurhanowe, w pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że ten element składowy całego kompleksu obiektów funeralnych, z racji swojej lokalizacji na powierzchni ziemi, ulegał największym zniszczeniom. Przez cały czas od momentu wzniesienia aż do chwili obecnej poddawany jest on działaniu różnych czynników naturalnych (erozja etc.), które powodują jego osiadanie, rozmywanie, spełzywanie etc., a w efekcie zmniejszanie się wysokości. Jeszcze bardziej destruktywnym czynnikiem wpływającym na zmiany wielkości nasypów kurhanowych, a nierzadko na jego całkowite zniszczenie (niwelację), jest działalność człowieka. Jej największe nasilenie przypada zwłaszcza na ubiegłe stulecie i czasy funkcjonowania ZSRR. W okresie tym zniszczeniu uległa największa w dziejach ilość kurhanów na terenach leśnostepowej i stepowej połaci całej Europy Wschodniej. Nasypy ziemne traktowane były bowiem jako jeden z czynników uniemożliwiających rozwój gospodarczy „ludu pracującego" i jako takie niszczone były poprzez intensywną orkę i wyrównywanie terenu. Wiele z nich uległo zagładzie również w na wskutek budowy infrastruktury drogowej, kolejowej, melioracyjnej i retencyjnej. Należy jednak przyznać, że inwestycje te przynosiły również pozytywne skutki w postaci możliwości przeprowadzenia na szeroką skalę badań wielu obiektów archeologicznych, w tym dużej ilości kopców. Również w czasach obecnych nasypy traktowane są jako przeszkoda dla rozwoju gospodarki, a zwłaszcza dla rolnictwa – mniejsze nasypy są „wyrównywane", większe są niszczone poprzez podcinania ich podstaw w trakcie różnych zabiegów agrotechnicznych (głównie orki). Nie należy zapominać również o zniszczeniach nasypów wywołanych aktywnością rabusiów grobowych, przy czym bardziej

destruktywne działania związane z rabunkiem przypadają na okresy nowożytne i współczesność, kiedy to aby dostać się do grobu ryto obszerne, pionowe szyby w centralnej partii kopców[62] (szerzej o zniszczeniach nasypów kurhanowych – por. A. Rowińska *et al.* 2010, s. 15-17; B. Sudnik-Wójcikowska, I. I. Moysiyenko 2012, s. 117-121). Wszystko to powoduje, że analizując nasypy kurhanowe należy pamiętać o dwóch kwestiach. Po pierwsze pierwotnie ich liczba była znacznie większa niż w czasach współczesnych, po drugie zarówno ich forma jak i wielkości „zastane" przez badaczy mogą odbiegać, i do niekiedy w znaczny sposób, od tych pierwotnych[63]. Dlatego też wysnute w oparciu o nie wnioski (zwłaszcza te dotyczące kwestii wielkościowych), podobnie jak te poczynione dla konstrukcji grobowych, należy traktować jako umowne i stanowiące odzwierciedlenie pewnych tendencji.

Danymi na temat wysokości dysponowano dla 498 nasypów kurhanowych, z czego 158 pochodzi z okresu wczesnego, 117 datowanych jest na etap środkowy natomiast pozostałe 223 kryje pochówki z fazy późnej. Ich wielkość waha się od 0,1 do 20 m, przy czym, jak wynika to z histogramu przedstawionego na rycinie nr 2.24 najliczniej spotykane są te, które liczą od 0,5 do 3 m wysokości, w zależności od etapu okresu scytyjskiego stanowią one łącznie od ok. 65 (okres środkowy) do 77% (faza wczesna i późna) wszystkich wielkości[64]. Pozostałe wielkości reprezentowane są znacznie rzadziej. Wśród nich najwyższy odsetek stanowią nasypy o wielkościach nie większych niż 0,5 m (między 5% na etapie wczesnym a 13% w fazie późnej) oraz kopce o wysokości od 3 do 5-6 m (okres archaiczny – 11,4%, środkowoscytyjski – 20,5%, późny – 5,8%). Zespoły wyższe reprezentowane są przez

[62] „Rabusie" działający w okresie scytyjskim, zapewne w niedługim czasie po złożeniu zmarłego do grobu, stosowali bardziej „subtelne" formy grabieży. W przeciwieństwie do grabieżców doby nowożytnej i współczesnej próbowali oni dostać się do wnętrza kurhanu drążąc poziome korytarze, których wloty zlokalizowane były na ogół u podstawy nasypu kurhanowego (por. np. D. A. Samokvasov 1908, ryc. 34, 36-37, 43-44, 46-50, 56-57).

[63] Dobrym przykładem ilustrującym niekorzystne zmiany w wielkości nasypów kurhanowych zachodzące w ciągu ostatnich stu lat jest cmentarzysko w uroczysku Stajkin Werch nad Sułą. Jeszcze w końcu XIX wieku było ono pokryte lasem co umożliwiało przetrwanie nasypów w stosunkowo dobrym stanie. Według pomiarów z tego okresu wiadomo, że wysokość największych kurhanów wynosiła od 4-11 m (13 nasypów) do 20 m (AksSV_SM). Poza nimi w obrębie tej grupy znajdowało się ponad 300 nasypów mniejszych i średnich rozmiarów. W drugiej połowie XX w. ich wymiary były znacznie mniejsze – wysokość kurhanu „Strasznaja Mogiła" (AksSV_SM) zmniejszyła się z 20 do 10 m, średnica do 40, trzy dalsze miały wysokość ok. 8 m przy średnicy 32-35 m, pięć – odpowiednio 6-7 i 25-30 m. Ze wspomnianych 300 nasypów o mniejszych wymiarach zachowały się tylko 84 kurhany, pozostałe zostały w pełni zniszczone (rozwleczone przez orkę – V. A. Il'inskaâ 1968, s. 9).

[64] Udział kurhanów o wysokościach do trzech metrów z pewnością był większy niż zostało to odnotowane. Należy bowiem pamiętać o tym, że w wielu przypadkach badacze (zwłaszcza ci działający w XIX i na samym początku XX-go wieku) skupiali się przede wszystkim na zbadaniu największych nasypów w danej grupie kurhanowej, pozostawiając nierozkopanymi kopce o mniejszych wymiarach. W rezultacie te ostatnie bardzo często ulegały zniszczeniu na wskutek działalności człowieka.

pojedyncze przypadki, przy czym kopce o największych odnotowanych wysokościach (19-20 m) przypadają na okres archaiczny i pochodzą z cmentarzysk zlokalizowanych nad Sułą (AksSV_SM i Volk_Szum). Dla okresu środkowoscytyjskiego najwyższa odnotowana wysokość wynosi 10,5 m (AksSV_2), natomiast dla fazy późnej 13,5 m (Volk_1/1897); również i te nasypy grupują się nad Sułą, w obrębie tych samych nekropolii co najwyższe kurhany okresu archaicznego.

Informacjami pozwalającymi na określenie średnicy oraz objętości[65] dysponowano w przypadku odpowiednio 357 i 350 zespołów. Maksymalne wielkości obu tych parametrów wynoszą 70 m (Glev i Ivan_1) oraz 8373,3 m^3 (AksSV_SM), aczkolwiek należy zaznaczyć, iż z obszaru leśnostepowgo Podnieprza znane są również konstrukcje omawianego typu o większych wymiarach[66]. Rozkład wszystkich parametrów określających wielkości nasypów kurhanowych w ujęciu chronologicznym oraz terytorialnym zaprezentowano w tabelach 2.15 i 2.16. W tym ostatnim przypadku należy wytłumaczyć nieobecność wśród przedstawionych wyliczeń danych na temat rozkładu średnicy oraz objętości nasypów kurhanowych pochodzących z obszarów nad Sułą i Psłem. Co prawda V. A. Ilinska podaje zestawienia wszystkich parametrów wielkościowych znacznej części kurhanów z tej strefy (V. A. Il'inskaâ 1968, tabela 1-7), jednakże przytoczone przez nią informacje na ten temat pochodzą z badań poczynionych w drugiej połowie XX w. Tymczasem w zamieszczonym przez nią opisie zespołów kurhanowych z tej strefy (*ibidem*, s. 23-63), stanowiącym podstawową bazę źródłową dla niniejszej publikacji w przypadku grobów z tej części lasostepu, figurują wyniki obserwacji dokonanych w tym zakresie jeszcze w XIX i w początkach XX wieku, kiedy opisywane kopce były znacznie większe (por. V. A. Il'inskaâ 1968, s. 9-13). Analiza danych na temat najbardziej reprezentatywnych, tj. średnich i przeciętnych wielkości kurhanów, w zasadzie prowadzi do tych samych spostrzeżeń, co obserwacje poczynione przy badaniu histogramu przedstawiającego liczbę nasypów o takich samych wysokościach (ryc. 2.24). We wszystkich fazach okresu scytyjskiego średnie i przeciętne wartości tego parametru mieszczą się w przedziale 0,5-3 m (tabela 2.15). Różnice między nimi dotyczą natomiast nieco odmiennego zakresu tych wielkości. Pod tym względem za wyższe należy uznać obiekty z

[65] Obliczone wielkości tego parametru mają charakter umowny (por. uwagi na temat zmian w wielkościach nasypów) i zostały one oszacowane przy założeniu stożkowatego kształtu, aczkolwiek należy pamiętać o tym, że nasypy mogły przybrać również inną formę. W wyliczeniach nie uwzględniono zespołu z Perepâtiha ze względu na specyfikę konstrukcji jego nasypu.

[66] Przykładowo badania geofizyczne przeprowadzone na nekropolach związanych z grodziskiem Bielskim wykazały, że największy z tamtejszych kurhanów, dzisiaj już całkowicie zniwelowany, posiadał około 100 metrową średnicę (H. Zöllner *et al.* 2007; S. V. Mahortyh 2013, s. 225; M. Orlûk 2016, s. 33).

Tabela 2.15. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji nadgrobowych w ujęciu chronologicznym

	wys. (m)	średnica (m)	obj. (m^3)	wys. (m)	średnica (m)	obj. (m^3)	wys. (m)	średnica (m)	obj. (m^3)
RSK									
całość				**PLP**			**LLP**		
średnia	2,3	28,1	1340,9	2,5	33,2	2093,9	2,2	22,6	555,1
minimum	0,1	9,5	8,7	0,5	11	19	0,1	9,5	8,7
kwartyl 1	0,9	15,4	60,4	1,3	16	78,7	0,8	14,5	35,6
mediana	1,6	21	118,7	1,8	24	532,4	1,4	18	76,3
kwartyl 3	2,5	40	932,6	2,8	48	1394,2	2,2	27,8	239,9
maksimum	20	70	12821,7	11	70	12821	20	53	8373,3
SSK									
całość				**PLP**			**LLP**		
średnia	2,2	26	721,9	2,7	31,3	1259,8	1,8	21,6	227
minimum	0,2	6,5	2,2	0,2	8	3,3	0,2	6,5	2,2
kwartyl 1	0,7	15,3	45,8	1,4	17,5	111,2	0,6	15	27,2
mediana	1,6	24	181,3	2,2	30	609,7	1	18,8	72,1
kwartyl 3	3	34	770,9	4	43,4	1331,6	2,6	28	265,5
maksimum	10,5	68	6654,7	8,5	68	6654,7	10,5	48	1716,4
PSK									
całość				**PLP**			**LLP**		
średnia	1,6	21,1	310,5	2	21,9	431,8	1,3	20,5	237,2
minimum	0,2	6	1,9	0,3	6	2,4	0,2	6,2	1,9
kwartyl 1	0,7	13	35,1	1	13,1	64	0,6	12	28,3
mediana	1	20	94,2	1,8	19	134,7	0,9	20	75,4
kwartyl 3	1,8	28,5	322,2	2,2	30	466,4	1,3	28	225,7
maksimum	13,5	50	3872,7	9	50	3702,6	13,5	48	3872,7

fazy wczesnej i środkowej, za niższe natomiast te z okresu późnego. Do ciekawych konkluzji prowadzi porównanie rozkładu średniej i przeciętnej wysokości zespołów o takiej samej pozycji chronologicznej ale zlokalizowanych w obrębie dwóch głównych stref leśnostepowego Podnieprza. W tym ujęciu większe (wyższe) są kurhany wznoszone przez społeczności zamieszkujące tereny prawobrzeżnej części lasostepu. Jest to sytuacja odwrotna do tej odnotowanej dla maksymalnych wskazań wysokości. Na każdym etapie rozwoju kultury scytyjskiej w jej leśnostepowym wariancie najwyższe kurhany to te wznoszone przez populacje ze obszaru Lewobrzeża. Rozkład pozostałych parametrów wielkościowych określających wymiary (średnice i objętość) „średnich" i „przeciętnych" nasypów w czasie wskazuje na zmniejszanie się ich wielkości wraz z przechodzeniem do kolejnych, młodszych etapów okresu scytyjskiego. Zmniejszeniu ulegają również ich wielkości minimalne i maksymalne. Badanie opisywanych parametrów z uwzględnieniem lokalizacji w prawo- lub lewobrzeżnej połaci leśnostepowgo Podnieprza, pokrywa się z sytuacją zaobserwowaną dla średnich i przeciętnych wysokości. Obecność relatywnie większych nasypów kurhanowych w strefie prawobrzeżnego lasostepu widoczna jest również na poziomie bardziej szczegółowych

analiz terytorialnych (tabela 2.16). W tym ujęciu największe średnie i przeciętne wartości wszystkich trzech rozpatrywanych parametrów cechują nasypy z obszaru Kijowszczyzny, aczkolwiek należy zaznaczyć, że w ich przypadku obserwacje oparte zostały na małej ilości danych (12 kompleksów grobowych). Stosunkowo wysokie wskaźniki średniej i przeciętnej wysokości, średnicy i objętości poświadczono również dla zespołów znad Taśminu. Najmniejsze w tej części leśnostepowgo Podnieprza średnie i przeciętne wymiary posiadają natomiast nasypy nakrywające groby zlokalizowane nad rzeką Roś. Mniejsze od nich wartości analizowanych parametrów cechują tylko kopce znad Dońca i Worskli (tylko w przypadku średnich i przeciętnych wysokości).

Pod względem formalnym opisywane nasypy to konstrukcje nadgrobowe wznoszone z ziemi (czarnoziem, glina etc.)[67]. Niekiedy do ich budowy (zwłaszcza ich centralnych części) używano również pakietów darni. Sytuację taką zaobserwowano w co najmniej dziewięciu nasypach kurhanowych (Ivan_1; Mel_33 – tabl. LIX.I-II, sygnatura nr 6; Olef_11, 13, 15-16 i 19 – tabl. LXV-LXVII; Per_7; Perep – tabl. XLVIII; Ryz_4 – tabl. XCIV, aczkolwiek należy zaznaczyć, że zwyczaj ten mógł być stosowany na szerszą skalę niż to odnotowano (por. S. A. Skoryj 2003, s. 56). Warto podkreślić, że element ten traktowany jest z jednej strony jako jeden z wyznaczników scytyjskiego (koczowniczego) obrządku pogrzebowego (S. A. 2003, s. 47, 53, tabl. 1), z drugiej zaś jako swoistego rodzaju ekwiwalent pastwisk należących do

Tabela 2.16. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji nadgrobowych w ujęciu terytorialnym

	wys. (m)	średnica (m)	obj. (m^3)	wys. (m)	średnica (m)	obj. (m^3)	wys. (m)	średnica (m)	obj. (m^3)	wys. (m)	średnica (m)	obj. (m^3)	wys. (m)
PLP całość				**Kijowszczyzna**			**Roś**			**Taśmin**			
średnia	2,4	26,7	958,7	4	34,6	3697,8	1,6	20,1	325,6	2,6	29,3	1063,4	
minimum	0,2	6	2,4	0,8	15	47,1	0,2	6	2,4	0,3	7	5,7	
kwartyl 1	1,1	15	72,5	1,6	20	205,8	0,6	13	26,4	1,4	17	108,3	-
mediana	1,8	23	200,8	2,1	23,5	527,5	1,3	16	76,1	2	26	415,3	
kwartyl 3	2,5	35	958,8	4,9	45,3	6038,4	1,8	27,5	308,1	2,9	40	1306,2	
maksimum	11	70	12821,7	11	70	12821,7	8,5	41,4	2690,9	9	68	8204,6	
LLP_całość				**LPTL**			**Worskla**			**Doniec**			**Sula i Pseł**
średnia	1,7	21	270,9	1,5	23,4	242,3	1,1	22,6	199	1,2	18,3	258,6	3,4
minimum	0,1	6,2	1,9	0,3	7,2	9,5	0,1	6,2	2,2	0,2	6,4	1,9	0,6
kwartyl 1	0,6	13,5	28,6	0,6	20	49,7	0,6	15	34,4	0,6	10,2	22,2	1,4
mediana	1	19	75,5	0,9	23	99,4	0,8	20	92,8	0,9	15,5	53,6	2,1
kwartyl 3	2	28	226	2,1	30	387,9	1,4	29	258,6	1,4	24	212	3,5
maksimum	20	53	8373	6	34	1125,4	5,7	53	1266	6,7	47	3872,7	20

[67] Wyjątek pod tym względem stanowi kurhan Perepjaticha będący niewątpliwie najbardziej oryginalną konstrukcją spośród wszystkich budowli funeralnych znanych z terenów leśnostepowego Podnieprza. Obiekt ten wyróżnia się nie tylko swoją formą (ma on postać wydłużonej kopuły) ale również sposobem jego budowy. W jego przypadku bowiem konstrukcja grobowa nie jest nakryta klasycznym nasypem ale została obłożona wałkami darni tworzącymi wokół niej swoistą „powłokę" około dwumetrowej grubości (tabl. XLVIII).

zmarłego (R. Rolle 1979, s. 42; J. Chochorowski *et al.* 1996, s. 257; J. Chochorowski, S. Skoryj 1997 s. 91; J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 20; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 128, 160). W obrębie nasypów kurhanowych spotykane są również inne struktury, takie jak choćby usypane z urobku pozyskanego przy okazji kopania podziemnego założenia grobowego kopczyki ziemi calcowej a także lokalizowane na tych hałdach, lub bezpośrednio na dawnym poziomie gruntu (powierzchni podkurhanowej) różnego rodzaju drewniane konstrukcje. Wśród tych ostatnich budowli szczególnie charakterystyczną formę stanowią wzniesione z radialnie ułożonych żerdzi i kłód rozchodzących się promieniście od centrum nasypu na kształt stożka lub piramidy konstrukcje o tzw. namiotowym charakterze (por. tabl. XX.1; XXVII; LIX; LXVIII.1; CXII.1; CXIV.3; CXXXV). Element ten traktowany jako jeden z wyznaczników koczowniczych (ogólnoirańskich) cech obrządku pogrzebowego (S. A. Skory 2003, s. 51-53, tabl. 1) oraz swoistego rodzaju atrybut wysokiej pozycji społecznej zmarłego (*ibidem*, s. 52; V. Grigor'ev, S. Skoryj 2012, s. 457) w analizowanym zbiorze wystąpił w co najmniej 16 przypadkach, a więc w zaledwie w 2,5% wszystkich zespołów uwzględnionych w niniejszej pracy. Ich obecność odnotowano we wszystkich fazach rozwojowych, przy czym połowa z nich pochodzi z kompleksów datowanych na okres archaiczny (ryc. 2.25.a). W ujęciu przestrzennym bardziej charakterystyczne są one dla zespołów z prawobrzeżnej części Podnieprza, a zwłaszcza tych położonych nad rzekami Roś i Taśmin (ryc. 2.25.b). W strefie Lewobrzeża koncentrują się one przede wszystkim na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (faza archaiczna), pojedyncze znane są również z terenów naddonieckich[68]. Wśród innych typów drewnianych konstrukcji spotykanych w nasypach kurhanowych związanych z omawianymi populacjami w pierwszej kolejności wymienić należy okrągłe pomosty z poziomo ułożonych żerdzi i kłód. Ich obecność odnotowano w kopcach zlokalizowanych w okolicach Bielskiego grodziska w basenie Worskli (Per_11, 15/1, 18, 22 i 23; BelB_1 – tabl. XIII) oraz nad rzeką Roś (Ivan_1 – XXV.2-3). Obecność drewnianych elementów pochodzących z bliżej nieokreślonych konstrukcji ujawniono również pod nasypami innych kurhanów. Łącznie ślady drewnianych obiektów różnego typu, innych niż te o namiotowym charakterze, odkryto w co najmniej 16 zespołach. Pozycja chronologiczna większości z nich przypada na okres środkowoscytyjski (ryc. 2.25.a). Do obszarów, na których najczęściej spotykane są tego typu struktury należą

[68] Poza nasypem kurhanu nr 2 z grupy kurhanowej nr 3 z cmentarzyska z okolic miejscowości Staryj Merczyk ich obecność na tych terenach poświadczono także dla kurhanu nr 10/1962 z centralnej grupy cmentarzyskowej Ljubotinskiego grodziska (D.S. Grečko 2010, s. 42).

baseny rzek Worskla oraz Roś. W pozostałych grupach regionalnych reprezentowane są one przez pojedyncze znaleziska lub nie stwierdzono ich występowania (tereny Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu i Kijowszczyzny). Należy koniecznie odnotować, że wszystkie spotykane w obrębie nasypów kurhanowych konstrukcje drewniane, niezależnie od ich typu, bardzo często noszą ślady działalności ognia. Z tymi samymi zwyczajami, które nakazywały pokrycie drewnem (konstrukcjami drewnianymi) chociażby części obszaru mającego zostać nakrytym przyszłym nasypem kurhanowym część badaczy (np. S. V. Mahortyh 2010, s. 221; 2013, s. 228) łączy również wyścielanie dawnej powierzchni podkurhanowej i/lub hałdy calcowej wyściółką z innych substancji organicznych, np. trawy, trzciny błotnej, kory etc. Również i ten zwyczaj typowy jest dla koczowniczego obrządku pogrzebowego (S. A. Skoryj 2003, s. 53). W analizowanym zbiorze na ślady wyścielania substancją organiczną części kopca calowego otaczającego wlot jamy grobowej natrafiono czterokrotnie; wszystkie te znaleziska pochodzą z basenu Worskli z obrębu jednej nekropolii (Kup'ewacha – kurhany 17, 21, 22 i 25; ryc. 2.25.b).

Innymi rozwiązaniami architektonicznymi związanymi bezpośrednio z nasypami kurhanowymi, które można łączyć z koczowniczą częścią analizowanych populacji, są umiejscowione u ich podstawy dookolne rowy i wały (por. S. A. Skory 2003, tabl. 1). Obydwa wspomniane elementy mają bardzo ścisły związek z symboliką zwyczajów funeralnych. Szczególnie ważną rolę odgrywają w nich rowy, kopane równolegle z drążeniem konstrukcji grobowej – otaczając miejsce pochówku, a także określając wielkość przyszłego nasypu oddzielały one strefę *sacrum* od *profanum* (J. Chochorowski 1998, s. 89, 92; 1999 *et al.*, s. 40; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 159)[69]. Dodatkowo zdaniem części badaczy rowy (S.V. Mahortyh 2013, s. 228), zwłaszcza te o największych rozmiarach, objętość których przekraczała kilkukrotnie objętość konstrukcji grobowej, stanowić miały swoistego rodzaju wskaźnik wyróżniającej się pozycji społecznej zmarłych. Obecność dookolnych rowów i wałów różnych rozmiarów odnotowano w odpowiednio 39 (%) i pięciu zespołach[70], przy czym w trzech (AksSV_2; AksSV_SM – tabl. II; Ryz_12 – tabl. CI) z nich z nasypami o znacznych wysokościach (od 7,5 do 20 m) wystąpiły zarówno rowy jak i znajdujące się na ich obwodzie wały. Obydwa typy konstrukcji spotykane są we wszystkich fazach okresu scytyjskiego, przy czym rowy najliczniej występują w zespołach datowanych na etap późny.

[69] Niekiedy w obrębie rowów lokalizowane były przejścia (np. w Wielkim Kurhanie Ryżanowskim znajdowały się dwa takie przesmyki) umożliwiające uczestnikom ceremonii pogrzebowej przekroczenie „świętego kręgu" (J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 89, 92; 1999, 285-286).

[70] W przypadku kurhanu Perepiaticha otaczający go „wał" składał się z szeregu mniejszych kopców, tworzących wokół niego „pierścień" o średnicy 120 m (G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 28).

W ujęciu terytorialnym zwraca uwagę częstsza obecność rowów wokół kurhanów położonych na wschodnim brzegu Dniepru. W tej połaci leśnostepowgo Podnieprza wystąpiły one przede wszystkim nad Dońcem, Worsklą oraz na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. Mniej liczne są zespoły z kopcami otoczonymi rowem w dorzeczach Suły i Psła oraz Taśminu. Warto również odnotować obecność w tym ostatnim regionie (a szerzej w południowej połaci lasostepu) kurhanów z jeszcze innymi elementami konstrukcyjnymi zlokalizowanymi na ich obwodzie. Reprezentowane są one przez typowe dla terenów stepu (S. V. Ol'hovskij 1991, s. 74-75) kamienne murki/ścianki oporowe tzw. krepidy. Obecność takiej struktury odnotowano w nasypie kurhanu z okolic miejscowości Petrykówka, a także wokół nasypu nieuwzględnionego w niniejszej pracy zespołu nr 1 z Pokazowe w dorzeczu Bohu (G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 37). Obydwa groby mieszczą pochówki z okresu środkowoscytyjskiego.

Poza stosowaniem kurhanowego obrządku pogrzebowego badane społeczności (podobnie jak współczesne im populacje z obszaru stepu nadczarnomorskiego – np. E. F. Lagodovskaâ, E. A. Symanovič 1973; M. A. Ostapenko 1993; 2007; O. Â. Privalova 1993; Z. H. Popandopulo 2004; 2011) grzebały swoich zmarłych również w grobach płaskich, tj. pozbawionych nasypu kurhanowego. Groby te mogły tworzyć odrębne nekropole (Czutiwka, Dudczynci, Hryszczynci, Pirohiw, Połtawa), występować pojedynczo (Buszewe) jak również towarzyszyć pochówkom podkurhanowym (Bogdaniwka, Pekari i Perszczepino). W tym miejscu należy wskazać, że ta forma pochówku w przypadku zespołów z obszaru lasostepu traktowana jest na ogół jako element obrzędowości pogrzebowej typowej dla osiadłej ludności autochtonicznej o tradycjach wywodzących się jeszcze z okresu przed pojawieniem się w tej strefie Scytów (koczowników o scytyjskim modelu kulturowym – S. A. Skoryj 2003, s. 62-64; D. S. Grečko 2014a, s. 79-83, ryc. 1). Nowe odkrycia wskazują jednak na to, że interpretacji takiej nie można rozciągnąć na wszystkie zespoły „bezkurhanowe" z analizowanego terenu, przy czym uwaga ta dotyczy grobów płaskich z fazy „klasycznej". Świadczą o tym wyniki badań przeprowadzonych na nieuwzględnionym w niniejszej dysertacji cmentarzysku z okolic miasta Switłowodśk. W obrębie tej nekropolii, położonej na granicy stepu i lasostepu, ujawniono obecność ponad 150 grobów płaskich i pięciu podkurhanowych (A. D. Mogilov 2017, s. 303) z pochówkami o jednoznacznych stepowych koneksjach (D. S. Grečko 2014a, s. 83; N. M. Bokij, A. D. Mogilov 2015, s. 262; K. Ì. Pančenko 2015, s. 219, 221; A. D. Mogilov 2017, s. 304). Zdecydowana większość z nich datowanych jest na V-IV w. p.n.e., co odpowiada chronologii znacznej części nekropolii

płaskich z obszaru stepu[71] (np. M. A. Ostapenko 2007, s. 171; Z. H. Popandopulo 2011, s. 88). Poza nimi na cmentarzysku tym wystąpiły również nieliczne zespoły z pochówkami wojowników o starszej metryce, które można odnosić do drugiej połowy VI – pierwszej ćwierci V w. p.n.e. (A. D. Mogilov 2017, s. 308-309). Zbliżone datowanie posiada również seria analogicznych grobów (bez nasypowe pochówki wojowników uzbrojonych w militaria typu scytyjskiego) z innych obszarów południowej części lasostepu (głównie tereny Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu) i ze stepu (O. Â. Privalova 1993; D. S. Grečko *et al.* 2016, s. 122). Wszystko to wskazuje na stosowanie płaskiego obrządku pogrzebowego nie tylko przez autochtoniczne osiadłe społeczności ale również przez napływową ludność koczowniczą.

Pochówki płaskie w analizowanym zbiorze wystąpiły w 28 przypadkach, co stanowi tylko 4,4% wszystkich zespołów, dla których wzniesiono budowlę grobową lub nadgrobową, aczkolwiek należy pamiętać o tym, że liczba ta z różnych względów jest niedoszacowana[72]. Ich cechą charakterystyczną jest umieszczanie zmarłych w prostych wziemnych jamach[73] o niewielkich rozmiarach (tabela 2.14; tabl. XVIII.3; LXXX; XCII.2) odpowiadającym dolnym przedziałom wielkościowym wszystkich jam uwzględnionych w niniejszej pracy (por. tabela 2.10). Płaska forma grobu na terenach leśnostepowgo Podnieprza obecna jest przez cały czas trwania okresu scytyjskiego (ryc. 2.23.b) i występuje niemalże we wszystkich grupach

[71] Obserwowaną wśród części „późnych" społeczności scytyjskich z obszaru stepu intensyfikację stosowania płaskiej formy pochówku, podobnie jak pojawienie się budownictwa grodowego w tej strefie (grodzisko Kamenskie nad dolnym Dnieprem), łączyć należy zapewne z procesem „zmiany sposobu życia stepowców" (ich części) związanym z przechodzeniem przez nich do różnego rodzaju osiadłych form życia (por. np. A. Smirnov 1974, s. 124; A. I. Terenožkin. V. A. Il'inskaâ 1983, s. 190; M. A. Ostapenko 1993, s. 128; 2007, s. 175-177; N. M. Bokij, A. D. Mogilov 2015, s. 262).

[72] Wpływ na to ma kilka czynników, z których najważniejszy to wprowadzenie do obiegu naukowego tylko niewielkiej części z nich. Przykładowo dla obszaru leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza. S. A. Skory podaje informacje o lokalizacji w tej strefie ponad 220 zespołów tego typu (liczba ta wzrasta do ponad 280 jeżeli uwzględni się w tej liczbie większą ilość pochówków płaskich z cmentarzysk koło miasta Switłowodśk oraz wsi Zalomy niż ta wymieniona przez S. Skorego – S. A. Skoryj 2003, s. 63). Tymczasem kurhanową formę grobu z tej strefy posiada ponad 660 zespołów, z których 557 ma określoną chronologię (*ibidem*, s. 61). Tym samym stosunek grobów płaskich do zespołów kurhanowych wynosi ok. 1:3 (3:7), podczas gdy wśród materiałów stanowiących podstawową bazę źródłową dla niniejszej pracy kształtuje się on na poziomie ok. 1:13 (18 do 228). Dodatkowo należy zaznaczyć, że wśród 220 zespołów płaskich wzmiankowanych przez S. A. Skorego bardziej szczegółowe dane podane są tylko mniej więcej dla co piątego z nich (50 zespołów – *ibidem*, tabela 8), przy czym tylko 18 z nich (36%) zawiera informacje pozwalające na określenie płci i wieku złożonych w nich osób, a więc spełnia podstawowe kryterium pozwalające na ich włączenie w pełnym zakresie do prezentowanej dysertacji.

[73] Poza pochówkami w jamach przy płaskim obrządku pogrzebowym stosowano również grzebanie zmarłych w katakumbach, włącznie z takimi, w których z jednej jamy wejściowej odchodziły dwie nisze. Obecność tego typu obiekty w strefie lasostepu poświadczona jest m.in. przez grób nr 155 z wielokrotnie przytaczanego już cmentarzyska z okolic miasta Switłowodśk (K. Í. Pančenko 2015, s. 219, 221, ryc. 1).

regionalnych (ryc. 2.23.b), za wyjątkiem obszarów nad Dońcem. W przypadku grobów znad Suły i Psła, ich zasięg ogranicza się tylko do dorzecza tej drugiej rzeki. Najczęściej spotykane są one, analogicznie jak ich stepowe odpowiedniki (por. wyżej), w okresie późnoscytyjskim (16 zespołów), najmniej licznie natomiast w fazie wczesnej (cztery pochówki). Te ostatnie w analizowanym zbiorze skupiają się na obszarze lewobrzeżnej części Podnieprza (basen Worskli[74]), aczkolwiek należy zaznaczyć, że na tym etapie rozwoju okresu scytyjskiej są one obecne również w Prawobrzeżu (S. A. Skory 2003, s. 63; D. S. Grečko 2014a, s. 81). Na fazę środkowoscytyjską przypada z kolei dziewięć zespołów, w tym pięć pochodzących tylko z jednego cmentarzyska (Pirogìv). W ujęciu regionalnym zwraca uwagę wysoki udział grobów płaskich na obszarze Kijowszczyzny (tereny na południe od rzeki Irpień) i nad Rosią (stanowią one odpowiednio 26,3 i 14% zespół z tych terenów – por. uwagi D. S. Grečko (2014a, s. 83, ryc. 1) o koncentracji pochówków płaskich w tej strefie)[75]. Należy jednak pamiętać, że uzyskane obserwacje (podobnie jak wyniki analizy występowania grobów płaskich w pozostałych regionach lasostepu) mogą stanowić odbicie bazy źródłowej zebranej na potrzeby niniejszej dysertacji a tym samym mogą one nie odzwierciedlać stanu faktycznego[76]. Dokonując krótkiej charakterystyki grobów płaskich pod kątem ich cech formalnych należy wskazać na wyłączoną obecność wśród nich najprostszych konstrukcji w typie zwykłych wziemnych jam[77]. Ich wyróżnikiem są również stosunkowo niewielkie

[74] Wszystkie cztery zespoły pochodzą z obrębu jednej nekropolii znajdującej się na terenie współczesnej Połtawy. Należy odnotować, że na cmentarzysku tym odkryto cztery dalsze groby z tego samego okresu (O. B. Suprunenko 2016b) aczkolwiek praktycznie wszystkie one są doszczętnie zniszczone przez co nie było możliwe uwzględnienie ich w prezentowej pracy.

[75] D. S. Grečko (2014a, s. 83) analizując rozprzestrzenienie zespołów płaskich z pochówkami ludności autochtonicznej na obszarze Lasostepu wskazuje na ich koncentrację w tych rejonach (międzyrzecze rzek Irpień i Roś w prawobrzeżnym Podnieprzu oraz obszar środkowego Donu), w obrębie których dochodziło do kontaktów między miejscową ludnością a plemionami ze strefy leśnej stosującymi na masową skalę zwyczaj grzebania swoich zmarłych (na ogół spalonych) w obrębie nekropolii bezkurhanowych lub na terenie grodzisk. Jego zdaniem wskazywać to może na pojawienie się (lub jego szersze stosowanie) zwyczaju stosowania płaskich pochówków (w części przypadków połączonym ze spaleniem nieboszczyka) w środowisku osiadłych leśnostepowych populacji na wskutek kontaktów właśnie z tymi społecznościami.

[76] Dobrym przykładem takiej sytuacji mogą być beznasypowe zespoły z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. Wśród grobów tego typu uwzględnionych w niniejszej pracy tylko jeden pochodzi z tej strefy (Čutìvka). Należy jednak zaznaczyć, że pochówek ten wchodził w skład większej nekropolii płaskiej, przy czym na skutek jej zniszczenia trudno jest określić ilość tworzących ją grobów. Wiadomo tylko, że zespoły te były dość jednorodne i analogicznie jak wzmiankowany zespół (pochówek nr 2) mieściły pochówki zorientowanych głowami na zachód mężczyzn (?) wyposażonych (sądząc po znalezisku jednego ze zbadanych archeologicznie grobów oraz całej serii pochodzących z tego cmentarzyska zabytków znajdujących się w prywatnych rękach) w militaria (grociki strzał i broń sieczną) i elementy ekwipunku wojowników (kamienne osełki – D. S. Grečko *et al.* 2016, s. 117-119).

[77] Tego typu obiekty dominują również wśród grobów płaskich z wielokrotnie przytaczanego cmentarzyska w Switłowodśku (N. M. Bokij, A. D. Mogilov 2015, s. 253-258; A. D. Mogilov 2017, s. 303-304) jak również wśród innych obiektów tego typu z obszaru lasostepu nie uwzględnionych w niniejszej pracy (S.A. Skoryj 2003,

rozmiary (tabela 2.14.). Średnie i przeciętne wielkości tych jam mieszczą się w dolnym przedziale (tj. mniejszych niż te opisane przez wartości pierwszego kwartyla) wielkości odnotowanych dla całego ogółu tego rodzaju budowli (tabela 2.10).

Osobną kwestią na jaką należy zwrócić uwagę analizując groby płaskie z obszaru leśnostepowej połaci środkowego Podnieprza jest atrybucja etniczno-kulturowa złożonych w nich osób. Jak bowiem wyżej odnotowano zespoły tego typu mogą mieścić zarówno pochówki autochtonów jak również napływowych „stepowców". W tym kontekście nasuwa się pytanie, czy poza sposobem złożenia zmarłych do grobu, oraz składem towarzyszącego im inwentarza, istnieją jakieś kryteria na poziomie konstrukcyjnym tych obiektów pozwalające na wskazanie, oczywiście z dużą dozą ostrożności, przynależności pochowanych w nich zmarłych do określonego etnosu (wspólnoty etniczno-kulturowej). Przeprowadzona pod tym kątem analiza porównawcza pochówków płaskich z lasostepu tradycyjnie łączonych z autochtonami[78], z bezkurhanowymi grobami z pochówkami „stepowców" z wyżej wzmiankowanego cmentarzyska koło miasta Switłowodśk oraz ze zlokalizowanej na stepie nekropolii Skelki wykazała, że takim elementem może być maksymalna głębokość na jakiej znajduje się dno jamy (przy założeniu, że wartości tych parametrów odpowiadają choć w przybliżeniu pierwotnym wielkościom). Jak widać bowiem na histogramie przedstawiającym rozkład miąższości jam związanych z poszczególnymi wyżej wyróżnionymi zbiorami (ryc. 2.26) leśnostepowe groby płaskie są wyraźnie płytsze niż ich stepowe (włącznie z pochówkami w typie stepowym ze Switłowodśka) odpowiedniki. Cezurę między nimi stanowi granica około jednego – półtora metra.

2.5. Pozostałe elementy rytuału pogrzebowego

2.5.1. Towarzyszące pochówki końskie

Specyficznym elementem obrządku pogrzebowego stosowanego przez badane społeczności jest umieszczanie ze zmarłym dodatkowych pochówków zwierzęcych, przede wszystkim koni. Sam zwyczaj składania ze zmarłym w grobie tego zwierzęcia można interpretować w dwójnasób: albo jako przejaw różnych zabiegów magicznych (np. o charakterze ochronnym umożliwiającym zmarłemu bezpieczne wkroczenie w życie pozagrobowe – Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 26-30) albo też jako specyficzne dobro

tabl. 8; O. B. Suprunenko 2016a, s. 259-260). Jedynym odstępstwem od tej normy jest grób nr 155 ze Switłowodśka w postaci dwukomorowej katakumby (K. Í. Pančenko 2015).

[78] Poza zespołami uwzględnionymi w niniejszej pracy w zbiorze tym znalazły się również pozostałe zespoły tego typu pochodzące z tych samych nekropolii jak również z innych części Lasostepu, położonych w głębi tej strefy (Obuchów).

(wierzchowiec lub zwierzę pociągowe) pozostające do jego dyspozycji w zaświatach, analogicznie jak ma to miejsce w przypadku złożonych z nim przedmiotów wyposażenia (A. Testart 2004, s. 20–28; S. Tabaczyński 2005, s. 158; M. Očir-Gorâeva 2014, s. 19; V. Û. Murzin 2015, s. 66). Niezależnie od motywów decydujących o pogrzebaniu ze zmarłym konia należy odnotować, że ten element obrzędowości funeralnej typowy jest przede wszystkim dla scytyjskich elit (por. np. V. A. Ilinskaa, A. I. Terenožkin 1983, s. 123, tabela 2; L. I. Babenko 2005, s. 177; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 18; V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 89, 96-98; por. też opis pochówku scytyjskiego władcy u Herodota – *Dzieje* IV 71, s. 271), aczkolwiek spotykany jest on również niekiedy w grobach przedstawicieli niższych warstw („szeregowych jeźdźców" – Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 18). Warto odnotować, że zgodnie z propozycjami niektórych badaczy ekwiwalentem pochówku konia, w przypadku części zespołów (zwłaszcza tych o „uboższym " charakterze), może być wyposażenie zmarłego w elementy rzędu końskiego (np. V. G. Petrenko 1967, s. 20; V. A. Il'inskaâ 1968, s. 86; S. A. Skoryj 1991, s. 81, 83; 1997, s. 21; E. I. Savčenko 2001, s. 129). Kwestia ta wymaga jednak podjęcia szerszych badań.

Wśród towarzyszących pochówków końskich wydzielić można dwa ich główne typy, dla których wyróżnikiem jest lokalizacja względem głównego pochówku ludzkiego. Pierwszy z nich stanowią te przypadki, w których koń umieszczony jest ze zmarłym w obrębie jednej konstrukcji funeralnej, przy czym może być to zarówno sama komora z pochówkiem ludzkim (42,9% wszystkich zespołów omawianego typu – tabl. XXXII.1) lub wydrążona w jego ścianie nisza (5,7%), jak również wiodące do niej dromosy (grobowce z dromosami oraz jamy z dodatkowymi elementami; tabl. LX.2; CXXXVIII.1-2) i jamy wejściowe (katakumby i groby niszowe – łącznie 17,1% – tabl. XCV.60-62; XCVI.3). Typ drugi tworzą z kolei te sytuacje, w których koń pogrzebany jest w osobnej konstrukcji grobowej (najczęściej prostej wziemniej jamie – tabl. XL; XLVII.2; XC.2, 4; CXVIII) umieszczonej pod tym samym nasypem co obiekt z pochówkiem ludzkim (34,3%). W przypadku tej lokalizacji należy wskazać na ułożenie konia w jamie głową zawsze w kierunku grobu ludzkiego. Warto również odnotować, że umieszczenie pochówku końskiego razem ze zmarłym w jednym grobie lub w osobnym obiekcie, stanowi jeden z wyznaczników scytyjskiej (pochówki w osobnych grobach) lub ogólnie koczowniczej („ogólnoirańskiej" – zespoły z towarzszącym pochówkiem końskim umieszczonym w tej samej konstrukcji co grób ludzki) obrzędowości pogrzebowej (S. A. Skory 2003, s. 48-50, 53, tabela 1). Liczba koni umieszczanych w grobach jest zróżnicowana i wynosi od jednego do maksymalnie trzech, przy czym dominują zespoły z pojedynczymi osobnikami. Osobną grupę towarzyszą pochówki końskie o

cząstkowym charakterze. Ten typ reprezentowany jest przez pojedynczy zespół z Pisoczina (Pes_9), w którym okiełznana i częściowo spalona czaszka konia umieszczona była w niszy wygrzebanej w jednej ze ścian jamy grobowej. Warto również zwrócić uwagę na zespół z kurhanu nr 13 koło miejscowości Ostynjażka, w którym obok konia umieszczonego w osobnej jamie miał się znajdować również „gigantyczny jeleń" (L. K. Galanina 1977, s. 32).

Obecność towarzyszących pochówków końskich ujawniono w 35, a więc w nieco ponad 5% (5,4%) zespołów grobowych[79]. Warto odnotować, że wartość ta jest kilkakrotnie niższa niż ta odnotowana dla obecności elementów uprzęży w grobie (30% – por. tabela 2.1). Pod względem chronologii (ryc. 2.27.a) najliczniejsze zespoły tego typu pochodzą z młodszych etapów rozwoju kultury scytyjskiej – z faz środkowej (45,7% grobów z pochówkami końskimi i 10,5% wszystkich zespołów z tego okresu) i później (odpowiednio 51,4 i 6,1%). Na okres archaiczny datować można z kolei tylko jeden obiekt tego typu z koniem umieszczonym we wspólnej komorze ze zmarłym (Bob_35). W nieco bardziej szczegółowym ujęciu, obejmującym poza pozycją chronologiczną również lokalizację w obrębie jednej z dwóch głównych stref środkowego Podnieprza, zwraca uwagę częstsza obecność grobów, w których ze zmarłym pogrzebano konia na obszarze Prawobrzeża. W porównaniu z tą częścią lasostepu w jej lewobrzeżnej strefie spotykane są one ponad trzykrotnie rzadziej. Różnice pomiędzy tymi obszarami dotyczą również miejsc, w których grzebano konie. Tylko w tej pierwszej strefie (i to tylko w zespołach z obszaru dorzecza rzeki Taśmin) spotykane są zespoły z końmi umieszczanymi w dromosach i jamach wejściowych. W bardziej szczegółowym ujęciu terytorialnym (ryc. 2.27.b) zwraca uwagę stosunkowo częsta obecność pochówków końskich nad rzekami Roś i Taśmin (odpowiednio 14,6 i 8,7% wszystkich grobów z określonego regionu). W lewobrzeżnej części środkowego Podnieprza ten typ zespołów grobowych grupuje się przede wszystkim nad Dońcem (cztery z ośmiu przypadków).

2.5.2. Uczta żałobna (stypa) i inne zabiegi o charakterze rytualno-symbolicznym

Jedną z bardziej charakterystycznych cech scytyjskich zwyczajów funeralnych jest uczta żałobna (stypa/tryzna[80]), stanowiąca swoistego rodzaju zwieńczenie etapu ceremonii

[79] Znacznie częściej spotyka je się na terenach stepu. Przykładowo, w zespołach „klasycznych" zlokalizowanych w lewobrzeżnej części dolnego Podnieprza ich udział wynosi 15,9% (Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 14-15) a więc jest trzykrotnie większy niż wartości otrzymane dla terenów położonych na obu brzegach środkowego dorzecza tej rzeki.

[80] Choć znaczenie obu tych terminów jest nieco różne (stypa – „uczta pogrzebowa"; tryzna – „igrzyska przy pogrzebach", obie definicje wg *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1993, s. 524, 579) to jednak

pogrzebowej, w trakcie którego następowało umieszczenie ciała zmarłego w grobie. Jak wskazuje na to struktura związanych z nią znalezisk w jej trakcie nie tylko spożywano mięso[81] i pito wino, ale również dokonywano innych czynności o charakterze rytualnym. Do tych ostatnich zaliczyć można palenie ognisk (część z nich na pewno miała charakter doraźny i wykorzystywana była przy przygotowaniu pokarmu ofiarnego – porcji mięsa), w tym o charakterze ofiarnym, przyniesienie przez żałobników darów wotywnych w postaci różnych przedmiotów analogicznych do tych spotykanych w inwentarzach grobowych[82], a nawet dokonywanie rytualnego kanibalizmu[83]. Równocześnie należy zaznaczyć, że działania te (lub niektóre z nich, np. spożywanie rytualnych uczt) mogły odbywać się zarówno w trakcie trwania ceremonii pogrzebowej, w momencie złożenia pochówku lub jakiś czas po nim ale jeszcze przed usypaniem nasypu kurhanowego, jak również mogły one być również rozciągnięte w czasie, na przestrzeni kilku, a nawet kilkunastu lat[84]. W tym ostatnim przypadku resztki pokonsumpcyjne w postaci fragmentów rozbitych naczyń oraz szczątków zwierzęcych należałoby wiązać ze stanowiącymi element kultu przodków[85] (por. V. Û.

---

ze względu na to, że definiują one elementy stanowiące składową ostatniego etapu ceremonii pogrzebowej jaką jest uczczenie w różny sposób zmarłego zdecydowano się na ich wymienne używanie.

[81] Według Alaina Testarta (2004, s. 30-33; S. Tabaczyński 2005, s. 158-159) mięso spożywane w trakcie scytyjskich uczt pogrzebowych mogło pochodzić ze zwierząt wchodzących w skład stad zmarłego, których część była zabijana na potrzeby ceremonii pogrzebowej i rozdysponowana wśród żałobników. W tym kontekście akt stypy posiada nie tylko rytualne znaczenie ale również pewien ładunek społeczny zgodnie z zasadą, im zmarły był zamożniejszy i posiadał więcej stad, tym większa powinna być ilość zwierząt ofiarnych zabijanych na potrzeby ceremonii żałobnej związanej z jego pochówkiem (por. M. Burghardt 2017b, s. 115).

[82] Wydaje się, że przynajmniej dla część z nich można dopuścić możliwość traktowania ich jako darów grobowych (ich ekwiwalentów?), które z różnych przyczyn nie zostały zdeponowane ze zmarłym w jego pochówku (por. np. V.P. Grigor'ev, S.A. Skoryj 2011, s. 211).

[83] Wśród zespołów stanowiących bazę źródłową dla niniejszej dysertacji szczątki ludzkie znaleziono pośród pozostałości uczty pogrzebowej w co najmniej pięciu przypadkach: Iwaniwka, kurhan nr 3 (fragmenty ludzkich czaszek co najmniej trzech osób (dwie kobiety w wieku *iuvenis* i *adultus* oraz mężczyzna w wieku *maturus*) i fragmenty innych części szkieletów dalszych trzech osób (dojrzały mężczyzna i dwie kobiety w wieku do 20 i 25-35 lat)), Perszczepino, kurhany nr 6 (kość ramieniowa) i 23(fragmenty czaszki i kości biodrowej dorosłego mężczyzny), Wielki Kurhan Ryżanowski (fragment kaloty dziecka), Wysznopil, kurhan nr 2 (czaszka dorosłego mężczyzny).

[84] Na taką możliwość wskazywać może kurhan nr 6 z cmentarzyska Perszczepino ze stwierdzoną asynchronicznością materiałów znalezionych w grobie (jego inwentarz stanowiły zabytki o archaicznej, VII-wiecznej metryce) oraz zalegającymi w otaczającym go rowie wśród pozostałościami po pokarmie ofiarnym w postaci naczyń, wśród których znaleziono fragmenty amfor z VI-V w. p.n.e. Równocześnie z tym należy wskazać na wzmiankę Herodota (IV 72, s. 271) o tym, że część czynności rytualnych (wystawianie „straży" z *uduszonych pięćdziesięciu młodzieńców* na koniach) związanych z ceremonią pochówku odbywała się jakiś czas (według Herodota *po upływie roku*) po złożeniu zmarłego do grobu i usypania nad nim kurhanu. W świetle tej informacji nie można wykluczyć, że również i sama stypa (lub inna podobna do niej uczta o rytualnym charakterze) mogła się odbywać w terminie późniejszym niż wzniesienie nadziemnej formy grobowca w postaci nasypu kurhanowego (por. A. N. Ivančik 2010, s. 137-138; A. Ivantchik 2011, s. 91-92).

[85] Na istnienie wśród Scytów kultu przodków i miejsc ich spoczynku (grobów) wskazuje m.in. przytoczona przez Herodota odpowiedź scytyjskiego króla Idantyrsosa na zarzuty posłów perskiego władcy Dariusza

Murzìn, R. Rolle, S. A. Skorij 1995, s. 65; S. V. Mahortyh 2010, s. 221) ucztami rytualnymi (w tym o charakterze cyklicznym?) dokonywanymi w miejscu spoczynku antenatów.

Pozostałości po stypach oraz innych rytuałach o charakterze żałobnym i wotywnym odnotowano w przypadku co najmniej 165 zespołów poddanych analizie a więc w ok. ¼ wszystkich grobów (por. tabele 2.17-2.18). Spośród nich 122 (18,8% wszystkich grobów oraz 74,8% zespołów ze śladami stypy i ofiar wotywnych) stanowią fragmenty naczyń lepionych ręcznie (60,6% grobów z pozostałościami tryzny), toczonych na kole (3,6%) i amfor (27,9%), 74 (odpowiednio 11,4% i 44,8%) pozostałości pokarmu ofiarnego w postaci kości zwierzęcych (koń – 17,6% zespołów ze śladami stypy, bydło – 7,4%, koza/owca – 5,5%, dzikie zwierzęta (jeleń i dzik) oraz pozostałe gatunki (ryby i drób) – po 1,2%, świnia – 0,6%), 64 (9,6% i 39,3%) ma postać śladów ognisk a 22 (3,4% i 13,5%) to różnego rodzaju daty wotywne (ofiarne). Wśród tych ostatnich przeważają elementy uprzęży (osiem obserwacji), przęśliki oraz kamienne płytki i półmiski (po cztery zespoły). Wszystkie wyszczególnione kategorie pozostałości po tryźnie i ofiarach wotywnych występują razem (80 przypadków, w tym 48 z dwiema kategoriami, 25 – z trzema-czterema oraz siedem z pięcioma-sześcioma) lub rozdzielnie (85 obserwacji). Wyjątek stanowią jedynie szczątki ludzkie zawsze współwystępujące z ceramiką i/lub kośćmi zwierzęcymi. Wśród kategorii, które najczęściej spotykane są razem z innymi rodzajami pozostałości po uczcie rytualnej wymienić należy przede wszystkim kości bydlęce i końskie oraz amfory. Ponad 80% z nich zostało znalezionych z odpadkami pokonsumpcyjnymi i/lub innymi pozostałościami po ofiarach wotywnych i stypie. Dodatkowo należy odnotować stosunkowo częste współwystępowanie kości końskich z amforami. Z układów takich pochodzi ponad 50% szczątków konia. Dokonując charakterystyki struktury elementów tworzących resztki uczt ofiarnych oraz darów wotywnych warto również rozpatrzyć je pod kątem porównania ich składu z przedmiotami wchodzącymi w skład wyposażenia umieszczanego przy zmarłym. Szczególnie interesujące powinny być tu studia porównawcze nad składem szczątków zwierzęcych znajdowanych w obu tych kontekstach. Jak widać na wykresach przedstawionym na rycinie 2.28 obie grupy źródeł różnią się między sobą, i to w sposób dość istotny – szczątki konia znacznie częściej spotykane są wśród pozostałości stypy, podczas gdy pozostałe gatunki zwierząt, poza dziko żyjącymi ssakami, ptakami oraz rybami, częściej spotykane są natomiast w grobach gdzie występują pod postacią pokarmu ofiarnego. Warto również podkreślić większą częstotliwość

zniecierpliwionego taktyką koczowników unikających bezpośredniego starcia: *Gdyby jednak koniecznie miało dojść do walki, to posiadamy przecież groby naszych ojców: nuże więc, odszukajcie je i spróbujcie zburzyć: wtedy poznacie czy będziemy z wami o groby walczyć czy nie*…" (Hdt. IV 127, s. 268).

występowania amfor wśród pozostałości po stypie (obecne w 27,9% zespołów ze śladami uczt żałobnych i ofiar wotywnych) w porównaniu z ich obecnością w wyposażeniu grobowym (spotykane w 17,7% inwentarzy). Niezależnie od struktury znalezisk związanych z rytuałami żałobnymi i wotywnymi ich ślady (na ogół w postaci kilku odrębnych skupisk[86]) znajdowane są zawsze w obrębie „sakralnej przestrzeni" wyznaczonej przez nasyp przyszłego kurhanu i/lub otaczające go obiekty (rowy i wały) – na dawnej powierzchni podkurhanowej, na hałdzie usypanej z urobku pozyskanego w trakcie kopania jamy grobowej oraz na drewnianym pokryciu zamykającym jej wylot (niekiedy znajdowane są one także w jej wypełnisku – np. centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego), a także w dookolnych rowach. W tym ostatnim przypadku szczególnie ważnym miejscem były przejścia umożliwiające członkom konduktu żałobnego wejście w „strefę *sacrum*" w celu złożenia w grobie zmarłego oraz jej opuszczenie (por. uwagi na ten temat w: J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 285-286; J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 40). W analizowanym zbiorze nie ujawniono natomiast znanych z terenów stepu pozostałości po stypie lokalizowanych już poza obrębem nasypu kurhanowego i rowu (np. S. Polin, M. Daragan 2011, s. 194-197, ryc. 8), aczkolwiek sytuacja ta może wynikać ze stanu badań (nierozpoznanie takich miejsc w wyniku skupienia się badaczy na samym nasypie kurhanowym i zlokalizowanych w jego zasięgu konstrukcjach grobowych).

Analizując dystrybucję znalezisk pozostałości po stypie i ofiarach wotywnych w poszczególnych przedziałach chronologicznych okresu scytyjskiego, z uwzględnieniem lokalizacji badanych grobów w dwóch głównych strefach leśnostepowego Podnieprza (tabela 2.17), można poczynić kilka obserwacji. Po pierwsze, znaleziska tego typu najliczniej spotykane są w fazie środkowoscytyjskiej. Ich obecność ujawniono w ponad 1/3 wszystkich grobów o takiej metryce. Najmniejszy ich odsetek odnotowano z kolei dla etapu archaicznego. Wśród zespołów o takiej chronologii pozostałości po analizowanym elemencie rytuału pogrzebowego posiada mniej więcej co piąty z nich. Nie mniej istotne jest stwierdzenie częstszego dokonywania uczt pogrzebowych i składania ofiar wotywnych przez społeczności z Lewobrzeża. Niezależnie od fazy chronologicznej w tej strefie pozostałości po opisywanych działaniach rytualnych spotykane są ponad dwukrotnie częściej niż na prawym brzegu Dniepru. Porównując ze sobą strukturę opisywanej grupy znalezisk zwraca uwagę

[86] Wg B. N. Mozolevskiego (1979, s. 166-167) ilość takich wyróżniających się pozostałości po stypie świadczyć może o liczbie różnego rodzaju jednostek organizacyjnych (grupy rodowo-plemienne, wspólnoty terytorialno-etniczne, klany związane z ze zmarłym więzami pokrewieństwa etc.), których przedstawicieli uczestniczyli w ceremonii pogrzebowej zmarłego.

Tabela 2.17. Struktura pozostałości ofiar wotywnych i stypy znajdowanych w kurhanach z obszaru Lasostepu w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego

pozostałości po stypie i ofiarach wotywnych		całość		RSK						SSK						PSK						uwagi
				PLP		LLP		RAZEM		PLP		LLP		RAZEM		PLP		LLP		RAZEM		
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
ogół		165	25,4	9	12,7	32	24,6	41	20,4	16	24,6	36	41,4	52	34,2	21	15,7	51	31,5	72	24,3	-
naczynia	n. lep. r.	100	60,6	8	88,9	24	75	32	78	8	50	22	61,1	30	57,7	10	47,6	28	54,9	38	52,8	-
	amfory	46	27,9	-	-	-	-	-	-	9	56,3	13	36,1	22	42,3	10	47,6	14	27,5	24	33,3	-
	nacz. toczone	6	3,6	-	-	-	-	-	-	1	6,3	1	2,8	2	3,8	-	-	4	7,8	4	5,6	SSK i PSK_LLP – tylko nad Worsklą
	ogół	122	74,8	8	88,9	24	75	32	78	12	75	29	80,6	41	78,8	14	66,7	35	68,6	49	68,1	-
kości zwierzęce	koń	29	17,6	1	11,1	2	6,3	3	7,3	2	12,5	6	16,7	8	15,4	9	42,9	9	17,6	18	25	-
	bydło	12	7,3	1	11,1	3	9,4	4	9,8	1	6,3	-	-	1	1,9	4	19	3	5,9	7	9,7	-
	koza/owca	9	5,5	1	11,1	3	9,4	4	9,8	1	6,3	1	2,8	2	3,8	1	4,8	2	3,9	3	4,2	-
	świnia	1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,8	11	1,9	-	-	-	-	-	-	-
	dzikie zwierzęta	2	1,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	9,5	-	-	2	2,8	PSK_PLP – jeleń, dzik
	inne	2	1,2	-	-	1	3,1	1	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	1	1,4	RSK_LLP – drób; PSK_LLP – ości ryb
	ogół	74	44,8	4	44,4	13	40,6	17	42,5	5	31,3	14	38,9	19	36,5	15	71,4	23	45,1	38	52,8	-
kości ludzkie		5	3,1	-	-	1	3,1	1	2,4	-	-	1	2,8	1	1,9	3	14,3	-	-	3	4,1	RSK_LLP – szczątki ludzkie znalezione wraz z pozostałościami stypy młodsze niż pochówek**!!!**
ślady ognisk		64	39,3	2	22,2	17	53,1	19	46,3	7	43,8	22	61,1	29	55,8	4	19	12	23,5	16	22,2	RSK_LLP – najbardziej typowe dla Suły (86,7% w tym regionie)
dary wotywne		22	13,5	-	-	2	6,3	2	4,9	3	18,4	7	19,4	10	19,2	6	28,6	4	7,8	10	13,9	-

Uwaga: wszystkie wartości procentowe, poza tymi określającymi ogół pozostałości po stypie, wyliczono tylko dla zbioru zespołów zawierających ślady różnego rodzaju rytuałów żałobnych i wotywnych.

częstsze występowanie w starszych przedziałach okresu scytyjskiego (za wyjątkiem archaicznych zespołów z Prawobrzeża) śladów ognisk niż resztek pokonsumpcyjnych, podczas gdy w fazie późnej sytuacja ta ulega odwróceniu[87]. Inną obserwacją jest stwierdzenie zmniejszania się wraz z przechodzeniem do kolejnych, młodszych etapów okresu scytyjskiego częstotliwości występowania wśród pozostałości po stypie naczyń lepionych ręcznie. Spostrzeżenie to potwierdza odnotowaną przy okazji charakterystyki inwentarzy grobowych zmniejszającą się rolę miejscowych naczyń glinianych w obrzędowości funeralnej badanych społeczności. Równocześnie z tym w młodszych fazach wśród ostatków po tryźnie pojawiają się niewystępujące w okresie archaicznym w takim kontekście, naczynia importowane, przy czym, zarówno wśród resztek po stypie, jak również w ekwipunkach grobowych, największe nasilenie ich występowania przypada na etap środkowscytyjski (por. podrozdział 2.2.1, tabela 2.1). Wraz z rozwojem okresu scytyjskiego widoczny jest również wzrost roli konia w obrządku pogrzebowym czego przejawem jest zwiększanie się (zwłaszcza na obszarze Prawobrzeża) częstotliwości występowania jego kości wśród resztek pokonsumpcyjnych (i w mniejszym stopniu wśród darów konsumpcyjnych ofiarowanych zmarłemu – por. podrozdział 2.2.1, tabela 2.1). Bardzo ważne jest również stwierdzenie istnienia pewnych różnic w dystrybucji określonych elementów tryzny i darów wotywnych o charakterze regionalnym. Przejawią się one między innymi w częstszej obecności wśród pozostałości stypy w prawobrzeżnym Podnieprzu amfor, kości konia (tylko w fazach archaicznej i późnej) i szczątków ludzkich (tylko w okresie późnym), przy rzadszym niż w Lewobrzeżu występowaniu w tej strefie naczyń toczonych na kole i lepionych ręcznie (tylko zespoły „klasyczne") oraz ognisk.

Wyżej poczynione obserwacje na temat istnienia różnic o charakterze regionalnym w stosowanych zwyczajach związanych z ucztą pogrzebową i działaniami o charakterze wotywnym potwierdzają również szczegółowe analizy terytorialne (tabela 2.18). Także i w tym ujęciu widoczne jest znacznie częstsze występowanie pozostałości po stypie w poszczególnych obszarach Lewobrzeża, gdzie obecne są one w co najmniej 22% zespołów z danego regionu[88], podczas gdy dla terenów położonych na drugim brzegu Dniepru odsetek ten

[87] W przypadku późnych zespołów z prawobrzeżnej części Podnieprza kości zwierzęce stają się dominującą grupą znalezisk wśród pozostałości po stypie.

[88] Najwyższy odsetek zespołów ze śladami (41,5%) tryzny odnotowano dla dorzeczy Suły i Psła. Region ten wyróżnia się również największą intensyfikacją występowania śladów ognia związanych z ucztami rytualnymi – obecne są one w ponad 70% (72,7%) zespołów tego typu. Wśród nich szczególną uwagę zwraca typowa dla tego obszaru lokalizacja ognisk ze śladami stypy albo bezpośrednio na drewnianym pokryciu jamy grobowej jak również na specjalnie do tego celu przygotowanych „klepiskach" z ubitej gliny.

Tabela 2.18. Struktura pozostałości ofiar wotywnych i stypy znajdowanych w kurhanach z obszaru poszczególnych regionów leśnostepowgo Podnieprza okresu scytyjskiego

pozostałości po stypie i ofiarach wotywnych		całość		PLP								LLP									
				Kijowszczyzna		Roś		Taśmin		RAZEM		LPTL		Suła i Pseł		Worskla		Doniec		RAZEM	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
ogół		165	25,4	2	10	18	20,2	26	16,1	46	17	10	22,7	22	41,5	58	37,4	29	29	119	31,4
naczynia	n. lep. r.	60,6	61,3	1	50	12	66,7	13	50	26	56,5	3	30	14	63,6	37	63,8	20	69	74	62,2
	amfory	27,9	28,2	-	-	8	44,4	11	42,3	19	41,3	4	40	1	4,5	12	20,7	10	34,5	27	22,7
	n. toczone	3,6	3,7	-	-	-	-	1	3,8	1	2,2	-	-	-	-	4	6,9	1	3,4	5	4,2
	ogół	74,8	74,8	1	50	16	88,9	18	64,3	34	73,9	4	40	14	63,6	46	79,3	24	82,8	88	73,9
kości zwierzęce	koń	17,6	17,8	1	50	3	16,7	8	30,8	12	26,1	2	20	2	9,1	6	10,3	7	24,1	17	14,3
	bydło	7,3	7,4	-	-	1	5,6	4	15,4	6	13	-	-	1	4,5	4	6,9	1	3,4	6	5
	koza/owca	5,5	5,5	1	50	-	-	2	7,7	3	6,5	-	-	2	9,1	3	5,2	1	3,4	6	5
	świnia	0,6	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,7	-	-	1	0,8
	dzikie zwierzęta	1,2	1,2	-	-	1	5,6	1	3,8	2	4,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	inne	1,2	1,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,7	1	3,4	2	1,7
	ogół	44,8	45,4	1	50	6	33,3	18	64,3	24	52,2	6	60	11	50	21	36,2	12	41,4	50	42
kości ludzkie		5	3,1	-	-	1	5,6	2	7,7	3	6,5	-	-	-	-	2	3,4	-	-	2	1,7
ślady ognisk		64	39,3	1	50	6	33,3	6	23,8	13	28,3	2	20	16	72,7	23	39,7	10	34,6	49	41,2
dary wotywne		22	13,5	-	-	2	11,1	7	26,9	9	19,6	1	10	3	13,6	7	12,1	2	6,9	13	10,9

Uwaga: wszystkie wartości procentowe, poza tymi określającymi ogół pozostałości po stypie, wyliczono tylko dla zbioru zespołów zawierających ślady różnego rodzaju rytuałów żałobnych i wotywnych.

nie przekracza wartości 21%. Dla strefy lewobrzeżnego Podnieprza bardziej charakterystyczne jest również palenie ognisk, przy czym obserwacja ta nie dotyczy obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu z najniższym (20% zespołów ze śladami tryzny i ofiar wotywnych) udziałem tego typu znalezisk spośród wszystkich grup terytorialnych. W pozostałych regionach Lewobrzeża obecne są one w co najmniej 34% zespołów z pozostałościami uczt rytualnych i darami wotywnymi, podczas gdy na Prawobrzeżu ich udział z reguły nie przekracza wartości 33,3%. Wyjątek stanowią jedynie groby z terenów Kijowszczyzny z 50% odsetkiem analizowanego wskaźnika, przy czym należy zaznaczyć, że wartość ta jest pochodną bardzo małej liczby obserwacji (dwa zespoły ze stwierdzonymi śladami stypy). Jeżeli chodzi o dwie pozostałe kategorie przedmiotów znajdowanych wśród pozostałości tryzny, które jak wskazały na to analizy chronologiczno-terytorialne (tabela 2.17) wykazują silniejsze związki z obszarem Lewobrzeża, jakimi są naczynia lepione ręcznie oraz pojemniki toczone na kole, tylko te drugie można uznać za bardziej typowe dla tej strefy. W przypadku naczyń miejscowej produkcji sytuacja ta nie jest już taka klarowna. Z jednej strony bowiem jeden z najwyższych udziałów tego typu pojemników (lub ich fragmentów) odnotowano dla zespołów znad rzeki Roś, będącej prawobrzeżnym dopływem Dniepru, z drugiej najniższy odsetek ich obecności (30%) stwierdzono dla grobów z obszarów Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu[89]. Częstotliwość występowania omawianej kategorii naczyń w przypadku pozostałych grup terytorialnych z Lewobrzeża kształtuje się na wyższym poziomie niż ta odnotowana dla zespołów znad Taśminu i z obszaru Kijowszczyzny. Z terenami leśnostepowego Podnieprza położonymi na zachód od Dniepru silniej związane są natomiast amfory. W tej strefie stanowią one co najmniej 42%, podczas gdy na Lewobrzeżu ich udział z reguły nie przekracza wartości 20-35%[90]. Wyjątek stanowią jedynie groby z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu z 40% udziałem rozbitych pojemników na wino wśród pozostałości tryzny. Również szczątki konia spotykane są częściej w Prawobrzeżu, aczkolwiek uwaga ta nie dotyczy zespołów znad Rosi, w przypadku których kości tego zwierzęcia wystąpiły rzadziej (obecne były one w 16,7% z tego obszaru z pozostałościami stypy i ofiarami wotywnymi) nie tylko w porównaniu z innymi regionami tej strefy (Kijowszczyna – 50%, dorzecze Taśminu – 30,8%) ale również w zestawieniu ze

[89] Sytuacja ta jest pochodną dominacji w tym regionie zespołów datowanych na etap późnoscytyjski, a więc ten okres kiedy pojemniki lepione ręcznie tracą na znaczeniu.
[90] W przypadku zespołów znad Suły i Psła jest on kilkakrotnie niższy.

zlokalizowanymi po wschodniej stronie Dniepru dorzeczem Dońca (24,1%) i obszarem Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (20%).

Jak już wyżej odnotowano z ucztami pogrzebowymi i ofiarami wotywnymi łączyć można przynajmniej część ognisk, których ślady odkrywane są w różnych miejscach pod nasypem kurhanowym. Nie wszystkie jednak tego typu znaleziska należy wiązać z tego typu działaniami. Cześć z nich mogła bowiem stanowić przejawy różnych zabiegów „magiczno-kultowych" wykorzystujących oczyszczającą oraz ochronną (np. zabezpieczenie przed powrotem zmarłego czy też przed złymi potęgami rozbudzonymi aktem zgonu etc.) moc ognia. Poza wzmiankowanymi już śladami działalności płomieni na drewnianych konstrukcjach grobowych oraz znajdujących się w nich szczątkach ludzkich (por. podrozdział 2.1) w ten sposób interpretowane (np. J. Kubczak 1978, s. 139; S.V. Mahortyh 2013, s. 227) są ślady wypalania powierzchni podkurhanowej (Brov_5/1993; Grisz_25/2?), hałdy z urobku (Ivan_1) a nawet gotowego nasypu (Abl_1), rozsypanie popiołu dookoła jamy grobowej (BelB_1 i 6/1995; Kupl_15; Olef_2 i 13; Osn_1, 4; Skor_17, 18) lub na jej dnie (w tym ostatnim przypadku popiół uzyskiwano z ognisk palonych przy wejściu do grobu) (Kirin_8/8; Pes_1; Proto_1/1973). Z tymi samymi czynnościami rytualnymi łączone są również takie zabiegi jak: posypywanie pokarmu ofiarnego (Per_3/2), zmarłego (Kirin_8/8) lub dna grobu czerwoną farbą (Pop_5 i 15; Volk_Szum), wapnem (Jarmol_48; Pop_4-6, 8-10, 15) i kredą (Proto_1/1973), a także umieszczanie czerwonej farby (ochry) na drewnianym pokryciu (Brov_4), stosowanie podsypki z kredy i wapna pod zmarłym (MalR-1_3/1) lub obok niego (Kupl_15/2), czy wreszcie umieszczanie w grobie ognisk (Mel_33/1; Vol3_1/2003,p.2) lub węgli (Pes_17 i 24; Star_6). Inną grupę znalezisk, którą zapewne można łączyć z symbolicznym działaniem ognia, w tym być może o charakterze wotywnym (?), stanowić mogą drewniane naczynia wypełnione węglami (BelB_2; Per_2/2002; Skor_22/1975) lub kamiennymi sferoidami noszącymi ślady spalenizny (Visz_1/1), czy też umieszczania na dnie jamy grobowej spalonych ziaren (Ivanko_3/2). Wreszcie nie należy zapominać o umieszczaniu w grobie konkrecji siarki i realgaru oraz bryłek czerwonej farby również łączonych z rytuałami związanymi z ogniem (por. V. G. Petrenko 1967, s. 36; J. Kubczak 1978, s. 139; S. Skory, Â. Hohorovski 2018, s. 85).

Ślady działań rytualnych z wykorzystaniem ognia, inne niż te związane ze stypą i ofiarami wotywnymi, paleniem drewnianej konstrukcji grobowej ze zmarłym oraz umieszczaniem w wyposażeniu konkrecji siarki, realgaru oraz czerwonej farby odnotowano w 37 zespołach grobowych, co stanowi 5,7% wszystkich pochówków uwzględnionych w niniejszej dysertacji. Udział tego typu znalezisk w poszczególnych fazach rozwojowych

okresu scytyjskiego (podobnie jak stosowanie zwyczaju wyposażania zmarłego w konkrecje siarki i realgaru oraz bryłki czerwonego barwnika – ryc. 2.29.a) wykazuje tendencję zmniejszającą się (od 8,5% w fazie archaicznej poprzez 6,9% w okresie środkowoscytyjskim do 4,1% na etapie późnym). Podobnie jak zaobserwowano to w przypadku ognisk związanych z ucztami pogrzebowymi i ofiarami wotywnymi, opisywany element pogrzebowy typowy jest przede wszystkim dla zespołów z obszaru lewobrzeżnej części leśnostepowej połaci Podnieprza. Obserwacja ta widoczna jest zarówno przy porównaniu udziału częstotliwości używania ognia przy różnego rodzaju działaniach o charakterze rytualnym („magiczno-kultowym") w zespołach o określonej chronologii zlokalizowanych w dwóch głównych strefach lasostepu, jak również w przypadku bardziej szczegółowych analiz terytorialnych (ryc. 2.29.b). Omawiając wyniki tego ostatniego badania należy wskazać na ponad 20% udział tego elementu obrzędowości w grobach znad Suły i Psła; dla regionu tego odnotowano również najwyższy udział występowania ognisk związanych z rytuałami żałobnymi i wotywami (30,2%) oraz najwyższy odsetek obecności wśród przedmiotów inwentarza konkrecji siarki i realgaru oraz czerwonego barwnika (18,9%). W grupach terytorialnych z obszaru Prawobrzeża wykorzystanie ognia w innym kontekście niż całościowe lub częściowe spalenie konstrukcji grobowej ze zmarłym kształtuje się na bardzo niskim poziomie (poniżej 10%). Charakteryzując omawiany element obrzędowości pogrzebowej w ujęciu terytorialnym należy jeszcze odnotować istnienie pewnego regionalizmu przejawiającego się w różnym sposobie wykorzystania ognia przy działaniach rytualnych („magiczno-kultowych"). I tak, dla zespołów znad Suły i Psła typowe jest przede wszystkim posypywanie dna grobu czerwoną farbą lub wapnem. Z kolei stosowanie takich zabiegów jak rozsypanie popiołu dookoła jamy lub na jej dnie charakterystyczne jest przede wszystkim dla dorzeczy Worskli i Dońca.

2.6. „Norma" i „standard" obrzędowości pogrzebowej ludności leśnostepowej strefy Podnieprza okresu scytyjskiego

Podsumowując przeprowadzone do tej pory analizy w pierwszej kolejności należy wskazać, że obrządek pogrzebowy badanych społeczności wykazuje pewne zmiany o charakterze chronologicznym i regionalnym. W zależności od pozycji w czasie (etapu rozwojowego kultury scytyjskiej) i przestrzennej (lokalizacji w określonej strefie lub regionie lasostepu) poszczególne kompleksy grobowe różnią się między sobą praktycznie każdym tworzącym je elementem: konstrukcją grobową (jej rodzajem i wielkością), sposobem złożenia w niej ciała zmarłego (lub ich większej ilości), a zwłaszcza kierunkiem w którym go ułożono, składem ilościowym i jakościowym towarzyszących mu darów (włącznie z „darami"

składanymi z życia należących do niego zwierząt), stosowaniem dodatkowych zabiegów rytualnych („oczyszczanie" ogniem, składanie ofiar wotywnych etc.) i żałobnych a także wielkością i strukturą wewnętrzną sypanych nad grobem kopców (nasypów kurhanowych), przy czym te ostanie nie zawsze muszą być obecne (pochówki płaskie). Równocześnie z tym wyniki dotychczasowych badań wskazały, że pomimo istnienia wyżej wspomnianych różnic o charakterze chronologicznym i regionalnym w obrębie obrzędowości pogrzebowej stosowanej przez rozpatrywane w niniejszej dysertacji populacje można wskazać szereg wspólnych elementów. Należą do nich:

- przewaga pochówków jednostkowych (stanowią one co najmniej 67% zespołów) nad grobami podwójnymi i zbiorowymi;
- dominująca rola inhumacji ze złożeniem zmarłego w pozycji wyprostowanej na wznak (układ obecny w ponad 80% grobów);
- umieszczanie wśród wyposażenia grobowego takich kategorii funkcjonalnych przedmiotów jak łuk i strzały oraz naczynia lepione ręcznie (obecne w co najmniej 50% wszystkich pochówków) a także pokarm ofiarny, broń drzewcowa (włócznie), noże (wyłączywszy te umieszczane przy pokarmie ofiarnym), zestawy paciorków oraz wędzidła i/lub pobocznice (spotykane w 25-50% wszystkich grobów); obecność co najmniej jednego z tych zabytków odnotowano w 94% pochówków, przy czym w niemalże dwóch na trzech zespołach (64,7%) współwystępowały one ze sobą w dwu – czteroelementowych zestawach;
- niemal wyłączna obecność wśród konstrukcji grobowych obiektów zagłębionych w ziemię, najczęściej w postaci prostych wziemnych jam i grobowców (łącznie stanowią one co najmniej 45% budowli funeralnych wznoszonych na danym etapie lub w określnym regionie lasostepu);
- wznoszenie nad zdecydowaną większością grobów nasypów kurhanowych, przy czym z reguły jeden kopiec nakrywał jeden obiekt funeralny.

Pomijając „powszechność" wyżej wyszczególnionych elementów obrządku pogrzebowego (każdy z nich wystąpił w co najmniej połowie kompleksów funeralnych uwzględnionych w niniejszej pracy) zwraca uwagę fakt, iż dla niemalże wszystkich zespołów grobowych odnotowano obecność co najmniej dwóch z tych cech (tabela 2.19). Nie mniej istotne jest to, że w niemalże dziewięciu na dziesięć przypadkach (87,7%) w obrębie jednego kompleksu grobowego zaobserwowano wystąpienie co najmniej czterech z nich. Wszystko to

Tabela 2.19. Współwystępowanie najpowszechniej spotykanych elementów obrzędowości pogrzebowej badanych społeczności

cechy	N	%
poch. jednostkowy + niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię + lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	319	49,2
wszystkie elementy	319	49,2
niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię + lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	152	23,4
poch. jednostkowy + niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	60	9,2
poch. jednostkowy + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię + lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	17	2,6
poch. jednostkowy + niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię + lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu	13	2,0
poch. jednostkowy + niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	8	1,2
łącznie cztery elementy	250	38,5
niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	14	2,2
lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	12	1,8
poch. jednostkowy + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	11	1,7
poch. jednostkowy + niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię	10	1,5
niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	6	0,9
poch. jednostkowy + lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	5	0,8
poch. jednostkowy + niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	4	0,6
niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię	2	0,3
poch. jednostkowy + niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu	2	0,3
łącznie trzy elementy	66	10,2
poch. jednostkowy + niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak	6	0,9
poch. jednostkowy + niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak	3	0,5
lokalizacja pod nasypem tylko jednego grobu + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	2	0,3
niespalony zmarły złożony w pozycji wyp. na wznak + poch. umieszczony w konstr. zagłębionej w ziemię	1	0,2
poch. jednostkowy + obecność w wyposażeniu co najmniej jednego „masowego” przedmiotu	1	0,2
łącznie dwa elementy	12	2,0
pojedynczy element	1	0,2

pozwala przyjąć założenie, zgodnie z którym wszystkie wyżej opisane elementy należy uznać za obowiązkowy składnik obrzędowości pogrzebowej analizowanych społeczności. Stanowią one zatem normę będącą najprawdopodobniej zbiorem reguł umożliwiających zmarłemu przejście w zaświaty. Zespoły z cechami odbiegającymi od tej normy noszą natomiast ślady modyfikacji tych reguł, przy czym zmiany te miały z pewnością jakieś uzasadnienie czytelne dla żałobników.

Drugą kwestią, którą należy poruszyć podsumowując wyniki dotychczas przeprowadzonych analiz jest określenie standardowego obrządku pogrzebowego i odstępstw od niego. Zagadnienie to zostało już częściowo poruszone przy badaniu niektórych składowych ceremonii pogrzebowej. W jej trakcie poczyniono uwagi na temat „standardu" takich elementów obrzędowości funeralnej jak: skład ilościowy i jakościowy przedmiotów złożonych ze zmarłym do grobu, rodzaj i wielkość konstrukcji w których umieszczono ciało nieboszczyka wraz z towarzyszącymi mu darami oraz wielkość nasypów kurhanowych sypanych nad obiektami funeralnymi. Zgodnie z ustaleniami poczynionymi w rozdziale 2.2. (zwłaszcza tabela 2.8), rdzeń „standardowego" wyposażenia umieszczanego z przedstawicielami badanych społeczności stanowi od trzech do siedmiu-dziesięciu kategorii przedmiotów (ich ilość zależy od strefy lasostepu i pozycji chronologicznej), w skład których wchodzą: militaria (głównie strzały i/lub broń drzewcowa lub sieczna), narzędzia (noże, przęśliki a w młodszych fazach okresu scytyjskiego także zaciski) i ozdoby (głównie większe ilości paciorków) oraz naczynia lepione ręcznie. Udział zabytków tego typu zasadniczo kształtuje się na co najmniej 45% poziomie aczkolwiek należy pamiętać o tym, że w przypadku niektórych ich rodzajów wartości te w poszczególnych fazach chronologicznych i w strefach Podnieprza mogą być niższe (por. tabele 2.1 i 2.2). Wskazać należy tutaj przede wszystkim na naczynia lepione ręcznie z widoczną tendencją do zmniejszania się ich roli w obrządku pogrzebowym badanych społeczności wraz z przechodzeniem do kolejnych, młodszych faz okresu scytyjskiego, co potwierdzają również wyniki analizy składu pozostałości po stypie (tabela 2.17). Zmniejszanie się częstotliwości występowania w czasie widoczne jest również w przypadku ozdób. Najliczniej (ok. 55%) spotykane są one w fazie wczesnej oraz w zespołach z Prawobrzeża o środkowoscytyjskiej metryce, rzadziej (między ok. 25% a 33%) w grobach z okresu późnoscytyjskiego i pochówkach z lewobrzeżnej części Podnieprza z etapu środkowego. Różnice o charakterze chronologicznym i regionalnym widoczne są również w przypadku rodzajów ozdób towarzyszących zestawom paciorków będących obowiązkowym elementem stroju (ozdobą) badanych populacji. Innym elementem wyposażenia umieszczanym w znacznej części zespołów standardowo wyposażonych

wykazującym tendencję spadkową w czasie jest uprząż. W fazie wczesnej jest ona obecna w nieco mniej niż w połowie grobów, w okresie środkowoscytyjskim między 1/3 a 1/2 zespołów, na etapie późnym stanowi ona część inwentarza ok. 11% pochówków. Odwrotne zjawisko jest widoczne natomiast w przypadku umieszczania w grobie ze zmarłym pokarmu ofiarnego. Stosowanie tego zwyczaju wraz z przechodzeniem do kolejnych, młodszych faz okresu scytyjskiego ulega intensyfikacji (od ok. 17,1% w fazie wczesnej po 45-55% w okresie późnoscytyjskim, wzrasta także ilość zespołów, w których pokarmowi towarzyszy nóż). Młodsze etapy rozwoju kultury scytyjskiej na terenach lasostepu synchroniczne z fazą „klasyczną" w porównaniu z okresem archaicznym odznaczają się również znacznie częstszym umieszczaniem w wyposażeniu grobowym importowanych naczyń ceramicznych greckiej proweniencji (między ok. 30% – faza późna a 45% – etap środkowy) oraz zwiększeniem natężenia występowania w nich broni (w fazie wczesnej obecna jest ona w ok. 58% grobów, w okresach późnym i środkowoscytyjskim stanowi ona wyposażenie co najmniej 66-75% zespołów przeciętnie wyekwipowanych), włącznie z jej większymi zestawami i/lub elementami uzbrojenia zaczepnego. Znaczna militaryzacja inwentarzy typowa jest przede wszystkim dla zespołów o środkowoscytyjskiej metryce, w przypadku których w większą ilość elementów uzbrojenia (włącznie z uzbrojeniem defensywnym) zaopatrzonych jest między 20 (Prawo-) a 40% (Lewobrzeże) zmarłych. Na etapie tym dochodzi również do największych różnic w regułach wyposażania osób pogrzebanych o obu stronach Dniepru. Odmienności te dotyczą nie tylko częstszego występowania pewnych kategorii przedmiotów w grupach regionalnych zlokalizowanych na lewym lub prawym brzegu tej rzeki (Lewobrzeże – częstsza broń i uprząż, w prawobrzeżnym Podnieprzu większy odsetek ozdób, w tym wykonanych z drogocennych metali i ich stopów) ale również widoczne są one na poziomie bardziej szczegółowych reguł nakazujących umieszczenie ze zmarłym określonych zestawów przedmiotów, np. glinianych naczyń importowanych czy też garniturów ozdób.

Na poziomie konstrukcji grobowych „standardem" było z kolei umieszczanie zmarłych w obiektach zagłębionych w ziemię. Wśród nich za najbardziej typowe uznać należy takie budowle jak proste wziemnie jamy oraz grobowce z drewnianym oblicowaniem ścian różnego typu a także, w zależności od okresu rozwoju kultury scytyjskiej, jamy z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi (etap archaiczny), grobowce z dromosem (okres środkowoscytyjski) oraz katakumby (faza późna). Łącznie konstrukcje tego typu stanowią nie mniej niż 75% budowli funeralnych użytkowanych na określonym etapie okresu scytyjskiego. Wymiary konstrukcji grobowych, które można uznać za „przeciętne" zaprezentowano w

tabeli 2.20. W tym miejscu należy ponownie zaznaczyć, że zawarte w nich wyniki mają charakter orientacyjny i służą jako tło porównawcze do dalszych analiz. Analogiczną uwagę można odnieść również do wyliczeń przeciętnych wielkości nasypów kurhanowych zaprezentowanych w tabeli 2.15. W ich przypadku należy szczególnie pamiętać o tym, że wymiary kopców „zastane" przez badaczy (zwłaszcza wysokość) nie odzwierciedlają stanu pierwotnego. Nie mniej jednak, w trakcie analizy zebranych wiadomości na ten temat udało się zaobserwować istnienie pewnych różnic regionalnych oraz chronologicznych w wielkościach kurhanów. Wskazać tutaj należy przede wszystkim na wyraźną tendencję do zmniejszania się ich wymiarów wraz z przechodzeniem do kolejnych, młodszych faz rozwojowych okresu scytyjskiego oraz na obecności w prawobrzeżnym Podnieprzu relatywnie większych nasypów (w grupie kopców o przeciętnych wymiarach) niż na przeciwległym brzegu Dniepru (por. tabela 2.16). W obu przypadkach należy odnotować, również, iż pomimo tych różnic, zakres „przeciętnych" wielkości nasypów w poszczególnych grupach chronologicznych i regionalnych w zasadzie nie przekracza wartości 0,5 m w przypadku jego dolnej granicy oraz 3 m dla górnej.

Kolejną kwestią, na którą należy zwrócić uwagę przy podsumowaniu dotychczasowych obserwacji na temat obrzędowości pogrzebowej badanych społeczności jest

Tabela 2.20. Zakresy przeciętnych wielkości obiektów grobowych w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego i głównych strefach Lasostepu

			RSK		SSK		PSK	
			PLP	LLP	PLP	LLP	PLP	LLP
dł. jamy grobowej		kwartyl 1	2,9	2,4	2,7	2,9	2,3	2,5
		mediana	3,5	2,8	3,6	3,5	3,2	3
		kwartyl 3	4,3	3,5	4,2	4,3	4	3,5
szer. jamy grobowej		kwartyl 1	2,1	1,7	2	2,3	1,4	1,5
		mediana	2,8	2,1	2,6	2,8	2,1	2,1
		kwartyl 3	4	2,8	4	3,5	3,1	2,8
pow. jamy/komory grobowej		kwartyl 1	6,1	4	5	6,7	3,6	4
		mediana	8,6	5,9	10,5	9,8	6,3	6,4
		kwartyl 3	16	10,4	17	14,2	12	9,8
całkowita pow. konstrukcji grobowej		kwartyl 1	6,2	4,2	5	6,9	3,9	4
		mediana	11,5	5,9	10,7	9,8	7,3	7
		kwartyl 3	20,7	10,4	18,5	14,8	14	10,2
maksymalna gł. na jakiej znajduje się dno jamy/komory grobowej	obiekty w jamach	kwartyl 1	0,7	0,8	1	1,1	0,7	1
		mediana	1,3	1,4	1,7	1,6	1,4	1,4
		kwartyl 3	1,8	2,1	2,2	2,2	1,9	1,7
	kat.	kwartyl 1	-				3,5	2,3
		mediana					3,8	2,8
		kwartyl 3					5,3	3,1

określenie stopnia zależności nie tylko pomiędzy tymi jej poszczególnymi elementami, które można uznać za „normę" i „standard", ale także odstępstwami od nich. Wśród tych ostatnich wymienić należy zarówno inwentarze oraz cechy wielkościowe, które można traktować jako odbiegające od „standardu" w górę (bogate ekwipunki grobowe oraz „ponadprzeciętne" wielkości) i w dół (ubogie inwentarze lub brak wyposażenia oraz „niewielkie" rozmiary), jak również „atypowe" zwyczaje pogrzebowe, a także inne zjawiska o „limitowanym" charakterze. W celu sprawdzenia powiązań pomiędzy tymi elementami przeprowadzono kilka różnych działań. Pierwszym z nich było zbadanie zależności pomiędzy cechami, które można przedstawić w sposób liczbowy: wymiarami poszczególnych parametrów określających wielkość komory/jamy grobowej i całej konstrukcji grobowej oraz rozmiary nakrywającego ją nasypu kurhanowego a także zróżnicowaniem ilościowym wyposażenia określonym przez punktację NAT. Dodatkowo dla zobrazowania zróżnicowania jakościowego ekwipunków umieszczanych w grobach badanych społeczności zdecydowano się na zastosowanie jeszcze jednej metody badawczej pozwalającej na oszacowanie „bogactwa" inwentarzy. W tym celu wykorzystano rozwiązanie określone przez Franka R. Hodsona (1977; M. S. Przybyła 2014a, s. 12) jako współczynnik splendoru. Istota tej procedury badawczej, wykorzystanej przez niego dla określenia zbytków koncentrujących się w „najbogatszych pochówkach" z cmentarzyska w Hallstatt, polega na sprawdzeniu poszczególnych kategorii funkcjonalnych przedmiotów pod względem ich współwystępowania w zespołach z innymi zabytkami. Przykładowo, określono, że w badanym zbiorze grobów z Hallstatt takie artefakty jak miecze wystąpiły w inwentarzach dziesięciu grobów zawierających średnio 4,6 kategorii przedmiotów, podczas gdy bransolety obecne były w 22 zespołach wyposażonych średnio w 2,6 typów funkcjonalnych. Tym samym wartość punktowa dla mieczy wynosi 4,6 a dla bransolet 2,6. Identyczny sposób określania współczynnika splendoru przyjęto w odniesieniu do analizowanego w niniejszej pracy zbioru grobów, przy czym pod uwagę wzięto wszystkie 649 zespoły, bez uwzględnienia ich pozycji chronologicznej i lokalizacji w określonej strefie/regionie lasostepu. Za wartość punktową poszczególnych rodzajów przedmiotów przyjęto średnią liczbę ilość kategorii (tożsamą z punktacją NAT) dla ekwipunków zawierających te zabytki. Punktacja całych zespołów jest natomiast sumą tych wartości, bez uwzględnienia frekwencji poszczególnych typów. Wartości punktowe obliczone dla poszczególnych kategorii przedmiotów zaprezentowane zostały w tabeli 2.21. Dokonując krótkiego omówienia zawartych w niej wyników w pierwszej kolejności należy ponownie wskazać na wyrabowanie znacznej części grobów i w efekcie zmniejszenie się liczebności

Tabela 2.21. Wartości współczynnika splendoru obliczone dla poszczególnych kategorii przedmiotów funkcjonalnych inwentarzy pochodzących analizowanych zespołów grobowych ze strefy leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego

kategoria funkcjonalna przedmiotów inwentarza	N	%	współczynnik splendoru
noże	184	28,4	7,9
przęśliki/wrzeciona	78	12,0	7,5
osełki	20	3,1	7,5
zaciski	86	13,3	8,5
igły	11	1,7	12,7
szydła	29	4,5	9,5
krzemienne odłupki	6	0,9	5,8
narzędzia – inne	13	2,0	9,6
łuk i strzały	369	56,9	7,0
włócznia	208	32,0	8,0
dziryt	43	6,6	8,8
broń sieczna	104	16,0	8,9
broń obuchowa	28	4,3	9,6
pancerz	**89**	**13,7**	**9,1**
tylko pas/tarcza	20	3,1	10,0
imp. uzbrojenie ochronne	***11***	***1,7***	***9,5***
uzbrojenie paradne, paradne el. ekwipunku wojownika	***20***	***3,1***	***12,4***
uprząż – ogólnie	195	30,0	8,3
wędzidło/pobocznice	171	26,3	8,4
naczółka itp.	39	6,0	11,4
blachy	92	14,2	9,6
drobne el. uprzęży	110	16,9	9,4
pierścień	18	2,8	9,4
naszyjniki	***12***	***1,8***	***12,3***
met. bransolety	67	10,3	7,9
pojedyncze pac.	69	10,6	6,2
zestawy pac.	175	27,0	7,8
szpile	86	13,3	7,4
zausznice/kółka skroniowe	77	11,9	8,4
ozdoby z drogocennych surowców	**109**	**16,8**	**9,7**
kam. półmiski/płytki	45	6,9	9,5
konkrecje minerałów	45	6,9	10,0
bryłki barwników	46	7,1	9,3
zwierciadła	76	11,7	10,0
sprzączki	10	1,5	8,4
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	**83**	**12,8**	**9,3**
n. lep. r.	340	52,4	6,6
amfory	**115**	**17,7**	**9,2**
n. czarno./czerwono.	**74**	**11,4**	**10,1**
n. toczone	**32**	**4,9**	**9,5**
inne ceramiczne n. imp.	**8**	**1,2**	**12,8**
br. kotły	***18***	***2,8***	***11,7***
imp. n. brązowe	***19***	***2,9***	***13,6***
n. sr.	***6***	***0,9***	***13,8***
n. drew.	13	2,0	10,1
n. drew. ze zł. nakładkami	***21***	***3,2***	***11,1***
pokarm ofiarny	249	38,4	7,8
nóż z pokarmem ofiarnym	94	14,5	8,3
sferoidy	28	4,3	9,9
pozostałe kategorie przedmiotów	50	7,7	9,9

Uwaga! Kolorem szarym oznaczono „masowe" kategorie przedmiotów inwentarza, pogrubioną czcionką „masowe" zabytki o luksusowym charakterze natomiast pogrubioną czcionką i kursywą „rzadkie" przedmioty prestiżowe.

wielu zabytków, a zwłaszcza tych o prestiżowym (luksusowym) charakterze. Tym samym nie powinien budzić zdziwienia fakt, iż współczynnik splendoru dla niektórych kategorii tego typu artefaktów może odbiegać od spodziewanego wyniku. Sytuację tą dobrze ilustruje przypadek importowanych brązowych elementów uzbrojenia ochronnego. Pochodzenie tych przedmiotów z greckich warsztatów produkcyjnych połączone z ich ograniczoną liczebnością w zespołach związanych z badanymi społecznościami jednoznacznie wskazuje na ich prestiżową funkcję. Tymczasem wartość współczynnika wyliczona dla tego typu przedmiotów (9,5 punktu) jest nie tylko zbliżona do średniej wartości badanego parametru (9,4 punktu) ale również jest niższa od tej odnotwanej, na przykład dla występujących bez innych elementów uzbrojenia ochronnego tarczy i pasów bojowych z łuskowym pokryciem. Nie mniej jednak można zaobserwować, że inne przedmioty prestiżowe, których ilość jest ograniczona (spotyka je się w nie więcej niż 3,5% zespołów) osiągają najwyższe (lub jedne z najwyższych wartości) współczynnika splendoru, co pozostaje zgodne z oczekiwaniami. Równocześnie z tym inne przedmioty luksusowe, ale cechujące się swoistą „masowością" (znajdujące szersze grono odbiorców), takie jak importowane greckie amfory, naczynia czernopokostowane oraz toczone na kole, ozdoby z drogocennych surowców, złote aplikacje stroju oraz pancerze posiadają wartości badanego parametru zbliżone do tych odnotowanych dla średniej wartości współczynnika splendoru dla wszystkich przedmiotów (9,4 punktu) lub nieznacznie wyższe. Wskazania dla „standardowych" kategorii przedmiotów inwentarza obecnych w większości zespołów należą z kolei do najniższych, co także pozostaje w zgodzie z założeniami przyjętymi przy tworzeniu opisywanej metody badawczej.

Rezultaty analizy korelacji Pearsona zaprezentowano w tabeli 2.22. Przechodząc do interpretacji otrzymanych wyników w pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że otrzymane wskazania badanego współczynnika dla poszczególnych rozpatrywanych elementów ze względu na zmiany (zmniejszanie się) wielkości kopców oraz wyrabowanie części inwentarzy mogą być zaniżone. Nie mniej jednak pozostają one na poziomie pozwalającym na stwierdzenie istnienia silnych zależności pomiędzy poszczególnymi parametrami określającymi rozmiary konstrukcji grobowej i wielkość nakrywającego ją nasypu oraz korelacji w stopniu umiarkowanym pomiędzy niektórymi parametrami wielkościowymi a zróżnicowaniem ilościowym (punktacja NAT) i jakościowym (współczynnik splendoru) wyposażenia grobowego. W tym ostatnim przypadku należy wskazać przede wszystkim na długość i szerokość komory/jamy grobowej, będące tymi cechami wielkościowymi, które wykazują najsilniejsze związki ze zróżnicowaniem inwentarza. Nie mniej istotne jest również

Tabela 2.22. Wyniki korelacji Perasona dla wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych oraz składu ilościowego (NAT) i jakościowego (współczynnik splendoru) inwentarzy

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1,00	0,58	0,79	**0,55**	**0,50**	0,56	0,56	0,37	0,40	**0,43**
2	0,58	1,00	0,71	**0,51**	**0,59**	0,45	0,50	0,40	0,38	0,41
3	0,79	0,71	1,00	**0,52**	**0,51**	0,51	0,57	0,29	0,29	0,32
4	**0,55**	**0,51**	**0,52**	1,00	0,85	0,94	0,92	0,40	**0,48**	**0,49**
5	**0,50**	**0,59**	**0,51**	0,85	1,00	0,87	0,87	0,41	**0,50**	**0,51**
6	0,56	0,45	0,51	0,94	0,87	1,00	0,98	0,38	0,43	0,43
7	0,56	0,50	0,57	0,92	0,87	0,98	1,00	0,43	0,44	0,46
8	0,37	0,40	0,29	0,40	0,41	0,38	0,43	1,00	0,32	0,33
9	0,40	0,38	0,29	**0,48**	**0,50**	0,43	0,44	0,32	1,00	0,94
10	**0,43**	0,41	0,32	**0,49**	**0,51**	0,43	0,46	0,33	0,94	1,00

Legenda: 1-3 – wymiary nasypu kurhanowego: 1 – wysokość, 2 – średnica, 3 – objętość; 4-8 – wymiary jamy/komory grobowej: 4 – długość, 5 – szerokość, 6 – powierzchnia, 7 – całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej, 8 – głębokość, na której znajduje się dno; 9-10 – zróżnicowanie ilościowe i jakościowe inwentarza: 9 – punktacja NAT, 10 – współczynnik splendoru.

to, że parametry te odnoszą się do tych wielkości kompleksu grobowego, które są najmniej podatne na zniszczenia. Dodatkowo określają one również wymiary konstrukcji grobowych zakładanych na dawnej powierzchni podkurhanowej. Wśród parametrów określających zależności pomiędzy wielkością nasypu kurhanowego a zróżnicowaniem inwentarza wskazać należy z kolei przede wszystkim na istnienie umiarkowanej korelacji (współczynnik równy 0,43) pomiędzy wysokością kopca a współczynnikiem splendoru.

Wyżej zaobserwowane zależności między gabarytami konstrukcji grobowych oraz nakrywających je nasypów, a także pomiędzy tymi obydwoma parametrami a „bogactwem" (różnorodnością) wyposażenia grobowego potwierdzają również wyniki innych badań. I tak, jak zaprezentowano to na rycinie 2.30, wraz z przechodzeniem do kolejnych klas wielkościowych budowli funeralnych widoczne jest skokowe zwiększanie się częstotliwości występowania kopców o największych gabarytach, i na odwrót – im są one mniejsze tym nakrywające je nasypy są niższe i mają mniejszą średnicę. Równocześnie z tym, w przypadku niższych klas wielkościowych obiektów grobowych obserwowana jest dominacja nasypów o „przeciętnych" gabarytach. Jedynie w grupie największych konstrukcji ustępują one kopcom o „ponadprzeciętnych" rozmiarach. Innym potwierdzeniem istnienia zależności pomiędzy cechami metrycznymi obu składowych kompleksu grobowego jakimi są nasyp oraz znajdujący się pod nim obiekt funeralny są wyniki zestawienia wielkości kopców i rodzajów konstrukcji, w których umieszczono pochówek ludzki (ryc. 2.31) – najmniejsze nasypy z reguły wznoszono nad takimi typami obiektów jak proste wziemne jamy i katakumby, a więc

tymi konstrukcjami, które cechują się najmniejszymi wielkościami (por. tabela 2.10), a także nieco obszerniejszymi od nich jamami z dodatkowymi elementami oraz grobowcami. Największe kopce najczęściej sypano natomiast nad grobowcami z dromosami (najobszerniejsze konstrukcje wśród obiektów zagłębionych w ziemię) oraz grobowcami zakładanymi na dawnej powierzchni podkurhanowej. Te ostatnie, jak już wielokrotnie to odnotowywano, cechują się największymi gabarytami spośród wszystkich zespołów znanych z lasostepu. Nasypy o znacznych wielkościach stosunkowo często wznoszono również nad grobami zakładanymi w katakumbach oraz w grobowcach. Częstotliwość ich występowania jest nieznacznie wyższa, niż ta odnotowana dla kopców o „przeciętnych" rozmiarach. Kurhany związane z tą ostatnią klasą wielkościową z reguły mieściły natomiast pochówki umieszczane bezpośrednio na dawnej powierzchni gruntu a także w jamach, włącznie z tymi z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi.

Obserwacje poczynione w trakcie analizy wyników korelacji Pearsona znajdują swoje potwierdzenie również przy zestawieniu średnich wymiarów poszczególnych parametrów wielkościowych otrzymanych dla każdej z klas zamożności włącznie z zespołami pozbawionymi ekwipunków grobowych (ryc. 2.32). Do analogicznych wniosków można dojść również zestawiając ze sobą stopnie bogactwa z kolejnymi klasami wielkościowymi konstrukcji nadgrobowych i grobowych oraz lokalizacją tych ostatnich względem nasypu kurhanowego (tabela 2.23). Ciekawie prezentuje się także analiza zależności między

Tabela 2.23. Współwystępowanie zespołów z określonymi klasami bogactwa i wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych

		klasa bogactwa			
		brak	ubogie	standardowe	bogate
klasa wielkości konstr. grobowej	brak	4	8	11	3
	wielkości minimalne	12	52	83	8
	wielkości przeciętne	-	46	204	78
	wielkości ponadprzeciętne	-	-	58	82
lokalizacja poch. względem nasypu i klasa wielkości konstr. nadgrobowej	brak (poch. płaskie)	4	16	8	
	boczne/pomocnicze	2	6	8	6
	wpuszcz.		9	25	21
	wielkości minimalne		29	73	21
	wielkości przeciętne	3	35	156	47
	wielkości ponadprzeciętne		5	60	72

rodzajem konstrukcji grobowej a zróżnicowaniem jakościowym i ilościowym (stopniem ich zamożności) umieszczonych w nich inwentarzy (tabela 2.24). Opierając się na danych pozyskanych ze wszystkich tych zestawień można poczynić następujące obserwacje:

- zespoły pozbawione wyposażenia to przede wszystkim pochówki lokalizowane w prostych wziemnych jamach o minimalnych wielkościach nakrywanych nasypami o wysokościach ok. 0,6-0,7 m (dolny przedział wielkości „przeciętnych") lub o charakterze bocznym/pomocniczym. Brak ekwipunku ponadto charakterystyczny jest dla tych zmarłych, których umieszczano albo w obrębie konstrukcji grobowych ale w innym miejscu niż komora z głównym pochówkiem (zespoły o towarzyszącym charakterze) albo w grobie pozbawionym nasypu (pochówku płaskim);
- ubogie wyposażenie charakterystyczne jest dla zmarłych umieszczanych w grobach o minimalnych i „przeciętnych" wielkościach nakrywanych z reguły nasypami o analogicznych (tj. niewielkich i „przeciętnych") rozmiarach. Poza nimi należy wskazać również na stosunkowo silne związki tej klasy „zamożności" z pochówkami płaskimi – wśród tych ostatnich zespoły o ubogich ekwipunkach stanowią ponad połowę (57,1%) obserwacji. W znacznej większości przypadków (ponad 2/3 obserwacji) zespoły wyposażone w jeden-trzy kategorie przedmiotów są lokalizowane w prostych wziemnych jamach. Poza nimi spotykane są one również w innych rodzajach konstrukcji grobowych, za wyjątkiem tych o największych rozmiarach, tj. grobowcach z dromosami oraz grobowcach zakładanych na dawnej powierzchni podkurhanowej.

Tabela 2.24. Zależności między rodzajem konstrukcji grobowej a stopniem zamożności umieszczonych w nich inwentarzy

	średnie wartości		klasa bogactwa			
	NAT	współczynnik splendoru	brak wyposażenia	ubogie	standardowe	bogate
brak konstrukcji grobowej	2,1	18,6	4	1	1	1
nisza w ścianie	0,5	4	1	1	-	-
poch. na dawnej powierzchni pod. bez konstr. gr.	4	28,6	-	6	10	2
prosta jama	4,6	37,5	11	73	167	39
jama z dodatkowymi el. konstr.	6	50,9	-	6	46	20
kat.	6,9	59,4	-	5	22	18
grob.	6,9	61	-	14	99	54
grob. z dromosem	10,4	99,6	-	-	10	34
grob. na dawnej powierzchni pod.	11,3	101,2	-	-	1	3

- „standardowe” inwentarze umieszczane są najczęściej (ponad 50% obserwacji) ze zmarłymi pochowanymi w grobach o „przeciętnych” wielkościach. Stosunkowo licznie występują one również w zespołach zlokalizowanych w obiektach o niewielkich rozmiarach, rzadziej natomiast w grobach o „ponadprzeciętnych” wielkościach. W tym ostatnim przypadku należy zaznaczyć, że biorąc pod uwagę wyrabowanie znacznej części pochówków, udział standardowo wyposażonych zmarłych złożonych w największych zespołach pierwotnie mógł być mniejszy niż to odnotowano. Pod względem formalnym obiekty z przeciętnie wyekwipowanymi zmarłymi reprezentowane są przez wszystkie konstrukcje grobowe, przy czym do najliczniejszych należą proste wziemne jamy (46,9% zespołów z takimi inwentarzami) oraz grobowce (27,8%). Charakteryzując obiekty funeralne z pochówkami o „standardowych” inwentarzach należy odnotować również, że ich średnie parametry wielkościowe są bardzo zbliżone do tych odnotowanych dla wszystkich konstrukcji, niezależnie od ich typów. Równocześnie są one większe od średnich wartości określających wielkość kolejnych rodzajów konstrukcji z pochówkami o „ubogich” ekwipunkach. Analogiczne obserwacje można odnieść również do średnich rozmiarów nasypów kurhanów nakrywających zespoły z inwentarzami analizowanej klasy „zamożności”. Ponadto należy wskazać na przynależność większej części z nich (53%) do grupy kopców o „przeciętnych” wielkościach; udział nasypów o mniejszych i większych rozmiarach (maksymalnie do 10 m wysokości) kształtuje się natomiast na zbliżonym poziomie;
- osoby bogato wyposażone przeważnie grzebano w konstrukcjach o „przeciętnych” i „ponadprzeciętnych” wielkościach o średnich rozmiarach znacznie większych niż odnotowano to dla wszystkich obiektów funeralnych. Wśród nich przeważają grobowce różnych rodzajów (przede wszystkim te prostszych form stanowiące nieco mniej niż 1/3 wszystkich zespołów o tym stopniu wyekwipowaniu), stosunkowo często (22,8%) spotykane są również proste jamy a także mniej liczne (ok. 10-12%) jamy z dodatkowymi elementami oraz katakumby. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że praktycznie wszystkie rodzaje konstrukcji grobowych, w których grzebano „zamożnych” zmarłych w porównaniu z zespołami z pochówkami o „przeciętnych” ekwipunkach odznaczają się większymi średnimi rozmiarami (o co najmniej 0,5 m w przypadku długości, szerokości i głębokości komory/jamy grobowej oraz co najmniej 3 m^2 w przypadku powierzchni komory grobowej i całej konstrukcji); wyjątek stanowią jedynie grobowce z dromosami, w przypadku których średnie wartości poszczególnych parametrów, niezależnie od stopnia wyposażenia złożonych w nich pochówków, kształtują się na zbliżonym

poziomie. Analizując badane zależności pod nieco innym kątem należy odnotować również, że zespoły o bogatych inwentarzach stanowią co najmniej 3/4 wszystkich pochówków umieszczanych w grobowcach z dromosami oraz obiektach tego typu lokalizowanych na dawnej powierzchni podkurhanowej; pozostałe rodzaje konstrukcji grobowych wykazują natomiast silniejsze związki z grupą pochówków o „standardowym" wyposażeniu. Rozmiary nasypów nakrywających konstrukcje z bogato wyekwipowanymi zmarłymi w większości (51,5% zespołów z określoną wielkością nasypu) można określić jako „ponadprzeciętne", aczkolwiek stosunkowo często (33,6%) spotykane są również kopce o mniejszych („przeciętnych") wielkościach. W grupie tej nie odnotowano natomiast obecności żadnego pochówku płaskiego.

Do analogicznych wniosków, jak powyższe, można dojść również zestawiając ze sobą wyniki analizy współwystępowania poszczególnych klas wielkościowych konstrukcji grobowych i nadgrobowych oraz stopni wyposażenia grobowego, z innymi elementami obrzędowości pogrzebowej stanowiącymi odbicie „normy" („standardu"), jak również odstępstwa od niej; w tym ostatnim przypadku, poza uboższym lub bogatszym inwentarzem, a także mniejszymi lub większymi rozmiarami konstrukcji grobowych i nadgrobowych, od tych, które można określić jako „przeciętne", pod uwagę wzięte zostały również te składowe ceremonii pogrzebowej o „atypowym" (np. złożenie zmarłego w grobu w sposób odmienny od przyjętych reguł) lub „limitowanym" charakterze (np. obecność w wyposażeniu przedmiotów prestiżowych, towarzyszące pochówki końskie etc.). W badaniu tym położono nacisk przede wszystkim na zestawienie ze sobą zespołów o porównywalnych wielkościach konstrukcji grobowych i nadgrobowych oraz stopniu wyekwipowania zmarłych. Dodatkowym kryterium podziału była częstotliwość występowania w zespołach o analogicznych wielkościach i stopniach bogactwa inwentarzy „limitowanych" elementów obrządku pogrzebowego o potencjalnym ładunku społecznym (wyznaczniki statusu). Jest bowiem oczywistym, że cechy takie powinny koncentrować się przede wszystkim w tych grobach, które można określić jako „pond przeciętne". W rezultacie tego działania wśród 649 zespołów stanowiących podstawę źródłową dla studiów podejmowanych w prezentowanej dysertacji wydzielono kilka mniejszych zbiorów pochówków, tworzących trzy główne grupy oraz dwie, o charakterze przejściowym (tabela 2.25).

Dla podejmowanych w tej części pracy badań szczególnie istotne są zespoły tworzące grupę drugą. To właśnie w obrębie tego zbioru odnotowaną największą koncentrację typowych i „standardowych" cech obrzędowości pogrzebowej społeczności zamieszkujących

Tabela 2.25. Zależności pomiędzy klasami wielkości nasypów kurhanowych i konstrukcji grobowych, stopniami bogactwa inwentarza oraz rodzajami konstrukcji grobowych a także elementami obrządku pogrzebowego o „atypowym" i „limitowanym" charakterze

grupa	N	konstr. nadgrobowe (wys./średnica)	konstr. grobowe		inwentarz		obrządek pogrzebowy		stypa	inne; przykłady (nr tabl.)
			wymiary (dł.×szer.×gł.; pow. cał.)	rodzaje	klasa (NAT/ współ. splendoru)	skład	ilość zm.	atypowy obrządek		
1.a	13	inna lokalizacja niż główna (brak osobnego nasypu)	brak (38,5%) i konstr. o niewielkich rozmiarach (1,8×0,7×0,6 m; 1,2 m^2)	jamy	brak		tylko jednostkowe	w 3 (23,1%) skurcz.	brak	poch. tow. (7), płaskie (4) oraz pomocnicze/boczne (2); ***RSK:*** Andr_1/2 (VI); Skor_2014.tow. (CVII.4.3); ***SSK:*** Mel_33/2tow. (LX.2.6); Skor_1/2013tow. (CVII.2); ***PSK:*** Dud_3 (XVIII.3); MalR_2/2 (XLVII.2); Star_6 (CXXV.5)
1.b	25	inna lokalizacja niż główna (brak osobnego nasypu) lub niewielkie nasypy	niewielkie (1,9×1,1×0,8 m; 2,8 m^2)	głównie jamy, poj. innych rodzajów ale typowych dla danego okresu	ubogie (1,8/13)	obecność „stand." kategorii przedmiotów (1-3)	dominacja jednostkowych; w poj. 2	w 3 (12%) nietypowa pozycja; w 4 (16%) dalszych krem.	brak	poch. płaskie (13), wpuszcz. (5), tow. i boczne (po 2); w 3 niewielkie nasypy; w poj. rytuały z ogniem; ***RSK:*** Kupl_10/2 (XXXV.2); Mar8p_1/2004,p.2 (CVIII.1); ***SSK:*** Kupl_20/4 (XXXVIII.2.1-4); Pir_86 i 126 (LXXX); ***PSK:*** Star_1/1,tow. (CXXV.1)
1.c	3	nasypy w dolnych przedziałach przeciętnych (0,7/8 m)	niewielkie (2,5×1,2×0,8 m; 3 m^2)	jamy	brak		tylko jednostkowe	-	n. lep. ręcznie	w poj. rów; ***PSK:*** Grisz_1/1-2 (XXII)
1.d	34	niewielkie lub przeciętnej wielkości (maks. 2,3 m) (1/12,1 m)	niewielkie (2,2×1,4×1 m; 3,1 m^2), w 3 (8,8%) brak	głównie jamy, poj. innych rodzajów ale typowych dla danego okresu	ubogie (1,8/13,1)	obecność „stand." kategorii przedmiotów (1-3)	dominacja jednostkowych, w 3 większa ilość zm.	w 2 (Medv) nietypowa pozycja, w 2 dalszych krem.	w 8, ceramika i/lub ogień, rzadkie pokarm ofiarny	w 2 rowy; w poj. rytuały z ogniem; ***RSK:*** Kupl_12/2 (XXXVI.1.1-2); ***SSK:*** Medv1_18 (LVI.1); ***PSK:*** Grisz_14, 22 i 26/1 (XXIII.3-4; XXIV.2.32); Koto_1/2006 (XXXII.2); LuboVG_3 (XLII.3); Mel_68 (LVIII.3)

grupa	N	konstr. nadgrobowe (wys./średnica)	konstr. grobowe		inwentarz		obrządek pogrzebowy		stypa	inne; przykłady (nr tabl.)
			wymiary (dł.×szer.×gł.; pow. cał.)	rodzaje	klasa (NAT/ współ. splendoru)	skład	ilość zm.	atypowy obrządek		
1/2.a	94	nasypy niewielkie lub przeciętnej wielkości (maks. 3 m) (1,2/11,6 m); w 24 (25,5%) inna lokalizacja	niewielkie (2,3×1,4×1 m; 3,2 m^2), w 11 (11,7%) brak	głównie jamy, rzadziej innych rodzajów ale typowych dla danego okresu	stand. (4,6/36,1)	w 31 (33%) masowe przedmioty luksusowe	dominacja jednostkowych (83%); w 16 (17%) większa ilość zm.	w 3 (3,2%) nietypowa pozycja (skurczona), w 2 krem.	w 18 (19,1%) głównie ceramika, rzadziej ogień i pokarm ofiarny	poch. płaskie (6), wpuszcz. (12), boczne (5) i poj. tow.; w 4 rowy; w 15 (16%) rytuały z ogniem; ***RSK:*** Bsz_1-2 (IX.1-2); Brov_4 (XVIII.4); Pol_1 (XCII.2); ***SSK:*** Make_1/2 (XLIV.2, 3.16-25, 4.5-6); Medv1_6 (LIV.1); Mel_45 (LVIII.2); Per_4/2000 (LXXIV.1-3; ***PSK:*** Grisz_25/2, 26/2, 47/1-2 (XXIII.2; XXIV.1.1-31, 2); LubNG_3/1 i LubSov_2 (XLIII); Medv1_1 i 5/1973, 7-8, 12-13 (LIII.1; LIV.2; LV); Per_5/2000 (LXXIV.4); Pes_14, 24 (LXXXVI.1; LXXXVIII.3); StMer3_9/2 (CXXI.2);
1/2.b	10	głównie przeciętnej wielkości (1,7/19,4 m), w poj. większe lub mniejsze i poch. tow.	niewielkie (2,4×1,7×1,2 m; 4,3 m^2), w 2 brak	głównie jamy i grob., w poj. katakumba i jama z dodatkowymi konstr.	bogate (9,6/83)	w 7 masowe przedmioty luksusowe, w poj. rzadkie przedmioty prestiżowe	jednostkowe (60%) i 2-3 zm. (40%)	w 2 nietypowa pozycja	w 3	w 2 rowy; w poj. tow. poch. koński (wierzchowiec złożony ze zmarłym); w 2 rytuały z ogniem; ***RSK:*** Skor_2/1965 (CV.1); ***SSK:*** Glad_2 (XXI); Make_1/1 (XLIV.1, 3.1-15, 4.1-4); Per_21, 2/2002 (LXXII.1; LXXVII.1); ***PSK:*** Ryz_4/centr._sł (XCV.55-6; XCVI.2-3)
1/2.c	45	niewielkie i przeciętnej wielkości (do 2 m wys.) (0,9/18,8 m); w 10 (22,5%) inna lokalizacja	przeciętne (2,9×2,1×1,4 m; 6,8 m^2)	głównie jamy i grob., rzadziej katakumby i jamy z dodatkowymi konstr.	ubogie (1,8/13,5)	„stand." kategorie przedmiotów (1-3)	dominacja jednostkowych (77,8%); w 10 (22,5%) większa ilość zm.	w 7 (15,6%) nietypowa pozycja (w 3 w ten sposób złożony jest jeden ze	w 8 (17,8%), głównie ceramika	poch. boczne (4), płaskie i wpuszcz. (po 3); w 3 (6,7%) rytuały z ogniem; jednostkowe poch. z atypowym obrządkiem pogrzebowym – boczne i wpuszcz., w jamach; ***RSK:*** Baran_1 (IX.3);

grupa	N	konstr. nadgrobowe (wys./średnica)	konstr. grobowe		inwentarz		obrządek pogrzebowy		stypa	inne; przykłady (nr tabl.)
			wymiary (dł.×szer.×gł.; pow. cał.)	rodzaje	klasa (NAT/ współ. splendoru)	skład	ilość zm.	atypowy obrządek		
								zm.),		Kupl_12/3 (XXXVI.1.3-4); Medv3_3 (LVII.3); ***SSK:*** Vasil_4 i 6 (CXXIII.2-3); ***PSK:*** Czer_16 (XIX.1); Dud_1 (XVIII.3); Per2(7)2001 (LXXV.1); Star_8 (CXXVI.1)
2.a	4	poch. płaskie i pomocnicze	przeciętne (3×2,2×1,1 m; 6,5 m^2)	jamy i poj. grob.	stand. (4,8/33,5)	w 2 płaskich masowe przedmioty luksusowe (ceramika)	tylko jednostkowe	-	w poj. płaskim ceramika, ogień i pokarm ofiarny	***RSK:*** Macz_33/4; ***SSK:*** Gri_6-7; ***PSK:*** Sme_22/1
2.b	190	nasypy o wys. do 3 m (1,3/22,2 m) i poch. wpuszcz. (5,3%)	przeciętne (3,2×2,4×1,7 m; 8,3 m^2)	wszystkie rodzaje poza grob. na dawnej pow.; przewaga prostych jam (41,1%) i grob. (32,6%)	stand. (5,2/43,3)	w 10 (5,3%) rzadkie przedmioty prestiżowe (tylko pod nasypami przeciętnymi i ponad przeciętnymi (do 3 m); w 84 (44,2%) masowe przedmioty luksusowe, głównie poj. rodzaje	dominacja jednostkowych (76,8%); w pozostałych większa ilość zm. (w 31 2 zm.)	w 19 (10%) nietypowa pozycja (w 1 krem. + inhumacja skurcz. na boku; 7 z Medv; w 10 w ten sposób złożony jest jeden ze zm.)	w 43 (22,6%) ceramika, pokarm ofiarny i ogniska	w 7 (3,7%) tow. poch. końskie; w 15 (7,9%) drew. konstr. (namiot. tylko w 2); w 34 (17,9%) rytuały z ogniem; ***RSK:*** Kupl_15/1 (XXXVIII.1.1, 3-10); Fl_CzM/2 (CXXXV-CXXXVI); Lub_3/1994 (XLII.2); Medv1_3, 4, 9, 15 i 22 (LIII.2-3; LVI.2-4); Medv3_1 (LVII.1); Skor_23/1975 (CVI.3); Zur_448 (CXXXIX.3) ***SSK:*** Brov_5/1993 (XVIII.2); Koto_1/1984 (XXXII.1); Kupl_19 i 21 (XXXVII.2; XXXIX.1); Olef_2 i 11 (LXIV.2; LXV.1); Per_22 (LXIX.2); ***PSK:*** BelB_2-3 (XV-XVII.1, 3.21-25); BolG_2 (CXXIV); Czer_14 (XIX.3); Grisz_25/1 (XXIII.1); Ivan_3 (XXVI.1, 3.1-4); Koto_2-4 (XXXIII); Mir_4 (LXIII.2, 4); Olef_13 (LXV.2); Per_3/2 i 12

grupa	N	konstr. nadgrobowe (wys./średnica)	konstr. grobowe		inwentarz		obrządek pogrzebowy		stypa	inne; przykłady (nr tabl.)
			wymiary (dł.×szer.×gł.; pow. cał.)	rodzaje	klasa (NAT/ współ. splendoru)	skład	ilość zm.	atypowy obrządek		
										(LXIX.1; LXX.1); Pes_16, 23 i 31 (LXXXVI.2; LXXXIX.1.; LXXXVII.3); Star_1/1, 2, 3/1-2 (CXXV.1-4); Steb_13/1 (CXIV.1-2); StMer3_8 i 9/1 (CXX.1; CXXI.1); Visz_2/1 i 3 (CXXVII.2; CXXX); Vol3_1/2003, p.2 (CXXXII.1)
2.c	10	nasypy ponadprzeciętne (4,6/29,5)	przeciętne (3,3×2,5×1,7 m; 8,8 m^2)	głównie grob. także jamy (proste i z konstr. dodatkowymi)	stand. (5,1/44,4)	w poj. rzadkie przedmioty prestiżowe; w 5 (50%) masowe przedmioty luksusowe	tylko jednostkowe	-	w 2 n. lep. ręcznie, ogień i pokarm ofiarny	w poj. tow. poch. koński; w poj. rów; w poj. rytuały z ogniem; ***SSK:*** Pes_5 (LXXXII.1)
2/3.a	46	niewielkie i przeciętnej wielkości (do 1,8 m wys.), w 16 (34,8%) inna lokalizacja	przeciętne (3,2×2,4×1,9 m; 8,1 m^2)	wszystkie rodzaje poza grob. na dawnej pow.	bogate (10,2/88,3)	w 9 (19,6%) rzadkie przedmioty prestiżowe (w 9 ich zestawy); w 40 (87%) masowe przedmioty luksusowe	niewielka przewaga zespołów z większą ilością zm. (55,6%)	w 9 (20%) nietypowa pozycja (w 7 w ten sposób złożony jest jeden ze zm.), w 1 (2,2%) krem.	w 16 (34,8%), głównie ceramika i/lub pokarm ofiarny, niekiedy także ogień	poch. wpuszcz. (12) i boczne (4); w 5 (10,9%) tow. poch. końskie; w 11 (23,9%) rytuały z ogniem; w 4 rowy, w 2 dalszych drew. konstr. (w tym namiot.); ***RSK:*** Jasno_6/1 (VIII); Karp_3 (XXXI.1); Marcz8p_1/2004 (CVIII.2); Medv2_2 (LVII.2); ***SSK:*** AksSV_3/wpuszcz. (IV; V.1-2); Opisz_1/1 (LXVIII.1-2); Per_24 i 3/2002 (LXXII.2; LXXVIII-LXXIX); Steb_3/1 (CXI); ***PSK:*** Asn_1/1 (VII); BelB_4 (XVII.2, 3.1-20); Ivan_4/2 (XXV.4); Mir_3 (LXIII.1, 3); Pes_22 (LXXXVIII.1-2); Ryz_3 (XCII-XCIII); Star_15 (CXXVI.2); StMer3_6 (CXIX.2); Visz_1 i 2/2-3 (CXXVII; CXXIX);

grupa	N	konstr. nadgrobowe (wys./średnica)	konstr. grobowe		inwentarz		obrządek pogrzebowy		stypa	inne; przykłady (nr tabl.)
			wymiary (dł.×szer.×gł.; pow. cał.)	rodzaje	klasa (NAT/ współ. splendoru)	skład	ilość zm.	atypowy obrządek		
										Vol3_5/2003,p.12 (CXXXII.2)
2/3.b	38	przeciętnej wielkości (1,2/22,6 m), w 3 inna lokalizacja	ponadprzeciętne (4,5×3,7×1,9; 17 m^2)	wszystkie rodzaje poza grob. na dawnej pow.; przewaga różnego rodzaju jam	stand. (5,2/43,3)	w 20 (52,6%) masowe przedmioty luksusowe; w 2 rzadkie przedmioty prestiżowe	dominacja zespołów jednostkowych (76,3%); w pozostałych 2-3 zm.	w 4 (10,5%) nietypowa pozycja (w 3 w ten sposób złożony jest jeden ze zm.), w 3 (7,9%) dalszych krem.	w 12 (31,6%), głównie ceramika i/lub pokarm ofiarny, niekiedy także ogień	poch. wpuszcz. (2) i 1 boczny; w 7 (18,4%) rytuały z ogniem; w 2 drew. konstr. namiot, w poj. rów i podściółka organiczna; ***RSK:*** Kupl_15/2 (XXXVIII.1.1, 3-10); Lubo_2/1994 (XLII.1); Steb_15/1 (CXV); ***SSK:*** Kupl_20/5 (XXXVIII.2.5-9); Opisz_1/3 (LXVIII.1, 3); ***PSK:*** BelB_7/1995 (XVII.4-5); Czer_13 (XIX.2); Kupl_22-23 (XXXIX.2-3); Star_16 (CXXVI.3);
2/3.c	20	ponadprzeciętne (4,2/38,2 m)	ponadprzeciętne (5,1×4,1×2,1 m; 22 m^2)	przewaga grob. różnych rodzajów (łącznie 65%) nad jamami	stand. (6/51,9)	w 13 (65%) masowe przedmioty luksusowe; w 3 rzadkie przedmioty prestiżowe	zespołów jednostkowe lub większą ilością zm. (po 50%)	w poj. (5%) krem.	w 10 (50%), głównie ceramika, pokarm ofiarny i nieco rzadziej ogień	w 9 (45%) rytuały z ogniem; w 2 (10%) tow. poch. końskie; w 4 drew. konstr. namiot., w 2 rów; ***RSK:*** Ivan_1 (XXVII-XXVIII); ***PSK:*** Pes_2, 9 i 33 (LXXXI.2; LXXXIII.3; XC.3); Skor_22/1975 (CVI.2)
3.a	32	ponadprzeciętne, rzadziej niższe (ale nie mniejsze niż 1,8 m) (4/33,3 m)	przeciętne (3,4×2,8×2 m; 11,1 m^2)	wszystkie rodzaje z przewagą grob. różnej formy (łącznie 59,4%)	bogate (9,8/97,3)	w 14 (43,8%) rzadkie przedmioty prestiżowe (w 9 ich zestawy); w 29 (90,6%) masowe przedmioty luksusowe	niewielka przewaga zespołów z większą ilością zm. (53,1%)	w 5 jeden ze zm. w pozycji nietypowej pozycja, w 2 dalszych krem., 1 kenotaf?	w 10 (31,3%), głównie ceramika i/lub pokarm ofiarny, niekiedy także ogień	w 8 (25%) tow. poch. końskie; w 7 (21,9%) rytuały z ogniem; w 4 rowy, w poj. drew. konstr.; ***SSK:*** Mel_33/1-2 (LIX-LXII); Per_2(23)/2001 (LXXV.2-3; LXXVI); ***PSK:*** Pes_6, 18 i 25 (LXXXII.2; LXXXIII.1; LXXXVII.1-2; LXXXIX.2); Skor_11/1975 (CVI.1); Star_6 (CXXV.5)
3.b	25	niewielkie lub w	ponadprzeciętne	wszystkie	bogate	w 8 (32%)	niewielka	w 3	w 11 (44,4%)	w 2 tow. poch. końskie; w 3

grupa	N	konstr. nadgrobowe (wys./średnica)	konstr. grobowe		inwentarz		obrządek pogrzebowy		stypa	inne; przykłady (nr tabl.)
			wymiary (dł.×szer.×gł.; pow. cał.)	rodzaje	klasa (NAT/ współ. splendoru)	skład	ilość zm.	atypowy obrządek		
		dolnych przedziałach przeciętnych wielkości (0,9/21,7 m) i poch. wpuszcz. (36%)	(4,5×3,8×2 m; 17,5 m^2)	rodzaje poza grob. na dawnej pow.	(10,8/95,5)	rzadkie przedmioty prestiżowe (w 6 ich zestawy); w 22 (88%) masowe przedmioty luksusowe	przewaga zespołów z większą ilością zm. (52%)	nietypowa pozycja (w 2 w ten sposób złożony jest jeden ze zm.)	ceramika i pokarm ofiarny, niekiedy także ogień	rowy i pokrycie namiot.; w 3 rytuały z ogniem; ***RSK:*** Karp_1/7 (XXIX-XXX); Kupl_14 (XXXVI.2); RepM/2 (L.26; LI); Volo_2/1 (CXXXI); ***SSK:*** Steb_12/1 (CXII-CXIII); ***PSK:*** Kupl_8 i 13 (XXXV.1; XXXVII.1); Lis_1 (XL); Olef_15-16 (LXVI-LXVII); Per_13 (LXX.2); Pes_8/1 (LXXXIV-LXXXV); Ryz_4/b_ks (XCVIII-C.1-5); StMer2_1/2007 i StMer3_4, 10 (CXVII; CXX.2)
3.c	57	ponadprzeciętne lub w górnych granicach wymiarów „przeciętnych” (co najmniej 1,4 m wys.) (4,7/38,8 m)	ponadprzeciętne (5,4×4,4×2,7 m; 27,6 m^3)	wszystkie rodzaje z przewagą grob. różnej formy (łącznie 63,2%)	bogate (11,5/107,2)	w 24 (42,1%) rzadkie przedmioty prestiżowe (w 8 ich zestawy); w 54 (94,7%) masowe przedmioty luksusowe	niewielka przewaga zespołów z większą ilością zm. (57,9%)	w 6 jeden ze zm. w pozycji nietypowej; poj. krem. i birytualizm	w 19 (33,3%) ceramika, pokarm ofiarny i/lub ogień	w 8 (14%) tow. poch. końskie (w osobnych grobach i w dromosach); w 19 (33,3%) rowy, drew. konstr. (w tym namiot.) i wały; w 15 (26,3%) rytuały z ogniem; ***RSK:*** AksSV_SM (II-III); Glad_3/1 (XX); MalOf (XLVI); Perep (XLVIII-XLIX); RepM/1 (L.1-25); Zur_407 (CXXXIX.2); ***SSK:*** BelB_1 (XIII-XIV); Per_15/1 (LXXI); Skor_1/2013gł. (CVII.1, 3); Zur_400 i 401 (CXXXVIII); ***PSK:*** Ivan_5 (XXVI.2, 3.5-25, 4.1-6); Kap_487 (XXXI.2); MalR_2/2 (XLVII); Ryz_4/centr._ks (XCIV-XCVII); Skor_9/1965 (CV.2); StMer3_3 i 11 (CXVIII; CXXII)

w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza. Zgodnie z powyższymi obserwacjami są to: umieszczanie w grobach pojedynczych zmarłych grzebanych w pozycji wyprostowanej na wznak (w ten sposób złożono mniej więcej dziewięć na dziesięć osób w tej grupie grobów), obecność różnych rodzajów konstrukcji z przewagą prostych jam i grobowców o „przeciętnych" wielkościach, analogiczne (tj. „przeciętne") gabaryty sypanych nad nimi nasypów kurhanowych, aczkolwiek w analizowanej grupie poza nimi znane są również kopce mniejsze i większe (grupa 2.c)[91], a także przeciętny stopień zróżnicowania ilościowego i jakościowego inwentarzy grobowych. Uwagę zwraca również częstotliwość występowania pewnych zjawisk o „limitowanym" charakterze[92], która kształtuje się na analogicznym poziomie odnotowanym dla całego ogółu grobów stanowiących podstawę niniejszej pracy. Inne rzadkie aspekty obrządku pogrzebowego, takie jak choćby towarzyszące pochówki końskie czy też umieszczanie w nasypie (pod nim) dodatkowych elementów konstrukcyjnych etc. są znacznie rzadziej spotkane. Wszystko to wskazuje na to, że właśnie zespoły tworzące tę grupę należy uznać za wzorcowe dla rekonstrukcji reguł (norm) rządzących poszczególnymi etapami ceremonii pogrzebowej, począwszy od wybudowania grobu, złożenia w nim zmarłego wraz z wyposażeniem, po usypanie nad nim kopca i ewentualne przeprowadzenie dodatkowych działań o rytualnym lub żałobnym charakterze. Pozostałe dwie grupy oraz grupy o charakterze przejściowym stanowią modyfikację tych reguł. Zespoły zaklasyfikowane do grup pierwszej i przejściowej 1/2 charakteryzują się stosowaniem obrzędowości pogrzebowej odbiegającej od „normy" i „standardu" w dół, podczas gdy groby grupy trzeciej oraz przejściowej 2/3 odbiegają od niej w górę.

Do elementów odstających od „normy" w przypadku grupy pierwszej należą: znaczny odsetek pochówków płaskich i innych, w tym o towarzyszącym i pomocniczym charakterze; niewielkie rozmiary nasypów (włącznie z kopcami o „przeciętnych" rozmiarach ale mieszczących się w ich dolnym zakresie); znaczna przewaga pochówków składanych w niewielkich jamach, a także stosunkowo duży odsetek pochówków lokalizowanych w obrębie konstrukcji grobowych wybudowanych na złożenie w nich innej osoby; ubogi charakter inwentarza albo jego całkowity brak. Wśród elementów spełniających „normę" wymienić

[91] Poza zespołami, nad którymi usypano kurhany w omawianym zbiorze znalazły się również nieliczne pochówki płaskie pomocnicze/boczne i wpuszczone.

[92] Należą do nich: wyposażanie zmarłych w przedmioty luksusowe o masowym charakterze (obecne w 44,6% grobów tego zbioru), dokonywanie w trakcie ostatniego aktu ceremonii pogrzebowej uczty rytualnej (na jej różnorakie ślady natrafiono w 22,5% zespołów) oraz stosowanie rytuałów z wykorzystaniem ognia (ich obecność odnotowano dla 17,1% przypadków).

należy natomiast przede wszystkim dominację pochówków jednostkowych, w których zmarły ułożony jest w pozycji wyprostowanej na plecach. Należy jednak zaznaczyć, że taki sposób złożenia ciała do grobu w omawianym zbiorze jest rzadziej spotykany niż w zespołach „standardowych" (81,3 do 90,7%). Częściej (18,7%) w nich natomiast występują pochówki, w których zmarły ułożony jest albo w nietypowej pozycji albo też jego szczątki zostały spalone poza grobem. Wśród innych zjawisk typowych dla tej grupy wymienić należy bardzo niski odsetek (14,7%) śladów stypy, przy czym jej pozostałości na ogół ograniczają się do ceramiki (głównie naczyń lepionych ręcznie). Wśród elementów grupy 1/2 nawiązujących do zespołów grupy pierwszej wymienić należy przede wszystkim obecność niewielkich konstrukcji grobowych (grupy 1/2.a i 1/2.b – ich średnie rozmiary są nieco większe niż te grupy 1) i nadgrobowych oraz stosunkowo częste występowanie pochówków płaskich i pomocniczych (grupy 1/2.a i 1/2.c) a także ubogie inwentarze (grupa 1/2.c) oraz niewielki odsetek śladów po ucztach rytualnych, na ogół, również ograniczających się do pozostałości ceramicznych. Dodatkowo, podobnie jak w zespołach grupy pierwszej, w zbiorze tym przeważają pochówki jednostkowe, przy czym atypowe sposoby potraktowania zwłok zmarłych (włącznie z ich spaleniem) są dwukrotnie rzadsze (9,4%). Do „standardowych" zespołów upodobniają je z kolei „przeciętne" rozmiary części budowli funeralnych (grupa 1/2.c) i nakrywających je kopców (grupa 1/2.b), zwiększony repertuar obiektów, w których grzebano zmarłych z pierwszoplanową rolą jam i grobowców oraz bogatszy charakter inwentarzy, wśród których stosunkowo często spotykane są masowe kategorie przedmiotów luksusowych (grupy 1/2.b i 1/2.c). Charakteryzując zespoły z cechami odstającymi od „standardowych" zwyczajów badanych społeczności należy zwrócić uwagę na obecność wśród nich pewnych elementów, które w sposób pośredni mogą wyjaśnić przyczyny tych modyfikacji. I tak, koncentracja wśród nich grobów płaskich oraz ciałopalnych ze spaleniem szczątków zmarłych poza miejscem ich pochówku[93], traktowanych jako element obrzędowości pogrzebowej typowej dla osiadłej leśnostepowej ludności rolniczej (por. podrozdziały 2.1 i 2.4), wskazywać mogą (w połączeniu z brakiem wśród nich koczowniczych elementów obrządku pogrzebowego) na taką właśnie przynależność części osób pochowanych w analizowanych zbiorach. Z drugiej strony obecność wśród nich dużej ilości pochówków o towarzyszącym charakterze (zespoły tego typu obecne są wyłącznie w grupach pierwszej i przejściowej 1/2) oraz grobów pomocniczych i bocznych[94], wskazywać

[93] Zespoły obu rozpatrywanych grup skupiają odpowiednio 92,9% i 50% wszystkich pochówków tej formy uwzględnionych w prezentowanej dysertacji.

[94] W obu analizowanych zbiorach znajduje się 56,5% wszystkich grobów tego typu.

może również na niską (zależną) pozycję społeczną niektórych zmarłych (por. uwagi temat interpretacji społecznej tego typu zespołów w podrozdziale 2.4). Tym samym można przyjąć założenie, że odstępstwa od „normy" w przypadku części zmarłych pochowanych w grobach grup pierwszej i przejściowej 1/2 wynikają albo z ich odmiennej przynależności etnicznej (etniczno-kulturowej) albo z ich niskiej (zależnej) rangi socjalnej.

Wśród cech określających zespoły grupy trzeciej, które można określić jako odstające od „standardu" obrządku pogrzebowego badanych populacji, wymienić należy przede wszystkich ich „ponadprzeciętne" wielkości (dotyczą one zarówno rozmiarów konstrukcji grobowych jak i gabarytów sypanych nad nimi kopców) oraz pokaźne bogactwo umieszczanego w nich wyposażenia, ze znaczącą rolą przedmiotów luksusowych i prestiżowych. W aspekcie zróżnicowania budowli funeralnych związanych z tym zbiorem należy wskazać na dominację wśród nich różnego rodzaju grobowców, które nie tylko należą do jednych z największych rodzajów konstrukcji użytkowanych przez badane populacje (zwłaszcza budowle tego typu umieszczane na dawnej powierzchni gruntu), ale cechują się również znacznym nakładem pracy przeznaczonej na ich wzniesienie. Wśród pozostałych wyróżników grupy trzeciej wymienić należy przewagę (choć nieznaczną) grobów podwójnych i zbiorowych nad jednostkowymi a także obecność stosunkowo dużej ilości zespołów z towarzyszącymi pochówkami końskimi i dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi związanymi z nasypami (głównie dookolne rowy i pokrycia namiotowe). Dodatkowo, na tle „niższych" grup zbiór ten odznacza się wyraźnie częstszym stosowaniem rytualnych zabiegów z wykorzystaniem ognia (21,9%) oraz dokonywaniem stypy (35,1%). Obecność wielu wyróżniających się elementów obrzędowości pogrzebowej o „ponadprzeciętnym" charakterze, typowych dla grupy trzeciej, odnotowano również wśród zespołów zaklasyfikowanych do grupy przejściowej 2/3. Wśród nich należy wymienić przede wszystkim lokalizowanie pochówków w obiektach o „ponadprzeciętnych" rozmiarach (grupy 2/3.b i 2/3.c), nakrywanie ich nasypami o znacznej wielkości (grupa 2/3.c) a także bogate wyposażanie zmarłych, włącznie z umieszczaniem w nim dużej ilości przedmiotów o luksusowym i prestiżowym charakterze (grupa 2/3.a). Od zespołów „standardowych" różnią się one również znaczną ilość pochówków podwójnych i zbiorowych (w grupach 2/3.a i 2/3.c stanowią one co najmniej połowę obserwacji), większym udziałem (17,3%) grobów z nietypowym potraktowaniem szczątków zmarłego, przy czym w atypowy sposób zazwyczaj umieszczono jedną z kilku osób pochowanych w jednym grobie, a także częstszym (26%) stosowaniem działań rytualnych z wykorzystaniem ognia oraz większym odsetkiem (36,5%) występowania śladów po stypie. Intensyfikacji ulega również zwyczaj chowania ze zmarłym

konia (6,7% w porównaniu z 3,9%) oraz umieszczanie w obrębie nasypu (pod nim) konstrukcji namiotowych (7,7% do 1%). Wśród cech o „standardowym" charakterze obecnych w grupie 2/3 wymienić należy natomiast przede wszystkim obecność w części zespołów nasypów i konstrukcji grobowych o „przeciętnych" rozmiarach (grupy 2/3.a i 2.3.b) oraz „standardowych" ekwipunków (grupy 2/3.b i 2/3.c) a także przewagę prostszych typów obiektów funeralnych (głównie jam lub różnego rodzaju grobowców).

Analizując odstępstwa od „normy" grobów związanych z grupami trzecią i przejściową 2/3[95] ponownie należy wskazać na ich „ponadprzeciętne" wielkości i znaczne bogactwo ich inwentarzy. Wskazywać może to na wyróżniająca się pozycję społeczną (rangę) pochowanych w nich osób, aczkolwiek nie należy zapominać o tym, że mogą one wynikać także z umieszczenia w tych grobach większej ilości osób a w konsekwencji także zapewne większej ilości przedmiotów inwentarza. Związek obu tych zbiorów grobów z pochówkami osób o wyróżniającej się randze potwierdza również koncentracja w zespołach tego typu przedmiotów luksusowych oraz prestiżowych[96], a także innych elementów obrzędowości funeralnej traktowanych jako wyznaczniki wysokiej pozycji zmarłych; wśród tych ostatnich wymienić należy przede wszystkim obecność towarzyszących pochówków końskich i ludzkich, umieszczanych za zarówno w obrębie tej samej konstrukcji co osoba, dla której wybudowano dany kompleks grobowy, jak również w osobnych obiektach (pochówki pomocnicze/boczne), a także występowanie drewnianych konstrukcji namiotowych oraz rowów o znacznej wielkości. Wszystko to pozwala przyjąć założenie, zgodnie z którym modyfikacje reguł rządzących poszczególnymi etapami ceremonii żałobnej, manifestujące się ich „ponadprzeciętnością", należy traktować jako wynikające z wyróżniającej się (wysokiej) pozycji społecznej zmarłego.

Ostatnią kwestią, którą należy poruszyć jest liczebność zespołów, które można wiązać z poszczególnymi wyżej scharakteryzowanymi zbiorami grobów, a w konsekwencji

[95] Poza wyżej wydzielonymi grupami z obydwoma zbiorami pochówków o „ponadprzeciętnym" charakterze łączyć należy również zapewne trzy dalsze zespoły, których ze względu na ich specyfikę nie udało się zaklasyfikować do żadnej z wyróżnionych w tabeli 2.25 grup. Pochówki te różnią się między sobą rodzajem konstrukcji grobowych (w jednym jest to drewniany grobowiec, w dwóch pozostałych zmarły złożony jest na dawnej powierzchni podkurhanowej), ich wielkością oraz stopniem wyposażenia (dwa ubogie ale ze śladami rabunku co wskazywać może na ich większe bogactwo, jeden bogaty z zestawem przedmiotów o prestiżowym charakterze) oraz sposobem potraktowania ciała zmarłego (w dwóch grobach zmarłych pochowano w rycie inhumacji, w jednym spalono go). Jedynym ich wspólnym mianownikiem, a za razem elementem wskazującym na ich związek właśnie z zespołami grup trzeciej i przejściowej 2/3 jest obecność nad nimi nasypów o znacznej wielkości (ponad 3,5 m wysokości).

[96] W przypadku tych ostatnich 83,3% z nich występuje właśnie w zespołach grupy trzeciej i przejściowej 2/3, dodatkowo wyłącznie w obu tych grupach odnotowano obecność większych zestawów tych artefaktów.

traktować jako odzwierciedlające „normę” i „standard” obrzędowości pogrzebowej grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza. Oczywiście należy przy tym pamiętać o licznych ograniczeniach będących efektem stanu niekompletnego zachowania wielu zespołów (np. wyrabowanie inwentarzy znacznej części grobów i naruszenie znajdujących się w nich szczątek ludzkich, zmiany wielkości nasypów kurhanowych), sposobem doboru źródeł do niniejszej dysertacji oraz ogólnym stanem bazy źródłowej (głównie ograniczenie ilości zespołów, włącznie z pochówkami płaskimi, o najmniejszych wielkościach i najuboższych inwentarzach). Nie bez znaczenia również jest fakt, iż granice wielkości „przeciętnych”, a w mniejszym stopniu „standardowego” wyposażenia, zostały wyznaczone w sposób sztuczny. Wszystko to powoduje, że wszystkie dotychczas zaprezentowane wyliczenia mają charakter orientacyjny i wskazują one raczej na pewne możliwości interpretacyjne niż odzwierciedlenie stanu faktycznego.

Powyższe uwagi na temat ograniczeń płynących ze stanu zachowania badanych grobów tworzących bazę źródłową dla prezentowanych analiz dotyczą przede wszystkim zespołów o przejściowym charakterze grup 1/2 i 2/3. W przypadku pierwszej z nich nie można wykluczyć, że widoczne w ich przypadku odstępstwa od normy wynikają po prostu ze stanu ich zachowania (głównie wyrabowanie ich inwentarzy i nieznaczne wysokości nakrywających je kopców). Analogicznie, w przypadku pochówków skupionych w ramach drugiej grupy przejściowej 2/3 należy dopuścić możliwość, że tworzące ją zespoły stanowią jeden z wariantów zbiorów pochówków o „ponadprzeciętnym” charakterze, przy czym widoczne podobieństwa niektórych ich elementów do „standardu” (przeciętny stopień wyposażenia niektórych z nich, mniejsza częstotliwość występowania w nich przedmiotów prestiżowych, jak również obecność nad częścią z nich niższych, tj. mniejszych niż „ponadprzeciętne”, wielkości nasypów) wynikać mogą z wyżej wzmiankowanych czynników. Wracając do kwestii liczebności grobów, które można traktować jako odzwierciedlające „normę” i „standard” obrzędowości pogrzebowej badanych populacji oraz odstępstwa od nich, należy zaznaczyć, że jest najliczniej reprezentowane powinny być właśnie te pierwsze zespoły. Tymczasem tożsame z nimi groby grupy drugiej skupiają nieco mniej niż 1/3 (31,6%) wszystkich pochówków poddanych analizom. Co prawda wartość ta jest wyższa niż częstotliwość występowania pochówków innych grup, nie mniej jednak wbrew oczekiwaniom, w całościowym ujęciu jest ona mniejsza niż całkowita ilość zespołów odbiegających od „normy” („standardu”). Sytuacja ta ulegnie radykalnej zmianie, jeżeli zbiór ten zostanie powiększony, zgodnie z wyżej przytoczonymi sugestiami, o pochówki grupy przejściowej 1/2 – w tym kontekście udział grobów z zachowanym „standardem” obrządku

pogrzebowego wyniesie 54,6%. Na drugim miejscu znajdą się z kolei zespoły o „ponadprzeciętnym" charakterze stanowiące od 17,6% (tylko pochówki grupy trzeciej) do 33,7% (zespoły grup trzeciej i przejściowej 2/3) wszystkich analizowanych w niniejszej dysertacji grobów. Najmniej licznie reprezentowane są natomiast zespoły odstające od „normy" w dół, tj. te tworzące grupę pierwszą. Stanowią one tylko nieco ponad 1/10 (11,6%) wszystkich grobów poddanych analizom. Należy jednak pamiętać, że wartość ta (podobnie jak częstotliwość występowania pochówków o „standardowym" charakterze) z pewnością kształtowała się na znacznie wyższym poziomie niż to odnotowano (por. np. wcześniejsze uwagi na temat liczebności typowych dla tej grupy pochówków zespołów płaskich i nakrywanych nasypami o niewielkich rozmiarach w podrozdziale 2.4, jak również uwagi w podrozdziale nr 2.2.1 na temat ilości zespołów o „ubogim" wyposażeniu).

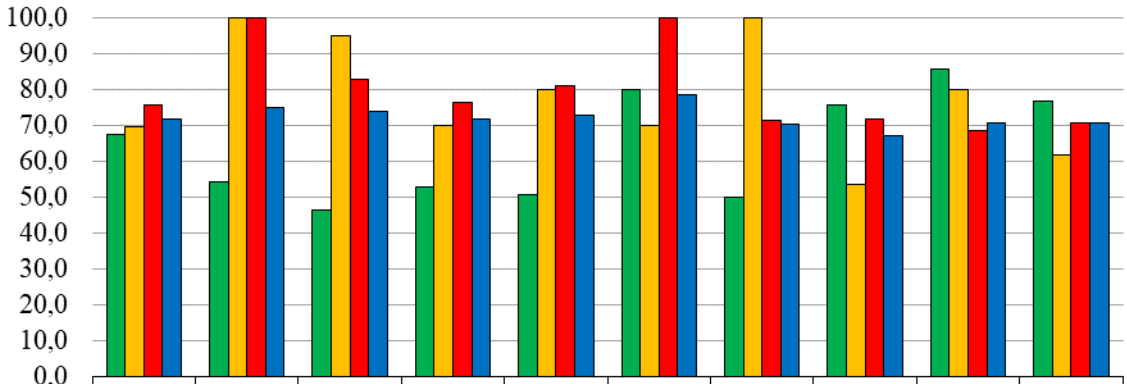

	całość	PLP_K	PLP_R	PLP_T	PLP	LLP_Su	LLP_LPTL	LLP_W	LLP_D	LLP
RSK	67,7	54,5	46,4	53,1	50,7	80,0	50,0	75,8	85,7	76,9
SSK	69,7	100,0	95,0	70,0	80,0	70,0	100,0	53,7	80,0	62,1
PSK	75,7	100,0	82,9	76,4	81,3	100,0	71,4	71,8	68,7	71,0
całość	71,8	75,0	74,2	72,0	73,0	78,8	70,5	67,1	71,0	71,0

Ryc. 2.1. Udział grobów jednostkowych w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego i regionach leśnostepowgo Podnieprza. D – Doniec; LPTL – Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep; K – Kijowszczyzna; R – Roś; Su – Suła i Pseł; T – Taśmin; W – Worskla

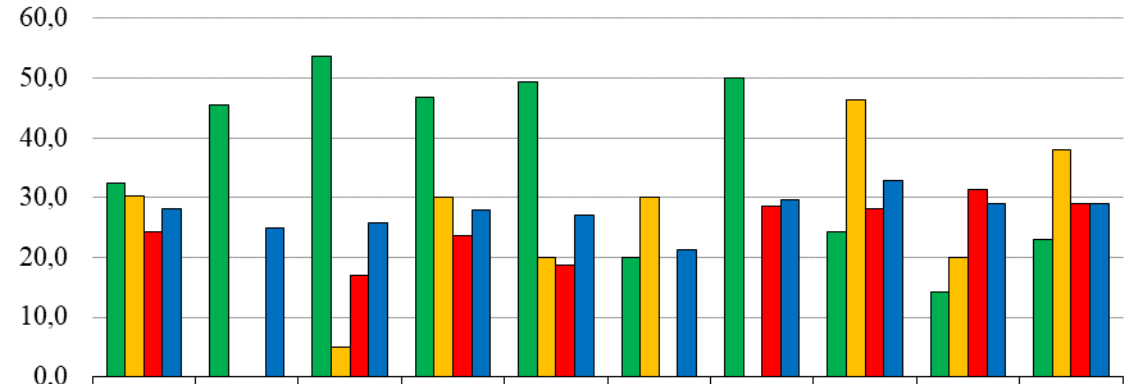

	całość	PLP_K	PLP_R	PLP_T	PLP	LLP_Su	LLP_LPTL	LLP_W	LLP_D	LLP
RSK	32,3	45,5	53,6	46,9	49,3	20,0	50,0	24,2	14,3	23,1
SSK	30,3	0,0	5,0	30,0	20,0	30,0	0,0	46,3	20,0	37,9
PSK	24,3	0,0	17,1	23,6	18,7	0,0	28,6	28,2	31,3	29,0
całość	28,2	25,0	25,8	28,0	27,0	21,3	29,5	32,9	29,0	29,0

Ryc. 2.2. Udział grobów podwójnych i zbiorowych w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego i regionach leśnostepowgo Podnieprza. Oznaczenia jak na rycinie 2.1

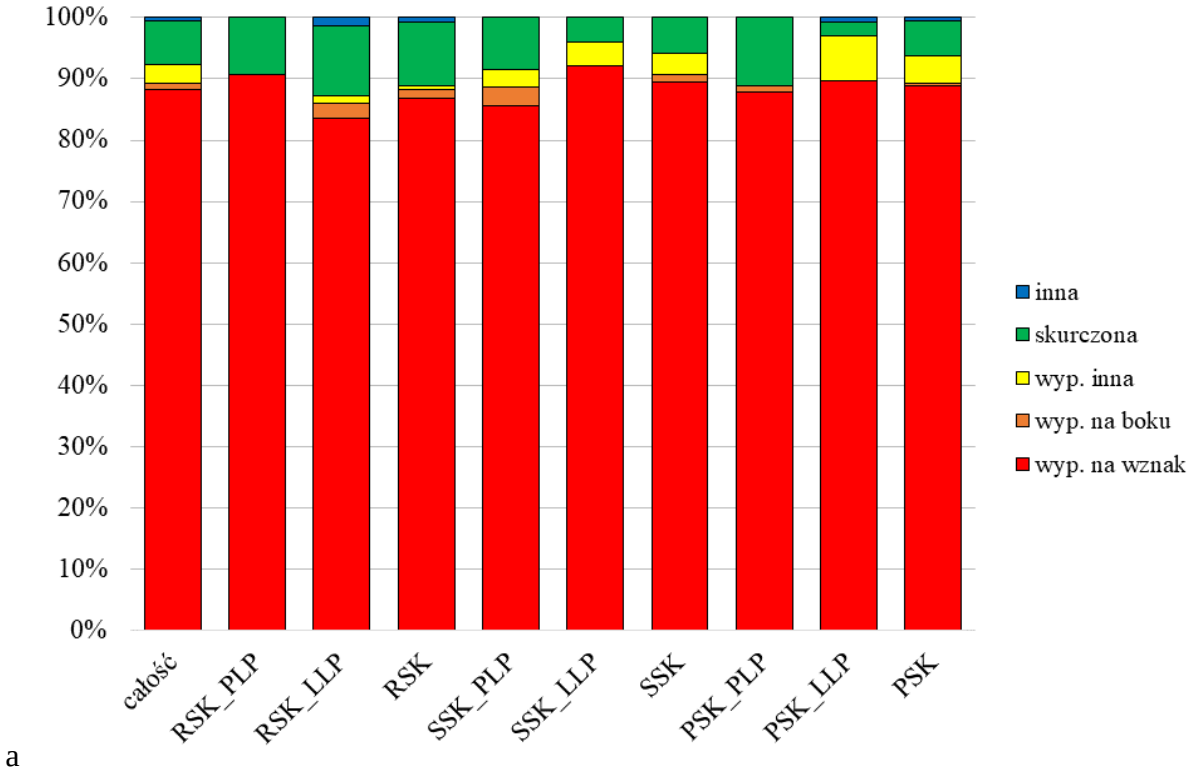

a

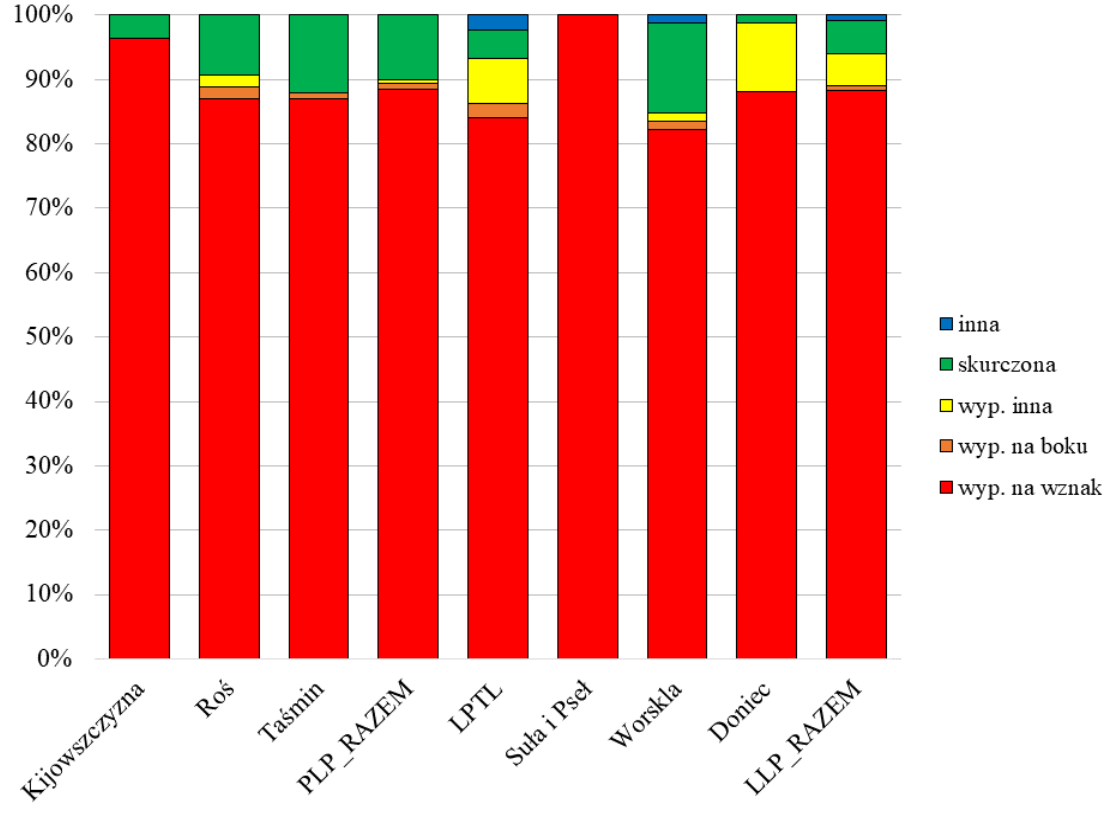

b

Ryc. 2.3. Udział pochówków z określonym sposobem grzebania zmarłych w ujęciu chronologicznym (a) i regionalnym (b)

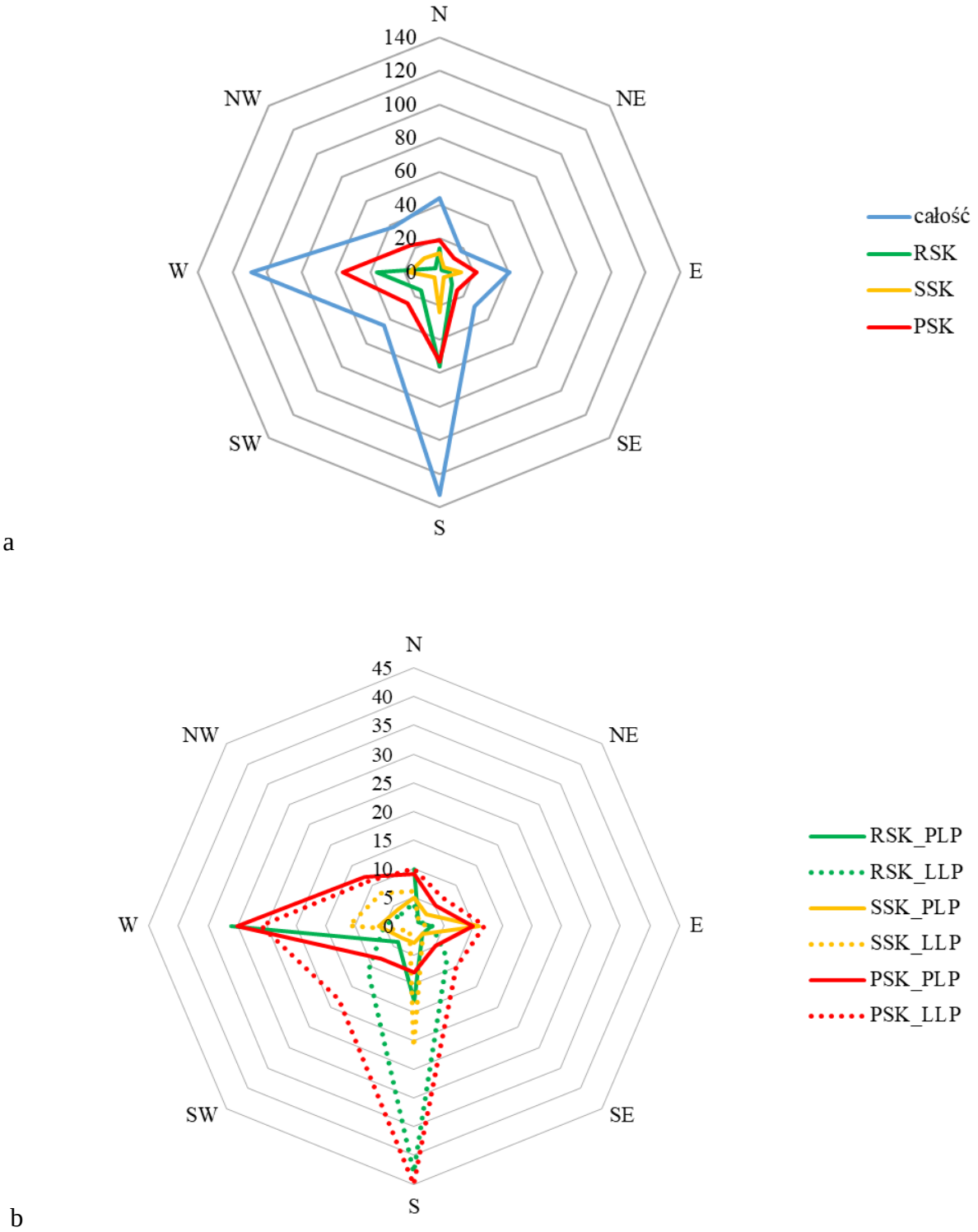

Ryc. 2.4. Frekwencja występowania poszczególnych orientacji w kolejnych przedziałach chronologicznych okresu scytyjskiego (a) z uwzględnieniem różnic wynikających z ich lokalizacji w jednej z dwóch głównych stref leśnostepowgo Podnieprza (b)

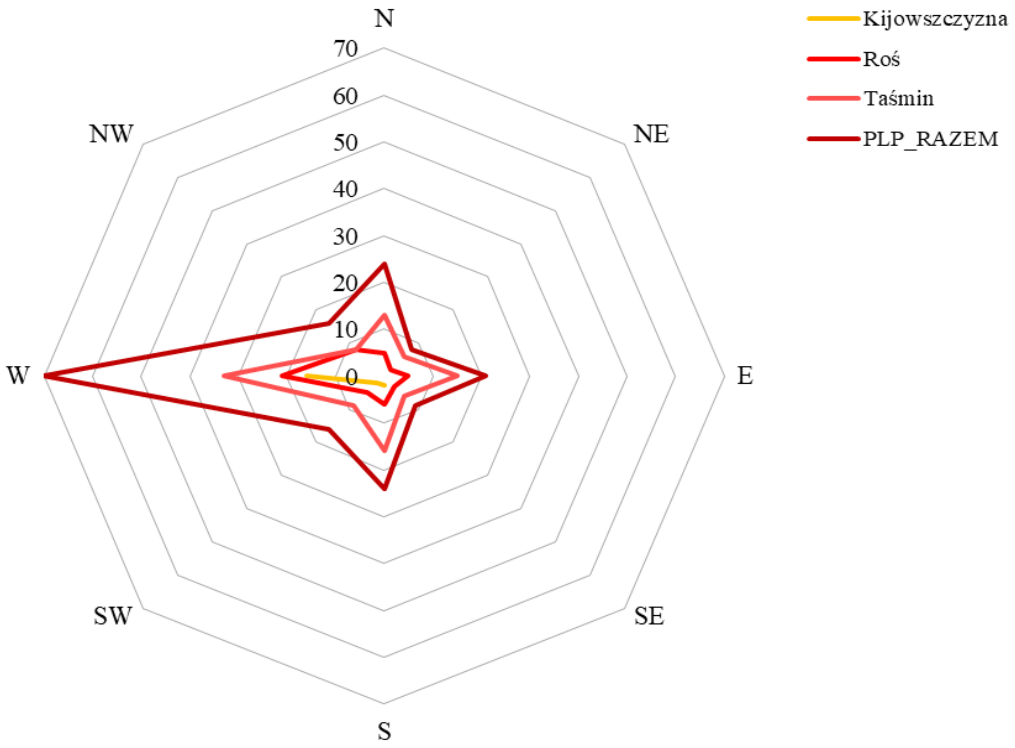

a

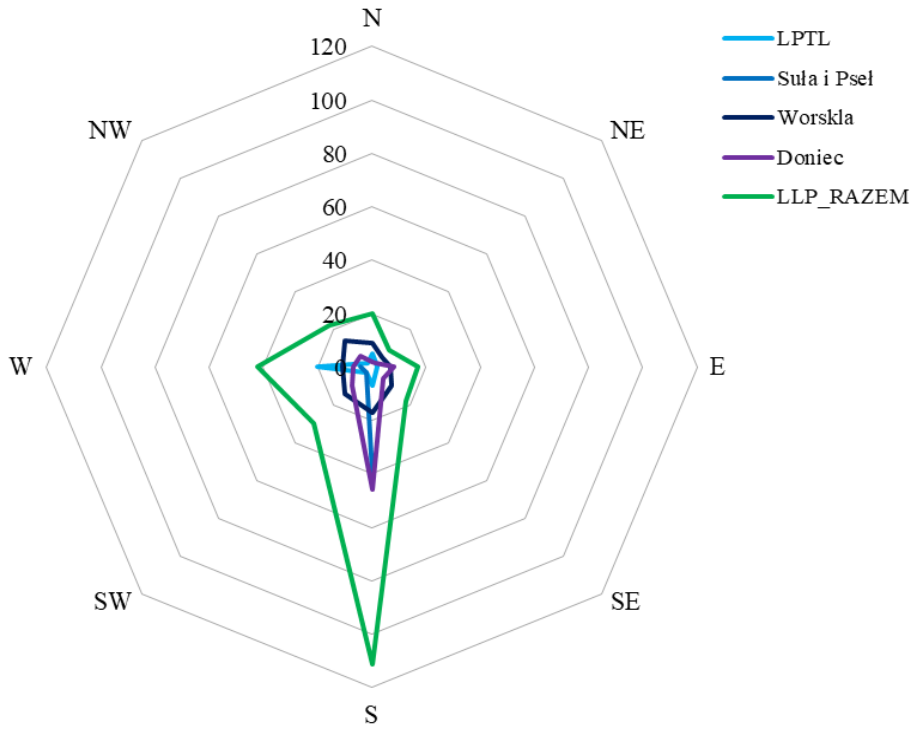

b

Ryc. 2.5. Frekwencja występowania poszczególnych orientacji w poszczególnych grupach terytorialnych z Prawo- (a) i Lewobrzeżnego (b) leśnostepowgo Podnieprza

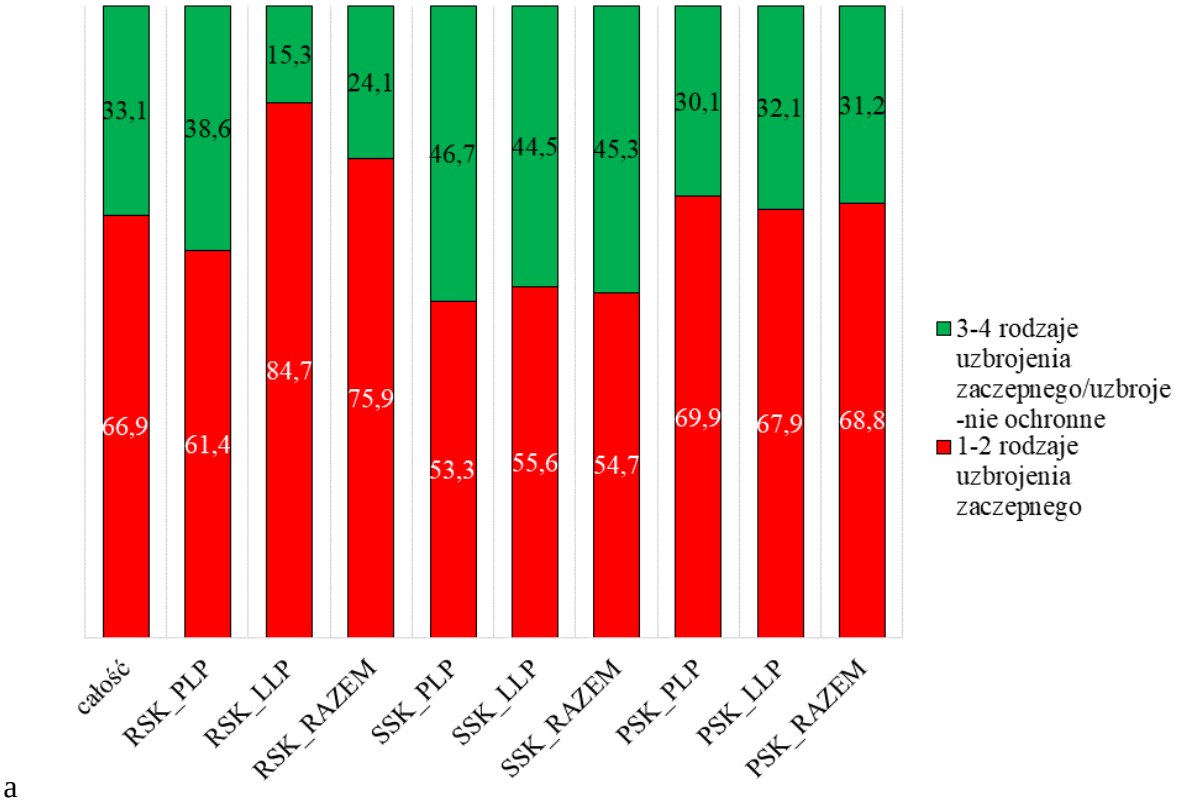

a

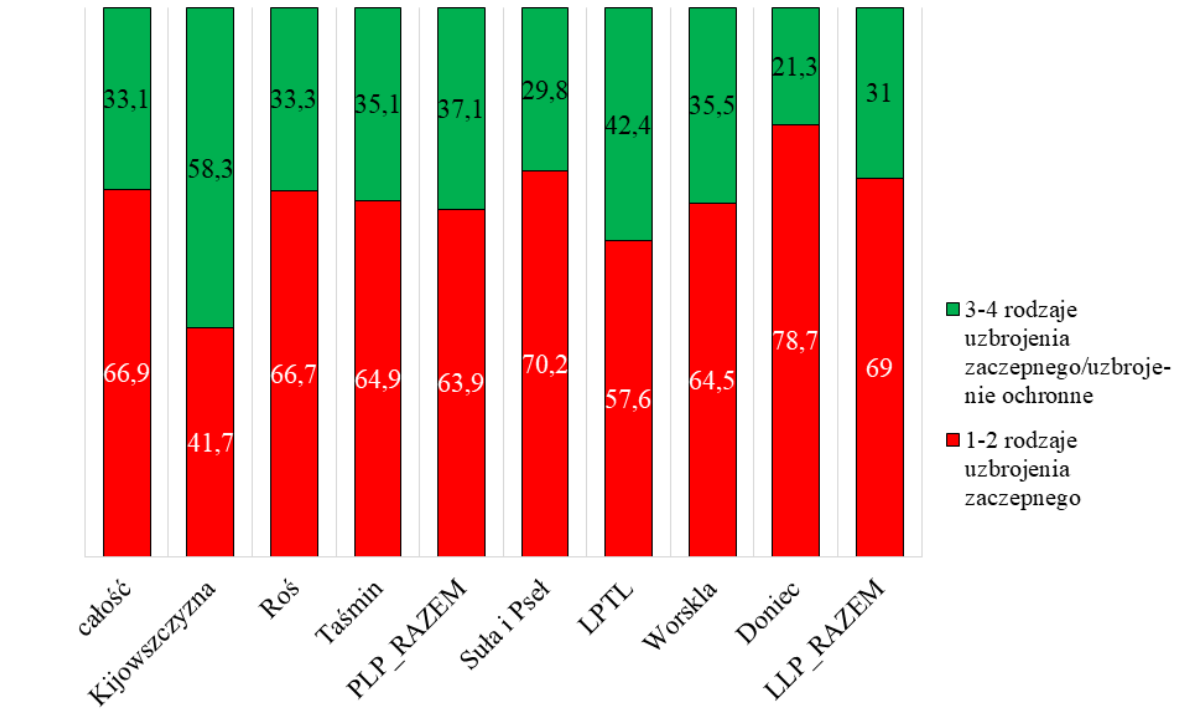

b

Ryc. 2.6. Stosunek zespołów z 1-2 rodzajami broni zaczepnej do zespołów z 3-4 rodzajami broni zaczepnej i/lub elementami uzbrojenia ochronnego w grobach ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b). Wartości podane w %

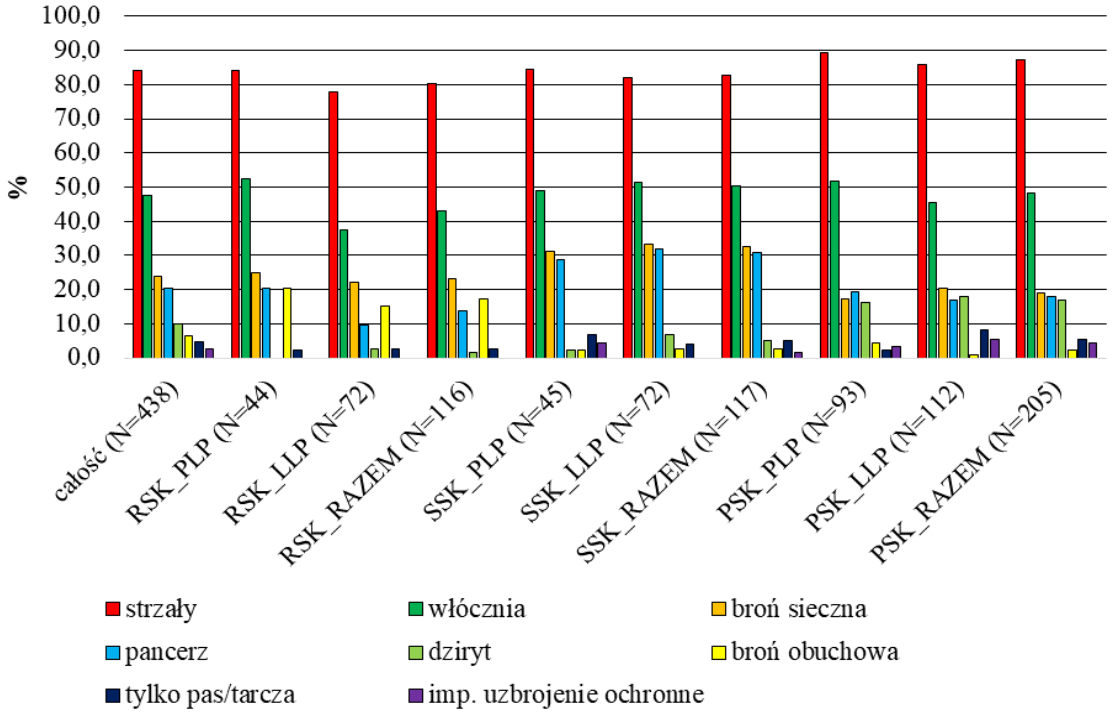

a

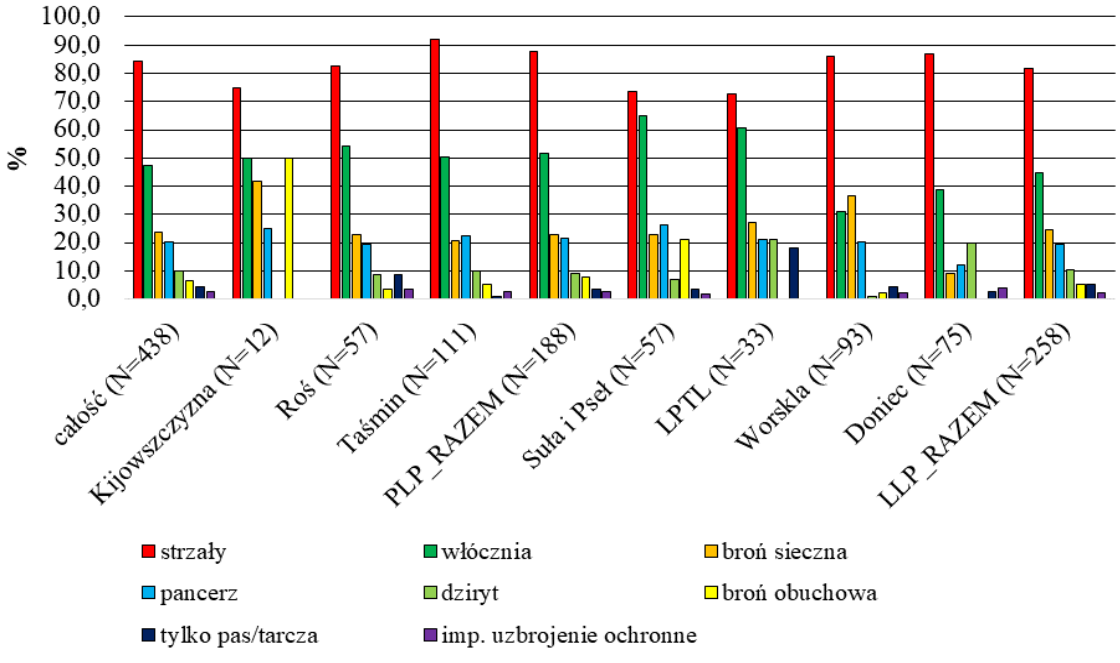

b

Ryc. 2.7. Częstotliwość występowania poszczególnych rodzajów uzbrojenia w grobach z militariami ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b)

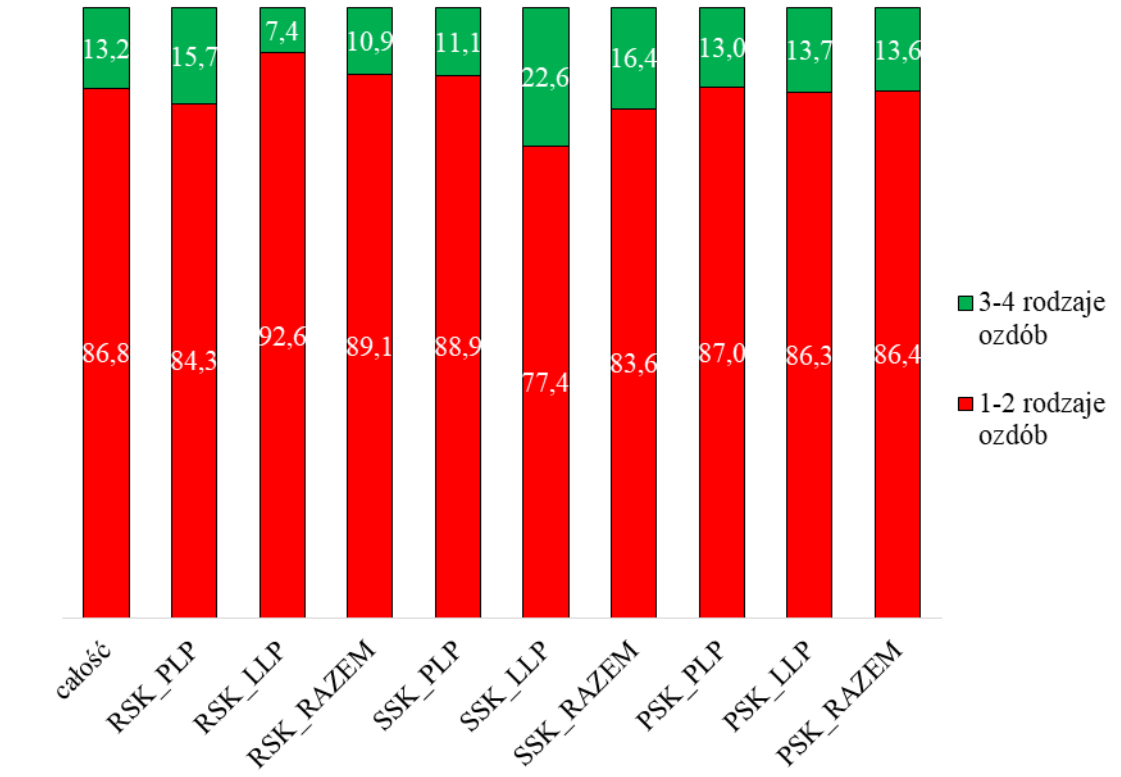

a

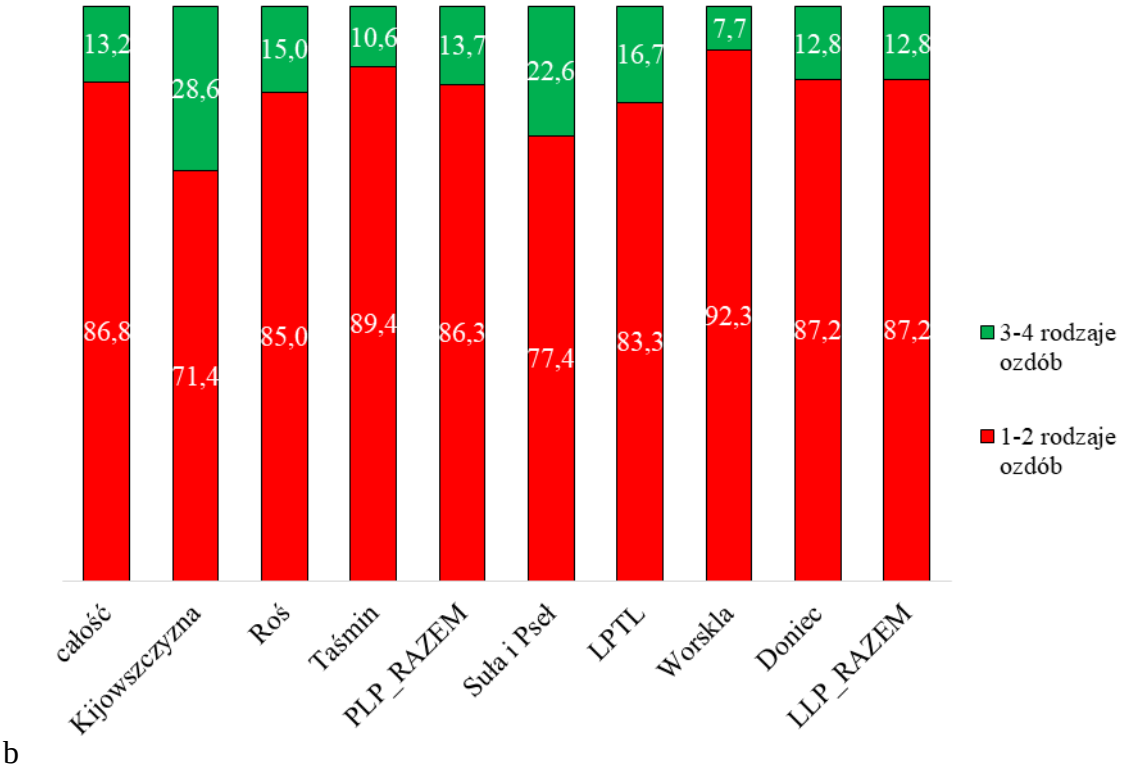

b

Ryc. 2.8. Stosunek zespołów z 1-2 rodzajami ozdób do zespołów z 3-4 rodzajami ozdób w grobach ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b). Wartości podane w %

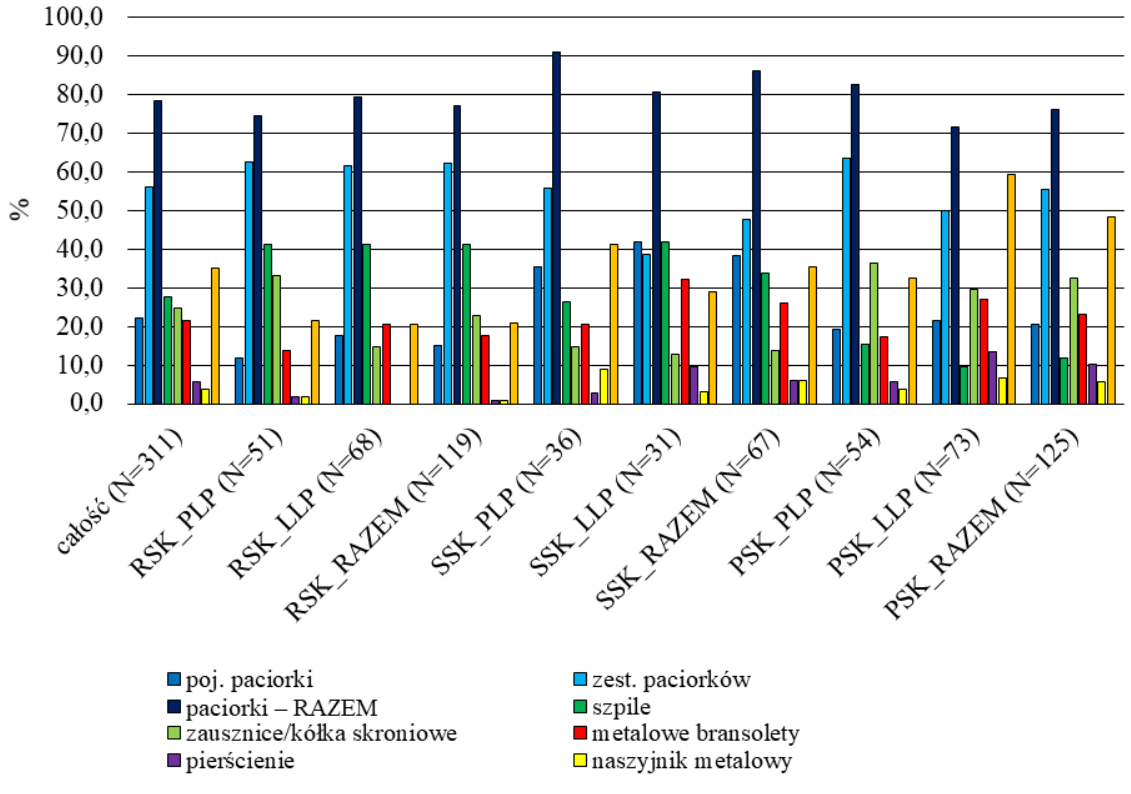

a

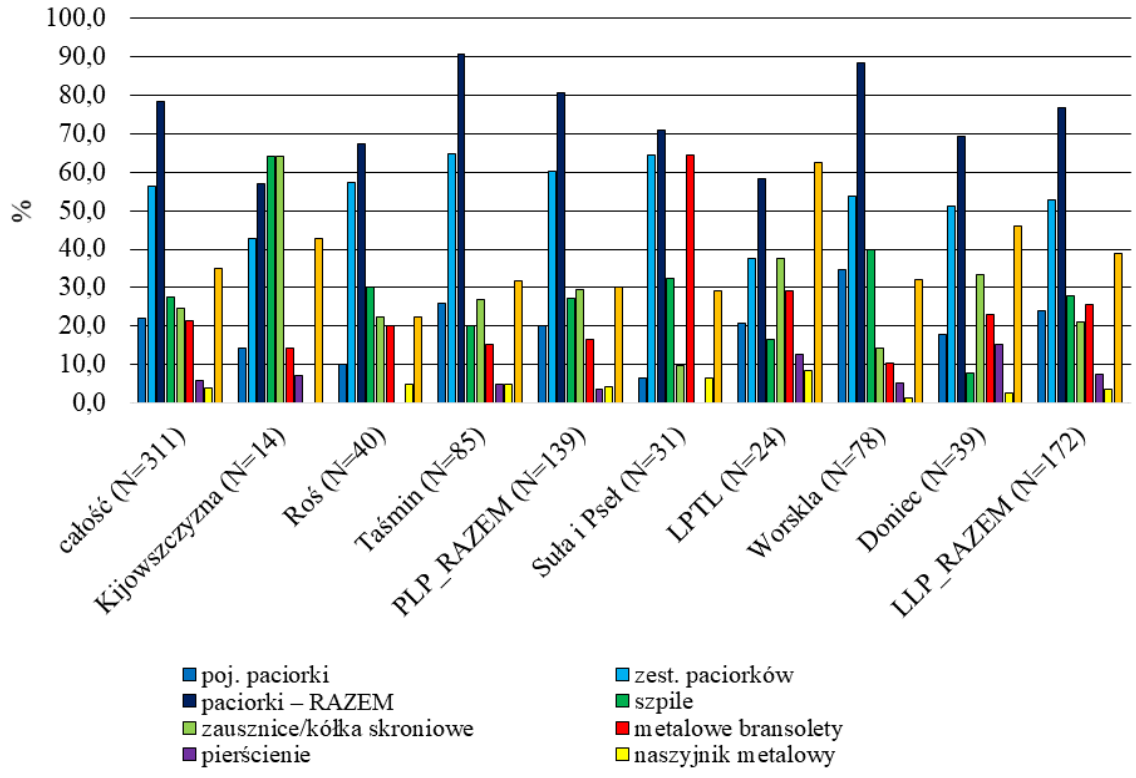

b

Ryc. 2.9. Częstotliwość występowania poszczególnych rodzajów ozdób w grobach z ozdobami ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b)

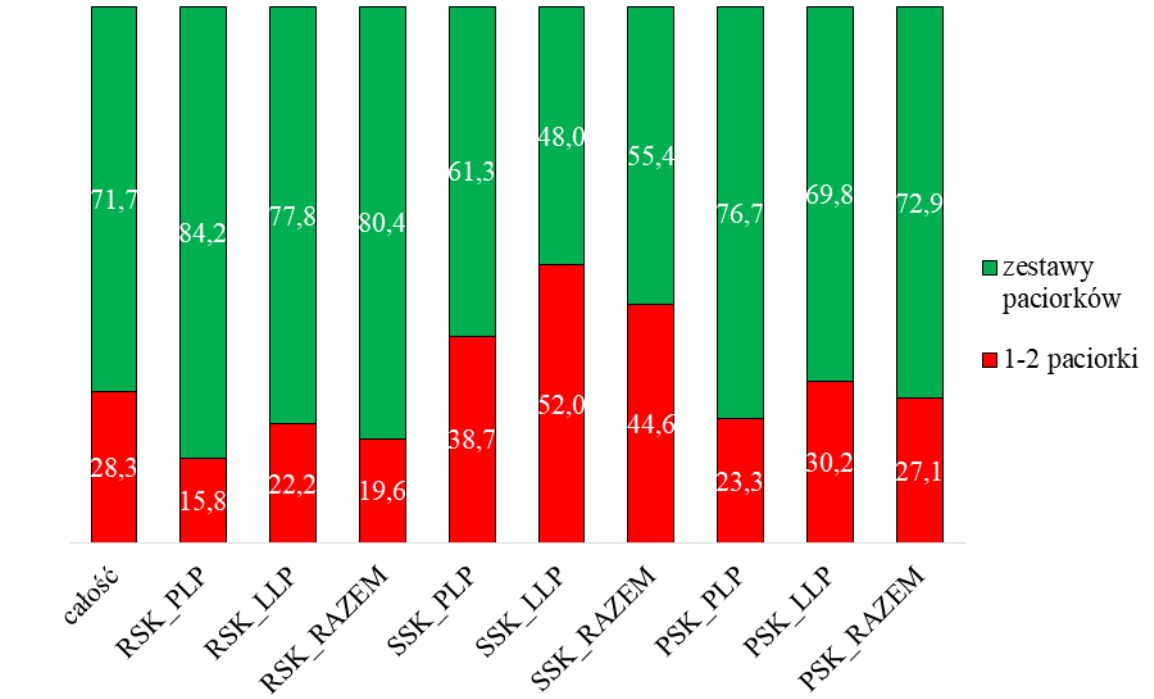

a

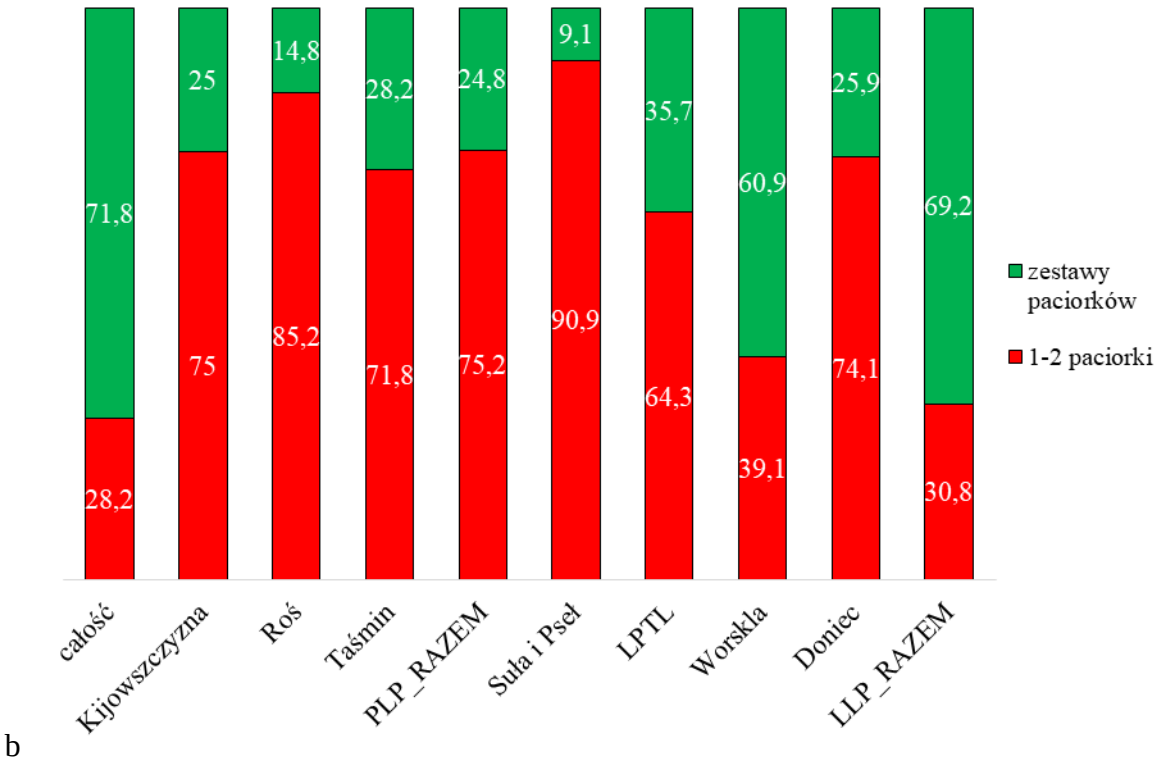

b

Ryc. 2.10. Stosunek zespołów z 1-2 paciorkami do zespołów z ich zestawami w grobach ludności leśnostepowgo Podnieprza w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b). Wartości podane w %

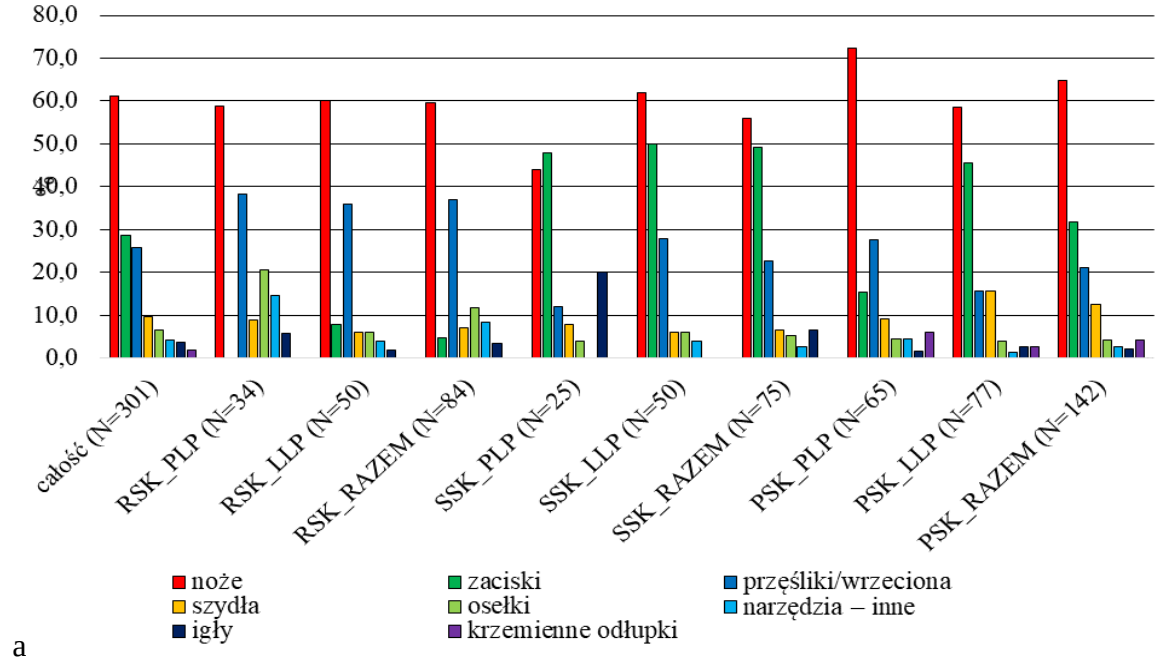

a

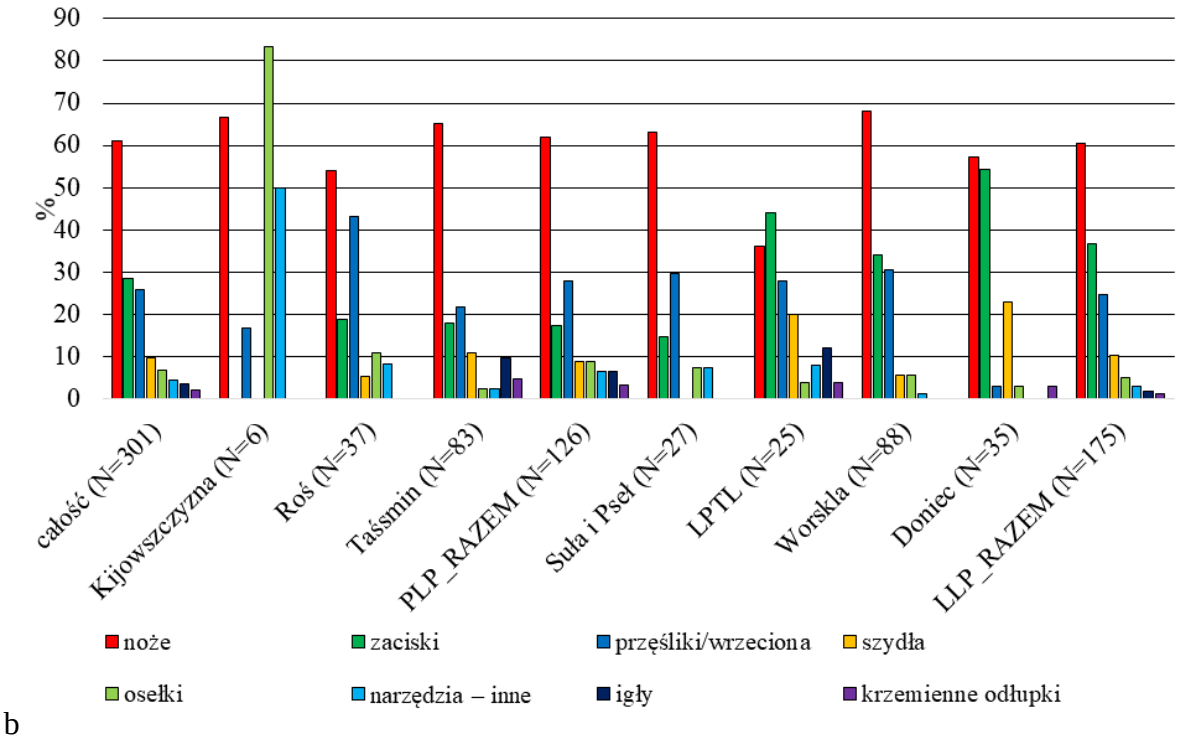

b

Ryc. 2.11. Częstotliwość występowania poszczególnych rodzajów narzędzi i przedmiotów codziennego użytku w grobach z tą grupą funkcjonalną przedmiotów inwentarza ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b)

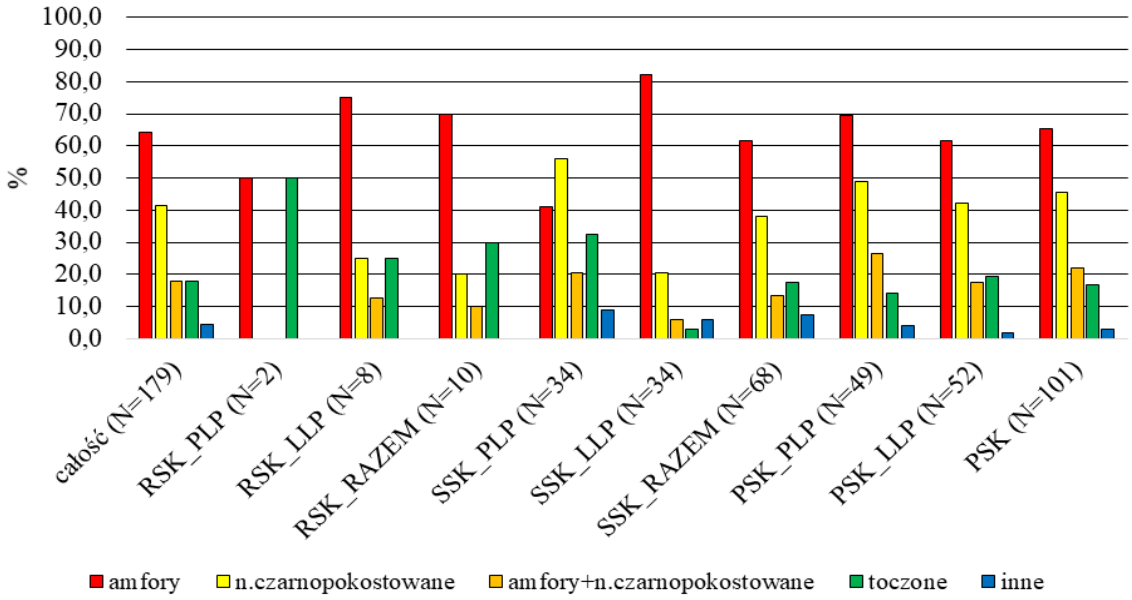

a

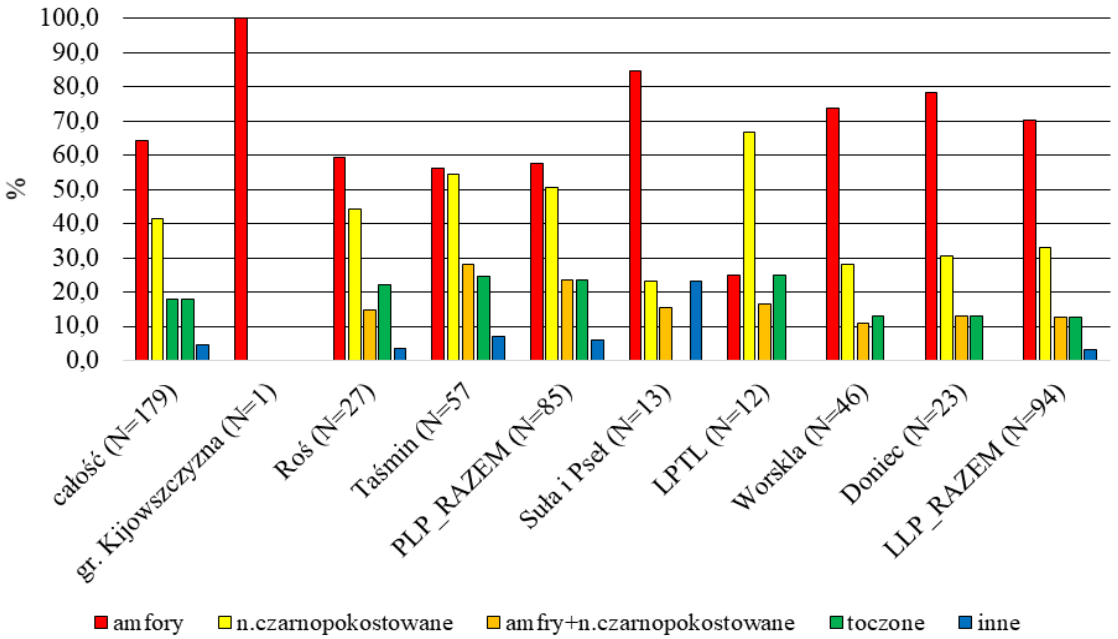

b

Ryc. 2.12. Częstotliwość występowania poszczególnych rodzajów glinianych naczyń importowanych w grobach z tą grupą funkcjonalną przedmiotów inwentarza ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b)

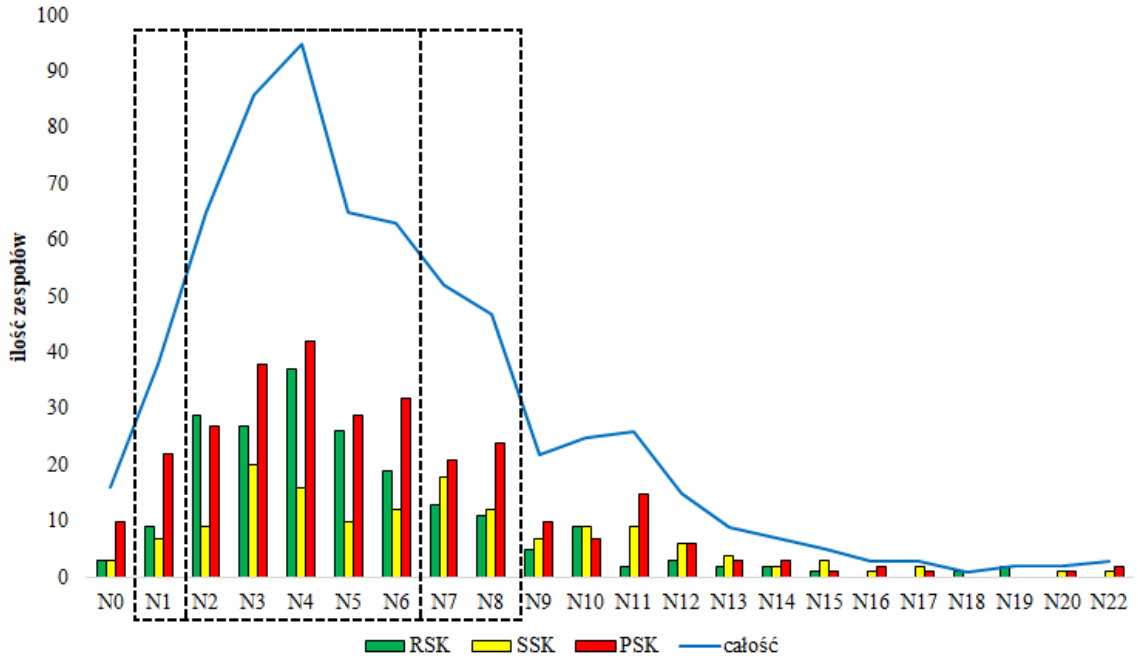

a

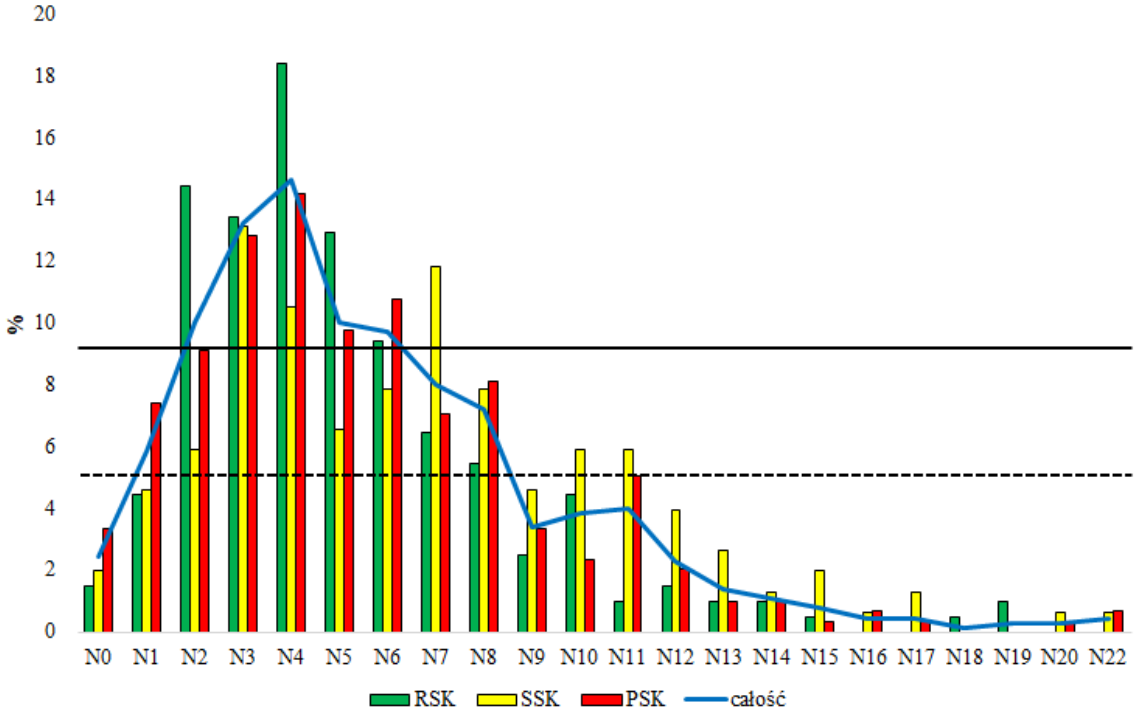

b

Ryc. 2.13. Liczba grobów (a) i ich udział procentowy (b) z poszczególnymi wartościami NAT

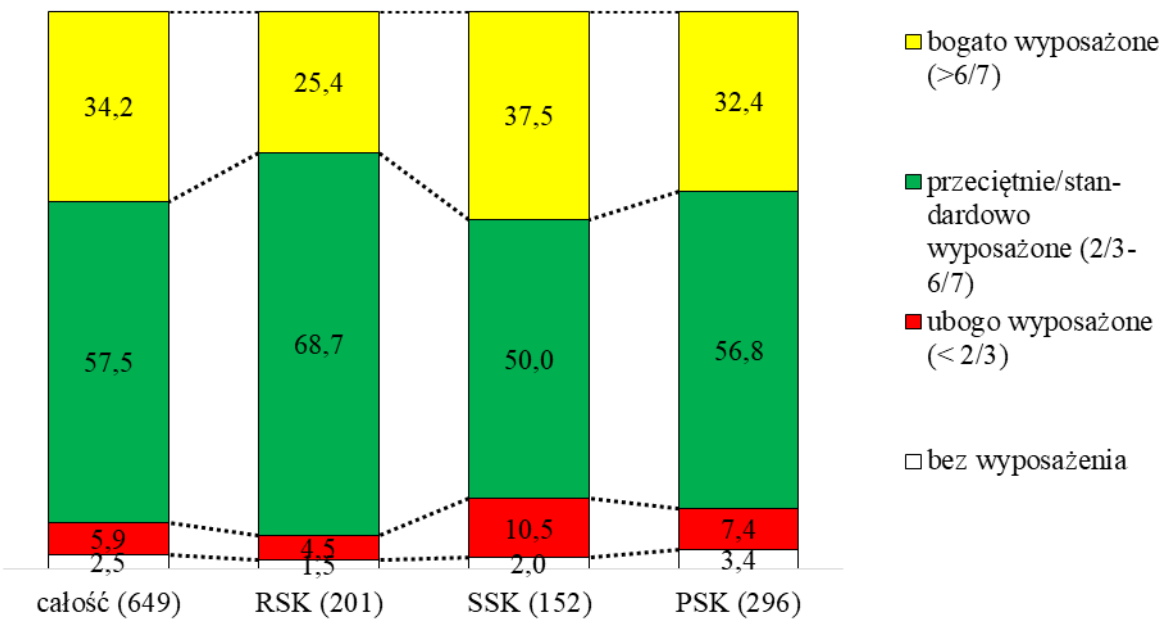

Ryc. 2.14. Udział poszczególnych „klas bogactwa" wyróżnionych na podstawie analizy liczebności oraz częstotliwości występowania zespołów o takich samych wartościach NAT

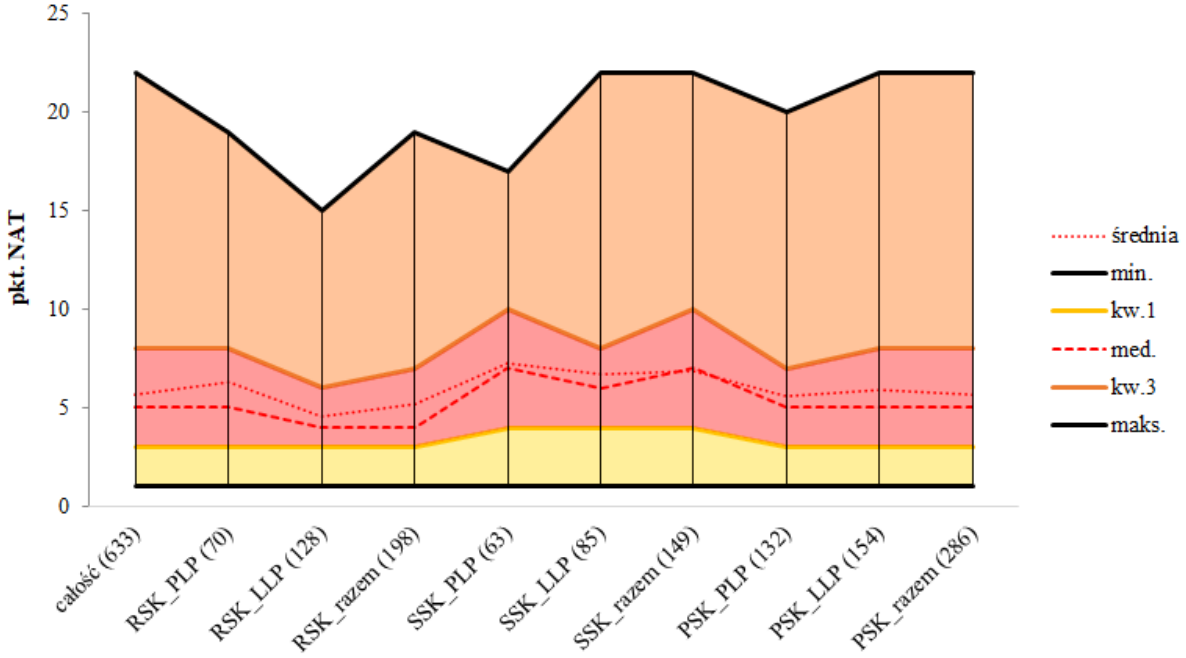

Ryc. 2.15. Rozkład wartości poszczególnych wskaźników (średnia arytmetyczna, wartości minimalne i maksymalne, kwartyle) określających zbiorowość grobów z wyposażeniem o takich samych wartościach NAT

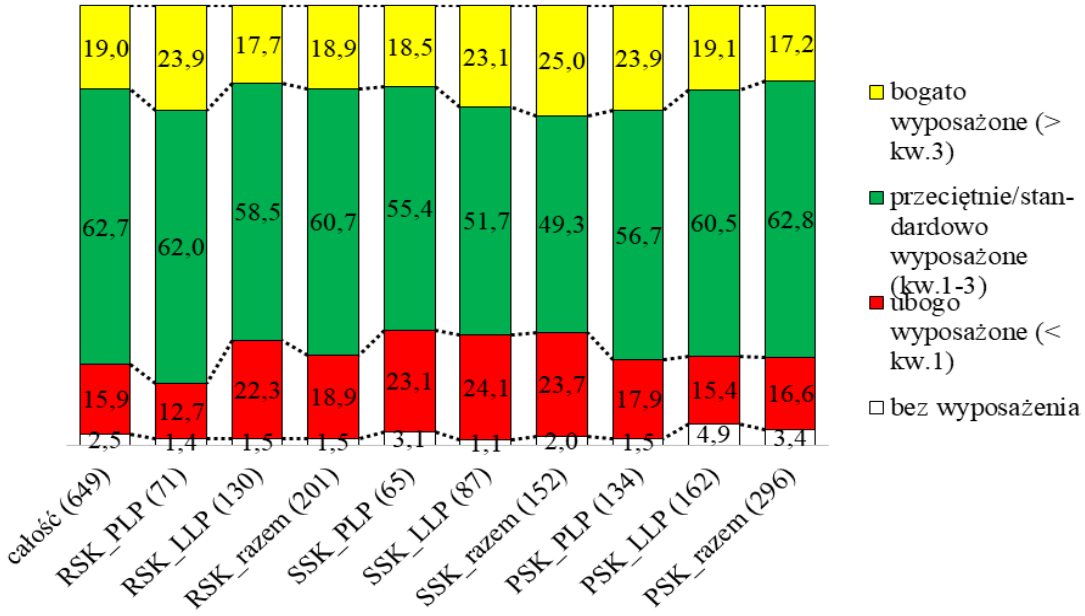

Ryc. 2.16. Udział poszczególnych „klas bogactwa" wyróżnionych na podstawie statystycznej analizy występowania punktacji NAT w badanych grobach z wyposażeniem z wykorzystaniem rozkładu danych w kwantylach (rozkład kwantyli wg tabela 2.2.1)

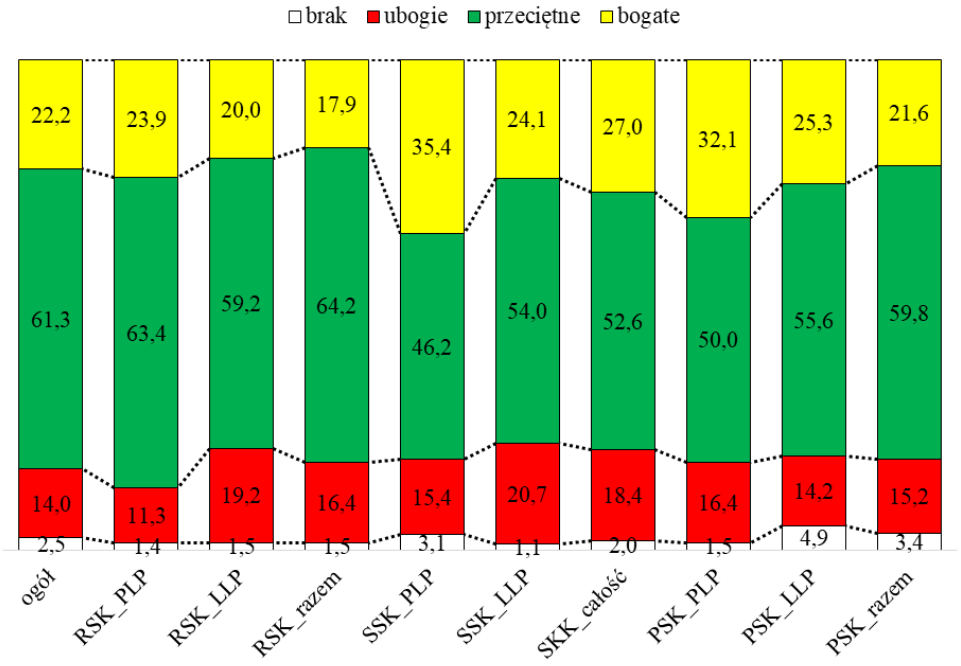

Ryc. 2.17. Udział poszczególnych „klas bogactwa" wyróżnionych na podstawie zróżnicowania ilościowego (liczebność kategorii przedmiotów) i jakościowego (obecność określonych kategorii zabytków i tworzonych przez nie zestawów) ekwipunku grobowego w poszczególnych fazach chronologicznych okresu scytyjskiego

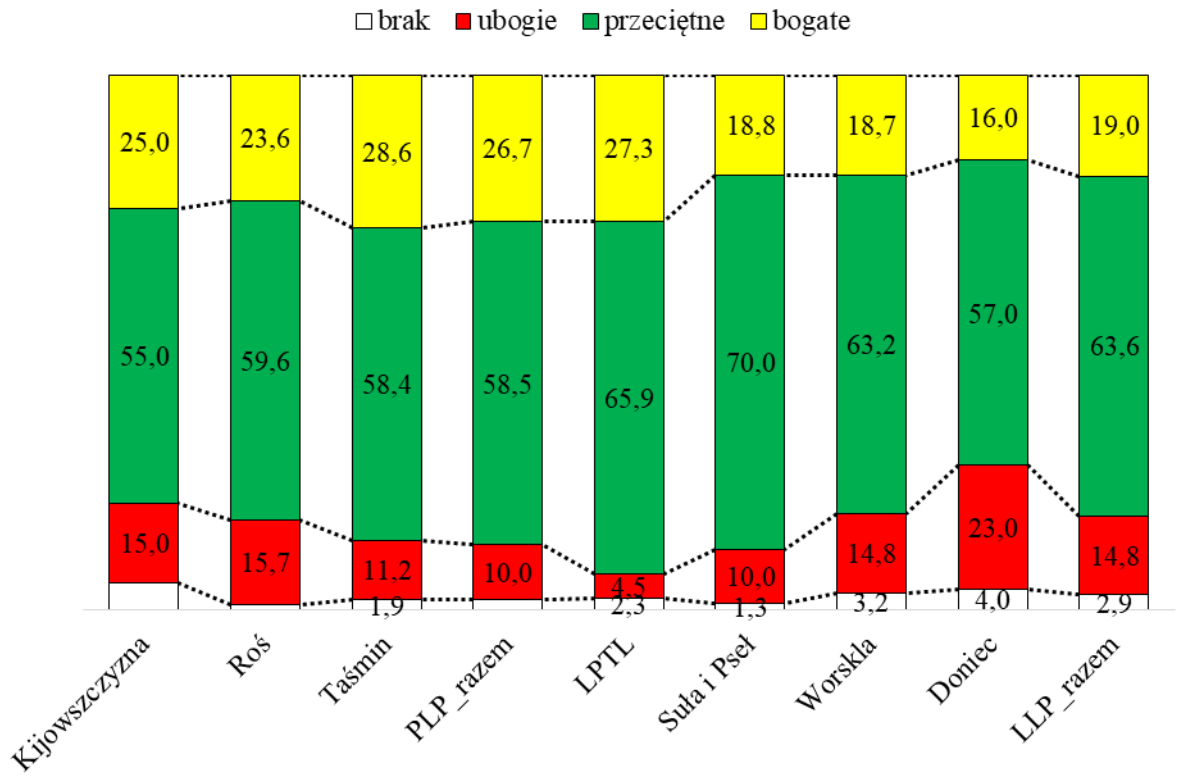

Ryc. 2.18. Udział poszczególnych „klas bogactwa” wyróżnionych na podstawie zróżnicowania ilościowego (liczebność kategorii przedmiotów) i jakościowego (obecność określonych kategorii zabytków i tworzonych przez nie zestawów) ekwipunku grobowego w poszczególnych regionach leśnostepowego Podnieprza. Frekwencję poszczególnych klas dla określonych regionów lasostepu wyliczono dla całego zbioru pochówków bez uwzględnienia różnic wynikających z chronologii

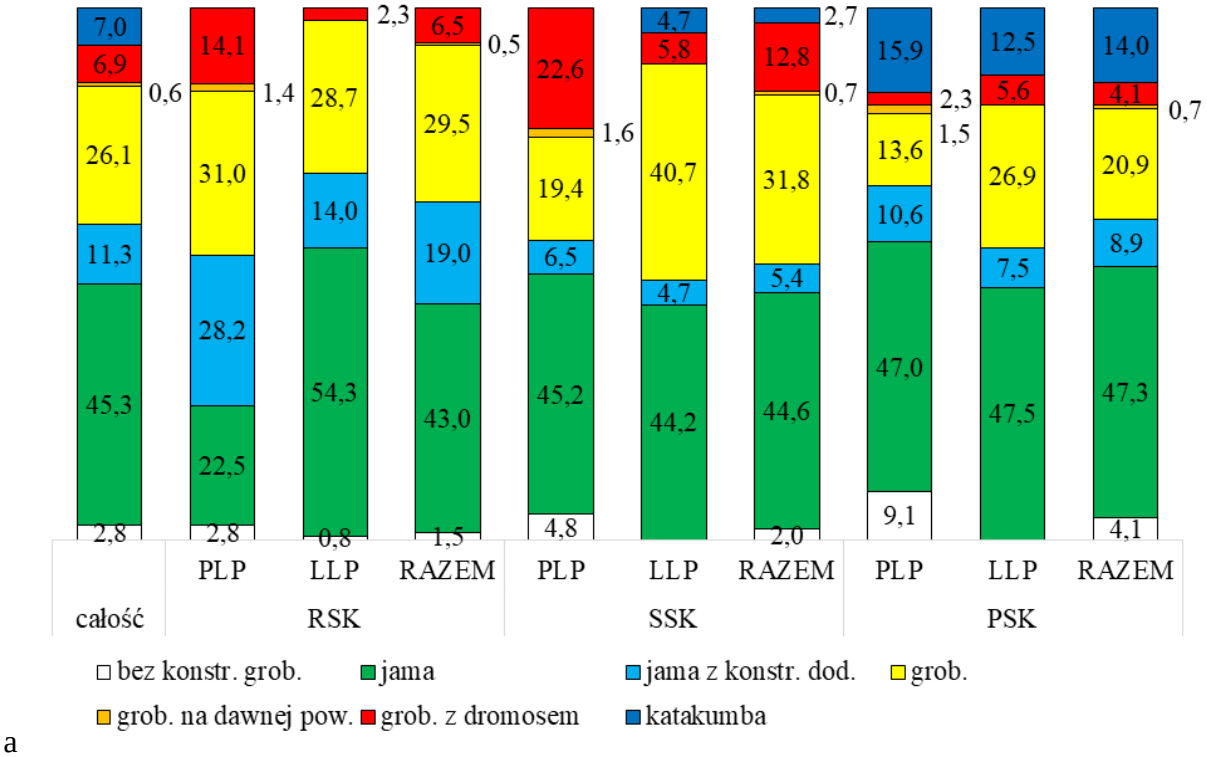

a

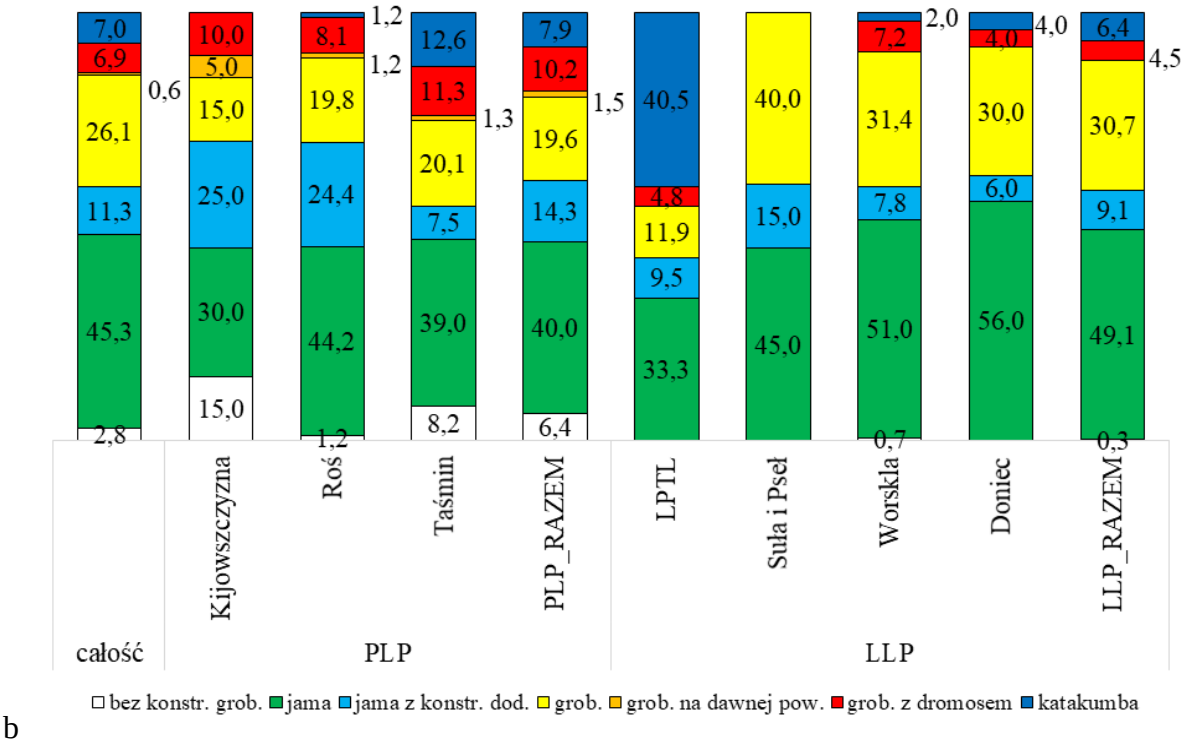

b

Ryc. 2.19. Częstotliwość występowania poszczególnych rodzajów budowli grobowych użytkowanych przez ludność leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b)

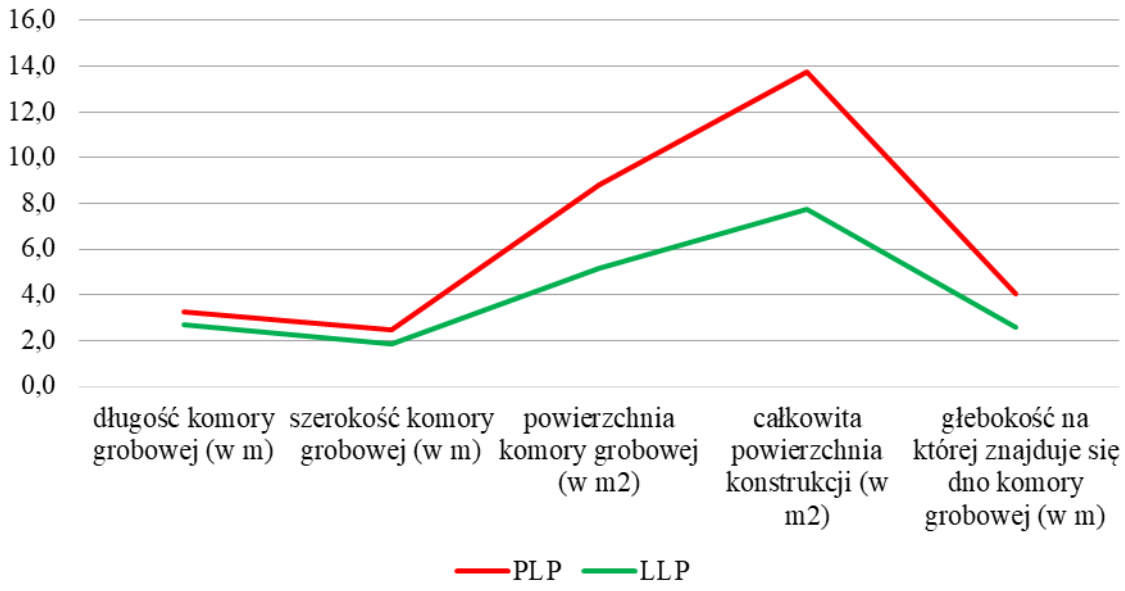

Ryc. 2.20. Porównanie średnich parametrów wielkościowych katakumb z obszaru Prawo- i Lewobrzeżnego Podnieprza

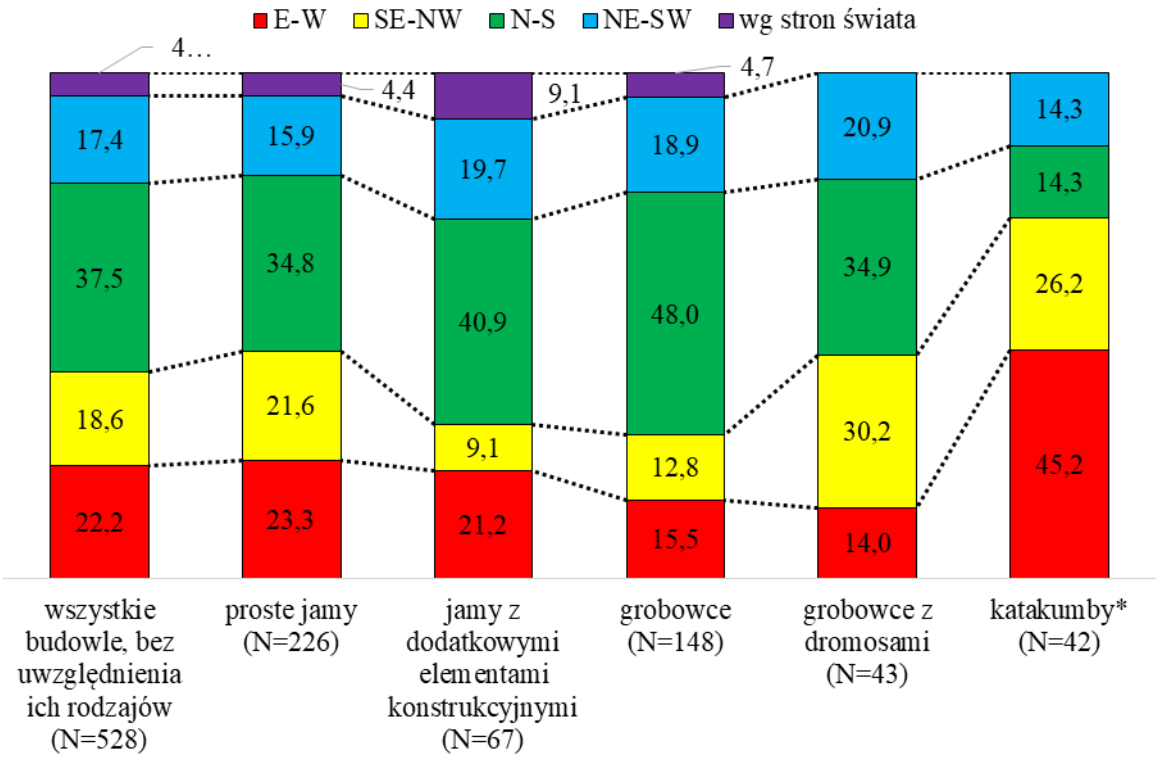

Ryc. 2.21. Zależność pomiędzy orientacją a rodzajem konstrukcji grobowej.
Uwaga! W wyliczeniach całościowych nie uwzględniono dwóch pochówków złożonych w niszach wygrzebanych z jednej ze ścian jamy grobowej a także obiektów zakładanych w kwadratowych/okrągłych jamach orientowanych wg stron świata. W przypadku katakumb (*) uwzględniono orientację komory grobowej

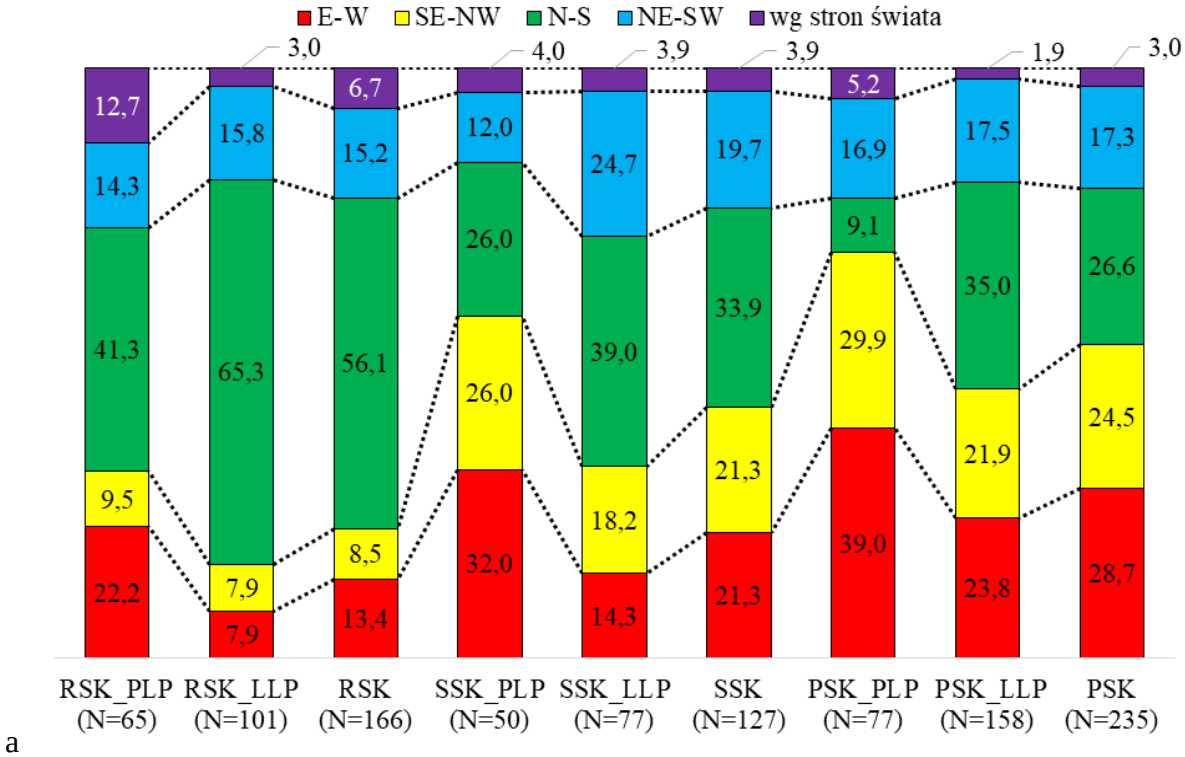

a

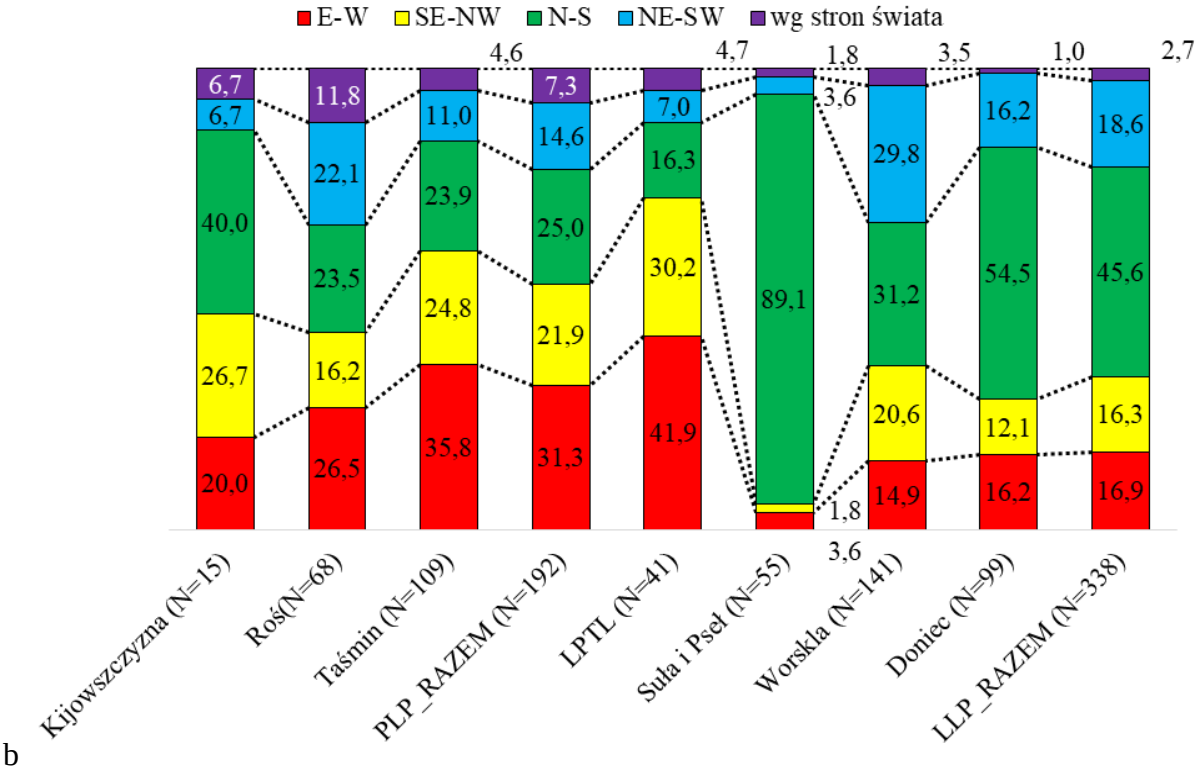

b

Ryc. 2.22. Częstotliwość występowania poszczególnych orientacji konstrukcji grobowych w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b)

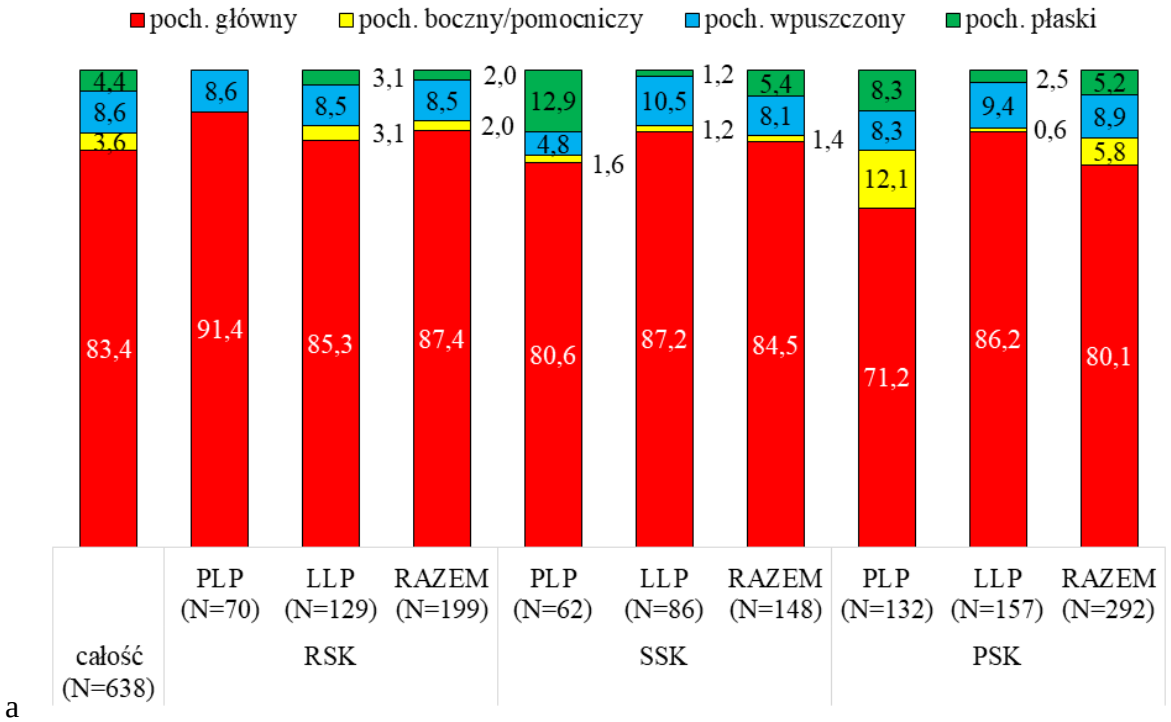

a

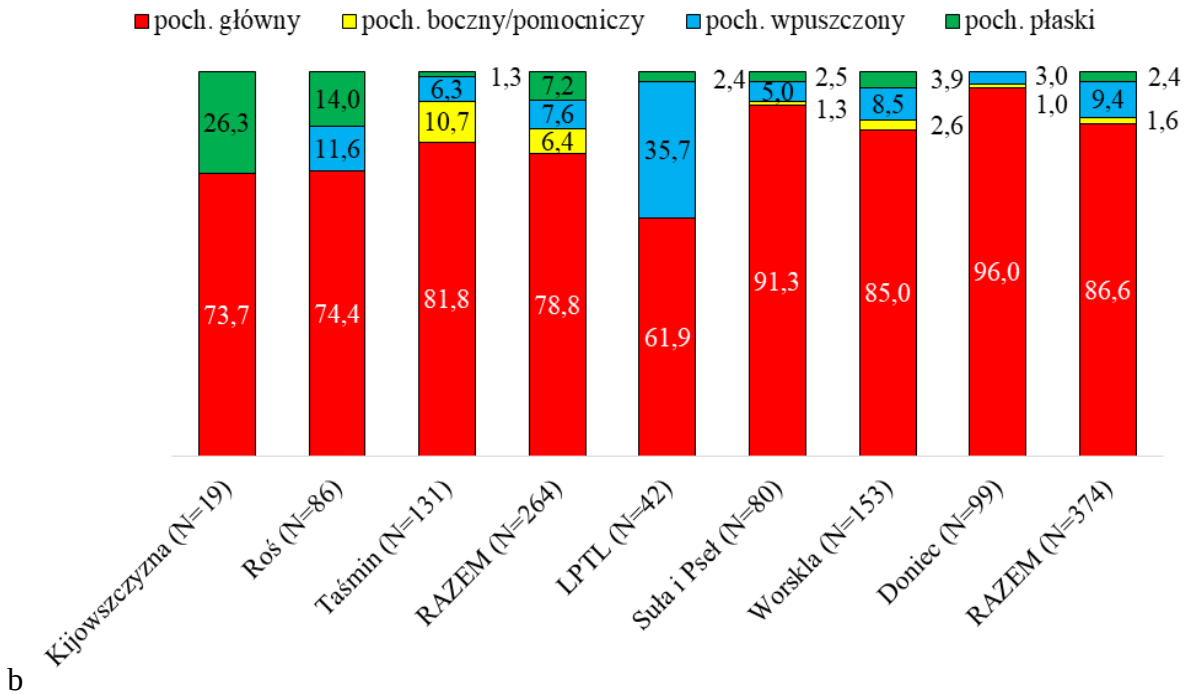

b

Ryc. 2.23. Występowanie poszczególnych rodzajów lokalizacji pochówków w obrębie nasypu kurhanowego i grobów płaskich w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b)

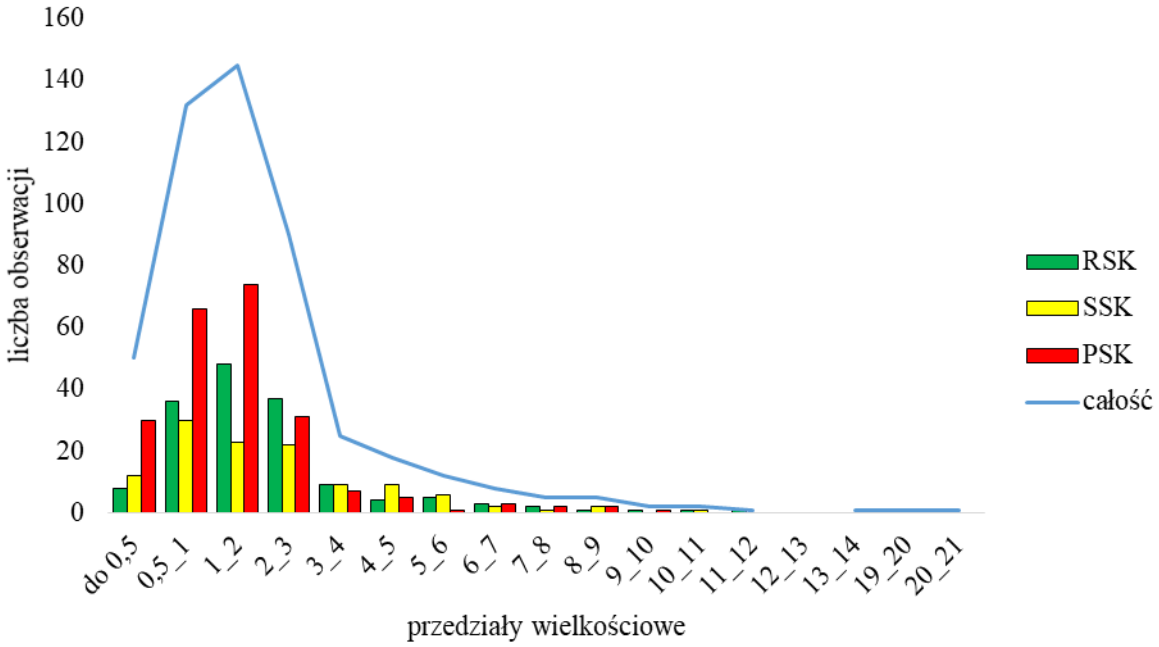

Ryc. 2.24. Liczba nasypów o określonych wysokościach

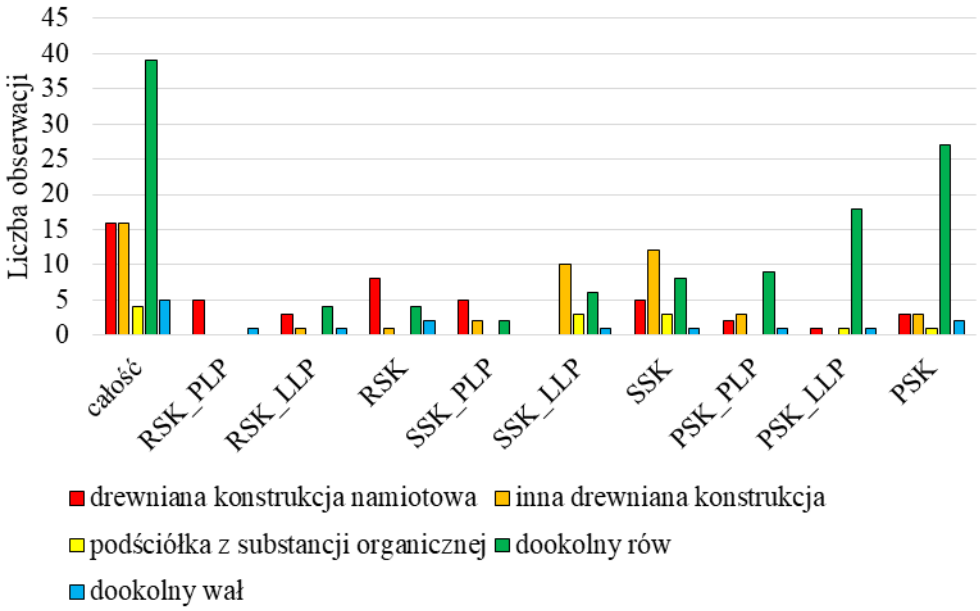

a

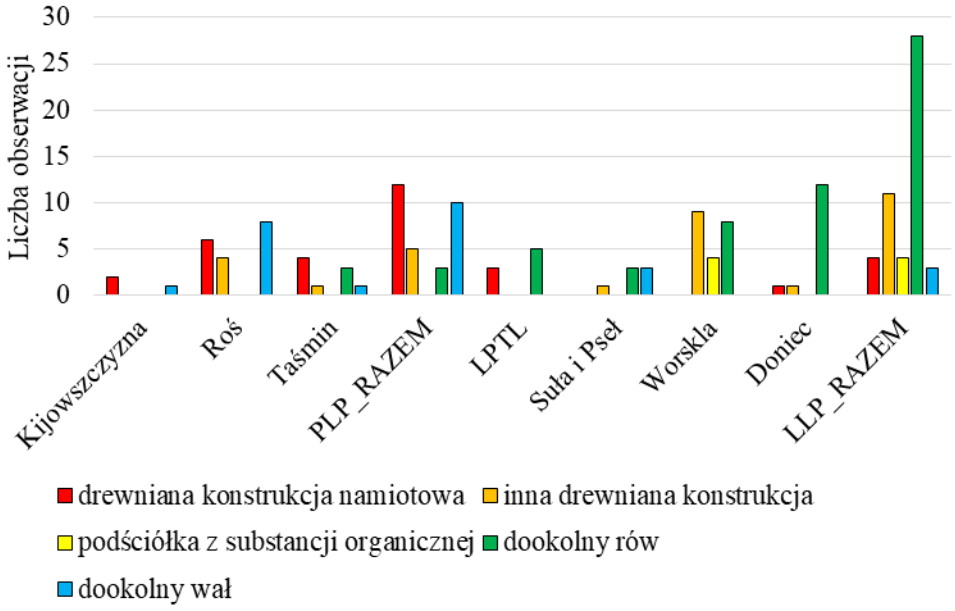

b

Ryc. 2.25. Występowanie dodatkowych elementów konstrukcyjnych w nasypach kurhanowych i u ich podstawy w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b)

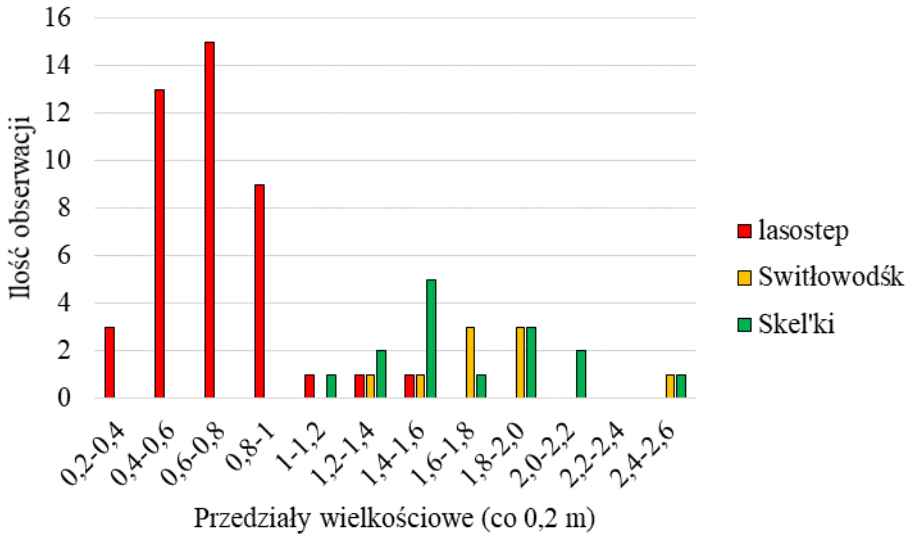

Ryc. 2.26. Rozkład maksymalnych głębokości grobów płaskich z pochówkami autochtonów z obszaru Lasostepu oraz „stepowców" z cmentarzysk Switłowodśk (granica stepu i lasostepu) i Skel'ki (step).

Źródła: S.A. Skory 2003; Z.H. Popandopulo 2011; N.M. Bokij, A.D. Mogilov 2015; A.D. Mogilov 2017

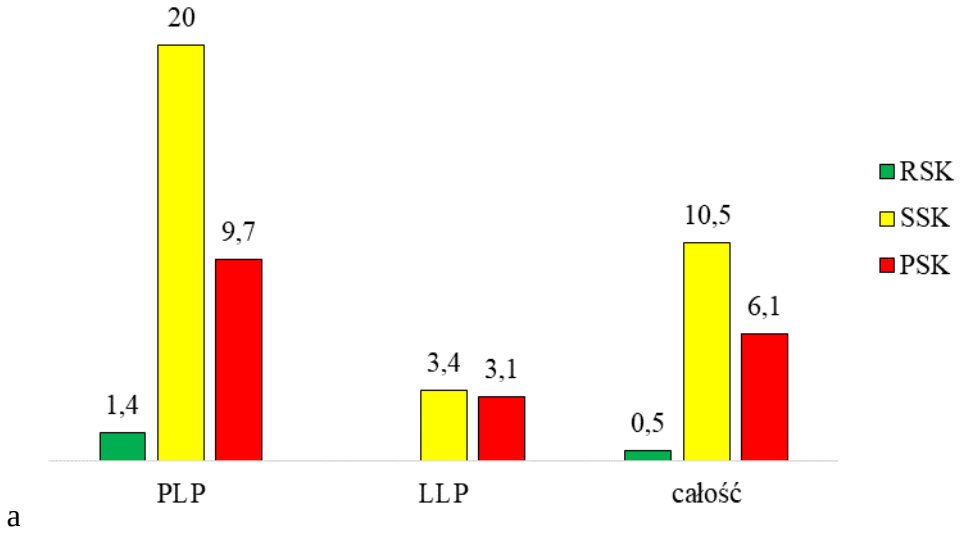

a

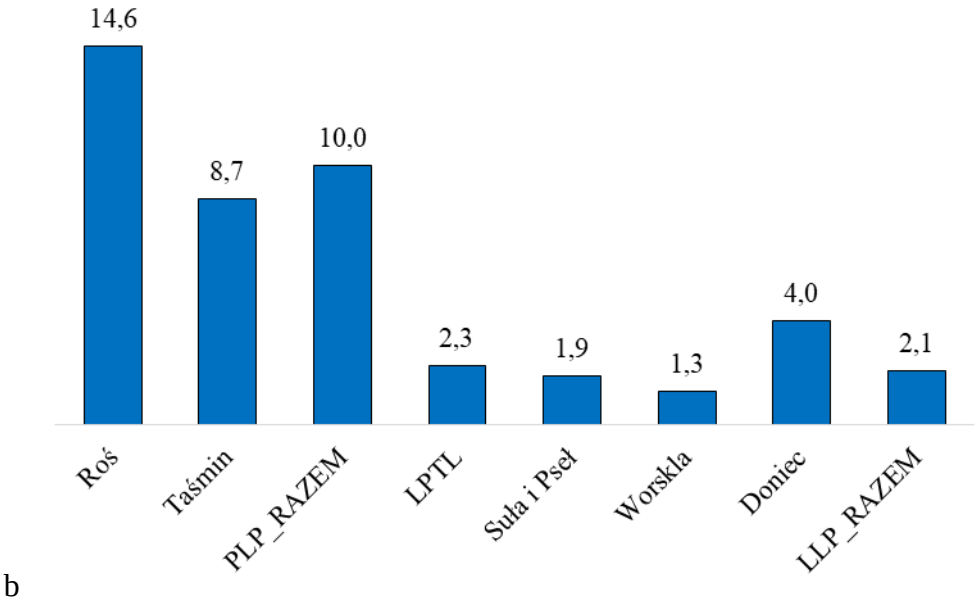

b

Ryc. 2.27. Występowanie towarzyszących pochówków końskich w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b)

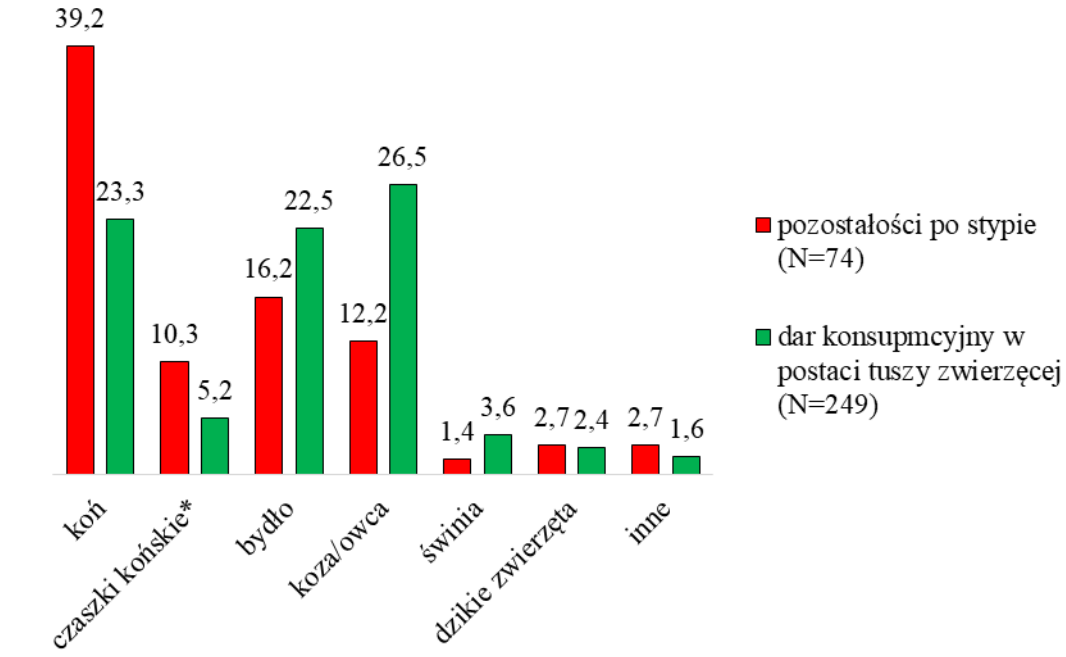

a

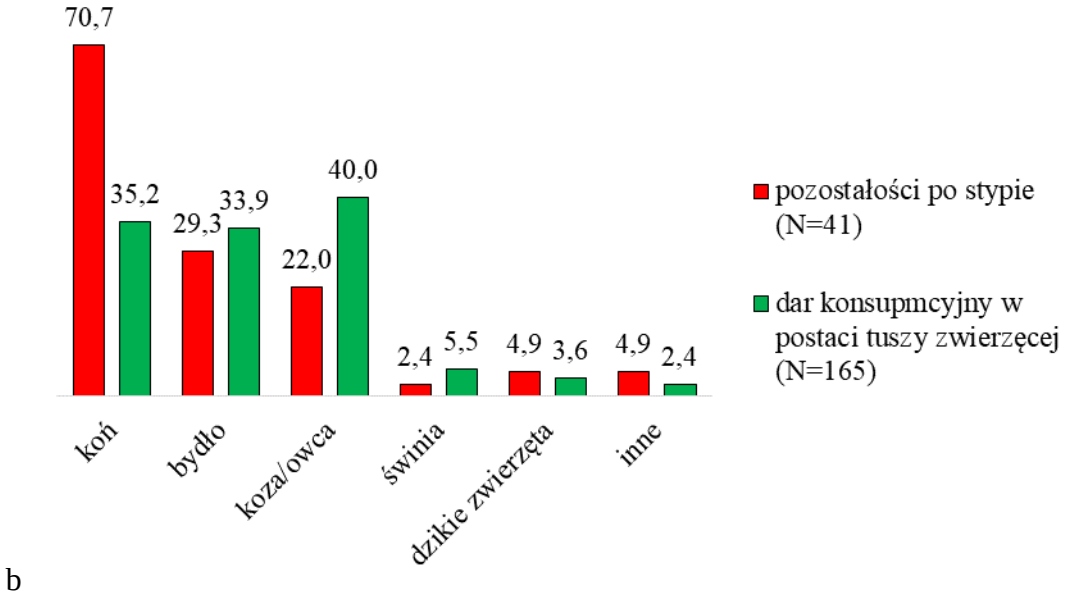

b

Ryc. 2.28. Porównanie częstotliwości występowania szczątków poszczególnych gatunków zwierząt wśród pozostałości stypy oraz w grobach w charakterze daru konsumpcyjnego. Wszystkie wartości (poza frekwencją końskich czaszek) wyliczono zarówno dla całego ogółu zespołów z określonym elementem obrzędowości pogrzebowej (a) jak również dla wszystkich grobów z danym elementem ale z określonym składem gatunkowym zwierząt (b)

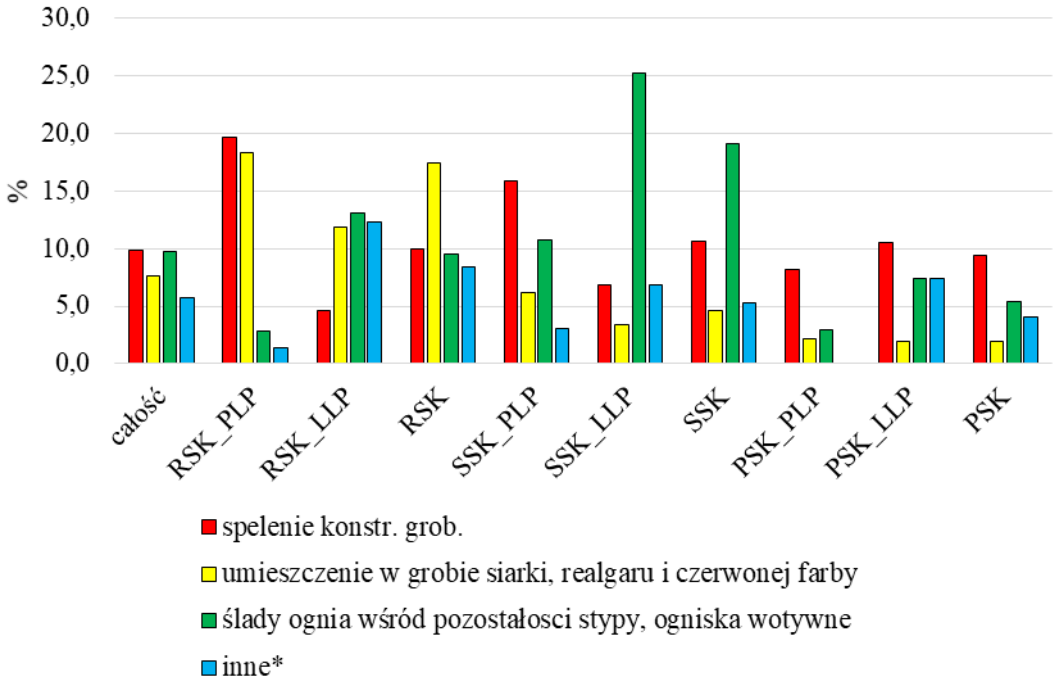

a

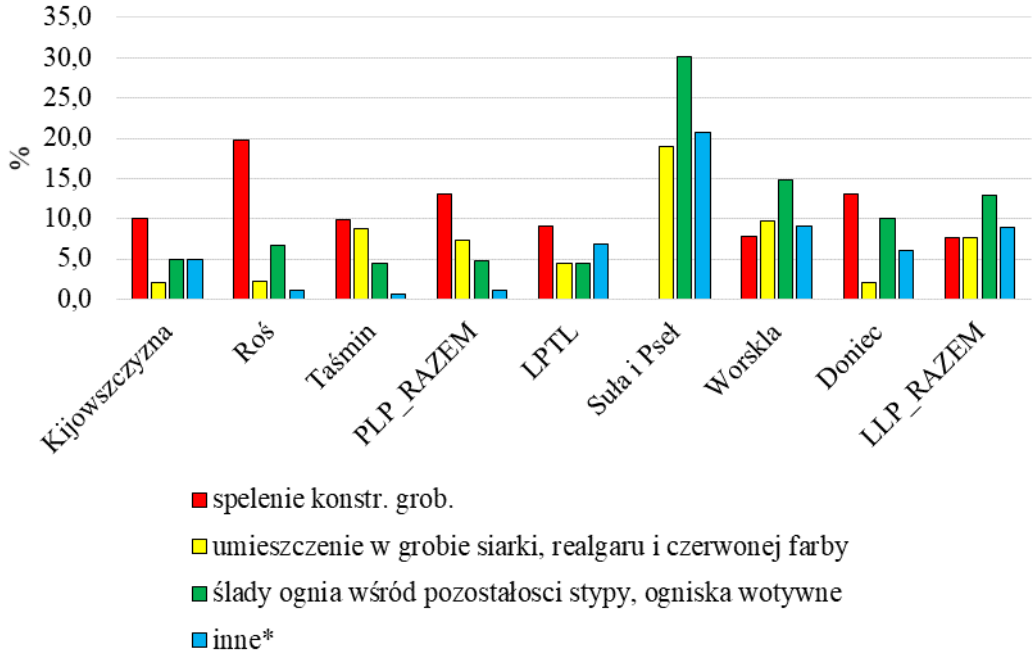

b

Ryc. 2.29. Częstotliwość występowania poszczególnych rodzajów działań rytualnych („magiczno-kultowych") z wykorzystaniem ognia w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b). Uwaga! Wykaz działań określonych jako inne umieszczono w tekście (por. podrozdział 2.5)

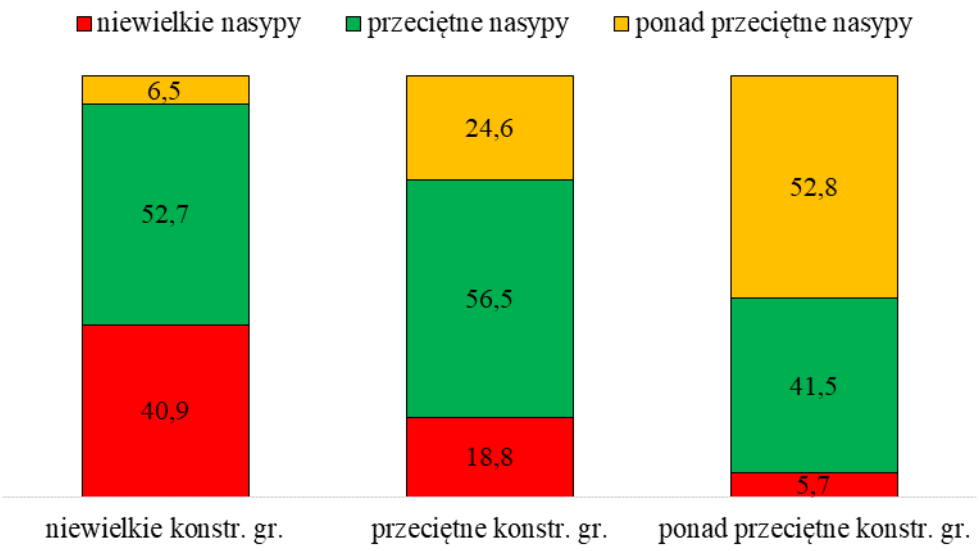

Ryc. 2.30. Zestawienie klas wielkości nasypów kurhanowych i znajdujących się pod nimi konstrukcji grobowych

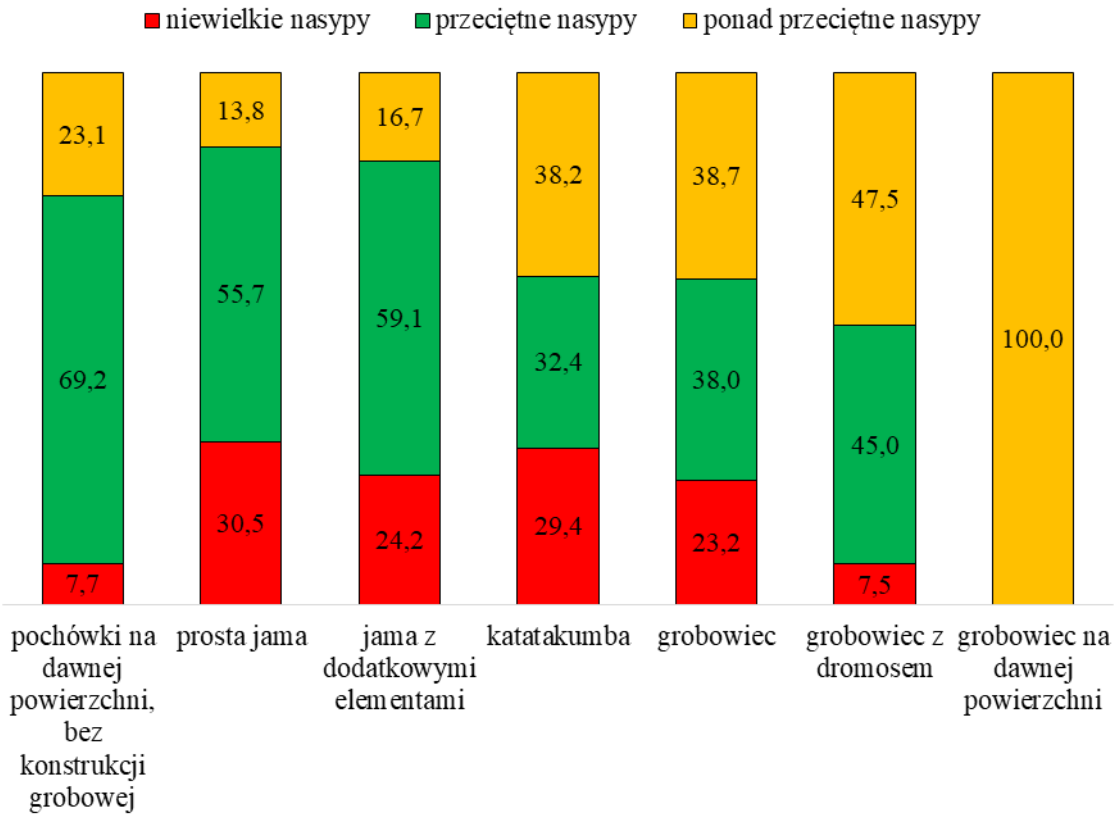

Ryc. 2.31. Zestawienie klas wielkości nasypów kurhanowych i znajdujących się pod nimi rodzajów konstrukcji grobowych

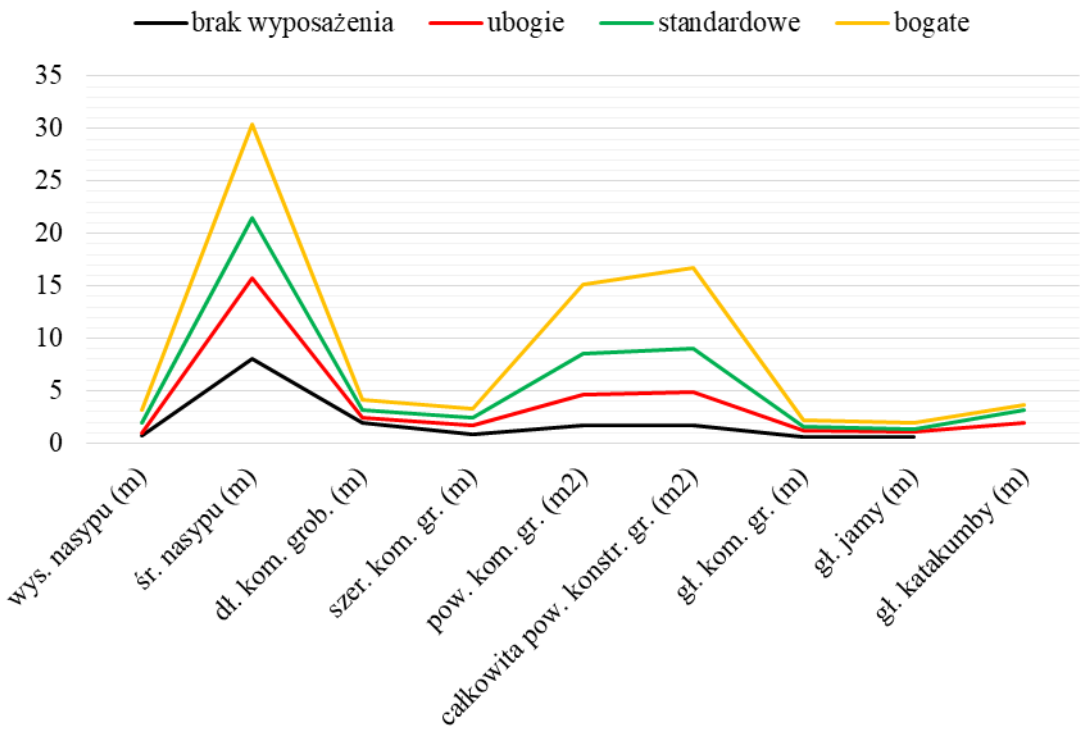

Ryc. 2.32. Zestawienie średnich wymiarów poszczególnych parametrów wielkościowych otrzymanych dla każdej z klas bogactwa (włącznie z zespołami niewyposażonymi)

3. Analiza obrządku pogrzebowego ludności leśnostepowej strefy Podnieprza pod względem wieku i płci zmarłych

3.1. Struktura wieku i płci w świetle analiz antropologicznych

Badając obrządek pogrzebowy społeczności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza pod względem płci i wieku w pierwszej kolejności należy dokonać charakterystyki zebranych źródeł w świetle wyników badań antropologicznych. Antropologicznymi oznaczeniami wieku i płci dysponowano dla 227 zmarłych pochodzących ze 156 zespołów, co stanowi około 1/4 (24%) wszystkich grobów uwzględnionych w prezentowanej dysertacji (por. tabela 1.3). W grupie tej znajdują się zarówno pochówki jednostkowe (91 zespołów), jak również takie, w przypadku których w grobie złożono co najmniej dwie osoby (66 groby, z których pochodzi 136 osobników z określoną płcią i/lub wiekiem). Te ostatnie skupiają zarówno zespoły z antropologicznymi określeniami płci i wieku dla wszystkich złożonych w nich zmarłych, jak również tylko dla części z nich. W bardziej szczegółowym ujęciu udział osobników posiadających poszczególne oznaczenia klasy biologicznej wynosi 24,7% dla osób z określonym wiekiem, 24,9% ze zdiagnozowaną płcią oraz 20,5% z antropologicznymi oznaczeniami wieku i płci. Charakteryzując zebrane dane należy zwrócić uwagę również na nierównomierny rozkład zespołów z określeniami antropologicznymi pochodzących z kolejnych faz rozwojowych okresu scytyjskiego (ryc. 3.1.a) oraz poszczególnych regionów prawo- i lewobrzeżnej strefy leśnostepowego Podnieprza (ryc. 3.1.b). Pod tym względem najbardziej liczne są pochówki z młodszych etapów okresu scytyjskiego z obszaru lewobrzeżnego Podnieprza (głównie groby znad Worskli i z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu), z których mniej więcej co trzeci-czwarty zmarły posiada określoną antropologicznie płeć i/lub wiek. Najmniej reprezentatywne są natomiast zespoły z fazy wczesnej z tej samej strefy (ok. 14% zmarłych z oznaczeniami), zwłaszcza te zgrupowane nad Sułą, w przypadku których brak jest diagnoz antropologicznych[1].

Struktura wieku

Strukturę wieku dla zbioru 226 zmarłych posiadających antropologiczne oznaczenia tego parametru przedstawiono na rycinach nr 3.2 i 3.3. W oparciu o zaprezentowane na nich danych można stwierdzić, że w całościowym ujęciu najbardziej liczną grupę tworzą osobnicy

[1] W rejonie tym nieliczne oznaczenia antropologiczne posiadają tylko pochówki zgrupowane nad rzeką Pseł.

w wieku *maturus*[2]. Zmarli między 35 a 50/55 rokiem życia stanowią blisko 1/3 (31,4%) wszystkich osób z analizowanego zbioru. Na zbliżonym poziomie (29,6%) kształtuje się również udział mężczyzn i kobiet, których zgon nastąpił w wieku *adultus*. Na następnych trzech miejscach znajdują się osobnicy młodociani. Częstotliwość występowania pochówków kolejnych związanych z nimi klas (od najstarszej do najmłodszej) wynosi odpowiednio 13,3% dla *iuvenis*, 11,5% dla *infans II* i 8% dla *infans I*. Łącznie osobnicy w wieku do 20/21 lat stanowią blisko 1/3 (32,7%) wszystkich osób pochowanych w badanym zbiorze grobów[3]. Najsłabiej manifestującą się grupę (6,2% osób z określonym wiekiem) tworzą starcy. Porównując uzyskany rozkład wieku z wynikami otrzymanymi przez N. A. Gawriluk (1994, tabl. 2) dla serii „ogólnoscytyjskiej" z całego obszaru Scytii nadczarnomorskiej należy odnotować istnienie między nimi pewnych zbieżności i różnic. Te pierwsze widoczne są w dominacji w obu zbiorach osób, których śmierć nastąpiła w wieku *maturus* (seria „ogólnoscytyjska" – 33,9% ze 1112 zmarłych z określonym wiekiem) oraz *adultus* (28,1%). Odmienności dotyczą z kolei udziału pozostałych klas wieku, które w przypadku zbioru „ogólnoscytyjskiego" kształtują się na odwrotnym poziomie niż odnotowano to dla serii „leśnostepowej" (ryc. 3.3). W zbiorze tym na kolejnych miejscach po kategoriach *maturus* (przedziały 35-54 w przytaczanej pracy) i *adultus* (20-34) znajdują się zmarli w wieku powyżej 55 lat (11,9%), dzieci do lat sześciu (10,2%), dzieci w wieku 7-14 lat (9%) oraz najmniej liczni nastolatkowie do 19 roku życia (7%).

Strukturę wieku dla każdej z faz okresu scytyjskiego oraz dwóch głównych stref leśnostepowego Podnieprza zaprezentowano na rycinie nr 3.3. Jak wynika z zawartych na niej informacji każdy z tych zbiorów prezentuje nieco inny rozkład wymieralności, przy czym we wszystkich przypadkach najliczniej reprezentowane są klasy *maturus* i *adultus*. Zespoły z fazy archaicznej oznaczają się najwyższym spośród wszystkich odnotwanych wskaźnikiem udziału osób, których zgon nastąpił powyżej 35 roku życia (*adultus* – 37,3%, *senilis* – 9,8%).

[2] Podział na klasy wieku, z pewnymi modyfikacjami, przyjęto za R. Martin i K. Staller 1957 (zob. też F. Fahlander 2011, tabela 1).

[3] Tak wysoki udział pochówków dzieci i nastolatków odbiega od tego zaobserwowanego dla ogółu scytyjskich populacji z V-IV w. p.n.e. z terenu stepu nadczarnomorskiego. W regionie tym osobnicy młodociani stanowią około 19% zmarłych, przy czym obserwacja ta dotyczy zarówno pochówków warstw średnich (ludności szeregowej) jak i scytyjskich wyższych sfer (S. I. Kruc 2005, s. 471). Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że wartości te zdaniem S. I. Kruca (2005, s. 473) są zaniżone. Pośrednio wskazują na to wyniki analizy materiału kostnego 66 zmarłych pochodzących z cmentarzyska koło wsi Werchne-Tarasowka w prawobrzeżnym stepowym Podnieprzu. W tej serii szczątki dzieci i nastolatków stanowią 29% (*ibidem,* s. 473). Na analogicznym poziomie kształtuje się również udział pochówków tych kategorii wiekowych na cmentarzyskach Mamaj-Gora (S. I. Andruh, G. N. Toščev 2012, s. 489) oraz Skełki (L. V. Litvinova 2011, tabela 1) w stepowym Podnieprzu. Dzieci i nastolatkowie pochowani na tych nekropolach stanowią od 28,2% (Mamaj-Gora) do 33,2% (Skelki) wszystkich zmarłych. Wszystkie te wartości są zbliżona do tej odnotowanej dla serii „leśnostepowej".

Udział pozostałych klas wieku, w porównaniu z całym ogółem grobów kształtuje się na nieco niższym poziomie. Dla etapu środkowoscytyjskiego charakterystyczny jest najwyższy odnotowany odsetek osób zmarłych w wieku *infans II* i *iuvenis* (po 16,2%). Udział zmarłych w wieku co najmniej 20/21 lat (31,1%) kształtuje się na analogicznym poziomie do tego odnotowanego dla ogólnej serii „leśnostepowej". Rzadziej spotykane są natomiast groby ze szczątkami najmłodszych dzieci (do 6/7 roku życia). W fazie późnej widoczne jest odwrócenie proporcji pomiędzy pochówkami osób w wieku dorosłym (*adultus*) i dojrzałym (*maturus*). Na pierwsze miejsce wysuwają się osobnicy klasy *adultus* stanowiący nieco ponad 1/3 (34,7%) wszystkich zmarłych pochowanych w grobach z tego okresu. Częstotliwości występowania pozostałych kategorii wiekowych jest nieznacznie niższa niż ta odnotowana dla ogółu zmarłych. Nieco częściej spotykane są tylko pochówki najmłodszych dzieci (*infans I*). Analiza rozkładu poszczególnych klas wieku w dwóch głównych strefach leśnostepowego Podnieprza wykazuje na istnienie pewnych różnic pomiędzy tymi obszarami. I tak, seria „prawobrzeżna", podobnie jak zespoły o metryce późnoscycytjskiej, cechuje się dominacją osób zmarłych w wieku *adultus* (30,9%). Na drugim miejscu znajdują się pochówki kategorii *maturus*, a na kolejnych – młodszych i starszych dzieci, przy czym ta pierwsza grupa w tym zbiorze osiąga swoje maksimum (12,3%). Struktura wieku zmarłych grzebanych w grobach z obszaru lewobrzeżnego Podnieprza nawiązuje natomiast to sytuacji zaobserwowanej dla całego ogółu pochówków. Serie te różnią się między sobą tylko częstotliwością występowania poszczególnych klas.

Struktura płci

Struktura ludności według płci stanowi jeden z ważniejszych elementów określających daną populację. Mając istotny wpływ na wiele procesów demograficznych takich jak małżeństwa, urodzenia i zgony odpowiada ona za kształt relacji społecznych danej grupy ludzkiej. W demografii przy badaniach tej zmiennej analizuje się między innymi strukturę płci (stosunek mężczyzn do kobiet) przy urodzeniu oraz w okresie reprodukcyjnym (wiek zawarcia w danej społeczności małżeństwa – H. Augustyniak 2000, s. 188).

Pierwszym etapem w badaniu struktury płci dla populacji zamieszkującej w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza było zbadanie stosunku liczby mężczyzn do kobiet. Proporcje te określono za pomocą tzw. współczynnika maskulinizacji (W_m) czyli

liczby mężczyzn przypadających na 100 kobiet (M×100/K[4]) oraz tzw. współczynnika feminizacji (W_k) – ilości kobiet przypadającej na 100 mężczyzn (K×100/M; *ibidem*, s. 187).

Obliczenia obu wskaźników dokonane dla kolejnych przedziałów chronologicznych i grup terytorialnych przedstawiono w tabeli nr 3.1. Zaprezentowane w niej dane wskazują w ujęciu całościowym na nadreprezentację mężczyzn: na 100 osobników tej płci przypada 96 kobiet. Również w ujęciu chronologicznym widoczna jest przewaga mężczyzn. W zależności od fazy rozwojowej na 100 z nich przypada od 76 (okres środkowoscytyjski) do 96 (etap późny) kobiet. Jedynie w okresie wczesnoscytyjskim widoczna jest równowaga w proporcjach płci. Obserwacje te nie obejmują jednak różnic o charakterze terytorialnym. W tym ujęciu uwagę zwracają przede wszystkim zespoły z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza, w przypadku których zaznacza się przewaga kobiet. Na 100 z nich przypada od 64 (okres środkowoscytyjski) do 97 (cały zbiór grobów z Prawobrzeża bez rozbicia na mniejsze grupy chronologiczne) osobników płci męskiej[5]. Jedynie dla zespołów z etapu archaicznego i z

Tabela 3.1. Współczynniki maskulinizacji (W_m) i feminizacji (W_f) w poszczególnych przedziałach chronologicznych okresu scytyjskiego i grupach terytorialnych

zbiór		N		W_m	W_f
		M	K		
całość		120	108	111	90
RSK	PLP	16	11	145	69
	LLP	9	14	71	140
	RAZEM	25	25	100	100
SSK	PLP	7	11	64	156
	LLP	31	18	172	58
	RAZEM	38	29	131	76
PSK	PLP	14	16	88	114
	LLP	43	38	113	88
	RAZEM	57	54	106	95
Prawobrzeże	Kijowszczyzna	1	5	20	500
	Roś	26	18	144	69
	Taśmin	10	15	67	150
	RAZEM	37	38	97	103
Lewobrzeże	LPTL	16	14	114	88
	Worskla	47	40	118	85
	Doniec	18	15	120	83
	RAZEM	83	70	119	84

[4] Współczynniki te określa się za pomocą wzorów: $W_m = M \times 100/K$ oraz $W_f = K \times 100/M$, gdzie K – liczba kobiet, M – liczba mężczyzn, W_f – współczynnik feminizacji, W_m – współczynnik maskulinizacji.

[5] Najniższą wartość współczynnika maskulinizacji (W_m równy 20) odnotowano dla zespołów z obszaru Kijowszczyny aczkolwiek należy zaznaczyć, że seria ta liczy zaledwie sześć zespołów z określeniami antropologicznymi.

dorzecza Taśminu widoczna jest nadreprezentacja mężczyzn. Odwrotną sytuację zaobserwowano natomiast dla zmarłych pochodzących z terenów położonych na wschód od Dniepru. W strefie tej, zarówno w przypadku całej serii grobów, jak również w ich mniejszych zbiorach odpowiadających młodszym etapom okresu scytyjskiego (fazy środkowa i późna), a także poszczególnym grupom terytorialnym, mężczyźni dominują nad kobietami – na 100 z nich przypada od 58 do 88 kobiet. Nadwyżka kobiet widoczna jest jedynie w zespołach z etapu archaicznego. Odnotowana dla całej serii zmarłych oraz większości z wyżej wymienionych mniejszych zbiorów przewaga mężczyzn nad kobietami widoczna jest również w przypadku innych populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim (zwłaszcza w jego młodszych fazach) tereny Podnieprza. I tak, w grupie stepowych kurhanów arystokracji scytyjskiej dorośli mężczyźni stanowią 45% wszystkich zmarłych, dorosłe kobiety – 36%. Pozostałe 19% szczątków należy do dzieci i nastolatków. Z kolei w zbiorze 298 szkieletów pochodzących z grobów tzw. ludności szeregowej z tej samej strefy z V-IV w. p.n.e. 50% z nich to szczątki mężczyzn, 31% należy do kobiet a 19% do dzieci i nastolatków (S. I. Kruc 2005, s. 471).

Rozkład wymieralności w poszczególnych kategoriach wiekowych osobników obu płci przedstawia rycina nr 3.4. W oparciu o zaprezentowane na niej dane można stwierdzić, że w grupie mężczyzn największa liczba zgonów przypada w wieku *maturus*. Zmarli tej kategorii wiekowej stanowią 50,5% wszystkich osób płci męskiej z określonym wiekiem oraz 53% mężczyzn, których zgon nastąpił po osiągnięciu przez nich 14/15 roku życia (ryc. 3.5). Ponad 1/4 (odpowiednio 28,6 i 30%) pochówków osobników tej płci należy do klasy *adultus*. Kobiety częściej umierały natomiast w młodszych kategoriach wiekowych: *adultus* (42,5% wszystkich osobników płci żeńskiej z określonym wiekiem i 48,1% kobiet zmarłych w wieku co najmniej 15 lat) i *iuvenis* (odpowiednio 21,8 i 23,4%). Na zbliżonym poziomie do tej ostatniej klasy kształtuje się również udział pochówków płci żeńskiej klasy *maturus* (20,7 i 23,4%). Wieku starczego częściej niż kobiety dożywali mężczyźni. Jeżeli chodzi natomiast o pochówki dzieci, to reprezentowane są one przez nieliczne zespoły. Podstawową różnicą miedzy zmarłymi obu płci w tym wieku jest trzykrotnie większy udział starszych dzieci (*infans II*) w grupie kobiet (10,3%) niż u mężczyzn. Analiza proporcji płci w badanych społecznościach w kolejnych kategoriach wieku (tabela 3.2) wskazuje na utrzymującą się przewagę kobiet nad mężczyznami aż do klasy *adultus*. Wyjątek stanowią jedynie zmarli w wieku *infans I*, kiedy to stosunek obu płci wynosi 1:1 aczkolwiek należy zaznaczyć, że grupa

Tabela 3.2. Proporcja płci w społecznościach zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza w kolejnych kategoriach wieku

	M	K	K:M	W_m	W_f
infans I	1	1	1:1	100	100
infans II	4	9	2,3:1	44,4	225
iuvenis	8	19	2,4:1	42,1	235,7
adultus	30	37	1,2:1	81,1	123,3
maturus	53	18	1:2,9	294,4	34
senilis	9	3	1:3	300	33,3

ta reprezentowana jest wyłącznie przez pojedyncze pochówki chłopca i dziewczynki. Wieku dojrzałego oraz starczego częściej dożywali mężczyźni. Na około trzech osobników tej płci zmarłych powyżej 35 roku życia przypada jedna kobieta.

Porównując uzyskany rozkład wieku dla obu płci z obszaru leśnostepowego Podnieprza z wynikami otrzymanymi przez przytaczaną już N. A. Gawriluk (1994, tabl. 2) dla serii „ogólnoscytyjskiej" z całego obszaru Scytii nadczarnomorskiej należy stwierdzić, że największa liczba zgonów odnotowana dla mężczyzn i kobiet w obu porównywanych zbiorach przypada na te same kategorie wiekowe – *maturus* w tej pierwszej klasie biologicznej i *adultus* w drugiej[6]. Ponadto udział zmarłych dojrzałych osobników płci męskiej (53,8% z 426 mężczyzn z określonym wiekiem, których zgon nastąpił powyżej 15-go roku życia) i dorosłych kobiet (41,1% z 387) w serii „ogólnoscytyjskiej" kształtuje się na zbliżonym poziomie do tego odnotowanego dla analizowanego, „leśnostepowego" zbioru. Inaczej prezentuje się natomiast rozkład pozostałych kategorii wiekowych. W strefie lasostepu pochówki mężczyzn i kobiet, których zgon nastąpił w okresie *iuvenis* trafiają się częściej niż odnotowano to dla zespołów z całego obszaru Scytii nadczarnomorskiej. Dla grupy starców widoczna jest natomiast tendencja odwrotna. Podobieństwa między serią „ogólnoscytyjską" a badanymi grupami z obszaru leśnostepowego widoczne są również na poziomie analizy proporcji płci w kolejnych kategoriach wieku. Jak wynika to z danych zaprezentowanych w tabeli nr 3.3 również w przypadku populacji „ogólnoscytyjskiej"

[6] Analogiczne obserwacje można odnieść również do społeczności grzebiących swoich zmarłych na niektórych cmentarzyskach w strefie stepu. Przykładowo dla populacji użytkującej nekropolę Mamaj-Gora w stepowym Podnieprzu najwyższy wskaźnik śmiertelności odnotowano dla mężczyzn w wieku 40-45 lat i kobiet między 25 a 30 rokiem życia (L. V. Litvinova 1999, s. 186). Również w grupie pochówków scytyjskiej arystokracji i ludności szeregowej z V-IV w. p.n.e. z obszaru stepowego Podnieprza największy odsetek zmarłych mężczyzn przypada na wiek dojrzały i starczy (powyżej 35 roku życia) – łącznie stanowią one odpowiednio 65% i 70%. W grupie kobiet pochodzących z zespołów łączonych z tymi warstwami najliczniej reprezentowane są zmarłe do 35 roku życia – stanowią one od 58% w przypadku pochówków wyższych warstw do 65% dla grupy ludności szeregowej (S. I. Kruc 2005, s. 471).

Tabela 3.3. Proporcja płci w kolejnych kategoriach wieku w całym zasięgu Scytii nadczarnomorskiej
(na podstawie danych z N. A. Gavrilûk 1994, tabl. 2)

	M	K	K:M	W_m	W_f
iuvenis (15-19)	5	40	8:1	12,5	800
adultus (20-34)	109	175	2,6:1	62,3	160,6
maturus (35-54)	229	124	1:3,4	184,7	54,1
senilis (>55)	83	48	1:3	172,9	57,8

widoczna jest nadreprezentacja kobiet zmarłych w młodszych kategoriach wieku przy równoczesnej (co najmniej trzykrotnej) dominacji mężczyzn nad płcią żeńską w starszych klasach.

3.2. Groby jednostkowe

3.2.1. Płeć i wiek osób pochowanych w grobach jednostkowych

Dokonując charakterystyki grobów jednostkowych pod względem płci i wieku złożonych w nich osób, w pierwszej kolejności należy wskazać na nieznaczną ilość oznaczeń antropologicznych wieku, którymi dysponowano dla tej grupy źródeł (tabela 3.4). Dane takie posiadało 19,5% z 466 zebranych zespołów tego typu. W oparciu o nieliczne uzyskane informacje można stwierdzić, że analiza struktury wieku przeprowadzona w zbiorze grobów pojedynczych (tabele 3.5-3.6) ujawniła rozkład analogiczny do tego otrzymanego dla ogólnej serii populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza (por. tabele 3.2-3.3). Zgodnie z nimi najliczniej reprezentowane są klasy *maturus* (35,2%) oraz *adultus* (29,7%). Na kolejnych miejscach znajdują się kategorie *iuvenis* (13,2%) oraz *infans II* (9,9%). Najniższy odsetek pochowanych w grobach pojedynczych stanowią z kolei najmłodsze dzieci (*infans I* – 6,6%) oraz osoby sędziwe (*senilis* – 5,5%).

Tabela 3.4. Płeć i wiek osobników pochowanych w grobach jednostkowych

klasy wieku	*liczba grobów*	*K*	*M*	*płeć nieokreślona*
zespoły z oznaczeniami antropologicznymi:				
➢ *0-6/7*	6	1	1	4
➢ *7-14/15*	9	6	2	1
➢ *15-20/21*	12	10	2	-
osobnicy młodociani – razem	27	17	5	5
➢ *21-35*	27	13	14	-
➢ *35-50/55*	32	6	27	-
➢ *> 50-55*	5	2	2	-
RAZEM	91	38	48	5
➢ *wiek nieokreślony*	19	8	11	-
RAZEM	105	46	59	-
płeć określona w oparciu o skład inwentarza	346	109	237	-

Tabela 3.5 Struktura wieku osób pochowanych w grobach jednostkowych

klasa wieku	N	%
infans I (0-6/7)	6	6,6
infans II (7-14/15)	9	9,9
iuvenis (15-20/21)	12	13,2
adultus (21-35)	27	29,7
maturus (35-50/55)	32	35,2
senilis (>50/55)	5	5,5

Tabela 3.6. Proporcja płci osób pochowanych w grobach jednostkowych w kolejnych kategoriach wieku

	M	K	K:M	W_m	W_f
infans I	1	1	1:1	100	100
infans II	2	6	3:1	33,3	300
iuvenis	2	10	5:1	20	500
adultus	14	13	1,1:1	107,7	92,9
maturus	26	6	1:8,7	433,3	23,1
senilis	3	2	1:1,5	150	66,7

Wyżej wskazana niewielka liczba pochówków z antropologicznymi określeniami wieku wymusza między innymi rezygnację z bardziej szczegółowych badań chronologiczno-terytorialnych nad poruszaną w tej części pracy problematyką. W oparciu o nieliczne dane (ryc. 3.6-3.7) stwierdzić można jedynie dominację zmarłych w wieku *maturus* na etapach wczesnym i późnym oraz *adultus* w fazie środkowoscytyjskiej. Drugie miejsce, w zależności od fazy, zajmują odpowiednio pochówki klas *adultus* i *maturus*. Łącznie zmarli w tym wieku stanowią od 50% (okres wczesnoscytyjski) do 70% (etap późny) wszystkich osobników pochowanych w grobach jednostkowych, dla których możliwe było określenie wieku. Na trzecim miejscu znajdują się nastolatkowie (15-20/21 lat). Ich pojedyncze pochówki najliczniej spotykane są w fazie archaicznej (stanowią one 21,4% zmarłych z określonym wiekiem z tego okresu), najrzadziej – na etapie późnym (9,8%). Dwie kolejne pozycje zajmują zmarli w wieku *infans II* i *infans I*, przy czym pochówki tej ostatniej klasy, sądząc według zebranych danych, nie są znane z okresu środkowoscytyjskiego. Na wszystkich etapach rozwoju kultury scytyjskiej najrzadziej spotykaną w grobach jednostkowych kategorię wieku stanowią osoby sędziwe (ponad 50/55 lat). Obserwacje te tylko częściowo pokrywają się z wynikami analizy struktury wieku przeprowadzonej dla całościowej serii badanych populacji (por. ryc. 3.3). Rysujące się pomiędzy tymi zbiorami odmienności mogą wynikać (ale nie muszą) z niewielkiej ilości danych dla zespołów jednostkowych. W zależności od fazy pochowani w nich zmarli stanowią od 26,9% (etap archaiczny) poprzez 34,7% (okres środkowoscytyjski) do 51,5% (faza późna) wszystkich osób, dla których dysponowano oznaczeniami wieku. Dla grobów z okresu wczesnoscytyjskiego odmienności pomiędzy porównywanymi zbiorami dotyczą przede wszystkim niższego udziału wśród osób

pochowanych w grobach jednostkowych zmarłych w wieku *adultus* i *maturus* przy wyższej frekwencji zespołów z pochówkami klas *infans II* i *iuvenis*. Jeszcze większe różnice w strukturze wieku osób złożonych w grobach o jednostkowym charakterze w stosunku do całościowej serii widoczne są w przypadku zespołów z okresów późniejszych. Najbardziej czytelną różnicą pomiędzy analizowanymi zbiorami grobów z etapu środkowoscytyjskiego jest odmienny udział klas *adultus* i *maturus* – odsetek osób zmarłych w wieku 21-35 lat jest większy dla zespołów jednostkowych, podczas gdy w przypadku serii zbiorczej zajmuje on drugie miejsce po kategorii *maturus*. Odwrotną sytuację odnotowano z kolei dla zespołów z fazy późnej. W okresie tym w grobach pojedynczych grzebano najczęściej osoby klasy *maturus*, podczas gdy analiza wszystkich zmarłych z tego okresu wykazała dominację wśród nich osobników w wieku *adultus*. Ponadto w zbiorze pochówków jednostkowych z okresu środkowoscytyjskiego nie odnotowano obecności grobów tego typu mieszczących szczątki najmłodszych dzieci, aczkolwiek klasa ta jest uchwytna w całym zbiorze grobów z tej fazy z antropologicznymi określeniami wieku (por. ryc. 3.3).

Podobnie jak w przypadku antropologicznych oznaczeń wieku również ilość danych tego typu pozwalających na określenie płci zmarłych nie jest zbyt liczna. Dysponowano nimi dla 22,5% osób pochowanych w grobach jednostkowych. Analiza proporcji płci przeprowadzona dla badanego zbioru wykazała nadreprezentację mężczyzn nad osobnikami płci żeńskiej (na 100 mężczyzn przepada 81 kobiet). Obserwacja ta pokrywa się ze spostrzeżeniami poczynionymi dla całej serii badanych populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza (por. tabela 3.1). Strukturę wieku zmarłych mężczyzn i kobiet z grobów jednostkowych przedstawiono na rycinie 3.8. Analiza zawartych na niej informacji wskazuje na wyraźną dominację w grupie mężczyzn ze zbioru pochówków jednostkowych osobników zmarłych w wieku *maturus*. Osoby w tym wieku stanowią ponad połowę (54,2%) przedstawicieli tej płci. Na drugim miejscu znajdują się pochówki mężczyzn w wieku 21-35 lat stanowiące nieco ponad 1/4 (29,2%). Udział pozostałych klas wieku tej płci kształtuje się na znacznie niższym poziomie – od 6,3% dla *senilis*, poprzez 4,2% dla *infans II* i *iuvenis* do zaledwie 2,1% dla klasy *infans I* (jeden zespół). Zupełnie inaczej prezentuje się struktura wieku dla kobiet, których szczątki pochodzą z grobów o pojedynczym charakterze. W przypadku tej płci najliczniej reprezentowane są pochówki klasy *adultus* stanowiące nieco ponad 1/3 (34,2%). Na drugim miejscu znajdują się kobiety zmarłe w wieku *iuvenis*. Ich udział wynosi około 1/4 (26,3%). Mniej liczne (15,8%) są groby z pochówkami kategorii *infans II* i *maturus*. Najniższe wartości odnotowano z kolei dla kobiet zmarłych w wieku *senilis* (5,3%) oraz dziewczynek w wieku *infans I* (jeden zespół – 2,6%). W przypadku

obu płci struktura wieku osób pochodzących z grobów jednostkowych kształtuje się zatem na analogicznym poziomie, jak ta odnotowana dla całościowej serii mężczyzn i kobiet z określonym wiekiem (por. ryc. 3.5). Widoczne różnice pomiędzy tymi zbiorami dotyczą nieznacznie niższego udziału w grupie męskich pochówków jednostkowych zmarłych w wieku *iuvenis* i *senilis*, przy nieco wyższym udziale pozostałych klas. Nieco większe różnice widoczne są natomiast przypadku płci żeńskiej. Zmarłe pochowane w grobach jednostkowych, w porównaniu z serią zbiorczą, cechuje niższy odsetek występowania klas *adultus* i *maturus* przy nieco wyższym udziale dziewczynek i nastolatek do lat 20/21 oraz sędziwych kobiet. Analiza proporcji płci osobników pochodzących z grobów jednostkowych w kolejnych kategoriach wieku (tabela 3.6) wskazuje na utrzymującą się przewagę starszych dziewczynek i nastolatek (zmarłe między 7 a 21 roku życia) nad odpowiadającymi im wiekiem osobnikami płci męskiej. Sytuacja ta częściowo pozostaje w zgodzie z obserwacjami poczynionymi dla serii zbiorczej, w której przewaga ta widoczna jest również w kategorii *adultus* (por. tabela 3.2). W klasie *adultus* można mówić natomiast o pewne wyrównaniu proporcji pomiędzy zmarłymi obu płci. Dla starszych kategorii wiekowych (*maturus* i *senilis*) charakterystyczna jest z kolei dominacja mężczyzn nad kobietami, analogicznie jak odnotowano to dla serii zbiorczej.

Dokonując dalszej charakterystyki grobów jednostkowych ze względu na płeć złożonych w nich zmarłych należy ponownie odnotować, że w przypadku badanych społeczności, poza oznaczeniami antropologicznymi, istnieje jeszcze jedna ważna przesłanka pozwalająca na ustalenie czy w danym zespole pochowano mężczyznę lub kobietę. Jest nią obecność (lub jej brak) wśród towarzyszącego zmarłemu wyposażenia określonych rodzajów przedmiotów i ich zestawów (por. uwagi w rozdziale 1.3, tam też dalsza literatura). W oparciu o obydwa wyżej wymienione kryteria udało się określić płeć dla łącznie 451 zmarłych, z których 296 to mężczyźni a 155 to kobiety (tabela 3.4). Spośród nich antropologiczne oznaczenia płci posiadało odpowiednio 19,9% i 29,7%. W pozostałych przypadkach płeć zmarłych zdefiniowano na podstawie umieszczonych z nimi w grobie przedmiotów. Dalsze bardziej szczegółowe badania wszystkich jednostkowych pochówków męskich i kobiecych, bez względu na sposób określenia płci, wskazują na wyraźną dominację tych pierwszych. Stosunek mężczyzn złożonych w grobach pojedynczych do kobiet dla całego zbioru wynosi 65,6 do 34,4%. Wartości te wskazują na nieco większą przewagę liczby pochówków męskich nad kobiecymi niż zostało to odnotowane dla serii grobów z oznaczeniami antropologicznymi płci (por. podrozdział 3.1). Abstrahując od różnic w stosunku grobów przedstawicieli obu płci wynikających ze sposobu określenia płci zmarłych, należy wskazać na widoczną dominację

mężczyzn nad kobietami również dla mniejszych grup, które można odnosić do poszczególnych etapów rozwoju kultury scytyjskiej (ryc. 3.9.a) oraz dla niemal wszystkich grup terytorialnych (ryc. 3.9.b). Wyjątek stanowią jedynie zespoły z obszaru Kijowszczyzny, w przypadku których udział grobów przedstawicieli obu płci kształtuje się na analogicznym, 50% poziomie[7]. Istnienie nieznacznych różnic w rozmieszczeniu jednostkowych grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi potwierdzono również dla basenu Worskli. Największe odmienności pod tym względem odnotowano natomiast dla dorzeczy Dońca, Suły i Psła. W ich przypadku zespoły ze szczątkami pojedynczych mężczyzn występują odpowiednio trzy – czterokrotnie częściej niż analogiczne pochówki kobiece. Zbliżoną sytuację stwierdzono również dla zespołów z okresu środkowoscytyjskiego, przy czym należy zaznaczyć, że na tym etapie rozwoju kultury scytyjskiej jednostkowe pochówki męskie są szczególnie charakterystyczne dla obszaru lewobrzeżnego Podnieprza. W strefie tej zespoły ze szczątkami pojedynczych osobników płci męskiej stanowią niecałe 90% wszystkich grobów, a w przypadku takich regionów jak Lewobrzeżny Przydnieprowski Terasowy Lasostep i dorzecze Dońca wszystkie pochówki jednostkowe o takiej metryce to groby ze zmarłymi tej klasy biologicznej. Stosunkowo dużą przewagę jednostkowych pochówków męskich nad żeńskimi (około 7:3) zarejestrowano również dla zespołów z Lewobrzeża datowanych na okres późnoscytyjski. Najmniejsze różnice w rozmieszczeniu pojedynczych pochówków obu płci odnotowano z kolei dla znajdujących się w tej samej strefie grobów z okresu archaicznego[8]. Równocześnie należy zaznaczyć, że dla tej grupy źródeł odnotowano istnienie znacznych różnic o charakterze terytorialnym. W dorzeczach Suły i Psła oraz na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu stosunek archaicznych jednostkowych grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi wynosi odpowiednio 77,3% i 66,7% do 22,7% i 33,3%. W dorzeczach Worskli i Dońca proporcje te natomiast ulegają odwróceniu na korzyść grobów o żeńskim charakterze (stanowią one odpowiednio 68,1% i 83,3%). Dla obszaru leśnostepowgo prawobrzeżnego Podnieprza, bez względu na etap rozwoju kultury scytyjskiej, udział zespołów mieszczących szczątki pojedynczych osobników obu płci kształtuje się na zbliżonym poziomie (około 2:1) do tego odnotwanego dla całego zbioru grobów jednostkowych.

[7] Dodatkowo w przypadku tego regionu należy wskazać na istnienie zasadniczych różnic w dystrybucji grobów męskich i kobiecych natury chronologicznej. Zespoły z okresu środkowoscytyjskiego mieszczą wyłącznie pochówki tej drugiej klasy biologicznej, podczas gdy te z etapu późnego to wyłącznie groby o męskim charakterze wyposażenia.

[8] Występują one mniej więcej ze zbliżoną częstotliwością.

3.2.2. Wiek a obrządek pogrzebowy

Niezbyt duża ilość zespołów z antropologicznymi oznaczeniami wieku w znacznym stopniu utrudnia badanie zależności między przynależnością zmarłego do określonej klasy wieku a sposobem potraktowania jego ciała po śmierci. Tym samym nie wszystkie otrzymane wyniki można uznać za miarodajne. Dlatego też, przy poniższych analizach, w celu weryfikacji niektórych obserwacji zdecydowano się na sięgnięcie po inne dodatkowe źródła: jednostkowe pochówki osobników młodocianych (dzieci i nastolatkowie) o bliżej niesprecyzowanym wieku oraz zespoły z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi, w przypadku których dla przynajmniej jednego osobnika dysponowano oznaczeniami wieku. Ponadto, ze względu na niewielką ilość źródeł analiza sposobu ułożenia zmarłych w grobach w zależności od ich wieku przeprowadzona została dla całego ogółu badanych zespołów, bez ich podziału na mniejsze zbiory chronologiczne i przestrzenne.

Ograniczenia wynikające z niewielkiej bazy źródłowej widoczne są już na etapie badania sposobu grzebania zmarłych. Wszyscy osobnicy pochodzący z grobów jednostkowych z określonym wiekiem pochowani zostali w rycie inhumacji. W ani jednym przypadku nie odnotowano natomiast obecności kremacji. Począwszy od klasy *iuvenis* pojawiają się pochówki szkieletowe noszące ślady działalności ognia związane z całościowym lub częściowym spaleniem drewnianych elementów konstrukcji grobowej. Ich udział w kolejnych klasach wieku kształtuje się na poziomie między 9,4% (kategoria *maturus*) a 25% (*iuvenis*), aczkolwiek należy pamiętać, że obliczenia te ze względu na niewielką liczebność poszczególnych zbiorów mogą nie być w pełni miarodajne. Układ w jakim złożono zmarłego do grobu, w zależności od kategorii wieku, udało się określić dla około 55,6% (*infans II*) – 66,7% (*infans II* i *adultus*) zespołów. Analogicznie jak zaobserwowano to dla całego ogółu grobów, bez względu na ilość pochowanych w nim osobników i ich wiek, zmarli niezależnie od klasy grzebani byli przede wszystkim w układzie anatomicznym, na plecach z wyciągniętymi kończynami. Tylko taki sposób umieszczenia ciała w grobie stwierdzono dla osób, których zgon nastąpił w wieku *iuvenis* i *senilis* (ryc. 3.10). Większe zróżnicowanie form ułożenia zmarłego odnotowano z kolei dla klas *infans I* i *II* oraz *adultus* i *maturus*. Dla dzieci charakterystyczne jest grzebanie części z nich w pozycji skurczonej na boku (tabl. VI; CVIII.1), w przypadku kategorii *adultus* i *maturus* obok ułożenia nieboszczyka w układzie anatomicznym stwierdzono również przypadki umieszczenia zmarłego w innych wariacjach pozycji wyprostowanej: na brzuchu (jeden przypadek – tabl. CXXXI), na plecach z nogami ugiętymi w kolanach (jeden pochówek –

tabl. XXV.4), w tym w „romb" (cztery zespoły) oraz z oddzieloną od ciała czaszką powieszoną na kołku (jeden grób). Zespoły z „niestandardowymi" wariantami pozycji wyprostowanej typowe są przede wszystkim dla strefy Lewobrzeża i w większości przypadków posiadają późnoscytyjską metrykę. W celu zweryfikowania powyższych obserwacji zbadano sposób ułożenia ciała osób o określonym wieku pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych. Wyniki tych analiz (por. tabela 3.26) wskazują na konieczność dokonania pewnych korekt w stosunku do powyższych obserwacji. Wskazują one przede wszystkim na to, że w pozycji skurczonej na boku umieszczano nie tylko młodsze dzieci ale również osobników do lat 18-20. Dla klas tych odnotowano również obecność innych „niestandardowych" form pochówku. Spośród szczątków wszystkich osób z grobów podwójnych i zbiorowych, które zostały złożone inaczej niż w układzie anatomicznym około 50%[9] z nich należy właśnie do osób niedorosłych zmarłych przed 21 rokiem życia. Do nieco odmiennych wniosków prowadzi natomiast analiza sposobu ułożenia zmarłych z pochówków z obszaru stepu. W tej strefie stosowanie „atypowych" układów zwłok, tj. analogicznie jak w lasostepie złożonych w innej pozycji niż anatomiczna (wyprostowana) na wznak z wyciągniętymi kończynami poświadczona jest nie tylko dla osób, których zgon nastąpił przed ukończeniem 18-20 roku życia, ale również dla starszych klas wiekowych (tabela 3.7). Warto wskazać tutaj na fakt, iż zdaniem niektórych badaczy ułożenie dorosłego zmarłego w taki sposób w grobie przeznaczonym na złożenie w nim jednej osoby spowodowane jest kwestiami technicznymi, tj. niewielkimi rozmiarami konstrukcji grobowej (długością jamy/komory przeznaczonej na złożenie w nim pochówku) uniemożliwiającymi umieszczenie jego zwłok w pozycji wyprostowanej (E. P. Bunâtân 1985, s. 61, 93).

Kierunek, w którym złożono zwłoki osobników prezentujących kolejne klasy wieku określono dla około 33,3-50% dzieci w wieku *infans I* i *infans II* oraz dla około 50-66% osobników dorosłych. Na wykresie przedstawionym na rycinie 3.11 zaprezentowano liczebność poszczególnych orientacji stosowanych przy grzebaniu zmarłych należących do kolejnych klas wieku. Dokonując analizy zawartych na nim informacji należy pamiętać nie tylko o niewielkiej ilość zespołów z określonym wiekiem i kierunkiem, w którym złożono zmarłego, ale również o tym, że sposób orientowania nieboszczyków stanowi element pogrzebowości wykazujący największą zmienność. Tym samym trudno jest mówić o istnieniu jakichś określonych kierunków, w których składano zmarłych przynależących do określonej

[9] Udział pochówków dzieci i nastolatków w grobach zbiorowych złożonych w pozycji skurczonej lub wyprostowanej na boku wynosi 56,3%.

Tabela 3.7. Płeć i wiek osób złożonych w „atypowej" pozycji z wybranych zespołów z obszaru stepu

zespół	płeć i wiek zmarłego	pozycja	uwagi
Aleksandropol', p. nr 3 spod pozostałości po stypie	M/25-30	układ sugerujący zsunięcie zmarłego do grobu bez przestrzegania jakichkolwiek obrzędów	poch. jednostkowy o towarzyszącym charakterze
Bolšaâ Znamenka, 15/37	K/30-35	„tańcząca" – skurcz. na plecach z rozrzuconymi rękoma i nogami ugiętymi w kolanach	poch. jednostkowy w jamie o dł. 1,3 m
k. Bratolûbolskij, p. 2	M/10-12	silnie skurcz. na prawym boku	poch. pomocniczy zlokalizowany w jamie z niszą o dł. 2,3 m
Kut, k. 7	„dziecko"	na boku z podkurczonymi nogami	poch. podwójny, kobiety z dzieckiem
Kut, 10/4	„dziecko"	na plecach z podkurczonymi nogami	poch. potrójny, kobiety, mężczyzny i dziecka
Tolstaâ Mogila • „koniuch" nr 2	?/10-13	skurcz. na lewym boku z rękoma odrzuconymi na boki (zmarły wrzucony prosto do grobu?)	poch. jednostkowy o pomocniczym charakterze związany z centralnym grobowcem złożony w jamie o dł. 2,1 m
• „kucharka"	K/18-20	układ sugerujący wrzucenie zmarłego do grobu bez przestrzegania jakichkolwiek obrzędów	poch. tow. z bocznego grobowca; „służka" złożona w niszy o wymiarach 1,6×1 m
• „przyboczny wojownik"	M/20-23	na plecach z rozrzuconymi rękoma i nogami	
• „służka"	K/7-8	skurcz. na prawym boku	
Skel'ki, p. 38	K/50-55	skurcz. na prawym boku	poch. jednostkowy w jamie o dł. 1,6 m
Skel'ki, p. 39	K/30-35 + ?/12-14	oboje w pozycji wyprostowanej na plecach z podkurczonymi nogami	poch. podwójny w katakumbie z komorą o dł. 1,8 m
Skel'ki, p. 45	K/22-25	wyprostowana na plecach z podkurczonymi nogami	poch. jednostkowy w jamie o dł. 2 m

Źródła: B. M. Mozolevskij 1979; E. P. Bunâtân 1985; S. I. Andruh *et al.* 1995; A. I. Kubyšev *et al.* 2009; S. Polin, M. Daragan 2011

kategorii wieku. W oparciu o zawarte na prezentowanej rycinie informacje wskazać można jedynie na dominację prawie w każdej klasie (poza *infans I* i *iuvenis*) pochówków o orientacji zachodniej oraz stosunkowo dużym udziale orientacji północno-zachodniej (dominuje ona w klasie *iuvenis*, nie odnotowano jej natomiast dla pochówków osób w wieku starczym). Drugą obserwacją jest stwierdzenie największego zróżnicowania stosowanych orientacji dla kategorii *adultus* i *maturus*.

Bardziej perspektywiczne dla omawianego zagadnienia wydaje się być natomiast przeprowadzenie analizy kierunków, w których składano członków poszczególnych klas pod kątem zgodności z regułami rządzącymi orientowaniem zmarłych związanych z określoną grupą chronologiczno-terytorialną. Przeprowadzona pod tym kątem analiza wykazała, że

praktycznie dla wszystkich kategorii odnotowano dominację zespołów z pochówkami złożonymi zgodnie z przyjętymi normami (w klasie *senilis* obecne są tylko takie groby). Wyjątek stanowi jedynie klasa *iuvenis*, w przypadku której czterech z sześciu osobników z określoną orientacją złożonych zostało w innym kierunku niż przyjęty dla danej grupy. Obserwacja ta połączona z wynikami analogicznego badania przeprowadzonego na grupie pochówków podwójnych i zbiorowych ze szczątkami nastolatków (spośród ośmiu zmarłych w wieku *iuvenis* pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych połowa ułożona jest w „niestandardowym" kierunku) wskazują to na to, że „nietypowe" orientacje są najbardziej charakterystyczne właśnie dla osób zmarłych między 15 a 20/21 rokiem życia.

3.2.3. Wiek a wyposażenie grobowe

Dokonując charakterystyki wyposażenia umieszczanego w grobach badanych społeczności pod względem wieku zmarłych w pierwszej kolejności należy ponownie wskazać na niewielką liczbę pochówków, które można łączyć z poszczególnymi klasami wieku. Powoduje to, że powstałe w oparciu o zebraną bazę źródeł wyliczenia (tabela 3.8), dla niektórych kategorii wieku (głównie osób niedorosłych oraz zmarłych w wieku starczym) mają charakter orientacyjny a oparte na nich wnioski należy traktować jako odbicie pewnych tendencji w doborze przedmiotów umieszczanych w przy zmarłym wynikających z jego przynależności do określonej grupy wiekowej. Dla pełniejszego rozpoznania omawianej kwestii poczynione obserwacje na temat składu inwentarzy umieszczanych w leśnostepowych pojedynczych pochówkach osobników należących do kolejnych klas wieku rozpatrzono na szerszym tle porównawczym. Do tego celu wykorzystano trzy dodatkowe grupy źródeł z antropologicznymi określeniami wieku. Pierwszą z nich stanowią zespoły z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi z leśnostepowego Podnieprza, w przypadku których albo w grobie znajdowali się osobnicy należący do tej samej klasy wiekowej, albo też takie, dla których możliwe jest przypisanie określonemu zmarłemu towarzyszących mu przedmiotów lub stwierdzenie braku wyposażenia[10] (tabela 3.9). Drugą grupę stanowią zespoły z jednostkowymi pochówkami znad Donu (względnie groby podwójne spełniające wyżej podane kryteria; tabela 3.10), trzecią – wybrane zespoły pochodzące z obszaru stepowego Podnieprza (tabela 3.11).

[10] Uwaga ta dotyczy przede wszystkim pochówków dzieci i nastolatków.

Tabela 3.8. Występowanie podstawowych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza i rodzajów pokarmu ofiarnego w kolejnych grupach wieku

kategoria inw.	całość (N=649)		1. 0-6/7 (N=6)		2. 7-14/15 (N=9)		3. 15-20/21 (N=12)		osoby niedorosłe* (N=38)		4. 21-35 (N=27)		5. 35-50/55 (N=32)		6. >50/55 (N=5)		uwagi
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
brak	16	2,5	2	33,3	2	22,2	-	-	6	15,8	1	3,7	4	12,5	-	-	-
narzędzia	301	46,4	1	16,7	2	22,2	7	58,3	11	28,9	10	37	15	46,9	3	60,0	-
noże	184	28,4	1	16,7	1	11,1	1	8,3	3	7,9	8	29,6	8	25	2	40,0	-
prześliki/wrzeciona	78	12,0	-	-	1	11,1	4	33,3	5	13,2	3	11,1	3	9,4	1	20,0	-
osełki	20	3,1	-	-	1	11,1	-	-	1	2,6	-	-	2	6,3	-	-	-
zaciski	86	13,3	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	3	11,1	6	18,8	-	-	-
igły	11	1,7	-	-	-	-	2	16,7	2	5,3	1	3,7	-	-	-	-	-
szydła	29	4,5	-	-	-	-	1	8,3	2	5,3	1	3,7	2	6,3	-	-	-
krzemienne odłupki	6	0,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,1	-	-	-
narzędzia – inne	13	2,0	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	-	-	-	-	-	-	-
broń	438	67,5	1	16,7	-	-	4	33,3	7	18,4	16	59,3	21	65,6	4	80,0	-
1-2 rodzaje broni zaczepnej	293	45,1	1	16,7	-	-	2	16,7	5	13,2	11	40,7	13	40,6	1	20,0	-
3 rodzaje broni zaczepnej i/lub pancerz	145	22,3	-	-	-	-	2	16,7	2	5,3	5	18,5	8	25,0	3	60,0	-
łuk i strzały	369	56,9	1	16,7	-	-	4	33,3	7	18,4	14	51,9	19	59,4	4	80,0	średnia ilość grocików starzał w poszczególnych klasach wieku (klasy 3.-6.): 3. – 17; 4. – 50; 5. – 77; 6. – 26
włócznia	208	32,0	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	9	33,3	13	40,6	3	60,0	-
dziryt	43	6,6	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7,4	4	12,5	1	20,0	-
broń sieczna (m. – miecz; n.b. – nóż bojowy; sz. – sztylet)	104	16,0	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	5	18,5	5	15,6	1	20,0	rodzaje broni siecznej w poszczególnych klasach wieku: 3. – sz.; 4. i 5. – m.>sz.;
broń obuchowa (cz. – czekan; t. – topór)	28	4,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
pancerz	89	13,7	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	2	7,4	6	18,8	2	40,0	-
tylko pas/tarcza	20	3,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	20,0	-
imp. uzbrojenie ochronne	11	1,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	20,0	-
uzbrojenie paradne, paradne el. ekwipunku wojownika	20	3,1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,7	2	6,3	-	-	sztylety i miecze ze zł. okuciami (klasy 4. i 5.), osełka ze zł. okuciem (klasa 5.)
uprząż – ogólnie	195	30,0	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	6	22,2	9	28,1	1	20,0	-
wędzidło/pobocznice	171	26,3	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	6	22,2	6	18,8	1	20,0	-
naczółka itp.	39	6,0	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7,4	1	3,1	1	20,0	-
blachy	92	14,2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7,4	5	15,6	1	20,0	-

kategoria inw.	całość (N=649)		1. 0-6/7 (N=6)		2. 7-14/15 (N=9)		3. 15-20/21 (N=12)		osoby niedorosłe* (N=38)		4. 21-35 (N=27)		5. 35-50/55 (N=32)		6. >50/55 (N=5)		uwagi
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
drobne el. uprzęży	110	16,9	-	-	-	-	-	-	-	-	3	11,1	3	9,4	1	20,0	-
ozdoby	311	47,9	2	33,3	5	55,6	9	75	22	57,9	10	37	8	25,0	-	-	-
1-2 rodzaje ozdób	270	41,6	2	33,3	4	44,4	5	50	17	44,7	8	29,6	8	25,0	-	-	-
3 i więcej rodzajów ozdób	41	6,3	-	-	1	11,1	3	25	4	10,5	2	7,4	-	-	-	-	-
pierścień	18	2,8	-	-	-	-	2	16,7	2	5,3	-	-	-	-	-	-	-
met. naszyjniki	12	1,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,1	-	-	-
met. bransolety	67	10,3	-	-	1	11,1	2	16,7	5	13,2	3	11,1	1	3,1	-	-	-
poj. pac.	69	10,6	-	-	2	22,2	1	8,3	5	13,2	3	11,1	1	3,1	-	-	-
zestawy pac.	175	27,0	2	33,3	3	33,3	6	50	13	34,2	6	22,2	3	9,4	-	-	-
szpile	86	13,3	-	-	1	11,1	2	16,7	4	10,5	4	14,8	1	3,1	-	-	-
zausznice/kółka skroniowe	77	11,9	1	16,7	1	11,1	4	33,3	7	18,4	1	3,7	3	9,4	-	-	-
ozdoby z metali szlachetnych	109	16,8	-	-	-	-	7	58,3	9	23,7	2	7,4	4	12,5	-	-	rodzaje ozdób w poszczególnych klasach wieku: 3. – gł. drobne ozdoby (pac., zausznice i pierścienie), w części także całe zestawy; 4.-5. – drobne ozdoby (zausznice i pac.)
kam. półmiski/płytki	45	6,9	-	-	-	-	2	16,7	2	5,3	2	7,4	2	6,3	-	-	-
konkrecje minerałów	25	3,8	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7,4	-	-	1	20,0	-
bryłki barwników	46	7,1	-	-	2	22,2	1	8,3	3	7,9	2	7,4	2	6,3	-	-	-
zwierciadła	76	11,7	-	-	1	11,1	4	33,3	5	13,2	3	11,1	2	6,3	-	-	-
sprzączki	10	1,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	83	12,8	-	-	1	11,1	3	25	4	10,5	1	3,7	3	9,4	-	-	-
n. lep. r.	340	52,4	1	16,7	5	55,6	6	50	14	36,8	13	48,1	9	28,1	3	60,0	średnia ilość n. lep. r. w poszczególnych klasach wieku: klasy 2. i 6. – 1, 3.-4. – 1-2, 5. – 2
n. imp.	179	27,6	-	-	3	33,3	4	33,3	9	23,7	3	11,1	7	21,9	2	40,0	-
amfory + n. czarno.	32	4,9	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	-	-	1	3,1	-	-	-
amfory	115	17,7	-	-	1	11,1	2	16,7	4	10,5	-	-	5	15,6	2	40,0	-
n. czarno./czerwono.	74	11,4	-	-	1	11,1	3	25	4	10,5	2	7,4	2	6,3	-	-	-
n. toczone	32	4,9	-	-	1	11,1	-	-	2	5,3	1	3,7	1	3,1	-	-	-
inne ceramiczne n. imp.	8	1,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
br. kotły	18	2,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	12,5	-	-	-
imp. n. br.	19	2,9	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	-	-	1	3,1	-	-	-
n. sr.	6	0,9	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	-	-	1	3,1	-	-	-
n. drew.	13	2,0	-	-	1	11,1	-	-	1	2,6	-	-	2	6,3	1	20,0	-
n. drew. ze zł. nakładkami	21	3,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,1	-	-	-

kategoria inw.	całość (N=649)		1. 0-6/7 (N=6)		2. 7-14/15 (N=9)		3. 15-20/21 (N=12)		osoby niedorosłe* (N=38)		4. 21-35 (N=27)		5. 35-50/55 (N=32)		6. >50/55 (N=5)		uwagi
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
pokarm ofiarny	249	38,4	1	16,7	2	22,2	6	50	10	26,3	18	66,7	17	53,1	4	80,0	-
koń	58	8,9	-	-	-	-	1	8,3	1	2,6	8	29,6	4	12,5	2	40,0	-
koza/owca	66	10,2	1	16,7	2	22,2	3	25	6	15,8	5	18,5	7	21,9	1	20,0	-
krowa, byk, cielak	56	8,6	-	-	1	11,1	-	-	2	5,3	1	3,7	6	18,8	-	-	-
świnia	9	1,4	-	-	1	11,1	-	-	1	2,6	1	3,7	1	3,1	-	-	-
inne	8	1,2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7,4	1	3,1	-	-	-
nóż z pokarmem ofiarnym	94	14,5	-	-	1	11,1	3	25	5	13,2	6	22,2	8	25,0	1	20,0	-
sferoidy	28	4,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,1	-	-	-
pozostałe kategorie przedmiotów	50	7,7	-	-	-	-	2	16,7	2	5,3	1	3,7	2	6,3	1	20,0	-

* Zespoły z określonym wiekiem (27 pochówków) uzupełnione o zespoły z wiekiem określonym ogólnie jako „dziecko/nastolatek” (11 zespołów).

Tabela 3.9. Podwójne i zbiorowe groby z antropologicznymi oznaczeniami wieku zawierające pochówki osobników należących do tej samej klasy wiekowej oraz zespoły dla których możliwe jest przypisanie określonemu zmarłemu przedmiotów wyposażenia

zespół (nr tabl.)	płeć i wiek zmarłego	liczba kategorii przedmiotów	broń	n. lep. r.	ozdoby	narzędzia	pokarm ofiarny	uprząż	n. imp.	przedmioty toaletowe	pozostałe
Czer_16 (XIX.1)	M/38-40 + K/35-37	1	-	-	-	-	bydło	-	-	-	-
Glad_4	M/maturus* +K/maturus** + Dz	14	strzały, pancerz	4	nasz. z pac.**, 2 szpile* **, 2 zausz. (1 ze zł.)**	przęślik**, igła, szydło	owca/z nożem	-	-	kam. półmisek	astragale
Medv2_2 (LVII.2.3-15)	M/45-55 + M/38-48	9	włócznia	2	brans. i poj. pac.	żel. nóż i ostrze, przęślik	-	+	-	-	-
Mogil_1	M/40-45 + K/45-48	1	8 gr. strzał	-	-	-	-	-	-	-	-
Olef_15 (LXVI.2-3)	M/30 + K/20-30 + K/20-30*	14 + 1*	108 gr. strzał, 2 włócznie, pancerz	4	2 pac. ze zł., zausznica*	żel. nóż, 2 zaciski	krowa	+	amfora	kreda, zł. aplikacje stroju	5 sfer.
Per_7	M+K/oboje "średniego wieku"	11	13 gr. strzał, miecz, pancerz	+	poj. pac.	-	koń/z nożem	3 zest.	amfora	zł. aplikacje stroju	-
Per_2(23)/2001 (LXXVI.1-16)	M/30-35 + K/20-25 + Dz/1-1,5	22	7 gr. strzał, włócznia, miecz, pas bojowy	5	zł. pierścień, nasz. z pac. (w tym egz. ze zł.)	4 żel. noże, przęślik, zacisk	koń	+	amfora, czarno-pokostowane (leikf); br.?	kam. płytka, siarka, róż, zwierciadło, zł. aplikacje stroju	n. szklane
Per_3/2002 (LXXIX.1-17)	M/30-35 + M/25-30	12	strzały, 2 włócznie, miecz	4	nasz. z pac.	żel. nóż, przęślik, 2 zaciski	koń, owca/z nożem	-	amfora	-	n. szklane
Per_4/2002	M/20-25 + K/20-25 + dziew./9-10	5	-	2	poj. pac.	przęślik	-	-	amfora	sr. aplikacje stroju?	-
Per_1/2006	M/18-20 + K/14-16	3	-	-	żel. pierścień, poj. pac.	-	-	-	-	kreda	-
Prim_1	M/38-43 + K/38-43	9	strzały, włócznia, miecz, pas bojowy?	10	nasz. z pac.	żel. nóż, zacisk	-	2	-	-	-
Ryz_3	M/do 30 + K/25	9	4 gr. strzał	+	zestaw pac. (w tym egz. ze zł.)	żel. nóż i szydło	+/z nożem	-	br. misa?	zł. aplikacje stroju	-
StMer2_1/2007 (CXVII.1-34)	M/45-50 + K/50-55	8	-	-	nasz. z pac.*, zł. pierścień*	szydło	jagnię/z nożem	-	amfora, czarno-pokostowane (lekane)	-	-
Vasil_1	M+K/<35	8	strzały, włócznia, pancerz?	2	poj. pac.	żel. nóż	koza	-	-	zwierciadło	-
Vasil_2	M+K/<36	3	strzały	1	-	żel. nóż	-	-	-	-	-
BelA_1	M/dojrzały* + chłop.10-12**	4* + 0**	pancerz z tarczą*	+*	-	-	koń i krowa	-	amfora*	-	-

zespół (nr tabl.)	płeć i wiek zmarłego	liczba kategorii przedmiotów	broń	n. lep. r.	ozdoby	narzędzia	pokarm ofiarny	uprząż	n. imp.	przedmioty toaletowe	pozostałe
Lubo_4/2, p. 1	chłop./<15* + ?/?	8*	51 gr. strzał*	-	srebrna brans.*, nasz. z pac.*	żel. nóż*	byk/z nożem*	-	czarno-pokostowane (kantaros)*	-	-
Mir_3 (LXIII.3.1-15)	K/25-30* + K/?**	11* + 1**	45 gr. strzał*	-	*: 3 zł. i sr. pierścienie, 2 zł. zausznice, nasz. ze zł. pac.; ** nasz. z pac.	żel. nóż*, 2 przęśliki*	+/z nożem*	-	czarno-pokostowane (miska)*	zwierciadło*	-
Mir_4 (LXIII.4.1-5)	M/22-25* + K/18-22**	8* + 0**	59 gr. strzał*, włócznia*, 3 dziryty*	-	sr. brans.*	3 zaciski*	+/z nożem*	-	-	-	-
Per_15/1 (LXXI.1-22)	M/35-50* + nast../10-14**	15* + 0**	13 gr. strzał*, włócznia*, miecz*, pancerz z tarczą*	+*	-	żel. nóż*, 3 zaciski*	-	6 zest.*	amfora*, czarno-pokostowane*	-	br. kocioł*, drew. n. ze zł. okuciami*
Per_21 (LXXII.1.1-14)	chłop./15-20* + ?/8-10**	12* + 0**	10 gr. strzał*, włócznia*, miecz*, pas. boj.*	+*	-	żel. nóż*, ostrze*, 2 zaciski*	byk/z nożem*	blachy*	czarno-pokostowane*	-	-
Per_2/2002 (LXXVII.1.1-20)	K/25-30* + dziew./6-8**	4* + 3**	-	-	nasz. ze zł. pac.*, 2 szpile**	przęślik*, przęślik**	-	-	-	zł. aplikacje stroju*, br. lustro**	-
Sme_20/3	K? + ?/<18*	2*	-	-	żel. brans.*, br. pac.*	-	-	-	-	-	-
Sme_22/3	M/50-60* + Dz/5-7**	6* + 1**	6 gr. strzał*, 2 włócznie*	-	nasz. z pac.**	2 żel. noże*, krzemienny odłupek*	koń/z nożem*	-	-	-	-
Star_8 (CXXVI.1.1-4)	?/1-2* + nast.	1* + 0**	-	-	brans. i nasz. z pac.*	-	-	-	-	-	-
Steb_2	K/25-35* + nast..**	4* + 0**	15 gr. strzał*	-	-	-	koń i owca*	-	-	kam. płytka*	kam. sferoid*
Zur_407 (CXXXIX.2.1-14)	M + K/15*	11*	-	-	nasz. z pac.*, br. brans.*, br. zausznice*, br. szpile*	żel. igła*, nóż*	-	-	br. sitko*	br. lustro*, kam. półmisek*, bryłki barwników*, konkrecje minerałów*	-

Gwiazdkami (* i **) oznaczono przynależność poszczególnych zabytków do określonych zmarłych.

Tabela 3.10. Występowanie podstawowych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza i rodzajów pokarmu ofiarnego w kolejnych grupach wieku w basenie środkowego Donu

kategoria inw.	7-14/15 (N=1)	21-35 (N=15)	35-50/55 (N=7)	>50/55 (N=1)
narzędzia	1	12	6	-
noże	1	5	1	-
przęśliki/wrzeciona	-	2	-	-
zaciski	-	7	4	-
szydła	-	3	1	-
krzemienne odłupki	1	-	-	-
broń	1	12	6	-
1-2 rodzaje broni zaczepnej	1	11	5	-
3 rodzaje broni zaczepnej i/lub pancerz	-	1	1	-
łuk i strzały	1	10	6	-
włócznia	1	3	-	-
dziryt	1	4	-	-
broń sieczna	-	2	2	-
pancerz	-	1	1	-
uzbrojenie paradne, paradne el. ekwipunku wojownika	-	2	2	-
uprząż – ogólnie	1	4	5	-
wędzidło/pobocznice	1	2	1	-
naczółka itp.	-	2	2	-
blachy	1	2	2	-
drobne el. uprzęży	1	1	2	-
ozdoby	1	2	-	1
1-2 rodzaje ozdób	1	2	-	-
3 i więcej rodzajów ozdób	-	-	-	1
pierścień	-	-	-	1
met. bransolety	1	1	-	-
zestawy pac.	-	1	-	1
zausznice/kółka skroniowe	-	-	-	1
ozdoby z metali szlachetnych	-	-	-	1
kam. półmiski/płytki	-	1	-	-
konkrecje minerałów	-	2	-	1
sprzączki	-	1	-	1
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	-	4	3	1
n. lep. r.	-	3	3	-
n. imp.	-	6	2	-
amfory	-	4	2	-
n. czarno./czerwono.	-	1	-	-
n. toczone	-	1	-	-
br. kotły	-	3	-	-
n. sr.	-	-	-	1
n. drew. ze zł. nakładkami	-	1	1	1
pokarm ofiarny	1	12	4	-
koń	-	10	2	-
koza/owca	1	3	1	-
krowa, byk, cielak	-	1	1	-
nóż z pokarmem ofiarnym	-	3	-	-
pozostałe kategorie przedmiotów	1	3	2	-

Wykaz zespołów – por. M. Burghardt 2016, s. 201-202, tabela 7, pozycje 95-116. Źródła: A. I. Puzikova 2001; E. I. Savčenko 2001; V. D. Berezuckij 2006.

Tabela 3.11. Występowanie podstawowych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza i rodzajów pokarmu ofiarnego w kolejnych grupach wieku w strefie stepowego Podnieprza

kat.inw.	całość (N=224)		0-6/7 (N=37)		7-14/15 (N=33)		15-20/21 (N=22)		21-35 (N=70)		35-50/55 (N=49)		<50/55 (N=16)	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
brak inw.	19	8,5	9	24,3	3	9,1	2	9,5	4	5,7	1	2,0	-	-
narzędzia	108	48,2	5	13,5	10	30,3	12	57,1	39	55,7	27	55,1	11	68,8
noże	50	22,3	3	8,1	6	18,2	7	33,3	13	18,6	13	26,5	9	56,3
przęśliki/wrzeciona	51	22,8	2	5,4	4	12,1	5	23,8	24	34,3	12	24,5	5	31,3
osełki	5	2,2	-	-	-	-	-	-	-	-	4	8,2	1	6,3
zaciski	14	6,3	-	-	2	6,1	1	4,8	8	11,4	1	2,0	2	12,5
igły	3	1,3	-	-	1	3,0	-	-	1	4,1	1	2,0	-	-
szydła	11	4,9	-	-	2	6,1	2	9,5	5	7,1	2	4,1	-	-
krzemienne odłupki	5	2,2	-	-	-	-	1	4,8	3	4,3	1	2,0	-	-
narzędzia – inne	3	1,3	-	-	-	-	1	4,8	1	4,1	1	2,0	-	-
broń	93	41,5	3	8,1	5	15,2	10	47,6	37	52,9	30	61,2	11	68,8
1-2 rodzaje broni zaczepnej	77	34,4	3	8,1	4	12,1	7	33,3	35	50	21	42,9	10	62,5
3 i więcej rodzajów broni zaczepnej/pancerz	14	6,3	-	-	1	3,0	3	14,3	1	4,1	9	18,4	1	6,3
łuk i strzały	89	39,7	3	8,1	5	15,2	9	42,9	35	50	30	61,2	10	62,5
włócznia	40	17,9	-	-	1	3,0	4	19,0	14	20,0	15	30,6	7	43,8
dziryt	14	6,3	-	-	1	3,0	4	19,0	2	2,9	5	10,2	2	12,5
broń sieczna	15	6,7	-	-	1	3,0	3	14,3	2	2,9	8	16,3	1	6,3
broń obuchowa	3	1,3	-	-	-	-	1	4,8	-	-	2	4,1	-	-
pancerz	7	3,1	-	-	1	3,0	1	4,8	-	-	5	10,2	-	-
tylko pas/tarcza	3	1,3	-	-	-	-	-	-	1	4,1	1	2,0	1	6,3
imp. uzbrojenie ochronne	2	0,9	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4,1	1	6,3
uzbrojenie paradne	6	2,7	-	-	-	-	2	9,5	-	-	2	4,1	2	12,5
uprząż – ogólnie	6	2,7	-	-	1	3,0	2	9,5	1	4,1	2	4,1	-	-
wędzidło/pobocznice	4	1,8	-	-	1	3,0	1	4,8	-	-	2	4,1	-	-
naczółka itp.	1	0,4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,0	-	-
blachy	3	1,3	-	-	-	-	1	4,8	1	4,1	1	2,0	-	-
drobne el. uprzęży	3	1,3	-	-	-	-	2	9,5	-	-	1	2,0	-	-
ozdoby	116	51,8	23	62,2	20	60,6	13	61,9	36	51,4	16	32,7	10	62,5
1-2 ozdoby	100	44,6	22	59,5	16	48,5	9	42,9	31	44,3	13	26,5	9	56,3
3 i więcej ozdób	15	6,7	1	2,7	4	12,1	4	19,0	5	7,1	2	4,1	1	6,3
pierścień	9	4,0	-	-	1	3,0	2	9,5	6	8,6	-	-	2	12,5
grzywna	18	8,0	1	2,7	2	6,1	4	19,0	1	1,4	1	2,0	2	12,5
met. bransolety	26	11,6	1	2,7	5	15,2	5	23,8	13	18,6	10	20,4	2	12,5
poj. pac.	19	8,5	6	16,2	3	9,1	1	4,8	6	8,6	2	4,1	2	12,5
zestawy pac.	85	37,9	17	45,9	18	54,5	11	52,4	24	34,3	11	22,4	5	31,3
szpile	1	0,4	-	-	-	-	-	-	1	1,4	-	-	-	0,0
zausznice/kółka skroniowe	41	18,3	5	13,5	8	24,2	9	42,9	13	18,6	4	8,2	3	18,8
ozdoby z metali szlachetnych	18	8,0	1	2,7	4	12,1	4	19,0	6	8,6	1	2,0	4	25,0
kam. półmiski/płytki	4	1,8	-	-	2	6,1	1	4,8	1	1,4	-	-	-	-
konkrecje minerałów	5	2,2	-	-	-	-	1	4,8	4	5,7	-	-	-	-
bryłki barwników	4	1,8	-	-	-	-	2	9,5	2	2,9	1	2,0	-	-
zwierciadła	24	10,7	-	-	6	18,2	4	19,0	11	15,7	2	4,1	2	12,5
sprzączki	2	0,9	1	2,7	1	3,0	-	-	-	-	-	-	-	-
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	12	5,4	-	-	1	3,0	3	14,3	4	5,7	1	2,0	4	25,0
n. lep. r.	31	13,8	8	21,6	4	12,1	2	9,5	12	17,1	4	8,2	1	6,3
n. imp.	22	9,8	1	2,7	4	12,1	5	23,8	9	12,9	2	4,1	3	18,8
amfory + czarno.	1	0,4	-	-	1	3,0	-	-	1	1,4	-	-	1	6,3
amfory	9	4,0	1	2,7	1	3,0	2	9,5	1	1,4	3	6,1	2	12,5
n. czarno./	15	6,7	-	-	4	12,1	2	9,5	8	11,4	1	2,0	2	12,5

kat.inw.	całość (N=224)		0-6/7 (N=37)		7-14/15 (N=33)		15-20/21 (N=22)		21-35 (N=70)		35-50/55 (N=49)		<50/55 (N=16)	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
czerwono.														
n. toczone	8	3,6	-	-	-	-	4	19,0	2	2,9	2	4,1	1	6,3
br. kotły	4	1,8	-	-	-	-	3	14,3	1	1,4	-	-	1	6,3
imp. n. br.	4	1,8	-	-	-	-	2	9,5	1	1,4	3	6,1	-	-
n. sr.	5	2,2	-	-	-	-	2	9,5	1	1,4	1	2,0	1	6,3
n. drew.	6	2,7	-	-	1	3,0	2	9,5	1	1,4	1	2,0	1	6,3
n. drew. ze zł. nakładkami	2	0,9	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,0	2	12,5
pokarm ofiarny	96	42,9	4	10,8	6	18,2	10	47,6	37	52,9	34	69,4	8	50,0
koń	8	3,6	-	-	1	3,0	3	14,3	1	1,4	3	6,1	-	-
koza/owca	15	6,7	1	2,7	1	3,0	3	14,3	4	5,7	6	12,2	1	6,3
krowa, byk, cielak	10	4,5	-	-	1	3,0	2	9,5	5	7,1	3	6,1	-	-
inne	1	0,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nóż z pokarmem ofiarnym	82	36,6	2	5,4	1	3,0	8	38,1	31	44,3	29	59,2	8	50,0
sferoidy	6	2,7	1	2,7	1	3,0	1	4,8	1	1,4	2	4,1	-	-
inne	6	2,7	1	2,7	1	3,0	-	-	2	2,9	2	4,1	-	-
średni NAT	-		1,5		3		6,1		4,4		5,6		5,8	

Źródła: D. T. Berezovec' 1960; D. Ì. Boldìn, N. P. Zarajs'ka 1972; E. F. Lagodovskaâ, E. A. Symanovič 1973; A. I.Terenožkin *et al.* 1973; 1977; V. I. Bidzilâ 1975; E. P. Bunâtân, N. N. Čeredničenko, V. Û. Murzin 1977; N. N. Čeredničenko, Â. I. Bodin 1977; E. V. Černenko, E. P. Bunâtân 1977; S. I. Kruc 1977; 1979; G. T. Kovpanenko *et al.* 1978; S. I. Kruc, I. N. Černikova 1979; S. I. Kruc, R. A. Starovojtova 1979; B. M. Mozolevskij 1979; 1982; A. I. Kubyšev *et al.* 1982; S. V. Polin 1984; G. L. Evdokimov, M. I. Fridman 1987; M. I. Fridman 1987; Û. S. Grebennikov 1987; Â. P. Prilipko, Û. V. Boltrik 1991; G. L. Evdokimov 1992; S. A. Kuprij 1992; V. N. Saenko 1993; S. I. Andruh *et al.* 1995; S. Andruh, G. Toŝev 1999; Ì. S. Vìtrik, N. M. Danilko 2002; S. I. Kruc 2005; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005; G. O. Grìbkova 2009; A. I. Kubyšev *et al.* 2009; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2010; E. E. Fialko 2010; 2012a; 2012b; 2014; G. L. Evdokimov *et al.* 2012.

Drugą kwestię na jaką należy zwrócić uwagę przed przystąpieniem do analizy składu wyposażenia grobowego pod kątem wieku zmarłych, którym ono towarzyszyło, jest dysproporcja liczby jednostkowych pochówków z antropologicznymi określeniami wieku z różnych faza chronologicznych i grup terytorialnych, przy wyraźnym deficycie zespołów z takimi oznaczeniami z etapu wczesnoscytyjskiego[11]. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że uwaga ta dotyczy nie tylko podstawowej bazy źródłowej dla poniższych analiz, ale odnosi się ona również do zespołów znad Donu oraz grobów ze stepu, wśród których brak jest pochówków z fazy wczesnej. Mając na uwadze ten fakt, poniższe analizy zostały przeprowadzone dla całego ogółu pochówków osobników należących do poszczególnych klas wieku, bez rozbijania ich na mniejsze grupy odpowiadające kolejnym etapom rozwoju kultury scytyjskiej na badanych terenach.

[11] Do fazy tej odnosi się 15,4% jednostkowych grobów z określeniami wieku. Zespoły z okresu środkowoscytyjskiego stanowią z kolei 26,4% tego zbioru, natomiast pochówki z etapu późnego – 58,2%.

Infans I (0 – 6/7 lat)

W świetle zebranego materiału dla klasy *infans I* najbardziej charakterystyczną cechą jest obecność najwyższego odsetka grobów bez wyposażenia (33,3%). W kolejnych kategoriach wieku jego udział maleje.

O znacznym ubóstwie pochówków dzieci do lat 6/7 świadczą również najwyższy odsetek grobów ubogo wyposażonych (33,3%; ryc. 3.12) oraz skład ilościowy i jakościowy wyposażenia umieszczanego w grobach tej klasy. W tym ostatnim przypadku obejmuje on od jednej do trzech (ryc. 3.13) najpowszechniej występujących kategorii przedmiotów: ozdób (najczęściej ich jeden – dwa rodzaje, głównie niewielkie zestawy paciorków, także kółka skroniowe), naczyń lepionych ręcznie i narzędzi (noże). W pojedynczym pochówku sześcio-siedmioletniego chłopca (?) z kurhanu nr 484 z cmentarzyka koło miejscowości Kapitaniwka, zmarłemu towarzyszył trójelementowy zestaw grocików strzał oraz porcja pokarmu zwierzęcego (baranina). Niezależenie od rodzaju zabytków zwraca uwagę fakt, iż frekwencja ich występowania w tej klasie albo osiąga swoje minimum albo też należy do jednych z najniższych (tabela 3.8.).

Poczynione wyżej obserwacje na temat charakteru inwentarzy umieszczanych w grobach dzieci w wieku *infans I* ze strefy lasostepu potwierdzają również analizy jednostkowych zespołów tej klasy z obszaru stepu. Jak wynika z informacji zgromadzonych w tabeli 3.11 oraz z ustaleń E. P. Buniatiann (1985, s. 99) także w tej strefie najwyższy odsetek pochówków bez wyposażenia odnotowano właśnie dla grupy najmłodszych dzieci. W przypadku grobów z wyposażeniem repertuar przedmiotów umieszczanych w grobach tej kategorii wieku obejmuje najczęściej dwa – trzy rodzaje zabytków, głównie pojedyncze lub występujące w niewielkich zestawach ozdoby i naczynia lepione ręcznie oraz spotykane nieco rzadziej narzędzia, strzały i pokarm ofiarny. Pewnymi odmiennościami, które można zaobserwować porównując ze sobą pochówki dzieci w wieku *infans I* ze strefy lasostepu i stepu jest obecność w inwentarzach tych ostatnich nieco większego repertuaru ozdób[12], z których część wykonana jest z metali szlachetnych (pochówek nr 7 tzw. „gońca" w wieku 5-7 lat wyposażonego wyłącznie w srebrną zausznicę z kurhanu Sobolewa Mogiła). Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że poczynione obserwacje dotyczą grobów z pochówkami dzieci wywodzących się z niższych warstw scytyjskiego społeczeństwa.

[12] W jednostkowych pochówkach najmłodszych dzieci ze stepu spotykane są prawie wszystkie rodzaje ozdób poza pierścieniami i szpilami.

Wyposażenie umieszczane w grobach najmłodszych dzieci związanych z najwyższymi warstwami scytyjskiej arystokracji było znacznie bogatsze[13].

Infans II (7 – 14/15 lat)

W porównaniu ze zmarłymi dziećmi w wieku *infans I* wyposażenie umieszczane w grobach osób tej klasy były zamożniejsze. Widoczne jest to zarówno na poziomie liczebności pochówków z inwentarzami reprezentującymi poszczególne stopnie zamożności[14] (ryc. 3.12) jak również w ilości (średnio trzy – cztery, maksymalnie sześć – osiem) kategorii przedmiotów składanych w grobach tej grupy wiekowej (ryc. 3.13). Różnice w stosunku do osób zmarłych przed ukończeniem 7 roku życia widoczne są również w zawartości ich inwentarzy. Choć w obu przypadkach ich główną składową są najliczniej występujące kategorie artefaktów (naczynia lepione ręcznie, jeden – dwa rodzaje ozdób, głównie zestawy paciorków, narzędzia – por. tabl. LVIII.2.1-2, 4; C.6-8; CVIII.1; CXXXII.1.1, 3-5) to ich frekwencja w grobach starszych dzieci jest wyższa i osiąga ona wartości równe (lub nieco wyższe) niż te odnotowane dla całego zbioru grobów. Również repertuar rodzajów ozdób i narzędzi spotykanych w grobach osobników w wieku *infans II* jest większy (tabela 3.8). Z drugiej strony należy wskazać na brak obecności w tej klasie wieku znanych z pochówków młodszych dzieci militariów (grociki strzał). Trzeba jednak zaznaczyć, że sytuacja ta może być pochodną dominacji w analizowanym zbiorze pochówków dziewczynek. Ta grupa przedmiotów, reprezentowana głównie przez groty strzał, jest znana bowiem z leśnostepowych grobów podwójnych i zbiorowych mieszczących szczątki osobników klasy *infans II* (Lubo_4/2, p. 1) jak również z zespołów z jednostkowymi pochówkami dzieci w wieku 7 – 14/15 lat ze strefy stepu (tabela 3.11; por. też E.P. Bunâtân 1982, tabl. VI).

Nowościami w stosunku do niższej kategorii wieku jest pojawienie się w grobach starszych dzieci takich rodzajów przedmiotów jak różnego rodzaju pojedyncze naczynia importowane (Per_3(25)/2001 – amfora; Sme_22 – naczynie toczone na kole; Mel_45 – wykonana ze zniszczonego naczynia czarnopokostowanego miniaturowa czasza), elementy stroju i przedmioty toaletowe (kultowe?) w typie złotych aplikacji stroju i bryłek barwników (tabl. LVIII.2.3; CXXXII.1.2). Dodatkowo, sądząc po znaleziskach pochodzących z pochówków podwójnych i zbiorowych (tabela 3.9), w przypadku których jeden ze zmarłych

[13] Jako przykład można wskazać pochówek dziecka z bocznego grobowca kurhanu Towsta Mogiła. Zmarłemu w wieku do dwóch lat towarzyszyły m.in. zestaw ozdób i aplikacji stroju wykonanych z metali szlachetnych oraz srebrne naczynia (B. M. Mozolevskij 1979, s. 110-111, ryc. 87; R. Rolle 1991, s. 99-100).

[14] Groby dzieci w wieku 7 – 14/15 lat oznaczają się mniejszym udziałem zespołów pozbawionych wyposażenia i ubogich (po 22,2%) przy większym, ponad 50%, wskaźniku obecności grobów przeciętnie wyekwipowanych.

przynależy do klasy *infans II*, w tej grupie wiekowej pojawiają się również po raz pierwszy ozdoby wykonane z metali szlachetnych (srebrna bransoleta – Lubo_4/2, p. 1).

Wyniki analizy składu inwentarzy grobowych umieszczanych w pochówkach osobników zmarłych w wieku 7 – 14/15 lat z obszaru stepu (tabela 3.11) zasadniczo nie odbiegają od tych powyższych. Również i dla tej strefy można mówić o bardziej zróżnicowanym wyposażeniu oraz mniejszym odsetku grobów niewyekwipowanych niż odnotowano to dla klasy *infans I*. Porównując ze sobą jednostkowe pochówki starszych dzieci z lasostepu i stepu należy zwrócić uwagę na pojawienie się w inwentarzach części tych ostatnich luksusowych/prestiżowych kategorii przedmiotów o masowym charakterze spotykanych w grobach osób dorosłych włącznie z kategorią *iuvenis*: pancerzy (Zelene, k. 5, p. 3[15]), uprzęży (Kovalevka, k. 2, p. 1)[16] oraz występujących nieco częściej (obecnych w 12,1% zespołów) ozdób z kruszców, które niekiedy tworzyły kilku elementowe zestawy (Lvovo, k. 13, p. 2 – zestaw ozdób ze srebra; Kovalevka, k. 2, p. 1 – ozdoby ze srebra i elektronu). Zwraca uwagę fakt, iż wszystkie wyżej wymienione kategorie zabytków spotykane są w zespołach z pochówkami dzieci w wieku 10-15 lat należącymi do scytyjskiej arystokracji różnego poziomu[17].

Iuvenis (15 – 20/21 lat)

Dla grupy *iuvenis* charakterystyczny jest brak pochówków pozbawionych wyposażenia. Należy jednak zaznaczyć, że obserwacja ta może być pochodną niewielkiej ilości danych dla tej klasy. Jak bowiem zaobserwowano w trakcie analizy inwentarzy grobów podwójnych i zbiorowych z pochówkami należącymi do osobników zmarłych w wieku 15 – 20/21 lat (tabela 3.9), niektórzy z nich mogli być pozbawieni wyposażenia (Lubo_4/2, p. 2). Wreszcie, nie należy zapominać o tym, że z tą klasą wieku należy łączyć również przynajmniej część niewyekwipowanych jednostkowych grobów z pochówkami osobników przypisanych do grupy „nastolatków". Nie mniej charakterystyczny dla tej grupy wiekowej jest bardzo niski odsetek zespołów ubogo wyposażonych. Wskaźnik ten (8,3%) jest znacznie

[15] Znaleziska pancerzy umieszczanych w pochówkach osobników zmarłych między 7 a 14/15 rokiem życia znane są również z obszarów północnego Kaukazu. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na grób 12-13 letniego chłopca z kurhanu nr 17 z cmentarzyska Nowozawedenne-II (V. G. Petrenko *et al*. 2006, s. 391-393).

[16] Uprząż znana jest również z pochówków 10-12 letnich chłopców z innych regionów zajętych przez osadnictwo scytyjskie. Zaliczyć do nich należy dwa zespoły grobowe z podwójnymi i zbiorowymi pochówkami 11-13-letnich chłopców (kurhany 6 i 17) z VI-wiecznego cmentarzyska Nowozawedenne-II na północnym Kaukazie (V. G. Petrenko *et al.* 2006) oraz pochówek 10-12 letniego chłopca z kurhanu nr 4 z cmentarzyska Ternowe I nad środkowym Donem (E. I. Savčenko 2001, s. 60-63).

[17] Porównaj uwagi na temat modelu 5 pochówków dziecięcych w wieku 10-12 lat E. P. Buniatian (1985, s. 99) oraz na temat 3 grupy pochówków amazonek E. Fiałko (2012c, s. 36-37).

niższy niż ten odnotowany zarówno dla młodszych osobników (22,2-33,3%) jak i pochowków osób dorosłych (około 18-26%) (ryc. 3.12).

Spadkowi „ubóstwa" grobów kategorii *iuvenis* w stosunku do dzieci w wieku *infans I* i *infans II* towarzyszy wyraźny wzrost obfitości wyekwipowania. W świetle prezentowanych w tej części pracy analiz grupa ta obok klasy *maturus* należy do jednej z najbogaciej wyposażonych. Świadczy o tym, zarówno jeden z najwyższych odsetków występowania zespołów zamożnych, które stanowią 1/4 wszystkich pochówków tej klasy, jak również znaczna ilość kategorii przedmiotów (najczęściej pięć – dziewięć, średnio siedem) umieszczanych ze zmarłymi w grobie (ryc. 3.13). Znacznemu zwiększeniu ulega również sam repertuar zabytków tworzących wyposażenie grobowe. W tej klasie wieku spotykanych jest 30[18] z 49 wydzielonych na potrzeby niniejszej dysertacji kategorii funkcjonalnych (tabela 3.8).

W inwentarzach osobników zmarłych w wieku 15–20/21 lat (por. tabl. XXIII.2; LXVIII.3; LXXIV.4; C.1-5; XCII.2; CXXV.3; CXXVI.2) do najliczniej spotykanych (obecnych w co najmniej 50% pochówków) elementów inwentarza należą przede wszystkim, osiągające w tej klasie wieku swoje maksimum, występujące pojedynczo lub w garniturach ozdoby, z pierwszoplanową rolą zestawów paciorków i zausznic, oraz narzędzia (głównie przęśliki). Równie często trafiają się w nich naczynia lepione ręcznie i pokarm ofiarny a także nieco rzadsze (obecne w co najmniej 33,3% zespołów) broń, gliniane naczynia importowane i zwierciadła. Nowością w porównaniu z klasami młodszymi jest pojawienie się wielu wcześniej nie spotykanych kategorii przedmiotów, m.in. wykonanych ze złota ozdób (w klasie *infans II* obecne są tylko pojedyncze zabytki ze srebra), które dla tej grupy wiekowej osiągają swoje maksimum (58,3%), zwierciadeł a także elementów uzbrojenia ochronnego i uprzęży oraz występujących w zestawach naczyń brązowych i srebrnych (Ryz_4/b_ks). Nowością jest również umieszczanie w charakterze pokarmu zwierzęcego porcji koniny. Obok tego zwiększeniu ulega częstotliwość występowania niektórych rodzajów zabytków (np. złote aplikacje stroju). Równocześnie z tym widoczny jest wzrost zróżnicowania asortymentu takich grup artefaktów jak importowane naczynia gliniane (dla tej klasy charakterystyczne jest obecność naczyń czarnopokostowanych, które nie uległy „recyklingowi" jak to miało miejsce w przypadku pochówku siedmioletniej dziewczynki złożonej pod kurhanem nr 45 z Mielników), narzędzi (zmarli w wieku *iuvenis* wyposażani byli już w praktycznie wszystkie typy narzędzi i przedmiotów codziennego użytku) oraz broni

[18] Przy uwzględnieniu zespołów z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi, w przypadku których jeden ze zmarłych to osobnik należący do klasy *iuvenis* wskaźnik ten wzrasta do 32.

(obok strzał pojawiają się, występujące razem lub rozdzielnie, włócznia, broń sieczna i pancerze). Wszystkie te obserwacje potwierdza również analiza zespołów z większą ilością zmarłych, z których jeden to osobnik w wieku 15 – 20/21 lat. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje pochówek 15-20 letniego chłopca z kurhanu nr 21 z cmentarzyska Perszczepino (tabl. LXXII.1). Zmarły pogrzebany pod nasypem tego kurhanu wyposażony był w garnitur broni zaczepnej uzupełnionej o pas bojowy, zestaw narzędzi, elementy rzędu końskiego oraz naczynia lepione ręcznie i importowane (czarnopokostowane) a także porcję wołowiny z nożem. Analogicznie wyekwipowane pochówki typowe są bowiem dla dorosłych mężczyzn (kategorie *adultus* i *maturus*).

Prawidłowość wyżej wyciągniętych wniosków na temat wyposażania grobów osób zmarłych w wieku *iuvenis* w strefie lasostepu potwierdzają analizy inwentarzy umieszczanych w pochówkach tej kategorii z obszaru stepu (tabela 3.11). Nie mniej jednak pomiędzy tymi zbiorami pojawiają się pewne różnice. Widoczne są one przede wszystkim w obecności w tej pierwszej grupie nie znanych z leśnostepowych pochowków osób zmarłych w wieku 15-20/21 lat brązowych kotłów (Krasnyj Podol, k. 2, p. 1; Malaâ Leptiha, k. 10, p. 4; Peski, k. 9, p. 1), importowanych metalowych nagolenników (Peski, k. 9, p. 1) i elementów paradnego ekwipunku wojownika (Malaâ Leptiha, k. 10, p. 4; Peski, k. 9, p. 1)[19]. Równocześnie z tym dla strefy tej, w porównaniu z obszarem środkowego Podnieprza, obserwowana jest niższa częstotliwość występowania przedmiotów luksusowych takich jak wykonane z metali szlachetnych ozdoby i aplikacje stroju oraz importowane naczynia gliniane. Należy jednak zaznaczyć, że odmienności te mogą mieć pozorny charakter i wynikają one raczej ze zbyt małej ilości danych. Tym samym brak jest w pełni podstaw, aby traktować je jako odzwierciedlenie rzeczywistych uwarunkowań społecznych[20].

Adultus (21 – 35 lat)

Elementem wspólnym dla wszystkich kategorii pochówków osób dorosłych jest zbliżony, około 20-30%, wskaźnik obecności zespołów o najuboższych inwentarzach

[19] Do tej grupy poza znaleziskami jednosiecznych sztyletów z rękojeściami zdobionymi złotą folią i pochwami pokrytymi srebrną folią zaliczają się również złote okucia nahajek/osełek oraz srebrne nagolenniki. Te ostatnie, sądząc po surowcu z którego je wykonano (1,5 milimetrowa srebrna folia) oraz ich oryginalnej formy różniącej się od klasycznych brązowych knemid znajdowanych w scytyjskich grobach z obszaru stepu i lasostepu wschodnioeuropejskiego pełniły nie tyle funkcję *stricte* użytkową (realny element uzbrojenia ochronnego) co raczej stanowiły element podkreślający wysoki status zmarłego.

[20] Pośrednio wskazywać na to może analiza wyposażenia stepowych zespołów z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi, w przypadku których poszczególnym zmarłym można przypisać konkretne elementy inwentarza. Przykładowo 16-letnia kobieta pochowana w pochówku nr 2 w kurhanie nr 21 z Rogaczikskiego kurhanowego pola wyposażona była m.in. w pełen zestaw ozdób z kruszców oraz wykonane z tych samych surowców aplikacje stroju (E. E. Fialko 2014, s. 28, ryc. 5).

(włącznie z grobami bez wyposażenia; ryc. 3.12). W tej grupie największy odsetek (25,9%) grobów ubogo wyekwipowanych osiąga klasa *adultus*. Ilość przedmiotów umieszczanych ze zmarłymi dorosłymi kształtuje się na zbliżonym poziomie i wynosi z reguły od trzech (*adultus, maturus*) – czterech (*senilis*) do ośmiu (średnio pięciu – sześciu) kategorii (ryc. 3.13). Również i w takim ujęciu zespoły mieszczące szczątki zmarłych w wieku 21-35 lat można określić jako zajmujące najniższy stopień zamożności wśród pochówków osób dorosłych.

Najliczniej występującymi (obecnymi w co najmniej 48% grobów) elementami inwentarzy zespołów rozpatrywanej kategorii wieku (por. tabl. XXIV.2.32, 2.1-35; XXV.4; XXVI.3.1-4; XXXII.2.1-2; LVI.1; LXIX.1.1-9; XCV.55-59; CV.1.1-8, 2.1-13; CXII.2.1-4; CXIII.1-5; CXIV.2; CXIII.2.1-4; CXXXI.1-7) są broń (zwłaszcza strzały), naczynia lepione ręcznie i pokarm ofiarny oraz nieco rzadziej spotykane narzędzia i ozdoby (tabela 3.8). Asortyment zabytków związanych z tymi grupami funkcjonalnymi zbliżony jest do tego odnotowanego dla klasy *iuvenis*. Po raz pierwszy stwierdzono obecność takich artefaktów jak paradne uzbrojenie i elementy ekwipunku wojownika (miecz ze złotą okładziną rękojeści z groby 20-30-letniego mężczyzny z pochówku nr 2 z kurhanu nr 3 z cmentarzyska Perszczepino), dziryty i konkrecje minerałów. W stosunku do zespołów z pochówkami niższej kategorii wiekowej dla grupy *adultus* charakterystyczny jest większy udział zespołów wyposażonych w uprząż oraz inne elementy uzbrojenia zaczepnego niż strzały, a także częstsze umieszczanie w charakterze pokarmu ofiarnego porcji koniny. Analiza ekwipunku jednostkowych pochówków osobników zmarłych w wieku 21-35 lat wskazuje również na niższą niż odnotowano to dla pozostałych grup osób dorosłych (włącznie z klasą *iuvenis* w przypadku niektórych kategorii zabytków) frekwencję występowania narzędzi, importowanych naczyń ceramicznych, pancerzy, blach od uprzęży oraz zausznic/kółek skroniowych a także ozdób wykonanych z metali szlachetnych (te ostatnie ograniczone są tylko do złotych paciorków). Równocześnie w świetle jej wyników można mówić o braku w tej klasie takich zabytków jak amfory, osełki, pierścienie, importowane naczynia brązowe i srebrne oraz naczynia drewniane. Należy jednak zaznaczyć, że niewielka częstotliwość występowania tego typu przedmiotów, lub ich brak, w grobach grupy *adultus* może wynikać z ich wyrabowania. Pośrednio wskazywać mogą na to rezultaty badania zespołów mieszczących szczątki co najmniej dwóch osób, z których przynajmniej jedna należy do tej klasy. Analiza informacji zawartych w tabeli 3.9 jednoznacznie wskazuje na występowanie (lub częstszą obecność) w inwentarzach osób zmarłych w tym wieku ozdób (zwłaszcza paciorków) i aplikacji stroju wykonanych z kruszców, elementów łuskowego uzbrojenia

ochronnego i uprzęży, amfor i pierścieni a także, znanych z pojedynczych zespołów, brązowych naczyń importowanych (kurhan nr 3 z Ryżanówki z pochówkiem mężczyzny w wieku do 30 lat i około 25-letniej kobiety) oraz drewnianych naczyń ze złotymi okuciami (kurhan nr 7 z cmentarzyska Perszczepino z pochówkiem mężczyzny i kobiety „średniego" wieku). Dodatkowym argumentem potwierdzającym umieszczanie przedmiotów o luksusowym/prestiżowym charakterze w wyposażeniu leśnostepowych pochówków klasy *adultus* jest ich obecność w grobach 21-35-letnich osobników znad środkowego Donu (tabela 3.10).

Wyniki analizy inwentarzy grobowych zespołów z jednostkowymi pochówkami osób zmarłych w wieku *adultus* ze strefy stepu (tabela 3.11) pozostają w zgodzie z obserwacjami poczynionymi dla analogicznych grobów z obszaru leśnostepowego Podnieprza i dorzecza środkowego Donu. Jedyne większe różnice jakie widoczne są pomiędzy tymi dwiema grupami pochówków dotyczą niższej częstotliwości występowania w tej pierwszej strefie uprzęży[21] i niektórych kategorii przedmiotów luksusowych/o prestiżowym charakterze związanych z militariami.

Maturus (35 – 50/55 lat)

Groby klasy *maturus* należą do najbogaciej wyposażonych spośród wszystkich pochówków osób dorosłych oraz do jednych z najbogatszych wśród wszystkich klas wieku. Świadczą o tym zarówno najwyższy odsetek pochówków bogatych (25%) jak również charakter ich inwentarzy (ryc. 3.12), które należą do jednych z najbardziej zróżnicowanych ilościowo i jakościowo (najczęściej tworzy je od trzech do ośmiu kategorii przedmiotów, zaś ich średnia ilość wynosi pięć – ryc. 3.13). Jednocześnie pochówki osób zmarłych w wieku 35-50/55 lat odznaczają się najwyższym odsetkiem (12,5%) zespołów bez wyposażenia wśród dorosłych (włącznie z klasą *iuvenis*).

Wyposażenie grobowe umieszczane ze zmarłymi w wieku *maturus* (por. tabl. XVIII.3.1-2; XXI.3; XXIII.3.1-16; XXIV.1.1-31; XXXV.2.2; LIII.1.7-12; LVIII.3; LXI-LXII;

[21] W tym miejscu należy zaznaczyć, że znaleziska uprzęży w strefie stepu są ogólnie rzadsze niż odnotowano to dla obszaru lasostepu. Przykładowo w okresie wczesnoscytyjskim udział tej kategorii przedmiotów w grobach z obszaru lasostepu (zespoły z VII – 1. poł. VI w. p.n.e.) wynosił od 37% do 52% (por. tabela 2.1) podczas gdy na terenie stepu jest on równy ok. 19% (cztery zespoły z 21 grobów datowanych na VI w. p.n.e. – V. S. Ol'hovskij 1991, s. 56, 61). W fazie środkowoscytyjskiej (2. poł. VI – V w. p.n.e. w lasostepie i V w. p.n.e. na obszarze stepu naczarnomorskiego) stosunek tak wyposażonych grobów wynosił między około 34% a 47 (por. tabela 2.1) do 12% (*ibidem*, s. 73) na korzyść zespołów leśnostepowych. Warto również wskazać na nieco odmienne konteksty w jakim na ogół występowała ta kategoria przedmiotów. W strefie lasostepu uprząż umieszczana była w grobie ze zmarłym, w stepie (głównie zespoły z IV-III w. p.n.e.) na ogół towarzyszyła ona końskim pochówkom lub lokalizowano ją wśród znajdowanych w tryźnie przedmiotów związanych z tzw. „orszakiem pogrzebowym" (*ibidem,* s. 61, 75, tabela 20).

LXIV.2.1-7; LXV.1.1-12, 2.1-4; XCV.1-54; XCVII) na tle pozostałych grup wyróżnia się największym urozmaiceniem asortymentu. W tej klasie obecnych jest aż 40 (81,6%) spośród 49 wyróżnionych na potrzeby niniejszej pracy kategorii funkcjonalnych przedmiotów spotykanych w inwentarzach badanych społeczności (tabela 3.8). Podobnie, jak w przypadku innych klas wieku odnoszonych do osób dorosłych (łącznie z *iuvenis*), do najliczniej spotykanych elementów (obecnych w ponad 45% grobów) inwentarzy pochówków rozpatrywanej grupy wiekowej należą broń (zwłaszcza strzelecka), narzędzia (głównie noże) oraz pokarm ofiarny, a także nieco rzadsze (frekwencja rzędu 22-45%) włócznia, gliniane naczynia lepione ręcznie i importowane oraz noże umieszczane przy porcji zwierzęcego mięsa. Ponadto ekwipunki osób zmarłych w wieku 35-50/55 lat na tle pozostałych klas odznaczają się najwyższym odsetkiem występowania broni, a w szczególności strzał i włóczni[22], elementów paradnego uzbrojenia i ekwipunku wojowników, uprzęży (głównie blach) oraz umieszczaniem w charakterze daru konsumpcyjnego porcji wołowiny/cielęciny. Nowościami w stosunku do niższych grup wiekowych jest wyposażanie osób tej klasy w brązowe kotły oraz metalowe naszyjniki i krzemienne odłupki[23]. Równocześnie z tym należące do nich ekwipunki charakteryzują się nieobecnością większych niż dwuelementowe zestawów ozdób oraz najniższą frekwencją występowania przęślików/wrzecion, metalowych bransolet, paciorków, szpil, kamiennych półmisków/płytek, bryłek barwników i zwierciadeł. Z drugiej strony należy zaznaczyć, że analiza wyposażenia zespołów z większą ilością pochówków osób zmarłych w wieku 35-50/55 lat (tabela 3.9) oraz zespołów znad środkowego Donu (tabela 3.10) wskazuje na to, że frekwencja wyżej wymienionych zabytków w grobach tej klasy mogła być wyższa niż zostało to odnotowane dla zbioru pochówków jednostkowych.

Wyniki analizy inwentarzy umieszczanych w jednostkowych pochówkach osobników zmarłych w wieku *maturus* ze strefy stepu (tabela 3.11) w zasadzie powielają obserwacje poczynione dla analogicznych grobów z obszaru leśnostepowego Podnieprza. Podobnie jak w przypadku pochówków młodszej grupy osób dorosłych również i w przypadku omawianej klasy wieku jedyne większe różnice pomiędzy obiema strefami dotyczą niższej częstotliwości występowania w stepie pewnych kategorii przedmiotów luksusowych/o prestiżowym charakterze. Zmienia się tylko ich repertuar. Do zabytków tych należą elementy uzbrojenia

[22] Większy udział tego typu przedmiotów odnotowano tylko dla klasy *senilis* ale w jej przypadku należy pamiętać o bardzo małej ilości obserwacji.

[23] W omawianym zbiorze te dwie ostatnie kategorie zabytków reprezentowane są przez pojedyncze znaleziska.

ochronnego różnej proweniencji, ozdoby z metali szlachetnych, złote aplikacje stroju, importowana ceramika oraz naczynia wykonane z innych surowców niż glina.

Senilis (ponad 50/55 lat)

Obserwacje poczynione dla inwentarzy umieszczanych w pochówkach grupy *senilis* z racji ich niewielkiej liczebności (analizowany zbiór obejmuje tylko pięć zespołów) obarczone są największym prawdopodobieństwem błędu. W ich przypadku trudno jest ocenić, czy przedstawione poniżej wnioski (zwłaszcza te dotyczące maksimum występowania większej części przedmiotów w tej grupie) są wypadkową wielkości zbioru, czy też odzwierciedlają rzeczywiste uwarunkowania społeczne wynikające z późnego (starczego) wieku zmarłych.

W świetle analizy zebranego materiału można stwierdzić, że dla grupy *senilis* charakterystyczne jest nieco bogatsze wyposażenie grobów w porównaniu z pozostałymi klasami osób dorosłych. Wskazują na to zarówno rozkład występowania w tym zbiorze pochówków należących do poszczególnych stopni zamożności (zespoły bogate i przeciętne stanowią łącznie 80% wszystkich pochówków osób w wieku *senilis* podczas gdy dla klas *adultus* i *maturus* wskaźnik ten wynosi około 70% – ryc. 3.12) jak również dystrybucja punktacji NAT (ilości kategorii funkcjonalnych przedmiotów tworzących inwentarze omawianego zbioru grobów) z jednym z najwyższych wskazań średnich wartości tego parametru (siedem) dla wszystkich klas wieku (ryc. 3.13). W skład wyposażenia towarzyszącego zmarłym tej kategorii (tabela 3.8; por. także tabl. CXI.2; CXXIII.3.1-9) wchodziły przede wszystkim broń (strzały, włócznia i dziryty), naczynia lepione ręcznie, narzędzia (noże i przęśliki) oraz pokarm ofiarny. W pojedynczych zespołach odnotowano również obecność elementów łuskowego uzbrojenia ochronnego, importowanych brązowych nagolenników, uprzęży, amfory i konkrecji minerałów. Zwraca uwagę fakt, iż duża część z wyżej wymienionych zabytków osiąga swoje maksimum właśnie w tej klasie wieku, aczkolwiek należy pamiętać o tym, że u podstawy takiego stanu rzeczy może znajdować się bardzo mała ilość źródeł.

W porównaniu z pochówkami osobników młodszych niż 50/55 lat w inwentarzach grobowych towarzyszących zmarłym w wieku *senilis* brak jest ozdób oraz przedmiotów o luksusowym/prestiżowym charakterze innych niż amfory oraz militaria (elementy uzbrojenia ochronnego różnej proweniencji). Zabytki tego typu znane są natomiast z zespołów z pochówkami osób w wieku ponad 50/55 lat znad środkowego Donu (tabela 3.10) i ze stepu (tabela 3.11). Porównując groby omawianej klasy wieku pochodzące z obszaru leśnostepowgo Podnieprza z analogicznymi zespołami ze stepu należy wskazać na obecność w ekwipunku tych ostatnich ozdób stanowiących element wyposażenia ponad 60% z nich.

Warto podkreślić, że w strefie tej ozdoby (głównie ich jeden – dwa rodzaje) osiągają swoje maksimum właśnie w klasie *senilis*. Analizując ekwipunki grobów najstarszej kategorii wieku z obszaru stepu szczególną uwagę warto zwrócić na grupę najbogatszych jednostkowych pochówków tej klasy. Ich inwentarze poza większym asortymentem elementów uzbrojenia, ozdób (włącznie z tymi wykonanymi z metali szlachetnych oraz złotymi naszyjnikami) i importowanych naczyń glinianych zawierają bowiem również niespotykane w leśnostepowych pochówkach osób w wieku *senilis* kategorie zabytków takie jak np. naczynia pozaceramiczne (brązowe kotły, naczynia srebrne i drewniane ze złotymi nakładkami) i złote aplikacje stroju[24].

3.2.4. Wiek a konstrukcje grobowe

Przed przystąpieniem do analizy zróżnicowania formalnego i wielkościowego konstrukcji grobowych pod względem wieku umieszczonych w nich osób po raz kolejny trzeba zwrócić uwagę na utrudnienia wynikające z ograniczonej ilości danych. Równocześnie z tym należy pamiętać o wykazanych dysproporcjach w rozmieszczeniu zespołów z określonym wiekiem z różnych faz chronologicznych i grup terytorialnych, w efekcie czego niżej prezentowane ustalenia dotyczą całego ogółu grobów bez rozbicia ich na mniejsze zbiory. Dodatkową trudnością w prawidłowym wnioskowaniu odnośnie do poruszanej w tej części pracy zagadnień jest fakt, iż nie można ich w sposób bezpośredni porównywać z innymi do tej pory wykorzystywanymi bazami danych, tj. grobami z większą ilością zmarłych z obszaru leśnostepowgo Podnieprza oraz jednostkowymi pochówkami z terenu stepu. W tym ostatnim przypadku trzeba bowiem pamiętać o istnieniu w ciągu V-IV/III w. p.n.e. (tj. w okresie, który dostarczył największej ilości pochówków z antropologicznymi znaczeniami wieku) znacznych różnic w rodzajach budowli grobowych wznoszonych przez populacje zamieszkujące obie główne strefy krajobrazowe północnego Nadczarnomorza (por. ryc.

[24] Przedmioty takie spotykane są również w inwentarzach stepowych pochówków podwójnych i zbiorowych, w przypadku których układ szczątków zmarłych pozawala widzieć w osobach tej klasy wiekowej głównych zmarłych, z którymi należy wiązać większość odnajdywanych w grobie przedmiotów. Można tu wskazać m.in. wschodni grobowiec Berdianskiego kurhanu z pochówkiem „starej" kobiety wyposażonej m.in. w brązowe i srebrne naczynia importowane, złote ozdoby i aplikacje stroju. Z kolei bezpośrednio przy zmarłym 50-60 (?) letnim mężczyźnie z centralnego grobowca tego kurhanu znaleziono takie przedmioty jak brązowe knemidy oraz złote aplikacje stroju; ze zmarłym tym łączone są również inne zabytki o prestiżowym charakterze odkryte w tym grobowcu – m.in. zdobione złotem uzbrojenie i elementy ekwipunku wojownika, zestaw drewnianych naczyń ze złotymi nakładkami, ozdoby z metali szlachetnych etc. (M. M. Čeredničenko, V. Û. Murzìn 1996, s. 71-77).

2.19.a oraz tabela nr 3 w S. V. Ol'hovski 1991, tabela 3)[25]. W zasadzie jedynym porównywalnym elementem obiektów funeralnych, który można ze sobą zestawiać przy poniższych analizach jest ich wielkość, a zwłaszcza długość jamy/komory grobowej będąca zdaniem E. P. Buniatian (1982, s. 154-155, tabele I-II; 1985, s. 61-63, 69) parametrem wielkościowym wykazującym najsilniejsze związki z wiekiem zmarłego (a właściwie rzecz ujmując z jego wzrostem). Z wiekiem według niej najsłabiej powiązana jest natomiast głębokość[26]. Równocześnie z tym należy podkreślić, że badanie porównawcze w tym zakresie nie powinno dotyczyć ustalenia dla obu tych stref wielkości konstrukcji, w których grzebano zmarłych w określonym wieku, co raczej winno się ono skupić na analizie samych zmian rozmiarów uwarunkowanych omawianym czynnikiem biologicznym (wiekiem zmarłych).

Infans I (0 – 6/7 lat)

Pod względem metrycznym obiekty, w których pochowano najmłodsze dzieci należą do najmniejszych – niemalże wszystkie wskazania dla tej grupy wiekowej osiągają najniższe wartości (tabela 3.12). Szczególną uwagę należy zwrócić zwłaszcza na długość jamy/komory grobowej oraz na jej powierzchnię. Maksymalne wskazania obu tych parametrów (odpowiednio 1,6 m i 2,3 m^2) odnotowane dla zespołów z pochówkami młodszych dzieci są mniejsze (względnie im równe) od minimalnych długości i powierzchni jam/komór grobowych z pochówkami starszych osobników. Tym samym można przyjąć założenie, że obiekty o rozmiarach mniejszych niż wskazane mieściły szczątki osób zmarłych w wieku *infans I*, podczas gdy większe należały do osobników, których zgon nastąpił w wieku co najmniej 7 lat. Jedynymi parametrami, których wskazania są wyższe od starszych klas wieku (*infans II* i *senilis*) są maksymalne wartości całkowitej powierzchni konstrukcji grobowej oraz głębokość na jakiej znajduje się jej dno[27].

Związek najmniejszych konstrukcji z grobami młodszych dzieci widoczny jest również przy analizie rozkładu klas wielkości obiektów. Dla kategorii *infans I* odnotowano bowiem największy odsetek konstrukcji o niewielkich rozmiarach (ryc. 3.14). Rozpatrując budowle grobowe pod względem formalnym (ryc. 3.15) należy wskazać na dominację w tej

[25] Pewne różnice pomiędzy tymi zbiorami widoczne również na poziomie kierunków, względem których wyznaczano podłużne osie tych obiektów.

[26]Przyjmuje się, że ten parametr warunkowany był innymi czynnikami niż te wynikające z przynależności zmarłego do określonej klasy płci i wieku. Wskazuje się tutaj głównie na jego pozycję społeczną (E. P. Bunâtân 1981, s. 17-19; 1982, s. 160-171; B. M. Mozolevs'kij 1979, s. 149, tabl. 1-3)

[27] Większe wartości obu tych parametrów w stosunku do innych klas wynikają z obecności w analizowanym zbiorze pochówków pojedynczej katakumby. Budowle tego rodzaju nie tylko cechują się największymi miąższościami (por. tabela 2.10) ale również nie są znane z niektórych „starszych" grup wiekowych (ryc. 3.15).

Tabela 3.12. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji grobowych w poszczególnych klasach wieku

	I_inf.I_0-6/7	2_inf.II_7-14/15	3_iuv._15-20/21	4_adult._21-35	5_matur_35-50/55	6_sen._>50/55
dł. jamy/komory grobowej						
średnia	1,2	2,7	3,2	2,7	3,1	3
min.	1	2,1	2	1,7	1,9	2,4
kw. 1	1,1	2,7	2,6	2,2	2,2	3
mediana	1,1	2,8	2,8	2,4	2,8	3
kw. 3	1,4	2,9	3,5	3,3	3,8	3,3
maks.	1,6	3,2	5,5	4,4	6	3,3
szer. jamy/komory grobowej						
średnia	0,9	1,8	2,5	1,8	2,2	2,3
min.	0,7	1,1	0,8	0,5	0,7	1,9
kw. 1	0,7	1,1	1,3	1,2	1,3	2,2
mediana	0,7	1,7	2,2	1,5	2	2,2
kw. 3	1,1	2,5	3	2,2	3,1	2,3
maks.	1,4	2,7	5,5	3,7	4,3	3,1
pow. jamy/komory grobowej						
średnia	1,2	5,0	9,9	5,3	7,8	7,6
min.	0,7	2,3	1,6	1	1,6	5,7
kw. 1	0,7	2,8	4,2	2,8	3,5	6,9
mediana	0,8	4,5	5,9	3,8	4,5	7,3
kw. 3	1,5	7,5	11	6,5	10,3	7,8
maks.	2,3	7,8	30	14,1	25,8	10,2
całkowita pow. konstr. grobowej						
średnia	5,2	5,0	12,6	6,4	8,9	7,7
min.	0,7	2,3	1,6	2	1,6	5,7
kw. 1	0,7	2,8	3,6	3	3,8	7,3
mediana	0,8	4,5	10,2	5,9	5,9	7,5
kw. 3	7,4	7,5	18,2	8,3	11,1	7,8
maks.	14,1	7,8	35,9	14,1	27,5	10,2
maksymalna gł. na jakiej znajduje się dno jamy/komory grobowej						
średnia	1,2	1	1,8	1,3	1,5	1,4
min.	0,2	0,2	0,6	0,2	0,4	0,6
kw. 1	0,7	0,4	1,1	0,8	1	1,2
mediana	1,1	0,8	1,7	1,1	1,3	1,3
kw. 3	1,3	0,9	2,4	1,7	1,9	1,7
maks.	3,0	2,9	3,6	3,6	3,8	2,0

klasie pochówków zakładanych w prostych jamach. Tylko w jednym przypadku odnotowano złożenie szczątek 6-7 letniego chłopca w katakumbie[28] (Kap_484). Danymi na temat orientacji (ryc. 3.16) dysponowano tylko dla trzech zespołów, z których dodatkowo każdy ukierunkowany był w inny sposób. Stwierdzono występowanie następujących kierunków: północ – południe, wschód – zachód oraz północny zachód – południowy wschód. Tym samym trudno jest tutaj wykazać jakiekolwiek prawidłowości w tym zakresie.

[28] W przeciwieństwie do obszaru Lasostepu stepowe pochówki klasy *infans I* częściej lokalizowane były w jamach z niszami i katakumbach niż w prostych jamach. Spośród 35 zespołów tego typu zebranych dla analizy porównawczej obecność tych ostatnich stwierdzono tylko w 12 przypadkach (34,3%). Należy jednak pamiętać o tym, że sytuacja ta wynikać może po prostu ze znacznej przewagi katakumb nad jamami, przy czym uwaga ta dotyczy zespołów z V a III w. p.n.e. (S. V. Ol'hovskij 1991, tabela 3).

Infans II (7 – 14/15 lat)

Analiza wielkości konstrukcji grobowych oraz ich rodzajów z pochówkami starszych dzieci wskazuje na dwie istotne różnice w porównaniu z zespołami mieszczącymi szczątki osobników zmarłych przed ukończeniem siódmego roku życia. Pierwszą z nich jest obecność stosunkowo licznej serii pochówków, w których dla zmarłego nie wybudowano osobnej konstrukcji grobowej (ryc. 3.14). W grupie tej znalazły się zarówno pochówki umieszczane bez żadnych budowli wprost na dawnej powierzchni podkurhanowej (Mar8p_1/2004,p.2 – tabl. CVIII.1), jak również takie w których zwłoki starszego dziecka złożone były w wiodącym do komory grobowej korytarzyku-dromosie (tabl. LX.2, oznaczenie nr 6 na rzucie poziomym; XCIX, oznaczenie nr 11 na rzucie poziomym; CVII.4.1-2).

Drugą grupę pochówków starszych dzieci tworzą zespoły, w których zmarłych grzebano w osobnych konstrukcjach grobowych. W porównaniu z obiektami mieszczącymi szczątki młodszych osobników, ich rozmiary ulegają zwiększeniu. Wskazują na to zarówno zestawienie cech metrycznych (tabela 3.12) jak również stosunek budowli o niewielkich rozmiarach do tych o „przeciętnych" wielkościach wynoszący 2:3 (ryc. 3.14). Obiekty te miały postać zarówno prostych wziemnych jam jak również bardziej skomplikowanych budowli (różnego typu grobowce – ryc. 3.15), przy czym podobnie jak odnotowano to dla innych klas wieku, dominującą grupę stanowiły te pierwsze. Konstrukcje te, niezależnie od ich rodzaju, orientowane były na ogół na osi wschód – zachód (ryc. 3.16). Tylko w jednym przypadku stwierdzono inny kierunek (południowy zachód – północny wschód).

Iuvenis (15 – 20/21 lat)

W świetle zebranych w niniejszej pracy danych można stwierdzić, że pod względem wielkościowym konstrukcje, w których złożono zmarłych w wieku *iuvenis* należą do jednych z największych. Wskazują na to zarówno ich rozmiary, które osiągają najwyższe (lub jedne z najwyższych) wartości dla tej właśnie klasy wieku (tabela 3.12), jak również najwyższy odsetek występowania konstrukcji o „przeciętnych" (50%) i „ponad przeciętych" (16,5%) wielkościach, połączony z jednym z najniższych udziałów obiektów o nieznacznych wymiarach (ryc. 3.14).

W porównaniu z zespołami, w których pogrzebano starsze dzieci, dla klasy *iuvenis* nie stwierdzono obecności pochówków o charakterze towarzyszącym umieszczonych w innym miejscu konstrukcji niż komora grobowa. Nie mniej jednak należy odnotować, że nie można wykluczyć, iż niektórzy osobnicy, których zgon nastąpił między 15 a 20/21 rokiem życia mogli być chowani w ten sposób. Na taką możliwość wskazuje obecność niewielkiej serii zespołów, w których w takiej lokalizacji złożono pochówki osób określonych ogólnie jako

„nastolatkowie". Konstrukcje grobowe przeznaczone na złożenie w nich zmarłych klasy *iuvenis* reprezentowane są przede wszystkim przez prostsze typy obiektów analogicznych do tych znanych z zespołów z pochówkami młodszych i starszych dzieci. Do konstrukcji tych należą proste wziemne jamy, grobowce i katakumby (ryc. 3.15). Nowością w tej klasie jest pojawienie się natomiast pojedynczego grobowca z dromosem.

Wśród kierunków, względem których orientowane były podłużne osie konstrukcji grobowych z pochówkami tej klasy (ryc. 3.16) stwierdzono obecność wszystkich kierunków świata, przy czym najrzadziej z nich reprezentowana jest orientacja południkowa.

Adultus (21 – 35 lat)

Dokonując charakterystyki konstrukcji grobowych z pochówkami klasy *adultus* należy podkreślić, iż obiekty te należą do najmniejszych spośród wszystkich budowli przeznaczanych na złożenie w nich osobników dorosłych. Wskazują na to zarówno obserwacje ich parametrów metrycznych (tabela 3.12) jak również analiza rozkładu klas wielkościowych konstrukcji grobowych (ryc. 3.14). Spośród wszystkich grup wiekowych, które można łączyć z osobami zmarłymi po osiągnięciu wieku dorosłego dla klasy tej odnotowano bowiem z jednej strony najwyższą częstotliwość (51,9%) występowania obiektów o niewielkich rozmiarach, z drugiej najniższy odsetek konstrukcji o „przeciętnych" i „ponda przeciętnych" wielkościach (odpowiednio 29,6% i 7,4%). Równocześnie zespoły te odznaczają się największym zróżnicowaniem formalnym budowli grobowych, wśród których obecne są niemalże wszystkie ich rodzaje poza grobowcami bez dromosów, przy jednoczesnej dominacji prostych wziemnych jam (ryc. 3.15). Podobnie jak w klasie *iuvenis* w tej grupie wiekowej obecne są wszystkie orientacje (ryc. 3.16), przy czym najczęściej spotykane są obiekty, których podłużne osie lokalizowane są na linii północny zachód – południowy wschód.

Charakteryzując zespoły grobowe z pochówkami klasy *adultus* należy wskazać na obecność wśród nich pojedynczego zespołu o towarzyszącym charakterze, w którym zmarły złożony został na dnie jamy wejściowej prowadzącej do grobowca (katakumby) z głównym pochówkiem (tabl. XCV-XCVI). Analogiczne sytuacje znane są również z obszaru stepowej połaci Północnego Nadczarnomorza przy czym poza umieszczeniem zmarłego w jamie wejściowej (np. Lvovo, kurhan nr 18, pochówek nr 1) dla strefy tej poświadczono również przypadki innych lokalizacji osób towarzyszących (np. kurhan Zełtokamenka z pochówkami ok. 20-22 letniego mężczyzny i 22-25 letniej kobiety umieszczonych w dwóch niszach wydrążonych w ścianie komory z głównym zmarłym – B. N. Mozolevskij 1982, s. 191-192).

Maturus (35 – 50/55 lat)

Charakteryzując zespoły z pochówkami osób zmarłych w wieku *maturus* należy przede wszystkim wskazać na istnienie pewnych podobieństw pomiędzy nimi a grobami osobników, których zgon nastąpił między 15 a 20/21 rokiem życia. Podobieństwa te widoczne są w zbliżonym udziale obiektów o „ponadprzeciętnych" rozmiarach (12,5%), braku pochówków o towarzyszącym charakterze lokalizowanych w innym miejscu konstrukcji niż komora grobowa (obecności zespołów tego typu nie odnotowano również w klasie *senilis*) oraz występowanie tych samych rodzajów budowli (proste wziemne jamy, katakumby oraz grobowce i grobowce z dromosami – ryc. 3.15). Również rozkłady wielkości większości parametrów metrycznych (zwłaszcza długość i szerokość jamy/komory grobowej – tabela 3.12) wykazują znaczne podobieństwo do zespołów z pochówkami klasy *iuvenis*. Wyjątek stanowią jedynie rozmiary całkowitej powierzchni konstrukcji grobowych, których górne zakresy wielkościowe (mediana – wielkości maksymalne) są znacznie mniejsze od tych odnotowanych dla osób zmarłych między 15 a 20/21 roku życia. Należy jednak pamiętać o tym, że sytuacja ta może wynikać z niewielkiej liczebności tego drugiego zbioru. Pozostałe różnice między obydwoma porównywanymi seriami dotyczą z kolei nieco niższego udziału (43,8%) zespołów o „przeciętnych" wielkościach w grupie grobów klasy *maturus* przy częstszej (43,8%) obecności obiektów o „niewielkich" rozmiarach, a także większym udziale wśród nich prostych jam w stosunku do bardziej złożonych konstrukcji.

Wśród innych cech typowych dla konstrukcji grobowych z pochówkami analizowanej klasy wiekowej należy odnotować obecność wszystkich orientacji grobowych z wyraźną przewagą układów równoleżnikowych (ryc. 3.16).

Senilis (ponad 50/55 lat)

Porównując konstrukcje grobowe z pochówkami klasy *senilis* z innymi obiektami, w których pogrzebano dorosłych zmarłych należy ponownie wskazać na ich niewielką liczebność. Tym samym trudno jest ocenić, czy niżej zaprezentowane obserwacje są wypadkową niewielkiej wielkości zbioru, czy też odzwierciedlają one rzeczywiste uwarunkowania społeczne wynikające z późnego wieku zmarłych.

Obserwacje poczynione na temat konstrukcji grobowych z pochówkami grupy *senilis* wskazują na wyłączną obecność wśród nich obiektów o „przeciętnych" rozmiarach (ryc. 3.14). Dodatkowo można stwierdzić, że dolne zakresy (od wielkości minimalnych po medianę) niemalże wszystkich parametrów wielkościowych analizowanego zbioru są większe od tych odnotowanych dla pozostałych grup wiekowych, włącznie z klasami *adultus* i *maturus*, podczas gdy ich górne przedziały (opisane przez kwartyl 3 i wielkości maksymalne)

cechują się niższymi wartościami niż te zaobserwowane dla pozostałych kategorii wieku osób dorosłych (tabela 3.12).

Pod względem formalnym (ryc. 3.15) konstrukcje z pochówkami osobników zmarłych w wieku starczym reprezentowane są tylko przez trzy rodzaje budowli: proste wziemne jamy, grobowce oraz jamy z dodatkowymi elementami. Ich repertuar jest zatem mniejszy niż ten odnotowany dla niższych klas wiekowych osobników dorosłych. Również ilość kierunków, w których orientowano te obiekty (ryc. 3.16) jest mniejsza. Dla osobników, których zgon nastąpił w wieku co najmniej 50-55 lat nie stwierdzono obecności orientacji na osi północny zachód – południowy wschód. Dokonując dalszych analiz porównawczych z grobami mieszczącymi pochówki osób, których zgon nastąpił przed osiągnięciem wieku starczego należy wskazać również na brak wśród nich zespołów o towarzyszącym charakterze, w których zmarły złożony był w innym miejscu niż komora grobowa z głównym pochówkiem. Pod tym względem groby tej grupy wiekowej powielają sytuację zaobserwowaną dla klasy *mturus*. Dodatkowo należy odnotować, że na nieumieszczanie starszych osobników (klasy *maturus* i *senilis*) w charakterze pochówków towarzyszących lokowanych w obrębie bardziej złożonych konstrukcji grobowych wskazują również znaleziska ze strefy stepu.

Dla sprawdzenia wyżej ujawnionych zależności pomiędzy wiekiem zmarłego wielkością konstrukcji grobowej, w której go złożono zdecydowano się na skorzystanie z dodatkowej bazy danych w postaci 224 jednostkowych pochówków (włącznie z tymi o towarzyszącym charakterze) z obszaru stepu z antropologicznymi określeniami tego parametru biologicznego. Zebrane informacje na ten temat zaprezentowane zostały w tabeli 3.13. Analiza zawartych w niej danych prowadzi do nieco odmiennych wniosków niż analogiczne badanie poczynione na zbiorze grobów z lasostepu, przy czym różnice te dotyczą pochówków osób zmarłych po ukończeniu 14-15 roku życia. I tak, badanie stepowych zespołów w których pogrzebano osobników związanych ze starszymi klasami wiekowymi (przedział *iuvenis* – *senilis*) wykazało wzrost wielkości obiektów grobowych wraz z przechodzeniem do kolejnych, starszych klas wieku, przy czym największe z nich (wielkości średnie i przeciętne, tj. mieszczące się w zakresie przedziału kwartyl 1 – kwartyl 3) mieszczą pochówki osób zmarłych w wieku starczym. Jedynie w przypadku wielkości maksymalnych odnotowano obecność najobszerniejszych budowli dla klasy *maturus*. Sytuacja ta jest zatem inna od tej odnotowanej dla serii „leśnostepowej". W przypadku tej ostatniej najwyższe wskaźniki dla klasy *senilis* odnotowano jedynie w przypadku wartości określających dolne zakresy wielkościowe (wielkości minimalne i kwartyl 1). Pozostałe wskaźniki (w tym te

Tabela 3.13. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji grobowych w poszczególnych klasach wieku w strefie stepowego Podnieprza

	I_inf.I_0-6/7 (N=35)	2_inf.II_7-14/15 (N=29)	3_iuv._15-20/21 (N=20)	4_adult._21-35 (N=70)	5_matur_35-50/55 (N=53)	6_sen._>50/55 (N=16)
dł. jamy/komory grobowej						
średnia	1,4	1,8	2,2	2,4	2,4	2,6
min.	0,8	0,8	1,1	1,3	1,6	1,2
kw. 1	1,1	1,5	1,8	2,1	2	2,1
mediana	1,4	1,7	2,2	2,4	2,2	2,6
kw. 3	1,6	2	2,5	2,5	2,5	2,9
maks.	2,3	3,9	3,3	3,9	7	3,5
szer. jamy/komory grobowej						
średnia	0,7	0,9	1,2	1,2	1,3	1,6
min.	0,4	0,3	0,6	0,5	0,5	0,7
kw. 1	0,6	0,6	0,8	0,9	0,8	0,9
mediana	0,7	0,8	1,0	1,0	1,1	1,2
kw. 3	0,8	1,1	1,4	1,3	1,3	1,5
maks.	1,5	2,4	2,5	3,0	6,0	5,2
pow. jamy/komory grobowej						
średnia	1,0	2,0	2,8	3,1	3,6	4,4
min.	0,4	0,4	0,7	0,8	1,0	1,2
kw. 1	0,6	1,0	1,6	1,9	1,7	2,3
mediana	1,0	1,5	2,3	2,4	2,4	2,8
kw. 3	1,2	2,1	3,2	3,3	3,5	3,9
maks.	2,7	9,4	7,4	11,6	42,0	15,6
całkowita pow. konstr. grobowej						
średnia	1,7	3,5	4,3	5,3	5,7	6,6
min.	0,6	0,6	1,1	0,8	1,1	1,2
kw. 1	1,0	1,5	2,6	2,8	2,1	3
mediana	1,4	1,9	2,9	3,8	3,4	4,3
kw. 3	2,3	3,8	4,6	5,9	5,6	7,4
maks.	3,6	21,3	12,1	28,5	51,9	20,8
maksymalna gł. na jakiej znajduje się dno jamy/komory grobowej						
średnia	1,7	2,4	2,5	2,3	2,3	2,9
min.	0,2	0,5	0,9	0,8	0,6	0,6
kw. 1	1,1	1,2	1,5	1,5	1,5	1,8
mediana	1,7	2	2	2	1,9	2,6
kw. 3	2	2,8	2,7	2,8	2,5	3,5
maks.	4,4	7,5	7,8	8,8	14,0	7,4

Źródła: jak w tabeli 3.11.

maksymalne) posiadają najwyższe wartości dla konstrukcji, w których grzebano osoby zmarłe między 15 a 20-21 rokiem życia. W strefie stepu obiekty z pochówkami tej grupy wiekowej zajmują miejsce pośrednie między grobami dorosłych a dzieci. Wśród zespołów z pochówkami osób dorosłych w zasadzie jedynym zauważalnym podobieństwem jest obecność w obu badanych seriach pochówków najmniejszych konstrukcji dla zmarłych w wieku *adultus*. Obiekty, w których złożono osobników starszych (klasy *maturus* i *senilis*) w porównaniu z nimi charakteryzują się większymi rozmiarami. Otwartym pozostaje pytanie o przyczynę tych różnic. Mogą one wynikać albo z istnienia w obu tych strefach odmiennych reguł nakazujących chowanie osobników, których śmierć nastąpiła w konkretnym okresie

życia w budowlach o określonych rozmiarach, lub co jest bardziej prawdopodobne, ze zbyt małej serii pochówków z oznaczonym momentem zgonu z obszaru Lasostepu.

Największe podobieństwa pomiędzy obydwiema badanymi seriami zachodzą w przypadku pochówków dwóch najmłodszych klas wieku. W obu zbiorach najmniejsze wielkości posiadają konstrukcje, w których umieszczono dzieci, przy czym zespoły z pochówkami starszych osobników (*infans II*) są nieco większe od tych, w których umieszczono zmarłych klasy *infans I*. Dodatkowo należy zwrócić uwagę na wyraźne podobieństwa w rozkładzie wielkości określających przeciętne wymiary komory grobowej dla pochówków młodszych dzieci z obu porównywanych stref. Ich „standardowa" długość wynosi między 1,1 m a 1,4-1,6 m, szerokość między 0,6-0,7 m a 0,8-1,1 m, natomiast powierzchnia od 0,6-0,7 m^2 do 1,2-1,5 m^2. W klasie *infans II* różnice między obydwoma analizowanymi zbiorami są już zacznie większe.

Podsumowując dotychczasowe obserwacje na temat charakterystyki wielkości konstrukcji grobowych w zależności od wieku należy podkreślić istnienie wyraźnych odmienności w tym zakresie między pochówkami dzieci i dorosłych (włącznie z kategorią *iuvenis*). Za bardziej charakterystyczne dla tej pierwszej grupy wiekowej uznać należy prostsze konstrukcyjnie obiekty o mniejszych rozmiarach (zwłaszcza te o długości jamy/komory grobowej nie większej niż 1,6 m oraz o powierzchni nieprzekraczającej wartości 2,3 m^2 typowych dla klasy *infans I*), podczas gdy dla osobników dorosłych typowe są konstrukcje o większych gabarytach. Oczywiście nie oznacza to, że w mniejszych i prostszych obiektach nie można było składać pochówków starszych osób, a w większych dzieci.

Na zakończenie poruszanej w tej części pracy kwestii warto jeszcze powrócić do wyżej sygnalizowanej koncepcji odnośnie do długości jamy/komory grobowej jako parametru wielkościowego wykazującego najsilniejsze związki z wiekiem, a raczej z będącego jej pochodną wzrostem zmarłych. Szczególnie istotne winny być tutaj jej dolne przedziały wielkościowe. W myśl przywoływanej tezy wśród najmniejszych konstrukcji grobowych powinny znajdować się bowiem takie, których wymiary tylko nieznacznie przekraczają wysokość ciała przedstawicieli badanych populacji. Te ostatnie, w świetle analizy zespołów ze strefy stepu z oznaczonym wiekiem i wzrostem wahają się między ok. 150 a 170 cm wzrostu dla kobiet oraz 160 a 185 cm dla mężczyzn[29], przy czym podane tu wyliczenia ze względu na niewielką ilość obserwacji mają bardzo ogólny charakter i nie pozwalają na

[29] Wysokości określone na podstawie serii szkieletów pochodzących z pochówków arystokracji scytyjskiej z terenów stepu z oznaczeniami wzrostu i wieku zebranymi przez S. I. Kruca (1982; 2005, s. 460-471).

wysuwanie daleko idących konkluzji. Dodatkowo w większości przypadków dotyczą one osób wywodzących się z wyższych warstw społecznych, które z racji lepszych warunków żywieniowych i biologicznych mogły być roślejsze niż osobnicy o niższej pozycji. Analiza długości jam/komór grobowych przeprowadzona dla obu analizowanych serii wykazała, że badana zależność widoczna jest jedynie dla zespołów z obszaru stepu. Dolny zakres tego parametru kształtujący się na poziomie ok. 160-210 cm (tabela 3.13, przedział minimum – kwartyl 1) jest nieznacznie większy (o ok. 10-30 cm) niż przedział wysokości dorosłych Scytów. Oczywiście, w zbiorze tym znalazły się również zespoły z pochówkami dorosłych o mniejszych wielkościach badanego parametru, jednakże należy podkreślić, że mieszczą one szczątki osobników złożonych w pozycjach atypowych[30] (por. E. P. Bunâtân 1985, s. 61, 93). W strefie lasostepu dolne przedziały długości jam/komór grobowych o wartościach najbardziej zbliżonych do tych odnotwanych dla wzrostu dorosłych Scytów[31] zaobserwowano jedynie dla klas *adultus* i *maturus*. W przypadku osobników zmarłych w wieku starczym wielkości te osiągają wyższe wskaźniki. Nie mniej jednak z racji ich niewielkiej liczebności nie można wykluczyć, że niektórzy z nich byli grzebani, analogicznie jak zaobserwowano to dla strefy stepu, w mniejszych konstrukcjach grobowych o parametrach zbliżonych do tych odnotwanych dla „młodszych" dorosłych.

3.2.5. Wiek a konstrukcje nadgrobowe

Podobnie jak w przypadku dotychczasowych analiz również przy badaniu konstrukcji nadgrobowych wznoszonych nad pochówkami ze zmarłymi w różnym wieku, a także ich lokalizacji w obrębie nasypu kurhanowego, należy pamiętać o ograniczeniach wynikających z niewielkiej liczebności części rozpatrywanych zbiorów (głównie klasy *infans I* i *II* oraz *senilis*). Dodatkową trudnością przy prawidłowej ocenie wielkości kopców nakrywających pochówki kolejnych klas wieku jest również fakt, iż ten właśnie element kompleksów grobowych jest najbardziej podatny na zniszczenia. Dlatego też należy pamiętać o tym, że

[30] Przykładem takiej sytuacji może być pochówek 30-35 letniej kobiety z grobu nr 37 z kurhanu nr 15 z cmentarzyska Bołsza Znamenka złożonej w prostej jamie o długości 1,3 m w pozycji tzw. „tańczącej" (tabela 3.7).

[31] Nieliczne oznaczenia wzrostu dla zmarłych z tej strefy mieszczą się (lub są od nich nieco niższe) w zakresie wielkości określonych dla Scytów (ich arystokracji) z terenów stepu: Griškìvka, kurhan nr 25, grób nr 2 – młoda (19-20 lat) kobieta o wzroście wynoszącym 157 cm (V. L. Bondarenko 2012, s. 122-123); Vološino, grupa IV, kurhan 4 – 40-45 letnia kobieta o wzroście 158-160 cm (S. A. Skoryj, O. B. Suprunenko 2013, s. 279); Perŝepìno, kurhan nr 23 – 25-30 mężczyzna o wzroście między 179 a 184 cm (A. Kazak 2003, tabela 1), uroczysko Marčenki, grupa „Vosme pole", kurhan 1/2005 –35-40 letni mężczyzna i 30-40 letnia kobieta o wzroście wynoszącym odpowiednio 168-171 i 164-169 cm (A. D. Kozak 2006, s. 84-85, 88-89); centralny grobowiec Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – 35-40 letni „giermek" o wzroście między 168 a 170 cm i wyższy od niego o 3-4 cm „książę" zmarły w wieku 40-45 lat (H. Głąb 1997, s. 95).

prezentowane poniżej wyliczenia mają charakter orientacyjny. Nie mniej jednak, w oparciu o dostępne informacje, a także posiłkując się danymi w tym zakresie otrzymanymi dla zespołów z obszaru stepu, dla kolejnych grup wiekowych można poczynić następujące obserwacje:

***Infans I (0 – 6/7 lat) i infans II (7 – 14/15 lat)*[32]**

Pochówki dzieci do lat 15 na tle starszych klas wiekowych charakteryzują się znacznym udziałem zespołów o wtórnym (wpuszczonym) lub bocznym charakterze. Łącznie stanowią one od około 40%[33] (klasa *infans I*) do 50% (klasa *infans II*) wszystkich lokalizacji grobów z pochówkami tej grupy wiekowej (ryc. 3.17). Zwraca uwagę fakt, iż w większości przypadków, w których udało się określić płeć i wiek zmarłych złożonych w podstawowych grobach, którym towarzyszyły jednostkowe pochówki dziecięce, stwierdzono obecność szczątków dorosłych mężczyzn. Z tymi ostatnimi niekiedy w obrębie jednego grobu pogrzebane były również inne osoby.

Zasadniczą różnicę między obiema grupami jednostkowych pochówków dzieci stanowi natomiast udział zespołów o głównym (podstawowym) charakterze. W przypadku starszych dzieci lokalizację taką posiada połowa grobów, natomiast w grupie dzieci młodszych sytuację taką odnotowano tylko raz (Kap_484). Dla tej klasy charakterystyczna jest z kolei obecność pochówków płaskich, których nie stwierdzono w zbiorze starszych dzieci. Jednocześnie z tym należy pamiętać o tym, że odnotowany brak tego typu zespołów ze szczątkami osobników zmarłych między 7 a 14/15 rokiem życia może stanowić odzwierciedlenie niewielkiej liczebności tej serii pochówków. Różnice pomiędzy analizowanymi zbiorami widoczne są również na poziomie rozkładu wielkości nakrywających je nasypów kurhanowych (ryc. 3.18; tabela 3.14). Dla starszych dzieci odnotowano bowiem wyłączną obecność kopców o „niewielkich" rozmiarach (wysokość między 0,2 a 0,8 cm przy średnicy rzędy 9-13,5 m), natomiast pojedynczy zespół z podstawowym grobem młodszego dziecka nakryty był kurhanem o „ponadprzeciętnych" gabarytach, aczkolwiek należy zaznaczyć, że jego rozmiary (2,8 m wysokości oraz 35 m średnicy) mieszczą się w dolnym przedziale tej klasy wielkościowej późnoscytyjskich

[32] Zespoły z pochówkami obu tych kategorii wiekowych omówione zostały zbiorczo jako jeden zbiór. Na takie podejście wpływ miały zarówno ich niewielka liczebność jak również zachodzące między nimi podobieństwa pod względem reguł rządzących omawianym elementem rytuału pogrzebowego.

[33] Wartość ta zwiększy się do 50% jeżeli pod uwagę weźmie się dodatkowo towarzyszący pochówek z kurhanu nr 1 z miejscowości Andruszówka zlokalizowany w jamie wygrzebanej pod drewnianym grobowcem z właściwym pochówkiem. Z drugiej strony, jeżeli w zbiorze tym nie uwzględni się pochówków płaskich liczba ta wzrośnie do 66,7% (przy nieuwzględnieniu wzmiankowanego pochówku z Andruszówki) a nawet do 75% (przy jego uwzględnieniu).

Tabela 3.14. Parametry wielkości nasypów kurhanowych a wiek zmarłych

	zakres wys.	zakres średnicy	średnia wys.	średnia średnica
infans I (0-6/7)	2,8	35	2,8	35
infans II (7-14/15)	0,2-0,8	9-13,5	0,5	10,8
iuvenis (15-20/21)	0,3-5,7	7-65	3,4	27
adultus (21-35)	0,3-3	12-48	1,1	21,5
maturus (35-50/55)	0,3-8	6,4-50	1,6	21
senilis (>50/55)	0,3-0,8	13-26	0,6	19,3

zespołów z Prawobrzeża (por. tabela 2.15). Równocześnie z tym trzeba odnotować, że zbliżone rozmiary do tych wyżej odnotwanych posiadają również nasypy innych zespołów grobowych z jednostkowymi pochówkami osobników określonych ogólnie jako „dzieci" (Pes_1 – nasyp o wysokości 1,8 m i średnicy 15,5 m; Pes_31 – kurhan o wysokości 0,25 m i średnicy 9 m) bądź „nastolatkowie" (Kupl_6/1 – nasyp o wysokości 0,6 m przy średnicy 28 m). Poza dużym udziałem zespołów o pobocznym lub wtórnym (wpuszczonym) charakterze dla obu grup wiekowych dzieci odnotowano brak obecności znanych ze starszych klas dodatkowych elementów konstrukcyjnych znajdujących się bądź to wewnątrz nasypu (różnego typu konstrukcje drewniane etc.) bądź to na jego obwodzie (rowy i wały).

Zestawiając obserwacje poczynione odnośnie do „leśnostepowych" pochówków dzieci z analogicznymi zespołami z obszaru stepu należy wskazać na dominuję wśród tych ostatnich innej lokalizacji niż podstawowa. Spośród 64 „stepowych" jednostkowych grobów z pochówkami osobników zmarłych przed ukończeniem 15 roku życia uwzględnionych w analizach porównawczych (dane wg tabela 3.13, tam też wykaz źródeł)[34] tylko cztery (6,3%) mają charakter główny, siedem (10,9%) to zespoły płaskie, zaś pozostałe 53 to groby wpuszczone i boczne. Te ostatnie najczęściej umieszczano w obrębie nasypów wznoszonych nad pochówkami osób dorosłych (E. P. Bunâtân 1985, s. 60, 61), aczkolwiek znane są sytuacje, w których osobników złożonych w obu lokalizacjach dzieliła znacznie mniejsza różnica wieku (np. kurhan nr 5 z okolic miejscowości Zelene z centralnym pochówkiem 10-13 letniej dziewczynki oraz dwoma bocznymi grobami z jednostkowymi pochówkami dzieci o bliżej nieokreślonym wieku – E. E. Fialko 2012a, s. 84-88). Należy jeszcze wskazać na różną wielkość nasypów kurhanowych wznoszonych nad podstawowymi grobami dziecięcymi, przy czym nie przekraczały one wysokości 3 m, co zbliża je do sytuacji odnotowanej dla serii „leśnostepowej". Różnice pomiędzy nimi dotyczą z kolei obecności dookolnych rowów wokół niektórych kurhanów z jednostkowymi pochówkami dziecięcymi ze strefy stepu.

[34] Dwa dalsze pochówki mają charakter towarzyszący i są umieszczone w obrębie tej samej konstrukcji co główny zmarły, ale poza komorą grobową z jego szczątkami.

Iuvenis (15 – 20/21 lat)

W porównaniu z młodszymi klasami wieku w grupie *iuvenis* dominującą lokalizacją jest ta o głównym charakterze (ryc. 3.17). Występowanie zespołów o pomocniczym lub wtórnym charakterze odnotowano w pojedynczych przypadkach. Dwukrotnie stwierdzono również obecność grobów płaskich, aczkolwiek ich udział z pewnością mógł być wyższy o czym świadczą zespoły tego typu zawierające szczątki osobników ogólnie określonych jako „nastolatkowie" (Gri_16). Porównując groby, w których złożono zmarłych w wieku 15 – 20/21 lat z pochówkami dziecięcymi trzeba wskazać także na umieszczanie w obrębie nakrywających je nasypów drewnianych konstrukcji różnego typu (włącznie z namiotowymi) oraz zlokalizowanych u ich podstawy dookolnych rowów (ryc. 3.19).

W ujęciu wielkościowym (ryc. 3.18; tabela 3.14) zwraca uwagę przede wszystkim duży rozrzut rozmiarów nasypów nakrywających jednostkowe groby należące do klasy *iuvenis*. Uwidacznia się on w najwyższym (lub jednym z najwyższych) odsetków obecności nasypów o „niewielkich" i „ponadprzeciętnych" gabarytach (po 28,6%) przy najniższym udziale (42,9%) kopców „przeciętnej" wielkości. Do nieco innych wniosków można dojść analizując bezwzględne wymiary tych nasypów. Pod tym względem średnie wartości wysokości oraz średnie i maksymalne wskazania średnicy osiągają najwyższe wskazania właśnie dla tej klasy wieku. Należy jednak ponownie zaznaczyć, że obserwacja ta może być efektem mniejszej liczebności analizowanej serii w porównaniu z grobami starszych osobników.

Porównując „leśnostepowe" zespoły z pochówkami nastolatków (15 – 20/21 lat) z ich „stepowymi" odpowiednikami należy przede wszystkim zwrócić uwagę na istnienie między nimi pewnych różnic, aczkolwiek nie można wykluczyć, że są one efektem niewielkiej liczebności obu serii (a zwłaszcza tej „leśnostepowej"). Odmienności te widoczne są przede wszystkim w znacznie rzadszej obecności w stepie zespołów z pochówkami klasy *iuvenis* o podstawowej lokalizacji. Groby tego typu stanowią zaledwie 15% wszystkich uwzględnionych w analizach porównawczych pochówków z tej strefy (tabela 3.13, tam też wykaz źródeł). Na marginesie tych uwag należy zaznaczyć, że obserwacja ta dotyczy zarówno tych zespołów, które można łączyć z ludnością szeregową (np. groby z cmentarzyska Mamaj Gora – S. I. Andruh 1999b, s. 12-14) jak również tych mieszczących niewątpliwie pochówki przedstawicieli wyższych warstw (np. Peski, k. 9, p. 2 – V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 158). W przypadku wielkości nasypów należy natomiast mówić raczej o ich niewielkich rozmiarach. Przykładowo wysokości kurhanów nakrywających takie zespoły jak Batraczka, k. 3, p. 4 (V. N. Saenko 1993, s. 106),

Tarasowka, k. 84 (E. V. Černenko *et al.* 1986, s. 109), Krasnyj Podol, k. 2 (V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 158; S. V. Polin 1984, s. 105) wynosiły między 0,2 a 1,25 m przy średnicy rzędu odpowiednio 16,5 i 35 m.

Adultus (21 – 35 lat)

Zespoły z pochówkami klasy *adultus,* podobnie jak groby innych osobników dorosłych, w większości przypadków (między 70% a 80%) posiadają podstawową lokalizację (ryc. 3.17). Znacznie rzadziej spotykane są pochówki o wtórnym (wpuszczonym) charakterze a także groby płaskie. Stanowią one odpowiednio 15,4% i 11,5% wszystkich poddanych badaniu zespołów tej klasy wiekowej. W ujęciu wielkościowym (ryc. 3.18; tabela 3.14) czytelna jest dominacja (61,1%) grobów nakrywanych nasypami o „przeciętnych" rozmiarach. Pozostałe klasy wielkości spotykane są rzadziej, przy czym kopce o „niewielkich" gabarytach nieznacznie przeważają nad nasypami o „ponadprzeciętnych" wielkościach. Średnie oraz maksymalne wskazania wysokości (odpowiednio 1,1 m i 3 m) i średnicy (21,5 m i 48 m) nasypów omawianej grupy wiekowej umiejscawiają je pomiędzy zespołami z pochówkami dzieci i starców a grobami należącymi do zmarłych w wieku *iuvenis*.

Co piąty nasyp zawierający pochówek osoby, której zgon nastąpił między 21 a 35 rokiem życia zawierał drewnianą konstrukcję inną niż pokrycie namiotowe i/lub dookolny rów (ryc. 3.19).

Maturus (35 – 50/55 lat)

Zespoły z pochówkami klasy *maturus* pod względem ich lokalizacji w obrębie nasypu kurhanowego oraz jego wielkości wykazują znaczne zbieżności z grobami, w których złożono osoby zmarłe między 21 a 35 rokiem życia. Podobieństwa te dotyczą m.in. dominacji pochówków o podstawowym charakterze, które w obu przypadkach stanowią ponad 70% zespołów (ryc. 3.17). Analogicznie dla obu tych grup wiekowych wygląda również rozkład klas wielkości wznoszonych nad nimi kopców z dominacją nasypów o „przeciętnych" wymiarach (ryc. 3.18). Ich wspólnymi cechami są również zbliżone średnie wartości wysokości (1,6 m) oraz średnicy (21 m). Różnią się one natomiast maksymalnymi wskazaniami wysokości nasypów, które są wyższe dla klasy *maturus*[35] oraz minimalnymi średnicami (tabela 3.14). Te ostatnie osiągają większe wskaźniki dla grobów klasy *adultus*. Drugim elementem różnicującym obie porównywane grupy wiekowe są odmienne proporcje w udziale zespołów o wtórnym (wpuszczonym) charakterze oraz pochówków płaskich (ryc.

[35] Maksymalna odnotowana dla niej wysokość nasypu równa 8 m jest zarazem największą wartością poświadczoną dla wszystkich zespołów z określonym wiekiem pochowanych w nich osób.

3.17). Pierwsza z tych lokalizacji wystąpiła blisko trzykrotnie rzadziej (6,3%) niż odnotowano to w grupie dorosłych zmarłych przed osiągnięciem 35 roku życia, druga natomiast dwukrotnie częściej (21,9%).

Co czwarty nasyp z pochówkami omawianej kategorii wieku zaopatrzony był albo w drewniane konstrukcje, włącznie z tymi o namiotowym charakterze, albo otoczony był przez dookolny rów (ryc. 3.19). W pojedynczym przypadku (Ivan_3), w obrębie jednego kompleksu grobowego odnotowano obecność oby dwu wymienionych rozwiązań architektonicznych.

Senilis* (ponad 50/55 lat*)

W analizowanym zbiorze grobów z obszaru leśnostepowego Podnieprza pochówki najstarszej klasy wiekowej reprezentowane są wyłącznie przez zespoły o podstawowym oraz wtórnym charakterze, przy czym dominują te pierwsze (ryc. 3.17). Zakres wielkości nakrywających je nasypów kurhanowych (tabela 3.14) jest znacznie mniejszy niż odnotowano to dla pozostałych klas wieku osób dorosłych, włącznie z kategorią *iuvenis*. Ich wysokość waha się między 0,3 a 0,8 m (średnio 0,6 m) a więc jest analogiczna do tej odnotwanej dla kopców nakrywających pochówki klasy *infans II*, przy średnicy rzędu 13-26 m. Takie wymiary pozwalają na przypisanie ich do dwóch niższych klas wielkościowych, tj. kopców o „niewielkich" oraz „przeciętnych" gabarytach. Ich udział kształtuje się na takim samym, 50% poziomie (ryc. 3.18). W tym miejscu ponownie należy wskazać na niewielki zakres danych, którymi dysponowano dla tej omawianej kategorii wiekowej i wynikające z niego ograniczenia. Nie pozwalają one m.in. na stwierdzenie, czy poczynione obserwacje stanowią tylko odzwierciedlenie bazy źródłowej czy też można traktować je jako reprezentatywne dla pochówków starców. Analiza porównawcza przeprowadzona z uwzględnieniem zespołów tej kategorii z obszaru stepu (dane wg tabela 3.13, tam też wykaz źródeł) wskazywać może jednak na tą pierwszą możliwość. Świadczą o tym zarówno zbliżony udział w tej serii zespołów o wtórnej i bocznej lokalizacji w stosunku do grobów o głównym charakterze (46,7 do 53,3%[36]), podczas gdy w strefie Lasostepu te pierwsze są znacznie rzadsze, jak również większe zróżnicowanie ich wielkości w porównaniu z serią „leśnostepową". W tym ostatnim przypadku zakres wielkości nasypów wznoszonych nad jednostkowymi grobami ze zmarłymi klasy *senilis* waha się między 0,2 m (Širokoe-II, kurhan nr 39 – E. V. Černenko, E. P. Bunâtân 1977, s. 60-61) a 2,5 m (Arhangel'ska Sloboda, kurhan nr 5 – G. O. Gribkova 2009, s. 103) wysokości.

[36] W wyliczeniach nie uwzględniono pojedynczego zespołu bez nasypowego (płaskiego) nr 4 z cmentarzyska Michajłowka z pochówkiem około 50-60 letniego mężczyzny (E. F. Lagodovskaâ, E. A. Symanovič 1973, s. 236).

3.2.6. Wiek a pozostałe elementy rytuału pogrzebowego

Towarzyszące pochówki końskie

Obecność towarzyszących pochowków końskich ujawniono wyłącznie w grobach należących do dorosłych zmarłych[37]. Dwa (7,4% zespołów tej klasy wieku) z nich mieściły szczątki osobników, których zgon nastąpił w wieku *adultus*, cztery kolejne (12,5%) natomiast należały do osób zmarłych w wieku *maturus*. W zależności od klasy wieku koń złożony był ze zmarłym w obrębie wspólnej komory grobowej (trzy zespoły z pochówkami kategorii *maturus*), w osobnej jamie grobowej (pojedynczy grób klasy *adultus*) oraz w jamie wejściowej (pojedyncze groby z pochówkami obu klas). W przypadku tej ostatniej lokalizacji należy wskazać na zespół grobowy z jamy wejściowej centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (tabl. XCV; XCVI.2-3), w którym złożony w niewielkiej jamie grobowej wydrążonej w dnie jamy wejściowej koń towarzyszył 35 letniemu mężczyźnie również umieszczonemu w obrębie jamy wejściowej. Specyficzną cechą tego zespołu, interpretowanego jako pochówek konnego giermka głównego zmarłego, poza jego towarzyszącą lokalizacją, jest również uśmiercenie wierzchowca poprzez ścięcie jego łba.

W strefie stepu obecność towarzyszących pochówków końskich odnotowano praktycznie dla każdej klasy wieku poza najmłodszymi dziećmi. Dla przykładu w takich zespołach jak pochówek nr 2 kurhanu Chomina Mogiła (B. N. Mozolevskij 1973, s. 224-225) oraz kurhan nr 10 z miejscowości Władimirowka (E. P. Bunâtân 1982, tabl. VI, poz. 77) koń złożony był w jednym grobie (w prowadzącej doń jamie wejściowej) z nastolatkiem, w kurhanie Bliznec 2 trzy konie umieszczone w osobnych grobach towarzyszyły mężczyźnie zmarłemu w wieku między 25 a 30 rokiem życia (V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 18, 19-20), w kurhanie Tołsta Mogiła sześć koni pogrzebanych w dwóch grobach towarzyszyło mężczyźnie, którego zgon nastąpił w wieku 45-50 lat (B. N. Mozloevskij 1979, s. 30-40) natomiast w kurhanie Sobolewa Mogiła w osobnych grobach (pochówki nr 2 i 2-A) tworzących jeden kompleks funeralny złożono około 55-60 letniego mężczyznę i jego wierzchowca (B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 154, 162). Wreszcie, nie należy zapominać o pochodzącej z tego obszaru serii zespołów, w których w jednym obiekcie funeralnym pogrzebano zwierzęta należące do zmarłego umieszczonego w głównym grobie, oraz złożone z nimi osoby służebne w typie „koniuchów" (np. B. M. Mozoles'kij 1979, s. 26,

[37] Znaleziska z obszarów północnokaukaskich wskazują na to, że konie umieszczane były również z osobnikami, których zgon nastąpił jeszcze przed osiągnięciem przez nich wieku dorosłego. Zaliczyć do nich należy dwa zespoły grobowe z VI w. p.n.e. z podwójnymi i zbiorowymi pochówkami 11-13-letnich chłopców (kurhany 6 i 17) cmentarzyska Nowozavedenne-II (V. G. Petrenko *et al.* 2006).

29-30; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 81; N. V. Kubyšev *et al.* 2009, s. 22, 129). Równocześnie z tym trzeba zaznaczyć, że interpretacja ta obejmuje również sytuacje, w których koń i „koniuch" złożeni są w osobnych obiektach, a także w obrębie konstrukcji grobowej z głównym pochówkiem. Zwraca uwagę fakt, iż w znacznej części przypadków, tam gdzie udało się określić wiek „koniucha", przypada on na klasę *infans II*. I tak, w Bratlubowskim kurhanie w obrębie jednego obiektu (grób nr 2) razem z koniem pogrzebano 10-12 letniego chłopca[38] (N. V. Kubyšev *et al.* 2009, s. 22). W kurhanie Tołsta Mogiła zmarły w tym samym wieku osobnik o nieokreślonej płci pochowany był w osobnej jamie (pochówek nr 2) znajdującej się przy grobie zwierzęcym (B. M. Mozolevs'kij 1979, s. 29). W kurhanie Wodjana Mogiła analogiczny zespół mieścił szczątki 13-15 letniego chłopca (B. N. Mozolevskij, S.V. Polin 2005, s. 81), z kolei w kurhanie nr 11 z miejscowości Giunowka koń umieszczony był w jednym grobie z 18-20 letnim mężczyzną (S. I. Kruc 2005, s. 468). Analogiczne obserwacje można poczynić również dla serii „leśnostepowej". W grobowcu nr 2 kurhanu Skifska Mogiła złożonemu w dromosie zwierzęciu towarzyszył około 12-15 letni chłopiec (tabl. LX.2, oznaczenia 6 i 7 na rzucie poziomym), natomiast w kurhanie nr 2 z miejscowości Mała Rogozianka koń oraz nastoletni „koniuch" umieszczeni byli w osobnych jamach przylegających do konstrukcji z głównym zmarłym (tabl. XLVII.2). Warto jeszcze odnotować, iż w sytuacjach, w których koń pogrzebany był razem z „koniuchem" poza miejscem, w którym znajdował się główny zmarły cechy konstrukcyjne grobów z obydwoma rodzajami pochówków towarzyszących (ludzkim i końskim) wskazują na istotniejszą rolę zwierzęcia niż towarzyszącego mu „sługi" (M. Očir-Gorâeva 2009, s. 304; 2014, s. 17).

Uczta żałobna (stypa) i inne zabiegi o charakterze rytualno-symbolicznym

Obecność pozostałości uczty pogrzebowej oraz śladów innych zabiegów o charakterze rytualno-symbolicznym odnotowano dla niemalże wszystkich grup wiekowych poza najmłodszymi dziećmi (*infans I*). Należy jednak zaznaczyć, że ich brak w tej klasie wynika zapewne z niewielkiej liczebności tego zbioru grobów. Wskazują na to znaleziska śladów tryzny (fragmenty amfor i kości zwierzęce) pochodzące z kurhanu nr 50 z cmentarzyska Sziroke-II w stepowym Podnieprzu mieszczącego pochówek dziecka zmarłego przed osiągnięciem szóstego roku życia (E. V. Černenko, E. P. Bunâtân 1977, s. 68). Pozostałości po uczcie pogrzebowej oraz ślady innych rytuałów o charakterze żałobnym i wotywnym (ryc. 3.20) typowe są przede wszystkim dla pochówków osób dorosłych, zwłaszcza klas *adultus* i *maturus*. W ich przypadku występowanie resztek tego typu zabiegów odnotowano dla co

[38] W przypadku tego zespołu badawcze wskazują na ofiarny charakter obu pochówków, tzn. końskiego i dziecięcego (N. V. Kubyšev *et al.* 2009, s. 130).

najmniej 1/3 zespołów. W pozostałych klasach wieku spotykane są one rzadziej (między 11,1% a 25%). Różnice pomiędzy zbiorami grobów grupujących pochówki osób zmarłych w tym samym okresie życia dotyczą również ilości rodzajów znalezisk, które wiązać można z ucztami pogrzebowymi. Pod tym względem najbardziej wyróżniające się zbiory tworzą pochówki klas *iuvenis* i *maturus*, w przypadku których odnotowano obecność wszystkich typów pozostałości po stypie. Dodatkowo wyłącznie w obu tych zbiorach spotykane są kości końskie aczkolwiek należy zaznaczyć, że obserwacja ta może być fałszywa, i jest ona raczej efektem zarówno niewielkiej liczebności pochówków pozostałych klas wieku, jak również nieznacznej ilości oznaczeń gatunkowych szczątków kostnych z tryzny. Obie porównywane grupy wiekowe różnią się miedzy sobą z kolei częstotliwością występowania zjawisk związanych z opisywanym aktem ceremonii żałobnej, a zwłaszcza tych, których przejawami są palenie ognisk w obrębie przestrzeni wyznaczonej przez przyszły nasyp oraz składanie darów wotywnych. Ślady tego typu działań najczęściej znajdowane są w tych kompleksach, w których złożono osobników zmarłych między 35 a 50/55 rokiem życia. W pozostałych grupach wiekowych pozostałości po stypie i innych rytuałach żałobnych reprezentowane są tylko przez fragmenty naczyń (w tym amfor) i ślady ognisk (klasy *infans II* i *senilis*) lub pozostałości ceramiczne i kości zwierzęce (*adultus*).

Na ślady działań rytualnych z wykorzystaniem ognia natrafiono w pochówkach prawie wszystkich grup wiekowych poza najmłodszą z nich (klasa *infans I*). W pozostałych klasach ich obecność odnotowano w około 22-40% zespołów (ryc. 3.21). Porównując ze sobą poszczególne kategorie wieku należy wskazać przede wszystkim na stosowanie zabiegów polegających na podpaleniu drewnianej konstrukcji grobowej wyłącznie w przypadku, gdy w grobie złożono osobników zmarłych po ukończeniu około 16-20 lat. Dodatkowo należy odnotować fakt, iż częstotliwość występowania tego rytuału wraz z przechodzeniem do kolejnych, starszych klas wieku, począwszy od kategorii *adultus,* ulega zmniejszeniu. Pod względem różnorodności stosowanych zwyczajów z wykorzystaniem ognia najbardziej wyróżniającą się grupę stanowią zespoły z pochówkami osób, których zgon nastąpił między 35 a 50/55 rokiem życia. Tylko w tej klasie odnotowano obecność wszystkich wyróżnionych rodzajów tego typu działań rytualnych. Dla pozostałych kategoriach wiekowych stwierdzono występowanie mniejszej ilości „ognistych" zabiegów o „magiczno-kultowym" charakterze.

3.2.7. Płeć a obrządek pogrzebowy

Podobnie jak w przypadku całego ogółu zespołów poddanych analizom w niniejszej dysertacji dominującym sposobem grzebania zmarłych kobiet i mężczyzn umieszczanych w

grobach jednostkowych była inhumacja. Częstotliwość występowania złożonych w ten sposób osobników obu płci jest taka sama i wynosi około 88% (ryc. 3.22). Również udział zespołów, w których na pozostałościach szkieletu zmarłego pogrzebanego w rycie szkieletowym ujawniono obecność śladów działalności ognia związanych ze spaleniem drewnianej konstrukcji grobowej (jej elementów) dla obu klas biologicznych kształtuje się na zbliżonym poziomie. Stanowią one około 8% zespołów z inhumacją oraz także około 8% wszystkich grobów męskich i kobiecych[39]. Podobieństwa między jednostkowymi pochówkami obu płci widoczne są również w analogicznym, około 4% udziale kremacji. Dokonując bardziej szczegółowych analiz chronologiczno-terytorialnych można stwierdzić, że szkieletowe jednostkowe pochówki męskie ze śladami nadpalenia typowe są przede wszystkim dla terenów położonych na zachód od Dniepru (dorzecza Rosi i Taśminu). Pod względem chronologii zespoły te reprezentują wszystkie etapy rozwoju kultury scytyjskiej, aczkolwiek najliczniej spotykane są one w młodszych fazach okresu scytyjskiego odnoszonych do jej „klasycznego" etapu. W strefie Lewobrzeża tego typu pochówki męskie są nieco rzadsze, i poza pojedynczym grobem z okresu archaicznego z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu (RobM), są to wyłącznie pochówki znad Worskli i Dońca odnoszone do etapów środkowo- i późnoscytyjskiego. Nieco inaczej wygląda natomiast rozkład chronologiczno-terytorialny omawianego typu grobów z jednostkowymi pochówkami kobiecymi. Częściej trafiają się one w Lewobrzeżu (głównie dorzecza Dońca i Worskli), zaś ich datowanie odnosi się do etapów archaicznego i późnego. W strefie prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza są one rzadsze, zaś ich chronologia przypada na starsze fazy rozwoju kultury scytyjskiej (zespoły znad Taśminu) lub na etap późny (pojedynczy pochówek z dorzecza rzeki Roś). Jednostkowe pochówki męskie i kobiece złożone w rycie kremacji reprezentowane są przede wszystkim przez znaleziska z obszaru Prawobrzeża, głównie z Kijowszczyny (dla tego regionu charakterystyczne są pochówki męskie z nasypami nakrywającymi miejsce ciałopalenia) i znad rzeki Roś[40]. Zespoły te łączone są w głównej mierze z młodszymi fazami rozwojowymi kultury scytyjskiej, choć w przypadku grobów męskich złożonych w tym rycie znad rzeki Roś obecne są również obiekty o starszej, archaicznej metryce. Ciałopalne pochówki jednostkowe z obszaru Lewobrzeża reprezentowane są przez pojedyncze zespoły o środkowoscytyjskiej metryce, z których

[39]Łącznie groby z inhumacją niezależnie od tego czy zmarli złożeni pierwotnie w ten sposób noszą wtórne ślady działalności ognia stanowią około 96%).

[40]Znad Taśminu pochodzi tylko pojedynczy popielnicowy pochówek męski, brak jest w tym regionie ciałopalnych grobów kobiecych.

pochówek kobiecy pochodzi z dorzecza Suły (Jar_52), męski, popielnicowy – znad Worskli (Opiszl/Lich_13).

Pozycję w jakiej złożono nieboszczyka określono dla 47,3% zespołów z jednostkowymi pochówkami męskimi i 50,3% ze szczątkami kobiecymi. W obu klasach płci, podobnie jak w całym ogóle grobów, dominującym sposobem ułożenia ciała zmarłego jest pozycja anatomiczna czyli wyprostowana na wznak. Na drugim miejscu znajdują się zespoły, w których nieboszczyka złożono do grobu w układzie skurczonym. Najmniej liczne są z kolei groby z pozycją wyprostowaną ale inną niż anatomiczna (układy na boku lub brzuchu oraz na wznak z nogami ugiętymi w kolanach – ryc. 3.23). Głównymi cechami różnicującymi jednostkowe pochówki męskie i kobiece pod względem pozycji zmarłych jest zwiększona częstotliwość występowania, w przypadku drugiej z wymienionych klas biologicznych „niestandardowych" wariantów ułożenia zwłok. W „atypowy" sposób pochowano mniej więcej co czwartą kobietę, dla której udało się określić pozycję, podczas gdy w zbiorze pochówków męskich odmiennie od przyjętych norm złożono tylko 3,5% osobników. Układy „niestandardowe" spotykane w grobach płci pięknej reprezentowane są przede wszystkim przez pozycję skurczoną na prawym lub lewym boku. W ten sposób pochowano 15,4% kobiet[41]. Dodatkowo, sądząc po nielicznych oznaczeniach antropologicznych wieku, pozycja ta jest szczególnie charakterystyczna dla dziewczynek zmarłych w wieku *infans I* i *II*[42] (por. tabl. CVII.4.1-2; CVIII.1). Wyłącznie z tą klasą biologiczną łączą się także takie układy jak pozycja na brzuchu (Volo-2_1 – tabl. CXXXVI) oraz wyprostowana na wznak z nogami ugiętymi w kolanach zwróconymi ku górze (Pek_płaski) lub w prawo (StMer3_9/1 – tabl. CXXI.1.2). We wymienionych wszystkich przypadkach, dla których dysponowano określeniami wieku, ustalono przynależność pochowanych w ten sposób kobiet do klasy *adultus*. Z kolei jedyny odnotowany w zbiorze grobów jednostkowych pochówek ze szczątkami zmarłego umieszczonymi na boku w pozycji wyprostowanej należy do mężczyzny. Układami, które spotykane są zarówno w grobach męskich jak i kobiecych są pozycja wyprostowana na wznak z nogami ugiętymi w kolanach w formie „rombu" oraz pochówki z czaszkami oddzielonymi od ciała. Te ostanie różnią się między sobą umieszczeniem w grobie samej czaski (Grisz_36/2 – pochówek kobiecy) lub czaszki z pozostałą częścią ciała (Ivanko_6 i Czer_10 – pochówki męskie). Dokonując analizy

[41] Pochówki męskie o takim układzie stanowią zaledwie 2,1% wszystkich grobów tej płci o określonej pozycji.

[42] W strefie stepu w grupie osób złożonych w pozycji skurczonej na jednym z boku również przeważają osobnicy zmarli w okresie dzieciństwa, przy czym poza dziewczynkami w ten sposób grzebano również chłopców. Jednocześnie należy zaznaczyć, że ten układ zwłok znany jest również z zespołów, w których pogrzebano starszych osobników (por. tabela 3.7).

chronologiczno-terytorialnej dystrybucji „niestandardowych" form grzebania mężczyzn i kobiet należy wskazać na grupowanie się pochówków kobiecych złożonych w pozycji skurczonej nad Worsklą w Lewobrzeżu oraz nad Taśminem w Prawobrzeżu. Zespoły z obu tych regionów różnią się swoją chronologią, w pierwszym z nich dominują pochówki z fazy archaicznej, w drugiej zespoły o młodszej metryce. Groby męskie z opisywanym układem zwłok spotykane są wyłącznie w tym drugim regionie i nie wykazują one związku z żadną z faz chronologicznych. Pochówki męskie i kobiece składane w pozycji wyprostowanej na wznak z „romboidalnym" układem nóg lub na brzuchu grupują się na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu oraz nad Dońcem i odnoszą się głównie do okresu późnoscytyjskiego. Tylko pojedyncze z nich mają starszą metrykę.

Danymi pozwalającymi na określenie kierunku, w którym złożono przedstawicieli obu płci pochowanych w grobach jednostkowych, dysponowano dla 50% i 52,9% zespołów ze szczątkami mężczyzn i kobiet. W obu przypadkach najliczniej reprezentowanymi orientacjami jest południe i zachód, przy czym odsetek tak ukierunkowanych grobów jest nieco wyższy dla płci męskiej (ryc. 3.24). Pozostałe kierunki są nieco bardziej typowe dla kobiet. Udział poszczególnych orientacji w grobach obu klas biologicznych zasadniczo nie odbiega od tego odnotowanego dla całego ogółu pochówków. Należy tylko wskazać na nieco większy odsetek (od 13,4% do 7,4%) pochówków kobiecych orientowanych w kierunku północno-zachodnim. Bardziej skomplikowanie jawi się natomiast kwestia dystrybucji określonych kierunków składania zwłok zmarłych mężczyzn i kobiet w czasie i przestrzeni. Zależności pomiędzy płcią zmarłych i ich orientacją, a chronologią i lokalizacją w obrębie jednej z dwóch głównych stref leśnostepowego Podnieprza, przedstawiono na rycinie 3.25. Analiza zawartych na niej informacji wskazuje na różnicowanie się części zbiorów skupiających zespoły o określonej pozycji chronologicznej i lokalizacji pod względem kierunków, w jakich składano w grobach zmarłych o zdefiniowanej płci. W świetle jej wyników można stwierdzić, że zespoły z pochówkami męskimi i kobiecymi z okresu wczesnoscytyjskiego różnią się między sobą przede wszystkim częstszym grzebaniem mężczyzn głowami na południe (zwłaszcza w strefie Lewobrzeża) i zachód (w Prawobrzeżu oba kierunki występują ze zbliżoną częstotliwością), podczas gdy przedstawicielki płci pięknej częściej orientowano w pozostałych kierunkach. Znacznie większe rozbieżności pomiędzy grobami obu klas biologicznych widoczne są w fazie środkowej. Na etapie tym, dla pochówków męskich z Prawobrzeża bardziej charakterystyczne jest częstsze stosowanie orientacji południowej, podczas gdy dla grobów kobiecy obserwowana jest większa frekwencja występowania zespołów orientowanych w kierunku zachodnim. Równocześnie z

tym trzeba zaznaczyć, że wyniki otrzymane dla kobiet z racji niewielkiej próby (10 zespołów) nie mogą być uznane za w pełni miarodajne. Na etapie późnym główne różnice między obu płciami widoczne są w nieco częstszym ukierunkowaniu zmarłych mężczyzn głowami na zachód przy ich rzadszym (w strefie Lewobrzeża) orientowaniu w kierunku północno-zachodnim. W aspekcie terytorialnym należy podkreślić istnienie większych różnic w składaniu zmarłych według poszczególnych stron świata wynikających z ich płci dla obszaru Prawobrzeża. W strefie tej mężczyzn częściej umieszczano głowami w kierunkach zachodnim i południowym, podczas gdy dla kobiet bardziej charakterystyczne jest grzebanie zmarłych w stronę południowo-zachodnią i wschodnią. Zespoły z obszaru Lewobrzeża, przy zachowaniu zbliżonych proporcji w udziale większości orientacji, różnią się między sobą tylko zwiększoną częstotliwością umieszczania kobiet głowami na północny-zachód.

3.2.8. Płeć a wyposażenie grobowe

Podstawowym źródłem dla określenia płci zmarłych osobników grzebanych na cmentarzyskach (i w pojedynczych zespołach grobowych) użytkowanych przez populacje zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza jest analiza umieszczanego z nimi w grobie wyposażenia. W badaniach tych nacisk położony jest przede wszystkim na określenie związku przedmiotów z kobietami lub mężczyznami na podstawie zwyczajowego podziału ról i czynności. Kwestia ta była już przedmiotem szczegółowych badań (M. Burghardt 2016b), aczkolwiek należy zaznaczyć, że wykorzystywały one nieco inną grupę źródeł niż te zebrane na potrzeby niniejszej dysertacji i nie obejmowały one całego badanego przedziału czasowego (brak zespołów o wczesnoscytyjskiej metryce). Wzmiankowane analizy, przeprowadzone na grupie 120 pochówków z antropologicznymi określeniami płci, wykazały w sposób jednoznaczny istnienie w badanych społecznościach pewnych norm nakazujących umieszczanie ze zmarłym w grobie przedmiotów mających odzwierciedlać wykonywane przez niego codzienne czynności wynikające z uwarunkowań biologicznych. Jednocześnie należy zaznaczyć, że wyniki wnioskowania archeologicznego nie zawsze pokrywają się z rezultatami analiz antropologicznych[43].

Rozpatrując zagadnienie istnienia rozbieżności w określaniu płci zmarłych w oparciu o dane antropologiczne i archeologiczne, przy założeniu poprawności tych pierwszych, trzeba

[43] Klasycznym przykładem takiej sytuacji mogłyby wydawać się pochówki tzw. „amazonek" czyli kobiet wyposażonych w militaria. Należy jednak zaznaczyć, że w świetle wyników wyżej przytaczanych badań, cechą charakterystyczną większości inwentarzy tego typu zespołów jest obecność w ich wyposażeniu, poza uzbrojeniem, także przedmiotów (lub ich zestawów), które w sposób jednoznaczny łączyć można z płcią żeńską (M. Burghardt 2016b, s. 181-185, 194, 195; tam też dalsza literatura).

pamiętać o tym, że cechą każdej społeczności jest istnienie w jej obrębie pewnej grupy jednostek pełniących role społeczne niezwiązane z właściwą im płcią biologiczną czy też nieposiadające określonej tożsamości biologicznej (płciowej). W tym miejscu należy zaznaczyć, że w przypadku społeczności scytyjskich, z którymi można wiązać również analizowane w niniejszej dysertacji populacje (lub co najmniej ich część), na istnienie takiej grupy społecznej wskazują źródła pisane. Jednym z nich jest *O powietrzu, wodach i okolicach* Pseudo-Hippokratesa. Autor ten poruszając kwestię niepłodności wśród Scytów odnotowuje: *jest bardzo wielu pomiędzy Scytami wcale niepłodnych, którzy sprawiając czynności kobiece, a nawet mowę kobiecą przejmują i otrzymują nazwę niewieściuchów* (Ps.-Hippokr. XXII, s. 67-71). Dodatkowo zaznacza on, że osoby te cieszą się szacunkiem innych Scytów, wynikającym nie tylko z wiary w „boskość" owej niemocy (*przyczynę owej niemocy przypisują krajowcy bogom*) ale również *z obawy, iżby sami w to nie popadali* (Ps.-Hippokr. XXII, s. 67-71). Drugim źródłem, wskazującym na istnienie wśród społeczności scytyjskich osób pełniących odmienną rolę od tej wynikającej z ich płci biologicznej, jest pojawiająca się w czwartej księdze *Dziejów* Herodota wzmianka o scytyjskich wróżbitach, enareach (Hdt. IV 67, s. 249). Autor dokonując ich krótkiej charakterystyki używając dla ich określenia terminu „androginia" (z gr. „męsko-żeński") oznaczającego „obojnactwo rzekome męskie" (definicja wg *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, Warszawa 1996, s. 50), jednoznacznie wskazał na ich niesprecyzowaną tożsamość płciową. Na gruncie archeologii uchwycenie ich pochówków jest bardzo utrudnione (R. Rolle 1986, s. 56-57). Nie mniej jednak nie jest niemożliwe. Wskazać należy tutaj na dwa zespoły łączone ze scytyjskimi wyższymi sferami z kurhanów Gajmanowa Mogiła (Południowy grobowiec nr 4) oraz Sobolewa Mogiła (pochówek nr 2). W obu przypadkach w grobowcach ujawniono obecność pochówków należących do mężczyzn (w pochówku z Gajmanowej Mogiły płeć męska została opatrzona znakiem zapytania) w wieku *maturus – senilis* (Soboleva Mogila – S. I. Kruc 2005, s. 461) oraz późnym *senilis* (60-70 lat; Gajmanova Mogila – S. I. Kruc 2012, s. 598, tabela 1), którym towarzyszyły przedmioty wyposażenia o żeńskim charakterze (por. S. I. Kruc 2012, s. 598, przypis 1). Cechą wspólną obu zmarłych jest obecność na ich czaszkach zmian kostnych (nadmierne kostnienie kości czołowej) związanych z obniżeniem poziomu męskich hormonów, które zewnętrznie mogły im nadawać pewne podobieństwie do kobiet. To właśnie oba te czynniki (tzn. obecność fizycznych cech kobiecych oraz umieszczenie ze zmarłymi mężczyznami inwentarzy o żeńskim charakterze) zdaniem badaczy świadczyć mogą o przynależności obu zmarłych pochowanych w tych grobach do grupy enareów (S. I. Kruc 2005, s. 473-474; 2012, s. 598). Warto również odnotować, że niektórzy uczeni, opierając się

wyłącznie na źródłach archeologicznych, jako pochówki przedstawicieli tej warstwy społecznej interpretują groby męskie wyposażone w elementy wrzecion, a więc przedmioty typowe dla płci żeńskiej (B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 355).

Jak wyżej odnotowano, zagadnienie obecności w grobach badanych społeczności przedmiotów określających płeć wyposażonych w nie zmarłych (tzw. wyznaczniki płci) było tematem osobnej pracy (M. Burghardt 2016b; tam też dalsza literatura). Jak wykazano na jej łamach za atrybuty grobów męskich uznano uzbrojenie zaczepne (zwłaszcza broń sieczną i obuchową) i ochronne, zaciski do rzemieni, krzemienne odłupki oraz uprząż i naczynia brązowe (głównie kotły). Z płcią męską próbuje się również łączyć występujące pojedynczo paciorki, zausznice i bransolety metalowe (V. G. Petrenko 1967, s. 31, 33, 53; R. Rolle 1986, s. 46; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 99, 131; L. S. Kločko 2016, s. 106), jednakże nie udało się w sposób jednoznaczny połączyć tych zabytków z tą klasą (M. Burghardt 2016b, s. 179, 186, 187; por. także E. P. Bunâtân 1985, s. 67-68). Natomiast jako wyróżniki płci żeńskiej potraktowano przede wszystkim ozdoby (głównie szpile, zestawy paciorków i występujące w parach zausznice), a w szczególności ich zestawy zawierające elementy wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów), a także zwierciadła, kamienne półmiski i płytki oraz bryłki barwników, przęśliki i igły. Jednocześnie z tym należy zaznaczyć, że w inwentarzach obu tych klas spotykane są niekiedy przedmioty typowe dla płci przeciwnej. Znaleziska takie nie mają jednak charakteru masowego.

Obecność zbliżonych zestawów artefaktów typowych dla grobów męskich i kobiecych odnotowano również dla innych stref zajętych przez osadnictwo ugrupowań w typie scytyjskim. W przypadku tzw. grupy dońskiej zajmującej leśnostepowe obszary dorzecza środkowego Donu, elementami inwentarzy o typowo męskim charakterze są militaria a zwłaszcza miecze, topory i broń drzewcowa, uprząż oraz osełki i zaciski. Z kolei jako wyznaczniki płci żeńskiej wymieniane są przęśliki, zwierciadła, bryłki barwników oraz ozdoby reprezentowane przez zestawy paciorków, zausznice i bransolety (V. D. Berezuckij 1995, s. 8). Opierając się na ustaleniach E. P. Buniatian (1985, s. 65, 67, 69) można stwierdzić, że w strefie stepu dla późnoscytyjskich pochówków męskich charakterystyczne są przede wszystkim broń sieczna i obuchowa, uzbrojenie ochronne niezależnie od jego typu, elementy rzędu końskiego, osełki i zaciski. Również z tą płcią wiązać można znaleziska broni drzewcowej. Nie mniej charakterystyczną cechą wyposażenia tej klasy jest obecność większych i bardziej zróżnicowanych zestawów militariów. Wśród elementów inwentarza typowych dla płci „brzydkiej" wymienia się niekiedy również czarnopokostowane kratery (E. E. Fialko 2006, s. 361, 362; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2010, s. 302-303) czy też

wykorzystywane zgodnie ze swoim przeznaczeniem, tzn. jako naczynia do picia, czarnopokostowane kantarosy i kyliksy (N. A. Gavriljuk 2008, s. 246, 254). W skład typowo kobiecych zestawów wchodzą natomiast przęśliki, zwierciadła, bryłki barwników i kamienne płytki/półmiski (E. P. Bunâtân 1985, s. 65, 67). Nie mniej charakterystycznym elementem inwentarzy tej klasy są ozdoby, wśród których wymienić należy przede wszystkim pierścienie, zestawy paciorków, zausznice i bransolety (*ibidem*, s. 15; 1985, s. 67, 69)[44]. W porównaniu z grobami męskimi pochówki kobiece zawierają większe i bardziej rozbudowane zestawy ozdób (*ibidem*, s. 69). Spośród innych elementów inwentarzy charakterystycznych dla tej płci wymienia się również czarnopokostowane kantarosy z kanelurowanym brzuścem (E. E. Fialko 2006, s. 361, 362; Û.V . Boltrik, E. E. Fialko 2010, s. 302-303). Nie mniej specyficznym zjawiskiem dla scytyjskich kobiet ze stepu ma być umieszczanie w ich grobach uszkodzonych czarnopokostowanych kantarosów i kyliksów wykorzystywanych w innym charakterze niż naczynia do spożywania płynów (N. A. Gavriljuk 2008, s. 246, 254).

Różnice w wyposażeniu grobów kobiet i mężczyzn

Jak to wyżej odnotowano, bazę źródłową dla poniższych analiz stanowi 451 zespołów grobowych z pochówkami jednostkowymi, które dostarczyły szczątków kostnych należących do 296 mężczyzn i 155 kobiet. Pierwszym etapem badania wyposażenia grobowego umieszczanego w pochówkach osób męskich i żeńskich było nakreślenie różnic wynikających z płci zmarłych manifestujących się w udziale poszczególnych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza w grobach poszczególnych klas. Ze względu na fakt, iż kwestia ta była już przedmiotem szczegółowych badań (por. M. Burghardt 2016b) w niniejszym studium skupiono się tylko na zaprezentowaniu najważniejszych obserwacji na ten temat. Równocześnie należy zaznaczyć, że ze względu na wykorzystanie nieco odmiennych baz danych (w przypadku wzmiankowanej publikacji stanowi ją 116 zespołów grobowych z antropologicznymi określeniami płci pochodzących z całego obszaru lasostepu wschodnioeuropejskiego odnoszonych do młodszych etapów rozwoju kultury scytyjskiej – M. Burghardt 2016b, s. 164-165) niektóre z wniosków mogły ulec przeformułowaniu. W dalszej części analiz dokonano również porównania obu badanych klas ze względu na bogactwo, tj. zróżnicowanie jakościowe i ilościowe kategorii funkcjonalnych przedmiotów tworzących inwentarze umieszczane w grobach męskich i kobiecych. Na obu etapach pod uwagę brano

[44] W przypadku dwóch ostatnich kategorii ważny jest kontekst w jakim one są znajdowane. Dla kobiet reprezentatywne mają być zausznice występujące w parach (E. P. Bunâtân 1982, tabl. IX, XI; S. I. Andruh 1999a, s. 19, 22) oraz bransolety, którym zawsze towarzyszą inne rodzaje ozdób (E. P. Bunâtân 1982, tabl. IV, IX, XI).

nie tylko całe zbiory grobów z pochówkami przedstawicieli obu klas ale również ich mniejsze podzbiory, które można odnosić do kolejnych faz rozwojowych kultury scytyjskiej oraz poszczególnych stref zajętych przez badane społeczności.

W celu określenia różnic wynikających z płci zmarłych czytelnych w inwentarzach grobowych dokonano analizy porównawczej uwzględniającej dwie uzupełniające się bazy źródłowe. Pierwszą z nich stanowią tabele przedstawiające częstotliwość występowania poszczególnych kategorii funkcjonalnych przedmiotów w grobach przedstawicieli każdej z badanych klas biologicznych (pochówki męskie – tabela 3.15, kobiece – tabela 3.16). Drugą, ukazany na rycinie 3.26 wykres prezentujący wyrażoną w procentach zależność pomiędzy występowaniem określonych rodzajów zabytków w grobach a płcią złożonych z nimi zmarłych. Przy porównaniu inwentarzy obu klas w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na generalnie wyższy odsetek pochówków niewyposażonych wśród mężczyzn[45]. W świetle informacji zawartych w obu wyżej wymienionych źródłach za silniej związane z płcią męską należy uznać przede wszystkim różnego rodzaju militaria (a zwłaszcza ich zestawy) oraz elementy uprzęży. Obie te grupy zabytków z jednej strony stanowią najliczniejszy (broń) lub jeden z najliczniejszych (uprząż) składników inwentarzy grobów męskich, z drugiej strony ponad 85% znalezisk przedmiotów tego typu pochodzi z pochówków osobników tej płci. Analogiczne obserwacje można poczynić również dla takich kategorii jak paradne elementy uzbrojenia i ekwipunku wojownika, brązowe kotły, metalowe naszyjniki, osełki, zaciski oraz inne rodzaje narzędzi (poza przęślikami, nożami i szydłami) a także drewniane naczynia ze złotymi nakładkami. Należy jednak pamiętać, że zabytki te, poza zaciskami, w porównaniu z militariami i elementami rzędu końskiego są znacznie rzadziej spotykane[46]. Dla grobów męskich bardziej charakterystyczne jest również występowanie amfor i metalowych (brązowych i srebrnych) naczyń importowanych i sprzączek a także umieszczanie w charakterze daru konsumpcyjnego koniny (75-80% znalezisk tego typu pochodzi z pochówków osób tej płci). Równocześnie należy pamiętać, że poza amforami oraz porcjami końskiego mięsa, wymienione przedmioty nie należą do zbyt licznych. Frekwencja wszystkich dotychczas wymienionych cech inwentarza w grobach męskich jest wyższa niż w

[45] Wyjątek stanowią jedynie zespoły z okresu wczesnoscytyjskiego, wśród których odsetek grobów niewyposażonych jest nieznacznie większy w przypadku kobiet niż mężczyzn. Należy jednak zaznaczyć, że sytuacja ta jest pochodną stanu bazy źródłowej. W obu klasach biologicznych pochówki bez wyposażenia reprezentowane są przez pojedyncze zespoły grobowe. Dodatkowo same źródła z tego okresu również nie należą do zbyt licznych.

[46] Pochodną niewielkiej częstotliwości występowania pewnych kategorii przedmiotów w ogóle jest zmniejszanie się różnic pomiędzy wskaźnikami frekwencji danego zabytku w grobach męskich i kobiecych.

Tabela 3.15. Zestawienie podstawowych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza i rodzajów pokarmu ofiarnego umieszczanych w jednostkowych pochówkach męskich w ujęciu chronologicznym

kategoria inw.	całość (296)		RSK						SSK						PSK						uwagi
			PLP (23)		LLP (52)		RAZEM (75)		PLP (30)		LLP (47)		RAZEM (77)		PLP (65)		LLP (79)		RAZEM (144)		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
brak	9	3,0	-	-	1	1,9	1	1,3	1	3,3	1	2,1	2	2,6	1	1,5	5	6,3	6	4,2	-
narzędzia	121	40,9	10	43,5	17	32,7	27	36,0	10	33,3	19	40,4	29	37,7	30	46,2	35	44,3	65	45,1	-
noże	77	26,0	7	30,4	15	28,8	22	29,3	4	13,3	10	21,3	14	18,2	24	36,9	17	21,5	41	28,5	RSK_LLP – noże myśliwskie (Suła)
przęśliki/wrzeciona	3	1,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	4,6	-	-	3	2,1	-
osełki	14	4,7	4	17,4	2	3,8	6	8,0	1	3,3	2	4,3	3	3,9	3	4,6	2	2,5	5	3,5	-
zaciski	48	16,2	-	-	-	-	-	-	7	23,3	12	25,5	19	24,7	6	9,2	23	29,1	29	20,1	-
igły	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
szydła	7	2,4	1	4,3	-	-	1	1,3	-	-	-	-	-	-	2	3,1	4	5,1	6	4,2	-
krzemienne odłupki	4	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	4,6	1	1,3	4	2,8	-
narzędzia – inne	5	1,7	1	4,3	2	3,8	3	4,0	-	-	-	-	-	-	1	1,5	1	1,3	2	1,4	-
broń	267	90,2	17	73,9	45	86,5	62	82,7	27	90,0	45	95,7	72	93,5	63	96,9	70	88,6	133	92,4	-
1-2 rodzaje broni zaczepnej	186	62,8	10	43,5	37	71,2	47	62,7	15	50,0	28	59,6	43	55,8	44	67,7	52	65,8	96	66,7	-
3 i więcej rodzajów broni zaczepnej/pancerz	81	27,4	7	30,4	8	15,4	15	20,0	12	40,0	17	36,2	29	37,7	19	29,2	18	22,8	37	25,7	gł. broń zaczepna (jej zestawy) + pancerze/broń sieczna + drzewcowa + strzały; RSK_LLP – najbardziej zróżnicowane zestawy nad Sułą
łuk i strzały	220	74,3	15	65,2	33	63,5	48	64,0	25	83,3	38	80,9	63	81,8	54	83,1	55	69,6	109	75,7	RSK_PLP – średnio 20, LLP – średnio 24; SSK_PLP – średnio 47, LLP – średnio 56; PSK – średnio 37
włócznia	133	44,9	10	43,5	19	36,5	29	38,7	15	50,0	21	44,7	36	46,8	37	56,9	31	39,2	68	47,2	-
dziryt	27	9,1	-	-	1	1,9	1	1,3	1	3,3	4	8,5	5	6,5	11	16,9	10	12,7	21	14,6	-
broń sieczna (m. – miecz; n.b. – nóż bojowy; sz. – sztylet)	66	22,3	5	21,7	9	17,3	14	18,7	8	26,7	13	27,7	21	27,3	13	20,0	18	22,8	31	21,5	RSK_PLP – sz. (4) i m. (2), LLP – m. 7, sz. i n.b. (1); SSK_PLP – m. (7) i sz. (1), LLP – m. (7), sz. (2) i n.b. (1); PSK_PLP – sz. (7) i m. (6), LLP – m. (14) i sz. (2)
broń obuchowa (cz. – czekan; t. – topór)	20	6,8	4	17,4	10	19,2	14	18,7	1	3,3	1	2,1	2	2,6	3	4,6	1	1,3	4	2,8	RSK_PLP – różne rodzaje, LLP – cz. (7) i t. (4); PSK_PLP – t., LLP – nadziak+t. (Suła)
pancerz	59	19,9	3	13,0	6	11,5	9	12,0	8	26,7	16	34,0	24	31,2	15	23,1	11	13,9	26	18,1	RSK_LLP – brak nad Worsklą i Dońcem
tylko pas/tarcza	9	3,0	-	-	1	1,9	1	1,3	1	3,3	1	2,1	2	2,6	1	1,5	5	6,3	6	4,2	-
imp. uzbrojenie	8	2,7	-	-	-	-	-	-	2	6,7	-	-	2	2,6	1	1,5	5	6,3	6	4,2	-

kategoria inw.	całość (296)		RSK						SSK						PSK						uwagi
			PLP (23)		LLP (52)		RAZEM (75)		PLP (30)		LLP (47)		RAZEM (77)		PLP (65)		LLP (79)		RAZEM (144)		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
ochronne																					
uzbrojenie paradne	12	4,1	-	-	1	1,9	1	1,3	1	3,3	4	8,5	5	6,5	2	3,1	4	5,1	6	4,2	SSK_PLP – gł. okładziny mieczy i kołczanów/gorytów; PSK_LLP – gł. okładziny mieczy i nahajek
uprząż – ogólnie	119	40,2	15	65,2	36	69,2	51	68,0	13	43,3	25	53,2	38	49,4	13	20,0	17	21,5	30	20,8	-
wędzidło/pobocznice	101	34,1	15	65,2	33	63,5	48	64,0	11	36,7	19	40,4	30	39,0	11	16,9	12	15,2	23	16,0	-
naczółka itp.	28	9,5	-	-	1	1,9	1	1,3	9	30,0	7	14,9	16	20,8	5	7,7	6	7,6	11	7,6	-
blachy	59	19,9	4	17,4	7	13,5	11	14,7	10	33,3	18	38,3	28	36,4	9	13,8	11	13,9	20	13,9	-
drobne el. uprzęży	66	22,3	2	8,7	17	32,7	19	25,3	11	36,7	15	31,9	26	33,8	8	12,3	13	16,5	21	14,6	-
ozdoby	53	17,9	5	21,7	8	15,4	13	17,3	9	30,0	8	17,0	17	22,1	9	13,8	14	17,7	23	16,0	RSK_PLP – brak nad Rosią
1-2 rodzaje ozdób	52	17,6	5	21,7	8	15,4	13	17,3	9	30,0	8	17,0	17	22,1	9	13,8	13	16,5	22	15,3	-
co najmniej 3 rodzaje ozdób	1	0,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,3	1	0,7	-
pierścień	3	1,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,5	2	2,5	3	2,1	-
naszyjnik	10	3,4	1	4,3	-	-	1	1,3	2	6,7	1	2,1	3	3,9	1	1,5	5	6,3	6	4,2	-
met. bransolety	12	4,1	1	4,3	1	1,9	2	2,7	3	10,0	3	6,4	6	7,8	1	1,5	3	3,8	4	2,8	-
poj. pac.	18	6,1	1	4,3	4	7,7	5	6,7	4	13,3	4	8,5	8	10,4	3	4,6	2	2,5	5	3,5	-
zestawy pac.	8	2,7	-	-	3	5,8	3	4,0	1	3,3	-	-	1	1,3	2	3,1	2	2,5	4	2,8	-
szpile	5	1,7	2	8,7	1	1,9	3	4,0	1	3,3	-	-	1	1,3	1	1,5	-	-	1	0,7	-
zausznice/kółka skroniowe	8	2,7	2	8,7	-	-	2	2,7	1	3,3	-	-	1	1,3	2	3,1	3	3,8	5	3,5	RSK_PLP, PSK – poj. zausznice
ozdoby z metali szlachetnych	20	6,8	3	13,0	3	5,8	6	8,0	3	10,0	1	2,1	4	5,2	2	3,1	8	10,1	10	6,9	RSK_PLP – zł. zausznice i grzywny, LLP – pac. i naszyjniki; SSK – gł. grzywny; PSK_LLP – gł. zł. pierścienie i grzywny
kam. półmiski/płytki	3	1,0	-	-	-	-	-	-	2	6,7	-	-	2	2,6	1	1,5	-	-	1	0,7	SSK i PSK_PLP – płytka
konkrecje minerałów	6	2,0	-	-	3	5,8	3	4,0	1	3,3	2	4,3	3	3,9	-	-	-	-	-	-	-
bryłki barwników	2	0,7	-	-	-	-	-	-	1	3,3	-	-	1	1,3	1	1,5	-	-	1	0,7	-
zwierciadła	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
sprzączki	3	1,0	-	-	-	-	-	-	2	6,7		-	2	2,6	1	1,5	-	-	1	0,7	-
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	13	4,4	-	-	-	-	-	-	1	3,3	2	4,3	3	3,9	2	3,1	8	10,1	10	6,9	-
n. lep. r.	133	44,9	17	73,9	33	63,5	50	66,7	16	53,3	24	51,1	40	51,9	20	30,8	23	29,1	43	29,9	RSK, SSK – średnio 10,02; PSK_PLP i LLP – średnio 1
wazy	17	5,8	3	13	7	13,5	10	13,3	1	3,6	5	11,1	6	7,9	-	-	1	1,3	1	0,7	-
czerpaki, kubki	33	11,3	8	34,8	23	44,2	31	41,3	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2,5	2	1,4	-
misy	30	10,3	3	13	7	13,5	10	13,3	5	17,9	5	11,1	10	13,2	7	10,8	3	3,8	10	6,9	-

kategoria inw.	całość (296)		RSK						SSK						PSK						uwagi
			PLP (23)		LLP (52)		RAZEM (75)		PLP (30)		LLP (47)		RAZEM (77)		PLP (65)		LLP (79)		RAZEM (144)		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
garnki	47	16,1	9	39,1	11	21,2	20	26,7	2	7,1	10	22,2	12	15,8	6	9,2	9	11,4	15	10,4	-
inne	5	1,7	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4,4	2	2,6	-	-	3	3,8	3	2,1	-
n. imp.	71	24,0	-	-	1	1,9	1	1,3	14	46,7	14	29,8	28	36,4	24	36,9	18	22,8	42	29,2	-
amfory + czarno.	11	3,7	-	-	1	1,9	1	1,3	2	6,7	1	2,1	3	3,9	4	6,2	3	3,8	7	4,9	-
amfory	52	17,6	-	-	1	1,9	1	1,3	7	23,3	13	27,7	20	26,0	17	26,2	14	17,7	31	21,5	RSK – RobM (LPTL)
n. czarno./ czerwono.	22	7,4	-	-	1	1,9	1	1,3	7	23,3	2	4,3	9	11,7	8	12,3	4	5,1	12	8,3	RSK – RobM (LPTL); SSK_PLP – gł. kyliksy (3); PSK_PLP – gł. kantarosy (4) i lekyty (3)
n. toczone	10	3,4	-	-	-	-	-	-	3	10,0	-	-	3	3,9	4	6,2	3	3,8	7	4,9	-
inne ceramiczne n. imp.	3	1,0	-	-	-	-	-	-	1	3,3	-	-	1	1,3	1	1,5	1	1,3	2	1,4	-
br. kotły	11	3,7	-	-	1	1,9	1	1,3	2	6,7	2	4,3	4	5,2	1	1,5	5	6,3	6	4,2	RSK – RobM (LPTL); PSK_LLP – brak nad Worsklą
imp. n. br.	7	2,4	-	-	-	-	-	-	2	6,7	-	-	2	2,6	2	3,1	3	3,8	5	3,5	-
n. sr.	3	1,0	-	-	-	-	-	-	1	3,3	-	-	1	1,3	1	1,5	1	1,3	2	1,4	-
n. drew.	6	2,0	-	-	-	-	-	-	1	3,3	2	4,3	3	3,9	1	1,5	2	2,5	3	2,1	-
n. drew. ze zł. nakładkami	9	3,0	-	-	-	-	-	-	6	20,0	-	-	6	7,8	2	3,1	1	1,3	3	2,1	-
pokarm ofiarny	110	37,2	6	26,1	5	9,6	11	14,7	16	53,3	19	40,4	35	45,5	34	52,3	30	38,0	64	44,4	-
koń	30	10,1	4	17,4	1	1,9	5	6,7	6	20,0	3	6,4	9	11,7	6	9,2	10	12,7	16	11,1	RSK_PLP – Taśmin
koza/owca	27	9,1	1	4,3	3	5,8	4	5,3	2	6,7	6	12,8	8	10,4	10	15,4	5	6,3	15	10,4	PSK_PLP – Taśmin
krowa, byk, cielak	19	6,4	1	4,3	1	1,9	2	2,7	4	13,3	2	4,3	6	7,8	7	10,8	4	5,1	11	7,6	-
świnia	4	1,4	1	4,3	1	1,9	2	2,7	1	3,3	1	2,1	2	2,6	-	-	-	-	-	-	-
inne	5	1,7	-	-	-	-	-	-	1	3,3	-	-	1	1,3	3	4,6	1	1,3	4	2,8	-
nóż z pokarmem ofiarnym	36	12,2	-	-	1	1,9	1	1,3	4	13,3	3	6,4	7	9,1	16	24,6	12	15,2	28	19,4	PSK_LLP – Doniec i LPTL
sferoidy	5	1,7	-	-	1	1,9	1	1,3	1	3,3	1	2,1	2	2,6	1	1,5	1	1,3	2	1,4	-
inne	20	6,8	2	8,7	5	9,6	7	9,3	4	13,3	2	4,3	6	7,8	2	3,1	5	6,3	7	4,9	RSK (2) i SSK (1)_PLP – br. noże ofiarne (Ros'), LLP i PSK_LLP – zakończenia tyczek (4*) i noże ofiarne (1*) (*Suła); SSK_LLP – astragale (2; Worskla); PSK_LLP – br. zakończenia (Volk/1897, Suła)

Tabela 3.16. Zestawienie podstawowych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza i rodzajów pokarmu ofiarnego umieszczanych w jednostkowych pochówkach kobiecych w ujęciu chronologicznym

kategoria inw.	całość (155)		RSK						SSK						PSK						uwagi
			PLP (12)		LLP (48)		RAZEM (60)		PLP (19)		LLP (6)		RAZEM (25)		PLP (39)		LLP (31)		RAZEM (70)		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
brak	3	1,9	-	-	1	2,1	1	1,7	-	-	-	-	-	-	-	-	2	6,5	2	2,9	-
narzędzia	67	43,2	5	41,7	19	39,6	24	40,0	8	42,1	3	50,0	11	44,0	17	43,6	15	48,4	32	45,7	-
noże	33	21,3	1	8,3	9	18,8	10	16,7	4	21,1	1	16,7	5	20,0	8	20,5	10	32,3	18	25,7	-
przęśliki/wrzeciona	42	27,1	4	33,3	13	27,1	17	28,3	3	15,8	3	50,0	6	24,0	12	30,8	7	22,6	19	27,1	-
osełki	1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	-	1	3,2	1	1,4	-
zaciski	4	2,6	-	-	-	-	-	-	1	5,3	2	33,3	3	12,0	1	2,6	-	-	1	1,4	-
igły	4	2,6	-	-	-	-	-	-	1	5,3	-	-	1	4,0	1	2,6	2	6,5	3	4,3	-
szydła	3	1,9	-	-	-	-	-	-	1	5,3	-	-	1	4,0	2	5,1	-	-	2	2,9	-
krzemienne odłupki	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
narzędzia – inne	1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,2	1	1,4	-
broń	30	19,4	2	16,7	5	10,4	7	11,7	4	21,1	-	-	4	16,0	10	25,6	9	29,0	19	27,1	-
1-2 rodzaje broni zaczepnej	29	18,7	1	8,3	5	10,4	6	10,0	4	21,1	-	-	4	16,0	10	25,6	9	29,0	19	27,1	RSK – tylko Worskla i Taśmin
3 i więcej rodzajów broni zaczepnej/pancerz	1	0,6	1	8,3	-	-	1	1,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	PLP_RSK i SSK – strzały, włócznia i miecz, w PSK także inne zestawy
łuk i strzały	28	18,1	2	16,7	3	6,3	5	8,3	4	21,1	-	-	4	16,0	10	25,6	9	29,0	19	27,1	-
włócznia	9	5,8	2	16,7	1	2,1	3	5,0	-	-	-	-	-	-	3	7,7	3	9,7	6	8,6	-
dziryt	3	1,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,6	2	6,5	3	4,3	-
broń sieczna	3	1,9	1	8,3	1	2,1	2	3,3	-	-	-	-	-	-	1	2,6	-	-	1	1,4	-
broń obuchowa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
pancerz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tylko pas/tarcza	1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,2	1	1,4	-
imp. uzbrojenie ochronne	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
uzbrojenie paradne	1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,2	1	1,4	-
uprząż – ogólnie	3	1,9	-	-	1	2,1	1	1,7	1	5,3	-	-	1	4,0	1	2,6	-	-	1	1,4	-
wędzidło/pobocznice	2	1,3	-	-	1	2,1	1	1,7	-	-	-	-	-	-	1	2,6	-	-	1	1,4	-
naczółka itp.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
blachy	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
drobne el. uprzęży	1	0,6	-	-	-	-	-	-	1	5,3	-	-	1	4,0	-	-	-	-	-	-	-
ozdoby	116	74,8	10	83,3	38	79,2	48	80,0	17	89,5	2	33,3	19	76,0	27	69,2	22	71,0	49	70,0	
1-2 ozdoby	100	64,5	7	58,3	37	77,1	44	73,3	14	73,7	2	33,3	16	64,0	22	56,4	18	58,1	40	57,1	gł. pac. + szpile (RSK, SSK)/zausznice (PSK_PLP), w PSK_LLP gł. pac. +

kategoria inw.	całość (155)		RSK						SSK						PSK						uwagi
			PLP (12)		LLP (48)		RAZEM (60)		PLP (19)		LLP (6)		RAZEM (25)		PLP (39)		LLP (31)		RAZEM (70)		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
																					zausznice/bransolety
3 i więcej ozdób	16	10,3	3	25,0	1	2,1	4	6,7	3	15,8	-	-	3	12,0	5	12,8	4	12,9	9	12,9	gł. zestawy pac. + zausz. i/lub szpile + inne ozdoby
pierścień	7	4,5	1	8,3	-	-	1	1,7	1	5,3	-	-	1	4,0	2	5,1	3	9,7	5	7,1	-
met. naszyjniki	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
met. bransolety	23	14,8	2	16,7	4	8,3	6	10,0	2	10,5	1	16,7	3	12,0	5	12,8	9	29,0	14	20,0	-
poj. pac.	20	12,9	1	8,3	4	8,3	5	8,3	5	26,3	-	-	5	20,0	5	12,8	5	16,1	10	14,3	-
zestawy pac.	72	46,5	9	75,0	22	45,8	31	51,7	10	52,6	2	33,3	12	48,0	19	48,7	10	32,3	29	41,4	-
szpile	37	23,9	4	33,3	19	39,6	23	38,3	6	31,6	-	-	6	24,0	4	10,3	4	12,9	8	11,4	-
zausznice/kółka skroniowe	31	20,0	5	41,7	6	12,5	11	18,3	2	10,5	-	-	2	8,0	9	23,1	9	29,0	18	25,7	-
ozdoby z metali szlachetnych	37	23,9	2	16,7	4	8,3	6	10,0	6	31,6	1	16,7	7	28,0	8	20,5	16	51,6	24	34,3	RSK_PLP – elektronowe zausznice; SSK – gł. pac.; w PSK gł. zł. pac., sr. zausznice i zł./sr. bransolety i/lub pierścienie
kam. półmiski/płytki	18	11,6	5	41,7	6	12,5	11	18,3	3	15,8	-	-	3	12,0	3	7,7	1	3,2	4	5,7	RSK półmis. > płytki; SSK i PSK_PLP – tylko płytki; w PSK_PLP zawsze ze zwierciadłami
konkrecje minerałów	11	7,1	1	8,3	9	18,8	10	16,7	1	5,3	-	-	1	4,0	-	-	-	-	-	-	-
bryłki barwników	22	14,2	2	16,7	7	14,6	9	15,0	2	10,5	1	16,7	3	12,0	7	17,9	3	9,7	10	14,3	-
zwierciadła	31	20,0	3	25,0	8	16,7	11	18,3	3	15,8	1	16,7	4	16,0	8	20,5	8	25,8	16	22,9	RSK_PLP (i poj. LLP) – w zestawach z półmiskami/płytkami
sprzączki	1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,6	-	-	1	1,4	-
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	23	14,8	-	-	3	6,3	3	5,0	4	21,1	2	33,3	6	24,0	6	15,4	8	25,8	14	20,0	-
n. lep. r.	94	60,6	10	83,3	39	81,3	49	81,7	14	73,7	5	83,3	19	76,0	15	38,5	11	35,5	26	37,1	RSK_PLP – średnio 3, LLP – 2-3; gł. zestawy czerpak i/lub miska i/lub garnek; SSP_PLP – średnio 2, LLP – gł. 1; PSK – gł. 1
wazy	11	7,1	3	25,0	8	16,7	11	18,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
czerpaki, kubki	30	19,2	5	41,7	20	41,7	25	41,7	3	15,8	1	16,7	4	16,0	-	-	1	3,2	1	1,4	-
misy	42	26,9	4	33,3	18	37,5	22	36,7	5	26,3	3	50,0	8	32,0	8	20,5	4	12,9	12	17,1	-
garnki	36	23,1	6	50,0	18	37,5	24	40,0	5	26,3	1	16,7	6	24,0	3	7,7	3	9,7	6	8,6	-
inne	3	1,9	1	8,3	-	-	1	1,7	1	5,3	-	-	1	4,0	-	-	1	3,2	1	1,4	-
n. imp.	34	21,9	-	-	2	4,2	2	3,3	9	47,4	2	33,3	11	44,0	11	28,2	10	32,3	21	30,0	-
amfory + czarno.	6	3,9	-	-	-	-	-	-	1	5,3	1	16,7	2	8,0	3	7,7	1	3,2	4	5,7	-
amfory	14	9,0	-	-	2	4,2	2	3,3	2	10,5	1	16,7	3	12,0	6	15,4	3	9,7	9	12,9	RSK – Suła

kategoria inw.	całość (155)		RSK						SSK						PSK						uwagi
			PLP (12)		LLP (48)		RAZEM (60)		PLP (19)		LLP (6)		RAZEM (25)		PLP (39)		LLP (31)		RAZEM (70)		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
n. czarno./ czerwono.	19	12,3	-	-	-	-	-	-	6	31,6	1	16,7	7	28,0	7	17,9	5	16,1	12	17,1	-
n. toczone	6	3,9	-	-	-	-	-	-	2	10,5	-	-	2	8,0	-	-	4	12,9	4	5,7	-
inne ceramiczne n. imp.	1	0,6	-	-	-	-	-	-	1	5,3	-	-	1	4,0	-	-	-	-	-	-	-
br. kotły	1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,2	1	1,4	-
imp. n. br.	2	1,3	-	-	-	-	-	-	1	5,3	-	-	1	4,0	1	2,6	-	-	1	1,4	-
n. sr.	1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,6	-	-	1	1,4	-
n. drew.	3	1,9	-	-	-	-	-	-	-	-	1	16,7	1	4,0	1	2,6	1	3,2	2	2,9	-
n. drew. ze zł. nakładkami	2	1,3	-	-	-	-	-	-	2	10,5	-	-	2	8,0	-	-	-	-	-	-	-
pokarm ofiarny	58	37,4	2	16,7	7	14,6	9	15,0	9	47,4	1	16,7	10	40,0	24	61,5	15	48,4	39	55,7	-
koń	8	5,2	1	8,3	1	2,1	2	3,3	1	5,3	-	-	1	4,0	4	10,3	1	3,2	5	7,1	-
koza/owca	14	9,0	1	8,3	6	12,5	7	11,7	1	5,3	-	-	1	4,0	4	10,3	2	6,5	6	8,6	-
krowa, byk, cielak	15	9,7	-	-	-	-	-	-	4	21,1	-	-	4	16,0	5	12,8	6	19,4	11	15,7	-
świnia	2	1,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,6	1	3,2	2	2,9	-
inne	3	1,9	-	-	1	2,1	1	1,7	-	-	-	-	-	-	1	2,6	1	3,2	2	2,9	-
nóż z pokarmem ofiarnym	24	15,5	1	8,3	2	4,2	3	5,0	3	15,8	-	-	3	12,0	8	20,5	10	32,3	18	25,7	SSK_PLP – Taśmin; PSK – brak nad Worsklą
sferoidy	9	5,8	-	-	-	-	-	-	3	15,8	-	-	3	12,0	6	15,4	-	-	6	8,6	-
inne	8	5,2	1	8,3	2	4,2	3	5,0	3	15,8	-	-	3	12,0	1	2,6	1	3,2	2	2,9	-

pochówkach kobiecych, przy czym różnice te cechuje bardzo spory rozrzut – od 0,4% do 70%. Warto odnotować, że wartości badanego parametru są wprost proporcjonalne do ogólnej liczebności danej kategorii przedmiotów. Im bowiem zabytek ma bardziej masowy charakter tym różnice pomiędzy wskaźnikiem jego obecności w grobach męskich i kobiecych są większe. Dla przykładu, dysproporcje pomiędzy frekwencją występowania w grobach męskich i kobiecych takich artefaktów jak broń, łuk i strzały, włócznia oraz uprząż należących do jednych z najliczniejszych kategorii przedmiotów spotykanych w inwentarzach badanych społeczności (ich obecność odnotowano w co najmniej 30% wszystkich grobów poddanych analizom – por. tabela 2.1) wynoszą ponad 35%. Znacznie mniejsze (ponad 10-krotnie niższe) wartości badany parametr osiąga natomiast dla tych rodzajów zabytków, które ze względu na niewielką częstotliwość ich występowania w ogóle (mniej niż 3%) można określić jako rzadkie (np. importowane elementy uzbrojenia ochronnego i krzemienne odłupki, brązowe kotły, metalowe naszyjniki etc. – por. tabela 2.1). Osobną grupę zabytków stanowią narzędzia (żelazne noże i szydła), pokarm ofiarny (zwłaszcza porcje wieprzowiny oraz baraniny/jagnięciny) i gliniane naczynia importowane (w szczególności naczynia toczone i zestawy składające się z amfory i naczyń czarnopokostowanych), a także, w mniejszym stopniu, naczynia drewniane. Ich cechą charakterystyczną jest zbliżona częstotliwość występowania w całym ogóle grobów męskich i kobiecych (różnice udziału w pochówkach obu klas wynoszą od 0,1% do maksymalnie 5%), przy jednoczesnej ich wysokiej (60-72%) koncentracji w inwentarzach umieszczanych w pochówkach „płci brzydkiej". Odwrotną sytuację zaobserwowano natomiast dla takich elementów wyposażenia jak naczynia lepione ręcznie, nóż umieszczany z pokarmem ofiarnym, naczynia czarnopokostowane, pojedyncze paciorki oraz pokarm zwierzęcy w postaci porcji wołowiny (cielęciny). Analiza koncentracji tych cech inwentarza w grobach męskich i kobiecych wykazała ich zbliżony udział wynoszący mniej więcej 4:5 na korzyść jednej z płci. Równocześnie przedmioty te występują z nieco większą częstotliwością w grobach kobiecych (różnice rzędu 3-4%). Obserwacja ta nie dotyczy jedynie naczyń lepionych ręcznie, dla których wskaźnik ten jest kilkukrotnie wyższy (ok. 16%). W świetle analizy obu przytaczanych źródeł, wśród przedmiotów typowych dla kobiet wymienić należy przede wszystkim ozdoby (ich zestawy), a zwłaszcza występujące w większych ilościach paciorki, szpile oraz zausznice i kółka skroniowe, a także bryłki barwników, kamienne półmiski i płytki oraz spotykane wyłącznie w grobach tej płci zwierciadła i igły. Co najmniej 80% spośród tych

przedmiotów obecnych było w inwentarzach pochówków kobiecych, zaś częstotliwość ich występowania w tej grupie grobów jest co najmniej o 10%[47] wyższa niż w zbiorze pochówków męskich. Jako typowe przede wszystkim dla kobiet można uznać również ozdoby wykonane z metali szlachetnych, złote aplikacje stroju, metalowe bransolety i pierścienie oraz kamienne sferoidy i konkrecje minerałów. W porównaniu z wyżej wymienionymi rodzajami zabytków stopień ich koncentracji w grobach kobiecych jest nieco niższy (z pochówków osób tej płci pochodzi 64-70% znalezisk tego typu przedmiotów). Z drugiej strony, wskaźnik częstotliwości ich występowania w pochówkach tej klasy osiąga wyższe (średnio o 10-20%) wartości niż ma to miejsce w grupie grobów męskich. Kończąc tą część analizy wyposażenia grobowego umieszczanego w pochówkach osób różnej płci należy zaznaczyć, że wyżej zaprezentowane wnioski poczynione zostały tylko na podstawie analizy ogółu wszystkich grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi, bez uwzględnienia różnic wynikających z ich odmiennej chronologii i lokalizacji w obrębie jednej z dwóch głównych stref leśnostepowego Podnieprza. Przeprowadzone pod tym kątem bardziej szczegółowe badania (tabele 3.15 i 3.16) zasadniczo powielają powyższy obraz. Pojawiające się odmienności wynikają przede wszystkim z różnej częstotliwości występowania określonych kategorii przedmiotów inwentarza w zespołach odnoszonych do kolejnych faz rozwojowych kultury scytyjskiej. Część z nich jest również pochodną pewnych różnic o podłożu regionalnym. Wreszcie nie należy zapominać także o tym, że niektóre nieścisłości pojawiające się pomiędzy obrazem zarysowanym na podstawie analizy całego ogółu pochówków męskich i kobiecych a ich mniejszymi podzbiorami o charakterze chronologiczno-terytorialnym, mogą wynikać z niewielkiej liczby obserwacji. W tym ostatnim przypadku, jako przykład można podać zespoły z okresu środkowoscytyjskiego z lewobrzeżnego Podnieprza. W zbiorze tym pochówki kobiece (sześć zespołów) są ponad siedmiokrotnie rzadsze niż groby męskie[48].

[47] Również w tym przypadku powiela się wyżej zaobserwowana tendencja do zmniejszania się dysproporcji pomiędzy udziałem danej kategorii zabytków w grobach osób o odmiennej płci wraz ze spadkiem częstotliwości jej występowania w całym ogóle grobów.

[48] O tym jak tak duże dysproporcje we frekwencji grobów męskich i kobiecych mogą komplikować prawidłowe wnioskowanie odnośnie do podejmowanych w tej części pracy zagadnień może świadczyć analiza występowania w grobach obu klas zacisków. Badanie porównawcze frekwencji tych przedmiotów w grobach męskich i kobiecych wykazało ich większy udział (o około 8%) w pochówkach tej drugiej klasy. Związek zacisków z płcią żeńską w badanej grupie chronologiczno-terytorialnej nie jest jednak już tak klarowny jeżeli porówna się ze sobą ilość grobów przedstawicieli obu klas wyposażonych w ten rodzaj zabytku. W analizowanym zbiorze pochówki męskie z zaciskami są bowiem sześciokrotnie liczniejsze niż analogicznie wyposażone groby kobiece. Również wyniki badania koncentracji omawianej kategorii przedmiotów w grobach reprezentantów obu płci

Kwestią, która wymaga pewnego komentarza jest obecność w grobach męskich i kobiecych pewnych typów zabytków charakterystycznych dla płci przeciwnej. Wskazać należy tu przede wszystkim na występowanie ozdób i przęślików (rzadziej innych kategorii przedmiotów) w pochówkach mężczyzn oraz militariów w grobach kobiecych. W tym drugim przypadku odsetek pochówków tego typu, umownie łączonych z „amazonkami", dla ogółu pochówków tej klasy wynosi około 20%. Zwraca uwagę fakt, iż wraz z upływem czasu liczba kobiet wyposażanych w elementy uzbrojenia wzrasta – od około 10-17% wszystkich grobów osobników tej płci w fazie archaicznej do około 25-29% dla etapu późnoscytyjskiego. W zdecydowanej większości, niezależnie do fazy chronologicznej, są to zespoły zawierające nie więcej niż dwie różne kategorie militariów. Do tych ostatnich należą przede wszystkim groty strzał, występujące w liczbie od jednego – dwóch do ponad 300 (średnio 30) egzemplarzy. Stosunkowo często (28,6%) razem ze strzałami w grobach kobiecych umieszczano broń drzewcową (włócznia + niekiedy dziryty). Znacznie rzadziej zmarłej towarzyszyła broń sieczna. W dwóch grobach „amazonek", oraz w pojedynczym pochówku kobiecym bez militariów, zmarłe wyposażone były w również typowe dla płci męskiej elementy uprzęży. Cechą charakterystyczną zdecydowanej większości tych pochówków (por. tabl. XVII.5.1-9; XXXV.1.1-17; XXXVI.2.1-23; CXXI.2.2-10; CXXIV.2-10; CXXVI.2.1-7) jest obecność w ich inwentarzach co najmniej jednego przedmiotu typowego dla płci żeńskiej[49]. Zabytków takich nie stwierdzono jedynie w pięciu zespołach tego typu, przy czym we wszystkich przypadkach płeć zmarłych została oznaczona antropologicznie. W tym miejscu należy postawić pytanie o prawidłowość określeń płci zmarłych. Z możliwością błędnej diagnozy należy liczyć się przede wszystkim w przypadku tych zespołów, inwentarze których z jednej strony zawierają większą ilość militariów niż tylko pojedyncze grociki strzał, z drugiej zaś pozbawione są przedmiotów charakterystycznych dla żeńskiego modelu wyposażenia. Sytuację taką odnotowano dla trzech zespołów (Grisz_25/2 – tabl. XXIII.2.1-40; Pod_3/2; Steb_13 – tabl. CXIV.2)[50]. Inną kwestią pozostaje pytanie o zasadność traktowania wszystkich kobiet wyposażonych w militaria jako „amazonki". Szczególnie problematyczna

jednoznacznie wskazują na ich związek z mężczyznami. Pochówki tej klasy stanowią bowiem ponad 85% wszystkich środkowoscytyjskich zespołów z zaciskami z Lewobrzeża.

[49] Średnio wystąpiły one w dwóch – trzech zespołach z pochówkami „amazonek".

[50] O możliwości błędnej oceny płci zmarłych pochodzących z tych grobów – por. M. Burghardt 2016b, s. 185. W tym miejscu należy przytoczyć jeszcze jeden argument mogący podważyć wiarygodność oceny klasy biologicznej osobnika pochowanego w pochówku nr 2 kurhanu nr 3 z Podyłlia. Na trudności w poprawnym zdiagnozowaniu jego płci może wpływać znaczny wiek zmarłego wynoszący 60-70 lat. W przypadku osobników starzejących się (klasa *maturus*, a zwłaszcza jej końcowy odcinek, tj. 40-50 lat) bardzo często obserwowane są bowiem zmiany degeneracyjne i zwyrodnieniowe szkieletu uniemożliwiające w wielu przypadkach rozróżnienie płci na podstawie cech kośćca (por. K. Skóra 2015, s. 91).

jest tu interpretacja zespołów, w których zmarłej towarzyszą tylko pojedyncze grociki strzał. Pomijając fakt, iż pierwotnie umieszczone w wyposażeniu strzały mogły ulec rozproszeniu na wskutek ich wyrabowania, wskazać można tu na kilka interpretacji. Po pierwsze, zdaniem niektórych badaczy ilość strzał towarzyszących zmarłym mogła zależeć od jego pozycji majątkowej i społecznej. W tym kontekście obecność w grobie ich niewielkiej ilości może wynikać z przynależności złożonego w nim osobnika do biedniejszej ludności szeregowej (G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 115). Na niekorzyść tej tezy przemawia jednak fakt, iż większość analizowanych zespołów zawierających pojedyncze egzemplarze omawianej kategorii przedmiotów to pochówki o „bogatych" inwentarzach, w skład których niejednokrotnie wchodzą zabytki o luksusowym charakterze (np. ozdoby i aplikacje stroju z kruszców, naczynia importowane). Równocześnie nie można wykluczyć, że składanie przy zmarłym pojedynczych strzał może być wynikiem innych, nieczytelnych dzisiaj, działań i zabiegów magicznych, między innymi o charakterze apotropeionu. Warto tu wskazać, na to że takie traktowanie tego rodzaju zabytków mogło decydować o umieszczaniu ich pojedynczych egzemplarzy wśród różnych elementów tworzących bransoletki (np. M. I. Fridman 1987, s. 178, 179) czy też bezpośrednio w dłoni zmarłego (np. E. E. Fialko 2010, s. 169)[51]. Wreszcie, trafiające się w grobach pojedyncze zabytki omawianego typu (podobnie jak inne grociki strzał znajdowane bezpośrednio przy ciele zmarłego a nawet tkwiących w jego kościach) mogą stanowić nie tyle element wyposażenia grobowego, co raczej mogły się one dostawać do niego w sposób przypadkowy, wraz z ciałem zmarłego, ofiary postrzału (por. uwagi na temat tego typu znalezisk w zespołach scytyjskich M. N. Daragan 2016, s. 100-110). Niezależnie od kontekstu w jakim militaria były umieszczane w grobach kobiet związanych z badanymi populacjami warto odnotować, że tak wyposażone pochówki są relatywnie bogatsze niż stwierdzono to dla zespołów tej klasy pozbawionych broni. Wskazują na to zarówno wyliczenia średniej ilości kategorii zabytków umieszczanych w ich inwentarzach (groby z militariami – średnio 7 punktów NAT, pochówki bez broni – średnio 4 punkty) jak również wyniki analizy stopnia bogactwa wyposażenia w obu grupach pochówków. W tym ostatnim przypadku stosunek zespołów grupy pierwszej, które można zaliczyć do klasy „bogatych" w porównaniu z inwentarzami o uboższym charakterze wynosi 12 do 19, podczas gdy w drugim zbiorze (groby kobiece bez broni) bogato wyposażone (14 zespołów) pochówki

[51] Zapewne z tą samą ideą należy łączyć starsze typy grocików pojawiające się w niektórych zespołach grobowych (w tym w zestawach kołczanowych) o późniejszej chronologii (por. S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 47-48).

są ponad siedmiokrotnie rzadsze niż te o przeciętnym i ubogim ekwipunku (łącznie 107 grobów).

Najliczniej spotykaną w grobach męskich kategorią przedmiotów typowych dla żeńskiego modelu wyposażenia stanowią ozdoby: paciorki, metalowe ozdoby obręczowe kończyn górnych (bransolety i pierścienie) oraz zausznice/kółka skroniowe i szpile. Ich obecność odnotowano łącznie w około 15,5% zespołów z pojedynczymi pochówkami tej klasy. Należy jednak pamiętać, że ze względu na możliwość błędnego antropologicznego oznaczenia płci zmarłych w części przypadków odsetek, ten w rzeczywistości mógł być niższy[52]. Omawiana grupa przedmiotów spotykanych w grobach osobników tej klasy reprezentowana jest na ogół przez ich pojedyncze rodzaje. Ich większe, najczęściej dwuelementowe zestawy, trafiają się znacznie rzadziej. Stosunek pochówków męskich wyposażonych w pojedyncze ozdoby lub ich większe zestawy wynosi 36 do dziesięciu. Do najpowszechniej spotykanych ozdób należą paciorki, ujawnione w 8,8% grobów męskich i 54,3% zespołów z pochówkami tej klasy wyposażonymi w omawianą grupę przedmiotów. Przeważnie przy zmarłym spotykane są ich pojedyncze okazy, zaś kontekst w jakim one występują pozwala traktować je bardzo często traktować jako dekorację odzieży. Większe zestawy paciorków, wchodzące w skład kolii lub bransoletek, reprezentowane są przez jednostkowe przypadki. Dwukrotnie rzadziej niż paciorki w grobach męskich wystąpiły pojedyncze metalowe, przeważnie żelazne lub brązowe bransolety. Należy jeszcze wskazać na obecność w części pochówków omawianej klasy (2,7% z nich) zausznic (kółek skroniowych) reprezentowanych wyłącznie przez pojedyncze okazy wykonane najczęściej ze złota. Z metali szlachetnych wykonywane były również inne rodzaje ozdób spotykanych w grobach męskich, przede wszystkim pierścienie oraz typowe wyłącznie dla tej płci metalowe naszyjniki. Charakteryzując męskie pochówki wyposażone w omawianą grupę zabytków należy wskazać również na kontekst w jakim ona występuje. W zdecydowanej większości przypadków (por. tabele XXXII.2.2-3; LXII.1.3-6; LXXII.2.1-16; XCV.55-59) są to bowiem zespoły zawierające w inwentarzach, poza pojedynczymi ozdobami militaria (ich garniturami) i/lub elementy rzędu końskiego. Bardzo często zestawy te uzupełnione są o inne artefakty (głównie zaciski) typowe dla męskiego modelu wyposażenia. Tylko w dwóch zespołach z płcią określoną antropologicznie ozdobom reprezentowanym przez brązowe bransolety nie towarzyszyły żadne przedmioty typowe dla mężczyzn. Warto jeszcze odnotować, że

[52] Dla porównania w wielokrotnie przytaczanej już pracy poświęconej zróżnicowaniu inwentarzy pochówków męskich i kobiecych z całego obszaru lasostepu z okresu rozwoju Scytii „klasycznej" udział pochówków męskich wyposażonych w ozdoby wynosi 11,8% (M. Burghardt 2016b, s. 186).

omawiana grupa pochówków (włącznie z zespołami wyposażonymi w metalowe naszyjniki), w porównaniu z grobami męskimi niewyposażonymi w ozdoby charakteryzuje się relatywnie większym bogactwem. Średnia ilość kategorii przedmiotów w obu tych zbiorach wynosi odpowiednio siedem i pięć, natomiast stosunek zespołów bogato wyposażonych w porównaniu z tymi o uboższych inwentarzach wynosi odpowiednio około 1:2 dla grobów z ozdobami i 1:5 dla pochówków bez tego elementu ekwipunku[53].

Charakteryzując przedmioty o typowo żeńskim charakterze spotykane w grobach męskich nie można ominąć kwestii występowania w zespołach tej klasy takich zabytków jak przęśliki i elementy wrzecion. W analizowanym zbiorze grobów mieszczących szczątki pojedynczych mężczyzn sytuację taką odnotowano trzykrotnie, co stanowi zaledwie około 1% całego ogółu pochówków osobników tej płci. We wszystkich przypadkach inwentarze tych zespołów zostały określone jako „bogate", zaś istotnym elementem ich wyposażenia są militaria (ich zestawy) i inne przedmioty o męskim charakterze. Wśród elementów wspólnych dla części zespołów z przęślikami i elementami wrzecion wymienić należy kontekst w jakim znajdowane są te przedmioty. Zarówno w głównym pochówku centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, jak również w grobie spod kurhanu nr 6 ze Steblewa[54] omawiane artefakty zostały znalezione w pobliżu porcji pokarmu zwierzęcego (w obu przypadkach stanowiły je wołowe żeberka)[55]. Dodatkowo w tym pierwszym zespole, kościane zakończenie wrzeciona, zostało znalezione w pobliżu brązowej „kadzielnicy" i zestawu astragali a więc przedmiotów związanych ze sferą rytualną (magiczną)[56]. Wszystko to wskazuje na pozautylitarną (symboliczną) wymowę analizowanej grupy zabytków w kontekście pogrzebowym. Można tu wskazać na kilka interpretacji. Po pierwsze, część badaczy w przęślikach i wrzecionach widzi przedmioty o magicznym znaczeniu używanych w różnych zabiegach rytualnych, m.in. jako apotropeionów – amuletów i talizmanów

[53] Najbogatszą grupę wśród męskich pochówków z ozdobami tworzą zespoły wyposażone w wykonane z kruszców (włącznie z okazami żelaznymi obłożonymi złotą folią – Zur_425) naszyjniki. Średnia ilość znajdujących się w ich inwentarzach kategorii przedmiotów wynosi 12, zaś wskaźnik udziały inwentarzy ubogich i przeciętnych jest równy 7:3.

[54] Zabytek z kurhanu nr 58 z Chodorkowa pochodzi z nasypu kurhanowego nakrywającego ten zespół (V. B. Antonovič 1893, s. 43).

[55] Zwyczaj umieszczania przęślików przy porcji zwierzęcego pokarmu ofiarnego znany jest również z kobiecych (np. S. I. Andruh, G. N. Toščev 1999, s. 140) i męskich (np. S. I. Andruh *et al.* 1995, s. 15) pochówków ze strefy stepu.

[56] Zdaniem odkrywców tego zespołu liniowy układ astragali świadczyć może o tym, że stanowiły one „magiczne linie" oddzielające część komory grobowej przeznaczonej na złożenie w niej zmarłego od wejścia do niej i jej części gospodarczej. W ujęciu symbolicznym linie te miały odzwierciedlać *„granicę" pomiędzy światłem, a ciemnością (życiem, a śmiercią?*; J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 86; zob. także S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 121-122, 160).

chroniących przed złem (N. A. Gavriljuk 1998, s. 254). Dodatkowo w przypadku przęślików dopuszczalnym jest ich traktowanie jako tzw. wdowich darów. Nie można również wykluczyć, że część tych przedmiotów (zwłaszcza kościane wrzeciona i ich elementy), podobnie jak niektóre inne kategorie artefaktów typowych dla płci żeńskiej (np. bogato zdobione złotymi aplikacjami kobiece nakrycie głowy, tzw. kalaf, z pochówku „księcia" z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego[57] – tabl. XCV.1-54; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309; S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 120-121), mogły być umieszczane w męskim grobie w charakterze ekwiwalentu towarzyszącego „pochówku" kobiecego złożonego w myśl zasady „część zamiast całości" (por. M. Burghardt 2016b, s. 164). Na jeszcze inną możliwość interpretacyjną wskazuje B. N. Mozolevskij, który w zmarłym mężczyźnie pochowanym w znajdującym się w strefie stepu kurhanie tzw. „Sobolewej Mogile" (pochówek nr 2) wyposażonym w kościane wrzeciono[58] widział związanego z kultem żeńskiego bóstwa płodności scytyjskiego wróżbitę, tzw. enarea (B. N. Mozolevski, S. V. Polin 2005, s. 355). W świetle tej koncepcji, opartej na krótkiej charakterystyce tej klasy społecznej dokonanej na karatach *Dziejów* (Hdt. IV 67, s. 249), obecność w grobie przedmiotów o typowo kobiecym charakterze (w tym kościanych elementów wrzeciona) ma podkreślać „zniewieściały" charakter zmarłego, a tym samym jego przynależność do wyżej wzmiankowanej grupy wróżbitów[59].

Dla ustalenia odmienności w inwentarzach pochówków wynikających z płci zmarłych ważną kwestią jest również zbadanie zróżnicowania jakościowego i ilościowego tworzących je kategorii funkcjonalnych przedmiotów. Do tego celu wykorzystano zarówno dane pochodzące ze statystycznej analizy rozkładu punktacji NAT dla grobów obu klas (tabela 3.17) jak również wyniki badania stopnia zamożności wyposażania pochówków męskich i kobiecych (ryc. 3.27). Przy porównaniu inwentarzy obu klas pod względem zróżnicowania ilościowego odzwierciedlonego przez liczebność tworzących je kategorii zabytków (tabela

[57] Obecność aplikacji typowych dla kobiecych nakryć głowy ujawniono również w pochówku mężczyzny (płeć określona na podstawie wyposażenia) z kurhanu nr 1/1897 r. koło miejscowości Wowkiwcy w dorzeczu Suły (tabl. CXXXIV.1; L. S. Kločko 2009a, s. 61).

[58] Symboliczne znaczenie wrzeciona z tego zespołu podkreśla umiejscowienie go w centralnej, najbardziej wyeksponowanej, części komory grobowej na wykonanej z tkaniny lub skóry podściółce obszytej srebrnymi paciorkami (B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 156, ryc. 91).

[59] Abstrahując od poprawności tej interpretacji należy zaznaczyć, że wzmiankowany pochówek zawiera szereg elementów wspólnych z centralnym grobowcem Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. Podobieństwa te widoczne są przede wszystkim na poziomie złożonego z obu zmarłymi wyposażenia grobowego, wśród których należy wskazać na traktowane niekiedy jako swoistego rodzaju identyfikatory wysokiej, wyróżniającej się pozycji społecznej brązowe kotły, złote naszyjniki oraz jednosieczne miecze o rękojeściach platerowanych złotem (por. podrozdział 2.2.2).

3.17) w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na nieco bogatsze (bardziej zróżnicowane) wyposażanie grobów męskich. Większość parametrów określających cały zbiór pochówków osób tej płci posiada nieznacznie wyższe wskazania niż te odnotowane dla kobiet. Wyjątek stanowią jedynie wartości określające wielkości minimalne oraz kwartyl 1, które są wspólne nie tylko dla obu klas (wynoszą one odpowiednio 1 i 3 punkty NAT) ale również dla całego zbioru grobów uwzględnionych w niniejszej dysertacji (por. tabela 2.3). Obraz ten ulega pewnej zmianie jeżeli analizie podda się mniejsze zbiory obejmujące pochówki męskie i kobiece pochodzące z poszczególnych faz chronologicznych okresu scytyjskiego z Prawo- i Lewobrzeża. W tym ujęciu uwagę zwracają wczesnoscytyjskie kobiece pochówki z prawobrzeżnego Podnieprza oraz późnoscytyjskie groby ze szczątkami osób tej płci z Lewobrzeża. W obu przypadkach większość definiujących je parametrów ma wyższe wskazania niż te odnotowane dla odpowiadających im pochówków męskich. Wyjątek stanowią jedynie wartości minimalne i maksymalne, które albo są równe dla obu płci, albo też są one wyższe dla mężczyzn. Pozostałe zbiory grobów powielają sytuację zaobserwowaną dla wszystkich pochówków obu klas. Wskazania określających je parametrów są nieco wyższe dla grobów męskich niż kobiecych, przy czym największe różnice między nimi odnotowano dla środkowoscytyjskich pochówków zgrupowanych po wschodniej stronie Dniepru. Do nieco innych wniosków na temat zróżnicowania inwentarzy pochówków męskich i kobiecych można dojść porównując ze sobą stopień ich „bogactwa". Jak wynika z zamieszczonych na rycinie 3.27 wykresów przedstawiających rozkład poszczególnych stopni zamożności dla

Tabela 3.17. Wartości wybranych wskaźników (średnia arytmetyczna, wartości minimalne i maksymalne, kwartyle) określających zbiorowość grobów z jednostkowymi pochówkami męskimi i kobiecymi z wyposażeniem o takich samych wartościach NAT

wskaźnik punktacji NAT	całość	RSK			SSK			PSK		
		PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem
jednostkowe poch. męskie										
średnia	5,2	4,6	4,3	4,4	7	5,7	6,2	5,3	5	5,1
minimum	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
kwartyl 1	3	3	3	3	4	4	4	4	3	3
kwartyl 2 (mediana)	5	4	4	4	7	6	6	5	4	5
kwartyl 3	7	6,5	5	5,75	9	7	8	7	6	6
maksimum	22	10	13	13	16	12	16	20	22	22
jednostkowe poch. kobiece										
średnia	4,8	4,8	3,7	3,9	6,05	3,8	5,5	4,9	5,7	5,2
minimum	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
kwartyl 1	3	3,75	2	2	3	2,25	3	3	4	3
kwartyl 2 (mediana)	4	5	3	4	4,5	3	3,5	4	5	4
kwartyl 3	6	6	5	5	9,25	3	8,75	6,75	7	7
maksimum	15	10	10	10	15	11	15	14	14	14

Uwaga! W wyliczeniach pominięto zespoły pozbawione wyposażenia grobowego z punktacją NAT równą wartości „0".

grobów obu klas generalnie można stwierdzić, że zespoły pozbawione wyposażenia oraz te, które można określić jako przeciętnie („standardowo") wyekwipowane są bardziej charakterystyczne dla płci męskiej, podczas gdy pochówki ubogo wyposażone częściej należą kobiet. Nieco bardziej złożony obraz prezentuje dystrybucja pochówków z bogatymi inwentarzami. W ich przypadku, w zależności od badanego zbioru, są one bardziej charakterystyczne dla kobiet (ogół wszystkich grobów, wczesnoscytyjskie zespoły z Prawobrzeża oraz pochówki z okresu środkowoscytyjskiego) lub mężczyzn (wczesnoscytyjskie zespoły z Lewobrzeża i ogół grobów z tego etapu). Ich udział w obu klasach może kształtować się także na zbliżonym poziomie (zespoły z okresu późnoscytyjskiego).

W bardziej szczegółowym ujęciu należy odnotować, że wyraźne różnice w rozkładzie pochówków męskich i kobiecych reprezentujących kolejne stopnie „zamożności" (ryc. 3.27) widoczne są już na etapie wczesnoscytyjskim i dotyczą głównie lewobrzeżnej części leśnostepowgo Podnieprza. W przeciwieństwie do męskich i kobiecych pochówków z Prawobrzeża charakteryzujących się podobną dystrybucją kolejnych klas „bogactwa" (klasa I – 17,4% i 16,7%, II – 78,3% i 75%, klasa III – 4,3% i 8,3%) dla strefy tej charakterystycznym zjawiskiem jest bogatsze wyposażanie mężczyzn. Świadczy o tym wyraźnie częstsza obecność w grobach osób tej płci inwentarzy bogatych i przeciętnych (odpowiednio 67,3% i 15,4% dla mężczyzn do 54,2% i 8,3% dla kobiet) przy dwukrotnie mniejszej niż odnotowano to dla kobiet frekwencji zespołów ubogich i niewyposażonych (pochówki męskie – łącznie 17,3%, kobiece – 37,5%). Różnice pomiędzy inwentarzami wczesnoscytyjskich pochówków męskich i kobiecych, które można wiązać z kolejnymi stopniami „zamożności" zachodzą również na poziomie składu tworzących je przedmiotów. I tak, dla grobów ubogich charakterystyczna jest obecność występujących razem lub rozdzielnie naczyń lepionych ręcznie i pojedynczych przedmiotów należących do innych kategorii. W przypadku grobów męskich (por. tabl. I.5; V.3.5; X.1.1-6; XXXVI.1.1-2) są to na ogół elementy uzbrojenia, w kobiecych (por. tabl. IX.2.1-7; XXXVI.1.3-4) – ozdoby (głównie niewielkie zestawy paciorków) oraz przęśliki. Zawartość ekwipunku przeciętnie („standardowo") wyposażonego pochówku należącego do mężczyzny (por. tabl. I.4.7-12, 14-22; V.3.1-4, 5.1-9; XVIII.1.1-5; XLII.1.1-6; CXV.3.17-38; CXXXIX.3.1-7) tworzyły przede wszystkim strzały uzupełnione o inne rodzaje broni zaczepnej (rzadziej elementy uzbrojenia ochronnego), uprząż i naczynia lepione ręcznie. Dodatkowo w części zespołów tej klasy wystąpiły narzędzia (głównie noże) i/lub pokarm ofiarny, a w strefie Lewobrzeża również pojedyncze ozdoby (paciorki). „Standardowe" inwentarze towarzyszące kobietom (por. tabl. V.4.1-4; LXII.2.3-6; LVII.1.5-

10; XCII.2.1-9) składały się przede wszystkim z ozdób reprezentowanych przez paciorki i/lub szpile/zausznice a w Prawobrzeżu także metalowe bransolety[60]. Poza nimi przy zmarłej umieszczano również narzędzia (głównie przęśliki i/lub noże), naczynia lepione ręcznie a w części przypadków także pojedyncze rodzaje innych przedmiotów, w tym typowe dla omawianej płci kamienne płytki/półmiski, konkrecje minerałów i bryłki barwników a także pokarm ofiarny i broń[61]. Inwentarze bogatych grobów kobiecych (por. tabl. XXXVI.2.1-23; CV.1.1-8; CXXXI.1-7) zawierają z kolei co najmniej dwuelementowe zestawy ozdób (w tym ich okazy wykonane z metali szlachetnych), jeden – dwa rodzaje przedmiotów typowych dla tej klasy biologicznej (głównie zwierciadła i/lub kamienne półmiski/płytki), narzędzia (przęśliki) oraz pokarm ofiarny. W skład wyposażania grobowego pochówków męskich reprezentujących najwyższy stopień „zamożności" (por. tabl. III; CXXXIII.2.1-12) wchodzą te same kategorie przedmiotów, które obecne są w zespołach przeciętnie wyekwipowanych. W porównaniu z nimi zawierają one jednak większe i bardziej rozbudowane (co najmniej dwuelementowe) zestawy uzbrojenia i narzędzi (Lewobrzeże), którym niekiedy towarzyszą pojedyncze ozdoby.

Zdecydowanie największe dysproporcje w rozmieszczeniu grobów przedstawicieli obu płci reprezentujących różne klasy bogactwa widoczne są dla zbioru środkowscytyjskich pochówków z prawo- i lewobrzeżnej części Podnieprza (ryc. 3.27). W pierwszej kolejności zwraca uwagę bogatsze wyposażanie grobów męskich i kobiecych zgrupowanych na zachód od Dniepru. Zespoły męskie i kobiece z tej części lasostepu odznaczają się około dwukrotnie wyższym odsetkiem grobów bogatych niż te z Lewobrzeża (odpowiednio 24,1% do 12,8% i 30% do 16,7%) przy około dwukrotnie niższym obiektów ubogich i pozbawionych wyposażenia (13,7% i 30% w porównaniu z 22,2% i 66,7%). W przypadku analizy porównawczej skierowanej bezpośrednio na zestawienie ze sobą pochówków męskich i kobiecych pod względem zróżnicowania „bogactwa" ich inwentarzy należy odnotować wyraźnie większą koncentrację zespołów bogatych i ubogich w grupie grobów kobiet[62]. W porównaniu z nimi pochówki męskie odznaczają się natomiast wyższym odsetkiem

[60] Na marginesie tych uwag warto odnotować, że ilość rodzajów ozdób umieszczanych w grobach analizowanego stopnia wyposażenia wykazuje pewne zróżnicowanie terytorialne – dla Lewobrzeża bardziej charakterystyczne jest występowanie pojedynczych ozdób, dla Prawobrzeża ich większych (dwu – trzy elementowych) zestawów.

[61] Ta ostatnia spotykana jest wyłącznie w zespołach znad Taśminu i Worskli.

[62] Na marginesie tej obserwacji należy odnotować nienaturalnie wysoki odsetek ubogich inwentarzy (stanowią one blisko 2/3 wszystkich zespołów) w grupie pochówków kobiecych zgrupowanych na lewym brzegu Dniepru przy również nienaturalnie niskim udziale zespołów przeciętnie wyposażonych (16,7%). Przyczyny takiego stanu rzeczy można szukać w niewielkiej liczba grobów osób tej płci w zbiorze pochówków tej grupy chronologiczno-terytorialnej.

inwentarzy o przeciętnym stopniu wyposażenia. W skład tych ostatnich (por. tabl. X.1.7-32, 40-47, 2.1-19; XVIII.2.1-6; XXXIX.1.1-15; XLIV.3.16-25, 4.5-6; LIV.1.1-18; LXIV.2.1-7; LXV.1.3-12; LXVIII.3; LXXXII.1.1-11) wchodzą: strzały i/lub broń drzewcowa uzupełnione niekiedy o broń sieczną i/lub elementy uzbrojenia ochronnego, uprząż, naczynia lepione ręcznie i/lub importowane (w Lewobrzeżu są to na ogół amfory, na obszarze Prawobrzeża repertuar naczyń importowanych jest bardziej zróżnicowany), pokarm ofiarny i narzędzia (noże i/lub zaciski). Dodatkowo w części męskich pochówków tej klasy spotykane są również pojedyncze ozdoby (głównie paciorki i metalowe bransolety) oraz typowe dla strefy prawobrzeżnej drewniane naczynia ze złotymi nakładkami. Odpowiadające im pochówki kobiece (por. tabl. XXXVIII.2.6-9; LVIII.2.1-4) wyekwipowane są na ogół w jeden – trzy rodzaje ozdób, głównie paciorki i/lub szpile (te ostatnie typowe są raczej dla zespołów z Prawobrzeża), naczynia lepione ręcznie i narzędzia (noże i/lub przęśliki). Zestawy te niekiedy uzupełnione są o inne kategorie zabytków: przedmioty toaletowe (i kultowe?) reprezentowane najczęściej przez złote aplikacje stroju i bryłki barwników, naczynia importowane (w prawobrzeżnej części Podnieprza są to na ogół naczynia czarnopokosotowane) oraz pokarm ofiarny. Te same rodzaje artefaktów spotykane są również w grobach bogato wyposażonych. W porównaniu z zespołami przeciętnie wyekwipowanymi żeńskie pochówki tej klasy (por. tabl. XLIV.3.1-15, 4.1-4; LXVIII.2) oznaczają się częstszym występowaniem zausznic i ozdób wykonanych z kruszców, naczyń importowanych i pokarmu ofiarnego. Nie mniej charakterystyczna jest dla nich obecność elementów uzbrojenia i rzędu końskiego oraz drewnianych naczyń ze złotymi nakładkami[63]. Analogiczne uwagi na temat składu inwentarzy umieszczanych w grobach bogato wyposażonych można odnieść również do mężczyzn. W ich przypadku zespoły zamożne (por. tabl. I.1-2; XI; XXI.3; XLI-XLII; CXI.2.1-14; CXII.2; CXIII; CXXXVIII.1-12), w porównaniu z przeciętnymi, charakteryzują się wyższym odsetkiem występowania większych zestawów uzbrojenia zaczepnego i ochronnego, bardziej rozbudowanymi zestawami uprzęży i narzędzi, a także częstszą obecnością naczyń wykonanych z innych surowców niż glina. Dla najuboższych pochówków obu płci (por. tabl. X.1.35-39; LVI.1; CXXIII.2.1-9 – pochówki męskie; tabl. XXXVIII.2.2-4; LXXX; CXXIII.1.1-4 – groby kobiece) charakterystyczna jest obecność naczyń lepionych ręcznie i pokarmu ofiarnego oraz jednego – dwóch rodzajów najbardziej typowych przedmiotów o męskim (strzały, w Prawobrzeżu także broń drzewcowa) lub żeńskim (ozdoby, przęśliki) charakterze. Zabytki te występują albo rozdzielnie albo tworzą niewielkie zestawy.

[63] Uwagi te dotyczą przede wszystkim zespołów z Prawobrzeża, z przeciwległej części Podnieprza pochodzi bowiem tylko jeden kobiecy grób o bogatym wyposażeniu.

Wyniki analizy zróżnicowania poziomu bogactwa inwentarzy żeńskich i męskich przeprowadzonej dla okresu późnoscytyjskiego wykazują istnienie pomiędzy tymi zbiorami pewnych różnic o charakterze regionalnym. Przejawiają się one przede wszystkim w nieco większym udziale (o około 10%) w strefie Prawobrzeża pochówków bogato wyposażonych. Zwraca uwagę fakt, iż zarówno w tej części Podnieprza, jak również w jego lewobrzeżnej strefie, udział zespołów bogato wyekwipowanych dla obu płci osiąga zbliżone wartości (Prawobrzeże – 25-28%, Lewobrzeże – około 16%). Różnice między nimi uwidaczniają się natomiast w dystrybucji zespołów o uboższych inwentarzach. W przypadku grobów o przeciętnym stopniu wyposażenia najniższy ich udział (51,3%) odnotowano dla zbioru pochówków kobiecych ze obszaru Prawobrzeża, najwyższy (71%) – dla grobów ze szczątkami osób tej klasy z Lewobrzeża. Częstotliwość występowania inwentarzy tej klasy „zamożności" w grobach męskich (dla obu głównych stref Podnieprza wynosi ona około 60%) osiąga natomiast wartości pośrednie pomiędzy nimi. Nieco inaczej wygląda z kolei rozkład pochówków ubogich i pozbawionych inwentarzy. Na obszarze Prawobrzeża bardziej charakterystyczne są one dla kobiet (ich udział w tej strefie wynosi 23,1%[64] podczas gdy dla grobów męskich osiąga on wartość 12,3%). Z kolei na terenie lewobrzeżnej części Podnieprza proporcje te ulegają odwróceniu. W tej strefie zespoły z inwentarzami obu omawianych klas „bogactwa" spotykane są częściej w zbiorze grobów męskich. Komentarza wymaga jeszcze skład wyposażenia tworzącego poszczególne stopnie zamożności późnoscytyjskich grobów obu płci. W przypadku zespołów ubogich w jego skład wchodzą jedna – dwie kategorie przedmiotów. Repertuar zabytków umieszczanych w pochówkach kobiet (por. tabl. XXIV.2.32) obejmuje naczynia lepione ręcznie i/lub ozdoby (głównie szpile i pojedyncze paciorki) oraz pokarm ofiarny, którym niekiedy towarzyszą inne kategorie przedmiotów. Dla grobów męskich (por. tabl. XXIII.3.1-29; XXXII.2.2-3; XLII.3.1; LVIII.3) charakterystyczna jest z kolei obecność w ich inwentarzach pojedynczych rodzajów broni zaczepnej (na obszarze Prawobrzeża stosunkowo często spotykane są jej dwuelementowe zestawy), którym niekiedy towarzyszą inne rodzaje zabytków, głównie narzędzia i/lub naczynia lepione ręcznie. „Standardowy" ekwipunek towarzyszący zmarłemu mężczyźnie (por. tabl. XVII.3.21-25; XIX.3.1-5; XXIII.1; XXIV.1.1-31, 2.1-12; XXVI.3.1-4; XXXIII.1.1-5, 3.3-7; XLIII.2.1-8; XLV.2.1-8; LIII.1.1-7; LIV.2.1-8; LV.3.1-17; LXV.2.1-4; LXIX.1.1-9; LXX.1.1-12; LXXXVI.1.1-6, 2.1-8; XC.2.1-9; CXXV.4.1-5; CXXVI.3.1-2; CXXX.1-5) obejmuje z kolei: co najmniej jeden rodzaj broni zaczepnej (głównie strzały i/lub broń drzewcowa, rzadziej

[64] Są to wyłącznie pochówki ubogie.

sieczna), narzędzia (głównie noże, w Lewobrzeżu także zaciski), naczynia lepione ręcznie i/lub importowane (głównie amfory, w Prawobrzeżu także naczynia czarnopokosotowane), pokarm ofiarny, a niekiedy także uprząż, elementy uzbrojenia ochronnego oraz pojedyncze rodzaje ozdób. Inwentarze grobów kobiecych reprezentujących ten sam poziom wyposażenia (por. tabl. XVII.5; XXIII.2.1-50; XXIV.2.13-25; XXXIII.2.3-8; XXXIX.2.1-7; XLIII.1.1-3; LIII.1.8-12; LV.4-5; LXXIV.4.1-3; LXXXVIII.3.1-3; CXXV.1.1-11, 3.1-6; CXX.1.1-7; CXXI.1.3-9; 2.2-10; CXXIV.2-10; CXXXII.1.1-5) zawierają natomiast takie kategorie zabytków jak: narzędzia (głównie przęśliki i/lub noże), paciorki (ich zestawy), uzupełnione niekiedy o metalowe bransolety i/lub zausznice (w części przypadków ozdoby wykonane są z metali szlachetnych[65]), naczynia lepione ręcznie i/lub importowane (naczynia czarnopokostowane i/lub amfory), pokarm ofiarny a także rzadziej spotykane elementy uzbrojenia, złote aplikacje stroju i zwierciadła. Te same grupy zabytków tworzyły również wyposażenie grobów bogatych (por. tabl. VII.1-19; XLVII.2-4; LXX.2; LXXII.2.1-16; LXXIII.1.1-10; XXV.4; XXXV.1; LXVII.2-4; C.1-5; CXXVI.2.1-7), przy czym dla tej klasy „zamożności" charakterystyczna jest obecność bardziej zróżnicowanego asortymentu narzędzi i naczyń importowanych (w tym wykonanych z metalu), większa częstotliwość występowania ozdób z kruszców (złoto i elektron), które tworzą bardziej rozbudowane zestawy oraz wyższa frekwencja zwierciadeł, złotych aplikacji stroju i pokarmu ofiarnego. Cechami odróżniającymi inwentarze bogato wyekwipowanych pochówków męskich (por. tabl. XCV; XCVII; CV.2; CVI.1; CXXV.5.1-7; CXXIX2.1-18; CXXXIV.1) od tych o „standardowym" charakterze są: występowanie bardziej rozbudowanych zestawów uzbrojenia, których stosunkowo często spotykanym składnikiem są elementy uzbrojenia ochronnego, wyraźnie wyższe wskaźniki frekwencji uprzęży, ozdób (w Lewobrzeżu są to głównie metalowe naszyjniki i inne ozdoby obręczowe wykonane z metali szlachetnych) oraz paradnych elementów uzbrojenia i ekwipunku wojownika a także obecność bardziej zróżnicowanego repertuaru narzędzi. Stosunkowo często w tej klasie grobów spotykane są również naczynia metalowe (ich zestawy).

Wiek a wyposażenie grobów kobiet i mężczyzn

Zbiór zespołów z jednostkowymi pochówkami męskimi i kobiecymi, dla których dysponowano oznaczeniami wieku nie jest zbyt duży. Dlatego też trudno jest o pełne i wiarygodne prześledzenie reguł rządzących doborem przedmiotów umieszczanych ze zmarłymi mężczyznami i kobietami należącymi do kolejnych klas wieku. W przypadku

[65] Warto tu odnotować, że w strefie Lewobrzeża do wykonywania ozdób umieszczanych w grobach kobiecych o średnim stopniu wyposażenia preferowano przede wszystkim srebro.

pochówków męskich w zasadzie porównywać można ze sobą jedynie groby, w których złożono osobników w wieku *adultus* i *maturus*. Dla klas młodszych (*infans II* i *iuvenis*) oraz zmarłych w wieku *senilis* można stwierdzić tylko obecność lub nieobecność konkretnych elementów inwentarza. Analogiczną uwagę można odnieść również do kategorii sędziwych kobiet. Zdecydowana większość grobów tej płci zawiera szczątki osób związanych z młodszymi grupami wieku – *infans II, iuvenis* i *adultus*. Klasa *maturus* reprezentowana jest przez znacznie mniejszą ilość obserwacji. Również dla leśnostepowych zespołów z większą ilością zmarłych dysponowano tylko nielicznymi danymi na temat wieku kobiet i mężczyzn, którym można przypisać konkretne przedmioty inwentarza (por. tabela 3.9). Nieco większym zakresem informacji dysponowano dla grobów znad środkowego Donu, aczkolwiek gros z nich to zespoły z pochówkami męskimi klas *adultus* i *maturus*. Dodatkową grupę źródeł, którą można wykorzystać przy analizie wyposażenia grobów męskich i kobiecych pod względem przynależności zmarłych do określonych kategorii wieku są pochówki ze stepu. Zestawiając obserwacje poczynione dla tych zespołów oraz wnioski wyciągnięte w oparciu o analizę dyferencji płci i wieku zmarłych z grobów z obszaru leśnostepowego Podnieprza należy pamiętać o istnieniu między tymi zbiorami pewnych różnic o charakterze regionalnym. Ponadto ilość danych, którymi dysponowano dla stepowych pochówków również nie jest zbyt obszerna. Wzmiankowane tu ograniczenia wynikające z niewielkiej ilości źródeł powodują, że zaprezentowane poniżej uwagi na temat dyferencji wyposażenia zmarłych mężczyzn i kobiet ze względu na ich wiek należy traktować jako odbicie pewnych ogólnych tendencji.

Jak wykazano to w trakcie powyższych analiz, najważniejszym elementem wyposażenia grobów męskich są przedmioty uzbrojenia oraz elementy uprzęży. Ta grupa zabytków szczególnie charakterystyczna jest dla dorosłych mężczyzn oraz nastolatków płci męskiej zmarłych w okresie *iuvenis*. W ich przypadku, niezależnie od klasy wieku, obecność militariów ujawniono w co najmniej 75% grobów. Uprząż z kolei wystąpiła mniej więcej w co trzecim pochówku ze strefy lasostepu. Pojedyncze zespoły z bronią, reprezentowaną przez nieliczne grociki strzał, pojawiają się już w pochówkach najmłodszych dzieci płci męskiej. W klasie *infans II* spotykane są pierwsze znaleziska włóczni i dzirytów (środkowy Don: Ternovoe-1, k. 4 – M/10-12), broni siecznej (step: Vyvodovo, k. 92 – M/7-8) i uprzęży (środkowy Don: Ternovoe-1, k. 4; step: Kovalevka, grupa V, k. 2, p. 1 – M?/12-14). Pierwsze egzemplarze uzbrojenia ochronnego reprezentowanego przez łuskowe pancerze oraz pokryte metalowymi płytkami pasy bojowe pojawiają się w grobach osobników zmarłych w wieku 15-20/21 lat (lasostep: Opisz_1/3 – M/16-20; Per_21 – M/15-20; step: Krasnyj Podol, k. 2, p. 1 – M/19-21) aczkolwiek należy zaznaczyć, że obserwacja ta dotyczy wyłącznie mężczyzn

(por. podrozdział 3.2.2.2). Z klasą *iuvenis* łączą się również pierwsze znaleziska uzbrojenia paradnego reprezentowanego przez jednosieczne sztylety z rękojeściami oraz pochwami pokrytymi srebrną folią (step: Malaâ Leptiha, k. 10, p. 4 – M/14-15; Peski, k. 9 – M/14-15). Jedyną kategorią militariów obecną wyłącznie w pochówkach dorosłych mężczyzn są brązowe importowane knemidy (nagolenniki). Najmłodszy wyposażony w nie zmarły miał około 30-35 lat (pochówek nr 3 z kurhanu nr 7 koło miejscowości Purcari nad dolnym Dniestrem – D. Topal *et al.* 2014, s. 16-21) aczkolwiek nie można wykluczyć, że przedmioty tego typu mogły znajdować się w grobach jeszcze młodszych osobników[66]. W pozostałych zespołach z określonym wiekiem pochowano mężczyzn w wieku *maturus* (step: centralny grobowiec (nr 2) kurhanu Gajmanova Mogila – M/40-50; Perwomaewka, k. 1, p. 2 – M/35-40; centralny grobowiec kurhanu Tovsta Mogila – M/45-50) oraz *senilis* (leśnostepowe Podnieprze: Steb_3 – M/50-60; step: centralny grobowiec Berdianskiego kurhanu – M/50-60 (?); pochówek nr 2 kurhanu Soboleva Mogila – M/55-65).

Podsumowując powyższe informacje na temat związków pomiędzy wiekiem zmarłego a rodzajem umieszczonych w jego grobie militariów i innych elementów ekwipunku wojownika (konnego wojownika) należy zaznaczyć, że wyżej wyszczególnione rodzaje zabytków, choć obecne są we wszystkich „dorosłych" klasach wieku (włącznie z kategorią *iuvenis*), to ich frekwencja najwyższe wartości osiąga dla kategorii *maturus* i *adultus* (uprząż). Inwentarze umieszczane w grobach mężczyzn zmarłych w wieku *maturus* wyróżniają się również najwyższą częstotliwością występowania naczyń metalowych (zwłaszcza brązowych kotłów), aczkolwiek te stosunkowo często spotykane są one również w stepowych pochówkach klasy *iuvenis*. Dla kategorii *maturus* charakterystyczne jest również zwiększanie się asortymentu narzędzi. Obok znanych z niższych klas (*infans II* – *iuvenis*) noży i zacisków oraz szydeł (od *adultus*) w leśnostepowych zespołach z pochówkami tej grupy pojawiają się bowiem także przęśliki/wrzeciona, osełki i krzemienne odłupki. W grobach tych, podobnie jak w pochówkach dojrzałych mężczyzn ze strefy stepu, brak jest natomiast większych (co najmniej trójelementowych) zestawów ozdób. Brak dużych garniturów ozdób jest charakterystyczny również dla klasy *adultus*. Inną właściwością ekwipunków mężczyzn zmarłych w tym wieku jest całkowita nieobecność ozdób

[66] Wskazywać może na to zespół z kurhanu Strasznaja Mogiła, w którym na kości goleniowej zmarłego określonego ogólnie jako „młodzieniec" ujawniono obecność śladów tlenku brązu będących pozostałościami po zrabowanych knemidach wykonanych z tego surowca (A. I. Terenożkin *et al.* 1973, s. 134). W prezentowanym wykazie pominięte zostały natomiast srebrne nagolenniki z niewyrabowanego pochówku 14-15-letniego chłopca z kurhanu nr 9 z miejscowości Peski. Jak już to odnotowano pełniły one raczej funkcję symboliczną niż użytkową co przesądziło o ich włączeniu do kategorii „uzbrojenia paradnego" (por. podrozdział 3.2.3).

wykonanych z drogocennych metali, ceramiki pochodzenia greckiego innej niż amfory i naczynia czarnopokostowane, a także pozaceramicznych naczyń innych niż brązowe kotły. Dla klasy *senilis* charakterystyczne jest z kolei ograniczenie repertuaru glinianych naczyń importowanych wyłącznie do amfor. Ponadto w ani jednym leśnostepowym zespole z pochówkiem sędziwego mężczyzny nie odnotowano obecności ozdób, wykonanych z metalu naczyń oraz drewnianych czar zdobionych złotymi nakładkami. Wszystkie te przedmioty spotykane są natomiast w grobach męskich tej kategorii ze strefy stepu.

Najbardziej charakterystycznym, a zarazem najczęściej występującym elementem wyposażenia grobów kobiecych, są ozdoby. W badanym zbiorze ich obecność ujawniono w pochówkach przedstawicielek niemal wszystkich klas, za wyjątkiem grupy *senilis*. Należy jednak zaznaczyć, że obserwacja ta dotyczy wyłącznie zespołów z pochówkami kobiecymi z obszaru leśnostepowego Podnieprza i może ona być pochodną bardzo malej ilości tego typu grobów z tego regionu. W strefie stepu ozdoby stanowią bowiem istotny element znacznej części pochówków sędziwych kobiet. Spośród pięciu zespołów z jednostkowymi pochówkami przedstawicielek tej grupy wiekowej ozdoby znajdowały się w czterech z nich: kurhan „Kazennaja mogiła", południowo-zachodnia katakumba; Lwowo, k. 18, p. 1; Mamaj Gora, k. 10, p. 8; Szewczenko-III, k. 9, p. 2. Częstotliwość występowania tej grupy funkcjonalnej zabytków w poszczególnych klasach wieku kształtuje się na zmiennym poziomie, od 54-55% (*iuvenis* w stepie i *adultus* w lasostepie) do 80% (step: klasy *infans II* i *senilis*; lasostep: klasa *iuvenis*).

Najważniejszym detalem różnicującym występujące w grobach kobiecych ozdoby (a także inne części stroju jak np. naszywane nań metalowe blaszki-aplikacje) są ich ilość, rodzaj oraz surowiec, z którego je wykonano. Elementy te zależały od wielu czynników, wśród których znaczną rolę odgrywał wiek zmarłej (por. uwagi na temat wyznaczników rangi społecznej zmarłych w podrozdziale 2.2.2; zob. też uwagi na temat funkcji społecznej stroju i ozdób noszonych przez Scytyjki – np. L. S. Kločko 1991, s. 110-111; 2011, s. 53, 55, 62-63). W tym miejscu warto przytoczyć uwagi S. V. Machortycha (2011, s. 49) na temat bogatszego ozdabiania stroju kobiet w wieku reprodukcyjnym przypadający na okres między około 16 a 45 rokiem życia (klasy *iuvenis* i *adultus*). Ponadto badacz ten dokonując analizy inwentarzy towarzyszących scytyjskim „amazonkom" z obszaru stepu wskazał na możliwość obecności ozdób i elementów stroju typowych dla tej grupy wiekowej również w nielicznych pochówkach starszych osób. W jego ujęciu fakt złożenia wyposażonej w ten sposób starszej kobiety do grobu świadczyć może o zachowaniu przez nią wysokiej rangi społecznej (prestiżu) również w podeszłym wieku (*ibidem*, s. 49). W celu sprawdzenia, czy obserwacje te

można przenieść również na badaną grupę źródeł (zespoły z leśnostepowgo Podnieprza), a pośrednio także dla ich zweryfikowania (zespoły ze stepu ale bez ich rozdzielenia na pochówki amazonek i groby nieuzbrojonych kobiet), zdecydowano się na przeprowadzenie bardziej szczegółowych analiz ozdób znajdowanych w grobach płci „pięknej". Te ostatnie, zgodnie z propozycją wyżej przytaczanego S. V. Machortycha podzielone zostały na trzy grupy wiekowe: dziewczynki i nastolatki do 16 roku życia (*infans I* i *II*), kobiety w wieku 16-35 lat (*iuvenis* i *adultus*) oraz zmarłe powyżej 35 roku życia (*maturus* i *senilis*). W badaniu tym przeanalizowano zarówno asortyment ozdób i elementów stroju występujących w grobach osób należących do określonej kategorii wiekowej, jak również ich liczebność oraz surowiec, z którego je wykonano. W pierwszej kolejności porównano ze sobą frekwencję występowania poszczególnych typów rozpatrywanej grupy przedmiotów w kolejnych kategoriach wieku. Przeprowadzona pod tym względem analiza wykazała, że największy asortyment ozdób występuje w grobach kobiet zmarłych w wieku *iuvenis* i *adultus*. Z kategoriami tymi należy łączyć przede wszystkim najliczniej spotykane właśnie w zespołach tych grup pierścienie, metalowe bransolety (tylko obszar lasostepu), metalowe naszyjniki (obecne tylko w zespołach ze stepu) oraz ozdoby wykonane z kruszców. Równocześnie należy zaznaczyć, że część z tych przedmiotów pochodzi również z pojedynczych pochówków innych klas (pierścienie – klasa *senilis*; metalowe bransolety, ozdoby ze złota, srebra i elektronu – *infans II*, *maturus* i *senilis*). Szczególnie interesująco przedstawia się kwestia występowania paciorków wykonanych ze srebra i złota. O ile, w inwentarzach kobiet zmarłych w wieku 16-35 lat tworzą one na ogół większe zestawy, o tyle w grobach osobników młodszych i starszych (zmarłe w wieku *maturus*) spotyka się ich pojedyncze (jeden – cztery) egzemplarze (lasostep: Marcz-1/1995; step: Mamaj Gora, k. 13, p. 2; Zelenoe, k. 5, p. 3) wzbogacające kolie paciorków wykonanych ze szkła (pasty szklanej). Poza koliami ze złotych paciorków, tylko w grobach klas *iuvenis* (por. tabl. C.2, 3, 5; CII.2.1-5; CXXV.3.1-4, 6; CXXVI.2.1, 6-7) i *adultus*, a także w części stepowych zespołów z pochówkami sędziwych kobiet, spotykane są srebrne i złote metalowe naszyjniki i ozdoby obręczowe kończyn (pierścienie i bransolety, a zwłaszcza ich okazy wykonane z metalowych taśm różnej formy) oraz występujące w parach złote zausznice (por. rekonstrukcję stroju młodej kobiety „amazonki" pochowanej w kurhanie nr 13 koło miasta Ordżonikidze autorstwa L. Kločko i Z. Vasiny – L. S. Kločko 2011, ryc. 4). Ponadto z grupą tą wiązać można również większość znalezisk wykonanych z metali szlachetnych blaszek-aplikacji stroju i nakryć głowy. Jeżeli chodzi o dwie pozostałe kategorie wieku skupiające z jednej strony dziewczynki i nastolatki (do 16 roku życia – por. tabl. LVIII.2.4; C.6-8), z drugiej

starsze kobiety (głównie klasa *maturus* – por. tabl. LIII.8;), to podstawowym surowcem do wytwarzania umieszczanych z nimi w grobie ozdób były brąz, żelazo i pasta szklana. Typowy garnitur wykonanych z nich przedmiotów obejmuje naszyjniki (rzadziej bransolety), jedna – dwie zausznice/kółka skroniowe[67] oraz pojedyncze, rzadziej zdwojone, metalowe bransolety. Przedmioty te z reguły występują albo rozdzielnie (w tym przypadku zmarła najczęściej wyposażona była w ozdoby z paciorków), co jest typowe zwłaszcza dla pochówków dziewczynek i nastolatek w wieku do 16 lat z obszaru leśnostepowgo Podnieprza, albo też tworzą one większe zestawy składające się najczęściej z naszyjnika z paciorków uzupełnionego albo o zausznice albo o metalowe bransolety (zestaw typowy zwłaszcza dla pochówków starszych kobiet ze stepu).

Wśród innych kategorii przedmiotów obecnych przede wszystkim w grobach kobiet zmarłych między 16 a 35 rokiem życia wymienić należy brązowe zwierciadła, narzędzia inne niż przęśliki i żelazne noże a także importowaną ceramikę oraz metalowe naczynia greckiej proweniencji. Równocześnie należy zaznaczyć, że wszystkie te zabytki spotykane są również w wyposażeniu nielicznych pochówków młodszych (zwierciadła, importowane naczynia gliniane) i/lub starszych (zwierciadła, importowane naczynia gliniane i metalowe, igły, szydła, zaciski i krzemienne odłupki) klas. Wreszcie, to właśnie inwentarze klas *iuvenis* i *adultus* dostarczyły największej ilości znalezisk militariów ujawnionych w zespołach z pochówkami kobiecymi. W obu analizowanych w tej części pracy zbiorach zespoły mieszczące szczątki kobiet należących do tych kategorii wiekowych stanowią 75%[68] grobów amazonek. Wszystko to wskazuje na to, że w grupie kobiet najbardziej różnorodne i najbogatsze inwentarze umieszczano właśnie w grobach osób tej płci zmarłych między około 16 a 45 rokiem życia (klasy *iuvenis* i *adultus*). Pozostaje to w zgodzie z wyżej przytoczonymi spostrzeżeniami S. V. Machortycha (2011, s. 49).

3.2.9. Płeć a konstrukcje grobowe

Już pobieżna analiza porównawcza danych na temat rodzajów konstrukcji grobowych (ryc. 3.28) oraz ich wielkości (tabela 3.18 i ryc. 3.29) z jednostkowymi pochówkami męskimi i kobiecymi wskazuje na pewne różnicowanie się tego elementu obrzędowości pogrzebowej ze względu na płeć zmarłego. W ujęciu formalnym odmienności te przejawiają się przede wszystkim w częstszym grzebaniu kobiet w prostszych obiektach w typie wziemnych jam

[67] Te ostatnie bardzo często zdobione były nanizanymi na nie pojedynczymi paciorkami z pasty szklanej.

[68] Wartość ta zbliżona jest do tej odnotowanej dla całej serii pochówków amazonek z całego terytorium Podnieprza, bez jego rozbicia na strefę stepu i lasostepu (E. E. Fialko 1991, s. 11) wynoszącej 69% (groby klasy *iuvenis* – 22%, *adultus* – 47%).

Tabela 3.18. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji grobowych jednostkowych pochówków męskich i kobiecych

	całość	RSK			SSK			PSK			całość	RSK			SSK			PSK		
		PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem		PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem
jednostkowe pochówki męskie											jednostkowe pochówki kobiece									
dł. jamy/komory grobowej																				
średnia	3,4	3,5	3,2	3,3	3,8	3,9	3,9	3,2	3	3,1	2,9	2,9	2,8	2,9	2,9	3,1	3	2,9	2,9	2,9
minimum	1,5	2	2	2	2	2	2	1,5	1,5	1,5	0,7	1,7	1,7	1,7	0,9	1,8	0,9	0,7	1,9	0,7
kwartyl 1	2,5	2,8	2,5	2,7	3,1	3	3	2,2	2,4	2,3	2,3	2,8	2,3	2,3	2	2,2	2	2,2	2,6	2,5
mediana	3,1	3,5	2,8	2,8	3,7	3,5	3,6	2,9	3	2,9	2,8	3	2,8	2,8	2,7	3,1	2,7	2,8	3	3
kwartyl 3	4	4,1	3,5	4	4,2	4,3	4,3	3,9	3,4	3,6	3,5	3,5	3,2	3,3	3,9	3,7	3,8	3,5	3,2	3,3
maksimum	8,5	5,5	8,5	8,5	6,8	8,5	8,5	7	5,5	7	5,6	3,6	5,6	5,6	5,5	5	5,5	5	4,1	5,0
szer. jamy/komory grobowej																				
średnia	2,5	2,9	2,4	2,6	3	3	3	2,4	2	2,2	2,1	2,2	2,1	2,1	2,1	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1
minimum	0,5	0,7	0,8	0,7	0,9	1,1	0,9	0,7	0,5	0,5	0,5	1,4	0,8	0,8	0,5	1	0,5	0,7	0,8	0,7
kwartyl 1	1,7	2	1,9	2	2,2	2,5	2,3	1,5	1,4	1,4	1,3	2	1,5	1,5	1,1	1,4	1,1	1,1	1,2	1,2
mediana	2,3	2,8	2,1	2,1	2,6	2,8	2,8	2,1	2	2	2	2,1	2,1	2,1	1,8	2,3	2	1,9	2	1,9
kwartyl 3	3	3,5	2,8	2,8	3,9	3,5	3,6	3	2,6	2,8	2,8	2,5	2,7	2,7	2,8	3,2	3	2,8	2,8	2,8
maksimum	6,7	5,6	5,9	5,9	6,7	5,7	6,7	6	4,3	6	5,5	3,6	4,2	4,2	5,5	3,7	5,5	4,9	3,8	4,9
pow. jamy/komory grobowej																				
średnia	9,5	11,6	8,8	9,6	12,8	12,8	12,8	8,5	6,7	7,5	6,7	6,3	6,4	6,4	7,5	7,9	7,6	6,8	6,5	6,6
minimum	1	1,5	1,6	1,5	1,8	2,3	1,8	1,4	1	1	0,4	1,5	1,3	1,3	1,7	1,8	1,7	0,4	1,6	0,4
kwartyl 1	4,2	5,7	4,7	5,1	7,4	7,1	7,1	3,3	3,8	3,6	2,9	4,2	2,9	3	2,4	3,4	2,5	2,5	3,3	3
mediana	7,2	10,2	5,9	5,9	10,9	9,8	10,3	6,1	5,7	6	5,9	6,4	5,9	5,9	4,2	5,8	5,6	5,4	6,3	5,7
kwartyl 3	11,8	14,1	9,8	11,8	16,5	14,7	15	11,1	9,2	9,7	8,7	7,5	7,8	7,8	11,2	12	12,2	8,3	8,7	8,7
maksimum	48,5	30,8	48,5	48,5	45,2	48,5	48,5	42	23,1	42	30	12,6	23,5	23,5	30	17,5	30	20,6	14,4	20,6
całkowita pow. konstr. grobowej																				
średnia	10	12,1	8,9	9,8	13,6	13,1	13,3	9,7	7,3	8,3	7,1	6,6	6,5	6,5	7,8	7,9	7,9	7,8	6,7	7,2
minimum	1,2	1,5	1,6	1,5	1,8	2,3	1,8	1,6	1,2	1,2	0,4	1,5	1,3	1,3	1,7	1,8	1,7	0,4	1,6	0,4
kwartyl 1	4,6	5,8	4,5	4,8	7,4	7,2	7,3	3,7	3,8	3,8	2,9	4,7	2,9	2,9	2,4	3,4	2,5	2,5	3,3	3
mediana	7,5	9,9	5,9	5,9	11,3	9,8	10,7	7,5	6,4	6,7	5,9	6,7	5,9	5,9	4,2	5,8	5,6	6	6,7	6
kwartyl 3	11,2	16,9	9,8	11,8	16,8	14,7	15,5	13,9	9,7	10,3	9,5	8,1	8,2	8,2	11,2	12	12,2	11,7	9	10
maksimum	50,2	30,8	48,5	48,5	50,2	48,5	50,2	42	23,1	42	35,9	12,6	23,5	23,5	35,9	17,5	35,9	20,6	14,4	20,6
maksymalna gł. na jakiej znajduje się dno jamy/komory grobowej																				
średnia	1,7	1,2	1,8	1,6	1,8	1,8	1,8	1,9	1,5	1,7	1,4	1,3	1,2	1,3	1,3	1,9	1,5	1,5	1,4	1,5
minimum	0,2	0,4	0,4	0,4	0,2	0,4	0,2	0,2	0,4	0,2	0,2	0,4	0,3	0,3	0,4	1,4	0,4	0,2	0,5	0,2
kwartyl 1	1	0,8	1,2	1	1	1,3	1,2	0,9	1	1	0,8	0,9	0,9	0,9	0,6	1,4	0,9	0,8	1	0,8
mediana	1,5	1	1,8	1,6	1,8	1,7	1,7	1,5	1,4	1,5	1,2	1,3	1,1	1,1	1,1	1,6	1,5	1,3	1,3	1,3
kwartyl 3	2,1	1,6	2,1	2,1	2,3	2,1	2,2	2,3	1,8	2	1,8	1,6	1,4	1,5	1,9	2,4	2	2	1,8	1,8
maksimum	6,3	3	4,3	4,3	3,9	5,4	5,4	6,3	3,7	6,3	5,3	2,5	3,5	3,5	2,3	2,8	2,8	5,3	3,6	5,3

bez dodatkowych elementów konstrukcyjnych (za wyjątkiem drewnianych pokryć i podłóg). Z reguły reprezentowane są one przez co najmniej ok. 55% wszystkich konstrukcji przeznaczonych na złożenie w nich jednostkowego pochówku płci pięknej. Wyjątek stanowią jedynie wczesnoscytyjskie zespoły z prawobrzeżnego Podnieprza, w przypadku których 1/3 wszystkich rodzajów obiektów funeralnych to jamy. Jednostkowe pochówki męskie składane w tego typu obiektach są rzadziej spotykane (z reguły nie przekraczają one wartości 50%), przy czym największe odnotowane różnice (rzędu ok. 18-40%) w ich udziale w stosunku do analogicznych grobów kobiecych obserwowane są w zbiorach, które można odnosić do wczesno- i środkowoscytyjskich zespołach z Lewobrzeża. Dla płci pięknej bardziej typowe jest również nieco częstsze umieszczanie zmarłych bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej. Pozostałe typy konstrukcji grobowych generalnie częściej mieszczą pochówki męskie niż kobiece. Obserwacja ta jest szczególnie dobrze widoczna w przypadku takich ich rodzajów jak jamy z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi, grobowce oraz katakumby. Ten pierwszy rodzaj obiektów grobowych typowy jest przede wszystkim dla zespołów męskich z okresu wczesnoscytyjskiego. W fazie tej jamy z dodatkowymi elementami stanowiły między 15% (zespoły na wschód od Dniepru) a 30% (groby z prawobrzeżnej części Podnieprza) wszystkich budowli z pochówkami tej płci, podczas gdy szczątki kobiet umieszczane w nich były dwu-trzykrotnie rzadziej (Prawobrzeże – 16,7%, Lewobrzeże – 6,4%). Różnice te ulegają zatarciu w młodszych etapach rozwoju kultury scytyjskiej, wraz ze stopniowym odchodzeniem od użytkowania tego rodzaju budowli. Grobowce jako konstrukcje przeznaczone przede wszystkim na złożenie w nich szczątków należących do mężczyzn typowe są zwłaszcza dla lewobrzeżnych zespołów datowanych na okres środkowoscytyjski. Stanowią one nieco mniej niż połowę (45,7%) obiektów z pochówkami tej płci o takiej atrybucji chronologiczno-przestrzennej. Analogiczne pochówki kobiece są trzykrotnie rzadziej spotykane. W pozostałych zbiorach różnice pomiędzy porównywanymi klasami biologicznymi w wykorzystaniu grobowców są znacznie mniejsze. Są one bardziej widoczne w Lewobrzeżu niż po drugiej stronie Dniepru. Należy również odnotować, że na etapie późnym w strefie tej omawiany rodzaj konstrukcji częściej mieścił pochówki kobiece niż męskie (odpowiednio ok. 33% i nieco ponad 20%). Równocześnie w fazie tej obserwowane jest nieznacznie rzadsze (o ok. 5-9%) w porównaniu z mężczyznami składanie kobiet w katakumbach. Grobowce z dromosami oraz grobowce zakładane na dawnej powierzchni podkurhanowej nie wykazują wyraźniejszych związków z żadną z płci, aczkolwiek trzeba pamiętać, że taki stan rzeczy może być efektem nieznacznej częstotliwości występowania tego typu konstrukcji w ogóle (por. ryc. 2.19).

Wraz z relatywnie częstszym grzebaniem mężczyzn w bardziej złożonych konstrukcjach grobowych idzie w parze również wzrost ich wielkości w stosunku do obiektów z jednostkowymi pochówkami kobiecymi Jest to konkluzja dość oczywista zważywszy na fakt, iż budowle te były z reguły większe niż proste wziemne jamy (por. podrozdział 2.3; tabela 2.10) stanowiące, jak to wyżej odnotowano, gros konstrukcji, w których grzebano kobiety. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na parametry wielkościowe odzwierciedlające powierzchnię całej konstrukcji grobowej, jak również jej części (komory/jamy) przeznaczonej na złożenie w niej pochówku. W przypadku grobów męskich są one większe średnio o ok. 4-8 m^2 niż te, w których złożono „płeć piękną", przy czym najmniejsze różnice (rzędu 0-0,6 m) obserwowane są dla wskazań minimalnych, największe (od ok. 9 do 31 m^2) dla wartości maksymalnych. Relatywnie wyższe wskazania określają również długość i szerokość jam i komór grobowych z pochówkami męskimi, aczkolwiek różnice te (za wyjątkiem wskazań maksymalnych) z reguły nie przekraczają wartości 1 m (średnio 0,5 m przy szerokości i 0,8 m przy długości). Parametrem wielkościowym, który wykazuje najmniejsze związki z płcią zmarłych, względnie posiada nieznacznie wyższe wartości dla grobów kobiecych, są głębokości na jakich znajdują się dna jam/komór grobowych. Uwaga ta nie dotyczy ich wartości maksymalnych, które zawsze są większe (od zaledwie 0,1 m w zbiorze późnoscytyjskich grobów z Lewobrzeża do 2,6 w „środkowoscytyjskiej" serii z tej samej strefy) dla pochówków płci „brzydszej". Dla uzupełnienia należy jeszcze odnotować, iż tendencja do grzebania mężczyzn w relatywnie większych obiektach niż kobiety widoczna jest również dla strefy stepu (tabela 3.19). Odmienności te, pomijając wielkości maksymalne, nie są tak duże jak te zaobserwowane dla serii „leśnostepowej". Wyjątek stanowią jedynie głębokości pochówków scytyjskich wyższych sfer z obszaru stepu. Zarówno zakres minimalnych i maksymalnych wielkości, jak również ich wartości średnie w przypadku grobów męskich (odpowiednio 4,5-13 m i 7,9 m) są znacznie większe niż te odnotowane dla pochówków kobiecych (3,9-8 m i 5,5 m; dane wg B. M. Mozolevs'kij 1979, tabl. 2-3).

Istnienie wyraźnego trendu w strefie lasostepu do umieszczania mężczyzn w większych konstrukcjach niż te przeznaczone na złożenie w nich szczątek kobiet widoczne jest również na etapie analizy rozkładu poszczególnych klas wielkości (ryc. 3.29). Różnice pomiędzy obiektami z pochówkami kobiecymi a męskimi generalnie przejawiają się w większym udziale w tej pierwszej grupie konstrukcji o niewielkich rozmiarach, podczas gdy w drugiej częściej spotykane są budowle o rozmiarach „przeciętnych" i „ponadprzeciętnych".

Tabela 3.19. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji grobowych jednostkowych pochówków męskich i kobiecych w strefie stepu

	dł. jamy/komory grobowej (m)	szer. jamy/komory grobowej (m)	pow. jamy/komory grobowej (m^2)	pow. całkowita (m^2)	gł. jamy grobowej (m)
jednostkowe pochówki męskie					
średnia	2,4	1,4	3,8	5,9	2,6
minimum	1,4	0,3	0,4	1,2	0,6
kwartyl 1	2,0	0,9	2,0	2,4	1,5
mediana	2,3	1,1	2,5	4,0	2,2
kwartyl 3	2,7	1,4	3,4	6,7	2,9
maksimum	7,0	6,0	42,0	51,9	14,0
jednostkowe pochówki kobiece					
średnia	2,3	1,2	3,0	4,9	2,3
minimum	1,0	0,5	0,7	0,7	0,2
kwartyl 1	2,0	0,8	1,7	2,2	1,5
mediana	2,3	1,0	2,3	3,6	2,0
kwartyl 3	2,5	1,4	3,5	5,4	2,6
maksimum	3,9	3,8	13,3	28,5	8,8

Źródła: jak w tabeli 3.11.

Zależności te szczególnie dobrze widoczne są w okresie środkowoscytyjskim. Na etapie tym na jeden pochówek męski w niewielkich obiektach przypadają trzy kobiece. Te ostatnie z kolei o blisko 1/4 rzadziej umieszczane były w budowlach o „przeciętnych" rozmiarach. Różnice w udziale zespołów z pochówkami obu płci lokalizowanymi w konstrukcjach o „ponadprzeciętnych" rozmiarach dla tej fazy są minimalne i wynoszą ok. 6%. Blisko trzy krotnie większe wartości (ok. 16-17%) osiągają one natomiast dla pochówków z etapu wczesnego. Odmienności w rozkładzie konstrukcji o nieznacznej wielkości są mniejsze i wynoszą one ok. 8-11% na rzecz kobiet. Nieco inaczej wygląda z kolei udział grobów o „przeciętnych" rozmiarach. W przypadku serii „lewobrzeżnej" częściej (o ok. 15%) mieszczą one mężczyzn, podczas gdy budowle z Prawobrzeża z pochówkami tej płci są minimalnie rzadsze od analogicznych zespołów ze szczątkami kobiecymi. Najmniejsze różnice w dystrybucji kolejnych klas wielkości w zależności od płci widoczne są natomiast na etapie późnym. W fazie tej groby męskie, w porównaniu z pochówkami kobiecymi, są o ok. 8-9% rzadziej umieszczane w konstrukcjach o niewielkich rozmiarach oraz o ok. 2-6% i 3-9% częściej w obiektach o większych gabarytach.

Analizując rozmiary konstrukcji grobowych w zależności od płci złożonych w nich osób nieodzownym wydaje się być również odniesienie poczynionych w tym zakresie obserwacji do ogólnego obrazu wielkości budowli funeralnych użytkowanych przez badane społeczności. Generalnie sugerujący się danymi w tym zakresie zwartymi w tabelach 2.11 (ogólna seria bez uwzględnienia różnic w ilości zmarłych oraz ich płci i wieku) oraz 3.18 (jednostkowe pochówki męskie i kobiece) można stwierdzić, że obiekty przeznaczone na

pochowanie w nich pojedynczego osobnika, czy to mężczyzny czy kobiety, charakteryzują się mniejszymi wielkościami niż te odnotowane dla całego ogółu grobów. Obserwacja ta dotyczy niemalże wszystkich parametrów metrycznych (poza ich wskazaniami minimalnymi) określających rozmiary zarówno samej komory/jamy z pochówkiem jak również całej konstrukcji grobowej[69]. Wyjątek stanowi jedynie głębokość na jakiej znajduje się jej dno, aczkolwiek podobieństwa do serii całościowej widoczne są jedynie w przypadku budowli z pochówkami męskimi. Kobiety (za wyjątkiem zespołów z Lewobrzeża datowanych na okres środkowoscytyjski) z reguły umieszczane były w nieco płytszych obiektach.

Osobną kwestią, którą należy rozpatrzyć przy analizie konstrukcji grobowych pod względem płci złożonych w nich osób, jest ich orientacja. Danymi w tym zakresie dysponowano jednak tylko dla części grobów męskich i żeńskich. W tym pierwszym przypadku kierunek osi podłużnej udało się określić dla 244 (85,9% budowli funeralnych z jednostkowymi pochówkami męskimi) zespołów, w drugim natomiast dla 110 (76,4%) grobów. Równocześnie z tym należy wskazać na utrudnienia w poprawnym wnioskowaniu na temat różnic w orientacji konstrukcji grobowych ze względu na pleć zmarłych wynikające z niewspółmiernej liczebności porównywanych zbiorów grobów. Wyjątek stanowią jedynie wczesnoscytyjskie zespoły z Lewobrzeża, w przypadku których stosunek pochówków męskich do kobiecych wynosi mniej więcej 1:1.

W ujęciu całościowym (ryc. 3.30.a) należy wskazać przede wszystkim na zbliżoną sekwencję występowania poszczególnych orientacji w obu grupach z dominacją kierunku południkowego oraz stosunkowo wysokim (między 23 a ok. 27%) odsetkiem grobów lokalizowanych na osi wschód – zachód. Pozostałe orientacje odgrywają mniejszą rolę. Zwraca uwagę fakt, iż przedstawiony rozkład kierunków dla obiektów z jednostkowymi pochówkami męskimi i kobiecymi w zasadzie odzwierciedla sytuację zaobserwowaną dla serii całościowej (ryc. 2.22). Jednymi różnicami są większy udział orientacji północno wschodnio – południowo zachodniej dla grobów ze szczątkami pojedynczych osobników oraz mniejsza częstotliwość występowania wśród nich budowli orientowanych według stron świata. Bardziej skomplikowanie wygląda natomiast obraz rozkładu poszczególnych kierunków w zależności od płci zmarłego dla poszczególnych etapów okresu scytyjskiego (ryc. 3.30.b). W fazie wczesnej, podobnie jak w całym zbiorze, w grupie grobów jednostkowych, niezależnie od klasy biologicznej, do której należy zmarły, dominującym

[69] Wyjątek pod tym względem stanowią jedynie obiekty przeznaczone na złożenie w nich mężczyzn z środkowego etapu rozwoju kultury scytyjskiej. Ich rozmiary (za wyjątkiem głębokości) na ogół są zbliżone do wymiarów całego ogółu pochówków albo też je przewyższają.

układem jest orientacja południkowa. Inaczej prezentuje się natomiast częstotliwość występowania pozostałych kierunków. W strefie Prawobrzeża na drugim miejscu pod względem frekwencji (22,2% grobów kobiecych i 27,3% męskich) znajdują się konstrukcje wznoszone na linii wschód – zachód. Pozostałe kierunki są rzadsze. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że w grupie pochowków męskich o takiej atrybucji nie odnotowano obecności orientacji na osi północny zachód – południowy wschód, natomiast wśród konstrukcji przeznaczonych na złożenie w nich kobiet zabrakło układu północny wschód – południowy zachód. Na obszarze lewobrzeżnej części leśnostepowgo Podnieprza inne kierunki niż południkowy nie odgrywają istotnej roli. Dodatkowo należy wskazać na częstsze lokalizowanie obiektów ze szczątkami kobiet na osiach wschód – zachód i północny zachód – południowy wschód oraz rzadsze na linii północny-wschód – południowy zachód. Dodatkowo w grupie tej nie odnotowano układów według stron świata.

Największe odmienności w rozmieszczeniu poszczególnych kierunków, według których zakładano konstrukcje grobowe wynikające z płci zmarłego odnotowano dla okresu środkowoscytyjskiego. W fazie tej wśród pochówków męskich z obszaru Prawobrzeża dominującym kierunkiem jest układ równoleżnikowy (45,8%), na drugim miejscu znajdują się z kolei zespoły orientowane na osiach północ – południe i północny zachód – południowy wschód (po 20,8%). W grupie grobów kobiecych udział kierunku równoleżnikowego kształtuje się na takim samym poziomie jak orientacja południkowa (po 31,3%). W strefie Lewobrzeża z kolei pochówki męskie umieszczane są na ogół w obiektach ulokowanych na linii północ – południe (45,2%) i w mniejszym stopniu na osi północny zachód – południowy wschód (23,8%), podczas gdy kobiety częściej składano w budowlach o równoleżnikowej orientacji (50%). Należy jednak zaznaczyć, że w przypadku tej ostatniej płci zespoły o omawianej atrybucji chronologiczno-przestrzennej reprezentowane są tylko przez cztery zespoły.

Do ciekawych wniosków prowadzi analiza rozkładu poszczególnych orientacji konstrukcji grobowych pod względem płci zmarłych przeprowadzona dla serii „późnoscytyjskiej". Wskazuje ona bowiem na to, że społeczności zamieszkujące w najmłodszej fazie okresu scytyjskiego tereny leśnostepowgo Podnieprza różniły się między sobą odmiennymi preferencjami w doborze kierunków, według których zakładano podłużne osie konstrukcji grobowych. Ważne jest to, że u podstaw tych odmienności poza uwarunkowaniami przestrzennymi (por. ryc. 2.22) niekiedy znajdowały się również płeć zmarłego. Sytuacja ta jest szczególnie dobrze widoczna w zbiorze grobów z Lewobrzeża. O ile tamtejsze obiekty z pochówkami męskimi orientowane były według ogólnie przyjętych

norm dla tego obszaru (dominacja układu południkowego przy stosunkowo wysokim odsetku orientacji równoleżnikowej) to zespoły o kobiecym charakterze odbiegają od tych norm i to w sposób dość istotny (przewaga układów równoleżnikowych nad południkowymi). Różnic takich nie stwierdzono natomiast dla współczesnych im zespołów zgrupowanych na zachód od Dniepru. W tej strefie jedyne odmienności pomiędzy grobami męskimi i kobiecymi dotyczą frekwencji występowania kolejnych kierunków orientacji konstrukcji grobowych z zachowaniem dla obu płci dominacji orientacji równoleżnikowej oraz północno zachodnio – południowo wschodniej.

3.2.10. Płeć a konstrukcje nadgrobowe

Jak już wcześniej odnotowano, jednym z najbardziej charakterystycznych elementów obrzędowości pogrzebowej badanych populacji jest lokalizacja grobów pod nasypami kurhanowymi (względnie w ich obrębie). Pod tym względem groby jednostkowe, niezależnie od płci złożonych w nich zmarłych, nie odbiegają od ogólnego obrazu. W ujęciu całościowym zespoły nakryte kopcami stanowią ponad 90% każdego z badanych w tej części pracy zbiorów. Podstawową różnicą między płciami w tym zakresie jest natomiast udział poszczególnych lokalizacji w obrębie nasypów kurhanowych (ryc. 3.31). O ile zdecydowana większość grobów męskich (ok. 90-95%, tylko dla serii „późnoscytyjskiej" częstotliwość ich występowania jest niższa i wynosi nieco ponad 75%) to zespoły o głównym charakterze, w przypadku pochówków kobiecych zwraca uwagę obecność dużego odsetka (od 16% do nawet 50%) grobów o pobocznej lub wtórnej lokalizacji. Dodatkowo przedstawicielki tej płci, w porównaniu z mężczyznami, ponad trzykrotnie częściej grzebane były w obiektach pozbawionych nasypów kurhanowych. Ta ostatnia forma pochówku jest szczególnie charakterystyczna dla kobiecych zespołów z prawobrzeżnego Podnieprza o środkowoscytyjskiej metryce. Wśród nich blisko 1/3 wszystkich grobów to właśnie pochówki płaskie.

Osobną kwestią, która wymaga omówienia są relacje pomiędzy zmarłymi złożonymi w grobach o pobocznej/wtórnej lokalizacji, a osobami pochowanymi w zespołach o głównym charakterze. Przyjmuje się bowiem, że w przypadku gdy w obu tych lokalizacjach umieszczono osoby różnej płci, groby podstawowe powinny należeć do mężczyzn, podczas gdy boczne/wpuszczone winny zawierać pochówki kobiet (np. S. A. Skoryj, Â. Hohorovski 2009, s. 275). W analizowanym zbiorze grobów (tabela 3.20) sytuację taką odnotowano sześciokrotnie. W czterech dalszych przypadkach kobieta umieszczona w grobie o

Tabela 3.20. Relacje płci i wieku pomiędzy osobami pochowanymi w grobach o podstawowym oraz bocznym i wpuszczonym charakterze

		poch. główny					
		poj. M	poj. K	poj. Dz	podwójne i zbiorowe z M	podwójne i zbiorowe z K	podwójne i zbiorowe z M+K
poch. boczny/ wpuszcz.	poj. M	1	2	1	-	3	1
	poj. K	6	4	-	4	1	-
	poj. Dz	2	-	-	-	-	-
	podwójne i zbiorowe z M	-	-	-	-	-	1
	podwójne i zbiorowe z K	-	-	-	1	-	-
	podwójne i zbiorowe z M+K	-	-	-	-	2	-

bocznym/wpuszczonym charakterze znajdowała się w obrębie nasypu wzniesionego nad zespołem mieszczącym szczątki większej ilości osób, z których jedna była płci męskiej. Dwukrotnie rzadziej stwierdzono sytuację odwrotną, tj. pogrzebanie kobiety (włącznie z przypadkami, gdy towarzyszą jej inne osoby) w zespole o podstawowym charakterze oraz złożenie pojedynczego mężczyzny w grobie o innej lokalizacji.

Badając potencjalne odmienności w wielkości nasypów kurhanowych wynikające z płci złożonych pod nimi osób w pierwszej kolejności ponownie należy wskazać na możliwość zafałszowania wyników tego typu analiz. Trzeba bowiem pamiętać, że ze względu na dużą podatność na zniszczenia, rozmiary badanych kopców są mniejsze niż ich pierwotne wielkości. Dodatkowo ponownie należy wskazać na niewielką ilość zespołów z pochówkami kobiecymi w obrębie niektórych mniejszych zbiorach tożsamych z określonymi grupami chronologiczno-przestrzennymi. Z tej przyczyny wysnute poniżej wnioski należy traktować jako umowne i stanowiące odzwierciedlenie pewnych tendencji. Analiza wielkości nasypów wznoszonych nad grobami jednostkowymi pod względem płci pochowanych w nich osób wykazała istnienie pewnych różnic w tym zakresie o podłożu chronologiczno-terytorialnym. Odmienności te widoczne są zarówno na poziomie cech metrycznych (tabela 3.21), które w zależności od badanego zbioru mogą być mniejsze/większe dla mężczyzn lub kobiet, jak również w rozkładzie poszczególnych klas wielkości (ryc. 3.32). Nie mniej jednak można stwierdzić, że zasadniczo kopce sypane nad pochówkami męskimi były większe (mniej lub bardziej) od tych, pod którymi znajdowały się groby kobiece. Obserwacja ta widoczna jest już na poziomie analizy wszystkich zespołów z pochówkami określonej płci, niezależnie od ich pozycji w czasie i przestrzeni. Na istnienie pewnych różnic w wielkościach kopców wynikających z płci zmarłych w serii całościowej wskazują zarówno wyniki analizy ich wysokości (poza odczytami minimalnymi) i średnicy (poza wartościami maksymalnymi), jak

Tabela 3.21. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji nadgrobowych jednostkowych pochówków męskich i kobiecych

	całość	RSK			SSK			PSK			całość	RSK			SSK			PSK		
		PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem		PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem	PLP	LLP	razem
	jednostkowe pochówki męskie										jednostkowe pochówki kobiece									
wys. nasypu																				
średnia	2,1	2	2,8	2,6	2,2	2,2	2,2	2,2	1,4	1,7	1,5	1,5	1,4	1,4	2,8	1,2	2,4	1,7	0,9	1,3
minimum	0,1	0,5	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,7	0,2	0,2	0,8	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3
kwartyl 1	0,7	1,4	1	1,1	0,7	0,7	0,7	1,3	0,6	0,7	0,7	1,3	0,6	0,7	1,3	0,6	1	0,8	0,4	0,5
mediana	1,4	1,8	1,8	1,8	1,6	1,4	1,5	1,8	1	1,2	1	1,4	0,8	1	2	1,2	2	1,5	0,7	0,9
kwartyl 3	2,2	2,4	2,8	2,6	2,4	3,2	3	2,3	1,3	2	1,8	1,7	1,6	1,6	3,4	1,7	2,4	2,1	1	1,8
maksimum	20	6,3	20	20	8	10,5	10,5	8	13,5	13,5	9	3,2	8,5	8,5	8,5	2,1	8,5	9	3	9
średnica nasypu																				
średnia	22,6	31	27,3	28,8	27	21,6	24,1	21,9	21,4	21,6	20,1	20	22,3	22,1	29,8	36,5	31	16,3	17,2	16,8
minimum	6	14	20	14	8	9	8	6	6,4	6	2,1	20	2,1	2,1	10	33	10	7	7	7
kwartyl 1	14				13,9	16	15,3	15	12	13	11		12	12,5	17		18	11	10	10,5
mediana	20		-		26,3	20	22	20	20	20	17	-	17	17,5	22	-	33	14	14,5	14
kwartyl 3	30				35,2	28	30	28,7	29,5	29	28		36	32,5	34		37	18	25,8	20,3
maksimum	55	48	40	40	55	46	55	42	48	48	65	20	53	53	65	40	65	40	34	40

również nieznacznie większy dla mężczyzn (o ok. 4-7%) udział kopców o „przeciętnych" i „ponadprzeciętnych" rozmiarach przy niższej frekwencji (o 11,1%) nasypów niewielkich. Obecność relatywnie wyższych nasypów wznoszonych nad pochówkami męskimi widoczna jest również wśród zespołów o najstarszej, archaicznej metryce. Ich maksymalne wysokości wynoszą 6,3 m dla zespołów z Prawobrzeża oraz 20 m dla grobów z Lewobrzeża, podczas gdy kopce sypane nad pochówkami kobiet są od nich mniej więcej o połowę niższe. Również ich średnice zasadniczo są większe dla tej płci, aczkolwiek należy pamiętać o istnieniu ograniczonej ilości danych dla tego etapu. Istnienie pewnych podobieństw do serii ogólnej widoczne jest również na poziomie nieznacznie większego (o ok. 5-7%) udziału nasypów o „ponadprzeciętnych" gabarytach sypanych nad grobami męskimi, przy mniejszej frekwencji (zwłaszcza w lewobrzeżnej części Podnieprza) kopców o niewielkich rozmiarach. Jeżeli chodzi natomiast o nasypy o „przeciętnych" wielkościach to ich częstszą obecność dla tej płci odnotowano na obszarze Lewobrzeża. Na przeciwległym brzegu Dniepru analogiczne kopce nieznacznie częściej sypano natomiast nad grobami kobiecymi. Wznoszenie nad grobami męskimi większych nasypów kurhanowych widoczne jest również dla zespołów o późnoscytyjskie metryce, niezależnie od ich lokalizacji po wschodniej lub zachodniej stronie Dniepru. Świadczą o tym zarówno dane metryczne, które większe wskazania osiągają dla płci „brzydkiej"[70] jak również wyniki analizy rozkładu klas wielkości. W tym ostatnim przypadku dla grobów męskich obserwowana jest wyższa (o ok. 12-17%) frekwencja nasypów o „ponadprzeciętnych" wielkościach przy relatywnie rzadszym występowaniu wśród nich kopców o mniejszych rozmiarach. Istnienie tendencji do nakrywania pochówków męskich większymi nasypami widoczne jest również dla zespołów o środkowoscytyjskiej metryce pochodzących z lewobrzeżnej części Podnieprza. Należy jednak zaznaczyć, że obserwacja ta dotyczy jedynie rozkładu wysokości i średnicy nasypów tworzących ten zbiór. Do nieco innych wniosków można dojść natomiast analizując rozpowszechnienie wśród zespołów o męskim lub kobiecym charakterze kopców przypisanych do kolejnych klas wielkości. Dla tej pierwszej płci bardziej charakterystyczne są nasypy, które z jednej strony można określić jako „ponadprzeciętne", z drugiej jako „niewielkie". Rzadziej natomiast spotyka się wśród nich kopce o „przeciętnych" rozmiarach. Zupełnie inny obraz rysuje się dla współczesnych im zespołów z zgrupowanych po prawej stronie Dniepru. Zbiór ten odznacza się bowiem

[70] Wyjątek stanowią jedynie maksymalne wysokości nasypów kurhanowych zespołów z Prawobrzeża, które są większe dla grobów kobiecych. Należy jednak zaznaczyć, że podana wartość 9 m w przypadku bocznego grobowca z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego dotyczy całego kompleksu, który jak wskazują na to obserwacje stratygraficzne i planigraficzne, składał się z nasypu wzniesionego nad głównym, męskim pochówkiem, oraz związanej z pochówkiem kobiecym dosypki.

wznoszeniem większych kopców nie nad grobami męskimi ale nad tymi mieszczącymi szczątki kobiet. Wskazują na to zarówno obserwacje poszczególnych parametrów wielkościowych, które praktycznie zawsze osiągają wyższe wskazania dla płci „pięknej", jak również rozkład kolejnych klas wielkości z wyższym (o 12,4%) udziałem dla tej kategorii biologicznej nasypów o „ponadprzeciętnych" gabarytach. Równocześnie należy zaznaczyć, że przytoczone tu spostrzeżenia poczynione zostały na niewielkiej ilości pochówków kobiecych (uwaga ta dotyczy zespołów zarówno z Prawo- jak i Lewobrzeża), przez co nie można ich uznać za w pełni miarodajne.

Poza lokalizacją oraz cechami wielkościowymi konstrukcje nadgrobowe (kopce) wznoszone nad jednostkowymi pochówkami męskimi i kobiecymi różnią się między sobą również częstotliwością występowania w ich obrębie (lub u ich podstawy) dodatkowych rozwiązań architektonicznych – drewnianych konstrukcji, podściółek z substancji organicznych oraz dookolnych rowów i wałów (ryc. 3.33). Elementy te typowe są przede wszystkim dla kompleksów grobowych, wybudowanych na złożenie w nich pojedynczych mężczyzn. Dodatkowo należy zwrócić uwagę na to, że w przypadku nasypów z grobami kobiecymi, w których rozwiązania takie są blisko dwukrotnie rzadsze, lub w ogóle nie występują (konstrukcje namiotowe oraz dookolne wały), ich pozycja chronologiczna ograniczona jest wyłącznie do fazy późnej. Znalezisk takich nie ujawniono natomiast w żadnym ze starszych zespołów, aczkolwiek należy pamiętać o tym, że może to wynikać z niewielkiej liczby (zwłaszcza w przypadku serii „środkowoscytyjskiej") grobów tej płci.

3.2.11. Płeć a pozostałe elementy rytuału pogrzebowego

Towarzyszące pochówki końskie

Obecność towarzyszących pochowków końskich ujawniono wyłącznie w grobach należących do dorosłych mężczyzn. Łącznie ich obecność stwierdzono dla 19 (8,6% wszystkich pochówków z okresu rozwoju Scytii „klasycznej") zespołów, z których dziesięć (osiem z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza, głównie z basenu Taśminu i dwa znad Worskli) przypada na fazę środkowoscytyjską a dziewięć (sześć z Prawo- i trzy z Lewobrzeża) na etap późnoscytyjski. Pod względem lokalizacji pochówku końskiego względem pochówku ludzkiego reprezentują one wszystkie wydzielone typy. Trzy z nich mieszczą się w jamie wejściowej lub w dromosie (tabl. LX.2; XCV; XCVI.2, 4;

CXXXVIII.2)[71], siedem w osobnych grobach (CX.2, 4), w dziewięciu natomiast koń złożony jest ze zmarłym we wspólnej komorze grobowej.

Towarzyszące pochówki pochodzące ze strefy stepu również umieszczane były w zespołach grobowych przeznaczonych na złożenie w nich mężczyzny (niekiedy także z towarzyszącą mu kobietą i innymi osobami). Tylko w jednym przypadku (kurhan Oguz, grób „północny") odnotowano w tej strefie sytuację, w której konie umieszczone były w jamie wejściowej prowadzącej do grobowca, w którym pogrzebano kobietę w starszym wieku (E. E. Fialko 1994b, s. 143, ryc. 5; M. Očir-Gorâeva 2009, s. 309). Kwestia obecności pochówków końskich składanych w grobach kobiecych poruszona zostanie w dalszej części pracy. W tym miejscu należy tylko wskazać, że konie pochodzące z przytaczanego zespołu traktowane są jako zwierzęta zaprzęgowe ciągnące wóz pogrzebowy, którym transportowano zwłoki zmarłej do miejsca jej pochówku. Konie umieszczane w grobach męskich na ogół traktowane są natomiast jako zwierzęta do jazdy wierzchem (E. E. Fialko 1994b, s. 143; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 18; M. Očir-Gorâeva 2009, s. 309).

Uczta żałobna (stypa) i inne zabiegi o charakterze rytualno-symbolicznym

Stosowanie różnorakich działań rytualnych i żałobnych w postaci uczty pogrzebowej i składania darów (ofiar) wotywnych, a także różnych zabiegów o charakterze magiczno-symbolicznym wykorzystujących ogień, należą do tych elementów obrzędowości funeralnej, które cechują się największymi zmiennościami w czasie i przestrzeni (por. podrozdział 2.5.2). Do analogicznych wniosków można dojść również analizując jednostkowe pochówki męskie i kobiece. Dodatkowo analizy te pozwalają na stwierdzenie, iż na stosowanie różnych rytuałów związanych z tym etapem ceremonii żałobnej, poza wyżej wymienionymi czynnikami, pewien wpływ miała także płeć zmarłego.

W ogólnym ujęciu należy wskazać przede wszystkim na nieco częstsze (o ok. 12%) praktykowanie uczt żałobnych i innych związanych z nią działań ofiarnych w przypadku, gdy w grobie składano mężczyznę (ryc. 3.34). Z tą płcią silniej związane są również palenie ognisk (włącznie z tymi o rytualnym charakterze) oraz składanie różnego rodzaju darów wotywnych (ryc. 3.35). Dla kobiet bardziej charakterystyczna jest natomiast nieco większa (o ok. 10%) obecność wśród pozostałości stypy naczyń ceramicznych, przy czym obserwacja ta nie dotyczy amfor. Na ich fragmenty częściej trafia się w kompleksach z grobami męskimi.

[71] W tej grupie znajduje się opisany przy okazji charakterystyki wieku zmarłych grzebanych z końmi (por. podrozdział 3.2.6) pochówek „giermka" i jego wierzchowca z jamy wejściowej Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (tabl. XCV; XCVI.2, 4).

Obie badane płci różnią się między sobą również składem przedmiotów umieszczanych w różnych miejscach przestrzeni podkurhanowej w charakterze darów ofiarnych (wotywnych). O ile w przypadku mężczyzn stwierdzono obecność wśród nich wszystkich rodzajów zabytków, spotykanych w tym kontekście, o tyle dla kobiet nie odnotowano występowania wśród nich takich kategorii jak uprząż, a także militaria i inne elementy ekwipunku wojownika (osełki). Związków z płcią zmarłego nie wykazują natomiast odpadki pokonsumpcyjne w postaci kości zwierzęcych. Ich obecność odnotowano w ok. 36% wszystkich grobów męskich i kobiecych z pozostałościami tryzny. Istnienie pewnych odmienności pomiędzy jednostkowymi pochówkami męskimi i kobiecymi widoczne jest również w przypadku wykorzystania ognia przy różnego rodzaju zabiegach „magiczno-kultowych". O ile sam zwyczaj jego użycia przy tego typu działaniach poświadczony jest dla grobów obu płci ze zbliżoną częstotliwością (20-25% zespołów – ryc. 3.36) o tyle stosowanie poszczególnych rytuałów można uznawać za bardziej typowe dla jednej z nich (ryc. 3.37). Dla pochówków męskich będzie to przede wszystkim palenie ognisk wotywnych i innych związanych z ucztą pogrzebową, a w mniejszym stopniu także podpalanie konstrukcji grobowej, podczas gdy dla kobiet bardziej charakterystyczne jest umieszczanie w grobie wśród elementów wyposażenia konkrecji siarki i realgaru, a także bryłek czerwonego barwnika. Pozostałe działania o charakterze rytualno-symbolicznym wykorzystujące ogień nie wykazują żadnych związków z określoną płcią.

Przechodząc do bardziej szczegółowych analiz w pierwszej kolejności należy ponownie wskazać na nierównomierne rozmieszczenie grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi w niektórych grupach chronologiczno-przestrzennych. Dodatkowo trzeba jeszcze zaznaczyć, że w przypadku niektórych mniejszych zbiorów odnotowano ograniczone występowanie pewnych znalezisk związanych z opisywanymi rytuałami, co również może prowadzić do zaburzonych obserwacji w tym zakresie. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim wczenoscytyjskich jednostkowych grobów męskich i kobiecych z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza. W ich przypadku bowiem, zarówno pozostałości stypy, jak również ślady „ognistych" rytuałów stwierdzone zostały tylko dla pojedynczych zespołów z pochówkami przedstawicieli obu płci. Znacznie liczniej reprezentowane są one natomiast we współczesnych im grobach z Lewobrzeża. Analiza porównawcza kompleksów z pochówkami męskimi i kobiecymi z tej strefy zasadniczo prowadzi do tych samych wniosków, które zostały poczynione dla całej serii grobów przedstawicieli obu płci. Na pozostałości uczty pogrzebowej (za wyjątkiem fragmentów naczyń, które liczniej występują w grobach kobiecych) częściej natrafiano w zespołach męskich, podczas gdy ogólny udział różnych

zabiegów z wykorzystaniem ognia dla obu płci kształtuje się na zbliżonym poziomie. Również wyższa frekwencja w inwentarzach grobów kobiecych konkrecji niektórych minerałów i barwników, czy też częstsze w przypadku zespołów męskich palenie ognisk (o różnym charakterze) w trakcie uczty pogrzebowej, nie odbiegają od sytuacji stwierdzonej dla ogółu. Jedyne różnice pomiędzy tymi zbiorami dotyczą częstszej obecności wśród pozostałości stypy znajdowanych w zespołach męskich kości zwierzęcych, a także silniejszego stopnia intensyfikacji odmienności (różnice rzędu ok. 40-70%) między płciami w badanym zakresie dla serii „archaicznej" (zespoły z Lewobrzeża).

Dla okresu środkowoscytyjskiego należy wskazać z jednej strony na zbliżoną częstotliwość występowania śladów uczty pogrzebowej oraz zabiegów rytualno-kultowych z wykorzystaniem ognia w obu głównych strefach leśnostepowgo Podnieprza, z drugiej natomiast na ich większe (o ok. 15-30%) natężenie w grobach męskich. Dla zespołów z pochówkami tej płci, niezależnie od ich lokalizacji na wschód lub zachód od Dniepru, bardziej charakterystyczne są również składanie darów wotywnych, a także spalenie konstrukcji grobowej. Wśród elementów obrzędowości pogrzebowej bardziej typowych dla kobiet wymienić należy z kolei obecność wśród pozostałości stypy fragmentów naczyń innych niż amfory (w tym okresie występują one tylko w zespołach z pochówkami męskimi), a także śladów ognisk (włącznie z tymi wotywnymi i innymi o charakterze rytualnym), które w ogólnym ujęciu są liczniej reprezentowane w zbiorze grobów płci przeciwnej. Podstawowymi różnicami o charakterze przestrzennym jest wyższa frekwencja wśród szczątków po tryźnie kości zwierzęcych albo w zespołach o charakterze męskim (strefa Lewobrzeża) albo w kompleksach z grobami kobiecymi (regiony położone na prawym brzegu Dniepru). Odmienności pomiędzy Lewo- i Prawobrzeżem widoczne są również na poziomie wyższej frekwencji wśród zespołów z pochówkami płci pięknej z tej pierwszej strefy takich rodzajów zabiegów rytualnych (kultowych) z wykorzystaniem ognia jak umieszczenie w grobie konkrecji siarki i realgaru oraz bryłek czerwonego barwnika czy też innych niż wyżej wymienione (por. wykaz w podrozdziale 2.5.2). Na drugim brzegu Dniepru wykazują one silniejsze związki z grobami męskimi. Równocześnie należy zaznaczyć, że częstsza obecność wyżej wymienionych elementów obrządku pogrzebowego w grobach kobiecych (zwłaszcza tych z obszaru lewobrzeżnej połaci Lasostepu) może być efektem ich niewielkiej liczebności w porównaniu z pochówkami męskimi.

Dla etapu późnego trzeba wskazać przede wszystkim na zbliżone występowanie śladów uczty pogrzebowej w grobach męskich i kobiecych w obu głównych częściach środkowego Podnieprza. Równocześnie zawraca uwagę fakt, iż w obu tych strefach takie

kategorie pozostałości uczuty pogrzebowej i ofiar wotywnych jak ceramiczne i poza ceramiczne (kości zwierzęce) resztki pokonsumpcyjne nieco częściej spotykane są w kompleksach z pochówkami płci pięknej, podczas gdy dla zespołów męskich bardziej charakterystyczne jest nieznacznie częstsze występowanie śladów ognisk związanych z tryzną oraz darów wotywnych. Jedyne odmienności pomiędzy Lewo- i Prawobrzeżem w tym zakresie dotyczą tylko większego stopnia natężenia tych różnic w tej drugiej strefie. Zespoły z prawobrzeżnej części środkowego Podnieprza na tle kompleksów ze wschodniego brzegu Dniepru wyróżniają się również wyższą frekwencją wśród grobów męskich śladów po różnego rodzaju zabiegach rytualnych wykorzystujących ogień, a zwłaszcza tych, które polegają na spaleniu drewnianej konstrukcji ze zmarłym. W przypadku strefy lewobrzeżnej działania te częściej stosowane były przy grzebaniu kobiet.

3.3. Groby podwójne i zbiorowe

3.3.1. Płeć i wiek osób pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych

Dokonując charakterystyki grobów wieloosobowych pod kątem płci i wieku złożonych w nich osób w świetle wyników analiz antropologicznych należy wskazać na większą ilość takich oznaczeń w porównaniu ze zbiorem grobów jednostkowych. W przypadku zespołów, w których złożono większą ilość zmarłych danymi antropologicznymi dysponowano dla 134 osobników pochodzących ze 183 zespołów (tabela 3.22). Analiza struktury wieku zmarłych pochowanych w tej grupie grobów (tabela 3.23) wykazała, że najliczniej reprezentowane są klasy *maturus* i *adultus* stanowiące po 29,9%. Na kolejnych pozycjach lokują się kategorie *iuvenis* (13,4%) i *infans II* (12,7%), najmniej licznie reprezentowane są z kolei osoby, których zgon nastąpił w wieku *infans I* (9%) i *senislis* (5,2%). Otrzymany rozkład jest zatem analogiczny do tego uzyskanego dla całościowej serii populacji zamieszkujących tereny leśnostepowgo Podnieprza (por. tabela 3.5) oraz dla zbioru pochówków jednostkowych (por. ryc. 3.6-3.7). Widoczne różnice dotyczą tylko odmiennych wartości udziału poszczególnych kategorii wiekowych. Analiza struktury wieku zmarłych pogrzebanych w grobach podwójnych i zbiorowych z poszczególnych faz rozwoju kultury scytyjskiej wskazuje na istnienie pewnych różnic pomiędzy tymi zbiorami (ryc. 3.38-3.39). Zespoły z etapu wczesnego w porównaniu z ogółem zmarłych z rozpatrywanej grupy pochówków charakteryzują się większym udziałem osób, których zgon nastąpił w wieku *senilis* (10,8%) przy mniejszej frekwencji nastolatków i starszych dzieci (*infans II*) (po 5,4%).

Tabela 3.22. Płeć i wiek osobników pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych

klasy wieku	*K*	*M*	*płeć nieokreślona*
zespoły z oznaczeniami antropologicznymi:			
➢ *0-6/7*	-	-	12
➢ *7-14/15*	3	2	12
➢ *15-20/21*	9	6	3
osobnicy młodociani – razem	12	8	27
➢ *21-35*	24	16	-
➢ *35-50/55*	12	28	-
➢ *> 50-55*	1	6	-
RAZEM	58	49	27

Tabela 3.23. Struktura wieku osób pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych

klasa wieku	N	%
infans I (0-6/7)	12	9
infans II (7-14/15)	17	12,7
iuvenis (15-20/21)	18	13,4
adultus (21-35)	40	29,9
maturus (35-50/55)	40	29,9
senilis (>50/55)	7	5,2

w grobach wieloosobowych, ale również dla serii zbiorczej zmarłych z pochówków o takiej chronologii (por. tabela 3.5). Także w przypadku zespołów o najmłodszej, późnoscytyjskiej metryce, struktura wieku złożonych w nich osób powiela sytuację zaobserwowaną dla całego ogółu zmarłych z grobów z fazy późnej. W porównaniu z nimi zmianie ulega tylko liczebność osobników w poszczególnych klasach wieku, przede wszystkim w kategorii *maturus*, która w tej grupie chronologicznej osiąga swoje minimum (18%). Wartość ta jest najmniejsza nie tylko w porównaniu z udziałem osób, których zgon nastąpił między 35 a 50/55 rokiem życia pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych ale również w porównaniu z pochówkami jednostkowymi i serią zbiorczą.

W porównaniu z ilością zmarłych pogrzebanych w grobach wieloosobowych z określonym antropologicznie wiekiem liczba osobników z zdefiniowaną w ten sposób płcią jest mniejsza. Danymi takimi dysponowano dla 107 osób w wieku powyżej 6/7 roku życia. W 58 przypadkach szczątki należały do mężczyzn, w 49 do kobiet (tabela 3.22). Podobnie jak w przypadku zespołów z pochówkami jednostkowymi i całym ogółem grobów w rozpatrywanym zbiorze widoczna jest zatem dominacja płci męskiej nad żeńską (na 100 mężczyzn przypadają 84 kobiety). Wyniki analizy struktury wieku mężczyzn i kobiet złożonych po śmierci w grobach omawianego typu (ryc. 3.40) powielają część obserwacji poczynionych dla zespołów jednostkowych i serii zbiorczej. W przypadku tej pierwszej płci

podobieństwa te dotyczą największej liczby zgonów przypadającej na wiek *maturus* (48,3% zmarłych mężczyzn) oraz *adultus* (27,6%). Różnice między nimi uwidaczniają się z kolei częstszym umieszczaniu w grupie grobów z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi osobników płci męskiej zmarłych w wieku powyżej 50/55 lat oraz między 14/15 a 21 rokiem życia (po 10,3%) a także brakiem pochówków najmłodszych dzieci tej płci. Dla osobników płci żeńskiej grzebanych w tego typu grobach elementem wspólnym z grupą kobiet pochodzących z zespołów jednostkowych oraz z ogólną serią osób tej płci, jest kategoria *adultus* jako okres największej śmiertelności. W tym wieku nastąpił zgon mniej więcej co drugiej kobiety (49%) pochowanej w analizowanym typie grobów. Wartość ta jest zarazem wyższa niż analogiczny wskaźnik odnotowanych dla pochówków jednostkowych (34,2%). W porównaniu z zespołami mieszczącymi szczątki pojedynczych osobników, w grobach podwójnych i zbiorowych częściej umieszczano zmarłe w wieku *maturus* (24,5% w porównaniu z 15,8%), rzadziej – nastolatki (18,4% do 26,3%) i starsze dziewczynki (6,1% do 15,8%). Brak jest również w tej grupie osób płci żeńskiej zmarłych przed ukończeniem 6/7 roku życia.

Analiza proporcji płci osobników pochodzących z grobów wieloosobowych w kolejnych kategoriach wieku (tabela 3.24) wskazuje na utrzymującą się przewagę dziewczynek i kobiet zmarłych między 7 a 35 roku życia nad osobnikami płci męskiej, co pozostaje w zgodzie z obserwacjami poczynionymi dla serii zbiorczej (por. tabela 3.2). Dla osób zmarłych w wieku co najmniej 35 lat (kategorie *maturus* i *senilis*) charakterystyczna jest, analogicznie jak wykazano to dla serii zbiorczej, dominacja mężczyzn nad kobietami. Ponadto należy odnotować, że największe różnice pomiędzy ilością osób danej płci złożonych w omawianej grupie grobów wiążą się z okresem *senilis*. Na jedną kobietę zmarłą w tym wieku przypada sześciu mężczyzn, podczas gdy w zbiorze grobów jednostkowych wskaźnik ten swoje najwyższe wartości osiąga dla klasy *maturus*.

W oparciu o dane antropologiczne oraz analizę składu inwentarza wśród 183 zespołów z pochówkami co najmniej dwojga osób wyróżniono 13[72] głównych konfiguracji zmarłych według ich wieku i/lub płci. Kolejne warianty, wymieniając je od najczęściej reprezentowanych do najrzadszych (ryc. 3.41), reprezentowane są przez następujące układy: mężczyzna i kobieta (38,8%); kobieta i dziecko/nastolatek (9,8%); mężczyzna i osobnik o

[72] W wymienionym spisie uwzględniono wyłącznie układy reprezentowanych przez co najmniej trzy obserwacje.

Tabela 3.24. Proporcja płci osób pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych w kolejnych kategoriach wieku

	M	K	K:M	W_m	W_f
infans II	2	3	1,5:1	66,7	150
iuvenis	6	9	1,5:1	66,7	150
adultus	16	24	1,5:1	66,7	150
maturus	28	12	1:2,3	233,3	42,9
senilis	6	1	1:6	600	16,7

nieokreślonej płci i wieku (8,7%); pochówki nie mniej niż trojga osób, w tym co najmniej jednego mężczyzny i jednej kobiety (8,2%); mężczyzna, kobieta i dziecko/nastolatek (7,7%); mężczyzna i dziecko/nastolatek (6,6%); kobieta i osobnik o nieokreślonej płci i wieku (4,9%); dwóch mężczyzn (3,8%); dwie kobiety; pochówki co najmniej trojga osób, z których przynajmniej jedna to kobieta (po 3,3%); pochówki co najmniej trojga osób, z których przynajmniej jedna to mężczyzna; jedno lub dwoje dzieci i/lub osoba o nieokreślonej płci; pochówki co najmniej trojga osób, w tym przynajmniej jednego mężczyzny, jednej kobiety i jednego dziecka/nastolatka (po 1,6%). Ich liczebność w określonych fazach chronologicznych i grupach terytorialnych prezentuje tabela nr 3.25. Na podstawie zawartych w niej informacji można poczynić kilka obserwacji na temat różnic w rozmieszczeniu w czasie i przestrzeni zespołów z poszczególnymi układami zmarłych. Groby z okresu wczesnoscytyjskiego charakteryzują się przede wszystkim najwyższym odsetkiem obecności pochówków podwójnych męsko-żeńskich (52,3% oraz 40% i 66,7% zespołów z odpowiednio prawo- i lewobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza). Stosunkowo licznie (15,4% wszystkich grobów z większą ilością zmarłych) reprezentowane są również groby, w których złożono większą ilość zmarłych (od trzech do nie mniej niż 14 osób), w tym przynajmniej jednego mężczyznę i jedną kobietę. Należy jednak zaznaczyć, że grupa ta reprezentowana jest przede wszystkim przez zespoły z Prawobrzeża (Kijowszczyzna i dorzecze Rosi), w przypadku których tego typu konfiguracje wystąpiły w co czwartym zespole wieloosobowym. W około co dziesiątym grobie (9,2%) stwierdzono obecność szczątków należących do mężczyzny, kobiety i dziecka/nastolatka. W czterech grobach (6,2%) pogrzebano dwie kobiety. Pozostałe układy reprezentowane są przez jeden-dwa przypadki. W ani jednym zespole o archaicznej metryce nie odnotowano natomiast obecności pochówków zbiorowych należących do co najmniej jednej kobiety, grobów podwójnych w konfiguracji mężczyzna i osoba o nieokreślonej płci i wieku oraz zespołów z jednym/dwojgiem dzieci i/lub osobą o nieokreślonej płci. Ponadto w strefie Prawobrzeża nie stwierdzono występowania grobów ze

Tabela 3.25. Liczebność wyróżnionych układów zmarłych pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych w poszczególnych stadiach okresu scytyjskiego i grupach terytorialnych

		K+Dz/ nast.	K+ K	K+ ?	zbior. z K	M+Dz/ nast.	M+M	M+ ?	zbior. z M	M+ K	M+K+ Dz/nast.	zbior. M+K	zbior. z M+K+ Dz	podw. i zbior. z Dz.
całość	RSK	2	4	2	-	2	2	-	1	34	6	10	2	-
	SSK	2	1	3	2	5	3	5	2	16	3	2	1	1
	PSK	14	1	4	4	5	2	11	-	21	5	3	-	2
	RA-ZEM	18	6	9	6	12	7	16	3	71	14	15	3	3
Kijo-wszczyzna	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	3	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	RA-ZEM	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	3	-	-
Roś	RSK	-	2	-	-	-	1	-	-	4	-	6	2	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	PSK	1	-	-	2	1	-	-	-	1	-	1	-	-
	RA-ZEM	1	2	-	2	1	1	-	-	6	-	7	2	-
Taśmin	RSK	-	-	1	-	1	1	-	-	8	3	1	-	-
	SSK	1	-	2	2	2	1	1	-	1	2	-	-	-
	PSK	6	-	1	-	1	-	4	-	5	1	-	-	-
	RA-ZEM	8	-	4	2	4	2	5	-	14	6	1	-	-
PLP – całość	RSK	-	2	1	-	1	2		-	14	3	10	2	-
	SSK	1	-	2	2	2	1	1	-	2	2	1	-	-
	PSK	7	-	1	2	2	-	4	-	7	1	-	-	-
	RA-ZEM	8	2	4	4	5	3	5	-	23	6	11	2	-
Suła i Pseł	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	11	-	-	-	-
	SSK	-	1	-	-	-	1	-	-	4	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	RA-ZEM	-	1	-	-	-	1	-	-	15	-	-	-	-
LPTL	RSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	-	1	-	-	2	-	1	-	3	1	-	-	2
	RA-ZEM	1	1	-	-	2	-	1	-	3	3	-	-	2
Worskla	RSK	1	2	1	-	1	-	-	1	8	1	-	-	-
	SSK	1	-	1	-	3	1	2	2	10	1	2	1	1
	PSK	3	-	1	-	-	-	-	-	4	2	1	-	-
	RA-ZEM	5	2	3	-	4	1	2	3	22	4	3	1	1
Doniec	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
	PSK	4	-	2	2	1	2	6	-	7	1	1	-	-
	RA-ZEM	4	-	2	2	1	2	8	-	8	1	1	-	-
LLP – całość	RSK	2	2	1	-	1	-	-	1	20	3	-	-	-
	SSK	1	1	1	-	3	2	4	2	14	1	2	1	1
	PSK	7	1	3	2	3	2	7	-	14	4	2	-	2
	RA-ZEM	10	4	5	2	7	4	11	3	48	8	4	1	3

szczątkami kobiety i dziecka/nastolatka. W Lewobrzeżu z kolei nie ujawniono obecność również takich układów jak dwóch mężczyzn, co najmniej jeden mężczyzna, kobieta i dziecko oraz osoby o nieokreślonej płci i wieku. W okresie środkowoscytyjskim zauważalny jest (zwłaszcza w strefie prawobrzeżnego Podnieprza) spadek ilości zespołów z podwójnymi pochówkami męsko-żeńskimi, aczkolwiek układy takie nadal stanowią najliczniejszą grupę w analizowanym zbiorze (34,8% wszystkich grobów oraz 14,3% z Prawo- i 42,4% z Lewobrzeża). Wzrasta natomiast liczebność pochówków podwójnych, w których jeden ze zmarłych to mężczyzna, drugi – dziecko/nastolatek. Obok nich pojawiają się również zespoły z podwójnymi grobami męskimi; oba warianty reprezentowane są przez co dziesiąty pochówek większej ilości osób. W regionach położonych na zachód od Dniepru (głównie dorzecze Taśminu) widoczny jest również stosunkowo duży udział (po 14,3%) zespołów z takimi układami jak kobieta i osoba o nieokreślonej płci i wieku, dwie kobiety, kobieta i dziecko lub osoba o nieokreślonej płci i wieku, a także mężczyzna, kobieta i dziecko. W strefie Lewobrzeża (Worskla i Doniec) częściej (12,1% w porównaniu z 7,1% w Prawobrzeżu) spotykane są natomiast pochówki mężczyzny i osoby o nieokreślonym wieku i płci. Na etapie późnym obserwowany jest dalszy spadek liczebności zespołów podwójnych męsko-żeńskich, aczkolwiek ciągle stanowią one najliczniejszy (29,2%) rodzaj grobów z większą ilością zmarłych. W porównaniu z okresem środkowoscytyjskim widoczne jest również wyrównanie się proporcji występowania tego typu grobów w obu głównych strefach leśnostepowgo Podnieprza. Równocześnie zauważalny jest wzrost liczby grobów podwójnych z konfiguracjami kobieta i dziecko/nastolatek (obserwowany zwłaszcza nad Taśminem) oraz mężczyzna i osoba o nieokreślonej płci (odpowiednio 19,4% i 15,3%). Ani w jednym zespole z Lewo- i Prawobrzeża o późnoscytyjskiej metryce nie odnotowano natomiast obecności pochówku co najmniej trojga osób, z których przynajmniej jedna to mężczyzna lub co najmniej jeden mężczyzna, jedna kobieta i jedno dziecko/nastolatek. Dodatkowo, w drugiej z tych stref nie wystąpiły również takie układy jak dwie kobiety lub dwóch mężczyzn, co najmniej jeden mężczyzna, jedna kobieta i jedna osoba o nieokreślonej płci i wieku oraz jedno-dwoje dzieci i/lub osoba o nieokreślonej płci.

Porównując ze sobą kolejne grupy regionalne pod kątem obecności w nich określonych konfiguracji zmarłych pochowanych w grobach wieloosobowych (tabela 3.25) wskazać należy przede wszystkim na większe ich zróżnicowanie na obszarach położonych na wschodnim brzegu Dniepru, gdzie stwierdzono obecność wszystkich wyżej wydzielonych wariantów. W strefie tej wyróżnia się zwłaszcza obszar dorzecza Worskli. W zespołach z tego regionu odnotowano obecność 12 z 13 układów. Dodatkowo tylko w tym zbiorze wystąpiły

pochówki zbiorowe ze szczątkami co najmniej jednego mężczyzny. W basenie Dońca i na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu stwierdzono obecność odpowiednio dziewięciu i siedmiu. Reprezentowane są one przez warianty z mężczyzną i/lub kobietą pochowanym z dzieckiem/nastolatkiem, mężczyzną i kobietą, dwiema kobietami oraz mężczyzną i osobą o nieokreślonej płci i wieku. Obszarem o najmniejszej liczbie stwierdzonych wariantów w analizowanej strefie Lasostepu są dorzecza Suły i Psła z grobami podwójnymi należącymi wyłącznie do mężczyzny i kobiety, dwóch kobiet lub dwóch mężczyzn. W strefie Prawobrzeża nie stwierdzono obecności ani jednego zespołu z pochówkiem zbiorowym ze szczątkami co najmniej jednego mężczyzny oraz grobu mieszczącego jedno lub dwoje dzieci i/lub osobę o nieokreślonej płci. Pod względem ilości odnotwanych układów zmarłych najbardziej wyróżniającym się regionem tej części leśnostepowego Podnieprza jest obszar Kijowszczyzny, w którym wystąpiły wyłącznie męsko-żeńskie pochówki podwójne i zbiorowe o wczesnoscytyjskiej metryce. Na terenach położonych nad Rosią i Taśminem stwierdzono obecność ośmiu z 13 wyróżnionych konfiguracji. W pierwszym regionie są to warianty inne niż mężczyzna/kobieta i osoba o nieokreślonej płci i wieku oraz mężczyzna, kobieta i dziecko/nastolatek, w drugim – pochówki wieloosobowe, w przypadku których jednym ze zmarłych jest osoba płci żeńskiej (za wyjątkiem zdwojonych grobów kobiecych), podwójne, w których mężczyźnie towarzyszy dziecko/nastolatek, drugi osobnik płci męskiej lub osoba o nieokreślonej płci i wieku oraz podwójne męsko-żeńskie i potrójne, w których oprócz mężczyzny i kobiety w grobie złożono również dziecko.

3.3.2. Obrządek pogrzebowy

Dominującym sposobem grzebania zmarłych w grobach podwójnych i zbiorowych, podobnie jak w przypadku zespołów z pochówkami jednostkowymi, jest inhumacja. W porównaniu z nimi (ryc. 3.42), a także ze wszystkimi zespołami uwzględnionymi w niniejszej dysertacji, wskaźnik zastosowania tego obrządku pogrzebowego wynoszący 83% jest nieznacznie niższy. Odwrotną sytuację zaobserwowano natomiast dla zespołów, w których na szczątkach zmarłych pierwotnie złożonych w rycie inhumacji, stwierdzono obecność śladów wtórnej działalności ognia związanych ze spaleniem drewnianej konstrukcji grobowej (jej elementów). Udział tego typu grobów w zbiorze pochówków wieloosobowych jest niemalże dwukrotnie wyższy (15,3%) niż ten odnotowany dla zespołów o jednostkowym charakterze (8%). W trzech grobach (1,6%) niespalonemu zmarłemu (lub ich większej ilości) towarzyszyły ciałopalne pochówki jednej (Fl_CzM/2; Vjab_174) lub co najmniej kilku osób

(Perep). Elementem wspólnym dla wszystkich trzech zespołów tego typu jest ich lokalizacja w prawobrzeżnej strefie Podnieprza (dorzecze Taśminu i obszar Kijowszczyzny) oraz wczesna (archaiczna) chronologia. Różnią się one natomiast konfiguracją płci i wieku złożonych w nich osób (Fl_CzM/2 – podwójny pochówek męsko-żeński; Vjab_174 – grób ze szczątkami dwóch mężczyzn; Perep – pochówek zbiorowy z układem mężczyzna – kobieta). Porównując ze sobą kolejne wyróżnione warianty grobów wieloosobowych pod względem wieku i płci złożonych w nich osób należy wskazać na istnienie pewnych różnic w tym zakresie. Pomijając obecność pochówków birytualnych tylko w zespołach, w przypadku których jednym ze zmarłych zawsze jest mężczyzna, zwraca uwagę wyższa frekwencja występowania śladów nadpalenia kości w grobach, w których złożono przynajmniej jedną kobietę lub dziecko/nastolatka (ryc. 3.42). W zespołach tych wskaźnik obecność śladów działalności ognia związanych ze spaleniem drewnianej konstrukcji grobowej (jej elementów) wynosi co najmniej 11%, podczas gdy dla grobów z pochówkami męskimi (wyłączywszy zespoły o męsko-żeńskim charakterze w różnych układach) nie przekracza on wartości 8,5%. Sytuacja ta jest więc nieco odmienna od tej stwierdzonej dla grobów jednostkowych, dla których nie odnotowano istnienia różnic w częstotliwości stosowania takiego elementu rytuału pogrzebowego ze względu na płeć złożonych w nich osobników. W ujęciu chronologiczno-terytorialnym należy podkreślić częstsze poddawanie zmarłych (części z nich) złożonych w grobach wieloosobowych różnym zabiegom rytualnym z wykorzystaniem ognia w strefie Prawobrzeża, przy czym uwaga ta dotyczy wyłącznie pochówków o najwcześniejszej, archaicznej metryce. W zbiorze tym stwierdzono nie tylko wyłączną obecność zespołów, w których część ze zmarłych pogrzebano w rycie kremacji ale również stosunkowo wysoki, bo wynoszący ponad 33% (34,3% wszystkich zespołów z większą ilością zmarłych o takiej atrybucji chronologiczno-terytorialnej oraz 37,5% zespołów z inhumacją) odsetek pochówków szkieletowych noszących ślady działalności ognia związanej ze spaleniem drewnianej konstrukcji grobowej (jej elementów). Na obszarach położonych na wschód od Dniepru analogiczne zespoły są reprezentowane przez zaledwie dwa wczesnoscytyjskie groby z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu.

Pozycję w jakiej umieszczono zmarłych pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych udało się określić dla 84,3% osobników pochodzących ze 111 (60,7%) zespołów tego typu. W większości przypadków (73%) są to groby dla których danymi takimi dysponowano dla wszystkich złożonych w nich osób, 17,1% – pochówki, w których pozycję określono dla przynajmniej połowy zmarłych (w grupie tej przeważają pochówki podwójne w

różnych układach wieku i płci), 9% to zespoły o zbiorowym charakterze (głównie z pochówkami kobiet złożonymi z mężczyzną i dzieckiem/dziećmi) z informacjami na temat sposobu ułożenia ciała w grobie dotyczącymi tylko jednego osobnika. Pozostałe 0,9% obserwacji dotyczy kurhanu Perepiaticha mieszczącego szczątki nieokreślonej liczny osób, w tym co najmniej 14 złożonych w pozycji wyprostowanej na wznak. Najpowszechniej spotykanym sposobem umieszczania zwłok w grobie z większą ilością zmarłych jest ich składanie w pozycji anatomicznej, tj. wyprostowanej na wznak. Zastosowanie takiego układu stwierdzono w przypadku 200 (88,9%) osobników pochowanych w 106 (95,9%) zespołach podwójnych i zbiorowych. Wartości te nie odbiegają od wyników uzyskanych dla zbioru grobów jednostkowych (ryc. 3.23) i wszystkich zespołów uwzględnionych w niniejszej dysertacji (ryc. 2.3). Na drugim miejscu pod względem częstotliwości występowania znajdują się pochówki złożone w układzie skurczonym na jednym z boków. W ten sposób potraktowano zwłoki 17 (7,6%) osobników pochodzących z 13 zespołów (11,7%). Troje zmarłych (1,3%) pochowanych w trzech (2,7%) zespołach złożono w pozycji wyprostowanej na boku, dla pięciu (2,2%) innych pogrzebanych w pięciu (4,5%) grobach o wieloosobowym charakterze zastosowano inne sposoby pochówku: w pozycji siedzącej (Macz_8), wyprostowanej z jedną nogą ugiętą w kolanie (StMer3_11), wyprostowanej z nogami ugiętymi w kolanach (Macz_13) i zwróconymi na bok (StMer3_3), niedbałe wrzucenie lub wsunięcie do jamy grobowej (Lubo_4/2). We wszystkich przypadkach udział zmarłych złożonych w grobach podwójnych i zbiorowych w sposób inny niż pozycja anatomiczna kształtuje się na analogicznym poziomie do tego odnotowanego dla serii zbiorczej. Analiza sposobu umieszczenia ciał zmarłych osobników pochowanych w grobach wieloosobowych przeprowadzana pod kątem ich wieku i płci (tabela 3.26) wykazała, że w przypadku, gdy w tego typu zespole obok osoby dorosłej umieszczono dziecko/nastolatka (np. tabl. L.1, 26; LXXII.1; CIX.3), atypowe potraktowanie zwłok najczęściej odnosi się do tego ostatniego, co pokrywa się z sytuacją zaobserwowaną dla pochówków jednostkowych (por. podrozdział 3.2.1). Z kolei w zespołach mieszczących pochówki męsko-żeńskie w różnych konfiguracjach (np. tabl. XXXVIII.1.2; LXIII.4; LXXXVII1.1; LXXXIX.2.2; CXXXVI; CXXXIX.2) niestandardowa pozycja typowa jest dla kobiet, co również znajduje swoje odzwierciedlenie w zbiorze grobów mieszczącymi szczątki pojedynczych osób (por. podrozdział 3.2.2). W tabeli nr 3.27 przedstawiono z kolei warianty układów zwłok w zespołach podwójnych i zbiorowych, w przypadku których dysponowano danymi pozwalającymi na prześledzenie

Tabela 3.26. Sposób ułożenia ciała osób pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych o określonych konfiguracjach płci i wieku

układ	pozycja*			
	wyprostowana na wznak	skurcz. na boku	wyprostowana na boku	inna
K+?	5/10	-	-	-
K+Dz/nast.	12/18	1/1 (K/?)	2/2 (1 nast.)	-
K+K	5/9	-	-	1/1 (K/?)
zbior. z K	4/7	1/5	-	-
M+?	8/14	1/1	1/1	-
M+Dz/nast.	6/8	1/1 (?/6-7)	-	1/1 (?/18-20)
M+M	6/10	-	-	1/1
M+K	37/69	2/2 (2 K/?)	1/1 (K/?)	-
M+K+Dz/nast.	12/19	4/4 (4 Dz/nast.)	-	-
zbior. z M+K	6/26	2/2 (1 K)	-	1/1 (K)
zbior. z M+K+Dz/nast.	1/4	-	-	-
zbior. i podw. z Dz/nast.	3/6	1/1 (nast.)	-	-

* ilość zespołów/zmarłych (płeć i wiek osób złożonych w pozycji innej niż wyprostowana na wznak w przypadku gdy dysponowano takimi danymi).

wzajemnych relacji zachodzących pomiędzy przynajmniej dwojgiem osób złożonych we wspólnym grobie. Zwraca uwagę dominacja pochówków, w których zmarli ułożeni są w analogiczny sposób, tj. w pozycji wyprostowanej na wznak. Na podstawie analizowanego zbioru można również stwierdzić, że w sytuacji gdy szczątki jednego z osobników zostały „niestandardowo" potraktowane (głównie złożono je na jednym z boków, w pozycji skurczonej lub wyprostowanej), drugi ze zmarłych (lub niekiedy ich większa ilość) zawsze złożony jest w pozycji anatomicznej.

Kierunek, w którym grzebano zmarłych w grobach wieloosobowych określono dla 216 (83,4%) osób pochowanych w 109 zespołach (59,6%) tego typu. Proporcje pomiędzy ilością osobników o określonej orientacji a liczebnością wszystkich zmarłych złożonych w jednym grobie kształtują się na następującym poziomie: zespoły z określonym kierunkiem dla wszystkich pogrzebanych – 67,9%, pochówki z orientacją ustaloną dla przynajmniej połowy z nich (w grupie tej przeważają pochówki podwójne w różnych układach wieku i płci) – 23,9%, groby o zbiorowym charakterze (głównie z pochówkami o układzie mężczyzna, kobieta i dziecko) z informacjami na temat ułożenia ciała w grobie dotyczącymi tylko jednego osobnika – 8,2%. Do najpowszechniej stosowanych sposobów umieszczania zwłok w grobach z większą ilością osób, należy orientowanie ich głową na południe (ryc. 3.43), co pokrywa się z sytuacją zaobserwowaną dla całości analizowanego w niniejszej pracy zbioru grobów oraz dla grupy pochówków jednostkowych. Orientacja ta wystąpiła w większości konfiguracji płci i wieku zespołów o zbiorowym charakterze za wyjątkiem podwójnych pochówków męskich

Tabela 3.27. Liczebne zróżnicowanie wariantów układu zmarłych w grobach podwójnych i zbiorowych

	wyprostowana na wznak	wyprostowana na boku	wyprostowana inna	skurcz.	inna
wyprostowana na wznak	72	2	2	10	2
wyprostowana na boku	2	-	-	-	-
wyprostowana inna	2	-	-	1	-
skurcz.	10	-	1	-	-
inna	2	-	-	-	-

oraz grobów dziecięcych (ryc. 3.44). W przypadku pozostałych kierunków można mówić o istnieniu pewnych zależności pomiędzy nimi a wiekiem i płcią zmarłych (ryc. 3.43-3.44). I tak dla grobów, w których pochowano kobietę w towarzystwie innych osobników niebędących dorosłymi mężczyznami, charakterystyczne jest stosowanie orientacji równoleżnikowej, przy czym układanie zwłok w kierunku zachodnim odnotowano tylko dla pochówków, w których kobietę złożono z dzieckiem/nastolatkiem lub osobą o nieokreślonej przynależności biologicznej. Zachodnia orientacja stosunkowo często spotykana jest również w zespołach mieszczących szczątki pochowanych razem mężczyzn i kobiet, przy czym w tej grupie najrzadziej występuje ona w przypadku, gdy poza nimi w grobie złożono również osobnika młodocianego. Ten ostatni układ wyróżnia się z kolei stosunkowo wysoką frekwencją pochówków zwróconych w kierunku wschodnim. Wśród innych sposobów orientowania zwłok najczęściej stosowanych przy grzebaniu kilku osób w jednym grobie należy wskazać na układy północny i południowo-wschodni. Orientacje te, poza podwójnymi pochówkami męsko-żeńskimi[73], stosunkowo często wystąpiły również w grobach z następującymi konfiguracjami: dwóch mężczyzn, mężczyzna i dziecko/nastolatek oraz mężczyzna i osobnik o nieokreślonej płci i wieku. Dla zespołów z pochówkami dzieci złożonych z innymi osobami zmarłymi przed osiągnięciem 18-21 roku życia lub osobnikami o nieustalonej przynależności biologicznej odnotowano tylko trzy kierunki – północny, zachodni oraz północno-wschodni.

Poza ogólnym scharakteryzowaniem stron świata, według których umieszczano osoby chowane w rozpatrywanym zbiorze grobów należy również poruszyć kwestię relacji zachodzących pomiędzy poszczególnymi zmarłymi. Generalnie osoby złożone w tej samej konstrukcji grobowej mogły być ułożone względem siebie równolegle, głowami w tym

[73] Ich obecność odnotowano również w grobach zbiorowych tego typu włącznie z tymi, w których jednym z pogrzebanych z nimi jest dziecko/nastolatek.

samym kierunku (59,5% z 79 zespołów w przypadku których dysponowano danymi odnośnie do orientacji co najmniej dwojga osób pochowanych w jednym grobie – por. tabl. IV; XV; XIX.1; L.1; LIV.2; LXIII.4; LXXVII.1; LXXVIII; CXVIII; CXIX.2; CXXIX.1;), rzadziej w przeciwne strony świata (Czer_13 – tabl. XIX.2), lub w różnych kierunkach. W tym ostatnim przypadku układ w jakim rozmieszczeni są poszczególni zmarli można określić najczęściej jako prostopadły. Ten sposób ułożenia odnotowano dla około 1/5 (22,8%) obserwacji (por. tabl. XXXI.2; XXVIII.1.2; 7.26; LXXI.1; LXXII.1; LXXXIV.1.3; LXXXVII.1.1; LXXXIX.1; XCII.1; CIX.3; CXX.2; CXXVI.1; CXXVII.1; CXXXVIII.1; CXXXIX.2). W siedmiu zespołach mieszczących pochówki co najmniej trojga osób stwierdzono obecność obu wyżej wzmiankowanych układów (w tym przypadku pojedynczy zmarli ułożeni byli prostopadle do dwóch lub trzech osób złożonych w układzie równoległym – por. tabl. XLVI.2; LXVI.1.1; LXXXIV.1.2; LXXXIX.2; CXXV.2;), a w zespole z grobu nr 2 z kurhanu nr 66 z Bobricy zmarli (kobieta i pięcioro osobników o nieokreślonej płci i wieku) zorientowani byli w czterech różnych kierunkach. Równoległe ułożenie zwłok typowe jest przede wszystkim dla grobów z podwójnymi pochówkami męsko-żeńskimi, aczkolwiek ten sposób potraktowania dwojga (lub ich większej ilości) zmarłych odnotowano również dla pozostałych konfiguracji płci i wieku. Wyjątek stanowią jedynie te mieszczące szczątki dzieci i osób o nieokreślonej przynależności biologicznej. Pochowane w ten sposób osoby orientowano według wszystkich stron świata, przy dominacji kierunku południowego (tabela 3.28). W grobach o układach prostopadłych (włącznie, z tymi w których część zmarłych ułożona była względem siebie równolegle) przeważają kombinacje kierunków południkowych i równoleżnikowych, przy czym w przypadku gdy jeden ze zmarłych zorientowany jest na południe, drugi częściej ułożony jest w stronę wschodnią, podczas gdy z orientacją północną wiąże się głównie kierunek zachodni (tabela 3.28). Pod względem płci i wieku zmarłych pochówki w układzie prostopadłym reprezentują wszystkie wydzielone warianty. Do najliczniejszych z nich należą te mieszczące szczątki kobiety lub mężczyzny złożonych w jednym grobie z dzieckiem/nastolatkiem lub osobą o nieokreślonej przynależności biologicznej.

Tabela 3.28. Liczebne zróżnicowanie wariantów orientowania zmarłych w grobach podwójnych i zbiorowych

	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW
N	7 (6*/1**)	-	3 (2/1)	-	1 (1/-)	-	5 (5/-)	-
NE	-	2 (2/-)	-	1 (1/-)	-	2 (2/-)	-	1 (1/-)
E	3 (2/1)	-	2 (2/-)	-	7 (6/1)	-	-	-
SE	-	1 (1/-)	-	4 (4/-)	2 (2/-)	2 (2/-)	-	1 (1/-)
S	1 (1/-)	-	7 (6/1)	2 (2/-)	21 (19/2)	2 (2/-)	5 (4/1)	-
SW	-	2 (2/-)	-	2 (2/-)	2 (2/-)	9 (9/-)	-	1 (1/-)
W	5 (5/-)	-	-	-	5 (4/1)	-	8 (8/-)	-
NW	-	1 (1/-)	-	1 (1/-)	-	1 (1/-)	-	4 (4/-)

Ilość zmarłych w grobie z określoną orientacją: wszyscy*/przynajmniej połowa**.

3.3.3. Wyposażenie grobowe

Dokonując charakterystyki inwentarzy umieszczanych w grobach z większą ilością zmarłych należy, analogicznie jak w przypadku pochówków jednostkowych, rozpatrzyć je na dwóch poziomach. Pierwszym z nich jest ich ilościowe i jakościowe zróżnicowanie. Wyniki przeprowadzonego pod tym kątem badania przedstawiono w tabeli 3.29. Zaprezentowano na niej rozkład wybranych wskaźników charakteryzujących zbiorowość grobów podwójnych i zbiorowych o określonych konfiguracjach płci i wieku z wyposażaniem o takich samych wartościach punktacji NAT. Omawiając widoczne na niej wyliczenia w pierwszej kolejności należy wskazać przede wszystkim na powiększenie się ilości kategorii funkcjonalnych przedmiotów umieszczanych w ogóle zespołów wieloosobowych z głównymi konfiguracjami wieku i płci[74] w porównaniu z pochówkami jednostkowymi. W zestawieniu z nimi w grobach podwójnych i zbiorowych znajduje się średnio o dwie – cztery kategorie zabytków więcej. Zwiększenie się różnorodności inwentarzy widoczne jest również na poziomie liczebności pochówków z inwentarzami reprezentującymi poszczególne stopnie zamożności (ryc. 3.45.a). Przejawia się ono we wzroście ilości grobów o bogatych ekwipunkach (w analizowanym zbiorze wynosi on co najmniej 50% podczas gdy dla pochówków jednostkowych wynosi on ok. 15-25%), spadku liczebności zespołów o przeciętnym (odpowiednio ok. 41-42% i ok. 33-

[74] Przy porównaniu tym nie uwzględniono podwójnych i zbiorowych pochówków dzieci i nastolatków. Pominięcie tych zespołów jest pochodną ich bardzo ograniczonej (tylko trzy zespoły) ilości, przez co trudno jest mówić o ich reprezentatywności.

67%) i ubogim wyposażeniu (groby podwójne i zbiorowe – ok. 8%, pochówki jednostkowe – ok. 8-33%), a także brakiem wśród nich pochówków pozbawionych wyposażenia.

Wyżej odnotowane zwiększenie się zamożności inwentarzy grobów podwójnych i zbiorowych, rozumiane jako wzrost ilości tworzących je kategorii funkcjonalnych przedmiotów, w porównaniu z pochówkami jednostkowymi wydaje się być logicznym następstwem umieszczenia w nich większej ilości osób. Z drugiej strony szczegółowe analizy rozkładu wyposażenia umieszczanego przy poszczególnych zmarłych wykazały, że nie wszyscy osobnicy pochowani we wspólnym grobie byli wyekwipowani w takim samym (lub porównywalnym) stopniu. Sytuacja ta jest szczególnie dobrze widoczna w przypadku zespołów wieloosobniczych, w których dorosłemu mężczyźnie i/lub kobiecie towarzyszą dzieci/nastolatkowie lub zmarli o nieokreślonej płci i wieku. W wielu zespołach o takich układach zaobserwowano bowiem koncentrowanie się większości przedmiotów inwentarza przy dorosłym, podczas gdy inne złożone z nim osoby pozbawione są wyposażenia lub ogranicza się ono tylko do niewielkiej ilości zabytków o charakterze osobistym (głównie elementy stroju i ozdoby; por. tabela 3.9).

Tabela 3.29. Wartości wybranych wskaźników (średnia arytmetyczna, wartości minimalne i maksymalne, kwartyle) określających zbiorowość grobów podwójnych i zbiorowych z poszczególnymi konfiguracjami płci i wieku z wyposażeniem o takich samych wartościach NAT

wskaźnik punktacji NAT	średnia	minimum	kwartyl 1	kwartyl 2 (mediana)	kwartyl 3	maksimum
układy z M						
całość	8	1	5	7	10	19
M_Dz/nast.	7,8	1	4	6,5	10	19
M+M	10,7	3	8	11	14	17
M+?	7	1	5	6,7	8	17
zbior. z M	7,7	6	6,5	7	8,5	10
układy z K						
całość	7,4	1	5	7	10	16
K+Dz	6,2	1	4	6	8	16
K+K	8,5	3	5	9	11	15
K+?	8,4	5	7	8	10	12
zbior. z K	8,3	3	7	8,5	10	13
układy z M+K						
całość	8,3	1	5	8	11	22
M+K	8,1	1	5	8	10	22
M+K+Dz	10,6	5	8	10,5	13	22
zbior. z M+K	7,2	2	3	7	9	20
zbior. z M+K+Dz	7,3	2	5	8	10	12
podw. i zbior. z Dz						
całość	5	1	2	3	7	11

Porównując ze sobą wyróżnione warianty grobów podwójnych i zbiorowych pod względem zróżnicowania ilościowego i jakościowego znajdujących się w nich inwentarzy należy zaznaczyć, że w ogólnym ujęciu wszystkie układy z dorosłymi wykazują daleko idące podobieństwa względem siebie. Przejawiają się one zarówno na poziomie ilości tworzących je kategorii funkcjonalnych przedmiotów (na ogół ich liczba wynosi od pięciu do dziesięciu/jedenastu, średnio około osiem – tabela 3.29) jak również w niemal takim samym we wszystkich układach udziale pochówków repezentujących poszczególne stopnie zamożności (ryc. 3.45.a). W wyraźnej opozycji do nich pozostaje natomiast niewielka seria podwójnych i zbiorowych pochówków dzieci i nastolatków. W ich przypadku ilość kategorii przedmiotów inwentarza wynosi odpowiednio jeden (Star_8 – tabl. VXXVI.1.1-4), trzy (Erk_1/1) i 11 (Per_21 – tabl. LXXII.1.1-14) zabytków, co daje średnią równą pięciu. Dodatkowo, każdy z nich reprezentuje inną klasę zamożności.

Niewątpliwie za najbogatsze groby w całym analizowanym zbiorze należy uznać te mieszczące pochówki dwójki mężczyzn. Oznaczają się one z jednej strony najwyższymi wartościami niemalże wszystkich (za wyjątkiem wartości minimalnych i maksymalnych) wskaźników punktacji NAT (tabela 3.29), z drugiej najwyższym, bo ponad 70% (71,4%), udziałem zespołów bogato wyekwipowanych (ryc. 3.45.b). Porównywalne z nimi są zespoły, w których dorosłemu mężczyźnie towarzyszy osobnik płci żeńskiej oraz przynajmniej jedno dziecko lub nastolatek. Na kolejnych miejscach znajdują się podwójne i zbiorowe pochówki kobiece, w których poza jedną lub dwoma kobietami złożono również dziecko/nastolatka lub osobnika bez oznaczonej płci i wieku. Zespoły tego typu cechują się zbliżonymi wartościami punktacji NAT ze wskaźnikiem minimalnej ilości kategorii zabytków analogicznym do tego odnotowanego dla grobów o układach dwóch mężczyzn oraz mężczyzna, kobieta i co najmniej jedno dziecko/nastolatek, a także porównywalnym udziałem grobów bogato (50-55,6%) i przeciętnie (44,4-50%) wyposażonych. Co najmniej 50% odsetek pochówków o najwyższym stopniu bogactwa odnotowano również w grupie grobów podwójnych męsko-żeńskich oraz męsko-dziecięcych. Elementem łączącym oba te zbiory z wyżej scharakteryzowanymi zespołami z pochówkami męskimi (układy dwóch mężczyzn oraz mężczyzna, kobieta, co najmniej jedno dziecko/nastolatek) są maksymalne wartości wskaźników punktacji NAT wynoszące około 20 punktów (odpowiednio 22 i 19 w porównaniu z 17 i 22 punktami). Z grobami mieszczącymi szczątki kobiet (wyłączywszy układy, w której towarzyszy jej mężczyzna) łączą je z kolei zbliżone wartości takich parametrów jak średnia arytmetyczna i 3 kwartyl punktacji NAT (odpowiednio około osiem i dziesięć punktów). Od wszystkich dotychczas omówionych układów odróżnia je z kolei

obecność wśród nich niewielkiej serii inwentarzy o ubogim charakterze. Na tle wszystkich pochówków wieloosobowych najbardziej wyróżniającą się grupę stanowią zespoły zbiorowe męsko-dziecięce (układy jeden mężczyzna i dwoje dzieci oraz dwóch osobników płci męskiej i co najmniej jedno dziecko) oraz takie, w których złożono co najmniej dwoje osobników tej samej płci oraz przynajmniej jedną osobę płci przeciwnej i dziecko. Wyróżniają się one jednymi z najniższych odsetków grobów bogato wyposażonych przy najwyższym udziale pochówków o standardowym ekwipunku (ich stosunek wynosi mniej więcej jeden do trzech), a także najniższymi maksymalnymi wartościami punktacji NAT. Ostatnią, niejako najuboższą w sensie relatywnie najmniejszej liczebności kategorii przedmiotów inwentarza, grupę pochówków podwójnych i zbiorowych tworzą zespoły mieszczące szczątki co najmniej dwóch osób tej samej płci pogrzebanych z przynajmniej jednym osobnikiem płci przeciwnej, kobiety z dzieckiem oraz mężczyzny ze zmarłym o nieokreślonej płci i wieku. Wszystkie trzy posiadają najniższe, lub jedne z najniższych, wartości poszczególnych wskaźników punktacji NAT[75], a także najwyższy (od 12,5% do 16,7%) odsetek pochówków ubogo wyposażonych. Elementem różnicującym groby z omawianymi konfiguracjami płci i wieku jest niejednorodny udział pozostałych klas bogactwa, przy czym zespoły o najbogatszych inwentarzach stanowią nie więcej niż 50% z nich (groby z pochówkami kobiet z dziećmi).

Drugim poziomem na którym należy rozpatrzyć inwentarze umieszczane z co najmniej dwoma zmarłymi pochowanymi we wspólnym grobie jest porównanie tworzących je kategorii przedmiotów (tabele 3.30-3.31). Pierwszy wniosek jaki można sformułować zestawiając ze sobą skład zabytków spotykanych w analizowanym zbiorze pochówków oraz w męskich i żeńskich zespołach o jednostkowym charakterze dotyczy występowania w grobach wieloosobowych mniejszej ilości kategorii funkcjonalnych przedmiotów. Równocześnie z tym częstotliwość występowania większości z nich jest wyższa niż w pochówkach pojedynczych. Drugi wnioski jaki można poczynić analizując skład wyposażenia umieszczanego w analizowanym zbiorze zespołów wiąże się z regułami określającymi dobór przedmiotów towarzyszących zmarłym ze względu na ich płeć. Istnienie takich ograniczeń stwierdzono jedynie dla grupy grobów, w których złożono szczątki co najmniej jednej kobiety (wyłączywszy te pochówki, w których kobiecie towarzyszy mężczyzna). Nie odnotowano ich natomiast dla zespołów o charakterze mieszanym, męsko-żeńskim oraz dla wieloosobowych grobów z pochówkami męskimi w różnych układach. Te ostatnie w porównaniu z zespołami

[75] Wyjątek stanowią jedynie wartości maksymalne, które we wszystkich trzech przypadkach (od 16 do 20 pkt. NAT) zbliżone są do tych odnotowanych dla najbogatszych podwójnych pochówków męskich (17 pkt.) i męsko-żeńskich (22 pkt.) a także grobów męsko-żeńsko-dziecięcych (22 pkt.) i męsko-dziecięcych (19 pkt.).

ze szczątkami pojedynczych mężczyzn odróżnia jedynie obecność w części z nich (RepM/2 – mężczyzna i dziecko; StMer3_11 – mężczyzna i osobnik o nieokreślonej płci i wieku) typowych dla kobiet zwierciadeł (por. tabl. LI.21-23; CXXII.20)[76].

Poszczególne warianty grobów wieloosobowych różnią się miedzy sobą zarówno ilością znajdowanych w ich inwentarzach kategorii funkcjonalnych przedmiotów, jak również częstotliwością występowania poszczególnych rodzajów zabytków. I tak, dla zespołów w których jednym ze zmarłych jest co najmniej jednym mężczyzna (ale bez układów, w których towarzyszy mu kobieta) charakterystyczna jest obecność 46 spośród 49 wydzielonych na potrzeby niniejszej dysertacji kategorii funkcjonalnych (tabela 3.30). W ani jednym zespole tego typu nie stwierdzono występowania takich zabytków jak osełki, importowane naczynia ceramiczne inne niż amfory, naczynia czarnopokostowane i toczone na kole oraz igły[77]. Dla zbioru tego charakterystyczny jest również brak większych niż dwuelementowe zestawów ozdób. W porównaniu z grobami mieszczącymi szczątki pojedynczych mężczyzn analizowana grupa pochówków wieloosobowych odznacza się częstszym występowaniem większości kategorii przedmiotów, włącznie z typowymi dla tej płci militariami (za

[76] W grupie tej należy zwrócić uwagę przede wszystkim na zespół z wpuszczonego grobowca (nr 2) kurhanu Repiachtowa Mogiła. O ile bowiem dla grobu nr 11 z trzeciej grupy kurhanowej z miejscowości Staryj Merczyk można dopuścić możliwość, że zwierciadło a także znalezione przy nim złote blaszki-aplikacje stroju mogły należeć do kobiety, której szczątki zostały wyniesione z grobu przez rabusiów, w przypadku analizowanego zespołu brak jest podstaw na dopatrywanie się w nim obecności dodatkowego pochówku kobiecego. Tym samym wszystkie znalezione w nim artefakty o żeńskim charakterze (stanowiły je trzy zwierciadła, dwa kamienne półmiski, trzy kawałki siarki oraz kilkanaście paciorków z różnych surowców stanowiących być może obszycie tkaniny, którą pierwotnie nakryto przedmioty toaletowe) należy łączyć ze zmarłym mężczyzną, dla którego wzniesiono opisywany zespół grobowy. Sytuacja ta wyraźnie nawiązuje do jednostkowych pochówków męskich, z artefaktami o charakterze żeńskim (por. podrozdział 3.2.8). W porównaniu z nimi zwraca uwagę fakt, iż w zespole z Repiachtowej Mogiły odnotowano obecność zwielokrotnionego zestawu przedmiotów typowych dla płci „pięknej", podczas gdy w analogicznych jednostkowych grobach męskich zabytki takie reprezentowane są przez pojedyncze okazy. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że umieszczenie w jednym grobie trzech zwierciadeł i dwóch kamiennych półmisków nie znajduje analogii w żadnym znanym zespole z pochówkiem kobiecym z obszaru Lasostepu z całego okresu scytyjskiego. Jest więc niemal pewne, że wzmiankowane artefakty złożone w opisywanym grobie posiadały funkcję pozautilitarną (symboliczną). Otwartym pozostaje natomiast pytanie, co zdecydowało o ich umieszczeniu w grobie męskim. Analogicznie jak zaznaczono to przy analizie jednostkowych pochówków męskich z „kobiecymi" typami zabytków w grę wchodzić może tutaj kilka możliwości interpretacyjnych. Wśród nich za najbardziej prawdopodobne należy uznać dwie możliwości. Według pierwszej z nich wyposażony w nie zmarły za życia pełnił jakieś bliżej niesprecyzowane funkcje o charakterze religijnym (kultowym; zwierciadła występujące w zestawach z kamiennymi półmiskami jako wyznaczniki grobów osób zajmujących się różnego rodzaju obrzędami religijnymi i kultowymi – por. np. S. S. Bessonova 1994, s. 15; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2011, s. 93). Zgodnie z drugą mogły stanowić one ekwiwalent towarzyszącego „pochówku" kobiecego złożonego w myśl zasady „część zamiast całości". Dopuszczalne wydaje się być również połączenie obu tych hipotez w jedną, zgodnie z którą umieszczone w tym pochówku przedmioty o „kobiecym" charakterze stanowiły dary grobowe mające w sposób symboliczny podkreślić pełnienie przez żonę (?) zmarłego funkcje „kapłańskie" (jej uczestnictwo w obrzędach religijnych).

[77] Te ostatnie nie są spotykane również w inwentarzach jednostkowych pochówków męskich (por. tabela 3.15).

Tabela 3.30. Zestawienie podstawowych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza i rodzajów pokarmu ofiarnego umieszczanych w pochówkach podwójnych i zbiorowych, w których jednym ze zmarłych jest mężczyzna lub kobieta (z wyjątkiem pochowków męsko-żeńskich)

kategoria inw.	całość (38)		układy z M								całość (39)		układy z K							
			M+Dz/nast. (12)		M+M (7)		M+? (16)		zbior. z M (3)				K+Dz (18)		K+K (6)		K+? (9)		zbior. z K (6)	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
narzędzia	27	71,1	8	66,7	6	85,7	10	62,5	3	100	24	61,5	12	66,7	4	66,7	6	66,7	2	33,3
noże	18	47,4	6	50,0	5	71,4	5	31,3	2	66,7	14	35,9	7	38,9	3	50,0	3	33,3	1	16,7
przęśliki/wrzeciona	2	5,3	-	-	2	28,6	-	-	-	-	10	25,6	5	27,8	2	33,3	3	33,3	-	-
osełki	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zaciski	11	28,9	3	25,0	3	42,9	3	18,8	2	66,7	1	2,6	-	-	-	-	-	-	1	16,7
igły	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	5,1	1	5,6	-	-	1	11,1	-	-
szydła	4	10,5	1	8,3	-	-	3	18,8	-	-	4	10,3	2	11,1	-	-	2	22,2	-	-
krzemienne odłupki	2	5,3	2	16,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
narzędzia – inne	2	5,3	1	8,3	1	14,3	-	-	-	-	1	2,6	1	5,6	-	-	-	-	-	-
broń	38	100,0	12	100,0	7	100,0	16	100,0	3	100,0	13	33,3	6	33,3	2	33,3	3	33,3	2	33,3
1-2 rodzaje broni zaczepnej	20	52,6	7	58,3	2	28,6	9	56,3	2	66,7	13	33,3	6	33,3	2	33,3	3	33,3	2	33,3
3 i więcej rodzajów broni zaczepnej/pancerz	18	47,4	5	41,7	5	71,4	7	43,8	1	33,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
łuk i strzały	30	78,9	9	75,0	6	85,7	13	81,3	2	66,7	11	28,2	6	33,3	2	33,3	2	22,2	1	16,7
włócznia	25	65,8	6	50,0	6	85,7	10	62,5	3	100,0	3	7,7	1	5,6	-	-	-	-	2	33,3
dziryt	6	15,8	-	-	2	28,6	4	25,0	-	-	1	2,6	-	-	-	-	1	11,1	-	-
broń sieczna	11	28,9	3	25,0	3	42,9	5	31,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
broń obuchowa	1	2,6	1	8,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
pancerz	12	31,6	4	33,3	3	42,9	4	25,0	1	33,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tylko pas/tarcza	4	10,5	3	25,0	-	-	1	6,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
imp. uzbrojenie ochronne	2	5,3	-	-	-	-	2	12,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
uzbrojenie paradne	5	13,2	-	-	3	42,9	2	12,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
uprząż – ogólnie	17	44,7	5	41,7	4	57,1	6	37,5	2	66,7	4	10,3	-	-	2	33,3	1	11,1	1	16,7
wędzidło/pobocznice	14	36,8	5	41,7	4	57,1	5	31,3	-	-	4	10,3	-	-	2	33,3	1	11,1	1	16,7
naczółka itp.	5	13,2	2	16,7	1	14,3	1	6,3	1	33,3	1	2,6	-	-	1	16,7	-	-	-	-
blachy	9	23,7	2	16,7	3	42,9	3	18,8	1	33,3	3	7,7	-	-	1	16,7	1	11,1	1	16,7
drobne el. uprzęży	12	31,6	4	33,3	3	42,9	4	25,0	1	33,3	3	7,7	-	-	2	33,3	1	11,1	-	-
ozdoby	20	52,6	5	41,7	6	85,7	7	43,8	2	66,7	32	82,1	12	66,7	6	100,0	9	100,0	5	83,3
1-2 rodzaje ozdób	20	52,6	5	41,7	6	85,7	7	43,8	2	66,7	22	56,4	11	61,1	3	50,0	7	77,8	2	33,3
co najmniej 3 rodzaje ozdób	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	25,6	1	5,6	3	50,0	2	22,2	3	50,0
pierścień	1	2,6	-	-	-	-	-	-	1	33,3	3	-	-	-	1	16,7	1	11,1	1	16,7
grzywna	1	2,6	1	8,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
met. bransolety	4	10,5	1	8,3	3	42,9	-	-	1	33,3	7	17,9	2	11,1	2	33,3	1	11,1	2	33,3
poj. pac.	5	13,2	1	8,3	1	14,3	2	12,5	1	33,3	8	20,5	3	16,7	1	16,7	3	33,3	1	16,7

kategoria inw.	całość (38)		układy z M								całość (39)		układy z K							
			M+Dz/nast. (12)		M+M (7)		M+? (16)		zbior. z M (3)				K+Dz (18)		K+K (6)		K+? (9)		zbior. z K (6)	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
zestawy pac.	9	23,7	3	25,0	3	42,9	2	12,5	1	33,3	25	64,1	9	50,0	5	83,3	7	77,8	4	66,7
szpile	2	5,3	-	-	-	-	1	6,3	1	33,3	10	25,6	3	16,7	3	50,0	3	33,3	1	16,7
zausznice/kółka skroniowe	3	7,9	-	-	1	14,3	-	-	-	-	14	35,9	2	11,1	4	66,7	5	55,6	3	50,0
ozdoby z metali szlachetnych	5	13,2	2	16,7	2	28,6	-	-	-	-	14	35,9	4	22,2	2	33,3	5	55,6	3	50,0
kam. półmiski/płytki	1	2,6	1	8,3	-	-	-	-	-	-	5	12,8	2	11,1	1	16,7	1	11,1	1	16,7
konkrecje minerałów	1	2,6	1	8,3	-	-	-	-	-	-	4	10,3	1	5,6	1	16,7	2	22,2	-	-
bryłki barwników	2	5,3	2	16,7	-	-	-	-	-	-	3	7,7	1	5,6	-	-	2	22,2	-	-
zwierciadła	2	5,3	1	8,3	-	-	1	6,3	-	-	17	43,6	7	38,9	3	50,0	3	33,3	4	66,7
sprzączki	4	10,5	-	-	2	28,6	2	12,5	-	-	2	5,1	1	5,6	-	-	1	11,1	-	-
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	6	15,8	1	8,3	2	28,6	2	12,5	1	33,3	13	33,3	7	38,9	2	33,3	2	22,2	2	33,3
n. lep. r.	14	36,8	5	41,7	3	42,9	4	25,0	2	66,7	27	69,2	10	55,6	5	83,3	7	77,8	5	83,3
wazy	2	5,3	-	-	1	14,3	1	6,3	-	-	2	5,1	1	5,6	-	-	1	11,1	-	-
czerpaki, kubki	3	7,9	1	8,3	1	14,3	-	-	1	33,3	4	10,3	1	5,6	2	33,3	1	11,1	-	-
misy	3	7,9	-	-	2	28,6	-	-	1	33,3	9	23,1	1	5,6	4	66,7	3	33,3	1	-
garnki	3	7,9	1	8,3	1	14,3	-	-	1	33,3	10	25,6	5	27,8	2	33,3	3	33,3	-	-
inne	3	7,9	1	8,3	-	-	1	6,3	1	33,3	2	5,1	1	5,6	1	16,7	-	-	-	-
n. imp.	21	55,3	7	58,3	5	71,4	8	50,0	1	33,3	20	51,3	9	50,0	2	33,3	4	44,4	5	83,3
amfory + czarno.	3	7,9	1	8,3	1	14,3	1	6,3	-	-	7	17,9	3	16,7	-	-	2	22,2	2	33,3
amfory	16	42,1	6	50,0	5	71,4	4	25,0	1	33,3	11	28,2	4	22,2	-	-	3	33,3	4	66,7
n. czarno./ czerwono.	7	18,4	2	16,7	1	14,3	4	25,0	-	-	14	35,9	7	38,9	1	16,7	3	33,3	3	50,0
n. toczone	5	13,2	2	16,7	-	-	3	18,8	-	-	4	10,3	2	11,1	-	-	1	11,1	1	16,7
inne ceramiczne n. imp.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	5,1	-	-	1	16,7	1	11,1	1	16,7
br. kotły	4	10,5	1	8,3	1	14,3	2	12,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
imp. n. br.	2	5,3	1	8,3	-	-	1	6,3	-	-	2	5,1	1	5,6	-	-	1	11,1	1	16,7
n. sr.	2	5,3	-	-	-	-	2	12,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
n. drew.	1	2,6	1	8,3	-	-	-	-	-	-	2	5,1	2	11,1	-	-	-	-	-	-
n. drew. ze zł. nakładkami	3	7,9	2	16,7	1	14,3	-	-	-	-	3	7,7	1	5,6	-	-	1	11,1	1	16,7
pokarm ofiarny	18	47,4	5	50,0	3	42,9	8	50,0	2	66,7	22	56,4	10	55,6	2	33,3	7	77,8	3	50,0
koń	4	10,5	2	16,7	1	14,3	1	6,3	-	-	6	15,4	5	27,8	-	-	-	-	1	16,7
koza/owca	6	15,8	-	-	2	28,6	4	25,0	-	-	9	23,1	6	33,3	-	-	2	22,2	1	16,7
krowa, byk, cielak	6	15,8	3	25,0	-	-	3	18,8	-	-	6	15,4	3	16,7	-	-	2	22,2	1	16,7
świnia	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,6	-	-	-	-	-	-	1	16,7
inne	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,6	1	5,6	-	-	-	-	-	-
nóż z pokarmem ofiarnym	9	23,7	2	16,7	1	14,3	6	37,5	-	-	9	23,1	4	22,2	2	33,3	2	22,2	1	16,7
sferoidy	1	2,6	-	-	-	-	1	6,3	-	-	6	15,4	5	27,8	-	-	1	11,1	-	-
inne	3	7,9	1	8,3	1	14,3	1	6,3	-	-	4	10,3	1	5,6	2	33,3	-	-	1	16,7
NAT – wartości średnie	8		7,8		10,7		7		7,7		7,4		6,2		8,5		8,4		8,3	

Tabela 3.31. Zestawienie podstawowych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza i rodzajów pokarmu ofiarnego umieszczanych w pochówkach podwójnych i zbiorowych, w których pochowano co najmniej jednego mężczyznę i co najmniej jedną kobietę

kategorie inwentarza	całość (103)		M+K (71)		M+K+Dz (14)		zbior. z M+K (15)		zbior. z M+K+Dz (3)	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
narzędzia	61	59,2	38	53,5	10	71,4	11	73,3	2	66,7
noże	41	39,8	29	40,8	5	35,7	6	40,0	1	33,3
przęśliki/wrzeciona	20	19,4	10	14,1	4	28,6	5	33,3	1	33,3
osełki	5	4,9	1	1,4	1	7,1	2	13,3	-	-
zaciski	20	19,4	14	19,7	3	21,4	3	20,0	-	-
igły	5	4,9	2	2,8	3	21,4	-	-	-	-
szydła	10	9,7	6	8,5	3	21,4	1	6,7	-	-
krzemienne odłupki	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
narzędzia – inne	3	2,9	1	1,4	-	-	2	13,3	-	-
broń	87	84,5	62	87,3	13	92,9	10	66,7	2	66,7
1-2 rodzaje broni zaczepnej	60	58,3	44	62,0	8	57,1	7	46,7	1	33,3
3 i więcej rodzajów broni zaczepnej/pancerz	27	26,2	18	25,4	5	35,7	3	20,0	1	33,3
łuk i strzały	77	74,8	53	74,6	13	92,9	9	60,0	2	66,7
włócznia	37	35,9	26	36,6	5	35,7	5	33,3	1	33,3
dziryt	5	4,9	3	4,2	1	7,1	1	6,7	-	-
broń sieczna	22	21,4	14	19,7	5	35,7	2	13,3	1	33,3
broń obuchowa	6	5,8	4	5,6	-	-	2	13,3	-	-
pancerz	19	18,4	13	18,3	4	28,6	2	13,3	-	-
tylko pas/tarcza	5	4,9	3	4,2	1	7,1	1	6,7	-	-
imp. uzbrojenie ochronne	1	1,0	-	-	-	-	1	6,7	-	-
uzbrojenie paradne	2	1,9	2	2,8	-	-	-	-	-	-
uprząż – ogólnie	54	52,4	41	57,7	7	50,0	6	40,0	-	-
wędzidło/pobocznice	50	48,5	38	53,5	7	50,0	5	33,3	-	-
naczółka itp.	4	3,9	4	5,6	-	-	-	-	-	-
blachy	17	16,5	14	19,7	2	14,3	1	6,7	-	-
drobne el. uprzęży	27	26,2	19	26,8	6	42,9	2	13,3	-	-
ozdoby	81	78,6	54	76,1	11	78,6	13	86,7	3	100,0
1-2 rodzaje ozdób	65	63,1	45	63,4	8	57,1	11	73,3	1	33,3
co najmniej 3 rodzaje ozdób	16	11,5	9	12,7	3	21,4	2	13,3	2	66,7
pierścień	4	3,9	1	1,4	1	7,1	2	13,3	-	-
grzywna	1	1,0	1	1,4	-	-	-	-	-	-
met. bransolety	19	18,4	17	23,9	1	7,1	1	6,7	-	-
poj. pac.	15	14,6	7	9,9	4	28,6	4	26,7	-	-
zestawy pac.	56	54,4	39	54,9	8	57,1	6	40,0	3	100,0
szpile	31	30,1	20	28,2	4	28,6	4	26,7	2	66,7
zausznice/kółka skroniowe	18	17,5	8	11,3	4	28,6	4	26,7	2	66,7
ozdoby z metali szlachetnych	31	30,1	20	28,2	7	50,0	3	20,0	1	33,3
kam. półmiski/płytki	18	17,5	11	15,5	4	28,6	2	13,3	1	33,3
konkrecje minerałów	13	12,6	9	12,7	2	14,3	2	13,3	-	-
bryłki barwników	17	16,5	13	18,3	2	14,3	-	-	2	66,7
zwierciadła	26	25,2	17	23,9	6	42,9	2	13,3	1	33,3
sprzączki	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zł. aplikacje nakrycia głowy/stroju	28	27,2	17	23,9	5	35,7	5	33,3	1	33,3
n. lep. r.	69	67,0	46	64,8	8	57,1	13	86,7	2	66,7
wazy	16	15,5	10	14,1	5	35,7	-	-	1	33,3
czerpaki, kubki	24	23,3	13	18,3	5	35,7	5	33,3	1	33,3
misy	24	23,3	18	25,4	1	7,1	5	33,3	-	-
garnki	33	32,0	21	29,6	4	28,6	7	46,7	1	33,3
inne	5	4,9	2	2,8	-	-	2	13,3	1	33,3
n. imp.	29	28,2	21	29,6	6	42,9	2	13,3	-	-

kategorie inwentarza	całość (103)		M+K (71)		M+K+Dz (14)		zbior. z M+K (15)		zbior. z M+K+Dz (3)	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
amfory + czarno.	5	4,9	4	5,6	1	7,1	-	-	-	-
amfory	20	19,4	15	21,1	3	21,4	2	13,3	-	-
n. czarno./ czerwono.	11	10,7	10	14,1	1	7,1	-	-	-	-
n. toczone	5	4,9	2	2,8	3	21,4	-	-	-	-
inne ceramiczne n. imp.	1	1,0	1	1,4	-	-	-	-	-	-
br. kotły	2	1,9	1	1,4	1	7,1	-	-	-	-
imp. n. br.	7	6,8	3	4,2	3	21,4	1	6,7	-	-
n. sr.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
n. drew.	2	1,9	-	-	1	7,1	1	6,7	-	-
n. drew. ze zł. nakładkami	4	3,9	4	5,6	-	-	-	-	-	-
pokarm ofiarny	40	38,8	30	42,3	8	57,1	2	13,3	-	-
koń	11	10,7	7	9,9	3	21,4	1	6,7	-	-
koza/owca	12	11,7	10	14,1	2	14,3	-	-	-	-
krowa, byk, cielak	9	8,7	5	7,0	3	21,4	1	6,7	-	-
świnia	1	1,0	1	1,4	-	-	-	-	-	-
inne	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nóż z pokarmem ofiarnym	18	17,5	13	18,3	4	28,6	1	6,7	-	-
sferoidy	7	6,8	6	8,5	1	7,1	-	-	-	-
inne	16	15,5	8	11,3	4	28,6	3	20,0	1	33,3
NAT – wartości średnie	8,3		8,1		10,6		7,2		7,3	

wyjątkiem broni obuchowej), a zwłaszcza ich większymi zestawami. Te ostatnie obecne są w co najmniej 1/3 zespołów z omawianymi konfiguracjami płci i wieku osiągając swoje maksimum (71,4%) w grupie podwójnych pochówków męskich. Duże różnice pomiędzy analizowanymi zbiorami grobów dotyczą również występowania narzędzi i ozdób (ich jednego – dwóch rodzajów). Kategorie te są spotykane w co najmniej 42-62% wieloosobowych grobów z pochówkiem męskim a więc około dwukrotnie częściej niż w zespołach jednostkowych. W rozpatrywanych wariantach grobów podwójnych i zbiorowych relatywnie częściej umieszczano także pokarm ofiarny oraz różnego rodzaju dobra „luksusowe/prestiżowe", zarówno te o męskim rysie (elementy paradnego uzbrojenia i ekwipunku wojownika, drewniane naczynia ze złotymi nakładkami i brązowe kotły) jak również te bardziej typowe dla kobiet (ozdoby z metali szlachetnych i złote blaszki-aplikacje stroju) czy też takie, których obecność nie jest determinowania płcią zmarłego (ceramiczne i metalowe naczynia importowane).

Spośród wszystkich wariantów grobów wieloosobowych z pochówkami męskimi najbardziej zróżnicowany asortyment przedmiotów inwentarza posiadają zespoły, w których złożono mężczyznę oraz osobnika młodocianego (dziecko/nastolatek). Zawierają one 36 kategorii. W porównaniu z innymi wariantami zespołów podwójnych i zbiorowych ze szczątkami mężczyzn w ani jednym pochówku z rozpatrywaną konfiguracją płci i wieku (por. tabl. XLV.2.11-18, 3-4; LI; LXXI.2; CXXVII.2) nie stwierdzono obecności luksusowych elementów uzbrojenia, a także niektórych typów ozdób i narzędzi. Rzadziej też w ich

inwentarzach spotykane są uzbrojenie zaczepne inne niż strzały, ozdoby i złote aplikacje stroju. Częstotliwość ich występowania w tej grupie jest najniższa spośród wszystkich układów z pochówkami męskimi. Nieco inaczej wygląda natomiast skład przedmiotów umieszczanych przy zmarłych mężczyznach pogrzebanych z osobami o niesprecyzowanej przynależności biologicznej (por. tabl. XIX.2.4-11; XXXI.2; XXXII.1; XXXVII.2; LXXXIII.2; CXXII.1-35). W porównaniu z ogółem grobów mieszczących szczątki osobników płci męskiej brak jest w nich większości rodzajów narzędzi (poza nożami, zaciskami i szydłami), ozdób (za wyjątkiem paciorków i szpil), przedmiotów toaletowych innych niż zwierciadła a także złotych aplikacji stroju. Ponadto charakteryzują się one najniższym odsetkiem narzędzi, elementów uzbrojenia ochronnego i paradnego, naczyń lepionych ręcznie a także części rzędu końskiego. Udział tych ostatnich kształtuje się na zbliżonym poziomie do tego odnotowanego dla pochówków jednostkowych. Wśród przedmiotów umieszczanych w podwójnych grobach męskich (por. tabl. LVI.2.5-15; LXXIX.-17; CXVIII.1-3; CXIX.2.3-17; CXXXVIII.1) brak jest z kolei przedmiotów toaletowych, importowanych naczyń metalowych a także niektórych typów narzędzi, uzbrojenia zaczepnego i ochronnego oraz ozdób. Z drugiej strony zespoły te charakteryzują się najwyższymi wskaźnikami częstotliwości występowania trójelementowych zestawów uzbrojenia zaczepnego i/lub pancerzy oraz wszystkich typów militariów reprezentowanych przez ten wariant grobów męskich, włącznie z uzbrojeniem paradnym. Dla zespołów tego typu odnotowano również najwyższy (lub jeden z najwyższych) odsetków poszczególnych rodzajów elementów rzędu końskiego, ozdób i złotych aplikacji stroju a także amfor. Najmniej różnorodną grupę inwentarzy spotykanych wśród wieloosobowych grobów z pochówkami męskimi posiadają zespoły o zbiorowym charakterze. W umieszczanych z nimi ekwipunkach (por. tabl. LXIX.2.1-9; CVIII.2.1-10) brak jest takich kategorii przedmiotów jak importowane gliniane i metalowe naczynia oraz pozaceramiczne naczynia miejscowej produkcji, a także przedmioty toaletowe, większość rodzajów narzędzi (poza nożami i zaciskami) i broni innej niż strzelecka i drzewcowa (w jednym grobie tego typu zmarłym towarzyszyły elementy pancerza). Równocześnie, w porównaniu z innymi wariantami wykazują one największe nasycenie narzędziami (nożami i zaciskami), niewielkimi zestawami broni zaczepnej (strzały i włócznia), uprzężą, złotymi aplikacjami stroju, naczyniami lepionymi ręcznie oraz pokarmem ofiarnym. Należy jednak zaznaczyć, że wariant ten reprezentowany jest zaledwie przez trzy zespoły. Trudno jest więc stwierdzić, czy poczynione obserwacje stanowią odzwierciedlenie stanu faktycznego czy też są one pochodną niewielkiej bazy źródłowej.

W porównaniu z wyżej scharakteryzowanymi wariantami grobów podwójnych i zbiorowych z pochówkami męskimi, analogiczne zespoły mieszczące szczątki kobiet (tabela 3.30) złożonych z innymi osobami niż mężczyźni cechują się nieco mniejszym zróżnicowaniem asortymentu umieszczanych w nich przedmiotów. Poza niespotykanymi również w jednostkowych pochówkach płci żeńskiej (por. tabela 3.16) krzemiennymi odłupkami, bronią obuchową, pancerzami, importowanym uzbrojeniem ochronnym i metalowymi naszyjnikami w zespołach tych brak jest takich artefaktów jako osełki, broń sieczna, łuskowe uzbrojenie ochronne inne niż pancerze (pasy bojowe i tarcze), uzbrojenie paradne, brązowe kotły i naczynia srebrne. W ich ekwipunku nie odnotowano także występowania większych zestawów broni zaczepnej. Równocześnie zwraca uwagę obecność w dużej części z nich jednego – dwóch rodzajów uzbrojenia zaczepnego (strzały i/lub broń drzewcowa). Występują one w 33,3% wszystkich zespołów z pochówkami kobiecymi niezależnie od wieku złożonych z nimi osób. Przedmioty spotykane w analizowanej grupie grobów wieloosobowych, niezależnie od ich rodzaju charakteryzują się zwiększoną częstotliwością występowania niż odnotowano do dla serii pojedynczych pochówków omawianej płci. Spośród wszystkich wariantów grobów wieloosobowych, w których złożono co najmniej jedną kobietę, najbardziej zróżnicowane pod względem jakościowym inwentarze towarzyszą zmarłym pochowanym z osobnikiem o nieokreślonej płci i wieku (por. tabl. XXXVIII.1.3-10; LXXXIX.1.1-6; CXX.2.1-6). Spośród 38 kategorii przedmiotów spotykanych w analizowanym zbiorze, w wariancie tym nie stwierdzono obecności sześciu z nich. Są to: zaciski i inne rodzaje narzędzi, włócznie, naczółka, napoliczniki i zbliżone do nich elementy ogłowia końskiego, drewniane naczynia oraz inne kategorie przedmiotów niż te wydzielone na potrzeby niniejszej dysertacji. Częściej niż w innych zespołach z pochówkami kobiet występują w nich ozdoby (w tym te wykonane z metali szlachetnych), a zwłaszcza ich niewielkie zestawy, które osiągają maksimum (77,8%) dla tej grupy. Poza nimi liczniej niż w innych wariantach wystąpiły także znaleziska pokarmu ofiarnego. Odwrotną sytuację (najniższy równy 66,7% odsetek ozdób) stwierdzono natomiast w wyposażeniu tych grobów, w których poza kobietą we wspólnym obiekcie funeralnym złożono również dziecko lub nastolatka (por. tabl. XVII.3.1-20; XXIII.4; XXXI.1; XXXIX.3; XLV.2.9-10; LXXV.1; LXXVII.1.1-20; LXXXVIII.2; CIX.4.1-14; CXXVII.2; CXXVIII.2.1-9). W porównaniu z innymi wariantami wieloosobowych zespołów z pochówkami kobiecymi, w ich inwentarzach rzadziej wystąpiły także naczynia lepione ręcznie, częściej natomiast złote aplikacje stroju oraz kamienne sferoidy. Wykaz artefaktów nieumieszczanych w ich wyposażeniu obejmuje z kolei takie przedmioty jak uprząż oraz pojedyncze rodzaje uzbrojenia zaczepnego, ozdób i

naczyń importowanych. Niektóre typy narzędzi (poza nożami i przęślikami, których częstotliwość występowania w tym wariancie jest najniższa) i militariów, a także uprzęży i przedmiotów toaletowych nie są spotykane również w ekwipunkach grobów zbiorowych o żeńskim charakterze (por. tabl. LXXXIV.2; LXXXV). Oznaczają się one natomiast znaczną koncentracją naczyń lepionych ręcznie i co najmniej trójelementowych garniturów ozdób oraz zwierciadeł i naczyń importowanych (ich wszystkich rodzajów). Wszystkie te kategorie dla tego wariantu osiągają najwyższe lub jedne z najwyższych wskaźników częstotliwości występowania. Najmniej okazałe wyposażenie towarzyszy tym kobietom, które pochowano z innymi przedstawicielkami tej płci. W wyposażeniu tego wariantu (por. tabl. LIII.3.5-11; LXIII.3) nie odnotowano obecności dwunastu spośród 38 kategorii przedmiotów: broni drzewcowej, naczyń wykonanych z innych surowców niż glina, narzędzi innych niż noże oraz przęśliki a także amfor, naczyń toczonych na kole oraz importowanych naczyń metalowych. Dla tej grupy szczególnie charakterystyczny jest bardzo wysoki udział co najmniej trójelementowych zestawów ozdób, naczyń lepionych ręcznie (kształtuje się on na tym samym poziomie co w przypadku zbiorowych pochówków kobiecych) oraz uprzęży. Z drugiej strony odznaczają się one również najniższym odsetkiem ceramiki greckiej innej niż wyżej wymieniona oraz porcji pokarmu ofiarnego.

Ilość kategorii przedmiotów spotykanych w zespołach podwójnych i zbiorowych z pochówkami mężczyzn i kobiet (tabela 3.31) kształtuje się na analogicznym poziomie jak w przypadku grobów o charakterze męskim. W ich inwentarzach nie odnotowano tylko obecności krzemiennych odłupków, sprzączek oraz srebrnych kubków. W porównaniu z jednostkowymi grobami męskimi i kobiecymi, analogicznie jak w przypadku wyżej scharakteryzowanych wariantów, dla rozpatrywanych konfiguracji stwierdzono częstsze występowanie większości kategorii. Jedynie w przypadku militariów, a zwłaszcza broni drzewcowej i uzbrojenia paradnego, a także napoliczników, naczółek i innych ozdobnych elementów ogłowia końskiego, obserwowany jest ich mniejszy udział niż w grobach mieszczących szczątki pojedynczych mężczyzn. Uwaga ta nie dotyczy jednak zespołów z pochówkami mężczyzn, kobiet i dzieci/nastolatków, w których udział broni jest nieco wyższy. W tym wariancie częściej też występują większe zestawy uzbrojenia, strzały, broń sieczna oraz pancerze.

W analizowanej grupie zespołów wieloosobowych najbardziej zróżnicowane wyposażenie pod względem asortymentu tworzących go artefaktów cechuje podwójne pochówki męsko-żeńskie. Wśród spotykanych w nich przedmiotów (por. tabl. I.3, 4.1-6; V.1-2, 3.6-23, 4.5-16; X.3; XIV.1-5; XXVI.3.5-12, 4.1-16; XXX; XXXVII.1.1-19;

XXXVIII.1.11-27; XL.1-17; XLV.1.1-6; LIII.2.5-17; LXIII.4; LXXII.2; LXXXI.2; LXXXVII.2; XCIII; CVII.3.1-22, 4.4-9; CXVII.1-34; CXIX.1.2-15; CXXIX.1.1-5; CXXVI.1-18; CXXXIX.1-2) brak jest jedynie importowanego uzbrojenia ochronnego i naczyń drewnianych. Podobnie jak w przypadku pozostałych wariantów omawianego zbioru grobów, w porównaniu z zespołami jednostkowymi, większość spotykanych w nich zabytków występuje ze zwiększoną częstotliwością. Wyjątek stanowią jedynie przęśliki, które są niemal dwukrotnie rzadsze niż te odkrywane w zespołach ze szczątkami pojedynczych kobiet. W zestawieniu z innymi wariantami wieloosobowych zespołów z pochówkami mężczyzn i kobiet, w ich inwentarzach rzadziej występują narzędzia, ozdoby (zwłaszcza ich co najmniej trójelementowe zestawy) a także złote aplikacje stroju. Nieco inaczej prezentują się z kolei ekwipunki umieszczane w grobach, w których obok mężczyzny i kobiety pochowano przynajmniej jedno dziecko lub nastolatka (por. tabl. L.2-25; LXXVI; LXXXIX.2.1-12; CXXV.2). Poza niepotykanymi również w wyżej scharakteryzowanym wariancie elementami importowanego uzbrojenia ochronnego, w ich wyposażeniu nie odnotowano także obecności militariów i elementów ekwipunku wojownika zdobionych złotem, drewnianych naczyń ze złotymi okuciami a także pojedynczych rodzajów narzędzi, uprzęży, ozdób i naczyń importowanych. W porównaniu z zespołami z pochówkami pojedynczych osób rzadziej spotykane są w nich broń drzewcowa, niewielkie zestawy ozdób, metalowe bransolety oraz naczynia lepione ręcznie. Z kolei na tle innych grobów wieloosobowych ze szczątkami mężczyzn i kobiet oznaczają się one wyższym odsetkiem elementów uzbrojenia, a zwłaszcza ich większych zestawów, drobnych elementów uprzęży, ozdób z metali szlachetnych, zwierciadeł, importowanych naczyń glinianych innych niż czarnopokostowane i brązowych oraz pokarmu ofiarnego. Stosunkowo różnorodnie wyposażone są również pochówki trojga lub większej ilości zmarłych, w tym przynajmniej jednego mężczyzny i co najmniej jednej kobiety. Dla ich inwentarzy (por. tabl. XVI; XLVI.3; XLIX; LVII.3.1-3; LXVI.2-3) charakterystyczna jest całkowity brak niektórych rodzajów narzędzi, uzbrojenia i uprzęży, ozdób i przedmiotów toaletowych, a także miejscowych rodzajów naczyń pozaceramiznych. Asortyment naczyń importowanych ograniczony jest natomiast tylko do amfor. Udział tych ostatnich, podobnie jak militariów i części rzędu końskiego, a także zestawów paciorków i złotych aplikacji stroju jest niższy od tego odnotowanego dla jednostkowych pochówków męskich lub żeńskich, względnie kształtuje się on na porównywalnym poziomie (uprząż). Na tle innych zespołów wieloosobowych ze szczątkami osobników obu płci analizowany wariant wyróżnia się najniższym odnotowanym odsetkiem obecności w ekwipunkach militariów i uprzęży, większości typów ozdób łącznie z tymi wykonanymi z kruszców, przedmiotów

toaletowych a także pokarmu ofiarnego. Jedynie w przypadku niewielkich zastawów ozdób oraz naczyń lepionych ręcznie stwierdzono ich częstsze występowanie. Najmniej zróżnicowane jakościowo inwentarze spotykane są w grobach, w których pochowano większą ilość osób, w tym co najmniej parę zmarłych przeciwnej płci oraz dzieci i nastolatków. Asortyment ich inwentarzy (por. tabl. XX.2; CIII) obejmuje zaledwie 15 kategorii. Należą do nich przede wszystkim pojedyncze rodzaje narzędzi (noże i przęśliki), broni zaczepnej (strzały, włócznie i broń sieczna), ozdób (zestawy paciorków, szpile, zausznice, ozdoby z metali szlachetnych), a także przedmioty toaletowe (kamienne półmiski i bryłki barwników, zwierciadła) i złote aplikacje stroju oraz naczynia lepione ręcznie. W stosunku do pozostałych wyżej wymienionych wariantów w grobach tych rzadziej spotykana jest broń. W ich inwentarzach częściej (o ile nie wynika to ze zbyt małej ilości obserwacji) występują natomiast ozdoby (a zwłaszcza ich większe zestawy) oraz bryłki barwników.

Pozostają jeszcze do scharakteryzowania zespoły z podwójnymi i zbiorowymi pochówkami dziecięcymi. Jak już wcześniej odnotowano, zbiór ten tworzą tylko trzy zespoły o różnych ekwipunkach. W grobie kurhanu nr 8 z cmentarzyska Stare w jego skład wchodziły znajdujące się na szczątkach 1-2 – letniego dziecka bransoleta i naszyjnik z paciorków (tabl. VXXVI.1.1-4), w grobie nr 1 z kurhany nr 1 z Erkiwci zmarli wyposażeni byli w pojedyncze ozdoby (na kolejnych osobach znajdowały się złota zawieszka, brązowe kółko skroniowe oraz naszyjnik), natomiast około 15-20 – letni osobnik płci męskiej z kurhanu nr 21 z cmentarzyska Perszczepino wyposażony był zgodnie z modelem wyekwipowania typowym dla dorosłych mężczyzn. Tworzyły go: pełen zestaw uzbrojenia zaczepnego z pasem bojowym, elementy uprzęży, zestaw narzędzi, naczynia lepione ręcznie i czarnopokostowane uzupełnione o porcję pokarmu ofiarnego (tabl. LXXII.1.1-14).

Ostatnią kwestią na jaką należy zwrócić uwagę przy charakterystyce inwentarzy umieszczanych w grobach o podwójnym i zbiorowym charakterze jest rozkład tworzących je przedmiotów pomiędzy poszczególne złożone w nich osoby. Nierównomierne wyekwipowanie zmarłych jest szczególnie ważne z punktu widzenia interpretacji analizowanego w tej części dysertacji typu grobów. Przyjmuje się bowiem powszechnie, że czynnik ten wskazywać może na różną pozycję społeczną zmarłych. Nie mniej istotna powinna być również relacja podziału pomiędzy osoby złożone w jednym grobie „podwójnych" (rzadziej „zwielokrotnionych") kategorii przedmiotów lub ich zestawów. Charakteryzują wieloosobowe groby pod względem dystrybucji znajdujących się w ich inwentarzach artefaktów w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na zespoły, w których w jednym obiekcie grzebalnym umieszczono dwie osoby tej samej płci. W przypadku grobów

z podwójnymi pochówkami męskimi, znajdujące się w nich przedmioty rozdysponowane były pomiędzy obu zmarłych, w taki sposób, że strzały (kołczan ze strzałami) lub broń drzewcowa znajdowały się na ogół przy innym osobniku niż ten, który wyposażony był w pozostałe rodzaje militariów włącznie z pancerzami[78]. Dodatkowo tylko przy osobie zaopatrzonej w strzały znajdowały się także wykonane ze złota lub srebra ozdoby oraz paradne elementy uzbrojenia (kołczany ze złotymi elementami oraz miecz w złotej okładzinie). Równocześnie należy zaznaczyć, że w wielu zespołach o takim charakterze, jak również w innych wariantach grobów, w których pochowano mężczyznę, zestawy strzał znajdowały się nie tylko przy jednym ze zmarłych tej płci, ale również w innych miejscach komory (jamy) grobowej (np. przy słupach podtrzymujących nakrywające je drewniane pokrycie czy też przy jej ścianach). Nieco inaczej wygląda natomiast dystrybucja przedmiotów inwentarza w grobach mieszczących szczątki dwóch kobiet (włącznie z sytuacjami, gdy towarzyszą im osoby o nieokreślonym wieku i płci). W przeciwieństwie do zespołów o męskim charakterze, w ich wyposażeniu występuje bowiem więcej „dublujących się" kategorii. Są to: zausznice i kółka skroniowe (ich komplety), szpile, naszyjniki z paciorków, metalowe bransolety (i ich zestawy), aplikacje stroju wykonane z metali szlachetnych oraz przęśliki. Lokalizację „zdwojonych" i „zwielokrotnionych" artefaktów spotykanych w podwójnych pochówkach kobiecych prezentuje tabela 3.32. W oparciu o przedstawione w niej obserwacje można stwierdzić, że jedynie dla niektórych z nich daje się zauważyć istnienie pewnych powtarzalności (o ile nie wynikają one ze zbyt małej ilości porównywanych zespołów) w ich rozdysponowaniu pomiędzy poszczególne zmarłe. Uwidaczniają się one przede wszystkim w składzie surowcowym elementów tworzących naszyjniki. W sytuacji gdy tego rodzaju ozdoby towarzyszą obu kobietom, regułą jest, że jedna z nich wyposażona jest w kolie ze złotych elementów, druga natomiast w proste naszyjniki z pasty szklanej (niekiedy uzupełnionych o kamienie półszlachetne). Inną cechą noszącą znamiona pewnej powtarzalności jest lokalizacja przy jednej ze zmarłych większej ilości ozdób (włącznie ze zwiększoną liczebnością ich konkretnych typów) wykonanych z kruszców, podczas gdy drugiej z nich towarzyszą pojedyncze przedmioty tego typu lub ich niewielkie zestawy. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że znane są również zespoły (np. Per_2/2002 – tabl. LXXVII.1), w których w pojedyncze lub występujące w większej ilości srebrne i złote ozdoby (a także wykonane z tych surowców blaszki-aplikacje stroju) zaopatrzona jest tylko jedna z dwóch kobiet pochowanych w tym samym grobie. Dodatkowo, sadząc po pochówku nr 1 z kurhanu nr 8 z

[78] Jedynie w przypadku pochówku z kurhanu nr 3/2002 z cmentarzyska Perszczepino (tabl. LXXIX) strzały rozdzielone były pomiędzy obu znajdujących się w nim mężczyzn.

cmentarzyska w Pisoczinie nad Dońcem (tabl. LXXXIV-LXXXV), można domniemywać, że w sytuacji w której obie złożone w jednym grobie kobiety przyodziane są w stroje zdobione złotymi blaszkami-aplikacjami, ubiory te nie są jednolite i różnią się między sobą ilością zdobiących je elementów, ich formą oraz znajdującymi się na nich przedstawieniami. W przypadku pozostałych „zdublowanych" kategorii, mogą one znajdować się zarówno przy obu zmarłych, jak również tylko przy jednej z nich. Wśród przedmiotów, które umieszczano tylko przy jednej osobniczce wymienić należy pozostałe typy artefaktów o „żeńskim" charakterze niż wyżej wymienione (zwierciadła, kamienne półmiski z barwnikami etc.), a także bardziej charakterystyczne dla mężczyzn elementy uzbrojenia i rzędu końskiego. Jeżeli chodzi z kolei o dystrybucję artefaktów umieszczanych z mężczyznami i kobietami pochowanymi we wspólnym grobie (włącznie z przypadkami gdy towarzyszą im inne osoby), tam gdzie było to

Tabela 3.32. Lokalizacja zdwojonych i zwielokrotnionych kategorii przedmiotów inwentarza w grobach z pochówkami dwóch kobiet

zespół	układ	kategoria	ilość	uwagi
Per_2/2002 (LXXVII.1)	K+/nast. (dziew.)	przęśliki	2	przy obu zmarłych
Visz_1 (CXXVII)	K+nast. (dziew.)	przęśliki	4	tylko przy dorosłej K
Macz_8	K+K	met. bransolety	2	jedna przy jednej z K (K1), druga luźna z grobu
Medv1_4	K+K	przęśliki	3	brak możliwości określenia relacji między przęślikami a zmarłymi
Mir_3 (LXIII.3)	K+K	przęśliki	2	tylko przy jednej z K (K1)
		pierścienie	3	tylko na palcach jednej z K (K1)
Volk_4/4/Lin	K+K	met. bransolety	6	przy obu zmarłych br. na nogach, przy jednej z nich (K1) także na rękach (żelazne obłożone zł.m)
		naszyjniki	2	na obu zmarłych, z różnych surowców (jedna z K (K2) ma nasz. ze złotych elementów, druga (K1) z pasty i kamieni ozdobnych)
		zausznice	6	po parze przy obu zmarłych (K1 – zausznice ze złota) + jedna para luźna z grobu
Bob_35	zbior. z K	naszyjniki	3	dwa przy jednej z K (K1), przy drugiej (K2) jeden umiejscowiony pod kamiennym półmiskiem
Pes_8/1 (LXXXIV.1.2, 2; LXXXV)	zbior. z K (K+K+?/?)	pierścienie	8	7 zł. na palcach jednej z K (K1), na palcach drugiej (K2) tylko 1
		zł. zausznice	4	po parze przy każdej z K
		zł. blaszki-aplikacje stroju	-	przy obu zmarłych, przy czym zestawy występujące przy każdej z nich różnią się między sobą ilością tworzących je aplikacji oraz ich formą i znajdującymi się na nich przedstawieniami
StMer3_2	zbior. z K (K+K+?/?)	naszyjniki	2	przy obu zmarłych, z różnych surowców (jedna z K ma nasz. m.in. ze zł. elementów, druga tylko z pasty szklanej)
		zł. blaszki-aplikacje stroju	-	przy obu zmarłych

możliwe, zaobserwowano zachowanie reguły składania przy zmarłym przedmiotów typowych dla jego płci (także w przypadku, gdy ich ilość jest zwielokrotniona) lub ich zestawów. Jedynie w kilku sytuacjach zaobserwowano odstępstwa od tej normy. I tak, w kurhanie nr 12 z cmentarzyska Stajkyn Werch żelazna bransoleta umieszczona była na ręce mężczyzny. W kurhanie nr 6 z 1906 roku ze Skorobora broń (groty strzał) znajdowała się przy kobiecie a nie jak można był się tego spodziewać przy mężczyźnie. W kurhanie nr 4 pierwszej grupy kurhanowej z okolic wsi Beresniagi pojedyncze ozdoby ze złota (paciorki i zausznica) zlokalizowane były przy mężczyźnie podczas gdy inne artefakty mniej lub bardziej typowe dla żeńskiego modelu wyposażenia (zwierciadło, brązowa bransoleta oraz naszyjnik z paciorków) umieszczone były w centralnej części komory grobowej. W kurhanie nr 4 z miejscowości Myrne srebrna bransoleta znajdowała się na rękach mężczyzny (tabl. LXIII.4). Natomiast w kurhanie nr 4 z Hładkiwszczyny jedna ze szpil umieszczona była przy pochówku męskim. Charakteryzując omawiany wariant grobów wieloosobowych należy jeszcze odnotować fakt, iż w zespołach mieszczących szczątki mężczyzny, kobiety i co najmniej jednego dziecka/nastolatka, ozdoby znajdowały się nie tylko przy osobach płci żeńskiej ale również przy osobnikach młodocianych. Ich asortyment w porównaniu z przedmiotami tego typu umieszczanymi przy dorosłych był jednak znacznie mniejszy i ograniczał się on w zasadzie tylko do pojedynczych rodzajów ozdób – niewielkich naszyjników z paciorków oraz pojedynczych kółek skroniowych. Poza nimi wśród przedmiotów umieszczanych z osobami zmarłymi przed osiągnięciem 18-21 roku życia, lub tymi o nieokreślonej płci i wieku, pochowanymi z dorosłymi znajdowały się także inne kategorie przedmiotów, aczkolwiek zespoły takie nie są zbyt licznie reprezentowane. Najczęściej jednak w sytuacji, gdy w grobie z mężczyzną i/lub kobietą umieszczono również osobników młodocianych lub tych o nieokreślonej przynależności biologicznej, elementy wyposażenia skoncentrowane były tylko przy dorosłych. Brak ekwipunku przy jednym ze zmarłych odnotowano także dla pojedynczych zespołów z podwójnymi pochówkami męsko-żeńskimi.

3.3.4. Konstrukcje grobowe

Charakteryzując konstrukcje grobowe, mieszczące pochówki co najmniej dwojga osób w pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że obiekty tego typu na ogół były większe oraz bardziej złożone (ryc. 3.46.a) niż te zawierające szczątki pojedynczych zmarłych, co wydaje się być całkiem oczywiste. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza tych zespołów, w których pogrzebano mężczyzn z innymi osobami (włącznie z układami mężczyzna i kobieta). W ich przypadku stosunek prostych jam do pozostałych, bardziej złożonych rodzajów konstrukcji

(głównie grobowców, włącznie z tymi z dromosami) wynosi około 1:3 dla podwójnych i zbiorowych grobów męskich (za wyjątkiem tych o męsko-żeńskim charakterze) oraz 1:5 dla układów mężczyzna i kobieta w różnych wariacjach. W grupie męskich grobów jednostkowych proporcje te kształtują się na poziomie około 1:1 (46,8% do 53,2%). Zespoły wieloosobowe, w których pochowano przynajmniej jedną kobietę w stosunku do grobów z pojedynczymi zmarłymi tej płci charakteryzują się niższym udziałem prostych wziemnych jam (46,2% w porównaniu z 57,9%) oraz drewnianych grobowców (odpowiednio 20,5% i 22,3%), przy nieznacznie wyższej frekwencji pozostałych, bardziej złożonych rodzajów konstrukcji. W przypadku grobów z podwójnymi i zbiorowymi pochówkami dzieci i nastolatków odnotowano wyłączną obecność katakumb i prostych jam, aczkolwiek należy pamiętać o tym, że ta grupa reprezentowana jest przez zaledwie trzy zespoły.

W zbiorze grobów wieloosobowych, w których jednym ze zmarłych jest mężczyzna (poza układami, w których towarzyszy mu kobieta), najpowszechniej spotykanym rodzajem konstrukcji są grobowce. W zależności od konfiguracji płci i wieku pogrzebanych z nim osób (ryc. 3.46.b) w jamach z drewnianym oblicowaniem ścian złożono między 30% a 40% wszystkich pochówków tego typu. Wyjątek stanowią jedynie zespoły o zbiorowym charakterze, które zakładane są wyłącznie w prostych wziemnych jamach. Obiekty takie mieszczą również pozostałe konfiguracje pochówków męskich, zaś ich udział kształtuje się na zbliżonym poziomie do tego odnotowanego dla grobowców lub jest od niego niższy (zespoły z pochówkami mężczyzn i osób o nieokreślonej płci i wieku). Wśród pozostałych rodzajów konstrukcji z analizowanym rodzajem pochówków wymienić należy grobowce z dromosami (najliczniejsze w grupie zdwojonych pochówków męskich), jamy z dodatkowymi elementami (typowe zwłaszcza dla pochówków męsko-dziecięcych) oraz katakumby (groby z układami mężczyzna i osoba o nieokreślonej płci i wieku). W przypadku zespołów wieloosobowych, w których przynajmniej jeden zmarły to kobieta dominującym rodzajem budowli są proste jamy oraz grobowce. W zależności od ilości towarzyszących im osób oraz ich wieku i płci przeważają zespoły umieszczane w prostych wziemnych jamach (układy kobieta i dziecko/nastolatek lub osoba o nieokreślonej płci i wieku), grobowcach (zespoły o zbiorowym charakterze) lub ich udział kształtuje się na takim samym poziomie (zdwojone pochówki kobiece – ryc. 3.46.b). Spośród pozostałych obiektów wymienić należy przede wszystkim jamy z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi (obecne w 16,7% zespołów z pochówkami dwóch kobiet lub kobiety i dziecka/nastolatka) oraz katakumby. Obiekty z pochówkami męsko-żeńskimi (włącznie z tymi, w których towarzyszą im inne osoby, w tym dzieci i nastolatkowie) to przede wszystkim konstrukcje w typie grobowców (włącznie z tymi

z dromosami) oraz jam z dodatkowymi elementami (najpopularniejsze w grupie zbiorowych pochówków o męsko-żeńskim charakterze). Pozostałe rodzaje budowli funeralnych mieszczących tego typu zespoły są znacznie rzadsze. Jedynie w przypadku podwójnych grobów mężczyzn i kobiet odnotowano stosunkowo wysoką (27,8%) obecność zespołów umieszczanych w prostych jamach.

Dokonując charakterystyki parametrów wielkościowych konstrukcji grobowych przeznaczonych na złożenie w nich szczątków co najmniej dwóch osób należy zwrócić uwagę na dwie kwestie. Pierwszy wniosek, jaki można sformułować w tym zakresie dotyczy porównania rozmiarów konstrukcji z pochówkami jednostkowymi oraz tymi o zbiorowym charakterze. Jak wynika z analizy informacji zawartych w tabelach 3.33 (groby podwójne i zbiorowe) oraz 3.18 (pochówki jednostokowe) obiekty, w których w pochowano mężczyznę lub kobietę w towarzystwie innych osób oznaczają się większymi wymiarami niż te odnotowane dla budowli zawierających szczątki tylko jednego zmarłego. Wyjątek stanowią jedynie wskazania maksymalne odnotowane dla grobów męskich, które większe wartości osiągają dla zespołów jednostkowych. Najmniejsze różnice między tymi zbiorami widoczne są natomiast w przypadku głębokości. Jeżeli chodzi o bardziej szczegółowe ustalenia to na podstawie wyżej przytoczonych źródeł można stwierdzić, że długości konstrukcji z grobami zbiorowymi od tych o jednostkowym charakterze są większe o średnio 0,3-0,8 m, szerokości o około 0,5-0,9[79] m podczas gdy powierzchnie, zarówno samej jamy/komory z pochówkiem, jak również całej budowli, są większe o co najmniej 1,1-1,2 m^2 (średnio o około 3,5-4 m^2). Drugą obserwacją, którą można poczynić badając cechy metryczne grobów wieloosobowych jest stwierdzenie grzebania mężczyzn w relatywnie większych obiektach niż kobiety. Jak wynika z analizy informacji zawartych w wyżej przytaczanych tabelach praktycznie wszystkie parametry wielkościowe (poza wartościami maksymalnymi) osiągają wyższe wskazania dla zespołów, w których jednym ze zmarłych jest osobnik płci „brzydkiej". Jest to zatem powielenie sytuacji zaobserwowanej dla zespołów jednostkowych.

Zwiększenie się wymiarów konstrukcji grobowych z pochówkami większej ilości osób, w stosunku do zespołów o jednostkowym charakterze, potwierdzają również wyniki analizy rozkładu poszczególnych klas wielkości (ryc. 3.47). Wskazują one przede wszystkim

[79] Wartości te są równe najmniejszym odnotowanym szerokościom dla wszystkich konstrukcji grobowych, niezależnie od ilości złożonych w nich osób oraz ich pozycji chronologicznej i przestrzennej (por. tabele 2.10-2.12).

Tabela 3.33. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji grobowych grobów podwójnych i zbiorowych z poszczególnymi konfiguracjami płci i wieku

	układy z M					układy z K					układy z M+K					podw. i zbior. z Dz
	całość	M+Dz/nast.	M+M	M+?	zbior. z M	całość	K+Dz	K+K	K+?	zbior. z K	całość	M+K	M+K+Dz	zbior. z M+K	zbior. z M+K+Dz	
dł. jamy/komory grobowej																
średnia	3,8	3,8	3,7	3,7	4,4	3,7	3,6	3,7	3,6	3,9	3,8	3,7	4,6	4	3,1	2,5
min.	2	2,5	2	2,4	4,1	1,4	1,4	2,8	2,1	3,7	1,7	2	2,5	1,7	2,5	2,2
kw. 1	3,2	3,4	2,9	3,2	-	2,7	2,5	2,9	3	3,8	2,9	2,9	3	3,3	-	-
mediana	3,7	3,9	3,4	3,6	-	3,2	2,8	3,1	3,4	3,9	3,5	3,5	3,4	3,8	-	-
kw. 3	4,2	4,4	3,8	4,1	-	4	4,3	4,5	4	3,9	4,3	4,2	4,1	4,4	-	-
maks.	7,1	5,3	7,1	6,3	4,8	9,5	9,5	5,6	6,5	4	16,3	8,2	16,3	7,8	4	2,6
szer. jamy/komory grobowej																
średnia	3,1	3,2	2,8	3,1	3,5	3	3,1	2,9	2,8	3	3	2,9	3,4	3,4	2,6	1,7
min.	1,6	1,8	1,8	1,6	3	1	1,4	2	1,5	1	1,2	1,2	2,1	1,5	2	1
kw. 1	2,4	2,4	2,2	2,2	-	2	2	2,1	2	2,8	2,2	2,2	2,3	2,6	-	-
mediana	3	3	2,5	3	-	2,3	2,1	2,2	2,5	3,6	2,8	2,8	2,7	3,5	-	-
kw. 3	3,7	4	3,2	3,4	-	3,5	4,3	3,2	3,2	3,8	3,6	3,5	3,8	4	-	-
maks.	5,8	4,6	4,5	5,8	4,2	8,5	8,5	5,6	5,9	4	8,5	5,5	8,5	6,9	3,5	2,4
pow. jamy/komory grobowej																
średnia	12,4	12,7	11,4	11,9	15,8	12,7	13,8	12,3	11,4	11,6	13,4	11,7	21,1	14,5	8,6	4,4
min.	4	4,5	4	4	12,2	2	2	5,6	4,1	4	2,5	2,8	5,6	2,5	5	2,2
kw. 1	7,2	7,9	6	7,2	-	5,2	5	6,2	6,3	10,4	6,3	5,9	6,3	8,3	-	-
mediana	11,2	12,5	9	10,9	-	7	5,7	6,7	8,3	13,5	9,9	10	9	13,7	-	-
kw. 3	14,8	16,2	11,5	13,1	-	14,4	15,2	14,9	12,7	14,7	15,3	14,2	12,2	17,1	-	-
maks.	32	23	32	27,3	21,1	80,8	80,8	31,4	38	15,4	138,6	41	138,6	42,4	14	6,2
całkowita pow. konstr. grobowej																
średnia	13,6	13,2	14,1	13,2	15,8	13,2	13,5	13,8	12,5	12,8	15,1	12,6	31,2	17	9,5	5,5
min.	4	4,5	4	4	12,2	2	2	5,6	4,1	4	2,5	2,8	6	2,5	5	4
kw. 1	7,5	8,3	5,9	7,3	-	5,5	5,1	7	6,3	10,4	6,6	6,6	8	9,6	-	-
mediana	12,4	12,5	10,5	12,6	-	7,1	6,3	7,6	8,3	13,5	10,8	10,8	9,1	16	-	-
kw. 3	15,1	16,2	12,4	13,7	-	13,6	12,6	17,5	12,7	15,8	17,5	15,8	23,2	19,1	-	-
maks.	42	27,8	42	27,7	21,1	80,8	80,8	31,4	47,5	20	138,6	51,8	138,6	58,5	14	6,2
maksymalna gł. na jakiej znajduje się dno jamy/komory grobowej																
średnia	2	2	1,6	2,2	1,5	1,8	1,9	1,7	1,7	1,6	1,7	1,8	1,2	1,7	0,5	2,3
min.	0,6	0,6	0,7	1	1,2	0,5	0,5	0,7	0,5	0,7	0,2	0,2	0,3	0,5	0,3	1,4
kw. 1	1,4	1,6	1,2	1,5	-	1,2	1,5	1	1,2	1,4	1,1	1,2	0,9	1,3	-	-
mediana	1,9	2	1,6	2	-	1,7	1,7	1,5	1,6	1,7	1,5	1,6	1,1	1,7	-	-
kw. 3	2,2	2,3	2,1	2,5	-	2,5	2,5	2,6	2	1,9	2,1	2,4	1,7	2	-	-
maks.	4,7	4,5	2,3	4,7	1,9	4	4	3	3,5	2,3	5,8	5,8	2,5	3,9	0,6	3

na wyższy udział wśród nich obiektów o „ponadprzeciętnych" rozmiarach przy znacznie niższej frekwencji budowli o najmniejszych gabarytach. Wyniki tego badania potwierdzają również wcześniej zaobserwowaną tendencję do grzebania mężczyzn w większych obiektach w porównaniu z tymi przeznaczonymi na złożenie w nich kobiet, aczkolwiek różnice w udziale poszczególnych klas nie są zbyt duże. W przypadku dziecięcych grobów podwójnych i zbiorowych frekwencja poszczególnych klas wielkości kształtuje się na takim samym, 33,3% poziomie. Trzeba jednak pamiętać o tym, że taki stan rzeczy jest pochodną niewielkiej ilości tego typu zespołów.

Na umieszczanie mężczyzn w relatywnie większych obiektach niż kobiety wskazują również wyniki bardziej szczegółowych analiz poszczególnych wariantów pochówków podwójnych i zbiorowych pod względem wielkości konstrukcji, w których je złożono. Obserwacja ta jest dobrze widoczna zwłaszcza na poziomie badania rozkładu kolejnych klas wielkości (ryc. 3.47.b). W tym ujęciu najwyższy odsetek (między 38% a 44%) obecności budowli o największych, „ponadprzeciętnych" gabarytach odnotowano właśnie dla tych konfiguracji, w których jednym ze zmarłych jest osobnik tej płci, przy czym pochowany jest on albo z dzieckiem/nastolatkiem, osobą o nieokreślonej płci i wieku jak również z kobietą oraz kobietą i dzieckiem. Równocześnie należy zaznaczyć, że zbiory te różnią się między sobą obecnością budowli o niewielkich rozmiarach. W konstrukcjach o takich wielkościach umieszczano tylko układy o mieszanym, męsko-żeńskim charakterze. Wyłącznie w obiektach o „ponadprzeciętnych" i „przeciętnych" wielkościach mieszczą się również pochówki dwóch kobiet oraz zbiorowe groby o męskim charakterze. W porównaniu z powyższymi konfiguracjami oznaczają się one niższym, około 33,3% udziałem obiektów o największych gabarytach. Na analogicznym poziomie pozostaje również wskaźnik obecności konstrukcji o takich wielkościach wśród budowli z podwójnymi pochówkami kobiet i dzieci lub osobników o nieokreślonej płci i wieku oraz ze zbiorowymi grobami o kobiecym charakterze. W przeciwieństwie do powyższych, zespoły z takimi konfiguracjami umieszczane były również w konstrukcjach o najmniejszych rozmiarach, a w przypadku zbiorowych grobów o kobiecym charakterze, także bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej. W omawianym ujęciu najmniejsze wielkości cechują z kolei obiekty z pochówkami dwóch mężczyzn oraz zbiorowymi grobami męsko-żeńsko-dziecięcymi. Dla obu tych zbiorów odnotowano z jednej strony, jeden z najwyższych wskaźników obecności grobów zakładanych w niewielkich konstrukcjach, z drugiej jedno z najniższych wskazań występowania budowli o „ponadprzeciętnych" gabarytach, a nawet ich brak (groby zbiorowe z pochówkami mężczyzn, kobiet i dzieci).

Nieco inaczej obraz ten wygląda, gdy pod uwagę weźmie się rozkład poszczególnych parametrów wielkościowych (tabela 3.33). W tym ujęciu największe (lub jedne z największych) średnie i przeciętne wartości cechują przede wszystkim obiekty z układami mężczyzna, kobieta i dziecko oraz mężczyzna i osobnik młodociany. Stosunkowo duże wartości (niekiedy są one nawet większe od tych odnotowanych dla budowli z powyższymi konfiguracjami płci i wieku) osiągają również średnie i przeciętne wymiary konstrukcji z grobami zbiorowymi mieszczącymi szczątki co najmniej jednego mężczyzny i jednej kobiety oraz co najmniej jednej osobniczki płci pięknej Na dalszym miejscu znajdują się z kolei zespoły wieloosobowe, w których grzebano mężczyzn z kobietami oraz mężczyzn i osoby o nieoznaczonych płci i wieku, a także podwójne pochówki kobieco-dziecięce. Te ostatnie są umieszczane w nieco mniejszych konstrukcjach, niż te przeznaczone na złożenie w nich mężczyzn w towarzystwie kobiet lub osobników o nieokreślonej przynależności biologicznej. Do obiektów o najmniejszych średnich i przeciętnych wskazaniach badanych parametrów wielkościowych należą natomiast konstrukcje wybudowane na złożenie w nich szczątków osób o tej samej płci oraz kobiet i osobników o nieokreślonej płci i wieku. Jeżeli chodzi natomiast o maksymalne wskazania poszczególnych parametrów wielkościowych to pod tym względem największe wartości cechują konstrukcje ze zbiorowymi pochówkami o męsko-żeńskim charakterze oraz z grobami kobiet i dzieci/nastolatków. Na dalszych miejscach znajdują się z kolei obiekty z pochówkami mężczyzn, kobiet i dzieci, mężczyzn i kobiet oraz kobiet i osobników o nieokreślonej płci i wieku, a także budowle przeznaczone na złożenie w nich dwójki osób tej samej płci lub mężczyzny i osobnika o niekreślonej atrybucji biologicznej. Najmniejsze wielkości maksymalne charakteryzują natomiast budowle z pochówkami mężczyzny i dziecka/nastolatka oraz zespoły zbiorowe o żeńskim charakterze.

Komentarza wymaga jeszcze kwestia istnienia wyżej odnotowanych rozbieżności pod względem zajmowanych miejsc w kolejnych opisywanych systemach klasyfikacji ich wielkości przez obiekty z wieloosobowymi pochówkami o określonych konfiguracjach płci i wieku. Jak się wydaje, odmienności te są w głównej mierze pochodną różnej liczebności samych grobów tworzących poszczególne zbiory. Nie bez znaczenia dla nich jest również fakt, iż dla części z nich poświadczono obecność obiektów o rozmiarach wyraźnie odbiegających od pozostałych[80], co w połączeniu z ich relatywnie niedużą liczbą powodować może istotne zawyżenie średnich i przeciętnych wskazań ich wielkości. Wreszcie, obecność w

[80] Przykładowo w grupie obiektów zbiorowych o męsko-żeńskim charakterze wymiary grobowca z kurhanu Perepiaticha (138,55 m^2) są ponad dwukrotnie większe od drugiej pod względem wielkości konstrukcji z kurhanu koło miejscowości Iwankowyczi (56,2 m^2).

jednym zbiorze zespołów o porównywalnych wymiarach konstrukcji grobowych nie musi oznaczać ich automatycznej przynależności do tej samej klasy wielkościowej. Należy bowiem pamiętać o tym, że obiekty o takich samach rozmiarach w różnych grupach chronologiczno-przestrzennych mogą należeć do odmiennych klas (por. podrozdział 2.3).

Ostatnią kwestią na jaką należy zwrócić uwagę przy porównywaniu ze sobą konstrukcji grobowych z pochówkami wieloosobowymi jest ich orientacja (ryc. 3.48). Zestawiając je z zespołami mieszczącymi szczątki pojedynczych osobników obu płci można poczynić następujące obserwacje. Obiekty, w których złożono mężczyzn wraz z innymi osobami (za wyjątkiem kobiet) orientowane były przede wszystkim na osi północ – południe, co odpowiada sytuacji zaobserwowanej dla budowli z jednostkowymi pochówkami tej płci. W porównaniu z nimi nieco rzadziej występują z kolei orientacje równoleżnikowa oraz na linii południowy wschód – północny zachód. W zbiorze tym częściej spotykane są również konstrukcje zorientowane na osi północny wschód – południowy zachód. Nie odnotowano natomiast w nim obecności układów według stron świata. Groby podwójne i zbiorowe mieszczące pochówki kobiet, dzieci/nastolatków oraz osób o nieokreślonej płci i wieku o różnych konfiguracja, w porównaniu z jednostkowymi grobami płci pięknej, oznaczają się wyższym udziałem budowli o orientacji równoleżnikowej, południowo wschodnio – północno zachodniej oraz układów według stron świata. Rzadziej umieszczano je w obiektach lokalizowanych na linii osi północny wschód – południowy zachód oraz północ – południe. W przypadku tego ostatniego kierunku spadek częstotliwości jego występowania jest o tyle istotny, iż kierunek ten w porównaniu z grobami jednostkowymi nie jest już dominującym sposobem orientowania konstrukcji grobowych. Budowle z podwójnymi i zbiorowymi pochówkami mężczyzn i kobiet, podobnie jak te mieszczące szczątki pojedynczych osobników obu płci, najczęściej wznoszone były na osi północ – południe. Zmiany w stosunku do nich widoczne są natomiast w większym udziale orientacji na linii północny wschód – południowy zachód. Orientacja ta w omawianym zbiorze grobów wieloosobowych staje się drugim najczęściej występującymi kierunkiem, na znaczeniu traci natomiast układ równoleżnikowy. Istotnych zmian w stosunku do grobów jednostkowych nie wykazują natomiast orientacja na osi południowy wschód – północny zachód oraz układ według stron świata. Podwójne i zbiorowe groby dziecięce, reprezentowane przez tylko trzy zespoły, lokalizowane były w konstrukcjach wznoszonych na linii wschód-zachód (dwa pochówki) i północny wschód – południowy zachód.

Przechodząc do bardziej szczegółowych analiz poszczególnych wariantów pochówków podwójnych i zbiorowych pod względem orientacji konstrukcji, w których je

złożono, w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na ich znaczne zróżnicowanie. Jak widać bowiem na wykresie przedstawionym na rycinie 3.48.b każda konfiguracja zespołów wieloosobowych oznacza się istnieniem odrębnych reguł w tym zakresie. Różnice między nimi widoczne są zarówno w odmiennym udziale kolejnych orientacji, jak również w ilości kierunków, według których lokalizowano osie podłużne budowli grobowych z konkretną konfiguracją płci i wieku. W tym ostatnim przypadku najmniejsze zróżnicowanie odnotowano dla tych konstrukcji funeralnych, które mieściły pochówki dwóch mężczyzn oraz groby zbiorowe o żeńskim charakterze. Z kolei dla obiektów z pochówkami kobiety z osobnikiem młodocianym a także mężczyzny, kobiety i dziecka oraz zbiorowymi grobami o mieszanym męsko-żeńskim charakterze stwierdzono stosowanie wszystkich wyróżnionych orientacji. Przechodząc do kwestii kierunków wyznaczających oś podłużną obiektów z poszczególnymi konfiguracjami grobów wieloosobowych w pierwszej kolejności należy rozpatrzeć orientację południkową. Układ ten jest dominującym kierunkiem dla budowli z takimi wariantami jak mężczyzna i dziecko/nastolatek, mężczyzna i osoba o nieokreślonej przynależności biologicznej, dwie kobiety oraz mężczyzna i kobieta (włącznie z układami, w których towarzyszą im dzieci). W przypadku konstrukcji ze zbiorowymi grobami o męskim lub żeńskim charakterze, czy też z pochówkami kobiety i osoby o nieoznaczonej płci i wieku kierunek południkowy występuje z taką samą częstotliwością jak inne orientacje: równoleżnikowa (groby zbiorowe o męskim charakterze), południowo wschodnio – północno zachodnia (pochówki zbiorowe o męskim lub żeńskim charakterze) oraz północno wschodnio – południowo zachodnia (układ kobieta i osoba o nieokreślonej przynależności biologicznej). Południkowa orientacja najrzadziej spotykana jest natomiast wśród budowli z pochówkami kobiety z dzieckiem/nastolatkiem, natomiast w przypadku podwójnych grobów męskich oraz zbiorowych pochówków męsko-żeńsko-dziecięcych nie stwierdzono jej występowania. Obiekty zakładane na osi wschód – zachód stanowią dominującą grupę jedynie w przypadku grobów kobiet z dziećmi/nastolatkami. Najniższą częstotliwość występowania tego typu orientacji odnotowano dla podwójnych grobów męsko-żeńskich. Jej brak stwierdzono z kolei dla zespołów z pochówkami dwóch mężczyzn oraz zbiorowych grobów o męskim, żeńskim, lub mieszanym męsko-żeńskim charakterze. W tym ostatnim przypadku osobnikom dorosłym towarzyszyć mogą także dzieci/nastolatkowie. Wśród pozostałych kierunków, według których orientowano konstrukcje grobowe z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi, wymienić należy przede wszystkim układ według stron świata. Jest on szczególnie charakterystyczny dla zespołów, w których kobiecie towarzyszy osobnik młodociany i/lub mężczyzna, a także inna przedstawiciela tej płci.

3.3.5. Konstrukcje nadgrobowe

Podobnie jak w przypadku grobów jednostkowych wśród pochówków podwójnych i zbiorowych ze szczątkami przynajmniej jednego osobnika dorosłego przeważają zespoły o głównym charakterze. W ujęciu ogólnym groby o takiej lokalizacji stanowią co najmniej 85% zespołów z wieloosobowych z głównymi konfiguracjami wieku i płci (ryc. 3.49.a). Wśród pozostałych zespołów dominują pochówki o wtórnym (wpuszczonym) charakterze. Lokalizacja boczna (peryferyjna) oraz groby płaskie reprezentowane są tylko przez pojedyncze obserwacje. Porównując groby podwójne i zbiorowe z pochówkami mężczyzn, kobiet oraz mężczyzn i kobiet z jednostkowymi grobami obu płci należy wskazać na zbliżony udział zespołów o głównym charakterze w grupie pochówków męskich, niezależnie od liczby towarzyszącym mu osób oraz ich płci i wieku. Elementem różnicującym pochówki wieloosobowe tego typu (aczkolwiek bez układów, w których mężczyźnie towarzyszy kobieta) od jednostkowych zespołów męskich jest nieznacznie wyższy w tej pierwszej grupie udział pochówków wtórnych oraz brak wśród nich innych lokalizacji niż wyżej wyszczególnione. W przypadku wieloosobowych grobów ze szczątkami kobiet należy wskazać na wyższy wśród nich odsetek zespołów o głównej lokalizacji niż ten odnotowany dla jednostkowych pochówków tej płci. Rzadziej w zbiorze tym spotykane są natomiast zespoły o wtórnym charakterze oraz groby płaskie. Brak jest również wśród nich zespołów pomocniczych (o pobocznej lokalizacji). W przypadku dziecięcych pochówków podwójnych i zbiorowych należy odnotować wyłączną obecność grobów o głównym charakterze, aczkolwiek należy pamiętać o tym, że sytuacja ta może być pochodną niewielkiej ilości źródeł[81].

Jak wyżej zaznaczono groby wieloosobowe mieszczące szczątki mężczyzn pochowanych w towarzystwie innych osób (za wyjątkiem kobiet) lokalizowane były na dwa sposoby. Pierwszym z nich jest umieszczanie ich w centralnym miejscu przyszłego nasypu kurhanowego, drugą wpuszczanie w istniejące kopce. Obecność pochówków o wtórnym (wpuszczonym) charakterze stwierdzono tylko dla tych wariantów, w których mężczyzna pogrzebany był albo z drugim osobnikiem tej samej płci albo osobą młodocianą. W przypadku obu tych konfiguracji stosunek zespołów wpuszczonych do tych o głównym charakterze wynosi około 1:4. Wśród grobów podwójnych i zbiorowych z pochówkami

[81] Pośrednio wskazywać mogą na to obserwacje z obszaru stepu. Ze strefy tej znane są bowiem pochówki co najmniej dwójki dzieci o wtórnym lub pomocniczym charakterze (np. D. T. Berezovec' 1960, s. 51-51; E. V. Černenko, E. P. Bunâtân 1977, s. 84-85; S. I. Andruh *et al.* 1995, s. 83). Zespoły takie nie należą jednak do zbyt licznych.

kobiecymi obecność innej lokalizacji niż podstawowa (główna) odnotowano dla tych zespołów, w których złożono albo dwie kobiety albo też większą ilość osób, przy czym przynajmniej jedna z nich to przedstawicielka płci pięknej. W tym ostatnim przypadku groby o głównym charakterze stanowią tylko połowę obserwacji, aczkolwiek sytuacja ta wynika zapewne z niewielkiej ilości zespołów tego typu. Pozostałe groby z rozpatrywaną konfiguracją reprezentowane są przez pochówki wpuszczone oraz pojedynczy zespół beznasypowy (płaski). W zbiorze grobów o mieszanym, męsko-żeńskim charakterze, lokalizacje odmienne od podstawowej reprezentowane są przez zespoły o wtórnym lub pomocniczym (pobocznym) charakterze. Zwraca uwagę fakt, iż tak umiejscowione pochówki obejmują wyłącznie zespoły podwójne ze szczątkami mężczyzny i kobiety oraz zbiorowe, w którym pojedynczym osobnikom różnych płci towarzyszy przynajmniej jedno dziecko/nastolatek.

Osobną kwestią, którą należy poddać badaniu przy analizach lokalizacji grobów wieloosobowych są relacje pomiędzy zmarłymi złożonymi w tego typu zespołach o wtórnym/pobocznym charakterze, a osobami pogrzebanymi w grobach podstawowych. Na podstawie informacji zawartych w przytaczanej już tabeli nr 3.20 można stwierdzić, że w przypadkach, w których centralną lokalizację posiadały zespoły mieszczące pochówki mężczyzn i osobników młodocianych (pięć kompleksów grobowych, w jednym z nich mężczyźnie towarzyszyło dwoje dzieci), groby o pobocznym lub wtórnym charakterze należały do pojedynczych kobiet[82] (względnie ich większej ilości pochowanej z osobami o nieokreślonej płci i wieku). W trzech kompleksach stwierdzono sytuację odwrotną, tj. w zespołach o głównej lokalizacji pogrzebano kobietę i dziecko/nastolatka lub osobę o nieoznaczonych płci i wieku, podczas gdy groby boczne i wpuszczone przeznaczone były na złożenie w nich szczątków pojedynczych mężczyzn. W innym kompleksie (Kupl_15) kobiecie i osobie o nieokreślonej atrybucji biologicznej złożonym w głównym zespole towarzyszyli mężczyzna i kobieta pogrzebani w grobie o wpuszczonym (wtórnym) charakterze. Obecność tego ostatniego układu stwierdzono również pod nasypem kurhanu nr 2 z Wysznopila z centralnie umiejscowionym pochówkiem kobiety i nastolatka oraz pojedynczym grobem męskim o bocznym charakterze. Kopiec nr 20 z cmentarzyska koło miasta Smiła mieścił z kolei podwójny grób kobiety i dziecka o głównym charakterze oraz dwa zespoły pomocnicze z jednostkowymi pochówkami mężczyzny i kobiety. Danymi

[82] W kurhanie nr 22 z cmentarzyska koło miejscowości Smiła mężczyźnie i dziecku w wieku 5-7 lat pochowanym w grobie zajmującym centralną lokalizację towarzyszyły dwie kobiety pogrzebane w jednostkowych grobach o bocznym charakterze.

pozwalającymi na prześledzenie relacji pomiędzy mężczyzną i kobietą pogrzebanymi we wspólnym grobie o centralnej lokalizacji, a zmarłymi pochowanymi w zespołach o pobocznym lub wtórnym charakterze dysponowano tylko dla dwóch kompleksów. W jednym z nich (Zur_432) towarzyszył im pojedynczy mężczyzna, w drugim (Lubo_4) nastoletni chłopiec pochowany z osobnikiem zmarłym między 18 a 20 rokiem życia o nieokreślonej płci.

Dokonując analizy wielkości nasypów nakrywających zespoły wieloosobowe należy po raz kolejny odnotować, że ten element kompleksów grobowych wykazuje największe zmiany w stosunku do stanu pierwotnego. Dodatkowo, trzeba pamiętać o nierównomiernej ilości zespołów tworzących poszczególne zbiory o określonych konfiguracjach płci i wieku zmarłych. Równocześnie z tym, kopce o tych samych rozmiarach w różnych przedziałach chronologicznych oraz grupach terytorialnych mogą należeć do odmiennych klas wielkościowych. Tym samym wysnute poniżej wnioski należy traktować jako umowne i stanowiące odzwierciedlenie pewnych tendencji. Wyniki analizy porównawczej wielkości nasypów nakrywających groby wieloosobowe i pochówki jednostkowe jednoznacznie wskazują na sypanie większych kopców nad tymi pierwszymi. Świadczą o tym zarówno rezultaty zestawienia najważniejszych parametrów metrycznych opisujących rozmiary nasypów (tabela 3.34), które wyższe wskazania osiągają dla kompleksów z większą ilością osób złożonych w jednym grobie[83], jak również wyniki analizy rozkładu poszczególnych klas wielkości (ryc. 3.50.a). W tym ostatnim przypadku należy wskazać przede wszystkim na kompleksy z podwójnymi i zbiorowymi grobami o męskim charakterze. W porównaniu z jednostkowymi pochówkami tej płci obserwowany jest bowiem istotny (o ponad 20%) wzrost częstotliwości występowania kopców o „ponadprzeciętnych" gabarytach przy spadku ilości nasypów o mniejszych rozmiarach. Zwiększony udział „ponadprzeciętnych" kopców w stosunku do kompleksów z grobami pojedynczych zmarłych widoczny jest również w zbiorze wieloosobowych pochówków o mieszanym męsko-żeńskim charakterze. Jednocześnie z tym należy zaznaczyć, że obserwacja ta dotyczy w głównej mierze wyników porównania tego typu podwójnych i zbiorowych grobów z pochówkami pojedynczych kobiet. W przypadku ich zestawienia z grobami męskimi o jednostkowym charakterze różnice te nie są tak istotne. Niewielkie zmiany w stosunku do zespołów jednostkowych, ale tym razem z pochówkami kobiet, wykazują również groby wieloosobowe, w których jedną ze zmarłych jest przedstawicielka tej płci (za wyjątkiem sytuacji, w których towarzyszy jej mężczyzna).

[83] Wyjątek stanowią jedynie maksymalne wskazania wysokości kopców, które większe wartości osiągają dla zespołów jednostkowych.

Porównując ze sobą groby wieloosobowe z głównymi konfiguracjami płci i wieku pod względem wielkości nakrywających je nasypów (tabela 3.34) można stwierdzić, że analogicznie jak wykazano to dla pochówków jednostkowych, większe kopce z reguły wznoszono nad tymi zespołami, w których jednym ze zmarłych był mężczyzna (za wyjątkiem sytuacji, w których towarzyszyła mu kobieta). Wskazują na to przede wszystkim ich parametry metryczne, które w większości przypadków osiągają wyższe wartości właśnie dla zespołów z pochówkami tej płci. Wyjątek stanowią jedynie wskazania maksymalne, które zarówno w przypadku wysokości nasypów, jak i ich średnicy osiągają wyższe wartości dla grobów, w których jednym ze zmarłych jest kobieta (włącznie z zespołami o mieszanym męsko-żeńskim charakterze). Od nasypów nakrywających pochówki podwójne i zbiorowe o żeńskim charakterze większe są również kopce sypane nad grobami mężczyzn i kobiet. W porównaniu z kurhanami wznoszonymi nad wieloosobowymi pochówkami męskimi, nakrywające je nasypy osiągają zbliżone wysokości lub je nieznacznie przewyższają. Natomiast ich średnice są zasadniczo mniejsze. Wyjątek stanowią jedynie maksymalne wartości tego parametru, które są większe właśnie dla zespołów podwójnych i zbiorowych o mieszanym męsko-żeńskim charakterze.

Związek między wielkością nasypów oraz płcią widoczny jest również w przypadku analizy rozkładu wydzielonych klas wielkości kopców (ryc. 3.50.a). W tym ujęciu najwyższy udział nasypów o „ponadprzeciętnych" rozmiarach odnotowano dla zespołów, w których jednym ze zmarłych jest mężczyzna; w grupie tej wielkości takie osiąga blisko połowa nasypów. W zbiorze grobów wieloosobowych o kobiecym charakterze ich udział jest ponad dwukrotnie mniejszy. Zespoły takie natomiast trzykrotnie częściej nakrywane są nasypami o niewielkich rozmiarach. Groby podwójne i zbiorowe męsko-żeńskie zajmują pozycję pośrednią pomiędzy tymi z pochówkami męskimi a kobiecymi. Jeżeli chodzi natomiast o zespoły podwójne i zbiorowe mieszczące pochówki osobników młodocianych to danymi pozwalającymi na określenie wielkości nakrywających je nasypów dysponowano tylko dla dwóch zespołów. Oba reprezentują odmienne klasy wielkościowe: zespół z kurhanu nr 8 a miejscowości Stare nakryty jest nasypem o niewielkich rozmiarach (0,4 m wysokości), natomiast grób nr 1 z Erkiwców znajdował się pod kopcem o wysokości 1 m i średnicy 20 m, co pozwoliło na jego zaklasyfikowanie do grupy nasypów o „przeciętnych" rozmiarach.

Związek większych kopców z grobami wieloosobowymi o męskim charakterze potwierdzają częściowo również wyniki bardziej szczegółowych analiz rozkładu klas wielkości przeprowadzonych dla wszystkich układów wieku i płci (ryc. 3.50.b). Opisywana

Tabela 3.34. Najważniejsze parametry określające wielkość konstrukcji nadgrobowych grobów podwójnych i zbiorowych z poszczególnymi konfiguracjami płci i wieku

	układy z M					układy z K					układy z M+K					podw. i zbior. z Dz
	całość	M+Dz/nast.	M+M	M+?	zbior. z M	całość	K+Dz	K+K	K+?	zbior. z K	całość	M+K	M+K+Dz	zbior. z M+K	zbior. z M+K+Dz	
wys. nasypu																
średnia	2	2	1,9	2,1	0,7	1,7	1,1	1,8	2,1	2,9	2,2	2,3	1,6	2,5	1,7	0,7
min.	0,3	1	0,5	0,3	0,3	0,2	0,2	0,5	0,4	2,2	0,2	0,2	0,4	0,4	0,6	0,4
kw. 1	0,8	1,6	0,9	0,7	-	0,6	0,5	0,6	1	2,4	0,8	0,9	0,6	0,8	-	-
mediana	1,8	1,9	1,6	1,7	-	0,9	0,7	0,9	2,1	2,5	1,5	1,5	2	1,2	-	-
kw. 3	2,7	2,2	2,3	2,9	-	2,2	0,9	2,2	2,3	3,3	2,8	2,9	2,5	2,3	-	-
maks.	6,2	3,6	4,2	5,7	1,2	6,3	6,3	5	5,6	4	11	9	3	11	6	1
średnica nasypu																
średnia	28,1	25,9	25,3	29,9	21	22,3	18,2	20,2	32,6	27,7	27,2	28,6	29,9	22,6	17	18
min.	10	11	16	10	15	7	7	13,5	9	25	6,2	6,5	6,2	10	8	16
kw. 1	16	15	16	22,5	-	13,1	12,7	14,3	28	25,5	16	18	24,3	15,9	-	-
mediana	30	35	18,5	32	-	17,5	14,5	15	30	26	23,5	23	28	17,3	-	-
kw. 3	36,5	40	24	36,5	-	29,5	19,5	23,5	32	29	33	35	40	24,3	-	-
maks.	52	48	52	50	32	64	50	32	64	32	70	70	48	70	30	20

tendencja ujawnia się przede wszystkim w obecności wśród nich najwyższego (lub jednego z najwyższych) odsetka obiektów nakrywanych nasypami o „ponadprzeciętnych" rozmiarach przy niewielkiej lub jednej z najniższych frekwencji kopców o niewielkich gabarytach. Tych ostatnich nie stwierdzono w przypadku zespołów z pochówkami dwóch mężczyzn. Jednocześnie na tle pozostałych układów wieloosobowych grobów o męskim charakterze odznaczają się one najwyższym wskaźnikiem udziału kurhanów o „przeciętnych" wielkościach[84]. W grupie podwójnych i zbiorowych pochówków kobiecych, na sypanie nad nimi mniejszych nasypów niż te wznoszone nad wieloosobowymi grobami z innymi konfiguracjami płci i wieku, wskazują przede wszystkim zespoły, w których pogrzebano dwie kobiety lub kobietę i osobnika młodocianego. Oba warianty (zwłaszcza ten drugi) odznaczają się z jednej strony najwyższym odsetkiem kopców o niewielkich wymiarach, z drugiej najniższym (lub jednym z najniższych) wskaźnikiem obecności kurhanów o „ponadprzeciętnych" gabarytach. Dwie pozostałe konfiguracje z pochówkami kobiet charakteryzują się rozkładem zbliżonym do tego odnotowanego dla grobów mieszczących szczątki dwóch mężczyzn. Zespoły o mieszanym, męsko-żeńskim charakterze pod względem rozmieszczenia poszczególnych klas wielkości nasypów kurhanowych zajmują miejsce pośrednie pomiędzy wyżej scharakteryzowanymi wariantami[85].

Do zupełnie innych wniosków prowadzi badanie rozkładu poszczególnych parametrów wielkościowych kopców. W zasadzie jedyną widoczną zbieżnością z wyżej zaprezentowanymi wynikami analizy sekwencji klas wielkości nasypów jest stwierdzenie koncentrowania się kopców o najmniejszych średnich i przeciętnych rozmiarach wśród kompleksów z pochówkami dwóch kobiet lub kobiety i osobnika młodocianego. W przypadku pozostałych konfiguracji płci i wieku parametry te osiągają większe wartości dla innych niż powyższe wariantów wieloosobowych grobów o kobiecym charakterze oraz dla zespołów z pochówkami męsko-żeńskimi. Groby podwójne i zbiorowe mieszczące szczątki co najmniej jednego mężczyzny zajmują natomiast pozycję pośrednią pomiędzy kopcami o największych i najmniejszych średnich oraz przeciętnych wielkościach. Wyjątek pod tym względem stanowią jedynie średnice nasypów z pochówkami osobników płci męskiej oraz osób o nieokreślonej przynależności biologicznej, Posiadają one jedne z najwyższych

[84] W przypadku zespołów ze zbiorowymi pochówkami męskimi odnotowano analogiczny udział wszystkich klas wielkościowych nasypów kurhanowych. Należy jednak zaznaczyć, że sytuacja ta jest pochodną niewielkiej ilości tego typu zespołów, przez co nie można jej uznać za reprezentatywnej dla tej grupy grobów.

[85] Uwaga ta nie obejmuje grobów zbiorowych, w którym dorosłym osobnikom obu płci towarzyszą dzieci/nastolatkowie. W ich przypadku dominującą klasą wielkościową są nasypy o niewielkich rozmiarach. Brak jest wśród nich natomiast kopców o „ponadprzeciętnych" gabarytach.

wartości średnich i przeciętnych wskazań. Jeszcze inny obraz prezentuje się, gdy pod uwagę weźmie się maksymalne wysokości i średnice kopców nakrywających zespoły z poszczególnymi wariantami grobów podwójnych i zbiorowych. W tym ujęciu najwyższe wskazania obu parametrów osiągają nasypy nakrywające zespoły mieszane, męsko-żeńskie, ale bez dodatkowych pochówków dzieci/nastolatków. Najmniejsze maksymalne wysokości odnotowano z kolei dla takich układów jak mężczyzna i dziecko/nastolatek, mężczyzna, kobieta i osobnik młodociany oraz dla zbiorowych grobów o żeńskim charakterze. Te ostatnie, podobnie jak podwójne groby kobiece, cechują się również najmniejszymi maksymalnymi wartościami średnicy nakrywających je mogił[86].

Obecność dodatkowych rozwiązań konstrukcyjnych w obrębie nasypów kurhanowych (lub u ich podstawy; ryc. 3.51) odnotowano przede wszystkim dla tych kopców, które nakrywały zespoły o mieszanym męsko-żeńskim charakterze. W tej grupie najliczniej wystąpiły one w wariancie obejmującym groby o układzie mężczyzna i kobieta. W pojedynczych przypadkach ich obecność poświadczono również dla innych konfiguracji zespołów z pochówkami męsko-żeńskimi. Wyjątek stanowią jedynie tego typu zespoły o zbiorowym charakterze, w których obok mężczyzny i kobiety (ich większej ilości) umieszczono również dzieci/nastolatków. Dla grobów męsko-żeńskich szczególnie charakterystyczne są drewniane konstrukcje namiotowe oraz dookolne rowy. Te same typy konstrukcji wystąpiły również w kompleksach mieszczących pochówki kobiece niemalże wszystkich wariantów, poza tym w których przedstawicielce płci pięknej towarzyszyły osoby o nieokreślonej atrybucji biologicznej. Dla zespołów z podwójnymi i zbiorowymi pochówkami o męskim charakterze (za wyjątkiem grobów ze szczątkami dwóch osobników tej płci) najbardziej charakterystycznym rozwiązaniem architektonicznym jest umieszczenie pod nasypem kurhanowym (lub na kopcu z urobku pozyskanego z kopania jamy/komory grobowej) drewnianych konstrukcji ale innych niż te o namiotowym charakterze. Poza nimi w obrębie nasypów kurhanowych, lub u ich podstawy, wystąpiły podściółka z substancji organicznej oraz dookolny rów.

[86] U podstaw tak dużych rozbieżności pod względem zajmowania określonych miejsc w kolejnych opisywanych systemach klasyfikacji wielkości nasypów przez groby z poszczególnymi konfiguracjami grobów podwójnych i zbiorowych znajdują się zapewne te same przyczyny, które odnotowano przy omawianiu konstrukcji grobowych. Dodatkowo należy wskazać również na możliwość zafałszowania wyników omawianego badania poprzez zmiany w wielkości nasypów kurhanowych w stosunku do ich pierwotnych rozmiarów.

3.3.6. Pozostałe elementy rytuału pogrzebowego

Towarzyszące pochówki końskie

Towarzyszące pochówki końskie typowe są przede wszystkim dla kompleksów, w których jednym ze zmarłych jest mężczyzna, a zwłaszcza tych, w którym osobnicy tej płci są grzebani rozdzielnie z kobietami (tabela 3.35). Ich obecność odnotowano w 26,3% zespołów tego typu oraz w 30,3% takich grobów z etapu „klasycznego". W grupie tej konie najczęściej grzebano z mężczyznami, którym towarzyszyli zmarli o nieokreślonej płci i wieku (obecne w 37,5% zespołów o takiej konfiguracji płci i wieku). Poza nimi wystąpiły one również w obrębie kompleksów, w których zmarły pogrzebany był albo z drugim osobnikiem tej płci (28,6% zespołów tego typu) albo dzieckiem/nastolatkiem (16,7%). Ich obecności nie odnotowano natomiast w ani jednym grobie męskim o zbiorowym charakterze, aczkolwiek należy pamiętać o ich ograniczonej ilości. Pochówki końskie towarzyszyły również mężczyznom pogrzebanym w jednym grobie z kobietami (i innymi osobami). Częstotliwość ich występowania w tej grupie (3,9%) jest jednak znacznie niższa niż ta odnotowana dla pozostałych zbiorów pochówków osobników tej płci. W porównaniu z grobami jednostkowymi w zespołach wieloosobowych obecność towarzyszących pochówków końskich ujawniono również w sytuacjach, w których określony kompleks przeznaczony był na złożenie w nim kobiety razem z innymi osobami. Sytuację taką odnotowano w dwóch zespołach (5,1% grobów wieloosobowych o żeńskim charakterze) przy czym, tylko w jednym z nich związek pochówku zwierzęcego z grobem kobiecym nie budzi wątpliwości (kurhan nr 35 z Bobrycy z koniem złożonym w obrębie komory grobowej z pochówkiem dwóch kobiet)[87].

Zwyczaj umieszczania koni w kompleksach grobowych przeznaczonych na złożenie w nich kobiet znany jest również z innych obszarów zajętych przez osadnictwo scytyjskie. Należy wskazać tutaj przede wszystkim na kurhan nr 18 z Nowosiółki w dorzeczu rzeki Boh, będący najbliższą terytorialnie analogią do zespołów omawianego typu z terenu leśnostepowego Podnieprza. Pod nasypem tego kurhanu ujawniono komorę grobową z pochówkiem kobiety i osoby o nieokreślonej płci i wieku, którym towarzyszył nieokiełznany

[87] Bardziej skomplikowanie wygląda sytuacja w przypadku kurhanu nr 66 z cmentarzysko koło miejscowości Bobryca. W jego przypadku pod jednym nasypem kurhanowym znajdowały się cztery zespoły grobowe, w tym jeden mieszczący pochówek kobiety i pięciu osobników o nieokreślonej płci i wieku oraz jeden, w którym złożono konia. W literaturze bardzo często oba te zespoły łączone są ze sobą (np. V. G. Petrenko 1967, s. 19, tablica III). Nie można jednak wykluczyć, że koń przynależał do zmarłego (mężczyzny?) pochowanego w jednym z dwóch pozostałych grobów z tego kompleksu.

Tabela 3.35. Charakterystyka towarzyszących pochówków końskich z kompleksów grobowych z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi

		układy z M				układy z K			układy z M i K			
		całość	M+ Dz/nast.	M+M	M+?	całość	K+K	zbior. z K	całość	M+K	M+K +Dz	zbior. z M+K
		10 (26,3)	2 (16,7)	2 (28,6)	6 (37,5)	2 (5,1)	1 (16,7)	1 (16,7)	4 (3,9)	2 (2,8)	1 (7,1)	1 (6,7)
loka-lizacja	w komorze grobowej	5	1	-	4	1	1	-	2	1	-	1
	w dromosie	2	-	1	1	-	-	-	1	-	1	-
	w osobnym grobie	3	1	1	1	1	-	1	1	1	-	-

koń (A. Bydłowski 1904, s. 78-80; S. S. Bessonova 1994, s. 13)[88]. W przeciwieństwie do zespołu z Bobrycy, kurhan 35, w którym zwierzę umieszczono we wspólnym grobowcu z dwoma kobietami odnoszonego do etapu archaicznego, przytaczana analogia ma znacznie późniejszą metrykę odpowiadającą okresowi późnoscytyjskiemu. Abstrahując od kwestii różnego datowania obu opisywanych zespołów zwraca uwagę kilka widocznych pomiędzy nimi zbieżności. Należą do nich lokalizacja na obszarze prawobrzeżnego lasostepu, obecność w jednym grobie dwóch pochówków ludzkich, z których jeden należy do kobiety, złożenie konia w komorze grobowej razem z ludźmi oraz brak uprzęży przy szkieletach końskich. Szczególnie charakterystyczny jest ten ostatni element. Zdaniem niektórych badaczy obecność lub nieobecność rzędu końskiego na zwierzęciu złożonym we wspólnym grobie z człowiekiem może być właśnie determinowane płcią zmarłego. W opinii S. S. Bessonowej (1994, s. 15, przypis 21) na taką możliwość mogą wskazywać wzmiankowane pochówki z obszaru leśnostepowgo Podnieprza (Bob_35) i Nadbuża (Nowosiółka, k. 18) a także znaleziska tego typu z obszarów kaukaskich. Należy jednak zaznaczyć, że hipotezę tą można uznać za trafną jedynie w przypadku, gdy pod uwagę zostaną wzięte wyłącznie zespoły z pochówkami koni o wczesnoscytyjskiej metryce. Równocześnie należy pamiętać o tym, że dla tego etapu rozwoju kultury scytyjskiej w całej strefie lasostepu do chwili obecnej poświadczono tylko jedno znalezisko tego typu. W fazach późniejszych nieokiełznane konie w tej strefie umieszczane są natomiast w grobach, w których zawsze jednym ze zmarłych (lub jedynym zmarłym) jest mężczyzna (Beres_4 i 5; Bob_63; Kap_483; MalR_2; Riz_1/1; Ryz_14; Steb_6 i 11; Zur_396). Inni badacze (E. E. Fialko 1994b, s. 143; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 18; M. Očir-Gorâeva 2009, s. 309) wskazują z kolei na różną rolę konia w

[88] Warto odnotować, że ze strefy tej pochodzą również analogiczne pochówki, w których zamiast konia ze zmarłą (i osobą towarzyszącą) złożono również wielbłąda (V. G. Petrenko 1967, s. 13, 15).

zależności od płci zmarłych. Jak już wcześniej zaznaczono (por. rozdział 3.2.11) w grobach kobiecych miano umieszczać zwierzęta pociągowe, natomiast w męskich wierzchowce. Uwaga ta dotyczy jednak grobów przedstawicieli elit wyższego rzędu pochodzących z lewobrzeżnej części dolnego Podnieprza (step) z „klasycznego" etapu okresu scytyjskiego. Ponadto należy zaznaczyć, iż we wszystkich kompleksach z leśnostepowego Podnieprza i Nadbuża, w których koń pogrzebany był z kobietą, nie odnotowano obecności żadnego przedmiotu, który można byłoby potraktować jako elementy wozu pogrzebowego[89].

Uczta żałobna (stypa) i inne zabiegi o charakterze rytualno-symbolicznym

O ile towarzyszące pochówki końskie można uznać za skorelowane z określoną płcią zmarłego (w tym przypadku z męską) o tyle trudniej jest wykazać takie związki dla pozostałości stypy i działań o charakterze wotywnym. Ślady tych rytuałów spotykane są bowiem ze zbliżoną częstotliwością (między 28,9% a 30,8%) zarówno w wieloosobowych zespołach, w których jednym z pogrzebanych jest mężczyzna, jak również w takich, w których złożono kobietę (ryc. 3.52). Obserwacja ta równocześnie pozostaje w sprzeczności z sytuacją zarysowaną w oparciu o analizę pochówków jednostkowych, która wykazała większy związek stypy i różnych działań wotywnych z płcią męską. Pewne odmienności w stosunku do zespołów z pojedynczymi zmarłymi widoczne są również w strukturze tych pozostałości. O ile, w przypadku jednostkowych grobów fragmenty naczyń ceramicznych występujące w kontekstach związanych z rytuałami żałobnymi są bardziej charakterystyczne dla kobiet, o tyle w zbiorze grobów podwójnych i zbiorowych nieco częściej spotykane są one w zespołach, w których jednym ze zmarłych jest mężczyzna. Wśród analogicznych grobów kobiecych nieco częściej spotykane są natomiast kości zwierzęce. Ślady różnych ognisk związanych z ucztą pogrzebową oraz ofiarami wotywnymi najliczniej występują z kolei w kompleksach mieszczących szczątki mężczyzn i kobiet. Dla zbioru tego odnotowano natomiast najniższy odsetek obecności darów ofiarnych. Ten element obrzędowości jest najbardziej charakterystyczny dla tych zespołów wieloosobowych, w obrębie których złożono przynajmniej jednego mężczyznę. Sytuacja ta nawiązuje zatem w pewnym stopniu do tej odnotowanej dla pochówków jednostkowych.

W bardziej szczegółowym ujęciu pozostałości uczty pogrzebowej oraz ofiar wotywnych najliczniej spotykane są w obrębie nasypów kurhanowych nakrywających

[89] Do przedmiotów tych zaliczane są przede wszystkim brązowe tzw. zwieńczenia tyczek. Zabytki te na terenie lasostepu znajdowane są jednak wyłącznie w grobach męskich, w tym takich, w których osobnik tej płci pochowany jest z innymi osobami.

pochówki zbiorowe o męskim charakterze oraz podwójne groby kobiece. W obu przypadkach ślady po tych działaniach ujawniono w dwóch na trzech zespołach, aczkolwiek należy pamiętać o ich ogólnej niewielkiej ilości (odpowiednio trzy oraz sześć zespołów). Z mniejszą częstotliwością wystąpiły one w obrębie kompleksów z grobami mężczyzn i osobników młodocianych (związane z ok. 42% pochówków tego typu) a także tych przeznaczonych na złożenie w ich obrębie mężczyzny i kobiety włącznie z sytuacjami w których towarzyszą im dzieci (ok. 33%). Na zbliżonym poziomie kształtuje się również udział tego typu pozostałości znajdowanych w zespołach z pochówkami zbiorowymi o żeńskim charakterze (33%) i grobami kobiet z dziećmi/nastolatkami (28%). W przypadku pozostałych konfiguracji płci i wieku grobów wieloosobowych resztki uczty żałobnej oraz innych związanych z nią działań (palenie ognisk i składanie darów wotywnych) spotykane są ze znacznie niższą częstotliwością (między ok. 10% a 20%). Wyjątek stanowią jedynie groby zbiorowe mieszczące szczątki co najmniej dwójki dorosłych obu płci oraz innych osób, w przypadku których nie odnotowano omawianej kategorii znalezisk. Poszczególne warianty zespołów wieloosobowych różnią się między sobą również składem pozostałości po stypie i ofiarach wotywnych (ryc. 3.53). W tym ujęciu należy wskazać przede wszystkim na takie konfiguracje jak dorośli mężczyzna lub kobieta i osobnik młodociany oraz mężczyzna i kobieta, dla których odnotowano obecność wszystkich kategorii omawianej grupy znalezisk. Na przeciwległym biegunie znajdują się z kolei zespoły z pochówkami mężczyzn lub kobiet i osób o nieoznaczonej płci i wieku. W ich przypadku pozostałości po stypie oraz ofiarach wotywnych ograniczają się tylko do odpowiednio resztek pokonsumpcyjnych i śladów palenia ognisk. Ostatki po uczcie żałobnej i rytuałach wotywnych znajdowane w obrębie kompleksów z pozostałymi układami zmarłych obejmują trzy kategorie znalezisk tego typu, przy czym ich obowiązkowym elementem są kości zwierzęce oraz resztki naczyń ceramicznych. Ogniska (ich pozostałości) oraz dary wotywne spotykane są natomiast tylko w przypadku niektórych z nich.

Ślady różnego rodzaju rytuałów związanych z ogniem typowe są przede wszystkim dla zespołów o mieszanym, męsko-żeńskim charakterze. W tym zbiorze ich obecność odnotowano dla 44,7% zespołów (ryc. 3.54). Znacznie rzadziej występują one z kolei w kompleksach z grobami wieloosobowymi o żeńskim (33,3%) lub męskim charakterze (18,4%). Różnice pomiędzy poszczególnymi zbiorami dotyczą również struktury znalezisk związanych z opisywanymi działaniami „kultowo-magicznymi". Zdecydowana większość z nich grupuje się w zespołach, w których w obrębie jednego obiektu funeralnego złożono osobników obu płci. Jedynie ślady spalenia drewnianych konstrukcji grobowych (lub ich

elementów) częściej spotykane są kompleksach z wieloosobowymi grobami o żeńskim charakterze. Sytuacja ta jest zatem odwrotna od tej odnotowanej dla grobów jednostkowych, w przypadku których częściej trafiają się one w zespołach męskich. Pewne odmienności pomiędzy grobami wieloosobowymi oraz jednostkowymi widoczne są również na poziomie występowania śladów palenia ognisk związanych z rytuałami żałobnymi i wotywnymi. O ile w przypadku zespołów ze szczątkami pojedynczych zmarłych na ich ślady wyraźnie częściej trafia się w grupie grobów męskich o tyle w zbiorze pochówków wieloosobowych związanych z obiema płciami występują one ze zbliżoną częstotliwością. Na analogicznym poziomie w obu grupach kształtuje się również udział zespołów ze śladami innych działań z wykorzystaniem ognia niż powyższe, co nie odbiega od sytuacji zaobserwowanej dla obu serii „jednostkowych". Zgodności pomiędzy grobami z większą ilością zmarłych oraz tymi o pojedynczym charakterze widoczne są również w znacznej przewadze występowania w inwentarzach zespołów z pochówkami kobiecymi (niezależnie od tego czy towarzyszą im inne osoby czy nie oraz od konfiguracji ich płci i wieku) siarki, realgaru i bryłek czerwonej farby.

Jak wyżej odnotowano stosowanie różnorakich zabiegów z wykorzystaniem ognia o „magiczno-kultowym" charakterze typowe jest w głównej mierze dla zespołów z pochówkami męsko-żeńskimi. Do analogicznych wniosków prowadzą również bardziej szczegółowe analizy przeprowadzone dla wszystkich wyróżnionych wariantów grobów podwójnych i zbiorowych (ryc. 3.55). Wskazują na to zarówno wyniki badania częstotliwości występowania tego typu zabiegów w zespołach o określonych konfiguracjach płci i wieku, w przypadku których jedne z największych wielkości (między 40% a 66,7% zespołów) osiągają właśnie groby o mieszanym, męsko-żeńskim charakterze, jak również struktura związanych z nimi znalezisk. W tym ostatnim przypadku, dla większości konfiguracji rozpatrywanego układu odnotowano bowiem obecność wszystkich czterech wyróżnionych rodzajów zabiegów. Wyjątek pod tym względem stanowią jedynie groby zbiorowe, w których pogrzebano co najmniej dwie osoby tej samej płci oraz przynajmniej jednego osobnika płci przeciwnej oraz dzieci/nastolatków. W ich przypadku stwierdzono wyłączną obecność śladów spalenia drewnianej konstrukcji grobowej oraz złożenie ze zmarłymi w grobie konkrecji minerałów i bryłek czerwonej farby. W grupie zespołów wieloosobowych o żeńskim charakterze należy wskazać na generalnie niższą częstotliwość występowania śladów różnych zabiegów związanych z wykorzystaniem ognia (między 22,2% a 33,3%, jedynie w zbiorze pochówków dwóch kobiet wystąpiły one mniej więcej w dwóch na trzech przypadkach). Również zróżnicowanie stosowanych zabiegów w poszczególnych wariantach tego typu

zespołów jest mniejsze. Wyjątek stanowią jedynie groby, w których kobiecie towarzyszy osobnik młodociany. W zespołach o takich konfiguracjach odnotowano obecność wszystkich wyróżnionych działań rytualnych wykorzystujących ogień. Analogiczną obserwację odnieść można również do grupy wieloosobowych pochówków o męskim charakterze. Również i w tym zbiorze, jedyną serię dla której potwierdzono stosowanie wszystkich omawianych zabiegów stanowią groby z dziećmi/nastolatkami. Dodatkowo dla tej grupy stwierdzono najwyższy odsetek (33,3%) obecności śladów opisywanych działań wśród zespołów o męskim charakterze. W przypadku pozostałych konfiguracji grobów wieloosobowych z pochówkami tej płci (za wyjątkiem sytuacji, w których towarzyszą im kobiety) ślady stosowania niektórych działań „magiczno-kultowych" z wykorzystaniem ognia (spalenie drewnianej konstrukcji grobowej lub jej elementów oraz palenie ognisk związanych z ucztą pogrzebową i ofiarami wotywnymi) potwierdzono tylko dla pojedynczych zespołów.

3.3.7. Pochówki podwójne i zbiorowe – możliwości społecznej interpretacji

Pochówki podwójne i zbiorowe stanowią niezwykle atrakcyjną grupę źródeł dla badań nad stosunkami społecznymi panującymi w dawnych populacjach. Pozwalają one bowiem na prześledzenie wzajemnych związków pomiędzy większą ilością zmarłych pochowanych we wspólnym grobie. Podstawowe pytanie, na które należy odpowiedzieć przy interpretacji tego typu zespołów dotyczy charakteru relacji między osobami pogrzebanymi w jednym grobie. W tym kontekście pochówki co najmniej dwóch osób można rozpatrywać na dwóch poziomach: jako odzwierciedlające więzi wewnątrzrodzinne (rodzice i ich biologiczne potomstwo, para małżonków, rodzeństwo etc.) i krewniacze (pochówki członków jednej rodziny wielopokoleniowej lub jednego rodu) oraz złożeniu w grobie osób o nierównoważnej pozycji społecznej. W tym ostatnim przypadku zmarli zajmujący różne miejsce w ramach konkretnego systemu stratyfikacji socjalnej mogli umrzeć równocześnie i zostać z różnorakich powodów pochowani razem, albo osoba o niższej pozycji została celowo uśmiercona (ofiara ludzka na rzecz zmarłego rozumiana jako dobro pozostające do jego dyspozycji w zaświatach – por. opis ceremonii pogrzebowej scytyjskiego władcy zawarty na kartach *Dziejów* Heorodta (IV, 71-72); zob. także A. Testart 2004, s. 20–28; S. Tabaczyński 2005, s. 158; M. Burghardt 2017b, s. 114-115). Jednocześnie nie można wykluczyć, że wśród dobrowolnych lub niedobrowolnych ofiar składanych z życia innych osób znajdowali się również członkowie rodziny zmarłego, a zwłaszcza żony w przypadku gdy grób przeznaczony był na dokonanie w nim pochówku mężczyzny. Jeszcze inną przyczyną wspólnego chowania w jednym grobie kilku zmarłych mógł być zwyczaj przetrzymywania

zwłok przed ich pogrzebaniem (w tym przypadku grę może wchodzić sezonowe chowanie zmarłych/ich szczątków w ramach określonych przedziałów czasowych) czy też dokładanie do pochówku szczątków (lub ich wybranych części) zmarłych w innym czasie (por. uwagi na temat nietypowych zwyczajów pogrzebowych stosowanych przez badane w niniejszej dysertacji populacje w podrozdziale 2.1).

Kwestią zasadniczą pozwalającą na określenie relacji zachodzących pomiędzy zmarłymi pochowanymi w jednym grobie jest ustalenie stosunku zależności i pozycji socjalnej poszczególnych zmarłych. Podstawowymi, najłatwiej uchwytnymi w źródłach archeologicznych przesłankami są układ zwłok i charakter inwentarza (wyniki analizy rozmieszczenia elementów wyposażenia w stosunku do poszczególnych zmarłych, a także porównanie otrzymanych obserwacji z „normami" ekwipowania osób należących do określonych klas biologicznych). Nie mniej istotna jest także ocena wieku i płci zmarłych. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że kryteria te nie zawsze są czytelne co wynika z rabunku większości badanych grobów i związanych z nim zaburzeń w układach szkieletów. Dodatkowo należy pamiętać o tym, że przesłanki te (a w szerszym rozumieniu źródła archeologiczne) nie pozwalają na jednoznacznie określenie charakteru relacji zachodzących pomiędzy osobami pochowanymi w jednym grobie (por. np. uwagi A. M. Chazanowa na temat relacji męsko-żeńskich w świetle źródeł archeologicznych – A. M. Hazanov 1975, s. 79). Dlatego też wyciągnięte w na ich podstawie wnioski należy traktować jako wskazanie pewnych możliwości interpretacyjnych. Takie przesłanki jak zastosowanie jednolitego sposobu ułożenia zwłok i analogicznego modelu wyposażenia mogą wskazywać na zajmowanie przez osoby pochowane we wspólnym grobie tej samej (lub porównywanej) pozycji społecznej (np.: E. P. Bunâtân 1985, s. 106-119; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 196). Dodatkowo, w przypadku gdy kryteria te połączone są z obecnością określonych układów płci i wieku (pochówki kobiet i/lub mężczyzn pochowanych z dziećmi, wspólne groby mężczyzny i kobiety) można domniemywać, że w grobie takim złożono osoby pozostające w relacji wewnątrzrodzinnej (rodziców z potomstwem, parę małżonków etc.). Dopuszczalne są również możliwości pochowania w jednym grobie krewnych ale pozostających ze sobą w dalszych związkach niż wyżej wymienione (np. pochówki członków jednego rodu lub wielopokoleniowej rodziny)[90]. Wśród wyróżników pochówków osób

[90] Dla określenia czy pomiędzy zmarłymi pochowanymi w jednym grobie istniało jakieś pokrewieństwo, a jeśli tak to jakiego stopnia, najbardziej pomocne są wyniki badań genetycznych oraz analiza zawartości strontu w kościach. Dla badanych społeczności brak jest niestety takich analiz, dlatego też wszystkie przedstawione poniżej tezy należy traktować jako wskazanie na pewne możliwości interpretacyjne.

zajmujących różną pozycję społeczną wymienia się natomiast potraktowanie jednego ze zmarłych odmiennie od przyjętej normy, złożenie jego zwłok w sposób sugerujący podrzędność względem drugiej osoby oraz rysujące się różnice w składzie inwentarza towarzyszącego zmarłym, a w wielu przypadkach zupełny brak wyposażenia przy jednym z nich (np. V. A. Il'inskaâ 1966, s. 166-168; E. P. Bunâtân 1985, s. 105-106, 111, 120-121; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 35; A. A. Moruženko 1991, s. 164; S. V. Ol'hovskij 1991, s. 100-101; L. I. Babenko 2005, s. 175). Poza wyżej wymienionymi kryteriami przy ocenie zależności pomiędzy zmarłymi pochowanymi w grobach wieloosobowych część badaczy bierze pod uwagę również czas użytkowania konstrukcji grobowej. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza pochówków męsko-żeńskich (włącznie z wariantami konfiguracji płci i wieku takimi jak wspólny pochówek mężczyzny i/lub kobiety z dzieckiem). Groby z takimi układami, w przypadku potwierdzonego umieszczania w nich szczątków kolejnych zmarłych w różnych odstępach czasu (asynchroniczność pochówków), przy porównywalnym składzie towarzyszącego im inwentarza, traktowane są jako należące do małżonków/rodziców z dzieckiem/dziećmi (E. P. Bunâtân 1985, s. 103-124; V. D. Berezuckij 1995, s. 20, tam też dalsza lit.). Konstrukcje grobowe z konfiguracjami płci i wieku tego typu, przybierające najczęściej postać katakumb lub nisz ze zdwojonymi jamami wejściowymi, interpretowane są natomiast jako długotrwale użytkowane rodzinne grobowce (E. P. Bunâtân 1985, s. 103-124; S. V. Ol'hovskij 1991, s. 33-34)[91]. Pochówki, w których złożenie w grobie większej ilości osób odbywało się w trakcie jednej ceremonii pogrzebowej traktowane są natomiast jako należące do osobnika o wyższej pozycji społecznej, którego pochowano z osobami zależnymi (V. D. Berezuckij 1995, s. 20).

Układ mężczyzna – kobieta

Danymi pozwalającymi na określenie relacji zachodzących pomiędzy pogrzebanymi razem mężczyznami i kobietami dysponowano dla co najmniej 51 grobów, co stanowi 44,3% ze 115 zespołów z takimi konfiguracjami płci i wieku. Zgodnie z najczęściej przyjmowaną interpretacją pochówki dwojga dorosłych osób różnej płci złożone w jednym grobie

[91] W tym miejscu należy zaznaczyć, że w porównaniu z obszarem stepu, w przypadku którego stwierdzenie asynchroniczności pochówku jest ułatwione ze względu na obecność wyżej wyszczególnionego typu budowli grobowej, dla zespołów ze strefy lasostepu potwierdzenie różnoczasowości użytkowania określonego zespołu jest utrudnione. Tylko w nielicznych przypadkach istnieją przesłanki pozwalające na jednoznacznie stwierdzenie dokładania do grobu kolejnych osób zmarłych w odstępie czasu (por. B. M. Levčenko *et al.* 2015, s. 215-216). Nie mniej jednak stosowanie przez leśnostepowe populacje niektórych rozwiązań konstrukcyjnych (np. drewniane grobowce i wziemne jamy bez oblicowania ścian z prowadzącymi doń korytarzykami – dromosami, drewniane pokrycia jamy grobowej etc.) dopuszcza możliwość wielokrotnego otwierania grobu i umieszczania w nim zmarłych w różnych odstępach czasu.

traktowane są jako należące do małżonków[92]. Ich zgon mógł następować równocześnie z przyczyn naturalnych (epidemie, klęski żywiołowe etc.), w wyniku działań wojennych lub też część z nich mogła być składana w charakterze ofiar (np. żony). Równocześnie należy zaznaczyć, że nie jest to jedyna możliwość interpretacyjna dla tego typu konfiguracji zmarłych. Istniejące w źródłach pisanych wzmianki (Hdt. IV 71 78, 80, s. 250-251, 253, 254; Ps.-Hippokr. XXI-XXII, s. 64-71; Lukian, *Toksaris*…, 39; por. też A. M. Hazanov 1975, s. 78-79) sugerują, że niektóre groby podwójne mieszczące szczątki obojga płci mogły zawierać pochówek mężczyzny złożonego z celowo uśmierconą nałożnicą (por. opis ceremonii pogrzebowej scytyjskiego władcy autorstwa Herodota: *grzebią jedną z nałożnic króla, <u>którą wprzód duszą</u>* – Hdt. IV 71, s. 251, podkreślenie autora)[93] lub jedną z jego kilku żon (przy założeniu istnienia poligamii wśród Scytów (ich arystokracji) – por. A. M. Hazanov 1975, s. 77-79). Status społeczny żon i nałożnic umieszczonych we wspólnym grobie z mężczyzną był różny. Powszechnie przyjmuje się, że te drugie (podobnie jak część „młodszych" żon zakładając funkcjonowanie wśród Scytów wielożeństwa – por. Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 192, tam też dalsza lit.) wywodziły się z niższych warstw społecznych niż osobnicy płci męskiej, z którymi je pochowano. Ponadto część badaczy, opierając się na wzmiance Hippokratesa (Ps.-Hippokr. XXI, s. 64-65) o związkach pomiędzy Scytami a niewolnicami wskazuje na możliwość brania przez nich nałożnic spośród domowych służek – niewolnic (V. A, Il'inskaâ 1966, s. 166-167; A. M. Hazanov 1975, s. 78). Z drugiej strony niektóre nałożnice grzebane z wybitnymi i bogatymi wojownikami swoją pozycją majątkową oraz stylem życia mogły być bardziej zbliżone do pełnoprawnych (prawnie usankcjonowanych) żon niż kobiet o niskiej pozycji społecznej (A. M. Hazanov 1975, s. 78). Ponadto nie można wykluczyć, że wśród grobów męsko-żeńskich mogą się również trafiać pochówki rodzeństwa (układ brat i siostra).

Jak wyżej zaznaczono głównymi kryteriami pozwalającymi na określenie charakteru relacji pomiędzy osobami pochowanymi w jednym grobie, w tym przypadku między mężczyzną i kobietą, są sposób ułożenia ich ciał względem siebie, charakter towarzyszącego im inwentarza a także ocena ich wieku. Przeprowadzona pod kątem tego ostatniego czynnika analiza zespołów z podwójnymi pochówkami męsko-żeńskimi oraz takimi, w których poza osobami dorosłymi złożono również dziecko wykazała, że w zdecydowanej większości

[92]Analogicznie, zespoły w których układy te uzupełnione są o obecność szczątków należących do dzieci/nastolatków traktowane są z na ogół jako mieszczące pochówki rodziców i potomstwa.

[93] W analogiczny sposób należy traktować również zapewne niektóre pochówki mężczyzn i kobiet złożonych z dziećmi. W świetle wyżej przyjętej interpretacji zespoły te mieściłyby szczątki należące do mężczyzny oraz jego nałożnicy złożonych razem z urodzonym z tego związku potomstwem.

przypadków mężczyźni byli starsi od kobiet (65,2% z 23 zespołów omawianego typu z możliwością określenia wieku dla obu płci, w pięciu z nich różnica wieku wynosi około 10 lat i więcej) lub byli ich rówieśnikami (30,4%) (tabela 3.36). Tylko w dwóch przypadkach odnotowano sytuację, w której kobieta była starsza od towarzyszącego jej mężczyzny, przy czym różnica wieku między nimi nie była znaczna (Mogil_1 – osobnik płci męskiej zmarł w wieku 40-45 lat, kobieta – w wieku 45-48 lat; StMer2_1/2007 – mężczyzna: 45-50 lat, kobieta: 50-55 lat). Tym samym można dopuścić możliwość traktowania rozpatrywanego wariantu pochówków jako należących do osób, które łączą relacje o małżeńskim charakterze. Dodatkowo należy odnotować, że struktura wieku mężczyzn pogrzebanych we wspólnych grobach z kobietami (i dziećmi) ze znacznym udziałem zmarłych klasy *maturus* (obecni są oni w ponad 50% zespołów z określonym wiekiem osobników tej płci), połączona z licznymi odnotowanymi przypadkami różnicy w latach, może wskazywać na opóźniony wiek zawierania związków małżeńskich (i tym samym zakładania rodziny) przez osobników tej płci. Z drugiej strony, fakt złożenia w jednym grobie starszego mężczyzny i młodszej od niego kobiety może wskazywać również na wspólne grzebanie mężów z nałożnicami lub młodszymi (drugimi) żonami, aczkolwiek ta ostatnia hipoteza ma sens tylko przy założeniu istnienia poligamii wśród Scytów (ich arystokracji)[94].

Tabela 3.36. Relacje wieku zachodzące pomiędzy mężczyznami i kobietami pochowanymi w grobach podwójnych męsko-żeńskich i zbiorowych (wyłącznie wariant mężczyzna + kobieta + dziecko/nastolatek)

płeć			kobiety			
	klasa wieku		*infans II*	*iuvenis*	*adultus*	*maturus*
	klasa wieku	N grobów ze zmarłymi M/K należącymi do kolejnych klas wieku	1	5	9	8
mężczyźni	*iuvenis*	3	1	1	-	-
	adultus	7	-	2	5	-
	maturus	14	-	1	4	7
	senilis	2	-	-	-	1

[94] Na marginesie uwag na temat możliwości interpretacyjnych układów ze wspólnymi pochówkami męsko-żeńskimi w oparciu o wyniki analizy wieku złożonych w nich mężczyzn i kobiet, należy odnotować że wyżej przytoczone obserwacje współgrają z inną cechą organizacji społecznej Scytów (i innych grup ludności o scytyjskim modelu kulturowym) jaką jest obecność wyróżniającej się klasy wojowników (np. M. Burghardt 2017b, s. 124, 141, 143, 146). Dla wspólnot z wydzielającą się warstwą osób trudniących się rzemiosłem wojennym charakterystyczne są bowiem opóźniony wiek zakładania rodziny przez mężczyzn połączony z różnicą wieku (na ogół wynoszącą około 10 lat) osobników zawierających pierwsze małżeństwo a także obecność (choć nie jest ona obowiązkowa) poligamii (por. D. R. White, M. L. Burton 1988, s. 873-875; K. Skóra 2015, s. 119).

Poza wynikami analizy wieku mężczyzn i kobiet złożonych we wspólnym grobie również inne przesłanki wskazywać mogą na to, że przynajmniej dla część zespołów o takiej konfiguracji płci dopuszczalne jest ich traktowanie jako mieszczących pochówki małżonków o porównywalnej (tej samej) pozycji społecznej[95]. Taki sposób interpretacji można przyjąć dla co najmniej 26 zespołów (Roś: Hodor_423; Kazar_27/1; Taśmin: Make_460; Past_445; RepM/1 (?) – tabl. L.2-25; Visz_2/2 – tabl. CXXIX.1; Zur_415; LPTL: Ivanko_3/2; Suła: Aks_2/1886; AksSV_3/wpuszcz. – tabl. IV, V.1-2; AksSV_12; Pop_4 i 6; SurmKr_1; Volk_494; Worskla: Kupl_4/8; Macz_13 i 15; Osn_5; Per_1/2000, 1(23)/2001 i 1/2006 – tabl. LXXV.2, LXXVI; Vasil_1 i 2; Doniec: Czer_16 – tabl. XIX.1; StMer3_4 – tabl. CXIX.1), w przypadku których stwierdzono równorzędny układ zwłok (zmarli ułożeni są równolegle do siebie przy zachowaniu takiej samej pozycji i orientacji) oraz porównywalne wyekwipowanie zmarłych (por. uwagi na temat składu inwentarzy tworzących kolejne stopni „zamożności" w jednostkowych grobach męskich i kobiecych w podrozdziale 3.2.8)[96]. W 18 grobach elementy te wystąpiły rozdzielnie, aczkolwiek tylko dla części z nich istnieją pewne dodatkowe przesłanki pozwalające na ich ewentualne włączenie do grupy pochówków małżonków o porównywalnej pozycji społecznej. Wśród ośmiu zespołów z równorzędnym układem zwłok zmarłych, ale o różnym modelu wyposażenia dla obu płci (włącznie z sytuacjami, w których stwierdzono brak elementów ekwipunku o męskim – Per_4/2002 lub żeńskim charakterze – Lubo_4/1; MalOf – tabl. XLVI.2-3; StMer2_1/2007 – tabl. CXVII), tylko dla trzech z nich dysponowano dodatkowymi danymi pozwalającymi na włączenie ich do rozpatrywanej grupy pochówków. Poza śladami rabunku wskazującymi na możliwość wyniesienia z grobu pierwotnego wyposażenia przysługującego określonemu zmarłemu ze względu na jego płeć są to: dla pochówku z kurhanu nr 1/2017 z drugiej grupy kurhanowej koło miejscowości Staryj Merczyk nieznaczne starszeństwo kobiety nad mężczyzną; dla grobu zbiorowego z kurhanu nr 15 z miejscowości Olefirszczyna nieznaczna różnica wieku między zmarłym złożonymi w centralnej części komory grobowej mężczyzną i kobietą połączona z obecnością dodatkowego pochówku kobiecego (zmarła była w tym samym wieku co kobieta ułożona

[95] W przypadku zaakceptowania zasadności hipotezy o istnieniu wśród Scytów (ich arystokracji) poligamii będą to pochówki starszych (głównych) żon – por. np. uwagi V. A. Il'inskiej (1966, s. 168).

[96] Wśród innych kryteriów pozwalających na przyjęcie tezy o pochowaniu w określonym grobie mężczyzny z jego żoną wymieniane są również między innymi obecność określonych kategorii funkcjonalnych zabytków takich jak np. brązowe zwierciadła. Zdaniem części badaczy na taką interpretację pochówków męsko-żeńskich wyposażonych w ten rodzaj zabytku wskazywać ma fakt, iż zwierciadła stanowić mają atrybut kapłanek, przy czym czynności o charakterze kultowym u Scytów wykonywać mogły jedynie osoby tej płci posiadające pełnię praw takie jak żony i córki przedstawicieli najwyższej scytyjskiej arystokracji (Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 196).

obok mężczyzny w centralnej partii grobu) umiejscowionego w ich nogach (tabl. LXVI); w przypadku grobu zbiorowego z kurhanu 4/2002 z Perszczepina wyniki analizy wieku zmarłych wskazujące na pogrzebanie w nim równolatków (osoby o zbliżonym wieku) a także obecność dodatkowego pochówku 9-10 letniego dziecka (dziewczynki) złożonego w tej samej pozycji co dorośli, co dodatkowo przemawia za jego „rodzinnym" charakterem.

Znacznie trudniej jest wskazać natomiast zespoły mieszczące potencjalne pochówki pary małżonków, w przypadku których, ze względu na naruszenie szczątków kostnych przez rabusiów grobowych, o równorzędnej pozycji socjalnej zmarłych wnioskować można jedynie w oparciu o analogiczny model wyposażenia (dziesięć przypadków). Pewnymi wskazówkami świadczącymi na korzyść takiej interpretacji części z tych grobów mogą być obecność wśród przedmiotów inwentarza wyróżniających się kategorii zabytków wskazujących na wysoką rangę zmarłej kobiety (np. obecność importowanych ozdób (pierścień-sygnet, naszyjnik ze złotymi paciorkami i złote blaszki-aplikacje stroju) i przedmiotów toaletowych (szklane alabastrony pochodzenia śródziemnomorskiego) z w kurhanie nr 2(23)/2001 z cmentarzyska Perszczepino) czy też umieszczanie w komorze grobowej dodatkowych towarzyszących pochówków ludzkich (dziecięcych i należących do nastolatków) oznaczających się znacznie skromniejszym wyposażeniem (a często nawet jego brakiem) niż to ujawnione przy mężczyźnie i kobiecie (Glad_3/1 i 4; ZahM?). Równocześnie dla zespołów tych można dopuścić jeszcze inną możliwość interpretacyjną. Wskazywać może na to niewielka seria pochówków, w których z jednej strony zmarli wyposażeni są w porównywalne zestawy przedmiotów, co może świadczyć o ich zbliżonej pozycji społecznej, z drugiej natomiast ich szczątki umieszczone są w odmienny sposób, sugerujący podrzędność kobiety wobec mężczyzny. W dwóch z nich zależność ta objawiała się w lokalizacji zmarłej w nogach (Zur_407 – tabl. CXXXIX.2) lub za głową (Ryz_3 – tabl. XCIII) osobnika płci męskiej, prostopadle do niego (w obu przypadkach mężczyzna i kobieta złożeni byli jednak w tej samej, anatomicznej pozycji), w jeszcze innym kobieta była ułożona równolegle do mężczyzny ale w odmienny sposób (Pes_25 – tabl. LXXXIX.1, kobieta złożona w pozycji skurczonej na boku? – por. obserwacje w podrozdziale 3.2.7 na temat częstszego stosowania tych układów wobec kobiet niż mężczyzn)[97]. Analogiczne zespoły ze strefy stepu traktowane

[97] Wydaje się, że grupę tą można rozszerzyć również o grób nr 1 z kurhanu nr 480 z cmentarzyska koło wsi Kapitaniwka, w którym zmarła kobieta (płeć określono za pomocą analizy inwentarza składającego się m.in. ze złotej zausznicy i brązowego zwierciadła) pochowana była w poprzek komory grobowej, pod jedną z jej ścian. W analogiczny sposób złożono również osobę o nieokreślonej płci i wieku (sądząc po znalezieniu wśród jej szczątków kostnych szklanych paciorków i złotych blaszek-aplikacji stroju była to zapewne kobieta) w kurhanie nr 11 z 3 grupy kurhanowej koło miejscowości Staryj Merczyk (tabl. CXXII). Należy jednak zaznaczyć, że

są przez niektórych badaczy (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 168-169; E. V. Černenko 1967, s. 190) jako mieszczące pochówki mężczyzn z ich młodszymi (kolejnymi) żonami[98]. W tym miejscu należy zaznaczyć, że w zbliżony sposób interpretowane są również niektóre zespoły podwójne, w których kobieta złożona jest w ten sam sposób co mężczyzna ale towarzyszy jej uboższe wyposażenie (por. Û. N. Bojko 2017, s. 103-104). Nie zależnie od sposobu wyznaczania pochówków „młodszych żon", ich wyróżnianie ma sens tylko przy zaakceptowaniu dwóch wzajemnie uzupełniających się założeń. Pierwszym z nich jest stwierdzenie istnienia wśród badanych społeczności (szerzej wśród Scytów) poligamii. Drugim, umieszczanie w grobie starszych (głównych) żon w sposób podkreślający ich równorzędność względem mężczyzn (układ równoległy z zachowaniem tej samej pozycji i orientacji oraz porównywalny stopień wyekwipowania), względnie, grzebanie ich w osobnych grobach (por. *ibidem*, s. 103-104). Równocześnie nie można wykluczyć, że pogrzebane w ten sposób przedstawicielki płci pięknej, były ukochanymi nałożnicami zmarłych bogatych i uprzywilejowanych wojowników (arystokratów), którzy nie chcieli się z nimi rozstawać po swojej śmierci, a które ze względu na zajmowaną pozycję majątkową oraz prowadzony styl życia były bardziej zbliżone do pełnoprawnych żon niż do kobiet o niskiej (niepełnoprawnej) pozycji socjalnej (por. A. M. Hazanov 1975, s. 79). Jeszcze inną możliwością interpretacyjną jest ich potraktowanie (podobnie jak część zespołów z porównywalnym inwentarzem i równoległym układem zwłok zmarłych odmiennych płci?) jako pochówków kobiet i mężczyzn połączonych więzami pokrewieństwa (np. rodzeństwo) lub rodowymi[99].

Odrębną grupę stanowią pochówki w układzie prostopadłym, w których na podrzędność kobiety względem mężczyzny wskazuje nie tylko lokalizacja w okolicy jego

---

włączenie obu tych zespołów do rozpatrywanego zbioru pochówków męsko-żeńskich jest zasadne jedynie w przypadku założenia, że w ich centrum znajdował się mężczyzna, zaś towarzyszące mu osoby (kobiety) ułożone były prostopadle do niego.

[98] Dodatkowym argumentem mogącym przemawiać na korzyść tezy o grzebaniu w tego typu zespołach mężczyzn z ich młodszymi żonami może być bardzo młody (15 lat) wiek kobiety z kurhanu 407 z Żurawki. Należy jednak zaznaczyć, że hipoteza ta ma sens tylko przy założeniu, że pogrzebany z nią mężczyzna był od niej dużo starszy – por. uwagi na temat interpretacji zmarłych z kurhanu nr 4, pochówek nr 2 grupy Straszna Mogiła ze strefy stepu (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 169).

[99] Na taką możliwość interpretacyjną pochówków męsko-żeńskich wskazują wyniki analizy szczątków kostnych 35-40 letniego mężczyzny i 30-40 letniej kobiety złożonych w kurhanie nr 1/2005 na cmentarzysku „8 pole" koło uroczyska Marczenki. Widoczne podobieństwa w proporcjach szkieletów obu zmarłych zdaniem A. D. Kozak (2006, s. 89) mogą odzwierciedlać zarówno specyfikę lokalnych populacji lub grupy społeczności użytkującej to cmentarzysko (w tym przypadku analizowany pochówek należało by rozpatrywać jako należący do małżonków? wywodzących się z tej samej wspólnoty), jak również związki rodzinne (krewniacze) pomiędzy zmarłymi (pochówek dwojga rodzeństwa?).

stóp (Pes_18[100] – tabl. LXXXVII.1.1, 2; Star_2 – tabl. CXXV.2) lub za jego głową (G-G_40), czy też poza centralną częścią komory grobowej z pochówkiem męskim (Fl_CzM/2 – tabl. CXXXVI; Glev; Kupl_15/2 – tabl. XXXVIII.1), ale także znacznie skromniejszy charakter umieszczonego z nią ekwipunku[101] (o ile nie jest on pochodną działalności rabusiów grobowych) a nawet jego całkowity brak (G-G_40; Kupl_15/2; Star_2). Dodatkowo w części tych zespołów na podrzędny charakter pochówku kobiecego wskazują również „nietypowy" sposób ułożenia ciała zmarłej: na jednym z boków w pozycji skurczonej (Fl_CzM/2) lub wyprostowanej z ugiętymi obiema parami kończyn i twarzą zwróconą w stronę centralnej części komory grobowej (Kupl_15/2[102]), na plecach ze skrzyżowanymi nogami i lewą ręką ugiętą w łokciu (Pes_18), w pozycji wyprostowanej na wznak z lewą ręką zgiętą w łokciu z dłonią złożoną na dolnej części brzucha (Star_2) lub umieszczenie jej zwłok bezpośrednio na ziemi, podczas gdy pochówek męski umiejscowiony jest na specjalnie przygotowanym do tego celu miejscu (Star_2). Warto również zwrócić uwagę na zespół z kurhanu nr 18 z Pisoczina (tabl. LXXXVII.1.1, 2), w którym zmarła ułożona była niejako w „gospodarczej" części jamy grobowej, pomiędzy brązowym kotłem, czarnopokostowanym kantarosem i żelaznym czerpakiem. W świetle wszystkich wyżej przytoczonych informacji wydaje się być zasadnym traktowanie tych zespołów jako mieszczących pochówki mężczyzn złożonych z pozostającymi od nich w pewnej zależności kobietami o niższej pozycji społecznej (włącznie z niepełnoprawnymi warstwami najniższymi (niewolnikami domowymi?) przy założeniu, że z klasami tymi należy łączyć zmarłe kobiety pozbawione wyposażenia grobowego i/lub ułożone w pozycji skurczonej na boku (por. np. V. A. Il'inskaâ 1966, s. 156, 159, 160, 166-167, 170-171). Bardziej problematyczna jest natomiast kwestia charakteru relacji zachodzących pomiędzy osobnikami obu płci pochowanymi w rozpatrywanej grupie grobów. Najczęściej przyjmowany sposób interpretacji dla tego typu zespołów zakłada, że mieszczą

[100] Choć co prawda w przypadku tego zespołu pochówek męski się nie zachował, to nie mniej jednak na podstawie rozplanowania komory grobowej, zachowanych elementów inwentarza oraz znajomości reguł grzebania zmarłych przez populacje „naddonieckie" z okresu późnoscytyjskiego (dominacja południowej orientacji zmarłych, typowa zwłaszcza dla pochówków o najbogatszych inwentarzach – spośród 12 zespołów z „bogatym" wyposażeniem uwzględnionych w niniejszej dysertacji o takiej pozycji chronologicznej ¾ z nich mieści zmarłych o takiej właśnie orientacji; por. też D. S. Grečko 2010, s. 51) można przyjąć, że pierwotnie złożony był on wzdłuż głównej (podłużnej) osi jamy grobowej głową na południe. Tym samym kobieta umieszczona przy krótszej, północnej ścianie znajdowała się w jego nogach.

[101] Zazwyczaj stanowiły go tylko jeden – dwa rodzaje najczęściej spotykanych ozdób, w grobie nr 2 kurhanu Czerwona Mogiła (Fl_CzM/2) także nieliczne złote blaszki-aplikacje stroju, w kurhanie nr 18 z Pisoczina zmarłej towarzyszyło natomiast tylko złożone między jej nogami brązowe zwierciadło.

[102] W przypadku tego zespołu należy odnotować, że w komorze grobowej nie natrafiono na jakiekolwiek ślady kości zmarłego mężczyzny, co przy obecności typowych dla tej płci elementów wyposażenia, może wskazywać na symboliczny charakter tego pochowku (kenotaf).

one pochówki mężczyzn pogrzebanych z ich nałożnicami (np. V. A. Il'inskaâ 1966, s. 156, 167; A. M. Hazanov 1975, s. 78-79; V. D. Berezuckij 1995, s. 20-21; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 192). Część badaczy dopuszcza również możliwość że złożone w nich kobiety mogły być również młodszymi żonami. Te ostatnie mogły mieć pozycję społeczną niższą niż mężczyzna, z którym je pochowano (Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 192, tam dalsza lit.). Z kolei niektóre z nałożnic miały wywodzić się z grona domowych niewolnic (służek), na co zdaniem badaczy wskazywać mają źródła pisane (V. A, Il'inskaâ 1966, s. 166-167; A. M. Hazanov 1975, s. 78). Abstrahując od warstw społecznych, z których wywodziły się kobiety pochowane z mężczyznami w rozpatrywanej grupie grobów, należy wskazać na zespół z kurhanu nr 2 z miejscowości Stare, w którym złożenie przy zmarłym młodej kobiety z około 3 miesięcznym niemowlakiem umieszczonym między jej nogami przemawiać może za traktowaniem jej jako nałożnicy (por. V. A. Il'inskaâ 1966, s. 156; A. M. Hazanov 1975, s. 78). Równocześnie z tym istnieje możliwość, że związki pomiędzy mężczyzną a towarzyszącą mu kobietą pochowaną w sposób podkreślający jej podrzędność, ograniczały się wyłącznie do relacji na linii pan (gospodarz) – służąca lub niewolnica domowa. Taki sposób interpretacji przyjęto dla jednej z dwóch kobiet pochowanych we wspólnym grobie z mężczyzną z kurhanu nr 15 z Olefirszczyny (por. N. N. Kulatova *et al.* 1993, s. 45). Przesłankami pozwalającymi na traktowanie zmarłej, o której jest mowa, jako służki (niewolnicy domowej?), jest zarówno jej „podrzędna" lokalizacja w okolicach stóp osób złożonych w centralnej partii grobu (tabl. LXVI), jak również jej wyraźnie uboższe wyposażenie (stanowią je pojedyncza zausznica i naszyjnik z różnych elementów). Dodatkowo za jej przynależnością do kategorii służby/niewolników domowych zdaniem autorów może przemawiać również umieszczenie zmarłej w pobliżu dwóch psów (psy myśliwskie?) (*ibidem*, s. 45). Nie przytaczają oni jednak żadnych podstaw do takiej interpretacji tego pochówku.

Wydaje się, że poza wyżej scharakteryzowanymi grobami z układem prostopadłym, do grupy pochówków męsko-żeńskich z podrzędną pozycją kobiety można włączyć również zespoły, w których oboje zmarli ułożeni są równolegle względem siebie przy czym przedstawicieli płci żeńskiej pozbawione są wyposażenia grobowego (Beres1_4[103]; Lubo_4/1;

[103] Pod nasypem kopca nr 4 z 1 grupy kurhanowej z okolic miejscowości Beresniagi jedyny przedmiot o niewątpliwie żeńskim charakterze jakim jest brązowe zwierciadło znaleziony został w innej części grobu niż znajdowały się ciała zmarłych. Zwraca uwagę fakt, iż na jego tarczy umieszczone zostały inne zabytki, z których część (brązowa bransoleta i pojedyncze paciorki) również jest bardziej typowa dla płci żeńskiej niż męskiej. Dodatkowo na zwierciadle znajdował się naszyjnik ze złotej obręczy, a więc przedmiot charakterystyczny dla mężczyzn. Obok zwierciadła, i znajdujących się na nim przedmiotów, umiejscowione były inne typowe dla tej

Mir_4 – tabl. LXIII.4)[104]. Dodatkowo w dwóch z nich ciała kobiet są złożone w sposób sugerujący chęć podkreślenia przez uczestników ceremonii pogrzebowej bliskich relacji łączących oboje zmarłych. W kurhanie nr 4 z Beresniagi (grupa kurhanowa nr 1) kobieta niejako obejmuje mężczyznę (jej prawa ręka znajduje się pod jego szkieletem, lewa jest natomiast wyciągnięta ku niemu), w kurhanie nr 4 z Myrne dłoń lewej ręki kobiety znajduje się pod głową zmarłego. Tym samym można się pokusić o potraktowanie tych zespołów jako mieszczących pochówki mężczyzn z ich nałożnicami.

Ostatnią grupę pochówków, która może wskazywać na charakter relacji męsko-żeńskich stanowią nieliczne zespoły, w których stwierdzono sytuację odwrotną do wyżej odnotowanej. Z jednej strony analiza dystrybucji przedmiotów inwentarza złożonych z obu zmarłymi wskazuje na bogatsze wyposażenie kobiet (Skor_6/1906), z drugiej układ ich zwłok sugeruje na podrzędną pozycję mężczyzny (Sin_100). W oparciu o te przesłanki można założyć, że w grobach tych pochowano kobiety z mężczyznami o niższej od nich pozycji społecznej, zapewne ich sługami[105].

Układ osoba dorosła – osobnik młodociany

Danymi pozwalającymi na określenie relacji zachodzących pomiędzy dziećmi i nastolatkami pogrzebanymi z dorosłymi (względnie osobami o nieokreślonej płci i wieku) dysponowano dla 38 zespołów, co stanowi ponad ¾ (76%, N=50) pochówków z taką konfiguracją wieku. W zdecydowanej większości przypadków (73% zespołów) dziecko/nastolatek umieszczone było w jednym grobie z kobietą (13 przypadków) lub kobietą

płci artefakty – elementy uzbrojenia i paradnego ekwipunku wojownika oraz uprząż (A. A. Bobrinskij 1901, s. 95-97). Takie rozmieszczenie poszczególnych składników wyposażenia grobowego sugerować może, że zwierciadło oraz znajdujące się na nim przedmioty (a zwłaszcza paciorki) zostały umieszczone w grobie nie jako element wyposażenia pochówku kobiecego co raczej jako przejaw bliżej niesprecyzowanych działań i zabiegów o charakterze symbolicznym (np. magicznym). Wskazywać może na to m.in. fakt, iż wchodzące w skład tego zespołu zabytki takie jak zwierciadło i pojedyncze paciorki bardzo często traktowane są jako przedmioty o magicznym znaczeniu używane w różnych zabiegach rytualnych, m.in. jako apotropeiony (N. A. Gavriljuk 1998, s. 254; por. też uwagi na temat interpretacji obecności przedmiotów o żeńskim charakterze w grobach męskich w podrozdziale 3.2.3.2).

[104] Niewykluczone, że do grupę tą należałoby rozszerzyć o pochówki z kurhanów nr 15 z Olefirszczyny i nr 1 z miejscowości Mała Ofyrna, przy założeniu, że brak przedmiotów wyposażenia przy kobietach umieszczonych obok pochówku męskiego, a także absencja wśród zachowanego inwentarza przedmiotów o „żeńskim" charakterze, nie jest wynikiem wyrabowania tych zespołów (por. I. N. Kulatova *et al.* 1993, s. 45) tylko stanowi odbicie stanu faktycznego.

[105] W przypadku zespołu z kurhanu nr 100 z Synjawki nad Rosią fakt wyposażenia mężczyzny złożonego w układzie prostopadłym do kobiety (zmarły złożony był w okolicach jej stóp) umieszczonej w centralnej części komory grobowej w trójelementowy zestaw broni pozwala traktować go jako „strażnika" lub „nosiciela broni" (przy założeniu, że główna zmarła była „amazonką"; por. J. Kubczak 1978, s. 112; G. T. Kovpanenko 1981, 74-75; O. V. Šelehan 2016, s. 58).

i mężczyzną (14 obserwacji). Zgodnie z najprostszą interpretacją zespoły z takimi układami należałoby potraktować jako mieszczące pochówki osób pozostających w relacjach wewnątrzrodzinnych jako rodzice/jedno z rodziców (matka) i potomstwo[106]. Zgon osobników młodocianych mógł być równoczesny ze śmiercią jednego z rodziców (głównie matki), lub obojga, z przyczyn naturalnych (komplikacje porodowo-połogowe w przypadku najmłodszych dzieci, epidemie, klęski żywiołowe etc.) lub w wyniku działań wojennych. Mógł on być również efektem celowego pozbawienia życia na potrzeby ceremonii pogrzebowej dorosłego (dziecko jako ofiara na rzecz rodzica). Umieszczenie potomstwa we wspólnym grobie z rodzicami może wynikać ze śmierci tych pierwszych przed osiągnięciem odpowiedniej rangi (statusu) społecznej i zyskaniem pełni praw, między innymi do samodzielnego grzebania[107]. W tym kontekście, jeżeli dziecko/nastolatek o niepełnym statusie zmarło śmiercią naturalną w tym samym momencie co osoba posiadająca pełnię praw (względnie jego zgon nastąpił przed złożeniem takiej osoby do grobu) to grzebane było ono razem z nim. Dopiero w momencie zmiany rangi społecznej i nabycia pełni praw mogło być one umieszczane w indywidualnym grobie (por. K. Czarnecka 1990, s. 96). Nie wszystkie dzieci (włącznie z nastolatkami) musiały być chowane ze swoimi rodzicami. Grzebanie dużej części zmarłych w wieku do 21 lat z innymi osobami (głównie dorosłymi) może być również wyrazem ich niskiej pozycji społecznej (równej statusowi osób o najniższej pozycji socjalnej w grupie?), co także może wynikać z braku pełni praw dla tej kategorii wiekowej. Tym samym osobnika młodocianego pochowanego w grobie dorosłego (rzadziej innego dziecka/nastolatka) należy traktować jako osobę pozostającą w pewnej zależności od niego (np. jako służący, niewolnik domowy etc. – np. L. I. Babenko 2005, s. 180-181). Również i w tym przypadku, zgon dziecka/nastolatka mógł być naturalny (jego śmierć mogła być

[106] Zgodnie z sugestiami J. Żychlińskiej (2017, s. 117) powołującej się na analogie etnograficzne wskazujące na przynależność dzieci nie tylko do rodziców ale również do całej grupy społecznej oraz częste stosowanie praktyk adopcyjnych, nie można wykluczyć, że niektóre groby z omawianymi układami płci i wieku (kobieta + dziecko zmarłe w wieku *infans II* lub *iuvenis*) mogą zawierać pochówki należące właśnie osób niespokrewnionych ze sobą pozostających w relacjach dziecko – rodzic adopcyjny.

[107] Kwestia ta zostanie szerzej poruszona w dalszej części pracy. W tym miejscu można jedynie stwierdzić, że na istnienie takich ograniczeń zdaje się wskazywać kilka przesłanek. Pierwszą z nich jest fakt, iż wśród wszystkich osób zmarłych przed osiągnięciem 21 roku życia indywidualną formę pochówku zastosowano wobec mniej więcej co trzeciego z nich (34,2% z 79 osób). Pozostałe 2/3 osobników młodocianych zostało pogrzebanych we wspólnym grobie z innymi zmarłymi, przy czym umieszczani byli oni zarówno w samej komorze grobowej, gdzie towarzyszyły innym osobom (59,4%), jak również indywidualnie poza nią (6,3%). Nie mniej istotne jest również odnotowanie dla osobników zmarłych nie później niż w 18-21 roku życia największej częstotliwości stosowania „niestandardowych" sposobów pochówku (układ zwłok w grobie i ich orientacja; por. podrozdział 3.2.2). Pośrednią wskazówką są również znaczne różnice w wyposażeniu zmarłych dzieci i nastolatków (zwłaszcza osób, których zgon nastąpił w wieku *infans I* i *II*) w stosunku do osób dorosłych (por. podrozdział 3.2.3).

równoczesna ze zgonem osoby, z którą ją pochowano lub też mogła nastąpić tuż przed złożeniem jej ciała do grobu) lub też mógł być on wynikiem jego uśmiercenia w okolicznościach funeralnych w charakterze ofiary ludzkiej (por. Herodotowy opis zwyczaju umieszczania przy grobie zmarłego władcy ofiar z młodocianych sług: *biorą z pozostałych sług króla najgorliwszych* […] *służą bowiem ci, którym sam król rozkaże* […] *z tych więc służących duszą pięćdziesięciu* […] *a każdego z uduszonych pięćdziesięciu młodzieńców*; Hdt. IV 72, s. 251podkreślenie autora). Ofiara ta mogła mieć zarówno charakter rytualny (por. np. S. S. Bessnova 1992, s. 11-12; M. Burghardt 2016a, s, 81, przypis 16) jak również stanowić, analogicznie jak przedmioty wyposażenia grobowego, swoistego rodzaju „dobro" (osoba służebna, niewolnik domowy etc.) pozostające do dyspozycji zmarłego w zaświatach (A. Testart 2004, s. 20-28; S. Tabaczyński 2005, s. 158; M. Burghardt 2017a, s. 114-115). W tym miejscu należy zaznaczyć, że badacze poruszający kwestię zróżnicowania społecznego Scytów (i innych zbliżonych do nich plemion), bardzo często zwracają uwagę na fakt, iż znaczna część zmarłych o podkreślonej przez stosowany obrządek pogrzebowy podrzędności względem innych osób umieszczonych razem z nimi w grobie to osobnicy, których zgon nastąpił przed osiągnięciem 18-21 roku życia (np. A. M. Hazanov 1975, s. 134, 135; S. S. Bessonova 1994, s. 13-15; L. I. Babenko 2005, s. 180-181; M. Burghardt 2017a, s. 144). Dodatkowo w wielu przypadkach pochowane w ten sposób dzieci/nastolatkowie łączone są z grupą ludności niewolnej (niewolnicy domowi). Jako argumentację dla takiego sposobu ich postrzegania przytaczane są analogie do innych społeczności koczowniczych doby starożytności i średniowiecza, wśród których szeroko praktykowane było branie do niewoli (a nawet sprzedaż przez członków rodziny) osobników młodocianych (A. M. Hazanov 1975, s. 143, 146, 147, 149; L. I. Babenko 2005, s. 181)[108].

Podobnie jak w przypadku innych konfiguracji zmarłych złożonych we wspólnym grobie głównymi kryteriami pozwalającymi na określenie charakteru relacji pomiędzy osobami dorosłymi a dziećmi i nastolatkami, są sposób ułożenia ich ciał względem siebie, charakter towarzyszącego im inwentarza a także oznaczenia ich wieku i płci. Ten ostatni element jest szczególnie istotny przy ocenie istnienia pomiędzy zmarłymi potencjalnych związków wewnątrzrodzinnych na linii rodzice – potomstwo. Jak wyżej zaznaczono, ten sposób interpretacji przyjmowany jest przede wszystkim dla układów dziecko – kobieta oraz

[108] W tym miejscu warto dodać, że praktyka oddawania dzieci na niewolników, aczkolwiek w innej formie niż u wyżej wzmiankowanych koczowników, była również szeroko znana w starożytnej Grecji. W tym przypadku dziecko trafiało do niewolni na skutek nie uznania go przez ojca. Dziecko takie było porzucane przez rodziców w jakimś miejscu mocno przez ludzi uczęszczanym a następnie podjęte przez osoby, które chciały wychować dla siebie niewolnika (I. Bieżuńska-Małowist, M. Małowist 1987, s. 34-36).

dziecko – kobieta – mężczyzna. Nie mniej istotne są również ustalenia wieku zgonu poszczególnych osób, zwłaszcza dziecka i kobiety. Pozwalają one nie tylko na wstępne określenie relacji pomiędzy nimi ale również mogą one rzucić pewne światło na przyczynę ich śmierci. Szczególnie charakterystyczną grupę stanowią pochówki kobiety z płodem, noworodkiem lub dzieckiem w wieku niemowlęcym, a więc w układzie mogącym świadczyć o ich wspólnej śmierci w wyniku powikłań porodowo-połogowych. Sytuację taką w rozpatrywanym zbiorze odnotowano jednak tylko dwukrotnie (Karp_3 – kobieta w nieokreślonym wieku i niemowlę; Star_2 – młoda kobieta i niemowlę w wieku do 3 miesięcy). Dodatkowo należy podkreślić, że w jednym z tych zespołów (Star_2) mieszczącym potrójny pochówek męsko-żeński z dzieckiem, to ostatnie, w wieku do 3 miesięcy umieszczone było pomiędzy nogami kobiety (tabl. CXXV.2). Taki sposób aranżacji ciał zmarłych zdaje się jednoznacznie wskazywać na chęć podkreślenia przez uczestników ceremonii pogrzebowej złożenia we wspólnym grobie matki z nowonarodzonym (?) dzieckiem. W kurhanie nr 2(23)/2001 z cmentarzyska Perszczepino stosunkowo młodej (20-25 lat) kobiecie i starszemu (30-35 lat) od niej mężczyźnie towarzyszyło dziecko zmarłe około 1-1,5 roku życia.

Analiza wieku kobiet pochowanych we wspólnym grobie z dziećmi wskazuje na to, że wśród badanych społeczności (względnie populacji użytkujących określoną nekropolię lub cmentarzyska w obrębie danego terytorium) z pewnością dochodziło do wczesnych porodów (między 15 a 20 rokiem życia). Poza wyżej scharakteryzowanym zespołem z miejscowości Stare, kurhan 2, w którym pochowano kobietę zmarłą w wieku *iuvenis* i niemowlę, spostrzeżenie to potwierdzają wyniki analizy różnicy lat między matkami a ich potomstwem (przy założeniu istnienia między nimi relacji wewnątrzrodzinnych) w dwóch zespołach z cmentarzyska Peszczepino: nr 2/2002 (kobieta – 25-30 lat, dziecko (dziewczynka) – 8-10) i 4/2002 (kobieta – 20-25, dziecko (dziewczynka) – 9-10) oraz jednym grobie z cmentarzyska koło miejscowości Hryszkiwka (kurhan nr 22 z pochówkiem kobiety w wieku 25 lat i 8-10 letniego dziecka). Równocześnie z tym obecność zespołów, w których dziecko złożono we wspólnym grobie z zmarłymi klas *adultus* i *maturus*, przy założeniu że są to pochówki matek z dziećmi, dopuszcza możliwość urodzeń przez starsze osobniczki, przy czym wskazać należy tu przede wszystkim na tą pierwszą klasę (*adultus*). Na okres ten (20-30 lat) przypada bowiem szczyt możliwości reprodukcyjnych kobiet. Znacznie częściej niż niemowlęta spotykane są pochówki dzieci zmarłych w wieku *infans I* i *II* (odpowiednio pięć i sześć zespołów). W przypadku tych kategorii wiekowych, o ile dziecko nie zostało złożone ze zmarłą w grobie w charakterze ofiary lub osoby towarzyszącej, równoczesna śmierć matki (i lub ojca?) i

potomstwa mogła być efektem zachorowania któregoś z nich na choroby, zwłaszcza zakaźne, które łatwo mogły przejść na pozostałych członków rodziny, powodując ich równoczasowy (lub rozłożony w stosunkowo niedługim czasie) zgon. Dokonując charakterystyki zespołów mieszczących szczątki kobiety i dziecka należy jeszcze odnotować, że w przypadku gdy poza nimi w grobie znajdował się również szkielet mężczyzny moment śmierci tego ostatniego przypadał na klasę *adultus* lub *maturus*. Dominacja osobników płci męskiej, zmarłych w wieku dojrzałym jest typowa również dla pochówków podwójnych i zbiorowych, w których obok mężczyzny złożono w grobie dziecko/nastolatka, a niekiedy także osobę o nieokreślonej płci i wieku. Groby mieszczące pochówki osób płci męskiej należące do młodszych klas (*iuvenis* i *adultus*) oraz do kategorii *senilis* (Sme_22/3) pochowanych razem z dziećmi w wieku *infans I* i *infans II* reprezentowane są przez pojedyncze zespoły.

Dla interpretacji relacji zachodzących pomiędzy osobnikami młodocianymi i dorosłymi pochowanymi we wspólnym grobie nie mniej istotne niż badanie konfiguracji ich wieku i płci jest również porównanie złożonego z nimi wyposażenia oraz sposób umieszczenia ich ciał w konstrukcji grobowej. Jak wyżej zaznaczono, analiza obu tych parametrów może dostarczyć przesłanek pozwalających na stwierdzenie czy ranga dziecka (nastolatka) odpowiada statusowi osoby dorosłej, której ono towarzyszy jest taka sama (lub zbliżona) lub niższa. W tym pierwszym przypadku z dużą dozą prawdopodobieństwa można wskazać na rodzinny charakter relacji między dorosłym a osobnikiem młodocianym (rodzic – dziecko), w drugim na podrzędny charakter dziecka/nastolatka względem osoby dorosłej (dziecko/nastolatek jako ofiara ludzka lub osoba zależna). Równocześnie należy pamiętać o tym, że odmienny sposób pochówku i wyekwipowania osoby zmarłej przed 21 rokiem życia może wskazywać nie tyle na jego podrzędną pozycję względem dorosłego, co raczej na jego niepełnoprawną pozycję społeczną wynikającą z jego zgony przed osiągnięciem odpowiedniej rangi (statusu) społecznej i zyskaniem pełni praw (w tym do samodzielnego pochówku).

Wyniki analizy porównawczej zespołów mieszczących pochówki osobników młodocianych pochowanych w jednym grobie z osobami zmarłymi w wieku co najmniej 21 lat przeprowadzone pod kątem układu ich zwłok i towarzyszącego im wyposażenia grobowego, a także z uwzględnieniem konfiguracji ich płci, wykazały, że w obrębie badanego zbioru wydzielić można kilka grup pochówków. Pierwszą z nich tworzą groby, w których sposób ułożenia ciał osób należących do obu rozpatrywanych głównych kategorii wiekowych (taka sama pozycja, równoległy układ zwłok oraz ich lokalizacja w tym samym, centralnym miejscu komory grobowej) a także charakter towarzyszącego im wyposażenia (obecność

porównywalnego stopnia wyekwipowania[109]) pozwala na stwierdzenie ich równorzędności względem siebie (dzieci/nastolatkowie i dorośli złożeni w jednym grobie zajmują tą samą lub porównywalną pozycję społeczną). Sytuację taką odnotowano dla dziewięciu zespołów (Roś – Sin_100, pochówki kobiety i dziecka złożonych prostopadle w stosunku do głównej zmarłej z tego zespołu; Taśmin: Bur_5, Make_490/2 i 491, Visz_2/1[110] – tabl. CXXVIII.2; LPTL: Star_2 (tabl. CXXV.2) – pochówek młodej kobiety i niemowlęcia złożonego między jej nogami; Worskla – Per_2/2002 i 4/2002 – tabl. LXXVII.1; Doniec: Pes_22 – tabl. LXXXVIII.1-2)[111]. Pod względem struktury płci i wieku w grupie tej dominują pochówki kobiet i dzieci/nastolatków, przy czym tam gdzie możliwe było określenie relacji wieku zmarłych stwierdzono układy typowe dla pochówków matek z dziećmi (Bur_5)[112]. Tym samym wydaje się zasadne uznanie analizowanego zbioru grobów (w tym również mocno naruszone zespoły z kurhanów nr 3 z miejscowości Karpusy i nr 2(23)/2001 z Perščepina z konfiguracjami płci i wieku typowymi dla grobów matek z dziećmi) za mieszczące szczątki osób połączonych ze sobą relacjami rodzinnymi na linii rodzice (głównie matki) – potomstwo. Taką możliwość interpretacyjną tej grupy pochówków potwierdzają również inne przesłanki. Wymienić tu należy fakt, iż w części przypadków (Make_490/2 i Visz_2/1) podwójne groby o konfiguracji matka – dziecko umieszczane są pod wspólnym nasypem z jednostkowym pochówkiem męskim. Groby te mogą mieścić różnoczasowe pochówki członków jednej rodziny[113] – męża i kobiety z dzieckiem.

Dwie kolejne grupy stanowią zespoły, w których takie przesłanki jak prostopadły układ ciała dziecka/nastolatka względem dorosłego połączony z jego lokalizacją w nogach lub za głową starszego osobnika, czy też poza centralną częścią komory grobowej z głównym

[109] W grupie tej zawarto również te pochówki, w których choć co prawda wyposażenie towarzyszące dzieciom/nastolatkom jest relatywnie uboższe w porównaniu z ekwipunkiem umieszczonym z dorosłym, to jednak jego charakter pozwala na uznanie go za standardowe dla tych (tj. najmłodszych) kategorii wiekowych. Równocześnie w części przypadków stwierdzono brak wyposażenia towarzyszącego dziecku, przy czym również kobieta, której ono towarzyszyło, pozbawiona była przedmiotów inwentarza (Star_2) lub znajdujące się przy niej zabytki należały do innego zmarłego (Sin_100).

[110] W zespole z Wysznopila, kurhan 2, grób nr 1, układ zwłok kobiety pochowanej z dzieckiem (chłopcem sądząc po towarzyszącym mu inwentarzu) częściowo wskazuje na jej podrzędność (umieszczona jest ona w nogach dziecka, prostopadle do niego), nie mniej jednak przeczy temu złożone z nią wyposażenie grobowe o porównywalne do tego złożonego z dzieckiem oraz fakt, iż oboje ułożeni są w tej samej pozycji.

[111] Grupę tą można rozszerzyć zapewne również o płaski grób nr 1 z Hryszczynców nad Rosią mieszczący szczątki kobiety pochowanej z osobą o nieokreślonej płci i wieku oraz około 11-13 letnim nastolatkiem.

[112] Uwaga ta dotyczy również zespołów męsko-żeńsko-dziecięcych (Per_4/2002).

[113] Na różnoczasowość dokonania aktów pochówku kobiety z dzieckiem i złożonego w osobnym grobie mężczyzny wskazywać może kurhan nr 2 z Wysznopila. Kobietę z dzieckiem (chłopcem?) pochowano w grobie nr 1 stanowiącym główny zespół nad którym usypano kurhan, szczątki mężczyzny znajdowały się natomiast w pochówku nr 3 o charakterze wpuszczony (V. P. Grigor'ev, S. A. Skoryj 2011, s. 210).

pochówkiem, a także ubogi charakter towarzyszącego mu inwentarza (lub bardzo często jego całkowity brak) wskazują na ich podrzędną pozycję. Cechą różnicującą je jest z kolei sposób ułożenia ciał osób młodocianych. W przypadku grupy drugiej (12 zespołów – Taśmin: Mat_236, RepM/1 i 2 – tabl. L, Sme_22/3, Visz_1 – tabl. CXXVII, ZelD_448; LPTL: Glad_3/1, 4 i 449 – tabl. XX; Worskla: Kupl_18/1, Per_21 – tabl. LXXII.1; Doniec: Pes_8/2 – tabl. LXXXIV.1.3) są one umieszczone w pozycjach odmiennych od tych odnotowanych dla głównych zmarłych (głównie na boku w układzie skurczonym lub wyprostowanym). W grupie trzeciej (siedem przypadków – Roś: Steb_2; Taśmin: ZahM; Worskla: Per_6 i 15/1 – tabl. LXXI; Doniec: Pes_8/1, 10 i 21 – tabl. LXXXIV.1.2) pochowani są oni w analogiczny sposób (pozycja anatomiczna, tj. wyprostowana na wznak). W obu zbiorach spotykane są wszystkie konfiguracje płci i wieku: po sześć z nich mieści szczątki mężczyzny, kobiety i dziecka/nastolatka (Glad_3/1 i 4; Per_6; RepM/1; ZahM; ZelD_448) oraz kobiet złożonych z nastolatkami o bliżej niesprecyzowanym wieku (Glad_449; Per_21[114]; Pes_10 i 21; Steb_2; Sme_20/3; Visz_1), pięć pochówki dorosłych mężczyzn i dzieci/nastolatków (Kupl_18/1; Per_15/1; Pes_8/2; RepM/2) a pojedyncze szkielety należące do kobiety, dziecka i osobnika o nieokreślonej płci i wieku (Mat_236) oraz dwóch kobiet i nastolatka (Pes_8/1).

Charakterystyczny dla obu wyżej przedstawionych zbiorów odmienny sposób potraktowania ciał zmarłych dzieci/nastolatków i dorosłych, w połączeniu z różnicami jakościowymi i ilościowymi umieszczanego przy nich wyposażenia, wyraźnie wskazuje na ich różną pozycję społeczną. Podkreślenie przez zastosowaną obrzędowość funeralną podrzędności osobników, których zgon nastąpił przed osiągnięciem 18-21 roku życia, w stosunku do innych zmarłych umieszczonych z nimi w grobie, jednoznacznie świadczy o ich niskiej randze. Może ona wynikać zarówno z przynależności pochowanych w ten sposób dzieci i nastolatków do kategorii ludności zależnej (młodociani służący i niewolnicy domowi; grupa druga pochówków z układem dorosły – osobnik młodociany?), jak również być efektem nieosiągnięcia przez nich odpowiedniego wieku uprawniającego do nabycia pełni praw (w tym do samodzielnego pochówku; grupa trzecia oraz pojedyncze zespoły grupy drugiej z „najbogaciej" wyekwipowanymi pochówkami dzieci/nastolatków?). Równocześnie nie można wykluczyć, że przynajmniej część tych pochówków (głównie zespoły grupy drugiej? z atypowym ułożeniem szczątków dziecka/nastolatka) należy rozpatrywać w kontekście rytualnych ofiar ludzkich składanych z życia niepełnoprawnych członków badanych społeczności.

[114] W przypadku tego zespołu we wspólnym grobie pochowano chłopca (?) zmarłego między 15 a 20 rokiem życia oraz dziecko o nieokreślonej płci, którego zgon nastąpił w wieku 8-10 lat.

Czwartą, ostatnią grupę stanowią zespoły, w których stwierdzono obecność układów sugerujących nadrzędną pozycję dzieci i nastolatków, względem pozostałych osób umieszczonych z nimi we wspólnym grobie: w pochówku nr 1 z kurhanu nr 1 z miejscowości Erkiwci dwójce dzieci towarzyszył złożony w ich nogach, w poprzek jamy grobowej osobnik o nieokreślonej płci i wieku; w grobie znajdującym się pod nasypem kurhanu nr 8 z miejscowości Stare (tabl. CXXVI.1) około roczne – dwuletnie dziecko złożone zostało z wciśniętym pod tylną ścianę nastolatkiem umieszczonym w pozycji silnie skurczonej na prawym boku z prawą ręką podciągniętą do góry z dłonią odrzuconą od twarzy oraz z lewą ręką wyprostowaną skierowaną ku kolanom; w pochówku nr 2 kurhanu nr 4 z miejscowości Luborci chłopcu zmarłemu przed osiągnięciem 15 roku życia towarzyszył około 18-20-letni osobnik, którego układ ciała (podciągnięte splecione nogi, rozrzucone na boki ręce) sugerował jego niedbałe wrzucenie lub wsunięcie do komory grobowej. Osobom tym nie towarzyszyły żadne elementy wyposażenia (Lubo_4/2 i Star_8) lub ograniczyły się one do pojedynczych zabytków (Erk_1/1). W przypadku wszystkich trzech przytoczonych zespołów wydaje się być zasadnym traktowanie ich, zgodnie z istniejącymi w literaturze sugestiami (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 159, 161, 166; M. N. Mozolevskij 1975, s. 215-216), jako mieszczące pochówki dzieci i nastolatków złożonych z osobami zależnymi o niskiej pozycji społecznej (np. różnego rodzaju służbą i ludnością niewolną). Równocześnie należy zaznaczyć, że w przypadku z grobu nr 1 z miejscowości Erkiwci niektórzy badacze widzą pochówek dzieci i matki (M.N . Mozolevskij 1975, s. 215-216), której pozycja społeczna była porównywalna z rangą mężczyzny pochowanemu w grobie nr 2 z tego kurhanu. Na niekorzyść takiej interpretacji przemawia jednak podrzędny układ zwłok ewentualnej kobiety oraz towarzyszący jej skromny inwentarz pozostający w wyraźnej opozycji do relatywnie bogatego wyposażenia mężczyzny pogrzebanego w drugim zespole z tego kurhanu. Oczywiście należy pamiętać, że niższa pozycja kobiety w stosunku do mężczyzny (i osobników młodocianych) nie wyklucza możliwości relacji na linii matka – potomstwo między zmarłymi z grobu nr 1. W tym kontekście kompleks ten należałoby traktować jako mieszczący złożone w osobnych obiektach pochówki mężczyzny i jego nałożnicy lub „młodszej" żony pogrzebanej z pochodzącymi z tego związku dziećmi.

Układ osoby dorosłe tej samej płci oraz osoby dorosłe i osobnicy o nieokreślonym wieku i płci

Poza wyżej scharakteryzowanymi układami wieku i płci, w grobach mieszczących szczątki co najmniej dwojga osób spotykane są również inne konfiguracje. Do najbardziej

charakterystycznych spośród nich należą te przypadki, w których w obrębie jednej jamy (komory) grobowej umieszczono mężczyznę/kobietę pochowaną z osobnikiem tej samej płci (11 zespołów (16,2%) z 68 pochówków większej ilości zmarłych innych niż układy mężczyzna i/lub kobieta i/lub dziecko/nastolatek). W dwunastu dalszych przypadkach (17,6%) zmarłemu (względnie dwóm osobnikom tej samej płci lub mężczyźnie i kobiecie) towarzyszyła osoba o niesprecyzowanej przynależności biologicznej[115]. W trzynastu kolejnych zespołach (19,1%) odnotowano obecność co najmniej trójki zmarłych, z których przynajmniej dwoje było tej samej płci, trzecia – płci przeciwnej.

Podobnie jak w przypadku układów mężczyzna i kobieta oraz osobnicy dorośli i dzieci/nastolatkowie zespoły z analizowanymi konfiguracjami płci i wieku mogą być rozpatrywane w dwóch kontekstach. Pierwszym z nich jest traktowanie ich jako pochówków osób o różnej pozycji społecznej. Druga możliwość zakłada z kolei, że zmarli złożeni w jednym, wspólnym grobie mają taką samą (lub porównywalną) rangę. Ich równorzędność może wynikać z istnienia między nimi jakichś więzów pokrewieństwa (w tym kontekście stanowili by oni część tzw. wielkiej rodziny, członkowie której są ze sobą spokrewnieni chociażby nawet w linii bocznej) lub więzi rodowych. Nie można również wykluczyć, że o ich umieszczeniu we wspólnym grobie decydowały także różne nieuchwytne archeologicznie czynniki inne, niż wyżej przedstawione. Wśród grobów, które można interpretować jako mieszczące pochówki osób o tej samej (zbliżonej) pozycji społecznej, niezależnie od charakteru łączących je relacji, wymienić należy przede wszystkim te, w których zmarli ułożeni są w analogiczny sposób, zaś towarzyszące inwentarze są porównywalne ze sobą.

Na podstawie konfiguracji płci i wieku zmarłych, a także w oparciu o sposób ułożenia ich ciał w grobie i skład towarzyszącego im wyposażenia, w badanym zbiorze grobów można wydzielić kilka grup. Pierwszą z nich stanowią zespoły z pochówkami osób tej samej płci (niekiedy mogą im towarzyszyć również dodatkowi osobnicy o nieokreślonej płci i wieku) z zachowanym równorzędnym układem zwłok ale o nie co różnym modelu wyposażenia towarzyszącemu każdemu ze zmarłych. Zwraca uwagę fakt, iż jak już wcześniej odnotowano (por. podrozdział 3.3.3) inwentarze znajdujące się w podwójnych grobach kobiecych wykazują większy stopień zbieżności niż wyposażenie analogicznych pochówków męskich. I tak, w przypadku takich zespołów mieszczących szczątki dwóch kobiet jak Pisoczin, kurhan

[115] Brak możliwości określenia płci i wieku tych zmarłych na ogół wynika z braku złożonego przy nich wyposażenia lub też umieszczenia wśród towarzyszących im ekwipunków wyłącznie przedmiotów niebędących wyznacznikami płci.

8, grób 1 (tabl. LXXXIV.2), Staryj Merczyk, grupa kurhanowa nr 3, kurhan nr 2[116] oraz Wowkiwcy, kurhan nr 4, grób nr 4 elementem łączącym ekwipunki umieszczone przy każdej ze zmarłych są obecność wieloelementowych zestawów ozdób oraz złotych blaszek-aplikacji stroju. Różnią się one między sobą natomiast przede wszystkim ilością towarzyszących im złotych ozdób (i ich rodzajami). Dodatkowo przy kobietach pochowanych w dwóch pierwszych z wyżej przytoczonych zespołach, których szczątki złożono w centralnej części komory grobowej, wyposażonych w nieco bardziej rozbudowane garnitury złotych ozdób, umieszczone były brązowe zwierciadła (oba groby), a także paradne nakrycie głowy ze złotymi taśmami oraz naczynie czarnopokostowane (Pes_8/1). W grobie z Wowkiwców (Volk_4/4/Lin) brązowe zwierciadło towarzyszyło z kolei zmarłej, która posiadała mniejszą ilość złotych ozdób niż jej towarzyszka. Poza wyżej wymienionymi zespołami, które niewątpliwie można określić jako bardzo bogate, pochówki dwóch kobiet o podkreślonej równorzędności spotykane są również wśród grobów o uboższym ekwipunku (Macz_19). W przypadku grobów męskich, w których układ zwłok wskazuje na równorzędność obu zmarłych, umieszczone przy każdym z nich zestawy przedmiotów wykazują znacznie większe rozbieżności niż w analogicznych pochówkach kobiecych. W skład ekwipunków towarzyszących osobnikom o bogatszych inwentarzach wchodzą między innymi zestawy uzbrojenia oraz przedmioty wykonane z metali szlachetnych, podczas gdy złożeni obok nich mężczyźni na ogół wyposażeni byli tylko w strzały (i niekiedy ozdoby osobiste; Kul_425; Per_3/2002 – tabl. LXXIX) lub broń drzewcową i pancerz (StMer3_6 – tabl. CXIX.2). W jednym przypadku (Per_3/2002) w oparciu o wskazania antropologiczne określono, że ubożej wyposażony zmarły był młodszy (jego zgon nastąpił między 25 a 30 rokiem życia) od tego bogaciej wyekwipowanego (zmarł on w wieku około 30-35 lat)[117].

Dokonując próby interpretacji omawianego zbioru grobów z pochówkami osób tej samej płci należy zaznaczyć, że można rozpatrywać je na co najmniej dwóch poziomach. Zastosowanie dla obu zmarłych analogicznego sposobu układu zwłok oraz umieszczenie przy przynajmniej części z nich (podwójne pochówki kobiece) porównywalnego wyposażenia grobowego może wskazywać na chęć podkreślenia przez uczestników ceremonii pogrzebowej

[116] W obu tych zespołach zmarłym kobietom towarzyszą pojedynczy osobnicy o nieokreślonej płci i wieku.

[117] Nieznaczne starszeństwo jednego ze zmarłych mężczyzn nad drugim osobnikiem tej samej płci złożonymi we wspólnym pochówku stwierdzono również dla grobu nr 2 z drugiej grupy kurhanowej z okolic wsi Medwin (starszy osobnik zmarł w wieku 45-55, młodszy – między 38 a 48 rokiem życia). W przypadku tego zespołu zastosowany obrządek pogrzebowy z nieuporządkowanym rozmieszczeniem kości zmarłych nie umożliwia jednak przypisanie konkretnych przedmiotów poszczególnym osobnikiem. Jedyną przesłanką mogącą świadczyć o ich nierównomiernym wyekwipowaniu jest fakt, iż poza naczyniami lepionymi ręcznie żadna z kategorii przedmiotów znaleziona w tym grobie nie jest zdwojona.

ich społecznej równości. Tym samym dla część z rozpatrywanych grobów dopuszczalne jest ich traktowanie jako miejsca pochówku osób powiązanych ze sobą więzami pokrewieństwa (nawet w linii bocznej) lub rodowymi. Jednocześnie istniejące różnice w ich wyekwipowaniu zdają się sugerować, że niektórzy związani ze sobą tego typu relacjami zmarli złożeni we wspólnym grobie mogli różnić się swoją rangą. Odmienności te nie mogły być jednak znaczne (por. uwagi L. I. Babenko 2005, s. 174-175 na temat interpretacji zespołu z pochówku nr 1 kurhanu nr 8 z Pisoczina). W tym kontekście w osobnikach o bogatszym wyposażeniu widzieć można osoby o wyróżniającej się pozycji społecznej, natomiast w tych słabiej wyekwipowanych ich uboższych (posiadających niższy status?) krewnych lub przedstawicieli tego samego rodu. Na inną możliwość interpretacyjną wskazują zespoły z równorzędnym potraktowaniem obu zmarłych tej samej płci, ale różniące się od powyższych silniej zaakcentowanymi odmiennościami w składzie towarzyszących im inwentarzy (o ile nie są one pochodną rabunku). Pozwalają one przypuścić, że pomiędzy niektórymi wspólnie pogrzebanymi zmarłymi związanymi z omawianą grupą grobów istniały inne relacje niż te o charakterze rodzinnym lub rodowym. Można tu wskazać m.in. zależności na linii osoby o wyróżniającej się pozycji społecznej oraz towarzyszący im osobnicy tej samej płci o wyraźnie niższej randze (relacje typu pan/pani – sługa/służka; por. np. I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko 2010, s. 120). Zwraca uwagę, iż pozycja społeczna tych ostatnich niejednokrotnie była wyższa niż status osób zależnych pogrzebanych w sposób jednoznacznie podkreślających ich podrzędny charakter w stosunku do głównego zmarłego. Wskazują na to zarówno sposób potraktowania zwłok „sługi/służki" w sposób analogiczny do tego zastosowanego dla „gospodarza/gospodyni", jak również obecność wśród towarzyszącego im wyposażenia zabytków spotykanych w jednostkowych pochówkach o co najmniej „standardowym" wyposażeniu. W grobach męskich są to miecze i pancerze, w pochówkach kobiecych natomiast zestawy ozdób, złote blaszki-aplikacje stroju i brązowe zwierciadła. Wreszcie, nie można wykluczyć, że oba sposoby interpretacji omawianej grupy podwójnych pochówków osób tej samej płci są prawidłowe. W tym kontekście należałoby je traktować jako mieszczące pochówki mężczyzn/kobiet o wyróżniającej się pozycji socjalnej pochowanych z różnego rodzaju „osobami służebnymi" wywodzącymi się spośród ich uboższych krewnych lub członków tego samego rodu, o niższej randze[118].

[118] Na temat istnienia wśród ludów pasterskich zwyczaju oddawania się uboższych członków społeczności pod opiekę bogatych i możnych krewnych, uznając tym samym pewną zależność od nich (por. np. K. Moszyński 1953, s. 36).

Analogiczne do powyższych uwagi na temat interpretacji relacji łączących dwóch mężczyzn pochowanych we wspólnym grobie można również odnieść do zespołu z kurhanu nr 400 z cmentarzyska koło miejscowości Żurawka (tabl. CXXXVIII.1). Pogrzebani pod tym nasypem kurhanowym osobnicy płci męskiej ułożeni byli w pozycji anatomicznej ale w układzie prostopadłym, w taki sposób, że głowa jednego z nich znajdowała się w nogach drugiego. Na ich nie równorzędność podkreśloną przez zastosowanie takiego układu zwłok wskazują także odmienności w towarzyszącym im inwentarzu. Zmarły złożony wzdłuż północno-zachodniej ściany wyposażony był w zdobiony złotym stożkiem kołczan ze strzałami, niewielki zestaw ozdób, z których część wykonano ze złota, naczynia gliniane miejscowej i greckiej produkcji a także cztery zestawy uprzęży. Znajdujący się u jego stóp „młody" mężczyzna posiadał natomiast wyraźnie uboższy ekwipunek, w skład którego wchodziły żelazny pancerz i trzy komplety uprzęży. Obecność przy obu zmarłych militariów jednoznacznie wskazuje na ich przynależność do grupy wojowników, przy czym ich ranga nie była jednakowa. Zespoły, w których pochowano dwóch wojowników różniących się swoim statusem niekiedy traktowane są jako dowód na istnienie pewnych osobistych zależności w tej grupie funkcjonalno-społecznej (Û. N. Bojko 2017, s. 102). Stosunki te najczęściej rozpatrywane są w kontekście relacji na linii pan – sługa, przy czym obecność militariów przy osobie służebnej wskazują na jej przynależność do grupy giermków/ochroniarzy. Równocześnie należy zaznaczyć, że wyposażenie wojownika o niższej randze z wyżej przytaczanego zespołu z Żurawki (kurhan nr 400) w żelazny pancerz i uprząż nie tylko sugeruje, że mógł być on konnym giermkiem/ochroniarzem, ale również wskazuje na to, że jego pozycja społeczna była zbliżona do mężczyzn grzebanych w jednostkowych grobach o co najmniej przeciętnym („standardowym") wyposażeniu (por. wyżej). Obserwacja ta przemawiać może za częściową lub pełną utratę przez niego wolności oraz jego popadnięciem w pewną zależność od wojownika o wyższej randze. Ten ostatni, sądząc po wyróżniającym się charakterze towarzyszącego mu inwentarza oraz znacznym nakładzie pracy przeznaczonym na wybudowanie kompleksu grobowego, w którym go pochowano był najprawdopodobniej członkiem wojskowych wyższych sfer. Z drugiej strony zależności pomiędzy wojownikami różnej rangi mogą mieć również inny charakter niż między panem a osobą służebną. Należy tutaj wskazać przede wszystkim na opisany przez Herodota (IV 70, s. 250) zwyczaj zawierania pobratymstwa i przymierzy między wojownikami niezależnie od ich rangi (por. K. Moszyński 1953, s. 233; Û. N. Bojko 2017, s. 102). W świetle tej wzmianki nie można wykluczyć, że wspólne pochówki mężczyzn o nierównorzędnej pozycji przynależących do klasy wojowników, mogą w istocie należeć do osób, które zawarły tego

typu sojusz i wspólnie walczyły ramię w ramię. Z grupą podwójnych pochówków osobników płci męskiej o wyraźnie odmiennej pozycji społecznej z pewnością można również łączyć zespół spod kurhanu nr 3 z cmentarzyska nr 3 z okolic miejscowości Staryj Merczyk (tabl. CXVIII). Grób ten mieścił szczątki znacznego wojownika (w skład towarzyszącego mu wyposażenia wchodziły m.in. zestaw paradnej broni zaczepnej i ochronnej) oraz pochowanego w przeciwległym narożniku mężczyzny. Na podrzędność tego ostatniego, poza marginalną lokalizacją wskazują także atypowy układ jego zwłok (są one złożone w pozycji wyprostowanej na wznak z nogami rozrzuconymi w kolanach na boki, w układzie zbliżonym do „rombu") i ubogi ekwipunek ograniczający się jedynie do dwóch zestawów broni drzewcowej[119]. Zgodnie z przyjętą dla tego zespołu interpretacją mieścił on szczątki mężczyzny o wyróżniającej się pozycji społecznej pochowanego razem ze sługą, „nosicielem broni" (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 63-64).

Stosunek nadrzędności i podrzędności dwóch osób tej samej płci widoczny jest również w zbiorze podwójnych pochówków kobiecych. Obserwacja ta dotyczy niewielkiej serii grobów z Bobrycy, kurhan nr 35, Maczuchy, kurhan nr 8, Myrne, kurhan nr 3 (tabl. LXIII.3) i Synjavki, kurhan nr 100[120], w których bogato wyposażonym zmarłym przedstawicielkom płci pięknej złożonym w centralnej części komory towarzyszyły inne kobiety pogrzebane w sposób sugerujący ich podrzędność. Wskazują na nią zarówno sposób ułożenia ich ciał w grobie (w zespołach z Bobrycy, Mirne i Synjawki są one umiejscowione w nogach głównej zmarłej, w Maczuchach jedna z kobiet złożona jest w pozycji siedzącej w nogach drugiej), jak również ich wyraźnie uboższe wyekwipowanie, w skład którego wchodzą pojedyncze ozdoby (Macz_8 i Mir_3, Sin_100) lub ich niewielkie zestawy (Bob_35 – brązowe zausznice i szpile)[121]. Tak podkreślona nadrzędność i podrzędność zmarłych

[119] W tym miejscu należy zaznaczyć, że związek tych przedmiotów z opisywanym zmarłym jest dyskusyjny. Wiele przesłanek bowiem wskazuje na to, że znaleziony przy nim zestaw broni należy wiązać z głównym pochówkiem z tego zespołu. Wskazują na to m.in. powieszenie wchodzących w jego skład włóczni i dzirytów na żelaznym haku, a więc w sposób typowy dla grobów łączonych z najbogatszymi i zajmującymi uprzywilejowaną pozycję mężczyznami (np. pochówek centralny „księcia" z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – tabl. XCV.27-43). Innymi wskazówkami pozwalającymi na ich łączenie raczej z pochówkiem głównym są również wyniki analizy występowania tego typu przedmiotów w grobach jednostkowych (Grisz_25/1 i 26 – tabl. XXIII.1; XXIV.1) oraz innych osób o podkreślonej podrzędności (Pes_25 – tabl. LXXXIX.2) pochodzącymi z tej samej serii grobów, co rozpatrywany zespół (pochówki z dorzecza Dońca o późnoscytyjskiej metryce). W zespołach tych elementy broni drzewcowej występują w mniejszych ilościach (pojedynczo lub w niewielkich zestawach – włócznia + dziryt, rzadziej 2 włócznie) i są umiejscawiane po lewej stronie zmarłych, a więc po przeciwległej stronie niż odnotowano to w rozpatrywanym przypadku.

[120] W tym ostatnim przypadku poza dwiema kobietami w grobie znajdowały się również mężczyzna i dziecko.

[121] Zarówno w zespole z Bobrycy, kurhan 35 jak i z Synjawki, kurhan nr 100 zmarłym kobietom o podkreślonej podrzędności poza ozdobami towarzyszyły także inne artefakty. W tym pierwszym były to kamienny półmisek oraz umieszczone obok niego bryłki barwników, a także znajdujący się pod nim naszyjnik z paciorków, w

wyraźnie pozwala traktować tą grupę grobów jako mieszczące pochówki kobiet o wyróżniającej się pozycji społecznej złożonych z osobami zależnymi (służkami?). Jeszcze silniej nierównoważna pozycja społeczna zmarłych pochowanych w jednym zespole podkreślona jest w grupie grobów o układach kobieta – osoba o nieokreślonej płci i wieku (Pes_23 – tabl. LXXXIX.1; Pokr_9; StMer3_10 – tabl. CXX.2) oraz mężczyzna – osobnik bez wskazanej przynależności biologicznej (Kap_487 – tabl. XXXI.2; Past_4/1; Pes_9 – tabl. LXXXIII.2; Ryz_14 – tabl. XCII.1). O podrzędnej pozycji tych ostatnich, niezależnie od tego czy są pochowani z osobnikami płci męskiej czy żeńskiej, świadczą m.in. ich lokalizacja w nogach głównych zmarłych, prostopadle do nich, niekiedy z zachowanym atypowym układem ciała[122] oraz brak towarzyszącego im ekwipunku lub jego bardzo ubogi charakter (Kap_487 – brązowe kółko i guziki; Pes_9 – groty broni drzewcowej; Pes_25 – lekane). Przesłanki te jednoznacznie wskazują na niską rangę społeczną tych osób oraz ich pozostawianie w pewnej zależności od mężczyzn/kobiet, z którymi je złożono. Tym samym można założyć, że pochówki te należały do służących wywodzących się z niepełnoprawnych warstw społecznych (?) lub ludności niewolnej (?). Z drugiej strony, nie można wykluczyć, że niektóre z nich (zwłaszcza te o „atypowych" układach i pozbawione wyposażenia) w rzeczywistości stanowiły pochówki o charakterze ofiarnym. Mogły to być zarówno ofiary ludzkie na rzecz zmarłego, z którym je pochowano (osoba służebna jako „dobro" pozostające do dyspozycji zmarłego w świecie pozagrobowym; A. Testart 2004, s. 20-28; S. Tabaczyński 2005, s. 158) jak również ofiary o charakterze rytualnym składane z życia niepełnoprawnych przedstawicieli badanych populacji (por. uwagi przy interpretacji układów dziecko/nastolatek – dorosły).

Osobną grupę grobów stanowią pochówki zbiorowe mieszczące szczątki większej ilości zmarłych, przy czym co najmniej dwoje z nich to osobnicy tej samej płci pochowani w

drugim również kamienny półmisek i złożone na nim brązowe zwierciadło. Analiza kontekstu występowania tego typu przedmiotów w kobiecych pochówkach jednostkowych wskazuje na to, że należy je łączyć nie tyle z opisywanymi zmarłymi, co raczej z kobietami, dla których wybudowano oba zespoły. W przypadku zespołów jednostkowych zabytki takie występują bowiem najczęściej w zestawach ze złotymi ozdobami oraz wykonanymi z tego surowca blaszkami-aplikacjami stroju, a więc artefaktami stanowiącymi element wyposażenia głównych zmarłych z opisywanych kompleksów.

[122] W pochówku nr 1 z kurhanu 4 z miejscowości Pastyrśke pochówek towarzyszący jest ułożony w pozycji skurczonej na boku, w kurhanie nr 23 z Pisoczina ma on lekko rozrzucone na bok ręce, w kurhanie nr 9 z miejscowości Pokrowskyj jest on lekko skręcony na prawy bok z nieznacznie ugiętymi nogami w kolanach, zaś jego twarz zwrócona jest w kierunku głównej zmarłej. Również w kurhanie nr 10 z cmentarzyska Staryj Merczyk (grupa kurhanowa nr 3) osoba towarzysząca pochowanej w centralnej części grobu kobiecie jest skierowana twarzą w jej kierunku. W przypadku zespołu z kurhanu nr 9 z Pisoczina osobnik o nieokreślonej płci i wieku złożony był równolegle do głównego zmarłego, przy czym w przeciwieństwie do niego, ułożony był on w sposób atypowy, tj. w pozycji wyprostowanej na wznak z nogami rozrzuconymi na bok na kształt „rombu".

towarzystwie przynajmniej jednej osoby płci przeciwnej. Obecność takich konfiguracji stwierdzono w co najmniej jedenastu zespołach (BelB_2; Medv1_9, 15, 22, 23; Medv3_2 i 3; Olef_15; Steb_14; TarJ_39), aczkolwiek tylko w dwóch z nich dysponowano w miarę pełnym zakresem danych pozwalających na wstępne określenie stopnia zależności pomiędzy poszczególnymi osobami złożonymi w grobie. Poza już scharakteryzowanym zespołem z kurhanu nr 15 z Olefirszczyny (tabl. LXVI) z pochówkiem mężczyzny i dwóch kobiet o różnej pozycji społecznej (jedna z nich była najprawdopodobniej żoną zmarłego, druga ich służką) danymi takimi dysponowano jedynie dla grobu nr 2 z cmentarzyska „B" bielskiej nekropolii. W jego przypadku o analogicznej pozycji zmarłych świadczą takie przesłanki jak zastosowanie jednolitego sposobu ułożenia ich ciał, jedno obok drugiego oraz obecność przy nich porównywalnego wyposażenia (tabl. XV-XVI). Nie mniej istotna dla interpretacji tego zespołu jest konfiguracja płci i wieku pogrzebanych w nim osób. Grób ten mieścił bowiem poczwórny pochówek dwóch par osób różnej płci, przy czym mężczyźni i kobiety o zbliżonym wieku (para „starsza" – mężczyzna w wieku 40-49 lat i kobieta należąca do kategorii *senilis*, para „młodsza" – mężczyzna w wieku 20-30 lat i kobieta zmarła przed 30 rokiem życia) byli ułożeni obok siebie. Taki sposób aranżacji przestrzeni grobowej, a w szczególności relacje wieku i płci zachodzące pomiędzy poszczególnymi zmarłymi sugerują, iż zespół ten można rozpatrywać w charakterze grobowca rodzinnego, z pochówkiem rodziny dwupokoleniowej (?). Nie wykluczone, że również przynajmniej niektóre z pozostałych grobów z większą ilością osób obu płci (Medv1_9, 15, 22, 23; Medv3_2 i 3; Per_4/2000; TarJ_39) należy także traktować jako mieszczące pochówki przedstawicieli jednej tzw. wielkiej rodziny albo też do jednego rodu (por. D. S. Grečko 2014b, s. 12). Na taką możliwość wskazuje m.in. struktura wieku i płci osób pogrzebanych w niektórych tego typu grobach powielająca sytuację zaobserwowaną dla klasycznych pochówków męsko-żeńskich z dominacją wśród mężczyzn osobników klasy *maturus* i klasy *adultus* wśród kobiet. Zmarłym w tych kategoriach wiekowych (oraz osobnikom płci męskiej klasy *adultus*) towarzyszą osoby, których zgon nastąpił w innym wieku, przy czym dzieci reprezentowane są przez nieliczne pochówki klasy *infans I*. Dodatkowo zwraca uwagę grupowanie się znacznej części tego typu zespołów na nekropolach z okolicy wsi Medwin (tabl. LVI.2-4; LVII.3) w dorzeczu rzeki Roś oraz na cmentarzysku Tarniw Jar (Mačuhy; kurhan nr 39) nad Worsklą. Nekropole te łączone są z odmiennym etnosem (autochtoniczna ludność rolnicza), niż zmarli pogrzebani w większości zespołów stanowiących podstawę niniejszej dysertacji (por. podrozdział 2.1). Obserwacja ta może sugerować (ale nie musi), że ten rodzaj grobów zbiorowych stanowi element obrzędowości pogrzebowej typowej dla określonego etnosu, w tym przypadku

osiadłej leśnostepowej ludności rolniczej. Oczywiście należy zaznaczyć, że nie wszystkie przypadki, w których w jednym grobie umieszczono większą ilość osób różnej płci (zwłaszcza par mężczyzna – kobieta), a w szczególności te pochodzące z innych cmentarzysk niż wyżej wymienione, należy interpretować w ten sposób. Nie można bowiem wykluczyć, że przynajmniej niektóre z zespołów o rozpatrywanych tutaj konfiguracjach płci (i wieku) mogą należeć również do osób zajmujących różną pozycję społeczną. Poza wcześniej omówionym zespołem z Olefirszczyny, kurhan nr 15, przykładem takiego zespołu może być kurhan nr 14 z cmentarzyska koło Steblewa z grobowcem, w którym złożono dojrzałego mężczyznę, dwie kobiety w wieku 20-22 i 25-35 lat oraz młodego mężczyznę zmarłego między 16 a 22 rokiem życia. Zdaniem S. Skorego, autora monografii nekropolii, w skład której wchodził analizowany grób, pochówek ten należał albo do ojca z pogrzebanego z dorosłym potomstwem (wskazywać może na to struktura wieku) albo też do znaczącego mężczyzny zmarłego w dojrzałym wieku, któremu towarzyszyły trzy osoby zależne (S. A. Skoryj 1997, s. 61). Na korzyść tej ostatniej interpretacji według przytaczanego badacza przemawiać mają niezbyt duże (9,1 m^2) jak dla czworga zmarłych rozmiary komory grobowej, a także brak powtarzalności poszczególnych kategorii przedmiotów inwentarza znalezionych w tym zespole (o ile nie zostały one wyniesione przez rabusiów, którzy spenetrowali ten pochówek). Warto jeszcze nadmienić o tym, że stosunkowo niewielkie wymiary grobu nie wykluczały umieszczenia w nim większej ilości zmarłych. Dobrym przykładem takiej sytuacji jest zespół nr 2 z kurhanu nr 66 z Bobrycy, w którym w wąskiej jamie grobowej (4×1 m) pochowano aż sześć osób – kobietę złożoną w znajdującej się w centrum jamy drewnianej „skrzynce" (sarkofagu?, trumnie?) oraz umieszczonych dookoła niej z trzech stron pięciu osób o nieokreślonej płci i wieku. Cała piątka, w przeciwieństwie do głównej zmarłej, ułożona była w pozycji skurczonej (na boku?), głowami w różnych kierunkach. Ich podrzędność podkreślona jest również przez brak umieszczonych przy nich przedmiotów wyposażenia, przy bardzo bogatym inwentarzu złożonym z główną zmarłą. W świetle tych przesłanek analizowany zespół, zgodnie z sugestiami badaczy (np. V. G. Petrenko 1967, s. 14; A. Smirnov 1974, s. 62-63; J. Kubczak 1978, s. 113; A. I. Il'inskaâ, V. A. Terenožkin 1983, s. 274), można traktować jako mieszczący pochówek zmarłej o wyróżniającej się pozycji społecznej (kapłanki?) oraz towarzyszących jej osób zależnych.

Pochówki większej ilości osób o nieokreślonej płci (i wieku) i podkreślonej przez zastosowane wobec nich zwyczaje pogrzebowe podrzędności odnotowano również w takich zespołach jak kurhany z okolic miejscowości Mała Ofirna (tabl. XLVI.2-3) i Perepiaticha (tabl. XLVIII-XLIX) a także być może grób z kurhanu nr 1 z Iwankowycz (tabl. XXVII-

XXVIII). W pierwszym z nich w jednym grobie pochowano cztery osoby, z których dwie znajdowały się w centrum (mężczyzna i osoba o nieokreślonej płci, być może kobieta), dwie pozostałe poza nim, w innych częściach grobu, bliżej jego ścian. O podrzędności tych ostatnich względem pary złożonej w centrum, poza ich poboczną lokalizacją świadczą również umiejscowienie jednego z nich prostopadle do głównych zmarłych a także brak umieszczonego przy nich wyposażenia lub jego skromny charakter. Nieco inaczej wygląda sytuacja w zespole z kurhanu Perepiaticha. W jego przypadku złożoną najprawdopodobniej w centrum grobowca bogato wyposażoną parę zmarłych, mężczyznę i kobietę (?) otaczały umiejscowione przy jego ścianach pochówki co najmniej 14 osób pogrzebanych w rycie inhumacji a także bliżej nieokreślona ilość grobów ciałopalnych. Zróżnicowany charakter inwentarzy znajdujący się przy niespalonych zmarłych (przedmioty inwentarza towarzyszyły tylko czwórce z nich), a także różne ułożenie ich ciał wskazywać może na to, że osobnicy ci różnili się swoją rangą, przy czym na pewno była ona znacznie niższa niż status mężczyzny i kobiety, dla których wzniesiono ten zespół.

3.4. Status społeczny jednostki w zależności od wieku i płci

Jednym z najważniejszych wniosków, które można poczynić w oparciu o wyniki dotychczas przeprowadzonych analiz obrządku pogrzebowego stosowanego przez społeczności zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza, jest uchwycenie związku między jego niektórymi elementami a wiekiem i płcią zmarłych. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na zależności między klasą biologiczną, do której należy dany osobnik, a sposobem jego pochówku oraz charakterem towarzyszącego mu inwentarza. Stosunkowo dobrze czytelne różnice w zakresie wieku i płci widoczne są również na poziomie wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych, w których składano zmarłego.

Przechodząc do bardziej szczegółowych wniosków w pierwszej kolejności należy wskazać na wielokrotnie podkreślany fakt dysponowania ograniczoną ilością oznaczeń antropologicznych, a zwłaszcza tych odnoszonych do wieku zmarłych. Dlatego też prezentowane poniżej ustalenia w tym zakresie dla niektórych kategorii wieku mają dość ogólnikowy charakter i stanowią raczej wskazanie na pewne możliwości interpretacyjne niż odzwierciedlenie stanu faktycznego.

Wiek

Jednym z najważniejszych elementów stratygrafii horyzontalnej jest wiek (E. Nowicka 2012, s. 302-303). Wyniki dotychczas przeprowadzonych analiz obrządku pogrzebowego stosowanego przez grupy ludności, które w okresie scytyjskim zasiedlały strefę

leśnostepowgo Podnieprza, pozwoliły na zestawienie niektórych jego elementów z określonymi klasami wieku.

Generalnie można stwierdzić, że dla młodszych klas wieku bardziej charakterystyczne jest stosowanie atypowych sposobów umieszczania zmarłego w grobie, przeważnie w pozycji skurczonej na boku (zwłaszcza klasy *infans* I i *II*) oraz w innej orientacji niż ta powszechnie przyjęta przez daną społeczność (głównie klasa *iuvenis*). Ponadto złożone z nimi ekwipunki (w przypadku gdy są one obecne) są wyraźnie uboższe (zarówno w charakterze ilościowym jak i jakościowym) od tych składanych z nastolatkami klasy *iuvenis* i dorosłymi. Nie mniej istotne są również różnice w wielkości i stopniu złożoności konstrukcji grobowych, w których złożono zmarłych należących do młodszych i starszych kategorii wiekowych. Ci pierwsi z reguły grzebani byli w obiektach o mniejszych rozmiarach (zwłaszcza tych o długości jamy/komory grobowej nie większej niż 1,6 m oraz o powierzchni nieprzekraczającej wartości 2,3 m^2 – typowych dla klasy *infans I*) i prostszych konstrukcjach, podczas gdy dla dorosłych wznoszono budowle o większych gabarytach. Dość istotne różnice między pochówkami dzieci i osób starszych dotyczą również samego sposobu pochówku zmarłego.

Dzieci: infans I i II

Charakteryzując najmłodsze kategorie wiekowe w pierwszej kolejności należy podkreślić ich niewielką ilość w stosunku do pozostałych klas. Wydaje się, że główną przyczyną takiego stanu rzeczy, poza ogólnym stwierdzeniem dużej śmiertelności w pradziejach wśród osób najmłodszych, jest przede wszystkim strategia reprodukcyjna przyjęta przez nomadyczną („scytyjską") część badanych populacji. Jak wskazują na to badacze (S. Łukasiak *et al.* 2017, s. 607-608; tam też dalsza lit.) jedną z cech charakterystycznych koczowników jest właśnie niska płodność ich kobiet (niski przyrost naturalny), będąca konsekwencją prowadzonego przez nich stylu życia oznaczającego się nomadyzmem i wysoką mobilnością[123]. Nie mniej istotny jest fakt, iż taka strategia adaptacyjna typowa jest również dla populacji wojowników oraz dla społeczeństw poligamicznych, a więc tych grup ludzkich, dla których można doszukiwać się pewnych paraleli z analizowanymi w niniejszej pracy społecznościami. Ponadto, na niską płodność scytyjskich kobiet wskazują również przekazy autorów antycznych (Ps.-Hippokr. XX, s. 62-64; por. także R. Rolle 1991, s. 97).

[123] Mniejsza ilość dzieci rodzonych przez nomadki oraz duże odstępy między kolejnymi ciążami powodowały lepsze zaopatrzenie w żywność zarówno matkę jak i dziecko, co przekłada się na wyższy wskaźnik przeżywalności potomstwa (por. S. Łukasiak *et al.* 2017, s. 607).

Na poziomie źródeł funeralnych jedną z najbardziej charakterystycznych cech pochówków dzieci klas *infans I* i *II* (oraz nastolatków kategorii *iuvenis*) odróżniającą je od grobów osób dorosłych jest stosowanie wobec nich nietypowych zwyczajów pogrzebowych. W klasach tych częściej niż w innych spotykane są bowiem sposoby ułożenia ciała zmarłego odbiegające od ogólnie przyjętych norm, przy czym uwaga ta dotyczy zarówno pozycji, w której składano nieboszczyka, jak również jego orientacji względem stron świata. Nie mniej istotne odrębności między pochówkami dzieci i dorosłych (włącznie z *iuvenis*) dotyczą również częstszego umieszczania tych pierwszych w obiektach należących do innych zmarłych, niezależnie od tego czy są one lokalizowane w obrębie tej samej przestrzeni grzebalnej (jamy/komory) grobowej co główny zmarły, czy też poza nią (ryc. 3.56). W stosunku do starszych klas wieku (w tym *iuvenis*) pochówki kategorii *infans I* i *II* charakteryzują się również częstszym występowaniem niezbyt zróżnicowanych ilościowo i jakościowo inwentarzy, podstawę których stanowią najbardziej masowe kategorie zabytków. Wśród innych wyróżników pochówków dzieci, zwłaszcza tych najmłodszych (*infans I*), wymienić trzeba również nieznaczne wielkości (długość komory/jamy i jej powierzchnia nieprzekraczające odpowiednio 1,6 m i 2,3 m^2 – por. tabela 3.12) konstrukcji grobowych, w których je składano, a także niewielki stopień ich złożoności. Różnice pomiędzy dziećmi a starszymi klasami wieku widoczne są także w przypadku ich lokalizacji oraz wielkości nakrywających je nasypów kurhanowych. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na ich częstsze lokalizowanie w zespołach o pobocznym lub wtórnym (wpuszczonym) charakterze.

W świetle powyższej charakterystyki pochówków osób zmarłych przed osiągnięciem 15-go roku życia można stwierdzić, że zwyczaje pogrzebowe, którym podlegają najmłodsi przedstawiciele badanych populacji są nie tylko inne od tych stosowanych wobec jej dorosłych członków, ale również znacząco odbiegają od ogólnie przyjętych norm. Tym samym można przypuścić, że status społeczny zmarłych dzieci był inny niż ten przysługujący reszcie społeczeństwa, co pozostaje w zgodzie z ogólnymi wyobrażeniami na temat roli dzieci w przeszłości (por. np. K. Skóra 2015, s. 202).

Bardziej problematycznie rysuje się natomiast kwestia oceny pozycji społecznej najmłodszych grup wiekowych. Zgodnie z opinią części badaczy status dzieci związanych z badanymi populacjami miał być zbliżony do tego posiadanego przez osoby o najniższej pozycji socjalnej. Tym samym rozpatrywano je na równi z ludnością zależną i niewolną (por. np. A. M. Hazanov 1975, s. 134, 135; S. S. Bessonova 1994, s. 13-15; L. I. Babenko 2005, s. 180-181). Kluczową przesłanką dla takiej interpretacji ma być z kolei ich lokalizacja w grobach innych osób z jednoczesnym podkreśleniem ich podrzędnego charakteru. Nie mniej

ważne dla takiej ich oceny ma być także nie wyposażanie ich w żadne dary grobowe. Z drugiej strony, jak już wcześniej na to wskazywano, umieszczenie dziecka w grobie z osobą dorosłą może również wynikać z jego śmierci przed osiągnięciem odpowiedniej rangi społecznej (przejściem inicjacji) i zyskaniem pełni praw pozwalających na ich włączenie do wspólnoty (por. także np. Û. N. Bojko 2017, s. 102)[124]. Tym samym brak prawa do umieszczenia dziecka w osobnym obiekcie grobowym wynikałby nie z jego faktycznej niskiej pozycji socjalnej co raczej z jego nieokreślonej społecznie tożsamości (por. np. F. Fahlander 2011, s. 19). Wydaje się, że w analogiczny sposób tłumaczyć można również stosowanie wobec dzieci innych zwyczajów pogrzebowych, niż te powszechnie przyjęte przez określone grupy ludzkie, przy czym uwaga ta odnosi się zarówno do pochówków, w których osobnik młodociany umieszczony jest we wspólnym grobie z inną osobą, jak również takich, w których złożony jest on w osobnym obiekcie funeralnym. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na umieszczanie z nimi niezbyt zróżnicowanych ekwipunków, które w znacznej części przypadków pozbawione są przedmiotów (lub ich zestawów) manifestujących płeć zmarłego. Ta ostatnia obserwacja jest o tyle istotna, gdyż w opinii niektórych badaczy, brak wyraźnego zróżnicowania płciowego umieszczanych z dziećmi ekwipunków stanowić może pochodną ich traktowania jako neutralnych płciowo (L. Pauli 1972, s. 9).

Osobną grupę pochówków dziecięcych stanowią jednostkowe i zbiorowe groby, w których dziecko nie tylko złożone jest w specjalnie wybudowanym do tego celu obiekcie funeralnym, ale towarzyszy mu również stosunkowo obfite wyposażenie grobowe, wśród którego obecne są przedmioty dystynktywne dla niektórych grup o określonej tożsamości społecznej. Są to zarówno typowe dla uprzywilejowanych warstw socjalnych artefakty cechujące się wysoką wartością materialną (Lubo_4/2 – srebrna bransoleta i naczynia czarnopokostowane; Per_3(25)/2001 – amfora; Vol3_1/2003,p.2 – złote aplikacje stroju), jak również przedmioty wskazujące na pełnioną przez zmarłego funkcję społeczną (Lubo_4/2 i Kap_484 – zestawy strzał) a także wyznaczniki płci (Lubo_4/2 i Kap_484 – zestawy strzał; Pod_4/1 – para zausznic/kółek skroniowych i zestaw paciorków; Vol3_1/2003,p.2 – złote aplikacje stroju, barwniki i przęślik). Co istotne, część z tych zespołów (np. Kap_484; Lubo_4/2) można określić jako wyróżniające się nie tylko na tle innych grobów dziecięcych ale również w stosunku do znacznej części pochówków osób dorosłych[125]. Ponadto, niektóre

[124] W tym kontekście osobnik młodociany prawo do pochówku w indywidualnym grobie zyskiwałby dopiero w momencie zmiany rangi społecznej i nabycia pełni praw.

[125] Kurhan nr 184 z Kapitaniwki – jeden z najwyższych nasypów w grupie; pochówek nr 2 z kurhanu nr 1 z Luborci – znaczna głębokość katakumby oraz obecność towarzyszącego pochówku ludzkiego.

z nich lokalizowane są w przestrzeniach grzebalnych (cmentarzyska lub niewielkie grupy kurhanowe), w obrębie których składano zmarłych zajmujących za życia wyróżniającą się pozycję w hierarchii danej grupy ludzkiej. Wskazać należy tutaj chociażby na grupy kurhanowe z okolic miejscowości Kapitaniwka oraz z cmentarzyska Perszczepino (tabl. LXXIII), w przypadku których nasypy z jednostkowymi pochówkami dzieci o wyróżniającym się charakterze (Kap_484 i Per_3(25)/2001)) zlokalizowane są w pobliżu synchronicznych z nimi zespołów mieszczących pochówki osób o wysokim statusie społecznym[126].

Powyższe obserwacje poczynione dla jednostkowych pochówków dziecięcych oraz zespołów zbiorowych, w którym głównym zmarłym jest osobnik klasy *infans I* lub *II*, pozwalają na wyciągnięcie dwóch istotnych wniosków. Pierwszym z nich jest stwierdzenie istnienia wśród badanych społeczności (lub ich części) instytucji dziedziczenia statusu społecznego dziecka. Świadczą o tym zarówno ich lokalizacja w obrębie nekropolii i grup kurhanowych mieszczących pochówki osób o wyróżniającym się charakterze, jak również umieszczanie z nimi obfitego wyposażenia grobowego, zawierającego m.in. przedmioty o wysokiej wartości materialnej i wyznaczniki prestiżu (np. G. L. Evdokimov 1992, s. 146; O. V. Romaško 2016, s. 162-163; por. także K. Skóra 2015, s. 176)[127]. Drugą obserwacją, jest stwierdzenie, iż większość powyższych spostrzeżeń odnosi się do pochówków elit społecznych. Tym samym dziedziczenie statusu społecznego przez dzieci dotyczyłoby przede wszystkim grup ludności cechujących się uprzywilejowaną pozycją socjalną[128].

Kolejną kwestią jest próba określenia wieku dziecka właściwego do zaznaczenia jego statusu społecznego. Opierając się na oznaczeniach wieku zmarłych pogrzebanych w wyżej wyszczególnionych zespołach grobowych można przypuścić, że w przypadku badanych populacji, moment ten przypadł mniej więcej na okres między co najmniej 6-7 a 10-12 rokiem życia. Tak bowiem oceniany jest wiek najmłodszych osób pogrzebanych w najbardziej reprezentatywnych grobach tego typu (Kap_484 i Per_3(25)/2001)). Trzeba jednak

[126] Kapitaniwka – kurhany 483 i 487 o ponadprzeciętnych wielkościach nasypów kurhanowych i mniej lub bardziej obszernych konstrukcjach grobowych, niezwykle bogatych ekwipunkach, w których znajdowały się m.in. liczne przedmioty statusowe i artefakty luksusowe, oraz towarzyszących pochówkach ludzkich i zwierzęcych. Perszczepino – kurhany 1(23) i 2(23)/2001 z nasypami i konstrukcjami grobowymi, których wielkości określić można jako ponadprzeciętne lub zamykające się w górnym przedziale rozmiarów standardowych oraz bardzo bogatym wyposażeniem z dużą ilością zabytków o dużej wartości materialnej i pojedynczymi wyznacznikami prestiżu.

[127] W tym ostatnim przypadku ich obecność w grobie dzieci (jak również nieco starszych osobników związanych z klasą *iuvenis*) może wynikać nie tylko z chęci podkreślenia ich przynależności do grupy ludności o uprzywilejowanej pozycji ale również np. z potrzeby zachowania ciągłości liderującej roli danej wspólnoty (O. V. Romaško 2016, s. 162-163).

[128] Analogiczne uwagi można poczynić również dla strefy stepowej (por. uwagi w tym zakresie w podrozdziale 3.2.3).

podkreślić, że obserwacja ta, z racji ograniczonej bazy źródłowej oraz niedoskonałości antropologicznych określeń wieku, obarczona jest pewnym ryzkiem błędu. Ponadto należy pamiętać, że dzieci nie dojrzewają w tym samym tempie zaś ich socjalizacja w znacznym stopniu jest sprawą indywidualną. Z drugiej strony, przedział wiekowy, o którym mowa jest wyżej, jest niezwykle istotnym momentem w rozwoju fizycznym i psychicznym dziecka. Na ten okres jego życia przypada bowiem uzyskanie przez niego pełnej komunikatywności, a także nabycie podstawowej wiedzy kulturowej i umiejętności społecznych oraz zdolności do pracy (por. np. F. Fahlander 2011, s. 19). Dodatkowo uwagę zwraca fakt, iż (również w strefach zajętych przez inne ugrupowania o scytyjskim modelu kulturowym – obszary dolnego Podnieprza i region środkowego Donu) w większości przypadków przedmioty luksusowe i prestiżowe pojawiają się w inwentarzach pochówków co najmniej 10-14 – latków, chociaż zdarzają się pewne odstępstwa od tej normy[129].

Młodzież: iuvenis

Analiza obrządku pogrzebowego stosowanego przez badane społeczności dla poszczególnych kategorii wieku wykazała, że zmarli klasy *iuvenis* (15-20/21 lat) w większości przypadków byli grzebani w sposób odmienny od dziecięcego modelu, a zbliżony lub analogiczny do tego stosowanego wobec osobników, których zgon nastąpił po osiągnięciu 20/21 roku życia[130]. Tym samym można przypuszczać, że na ten czas mógł przypadać moment zmiany rangi społecznej poprzez włączenie do grupy pełnoprawnych członków badanych społeczności, aczkolwiek należy pamiętać, że obserwacja ta jest oparta na niewielkiej ilości źródeł.

Archeologicznie uchwytnym znakiem zmiany statusu w grobach osobników płci męskiej mogą być militaria, a zwłaszcza ich większe zestawy. Jak już wcześniej zaznaczono, w przypadku analizowanych w niniejszej pracy grup ludzkich pierwsze przedmioty uzbrojenia pojawiają się już w grobach dzieci zmarłych w wieku co najmniej 6-7 lat (Kap_484). Ich asortyment ograniczał się jednak wyłącznie do kilku – kilkudziesięciu strzał, aczkolwiek należy pamiętać o tym, że część z tak wyposażonych grobów dziecięcych

[129] Przykładem takiej sytuacji jest wzmiankowany wcześniej pochówek dziecka zmarłego przed osiągnięciem drugiego roku życia z bocznego grobowca kurhanu Towsta Mogiła. Wśród towarzyszących mu przedmiotów znajdowały się m.in. liczne przedmioty o wysokiej wartości materialnej, w tym złote ozdoby aplikacje stroju oraz srebrne naczynie. Należy jednak zaznaczyć, że dziecko to pogrzebane było z kobietą o niezwykle wysokiej pozycji społecznej traktowanej jako małżonka pogrzebanego w tym samym kompleksie, lecz w innym obiekcie (grobowiec główny) scytyjskiego władcy niższej rangi lub członka rodu królewskiego (por. np. B.M. Mozolevs'kij 1979, s. 156-157, tabl. 4; Û.V. Boltrik 2004, s. 88). Tym samym można przypuścić, że taki kształt ekwipunku jest pochodną wyjątkowej pozycji dziecka pochodzącego z rodu „królewskiego".

[130] Jedyne większe zbieżności między pochówkami starszych nastolatków oraz dzieci dotyczą porównywalnego udziału w obu tych kategoriach pochówków o podkreślonej podrzędności (ryc. 3.56).

(Kap_484) została wyrabowana. Tym samym nie można wykluczyć, że składane z nimi zestawy militariów pierwotnie mogły być bardziej zróżnicowane niż zostało to odnotowane. Na taką możliwość wskazują pochówki chłopców ze strefy stepu, w ekwipunkach których poza strzałami niekiedy występują także inne elementy uzbrojenia zaczepnego (E. P. Bunâtân 1982, tabela VI). Te ostatnie umieszczane są jednak wyłącznie w grobach mieszczących szczątki zmarłych w wieku *infans II*. Młodsze dzieci (klasa *infans I*) wyposażane były jedynie w strzały (por. tabela 3.11). Klasą wieku, w której dochodzi do zwiększenia się asortymentu zestawów uzbrojenia składanych razem ze zmarłym płci męskiej jest natomiast kategoria *iuvenis*. To właśnie począwszy od tej grupy wiekowej w inwentarzach pochówków męskich z obszaru leśnostepowego Podnieprza pojawiają się typowe dla profesjonalnych wojowników mniej lub bardziej rozbudowane garnitury militariów, uzupełnione niekiedy o elementy uprzęży końskiej, pozwalające widzieć w części z nich ciężkozbrojnych piechurów (Opisz_1/3 – tabl. LXVIII.1 i Vol3_5/2003, p.12 – tabl. CXXXII.2) i jeźdźców (Mar5p_1/2003 i Per_21 – tabl. LXXII.1). Zbliżone obserwacje odnieść można również do zespołów z obszaru stepu (por. tabela 3.11), aczkolwiek w ich przypadku należy zaznaczyć, że dotyczą one wyłącznie zmarłych płci męskiej[131].

Elementem łączącym pochówki dzieci i nastolatków wyposażanych po śmierci w wyżej wyszczególnione typy uzbrojenia i ich zestawy, jest ich wyróżniający się charakter. Wskazać tutaj należy zarówno na ponadprzeciętne rozmiary konstrukcji grobowych (Opisz_1/3) i nakrywających je nasypów kurhanowych (Kap_484), jak również na obecność towarzyszących pochówków ludzkich (Lubo_4/2; Per_21) oraz bogatych i zróżnicowanych inwentarzy (Lubo_4/2; Mar5p_1/2003; Per_21; Vol3_5/2003, p. 12). Nie mniej istotna jest również lokalizacja części z nich w obrębie nasypów kurhanowych lub cmentarzysk (grup kurhanowych) mieszczących pochówki innych osób, w tym mężczyzn – wojowników, które ze względu na ich ponadprzeciętny charakter łączyć można z uprzywilejowanymi warstwami społecznymi. Tym samym można stwierdzić, że w przypadku badanych społeczności, zwyczaj umieszczenia militariów (a zwłaszcza ich rozbudowanych zestawów) w grobach dzieci i nastolatków w zasadzie ograniczony był wyłącznie do grup (warstw) o wyróżniającej się pozycji (randze)[132].

[131] Najmłodszą osobą wyekwipowaną w elementy uzbrojenia towarzyszące broni zaczepnej (zestaw włócznia + dziryt) jest 10-13 letnia dziewczynka z kurhanu nr 5 (pochówek nr 5) z miejscowości Zelene (stepowe Podnieprze; E. Fialko 2012a, s. 85-91).

[132] Dodatkowo należy podkreślić, iż pochówki, w których chłopcy zmarli przed osiągnięciem 15-go roku życia wyposażeni byli w militaria, umieszczone zostały w katakumbach a więc konstrukcjach typowych dla koczowników. Tym samym zespoły te w sposób jednoznaczny łączyć można z tym etnosem. Równocześnie,

Do zbliżonych wniosków prowadzi również analiza podobnie wyposażonych zespołów grobowych z pochówkami dzieci i nastolatków z obszaru stepowego Podnieprza. W przypadku najmłodszych klas wiekowych (*infans I* i *II*) militaria obecne są przede wszystkim w grobach dzieci, które zdaniem E. P. Buniatian (1985, s. 99) można wiązać bądź to z najwyższą warstwą szeregowej ludności o statusie społecznym i majątkowym zbliżonym do arystokracji bądź też z wyższymi sferami[133]. Równocześnie, pojedyncze strzały lub ich zestawy spotykane są również w wyposażeniu dziecięcych pochówków łączonych z niższymi warstwami społecznymi, w tym ludnością służebną (grób 13-15 letniego „koniucha" z kurhanu Wojdana Mogiła – B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 81). Należy jednak wskazać, że zgon chłopców wyposażonych w większą ilość strzał niż ich jeden – trzy egzemplarze przypadał na górny przedział klasy *infans II*. Stwierdzenie tego faktu jest o tyle istotne, gdyż na okres ten (tj. między 12 a 15 rokiem życia w zależności od płci) u części osobników młodocianych przypadają początki kształtowania się dojrzałości płciowej. Tym samym pod względem kondycji biologicznej, oraz zapewne wiążącego się z nią statusu społecznego, zaliczali się już oni do tej samej klasy co młodzież wieku *iuvenis*. Ta ostatnia kategoria wiekowa, jak już wcześniej zaznaczono, wyróżnia się powszechniejszym występowaniem militariów niż odnotowano to dla dzieci, co jest widoczne zarówno w przypadku społeczności „scytyjskich" z obszaru lasostepu (por. tabela 3.8), jak również dla populacji właściwych Scytów ze strefy stepowej (por. tabela 3.11). W jej obrębie najbardziej okazałą grupą, podobnie jak w przypadku zespołów z obszaru leśnostepowego Podnieprza, są pochówki wyposażone w co najmniej trójelementowe zestawy uzbrojenia zaczepnego (głównie układy strzały + włócznia i/lub dziryt i broń sieczna) uzupełnione niekiedy o pancerze i części rzędu końskiego. Pomijając ponadprzeciętne wielkości ich konstrukcji grobowych (a zwłaszcza głębokości szybów prowadzących do katakumb, w których zostali

wśród uwzględnionych w niniejszej dysertacji pochówków osobników młodocianych (dzieci i nastolatkowie klas *infans I – iuvenis*) o cechach obrzędowości pogrzebowej typowej dla ludności autochtonicznej (lub pozbawionych wyraźnych cech koczowniczych) brak jest zespołów wyposażonych w militaria. Obserwacja ta może zatem wskazywać na to, że zjawisko deponowania broni w grobach chłopców w środowisku grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza (niezależnie od rządzących nimi mechanizmów) ograniczone było jedynie do ich koczowniczej części. Należy jednak pamiętać o tym, że hipoteza ta ze względu na niewielką serię pochówków dzieci w ogóle w tej strefie ma jedynie charakter roboczy i wymaga zweryfikowania wraz z przyrostem źródeł. Analogiczne zastrzeżenia odnieść można również do drugiej obserwacji widocznej na poziomie bardziej szczegółowych analiz pochówków dzieci (chłopców) wyposażonych w militaria na tle innych zespołów zawierających szczątki ich rówieśników.

[133] Z uprzywilejowanymi grupami ludności łączony jest również pochówek 10-13 letniej „amazonki" wyposażonej m.in. w pancerz z Zelene, k. 5, p. 3 (E. E. Fialko 2012c, s. 36-37).

oni pogrzebani[134]) ich wyróżniający charakter przejawia się przede wszystkim w obecności w ich wyposażeniu mniej lub bardziej licznych przedmiotów prestiżowych podkreślających wysoką rangę zmarłego (por. uwagi w podrozdziale 3.2.3, także tabela 3.11). Tym samym zespoły te, podobnie jak część pochówków dzieci wyposażonych w militaria (zwłaszcza te zmarłe przed osiągnięciem 10-12 roku życia), łączyć należy przede wszystkim z uprzywilejowanymi warstwami społecznymi (por. Û. S. Grebennikov 1987, s. 158; V. A. Il'inskaa, A. I. Terenožkin 1983, s. 158; A. Û. Alekseev 2006, s. 54-55).

Obecność broni w grobach nastolatków, podobnie jak innych przedmiotów o wyraźnie zarysowanej atrybucji społecznej (wyznaczniki płci oraz przedmioty prestiżowe i inne cechujące się wysoką wartością materialną) pojawiającej się w grobach młodszych dzieci, można oceniać na co najmniej dwa sposoby. Odkrycia te traktowane są bowiem zarówno jako świadectwo dziedziczenia statusu społecznego przez dzieci (umieszczenie broni w grobach dzieci i nastolatków jako symboliczny akt włączenia ich do rodziny o uprzywilejowanej pozycji społecznej) jak również jako wyraz ich wczesnej inicjacji (V. G. Petrenko *et al.* 2006, s. 407; V. Murzin, A. Šelehan 2018, s. 76)[135]. Ta ostatnia łączyć się może albo z przyjęciem chłopca do grona wojowników albo ogólnie, z przejściem z okresu dzieciństwa do dorosłości. Na tą drugą możliwość wskazuje przytaczany już przekaz Herodota, zgodnie z którym o włączeniu chłopca do grona *dorosłych mężów* decydowało nabycie przez niego umiejętności naciągania łuku (IV 9, s. 231-232)[136]. Równocześnie z tym należy pamiętać, że w świetle innych informacji zawartych w *Dziejach* (IV 46, s. 243) wszyscy dorośli i pełnoprawni mężczyźni byli wojownikami (łucznikami). Zestawienie tych dwóch obserwacji prowadzić może do wniosku, że przejście inicjacji przez chłopca oznaczało nie tylko włączenie go do społeczności dorosłych i pełnoprawnych członków wspólnoty ale również przyjęcie do grona wojowników. Osobną kwestią jest natomiast określenie wieku, w którym „młody człowiek" osiągał gotowość do zmiany statusu. W przypadku społeczności koczowniczych przejście młodocianego osobnika od etapu dziecięco-młodzieżowego do dojrzałości przypada na okres między 12 a 15 rokiem życia (V. G. Petrenko *et al.* 2006, s. 407, tam też dalsza lit.). Równocześnie należy pamiętać, że w zależności od rozwoju osobniczego wiek uzyskania

[134] W przypadku zespołów grobowych z Peski, k. 9 i Mała Lepticha, k. 10, p. 4, głębokości szybów wejściowych prowadzących do katakumb wynoszą 7-7,5 m co zbliża je do wielkości osiąganych przez konstrukcje tego typu mieszczące pochówki członków scytyjskich wyższych warstw (por. B. M. Mozolevs'kij 1979; tabela 1; R. Rolle 1979, s. 33).

[135] Na symbolikę społeczną strzał umieszczanych w grobach dzieci wskazuje również E. P. Buniatian (1985, s. 99).

[136] Inną umiejętnością ważną dla Scytów, podobnie jak innych koczowników, której nabycie przez dziecko zbliżało je do świata dorosłych była jazda konna. Jak wynika bowiem z przekazu Pseudo-Hippokratesa, dopóki chłopiec nie zdołał *dosiąść wierzchowca* przebywał na wozie wraz z matką (XVIII, XX, s. 57-59, 62-64).

„dorosłości" mógł wykraczać poza tą cezurę. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na klasę *iuvenis*. Z reguły na tym etapie życia człowiek osiąga bowiem kondycję biologiczną (jej przejawem jest przede wszystkim kształtowanie się dojrzałości płciowej) pozwalającą mu na podjęcie nowych ról społecznych i związanych z nią odpowiedzialności (por. np. A. A. Tiškin, P. K. Daškovskij 2003, s. 175, 200-201, 202-203). Z uwagami tymi dobrze korespondują wyniki powyższych badań. Jak bowiem wykazano, okres począwszy od którego zmarli wyposażani są w militaria występujące w kontekstach pozwalających na ich jednoznaczne wiązanie z funkcją wojownika (rozbudowane zestawy uzbrojenia zaczepnego uzupełnione niekiedy o elementy broni ochronnej, większe ilości strzał umieszczane w kołczanach) przypada właśnie na górny przedział klasy *infans II* (od 10-12-go roku życia) oraz klasę *iuvenis*. Tym samym z pewnymi zastrzeżeniami można przyjąć założenie, zgodnie z którym wiek właściwy do zmiany rangi przez chłopca i włączenie go do grona wojowników lub ogólnie społeczności dorosłych mężczyzn (o ile w ten sposób należy tłumaczyć obecność w ich ekwipunkach określonych zestawów przedmiotów uzbrojenia) w populacjach szerokorozumianych Scytów ze stepowego i leśnostepowego Podnieprza przypadł na co najmniej 10-12 rok życia.

Z drugiej strony militaria, aczkolwiek niezbyt liczne i reprezentowane niemal wyłącznie przez strzały, spotykane są również w grobach młodszych dzieci. Pomijając zespoły, w których występują one w ograniczonych ilościach (jeden – trzy egzemplarze) większość z nich pochodzi z pochówków chłopców zmarłych między 6-7 a 9-10 rokiem życia. Chociaż pod względem rozwoju biologicznego dzieci w tym wieku posiadały pewne predyspozycje umożliwiające posługiwanie się bronią[137], to nie osiągały one jednak dojrzałości militarnej pozwalającej na włączenie ich do grona wojowników. Tym samym nie można ich traktować na równi z pochówkami starszych chłopców (nastolatków powyżej 10-12 roku życia), którzy osiągnęli taką dojrzałość. Zważywszy na wyróżniający się charakter tych zespołów na tle pozostałych grobów zawierających szczątki dzieci zmarłych przed osiągnięciem 10/12 – 15-go roku życia (uwaga ta obejmuje również zespoły z pochówkami nastolatków klasy *iuvenis*), a tym samym ich związki z uprzywilejowanymi warstwami społecznymi, pochówki te mogą być natomiast traktowane jako wyraz dziedziczenia statusu (włącznie ze statusem wojownika) przez dzieci. W tym kontekście umieszczenie militariów wśród przedmiotów inwentarza, podobnie jak innych artefaktów o określonej wymowie

[137] Zaliczyć do nich należy m.in. rozwój dobrej koordynacji ruchowej a co za tym idzie, większą niż u młodszych dzieci mobilność i siłę, pełną komunikatywność i zdolność do pracy – por. F. Fahlander 2011, tabela 3).

społecznej (por. wyżej), stanowić może symboliczny akt włączenia dziecka/nastolatka do grona elit (lub świata wojowników w przypadku pochówków dzieci wyposażonych w militaria), przy czym sukcesja ta odbywała się na poziomie poszczególnych rodzin.

Wydaje się, że również w przypadku żeńskiej części badanych społeczności moment zmiany statusu przypadał przede wszystkim na klasę *iuvenis* lub na okres nieco wcześniejszy, ale nieprzekraczający granicy 12-15 lat. Na tym etapie rozwoju człowieka dochodzi bowiem do kształtowania się dojrzałości płciowej[138], co w przypadku kobiet oznacza nie tylko gotowość do zawarcia małżeństwa ale również do posiadania potomstwa. Innymi słowy, dopiero w tym okresie życia osoby płci żeńskiej zyskują kondycję biologiczną umożliwiającą podjęcie przez nie tradycyjnie przypisanych im ról społecznych i związanych z nią odpowiedzialności, jaką jest posiadanie dzieci i ich wychowanie.

Na poziomie źródeł funeralnych najważniejszą przesłanką, pozwalającą na uznanie okresu między 12-15 a 20-21 rokiem życia jako momentu zmiany statusu młodej kobiety, są wyniki analizy umieszczanych z nimi ekwipunków. Jak już wcześniej to wykazano, od tego przedziału wiekowego w grobach kobiecych zaczynają być obecne pełne zestawy ozdób i elementów stroju wykonanych z różnych surowców (w tym kruszców) składające się z bransolet (zwłaszcza ich par), zausznic, naszyjników i kolii z paciorków, pierścionków i szpil także z wykonanych ze srebra, złota i elektronu aplikacji stroju. Istotne jest to, że zdaniem części badaczy, pełen strój charakteryzował kobiety o określonej tożsamości socjalnej (małżonki i matki) wypełniające przypisane im role społeczne, takie jak chociażby wydawanie na świat potomstwa i opieka nad nim (por. L. S. Kločko, Z. O. Vasina 2004, s. 35–36; L. S. Kločko 2011, s. 55; S. V. Mahortyh 2011, s. 49).

Dorośli i starcy: adultus – senilis

Wyniki analizy obrządku pogrzebowego stosowanego przez społeczności zasiedlające w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza przeprowadzone pod względem wieku wykazały, że najbardziej wyróżniającą się grupę stanowiły pochówki osób zmarłych w wieku *maturus*. Na ich wyjątkowy charakter wskazują przede wszystkim inwentarze, które jak już na to wskazano (por. podrozdział 3.2.3), należą do najbogatszych i najbardziej zróżnicowanych spośród wszystkich ekwipunków umieszczanych z osobnikami dorosłymi. Ponadto, to właśnie w nich obserwowana jest największa kumulacja przedmiotów prestiżowych i wyznaczników statusu. Na wyróżniającą się pozycję zmarłych między 35 a 50/55 rokiem życia wskazuje również znaczna koncentracja w związanych z nimi zespołach

[138] Za jej początki przyjmuje się właśnie okres między 12 a 15 rokiem życia.

grobowych cech obrzędowości pogrzebowej o elitarnym charakterze, takich jak choćby umieszczanie ze zmarłymi towarzyszących pochówków końskich. Nie mniejsze znaczenie mają również wielkości sypanych nad nimi kopców kurhanowych, których największe wartości osiągają dla tej właśnie klasy wieku.

Najmniej okazale wśród wszystkich grobów mieszczących pochówki osobników zmarłych po osiągnięciu 20/21 roku życia prezentują się natomiast zespoły przeznaczone na złożenie w nich osób, których moment śmierci przypada na klasę *adultus*. Wskazują na to m.in. wyniki analizy zróżnicowania ilościowego i jakościowego umieszczanych z nimi inwentarzy, które można określić jako najmniej zamożne wśród pochówków osób dorosłych. Również obiekty grobowe, w których byli oni umieszczani, a także wznoszone nad nimi nasypy kurhanowe, można określić jako najmniejsze spośród wszystkich konstrukcji grobowych i nadgrobowych przeznaczonych na złożenie w nich dorosłych członków badanych społeczności.

Najtrudniejszą do oceny klasą wieku wśród grupy dorosłych stanowią starcy. Taki stan rzeczy spowodowany jest przede wszystkim nieznaczną ilością zespołów grobowych z pochówkami zmarłych w wieku *senilis*. Nie mniej istotny jest również fakt, iż ocena wieku osób sędziwych napotyka na znaczne trudności. Ponadto dla tej klasy wieku uwidaczniają się największe różnice w zajmowanej pozycji w hierarchii ze względu na wiek między społecznościami zamieszkującymi obszary stepowe i leśnostepowe. Wskazać należy tutaj chociażby na odmienności widoczne na poziomie wyposażenia grobowego, przejawiające się w nieobecności wśród ekwipunków grobów starców z terenów leśnostepowego Podnieprza przedmiotów prestiżowych i niektórych kategorii zabytków luksusowych (np. ozdoby i aplikacje stroju z drogocennych metali). Przedmioty takie stanowią natomiast obowiązkowy atrybut najbogatszych pochówków klasy *senilis* ze strefy stepowej. Inną różnicą, widoczną między zmarłymi powyżej 50/55 roku życia z obszaru stepu i lasostepu, są wielkości obiektów grobowych, w których ich złożono. O ile ci pierwsi grzebani byli w konstrukcjach o największych średnich i przeciętnych rozmiarach spośród wszystkich budowli grobowych z tego regionu mieszczących pochówki osób o określonym wieku, leśnostepowe groby starców zlokalizowane są w obiektach o parametrach wielkościowych plasujących je poniżej zespołów z pochówkami klas *maturus* i *iuvenis*. Wyjątek stanowią jedynie dolne zakresy ich wielkości, osiągające największe wartości spośród wszystkich obiektów, w których złożono zmarłych z oznaczonym wiekiem.

Stwierdzenie istnienia różnic w zajmowanej pozycji w hierarchii przez osoby, które osiągnęły wiek 50/55 lat, pomiędzy populacjami leśnostepowymi i stepowymi jest o tyle

problematyczne, iż w przypadku pozostałych kategorii wieku w zasadzie nie odnotowano większych odmienności w tym zakresie. Prowadzić może to do dwóch wniosków. Albo obie te grupy ludności inaczej podchodziły do osób, które dożyły wieku sędziwego, albo też odnotowane różnice mają charakter pozorny i wynikają z ograniczonej ilości danych, w oparciu o którą zostały sformułowane wyżej przedstawione uwagi na temat pochówków tej klasy wieku.

Na tą druga możliwość wskazywać mogą wyniki bardziej szczegółowych analiz niektórych elementów obrzędowości pogrzebowej stosowanych wobec zmarłych należących do tej klasy wieku. Po pierwsze, umieszczane z nimi ekwipunki, pomimo braku przedmiotów prestiżowych i znacznego ograniczenia repertuaru spotykanych w nich artefaktów o wysokiej wartości materialnej, oznaczają się znacznym zróżnicowaniem ilościowym i jakościowym. Pod tym względem przewyższają one wszystkie pozostałe klasy wieku. Co istotne, ekwipunki te niejednokrotnie noszą ślady wyrabowania, co przemawia za możliwością deponowania w nich znacznie bogatszych inwentarzy niż zostało to uchwycone. Jeszcze innego dowodu na możliwość posiadania wysokiego statusu przez osoby zmarłe powyżej 50/55 roku życia dostarcza pochówek około 60-70 letniej kobiety złożonej w jednym z grobów (grób nr 2) zlokalizowanych w obrębie kurhanu nr 3 z miejscowości Podyłlia. W jego przypadku uwagę zwraca wyposażenie zmarłej w militaria, w tym pas bojowy z pokryciem z metalowych łusek. Wskazywać może to na związek zmarłej z gronem tzw. „amazonek", aczkolwiek wydaje się, że taka interpretacja przytaczanej zmarłej nie jest właściwa. Trudno bowiem oczekiwać aby kobieta w tym wieku (podobnie jak i mężczyzna), o ile oznaczony został on prawidłowo, dysponowała odpowiednią kondycją i siłą fizyczną do posługiwania się bronią. Bardziej zasadne zdaje się natomiast rozpatrywanie tego przedmiotu w charakterze wyznacznika wyróżniającej się pozycji wyposażonej w niego kobiety, podobnie jak uczynił to S. V. Machortych (2011, s. 47)[139]. Innym elementem obrzędowości pogrzebowej o symbolicznym znaczeniu, który można wiązać z omawianą kategorią wiekową są kamienne stele. Jej obecność ujawniona została w kurhanie nr 7 z cmentarzyska koło Steblewa, mieszczącego pochówek 50-60 letniego mężczyzny wyposażonego m.in. elementy uzbrojenia zaczepnego, co zbliża go do wyżej wzmiankowanego zespołu z Podyłlia. Po drugie, o relatywnie wysokiej randze osób zmarłych w wieku *senilis*, świadczyć mogą również dolne zakresy wielkościowe parametrów konstrukcji grobowych mieszczących ich pochówki (por. tabela 3.12). W żadnej

[139] Zapewne analogiczną obserwację przyjąć można również dla starców płci męskiej wyposażanych w zestawy militariów.

innej klasie nie osiągają one bowiem tak wysokich wartości, jak te odnotowane właśnie dla tej grupy wiekowej.

Osobną kwestią, na którą należy zwrócić uwagę są źródła ewentualnego wysokiego statusu starców. Wyróżniający się charakter niektórych zespołów z pochówkami tej klasy wieku pochodzącymi ze strefy stepowej, przejawiający się zarówno w umieszczeniu ich w obiektach grobowych znacznej wielkości, jak również złożeniem z nimi zróżnicowanych ekwipunków, wśród których wiodącą rolę odgrywają przedmioty o wysokiej wartości materialnej i wyznaczniki prestiżu, wskazywać może na ich związki z uprzywilejowanymi grupami społecznymi (elitami). Tym samym można przypuścić, że ich wyższy status wynikał nie z racji ich wieku, co raczej odwrotnie, osiągnięty przez nich wiek jest przejawem wyższej pozycji socjalnej. Jest bowiem oczywistym, że przedstawiciele elit dysponujący za życia lepszymi warunkami żywieniowymi i biologiczni oraz mniej obciążeni pracą niż pozostali członkowie wspólnoty, częściej dożywali starości[140].

Płeć

Poza wiekiem podstawowym elementem stratygrafii horyzontalnej jest płeć (E. Nowicka 2012, s. 312, 314-316). Analiza obrządku pogrzebowego społeczności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza wykazała istnienie pewnych różnic w tym zakresie, wynikających z przynależności zmarłego do określonej klasy biologicznej (płci). Odmienności te czytelne są praktycznie na wszystkich etapach ceremonii pogrzebowej. I tak, w przypadku wielkości i stopnia złożoności konstrukcji grobowych, niezależnie od ilości złożonych w nim osób stwierdzono, że generalnie większe i bardziej rozbudowane obiekty przeznaczone były na umieszczenie w nich pochówku męskiego. Również nakrywające je nasypy charakteryzują się zasadniczo większymi objętościami i wysokościami, niż te, które sypano nad grobami kobiecymi. Te ostatnie częściej niż w przypadku pochówków płci męskiej były natomiast umieszczane albo w pobocznej lokalizacji w zasięgu przestrzeni podkurhanowej albo też w obrębie już istniejących nasypów. Na poziomie sposobu pochówku różnice między płciami dotyczą częstszego stosowania wobec kobiet nietypowych układów zwłok. Częściej niż mężczyźni były one również grzebane w towarzystwie innych osób (w tym osobników płci męskiej; ryc. 3.56). Różnice pomiędzy omawianymi klasami biologicznymi widoczne są również w innych aspektach obrzędowości pogrzebowej, takich jak choćby zwyczaj grzebania koni, który na etapie Scytii „klasycznej" dotyczył wyłącznie mężczyzn.

[140] Por. uwagi na temat związku długowieczności z wyższym statusem socjalnym we współczesnych społecznościach w P. A. Sorokin (2009, s. 248-268).

Niewątpliwie jednak, największe różnice między grobami męskimi a kobiecymi widoczne są w wyposażeniu grobowym. W aspekcie jakościowym przejawiają się one przede wszystkim w doborze umieszczanych z nimi przedmiotów, znaczną część których stanowią zabytki odzwierciedlające społeczną rolę zmarłego w życiu codziennym, wynikającą z jego płci (mężczyzna jako wojownik, kobieta przede wszystkim jako gospodyni domowa i matka). Równocześnie analiza stopnia zamożności inwentarzy umieszczanych w pochówkach męskich i żeńskich, nakierowana przede wszystkim na liczebność wchodzących w ich skład kategorii przedmiotów, wskazuje na nieco większe bogactwo (zróżnicowanie) ekwipunków towarzyszących mężczyznom. Z drugiej strony badanie udziału występowania w grobach osób różnej płci kolejnych wydzielonych klas bogactwa wykazało, że w przypadku zespołów jednostkowych pochówki kobiece częściej niż męskie można określić jako bogato wyposażone, aczkolwiek w grupie tej z wyższą frekwencją występują także zespoły o ubogich ekwipunkach. Odmienności te zanikają w zbiorze grobów wieloosobowych. Brak jest również związków między płcią zmarłych a obecnością w ich inwentarzach wyróżniających się kategorii przedmiotów o luksusowym i prestiżowym charakterze, przy czym obserwacja ta dotyczy ogólnego stopnia natężenia ich występowania w grobach męskich i żeńskich (odpowiednio 46,8 i 46%). Widoczne różnice w tym zakresie dotyczą natomiast częstszego umieszczania zabytków o rzadkim charakterze razem z mężczyznami, podczas gdy dla kobiet bardziej charakterystyczna jest obecność co najmniej dwuelementowych zestawów „masowych" przedmiotów tego typu. W obu przypadkach należy mieć jednak na uwadze fakt, iż różnice te stanowią odbicie norm nakazujących grzebanie zmarłych z określonymi zestawami przedmiotów wskazującymi na pełnione przez nich role społeczne wynikające z uwarunkowań biologicznych (płci). Większość przedmiotów prestiżowych o limitowanej liczebności to bowiem artefakty związane z oporządzeniem wojownika. Luksusowe przedmioty o masowym charakterze reprezentowane są z kolei przede wszystkim przez wykonane z drogocennych metali ozdoby i aplikacje stroju, a więc przedmioty wchodzące w skład szeroko rozumianego stroju kobiecego. Z kolei najpowszechniej występująca kategoria zabytków o luksusowym charakterze w postaci ceramicznych naczyń importowanych, podobnie jak „egzotyczne" naczynia metalowe, występuje ze zbliżoną częstotliwością zarówno w grobach męskich jak i żeńskich (por. tabele 3.15-3.16 i 3.30).

W świetle powyższych wyników można ogólnie stwierdzić, że badane społeczności stosowały nieco odmienne sposoby grzebania zmarłych mężczyzn i kobiet, przy czym różnice te uchwytne są zarówno na poziomie grobów jednostkowych, jak i w zbiorze grobów wieloosobowych. W tym miejscu należałoby postawić pytanie o to, czy odnotowane różnice

widoczne w nierównomiernym wydatkowaniu nakładów pracy i środków przeznaczonych na dokonanie pochówku osób różnej płci mogą świadczyć o niższej randze kobiet w porównaniu do tej jaką posiadali mężczyźni. Dla rozwiązania tej kwestii szczególnie istotne są wspólne pochówki mężczyzn i kobiet. Jak już wcześniej stwierdzono, w zbiorze grobów podwójnych i zbiorowych, dla których możliwe było poczynienie wniosków na temat relacji zachodzących między osobami różnej płci, stwierdzono wyraźną przewagę (75,5% z 49 pochówków) układów, w których zastosowany obrządek pogrzebowy podkreśla ich równorzędność. Analogiczne uwagi poczynić można również dla kompleksów, w obrębie których zmarli różnej płci umieszczeni są w osobnych obiektach zlokalizowanych w obrębie tego samego kopca. Także i w tej grupie obserwowana jest dominacja zespołów (62% z 16 kompleksów) o podkreślonej (głównie przez wielkość grobu i stopień wyposażenia[141] a także lokalizację obu grobów na jednej osi) równorzędności zmarłych mężczyzn i kobiet (Grisz_25/1-2; Kap_480/1-2; Konst_86/1-2; Macz_2/1-2; Mel_33/1-2; Opisz_1/1 i 1/3; Past_4/1-2; Ryz_4/centr. i 4/b). Równocześnie w obu przytaczanych grupach źródeł funeralnych znane są również sytuacje, w których dobór zastosowanych obrzędów wskazuje na nadrzędną pozycję (rangę) jednego ze zmarłych. Są to zarówno zespoły (kompleksy), w których wyższą rangę posiada mężczyzna (Konst_98/1-2; Pod_5/1-2; Visz_2/1 i 2/3[142]), jak również takie, gdzie jest ona niższa od tej stwierdzonej dla kobiety (Pes_8/1-2; Sme_20/1-3; Sme_26/3-4). Reasumując, rezultaty badania zależności zachodzących pomiędzy wspólnie pogrzebanymi osobami różnej płci nie dają podstaw do uznania zasadności wyżej postawionej tezy o podrzędnej roli kobiet. Na niekorzyść tej hipotezy przemawiają również niektóre wyniki analiz zespołów z jednostkowymi pochówkami mężczyzn i kobiet. Wskazać należy tutaj między innymi na wyżej odnotowany analogiczny stopień wyposażania zmarłych obu płci w ceramiczne i metalowe naczynia importowane, będące jedynym elementem inwentarzy o prestiżowym charakterze występującym ze zbliżoną częstotliwością w grobach męskich i kobiecych. Wszystko to pozwala przyjąć założenie, zgodnie z którym odmienności w traktowaniu mężczyzn i kobiet manifestujące się na poziomie obrzędowości funeralnej należy

[141] W przypadku części zespołów tego typu o równorzędnej lub zbliżonej randze zmarłych świadczy również umieszczenie z nimi analogicznych przedmiotów. Przykładowo obojgu zmarłym pochowanym pod nasypem kurhanu nr 25 z Hryszkiwki towarzyszą militaria (groty strzał), natomiast w Wielkim Kurhanie Ryżanowskim w grobie bocznym należącym do „księżniczki" ujawniono obecność naczyń glinianych i metalowych pochodzących najprawdopodobniej z tego samego serwisu, co naczynia umieszczone w grobowcu centralnym z pochówkiem „księcia" (J. Chochorowski et al. 1999, s. 20).

[142] W wykazie tym uwzględniono tylko zespoły pochodzące z kompleksów grobowych, w obrębie których pod jednym nasypem kurhanowym znalazła się większa ilość obiektów funeralnych. Wykaz zespołów wieloosobowych z podkreśloną nadrzędnością mężczyzny lub kobiety znajduje się natomiast w tekście poprzedniego podrozdziału (podrozdział 3.3.7).

traktować nie jako wynikające z ich różnej rangi (podrzędnej roli kobiet stosunku do mężczyzn) ale jako odzwierciedlenia istniejących reguł pogrzebowych (norm) nakazujących grzebanie zmarłych związanych z określonymi klasami biologicznymi (w tym przypadku płcią) w nieco inny sposób.

Osobną kwestią, którą należy zasygnalizować w tym miejscu, jest możliwość zgodnie z którą wyżej zaobserwowane różnice podkreślające płeć zmarłych wynikać mogą z odmiennej atrybucji etniczno-kulturowej mężczyzn i kobiet. Nie można bowiem zapominać o tym, że analizowane w niniejszej dysertacji populacje składały się z przedstawicieli różnych etnosów (substratów etniczno-kulturowych): osiadłej ludności rolniczej wywodzącej się jeszcze ze środowiska kultury późnoczarnoleskiej oraz napływowych na tereny leśnostepowego Podnieprza (i szerzej, całego lasostepu wschodnioeuropejskiego) grup irańskich koczowników reprezentowanych przez plemiona „scytyjskie" oraz starsze od nich grupy ludności „kimmeryjskiej" (por. podrozdział 1.5). Stwierdzenie mieszanego charakteru badanych społeczności jest o tyle istotne, gdyż biorąc pod uwagę charakter przemieszczeń nomadów na obszary lasostepu, a zwłaszcza tych z początku VII w. p.n.e. mających postać napływu niewielkich kontyngentów wojskowych składających się niemal wyłącznie z mężczyzn-wojowników (por. np. S. S. Bessonova 1999, s. 150, 151; S. A. Skoryj 2003, s. 74-76), połączony ze wzrostem w późniejszych okresach (2. poł. VII – przełomu VII i VI w. p.n.e.) liczby zespołów grobowych w tej strefie, istnienie mieszanych małżeństw między „przybyszami" a autochtonicznymi kobietami nie powinno budzić wątpliwości (S. A. Skoryj 2003, s. 76-77)[143]. W tym kontekście „żony koczowników" mogły zachować (ale nie musiały) pewne elementy obrzędowości pogrzebowej typowej dla środowiska etniczno-kulturowego, z którego się wywodzą. Z kolei rytuały ceremoniału pogrzebowego stosowanego wobec mężczyzn, włącznie z potomkami napływowych koczowników, którzy osiedlili się na obszarze lasostepu, byłyby zbliżone do tych typowych dla „scytyjskich" nomadów (por. S. A. Skoryj 2003, s. 77). Kwestia ta wymaga jednak przeprowadzenia szerszych badań obejmujących poza szczegółowymi analizami archeologicznymi także specjalistyczne ekspertyzy antropologiczne, a zwłaszcza analizy DNA oraz badania izotopów strontu i diety.

[143] Istnienie mieszanych małżeństw, w których mężczyzna i kobieta pochodzą z różnych substratów etnicznych potwierdzone jest dla zespołów pochodzących z młodszych etapów okresu scytyjskiego. Wskazać tutaj należy choćby na kurhan nr 16 z miejscowości Czeremuszna w dorzeczu Dońca z pochówkiem 38-40-letniego mężczyzny i 35-37-letniej kobiety, których czaszki dość istotnie różnią się między sobą, co wskazywać może na ich związki z odmiennymi typami morfologicznymi (V. L. Bondarenko et al. 2007, s. 276-280; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 192-193).

Kobiety

Rozpatrując zagadnienie statusu społecznego kobiet związanych z populacjami zamieszkującymi w okresie scytyjskim obszary leśnostepowego Podnieprza po raz kolejny należy wskazać na ich heterogoniczny skład etniczny (etniczno-kulturowy). Dla poruszanych w niniejszej dysertacji kwestii niezwykle istotne jest to, że oba współegzystujące ze sobą na tych terenach substraty, tj. osiadła ludność rolnicza i napływowi koczownicy, stosowały dwa całkowicie różne systemy gospodarcze bazujące na odmiennych zasobach. Obserwacja ta jest o tyle istotna, gdyż punktu widzenia ekologii zachowań dobra (zasoby), a zwłaszcza te, które można określić jako trwałe, możliwe do kontroli i przewidywalne mają bowiem bezpośredni wpływ na kształtowanie się życia społecznego bazujących na nich grup ludności. W przypadku osiadłych rolników, z którymi utożsamia się autochtoniczne grupy leśnostepowej ludności zasobami tymi były nadająca się do uprawy ziemia. Dla koczowników utrzymujących się niemal wyłącznie z hodowli zwierząt, dobrami tego typu są z kolei wielopokoleniowe stada oraz miejsca ich wypasu. Każda z tych grup zasobów (a także związane z nimi formy aktywności gospodarczej) odznacza się pewnymi niepowtarzalnymi cechami wpływającymi na określone wzorce zachowań społecznych (por. M. S. Przybyła 2014b, s. 200-203, tabela 6). Wśród tych ostatnich, które można wiązać z rangą kobiet, wskazać należy przede wszystkim na rodzaje małżeństw. Taka cecha tych zasobów jak możliwość ich odrodzenia po podziale ma bowiem istotny wpływ na formę małżeństwa, a tym samym status kobiety. I tak, dla społeczności pasterskich, które dysponowały „odnawialnymi" dobrami w postaci stad zwierząt i mogły je rozdzielić pomiędzy większą ilość potomstwa, bardziej możliwe jest wystąpienie poligynii. Jej obecność może z kolei rzutować na słabszą pozycję kobiet w stosunku do mężczyzn, aczkolwiek nie jest to regułą (M. S. Przybyła 2014b, s. 168-169, 171-175, 200-202). Z kolei rolnicy bytujący w gęsto zasiedlonych rejonach i nie posiadający takich zasobów (każdy podział ziemi związany z koniecznością jej przekazania potomstwu przyczyniał się do ich realnego zubożenia), faworyzowali monogamię (*ibidem*, s. 168, 174-175). Różnice pomiędzy koczownikami oraz rolnikami mogą przejawiać się również w innych uchwytnych archeologicznie aspektach postrzegania pozycji kobiet w dawnych społeczeństwach. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na bogactwo złożonego z nią wyposażenia, a w szczególności noszonych przez nią ozdób oraz elementów jej stroju. W przypadku zhierarchizowanych społeczności rolniczych, a zwłaszcza tych wykorzystujących w uprawach orkę sprzężajną, jak odnotowano to dla rolniczej ludności strefy leśnostepowej (por. np. B. A. Šramko 1987, s. 100-102), bogate nasycenie żeńskich ekwipunków tego typu przedmiotami manifestować może bowiem nie

tyle faktyczną pozycję majątkową (bogactwo) zmarłej, co raczej zamożność rodziny, z której ona pochodzi. Same zabytki tego typu umieszczone ze zmarłą należałoby traktować natomiast jako należące do jej posagu (M. S. Przybyła 2014b, s. 146-147, 148). Z kolei u populacji, w gospodarce których rolnictwo nie odgrywa istotnej roli, tak jak ma to miejsce u koczowników, instytucja ta występuje sporadycznie (*ibidem*, s. 146-147, tabela 2). Poza posagiem, bogactwo wyposażenia grobowego towarzyszącego kobiecie stanowić może również formę autoprezentacji ich małżonków, przy czym taki sposób postrzegania jest właściwy dla tych społeczności, w których status kobiety jest silnie powiązany z rangą męża (*ibidem*, s. 147-148).

Na jeszcze inną przyczynę różnicowania się pozycji społecznej kobiet w zależności od prowadzonego trybu życia (włącznie ze strategią zdobywania pożywienia) wskazują źródła pisane oraz wyniki badań etnograficznych. Podkreślają one bowiem, że w populacjach nomadów (włącznie z ludnością prowadzącą półkoczowniczy tryb życia) generalnie kobiety posiadały wyższą pozycję niż ma to miejsce u rolniczych wspólnot osiadłych (P. Janik 2017, s. 64). Przejawia się ona przede wszystkim w ich znaczącej roli w czynnościach dnia codziennego, uczestnictwie we wszystkich przejawach życia publicznego oraz w pełnieniu przez nie (lub tylko niektóre z nich) szerokiego spektrum działań. Charakter zachowań typowych dla nomadów powoduje bowiem, iż przy częstej nieobecności mężczyzn ciężar szeroko rozumianej opieki nad jurtą (pilnowanie domu i stad, bronienie się przed obcymi czy też uzupełnienie diety poprzez polowania) spoczywał właśnie na kobietach (np. J. Davis-Kimball 2005; A. Zeilińska 2012, s. 433). Tym samym, oprócz zwyczajowych dla tej płci zajęć związanych z opiekowaniem się domem (jurtą) i rodziną, wychowaniem dzieci oraz tkactwem nabywały one umiejętności typowe dla płci męskiej – posługiwały się bronią, jeździły konno, polowały i być może brały udział w walkach (por. przekaz Herodota na temat ludu Sauromatów i roli w jaką odgrywały w nich kobiety; Hdt. IV 116, s. 264). Nie mniej istotną ich rolą była również szeroko rozumiana działalność w sferze związanej z kultem. Działania te obejmowały nie tylko uczestnictwo w rytuałach przejścia, służbę bóstwom i ich reprezentowanie na ziemi ale także wykonywanie wróżb, które skutkowały decyzjami korzystnymi dla dobra wspólnoty (rodu lub plemienia) oraz uzdrawianie chorych (J. Davis-Kimball 2005; 2012). Ponadto nomadki (a przynajmniej niektóre z nich) mogły uczestniczyć na równi z mężczyznami w podejmowaniu ważnych decyzji dla rodu lub plemienia, a także osiągnąć pozycję przywódcy plemiennego (J. Davis-Kimball 2005; 2012; P. Janik 2017, s. 65-67). Wszystko to powoduje, że kobiety stanowiły istotny filar wspólnot koczowniczych i cechowały się one (a przynajmniej niektóre z nich) wysoką rangą wynikającą z posiadania

przez nie szerokiego repertuaru zdolności (np. J. Davis-Kimball 2005; A. Zeilińska 2012, s. 433-434). Oczywiście należy mieć na uwadze fakt, iż przedstawiony obraz roli pełnionej przez kobiety w społecznościach wschodnioeuropejskich i środkowoazjatyckich nomadów, pomimo niewątpliwego istnienia wielu cech wspólnych o uniwersalnym około koczowniczym charakterze, jest dość mocno zgeneralizowany i poszczególne ludy mogły się różnić rangą i sprawowanymi funkcjami społecznymi (por. np. uwagi A. Zielińskiej 2012, s. 428-432).

Wyżej zarysowany wizerunek nomadek jako osób cieszących się stosunkowo wysokim statusem (a w każdym bądź razie nie niższym od tego osiąganego przez mężczyzn) uczestniczących we wszystkich przejawach życia publicznego oraz pełniących role inne niż tylko te tradycyjnie przewidziane dla tej płci, pozostaje w wyraźnej opozycji do obrazu scytyjskich kobiet kreślonych przez źródła pisane. Szczególnie istotne są tutaj dwie wzmianki. Pierwsza z nich, zawarta na kartach *Dziejów* odnosi się do wymiany zdań na temat scytyjskich kobiet, do jakiej doszło pomiędzy Scytami a Amazonkami: *wasze* [scytyjskie – M. B.] *kobiety* […] *tylko wykonują roboty kobiece, przesiadując na wozach, a nie wychodzą ani na polowanie, ani nigdzie indziej* (Hdt. IV 144, s. 272-273). Pisząc o scytyjskich niewiastach Herodot odnotowuje także, że przypadku zagrożeń odsyłano je w bezpieczne rejony znajdujące się w głębi koczowisk lub na ich zapleczu (Hdt. IV 121, s. 266). Zbliżony obraz Scytyjek znaleźć można również u Pseudo-Hippokratesa. Także i on wspomina o ciągłym przesiadywaniu kobiet na wozach w trakcie wędrówek (Ps.-Hippokr. XVIII, s. 57-59; por. także np. K. Moszyński 1953, s. 223-224). Ponadto, przyjęty przez niego sposób przedstawiania scytyjskich niewiast[144] zdaje się wskazywać na ograniczenie ich działalności wyłącznie do zajęć związanych ze sferą domową, w tym wychowania dzieci, gdyż ten sam autor wskazuje na przebywanie chłopców razem z matkami w koczowniczych mieszkaniach, tj. na wozach z kibitkami do momentu nabycia przez nich umiejętności jazdy konnej (Ps.-Hippokr. XVIII, s. 57-59). W ani jednym miejscu przytaczani autorzy antyczni nie zawierają natomiast informacji na temat obecności wśród Scytyjek osobniczek o wyróżniającej się randze, pełniących inne role niż tylko te, które są tradycyjnie przewidziane dla tej płci. Sytuacja ta jest o tyle istotna, gdyż te same źródła pisane wskazują na obecność takich kobiet w innych społecznościach koczowniczych doby starożytności. Zdaniem A. M. Hazanova (1975, s. 76-77, 83) brak tego typu wzmianek w stosunku do Scytów wynikać ma z faktu, iż autorzy antyczni, a przede wszystkim Herodot, wskazywali tylko na te cechy opisywanych

[144] Pseudo-Hippokrates dla ich opisania używa takich sformułowań jak: *Kobiety są niewypowiedziane rozlazłe i gnuśne* (XX, s. 62-64) oraz *leniwe, otyłe* (XXI, 64-65) co stawia je w wyraźnej opozycji do pracowitych, i przez to szczupłych, niewolnic (XXI, s. 64-65).

przez siebie „barbarzyńskich" społeczności, które odróżniały je od „cywilizowanych" Greków. Tym samym status Scytyjek widziany oczyma Herodota, nie odbiegał od tego jaki posiadały Greczynki (a zwłaszcza te wywodzące się z zamożniejszych części greckiego społeczeństwa). Jest to o tyle istotne, gdyż mieszkanki starożytnej Grecji cechowały się zaniżoną pozycją, co przejawia się m.in. w posiadaniu przez nie ograniczonych praw, także w rodzinie. Ich rola, niezależnie od tego czy były one przed czy po ślubie, sprowadzała się do sprawowania zajęć tradycyjnie łączonych z kobietami – prowadzenia domu, wyrobu tkanin i wychowania dzieci (A. Wypustek 2007, s. 113-150). W tym kontekście repertuar działań Scytyjek byłby mocno ograniczony, zaś ich status byłby niższy od tego jaki posiadały kobiety (część z nich) związane z innymi społecznościami nomadycznymi (por. np. K. Moszyński 1953, s. 233).

Na wypełnianie ról typowo kobiecych przez Scytyjki i kobiety związane z innymi plemionami o pokrewnej im kulturze (włącznie z populacjami leśnostepowymi), poza źródłami pisanymi wskazują również dane archeologiczne, a zwłaszcza skład umieszczonego z nimi wyposażenia. Istotną część inwentarzy pochówków kobiet z obszaru Północnego Nadczarnomorza stanowią bowiem przedmioty związane z wykonywanymi przez nie czynnościami codziennymi, np. przędzeniem i tkaniem (przęśliki, elementy wrzecion i igły). W strefie leśnostepowej ich łączną obecność odnotowano w 27,3% zespołów z pochówkami kobiet zmarłych w wieku co najmniej 15 lat, aczkolwiek przedmioty te pojawiają się już w grobach dziewczynek, których zgon nastąpił w wieku *infans II*. W strefie stepowej artefakty związane z szeroko rozumianym tkactwem stanową element wyposażenia 68,3% kobiecych grobów należących do ludności szeregowej (E. P. Bunâtân 1981, s. 15; 1985, s. 67). Spotykane są one również w zespołach, które można wiązać z wyższymi warstwami, przy czym w ich przypadku najczęściej przy zmarłej umieszczane są kościane wrzeciona (np. Lvovo, k. 18, p. 1 – A. I. Kubyšev et al. 1982, s. 133-140; główny grobowiec Melitopolskiego kurhanu – A. I. Terenožkin, B. N. Mozolevskij 1988, s. 104; północny grobowiec kurhanu Oguz – E. E. Fialko 1994b, s. 134; wschodni grobowiec Berdânskiego kurhanu – N. N. Čerdničenko, E. E. Fialko 1988). Także w przypadku grobów ze strefy leśnostepowej ich obecność odnotowano dla zespołów grobowych różniących się swoją wielkością oraz bogactwem umieszczonego w nich inwentarza (tabela 3.37; por. także tabl. LXIII.3; LXVII.2-4; LXXVI; LXXVII.1; CIX.4.1-14; CXXVI.2; CXXVII.2). Tym samym można wysunąć przypuszczenie, zgodnie z którym w przypadku badanych społeczności, tradycyjne czynności związane ze sferą żeńską (przędzenie i tkactwo) nie były zależne od pozycji majątkowej i społecznej zajmowanej przez kobiety.

Tabela 3.37. Rozkład klas bogactwa oraz wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych w zespołach z pochówkami kobiet pogrzebanych z wybranymi kategoriami przedmiotów inwentarza (zmarłe powyżej 15-go roku życia)

		poj. K – ogół (N=148)	podw. i zbior. z K – ogół (N=41*)	kobiety z narzędziami tkackimi (N=79)	kobiety z uzbrojeniem (N=41)	kobiety ze zwierciadłami (N=75)	„kapłanki" (N=16) ***
wybrane kategorie przedmiotów inwentarza	przęśliki, igły	28,4	24,4	100	34,1	28	25
	ozdoby	75,6	80,5	70,9	76,2	82,6	93,8
	1-2 ozdoby	65,5	56,1	53,2	65,9	53,3	25
	co najmniej 3 ozdoby	10,1	24,4	17,7	12,2	29,3	68,8
	ozdoby z metali szlachetnych	25	36,6	29,1	43,9	54,7	81,3
	aplikacje stroju	14,9	31,7	17,7	17,1	34,7	68,8
	zwierciadła	20,9	43,9	30,4	43,1	100	100
	kam. półmiski/ płytki	14,2	9,8	16,5	14,6	29,3	43,8
	broń**	20,3	34,1	29,1	100	18,7	18,8
inwentarze	ubogie lub brak	27	9,8	10,1	4,9	2,7	-
	standardowe	55,4	41,5	49,4	48,8	32,4	6,3
	bogate	17,6	48,7	40,5	46,3	64,9	93,7
	średni NAT	4,9	7,7	7,4	7,7	9,6	12,8
konstrukcje grobowe	niewielkie lub brak	41,2	12,2	34,2	24,4	8,1	-
	przeciętne	47,3	56,1	45,6	46,3	59,5	40
	ponad przeciętne	11,5	31,7	20,2	29,3	32,4	60
	średnia całkowita pow. (m^2)	7,4	13	10,7	12,3	14,9	24,1
	średnia gł. (m)	1,4	1,8	1,6	1,8	2	2,2
nasypy	niewielkie	27	25	28,3	9,4	22,8	10
	przeciętne	53	53,1	41,7	56,3	45,6	20
	ponad przeciętne	20	21,9	30	34,3	31,6	70
	średnia wys. (m)	1,5	1,7	2,1	1,9	2	4,3

*w tym 2 o układach M+K, w których M ma pozycję podrzędną względem K (głównej K); ** w wyliczenia uwzględnione zostały tylko zespoły z jednostkowymi pochówkami kobiecymi i układami, w których kobieta złożona jest we wspólnym grobie z osobą nie będącą mężczyzną; **** wg tabela 3.38.

Analiza składu inwentarzy umieszczanych w grobach kobiecych z obszaru leśnostepowego Podnieprza wskazuje także na to, że zmarłe za życia mogły pełnić również inne role społeczne, niż te tradycyjnie przewidziane dla tej płci. Wśród nich w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na posługiwanie się bronią. Do najważniejszych przesłanek pozwalających na stwierdzenie nabycia tej umiejętności przez kobiety zalicza się przede wszystkim obecność w ich grobach militariów (np. E. E. Fialko 1991; 2010; 2014; S. V. Mahortyh 2011; A. Zielińska 2012). Należy jednak pamiętać, że sam fakt wystąpienia tego typu zabytków w zespołach z pochówkami tej płci nie koniecznie musi świadczyć o tym, że

zmarła potrafiła się nimi posługiwać i należy traktować ją jako „amazonkę". Nie można bowiem wykluczyć, że w niektórych przypadkach umieszczenie broni w grobie wynika nie tyle z chęci wyposażenia zmarłej w używane przez nią za życia przedmioty (w tym wykorzystywane przez nią militaria) lub ich zamienniki przeznaczone do obrzędów funeralnych, co raczej może być efektem zastosowania wobec niej jakichś zabiegów o magicznym (symbolicznym) znaczeniu. Bardziej wartościowym źródłem mogącym wskazać na nabywanie przez kobiety omawianej umiejętności, są natomiast niektóre zmiany w układzie kostnym (por. np. B. Hanks 2008, s. 19-20, 33). Szczególnie istotne są tutaj różnego rodzaju przekształcenia w niektórych partiach szkieletu (np. na czaszce i kościach górnych kończyn) powstające w wyniku długotrwałego strzelania z łuku (por. np. H. Głąb 1997, s. 95; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, tabel. 4). Niestety dla badanych społeczności dane takie są bardzo ograniczone. Tylko w jednym przypadku (Grisz_25/2) na szkielecie należącym do kobiety odnotowano obecność tego typu zmian kostnych (D.S. Grečko, A.V. Šelehan 2012, tabel. 4). Inną problematyczną kwestią jest sposób interpretacji grobów kobiet wyposażonych w militaria. Nie należy bowiem zapominać o tym, że niektóre kategorie tego typu zabytków używane były również do innych celów niż walka. Przykładowo najliczniej spotykana w badanym materiale broń strzelecka mogła być również wykorzystywana do polowań (por. np. B. Hanks 2008, s. 26, 27). Nie mniej jednak, nawet przy takim jej użytkowaniu nie ulega zmianie fakt, iż nabycie umiejętności strzelania z łuku, i co ważniejsze, szerokie jej wykorzystanie (do zmian w układzie kostnym dochodzi na wskutek długotrwałego użytkowania łuku) przez kobiety powiela „męskie" wzorce zachowań i wychodzi poza zakres działań tradycyjnie przypisanych tej płci.

W badanym materiale źródłowym obecność różnego rodzaju elementów uzbrojenia ujawniono łącznie w 19,4% pochówków jednostkowych (por. tabl. XVII.5; XXXV.1; XXXVI.2; CXXI.2; CXXIV; CXXV.1; CXXVI.2) oraz 30,8%[145] zespołów wieloosobowych, w których główną zmarłą jest kobieta (tabl. XVII.3.1-20; XXIII.2, 4; LXIII.3; CIX.3, 4.1-14). Ponadto, w jednym przypadku zestaw strzał wystąpił przy kobiecie złożonej we wspólnym

[145] W wyliczeniach tych nie uwzględniono zespołu z kurhanu nr 20 z cmentarzyska Perszczepino z układem kobieta i osoba o nieokreślonej płci i wieku. Zdecydowała o tym obecność w jego inwentarzu elementów uprzęży, a więc tej kategorii przedmiotów, która w tym regionie występuje wyłącznie w grobach męskich. W tym kontekście należy przypuszczać, że zwłoki mężczyzny pochowanego w tym zespole został wyciągnięte z grobu przez rabusiów, natomiast pozostałe szczątki kostne należące do niego nie zostały rozpoznane antologicznie. Pominięty został również pochówek nr 1 z kurhanu nr 2 z Wysznopila, w którym strzały znajdowały się przy dziecku (chłopcu) złożonym do grobu z kobietą. W wyliczeniach tych nie uwzględniono również pochówków kobiecych z pojedynczymi grocikami strzał, których kontekst występowania wskazuje na inne niż ich właściwe przeznaczenie (np. jako elementy bransoletek) lub też takie, które dostały się do grobu w sposób przypadkowy (z ciałem zmarłej?).

grobie z mężczyzną. Nieco inaczej wygląda natomiast rozkład kobiecych pochówków z militariami, gdy rozpatrzy je się wyłącznie na tle grobów z elementami uzbrojenia. W tym ujęciu stanowią one nieco mniej niż 1/10 (9,6%) wszystkich zespołów tego typu. Wartość ta jest znacznie mniejsza niż udział pochówków uzbrojonych kobiet w strefie stepu nadczarnomorskiego, gdzie stanowią one ok. 29% całego ogółu grobów tej płci (E. P. Bunâtân 1985, s. 70) oraz ok. 25% wszystkich zespołów z bronią (E. P. Bunâtân 1982, s. 184). Należy jednak odnotować, że wyliczenia dla stepu dokonane zostały tylko dla pochówków ludności szeregowej z etapu późnoscytyjskiego. We współczesnych im jednostkowych grobach kobiecych z obszaru lasostepu udział broni wzrasta do 25-29%. W przypadku uwzględnienia częstotliwości występowania militariów w grobach kobiecych na tle wszystkich zespołów z bronią z tego okresu, wskaźnik ten wynosi natomiast zaledwie 8,8%, a więc kształtuje się na analogicznym poziomie do tego odnotowanego dla serii ogólnej. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że zarysowane rozbieżności pomiędzy udziałem grobów uzbrojonych kobiet w strefach stepu oraz lasostepu wiązać można z dwoma czynnikami. Pierwszym z nich jest generalnie mniejsza ilość pochówków kobiecych w stosunku do grobów męskich znanych z badanego obszaru. Drugim, złożony skład etniczno-kulturowy społeczności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza (i ogólnie całej strefy leśnostepowej). Tryb życia osiadłych rolników, stanowiących najliczniejszą (przynajmniej w początkowej, archaicznej fazie) część tych populacji, oraz wynikający z niego charakter zachowań kulturowo-społecznych, nie wymuszają bowiem, jak ma to miejsce u koczowniczych pasterzy, aktywności militarnej kobiet[146]. Oczywiście nie oznacza to, że autochtoniczne kobiety nie mogły posługiwać się bronią. Na taką możliwość wskazuje chociażby zespół z kurhanu nr 1 z cmentarzyska koło wsi Maczuchy tradycyjnie łączonego z miejscowymi osiadłymi rolnikami (por. D. S. Grečko 2014, s. 12), w którym zmarła wyposażona (przy założeniu, że zespół ten mieścił tylko pochówek kobiecy) była m.in. w grot włóczni. Nie mniej jednak wydaje się, że zwyczaj ten w środowisku autochtonicznej ludności nie był tak powszechny jak u nomadów. Również jego geneza mogła być inna, aczkolwiek mając na uwadze istnienie między tymi społecznościami ścisłych kontaktów nie można wykluczyć, że zjawisko deponowania militariów w grobach „miejscowych" kobiet stanowi pewne zapożyczenie ze środowiska koczowników.

[146] Na marginesie tych uwag należy zaznaczyć, że osiadły tryb życia z rolnictwem jako podstawą gospodarki nie wyklucza udziału kobiet w różnorakich szeroko pojętych działaniach wojennych, jak miało to miejsce np. u Celtów i niektórych plemion germańskich (np. K. Jones-Bley 2008, s. 37-40, 43-48).

Nie mniej istotną kwestią, której należy poświęcić nieco miejsca przy analizie leśnostepowych pochówków kobiet z uzbrojeniem, jest miejsce jakie zajmowały one w całym ogóle żeńskiej części badanych populacji. Niektórzy badacze wskazują bowiem na ich pewne dystansowanie się w stosunku do pozostałych kobiet. U podstawy ich odrębności znajdować się mogły albo wyższy status społeczny lub majątkowy (np. A. M. Hazanov 1975, s. 85; J. Davis-Kimball 2005; 2012) albo też przynależność do określonej grupy wiekowej (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 169-170). Na tą ostatnią możliwość wskazała V. A. Ilinska. Jej zdaniem koncentracja elementów uzbrojenia w grobach młodych kobiet świadczyć może o tym, że na tym etapie życia posiadały one szczególny status i cieszyły się szacunkiem i wolnością aż do momentu zawarcia przez nie małżeństwa (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 170). Teza ta nie znajduje jednak poparcia w wynikach oznaczeń wieku dla zmarłych tej płci wyposażonych w militaria. Zarówno w zbiorze tego typu zespołów z analizowanego obszaru (ryc. 3.57), jak również na obszarze stepu (E. E. Fialko 1991, s. 11) opisywany element wyposażenia towarzyszy kobietom należącym do niemalże wszystkich klas wiekowych, za wyjątkiem kategorii *infans I*. Dodatkowo, badania te wskazują na „postarzenie" niewiast wyposażonych w broń w stosunku do obserwacji V. A. Ilinskiej. Zarówno w serii leśnostepowej jak i stepowej najliczniej reprezentowane są bowiem kobiety zmarłe w wieku *adultus*, a więc w tym okresie życia, w którym teoretycznie były one nie tylko zamężne ale posiadały już dzieci. Kolejną przesłanką obalającą przytaczaną hipotezę jest obecność zespołów z pochówkami uzbrojonych mężczyzn i kobiet złożonych w jednym obiekcie grobowym (np. Zelene, k. 2, p. 3 – E. E. Fialko 2012b, s. 221-230) lub w osobnych konstrukcjach ale nakrytych wspólnym nasypem kurhanowym pogrzebanych w sposób sugerujący ich równorzędność (Grisz_25; Konst_98; Past_4). Jeszcze inną grupę stanowią groby, w których zmarłym niewiastom wyposażonym w militaria towarzyszyły niemowlęta i małe dzieci (E. E. Fialko 1991, s. 10; 2010, s. 181). Jeżeli chodzi natomiast o tezę o odmiennej atrybucji społecznej/majątkowej „amazonek" to również i ona nie znajduje potwierdzenia w źródłach archeologicznych (por. E. P. Bunâtân 1985, s. 70). Przemawiają za tym chociażby wyniki analizy porównawczej zróżnicowania ilościowego i jakościowego złożonych z nimi przedmiotów inwentarza, a także wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych, w które je pogrzebano (tabela 3.37). We wszystkich tych aspektach brak jest bowiem istotnych różnic zarówno w stosunku do całego ogółu pochówków tej płci jak również zespołów, w których złożono kobiety wyekwipowane w typowe dla nich narzędzia tkackie. Wyjątek stanowi jedynie niższy udział wśród niewiast wyposażonych w militaria pochówków o najuboższych inwentarzach umieszczanych w najmniejszych konstrukcjach grobowych i nakrywanych najniższymi nasypami. Mając na

uwadze fakt, iż zespoły takie mogą mieścić pochówki osób posiadających najniższą rangę w hierarchii badanych społeczności, można postawić tezę o związku „amazonek" przede wszystkim z grupą kobiet posiadających pełnie praw. Z drugiej strony, nie należy zapominać o tym, że niewielki udział zespołów o „minimalnych" cechach w zbiorze grobów „amazonek" może wynikać z przynależności etnicznej (etniczno-kulturowej) złożonych w nich osób do grupy osiadłej ludności rolniczej (por. rozdział 2.6), w środowisku których opisywane zjawisko, o ile występowało, nie było powszechne. Powracając do wyżej postawionej tezy o przynależności kobiet pochowanych z militariami wyłącznie do grona osób posiadających pełnię praw, na jej korzyść przemawiać może również fakt dominacji wśród zespołów jednostkowych pochówków o głównym charakterze, a w przypadku grobów wieloosobowych, posiadanie przez nie nadrzędnej pozycji w stosunku do innych umieszczonych z nimi osób (ryc. 3.58). Również w przypadku „amazonek" z obszaru stepu wskazuje się na ich związek z pełnoprawnymi warstwami scytyjskiego społeczeństwa, a zwłaszcza jego środkowym poziomem tożsamym z tzw. ludnością szeregową różnej rangi (E. E. Fialko 2012c, s. 34). Równocześnie w strefie tej spotykane są także zespoły z pochówkami uzbrojonych kobiet pochodzących z wyższych warstw społecznych (np. E. E. Fialko 2012c, s. 36-38, 40; L. S. Kločko 2011, s. 60). Osobną kategorię „amazonek" stanowią tzw. „strażniczki" – profesjonalne, najemne wojowniczki wchodzące w skład świty członków arystokracji. Również i one wywodzić się mają ze środowiska wolnej (pełnoprawnej, szeregowej) ludności (E. E. Fialko 2012b, s. 230; 2012c, s. 40, 42).

Kolejna grupa umiejętności jakimi mogły dysponować kobiety związane z badanymi społecznościami wiąże się z szeroko pojętą sferą kultową. W zależności od sprawowanej funkcji osoby związane z tą strefą życia określane są jako kapłanki, wróżbitki oraz znachorki. Wśród najważniejszych identyfikatorów przynależności zmarłej do grona osób zajmujących się różnego rodzaju działaniami kultowymi, rytualnymi i magicznymi wymieniane są przede wszystkim zwierciadła (np. V. G. Petrenko 1967, s. 53; S. S. Bessonova 1989, s. 121; 1991, s. 152; E. E. Fialko 2009, s. 95; M. N. Daragan 2011, s. 615; L. S. Kločko 2012, s. 417–425; A. Zielińska 2012, s. 429; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 196). Przedmioty te, poza funkcjami czysto utylitarnymi (lustro jako przyrząd służący do kobiecej toalety) obdarzone były także wieloma znaczeniami symbolicznymi i magicznymi (S. S. Bessonova 1983, s. 102-103; E. E. Fialko 2009, s. 94-96). Wierzono między innymi, że za ich pomocą można wejrzeć w przeszłość i przyszłość, a także zatrzymać wizerunek i duszę człowieka (S. S. Bessonova 1983, s. 102; E. E. Fialko 2009, s. 94-95; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2011, s. 93). Jego umieszczenie w kobiecym grobie niejednokrotnie łączone jest również z jej udziałem w

kulcie najwyższego bóstwa scytyjskiego panteonu Tabiti/Hestii (V. G. Petrenko 1967, s. 34; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 196), której atrybutem jest właśnie zwierciadło (V. G. Petrenko 1967, s. 34). Oczywiście sama obecność tego zabytku nie decyduje o automatycznym włączeniu jego właścicielki do grupy osób zajmujących się działaniami kultowymi. Wśród dodatkowych atrybutów tej klasy wymieniane są przede wszystkim kamienne półmiski i płytki[147], a także barwniki oraz bryłki różnych minerałów (np. V. G. Petrenko 1967, s. 53; S. S. Bessonova 1989, s. 121; M. N. Daragan 2011, s. 615; L. S. Kločko 2012, s. 417–425; A. Zielińska 2012, s. 429). Ważnym atrybutem scytyjskich „kapłanek/wróżbitek" był również odpowiedni strój oraz towarzszące mu ozdoby osobiste. W ich przypadku istotny był nie tylko surowiec, z którego je wykonano, ale także ich ilość i forma oraz semiotyka znajdujących się na niej wyobrażeń. Wśród tych ostatnich bardzo często wskazuje się na obecność ikonograficznych symboli o magicznym znaczeniu, takich jak np. tańczące Menady, Satyr/Pan, Meduza-Gorgona, „władczyni zwierząt z panterami", górskie kozły etc. (S. S. Bessonova 1983, s. 75-77; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 195-196; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 159-160). Najważniejszym elementem stroju kobiet związanych ze sferą religijną były jednak różnej formy nakrycia głowy zdobione złotymi aplikacjami (np. T. V. Mirošina 1980, s. 45; S. S. Bezsonova 1991, s. 152; L. Kločko, Z. Vasìna 2002, s. 160-161; E. E. Fialko 2009, s. 98; L. S. Kločko 2011, s. 62; 2012, s. 422-425). Ważne ich uzupełnieniem stanowiły ozdoby wykonane z kruszców, przy czym najpełniejsze ich zestawy obejmujące kolczyki/zausznice, naszyjniki ze złotych segmentów, bransolety i pierścienie traktowane są jako wyznaczniki „kapłanek" o wysokiej randze społecznej (np. L. S. Kločko 2011, s. 62; L. Kločko, Z. Vasìna 2002, s. 160-161)[148]. Innym elementem inwentarza łączonym z pochówkami „kapłanek/wróżbitek" są atypowe dla „żeńskiego" modelu wyposażenia elementy uprzęży (V. G. Petrenko 1967, 53; S. S. Bessnova 1898, s. 121; E. E. Fialko 1994, s. 143), a także znane z nielicznych kobiecych późnoscytyjskich pochówków ze strefy stepu i lasostepu żelazne szczypce (S. S. Bessnova 1898, s. 121). Nie mniej istotną przesłanką mającą świadczyć o uczestnictwie zmarłej w różnego rodzaju działaniach rytualno-magicznych (kultowych), poza umieszczeniem w jej

[147] S. S. Bessonowa (1991, s. 152) w zmarłych wyekwipowanych w zestaw składający się ze zwierciadła i kamiennej płytki, uzupełnionego niekiedy o kamienne sferoidy i żelazne noże, widzi kobiety zajmujące się za życia znachorstwem i lecznictwem.

[148] Przytaczane badaczki wskazują na obecność wśród scytyjskich niewiast zajmujących się szeroko pojętą sferą kultową również innych ich grup ale o niższym statusie niż opisywane „kapłanki". Na poziomie wyposażenia grobowego ich wyznacznikami mają być skromniejsze nakrycia głowy niż te umieszczane w grobach „kapłanek" uzupełnione o „uboższe" i bardziej pospolite ozdoby (naszyjniki i bransolety) wykonane ze szklanych paciorków (L. S. Kločko 2011, s. 62; L. Kločko, Z. Vasìna 2002, s. 160-161).

grobie przedmiotów nacechowanych znaczeniami symbolicznymi, jest również niepospolity charakter pochówku. Posiłkując się analogiami etnograficznymi wskazuje się przy tym na złożenie ze zmarłą, poza wyżej wyszczególnionymi kategoriami przedmiotów, także dodatkowych pochówków (ofiar) ludzkich i/lub zwierzęcych, umieszczanych zazwyczaj albo w jej nogach albo za jej głową (S. S. Bessonova 1994, s. 15). Ponadto wśród wyznaczników przynależności zmarłej do grupy „kapłanek" wymieniana jest również obecność w nich elementów związanych z wozem, którym ciało zmarłego transportowano na miejsce jego pogrzebu, względnie służącego do odprawiania różnorakich działań kultowych i magicznych (S. S. Bessonova 1982, s. 112-115; 1989, s. 121; A. I. Terenožkin, B. N. Mozolevskij 1988, s. 166-167; N. N. Čerdničenko, E. E. Fialko 1988, s. 163-165; L. S. Kločko 2012, s. 417), przy czym obserwacja ta dotyczy wyłącznie zespołów ze strefy stepu. Na obszarze lasostepu przedmioty, które można łączyć z tymi wozami w postaci tzw. zakończeń tyczek, nigdy nie występują w zespołach, w których głównym (lub jedynym) zmarłym jest kobieta.

W oparciu o dotychczas wymienione przesłanki wydzielono 16 zespołów, które można określić jako należące do kobiet zajmujących się szerokorozumianymi działaniami kultowymi (rytualnymi). Ich wykaz oraz podstawy wydzielania zaprezentowano w tabeli 3.38. Łącznie stanowią one co najmniej 5,5% wszystkich pochówków, w których jedną ze zmarłych (lub jedyną w przypadku grobów jednostkowych) jest osoba tej płci zmarła po osiągnięciu co najmniej 15-go roku życia. Poruszając kwestię wieku „kapłanek/wróżbitek" trzeba podkreślić niewielką liczbę tego typu leśnostepowych zespołów z oznaczeniami płci, co uniemożliwia prawidłowe wnioskowanie w tym kierunku. Danymi takimi dysponowano zaledwie dla dwóch z nich, przy czym w obu przypadkach wiek zmarłych zamykał się w granicach 20 – 25 lat. Również dla stepu ilość oznaczeń antropologicznych wieku kobiet związanych z kultem nie jest zbyt liczna. Nie mniej jednak, pozwalają one stwierdzić, że funkcje takie mogły pełnić również starsze kobiety (np. 30-35-letnia „kapłanka Argimpasy" (Afrodyta Urania) z tzw. Bolŝoj kurgan M. I. Veselovskiego; L. S. Kločko 2011, s. 60-62, ryc. 2), włącznie z tymi, które dożyły sędziwego wieku (np. pochówki 60-letniej kobiety związanej z kultem urodzaju z kurhanu nr 18 z miejscowości Lvovo – L. S. Kločko 2011, s. 62 i kobiety „starczego" wieku ze wschodniego grobowca Berdânskiego kurhanu interpretowanej jako „kapłanka Wielkiej Bogini" – N. N. Čeredničenko, E. E. Fialko 1988, s. 163-165).

Osobną kwestią jest miejsce jakie „kapłanki/wróżbitki" zajmowały w całym ogóle żeńskiej części leśnostepowych społeczności okresu scytyjskiego. W literaturze przedmiotu

Tabela 3.38. Pochówki kobiet związanych z działaniami kultowymi i rytualnymi ze strefy leśnostepowej z podstawami ich wydzielania

zespół (nr tabl.)	zwie-rciadło	kam. półmisek/ płytka	barwniki, realgar, siarka etc.	ozdoby (surowiec, skład)	aplikacje stroju		inne wyróżniające się kategorie przedmiotów	tow. poch. ludzkie/ końskie
					paradne nakrycie głowy	obecność ikonograficznych symboli o magicznym znaczeniu		
Bob_35	+	+ (*przy służce)	+	nasz. z pac. z różnych surowców	+	górskie kozły	uprząż	+/+ (w komorze grobowej)
Bob_66/2	+	+	-	zł.: nasz.; br., żel.: brans. i szpile	-	-	uprząż	+/+? (ludzki w komorze grobowej, koński w osobnym gr.)
Budki	+	-	-	zł.: nasz., 2 zausz., pierścień; br.: szpile	+	-	uprząż i br. dzwonki	-
Geres_1	+	+	+	sr.: szpile; nasz. z różnych surowców; br.: brans.	?	-	-	-
Glad_449	+	-	-	-	?	górskie kozły	-	+/- (w komorze grobowej)
Past_4/2	+	+	+	zł. zausz.	?	-	2 br. grociki strzał	-
Per_2(23)/2001 (LXXVI)	+	+	+	zł.: pierścień i nasz.	?	-	-	-
Perep (XLIX)	+	+	+	nasz. z różnych surowców; zausz. z br. i elektronu	+	-	-	+/- (w komorze grobowej)
Pes_8/1 (LXXIV.2; LXXXV)	+	-	-	zł.: pierścienie (7+1), zausz. (2+2)	+	kalaf m.in. z przedstawieniem tańczących Menad	żel. szczypce	?/-
Pokr_9	+	+	+	zł.: nasz.; br., żel.: brans. i szpile	-	-	-	+/- (w nogach)
Ryz_4/b_ks (C)	+	-	+	zł. i sr.: pierścienie, brans., nasz., zausz.	+	kalaf m.in. z przedstawieniem tańczących Menad; pierścienie – sygnety ze staterów z głową Pana/Satyra	-	+/- (w dromosie)
Sin_100	+ (*)	+ (*)	+ (*)	zł.: nasz., szpila, zausz.; nasz. z różnych surowców	+	-	-	+/- (za głową i w nogach gł. K)
Sme_20/3 (CIX.3, 4.1-14)	+	+	-	sr.: zausz.; nasz. i brans. z pac. z pasy szklanej	-	-	-	+/- (w nogach K)
StMer3_11 (CXXII)	+	-	-	nasz. z pac. z pasty szklanej	?	2 blaszki-aplikacje stroju z przedstawieniem „władczyni zwierząt z panterami”	-	-/-
Volk_4/4/Lin	+	-	-	zł.: zausz., nasz., bransolety; br., żel.: brans., zausz.	?	-	uprząż i br. dzwonki	-
Zur_407 (CXXXIX.2)	+	+	+	br.: brans., zausz.i szpile; nasz. z różnych surowców	?	-	-	-

wskazuje się na ich przynależność do wyższych warstw scytyjskiego społeczeństwa (np. N. N. Čeredničenko, E. E. Fialko 1988, s. 165; J. Chochorowski et al. 1996, s. 258; J. Chochrowski 1999, ryc. 406; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 196; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 150-152, 159-160). Również i w strefie lasostepu ich związek z lokalnymi elitami nie powinien budzić wątpliwości. Wskazują na to zarówno wielkości nasypów kurhanowych i znajdujących się pod nimi konstrukcji grobowych z pochówkami leśnostepowych „kapłanek/wróżbitek" z wyraźną przewagą obiektów o ponad przeciętnych gabarytach, jak również złożone z nimi wyposażenie z dominacją bogatych ekwipunków (tabela 3.37). Także średnie wartości opisujących je parametrów posiadają najwyższe wskazania. Inną cechą wyróżniającą pochówki kobiet związanych z omawianą grupą funkcyjną jest niemalże całkowita dominacja wśród nich zespołów, w których zmarłym towarzyszą inne osoby. Tylko w trzech sytuacjach (Budki; Past_4/2; Ryz_4/b_ks) były one pogrzebane indywidualne, przy czym ich pochówki miały zawsze wpuszczony lub poboczny charakter. Zwraca uwagę fakt, iż we wszystkich trzech przypadkach, w zespołach o centralnej lokalizacji pogrzebani byli mężczyźni o wysokim statusie społecznym. Obecność mężczyzn o wysokiej randze, równej tej poświadczonej dla analizowanej grupy kobiet, odnotowano także dla grobów wieloosobowych o męsko-żeńskim charakterze. Wyjątek stanowi jedynie pochówek męski z kurhanu nr 100 z Synjawki, w którym osobnik tej płci złożony był w sposób sugerujący podrzędność względem „kapłanki" umieszczonej w centralnej lokalizacji tego zespołu.

Podsumowując dotychczasowe rozważania na temat pozycji społecznej kobiet z obszaru leśnostepowego Podnieprza z okresu scytyjskiego należy wskazać, że ich rola nie odbiegała od tej odnotowanej dla innych społeczności o koczowniczym charakterze. Obecność wśród nich „amazonek" o zróżnicowanej pozycji majątkowej i socjalnej oraz „kapłanek" zajmujących eksponowane miejsce w tych społecznościach, świadczą nie tylko o pewnej równości „płci" w spełnianiu niektórych działań tradycyjnie łączonych ze sferą aktywności przewidzianej dla mężczyzn (posługiwanie się bronią) ale również wskazują na ich uczestnictwo (lub tylko części z nich) w życiu publicznym. Tym samym można postawić tezę, zgodnie z którą pozycja społeczna kobiet (lub ich pewnej części) związanych z badanymi populacjami mogła być równa statusowi mężczyzn. Innym argumentem przemawiającym na korzyść tej koncepcji są również obserwacje zespołów i kompleksów grobowych ze wspólnymi pochówkami mężczyzny i kobiety. Jak już bowiem to wykazano, w sytuacjach w których osoby przeciwnych płci pogrzebano razem, niezależnie od tego czy złożono je w obrębie jednej konstrukcji grobowej czy też w osobnych obiektach ale nakrytych

wspólnym nasypem, zastosowany rytuał wskazuje najczęściej na ich równorzędną (lub zbliżoną) pozycję. W kwestii interpretacji tego typu zespołów przyjmuje się na ogół ich małżeński charakter, aczkolwiek dopuszczalne jest również ich traktowanie jako mieszczących pochówki dwojga krewniaków różnego stopnia (np. brata i siostry czy też jednego z rodziców i „pełnoletniego" potomka – por. interpretacja zmarłych z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego w S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 152) lub członków jednego rodu.

Analizy opisywanej grupy źródeł wskazały również na istnienie obok zespołów (kompleksów) grobowych z podkreśloną równorzędnością zmarłych obojga płci takich, w których różnią się oni swoją rangą. Najliczniejszą tego typu grupę stanowią pochówki, w których podrzędną pozycją (o ile nie jest ona efektem naruszenia pochówku przez rabusiów) posiada kobieta. Zespoły te najczęściej traktowane są jako należące do nałożnic, aczkolwiek w grę wchodzić mogą również inne możliwości interpretacyjne (por. uwagi w podrozdziale 3.3.7). Wśród nich należy zwrócić uwagę na grupę pochówków, w których podrzędna pozycja kobiety podkreślona jest poprzez pochowanie jej w odmienny sposób niż mężczyzny (złożenie kobiety w układzie prostopadłym w stosunku do mężczyzny, w jego nogach lub za jego głową lub ułożenie jej równolegle do niego ale w innej pozycji etc.) przy porównywalnym poziomie wyposażenia obu zmarłych. Pochówki takie, jak już wspomniano, są bowiem niejednokrotnie łączone z kategorią do młodszych (kolejnych) żon. Ten sposób interpretacji funkcjonuje jednak tylko przy założeniu istnienia poligamii wśród Scytów, co wbrew sugestiom niektórych badaczy (np. V. A. Il'inskaâ 1966, s. 168-169; E. V. Černenko 1967, s. 190; A. M. Hazanov 1975, s. 77-79; Û. N. Bojko 1986, s. 17-18) nie znajduje jednoznacznego potwierdzenia w źródłach archeologicznych (B. A. Šramko 1984, s. 275). Nie mniej jednak obecności wielożeństwa w leśnostepowych populacjach doby okresu scytyjskiego (lub w ich części), nawet jeżeli nie jest ono uchwytne archeologicznie, nie można całkowicie wykluczyć. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim koczowniczej części tych populacji. Jak już bowiem wskazano, poligamia stanowi tą formę małżeństwa, która wykazuje znacznie większe prawdopodobieństwa wystąpienia u pasterzy niż u rolników. Poza wyżej wzmiankowanym dysponowaniem przez nich „odnawialnymi" zasobami, które można rozdzielić pomiędzy większą ilość potomstwa, nie tracąc przy tym na zamożności, istnieniu wielożeństwa wśród nich sprzyjają także inne czynniki. Wśród nich wskazać należy m.in. na obecność wydzielającej się warstwy wojowników i ich wyraźne majątkowe zróżnicowanie (im mężczyzna jest zamożniejszy, a jego pozycja społeczna jest wyższa, tym większa jest szansa, że będzie on posiadał więcej niż jedną żonę) oraz na możliwość pozyskiwania żon

(kolejnych żon) na drodze wypraw wojennych (D. R. White, M. L. Burton 1988, s. 873-875; M. S. Przybyła 2014b, s. 168, 175; K. Skóra 2015, s. 119).

Niezależnie jednak od sposobu identyfikacji kobiet z zespołów, w których zastosowane rytuały pogrzebowe podkreślają ich podrzędną pozycję, ich obecność nie pozostaje w sprzeczności z wyżej postawioną tezą, zgodnie z którą kobiety w badanych społecznościach (lub ich części) osiągały status nie niższy od tego, który posiadali mężczyźni. Podkreślenie podrzędności kobiet złożonych w tego typu obiektach wynikać może bowiem ogólnie z ich przynależności do innych grup społecznych niż te, z których wywodzą się pogrzebani razem z nimi mężczyźni. Mogą one pochodzić np. z innych rodów lub grup etnicznych (etniczno-kulturowych). Najczęściej jednak wskazuje się na ich przynależność do warstw społecznych o niższej randze, niż ta poświadczona dla osobnika płci męskiej, któremu one towarzyszą (por. np. V. A. Il'inskaâ 1966, s. 166-167; A. M. Hazanov 1975, s. 78; Û. N. Bojko 1986, s. 17-18). Analogiczną obserwację można przenieść również na zespoły, w których sposób pochówku zmarłych obu płci sugeruje nadrzędną pozycję kobiet. W tym kontekście umieszczenie w grobie ze zmarłą mężczyzny w sposób sugerujący jego podrzędność może służyć podkreśleniu jej związków z wyższymi warstwami społecznymi. W analogiczny sposób można interpretować również inne wyróżniające się pochówki kobiece, na co wskazują chociażby wyniki analiz kontekstu występowania grobów „kapłanek/wróżbitek". W ich przypadku należy jednak podkreślić fakt, iż zdecydowana większość zespołów i kompleksów grobowych, w których je pogrzebano mieści również pochówki mężczyzn o wyróżniającej się pozycji. Prowadzi to do wniosku, iż wysoki status niektórych kobiet mógł być pochodną rangi ich mężów (i ich rodzin lub rodów?). Z drugiej strony, poza zespołami tego typu, w badanym zbiorze grobów odnotowano również obecność takich, w których kobiety o wyróżniającej się pozycji są grzebane bez mężczyzn, względnie towarzyszący im osobnicy tej płci złożeni są w sposób sugerujących ich podrzędność (Sin_100). Zwraca uwagę fakt, iż niekiedy kompleksy z ich pochówkami (Abl_1 i 2; Kupl_8/1; Marcz-1/1995?; Pod_3/3; Sin_100?) należą do najbardziej wyróżniających się w obrębie całego cmentarzyska lub jego mniejszej części, i nie posiadają swoich odpowiedników wśród grobów męskich. W tym kontekście można przypuścić, że kobiece groby tego typu mogły należeć do liderek wspólnot użytkujących określone nekropole (lub ich części), tj. rodów i rodzin, zakładając taki właśnie charakter „leśnostepowych" cmentarzysk (lub wydzielających się w ich obrębie mniejszych grup kurhanowych).

Osobną kwestią są mechanizmy pozwalające na osiągnięcie przez kobiety pozycji liderek. Wskazać można tutaj przede wszystkim na dziedziczenie społecznego statusu

jednostki, przy czym koncepcja ta funkcjonuje jedynie przy założeniu, że rangę osób tej płci w badanych populacjach (lub ich części) wyznacza ich przynależność do rodziny i/lub rodu (włącznie z rodziną i/lub rodem ich małżonków). W tym ujęciu, w przypadku gdy rodzina (lub ród) rządząca jakąś większą wspólnotą straciła swojego lidera (np. w trakcie wypraw wojskowych), w celu utrzymania posiadanego statusu w strukturze rodowej (lub związanej z jednostkami organizacji społecznej wyższego rzędu), przywództwo nad nią mogła obejmować kobieta pozostająca w bliskich relacjach ze zmarłym (jego żona lub najbliższa krewna). Dziedziczyłaby ona nie tylko zwierzchność nad tą wspólnotą ale również obowiązki głowy rodziny (rodu). Przesłanką wskazującą na taką możliwość, zdaniem niektórych badaczy ma być obecność w grobach kobiecych (jak również w pochówkach dzieci i nastolatków) wyznaczników statusu znanych z pochówków męskich, takich jak choćby brązowe kotły (O. V. Romaško 2016, s. 162-163). Ponadto na możliwość scedowania wysokiej rangi socjalnej przez kobiety, przy czym dziedziczona była by pozycja socjalna męża (i jego rodu), w społeczności koczowniczych wczesnej epoki żelaza (ale nie u Scytów) wskazują źródła pisane. W wielu z nich, w tym u Herodota wymieniane są bowiem samodzielne władczynie, które zajmują miejsce swoich mężów po ich śmierci lub dostaniu się do niewoli (P. Janik 2017, s. 65-67).

Mężczyźni

U Scytów, podobnie jak w innych społecznościach koczowniczych, zakłada się samo definiowanie mężczyzn jako wojowników (por. np. E. P. Bunâtân 1985, s. 91), przede wszystkim łuczników. Jak pisze bowiem Herodot (IV 46, s. 243) *wszyscy* [Scytowie płci męskiej – M.B.] *są konnymi łucznikami*. Na ogromne znaczenie łuku i strzał nie tylko w wojskowości, ale również w innych aspektach życia Scytów, wskazują także inne wzmianki pojawiające się w źródłach pisanych. Wymienić należy tutaj chociażby przytaczaną przez Herodota legendę wywodzącą scytyjskich władców od Herkulesa: *mam od ciebie trzech synów. Teraz poucz mnie, co mam z nimi zrobić, gdy dorosną, czy mam ich tu osiedlić (bo tylko ja posiadam władzę nad tym krajem), czy odesłać do ciebie. - Tak ona zapytała, a Herakles, jak podają, odrzekł: - Skoro zobaczysz, że chłopcy dorośli na mężów, tak zrób, a nie pobłądzisz: Którego z nich ujrzysz <u>napinającego</u> w taki sposób <u>ten łuk</u> i opasującego się tak oto tym pasem - tego uczyń mieszkańcem tej krainy; który zaś nie podoła zalecanym przeze mnie dziełom, tego wyślij z kraju* (Hdt. IV 9, s. 231-232; podkreślenia – M.B.). Informacja ta jest o tyle istotna, gdyż nie tylko podkreśla ważną rolę łuku w wierzeniach i rytuałach Scytów ale pośrednio wskazywać może również na istnienie wśród koczowników zwyczajów inicjacyjnych, w czasie których wykorzystywano ten właśnie element uzbrojenia. Strzały,

podobnie jak inne rodzaje broni, odgrywały również pewną rolę przy zawieraniu przez scytyjskich wojowników przymierzy (braterstwa): *Przymierza zawierają Scytowie z kimkolwiek bądź w taki sposób: Wlewają do wielkiego glinianego kielicha wino i mieszają je z krwią tych, którzy zawierają z sobą sojusz, przy czym nakłuwają szydłem lub nacinają nieznacznie nożem ciało; następnie zanurzają w kielichu miecz, strzały, topór i oszczep* (Hdt. IV 70, s. 250; podkreślenia – M.B.). Strzały obrazować miały również liczebność wszystkich Scytów: *...ich król imieniem Ariantas, chciał się podobno dowiedzieć o liczbie Scytów i wydał rozkaz, by każdy Scyta przyniósł jeden grot, kto by go nie przyniósł, temu groził śmiercią. Zniesiono tedy wielką masę grotów strzał, a on postanowił stworzyć z nich pomnik i przekazać go potomności. Z tych więc grotów kazał zrobić ów spiżowy kocioł i ofiarował go do Eksampajos* (Hdt. IV 81, s. 254-255; podkreślenia – M.B.; por. też S. Czopek 2013, s. 54). Wreszcie, strzały wchodziły w skład darów przesłanych przez scytyjskich władców walczącemu z nimi królowi perskiemu Dariuszowi (Hdt. IV 131-132, s. 269).

Wyżej przytoczone wzmianki, podobnie jak te, które można znaleźć w innych miejscach *Dziejów* oraz u innych autorów antycznych, dobitnie podkreślają ogromne znaczenie aspektu militarnego w życiu Scytów. Z czynnikiem tym ściśle powiązane były niemalże wszystkie sfery dnia codziennego, w tym najbardziej istotne z punktu widzenia tematyki podejmowanej w niniejszej dysertacji, kwestie społeczne takie jak status i pozycja materialna (S. Czopek 2013, s. 55, 56). U Scytów, podobnie jak u innych koczowników, dla których wojna była niejako „sposobem na życie", ranga mężczyzny mierzona była bowiem przede wszystkim jego dzielnością, męstwem i posiadanymi przez niego umiejętnościami wojskowymi. Od czynników tych zależała ilość zabitych wrogów będąca w świetle przekazów Herodota podstawowym wyznacznikiem prestiżu wojownika: … *posługuje się nią* [tj. skórą z włosami zdartą z głowy pokonanego wroga – M.B.] *jak ręcznikiem, zawiesza ją u uzdy konia, na którym jeździ, i jest z tego dumny. Kto bowiem ma najwięcej takich ręczników, ten uchodzi za najdzielniejszego*. […] *Raz do roku każdy naczelnik powiatu miesza w swoim powiecie krater wina, z którego piją ci wszyscy Scytowie, którzy zabili nieprzyjaciół; którzy zaś tego nie dokonali, ci nie kosztują tego wina, lecz siedzą nieuczczeni na boku; a jest to dla nich największą hańbą. Ale ci, co wyjątkowo dużo wrogów uśmiercili, otrzymują dwa puchary i piją z obydwu* (Hdt. IV 64, 66, s. 248-249; por. także K. Moszyński 1953, s. 234; N. A. Gavriljuk 1998, s. 254-255; 2003, s. 80). Ilość zabitych wrogów przekładała się również na bardziej materialne aspekty statusu społecznego wojownika takie jak jego udział w rozdysponowaniu pozyskanych w walce zdobyczy: … *głowy zaś tych wszystkich, których w bitwie uśmierci, odnosi królowi: jeżeli bowiem zaniesie głowę, ma udział w uzyskanej przez*

nich zdobyczy, w przeciwnym razie nic nie dostaje (Hdt. IV 64, s. 248; por. także K. Moszyński 1953, s. 235).

Mężczyźni, którzy nie byli wojownikami i zajmowali się inną działalnością niż ta o militarnym charakterze, np. rolnictwem, rzemiosłem i kupiectwem, nie cieszyli się szacunkiem, co podkreśla inna ze wzmianek Herodota: *Trakowie, Scytowie, Persowie, Lidyjczycy i niemal wszyscy barbarzyńcy mniej niż innych obywateli cenią tych, co uczą się rzemiosł, oraz ich dzieci; natomiast ci, którzy trzymają się z dala od rzemiosł, uchodzą tam za szlachetnych, zwłaszcza tacy, którzy przeznaczeni są do wojny* (Hdt. IV 167, s. 281; podkreślenia – M.B.). Ponadto zgodnie z funkcjonującymi w literaturze poglądami prawo do posiadania broni, a tym samym do uczestnictwa w różnorakich działaniach wojskowych, odróżniało wolnych i pełnoprawnych członków społeczności od niewolników i innych grup ludności o niepełnych prawach (np. A. M. Hazanov 1975, s. 151-152; V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, s. 120-121). Równocześnie należy pamiętać, że zaprezentowane dotychczas ustalenia dotyczą w pierwszej kolejności koczowników z obszaru stepu. O ile bowiem dla większości ludów nomadycznych rzemiosło wojenne było „sposobem na życie" o tyle w przypadku osiadłych populacji rolniczych, a takie właśnie pierwotnie zamieszkiwały tereny leśnostepowego Podnieprza, mężczyźni stawali się wojownikami tylko w razie zagrożenia (S. Czopek 2013, s. 55, 56). Tym samym obecność przedmiotów uzbrojenia w wyposażeniu związanych z nimi grobów nie jest obowiązkowa. Ponadto wiązać się może ona nie tyle z przynależnością wyposażonego w nie osobnika do grupy wojowników ale raczej z jego wyróżniającą się pozycją (broń jako wyznacznik prestiżu; por. np. S. Czopek 2013, s. 56). Znajduje to odzwierciedlenie w części istniejących systemów stratyfikacji społecznej grup ludności z obszaru lasostepu, w których osoby wyposażone w militaria i nie posiadające takiego elementu ekwipunku traktowane są jako należące do różnych warstw, z których wyższą pozycję w hierarchii posiadają wojownicy (np. Û. N. Bojko 1991, s. 164-165; 1994, s. 35; 2017, s. 70, 91-97, 103-109; A. A. Moruženko 1989, s. 32; 1991, s. 163; *Davnaâ* ... 1998, s. 83). Z kolei w tych systemach, w których nie wyodrębnia się osobnej klasy (warstwy) wojowników (np. D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 69, 171; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, tabl. 3) niższą pozycję zajmują osoby wyposażane po śmierci w nieznaczną ilość militariów, głównie niewielkie zestawy strzał i/lub włócznie. Są to te kategorie uzbrojenia, które można rozpatrywać również w charakterze broni myśliwskiej (por. np. B. Hanks 2008, s. 26, 27).

Na poziomie źródeł archeologicznych na utożsamianie się dorosłych Scytów płci męskiej z militarną sferą działalności wskazuje przede wszystkim niemalże obowiązkowa

obecność w łączonych z nimi pochówkach elementów uzbrojenia. Przykładowo, według ustaleń E. P. Buniatian (1981, s. 19-20; 1985, s. 92) w militaria wyposażonych było aż 97,4% mężczyzn związanych z tzw. ludnością szeregową będącą podstawową częścią scytyjskiego społeczeństwa. Na zbliżonym, bo wynoszącym 93,6%[149] poziomie, kształtuje się również udział tej kategorii przedmiotów inwentarza spotykanych w grobach mężczyzn zmarłych powyżej 15 roku życia z obszaru leśnostepowego Podnieprza. Należy jednak zaznaczyć, że wartość ta odnosi się do całego zbioru zespołów funeralnych z pochówkami męskimi z tej strefy, niezależnie od ich charakteru (ilości złożonych w nich osób oraz ich płci i wieku). W przypadku rozbicia go na pochówki jednostkowe oraz wieloosobowe ich udział pozostaje na nieco niższym poziomie (odpowiednio 90,2 i 89,3%). Tym samym można stwierdzić, że w przypadku badanych społeczności prawo do wyposażenia w militaria nie przysługiwało mniej więcej jednemu na dziesięciu mężczyzn. W tym miejscu należy postawić pytanie, czy analizowane w niniejszej dysertacji źródła pozwalają na określenie przyczyn decydujących o nie umieszczeniu ze zmarłym osobnikiem płci męskiej przedmiotów uzbrojenia. Jak już wyżej zaznaczono w grę wchodzić tutaj mogą, poza wiekiem zmarłego, dwa czynniki. Pierwszym z nich jest jego przynależność do niższych, nie pełnoprawnych warstw społecznych, drugim zaś jego związek ze środowiskiem autochtonicznej rolniczej ludności. Analiza porównawcza pochówków męskich wyposażonych w broń i pozbawionych tej kategorii inwentarza, przeprowadzona pod kątem zróżnicowania ilościowego i jakościowego umieszczanych w nich ekwipunków oraz wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych wykazała istnienie między nimi pewnych zależności (tabela 3.39). We wszystkich przypadkach określające je parametry metryczne (wskaźnik NAT, całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej i jej głębokość oraz wysokość nasypu) najniższe średnie wskazania osiągają dla zbioru pochówków męskich nie wyposażanych w elementy uzbrojenia. Seria ta oznacza się również najwyższym wskaźnikiem udziału zespołów o najmniejszych wielkościach obiektu funeralnego i nakrywającego go kopca oraz najuboższych inwentarzach. W świetle tych obserwacji można się zgodzić z funkcjonującą w literaturze tezą (np. A. M. Hazanov 1975, s. 151-152; Û. N. Bojko 1991, s. 164-165; 1994, s. 35; 2017, s. 70, 91-97,

[149] W tym miejscu należy zaznaczyć, że wskaźnik ten mógł kształtować się na jeszcze niższym poziomie niż to odnotowano. Należy bowiem pamiętać, że podstawowa baza źródłowa dla niniejszej pracy ze względu na relatywnie niedużą ilość oznaczeń antropologicznych skupia te pochówki, dla których było możliwe określenie płci zmarłych w oparciu o skład umieszczanych w nich inwentarzy. W przypadku grobów męskich o ich włączeniu do tej klasy płci decydowała w głównej mierze obecność w nich właśnie przedmiotów uzbrojenia (por. podrozdział 1.3).

Tabela 3.39. Rozkład klas bogactwa oraz wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych w zespołach z pochówkami mężczyzn pogrzebanych z wybranymi kategoriami przedmiotów inwentarza (zmarli powyżej 15-go roku życia)

		poj. M – ogół (N=296)	podw. i zbior. z M* – ogół (N=140)	bez uzbrojenia i uprzęży (N=28)	koń bez uzbrojenia (N=16)	lekka piechota (N=170)	lekka konnica (N=95)	ciężka piechota (N=48)	ciężka konnica (N=75)
wybrane kategorie przedmiotów inwentarza	zdobina zł. broń i uprząż oraz el. paradnego wyposażenia wojownika	4,1	5	-	6,3	-	4,2	12,5	10,7
	zł. naszyjniki	3,4	1,4	-	-	1,8	1,1	6,3	6,7
	drew. n. ze zł. nakładkami	3	5	-	-	1,2	4,2	2,1	12
	imp. el. uzbrojenia ochronnego	2,7	2,1	-	-	2,4	1,1	6,3	4,1
	br. kotły	3,7	4,3	-	6,3	2,4	1,1	6,3	10,7
	met. n. imp.	2,4	7,9	-	6,3	2,9	2,1	6,3	9,3
	ozdoby z metali szlachetnych	6,8	25,7	3,6	12,5	10	12,6	16,7	21,3
	el. stroju z metali szlachetnych	4,4	24,3	7,1	18,4	7,6	10,5	12,5	17,3
	imp. n. gliniane	24	35,7	14,3	12,5	20	23,2	50	46,7
inwentarze	ubogie lub brak	18	7,9	57,1	-	26,5	-	-	-
	standardowe	64	50	39,3	81,6	62,3	69,5	58,3	30,7
	bogate	18	42,1	3,6	18,4	11,2	30,5	41,7	69,3
	średni NAT	5,2	8,2	2,6	5,3	4,4	6,8	7,8	10,3
konstr. grobowe	niewielkie lub brak	27,4	12,2	53,6	6,3	33,5	12,6	8,3	9,3
	przeciętne	52,7	51,4	42,8	75,3	52,4	60	58,4	37,3
	ponad przeciętne	19,9	36,4	3,6	18,4	14,1	27,4	33,3	53,4
	średnia całkowita pow. (m^2)	10	14,7	6,9	9,8	8,5	11,4	15,8	17,1
	średnia gł. (m)	1,7	1,8	0,9	1,7	1,6	1,8	1,8	2,1
nasypy	niewielkie	16,9	15,4	42,1	6,3	18,8	10,7	9,5	10,6
	przeciętne	56,3	48,8	42,1	62,4	62,4	51,2	47,6	39,4
	ponad przeciętne	26,8	35,8	15,8	31,3	18,8	38,1	42,9	50
	średnia wys. (m)	2,1	2,2	1,1	2,3	1,5	2,3	2,2	3,4

*Włącznie z układami M+K o różnej konfiguracji.

103-109; A. A. Moruženko 1989, s. 32; 1991, s. 163; *Davnaâ* ... 1998, s. 83), zgodnie z którą brak prawa do posiadania broni (manifestujący się nieobecnością w grobie militariów) może być pochodną niskiej rangi zmarłego. Na związki tej grupy mężczyzn z ludnością o ograniczonych prawach wskazuje również największy odsetek wśród związanych z nimi

zespołów pochówków o towarzyszącym charakterze oraz takich, w których zastosowane wobec nich rytuały (sposób ich pochówku) sugerują ich podrzędność w stosunku do głównego zmarłego (ryc. 3.59). Inną cechą widoczną na poziomie bardziej szczegółowych analiz grobów męskich pozbawionych militariów jest istnienie dość wyraźnych związków między tym parametrem a przynależnością etniczną (etniczno-kulturową) pochowanych w nich osób. Jak widać bowiem na wykresie przedstawionym na rycinie 3.60 w zbiorze tym przeważają zespoły, które w oparciu o takie cechy jak płaska forma grobu, spalenie zmarłego poza konstrukcją grobową czy też brak wyraźnych cech koczowniczych łączyć można z osiadłą, rolniczą ludnością autochtoniczną (S. A. Skory 2003, s. 62-65, tabela 8). Zespoły o wyraźnie zaakcentowanym ogólnoirańskim (koczowniczym) charakterze, z co najmniej dwoma cechami typowej dla nich obrzędowości pogrzebowej (ich wykaz – por. tabela 1.11) są z kolei dwukrotnie rzadsze.

Jeżeli chodzi natomiast o pochówki wyposażone w militaria, to już pobieżna analiza wyraźnie wskazuje na ich różnicowanie się pod względem umieszczanych w nich zestawów i ilości przedmiotów uzbrojenia. W niektórych z nich występują bowiem pojedyncze militaria, na ogół strzały (ale nie tylko; np. tabl. I.5; V.3, 4.5-16, 5; X.1-3; XVI; XXIII.3; XXIV.2.1-12; XXX; XXXII.2; XXXIII.3; XXXIV.2; XXXVI.1.1-2; XLII.1, 3; XLIII.2; LIII.2; LIV.1; LV.3; LVI.1; LXIV.2; LXV.1; LXIX.2; XCV.55-62; CVI.2-3; CXXIII.3; CXXIX.1;), w innych ich mniej (np. tabl. I.1, 4.7-22; VIII.2; IX.1; XIV; XVIII.2; XIX.2-3; XXIII.1; XXIV.1.1-31; XXXII.1; XXXVII.1-2; XXXVIII.1.11-27; XLIV.3.16, 4.5-6; XLVII.3-4; L.2-24; LIII.1.1-7; LIV.2; LXIII.4; LXX.1-2; LXXII.2; LXXIV.2-3; LXXXVI.2; LXXXIX.2; CVII.3; CVIII.2; CXIII; CXXXIX.3) lub bardziej złożone zestawy (np. tabl. XXXI.2; XLVI.3; LXIX.1; LXXVI; LXXIX; XC.2-3; XCV.1-54; CXXV.2;), w jeszcze innych elementy uzbrojenia zaczepnego uzupełnione są o znaleziska pancerzy, pasów bojowych i tarcz etc. (np. tabl. II-III; IV; VII; IX.2; XVIII.1; XX.2; XXI.2-4; XXVI.3.1-4; XXXIX.1; XL; XLV.1.7-18, 2.11-18, 3-4; LI; LXI; LXVI.2-3; LXVIII.3; LXXI.2; LXXII.1; LXXXII.1-2; LXXXIII.1-2; CV.2; CVI.1; CXI.2; CXV.3; CXVII; CXVIII; CXIX.1-2; CXXII; CXXV.4; CXXVI.3; CXXIX.2; CXXX; CXXXII.2; CXXXIV.1-3). Dodatkowo, w znacznej części przypadków, niezależnie od ilości militariów i tworzonych przez nie zestawów, uzupełnione są one o części rzędu końskiego. Obserwacja ta, przy założeniu, że dobór przedmiotów umieszczanych ze zmarłym w grobie podyktowany był przede wszystkim jego rolą społeczną, w tym tą wynikającą z pełnionych przez niego funkcji, zdaje się w sposób jednoznaczny wskazywać na wewnętrzne różnicowanie się grupy wojowników (mężczyzn wyposażonych po śmierci w broń). Ponadto, w oparciu o wyżej przytaczane źródła pisane wskazujące na

istnienie zależności między pozycją społeczną (rangą) i majątkową mężczyzny (wojownika) a stopniem jego biegłości w posługiwaniu się bronią i skuteczności w walce, można przypuszczać, że skład ilościowy i jakościowy (różnorodność) militariów umieszczanych w grobach osobników tej płci będzie wprost proporcjonalny do ich rangi. Innymi słowy, im wojownik był bieglejszy w posługiwaniu się bronią i skuteczniejszy w walce, co wiązało się z zajmowaniem przez niego wyższego miejsca w organizacji wojskowej i społecznej, tym towarzyszące mu zestawy uzbrojenia powinny być bardziej rozbudowane.

W celu zweryfikowania tak postawionej hipotezy zbadano zależności między różnorodnością elementów uzbrojenia zaczepnego i ochronnego znajdowanych w grobach a parametrami obrządku pogrzebowego o potencjalnie społecznym charakterze (wielkość konstrukcji grobowych i nadgrobowych oraz stopień zamożności umieszczanych w nich ekwipunków). Analizy te przebiegły na kilku poziomach. Pierwszym z nich było sprawdzenie stopnia powiązań pomiędzy tymi elementami z wykorzystaniem analizy korelacji Pearsona (tabela 3.40). Uzyskane wyniki potwierdzają istnienie między badanymi cechami pewnych zbieżności, aczkolwiek stopień powiązania większości z nich (od 0,24 do 0,41) nie jest zbyt silny. Wyjątek stanowi jedynie wskaźnik NAT, dla którego współczynnik korelacji osiąga wartości wynoszącą 0,63. Należy jednak pamiętać, że parametr ten odzwierciedla ogólną ilość kategorii przedmiotów umieszczanych ze zmarłymi do grobu, w tym liczebność towarzyszących mu militariów (ich rodzajów). Jeżeli pod uwagę wzięta zostanie wyłącznie

Tabela 3.40. Wyniki korelacji Perasona dla liczebności przedmiotów uzbrojenia składanych ze zmarłym a wybranymi cechami obrządku pogrzebowego o potencjalnym ładunku społecznym

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	1,00	0,58	0,51	0,58	0,57	0,38	0,46	0,4	***0,41***
2	0,58	1,00	0,85	0,95	0,93	0,39	0,48	0,46	0,3
3	0,51	0,85	1,00	0,86	0,87	0,39	0,52	0,51	0,29
4	0,58	0,95	0,86	1,00	0,98	0,38	0,45	0,44	0,27
5	0,57	0,93	0,87	0,98	1,00	0,42	0,47	0,46	0,27
6	0,38	0,39	0,39	0,38	0,42	1,00	0,28	0,25	0,24
7	0,46	0,48	0,52	0,45	0,47	0,28	1,00	0,96	**0,63**
8	0,40	0,46	0,51	0,44	0,46	0,25	0,96	1,00	***0,4***
9	***0,41***	0,30	0,29	0,27	0,27	0,24	**0,63**	***0,40***	1,00

Legenda: 1 – wysokość nasypu kurhanowego; 2-6 – wymiary jamy/komory grobowej: 2 – długość, 3 – szerokość, 4 – powierzchnia, 5 – całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej, 6 – głębokość, na której znajduje się dno; 7-8 – zróżnicowanie ilościowe inwentarza: 7 – ogólna punktacja NAT, 8 – liczebność kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza bez elementów uzbrojenia; 9 – liczebność kategorii przedmiotów inwentarza.

ilość elementów wyposażenia innych niż uzbrojenie, stopień powiązania między tymi wskaźnikami traci na sile (0,40). Wśród pozostałych cech obrządku pogrzebowego o potencjalnym ładunku społecznym najsilniejsze korelacje (0,41) z liczebnością militariów wykazuje wysokość nasypu kurhanowego. Związki pomiędzy wzrostem ilości elementów uzbrojenia a zwiększaniem się wymiarów konstrukcji nadgrobowych i grobowych oraz bogactwa ekwipunku składanego ze zmarłym widoczne są również na poziomie bardziej szczegółowych analiz występowania w grobach określonych zestawów uzbrojenia. Jak widać w tabeli 3.39 najmniej okazałe pod tym względem są zespoły, w których militaria reprezentowane są wyłącznie przez strzały lub groty broni drzewcowej (włóczni). Oznaczają się one nie tylko najmniejszymi średnimi wartościami badanych parametrów ale również najwyższym (lub jednym z najwyższych) udziałem obiektów o minimalnych nakładach pracy przeznaczonych na ich wybudowanie, a także najwyższym odsetkiem inwentarzy o ubogim charakterze. Tylko w nielicznych z nich spotykane są przedmioty prestiżowe i luksusowe, przy czym na ogół są to zabytki o masowym charakterze. Kolejne miejsce w hierarchii zajmują wojownicy wyposażeni w pojedyncze militaria, ale innych rodzajów niż strzały i włócznia, tj. w broń sieczną i obuchową oraz w dwuelementowe zestawy uzbrojenia zaczepnego. Ich cechami charakterystycznymi są przede wszystkim najwyższe wskaźniki udziału obiektów nakrywanych nasypami przeciętnej wielkości i ekwipunków o standardowym charakterze. W ich inwentarzach częściej niż w grobach mężczyzn wyposażonych wyłącznie w strzały spotykane są również masowe zabytki o luksusowym charakterze. Średnie wskazania poszczególnych badanych parametrów osiągają natomiast na ogół wartości zbliżone do tych charakteryzujących cały ogół pochówków męskich o jednostkowym charakterze. Porównywalne średnie wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych do tych, które charakteryzują groby wojowników wyposażonych w wyżej wyszczególnione zestawy militariów posiadają również mężczyźni wyekwipowani w strzały lub broń drzewcową uzupełnioną o lekkie elementy uzbrojenia ochronnego w postaci tarczy, pasów bojowych oraz brązowych nagolenników. Pod względem stopnia bogactwa umieszczanych w nich inwentarzy, wśród których dominują te o bogatym charakterze, oraz stosunkowo wysokiej częstotliwości występowania w nich niektórych kategorii przedmiotów luksusowych i prestiżowych, nawiązują one z kolei do pochówków wojowników wyposażonych w co najmniej dwuelementowe zestawy broni zaczepnej i różnego rodzaju uzbrojenie ochronne, w tym pancerze. Te ostatnie, podobnie jak te, w których co prawda nie występują znaleziska broni defensywnej ale obecne są przynajmniej trzy rodzaje uzbrojenia zaczepnego, poza wysokim udziałem zespołów o bogatych inwentarzach połączonym z

brakiem pochówków ubogo wyekwipowanych odznaczają się również większymi wielkościami obiektów grobowych i sypanych nad nimi kopców w stosunku do tych mieszczących wojowników pozbawionych elementów uzbrojenia ochronnego. Różnice te przejawiają się nie tylko w wyższych średnich wskazaniach poszczególnych parametrów metrycznych ale również w większym udziale konstrukcji o ponadprzeciętnych rozmiarach. Niewątpliwie najwyższą pozycję w hierarchii wojowników zajmowali mężczyźni wyposażani po śmierci w rozbudowane zestawy militariów, w skład których wchodziły co najmniej trzy rodzaje broni zaczepnej oraz pancerze. Widoczne jest to zarówno na poziomie średnich wskazań kolejnych poddanych analizom parametrów wielkościowych, których najwyższe wskazania osiągają właśnie dla grupy tak wyposażonych pochówków, jak również w dominacji w nich zespołów o ponadprzeciętnym charakterze. Powyższe obserwacje potwierdza również analiza nakierowana na poszczególne grupy funkcyjne wojowników, tj. lekko- i ciężkozbrojnych z rozbiciem ich na piechotę i konnicę (por. V. M. Gricûk 2009, s. 116-119; M. Burghardt 2015, tabela 5). Również i w tym ujęciu, sądząc po różnicach w nakładzie pracy przeznaczonej na wybudowanie obiektu grobowego i stopniu wyposażenia (tabela 3.39), można mówić o zajmowaniu wyższego miejsca w hierarchii przez wojowników wyekwipowanych w większe zestawy militariów, włącznie z elementami broni defensywnej (pancerze), w stosunku do lżej uzbrojonych mężczyzn (por. uwagi na temat występowania uzbrojenia ochronnego w pochówkach stepowych Scytów w E. P. Buniatian; 1985, s. 97).

Charakteryzując rolę mężczyzny jako wojownika należy wskazać również na jeszcze jeden atrybut związany z tą funkcją, jaką jest przynależność do grona jeźdźców. Jak już wcześniej to odnotowano, chociaż Herodot jednoznacznie stwierdza, że wszyscy Scytowie byli *konnymi wojownikami* (IV 46, s. 243), to analiza źródeł archeologicznych nie potwierdza tej obserwacji. Zarówno stanowiące podstawę źródłową niniejszej dysertacji materiały grobowe pochodzące z obszaru lasostepu (por. tabele 3.15, 3.30 i 3.31), jak również obserwacje zespołów funeralnych ze strefy stepu (np. E. P. Bunâtân 1985, s. 65) wskazują na to, że w elementy uprzęży wyposażano tylko niektórych zmarłych płci męskiej. W tym kontekście należy przytoczyć słowa Pseudo-Hippokratesa o tym, że *biedacy* […] *nie jeżdżą wierzchem* (Ps.-Hippokr. XXII, s. 67-71). Tym samym można przypuścić, że umieszczenie ze zmarłym części rzędu końskiego nie tylko świadczy o jego przynależności do grupy jeźdźców (czy też właścicieli wierzchowców) ale także może wskazywać na jego wysoki status

materialny (zamożność; por. A. Smirnov 1974, s. 122; A. M. Hazanov 1985, s. 180)[150]. Na zasadność tego twierdzenia wskazują również wyniki analizy porównawczej pochówków mężczyzn wyposażonych w części rzędu końskiego i ich pozbawionych, przeprowadzone pod kątem najważniejszych elementów obrządku pogrzebowego o potencjalnie społecznym ładunku (tabela 3.39). Wszystkie wskaźniki odzwierciedlające stopień zróżnicowania ilościowego i jakościowego inwentarza takie jak średnie wartości punktacji NAT, częstotliwość występowania przedmiotów luksusowych i prestiżowych czy wreszcie liczebność pochówków z ekwipunkami, które można określić jako zamożne (bogate) osiągają wyższe wartości dla zespołów, w których zmarły wyposażony jest w uprząż. Odznaczają się one również większymi średnimi wielkościami konstrukcji grobowych i nadgrobowych (nasypów), a także wyższym udziałem obiektów o ponadprzeciętnych wymiarach, podczas gdy zmarli niewyekwipowani w tą kategorię przedmiotów inwentarza częściej grzebani byli w obiektach o niewielkich rozmiarach, nakrywanych niewielkimi nasypami. Na wyższą rangę „jeźdźców" w stosunku do „pieszych" wskazują również wyniki analiz zespołów grobowych, które można łączyć z pochówkami wojowników należących do różnych grup funkcjonalnych (tabela 3.39). Niezależnie bowiem od składu militariów umieszczanych ze zmarłym w grobie pochówki wojowników konnych, zarówno na poziomie wyposażenia grobowego jak i wielkości konstrukcji grobowych i sypanych nad nimi nasypów, można określić jako bardziej okazałe niż te mieszczące „pieszych".

Wyniki powyższych analiz potwierdzają tezę o istnieniu w obrębie badanych populacji pewnych korelacji między statusem jednostki (mężczyzny), a jego rolą i miejscem w systemie organizacji wojskowej i społecznej. Na poziomie źródeł funeralnych zależności te ujawniają się przede wszystkim w istnieniu wyraźnej tendencji do wzrostu wielkości konstrukcji grobowych i nakrywających ją nasypów oraz stopnia zamożności umieszczanych w nich ekwipunków wraz ze zwiększaniem się ilości i różnorodności umieszczanych z nimi elementów uzbrojenia oraz uprzęży. W tak skonstruowanym systemie hierarchicznym najwyższą pozycję zajmowali najskuteczniejsi w walce profesjonalni konni wojownicy uzbrojeni w rozbudowane zestawy militariów, których obowiązkowy element stanowiły pancerze. Najniższą rangę posiadają natomiast „piesi" wyposażeni w pojedyncze rodzaje broni zaczepnej. Te ostatnie ograniczają się w zasadzie do najpowszechniej występującego

[150] Na marginesie tych uwag należy odnotować że nieobecność w inwentarzu uprzęży końskiej wcale nie musi świadczyć o tym, że tak wyposażony zmarły był pieszym wojownikiem. Wskazują na to chociażby ujawnione na szkieletach niektórych osób niewyekwipowanych w ten element inwentarza zmiany kostne powstałe na wskutek długotrwałej jazdy konnej (np. „książę" z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – H. Głąb 1997, s. 95).

łuku i/lub broni drzewcowej, tj. tych militariów, które poza funkcją czysto bojową mogły wiązać się również z innymi aspektami życia, takimi jak zdobywanie pokarmu (myślistwo). Obserwacje te pokrywają się ze spostrzeżeniami innych badaczy zajmujących się zarówno kwestią organizacji wojskowości scytyjskiej (V. M. Gricûk 2009, s. 103; M. Burghardt 2015, s. 116-119) jak również strukturą społeczną (np. B. F. Gening 1984, tabela 1; E. P. Bunâtân 1985, s. 92, 93-99; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, tabl. 3).

Osobną kwestą, na którą należy zwrócić uwagę charakteryzując obszary aktywności mężczyzn związanych z badanymi społecznościami, jest możliwość sprawowania przez nich różnorakich czynności o charakterze kultowym i rytualnym. Na taką ewentualność wskazywać może kilka grup źródeł spotykanych w grobach osób płci męskiej. Pierwszą z nich jest sygnalizowana już (por. podrozdział 3.2.8) obecność w ekwipunkach niektórych mężczyzn przęślików i elementów wrzecion, a więc przedmiotów związanych ze sferą kobiecą. Istotne jest to, że artefakty te w grobach męskich występują w kontekstach wskazujących na ich pozautylitarną (symboliczną) wymowę. Taki ich kontekst występowania, zdaniem niektórych badaczy (B. N. Mozolevski, S. V. Polin 2005, s. 355), świadczyć ma o ich przynależności do grona znanych z przekazów Herodota (IV 67, s. 249), związanych z kultem żeńskiego bóstwa płodności wróżbitów, tzw. „enarów". Drugą grupę źródeł spotykanych w ekwipunkach grobów męskich, którą można łączyć z opisywaną sferą są brązowe zwierciadła. Podobnie jak w przypadku wyżej wzmiankowanych przęślików i elementów wrzecion są to artefakty typowe nie dla mężczyzn ale dla kobiet. Również i one występują w kontekstach wskazujących na ich pozautylitarny charakter. Co istotne, jak już na to wskazywano, obdarzone są one także wieloma znaczeniami symbolicznymi i magicznymi, przez co stanowiły nieodzowny atrybut pochówków osób zajmujących się różnego rodzaju działaniami kultowymi, rytualnymi i magicznymi. Ostatnią grupę źródeł spotykanych w pochówkach męskich, mogącą wskazywać na pełnienie przez nich różnych funkcji religijnych i kultowych, są łączone z tą właśnie sferą działalności brązowe noże ofiarne oraz zakończenia tyczek. Co istotne, w niektórych przypadkach (RepM/2 – tabl. LI.21-23, 29-31, 33-34) przedmioty takie spotykane są w ekwipunkach zawierających inne przedmioty o symbolicznej funkcji takie jak brązowe zwierciadła i kamienne półmiski z bryłkami barwników.

Istotną obserwacją dotyczącą grobów męskich w inwentarzach, których ujawniono obecność wyżej wyszczególnionych kategorii artefaktów mogących świadczyć o pełnieniu przez wyposażonych w nie osobników różnorakich czynności o charakterze kultowym i rytualnym, jest ich wyróżniający się charakter w stosunku do ogółu pochówków tej płci, i to

niezależnie od ich charakteru (tabela 3.41). Wskazywać może to na ich związek z lokalnymi elitami. Pozostaje to w zgodzie z istniejącymi w literaturze poglądami na temat ograniczenia prawa do odprawiania najważniejszych religijnych obrzędów i różnych działań kultowych (np. E. P. Bunâtân 1985, s. 21; Û. N. Bojko 1987, s. 178-179; 2017, s. 105) wyłącznie do przedstawicieli warstw wyższych.

Tabela 3.41. Rozkład klas bogactwa oraz wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych w zespołach z pochówkami mężczyzn pogrzebanych z wybranymi kategoriami przedmiotów inwentarza o charakterze kultowym i rytualnym

		poj. M – ogół (N=296)	podwójne i zbiorowe z M* – ogół (N=140)	M z br. zakończeniami tyczek i nożami ofiarnymi (N=12)	M ze zwierciadłami (N=3)	M z przęślikami i zakończeniami wrzecion (M=2)
wybrane kategorie przedmiotów inwentarza	zdobina zł. broń i uprząż oraz el. paradnego wyposażenia wojownika	4,1	5,0	16,7	33,3	50,0
	zł. naszyjniki	3,4	1,4	8,3	33,3	50,0
	drew. n. ze zł. nakładkami	3,0	5,0	8,3	33,3	-
	imp. el. uzbrojenia ochronnego	2,7	2,1	8,3	-	50,0
	br. kotły	3,7	4,3	16,7	-	50,0
	met. n. imp.	2,4	7,9	33,3	33,3	50,0
	ozdoby z metali szlachetnych	6,8	25,7	25,0	66,7	50,0
	el. stroju z metali szlachetnych	4,4	24,3	8,3	-	50,0
	imp. naczynia gliniane	24	35,7	66,7	66,7	50,0
inwentarze	ubogie lub brak	18	7,9	-	-	-
	standardowe	64	50	41,7	-	-
	bogate	18	42,1	58,3	100,0	100,0
	średni NAT	5,2	8,2	12	16	15
konstr. grobowe	niewielkie lub brak	27,4	12,2	-	-	-
	przeciętne	52,7	51,4	41,7	33,3	50,0
	ponad przeciętne	19,9	36,4	58,3	66,7	50,0
	średnia całkowita pow. (m^2)	10	14,7	25,6	17,3	17,9
	średnia gł. (m)	1,7	1,8	2,4	1,9	2,9
nasypy	niewielkie	16,9	15,4	-	-	50,0
	przeciętne	56,3	48,8	44,5	-	-
	ponad przeciętne	26,8	35,8	54,5	100,0	50,0
	średnia wys. (m)	2,1	2,2	6,2	3,7	4,2

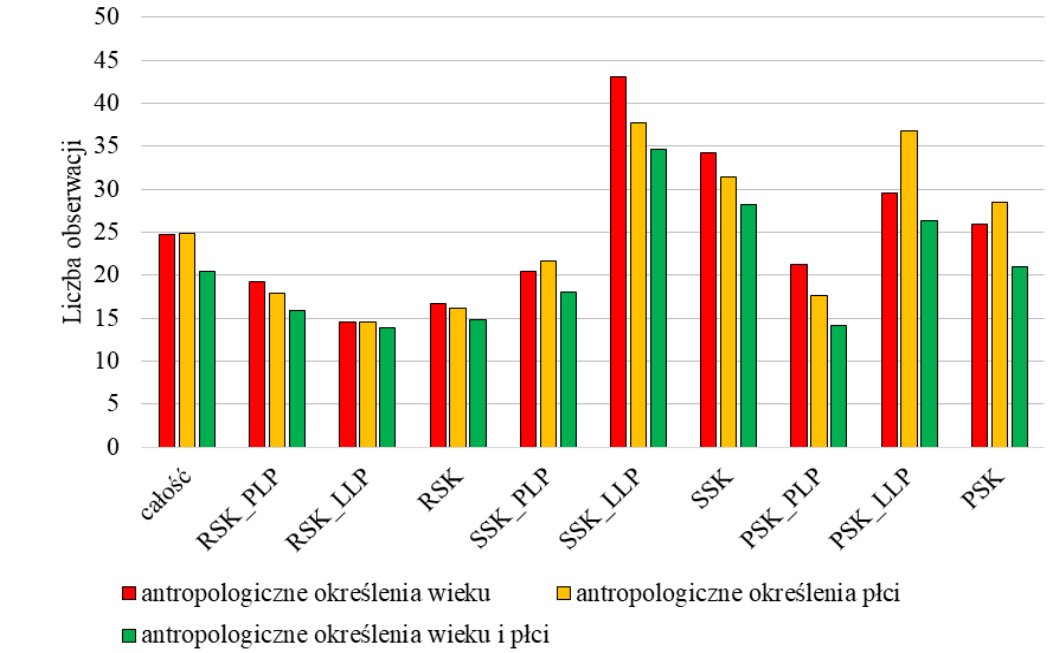

a

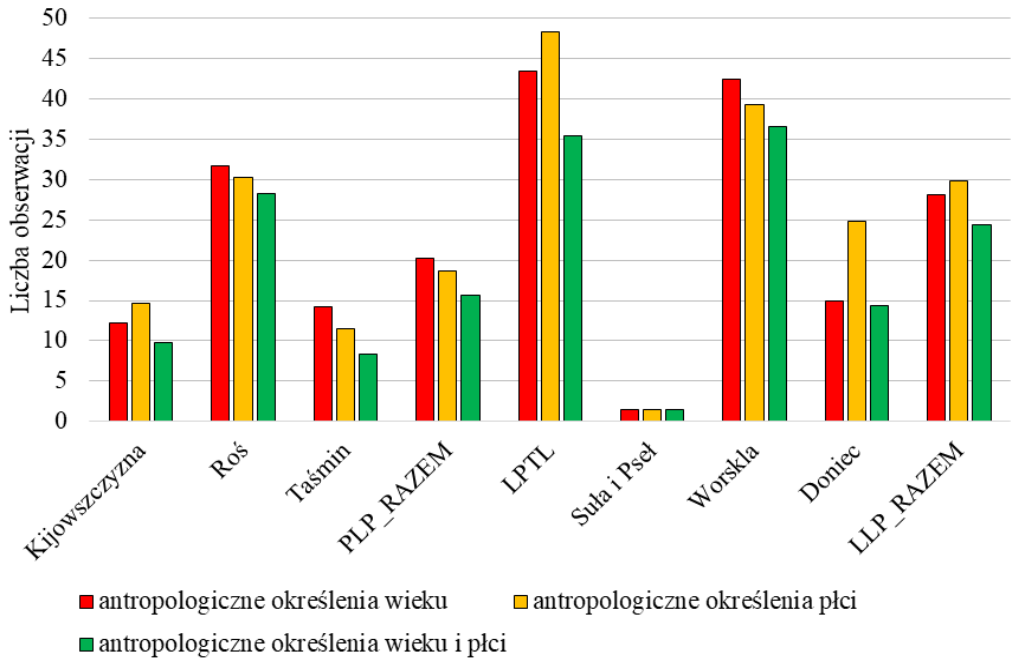

b

Ryc. 3.1. Udział zespołów grobowych i pochodzących z nich zmarłych z określeniami płci i wieku w ujęciu chronologicznym (a) i regionalnym (b) (źródło – tabela 1.3)

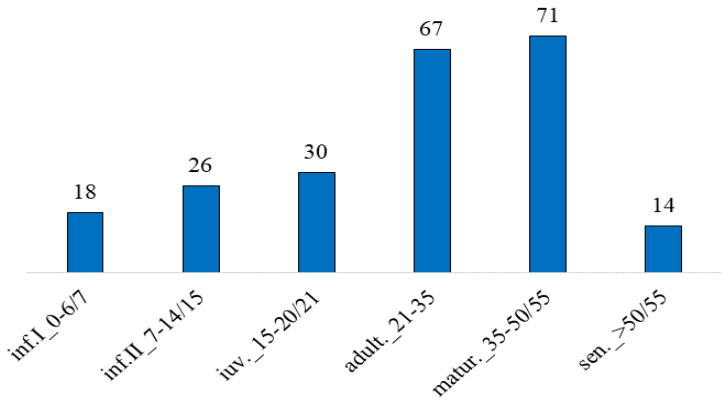

Ryc. 3.2. Struktura wieku zmarłych w serii zbiorczej

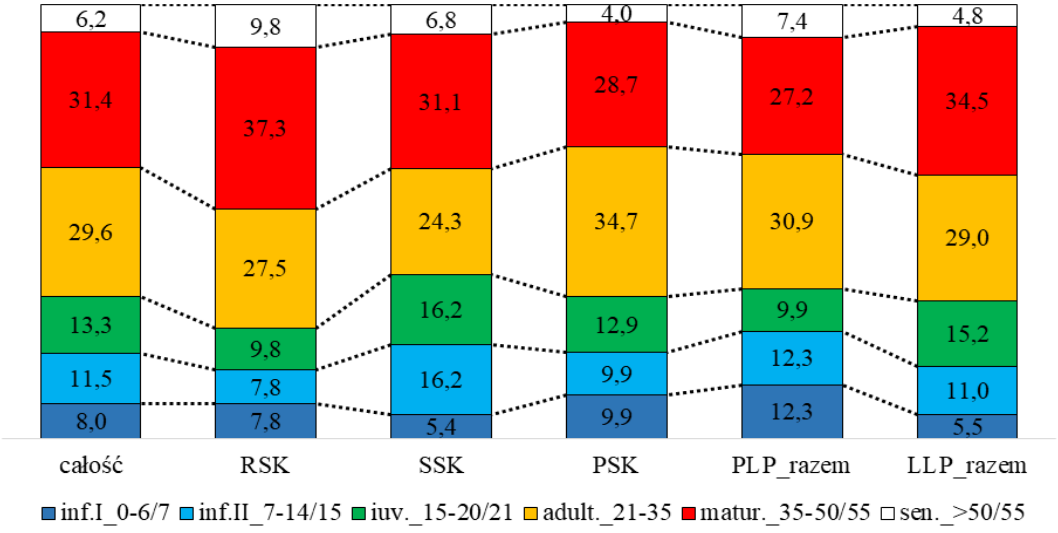

Ryc. 3.3. Udział poszczególnych klas wieku w kolejnych przedziałach chronologicznych okresu scytyjskiego oraz w głównych regionach leśnostepowego Podnieprza

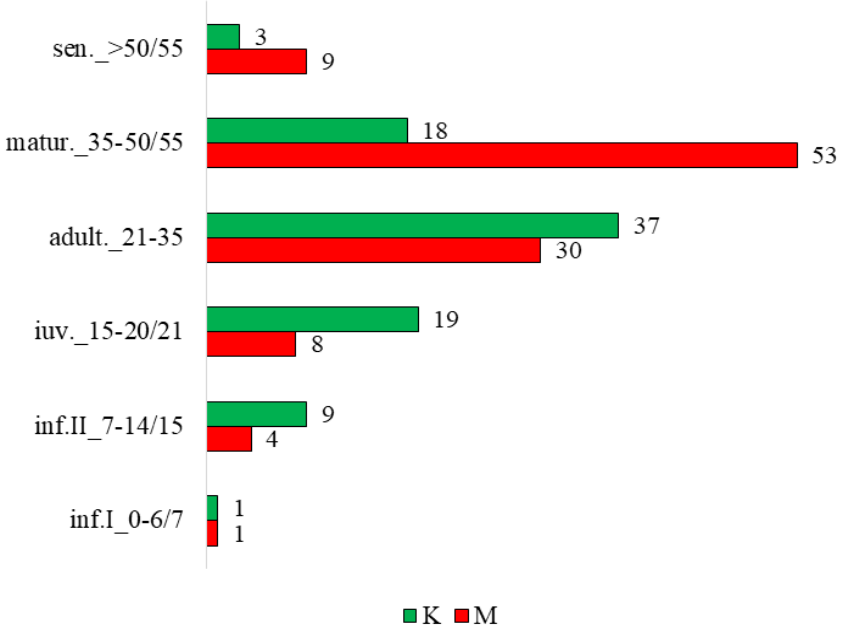

Ryc. 3.4. Struktura wieku i płci zmarłych w serii zbiorczej

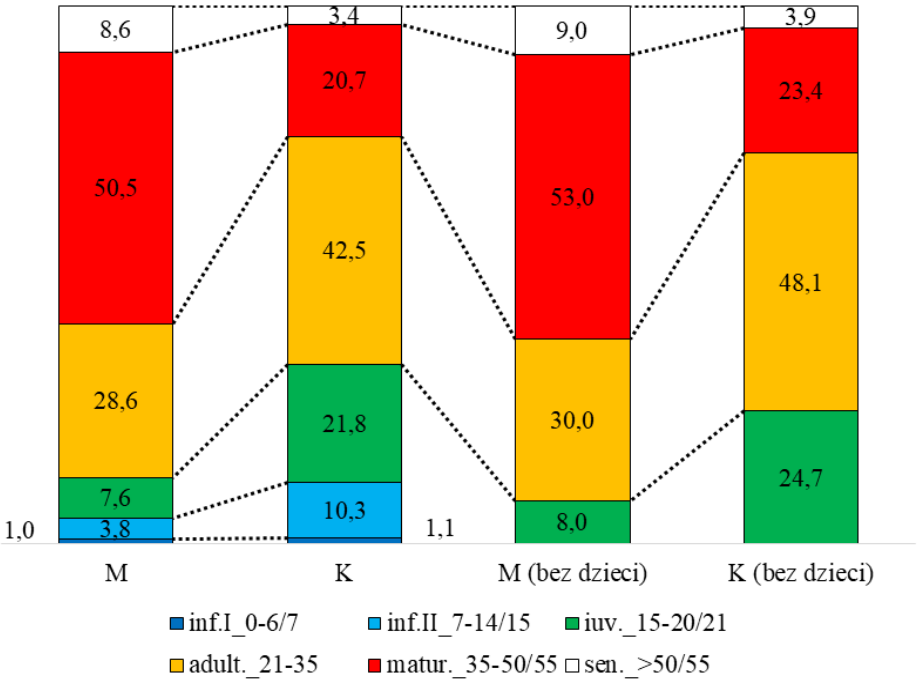

Ryc. 3.5. Udział poszczególnych klas wieku mężczyzn i kobiet w serii zbiorczej

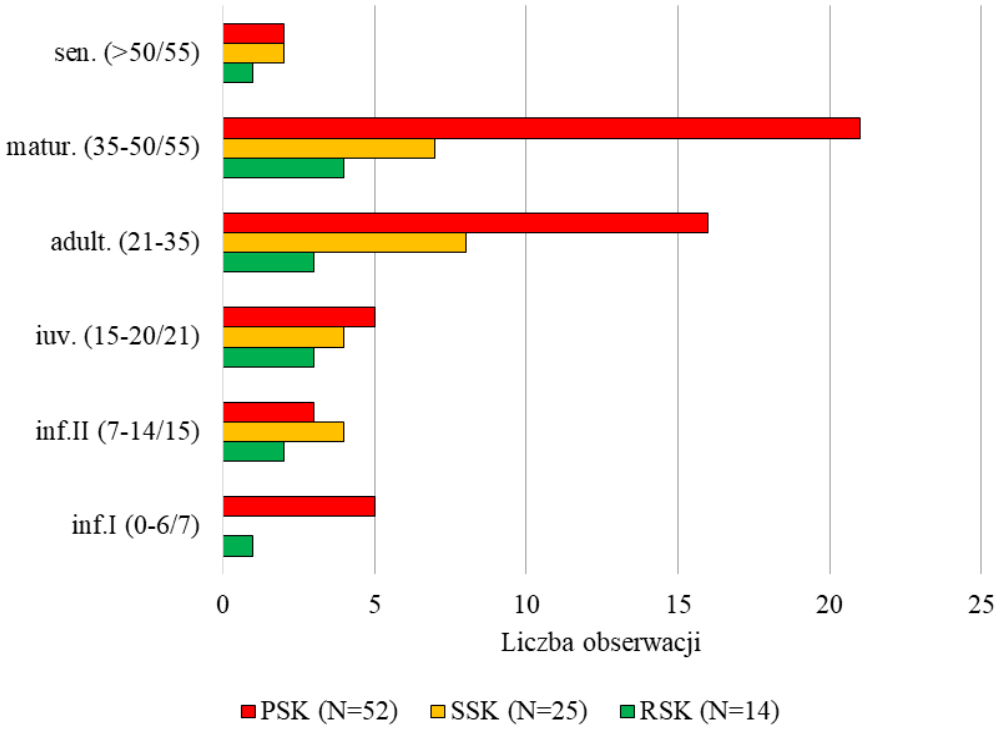

Ryc. 3.6. Struktura wieku zmarłych z grobów jednostkowych z antropologicznie oznaczonym wiekiem w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego

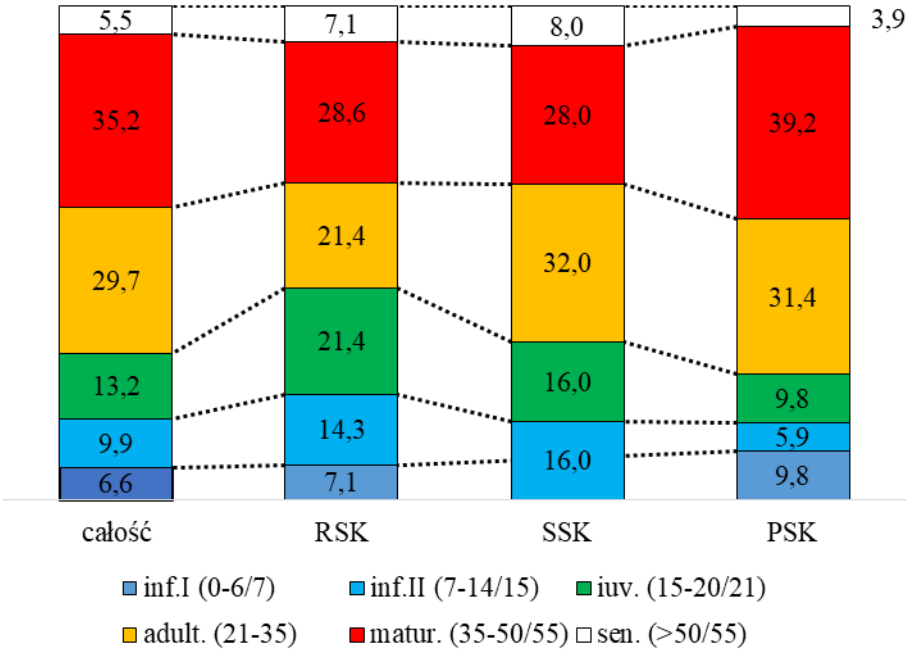

Ryc. 3.7. Udział poszczególnych klas wieku zmarłych z grobów jednostkowych z antropologicznie oznaczonym wiekiem w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego

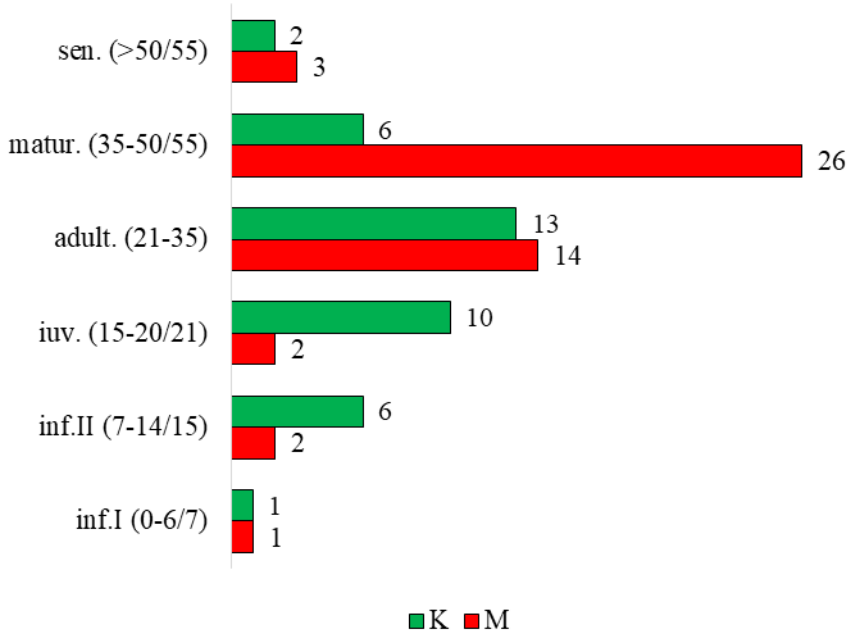

Ryc. 3.8. Struktura płci i wieku zmarłych z jednostkowych pochówków a antropologicznymi określeniami płci

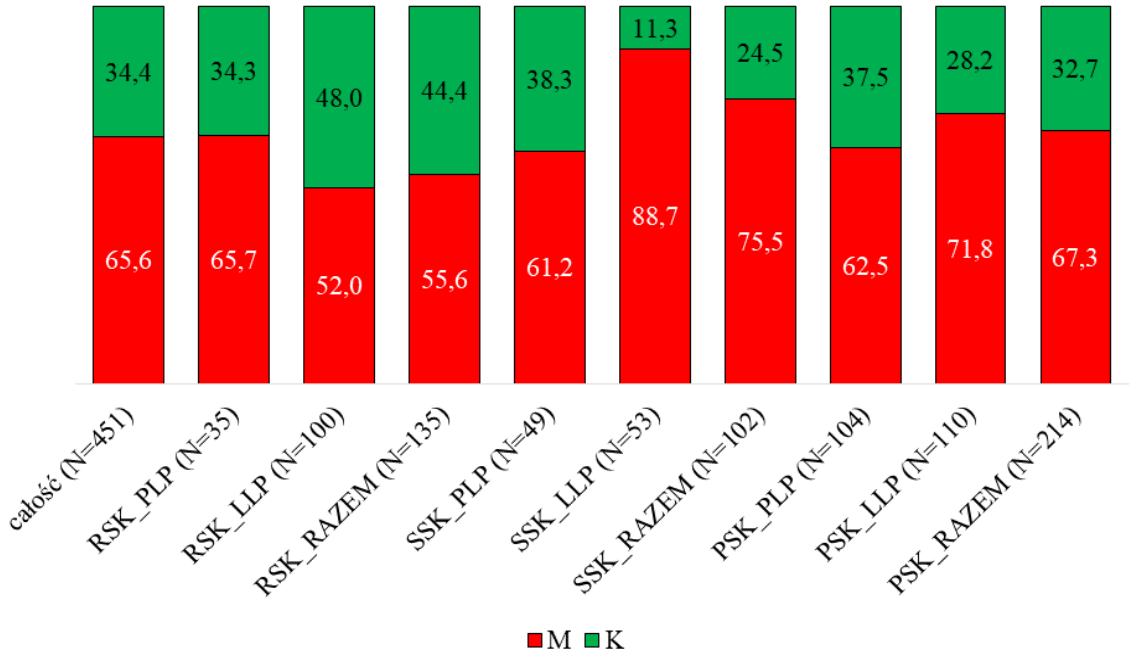

a

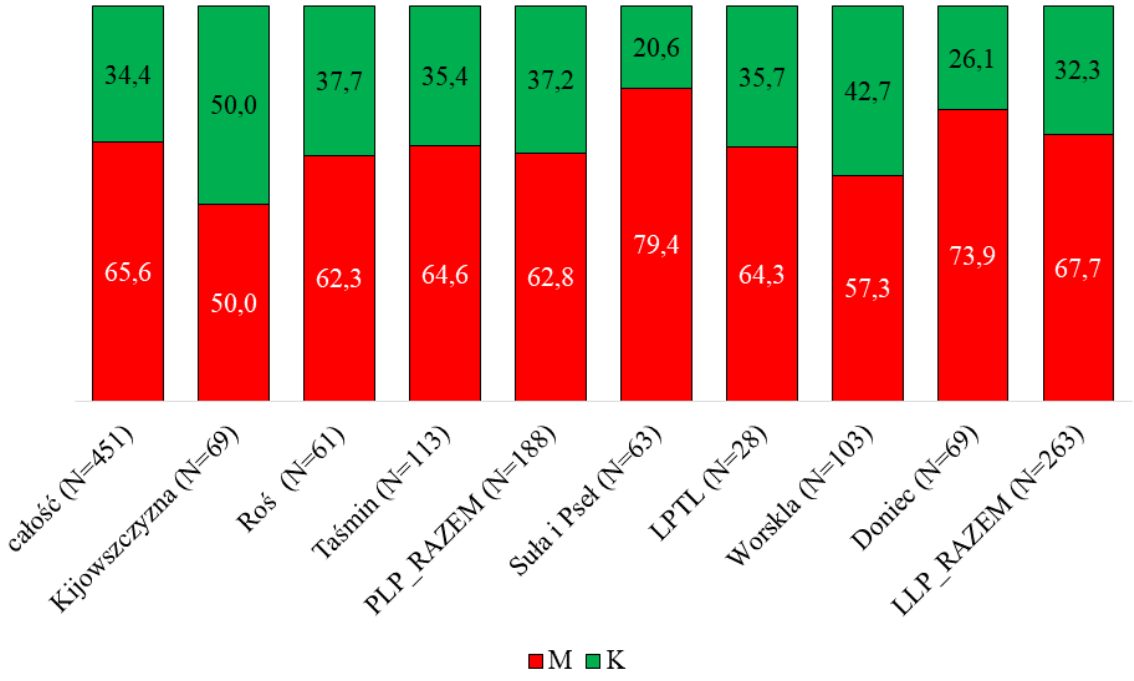

b

Ryc. 3.9.. Stosunek jednostkowych pochówków męskich do analogicznych grobów kobiecych w ujęciu chronologicznym (a) i terytorialnym (b). Wartości podane w %

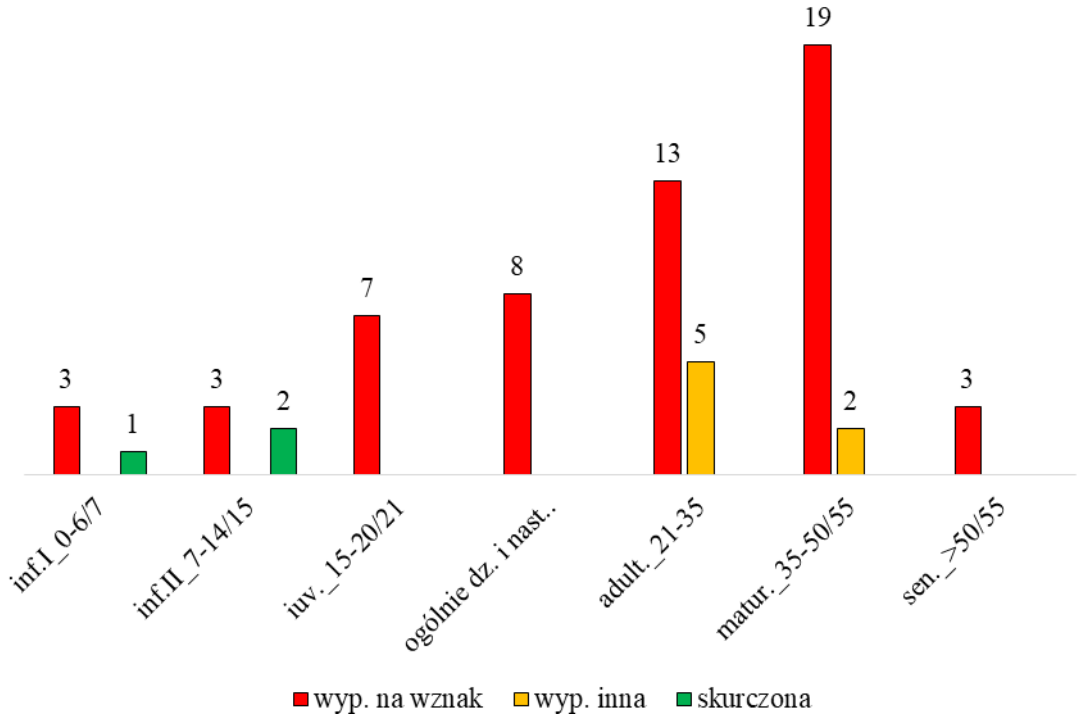

Ryc. 3.10. Frekwencja występowania układów zmarłych w kolejnych klasach wieku

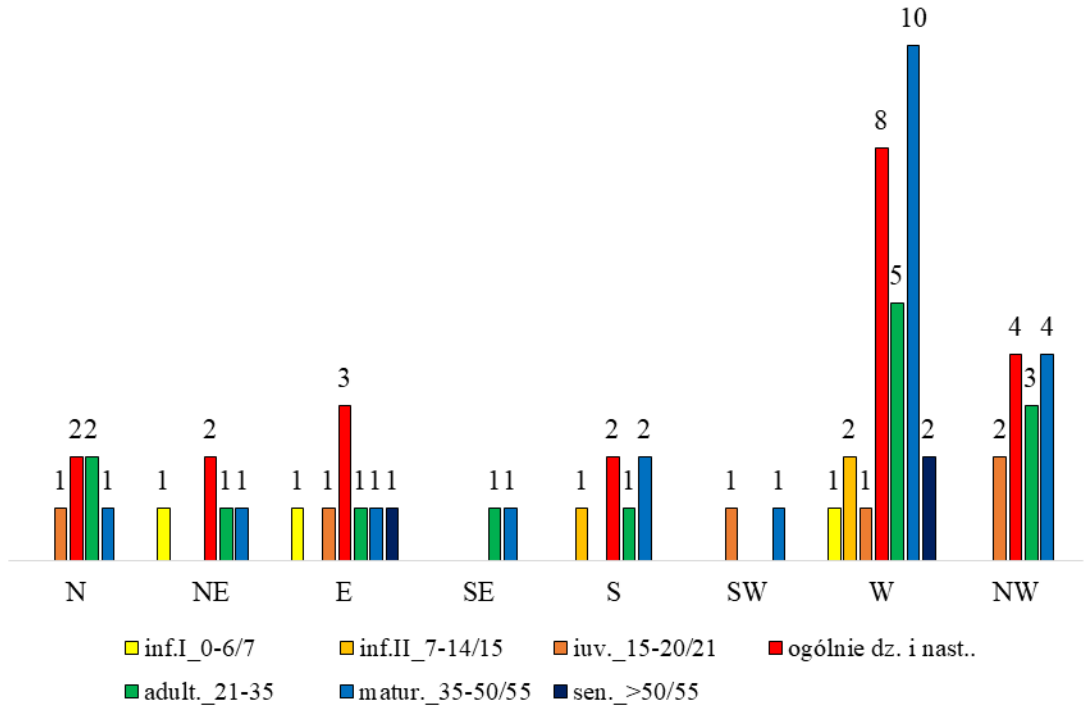

Ryc. 3.11. Frekwencja występowania kierunków orientacji zmarłych w kolejnych klasach wieku

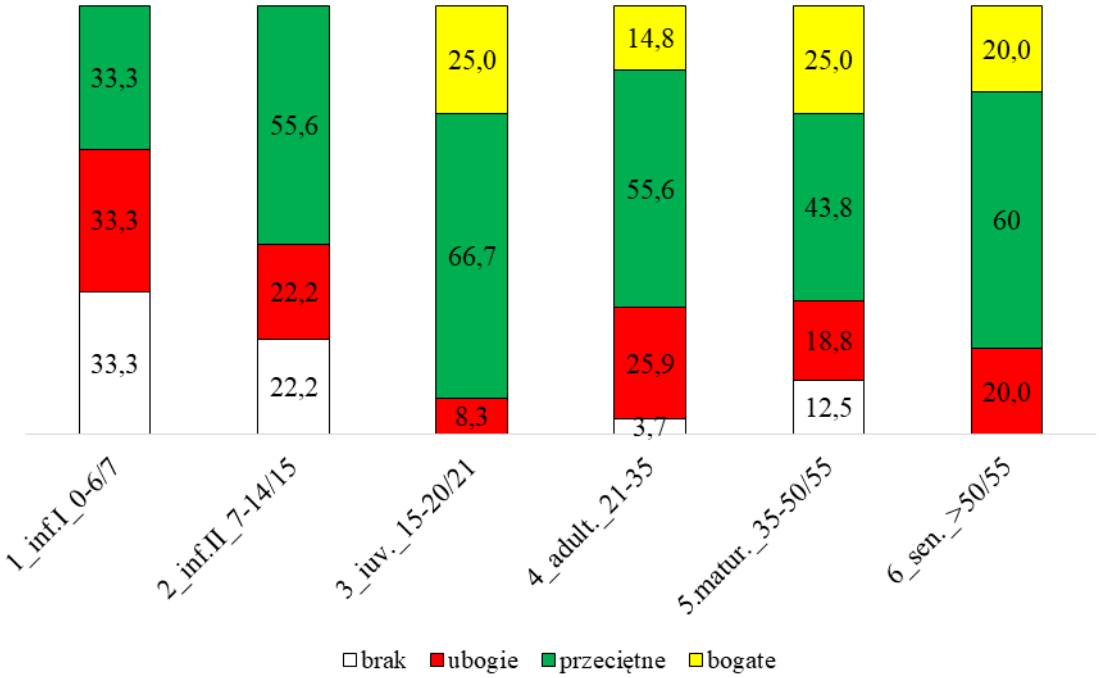

Ryc. 3.12. Udział poszczególnych „klas bogactwa” w kolejnych klasach wieku

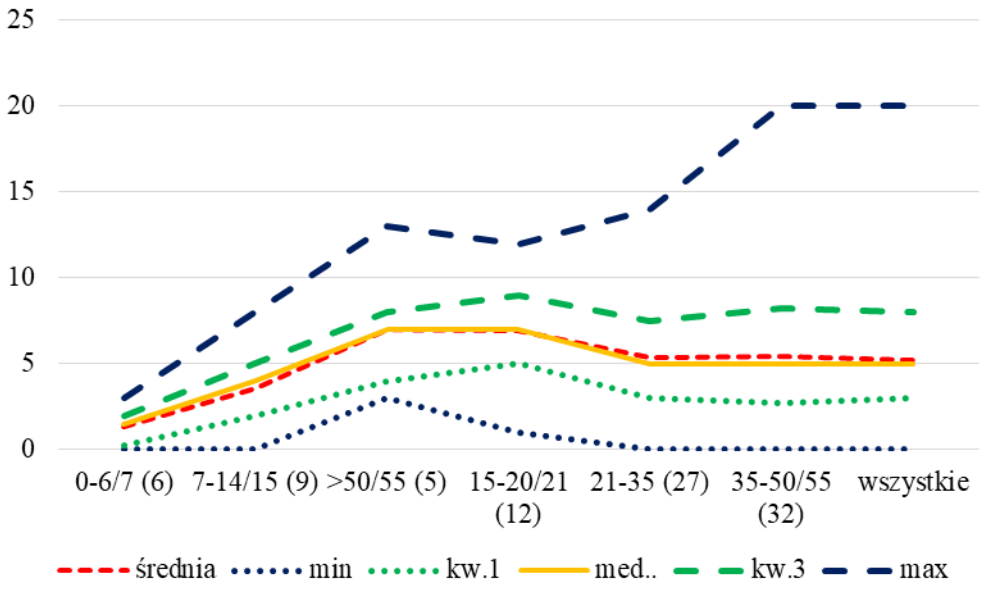

Ryc. 3.13. Rozkład wartości poszczególnych wskaźników (średnia arytmetyczna, wartości minimalne i maksymalne, kwartyle) określających zbiorowość grobów z wyposażeniem o takich samych wartościach NAT należących do kolejnych klas wieku

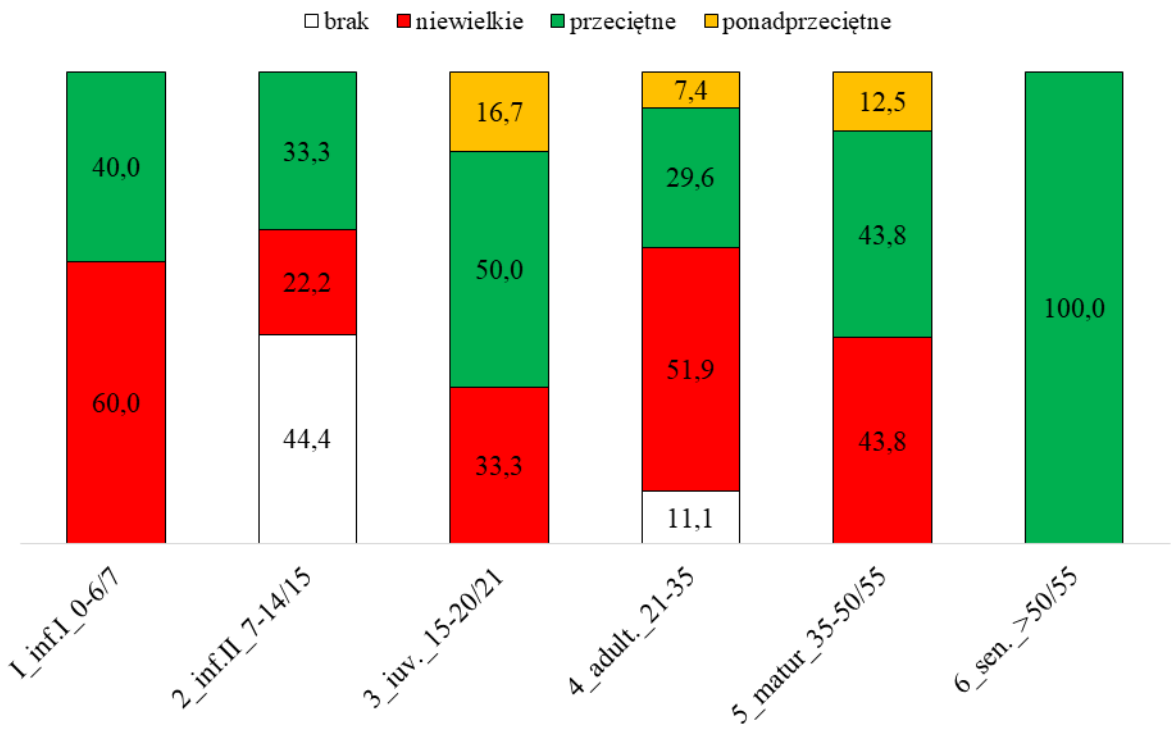

Ryc. 3.14. Udział poszczególnych klas wielkości konstrukcji grobowych w kolejnych klasach wieku

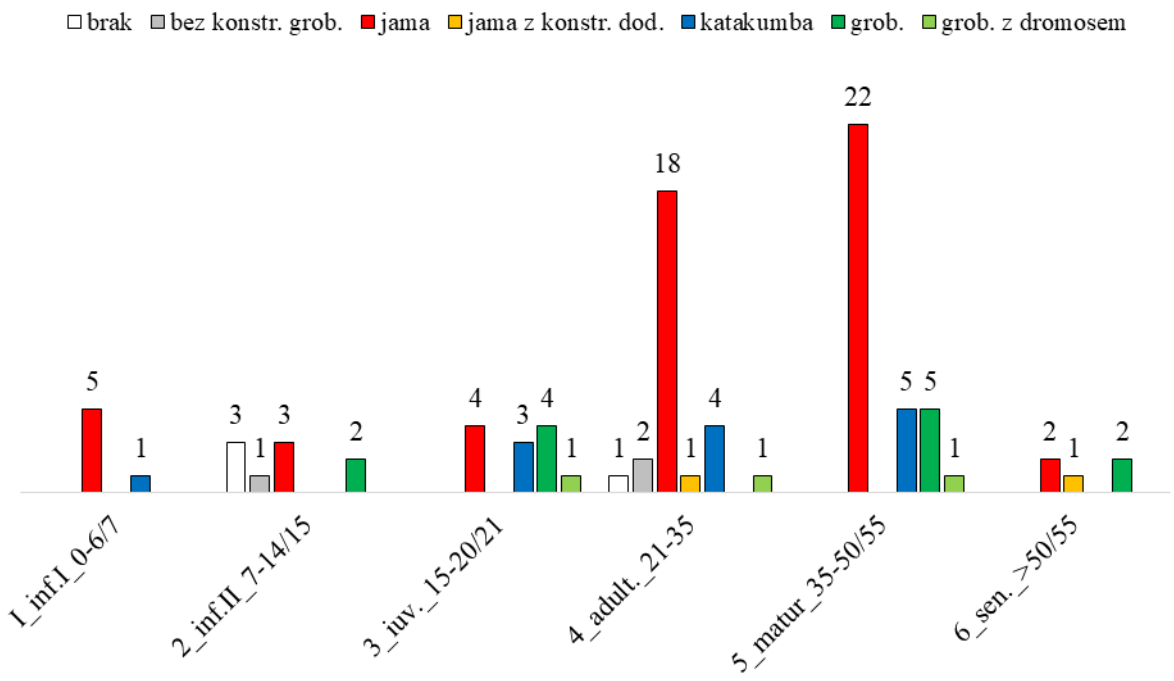

Ryc. 3.15. Frekwencja występowania rodzajów konstrukcji grobowych w kolejnych klasach wieku

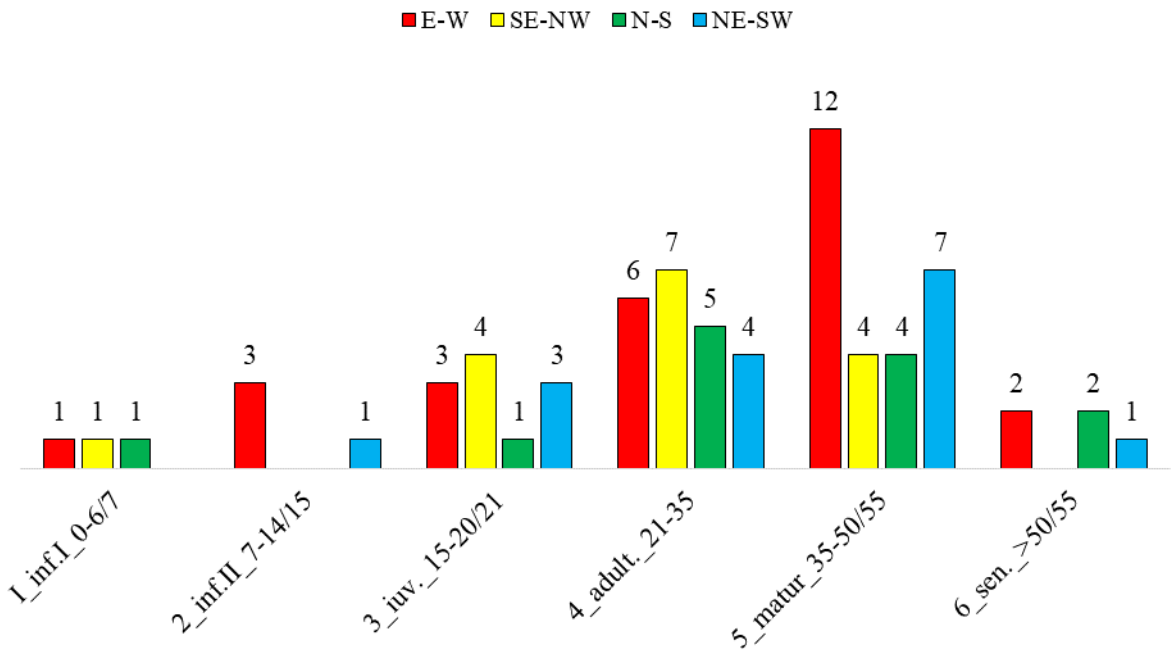

Ryc. 3.16. Frekwencja występowania kierunków orientacji konstrukcji grobowych w kolejnych klasach wieku

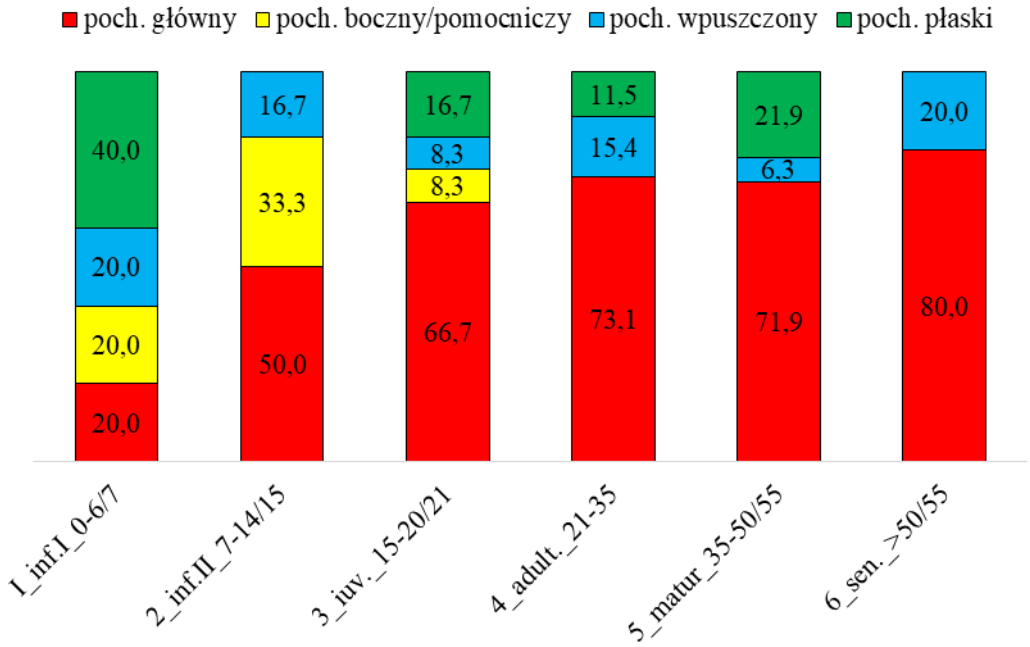

Ryc. 3.17. Występowanie poszczególnych rodzajów lokalizacji pochówków w obrębie nasypu kurhanowego i grobów płaskich

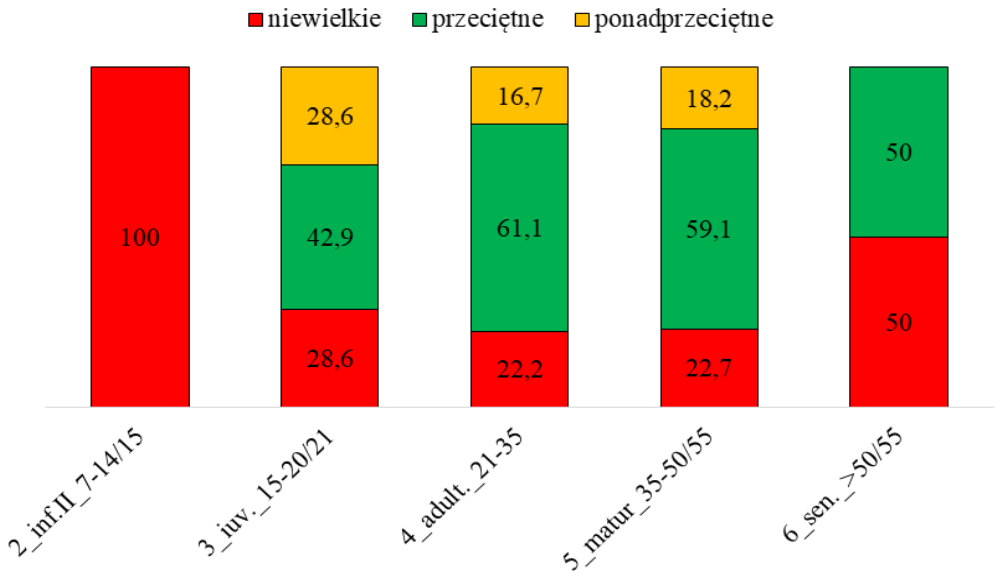

Ryc. 3.18. Udział poszczególnych klas wielkości nasypów kurhanowych w kolejnych klasach wieku

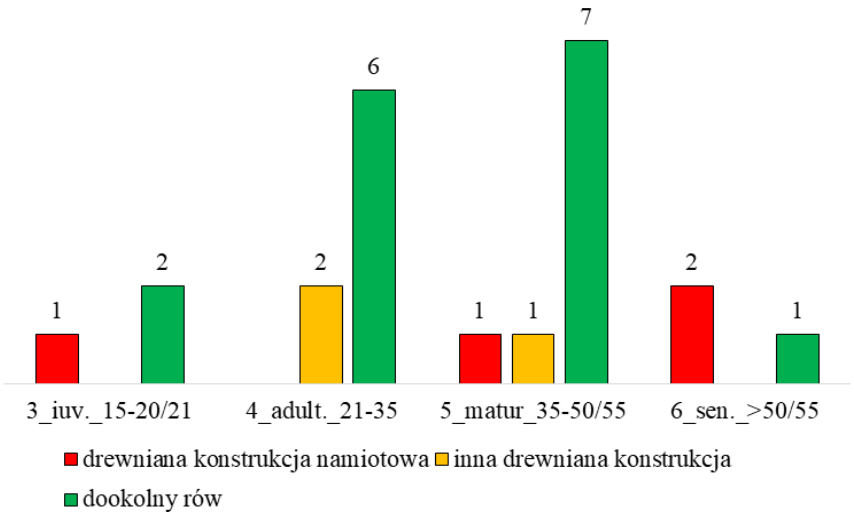

Ryc. 3.19. Frekwencja występowania dodatkowych elementów konstrukcyjnych związanych z nasypami w kolejnych klasach wieku

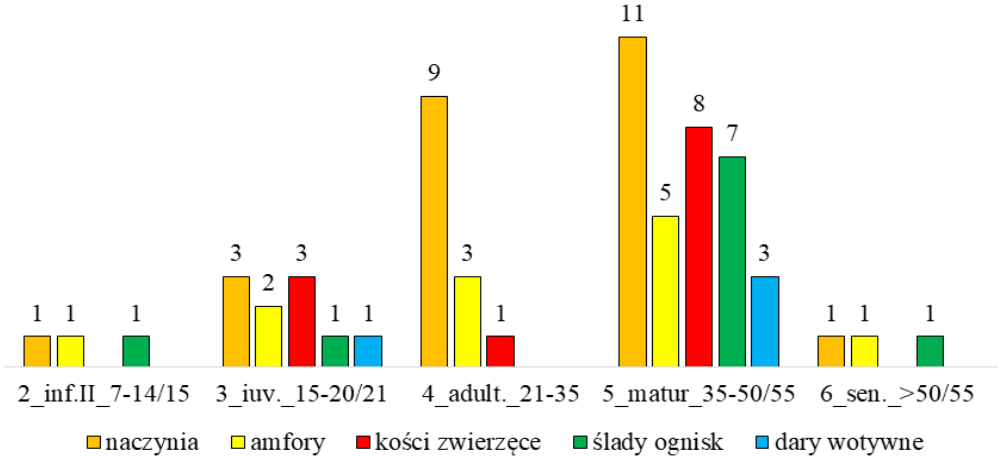

Ryc. 3.20. Frekwencja występowania poszczególnych pozostałości stypy i ofiar wotywnych w kolejnych klasach wieku

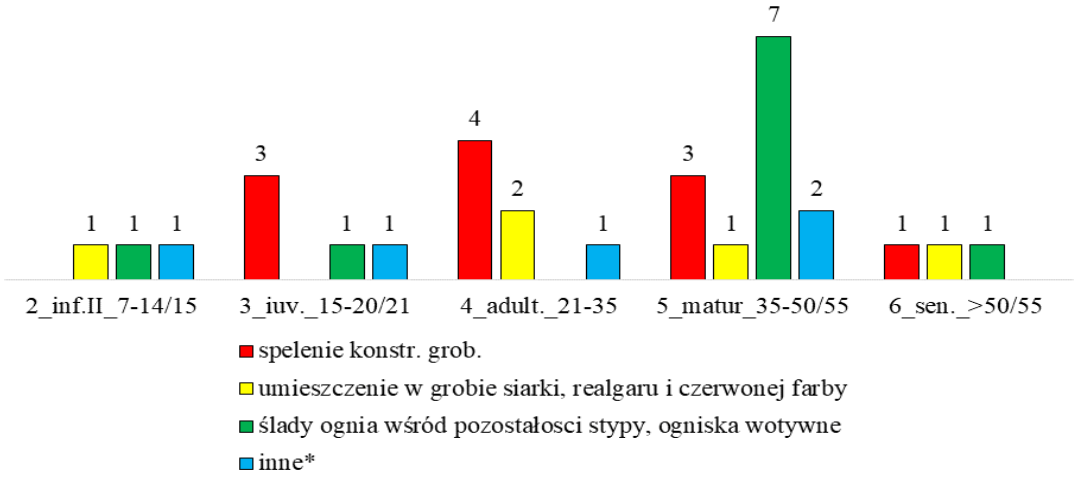

Ryc. 3.21. Frekwencja występowania poszczególnych rodzajów działań rytualnych („magiczno-kultowych") z wykorzystaniem ognia w kolejnych klasach wieku

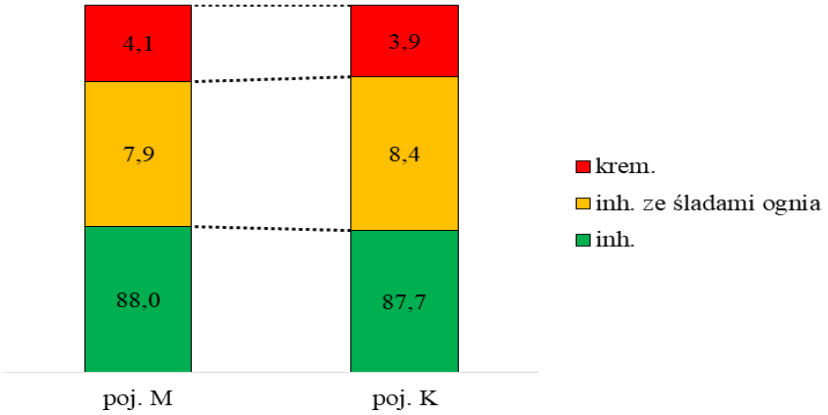

Ryc. 3.22. Częstotliwość występowania określonych sposobów grzebania zmarłych mężczyzn i kobiet w grobach jednostkowych

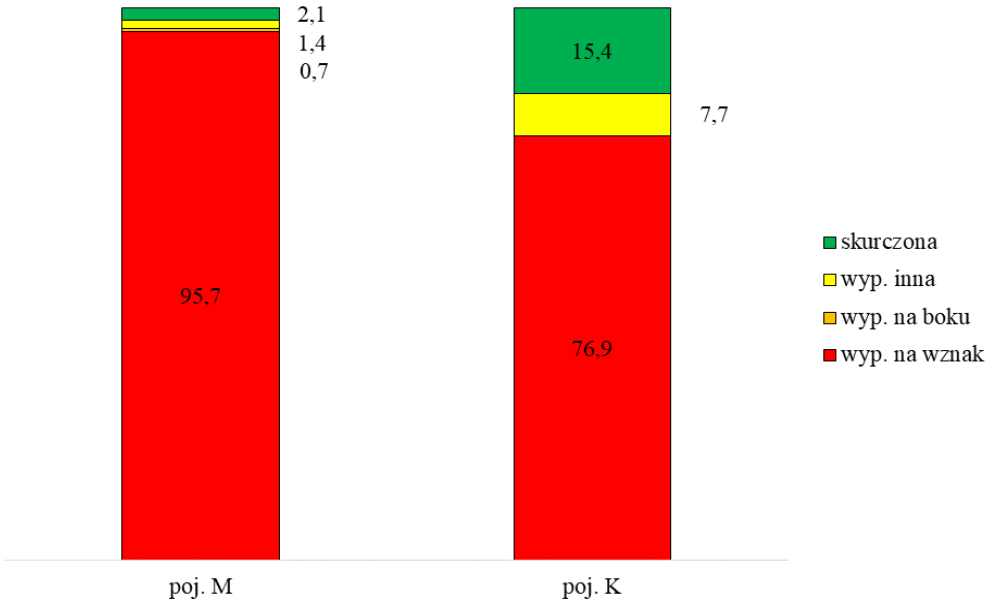

Ryc. 3.23. Częstotliwość występowania układów zmarłych w grobach z jednostkowymi pochówkami męskimi i kobiecymi

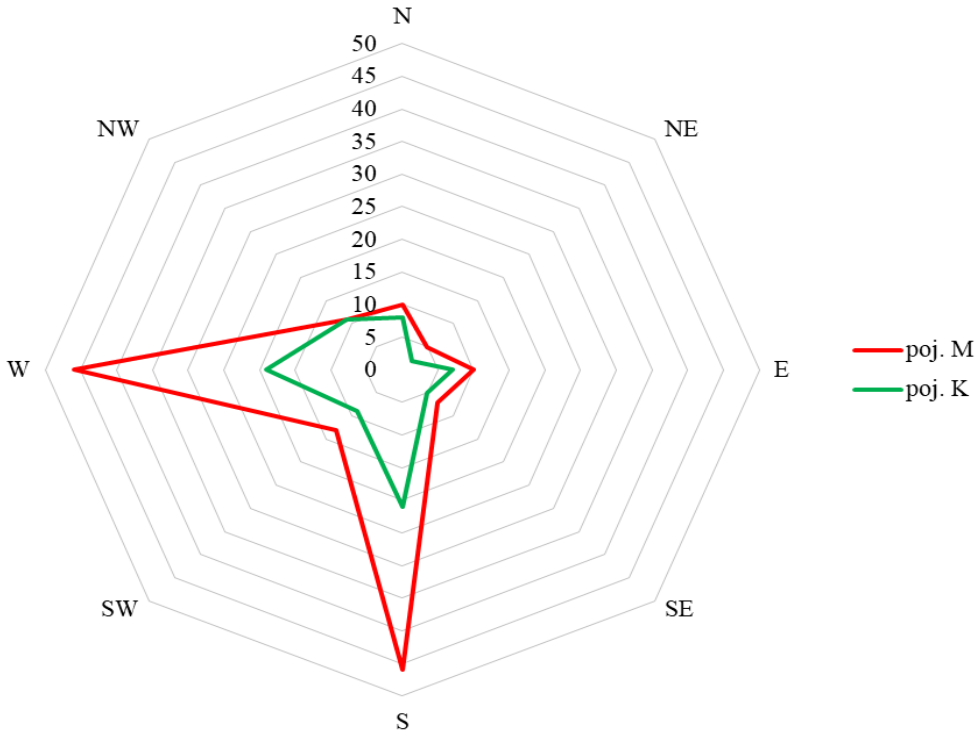

Ryc. 3.24. Frekwencja występowania kierunków orientacji zmarłych mężczyzn i kobiet pochowanych w grobach jednostkowych

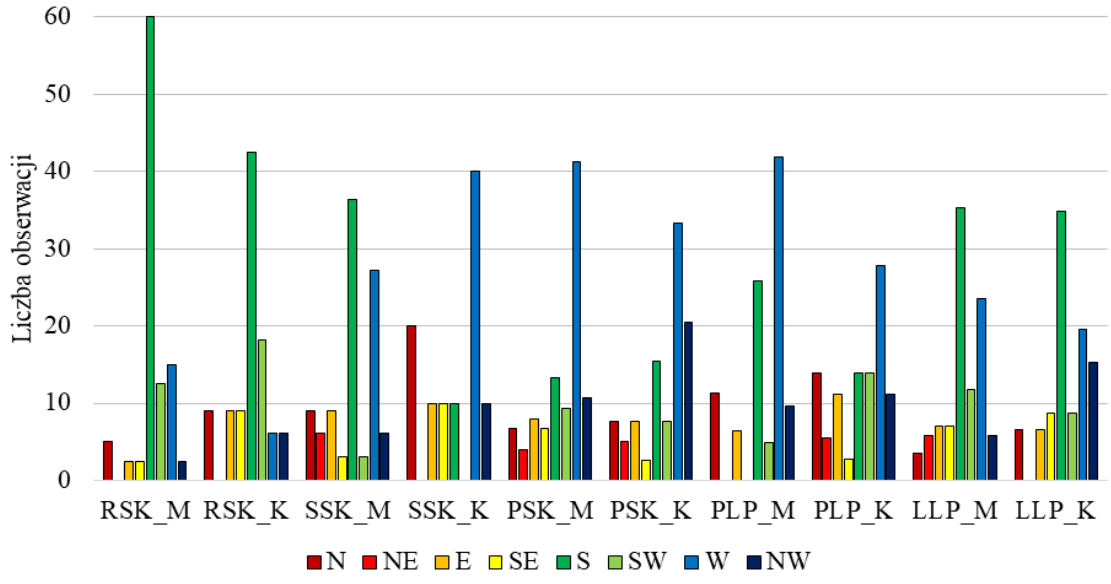

Ryc. 3.25. Częstotliwość występowania kierunków orientacji zmarłych mężczyzn i kobiet pochowanych w grobach jednostkowych w poszczególnych stadiach okresu scytyjskiego i głównych strefach leśnostepowgo Podnieprza

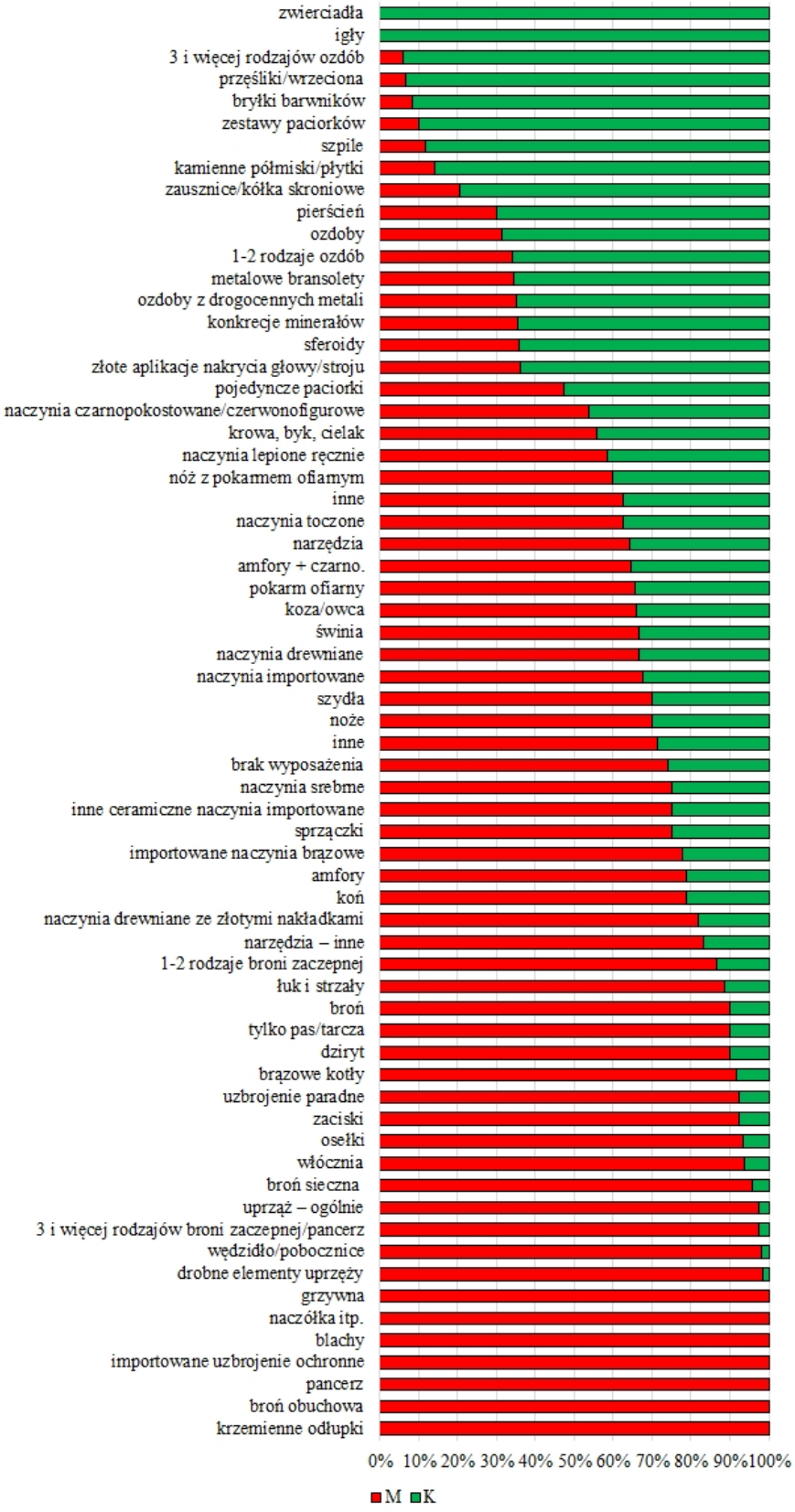

Ryc. 3.26. Wyrażona w procentach zależność pomiędzy występowaniem określonych rodzajów zabytków w grobach a płcią złożonych z nimi zmarłych

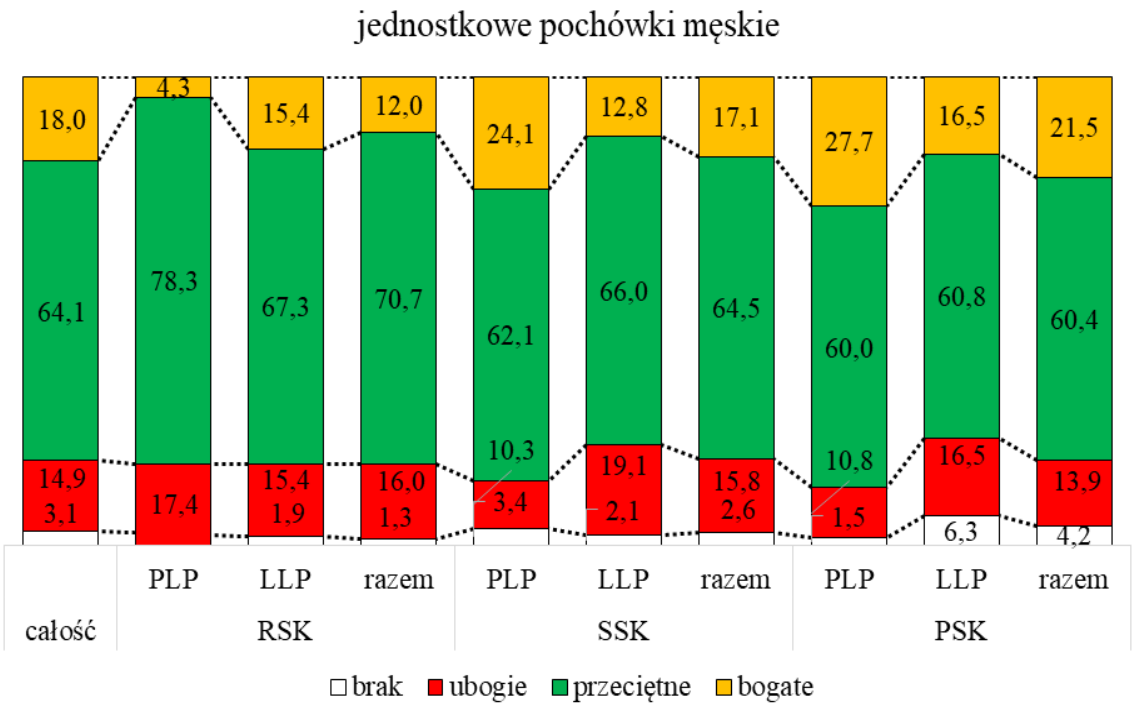

a

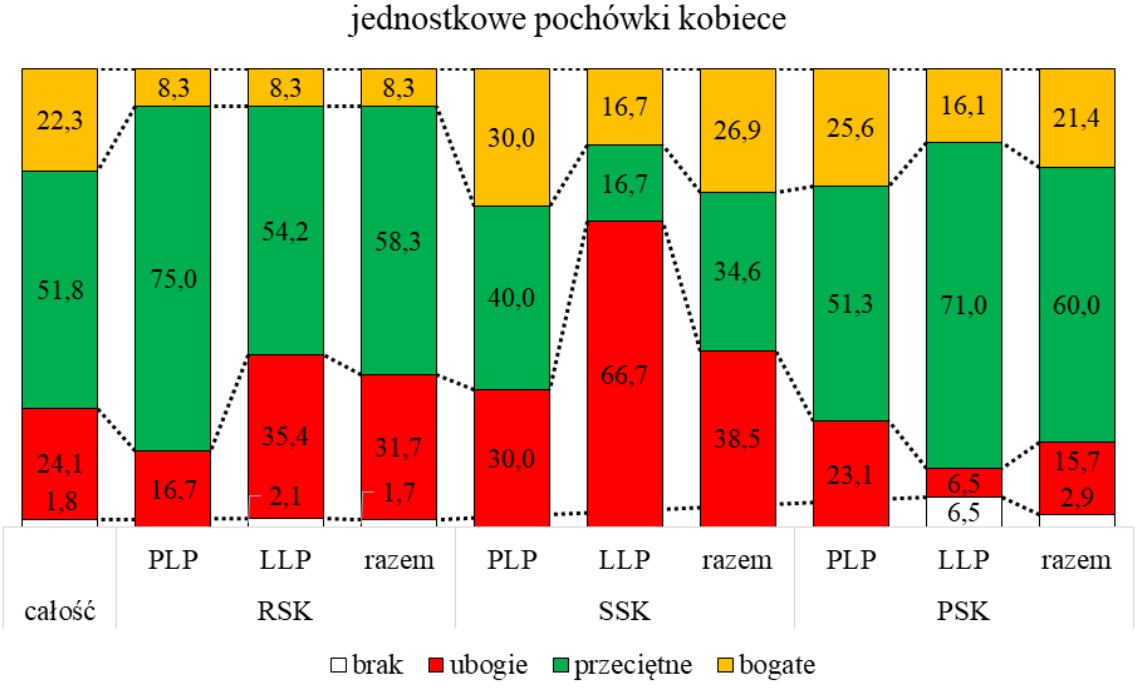

b

Ryc. 3.27. Porównanie poziomu bogactwa wyposżenia grobowego pochówków męskich (a) i kobiecych (b) w poszczególnych fazach chronologicznych okresu scytyjskiego

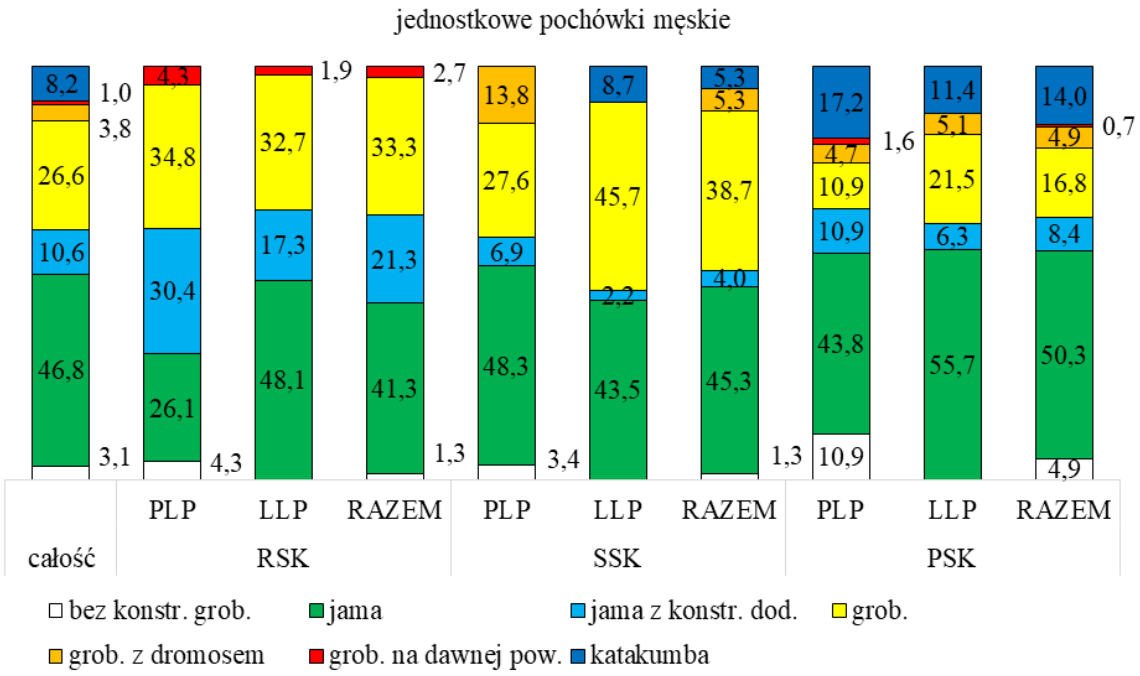

a

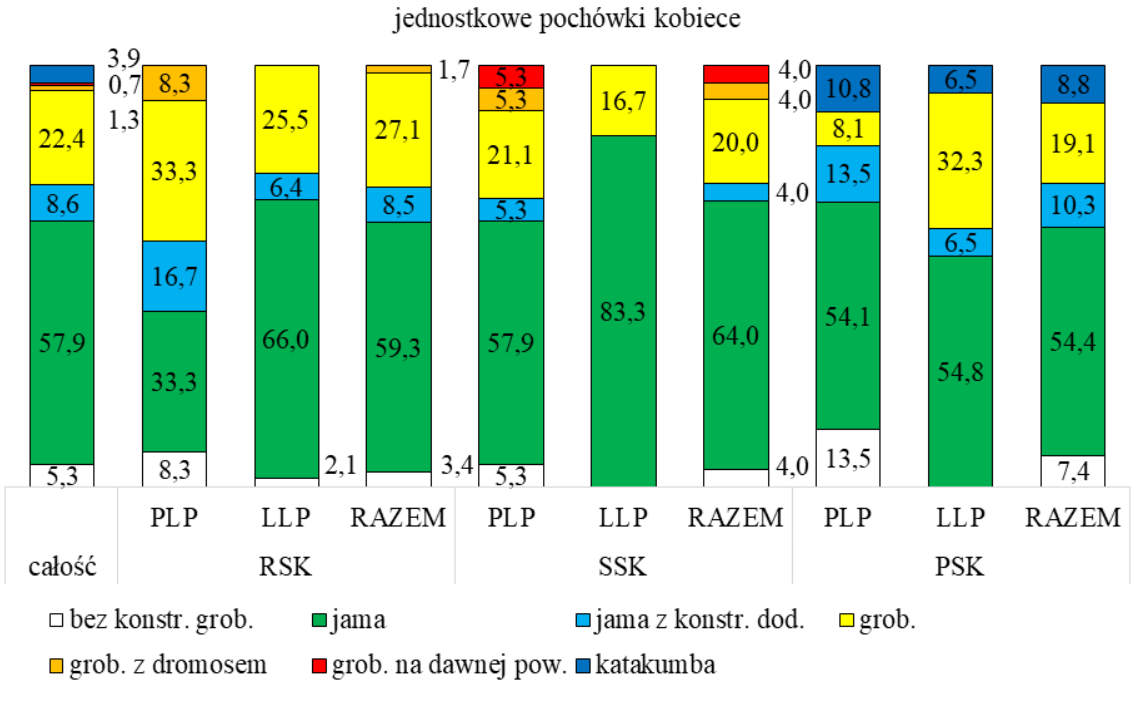

b

Ryc. 3.28. Porównanie częstotliwosci występownia kolejnych rodzajów konstrukcji grobowych z jednsotkowymi pochówkami męskimi (a) i kobiecymi (b) w poszczególnych fazach chronologicznych okresu scytyjskiego

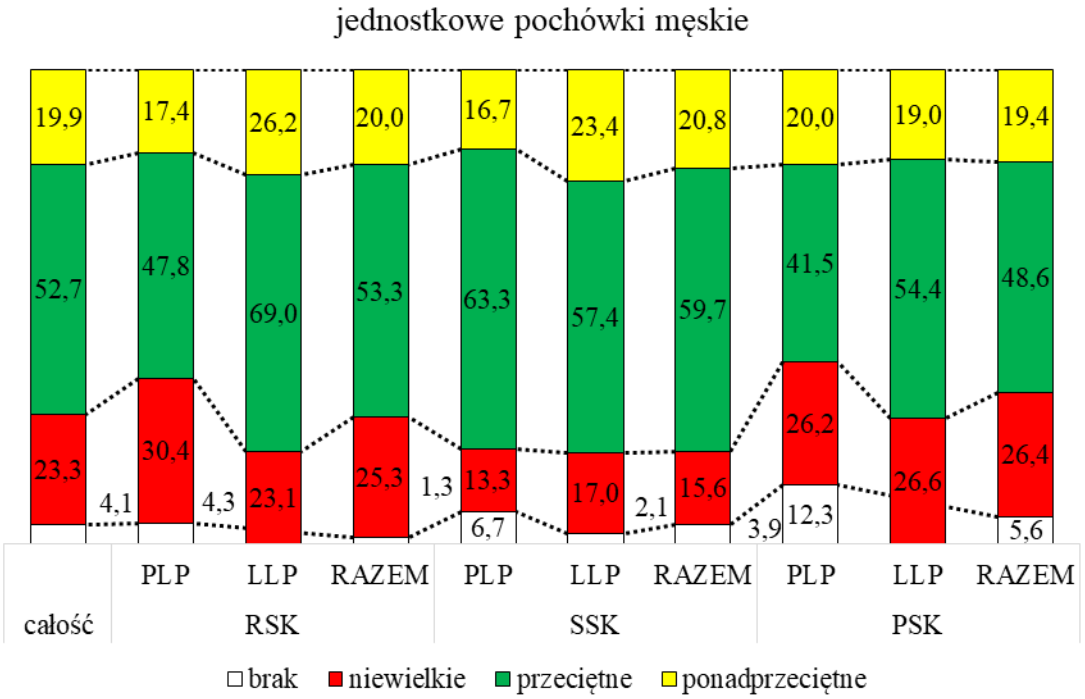

a

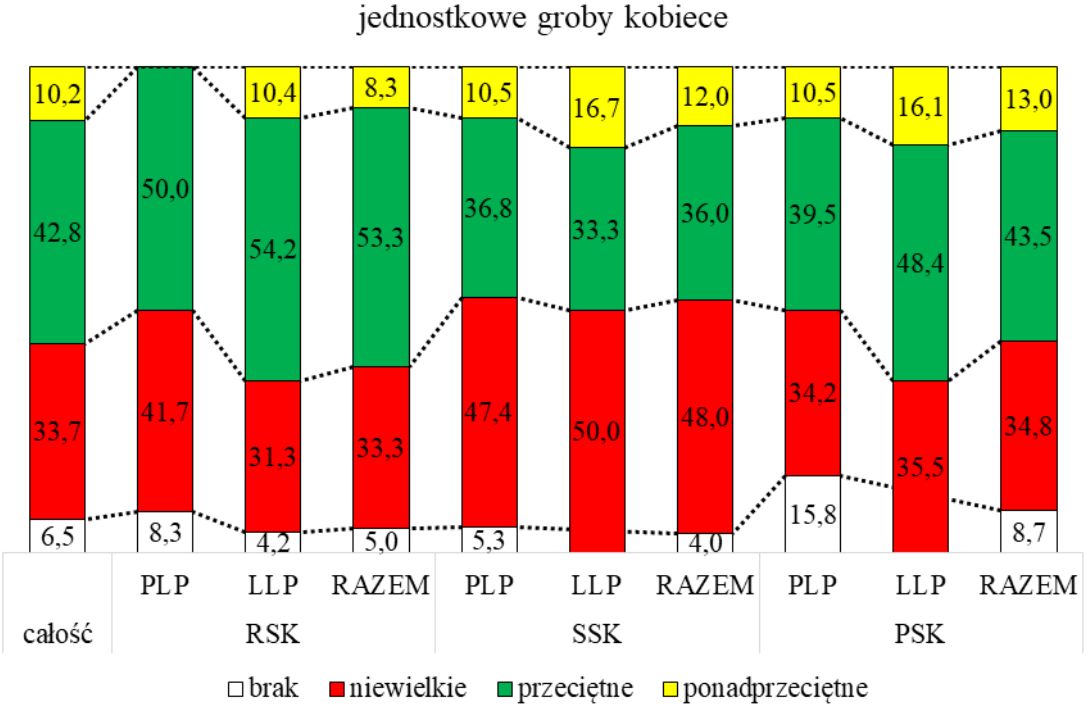

b

Ryc. 3.29. Rozkład klas wielkości konstrukcji grobowych z jednsotkowymi pochówkami męskimi (a) i kobiecymi (b) w poszczególnych fazach chronologicznych okresu scytyjskiego

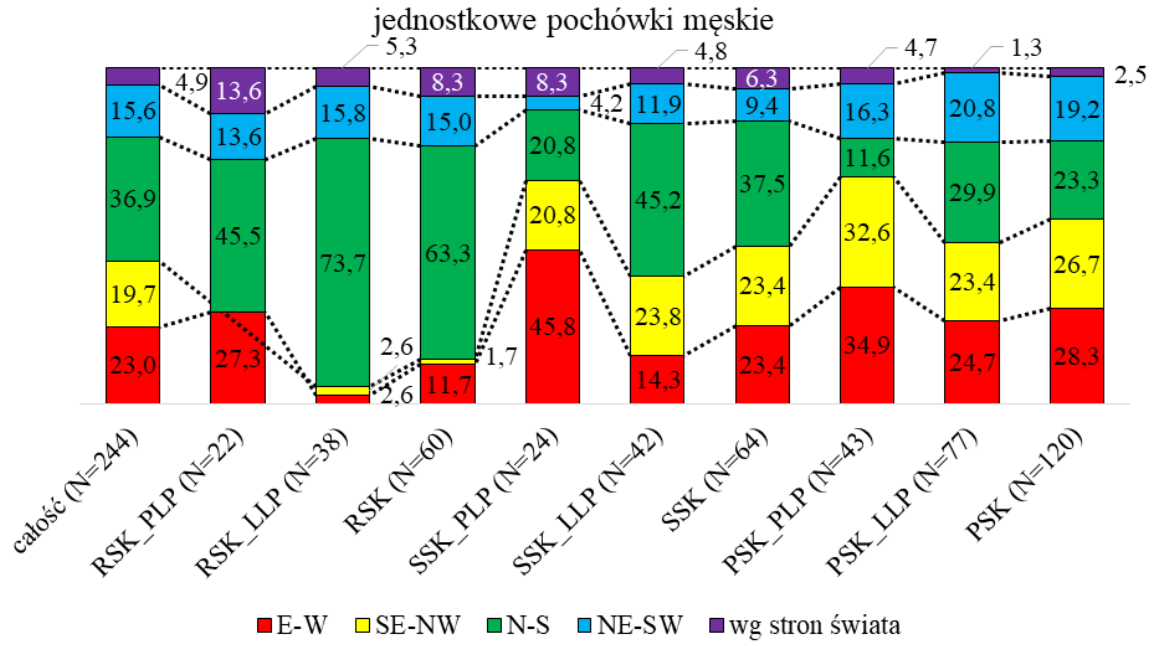

a

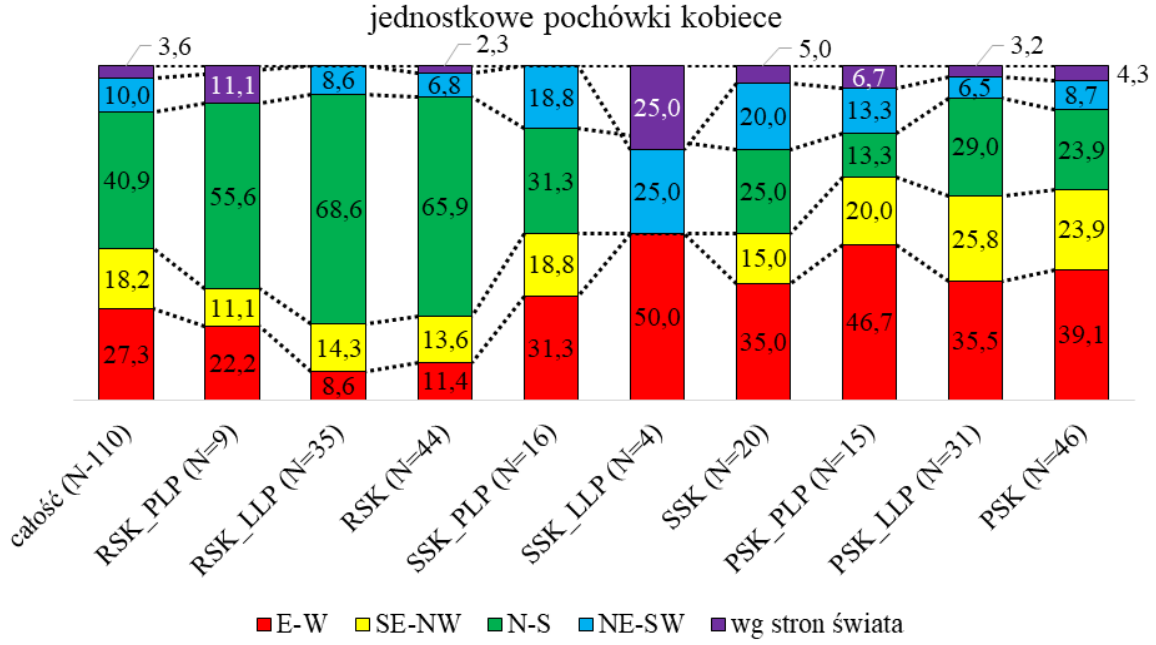

b

Ryc. 3.30. Porównanie częstotliwosci występownia kolejnych orientacji konstrukcji grobowych z jednsotkowymi pochówkami męskimi (a) i kobiecymi (b) w poszczególnych fazach chronologicznych okresu scytyjskiego

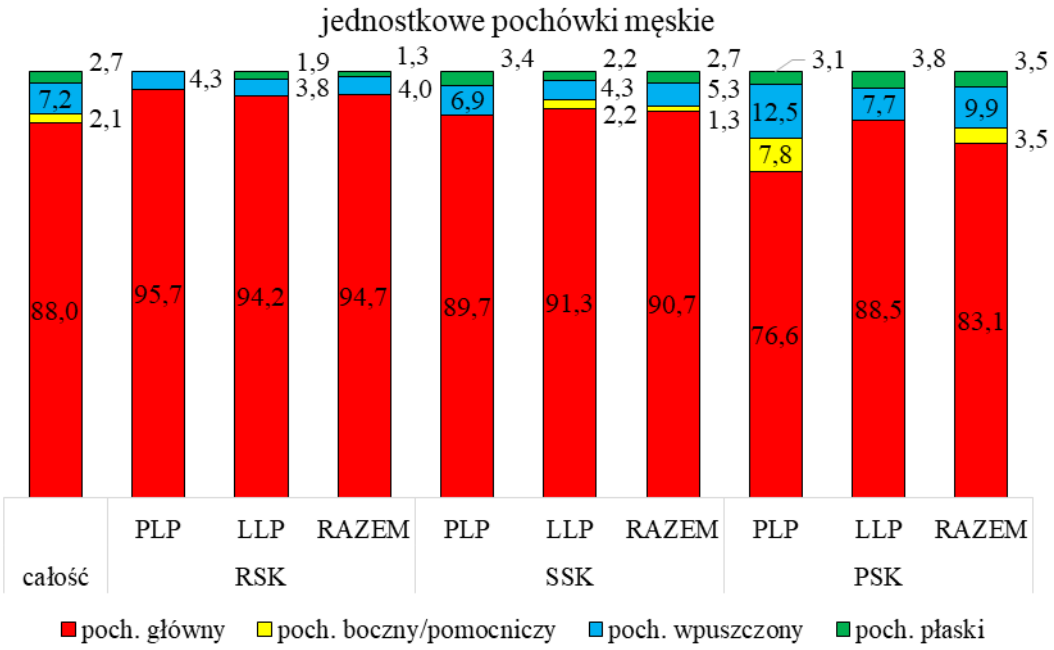

a

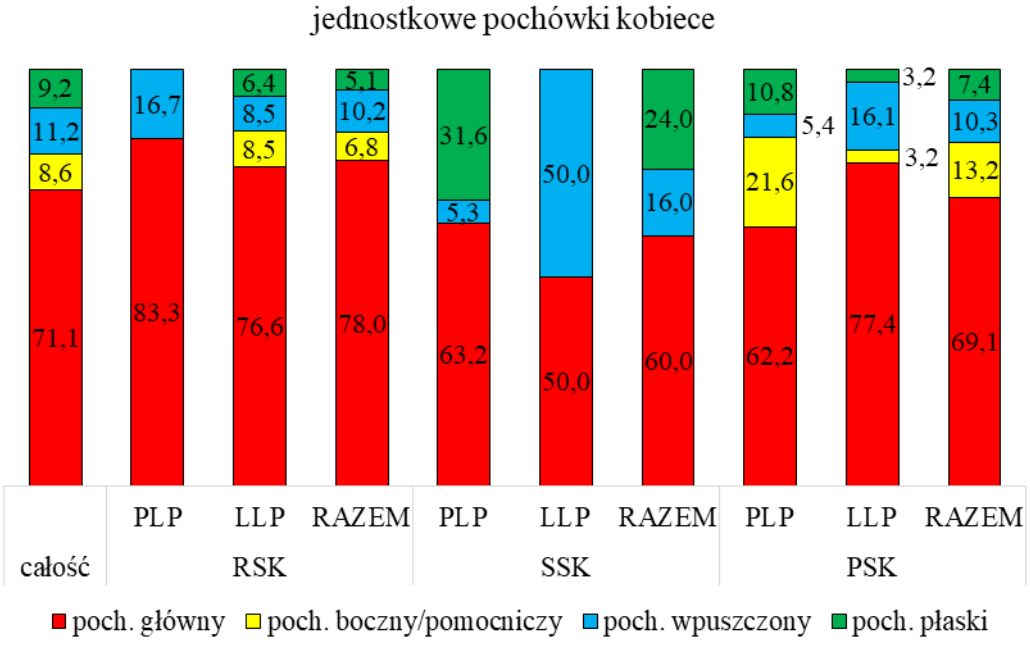

b

Ryc. 3.31. Porównanie częstotliwosci występownia rodzajów lokalizacji pochówków w obrębie nasypu kurhanowego i grobów płaskich w jednostkowych grobach męskich (a) i kobiecych (b) w poszczególnych fazach chronologicznych okresu scytyjskiego

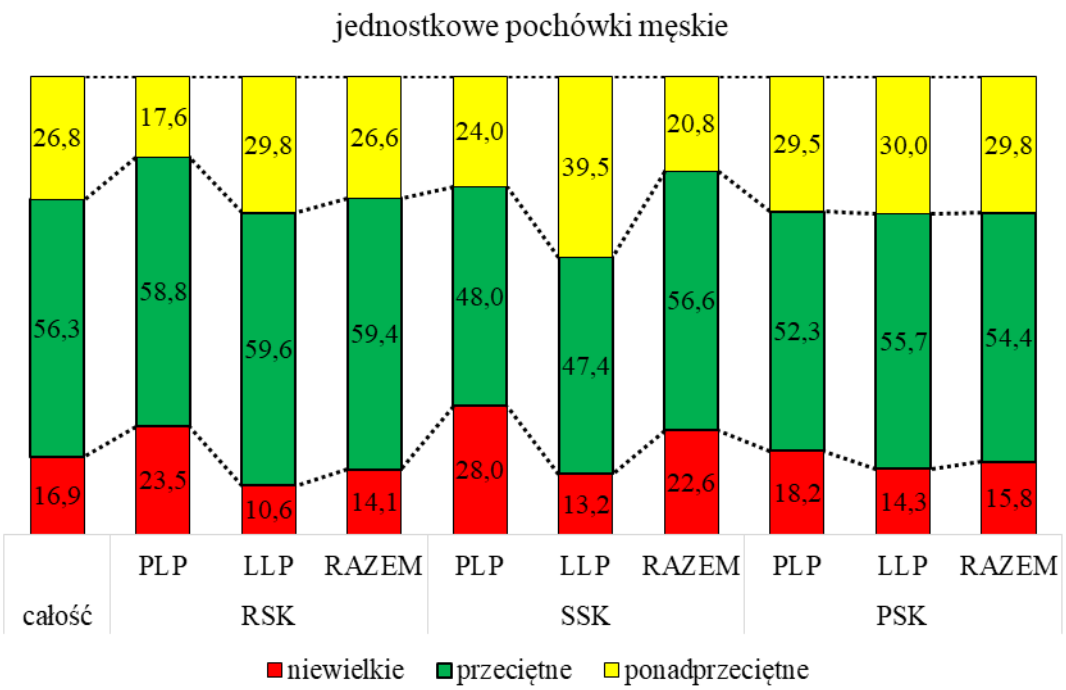

a

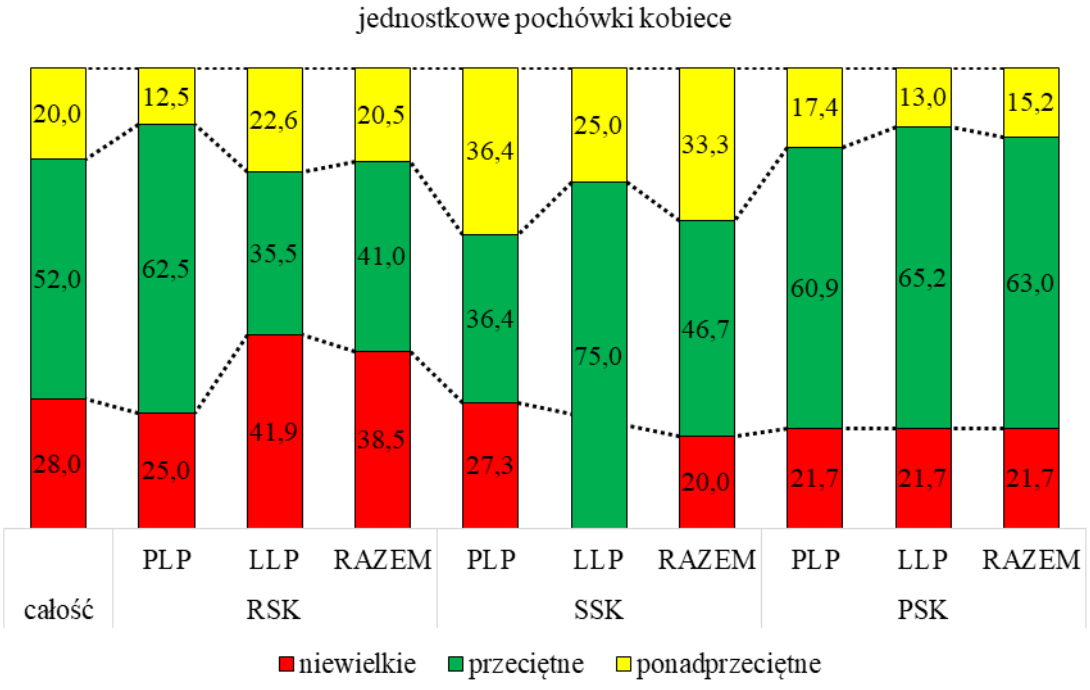

b

Ryc. 3.32. Rozkład klas wielkości konstrukcji nadgrobowych z jednostkowymi pochówkami męskimi (a) i kobiecymi (b) w poszczególnych fazach chronologicznych okresu scytyjskiego

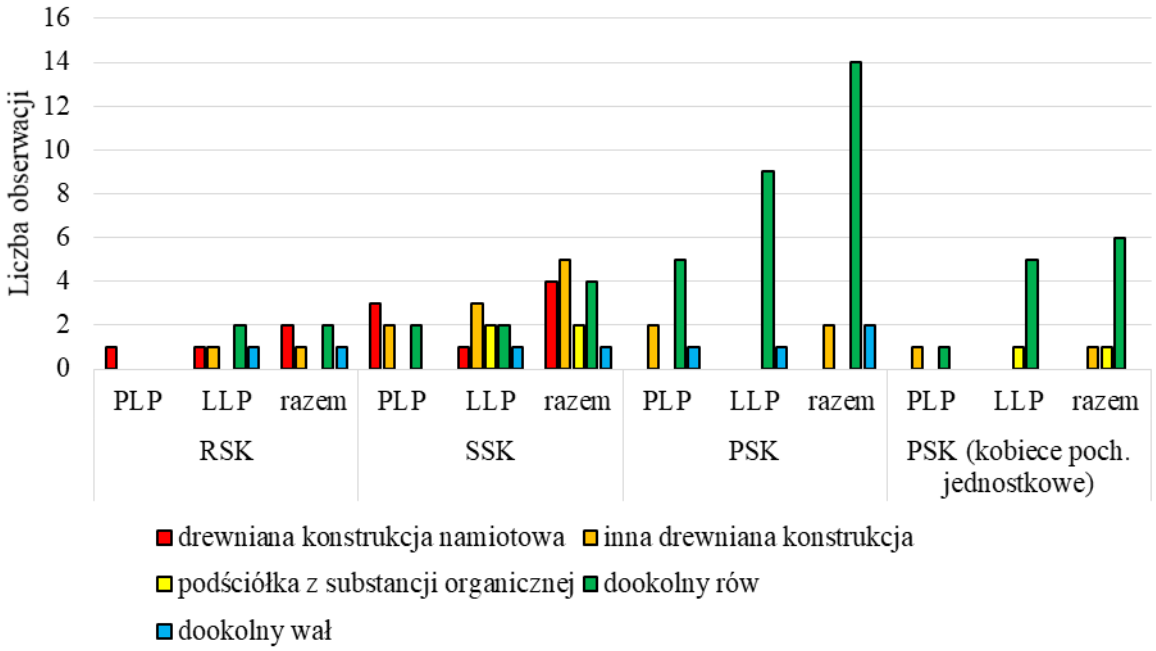

Ryc. 3.33. Występowanie dodatkowych elementów konstrukcyjnych w nasypach kurhanowych z pochówkami jednostkowymi o określonej płci

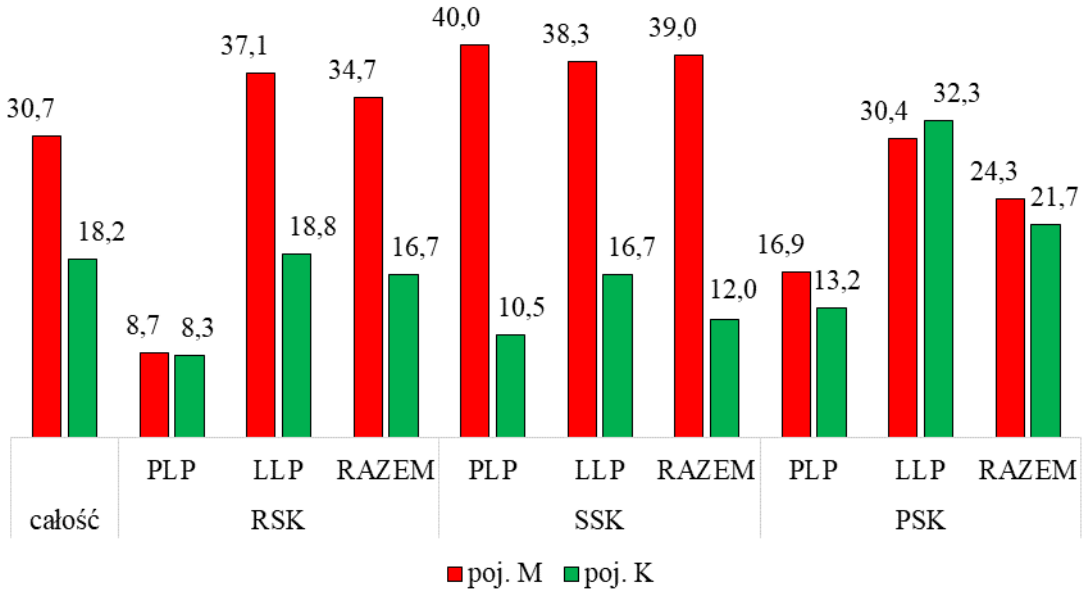

Ryc. 3.34. Wyrażona w procentach zależność pomiędzy występowaniem poszczególnych rodzajów pozostałości stypy i ofiar wotywnych w grobach a płcią złożonych z nimi zmarłych

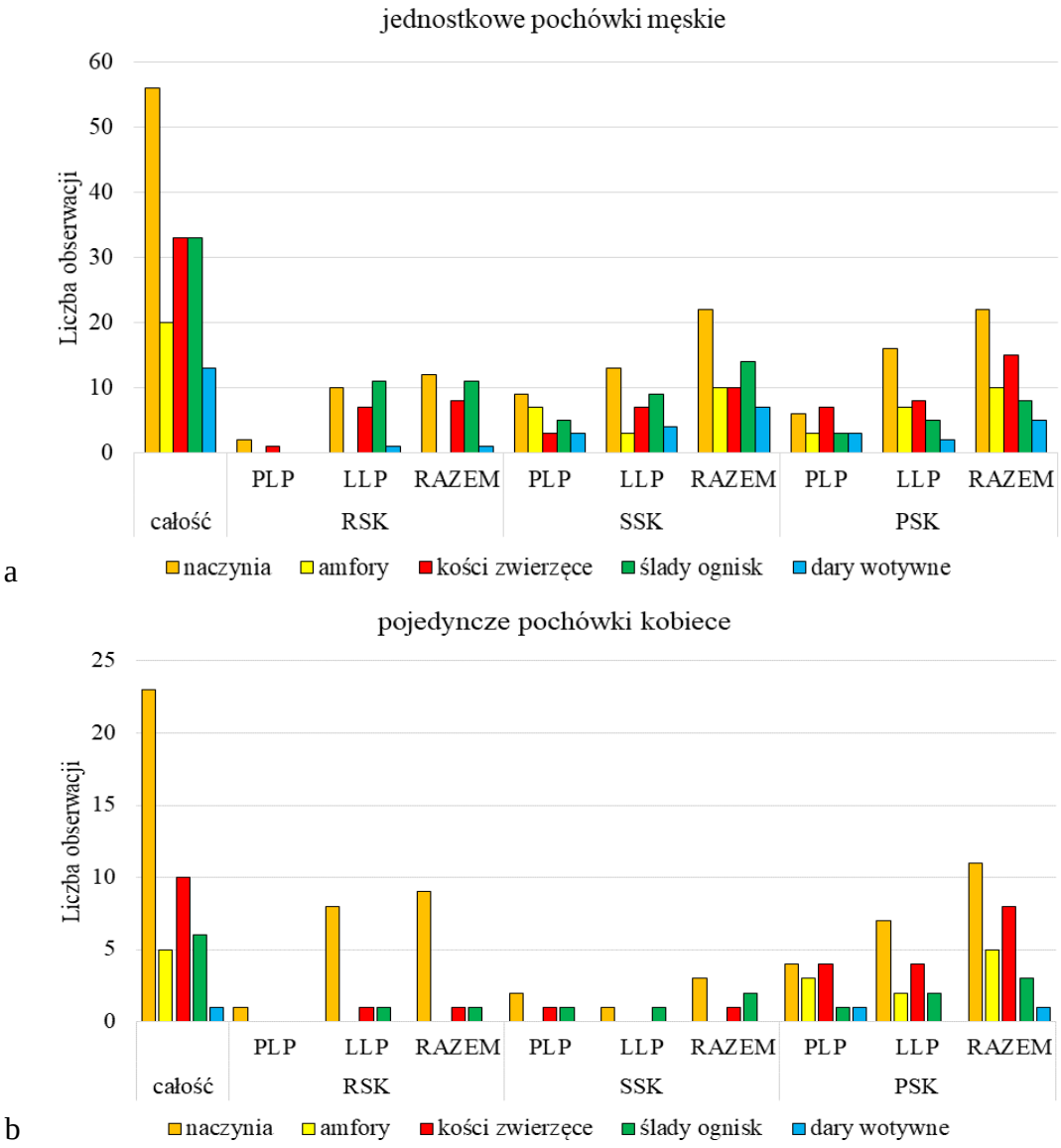

Ryc. 3.35. Frekwencja występowania poszczególnych rodzajów pozostałości stypy i ofiar wotywnych w jednostkowych grobach męskich (a) i kobiecych (b)

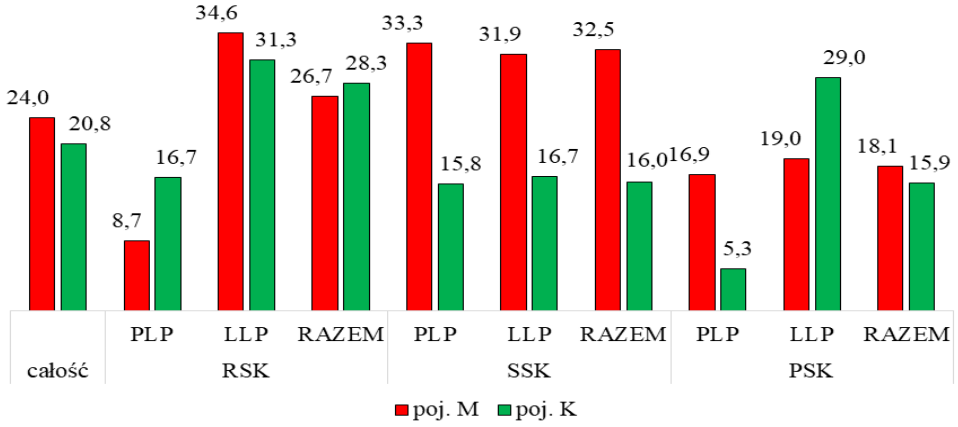

Ryc. 3.36. Wyrażona w procentach zależność pomiędzy występowaniem poszczególnych rodzajów działań rytualnych („magiczno-kultowych") z wykorzystaniem ognia w grobach a płcią złożonych z nimi zmarłych

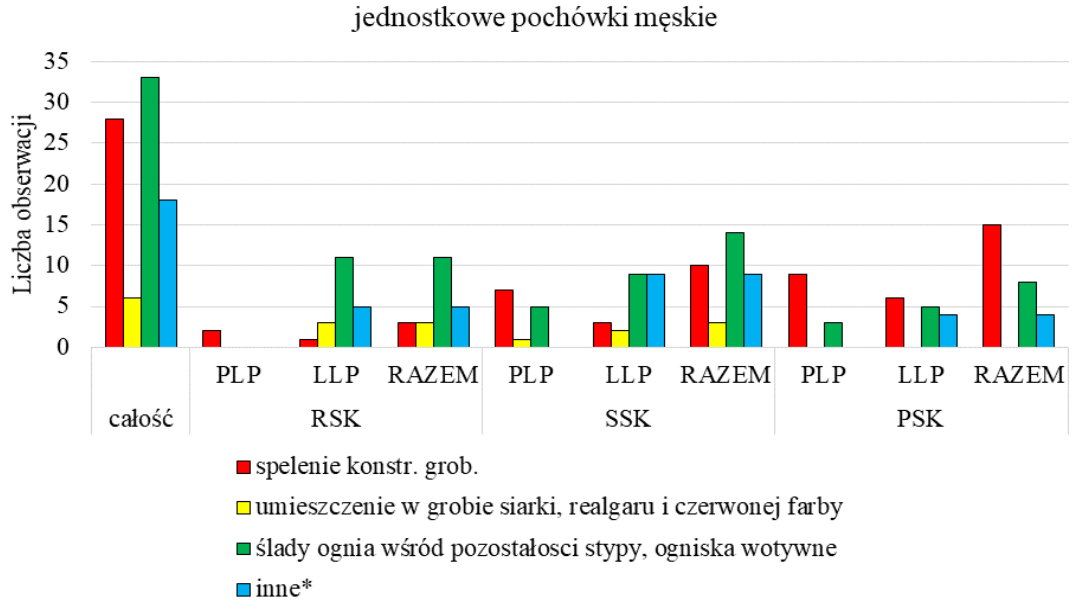

a

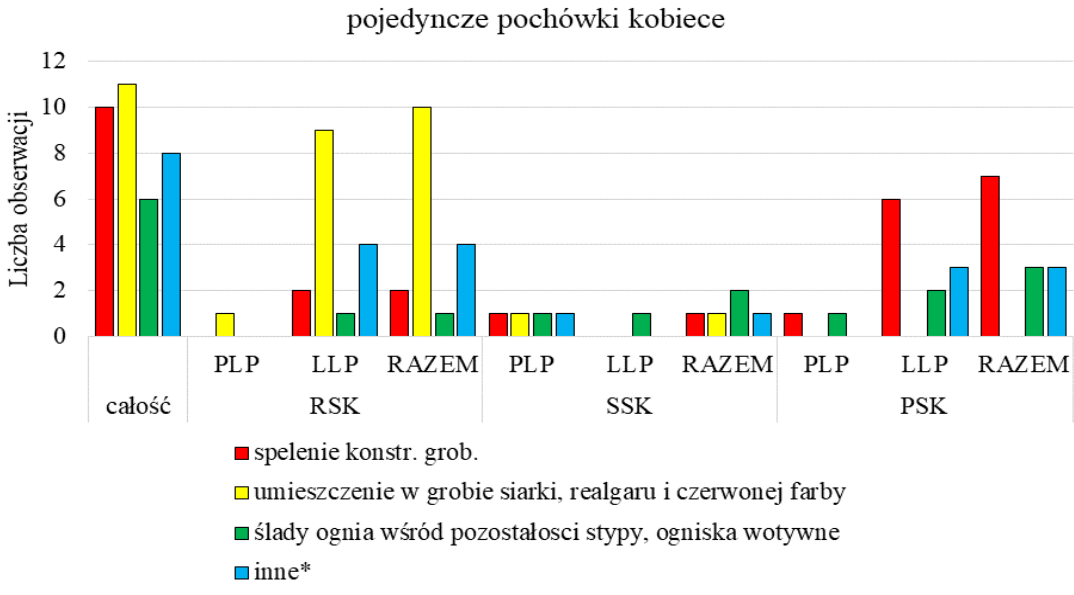

b

Ryc. 3.37. Frekwencja występowania poszczególnych rodzajów działań rytualnych („magiczno-kultowych”) z wykorzystaniem ognia w jednostkowych grobach męskich (a) i kobiecych (b)

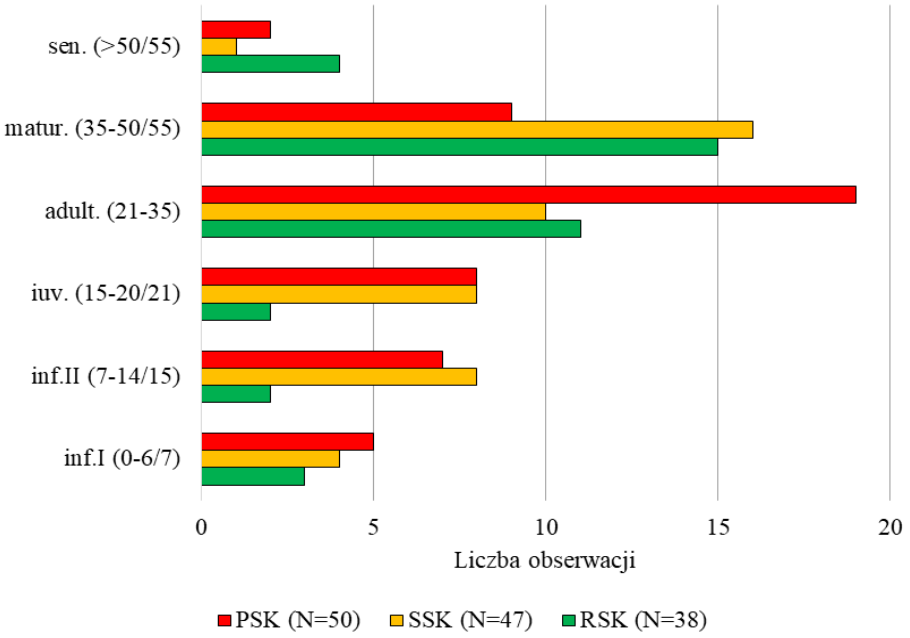

Ryc. 3.38. Struktura wieku zmarłych z grobów podwójnych i zbiorowych z antropologicznie oznaczonym wiekiem w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego

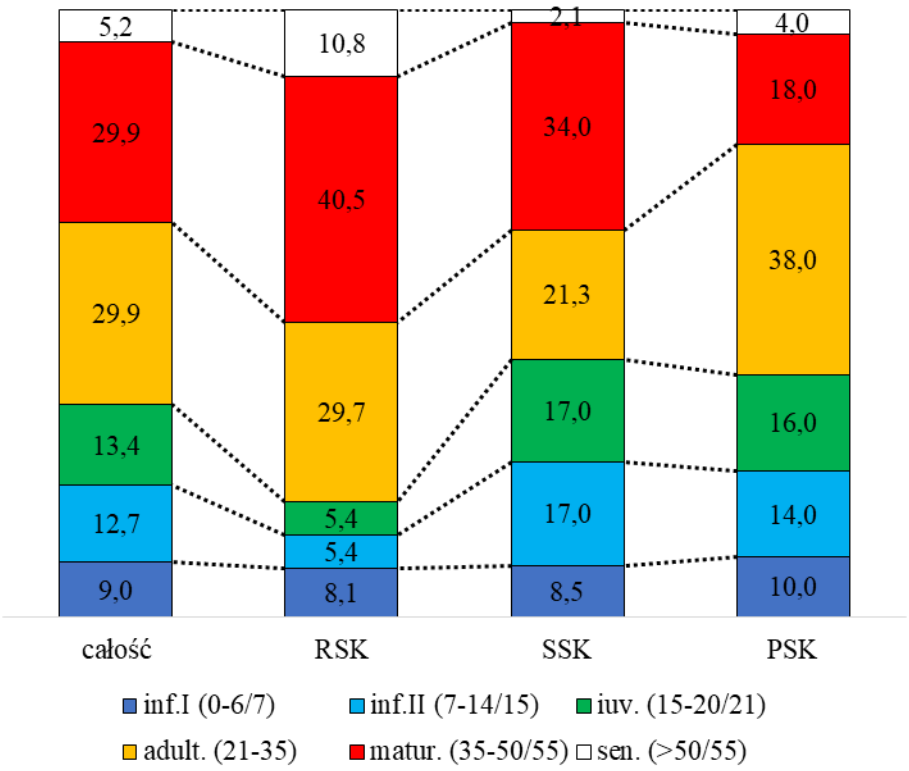

Ryc. 3.39. Udział poszczególnych klas wieku zmarłych z grobów podwójnych i zbiorowych z antropologicznie oznaczonym wiekiem w poszczególnych fazach okresu scytyjskiego

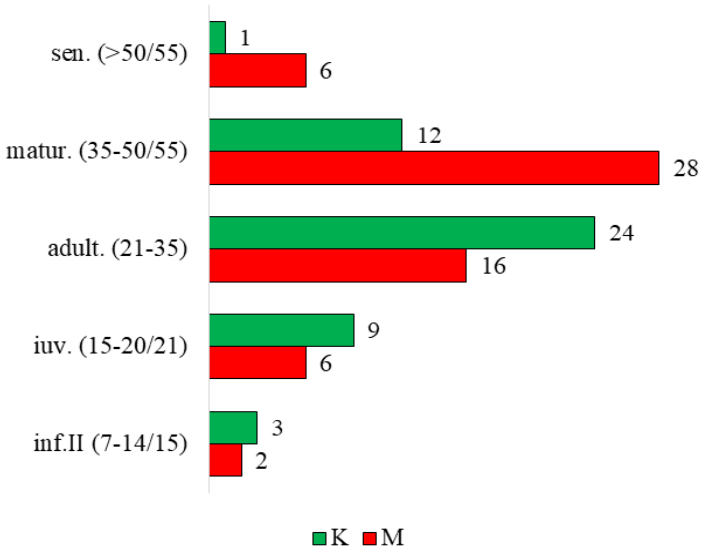

Ryc. 3.40. Struktura płci i wieku zmarłych z grobów podwójnych i zbiorowych z antropologicznymi określeniami płci

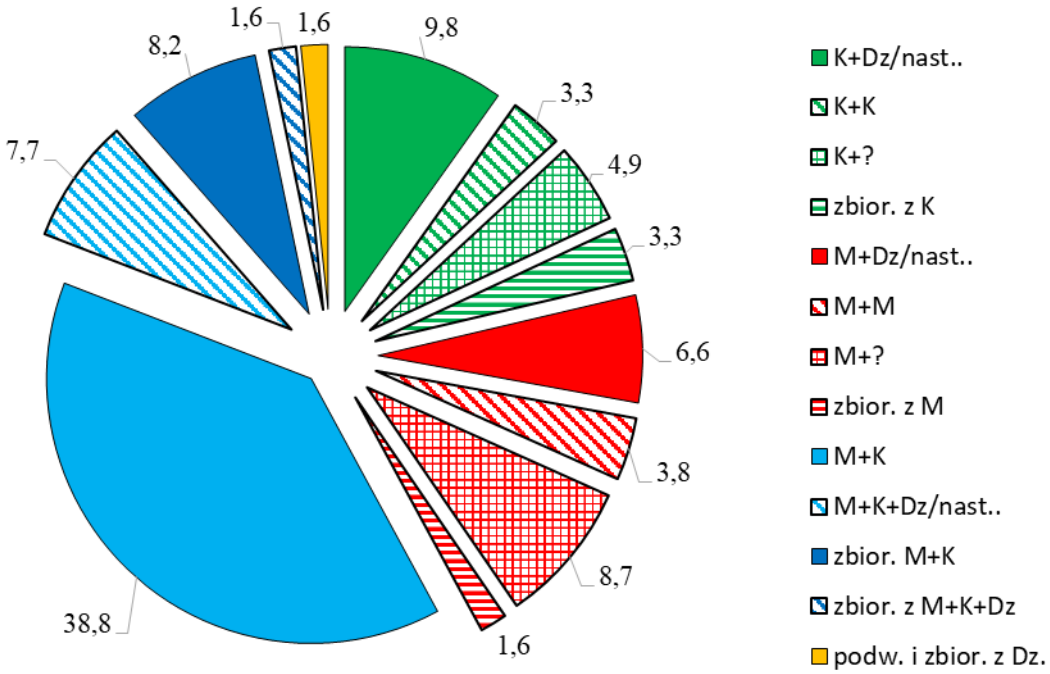

Ryc. 3.41. Udział poszczególnych układów zmarłych pochowanych w grobach podwójnych i zbiorowych

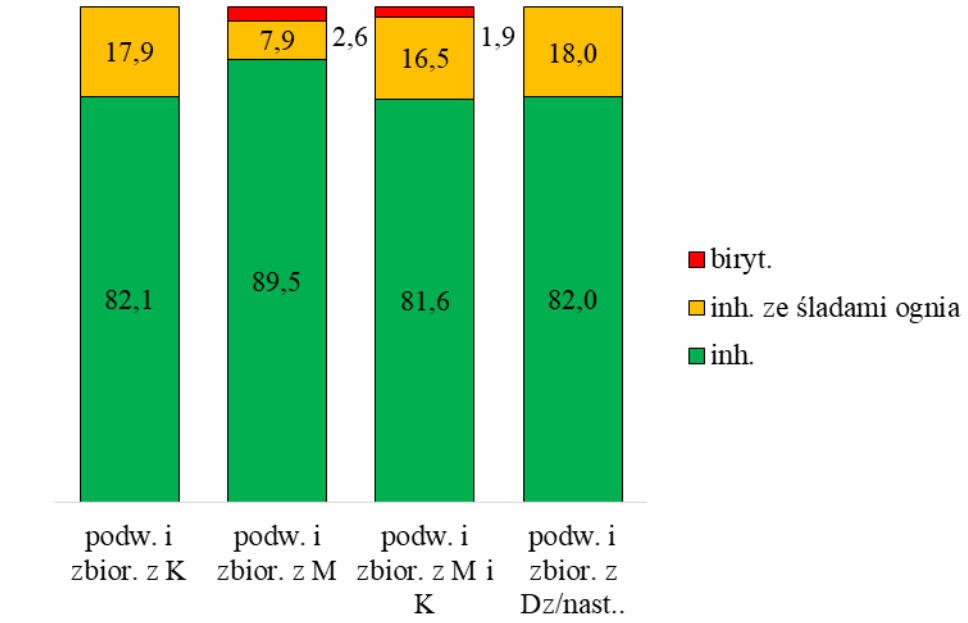

a

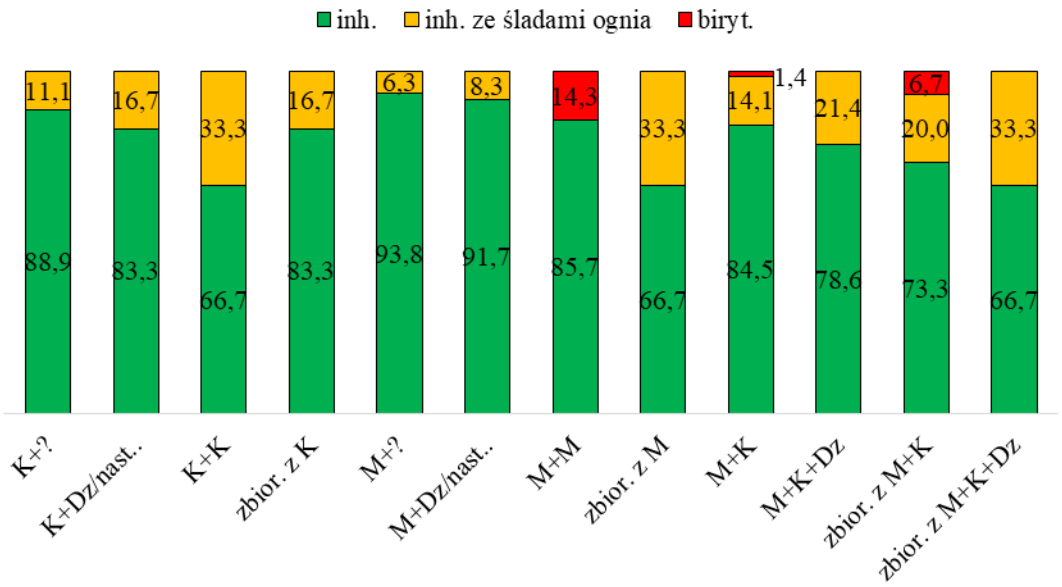

b

Ryc. 3.42. Częstotliwość występowania określonych sposobów grzebania zmarłych w grobach podwójnych i zbiorowych z głównymi konfiguracjami wieku i płci (a) oraz wszystkimi układami wieku i płci (b)

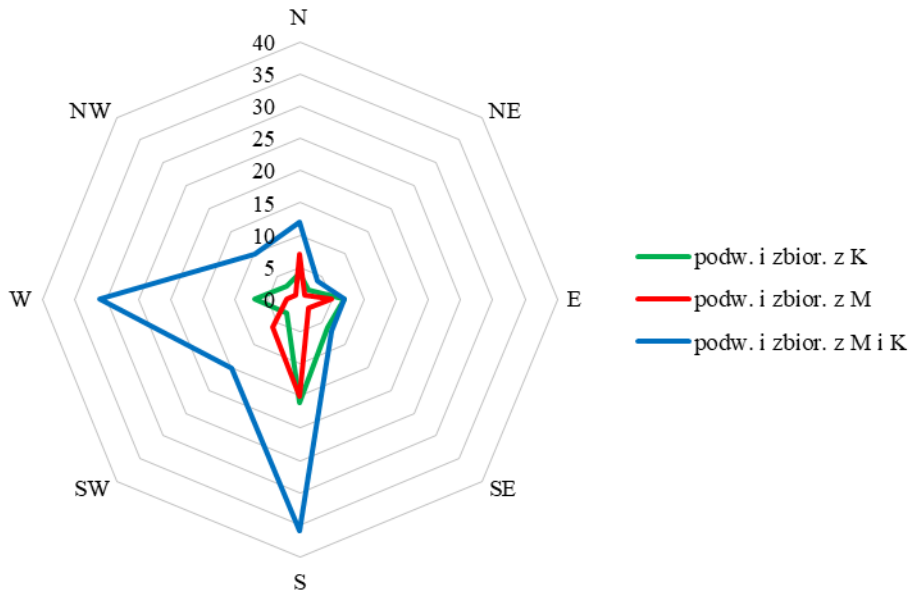

Ryc. 3.43. Frekwencja występowania kierunków orientacji zmarłych w grobach podwójnych i zbiorowych z głównymi konfiguracjami płci i wieku

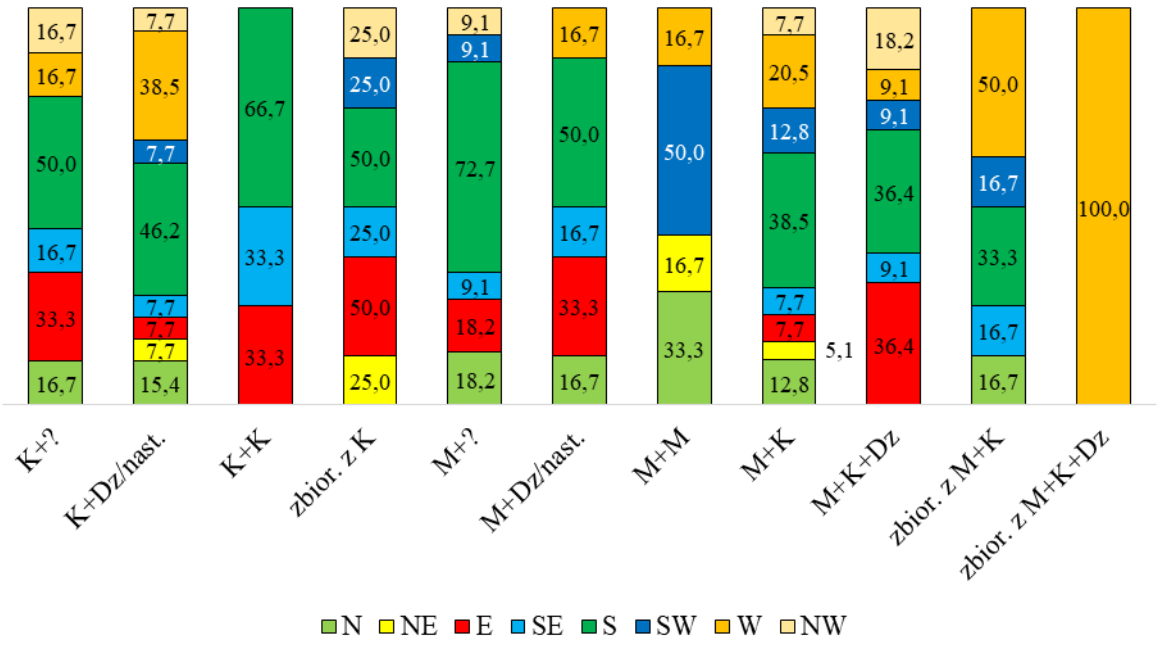

Ryc. 3.44. Częstotliwość występowania kierunków orientacji zmarłych w grobach podwójnych i zbiorowych ze wszystkimi układami wieku i płci

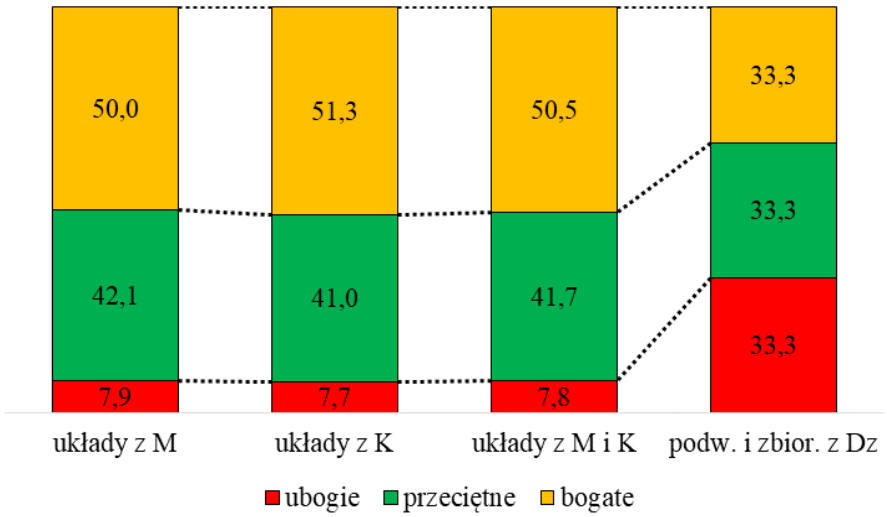

a

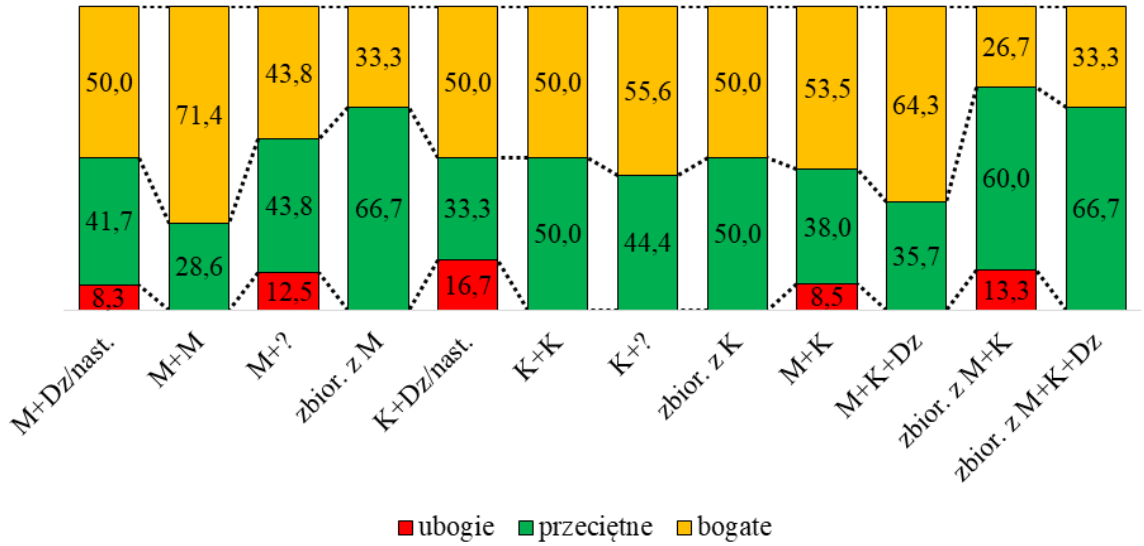

b

Ryc. 3.45. Porównanie poziomu bogactwa wyposażenia zmarłych w grobach podwójnych i zbiorowych z głównymi konfiguracjami wieku i płci (a) oraz wszystkimi układami wieku i płci (b)

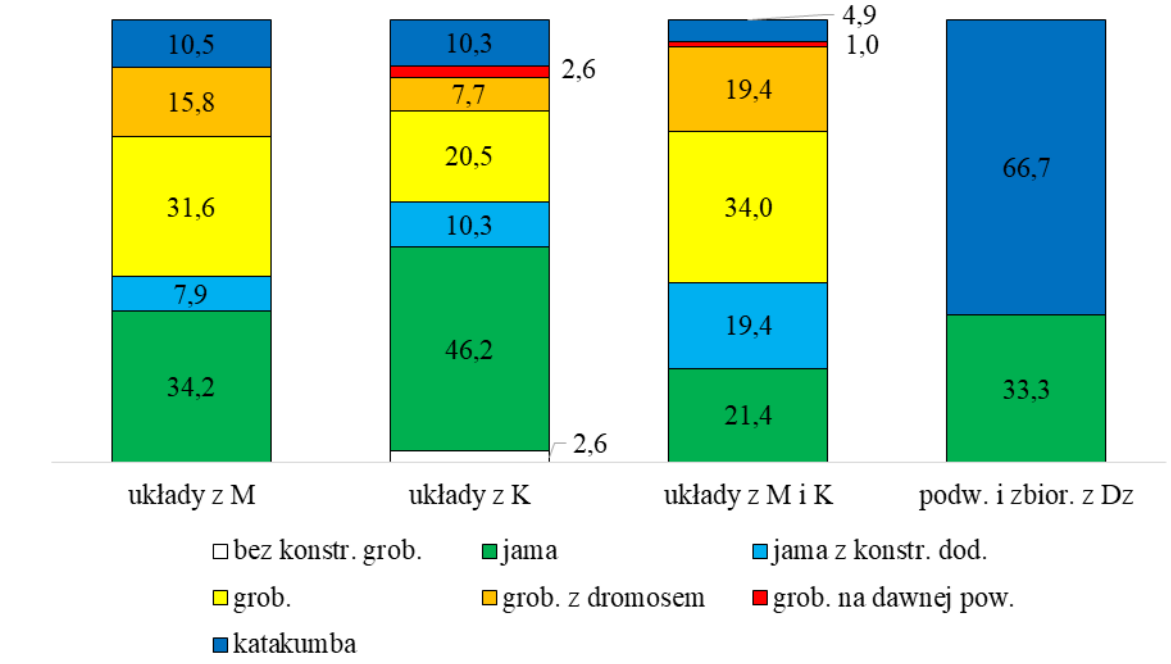

a

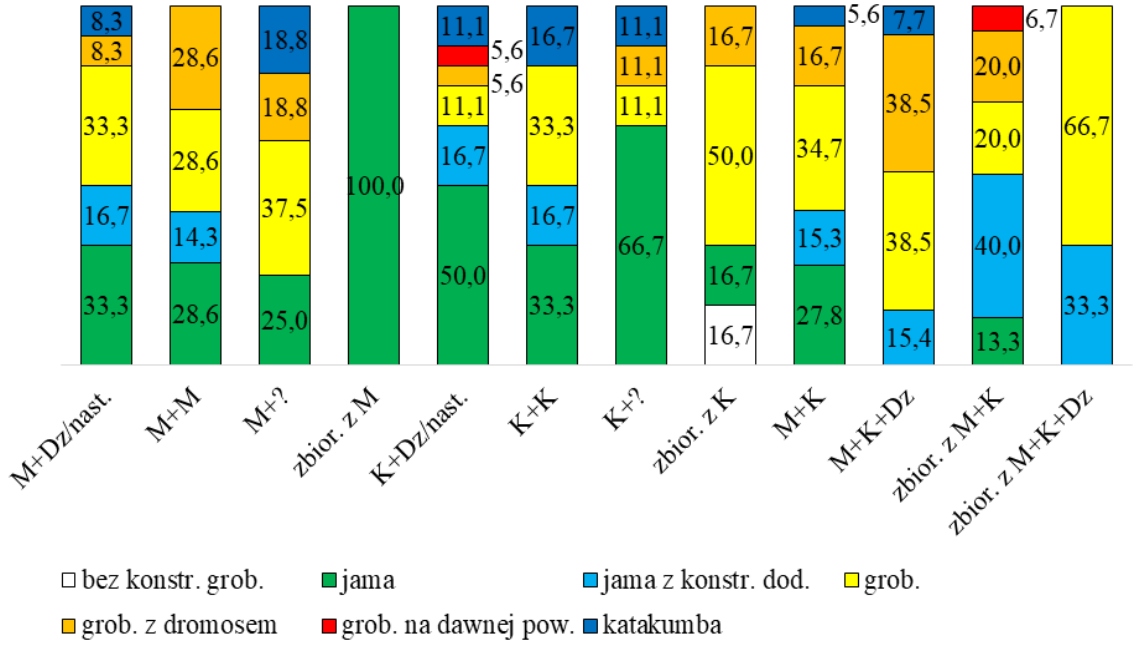

b

Ryc. 3.46. Porównanie częstotliwości występownia kolejnych rodzajów konstrukcji grobowych z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi z głównymi konfiguracjami wieku i płci (a) oraz wszystkimi układami wieku i płci (b)

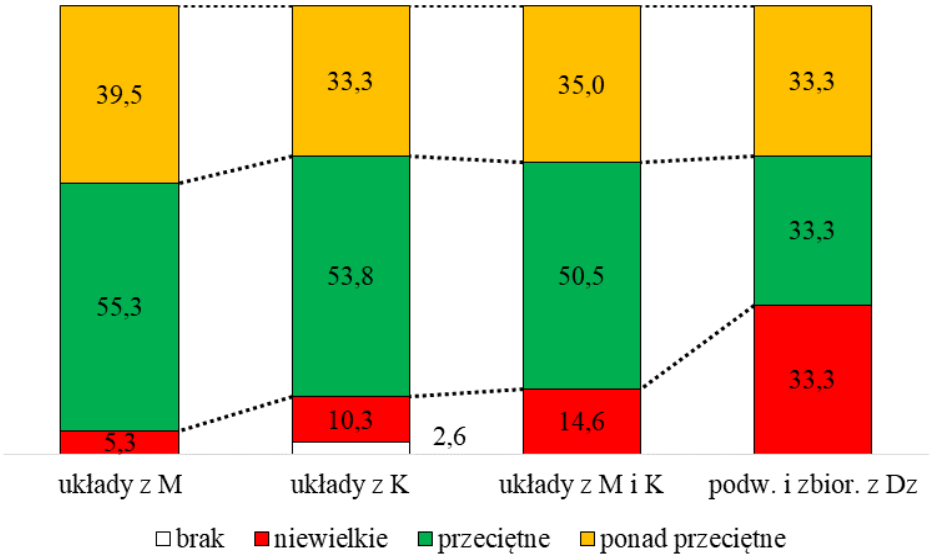

a

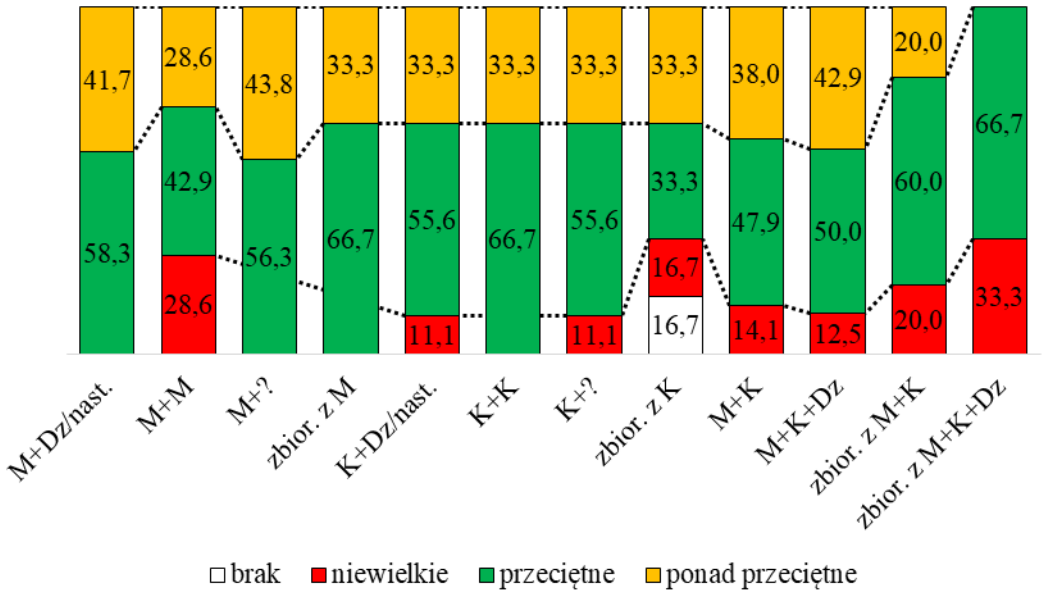

b

Ryc. 3.47. Porównanie częstotliwości występownia kolejnych klas wielkości konstrukcji grobowych z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi o głównymi konfiguracjami wieku i płci (a) oraz wszystkimi układami wieku i płci (b)

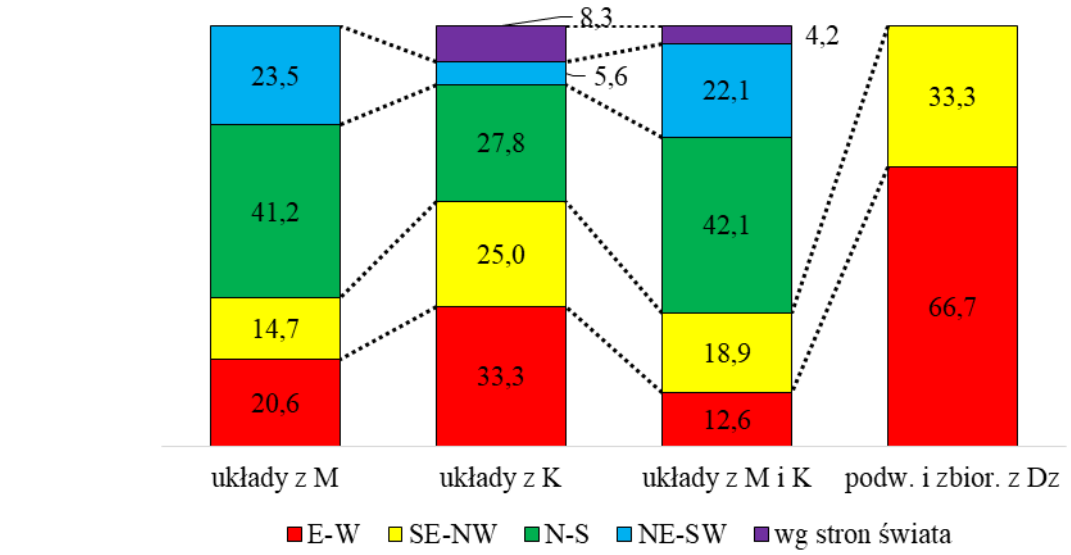

a

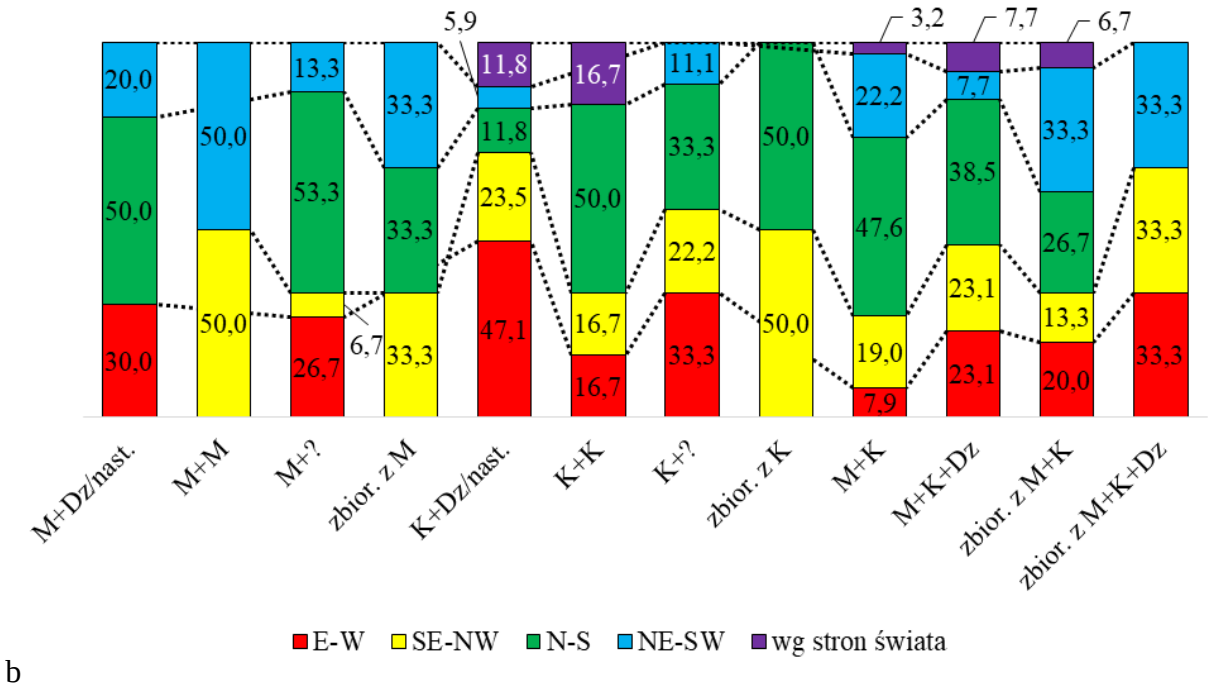

b

Ryc. 3.48. Porównanie częstotliwości występownia kolejnych orientacji konstrukcji grobowych z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi o głównymi konfiguracjami wieku i płci (a) oraz wszystkimi układami wieku i płci (b)

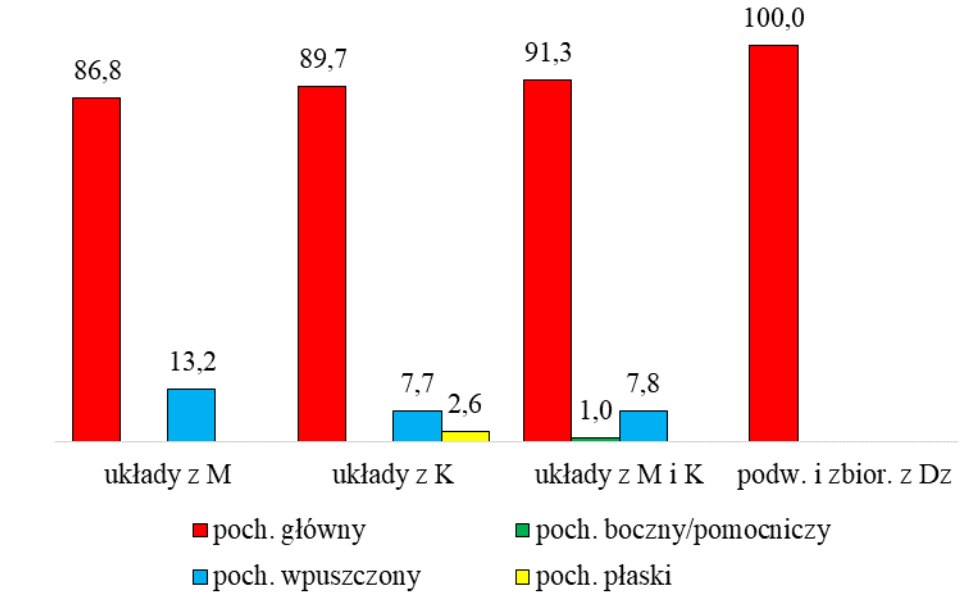

a

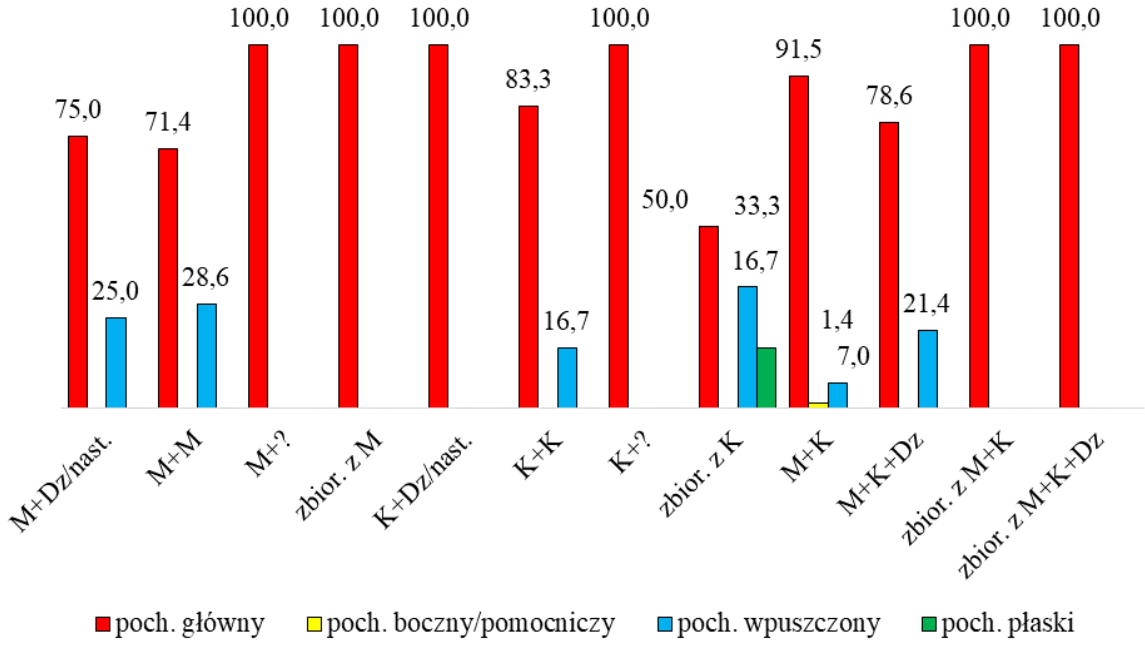

b

Ryc. 3.49. Porównanie częstotliwosci występownia rodzajów lokalizacji pochówków w obrębie nasypu kurhanowego i grobów płaskich w zbiorze pochowków podwójnych i zbiorowych z głównymi konfiguracjami wieku i płci (a) oraz wszystkimi układami wieku i płci (b)

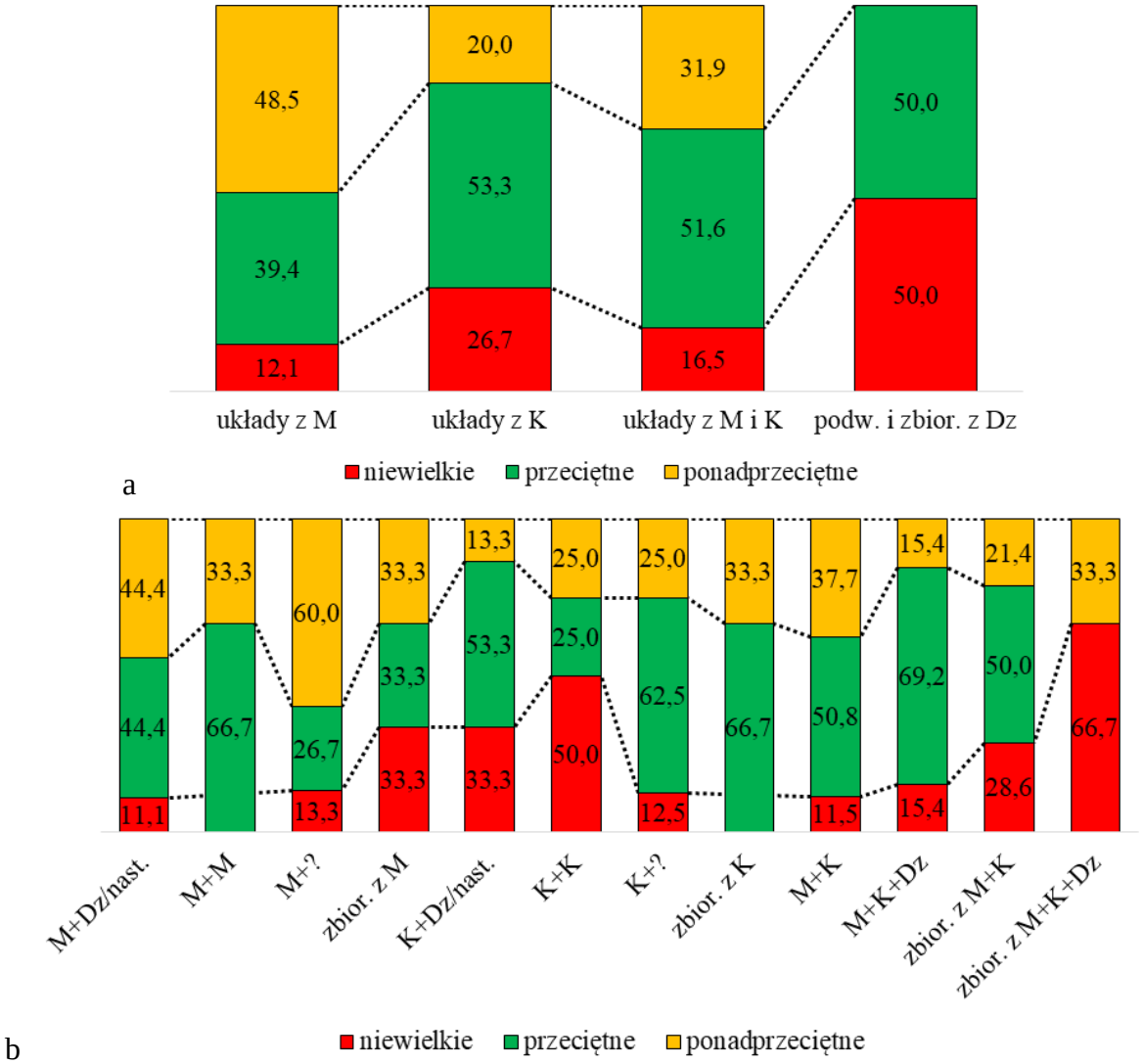

Ryc. 3.50. Porównanie częstotliwości występownia kolejnych klas wielkości konstrukcji nadgrobowych z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi z głównymi konfiguracjami wieku i płci (a) oraz wszystkimi układami wieku i płci (b)

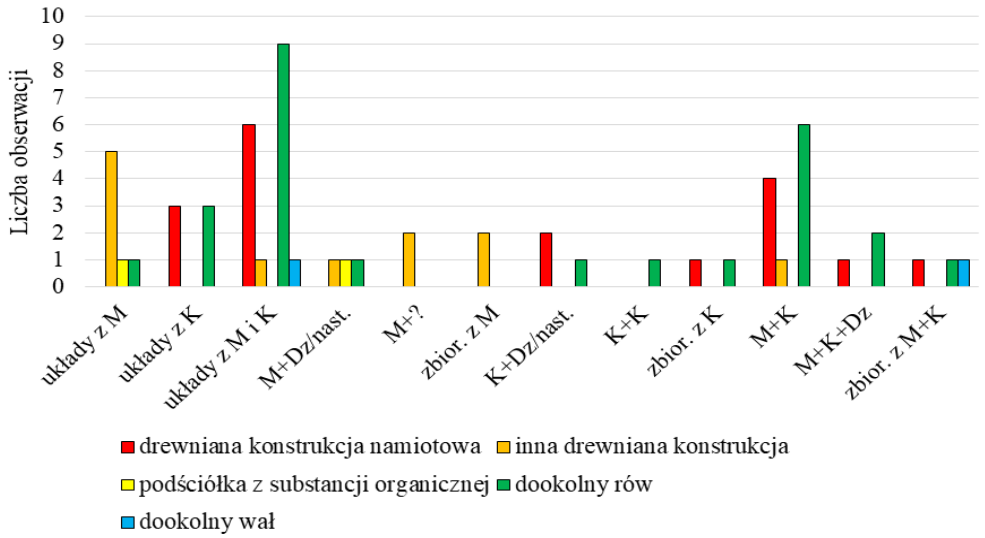

Ryc. 3.51. Występowanie dodatkowych elementów konstrukcyjnych w nasypach kurhanowych z pochówkami podwójnymi i zbiorowymi

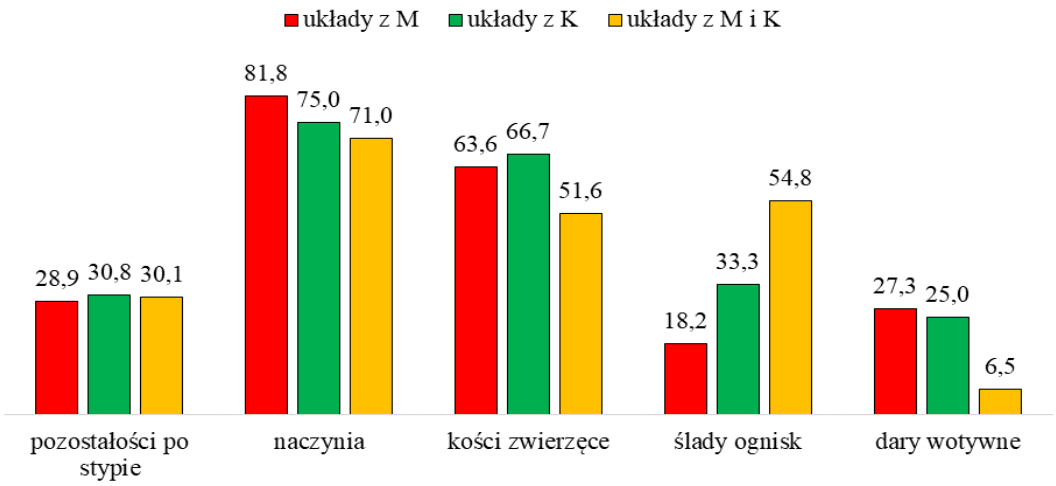

Ryc. 3.52. Wyrażona w procentach zależność pomiędzy występowaniem poszczególnych rodzajów pozostałości stypy i ofiar wotywnych w grobach podwójnych i zbiorowych z głównymi konfiguracjami wieku i płci

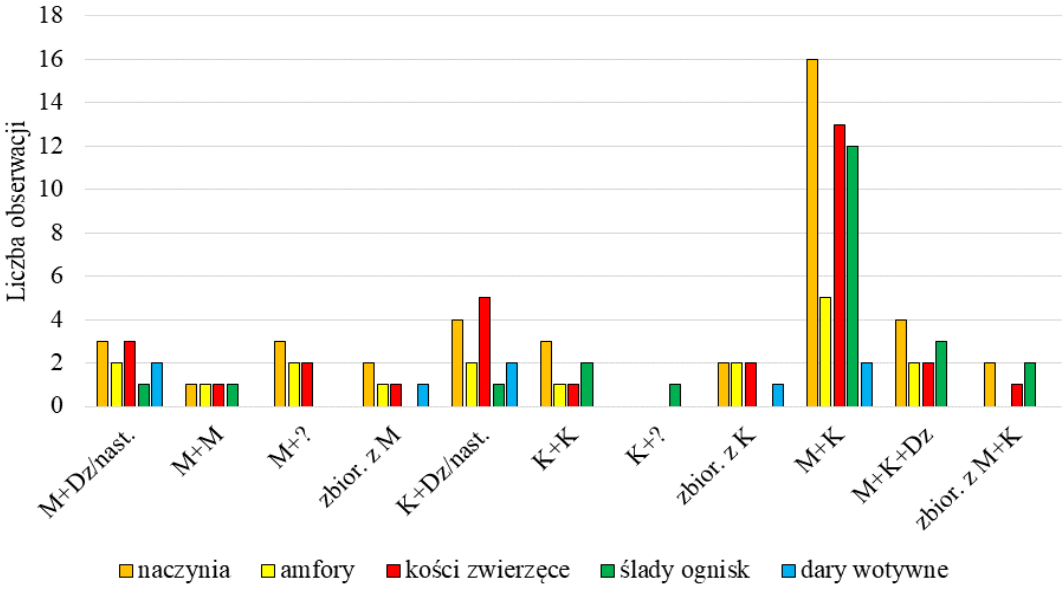

Ryc. 3.53. Frekwencja występowania poszczególnych rodzajów pozostałości stypy i ofiar wotywnych w grobach podwójnych i zbiorowych ze wszystkimi układami płci i wieku

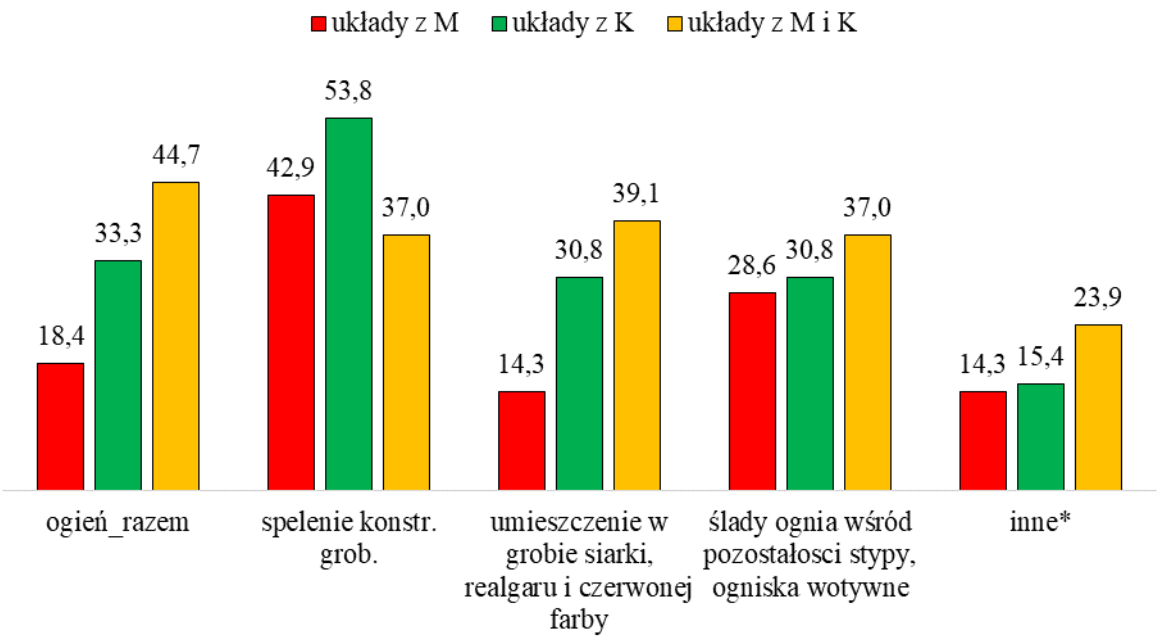

Ryc. 3.54. Porównanie częstotliwości występownia poszczególnych rodzajów działań rytualnych („magiczno-kultowych") z wykorzystaniem ognia w grobach podwójnych i zbiorowych z głównymi konfiguracjami wieku i płci

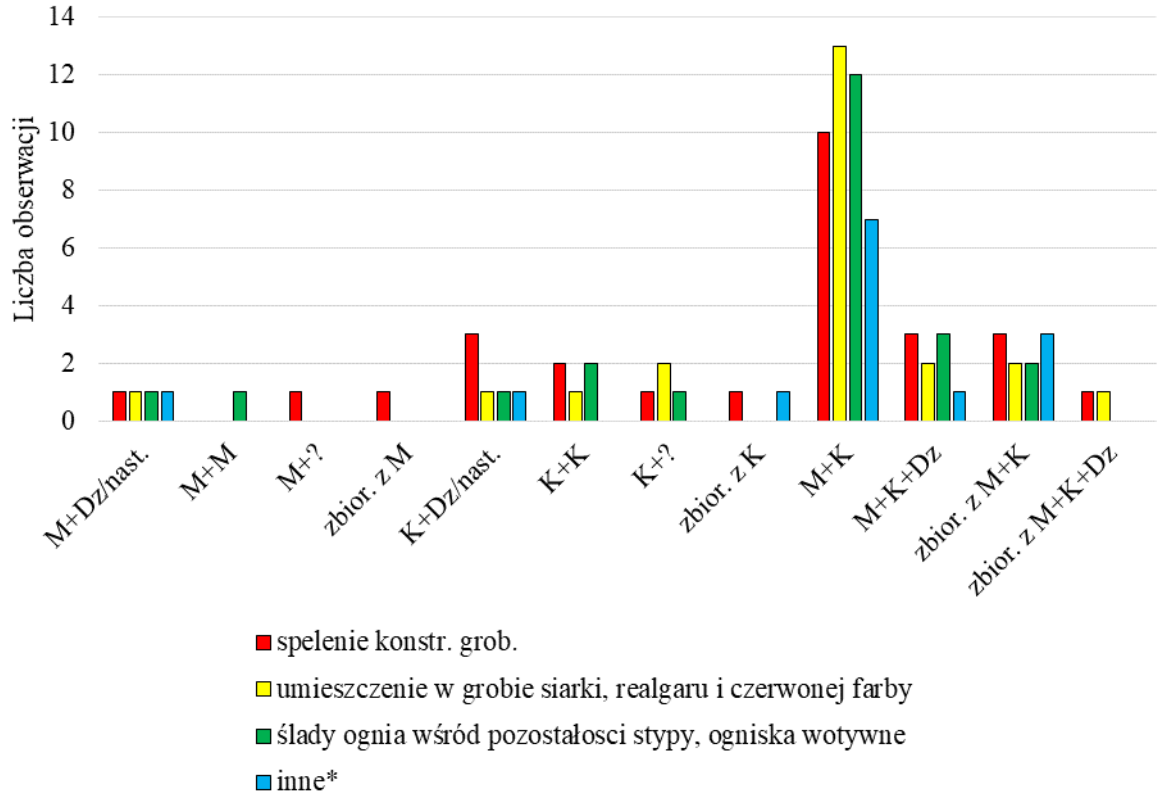

Ryc. 3.55. Frekwencja występowania poszczególnych rodzajów działań rytualnych („magiczno-kultowych") z wykorzystaniem ognia w grobach podwójnych i zbiorowych ze wszystkimi układami płci i wieku

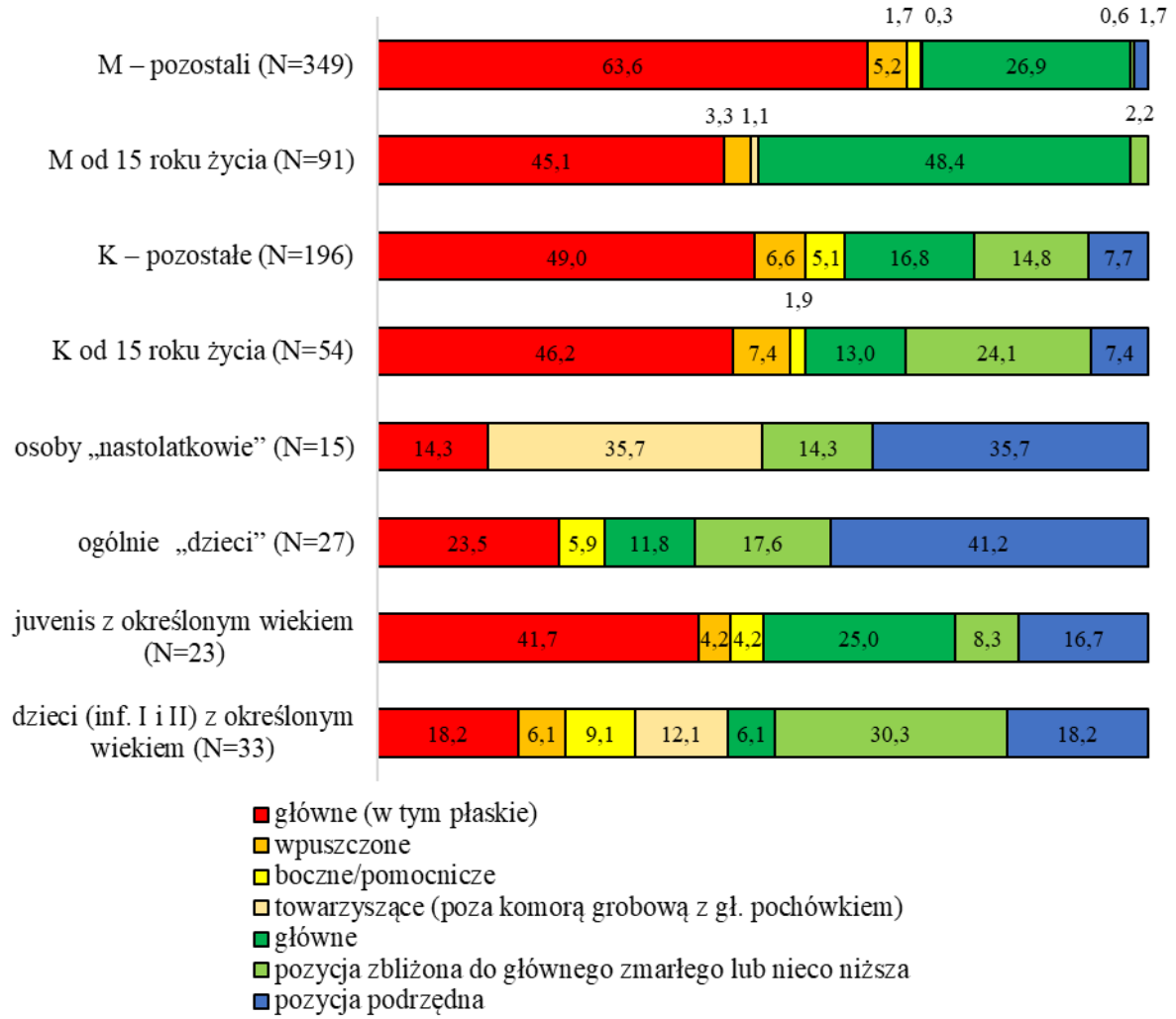

Ryc. 3.56. Charakter pochówku a płeć i wiek zmałych

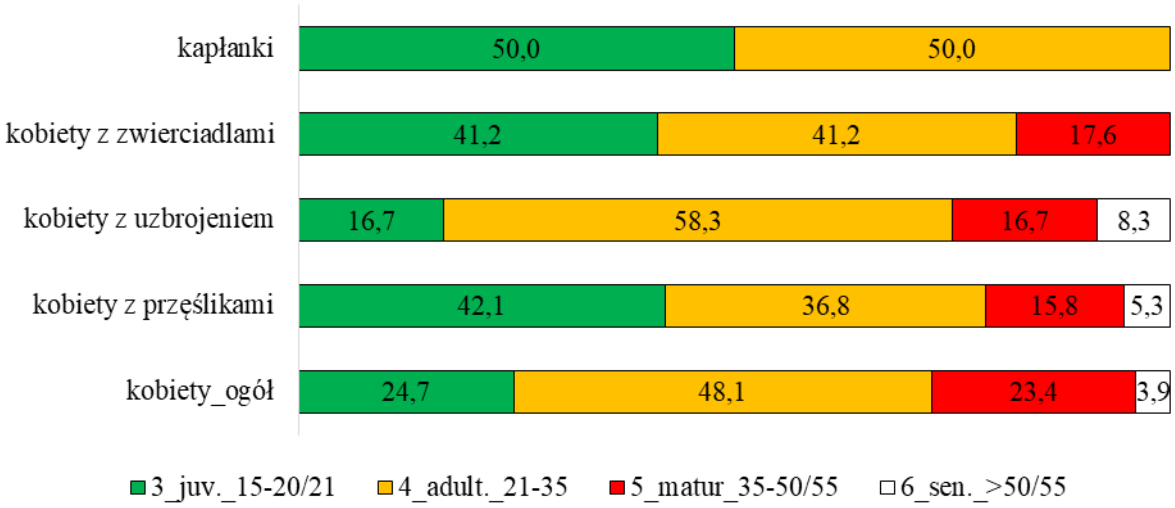

Ryc. 3.57. Grupy funkcyjne pochówków kobiecych a wiek zmarłych

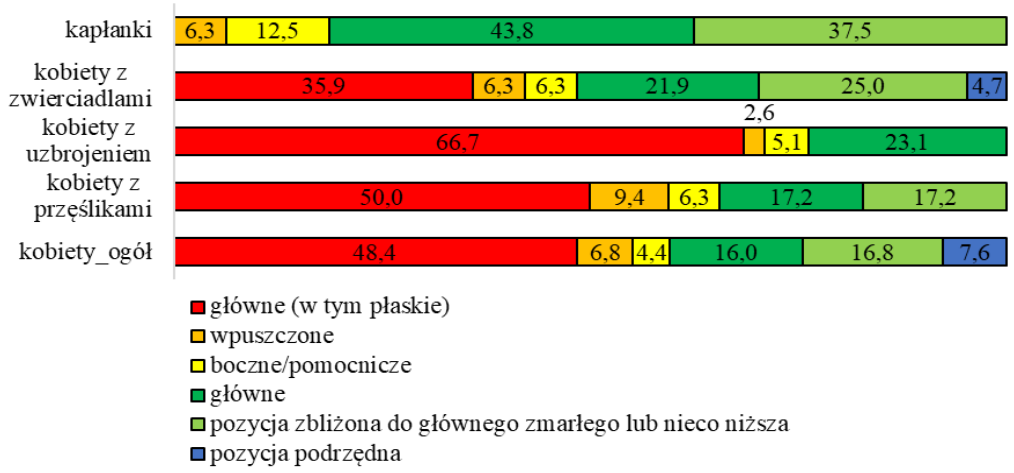

Ryc. 3.58. Grupy funkcyjne pochówków kobiecych a charakter pochówku

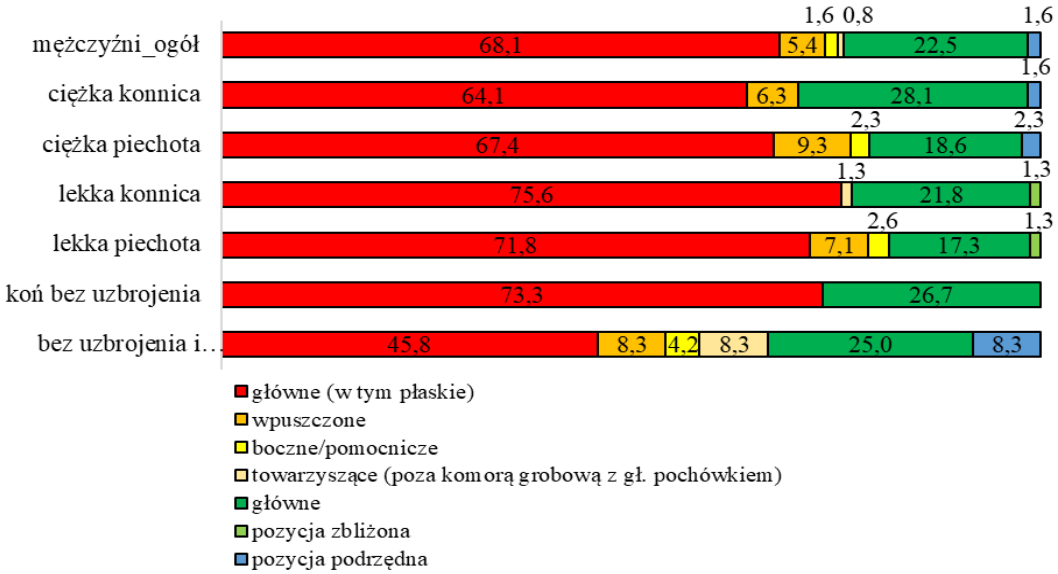

Ryc. 3.59. Grupy funkcyjne pochówków męskich a charakter pochówku

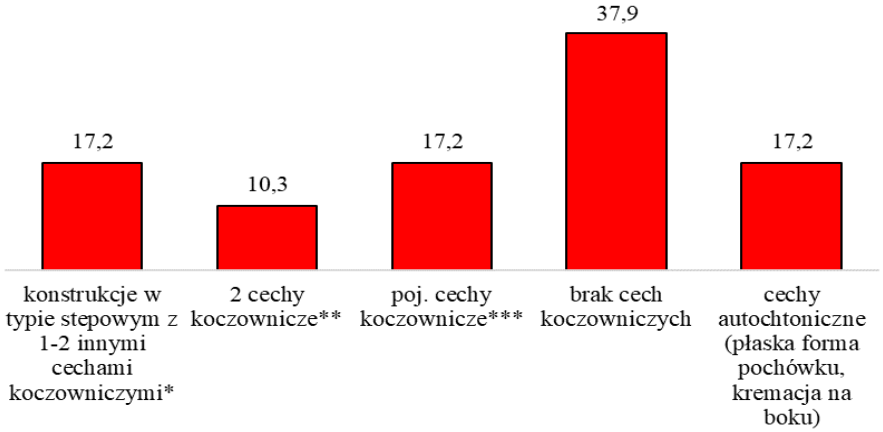

Ryc. 3.60. Męskie pochówki bez uzbrojenia a cechy obrzędowości pogrzebowej o koczowniczym i autochtonicznych charakterze: *w tym pochówek z kurhanu nr z Griškovskiego cmentarzyska bez dodatkowych elementów typowych dla koczowników; **inne niż konstrukcje w typie stepowym (pokarm ofiarny + dookolna hałda/konkrecja siarki; ***pokarm ofiarny z nożem, dookolna hałda, podściółka z substancji organicznej

4. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego

4.1. Kryteria i metodologia wydzielania rang społecznych w badaniach nad strukturą socjalną ludności Północnego Nadczarnomorza okresu scytyjskiego. Zarys stanu badań

Zgodnie z funkcjonującymi poglądami, w archeologii społecznej najważniejszymi identyfikatorami pozwalającymi na określenie pozycji socjalnej zmarłego są sposób pochówku i jego lokalizacja (forma grobu) oraz umieszczone z nim wyposażenie grobowe (jego zróżnicowanie ilościowe i jakościowe). Punktem wyjścia dla rozważań nad pierwszym z wymienionych elementów obrzędowości funeralnej (sposób pochówku i jego lokalizacja) jest koncepcja nakładu pracy poniesionej przez żałobników na wzniesienie konstrukcji grobowych i organizację ceremonii pogrzebowej (np. J. Tainter 1975, 1978; Ch. S. Peebles, S. M. Kus 1977). Zgodnie z jej podstawowymi założeniami, im wyższa była pozycja społeczna zmarłego tym starty energii poniesione w trakcie rytuału pogrzebowego były większe. W przypadku wyposażenia grobowego najczęściej wskazuje się natomiast na jego rolę w ukazaniu rozwarstwienia majątkowego i społecznego (N. Gryzińska-Sawicka 2014, 51). Przy jego oszacowaniu szczególny nacisk kładziony jest przede wszystkim na rozpoznanie symboli bogactwa i statusu (prestiżu). Więcej bowiem da się wywnioskować na podstawie obiektów wartościowych, których występowanie jest ograniczone, niż spotykanych masowo przedmiotów powszechnego użytku (C. Renfrew, P. Bahn 2002, 188).

Wśród badaczy zajmujących się strukturą społeczną koczowników różnych epok dominuje pogląd, iż najbardziej obiektywnym wskaźnikiem oceny rangi zmarłego jest nakład pracy przeznaczony na stworzenie konstrukcji grobowej wraz z nasypem kurhanu oraz skład ilościowy i jakościowy złożonego w niej inwentarza (np. V. M. Masson 1976, s. 149-176; B. N. Mozolevskij 1979, s. 152, 157, tabl. 4; R. Rolle 1979, s. 33-155; V. A. Ilinskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 121; B. F. Gening 1984, s. 148-149; A. A. Moruženko 1989, s. 32; S. A. Skorij 1991, s. 83; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 287-294, 299-300; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 193-194; S. Skory, Â. Hohorovski 2018, s. 110, 148-150)[1]. Pokrywa to się z opisem ceremonii pogrzebowej scytyjskiego władcy zawartym na kartach *Dziejów*

[1] Zaprezentowane w niniejszej części pracy poglądy na temat wydzielania kryteriów pozwalających na ocenę pozycji społecznej zmarłego oraz istniejące systemy stratyfikacji społecznej Scytów i innych plemion o zbliżonej doń kulturze zaczerpnięte zostały w głównej mierze z literatury przedmiotu powstałej w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat. Od połowy lat 70-tych XX w. począwszy od tego okresu obserwowany jest bowiem znaczny wzrost publikacji w tym zakresie (por. np. S. Vasûtin *et al.* 2005, s. 64-69).

Herodota (IV 71-72, s. 251[2]). Równocześnie wskazuje się na istnienie pewnych ograniczeń w stosowaniu tych identyfikatorów (zmniejszanie się wielkości nasypu w stosunku do stanu pierwotnego, wyrabowanie inwentarzy etc.). Tym samym podkreśla się konieczność ich uzupełnienia o inne kryteria. Wśród nich należy wskazać przede wszystkim na obecność dodatkowych pochówków ludzkich i zwierzęcych o towarzyszącym charakterze, o których również wspomina Herodot (IV 71-72, s. 251; por. także A. N Ivančik 2010, s. 130-131, 134-136; A. Ivantchik 2011, s. 80-81, 87-88, tabela 3.1), a traktowanych jako jeden z wyznaczników wysokiej rangi zmarłego (np. V. M. Masson 1976, s. 149-176; B. N. Mozolevskij 1979, s. 152, 157, tabl. 4; R. Rolle 1979, s. 33; V. A. Ilinskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 121; A. A. Moruženko 1989, s. 32; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144; S. A. Skorij 1991, s. 83; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 300; S. Skory, Â. Hohorovski 2018, s. 110). Poniżej zaprezentowano przegląd najważniejszych kryteriów oceny pozycji społecznej zmarłego funkcjonujących w literaturze przedmiotu.

4.1.1. Najważniejsze kryteria oceny pozycji społecznej zmarłego

Nakład pracy przeznaczony na wzniesienie nasypu kurhanowego

Najbardziej widoczną oznaką pozycji społecznej zmarłego była wielkość nasypu kurhanowego nakrywającego jego pochówek. Przyjęło się bowiem uważać, że im jest on większy tym ranga osoby, która pod nim spoczywa jest wyższa (np. R. Rolle 1979, s. 33; Û. Alekseev 1982, s. 5; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144, tabela 2; U. V. Boltrik 2004; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 299-300; V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 89, 90-95; A. Ivantchik 2011, s. 76–78, 80, 81, 83). U podstaw takiego pojmowania roli kopców leży w głównej mierze przekaz Herodota, który dokonując charakterystyki ceremonii pogrzebowej scytyjskiego władcy pisze: *sypią wszyscy wielki kopiec, współzawodnicząc ze sobą i usiłując uczynić go jak największym* (IV 71, s. 251). Nie bez znaczenia jest fakt, iż czynnik ten wyraźnie koreluje z innymi identyfikatorami pozycji społecznej zmarłego. Im wyższy nasyp, tym z reguły znajdujące się pod nim konstrukcje grobowe są większe i bardziej rozbudowane, a inwentarz towarzyszący zmarłym bogatszy[3]. Z drugiej strony należy odnotować, że zdaniem części badaczy, choć kryterium wielkości nasypu kurhanowego ma istotne znaczenie przy ocenie pozycji społecznej spoczywającego pod nim zmarłego, to nie zawsze elementy te korelują ze sobą (A. Û. Alekseev 1982, s. 14; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144, tabela 2; A. Yu. Alekseyev 2005, s. 45-46). Jak zaznacza A. Ju. Alekseev (1982, s. 8) *różnica w*

[2] Por. także obserwacje w tym zakresie w: A. N Ivančik 2010, s. 130-134 i A. Ivantchik 2011, s. 79-85, tabela 3.1.

[3] Potwierdzają to również obserwacje poczynione na łamach niniejszej dysertacji (por. tabela 2.22).

wysokościach kurhanów choć jest oczywista, to może ona świadczyć tylko o różnicowaniu się […] *scytyjskiego społeczeństwa i nie pozwala na wysnuwanie wniosków o ich konkretnej społecznej stratyfikacji*. Sytuacja ta wynikać może z kilku różnych przyczyn. Pomijając zmiany w ich wielkości w stosunku do stanu pierwotnego (np. G. N. Kuročkin 1980, s. 106; Û. N. Bojko 2017, s. 91; por. także uwagi w tym zakresie w podrozdziale 2.4) wskazuje się m.in. na obecność pod nasypami największych z nich kilku pochówków, które są sobie współczesne lub dzieli je niewielka przerwa chronologiczna (A. Yu. Alekseyev 2005, s. 45-46). Inną kwestią, którą należy poruszyć przy omawianiu wielkości nasypu kurhanowego jako identyfikatora pozycji społecznej zmarłego jest fakt, iż nie zawsze najbogatsze w wyposażeniu pochówki nakrywane są największymi nasypami kurhanowymi czy umieszczane w największych, złożonych konstrukcjach grobowych (por. uwagi w V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 90-91). Przykładem takich zespołów może być seria bogato wyposażonych pochówków „wojskowych naczelników" wywodzący się ze środowiska rodowej arystokracji końca VI i początku V w. p.n.e. (np. Aleksandrowka, k. 6, p. 1 – I. F. Kovaleva, S. E. Muhopad 1982; Wisznewka – S. I. Andruh 1988; Zołotoj Simferopolskij kurgan – S. G. Koluthov, S. N. Senatorov 2017). Wszystkie zespoły tego typu, pomimo znacznego nasycenia ich inwentarzy wykonanymi ze złota wyznacznikami prestiżu, cechują się niewielkimi wymiarami jamy grobowej, nieznacznie większymi niż ciała zmarłych, oraz ich wtórnym charakterem, tj. umieszczaniem w obrębie starszych nasypów kurhanowych[4]. Inną kwestią, którą należy brać pod uwagę przy ocenie pozycji społecznej zmarłego (czy też jego miejsca w hierarchii) w oparciu o wielkość nasypu kurhanowego jest jego rozpatrywanie w określonym kontekście, tj. na tle innych porównywalnych kompleksów o zbliżonej pozycji chronologicznej i regionalnej (por. np. uwagi na temat różnicy w wielkościach kurhanów z V i IV w. p.n.e. w V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 92-94). Jak bowiem wykazano to we wcześniejszych rozdziałach (tabele 2.15-2.16), każdy etap rozwojowy okresu scytyjskiego, a także grupa regionalna (czy też określona strefa lasostepu), charakteryzowała się stosowaniem nieco innych reguł w tym zakresie.

Przy ocenie pozycji społecznej zmarłego w oparciu o wielkość nasypu kurhanowego najczęściej pod uwagę brana jest jego wysokość (np. B. N. Mozolevskij 1979, s. 150, tabl. 1; R. Rolle 1979, s. 33; A. Û. Alekseev 1982, s. 5; A. I. Terenožkin, B. N. Mozolevskij 1988, s. 151-152, tabl. 2; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144, tabela 2; L. I. Babenko 2005, s. 173-178; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 299-300; V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 89,

[4] Stosunkowo niewielkie nakłady pracy przeznaczonej na wybudowanie grobów dla tych osób tłumaczone są pośpiechem przy ich powstawaniu (S. I. Andruh 1988, s. 169).

92-94; O. V. Šelehan 2016, s. 64). Niekiedy wskazuje się również na objętość (np. Û. V. Bojko 2017, s. 75; Û. V. Boltrik 2004, s. 89), aczkolwiek miernik ten należy traktować raczej w charakterze dodatkowego wskaźnika oceniającego wielkość konkretnego kopca (A. Û. Alekseev 1982, s. 5). Kryterium to ma natomiast większe znaczenie dla tych kompleksów grobowych, w obrębie których pod jednym nasypem znajduje się większa ilość pochówków. W ich przypadku pod uwagę brana jest ilość (kubatura) materiału sypanego nad zespołem (lub zespołami) o bocznym (lub wtórnym) charakterze, która zwiększała, i to niekiedy w dość istotny sposób, wielkość pierwotnego (tj. związanego z podstawowym grobem) nasypu kurhanowego (np. S. Skory, Â. Hohorovski 2018, s. 150).

Poza samą wielkością nasypu, przy ocenie rangi pogrzebanej pod nim osoby, pod uwagę brana jest również jego struktura (por. np. uwagi na temat budowy nasypu kurhanu Czertomłyk w A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 306; zob. także B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 300; V. Û. Murzin 2015, s. 65) oraz obecność dodatkowych elementów konstrukcyjnych. Te ostatnie znajdować się mogą zarówno w jego obrębie lub poza nim, u jego podstawy. W przypadku tej pierwszej lokalizacji, tj. w obrębie kopca, badacze wskazują m.in. na wielkość i stopień uformowania hałdy calcowej (J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 86) oraz obecność pokrycia namiotowego (S. A. Skoryj 2003, s. 52; V. D. Berezuckij 2011, s. 151-155; V. Grigir'ev, S. Skoryj 2012, s. 441-459). Elementy architektoniczne zlokalizowane u podstawy nasypu będące wyznacznikami wysokiej pozycji socjalnej to z kolei krepidy (A. Û. Alekseev 1982, s. 10)[5] oraz dookolne rowy (stosunek ich objętości do pojemności grobu – S. V. Mahortyh 2013, s. 228). Ponadto część badaczy zwraca uwagę również na źródło pochodzenia materiałów używanych do budowy, zarówno samego nasypu kurhanowego i związanych z nimi elementów dodatkowych, jak również znajdującej się pod nim konstrukcji grobowej (R. Rolle 1979, s. 33). W tym ujęciu chodzi przede wszystkim o „masowe" wykorzystanie surowców pochodzących z dalszych odległości niż najbliższe otoczenie jak np. trawa morska z wybrzeża Morza Azowskiego, używana przy wznoszeniu nasypów kurhanowych niektórych „elitarnych" zespołów znad dolnego Dniepru (A. I. Terenožkin, B. N. Mozolevskij 1988, s. 152-153).

[5] W tym miejscu należy przytoczyć wyniki badań krepidy otaczającej nasyp kurhanu Czertomłyk dokonanych przez S. D. Kryżuckiego. W ich trakcie zaobserwowano bowiem, że w obrębie jej najlepiej zachowanego odcinka widocznych jest co najmniej siedem „działek" wznoszonych równocześnie przez różne grupy budowniczych z wykorzystaniem różnych techniki i zastosowaniem odmiennego surowca kamiennego. Zdaniem V. Ju. Murzina (2015, s. 65) ich budowniczowie należeli do siedmiu różnych *dużych oddziałów scytyjskiej hordy, zjednoczonych pod władzą wielkiego króla Scytii,* pogrzebanego w centralnym grobowcu tego kurhanu.

Nakład pracy przeznaczony na wybudowanie konstrukcji grobowej

Przy ocenie statusu społecznego i pozycji zmarłego, poza nakładem pracy przeznaczonym na wykonanie nasypu kurhanowego, pod uwagę brana jest również ilość wysiłku włożonego w wybudowanie konstrukcji przeznaczonej na pochówek. O jej ważności decyduje chociażby fakt, iż ten element kompleksu grobowego, ze względu na jego lokalizację pod ziemią, jest chroniony przed zniszczeniami powodowanymi czynnikami naturalnymi (wyjątek stanowi zapadanie się komór grobowych na wskutek osiadania gruntu) i działalnością człowieka. Analogicznie jak przy badaniu nakładu pracy przeznaczonego na usypanie nasypu, przy ocenie ilości trudu włożonego przez uczestników ceremonii pogrzebowej w wybudowanie samego grobu (konstrukcji grobowej) pod uwagę brane są dwa silnie powiązane ze sobą czynniki: jego wielkość oraz złożoność (np. N. N. Mozolevs'kij 1979, s. 156; B. F. Gening 1984, s. 133; E. P. Bunâtân 1985, s. 72-73; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 128; V. Û. Murzin 2015, s. 65-66). Podobnie jak w przypadku kopców, na znaczenie obszerności komory grobowej oraz obecności w niej określonych elementów konstrukcyjnych jako potencjalnych wskaźników wysokiej pozycji społecznej zmarłego wskazuje Herodot. Pisze on bowiem: *następnie składają zwłoki do grobu na podściółce z liści i wbijają w ziemię po obu stronach zwłok lance; na nich kładą żerdzie i formują dach z rogacizny. W pozostałej, obszernej przestrzeni grobu* […] (Hdt. IV 71, s. 251).

Przy ocenie wielkości konstrukcji grobowych najczęściej pod uwagę brane są takie cechy metryczne jak: głębokość, na której się one znajdują (na ogół badacze skupiają się na głębokości jamy lub szybu wejściowego – np. A. Û. Alekseev 1982, s. 5, 14; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144, tabela 2; R. Rolle 1979, s. 33; B. F. Gening 1984, s. 134, tabl. 1-3; B. N. Mozolevskij, S.V. Polin 2005, s. 300; V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 94-95; M. Očir-Gorâeva 2014, s. 16), objętość ziemi wydobytej w trakcie ich budowy (np. Û. V. Bojko 2017, s. 75; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144; D. S. Grečko 2010, s. 50; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 128) oraz całkowita powierzchnia (V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 94-95; V. Û. Murzin 2015, s. 66). Z tym ostatnim parametrem bardzo silnie koreluje kolejne kryterium oceny nakładu pracy przeznaczonej na wybudowanie konstrukcji grobowej jakim jest stopień jej złożoności. Przykładowo, najbardziej rozbudowany obiekt wśród wszystkich wzniesionych przez społeczności zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza (kurhan Perepiaticha) charakteryzuje się zarazem największą całkowitą powierzchnią spośród wszystkich budowli funeralnych znanych z tej strefy. Istnienie wyraźnych zbieżności pomiędzy tą cechą wielkościową, a stopniem złożoności konstrukcji

widoczne jest również dla budowli grobowych z obszaru stepu, przy czym wskazuje się tutaj przede wszystkim na ilość komór tworzących podziemną część kompleksu grobowego. Te ostatnie mogą odchodzić od jednego szybu wejściowego (A. Û. Alekseev 1982, s. 5, 14; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144, tabela 2; R. Rolle 1979, s. 33), jak również mieć postać oddzielnych konstrukcji, ale wybudowanych w jednym czasie (V. Û. Murzin 2015, s. 66). Przy badaniu złożoności konstrukcji funeralnych ze strefy leśnostepowej główną uwagę kieruje się natomiast przede wszystkim na obecność w obrębie jamy grobowej (lub bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej) dodatkowych konstrukcji drewnianych takich jak przede wszystkim oblicowanie ścian i/lub dodatkowe słupy oporowe (np. V. G. Petrenko 1967, s. 52; D. S. Grečko 2010, s. 47, 50). Innym kryterium mogącym odzwierciedlać nakład pracy przeznaczonej na wybudowanie grobu jest wyżej wspominane użycie do tego celu materiałów „obcego" niż lokalne pochodzenia (R. Rolle 1979, s. 33). Warto tu odnotować fakt, iż w przypadku niektórych konstrukcji grobowych pochodzących z grupy kurhanów rangi „królewskiej" stwierdzono wybudowanie ich przez (lub pod kierownictwem) bosporańskich architektów i rzemieślników (np. Oguz – Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 1989, s. 98), co również można traktować jako świadectwo wysokiej rangi pogrzebanych w nich osób.

Skład ilościowy i jakościowy inwentarza

Kolejnym miernikiem pozwalającym na określenie statusu zmarłego jest skład ilościowy i jakościowy złożonego z nim wyposażenia. Wskaźnik ten silnie wiąże się z dotychczas omówionymi kryteriami, a zwłaszcza z wielkością samego grobu. Wskazuje na to choćby opis ceremonii pochówku scytyjskiego władcy przedstawiony przez Herodota, w którym wyczytać można iż: *w pozostałej, obszernej części grobu grzebią* […] *pierwociny wszelkich innych dostatków* (Hdt. IV 71, s. 251). Oczywiście, jak wyżej zaznaczono, nie zawsze obecność bogatego wyposażenia wiąże się ze znacznymi rozmiarami obiektu, w którym je złożono wraz ze zmarłym, nie mniej jednak oba te elementy są silnie ze sobą powiązane. Potwierdzają to wyniki korelacji zróżnicowania ilościowego i jakościowego inwentarza z poszczególnymi parametrami określającymi wielkość konstrukcji grobowej i nakrywającego go kopca, które wskazały na istnienie najsilniejszych zależności między bogactwem wyposażenia, a gabarytami obiektu, w którym je umieszczono (tabela 2.22). Równocześnie należy zaznaczyć, że prawidłowa ocena statusu zmarłego w oparciu o zamożność towarzyszącego mu ekwipunku w wielu przypadkach natrafia na przeszkodę w postaci jego niekompletności (wyrabowania). Pewnym sposobem minimalizacji tego ograniczenia może być badanie obecności w wyposażeniu określonych kategorii

funkcjonalnych przedmiotów. O zasadności stosowania takiego kryterium przy badaniu pochówków związanych ze Scytami (i zapewne zbliżonymi doń plemionami) świadczyć może wzmianka Herodota o umieszczeniu wśród przedmiotów składanych ze zmarłym scytyjskim władcą złotych czar (*i złote czary; srebra i spiżu do tego celu nie używają* – Hdt. IV 71, s. 251). Równocześnie należy zaznaczyć, że ilość takich zabytków z pewnością była znacznie większa. Również surowiec, z którego one powstawały mógł być bardziej zróżnicowany. Jak bowiem zauważają autorzy monografii Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, w inwentarzach części pochówków wiązanych ze scytyjskimi wyższymi warstwami spotykane są brązowe naczynia z powierzchnią pokrytą pozłotą (S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 77).

Wśród innych wyznaczników wysokiej pozycji społecznej zmarłego, poza różnorodnymi naczyniami wykonanymi z metali szlachetnych (obok wspominanych przez Herodota złotych czar ich asortyment obejmuje m.in. srebrne kubki i kyliksy, rytony z okuciami z metali szlachetnych, drewniane naczynia ze złotymi nakładkami), najczęściej wymienia się: złote ozdoby i detale stroju (zwłaszcza lite metalowe naszyjniki a także złote-blaszki-aplikacje stroju i paradnych nakryć głowy), brązowe kotły, broń (zwłaszcza miecze z rękojeściami i pochwami okutymi złota blachą, goryty pokryte złotymi aplikacjami) i paradne elementy ekwipunku wojownika (osełki oraz nahajki/bicze ze złotymi okuciami) zdobione metalami szlachetnymi etc. (V. G. Petrenko 1978, s. 41; R. Rolle 1979, s. 33, 134-136, 150; A. Û. Alekseev 1982, s. 5; V. D. Berezuckij 1995, s. 49-50; S. A. Skoryj 1997, s. 47; N. A. Gavriljuk 1998, s. 254-255; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 306–309; J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 12, 36; E. V. Chernenko *et al.* 2004, s. 7–8, 19–20; J. Chochorowski 2008, s. 163; T. M. Kuznecova 2009, s. 79–84; S. Skory, J. Chochorowski 2010, s. 272; U. V. Boltrik 2011, s. 110; A. Wieland 2013, s. 80, 115-116, 226, 228-229, 257, 282-283, 295, 297; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 63, 117-118). Jeszcze inną grupę zabytków na jaką się wskazuje się przy ocenie rangi zmarłego są przedmioty wykonane w stylu zwierzęcym (A. M. Hazanov 1975, s. 180-181; J. Kubczak 1978, s. 71-72, 135-139; V. D. Berezuckij 1995, s. 49-50; P. Â. Gavriš 2008, s. 200-201), oraz artefakty pochodzące z innych kręgów kulturowych, zdobytych w trakcie najazdów wojskowych na obce tereny. Wśród tych ostatnich wymienić należy przede wszystkim przedmioty proweniencji bliskowschodniej i kaukaskiej, łączone z pochówkami koczowniczych wyższych sfer okresu archaicznego (np. D. S. Grečko 2014b, s. 12). Z kolei R. Rolle (1979, s. 33) wskazuje na obecność w inwentarzach pochówków wyższych warstw

scytyjskich zabytków z kruszców (w tym naczyń), z których przynajmniej część powstała m.in. w warsztatach greckich rzemieślników[6].

Osobną kwestią jest sposób oszacowania stopnia reprezentatywności wyżej wyszczególnionych kategorii artefaktów. Szczególnie istotne jest stosowanie nie zawsze przejrzystych co do wartości kryteriów oceny wartości przedmiotów wyposażenia. Budzi to uzasadnione zastrzeżenia ponieważ, jak słusznie zwraca uwagę V. Ju. Murzin (2015, s. 67), arcydzieł dawnej jubilerskiej sztuki reprezentowanych m.in. przez złoty grzebień z kurhanu Sołocha czy też pektorał z kurhanu Tołstaja Mogiła nie można porównywać z niewielkimi masowymi wyrobami ze złota takimi jak naszywane blaszki itp. Część badaczy próbuje rozwiązać ten problem stosując różne systemy oceny wartości poszczególnych kategorii przedmiotów inwentarza (np. Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 128; M. Burghardt 2016a, s. 66, tabela 2; 2017a, s. 146, tabela 4; 2017b, s. 124, 149). Nie zawsze jednak kryteria ich podziału uznać można za czytelne i przekonywujące. Dodatkowo należy wskazać, iż wartość poszczególnych zabytków może być również uwarunkowana takimi czynnikami jak chronologia oraz lokalizacja przestrzenna. Klasycznym przykładem takiej sytuacji mogą być amfory, a dokładniej rzecz ujmując transportowane i przechowywane w nich wino. Towar ten wraz z upływem czasu i wzrostem intensywności kontaktów z greckimi koloniami położonymi na wybrzeżach Morza Czarnego staje się coraz bardziej dostępny dla szerokich mas scytyjskiego społeczeństwa. Podkreśla to „masowość" jego występowania w grobach z okresu rozwoju Scytii klasycznej, która jest nieporównywalnie wyższa niż w zespołach wcześniejszych (archaicznych; por. podrozdział 2.2.1, tabela 2.1). Oczywiście należy zaznaczyć, że nie każdego było stać na nie, o czym świadczyć może niewielka częstotliwość ich występowania lub całkowita nieobecność w pochówkach osób o najniższej randze (np. B. F. Gening 1984, s. 134-135, 146, tabl. 1; E. P. Bunâtân 1985, s. 93-98; L. I. Babenko 2005, s. 173-180; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, tabl. 3). Nie zmienia to jednak faktu, iż było ono dostępne znacznie większej ilości osób niż inne kategorie greckich importów.

Wszystko to powoduje, że przy ocenie pozycji społecznej zmarłego w oparciu o analizę towarzyszących mu przedmiotów o wyróżniającym się charakterze (wyznaczniki statusu/prestiżu i towary luksusowe) trzeba uwzględnić również mechanizmy rządzące ich dystrybucją w określonym czasie i miejscu. Nie mniej istotny powinien być również kontekst w jakim artefakty te występują w grobach, oczywiście w przypadku gdy stan zachowania

[6] Poza zabytkami pochodzącymi z warsztatów greckich (włącznie z tymi lokalizowanymi w koloniach nadczarnomorskich) w inwentarzach pochówków scytyjskich elit spotykane są również przedmioty wykonane przez rzemieślników etruskich i macedońskich (por. M. Treister 2010; M. Û. Trejster 2019).

złożonych w nich przedmiotów pozwala na poczynienie takich obserwacji. Również i jego sposób oceny jest dość mocno zróżnicowany. Wskazać można tutaj na dwa główne kierunki. Pierwszym z nich jest analiza ogólnego stopnia zróżnicowania ilościowego i jakościowego zabytków o prestiżowym charakterze (wyznaczniki statusu) składanych ze zmarłym (por. np. S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 149). Zgodnie z tym założeniem im wyższą rangę za życia posiadał zmarły tym większa powinna być ilość towarzyszących mu wyznaczników statusu. W przypadku drugiego kierunku uwaga badaczy skupia się natomiast wyłącznie na badaniu kontekstu występowania pojedynczych przedmiotów prestiżowych. Przykładem takiego zabytku mogą być brązowe kotły. W zależności od przyjętych założeń wskazuje się na liczebność tego typu naczyń umieszczanych ze zmarłym (im wyższa pozycja w hierarchii tym więcej brązowych kotłów – T. M. Kuznecova 2009, s. 82-84; V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 92), ich pojemność (np. E. E. Fialko 2012c, s. 38), współwystępowanie z innymi identyfikatorami wyróżniającej się pozycji zmarłego (np. kamiennymi stelami z określonymi przedstawieniami – T. M. Kuznecova 2009, s. 82-84), a nawet wielkość nekropolii kurhanowych, z których one pochodzą (T. M. Kuznecova 2009, s. 82-84). Część badaczy zwraca uwagę również na semiotykę wyobrażeń przedstawionych na określonych kategoriach artefaktów o prestiżowym charakterze, takich jak np. złote blaszki – aplikacje stroju (np. E. P. Bunâtân 1985, s. 120; V. Û. Boltrik 2011, s. 108-110)[7].

Towarzyszące pochówki ludzkie i zwierzęce

Wśród dodatkowych kryteriów oceny rangi zmarłego, innych niż wyżej wyszczególnione, najczęściej wymienia się obecność towarzyszących pochówków ludzkich (A. Û. Alekseev 1982, s. 5, 14; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144, tabela 2; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 292-294) i końskich (np. V. A. Ilinskaa, A. I. Terenožkin 1983, s. 123, tabela 2; L. I. Babenko 2005, s. 177; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 14, 18; V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 89, 96-98; V. Û. Murzin 2015, s. 66). Złożenie ze zmarłym należących do niego sług oraz koni, jak wskazuje na to Herodot (IV 71, s. 251), stanowić ma bowiem nieodzowny element ceremonii pogrzebowej scytyjskiego władcy (lub członka scytyjskiej arystokracji): *grzebią jedną z nałożnic króla, którą wprzód duszą, dalej podczaszego, kucharza, koniucha, posługacza, gońca królewskiego i konie* […]. W tym

[7] Znajdujące się na nich przedstawienia mogą również odzwierciedlać funkcję społeczną zmarłych, jak ma to miejsce w przypadku kobiet – „kapłanek/wróżbitek" (por. podrozdział 3.4). Z drugiej strony należy pamiętać o tym, że oba te elementy wskazujące na miejsce jakie zmarły (zmarła) zajmował za życia w społeczeństwie są ze sobą bardzo silnie powiązane. Inaczej rzecz ujmując, pełnienie przez niego określonych funkcji, stanowi pochodną jego przynależności do tej a nie innej grupy zajmującej określone miejsce w stratyfikacji społecznej (por. np. uwagi na temat miejsca „kapłanek/wróżbitek" w systemie społecznym Scytów w podrozdziale 3.4).

kontekście należało by je rozpatrywać jako swoistego rodzaju dobra należące do zmarłego (dar z życia sługi i należącego do niego zwierzęcia) podkreślające jego wyróżniającą się pozycję (A. Testart 2004, s. 20–28; S. Tabaczyński 2005, s. 158; M. Očir-Gorâeva 2014, s. 19; V. Û. Murzin 2015, s. 66). Trzeba również odnotować, że przy tak pojmowanej roli towarzyszących pochówków ludzkich i końskich, niejednokrotnie bardziej prestiżowym darem, o wartości porównywalnej z najdroższymi elementami wyposażenia grobowego, był ten złożony z życia konia a nie człowieka (M. Očir-Gorâeva 2009, s. 304; 2014, s. 19)[8].

Z drugiej strony, dodatkowe pochówki ludzkie i/lub zwierzęce można rozpatrywać również w charakterze różnego rodzaju ofiar (N. V. Kubyšev *et al.* 2009, s. 130), których obecność mogła np. gwarantować bezpieczne przejście zmarłego w zaświaty (Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 26-30). Na taką możliwość wskazywać może wymieniana przez Herodota informacja o ustawianej dookoła kurhanu scytyjskiego władcy „straży" z rytualnie uśmierconych pięćdziesięciu jeźdźców: *Biorą z pozostałych sług króla najgorliwszych* […] *z tych więc służących duszą pięćdziesięciu i tyleż wyjątkowej piękności koni* [...]. *A każdego z uduszonych pięćdziesięciu młodzieńców wsadzają na konia* […]. *Ustawiwszy tego rodzaju jeźdźców dookoła mogiły odchodzą* (Hdt. IV 72, s. 251).

Szacując pozycję zmarłego w oparciu o towarzyszące mu pochówki ludzkie i końskie pod uwagę bierze się przede wszystkim ich ilość (np. A. Û. Alekseev 1982, s. 5, 14; B. F. Gening 1984, tabl. 2-3; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144, tabela 2; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 34; V. Û. Murzin 2015, tabela na s. 68). Należy jednak zaznaczyć, że ze względu na wyrabowanie znacznej części zespołów grobowych i wynikające z niego przemieszczenia szczątków kostnych ludzi i zwierząt, w wielu przypadkach niemożliwe jest określenie ich pierwotnej liczby. Z tej przyczyny najbardziej wartościową grupę źródeł dla oceny tego kryterium są pochówki lokalizowane w oddzielnych grobach, przy czym pod uwagę brana jest nie tylko sama ilość tego typu zespołów, ale także liczebność złożonych w nich osobników (A. Û. Alekseev 1982, s. 14; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144, tabela 2; Û. V. Boltrik, E. E. Fialko 2005, s. 34; V. Û. Murzin 2015, s. 66-67). Ponadto część badaczy zwraca niekiedy uwagę również na takie elementy związane z towarzyszącymi pochówkami końskimi jak materiał, z którego wykonano ozdoby uździenicy (np. A. Û. Alekseev 1982, s. 14; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 144, tabela 2; R. Rolle 1979, s. 33; V. Û. Murzin 2015, s. 67) oraz semiotyka znajdujących się na nich przedstawień (np. Û. V. Boltrik 2004, s. 89).

[8] Zdaniem przytaczanej badaczki wskazywać mają na to większe głębokości obiektów, w których grzebano zwierzęta, w porównaniu z jamami przeznaczonymi na pochówki „koniuchów".

Kryteria dodatkowe

Wśród dodatkowych wskaźników pozycji zmarłego niekiedy wymienia się także ilość osób złożonych w obrębie jednej konstrukcji grobowej. Zgodnie z tą koncepcją osoby pogrzebane w zespołach wieloosobowych z reguły mają zajmować wyższe miejsce w hierarchii niż zmarli złożeni w grobach o jednostkowym charakterze (V. D. Berezuckij 1995, s. 24-25, 63-64; D. S. Grečko 2010, s. 48; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 193-194). Kryterium to podlega jednakże tym samym ograniczeniom, co wyżej omówione pochówki towarzyszące. Ponadto zespoły, w których pochowano większą ilość osób, w oparciu o pozostałe wyżej wymienione wskaźniki, nie zawsze można określić jako należące do zmarłych o wysokiej pozycji (por. uwagi w podrozdziale 3.3.7). Tym samym liczbę osób złożonych w grobie należy traktować raczej jako kryterium pomocnicze. Jeszcze innym wskaźnikiem, mogącym określić potencjalne różnice w pozycji społecznej zmarłych, jest ich lokalizacja według stron świata. Zgodnie ze spostrzeżeniami M. Oczir-Goriewy (2014, s. 17-18) w przypadku zespołów zawierających szczątki co najmniej dwóch osób wyższą rangę posiadali zmarli złożeni przy południowej ścianie[9].

Kolejną grupę dodatkowych kryteriów, które niekiedy traktowane są jako odzwierciedlające rangę (status) zmarłego, stanowią pozostałości po różnego rodzaju działaniach związanych z końcowym etapem ceremonii pogrzebowej. Chodzi o stypę oraz składanie różnego rodzaju ofiar i darów wotywnych, włącznie z dokonywaniem symbolicznych ofiar końskich (A. Û. Alekseev 1982, s. 5; R. Rolle 1979, s. 33; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 288). Wśród nich szczególną uwagę należy zwrócić na strukturę i liczebność szczątków po ucztach pogrzebowych, zwłaszcza pozostałości pokarmów mięsnych. Trzeba bowiem pamiętać o tym, że najważniejszym dobrem posiadanym przez koczownika były należące do niego stada (K. Moszyński 1953, s. 30-31). Im jego wyższa ranga i większe bogactwo, tym liczniejsze stado zwierząt. Istnienie tej zależności wykorzystał przytaczany już A. Testart. Zgodnie z jego propozycją zjadane w trakcie stypy mięso pochodzić miało właśnie z części stad należących za życia do zmarłego. Tym samym, ilość zwierząt zabijanych na potrzeby uczty pogrzebowej powinna być wprost proporcjonalna do jego pozycji społecznej (A. Testart 2004, s. 30-33; S. Tabaczyński 2005, s. 158-159; M. Burghardt 2017b, s. 115).

Zdaniem innych badaczy ilość szczątków zwierząt odkrywanych wśród pozostałości tryzny świadczyć może również o liczebności osób sypiących kurhan, a pośrednio także o

[9] Obserwację tą można rozszerzyć również o pochówki zakładane w osobnych konstrukcjach grobowych nakrytych wspólnym nasypem kurhanowym.

randze zmarłego, zgodnie z wyżej przytaczanym założeniem o wielkości nasypu jako wyznaczniku pozycji pogrzebanego pod nim osobnika (B. N. Mozolevskij 1979, s. 167; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 291). W jeszcze innym ujęciu, dla określenia statusu zmarłego, analizom poddaje się ilość samodzielnych skupisk kości zwierzęcych i/lub amfor wydzielających się wśród pozostałości po uczcie pogrzebowej. W przypadku zespołów funeralnych, które na podstawie innych elementów można łączyć z pochówkami władców i zarządców różnego stopnia, liczebność takich skupisk świadczyć ma o ilości podlegających im (zarządzanych przez nich) plemion lub innych jednostek terytorialno-etnicznych (przy założeniu, że z każdą taką jednostką można łączyć jedno większe nagromadzenie pozostałości pokonsumpcyjnych), a tym samym o ich randze czy też o miejscu jakie zajmowali oni w aparacie władzy (B. N. Mozolevskij 1979, s. 166-167). Niekiedy wskazuje się również na skład gatunkowy zwierząt, szczątki których znajdowane są wśród poszczególnych skupisk pozostałości po uczcie pogrzebowej, przy czym element ten świadczyć ma nie tyle o randze zmarłego, co raczej o statusie uczestników samej uczty pogrzebowej[10] (B. N. Mozolevskij 1979, s. 166).

Jeszcze inną kategorią znalezisk o potencjalnym ładunku społecznym są środki transportu reprezentowane przez wozy (lub ich elementy), którymi przywożono nieboszczyka na miejsce jego pochówku. Ich obecność w zespole grobowym traktowana jest jako wskaźnik wysokiej pozycji społecznej zmarłego, któremu one towarzyszą (A. Û. Alekseev 1982, s. 5; R. Rolle 1979, s. 33; A. I. Terenožkin, B. N. Mozolevskij 1988, s. 166-167). Dodatkowo umieszczenie związanych z nimi elementów (np. koła, metalowe zakończenia tyczek i dzwonki) przy pochówku kobiecym traktowane jest jako przesłanka pozwalająca na uznanie zmarłej za kapłankę (S. S. Bessonova 1982, s. 112-115; 1989, s. 121; A. I. Terenožkin, B. N. Mozolevskij 1988, s. 166-167; L. S. Kločko 2012, s. 417).

4.1.2. Metodologia klasyfikacji społecznych

Jak widać z powyższego przeglądu najważniejszych kryteriów używanych przy identyfikacji pozycji socjalnej zmarłego, mimo istnienia wielu propozycji w tym zakresie, jej oszacowanie w oparciu o źródła funeralne nie jest rzeczą łatwą. Należy tutaj wskazać przede wszystkim na różną ocenę stopnia przydatności poszczególnych wyżej wzmiankowanych wskaźników dla identyfikacji zajmowanego przez zmarłego miejsca w społeczeństwie. Nie

[10] Zgodnie z tą propozycją obecność wśród pozostałości tryzny fragmentów kostnych dziczyzny świadczyć ma o przynależności spożywających ją osób do warstw wyższych, podczas gdy mięso końskie miało być konsumowane przez szeregowych Scytów (B. N. Mozolevskij 1979, s. 166).

mniej istotny jest również sposób ich oszacowania, czego doskonałym przykładem są różne metody określenia wielkości nasypu kurhanowego, znajdujących się pod nimi konstrukcji grobowych, czy też oceny stopnia bogactwa wyposażenia grobowego (por. przegląd i krytyka podstaw wyróżniania kurhanów scytyjskich elit w V. A. Romaško, S. A. Skorij 2009, s. 87-98 oraz V. Û. Murzin 2015, s. 64-67). Dlatego też nie powinien budzić zdziwienia fakt, iż funkcjonujące w literaturze propozycje klasyfikacyjne, mimo że w większości przypadków bazują na tych samych kryteriach, nie zawsze są ze sobą kompatybilne. Te same zespoły grobowe odnoszone są niekiedy do różnych grup społecznych. Wreszcie, nie należy zapominać o tym, że przyciągające największą uwagę badaczy najbardziej okazałe kompleksy grobowe, powszechnie łączone ze scytyjską arystokracją, są zjawiskami o indywidualnym charakterze. Na ich kształt ma wpływ wiele czynników jak choćby miejsce, czas oraz uwarunkowania polityczno-kulturowe (ranga władcy i jego pochodzenie) w jakich one powstają (J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 284). Wszystko to powoduje, że dla prawidłowej oceny miejsca jakie zmarły mógł zajmować za życia w systemie społecznym badanych wspólnot należy nie tylko uwzględnić cały szereg zjawisk określających kompleks grobowy, w którym go pogrzebano, ale także trzeba rozpatrzeć go na szerszym tle obejmującym inne synchroniczne z nim zespoły o podobnej lokalizacji.

Nie mniej istotna dla prawidłowego oszacowania statusu zmarłych jest także przyjęta procedura badawcza**.** Pod tym względem istniejące propozycje klasyfikacji społecznej można podzielić na dwie grupy. Pierwszą z nich stanowią te, które opierają się na intuicyjnym grupowaniu badanego zbioru pochówków według określonego wzoru. Wskazać można tutaj przede wszystkim na klasyfikacje odnoszące się do pochówków scytyjskiej arystokracji z obszaru dolnego (stepowego) Podnieprza, dla których głównym kryterium podziału jest wielkość sypanych nad nimi nasypów kurhanowych (np. V. A. Il'inskaa, A. I. Terenožkin 1971, s. 45; B. N. Mozolevskij 1979, s. 156-157; Û. V. Boltrik 2004, s. 87, 89, tabela 1). Najczęściej bazują one na niewielkiej ilości danych (klasyfikacje V. A. Ilinskiej, A. I. Terenożkina oraz B. N. Mozolewskiego – 23 kurhany; Ju. V. Boltryka – 52 zespoły) i przybierają postać tabel lub grafik, w których pogrupowane zostały zespoły funeralne wykazujące do siebie największe podobieństwa pod względem badanego wskaźnika (wysokość lub objętość nakrywających je kopców połączona niekiedy z innymi identyfikatorami wyróżniającej się pozycji społecznej zmarłego)[11]. Na tym tle pozytywnie wyróżnia się klasyfikacja zaproponowana przez R. Rolle (1979), która przybiera nieco

[11] Niekiedy zestawienia te mają również postać graficzną (Û. V. Boltrik 2004, s. 87, 89, tabl.1).

bardziej wyrafinowaną formę. W porównaniu z wyżej przytaczanymi propozycjami opiera się on nie tylko na większej ilości danych (ponad 140 kompleksów funeralnych), przy ocenie których uwzględniano więcej zmiennych, ale również wykorzystuje nieco bardziej złożoną procedurę badawczą. Nie mniej jednak i w tym przypadku podstawą zastosowanej metodyki są rożnego rodzaju zestawienia o „intuicyjnym" charakterze (R. Rolle 1979, tabele 1-12).

Drugą grupę stanowią systematyzacje bazujące na różnorakich analizach statystycznych. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na powstałe w pierwszej połowie lat 80-tych ubiegłego wieku prace E. P. Buniatian poświęcone pochówkom szeregowych Scytów (1981; 1982; 1985)[12]. Na ich kartach badaczka przeanalizowała 534 zespoły grobowe o jednostkowym charakterze, pochodzące z 293 kurhanów zlokalizowanych na dziewięciu cmentarzyskach nad dolnym Dnieprem. Przy ich grupowaniu zastosowała takie narzędzia badawcze jak: konstrukcja i analiza tablic współwystępowania cech, obliczanie wskaźnika koligacji (podobieństwa) pomiędzy dwoma grupami obiektów w oparciu o dwie cechy oraz kwantyfikacja współczynnika korelacji (E. P. Bunâtân 1981, s. 10; 1985, s. 32-38). Sama zastosowana przez nią procedura badawcza obejmowała kilka etapów. W pierwszym z nich zostało przeprowadzone sumaryczne badanie cmentarzysk, w celu ustalenia stopnia zachodzących między nimi podobieństw i różnic. Rezultaty tych analiz wykazały, że pod względem badanych cech obrządku pogrzebowego[13] pomiędzy tymi nekropolami zachodzi wysoki poziom podobieństwa. Wskazuje to z jednej strony na jedność kultury Scytów dolnego Podnieprza, z drugiej na społeczny charakter różnic zachodzących w obrzędowości pogrzebowej stosowanej przez różne grupy ludności (E. P. Bunâtân 1981, s. 10-13; 1985, s. 45-57). W dalszej kolejności przeprowadzone zostały badania dotyczące płci i wieku (osobno analizowano pochówki dorosłych i dzieci oraz kobiet i mężczyzn). W rezultacie część analizowanych cech powiązano z określonymi klasami biologicznymi. Następnym etapem zastosowanej przez E.P. Buniatian procedury było dokonanie społecznej charakterystyki zmarłych. Analizy te przeprowadzone zostały osobno dla pochówków dorosłych mężczyzn, dorosłych kobiet i dzieci. Podstawowymi parametrami branymi pod uwagę przy tym badaniu była głębokość, na której znajduje się dno jamy/komory grobowej oraz ilość i jakość przedmiotów inwentarza. Według ustaleń przytaczanej badaczki to właśnie te elementy obrzędowości pogrzebowej, stosowanej przez rozpatrywane populacje, należy uznać jako

[12] Ich podstawą stała się wypracowana przez B.F. Geninga i V.A. Borzunowa w połowie lat 70-tych tego samego wieku metoda tzw. charakterystyki statystycznej obrządku pogrzebowego.

[13] Ich pierwotny wykaz obejmował 230 cech odzwierciedlających takie kryteria obrządku pogrzebowego jak: 1. konstrukcje nadgrobowe, 2. konstrukcje grobowe, 3. charakter pozostałości zmarłych, 4. inwentarz, 5. pokarm ofiarny 6. pochówki końskie (E. P. Bunâtân 1981, s.10; 1985, s. 38-44).

najpełniej odzwierciedlające status społeczny zmarłego niezależnie od jego płci i wieku (E. P. Bunâtân 1981, s. 13-16; 1982, s. 160-162; 1985, s. 75-78, tabl. 2, ryc. 3). W toku dalszych badań, obejmujących analizę formalną z wykorzystaniem grafów obrazujących stopień wzajemnych powiązań zachodzących pomiędzy badanymi cechami obrządku funeralnego, wyróżnionych zostało po pięć grup mężczyzn i kobiet oraz cztery grupy dzieci (E. P. Bunâtân 1981, s. 16-19; 1985, s. 78-91, ryc. 4-14). W dalszej kolejności wydzielone przez nią zbiory, określone jako modele pochówków, zostały powiązane z różnymi grupami (warstwami) społecznymi różniącymi się między sobą rangą (statusem; E. P. Bunâtân 1981, s. 19-22; 1985, s. 91-101). Ostatnim etapem procedury zastosowanej przez E. P. Buniatian była analiza cmentarzysk stanowiących podstawę jej rozważań nad strukturą społeczną szeregowych Scytów. Badanie to, istotę którego stanowiła analiza dystrybucji poszczególnych grup (oraz zbliżonych doń zespołów wieloosobowych) na kolejnych nekropolach, wykazało istnienie określonej hierarchii międzygrupowej w społeczności Scytów (E. P. Bunâtân 1985, s. 102-124).

Analizy statystyczne jako narzędzie pozwalające na rekonstrukcję struktury społecznej zostały również wykorzystane przez badaczy zajmujących się populacjami zasiedlającymi w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza (jego lewobrzeżną część). Poza pierwszą publikacją tego typu autorstwa Ju. V. Bujnova i A. S. Kuz'menko poświęconą strukturze społecznej grup ludności zamieszkujących w ciągu VIII-VI w. p.n.e. tereny dorzeczy rzek Roś i Taśmin, wskazać należy tutaj przede wszystkim na prace charkowskiego badacza Ju.N. Bojko (1986; 2017) dotyczące struktury społecznej grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim obszar dorzecza rzeki Worskli (wraz z przyległymi terenami położonymi w dorzeczu środkowego i dolnego Psła). Źródłem jego badań stały się materiały osadowe pochodzące z trzech grodzisk i dwóch osad otwartych (Û. N. Bojko 1994, s. 34; 2017, s. 30-72) oraz synchroniczne z nimi zespoły grobowe (129 kompleksów – Û. N. Bojko 1994, s. 34; 2017, s. 73-104). W zależności od badanego zbioru przy ich klasyfikacji wykorzystane zostały takie narzędzia statystyczne jak analiza czynnikowa (materiały osadowe) oraz analiza klasterowa (źródła funeralne)[14]. W rezultacie wydzielił on od kilku do kilkunastu mniejszych grup (materiały osadowe – 11 grup społeczno-statystycznych, źródła funeralne – 5 zbiorów określonych jako superklastery i klastery) tożsamych z różnymi

[14] W tym przypadku zostały one rozpatrzone pod kątem 40 cech odzwierciedlających takie zmienne jak strefa, w której zlokalizowany jest dany zespół grobowy, jego pozycja chronologiczna, płeć i wiek zmarłych, wymiary nasypu, wielkość i złożoność konstrukcji grobowej, orientacja grobu, obecność śladów ognia, bryłek barwnika, ofiar zwierzęcych oraz kategorie przedmiotów inwentarza (i materiał z jakiego je wykonano w przypadku ozdób).

warstwami (grupami) funkcjonalno-społecznymi (por. tabela 1.9). Analizy czynnikowe i klasterowe dla klasyfikacji społecznej pochówków wykorzystane zostały również przez badaczy zajmujących się strukturą socjalną grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny położone nad Dońcem. O ile wyżej przytaczany Ju. N. Bojko w swoich studiach analizie poddawał wszystkie zespoły grobowe, bez rozbicia ich na te zawierające pochówki osób różnej płci i wieku (tak jak to uczyniła E. P. Buniatian), o tyle badacze zajmujący się populacjami naddonieckimi osobno rozpatrywali groby, w których pochowano mężczyzn (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013) i kobiety (Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015). W przypadku tego pierwszego zbioru analizie poddano 42 zespoły grobowe, które rozpatrzono pod kątem 13 cech obrządku pogrzebowego. Te ostatnie opisane zostały przez wartości metryczne odzwierciedlające objętość nasypu kurhanowego i znajdującej się pod nim konstrukcji grobowej oraz sumę punktów przyznaną za obecność w ich inwentarzach określonych kategorii przedmiotów[15]. W wyniku analizy czynnikowej uzyskano model dwuczynnikowy, z których pierwszy odzwierciedla objętość jamy grobowej, drugi został natomiast określony ogólnie jako „społeczny" (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 128, tabela 1). Sama klasyfikacja pochówków odbyła się natomiast z wykorzystaniem analizy klasterowej metodą aglomeracji (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 128, tabela 2). Jej rezultaty przedstawione zostały za pomocą hierarchicznego wykresu drzewkowego (dandogramu). W oparciu o jego rozbiór zespoły poddane analizom przypisane zostały do trzech głównych klas społecznych (*ibidem*, s. 130-131, tabela 3). W przypadku pochówków kobiecych podstawę analiz tworzyło 36 zespołów grobowych, o różnej konfiguracji płci i wieku złożonych w nich osób. Zespoły te opisane zostały przez 20 cech, przy czym w przeciwieństwie do pochówków męskich, przy ich ocenie zastosowano najprostszą nominalną skalę pomiarów uwzględniającą wyłącznie obecność lub nieobecność danej właściwości (Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 193-194). Zespoły te, podobnie jak groby, w których pogrzebano mężczyzn, pogrupowane zostały z wykorzystaniem analizy klasterowej. W jej rezultacie otrzymano cztery zbiory pochówków, które utożsamiać można z warstwami (klasami) społecznymi wydzielonymi w oparciu o analizę grobów męskich (Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 194-197). Kolejną grupą pochówków z obszaru leśnostepowgo Podnieprza, która doczekała się klasyfikacji z wykorzystaniem metod statystycznych stanowią wczesnoscytyjskie zespoły (72 groby) z dorzecza rzeki Suły. W przeciwieństwie do wyżej przytaczanych systemów podstawą zastosowanej wobec nich procedury badawczej,

[15] Punkty te zostały przyznane w sposób subiektywny (por. Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 128).

autorstwa M. A. Szulżenki (1987a; 1987b) stała się analiza korelacji cech. W stosunku do nich zmienił się również zestaw parametrów poddanych badaniu, który w przypadku tego zbioru ograniczony został tylko do cech odzwierciedlających nakład pracy przeznaczonej na wybudowanie konstrukcji grobowej i nakrywającego ją nasypu. Pominięte zostały natomiast właściwości (zróżnicowanie ilościowe i jakościowe) umieszczanych w nich inwentarzy. Na podstawie korelacji cech ujawniono zależność między rozmiarem i typem budowli funeralnej a wysokością sypanego nad nią nasypu. W oparciu o te właściwości, wykorzystując graficzne przedstawienie stopnia powiązania badanych parametrów w postaci grafu, wydzielono trzy grupy wzajemnie powiązanych cech, które można rozpatrywać jako modele tożsame ze społeczno-typologicznymi grupami pochówków.

4.1.3. Klasyfikacja społeczna zespołów grobowych z leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego

Jak już wcześniej zaznaczono podstawę źródłową dla podejmowanych w niniejszej dysertacji studiów nad strukturą społeczną populacji zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza stanowi 649 zespołów grobowych. W celu ich sklasyfikowania w mniejsze grupy, które w założeniu można zestawiać z różnymi częściami tychże społeczności (por. niżej), opracowana została specjalna procedura badawcza, która została przetestowana na kilku różnych zbiorach (M. Burghardt 2016a; 2017a; 2017b). Zbiory te, nazwane dalej klasami pochówków, wyodrębnione zostały w ramach trzech różnych serii obejmujących: 1) zespoły grobowe odnoszone do okresu wczesnoscytyjskiego (w dalszej części analiz seria „wczesnoscytyjska"), 2) pochówki z okresu rozwoju Scytii „klasycznej" (etapy środkowy i późny) z Prawobrzeża (seria „prawobrzeżna") oraz 3) Lewobrzeża (seria „lewobrzeżna"). Dodatkowo każdy z nich podzielony został na mniejsze jednostki skupiające osobno groby męskie i kobiece. W obu tych przypadkach poza zespołami pojedynczymi uwzględnione zostały również (z pewnymi wyjątkami) wszystkie groby wieloosobowe, w których złożono odpowiednio co najmniej jednego mężczyznę lub kobietę. Ponadto każdą z tych grup poszerzono o pochówki osobników młodocianych o nieokreślonej płci (tabela 4.1). W rezultacie badany materiał podzielono na sześć mniejszych zbiorów, które stały się podstawą do dalszych analiz[16]. Poniżej pokrótce zostaną przedstawione najważniejsze

[16] Ze względu na fakt, iż część wyników tych badań została już ogłoszona drukiem (M. Burghardt 2017a; 2017b) w niniejszej dysertacji zrezygnowano ze szczegółowego omówienia wyników każdego z poszczególnych etapów metody badawczej. Wyjątek stanowią jedynie środkowo- i późnoscytyjskie („klasyczne") pochówki z

Tabela 4.1. Liczebność poszczególnych zbiorów poddanych analizom

zbiór / struktura poch.	seria „wczesnoscytyjska”		Scytia „klasyczna”			
			seria „prawobrzeżna”		seria „lewobrzeżna”	
	poch. męskie	poch. kobiece	poch. męskie	poch. kobiece	poch. męskie	poch. kobiece
poch. jednostkowe	75	58	93	55	123	37
poch. podwójne i zbiorowe	53*	51*	23*	32*	63	53*
poch. osobników młodocianych bez określonej płci	-	-	6	6	2	3
poddane analizom statystycznym – RAZEM	128	109	122	93	188	93
poch. tow. poza komorą grobową z głównym zmarłym i inne wyłączone z analiz statystycznych	*Andr_1/1 i Skor_6/1910 (M+K), Sin_100 (zbior. z M+K)	*Jasno_6/1, Glev, Hodor_423, Kupl_15/2 i Prim_1 (M+K), MalOf (zbior. z M+K)	*Kazar_21/1 (M+K)	*Beres1_4 (M+K)	3 (tow.) + 4 (płaskie)	2 (tow.) + *Lubo_4/1 (M+K)
RAZEM	131	115	123	93	195	96

Gwiazdką (*) oznaczono groby podwójne i zbiorowe nie uwzględnione przy analizach zespołów z pochówkami określonej płci.

założenia i efekty przyjętej metodyki, a także wnioski końcowe. Te ostatnie posłużą do rekonstrukcji struktury społecznej badanych populacji.

Podstawą przyjętej w niniejszej dysertacji metodyki badawczej stanowi założenie, zgodnie z którym osoby należące do różnych grup społecznych mogły grzebać swoich zmarłych w różny sposób, odmienny dla każdej z nich (J. O’Shea 1984, s. 33-34). Teza ta znajduje swoje potwierdzenie w opisie ceremonii pogrzebowej scytyjskiego władcy autorstwa Herodota (IV 73, s. 521-252): *tak grzebią <u>królów</u>* [i w domyśle członków ich rodów – por. J. Kubczak 1978, s. 75]. *<u>Resztę zaś Scytów</u> po śmierci kładą najbliżsi krewni na wóz i obwożą po domach przyjaciół.* […] *Tak przez czterdzieści dni obwozi się <u>zwyczajnych ludzi</u>* [szeregowych koczowników], *a potem grzebie* [podkreślenia autora]. Dla uchwycenia tych grup każdy z wyróżnionych zbiorów poddany został analizie skupień metodą aglomeracji Warda z wykorzystaniem odległości euklidesowej. Zespoły te sklasyfikowane zostały w oparciu o współwystępowanie w nich wcześniej wybranego zestawu cech obrządku pogrzebowego przydanych do analiz społecznych. Zgodnie z wyżej przedstawionymi propozycjami pakiet ten obejmuje takie elementy jak: nakład pracy przeznaczonej przez żałobników na wzniesienie konstrukcji grobowej i nadgrobowej, oraz organizację ceremonii pogrzebowej (por. J. Tainter 1975, 1978; Ch. S. Peebles, S. M. Kus 1977). Parametry te odzwierciedlone są odpowiednio przez wielkość i złożoność budowli grobowych i nakrywających je nasypów kurhanowych, a także skład ilościowy i jakościowy przedmiotów

Lewobrzeża, które nie doczekały się na chwilę obecną osobnego studium. Zostały one przedstawione w aneksie nr 2, załączonym na końcu pracy.

złożonych ze zmarłym do grobu, oraz obecność towarzyszących pochówków ludzkich i końskich. Wykaz ten uzupełniono dodatkowo o takie cechy obrzędowości pogrzebowej badanych społeczności jak uczta pogrzebowa (struktura pozostałości po niej), sposób potraktowania zwłok zmarłych, oraz stosowanie dodatkowych zabiegów rytualnych z wykorzystaniem ognia. Dla każdego badanego zbioru opracowany został osobny pakiet cech obrządku pogrzebowego uwzględniających jego specyfikę[17]. W efekcie, każda z grup poddanych analizie została opisana za pomocą nieco odmiennych zestawów danych, przy jednoczesnym zachowaniu najważniejszych, wyżej wymienionych, kryteriów oceny pozycji społecznej zmarłego. Zgeneralizowany spis wszystkich badanych cech, wydzielonych zarówno dla całego ogółu pochówków, jak ich mniejszych zbiorów odpowiadających poszczególnym badanym grupom chronologiczno-terytorialnym oraz biologicznym, zaprezentowano w tabeli 4.2. W rezultacie przyjętej procedury badawczej w obrębie każdego z tych skupień wyróżniono od kilku do kilkunastu mniejszych zbiorów, grupujących zespoły najbardziej podobne do siebie pod względem analizowanych parametrów (tabela 4.3). Ilość wydzielonych w ten sposób grup (klasterów oznaczonych cyframi arabskimi) i podgrup (podklasterów opisanych literami łacińskimi) wynosi: dla okresu wczesnoscytyjskiego 12 (pochówki męskie i żeńskie; M. Burghardt 2017a, tabele 2 i 3, ryc. 2 i 3), dla zespołów „klasycznych" z prawobrzeżnego Podnieprza 17 dla grobów męskich i 13 dla kobiecych (M. Burghardt 2017b, tabele 2 i 3, ryc. 1 i 2), dla współczesnych im zespołów z Lewobrzeża 23 (pochówki męskie) i 19 (groby kobiece; aneks 2, tabele 7.2 i 7.3). W toku dalszej analizy uzyskanych wyników opisywanego badania okazało się, że niektóre z wydzielonych podgrup pochówków, aczkolwiek nie zawsze zgrupowanych w ramach tych samych głównych skupień (klasterów), wykazuje względem siebie daleko idące podobieństwa. To sugeruje możliwość połączenia ich w większe zbiory (klasy). Obserwacja ta wymusiła przeprowadzenie dalszej systematyzacji wyróżnionych grup i podgrup pochówków. W tym celu przeprowadzona została analiza porównawcza, przy czym przy grupowaniu najbardziej do siebie podobnych skupień (podklasterów) starano się je uszeregować zgodnie z definicją stratyfikacji społecznej, rozumianej jako sposób hierarchizacji społeczeństwa według zajmowanej pozycji socjalnej (rangi) – od najwyższej do najniższej (A. Brémond *et al*. 2006, s. 167). Innymi słowy, poszczególne zbiory (klasy) dobierano w taki sposób, aby na najwyższym miejscu znalazły się te mieszczące pochówki osób o najwyższej pozycji społecznej (odzwierciedlały

[17] Przy doborze cech dla każdego poddanego analizom zbioru kierowano się ich powtarzalnością. Za takie uznane zostały te elementy, których obecność odnotowano dla co najmniej trzech przypadków.

Tabela 4.2. Wykaz cech obrządku pogrzebowego społeczności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza (wg M. Burghardt 2017a; 2017b)

Lp.	cecha	analizy statystyczne[18]									uwagi
		seria „wczesnoscytyjska”			Scytia „klasyczna”						
					seria „prawobrzeżna”			seria „lewobrzeżna”			
		ogólne	M	K	ogólne	M	K	ogólne	M	K	
		N=46[19]	N=35	N=39	N=79	N=72	N=60	N=72	N=59	N=50	
charakter poch., wielkość nasypu i stopień jego złożoności											
1.	poch. płaski	+ (5)	+ (5)	+ (5)	+ (1)	+ (1)	+ (1)	+ (1)	-	-	-
2.	poch. wpuszcz./wtórnie wkopany	+ (4)	+ (4)	+ (4)	+ (2)	+ (2)	+ (2)	+ (2)	+ (2)	+ (2)	-
3.	poch. boczny/pomocniczy	-	-	-	-	-	-				-
4.	poch. tow. zlokalizowany poza komorą grobową	-	-	-	+ (4)	+ (4)	+ (4)	+ (3)	-	-	-
5.	nasypy 1 grupy wielkościowej (N1)	+ (1) H <2,3 m			+ (5) d < 25 m, H < 3 m, V < 400 m^3			+ (4) d < 24 m, H < 1,5 m, V < 100 m^3			w przypadku zespołów z okresu „Scytii klasycznej” o przypisaniu nasypu do danej grupy wielkościowej decyduje obecność co najmniej 2 rzędów wielkości
6.	nasypy 2 grupy wielkościowej (N2)	+ (2) H – 2,31-4,6 m			+ (6) d – 25-50 m, H – 1,5-4,5 m, V – 400-1520 m^3			+ (5) d – 24-35 m, H – 1,5-3,5 m, V – 100-700 m^3			
7.	nasypy 3 grupy wielkościowej (N3)	+ (3) H > 4,6 m			+ (7) d ≥ 50 m, H ≥ 4,5 m, V > 1520 m^3			+ (6) d ≥ 35 m, H ≥ 3,5 m, V > 700 m^3			
8.	rów i/lub wał	+ (12)	+ (12)	+ (12)	+ (8)	+ (8)	+ (8)	+ (14)	+ (14)	+ (14-15)	-
9.	drew. konstr. w obrębie nasypu (konstr. namiot. itp.)	+ (13)	+ (13)	+ (13)	+ (9)	+ (9)	+ (9)	+ (15)	+ (15)		-
wielkość konstr. grobowej											
10.	pow. 1	+ (6) < 10 m^2			+ (10) < 8,3 m^2			+ (7) < 9 m^2			-
11.	pow. 2	+ (7) 10,1-20 m^2			+ (11) 8,3-22 m^2			+ (8) 9-17,5 m^2			-
12.	pow. 3	+ (8) >20 m^2			+ (12) > 22 m^2			+ (9) > 17,5 m^2			-
13.	pochówek na pierwotnej powierzchni terenu powierzchni podkurhanowej/ zdeponowany na poziomie gruntu	+ (9)	+ (9)	+ (9)	+ (13)	+ (13)	+ (13)	+ (10)	+ (10)	+ (10)	-
14.	gł. 1	+ (10)			+ (14)			+ (11)			-

[18] Cyfrą umieszczoną po znaku „+” oznaczono numer przypisany do określonej cechy.

[19] Ilość cech użyta przy analizie każdego z badanych zbiorów.

Lp.	cecha	analizy statystyczne[18]									uwagi
		seria „wczesnoscytyjska”			Scytia „klasyczna”						
					seria „prawobrzeżna”			seria „lewobrzeżna”			
		ogólne	M	K	ogólne	M	K	ogólne	M	K	
		N=46[19]	N=35	N=39	N=79	N=72	N=60	N=72	N=59	N=50	
		< 1,5 m			< 1,5 m			< 2			
15.	gł. 2	+ (11) > 1,5 m			+ (15) 1,5-3 m			+ (12) 2-3,2 m		+ (12) >2	-
16.	gł. 3	-			+ (16) > 3 m			+ (13) > 3,2 m			-
obecność dodatkowych el. konstr.											
17.	dromos	+ (17-18)	+ (17-18)	+ (17-18)	+ (17)	+ (17)	+ (17)	+ (16)	+ (16)	+ (16)	RSK – 2 grupy wielkościowe dromosu: dł. < 1,5 m (17) dł. > 1,5 m (18)
18.	słupy oporowe	+ (15)	+ (15)	+ (15)	+ (18)	+ (18)	+ (18)	+ (17)	+ (17)	+ (17)	poza słupami stanowiącymi element konstrukcyjny ścian
19.	dookolny rowek na dnie komory grobowej	-	-	-	+ (19)	+ (19)	+ (19)	+ (18)	+ (18)	+ (18)	-
20.	drew. ściany	+ (14)	+ (14)	+ (14)	+ (20)	+ (20)	+ (20)	+ (19)	+ (19)	+ (19)	ich obecność określa konstrukcję grobową jako „drewniany grobowiec”, jej brak – zagłębioną w ziemię jamę grobową lub katakumbę
21.	drew. podłoga/pomost („mary”)/nosze	+ (16)	+ (16)	+ (16)	+ (21)	+ (21)	+ (21)	+ (20)	+ (20)	+ (20)	-
22.	podściółka z substancji org.	-	-	-	+ (22)	+ (22)	+ (22)	+ (21)	+ (21)	+ (21)	-
obrządek pogrzebowy											
23.	inhumacja	-	-	-	+ (23)	+ (23)	+ (23)	+ (22)	+ (22)	+ (22)	-
24.	kremacja	-	-	-	+ (24)	+ (24)	+ (24)	-	-	-	-
uczta (stypa) pogrzebowa i ofiary wotywne											
25.	pozostałości pokonsumpcyjne i ceramiczne	+ (45)	+ (45)	+ (45)	+ (25)	+ (25)	+ (82)	+ (23)	+ (23)	+ (23)	kości zwierzęce i/lub fragmenty naczyń lepionych ręcznie i/lub amfor (i innych naczyń importowanych)
26.	popiół, węgle i ślady ognisk				+ (26)	+ (26)		+ (24)	+ (24)	+ (24)	pozostałości ognisk związanych ze śladami ceremonii pogrzebowej/stypy
27.	ofiary wotywne				+ (27)	+ (27)		+ (25)	+ (25)	+ (25)	-
poch. tow.											
28.	końskie	-	-	-	+ (28)	+ (28)	+ (28)	+ (26)	+ (26)	-	-
29.	ludzkie	-	-	-	+ (29)	+ (29)	+ (29)	+ (27)	+ (27)	+ (27)	-
ślady rytualnej działalności ognia											
30.	ślady rytualnej działalności ognia	+ (46)	-	-	+ (30)	+ (30)	+ (30)	+ (28)	+ (28)	+ (28)	-
kategorie przedmiotów inwentarza											
31.	noże	+ (28)	+ (28)	+ (28)	+ (31)	+ (31)	+ (31)	+ (29)	+ (29)	+ (29)	poza pokarmem ofiarnym
32.	przęśliki/wrzeciona	+ (43)	-	+ (43)	+ (32)	-	+ (32)	+ (30)	+ (75)	+ (30)	groby M z LLP z okresu Scytii

Lp.	cecha	analizy statystyczne[18]									uwagi
		seria „wczesnoscytyjska”			Scytia „klasyczna”						
					seria „prawobrzeżna”			seria „lewobrzeżna”			
		ogólne	M	K	ogólne	M	K	ogólne	M	K	
		N=46[19]	N=35	N=39	N=79	N=72	N=60	N=72	N=59	N=50	
											klasycznej – inne przedmioty typowe dla K (75)
33.	osełki	+ (29)	+ (29)	-	+ (33)	+ (33)	+ (33)	+ (32)	+ (35)	+ (35)	-
34.	zaciski/przewleczki				+ (34)	+ (34)	+ (34)	+ (33)	+ (33)		-
35.	igły				+ (35)	-	+ (35)	-	-	-	-
36.	szydła				+ (36)	+ (36)	+ (36)	+ (34)	+ (34)	+ (34)	-
37.	krzemienne odłupki				+ (37)	+ (37)	-	-	-	-	-
38.	narzędzia – pozostałe				+ (38)	+ (79)	-	+ (35)	+ (35)	+ (35)	-
39.	łuk i strzały	+ (19)	+ (19)	+ (19)	+ (39)	+ (39)	+ (39)	+ (36)	+ (36)	+ (36)	-
40.	włócznie	+ (20)	+ (20)	+ (20)	+ (40)	+ (40)	+ (40-41)	+ (37)	+ (37)	+ (37-38)	-
41.	dziryty				+ (41)	+ (41)		+ (38)	+ (38)		-
42.	broń sieczna	+ (21)	+ (21)	+ (21)	+ (42)	+ (42)	+ (83)	+ (39)	+ (39)	-	groby K z PLP z okresu Scytii klasycznej – broń inna niż strzały i broń drzewcowa (83)
43.	broń obuchowa	+ (22)	+ (22)	-	+ (43)	+ (43)					
44.	pancerze	+ (23)	+ (23)	-	+ (44)	+ (44)		+ (40)	+ (40)	-	-
45.	pasy/tarcze				+ (45)	+ (45)		+ (41)	+ (41)	-	występujące bez innych przedmiotów uzbrojenia ochronnego (za wyjątkiem elementów importowanej broni defensywnej)
46.	el. imp. uzbrojenia ochronnego	-	-	-	+ (46)	+ (46)		+ (42)	+ (42)	-	-
47.	uzbrojenie paradne i elementy paradnego ekwipunku wojownika	+ (44)	+ (44)	-	+ (47)	+ (47)		+ (43)	+ (43)	-	RSK – wszystkie przedmioty wykonane z metali szlachetnych nie będące ozdobami ani aplikacjami stroju
48.	wędzidła/pobocznice	+ (24)	+ (24)	+ (24)	+ (48)	+ (48)	+ (84)	+ (44)	+ (44)	-	-
49.	naczółka i inne el. ozdobne ogłowia końskiego (uździenicy)				+ (49)	+ (49)		+ (45)	+ (45)	-	-
50.	blachy				+ (50)	+ (50)		+ (46)	+ (46)	-	-
51.	drobne el. uprzęży				+ (51)	+ (51)		+ (47)	+ (47)	-	-
52.	pierścienie	-	-	-	+ (52)	-	+ (52)	+ (48)	+ (74)	+ (48)	groby M z LLP z okresu Scytii klasycznej – ozdoby z innych surowców niż metale szlachetne inne niż naszyjniki i pojedyncze paciorki (74)
53.	naszyjniki	-	-	-	+ (53)	+ (53)	-	+ (49)	+ (49)	-	-
54.	met. bransolety	+ (35)	+ (35)	+ (35)	+ (54)	+ (54)	+ (54)	+ (50)	+ (74)	+ (50)	-
55.	poj. pac.	+ (33)	+ (33)	+ (33)	+ (55)	+ (55)	+ (55)	+ (51)	+ (51)	+ (51)	-
56.	zestawy pac.	+ (34)	-	+ (34)	+ (56)	+ (56)	+ (56)	+ (52)	+ (74)	+ (52)	-
57.	szpile	+ (36)	-	+ (36)	+ (57)	+ (57)	+ (57)	+ (53)		+ (53)	-

Lp.	cecha	analizy statystyczne[18]									uwagi
		seria „wczesnoscytyjska”			Scytia „klasyczna”						
					seria „prawobrzeżna”			seria „lewobrzeżna”			
		ogólne	M	K	ogólne	M	K	ogólne	M	K	
		N=46[19]	N=35	N=39	N=79	N=72	N=60	N=72	N=59	N=50	
58.	zausznice/kółka skroniowe	+ (37)	-	+ (37)	+ (58)	-	+ (58)	+ (54)		+ (54)	-
59.	ozdoby z metali szlachetnych	+ (38)	-	+ (38)	+ (59)	+ (59)	+ (59)	+ (55)	+ (55)	+ (55)	-
60.	kam. półmiski/płytki	+ (41)	-	+ (41)	+ (60)	+ (80)	+ (60)	+ (56)	-	+ (56)	groby M z PLP z okresu Scytii klasycznej – przedmioty typowe dla K inne niż ozdoby i przęśliki/wrzeciona (80)
61.	konkrecje minerałów	+ (32)	-	+ (32)	+ (61)	-	+ (61)	+ (57)	-	+ (57)	-
62.	bryłki barwników	+ (42)	-	+ (42)	+ (62)	+ (80)	+ (62)	+ (58)	+ (75)	+ (58)	groby M z LLP z okresu Scytii klasycznej – inne przedmioty typowe dla K (75)
63.	zwierciadła	+ (40)	-	+ (40)	+ (63)	-	+ (63)	+ (59)		+ (59)	-
64.	sprzączki	-	-	-	+ (64)	+ (64)	-	-	-	-	-
65.	zł. aplikacje stroju (w tym nakryć głowy)	+ (39)	-	+ (39)	+ (65)	+ (65)	+ (65)	+ (60)	+ (60)	+ (60)	-
66.	n. lep. r.	+ (25)	+ (25)	+ (25)	+ (66)	+ (66)	+ (66)	+ (61)	+ (61)	+ (61)	-
67.	amfory	+ (30)	+ (30)	+ (30)	+ (67)	+ (67)	+ (67)	+ (62)	+ (62)	+ (62)	-
68.	n. czarno./czerwono.				+ (68)	+ (68)	+ (68)	+ (63)	+ (63)	+ (63)	-
69.	pozostałe n. toczone na kole				+ (69)	+ (69)	+ (69)	+ (64)	+ (64)	+ (64)	tzw. ceramika siwa/szara/czerwona
70.	pozostałe niż wyżej wymienione rodzaje imp. n. ceramicznych				+ (70)	+ (70)	-	-	-	-	-
71.	br. kotły	+ (31)	+ (31)	-	+ (71)	+ (71)	-	+ (65)	+ (65)	+ (76)	groby K z LLP z okresu Scytii klasycznej – n. metalowe (76)
72.	imp. n. br.				+ (72)	+ (72)	+ (72)	+ (66)	+ (66)		-
73.	n. srebrne	-	-	-	+ (73)	+ (73)	+ (73)	+ (67)	+ (67)		-
74.	n. drew.	-	-	-	+ (74)	+ (74)	-	+ (68)	+ (68)	+ (68)	-
75.	n. drew. ze zł. nakładkami	-	-	-	+ (75)	+ (75)	+ (75)	+ (69)	+ (69)		-
76.	pokarm ofiarny	+ (27)	+ (27)	+ (27)	+ (76)	+ (76)	+ (76)	+ (70)	+ (70)	+ (70)	dary konsumpcyjne w postaci porcji mięsa zwierzęcego
77.	nóż z pokarmem ofiarnym	-	-	-	+ (77)	+ (77)	+ (77)	+ (71)	+ (71)	+ (71)	-
78.	sferoidy	-	-	-	+ (78)	+ (78)	+ (78)	+ (72)	+ (75)	+ (72)	-
79.	kategorie przedmiotów inne niż wyżej wyszczególnione	+ (25)	+ (25)	-	+ (79)	+ (79)	+ (79)	+ (73)	+ (73)	+ (73)	RSK – zwieńczenia tyczek/brązowe noże ofiarne (25)

Tabela 4.3. Zmiany liczebności poszczególnych wydzielanych zbiorów grobów w ramach kolejnych zastosowanych procedur badawczych

metoda grupowania pochówków / badany zbiór		1) analiza skupień metodą Warda	2) analiza porównawcza wydzielonych grup grobów na etapie analizy skupień	3) analiza korespondencji
seria „wczesnoscytyjska”	M	12	7	7
	K	12	7	7
Scytia „klasyczna” seria „prawobrzeżna”	M	17	7	8
	K	13	5	7
Scytia „klasyczna” seria „lewobrzeżna”	M	23	9	9
	K	19	6	6
uwagi		wydzielone zbiory opisano za pomocą dwuelementowego kodu, w którym cyfra arabska (od 1 do n) oznacza pozycję w ramach głównego klastera, natomiast znajdująca się po niej litera łacińska (od A do n) opisuje jego lokalizację w ramach mniejszych jednostek – podklasterów	wydzielone zbiory (klasy) opisano za pomocą cyfr rzymskich (od I do n); dodatkowo, w przypadku gdy analiza korespondencji wykazała potrzebę dokonania pewnych korekt i wskazała na konieczność podzielenia określonych klas na mniejsze jednostki, te ostatnie opisane zostały za pomocą kombinacji cyfr rzymskich i arabskich (I.1 etc.)	

ją największe nakłady pracy przeznaczonej na przeprowadzenie ceremonii pogrzebowej włącznie z wybudowaniem grobu i nakrywającego go nasypu oraz najbogatsze i najbardziej zróżnicowane inwentarze). Wraz z przechodzeniem do niższych klas grobów ranga (prestiż) i pozycja społeczna grzebanych w nich osób powinna maleć, zaś ich pochówki muszą cechować się zmniejszaniem strat energii poniesionych przez żałobników na ich dokonanie (mniejsze i prostsze konstrukcje funeralne nakrywane niższymi nasypami oraz odpowiednio uboższe wyposażenie). Na najniższym stopniu w stworzonej w ten sposób klasyfikacji grobów winny znajdować się te z nich, które można określić jako najmniejsze i najprostsze o najuboższych inwentarzach (a nawet ich pozbawione), a więc należące do osób o najniższej randze socjalnej (o ile przysługiwało im prawo do samodzielnego pochówku). Porównując ze sobą różne parametry mogące wskazać na pozycję społeczną zmarłego (M. Burghardt 2017a, s. 146, 147-148; 2017b, s. 124-125) znacznie zredukowano liczebność pierwotnie wyróżnionych grup i podgrup pochówków (tabela 4.3). Ostatnim etapem badania była weryfikacja stworzonego systemu hierarchicznej klasyfikacji grobów męskich i kobiecych pochodzących z poszczególnych badanych grup chronologiczno-terytorialnych. W tym celu wykorzystano inne narzędzie statystyczne jakim jest analiza korespondencji (o przyczynach zastosowania tej metody i interpretacji otrzymanych wyników – M. Burghardt 2016a, s. 69, 74; 2017a, s. 153; 2017b, s. 132-133, 138-139; zob. także A. Zimmermann 1997, s. 9-15; M. J. Baxter 2015, s. 133-147). Otrzymane rezultaty (M. Burghardt 2017a, ryc. 10 i 11; 2017b, ryc. 10 i 11) w zasadzie potwierdziły prawidłowość dotychczasowego wnioskowania. Tylko

w niektórych przypadkach wskazały one na konieczność dokonania pewnych korekt, polegających na wyróżnieniu w obrębie poszczególnych klas dodatkowych mniejszych zbiorów (podklas). W efekcie zastosowanej metodyki badawczej, dla każdego z analizowanych zbiorów chronologiczno-terytorialnych i biologicznych wyróżniono od sześciu do dziewięciu mniejszych serii (tabela 4.3). Zbiory te w założeniu traktować można jako mieszczące pochówki osób należących do różnych warstw (grup) majątkowych i społecznych, zajmujących określone miejsce w systemie stratyfikacji socjalnej badanych populacji. Ich szczegółowy opis zaprezentowano w tabelach 4.4-4.10 (por. także M. Burghardt 2017a, tabele 7 i 8; 2017b, tabele 6 i 7). Na rycinie nr 4.1 przedstawiono z kolei charakterystykę wieku zmarłych pochowanych w zespołach należących do kolejnych klas społecznych.

Ostatnim etapem klasyfikacji pochówków grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza jest analiza porównawcza kolejnych klas wyróżnionych dla poszczególnych zbiorów terytorialno-chronologicznych. Ze względu na istnienie pewnych różnic chronologicznych i regionalnych w zakresie obrzędowości pogrzebowej społeczności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza, w analizach tych nacisk położony zostanie przede wszystkim na badanie kolejnych klas pochówków wyróżnionych dla poszczególnych serii pod kątem ich zgodności ze standardowym obrządkiem pogrzebowym i odstępstwami od nich (tabela 4.11). Te ostatnie mogą być bowiem po części generowane różną rangą (pozycją społeczną) zmarłego (por. podrozdział 2.6). W mniejszym stopniu pod uwagę wzięte zostały różnego rodzaju elementy o „nielimitowanym" charakterze (potencjalnym ładunku społecznym) takie jak: obecność w wyposażeniu wyróżniających się kategorii przedmiotów (wyznaczniki prestiżu i przedmioty o luksusowym charakterze; tabela 4.12) oraz złożenie ze zmarłym towarzyszących pochówków ludzkich i zwierzęcych (tabela 4.13). Nie mniej istotne są również ustalenia na temat atrybucji etniczno-kulturowej osób pogrzebanych w zespołach przypisanych do poszczególnych klas pochówków (tabela 4.14) oraz pełnionych przez nich funkcji społecznych (tabela 4.15 i ryc. 4.2). Analogicznie jak w przypadku dotychczasowych analiz, zestawienia te w pierwszej kolejności przeprowadzone zostały w obrębie zbiorów skupiających pochówki osób należących do tej samej płci. Dopiero w toku dalszych analiz prześledzone zostały relacje zachodzące między mężczyznami i kobietami grzebanymi w zespołach o różnej konfiguracji płci i wieku (włącznie z pochówkami jednostkowymi).

Tabela 4.4. Klasy grobów z pochówkami męskimi serii „wczesnoscytyjskiej”

klasa (N)	zespoły (nr tabl.)	charakter konstr. i nasypy	konstr. grobowa	inwentarz	uwagi
I (6)	Glev; Ivan_1 (XXVII-XVIII); Perep (XLVIII-XLIX); RepM/2 (L.1, 26; LI); RobM; Zab_524	nasypy o wys. ≥ 5 m (średnia wys. 8,3 m); w 66,7% konstr. namiot. (66,7%) i rów/wał (16,7%); poj. poch. wpuszcz. (RepM/2)	grob. (w tym z dromosami) i jamy z dod. konstr. o ponadprzeciętnych rozmiarach: 5-16×4,5-8,5 m, pow. cał. między 26 a 140 (średnio 41,3-57,5) m^2 i gł. między 2 a 4,2 (średnio 2,7) m	jedne z najbogatszych (5-17 /średnio 8,3/ pkt. NAT) i najbardziej zróżnicowanych (średni współczynnik splendoru = 64,8) inwentarzy: strzały uzupełnione o inne rodzaje broni zaczepnej (gł. sieczna i obuchowa) i uprząż, rzadziej (w 50%) pancerze; n. lep. r. i rzadsze imp.; wyroby ze zł. inne niż ozdoby, n. br., rzadziej br. zwieńczenia tyczek i noże ofiarne	w co najmniej 50% tow. poch. ludzkie; w poj. tow. poch. końskie; groby podwójne i zbior. z poch. K (włącznie z Dz) klasy I, rzadziej poj. M i M+Dz/nast.; w 3 co najmniej jeden ze zm. podrzędny względem M
II (12)	AksSV_SM (II-III); Glad_3/1 (XX); Luki_1; MalOf (XLVI); Pop_3, 4 i 8; Steb_15 (CXV); Tek_346; Volk_Szum (CXXXIII); Zur_406 (CXXXIX.1) i 447	nasypy o wys. wynoszącej ≥ 2,5 m (średnia wys. 7,4 m); w 36,4% rowy/wały/ konstr. namiot. (po 16,7%); poj. poch. wpuszcz.	różnego rodzaju jamy i grob. o ponadprzeciętnych rozmiarach: 4,2-8,5×2,8-7 m, pow. cał. między 11 a 60 (średnio 25,8) m^2 i gł. między 1,5 a 4,3 (średnio 2,5) m	jedne z bogatszych (4-10 /średnio 6,9/ pkt. NAT) i najbardziej zróżnicowanych (średni współczynnik splendoru = 48,9) inwentarzy: co najmniej 2 el. zestawy broni zaczepnej uzupełnione o uprząż i/lub pancerze, n. lep. r., narzędzia; w części także wyroby ze zł. inne niż ozdoby/br. zwieńczenia tyczek	w co najmniej 16,7% tow. poch. ludzkie; groby poj. M i podwójne i zbior. z poch. K (włącznie z Dz) klas I-III; w 2 jeden ze zm. podrzędny względem M
III (26)	AksSV_14; Beres_6; Bob_40; Fl_CzM/2 (CXXXVI-CXXXVII); G-G_38; Glad_4; Hodor_423; Jasno_6/1 (VIII); Kap_482; Karp_1/7 (XXIX-XXX); Kirin_13; Kupl_15/2 i 18 (XXXVIII.1.2, 11-27); Lub_2/1994 (XLII.4); Make_453; Mar8p_1/2004 (CVIII.2); Pop_9; Prim_1; RepM/1 (L.1-25); Skor_2014 (CVII.4); Trip_1; Vere_3; ZahM; Zur_407, 432/1 i 448 (CXXXIX.2-3)	nasypy o wys. między 0,6 a 3-4,5 m (maks. 7 m; średnio 2,1 m); w 22,2% rów/wał (15,4%)/ konstr. namiot. (3,8%); w 22,2% poch. wpuszcz.	różnego rodzaju jamy (4.A) i grob. (w tym z dromosami) (4.B-D) o wymiarach ponadprzeciętnych i mieszczących się w górnym przedziale wielkości standardowych: 2,8-5,7×2 -5,6 m, pow. cał. między 6 a 30 (średnio 16,3) m^2 i gł. między 1 a 3,6 (średnio 1,9) m	1-3 rodzaje broni zaczepnej (strzały + broń drzewcowa i/lub sieczna) uzupełnione o uprząż (rzadka w 4.D) i/lub w ok. 25% pancerze; n. lep. r., narzędzia, w części także pokarm ofiarny, wyroby ze zł. inne niż ozdoby i br. zwieńczenia tyczek/noże ofiarne; w poj. n. imp.; NAT: 3-9 (średnio 5) pkt., średni współczynnik splendoru: 32,7	w co najmniej 26,9% tow. poch. ludzkie; groby poj. M oraz podwójne i zbior. z poch. K (włącznie z dziećmi) klas II-III, rzadziej M+Dz/nast.; w 6 jeden ze zm. (K lub Dz) podrzędny względem M
IV (26)	Aks_467 i 6/1886; AksSol_2 i 4; Bas_Б; Beres_42, 43 i 82; Brov_503; Geres_1; G-G_40 i 48; Kons_246; Osn_1; Per_6; Prov; Skor_10/1906 i 2/2013; SurmKr_1; Tur_506; Vjab_173 i 174; Volk_1, 2, 3Lin i 9	nasypy o wys. między 0,7-2,4 (4.C) a 2,5-4,2 m (3); średnia wys. 2,6 m; w 7,7% rów/wał	jamy (w tym z konstr. dod.) oraz rzadsze (ok. 23,1%) grob. o standardowych lub nieco większych rozmiarach: 2,1-5,7×2-4,3 m, pow. cał. między 4,5 a 16 (średnio 9,6) m^2 i gł. między 0,7 a 2,8 (średnio 1,6) m	strzały i/lub broń drzewcowa, uprząż, rzadziej n. lep. r., noże, pokarm ofiarny, w 3 także bransolety oraz poj. przedmioty ze zł. inne niż ozdoby; w poj. pancerze i n. imp.; NAT: 2-6 (średnio 3,9) pkt., średni współczynnik splendoru: 23,1	w co najmniej 11,5% tow. poch. ludzkie; groby poj. M, podw. i zbiorowe z poch. K (włącznie z Dz) klas II-III, rzadziej M+M; w 3 jeden ze zm. podrzędny względem M
V (33)	Aks_2-5/1886, 468 i 469 (I.4-5); AksSV_6, 7, 12 i 17 (V.3.6-23, 4.5-16); Brov_4 (XVIII.4); BSz_1 i 2 (IX.1-2); G-G_319; Kur_68/2 i 77; Lich_8; MalR-1_3/1; Mar5p_1/2003; Mar8p_1/2005; Medv1_3 i 23 (LIII.2); Medv2_2 (LVII.2);	nasypy o standardowych wielkościach: wys. między 1 a 2,1 (średnio 1,5) m, w poj. przypadkach nieco mniejsze (0,5-0,6 m	jamy (w tym w 1.C z konstr. dod.) oraz rzadsze (ok.18,2%) grob. o standardowych i mniejszych rozmiarach: 2-3,5×1,4-2,8 m, pow. cał. między 3 a 12 (średnio 5,6) m^2 i gł. między 1 a 2,8 (średnio 1,7) m	1-2 rodzaje broni (w 1.C do 4 rodzajów broni), uprząż (w 60-70% poch.), n. lep. r., rzadziej narzędzia, poj. ozdoby; w poj. pancerze, br. zakończenia tyczek, przedmioty ze zł. inne niż ozdoby; NAT: 2-9 (średnio 3,7) pkt.; średni współczynnik	groby poj. M, rzadziej podwójne i zbior. z poch. K (włącznie z Dz) klas III-V oraz M+M

klasa (N)	zespoły (nr tabl.)	charakter konstr. i nasypy	konstr. grobowa	inwentarz	uwagi
	Planiv_2 i 4; Pop_6, 7 i 10; Skor_23/1975 (CVI.3); Volk_7, 8, 11 i 12	wys.); w poj. dookolny rów		splendoru: 22,9; inwentarze w 1.C bogatsze niż w 2.A-B: średnia wartość NAT 5,6 do 2,9 pkt., średnia wartość wpół. splendoru – 35,9 do 17,3	
VI (13)	AksSV_5 (V.3.5); Bas_481 (X.1.1-6); Jarmol_53; Lich_1983; Macz_2/1, 11, 15 i 17; Make_460 (XLV.1.1-6); Medv2_3 (LIII.3); Ost_471; Tur_509; Volk_495	nasypy o standardowych i mniejszych wielkościach: wys. między 0,6 a 2,1(średnio 1,1) m	grob. i jamy o niewielkich rozmiarach oraz mieszczących się w dolnym przedziale wielkości standardowych: 2,1-3,2×1-2,8 m, pow. cał. między 2 a 10 (średnio 5,2) m^2 i gł. między 0,4 a 1,4 (średnio 0,9) m	ubogie (2-5 /średnio 2,7/ pkt. NAT i mało zróżnicowane /średni współczynnik splendoru = 14,9/) inwentarze: poj. rodzaje broni – strzały/broń drzewcowa, n. lep. r., noże; w ok. 53,8% także uprząż	groby poj. M, rzadziej podwójne z poch. K klas IV i VI
VII (12)	Kazar_27/1; Kirin_8/8; Kupl_4/8, 10/2 i 12/2 (XXV.2; XXXVI.1.1-2); Medv1_22 (LVI.4); Medv3_2 i 3 (LVII.3); Pol_3; Skor_6/1906; Tur_486 i 497	niewielkie nasypy wys. między 0,6 a 1,5 (średnio 1) m; w ok. 30,8% wpuszcz.; poj. płaski	jamy i poj. grob. o wielkościach zbliżonych do klasy VI: 2-3,6×0,8-2,8 m, pow. cał. między 1,6 a 10 (średnio 4,4) m^2 i gł. między 0,4 a 1,4 (średnio 0,8) m	najuboższe inwentarze ograniczone do 1-2 przedmiotów (średnie NAT 1,2 pkt., współczynnik splendoru = 6,1): n. lep. r. i/lub strzały; poj. bez inwentarza	groby poj. M oraz podwójne i zbior. z poch. K (włącznie z Dz) klas IV-V i VII; w 1 M podrzędny względem K klasy IV

* Nazwy kodowe zespołów.

Tabela 4.5. Klasy grobów z pochówkami kobiecymi seria „wczesnoscytyjskie”

klasa (N)	zespoły (nr tabl.)	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
I (5)	Bob_35; Ivan_1 (XXVII-XXVIII); Perep (XLVIII-XLIX); Zab_524; Zur_406 (CXXXIX.1)	nasypy o wys. ≥ 5 m (średnia wys. 7,9 m); w 40% konstr. namiot.	grob. (w tym z dromosami) o największych wielkościach: 5,6-16,3×4,9-8,5 m, pow. cał. między 30 a 140 (średnio 57,9) m^2 i gł. między 2 a 3,2 (średnio 2,7) m; w 40% grobowce na dawnej powierzchni podkurhanowej	jedne z najbogatszych (6-11 /średnio 7,8/ pkt. NAT) i najbardziej zróżnicowanych (średni współczynnik splendoru = 53,4) inwentarzy: 2-3 el. zestawy ozdób (w tym wykonane ze zł.) – zestawy paciorków + szpile i/lub zausznice; n. lep. r.; kam. półmiski/płytki, konkrecje siarki/realgaru, zł. aplikacje stroju; rzadziej zwierciadła, kawałki barwników i pokarm; w poj. strzały	w co najmniej 40% tow. poch. ludzkie; w poj. tow. poch. końskie; groby podwójne i zbior. z poch. M klas I-II, rzadziej K+K; w 2 jeden ze zm. podrzędny względem K
II (9)	AksSV_10; Ercz; Geres_1; Glad_3/1 (XX) i 449; Sin_100 (CIII); Zur_407 (CXXXIX.2), 432/1 i 447	nasypy o wys. ≥ 2,5 m (średnia wys. 4,3 m); w 33,3% rowy/wały (11,1%)/ konstr. namiot. (22,2%); poj. poch. wpuszcz.	grob. (włącznie z dromosami) i jamy z konstr. dodatkowymi o wymiarach ponadprzeciętnych i mieszczących się w górnym przedziale wielkości standardowych: 3,8-7,8×2,8-6,9 m, pow. cał. między 12 a 60 (średnio 24,7) m^2 i gł. między 1,3 a 3,9 (średnio 2,5) m	jedne z bogatszych (4-13 /średnio 7,8/ pkt. NAT) i najbardziej zróżnicowanych (średni współczynnik splendoru = 53,4) inwentarzy o składzie analogicznym jak w klasie I ale z większą częstotliwością występowania zwierciadeł i ozdób ze zł.; w inw. także n. imp.	w co najmniej 33,3% tow. poch. ludzkie; groby podwójne i zbior. z poch. M klas II-IV, rzadziej poj. K i K+Dz/nast.; w 3 co najmniej jeden ze zm. podrzędny względem K

klasa (N)	zespoły (nr tabl.)	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
III (39)	Aks_2 i 6/1886 (I.4.1-6); AksSol_2; AksSV_6 i 8 (V.3.6-23, 4.1-4); Andr_1/1 (VI); Brov_503; Fl_CzM/2 (CXXXV-CXXXVI); Geres_2; G-G_38 i 40; Glad_4; Jarmol_48; Karp_1/7 i 3 (XXIX-XXX; XXXI.1); Kupl_14 i 15/1 (XXXVI.2; XXXVIII.1, 3-10); Laz_418; Lich_2 i 9; Lubo_2 i 3/1994 (XLII.1-2); Make_454; Per_5 i 6; Pop_4, 5, 13 i 15; RepM/1 (L.1-25); Skor_2 i 8/1965, 22/1975 (CV.2; CVI.2); SurmKr_1; Trip_2; Volk_2 i 5; Volo-2_1 (CXXXI); ZahM	nasypy o wys. między 0,6 a 5,7 m (średnio 2 m); w poj. rów/wał i konstr. namiot. (3,8%); w 7,7% poch. wpuszcz.	różnego rodzaju jamy (4.A) i grob. (w tym z dromosami) (4.B-D) o standardowych lub nieco większych rozmiarach: 2-4,6×1,5-4,5, m, pow. cał. między 3 a 18 (średnio 10,2) m^2 i gł. między 0,5 a 2,5 (średnio 1,8) m	poj. rodzaje ozdób lub ich 2-3 el. zestawy (w ok. 46,2%), gł. zestawy paciorków, met. bransolety i szpile, n. lep. r., noże i/lub przęśliki; rzadziej (25-30%) zwierciadła, kam. płytki/półmiski, bryłki barwników; w ok. 23,1% zespołach ozdoby z drogocennych metali, w ok. 10-12% n. imp. i zł. aplikacje stroju; ok. 10% broń, w poj. uprząż; NAT: od 2-3 do 9-11 (średnio 4,6) pkt.; średni współczynnik splendoru: 29,6	w co najmniej 12,8% tow. poch. ludzkie; groby poj. K oraz podwójne i zbior. (włącznie z Dz) z poch. M klas II-V, rzadziej K+? lub K+Dz/nast.
IV (32)	AksSV_12 (V.4.5-16); Baran_1 (IX.3); Bob_87/2; Czer_5; G-G_33 i 42; Kazar_27/1; Kur_13; Lub_2/1938 (XLII.2) i 1/1945; Macz_1, 3, 6, 8, 16, 18/1, 19, 25, 30, 33/2, 33/4, 37, 38/2; Make_460 (XLV.1.1-6); Mar8p_1/2005; Medv1_3 i 9 (LIII.2; LVI.2); Medv3_1 (LVII.1); Pol_1 (XCII.2); Pop_6; Ryz_5; Skor_6/1906	nasypy o niewielkich i standardowych rozmiarach: wys. między 0,3 a 2,3 (średnio 1) m; poj. poch. płaski (Pol_1)	jamy (w tym z konstr. dod.) oraz rzadsze (ok. 21,9%) grob. o standardowych lub i mniejszych wielkościach: 1,7-3,5×1,1-2,9 m, pow. cał. między 1,3 a 10 (średnio 5) m^2 i gł. między 0,3 a 2,2 (średnio 1) m	występujące poj. lub w większych zestawach paciorki i/lub szpile, niekiedy w towarzystwie innych ozdób, n. lep. r.; rzadziej noże /lub przęśliki; w ok. 10-12,5% bryłki barwników, konkrecje siarki/realgaru, bryłki barwników a w poj. także ozdoby z drogocennych metali; w ok. 9,4% broń; NAT: od 2-3 do 5-7 (średnio 3,6) pkt.; średni współczynnik splendoru: 21	w co najmniej 6,3% tow. poch. ludzkie; groby poj. K oraz podwójne i zbior. z poch. M klas V-VII; w 2 jeden ze zm. (w tym M) podrzędny względem K
V (7)	Medv1_4, 15, 22 i 23 (LIII.3; LVI.3-4); Medv3_2 i 3 (LVII.3); Vjab_211	nasypy o niewielkich rozmiarach (wys. 0,6-1,3 m) niekiedy większe (wys. 1,7-2 m), średnia wys. 1,1	jamy z konstr. dod. o standardowych wielkościach: 2,5-3,2×2,1-2,8 m, pow. cał. między 5,6 a 8,3 (średnio 6,7) m^2 i gł. między 0,3 a 1,4 (średnio 0,7) m	n.. lep. r., przęśliki, pojedyncze rodzaje ozdób – paciorki lub zausznice; NAT: 2-5 (średnio 2,7) pkt.; średni współczynnik splendoru: 14,3	groby zbior. z poch. M klas V i VII, rzadziej K+K i K+?
VI (11)	Czer_4; Kupl_12/3 (XXXVI.1.3-4); Macz_2/2, 15, 21, 29 i 32; MTro_2/1-2; Skor_3/1965; Stud_58;	nasypy o rozmiarach zbliżonych do dolnego zakresu wielkości standardowych i mniejsze: wys. między 0,2 a 1,4 (średnio 0,7) m	proste grob. i poj. jamy o wielkościach zbliżonych do dolnego zakresu wielkości standardowych i mniejsze: 1,9-3,2×1-2,2 m, pow. cał. między 1,5 a 6 (średnio 4,5) m^2 i gł. między 0,3 a 1,7 (średnio 1) m	ubogie (2-3 /średnio 2,8/ pkt. NAT i mało zróżnicowane /średni współczynnik splendoru = 12,6/) inwentarze: n. lep. r., przęśliki, w poj. ozdoby/pokarm	groby poj. K, rzadziej podwójne z poch. M klasy VI
VII (7)	Jarmol_54; Kup_4/8; Macz_34; Mar8p_1/2004,p.2 (CVIII.1); Pol_2 i 4; Vjab_134/2	poch. płaski i wpuszcz. + poj. nakryty nasypem o wys. 0,7 m	jamy o wielkościach zbliżonych do klasy VI: 2-2,8×0,9-2,1 m, pow. cał. między 1,5 a 6 (średnio 3) m^2 i gł. między 0,6 a 1,4 (średnio 0,9) m	najuboższe inwentarze ograniczone do 1-2 przedmiotów (średnio 1,3 pkt. NAT i 7,7 współczynnik splendoru): n. lep. r., przęśliki, zausznice, zestawy paciorków	groby poj. K, rzadziej podwójne z poch. M klasy VII

Tabela 4.6. Klasy grobów z pochówkami męskimi serii „prawobrzeżnej”

klasa (N)	zespoły (nr tabl.)	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
I (5)	Beres1_4; Kap_487 (XXXI); Mel_33/2gł. (LIX.1; LX.2; LXI-LXII); Ryz_4/centr._ks (XCIV-XCVII); Zur_400 (CXXXVIII.1)	największe nasypy kurhanowe o wys. między 4 a 8 m (średnia wys. 6,2 m) i obj. < 1500 (średnio 2696,2) m^3; w poj. przypadkach rowy	głębokie (< 3,8 m) i obszerne (pow. kom. gr. < 16 m^2 przy cał. pow. < 24 m^2) kat. oraz obszerne (< 25 m^2 pow. cał.) grob. z dromosami	najbogatsze i najbardziej zróżnicowane inwentarze (11-20 /średnio 16,2/ pkt. NAT i średni współ. splendoru = 157 pkt.); pełne zestawy uzbrojenia zaczepnego (4.A)/broń zaczepna i uzbrojenie ochronne (4.C) uzupełnione o uprząż, paradne uzbrojenie (el. ekwipunku wojownika), br. kotły/drew. n. ze zł. nakładkami, n. imp. (w 4.A także n. met.), ozdoby (włącznie ze zł. naszyjnikami) i zł. aplikacje stroju, narzędzia, n. lep. r., pokarm	we wszystkich 5 zespołach obecne tow. poch. ludzkie (w 2 złożone poza komorą grobową), w 4 także końskie; groby poj. M, M+?, M+? i M+K; wiek zm.:45-50
II (19)	Beres1_5 (XI); Bob_33 i 64; Grusz_392; Kap_483; Konst_522; Lis_1 (XL); Make_491 (XLV.2.11-18, 3-4); Netr_KozM; Ost_13; Past_3; Pek_411; Ryz_12 (CI); Steb_12 (CXII-CXIII); Tur_459 i 512; Zur_396, 398 i 401 (CXXXVIII.2)	nasypy o wys. ≤ 2 m (w poj. przypadkach niższe) (średnia wys. 3,5 m) i obj. < 600 m^3 (średnio 1605,8 m^3); w poj. przypadkach rowy i/lub wały i drew. konstr. namiot.	grob. (włącznie z konstr. z dromosami) oraz poj. jamy i kat. o ponadprzeciętnych wymiarach (lub osiągających górny pułap wymiarów standardowych): 2,35-7×3,6,7 m, pow. całkowita między15 a 25 (średnio 22,2) m^2 i gł. między 1,6 a 4,4 (średnio 2,6) m	bogate inwentarze (4-16 /średnio 8,6/ pkt. NAT i średni współ. splendoru = 78,3) nawiązujące do inw. grobów klasy I; strzały, broń drzewcowa i/lub broń sieczna i obuchowa, el. uzbrojenia ochronnego (brak w 6.A), zestawy uprzęży, n. lep. r. i/lub imp. (gł. amfory i n. czarno., także n. met.), drew. n. ze zł. nakładkami, pokarm; rzadziej poj. ozdoby (włącznie ze zł. grzywną), aplikacje stroju i br. kotły	w ok. 63,2% zespołów tow. poch. końskie; groby poj. M, rzadziej M+Dz/nast., M+? i podwójne i zbior. (z Dz) z K klas I/II i II
III (20)	Bob_32; Bur_2/1; Grusz_383; Ivan_5 (XXVI.2, 3.5-25, 4.1-6); Kap_484; Mat2_1RM; Mih_12; Past_4/1; Petr_2 i 4/2; Petra; Ryz_3 i 14 (XCII-XCIII; CII.1); Steb_14; Tek_366; Tros_88; Tur_458 i 464; ZelD_448; Zur_428	nasypy o wys. między 1 a 5 m (niekiedy niższe) (średnia wys. 2,5 m) i obj. między 100 a 1500 m^3 (średnio 748 m^3); poj. rowy i/lub wały i drew. konstr.	różne konstr. gr. (grob., jamy z różnego rodzaju konstr. oraz kat.) o wymiarach mieszczących się w górnym przedziale wielkości standardowych lub ponadprzeciętnych: 1,6-5,5×1,4-4,4 m, cał. pow. między 8 a 20 (średnio 14,2) m^2 i gł. między 0,6 a 2,5 (średnio 1,6) m w przypadku jam i między 3-6 (średnio 5,2) m w przypadku kat.	strzały i broń drzewcowa (uzupełnione niekiedy o broń sieczną lub obuchową), el. uzbrojenia ochronnego (w tym br. knemidy), n. lep. r. i/lub imp. (gł. czarno. + poj. sr.), noże, pokarm, niekiedy także zł. aplikacje stroju i poj. ozdoby; NAT: 4-10 pkt. (min. 2-3; średnio 5,5 pkt.); średni współ. splendoru: 44,3	tow. poch. końskie i ludzkie (po 16,7% zespołów); groby poj. M, rzadziej M+?oraz podwójne i zbior. (w tym z Dz) z K klas II-III.2; w 3 jeden ze zm. podrzędny względem M
IV (12)	Bob_31/2; Ivan_3 (XXVI.1, 3.1-4); Mih_9; Riz_1/1; Steb_1, 3, 4, 7/1 (CX.2-4; CXI); Tur_511; Zur_414	nasypy o wys. między 0,5 a 3 m (niekiedy niższe) (średnia wys. 1,6 m) i obj. między 50 a 1000 m^3 (średnio 363,7 m^3); w 4.B rowy i/lub wały i/lub drew. konstr.	grob. z dromosami i jamy, niekiedy z dod. konstr. gr.; wielkości standardowe: 2,5-5×2,2-4,1 m, pow. cał. między 7 a 16 (średnio 11,3) m^2 i gł. między 1 a 2,2 m (średnio 1,7)	2-3 el. zestawy uzbrojenia zaczepnego uzupełnione o pancerze i el. uprzęży, n. lep. r. i/lub amfora (niekiedy także inne n. imp.), noże, pokarm; NAT: 6-13 pkt. (średnio 8,5); średni współ. splendoru: 75,2	w ok. 41,7% tow. poch. końskie; groby poj. M; wiek zm.: od 25 do 60

klasa (N)	zespoły (nr tabl.)	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
V (23)	Asn_1/1 i 2/2 (VII); Jos_452; Kap_480/2; Lad_1/1; Make_3, 486 i 490/1 (XLV.1.7-10, 2.1-8); Past_446; Ryz_4/centr._sł (XCV.55-62; XCVI.3-4); Sme_22/3 i 23; Tul_66/2; Tur_467; Visz_2/1-3, 3 (CXXVIII-CXXX); VjabD_188; Zur_412, 413, 415 i 425	nasypy o wys. między 1 a 2,5 m (średnio 1,6 m) i obj. między 50 a 1000 m^3 (średnio 274,2 m^3); także poch. wpuszcz. i boczne	jamy (niekiedy z dod. el. konstr.) i kat. o standardowych wielkościach: 2,1-4,8×1,4-4,3 m, pow. cał. między 3 a 14 (średnio 8) m^2, gł. 1-1,5 (średnio 1,7) m w przypadku jam i 2,5-5 (średnio 4,1) m w przypadku kat.	strzały i/lub broń drzewcowa uzupełniona niekiedy o pancerze i spotykane rzadziej broń sieczną i obuchową, w 6.D (+ poj. zespoły w innych klasterach), pokarm, n. lep. r. i/lub imp. (amfory i czarno.), w poj. także n. drew. ze zł. okuciami, poj. ozdoby (włącznie ze zł. naszyjnikiem); NAT: 4-10 pkt. (średnio 6); średni współ. splendoru: 50,3	w poj. (ok. 4,3%) tow. poch. ludzki; Ryz_4/centr._sł (6.D) – poch. „giermka" z wierzchowcem; groby poj. M, rzadziej M+Dz/nast. (Dz podrzędne względem M) i podwójne z K klasy III.2
VI (7)	Hodor_58, 60/1, 61/1; Konst_84 i 86/1; Past_442; Zur_432/2	nasypy o wys. zbliżonych do klasy V (wys. 0,8-2,4, średnio1,8 m) ale mniejszych obj. (do 300, średnio 156,8 m^3)	brak konstr. gr. – poch. na dawnej pow. gruntu	strzały i/lub włócznia, niekiedy broń sieczna, n. lep. r., rzadziej imp. (gł. amfory + poj. czarno.), pokarm; NAT: 2-7 pkt. (średnio 3,8); średni współ. splendoru: 29,5	groby poj. M; część poch. w rycie krem.
VII.1 (29)	Ber_377; G-G_308/1; Gri_1/1965, 7, 12, 13, 14, 16; Grusz_382; Kazar_27/2; Konst_94 i 98/1; Kur_71/1 i 99/2; Make_1/2, 487 i 489 (XLIV.2, 3.16-25, 4.5-6); Medv1_1/1973, 6 i 13 (LIII.1, LIV.1-2); Past_440; Sme_20/1, 26/1; 26/4 (CIX.1, 4.18); Staro_262; VjabA_143/2; Zur_409, 419 i 429	poch. płaskie (3.A), wpuszcz. (3.B) oraz nakrywane nasypami o niewielkich i przeciętnych wielkościach: wys. do 1,9 m (poj. 2,3) (średnia wys. 1,2 m) i obj. do 200 (średnio 114,4) m^3	wziemne jamy, rzadziej kat. i proste grob. o wielkościach mieszczących się w dolnym przedziale rozmiarów standardowych: 1,5-3,6×0,9-2,5 m, pow. między 1,7 a 7,5 (średnio 4) m^2 przy gł. do 1,5 m (kat. do 2 m) (średnia gł. 1 m)	strzały i/lub broń drzewcowa, niekiedy także sieczna/uzbrojenie ochronne (poj. w 3.A), poj. narzędzia, n. lep. r., pokarm ofiarny (tylko w 2.B), niekiedy także amfory i n. toczone, b. rzadko ozdoby; w poj. tylko poj. strzały/pokarm ofiarny lub brak inwentarza; NAT: 1-7 (średnio 3,7); średni współ. splendoru: 28,8	groby poj. M i Dz
VII.2 (9)	Bogd_12, 27/2 i 34; G-G_308/2; Medv1_7 i 18 (LV.1, 3; LVI.1); Mel_68 (LVIII.3); Past_445; Sme_26/2	poch. wpuszcz. lub nakrywane bardzo małymi nasypami o wys. do 0,5 m (średnio 0,4 m)	proste jamy i poj. kat. o niewielkich rozmiarach: pow. cał. ≥ 3,5 (średnio 2,4) m^2 i gł. do 1,4 m (kat. – 1,95 m)	strzały, pokarm ofiarny, poj. ozdoby; w części brak inwentarza; NAT: 0-3 (średnio 1,5); średni współczynnik splendoru: 11,2	groby poj. M i Dz, w jednym podw. z K klasy IV

Tabela 4.7. Klasy grobów z pochówkami kobiecymi „prawobrzeżnej”

klasa (N)	zespoły	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
I (3)	Abl_1; Bob_66/2; Ryz_4/b_ks (XCIV; XCVIII-XCIX; C.1-5)	najwyższe nasypy o wys. ≤ 8,5 m i obj. < 2500 m^3; poj. poch. wpuszczony (Bob_66/2); w Ryz_4 dookolny rów	poj. kat. i grob. różnej konstr. o zróżnicowanej pow. całkowitej (4-20 m^2) i stos. dużej gł. w przypadku kat. (3,6 m); poj. grob. na dawnej pow.	jedne z najbogatszych (12-16 pkt. NAT) i najbardziej zróżnicowanych inwentarzy (średni współ. splendoru = 125,7); n. imp. (w tym imp. n. met.), zestawy ozdób, w tym wykonane ze zł., zwierciadła, pokarm, w dwóch także el. uprzęży, drew. n. ze zł. nakładkami; w poj. zł. aplikacje, bryłki barwnika, kam. półmisek, kam. sferoid, strzały	w co najmniej 66,7% tow. poch. ludzkie (1-5 osób złożonych poza komorą grobową); w 33,3% tow. poch. końskie (?); groby poj. K i K+?
I/II (4)	Tur_512; Zur_402-404	nasypy o ponad przeciętnych rozmiarach: wys. 5,4-6,3 m przy obj. < 4000 m^3	grob. z dromosami o ponadprzeciętnych wielkościach: 5,5-6,5×4,5-6 m, pow. cał. między 30 a 50 (średnio 36,8) m^2 i gł. > 2 m	n. lep. r. i/lub imp., igły i noże, kolie i naszyjniki ze zł. el., zł. aplikacje stroju, pokarm, n. drew. ze zł. nakładkami, bryłki barwników, w poj. zwierciadła, kam. półmiski/płytki i sferoidy; w ok. 25% broń (strzały); NAT: 8-12 (średnio 9,3) pkt.; średni współ. splendoru: 82,6	groby K z różnymi układami, w tym podwójny z poch. M klasy II
II (7)	Abl_2; Ivan_5 (XXVI.2, 3.5-25, 4.1-6); Konst_522; Mel_33/1 (LIX; LX.1); Petro_1; Steb_2; Zur_398	nasypy o wys. 1,5-4,3 (średnio 2,6 m) i obj. 500-1300 m^3 (1.A) (średnia obj. 820,8 m^3); w poj. drew. konstr.	różnej konstr. grob. (włącznie z grob. z dromosami) i rzadsze jamy z dod. konstr. o ponadprzeciętnych wymiarach (lub osiągających górny pułap wymiarów standardowych): 3,3-5,5×3-4,6 m, pow. cał. między 10 a 23 (średnio 19,5) m^2 i gł. między 1,6 a 2,5 (średnio 2) m	n. lep. r. i/lub imp., narzędzia (w 1.A igły), kolie i naszyjniki ze zł. el./zł. aplikacje stroju, pokarm, w części także zwierciadła, kam. półmiski/płytki i sferoidy; w poj. n. drew. ze zł. nakładkami, imp. n. br.; w ok. 57,1% broń (strzały i broń drzewcowa); NAT: 4-11 (średnio 7,3) pkt.; średni współ. splendoru: 61,2	w co najmniej 14,3% tow. poch. ludzkie; groby K z różnymi układami, w tym podwójne i zbior. (z Dz) z poch. M klas II-III
III.1 (11)	Bur_5; Make_1/1 (XLIV.1, 3.1-15, 4.1-4); Past_4/2; Ryz_3 (XCII-XCIII); Sme_20/3, 26/3 i 28 (CIX.3, 4.1-14); Staro_254; Visz_1 (CXXVII); Zur_397 i 423	nasypy o wys. 0,9-2,1 (średnio 1,1) m i obj. 75-127 m^3 (średnio 110 m^3)	jamy (włącznie z jamami z dod. konstr.) oraz grob. o standardowych wielkościach: 2,7-4,5×1,2-4,5 m, pow. cał. między 3 a 16 (średnio 7,2) m^2 i gł. między 1 a 2,7 (średnio 1,9) m	jedne z najbogatszych (7-15 pkt. NAT /średnio 9,8/) i najbardziej zróżnicowanych (średni współ. splendoru = 83,8): narzędzia, broń, (strzały i drzewcowa), n. lep. r. i/lub imp. (włącznie z br.), zestawy ozdób (włącznie ze zł.): naszyjniki i kolie z paciorków, zausznice/szpile (+ poj. grzywna), zł. aplikacje stroju, zwierciadła, kam. półmiski/płytki i/lub sferoidy, pokarm z nożem; w ok. 53,8% broń	w co najmniej 16,7% tow. poch. ludzkie; groby poj. K, rzadziej podwójne z poch. M klasy III i z Dz/nast. (Dz/nast. podrzędny względem K)
III.2 (23)	Bob_93, 95 i 96; Ivan_4/2 (XXV.4); Kap_480/1 i 485; Konst_87; Make_490/2 (XLV.2.9-10); Mat_236; Petr_2 i 4/2; Sme_19, 20/2, 21/1, 22/1 (CIX.2, 4.15-17); Steb_13 i 14 (CXIV.1-2); Tur_460, 463 i 466; Visz_2/1 i 2/2 (CXXVIII; CXIX.1); Zur_415	nasypy o wys. 0,5-2,6 m (średnia wys. 1,5) i obj. między 10 a 500 (średnio 285) m^3; w poj. rów i/lub wał i drew. konstr.	jamy (włącznie z jamami z dod. konstr.), kat. i poj. grob. o wielkościach zbliżonych do klasy III.1: 1,4-5×1,4-5 m, pow. cał. między 2 a 20 (średnio 11,1) m^2 i gł. między 0,7 a 3 (średnio 1,8) m w przypadku jam i 2,9-6 (średnio 4,1) m w przypadku kat.	ozdoby (włącznie ze zł., zwłaszcza w 2.B): paciorki (ich zestawy) i/lub zausznice (+ poj. szpile i bransolety metalowe), zł. aplikacje stroju (2.B)/zwierciadła (2.C i 4.B), n. lep. r. i/lub imp. (amfory i czarno.) pokarm; w ok. 34,8% broń (niekiedy pełne zestawy, w Steb_13 z uprzężą); NAT: 5-12 (średnio 5,5) pkt.; średni współ. splendoru: 45,7	w co najmniej 8,3% tow. poch. ludzkie; groby poj. K, rzadziej podwójne i zbiorowe ?, Dz/nast. lub z poch. M klas III i V; wiek zm.: od 12 do 50

klasa (N)	zespoły	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
IV (34)	Bogd_2; Busz; G-G_44 i 330; Gri_1, 6, 9, 11, 12, 13, 16 i 2/1965; Konst_80, 82, 86/2, 96 i 98/2; Mat_232, 235 i 242; Medv1_8, 12 i 5/1973 (LIII.1.8-12; LV.2, 4, 5); Mel_45 (LVIII.2); Past_441 i 445; Pek_płaski; Pir_82, 86, 126, 230 i 256 (LXXX.1-2); Ryz_4/b_sł[20] (C.6-8); Staro_261	poch. płaskie (3) i nakrywane nasypami o wielkości zbliżonej do klasy III lub mniejszej: wys. 0,4-2,3 (średnio 1,6) m, obj. do 250 m^3	poch. na dawnej pow. podkurhanowej bez konstr. gr. (4.A) oraz w jamach o niewielkich rozmiarach (lub mieszczących się w dolnym przedziale wielkości standardowych): 0,7-3,3×0,5-2,3 m, pow. cał. między 0,4 a 6 (średnio 3,1) m^2 i gł. między 0,2 a 1,2 (średnio 0,7) m; poj. o tow. charakterze	niebogate (1-6 /średnio 2,8/ pkt. NAT) ale zróżnicowane (średni współ. splendoru – 20,5) inwentarze: n. lep. r. i poj. imp., zestawy paciorków i/lub szpile (niekiedy uzupełnione o met. bransolety i/lub zausznice), w 4.A i 4.C także narzędzia (głównie przęśliki), pokarm oraz niekiedy strzały	groby poj. K, rzadziej podwójny z poch. M klasy VII.1 i zbior. z ? i nast.; wiek zm.: od 2 do 45
V (8)	Bogd_29, 29/2 i 34/1; G-G_308/2; Kur_70/2 i 75/2; Sme_22/2 i 26/2	poch. boczne i wpuszczone; poj. nakryty niewielkim nasypem (wys. 0,6 m, obj. 19 m^3)	jamy (jedna z drew. oblicowaniem ścian) o niewielkich rozmiarach: 1,5-3×0,8-2 m, pow. cał. między 1,5 a 3 (średnio 2,6) m^2 i gł. między 0,2 a 1,6 (średnio 1,1) m	niebogate (1-6 /średnio 2,2/ pkt. NAT) i niezbyt zróżnicowane (średni współ. splendoru – 15,9) inwentarze: n. lep. r. (+ fr. poj. amfor), paciorki (w części uzupełnione o bransolety/szpile); w poj. brak inwentarza	groby poj. K

Tabela 4.8. Klasy grobów z pochówkami męskimi „lewobrzeżnej”

klasa (N)	zespoły	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
I (10)	Aks_1/1886 i 2/1883-85/wpusz. (I.1-3); AksSV_2; BolG_11; Per_15/1 (LXXI); Pes_18 i 33 (LXXXVII.1-2; XC.2); Planiv_484; Volk_1 i 2/1887 (CXXXIV.1-3)	największe nasypy kurhanowe o wys. < 3,5 m (w przypadku zesp. znad Worskli mniejsza) (średnia wys. 6,7 m); średnia obj. 1982,2 m^3; w ok. 40% rowy i/lub wały oraz poj. konstr. namiot.	jamy z konstr. dod. włącznie z grob. (w tym z dromosami) o ponadprzeciętnych wymiarach: 3,2-8,5×2,9-5,7 m, pow. cał. między 10 a 50 (średnio 21,4) m^2 i gł. ≤ 1,5 (średnio 2,1) m	jedne z najbogatszych i najbardziej zróżnicowanych inwentarzy (5-20 /średnio 10,4/ pkt. NAT i średni współ. splendoru = 96 pkt.); pełne zestawy uzbrojenia zaczepnego uzupełnione o el. uzbrojenia ochronnego (włącznie z br. imp.) i uprząż, n. lep. r. i/lub imp. (włącznie z met.), br. kotły oraz występujące rzadziej paradne uzbrojenie (el. ekwipunku wojownika), zł. ozdoby (włącznie z naszyjnikami) i zł. aplikacje stroju	w co najmniej 20% tow. poch. ludzkie; groby poj. M oraz podwójne z poch. K klasy I (w 1 K podrzędna względem M), w 1 M+Dz/nast. (Dz w pozycji podrzędnej)

[20] Zespół ten pierwotnie włączony został do grupy III.2 (M. Burghardt 2017b, s. 144-145, por. także ryc. 2 i tabela 7) ze względu na błędne przypisanie do niego brązowego zwierciadła oraz bryłek barwników. Przedmioty te faktycznie wchodziły w skład wyposażenia towarzyszącego zmarłej pochowanej w komorze grobowej tego zespołu (por. S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 39-41, 98-99).

klasa (N)	zespoły	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
II (18)	BelB_1 (XIII-XIV); Livh_7/VitM; MalR_2/1 (XLVII); Olef_15 (LXVI); Opiszl; Osn_4 i 5; Per_2, 7, 1(23)/2001 i 2(23)/2001 (LXXV-LXXVI); Pes_9 (LXXXIII.2); Skor_7 i 9/1965, 15/1975 (CV.2); Star_6 (CXXV.5); StMer3_3 i 11 (CXVIII; CXXII)	nasypy o wys. między 1 a 4,3 (średnio 2,1) m i obj. 150-750 (średnio 453,3) m^3; w części przypadków rowy i/lub wały i drew. konstr.	proste wziemne jamy (3.E) i jamy z konstr. dod. włącznie z grob. z dromosami (4.A i 3.D) o ponadprzeciętnych wymiarach (lub osiągających górny pułap wymiarów standardowych): 2,9-6,7×2,2-4,7 m, pow. cał. między 10 a 33 (średnio 17,9) m^2 i gł. między 0,9 a 3,7 (średnio 1,7) m	jedne z najbogatszych i najbardziej zróżnicowanych inwentarzach (6-16 /średnio 10,5/ pkt. NAT i średni współ. splendoru = 92,1 pkt.); pełne zestawy uzbrojenia zaczepnego uzupełnione o el. uzbrojenia ochronnego (włącznie z poj. br. knemidami) (brak w 4.A) i uprząż, pokarm ofiarny, n. lep. r. i/lub imp. (włącznie z met.), paradne uzbrojenie (el. ekwipunku wojownika), zł. aplikacje stroju, rzadziej poj. ozdoby (w tym ze zł.) oraz poj. br. kotły i drew. n. ze zł. nakładkami	w co najmniej 22,2% tow. poch. ludzkie, w ok. 27,8% tow. poch. końskie (oba typowe dla 4.A); groby poj. M oraz podwójne i zbior. z K (w tym z Dz) klas I i II, rzadziej M+M i M+? (w 3 jedna z osób podrzędna względem M); wiek zm. ≥ 30
II/III (5)	BelA_1; Opisz_1/3 (LXVIII.1, 3); Osn_9; Per_11 i Tetju_1	nasypy o wys. między 1,4 a 3,1 (średnio 2,35) m i obj. 285-1750 (średnio 1081,9) m^3; rowy i/lub wały (w 20%) i drew. konstr. (w 60%)	jamy z konstr. dod. włącznie z grob. o ponadprzeciętnych wymiarach: 4,6-6,3×3,6-5,2 m, pow. cał. między 15 a 30 (średnio 23,8) m^2 i gł. między 1,4 a 5,4 (średnio 2,6) m	mocno wyrabowane inw. (3-7 pkt. NAT i średni współ. splendoru = 40,1) z pierwszoplanową rolą zestawów uzbrojenia zaczepnego uzupełnionego o pancerze oraz n. lep. r. i/lub imp. (gł. amfory) i pokarm ofiarny; w poj. także poj. paciorki i zł. aplikacje stroju	groby poj. M i M+? lub M+Dz/nast.
III (55)	Aks_1/1883-1885/2; AksSV_3/wpuszcz. (IV; V.1-2); Bas_482; BelB_2 (XV-XVI); Brov_5/1993 i 502 (XVIII.2); BubS_6; Czer_13 (XIX.2); Hit; Ivanko_7; Koto_1984, 2 (XXXII.1; XXXIII.1); Krja; Krugl_1; Kupl_1/1, 9/1, 13/1, 17/1, 19/1, 21/2, 24/1 I 25/1 (XXXIV.2; XXXVII.1-2; XXXIX.1); Olef_2 i 11 (LXIV.2; LXV.1); Osn_7; Per_1, 16, 17, 18, 22, 23 i 3/2002 (LXIX.2;LXXVIII-LXXIX); Pes_2, 5, 6, 8/2, 25 i 32 (LXXXI.2; LXXXII.1-2; LXXXIII.1; LXXXIV.1-2; LXXXIX.2; XC.2); Skor_11 i 17/1975, 1/2013,p.gł. (CVI.2; CVII.1, 3); Star_2 (CXXV.4); StMer2_1/2017 (CXVII); StMer3_4, 6, 10 i 12 (CXIX.1-2; CXX.2); StMer4_1 i 4; Vasil_1 i 2; Vesel_4-6	nasypy o wys. między 0,5 a 4-5 m (średnia wys. 1,5 m) i obj. 40-850 (średnio 250,7) m^3; w ok. 8,2% (3.B i 6.B) i drew. konstr.	różne konstr. grobowe z przewagą grob. (włącznie z dromosami) o standardowych i ponadprzeciętnych wielkościach: 2,5-5×1,8-3,8, pow. cał. między 7 a 18 (średnio 11,9) m^2 i gł. między 0,7 a 3,5 (średnio 1,9) m	strzały, broń drzewcowa i/lub broń sieczna i obuchowa uzupełniona o el. uzbrojenia ochronnego (gł. w 6.A-B i D, w innych rzadziej) i/lub uprząż (gł. 3.B i 4.B, w innych rzadziej), narzędzia, n. lep. r. i/lub imp. (gł. amfory), pokarm; rzadziej zł. aplikacje stroju; w poj. inne przedmioty o prestiżowym charakterze – ozdoby ze zł. (w tym grzywny), paradna broń, n. met. (imp. i kotły), imp. br. knemidy; NAT: 3-12 (średnio 6,6) pkt.; średni współ. splendoru: 55,6	w co najmniej 9,1% tow. poch. ludzkie; w ok. 5,5% tow. poch. końskie; groby poj. M oraz podwójne i zbiorowe poch. M w różnych konfiguracjach, w tym z K klas II i III (w 2 jedna z osób podrzędna względem M); wiek zm.: 20-55

klasa (N)	zespoły	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
IV (13)	Bas_499 (X.2); Brov_504; Glad_2 (XXI); Grob_2/5; Kul_425; Lubo_4/1; Per_3/2 i 21 (LXIX.1; LXXII.1); Pod_7; Star_3/1 i 16 (CXXV.2; CXXVI.3); Vol3_5/2003p.12 (CXXXII.2)	nasypy jak w klasie III (wysokość: 0,4-4,2 m, objętość 23-655 m^3) + poch. wpuszcz.; poj. rów i/lub wał	różne konstrukcje grobowe z przewagą kat. i jam z różnego rodzaju konstr. o wielkościach zbliżonych do klas V-VI: 2-3,8×1,5-2,7 m, pow. cał. między 4 a 11 (średnio 7,1) m^2, gł. 0,4-2,8 (średnio 1,6) m w przypadku jam i 1,5-3,4 (średnio 2,4) m w przypadku kat.	strzały, broń drzewcowa i broń sieczna (rzadziej obuchowa) uzupełniona o el. uzbrojenia ochronnego (w 3.A pasy, w 5.B pancerze), n. lep. r. i/lub imp., pokarm ofiarny; rzadziej uprząż; w poj. przedmioty o prestiżowym charakterze – zł. aplikacje stroju, paradna broń, n. met. (imp. i kotły); NAT: 6-11 (min. 3; średnio 7,1) pkt.; średni współ. splendoru: 60,3	w co najmniej 15,4% tow. poch. ludzkie; groby poj. M, rzadziej M+K (w 1 K podrzędna względem M), M+Dz/nast. i M+M; wiek zm.: 15-55;
V (31)	Bas_A i 483 (X.1.35-39, 3); BelB_3 (XVII.1., 3.21-25); BubS_7/2; Czer_14 i 16 (XIX.1, 3); Erk_1/2; Ivanko_3/1 i 6/1; Macz_13; Mir_4 i 7 (LXIII.2, 4); Olef_19; Osn_1/2015; Per_1 i 2/2000, 1 i 4/2002, 3(25)/2001, 13, 24 (LXX.2; LXXII.2); Pes_1 i 16 (LXXXVI.2); Pod_4/4; Proto_1/1973, 1/1976; RodK; Skor_6/1979; Star_17; StMer3_7	nasypy o wys. 0,4-2,9 (średnio 1) m i obj. do 600 (średnio 122,3) m^3; w poj. rów i/lub wał i drew. konstr.	różne konstrukcje grobowe z przewagą jam i kat. (w 3.C przewaga grob.) o wielkościach standardowych i nieco mniejszych: 1,7-4,2×0,8-3,3 m, pow. cał. między 2,5 a 15 (średnio 7,2) m^2, gł. 0,4-2,2 (średnio 1,6) m w przypadku jam i 2,3-4,5 (średnio 3,3) m w przypadku kat.	strzały + broń drzewcowa (5.A, 5.C i 6.E)/sieczna (3.C), n. lep. r. i/lub imp. (gł. amfory), narzędzia, pokarm, 1-2 rodzaje ozdób, w 3.C, 5.A i 5.C także zł. ozdoby, w 3.C i 6.E uprząż; w poj. pasy bojowe i (tylko grupa 5.C) inne przedmioty o prestiżowym charakterze – zł. naszyjniki i aplikacje stroju, n. met. (imp. i kotły); NAT: 3-12 (średnio 5,3-6,5) pkt.; średni współ. splendoru: 43,2-53,7	w poj. (3,3%) tow. poch. ludzkie; groby poj. M, rzadziej podwójne i zbior. z K (w tym z Dz) klas III-V, w 2 jedna z osób podrzędna względem M; wiek zm.: 10-55;
VI (13)	Bas_497 (X.1.40-47); BelB_6/1995; Czer_10; Lub_Sov_2 (XLIII.2); Macz_19; Olef_13 (LXV.2); Per_12, 14 i 20 (LXX.1); Pod_5/1; Proto_3 i 5; Skor_18/1975	nasypy o wys. 0,2-2 m (średnio 0,8 m) i obj. do 130 (średnio 60,6) m^3	wziemne jamy i proste grob. o standardowych lub nieznacznie mniejszych wielkościach: 2-3,5×1-3 m, pow. cał. między 2 a 8,4 (średnio 6,1) m^2, gł. 0,8-1,8 (średnio 1,4) m	strzały i/lub włócznia uzupełnione o uprząż, n. lep. r. i poj. ozdoby; rzadziej narzędzia, broń sieczna, el. uzbrojenia ochronnego (pasy) i amfory; NAT: 3-9 (średnio 5,5) pkt.; średni współ. splendoru: 47,1	groby poj. M, rzadziej M+?,M+K i M+K+Dz (w obu K klasy V)
VII.1 (39)	BolG_3, 5 i 8; Byst_2; Dereg_1; Grisz_2, 14, 25/1, 26/2, 34, 47/1 (XXIII.3, 1; XXIV.1.1-13, 2.1-12); Ivanko_3/2; Koto_1/2006 i 4 (XXXII.2; XXXIII.3); Lub_NG_73; Lub_S_19; Lub_Sov_1; Lub_VG_3 (XLII.3); Macz_10; Mogil_1 i 2; Per_4 i 4/2000 (LXXIV.1); Pes_12, 14, 17, 20, 28, 31 i 34 (LXXXVI.1; LXXXVII.3; XC.3); Proto 2/1976 i 6; San_1 i 2; TarJ_39; Vasil_6 (CXXIII.3); Volk_494 + 2 płaskie: Czut i Dud_1 (XVIII.3)	nasypy o „standardowych” i mniejszych wielkościach: wys. do 1,4 m (średnia wys. 0,7 m) i obj. do 100 (średnio 30,5) m^3	wziemne jamy, rzadziej proste grob. i kat. o rozmiarach mieszczących się w dolnym przedziale wielkości standardowych i mniejsze: 1,5-3,4×0,5-3,5 m, pow. cał. między 2 a 8 (średnio 4,3) m^2, gł. 0,4-2,2 (średnio 1,2) m	strzały i/lub broń drzewcowa, narzędzia (gł. noże i zaciski), poj. ozdoby, n. lep. r. (1.A-B), pokarm (gł. 2.A); w poj. broń sieczna, pasy bojowe i amfory; NAT: 1-5 (średnio 2,7) pkt.; średni współ. splendoru: 20,6	groby poj. M, rzadziej M+?oraz podwójne i zbior. z K klas IV-VI
VII.2 (8)	Grisz_1/2 i 3 (XXII.3); MalR_2/2 (XLVII); MTrost_3; Per_1/2006 i 3/2000	niewielkie nasypy o wys. do 0,7 (średnio 0,4) m i	proste jamy o rozmiarach mieszczących się w dolnym	n. lep. r. i poj. noże/paciorki; w 50% brak wyposażenia	groby poj. M, rzadziej podwójne z K klasy V

klasa (N)	zespoły	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
	+ 2 płaskie: Per_1 i 2p/2002 (LXXVII.2)	obj. do 20 m^3; poj. poch. o tow. charakterze (MalR_2/2)	przedziale wielkości standardowych i mniejsze: dł. do 3 m, szer. do 2,7 m, pow. cał. do 7,5 m^2, gł. do 1,3 (średnio 0,7) m; w części poch. bez konstr.		

Tabela 4.9. Klasy grobów z pochówkami kobiecymi „lewobrzeżnej”

klasa (N)	zespoły (nr tabl.)	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
I (8)	Aks_1/1886 (I.3); BelB_1 (XIII-XIV); Budki; Kupl_8/1 (XXXV.1); Per_1(23) i 2(23)/2001 (LXXV-LXXVI); Pes_8/1 i 18 (LXXXIV-LXXV; LXXXVII.1)	największe nasypy kurhanowe o wys. < 2,5 m (nad Worsklą do 3 m, Doniec i Suła – wyższe; średnia wys. 3,7 m); średnia obj. 1059 m^3; w ok. 71,4% rowy i/lub wały (71,4%) i drew. konstr. (14,3%)	jamy z dodatkowymi konstr. włącznie z grob. z dromosami o ponadprzeciętnych rozmiarach (lub mieszczących się w górnym przedziale wielkości standardowych): 3,5-5,5×2,9-4,7 m, pow. cał. między 10 a 33 (średnio 18,3) m^2 i gł. między 1 a 3,3 (średnio 1,9) m	jedne z najbogatszych i najbardziej zróżnicowanych inwentarzy (7-16 /średnio 10,4/ pkt. NAT i średni współ. splendoru = 98,9 pkt.); ozdoby (włącznie z wykonanymi ze zł.): zestawy paciorków + inne rodzaje ozdób, zwierciadła, zł. aplikacje stroju, n.. lep. r. i/lub imp. (włącznie z br.), pokarm ofiarny, narzędzia (gł. przęśliki); w części także kam. półmiski/płytki; w Kupl_8/1 br. kocioł, zł. okucie od nahajki (?), strzały i broń drzewcowa; w Budki sr. kubek, uprząż i dzwonki	w co najmniej 12,5% tow. poch. ludzkie; groby podwójne i zbior. z poch. M klas I i II, w poj. K o podrzędnej pozycji względem M
II (15)	AksSV_3/wpuszcz. (IV; V.2); Krugl_1; Kupl_20/5 (XXXVIII.2.5-9); Olef_15 (LXVI); Osn_5; Per_7; Pes_2 i 25 (LXXXI.2; LXXXIX.2); Star_1/1gł i 3/2 (CXXV.1-2); StMer3_2, 10 i 12 (CXX.2); Vasil_1; Volk_4/4/Lin	nasypy o wys. między 0,8 a 2,2 (średnio wys. 1,5) m i obj. 50-670 m^3 (średnio 308,9 m^3); w poj. drew. konstr.	grob. (włącznie z dromosami – 3.B) oraz poj. jamy z konstr. dod. i kat. o ponadprzeciętnych wymiarach (lub osiągających górny pułap wymiarów standardowych): 3-6×2,5-4 m, pow. cał. między 8 a 27 (średnio 14,2) m^2 i gł. między 0,8 a 2,8 (średnio 1,8) m	jedne z bogatszych i bardziej zróżnicowanych inwentarzy (6-14 /średnio 7,7/ pkt. NAT i średni współ. splendoru = 68,8 pkt.); zestawy ozdób (włącznie z ich garniturami wykonanymi ze zł.): paciorki + met. bransolety/pierścienie i/lub zausznice, rzadziej szpile; zwierciadła, zł. aplikacje stroju, n. lep. r. i/lub imp., pokarm ofiarny, narzędzia (gł. noże); w poj. zestawy uprzęży, n. drew. ze zł. nakładkami	w co najmniej 13,3% tow. poch. ludzkie; groby poj. K oraz podwójne i zbior. z poch. M klas II (groby K grupy 3.B i poj. 5.A /Osn_5/) i III, rzadziej K+? i K+K; wiek zmarłych: od 18 do < 35; wiek zm.: wszystkie klasy poza *infans I*

klasa (N)	zespoły (nr tabl.)	charakter konstr. i nasypy	konstr. gr.	inwentarz	uwagi
III (25)	BasA (X.3); BelB_2 i 7/1995 (XV-XVI; XVII.4); Kupl_6/1, 7/1, 13/1 i 23/1 (XXXVII.2; XXIX.3); Marcz_1/1995; Mir_3 (LXIII.1, 3); Olef_16 (LXVII); Opisz_1/1 (LXVIII.1-2); Per_1/2000, 2/2002, 24 (LXXII; LXXVII.1); Pes_29 (XC.1); Pod_3/3; Skor_1/2013,p.gł. (CVII.1, 3); Star_15 (CXXVI.2); StMer2_1/2007 (CXVII); StMer3_4, 8 i 9/1 (CXIX.1; CXX.1; CXXI.1); Vasil_2 i 4 (CXXIII.2); Vol3_1/2003,p.2 (CXXXII.1)	nasypy o wys. między 0,2 a 3 m (średnio 0,9) m i obj. 10-700 m^3 (średnio 163,3 m^3); w ok. 12% rów i/lub wał	różne konstr. z przewagą grob. (włącznie z poj. z dromosami) o standardowych i ponadprzeciętnych wielkościach: 2-4,3×1,3-3,8 m, pow. cał. między 3 a 16 (średnio 9,8) m^2 i gł. między 0,5 a 3,6 (średnio 1,6) m	występujące poj. (5.A) lub w większych zestawach paciorki (włącznie z egz. ze zł. /poza 4.C i 5.B/) + met. bransolety/pierścienie (5.A i 6.A)/szpile (3.A i 4.C), rzadziej zausznice, n. lep. r. i/lub imp., pokarm ofiarny, narzędzia + zwierciadła (3.A) i/lub zł. aplikacje stroju (3.A, 4.C i 6.A); w poj. kam. półmiski/płytki; w ok. 23,1% strzały; NAT: 3-14 (średnio 6,8) pkt.; średni współ. splendoru: 58,2	w co najmniej 8% tow. poch. ludzkie; groby poj. K oraz podwójne i zbior. z poch. M klas III i V, rzadziej K+K (1 z K podrzędna względem drugiej) lub K+Dz/nast.
IV (14)	BelB_4 i 5 (XVII.2, 3.1-20); Czer_16 (XIX.1); Ivanko_3/2; Koto_3 (XXXIII.2); Kupl_22/1 (XXXIX.2); Per_1/2002, 3(25)/2001, 4/2002; Pes_22 i 23 (LXXXVIII.1-2; LXXXIX.1); Pod_3/2 i 5/2; Pokr_9	nasypy o standardowych i niewielkich rozmiarach: wys. 0,3-1 (średnio 0,6) m i obj. do 95 m^3 (średnio 41,9 m^3)	jamy (6.B i D), proste grob. (2.A i Czer_16) i poj. kat. o wielkościach zbliżonych do standardowych: 1,7-3,8×1,3-2,9 m, pow. cał. między 2,5 a 10 (średnio 6,5) m^2 i gł. między 0,6 a 2,2 (średnio 1,2) m	poj. paciorki (2.A) lub ich zestawy (w tym z el. ze zł.) w towarzystwie innych ozdób (6.B), zwierciadła, n. lep. r. i/lub imp., pokarm, narzędzia (gł. noże), rzadziej zł. aplikacje stroju; w Pod_3/2 zestaw broni zaczepnej i pas bojowy; NAT: 4-11 pkt. (w Czer_16 tylko 1 pkt.; średnio 5,4 pkt.); średni współ. splendoru: 46,6	w co najmniej 14,3% tow. poch. ludzkie; groby poj. K, rzadziej K+? (? podrzędna względem K), K+Dz/nast., podwójne i zbior. z poch. M klasy V i poj. (Ivanko 3/2) klasy VII.1; wiek zm.: wszystkie klasy poza *infans I*
V (25)	AksSV_20; BolG_2 (…); Erk_1/1; Grisz_47/2 (XXIV.2.13-35); Jar_52; Kupl_20/4 (XXXVIII.2.1-4); Lub_NG_3/1 (XLIII.1); Macz_13; MTrost_3; Per_1/2006, 2(7)/2001, 4 i 5/2000, 20 (LXXIV.1-4); Pes_10, 21, 24 i 31 (LXXXVII.3; LXXXVIII.3); Pod_4/1; Senk_1; Skor_18/1975; Star_8 (CXXVI.1); StMer3_9/2 (CXXI.2); TarJ_39; Volk_494	nasypy o niewielkich i standardowych rozmiarach: wys. 0,2-2,1 (średnio 0,7) m i obj. do 100 (średnio 27,3) m^3; w poj. dookolne rów	wziemne jamy, proste grobowce i poj. kat. o „standardowych” lub nieznacznie mniejszych rozmiarach: 1,1-3,4×1-3,5 m, pow. cał. między 2,4 a 8 (średnio 4,8) m^2 i gł. między 0,6 a 1,7 (średnio 1,2) m w przypadku jam i 2,5-3 m w przypadku kat.	noże i/lub przęśliki, n.. lep. r., 1-3 rodzaje ozdób, gł. poj. lub występujące w zestawach paciorki, rzadziej szpile, zausznice i bransolety met.; w poj. przedmioty typowe dla klas wyższych: zł. aplikacje stroju, sr. lub zł. drobne ozdoby, zwierciadła, pokarm; w ok. 16,7% strzały; NAT: 2-6 (średnio 3,5) pkt.; średni współ. splendoru: 29,8	w co najmniej 8% tow. poch. ludzkie; groby poj. K oraz podwójne i zbior. z poch. M klas V-VII.1 (poj. VII.2), rzadziej K+Dz/nast. i K+?, w 4 jeden ze zmarłych podrzędny względem K (lub Dz); wiek zm.: wszystkie klasy
VI (7)	Dud_3 (XVIII.3); Grisz_1/1, 22, 25/2, 26/1 i 36/2 (XXII.2; XXIII.2, 4; XXIV.1.32); Mogil_1	małe nasypy o wys. do 1 m (średnio 0,7); poj. poch. płaski (Dud); w 1.A dookolne rowy	proste jamy o niewielkich rozmiarach: 2-3×0,8-1,7 m, pow. cał. między 1,5 a 5 (średnio 3,1) m^2 i gł. do 1,3 m (średnio 1,1 m)	w ok. 42,9% brak wyposażenia; w pozostałych 1-2 przedmioty, gł. poj. ozdoby, n. lep. r., strzały (28,6%) i noże	groby poj. K, rzadziej K+Dz/nast. i podwójne oraz nasypy z osobnymi grobami M i K z poch. M klasy VII.1; wiek zm.: 19-50

Tabela 4.10. Dystrybucja chronologiczno-terytorialna kolejnych wydzielonych klas pochówków

		Kijowszczyzna	Roś	Tjasmin		LPTL	Suła	Pseł	Worskla	Doniec
poch. męskie										
RSK	I	42,9	-	7,4	I	25,0	-	-	-	-
	II	14,3	5,9	11,1	II	25,0	14,0	-	-	-
	III	14,3	23,5	33,3	III	50,0	4,7	-	26,9	50,0
	IV	-	17,6	22,2	IV	-	27,9	50,0	15,4	-
	V	28,6	29,4	3,7	V	-	44,2	50,0	15,4	50,0
	VI	-	5,9	11,1	VI	-	9,3	-	19,2	-
	VII	-	17,6	11,1	VII	-	-	-	23,1	-
SSK	I	-	4,3	5,4	I	-	33,3	-	2,1	-
	II	-	17,4	24,3	II	-	-	-	12,5	-
	III	-	4,3	8,1	II/III	-	-	-	6,3	10,0
	IV	-	13,0	2,7	III	-	26,7	100,0	37,5	20,0
	V	-	-	16,2	IV	66,7	13,3	-	4,2	-
	VI	-	43,5	32,4	V	-	13,3	-	16,7	20,0
	VII.1	-	13,0	10,8	VI	-	6,7	-	12,5	20,0
	VII.2	-	4,3	-	VII.A	33,3	6,7	-	8,3	30,0
					VII.B	-	-	-	6,3	-
PSK	I	-	-	4,4	I	-	50,0	-	-	5,0
	II	-	20,0	6,7	II	5,0	-	-	28,0	6,7
	III	-	20,0	28,9	II/III	-	-	-	4,0	-
	IV	-	33,3	6,7	III	15,0	50,0	-	28,0	30,0
	V	25,0	20,0	28,9	IV	25,0	-	50,0	4,0	-
	VI	75,0	-	8,9	V	45,0	-	-	16,0	10,0
	VII.1	-	-	-	VI	5,0	-	-	16,0	3,3
	VII.2	-	6,7	15,6	VII.1	5,0	-	50,0	4,0	45,0
					VII.2	-	-	-	8,0	5,0
poch. kobiece										
RSK	I	40,0	6,7	11,1	I	5,0	-	-	-	-
	II	20,0	6,7	16,7	II	10,0	10,5	-	-	-
	III	40,0	6,7	33,3	III	-	73,7	50,0	29,3	33,3
	IV	-	33,3	27,8	IV	-	10,5	50,0	39,0	50,0
	V	-	40,0	5,6	V	-	-	-	-	-
	VI	-	6,7	-	VI	-	-	-	22,0	16,7
	VII	-	-	5,6	VII	-	5,3	-	9,8	-
SSK	I	-	16,7	-	I	-	14,3	-	14,3	-
	I/II	-	-	23,5	II	-	28,6	-	9,5	-
	II	-	16,7	17,6	III	-	14,3	-	33,3	-
	III.1	-	-	17,6	IV	-	-	-	9,5	-
	III.2	-	16,7	17,6	V	-	42,9	-	33,3	-
	IV	100,0	33,3	23,5	VI	-	-	-	-	-
	V	-	16,7	-						
PSK	I	-	5,3	2,3	I	-	100,0	-	5,3	6,5
	I/II	-	-	-	II	-	-	-	15,8	19,4
	II	-	10,5	2,3	III	7,1	-	-	42,1	16,1
	III.1	-	-	18,6	IV	-	-	-	21,1	12,9
	III.2	-	26,3	32,6	V	21,4	-	-	15,8	25,8
	IV	-	52,6	30,2	VI	35,7	-	100,0	-	19,4
	V	-	5,3	14,0						

Tabela 4.11. Występowanie cech obrządku pogrzebowego o standardowym charakterze i odstępstw od niego oraz udział kolejnych klas wielkości i stopnia zamożności wyposażenia grobowego w poszczególnych wydzielonych klasach pochówków

klasy	norma obrządku pogrzebowego i odstępstwa od niej					nasypy			konstrukcje grobowe			inwentarze		
	poniżej normy	nomra		powyżej normy		niewielkie	przeciętne	ponadprzeciętne	niewielkie	przeciętne	ponadprzeciętne	ubogie	przeciętne	bogate
	1.a-d*	1/2.a-c	2.a-b	2/3.a	3.a									
seria „wczesnoscytyjska” – poch. męskie														
I	-	-	-	16,7	83,3	-	-	100,0	-	-	100,0	-	16,7	83,3
II	-	-	-	25,0	75,0	-	25,0	75,0	-	-	100,0	-	25,0	75,0
III	-	-	26,9	42,3	30,8	10,5	68,4	21,1	-	42,3	57,7	-	61,5	38,5
IV	-	8,0	48,0	16,0	28,0	11,5	30,8	57,7	11,5	61,5	26,9	3,8	69,2	26,9
V	-	45,5	45,5	9,1	-	7,4	92,6	-	39,4	60,6	-	6,1	81,8	12,1
VI	23,1	53,8	23,1	-	-	45,5	54,5	-	38,5	61,5	-	30,8	69,2	-
VII	41,7	41,7	16,7	-	-	57,1	42,9	-	58,3	41,7	-	66,7	33,3	-
seria „wczesnoscytyjska” – poch. kobiece														
I	-	-	-	20,0	80,0	-	-	100,0	-	-	100,0	-	20,0	80,0
II	-	-	11,1	22,2	66,7	-	33,3	66,7	-	33,3	66, 7	-	33,3	66, 7
III	-	12,8	38,5	17,9	30,8	11,1	40,0	48,9	10,3	59,0	30,8	2,6	59,0	38,5
IV	12,5	34,4	50,0	-	-	52,4	38,1	9,5	40,6	59,4	-	18,6	75,0	6,3
V	14,3	14,3	71,4	-	-	71,4	28,6	-	14,3	85,7	-	28,6	71,4	-
VI	33,3	41,7	25,0	-	-	50,0	50,0	-	54,5	45,5	-	63,6	36,4	-
VII	42,9	57,1	-	-	-	100,0	-	-	71,4	28,6	-	71,4	28,6	-
seria „prawobrzeżna” – poch. męskie														
I	-	-	-	-	100,0	-	-	100,0	-	40,0	60,0	-	-	100,0
II	-	-	10,5	26,3	63,2	-	52,6	47,4	-	31,6	68,4	-	31,6	68,4
III	-	5,3	36,8	31,6	26,3	6,3	56,3	37,5	5,0	65,0	30,0	5,0	45,0	50,0
IV	-	-	33,3	25,0	41,7	33,3	33,3	33,3	-	83,3	16,7	-	33,3	66,7
V	-	17,4	56,5	26,1	-	12,5	75,0	12,5	13,0	78,3	8,7	4,3	69,6	26,1
VI	28,6	71,4	-	-	-	16,7	66,7	16,7	100,0	-	-	28,6	57,1	14,3
VII.1	10,3	55,2	34,5	-	-	38,5	53,8	7,7	58,6	41,4	-	17,2	82,8	-
VII.2	75,0	25,0	-	-	-	100,0	-	-	87,5	12,5	-	87,5	12,5	-
seria „prawobrzeżna” – poch. kobiece														
I	-	-	-	33,3	66,7	-	-	100,0	-	100,0	-	-	-	100,0
I/II	-	-	-	25,0	75,0	-	-	100,0	-	-	100,0	-	25,0	75,0
II	-	-	-	28,6	71,4	-	50,0	50,0	-	28,6	71,4	-	14,3	85,7
III.1	-	9,1	18,2	54,5	18,2	25,0	75,0	-	9,1	81,8	9,1	-	18,2	81,8
III.2	-	16,7	41,7	20,8	20,8	21,1	52,6	26,3	12,5	66,7	20,8	4,2	58,3	37,5
IV	42,4	51,5	6,1	-	-	21,4	71,4	7,1	87,9	12,1	-	48,5	51,5	-

klasy	norma obrządku pogrzebowego i odstępstwa od niej					nasypy			konstrukcje grobowe			inwentarze		
	poniżej normy	nomra		powyżej normy		niewielkie	przeciętne	ponadprzeciętne	niewielkie	przeciętne	ponadprzeciętne	ubogie	przeciętne	bogate
	1.a-d*	1/2.a-c	2.a-b	2/3.a	3.a									
V	42,9	57,1	-	-	-	100,0	-	-	71,4	28,6	-	71,4	28,6	-
seria „lewobrzeżna” – poch. męskie														
I	-	-	-	20,0	80,0	-	11,1	88,9	-	20,0	80,0	-	20,0	80,0
II	-	-	5,6	22,2	72,2	-	22,2	77,8	-	27,8	72,2	-	27,8	72,2
II/III	-	-	-	80,0	20,0	20,0	-	80,0	-	-	100,0	-	80,0	20,0
III	-	5,6	48,1	25,9	20,4	2,0	60,0	38,0	-	69,1	30,9	7,3	63,6	29,1
IV	-	30,8	53,8	15,4	-	12,5	50,0	37,5	30,8	61,5	7,7	-	76,9	23,1
V	3,2	29,0	51,6	12,9	-	12,5	62,5	25,0	22,6	74,2	3,2	12,9	67,7	19,4
VI	-	15,4	69,2	15,4	-	16,7	75,0	8,3	15,4	84,6	-	-	84,6	15,4
VII.A	23,1	51,3	25,6	-	-	40,0	60,0	-	48,7	51,3	-	48,7	51,3	-
VII.B	71,4	28,6	-	-	-	60,0	40,0	-	71,4	28,6	-	100,0	-	-
seria „lewobrzeżna” – poch. kobiece														
I	-	-	-	-	100,0	-	50,0	50,0	-	28,6	71,4	-	-	100,0
II	-	-	26,7	33,3	40,0	-	45,5	54,5	-	53,3	46,7	-	46,7	53,3
III	-	16,0	28,0	32,0	24,0	18,2	63,6	18,2	8,0	60,0	32,0	8,0	44,0	48,0
IV	-	28,6	42,9	28,6		45,5	54,5	-	21,4	71,4	7,1	7,1	71,4	21,4
V	-	28,6	42,9	28,6		42,1	57,9	-	52,0	48,0	-	32,0	60,0	8,0
VI	16,0	52,0	28,0	4,0		16,7	83,3	-	85,7	14,3	-	85,7	14,3	-

* Por. wykaz grup w podrozdziale 2.6.

Tabela 4.12. Procentowy udział rzadkich i masowych kategorii przedmiotów luksusowych i prestiżowych w kolejnych klasach grobów męskich i kobiecych

klasa	rzadkie							masowe			
	zdobina zł. broń i uprząż oraz el. paradnego wyposażenia wojownika	wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów) naszyjniki	br. kotły	met. n. imp.	drew. n. ze zł. nakładkami	br. zakończenia tyczek i noże ofiarne	imp. el. uzbrojenia ochronnego	wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów) ozdoby	wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów) el. stroju	imp. n. gliniane	pancerze
seria „wczesnoscytyjska" – poch. męskie											
I	-	-	16,7	50,0	16,7	33,3	-	33,3	16,7	33,3	50,0
II	16,7	8,3	8,3	-	-	25,0	-	25,0	-	8,3	50,0
III	3,8	-	-	3,8	-	15,4	-	19,2	-	7,7	26,9
IV	3,8	-	-	-	-	-	-	7,7	-	3,8	3,8
V	-	-	-	-	-	3	-	6,1	-	_	6,1
VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
seria „wczesnoscytyjska" – poch. kobiece											
I	-	-	-	-	-	-	-	40,0	80,0	-	-
II	-	-	-	-	-	-	-	66,7	55,6	-	-
III	-	-	-	-	-	-	-	23,1	10,3	-	-
IV	-	-	-	-	-	-	-	5,1	-	-	-
V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
seria „prawobrzeżna" – poch. męskie											
I	80,0	40,0	60,0	40,0	40,0	-	-	60,0	40,0	80,0	-
II	-	5,3	10,5	15,8	36,8	5,3	5,3	10,5	10,5	84,2	5,3
III	-	-	-	-	5,6	-	16,7	5,6	22,2	55,6	16,7
IV	8,3	-	-	8,3	-	-	8,3	-	-	66,7	8,3
V	-	4,3	-	-	8,7	-	-	8,7	-	16,1	-
VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	28,6	-
VII.1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24,1	-
VII.2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

klasa	rzadkie							masowe			
	zdobina zł. broń i uprząż oraz el. paradnego wyposażenia wojownika	wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów) naszyjniki	br. kotły	met. n. imp.	drew. n. ze zł. nakładkami	br. zakończenia tyczek i noże ofiarne	imp. el. uzbrojenia ochronnego	wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów) ozdoby	wykonane z metali szlachetnych (i ich stopów) el. stroju	imp. n. gliniane	pancerze
seria „prawobrzeżna” – poch. kobiece											
I	-	-	-	100	66,7	-	-	33,3	33,3	100,0	-
I/II	-	-	-	25,0	75,0	-	-	50,0	50,0	75,0	-
II	-	-	-	14,3	14,3	-	-	42,9	42,9	85,7	-
III.1	-	7,7	-	7,7	-	-	-	46,2	46,2	46,2	-
III.2	-	-	-	-	-	-	-	30,4	30,4	39,1	-
IV	-	-	-	-	-	-	-	2,9	2,9	14,7	-
V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
seria „lewobrzeżna” – poch. męskie											
I	20,0	20,0	40,0	10,0	10,0	-	30,0	20,0	20,0	80,0	70,0
II	38,9	-	11,1	11,1	11,1	-	5,6	11,1	38,9	61,1	33,3
II/III	-	-	-	-	-	-	-	-	20,0	80,0	80,0
III	3,6	5,5	1,8	3,6	-	-	3,6	10,9	25,5	40,0	32,7
IV	15,4	-	7,7	7,7	-	-	-	-	7,7	30,8	46,2
V	-	3,2	6,5	3,2	-	-	-	22,6	6,5	32,3	-
VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30,8	-
VII.1	-	-	-	-	-	-	-	-	2,7	10,8	-
VII.2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
seria „lewobrzeżna” – poch. kobiece											
I	12,5	-	12,5	12,5	-	-	-	87,5	62,5	87,5	-
II	-	-	-	14,3	6,7	-	-	80,0	73,3	46,7	-
III	-	-	-	-	-	-	-	56,0	40,0	60,0	-
IV	-	-	-	-	-	-	-	28,6	28,6	50,0	-
V	-	-	-	-	-	-	-	16,0	4,0	8,0	-
VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tabela 4.13. Udział ludzkich i zwierzęcych pochówków towarzyszących w kolejnych klasach grobów męskich i kobiecych

klasa	tow. poch. ludzkie			tow. poch. końskie		
	w komorze grobowej ze zmarłym	poza komorą grobową ze zmarłym	RAZEM	w konstrukcji grobowej ze zmarłym	w osobnym grobie	RAZEM
seria „wczesnoscytyjska" – poch. męskie						
I	50,0	-	50,0	-	-	-
II	16,7	-	16,7	-	-	-
III	23,1	3,8	26,9	-	-	-
IV	11,5	-	11,5	-	-	-
V	-	-	-	-	-	-
VI	-	-	-	-	-	-
VII	-	-	-	-	-	-
seria „wczesnoscytyjska" – poch. kobiece						
I	40,0	-	40,0	20,0	-	20,0
II	33,3	-	33,3	-	-	-
III	10,3	2,6	12,9	-	-	-
IV	6,3	-	6,3	-	-	-
V	-	-	-	-	-	-
VI	-	-	-	-	-	-
VII	-	-	-	-	-	-
seria „prawobrzeżna" – poch. męskie						
I	60,0	40,0	100,0	60,0	20,0	80,0
II	-	-	-	42,1	21,1	63,2
III	16,7	-	16,7	11,1	5,6	16,7
IV	-	-	-	25,0	16,7	41,7
V	4,3	-	4,3	4,3	-	4,3
VI	-	-	-	-	-	-
VII.1	-	-	-	-	-	-
VII.2	-	-	-	-	-	-
seria „prawobrzeżna" – poch. kobiece						
I	33,3	33,3	66,7	-	33,3	33,3
I/II	-	-	-	-	-	-
II	14,3	-	14,3	-	-	-
III.1	16,7	-	16,7	-	-	-
III.2	8,3	-	8,3	-	-	-
IV	-	-	-	-	-	-
V	-	-	-	-	-	-
seria „lewobrzeżna" – poch. męskie						
I	20,0	-	20,0	-	-	-
II	16,7	5,6	22,2	11,1	16,7	27,8
II/III	-	-	-	-	-	-
III	5,5	3,6	9,1	5,5	-	5,5
IV	15,4	-	15,4	-	-	-
V	3,2	-	3,2	-	-	-
VI	-	-	-	-	-	-
VII.1	-	-	-	-	-	-
VII.2	-	-	-	-	-	-
seria „lewobrzeżna" – poch. kobiece						
I	12,5	-	12,5	-	-	-
II	6,7	6,7	13,3	-	-	-
III	4,0	4,0	8,0	-	-	-
IV	14,3	-	14,3	-	-	-
V	8,0	-	8,0	-	-	-
VI	-	-	-	-	-	-

Tabela 4.11. Występowanie cech obrządku pogrzebowego o określonej atrybucji etniczno-kulturowej w kolejnych wydzielonych klasach pochówków

klasa	grupa I – właściwe scytyjskie			grupa II – koczownicze (ogólnoirańskie)			grupa III – dodatkowe[2]			współwystępowanie cech (udział w %)	brak wyraźnych cech[3] (%)	cechy autochtoniczne		
	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]			%	cechy	N
seria „wczesnoscytyjska" – poch. męskie														
I	100	przedmioty kaukaskiego pochodzenia (4); wałki darni w nasypie, br. zakończenia tyczek i noże ofiarne (po 2); kam. stela, drew. n. ze zł. okuciami (po 1)	1-3 (1,7)	100	broń obuchowa, drew. konstr. namiot., bryłki siarki/realgaru (po 4); hałda cal. (3); drew. pomost (2); dookolny rów/wał, pokarm ofiarny, kam. półmisek/płytka, br. kocioł (po 1)	3-5 (3,5)	83,3	uprząż, rytualny ogień (po 4)	1-2	cechy gr. I i II – 100	-	-	-	-
II	41,7	zakończenia tyczek i noże ofiarne (3); przedmioty kaukaskiego pochodzenia (2)	1	91,7	broń obuchowa (7); pokarm ofiarny, drew. konstr. namiot. (po 3); hałda cal., dookolny rów/wał, bryłki siarki/realgaru (po 2); podściółka org., br. kocioł (po 1)	1-4 (1,8)	83,3	uprząż (10), rytualny ogień (7)	1-2	cechy gr. I i II – 41,7; ≥2 cechy gr. II – 16,7; poj. cechy gr. II i III – 25; poj. cechy gr. II – 8,3; 2 cechy gr. III – 8,3	-	-	-	-
III	19,2	zakończenia tyczek i noże ofiarne (4); poch. ludzkie w dromosie (1)	1	80,8	pokarm ofiarny (11); hałda cal. (9); dookolny rów/wał (po 4); podściółka org., broń obuchowa, bryłki siarki/realgaru (po 2); drew. konstr. namiot., drew. pomost (po 1)	1-3 (1,6)	88,5	uprząż (20), rytualny ogień (9)	1-2	tylko cechy gr. I – 3,8; cechy gr. I i II – 15,4; ≥2 cechy gr. II – 26,9; poj. cechy gr. II i III – 30,8; poj. cechy gr. II – 7,7; 2 cechy gr. III – 7,7	7,7	-	-	-
IV	-	-	-	26,9	pokarm ofiarny (5); bryłki siarki/realgaru (3); dookolny rów/wał (2); podściółka org. (1)	1-3 (1,6)	84,6	uprząż (22)	1	≥2 cechy gr. II – 7,7; poj. cechy gr. II i III – 19,2	73,1	-	-	-
V	3	zakończenia tyczek i noże ofiarne (1)	1	39,4	broń obuchowa (6); pokarm ofiarny, podściółka org. (po 3); dookolny rów/wał, hałda cal. (po 1)	1-2 (1,1)	75,8	uprząż (23), rytualny ogień (9)	1-2	tylko cechy gr. I – 3; ≥2 cechy gr. II – 3; poj. cechy gr. II i III – 30,3; tylko poj. cechy gr. II – 12,1	51,6	-	3 z cm. Medv	-
VI	-	-	-	23,1	podściółka org., broń obuchowa, pokarm ofiarny (po 1)	1	61,5	uprząż (7), rytualny ogień (1)	1	tylko poj. cechy gr. II – 15,4; poj. cechy gr. II i III – 7,7	76,9	-	1 z cm. Medv	-

klasa	grupa I – właściwe scytyjskie			grupa II – koczownicze (ogólnoirańskie)			grupa III – dodatkowe[2]			współwystępowanie cech (udział w %)	brak wyraźnych cech[3] (%)	cechy autochtoniczne		
	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]			%	cechy	N
VII	-	-	-	33,3	podściółka org. (3); pokarm ofiarny (1)	1	16,7	rytualny ogień (2)	1	tylko poj. cechy gr. II – 33,3	61,6	5,6	płaska forma grobu (1) + 3 z cm. Medv;	1
seria „wczesnoscytyjska” – poch. kobiece														
I	40	wałki darni w nasypie (2); przedmioty kaukaskiego pochodzenia (1)	1 (1,5)	100	bryłki siarki/realgaru (4); drew. konstr. namiot., pokarm ofiarny, kam. półmisek/ płytka (po 2); hałda cal., poch. końskie w obrębie konstr. ze zmarłym, drew. pomost (po 1)	1-4 (2,6)	80	rytualny ogień (4), uprząż (1)	1-2	cechy gr. I i II – 40; ≥2 cechy gr. II – 40; poj. cechy gr. II i III – 20	-	-	-	-
II	11,1	przedmioty kaukaskiego pochodzenia	1	88,9	kam. półmisek/płytka (5); pokarm ofiarny, bryłki siarki/realgaru (4); hałda cal., drew. konstr. namiot. (2); dokolny rów/wał (1)	1-4 (2,3)	-	-	-	cechy gr. I i II – 11,1; ≥2 cechy gr. II – 55,6; tylko poj. cechy gr. II – 22,2	11,1	-	-	-
III	-	-	-	59	pokarm ofiarny (12); bryłki siarki/realgaru (9); hałda cal. (8); kam. półmisek/płytka (7); podściółka org. (3); dookolny rów/wał, drew. konstr. namiot. (po 1)	1-5 (1,8)	30,8	rytualny ogień (11), uprząż (2)	1-2	≥2 cechy gr. II – 28,2; tylko poj. cechy gr. II – 20,5; poj. cechy gr. II i III – 5,1	46,2	-	-	-
IV	-	-	-	18,8	bryłki siarki/realgaru (3); podściółka org. (2); hałda cal., pokarm ofiarny (po 1)	1-2 (1,2)	18,8	rytualny ogień (16)	1	≥2 cechy gr. II – 3,1; tylko poj. cechy gr. II – 15,6	78,1	3,1	płaska forma grobu	1
V	-	-	-	28,6	pokarm ofiarny, podściółka org. (po 1)	1	42,9	rytualny ogień (3)	1	tylko poj. cechy gr. II – 28,6	71,4	-	6 z cm. Medv	-
VI	-	-	-	27,3	pokarm ofiarny (2); hałda cal., bryłki siarki/realgaru (po 1)	1-2 (1,3)	18,2	rytualny ogień (2)	1	≥2 cechy gr. II – 9,1; tylko poj. cechy gr. II – 18,2	72,7	-	-	-
VII	-	-	-	28,6	pokarm ofiarny, podściółka org., (po 1)	2	-	-	-	≥2 cechy gr. II – 28,6	57,1	14,3	płaska forma grobu	1
seria „prawobrzeżna” – poch. męskie														
I	100	poch. w kat. i drew. n. ze zł. okuciami (po 2), poch. końskie w osobnych jamach,	1-3 (1,8)	100	pokarm ofiarny (5), poch. końskie w obrębie konstr. ze zmarłym, drewniane pomosty, br. kotły (po 3); podściółka	2-6 (3,8)	80	uprząż (4), rytualny ogień (1)	1-2 (1,3)	cechy gr. I i II – 100	-	-	-	-

klasa	grupa I – właściwe scytyjskie			grupa II – koczownicze (ogólnoirańskie)			grupa III – dodatkowe[2]			współwystępowanie cech (udział w %)	brak wyraźnych cech[3] (%)	cechy autochtoniczne		
	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]			%	cechy	N
		poch. ludzkie w dromosie, brązowa para noży ofiarnych, zmarły ułożony na rozścielonym pancerzu (po 1)			org. (2); hałda cal., dookolny rów/wał, sferoidy (po 1)									
II	63,2	drew. n. ze zł. okuciami (7), poch. końskie w osobnych jamach (4), poch. w kat., wbicie broni w dno jamy/komory grobowej (1)	1-2 (1,1)	78,9	pokarm ofiarny, poch. końskie w obrębie konstr. ze zmarłym (po 8); dookolny rów/wał, drew. konstr. namiot., br. kocioł (po 1); poch. w konstr. typu step. innych niż kat., podściółka org., hałda cal., sferoid, bryłki siarki i realgaru (po 1)	1-6 (1,9)	89,5	uprząż (15), rytualny ogień (4)	1-2 (1,1)	tylko cechy gr. I[4] – 10,5; cechy gr. I i II – 47,4; ≥2 cechy gr. II[4] – 21,1; poj. cechy gr. II i III – 5,3; tylko poj. cechy gr. II – 5,3 (tylko dookolny rów/wał)	10,5	-	-	-
III	38,9	poch. w kat. (5); poch. końskie w osobnych jamach, kam. krepida i drew. n. ze zł. okuciami (po 1%)	1-2 (1,1)	77,8	pokarm ofiarny (9); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (7); podściółka org. (3); poch. końskie w obrębie konstr. ze zmarłym, hałda cal. (po 2); dookolny rów/wał, drew. konstr. namiot., sferoid (po 1)	1-3 (1,9)	27,8	rytualny ogień (4), uprząż (1)	1	tylko cechy gr. I – 16,7; cechy gr. I i II – 22,2; ≥2 cechy gr. II – 44,4; tylko poj. cechy gr. II – 11,1 (tylko pokarm lub konstr. w typie stepowym inne niż kat.)	5,6	-	-	-
IV	25	poch. końskie w osobnych jamach (2); kam. stela (1)	1	83,3	pokarm ofiarny (7); dookolny rów/wał, drew. konstr. namiot (5); poch. w konstr. typu step. innych niż kat., poch. końskie w obrębie konstr. ze zmarłym, podściółka org., hałda cal. (3); drew. pomost (2)	1-6 (3,1)	83,3	uprząż (9), rytualny ogień (4)	1-2 (1,3)	tylko cechy gr. I – 8,3; cechy gr. I i II – 16,7; ≥2 cechy gr. II – 41,7; poj. cechy gr. II i III – 25	8,3	-	-	-
V	34,8	poch. w kat. (6); drew. n. ze zł. okuciami (2)	1	82,6	pokarm ofiarny (15); podściółka org. (6); hałda cal. (5); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (4); drew. pomost (3); poch. końskie w obrębie konstr. ze zmarłym i sferoid (1)	1-3 (1,8)	52,2	uprząż (10), rytualny ogień (2)	1	cechy gr. I i II – 34,8; ≥2 cechy gr. II – 26,1; poj. cechy gr. II i III – 8,7; tylko poj. cechy gr. II – 13 (tylko pokarm)	17,4	-	-	-
VI	-	-	-	42,9	pokarm ofiarny (3)	1	14,3	rytualny ogień (1)	1	poj. cechy gr. II i III – 14,2; tylko poj. cechy gr. II – 28,5 (tylko pokarm ofiarny)	14,4	42,9	częściowa kremacja	1

klasa	grupa I – właściwe scytyjskie			grupa II – koczownicze (ogólnoirańskie)			grupa III – dodatkowe[2]			współwystępowanie cech (udział w %)	brak wyraźnych cech[3] (%)	cechy autochtoniczne		
	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]			%	cechy	N
VII.1	3,4	poch. w kat. (1)	1	62,1	poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (13); pokarm ofiarny (12)	1-2 (1,4)	6,9	rytualny ogień (2)	1	tylko cechy gr. I – 3,4; ≥2 cechy gr. II – 27,6; poj. cechy gr. II i III – 3,4; tylko poj. cechy gr. II – 34,5 (tylko pokarm lub konstr. w typie stepowym inne niż kat.)	10,4	20,7	płaska forma grobu	1
VII.2	11,1	poch. w kat. (1)	1	33,3	pokarm ofiarny (3); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (2); podściółka org. (1)	1-3 (2)	-	-	-	cechy gr. I i II – 11,1; ≥2 cechy gr. II – 22,2	66,7	-	-	-
seria „prawobrzeżna” – poch. kobiece														
I	100	drew. n. ze zł. okuciami (2); wałki darni w nasypie, poch. w kat., poch. końskie w osobnych jamach, poch. ludzkie w dromosie, poch. w drew. grobowcu/ sarkofagu (po 1)	1-4 (3)	100	pokarm ofiarny (2); poch. w konstr. typu step. innych niż kat., dookolny rów/wał, podściółka org., kam. półmisek/ płytka, sferoidy (po 1)	2-3 (2,3)	66,7	uprząż (2), rytualny ogień (1)	1-2	cechy gr. I i II – 100	-	-	-	-
I/II	75	drew. n. ze zł. okuciami (3)	1	75	pokarm ofiarny (2); bryłki siarki/realgaru, kam. półmisek/ płytka, sferoidy (po 1)	1-2 (1,7)	-	-	-	tylko cechy gr. I – 25; cechy gr. I i II – 50; tylko poj. cechy gr. II – 25 (tylko kam. półmisek/ płytka)	-	-	-	-
II	14,3	drew. n. ze zł. okuciami (1)	1	100	pokarm ofiarny (6); drew. konstr. namiot., hałda cal., drew. pomost sferoidy (po 2); podściółka org., kam. półmisek/ płytka (po 1)	1-4 (2,3)	71,4	rytualny ogień (5)	1	cechy gr. I i II – 14,3; ≥2 cechy gr. II – 71,4; poj. cechy gr. II i III – 14,3	-	-	-	-
III.1	-	-	-	100	pokarm ofiarny (11); poch. w konstr. typu step. innych niż kat., sferoidy, kam. półmisek/płytka (po 6); drew. konstr. namiot., hałda cal., podściółka org. (po 2); dookolny rów/wał, bryłki siarki/realgaru (po 1)	2-5 (3,1)	16,7	rytualny ogień (2), uprząż (1)	1-2	≥2 cechy gr. II – 100	-	-	-	-
III.2	33,3	poch. w kat. (8)	1	87,5	pokarm ofiarny (15); sferoidy (6); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (5); hałda cal.	1-4 (1,7)	8,3	rytualny ogień (2),	1-2	cechy gr. I i II – 33,3; ≥2 cechy gr. II – 25; tylko poj. cechy gr. II – 29,2 (gł.	12,5	-	-	-

klasa	grupa I – właściwe scytyjskie			grupa II – koczownicze (ogólnoirańskie)			grupa III – dodatkowe[2]			współwystępowanie cech (udział w %)	brak wyraźnych cech[3] (%)	cechy autochtoniczne		
	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]			%	cechy	N
					(3); dookolny rów/wał, podściółka org. (po 2); drew. konstr. namiot., drew. pomost, kam. półmisek/płytka (po 1)			uprząż (1)		pokarm ofiarny)				
IV	-	-	-	41,2	pokarm ofiarny (12); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (6); podściółka org. (1)	1-3 (1,3)	2,9	rytualny ogień (1)	1	≥2 cechy gr. II – 11,8; poj. cechy gr. II i III – 2,9; tylko poj. cechy gr. II – 23,5 (tylko pokarm lub konstr. w typie stepowym inne niż kat.)	47,1	50	płaska forma grobu (16); kremacja (5)	1-2
V	-	-	-	11,1	pokarm ofiarny i poch. w konstr. typu step. innych niż kat.	2	-	-	-	≥2 cechy gr. II – 11,1	88,9	-	-	-
seria „lewobrzeżna” – poch. męskie														
I	20	wałki darni w nasypie , drew. n. ze zł. okuciami, wbicie broni w dno jamy/komory grobowej (po 1)	1-2 (1,5)	60	dookolny rów/wał, br. kocioł (po 4); drew. konstr. namiot., pokarm ofiarny, hałda cal., sferoidy (po 1)	1-3 (2)	80	uprząż (8)	1	cechy gr. I i II – 20; ≥2 cechy gr. II – 20; tylko poj. cechy gr. II – 10; poj. cechy gr. II i III – 10	40	-	-	-
II	33,3	poch. końskie w osobnych jamach (3); drew. n. ze zł. okuciami (2); wałki darni w nasypie (1)	1	100	pokarm ofiarny (15); hałda cal. (12); dookolny rów/wal (3); poch. końskie w obrębie konstr. ze zmarłym, podściółka org. i br. kocioł (po 2); drew. konstr. namiot. (1)	1-3 (1,9)	88,9	uprząż (15), rytualny ogień (7)	1-2	cechy gr. I i II – 33,3; ≥2 cechy gr. II – 50; poj. cechy gr. II i III – 16,7	-	-	-	-
II/III	-	-	-	100	pokarm ofiarny, drew. konstr. namiot. (po 3); hałda cal. (2); dokolny rów/wał (1)	1-3 (1,8)	60	rytualny ogień (3)	1	≥2 cechy gr. II – 60; tylko poj. cechy gr. II – 20 (dookolny rów); poj. cechy gr. II i III – 20	-	-	-	-
III	12,7	poch. w kat. poch. na rozścielonym pancerzu (po 2); wałki darni w nasypie, kam. stela, wbicie broni w dno jamy/komory grobowej (po 1)	1	83,6	hałda cal. (38); pokarm ofiarny (29); podściółka org. (11); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (9); drew. konstr. namiot. (5); poch. końskie w obrębie konstr. ze zmarłym (3); dookolny rów/wał, br. kocioł (po 2); bryłki siarki/realgaru,	1-5 (1,9)	54,5	uprząż (20), rytualny ogień (7)	1-2	tylko cechy gr. I – 3,6; cechy gr. I i II – 9,1; ≥2 cechy gr. II – 47,3; tylko poj. cechy gr. II – 18,2 (najczęściej pokarm i poch. w konstr. typu step. innych niż kat.); poj. cechy gr. II i III – 16,4	5,5	-	-	-

klasa	grupa I – właściwe scytyjskie			grupa II – koczownicze (ogólnoirańskie)			grupa III – dodatkowe[2]			współwystępowanie cech (udział w %)	brak wyraźnych cech[3] (%)	cechy autochtoniczne		
	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]			%	cechy	N
					sferoidy (po 1)									
IV	61,5	poch. w kat. (7); poch. na rozścielonym pancerzu (1)	1-2 (1,4)	76,9	pokarm ofiarny, hałda cal. (po 7); podściółka org., dookolny rów/wał (po 2); poch. w konstr. typu step. innych niż kat., br. kocioł (po 1)	1-4 (2)	61,5	uprząż (6), rytualny ogień (3)	1-2	cechy gr. I i II – 53,8; ≥2 cechy gr. II – 23,1	23,1	-	-	-
V	22,6	poch. w kat. (7)	1	87,1	hałda cal. (20); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (10); pokarm ofiarny (12); dookolny rów/wał (3); br. kocioł (2); podściółka org. (4)	1-4 (2)	35,1	uprząż (7), rytualny ogień (4)	1	cechy gr. I i II – 22,6; ≥2 cechy gr. II – 35,5; cechy gr. II i III – 19,4; tylko poj. cechy gr. II – 9,7	12,8	-	-	-
VI	-	-	-	84,6	hałda cal. (8); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (6); podściółka org. (3); pokarm ofiarny (2)	1-3 (1,7)	100	uprząż (13), rytualny ogień (3)	1-2	2 cechy gr. II – 53,8; poj. cechy gr. II i III – 30,8	15,4	-	-	-
VII.1	8,1	poch. w kat. (2); wbicie broni w dno jamy/komory grobowej (1)	1	81,1	hałda cal. (19); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (17); pokarm ofiarny (11); podściółka org. (5); dookolny rów/wał (3); bryłki siarki/realgaru (1)	1-4 (1,9)	16,2	ogień (6)	1	tylko cechy gr. I – 2,7; cechy gr. I i II – 5,4; ≥2 cechy gr. II – 37,8; poj. cechy gr. II i III – 8,1; poj. cechy gr. II – 29,7 (gł. hałda cal., poch. w konstr. typu step. innych niż kat. i pokarm ofiarny)	16,3	-	-	-
VII.2	-	-	-	33,3	poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (2); dookolny rów/wał (1)	1-2 (1,5)	-	-	-	≥2 cechy gr. II – 16,7; poj. cechy gr. II – 16,7	66,7	-	-	-
seria „lewobrzeżna" – poch. kobiece														
I	25	darń w nasypie (2)	1	87,5	dookolny rów/wał (6); hałda cal. (4); pokarm ofiarny (3); kam. półmisek/płytka (2); drew. konstr. namiot., sferoidy, bryłki siarki/realgaru, br. kocioł (po 1)	1-5 (2,7)	50	rytualny ogień (3), uprząż (1),	1	cechy gr. I i II – 25; ≥2 cechy gr. II – 50; poj. cechy gr. II i III – 12,5	12,5	-	-	-
II	20	darń w nasypie, poch. w kat. (po 1)	1	93,3	pokarm ofiarny (9); hałda cal. (8); kam. półmisek/płytka, sferoidy (po 2); poch. w konstr. typu step. innych niż kat., drew. konstr. namiot.	1-4 (1,7)	33,3	rytualny ogień (4), uprząż (1)	1	cechy gr. I i II – 20; ≥2 cechy gr. II – 33,3; tylko poj. cechy gr. II – 33,3; poj. cechy gr. II i III – 6,7	6,7	-	-	-

klasa	grupa I – właściwe scytyjskie			grupa II – koczownicze (ogólnoirańskie)			grupa III – dodatkowe[2]			współwystępowanie cech (udział w %)	brak wyraźnych cech[3] (%)	cechy autochtoniczne		
	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]	%	cechy	N[1]			%	cechy	N
					podściółka org. (po 1)									
III	8	poch. w kat. (2)	1	92	pokarm ofiarny (18); hałda cal. (15); poch. w konstr. typu step. innych niż kat., dookolny rów/wał (po 3) kam. półmisek/płytka, podściółka org. (po 2)	1-4 (1,9)	12	rytualny ogień (3)	1	cechy gr. I i II – 8; ≥2 cechy gr. II – 56; poj. cechy gr. II – 24; poj. cechy gr. II i III – 4	8	-	-	-
IV	7,1	poch. w kat.	1	92,9	hałda cal., poch. w konstr. typu step. innych niż kat., pokarm ofiarny (po 7); podściółka org. (5); sferoidy (1)	1-4 (2,2)	28,6	rytualny ogień (4)	1	cechy gr. I i II – 7,1; ≥2 cechy gr. II – 64,3; tylko poj. cechy gr. II – 14,3; poj. cechy gr. II i III – 7,1	7,1	-	-	-
V	8	poch. w kat. (2)	1	71,2	hałda cal. (8); poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (7); pokarm ofiarny (3); podściółka org., dookolny rów/wał (po 1)	1-3 (1,3)	16	rytualny ogień	1	tylko cechy gr. I – 4; cechy gr. I i II – 4; ≥2 cechy gr. II – 12; tylko poj. cechy gr. II – 32; poj. cechy gr. II i III – 12	36	-	-	-
VI	-	-	-	85,7	poch. w konstr. typu step. innych niż kat. (7); hałda cal. (4); dookolny rów/wał (3); pokarm ofiarny (1)	1-4 (2,1)	14,3	rytualny ogień	1	≥2 cechy gr. II – 57,1; tylko poj. cechy gr. II – 28,6	-	14,3	płaska forma grobu (1)	1

[1] N = ilość cech; w nawiasie podano średnią ilość cech wyciągniętą tylko z tych zespołów, gdzie wystąpiły cechy danej gr.; [2] tylko w przypadku, gdy wystąpiły cechy gr. I lub II; [3] w tym pojedyncze cechy dodatkowe gr. III, bez cech autochtonicznych; [4] w tym zespoły, w których cechom scytyjskim/koczowniczym towarzyszą cechy dodatkowe.

Tabela. 4.15. Udział poszczególnych grup funkcjonalnych wojowników[21] w kolejnych wydzielonych zbiorach grobów (klasach pochówków) męskich

klasa	bez uzbrojenia i el. uprzęży	el. uprzęży bez uzbrojenia	lekka piechota (1-2 el. uzbrojenia zaczepnego)	lekka konnica (1-2 el. uzbrojenia zaczepnego + uprząż)	ciężka piechota (3 ≥ el. uzbrojeniu zaczepnego i/lub pancerz)	ciężka konnica (3 ≥ el. uzbrojeniu zaczepnego i/lub pancerz + uprząż)	piechota – RAZEM	konnica – RAZEM	uwagi
seria „wczesnoscytyjska”									
I	-	-	16,7	33,3	16,7	33,3	33,4	66,6	-
II	-	-	8,3	33,3	-	58,3	8,3	91,6	-
III	3,8	7,7	26,9	30,8	3,8	26,9	30,7	65,4	-
IV	3,8	11,5	11,5	73,1	-	-	11,5	84,6	-
V	-	18,2	27,3	36,4	6,1*	12,1*	33,4	66,7	*w 3 zestawy: łuk + włócznia + broń sieczna; w poj. pancerz
VI	-	7,7	53,8	38,5	-	-	53,8	46,2	
VII	58,3	-	41,7	-	-	-	41,7	-	tylko strzały (do 33 egz.), wszystkie z cmentarzyska Kupl
seria „prawobrzeżna”									
I	-	-	-	-	20	80	20	80	-
II	-	5,3	15,8	36,8	-	42,1	15,8	84,2	w 2 lekkozbrojnych (po 1 konny i pieszy) uzbrojenie ochronne inne niż pancerz
III	-	-	55	5	30	10	85	15	w 2 lekkozbrojnych pieszych imp. uzbrojenie ochronne
IV	-	-	-	25	25	50	25	75	w 1 lekkozbrojnym konnym pas bojowy
V	4,3	-	39,1	21,7	21,7	13	60,8	34,7	-
VI	-	-	85,7	-	14,3	-	100	-	w ciężkiej piechocie tylko zestawy strzały + broń drzewcowa + broń sieczna
VII.1	10,3	-	79,3	-	10,3	-	89,6	-	pas/pancerz – obecne tylko przy zmarłych z grobów płaskich (Gri)
VII.2	55,6	-	44,4	-	-	-	44,4	-	tylko strzały (od poj. do max 16, średnio 8 egz.)

[21] Wydzielane w oparciu o skład inwentarza – por. podrozdział 3.4.

klasa	bez uzbrojenia i el. uprzęży	el. uprzęży bez uzbrojenia	lekka piechota (1-2 el. uzbrojenia zaczepnego)	lekka konnica (1-2 el. uzbrojenia zaczepnego + uprząż)	ciężka piechota (3 ≥ el. uzbrojeniu zaczepnego i/lub pancerz)	ciężka konnica (3 ≥ el. uzbrojeniu zaczepnego i/lub pancerz + uprząż)	piechota – RAZEM	konnica – RAZEM	uwagi
seria „lewobrzeżna”									
I	-	-	10	10	10	70	20	80	-
II	5,6	5,6	5,6	22,2	-	61,1	5,6	88,9	-
II/III	-	-	20	-	80	-	100	-	-
III	3,6	-	40	16,4	25,5	14,5	65,5	30,9	-
IV	-	-	15,4	41,7	38,5	-	53,9	41,7	-
V	9,7	3,2	67,7	12,9	3,2	3,2	70,9	19,3	w poch. ciężkozbrojnych jeźdźców i piechoty tylko zestawy: strzały +, broń drzewcowa + sieczna
VI	-	7,7	-	92,3	-	-	-	100	-
VII.1	5,1	-	94,9	-	-	-	94,9	-	gł. strzały i/lub broń drzewcowa; w poj. (Czut) strzały + miecz
VII.2	100	-	-	-	-	-		-	-

Szczegółowe analizy **pochówków męskich** wykazały, że wśród zespołów klasy I, zajmujących najwyższą pozycję we wszystkich stworzonych systemach hierarchicznych, najbardziej podobne do siebie są groby serii „wczesnoscytyjskiej" i „prawobrzeżnej". W tym miejscu należy zaznaczyć, że zbieżności te wynikać mogą z faktu, iż w przypadku tego pierwszego zbioru zdecydowana większość pochówków klasy I zlokalizowana jest na obszarach Prawobrzeża (tabela 4.10). Tylko jeden zespół tej rangi (RobM) znajduje się na terenach położonych na lewym brzegu Dniepru, a dokładniej na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu. Równocześnie należy wskazać związki populacji zamieszkujących ten region ze społecznościami z prawobrzeżnego Podnieprza (zwłaszcza tymi na terenach dorzeczy Rosi, Rossawy i Taśminu; np. Û. N. Bojko 1996, ryc. 1; S. S. Bessonova 2000, s. 122). Nieobecność grobów klasy I na pozostałych obszarach lewobrzeżnego Podnieprza nie oznacza jednak, że wśród wczesnoscytyjskich pochówków z tej strefy, brak odpowiedników zespołów tej rangi. Takie cechy dystynktywne klasy I, jak nasypy o wysokościach co najmniej 5 m pod którymi zlokalizowane są konstrukcje grobowe o znacznych wielkościach (ponad 25 m^2 powierzchni przy głębokościach nie mniejszych niż 2 m), posiadają bowiem niektóre pochówki z tej strefy włączone do klasy II. Znamienne jest to, że dwa z trzech grobów o takich parametrach (AksSV_SM oraz Volk_Szum) położone są w dorzeczu Suły, a więc w tym regionie, z którego pochodzi większa część zespołów klasy I o środkowo- i późnoscytyjskiej metryce. Również w przypadku pozostałych regionów strefy lewobrzeżnej wskazać można na obecność pojedynczych zespołów, które pod względem swoich cech metrycznych wyraźnie nawiązują do wczesnoscytyjskich grobów klasy I z Prawobrzeża (i obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu). W regionie nadworsyklańskim jest to tzw. Wielki Skorobor o średnicy nasypu wynoszącej około 100 (!) m (H. Zöllner *et al.* 2008, s. 2; S. V. Mahortyh 2009, s. 268; M. Orlûk *et al.* 2016, s. 33), natomiast w strefie naddonieckiej pochówek z kurhanu nr 1 grupy Karawan, złożony w niezwykle obszernej konstrukcji grobowej o powierzchni wynoszącej 42 m^2 i głębokości sięgającej 5,5 m (A. V. Bandurovskij, Û. V. Bujnov 2000, s. 218-219) a także pochówek z kurhan nr 10/1962 z centralnej grupy kurhanowej cmentarzyska w miejscowości Lubotyń nakryty nasypem kurhanowym o wysokości wynoszącej 5,5 m.

Powracając do kwestii podobieństw i różnic pomiędzy zespołami z pochówkami męskimi włączonymi do klasy I, niezależnie od ich pozycji chronologicznej i lokalizacji przestrzennej, podstawowymi elementami pozwalającymi na ich bezpośrednie zestawianie ze sobą są takie ich cechy jak:

- wyłączna obecność zespołów o „ponadprzeciętnych” cechach obrzędowości pogrzebowej (tabela 4.11);
- obecność nasypów kurhanowych o wysokości wynoszącej co najmniej 7 m (ryc. 4.3.a);
- znaczna przewaga budowli grobowych o złożonych konstrukcjach i ponadprzeciętnych rozmiarach (tabela 4.11);
- dominacja bogatych i zróżnicowanych inwentarzy o ponadprzeciętnym charakterze z pierwszoplanową rolą wieloelementowych zestawów uzbrojenia, uzupełnionych o elementy uprzęży, oraz licznymi przedmiotami prestiżowymi (wyznaczniki statusu) i luksusowymi (tabele 4.11-4.12);
- obecność towarzyszących pochówków ludzkich, przy niejednolitej częstotliwości ich występowania w poszczególnych zbiorach chronologiczno-przestrzennych (tabela 4.13);
- wyłączna przynależność zmarłych mężczyzn pochowanych w grobach tej klasy (tylko zespoły z fazy klasycznej, dla pochówków z okresu archaicznego brak danych na ten temat) do kategorii wieku *maturus* (ryc. 4.1);
- wyróżniająca się lokalizacja w obrębie nekropolii kurhanowej lub w jej mniejszej części (grupa nasypów; tabela 4.16). Mogą one być położone zarówno w ich centrum (Beres1_4[22]; BolG_11 – tabl. CXXIV.1; Kap_487; Perep[23] – tabl. XLVIII; Ryz_4 – tabl. XCI; Zur_400 – tabl. CXXXVII.1) lub też na skraju (AksSV_2 – tabl. II.1). Ta ostatnia lokalizacja jest typowa zwłaszcza dla tych cmentarzysk, w obrębie których nasypy przybierają mniej lub bardziej linowy układ (Mel_33 – LVIII.1; Pes_18 i 33 – tabl. LXXXI.1).

Wśród różnic widocznych pomiędzy zespołami z pochówkami męskimi klasy I ponownie należy wskazać na istnienie pewnych odmienności grobów tej klasy z serii „lewobrzeżnej” w stosunku do ich odpowiedników z prawobrzeżnego Podnieprza oraz analogicznych zespołów z fazy archaicznej. Różnice te widoczne są zwłaszcza na dwóch poziomach. Pierwszym z nich jest obecność wśród nasypów wznoszonych nad lewobrzeżnymi pochówkami z okresu środkowo- i późnoscytyjskiego nielicznych obiektów o

[22] Zespół ten zlokalizowany jest w centrum niewielkiej grupy kurhanowej znajdującej się w pewnym oddaleniu od większej nekropolii (A. A. Bobrinskij 1901, s. 93-94).
[23] Część z tych nasypów zlokalizowanych była dookoła nasypu kurhanu Perepiaticha tworząc swoistego rodzaju wał.

Tabela 4.16. Relacje przestrzenne między kurhanami z pochówkami męskimi klas I-III

nekropola (nr tabl.)	klasy poch. męskich									uwagi
	I			II			III			
	ilość	chronologia	lokalizacja	ilość	chronologia	lokalizacja	ilość	chronologia	lokalizacja	
Aks	2: Aks_1/1886 i 2/1883-85/wpusz.	V	?	-	-	-	1: Aks_1/1883-1885/2	V	?	b.d. na temat relacji przestrzennych
AksSV (II)	1: AksSV_2	V	w centr. gr. kurhanowej zlokalizowanej we E cz. cm.	1: AksSV_SM	620-580	w centr. cz. cm.	2: AksSV_3/wpusz. i 14	AksSV_14: 700-650; AksSV_3/wpusz.: V	AksSV_14: na NE skraju cm.; AksSV_3/wpusz.: przy AksSV_2	-
BelB (XII)	-	-	-	1: BelB_1	2. poł. V w.	na SW skraju cm.	1: BelB_2	1. poł. IV	przy BelB_1	-
Beres1	1: Beres1_4	2. poł. V	w centr. cz. niewielkiej gr. kurhanowej położonej na E od głównego cm.	1: Beres1_5	V w.	90 m na NE od Beres1_4	-	-	-	-
Bob	-	-	-	1: Bob_33	V w.	w centr. cz. cm.	1: Bob_32	IV-III	?	-
Glad (XX)	-	-	-	1: Glad_3/1	k. VII-pocz. VI w.	w centr. cz. cm.	1: Glad_4	k. VII-pocz. VI	120 m na E od Glad_3/1	-
Kap	1: Kap_487	4. ćw. IV	w centr. cz. gr. kurhanowej	1: Kap_483	pocz. III w.	na S od Kap_487	1: Kap_484	IV-III	na SE od Kap_487	-
Make	-	-	-	1: Make_491	V	?	1: Make_453	2-3. ćw. VII	?	b.d. na temat relacji przestrzennych
Matušov	1: RepM/2	k. VII-pocz. VI	wpuszcz. w RepM/1	-	-	-	2: RepM/1 i ZahM	RepM/1: lata 20-30-te VII; ZahM: 2. poł. VII-1. poł. VI	-	RepM i ZahM w różnych grupach kurhanowych
Olef (LXIV.1)	-	-	-	1: Olef_15	k. V-pocz. IV	w centr. cz. cm.	2: Olef_2 i 11	Olef_2: 1. poł. V; Olef_11: 2-3. ćw. V	obydwa zespoły zlokalizowane na E od Olef_15, Olef_2 na skraju cm.	-

nekropola (nr tabl.)	klasy poch. męskich									uwagi
	I			II			III			
	ilość	chronologia	lokalizacja	ilość	chronologia	lokalizacja	ilość	chronologia	lokalizacja	
Osn	-	-	-	3: Osn_4, 5 i 9	Osn_4: 2. poł. V; Osn_5: IV Osn_9: V-IV	?	1: Osn_7	k. V		b.d. na temat relacji przestrzennych; Osn_9: klasa II/III
Past	-	-	-	1: Past_3	2. poł. V	?	1: Past_4/1	poł. – 2. ćw. IV	?	b.d. na temat relacji przestrzennych
Per (LXXIII)	1: Per_15/1	2-3. ćw. V	skrajna lokalizacja	5: Per_1 i 2(23)/2001, 2, 7 i 11	Per_1(23)2001: 2. ćw. –poł. V; Per_2(23)/2001: 2. poł.-k. V; Per_11: 3-4. ćw. V; Per_2 i 7: k. V-1. poł. IV	Per_1 i 2 (23)2001, 11 – w centr. cz. różnej wielkości gr. kurhanowych	7: Per_1, 16, 17, 18, 22, 23, 3/2002	Per_16, 23: 1. poł. V; Per_1, 18, 22 i 3/2002: 2-3. ćw. V; Per_17: V	Per_2 i 3/2002 po obu stronach nasypów klasy II; 16, 17, 18, 19, 22 i 23 – różna lokalizacja w układzie zbliżonym do liniowego między gr. z zespołami klas I i II	Per_11: klasa II/III; Per_2/2002 (poch. K)
Pes (LXXXI.1)	2: Pes_18 i 33	2. poł. IV	skrajna lokalizacja w obrębie 2 gr. kurhanowych	1: Pes_9	k. V-pocz. IV	w gr. kurhanowej z Pes_9, w jej centr. cz., oddzielony od Pes_18 niewielkimi nasypami klasy VII.A	6: Pes_2, 5, 6, 8/2, 25 i 32	Pes_5: V; Pes_2 i 25: K. V i pocz. IV; Pes_6, 8/2 i 32: 2. poł. IV	w układach liniowych na całej długości gr. kurhanowej; poj. (Pes_32) poza gł. skupiskiem nasypów	-
Pop	-	-	-	3: Pop_3, 4 i 8	Pop_8: 700-650; Pop_3 i 4_650-600	?	1: Pop_9	650-600	?	b.d. na temat relacji przestrzennych
Ryz (XCI)	1: Ryz_4/ centr._ks	260-250	w centr. cz. gr. kurhanowej, na S od gr. kurhanów z RSK			w centr. cz. gr. kurhanowej, na N od gr. kurhanów z RSK			Ryz_14: na N od Ryz_12; Ryz_3: skrajana lokalizacja (na S od Ryz_4)	-
Skor (CIV)	-	-	-	3: Skor_7 i 9/1965, 15/1975	Skor_7: k. VI-pocz. V; Skor_15:	centr. lokalizacja w obrębie	5: Skor_11, 17 i 19/1975, 1/2013,p.gł. i	Skor_14: poł.-3. ćw. VII; Skor_1/2013,p.gł.:	centr. lokalizacja w pobliżu nasypów klasy II	-

nekropola (nr tabl.)	klasy poch. męskich									uwagi
	I			II			III			
	ilość	chronologia	lokalizacja	ilość	chronologia	lokalizacja	ilość	chronologia	lokalizacja	
					Skor_9: IV	liniowych skupisk	2014	4. ćw. VI-pocz. V; Skor_11: k. V; Skor_17 i 19: IV	(Skor_11, 17 i 19/1975)	
Star	-	-	-	1: Star_6	IV	?	1: Star_2	IV	?	b.d. na temat relacji przestrzennych
Steb (CX.1)	-	-	-	2: Steb_12 i 15	Steb_15: k. VIII; Steb_12: 2. poł. V	skrajna lokalizacja na dwóch przeciwległych krańcach cm.	1: Steb_14	pocz.-1. poł. IV	centr. lokalizacja „łańcuszku" nasypów zlokalizowanych na NE od centr. skupiska nasypów	w centr. cz. cm. skupisko nasypów klasy IV i poj. K klasy II
StMer3 (CXVI.2)	-	-	-	2: StMer3_3 i 11	IV	w centr. cz. cm.	4: StMer3_4, 6, 10 i 12	IV	w pobliżu kurhanów klasy II	-
Tek	-	-	-	1: Tek_346	2. poł. VII	?	1: Tek_366	IV-III	?	b.d. na temat relacji przestrzennych
Tur	-	-	-	2: Tur_459 i 512	V	?	2: Tur_458 i 464	IV	?	b.d. na temat relacji przestrzennych
Zur, gr. I (CXXXVII.1)	1: Zur_400	V	w centr. cz. gr. kurhanowej	3: Zur_396, 398 i 401	V	dookoła Zur_400	-	-	-	-
Zur, gr. II (CXXXVII.2)	-	-	-	1: Zur_406	700-650	w centr. cz. gr. kurhanowej	1: Zur_407	VII-pocz. VI	skrajna lokalizacja, na W od Zur_406	-
Zur, gr. VII	-	-	-	1: Zur_447	1. poł. VI	?	1: Zur_448	lata 20-30-te VII w	?	b.d. na temat relacji przestrzennych

przeciętnych wielkościach przy ich jednoczesnym braku w zespołach klasy I pochodzących z pozostałych zbiorów chronologiczno-przestrzennych (tabela 4.11). Pod tym względem bliższe są one zespołom klasy II (niezależnie od ich lokalizacji i datowania). Równocześnie obecność nasypów o standardowych wielkościach wznoszonych nad męskimi pochówkami klasy I potwierdzona została wyłącznie dla terenów położonych nad Worsklą. W pozostałych regionach lewobrzeżnego Podnieprza (Suła i Doniec) kurhany sypane nad grobami tej klasy posiadają ponadprzeciętne wielkości (co najmniej 4 metry wysokości)[24]. Drugim poziomem, na którym rysuje się pewna odrębność zespołów klasy I z serii „lewobrzeżnej" w stosunku do pozostałych zbiorów chronologiczno-terytorialnych jest atrybucja etniczno-kulturowa pogrzebanych w nich osobników (tabela 4.14). Wszystkie pochówki tej rangi serii „wczesnoscytyjskiej" i „prawobrzeżnej" cechuje współwystępowanie przynajmniej jednej cechy „scytyjskiej" obrzędowości funeralnej, z nie mniej niż dwoma elementami koczowniczego (ogólnoirańskiego) obrządku pogrzebowego, co w połączeniu z oceną antropologiczną szczątków kostnych (np. Ryz_4/centr._ks – J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 89; H. Głąb 1997, s. 93, 96), pozwala widzieć w osobnikach złożonych w grobach tej klasy irańskich nomadów (Scytów). Nieco bardziej problematycznie rysuje się natomiast kwestia atrybucji etniczno-kulturowej zmarłych pogrzebanych w zespołach klasy I serii „lewobrzeżnej". W ich przypadku jedną-dwie cechy scytyjskiej i/lub koczowniczej (ogólnoirańskiej) obrzędowości pogrzebowej posiada tylko sześć z nich (60%). W czterech pozostałych zespołach tej rangi cechy te nie wystąpiły. Dla grobów tych odnotowano wyłączoną obecność elementów typowych dla koczowniczego rytuału funeralnego o pomocniczym charakterze w postaci umieszczenia w grobie kategorii przedmiotów o nawiązaniach „stepowych" (D. S. Grečko 2019b, s. 33) oraz części rzędu końskiego (por. D. S. Grečko 2012, s. 119, 121). Tym samym brak jest jednoznacznych podstaw pozwalających na łączenie złożonych w nich osób ze środowiskiem koczowników (Scytów). Z drugiej strony należy zaznaczyć, że nieobecność tych cech może być pozorna i wynikać z nierozpoznania elementów będących wyznacznikami koczowniczej/scytyjskiej obrzędowości pogrzebowej. Trzeba bowiem pamiętać, że znaczna część zespołów grobowych o wyróżniającym się charakterze uległa zniszczeniom na wskutek działalności rabusiów grobowych, bądź też została odkryta i rozkopana jeszcze w XIX i w początkach XX w. p.n.e. bez zachowania

[24] W regionach tych można wskazać również na obecność innych nasypów o znacznych wielkościach. Należą do nich kurhan Turecka Mogiła z nasypem o wysokości nie mniejszej niż 6,8 m (V. N. Okatenko, S. A. Skoryj 2017b, s. 196) oraz nierozkopany kurhan nr 13, tzw. „Chomjakowa Mogiła" z cmentarzyska koło Pisoczina nakryty kopcem 9 metrowej wysokości (L. I. Babenko 2005, s. 23).

jakiejkolwiek metodyki badawczej[25]. Na taką możliwość wskazywać może przykład grobu (kurhanu) nr 33 klasy I z nekropolii koło Pisoczina, będącego jedynym zespołem z tego cmentarzyska spośród 18, które uwzględnione zostały w niniejszej dysertacji, nie posiadającym wyraźnych cech koczowniczej i/lub scytyjskiej obrzędowości pogrzebowej[26]. Równocześnie, nieobecność takich elementów wśród grobów klasy I z Lewobrzeża, pochodzących z młodszych faz okresu scytyjskiego, może stanowić wyraz przeżywania się starszych, miejscowych (tj. wczesnoscytyjskich) tradycji. Pośrednio świadczyć może o tym obecność niektórych tego typu zespołów (Aks_1/1886, Aks_2/1883-85/wpuszcz. oraz Planiv_484) na nekropolach założonych jeszcze na etapie archaicznym. Teza ta nie znajduje jednak potwierdzenia w obserwacjach sekwencji chronologicznej grobów pochodzących z tych nekropolii. Wyżej wzmiankowane zespoły odnoszone są bądź to ogólnie do drugiej połowy V w. p.n.e. (Aks_1/1886 i Planiv_484 – O. D. Mogilov 2008, s. 121) lub jego ostatniego trzydziestolecia (Aks_2/1883-85/wpusz. – D. S. Grečko 2019b, s. 39, 48). Na cmentarzyskach tych brak jest natomiast grobów, pomijając nieliczne ogólnie datowane na V w. p.n.e., które można byłoby odnosić do drugiej połowy VI – pierwszej połowy V w. p.n.e. Spostrzeżenie to sugerować może (przy założeniu, że pochówki z tego okresu nie są obecne pod nierozpoznanymi/zniszczonymi nasypami z tych cmentarzysk) brak ciągłości w ich użytkowaniu.

Kończąc analizę porównawczą zespołów z pochówkami męskimi klasy I pochodzących z różnych zbiorów (serii) chronologiczno-przestrzennych należy odnotować, że również w przypadku rysujących się między nimi odmienności u ich podstaw znajduje się lokalna specyfika obrządku pogrzebowego. Wśród nich wymienić można chociażby znacznie niższą niż w Prawobrzeżu częstotliwość występowania wśród zespołów z lewobrzeżnego Podnieprza klasy I pochówków towarzyszących. Sytuacja ta wynika w głównej mierze z faktu, iż 60% zespołów tego typu (tabela 4.13) z tego obszaru pochodzi z dorzecza Suły, tj. strefy o najniższym udziale pochówków wieloosobowych, z których zdecydowana większość ma charakter podwójny męsko-żeński z podkreśloną „równorzędnością" obu zmarłych (por.

[25] Uwaga ta odnosi się w głównej mierze do takich zespołów jak pochówki z kurhanów nr 1/1886 i 2/1883-85 (pochówek wpuszczony nr 3) z okolic miejscowości Aksiutynci oraz kurhanu nr 484 z Pławynyszczyn, które odkryte zostały na przełomie XIX i XX wieku i nie zostały przebadane w sposób metodyczny (por. uwagi V. A. Ilinskiej (1986, s. 21) na temat „wartości badawczej" wykopalisk Mazaraka).

[26] Cechy takie posiadają również inne zespoły z tego cmentarzyska, które nie zostały uwzględnione w dotychczas prezentowanych analizach. Wskazać należy tutaj chociażby na kurhan nr 7 z nieokreśloną ilością zmarłych i ich płcią, który zawierał zarówno elementy scytyjskiej (koński pochówek w osobnym obiekcie grobowym) jak i koczowniczej (dookolny rów u podstawy nasypu, hałda calcowa wokół jamy grobowej, drewniana konstrukcja namiotowa na powierzchni hałdy calcowej) obrzędowości funeralnej (L. I. Babenko 2005, s. 18-19, ryc. 12).

ustalenia w podrozdziale 3.3.7). Innym jej przejawem, aczkolwiek mającym również uwarunkowania chronologiczne, jest ograniczenie zwyczaju grzebania mężczyzn tej rangi w katakumbach wyłącznie do terenów położonych nad Taśminem. Nie powinno to budzić zdziwienia zważywszy na fakt, iż region ten odznacza się jednym z najwyższych wskaźników występowania tego typu konstrukcji (por. ryc. 2.19.b).

Na kolejnym stopniu w hierarchicznym układzie pochówków męskich pochodzących ze wszystkich trzech porównywanych serii chronologiczno-terytorialnych znajdują się groby klasy II, a także pochówki klasy II/III serii „lewobrzeżnej". Ich cechami wspólnymi są:

- dominacja zespołów o „ponadprzeciętnych" właściwościach obrzędowości pogrzebowej, przy niewielkiej obecności grobów o „standardowym" charakterze (tabela 4.11);
- znaczna przewaga budowli funeralnych o złożonych konstrukcjach i ponadprzeciętnych rozmiarach (w przypadku serii „wczesnoscytyjskiej" oraz zespołów klasy II/III z Lewobrzeża obecne są tylko budowle tej klasy wielkościowej; tabela 4.11);
- wysoki odsetek pochówków bogato wyposażonych (m.in. w przedmioty prestiżowe oraz luksusowe dobra o masowym charakterze) ciężkozbrojnych jeźdźców (tabele 4.11-4.12). Wyjątek pod tym względem stanowią jedynie zmarli klasy II/III, których ekwipunki, na ogół o przeciętnym obliczu, pozbawione były elementów rzędu końskiego;
- obecność ludzkich i/lub końskich pochówków towarzyszących (tabela 4.13);
- niemal wyłączna obecność zespołów grobowych o mniej lub bardziej zarysowanym koczowniczym rycie pogrzebowym, co pozwala łączyć złożone w nich osoby ze środowiskiem irańskojęzycznych nomadów (tabela 4.14). Wśród nich nie małą grupę stanowią pochówki, które ze względu na obecność w nich elementów typowych dla scytyjskich zwyczajów pogrzebowych, łączyć można z tym właśnie etnosem;
- wyróżniająca się lokalizacja w przypadku gdy zespoły tej klasy stanowią najwyższe ogniwo w wewnętrznej hierarchii pochówków z danej nekropolii (tabela 4.15). Podobnie jak w przypadku kurhanów sypanych nad grobami klasy I, również i one lokalizowane są albo w centralnej części nekropolii (grupy kurhanowej) lub na jej skraju.

Różnice pomiędzy pochówkami klas II i II/III (seria „lewobrzeżna") widoczne są natomiast przede wszystkim na poziomie wielkości sypanych nad nimi kopców. O ile wśród

grobów tej rangi z etapu archaicznego oraz lewobrzeżnych pochówków z fazy klasycznej nasypy o ponadprzeciętnych rozmiarach wyraźnie dominują nad konstrukcjami o standardowych wymiarach, o tyle w przypadku zespołów z Prawobrzeżna o „klasycznej" metryce częstotliwość występowania kopców obu tych klas wielkościowych kształtuje się na zbliżonym poziomie (tabela 4.11). Równocześnie zarówno w tym zbiorze, jak i wśród wczesnoscytyjskich pochówków klasy II, obecne są zespoły nakrywane nasypami o wysokości wynoszącej ponad 5 m (ryc. 4.3.a). Wartości takiej nie osiąga natomiast żaden z kurhanów zlokalizowanych nad pochówkami klas II i II/III serii „lewobrzeżnej". Pewne odmienności pomiędzy analizowanymi zbiorami dostrzegalne są również w wieku zmarłych mężczyzn grzebanych w grobach opisywanej rangi. O ile wśród osób tej płci złożonych w grobach klas II i II/III serii „lewobrzeżnej" poza zmarłymi w wieku *adultus* spotyka się również mężczyzn, których zgon nastąpił przed osiągnięciem 35 lat, o tyle dwa pozostałe zbiory mieszą wyłącznie szczątki osób zmarłych między 35 a 50/55 rokiem życia (ryc. 4.1.a). Należy jednak zaznaczyć, że zespoły klasy II o wczesnoscytyjskiej metryce oraz młodsze od nich pochówki ze strefy prawobrzeżnej dostarczyły znacznie mniejszej ilości danych w tym zakresie niż groby serii „lewobrzeżnej".

Jak już wyżej odnotowano, wśród wczesnoscytyjskich pochówków tej klasy obecne są pojedyncze zespoły, które z racji swojej specyfiki wykazują wiele podobieństw do grobów klasy I. Pomijając cechy metryczne sypanych nad nimi nasypów kurhanowych oraz konstrukcji grobowych, w których umieszczano zmarłych, zbieżności te obejmują zajmowanie przez nie najwyższej pozycji nie tylko w ramach wewnętrznej hierarchii danego cmentarzyska (podkreśla ją ich centralna lokalizacja) ale również w obrębie większych skupisk regionalnych. Również pozostałe zespoły klas II i II/III wykazują pewne podobieństwa do grobów klasy I. Zbieżności te widoczne są na kilku poziomach. Pierwszym z nich jest znaczny udział wśród zespołów obu tych klas pochówków, które pod różnymi względami można określić jako „ponadprzeciętne". Nie mniej istotna jest również atrybucja etniczno-kulturowa pogrzebanych w nich osób. We wszystkich tych zbiorach, niezależnie od ich chronologii i lokalizacji, dominują bowiem zespoły, które ze względu na mniej lub bardziej wyrażone elementy obrzędowości pogrzebowej o koczowniczym charakterze należy łączyć z nomadami, głównie Scytami. Nie mniej istotna jest również ich wyróżniająca lokalizacja w przestrzeni cmentarzyska (grupy kurhanowej). Dodatkowo należy wskazać na fakt, iż związki między zespołami klas I i II rysują się również na poziomie analiz planigraficznych. Na części cmentarzysk groby tych klas współwystępują ze sobą, aczkolwiek

należy podkreślić, iż nie zawsze są one położone obok siebie i posiadają tą samą (tj. osadzoną w ramach tej samej fazy chronologicznej) metrykę (tabela 4.16).

Wśród wszystkich analizowanych zbiorów pochówków męskich największe podobieństwa względem siebie wykazują zespoły klasy III. Wskazują na to daleko idące zbieżności widoczne we wszystkich najważniejszych aspektach obrządku pogrzebowej o potencjalnie społecznym ładunku. Należą do nich:

- porównywalny udział zespołów o właściwościach obrzędowości funeralnej, które można określić jako spełniające normę oraz stanowiące odstępstwa od niej (tabela 4.11). Jedynie w przypadku serii „wczesnoscytyjskiej" widoczna jest przewaga tych ostatnich;
- dominacja nasypów kurhanowych o przeciętnych wielkościach przy stosunkowo dużym udziale obiektów o większych rozmiarach (tabela 4.11). Wysokość tych ostatnich nie przekracza 7 m (ryc. 4.3.a);
- grzebanie zmarłych w zróżnicowanych konstrukcjach grobowych o standardowych i ponadprzeciętnych wymiarach (tabela 4.11);
- obecność towarzyszących pochówków ludzkich, przy czym bardziej charakterystyczne są one dla zespołów o wczesnoscytyjskiej metryce (tabela 4.13);
- znacznie niższa niż w przypadku klas I-II częstotliwość występowania w inwentarzach wyznaczników prestiżu oraz przedmiotów luksusowych o masowym charakterze (4.12);
- porównywalny udział pochówków ciężko- i lekkozbrojnych wojowników (4.15);
- zróżnicowany wiek zmarłych z przewagą osobników, których zgon nastąpił po osiągnięciu 20/21 roku życia (ryc. 4.1.a);
- obecność w zdecydowanej większości zespołów cech obrzędowości pogrzebowej (i ich zestawów) świadczących o przynależności pochowanych w nich osób do kręgu irańskojęzycznych koczowników (tabela 4.14)[27];
- obecność zarówno na cmentarzyskach mieszących pochówki osób wyższej rangi (tabela 4.16) jak również w obrębie nekropolii, na których brak jest tego typu zespołów. W tym ostatnim przypadku niekiedy zajmują one wyróżniającą się lokalizację, np. w centralnej partii cmentarzyska (Czer – tabl. XIX.1).

[27] Na taką atrybucję części zmarłych pogrzebanych w zespołach tej klasy wskazują również wyniki dane antropologiczne (np. S. I. Kruc 1997, s. 91-97; H. Głąb 1998).

Pewne odmienności widoczne pomiędzy zespołami klasy III pochodzącymi z różnych zbiorów chronologiczno-terytorialnych rysują się na poziomie zróżnicowania ilościowego i jakościowego wyposażenia grobowego. W przypadku serii „wczesnoscytyjskiej" i „lewobrzeżnej" widoczna jest dominacja ekwipunków o przeciętnym charakterze, przy wciąż wysokim udziale grobów bogato wyposażonych. Te ostatnie osiągają nieznaczną przewagę w grupie pochówków omawianej rangi pochodzących z serii „prawobrzeżnej". Inne różnice widoczne między pochówkami klasy III pochodzącymi z różnych zbiorów chronologiczno-regionalnych zachodzą na poziomie częstotliwości występowania takich kategorii przedmiotów inwentarza jak elementy uprzęży oraz importowane naczynia ceramiczne. Należy jednak zaznaczyć, że odmienności te stanowią odbicie szerszych przemian zachodzących w obrzędowości pogrzebowej badanych plemion (zmiany w preferencjach dobru przedmiotów inwentarza składanych ze zmarłymi do grobu; por. podrozdział 2.2).

Za równorzędne z zespołami klasy III można uznać pochówki męskie włączone do kolejnego zbioru, tj. klasy IV. Ich cechą charakterystyczną jest obecność pojedynczych elementów obrzędowości nawiązujących do zespołów niższej rangi (pochówki serii „wczesnoscytyjskiej" – zróżnicowanie ilościowe i jakościowe inwentarzy; groby z fazy klasycznej z Prawobrzeża – wielkość i rodzaje konstrukcji grobowych oraz wysokość nasypów kurhanowych; współczesne im zespoły z Lewobrzeża – wielkość i rodzaje konstrukcji grobowych) przy dominacji cech spotykanych właśnie w zespołach klasy III (i w mniejszym stopniu w klasach wyższych)[28]. W przeciwieństwie do grobów tej klasy pochówki omawianej rangi wydzielone dla różnych zbiorów chronologiczno-regionalnych nie stanową jednak takiego monolitu. Jak wynika z informacji zawartych w tabelach 4.11-4.15 zespoły klasy IV należące do określonych serii różnią się między sobą prawie pod każdym względem, przy czym największe odmienności w stosunku do pozostałych zbiorów wykazują środkowo- i późnoscytyjskie pochówki tej rangi z Lewobrzeża. Wśród elementów wspólnych dla grobów klasy IV pochodzących ze wszystkich trzech serii wymienić należy przede wszystkim:

- dominację pochówków zakładanych w konstrukcjach grobowych o standardowych wielkościach (tabela 4.11);
- relatywnie wysoki odsetek zespołów nakrywanych nasypami o ponadprzeciętnych rozmiarach (tabela 4.11), które nie osiągają jednak wysokości większej niż 5 m (ryc. 4.3.a);

[28] Związki obu tych klas potwierdza również ich współwystępowanie w obrębie tych samych nekropolii kurhanowych (sytuację taką stwierdzono dla nieco ponad 60% zespołów klasy IV), aczkolwiek niekiedy dzieli je mniejsza lub większa odległość w czasie.

- obecność, aczkolwiek niezbyt licznych, ludzkich (zespoły serii „wczesnoscytyjskiej” i „lewobrzeżnej”) i zwierzęcych (środkowo- i późnoscytyjskie groby z Prawobrzeża) pochówków towarzyszących (tabela 4.13).

Kolejne miejsce w hierarchii zespołów grobowych z pochówkami męskimi zajmują zespoły klasy V pochodzące ze wszystkich zbiorów, a także zespoły klasy VI serii „prawobrzeżnej”. Zachodzące między nimi zbieżności uwidaczniają się w:

- przewadze pochówków o „standardowych” cechach obrzędowości funeralnej, przy mniej lub bardziej znacznej ilości zespołów o „ponadprzeciętnym” charakterze (tabela 4.11);
- dominacji nasypów o standardowych wielkościach połączoną z obecnością znacznie mniej licznych kopców o mniejszych lub większy rozmiarach (tylko pochówki z fazy klasycznej; tabela 4.11). Te ostatnie nie przekraczają 3 m wysokości;
- umieszczaniu zmarłych w stosunkowo prostych konstrukcjach grobowych o standardowych lub nieco mniejszych rozmiarach (tabela 4.11);
- dominacji pochówków lekkozbrojnych (konnych lub pieszych) wojowników o przeciętnym stopniu wyekwipowania (tabele 4.11 i 4.15). Stosunkowo licznie spotykane są również zespoły, w których zmarli mężczyźni wyposażani byli w nieco bardziej zamożne inwentarze, w skład których wchodziły m.in. przedmioty luksusowe o masowym charakterze (tabela 4.12);
- zróżnicowanym wieku zmarłych (ryc. 4.1.a);
- przynależności złożonych w nich osób do różnych grup etniczno-kulturowych, przy czym cechy koczowniczej/scytyjskiej obrzędowości pogrzebowej są silniej akcentowane w zbiorach, które odnosić można do etapu klasycznego (tabela 4.14).

Poza wyżej wyszczególnionymi zbiorami (klasami) obecność znacznej ilości elementów obrzędowości pogrzebowej o „standardowym” charakterze typowa jest również dla zespołów klas VI serii „wczesnoscytyjskiej” i „prawobrzeżnej” (zajmujących niższą pozycję w hierarchicznym układzie pochówków) oraz klasy VII.1 etapu klasycznego z obu głównych stref leśnostepowego Podnieprza (serie „prawo-” i „lewobrzeżna”). Cechami wspólnymi dla wszystkich tych zbiorów są:

- dominacja pochówków o „standardowych” cechach obrzędowości funeralnej, przy mniej lub bardziej znacznej ilości zespołów zawierających elementy odbiegające od „standardu” (tabela 4.11);

- obecność nasypów o niewielkich lub przeciętnych rozmiarach z nieznaczną przewagą tych drugich (tabela 4.11);
- grzebanie zmarłych w prostych typach konstrukcji grobowych o rozmiarach mieszczących się w dolnym przedziale wielkości standardowych i mniejszych (tabela 4.11)[29];
- ubogi lub przeciętny charakter wyposażenia grobowego (tabela 4.11). Zmarli tej klasy z reguły nie byli ekwipowani w przedmioty prestiżowe i luksusowe, z wyjątkiem spotykanych wyłącznie w zespołach etapu klasycznego ceramicznych naczyń importowanych (tabela 4.12);
- przynależność zmarłych do różnych grup etniczno-kulturowych (tabela 4.14).

Pomimo istnienia wielu zbieżności pomiędzy zespołami wchodzącymi w skład rozpatrywanych zbiorów (klasy VI serii „wczesnoscytyjskiej" i „prawobrzeżnej" oraz klasy VII.1 serii „prawo-" i „lewobrzeżnej") między nimi widoczne są również pewne różnice. Dotyczą one dwóch aspektów. Pierwszym z nich jest funkcja pełniona przez mężczyzn związanych z tymi klasami, drugim ich przynależność etniczno-kulturowa. W obu przypadkach rysujące się odmienności mają charakter chronologiczny. I tak, osobnicy umieszczani w grobach opisywanej rangi z etapu archaicznego (klasa VI) to zarówno konni jak i piesi lekkozbrojni wojownicy wywodzący się, sądząc po dominacji zespołów pozbawionych wyraźnych cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, przede wszystkim ze środowiska ludności autochtonicznej. Ze środowiskiem tym wiązać należy również zapewne wszystkich zmarłych pogrzebanych w grobach klasy VI serii „prawobrzeżnej", z których część (zespoły obszaru Kijowszczyzny) złożona została w typowym dla osiadłej ludności rolniczej rycie pełnej kremacji. Pozostałe zespoły tego typu nie posiadają cech obrzędowości pogrzebowej charakterystycznych dla koczowników, lub ograniczają się one do pojedynczych elementów o takiej atrybucji. Tymczasem odpowiadające im rangą pochówki klasy VII.1 serii „prawo-" i „lewobrzeżnej", łączyć należy w głównej mierze z nomadami, aczkolwiek część z nich posiada także cechy o wyraźnie miejscowym charakterze. Pod względem pełnionej za życia przez zmarłych funkcji, wobec całkowitego braku w wyposażeniu elementów uprzęży, w osobach grzebanych w tego typu zespołach, podobnie jak i w zmarłych pochodzących z zespołów klasy VI serii „prawobrzeżnej" widzieć należy członków lekkozbrojnej piechoty.

[29] Mężczyźni grzebani w grobach klasy VI serii „prawobrzeżnej" umieszczani byli bezpośrednio na dawnej powierzchni konstrukcji grobowej.

Ostatnie, najniższe miejsce w stworzonej klasyfikacji grobów zajmują zespoły z pochówkami męskimi klas VII (seria „wczesnoscytyjska") oraz VII.2 (serie „prawo-" i „lewobrzeżna"). Elementami wspólnymi dla tych zbiorów są przede wszystkim:

- wysoki udział zespołów o cechach obrzędowości pogrzebowej odbiegających od normy, przy znacznie niższym udziale pochówków zachowujących te normy (w serii „wczesnoscytyjskiej" udział obu tych grup kształtuje się na zbliżonym poziomie, w pozostałych zbiorach znacznie przeważają pochówki odbiegające od „standardu"; tabela 4.11);
- przewaga prostych konstrukcji grobowych i nadgrobowych o niewielkich rozmiarach (tabela 4.11);
- dominacja zespołów o ubogich inwentarzach lub takich, w których zmarłym nie towarzyszą żadne elementy wyposażenia (tabela 4.11);
- wysoki odsetek pochówków pozbawionych militariów (tabela 4.15). W przypadku gdy zmarły wyposażony był w elementy uzbrojenia (serie „wczesnoscytyjska" i „prawobrzeżna") ich repertuar ograniczał do nielicznych strzał;
- zróżnicowany wiek zmarłych (ryc. 4.1.a);
- przynależność zmarłych do różnych etnosów (grup etniczno-kulturowych), przy widocznej przewadze zespołów, które ze względu na brak wyraźne zarysowanych cech koczowniczego (scytyjskiego) obrządku pogrzebowego traktować należy jako miejsca pochówku osiadłej ludności rolniczej (tabela 4.14).

Podobnie jak w przypadku męskich zespołów grobowych klasy I, tak i wśród kobiecych grobów klasy I (stanowiących najwyższe ogniwo w hierarchii pochówków) największe zbieżności zachodzą między zespołami tej rangi serii „wczesnoscytyjskiej" i „prawobrzeżnej". Obserwacja ta nie powinna budzić zdziwienia zważywszy na fakt, iż wszystkie groby tego typu o wczesnoscytyjskiej metryce grupują się wyłącznie na terenach prawobrzeżnego Podnieprza (tabela 4.10). Brak ich natomiast w strefie lewobrzeżnej.

Cechami wspólnymi dla zespołów omawianej rangi pochodzącymi ze wszystkich trzech badanych serii pochówków są:

- dominacja obiektów o „ponadprzeciętnych" właściwościach obrzędowości pogrzebowej (tabela 4.11);
- wyraźna dominacja (lub wyłączna obecność) zespołów, w których zmarłej towarzyszą bogate ekwipunki (tabela 4.11) z licznymi przedmiotami luksusowymi, zwłaszcza tymi o masowym charakterze (tabela 4.12);

- przynależność dużej części zmarłych do grona „kapłanek” (ryc. 4.2.b);
- obecność towarzyszących pochówków ludzkich, aczkolwiek częstotliwość ich występowania, w zależności od serii kształtuje się na różnym poziomie (tabela 4.13).
- dominacja (lub wyłączna obecność w przypadku serii „wczesnoscytyjskiej” i „prawobrzeżnej”) zespołów grobowych o silnie zarysowanym koczowniczym i/lub scytyjskim rycie pogrzebowym, co pozwala łączyć złożone w nich osoby przede wszystkim ze środowiskiem irańskojęzycznych nomadów (Scytów; tabela 4.14).

Odrębność pochówków klasy I serii „lewobrzeżnej” w stosunku do zespołów tej rangi pochodzących z pozostałych dwóch zbiorów widoczna jest przede wszystkim na poziomie wielkości sypanych nad nimi kopców (tabela 4.11 i ryc. 4.3.b). O ile pochówki tego typu należące do serii „wczesnoscytyjskiej” i „prawobrzeżnej” były nakrywane wyłącznie nasypami o ponadprzeciętnych wielkościach, których wysokość nierzadko przekraczała wartość 7 m, o tyle zespoły klasy I z lewobrzeża były również lokalizowane pod kopcami mniejszych rozmiarów (do 7 m wysokości). Różnice natury metrycznej widoczne są także na poziomie wielkości konstrukcji grobowych, w których składano zmarłe (tabela 4.11). I tak, w przypadku serii „wczesnoscytyjskiej” są to wyłącznie obiekty o ponadprzeciętnych wielkościach, a zmarłe serii „prawobrzeżnej” grzebane były w konstrukcjach o standardowych rozmiarach. Seria „lewobrzeżna” odznacza się natomiast udziałem obu tych grup wielkościowych, przy przewadze obiektów o okazałych wymiarach.

Omawiając kobiece groby klasy I nie sposób nie wspomnieć o pochówkach tej rangi pochodzących z bocznego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (tabl. XCVIII-C), z międzyrzecza Górnego i Gniłego Tikicza (prawobrzeżne Podnieprze) oraz z grobu nr 1, z kurhanu nr 8 z cmentarzyska koło miejscowości Pisoczin (tabl. LXXXIV-LXXXV) w dorzeczu Dońca. Oba te zespoły, choć należące do dwóch różnych serii, wykazują między sobą silne zbieżności. Pomijając ich zbliżoną pozycję chronologiczną podobieństwa te widoczne są przede wszystkim na poziomie składu umieszczonego z nimi inwentarza. W obu przypadkach zmarłe wyposażone były w nakrycia głowy, zdobione niemalże identycznymi blaszkami-aplikacjami z przedstawieniem tańczących Menad, złote kolczyki z analogicznymi (choć wykonanymi z innych materiałów) zawieszkami oraz duże ilości pierścieni (odpowiednio dziewięć i osiem egzemplarzy). Wśród innych łączących je elementów wymienić należy młody wiek zmarłych, obecność towarzyszących pochówków nastolatek (w obu zespołach zlokalizowane są one w odmiennych miejscach), umieszczenie ich w grobach o pobocznym charakterze zlokalizowanych w obrębie nasypów wznoszonych nad pochówkami męskimi, a także znaczne wysokości nakrywających je kopców (Pisoczin – 7 m, Wielki

Kurhan Ryżanowski – 8 m; por. L. I. Babenko 2005, s. 175-176). Zespoły te różnią się między sobą typem budowli grobowej, w których złożono zmarłe, ilością osób umieszczonych w komorze grobowej pochówku bocznego a także rangą mężczyzn, z którymi je pogrzebano (L. I. Babenko 2005, s. 175-176). O ile bowiem w przypadku Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego zmarli złożeni byli w grobowcach centralnym i bocznym, sądząc po włączeniu ich pochówków do zespołów tej samej rangi (klasa I), mieli ten sam lub zbliżony status. Pozycja mężczyzny pogrzebanego pod nasypem kurhanu nr 8 z Pisoczina (jego pochówek włączony został do klasy III) była wyraźnie niższa niż ranga „towarzyszącej" mu kobiety.

Osobną kwestią, którą należy poruszyć omawiając rangę kobiet grzebanych w zespołach klasy I jest status mężczyzn, którym one towarzyszą (tabela 4.17). Również i pod tym względem rysują się pewne odmienności między seriami „wczesnoscytyjską" i „prawobrzeżną", a serią „lewobrzeżną". W przypadku pochówków należących do obu pierwszych zbiorów ich cechą charakterystyczną jest grzebanie kobiet w obrębie konstrukcji (seria „wczesnoscytyjska") lub nasypów kurhanowych (seria „prawobrzeżna") mieszczących groby mężczyzn klasy I. Tylko w jednym przypadku (Zur_406) odnotowano obecność kobiecego pochówku klasy I w obrębie konstrukcji mieszczącej pochówek męski klasy II. Należy jednak zaznaczyć, że ze względu na wyrabowanie tego zespołu nie można wykluczyć, że pochowany w nim mężczyzna w rzeczywistości posiadał wyższą rangę, niż zostało to ujawnione w toku dotychczasowych analiz. W przypadku serii „lewobrzeżnej" zmarłe klasy I towarzyszyły mężczyznom pochowanym zarówno w grobach klasy I jak i II. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że stan zachowania trzech z pięciu zespołów, w których kobiety złożone zostały razem z mężczyznami, umożliwił poczynienie szerszych obserwacji na temat relacji łączących pogrzebane w nich osoby. W jednym z nich (Pes_18 – tabl. LXXXVII.1.1), mieszczącym męski pochówek klasy I, kobieta złożona została w sposób sugerujący jej podrzędną pozycję. Z kolei w dwóch zespołach włączonych do klasy II pochówków męskich i klasy I pochówków kobiecych stwierdzono równorzędny układ zwłok oraz porównywalne wyekwipowanie obojga zmarłych, co wskazuje na zajmowanie przez nich tej samej (lub zbliżonej) pozycji. Wreszcie nie należy zapominać o wyżej scharakteryzowanym kompleksie z cmentarzyska koło Pisoczina, w którym kobiecy pochówek klasy I znajdował się w obrębie nasypu z grobem męskim klasy III. W świetle tych obserwacji można pokusić się o postawienie tezy, zgodnie z którą kobiety grzebane w zespołach klasy I serii „lewobrzeżnej" mogły się różnić między sobą, aczkolwiek niezbyt silnie, posiadaną rangą. W tym przypadku

Tabela 4.17. Relacje między pochówkami męskimi i kobiecymi należącymi do kolejnych klas zlokalizowanymi w obrębie jednej konstrukcji grobowej

seria „wczesnoscytyjska”							
	K_I	K_II	K_III	K_IV	K_V	K_VI	K_VII
M_I	3 M=K (1)	-	-	-	-	-	-
M_II	1	2 M=K (1)	1	-	-	-	-
M_III	-	2 M=K (1)	7 M=K (3), M>K (1)	-	-	-	-
M_IV	-	1	7 M=K i M>K (po 1)	-	-	-	-
M_V	-	-	2 M=K (1)	4 M=K (2)	1	-	-
M_VI	-	-	-	1 M=K	-	1 M=K	-
M_VII	-	-	-	2 M<K (1)	3 (Medvin)	-	1 M=K

seria „prawobrzeżna”					
	K_I/II	K_II	K_III.1	K_III.2	K_IV
M_II	1	2	-	-	-
M_III	-	1	1 M=K	2	-
M_V	-	-	-	3 M=K (2)	-
M_VII.1	-	-	-	-	3
M_VII.2	-	-	-	-	1 M=K

seria „lewobrzeżna”						
	K_I	K_II	K_III	K_IV	K_V	K_VI
M_I	2 M>K (1)	-	-	-	-	-
M_II	3 M=K (2)	3 M=K (2)	-	-	-	-
M_III	-	7 M=K (3)	6 M=K (4)	-	-	-
M_V	-	-	3 M=K (1)	4 M=K (2)	1 M=K	-
M_VI	-	-	-	-	2	-
M_VII.A	-	-	-	1	3 M=K (1)	1
M_VII.B	-	-	-	-	2 M=K (1)	-

wyższy status miałyby zmarłe grzebane rozdzielnie z osobnikami płci męskiej podczas gdy te, które towarzyszyły mężczyznom (pochówki podwójne i zbiorowe o układach mężczyzna – kobieta) zajmowały by nieco niższą pozycję. Z drugiej strony nie można wykluczyć, że opisywane różnice mogą mieć także charakter regionalny czy też regionalno-chronologiczny. Wszystkie trzy zespoły mieszczące pochówki kobiece klasy I i męskie klasy II pochodzą bowiem z cmentarzysk zlokalizowanych w okolicach grodziska Bielskiego w dorzeczu

Worskli. Ponadto zespoły te posiadają również dość wąską chronologię osadzoną w ramach środka – 2. połowy V w. p.n.e.

Podsumowując dotychczasowe uwagi na temat pochówków kobiecych klasy I można stwierdzić, że w przypadku serii „wczesnoscytyjskiej" oraz „prawobrzeżnej" zespoły tego typu wykazują daleko idące podobieństwa do grobów męskich włączonych do analogicznej, tj. I klasy pochówków osób tej płci. Zbieżności te widoczne są na kilku poziomach. Wymienić należy tutaj przede wszystkim obecność w obu tych zbiorach tych samych elementów obrzędowości pogrzebowej o ponadprzeciętnym charakterze, przynależność złożonych w nich osób do środowiska irańskojęzycznych nomadów (Scytów), a także charakter relacji zachodzących między kobietami i mężczyznami pogrzebanymi w obrębie jednego zespołu (konstrukcji grobowej) lub kompleksu (nasypu) funeralnego[30]. W przypadku grobów kobiecych klasy I serii „lewobrzeżnej" tylko niektóre z nich można bezpośrednio zestawiać z analogicznymi pochówkami męskimi. Wymienić należy tutaj przede wszystkim zmarłą pogrzebaną w kurhanie nr 8 z Pisoczina. Inne zespoły tej klasy, głównie te pochodzące ze strefy nadworsyklańskiej (groby z cmentarzysk zlokalizowanych koło grodziska Bielskiego) wykazują natomiast silniejsze związki z grobami męskimi klasy II.

Podobnie jak w przypadku zespołów klasy I, również wśród pochówków kobiecych klas I/II (seria „prawobrzeżna") i II większe podobieństwa względem siebie wykazują groby reprezentujące serię „wczesnoscytyjską" i „prawobrzeżną". Dla obu tych zbiorów cechami wspólnymi są przede wszystkim wysoki odsetek zespołów o mniej lub bardziej zarysowanym koczowniczym rycie pogrzebowym, przy czym jest on silniej zaakcentowany w przypadku pochówków serii „prawobrzeżnej" (tabela 4.14) oraz współwystępowanie pewnych elementów typowych dla klasy I i niektórych atrybutów klas niższych (II, III i III.1). Do grona tych pierwszych zaliczyć można niemal wyłączną obecność zespołów o „ponadprzeciętnych" cechach obrzędowości pogrzebowej (tabela 4.11) a także znaczną przewagę pochówków o bogatych ekwipunkach (tabela 4.11) zawierających liczne przedmioty luksusowe o masowym charakterze (tabela 4.12). Ponadto w zbiorze grobów z pochówkami kobiecymi klasy II serii „wczesnoscytyjskiej" zbieżności te obejmują przynależność znacznego odsetka zmarłych do grona „kapłanek" (ryc. 4.2.b) oraz obecność

[30] Wśród innych podobieństw zespołów z pochówkami kobiecymi i męskimi tej rangi wymienić można także wyróżniającą się lokalizację tego typu grobów w obrębie przestrzeni cmentarzysk. Analizy planigraficzne wskazują bowiem, że przynajmniej część pochówków kobiecych klasy I, podobnie jak niektóre męskie groby tej rangi (por. wyżej), umieszczona była pod nasypami kurhanowymi znajdującymi się na skraju niewielkich grup kurhanowych. Sytuację taką stwierdzono m.in. dla kurhanu nr 35 z Bobrycy (grupa kurhanowa nr II – A. A. Bobrinskij 1901, s. 112).

stosunkowo licznych ludzkich pochówków towarzyszących (tabela 4.13). Te ostatnie niekiedy spotykane są również wśród zespołów klasy II serii „prawobrzeżnej". Elementem wspólnym dla grobów klas I/II i I pochodzącymi z tej samej serii jest z kolei ich umieszczanie wyłącznie pod nasypami okazałych rozmiarów (tabela 4.11). Wśród cech wspólnych dla zespołów omawianej rangi łączących je z klasami niższymi wymienić należy natomiast przede wszystkim umieszczanie części z nich w obiektach grobowych o przeciętnych rozmiarach (tabela 4.11). Wyjątek stanowią jedynie zespoły klasy I/II serii „prawobrzeżnej", które były lokalizowane wyłącznie w konstrukcjach o ponadprzeciętnych wymiarach.

Jak widać z powyższej charakterystyki, zespoły z kobiecymi pochówkami klas I/II i II serii „wczesnoscytyjskiej" i „prawobrzeżnej" w większości przypadków wykazują cechy obrzędowości pogrzebowej zbieżne z atrybutami grobów męskich klasy II. Na istnienie pewnych związków pomiędzy tymi klasami pochówków osób różnej płci wskazuje również ich współwystępowanie obrębie jednego obiektu grobowego (tabela. 4.17). Sytuację taką odnotowano pięciokrotnie, a więc w ponad połowie sytuacji, w których kobiecie tej rangi towarzyszył mężczyzna[31]. Pozostałe wspólne groby obu płci mieszczące pochówki kobiece klasy II włączone zostały z kolei do grupy zespołów z grobami męskimi klas III-IV, z czego trzy pochodzą z serii „wczesnoscytyjskiej", jeden z „prawobrzeżnej". W tym ostatnim przypadku (Ivan_5) należy jednak wskazać na silny stopień wyrabowania pochówku męskiego, co pośrednio może wskazywać na posiadanie przez niego wyższego statusu niż zostało to odnotowane. Niewykluczone, że w analogiczny sposób można również interpretować niektóre groby serii „wczesnoscytyjskiej", w których zmarli różnią się między sobą swoją rangą. Przemawiać może za tym obserwacja jednego z zespołów grobowych tego typu (Zur_407), w którym w oparciu o układ zwłok obojga zmarłych oraz charakter towarzyszącego im wyposażenia stwierdzono, że bardziej uprzywilejowana pozycja przypadała mężczyźnie a nie kobiecie, jakby sugerowały to wyniki prezentowanych w tym miejscu badań. Z drugiej strony obserwacja ta, w połączeniu z istnieniem pewnych różnic o drugorzędnym znaczeniu między poszczególnymi pochówkami kobiecymi zaklasyfikowanymi do omawianego zbioru, wskazywać może również na wewnętrzne różnicowanie się składanych w nich zmarłych pod względem posiadanego przez nie statusu. Nie można również wykluczyć, że różnice w randze zmarłych mężczyzn i kobiet grzebanych w grobach omawianego typu mogą odzwierciedlać stan faktyczny, tj. niższą rangę złożonych w nich mężczyzn w stosunku do towarzyszących im kobiet. W zbiorze wczesnoscytyjskich

[31] W wyliczeniach tych nie uwzględniono zespołu z kurhanu nr 100 z Synjawki, z pochówkiem męskim o towarzyszącym charakterze.

grobów podwójnych i zbiorowych o męsko-żeńskim charakterze znane są bowiem sytuacje, w których w oparciu o wyniki analizy ułożenia zmarłych i składu umieszczanych przy nich ekwipunków wskazują na nadrzędną pozycję kobiety. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na grób kobiecy klasy II z kurhanu nr 100 z Synjawki, w którym zmarłej pogrzebanej w centralnej części grobu towarzyszył wojownik złożony w ewidentny sposób sugerujący jego podrzędność. Wreszcie, każda z wyżej zaproponowanych możliwości interpretacyjnych może być prawidłowa.

Wśród zespołów z pochówkami kobiecymi przypisanymi do klasy II najbardziej wyróżniającą się grupę stanowią groby tego typu skupione w ramach serii „lewobrzeżnej". Ich podobieństwa do wyżej scharakteryzowanych zbiorów dotyczą przede wszystkim wysokiego udziału zespołów o mniej lub bardziej zarysowanym koczowniczym rycie pogrzebowym (tabela 4.14) oraz obecności pewnych atrybutów zespołów klasy I tej serii jak zbliżony udział kopców o standardowych i ponadprzeciętnych wielkościach (tabela 4.11), porównywalna częstotliwość wstępowania zabytków o luksusowych (zwłaszcza tych o masowym charakterze – tabela 4.12), przynależność części zmarłych do grona „kapłanek" (ryc. 4.2) a także podobna częstotliwość występowania ludzkich pochówków towarzyszących (tabela 4.13). Do niżej uplasowanych w hierarchii grobów kobiecych klasy III omawiany zbiór upodabnia porównywalny udział zespołów o przeciętnych i bogatych ekwipunkach jednakże podobieństwa te dotyczą jedynie ich poziomu ilościowego. Zbliżony udział konstrukcji grobowych o standardowych i okazałych wielkościach, a także dość wysoki odsetek zespołów stanowiących normę przy dalszej, aczkolwiek mniej zarysowanej niż w klasie I, dominacji grobów będących odstępstwami od niej (tabela 4.11) lokalizują analizowany zbiór pomiędzy zespołami klasy I i III.

Analiza porównawcza grobów kobiecych klasy II z grobami o męskim charakterze nie pozwala na ich bezpośrednie odniesienie do konkretnej klasy pochówków osób tej płci. Nie mniej jednak, w świetle powyższej charakterystyki wydaje się, że najbardziej zasadne będzie ich odnoszenie do grobów męskich włączonych do klasy III. Wskazują na to przede wszystkim wyniki analizy zespołów grobowych o mieszanym, męsko-żeńskim charakterze (tabela 4.17). Na dziesięć obiektów tego typu siedem mieści wspólne pochówki kobiet klasy II i mężczyzn klasy III. Dodatkowo w trzech z nich sposób ułożenia obojga zmarłych oraz charakter towarzyszącego im inwentarza wskazuje na ich równorzędną (lub co najmniej zbliżoną) pozycję. Równocześnie analogiczne obserwacje można odnieść także do dwóch z trzech zespołów, w których kobieta tej rangi towarzyszy pochówkowi męskiemu klasy II. Należy jednak zaznaczyć, że sytuacja ta niekoniecznie musi prowadzić do wniosku o

różnicowaniu się osób płci żeńskiej grzebanych w grobach klasy II pod względem posiadanej przez nie rangi (przy założeniu pokrywania się pozycji mężczyzny i kobiety złożonych w jednym grobie). Zwraca bowiem uwagę fakt, iż wszystkie trzy zespoły mieszczące pochówki męskie i kobiece klasy II zlokalizowane są w obrębie jednej strefy (dorzecze Worskli) oraz mają zbliżoną pozycję chronologiczną zamykającą się w ramach końca V – 1. poł. IV w. p.n.e., co wskazywać może na ograniczony charakter tego zjawiska. Tym samym można założyć, że kobiety włączone do klasy II posiadają zbliżoną rangę, zaś widoczne między nimi różnice przejawiające się w odmiennym statusie mężczyzn, z którymi je pogrzebano. Mają one więc pozorny charakter i stanowią odzwierciedlenie różnej specyfiki regionalno-chronologicznej.

Kolejne miejsce w hierarchii zespołów grobowych z pochówkami kobiecymi zajmują zespoły klasy III (serie „wczesnoscytyjska" i „lewobrzeżna") i III.1 (seria „prawobrzeżna"). Wśród najważniejszych cech grobów tej rangi, powtarzalnych we wszystkich trzech seriach chronologiczno-terytorialnych, wymienić należy przede wszystkim:

- zbliżony udział zespołów o właściwościach obrządku pogrzebowego, które można określić jako spełniające normę oraz stanowiące odstępstwa od niej (tabela 4.11). Jedynie w przypadku serii „prawobrzeżnej" widoczna jest przewaga tych ostatnich;
- grzebanie zmarłych w zróżnicowanych konstrukcjach grobowych, wśród których dominują obiekty o przeciętnych wielkościach (tabela 4.11);
- obecność towarzyszących pochówków ludzkich (tabela 4.13);
- znacznie niższa (zwłaszcza w przypadku serii „wczesnoscytyjskiej") niż w przypadku klas I-II częstotliwość występowania w inwentarzach przedmiotów luksusowych o masowym charakterze, połączona z niemal całkowitym brakiem wśród nich wyznaczników prestiżu (4.12);
- zróżnicowany wiek zmarłych z przewagą kobiet, których zgon nastąpił po osiągnięciu 20/21 roku życia (ryc. 4.1.b);
- w przypadku grobów wieloosobowych (tabela 4.17) widoczna dominacja zespołów, w których kobiecie opisywanej rangi towarzyszy pochówek mężczyzny klasy III (i IV w przypadku zespołów serii „wczesnoscytyjskiej").

Odmienności widoczne pomiędzy zespołami z pochówkami kobiecymi klasy III i III.1 pochodzącymi z różnych zbiorów chronologiczno-terytorialnych rysują się na kilku poziomach. Pierwszym z nich jest wielkość sypanych nad nimi kopców. O ile wśród prawo- i lewobrzeżnych pochówków z etapu klasycznego nasypy o ponadprzeciętnych rozmiarach są

bardzo rzadko spotykane, lub w ogóle nie są obecne, o tyle w przypadku serii „wczesnoscytyjskiej" częstotliwość ich występowania jest porównywalna do tej odnotowanej dla mniejszych klas wielkościowych (tabela 4.11). Drugim poziomem, na którym widoczne są różnice między zespołami omawianej rangi należącymi do poszczególnych serii pochówków, jest bogactwo umieszczanych w nich ekwipunków grobowych. Obserwowane w tym zakresie różnice dotyczą przede wszystkim proporcji zachodzących pomiędzy udziałem zespołów o standardowych i zamożnych inwentarzach. I tak, w przypadku grobów serii „prawobrzeżnej" kształtuje się on na poziomie ok. 1:4 na korzyść pochówków bogato wyposażonych, dla serii „lewobrzeżnej" wynosi on mniej więcej 1:1, podczas gdy w zbiorze „wczesnoscytyjskim" ekwipunki standardowe przeważają nad bogatymi w stosunku mniej więcej 3:2. Ostatnim poziomem, na którym zaobserwować można różnice między zespołami omawianej rangi należącymi do różnych serii chronologiczno-terytorialnych jest atrybucja etniczno-kulturowa złożonych w nich kobiet (tabela 4.14). Pod tym względem najbardziej wyróżniającą się grupę stanowią pochówki kobiece klasy III.1 serii „prawobrzeżnej" cechujące się współwystępowaniem co najmniej dwóch elementów koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, co pozwala na ich łączenie z tym etnosem. W zbiorze pochówków kobiecych klasy III o „klasycznej" metryce z Lewobrzeża, poza dominującymi grobami o mniej lub bardziej wyrażonym „koczowniczym" rycie, obecne są również zespoły pozbawione tego typu cech. Nie są one jednak zbyt liczne. Znacznie częściej spotykane są one natomiast w serii „wczesnoscytytjskiej". W zbiorze tym udział pochówków, które można łączyć z nomadkami a także przedstawicielkami lokalnej ludności autochtonicznej (przy założeniu, że w ten sposób należy interpretować zespoły pozbawione cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej), kształtuje się na zbliżonym poziomie.

Podsumowując powyższe obserwacje można stwierdzić, że główną cechą zespołów z pochówkami kobiecymi klas III i III.1 jest współwystępowanie elementów obrzędowości pogrzebowej o standardowym lub ponadprzeciętnym obliczu, co zbliża je do grobów męskich klasy III (i IV). Obserwacja ta wskazywać może na równorzędną (lub co najmniej zbliżoną) rangę zmarłych kobiet i mężczyzn grzebanych w tego typu zespołach. Zasadność takiej interpretacji potwierdzają wyniki analizy zespołów wieloosobowych, z pochówkami kobiecymi klas III i III.1. Wśród 27 grobów tego typu w 21 (77,8%) pochówki kobiece tej rangi towarzyszą mężczyznom włączonym do klas III i IV. W ośmiu z nich odnotowano równorzędny układ zwłok zmarłych i/lub porównywalny stopień ich wyposażenia, co wzmacnia wyżej zaproponowany sposób interpretacji tego typu zespołów. Z drugiej strony, w zbiorze tym odnotowano również obecność grobów (Fl_CzM/2 – tabl. CXXXVI i G-G_40),

w których kobieta złożona była w sposób sugerujący jej podrzędność a towarzyszący jej ekwipunek (o ile był on obecny) był wyraźnie uboższy niż ten umieszczony przy mężczyźnie. W tym ostatnim przypadku należy podkreślić fakt, iż oba wzmiankowane zespoły noszą ślady działalności rabusiów grobowych, co wskazywać może na umieszczenie ze zmarłymi (w tym kobietami) znacznie bogatszego wyposażenia niż zostało to odnotowane. Tym samym podrzędna pozycja kobiet złożonych w tych grobach może być pozorna i wynikać z nieco innych relacji niż te, które łączyły osoby pogrzebane w sposób równorzędny (por. uwagi na temat interpretacji tego typu pochówków męsko-żeńskich w podrozdziale 3.3.7). Równocześnie nie można wykluczyć ich błędnego zaklasyfikowania do zespołów klasy III (i III.1), przy czym uwaga ta odnosi się zarówno do zbioru grobów kobiecych jak i męskich[32].

Podczas gdy dla zespołów z pochówkami kobiecymi klas III i III.1 można mówić o dużym stopniu ich zbieżności, groby zajmujące niższą pozycję w hierarchii wykazują znacznie mniejsze podobieństwa względem siebie. W przypadku klas IV serii „wczesnoscytyjskiej" i „lewobrzeżnej" oraz III.2 serii „prawobrzeżnej" zbieżności te ograniczają się w głównej mierze do znacznie większego niż w wyższych klasach udziału zespołów o „standardowych" cechach obrzędowości pogrzebowej (tabela 4.11) oraz obecności stosunkowo nielicznych ludzkich pochówków towarzyszących (tabela 4.13). Nie oznacza to jednak, że zespoły włączone do tych zbiorów nie posiadają większej ilości wspólnych mianowników. Pod tym względem najbardziej podobne do siebie są pochówki należące do serii „prawo-" i „lewobrzeżnej". Wśród rysujących się między nimi podobieństw należy wskazać m.in. na obecność obok zespołów o „standardowych" właściwościach obrządku pogrzebowego, także stosunkowo licznych, niespotykanych w serii „wczesnoscytyjskiej", grobów o mniej lub bardziej zaakcentowanym „ponadprzeciętnym" charakterze (tabela 4.11). Odmienności zespołów z pochówkami kobiecymi klas IV serii „lewobrzeżnej" i III.2. serii „prawobrzeżnej" o klasycznej metryce w stosunku do grobów klasy IV z etapu archaicznego widoczne są również na innych poziomach. Pierwszym z nich jest wielkość konstrukcji grobowych, w których składano zmarłe (tabela 4.11). Udział obiektów o średnich i niewielkich rozmiarach w okresie wczesnoscytyjskim kształtuje się na zbliżonym poziomie, podczas gdy w etapach późniejszych dominują te drugie. Jednocześnie poza obiektami o średnich i niewielkich rozmiarach w charakterze budowli grobowych przeznaczonych na złożenie w nich pochówku kobiety omawianej rangi w okresie środkowo- i późnoscytyjskim używane były również nieliczne konstrukcje o parametrach metrycznych

[32] Być może w analogiczny sposób należy tłumaczyć również lokalizację pochówków kobiecych klasy III w grobach mężczyzn o potencjalnie niższej pozycji (randze). Sytuację taką odnotowano pięciokrotnie (tabela 4.17).

wykraczających poza standardowe wielkości. Kolejnym poziomem, na którym widoczne są zbieżności między zespołami z pochówkami kobiecymi klasy III.2 serii „prawobrzeżnej" i klasy IV serii „lewobrzeżnej" jest obecność w ich inwentarzach stosunkowo licznych (spotykane ponad 25% zespołów tej rangi) przedmiotów o luksusowym charakterze (tabela 4.12) oraz zwierciadeł (ryc. 4.2). Artefakty tego typu w grobach klasy IV serii „wczesnoscytyjskiej" trafiają się tylko w pojedynczych przypadkach. Nie mniej istotne różnice między kobietami pogrzebanymi w zespołach o odmiennej pozycji chronologicznej dotyczą ich atrybucji etniczno-kulturowej. Brak wśród znacznej części pochówków kobiecych klasy IV z okresu archaicznego elementów obrzędowości pogrzebowej o koczowniczym obliczu, połączona z grzebaniem części zmarłych w grobach płaskich stanowiących formę pochówku typową dla ludności autochtonicznej (tabela 4.14), wskazuje przede wszystkim na ich związki właśnie z tym środowiskiem (etnosem). Cechy te z kolei stanowią niemal obowiązkowy atrybut grobów kobiecych tej samej rangi pochodzących z młodszych etapów rozwoju kultury scytyjskiej na analizowanych terenach. Tym samym można założyć, że grzebane w nich zmarłe wywodziły się przede wszystkim spośród nomadycznej części badanych populacji. Pewne podobieństwa względem siebie wykazują również zespoły serii „wczesnoscytyjskiej" i „lewobrzeżnej". Zbieżności te uwidaczniają się przede wszystkim w znacznej przewadze wśród nich pochówków ze standardowymi ekwipunkami nad grobami, których inwentarze reprezentują pozostałe stopnie zamożności (tabela 4.11), podczas gdy w serii „prawobrzeżnej" wyraźnie dominują zespoły bogato wyposażone.

Największe różnice pomiędzy pochówkami kobiecymi omawianej rangi dotyczą rozmiarów sypanych nad nimi kurhanów. I tak, w seriach „wczesnoscytyjskiej" i „prawobrzeżnej" obecne są wszystkie klasy wielkościowe, przy czym w przypadku tej pierwszej widoczna jest nieznaczna przewaga nasypów o niewielkich rozmiarach. W serii „prawobrzeżnej" częściej spotykane są z kolei kopce standardowej wielkości, zaś udział nasypów pozostałych klas kształtuje się na zbliżonym poziomie. W serii „lewobrzeżnej" brak jest kurhanów o ponadprzeciętnych rozmiarach, podczas gdy częstotliwość występowania kopców o niewielkich i standardowych jest równa.

Wśród grobów męskich największe zbieżności z zespołami mieszczącymi pochówki kobiece klas III.2 (seria „prawobrzeżna") i IV (pozostałe zbiory chronologiczno-terytorialne) wykazują przede wszystkim groby włączone do klasy V (i VI w przypadku serii „lewobrzeżnej"). Wspólnym mianownikiem dla wszystkich tych zbiorów jest dominacja zespołów grobowych o „standardowych" cechach obrządku pogrzebowego, a także istnienie pewnych różnic między pochówkami obu płci z okresów archaicznego i klasycznego. Nie

mniej istotne jest również częste współwystępowanie zmarłych mężczyzn i kobiet tej rangi w obrębie tych samych konstrukcji grobowych (tabela 4.17) i nadgrobowych (Kap_480, poch. 1 i 2; Make_490, poch. 1 i 2; Pod_5/2, poch. 1 i 2; Sme_22, poch. 1 i 3) z podkreśloną równorzędnością obojga zmarłych. Równocześnie należy wskazać, że w niektórych przypadkach stwierdzono również sytuację odwrotną, tj. złożenie pochówku żeńskiego klas III.2-IV w grobach mężczyzn o odmiennym statusie. W przypadku tego typu zespołów wskazać należy przede wszystkim na groby należące z jednej strony do serii „wczesnoscytyjskiej", z drugiej do serii „prawobrzeżnej". Te ostatnie cechują się obecnością sytuacji, w których pochówek kobiety klasy III.2 towarzyszy mężczyźnie o potencjalnie wyższej randze (klasa III grobów męskich), co wskazywać może na grzebanie ze zmarłymi osobami tej płci kobiet wywodzących się z niższych warstw społecznych (por. uwagi na temat interpretacji tego typu zespołów w podrozdziale 3.3.7). Z kolei w jednym z grobów podwójnych z etapu archaicznego z pochówkiem kobiety klasy IV (Skor_6/1906) złożony był mężczyzna o niskiej randze społecznej podkreślonej przez włączenie jego pochówku do zajmującej najniższe miejsce w hierarchii grobów męskich klasy VII[33]. W przypadku pozostałych grobów z „nierównorzędną" rangą zmarłych (rozumianą jako zajmowanie przez nich odmiennych miejsc w hierarchii) można domniemywać natomiast o ich błędnym włączeniu do określonej klasy pochówków męskich i żeńskich.

Podobnie jak wyżej opisane zespoły klas III.2 i IV również osadzone niżej w hierarchii grobów kobiecych pochówki klas V i VI serii „wczesnoscytyjskiej", IV serii „prawobrzeżnej" i V serii „lewobrzeżnej" na pierwszy rzut oka cechują się znacznym zróżnicowaniem. Odmienności te przejawiają się głównie w różnym udziale w tych zbiorach typowych dla nich klas wielkości i stopni zamożności inwentarzy (tabela 4.11). Jeżeli przyjrzeć by się tym różnicom w bardziej szczegółowym ujęciu okaże się jednak, że nie tyle świadczą one o odmiennej randze pogrzebanych w nich kobiet, co raczej wynikają z innych czynników. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na uwarunkowania regionalne oraz różną atrybucję etniczno-kulturową złożonych w nich kobiet. W tym ostatnim przypadku uwagę zwracają odmienności pomiędzy zespołami klas IV serii „prawobrzeżnej" i V serii „lewobrzeżnej" przejawiające się w zwiększonym udziale w tym pierwszym zbiorze obiektów o niewielkich rozmiarach w stosunku do konstrukcji o przeciętnych wielkościach. Jeżeli

[33] W drugim zespole tego typu (Kazar_27/1) oboje zmarli złożeni byli nie tylko w tej samej pozycji (włącznie z ich orientacją w tym samym kierunku) ale towarzyszył im również porównywalny inwentarz. Ten ostatni nie jest jednak kompletny dlatego też nie można wykluczyć zajmowania przez złożonego w nim mężczyzny wyższej rangi niż zostało to ujawnione.

przyjrzeć się cechom określającym możliwą przynależność etniczną zmarłych pochowanych w obu tych zbiorach kobiet (tabela 4.14) okaże się, że pierwszy z nich należy łączyć przede wszystkim z lokalną ludnością rolniczą[34], drugi natomiast ze środowiskiem koczowniczym. Obserwacja ta jest istotna z dwóch powodów. Po pierwsze, pochówki autochtonów cechują się brakiem nasypów kurhanowych, co przy włączeniu zespołów pozbawionych nasypów i tych nakrywanych niewielkimi kopcami do jednej grupy w sposób bezpośredni rzutuje na wysoki udział wśród zespołów klasy IV serii „prawobrzeżnej" obiektów o niewielkich konstrukcjach nadgrobowych. Po drugie, jak już wcześniej to wykazano, budowle funeralne użytkowane przez lokalną ludność rolniczą cechują się mniejszymi rozmiarami (a zwłaszcza głębokością – por. ryc. 2.26) niż obiekty tego typu wznoszone przez nomadów. Dodatkowo należy podkreślić fakt, iż w strefie prawobrzeżnej występują nieznane na lewobrzeżnym Podnieprzu pochówki umieszczane bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej, co również przekłada się na zwiększony udział w analizowanej klasie pochówków kobiecych obiektów włączonych do kategorii „niewielkich". Uwarunkowania regionalne jako czynnik wpływający na różnice zachodzące pomiędzy analizowanymi zbiorami uwidaczniają się przede wszystkim wśród wczesnoscytyjskich zespołów z pochówkami kobiecymi klasy V i VI. Obie te grupy zajmują bowiem odmienną lokalizację (tabela 4.10). Te pierwsze koncentrują się tylko na terenach prawobrzeżnego Podnieprza, zwłaszcza w obrębie nekropolii zlokalizowanych koło wsi Medwin nad Rosią. Groby klasy VI pochodzą natomiast niemal wyłącznie, poza jednym przypadkiem, ze strefy lewobrzeżnej, a zwłaszcza z obszaru dorzecza Worskli. Koniecznie trzeba wskazać, że różnice między tymi klasami przejawiające się w częstszym umieszczaniem kobiecych pochowków klasy V w obiektach o większych rozmiarach i bardziej zamożnych inwentarzach, niż te typowe dla klasy VI, poniekąd wynikać mogą ze zwiększonej obecności w tym pierwszym zbiorze zespołów wieloosobowych. Nie mniej istotny jest również fakt, iż we wszystkich grobach tej klasy pogrzebano co najmniej dwie kobiety.

Charakteryzując podobieństwa zachodzące pomiędzy pochówkami kobiecymi klas IV (seria „prawobrzeżna"), V (serie „wczesnoscytyjska" i „lewobrzeżna") i VI (seria „wczesnoscytyjska") wskazać należy w głównej mierze na przewagę we wszystkich tych zbiorach zespołów o obrządku pogrzebowym nawiązującym do normy połączoną z równoczesną obecnością stosunkowo licznych pochówków będących odstępstwami od niej.

[34] Ze środowiskiem osiadłych populacji rolniczych łączyć należy również większość zmarłych kobiet grzebanych w grobach klas V i VI serii „wczesnoscytyjskiej". W obu tych zbiorach zespoły o mniej lub bardziej wyrażonej koczowniczej obrzędowości funeralnej stanowią nie więcej niż 30% obserwacji.

Zbieżności te widoczne są również na poziomie zwiększonego lub porównywalnego udziału obiektów o standardowych lub niewielkich rozmiarach i stosunkowo prostych konstrukcjach grobowych i nadgrobowych (tabela 4.11). Nie mniej istotne jest również umieszczanie ze złożonymi w nich zmarłymi niezbyt licznych, ale niekiedy dość zróżnicowanych inwentarzy, istotną część których, poza ozdobami, stanowią narzędzia związane z tkactwem (ryc. 4.2). Niemniej charakterystyczna dla tych zbiorów jest także znikoma obecność (zespoły z etapu klasycznego) lub całkowity brak (pochówki serii „wczesnoscytyjskich") elementów o limitowanym charakterze, takich jak przedmioty prestiżowe (włączenie z tymi o masowym charakterze – tabela 4.12) oraz towarzyszące pochówki ludzkie i zwierzęce (tabela 4.13).

Współwystępowanie elementów obrzędowości pogrzebowej o standardowym charakterze z cechami niespełniającymi nromy, przy przewadze tych pierwszych, zbliża pochówki kobiece omawianych klas do grobów męskich klas VI (serie „wczesnoscytyjska" i „prawobrzeżna") i VII.1 (serie „prawo-" i „lewobrzeżna"). Na związki tych zbiorów wskazują również wynik analizy zespołów wieloosobowych oraz pochówków jednostkowych zlokalizowanych pod wspólnym nasypem kurhanowym. W odpowiednio ośmiu (tabela 4.17) i czterech (Grisz_47, poch. 1 i 2; Konst_86, poch. 1 i 2; Macz_2, poch. 1 i 2; Pod_4, poch. 1 i 4) przypadkach zespoły i kompleksy tego typu mieściły wspólny pochówek kobiety i mężczyzny włączonych do jednej z wyżej wymienionych klas. Równocześnie w obu grupach źródeł obecne są również groby, w których złożono mężczyzn zajmujących odmienną pozycję niż towarzysząca im kobieta. Sytuację, w której ich ranga była inna od tej odpowiadającej statusowi kobiet składanych w grobach którejś z wyżej wymienionych klas pochówków tej płci, odnotowano w dziewięciu zespołach (grobach) i trzech kompleksach. W odpowiednio czterech i jednym (Erk_1) z nich potencjalna ranga kobiety była niższa od tej przypadającej mężczyźnie, a w pięciu i jednym (Kupl_12) była ona natomiast wyższa. Dodatkowo w części grobów wieloosobowych zmarli pogrzebani byli w sposób podkreślający ich równorzędność. Dokonując interpretacji tego typu zespołów w pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że każda z wyżej wymienionych sytuacji powinna być rozpatrywana indywidualnie. I tak, w grobach wieloosobowych, w których niższą rangę posiada kobieta (przy założeniu poprawności włączenia jej pochówku do określonej klasy grobów[35]) widzieć można przede

[35] Pewności tej nie można mieć m.in. w przypadku pochówku nr 1 z kurhanu nr 1 koło miejscowości Erkiwci. Złożona w nim osoba o nieokreślonej płci i wieku, zapewne kobieta, jak to przyjęto na potrzeby niniejszej dysertacji, pogrzebana była w jednym grobie z dwójką małych dzieci. Ze względu na wyrabowanie tego zespołu grobowego oraz wiążące się z nim przemieszanie szczątków kostnych zmarłych, nie można wykluczyć, że kobieta ta w rzeczywistości mogła zajmować wyższą pozycję niż zostało to ujawnione. Równocześnie, jak słusznie zwrócił na to uwagę M. N. Mozolewski (1975, s. 216), brak jest też podstaw aby wykluczyć możliwość

wszystkim miejsca spoczynku mężczyzn o wyróżniającej się (uprzywilejowanej) pozycji, pogrzebanych w towarzystwie kobiet wywodzących się z niższych warstw socjalnych. Inne sposoby interpretacji można przyjąć z kolei dla zespołów, w których stwierdzono sytuację odwrotną, tj. potencjalnie wyższą rangę posiada kobieta a nie złożony z nią mężczyzna. W przypadku serii „wczesnoscytyjskiej" wszystkie groby ze stwierdzoną „nadrzędnością" kobiet w stosunku do mężczyzn pochodzą wyłącznie z nekropolii zgrupowanych koło wsi Medwin w dorzeczu Rosi, co wskazywać może na ograniczony charakter opisywanego zjawiska. Ponadto wyniki ich analizy porównawczej z innymi zespołami z tych cmentarzysk, zawierającymi również kobiece pochówki klasy V, nie wykazały istnienia między nimi odmienności mogących świadczyć o wewnętrznym różnicowaniu się kobiet włączonych do tego zbioru. Tym samym należy założyć, że ich rzeczywista ranga mogła być porównywalna ze statusem pogrzebanych z nimi mężczyzn[36]. Na jeszcze inną możliwość interpretacyjną zdają się wskazywać wyniki szczegółowego badania zespołów z pochówkami kobiet klas IV i V (odpowiednio serie „prawo-" i „lewobrzeżna") i zajmujących od nich niższą pozycję w hierarchii mężczyzn klasy VII.2. We wszystkich przypadkach, w których stwierdzono taką sytuację, odnotowano bowiem ich wyrabowanie, przy czym wrażenie bardziej zdekompletowanych sprawiają inwentarze o męskim charakterze. Szczególnie istotny jest tutaj przede wszystkim brak w nich militariów, gdyż to właśnie ich nieobecność stanowi główny wyznacznik pochówków męskich klasy VII.2 (por. tabela 4.15). Jeżeli zespoły te faktycznie zawierały elementy uzbrojenia ich włączenie do tej klasy grobów męskich może być błędne. Tym samym ich pozycja społeczna mogła być w rzeczywistości wyższa niż zostało to odnotowane, zaś ich ranga mogłaby odpowiadać statusowi kobiet, które z nimi złożono[37].

Na najniższym stopniu w hierarchii grobów kobiecych znajdują się zespoły przypisane do klas V (seria „prawobrzeżna"), VI (seria „lewobrzeżna") i VII (seria „wczesnoscytyjska"). Wśród cech wspólnych dla wszystkich tych zbiorów, poza ich najniższą pozycją w stworzonych systemach klasyfikacyjnych, wymienić należy:

---

posiadania przez nią podrzędnej rangi nie tylko w stosunku do złożonych w nią grobie dzieci, ale również do mężczyzny pogrzebanego w drugim zespole spod tego kurhanu (jego pochówek włączono do klasy V). Przyjęcie takiego punktu widzenia byłoby zgodne nie tylko z wynikami zastosowanych w prezentowanej pracy analizami (klasyfikacji pochówków), ale również z wyżej wskazaną możliwością grzebania kobiet o niższej pozycji socjalnej z mężczyznami o wyróżniającej się randze.

[36] Obserwację tą potęguje fakt, iż zarówno one jak i towarzyszący im osobnicy płci męskiej zajmują najniższą pozycję w hierarchii osób grzebanych na tych nekropoliach.

[37] W tym przypadku byłaby ona co najmniej porównywalna z pozycją mężczyzn grzebanych w grobach klasy VII.1.

- dominację pochówków zakładanych w prostych konstrukcji grobowych o niewielkich rozmiarach (tabela 4.11) nakrywanych nasypami (w przypadku grobów o podstawowym charakterze) o wysokościach nie większych niż 1 m;
- znaczną przewagę zespołów o ubogich inwentarzach lub takich, w których zmarłym nie towarzyszą żadne elementy wyposażenia (tabela 4.11);
- brak detali obrzędowości pogrzebowej o limitowanym charakterze.

Istniejące między nimi odmienności przejawiają się na trzech poziomach. Pierwszym z nich są różnice w udziale zespołów o właściwościach obrządku pogrzebowego, które można określić jako spełniające normę oraz stanowiące odstępstwa od niej (tabela 4.11). W seriach „wczesnoscytyjskiej" i „prawobrzeżnej" częstotliwość ich występowania kształtuje się na zbliżonym poziomie, natomiast w serii „lewobrzeżnej" obserwowana jest znaczna przewaga tych pierwszych. Drugim poziomem różnic widocznych między grobami włączonymi do omawianych zbiorów jest charakter pochówku oraz wielkość sypanych nad nimi kopców. Również i w tym przypadku najbardziej wyróżniającą się grupę stanowią zespoły klasy VI serii „lewobrzeżnej". Ich atrybutem jest częste umieszczanie zmarłych pod nasypami kurhanowymi. Kobiety grzebane w grobach klas V serii „prawobrzeżnej" i VII serii „wczesnoscytyjskiej" częściej umieszczano w innych lokalizacjach (groby płaskie, pochówki pomocnicze i o towarzyszącym charakterze). Z elementem tym pośrednio wiąże się kolejny poziom odmienności rysujący się między wyżej wymienionymi klasami pochówków kobiecych, przy czym również i on widoczny jest na linii: zespoły serii „lewobrzeżnej" – groby serii „prawobrzeżnej" i „wczesnoscytyjskiej". Te pierwsze mieszczą w głównej mierze pochówki nomadek, na co wskazuje przede wszystkim forma ich grobu nawiązująca do konstrukcji spotykanych w stepie (tabele 4.14). Tylko w jednym przypadku zmarła złożona była w sposób typowy dla lokalnej, osiadłej ludności rolniczej. Z populacjami tymi łączyć należy natomiast większość zmarłych klas V serii „prawobrzeżnej" i VII serii „wczesnoscytyjskiej". Dla obu tych zbiorów cechą charakterystyczną jest bowiem ograniczona częstotliwość występowania niezbyt licznych elementów obrzędowości funeralnej o koczowniczym charakterze, przy znacznie większym udziale zespołów pozbawionych tych cech.

Dokonując zestawienia pochówków kobiecych znajdujących się na najniższym stopniu w hierarchii grobów osób tej płci z analogicznie ulokowanymi pochówkami męskimi, należy wskazać przede wszystkim na zbieżności rysujące się między zespołami tego typu pochodzącymi z serii „wczesnoscytyjskiej" i „prawobrzeżnej". Podobieństwa te widoczne są na wielu poziomach, począwszy od znacznego udziału wśród nich grobów o cechach

niespełniających norm obrzędowości pogrzebowej przyjętych przez badane społeczności, poprzez nieznaczne wielkości sypanych nad nimi nasypów, niewielkie rozmiary konstrukcji grobowych i obecność ubogich inwentarzy, po przewagę zespołów o słabo wyrażonym cechach koczowniczego rytu pogrzebowego. Nie mniej istotna jest również lokalizacja męskich i kobiecych pochówków tej rangi we wspólnym grobie, aczkolwiek sytuacja taka została odnotowana wyłącznie w jednym przypadku (tabela 4.17). W dwóch kompleksach grobowych w obrębie jednego nasypu kurhanowego pochówek kobiecy klas VII serii „wczesnoscytyjskiej" (Mar8p_1/2004) i V serii „prawobrzeżnej" (Sme_22) towarzyszył osobom wyższej rangi pochowanym w osobnych obiektach funeralnych. W obu przypadkach uwagę zwraca młody wiek zmarłej (odpowiednio 7-8 i 10-12 lat). Obserwacja ta jest istotna, gdyż jak już zostało to wykazane (por. uwagi w tym zakresie w podrozdziale 3.4), pochówki dzieci, w porównaniu z grobami osób dorosłych, wymagają mniejszych nakładów pracy na ich dokonanie. Tym samym można założyć, że ranga dzieci pogrzebanych w opisywanych zespołach mogła być porównywalna z pozycją pozostałych osób pogrzebanych w tych kompleksach, zaś ich przypisanie do grupy grobów o niższej pozycji w hierarchii może być przypadkowe i wynikać po prostu z mniejszej wielkości konstrukcji grobowych, w których je złożono oraz z ich bocznego charakteru[38].

Znacznie mniejsze podobieństwa widoczne są z kolei między kobiecymi pochówkami klasy VI serii „lewobrzeżnej" a zajmującymi analogiczną, tj. najniższą, pozycję w hierarchii grobami męskimi klasy VII.2. Istniejące pomiędzy nimi różnice są na tyle istotne, że nie pozwalają na ich bezpośrednie łączenie ze sobą. Bardziej zasadne wydaje się natomiast umiejscowienie tych pierwszych między pochówkami męskimi klas VII.1 i VII.2. Taki sposób ich interpretacji potwierdzają również analizy zespołów grobowych i kompleksów

[38] Na marginesie należy zaznaczyć, że taki sposób interpretacji jest właściwy przede wszystkim dla pochówku dziewczynki złożonej pod nasypem kurhanu nr 22 w okolicach miasta Smiła. Wskazuje na to kilka przesłanek. Po pierwsze pod nasypem tym, poza pochówkami wzmiankowanej dziewczynki i dorosłego mężczyzny, znajdował się również grób kobiety o randze porównywalnej ze statusem tego ostatniego. Obecność pod wspólnym kopcem osobnych pochówków o takim układzie płci i wieku, z podkreśloną równorzędnością dorosłych obojga płci wskazywać może na istnienie pomiędzy złożonymi w nich osobami relacji o charakterze rodzinnym, najprawdopodobniej na linii rodzice – dziecko. Obserwację tą wzmacnia pogrzebanie dziewczynki w grobie w sposób analogiczny do tego zastosowanego wobec obojga dorosłych, tj. umieszczenie jej w osobnej budowli funeralnej, złożenie w pozycji wyprostowanej na wznak oraz wyposażenie jej zgodnie ze standardami przyjętymi dla tej klasy wieku. Nieco bardziej skomplikowanie jawi się interpretacja wczesnoscytyjskiego kompleksu grobowego znajdującego się w obrębie nasypu kurhanowego nr 1/2004 z grupy kurhanowej „Wosme pole" koło uroczyska Marczenki. Pochodząca z niego dziewczynka, której pochówek włączony został do klasy VII, złożona została nie tylko w sposób odbiegający od tego w jaki pogrzebano pozostałych zmarłych pochowanych w tym kompleksie ale również inny niż ten ogólnie przyjęty dla tych populacji (pozycja skurczona na boku połączona z umieszczeniem zmarłej bezpośrednio na dawnej powierzchni podkurhanowej). Tym samym nie można wykluczyć, że jej pochówek mógł mieć również charakter rytualny.

funeralnych mieszczących większą ilość zmarłych pogrzebanych bądź to w jednym obiekcie bądź też w osobnych konstrukcjach nakrytych wspólnym nasypem. W przypadku tej pierwszej grupy źródeł zmarła włączona do klasy VI towarzyszyła mężczyźnie klasy VII.1 (tabela 4.17). Analogiczną relację zaobserwowano również w dwóch z trzech kompleksów grobowych z pochówkiem kobiety tej rangi złożonym w osobnym obiekcie (Grisz_25 i 26). Tylko w jednym z nich towarzyszyła ona mężczyźnie, którego pochówek przypisany został do klasy VII.2 (Grisz_1). Zespół ten nosi jednak ślady rabunku przez co nie można wykluczyć możliwości, że złożony w nim zmarły zajmował nieco wyższą pozycję w hierarchii niż zostało to odnotowane.

Podsumowując dotychczasowe ustalenia można poczynić kilka obserwacji na temat zróżnicowania pochówków grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza. W świetle obserwacji źródeł funeralnych można stwierdzić ich znaczne różnicowanie przejawiające się w możliwości wydzielenia co najmniej kilku różnych klas (zbiorów) pochówków. Jednocześnie zwraca uwagę fakt, iż zbiory te pomimo wykazywania pewnych odrębności wynikających z ich różnej pozycji chronologicznej i lokalizacji przestrzennej, generalnie cechują się znacznym podobieństwem. Spostrzeżenie to pozwoliło na połączenie ze sobą zespołów pochodzących z różnych okresów chronologicznych i regionów leśnostepowgo Podnieprza w większe zbiory. W rezultacie, zestawiając ze sobą groby zajmujące określoną pozycję w hierarchii pochówków pochodzących z różnych serii chronologiczno-terytorialnych, w obrębie których dokonywano ich klasyfikacji, wydzielono w sumie siedem zbiorów grobów męskich oraz sześć mieszczących pochówki kobiece. Wykaz klas wchodzących w skład poszczególnych zbiorów, określonych na potrzeby dalszych analiz rangami pochówków, zaprezentowano w tabeli 4.18.

Na zakończenie tej część dysertacji należy podkreślić, iż powyższy wykaz nie obejmuje wszystkich grup pochówków, które można wyróżniać w obrębie całego zbioru grobów stanowiących przedmiot niniejszych analiz. Nieuwzględnione zostały w nich bowiem, poza nielicznymi zespołami, pochówki o tzw. towarzyszącym charakterze, co wynika w głównej mierze ze sposobu przyjętej metodyki badawczej. W ich przypadku wykaz opisujących je cech był zbyt mały, aby mogły one zostać sklasyfikowane metodami statystycznymi, co spowodowało ich wykluczenie z powyższych analiz. Równocześnie należy podkreślić, iż uwaga ta dotyczy tylko jednej grupy pochówków towarzyszących. Stanowią ją zespoły, w których umieszczane były one poza komorą grobową z głównym zmarłym. Poza nimi obecne są również przypadki, w których osoba towarzysząca złożona była w obrębie

Tabela 4.18. Relacje – podsumowanie

<table>
<tr><td rowspan="3">ranga pochówków – seria zbiorcza</td><td colspan="2" rowspan="2">seria „wczesnoscytyjska”</td><td colspan="4">Scytia „klasyczna”</td></tr>
<tr><td colspan="2">seria „prawobrzeżna”</td><td colspan="2">seria „lewobrzeżna”</td></tr>
<tr><td>poch. męskie</td><td>poch. kobiece</td><td>poch. męskie</td><td>poch. kobiece</td><td>poch. męskie</td><td>poch. kobiece</td></tr>
<tr><td>I</td><td>I</td><td>I</td><td>I</td><td>I</td><td>I</td><td rowspan="2">I</td></tr>
<tr><td>II</td><td>II</td><td rowspan="2">II</td><td>II</td><td>I/II
II</td><td>II
II/III</td></tr>
<tr><td>III</td><td>III</td><td rowspan="2">III</td><td>III</td><td>III.1</td><td>III</td><td rowspan="2">II
III</td></tr>
<tr><td>IV</td><td>IV</td><td>IV</td><td></td><td>IV</td><td></td></tr>
<tr><td>V</td><td>V</td><td>IV</td><td>V</td><td>III.2</td><td>V
VI</td><td>IV</td></tr>
<tr><td rowspan="2">VI</td><td rowspan="2">VI</td><td>V
VI</td><td>VI
VII.1</td><td rowspan="2">IV</td><td rowspan="2">VII.1</td><td>V</td></tr>
<tr><td>VII</td><td>VII</td><td>V (Medvin) i VII</td><td>VII.2</td><td>V</td><td>VII.2</td><td>VI</td></tr>
<tr><td colspan="7">poch. tow.</td></tr>
</table>

wspólnej przestrzeni grzebalnej (komorze grobowej), w której złożono zmarłego, dla którego wybudowano określony zespół/kompleks grobowy. Ze względu na omówienie kryteriów wydzielania tego typu zespołów we wcześniejszym rozdziale (podrozdział 3.3.7), w tej części pracy ograniczono się tylko do zaprezentowania ich wykazu (tabela 4.19). Poza nimi w zestawieniu tym zawarto również najważniejsze informacje na temat pochówków towarzyszących umieszczanych w innej lokalizacji niż główny zmarły.

Tabela 4.19. Towarzyszące pochówki ludzkie z terenów leśnostepowgo Podnieprza

zespół (klasa pochówku)	płeć/ wiek	lokalizacja			orientacja		pozycja			inwentarz	
		poza komorą grobową	w komorze grobowej		taka sama jak główny zm.	inna	skurczona	wyp. na wznak	inna	brak	obecny – skład
			w centr. cz.	poza centr. cz.							
seria „wczesnoscytyjska”											
Andr_1/1, p. 3	Dz/5-6	pod podłogą	-	-	-	+ (W)	na lewym boku	-	-	+	-
Bob_35, p. 2	K?	-	+ (*)	-	-	+ (S)	-	+	-	-	br. szpile i zausznice, w nogach n. lep. r., obok kam. półmisek
Glad_3/1, p. 3	nast.	-	-	+	?	?	na lewym boku	-	-	+	-
Glad_449	nast.	-	-	+	-	+ (NE)	-	-	wyp. na boku	+	-
Glev, p. 2	K?	-	-	+	-	? (E)	-	+	-	-	naszyjnik z pac. + br. zausznica
G-G_40, p. 2	K?	-	+	-	-	+ (W)	-	+	-	+	-
G-G_40, p. 3	?/?	-	-	+	+	-	na prawym boku	-	-	+	-
Ivan_1, p.2-3	?/?	-	+ (*)	-	-	+?	+?	-	-	?	br. zausznica (poch. 2 lub 3)
Kupl_15/2, p. 2	K?	-	-	+ (*?)	-	+ (N)	-	-	wyp. na boku	+	-
Kupl_18/1, p. 2	nast.	-	-	+ (*)	-	+ (N)	-	+	-	-	poj. paciorek
Macz_8, p. 2	?/?	-	-	+	-	+ (SE)	-	-	„siedząca”	+	-
MalOf, p. 3 i 4	?/?	-	-	+	+ (p. 3)	+ (p. 4; E)	-	+	-	+	-
Mar8p_1/2004, p. 2 (VII)	Dz/7-8	na dawnej pow. podkurh.	-	-	?	?	na prawym boku	-	-	-	naszyjnik z pac., 2 n. lep. ręcznie
Per_6, p. 3	nast.	-	-	+ (*?)	-	+ (?/ E)	-	+	-	+	-
Perep	?/?	-	-	+ (dookoła centr. cz.)	?	?	-	+	-	+	przy części zm. (1-4) ozdoby (gł. zestawy pac.), jednym (poch. 3) sztylet

zespół (klasa pochówku)	płeć/ wiek	lokalizacja			orientacja		pozycja			inwentarz	
		poza komorą grobową	w komorze grobowej		taka sama jak główny zm.	inna	skurczona	wyp. na wznak	inna	brak	obecny – skład
			w centr. cz.	poza centr. cz.							
RepM_1, p. 3	nast.	-	-	+	+	-	na lewym boku	-	-	-	br. zausznica
RepM_2, p. 2	Dz	-	-	+	-	+ (SE)	na prawym boku	-	-	+	-
Sin_100, p. 2	K?	-	+ (za głową)	-	-	+ (N)	-	+	-	-	naszyjnik z pac., br. zwierciadło i kam. półmisek z barwnikami
Sin_100, p. 3	Dz	-	-	+	-	+ (N)	-	+	-	+	-
Sin_100, p. 4	M?	-	+ (*)	-	-	+ (N)	-	+	-	-	strzały, włócznia i miecz
Skor_2014	nast./13-14	w dromosie	-	-	-	-	na prawym boku	-	-	+	-
Vjab_174, p. 2	?	-	+	-	-	-	-	-	zm. spalony	-	br. bransoleta
ZahM, p. 3	Dz/7-9	-	-	+	?	?	-	+	-	+	-
seria „prawobrzeżna”											
Beres1_4	K?	-	+	-	+	-	na boku	-	-	+	-
Bob_66/2	?/?	-	-	+ (dookoła poch. K)	-	+	na boku	-	-	+	-
Kap_487	?/?	-	+ (*)	-	-	+	-	+	-	-	br. guziki
Mat_236	Dz	-	+	-	-	-	-	-	kości zsunięte na kupkę w nogach K	+	-
Mel_33/2tow.	M/12-15	w dromosie przy poch. końskim	-	-	-	+	-	+	-	+	-
Past_4/1	?/?	-	+ (*; w nogach)	-	-	+	na boku	-	-	+	-
Ryz_4/centr.-sł. (IV)	M/35	w jamie wejściowej	-	-	+	-	-	+	-	-	żel. nóż i szydło, kołczan ze strzałami, bransoleta z pac., kościany pac. i pokarm ofiarny
Ryz_4/b_sł (V)	K/12-14	w dromosie	-	-	?	?	?	?	?	-	br. bransoleta, pac., br. szpila, br. zawieszka skroniowa
Ryz_14	?/?	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	+	-

zespół (klasa pochówku)	płeć/ wiek	lokalizacja			orientacja		pozycja			inwentarz	
		poza komorą grobową	w komorze grobowej		taka sama jak główny zm.	inna	skurczona	wyp. na wznak	inna	brak	obecny – skład
			w centr. cz.	poza centr. cz.							
Sme_20/3	nast./do 18	-	+ (*; w nogach)	-	-	+	-	-	wyp. na boku	-	żel. bransoleta, br. zawieszki i br. paciorki-guziki
Sme_22/3	Dz/5-7	?	-	-	?	?	?	?	?	-	naszyjnik z pac., kleszcze kraba
Steb_2	nast./?	-	-	+	-	+ (?)	-	+	-	+	-
VakM_sz.1	nast./?	między ścianą grob. a jamy grobowej	-	-	-	-	-	+	-	+	-
VakM_sz.2	nast./?	w dromosie	-	-	-	-	-	+	-	-	żel. szpile
Visz_1	dziew.	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	+	-
ZelD_448	nast./?	-	-	+ (*)	-	-	na lewym boku	-	-	-	naszyjnik z pac., br. zawieszki i br. guzik
Zur_400	M/ młody	-	-	+ (*)	+	-	-	+	-	-	br. i żel zaciski, pancerz, uprząż
seria „lewobrzeżna”											
Erk_1/1 (V)	?/dorosły	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	-	zł. zawieszka
Lubo_4/1	K/?	-	-	+	?	?	?	?	-	+	-
Lubo_4/2	?/18-20	-	-	+	+	-	-	-	podciągnięte splecione nogi i rozrzucone ręce (wrzucony do grobu?)	+	-
MalR_2/2 (VII.2)	M?	w jamie przylegającej od SW do grob. z gł. poch.	-	-	-	+	-	+	-	+	-
Mir_3	K/?	-	-	+	-	+	-	+	-	-	naszyjnik z pac.
Mir_4	K/18-20	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-
Olef_15	K/20-30	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	-	zausznica, naszyjnik z pac.
Per_15/1	?/10-14	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	+	-
Per_21	?/8-10	-	-	+	?	?	-	-	wyp. na wznak lekko odchylona na bok, prawa noga ugięta w kolanie	+	-
Pes_8/2	nast./?	-	-	+ (*; w nogach)	-	+	-	-	wyp. na wznak z lewą ręką odrzuconą na bok i nogami w ułożeniu w rmb	+	-
Pes_9	?/?	-	-	+	+	-	-	-	wyp. na wznak z nogami w ułożeniu w romb	-	włócznia i dziryty (1+2)

zespół (klasa pochówku)	płeć/ wiek	lokalizacja			orientacja		pozycja			inwentarz	
		poza komorą grobową	w komorze grobowej		taka sama jak główny zm.	inna	skurczona	wyp. na wznak	inna	brak	obecny – skład
			w centr. cz.	poza centr. cz.							
Pes_10	Dz/?	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	-	szydło, 2 n. lep. ręcznie
Pes_18	K?	-	-	+ (*)	-	+	-	-	wyp. na wznak z lewą ręką ugiętą w łokciu i skrzyżowanymi nogami	-	br. lustro
Pes_21	nast./?	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	+	-
Pes_23	?/?	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	+	-
Pes_25	nast./?	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	-	naszyjnik z pac.
Pokr_9	?/?	-	-	+ (*)	-	+	-	-	wyp. na boku	+	-
Skor_1/2013,p.tow.	M?	na schodku prowadzącym do kom. gr.	-	-	-	+	-	+	-	+	-
Star_1/1tow.	?/młody	w niszy wydrążonej w E ścianie zalepionej od strony kom. gr. gliną	-	-	-	+	-	+	-	-	żel. bransoleta
Star_2	K/moda	-	-	+	-	+	-	-	wyp. na wznak z lewą ręką ugiętą w łokciu z dłonią złożoną na brzuchu; między nogami Dz/do 3 m-cy	+	-
Star_6/tow.	nast./?	w niszy wydrążonej w SE ścianie, od strony kom. gr. zamknięty deską obicia grob.	-	-	-	+	-	+	-	+	-
Star_8	nast./?	-	-	+ (*)	-	+	na boku z rozrzuconymi rękoma	-	-	+	-
StMer3_3	M?	-	-	+	+	-	-	-	wyp. na wznak z nogami w ułożeniu w romb	-	włócznia i dziryty (2+4)
StMer_3_10	?/?	-	-	+ (*)	-	+	-	+	-	-	n. czarno.

Uwaga! Gwiazdką (*) oznaczono lokalizację zmarłych w poprzek komory grobowej.

4.2. Organizacja i struktura społeczna ludności Północnego Nadczarnomorza okresu scytyjskiego

4.2.1. Ogólne zróżnicowanie społeczne ludności Północnego Nadczarnomorza okresu scytyjskiego – stan badań

Rekonstrukcja stosunków społecznych panujących wśród Scytów (podobnie jak innych grup ludności o scytyjskim modelu kulturowym) należy do jednej z częściej podejmowanych kwestii, zwłaszcza w perspektywie ostatnich kilkudziesięciu lat. W wyniku wieloletnich badań, bazujących zarówno na materiałach archeologicznych jak również na źródłach pisanych, powstała cała seria publikacji podejmujących w różnym stopniu tą tematykę. Wśród nich szczególną uwagę należy zwrócić na pracę A. M. Chazanowa (1975) poświęconą historii społecznej Scytów. Opierając się na kilku niezależnych grupach źródeł (przekazy pisane dotyczące Scytów i innych późniejszych euroazjatyckich koczowników, dane archeologiczne oraz materiały etnograficzne) doszedł do wniosku, iż społeczeństwo scytyjskie było wczesnoklasowym, a stworzone przez nich związki na terenie Północnego Nadczarnomorza począwszy od VI-V w. p.n.e. można rozpatrywać w kontekście państwa (wczesnego państwa – A. M. Hazanov 1975, s. 235-238). Jego podstawą, poza wyprawami łupieżczymi, typowymi zwłaszcza dla pierwszego etapu państwowości scytyjskiej związanej jeszcze z funkcjonowaniem tzw. pierwszego królestwa na terenach Azji Mniejszej, było przede wszystkim ściąganie trybutu przez nomadów od podległej im ludności rolniczej. Podstawę strukturalną scytyjskiego społeczeństwa stanowić miała wielopoziomowa organizacja rodowo-plemienna opierająca się na więzach pokrewieństwa. W zależności od poziomu, związki te były prawdziwe i opierały się na autentycznych więzach krwi (niższe poziomy organizacji społecznej) lub miały czysto fikcyjny charakter (wyższe poziomy). W tym ostatnim przypadku stanowiły one sposób integracji społecznej wyższych warstw oraz ideologiczne uzasadnienie dla istniejących stosunków społecznych. Ułatwiać miały one również inkorporację grup niepołączonych więzami pokrewieństwa (A. M. Hazanov 1975, s. 99-130, 264). Na poziomie stratyfikacji społecznej dla właściwych Scytów nomadów wyróżnił on sześć głównych klas społecznych: 1) rządzący ród królewski; 2) plemienną i częściowo urzędową arystokrację, w tym nomarchów; 3) kapłaństwo; 4) zwykłych wolnych koczowników, których eksploatacja przez warstwy wyższe była tylko pośrednia i ograniczona; 5) niepełnoprawną warstwę zubożałych i zależnych nomadów, którzy byli wykorzystywali bardziej intensywnie, wreszcie 6) niewolników, których rola w produkcji była jednak niewielka (*ibidem*, s. 133-199, 264-265).

Przekazy pisane jako główne źródło wiedzy do poznania struktury społecznej Scytów wykorzystywali także inny badacze. Dla przykładu A. I. Terenożkin (1977) w jednej ze swoich prac stwierdził, że społeczeństwo scytyjskie było silnie zhierarchizowane i składało się z władców, wojskowych naczelników, drużynników, ludności szeregowej oraz zależnych kategorii ludności (zubożali koczownicy i niewolnicy). E. A. Grantowski i D. S. Raewski opierając swoje wywody na analizie legend o pochodzeniu Scytów przekazanych przez Herodota doszli do dwóch zasadniczych wniosków. Po pierwsze, scytyjskie społeczeństwo miało charakter trójdzielny. Po drugie, osiągnięty przez nich poziom rozwoju można określić jako klasowo-kastowy. W oparciu o te wnioski zaproponowali oni podział wolnych (pełnoprawnych) Scytów na wojskową arystokrację włącznie z władcami, kapłanów i rolników – hodowców bydła (D. S. Raevskij 1977). Odmiennego zdania był natomiast A. M. Artamanow. W jego opinii przekazy Herodota, w oparciu o które wyżej wyszczególnieni badacze formułowali swoje wnioski w zakresie organizacji społecznej Scytów, są niewystarczające do osiągnięcia tego celu i pozwalają jedynie na stwierdzenie, że *u Scytów byli rządzący i poddani, bogaci i biedni*. Mimo tego twierdzenia, w tekście jego artykułu wymieniane są konkretne jednostki społeczne: scytyjski władca z cechami monarchii w typie wschodnim, drużynnicy, seniorzy rodów i plemion (rodowo-plemienna arystokracja), niewolnicy oraz nałożnice i służący, zajmujący pozycję bliską niewolnikom (A. M. Artamanov 1972, s. 56-67).

W przypadku prac bazujących przede wszystkim na źródłach archeologicznych w pierwszej kolejności należy wskazać na istnienie kilku kierunków studiów w tym zakresie. W przypadku grup ludności z obszaru stepu utożsamianych z etnicznymi Scytami dotyczą one przede wszystkim odrębnych badań nad dwoma podstawowymi warstwami społecznymi – ludnością szeregową oraz warstwami wyższymi (arystokracją/elitami). W tym drugim przypadku w pierwszej kolejności na uwagę zasługują prace B. N. Mozolewskiego oraz V. A. Ilinskiej i A. I. Terenożkina. Na podstawie analizy zróżnicowania wielkości najwyższych scytyjskich nasypów kurhanowych (od 3,2 do 21 m wysokości), uzupełnionych o inne typowe dla grupy kurhanów „elitarnych" elementy obrzędowości pogrzebowej (głównie ilość towarzyszących pochówków ludzkich i końskich) z IV w. p.n.e. w obrębie koczowniczych wyższych sfer wyróżnili oni cztery warstwy: 1) naczelnych królów całej Scytii, 2) członków królewskiej rodziny i władców kierujących trzema składowymi częściami Scytii, 3) nomarchów rozumianych jako wojskowi dowódcy dużych oddziałów czy też liderzy pojedynczych plemion lub ich związków, a także 4) starszyznę rodową (V. A. Il'inskaa, A. I. Terenożkin 1971, s. 45; B. N. Mozolevskij 1979, s. 156-157). W nieco innym kierunku w

swoich studiach nad zróżnicowaniem scytyjskich elit z IV w. p.n.e. poszedł Ju. V. Boltryk. Za najbardziej obiektywne kryterium dla analiz związanych z nimi kurhanów uznał on objętość nasypu. Zestawiając ten wskaźnik z surowcem, z którego wykonano stanowiące element końskiej uprzęży metalowe napoliczniki w kształcie ptasich dziobów, zaproponował pięciostopniową gradację scytyjskiej arystokracji. W jego ujęciu w jej skład wchodzili: królowie Scytii, członkowie rodziny królewskiej, krewni króla oraz tzw. nosiciele kołpaków (piloforów) dwóch poziomów (Û. V. Boltrik 2004, s. 86-89). Kwestia wydzielania pochówków arystokracji scytyjskiej, a także ich zróżnicowania wewnętrznego, poruszona była również w pracach poświęconych pojedynczym zespołom grobowym o wyróżniającym się charakterze. Wśród nich wymienić należy m.in. dysertację A. Ju. Alekseewa poświęconą kurhanowi Czertomłyk (1982) oraz monografię kurhanu Bliznec-2 z V w. p.n.e. autorstwa V. A. Romaszko i S. A. Skorego (2009). W obu tych pracach nie tylko zaproponowano traktowanie analizowanych przez badaczy kompleksów jako miejsc pochówku *jednego ze scytyjskich władców* (Čertomlyk – A. Û. Alekseev 1982, s. 19-20) lub *osoby królewskiej rangi* (Bliznec-2 – V. A. Romaško, S. A. Skorij 2009, s. 98) ale dokonano również przeglądu i krytyki funkcjonujących w literaturze poglądów na temat zróżnicowania kurhanów koczowniczych elit (A. Û. Alekseev 1982, s. 5-6, 8, 13-15; V. A. Romaško, S. A. Skorij 2009, s. 87-98).

Wśród prac poświęconych niższym warstwom scytyjskiego społeczeństwa należy wskazać przede wszystkim na serię publikacji autorstwa E. P. Buniatian (1981; 1982; 1985) poświęconych tzw. szeregowym Scytom. Wykorzystując metody statystyczne przeanalizowała ona 534 zespoły pochodzące z 293 kurhanów z 9 cmentarzysk datowanych na V-III w. p.n.e. wyróżniając w ich obrębie pięć modeli grobów dorosłych (badaniu poddano osobno pochówki kobiece i osobno męskie) oraz cztery osobników młodocianych. Zgodnie z jej ustaleniami szeregowi Scytowie dzielili się na: biedotę (szeregowi najubożsi Scytowie) i niewolników (łącznie nie więcej niż 5%), zwykłych hodowców bydła – tzw. „ośmionogich" (ok. 60%), bogatych właścicieli bydła (ok. 20%) oraz najwyższą warstwę szeregowej ludności o pozycji zbliżonej do arystokracji (nieco mniej niż 5%). Osobną grupę stanowili przedstawiciele najniższej warstwy scytyjskiej arystokracji (ok. 1%).

Wyniki wyżej przytoczonych prac poświęconych zróżnicowaniu scytyjskich elit (B. N. Mozolewski) oraz ludności szeregowej (E. P. Buniatian) stały się podstawą dla studiów nad stratyfikacją całego społeczeństwa koczowników z obszaru stepowego Podnieprza z IV-III w. p.n.e. autorstwa B. F. Geninga. Badacz ten poza ludnością szeregową różnej rangi oraz „królewską" warstwą rządzącą wyróżnił również klasę średnią, która nie była wcześniej

przedmiotem osobnych badań. Z dolnym stopniem społeczno-hierarchicznej piramidy łączył on trzy pierwsze wydzielone przez siebie grupy grobów (I-III) tożsame z trzema pierwszymi modelami wyróżnionymi przez E. P. Buniatian. Zespoły te (ponad 500 grobów) mieściły pochówki przedstawicieli takich grup „ludności pracującej" jak: zubożali koczownicy (6-8% całego badanego przez niego społeczeństwa), prości nomadowie (60-70%) oraz bogaci hodowcy bydła (15-20%; B. F. Gening 1984, s. 134-135, 146-147, tabl. 1). Członkowie środkowego poziomu (klasa „średnia") zaliczani do „scytyjskich wyższych sfer" grzebani byli w grobach (około 50 zespołów) włączonych przez niego do grupy IV i V. Warstwa ta, stanowiąca 5-6% koczowniczego społeczeństwa, w jego ujęciu była podstawową klasą eksploatującą i składała się ze starszyzny koczowniczych wspólnot oraz nomarchów będących naczelnikami oddzielnych okręgów (Herodotowych nomów) wywodzących się od dawnych plemion. W organizacji wojskowej przedstawiciele obu tych warstw pełnili odpowiednio funkcje ciężkozbrojnych jeźdźców oraz wojskowych naczelników niższej i środkowej rangi (*ibidem*, s. 140-141, 147, tabl. 1-2). Na najwyższym stopniu w hierarchii koczowników z IV-III w. p.n.e. znajdowały się natomiast osoby grzebane po śmierci w grobach włączonych przez przytaczanego badacza do grup VI i VII równoważnych z grupami II oraz III-IV w klasyfikacji B. N. Mozolewskiego. W opisywanym systemie stratyfikacji społecznej należeli oni do najmniej liczebnego (zaledwie 0,5%) stanu (klasy) „królewskich elit" lub „scytyjskiej arystokracji". W ich skład wchodzili: władcy całej Scytii, „władcy poszczególnych obwodów" i członkowie rodziny królewskiej (*ibidem*, s. 141-145, 147-148, tabl. 3). Poza wolną ludnością o mniejszej lub większej pełni praw wymienia on również grupę osób o niepełnoprawnej pozycji społecznej, do których zalicza on niewolników uśmiercanych na potrzeby ceremonii pogrzebowej członków scytyjskiej arystokracji (*ibidem*, s. 148). Ważną obserwacją poczynioną przez B. F. Geninga w oparciu o stworzony przez niego system stratyfikacji społecznej koczowniczych Scytów z IV-III w. p.n.e., jest również stwierdzanie istnienia uporządkowanej organizacji koczowniczej wspólnoty, stanowiącej podstawę społeczno-ekonomicznej komórki-organizacyjnej scytyjskiego społeczeństwa. W jej skład wchodzili pasterze (grzebani w grobach grupy II), zamożni hodowcy bydła (grupa III) oraz członkowie starszyzny (grupa IV). Na każdą rodzinę związaną z tą ostatnią warstwą przypadały trzy rodziny zamożnych hodowców bydła oraz dziesięć rodzin zubożałych pasterzy. Wielkość tych komórek mogła odbiegać od tego modelu, zaś związane z nimi warstwy mogły różnić się między sobą swoją zamożnością (B. F. Gening 1984, s. 150).

„Klasa średnia" tożsama z najniższą warstwą scytyjskich wyższych sfer, analogiczna do tej wyróżnianej przez B. F. Geninga wydzielona została również przez N.A. Gavriliuk

(1998, s. 254-255). Zdaniem tej badaczki, podejmującej kwestię atrybucji społecznej grup scytyjskiej ludności wyposażanej po śmierci w importowane naczynia czarnopokostowane, klasa ta jest tożsama z modelem 3 w klasyfikacji społeczno-typologicznej grobów stepowych koczowników (ludności szeregowej) z IV-III w. p.n.e. według E. P. Buniatian. Dodatkowo wskazuje ona na jej heterogeniczność wyróżniając w jej obrębie trzy mniejsze grupy społeczne, różniące się kontekstem, w jakich występują w ich inwentarzach naczynia czarnopokostowane. Nie definiuje ona jednak ich w bardziej szczegółowy sposób ograniczając się jedynie do wymienienia takich grup jak „wojownicy" i wojownicy o wysokim prestiżu wynikającym z ich zasług wojskowych (mierzonych liczbą uśmierconych przez nich wrogów – por. Hdt. IV 66, s. 249) oraz odpowiadające im rangą kobiety, a także najwyższe elity scytyjskie. Ta ostatnia grupa formalnie związana jest jednak z warstwami zajmującymi wyższą pozycję społeczną niż „klasa średnia".

Zagadnieniu zróżnicowania społecznego scytyjskich wspólnot w ujęciu całościowym przyjrzeli się również N. A. Orechowa oraz V. Ju. Murzin. Ta pierwsza badaczka w swojej dysertacji doktorskiej (N. A. Orehova 2003) poświęconej społeczno-politycznemu statusowi Scytów w kontekście politogenezy koczowniczych wspólnot Euroazji stwierdziła, że ich społeczeństwo w VI-IV w. p.n.e. było złożonym, wielopoziomowym organizmem społecznym. Tworzyć go miało osiem hierarchicznie uporządkowanych warstw połączonych złożonymi systemami współzależności i praw. Ich górną część stanowiły warstwy związane z różnego rodzaju funkcjami administracyjnymi, wojskowymi i kultowymi. Na ich najwyższym poziomie znajdowali się królowie i ród królewski kierujący całą Scytią. Jednostką niższego rzędu była arystokracja, z którą łączyło się kapłaństwo. Na najniższym poziomie scytyjskich elit znajdowały się z kolei rodowo-plemienne wyższe sfery. W ich skład wchodziły z jednej strony wodzowie plemion i plemiennych związków (nomarchowie), z drugiej starszyzna poszczególnych rodów. Poza tymi warstwami do grona scytyjskich elit N. A. Orechowa zalicza także kategorię sług wyższych sfer reprezentowanych przez tzw. „ferapontów" oraz drużynników. Dolną część scytyjskiego społeczeństwa stanowiła z kolei wolna ludność szeregowa, będąca „podstawową siłą wytwórczą". Również i ona nie była jednolita. Jej przedstawiciele różnili się między sobą pozycją majątkową oraz sprawowanymi zajęciami. Ich główną część stanowili hodowcy bydła prowadzący własną gospodarkę oraz wypasający stada należące do wyższych warstw społecznych i władców, za co otrzymywali wynagrodzenie. Z warstwą tą łączeni są także rolnicy i kupcy. Najniższy stopień w hierarchii szeregowej ludności zajmowali jej zubożali członkowie, którzy nie mając środków do życia, przechodzili na służbę do bogatszych grup społecznych. Tym samym, choć była ona

formalnie wolna, to w przeciwieństwie do innych części scytyjskiego społeczeństwa nie dysponowała ona pełnią praw obywatelskich. Do kategorii ludności o ograniczonych prawach zaliczeni zostali także rzemieślnicy – metalurdzy (brązownicy i kowale). Na samym dole piramidy społecznej scytyjskich wspólnot znajdowali się z kolei niezbyt liczni niewolnicy (N. A. Orehova 2003, s. 130-189). Jeżeli chodzi o sam charakter organizacji polityczno-administracyjnej społeczeństwa scytyjskiego przytaczana badaczka wskazuje na dwoistość jego natury. Na poziomie stosunków panujących w jego wnętrzu, dla których charakterystyczne są nierozwinięte formy eksploatacji ludności zależnej, scytyjskie społeczeństwo ma być najbliższe do super złożonego wodzostwa. W relacjach skierowanych na zewnątrz, często związanych z nakładaniem na podbite grupy ludności danin, miało ono mieć natomiast postać organizacji o charakterze państwa z wyrażonym aparatem przymusu i odpowiednią hierarchią (*ibidem*, s. 190-211).

Dla V. Ju. Murzina (2015) kwestia organizacji społecznej Scytów stała się natomiast punktem wyjścia do rozważań na temat warstwy (grupy) scytyjskich nomarchów. W jego ujęciu było ono zbliżone do wczesnego społeczeństwa feudalnego cechującego się wieloraką strukturą i zachowującego niektóre pozostałości systemu plemiennego (V. Û. Murzin 2015, s. 62-63). U podstawy wczesnego feudalizmu widocznego u Scytów ma znajdować się z kolei połączenie zbiorowej własności ziemskiej i prywatnej własności zwierząt hodowlanych. Ta ostatnia określała osobistą niezależność każdego członka społeczeństwa, włącznie z przedstawicielami ludności szeregowej, którzy byli w stanie prowadzić niezależne gospodarstwo (*ibidem*, s. 62-63). W ślad za E. P. Buniatian podkreśla on również heterogeniczność tej warstwy wyróżniając w jej obrębie: najbiedniejszą ludność szeregową, która straciwszy swój majątek popadła w zależność od bogatszych współplemieńców, zwykłych Scytów (tzw. „ośmionodzy") oraz przywódców rodów i wielkich rodzin. Najwyższą pozycję w hierarchii scytyjskiego społeczeństwa zajmować mieli natomiast naczelny władca oraz jego najbliżsi współpracownicy pochodzący z kręgu arystokracji wyższego rzędu. Do tej ostatniej należeli wywodzący się z rodu panującego władcy mniejszych królestw i nomów (*ibidem*, s. 63). W tym miejscu należy zaznaczyć, że w porównaniu z „tradycyjnym" schematem organizacji królestwa scytyjskiego na trzy mniejsze składowe (np.: A. M. Hazanov 1975, s 111-118, 122-123, 127). V. Ju. Murzin ich ilość ogranicza do dwóch. Nie oznacza to jednak, że neguje on trójczłonową administracyjno-wojskową strukturę Scytii. W jego ujęciu w jej skład wchodzą dwa mniejsze królestwa związane z plemionami Scytów-koczowników oraz Scytów – „gau-warga" (tradycyjni Scytowie-rolnicy) określone przez niego jako „skrzydła", które podporządkowane są

„centrum", tzn. głównemu (naczelnemu) królestwu związanemu z plemieniem Scytów Królewskich (V. Û. Murzin 2015, s. 63-64). Ponadto badacz ten dokonuje weryfikacji istniejących w literaturze poglądów na temat zróżnicowania scytyjskich wyższych sfer i podstaw wyróżniania ich pochówków.

Jeżeli chodzi natomiast o tezy na temat zróżnicowania społecznego grup ludności z leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego, to ze względu na ich dokładniejsze przedstawienie w innym miejscu niniejszej pracy (por. podrozdział 1.4), poniżej zaprezentowano tylko najważniejsze ustalenia w tym zakresie. I tak, zgodnie z istniejącymi w literaturze hipotezami najwyższe miejsce w hierarchii społecznej tych populacji, analogicznie jak u stepowych nomadów, zajmowali przedstawiciele wyższych sfer (elit). Najczęściej w jej obrębie wydzielane są dwie grupy – wojskowe wyższe sfery (niekiedy łączone są one z grupą tzw. elitarnych drużynników – O. V. Šelehan 2016, s. 58-59) oraz arystokracja. Ta ostatnia określana jest w różny sposób, najczęściej jako arystokracja rodowo-plemienna oraz tzw. „jeździecka" (V. G. Petrenko 1967, s. 53, 58; Û. N. Bojko 1991, s. 165; 1994, s. 35; 2017, s. 94-96, 105, 108; A. A. Moruženko 1989, s. 32; 1991, s. 163; *Davnaâ* ... 1998, s. 83). Ponadto część badaczy wśród grobów członków wyższych sfer próbuje identyfikować również grupę pochówków liderów (władców lub wodzów) lokalnych plemion i ich związków (np. A. A. Moruženko 1989, s. 32; S. A. Skoryj 1990, s. 69, 72; J. Chochorowski 2008, s. 162-163; A. Ganšin 2008, s. 11-12). Zbliżoną do nich rangę pełnili również *nomrachowie* (J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 92; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309), aczkolwiek część badaczy widzi w nich również dowódców dużych związków (oddziałów) wojskowych składających się z członków jednego lub kilku plemion (S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. 150).

Niezależnie od nazewnictwa stosowanego dla określenia warstw i grup społecznych zajmujących najwyższe miejsce w stratyfikacji populacji „leśnostepowych", a także środowiska etniczno-kulturowego z którego się oni wywodzą, najczęściej podkreśla się ich wojskowy charakter (np. A. I. Melûkova 1989, s. 124; S. Mahortyh, R. Rolle 2011, s. 154; O. V. Šelehan 2016, s. 66). Znajduje to swoje odzwierciedlenie w częstym traktowaniu całego ogółu wojowników jako osobnej klasy społecznej zajmującej najwyższą pozycję w hierarchii (Û. N. Bojko 1991, s. 164-165; 1994, s. 35; 2017, s. 70, 91-97, 103-109; A. A. Moruženko 1989, s. 32; 1991, s. 163; *Davnaâ* ... 1998, s. 83). Nie ma ona jednak homogenicznego charakteru. W jej skład wchodzą bowiem zarówno członkowie wyższych warstw i arystokracji, spośród grona których wywodzili się wojskowi przywódcy (P. Â. Gavriš 2008, s. 200-201), jak również szeregowi wojownicy, którzy swoim majątkiem nie różnili się od

członków innych grup socjalnych średniej i niższej rangi. Pomiędzy nimi umieszczana jest niekiedy warstwa wyspecjalizowanych wojowników-jeźdźców czy też drużynników (np. P. Â. Gavriš 2008, s. 199-201; O. V. Šelehan 2016, s. 56-68; Û. N. Bojko 2017, s. 70, 91-97, 104-109).

Kolejny poziom w hierarchii zajmują przedstawiciele warstwy średniej czy też ludności szeregowej. Również i ta część leśnostepowego społeczeństwa nie była jednolita. Wśród tworzących ją grup wymieniani są najczęściej uprzywilejowani i zamożni rolnicy ukierunkowani na sprzedaż płodów rolnych mieszkańcom kolonii nadczarnomorskich i osoby związane z handlem (Û. N. Bojko 1994, s. 35; 2017, s. 70, 97-99, 104; *Davnaâ ...* 1998, s. 83) oraz zajmujący niższą od nich pozycję niezamożni prości rolnicy-hodowcy bydła i rzemieślnicy (A. A. Moruženko 1991, s. 163; Û. N. Bojko 1994, 35; 2017, s. 69-70, 99-102, 104; *Davnaâ ...* 1998, s. 83). Ci ostatni niekiedy łączeni są z warstwami niższymi (Û. N. Bojko 1991 s. 164-165; 1994, s. 35; 2017, s. 69-70, 99-102, 104), podczas gdy kupcy i zamożni rolnicy włączani są do „klasy (warstwy) średniej" (Û. N. Bojko 1991 s. 164-165; 1994, s. 35; 2017, s. 70, 97-99, 104). Ponadto część badaczy wśród grup społeczno-funkcjonalnych związanych z ludnością szeregową wymienia także szeregowych wojowników podkreślając jednocześnie ich przynależność do zamożniejszej i uprzywilejowanej (posiadającej wyższą rangę) części tej klasy/warstwy (np. M. A. Šul'ženko 1987a, s. 145-146).

W nieco inny sposób postrzegana jest z kolei „leśnostepowa" ludność szeregowa związana z substratem koczowniczym (scytyjskim). Posiłkując się obserwacjami E. P. Buniatian poczynionymi dla zespołów z obszaru stepowego Podnieprza wyróżnia się wśród nich dwie podstawowe grupy społeczne różniące się swoim bogactwem oraz rangą: zamożnych i uprzywilejowanych członków warstwy średniej (V. P. Grigor'ev, S. A. Skoryj 2011, s. 211) oraz jej zubożałych przedstawicieli (uboższa ludność szeregowa i biedota; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 176).

Najniższą pozycję w społecznej hierarchii zajmowała z kolei niezbyt liczna ludność zależna. Najczęściej widziano w niej niewolników domowych czy też różnego rodzaju sługi o ograniczonych prawach (np. V. A. Il'inskaâ 1966, s. 166-167; V. G. Petrenko 1967, s. 57-58; Û. N. Bojko 1994, s. 34-35; 2017, s. 102; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131, tabela 3). Z tą kategorią funkcjonalno-społeczną najczęściej łączone są towarzyszące pochówki ludzkie, których układy wskazują na ich podrzędność względem głównego zmarłego o bardzo ubogim inwentarzu a w wielu przypadkach nawet go pozbawione (np. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 35; A. A. Moruženko 1991, s. 164; L. I. Babenko 2005, s. 176; Û. N. Bojko 2017,

s. 102). Dodatkowo należy wskazać, że kontekst w jakim je znaleziono (skład umieszczonego przy nim wyposażenia w przypadku, gdy jest ono obecne, jego lokalizacja względem pochówku końskiego etc.) niejednokrotnie służył jako przesłanka pozwalająca na przypisanie im określonych funkcji (np. „giermek" z grobu „księcia" z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 81, 96; „koniuch" z bocznego, męskiego pochowku kurhanu Skifska Mogiła – S. A. Skoryj, A. Hohorovski 2009, s. 254–255). Niekiedy na pograniczu między niewolnikami a pełnoprawnymi członkami społeczeństwa umieszczana jest warstwa częściowo zależnej ludności o ograniczonych prawach. Przejmuje się, że jej członkowie wywodzili się ze środowiska ludności szeregowej (jej zubożałej części), która z jakichś powodów popadła w zależność (raczej o charakterze osobistym niż „systemowym" – Û. N. Bojko 2017, s. 102-104) od osób zajmujących wyższą pozycję w hierarchii. Wśród grup społeczno-funkcjonalnych związanych z tą częścią leśnostepowych społeczności najczęściej wymienia się młodsze żony o niższej randze niż mężczyźni którym one towarzyszą, niektórych „młodych wojowników" grzebanych razem z ich „sojusznikami/pobratymcami" czy też „patronami" wywodzącymi się z kręgu wyższych sfer/arystokracji, a także rzemieślników pracujących na zlecenie członków bardziej uprzywilejowanych warstw (Û. N. Bojko 2017, s. 102-104).

Inną cechą wspólną dla omawianych populacji, podobnie jak współczesnych im plemion ze stepu (E. P. Bunâtân 1985, s. 21) jest brak osobnej klasy kapłanów/wróżbitów (Û. N. Bojko 2017, s. 105; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130). Zdaniem części badaczy (np. E. P. Bunâtân 1985, s. 21; Û. N. Bojko 2017, s. 105) prawo do odprawiania najważniejszych religijnych obrzędów i różnych działań kultowych było skupione w rękach przedstawicieli wyższych sfer, a zwłaszcza wojskowej arystokracji[39]. Równocześnie, część osób wskazuje na obecność wśród przedstawicielek wyższych sfer płci żeńskiej grupy kobiet pełniących funkcję „kapłanek/wróżbitek" (np. J. Chochorowski *et al.* 1996, s. 258; J. Chochorowski 1999, ryc. 406; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 196; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 150-152, 159-160).

Kończąc przegląd funkcjonujących w literaturze poglądów na temat ogólnego zróżnicowania społecznego populacji scytyjskich z Północnego Nadczarnomorza należy przytoczyć jeszcze obserwacje na temat struktur socjalnych grup ludności związanych ze scytyjskim kręgiem kulturowym zasiedlających pozostałe regiony tego obszaru. I tak, dla ludności zachodniopodolskiej grupy kultury wczesnoscytyjskiej, zajmującej zachodnie

[39] Te o mniejszym znaczeniu dla ogółu społeczeństwa mogły być również odprawiane przez głowy rodzinno-rodowych wspólnot (Û. N. Bojko 2017, s. 178).

peryferie tego kręgu kulturowego, wyróżniono następujące warstwy i grupy społeczne: 1. wyższe sfery (elity) w typie wojskowej arystokracji, w skład której wchodzili wojskowi przywódcy („wodzowie" i naczelnicy) oraz posiadający niższą rangę przedstawiciele arystokracji „jeździeckiej"; 2. warstwę średnią tworzoną przez zajmujących uprzywilejowaną pozycję wojowników (i odpowiadające im rangą kobiety) oraz pozostałą ludność szeregową składającą się z rolników, hodowców bydła, rzemieślników i osób związanych z handlem (?); 3. „biedotę" (ludność najuboższa); 4. osoby o ograniczonych prawach (ludność zależną), do których zaliczani są m.in. niewolnicy domowi (M. Burghardt 2016a, s. 74-82).

Zupełnie inaczej prezentuje się natomiast organizacja społeczna populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny środkowego dorzecza Donu, będące najbardziej wysuniętym na wschód regionem Scytii nadczarnomorskiej (V. D. Berezuckij 1995, 29-65; A. P. Medvedev 2004, s. 35-38). Składały się one z dwóch współistniejących ze sobą w ramach jednego „politycznego" organizmu grup, które utożsamiać można z różnymi etnosami (grupami etniczno-kulturowymi). Pierwszą z nich tworzą przedstawiciele osiadłej szeregowej ludności rolniczo-hodowlanej. Drugą członkowie wojskowo-arystokratycznych elit będący potomkami irańskich nomadów, którzy przeniknęli na te tereny jeszcze w okresie archaicznym. Jej przedstawiciele byli grzebani pod nasypami kurhanowymi podczas gdy ludność osiadła swoich zmarłych umieszczała w płaskich grobach zlokalizowanych na osadach (V. D. Berezuckij 1995, s. 53-61, 64-65; A. P. Medvedev 2004, s. 36). Analiza grobów pozostawionych przez nomadów wykazała, że jej przedstawiciele zajmowali wyższą pozycję w stosunku do autochtonów oraz charakteryzowali się rozbudowaną strukturą społeczną. Na jej kolejnych poziomach znajdowali się: 1. nieliczni szeregowi wojownicy zajmujący najniższą pozycję w ramach wojskowo-arystokratycznych drużyn i kobiety o zbliżonej randze (V. D. Berezuckij 1995, s. 53, 63; A. P. Medvedev 2004, s. 35), 2. przedstawiciele „warstwy średniej" oraz 3. członkowie „właściwej arystokracji" (A. P. Medvedev 2004, s. 35) czy też „wojskowo przywódczej-arystokracji" (V. D. Berezuckij 1995, s. 54).

4.2.2. Najważniejsze warstwy i grupy społeczne oraz kryteria ich wydzielania

Arystokracja koczownicza

Istnienie arystokracji, czy też wyższych sfer (elit) wśród koczowniczych Scytów jest bardzo dobrze udokumentowane zarówno przez źródła pisane jak również przez dane archeologiczne. Przekazy autorów antycznych wskazują przede wszystkim na to, że przedstawiciele scytyjskich elit szczycili się swoim pochodzeniem i wielkim bogactwem

przeciwstawiając siebie pozostałej ludności (A. M. Hazanov 1975, s. 179-180; J. Kubczak 1978, s. 71). Przykładowo Pseudo-Hippokrates opisując Scytów w swoim dziele *O powietrzu, wodach i okolicach* (XXII, s. 66-71) wyraźnie zaznacza, że wśród nich istnieje warstwa ludzi wywodzących się *nie z niskiej klasy, lecz z najszlachetniejszych rodów, którzy ogromnych dobili się majątków*. Herodot wskazuje natomiast na nieodzowną obecność przy zawieraniu przez Scytów przymierzy tych, którzy są *najbardziej poważani* (Hdt. IV 70, s. 250).

Źródła pisane po części podkreślają również niejednolity charakter scytyjskich wyższych sfer. Poza władcami lub naczelnymi wodzami i członkami ich rodów wymieniają one różnego rodzaju przywódców, naczelników (w tym naczelników powiatów) i seniorów (np. Hdt. IV 66, 79, s. 250, 253-254; Lukian, *Toksaris…*, 39, 50). Kontekst w jakim terminy te używane są przez autorów antycznych nie pozwala jednak na ich utożsamienie z żadną konkretną warstwą tej części scytyjskiego społeczeństwa. Wyjątek stanowi jedynie grupa naczelników „powiatów" (nomarchów), w których widzi się zarządców jednostek administracyjno-politycznych tożsamych z pojedynczymi plemionami lub ich związkami (A. M. Hazanov 1975, s. 119-121, 183; J. Kubczak 1978, s. 72; B. M. Mozolevskij 1979, s. 156-157), względnie dowódców dużych związków wojskowych czy też wodzów niskiej lub średniej rangi (V. A. Illìn'ska, O. Ì. Terenožkìn 1971, s. 45; V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 121; B. F. Gening 1984, s. 147; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 150). W przypadku pozostałych określeń uważa się natomiast, że stosowano je ogólnie dla nazwania elit innych niż ród królewski czy też rodowo-plemienna „arystokracja krwi" (A. M Hazanov 1975, s. 183; J. Kubczak 1978, s. 72). Analogiczną uwagę można odnieść również do dwóch kolejnych określeń, które pojawiają się w źródłach pisanych – „poliforów" (tj. „noszących szczególne nakrycia głowy", w bardziej wolnym przekładzie „nosiciele kołpaków/czapek"; Lukian, *Scyta czyli gość*, 1) oraz „nosicieli skipetarów" wymienianych w dekrecie na cześć Protogenesa (A. M. Hazanov 1975, s. 181-182). Pomimo pojawiającej się w literaturze tendencji do zawężania funkcji jakie mogli sprawować członkowie obu tych grup (por. wykaz istniejących w literaturze interpretacji obu grup w A. M. Hazanov 1975, s. 181-183) oraz utożsamiania ich z pewnymi zbiorami pochówków, dla których wspólnym mianownikiem jest obecność w ich inwentarzach określonych artefaktów (odpowiednio ostro zakończone kołpaki/czapki – Û. V. Boltrik 2004, s. 87-89 oraz berła-skipetary – np. V. A. Iliìnska 1961, s. 43-47; V. A. Il'inskaâ 1968, s. 156), przyjmuje się że terminy te używane były w odniesieniu do koczowniczych wyższych sfer środkowej i niższej rangi jako całości (A. M. Hazanov 1975, s. 181-183).

Na poziomie źródeł archeologicznych najważniejszą przesłanką świadczącą o obecności scytyjskich wyższych sfer (arystokracji) są wyróżniające się swoim charakterem zespoły grobowe. Jak wynika z przedstawionych w poprzednim podrozdziale uwag na temat kryteriów wyznaczania pozycji społecznej zmarłego podstawowymi identyfikatorami tego typu kompleksów, bardzo często określanych mianem „królewskich", „książęcych" lub „elitarnych" są:

- znaczna wielkość nasypu. W zależności od przyjętego systemu klasyfikacji grobów i badanego zbioru pod uwagę brana jest albo ich wysokość albo objętość. W przypadku najlepiej przebadanych scytyjskich zespołów o elitarnym charakterze związanych z IV-wiecznymi pochówkami z dolnego Podnieprza minimalne wysokości nakrywających je nasypów wynoszą od 4 (B. N. Mozolevskij 1979, s. 150, tabl. 1; A. I. Terenožkin, B. N. Mozolevskij 1988, s. 151-152, tabl. 2) do 5 m (R. Rolle 1979, s. 33). Z kolei za graniczną wielkość objętości tego typu nasypów uznaje się wartość około 2400-3000 m^3 (Û. V. Boltrik 2004, ryc. na s. 88);
- obecność obszernych i złożonych budowli grobowych. Jak wyżej wspomniano, wskaźnik ten oceniany jest na dwa sposoby. Pierwszym z nich jest znaczna objętość urobku pozyskanego w trakcie drążenia obiektu grobowego. Drugim, ich złożoność. Przykładowo w przypadku katakumb kryterium wskazującym na przynależność pochowanych w nich osób do grona arystokracji jest obecność dużej ilości bocznych komór i nisz a także znaczna głębokość (np. co najmniej 4,5 m – R. Rolle 1979, s. 33) prowadzącego do nich szybu wejściowego. Nie mniej istotna jest również powierzchnia i objętość całego założenia grobowego, aczkolwiek w przypadku tych kryteriów na ogół nie podaje się wartości metrycznych rozgraniczających pochówki wyższych sfer i arystokracji od niższych warstw społecznych;
- znaczne bogactwo i przepych wyposażenia grobowego, w skład którego wchodzą różnego rodzaju przedmioty o prestiżowym i luksusowym charakterze (por. wykaz artefaktów tego typu w podrozdziałach 2.2.2 i 4.1). Abstrahując od rodzaju tego typu zabytków ważne jest to, aby wykonane były one z metali szlachetnych i przynajmniej część z nich powstała w warsztatach greckich (i nie tylko) rzemieślników (R. Rolle 1979, s. 33). Inną grupą „materialnych" wyznaczników pochówków arystokracji jest obecność wśród towarzyszącego im inwentarza (lub przy uprzęży, w której pogrzebano konie towarzyszące zmarłemu) wykonanych z drogocennych kruszców zabytków zdobionych motywami zwierzęcymi i antropomorficznymi. Zabytki te określają nie tylko wysoką rangę społeczną ich właściciela ale również odzwierciedlają kult waleczności i heroizację

przodków (A. M. Hazanov 1975, s. 180-181; J. Kubczak 1978, s. 71-72, 135-139; V. D. Berezuckij 1995, s. 48-50; P. Â. Gavriš 2008, s. 200-201; L. S. Kločko 2016, s. 112);

- obecność towarzyszących pochówków końskich i ludzkich. Znaleziska tego typu (zwłaszcza w sytuacjach, gdy są one zwielokrotnione) traktowane są jako obowiązkowy element zespołów grobowych, w których złożono przedstawicieli scytyjskiej arystokracji. Wyznacznikiem grobów członków wyższych sfer średniej rangi są jeden – trzy pochówki końskie, natomiast w przypadku pochówków przedstawicieli elit najniższego poziomu znaleziska tego typu nie muszą być w ogóle obecne (np. B. M. Mozolevs'kij 1979, tabela 4; B. F. Gening 1984, tabele 1-3).

Truizmem będzie stwierdzenie, że o włączeniu zmarłego w skład scytyjskich wyższych sfer nie musi decydować obecność w badanym zespole wszystkich wyżej wymienionych elementów, tym bardziej, że niektóre z nich trafiają się również w grobach osób o ewidentnie niższej randze. Równocześnie, takie wskaźniki jak bogactwo inwentarza i występowanie w nim określonych kategorii przedmiotów czy też obecność dodatkowych pochówków ludzkich i zwierzęcych umieszczonych we wspólnej komorze z głównym zmarłym, nie zawsze są uchwytne ze względu na działalność rabusiów grobowych. Dlatego też ważniejszy jest kontekst, w jakim one występują. Przykładowo, zdaniem R. Rolle (1979, s. 33) do grupy pochówków członków scytyjskich elit włączyć można te zespoły, w przypadku których wystąpiły przynajmniej dwie z wyżej zdefiniowanych cech, przy czym jedna z nich musi odzwierciedlać znaczne nakłady pracy przeznaczonej na wzniesienie nasypu i/lub konstrukcji grobowej. Równocześnie stopień nasycenia wyżej wymiennymi wyznacznikami wysokiej pozycji zmarłego może wskazywać na zajmowane przez niego miejsce w hierarchii wyższych sfer. W zależności od przyjętych źródeł a także użytej procedury badawczej wśród scytyjskich koczowniczych elit wyróżnia się od czterech do pięciu różnych warstw. Ich zgeneralizowany podział zaprezentowano w tabeli 4.20.

Arystokracja leśnostepowa

W przypadku społeczności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowej strefy Północnego Nadczarnomorza jedynym źródłem świadczącym o wyróżnianiu się w ich obrębie wyższych sfer są dane archeologiczne, przy czym mają one dwoistą naturę. Z jednej strony są to, analogicznie jak u populacji stepowych koczowników, znaleziska grobowe. W ich przypadku najważniejszą przesłanką wskazującą na możliwość powstania własnych elit jest wyraźne zróżnicowanie w zakresie obrządku pogrzebowego i

Tabela 4.20. Zróżnicowanie scytyjskich wyższych sfer z obszaru stepu z V-III w. p.n.e.

<table>
<tr><th>A.M. Hazanov 1975; J. Kubczak 1978</th><th>V.A. Il’inska, A.I. Terenožkin 1971; Mozolevskij 1979</th><th>B.F. Gening 1984</th><th>Û.V. Boltrik 2004</th><th>N.A. Orehova 2003</th></tr>
<tr><td rowspan="2">ród królewski</td><td>naczelni królowie całej Scytii</td><td>królewskie elity I – władcy całej Scytii</td><td>królowie Scytii</td><td rowspan="3">królowie i ród królewski</td></tr>
<tr><td rowspan="3">członkowie rodu królewskiego i królowie władający trzema składowymi częściami Scytii</td><td rowspan="3">królewskie elity II – władcy poszczególnych regionów, członkowie rodziny królewskiej</td><td>członkowie rodziny królewskiej</td></tr>
<tr><td rowspan="3">krewni króla</td></tr>
<tr><td>arystokracja plemion zależnych</td><td rowspan="3">nosiciele kołpaków (pilofory): pierwszego poziomu drugiego poziomu</td><td rowspan="2">arystokracja i kapłaństwo</td></tr>
<tr><td>arystokracja urzędnicza, w tym drużynnicy</td></tr>
<tr><td>przywódcy plemion i zrzeszeń plemiennych (nomarchowie)</td><td>naczelnicy nomów i prowincji, nomarchowie</td><td>wyższe sfery I – przywódcy plemion (nomarchowie)</td><td>rodowo-plemienne wyższe sfery:
• wodzowie plemion i związków plemiennych (nomarchowie)
• starszyzna poszczególnych rodów</td></tr>
<tr><td>starszyzna i przywódcy poszczególnych rodów</td><td>starszyzna rodowa i zamożni szeregowi Scytowie</td><td>wyższe sfery II –głowy rodów (starszyzna)</td></tr>
</table>

wyposażenia grobów, które można z nimi łączyć z ewidentną obecnością wśród nich zespołów o wyróżniającym się charakterze (por. M. Burghardt 2017a, s. 163-173; 2017b, s. 142-147). Drugą grupą źródeł mogącą pośrednio przemawiać na korzyść tezy o wykształceniu przez miejscowe rolnicze populacje własnej arystokracji są wielkie grodziska będące ośrodkami życia społecznego i politycznego strefy leśnostepowej. Należy jednak zaznaczyć, że ze względu na nie do końca rozpoznaną genezę i chronologię tego zjawiska (por. np. M. Ignaczak 2011, s. 180-182; M. Ignaczak *et al.* 2016, s. 241-242, 251-255; M. N. Daragan 2017) nie można jednoznacznie przesądzać o wyłącznie autochtonicznym (tj. postczarnoleskim) pochodzeniu ich twórców. Część badaczy podkreśla bowiem również znaczącą rolę koczowników w ich powstaniu. Wskazują oni albo na wspólne wznoszenie grodzisk przez autochtonów i nomadów w celu zabezpieczenia się przed innymi koczownikami (S. A. Skoryj 1990, s. 96) albo też na ich budowanie przez samych Scytów rękoma podbitej rolniczej ludności (V. Û. Murzìn, R. Rolle 1996, s. 181-182). Niekiedy akcentuje się również zróżnicowany charakter (wewnętrzny i zewnętrzny) czynników stymulujących powstawanie grodów, wskazując przy tym na ich związki z wtargnięciem scytyjskich koczowników na tereny strefy leśnostepowej (S. A. Skoryj 2003, s. 72). Wreszcie należy pamiętać o tym, że traktowani niekiedy jako budowniczowie tychże fortec Scytowie-

oracze i Scytowie-rolnicy (M. Ignaczak 2011, s. 175, 180-182; M. Iganczak *et al.* 2016, s. 251-252, 254-255) reprezentowani byli nie tylko przez miejscowy substrat etniczny wywodzący się ze środowiska późnoczarnoleskiego, ale również przez nieliczny, choć dominujący (w sensie politycznym), element koczowniczy (J. Chochorowski 1999, s. 330).

Powracając do oceny charakteru wyższych sfer „leśnostepowych" plemion należy stwierdzić, że wykształcenie własnych elit przez miejscowy osiadły substrat etniczny nie wyklucza się z tezą o sprawowaniu nadrzędnej władzy nad tymi populacjami (i zamieszkałymi przez nie obszarami) przez koczowników. Świadczą o tym chociażby obserwacje późniejszych nomadów, którzy utrzymywali struktury społeczne podporządkowanej przez siebie ludności osiadłej i rolniczej włącznie z zachowaniem ich wyższych sfer. Ich obecność konieczna była dla realizacji administracyjnych funkcji na określonym terenie, takich jak choćby zbieranie danin (J. Kubczak 1978, s. 68-69, 74; S. S. Bessonova 2000, s. 125; P. K. Daškovskij, I. A. Mejškin 2015, s. 14, 18; V. Û. Murzin 2015, s. 64). Bardziej skomplikowaną kwestią są natomiast formy zależności pomiędzy wyższymi sferami „zdobywców" i ludności „podbitej". Przedstawiciele tych ostatnich mogli być tylko wasalami, jak również mogli zostać bezpośrednio włączeni do koczowniczego aparatu władzy, np. w charakterze nomarchów (J. Kubczak 1978, s. 74).

Wzmiankowane we wcześniejszej części niniejszej dysertacji (podrozdział 1.5) odmienne oceny charakteru związków zachodzących pomiędzy scytyjskimi koczownikami (czy też nomadami o scytyjskiej kulturze) a miejscowymi osiadłymi plemionami implikują również sposób postrzegania leśnostepowych elit. Niezależnie jednak od oceny charakteru relacji pomiędzy różnymi substratami etnicznymi (etniczno-kulturowymi) wchodzącymi w skład grup ludnościowych zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza, najczęściej podkreśla się wojskowy i jeździecki charakter elit (wyższych sfer i arystokracji) tychże społeczności (np. A. M. Hazanov 1975, s. 188-189; J. Kubczak 1978, s. 73-74; A. I. Melûkova 1989, s. 124; S. Mahortyh, R. Rolle 2011, s. 154; O. V. Šelehan 2016, s. 66). Znajduje to odzwierciedlenie w częstym używaniu dla ich określenia terminu „arystokracji jeździeckiej" (np. V. G. Petrenko 1967, s. 53; J. Kubczak 1978, s. 73; Û. N. Bojko 1991, s. 165; A. A. Moruženko 1991, s. 163), „arystokracji konnej" (S. S. Bessonova 1999, s. 151) czy też po prostu „jeźdźców" (np. Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130, tabl. 3; Û. N. Bojko 2017, s. 94-96, 105, 108). Równocześnie nie wszyscy członkowie wyższych warstw leśnostepowych byli po śmierci wyposażani w uprząż końską lub też różnego rodzaju ofiary końskie (w tym całościowe pochówki tych zwierząt), co tłumaczone jest ich wewnętrznym różnicowaniem się (Û. N. Bojko 2017, s. 96).

Podobnie jak w przypadku elit „stepowców" również wyższe sfery i arystokracja ludności leśnostepowej nie były jednorodne. W porównaniu z obszarem stepu uwagę zwraca jednak mniejsza liczebność wyróżnianych wśród nich warstw i grup, co po części wynika z braku źródeł pisanych dla tych społeczności. Nie mniej istotną trudnością dla ich oceny jest również pewna dowolność w wyróżnianiu i nazewnictwie poszczególnych mniejszych grup i warstw tworzących „leśnostepowe" elity. Pomijając prace, w których badacze ograniczają się tylko do stwierdzenia faktu obecności lokalnej arystokracji/wyższych sfer/elit (np. V. I. Kločko, S. A. Skoryj 1991, s. 109), w przypadku bardziej rozbudowanych klasyfikacji wydziela się zaledwie ich dwie-trzy warstwy (grupy; np. V. G. Petrenko 1967, s. 52-53; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130, tabl. 3). Próbując uporządkować funkcjonujące w literaturze poglądy na temat zróżnicowania tej części leśnostepowych populacji można stwierdzić, że najwyższą pozycję w ich obrębie zajmowali „królowie" (A. I. Melûkova 1989, s. 124; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130, tabl. 3) oraz liderzy (określani jako np. „władcy", „wodzowie" czy też „możnowładcy-zwierzchnicy") lokalnych plemion i ich związków (np. K. Moszyński 1953, s. 223; A. A. Moruženko 1989, s. 32; S. A. Skoryj 1990, s. 69, 72; 2003, s. 85; J. Chochorowski 2008, s. 162-163; A. Ganšin 2008, s. 11-12; Û. V. Bujnov 2012, s. 27). Zbliżoną do nich rangę pełnić mogli również nomrachowie (J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 92; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309). Należy jednak zaznaczyć, że taki sposób interpretowania osobników zajmujących najwyższą pozycję w hierarchii społecznej grup ludności zamieszkujących określony region strefy leśnostepowej jest zasadny jedynie w przypadku zaakceptowania dwóch założeń. Pierwszym z nich jest powiązanie tej grupy społeczno-funkcyjnej przede wszystkim z aparatem administracyjno-politycznym (A.M. Hazanov 1975, s. 119-121, 183; J. Kubczak 1978, s. 72; B. M. Mozolevskij 1979, s. 156-157), a dopiero w dalszej kolejności z organizacją wojskową (por. niżej). Drugim, włączenie (w sensie politycznym) podległych im terenów lasostepu w skład tzw. Wielkiej Scytii pojmowanej jako administracyjno-polityczny organizm w typie państwa z „centrum" w strefie stepowego Podnieprza (np. S. A. Skoryj 1993–1994, s. 162; 2003, s. 89; S. S. Bessonova 1999, s. 149; J. Chochorowski *et al.* 1996, s. 258; D. S. Grečko 2010, s. 107). Na kolejnym poziomie w hierarchii leśnostepowych elit umieszczani są członkowie wojskowo-plemiennej, rodowo-plemiennej lub jeździeckiej (konnej) arystokracji (V. G. Petrenko 1967, s. 53; S. S. Bessonova 1999, s. 151; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130, tabl. 3; O. V. Šelehan 2016, s. 64) czy też jeździeckich wyżach warstw średniej rangi (A. D. Mogilov, S. V. Didenko 2014, s. 105). Osobną klasę (warstwę) „leśnostepowych" elit stanowią uprzywilejowani wojownicy określani mianem elitarnych drużynników (O. V.

Šelehan 2016, s. 58-59) i „jeźdźców” (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130, tabl. 3). Członkowie obu tych warstw mogli należeć do różnych substratów etnicznych (drużynnicy – ludność koczownicza, „jeźdźcy” lub „arystokracja konna” – grupy miejscowej ludności i być może potomkowie Kimmerów – por. S. S. Bessonova 1999, s. 151). Najniższy stopień w hierarchii wyższych sfer społeczności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny lasostepu zajmowali z kolei członkowie rodowej lub plemiennej starszyzny (V. G. Petrenko 1967, s. 52). W jej skład wchodzili m.in. seniorzy i przywódcy rodów użytkujących określone nekropole (S. A. Skoryj 1997, s. 63–64) czy też związani z autochtoniczną ludnością osiadłą „patriarchowie wielkich rodzin lub rodów” (D. S. Grečko 2014b, s. 11).

Najważniejsze kryteria pozwalające na włączenie zmarłego, niezależnie od jego atrybucji etniczno-kulturowej, do kategorii „leśnostepowych” wyższych warstw są analogiczne do tych odnotowanych dla stepu (por. np. S. A. Skoryj 1990, s. 70-73, 106-111; L. I. Babenko 2005, s. 173-178; O. V. Šelehan 2016, s. 64). Z tego względu w tym miejscu nie zostaną one bardziej szczegółowo omówione. Należy tylko wskazać na pewne elementy obrządku pogrzebowego, które można uznać za stanowiące odbicie lokalnej specyfiki. Szczególnie istotne są tutaj kryteria związane z nakładem pracy przeznaczonym na wybudowanie grobu. Obecność łatwo dostępnego surowca jakim było drewno, połączona z długimi tradycjami wykorzystywania go przy budowaniu grobów przez autochtoniczne społeczności[40], powoduje znaczne rozpowszechnienie w tej strefie różnego rodzaju konstrukcji drewnianych. Ich obecność ma także znaczenie dla analiz społecznych. Przyjęło się bowiem uważać, że leśnostepowa arystokracja grzebana była na ogół właśnie w różnego rodzaju drewnianych (ziemno-drewnianych) budowlach funeralnych (grobowcach) o złożonych konstrukcjach (np. V. G. Petrenko 1967, s. 52; A. V. Bandruvskij, Û. V. Bujnov 2000, s. 49; D. S. Grečko 2010, s. 47, 50; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 92). Równocześnie należy zaznaczyć, że grobowce nie zawsze stanowią obowiązkowy typ budowli przeznaczanych na złożenie w nich członków lokalnych elit. Ich brak może wynikać albo z uwarunkowań etniczno-kulturowych (np. wznoszenie dla koczowniczych wyższych warstw obiektów analogicznych do tych znanych ze strefy stepu) albo też z lokalnych tradycji budowalnych. Ponadto, z kryterium złożoności konstrukcji grobowej wiązać można również taki element obrzędowości pogrzebowej o elitarnym charakterze jak umieszczanie na dawnej powierzchni podkurhanowej/i lub hałdzie calcowej konstrukcji namiotowej (np. S. A. Skoryj 2003, s. 52; V. D. Berezuckij 2012, s. 151-155; V. Grigir’ev, S. Skoryj 2012, s. 441-459).

[40] Przyjmuje się, że wśród powinności jakie musiały one spełniać na rzecz koczowniczych elit było m.in. budowanie dla nich grobów – np. D. S. Grečko 2010, s. 108-109.

Arystokracja wyższego poziomu. Władca (król, basileus) i członkowie jego rodu

Zarówno źródła pisane, jak również analogie do innych ludów koczowniczych, wskazują, że najwyższą pozycję wśród Scytów zajmowali ich władcy (królowie) oraz członkowie ich rodów i rodzin. W tradycji histograficznej ród królewski wywodzony jest od plemienia Scytów Królewskich (Hdt. IV 6, s. 230-231). Władza znajdująca się w ich rękach miała być nadana natomiast przez bogów, co było ideologicznym uzasadnieniem ich pretendowania do panowania nie tylko nad całą Scytią (Hdt. IV 5, 9-10, s. 239, 231-232) ale także nad jej sąsiadami (Hdt. IV 10, s. 232; por. także A. M. Hazanov 1975, s. 191-192; J. Kubczak 1978, s. 74).

Na poziomie źródeł archeologicznych za świadectwo wyizolowania rodu królewskiego u Scytów uznawane są kurhany tzw. „królewskie/elitarne", a także poświadczone przez Herodota stosowanie wobec ich władców określonego ceremoniału pogrzebowego odbiegającego od sposobu grzebania pozostałych członków społeczności: *Tak grzebią królów. Resztę zaś Scytów po śmierci kładą najbliżsi krewni na wóz i obwożą po domach przyjaciół* […]. *Tak przez czterdzieści dni obwozi się zwyczajnych ludzi* (Hdt. IV 73, s. 251-252; podkreślenia – M. B.; zob. także A. M. Hazanov 1975, s. 194; J. Kubczak 1978, s. 75). Władzy królewska była najprawdopodobniej dziedziczona wewnątrz rodu rządzącego, z reguły z ojca na syna, ale nie zawsze. Poza sukcesją władzy naczelnej ród królewski, jak wskazują na to badacze, swoimi przedstawicielami mógł obsadzać również pomniejsze jednostki administracyjno-polityczne, począwszy od władców trzech głównych składowych Scytii aż po zarządców „prowincji" – arche i „powiatów" – nomów[41] (np. A. M. Hazanov 1975, s. 195-199; J. Kubczak 1978, s. 75). Tym samym byłby on podobny do znanego u Mongołów Wielkiej Ordy systemu dziedzicznych udziałów tzw. „ułusów" (A. M. Hazanov 1975, s. 195-199; J. Kubczak 1978, s. 75).

Tradycyjnie ze scytyjskimi władcami, ich rodem i rodzinami łączy się grupę najbardziej okazałych scytyjskich kurhanów, tzw. „królewskich". Należy jednak zaznaczyć, że termin ten obejmuje większą liczbę zespołów grobowych[42], niż wynosi ilość potencjalnych

[41] A. M. Chazanow (1975, s. 198) uważa, że przywódcy nomów wywodzący się z rodu królewskiego mogli być określani przez Herodota terminem „basileusów", podczas gdy dla osób pełniących tą funkcję ale nie związanych z rodem rządzącym miał on używać określenia „nomarcha".

[42] Według analiz B. M. Mozolewskiego (1990, s. 126-133) ilość kurhanów o wysokości wynoszącej co najmniej 8 m, łączona przez niego z pochówkami scytyjskiej arystokracji wyższego poziomu, obejmuje co najmniej 36 kompleksów grobowych, z czego 23 nie były poddane badaniom archeologicznym (stan na początek lat 90-tych ubiegłego wieku). Kurhany te grupują się w trzech różnych lokalizacjach (prawy brzeg dolnego Dniepru, międzyrzecze Ingula i Ingulca oraz stepowy Krym), co pozwoliło przytaczanemu badaczowi na wysnucie tezy o

władców rządzących Scytią przez cały okres jej trwania (np. A. M. Hazanov 1975, s. 193; J. Kubczak 1978, s. 74-75; por. też uwagi na temat synchronizacji scytyjskich władców z V-IV w. p.n.e. z współczesnymi ich panowaniu kurhanami „królewskimi" w pracach A. Alekseewa – A. Yu. Alekseyev 2005, s. 45-55, tabela 4.1; A. Alekseev 2006b, tabela 1). Dlatego też tylko niektóre z „królewskich" kurhanów można uznać za miejsca pochówku scytyjskich przywódców (królów). Część z nich z pewnością mieściła groby członków rodu lub rodziny królewskiej, w tym wyżej wzmiankowanych władców kierujących składowymi częściami Scytii. W jeszcze innych, tych mniej okazałych, pogrzebani mogli być pozostali przedstawiciele scytyjskich wyższych sfer związani z jej niższymi poziomami. W klasyfikacji B. N. Mozolewskiego za kurhany mieszczące pochówki scytyjskich władców najwyższej rangi uznane zostały te, których wysokość wynosi od 14 do 21 m (kurhany grupy IV-tej; tabela 4.21). Członkowie ich rodzin, a także przywódcy głównych części Scytii tworzący arystokrację wyższego rzędu, mieli być grzebani natomiast pod nasypami grupy III-ej o wysokości wynoszącej co najmniej 8 m. Pod niższymi kopcami (ale osiągającymi co najmniej 3-4 m wysokości) grzebani mieli być z kolei przedstawiciele scytyjskiej arystokracji średniego i niższego rzędu (B. N. Mozolevskij 1979, s. 152, tabl. 4; 1990, s. 122; A. I. Terenožkin, B. N. Mozolevskij 1988, s. 151-152, tabl. 2). Monumentalność nasypu kurhanowego, jako główna oznaka przynależności zmarłego do osób królewskiej rangi, podkreślana jest również przez innych badaczy. Przykładowo A. Alekseew (2006b, s. 160) z kurhanami mieszczącymi pochówki scytyjskich władców najwyższej rangi (tj. rządzących całą Scytią) łączy przede wszystkim zespoły nakrywane nasypami, których wysokość osiąga od 16 do 21 m. Z kolei B. F. Gening w swojej systematyce grobów ludności stepowego Podnieprza z IV-III w. p.n.e. do kategorii kurhanów „królewskich" włącza nasypy zaliczane przez B. M. Mozolewskiego do grup III i IV o wysokości wahającej się między 6 a 21 m (B. F. Gening 1984, tabl. 3). Równocześnie wskazuje on na inne elementy obrzędowości pogrzebowej typowej dla osób „królewskiej" rangi. Wśród nich wymienia on znaczną głębokość, na której znajduje się dno komory grobowej (od 4 do 15 m) a także dużą ilość pochówków końskich (od 2 do 16 i więcej) i osób służebnych (do 8; B. F. Gening 1984, tabl. 3, s. 145). W jego opinii dla zespołów tego typu nie mniej charakterystyczna jest również lokalizacja towarzyszących pochówków ludzkich, które umieszczane są nie tylko w obrębie tej samej komory co główny zmarły, ale również w innych miejscach założenia grobowego z

ich związku z trzema składowymi Scytii, przy czym każda z nich wiązana jest z odmiennymi plemionami/ludami (B. M. Mozolevs'kij 1990, s. 126-137).

Tabela 4.21. Wielkości kurhanów i konstrukcji grobowych z pochówkami przedstawicieli scytyjskich wyższych sfer ze strefy stepu i lasostepu w wybranych systemach klasyfikacyjnych

autor systemu klasyfikacyjnego	analizowany zbiór	model/grupa pochówków, w-wa/grupa społeczna	wielkość nasypu	wielkość jamy/komory grobowej
step				
B.M. Mozolevs'kij 1979	pochówki scytyjskich wyższych warstw z obszaru stepowego Podnieprza z IV-III w. p.n.e.	grupa IV; naczelni władcy całej Scytii	wys. 14-21 m	-
		grupa III; członkowie rodziny królewskiej i władcy kierujący trzema składowymi częściami Scytii	wys. 8-11 m	-
		grupa II; nomarchowie	wys. 5,7-7,5 m	-
		grupa I; starszyzna rodowa	wys. 3-4,5 m	-
E.P. Bunâtân 1982, 1983, 1985	pochówki ludności szeregowej z obszaru stepowego Podnieprza z IV-III w. p.n.e.	modele 4-5 grobów osób dorosłych; najwyższa warstwa szeregowej ludności, zbliżająca się do arystokracji (4) i najniższa warstwy scytyjskiej arystokracji (5)	wys. 1,36-1,95 m i więcej	jama wejściowa: 2,65-335 i 3,36-4,65×2,15-3,25 m; komora: 2,96-4,5×0,56-2,16-2,75 m przy gł. 4,76-6,95 m i więcej
B.F. Gening 1984	pochówki z obszaru stepowego Podnieprza z IV-III w. p.n.e.	grupa VII; władcy całej Scytii	średnia wys. 12,9	średnia gł. 7,1-7,9* m
		grupa VI; „władcy poszczególnych obwodów" i członkowie rodziny królewskiej	średnia wys. 5,8	średnie wymiary: 2,3-4,54×2,08-3,95 m przy gł. 5,15-7,4 m
		grupa V; nomarchowie	średnia wys. 2,61	wymiary: do 4×5 m przy gł. do 8-9 m (średnio: 2,92-4,47×2,1-3,11 m przy gł. 5,81-6,84 m)
		grupa IV; starszyzna	wys. między 0,6 a 3,7 m (średnio 1,45)	średnie wymiary: 2,62-3,31×1,41-2,1 m przy gł. 3,55-4,28 m
lasostep				
Û.N. Bojko 1986, 1994, 2017	dorzecze Worskli oraz środkowe i dolne dorzecze Psła z VII-IV w. p.n.e.	klasa I – wojownicy	-	średnia obj. 21 m^3
L.I. Babenko 2005	grupa doniecka, pochówki z cmentarzyska koło miejscowości Pesočin	miejscowe wyższe sfery/elity	wys. co najmniej 2 m	drewniane grobowce o pow. powyżej 7 m^2
D.S. Grečko 2010	grupa doniecka, pochówki z PSK	elity	-	obj. powyżej 8 m^3
Û.V. Bujnov, V.N. Okatenko 2013	grupa doniecka, pochówki męskie z SSK i PSK	„królowie"	średnia obj. 2873 m^3	średnia pow. 25 m^2
		arystokracja	średnia obj. 578 m^3	średnia pow. 21 m^2
		„jeźdźcy"	średnia obj. 240 m^3	średnia pow. 16 m^2
O.V. Šelehan 2016	leśnostepowe pochówki „mieczników"	koczownicza arystokracja	wys. 1,9-21 m	obj. do 206 m^3
		„elitarni drużynnicy"	wys. 0,3-8 m	obj. do 92 m^3

*Uwaga, niższe wartości opisują wielkości zespołów o bocznym charakterze, większe – obiekty o centralnej (głównej) lokalizacji.

jego pochówkiem, w tym przy grobach końskich. Na poziomie wyposażenia grobowego „królewską" rangę zmarłego podkreślać ma natomiast jego niezwykły przepych manifestujący się poprzez obecność w nim arcydzieł sztuki jubilerskiej i rozbudowanych zestawów uzbrojenia, końskiej uprzęży, ozdób, przedmiotów codziennego użytku etc. (B. F. Gening 1984, s. 145).

Podsumowując uwagi na temat kryteriów identyfikacji pochówków członków najwyższego poziomu scytyjskich wyższych sfer (elity królewskie) należy zaznaczyć, że wyżej zaprezentowane propozycje dotyczą kompleksów grobowych z obszaru stepowego Podnieprza pochodzących niemal wyłącznie z IV w. p.n.e. Wyjątek pod tym względem stanowi jedynie kurhan Sołocha, który tradycyjnie jest odnoszony do przełomu V i IV w. p.n.e. (A. Û. Alekseev 2003, s. 259-261). W przypadku pochówków naczelnych władców (w tym tych o królewskiej randze) z okresów wcześniejszych również podkreśla się monumentalność całego założenia funeralnego (i znaczne bogactwo znajdowanych w nim przedmiotów wyposażenia), akcentując przy tym jego wyróżniający się charakter na tle innych współczesnych mu kompleksów grobowych (np. J. Kubczak 1987, s. 93-94; V. A. Romaško, S. A. Skorij 2009, s. 92-95, 96-98; A. Wieland 2013, s. 360). W oparciu o analogiczne kryteria wydziela się również pochówki przywódców najwyższej rang („królów") władających plemionami zamieszkującymi niektóre obszary leśnostepowego Podnieprza (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130, tabela 3).

Środkowy i niższy poziom wyższych sfer. Liderzy plemion i związków plemiennych, nomarchowie

Środkowy i niższy poziom scytyjskich wyższych sfer zajmowali różnego rodzaju liderzy (władcy lub wodzowie) plemion i związków (federacji) plemiennych, a także naczelnicy tożsamych z nimi jednostek organizacyjnych (administracyjno-politycznych) w typie Herodotowych (IV 66, s. 249) *arche* („prowincje") i *nomów* („powiaty") (przy założeniu, że stanowią one odzwierciedlenie rzeczywistego podziału Scytii – por. C. Meyer 2016, s. 1-2). Ci ostatni bardzo często określani są mianem „nomarchów", aczkolwiek należy zaznaczyć, że w literaturze przedmiotu termin ten jest definiowany na dwa sposoby. Część badaczy w „nomarchach" widzi bowiem wyżej wyszczególnionych naczelników nomów („powiatów") będących jednostkami administracyjno-politycznymi tożsamymi z pojedynczymi plemionami lub ich związkami (A. M. Hazanov 1975, s. 119-121, 183; J. Kubczak 1978, s. 72; B. M. Mozolevskij 1979, s. 156-157). Do obowiązków tak rozumianych nomarchów należeć miało administrowanie podległymi im plemionami, przywództwo nad

plemiennym pospolitym ruszeniem a także zbieranie podatków i dopilnowanie wypełniania przez podległe im społeczności innych obowiązków na rzecz koczowniczej arystokracji (A. M. Hazanov 1975, s. 120-121, 183-184; J. Kubczak 1978, s. 72). Niekiedy też wskazuje się na ich jakąś rolę w sprawowaniu sądów oraz w organizacji kultów (A. M. Hazanov 1975, s. 183-184; J. Kubczak 1978, s. 72; Û. N. Bojko 1984, s. 18). Drugim sposobem pojmowania „nomarchów" jest traktowanie ich przede wszystkim jako dowódców dużych scytyjskich związków wojskowych czy też wodzów niskiej lub średniej rangi stojących na czele oddziałów rekrutujących się z członków jednego lub kilku plemion (V. A. Illìn'ska, O. Ì. Terenožkìn 1971, s. 45; V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 121; B. F. Gening 1984, s. 147; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 150).

Wśród najważniejszych wyznaczników grobów, które można wiązać z kategorią liderów plemion (lub ich zrzeszeń) i nomarchów wymieniana jest przede wszystkim znaczna wielkość nakrywających je nasypów kurhanowych (tabela 4.21). I tak, B. M. Mozolewski w swojej klasyfikacji grobów scytyjskich wyższych sfer z miejscami pochówku nomarchów identyfikuje kurhany grupy II o wysokości między 5,7 a 7,5 m (B. M. Mozolevs'kij 1979, s. 152, 156-157, tabela 4). Podobne zdanie wyraził również B. F. Gening, który wśród dodatkowych cech zespołów tego typu włączonych przez niego do grupy V, wymienił także obecność pochówków pojedynczych sług oraz jednego – trzech koni, obfitej tryzny z licznymi ofiarami ze zwierząt oraz bogatego i zróżnicowanego inwentarza, w skład którego wchodzą liczne wyroby ze złota i srebra (B. F. Gening 1984, s. 144, 147). Te ostatnie, zdaniem S. Skorego i J. Chochorowskiego (2018, s. 149) powinny obejmować przede wszystkim kategorie przedmiotów stanowiących wyznaczniki wysokiej rangi społecznej takie jak złote naszyjniki oraz zdobione metalami szlachetnymi miecze i rytony, a także srebrne naczynia ceremonialne. Wśród nich szczególne miejsce zajmować mają jednosieczne miecze z rękojeściami i pochwami platerowanymi złotem[43], nieco skromniejsze od dwusiecznych mieczy z bogato zdobionymi rękojeściami pochwami obłożonymi złotem[44] (S. A. Skoryj 2010, s. 399-403; Skory, Chochorowski 2010, s. 267-281; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 149). Wśród innych materialnych identyfikatorów pochówków nomarchów należy zwrócić uwagę na kratery. Naczynia te łączone są z omawianą warstwą (grupą społeczno-funkcyjną) w oparciu o wzmiankę Herodota (IV 66, s. 249), zgodnie z którą *raz do roku każdy naczelnik*

[43] A. Ju. Alekseev zespoły z jednosiecznymi mieczami ze zdobionymi metalami szlachetnymi rękojeściami i pochwami traktuje jako mieszczące pochówki przedstawicieli rodowej arystokracji średniej rangi, tzw. „mahajroforów" czyli posiadaczy jednosiecznych mieczy (A. Û. Alekseev 2006a, s. 54-55, 58).

[44] Te ostatnie traktowane są jako typowe dla arystokracji najwyższej rangi, włącznie z naczelnymi władcami całej Scytii (S. A. Skoryj 2010, s. 402).

powiatu miesza w swoim powiecie krater wina, z którego piją ci wszyscy Scytowie, którzy zabili nieprzyjaciół (E. E. Fialko 1997, s. 15; O. E. Fìalko 2001, s. 86-87). Trzeba jednak zaznaczyć, iż jak słusznie zauważyli S. Skory i J. Chochorowski (2018, s. 149) znaleziska tego typu artefaktów (niezależnie od surowca z którego je wykonano) występują nieporównywalnie rzadziej niż należałoby się tego spodziewać po pochówkach nomarchów. Analogiczne uwagi odnieść można również do propozycji innych badaczy, którzy za wyznaczniki pochówków tej grupy uznają pojedyncze, rzadko występujące kategorie przedmiotów (bądź ich zestawy), takie jak np. stanowiące ozdobę uprzęży blaszki w kształcie dłoni ludzkiej lewej ręki (Û. N. Bojko 1984, s. 18) czy też brązowe kotły współwystępujące z kamiennymi stelami bez przedstawienia rogu do picia/rytonu (T. M. Kuznecova 2009, s. 80, 83-84). Wątpliwości budzi również inne funkcjonujące w literaturze kryterium przynależności zmarłego do grupy nomarchów, jakim jest umieszczenie wśród towarzyszących mu przedmiotów inwentarza brązowego kotła o nieznacznej objętości połączone z lokalizacją jego pochówku w obrębie niewielkiej nekropolii kurhanowej (T. M. Kuznecova 2009, s. 82). Zgodnie z obserwacjami O. V. Romaszko (2016, s. 161-163) niektóre zespoły tego typu w sposób jednoznaczny łączyć można również z zajmującymi niszy stopień w hierarchii naczelnikami rodzin i rodów ludności szeregowej oraz rodów związanych z niższymi warstwami koczowniczej arystokracji.

Warstwy wyższe najniższego szczebla. Starszyzna i przywódcy rodów

Za najniższy szczebel scytyjskich wyższych sfer uznawani są członkowie starszyzny rodowej i przywódcy rodów lub zbliżonych grup strukturalnych społeczeństwa scytyjskiego[45]. Przyjmuje się, że stali oni na czele rodów lub wielkich rodzin i posiadali jakieś bliżej niesprecyzowane uprawnienia sądownicze (A. M. Hazanov 1975, s. 183; J. Kubczak 1978, s. 72). W wojsku jej członkowie dowodzili oddziałami składającymi się z poszczególnych rodów oraz tworzyli ciężkozbrojną konnicę (B. F. Gening 1984, s. 147; V. Û. Murzin 2015, s. 63).

W opinii niektórych badaczy pochówki tej części scytyjskich wyższych sfer stanowią najmniej wyróżniającą się grupę w porównaniu z grobami członków niższych warstw (ludności szeregowej). Obserwacja ta dotyczy przede wszystkim nakładów pracy, przeznczonej na wybudowanie konstrukcji grobowej i nakrywającego ją nasypu kurhanowego. Dlatego też przy wyznaczaniu ich pochówków najczęściej nacisk kładzie się na

[45] Zdaniem V. Ju. Murzina (2015, s. 63) przywódcom rodów mogli odpowiadać rangą również głowy wielkich rodzin składających się z dwóch-trzech pokoleń, ich licznych służących wywodzących się z grona zubożałych krewnych oraz niewolników domowych.

analizę umieszczanego z nimi wyposażenia, akcentując przy tym obecność w nim określonych, stosunkowo rzadko występujących kategorii przedmiotów. Wśród nich wymienia się najczęściej elementy broni obuchowej (np. A. M. Hazanov 1975, s. 183; J. Kubczak 1978, s. 72) oraz brązowe kotły (O. V. Romaško 2016, s. 162-164)[46]. Równocześnie należy zaznaczyć, że przedmioty te, a zwłaszcza brązowe kotły, spotykane są także w inwentarzach grobów osób związanych ze scytyjskimi wyższymi sferami średniego i wyższego szczebla. Dlatego też w opinii O. V. Romaszko (2016, s. 162-164) naczynia tego typu należy traktować ogólnie jako identyfikatory pochówków przywódców rodów związanych ze wszystkimi poziomami organizacji społecznej Scytów. Tym samym wyznaczają one zarówno pochówki naczelników rodów szeregowej ludności i rodów związanych z niższymi i średnimi warstwami koczowniczej arystokracji (w tym nomarchów), jak również groby przywódców wyższych arystokratycznych i królewskich rodów. Te ostatnie jednak nie są zbyt liczne, zaś ich udział stanowi nie więcej niż 12,5% (zespoły z obszaru leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza) – 24,1% (groby z zasięgu głównej grupy stepowej) wszystkich osób identyfikowanych jako naczelnicy rodów.

W klasyfikacji grobów scytyjskich wyższych sfer A. M. Mozolewskiego (1979, s. 152, 156-157) z ich najniższym szczeblem łączone są zespoły grupy I nakrywane nasypami o wysokości od 3 do 4,5 m (tabela 4.21), pozbawione towarzyszących pochówków ludzkich, choć niekiedy spotyka się w nich groby końskie. B. F. Gening z grupą pochówków „starszyzny koczowniczych wspólnot" (grupa IV) łączy natomiast zespoły nakrywane stosunkowo obszernymi nasypami (między 0,6 a 3,7 m wysokości) z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi, licznymi pozostałościami tryzny a także bogatymi inwentarzami, w skład których wchodzą m.in. zestawy uzbrojenia zaczepnego i ochronnego, drobne złote ozdoby i blaszki-aplikacje stroju, importowane naczynia ceramiczne oraz inne przedmioty luksusowe (B. F. Gening 1984, s. 140-141, 147, tabl. 1-2). Ponadto z warstwą tą można łączyć również zapewne przynajmniej niektóre z pochówków zaliczonych przez E. P. Buniatian do modeli 4-5, a traktowanych przez nią jako należące do przedstawicieli najwyższej, najbardziej zasłużonej warstwy ludności szeregowej o randze zbliżonej do arystokracji (model 4) oraz arystokracji najniższej rangi (model 5)[47]. Ich cechami

[46] Z podobnych założeń wychodzi D. S. Greczko. Jego zdaniem złożenie w inwentarzach grobów należących do osiadłej rolniczej ludności elementów uprzęży, a więc przedmiotów niewątpliwie obcych dla tego środowiska etniczno-kulturowego, wskazywać ma na to, że pochowani w nich dorośli mężczyźni mogli być patriarchami wielkich rodzin lub rodów (D. S. Grečko 2014b, s. 11).

[47] W zbiorze grobów dziecięcych pochówkom tym odpowiadają zespoły włączone przez E. P. Buniatiann do modelu 3, przy czym zarówno ich wielkość jak i stopień zamożności złożonego w nich wyposażenia są znacznie

charakterystycznymi są największe wymiary spośród wszystkich zebranych przez nią zespołów (jama wejściowa: 256-335 i 336-465×215-325 cm, komora 296-415×216-275 przy głębokości 476-695 cm i większej; wysokość nasypu 136-195 cm i więcej) oraz bogate, aczkolwiek w wielu przypadkach niekompletne na skutek działalności rabusiów grobowych inwentarze, w których spotykane są elementy uzbrojenia ochronnego, importowane naczynia różnych typów oraz złote i srebrne przedmioty (E. P. Bunâtân 1985, s. 96-98). Wracając do kwestii identyfikacji zespołów, które można traktować jako mieszczące pochówki członków starszyzny rodowej i przywódcy rodów lub zbliżonych do nich grup strukturalnych społeczeństwa scytyjskiego (dwu – trzy pokoleniowe rodziny etc.) to w przypadku wzmiankowanych modeli 4 i 5 taki sposób ich interpretacji jest zasadny jednak wyłącznie w tych przypadkach, w których w obrębie określonej nekropolii reprezentowane są one przez nieliczne zespoły (*ibidem,* s. 122). Bardziej problematycznie jawi się natomiast kwestia atrybucji społecznej pozostałych zmarłych grzebanych w tego typu grobach. Umieszczanie w inwentarzach części z nich pełnych zestawów uzbrojenia wskazywać może na ich związki z warstwą (grupą) drużynników, przy czym ich ranga była niższa niż status wyspecjalizowanych wojowników wywodzących się ze środowiska scytyjskich elit. Z drugiej strony, koncentracja w obrębie jednej nekropolii (lub w obrębie mniejszej grupy kurhanowej) większej ilości zespołów grobowych w typie modeli 4-5, może świadczyć o przynależności pochowanych w nich osób do niearystokratycznych rodów (wielkich rodzin?) cieszących się stosunkowo wysoką rangą i znaczną zamożnością.

Na jeszcze inną możliwość interpretacyjną, która niekoniecznie musi się wykluczać z wyżej przedstawionymi propozycjami, wskazuje N. A. Gawriliuk. Analizując konteksty występowania naczyń czarnopokostowanych w grobach stepowych Scytów zaproponowała ona aby zmarłych grzebanych w pochówkach włączonych przez E. P. Buniatian do modeli 4 i 5, podobnie jak tych związanych z modelem 3 w tejże klasyfikacji (pochówki zamożnych hodowców bydła wg E. P. Buniatian – zob. niżej), traktować jako członków arystokracji najniższej rangi pełniących jakieś funkcje administracyjne (arystokracja urzędnicza?). W zależności od typu naczyń czarnopokostowanych i kontekstu ich występowania w obrębie tej warstwy N. A. Gawriliuk wydzieliła trzy mniejsze grupy. Pierwszą z nich tworzyć mają męskie pochówki, najczęściej z uzbrojeniem, wyposażone w naczynia do picia (kyliksy i

skromniejsze niż te odnotowane u dorosłych. Najwyższą pozycję wśród dzieci zajmowali natomiast osobnicy pogrzebani w grobach modelu 4. Zespoły te odznaczają się największymi rozmiarami odnotowanymi dla pochówków dziecięcych oraz obecnością w ich inwentarzach luksusowych przedmiotów znanych z grobów dorosłych począwszy od modelu 3 (antyczne naczynia, pojedyncze zwierciadło i złoty naszyjnik). Pod względem atrybucji społecznej zaliczone zostały one już do warstw wyższych (E.P. Bunâtân 1985, s. 99-100).

kantarosy). W grobach kobiecych związanych z tą warstwą znajdować się mają z kolei naczynia tego typu ale wykorzystane wtórnie. Grupę drugą tworzą pochówki męskie, w których czarnopokostowane naczynia do picia występują z elementami uzbrojenia ochronnego oraz (aczkolwiek nie zawsze) ze srebrnymi kubkami/kyliksami. Obecność w nich dwuelementowych zestawów naczyń do spożywania płynów zdaniem przytaczanej badaczki świadczyć ma o przynależności tak wyekwipowanych osób do grupy opisanych przez Herodota wyróżniających się swoim męstwem wojowników, którzy *wyjątkowo dużo wrogów uśmiercili*, za co otrzymać mieli właśnie *dwa puchary* (Hdt. IV 66, s. 249). Żeńskimi odpowiednikami tej grupy pochówków mają być natomiast bogato wyposażone groby, w ekwipunkach których spotykane są niewielkie ilości złotej biżuterii oraz czarnopokostowane solanki. Do grupy trzeciej zaliczyła ona natomiast pojedyncze zespoły z pochówkami członków arystokracji najwyższego rzędu wyposażanych po śmierci w nietypowe dla tej części scytyjskiego społeczeństwa czarnopokostowane kyliksy. Wyznacznikiem kobiecych grobów tej rangi ma być z kolei obecność w ich inwentarzach solanek bogato zdobionych stempelkową dekoracją (N. A. Gavriljuk 1998, s. 254-255).

Drużynnicy

Osobną grupę społeczną związaną ze scytyjskimi wyższymi sferami, która niekiedy czasami jest włączana do warstwy arystokracji urzędniczej (A. M. Hazanov 1975, s. 185-186; J. Kubczak 1978, s. 73)[48] czy też wojskowo-urzędniczej (F. H. Gutnov 1998, s. 59), stanowią tzw. „drużynnicy". Grupę tą łączy się przede wszystkim z wojskowymi oddziałami (drużynami) związanymi z politycznie panującymi plemionami (rodami) i stanowiącymi oparcie dla władzy lokalnych wodzów lub władców, choć poza ich uczestnictwem w różnorakich podejmowanych przez nich działaniach wojennych, wskazuje się również na jej rolę w charakterze osobistej ochrony scytyjskich królów (A. M. Hazanov 1975, s. 185-186; J. Kubczak 1978, s. 73; S. S. Bessonova 1998, s. 57; V. M. Gricûk 2009, s. 103-104, 112; O. V.

[48] Arystokracja urzędnicza (np. A. M. Hazanov 1975, s. 185-188; J. Kubczak 1978, s. 73) traktowana jest jako jedna z warstw scytyjskich wyższych sfer średniego i niższego poziomu. Grupa ta wykazuje największe zróżnicowanie pod względem swojego składu. Wśród jej przedstawicieli wymieniani są m.in członkowie arystokracji rodowo-plemiennej, którzy nie zarządzali żadnymi grupami ludności oraz terytoriami, ale ich działalność koncentrowała się wokół władcy, jego drużyny lub w aparacie władzy. Badacze zaliczają do niej również różnego rodzaju urzędników królewskich, którzy swoją wysoką pozycję osiągnęli osobistymi zasługami a nie przez odpowiednie urodzenie, a także członków najbliższej służby królewskiej (ferapontowie), których faktyczna pozycja była wyższa niż formalny status (A. M. Hazanov 1975, s. 185; J. Kubczak 1978, s. 73). Charakteryzując arystokrację urzędniczą należy zaznaczyć, że ze względu na jej dużą różnorodność oraz pełnienie nie do końca sprecyzowanych czynności stanowi ona tą część scytyjskich elit, która choć jest znana ze źródeł pisanych, to nie jest ona uchwytna archeologicznie.

Šelehan 2016, s. 59). Czynnikiem decydującym o przynależności konkretnego osobnika do drużyny ma być nie jego pochodzenie[49] ale bezwarunkowe oddanie dowódcy (władcy) co powoduje, że stanowią oni istotną przeciwwagę dla tradycyjnych struktur rodowo-plemiennych (A. M. Hazanov 1975, s. 185-187; J. Kubczak 1978, s. 73).

Powyższe uwagi mają w decydującej mierze charakter ogólny i odnoszą się przede wszystkim do „stepowców". Sporną kwestią jest natomiast określenie funkcji jaką pełnili „drużynnicy", których groby odkrywane są na terenach leśnostepowych. Niektórzy badacze widzą w nich bowiem członków oddziałów najemnych służących liderom (władcom) miejscowych tj. niescytyjskich, plemion z tej strefy (D. S. Raevskij 1995, s. 93-95) a część włącza ich nawet w skład arystokracji tychże społeczności (V. A. Il'inskaâ 1968, s. 187). Należy jednak zaznaczyć, że interpretacja ta dotyczy wyłącznie wczesnego etapu obecności Scytów na obszarze Północnego Nadczarnomorza i jest obecnie coraz częściej kontestowana poprzez wskazywanie na koczowniczy (scytyjski) charakter „drużynników" (tzw. cmentarzysk „drużynowych" – S. S. Bessonova 1999, s. 151-152)[50]. Przyjęcie tezy o ich związku z dominującą, nomadyczną częścią leśnostepowych populacji pozwala na rozszerzenie pełnionych przez nich funkcji, poza uczestnictwem w działaniach wojennych podejmowanych przez liderów tych społeczności (członków koczowniczych wyższych sfer), także o pobieranie na ich rzecz danin (trybutów) od podbitej ludności (V. M. Gricûk 2009, s. 103). Dodatkowo, lokalizacja cmentarzysk z ich pochówkami w miejscach pozwalających na kontrolę szlaków i magistral handlowych (włącznie z przeprawami na Dnieprze), w pobliżu głównych centrów handlowych i rzemieślniczych, a także w strefach dogodnych do wypasu bydła, wskazuje również na ochranianie przez nich miejsc strategicznych dla koczowniczych wyższych sfer, kontrolujących tą strefę (lub jej mniejsze części; S. S. Bessonova 1998, s. 57-58; 1999, s. 151; 2000, s. 121, 122).

Sami „drużynnicy" nie byli jednorodną warstwą (A. M. Hazanov 1975, s. 186-187; O. V. Šelehan 2016, s. 64; M. Burghardt 2015, tab. 5). Tworzący ją wojownicy różnili się między sobą statusem społecznym, rangą i pozycją majątkową, co po części wynikać może z ich indywidualnej charakterystyki, a przede wszystkim z posiadanych zdolności bojowych i doświadczenia. Osobnicy zajmujący wyższą pozycję w wewnętrznej hierarchii tej grupy (warstwy) społecznej utożsamiani są najczęściej z tzw. „elitarnymi drużynnikami" (O. V.

[49] Drużynnicy mogli wywodzić się zarówno z koczowniczej arystokracji rodowo-plemiennej, wyższych warstw osiadłych, rolniczych społeczności podporządkowanych Scytom jak również spośród warstwy zwykłych wolnych Scytów i z grona sług królewskich).

[50] W późniejszych fazach okresu scytyjskiego ich związek z nomadami nie budzi już wątpliwości.

Šelehan 2016, s. 58-59, 64), podczas gdy jej pozostali członkowie, na ogół traktowani po prostu jako wyspecjalizowani wojownicy, po części wywodzić się mogli ze środowiska ludności szeregowej (por. wyżej).

Na poziomie źródeł archeologicznych diagnostycznymi cechami pochówków „drużynników" jest przede wszystkim specyficzny dobór przedmiotów umieszczanych ze zmarłym w grobie podkreślający jego wojskową specjalizację. Dlatego też z grupą (warstwą) tą w pierwszej kolejności łączone są zespoły, podstawę inwentarzy których stanowią rozbudowane zestawy militariów, w tym o charakterze defensywnym (uzbrojenie ochronne) i uprząż. Równocześnie wskazuje się na stosunkowo dużą skromność występowania w nich innych kategorii artefaktów, akcentując niemalże całkowity brak wśród nich przedmiotów wykonanych z drogocennych metali (E. V. Černenko 1992, s. 101; S. S. Bessonova 1998, s. 57; O. V. Šelehan 2016, s. 58). Inwentarze podkreślające swoim składem wojskową specjalizację zmarłego, w obrębie których spotykane są także nieliczne zabytki o statusowym charakterze związane ze sferą wojskową i sakralną (np. brązowe kotły, drewniane czasze ze złotymi nakładkami, importowane elementy uzbrojenia ochronnego) oraz niektóre kategorie artefaktów traktowanych jako oznaki władzy (wykonane przy użyciu drogocennych metali ceremonialne miecze, naszyjniki, bransolety, aplikacje stroju itp.) uznawane są z kolei za typowe dla pochówków „żołnierzy zawodowych wyższej rangi" (P. Â. Gavriš 2008, s. 198) czy też tzw. „elitarnych drużynników" (O. V. Šelehan 2016, s. 58-59, 64). Wśród innych wyznaczników przynależności zmarłego do grupy (warstwy) profesjonalnych wojowników (drużynników) wymienia się niekiedy również złożenie w grobie różnorakich ofiar z koni, włącznie z porcjami końskiego mięsa umieszczanego w charakterze pokarmu ofiarnego, a także wyróżniający się (ponadprzeciętny) charakter całego kompleksu funeralnego (konstrukcja grobowa i nakrywający ją nasyp; P. Â. Gavriš 2008, s. 196-197). Należy jednak zaznaczyć, że to ostatnie kryterium nie powinno być traktowane jako identyfikator całego ogółu pochówków drużynowych, co raczej ich węższej grupy o elitarnym charakterze. Wskazują na to chociażby ustalenia A. V. Šelehana (2016, s. 57-58), zgodnie z którymi „elitarni drużynnicy" grzebani byli w obiektach o objętości wynoszącej do 92 m^3 nakrywanych nasypami o wysokości między 0,3 a 8 m, podczas gdy zwykłych drużynników, chowano w grobach o maksymalnej objętości wynoszącej 27 m^3, nad którymi sypano kopce o wysokości nie większej niż 4 m.

Kapłaństwo[51]

Osobną grupą (warstwą) pojawiającą się w części funkcjonujących w literaturze systemów stratyfikacji społecznej (np. A. M. Hazanov 1975, s. 168-178, 264-265; *Davnaâ* ... 1998, s. 83), bardzo często łączoną ze scytyjskimi wyższymi warstwami, stanowią kapłani. Warstwa ta nie zawsze jednak jest wydzielana. Znaczna część badaczy dowodzi bowiem, że w społecznościach scytyjskiego kręgu kulturowego (a w szczególności wśród populacji leśnostepowych) brak jest takiej grupy (np. V. Û. Bojko 1987, s. 178-179; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130). Przysługujące im działania związane z m.in. odprawianiem różnorakich kultów miały być skupione w rękach seniorów poszczególnych rodów (w przypadku kultów o małym zasięgu związanych np. z ogniskiem domowym) oraz arystokracji różnego szczebla (np. V. A. Romaško, S. A. Skory 2009, s. 98-100; Û. V. Bujnov 2012, s. 27; V. Û. Bojko 2017, s. 71). Tym samym funkcje tradycyjnie przewidziane dla stanu kapłańskiego stanowiłby integralny element wysokiego statusu społecznego (V. Û. Bojko 2017, s. 71). W tym kontekście najwyższa władza „religijna" skupiona była by, podobnie jak władza polityczna, w rękach jednej i tej samej osoby tj. scytyjskiego władcy. Również i inni przedstawiciele „świeckiej" arystokracji (zwłaszcza tej wysokiego szczebla) mogli być bezpośrednio zaangażowani w działania kultowe (np. A. M. Hazanov 1975, s. 169; V. Û. Bojko 1987, s. 178-179). Dodatkowo należy odnotować, iż w przypadku społeczności scytyjskich, jak wskazują na to dane archeologiczne (por. uwagi na temat tej grupy społecznej w podrozdziale 3.4) funkcje kapłanek (wróżbitek) pełnić mogły również niektóre z kobiet wywodzących się z ich wyższych sfer (np. J. Chochorowski *et al.* 1996, s. 258; J. Chochorowski 1999, ryc. 406; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 196; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 150-152, 159-160).

Podstawowym świadectwem mającym zdaniem badaczy wskazywać na obecność kapłaństwa w systemie socjalnym Scytów jako osobnej warstwy (klasy) są źródła pisane. Szczególnie dużo miejsca poświęcają one grupie Enareów będących profesjonalnymi kapłanami-wróżbitami związanymi z kultem bogini Afrodyty-Argimpasy. Zdaniem A.M. Hazanova (1975, s. 168-169) grupa ta, ciesząca się znacznym wpływem i prestiżem, wywodziła się z arystokratycznej części społeczeństwa scytyjskiego (badacz dopuszcza nawet możliwość ich pochodzenia z bliskiego otoczenia władcy) zaś sama przynależność do niej była dziedziczna. Jej najbardziej istotnym wyróżnikiem był „zniewieściały" charakter jej

[51] W ślad za A. M. Chazanowem (1975, s. 282) termin ten obejmuje nie tylko specjalną grupę społeczną, w rękach której skoncentrowany była władza religijna, ale także wszelkiej maści profesjonalnych i półprofesjonalnych czaró9wników, szamanów, wróżbitów etc.

członków, co bardzo mocno podkreślają przekazy autorów antycznych (Hdt. IV 67, s. 249; Ps.-Hippokr. XXIV, s. 66-71; A. M. Hazanov 1975, s. 168-169). Poza nimi wśród Scytów istniały, jak wskazują na to źródła pisane (Hdt. IV 67-68, s. 249-250), także inne grupy osób zajmujących się szeroko pojętą działalnością religijną i magiczną (A. M. Hazanov 1975, s. 169-170).

Jak już wcześniej zaznaczono (por. podrozdział 3.2.8) na poziomie źródeł archeologicznych uchwycenie pochówków, które można w sposób bezpośredni łączyć z Herodotowymi Enaerami jest mocno utrudnione (R. Rolle 1986, s. 56-57). Głównymi przesłankami wskazującymi na przynależność zmarłych do tej grupy są obecność typowo żeńskich przedmiotów w inwentarzach pochówków męskich oraz zmiany fizyczne układu kostnego nadające mężczyznom pewne zewnętrzne podobieństwo do kobiet (S. I. Kruc 2005, s. 473-474; 2012, s. 598). Niektórzy badacze taką atrybucję zmarłym osobnikom płci męskiej nadają wyłącznie w oparciu o obecność w ich ekwipunkach typowo kobiecych kategorii przedmiotów inwentarza, przede wszystkim wrzecion (ich elementów; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 355). Należy jednak zaznaczyć, że taki sposób interpretacji tak wyposażonych grobów męskich wyłącznie w oparciu o analizę umieszczonego z nimi ekwipunku, bez poparcia innymi danymi (analizy antropologiczne), należy traktować jako mocno karkołomny. Bardziej zasadne byłoby natomiast ich ewentualne rozpatrywanie w kontekście pochówków członków wyższych sfer uczestniczących w jakichś bliżej niesprecyzowanych działaniach religijnych lub kultowych. Zdaniem wielu badaczy na skupienie tego typu działań w rękach szeroko rozumianej scytyjskiej arystokracji wskazywać ma również obecność w związanych z nimi grobach różnorakich przedmiotów (i ich zestawów) o charakterze kultowym (por. np. uwagi na temat scytyjskiego „władcy" z kurhanu Bliznec-2 – V. A. Romaško, S. A. Skory 2009, s. 98-100). Te ostatnie stosunkowo często spotykane są również w pochówkach kobiecych (por. uwagi na temat wyznaczników grobów kapłanek/wróżbitek etc. w podrozdziale 3.4), które na tej podstawie niejednokrotnie interpretowane są jako należące do arystokratycznych kapłanek (np. V. G. Petrenko 1967, s. 53; J. Kubczak 1978, s. 113; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309).

Ludność szeregowa, zwykła wolna ludność

Głównym źródłem wiadomości pisanych o zwykłych wolnych Scytach jest Lukian. Podaje on, że wraz z rodziną królewską i arystokracją wśród pełnoprawnych członków społeczeństwa scytyjskiego istniała również osobna klasa nazywana przez niego „ośmionogimi", których majątek ograniczał się jedynie do wozu z kibitką zaprzężonych w

parę wołów (*Scyta lub gość*, 1; por. też A. M. Hazanov 1975, s. 164). Z grupą tą najczęściej utożsamia się warstwę zwykłych wolnych i pełnoprawnych szeregowych Scytów (np. E. P. Bunâtân 1985, s. 94-96), aczkolwiek nie wszyscy zgadzają się z takim jej pojmowaniem. Przykładowo, zdaniem B. F. Geninga (1984, s. 146) „ośmionodzy" byli „pastuchami", którzy wskutek nieposiadania nawet minimalnej ilości bydła pozwalającej na wyżywienie rodziny wypasali stada bogatszych członków społeczności. Tym samym należałoby ich włączyć do kategorii zubożałej ludności o niepełnych prawach wykazujących pewną zależność od lepiej usytuowanych krewnych i współplemieńców. Podstawową warstwę ludności zdaniem tego badacza stanowili natomiast ci spośród Scytów, którzy w swoim społecznym statusie dysponowali dostatecznymi środkami produkcji pozwalającymi na prowadzenie hodowli na małą skalę (B. F. Gening 1984, s. 146).

Z warstwą zwykłych szeregowych Scytów łączony jest również inny z opisów pojawiających się w źródłach pisanych. Zdaniem niektórych badaczy, to właśnie do tej części scytyjskiego społeczeństwa odnosi się ogólna charakterystyka nadczarnomorskich koczowników przedstawiona przez Herodota: *domy swe noszą z sobą i wszyscy są konnymi łucznikami, a żyją nie z uprawy roli, lecz z hodowli bydła, i mieszkania swe mają na wozach* (IV 46, s. 243; por. też A. M. Hazanov 1975, s. 166-167; J. Kubczak 1978, s. 70). Ich powinnością wobec władcy był przede wszystkim udział w działaniach wojennych. Z nich rekrutowała się większość żołnierzy, co potwierdza obowiązkowa obecność w inwentarzach łączonych z nimi pochówków elementów uzbrojenia (A. M. Hazanov 1975, s. 166-167; J. Kubczak 1978, s. 7-8). Pewne rozbieżności pomiędzy przytaczanym opisem a „archeologiczną rzeczywistością" widoczne są natomiast w braku w ich wyposażeniu części rzędu końskiego co sugeruje, że tworzyli oni oddziały piechoty (por. B. F. Gening 1984, s. 147). Należy jednak pamiętać, że w świetle innej informacji pojawiającej się w źródłach pisanych, jaką jest przytaczana już wzmianka Pseudo-Hippokratesa (XXII, s. 66-71; por. A. Smirnov 1974, s. 122) o chorobach gnębiących Scytów, konno jeździli tylko zamożniejsi koczownicy.

Wyższą pozycję społeczną w hierarchii ludności szeregowej w porównaniu ze „zwykłymi Scytami" zajmowała jej bogatsza a przez to bardziej uprzywilejowana część traktowana na ogół jako osobna warstwa socjalna (E. P. Bunâtân 1985, s. 96; B. F. Gening 1984, s. 147). Członkowie tej składowej scytyjskiego społeczeństwa posiadali stosunkowo duże stada zwierząt, których wielkość nie tylko pozwalała im na zachowanie niezależności ekonomicznej, ale również umożliwiała uzupełnienie ich dochodów, czego przejawem ma

być obecność w ich grobach niektórych luksusowych kategorii przedmiotów. W wojsku przypadała im natomiast rola lekkozbrojnej konnicy (B. F. Gening 1984, s. 147).

Powyższa charakterystyka dotyczy w głównej mierze społeczności scytyjskich z obszaru stepu, dla których główną formą utrzymania była hodowla. W strefie leśnostepowego Podnieprza szeregowa ludność zajmowała się zarówno hodowlą jak również uprawą roli i rzemiosłem (np. D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 88; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131, tabl. 3; Û. N. Bojko 2017, s. 102, 104). Część badaczy wskazuje również na ich rolę w handlu (Û. N. Bojko 1994, s. 35; 2017, s. 70, 97-99, 104, 107; *Davnaâ ...* 1998, s. 83; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131), aczkolwiek wydaje się, że tą gałąź gospodarki należy łączyć z najbogatszymi członkami klasy średniej (w tym zamożnymi rolnikami), którzy dysponowali nadwyżkami zboża. Pozostali przedstawiciele ludności szeregowej, dysponujący ilością ziemi pozwalającą tylko na zaspokojenie ich podstawowych potrzeb życiowych, podobnie jak część rzemieślników, traktowani są jako osoby o niższej randze społecznej (A. A. Moruženko 1991, s. 163; Û. N. Bojko 1994, s. 35; 2017, s. 69-70, 99-102, 104, 107; *Davnaâ ...* 1998, s. 83; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131). Różnice między populacjami zamieszkującymi w okresie scytyjskim tereny stepu i lasostepu przejawiają się również w sposobie podejścia do grupy wojowników. O ile bowiem, jak wyżej na to wskazano, powszechnie przyjmuje się, że każdy wolny stepowy Scyta niezależnie od pozycji zajmowanej w społeczeństwie był wojownikiem, o tyle w przypadku grup ludności „leśnostepowej" osoby wyposażone w militaria traktowane są na ogół jako przynależące do innej klasy, zajmującej wyższą pozycję w hierarchii, niż ci, którzy byli pozbawieni tego elementu ekwipunku (Û. N. Bojko 2017, s. 75-104, 106-107).

Niezależnie od systemu klasyfikacyjnego, w obrębie którego wydzielono groby ludności szeregowej (włącznie z szeregowymi wojownikami, w przypadku gdy włączani są oni do osobnej klasy wojowników jak ma to miejsce np. w pracach Ju. N. Bojko – 2017, s. 75-104, 106-107), czy też ich nazewnictwa (por. tabela 4.22), podstawowe wyznaczniki tej części „scytyjskiego" społeczeństwa są niezmienne. I tak, z miejscami pochówku zwykłych przedstawicieli ludności szeregowej najczęściej utożsamiane są proste konstrukcje grobowe (jamy, pochówki na dawnej powierzchni podkurhanowej, niegłębokie katakumby i groby niszowe, w strefie leśnostepowej także proste grobowce) o średnich („standardowych") lub nieco mniejszych wielkościach (tabela 4.22), nakrywane stosunkowo niskimi kurhanami lub wpuszczane w istniejące nasypy (np. V. G. Petrenko 1967, s. 52; G. T. Kovpanenko 1971, s. 71; B .F. Gening 1983, s. 134, tabl. 1; D. S. Grečko 2010, s. 42). Ich inwentarze określić

Tabela 4.22. Wielkości kurhanów i konstrukcji grobowych z pochówkami ludności szeregowej (włącznie z szeregowymi wojownikami) ze strefy stepu i lasostepu w wybranych systemach klasyfikacyjnych

autor systemu klasyfikacyjnego	analizowany zbiór	model/grupa pochówków, w-wa/grupa społeczna	wielkość nasypu	wielkość konstrukcji grobowej
step				
E. P. Bunâtân 1982, 1983, 1985	pochówki ludności szeregowej z obszaru stepowego Podnieprza z IV-III w. p.n.e.	model 2 grobów osób dorosłych; prości szeregowi Scytowie	wys. do 0,75 m	jama wejściowa: 1,56-2,55×do 1,15 m; komora: 1,96-2,95×0,56-1,15 przy gł. 1,76-2,95 m
		model 2 grobów dziecięcych	-	1,26-1,55×0,56-1,15 m
		model 3 grobów osób dorosłych; bogata warstwa ludności szeregowej	wys. między 0,76 a 1,35 m	jama wejściowa: 1,56-2,55×do 1,16×2,15 m; komora: 2,96-4,14×1,16-2,15 przy gł. 3,56-4,75 m
B. F. Gening 1983	j.w.	grupa II; główna masa Scytów-koczowników	średnia wys. 0,4 m	gł. do 2,4 m
		grupa III; zamożna część koczowniczego ludu pracującego	wys. do 0,5-1 m (średnio 0,7 m)	gł. do 4 m, średnie wymiary komory 2,5×1,75 m
lasostep				
V. A. Il'inskaâ 1968	dorzecze Suły	„ludność szeregowa"	wys. do 2 m	-
V. G. Petrenko 1967	prawobrzeżne leśnostepowe Podnieprze, pochówki z V-III w. p.n.e.	„ludność szeregowa"	wys. do 1 m	-
Û. N. Bojko 1986, 1994, 2017	dorzecze Worskli oraz środkowe i dolne dorzecze Psła z VII-IV w. p.n.e.	klasa III – prości rolnicy-hodowcy bydła i rzemieślnicy	-	średnia obj. 7 m^3
		klasa II – zamożni rolnicy i kupcy	-	średnia obj. 11 m^3
A. V. Bandruvskij, Û. V. Bujnov 2000	grupa doniecka	„szeregowi członkowie społeczności"	wys. do 2 m	-
L. I. Babenko 2005	grupa doniecka, pochówki z cmentarzyska koło miejscowości Pesočin	„szeregowi wojownicy (ale nie jeźdźcy)" i kobiety o zbliżonej pozycji społecznej	wys. do 1 m	pow. 2,4-5 m^2, niekiedy większa (pochowki kobiece)
D. S. Grečko 2010	grupa doniecka, pochówki z RSK	-	-	proste jamy o wymiarach 2-4×0,75-2,7×0,4-0,6 m
	grupa doniecka, pochówki z PSK	-	-	obj. do 8 m^3
Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013	grupa doniecka, pochówki męskie z SSK i PSK	„wajśjowie" (rolnicy, hodowcy, kupcy, rolnicy, rzemieślnicy)	średnia obj. 42 m^3	średnia pow. 6 m^2
O. V. Šelehan 2016	leśnostepowe pochówki „miecznikow"	„szeregowi wojownicy"	wys. 0,3-2,8 m	obj. do 6,9 m^3

można jako niebogate, ale zróżnicowane z pierwszoplanową rolą strzał i/lub broni drzewcowej w grobach męskich oraz prostymi typami ozdób (zestawy paciorków, bransolety, zausznice) wykonanymi z najpowszechniej spotykanych surowców (kość, żelazo, brąz i szkło/pasta szklana) w pochówkach kobiecych. Poza nimi w grobach tej części scytyjskiego społeczeństwa spotykane są także narzędzia i przedmioty codziennego użytku (noże, szydła oraz zaciski w grobach męskich i przęśliki w pochówkach kobiecych) a także naczynia lepione ręcznie oraz pokarm ofiarny (V. G. Petrenko 1967, s. 52; G. T. Kovpanenko 1971, s. 72; B. F. Gening 1984, s. 134-135, tabl. 1; E. P. Bunâtân 1985, s. 94-96). Dodatkowo niektóre kobiety mogły być również wyposażone w strzały oraz brązowe zwierciadła (E. E. Fialko 2012c, s. 34). Część badaczy dopuszcza także obecność w grobach zwykłej ludności szeregowej niewielkiej ilości masowych przedmiotów o luksusowym charakterze (np. pojedyncze wyroby ze złota i importowane naczynia ceramiczne w pochówkach męskich oraz złote/srebrne ozdoby i aplikacje stroju a także naczynia o greckiej proweniencji w grobach kobiecych – L. I. Babenko 2005, s. 179-180), aczkolwiek bardziej właściwe wydaje się być włączenie tak wyekwipowanych zespołów (podobnie jak tych, w których mężczyznom towarzyszą elementy uzbrojenia ochronnego i miecze) do grupy pochówków zamożnych członków tej części scytyjskiego społeczeństwa (B. F. Gening 1984, s. 135-136, tabl. 1; E. P. Bunâtân 1985, s. 96). Inną cechą typową dla grobów ludności szeregowej ma być lokalizowanie ich większej ilości w obrębie wspólnego nasypu kurhanowego, przy czym mogą one reprezentować różne odmienne typy budowli (V. G. Petrenko 1967, s. 53-54; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, 90). Jeżeli chodzi natomiast o wyznaczniki pochówków zamożnej ludności szeregowej odnoszone przez E. P. Buniatian (1985, s. 96) i B. F. Geninga (1984, s. 135-136, tabela 1) do modelu (grupy) trzeciej, to w ich przypadku, poza bogatszymi inwentarzami wskazuje się przede wszystkim na nieco większe wymiary niż te odnotowane dla grobów „zwykłych" koczowników (tabela 4.22).

Ludność zubożała i grupy wolnej ludności o ograniczonych prawach

Antyczne przekazy źródłowe wskazują na istnienie wśród koczowniczej części scytyjskiego społeczeństwa osób „niskiej rangi" (Ps.-Hippokr. XXII, s. 66-71), nieposiadających wierzchowców oraz swojego wozu mieszkalnego, przez co uważano ich za zhańbionych (A. M. Hazanov 1975, s. 148-149; B. F. Gening 1984, s. 146; A. I. Melûkova 1989, s. 122-123). Osoby te na ogół utożsamiane są z najuboższymi warstwami ludności szeregowej, które ze względu na utratę możliwości prowadzenia niezależnej gospodarki hodowlanej nie tylko znacząco pogorszyły swoje warunki bytowe ale również zostały

pozbawione prestiżu oraz być może niektórych praw, co zbliża ją do kategorii ludności niepełnoprawnej (A. M. Hazanov 1975, s. 148-153). Utrata zdolności utrzymania gospodarstwa pasterskiego, stanowiąca nieodłączne ryzyko towarzyszące koczownikom, pozostawiała kilka dróg przeżycia. Pierwszą z nich była zmiana sposobu egzystencji i przejście do osiadłego stylu życia oraz zajęcie się gospodarką rolniczą (A. M. Hazanov 1975, s. 150-151). Inną możliwością była migracja na inne obszary, w tym tereny leśnostepowego Podnieprza. Również i w tym przypadku wiązała się ona na ogół z częściową zmianą warunków życia i przejściem do półosiadłego tryby życia. Wskazywać mogą na to znajdowane w strefie leśnostepowej pochówki o formie analogicznej do stepowych grobów „biedoty" i „zubożałej ludności szeregowej" (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 86, 176). Jeszcze innym sposobem „przeżycia", często praktykowanym przez różnorodne społeczności pasterskie, było przejście na służbę u bogatszych krewnych (w tym członków rodu) lub współplemieńców (K. Moszyński 1953, s. 36; A. M. Hazanov 1975, s. 150; B. F. Gening 1984, s. 146). W tym ostatnim przypadku opisywaną warstwę można uznać za jedną z kategorii ludności zależnej, analogicznie jak uczynił to A. M. Chazanow (1975, s. 148, 150-151), aczkolwiek nie wszyscy zgadzają się z tym poglądem (np. B. F. Gening 1984, s. 146). Dodatkowo w oparciu o przekazy niektórych autorów antycznych można wnioskować, że najubożsi członkowie scytyjskiej społeczności nie brali udziału w wojnach zajmując się w tym czasie hodowlą i wypasem stad zwierząt należących do wojowników (A. M. Hazanov 1975, s. 151-152).

Możliwość przejścia na służbę do osób zajmujących wyższą pozycję w hierarchii wskazywana jest również dla niektórych populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza (np.: L. I. Babenko 2005, s. 180; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131; Û. N. Bojko 2017, s. 102-104). Wśród grup społeczno-funkcjonalnych, które można wiązać z tą kategorią ludności wymienia się między innymi robotników rolnych (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131)[52], rzemieślników nieposiadających własnych warsztatów pracujących na rzecz bogatszych i bardziej uprzywilejowanych współplemieńców oraz tzw. „młodszych wojowników" (Û. N. Bojko

[52] Grupa ta wydzielona została w oparciu o analogie do znanej z indyjskiego systemu warn klasy (warny) „śudrów". W klasycznym hinduskim systemie społecznym stanowiły ją osoby, których powinnością była służba u innych osób, najczęściej wywodzących się z wyższych stanów (K. Kościelniak 2015, s. 193-196). W przypadku stratyfikacji plemion leśnostepowych wskazuje się z kolei przede wszystkim na ich związki z rolnictwem, co pozwala na włączenie ich do wspomnianej grupy robotników rolnych (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131).

2017, s. 102-103, 104). Ta ostatnia grupa wyróżniana jest dla podwójnych pochówków mężczyzn-wojowników, z których ten o towarzyszącym charakterze jest skromniej wyposażony w militaria niż główny zmarły. Szukając odpowiedzi na pytanie o źródła zależności między „młodszymi wojownikami" a przedstawicielami wojskowych wyższych sfer i arystokracji, z którymi ich pogrzebano, badacze przytaczają przekaz Herodota (IV 70, s. 250) o praktykowaniu przez Scytów zwyczaju zawierania swoistego rodzaju „braterstwa krwi" (przymierzy) między wojownikami niezależnie od ich rangi (por. K. Moszyński 1953, s. 233; Û. N. Bojko 2017, s. 102). Zawierający tego typu sojusze wojownicy, choć formalnie należący do różnych warstw (klas) na polu walki, walcząc ramię w ramię, stawali się równymi wobec siebie. W tym kontekście zależności te miałyby raczej charakter osobisty niż systemowy (Û. N. Bojko 2017, s. 102-104). W analogiczny sposób interpretowane są również związki łączące zmarłych różnej płci o nierównomiernym stopniu wyposażenia, w których skromniejsze inwentarze towarzyszą kobietom. Obecność przy nich uboższego ekwipunku w porównaniu z tym złożonym przy mężczyźnie, wskazywać ma na ich pochodzenie z niższych klas (warstw) niż ich małżonkowie. Kobiece pochówki tego typu traktowane są na ogół jako należące do kategorii „młodszych żon", przy czym ich wyróżnianie jest zasadne jedynie przy założeniu istnienia poligamii wśród badanych społeczności (a zwłaszcza ich elit – por. np. Û. N. Bojko 2017, s. 103-104, 105). Godny podkreślenia jest fakt, iż inwentarze umieszczane zarówno przy „młodszych wojownikach" jak i „młodszych żonach" niejednokrotnie swoim składem powielają modele wyposażenia typowe dla wolnych i pełnoprawnych szeregowych członków społeczności (por. uwagi w podrozdziale 3.3.7). Wszystko to decyduje o ich włączeniu do grona osób, które pomimo nie posiadania pełni praw pod względem formalnym należały do wolnej części społeczeństwa (Û. N. Bojko 2017, s. 102-104, 105, 108).

Wytypowanie zespołów grobowych, które można łączyć z grupą zubożałej ludności, w tym tej o niepełnych prawach, nie jest rzeczą łatwą. A. M. Chazanow (1975, s. 135) wskazuje na to, że z warstwą tą łączyć można m.in. serię jednostkowych pochówków, w których zmarłemu pogrzebanemu w pozycji skurczonej na boku towarzyszy ubogi ekwipunek. Równocześnie nie wyklucza on, że zespoły tego typu, analogicznie jak zaproponowała to V. A. Ilinska (1966, s. 171) można traktować jako należące do zaufanych niewolników włączonych do rodziny. Jego zdaniem większy stopień prawdopodobieństwa ma jednak ta pierwsza możliwość interpretacyjna. Z grupą niepełnoprawnych zubożałych Scytów łączone są również niektóre pochówki wpuszczone o niezwykle ubogich inwentarzach ograniczonych do pojedynczych kategorii przedmiotów (w tym militariów reprezentowanych przez nieliczne grociki strzał), które równocześnie zachowują inne elementy obrzędowości pogrzebowej

typowej dla wolnych Scytów (złożenie zmarłego w odrębnym obiekcie grobowym w pozycji anatomicznej, zachodnia orientacja etc.; A. M. Hazanov 1975, s. 152). Bardzo zbliżone kryteria wydzielania grobów zubożałych Scytów zastosowane zostały również przez E. P. Buniatian i B. F. Geninga. W obu tych klasyfikacjach z pochówkami „biedoty" łączone są zespoły zajmujące najniższy stopień w hierarchii (model 1 u E.P. Buniatian i grupa I u B. F. Geninga). Są to przede wszystkim pochówki wpuszczane w już istniejące nasypy kurhanowe lub nakrywane niewielkimi kopcami, zakładane w prostych i płytkich jamach i katakumbach (jamach z niszami) o minimalnych (najmniejszych) wielkościach[53]. Ich wyposażenie ogranicza się w zasadzie natomiast wyłącznie do niewielkich ilości (do dziesięciu egzemplarzy) strzał w grobach męskich i paciorków w pochówkach kobiecych lub jest w ogóle nieobecne (E. P. Bunâtân 1985, s. 93-94; B. F. Gening 1984, s. 134-135, 146). Jeżeli chodzi natomiast o ułożenie zmarłego na jednym z boków z podkurczonymi nogami to zdaniem E. P. Buniatian pozycja ta nie tyle wynika z jego niskiej rangi socjalnej, jak chcą tego niektórzy badacze (zob. wyżej), co raczej z niewielkich rozmiarów konstrukcji grobowej (długości jamy/komory przeznaczonej na złożenie w nim pochówku) uniemożliwiających umieszczenie jego zwłok w pozycji wyprostowanej (E. P. Bunâtân 1985, s. 61, 93).

Analogiczne do powyższych kryteria wyróżniania pochówków zubożałych ale wolnych członków społeczności, i osób o częściowo ograniczonych prawach, stosowane są także systemach klasyfikacyjnych pochówków ze strefy leśnostepowej. Również i dla tych populacji wskazuje się przede wszystkim na niewielkie (minimalne) nakłady pracy przeznaczone na dokonanie pochówku, włącznie z wybudowaniem przeznaczonych na nie konstrukcji grobowych oraz skromność inwentarza towarzyszącego zmarłym (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, tabl. 3; Û. N. Bojko 2017, s. 102). W przypadku tego ostatniego wskaźnika, część badaczy podkreśla niewyposażanie mężczyzn w militaria (Û. N. Bojko 2017, s. 102). Kryterium to znajduje swoje zastosowanie jednak wyłącznie w przypadku rozdzielania wojowników, nawet tych najniższej rangi, od pozostałych grup i warstw społecznych (por. np. Û. N. Bojko 1991, s. 164-165; 1994, s. 35; 2017, s. 70, 91-97, 103-109; A. A. Moruženko 1989, s. 32; 1991, s. 163; *Davnaâ* ... 1998, s. 83). Nie mniej jednak i w takich sytuacjach zmarli zajmujący najniższą pozycję w hierarchii (za wyjątkiem kategorii ludności niewolnej) w określonych sytuacjach mogli być wyposażeni w militaria (Û. N. Bojko 2017, s. 102). W tych systemach klasyfikacji społecznej, w których nie wyodrębnia się

[53] W ujęciu E. P. Buniatian (1985, s. 93) konstrukcje te cechują takie parametry metryczne jak długość jamy wejściowej do 155 cm, głębokość komory do 175 cm, długość komory z pochówkiem męskim do 195 cm, z kobiecym do 155 cm.

osobnej klasy (warstwy) wojowników, przy identyfikacji pochówków mężczyzn wywodzących się z najniższych kategorii wolnej ludności najczęściej wskazuje się bowiem na niewielką ilość towarzyszących im militariów. Ich skład ograniczony jest w zasadzie do niewielkich zestawów strzał uzupełnionych niekiedy o broń drzewcową (np. D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 69, 171; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, tabl. 3).

Nie mniej istotnym kryterium powalającym na identyfikację zmarłych związanych z najniższymi klasami wolnej ludności o mniejszych lub większych prawach, jest również sposób pochówku. W przypadku jej najuboższych, ale formalnie wolnych członków, wskazuje się przede wszystkim na grzebanie ich w zespołach o głównym charakterze (włącznie z tymi, które wpuszczane były w starsze nasypy kurhanowe oraz zespołami płaskimi pozbawionymi nasypów kurhanowych), przy czym konstrukcje te powinny oznaczać się minimalnymi nakładami pracy przeznaczonymi na ich wybudowanie (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, tabl. 3; Û. N. Bojko 2017, s. 102). Wyznacznikami pochówków ludności najuboższej, która nie dysponowała natomiast pełnią swoich praw, ale też nie należała do grona niewolników, jest z kolei ich umieszczanie w zespołach grobowych przeznaczonych na złożenie w nich innych osób, zazwyczaj o dość wysokiej randze społecznej. W przeciwieństwie jednak do ludności niewolnej (por. niżej oraz uwagi w podrozdziale 3.3.7) sposób złożenia ich ciał nie odbiegał od tego, który został zastosowany wobec głównego zmarłego. Nie mniej istotna jest również obecność przy pogrzebanych w ten sposób osobach wyposażenia, aczkolwiek niekiedy mogło ono być ograniczone wyłącznie do pojedynczych kategorii przedmiotów, w tym takich, które nie należały pierwotnie do zmarłego ale wiązały się z wykonanymi przez niego czynnościami (np. szydła i inne przedmioty o gospodarczym charakterze – Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 197; Û. N. Bojko 2017, s. 102-104).

Ludność służebna

Odrębną warstwę ludności o ograniczonych prawach stanowią różnego rodzaju osoby służebne, nie będące jednocześnie niewolnikami. Wśród nich szczególnie charakterystyczną grupą są tzw. ferapontowie. Terminem tym określa się członków osobistej świty królewskiej lub prywatną królewską służbę wywodzącą się, jak piesze Herodot (IV 72, s. 251) spośród *rodowitych Scytów; służą bowiem ci, którym sam król rozkaże* (A. M. Hazanov 1975, s. 153-154). W literaturze przedmiotu z grupą tą łączone są przede wszystkim pochówki osób zależnych pogrzebanych z zachowaniem reguł obrzędowości funeralnej typowej dla wolnych Scytów. Ich kanon obejmuje takie czynności jak pochowanie nieboszczyka w pozycji wyprostowanej na wznak głową na zachód (rzadziej na wschód), najczęściej w osobnym

obiekcie funeralnym o równoleżnikowej orientacji oraz umieszczenie przy nim mniej lub bardziej licznych darów grobowych (A. M. Hazanov 1975, s. 153-154; V. I. Bidzilâ *et al.* 1977, s. 95; A. Û. Alekseev 1982, s. 13-14; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 71-75). Szczególnie istotny jest ten ostatni element rytuału pogrzebowego. Dobór przedmiotów wchodzących w skład wyposażenia zmarłego „sługi" może być bowiem uwarunkowany nie tylko jego przynależnością do określonej grupy funkcyjnej (tabela 4.23) ale również posiadanym przez niego statusem. Pod tym względem wyróżnia się dwie zasadnicze grupy ludności służebnej (feropontów). Z pierwszą łączone są pochówki mężczyzn-wojowników o stosunkowo bogatym ekwipunku, w skład którego wchodzą rozbudowane zestawy uzbrojenia, włącznie z pancerzami, a także wyroby ze złota i przedmioty wykonane w stylu zwierzęcym będące wyznacznikami wysokiej rangi ich posiadacza (A. M. Hazanov 1975, s. 153 – grupa II; A. Û. Alekseev 1982, s. 14; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 72, tabela 1 – grupa I). W osobach tych upatruje się najczęściej przybocznych scytyjskich władców, członków ich drużyn wojskowych czy też ich strażników (ochraniarzy) lub giermków (A. M. Hazanov 1975, s. 153-154; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 72, tabela 1). Osobną grupę stanowią analogicznie wyposażone pochówki męskie zlokalizowane przy grobach końskich. Zespoły tego typu interpretowane są jako należące do tzw. „głównych koniuszych" (A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 66-68).

Drugą grupę pochówków ludności służebnej stanowią zespoły, w których zmarłym tej klasy towarzyszą niezbyt liczne przedmioty wyposażenia reprezentowane na ogół przez brązowe i żelazne ozdoby, narzędzia oraz nieliczne militaria. Repertuar tych ostatnich ograniczony jest jednak wyłącznie do strzał (ich niewielkich zestawów) oraz włóczni. W przeciwieństwie do pochówków wojowników grupy pierwszej przedmioty uzbrojenia w tym zbiorze nie stanowią obowiązkowego elementu wyposażenia (A. M. Hazanov 1975, s. 153-154 – grupa III; A. Û. Alekseev 198, s. 14; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 72, tabela 1 – grupy II i III). Jeżeli chodzi natomiast o rangę zmarłych związanych z tą kategorią ludności służebnej, to obecność stosunkowo skromnego wyposażenia wskazuje na ich niższy status w porównaniu z tym, który posiadali wojownicy grupy pierwszej. Z drugiej strony stosowanie wobec nich pewnych rytuałów pogrzebowych typowych dla wolnych („rodowitych") Scytów, włącznie z wyekwipowaniem zmarłych w rożnego rodzaju dary grobowe, wskazuje na to, że ich ranga była wyższa niż status niewolników (A. M. Hazanov 1975, s. 154).

Dokonując charakterystyki ludności służebnej nie sposób nie poruszyć kwestii pełnionych przez jej członków funkcji. Kapitalne znaczenie dla tego zagadnienia ma

Tabela 4.23. Kryteria wydzielania różnych grup funkcyjnych ludności zależnej (służebnej)

podstawy wydzielania / grupa funkcyjna	lokalizacja	inwentarz	uwagi
goniec	wejście do grobowca lub głównej komory grobowej (Tovsta Mogila, grobowiec centralny – B. M. Mozolevs'kij 1979, s. 164-165) lub w obrębie tzw. „drogi pogrzebowej" (Soboleva Mogila, p. 8 – B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 167-168)	brak elementów uzbrojenia	-
koniuch/stajenny	zróżnicowana ale zawsze przy pochówkach końskich: • w głównej komorze grobowej (razem z koniem/końmi; np. V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, s. 120) • w osobnej jamie grobowej (np. B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 81); • zagłębienia (nisze) w ścianach grobów końskich (A. P. Mancevič 1987, ryc. 5)	zróżnicowany, najbogaciej wyposażona kategoria (w tym w srebrne pozłacane naszyjniki) – tzw. „główni koniuszowie" (A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 66-68)	wyłącznie osobnicy płci męskiej o zróżnicowanym wieku
strażnik, wojownik-strażnik, ochroniarz, giermek	wejście do grobowca lub głównej komory grobowej (np.: V. I. Bidzilâ *et al.* 1977, s. 95; Û. V. Boltrik 1997, s. 29); także inne lokalizacje – np. pod krepidą w pobliżu „drogi pogrzebowej" (Oguz, grób zachodni – E. E. Fialko 1994b, s. 130)	elementy uzbrojenia (V. I. Bidzilâ *et al.* 1977, s. 95)	-
podczaszy, kucharz	nisze o charakterze gospodarczym lub osobne obiekty grobowe (np. V.I. Bidzilâ, S.V. Polin 2012, s. 94, 120), w tym takie, przy konstrukcji których użyte zostały fragmenty rozbitych amfor (Soboleva Mogila, p. 8 – B.N. Mozolevskij, S.V. Polin 2005, s. 168)	związane z głównym zmarłym zestawy naczyń z pierwszorzędną rolą amfor i różnego rodzaju naczyń przeznaczonych do spożywania wina (V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, s. 94, 120)	-
„strażnik składu amfor"	obecność w wypełnisku jamy grobowej i dookoła niej licznych fragmentów amfor	kołczan ze strzałami i włócznia	k. Čertomlyk, p. 1/1984 (A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 70)
„woźnica"	w dromosie w pobliżu pozostałości wozu	brak	Tovsta Mogila (B. M. Mozolevs'kij 1979, s. 99)

wielokrotnie przytaczany Herodotowy (IV 71, s. 250-251) opis ceremonii pogrzebowej scytyjskiego władcy. Wśród towarzyszących mu osób poza nałożnicą wymienia on: podczaszego, kucharza, koniucha, posługacza oraz gońca królewskiego. Poza nimi badacze wydzielają również takie kategorie ludności służebnej jak „woźnice", „strażnicy", „ochroniarze", „giermkowie" i „nosiciele broni" a nawet „strażnicy składu amfor" (A. M. Hazanov 1975, s. 154; A. Û. Alekseev *et al.* 1991, s. 70, tabela 1). Osobną kwestią są funkcjonujące w literaturze propozycje identyfikacji pochówków poszczególnych wyżej wymienionych klas ludności służebnej. Najmniej wątpliwości budzą tutaj oczywiście groby

koniuszych, z którymi łączy się zmarłych grzebanych w pobliżu grobów końskich a nawet w ich obrębie (np. B. M. Mozolevs'kij 1979, s. 29; S. I. Kruc 2005, s. 468; B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 81; N. V. Kubyšev *et al.* 2009, s. 22; S. A. Skoryj, A. Hohorovski 2009, s. 254–255; D. S. Grečko 2010, s. 51). Należy jednak zaznaczyć, że nie zawsze zespoły tego typu traktowane są jako należące do służących, i znajdujących się od ich opieką zwierząt. Część badaczy dopuszcza bowiem możliwość, iż pochówki takie mogą mieć charakter czysto ofiarny (N. V. Kubyšev *et al.* 2009, s. 130). W przypadku pozostałych grup funkcyjnych przy ich identyfikacji również wskazuje się na lokalizację w określonym miejscu założenia grobowego oraz skład towarzyszących im przedmiotów (tabela 4.23). Te ostatnie mogą być zarówno związane bezpośrednio ze sługą (i stanowić atrybuty jego funkcji), jak również stanowić części wyposażenia głównego zmarłego (B. N. Mozolevs'kij 1979, s. 169). Kończąc charakterystykę osób służebnych grzebanych z przedstawicielami scytyjskiej arystokracji z obszaru stepu należy jeszcze odnotować, iż wśród pochówków tej klasy obecny jest również pewien odsetek zmarłych, którzy byli grzebani bez zachowania reguł obrzędowości pogrzebowej typowej dla wolnych Scytów. Uwaga ta odnosi się przede wszystkim do pochówków „kucharki", „wojownika" i „woźnicy" z bocznego grobowca kurhanu Tołsta Mogiła oznaczających się nie tylko skromnym wyposażeniem (lub jego całkowitym brakiem) ale również specyficznym układem ich ciał. Sposób ich „ułożenia" sprawia bowiem wrażenie przypadkowego, co może wskazywać na to, że zostały one po prostu wrzucone do grobu bez przestrzegania powszechnie przyjętych reguł nakazujących złożenie zmarłego w ściśle określony sposób (B. N. Mozolevs'kij 1979, s. 169).

Obecność towarzyszących pochówków ludzkich łączonych z ludnością służebną odnotowuje się również w strefie leśnostepowej. Podobnie jak w przypadku obszaru stepu nadczarnomorskiego, również i dla tych terenów głównym wyznacznikiem przynależności zmarłego do tej kategorii społecznej jest przede wszystkim jego poboczna lub podrzędna lokalizacja względem osoby, dla której wybudowano dany zespół (kompleks) funeralny połączona ze złożeniem przy nim nielicznych darów grobowych. Obecność tego ostatniego elementu odróżniać ma pochówki ludności służebnej od niewolników (np. V. A. Il'inskaâ 1966, s. 154-155; V. D. Berezuckij 1995, s. 24). Ponadto skład ekwipunków złożonych przy zmarłych wiązanych z tą grupą (warstwą) społeczną, analogicznie jak odnotowano to dla zespołów z obszaru stepu, niejednokrotnie traktowany jest jako identyfikator pełnionych przez nich funkcji. Różnice pomiędzy tymi strefami dotyczą natomiast liczebności wydzielanych grup funkcyjnych. W przypadku zespołów z obszaru lasostepu ich repertuar ograniczony jest bowiem w zasadzie tylko do takich kategorii jak: przyboczni w typie

„ochroniarzy/strażników” (G. T. Kovpanenko 1981, s. 75; J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 88; E. E. Fialko 2012c, s. 38; O. V. Šelehan 2016, s. 58), „giermków” (J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 88) czy też „wojowników – nosicieli broni” (J. Kubczak 1978, s. 112; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 160), „koniuszych” (S. A. Skoryj, A. Hohorovski 2009, s. 254–255) oraz „nianiek/opiekunek”, które grzebano razem z dziećmi (V. A. Il’inskaâ 1966, s. 161, 166; M. N. Mozolevskij 1975, s. 216). Należy jeszcze zaznaczyć, że brak jakiegokolwiek elementów wyposażenia przy zmarłych związanych z dwiema ostatnimi grupami funkcyjnymi, a także niedbały sposób ułożenia ich zwłok niekiedy traktowane sią jako wskaźnik na ich przynależność do kategorii ludności niewolnej (niewolników domowych; V. A. Il’inskaâ 1966, s. 161, 166).

Nie mniej istotną kwestią, na którą powinno zwrócić się uwagę analizując „leśnostepowe” pochówki ludności zależnej (służebnej) jest ich atrybucja etniczno-kulturowa. Dla części z nich istnieją bowiem pewne przesłanki wskazujące na związki ze środowiskiem leśnostepowej ludności autochtonicznej. Przykładem takiego zespołu jest pochówek nastoletniej służki (?) z centralnego grobu kurhanu nr 20 z okolic miasteczka Smiła nad Taśminem. Wśród nielicznych towarzyszących jej przedmiotów znajdowały się m.in. dwie zawieszki (zausznice-zawieszki) typowe dla grupy podgorcewskiej kultury miłogradzkiej. Na tej podstawie przyjęto założenie, zgodnie z którym zmarła ta wywodziła się ze środowiska miejscowej ludności (V. A. Il’inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 255). Z autochtonicznym, niescytyjskim substratem etnicznym, łączona była również służka „księżniczki” pochowanej w bocznym grobowcu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 147). O takim jej pochodzeniu świadczyć ma obecność wśród towarzyszących jej przedmiotów brązowej szpili będącej zdaniem L. Kłoczko (1998, s. 146) elementem stroju typowym właśnie dla autochtonicznej ludności leśnostepowej[54]. Równocześnie z tym należy odnotować, że różnego rodzaju „służba” towarzysząca zmarłym członkom „leśnostepowych” wyższych sfer mogła wywodzić się również ze środowiska ludności koczowniczej. Świadczą o tym wyniki analizy antropologicznej szczątków kostnych „giermka/ochroniarza” księcia z centralnego grobu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, które jednoznacznie wskazuje na jego związki z populacjami w typie stepowym (H. Głąb 1997, s. 96; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 147).

[54] Pierwotnie badaczka ta szpilę łączy z pochówkiem „księżniczki” złożonej w komorze grobowej tego zespołu (S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 147, przypis 13).

Niewolnicy

Na najniższym poziomie scytyjskiego społeczeństwa znajdowała się zależna ludność o ograniczonych prawach. W literaturze przedmiotu szczególnie dużo miejsca poświęca się instytucji niewolnictwa. W zależności od przyjętych paradygmatów badawczych charakter a także stopień intensywności występowania tego zjawiska, jest różnie oceniany. W ujęciu czysto marksistowskim wskazuje się przede wszystkim na obecność u Scytów rozwiniętych stosunków klasowych, niewolniczych, zaś sama Scytia, w myśl tej teorii miała mieć postać państwa niewolniczego (np. A. I. Terenožkin 1966, s. 33, 40-49; 1977; V. A. Il'inskaâ 1966, s. 167; A. Smirnow 1974, s. 137-144). Druga z koncepcji funkcjonowania niewolnictwa u Scytów zakłada jego domowy (patriarchalny) charakter oraz wskazuje na niewielką rolę jaką ono odgrywało w ich systemie socjalnym (np. A. M. Hazanov 1975, s. 78, 133-139; E. P. Bunâtân 1985, s. 122; N. A. Gavriljuk 2003, 80-81; V. Û. Murzin 2015, s. 62; A. M. Khazanov 2016, s. 177)[55]. Niewolnicy ci, niezależnie od charakteru ich wyzysku wywodzili się spośród jeńców wojennych, co jednoznacznie podkreśla Herodot pisząc *kupionych za pieniądze pachołków nie mają* (*Dzieje*, IV, 72; K. Moszyński 1953, s. 234). Spośród pozostałych jeńców, którzy nie stali się niewolnikami, część (wg Herodota jeden na sto) mogła być uśmiercana w celach rytualnych (por. opis składania ofiar Aresowi w Hdt. IV 62, s. 248). Znaczniejsi jeńcy mogli stać się również obiektem wykupu (A. M. Hazanov 1975, s. 137). Zdecydowana większość z nich była jednak najprawdopodobniej sprzedawana mieszkańcom greckich kolonii nadczarnomorskich (por. uwagi na temat Scytów jako dostawców niewolników dla mieszkańców greckich kolonii nadczarnomorskich w: A. M. Hazanov 1975, s. 177; N. A. Gavriljuk 2003, s. 77-83). Należy jednak zaznaczyć, że o masowej sprzedaży jeńców jako niewolników mówić można dopiero od V w. p.n.e., kiedy to doszło to zwiększenia zapotrzebowania na ludność niewolną w samych koloniach nadczarnomorskich (N. A. Gavriljuk 2003, s. 81, 83). We wczesnym okresie scytyjskim większość pokonanych wrogów nie była brana do niewoli tylko zabijana. Jak bowiem wskazuje na to Herodot (IV 64, s. 248-249) prestiż wojownika był wprost proporcjonalny do ilości zabitych przez niego wrogów (K. Moszyński 1953, s. 234; N. A. Gavriljuk 2003, s. 80). Inną kwestią są źródła niewolników. Zdaniem N. A. Gawriliuk obszarem, z którego stepowi Scytowie pozyskiwali jeńców, których następnie odsprzedawano mieszkańcom

[55] U podstaw tej koncepcji znajdują się dwie przesłanki. Pierwszą z nich są informacje pojawiające się w źródłach pisanych (np. wzmianka Herodota (IV 2, s. 229) o ślepych niewolnikach wykorzystywanych przy dojeniu kobył; przekaz Pseudo-Hippokratesa (XXI, s. 64-65) o Scytach biorących za konkubiny niewolnice). Drugą, ogólna znajomości charakteru społeczeństw koczowniczych, gospodarka których nie generuje dużego zapotrzebowania na niewolników (A. M. Hazanov 1975, s. 141-142).

nadczarnomorskich kolonii, była strefa leśnostepowa z silnie rozwiniętym osadnictwem. Równocześnie uważa ona, że czynnik ten obok chęci zdobycia bydła (czy też powiększenia posiadanych stad) oraz rozciągnięcia wojskowej i politycznej kontroli nad nowymi, prężnie rozwijającymi się terenami, był jednym z głównych celów najazdów koczowników na obszary środkowego Podnieprza (N. A. Gavriljuk 2003, s. 81-82).

Na poziomie źródeł archeologicznych wyróżnienie kategorii ludności niewolnej nie jest rzeczą łatwą. Należy bowiem pamiętać o tym, że jak już wyżej wykazano, niektóre z elementów rytuału pogrzebowego traktowane jako typowe dla tej kategorii społeczeństwa, stosowano również wobec osób wywodzących się ze środowiska wolnej ludności szeregowej niskiej rangi (por. wyżej). Ponadto nie można wykluczyć, że część osób przypisanych do grona ludności niewolnej w oparciu o tradycyjne wyznaczniki ich pochówków, w rzeczywistości mogła być złożona w charakterze ofiar ludzkich rytualnie uśmiercanych na potrzeby ceremonii pogrzebowej osób o wysokiej randze (V. G. Petrenko 1967, s. 53). Z drugiej strony, choć część badaczy wskazuje na to, że mogły one być składane z życia niewolników (V. G. Petrenko 1967, s. 53), to nie należy zapominać o tym, że Herodot (IV 72, s. 251) wyraźnie akcentuje związki osób zabijanych na potrzeby ceremonii pogrzebowej scytyjskich wyższych warstw (króla) ze środowiskiem wolnej ludności[56].

Abstrahując od wyżej przytoczonych możliwości interpretacji pochówków towarzyszących jako związanych z innymi kategoriami niż ludność niewolna, wśród tradycyjnych pochówków tej części scytyjskiego społeczeństwa, niezależnie od tego czy wydziela je się dla populacji ze strefy stepowej lub leśnostepowej, najczęściej wymienia się brak wyposażenia lub jego niezwykle skromny charakter (np. V. A. Il'inskaâ 1966, s. 154-155; V. G. Petrenko 1967, s 53; V. I. Bidzilâ *et al.* 1977, s. 95; G. T. Kovpanenko 1981, s. 74; V. A. I'linskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 186; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 35) a także nietypowy sposób pogrzebania zmarłego (np. B. F. Gening 1984, s. 148, V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, s. 100, 120-121). W tym ostatnim przypadku wskazuje się przede wszystkim na ułożenie jego ciała w pozycji skurczonej na boku (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 167, 170-171; V. A. I'linskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 186). Ponownie należy jednak zaznaczyć, że taki sposób pochówku może wynikać po prostu z ograniczeń natury technicznej (niewielkie wymiary konstrukcji grobowej lub jej poszczególnych części np. dromosu) nie pozwalających

[56] Brak jednoznacznej możliwości rozdzielenia pochówków ludności służebnej, którzy formalnie należeli do kategorii ludności wolnej, aczkolwiek o niepełnych prawach, od niewolników powoduje, że niemożliwe jest w pełni zweryfikowanie wzmianki Herodota o tym, że wśród członków świty pogrzebowej scytyjskiego władcy znajdowali się wyłącznie „rodowici Scytowie".

na pogrzebanie zmarłego w pozycji wyprostowanej na wznak (P. D. Liberov 1965, s. 13; E. P. Bunâtân 1985, s. 61, 93). Inną formą „pochówku" typową dla ludności niewolnej ma być wrzucenie/wsunięcie ich ciał prosto do grobu bez przestrzegania jakichkolwiek obrzędów czy też późniejszego poprawienia ich zwłok (V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, s. 120). Złożeni w ten sposób zmarli mogli być pochowani zarówno na klepisku komory grobowej z głównym zmarłym, jak również poza nią, w specjalnie wydrążonych w tym celu niewielkich prostych jamach i niszach lub bezpośrednio na ich dnach (B. F. Gening 1984, s. 148, V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, s. 100, 120-121). Innym charakterystycznym dla niewolników (i ogólnie dla kategorii ludności zależnej różnej rangi – por. uwagi w podrozdziale 3.3.7) sposobem ułożenia ciała jest jego umieszczenie w pozycji atypowej (na ogół na jednym z boków z mniej lub bardziej podkurczonymi kończynami) w nogach lub za głową głównego zmarłego, dla którego wybudowano dany zespół/kompleks funeralny (V. G. Petrenko 1967, s 53; G. T. Kovpanenko 1981, s. 74; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 35, 48; V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, s. 120-121). Jeżeli chodzi natomiast o skład inwentarzy towarzyszących omawianej kategorii ludności to w przypadku, gdy był on obecny, ogranicza się on niemalże wyłącznie do nielicznych przedmiotów osobistych takich jak ozdoby i elementy stroju (V. A. Il'inskaâ 1966, s. 154-155; V. D. Berezuckij 1995, s. 24). Nie mniej charakterystyczny dla nich jest również całkowity brak militariów. Zdaniem części badaczy (np. V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, s. 120-121) prawo do umieszczenia w grobie elementów uzbrojenia przysługiwało bowiem wyłącznie formalnie wolnym członkom społeczności.

4.3. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego – interpretacja uzyskanych wyników analiz

Populacje zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza cechowały się znacznym rozwarstwieniem (jak wykazano w powyższych podrozdziałach), co jest zgodne z funkcjonującymi już poglądami na temat struktury socjalnej społeczeństw związanych z szeroko rozumianym kręgiem kultur scytyjskich. Na poziomie źródeł archeologicznych ich heterogeniczność ujawnia się przede wszystkim w zróżnicowaniu pozostawionych przez nie grobów. W toku dotychczasowych analiz wydzielono łącznie od siedmiu (pochówki kobiece + pochówki towarzyszące) do ośmiu (groby męskie + pochówki towarzyszące) zbiorów grobów stanowiących w domyśle miejsce pochówku osób należących do różnych warstw społeczno-majątkowych. Celem tej części pracy będzie dokonanie ich interpretacji. Proces ten będzie polegał w głównej mierze na próbie przypisania kolejnych,

wydzielonych zbiorów pochówków do określonych warstw i grup społecznych (i społeczno-majątkowych) scharakteryzowanych w poprzednim podrozdziale (4.2).

Zgodnie z przytoczonym we wcześniejszym podrozdziale podziałem struktury socjalnej populacji zasiedlającej w okresie scytyjskim tereny stepowego i leśnostepowego Podnieprza, najważniejsze miejsce w jej hierarchii zajmowały warstwy wyższe (elity/arystokracja). Z nimi w pierwszej kolejności łączone są kompleksy grobowe, których wybudowanie wymagało znacznych nakładów pracy. Tym samym zmarli tej rangi byli grzebani w obiektach o największych konstrukcjach grobowych i nadgrobowych, z najbogatszymi i najbardziej zróżnicowanymi inwentarzami. W tej ostatniej grupie źródeł szczególną rolę odkrywają wyroby o prestiżowym charakterze, manifestujące wysoką pozycję społeczną zmarłego oraz przedmioty statusowe związane ze sferą wojskową i sakralną. Innym elementem obrządku pogrzebowego, typowym dla scytyjskich wyższych warstw, jest obecność towarzyszących pochówków ludzkich i końskich. W prezentowanej klasyfikacji grobów atrybuty takie posiadają przede wszystkim, zajmujące najwyższą pozycję w stworzonym układzie hierarchicznym, zespoły z pochówkami obu płci rangi I. Obecne są one również w osadzonych na nieco niższym stopniu grobach rangi II. Ponadto w niemalże wszystkich zespołach tej rangi stwierdzono obecność co najmniej dwóch cech obrządku pogrzebowego o scytyjskim i/lub koczowniczym rycie, co pozwala na ich łączenie z tym właśnie etnosem[57]. Obserwacja ta pozostaje w zgodzie funkcjonującą w literaturze (uwagi w podrozdziale 1.5) tezą o wykształceniu się w okresie scytyjskim na obszarach leśnostepowego Podnieprza (i terenach ościennych położonych na wschód i zachód od tej strefy), już od VII i początku VI w. p.n.e., mieszanego, rolniczo-pasterskiego związku (federacji), z nadrzędną władzą skupioną w rękach scytyjskiej (koczowniczej) arystokracji.

Włączenie do zbioru pochówków, które można łączyć z warstwą koczowniczej arystokracji[58], od dwóch do trzech klas grobów wskazuje na heterogeniczność tej części

[57] Wyjątek pod tym względem stanowią datowane na okres środkowo- i późnoscytyjski zespoły z pochówkami męskimi rangi I z dorzecza Suły.

[58] W tym miejscu należy zaznaczyć, że użycie terminu „koczownicza arystokracja/koczownicze wyższe sfery" ma charakter umowny. Wynika to z dwóch powodów. Pierwszym z nich jest brak dokładnej definicji terminów „arystokracja" i „wyższe sfery", które niekoniecznie muszą określać tą samą grupę (warstwę) społeczną. Wątpliwości nie budzi natomiast fakt, zajmowania przez nie wyróżniającej się, najwyższej pozycji w hierarchii. Dlatego też określenia te używane są wymiennie. Drugą kwestią jest użycie terminy „koczowniczy". W tej i kolejnych częściach dysertacji mianem tym określane będą te zespoły, które charakteryzują się obecnością elementów obrzędowości pogrzebowej o takim właśnie, tj. koczowniczym obliczu (por. ich charakterystykę w tabelach 1.11 i 4.14). Pod względem atrybucji etnicznej (etniczno-kulturowej) zmarli pogrzebani w tego typu zespołach grobowych łączeni są z dwoma grupami. Pierwszą z nich są etniczni Scytowie (i inne plemiona wywodzące się z terenów położonych na wschód od obszaru stepu nadczarnomorskiego) rozumiani jako

badanych społeczności. Bez wątpienia najwyższe miejsce wśród nich zajmowali zmarli mężczyźni grzebani ***w grobach rangi I*** oraz w niektórych zespołach rangi II. Wśród pojawiających się w literaturze interpretacji złożone w nich osoby łączone są z:

- lokalnymi „królami" (BolG_11; Pes_7 i 18/1 – Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130, tabl. 3) i „władcami" (Perep – S. A. Skoryj 2003, s. 80-81);
- „wodzami" (Glev i Perep – A. I. Terenožkin 1954, s. 96; S. A. Skoryj 1990, s. 69, 72; Skor_7/1965 – P. Â. Gavriš 2008, s. 191), „prowincjonalnymi wodzami" (Ryz_4/centr.ks – S. A. Skoryj 2003, s. 85), „wodzami lokalnych odłamów koczowników" (Mel_33/2gł. – J. Chochorowski 2008, s. 162-163), „wodzami plemiennymi" (ranga II: StMer3_11 – A. Ganšin 2008, s. 12; D. S. Grečko 2010, s. 104-105; Û. V. Bujnov 2012, s. 27) i „wodzami lokalnej arystokracji" (ranga II: AksSV_SM i Volk_Szum – V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1971, s. 110; S. A. Skoryj 1990, s. 72);
- przedstawicielami nienależącej do rodu królewskiego arystokracji średniej rangi (ranga I: Ryz_4/centr.ks – Û. V. Boltrik 2004, s. 87, 88; A. Û. Alekseev 2006, s. 55; S. Skory, J. Chochorowski 2010, s. 272);
- lokalnymi władcami (wodzami/„książętami") w rodzaju Herodotowych *nomarchów* kontrolujących jakąś część terytorium leśnostepowego Podnieprza (ranga I: Ryz_4/centr.ks – J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 92; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309; V. A. Romaško, S. A. Skoryj 2009, s. 92; Volk_1/1894 – E. V. Chernenko *et al.* 2004, s. 33).

Jak widać z powyższego przeglądu możliwych interpretacji, w osobach grzebanych w zespołach rangi I (i niektórych pochówkach rangi II) upatrywano przede wszystkim liderów różnej wielkości grup ludzkich, przeważnie plemion i ich związków (federacji), zasiedlających określoną część leśnostepowego Podnieprza. Wydaje się, że również i taką interpretację należy przyjąć dla przynajmniej części pochówków wchodzących w skład

napływowi nomadowie, których obecność należy łączyć z kolejnymi etapami najazdów lub zasiedlania przez koczowników terenów leśnostepowego Podnieprza. Grupę drugą stanowią natomiast potomkowie kolejnych (zwłaszcza dwóch pierwszych z VII i pierwszej połowy VI w. p.n.e. – S. Skoryj 1993-1994; 2003, s. 83-84, 89; 2011, s. 211) fal irańskich (koczowniczych) nomadów, którzy napłynęli na te tereny i osiedlili się na nich tworząc w ten sposób swoje „nowe ojczyzny", o mieszanym rolniczo-pasterskim charakterze, ale z nadrzędną władzą skupioną w rękach koczowników (ich wyższych sfer). Istotne jest to, że chociaż społeczności te mimo niewątpliwego zatracenia pod względem etnicznym swojego pierwotnego charakteru, w tym na skutek mieszanych małżeństw z kobietami wywodzącymi się ze środowiska osiadłej ludności rolniczej (S. A. Skoryj 2003, s. 76-77, 82; S. V. Mahortyh 2019b, s. 144), zachowały koczowniczą mentalność swoich przodków. Jej świadectwem czytelnym na poziomie źródeł archeologicznych jest stosowanie przez te populacje zwyczajów pogrzebowych o koczowniczym rycie (S. A. Skoryj 2003, s. 77, 82).

rozpatrywanego zbioru grobów. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że kluczem do identyfikacji zmarłych o takiej atrybucji społecznej powinien być nie tylko wyróżniający się charakter danego zespołu na tle innych grobów pochodzących z określonego regionu Lasostepu, ale także możliwość jego powiązania z konkretnymi zgrupowaniami stanowisk, zarówno tymi o funeralnym charakterze, jak i osadowych[59]. Jak wynika z przeprowadzonej pod tym kątem analizy (tabela 4.24), wymienione kryteria spełnia większość zespołów rangi I, niektóre pochówki męskie rangi II a także pojedyncze groby, które ze względu na niewystarczającą ilość danych, nie zostały włączone do analiz.

Komentując wyniki powyższych analiz w pierwszej kolejności należy odnotować istnienie w rozpatrywanym zbiorze grobów pewnej serii zespołów rangi I, które co prawda spełniają kryteria pozwalające na uznanie ich za miejsce pochówku przedstawicieli rozpatrywanej grupy społecznej, ale pod pewnymi względami znacząco odbiegają od reszty kompleksów tego typu. W skład tego zbioru wchodzą groby pochodzące z kurhanów nr 35 i 66 (pochówek nr 2) z Bobrycy w międzyrzeczu Rossawy, Rosi i Dniepru oraz z kurhan nr 1 z Jabłonówki w międzyrzeczu Rosi i Tykicza Górnego. Elementem który je łączy, poza zbliżoną (lub tą samą) lokalizacją, jest żeńska płeć zmarłych[60], co pozostaje w wyraźnej opozycji do innych grobów tego typu o jednoznacznie męskim charakterze. Tym samym wydaje się, że zespoły te powinno się rozpatrywać w innym kontekście niż jako należące do wodzów plemiennych (lub ich związków). Równocześnie należy zaznaczyć, że w przypadku pierwszego ze wzmiankowanych regionów możliwe jest wskazanie innych grobów, które można traktować jako mieszczące pochówki osób o takiej atrybucji społecznej. Spośród wszystkich zespołów pochodzących z międzyrzecza Rossawy, Rosi i Dniepru, odnoszonych do okresu wczesnoscytyjskiego, wskazać można na reprezentujące rangę III groby z kurhanów nr 6 (Ostraja Mogiła) z miejscowości Beresniagi oraz z kurhanu nr 40 z Bobrycy. Oba zespoły datowane są w ramach VII w. p.n.e. (odpowiednio jego pierwszej i drugiej połowy) zaś ich elementami wspólnymi są: znaczna wielkość konstrukcji grobowych (ok. 30 m^2 powierzchni przy głębokości 3 m), zbliżona do tych odnotowanych dla grobowca z kurhanu nr 35 z Bobrycy; obecność niektórych elementów „koczowniczego" obrządku pogrzebowego; oraz inwentarze zawierające m.in. przedmioty o sakralnym (?) znaczeniu

[59] Przy wydzielaniu poszczególnych zgrupowań kierowano się w głównej mierze wynikami studiów nad strukturami przestrzennymi stanowisk osadowych oraz sepulkralnych autorstwa J. Boltryka (1993; także M. Ignaczak 2016 *et al.*, s. 242-243, ryc. 1), Ju. N. Bojko (1994; 1996; 2017, s. 19-23, ryc. 1-2, tabl. 1) oraz S. S. Bessonowej (2000).

[60] Została ona określona w oparciu o żeński charakter wyposażenia grobowego.

Tabela 4.24. Kontekst występowania zespołów z pochówkami klasy I (i innych zbliżonych do nich)

region	zespoły klasy I i inne zbliżone do nich*	kontekst		uwagi
		stanowiska funeralne	stanowiska osadowe	
północna część leśnostepowego Prawobrzeża w rejonie Kijowa	1. Glev, Ivan_1 (M/I; ok. 679-630 p.n.e.); 2. Perep (M/I; lata 20-30 lub k. VII w. p.n.e.)	Glev i Ivan – w pobliżu zgrupowania ok. 400 nasypów, w okolicy także spotykane inne nekropole odnoszone głównie do VII-VI w. p.n.e.; Perep – w strefie bez cm.	zespół grodowy tzw. Chotowsko-Chodosowski (k. VI-V w. p.n.e. ale możliwe wcześniejsze datowanie począwszy od k. VII w. p.n.e. – M.N. Daragan 2017, s. 414; E.A. Kravčenko 2019, s. 63) obejmujący zasięgiem swoich fortyfikacji tereny, na których znajdują się wzmiankowane zespoły grobowe; także zlokalizowane we wsch. części regionu osady otwarte z końca VII-VI w. p.n.e.	możliwość istnienia różnic w randze poszczególnych zespołów klasy I (wyższa pozycja k. Perepiaticha względem pozostałych zespołów klasy I)
międzyrzecze Rossawy i Rosi na zach. a Dnieprem na wsch.	1. Bob_35 (K/I; VII-pocz. VI w. p.n.e.); 2. Beres1_4 (M/I; 2. poł. V w. p.n.e.) i Bob_33 (M/II; V w. p.n.e.); 3. Bob_66/2 (K/I; k.V – IV w. p.n.e.)	w VII-VI w. p.n.e. skupisko składające się ze znacznej ilości różnej wielkości grup kurhanowych i cm.	Kaniewsko-Trachtemirowski zespół grodowy (od co najmniej 2. poł. VII do IV-III w. p.n.e.)	dominacja zespołów klasy I z poch. kobiecymi; możliwe wskazanie współczesnych im zespołów o cechach zbliżonych do grobów klasy I: Beres_6 (M/III; 1. poł. VII?), Bob_40 (M/III; 2. poł. VII) i Bob_64 (M/II; IV-III w. p.n.e., najobszerniejsza konstrukcja)
międzyrzecze Rosi i Gniłego Tykicza	Abl_1 (K/I; pocz. V w. p.n.e.)	co najmniej 3 zgrupowania cm. i grup kurhanowych o różnej pozycji chronologicznej; jedno z nich współczesne zespołowi z Abl_1	zespół grodzisk Żurżincy – Medwin – Komarowka funkcjonujący między VII a V w. p.n.e.; na północ od niego grodzisko Taraszcza z materiałami z 2. poł. VII – pocz. VI w. p.n.e.	w zach. części zgrupowania stanowisk zespół o cechach klasy I z VakM, poch. gł.
międzyrzecze Gniłego i Górnego Tikicza	Ryz_4 (M/I; pocz. III w. p.n.e.)	dwie nekropole z IV-III w. p.n.e., w Ryz co najmniej kilkanaście nasypów w różnych grupach	pojedyncze grodzisko (Wodianki) z IV-III w. p.n.e.	-
wysoczyzna ograniczona pętlą Taśminu	1. Zab_524 (M/I; k. VIII-1. poł. VII w. p.n.e.); 2. Mel_33/2 (M/I; 2. poł. V w. p.n.e.)	znaczne zgrupowanie różnej wielkości cm. i grup kurhanowych z całego okresu scytyjskiego	osada otwarta w Żabotinie (horyzont Żabotin-III – od VIII w. p.n.e.); zespół fortyfikacji i osad otwartych tworzących „zjednoczenie" wokół grodziska Motorininskie (od 2. poł. VII do pocz. V w. p.n.e.)	w obrębie tej samej gr. kurhanowej co Zab_524 znajdują się również jeszcze dwa dalsze zespoły o cechach klas I-II (k. 1 i 2) o nieco młodszej pozycji chronologicznej zamykającej się w ramach RSK
międzyrzecze Taśminu i Wysi Wielkiej	1. Zur_406 (M/II; 2. poł. VII w. p.n.e.); 2. RepM/2 (M/I; k. VII-pocz. VI w. p.n.e.); 3. Zur_400 (M/I; V w. p.n.e.); 4. Kap_487 (M/I; 4. ćw. IV w. p.n.e.)	znaczne zgrupowanie różnej wielkości cm. i grup kurhanowych z całego okresu scytyjskiego	skupisko grodzisk tzw. Pasterskie (od co najmniej pocz. VI do IV w. p.n.e.); samo grodzisko Pasterskie – od co najmniej 2. poł. VII w. p.n.e.	-

region	zespoły klasy I i inne zbliżone do nich*	kontekst		uwagi
		stanowiska funeralne	stanowiska osadowe	
rejon ujścia Suły do Dniepru (między dolną Suła a Supijem)	RobM (M/I; pocz. lub 2.-3. ćw. VI w. p.n.e.)	nieliczne i niewielkie cm. i grupy kurhanowe z k. VII – 1. poł. V w. p.n.e.	niewielkie osady otwarte o nierozpoznanej chronologii i pojedyncze grodzisko z materiałem z VI-V w. p.n.e.	silne związki z grupami ludności z terenów Prawobrzeża
międzyrzecze Dniepru na zach. i Trubieży na wsch.	Star_6 (M/II; IV w. p.n.e.)	niewielkie skupisko cm. i grup kurhanowych z k. V-IV w. p.n.e.	niewielkie sezonowe osady i grodziska o refugialnym charakterze (?)	tereny dobre do wypasu; sąsiedztwo z osiadłymi populacjami z rozwiniętą obróbką metali (k. miłogradzka), obecność szlaków handlowych biegnących przez tereny współczesnego Kijowa
dorzecze górnej i środkowej Suły	1. AksSV_SM (M/II; 2. poł. VII lub VII/VI w. p.n.e.); 2. Volk_Szum (M/II; poł. VI w. p.n.e.) 3. AksSV_2 i Volk_2/1897 (M/I; V w. p.n.e.);	wielkie cm. zlokalizowane w niewielkiej odległości od grodzisk; w przybliżeniu ok. 1-1,5 tys. nasypów, datowanych gł. na k. VII-1. poł. VI	niewielkie grodziska, najważniejsze grodzisko Basowskie (2. poł. – k. VII do k. IV w. p.n.e.); grodzisko Welkie Budki – refugium lub „zagroda" dla bydła	w V w. p.n.e. także inne, mniej okazałe, zespoły z poch. męskimi klasy I (Aks_1/1886; Aks_2/1883; Plavin_484); brak rozwiniętej struktury osadniczej adekwatnej do ilości zespołów grobowych; w początkowym etapie okresu scytyjskiego możliwe zw. z centrami osadniczymi (rolno-hodowlanymi) nad górnym Psłem lub środkowym Sejmem, gdzie osadnictwo „scytopodobne" jest widoczne od VII w. p.n.e.; zanik osadnictwa w k. VI w. p.n.e.
środkowe dorzecze Worskli	1. *„Wielki Skorobor"* (?; VII-VI w. p.n.e.) 2. Per_15/1 (M/I; 2.-3. ćw. V w. p.n.e.)	kompleks nekropoli koło grodziska Belskiego	rozbudowana sieć osadnicza skupiona wokół grodziska Bielskiego rozwijającego się od przełomu VIII/VII do końca V w. p.n.e. (użytkowane do IV-III w.); różnice w chronologii głównych członów – zach. od 2. poł. VIII (ufortyfikowany od 2. poł. VII?) do pocz. V, wsch. od 2. poł. VI do IV w. p.n.e.	na cm. związanych z nekropolami, z których pochodzą wzmiankowane kompleksy obecne liczne zespoły z poch. męskimi klasy II a także co najmniej 4 nieprzebadane kopce o wielkościach zbliżonych do klasy I; grodzisko Bielskie – wielkie centrum administracyjne, rzemieślnicze (produkcyjne) i handlowe
międzyrzecze Udy i Mży	1. *Lub_10/1962* i *Karavan, k. 1* (?/k. VII – 1. poł. VI w. p.n.e.) 2. Pes_18 i 33 (M/I; 2. poł. IV w. p.n.e.)	znaczne zgrupowanie różnej wielkości i grup kurhanowych odnoszonych głównie do k. VII – 1 poł. VI (skupisko koło Lubotynia) oraz k. V-IV w. p.n.e.	rozbudowana sieć osadnicza z licznymi osadami otwartymi i grodziskami różnej wielkości, z tym zlokalizowanej w zach. części skupiska grodziskami koło miejscowości Lubotyń z VI (środek – 2. poł.) -IV w. p.n.e.	oba kompleksy z pochówkami klasy I z Pisoczina zlokalizowane w 2 różnych grupach kurhanowych tworzących jeden układ liniowy (por. tabela 4.16); w rejonie centralnego cm. z Lubotynia obecne również 3 duże nierozkopane kurhany o wysokościach ok. 5-7 m (V.N. Okatenko, D.V. Sledûk 2017, s. 433-434)
międzyrzecze Mży na pn., Berestowej i Bereki na zach. oraz Dońca na wsch.	BolG_11 (M/I; IV w. p.n.e.)	w BolG ponad 700 nasypów z k. VI – IV w. p.n.e.; w pobliżu także 4 inne cm. o analogicznym datowaniu	4 grodziska z V-IV w. p.n.e. i 1 z VI-V w. p.n.e. + liczne osiedla otwarte datowanych w przedziale o 2. poł. VI do IV w. p.n.e.	lokalizacja na pograniczu stepu i lasostepu; obecność punktu przeładunkowego i rzemieślniczego centrum na szlakach handlowych (w tym najważniejszy ze stepu przez wododział Dońca i Worskli w kierunku dorzeczy Donu i Sejmy) i szlakach przepędzeń bydła

*W nawiasie podano klasę pochówku, gdzie M oznacza płeć męską głównego zmarłego, K płeć żeńską natomiast ? oznacza wyróżniające się zespoły w typie klas I-II nie uwzględnione w niniejszej dysertacji. Ponadto zawarto w nim informacje na temat pozycji chronologicznej określonego zespołu.

(brązowe noże ofiarne) znane z grobów rangi I. Jednocześnie należy zaznaczyć, że dla jednego z tych zespołów (Beres_6) brak danych na temat wysokości nasypu kurhanowego[61], zaś w drugim zmarły złożony był w prostej jamie grobowej (ale o znacznej wielkości) nakrytej niezbyt wysokim (1,5 m) nasypem. Kończąc analizę tego zgrupowania stanowisk z okresu wczesnoscytyjskiego pod kątem możliwości wydzielenia potencjalnego pochówku lokalnego lidera (liderów?) należy jeszcze odnotować, że niewykluczone, iż taki zespół nie został jeszcze ujawniony i czeka na odkrycie. Analogiczne uwagi odnieść można również do zespołów o późniejszej metryce. W serii późnoscytyjskiej, szukając miejsc pochówku potencjalnych liderów wspólnot użytkujących cmentarzyska tworzące analizowane zgrupowanie stanowisk, w pierwszej kolejności należy odnotować fakt, iż jedyny pochówek rangi I z tego regionu (Bob_66/2) zlokalizowany jest w obrębie nasypu mieszczącego również inne groby. Dwa z nich[62] są bardzo mocno wyrabowane, przez co niemożliwe jest określenie zarówno ilości i płci złożonych w nich osób, jak również ich pozycji chronologicznej. Nie można zatem wykluczyć, że kompleks ten pierwotnie wybudowany został na złożenie w nim mężczyzny. Z drugiej strony należy zaznaczyć, że jedyny grób mogący ewentualnie zawierać pochówek męski (pochówek nr 4)[63] cechował się znacznie mniejszymi wymiarami (3×2 m) niż zespoły rangi I i II. W przypadku społeczności zamieszkujących międzyrzecze Rosi i Tykicza Górnego potencjalnym miejscem pochówku ich lidera (wodza) może być natomiast zlokalizowany w zachodniej części tego regionu kurhan tzw. „Wakulina Mogiła”[64]. Poza jego położeniem pozwalającym go na łączenie z tymi właśnie populacjami, za taką atrybucją socjalną złożonego w nim zmarłego[65] wskazuje również jego wyróżniający się charakter i możliwość włączenia go do zespołów rangi I[66].

Innym, nie mniej istotnym wnioskiem, który można wyciągnąć z analizy informacji zawartych w tabeli 4.24 jest stwierdzenie że zespoły, które można łączyć z potencjalnymi miejscami pochówku członków rozpatrywanej grupy społecznej nie są obecne we wszystkich

[61] Wiadomo tylko, że był on „największy w grupie” (por. G. T. Kovpanenko 1981, s. 7).

[62] Czwarty grób z tego kompleksu zawierał pochówek konia.

[63] Grób nr 3 miał długość zaledwie 0,5 m (G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 184-185), co wskazywać może na to, że przeznaczono go na złożenie w nim dziecka (por. uwagi na temat wielkości grobów dziecięcych w rozdziale 3).

[64] Zespół ten nie uwzględniony został w analizach ze względu na jego całkowite wyrabowanie a tym samym brak możliwości określenia płci zmarłego, dla którego ten kompleks został wybudowany.

[65] Przy założeniu jego męskiej płci.

[66] Przemawiają za tym takie cechy tego kompleksu jak: 1) nasyp o wysokości co najmniej 4 m i średnicy 65 m ze zlokalizowaną w jego wnętrzu drewnianą konstrukcją namiotową, 2) złożenie głównego zmarłego w grobowcu z dromosem o całkowitej powierzchni wynoszącej ok. 60 m^2, a także 3) obecność licznych towarzyszących pochówków ludzkich i końskich (po dwa).

wydzielających się koncentracjach cmentarzysk i stanowisk osadowych[67]. Ponadto, ilość wyróżnionych grobów z pochówkami prawdopodobnych liderów plemiennych, nie zawsze odpowiadała potencjałowi osadniczemu danego regionu[68]. Wszystko to wskazuje na to, że pierwotna ilość zespołów, które można traktować jako potencjalne miejsca pochówku liderów (wodzów) plemiennych (lub nomarchów), była znaczniej liczniejsza niż zostało to odnotowane[69].

Bardziej problematyczną kwestią jest natomiast określenie rangi tych liderów oraz charakteru posiadanej przez nich władzy. Nie można bowiem zapominać o tym, że o ile w przypadku etapu wczesnoscytyjskiego dla społeczności leśnostepowych przyjmuje się ich

[67] Sytuację taką odnotowano m.in. dla obszaru górnego dorzecza rzeki Pseł. W skład znajdującego się w tej części lewobrzeżnego Podnieprza zgrupowania wchodzą zarówno cmentarzyska jak i stanowiska osadowe. Wśród nich wymienić należy liczące około 200 nasypów cmentarzysko we wsi Browarki, którego początek funkcjonowania przypada na VII i VI w. p.n.e. oraz grodzisko Knyszewskie. To ostatnie, podobnie jak większość osiedli z tego regionu datowanych jest w ramach VI-V w. p.n.e. (S. S. Bessonova 2000, s. 125-126).

[68] W tym ostatnim przypadku wskazać należy przede wszystkim na zgrupowanie stanowisk związanych z grodziskiem Bielskim, będącym jednym z najważniejszych ośrodków produkcyjnych i handlowych oraz centrów politycznych okresu VII-V w. p.n.e. nie tylko strefy leśnostepowej ale również całego obszaru Północnego Nadczarnomorza (np. J. Chochorowski 1999, s. 475-476; H. Zöllner *et al.* 2007, s. 2, 4). Dla regionu tego wyróżniono tylko jeden zespół z pochówkiem rangi I (Per_15/1) datowany w ramach drugiej – trzeciej ćwierci V w. p.n.e., a także dziesięć pochówków rangi II. Spośród nich pięć łączonych jest z etapem środkowoscytyjskim, dalsze pięć datowanych jest z kolei na okres późnoscytyjski. Brak jest natomiast wśród nich zespołów posiadających wcześniejszą metrykę. Równocześnie należy zaznaczyć, że z nekropolii zgrupowanych w regionie przytaczanego grodziska pochodzi szereg tzw. „majdanów" będących w rzeczywistości, jak wykazały to badania geofizyczne, pozostałościami kurhanów zniszczonych w ciągu XVII-XVIII w. w wyniku pozyskiwania saletry (H. Zöllner et al. 2007, s. 2, ryc. 2; M. Orlûk *et al.* 2016, s. 29-33, ryc. 2-7). Wśród nich szczególną uwagę zwrócić należy na tzw. „Wielki Skorobor", którego średnica wynosiła niecałe 100 m, co czyni go jednym z najpotężniejszych nasypów kurhanowych w całej strefie leśnostepowej. W oparciu o swoją lokalizację, a także niektóre rozwiązania konstrukcyjne, zespół ten łączony jest z okresem wczesnoscytyjskim. Nie mniej istotne jest to, że w jego pobliżu znajdują się również kolejne, aczkolwiek nieco mniejsze obiekty tego typu (np. tzw. „Mały Majdan" – İ. B. Šramko, S. A. Zadnìkov 2018, ryc. 1), które również mogą stanowić pozostałości po kurhanach. Ponadto w wyniku przytaczanych badań obecność czterech nasypów o wielkościach (średnica 50-60 m) analogicznych do tych cechujących kurhany z pochówkami rangi I i II ujawniono również na innych nekropolach z tego regionu. Także i one, na podstawie ich lokalizacji, łączone są z okresem wczesnoscytyjskim.

[69] Jak przykład takiego zespołu można wskazać niedawno odkryty (przez co nie został on włączony do prezentowanej dysertacji) pochówek z kurhanu tzw. Turecka Mogiła w okolicach Charkowa (V. N. Okatenko, S. A. Skoryj 2017a; 2017b). Zespół ten pod wieloma względami nawiązuje do zespołów rangi I, które można odnosić do grupy pochówków liderów lokalnych społeczności, co pozostaje w zgodzie z zaproponowaną dla niego interpretacją (por. V. N. Okatenko, S. A. Skoryj 2017a, s. 197). Taki sposób jego postrzegania wydaje się być właściwy. Świadczą o tym zarówno jego znaczne wymiary (co najmniej 7 m wysokości) jak również możliwość jego powiązania przestrzennego nie tylko z innymi nasypami znajdującymi się w okolicy ale co najważniejsze, ze skupiskiem stanowisk osadowych, których centrum stanowi grodzisko Trirkuny. Co istotne, chronologia wzmiankowanego zespołu jest synchroniczna (lub nieznacznie wcześniejsza) niż początek drugiej fazy użytkowania tego grodziska, wiążącego się nie tylko z jego gruntowną przebudową, ale również ze zwiększeniem jego wymiarów (A. A. Krûtčenko, K. Û. Pelâšenko 2012, s. 31). Należy jeszcze odnotować, że obydwa wspomniane kompleksy stanową najbardziej na północ wysunięte obiekty tego typu w rejonie dorzecza Dońca.

polityczną niezależność względem innych funkcjonujących wtedy ośrodków „władzy" (obszary północnokaukaskie i nadkubańskie – por. np. S. S. Bessonova 1999, s. 155; S. V. Makhortyh 2019b, s. 145), to dla okresów późniejszych (zwłaszcza IV w. p.n.e.) wskazuje się na możliwość ich podporzadkowania (lub tylko części z nich) centralnemu aparatowi władzy znajdującemu się w strefie stepowej (np. S. A. Skoryj 1993–1994, s. 162, 166; 2003, s. 75, 89; S. S. Bessonova 1999, s. 149; J. Chochorowski *et al.* 1996, s. 258; J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 28, 44; D. S. Grečko 2010, s. 101; S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018, s. s. 153; szerzej na ten temat – por. podrozdział 1.5). Mając na uwadze fakt, iż lepiej udokumentowana jest stratyfikacja społeczności zamieszkujących w okresie późnoscytyjskim tereny stepowego Podnieprza, w pierwszej kolejności rozpatrzone zostaną współczesne im zespoły rangi I ze strefy leśnostepowej. Ich analiza porównawcza z grobami scytyjskiej arystokracji z obszaru stepu prowadzi do kilku istotnych spostrzeżeń. Po pierwsze, brak jest wśród nich obiektów, które osiągałyby parametry (głównie wysokości nakrywających je kurhanów) porównywalne z tymi cechującymi największe kurhany, tzw. „królewskie", z pochówkami najwyższego ogniwa scytyjskich wyższych sfer z końca V i IV w. p.n.e. z obszaru stepu, łączonych z władcami całej Scytii oraz członkami ich rodów. Znajdują one natomiast analogie wśród zespołów, które ze względu na wysokość nakrywających je nasypów (por. tabela 4.21) odnoszone są do grupy pochówków władców kierujących składowymi częściami Scytii (zespoły rangi I z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, grób centralny i kurhanu nr 1/1897 z Wowkiwców a także zespół rangi II z kurhanu nr 13 z Ostynjażki, o wysokościach nasypów wahających się między 8 a 14 m) oraz zajmujących niższe miejsce w hierarchii *nomarchów* (pozostałe nasypy kurhanowe serii „prawo-" i „lewobrzeżnej" z pochówkami rangi I o wysokościach wynoszących co najmniej 5,5 m). Po drugie, wśród ekwipunków części zespołów rangi I (i II) spotykane są również ceremonialne przedmioty znajdujące swoje ścisłe odpowiedniki w inwentarzach pochówków rangi królewskiej z obszaru dolnego Podnieprza. Istotne jest to, że zgodnie z propozycjami niektórych badaczy (Û. V. Boltrik 2011, s. 108-110) obecność takich kategorii zabytków w wyróżniających się zespołach grobowych, które można łączyć w oparciu o inne cechy (głównie wielkość nasypu kurhanowego) z nomarchami zarządzającymi określonymi centrami regionalnymi, wskazywać może na utrzymywanie przez ich posiadaczy kontaktów z centralnym aparatem władzy (naczelnymi władcami całej Scytii). W tym kontekście przedmioty te można byłoby traktować jako dary rozdawane przez władców wybranym członkom arystokracji, w tym konkretnym przypadku, zarządcom określonych części (prowincji) Scytii. Oczywiście hipoteza ta nie jest w pełni weryfikowalna, nie mniej jednak wydaje się, że można ją uznać za prawdopodobną (por. uwagi na temat

analogicznego postrzegania najstarszych importów greckich z obszaru północnego Nadczarnomorza w K. Nocoń 2016, s. 324, tam też dalsza lit.). Jeżeli chodzi o zabytki tego typu to Ju.V. Boltryk (2011, s. 108-110) w pierwszej kolejności wskazuje na takie kategorie przedmiotów jak spotykane w niektórych zespołach grobowych rangi I z terenów leśnostepowego Podnieprza złote plastyczne naczółki końskie (Volk_1/1897) oraz komplety złotych aplikacji o określonych fabułach (Ryz_4). Równocześnie zaznacza on, że liczba przedmiotów, które można traktować w analogiczny sposób mogła być znacznie większa. Wskazuje przy tym m.in. na srebrne kubki. Co istotne, ta ostatnia kategoria przedmiotów, stanowi jeden z najpowszechniej spotykanych elementów wyposażenia grobów rangi I (Ryz_4 i Volk_1/1897) i II (StMer3_11) spośród wszystkich zabytków mających swoje analogie w grobach scytyjskich elit ze strefy stepu (por. A. Wielnad 2013, tabl. 2, Karte 9). Nie mniej ważne jest to, że artefakty te współwystępują z innymi kategoriami zabytków, których główne zgrupowanie również można wiązać z pochówkami stepowych elit (*ibidem*, tabl. 3-4, 6, Karte 10, 11). Trzecią obserwacją pomocną przy poprawnej interpretacji omawianej grupy pochówków pochodzących z okresu późnoscytyjskiego jest fakt, iż zdecydowana większość z nich (pięć z sześciu) grupuje się w południowej części lasostepu (dorzecza Taśminu oraz obszary międzyrzecza Górnego i Gniłego Tykicza w ich dolnym biegu w Prawobrzeżu i obszar dorzecza górnego Dońca w strefie lewobrzeżnego Podnieprza) a więc na obszarach położonych na bezpośrednim zapleczu scytyjskiej „państwowości".

W świetle powyższych informacji wydaje się, że na etapie późnoscytyjskim wśród najbardziej okazałych kompleksów funeralnych z terenów leśnostepowego Podnieprza brak podstaw do wydzielania zespołów, które można byłoby uznać za mieszczące pochówki „królów" rozumianych jako samodzielni władcy najwyższej rangi o statusie porównywalnym do tego jaki posiadali stepowi „królowie" tego okresu[70]. Bardziej zasadne jest natomiast traktowanie jako miejsc spoczynku lokalnych przywódców w rodzaju Herodotowych nomarchów kontrolujących określoną część leśnostepowego Podnieprza. Wskazują na to takie przesłanki jak podobieństwa do pochówków tej warstwy (grupy) społecznej z obszarów stepowych[71], możliwość ich powiązania z konkretnymi zgrupowaniami stanowisk osadowych i funeralnych a także ich wyróżniający się charakter na tle zespołów grobowych

[70] Oczywiście nie można wykluczyć, że groby takie nie dotrwały do naszych czasów na co wskazywać może casus kurhanu Sorok o wysokości wynoszącej nawet 30 m (stan na rok 1795) będącego najpotężniejszym spośród wszystkich kopców, nie tylko z obszaru lasostepu wschodnioeuropejskiego, ale również z całego terytorium Północnego Nadczarnomorza (Û. V. Boltrik 201, s. 108, ryc. 5). Należy jednak zaznaczyć, że zespół ten został rozkopany już pod koniec XVIII wieku. Niestety, do dnia dzisiejszego nie zachowały się żadne wzmianki na temat odkrytych w nim zabytków, dlatego też nie jest jasna jego pozycja chronologiczna.

[71] Uwidaczniają się one przede wszystkim w wielkości nakrywających je nasypów.

pochodzących z tych skupisk. Dodatkowo należy wskazać na obecność w ich inwentarzach pewnych kategorii przedmiotów wskazujących na możliwość utrzymywania przez pogrzebane w nich osoby kontaktów z elitami najwyższej rangi (naczelni władcy całej Scytii) ze strefy dolnego Podnieprza stanowiącego, jak się powszechnie przyjmuje, jądro scytyjskiej „państwowości" z tego okresu. Równocześnie nie można wykluczyć, że wśród nich, poza nomarchami, znajdować mogli się również liderzy o nieco wyższej randze, których można utożsamiać z władcami kierującymi składowymi częściami Scytii. Należy jednak zaznaczyć, że taki sposób interpretacji opierałby się jedynie na dwóch z kilku kryteriów wydzielania grobów osób tej rangi (por. uwagi w podrozdziale 4.2.2). Pierwszym z nich jest wysokość nakrywających je nasypów wynosząca co najmniej 8 m. Drugim, obecność w nich niezwykle bogatych inwentarzy, wśród których spotykane są m.in. wytwory greckich rzemieślników a także rozbudowane zestawy uzbrojenia i końskiej uprzęży. Cechami takimi dysponują takie zespoły rangi I i II jak pochówek centralny Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, kurhan nr 13 z Ostynjażki czy też kurhan nr 1/1897 z miejscowości Wowkiwcy nad Sułą, a także znajdujący się poza zasięgiem niniejszej dysertacji tzw. „Bołszoj Kurgan" z miejscowości Ilińce w dorzeczu rzeki Sob, będącej lewym dopływem Bohu. Kompleksy te nie posiadają natomiast innych wyznaczników zespołów tej rangi, takich jak znaczna ilość towarzyszących pochówków końskich i ludzkich składanych nie tylko razem ze zmarłym w obrębie tej samej konstrukcji grobowej ale również poza nią, czy też znaczne głębokości komory (jamy) grobowej. Niezależnie jednak od przynależności osób pogrzebanych w zespołach omawianej rangi do grupy władców kierujących poszczególnymi składowymi Scytii, czy też posiadających niższy status nomarchów, należy zaznaczyć, że w obu przypadkach taka ich interpretacja możliwa jest jedynie przy założeniu, że obszary, w obrębie których były one zlokalizowane, podlegały w jakimś stopniu ówczesnym „centrum" administracyjno-politycznym jakim były tereny stepowej Scytii (obszar dolnego Podnieprza). Tym samym dotyczyłyby ona przede wszystkim zespołów rangi I i II odnoszonych do co najmniej początku IV w. p.n.e., kiedy to miało dojść do pełnego podporządkowania strefy leśnostepowej (jej południowej części) przez „stepowców" i jej włączenia w skład tzw. Wielkiej Scytii (por. uwagi w podrozdziale 1.5).

Bardziej problematycznie wygląda natomiast kwestia interpretacji pochówków omawianej rangi z wcześniejszych etapów rozwoju kultury scytyjskiej, a zwłaszcza tych datowanych na VI-V w. p.n.e. Na taki stan rzeczy wpływ ma kilka czynników. Po pierwsze, jest to okres, w którym dochodzi do istotnych zmian w regionie Północnego Nadczarnomorza obejmujących swoim zasięgiem również strefę leśnostepową. Jak już wcześniej na to

wskazywano (por. uwagi w podrozdziale 1.5), charakter i dynamika zmian kulturowych zachodzących na terenach leśnostepowgo Podnieprza w ciągu VI (zwłaszcza jego drugiej połowy), a przede wszystkim w V w. p.n.e., pozwalają na upatrywanie w zmarłych złożonych w grobach rangi I (i II) przedstawicieli wyższych sfer należących do dwóch różnych środowisk, aczkolwiek reprezentujących szeroko rozumiany scytyjski (koczowniczy) substrat etniczny. Z jednej strony będą to różnej rangi wodzowie lokalnych społeczności wywodzący się od tzw. „starych Scytów" (A. Û. Alekseev 2003, s. 207), stawiający opór najeźdźcom. Z drugiej, liderzy nowych napływowych „z zewnątrz" grup koczowników. Równocześnie należy zaznaczyć, że status liderów obu tych grup ludności nie musiał być ze sobą porównywalny. Osobną kwestią jest natomiast identyfikacja zespołów grobowych, które można wiązać z tymi grupami. Kwestia ta zostanie szerzej poruszona w dalszej części dysertacji, aczkolwiek już w tym miejscu należy zaznaczyć, że nie jest to łatwe zadanie i wymaga niezwykle szczegółowych analiz, których zakres znacznie wychodzi poza przedmiot podejmowanych w niniejszej pracy rozważań.

Z wyżej poruszoną kwestią identyfikacji zmarłych, których można w sposób bezpośredni zestawiać z liderami grup „stepowców" najeżdżających na tereny leśnostepowego Podnieprza z VI (jego drugiej połowy) i V w. p.n.e. wiążą się również inne trudności, na jakie można natrafić przy ocenie rangi osób grzebanych w zespołach grobowych o takiej pozycji chronologicznej. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na brak w strefie stepowej w tym okresie tak wyrazistych kompleksów mogących mieścić pochówki ówczesnych władców Scytii, jak te znane z końca V i IV w. p.n.e. Nie oznacza to jednak, że brak jest w tej strefie zespołów, które można traktować jako potencjalne miejsca pochówku lokalnych władców (czy też szerzej członków stepowych wyższych sfer). Poza najmłodszym, najbardziej wyróżniającym się w tej grupie pochówkiem centralnym z kurhanu Sołohca z końca (ostatniej ćwierci) V w. p.n.e. (A. Û. Alekseev 2003, s. 259-261, 296; D. S. Grečko 2017, s. 79, 103), który właściwie należy odnosić już do wyżej wzmiankowanej grupy późnoscytyjskich kurhanów rangi „królewskiej"[72], badacze wymieniają co najmniej kilka zespołów (tabela 4.25) z końca VI i V w. p.n.e., które można traktować jako mieszczące pochówki *scytyjskich władców – zwycięzców Dariusza i ich bliskich potomków* (V. A. Romaško, S. A. Skory 2009, s. 98; zob. także B. N. Mozolevskij 1986, s. 81). Ich analiza porównawcza z analogicznie datowanymi zespołami rangi I (i II) z obszarów leśnostepowego

[72] Zespół ten niejako otwiera sekwencję stepowych kurhanów tzw. „królewskich" traktowanych jako miejsca pochówku wymienianych w źródłach pisanych scytyjskich królów (A. Û. Alekseev 2003, s. 228, tabl. 10).

Tabela 4.25. Kurhany z pochówkami przedstawicieli elit najwyższej rangi z V w. p.n.e. ze strefy stepu nadczarnomorskiego

zespół	wys. nasypu (m)	konstr. grobu	gł. (m)	pow. całkowita (m^2)	poch. tow.
Bol'šaâ Znamenka, k. 13 (k. 2.- pocz. 3 ćw. V w. p.n.e.)	4,3	kwadratowa jama nakryta kłodami z 3 niszami	4,2	25	1 poch. koński
I Zavadskaâ Mogila (3. ćw. V w. p.n.e.)	4,5	jama ze śladami drew. konstr. z niewielką niszą	4,2	28	3 poch. końskie
Bliznec-2 (k. 3.-pocz. 4. ćw. V w. p.n.e.)	ok. 8 (?)	kat.	7,5	41,6	3 poch. końskie
Novogrigor'evka, k. V (V w. p.n.e.)	7,1	prostokątna jama	2,8	ok. 6,1	-
Bol'šaâ Znamenka (V w. p.n.e.)	7,1	duża jama prostokątnej formy z pozostałościami drew. grob. (?)	2,1	?	-
Vladimirovka (pocz. V w. p.n.e.)	5,5	jama wziemna	?	?	-
Raskopana Mogila (V w. p.n.e.)	5	jama z niszą	6,7 (?)	?	-
Mederevo (pocz. V w. p.n.e.)	4	naziemny 9-słupowy grob.	-	24,8	1 poch. koński

Źródło: V.A. Romaško, S.A. Skory 2009

Podnieprza[73] wykazała, że te ostatnie nie tylko nie odbiegają od swoich stepowych odpowiedników ale pod niektórymi względami je przewyższają. Tym samym można założyć, że ranga pogrzebanych w nich osób, sądząc po nakładach pracy potrzebnych do dokonania ich pochówku, była jeżeli nie wyższa, to co najmniej porównywalna ze statusem „stepowców". Obserwacja ta jest na tyle istotna, gdyż przemawiać może ona za niezależnością leśnostepowego Podnieprza względem Scytii stepowej. W tym kontekście wyróżnione dla tego okresu leśnostepowe zespoły rangi I (i podobne do nich groby rangi II) można uznać za pochówki niezwisłych (w stosunku do stepowego „centrum władzy") wodzów lokalnych plemion i ich federacji[74].

Nieco inaczej wygląda natomiast kwestia interpretacji osób pogrzebanych w zespołach rangi I odnoszonych do etapu wczesnoscytyjskiego. O ile, jak wykazały to wcześniej przeprowadzone analizy, przynależność większości z nich do grupy wodzów stojących na czele plemion (lub ich związków) zasiedlających określone regiony leśnostepowego

[73] W analizie tej uwzględniono takie elementy jak wysokość nasypów kurhanowych, wielkość i stopień złożoności konstrukcji grobowych, a także obecność towarzyszących pochówków ludzkich i końskich.

[74] Na marginesie tych uwag należy odnotować, iż w jednej ze swoich prac poświęconych przemianom etniczno-kulturowym zachodzącym na terenach Północnego Nadczarnomorza w V w. p.n.e. D. S. Greczko (2017, s. 85) wskazuje, że tzw. „elitarne" kurhany powstałe jeszcze przez Sołochą w strefie stepowej zostały założone przez plemiona wywodzące się z południowej części leśnostepowego Podnieprza.

Podnieprza nie powinna budzić zastrzeżenia, o tyle bardziej problematycznie wygląda kwestia określenia posiadanej przez nich rangi. Ze strefy tej, a dokładnie rzecz ujmując z jej prawobrzeżnej części, pochodzą bowiem pewne zespoły, które pod wieloma względami uznać należy za wyróżniające się nie tylko w porównaniu z innymi współczesnymi im grobami, ale również na tle pozostałych zespołów rangi I i II z tego regionu. Pierwszym z tych zespołów jest wielokrotnie wzmiankowany już kurhan Perepiaticha. Pomijając niezwykle bogaty, ale silnie wyrabowany inwentarz, o bardzo wysokiej pozycji społecznej złożonego w nim zmarłego świadczą dwie przesłanki. Pierwszą z nich jest obecność bardzo obszernej konstrukcji grobowej o unikalnych rozwiązaniach architektonicznych wymagającej znacznego nakładu pracy (i materiałów) przeznaczonego na jej wybudowanie. Drugą natomiast wyjątkowo duża ilość towarzyszących pochówków ludzkich (14 pochówków szkieletowych oraz nieokreślona ilość pochówków ciałopalnych). W obu przypadkach analizowany kurhan nie znajduje odpowiedników w całej strefie Północnego Nadczarnomorza (por. S. A. Skoryj 1990, s. 70-75, 94-95, 106). Nie mniej interesującym zespołem jest zlokalizowany w strefie pogranicza między stepem a lasostepem, a więc na terenach znajdujących się poza zasięgiem niniejszej dysertacji, kurhan tzw. Mełgunowski (Litoj). Zespół ten wyróżnia się przede wszystkim ujawnieniem w nim niezwykle bogatego zestawu przedmiotów, w skład których, poza elementami uzbrojenia (strzały i pancerz), wchodziły również liczne artefakty wykonane lub zdobione złotem (m.in. akinakes w złotej pochwie i ozdoby pasa) oraz srebrna nóżka od asyryjskiego taboretu, złożonego w kamiennej skrzyni. Struktura samego kurhanu, o wysokości 10,5 m, podobnie jak i charakter konstrukcji grobowej pozostają niejasne. Przypuszcza się, jedynie że jego nasyp został wzniesiony na zniwelowanym wcześniej kopcu z epoki brązu a znajdująca się w jego obrębie konstrukcja grobowa, mająca postać drewnianego grobowca, została spalona. Ponadto w trakcie badań w 1990 roku natrafiono na pozostałości obszernego rowu otaczającego nasyp oraz znajdujące się w jego obrębie ślady tryzny (I. V. Tunkina 2007, s. 219). Oba te zespoły ze względu na swój wyróżniający się charakter traktowane są jako miejsca pochówku (względnie groby symboliczne – Litoj) scytyjskich królów (lub wodzów), uczestników najazdów na tereny Bliskiego Wschodu (S. A. Skoryj 2003, s. 80-81; I. V. Tunkina 2007, s. 219; A. Wieland 2013, s. 360). Dodatkowo, w przypadku kurhanu Perepiatica, poza wskazaniem na jego funkcję jako *grobowca-mauzoleum scytyjskiego władcy,* przypisuje mu się także rolę *świątyni, sakralno-ceremonialnego centrum plemion Prawobrzeżnego Podnieprza* zestawiając go z takimi kurhanami jak Arżan w Azji Centralnej (S. A. Skoryj 2003, s. 80-81).

Wyróżniający się charakter obu wyżej przytoczonych zespołów na tle innych współczesnych im grobów, które można łączyć z pochówkami liderów określonych wspólnot, wskazuje na ich heterogeniczność. Tym samym można przyjąć założenie, zgodnie z którym, poza wodzami plemion (i ich federacji) zamieszkujących określone regiony prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza, dla strefy tej wyróżnić można również grupę liderów o wyższej randze w typie lokalnych władców (królów) sprawujących kontrolę nad większymi obszarami niż te przysługujące poszczególnym wodzom plemiennym. Osobnym zagadnieniem jest określenie wielkości terytorium nad jakimi mogliby oni panować. Kluczowe są tutaj dwie kwestie. Pierwszą z nich jest pozycja chronologiczna zespołów, które można traktować jako mieszczące pochówki liderów tej rangi. Drugą, ich lokalizacja. W tym ostatnim przypadku należy zwrócić uwagę na jej poboczny charakter względem, czy to funkcjonujących w tym okresie zgrupowań stanowisk funeralnych (i w mniejszym stopniu osadowych) czy też w szerszym zakresie, stref środowiskowych, z którymi można je łączyć. Zespoły te położone są bowiem nie tylko poza obszarami największej koncentracji nekropolii i grup kurhanowych, którymi są tereny zlokalizowane w dorzeczach Rosi i Taśminu[75], ale również na granicach określonych regionów środowiskowo-krajobrazowych. W przypadku kurhanu Perepiaticha jest to pogranicze strefy leśnostepowej i leśnej, natomiast kurhan Litoj znajduje się na granicy stepu i lasostepu[76]. Ponadto wyniki analizy przestrzennej wykazały, że możliwe jest powiązanie regionalnych zgrupowań stanowisk funeralnych i osadowych z tej części lasostepu z każdym z wyżej wymienionych zespołów. Pomiędzy koncentracjami stanowisk nad Rosią oraz Taśminem, w międzyrzeczu Rosi i Olszanki, znajduje się wyraźna strefa rozrzedzenia stanowisk. Zwraca uwagę, iż położona jest ona mniej więcej w połowie odległości między omawianymi zespołami grobowymi, które co istotne, wydają się być sobie współczesne[77]. Tym samym stanowiska zgrupowane w dorzeczu Rosi można próbować łączyć z kurhanem Perepiaticha, podczas gdy te zlokalizowane nad Taśminem, z kurhanem Litoj. Oczywiście należy zaznaczyć, że teza ta jest tylko wskazaniem pewnych możliwości interpretacyjnych. Nie można bowiem wykluczyć, że władca pogrzebany w tym ostatnim zespole mógł kontrolować nie tyle określone regiony lasostepu ale znajdujące się na południe od niego obszary stepowe. Ponadto ich władza mogła się rozciągać na znacznie mniejsze

[75] W przypadku kurhanu Litoj dochodzi do tego jeszcze jego poboczna lokalizacja względem nielicznych pochówków z obszaru stepu.

[76] W tym miejscu należy odnotować, że lokalizacja na granicach ekumeny uważana jest za typową dla scytyjskich władców.

[77] Zarówno Perepiatiha jak i Litoj odnoszone są bowiem do drugiej połowy lub końca VII w. p.n.e. (S. A. Skoryj 2003, s. 78, 80; A. Û. Alekseev 2003, s. 295).

terytoria niż to wyżej zaproponowano etc. Nie budzi natomiast wątpliwości fakt, iż dla strefy tej udało się wykazać istnienie co najmniej dwóch grup liderów (przywódców) o niejednorodnej randze.

W przypadku terenów Lewobrzeża, ze względu na niedużą ilość dobrze rozpoznanych zespołów, które można rozpatrywać w kontekście miejsc pochówku lokalnych wodzów oraz niemożliwość określenia ich dokładniejszej chronologii (*vide* nieprzebadany wykopaliskowo zniszczony kurhan Wielki Skorobor), brak jest tak wyraźnych podstaw pozwalających na stwierdzenie, czy ich ranga była zbliżona czy też różnili się oni między sobą posiadanym statusem (a jeżeli tak, to jak bardzo istotne były to różnice). Nie mniej jednak w oparciu o dostępne dane można przypuścić, że różnice takie istniały. Opierając się na wielkości nasypów kurhanowych sypanych nad poszczególnymi zespołami, które można traktować jako potencjalne miejsca pochówku liderów (wodzów) plemiennych związanych z określonymi zgrupowaniami stanowisk (kurhany Straszna Mogiła (AksSV_SM) i Szumejko (Volk_Szum) nad Sułą; 15 metrowy kurhan z cmentarzyska Browarki nad Psłem; Wielki Skorobor nad Worsklą; kurhan nr 10/1962 z centralnej grupy kurhanowej cmentarzyska w Lubotyniu w dorzeczu Dońca – por. tabela 4.24), można pokusić się o wydzielenie w ich obrębie dwóch grup. W tym ujęciu wyższą pozycję w hierarchii „lewobrzeżnych" elit z okresu wczesnoscytyjskiego posiadaliby zmarli pogrzebani pod kurhanami Straszna Mogiła (20 m wysokości), Szumejko (19 m wysokości) oraz Wieki Skorobor (100 m średnicy), niższą – „liderzy" plemienni znad Psła (kompleks z Browarek nakryty nasypem 15 wysokości) oraz z dorzecza Dońca (Lubotyń, kurhan 10/1962 z nasypem o wysokości 5,5 m). Tym samym, również i dla „lewobrzeżnych" elit najwyższej rangi, możliwe jest wykazanie istnienia obok liderów (wodzów) stojących na czele poszczególnych plemion (lub ich federacji), także wodzów (królów?) o wyższej randze sprawujących kontrolę nad większymi obszarami niż te przysługujące poszczególnym wodzom plemiennym. Bardziej problematyczną kwestią jest określenie wielkości terytorium nad jakimi mogliby oni panować. Brak możliwości dokładniejszego osadzenia w chronologii znacznej części z wyżej wymienionych kompleksów powoduje, że główną przesłanką od wyciągania wniosków w tym zakresie są obserwacje przestrzenne. W tym kontekście należy wskazać przede wszystkim na możliwość powiązania zgrupowania stanowisk z obszaru dorzecza Dońca z kompleksem Wielki Skorobor. Świadczą o tym nie tylko wyniki analiz terytorialnych[78] ale również charakter procesów etniczno-kulturowych mających wpływ na powstanie tej grupy regionalnej. W tym

[78] Nekropole kurhanowe i pojedyncze kompleksy grobowe znad Dońca grupują się w układzie liniowym wyznaczając wschodnią granicę występowania zespołów w typie „scytyjskim" na ternach Lewobrzeża.

ostatnim przypadku wskazać należy przede wszystkim na migracje na obszar dorzecza Dońca grup ludności z terenów prawobrzeżnego Lasostepu (jego środkowej i południowej części) i/lub dorzecza Worskli, a więc tej strefy z którą wiązać należy wyżej wzmiankowany kompleks, szukających nowych ziem do zasiedlenia (por. np. D. S. Grečko 2010, s. 23, 94-95)[79]. Trudniejsze w ocenie jest natomiast określenie nadrzędnego „ośrodka władzy", z którym należy łączyć wspólnoty znad Psła. Lokalizacja cmentarzyska w Browarkach z potencjalnym grobem rangi I w niemal w połowie odległości pomiędzy nekropolą Skorobor a cmentarzyskami w miejscowościach Aksiutincy i Wowkiwcy nad górną Sułą powoduje, że można go łączyć z obydwoma tymi ośrodkami. Nie mniej jednak jego znaczne zbieżności ze stanowiskami znad środkowej Worskli, co jest dość mocno akcentowane w ostatnim czasie (np. Û. N. Bojko 1996, ryc. 1; P. Â. Gavriš 1998, s. 36; D. S. Grečko 2018, s. 35), sugerują, że należy go łączyć raczej z „centrum" nadworsyklańskim (Wielki Skorobor). W tym kontekście można przyjąć założenie, zgodnie z którym w zmarłym pogrzebanym pod nasypem kurhanu Wielki Skorobor widzieć można lidera dużego organizmu politycznego w postaci federacji plemion zamieszkujących w okresie wczesnoscytyjskim tereny położone między Psłem na zachodzie a Dońcem na wschodzie z „centrum" (stolicą) znajdującym się na terenach dorzecza środkowej Worskli (grodzisko Bielskie – por. np. P. Â. Gavriš 1998, s. 36). Równocześnie nie można wykluczyć, zgodnie z poglądami niektórych badaczy (np. V.A. Il'inskaâ 1986, s. 179-181; Û.N. Bojko 1996, s. 277; S.S. Bessonova 2000, s. 125, tam też dalsza lit.). że faktyczni „władcy" tego związku plemion mogli być pogrzebani pod nasypami wyżej wzmiankowanych kompleksów z pochówkami liderów wysokiego rzędu z dorzecza górnej Suły. Należy jednak zaznaczyć, że teza ta znajduje swoje uzasadnienie jedynie przy założeniu ich asynchroniczności z Wielkim Skoroborem. Ponadto, na uwadze trzeba mieć również fakt, iż wielkość nakładów pracy przeznaczonej na dokonanie pochówku liderów poszczególnych wspólnot (w tym tych z obszarów Prawobrzeża) zasiedlających badane obszary mogła wynikać z innych czynników niż faktyczna ranga zmarłego, na przykład z wielkości grup ludzkich zasiedlających dane terytorium (por. S. V. Mahortyh 2019b, s. 144).

Ostatnią kwestią wymagającą poruszenia przy określaniu atrybucji socjalnej zmarłych grzebanych w grobach rangi I, jest interpretacja składanych w nich kobiet. Jak wykazały wyniki wcześniejszych analiz (*vide* podrozdział 4.1.3), ich rolę społeczną, niezależnie od etapu okresu scytyjskiego z którym należy je łączyć, powinno się rozpatrywać w ramach

[79] Podobnego zdania jest również D.S. Greczko (2010, s. 101) w opinii którego zgrupowanie stanowisk nad Dońcem z okresu wczesnoscytyjskiego należy traktować nie w charakterze osobnej grupy terytorialnej ale jako *wschodnią część społeczności etniczno-kulturowej lewobrzeżnego Podnieprza*.

dwóch kontekstów. Pierwszym z nich jest traktowanie ich przede wszystkim jako małżonek lub krewnych wodzów plemiennych i nomarchów. Wskazuje na to umieszczanie ich pochówków w obrębie wspólnej przestrzeni grobowej z jednoczesnym podkreśleniem równorzędności obu zmarłych. Drugą możliwością, nie wykluczającą się z pierwszą, jest ich przynależność do grona kapłanek (por. ryc. 4.2.b oraz wykaz tego typu zespołów w tabeli 3.38). W tym kontekście warto ponownie zwrócić uwagę na dwa, wzmiankowane już kilkakrotnie, podobne do siebie pochówki kobiece z bocznego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego oraz z grobu nr 1 z kurhanu 8 z cmentarzyska koło miejscowości Pisoczin. Znaczne bogactwo i różnorodność umieszczonych w nich ekwipunków pozwala bowiem na ich odniesienie do grupy pochówków scytyjskiej arystokracji wysokiej rangi. Nie mniej istotna dla ich interpretacji, jest ich przystrojenie w charakterystyczne nakrycia głowy w postaci cylindrycznych kalafów z łukowatym zwieńczeniem przedniej części. Nakrycia głowy tego typu traktowane są bowiem jako element stroju kapłanek znacznych scytyjskich rodów (S. A. Skorij *et al.* 1999, s. 102; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309).

Jak wyżej wskazano członkowie koczowniczej arystokracji grzebani byli nie tylko w grobach rangi I, ale również w zajmujących niższą pozycję w hierarchii zespołach rangi II. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że typowe dla obu tych zbiorów elementy obrzędowości pogrzebowej o „elitarnym" charakterze obecne są również w grobach, które łączyć można z niżej uplasowanymi w hierarchii zespołami rangi. Tym samym ***pochówki rangi II*** łączyć należy przede wszystkim z koczowniczą (scytyjską) arystokracją średniej rangi[80], co pozostaje w zgodzie z propozycjami części badaczy (Tur_459 – A. D. Mogilov, S. V. Didenko 2014, s. 105; MalR_2/1, Pes_9 i StMer3_11[81] – Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130, tabl. 3)[82].

Analiza zespołów grobowych rangi II przeprowadzona pod kątem określenia pozycji społecznej pogrzebanych w nich osób, poza umiejscowieniem ich na średnim szczeblu hierarchii koczowniczej arystokracji, dostarcza również pewnych informacji pozwalających na sprecyzowanie pełnionych przez jej członków funkcji. W pierwszej kolejności wskazać

[80] Na marginesie tych uwag trzeba odnotować, że taki sposób interpretacji tych zespołów ma jedynie umowny charakter i dotyczy nie tyle faktycznego statusu złożonych w nich osób, który może być różny, co raczej ich „środkowej" pozycji w hierarchii wyższych sfer badanych społeczności.

[81] Co prawda w przypadku tej klasyfikacji zmarli pogrzebani we wzmiankowanych grobach włączeni zostali do ogólnej klasy „arystokracji", nie mniej jednak ich lokalizacja między „władcami" a „jeźdźcami" wskazuje na zajmowanie przez nich środkowej pozycji w hierarchii wyższych sfer.

[82] Również w systemach klasyfikacyjnych pochówków z okresu późnoscytyjskiego ze strefy stepowego Podnieprza, zespoły o parametrach zbliżonych do grobów rangi II, łączone są z wyższymi sferami średniego poziomu (por. tabela 4.21; zob. także B. F. Gening 1984, s. 141, tabl. 1-2).

należy na skład umieszczanego z większością zmarłych mężczyzn tej rangi wyposażenia, którego obowiązkowym elementem są rozbudowane zestawy militariów (włącznie z elementami uzbrojenia ochronnego) i uprzęży. Tym samym można stwierdzić, że osobnicy płci męskiej grzebani w analizowanym zbiorze grobów byli przede wszystkim wyspecjalizowanymi wojownikami, tzw. „drużynnikami". Interpretację tą wzmacnia również specyficzna lokalizacja przestrzenna tak wyekwipowanych grobów męskich rangi II, a także pojedynczych zespołów rangi I, niespełniających kryteriów pozwalających na ich włączenie do zbioru pochówków wodzów plemiennych (i nomarchów). W większości przypadków znajdują się one w punktach o strategicznym znaczeniu: w miejscach pozwalających na kontrolę szlaków i magistral handlowych (najczęściej w okolicach ich punktów węzłowych i przy brodach), w pobliżu głównych centrów handlowych i rzemieślniczych a także w strefach dogodnych do hodowli bydła (S. S. Bessonova 1998, s. 57-58; 1999, s. 151; 2000, s. 121; S. S. Bessonova, V. I. Poltavec 2015, s. 21-35). Oba te kryteria spełnia szereg grobów rangi II, a także niektóre zespoły rangi I. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na:

- wczesnoscytyjskie pochówki tego typu zlokalizowane w północnej części lasostepu pontyjskiego, przede wszystkim w rejonie górnego (i w mniejszym stopniu środkowego) dorzecza Suły (AksSV_14, Luki_1, Pop_3, 4 i 8) oraz w północnej strefie prawobrzeżnego Podnieprza (MalOf);
- znajdujące się w rejonach przepraw na Dnieprze wczesnoscytyjskie zespoły rangi I (RobM) i II (Glad_3/1) z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Terasowego Lasostepu;
- położone w pobliżu brodu na Worskli poniżej grodziska Bielskiego pochówki męskie rangi II z Opiszlanki i Witowej Mogiły (Lich_7/VitM) z drugiej połowy VI w. p.n.e.;
- grób z pochówkiem męskim rangi II (Steb_12) ze znajdującego się w pobliżu brodu na Rosi cmentarzyska kurhanowego we wsi Steblów z pochówkami wyspecjalizowanych wojowników. Ponadto w obrębie tej samej grupy kurhanowej, na jej skraju, znajduje się starszy pochówek rangi II z okresu wczesnoscytyjskiego (Steb_15);
- zespoły z pochówkami męskimi rangi I i II z grupy kurhanowej nr I koło wsi Żurawka (Zur_396, 398, 400 i 401) zlokalizowanej w pobliżu ważnych węzłów transportowanych, a zarazem jednego z najbardziej dogodnych regionów do sezonowych wypasów bydła, jakim jest rejon współczesnego miasta Nowomirgorod, w międzyrzeczu Taśminu i Wisi Wielkiej;

- pochówki męskie rangi II z kompleksu cmentarzysk funkcjonujących pobliżu grodziska Bielskiego (BelB_1; Per_1(23)/2001, Per_2(23)/2001), Per_2, 7 i 11; Skor_7 i 9/1965).

Kolejnym elementem łączącym pochówki męskie rangi II (i innych zbliżonych doń grup grobów osób tej płci), poza ich drużynowym charakterem oraz przynależnością do średniego poziomu warstwy koczowniczych wyższych sfer, jest obecność w ich inwentarzach statusowych przedmiotów związanych ze sferą wojskową i sakralną (brązowe kotły, drewniane czasze ze złotymi nakładkami, importowane elementy uzbrojenia ochronnego) oraz niektórych wykonanych z kruszców (lub zdobionych nimi) zabytków traktowanych jako oznaki władzy (ceremonialne miecze, metalowe lite naszyjniki, bransolety, aplikacje stroju itp.). Obserwacja ta, w połączeniu ze znacznymi wielkościami konstrukcji grobowych i nadgrobowych mieszczących te pochówki, pozwala sprecyzować przynależność złożonych w nich wojowników do grupy tzw. „elitarnych drużynników". Dodatkowo, w oparciu o analizy planigraficzne cmentarzysk, na których znajdowały się tego typu zespoły, w grupie tej wyróżnić można przywódców koczowniczych drużyn wojskowych (zespoły rangi II o wyróżniającej się lokalizacji, np. Steb_12; Skor_7 i 9/1975 – por. tabela 4.16), z których część mogła posiadać rangę wodzów plemiennych (pochówek rangi I z kurhanu nr 400 z Żurawki) oraz członków ich świty. W tym ostatnim przypadku wskazać należy przede wszystkim na grupę kurhanów z przytaczanego już cmentarzyska koło wsi Żurawka, w którym trzy zespoły z pochówkami męskimi rangi II zlokalizowane były dookoła grobu z pochówkiem rangi I (por. tabela 4.16 i tabl. CXXXVII.1).

Inną cechą zespołów z pochówkami męskimi i kobiecymi rangi II widoczną na poziomie analiz planigraficznych, jest również ich lokalizacja w obrębie nekropolii kurhanowych, na których koncentruje się znaczna ilość grobów łączonych z koczowniczymi wyższymi sferami różnej rangi (I – III/IV). Co istotne, w części przypadków obserwowane jest wchodzenie tych zespołów w różnorakie relacje przestrzenne (por. tabela 4.16). Wśród nich uwagę zwrócić należy na dwa układy. W pierwszym z nich zespoły rangi II umiejscowione są w pobliżu grobów z pochówkami rangi I (Aksûtincì, ur. Stajkin Verh – zespoły z V w. p.n.e.; Beresnâgi, I grupa kurhanowa; Kapìtanìvka; Pìsočin; Žuravka, I grupa kurhanowa). W drugim groby rangi II, stanowiące najwyższe ogniwo pochówków w hierarchii danej nekropolii (co podkreśla również ich wyróżniająca się lokalizacja) współwystępują z pochówkami przedstawicieli koczowniczych wyższych sfer niskiej rangi (III/IV). Sytuację taką odnotowano m.in. w zasięgu takich grup kurhanowych i cmentarzyska jak grupa B Bielskiej nekropolii, I grupa kurhanowa koło wsi Bobryca, Hładkiwszczyzna, Olefirszczyzna, nekropola Skorobor, grupa kurhanowa nr 3 ze Starego Merczyka oraz

Steblów, a także w obrębie mniejszych grup kurhanowych takich jak zgrupowanie późnoscytyjskich kurhanów w północnej części nekropolii w Ryżanówce (kurhany nr 12-18 – por. S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, ryc. II) oraz wczesnoscytyjskie grupy kurhanowe nr II i VII z okolic wsi Żurawka.

Wyżej przytoczone obserwacje planigraficzne pozwalają na wyciągnięcie dwóch wniosków istotnych dla dalszej interpretacji przynależności zmarłych pogrzebanych w grobach omawianej rangi. Po pierwsze, ewidentne związki części tych zespołów z grobami rangi I świadczyć mogą o przynależności niektórych złożonych w nich osób do grona scytyjskiej (koczowniczej) arystokracji rodowej (rodowo-plemiennej), z której wywodzili się wyżej wzmiankowani liderzy (władcy lub wodzowie) lokalnych plemion (i ich związków) włącznie z nomarchami. Po drugie, wyróżniająca się lokalizacja przestrzenna części zespołów rangi II w obrębie nekropolii, na których groby tego typu zajmują najwyższą pozycję w hierarchii, pozwala widzieć w pogrzebanych w nich osobach przywódców i seniorów rodów użytkujących określone cmentarzyska[83]. Dodatkowo należy podkreślić fakt, iż obecność części z nich na cmentarzyskach zdominowanych przez zespoły włączone do klas niższych, wśród których przeważają groby rangi III i pochówki męskie rangi IV (np. Bìl's'kì mogil'nik „B"; Bobrica, I grupa kurhanowa; Olefirŝina; Skorobìr; Stare; Steblìv; Turìâ; Žuravka, VII grupa kurhanowa), sugeruje ich związek nie tyle z wyżej wzmiankowaną arystokracją rodowo-plemienną związaną z rządzącymi rodami, co raczej ze środowiskiem wyższych sfer średniej rangi. W tym kontekście można stwierdzić, że niektóre zespoły rangi II, spełniające określone warunki (zob. niżej) należy traktować jak miejsca pochówku przywódców rodów i oddziałów wojskowych (zakładając związek pogrzebanych w nich osób z warstwą „elitarnych drużynników") wywodzących się ze środowiska koczowniczej arystokracji niskiej rangi. W ten sposób interpretowany jest m.in. zmarły mężczyzna z kurhanu nr 12 z cmentarzyska koło miejscowości Steblów (S. A. Skoryj 1997, s. 63-64) czy też wojownik pochowany pod nasypem kurhanu nr 7/1965 z cmentarzyska Skorobor (P. Â. Gavriš 2008, s. 191). Wydaje się, że analogicznie można traktować również innych zmarłych pogrzebanych w grobach rangi II. Zespoły te muszą jednak spełniać pewne warunki. Pierwszym z nich jest zajmowanie przez nie najwyższej pozycji w ramach wewnętrznej hierarchii danego cmentarzyska lub

[83] Niewykluczone, że część zespołów tego typu o wyróżniającym się charakterze w rzeczywistości mogły mieścić pochówki plemiennych wodzów i nomarchów. Możliwość ta dotyczy jednak wyłącznie grobów spełniających wyżej wyszczególnione kryteria wydzielania pochówków osób tej rangi. Z drugiej strony trzeba zaznaczyć, iż przynależność osób pogrzebanych w zespołach różnej rangi do grona liderów lokalnych plemion i ich związków (włącznie z nomarchami) może wynikać z różnego statusu poszczególnych „wodzów". W tym kontekście wyższą pozycję zajmowałyby osoby o takiej atrybucji pogrzebane w zespołach rangi I, niższą zmarli złożeni w grobach rangi II.

grupy kurhanowej, drugim ich ograniczona liczebność (por. L. S. Marsadolov 2017, s. 44, tabl. 3)[84]. W analizowanym zbiorze grobów powyższe warunki spełnia co najmniej 25 zespołów z pochówkami męskimi rangi II (BelB_1; Bob_33; Glad_3/1; Grusz_392; Make_491; Olef_15; Osn_4 i 5; Past_3; Ryz_12; Skor_7 i 9/1965, 15/1975; Star_6; Steb_12; StMer3_3 i 11; Tur_459 i 512; Zur_406 i 447 oraz być może Konst_522; Ost_13; Pek_411 i Tek_346) a także co najmniej dwa zespoły z pochówkami kobiecymi rangi II (Glad_449[85] i Sin_100). W tym miejscu należy wrócić do poruszanej już kwestii możliwości funkcjonowania wśród badanych społeczności dziedziczenia społecznego statusu jednostki (por. podrozdział 3.4). Wydaje się, że to właśnie w ten sposób należy tłumaczyć osiągnięcie przez kobiet liderującej pozycji w obrębie wspólnoty użytkującej określoną nekropolę. Niewykluczone również, że z grupą przywódczyń rodowych, poza zespołami rangi II, łączyć należy również wspomniane już kobiece pochówki rangi I z takich zespołów jak Jabłonówka (kurhan nr 1), Bobryca (kurhan nr 35[86]) oraz Kup'ewacha (kurhan nr 8). Jak już bowiem zostało to odnotowane, chociaż zespoły te spełniają kryteria sugerujące przynależność złożonych w nich zmarłych do grupy potencjalnych liderów (wodzów) plemiennych, to takiej interpretacji przeczy żeńska płeć złożonych w nich osób. Zdecydowana większość zespołów, które można łączyć z tą grupą (warstwą) zawieraja bowiem pochówki o jednoznacznie męskim charakterze. Tym samym wydaje się, że bardziej zasadne będzie uznanie pogrzebanych w nich kobiet za przywódczynie niewielkich wspólnot o charakterze rodowym lub rodzinnym[87]. Wątpliwości nie budzi natomiast fakt przynależności większości z tych kobiet, podobnie jak części zmarłych tej płci grzebanych w pozostałych grobach rangi I i II, do grupy kapłanek-wróżbitek, które można łączyć ze środowiskiem koczowniczej arystokracji rodowej (rodowo-plemiennej). W przypadku pozostałych kobiet, niezależnie od tego czy złożone są one w zespołach o jednostkowym charakterze czy też w grobach wieloosobowych, widzieć należy przede wszystkim żony oraz krewne czy to „elitarnych drużynników" czy to przywódców rodowych.

[84] Spośród kilku zespołów o takiej samej pozycji chronologicznej tylko jeden z nich może mieścić pochówek osobnika tej rangi.

[85] Zespół ten jest młodszy (połowa VI w. p.n.e.) niż zlokalizowany w jego pobliżu (?) pochówek męski rangi II z kurhanu nr 3 pochodzący z końca VII i początku VI w. p.n.e.

[86] Niewykluczone, że do grupy tej włączyć można również pochówek nr 2 z kurhanu nr 66 z okolic wsi Bobryca, przy założeniu braku w tym kompleksie pochówku męskiego.

[87] Hipoteza ta jest zasadna jedynie w przypadku, gdy 1) pochówki te rzeczywiście należą do kobiet, 2) wśród innych grobów zlokalizowanych na cmentarzyskach (grupach kurhanowych), z których one pochodzą rzeczywiście brak zespołów mogących mieścić pochówki mężczyzn o co najmniej zbliżonej pozycji społecznej.

Kończąc charakterystykę społeczną osób grzebanych w grobach rangi II trzeba zaznaczyć, że w świetle wyżej przytoczonych możliwości interpretacyjnych zespoły te można łączyć z koczowniczą (scytyjską) arystokracją średniego poziomu. W jej skład wchodzą członkowie rodów, z których wywodzą się liderzy (władcy lub wodzowie) określonych plemion (i ich związków), włącznie z nomarchami, przywódcy mniejszych wspólnot (rodów) użytkujących określone nekropole kurhanowe, w tym takich, które łączyć należy z niższymi klasami społecznymi (włącznie z koczowniczymi wyższymi sferami najniższej rangi), a także inni przedstawiciele rodowej i rodowo-plemiennej arystokracji[88]. Dodatkowo z tym poziomem „leśnostepowych" wyższych sfer należy łączyć również grupę „elitarnych drużynników", z których część niewątpliwie mogła się wywodzić ze środowiska koczowniczej arystokracji rodowej (rodowo-plemiennej).

Kolejne miejsce w stworzonej hierarchicznej klasyfikacji grobów badanych populacji zajmują ***zespoły z pochówkami męskimi i kobiecymi rangi III***. Jak już wyżej wspominano, zespoły te zawierają pewne elementy obrzędowości pogrzebowej typowej dla wyżej scharakteryzowanych grobów koczowniczych (scytyjskich) wyższych sfer. Tym samym można stwierdzić, że złożone w nich osoby również przynależały do tej warstwy. Obserwacja ta pozostaje w zgodzie z propozycjami części badaczy widzącymi w niektórych zespołach tej rangi (por. tabela 4.21) miejsca pochówku członków „miejscowych wyższych sfer" (Pes_2, 25, 29 i 32 – L. I. Babenko 2005, s. 177-178) i „arystokracji" (Pes_5, 6 i 32, StMer4_4 – Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 130, tabl. 3). Równocześnie, mniejsze nakłady pracy przeznaczone na wybudowanie grobów tej rangi i wzniesienie nad nimi kopca, niska frekwencja pochówków towarzyszących oraz uboższe inwentarze z niezbyt licznymi przedmiotami statusowymi i prestiżowymi, wskazują na to, że pochowani w nich zmarli zajmowali niższą pozycję w hierarchii koczowniczej arystokracji niż osoby złożone w grobach rangi I i II. Wszystko to pozwala na łączenie zmarłych pogrzebanych w zespołach rangi III przede wszystkim z najniższym poziomem koczowniczych wyższych sfer strefy leśnostepowej. W tym miejscu należy zaznaczyć, że taki sposób interpretacji tych zespołów pozostaje w zgodzie z innymi systemami klasyfikacji społecznej. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na obserwacje poczynione przez E.P. Buniatian dla późnoscytyjskich pochówków z obszaru stepu nadczarnomorskiego. W stworzonej przez tą badaczkę klasyfikacji grobów warstw średnich (ludności szeregowej) zespoły o wielkościach konstrukcji grobowych i

[88] W tej grupie wymienić należy przede wszystkim te zespoły rangi II, dla których brak danych umożliwiających określenie relacji zachodzących pomiędzy grobami tego typu a innymi klasami pochówków, które można łączyć z koczowniczymi wyższymi sferami.

nakrywających je nasypów analogicznych do synchronicznych z nimi leśnostepowych grobów rangi III, zaliczone zostały do modeli 4-5 (tabela 4.21). Oba te zbiory interpretowane są jako miejsca pochówku zamożnych i uprzywilejowanych przedstawicieli ludności szeregowej o statusie zbliżonym do arystokracji (model 4) oraz członków najniższej warstwy scytyjskiej arystokracji (model 5). Podobieństwa pomiędzy porównywanymi zbiorami pochówków widoczne są również na poziomie umieszczanego w nich wyposażenia grobowego. Równocześnie należy zaznaczyć, że leśnostepowe pochówki koczowniczej arystokracji najniższej rangi mogą być bogatsze od ich stepowych odpowiedników.

Dalsza analiza pochówków wchodzących w skład omawianej serii grobów pozwala poczynić kolejne obserwacje dotyczące miejsca, jakie pochowane w nich osoby mogły zajmować w badanych społecznościach (ich wyższych sferach). I tak, lokalizacja ich dużej części na nekropolach, w obrębie których poza nimi (i zbliżonymi do nich grobami męskimi rangi IV) spotykane są niemal wyłącznie pochówki rangi I i II (Beresnâgi; Bobrica, grupy I, II i IVy; Gladkìvŝina; Ìvanìvka; Kapìtanìvka, II grupa kurhanowa; Kup'evaha; Olefirŝina; Pastirs'ke; Pìsočin; Popìvka; Rižanìvka – zespoły z okresu późnoscytyjskiego; Skorobìr; Stare; Steblìv; Starij Merčik, 3 i 4 grupy kurhanowe; Žuravka, VII grupa kurhanowa), wskazywać może na przynależność pochowanych w nich osób (ich pewnej części) do grona arystokracji rodowej (rodowo-plemiennej) niskiej rangi. Równocześnie, groby tej rangi obecne są również na cmentarzyskach (Ârmolincì, Basìvka; Brovarki; Bubnìv'ska Slobìdka; Čeremušna; Gulâjgorodok; Ivankìv; Kapìtanìvka, I grupa kurhanowa; Kotorič; Lûbotin; Mirne; Podillâ; Smìla; Starosìllâ; Vasilìvka; Vesele; Višnopìl'; Vološino, grupa 3; Žuravka, grupa III.B), w zasięgu których brak jest pochówków, które można wiązać z wyższymi poziomami hierarchicznymi (zespoły rangi I i II). Sugerować może to przynależność części złożonych w nich osób do grupy przywódców różnej wielkości wspólnot rodzinnych lub rodowych (?) grzebiących swoich zmarłych na określonych nekropolach (lub w ich wydzielających się częściach). Trzeba jednak zaznaczyć, że podobnie jak odnotowano to przy grobach wyższych rang, taka możliwość interpretacyjna dotyczy jedynie tych zespołów, które na określonym cmentarzysku (lub w jego wydzielającej się części) występują pojedynczo, względnie w większej liczbie ale różnią się między sobą swoją pozycją chronologiczną. Groby te mogą zawierać zarówno pochówki męskie (Bas_482; BubS_6; Czer_13; G-G_38; Ivanko_7; Kap_482; Koto_1984 i Koto_2 datowane na odpowiednio drugą ćwierć V i IV w. p.n.e.; Mar8p_1/2004; Zur_428) jak również kobiece[89] (Jarmol_38; Mir_3; Pod_3/3;

[89] Przy założeniu braku porównywalnych z nimi pochówków męskich.

Staro_254; Visz_1; Zur_423). Dodatkowo, w części z nich „liderująca" pozycja zmarłej osoby pogrzebanej w grobie rangi III podkreślona jest poprzez wyróżniającą się (centralną) lokalizację (Czer_13 – tabl. XIX; Visz_1 – tabl. CXXVI.4)[90].

Wyżej stwierdzona obecność nekropolii, na których zmarli pogrzebani w grobach rangi III zajmują najwyższą pozycję w hierarchii prowadzi do dwóch kolejnych obserwacji. Po pierwsze, ich współwystępowanie z większą ilością zespołów rang niższych (głównie rangi V i VI) wymusza dokonanie pewnej korekty wyżej zaproponowanej możliwości ich łączenia ze środowiskiem koczowniczej arystokracji rodowej (rodowo-plemiennej). Bardziej właściwe wydaje się przypisanie ich, w ślad za E. P. Buniatian, do grupy zamożnych przedstawicieli ludności szeregowej o statusie zbliżonym do wyższych sfer najniższej rangi. Z tymi ostatnimi łączyć należy z kolei zespoły rangi III występujące na cmentarzyskach kurhanowych (lub w obrębie mniejszych grup kopców) zdominowanych przez groby rangi III oraz zbliżone doń pochówki męskie rangi IV (Brovarki; Lûbotin; Smìla; Vasilìvka; Vesele; Vološino, grupa 3).

Nie mniej istotne jest stwierdzenie, że poza koczownikami w zespołach rangi III grzebani byli również przedstawiciele miejscowych osiadłych społeczności. Na taką atrybucję etniczno-kulturową części zmarłych pochowanych w grobach rangi III wskazywać może stwierdzona już (por. tabela 4.14) obecność wśród zespołów związanych z tym zbiorem, pewnej serii pochówków pozbawionych wyraźnych cech „koczowniczych". Tym samym należy dopuścić kolejną możliwość interpretacji złożonych w nich zmarłych. Zgodnie z nią część grobów rangi III należy traktować jako miejsca pochówku przedstawicieli wyższych sfer (np. członków lokalnej rodowej arystokracji) osiadłej ludności o starym, „leśnostepowym" rodowodzie. Zespoły tego typu nie są jednak zbyt liczne i łączą się przede wszystkim z okresem archaicznym[91]. Pod względem zajmowanej pozycji w obrębie wspólnot zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza (zwłaszcza po ich podbiciu przez koczowników) zmarli o takiej atrybucji społeczno-etnicznej odpowiadaliby najniższej warstwie koczowniczych (scytyjskich) wyższych sfer.

Ostatnią uwagą którą można poczynić przy ocenie pozycji społecznej zmarłych pogrzebanych w grobach rangi III, jest funkcja jaką mogli pełnić mężczyźni tej rangi. Ważną

[90] W rzeczywistości ich łączna ilość mogła być większa niż zostało to odnotowane. W dużej części wymienione zespoły rangi III pochodzą z tylko częściowo zbadanych nekropolii, w przypadku których nie można wykluczyć grzebania w ich obrębie również osób o wyższej randze.

[91] W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że nie można wykluczyć, iż ich pierwotna ilość mogła być znacznie wyższa niż zostało to odnotowane. Należy bowiem dopuścić możliwość, zgodnie z którą część osób o takiej atrybucji społeczno-etnicznej, uległszy za życia pewnej „scytyzacji", mogła zostać pogrzebana z zachowaniem pewnych zwyczajów pogrzebowych o koczowniczym charakterze.

przesłanką w tym zakresie jest obecność wśród towarzyszącego im wyposażenia grobowego zestawów broni zaczepnej współwystępujących niekiedy z elementami uzbrojenia ochronnego oraz częściami rzędu końskiego. Przedmioty te jednoznacznie wskazują na wojskową specjalizację zmarłych. Tym samym można przyjąć założenie, że w części mężczyzn pogrzebanych w grobach rangi III, analogicznie jak w zespołach klas (rang) wyższych, widzieć można wyspecjalizowanych pieszych lub konnych wojowników w typie wzmiankowanych już „drużynników”[92]. Jednocześnie, obecność w większości tak wyposażonych zespołów pewnych elementów typowych dla pochówków koczowniczej arystokracji grzebanej w grobach wyższych rang pozwala na włączenie ich (lub ich części) do klasy „elitarnych wojowników”. Nieco inaczej interpretowane są natomiast analogicznie wyekwipowane zespoły, w których, sądząc po braku cech obrządku o koczowniczym charakterze, pogrzebani byli członkowie wyższych sfer osiadłej ludności rolniczej. Zmarli wojownicy o takiej atrybucji etnicznej (a w przypadku zespołów z okresu wczesnoscytyjskiego także ci wywodzący się ze środowiska Kimmerów) w literaturze przedmiotu najczęściej łączeni są z grupą arystokracji tzw. „jeździeckiej” (por. np. J. Kubczak 1978, s. 73-74; S. S. Bessonova 1999, s. 151). Taki sposób ich postrzegania wydaje się być tym bardziej zasadny, iż zgodnie z obserwacjami S. Bessonowej (1999, s. 151) groby miejscowej arystokracji „jeździeckiej” praktycznie nie różnią się od „drużynowych” pochówków koczowniczego (scytyjskiego) typu. Jednocześnie należy zaznaczyć, że zdecydowana większość zmarłych „drużynników”, sądząc po ilości zespołów o koczowniczych cechach obrządku pogrzebowego, wywodziła się ze środowiska nomadów. Jeżeli chodzi natomiast o interpretację kobiet pochowanych w grobach rangi III to w przypadku tych z nich, które związane są z osiadłą ludnością rolniczą, widzieć należy przedstawicielki wyższych sfer (arystokracji „jeździeckiej”) tej części leśnostepowych populacji. Z kolei kobiety związane ze środowiskiem koczowniczym można łączyć zarówno z arystokracją rodową (rodowo-plemienną) najniższej rangi, jak również z zamożną warstwą ludności szeregowej o statusie zbliżonym do wyższych sfer najniższej rangi. W tej ostatniej grupie widzieć należy przede wszystkim liderki niedużych wspólnot o rodowym lub rodzinnym (?) charakterze, grzebiących swoich zmarłych na określonych nekropolach (lub wyróżniających się w ich obrębie mniejszych skupiskach kurhanowych).

[92] Na „drużynową” atrybucję części zmarłych grzebanych w zespołach rangi III, podobnie jak i w przypadku rangi IV, wskazuje także ich lokalizacja w miejscach o strategicznym znaczeniu. Większość z nich pochodzi z tych samych regionów (a nawet cmentarzysk) co wyżej wyszczególnione zespoły rangi II, które można również łączyć z tą grupą społeczno-funkcjonalną.

Jak już wcześniej wskazywano wiele zbieżności z pochówkami męskimi rangi III wykazują ***zespoły rangi IV***. Zgrupowane w ramach tego zbioru groby cechują się obecnością wielu elementów obrzędowości pogrzebowej typowej dla zespołów klas (rang) wyższych. Zaliczyć należy do nich: obecność towarzyszących pochówków końskich, otaczanie nasypu kurhanowego znacznej wielkości rowem i/lub wałem oraz lokalizowanie w jego obrębie drewnianych konstrukcji namiotowych, a także umieszczanie wśród przedmiotów inwentarza niektórych kategorii zabytków typowych dla koczowniczej arystokracji (importowane metalowe naczynia i brązowe nagolenniki, zdobiona drogocennymi metalami uprząż). Jednocześnie w porównaniu z najbardziej podobnymi do nich zespołami rangi III groby tego typu oznaczają się nieco mniejszymi nakładami pracy przeznaczonymi na ich wybudowanie oraz uboższym (mniej różnorodnym) charakterem składanych w nich inwentarzy. Wszystkie te cechy wskazują na to, że ranga złożonych w nich osób byłaby zbliżona do tej, jaką posiadali zmarli, dla których budowano zespoły włączone do rangi III. Tym samym można przypuścić, że osoby te łączyć należy przede wszystkim z wyższymi sferami niskiej rangi i posiadającą zbliżony status grupą zamożnej ludności szeregowej, tożsamymi z późnoscytyjskim stepowymi zespołami, włączonymi przez E. P. Buniatian do wzmiankowanych już modeli 4 i 5. Taka ich interpretacja pozostaje w zgodzie z sugestiami części badaczy (por. np. uwagi na temat interpretacji zmarłych z cmentarzyska koło wsi Steblów, wśród których dominowali mężczyźni złożeni w grobach rangi IV – S. A. Skory 1997, s. 60). W tym miejscu należy zaznaczyć, że ten sposób interpretacji przyjąć należy przede wszystkim dla zespołów tego typu z serii „prawo-" i „lewobrzeżnych". Oba te zbiory grupują nie tylko zespoły o zbliżonej pozycji chronologicznej do przytaczanych analogii stepowych, ale również takie, które w głównej mierze łączyć można z tym samym, tj. scytyjskim (koczowniczym) substratem etnicznym (tabela 4.14)[93]. W przypadku pochówków rangi IV o „wczesnoscytyjskiej" metryce cechy pozwalające na ich łączenie z koczownikami obecne są tylko w około 1/3 z nich. Tym samym złożone w nich osoby należałoby łączyć, podobnie jak zmarłych grzebanych w analogicznych zespołach rangi III, z warstwą miejscowej arystokracji „jeździeckiej".

Nie mniej charakterystyczną cechą zespołów rangi IV o potencjalnym ładunku społecznym jest również charakter ich inwentarzy. W zdecydowanej większości są to bowiem pochówki wyposażone w rozbudowane zestawy militariów (włącznie z elementami uzbrojenia ochronnego i częściami rzędu końskiego), świadczące o wojskowej specjalizacji

[93] Na ich związek ze środowiskiem stepowych Scytów wskazują również wyniki analiz antropologicznych (por. np. S I. Kruc 1997, s. 91-97).

pochowanych w nich osób. Tym samym, złożonych w nich mężczyzn należy traktować jako „drużynników", co również pozostaje w zgodzie z propozycjami interpretacyjnymi tego typu zespołów funkcjonujących w literaturze (np. Glad_2 – V. P. Grigir'ev 1994, s. 77; O. V. Šelehan 2016, ryc. 3; Per_3/2 – O. V. Šelehan 2016, ryc. 3). Równocześnie obecność w części tych zespołów pewnych elementów typowych dla grobów członków wyższych sfer różnej rangi (por. wyżej) świadczyć może o ich wyróżniającym się charakterze w obrębie omawianej warstwy (grupy) i ich przynależności do grona „elitarnych drużynników". Ten sposób interpretacji dotyczy jednak, podobnie jak w przypadku wyżej scharakteryzowanych pochówków męskich rangi III, wyłącznie zmarłych, których w oparciu o pewne przesłanki (por. wyżej) można łączyć ze środowiskiem irańskich nomadów (koczowników). Analogicznie wyposażone groby o autochtonicznym obliczu należy natomiast rozpatrywać w kontekście miejsc pochówku członków miejscowej arystokracji „jeździeckiej".

Jak wykazano w trakcie wyżej przeprowadzonych analiz na kolejnym, środkowym, miejscu w stworzonym systemie klasyfikacji grobów ludności leśnostepowego Podnieprza znajdują się ***zespoły z pochówkami rangi V***. Ich cechami charakterystycznymi są „standardowe" wielkości nasypów kurhanowych i znajdujących się pod nimi konstrukcji grobowych, umieszczanie zmarłych w obiektach o stosunkowo prostej budowie, a także przeciętny stopień bogactwa (różnorodności) złożonych z nimi ekwipunków. Wszystko to wskazuje na przynależność pochowanych w nich zmarłych do warstwy średniej tożsamej z tzw. ludnością szeregową w nomenklaturze rosyjsko- i ukraińskojęzycznej (por. tabela 4.22). Równocześnie, wszystkie te cechy obrzędowości pogrzebowej spotykane są także w obrębie uplasowanych na niższym stopniu w hierarchii zespołów z rangi VI. Tym samym również i te groby należałoby traktować jako miejsca pochówku przedstawicieli ludności szeregowej.

Obecność dwóch zbiorów zespołów różnych rang, które można przypisać do warstwy ludności szeregowej wyraźnie wskazuje na jej wewnętrzne zróżnicowanie. Pozostaje to w zgodzie z istniejącymi w literaturze propozycjami dotyczącymi zarówno populacji z terenów lasostepu (*Davnaâ ...* 1998, s. 83; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131; M. Burghardt 2016, s. 78-79, 82; Û. N. Bojko 2017, s. 69-70, 99-102, 104, 107) jak również społeczności scytyjskich z obszaru stepowego Podnieprza (E. P. Bunâtân 1985, s. 94-96; B. F. Gening 1984, s. 146-147). W wewnętrznej hierarchii zespołów, które można łączyć ze zmarłymi o takiej atrybucji społecznej wyższe miejsce zajmują osoby złożone w grobach rangi V. W porównaniu z pozostałymi zbiorami mieszczącymi pochówki ludności szeregowej, zespoły wchodzące w skład wyżej wyszczególnionych grup (klas) oznaczają się większym nakładem pracy przeznaczonym na ich wybudowanie, zaś umieszczone w nich inwentarze są od nich

bogatsze i bardziej zróżnicowane. Dodatkowo w tych ostatnich stosunkowo często spotykane są luksusowe kategorie zabytków (złote aplikacje stroju, elementy uzbrojenia ochronnego, ozdoby wykonane ze złota, a w zespołach z okresów środkowo- i późnoscytyjskiego także amfory i naczynia czarnopokostowane) masowo występujące w grobach wyższych warstw społecznych ale bardzo rzadkie w zespołach rang niższych (por. tabela 4.12). Nie mniej istotną przesłanką, mogącą wskazać na pozycję społeczno-majątkową zmarłych pogrzebanych w grobach tworzących omawiany zbiór, jest stwierdzenie zajmowania przez nie najniższego ogniwa w hierarchii zespołów z uprzężą. Obserwacja ta pokrywa się z przytaczanymi już wzmiankami autorów antycznych (*O powietrzu, wodach i okolicach,* 22) o przynależności jeźdźców do bogatszych (zamożniejszych) części scytyjskiego społeczeństwa. Należy jednak zaznaczyć, że uwaga ta dotyczy jedynie zespołów, które można datować w ramach środkowego i późnego etapu rozwoju kultury scytyjskiej na badanych terenach. W okresie wcześniejszym elementy uprzęży występują również w zajmujących niższą pozycję w hierarchii grobach rangi VI (por. tabela 4.15).

Podsumowując dotychczasowe informacje na temat zespołów tworzących omawiany zbiór można stwierdzić, że pogrzebane w nich osoby zajmowały wyższą i bardziej uprzywilejowaną pozycję (i oznaczały się większą zamożnością) niż zmarli pochowani w grobach innych zbiorów, które można odnosić do grona ludności szeregowej. Taka interpretacja pozostaje w zgodzie z wynikami wielokrotnie już przytaczanych studiów E. P. Buniatian nad pochówkami szeregowych Scytów z terenu stepu. Zgodnie z jej propozycjami, groby modeli 3-4[94], będące najbliższymi odpowiednikami zespołów z pochówkami rangi V, wznoszone były dla przedstawicieli zamożnej ludności szeregowej włącznie z jej najbogatszą i najbardziej zasłużoną częścią zbliżoną do arystokracji[95]. Wydaje się, że również i ten sposób interpretacji można przyjąć dla zmarłych pogrzebanych w analizowanej serii grobów.

[94] Wskazują na to zarówno ich zbliżone cechy metrycznych (tabela 4.22) jak również podobny charakter znajdowanych w nich ekwipunkach grobowych.

[95] Zgodności tej nie ma natomiast jeżeli chodzi o klasyfikacje dotyczące społeczności z różnych obszarów leśnostepowego lewobrzeżnego Podnieprza. Zarówno w propozycjach odnoszących się do populacji znad Dońca ,jak i Worskli, zespoły rangi V grupują się bowiem w warstwach, które można łączyć z grupami ludności szeregowej o różnej pozycji. W przypadku społeczności znad Dońca (Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, tabl. 3) są to „śudrowie" (Czer_16) i zajmujący niższą pozycję „wajśjowie" (MalR-1_3/1; Pes_16). W klasyfikacji populacji z dorzecza Worskli (Û. N. Bojko 2017, tabl. 5) zespoły związane z tymi zbiorami obecne są we wszystkich wyróżnionych dla tego regionu klasach (warstwach) społecznych, przy czym uwaga ta dotyczy głównie pochówków kobiecych. Zespoły z pochówkami męskimi rangi V (Macz_2/1, 9, 11, 15 i 17; Skor_18 i 23/1975), włączone zostały z kolei do dwóch najniższych grup (grupa VII – łucznicy i grupa VIII – wojownicy z bronią drzewcową) wydzielonych w obrębie klasy wojowników, jeden pochówek rangi V (Macz_13) przydzielony został z kolei do wyżej uplasowanej w hierarchii warstwy „międzygrupowych wyższych sfer".

Dokonując dalszej charakterystyki leśnostepowych zespołów, które można łączyć z miejscami pochówku przedstawicieli zamożnej i uprzywilejowanej części ludności szeregowej można poczynić kolejne obserwacje na temat pozycji społeczno-majątkowej zmarłych związanych z tą częścią badanych populacji. W tym zakresie szczególnie pomocne są analizy wyposażenia grobowego umieszczanego w grobach męskich. Ich istotnym składnikiem, poza wyżej wzmiankowanymi elementami uprzęży, są bowiem dość liczne militaria. W porównaniu z wyżej scharakteryzowanymi zespołami mieszczącymi pochówki przedstawicieli wyższych sfer różnej rangi, umieszczane w nich zestawy uzbrojenia cechują się mniejszym asortymentem obejmującym przede wszystkim strzały i/lub broń drzewcową. Tym samym pogrzebanych w nich mężczyzn należy traktować przede wszystkim jako lekkozbrojnych konnych (rzadziej pieszych) wojowników, co również pokrywa się z ogólną charakterystyką tej części scytyjskiego społeczeństwa (por. B. F. Gening 1984, s. 147). Znacznie rzadziej w ich ekwipunkach pojawiają się bardziej rozbudowane zestawy broni zaczepnej (uzupełnione niekiedy o elementy uzbrojenia ochronnego), analogiczne do tych spotykanych w „drużynowych" pochówkach rangi III i IV[96]. W ich przypadku uwagę zwraca fakt iż zespoły te w porównaniu z grobami rangi III, i w mniejszym stopniu z pochówkami rangi IV, charakteryzują się mniejszymi nakładami pracy oraz niemalże całkowitym brakiem atrybutów pochówków „elitarnych drużynników". Tym samym przyjąć należy, że w grobach tych widzieć należy miejsca spoczynku prostych „drużynników" wywodzących się spośród bogatszej części ludności szeregowej.

Kolejną kwestią, do której należy się odnieść charakteryzując opisywaną grupę (warstwę) społeczną (społeczno-majątkową), są pełnione przez nią funkcje. Pomijając uczestnictwo związanych z nią mężczyzn w różnorakich działaniach wojennych, członkowie tej warstwy byli zapewne w głównej mierze pasterzami oraz rolnikami. W przeciwieństwie do niższych warstw społecznych, wśród których niewątpliwie znajdowały się również osoby prowadzące tego typu działalność, osoby te dysponowały większymi zasobami (stada zwierząt i ziemia pod uprawę). Sądząc po obecności w ich inwentarzach luksusowych kategorii przedmiotów inwentarza o masowym charakterze, posiadane przez nich stada (koczownicy) i ziemie pod uprawę (populacje rolnicze) były na tyle duże, że nie tylko pozwalały im na zachowanie niezależności ekonomicznej ale również na uzupełnienie ich dochodów (por. B. F. Gening 1984, s. 147). W tym ostatnim przypadku, zgodnie z sugestiami Ju. N. Bojko chodzić może o sprzedaż płodów rolnych mieszkańcom kolonii

[96] Większość z nich grupuje się w strefie prawobrzeżnego Podnieprza.

nadczarnomorskich, co znajduje ujęcie w wydzieleniu przez niego grupy *rolników zajmujących się produkcją żywności przeznaczonej na antyczne rynki* (Û. N. Bojko 2017, s. 70). Co istotne grupa ta, podobnie jak znajdująca się wyżej w hierarchii grupa kupców[97], łączona jest przez niego z klasą, którą można określić ogólnie mianem zamożnej ludności szeregowej. Równocześnie należy zaznaczyć, że obie te grupy uchwytne są przede wszystkim w materiałach osadowych, podczas gdy w źródłach archeologicznych tworzą one jeden zbiór bez możliwości jego rozdzielenia. W prezentowanej w niniejszej dysertacji klasyfikacji warstwie tej odpowiadają przede wszystkim pochówki kobiece rangi V.

Ostatnią kwestią, którą należy poruszyć dokonując interpretacji zespołów tworzących omawiany zbiór pochówków jest przynależność etniczno-kulturowa złożonych w nich osób. Przeprowadzona pod tym kątem analiza (tabela 4.14) wykazała ich niejednorodność w tym zakresie. Wśród nich obecne są bowiem zarówno zespoły o jednoznacznie koczowniczych (scytyjskim) obliczu[98] jak również takie, które ze względu na brak takich elementów łączyć można z ludnością autochtoniczną. Te ostatnie szczególnie liczne są w okresie archaicznym. Zwraca uwagę fakt, iż częściej mieszczą one pochówki kobiece niż męskie. W fazach późniejszych liczebność zespołów, które ze względu na brak wyraźnych cech obrządku pogrzebowego o koczowniczym charakterze, można łączyć ze środowiskiem miejscowej osiadłej ludności rolniczej znacznie spada.

Jak już to odnotowano, na niższym stopniu w hierarchii pochówków warstw średnich (ludności szeregowej), w porównaniu ze zmarłymi, dla których wzniesiono wyżej scharakteryzowany zbiór grobów, znajdowali się ***mężczyźni i kobiety grzebani w zespołach rangi VI***. Takie ich cechy jak mniejsze nakłady pracy poniesione na wybudowanie grobu i dokonanie pochówku, połączone z obecnością uboższego, ale nadal dość zróżnicowanego wyposażenia grobowego, wskazują na to, że w zespołach tej rangi grzebano osoby, które można wiązać ze zwykłą wolną ludnością szeregową. Za zasadnością przyjęcia dla omawianego zbioru grobów takiej interpretacji przemawiają również zbieżności z wynikami studiów nad innymi społecznościami zamieszkującymi w okresie scytyjskim leśnostepowe i stepowe obszary Północnego Nadczarnomorza. W strefie stepu analogiczne zespoły grobowe odnoszone są do modeli 1-3 (cechy wielkościowe), a zwłaszcza modelu 2 (charakter inwentarza) w klasyfikacji pochówków ludności szeregowej autorstwa E. P. Buniatian (1985,

[97] W późniejszych pracach grupa ta nie jest już wymieniana (por. uwagi w Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 125).

[98] Taką przynależność części zmarłych potwierdzają również analizy antropologiczne (Ryz_4/centr._sł – H. Głąb 1997, s. 96; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 147).

s. 94-96). Zespoły te traktowane są jako miejsca pochówku przedstawicieli warstwy prostych, niezamożnych, szeregowych Scytów, tożsamych z wymienianymi w źródłach pisanych tzw. „ośmionogimi" (Lukian, *Toksaris…* 1; por. J. Kubczak 1978, s. 70). Również i w systemach klasyfikacyjnych powstałych dla różnych populacji ze strefy lasostepu, zespoły tworzące analizowany zbiór grobów znajdują swoje ścisłe odpowiedniki wśród pochówków łączonych z różnymi grupami prostej ludności szeregowej (por. tabela 4.22)[99].

Pod względem przynależności etniczno-kulturowej zmarli, których łączyć można z warstwą zwykłej (prostej) ludności szeregowej wywodzą się zarówno ze środowiska nomadów jak i ludności autochtonicznej. Należy jednak zaznaczyć, że taki stan rzeczy dotyczy wyłącznie zespołów, które odnosić należy do młodszych etapów okresu scytyjskiego. Ponadto trzeba wskazać, iż „miejscowy" charakter częściej wykazują pochówki kobiece, podczas gdy wśród męskich dominują groby, które można łączyć z koczownikami. Dla fazy archaicznej charakterystyczny jest niemal całkowity brak zespołów z pochówkami osób tej rangi, które nosiłyby mniej lub bardziej wyraźne cechy koczowniczej obrzędowości pogrzebowej (por. tabela 4.14).

Podobnie jak w przypadku dotychczas scharakteryzowanych klas i warstw społecznych pewnych przesłanek pomocnych przy ocenie pozycji socjalnej zmarłych grzebanych w grobach tworzącym omawiany zbiór pochówków, dostarcza również analiza znajdowanych w nich ekwipunków, a zwłaszcza tych umieszczanych w grobach męskich. Ich cechą charakterystyczną jest obecność w niemal każdym z nich niewielkich zestawów uzbrojenia składających się ze strzał i/lub broni drzewcowej[100], co przy jednoczesnym niemal całkowitym braku elementów rzędu końskiego, definiuje zmarłego przede wszystkim jako pieszego łucznika. Wyjątek pod tym względem stanowią zespoły grobowe omawianej rangi z okresu wczesnoscytyjskiego. W ich przypadku części uprzęży wystąpiły w niemal połowie

[99] Poza podobieństwami w wielkościach konstrukcji grobowych i nadgrobowych, w obrębie których umieszczano zmarłych związanych z analizowanym zbiorem grobów oraz podobieństwach w składanych z nimi inwentarzach, zbieżności te widoczne są również na poziomie interpretacji poszczególnych zespołów grobowych (por. L. I. Babenko 2005, s. 179-180; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131, tabl. 3; Û. N. Bojko 2017, s. 69-70, 97-107, tabl. 5).

[100] W zespołach rangi VI serii „prawobrzeżnej" spotykane są niekiedy również okazy broni siecznej oraz elementy uzbrojenia ochronnego. Te ostatnie występują jednak wyłącznie w zespołach (pochówki nr 1/1965 i 7) o autochtonicznym charakterze z płaskiego cmentarzyska Hryszczynci. W ich przypadku wskazać należy, że takie ich wyekwipowanie wynikać może nie tyle z ich przynależności do grona ciężkozbrojnych wojowników, ale raczej z wyróżniającej się pozycji społecznej co potwierdza również obecność w ich inwentarzach importowanych naczyń ceramicznych. Obserwacja ta, a także ich asynchroniczność, dopuszczają możliwość traktowania opisywanych zespołów jako mieszczących pochówki głów rodów grzebiących swoich zmarłych na wzmiankowanym cmentarzysku.

pochówków męskich. Z drugiej strony, spotykane w ich inwentarzach militaria w zasadzie ograniczają się tylko do pojedynczych rodzajów broni zaczepnej, głównie łuku lub włóczni.

W zdecydowanej większości grobów męskich nie ma inwentarzy o „drużynowym" charakterze, co świadczyć może o tym, że główna aktywność tych osób za życia skupiała się na innych działaniach niż te bezpośrednio związane ze sferą wojskową[101]. Obserwacja ta może jednak być pozorna i nie odzwierciedlać stanu faktycznego. Dla części grobów tego typu istnieją bowiem przesłanki pozwalające na uznanie pogrzebanych w nich osób za członków najemnych drużyn wojskowych (i ich rodzin) pozostających na służbie u przedstawicieli lokalnych wyższych sfer. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na grupę pochówków z cmentarzyska Pisoczin. Wszystkie zespoły tego typu z tej nekropolii, podobnie jak pojedyncze groby, które można łączyć z ludnością szeregową wyższej rangi (Pes_1 i 16), zlokalizowane były bowiem po obu stronach liniowo ułożonych kopców, w obrębie których pogrzebano przedstawicieli arystokracji rodowo-plemiennej, w tym lokalnych przywódców plemiennych (Pes_18, 33 i być może 13). Tym samym pochówki wojowników niskiej rangi, gdyż w ten sposób należy zapewne interpretować wyposażonych w nieliczne elementy uzbrojenia mężczyzn złożonych w analizowanej grupie grobów, tworzyły jakby „eskortę honorową" towarzyszącą zmarłym członkom lokalnych wyższych sfer[102]. Taka ich aranżacja wskazywać może, jak wyżej to odnotowano, właśnie na ich przynależność za życia do drużyny pozostającej na służbie u miejscowej arystokracji (por. L. I. Babenko 2005, s. 179). W podobny sposób interpretowana jest również „amazonka" z kurhanu nr 9, z grupy kurhanowej nr 3 koło miejscowości Staryj Merczyk (E. E. Fialko 2012b, s. 230; 2012c, s. 40, 42). W przeciwieństwie do wyżej wskazanych grobów z cmentarzyska Pisoczin, zmarła ta pogrzebana była razem ze swoją „pracodawczynią" w obrębie jednego kompleksu grobowego, przy czym obie spoczywały w osobnych obiektach.

Wśród pozostałych działalności, niezwiązanych bezpośrednio z wojskowością, pełnionych przez osoby wchodzące w skład omawianej warstwy społecznej wymienić trzeba przede wszystkim hodowlę zwierząt (ale na niewielką skalę), uprawę roli czy rzemiosło (np. B. F. Gening 1984, s. 146; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 88; Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131, tabl. 3; Û. N. Bojko 2017, s. 102, 104). Należy jednak zaznaczyć, że

[101] Nie oznacza to jednak, że nie brali oni udziału w wojnach. Jak wskazują na to badacze, to właśnie przedstawiciele tej części koczowniczych społeczności (i zapewne nie tylko ich) stanowili podstawę pospolitego ruszenia zwoływanego w razie zagrożenia.

[102] Dodatkowo, zdaniem tego badacza, wojownicy ci pochodzili z innego środowiska etnicznego (etniczno-kulturowego) niż pogrzebani na tym cmentarzysku przedstawiciele warstw wyższych (L. I. Babenko 2005, s. 179).

na gruncie analizy źródeł funeralnych brak jest jednoznacznych przesłanek pozwalających na określenie, którą z tych działalności zmarły zajmował się z życia. Można tylko się domyślić, że pasterzami byli koczownicy (osoby grzebane w grobach koczowniczego/scytyjskiego typu), natomiast dwie pozostałe „gałęzie" gospodarki skupiały się w rękach grup ludności o miejscowym, „leśnostepowym" rodowodzie.

Na ostatnim, najniższym miejscu w stworzonej klasyfikacji grobów znajdują się ***zespoły z pochówkami męskimi i kobiecymi rangi VII***. Pochówki, które wiązać można ze wszystkimi tymi zbiorami nie tylko są w umieszczane w najmniej okazałych i najprostszych konstrukcjach grobowych nakrywanych niewielkimi nasypami kurhanowymi (lub wpuszczanymi w już istniejące nasypy), ale zawierają również najuboższe ekwipunki lub są ich całkowicie pobawione. Dodatkowo w przypadku grobów męskich wskazać należy na dominację (lub wyłączną obecność) inwentarzy pozbawionych militariów. W sytuacji, w której w grobie znajdowały się elementy uzbrojenia ich repertuar ograniczony był tylko do niewielkiej ilości strzał. Wszystkie te cechy wskazują na to, że w grobach tych grzebano wywodzących się *z niskiej klasy* (Ps.-Hipookr. XXII, s. 66-71) najuboższych przedstawicieli badanych społeczności, tzw. „biedotę" (E. P. Bunâtân 1985, s. 93-94). Takie ich cechy jak przewaga zespołów o „samodzielnej" lokalizacji, przy zachowaniu innych elementów obrzędowości pogrzebowej zgodnych z przyjętymi dla danej społeczności normami (ułożenie zmarłego w pozycji wyprostowanej na wznak według typowej dla określonej populacji orientacji), wskazują natomiast na ich przynależność do grona formalnie wolnej ludności. Równocześnie, zważywszy na ich niską pozycję socjalno-majątkową należy dopuścić możliwość, zgodnie z którą osoby o takiej atrybucji społecznej mogły dysponować znacznie mniejszą ilością praw niż ich współplemieńcy osadzeni na wyższych stopniach w hierarchii. Kwestia ta zostanie poruszona szerzej w dalszej części pracy.

Wśród innych wyróżników zespołów, które należy łączyć z najniższą warstwą badanych społeczności („biedoty"), wskazać należy również na wyraźną przewagę wśród nich pochówków, które z różnych względów (brak wyraźnych cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, plaska forma pochowku etc. – por. tabela 4.14) łączyć należy przede wszystkim z osiadłą ludnością rolniczą. Choć co prawda, również i w innych, wyżej osadzonych w hierarchii klasach (rangach) też widoczna jest dominacja obiektów, w których złożono osobników o takiej atrybucji etnicznej (etniczno-kulturowej), to wyłącznie w przypadku

analizowanego zbioru można mówić o powtarzalności tego zjawiska[103]. Podobnie jak odnotowano to dla ludności szeregowej niskiej rangi, przynależność przedstawicieli omawianej warstwy społecznej do określonego etnosu (czy też wspólnoty etniczno-kulturowej) pośrednio wskazywać może również na pełnione przez nich za życia funkcje. Przy takim sposobie ich postrzegania wśród nomadów należy spodziewać się głównie obecności osób, które zajmowały się przede wszystkim wypasem stad zwierząt przynależnych do osób zajmujących wyższą pozycję w hierarchii (por. A. M. Hazanov 1975, s. 151-152). Również i przedstawiciele najuboższej, ale formalnie wolnej, części miejscowej ludności osiadłej, mogli pracować na rzecz swoich bogatszych współplemieńców, czy to przy uprawie roli (por. Û. V. Bujnov, V. N. Okatenko 2013, s. 131) czy też przy produkcji rzemieślniczej (por. Û. N. Bojko 2017, s. 102-103). Ponadto część z nich mogła również prowadzić samodzielną działalność wytwórczą.

Dokonując dalszej charakterystyki grup ludności zajmujących najniższy stopień w hierarchii badanych społeczności należy odnotować, że w wielu przypadkach ich pochówki wchodzą w skład nekropolii, w obrębie których poza nimi spotykane są również wyłącznie zespoły łączone z warstwami średnimi niskiej rangi. Są to zarówno cmentarzyska, które można wiązać z autochtonami (Grišincì; Poltava; Pirogìv oraz Bogdanìvka? i Kurilìvka? o nie do końca określonej atrybucji etniczno-kulturowej) jak również takie (Griškìvka; Medvin, grupy 1 i 3), na których chowano tylko „prostych" i zubożałych Scytów przybyłych na tereny leśnostepowego Podnieprza z obszaru stepu (D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 86). Należy dodać, że zwyczaj składania zmarłych związanych z niższymi warstwami w grobach tworzących osobne „przestrzenie grzebalne" stwierdzone zostało również dla cmentarzysk mieszczących pochówki przedstawicieli wyższych sfer różnej rangi (włącznie z uprzywilejowanymi częściami ludności szeregowej). Jak bowiem wykazała analiza przestrzenna nekropolii kurhanowej z okolic wsi Kup'ewacha w dorzeczu Worskli, ujawnione w jej obrębie zespoły, które łączyć należy z obydwoma najniższymi warstwami społecznymi (rangi VI[104] i VII[105] serii „wczesnoscytyjskiej"), tworzą wydzielające się skupisko zajmujące wschodni kraniec nekropolii. Wszystkie pozostałe nasypy z tego cmentarzyska, niezależnie od ich pozycji chronologicznej, mieszczą natomiast pochówki przedstawicieli wyższych sfer

[103] Wyjątek pod tym względem stanowią późnoscytyjskie zespoły z pochówkami kobiecymi rangi VI z obszaru lewobrzeżnego Podnieprza. W grupie tej odnotowano bowiem dominację zespołów grobowych, które można łączyć z koczownikami. Należy jednak zaznaczyć, że sytuacja ta wynika z faktu, iż znaczna część tych pochówków pochodzi z obrębu jednej nekropolii o wyraźnie „stepowym" (scytyjskim) obliczu jakim jest cmentarzysko koło wsi Hryszkiwka w dorzeczu Dońca.

[104] Kupl_4/8, 10/1, 10/3, 11/1 i 12/3.

[105] Kupl_2/8, 4/3, 10/2 i 12/2.

różnej rangi[106]. Trzeba jednak zaznaczyć, że ze względu na brak danych dla innych nekropolii umożliwiających prześledzenie relacji zachodzących między omawianą grupą pochówków, a grobami wznoszonymi dla osób o wyższej pozycji społecznej nie pozwala na stwierdzenie, czy zaobserwowana sytuacja ma charakter jednostkowy czy też stanowi odzwierciedlenie szerszego zjawiska o ponadregionalnym i ponadczasowym znaczeniu.

Charakteryzując warstwy społeczne znajdujące się na najniższym stopniu w hierarchii wolnych, mniej lub bardziej pełnoprawnych, członków badanych społeczności należy poruszyć również kwestię relacji zachodzących pomiędzy nimi a przedstawicielami warstw o wyższym statusie socjalnym. Jak już bowiem wspomniano, wśród nich znajdować się mogą również takie, które z różnych względów za życia pozostawały w rozmaitych formach zależności od wyżej uplasowanych w hierarchii współplemieńców. Na obecność tego typu stosunków w analizowanych populacjach wskazywać może kilka przesłanek. Pierwszą z nich, o której częściowo była już mowa, jest współwystępowanie w obrębie jednej nekropolii (grupy kurhanowej) zespołów grobowych, które można przypisać do różnych warstw społecznych. Oczywiście nie oznacza to, że wszystkie nekropole, w obrębie których obserwowana jest taka sytuacja, należy traktować w ten sposób. Możliwość taką można dopuścić jedynie w tych przypadkach, w których po pierwsze różnice w statusie pogrzebanych w ich obrębie zmarłych są znaczące, po drugie zespoły z pochówkami osób o odmiennym statusie wchodzą ze sobą w czytelne interakcje (*vide* cmentarzysko w Pisoczinie). Równocześnie należy zaznaczyć, że w tym przypadku, najłatwiejsze do wyjaśnienia są sytuacje w których zmarłych o niższej randze łączyć można z grupą wojowników. Jak pokazuje wyżej przytoczony przykład, osoby o takiej atrybucji społeczno-funkcjonalnej[107] mogą przechodzić na służbę u miejscowej arystokracji, wchodząc w skład jej świty. Z drugiej strony trzeba zaznaczyć, że podobne relacje mogą dotyczyć również zmarłych zajmujących wyższą pozycję w hierarchii niż osoby związane z przytaczanymi warstwami socjalnymi niskiej rangi. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na „drużynników", wywodzących się spośród warstwy zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej[108]. Niezależnie jednak od statusu tych osób trzeba odnotować, że umieszczanie ich w „samodzielnych" obiektach grobowych nie pozwala na ich przypisanie do grona ludności służebnej *sensu stricto*.

[106] Wyjątek stanowi jedynie kurhan nr 20, w którym poza kobietą wysokiej rangi pochowana była również zmarła wywodząca się spośród grona zwykłej ludności szeregowej.

[107] I to niezależnie od ich płci, jak pokazuje to wyżej przytaczany przykład pochówku z kurhanu nr 9 ze Starego Merczyka.

[108] Na cmentarzysku z miejscowości Wowkiwcy w górnym dorzeczu Suły, łączone z nimi groby męskie rangi IV i V zlokalizowane były dookoła centralnie umieszczonego grobu z pochówkiem lidera lokalnych plemion.

Poza wyżej scharakteryzowanymi warstwami i grupami społecznymi, w oparciu o analizę pozostawionych przez badane populacje źródła funeralne, wydzielić można jeszcze dwie grupy socjalne, których członkowie posiadali ograniczone – choć zapewne w różnym stopniu – prawa. Do pierwszej z nich należy odnosić różnego rodzaju ***osoby służebne***, nie będące jednak niewolnikami. Na możliwość jej wydzielania wśród grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza wskazywać mogą dwie grupy źródeł. Pierwszą z nich stanowią kompleksy grobowe mieszczące co najmniej dwa pochówki osób o różnej pozycji społecznej złożone w osobnych obiektach grzebalnych. Poza przytaczanym już kurhanem nr 9 z cmentarzyska Starij Merčik (grupa 3) obecność tego typu układów odnotowano w co najmniej czterech kompleksach (Andr_1; Kupl_20; MalR_2; Mar8p_1/2004)[109], przy czym dwa z nich (Andr_1; Mar8p_1/2004) ze względu na ich

[109]Pozostałe kompleksy w których pod jednym nasypem, ale w obrębie różnych konstrukcji grobowych, znajdują się co najmniej dwie osoby o tej samej (lub zbliżonej) pozycji społecznej należy rozpatrywać w sposób analogiczny do zespołów podwójnych i wieloosobowych, w których wszyscy zmarli złożeni są w jednym obiekcie. I tak, jak już to podkreślano we wcześniejszej części niniejszej dysertacji (por. podrozdział 3.3.7), te z nich które mieszczą pochówki dorosłego (zwłaszcza kobiety) lub dwojga dorosłych i dziecka (Erk; G-G_308; Lubo_4; Pod_4; Sme_22; Sme_26) należy traktować przede wszystkim jako należące do rodziców i potomstwa. W kompleksach z osobnymi grobami męskimi i żeńskimi widzieć należy z kolei pochówki małżonków, względnie krewnych (por. uwagi na ten temat także w podrozdziale 4.1.3, tam też wykaz kompleksów tego typu). Ten ostatni sposób interpretacji możliwy jest również w przypadku umieszczenia pod jednym nasypem większej ilości pochówków osób tej samej płci (Macz_33; MTro_2; Pod_3; Sme_20, 2; Visz_2). Na marginesie tych uwag należy odnieść się do wspominanego już kilkakrotnie pochówku „amazonki" z kurhanu nr 3 (grób nr 2) z miejscowości Podyłlia. We wcześniejszych pracach zespół, ze względu na obecność w nim zestawu militariów składającego się m.in. z pasa bojowego, i jego poboczny charakter, został przypisany do grupy pochówków najemnych „strażniczek/ochroniarzy". Taka jego interpretacja nie powinna budzić wątpliwości, gdyby nie starczy (ok. 60-70 lat) wiek zmarłej, zakładając poprawność oznaczeń antropologicznych. Jak już wcześniej na to wskazywano, trudno jest oczekiwać, że osoba w tym wieku, zwłaszcza kobieta, dysponowała odpowiednią kondycją i siłą fizyczną by realnie „ochraniać" swoją „pracodawczynię" (por. M. Burghardt 2016b, s. 185). Jeżeli jednak by przyjąć ich bezbłędność to wbrew wcześniejszym sugestiom, pochówku tego nie należy rozpatrywać w wyżej wskazanym kontekście. Poza uwarunkowaniami fizycznymi wskazują na to również inne przesłanki. Po pierwsze, choć co prawda pod względem wyposażania zespół ten wyraźnie odróżnia się od głównego grobu mieszczącego szczątki 30-35 letniej kobiety, również „amazonki", to ze względu na jego silne wyrabowanie nie można wykluczyć, że złożony w nim ekwipunek pierwotnie był znacznie bogatszy. Po drugie, cechy metryczne tego grobu, pomijając wyraźnie jego mniejszą głębokość, są zbieżne z tymi określającymi wielkość konstrukcji z głównym pochówkiem. Po trzecie, obie zmarłe złożone były do grobu w analogiczny sposób. Wszystko to wskazuje na zajmowanie przez nie zbliżonej pozycji społecznej, co potwierdzają również wyniki prezentowanych w tej części pracy analiz. Oba te zespoły w toku klasyfikacji włączone zostały do zbliżonych klas (młodsza – klasa III, starsza – klasa IV), które pomimo zajmowania różnej (sąsiadującej ze sobą) pozycji w hierarchii można łączyć, podobnie jak inne groby z tego cmentarzyska, z tą samą warstwą społeczną, tj. zamożną częścią ludności szeregowej. Istniejące między nimi różnice, wynikające z przypisania ich do odmiennych klas, wynikać mogą natomiast z wyróżniającej się roli młodszej kobiety z tego zespołu, w której widzieć można (por. wyżej) liderkę niewielkiej grupy (rodowej?) użytkującej tą nekropolę. W starszej kobiecie pogrzebanej w tym kompleksie można się z kolei zapewne dopatrywać jej krewnej. W tym miejscu warto przytoczyć opinię S. W. Machortycha (2011, s. 47), według której umieszczenie ze starszą zmarłą pasa bojowego może wskazywać na jej wyróżniającą się pozycję. Zważywszy na fakt, iż wysoki status posiadała

domniemany rytualny charakter (por. uwagi w podrozdziale 4.1.3), należy wykluczyć z dalszych rozważań. Dwa pozostałe zespoły różnią się między sobą zarówno płcią złożonych w nich osób, jak również atrybucją społeczno-funkcyjną osobników o niższej pozycji. I tak, kurhan nr 20 z cmentarzyska Kup'ewacha zawierał pochówki dwóch kobiet, z których jedną (grób nr 5) łączyć należy z arystokracją (wyższymi sferami) średniego poziomu (pochówek kobiecy rangi II serii „lewobrzeżnej"), drugą (grób nr 4) z grupą ludności szeregowej niższej rangi (pochówek kobiecy rangi VI). Drugi z tych kompleksów (MalR_2) składał się z kolei z umieszczonego w centralnie zlokalizowanym grobowcu pochówku przedstawiciela wyższych sfer średniej rangi (ranga II) oraz przylegającego do niego grobu mieszczącego pochówek osobnika o nieokreślonej płci, najprawdopodobniej mężczyzny, związanego z warstwami niższymi (ranga VI). Ten ostatni, ze względu na jego lokalizację w pobliżu grobu końskiego, również umieszczonego w osobnym obiekcie funeralnym, może być rozpatrywany jako „koniuch" (por. tabela 4.23).

Drugą grupę wskazującą na możliwość istnienia wśród badanych społeczności kategorii ludności służebnej stanowią zespoły grobowe, w obrębie których zmarli o niższej pozycji społecznej grzebani są poza komorą z głównym pochówkiem. Wśród nich w pierwszej kolejności uwagę należy zwrócić na dwa zespoły tego typu ujawnione w Wielkim Kurhanie Ryżanowskim. Pierwszy z nich, należący do około 30-35 letniego mężczyzny, pochodzi z jamy wejściowej prowadzącej do centralnego grobowca z pochówkiem nomarchy (por. wyżej). Taka jego lokalizacja, połączona z wyekwipowaniem go w militaria (tabela 4.23) pozwala na włączenie go do grupy pochówków przybocznych w typie „ochroniarzy/strażników" (J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 88) czy też „giermków[110]" (J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 88). Drugi pochówek o towarzyszącym charakterze z tego kompleksu należący do kilkunastoletniej (12-14 lat) dziewczynki (najprawdopodobniej „służki") znajdował się z kolei w dromosie prowadzącym do bocznego grobowca, w którym złożono krewną (córkę?) wzmiankowanego lidera plemiennego. Interesujące jest to, że zarówno przyboczny jak i „służka" wyróżniają się bogactwem i zróżnicowaniem

---

również zmarła z centralnego grobu zdaje się potwierdzać istnienie między obydwiema wzmiankowanymi kobietami więzi rodzinnych (krewniaczych), które były zapewne na tyle silne, że zdecydowały o pogrzebaniu ich obu w ramach jednego kompleksu grobowego.

[110] Użycie tego terminu nie jest zbyt fortunne, chociażby ze względu na dojrzały wiek zmarłego czy też relacje między nim a jego „panem". Wykorzystanie wobec niego słowa „giermek" oznaczającego „noszącego broń za panem" i „dziecko" (definicja wg *Słownika etymologicznego języka polskiego* Aleksandra Brücknera, przedruk wydania pierwszego, Warszawa 1993, s. 140) sugeruje bowiem jego rolę przede wszystkim jako pomocnika. Tymczasem zarówno kontekst w jakim został on znaleziony jak również obserwacje jego kośćca ewidentnie wskazują na jego „militarną" rolę jako przybocznego „ochroniarza/strażnika".

inwentarza[111] na tle innych pochówków osób zależnych (wyposażonych wyłącznie w pojedyncze przedmioty, por. tabela 4.19). Pod tym względem oba zespoły wykazują daleko idące zbieżności z pochówkami ludności szeregowej (warstwy średniej) różnej rangi, co znalazło odzwierciedlenie w ich przypisaniu do zespołów rangi V („giermek") i VI („służka"). Tym samym można przypuścić, że oboje wywodzili z tej właśnie części badanych społeczności, przy czym interpretacja ta jest bardziej zasadna dla mężczyzny. Świadczą o tym zarówno jego wiek jak również pełniona przez niego funkcja. W tym ostatnim przypadku trzeba podkreślić nie tylko jego przynależność do grona konnych łuczników, ale również fakt, iż jak wykazała analiza jego kośćca, był on mańkutem. Obserwacja ta jest o tyle istotna, gdyż przy stwierdzonej praworęczności osoby, której on towarzyszył, niewątpliwie wskazywać może ona na ich wzajemne uzupełnianie się w walce[112]. Tym samym istnieje możliwość, że obu tych wojowników mogło łączyć wspominane przez Herodota (IV 70, s. 250) przymierze krwi (braterstwo), które mogło być zawierane między wojownikami niezależnie od ich rangi (por. K. Moszyński 1953, s. 233; Û. N. Bojko 2017, s. 102). Ponadto należy odnotować, że umieszczenie przy nim militariów, zgodnie z funkcjonującymi w literaturze propozycjami (por. np. V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, s. 120-121), świadczyć może o jego przynależności do grona formalnie wolnej ludności. Wreszcie, wszystkie te obserwacje wskazują na to, że istniejące między oboma pogrzebanymi w tym grobie wojownikami zależności miałyby nie tylko charakter systemowy (pan – sługa) ale również osobisty[113]. Równocześnie pozwalają one przyjąć tezę, zgodnie z którą „giermek" pierwotnie wywodził się ze środowiska ludności szeregowej i w wyniku posiadanych przez siebie „unikalnych" umiejętności bojowych mógł zostać dostrzeżony przez swojego wodza, który następnie włączył go do grona swojej świty w charakterze przybocznego wojownika („strażnika"/„ochroniarza").

Z wyżej wspomnianą grupą przybocznych wojowników („strażników/ochroniarzy") łączyć można również zapewne mężczyznę pogrzebanego w jamie wejściowej (schodku) grobu nr 1/2013 w Skoroborze. Co prawda zmarły ten nie został wyekwipowany w żadne elementy wyposażenia, co utrudniać może określenie pełnionej przez niego funkcji, nie mniej jednak ocena odniesionych przez niego ran (por. Ì. B. Šramko, S. A. Zadnìkov 2014, s. 39)

[111] W przypadku pochówku „giermka" jego wyróżniający się charakter podkreśla również złożenie przy nim jego wierzchowca.

[112] J. Chochorowski uważa, że wojownik stanowił „żywą tarczą" osłaniającą swojego wodza (J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 18).

[113] W przypadku pochówki „służki", jej wyróżniający się charakter w stosunku do innych kobiet pozostających w różnorakich formach zależności od osób o wyższej randze (ale ograniczających się do relacji na linii gospodarz – osoba służebna) może wynikać zarówno z jej przynależności do warstwy średniej (ludności szeregowej), jak również stanowić manifestację wysokiego statusu społecznego jej „pani".

jednoznacznie wskazuje na jego przynależność za życia do grupy konnych wojowników. W zupełnie inny sposób należy oceniać natomiast atrybucję społeczno-funkcjonalną nastoletniego chłopca pogrzebanego w jamie wejściowej bocznego grobu (nr 2) z kurhanu Skifska Mogiła. Co prawda jego lokalizacja jest zbieżna z tą stwierdzoną dla wyżej opisanych pochówków przybocznych wojowników („ochroniarzy/strażników") nie mniej jednak umieszczenie go tuż przy pochówku końskim definiuje jego rolę przede wszystkim jako „koniuszego" (por. tabela 4.23; zob. także S. A. Skoryj, Â. Hohorovski 2009, s. 254–255). Złożenie osoby towarzyszącej w dromosie/jamie wejściowej odnotowano również w dwóch innych kompleksach grobowych (Skor_2014; VakM[114]). W dwóch dalszych zespołach z cmentarzyska Stare (kurhany nr 1 i 6) pochówki towarzyszące umieszczone zostały w niszach (jamach) wydrążonych w bocznych ścianach komory grobowej z głównym zmarłym. We wszystkich tych przypadkach brak jest jednak jakichkolwiek przesłanek mogących świadczyć o pełnionej przez nich roli za życia. Można tylko wskazać na ich potencjalną przynależności do grona ludności zależnej o ograniczonych prawach, co podkreśla ich złożenie w obiektach (ich dodatkowych elementach konstrukcyjnych) wybudowanych w celu pogrzebania w nich innych osób.

Trzecią, ostatnią grupę źródeł funeralnych wskazującą na możliwość istnienia wśród badanych populacji kategorii ludności służebnej stanowią zespoły grobowe, w obrębie których zmarli o niższej pozycji społecznej złożeni zostali w tej samej przestrzeni grzebalnej (komorze/jamie grobowej) co osoby, dla których wybudowano dany kompleks. Oczywiście należy zaznaczyć, że z grona tego należy wykluczyć te zespoły, które mieściły pochówki należące do małżonków (włącznie z małżeństwami poligamicznymi przy założeniu istnienia tego typu instytucji wśród badanych społeczności), względnie mężczyzny i jego nałożnicy, jak również te przeznaczone na pogrzebanie w nich rodziców z potomstwem[115]. Tym samym w głównej mierze będą to pochówki osób tej samej płci, jak również takie, w których mężczyźnie i/lub kobiecie towarzyszą osobnicy o nieokreślonej klasyfikacji biologicznej (płci i wieku). Jednocześnie należy zaznaczyć, że ze względu na ich szczegółowe omówienie w jednym z wcześniejszych podrozdziałów (podrozdział 3.3.7), w tej części pracy zostaną poruszone tylko niektóre zagadnienia związane z ich interpretacją. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na określenie możliwości ich wywodzenia się ze środowiska ludności szeregowej oraz warstw niższych. Ekwipunki umieszczone przy części zmarłych, których

[114] Drugi pochówek osoby towarzyszącej z tego kompleksu umieszczony był w przestrzeni między ścianami jamy i komory grobowej.
[115] Układy te omówione zostały szczegółowo w podrozdziale 3.3.7.

można traktować jako posiadających niższą rangę od osób, dla których wybudowano dany kompleks funeralny, wykazują bowiem, analogicznie jak miało to miejsce w wyżej wzmiankowanych pochówkach przybocznego i „służki" z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, nie tylko na pełnioną przez nich funkcję za życia ale również na możliwość ich wywodzenia się ze środowiska ludności szeregowej różnej rangi. Wśród osób, dla których można dopuścić taki sposób interpretacji wymienić należy:

- mężczyzn z takich zespołów jak kurhany nr 425 z Kułysziwki, nr 3/2002 z nekropolii Perszczepino i nr 9 z Pisoczina. Obecność w towarzyszących im ekwipunkach strzał lub grotów broni drzewcowej (niekiedy uzupełnionych o ozdoby osobiste), które we współczesnych im zespołach (okres środkowoscytyjski) występują w zespołach związanych z co najmniej ludnością szeregową niskiej rangi, pozwala na ich odniesienie właśnie do tej części badanych społeczności. Z tą samą warstwą łączyć można również zapewne jedną z osób pogrzebanych w kurhanie Perepiaticha wyposażoną w miecz;
- osobników płci męskiej z kurhanów nr 6 ze Starego Merczyka (grupa kurhanowa nr 3) i kurhanu nr 400 z Zurawki wyposażonych nie tylko w pojedyncze rodzaje broni zaczepnej ale również w pancerze, a niekiedy także elementy uprzęży, co zbliża ich do przedstawicieli co najmniej warstw średnich wyższej rangi („drużynników"). Niewykluczone, że do tej grupy należy odnosić również mężczyznę, „ochroniarza/strażnika" towarzyszącego kobiecie pochowanej w kurhanie nr 100 ze Syniawki, zaopatrzonego w pełen zestaw uzbrojenia zaczepnego;
- kobiety towarzyszące zmarłym pogrzebanym w takich zespołach jak Bobryca, kurhan nr 35, Synjawka, kurhan nr 100, kurhan Perepiaticha, Pisoczin, kurhan 8, grób 1, Stary Merczyk, grupa kurhanowa nr 3, kurhan nr 2 oraz Wowkiwcy, kurhan nr 4, grób nr 4 z ekwipunkami zbieżnymi z tymi, w które wyposażano przedstawicielki warstw średnich, a nawet z warstwami wyższymi niższej rangi (Pes_8/1).

Osobną kwestią jest charakter zależności istniejących między tymi osobami a zmarłymi, którym one towarzyszą. Jak już wcześniej wspomniano (patrz podrozdział 3.3.7) można przyjąć tutaj dwie możliwości interpretacyjne. Pierwszą z nich, dotyczącą zarówno mężczyzn jak i kobiet, jest chęć poprawy swojego statusu majątkowego (i zapewne także społecznego) poprzez przejście na służbę do bogatszych i uprzywilejowanych krewnych lub przedstawicieli tego samego rodu. Drugą, odnoszącą się tylko do pochówków mężczyzn wyekwipowanych w elementy uzbrojenia, jest ich przynależność do grona tzw. „młodszych wojowników" podążających w zaświaty za swoimi znacznymi (wyżej uplasowanymi w hierarchii) „braćmi krwi" (por. uwagi na temat tej grupy społecznej w podrozdziale 4.2). W

obu przypadkach zależności zachodzące między zmarłymi miałyby zatem bardziej charakter osobisty niż systemowy. Ponadto sądząc w oparciu o powyższe przesłanki (przede wszystkim obecność dość bogatych i zróżnicowanych ekwipunków ale też złożenie zmarłych tej rangi zgodnie z przyjętymi normami) osoby te, pomimo nie posiadania pełni praw pod względem formalnym (brak samodzielnych pochówków), należały do wolnej części badanych społeczności.

Jeżeli chodzi o pozostałych zmarłych wykazujących niższą pozycję względem osób, którym one towarzyszą, można dopuścić dwie możliwości interpretacyjne. Pierwsza z nich zakłada ich związki z najuboższą częścią badanych populacji osadzoną na najniższym stopniu w hierarchii ludności wolnej (przy założeniu, że tak należy interpretować osoby pogrzebane w samodzielnych obiektach funeralnych). Również i w tym przypadku, obecność pochówków osób o niższej randze w grobach przedstawicieli wyższych klas społecznych może być tłumaczona ograniczeniem posiadanych przez nich praw na wskutek pogorszenia się ich „stopy życiowej", w efekcie czego zmuszeni zostali do przejścia na służbę u bogatszych krewnych lub współplemieńców. Drugim sposobem ich interpretacji jest łączenie tych osób z grupą ***ludności niewolnej***. Należy jednak zaznaczyć, iż jak niejednokrotnie zwracano na to uwagę, rozdzielenie pochówków należących do obu tych grup nie jest zadaniem łatwym. Można jedynie próbować wskazywać na pewne różnice między nimi pewne w stosowanych wobec zmarłych elementach obrzędowości pogrzebowej uwidaczniające się na zasadzie opozycji:

ludność niewolna	**ludność służebna (zależna o ograniczonych prawach)**
brak inwentarza (lub pojedyncze ozdoby osobiste)	obecność inwentarza
nietypowy sposób pochówku odbiegający od tego zastosowanego wobec głównego zmarłego	sposób pochówku powielający ten zastosowany wobec głównego zmarłego (za wyjątkiem orientacji)

W ten sposób, w oparciu o dane zwarte w tabeli 4.19 wydzielono 21 pochówków, które można łączyć z grupą ludności niewolnej oraz dziewięć, w przypadku których należy domniemywać o przynależności zmarłego do grupy ludności służebnej wywodzącej się spośród wolnych ale niepełnoprawnych członków społeczności (klas niższych). Stanową one odpowiednio 46,7% i 20% (N = 45) wszystkich zespołów podwójnych i wieloosobowych, w których osoby o nierównorzędnej pozycji złożone były w tej samej komorze grobowej, co główny zmarły. W pozostałych 33,3% grobów stwierdzono obecność elementów typowych zarówno dla grobów ludności niewolnej, jak również dla pochówków ludności służebnej o

niepełnych prawach. W 13 z nich zmarli złożeni byli w tej samej pozycji wyprostowanej na wznak ale w innej orientacji i bez wyposażenia grobowego. W dwóch kolejnych (Sme_20/3 i ZelD_448) osoby o niższej pozycji były złożone w sposób odbiegający od tego, w jaki pogrzebano głównego zmarłego, ale towarzyszyły im niewielkie zestawy ozdób analogiczne do tych spotykanych w grobach niższych warstw społecznych i ludności szeregowej najniższej rangi. W zależności od przypisania, którejś z tych grup do kategorii ludności niewolnej lub służebnej, ich stosunek wynosiłby mniej więcej 4:5 w przypadku włączenia wszystkich tych zespołów do tej drugiej grupy (ludność służebna) lub 4:1 w sytuacji, gdy wszystkie one włączone zostaną do tej pierwszej kategorii (ludność niewolna).

Podsumowując należy wskazać, że wśród badanych społeczności (poza kategoriami ludności wolnej o pełni praw) znajdują się grupy, w przypadku których te prawa są znacznie mniejsze, aczkolwiek ich formalny status odpowiada wolnym członkom wspólnoty (ludność służebna), albo takie które są ich całkowicie pozbawione (ludność niewolna w typie niewolników domowych). Zmarli należący do obu tych grup umieszczani byli w grobach osób zajmujących wyższą pozycję socjalną, przy czym ich szczątki mogły być grzebane w komorze razem z głównym zmarłym, czy też poza jej granicami. Istotne jest aby sposób pochówku osób o takiej atrybucji społecznej podkreślał ich podrzędny charakter. Dodatkowo należy wskazać na wywodzenie się przynajmniej części z nich, zwłaszcza w przypadku ludności służebnej, z grona członków warstw średnich i niższych. Nie mniej istotne dla oceny ich pozycji socjalnej są również przytaczane we wcześniejszej części pracy (podrozdział 4.2) przesłanki pozwalające na przypisanie ich do obu etnosów (grup etniczno-kulturowych) wchodzących w skład badanych w niniejszej dysertacji populacji. Jak wskazują na to obserwacje szczątków kostnych oraz analizy przedmiotów znajdowanych ze zmarłymi opisywanej rangi, wśród nich spotykane są zarówno osoby wywodzące się ze środowiska koczowników (przyboczny władcy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego) jak i ludności miejscowej („służka" kobiety pogrzebanej w centralnym grobie kurhanu nr 20 z okolic miasteczka Smiła, a także przynajmniej część zmarłych z kurhanu Perepiaticha i kurhanu nr 1 z okolic wsi Iwankowyczi).

Analiza 649 zespołów grobowych stanowiących podstawę źródłową dla podejmowanych w niniejszej dysertacji rozważań wykazała, że struktura socjalna grup ludności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza nie była jednolita. Społeczeństwa te rozpadały się na mniejsze grupy (warstwy) różniące się między sobą rangą (statusem), funkcją i pozycją majątkową. Na poziomie źródeł archeologicznych zróżnicowanie to przejawia się w możliwości wydzielenia wśród rozpatrywanych grobów ich

różnych grup (i zbiorów). Wykorzystując metody wnioskowania statystycznego analizowany materiał podzielno na kilkanaście grup skupionych w ramach siedmiu klas (rang), które można traktować jako miejca pochówku osób zajmujących określone miejsce w hierarchii społecznej. W oparciu o wydzielone zbiory grobów, a także dane na temat zróżnicowania społecznego populacji scytyjskich z obszaru stepowego Podnieprza przyjęto kilkustopniowy podział struktury socjalnej badanych grup ludności. Zgodnie z zaproponowanym schematem (tabela 4.26) najwyższe miejsce w jego ramach zajmowali członkowie wyższych sfer. Warstwa ta nie była homogeniczna i rozpadała się na mniejsze grupy. Na jej czele znajdowali się różnej rangi przywódcy (władcy lub wodzowie plemienni, w okresie późnoscytyjskim także nomarchowie) kontrolujący bądź to określoną część leśnostepowego Podnieprza, bądź też sprawujący władzę nad większymi obszarami. Na niższym stopniu znajdowała się arystokracja średniej rangi. Wśród tworzących ją grup funkcjonalno-społecznych wymienić można przedstawicieli arystokracji rodowo-plemiennej, z których część mogła być powiązana z rządzącymi rodami, a także przywódców mniejszych wspólnot (rodów) wywodzących się z grona wyższych sfer najniższej rangi. Osobną grupę w ramach tego poziomu „leśnostepowych" elit stanowili „elitarni drużynnicy", wśród których obecni byli zarówno dowódcy koczowniczych drużyn wojskowych i/lub wodzowie plemienni niższej rangi, jak również posiadający niższy status członkowie ich świty. Kolejną warstwę stanowiły leśnostepowe wyższe sfery niskiej rangi. W ich skład wchodziły zarówno koczownicze elity (w tym elitarni drużynnicy) najniższego rzędu, jak również wywodząca się z grona osiadłej ludności rolniczej tzw. „arystokracja jeździecka". Zbliżony do nich status posiadali również liderzy niewielkich wspólnot (rodów lub rodzin) grzebiący swoich zmarłych na określonych cmentarzyskach/grupach kurhanowych, którzy formalnie związani byli już z warstwami średnimi, łączonymi w niniejszej dysertacji z ludnością szeregową, a zwłaszcza jej najbogatszą i najbardziej zamożną częścią. Poza nimi w skład warstwy średniej włączona została również prosta niezamożna ludność szeregowa. Najniższy stopnień w hierarchii formalnie wolnych członków wspólnoty zajmowali jej najubożsi przedstawiciele, tzw. „biedota". Wykaz warstw i grup socjalnych, które można wyróżnić w ramach analizowanych w niniejszej dysertacji populacji, zamykają kategorie ludności o mniej lub bardziej ograniczonych prawach, pozostające w pewnych zależnościach od osób zajmujących wyższą pozycję w hierarchii. Zaliczone zostały do nich zarówno osoby służebne, których formalny

Tabela 4.26. Interpretacja rang pochówków (I-VII) społeczności zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza

<table>
<tr><th>ranga</th><th>grupa/warstwa społeczna</th><th colspan="2">poziom w hierarchii społecznej</th><th>status</th><th>charakter poch.</th></tr>
<tr><td>I</td><td>• liderzy (władcy lub wodzowie) lokalnych plemion i ich związków (federacji), nomarchowie (tylko przy założeniu istnienia zależności lasostepu od stepu);
• liderzy o wyższej randze w typie lokalnych władców (królów) sprawujących kontrolę nad większymi obszarami niż te przysługujące poszczególnym wodzom plemiennym</td><td>1. leśnostepowe wyższe sfery najwyższej rangi</td><td rowspan="5">warstwy wyższe</td><td rowspan="6">ludność wolna</td><td rowspan="6">główny</td></tr>
<tr><td>II</td><td>• elitarni drużynnicy (w tym przywódcy koczowniczych drużyn wojskowych, z których część mogła posiadać rangę wodzów plemiennych oraz członkowie ich świty);
• arystokracja rodowa (rodowo-plemienna), w tym członkowie rodów, z których wywodzili się liderzy lokalnych plemion i ich związków;
• liderzy (seniorzy i przywódcy) wspólnot (rodowych?) związanych z wyższymi sferami najniższej rangi (tylko w przypadku współwystępowania pojedynczych zespołów tej rangi na cmentarzyskach/grupach kurhanowych z większą ilością zespołów rangi III-IV)</td><td>1. leśnostepowe wyższe sfery średniej rangi</td></tr>
<tr><td rowspan="2">III i IV</td><td>1. koczownicze wyższe sfery najniższej rangi (w tym elitarni drużynnicy);
2. wyższe sfery osiadłej ludności rolniczej (tzw. „arystokracja jeździecka”)</td><td>1.-2. leśnostepowe wyższe sfery najniższej rangi</td></tr>
<tr><td>• liderzy niewielkich wspólnot (rodów lub rodzin) grzebiący swoich zmarłych na określonych cmentarzyskach/grupach kurhanowych związani z grupą zamożnych przedstawicieli ludności szeregowej o statusie zbliżonym do wyższych sfer najniższej rangi (tylko przy współwystępowaniu pojedynczych zespołów tego typu z większą ilością pochówków rangi V-VI)</td><td rowspan="2">1.-2. ludność szeregowa wyższej rangi</td></tr>
<tr><td>V</td><td>• zamożna ludność szeregowa włącznie z jej najbogatszą i najbardziej zasłużoną częścią zbliżoną do arystokracji;
• prości drużynnicy</td><td rowspan="2">warstwy średnie</td><td rowspan="2">grupy ludności pozostającej w pewnej zależności (raczej o charakterze osobistym niż systemowym) od osób zajmujących wyższą pozycję w hierarchii = osoby służebne</td></tr>
<tr><td>VI</td><td>• prosta niezamożna ludność szeregowa</td><td>1.-2. ludność szeregowa niższej rangi</td></tr>
<tr><td>VII</td><td colspan="2">1.-2. najubożsi przedstawiciele badanych społeczności („biedota”)</td><td>warstwy niższe</td><td rowspan="2">towarzyszący</td></tr>
<tr><td>-</td><td colspan="4">1.-2. ludność zależna o ograniczonych prawach i ludność niewolna (niewolnicy domowi)</td></tr>
</table>

Cyframi arabskimi oznaczono przynależność zmarłych związanych z określonym poziomem w hierarchii społecznej przynależących do określonej grupy etniczno-kulturowej, gdzie 1. oznacza ludność koczowniczą (i ich potomków), 2. autochtoniczną ludność rolniczą.

status odpowiadał wolnym członkom wspólnoty średniej lub niskiej rangi (ludność szeregowa i warstwy niższe), jak również ludność zależna w typie niewolników domowych.

Osobną kwestią jest liczebność wyżej wyróżnionych grup i warstw socjalnych (społeczno-majątkowych). Dane na ten temat zaprezentowane zostały w tabelach 4.27-4.29. W tym miejscu należy zaznaczyć, że zawarte w nich wyliczenia odnoszą się tylko do grobów, które można traktować jako miejsca pochówku osób związanych z poszczególnymi poziomami w hierarchii badanych społeczności i nie uwzględniają ilości pogrzebanych w nich osób. Ponadto nie zawarto w nich danych na temat liczebności pochówków o towarzyszącym charakterze (poza tymi, które można włączyć do zespołów rangi V – Ryz_4/centr._sł i VI – Ryz_4/b_sł)[116]. Dodatkowo należy wskazać, iż prezentowane w nich wyliczenia nie są w pełni tożsame z wynikami wcześniej przeprowadzonej klasyfikacji społecznej grobów związanych z badanymi populacjami (por. tabele 4.4-4.9). W toku powyższych analiz społecznych okazało się bowiem, że dla części zmarłych niezbędne było dokonanie korekty zajmowanej przez nich pozycji w hierarchii, w stosunku do tej wynikającej z lokalizacji ich pochówków w stworzonym systemie klasyfikacyjnym. Uwaga ta odnosi się do dwóch grup pochówków. Pierwszą z nich są zespoły z kurhanów Straszna Mogiła (AksSV_SM), Szumejko oraz nr 406 z II grupy kurhanowej z okolic wsi Żurawka, które w toku wcześniejszych analiz włączone zostały do klasy II. W prezentowanych w tej części pracy wyliczeniach zespoły te, ze względu na spełnianie przez nie kryteriów pozwalajacych na ich uznanie za miejsca pochówków lokalnych liderów plemiennych, włączone zostały do klasy I. Drugą grupę stanowią jednostkowe i zbiorowe pochówki osobników młodocianych, pogrzebanych w tych samych kompleksach grobowych co osoby dorosłe. W toku klasyfikacji pochówków związanych z badanymi grupami ludności znaczna część grobów z tej serii włączona została bowiem do niższych klas (przede wsystkim klasy VII) niż towarzyszące im zespoły mieszczące szczątki osobników dorosłych. Należy jednak pamiętać, iż sytuacja ta wynikać może po prostu ze stosowania wobec dzieci i nastolatków nieco innych reguł pogrzebowych niż te przewidziane dla dorosłych[117]. Niemniej istotny dla prawidłowej oceny pozycji społecznej dzieci i nastolatków pogrzebanych w tego typu zespołach jest również sposób ich interpretacji. Jak już bowiem na to wskazywano, kompleksy w których osobne,

[116] Sytuacja ta wynika z faktu, iż zdecydowanie większość pochówków towarzyszących umieszczana była w obrębie tej samej przestrzeni grzebalnej (komory grobowej), co główny zmarły. Tym samym nie można ich uznać za osobne zespoły grobowe, jak uczyniono to dla pochowków tego typu, w których osoba zależna umieszczana była w innym miejscu niż zmarły, któremu ona towarzyszyła.

[117] Jednym z ich przejawów było włożenie mniejszych nakładów pracy w dokonanie pochówku dziecięcego oraz umieszczanie go w pobocznej lokalizacji.

Tabela 4.27. Rozkład zespołów grobowych związanych z poszczególnymi warstwami i grupami społecznymi w kolejnych zbiorach chronologiczno-terytorialnych. Podstawowa baza źródłowa

ranga pochówku	PLP								LLP												RAZEM	
	Kijowszczyzna		Roś		Taśmin		RAZEM		LPTL		Suła		Pseł		Worskla		Doniec		RAZEM			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
RSK																						
I	3	30,0	1	3,3	3	9,4	7	9,7	1	16,7	2	3,8	-	-	-	-	-	-	3	2,3	10	5,0
II	3	30,0	2	6,7	2	6,3	7	9,7	2	33,3	6	11,5	-	-	-	-	-	-	8	6,3	15	7,5
III	2	20,0	5	16,7	9	28,1	16	22,2	3	50,0	8	15,4	-	-	15	25,0	2	28,6	28	21,9	44	22,0
IV	-	-	3	10,0	7	21,9	10	13,9	-	-	11	21,2	1	33,3	4	6,7	-	-	16	12,5	26	13,0
V	2	20,0	8	26,7	4	12,5	14	19,4	-	-	21	40,4	2	66,7	19	31,7	3	42,9	45	35,2	59	29,5
VI	-	-	8	26,7	5	15,6	13	18,1	-	-	3	5,8	-	-	12	20,0	-	-	15	11,7	28	14,0
VII	-	-	3	10,0	2	6,3	5	6,9	-	-	1	1,9	-	-	10	16,7	2	28,6	13	10,2	18	9,0
RAZEM	10	100,0	30	100,0	32	100,0	72	100,0	6	100,0	52	100,0	3	100,0	60	100,0	7	100,0	128	100,0	200	100,0
SSK																						
I	-	-	3	15,8	2	5,1	5	7,9	-	-	5	27,8	-	-	1	2,3	-	-	6	7,8	11	7,9
II	-	-	5	26,3	13	33,3	18	28,6	-	-	1	5,6	-	-	11	25,0	1	10,0	13	16,9	31	22,1
III	-	-	1	5,3	6	15,4	7	11,1	-	-	4	22,2	2	100,0	21	47,7	2	20,0	29	37,7	36	25,7
IV	-	-	3	15,8	1	2,6	4	6,3	2	66,7	2	11,1	-	-	2	4,5	-	-	6	7,8	10	7,1
V	5	100,0	1	5,3	10	25,6	16	25,4	-	-	3	16,7	-	-	1	2,3	4	40,0	8	10,4	24	17,1
VI	-	-	4	21,1	7	17,9	11	17,5	1	33,3	3	16,7	-	-	5	11,4	3	30,0	12	15,6	23	16,4
VII	-	-	2	10,5	-	-	2	3,2	-	-	-	-	-	-	3	6,8	-	-	3	3,9	5	3,6
RAZEM	5	100,0	19	100,0	39	100,0	63	100	3	100,0	18	100,0	2	100,0	44	100,0	10	100,0	77	100,0	140	100,0
PSK																						
I	-	-	1	2,5	3	3,3	4	3,0	-	-	2	66,7	-	-	1	2,6	4	4,8	7	4,4	11	3,7
II	-	-	5	12,5	4	4,4	9	6,7	3	9,1	-	-	-	-	7	18,4	5	6,0	15	9,4	24	8,1
III	-	-	2	5,0	20	22,0	22	16,3	7	21,2	1	33,3	-	-	13	34,2	21	25,3	42	26,3	64	21,7
IV	-	-	5	12,5	3	3,3	8	5,9	5	15,2	-	-	1	33,3	1	2,6	-	-	7	4,4	15	5,1
V	1	25,0	7	17,5	23	25,3	31	23,0	16	48,5	-	-	-	-	11	28,9	11	13,3	38	23,8	69	23,4
VI	3	75,0	18	45,0	33	36,3	54	40,0	2	6,1	-	-	-	-	3	7,9	36	43,4	41	25,6	95	32,2
VII	-	-	2	5,0	5	5,5	7	5,2	-	-	-	-	2	66,7	2	5,3	6	7,2	10	6,3	17	5,8
RAZEM	4	100,0	40	100,0	91	100,0	135	100,0	33	100,0	3	100,0	3	100,0	38	100,0	83	100,0	160	100,0	295	100,0
całość																						
I	3	15,8	5	5,6	8	4,9	16	5,9	1	2,4	9	12,3	-	-	2	1,4	4	4,0	16	4,4	32	5,0
II	3	15,8	12	13,5	19	11,7	34	12,6	5	11,9	7	9,6	-	-	18	12,7	6	6,0	36	9,9	70	11,0
III	2	10,5	8	9,0	35	21,6	45	16,7	10	23,8	13	17,8	2	25,0	49	34,5	25	25,0	99	27,1	144	22,7
IV	-	-	11	12,4	11	6,8	22	8,1	7	16,7	13	17,8	2	25,0	7	4,9	-	-	29	7,9	51	8,0
V	8	42,1	16	18,0	37	22,8	61	22,6	16	38,1	24	32,9	2	25,0	31	21,8	18	18,0	91	24,9	152	23,9
VI	3	15,8	30	33,7	45	27,8	78	28,9	3	7,1	6	8,2	-	-	20	14,1	39	39,0	68	18,6	146	23,0
VII	-	-	7	7,9	7	4,3	14	5,2	-	-	1	1,4	2	25,0	15	10,6	8	8,0	26	7,1	40	6,3
RAZEM	19	100,0	89	100,0	162	100,0	270	100,0	42	100,0	73	100,0	8	100,0	142	100,0	100	100,0	365	100,0	635	100,0

Tabela 4.28. Rozkład zespołów grobowych związanych z poszczególnymi warstwami i grupami społecznymi w kolejnych zbiorach chronologiczno-terytorialnych. Baza źródłowa rozszerzona o zespoły grobowe pochodzące z cmentarzysk stanowiących podstawowy materiał dla analiz

ranga pochówku	PLP								LLP												RAZEM	
	Kijowszczyzna		Roś		Taśmin		RAZEM		LPTL		Suła		Pseł		Worskla		Doniec		RAZEM			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
RSK																						
I	3	25,0	1	2,2	3	3,4	7	4,8	1	16,7	2	3,1	-	-	1	1,1	1	3,8	5	2,6	12	3,6
II	3	25,0	2	4,2	2	2,3	7	4,8	2	33,3	6	9,4	-	-	-	-	-	-	8	4,2	15	4,5
I-II	-	-	-	-	2	2,3	2	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,6
III	2	16,7	12	25,0	14	16,1	28	19,0	3	50,0	15	23,4	-	-	21	23,1	2	7,7	41	21,6	69	20,5
IV	-	-	3	6,3	12	13,8	15	10,2	-	-	11	17,2	1	33,3	4	4,4	-	-	16	8,4	31	9,2
II-III/IV	1	8,3	-	-	-	-	1	0,7	-	-	-	-	-	-	1	1,1	-	-	1	0,5	2	0,6
III-IV	-	-	-	-	1	1,1	1	0,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,3
III/IV-V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
V	3	25,0	11	22,9	10	11,5	24	16,3	-	-	22	34,4	2	66,7	21	23,1	3	11,5	48	25,3	72	21,4
VI	-	-	15	31,3	23	26,4	38	25,9	-	-	7	10,9	-	-	31	34,1	13	50,0	51	26,8	89	26,4
V-VI	-	-	-	-	2	2,3	2	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,6
VI-VII	-	-	-	-	10	11,5	10	6,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	3,0
VII	-	-	4	8,3	8	9,2	12	8,2	-	-	1	1,6	-	-	12	13,2	7	26,9	20	10,5	32	9,5
RAZEM	12	100,0	48	100,0	87	100,0	147	100,0	6	100,0	64	100,0	3	100,0	91	100,0	26	100,0	190	100,0	337	100,0
SSK																						
I	-	-	3	10,7	2	3,7	5	5,3	-	-	5	22,7	-	-	1	1,4	-	-	6	5,4	11	5,3
II	-	-	5	17,9	14	25,9	19	20,0	-	-	1	4,5	-	-	12	17,1	1	7,7	14	12,6	33	16,0
I-II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III	-	-	2	7,1	10	18,5	12	12,6	-	-	5	22,7	2	100,0	27	38,6	2	15,4	36	32,4	48	23,3
IV	-	-	4	14,3	1	1,9	5	5,3	3	75,0	2	9,1	-	-	2	2,9	-	-	7	6,3	12	5,8
II-III/IV	-	-	3	10,7	1	1,9	4	4,2	-	-	-	-	-	-	1	1,4	-	-	1	0,9	5	2,4
III-IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4,5	-	-	-	-	-	-	1	0,9	1	0,5
III/IV-V	-	-	2	7,1	1	1,9	3	3,2	-	-	-	-	-	-	3	4,3	-	-	3	2,7	6	2,9
V	-	-	2	7,1	14	25,9	16	16,8	-	-	4	18,2	-	-	14	20,0	5	38,5	23	20,7	39	18,9
VI	12	92,3	3	10,7	9	16,7	24	25,3	1	25,0	3	13,6	-	-	5	7,1	4	30,8	13	11,7	37	18,0
V-VI	-	-	1	3,6	-	-	1	1,1	-	-	1	4,5	-	-	2	2,9	1	7,7	4	3,6	5	2,4
VI-VII	-	-	-	-	1	1,9	1	1,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,5
VII	1	7,7	3	10,7	1	1,9	5	5,3	-	-	-	-	-	-	3	4,3	-	-	3	2,7	8	3,9
RAZEM	13	100,0	28	100,0	54	100,0	95	100,0	4	100,0	22	100,0	2	100,0	70	100,0	13	100,0	111	100,0	206	100,0
PSK																						
I	-	-	1	1,6	3	2,5	4	2,1	-	-	2	40,0	-	-	1	1,8	4	3,3	7	2,9	11	2,6
II	-	-	5	8,1	4	3,3	9	4,8	3	5,4	-	-	-	-	7	12,7	5	4,1	15	6,2	24	5,6
I-II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	20,0	-	-	-	-	-	-	1	0,4	1	0,2

ranga pochówku	PLP								LLP												RAZEM	
	Kijowszczyzna		Roś		Taśmin		RAZEM		LPTL		Suła		Pseł		Worskla		Doniec		RAZEM			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
III	-	-	2	3,2	25	20,7	27	14,4	7	12,5	2	40,0	-	-	18	32,7	24	19,7	51	21,1	78	18,2
IV	-	-	5	8,1	3	2,5	8	4,3	6	10,7	-	-	1	25,0	1	1,8	-	-	8	3,3	16	3,7
II-III/IV	-	-	3	4,8	2	1,7	5	2,7	-	-	-	-	-	-	1	1,8	4	3,3	5	2,1	10	2,3
III-IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3,6	-	-	2	0,8	2	0,5
III/IV-V	-	-	-	-	3	2,5	3	1,6	1	1,8	-	-	-	-	1	1,8	4	3,3	6	2,5	9	2,1
V	1	25,0	10	16,1	35	28,9	46	24,6	25	44,6	-	-	-	-	14	25,5	15	12,3	54	22,3	100	23,3
VI	3	75,0	29	46,8	36	29,8	68	36,4	8	14,3	-	-	-	-	3	5,5	46	37,7	57	23,6	125	29,1
V-VI	-	-	1	1,6	-	-	1	0,5	2	3,6	-	-	-	-	3	5,5	8	6,6	13	5,4	14	3,3
VI-VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,8	3	2,5	4	1,7	4	0,9
VII	-	-	6	9,7	10	8,3	16	8,6	4	7,1	-	-	3	75,0	3	5,5	9	7,4	19	7,9	35	8,2
RAZEM	4	100,0	62	100,0	121	100,0	187	100,0	56	100,0	5	100,0	4	100,0	55	100,0	122	100,0	242	100,0	429	100,0
całość																						
I	3	10,3	5	3,6	8	3,1	16	3,7	1	1,5	9	9,9	-	-	3	1,4	5	3,1	18	3,3	34	3,5
II	3	10,3	12	8,7	20	7,6	35	8,2	5	7,6	7	7,7	-	-	19	8,8	6	3,7	37	6,8	72	7,4
I-II	-	-	-	-	2	0,8	2	0,5			1	1,1	-	-	-	-	-	-	1	0,2	3	0,3
III	2	6,9	16	11,6	49	18,7	67	15,6	10	15,2	22	24,2	2	22,2	66	30,6	28	17,4	128	23,6	195	20,1
IV	-	-	12	8,7	16	6,1	28	6,5	9	13,6	13	14,3	2	22,2	7	3,2	-	-	31	5,7	59	6,1
II-III/IV	1	3,4	6	4,3	3	1,1	10	2,3	-	-	-	-	-	-	3	1,4	4	2,5	7	1,3	17	1,7
III-IV	-	-	-	-	1	0,4	1	0,2	-	-	1	1,1	-	-	2	0,9	-	-	3	0,6	4	0,4
III/IV-V	-	-	2	1,4	4	1,5	6	1,4	1	1,5	-	-	-	-	4	1,9	4	2,5	9	1,7	15	1,5
V	4	13,8	23	16,7	59	22,5	86	20,0	25	37,9	26	28,6	2	22,2	49	22,7	23	14,3	125	23,0	211	21,7
VI	15	51,7	47	34,1	68	26,0	130	30,3	9	13,6	10	11,0	-	-	39	18,1	63	39,1	121	22,3	251	25,8
V-VI	-	-	2	1,4	2	0,8	4	0,9	2	3,0	1	1,1	-	-	5	2,3	9	5,6	17	3,1	21	2,2
VI-VII	-	-	-	-	11	4,2	11	2,6	-	-	-	-	-	-	1	0,5	3	1,9	4	0,7	15	1,5
VII	1	3,4	13	9,4	19	7,3	33	7,7	4	6,1	1	1,1	3	33,3	18	8,3	16	9,9	42	7,7	75	7,7
RAZEM	29	100,0	138	100,0	262	100,0	429	100,0	66	100,0	91	100,0	9	100,0	216	100,0	161	100,0	543	100,0	972	100,0

Tabela 4.29. Rozkład zespołów grobowych związanych z poszczególnymi warstwami i grupami społecznymi w kolejnych zbiorach chronologiczno-terytorialnych. Baza źródłowa rozszerzona o dodatkowe zespoły grobowe (por. tabela 1.6)

ranga pochówku	PLP								LLP												RAZEM	
	Kijowszczyzna		Roś		Taśmin		RAZEM		LPTL		Suła		Pseł		Worskla		Doniec		RAZEM			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
RSK																						
I	3	21,4	1	1,9	3	3,4	7	4,5	1	16,7	2	3,1	-	-	1	1,1	2	6,9	6	3,1	13	3,7
II	3	21,4	2	3,8	2	2,3	7	4,5	2	33,3	6	9,4	-	-	-	-	-	-	8	4,1	15	4,3
I-II	-	-	-	-	2	2,3	2	1,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,6
III	3	21,4	13	24,5	14	15,9	30	19,4	3	50,0	15	23,4	-	-	23	24,7	3	10,3	44	22,6	74	21,1
IV	-	-	3	5,7	12	13,6	15	9,7	-	-	11	17,2	1	33,3	4	4,3	-	-	16	8,2	31	8,9
II-III/IV	1	7,1	-	-	-	-	1	0,6	-	-	-	-	-	-	1	1,1	-	-	1	0,5	2	0,6
III-IV	-	-	-	-	1	1,1	1	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,3
III/IV-V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
V	3	21,4	11	20,8	11	12,5	25	16,1	-	-	22	34,4	2	66,7	21	22,6	4	13,8	49	25,1	74	21,1
VI	-	-	17	32,1	23	26,1	40	25,8	-	-	7	10,9	-	-	31	33,3	13	44,8	51	26,2	91	26,0
V-VI	-	-	-	-	2	2,3	2	1,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,6
VI-VII	-	-	-	-	10	11,4	10	6,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	2,9
VII	1	7,1	6	11,3	8	9,1	15	9,7	-	-	1	1,6	-	-	12	12,9	7	24,1	20	10,3	35	10,0
RAZEM	14	100,0	53	100,0	88	100,0	155	100,0	6	100,0	64	100,0	3	100,0	93	100,0	29	100,0	195	100,0	350	100,0
SSK																						
I	-	-	3	10,7	2	3,4	5	5,1	-	-	5	21,7	-	-	1	1,4	-	-	6	5,3	11	5,2
II	-	-	5	17,9	14	24,1	19	19,2	-	-	1	4,3	-	-	12	17,1	1	7,1	14	12,4	33	15,6
I-II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III	-	-	2	7,1	10	17,2	12	12,1	-	-	6	26,1	2	100,0	27	38,6	2	14,3	37	32,7	49	23,1
IV	-	-	4	14,3	1	1,7	5	5,1	3	75,0	2	8,7	-	-	2	2,9	-	-	7	6,2	12	5,7
II-III/IV	-	-	3	10,7	1	1,7	4	4,0	-	-	-	-	-	-	1	1,4	1	7,1	2	1,8	6	2,8
III-IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4,3	-	-	-	-	-	-	1	0,9	1	0,5
III/IV-V	-	-	2	7,1	1	1,7	3	3,0	-	-	-	-	-	-	3	4,3	-	-	3	2,7	6	2,8
V	-	-	2	7,1	14	24,1	16	16,2	-	-	4	17,4	-	-	14	20,0	5	35,7	23	20,4	39	18,4
VI	12	92,3	3	10,7	11	19,0	26	26,3	1	25,0	3	13,0	-	-	5	7,1	4	28,6	13	11,5	39	18,4
V-VI	-	-	1	3,6		0,0	1	1,0	-	-	1	4,3	-	-	2	2,9	1	7,1	4	3,5	5	2,4
VI-VII	-	-	-	-	1	1,7	1	1,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,5
VII	1	7,7	3	10,7	3	5,2	7	7,1	-	-	-	-	-	-	3	4,3	-	-	3	2,7	10	4,7
RAZEM	13	100,0	28	100,0	58	100,0	99	100,0	4	100,0	23	100,0	2	100,0	70	100,0	14	100,0	113	100,0	212	100,0
PSK																						
I	-	-	1	1,6	3	2,3	4	2,0	-	-	2	40,0	-	-	1	1,6	5	4,0	8	3,1	12	2,7
II	-	-	6	9,5	4	3,1	10	5,1	3	5,4	-	-	-	-	7	11,1	5	4,0	15	5,9	25	5,6
I-II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	20,0	-	-	-	-	1	0,8	2	0,8	2	0,4
III	-	-	2	3,2	25	19,4	27	13,8	7	12,5	2	40,0	-	-	18	28,6	24	19,4	51	20,1	78	17,3

ranga pochówku	PLP								LLP												RAZEM	
	Kijowszczyzna		Roś		Taśmin		RAZEM		LPTL		Suła		Pseł		Worskla		Doniec		RAZEM			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
IV	-	-	5	7,9	3	2,3	8	4,1	6	10,7	-	-	1	16,7	1	1,6	-	-	8	3,1	16	3,6
II-III/IV	-	-	3	4,8	2	1,6	5	2,6	-	-	-	-	-	-	1	1,6	4	3,2	5	2,0	10	2,2
III-IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	33,3	2	3,2	-	-	4	1,6	4	0,9
III/IV-V	-	-	-	-	3	2,3	3	1,5	1	1,8	-	-	-	-	1	1,6	4	3,2	6	2,4	9	2,0
V	1	25,0	10	15,9	36	27,9	47	24,0	25	44,6	-	-	-	-	15	23,8	15	12,1	55	21,7	102	22,7
VI	3	75,0	29	46,0	42	32,6	74	37,8	8	14,3	-	-	-	-	3	4,8	46	37,1	57	22,4	131	29,1
V-VI	-	-	1	1,6	-	-	1	0,5	2	3,6	-	-	-	-	5	7,9	8	6,5	15	5,9	16	3,6
VI-VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,6	3	2,4	4	1,6	4	0,9
VII	-	-	6	9,5	11	8,5	17	8,7	4	7,1	-	-	3	50,0	8	12,7	9	7,3	24	9,4	41	9,1
RAZEM	4	100,0	63	100,0	129	100,0	196	100,0	56	100,0	5	100,0	6	100,0	63	100,0	124	100,0	254	100,0	450	100,0
całość																						
I	3	9,7	5	3,5	8	2,9	16	3,6	1	1,5	9	9,8	-	-	3	1,3	7	4,2	20	3,6	36	3,6
II	3	9,7	13	9,0	20	7,3	36	8,0	5	7,6	7	7,6	-	-	19	8,4	6	3,6	37	6,6	73	7,2
I-II	-	-	-	-	2	0,7	2	0,4	-	-	1	1,1	-	-	-	-	1	0,6	2	0,4	4	0,4
III	3	9,7	17	11,8	49	17,8	69	15,3	10	15,2	23	25,0	2	18,2	68	30,1	29	17,4	132	23,5	201	19,9
IV	-	-	12	8,3	16	5,8	28	6,2	9	13,6	13	14,1	2	18,2	7	3,1	-	-	31	5,5	59	5,8
II-III/IV	1	3,2	6	4,2	3	1,1	10	2,2	-	-	-	-	-	-	3	1,3	5	3,0	8	1,4	18	1,8
III-IV	-	-	-	-	1	0,4	1	0,2	-	-	1	1,1	2	18,2	2	0,9	-	-	5	0,9	6	0,6
III/IV-V	-	-	2	1,4	4	1,5	6	1,3	1	1,5	-	-	-	-	4	1,8	4	2,4	9	1,6	15	1,5
V	4	12,9	23	16,0	61	22,2	88	19,6	25	37,9	26	28,3	2	18,2	50	22,1	24	14,4	127	22,6	215	21,2
VI	15	48,4	49	34,0	76	27,6	140	31,1	9	13,6	10	10,9	-	-	39	17,3	63	37,7	121	21,5	261	25,8
V-VI	-	-	2	1,4	2	0,7	4	0,9	2	3,0	1	1,1	-	-	7	3,1	9	5,4	19	3,4	23	2,3
VI-VII	-	-	-	-	11	4,0	11	2,4	-	-	-	-	-	-	1	0,4	3	1,8	4	0,7	15	1,5
VII	2	6,5	15	10,4	22	8,0	39	8,7	4	6,1	1	1,1	3	27,3	23	10,2	16	9,6	47	8,4	86	8,5
RAZEM	31	100,0	144	100,0	275	100,0	450	100,0	66	100,0	92	100,0	11	100,0	226	100,0	167	100,0	562	100,0	1012	100,0

pochówki osób młodocianych i dorosłych nakryte były wspólnym nasypem kurhanowym traktowane są na ogół jako należące do rodziców (lub jednego z nich) i potomstwa. Taki sposób ich postrzegania, przy stwierdzeniu istnienia wśród badanych społeczności (jej wyższych warstw) instytucji dziedziczenia statusu, pozwala przypuścić, że pozycja w hierachii społecznej osobników młodszych składanych w analizowanej grupie grobów mogła być analogiczna do tej, jaka przysługiwała ich rodzicom. Dlatego też na potrzeby prezentowanych poniżej wyliczeń przyjęto założenie, zgodnie z którym o przynależności osobnika młodocianego do konkretnej grupy/warstwy socjalnej decydowała pozycja społeczno-majątkowa (ranga) jego rodziców (lub rodzica)[118]. Osobną kategorię pochówków stanowią zespoły, w obrebie których w tej samej komorze grobowej pogrzebani zostali mężczyzna i kobieta o „nierównorzędnej" randze (wyznaczonej przez przypisanie ich pochówków do odmiennych klas). W sytuacjach takich o ich włączeniu do grupy grobów przeznaczonych na złożenie osób zajmujących określone miejsce w hierarchii społecznej zazwyczaj decydowała przynależność pochówku męskiego[119].

W generalnym ujęciu udział pochówków, które można wiązać z kolejnymi grupami i warstwami społecznymi we wszystkich trzech zestawach źródeł prezentuje się na zbliżonym poziomie. Widoczne między nimi różnice nie są zbyt istotne i przejawiają się w spadku częstotliwości wystepowania zbiorów grobów, które można łączyć z wyższymi warstwami społecznymi (zespoły rangi I, II, III i IV) i zamożną ludnością szeregową (V), przy wzroście udziału pochówków warstw średnich niskiej rangi (VI) i warstw niższych (VII). Zbliżone obserwacje można odnieść także do mniejszych serii związanych z poszczególnymi etapami okresu scytyjskiego. Również i w tym przypadku wraz z dołączaniem do podstawowej bazy źródłowej kolejnych zespołów spada częstotliwość występowania grobów z pochówkami członków wyższych sfer różnej rangi, przy wzroście ilości zespołów budowanych dla warstw niższych. Serie te różnią się między sobą natomiast zmianami zachodzącymi w udziale pochówków ludności szeregowej różnej rangi. I tak, w przypadku zespołów z okresu późnoscytyjskiego można mówić o niewielkim (od 0,4 do 1,4%) spadku częstotliwości występowania grobów należących do całego środowiska ludności szeregowej, niezależnie od pozycji majątkowej i społecznej jej poszczególnych członków. W serii środkowoscytyjskiej obserwowana jest tendencja odwrotna, tj. wraz ze wzrostem ogólnej liczebności pochówków

[118] W analogiczny sposób postąpiono również przy zespołach z pochówkami dzieci i nastolatków, które nie zostały uwzględnione w podstawowej bazie danych (Lubo_4/3; Petr_2/2).

[119] Wyjątek od tej reguły stanowi jedynie kilka zespołów (Ivan_5; Ivanko_3/2; Kazar_27/1; Skor_6/1906; Zur_406), których pozycja w hierachii wyznaczona była w oparciu o rangę złożonych w nich kobiet.

nieznacznie (między 1,3 a 2%) zwiększa się udział grobów warstw średnich. Seria archaiczna z kolei powiela tendencję widoczną dla całego ogółu, tj. spadek ilości grobów zamożnej i uprzywilejowanej części warstwy średniej przy wzroście liczebności pochówków zwykłej ludności szeregowej. Równocześnie w jej przypadku istniejące różnice między podstawowym zestawem danych, a obiema rozszerzonymi bazami danych osiągają największe wartości wynoszące odpowiednio ok. 8-9 i 10-12%.

Kolejną obserwacją, którą można poczynić analizując liczebność poszczególnych rang pochówków są proporcje rysujące się pomiędzy grupami, które można powiązać z określonymi poziomami w hierarchii społecznej. W oparciu o wyliczenia zaprezentowane w tabeli 4.29 zawierajacej największą ilość danych można stwierdzić, że w przypadku całego ogółu badanych zespołów najliczniejszą warstwą była zwykła ludność szeregowa. Jej pochówki stanowią nieco ponad 25% wszystkich grobów stanowiących podstawę źródłową niniejszej dysertacji. Na nieco niższym poziomie (ok. 21%) kształtuje się udział zespołów budowanych dla zamożnej i uprzywilejowanej części ludności szeregowej. Łącznie pochówki warstw średnich (uwzględniając zespoły o cechach pochówków obu rang łączonych z tym poziomem) stanowią blisko połowę (49,3%) całego ogółu grobów uwzględnionych w badaniach. Na kolejnym miejscu znajdują się pochówki rangi III, które z jednej strony łączone są jeszcze z warstwami średnimi wyższego poziomu (z przywódcami związanych z nimi rodów), z drugiej z leśnostepowymi wyższymi sferami najniższej rangi. Stanowią one nieco poniżej 20% całego zbioru. Należy jednak pamiętać o tym, że z tym poziomem w hierarchii społecznej badanych grup ludności wiążą się również zespoły rangi IV, a także inne wykazujące cechy obu tych grup. Przy ich uwzględnieniu łączna ilość grobów, które można z nimi łączyć, wzrasta do niespełna 30%. Tym samym staje się ona najliczniejszą warstwą socjalną w obrebie badanych społeczności. Pozostała 1/5 (21,1%) zespołów mieści pochówki, które można wiązać z dwoma skrajnymi warstwami społecznymi – koczowniczą arystokracją wyższej i średniej rangi oraz z „biedotą". Udział obu tych grup kształtuje się praktycznie na tym samym (10-11%) poziomie.

Zbliżone do powyższych obserwacje poczynić można również analizując wszystkie zespoły pochodzące z okresów archaicznego i późnoscytyjskiego. W obu przypadkach dominującą grupę stanowią pochówki zwykłej ludności szeregowej, przy czym częstotliwosć ich występowania osiąga nieco wyższe wartości (odpowiednio 26 i 29,1%). Na podobnym poziomie do tego odnotowanego dla całegu ogółu grobów kształtuje się również udział pochówków warstw i grup społecznych zajmujących dwa kolejne poziomy w hierarchii (zamożna i uprzywilejowana ludność szeregowa – 21,1 i 22,7% oraz warstwy wyższe niskiej

rangi – 30,9 i 26%). Największe różnice dotyczą natomiast proporcji pomiędzy zespołami, które łączyć można z jednej strony z koczowniczą arystokracją średniej i wyższej rangi, z drugiej z warstwami niższymi. Zarówno dla serii wczesnoscytyjskiej jak i późnoscytyjskiej stwierdzono nieznaczną przewagę (o 3-5%) tych ostatnich. W ujęciu chronologicznym najbardziej wyróżniający się zbiór grobów pod względem udziału pochówków łączonych z poszczególnymi grupami i warstwami społecznymi stanowią zespoły z okresu środkowoscytyjskiego. O jego szczególnym charakterze decyduje przede wszystkim znacznie większy udział w tej fazie grobów, które można łączyć z warstwami wyższymi różnej rangi. Łącznie stanowią one ok. 55% wszystkich grobów o takiej metryce. Wśród nich przeważają zespoły z pochówkami osób należących do koczowniczych wyższych sfer niskiej rangi, aczkolwiek należy pamiętać, że podobny do nich status mogą posiadać również liderzy niewielkich wspólnot związanych ze środowiskiem zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej. Niezależnie od faktycznej atrybucji społecznej pogrzebanych w nich osób, łączny udział pochówków tego typu stanowi nieco ponad 1/3 (34,9%) całego zbioru. Pozostałe 21% tworzą groby przedstawicieli koczowniczej arystokracji średniego i wyższego rzędu. Udział pochówków warstw średnich wynosi łącznie ok. 40%. Z kolei groby najuboższych członków badanych społeczności reprezentowane są przez nieco ponad 5% wszystkich zespołów o środkowoscytyjskiej metryce.

Nieco inaczej wygląda kwestia rozkładu rang pochówków, które można powiązać z określonymi poziomami w hierarchii społecznej w aspekcie terytorialnym. W ujęciu ogólnym najbardziej podobne do siebie są zespoły zlokalizowane nad Rosią i Dońcem z wyraźną przewagą grobów, które można traktować jako miejsca spoczynku przedstawicieli zwykłej ludności szeregowej. W obu przypadkach stanowią one ponad 1/3 całego zbioru. Udział pochówków zamożnej ludności szeregowej jest ponad dwukrotnie niższy. Częściej od nich spotykane są natomiast zespoły, które można łączyć z wyższymi sferami niższej rangi. Łącznie stanowią one między 22 a 26%. Największe różnice między tymi zbiorami dotyczą udziały grobów, które łączyć można z warstwami (grupami) osadzonymi na skrajnych miejscach w hierarchii. Nad Rosią pochówki wyższych sfer średniej i najwyższej rangi są nieznacznie częstsze niż groby budowane dla przedstawicieli „biedoty", podczas gdy nad Dońcem stwierdzono sytuację odwrotną. Mniej lub bardziej wyraźną przewagę zespołów z pochówkami przedstawicieli zwykłej ludności szeregowej odnotowano również dla pozostałych regionów prawobrzeżnega Podnieprza, tj. Kijowszczyzny i dorzecza Taśminu. W przypadku tego drugiego obszaru należy podkreślić wyraźne podobieństwa do sytuacji odnotownej dla całego zbioru wszystkich 1012 zespołów, stanowiących podstawę do

prezentowanych w tym miejscu wyliczeń. Groby pochodzące z Kijowszczyzny zwracają uwagę największym, niespełna 50%, udziałem pochówków ludności szeregowej niskiej rangi. Zespoły będące miejscami spoczynku zamożniejszych i bardziej uprzywilejowanych członków tej części społeczności (ludności szeregowej) spotykane są niemal trzy-czterokrotnie rzadziej (12,9%). Na tym samym poziomie pozostaje udział grobów związanych z niższymi warstwami w obrębie miejscowych wyższych sfer. Co istotne, częstotliwość ich występowania jest niższa niż ta odnotowana dla zespołów z pochówkami przedstawicieli koczowniczej arystokracji stanowiących łącznie nieco mniej niż 1/5 wszystkich grobów z tego regionu. Zespoły rangi VII związane z ludnością najuboższą są dwukrotnie rzadsze (10% obserwacji).

Cechą wspólną dla zbiorów, które można łączyć z regionami strefy lewobrzeżnej zlokalizowanymi na zachód od dorzecza Dońca, jest przewaga grobów wznoszonych dla zmarłych wywodzących się z grona zamożnej i uprzywilejowanej ludności szergowej nad tymi, które budowano dla zajmujących niższą pozycję w ramach tego poziomu, przedstawicieli zwykłej ludności szeregowej. Najmniejsze różnice (ok. 5%) między nimi dotyczą zespołów znad Worskli, największe (ponad 24%) natomiast odnoszą się do obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu. W przypadku zespołów znad Psła z kolei w ogóle nie odnotowano grobów, które można łączyć ze zwykłą ludnością szeregową. Regiony te różnią się między sobą także odmiennym udziałem grobów łączonych z pozostałymi warstwami i grupami społecznymi. Wśród nich najbardziej wyróżniającą się, a zarazem najmniejszą (a przez to najmniej reprezentatywną) grupę stanowią zespoły znad Psła. Seria ta odznacza się przede wszystkim najwyższym udziałem spośród wszystkich zbiorów przestrzennych (i chronologicznych) grobów, w których umieszczano ludność najuboższą („biedotę"). Stanowią one ponad 1/4 wszystkich zespołów z tego regionu. Niemniej charakterystyczny jest dla niej również bardzo wysoki, bo wynoszący ok. 55%, udział pochówków przedstawicieli warstw wyższych, przy czym są to wyłącznie zespoły klasy (rangi) III i IV, a więc te, które łączyć należy z wyższymi sferami niskiej rangi. Przewaga grobów wznoszonych dla zmarłych wywodzących się z warstw wyższych w stosunku do warstw i grup osadzonych na niższych stopniach w hierarchii typowa jest również dla obszarów położonych nad Sułą. W regionie tym stanowią one blisko 60% całego ogółu zespołów uwzględnionych w analizach. Co istotne, wśród nich obecne są groby związane ze wszystkimi trzema poziomami wydzielonymi dla wyższych sfer, przy czym stosunek zespołów rangi III i IV do grobów rangi I i II kształtuje się w proporcjach zbliżonych do 2:1. W dwóch pozostałych grupach terytorialnych z obszarów lewobrzeżnego Podnieprza

(dorzecze Worskli oraz obszar Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu) udział grobów z pochówkami przedstawicieli warstw wyższych kształtuje się na niższym poziomie (między 30 a ok. 38%). Zbiory te różnią się między sobą częstotliwością występowania pochówków związanych z warstwami średnimi (por. wyżej) i niższymi. Te ostatnie nieco częściej spotykane są nad Worsklą.

Znacznie większe rozbieżności pomiędzy udziałem zespołów, które można traktować jako mieszczące pochówki osób należących do warstw i grup społecznych zajmujących określoną pozycję w hierachii panują w przypadku zbiorów, które można łączyć z kolejnymi grupami chronologiczno-terytorialnymi. Należy jednak pamiętać o tym, że serie te w wielu przypadkach nie są ze zobą współwymierne. Ponadto, części z nich (głównie pochówki znad Psła) nie można uznać za reprezentatywne dla całego masywu zespołów grobowych o określonej pozycji w czasie i przestrzeni. Mając na uwadze wspomiane ograniczenia ten etap analiz zostanie zaprezentowany w nieco dalszym miejscu niniejszej dysertacji.

Wyżej poczynione obserwacje ponownie nasuwają pytanie o reprezentatwyność otrzymanych wyników. Wątpliwości budzi przede wszystkim niezwykle wysoki, bo wynoszący w zależności od zbioru od ok. 31% (pochówki znad Dońca) – 35% (seria późnościytyjska) do nawet 55% (seria środkowoscytyjska) – 58% (zespoły znad Suły) udział zespołów grobowych, które można łączyć z wyższymi sferami różnej rangi. Istnieje kilka możliwości interpretacyjnych tłumaczących taki stan rzeczy. Zgodnie z pierwszą z nich poczynione w prezentowanej dysertacji ustalenia odnoszą się nie do całego społeczeństwa ale jego uprzywilejowanej części. Takie tłumaczenie przyjęto dla populacji zamieszkujących między VI a IV w. p.n.e. tereny położone nad środkowym Donem, w przypadku których udział pochówków łączonych z wyższymi sferami różnej rangi wynosił ponad 75-80% (V. D. Berezuckij 1995, s. 53-54; A. P. Medvedev 2004, s. 33-34, 36). W tym miejscu należy zaznaczyć, że taki sposób interpretacji nie wydaje się być właściwy dla badanych populacji (a przynajmniej ich większej części). Wskazuje na to przede wszystkim obserwowana wśród większości zbiorów, aczkolwiek niezbyt wyraźna, przewaga grobów, które należy łączyć z ludnością szeregową różnej rangi. Co istotne, sposób pochówku jej przedstawicieli (złożenie zmarłego w pozycji wyprostowanej na wznak w osobnym obiekcie grobowym nakrytym nasypem kurhanowym) zasadniczo nie odbiega od tego przyjętego dla osób zajmujących wyższą pozycję socjalną, co odróżnia badane populacje od wyżej wzmiankowanych społeczności znad środkowego Donu. Dla tych ostatnich stwierdzono bowiem istnienie odmiennych zwyczajów pogrzebowych dla ludności szeregowej (grzebanie zmarłych na osadach i grodziskach), związanej przede wszystkim z miejscowym środowiskiem etniczno-

kulturowym oraz koczowniczych wojskowo-arystokratycznych wyższych sfer (podkurhanowy obrządek pogrzebowy; V. D. Berezuckij 1995, s. 54-57, 63-65; E. P. Medvedev 2004, s. 36). Nie mniej istotny jest również fakt, iż w przypadku badanych populacji niejednokrotnie odnotowywano złożenie osób zajmujących różną pozycję w hierarchii społecznej na tych samych nekropolach (por. tabele 4.30-4.31), aczkolwiek zespoły te nie zawsze muszą być zlokalizowane w obrębie tych samych przestrzeni grzebalnych (grup kurhanowych). Równocześnie z badanego obszaru pochodzą także cmentarzyska, na których grzebano tylko i wyłącznie osoby zajmujące zbliżoną pozycję socjalną (socjalno-majątkową), niezależnie od tego czy przynależały one do wyższych sfer czy też warstw średnich i niższych.

Na inną możliwość interpretacyjną pośrednio wskazywać mogą studia D. S. Greczki nad procesem formowania się Scytii klasycznej V w. p.n.e. Badacz ten zwraca uwagę na fakt, iż w okresie tym, a zwłaszcza w jego pierwszej połowie, obserwowany jest brak istotnych różnic w zestawach wyposażenia grobowego (w tym militariów) umieszczanych ze zmarłymi wojownikami. W jego interpretacji wskazywać to może na mniejszą lub większą homogeniczność tej grupy socjalno-funkcjonalnej. Tym samym zakłada on, w ślad za obserwacjami S. A. Pletnewy poczynionymi dla koczowników doby średniowiecza, że pod względem organizacji społecznej badane przez niego plemiona reprezentowały demokrację wojenną (D. S. Grečko 2017, s. 100, 102). Wyznacznikiem tej ostatniej, uchwytnym na poziomie źródeł archeologicznych jest właśnie *ekonomiczna „równość" zespołów grobowych*, przy czym uwaga ta nie obejmuje pochówków wodzów, które mogą wyróżniać się swoim bogactwem (S. A. Pletneva 1982, s. 17-18, ryc. 1). Jednocześnie przytaczany badacz podkreśla, że taki ustrój typowy jest przede wszystkim dla pierwszej połowy V w. p.n.e. Społeczności z okresu późniejszego (od około drugiej połowy trzeciego kwartału V w. p.n.e.) wykazują znacznie silniejszy stopień zhierarchizowania (D. S. Grečko 2017, s. 102-103). Ustosunkowując się do tej możliwości interpretacyjnej należy zaznaczyć, że nie może ona dotyczyć całego ogółu analizowanych w niniejszej dysertacji zespołów pochodzących z tego okresu. Bardziej właściwe wydaje się ich ograniczenie tylko do tych grobów, które można łączyć z nowymi grupami ludnściowymi napływającymi na obszary leśnostepowe. Zgodnie z założeniami przyjętymi przez przytaczanego badacza (por. D. S. Grečko 2017, tabela 3), za takie w pierwszej kolejności uznać należy lokalizowane w obrębie nowo powstałych nekropolii (grup) kurhanowych zespoły z pierwszej połowy V w. p.n.e., których inwentarze zawierają przedmioty typowe dla nowego kanonu. Kompleksy takie nie są jednak zbyt liczne,

Tabela 4.30. Rozkład zespołów grobowych związanych z poszczególnymi warstwami i grupami społecznymi pochodzących z stanowisk funeralnych stanowiących podstawowy materiał dla analiz

cmentarzysko, gr. kurhanowa	chronologia	drużynowe	ranga poch.													
			lider	I	II	I-II	III	IV	II-III/IV	III-IV	III/IV-V	V	VI	V-VI	VI-VII	VII
Aksûtincì	RSK	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	6	2	-	-	-
	SSK	2	-	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Aksûtincì, Solodka	RSK	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Aksûtincì, ur. Stajkin Verh	RSK	-	1	-	1	-	5	1	-	-	-	5	1	-	-	-
	SSK	1	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-
Andrušìvka	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Âblubnìvka	SSK	-	-	1	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Ârmolincì, ur. Kamašnâ	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-	-	1
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Âsnozìr'â	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-
Balyko-Ščučinka	RSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Baranìvka	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Basìvka	RSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
	SSK	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-	4	-	-	-	-
Beresnâgi, gr. I	RSK	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Beresnâgi, gr. IV	RSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Beresnâgi, gr. V	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Berkozìvka	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
Bìl's'kì mogil'nik „A"	SSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bìl's'kì mogil'nik „Б"	PSK	3	-	-	1	-	4	-	1	-	-	3	-	1	1	1
Bistre	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
Bobrica, gr. I	SSK	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	2	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Bobrica, gr. II	RSK	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Bobrica, gr. IV	SSK	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Bobrica, gr. V	PSK	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Bobrica, gr. VI	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Bobrica, gr. VII	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-

cmentarzysko, gr. kurhanowa	chronologia	drużynowe	ranga poch.														
			lider	I	II	I-II	III	IV	II-III/IV	III-IV	III/IV-V	V	VI	V-VI	VI-VII	VII
Bobrica, gr. VIII	PSK	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Bogdanìvka, ur. Černij lìs	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10
Brovarki	RSK	1	?	-	-	-	?	1	-	-	-	1	?	-	-	?
	SSK	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Bubnìv'ska Slobìdka	PSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-
Budki	PSK	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Burti	PSK	1	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Buševo	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Čeremušna	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-
Čutìvka	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Dergači	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Dudčincì	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Erčiki	RSK	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Erkìvcì	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Gerasimìvka	RSK	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gladkìvŝina	RSK	1	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Griŝincì	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18	-	-	-
Glevaha	RSK	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gorbanì	SSK	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Griškìvka	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	-	1	7
Gruškìvka	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	SSK	2	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Gulâjgorodok, gr. A	RSK	1	-	?	-	-	1	2	-	-	-	3	1	-	-	?
	PSK	-	-	?	-	-	?	-	-	-	-	?	2	-	-	1
Gulâjgorodok, gr. B	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Gulâjgorodok, gr. Б	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Gulâjgorodok, gr. G	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Hitcy	SSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hodorìv	RSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hodorkìv	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
Ìvanìvka	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Ivankìv	PSK	1	?	-	-	-	1	-	-	-	-	3	1	1	-	1

cmentarzysko, gr. kurhanowa	chronologia	drużynowe	ranga poch.														
			lider	I	II	I-II	III	IV	II-III/IV	III-IV	III/IV-V	V	VI	V-VI	VI-VII	VII
Ìvankovičì	RSK	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Josipìvka	PSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Kapìtanìvka, gr. I	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-
Kapìtanìvka, gr. II	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	PSK	1	1	-	1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Karpusì	RSK	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kirikìvka	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-
Konstântinìvka, gr. A	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	9	-	-	-
Konstântinìvka, gr. B	RSK	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Konstântinìvka, gr. Б	SSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Konstântinìvka, gr. C	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kotorič	SSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	2	-	-	-
Kozarìvka	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
	PSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-
Krâčkìvka	PSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kruglik uroczysko	PSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kulišìvka	SSK	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Kup'evaha, gr. I	RSK	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	3	-	-	1	-	5	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Kup'evaha, gr. III	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	4
	SSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	1	-	1	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kup'evaha, gr. IV	PSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kurilìvka, gr. II	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Kurilìvka, gr. IV	RSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Kurilìvka, gr. V	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Kurilìvka, gr. VI	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Ladyžiči	PSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Lazìrcì	RSK	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-

cmentarzysko, gr. kurhanowa	chronologia	drużynowe	ranga poch.														
			lider	I	II	I-II	III	IV	II-III/IV	III-IV	III/IV-V	V	VI	V-VI	VI-VII	VII
Lihačìvka	RSK	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	1	1	-	-	-
	SSK	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lìsovičì	PSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lûborcì	PSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-
Lûbotin, centr. grupa	RSK	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	2	7	-	-	11
Lûbotin, Nižnegievskaâ grupa	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	1	1	-
Lûbotin, ur. Solomahovka	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	1	-
Lûbotin, gr. Sovnarkomovskaâ	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-
Lûbotin, Verhne'ogijovs'ka grupa	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-
Luki	RSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mačuhi	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13	12	1	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-
Makïivka, gr. I	RSK	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	SSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-
Makïivka, gr. II	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Makïivka, gr. IV	SSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Makïivka, gr. V	SSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Mala Ofirna	RSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mala Rogozânka, gr. 1	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	PSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mala Rogozânka, gr. 3	PSK	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-
Malij Trostânec'	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Matusìv, gr. I	RSK	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-
Matusìv, gr. II	SSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Medvin?	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Medvin, gr. 1	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	5	-	-	1
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	5
Medvin, gr. 2	RSK	-	-	-	-	-	?	-	-	-	-	2	1	-	-	-
Medvin, gr. 3	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	2
Mel'niki-Holodnyj Âr	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	SSK	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	1	3	-	1	1
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
Mihajlìvka	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

cmentarzysko, gr. kurhanowa	chronologia	drużynowe	ranga poch.													
			lider	I	II	I-II	III	IV	II-III/IV	III-IV	III/IV-V	V	VI	V-VI	VI-VII	VII
	PSK	2	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Mirnoe	PSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-
Mogiliki uroczysko	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Netrebevka	PSK	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Olefirŝina	SSK	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	PSK	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Opìšnâ	SSK	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ostinâžka	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	4
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Pastirs'ke	SSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	PSK	2	-	-	-	-	3	-	2	-	-	2	4	-	-	-
Pekarì	SSK	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Peremirki	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Perščepino	RSK	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	10	1	-	3	-	11	2	1	-	-	9	1	-	-	2
	PSK	-	-	-	2	-	-	1	-	1	-	4	3	1	-	2
Petrìvka	PSK	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Petrakìvka	PSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Petrovskoe	PSK	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pirogìv	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	-	-	1
Pìsočin	SSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	1	1	2	1	-	7	-	2	-	1	5	16	1	-	-
Plavinišči	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-
	SSK	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Podillâ	PSK	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	6	-	-	-	-
Pokrskij	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Połtawa	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	3
Popìvka	RSK	1	-	-	3	-	4	-	-	-	-	3	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Pridníprovs'ke	RSK	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Protopopìvka	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	3	1	-	-
Provale	RSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Rìdnij Kraj	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Rizine	PSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Rižanìvka	RSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	PSK	-	1	1	1	-	3	-	-	-	-	1	1	-	-	-
Sanžary	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Sen'kìvka	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	1	-	3

cmentarzysko, gr. kurhanowa	chronologia	drużynowe	ranga poch.														
			lider	I	II	I-II	III	IV	II-III/IV	III-IV	III/IV-V	V	VI	V-VI	VI-VII	VII
Sinâvka	RSK	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Skorobìr	RSK	-	1	-	-	-	8	2	1	-	-	3	7	-	-	-
	SSK	1	-	-	2	-	3	-	-	-	2	-	-	1	-	-
	PSK	2	-	-	2	-	6	-	-	-	-	3	-	-	-	-
Skorobìr, Marčenki	RSK	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	1
	PSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Skorobìr, Osnâgi	RSK	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-
	SSK	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	2	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Smìla	PSK	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	6	3	-	-	2
Stare	PSK	1	-	-	3	-	2	2	-	-	1	5	-	-	-	-
Starosìllâ	PSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	2	-	-	-
Steblìv	RSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	4	-	-	1	-	-	4	-	-	1	-	-	-	-	-
	PSK	3	-	-	1	-	1	2	-	-	-	1	-	-	-	-
Starij Merčik, gr. 2	PSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Starij Merčik, gr. 3	PSK	4	-	-	3	-	6	-	-	-	-	1	1	-	-	-
Starij Merčik, gr. 4	PSK	1	-	-	-	-	4	-	1	-	1	-	-	-	-	-
Stepok	SSK	-	1	-	-	-	?	-	-	-	-	?	?	-	-	?
Studenec	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Surmačìvka, ur. Kruglâk	RSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Tekline	RSK	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Tetûšine	SSK	1	?	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tripìllâ	RSK	1	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Trostânec'	SSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Tulincì	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Turìâ, gr. I	RSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	1	1	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Turìâ, gr. III	RSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1	-	2
Turìâ, gr. IV	RSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	-	-
	SSK	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Vasilivka	SSK	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-	1	1	2	-	-
Velka Âblunìvka, gr. A	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7	-	7	1
Velka Âblunìvka, gr. B	RSK	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	1	-	-	-
Velka Âblunìvka, gr. D	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Velka Âblunìvka, gr. F	RSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	-
Velka Âblunìvka, gr. G	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-

cmentarzysko, gr. kurhanowa	chronologia	drużynowe	ranga poch.														
			lider	I	II	I-II	III	IV	II-III/IV	III-IV	III/IV-V	V	VI	V-VI	VI-VII	VII
Velika Gomìl'ša	SSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	PSK	-	1	-	-	-	-	-	-	?	-	1	5	3	-	?
Veremìïvka	RSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Veseloe	PSK	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Višnopìl'	PSK	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	4	-	-	-	-
Vološino, gr. II	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vološino, gr. III	PSK	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Vološino, gr. IV	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Vovkìvci	RSK	-	1	-	-	-	3	4	-	-	-	4	1	-	-	-
	SSK	2	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	PSK	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zelena Dìbrova	PSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Žabotin, gr. I	RSK	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Žabotin, gr. III	RSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Žuravka, gr. I	SSK	3	1	-	6	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Žuravka, gr. II	RSK	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SSK	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Žuravka, gr. III_bliższe cm.	SSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	1	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	1	-	-	-
Žuravka, gr. III_dalsze cm.	PSK	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-
Žuravka, gr. IV	RSK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Žuravka, gr. VII	RSK	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-

Uwaga! „?" oznaczono obecność innych potencjalnych kompleksów grobowych związanych z poszczególnymi warstwami i grupami społecznymi. W ich przypadku określenie atrybucji społecznej pogrzebanych w nich osób możliwe było w oparciu o dane na temat wysokości znajdujących się na nich nasypów: **Gulâjgorodok, gr. A** – klasy I-V i VI-VII wyznaczone w oparciu o obecność w obrębie grupy kurhanowej ponad 400 nasypów o wysokościach mieszczących się w przedziale od 0,35 do 2,8-5 m; **Ivankìv** – kasy I-II wyznaczone w oparciu o obecność w grupie kurhanowej nasypu o wysokości 5 m; **Makïïvka, gr. IV** – klasy V i VI-VII wyznaczone w oparciu o obecność w grupie kurhanowej 17 dalszych nasypów o maksymalnych wysokościach 1,5 m. Równocześnie taka wartość tego parametru wykluczona możliwość obecności w grupie pochówkow wyższych rang (I-II); **Stepok** – klasy III-VIII wyznaczone w oparciu o obecność w grupie kurhanowej 19 dalszych nasypów o wysokościach od 0,5 do 2,5 m; **Brovarki** i **Velika Gomìl'ša** – wg danych z tabel 4.33 i 4.34.

Tabela 4.31. Rozkład zespołów grobowych związanych z poszczególnymi warstwami i grupami społecznymi pochodzących ze stanowisk funeralnych stanowiących dodatkową bazę danych (por. tabela 1.6)

cmentarzysko (grupa kurhanowa)	faza	ranga pochówków							uwagi
		I	II	III	IV	V	VI	VII	
Bils'k, ur. Barvínvkova gora	PSK	-	-	-	-	-	-	p. 1, p. 2A i 2Б	poch. płaskie
Bils'k, „Pole 2 brigadi"	PSK	-	-	-	-	-	-	p. 1 i 2	poch. płaskie
Duvanka	RSK	-	-	-	-	k. 1	-	-	-
Kanìv	RSK	-	-	-	-	-	k. 83-84	-	-
Kolomak	RSK	-	-	k. 1 i 2	-	-	-	-	-
Lihačìvka, ur. Rozrita Mogila, gr. 2	RSK	-	-	k. 7/2016	-	-	-	-	-
	PSK	-	-	-	-	k. 2/2016, p. 1 i 2		-	
Lipkuvatìvka	PSK	-		k. 8	-	-	-	-	-
Lûbotin, gr. Karavan	RSK	k. 1	-	k. 2	-	-	-	-	-
Mgar'	SSK	-	-	PMk	-	-	-	-	„Pierwszy Mgarskij kurhan"
Martinìvka	RSK	-	-	k. 406	-	-	-	-	-
Nastel'nìj	PSK	-		gr. IV, k. 1	-	gr. II, k. 1	gr. III, k. 1 i gr. IV, k. 4	-	-
Novaâ Kotl'nâ	RSK	-	-	k. 6, p. 1	-	-	-	-	-
Obuhìv	RSK	-	-	-	-	-	-	p. 1	poch. płaski
Počapincì	RSK	-	-	-	-	-	-	k. 1	-
Romaškì	RSK	-	-	-	-	-	-	k. 421	-
Sahnìvs'ke	PSK	-	k. 2	k. 1	-	-	-	-	-
Svìtlovods'k	SSK	-	-	-	-	?	p. 51	p. 21 i 39	por. tabela 4,34
	PSK	-	-	-	-	p. 2; k. 3, p. 1	p. 1, 3, 4, 7 i 155*	p. 5	*w grobie nr 155 dwoje zmarłych umieszczonych w osobnych komorach
„Tureckaâ Mogila"	SSK	-		p. 1	-	-	-	-	oba zespoły dzieli ok. 100-letnia różnica czasu (p. 1, gł. – k. VI, p. 2. wpuszcz. – 2. poł.-k. V w. p.n.e.)
	PSK	p. 2	-	-	-	-	-	-	
Velika Bagačka	PSK	-	-	p. 1 i 2		-	-	-	choć co prawda p. 2 (gł.) posiada cechy zespołów klasy V to ze względu na młodociany wiek złożonego w nim zmarłego oraz jego ewidentny „rodzinny" związek ze zmarłymi pogrzebanymi w drugim grobie z tego kompleksu (nr 1) włączony został do klasy wyższej
Voronìvka	RSK	-	-	-	-	k. 1	-	-	-
Zalomi	SSK	-	-	-	-	?	p. 42	?	por. tabela 4.34

dlatego też do poczynionych na ich podstawie obserwacji (tabela 4.32) trzeba podchodzić z dużą ostrożnością. Nie mniej jednak zwraca uwagę fakt, iż generalnie stanowią one dość zwartą grupę, a istniejące między nimi różnice wynikają przede wszystkim z ich lokalizacji w obrębie różnych nekropolii i grup kurhanowych. Wyjątek stanowią jedynie groby rangi I i II. Trzeba jednak pamiętać o tym, iż zgodnie z przyjętymi w ninijszej dysertacji propozycjami interpretacyjnymi zespoły tego typu traktować można jako pochówki liderów określonych wspólnot. Obserwacja ta pozostaje w zgodzie z wyżej przytoczonymi uwagami na temat obrzędowości pogrzebowej cechującej społeczności znajdujące się na etapie demokracji wojennej.

Zgodnie z trzecią możliwością, wysoki udział zespołów grobowych, które można łączyć z uprzywilejowanymi grupami społecznymi jest po prostu efektem niedoszacowania ilości pochówków związanych z kategoriami ludności zajmującymi niższą pozycję w hierarchii. Sutuacja może być pochodną kilku niezależnych od siebie czynników. Pierwszym z nich jest ogólny stan badań nad grobami pozostawionymi przez badane populacje. Jak już wcześniej wielokrotnie wskazywano, przy ich eksploracji główny nacisk kładziony był przede wszystkim na rozpoznanie najbardziej okazałych kopców, kryjących w sobie pochówki przedstawicieli uprzywilejowanych warstw społecznych. Znacznie mniej uwagi poświęcano natomiast zespołom o niewielkich nasypach, które budowane były dla ludności szeregowej i warstw niższych. Niemniej istotny dla zaniżenia liczebności zespołów grobowych, które można wiązać z innymi grupami społecznymi niż te zajmujące uprzywilejowaną pozycję, jest również sposób doboru źródeł stanowiących podstawę niniejszej dysertacji. Jak już wcześniej na to wskazywano oparcie podstawowej bazy źródłowej wyłącznie na grobach, dla których możliwe było określenie płci złożonych w nich osób, spowodowało pominięcie pewnej serii

Tabela 4.32. Ranga zmarłych pogrzebanych na wybranych nekropolach i grupach kurhanowych o „drużynowym" charakterze założonych w końcu VI lub w pierwszej połowie V w. p.n.e.

cmentarzysko/ grupa kurhanowa	ranga pochówku					uwagi
	I	II	III-IV	V	VI	
Perŝepìno	k. 15/1	k. 1(23)/2001	k. 9-10, 16, 23	k. 20, 24, 2/2000	-	tylko zespoły z 1. poł. V w. p.n.e.
Protopopìvka	-	-	-	k. 1/1973, 2/1973, 1/1976*, 3 i 5	k. 2/1976*, 4, 6	*datowane ogólnie w ramach V w. p.n.e.
Žuravka, gr. I	k 400	k. 396, 398, 401, 402*, 403 i 404*	k. 397*, 399*	-	-	*datowane ogólnie w ramach V w. p.n.e.; k. 397 i 399 – zawierajace pochówki osobników młodocianych (?)

pochówków o najuboższych inwentarzach typowych właśnie dla niższych warstw społecznych (por. uwagi w podrozdziale 2.2.2 oraz w M. Burghardt 2016b, s. 174). Ponadto sam sposób analizy rozkładu grobów łączonych z określonymi warstwami i grupami społecznymi spowodował, że w prezentowanych wyliczeniach nie uwzględniono pochówków o towarzyszącym charakterze, z których przynajmniej część można odnosić do grup ludności osadzonych na niższych poziomach struktury socjalnej badanych populacji.

Poruszając kwestię niedoszacowania liczebności pochówków warstw niższych należy również wskazać na jeszcze jedną możliwą przyczynę takiego stanu rzeczy. Otóż jak wcześniej na to wskazano, pod względem atrybucji etniczno-kulturowej grupy i warstwy społeczne osadzone na niższych stopniach hierarchii należy łączyć z dwoma etnosami. Pierwszym z nich są koczownicy (czy też zbliżone do nich wspólnoty o półnomadycznym tybie życia), drugą natomiast miejscowa osiadła ludność rolnicza. O ile pochówki tej pierwszej grupy są dobrze zbadane, a stosowane przez nich rytuały pogrzebowe zostały szczegółowo opisane w literaturze (np. S. A. Skoryj 2003, s. 46-53, tabela 1; D. S. Grečko 2012, s. 119, 121; D. S. Grečko, V. A. Šelehan 2012, s. 81, 171), o tyle bardziej problematycznie jawi się kwestia wydzielania grobów osiadłych rolników. Poza uwzględnionymi w nieniejszej dysertacji zespołami podkurhanowymi (np. Medvin i Mačuhi – por. D. S. Grečko 2014b, s. 12) i płaskimi (Bogdanìvka, Obuhìv, Pirogìv, Poltava, Zalomi) zawierającymi elementy o miejscowym rysie z jednej strony oraz pozbawionymi cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej z drugiej, z grupami ludności o takiej atrybucji etnicznej (etniczno-kulturowej) łączone są także pochówki na osadach (np. D. S. Grečko 2014a; Û. D. Razuvaev 2016, tam też dalsza lit.). Te ostatnie nie są jednak zbyt liczne i obejmują zarówno klasyczne groby, w których zmarłych grzebano w specjalnie przeznaczonych do tego celu obiektach, jak również takie, w których szczątki ludzkie deponowane były w budynkach mieszkalnych. Istotne jest to, że skumulowana liczba znanych pochówków, które można łączyć z osiadłą częścią badanych społeczności nie odpowiada potencjałowi demograficznemu wyrażonemu przez stanowiska osadowe, z którymi tradycyjnie łączone są te grupy ludności (por. np. D. S. Grečko 2014a, s. 79). Ponadto w niektórych regionach o znacznym potencjale osadniczym nie ujawniono obecności żadnej nekropolii, którą można byłoby łączyć nie tylko z miejscowymi populacjami rolniczymi ale również z koczownikami (np. dorzecze Sejmu). Wszystko to prowadzi do wniosku, iż wśród

osiadłej ludności rolniczej musiały być szeroko rozpowszechnione jakieś zwyczaje pogrzebowe nieuchwytne dla archeologów. W chwili obecnej wskazuje się tutaj przede wszystkim na praktykowanie przez pewną ich część obyczaju tzw. „ekspozycji (wystawiania) zwłok" zmarłych i grzebanie ich dopiero po pewnym czasie (np. D. S. Grečko 2014a, s. 87-88; D. S. Grechko 2019a, s. 14-15). Niemniej ważne jest to, że po zakończeniu tej ceremonii poszczególne części szkieletu zmarłego mogły być przechowywane w różnych miejscach w obrębie osiedli, co z kolei łączone jest z praktykowaniem przez ludność autochtoniczną kultu przodków (np. D. S. Grečko 2014a, s. 81, 87-94; 2014c, s. 46-47, 50; D. S. Grechko 2019a, s. 14-15). W tym kontekście wydaje się być zasadne uznanie, iż mniejszy od oczekiwanego udział zespołów grobowych przeznaczonych na pochowanie w nich przedstawicieli warstw i grup społecznej o niskiej randze, przy ich czytelnym związku z ludnością autochtoniczną, wynikać może również ze stosowania przez pewną część populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim badany obszar zwyczajów pogrzebowych nieuchwytnych archeologicznie[120].

Osobnej uwagi wymaga próba oszacowania udziału grobów, które można łączyć z ludnością szeregową oraz warstwami niższymi. W przypadku najlepiej udokumentowanych zespołów tego typu ze strefy stepowego Podnieprza częstotliwość ich występowania wynosi nie mniej niż 75-80% wszystkich grobów z tego regionu, przy czym uwaga ta dotyczy wyłącznie zespołów, które można łączyć ze zwykłą ludnością szeregową oraz z „biedotą" (B. F. Gening 1984, s. 134-135, 146, tabela 1; E. P. Bunâtân 1985, s. 94-96). Wynik ten jest co najmniej dwukrotnie (w okresie środkowscytysjim trzykrotnie) większy od tego odnotowanego dla ogółu zespołów pochodzących z obszaru leśnostepowego Podnieprza, a także wszystkich pochówków z poszczególnych faz rozwojowych (tabela 4.29). Nieco inaczej wyglądają natomiast wyniki porównania udziału w strefie stepowej i leśnostepowej grobów, które można łączyć z zajmującą górny poziom w hierarchii warstw średnich zamożną i uprzywilejowaną ludnością szeregową. W wyżej wzmiankowanym zbiorze grobów z okresu późnoscytyjskiego z dolnego Podnieprza ich udział kształtuje się na poziomie między ok. 15-20% (B. F. Gening 1984, s. 134-135, 146, tabela 1) a 20-25% (E. P. Bunâtân 1985, s. 96-97). Wartości te są zbliżone do tych odnotowanych dla analizowanych w niniejszej dysertacji wspólnot z obszaru strefy leśnostepowej, w przypadku których częstotliwość występowania

[120] Na marginesie tych uwag należy odnotować, że również w przypadku kultury czarnoleskiej, od której wywodzi się grupy ludności rolniczej zamieszkującej w okresie scytyjskim znaczą część strefy leśnostepowego Podnieprza, ilość wiązanych z nią pochówków nie jest zbyt duża (por. np. A. I. Terenožkin 1961, s. 43-46, ryc. 1).

zespołów o takiej atrybucji społecznej mieści się w przedziale między 18,5 a 22,5%[121] (tabela 4.29). Tym samym można stwierdzić, że przy szacowaniu liczebności zespołów łączonych z warstwami średnimi i niższymi, główny nacisk powinien być położony przede wszystkim na rozpoznanie tych z nich, które można wiązać ze zwykłą ludnością szeregową oraz „biedotą". Szukając potencjalnych miejsc ich pochówku, innych niż te uwzględnione w dotychczas prezentowanych analizach, wskazać można na kilka różnych grup źródeł. Pierwszą z nich są duże nekropole kurhanowe, dla których dysponowano danymi na temat wysokości znajdujących się w ich obrębie nasypów kurhanowych. Jak już wcześniej wskazywno parametr ten, pomimo pewnych zastrzeżeń (por. uwagi na temat ograniczeń w tym zakresie w podrozdziale 2.4), może być bowiem pomocny przy wstępnym oszacowaniu rangi (pozycji w hierarchii) pogrzebanych pod nimi osób[122]. Spośród wszystkich cmentarzysk uwzględnionych w niniejszej dysertacji najbardziej pełnymi danymi w tym zakresie dysponowano dla dwóch nekropolii, z których pierwsza zlokalizowana jest w okolicach wsi Browarki nad Psłem, druga koło miejscowości Wełyka Homilszcza nad Dońcem. Co istotne, obie nekropole związane są nie tylko z różnymi grupami regionalnymi ale również posiadają odmienną pozycję chronologiczną. Początek funkcjonowania pierwszej z nich, a zarazem okres jej największego rozkwitu, przypada bowiem na fazę archaiczną (koniec VII – pocz. VI w. p.n.e. – P. Â. Gavriš 1998, s. 36). Datowanie drugiej z nich zamyka się z kolei w ramach V-IV w. p.n.e., przy czym dominującą grupę w jego obrębie stanowią zespoły odnoszone do IV w. p.n.e. Dla obu tych nekropolii w oparciu o istniejące w literaturze wzmianki wydzielonych zostało klika grup skupiających nasypy o określonych wysokościach. Ich wykaz zawarto w tabelach 4.33 i 4.34. Zwraca uwagę fakt, iż na obu omawianych cmentarzyskach zdecydowaną większość stanowią nasypy o wysokościach mniejszych niż 1-2 m. Spostrzeżenie to jest o tyle istotne, gdyż jak już na to wskazywano, kopce o analogicznych wielkościach wznoszone były przede wszystkim właśnie nad pochówkami, które można łączyć z warstwami średnimi (zwłaszcza jej dolnym poziomem) i niższymi. W celu zweryfikowania tej obserwacji zdecydowano się na zestawienie otrzymanych dla obu tych nekropolii wyników z danymi na temat przedziałów wielkości nasypów kurhanowych wznoszonych nad pochówkami osób związanych z

[121] Po uwzględnieniu zespołów klasy III i IV, które można łączyć z tą częścią badanych społeczności (por. niżej) ich udział staje się nieco większy i sięga od 22,3 (seria zbiorcza) do 25,6% (seria późnoscytyjska) wszystkich grobów z określonego zbioru.

[122] Generalnie można stwierdzić, że nasypy wznoszone nad pochówkami zwykłej ludności szeregowej oraz „biedoty" nie przekraczają wysokości 1,5-2 m (por. tabele 4.4-4.9), aczkolwiek ich maskymalne wskazania dla określonych grup teytorialno-chronologicznych mogą osiągać nieco wyższe wartości. Równocześnie, trzeba mieć na uwadze fakt, iż pod nasypami tej wielkości mogą znajdować się także pochówki osób zajmujących wyższą pozycję socjalną (zamożna ludność szeregowa oraz wyższe sfery niskiej rangi).

Tabela 4.33. Porównanie wysokości nasypów z cmentarzyska Brovarki (Doniec) z wysokościami nasypów włączonych do kolejnych klas pochówków z okresu wczesnoscytyjskiego z obszaru leśnostepowego Podnieprza

Brovarki				klasyfikacja zespołów z RSK z lewobrzeżnego Podnieprza (przedziały wysokości w m*)
przedziały wys. (w m)	N	przedziały wys. (w m)	N	
V. A. Il'inskaâ 1957		P. Â. Gavriš 1998		
12-14	1	co najmniej 15	1	I (≥5)
10	4	5-12	5	II i III (2-8)
		3-5	?	IV (2-4)
2-3	ok. 10			
< 2	≥200	0,2-1	≥200 (?)	V (0,5-2)
				VI (0,5-1,5)
				VII (do 1)

*Określone przez wartości pierwszego i trzeciego kwartylu obliczone dla zbiorów pochówków o tej samej randze.

poszczególnymi poziomami w hierarchii badanych społeczności. Te ostatnie wydzielone zostały tylko dla tych zbiorów chronologiczno-przestrzennych, z którymi można wiązać obie badane nekropole[123]. W przypadku Browarek były to wczesnoscytyjskie zespoły grobowe z Lewobrzeża. Kurhany z cmentarzyska koło miejscowości Wełyka Homilszcza zostały rozpatrzone natomiast na tle zespołów z fazy klasycznej pochodzących z tego samego regionu co wspomniana nekropola (dorzecze Dońca), a także w nieco szerszym kontekście

Tabela 4.34. Porównanie wysokości nasypów z cmentarzyska Velika Gomìl'ša (Doniec) z wysokościami nasypów włączonych do kolejnych klas pochówków z okresu późnoscytyjskiego z obszaru leśnostepowego lewobrzeżnego Podnieprza

Velika Gomìl'ša			Doniec (SSK i PSK)	cały obszar lewobrzeżnego Podnieprza
grupa wg wys. (w m)	N	%		
do 7	7	3,0	klasa I	klasa I (od 3,5 m)
do 5	7	1,0		
do 4			klasa II	klasa II
do 3	30	4,2		
do 2	50	6,9	klasy III-V (0,8-2 m)	klasa III
do 1,5	50	6,9		
do 1	330	45,8		klasa V
			klasy VI-VII (do 0,8 m)	klasa VI
do 0,5	250	34,7		klasa VII

[123] W obu przypadkach przedziały wysokości nasypów nakrywających pochówki związane z poszczególnymi klasami (rangami) wyznaczone były w oparciu o wartości pierwszego i trzeciego kwartału określających dany zbiór.

uwzględniającym wszystkie późnoscytyjskie zespoły grobowe z całego obszaru lewobrzeżnego Podnieprza. Wyniki opisywanego badania potwierdziły powyższe obserwacje na temat przewagi na analizowanych cmentarzyskach zespołów, które w opraciu o wysokość nakrywanych je kurhanów, łączyć można przede wszystkim ze zwykłą ludnością szeregową oraz warstwami niższymi. W przypadku nekropolii z Browarek maksymalny udział zespołów związnych z z tym poziomem badanych społeczności wynosi ponad 90%[124] (N = 215) aczkolwiek należy zaznaczyć, że zważywszy na fakt, iż pod nasypami tej wielkości grzebano również osoby zajmujące nieco wyższą pozycję socjalno-majątkową (zamożna i uprzywilejowana ludność szeregowa), wartość ta z pewnością jest znacznie zawyżona. Z kolei w obrębie drugiego z badanych cmentarzysk udział nasypów kurhanowych będących potencjalnymi miejscami pochówku zwykłej ludności szeregowej i „biedoty" wynosił nie mniej niż 35%, ale nie więcej niż około 80%. Również i w tym przypadku, ta ostatnia wartość wydaje się być zawyżona, nie mniej jednak zwraca uwagę fakt, iż jest ona porównywalna do tej odnotowanej dla późnoscytyjskich zespołów tego typu ze strefy stepowego Podnieprza (por. wyżej).

W przypadku nekropolii kurhanowych ze strefy prawobrzeżnego Podnieprza, choć istnieją pewne dane na temat wielkości znajdowanych na nich nasypów (por. np. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 149, 153, 157; S. A. Skorij, S. S. Bezsonova 1995, s. 69), to nie uwzględniają one informacji odnośnie do ilości kopców o określonych wysokościach. Niemniej jednak dla tej części leśnostepowego Podnieprza można wskazać pewne grupy źródeł świadczących o znacznie większej ilości pochówków osób związanych z niższymi poziomami w hierarchii (zwykła ludność szeregowa i „biedota") niż zostało to odnotowane w niniejszej pracy. Jedną z nich są odkrywane na niektórych nekropolach kurhanowych (np. Mielniki – tabela 4.35) nakrywane nasypami niewielkich rozmiarów pochówki symboliczne łączone przez część badaczy (S. A. Skorij, S. S. Bezsonova 1995, s. 73) z tymi właśnie kategoriami ludności. Inną grupę źródeł funeralnych, którą można z nimi wiązać stanowią groby pozbawione nasypów kurhanowych. Jak wykazały analizy tego typu zespołów (ryc. 4.4), zdecydowana większość z nich mieści pochówki, które należy łączyć właśnie z warstwami średnimi niskiej rangi i „biedotą". Co istotne, jak już na to wskazywano, pochówki płaskie pochodzące z całego obszaru prawobrzeżnego Podnieprza (ponad 280 zespołów) stanowią niespełna 30% wszystkich zespołów grobowych z tej strefy (N=940). Tym samym można przyjąć założenie, zgodnie z którym w przypadku uznania tej formy

[124] Dla nekropolii tej nie udało się określić minimalnej ilości zespołów tego typu.

pochówku za typową przede wszystkim dla członków warstw niższych i zwykłej ludności szeregowej, ich minimalny udział powinien kształtować się na poziomie ok. 47% (pochówki płaskie + 166 zespołów podkurhanowych rangi VI i VII – tabele 4.29 i 4.35). Wartość ta jest nieco wyższa niż całkowity udział zespołów rangi VI i VII wśród wszystkich pochówków poddanych analizom z obszaru Prawobrzeża, niezależnie od ich pozycji chronologicznej (tabela 4.29). Nieco inaczej wygląda kwestia częstotliwości występowania pochówków omawianych kategorii ludności gdy zostanie ona rozpatrzona w nieco węższym zakresie chronologicznym i przestrzennym, obejmującym tylko zespoły o „klasycznej" metryce pochodzące z obszaru dorzecza Taśminu. Dla tego zbioru wskazać można bowiem co najmniej trzy nekropole (tabela 4.35) ze znaną ilością zespołów grobowych będących potencjalnymi miejscami pochówku członków warstw średnich niskiej rangi i „biedoty". W tym ujęciu stanowią one 72,2% (N=428) wszyskich zespołów grobowych o takiej metryce z tego regionu. Co istotne, wartość ta zbliżona jest do tej odnotowanej dla wyżej wzmiankowanych późnoscytyjskich populacji z obszaru stepowego Podnieprza.

Wyżej zaprezentowane wyliczenia, z racji przyjętych na potrzeby niniejszej dysertacji założeń, nie obejmują znalezisk o charakterze osadowym. Sytuacja ta negatywnie odbija się na liczebności warstw i grup społecznych, które można łączyć z jednej strony z niższymi poziomami w hierarchii oraz z lokalną ludnością rolniczą z drugiej strony. O znacznej liczebności tych ostatnich grup świadczy przede wszystkim gigantyczny potencjał osadniczy strefy leśnostepowej. Dla większości regionów tej części Północnego Nadczarnomorza

Tabela 4.35. Wybrane cmentarzyska kurhanowe i płaskie z obszaru prawobrzeżnego leśnostepowgo Podnieprza z fazy klasycznej z określoną ilością zespołów z pochówkami przedstawicieli zwykłej ludności szeregowej i klas niższych

cmentarzysko	poch. uwzględnione w analizach						pozostałe zespoły	uwagi
	chrono-logia zbioru	ranga poch.						
		I-II	III-IV	V	VI	VII		
Mel'niki	SSK	2	1	1	3	2	+ 16 poch. symbolicznych wiązanych z ludnością szeregową i „biedotą"	brak sprecyzowanej pozycji chronologicznej w ramach VI-IV w. p.n.e.
	PSK	-	-	-	1	2		
Svìtlovods'k	SSK	-	-	-	1	2	+ 140 innych grobów płaskich i 6 poch. podkurhanowych o cechach zespołów klas VI-VII i być może V	
	PSK	-	-	2	6	1		
Zalomi	SSK	-	-	-	1	-	+ co najmniej 57 poch. o cechach zespołów klas VI-VII, 22 o cechach klasy VII (gł. brak inw.) oraz przynajmniej 1 zespół w typie klasy V	

wskazać można bowiem obecność rozbudowanych struktur osadniczych (por. np. Û. V. Boltrik 1993; Û. N. Bojko 1994; 1996; 2017, s. 19-23, ryc. 1-2, tabl. 1; S. S. Bessonova 2000; M. Ignaczak 2016 *et al.*, s. 242-243, ryc. 1). Jeżeli chodzi natomiast o liczebność znalezisk szczątków ludzkich w kontkestach osadowych (por. dane w tym zakreisie w Û. D. Razuaev 2016, s. 104-107, pozycje 13-35), to najbardziej zbliżone do zespołów grobowych *sensu stricto* pochówki na osadach (tabela 4.36) nie są zbyt liczne. Istotne jest natomiast to, iż zgodnie z oczekiwaniami zespoły te, niezależnie od tego czy umieszczone są w jamie gospodarczej czy też w osobnym obiekcie (grobie), prezentują cechy obrzędowości pogrzebowej typowej dla pochówków ludności szeregowej niskiej rangi i „biedoty". Znacznie liczniejszą grupę stanowią natomiast znaleziska pojedynczych kości ludzkich. Należy jednak zaznaczyć, że ich wymowa, podobnie jak innych szczątków ludzkich (włącznie z ich kompletnymi szkieletami) odkrywanych w innych kontekstach osadowych, nie jest całkiem oczywista. Jak już wcześniej wskazano, obecność pojedynczych kości należących do ludzi (zazwyczaj ich czaszek i żuchw) na osadach przez części badaczy traktowana jest jako

Tabela 4.36. Znaleziska pochówków w kontekstach osadowych z terenów leśnostepowego Podnieprza

osada	pochówek w oddzielnej jamie „grobowej"		pochówek w jamie gospodarczej	
	N	kontekst	N	kontekst
Bielskie grodzisko, umocnienia Wschodnie (Worskla)	6	w 2 zmarli złożeni w pozycji skurcz. na boku, bez inw.; niewykluczone, że oba poch. można odnosić do EB; 1 poch. o charakterze cząstkowym (?; tylko czaszka) z n. lep. r. zw. z 2. poł. VII – VI w. p.n.e. (?); 1 poch. w pozycji wyprost. na wznak z n. lep. r.; 1 poch. Dz/? w jamie; 1 poch. nast./? w pozycji skurczonej, z n. lep. r.	-	-
Bielskie grodzisko, uroczysko Carina Mogila (Worskla)	1	poch. w zolniku (nr 2), złożony w pozycji skurczonej na boku, w inwentarzu n. lep. r.	-	-
Charków, osada przy ul. Kilomovskiego (Doniec)	-	-	1	Dz/7-9 m-cy, w wypełnisku jamy także n. lep. r.
Kolomak	-	-	6	pochówki dorosłych i dzieci w 7 jamach
Hotovskoe grodzisko (Kijowszczyzna)	-	-	1	poch. Dz/6-7 złożony pod ogniskiem w ziemiance
Matâšiv Âr, stan. 2 (Suła)	2	dwa poch. z „nielicznym inwentarzem"	-	-
Motroinskoe grodzisko (Taśmin)	-	-	2	w jednej z jam datowanej w ramach k. VI – pocz. V w. p.n.e. M/„dojrzały" + K/25-30, w drugiej M/„dojrzały"
Opìšnâ, stan. 11 (Worskla)	2	w jednym M/22-24 złożony w jamie (2×1,6×0,75 m), bez inwentarza, w drugim również M/25-30 złożony w jamie (1,95×1,5 m), w inwentarzu n. lep. r.	-	-
RAZEM	16	-	12	-

Dane wg D. S. Grečko 2014a; Û. D. Razuvaev 2016; tam też dalsza literatura.

przejaw praktykowania przez zamieszkujące je grupy ludności zwyczaju ekspozycji (wystawiania) zwłok zmarłych i grzebania ich po pewnym czasie oraz kultu przodków polegajacym na przechowywaniu należących do niego szczątków w domu lub na terenie osady. Jednakże jest to tylko jedna z wielu możliwości interpretacyjnych. Tego typu odkrycia mogą bowiem być również wyjaśniane na inne sposoby, np. jako ofiary z ludzi (w tym o charakterze zakładzinowym), ślady kultowego kanibalizmu czy też jako świadectwo społecznego lub obrzędowego wykluczenia (por. np. V. Sîrbu 1997; S. Czopek *et al.* 2015, s. 168; D. S. Grechko 2019a, s. 14). Inną kwestią jest wielkość grup ludzkich, z którymi można łączyć te znaleziska. Nie można bowiem wykluczyć, że kości należące do różnych partii szkieletu mogą w rzeczywistości pochodzić od jednego osobnika. Ciekawych informacji w tym zakresie dostarczyła analiza paleodemograficzna szczątków ludzkich (czaszek) znalezionych w trzech zolnikach z osiedla w uroczysku Carina Mogiła na grodzisku Bielskim. Zgodnie z sugestiami D. S. Greczko (2014c, s. 47-48) materiały te, z pewnymi zastrzeżeniami, mogą odzwierciedlać wielkość i skład jednostki społecznej, z którą należy wiązać te obiekty. W jego opinii mogła mieć ona postać dużej rodziny patriarchalnej składającej się z 5-6 dorosłych i dzieci lub, co jest bardziej prawdopodobne, kilku małych rodzin mieszkajacych w osobnych gospodarstwa rozlokwanych na terenie osiedla i użytkujących wspomniane zolniki[125]. Nie mniej istotne jest to, że w świetle charakterystyki źródeł pochodzacych z badań omawianego osiedla (S. A. Skorij *et al.* 2019, s. 10-127) można przypuścić, że jego mieszkańcy należeli do sześciu pierwszych grup społeczno-funkcjonalnych w klasyfikacji Ju. N. Bojko (2017, s. 49-60), ze szczególnym wskazaniem na grupy II („czarni" metalurdzy i kowale), III (rzemieślnicy zajmujący się obróbką kości) i VI (osoby zajmujące się handlem), co pozwala na ich łączenie ze zwykłą ludnością szeregową oraz jej zamożną częścią.

Powyższe obserwacje wskazują na znacznie wyższy niż zostało to odnotowane udział grobów, które można łączyć ze zwykłą ludnością szeregową oraz warstwami niższymi. Oczywiście należy zaznaczyć, że przytoczone wyliczenia mają charakter szacunkowy przez co należy traktować je z dużą ostrożnością. Niemniej jednak wydaje się, że wskazywane wartości rzędu 75-80% można uznać za dość prawdopodobne, co potwierdzają obserwacje poczynione dla zespołów z obszaru stepowego Podnieprza. Równocześnie trzeba podkreślić, że uwaga ta dotyczy w głównej mierze pochówków odnoszonych do fazy klasycznej (a zwłaszcza okresu późnoscytyjskiego) pochodzących z określonych regionów leśnostepowego

[125] Na taką interpretację wskazują również wielkości ziemianek pochodzących z opisywanego osiedla (por. S.A. Skorij *et al.* 2019, s. 123).

Podnieprza (dorzecza Taśminu i Dońca). W przypadku pozostałych grup regionalnych i chronologicznych ich udział mógł kształtować się (ale nie musiał) na innym (niższym) poziomie. Nie ulega natomiast wątpliwości fakt, iż wraz z postępem w badaniach nad znanymi już nekropolami kurhanowymi, a także odkrywaniem nowych zespołów grobowych (pochówki płaskie i podkurhanowe) i szczątków kostnych na osadach, które można wiązać z różnymi rodzajami aktywności osiadłej ludności rolniczej, częstotliwość ich występowania, w stosunku do poczynionych w niniejszej dysertacji ustaleń (tabela 4.29) będzie wzrastała[126].

[126] Po części wskazują na to wzmiankowane już obserwacje na temat wzrostu częstotliwości występowania grobów rangi VI i VII wraz ze zwiększaniem bazy źródłowej do analiz (por. tabele 4.27-4.29).

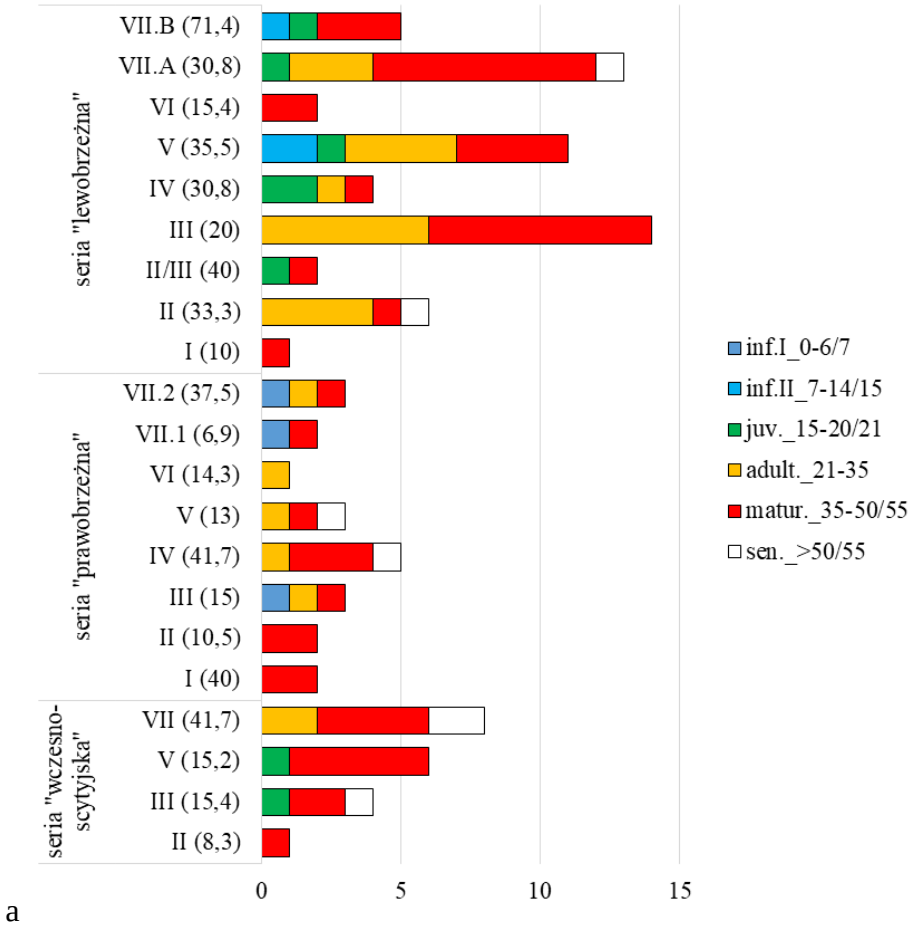

a

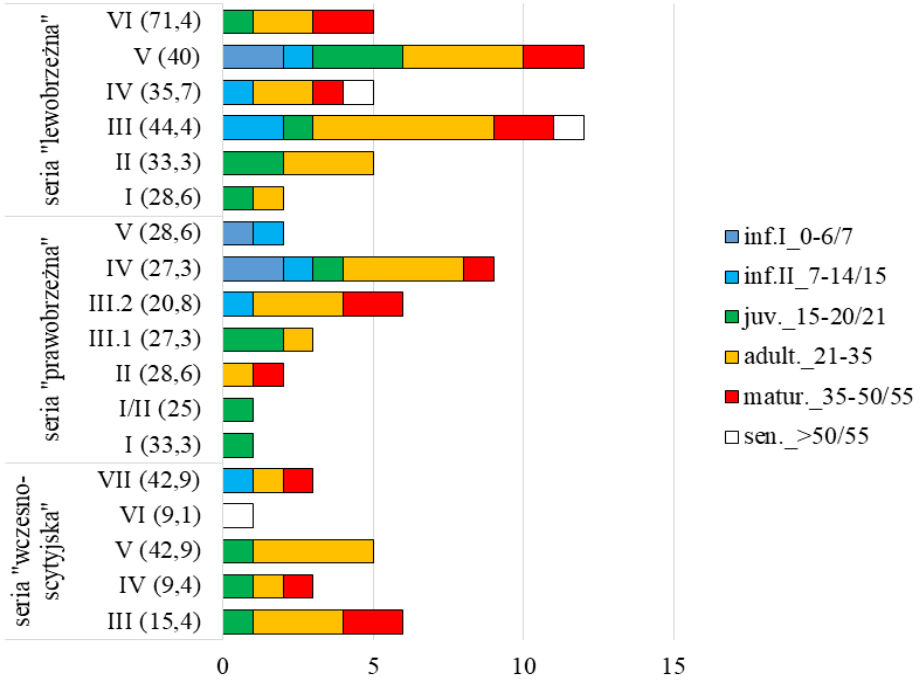

b

Ryc. 4.1. Wiek zmarłych pogrzebanych w kolejnych klasach pochówków męskich (a) i kobiecych (b). W nawiasie przedstawiono procentowy udział zespołów danej klasy, dla których dysponowano oznaczeniami wieku złożonych w nich osób

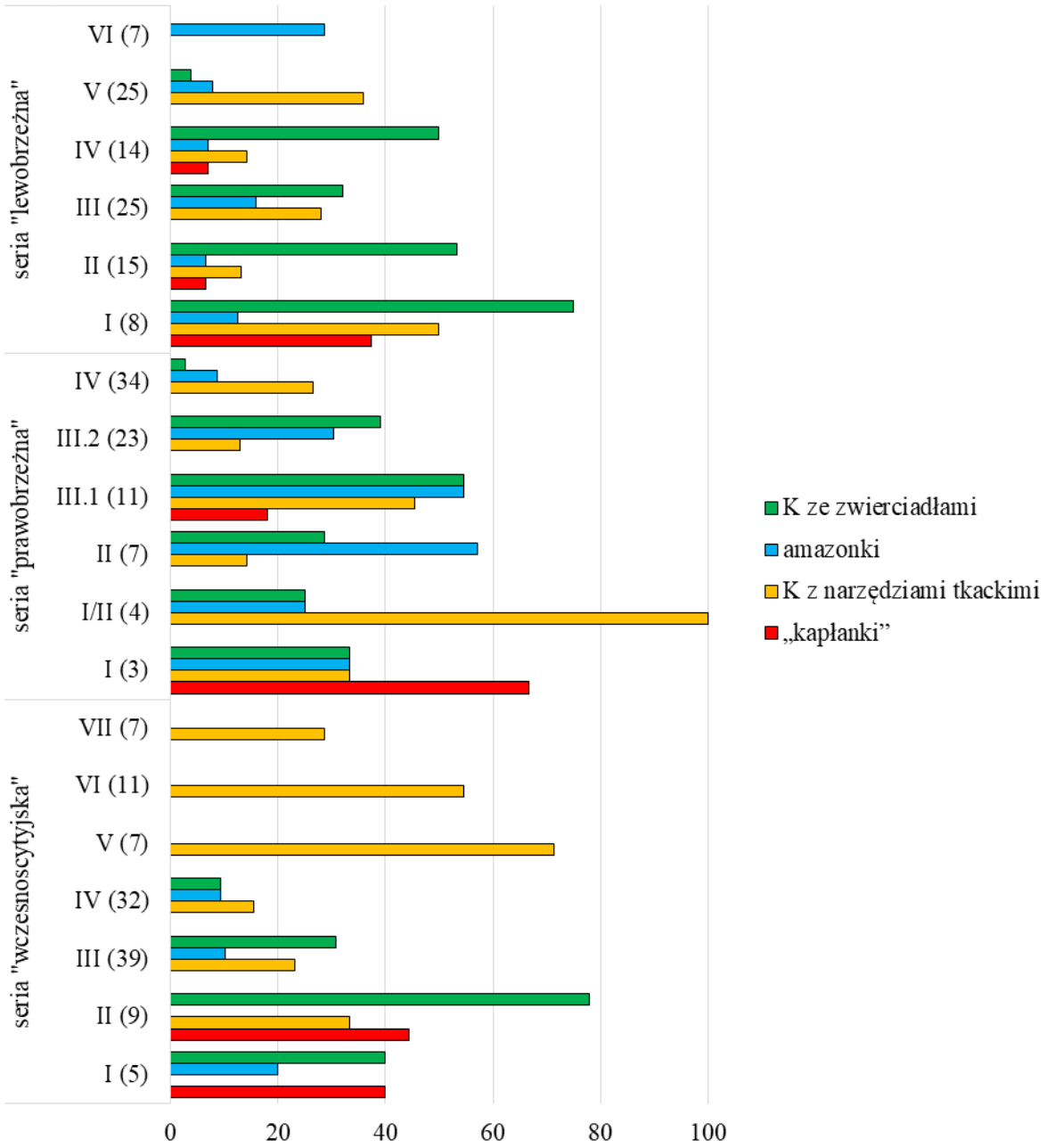

Ryc. 4.2. Udział grup funkcyjnych kobiet pogrzebanych w kolejnych klasach pochówków kobiecych

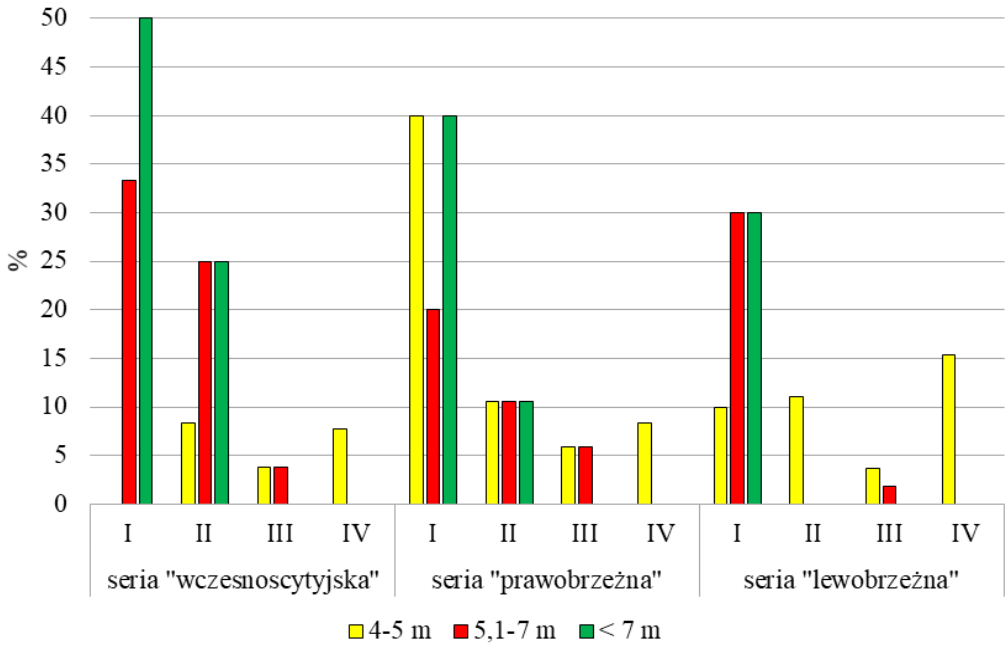

a

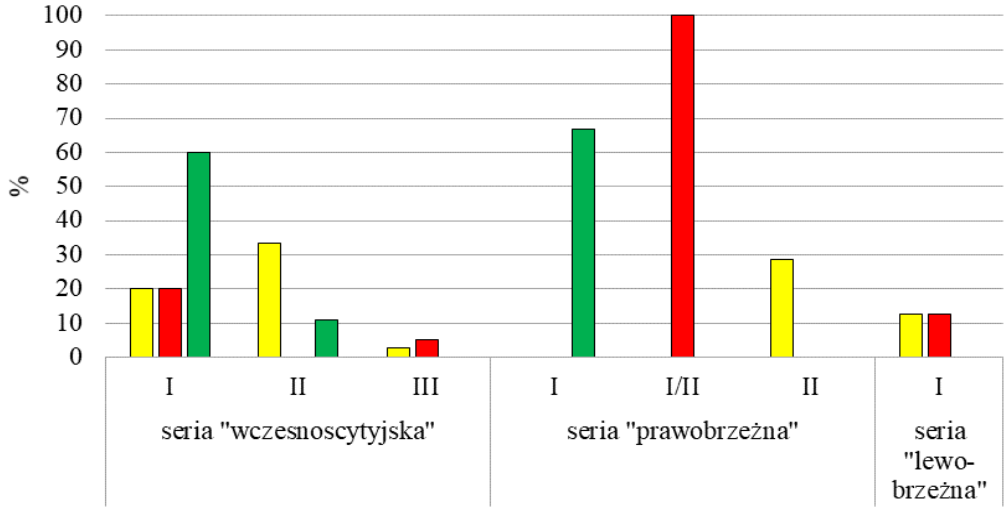

b

Ryc. 4.3. Udział nasypów kurhanowych o wysokości wynoszącej co najmniej 4 m w kolejnych klasach pochówków męskich (a) i kobiecych (b)

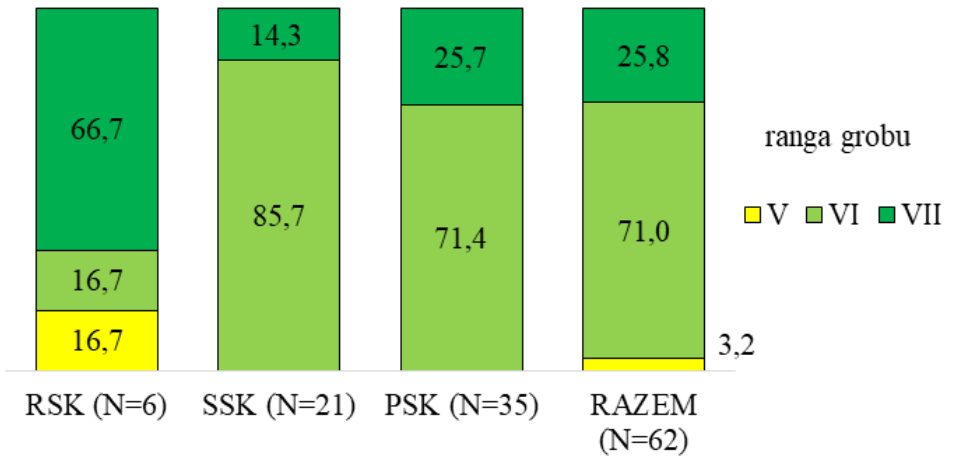

Ryc. 4.4. Udział (w %) poszczególnych rang pochówków w zbiorze grobów płaskich

5. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego w ujęciu chronologiczno-przestrzennym

5.1. Uwagi ogólne

Ostatnim etapem badań nad stratyfikacją społeczną populacji zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza jest przeanalizowanie jej w ujęciu chronologiczno-przestrzennym. W trakcie dotychczasowych rozważań wykazano bowiem istnienie pewnych różnic o charakterze terytorialnym i chronologicznym w rozkładzie wyróżnionych zbiorów (rang) pochówków, które można wiązać z kolejnymi grupami i warstwami społecznymi (por. tabela 4.10). Tym samym należy dopuścić możliwość, zgodnie z którą populacje zamieszkujące poszczególne regiony wchodzące w skład badanej strefy mogły posiadać różną strukturę społeczną. Co ważne, nie była ona stabilna i mogła ulegać pewnym zmianom w czasie. W celu zweryfikowania tej obserwacji poniżej przeprowadzone zostały bardziej szczegółowe ustalenia w tym zakresie. Skierowane są one nie tylko na samą analizę rozkładu zespołów grobowych łączonych z kolejnymi warstwami i grupami społecznymi w czasie i przestrzeni, ale obejmują również inne kierunki działań. Pierwszym z nich jest zestawienie otrzymanych wyników badań dla poszczególnych zbiorów chronologiczno-terytorialnych z funkcjonującymi w literaturze ustaleniami na temat regionalnych układów osadniczych. Struktury te wydziolne zostały w oparciu o wyniki studiów poczynionych w tym zakresie przez Ju. Boltryka (1993; także M. Ignaczak 2016 *et al.*, s. 242-243, ryc. 1) oraz Ju. N. Bojko (1994; 1996; 2017, s. 19-23, ryc. 1-2, tabl. 1), a w mnijszym stopniu także innych badaczy. Ważną obserwacją dokonaną w toku dotychczasowych analiz jest możliwość identyfikacji, w oparciu o lokalizację zespołów o najbardziej wyróżniajacycm się charakterze z pochówkami lokalnych „liderów", centrów tych układów (por. tabela 4.24). Istotą drugiego działania będzie natomiast dokonanie próby prześledzenia dynamiki zmian społecznych w czasie z osadzeniem jej na tle procesów etniczno-kulturowych zachodzących w ciągu trwania okresu scytyjskiego na obszarach strefy leśnostepowej i w regionach sąsiednich (step). Te ostatnie opierają się natomiast w głownej mierze na rekonstrukcjach tych procesów zaproponowanych przez S. A. Skorego z jednej strony oraz A. Ju. Alekseewa i D. S. Greczko (por. podrozdział 1.5). Wykorzystanie obu tych zestawów informacji pozwoli nie tylko na lepsze zrozumiene niektórych zjawisk związanych ze strukturą społeczną (w tym zachodzących w niej zmian) badanych populacji ale umożliwi również weryfikację istnitjących w litaraturze poglądów nie tylko na ten, ale i również na inne tematy.

Przed przejściem do omówienia otrzymanych wyników poraz kolejny należy wskać na pewne ograniczenia, na które można napotkać przy rekonstrukcji dynamiki zmian w strukturze społecznej grup ludności zamieszkujacych w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza. Po pierwsze, pomimo uwzględnienia znacznej części znanych zespołów grobowych z tej strefy (por. uwagi na temat reprezentatywności bazy źródłowej w podrozdziale 1.3), należy pamiętać, iż prezentowane propozycje są obarczone pewnym marginesem błędu. Jak już na to wielokrotnie wskazywano, znaczna część kompleksów grobowych pozostawionych przez badane populacje nie została w ogóle rozpoznana wykopaliskowo (por. tabela 1.1). Istotne jest to, że większość z nich znajduje się pod nasypami niewielkich rozmiarów, a więc takimi, które w świetle wyników dotychczasowych badań powinny być traktowane w pierwszej kolejnności jako potencjalne miejsca pochówku przedstawicieli niższych warstw społecznych. Analogiczną uwagę poczynić można również dla grobów płaskich. Zważywszy jednak na fakt, iż zespoły tego typu nie są czytelne na powierzchni, ich pierwotna liczba w porównaniu do pochówków podkurhanowych, nawet tych nakrywanych nasypami o minimalnych wielkościach, jest znacznie trudniejsza do oszacowania. Ponadto należy mieć również na uwadze fakt, iż nie we wszystkich regionach wydzielić można pochówki grup osiadłej ludności rolniczej ludności, co nie oznacza jednk że obszary te były pozbawione osadnictwa o takim charkterze[1]. Jak już bowiem na to wskazywano, część wspólnot związanych z tym etnosem mogła grzebać swoich zmarłych w sposób nieuchwytny dla archeologów. Dlatego też omawiając strukturę społeczną wspólnot zasiedlajacych określoną część leśnostepowego Podnieprza należy mieć na uwadze również jej potencjał osadniczy (por. wyżej).

Nie mniejsze komplikacje przy prawidłowej ocenie dynamiki zmian społecznych zachodzących w obrębie badanych populacji (ich mniejszych części) powodują również takie trudności jak brak szczegółowych studiów nad chronografią okresu scytyjskiego (i jego poszczególnych faz) pomimo licznie podejmowanych w tym kierunku prób (np. A. I. Medvedskaâ 1992; A. Û. Alekseev 2003; D. S. Grečko 2013b; 2016a; 2016c; 2017; 2019b), a także nieznaczna ilość dokładnych danych planigraficznych. Ograniczenia te szczególnie mocno odczuwalne są przy ocenie charakteru stanowisk funeralnych datowanych w ramach co najmniej dwóch kolejno następujących po sobie faz chronologicznych. Jak wykazały to obserwacje nekropolii i grup kurhanowych, dla których dysponowano tego typu informacjami, ich wielofazowość może być zarówno odzwierciedleniem stanu faktycznego,

[1] Porównaj np. uwagi D. S. Greczko (2014a, s. 83) na temat możliwego ograniczenia terytorialnego stosowania przez miejscową ludność osiadłą zwyczaju grzebania zmarłych na cmentarzyskach płaskich.

tj. wynikać z ich długotrwałego nieprzerwanego użytkowania przez te same wspólnoty, jak również może mieć pozorny charakter. W tym ostatnim przypadku stanowiłyby one miejsce pochówku różnych niezwiązanych ze sobą grup ludzkich. Co istotne, wspólnoty te mogły różnić się między sobą nie tylko swoją przynależnością etniczno-kulturową (osiadła ludność rolnicza – koczownicy; nomadzi związani z kolejnymi falami napływu ugrupowań koczowniczych na tereny Północnego Nadczarnomorza etc.) ale również strukturą społeczną[2]. Inną kwestią jest fakt, iż w wielu przypadkach stworzone systemy mikrochronologii opierają się przede wszystkim na bogato wyposażonych zespołach grobowych, które wiązać należy z warstwami wyższymi i zamożną ludnością szeregową. Tym samym należy mieć na uwadze fakt, iż bardziej precyzyjne obserwacje dotyczące zmian w strukturze społecznej badanych populacji dotyczyć będą przede wszystkim ich uprzywilejowanej części. Innym problemem wynikającym z braku szczegółowych studiów nad periodyzacją okresu scytyjskiego, a także z niesatysfakcjonującego stanu rozpoznania wielu stanowisk, zarówno tych o sepulkralnym jak i osadowym charakterze, jest trudność określeniu relacji zachodzących między tymi dwoma grupami źródeł.

Ostatnią kwestią, na którą należy zwrócić uwagę przed omówieniem wyników analizy stratyfikacji społecznej grup ludności zasiedlających tereny leśnostepowgo Podnieprza w ramach poszczególnych faz okresu scytyjskiego, jest sposób w jaki zostały one przeprowadzone. Ze względu na fakt, iż każdy z tych etapów oznacza się nieco odmienną dynamiką zachodzących w jego trakcie procesów etniczno-kulturowych (por. podrozdział 1.5) badanie to dla każdego z przedziałów chronologicznych zostało rozpatrzone w nieco odmienny sposób z uwzględnieiem zachodzących wówczas przemian.

5.2. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza w okresie wczesnoscytyjskim

Najstarszym zespołem grobowym w strefie leśnostepowego Podnieprza odnoszonym do okresu scytyjskiego jest kurhan nr 15 ze Steblewa (tabl. CXV) w międzyrzeczu Rosi i Tykicza Gniłego. Zespół ten datowany w ramach końca VIII w. p.n.e. traktowany jest niekiedy jako miejsce pochówku uczestnika organizowanych przez koczowników z obszaru Azji Centralnej awangardowych oddziałów wojskowych wysyłanych w celu znalezienia

[2] Dla przykładu mieszane pastersko-rolnicze wspólnoty powstałe na terenie strefy leśnostepowej w ciągu drugiej połowy VII – pierwszej połowy VI w. p.n.e. traktowane są niekiedy jako posiadające organizację wodzowską (np. S. A. Skoryj 2003, s. 81), podczas gdy ustrój społeczny grup nomadów napływających na tereny leśnostepowego Podnieprza w ciągu drugiej połowy V – pierwszej połowy V w. p.n.e. określany jest jako demokracja wojenna (np. D. S. Grečko 2017, s. 100, 102-103).

nowych ziem do opanowania (S. A. Skoryj 2003, s. 75). Atrybucja społeczna złożonego w nim osobnika, którego można utożsamiać z elitarnymi drużynnikami wysokiej rangi (klasa II pochówków męskich serii „wczesnoscytyjskiej"), nie przeczy takiej interpretacji. Ponadto, można przypuścić, że zmarły ten mógł pełnić funkcję dowódcy takiego oddziału, na co wskazywać może zajmowanie przez niego wysokiej pozycji w ramach zgeneralizowanego obrazu struktury społecznej serii „wczesnoscytyjskiej".

Do grupy pochówków elitarnych drużynników można włączyć również znaczną część zmarłych pochodzących z niewielkiej serii zespołów grobowych z początków – pierwszej ćwierci (S. A. Skoryj 2003, s. 38-39) lub drugiej (i/lub trzeciej) ćwierci (S. V. Mahortyh 2014, s. 76) VII w. p.n.e., zlokalizowanych w południowej i środkowej części prawobrzeżnego Lasostepu w dorzeczach Taśminu i Rosi (Jasno_6/1 – tabl. VIII; Konst_C15; Tekl_346; Zab_524[3] oraz być może Beres_6, Make_453 i Make_460). Nie mniej ważną obserwacją dla prawidłowej interpretacji pogrzebanych w nich osób, poza wskazaniem na ich wojskową specjalizację, jest także lokalizacja znacznej części tych grobów (zespoły z międzyrzecza Taśminu i Rosi) w pobliżu osad kultury czarnoleskiej z jej późnego etapu (faza Žabotin) oraz pochówków w typie kimmeryjskim (A. I. Terenožkin 1961, ryc. 1; S. A. Skoryj 1999, ryc. 1-2; M. N. Daragan 2011, ryc. II.1). Obie te przesłanki świadczyć mogą bowiem o przynależności pogrzebanych w nich osób do nomadycznych drużyn wojskowych wywodzących się ze wschodniej części świata scytyjskiego (Azja Centralna i Kazachstan), które przybywszy na tereny leśnostepowego Podnieprza w pierwszych dziesięcioleciach VII w. p.n.e., podbili ich dotychczasowych mieszkańców ustanawiając nad nimi swoją kontrolę (por. S. A. Skoryj 2003, s. 73-75). Ważne jest również stwierdzenie, iż niemalże wszystkie te zespoły łączyć można z koczowniczymi wyższymi sferami różnej rangi, co pozostaje w zgodzie z postawioną przez S. A. Skorego (2003, s. 76) tezą o ich *dominującej roli w społeczeństwie leśnostepowego Prawobrzeża* tego okresu.

Do tej samej serii chronologicznej, co wyżej wskazane zespoły, odnoszony jest również pochówek z kopca nr 2 drugiej grupy kurhanowej koło wsi Medwin. Grób ten, pomimo pewnych zbieżności z nimi widocznych na poziomie wyposażenia grobowego, którego ważnym elementem są części rzędu końskiego (tabl. LVII.3), trzeba jednak oceniać w inny sposób. Po pierwsze, brak wyraźnych cech koczowniczej obrzędowości połączony z zastosowaniem wobec złożonych w nich osób pewnych rytuałów pogrzebowych typowych dla ludności autochtonicznej (osiadłych rolników) wskazuje na jego związek z tym właśnie

[3] Kompleks ten ma najstarszą pozycję w tej grupie chronologicznej. Odnoszony jest bowiem już do końca VIII – początku VII w. p.n.e. (S. A. Skoryj 2003, s. 39-40; D. S. Grečko 2013, tabl. 1).

etnosem (por. D. S. Grečko 2014b, s. 11-12). Po drugie, nie ma on tak wyraźnie zarysowanego charakteru wojskowego jak pozostałe groby z tej serii chronologicznej. Nie mniej istotna jest również jego peryferyjna lokalizacja w stosunku do innych grobów o koczowniczym charakterze z okresu wczesnoscytyjskiego. Tym samym zespołu tego nie można traktować jako mieszczącego pochówek nomadycznego wojownika. Jego wyróżniający się charakter na tle innych grobów z tej grupy kurhanowej, związki z ludnością autochtoniczną, wczesna pozycja chronologiczna, w połączeniu z danymi antropologicznymi wskazującymi na znaczny wiek pogrzebanego w nim mężczyzny (45-55 lat), pozwalają natomiast widzieć w nim lidera wywodzącej się ze środowiska osiadłych rolników wspólnoty (rodu? niewielkiego plemienia?) grzebiącej swoich zmarłych na nekropolach w okolicach wsi Medwin (por. D. S. Grečko 2014b, s. 11-12).

W nieco późniejszym okresie, tj. maksymalnie do połowy VII w. p.n.e. (Û. N. Bojko 2008, tabl. 1; M. N. Daragan 2011, s. 585-586), najstarsze zespoły w typie „scytyjskim" pojawiają się również w strefie Lewobrzeża. Jak już wskazywano, ich obecność w tej części leśnostepowego Podnieprza łączona jest z przesunięciami ludnościowymi z obszarów prawobrzeżnego lasostepu w kierunku wschodnim odbywającymi się w głównej mierze wzdłuż Worskli (np. Û. N. Bojko, S. I. Berestnev 2001, s. 72-73; S. A. Skoryj 2003, s. 76). Wyniki analiz poczynionych w niniejszej dysertacji pozwalają poczynić pewne obserwacje na temat charakteru grup ludności biorących udział w tych migracjach. Pod względem atrybucji społecznej w ich obrębie można wydzielić dwie grupy. Pierwszą z nich stanowią przedstawiciele wyższych sfer najniższej rangi (klasa III: Karp_1/7 – tabl. XXXI.1; Kupl_14, 15/1 i 15/2 – tabl. XXXVI.2, XXXVIII.1; Per_5; Prim_1; Volo-2_1 – tabl. CXXXI; klasa IV: Osn_1 i Skor_10/1906), drugą członkowie warstw niższych (zwykła ludność szeregowa: Kupl_11/1 i 12/3 – tabl. XXXVI.1.3-4; Lich_1983; Macz_11; „biedota": Kupl_2/8 i 12/2 – tabl. XXXVI.1.1-2). Zwraca uwagę fakt, iż obserwacje przestrzenne przeprowadzone zarówno w makro- jak i mikroskali wskazują, że zespoły obu tych grup umieszczane były w osobnych lokalizacjach. Brak jest natomiast wśród nich pochówków przedstawicieli koczowniczej arystokracji średniego i wyższego poziomu. Nie mniej ważne jest stwierdzenie, iż duża część tych zespołów, sądząc w oparciu o antropologiczne oznaczenia płci (Karp_1/7; Volo-2_1) oraz charakter inwentarza (Kupl_14 i 15/1, Per_5, Prim_1), przeznaczona została na złożenie w nich kobiety lub mężczyzny w jej towarzystwie. W przypadku grobów męskich należy natomiast wskazać na ich słabo zaznaczony „drużynowy" charakter. Wyjątek pod tym względem stanowi jedynie grób z kurhanu nr 1 z uroczyska Primerki koło grodziska Bielskiego. Ponadto trzeba odnotować, iż tylko w tym rejonie zaobserwowano obecność

pochówków konnych wojowników (Osn_1, Prim_1, Skor_10/1906). Nie mniej istotne jest stwierdzenie, że wszystkie wczesne zespoły znad Worskli, niezależnie od atrybucji społecznej pogrzebanych w nich osób, łączyć można zarówno z koczownikami (np. Kup'evaha – por. D. S. Grečko 2018, s. 41, 42-43) jak i osiadłą ludnością rolniczą (np. Karpusì, Lihačìvka, Mačuhi – por. D. S. Grečko 2018, s. 25, 41), aczkolwiek nieposiadającą miejscowej, tj. „nadworsyklańskiej" genezy. W świetle wszystkich tych obserwacji można zatem stwierdzić, że wzmiankowane migracje obejmowały szersze grupy ludności niż odnotowano to dla najstarszej fali napływu koczowników na tereny leśnostepowego Prawobrzeża.

Dla rekonstrukcji struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie wczesnoscytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza szczególnie istotnym etapem jest druga połowa VII i pierwsza połowa VI w. p.n.e. Decyduje o tym kilka czynników. Po pierwsze, w okresie tym dochodzi do napływu na te tereny nowych fal „scytyjskich" koczowników, przy czym ich potencjał demograficzny jest znacznie większy w porównaniu z tym, jaki posiadali nomadzi „pierwszej fali". Ponadto, wiązane z nimi zespoły pojawiają się również w regionach, które wcześniej pozbawione były tego typu znalezisk (dorzecza Suły, Psła i Dońca oraz obszar Kijowszczyzny). Równocześnie należy pamiętać o tym, że na obszarach środkowej (dorzecze Rosi) i południowej (dorzecze Taśminu) części prawobrzeżnego Podnieprza oraz w dorzeczu Worskli (jej środkowego i dolnego odcinka), w ciągu drugiej połowy VII i pierwszej połowy VI w. p.n.e., obok nowych grup koczowników, funkcjonują wspólnoty wywodzące się ze środowiska osiadłej ludności rolniczej a także potomkowie nomadów, którzy przybyli tu w okresach wcześniejszych. Nie mniej ważnym zjawiskiem dla tego okresu jest rozwój struktur osadniczych, a także powstanie w niektórych regionach leśnostepowgo Podnieprza (głównie jego prawobrzeżnej części) co najmniej kilku „grodzisk – gigantów" (M. N. Daragan 2017, s. 421-424), traktowanych niekiedy jako centra plemienne (np. M. N. Daragan 2017, s. 397-398, 424, tam też dalsza lit.). Wszystko to powoduje znaczne zwiększenie ilości i różnorodności źródeł w porównaniu z tymi, jakimi dysponowano dla etapu wcześniejszego. Tym samym dla okresu tego możliwe jest nie tylko poczynienie bardziej miarodajnych danych na temat struktury społecznej badanych populacji, ale również lepsze ocenienie kształtujących ją zjawisk. Z drugiej strony należy zaznaczyć, że zebrane źródła pochodzą z zasięgu różnych grup regionalnych, które poza różnicami w obrzędowości pogrzebowej (por. np. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 27-36; Û. N. Bojko 1996, s. 270-272; D. S. Grečko 2018, s. 24-43), strukturze osadniczej etc. mogą wykazywać również pewne odmienności na poziomie struktury społecznej związanych z nimi grup ludności (por. tabele 4.27-4.29). Dlatego też dla lepszej oceny omawianych tu zagadnień

bardziej właściwe będzie rozpatrzenie ich w obrębie mniejszych zbiorów (tabela 5.1). Te ostatnie wydzielone zostały w oparciu o wyniki skartowania wszystkich „wczesnoscytyjskich" cmentarzysk i grup kurhanowych oraz pojedynczych kompleksów grobowych, dla których możliwe było określenie atrybucji społecznej pogrzebanych w ich obrębie osób[4], z innymi współczesnymi im stanowiskami funeralnymi i osadowymi (w tym grodziskami). W efekcie, wykorzystując również ustalenia innych badaczy w tym zakresie (Û. N. Bojko 1996, ryc. 1), udało się zidentyfikować dziewięć regionalnych zgrupowań stanowisk (ryc. 5.1): pierwsze na obszarze północnej strefy leśnostepowego Prawobrzeża (tereny między Kijowem na wschodzie a Żytomierzem na zachodzie), drugie w międzyrzeczu Rossawy i Rosi na zachodzie i Dnieprem na wschodzie, trzecie w międzyrzeczu Rosi i Gniłego Tykicza, czwarte na obszarze dorzecza Taśminu, piąte w międzyrzeczu Taśminu i Wysi Wielkiej, szóste nad Sułą (jej górnym i środkowym biegiem), siódme nad środkową Worsklą, ósme nad dolną Worsklą między Połtawą a Nowymi Sanżarami, dziewiąte w międzyrzeczu Udy i Mży. Co istotne, dla większości z tych grup możliwe jest wskazanie ich „centrów" wyznaczonych przez występujące pojedynczo lub w większych seriach (ale o odmiennej pozycji chronologicznej zamykającej się jednak w ramach okresu wczesnoscytyjskiego) nasypy z pochówkami rangi I (i innymi zbliżonymi do nich – por. tabela 4.24), które można odnieść do grupy liderów plemiennych (i ponadplemiennych) wywodzących się ze środowiska koczowniczej arystokracji. „Centra" te na ogół zlokalizowane są niejako pośrodku określonej struktury regionalnej, jedynie w przypadku koncentracji stanowisk w dorzeczu Taśminu i Suły znajdują się one bliżej ich peryferii. Nie mniej ważną obserwacją jest stwierdzenie umiejscowienia większości cmentarzysk i grup kurhanowych z pochówkami lokalnych liderów (i ogólnie z grobami koczowników) poza zgrupowaniami stanowisk o charakterze osadowym (w tym grodzisk), aczkolwiek odległości między nimi nie na ogół nie były znaczne (od kilku do kilkunastu kilometrów)[5]. W bezpośredniej bliskości osad lokalizowane były natomiast niewielkie cmentarzyska i grupy kurhanowe, w obrębie których grzebano osiadłych rolników i ludność autochtoniczną. Inną zbieżnością, zachodzącą między strukturami osadniczymi z „centrami" wyznaczonymi przez zespoły rangi I (i inne podobne), jest nierównomierna lokalizacja cmentarzysk i grup

[4] Wyjątek stanowią jedynie zespoły z końca VIII i początków VII w. p.n.e. pochodzące z rejonu międzyrzecza Rosi oraz Olszanki, dla którego nie stwierdzono obecności zespołów grobowych o młodszej metryce (2. poł. VII i 1. poł. VI w. p.n.e.).

[5] Wyjątek pod tym względem stanowią jedynie zgrupowania stanowisk z regionu środkowego dorzecza Worskli (rejon grodziska bielskiego i związanych z nim nekropolii) oraz z dorzecza Taśminu (kompleks stanowisk w rejonie miejscowości Żabotyn) w przypadku, których potencjalne miejsca spoczynku lokalnych wodzów od współczesnych im stanowisk o charakterze osadowym dzieli odległość ok. 1,5-3 km.

Tabela 5.1. Stratyfikacja społeczna grup ludności związanych z poszczególnymi regionalnymi zgrupowaniami stanowisk z okresu wczesnoscytyjskiego

ranga pochówku	Kijo-wszczyzna		Roś*		Roś – Tykicz Gniły		Taśmin		Taśmin – Wyś Wielka		LPTL		Suła		środkowa Worskla		dolna Worskla		Doniec	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
I	3	27,3	1	3,0	-	-	1	1,9	2	6,1	1	16,7	2	3,1	1	1,6	-	-	2	6,9
II	3	27,3	1	3,0	-	-	1	1,9	1	3	2	33,3	6	9,4	-	-	-	-	-	-
I-II	-	-	-	-	-	-	2	3,8	-	-	-	-	-	-	4	6,3	-	-	-	-
III	3	27,3	13	39,4	2	11,1	5	9,4	9	27,3	3	50,0	15	23,4	22	34,9	2	5,3	4	13,8
IV	-	-	3	9,1	-	-	8	15,1	4	12,1	-	-	11	17,2	5	7,9	-	-	-	-
II-III/IV	1	9,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,6	-	-	-	-
III-IV	-	-	-	-	-	-	1	1,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
V	-	-	7	21,2	5	27,8	7	13,2	2	6,1	-	-	22	34,4	10	15,9	13	34,2	3	10,3
VI	-	-	6	18,2	7	38,9	14	26,4	9	27,3	-	-	7	10,9	15	23,8	15	39,5	13	44,8
V-VI	-	-	-	-	-	-	1	1,9	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VI-VII	-	-	-	-	-	-	10	18,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VII	1	9,1	2	6,1	4	22,2	3	5,7	5	15,2	-	-	1	1,6	5	7,9	8	21,1	7	24,1
I-II	6	54,6	2	6,1	-	-	4	7,6	3	9,1	3	50,0	8	12,5	5	7,9	-	-	2	6,9
III-IV	4	36,4	16	48,5	2	11,1	14	26,4	13	39,4	3	50,0	26	40,6	28	44,4	2	5,3	4	13,8
V-VI	-	-	13	39,4	12	66,7	22	41,5	12	36,4	-	-	29	45,3	25	39,7	28	73,7	16	55,2
VII (w tym VI-VII)	1	9,1	2	6,1	4	22,2	13	24,6	5	15,2	-	-	1	1,6	5	7,9	8	21,1	7	24,1
I-IV	10	91,0	18 (18)	54,5 (43,9)	2	11,1	18	34,0	16	48,5	6	100,0	34	53,1	33	52,4	2	5,3	6	20,7
V-VII	1	9,1	15 (23)	45,5 (56,1)	16	88,9	35	66,1	17	51,6	-	-	30	46,9	30	47,6	36	94,7	23	79,3

*w przypadku uwzględnienia 8 dalszych zespołów (Pišal'niki; Burti – k. 289, p. 1; Zabara (obecnie Dìbrìvka?) – k. 321, p. 1; Zelen'ki – k. 319; Emčiha – k. 373, k. 375, p. 1 i 3; wszystkie zespoły wg G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 188-189, 198-201, 264-265, 274-277), z tego zgrupowania, które nie zostały uwzględnione w analizach ze względu na niewystarczającą ilość danych nawet do badań uzupełniających, o cechach typowych przede wszystkim dla klas zajmujących niższą pozycję w hierarchii (V-VII);

** w tym 4 kopce o średnicy 50-60 m z Marčenek (H. Zöllner *et al.* 2007, s. 1).

kurhanowych o „drużynowym” i „arystokratycznym” charakterze w całym zasięgu danej grupy regionalnej, najczęściej przy miejscach o strategicznym znaczeniu, pozwalających na kontrolę szlaków i magistral handlowych (por. rozmieszczenie tego typu stanowisk z przebiegiem szlaków handlowych w np. B. A. Šramko 1992, ryc. 1; S. S. Bessonova, V. Ì. Poltavec 2015, ryc. 2-3; D. S. Grečko 2016b, ryc. 5).

Znacznie mniejsze zbieżności między wyżej scharakteryzowanymi układami regionalnymi, których punktem „centralnym” są cmentarzyska i grupy kurhanowe z pochówkami lokalnych liderów, zachodzą na poziomie struktury społecznej związanych z nimi grup ludności. Odmienności te widoczne są przede wszystkim w różnym udziale w nich klas pochówków, które można łączyć z warstwami i grupami zajmującymi określone miejsce w hierarchii (tabela 5.1). Pod tym względem najbardziej podobne są do siebie układy z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru, międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej oraz znad środkowej Worskli. Widoczne w tym zakresie podobieństwa dotyczą porównywalnego udziału pochówków członków wyższych sfer i niższych warstw socjalnych (włącznie z ludnością szeregową). Ponadto, we wszystkich przypadkach najliczniej spotykane są zespoły przeznaczone na pogrzebanie w nich przedstawicieli wyższych sfer najniższej rangi (klasy III i IV – od ok. 40 do niespełna 50%) oraz ludności szeregowej obu rang (klasy V-VI – 36-44%). Równocześnie, sądząc po dużej ilości zespołów, które nie zostały rozpoznane archeologicznie, można przypuścić, że proporcje te w rzeczywistości kształtowały się na innym poziomie (rzadsze pochówki członków wyższych sfer, częstsze ludności szeregowej i „biedoty”). Istniejące między nimi różnice dotyczą natomiast częstotliwości występowania grobów „biedoty”, które najliczniej wystąpiły w międzyrzeczu Taśminu i Wysi Wielkiej. Wykaz potencjalnych warstw i grup społecznych, które można wydzielić dla wszystkich trzech omawianych struktur regionalnych uzupełnia ludność służebna i niewolna (?). Obecność ich pochówków ujawniono w ok. 6-9% zespołów z danego regionu (Bob_35 i Sin_100 w międzyrzeczu Rossawy i Dniepru; RepM_1-2 i ZahM w międzyrzeczu Taśminu i Gniłego Tykicza; Kupl_15/2 i 18, Per_6 oraz być może Skor_2014 (pochówek w dromosie) przy założeniu, że nie jest to pochówek o charakterze rytualnym, w regionie środkowoworsyklańskim), przy czym udział ten może być nieco wyższy niż zostało to odnotowane. Ponadto, sądząc po obecności przy części ze zmarłych (Bob_35 i Sin_100 – por. tabela 4.19) włączonych do tej grupy zestawów przedmiotów inwentarza zbieżnych z ekwipunkami umieszczanymi z ludnością szeregową różnej rangi, nie można wykluczyć ich związku z tą właśnie częścią badanych populacji.

Dokonując omówienia struktury socjalnej grup ludności związanych z poszczególnymi badanymi strukturami regionalnymi należy wskazać również na istnienie w obrębie każdej z nich pewnej lokalnej specyfiki. W przypadku zgrupowania stanowisk z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru jest nią obecność zespołów grobowych klasy I i II (odpowiednio Bob_35 i Sin_100), w których głównymi zmarłymi są „wróżbitki/kapłanki" o wysokiej pozycji społecznej[6], pochowane z osobami służebnymi wywodzącymi się z grona ludności szeregowej różnej rangi (por. wyżej). Równocześnie należy zaznaczyć, że brak w tym regionie grobów męskich o zbliżonej randze może być pozorny i stanowić albo efekt ich nieujawnienia albo też mogły one zostać błędnie zaklasyfikowane do zbiorów zajmujących niższą pozycję (zespoły klasy III z BeresI_6 i Bob_40? – por. tabela 4.24). W przypadku zgrupowania stanowisk z międzyrzecza Taśmina i Wysi Wielkiej uwagę zwraca przede wszystkim jeden z najniższych wskaźników obecności zespołów grobowych, które można utożsamiać z zamożną ludnością szeregową, przy znacznie wyższym udziale pochówków najuboższych członków społeczeństwa. Innym elementem struktury społecznej typowym dla tego regionu jest zawężenie występowania zespołów o charakterze drużynowym wyłącznie do grupy pochówków koczowniczej arystokracji różnej rangi, podczas gdy zarówno wśród społeczności z obszaru środkowego dorzecza Worskli oraz znad Rosi i Rossawy funkcję tą pełnić mogli również przedstawiciele zamożnej ludności szeregowej. Osobnej uwagi wymaga natomiast kwestia rozmieszczenia na tym terenie zespołów, które można utożsamiać z miejscem pochówku lokalnych liderów (por. ryc. 5.1). Dla regionu tego stwierdzono bowiem obecność co najmniej dwóch tego typu zespołów o nieco odmiennej chronologii (por. tabela 4.24). Co istotne, cmentarzyska kurhanowe, z którymi się one wiążą oddalone są od siebie o ok. 15 km. Zbliżoną sytuację odnotowano również dla zgrupowania stanowisk w międzyrzeczu Rosi, Rossawy i Dniepru, aczkolwiek należy pamiętać o trudnościach w identyfikacji analogicznych pochówków z tego regionu. Tu także obie nekropolie, w obrębie których złożono te zespoły, oddalone są od siebie o kilkanaście kilometrów. Również i w przypadku niektórych innych struktur regionalnych (Kijowszczyzna i dorzecze Suły) zaobserwowano zmiany lokalizacji „centrów władzy", aczkolwiek odległości między nimi są znacznie mniejsze (do kilku kilometrów). Obserwacja ta w połączeniu ze stwierdzeniem wysokiej konfliktowości wśród koczowników, nawet należących do tych samych wspólnot o charakterze rodowym lub plemiennym (M. N. Daragan 2016, s. 118-130), świadczyć może o tym, że w obrębie niektórych regionów strefy leśnostepowej w ciągu okresu

[6] W pozostałych regionach towarzyszą one pochowkom męskim o porównywalnej lub wyższej randze.

wczesnoscytyjskiego (jak również w okresach późniejszych – por. niżej) mogło dochodzić do wzmożonej rywalizacji między różnymi grupami koczowniczej arystokracji rodowo-plemiennej o własność i zasoby. Wskazać można tutaj np. typową dla nomadów walkę o pastwiska czy też rywalizację o kontrolę nad szlakami handlowymi, na co wskazywać może rozmieszczenie wyżej wzmiankowanych zespołów grobowych (por. wyżej).

Wyróżnikiem skupiska „środkowoworsyklańskiego", w stosunku do wyżej scharakteryzowanych regionalnych układów osadniczych z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza, jest duże rozrzedzenie tworzących go stanowisk. Poza kilkoma centralnie położonymi w pobliżu grodziska Bielskiego nekropolami z potencjalnymi pochówkami lokalnych wodzów plemiennych, znaczna część z nich położona jest bowiem na obrzeżach tego zgrupowania, w odległości wynoszącej co najmniej 50 km od „centrum". Wśród stanowisk funeralnych, które wiązać można z tą strukturą regionalną pewnej uwagi wymaga znajdująca się w jej wschodniej części nekropola z okolic miejscowości Kup'ewacha. Jej wyróżnikiem jest wyraźna odrębność użytkującej ją wspólnoty (stosowanych przez nią rytuałów pogrzebowych – por. D. S. Grečko 2018, s. 41) w stosunku do innych grup ludnościowych, i to tylko nie z tego regionu ale również z innych obszarów strefy leśnostepowej. Pod względem struktury społecznej i rozkładu tworzących ją grup (koczownicza arystokracja najniższego rzędu – 28,6%; ludność szeregowa różnej rangi – 42,9%; „biedota" – 28,6%) wspólnota ta nie odbiega zasadniczo od innych synchronicznych z nią populacji. Zwraca uwagę natomiast fakt, iż zespoły, które można wiązać z poszczególnymi poziomami w hierarchii położone są w odmiennych (skrajnych) lokalizacjach (pochówki wyższych sfer – I grupa kurhanowa, zespoły z grobami warstw średnich i niższych – grupa III; por. tabl. XXXIV.1). Wskazywać może to na przestrzeganie przez jej członków bliżej nieokreślonych imperatywów nakazujących grzebanie zmarłych różnej rangi nie tylko w odmienny sposób, ale również w obrębie osobnych przestrzeni grzebalnych. Z drugiej strony należy zaznaczyć, że ze względu na niewystarczające dane na temat planigrafii innych współczesnych im nekropolii, brak jest jednoznacznych podstaw do stwierdzenia, czy również i ten element obrzędowości pogrzebowej jest zjawiskiem specyficznym wyłącznie dla opisywanej wspólnoty. Osobną kwestią jest atrybucja etniczna jej przedstawicieli, a zwłaszcza tych, których można wiązać z warstwami niższymi. O ile bowiem pochówki członków wyższych rang zawierają pewne cechy o „ogólnokoczowniczym" charakterze, o tyle groby ludności szeregowej i „biedoty" w większości przypadków są ich pozbawione. Wskazywać mogłoby to na ich przynależność do osiadłej ludności rolniczej. Nie mniej jednak interpretacja ta nie wydaje się być poprawna ze

względu na lokalizację omawianego stanowiska w strefie pozbawionej struktury osadniczej (por. D. S. Grečko 2018, s. 41). Tym samym nekropolę tą, podobnie z resztą jak szereg innych cmentarzysk i grup kurhanowych o zbliżonym charakterze, należy traktować jako miejsce pochówku niewielkiej nomadycznej wspólnoty (o charakterze rodowym?) o dość zróżnicowanej strukturze społecznej.

Pewne zbieżności, pod względem stratyfikacji społecznej do wyżej scharakteryzowanych populacji, wykazują również wspólnoty zasiedlające obszary dorzecza Taśminu z „centrum" znajdującym się na wysoczyźnie ograniczonej pętlą tej rzeki (tabela 5.1). Podobieństwa te przejawiają się przede wszystkim na poziomie zbliżonego udziału pochówków koczowniczej arystokracji wyższej i średniej rangi (7,6%) oraz ludności szeregowej różnej rangi (41,5%). Widoczne między nimi różnice dotyczą natomiast wyraźnie niższej częstotliwości występowania wśród nich grobów wyższych sfer najniższej rangi (26,5%), przy znacznie wyższym udziale pochówków warstw niższych (24,6%). Tym samym, w generalnym ujęciu stosunek warstw wyższych do pozostałych grup ludności kształtuje się na poziomie mniej więcej 1:3, co znacząco odbiega od wartości otrzymanych dla wspólnot związanych z pozostałymi grupami regionalnymi. Wykaz grup i warstw socjalnych, które można wydzielić w obrębie badanych społeczności uzupełnia ludność o ograniczonych prawach (służebna i/lub niewolna?). Obecność łączonych z nią pochówków o towarzyszącym charakterze odnotowano w dwóch grobach wybudowanych dla przedstawicieli wyższych sfer niskiej rangi wywodzących się zarówno ze środowiska miejscowej „arystokracji jeździeckiej" (Vjab_174) jak również spośród koczowniczych wyższych sfer (G-G_40). Pod względem przynależności etnicznej większość grup i warstw społecznych cechuje się zmieszanym charakterem, przy czym im niżej osadzone są one w hierarchii, tym większą grupę w ich obrębie stanowi osiadła ludność rolnicza. Wyjątkiem są tutaj tylko przedstawiciele wyższych sfer najwyższej i średniej rangi rekrutujący się wyłącznie ze środowiska scytyjskich koczowników oraz ludność najuboższa związana z miejscowym komponentem etnicznym.

Zupełnie inaczej prezentuje się kwestia struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie wczesnoscytyjskim (począwszy już od pierwszej połowy VII w. p.n.e.) tereny zlokalizowane w międzyrzeczu Rosi i Gniłego Tykicza oraz nad dolną Worsklą między Połtawą a Nowymi Sanżarami (tabela 5.1). Cechą charakterystyczną obu tych zgrupowań jest całkowita nieobecność zespołów grobowych, które można łączyć z wyższymi

sferami najwyższej i średniej rangi[7], co stawia je w wyraźnej opozycji do pozostałych grup terytorialnych. W ich przypadku najwyższy stopień w hierarchii zajmują natomiast osoby grzebane w grobach klasy III, które w niniejszej dysertacji łączone są wyższymi sferami najniższej rangi. Ich udział w obu analizowanych zbiorach kształtuje się na dość niskim poziomie (między 5 a 11%), co również odróżnia je od pozostałych grup regionalnych, za wyjątkiem strefy „naddonieckiej". Pod względem funkcjonalnym zespoły te należy traktować najprawdopodobniej jako miejsca pochówku liderów (przywódców) grup rodowych (względnie dużych rodzin) grzebiących swoich zmarłych na określonych nekropolach. Ich niewielka ilość wpływa również znacząco na odrębność struktury społecznej omawianych wspólnot w stosunku do populacji zamieszkujących pozostałe regiony strefy leśnostepowej. Sądząc po zebranych danych, skonfrontowanych z alternatywnymi źródłami informacji[8], ich najliczniejszą warstwą (co najmniej 66,7% obserwacji) była ludność szeregowa różnej rangi. Pozostałe 21-22% obu zbiorów stanowiły pochówki przedstawicieli ludności najuboższej („biedoty"). Ponadto, w części zespołów grobowych odnotowano obecność towarzyszących pochówków ludzkich, co wskazywać może na istnienie w środowisku badanych społeczności kategorii ludności służebnej lub niewolnej. Trzeba jednak zaznaczyć, że zjawisko to ograniczone jest jedynie do wspólnot ze skupiska „dolnoworsyklańskiego" (Mačuhi). Kolejnym elementem wspólnym dla obu analizowanych grup regionalnych, wpływającym na wyjątkowość związanych z nimi grup ludności na tle innych współczesnych im populacji strefy leśnostepowej, jest ich atrybucja etniczno-kulturowa. Brak wyraźnych cech koczowniczego obrządku pogrzebowego połączony z obecnością w części zespołów z tych regionów pewnych elementów obrzędowości funeralnej o autochtonicznym charakterze (płaska forma grobu, dokonywanie wtórnych pochówków, w których kości zmarłych składano w „pakietach", składanie w grobach pojedynczych części szkieletów etc.) jednoznacznie przemawia za ich przynależnością do środowiska osiadłej ludności rolniczej. Dodatkowo, osiadły charakter tych wspólnot podkreślają również reakcje przestrzenne użytkowanych przez nie nekropolii względem sieci osadniczych. Praktycznie dla każdej z

[7] Wyjątek stanowi jedynie zespół ze Steblewa aczkolwiek należy pamiętać o jego wczesnej pozycji chronologicznej.

[8] Należą do nich 1) specyfikacja innych zespołów z tych regionów (np. Olšana nad Rosią – G. T. Kovpanenko *et al.* 1994, s. 41-43; Požarnaâ Balka, k. 1/1980 w skupisku „dolnoworsyklańskim" – D. S. Grečko 2018, s. 25), dla których dysponowano niepełnymi informacjami na temat ich charakteru, co nie pozwoliło na ich uwzględnienie w niniejszej pracy oraz 2) rozkład wysokości nieprzebadanych kopców znad dolnej Worskli, dla których istnieją podstawy do łączenia ich z okresem wczesnoscytyjskim (por. np. O. Suprunenko *et al.* 1996, s. 3-4, 64-77).

tych grup ludności możliwe jest bowiem wskazanie ich potencjalnych miejsc zamieszkania (np. Karpusì – O. Suprunenko *et al.* 1996, s. 69-72, ryc. 26; Medvin – G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 149; Mačuhi i Malij Trostânec' – A. V. Gejko 2003, s. 110-113).

Innym regionem strefy leśnostepowej, którego wyróżnikiem jest znaczna przewaga zespołów grobowych budowanych dla przedstawicieli warstw średnich i niższych nad pochówkami członków wyższych sfer, są tereny znajdujące się międzyrzeczu Udy i Mży (prawobrzeżne dopływy Dońca – tabela 5.1). W ich przypadku proporcje między tymi grupami ludności kształtują się mniej więcej na poziomie 1:4, co po części zbliża je do wspólnot zamieszkujących obszary położone nad dolną Worsklą oraz w międzyrzeczu Rosi i Tykicza Gniłego. W przeciwieństwie jednak do nich, w zasięgu nekropolii związanych z opisywaną grupą regionalną, zidentyfikować można co najmniej kilka zespołów zawierających pochówki członków koczowniczej arystokracji, włącznie z grupą lokalnych liderów (wodzów) plemiennych (Lubotyń, grupy centralna, kurhan nr 10/1962 oraz grupa Karawan, kurhan nr 1). Z zasięgu tych samych grup kurhanowych pochodzą również inne zespoły, które można łączyć z wyższymi sferami niższych rang, przy czym ze względu na ich wyrabowanie i częściowe zniszczenie, brak jest jednoznacznych przesłanek pozwalających na łączenie pogrzebanych w nich osób z koczownikami. Z dużym prawdopodobieństwem z etnosem tym wiązać można natomiast mężczyznę pogrzebanego w kurhanie nr 3 grupy Mała Rogozaianka. W tym miejscu należy zaznaczyć, że choć wzmiankowany zespół pierwotnie włączony został do klasy V pochówków męskich serii „wczesnoscytyjskiej" (pochówki zamożnej i uprzywilejowanej części ludności szeregowej), to jednak jak wykazała jego analiza porównawcza z innymi grobami z badanego obszaru, bliżej jest mu (podobna wielkość konstrukcji grobowej i jej złożoność) do pochówków klasy III tejże serii. Tym samym można go uznać za należący do koczowniczej arystokracji najniższej rangi. Kolejną cechą charakterystyczną analizowanego zbioru jest ponad 50% odsetek grobów z pochówkami ludności szeregowej różnej rangi, co jest jedną z najwyższych wartości odnotowanych dla tej warstwy społecznej. Przedstawiciele grup socjalno-majątkowych zajmujących najniższą pozycję w hierarchii („biedota") pogrzebani zostali w mniej więcej co czwartym zespole grobowym. Wskaźnik ten zbliża badane społeczności do wczesnoscytyjskich populacji znad dolnej Worskli, międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego oraz znad Taśminu. Osobną kwestią jest atrybucja etniczno-kulturowa osób związanych z obydwoma wyżej wskazanymi warstwami społecznymi, tj. ludnością szeregową (niezależnie od ich rangi) oraz „biedotą". Takie przesłanki jak brak w większości łączonych z nimi zespołów grobowych wyraźnych cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej oraz

możliwość powiązania przynajmniej części z nich z siecią osadniczą (por. D. S. Grečko 2010, s. 34-35) sugerują ich związki przede wszystkim ze środowiskiem osiadłych rolników. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że podobnie jak odnotowano to dla innych populacji tego typu z obszarów lewobrzeżnego Podnieprza (dorzecze środkowej i dolnej Worskli) nie była to ludność autochtonicznego pochodzenia. Obecność tej części badanych społeczności na terenach „naddonieckich" traktowana jest natomiast jako wynik migracji na te obszary grup osiadłych rolników z terenów prawobrzeżnego Lasostepu (jego środkowej i południowej części) i/lub dorzecza Worskli szukających nowych miejsc do osiedlenia się i prowadzenia gospodarki rolniczej, co miało nastąpić w głównej mierze w samym końcu VII i w pierwszej połowie VI w. p.n.e. (np. D. S. Grečko 2010, s. 23, 94-95). Wśród potencjalnych miejsc spoczynku osób o związanych z warstwami średnimi i niższymi, które bezspornie można łączyć z nomadami, wymienić należy natomiast zespół z miejscowości Duwanka w międzyrzeczu Udy i jej dopływu, rzeki Łopań z pochówkiem związanego z zamożną i uprzywilejowaną częścią ludności szeregowej „drużynnika". Za taką jego atrybucją przemawia zarówno charakter jego wyposażenia, z obecnym pancerzem i zestawem uzbrojenia zaczepnego oraz naczyniem o wschodniej (tj. kaukaskiej lub zakaukaskiej proweniencji), jak również jego wyizolowanie w stosunku do sieci osadniczej (por. ryc. 5.1).

W porównaniu ze strukturą społeczną grup ludności zamieszkujących dotychczas scharakteryzowane regiony strefy leśnostepowej, znacznie trudniejsza w ocenie jest stratyfikacja wspólnot zasiedlających jej północne obszary – Kijowszczyznę oraz dorzecze Suły (tabela 5.1). W regionach tych, podobnie jak w przypadku terenów położonych w dorzeczu Dońca (międzyrzecze Udy i Mży), najwcześniejsze znaleziska funeralne i osadowe z okresu wczesnoscytyjskiego pojawiają się nieco później (koniec VII i pierwsza połowa VI w. p.n.e.) niż na obszarach środkowej i południowej części prawobrzeżnego Podnieprza i dorzecza Worskli. Ich cechą charakterystyczną jest wyższy, w stosunku do tej pory omówionych struktur regionalnych, udział pochówków koczowniczej arystokracji średniej i najwyższej rangi. Szczególnie intrygująco pod tym względem prezentuje się skupisko prawobrzeżne obejmujące tereny położone między rzekami Gujwą na zachodzie, Irpeniem (jego górnym biegiem) na północy a Dnieprem na wschodzie (ryc. 5.1). W jego przypadku pochówki tej części badanych społeczności obecne są w co drugim zespole uwzględnionym w niniejszej dysertacji, względnie w co trzecim (N=19[9]) zbadanym grobie z tego regionu. Na

[9] Dane wg tabeli 1.8, przy czym w przypadku zespołów z omawianego skupiska nieuwzględnione zostały trzy zespoły grobowe (Bsz_1 i 2 oraz k. nr 2 ze Stretovki) zlokalizowane w południowej części Kijowszczyzny. W tej części pracy zostały one włączone do skupiska z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru (por. ryc. 5.1).

drugim miejscu pod względem liczebności znajdują się zespoły przeznaczone na złożenie w nich zmarłych związanych z koczowniczą arystokracją najniższej rangi. Stanowią one nieco ponad 35% zbioru. Tym samym udział grobów z pochówkami przedstawicieli wyższych sfer różnej rangi wynosi ponad 90% wszystkich zespołów stanowiących podstawę prezentowanych obserwacji. Wśród grobów z tej strefy w zasadzie nie odnotowano natomiast obecności zespołów z pochówkami członków niższych warstw społecznych (zespoły rangi V, VI i VII). Wyjątek stanowi jedynie pochówek płaski z miejscowości Obuchów o cechach dystynktywnych dla grobów rangi VII, a więc taki, który można odnosić do osób znajdujących się na najniższym poziomie w hierarchii. Co istotne, zmarły z tego zespołu pogrzebany został w sposób typowy dla ludności autochtonicznej. Nie mniej charakterystyczna jest również jego lokalizacja. Znajduje się on bowiem z jednej strony poza główną strefą występowania cmentarzysk i grup kurhanowych, które można łączyć z nomadami z fazy archaicznej, z drugiej położony jest on na zapleczu synchronicznego z nimi niewielkiego skupiska stanowisk o charakterze osadowym. Z ludnością autochtoniczną łączyć można również przynajmniej niektóre pochówki towarzyszące, znajdowane w grobach koczowniczych wyższych sfer. Należą do nich pochówki ciałopalne z kurhanu Perepiaticha oraz przynajmniej jeden zmarły z kurhanu nr 1 z okolic Iwankowycz. W przypadku pozostałych pochówków tego typu brak jest podstaw aby określić przynależność etniczną osób pogrzebanych z głównymi zmarłymi, dla których wybudowano dany zespół grobowy. Zawierają one natomiast pewne elementy pozwalające na ich osadzenie w systemie stratyfikacji społecznej badanych populacji. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na kobietę pogrzebaną w kurhanie koło wsi Hlewacha oraz przynajnmiej niektóre osoby towarzyszące mężczyźnie i kobiecie złożonym w wzmiankowanym już kurhanie Perepiaticha. Obecność przy nich ekwipunków zbieżnych z tymi, w które wyposażano przedstawicieli warstw średnich i niższych, wskazuje na możliwość ich wywodzenia się właśnie spośród grona osób o takiej atrybucji społecznej. Dokonując oceny struktury socjalnej grup ludzkich zasiedlających w okresie wczesnoscytyjskim tereny północnej części strefy leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza należy zaznaczyć również, iż z obszaru tego poza wyżej wzmiankowanymi zespołami, które można traktować jako miejsca pochówku koczowniczych wyższych sfer i towrzyszących im osób o niższej pozycji, pochodzi również pokaźna ilość nieprzebadanych kurhanów[10]. Co istotne, znaczna ich część ma wielkości analogiczne do tych

[10] Łącznie ze strefy tej pochodzi ponad 500 nasypów, z których przebadanych zostało zaledwie ok. 30 (G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 139-141). Co prawda trudno jest jednoznacznie wyrokować o ich pozycji chronologicznej, nie mniej jednak wśród odkrytych w tym regionie pochówków przeważają te, które można

znanych z nasypów nakrywajacych pochówki rangi V-VII pochodzące z innych regionów leśnostepowego Podnieprza. Ponadto, nasypy te niejednokrotnie skupiały się przy kopcach mieszczących groby członków lokalnych wyższych sfer (por. np. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 139), co również pokrywa się z obserwacjami poczynionymi dla innych grup terytorialnych. Równocześnie, ze względu na ich nieprzebadanie, brak jest podstaw do określenia ich atrybucji etniczno-kulturowej. Z drugiej strony trzeba zaznaczyć, że ich lokalizacja w znacznym oddaleniu od lokalnej sieci osadniczej (w przypadku Kijowszczyzny wiązać ją można z grodziskiem Chotowskim, funkcjonującym od co namniej końca VII – początku VI w. p.n.e. – por. np. M. N. Daragan 2017, s. 414; E. A. Kravčenko 2019, s. 63) ale przy szlakach handlowych (por. niżej) wskazywać mogą na ich związek przede wszystkim z koczownikami.

Nieco inaczej prezentuje się natomiast kwestia struktury społecznej grup ludności zamieszkujących w okresie wczesnoscytyjkim tereny drugiego ze skupisk regionalnych z obszaru północnej części leśnostepowego Podnieprza, jakim jest rejon dorzecza Suły. W ich przypadku udział grobów z pochówkami wyższych sfer oraz pozostałych warstw i grup społecznych kształtuje się mniej więcej w stosunku 1:1, co zbliża je do sytuacji odnotowanej dla wczesnoscytyjskich wspolnot znad Rosi, międzyrzecza Taśminu i Tykicza Gniłego oraz znad środkowej Worskli. Podobieństwa między tymi grupami widoczne są również na zbliżonym udziale pochówków wyższych sfer najniższej rangi oraz ludności szeregowej obu poziomów, przy czym w przeciwieństwie do powyższych skupisk, nad Sułą najliczniejszy zbiór tworzą groby tej ostatniej warstwy społecznej. Róznice między nimi dotyczą również czętotliwości występowania grobów koczowniczej arystokracji najwyższej i średniej rangi oraz ludności najuboższej. Stosunek zespołów należących do każdej z tych grup kształtuje się mniej więcej na pozimie 8:1 na korzyść wyższych sfer. Najbardziej charakterystyczną cechą rozpatrywanej populacji jest natomiast bardzo wysoki odsetek obecności pochówków ludności szeregowej wyższej rangi. Stanowią one nieco ponad 1/3 całego zbioru, co jest najwyższą spośród wszystkich odnotowanych wartości. Równocześnie trzeba podkreślić, że w znacznej części przypadków są to groby należące do silniej lub slabiej uzbrojonych „drużynników", zajmujących najniższą pozycję w obrębie hierarchii tej grupy społeczno-funkcjonalnej. Zespoły, które można rozpatrywać w kontekście miejsc spczynku zwykłej

łączyć z okresem wczesnoscytyjskim. Poza nimi obecne są tu również kopce zawierające pochówki z późnego neolitu, epoki brązu oraz niezbyt liczne nasypy o młodszej pozycji chronologicznej (okres późnoscytyjski i sramacki; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 139-141). Tym samym można przyjąć, oczywiście z pewną dozą ostrożności, że większość z niezbadanych kompleksów mogła pierwotnie być związana z analizowanym odcinkiem czasu.

ludności szeregowej są ponad trzykrotnie rzadsze, co również nie znajduje analogii w innych strukturach regionalnych. Należy jednak zaznaczyć, że z analizowanego obszaru, podobnie jak odnotowano to dla terenów Kijowszczyzny, pochodzi znaczna ilość nasypów kurhanowych (ponad 1000-1500 nasypów – por. S. S. Bessonova 2000, s. 125), z których przebadana została tylko niewielka część. Ponadto biorąc pod uwagę ich nieznaczne rozmiary (por. V. A. Il'inskaâ 1968, s. 8-13) należy domniemywać, oczywiście przy założeniu ich związku (lub przynajmniej części z nich) z okresem wczesnsocytyjskim, że udział zespołów łączonych z warstwami i grupami społecznymi osadzonymi na niższych stopniach w hierarchii był znacznie wyższy niż zostało to ujawnione. Wszystko to świadczy, iż populacje zamieszkujące w okresie wczesnoscytyjskim obszary północnej części leśnostepowego Podnieprza były bardziej heterogeniczne, niż zostało to wykazane, przy czym niedoszacowanie ilości pochówków przedstawicieli warstw średnich i niższych (w przypadku skupisak nadsulskiego ludności szeregowej niskiej rangi i „biedoty") stanowi efekt niewystarczajacego stanu badań (rozpoznania wykopaliskowego). W tym miejscu należy zaznaczyć, że obserwacja ta pozostaje w sprzeczności z opniamii niektórych badaczy traktujących region nadsulski jako nekropolię wyższych wojskowych sfer wiązanych ze stepowymi koczownikami, wspólnotami rolniczo-pasterskimi całego leśnostepowego Lewobrzeża lub irańskią arystokracją leśnostepową (np. V. A. Il'inskaâ 1968, s. 179-181; Û. N. Bojko 1996, s. 277; S. S. Bessonova 2000, s. 125, tam też dalsza lit.).

Nie mniej problematycznie rysuje się również kwestia atrybucji etnicznej osób związanych z niższymi poziomiami w hierarchii wspolnot grzebiących swoich zmarłych na cmentarzyskach nadsulskich. W ich przypadku najsilniej wyrażony charakter koczowniczy posiadają zespoły grobowe mieszczące pochówki uprzywilejowanej i zamożnej ludności szeregowej. Łącznie obecność co najmniej dwóch różnorodnych elementów typowych dla obrzedowości pogrzebowej o takiej atrybucji etniczno-kulturowej odnotowano w nieco ponad połowie obserwacji. W przypadku pozostałych zespołów należących do zmarłych związanych z ludnością szeregową wyższej rangi, a także w grobach zwykłej ludności szeregowej, cechy takie są znacznie słabiej wyrażone, i ograniczają się w zasadzie do wyposażenia zmarłego w elementy uprzęży lub w ogóle nie są obecne. Właściwości koczowniczej obrzędowości pogrzebowej pozbawiony był również jedyny wydzielony pochówek przedstawiciela osadzonej na najniższym stopniu w hierarchii warstwy jaką była „biedota". Co istotne, ten ostatni zespół pochodził z cmentarzyska (Ârmolincì, ur. Kamašnâ), w obrębie którego ujawniono obecność tylko pojedynczych cech koczowniczej obrzędowości funeralnej o uzupełniajacym charakterze, co nie pozwala na ich jednozanczne włączenie do grupy

zespołów z pochówkami nomadów. Ponadto, jak słusznie zauważa D. S. Greczko (2018, s. 42), ze względu na nieznaczny stopień rozpoznania niewielkich kopców z tego regionu, liczba grobów pozbawionych wyraźnych elementów koczowniczego rytuału pogrzebowego, które z reguły traktowane są jako miejsca pochówku przedstawicieli osiadłej ludności rolniczej, mogła być znacznie większa niż zostało to odnotowane. Trzeba jednak zaznaczyć, że związek nadsulskich nekropolii z tego typu wspólnotami nie znajduje potwierdzenia również w ogólnym kontekście, w jakim one występują. Tereny te charakteryzują bowiem takie czynniki jak nieprzydatność dla rozowju rolnictwa i przydomowej hodowli bydła a także, co istotne, brak rozwiniętej struktury osadniczej adekwatnej do ilości zespołow grobowych z tego regionu (por. S. S. Bessonova 2000, s. 123-124). Dodatkowo, większość ze znajdujących się tu stanowisk o charakterze osadowym posiada późniejszą metrykę (koniec VI – IV/III w. p.n.e. – por. np. Û. D. Razuvaev 2016, s. 104-105, pozycje 13-15)[11]. Nie mniej istotną przesłanką wskazującą na przynależność pogrzebanych w ich obrębie grup ludności, niezależnie od ich atrybucji społecznej, do środowiska koczowniczego może być również lokalizacja tych nekropolii z jednej strony wzdłuż tras przegonu bydła między letnimi i zimowymi pastwiskami (S. S. Bessonova 2000, s. 124) oraz na przecięciu ważnych szlaków handlowych i wojskowych ze znajdującymi się na nich punktami strategicznymi (brody, wpodopoje, postoje etc.) z drugiej strony (por. np. S. S. Bessonova 1998, s. 58; 2000, s. 124-125; D. S. Grečko 2016, s. 234)[12]. Wśród tych drugich warto wrócić uwagę na tzw. „północną transeuropejską magistralę”/„równoleżnikową leśnostepową drogę” biegnącą przez cały obszar północnej strefy leśnostepowego Podnieprza, w tym przez strefę wododziału Sejmu i Suły a także przez tereny Kijowszczyzny (B. A. Šramko 1992, ryc. 1; S. S. Bessonova 2000, s. 125; D. S. Grečko 2016b, s. 234, ryc. 5). Skartowanie jej przebiegu z dystrybucją przestrzenną cmentarzysk i grup kurhanowych z pochówkami koczowniczej arystokracji średniej i najwyższej rangi, i związanych z tym etnosem „drużynników” (por. ryc. 5.1), prowadzi bowiem do wniosku, iż to właśnie bieg tej trasy miał istosny wpływ na ich specyficzne rozmieszczenie. O ile bowiem w przypadku struktur regionalnych z obszaru środkowego i południowego leśnostepowego Podnieprza pochówki tego typu koncentrowały się na ogół w ramach jedengo – dwóch cmentarzysk, które można uznać za „centra” tych

[11] Niekiedy początek funkcjonowania największego w tym regionie grodziska (a raczej kompleksu trzech mniejszych grodzisk połączony w jeden system fortyfikacyjny) koło wsi Basiwka odnoszony jest do drugiej połowy – końca VII w. p.n.e. (M. N. Daragan 2017, s. 418).

[12] Ponadto należy pamiętać o tym iż jak wykazał to przykład cmentarzyska Kup’ewacha, przynajmniej część zespołów grobowych z pochówkami członków warstw średnich i niższych pozbawionych cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej można łączyć również z ludnością nomadyczną.

układów, o tyle w rejonie Kijowszczyzny i w dorzeczu Suły stanowiska z grobami koczowniczej arystokracji najwyższej i średniej rangi i/lub pochówkami „drużynników" cechują się dość dużym rorzutem i są zlokalizowane niemal w obrębie całego zasięgu danej struktury regionalnej.

Poza scharakteryzowanymi do tej pory regionami z obszaru strefy leśnostepowego Podnieprza pochodzi również pewna ilość zespołów grobowych, które nie zostały przyporządkowane do żadnego ze skupisk. Wśród nich w pierwszej kolejnosci należy wskazać na cmentarzysko w Browarkach nad Psłem. Spośród ponad 200 zespołów z zasięgu tej nekropolii, które w większości przypadków można odnosić do końca VII i pierwszej połowy VI w. p.n.e., w niniejszej dysertacji uwzględnione zostały tylko pięć, z których dwa odnoszą się do omawianego odcinka czasu. Jeden z nich mieści pochówek członka koczowniczej arystokracji niskiego rzędu (Brov_503), drugi „drużynnika" wywodzącego się z grona uprzywilejowanej i zmożnej ludności szeregowej (Brov_4 – tabl. XVIII.1). Równcześnie należy zaznaczyć, że zróżnicowanie społeczne tych wspólnot, sądząc po odmiennej wielkości nasypów ujawnionych na tym cmentarzysku, było znacznie większe i obejmowało najprawdopodobniej wszystkie wydzielone w niniejszej pracy warstwy i grupy (por. tabela 4.33). Nie wchodząc w szczegóły należy przypomnieć, iż rozkład wysokości kopców z tej nekropolii sugeruje, że kompleksy mieszczące pochówki przedstawicieli niższych warstw społecznych (zwykła ludność szeregowa i „biedota") stanowią najprawdopodobniej nie więcej niż 80% całego zbioru. Wartosć ta jest porownywalna z tą odnotowną dla synchronicznych z nimi grobów ze skupiska naddonieckiego (por. tabela 5.1). Osobną kwestią jest atrybucja etniczna (etniczno-kulturowa) pogrzebanych tu osób. Nikły stopień rozpoznania kompleksów grobowych z tej nekropolii w znacznym stopniu utrudnia (a nawet uniemożliwia) poczynienie obserwacji w tym zakresie. Zważywszy jednak na wyraźne podobieństwa tego cmentarzyska do wyżej scharakteryzowanych grup kurhanowych znad Suły (brak stanowisk osadowych, które można byłoby synchronizować z najstarszym, tj. wczesnoscytyjskim etapem użytkowania tej nekropolii, lokalizacja przy szlaku handlowym biegnącym z grodziska bielskiego nad Worsklą nad Sułę, „drużynowy" charakter) można przyjąć założenie, zgodnie z którym, również i ono było miejscem pochówku ludności koczowniczej.

Ze środowiskiem nomadów niewątpliwie należy łączyć natomiast zmarłych pogrzebanych w zespołach grobych pochodzących z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu. Pod względem struktury społecznej zespoły z tego regionu stanowią dość zwartą grupę obejmującą wyłącznie pochówki koczowniczej

arystokracji wszysktich trzech poziomów, przy czym stosunek zespołów najwyższej i średniej rangi w stosunku do tych, które można wiązać z najniższym stopnem kształtuje się na poziomie 1:1. Nie mniej charakterystyczny jest również ich silnie wyrażony charakter wojskowy („drużynowy"). Cecha ta dobrze koresponduje z lokalizacją wiekszości tych stanowisk w rejonie brodów na Dnieprze w okolicach Kaniewa (Gladkìvŝina – por. S. S. Bessonova 2000, s. 122) i przy ujściu Suły do Dniepru (RobM i Veremìïvka – por. S. S. Bessonova 2000, s. 122; S. S. Bessonova, V. Ì. Poltavec' 2015, ryc. 2). Ponadto zespoły te łączyć można rownież z eksapnsją koczowników z obszarów prawobrzeżnego Podnieprza w kierunku wschodnim. W tym ostatnim przypadku, poza wzmiankowanym już grobem z okolic miejscowości Wołoszyno, wskazać należy przede wszystkim na łączony z najmłodszym horyzontem znalezisk wczesnsocytyjskich z obszaru leśnostepowego Podnieprza pochówek klasy I z kurhanu Roblena Mogiła. W jego przypadku na szczególną uwagę zasługuje obecność kamiennej steli. W opinii części badaczy (np. D. S. Grečko 2016c, s. 41) ich umieszczenie na nasypach kurhanwych ma bowiem stanowić wyraz fizycznego i mentalnego opanowania przez nomadów nowych ziem.

Znacznie trudniejsze w ocenie są pochówki „drużynników" związanych ze środowiskiem zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej z kurhanu nr 5 z Ryżanówki i z kurhanu nr 1 z miejscowości Woroniwka. Zespoły te zlokalizowane są poza głównymi skupiskami wczesnoscytyjskich cmentarzysk i grup kurhanowych w strefie prawobrzeżnego Podnieprza (ryc. 5.1), przez co trudno jest je włączać do którejś z wydzielonych dla tego regionu struktur. Nie mniej istotne jest również, że pogrzebane w nich osoby łączone są z grupami ludności należącymi do innych wspólnot niż te, które można odnosić do osiadłej ludności rolniczej i „scytyjskich" koczowników z obszaru Prawobrzeża. W przypadku pochówku z Ryżanówki najczęściej wskazuje się na jego związek z ludnością kimmeryjską (S. A. Skoryj 1999, s. 61-65; M. N. Daragan 2011, s. 44, ryc. V.31), natomiast wojownik z Woroniwki łączony jest z populacjami nadsulskimi (A. Nazarov *et al.* 2017, s. 128, 131).

5.3. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza w okresie środkowoscytyjskim

Dynamika zmian zachodzących w okresie środkowoscytyjskim na terenach leśnostepowego Podnieprza, determinowana przede wszystkim ruchami migracyjnymi mającymi miejsce w tym czasie powoduje, że strukturę społeczną grup ludności z tej fazy należy rozpatrywać na co najmniej dwóch poziomach. Pierwszym z nich jest nawiązanie do sytuacji panującej na etapie wcześniejszym i stwierdzenie, czy poczynione dla

rozpatrywanego okresu obserwacje stanowią kontynuację czy też dyskontynuację wcześniej powstałych struktur. Drugim jest natomiast kwestia próby wydzielenia zespołów, które można łączyć z nowo napływającymi na badane obszary grupami koczowników oraz określenie stopnia ich stratyfikacji społecznej. Istotne jest to, że proces ten rozłożony był w czasie, zaś jego kolejne etapy różniły się między sobą zarówno pod względem składu etnicznego (i być może również społecznego) migrantów, jak również mechanizmów rządzących ich napływem (por. podrozdział 1.5). Dlatego też przedstawione poniżej wnioski zostały rozpatrzone w ramach dwóch mniejszych grup chronologicznych, z których pierwsza obejmuje okres między drugą połową VI a początkiem V w. p.n.e., druga natomiast odnosi się w zasadzie do całego V w. p.n.e., poza jego pierwszymi i ostatnimi dziesięcioleciami. Tym samym ocena struktury społecznej grup ludności zasiedlającej w okresie środkowoscytyjskim tereny strefy leśnostepowej powinna opierać się przede wszystkim na ustaleniu czy pojawienie się nowych grup koczowników wpłynęło na zmianę systemów społecznych wykształconych w etapie wcześniejszym, a jeśli tak, to w jakim stopniu. Zadanie to nie jest jednak łatwe i wymaga poruszenia pewnych kwestii wychodzących poza problematykę niniejszej dysertacji. Pierwszą z nich jest odróżnienie grobów nowych grup koczowników[13] od tych należących do potomków „starych Scytów", którzy pojawiali się na terenie leśnostepowego Podnieprza w okresie wczesnoscytyjskim. Drugą trudnością jest określenie ciągłości użytkowania nekropolii, w obrębie których stwierdzono obecność zespołów pochodzących zarówno z etapu archaicznego jak również z rozpatrywanego w tej części pracy przedziału chronologicznego (okres środkowoscytyjski).

Z ogólnego przeglądu stanowisk funeralnych datowanych na okres środkowoscytyjski wynika, że spośród 47 cmentarzysk i grup kurhanowych ze stwierdzoną obecnością zespołów o różnym datowaniu, w 14 z nich obok grobów z etapu środkowoscytyjskiego obecne są pochówki z fazy archaicznej, w 14 dalszych towarzyszą im groby z okresu późnoscytyjskiego a w pozostałych 19 znajdują się pochówki datowane na wszystkie etapy okresu scytyjskiego (tabela 5.2). Oczywiście należy zaznaczyć, że ze względu na niepełne rozpoznanie archeologiczne większości z tych nekropolii nie można wykluczyć, że lista stanowisk funeralnych, których użytkowanie rozłożone było (w mniejszym lub większym zakresie) w czasie może być niepełna, dlatego wykaz ten ma charakter wyłącznie orientacyjny. Te same zastrzeżenia należy również przenieść na kolejne działania, jakimi jest próba określenia

[13] Uwaga ta odnosi się w głównej mierze do okresu między drugą połową VI a drugą połową V w. p.n.e., zanim w strefie tej pojawiają się zespoły tzw. typu „stepowego".

Tabela 5.2. Relacje między zespołami z faz wczesno- i środkowoscytyjskij pochodzącymi z zasięgu cmentarzysk i grup kurhanowych datowanych w ramach co najmniej dwóch etapów okresu scytyjskiego

cmentarzysko, gr. kurhanowa	RSK	SSK	PSK	relacje RSK – SSK
Aksûtincì	2. poł. VII-1. poł. VI w.	2. poł. (4. ćw.) V w., poj. ogólnie V w.	poj. poch. wpuszcz. ze środka – 3. ćw. IV w.	dyskontynuacja? (brak zespołów z 2. poł. VI i 1. poł. V w.?)
Aksûtincì, ur. Stajkin Verh	2. poł. VII-1. poł. VI w.	ogólnie V w. p.n.e.; 2 z 4. ćw. V w.	-	dyskontynuacja? (brak zespołów z 2. poł. VI i 1. poł. V w.?)
Ârmolincì, ur. Kamašnâ	ogólnie VI w.	ogólnie V w.	-	kontynuacja?
Beresnâgi, gr. I	VII-1. poł. VI w.	2.-4. ćw. V w.	-	brak kontynuacji? zespoły z SSK zlokalizowane poza gł. skupiskiem nasypów
Bobrica, gr. I	-	V w.	IV-III w.	-
Bobrica, gr. IV	-	VI-V w.	V – IV-III w.	-
Bobrica, gr. VII	-	V w.	IV-III w.	-
Brovarki	zespoły z 2. poł. V-1. poł. VI w. i z okresu przejściowego (2. poł. VI)	zespoły z 4. ćw. VI-1. poł. V i 2. poł. V w.	-	kontynuacja
Čeremušna	1. poł. VI w.	2/3. ćw. V	k. V – IV w.	brak związków (brak zespołów z 2. poł. VI w.)
Gladkìvŝina	k. VII – p. VI w.	4. ćw. V w.	-	zespół z SSK poza skupiskiem z RSK
Grišincì		od 4. ćw. VI-1. poł. V do IV-III? w.		-
Gruškìvka	VII-VI w.	k. VI-p. V i ogólnie V w.	-	kontynuacja?
Ivanìvka	2. poł. VII-1. poł. VI w.	1. poł. V w.	k. V – pocz. IV w.	brak związków
Kapìtanìvka, gr. I	2. poł. VII-1. poł. VI w.	2.-4. ćw. V w.	IV w.	brak związków (kurhan z RSK poza gł. skupiskiem)
Konstântinìvka, gr. A	-	V-IV w.		-
Kotorič	-	od 2. ćw. V do IV w.		-
Kozarìvka	ogólnie VI w.	ogólnie V w.	ogólnie V-IV w.	kontynuacja?
Kup'evaha, gr. I	od 1. poł. VII do k. VI – 1. poł. V w.		k. V – pocz. IV w.	kontynuacja?
Kup'evaha, gr. III	cały VII w.	poj. z 1. poł. V w.	od poł. IV w.	brak związków? młodsze nasypy z poch. klas II-III zgrupowane poza skupiskiem zespołów klas V-VII z RSK
Kurilìvka, gr. V	2. poł. VII-1. poł. VI w.	ogólnie z V i V-IV w.		brak związków? wpuszcz. charakter i znaczne zbieżności z zespołami z PSK wskazują na pozycję chronologiczną zespołu z SSK w jego młodszym etapie
Lazìrcì	od 2. poł. VII przez VI w.	ogólnie V w.	-	kontynuacja?
Lihačivka	od co najmniej	2. poł. VI w.	-	brak związków?

cmentarzysko, gr. kurhanowa	RSK	SSK	PSK	relacje RSK – SSK
	środka VII przez cały (?) VI w.			zespoły z SSK w osobnych grupach bez związków z RSK?
Mačuhi	VII-VI w.	do co najmniej k. VI – 1. poł. V w.	-	kontynuacja
Makïivka, gr. I	2. poł. VII – VI w. (cały?)	pocz. lub 1/2 ćw. V w.	ogólnie IV-III w.	związki nieokreślone
Malij Trostânec'	VII-VI w.	do co najmniej k. VI – p. V w.	-	kontynuacja
Matusìv, gr. I	k. VII – 1. poł. VI w.	ogólnie V-IV w.		brak związków; osobna lokalizacja RepM i ZahM
Matusìv, gr. II	-	V-IV w.		-
Medvin, gr. 1	cały VII w.	V-IV w.		brak związków; cm. z SSK związane z napływem nowej grupy koczowników ze stepu
Mel'niki-Holodnyj Âr	VII-VI w.	k. VI-V w.	k. V-IV w.	brak związków (różnica w pozycji chronologicznej zespołu z RSK i zespołów z SSK)
Olefirŝina	-	od k. VI do co najmniej 1. poł. IV w.		-
Ostinâžka	VII-VI w.	ogólnie V w.	ogólnie IV-III w.	kontynuacja?
Perŝepìno	VII – p. VI w.	od 1. poł. (2. ćw.) V do 1. poł. IV w.		brak związków
Pìsočin	-	od 2.-4. ćw. V do IV w.		-
Plaviniŝi	2. poł. VII-VI w.	2.-4. ćw. V w.	-	brak związków – lokalizacja w różnych grupach
Popìvka	2. poł. VII-VI w.	ogólnie V w.	-	kontynuacja?
Skorobìr	VII-VI w.	2. poł. VI – 1. 30-lecie V w.	k. V – IV w.	kontynuacja?
Steblìv	k. VIII-pocz. VII w.	od 1. ćw. V do poł. IV w.		brak związków
Svìtlovods'k	-	V-IV w.		
Turìâ, gr. I	1. poł. VII-VI w.	4. ćw. VI – 1. poł. V w.; część ogonie V w.	IV w.	kontynuacja?; tylko k. 469 z SSK osobno
Turìâ, gr. IV	2. poł. VII-VI w.	V w.	-	brak związków, k. z SSK w pewnym oddaleniu od grupy nasypów z poch. z RSK
Velika Gomìl'ša	-	1. poł. V w.	k. V-IV w.	-
Veremìïvka	VII-VI w.	4. ćw. VI – p. V w.	-	brak związków
Vovkìvci	2. poł. VII – 2.-3. ćw. VI w.	4. ćw. VI – 1. poł. V w.	środek IV w.; poj. ogólnie IV w.	k. 494 zw. z nasypami z RSK; pozostałe?
Žabotin, gr. I	k. VIII – 1. poł. VI w.	V w.	-	kontynuacja?
Zalomì	-	V-IV w.		-
Žuravka, gr. II	2. poł. VII – 1. poł. VI w.	V w. (możliwe nieco węższe datowanie niektórych zespołów w ramach 2. poł. V w.)	IV w.	dyskontynuacja (brak zespołów w sekwencji)?; młodsze nasypy z poch. klasy V skupiające się dookoła nasypu klasy I z RSK
Žuravka, gr. III_bliższe cm.	-	ogólnie V w.	IV-III w.	-

relacji między zespołami datowanymi w ramach dwóch kolejno następujących po sobie etapów chronologicznych. Jak już wskazywano, głównymi trudnościami są tutaj przede wszystkim brak możliwości dokładniejszego wydatowania znacznej części kompleksów grobowych oraz ograniczona ilość danych na temat zachodzących między nimi relacji przestrzennych. Mając na uwadze wszystkie te obiekcje, w zbiorze cmentarzysk i grup kurhanowych ze stwierdzonym współwystępowaniem zespołów z faz wczesno- i środkowoscytyjskiej dla 14 z nich dopuszczono możliwość ich ciągłego użytkowania, natomiast w 20 dalszych przypadkach stwierdzono ich dyskontynuację.

Obecność tej pierwszej serii cmentarzysk i grup kurhanowych odnotowano dla sześciu spośród dziewięciu struktur regionalnych wydzielonych dla okresu wczesnoscytyjskiego (ryc. 5.2). Ze względu na niewielką liczebność pochodzących z nich zespołów grobowych wnioski na temat potencjalnych zmian w strukturze społecznej grup ludności związanych z określonym skupiskiem stanowisk (grupą terytorialną) w stosunku do okresu wcześniejszego należy rozpatrywać przede wszystkim w kontekście konkretnych nekropolii. I tak, dla rejonu międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru oraz dorzecza dolnej Worskli można stwierdzić wyłączną obecność nielicznych pochówków członków ludności szeregowej różnej rangi, co jest pewnym odstępstwem od sytuacji zaistniałej w okresie wczesnoscytyjskim, kiedy to w obrębie niektórych cmentarzysk z tych regionów (Lazìrcì i być może Mačuhi) grzebano również przedstawicieli wyższych sfer najniższej rangi. Odwrotną sytuację odnotowano z kolei dla obu zgrupowań stanowisk z obszaru południowej części prawobrzeżnego lasostepu (dorzecze Taśminu i tereny położone na zachód od niego aż po Wielką Wyś) oraz z środkowego dorzecza Worskli (i Psła). Na wszystkich nekropolach z tych regionów, których początek funkcjonowania można odnosić do okresu wczesnoscytyjskiego, odnotowano bowiem obecność znacznej ilości zespołów grobowych z pochówkami członków wyższych sfer niskiej i średniej rangi, co w połączeniu z ograniczeniem liczebności grobów mieszczących szczątki osobników o niższej pozycji (zwłaszcza zwykłej ludności szeregowej) może wskazywać na zyskiwanie przez nie statusu „elitarnego". Oczywiście należy zaznaczyć, że ze względu na wyżej zaakcentowane ograniczenia, obserwacja ta może mieć charakter pozorny, nie mniej jednak takie cmentarzyska i grupy kurhanowe jak Skorobir i Kup'ewacha (grupa I) z dość dobrze rozpoznaną chronologią (mikrochronologią) sugerują poprawność tej konkluzji. Regionem, w obrębie którego doszło do najmniejszych zmian w statusie zmarłych grzebanych na nekropolach założonych jeszcze na etapie wczesnoscytyjskim i funkcjonujących nieprzerwanie do co najmniej V w. p.n.e. jest dorzecze Suły. Należy jednak zaznaczyć, że obserwacja ta odnosi się przede wszystkim do nekropoli z okolic miejscowości

Wowkiwcy, dla której niestety brak jest pełnych danych na temat relacji przestrzennych między zespołami pochodzącymi z obu wzmiankowanych etapów użytkowania. Na pozostałych cmentarzyskach (Ârmolincì, ur. Kamašnâ i Popìvka) tworzących analizowaną grupę odnotowano występowanie wyłącznie pochówków ludności szeregowej, co pozostaje w opozycji do sytuacji stwierdzonej dla okresu wcześniejszego, kiedy to groby tej rangi na wzmiankowanych nekropolach współwystępowały z pochówkami przedstawicieli wyższych sfer (por. tabela 4.30). Ciągłości funkcjonowania stanowisk funeralnych założonych w okresie wczesnoscytyjskim nie stwierdzono natomiast w takich regionach jak Kijowszczyzna, międzyrzecze Rosi i Tykicza Gniłego a także dorzecze Dońca.

W ciągu drugiej połowy VI – początku V w. p.n.e., obok dalej funkcjonujących cmentarzysk i grup kurhanowych powstałych jeszcze na etapie archaicznym, zakładane są także nowe nekropolie. Co istotne, pojawiają się one również w tych regionach, dla których stwierdzono zaprzestanie użytkowania przestrzeni grzebalnych o starszej (wczesnoscytyjskiej) metryce. Należy jednak zaznaczyć, że ich liczebność nie jest zbyt duża, czemu sprzyja wzmiankowany już brak dokładniejszych systemów chronologicznych (mikrochronologicznych). Obecnie dla większości grup regionalnych można wskazać tylko pojedyncze stanowiska funeralne, których początek użytkowania przypada najprawdopodobniej właśnie na ten odcinek czasu. Różnią się one między sobą zarówno atrybucją społeczną pogrzebanych osób, jak również ich przynależnością etniczną. I tak, na obszarze Kijowszczyzny (tabele 5.3-5.4) odnotowano tylko obecność pojedynczego cmentarzyska (Pirogìv) o ogólnych ramach chronologicznych przypadających na cały czas trwania okresu środowoscytyjskiego (koniec VI-V w. p.n.e.). Pogrzebane w nich osoby stanowią zwartą grupę, zarówno pod względem posiadanego statusu (zwykła ludność szeregowa i pojedynczy pochówek „biedoty"), jak i przynależności etniczno-kulturowej (ludność autochtoniczna). Co istotne, analogiczną atrybucję społeczną i etniczną odnotowano również dla pochodzącej z tego samego rejonu Kijowszczyzny (wschodnia krawędź Wyżyny Naddnieprzańskiej) pochówku o starszej (wczesnoscytyjskiej) metryce (Obuhìv), aczkolwiek oba stanowiska oddalone są od siebie o ponad 20 km. Tym samym, dla regionu tego można mówić o dalszym rozwoju ludności autochtonicznej, co pozostaje w zgodzie z obserwacją sieci osadniczej (por. uwagi na temat datowania kompleksu grodzisk z tego regionu w M. N. Daragan 2017, s. 412-414, 432 i E. A. Kravčenko 2019, s. 63). Z kolei brak w tej strefie znanych z etapu archaicznego zespołów o koczowniczym charakterze wskazywać może na odpływ ludności związanej z tym substratem.

Tabela 5.3. Stratyfikacja społeczna grup ludności związanych z poszczególnymi regionalnymi zgrupowaniami stanowisk z okresu środkowoscytyjskiego

ranga pochówku	Kijo-wszczyzna		Roś		Roś – Tykicz Gniły		Taśmin		Taśmin – Wyś Wielka		LPTL		Suła		środkowa Worskla		dolna Worskla		Doniec	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
I	-	-	1	6,7	2	14,3	1	4,5	1	2,8	-	-	5	22,7	1	1,5	-	-	1	6,7
II	-	-	3	20,0	2	14,3	4	18,2	10	27,8	-	-	1	4,5	12	18,5	-	-	1	6,7
I-II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III	-	-	2	13,3	-	-	3	13,6	6	16,7	-	-	5	22,7	27	41,5	-	-	3	20,0
IV	-	-	-	-	4	28,6	-	-	1	2,8	3	75,0	2	9,1	2	3,1	-	-	-	-
II-III/IV	-	-	1	6,7	2	14,3	-	-	1	2,8	-	-	-	-	1	1,5	-	-	-	-
III-IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4,5	-	-	-	-	-	-
III/IV-V	-	-	1	6,7	1	7,1	-	-	1	2,8	-	-	-	-	3	4,6	-	-	-	-
V	-	-	2	13,3	-	-	2	9,1	12	33,3	-	-	4	18,2	12	18,5	2	40,0	5	33,3
VI	12	92,3	3	20,0	1	7,1	8	36,4	4	11,1	1	25,0	3	13,6	3	4,6	2	40,0	4	26,7
V-VI	-	-	1	6,7	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4,5	2	3,1	-	-	1	6,7
VI-VII	-	-	-	-	-	-	1	4,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VII	1	7,7	1	6,7	2	14,3	3	13,6	-	-	-	-	-	-	2	3,1	1	20,0	-	-
I-II	-	-	4	26,7	4	28,6	5	22,7	11	30,6	-	-	6	27,3	-	20,0	-	-	2	13,3
III-IV	-	-	3	20,0	6	42,9	3	13,6	8	22,2	3	75,0	8	36,4	-	50,8	-	-	3	20,0
V-VI	12	92,3	6	46,7	2	14,3	10	45,5	17	47,2	1	25,0	8	36,4	-	26,2	4	80,0	10	66,7
VII (w tym VI-VII)	1	7,7	1	6,7	2	14,3	4	18,2	-	-	-	-	-	-	-	3,1	5	20,0	-	-
I-IV	-	-	7	46,7	10	71,4	8	36,4	19	52,8	3	75,0	14	63,6	-	70,8	-	-	5	33,3
V-VII	13	100,0	8	53,3	4	28,6	14	63,6	17	47,2	1	25,0	8	36,4	-	29,2	9	100,0	10	66,7

Tabela 5.4 Udział klas pochówków w kolejnych grupach chronologicznych wydzielonych w ramach okresu środkowoscytyjskiego

ranga pochówku	Kijo-wszczyzna	Roś	Roś – Tykicz Gniły	Taśmin	Taśmin – Wyś Wielka	LPTL	Suła	środkowa Worskla	dolna Worskla	Doniec
2. poł. VI-pocz. V (w tym warunkowo zespoły o szerszych ramach VI-V) w. p.n.e.										
I	-	-	1	-	-	-	1 (?)	-	-	-
II	-	1	-	1	1	-	-	5 (3)	-	1
I-II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III	-	-	-	2 (1)	1 (1)	-	-	12 (8)	-	1
IV	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-
II-III/IV	-	1	1	-	-	-	2	-	-	-
III-IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III/IV-V	-	-	-	-	-	-	-	2 (2)	-	-
V	-	-	-	-	3 (1)	-	1	1 (1)	1 1)	-
VI	12	3	-	2	-	1	-	1 (1)	1 (1)	-
V-VI	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
VI-VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VII	1	-	-	-	-	-	-	-	1 (1)	-
V w. p.n.e. (bez pierwszych i ostatnich dziesięcioleci)										
I	-	1	1	1	1	-	4	1	-	1
II	-	1	1	1	8 (1)	-	1	6	-	-
I-II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III	-	1	-	-	3	-	2	14	-	2
IV	-	-	4	-	-	2	-	2	-	-
II-III/IV	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
III-IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III/IV-V	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
V	-	-	-	2	2	-	-	8	-	3
VI	-	-	1	1	1	-	-	-	-	1
V-VI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VI-VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VII	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-
ogólnie V w. p.n.e.										
I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II	-	1	1	2 (2)	1 (1)	-	-	-	-	-
I-II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III	-	1	-	1 (1)	3 (1)	-	1	1	-	-
IV	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
II-III/IV	-	1	1	-	1 (1)	-	-	-	-	-
III-IV	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
III/IV-V	-	1	-	-	-	-	-	1 (1)	-	-
V	-	2 (1)	-	-	6 (2)	-	2 (2*)	3	1 (1)	1
VI	12	-	-	6 (1)	3	-	3 (2)	2	1 (1)	3
V-VI	-	1 (1)	-	-	-	-	1 (1)	-	-	1
VI-VII	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
VII	1	-	-	3	-	-	-	1	-	-

Uwaga! W nawiasie podano ilość zespołów, pochodzących z nekropolii założonych w okresie wczesnoscytyjskim (w przypadku oznaczonym * cmentarzysko zostało założone na przełomie okresów wczesno- i środkowoscytyjskim) i kontynuujących swoje funkcjonowanie w okresie środkowoscytyjskim.

Nowe stanowiska funeralne, które można łączyć z autochtonicznymi grupami ludności w ciągu drugiej połowy VI i w początkach V w. p.n.e. pojawiają się również w międzyrzeczu Rosi, Rossawy i Dniepru (pochówki płaskie z miejscowości Hryszczynci i Pekari). Pod względem atrybucji społecznej pogrzebane w ich obrębie osoby posiadają status analogiczny do swoich „pobratymców" z północy, tj. przynależą do grona zwykłej ludności szeregowej. Niektórzy badacze (np. O. D. Mogilov 2008, s. 117) w ramach rozpatrywanego czasu próbuje

również umieścić inny z zespołów grobowych z tego regionu, jakim jest pochówek związanego ze środowiskiem koczowniczym arystokratycznego drużynnika z kurhanu nr 411 z miejscowości Pekari[14]. Analogiczną atrybucję społeczno-etniczną posiada również zmarły pogrzebany w kurhanie nr 33 koło wsi Bobryca, przy czym zespół ten datowany jest ogólnie w ramach V w. p.n.e. Co istotne, ze względu na wyróżniający się charakter tego kompleksu został on uznany za należący do miejscowego wodza plemiennego (por. tabela 4.24). Pozostałe groby z omawianego regionu, o bliżej niesprecyzowanej pozycji chronologicznej zamykającej się w ramach V w. p.n.e. i niebędące kontynuacją nekropolii założonych w okresie wczesnoscytyjskim, zawierają nieliczne pochówki przedstawicieli zamożnej ludności szeregowej (Bob_95) oraz wyższych sfer najniższej rangi (Bob_61, Trost_88 i 89). Brak wyraźnych cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej sugerować może natomiast ich związki miejscową osiadłą ludnością rolniczą lub, co jest bardziej prawdopodobne zważywszy na ich stosunkowo wysoki status, ze środowiskiem nomadycznych (półnomadycznych) wspólnot o „wczesnoscytyjskiej" genezie (potomkowie pierwszej i drugiej fali napływu koczowników na tereny leśnostepowego Podnieprza).

Zupełnie inną sytuację odnotowano natomiast dla położonego bardziej na zachód obszaru międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego. W strefie tej stwierdzono zaprzestanie użytkowania cmentarzysk, które można łączyć ze środowiskiem osiadłych rolników (grupy kurhanowe w rejonie wsi Medwin). Obserwacja ta, w połączeniu z możliwością ograniczenia funkcjonowania osad i grodzisk z tego regionu wyłącznie do okresu wczesnoscytyjskiego (por. np. M. N. Daragan 2017, s. 402-407) wskazywać może na zanik (lub znaczne ograniczenie) osadnictwa o charakterze autochtonicznym (osiadła ludność rolnicza). Znajdującą się we wschodniej części tego regionu grupę kurhanową z pochówkami wyższych sfer różnej rangi (i być może również zawierającą groby należące również do osób o niższej pozycji społecznej sądząc po większej ilości kopców obecnych w zasięgu tej nekropolii – por. tabela 1.1) z okolic Jabłonówki, z najstarszym zespołem (Abl_1) datowanym na koniec VI w. p.n.e. (O. D. Mogilov 2008, s. 117) lub pierwszą ćwierć V w. p.n.e. (D. S. Grečko 2017, s. 88-90) należy odnosić najprawdopodobniej do grupy ludności koczowniczej (półkoczowniczej) o „wczesnoscytyjskich" korzeniach. Na taką ich atrybucję wskazuje obecność pewnych elementów typowych zarówno dla scytyjskich nomadów (por. S. A. Skoryj 2003, tabela nr 3, pozycje 12-14), jak również dla ludności autochtonicznej (kremacja na stronie ze złożeniem spalonych szczątków ludzkich w urnie – por. S .A. Skoryj 2003, s. 64-65). Równocześnie

[14] D. S. Greczko (2017, s. 88-90, tab. 3) zespół ten odnosi do końca pierwszej ćwierci V w. p.n.e.

trzeba zaznaczyć, że ze względu na brak (?) w tej strefie zespołów o koczowniczym charakterze, które odnosić można do okresu wczesnoscytyjskiego, zasadny wydaje się być wniosek, że wspólnota nomadyczna, z którą należy łączyć wzmiankowaną nekropolę przybyła na te tereny z regionów ościennych.

Niezbyt liczne zespoły grobowe, które z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem można odnosić do końca VI i początków V w. p.n.e., pojawiają się również na obszarze południowej części leśnostepowego Podnieprza (dorzecza Taśminu i Wysi Wielkiej). W przypadku terenów położonych we wschodniej części tego regionu (dorzecze Taśminu), pochówki o takiej pozycji chronologicznej, poza zespołami pochodzącymi z nekropolii założonych w okresie wcześniejszy (Grusz_383), znane są w głównej mierze z zasięgu grup kurhanowych zlokalizowanych w pobliżu grodziska Motorininskie (Mel_19 i być może Mel_47). Pod względem atrybucji społecznej są one jednorodną grupą, którą można odnosić do zwykłej ludności szeregowej. Poza nimi, w obrębie tych nekropolii, znajduje się pewna ilość zespołów grobowych datowanych ogólnie w ramach V w. p.n.e. Złożone w ich obrębie osoby reprezentują zarówno zwykłą ludność szeregową (Mel_4[15]), jak również warstwy i grupy społeczne osadzone na niższych (Mel_46 i 61) lub wyższych poziomach w hierarchii (wyższe sfery najniższej rangi – Mel_42 oraz być może zmarli pogrzebani w nierozpoznanych nasypach o „średnich" wielkościach – por. J. Chochorowski, S. A. Skoryj 2006, s. 449). Bardziej problematycznie rysuje się natomiast kwestia ich atrybucji etniczno-kulturowej. Słabo wyrażony charakter koczowniczej obrzędowości pogrzebowej (a nawet całkowity brak jakichkolwiek łączonych z nim elementów) sugeruje przynależność przynajmniej części z pogrzebanych tam osób do grona osiadłej ludności rolniczej. Argumentem przemawiającym na korzyść takiej interpretacji może być lokalizacja omawianych nekropolii w bezpośrednim otoczeniu wzmiankowanego grodziska Motorininskie. Należy jednak zaznaczyć, że „górna" granica funkcjonowania tego obiektu (jego fortyfikacji) przypadająca na początek V w. p.n.e. (M. N. Daragan 2017, s. 409, 421, tam też dalsza lit.) tylko w niewielkim stopniu pokrywa się z pozycją chronologiczną wyżej opisanych zespołów grobowych (por. S. A. Skorij, S. S. Bezsonova 1995, s. 73). Ponadto, trzeba mieć również na uwadze fakt, że sama ich liczebność, nawet przy uwzględnieniu wszystkich grobów z tych nekropolii odnoszonych do V w. p.n.e., jest niewspółmierna do powierzchni użytkowej całego grodziska (por. S. A. Skorij, S. S.

[15] Analogiczną pozycję społeczną posiada również kobieta (?) pogrzebana w grobie pod kurhanem nr 80 z cmentarzyska „A" koło wsi Konstiantyniwka w północnej części analizowanego regionu. Również i ten zespół odnoszony jest ogólnie do V w. p.n.e.

Bezsonova 1995, s. 73). Z drugiej strony znaleziska pochodzące z obrębu majdanu grodziska wskazują na dalszy nieprzerwany rozwój osadnictwa na jego terenie w ciągu V w. p.n.e. (por. J. Chochorowski 2008, s. 161). Nieco inaczej wygląda natomiast atrybucja etniczna przedstawiciela (przedstawicieli) wyższych sfer niskiej rangi pogrzebanego w grobie nr 42. W jego przypadku autorzy badań (S. A. Skorij, S. S. Bezsonova 1995, s. 72-73) wskazują na obecność w nim pewnych cech rytuałów pogrzebowych typowych dla euroazjatyckich koczowników ze wschodniej części świata scytyjskiego, co może wskazywać na związek z tym właśnie substratem etnicznym. Stwierdzenie to jest na tyle istotne, gdyż zgodnie z propozycjami niektórych badaczy (np. D. S. Grečko 2016a, s. 36-37, 54, 57; 2016c, s. 152, 160-161) to właśnie z tego kierunku wywodzić może się część nomadów napływających na tereny leśnostepowgo Podnieprza (i szerzej całego obszaru Północnego Nadczarnomorza) w początkach okresu środkowoscytyjskiego. Warto również podkreślić, iż zbliżony do omawianego zespół pochodzący z okolic grodziska bielskiego (Skor_4/1965 – por. S. A. Skorij, S. S. Bezsonova 1995, s. 72) datowany jest na drugą połowę VI w. p.n.e. (D. S. Grečko 2016c, s. 55) co może sugerować zawężenie pozycji chronologicznej omawianego pochówku, jeżeli nawet nie do tego samego przedziału chronologicznego, to przynajmniej do starszej fazy okresu środkowoscytyjskiego (druga połowa VI – początek V w. p.n.e.).

Niewykluczone, że w analizowanym okresie na terenach południowej części strefy leśnostepowej graniczących z dorzeczem Taśmina, funkcjonowała jeszcze jedna nekropola, którą najprawdopodobniej można łączyć z osiadłą ludnością rolniczą. Chodzi tutaj o cmentarzysko koło miejscowości Załomy, o chronologii odnoszonej do przedziału VI-IV w. p.n.e., ale z możliwością jej rozszerzenia także na okres wczesnoscytyjski (por. K. Ì. Pančenko 2016, s. 339). Pod względem atrybucji społecznej pogrzebane na nim osoby należy odnosić przede wszystkim do zwykłej ludności szeregowej oraz „biedoty", aczkolwiek nie można wykluczyć obecności wśród nich również zmarłych o nieco wyższej pozycji społecznej (zamożna i uprzywilejowana ludność szeregowa; por. tabela 4.35). Na związek wspólnoty użytkującej omawianą nekropolę z osiadłą ludnością rolniczą (por. K. Ì. Pančenko 2016, s. 338-339) wskazują z kolei płaska forma pochówku, stosowanie wobec części zmarłych ciałopalenia a także lokalizacja cmentarzyska niemal bezpośrednio (w odległości nieco ponad 250 m – por. K. Ì. Pančenko 2016, s. 338, ryc. 1-2) na zapleczu dużej osady otwartej z materiałami świadczącymi o jej nieprzerwanym (?) funkcjonowaniu przez cały okres scytyjski (K. Ì. Pančenko 2016, s. 338-339). Z drugiej strony należy odnotować, iż jeden z pochówków z tego cmentarzyska złożony był w katakumbie (pochówek nr 49 – K. Ì. Pančenko 2016, s. 336) a więc w obiekcie typowym dla „stepowców". Ponadto na związek

niektórych zmarłych z tym etnosem wskazywać może również inny element koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, jakim jest umieszczanie w części grobów zwierzęcego pokarmu ofiarnego, nierzadko w towarzystwie żelaznego noża (K. Ì. Pančenko 2016, s. 337). Tym samym można przypuścić, że wspólnota związana z opisywaną nekropolą miała mieszany charakter.

Podobnie jak w przypadku dorzecza Taśminu, również na terenach położonych bardziej na zachód (międzyrzecze Taśminu i Wysi Wielkiej) większość zespołów, które można łączyć z analizowanym przedziałem chronologicznym (druga połowa VI – początek V w. p.n.e.), pojawia się w obrębie już istniejących nekropolii kurhanowych (por. wyżej). Wyjątek pod tym względem stanowi jedynie grób z kurhanu 3 z okolic wsi Makijiwka (grupa V) z pochówkiem drużynnika wywodzącego się ze środowiska koczowniczej ludności szeregowej wyższej rangi. Analogiczną atrybucję społeczno-etniczną posiada również znaczna część zmarłych pogrzebanych na nowopowstałych cmentarzyskach i grupach kurhanowych z tego regionu o ramowym datowaniu obejmującym cały V w. p.n.e. (Mat_236; Zur_418 i 425) a nawet VI i V w. p.n.e. (Past_447/1). Niekiedy w obrębie tych samych nekropolii pojawiają się również pochówki, które można odnosić do zwykłej ludności szeregowej (Mat_232 i 235 oraz Zur_419 o nieco szerszym datowaniu), czy też do koczowniczych wyższych sfer najniższej rangi (Zur_423). Analogicznie datowane zespoły należące do obu tych warstw znane są również z zasięgu innych grup kurhanowych, których moment powstania przypada najprawdopodobniej na okres środkowoscytyjski (V w. p.n.e.; kurhan nr 1 z IV grupy kurhanowej z okolic wsi Makijiwka ze złożonymi w osobnych obiektach pochówkami koczowniczej arystokratki niskiej rangi (tabl. XLIV.1, 3.1-15, 4.1-4) i jej przybocznego (?) związanego ze środowiskiem zwykłej ludności szeregowej (tabl. XLIV.2, 3.16-25, 4.5-6). Osobną grupę grobów o bliżej niesprecyzowanym datowaniu w ramach V w. p.n.e. stanowią zlokalizowane w pewnej odległości od starszej od nich nekropolii (grupa kurhanowa nr IV z najstarszym zespołem odnoszonym do drugiej połowy VII w. p.n.e.) zespoły z kurhanów nr 511 i 512 z okolic miejscowości Turija. Oba kompleksy mieszczą pochówki przedstawicieli koczowniczej arystokracji odpowiednio niskiej i średniej rangi. Z tą ostatnią warstwą społeczną łączyć można również zmarłego, pogrzebanego w kurhanie nr 491 (tabl. XLV.2.11-18, 3-4) z pierwszej grupy kurhanowej koło wsi Makijiwka datowanego w ramach początku (O. D. Mogilov 2008, s. 117) lub przełomu pierwszej i drugiej ćwierci (D. S. Grečko 2017, tabl. 3) V w. p.n.e. Niestety, ze względu na brak dokładniejszych danych na temat rozplanowania przestrzennego (por. M. N. Brandenburg 1908, 127-128, 130-135), nie można określić relacji łączących ten kompleks z umieszczanymi

w obrębie tej samej nekropolii zespołami z okresu wczesnoscytyjskiego. W omawianej strefie nie odnotowano natomiast obecności żadnego zespołu, który można byłoby łączyć z osiadłą ludnością rolniczą. Sytuacja ta, o ile nie jest wynikiem stanu badań (nierozpoznanie części kopców z tego regionu), pozostaje w pewnej opozycji do obrazu, jaki można zarysować w oparciu o analizę sieci osadniczej. We wschodniej części zgrupowania stanowisk z tego regionu znajduje się bowiem kilka niewielkich grodzisk mogących wchodzić w skład jednego większego systemu fortyfikacji (tzw. pastyrski system osadniczy – por. Û. V. Boltrik 1993, s. 40-42). Większość z nich posiada chronologię ograniczoną do VI – pierwszej połowy V w. p.n.e., wyjątek stanowi jedynie grodzisko Pastyrskie o szerszym datowaniu (VII-IV w. p.n.e. względnie koniec VII – 1. poł. V w. p.n.e. – M. N. Daragan 2017, s. 416). Tym samym współistnienie tych grodzisk w ramach jednej struktury (jednego systemu fortyfikacji) przypadałoby na analizowany tu przedział czasu tj. drugą połowy VI – początek V w. p.n.e. (*ibidem*, s. 416).

Na terenie lewobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza nowe stanowiska funeralne w początkowym stadium okresu środkowoscytyjskiego (druga połowa VI – początek V w. p.n.e.) pojawiają się przede wszystkim w południowej części zgrupowania „środkowoworsyklańskiego". Do najstarszych obiektów z tego regionu należą dwa kompleksy (Lich_7/VitM i Opiszl) o jednostkowym charakterze, zlokalizowane w pobliżu miejscowości Łychacziwka. Oba zespoły pod względem atrybucji etnicznej odnoszone są do grupy ludności nomadycznej, która przybyła na tereny środowego Podnieprza z terenów wschodniej części świata scytyjskiego (i/lub obszarów Przedkaukazia i Nadkubania) w drugiej połowie VI w. p.n.e. (D. S. Grečko 2016c, s. 55-57). Włączenie obu pochowanych w nich zmarłych do grona koczowniczej arystokracji średniego poziomu oraz ich lokalizacja w pobliżu brodu na Worskli, poniżej grodziska Bielskiego (S. S. Bessonova 2000, s. 127), a więc w miejscu pozwalającym na kontrolę szlaków i magistral handlowych, pozwala widzieć w pogrzebanych w nich osobach elitarnych drużynników, najprawdopodobniej w randze liderów (dowódców) wojskowych. Nieco inaczej prezentuje się natomiast atrybucja społeczno-etniczna grup ludności zakładających nowe nekropole w rejonie południowej części środkowego dorzecza Worskli w późniejszym stadium rozpatrywanego odcinka czasu, przypadającym na koniec VI – początek V w. p.n.e. Wskazać należy tutaj na cmentarzyska i grupy kurhanowe w okolicach wsi Olefirszczyna oraz Wasyliwka z pochówkami o koczowniczym charakterze, które ze względu na stosowane rytuały pogrzebowe wiązać można z miejscowymi „leśnostepowymi" wspólnotami, związanymi genetycznie ze scytyjskimi nomadami z okresu archaicznego (por. I. N. Kulatova *et al.* 1993, s. 94).

Pogrzebane w ich obrębie osoby, niezależnie od tego czy reprezentują one starsze (koniec VI – początek V w. p.n.e.) czy też młodsze (2-4. ćwierć V w. p.n.e.) etapy użytkowania tych nekropolii, ale zamykające się w ramach okresu środkowoscytyjskiego, przypisać można zarówno do grona koczowniczych (czy też półkoczowniczych zważywszy na obecność przy nich niewielkich, synchronicznych z nimi osad: Olefirŝina – I.N. Kulatova *et al.* 1993, s. 9, ryc. 3; Vasilìvka – *ibidem*, s. 61, ryc. 24) wyższych sfer (Olef_2, 3 i 11 – tabl. LXIV.2; LXV.1; Vasil_1, 2 i 4 – tabl. CXXIII.2) jak również ludności szeregowej różnej rangi (Olef_19; Vasil_3, 6 i 8 – tabl. CXXIII.3).

Drugim regionem strefy lewobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza, dla którego stwierdzono zakładanie w początkowym stadium okresu środkowoscytyjskich, obok już funkcjonujących nekropolii kurhanowych nowych stanowisk tego typu, jest obszar dorzecza Suły. W rejonie tym wskazać należy na grupę kurhanową w okolicach miejscowości Basiwka z najstarszym zespołem grobowym (Bas_482) pochodzącym ze środka VI w. (lata 560-540) p.n.e., a więc z etapu przejściowego między okresami wczesno- i środkowoscytyjskim (por. D. S. Grečko 2016a, tabl. 1; 2016c, s. 41, 55). Podobnie jak w przypadku wyżej wzmiankowanych nadworsyklańskich cmentarzysk założonych w końcu VI – początkach V w. p.n.e., również i w obrębie tej nekropolii pogrzebani zostali członkowie wyższych sfer niskiej rangi (Bas_482 i 499) oraz przedstawiciele ludności szeregowej (Bas_A, 483, 497 i 498), przy czym ci ostatni reprezentują wyłącznie zamożną i uprzywilejowaną część tej warstwy. Osobną kwestią jest przynależność etniczna wspólnoty, z którą należy łączyć omawianą nekropolę. Analogicznie jak odnotowano to dla grobów z okresu wcześniejszego z tego regionu, najsilniej wyrażony koczowniczy charakter posiadają zespoły łączone z warstwami wyższymi różnej rangi (Bas_482 i 499). Znacznie słabiej jest on czytelny natomiast w przypadku grobów, które można łączyć z osobami zajmującymi niższą pozycję w hierarchii (w tym przypadku zamożna i uprzywilejowana ludność szeregowa), co nie pozwala na ich jednoznaczną ocenę. Nie mniej jednak, zważywszy na wcześniej przytaczane przesłanki wskazujące na zasadność łączenia zmarłych z „nadsulskich" nekropolii przede wszystkim ze środowiskiem koczowniczym, a także relatywnie wysoką pozycję osób pogrzebanych na omawianym cmentarzysku, wydaje się, że również i one powinny być łączone z tym właśnie substratem etnicznym. Analogiczne uwagi poczynić można również odnośnie do atrybucji etnicznej elitarnych drużynników związanych z wyższymi sferami najniższej rangi z kurhanów z okolic miejscowości Kułysziwka (kurhan nr 425) i Chytcy z dorzecza Suły, datowanych w ramach końca VI – pierwszej połowy V w. p.n.e. (O. D. Mogilov 2008, s. 117) lub końca pierwszej ćwierci V w. p.n.e. (D. S. Grečko 2017, tabl. 3).

W przypadku tych dwóch ostatnich zespołów uwagę zwraca ich lokalizacja. Zespoły te pochodzą bowiem z obszarów położonych w dorzeczu dolnej Suły (ryc. 5.2). Istotne jest to, że w strefie tej w ciągu V w. p.n.e. pojawia się pewna ilość nowych stanowisk funeralnych (por. I. N. Kulatova, A. B. Suprunenko 1996, s. 335), co pozostaje w opozycji do sytuacji zachodzącej w tym okresie na obszarze jej górnego dorzecza. W strefie tej w ciągu V-IV w. p.n.e. następuje stopniowe zmniejszanie się liczebności zespołów grobowych, co jest łączone z odpłynięciem części ludności z tego regionu w innych kierunkach (por. S. S. Bessonova 2000, s. 125). Tym samym można przypuścić, że obecność wyżej wzmiankowanych zespołów grobowych z końca VI – początkach (pierwszej ćwierci) V w. p.n.e. na obszarze dorzecza dolnej Suły należy łączyć z migracją części ludności z terenów położonych w jej górnym biegu[16].

Z jeszcze inną grupą ludności, aczkolwiek związaną ze środowiskiem koczowniczym (nomadzi ze wschodnich rejonów świata scytyjskiego, względnie z obszarów okołokaukaskich – D. S. Grečko 2016c, s. 55-57), łączony jest elitarny drużynnik pogrzebany w kurhanie koło miejscowości Tetiuszczyne na zachodnich obrzeżach strefy naddonieckiej. Podobnie jak w przypadku wyżej wzmiankowanych zespołów z kurhanów Opiszłanka i Witowa Mogiła nad środkową Worsklą, zmarłego z tego grobu odnosić można do wywodzących się ze środowiska koczowniczej arystokracji średniej rangi wodzów drużyn wojskowych kontrolujących miejsca o strategicznym znaczeniu[17]. Ze środowiskiem koczowniczym łączyć należy również zapewne zmarłego z podstawowego grobowca kurhanu Turecka Mogiła, pochodzącego z północnej części omawianego regionu. Zespół ten posiada jednak nieco młodszą metrykę niż powyższy kompleks (koniec VI w. p.n.e.) i wybudowany został najprawdopodobniej dla przedstawiciela koczowniczych wyższych sfer niskiej rangi, a więc osobę o nieco niższej pozycji socjalnej. Należy jednak pamiętać, że grób ten został niemal całkowicie zniszczony przez młodszy pochówek, dlatego też nie można wykluczyć wyższej pozycji złożonego w nim osobnika, niż zostało to odnotowane. Zwraca uwagę fakt, i iż są to jedyne znane w chwili obecnej obiekty grobowe z tego regionu, które można odnosić do początkowego stadium okresu środkowoscytyjskiego (czy też fazy przejściowej między tym etapem a okresem wcześniejszym w przypadku zespołu z kurhanu koło miejscowości Tetiuszczyne – por. D. S. Grečko 2016a, tabl. 1; 2016c, s. 55). Brak jest w całej tej strefie

[16] Potwierdzeniem tej tezy jest istnienie wyraźnych zbieżności w inwentarzach spotykanych w pochówkach z V w. p.n.e. pochodzących znad dolnego i górnego biegu Suły (por. np. uwagi na temat ozdób kobiecych z tych obszarów w L. S. Kločko 2017).

[17] W tym przypadku jest to tzw. Szlak Murawski będący jedną z najważniejszych magistral handlowych okresu scytyjskiego (por. D. S. Grečko 2010, s. 26-27).

natomiast zespołów (także tych lokalizowanych w obrębie nekropolii założonych w ciągu drugiej połowy VII – pierwszej połowy VI w. p.n.e. – por. wyżej), które można łączyć z osiadłą ludnością rolniczą, co pozostaje w pewnej sprzeczności z obrazem, jaki można zarysować na podstawie analizy sieci osadniczej. W omawianym okresie obserwowane jest bowiem nie tylko dalsze funkcjonowanie osad założonych jeszcze na etapie archaicznym (np. Barčani – D. S. Grečko 2010, s. 34, 38), ale również znaczne poszerzenie areału osadnictwa i zwiększenie jego gęstości (por. np. D. S. Grečko 2010, s. 29-30, 35-36; O. O. Krûtčenko 2018, s. 64, 73-74). Warto również odnotować, iż moment dokonania pierwszego pochówku z kurhanu Turecka Mogiła synchroniczny jest z powstaniem znajdującego się w jego pobliżu (ok. 3 km odległości) Cirkunowskiego grodziska. Obserwacja ta jest na tyle istotna, gdyż wskazywać może na „pokojowe" współistnienie w tym regionie nomadów i osiadłej ludności rolniczej. Jak bowiem piszą V. N. Okatenko i S. A. Skory (2017a, s. 333; 2017b, s. 199): *pojawienie się tu* [tj. w mikroregionie osadniczym związanym z wzmiankowanym grodziskiem – M.B.] *pochówku wyraźnie obcej, koczowniczej ludności ściśle się wiąże z funkcjonowaniem i działalnością produkcyjną ludności osiadłej, które są ważne dla napływowych nomadów*.

Nieliczne stanowiska funeralne z grobami o koczowniczym charakterze w ciągu omawianego przedziału chronologicznego (czwarta ćwierci VI – początek V w. p.n.e.), pojawiają się również w na obszarze Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu. Pod względem atrybucji złożonych w nich zmarłych, mężczyzn można łączyć z wojownikami wywodzącymi się zarówno spośród wyższych sfer (Vere_1 – pochówek klasy IV) jak również warstw niższych. W tym ostatnim przypadku wskazać należy na niewielką (?) nekropolę z płaskimi grobami z miejscowości Czutiwka w rejonie ujścia Suły do Dniepru. Z jej zasięgu pochodzi bliżej nieokreślona ilość pochówków, z których tylko dla jednego dysponowano zestawem danych pozwalających na uwzględniane go w analizach (Czut – pochówek nr 2/2008). Zespół ten włączony został do rangi VI grobów męskich serii „lewobrzeżnej", co w połączeniu z wyposażeniem go w zestaw militariów pozwala upatrywać w pogrzebanym nim mężczyźnie wojownika wywodzącego się ze zwykłej ludności szeregowej. Wydaje się, że analogiczną atrybucję społeczną posiadali również inni zmarli złożeni w obrębie tej nekropolii. Na korzyść takiej interpretacji wskazują obserwacje poczynione dla różnych zespołów grobowych o płaskim charakterze odnoszonych do okresu środkowoscytyjskiego, pochodzących zarówno ze strefy leśnostepowej (por. tabela 4.35) jak również z obszaru stepu (np. wyspy Tavolžanyj i mały Dubovyj, Pridneprovka – M. A.

Ostapenko 2007, s. 147-149). We wszystkich tych przypadkach widoczna jest bowiem dominacja osób, które wiązać należy właśnie ze zwykłą ludnością szeregową.

Podsumowując dotychczas poczynione analizy struktury społecznej grup ludności zasiedlających obszary leśnostepowgo Podnieprza w starszym stadium okresu środkowoscytyjskiego (druga połowa VI – początek V w. p.n.e.), można poczynić pewne obserwacje na temat relacji zachodzących między nowymi napływowymi na te tereny grupami koczowników a jej dotychczasowymi mieszkańcami (tabele 5.3-5.4). Szczególnie owocne okazało się badanie założonych w fazie archaicznej i użytkowanych w okresie środkowoscytyjskim nekropolii z uroczyska Skorobir oraz z grupy kurhanowej nr I koło miejscowości Kup'ewacha w zasięgu skupiska „środkowoworsyklańskiego". Z obu tych lokalizacji pochodzi bowiem niewielka seria zespołów grobowych z drugiej połowy VI w. p.n.e. (Kupl_19 (tabl. XXXVII.2) i Skor_4/1965 – por. D. S. Grečko 2016c, s. 55) oraz z końca VI i samego początku V w. p.n.e. (Kupl_17, 21 i 24 (tabl. XXXIX.1); Skor_1/2013 i 1/2017 (tabl. CVII.1-3) – D. S. Grečko 2016a, tabl. 1; İ. B. Šramko, S. A. Zadnìkov 2018, s. 16) łączonych z nowymi grupami koczowników napływających na te obszary z rejonów północnokaukaskich i terenów położonych bardziej na wschód (wschodnia część świata scytyjskiego). Ich wspólnym mianownikiem, poza lokalizacją w obrębie już istniejących nekropolii kurhanowych, jest przynależność złożonych w nich osób do wyższych sfer niskiej rangi. Spostrzeżenie to jest o tle istotne, gdyż pozostałe towarzyszące im zespoły grobowe, ale łączone z „miejscowymi" populacjami, również zawierają pochówki przedstawicieli koczowniczej arystokracji niskiej (rzadziej średniej) rangi. Tym samym można zgodzić się z tezą D. S. Greczki (2016c, s. 56-57) o włączeniu przybyszów w skład lokalnych „leśnostepowych" elit, czemu sprzyjać miało wywodzenie się obu tych grup etnicznych z tych samych terenów (obszary północnokaukaskie) oraz ich przynależność do tego samego rdzenia językowego (irańskojęzyczni koczownicy). Nieco inną wymowę posiadają pozostałe zespoły, które można łączyć z tymi samymi grupami nomadów. W porównaniu z wyżej scharakteryzowaną serią, groby te zakładane były poza miejscami pochówku miejscowych populacji. Wśród nich na szczególną uwagę zwracają na siebie trzy pochówki o jednostkowym charakterze, z których dwa (Lich_7/VitM i Opiszl) zlokalizowane są w pobliżu brodu na Worskli poniżej grodziska Bielskiego (S. S. Bessonova 2000, s. 127), trzeci (Tetju_1) znajduje się natomiast w dorzeczu Dońca przy tzw. Szlaku Murawskim, będącym jedną z najważniejszych magistral handlowych okresu scytyjskiego (D. S. Grečko 2010, s. 26-27). Fakt, iż wszystkie trzy kompleksy zlokalizowane są w miejscach pozwalających na kontrolę szlaków i magistral handlowych, przemawiać może za przynależnością

pogrzebanych w nich osób do grona elitarnych drużynników. Jednocześnie należy wskazać, że ich ranga była zapewne nieco wyższa niż status nomadów pogrzebanych na wyżej wzmiankowanych nekropolach z Kup'ewachy i Skorobira[18]. W zależności od przyjętego sposobu interpretacji zmarli złożeni w tych grobach mogą być włączeni w skład miejscowych elit, analogicznie jak zaproponowano to dla osób pochowanych na wyżej wzmiankowanych cmentarzyskach, jak również mogą być traktowani jako członkowie niezwiązanych z nimi nomadycznych drużyn wojskowych. Nie budzi natomiast wątpliwości fakt, iż niezależnie od charakteru tych relacji w złożonych w nich osobach widzieć należy przede wszystkim członków (ich dowódców?) koczowniczych drużyn wojskowych mających na celu ochronę (jako „przedstawiciele" lokalnych elit „leśnostepowych") lub przejęcie (jako najeźdźcy) punktów o strategicznym znaczeniu (miejsc pozwalających na kontrolę szlaków i magistral handlowych).

Druga grupa chronologiczna w obrębie okresu środkowoscytyjskiego, którą można synchronizować z określonymi procesami politycznymi i kulturowo-etnicznymi zachodzącymi na obszarze całego Północnego Nadczarnomorza, przypada na większą część V w. p.n.e., poza jego pierwszymi i ostatnimi dziesięcioleciami (tabela 5.4)[19]. Jak już wcześniej na to wskazywano (por. podrozdział 1.5), etap ten cechuje się niestabilną sytuacją etniczno-polityczną, której jednym z przejawów jest kulminacja zapoczątkowanych w nieco wcześniejszym okresie (koniec VI w. p.n.e.) ruchów migracyjnych, zachodzących na obszarze strefy leśnostepowej o zewnętrznym (napływ nowych grup koczowników) i wewnętrznym charakterze. W tym ostatnim przypadku należy wskazać przede wszystkim na przesiedlenia znacznej części ludności ze strefy prawobrzeżnej na tereny Lewobrzeża (np. D. S. Grečko 2010, s. 103-104), a także przesunięcia zachodzące w obrębie tej drugiej strefy, związane w głównej mierze ze stopniowym odpływem grup ludności znad Suły (np. S. S. Bessonova 2000, s. 125) na inne tereny, w tym na obszary naddonieckie i/lub nad środkowy Don (por. np. A. P. Medvedev 2004, s. 36-37; L. I. Babenko 2005, s. 195-196; D. S. Grečko 2010, s. 103-104). Jeżeli chodzi natomiast o poruszaną w niniejszej dysertacji kwestię stratyfikacji społecznej, to w generalnym ujęciu można stwierdzić, że pojawiające się w tym okresie w różnych regionach niemalże całej strefy leśnostepowej (za wyjątkiem Kijowszczyzny oraz dolnego dorzecza Worskli) cmentarzyska i grupy kurhanowe (rzadziej pojedyncze nasypy)

[18] Cała trójka włączona została do zespołów rangi II.

[19] Okres ten można synchronizować w chronografii A. Ju Alekseewa (2003, s. 27) z całą 6 grupą chronologiczną (koniec pierwszej ćwierci V – lata 30-te V w. p.n.e.) i samym początkiem grupy 7 (ostatnia ćwierć V – 1. połowa IV w. p.n.e.).

reprezentują dość zwartą grupę (por. ryc. 5.2). Z jednej są to bowiem nekropole, w obrębie których grzebano tylko członków koczowniczych wyższych sfer różnej rangi (np. Steblów; Żurawka, grupa I), z drugiej natomiast grupy kurhanowe mieszczące wyłącznie pochówki czy to ludności szeregowej różnej rangi (Protopopìvka; Žuravka, grupa II), czy też jej zwykłych przedstawicieli i „biedoty" (Medvin i Svìtlovods'k)[20]. Wyjątek pod tym względem stanowi nekropola Perszczepino (i być może Wełyka Homilszcza) z pochówkami przedstawicieli wszystkich wyróżnionych w niniejszej pracy warstw społecznych, aczkolwiek w jej przypadku trzeba pamiętać o stosunkowo długim okresie trwania i znacznej liczebności wchodzącej w jej skład zespołów grobowych. Warto również zwrócić uwagę na lokalizację cmentarzysk i grup kurhanowych z pochówkami osób należących do niższych poziomów w hierarchii. Nekropole odnoszone do omawianego okresu, w obrębie których grzebano wyłącznie osoby o takiej atrybucji socjalno-majątkowej, zlokalizowane są bowiem poza (czy też na ich skraju) regionalnymi zgrupowaniami stanowisk. Bardziej problematycznie prezentuje się natomiast kwestia przynależności etnicznej zmarłych grzebanych w obrębie nekropolii powstających w ciągu V w. p.n.e., aczkolwiek związek większości z nich z koczowniczym substratem etnicznym nie budzi wątpliwości, podobnie jak relacje zachodzące między nimi a wspólnotami o „starszej" metryce. Tym samym zasadniczym pytaniem jest to, które z nich można łączyć z nowymi grupami koczowników (zwłaszcza z obszaru stepu nadczarnomorskiego), a które z ludnością nomadyczną o „wczesnoscytyjskiej" genezie (potomkami koczowników z etapu archaicznego).

Potencjalnie najłatwiejsza w ocenie wydaje się być sytuacja panująca w tych regionach, w obrębie których nie stwierdzono kontynuacji użytkowania cmentarzysk założonych na etapie wczesnoscytyjskim. Sytuację taką odnotowano dla kilku różnych obszarów leśnostepowego Podnieprza. W pierwszej kolejności należy wskazać tereny położone między Rosią a Tykiczem Górnym. Jak już wcześniej wskazywano, strefa ta po zaniku w ciągu VI w. p.n.e. osadnictwa o charakterze autochtonicznym (osiadła ludność rolnicza) przez długi okres pozostała najprawdopodobniej niezamieszkana. Pierwsze nieliczne zespoły, które można łączyć z okresem środkowoscytyjskim pojawiają się tu nie wcześniej

[20] W tym przypadku warto zwrócić uwagę na nieco odmienną pozycję chronologiczną cmentarzysk i grup kurhanowych mieszczących pochówki obu grup ludności. Początek funkcjonowania nekropolii z miejscowości Protopopiwka z grobami należącymi wyłącznie do ludności szeregowej, zarówno tej zamożnej i uprzywilejowanej jak również tej zwykłej, przypada na przełom drugiej i trzeciej ćwierci V w. p.n.e. Moment powstania grup kurhanowych z Medwina i Switłowodśka nie jest do końca określony aczkolwiek wydaje się, że najbardziej prawdopodobne będzie umiejscowienie go w końcu V w. p.n.e. Wskazywać może na to pozycja chronologiczna cmentarzyska koło wsi Hryszkiwka w południowej części dorzecza Dońca wykazująca bardzo duże zbieżności pod względem atrybucji społeczno-etnicznej pogrzebanych w jej obrębie osób do cmentarzyska koło wsi Medwin (por. niżej).

niż w końcu VI lub w początkach V w. p.n.e. (Abl_1) i wiązane są najprawdopodobniej z przesunięciami grup ludności koczowniczej (ich elitami) o „wczesnoscytyjskich" korzeniach (potomkowie nomadów z okresu wczesnoscytyjskiego), z innych obszarów strefy prawobrzeżnej (por. wyżej). Kolejne zespoły o koczowniczym charakterze na terenach tych pojawiają się począwszy od końca pierwszej ćwierci V w. p.n.e., dając początek niewielkim nekropolom o dość jednorodnym charakterze społecznym i etnicznym (tabela 5.4). Wskazać należy tutaj przede wszystkim na znajdującą w pobliżu brodu na Rosi (por. S. S. Bessonova, V. I. Poltavec 2015, s. 33, ryc. 2) grupę kurhanową z okolic wsi Steblów. Wszystkie groby z jej zasięgu, które można odnosić do V w. p.n.e., należą do wywodzących się ze środowiska koczowniczych wyższych sfer niskiej rangi elitarnych drużynników, włącznie z ich przywódcą (Steb_12 – tabl. CXII-CXIII). Ze środowiskiem koczowniczych wyższych sfer różnej rangi łączyć można także zmarłych grzebanych na większości innych nekropolii położonych w tym regionie (cmentarzysko w rejonie wsi Stepok) lub na terenach sąsiednich (Iwaniwka na lewym brzegu Rosi), których początek funkcjonowania przypada na V w. p.n.e. (jego koniec?). Wśród nich uwagę należy zwrócić przede wszystkim na znajdującą się w północnej części omawianego zgrupowania nekropolę koło wsi Stepok, z kurhanem Wakiutina Mogiła, stanowiącym najprawdopodobniej miejsce pochówku lokalnego lidera plemiennego (wodza koczowniczych społeczności z międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego oraz terenów ościennych? – por. tabela 4.24). Do innej kategorii społecznej należy zaliczyć natomiast zmarłych grzebanych w obrębie grupy kurhanowej (grupa I) w okolicach wsi Medwin (tabl. LIV.1; LVI.1). Nekropola ta, funkcjonująca również w okresie późniejszym (IV w. p.n.e.), użytkowana jest bowiem wyłącznie przez grupy ludności, które można odnosić do warstw niższych, tj. zwykłej ludności szeregowej i „biedoty". Elementem wspólnym dla niemalże wszystkich wyżej wyszczególnionych nekropolii jest przynależność użytkujących je wspólnot do grona koczowników wywodzących się ze strefy stepowej. Świadczą o tym zarówno źródła archeologiczne (podobieństwa w zakresie stosowanych rytuałów pogrzebowych – por. np. G. T. Kovpanenko, S. A. Skoryj 1988, s. 79-82; S. A. Skoryj 1997, s. 64-65; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 176), jak również wyniki analiz antropologicznych (E. A. Šepel' 1989, s. 258-259; S. I. Kruc 1997, s. 94; por. także S. A. Skoryj 2003, s. 21). Niewykluczone, że ze „stepowcami" należy łączyć również zmarłego z kurhanu Wakiutina Mogiła[21], aczkolwiek trzeba zaznaczyć, że część badaczy (V. I. Kločko,

[21] Na korzyść takiej jego interpretacji przemawiać mogą obecność pewnych elementów obrzędowości pogrzebowej typowej dla tego środowiska (np. umieszczenie pochówku końskiego w osobnym obiekcie

S. A. Skoryj 1991, s. 109) widzi w nim przedstawiciela potomków scytyjskich koczowników, którzy napłynęli na tereny leśnostepowego Podnieprza w ciągu VII i w początkach VI w. p.n.e. Obecność, w zbudowanym dla niego kompleksie grobowym, elementów typowych dla rytuałów pogrzebowych stosowanych przez stepowych Scytów, traktowana jest natomiast jako dowód na istnienie ścisłych kontaktów między tymi grupami koczowników.

Z nomadami napływającymi ze strefy stepowej wiązać można również grupy ludności, które w ciągu V w. p.n.e. (w jego drugiej połowie) pojawiały się na innych niezasiedlonych wówczas obszarach Lasostepu. Wskazać należy tutaj na tereny Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu oraz południową, przydnieprowską część prawobrzeżnego Podnieprza tuż na granicy strefy stepowej i leśnostepowej (Svìtlovods'k). O ich przynależności do grona „stepowców" świadczą zarówno charakter pozostawionych przez nich grobów znajdujących bezpośrednie analogie na obszarach stepu nadczarnomorskiego (np. pochówki w katakumbach), jak również obserwacje antropologiczne (kraniologia). Te ostatnie umiejscawiają badane grupy ludności między koczownikami z obszaru południowej części strefy stepowej, a zmarłymi grzebanymi w obrębie wyżej przytoczonych grup kurhanowych z Medwina i Steblewa (E. A. Šepel' 1989, s. 258-259; S. I. Kruc 1997, s. 94; por. także S. A. Skoryj 2003, s. 21). Nieco inaczej wygląda natomiast kwestia atrybucji społecznej osób związanych z tymi wspólnotami. Pod tym względem reprezentują oni dwie odrębne grupy różniące się nie tylko swoim statusem (poziomem zajmowanym w hierarchii), ale również posiadanym majątkiem i pełnioną funkcją. Do pierwszej z nich należą „drużynnicy" wywodzący się z koczowniczych wyższych sfer najniższej rangi lub posiadającej zbliżony do nich status zamożnej i uprzywilejowanej części ludności szeregowej. Obecność łączonych z nimi zespołów grobowych (Glad_2 i Grob_2/5 – tabl. XXI) odnotowana została w różnych regionach Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu. Do drugiej grupy zaliczona została wspólnota użytkująca nekropolę w rejonie współczesnego miasta Switłowodśk w prawobrzeżnym Podnieprzu. W jej skład wchodzi wyłącznie ludność szeregowa (przede wszystkim jej zwykła niezamożna część) oraz „biedota" (por. tabela 4.35), co zbliża ją do wyżej przytoczonej nekropolii z Medwina. Analogiczny status posiadają również zapewne zmarli grzebani na cmentarzysku koło wsi Załomy przy czym reprezentują mieszany autochtoniczny-koczowniczy substrat etniczny (por. wyżej).

grobowym) a także jego znaczne odosobnienie względem struktur powstałych w okresie wczesnoscytyjskim (cmentarzysko koło miejscowości Jabłonówka jest położone w bliższej odległości do nich).

Nieco inaczej wygląda natomiast kwestia oceny grup ludności zakładających w ciągu V w. p.n.e. (poza jego początkiem) nowe nekropole na obszarach naddonieckich (tabela 5.4). Jak już wskazano, powstające w tym okresie cmentarzyska i grupy kurhanowe traktowane są jako należące do migrantów, bądź to z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza, bądź też znad Suły i Psła (por. wyżej). Pod względem atrybucji społecznej najstarsza z nekropolii z tego okresu zlokalizowana w rejonie wsi Protopopiwka mieści wyłącznie pochówki lekkozbrojnych wojowników, których można odnosić do ludności szeregowej obu rang. Charakterystyczna jest również lokalizacja tej grupy kurhanowej (ryc. 5.2). Z jednej strony znajduje się ona bowiem poza siecią osadniczą, którą można łączyć z naddonieckim zgrupowaniem stanowisk, z drugiej położona jest przy wzmiankowanym już Szlaku Murawskim, co wskazywać może na jej „drużynowy" charakter. Alochtoniczne pochodzenie można zakładać również dla nielicznych przedstawicieli zamożnej ludności szeregowej (Czer_15) oraz koczowniczej arystokracji niskiej (Koto_1984; Pes_5) i wysokiej (Tureckaâ Mogila, p. 2) rangi z tego regionu, o chronologii odnoszonej do drugiej-trzeciej (Czer_15; Koto_1984; Pes_5) i przełomu trzeciej i czwartej (lata 430/420 – 410; Tureckaâ Mogila, p. 2) ćwierci V w. p.n.e. Zwraca uwagę fakt, iż zespoły z pochówkami osób o niższej pozycji w hierarchii koczowniczych wyższych sfer położone są w obrębie różnej wielkości grup kurhanowych zlokalizowanych w strefie „pustki osadniczej", rozdzielającej dwie z kilku koncentracji osad i grodzisk związanych z tym regionalnym zgrupowaniem stanowisk. W opinii części badaczy (np. A. V. Bandurovskij, Û. V. Bujnov 2000, s. 28; D. S. Grečko 2010, s. 105) sytuacja ta wynikać może z chęci podkreślenia przez ówczesne elity (lub ich część) swojego szczególnego statusu poprzez założenie nowego miejsca pochówku. Z drugiej strony, niewątpliwie wpływ na taką sytuację miały również zapewne warunki przyrodnicze (lokalizacja poza masywami lasów w krajobrazie typu stepowego – por. A. V. Bandurovskij, Û. V. Bujnov 2000, s. 28), pozwalające na zachowanie przez nie typowego dla koczowników trybu życia (por. S. A. Skoryj 2003, s. 81). Nieco inaczej wygląda natomiast lokalizacja kurhanu Turecka Mogiła, z pochówkiem członka koczowniczych wyższych sfer wyższego rzędu (lidera plemiennego?). Kompleks ten, jak już na to wskazywano, znajduje się w niewielkiej odległości od mikroregionu osadniczego, którego punktem centralnym jest grodzisko Cirkunowskie. Tym samym można go powiązać z określoną strukturą osadniczą, co pozostaje w opozycji do wyższej przytoczonych nekropolii z grobami warstw osadzonych na niższym poziomie w hierarchii koczowniczych wyższych sfer ze strefy naddonieckiej. Warto również odnotować, że pojawienie się tego zespołu wyprzedza nieco (lub jest z nią synchroniczne) przypadającą na koniec V w. p.n.e. przebudowę wzmiankowanego grodziska,

której istotnym elementem było nie tylko znaczne poszerzenie jego wielkości, ale również rozbudowa otaczających go fortyfikacji (A. A. Krûtčenko, K. Û. Pelâšenko 2012, s. 31). Jak wskazują na to niektórzy badacze (*ibidem*, s. 31), świadczyć to może o narastającym wówczas poczuciu zagrożenia. W tym kontekście pojawienie się w strefie zajętej przez społeczności osiadłych rolników, w stosunkowo niedalekiej odległości od jej „centrum" (grodzisko Cirkunowskie) potężnego kopca z pochówkiem nomadycznego „wodza" można traktować, jako wyraz „manifestacji siły" koczowników względem miejscowych wspólnot (por. J. Chochorowski 2008, s. 164-165).

O ile wszystkie wyżej wzmiankowane nekropole oraz pojedyncze kompleksy grobowe z obszaru dorzecza Dońca można łączyć ze środowiskiem koczowniczym, to inaczej wygląda kwestia atrybucji etniczno-kulturowej zmarłych grzebanych w obrębie nekropolii koło miejscowości Wełyka Homilszcza w południowej części tego regionu, na granicy ze stepem. To bardzo obszerne, liczące ponad 700 nasypów, cmentarzysko datowane w ramach V-IV w. p.n.e., wchodzi w skład większego zgrupowania stanowisk o zbliżonej pozycji chronologicznej, przy czym niemal wszystkie tworzące go elementy to osady otwarte i grodziska (por. A. A. Krûtčenko 2018, s. 64-74). Obserwacja ta, w połączeniu z brakiem w niektórych zbadanych zespołach z tej nekropolii cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, wskazywać możne na użytkowanie jej przez osiadłą ludność rolniczą. Równocześnie nie wszystkie kompleksy pozbawione są takich elementów. Tym samym należy założyć mieszany charakter wspólnot grzebiących swoich zmarłych na tej nekropolii. Heterogeniczny charakter posiada również ich struktura społeczna, aczkolwiek jedyny zespół grobowy z tego cmentarzyska (BolG_5), który można odnosić do V w. p.n.e. (jego pierwszej połowy) przypisany został do środowiska zwykłej ludności szeregowej. Nie należy jednak zapominać o tym, że jak już na to wskazywano, rozpoznanych archeologicznie zostało tylko kilka kompleksów z zasięgu omawianego cmentarzyska, co przy jego znacznej obszerności oraz dużym zróżnicowaniu wielkości tworzących go nasypów kurhanowych, które można rozpatrywać w charakterze identyfikatora potencjalnej rangi złożonego pod nim zmarłego (por. tabela 4.34), pozwala przypuścić, że zróżnicowanie społeczne użytkujących je grup ludności z okresu środkowoscytyjskiego było znacznie większe niż zostało to uchwycone.

W przypadku pozostałych, dotychczas nieomówionych struktur regionalnych pochodzących zarówno ze strefy lewobrzeżnej (dorzecza Worskli, Suły i Psła), jak również z Prawobrzeża (dorzecze Taśminu a także międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru oraz Taśminu i Wielkiej Wysi), stanowiska funeralne zakładane w ciągu V w. p.n.e. (poza jego pierwszymi dziesięcioleciami) pojawiają się obok dalej użytkowanych nekropolii o

„wczesnoscytyjskiej" (lub nieco późniejszej) genezie. Sytuacja ta, w połączeniu z brakiem w tych regionach wyraźnych zespołów o „obcym" (stepowym) obliczu analogicznych do tych znanych z terenów międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego, czy też z obszarów Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu, powoduje znaczne komplikacje nie tylko przy ocenie charakteru użytkujących je wspólnot, ale również przy określeniu relacji zachodzących między różnymi grupami ludności zasiedlającymi te terytoria.

Na obszarze międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru zespoły, które można łączyć z rozpatrywanym odcinkiem czasu (tabela 5.4) reprezentowane są przez przede wszystkim przez pochówki członków koczowniczych wyższych sfer pochodzące z pierwszej grupy kurhanowej z okolic miejscowości Beresniagi (Beres1_4 i 5 – tabl. XI), datowanych w ramach drugiej – czwartej ćwierci V w. p.n.e. Oba te groby wybudowane zostały dla zmarłych zajmujących za życia środkowy (Beres1_5) i najwyższy (Beres1_4) poziom w hierarchii tej części badanych społeczności, w tym stojącego na ich czele lokalnego lidera (wodza) plemiennego (Beres1_4). Jeżeli chodzi natomiast o próbę określenia ich atrybucji etnicznej, to uwagę należy zwrócić na dwa elementy. Pierwszym z nich jest wykazywanie przez nie znacznych zbieżności z obrzędowością pogrzebową typową dla koczowniczych wyższych sfer okresu wcześniejszego (typ konstrukcji grobowych, obecność towarzyszących pochówków końskich złożonych w komorze grobowej ze zmarłym etc.), co przemawiać może za ich przynależnością do tego właśnie środowiska. Równocześnie oba groby pozostają na uboczu wzmiankowanej nekropolii (por. tabela 4.16). Takie położenie wskazywać może na brak relacji zachodzących między nimi a pozostałymi zespołami grobowymi (por. tabela 5.2). Równocześnie nie można wykluczyć, że ich separacja względem pozostałych zespołów grobowych, z których wszystkie posiadające określoną chronologię odnoszone są do etapu archaicznego (por. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 145-146), wynikać może z chęci podkreślenia wyjątkowego statusu pogrzebanych w nich osób. Brak jest natomiast przesłanek, aby uznać tą sytuację za manifestację etnicznej odrębności zmarłych z tych kompleksów w stosunku do lokalnych ugrupowań koczowniczych o „wczesnoscytyjskiej" genezie. Dokonując charakterystyki społecznej zespołów grobowych pojawiających się w analizowanym odcinku czasu należy zaznaczyć, że do grupy tej włączyć można również przynajmniej część wyżej omówionych zespołów z tego regionu datowanych ogólnie w ramach V w. p.n.e. Wśród nich w pierwszej kolejności należy wskazać na kurhan nr 33 z pierwszej grupy kurhanowej z Bobrycy, który nie tylko wykazuje znaczne zbieżności z wyżej opisanymi zespołami (m.in. ponadprzeciętna wielkość nasypu kurhanowego, obecność pochówku końskiego złożonego w komorze grobowej ze zmarłym) ale co istotne, spełnia

również kryteria pozwalające na włączenie go do grupy potencjalnych miejsc pochówku lokalnych liderów plemiennych. Nie mniej ważny jest również kontekst, w jakim on się znajduje. Zespół ten wchodził bowiem w skład niewielkiej grupy kurhanowej (por. tabela 1.1) użytkowanej jeszcze w okresie późniejszym (IV-III w. p.n.e.), podczas gdy wyżej wzmiankowana nekropola (Beresnâgi) najprawdopodobniej już wtedy nie funkcjonuje. Wszystko to może pośrednio sugerować „późną" pozycję chronologiczną omawianego zespołu grobowego w ramach okresu środkowoscytyjskiego (druga połowa?, koniec? V w. p.n.e.). Analogiczną uwagę można poczynić również dla związanej z warstwami niższymi („biedotą") kobiety złożonej w pochówku (nr 2), wpuszczonym w nasyp kurhanu nr 70 z okolic miejscowości Kuryliwka, o ramowym datowaniu przypadającym na V w. p.n.e. W jego przypadku o możliwości włączenia go do grupy zespołów z młodszego odcinka okresu środkowoscytyjskiego świadczy fakt, iż wykazuje on silne zbieżności (zarówno w charakterze pochówku jak i atrybucji społecznej) z pochodzącymi z tej samej lokalizacji zespołami odnoszonymi do etapu późniejszego (V-IV w. p.n.e.). Wśród innych nekropolii o szerokim datowaniu, które niewątpliwie były użytkowane także w ciągu całego V w. p.n.e., należy wskazać na przytaczane już cmentarzysko z miejscowości Hryszczynci z pochówkami ludności szeregowej autochtonicznego pochodzenia.

Nie do końca określona pozostaje natomiast atrybucja etniczna zmarłych pogrzebanych w kurhanie tzw. Skifska Mogiła w dorzeczu Taśminu, datowanym w ramach początku (S. A. Skoryj 2003, tabl. 3, pozycja 57-58; J. Chochorowski 2008, s. 163) – pierwszej ćwierci (J. Chochorowski, S. A. Skoryj 2003, s. 446; O. D. Mogilov 2008, s. 118) lub drugiej połowy (S. A. Skoryj, Â. Hohorovski 2009, s. 273) – czwartej ćwierci (lata 430/420-410 – D. S. Grečko 2017, tabela 3) V w. p.n.e. Kompleks ten, znajdujący się na skraju jednej z grup kurhanowych położonych przy grodzisku Motronińskim (tabl. LVIII.1), tworzyły dwa zespoły, z których główny (tabl. LIX; LX.1) należał do kobiety związanej z arystokracją średniej (?) rangi, boczny (tabl. LIX; LX.2; LXI-LXII) mieścił natomiast pochówek osadzonego na wyższym stopniu w hierarchii lidera (wodza) plemiennego (por. tabela 4.24). Kwestią otwartą pozostaje pytanie o to, czy należy go wiązać z elitami wywodzącymi się spośród potomków koczowniczych rodów, które napłynęły na te tereny w okresie wczesnoscytyjskim (por. S. A. Skoryj 2003, s. 82), czy też z jedną z nowych fal nomadów pojawiających się w regionie leśnostepowgo Podnieprza w okresie środkowoscytyjskim (w jego początkowej fazie). W tym ostatnim przypadku wskazać należy na możliwość powiązania z takim środowiskiem etnicznym (a dokładniej rzecz ujmując z koczownikami pochodzącymi ze wschodniej części świata scytyjskiego) zmarłych (zmarłego)

z kurhanu nr 42 mieszczącego się w tej samej grupie co omawiany zespół (por. wyżej). Za jego przynależnością do środowiska koczowników o „wczesnoscytyjskiej" genezie przemawia natomiast złożenie obojga zmarłych w obrębie obszernych konstrukcji grobowych, typowych dla elit tych właśnie społeczności. Dodatkowo, należy wskazać na inne paralele, które można odnaleźć dla tego zespołu wśród grobów koczowniczej „leśnostepowej" arystokracji z etapu archaicznego. Najbardziej symptomatyczne wydaje się być tutaj wkopanie grobu należącego do mężczyzny o wysokiej pozycji socjalnej w istniejący już nasyp kurhanowy z centralnym pochówkiem kobiecym. Niewykluczone, że obecność takiego układu odnotowano w kurhanie Repiachtowa Mogiła z końca VII – początku VI (lub nawet z samego końca drugiej ćwierci VI) w. p.n.e. (przy założeniu, że w centralnym grobowcu mieścił się pochówek kobiety a nie mężczyzny i kobiety jak przyjęto to na potrzeby niniejszej dysertacji – por. A. Hellmuth Kramberger 2017, s. 238) z międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej. Warto dodać jeszcze, że dla obu tych regionów poświadczono również obecność innych wspólnych elementów obrzędowości pogrzebowej, ale typowych już dla okresu środkowoscytyjskiego (np. umieszczanie pochówków końskich w dromosach, ułożenie zmarłego wojownika na rozścielonym pancerzu). Równocześnie należy odnotować, że również i elity z tego regionu nie mają do końca określonego pochodzenia (por. niżej). Warto podkreślić natomiast fakt, iż zgodnie z sugestią części badaczy (np. D. S. Grečko 2017, tabela 3) porównywalne ze sobą zespoły z pochówkami koczowniczej arystokracji średniej i wyższej rangi z obu tych regionów różnią się swoją pozycją chronologiczną. W tym ujęciu omawiany kompleks byłby młodszy od analogicznych zespołów z obszaru międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej (Zur_396, 400 i 401). Obserwacja ta. w połączeniu z większą koncentracją obiektów tego typu w tym drugim regionie, sugerować może wywodzenie się zmarłych pogrzebanych w kurhanie Skifska Mogiła właśnie z tego terenu[22]. Tym samym byliby oni „obcy" w stosunku do miejscowych wspólnot funkcjonujących tu już od okresu wczesnoscytyjskiego. W tym miejscu należy podkreślić, że taka interpretacja osób, dla których wybudowano omawiany zespół współgra z jego lokalizacją tuż przy fortyfikacjach (w odległości zaledwie 150 m) grodziska Motrinonskiego (por. tabl. LVIII.1). Obserwacja ta pokrywa się z przytaczaną już tezą (por. J. Chochorowski 2008, s. 164-165), odnośnie do której budowa wielkich kopców z pochówkami koczowniczej arystokracji, włącznie ze stojącymi na jej czele wodzami plemiennymi, w bezpośrednim sąsiedztwie grodzisk (nawet jeżeli nie spełniały one

[22] Niewykluczone, że analogiczny sposób interpretacji przenieść można również na zmarłych pogrzebanych w drugim zespole z pochówkiem członków koczowniczych wyższych sfer średniej rangi tego regionu (Konst_522), który datować można nico wcześniej (nie później niż środek V w. p.n.e. – O. D. Mogilov 2008, s. 117).

już swojej roli jak można sądzić w przypadku opisywanego obiektu – por. wyżej) może być traktowana jako wyraz „demonstracji siły" nomadów względem lokalnych społeczności i to niezależnie od ich atrybucji etniczno-kulturowej. Niewykluczone natomiast, że z tym „miejscowym" środowiskiem łączyć można natomiast inny zespół grobowy pochodzący z analizowanego zgrupowania stanowisk w rejonie dorzecza Taśminu. Chodzi tutaj o umieszczany w głębi (około środka – O. D. Mogilov 2008, s. 121) V w. p.n.e. pochówek przedstawiciela zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej z jednej z grup kurhanowych (grupa „D") z okolic miejscowości Wełyka Jabłuniwka. O jego związkach z lokalnymi społecznościami, najprawdopodobniej osiadłą ludnością rolniczą, świadczy brak cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej. Ponadto, ze wspólnotami tymi zapewne można łączyć również część zmarłych pogrzebanych w obrębie tej samej nekropolii (i innych sąsiadujących z nią), co wyżej przytaczany kurhan Skifksa Mogiła datowanych ogólnie na V w. p.n.e. (por. wyżej) i nieposiadających cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej.

Niewątpliwie największa ilość zespołów grobowych na obszarze leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza, które można datować w ramach końca pierwszej ćwierci – początku ostatniej ćwierci V w. p.n.e., lub pochodzących z nekropolii założonych w tym okresie, znajduje się w międzyrzeczu Taśminu i Wysi Wielkiej (tabela 5.4). Zwraca uwagę fakt, iż ponad połowa z nich pochodzi z zasięgu pierwszej grupy kurhanowej z okolic miejscowości Żurawka, w obrębie której najstarsze zespoły (Zur_400 i 401) datowane są w ramach przełomu pierwszej i drugiej ćwierci lub drugiej (A. Û. Alekseev 2003, s. 197-199, 216) i trzeciej ćwierci (lata 470-460 – D. S. Grečko 2017, tabl. 3) V w. p.n.e. Pod względem atrybucji społecznej złożone w nich osoby odnosić można do koczowniczej arystokracji różnej rangi, przy przewadze zmarłych związanych z ich średnim poziomem (Zur_396, 398, 401-404 – tabl. CXXXVIII.2). Niezwykle interesująco prezentuje się również układ przestrzenny kompleksów wchodzących w skład tej grupy (tabl. CXXXVII.1). Mianowicie, w jej centralnym miejscu znajduje się kopiec z pochówkiem lokalnego lidera plemiennego (Zur_400 – tabl. CXXXVIII.1). Dookoła niego zlokalizowane są inne zespoły, w obrębie których złożono członków jego świty (?), w skład której wchodzili arystokratyczni drużynnicy oraz posiadające analogiczny do nich status kobiety (ich małżonki?). Co ciekawe, pochówki kobiece znajdowały się w innym miejscu niż groby męskie. Z kolei w jednym z najmniej okazałych zespołów z tej grupy kurhanowej (Zur_399) złożono dziecko. Niewykluczone, że również w drugim grobie tego typu (Zur_397) znajdował się także pochówek osobnika młodocianego (dziewczynki sadząc po inwentarzu). W obu przypadkach złożone w nich osoby przypisane zostały do grupy arystokracji najniższej rangi (groby klasy

III), podczas gdy osoby pogrzebane w pozostałych kompleksach włączone zostały do grona warstw wyższych średniej (klasa II) i wyższej rangi (klasa I). Równocześnie trzeba zaznaczyć, iż w świetle stwierdzenia istnienia wśród badanych populacji (ich koczowniczej części) dziedziczenia pozycji społecznej przez dzieci można domniemywać, że pozycja socjalna osobników młodocianych złożonych w obrębie omawianej nekropolii była porównywalna (lub nieznacznie niższa) ze statusem dorosłych złożonych w obrębie tej grupy kurhanowej.

Znacznie bardziej problematycznie rysuje się natomiast kwestia określenia grup koczowników, z którymi można wiązać wspólnotę grzebiącą swoich zmarłych na tej nekropolii. S. A. Skory (1997, s. 71; 2003, s. 83) łączy ją z miejscową „leśnostepową" ludnością, a dokładniej rzecz ujmując, z ich koczowniczymi elitami wywodzącymi się spośród potomków irańskich nomadów, którzy przybyli na tereny leśnostepowego Podnieprza w okresie wczesnoscytyjskim. Dodatkowo, jego zdaniem to właśnie spośród nich rekrutowały się drużyny wojskowe stawiające czoła napierającym na nich niemal przez cały V w. p.n.e. ugrupowaniom scytyjskim ze strefy stepu. W jego opinii za taką interpretacją przemawiają podobieństwa w zakresie stosowanych przez nie zwyczajów pogrzebowych do tych znanych z okresu wczesnoscytyjskiego. Inaczej kwestię tę postrzega D. S. Grečko. Zdaniem tego badacza, mówienie o takiej atrybucji etnicznej zmarłych z Żurawki jest zbyt kategoryczne (D. S. Grečko 2017, s. 78). Według niego, u genezy tej, i innych nekropolii o analogicznym (tj. drużynowym) charakterze powstających od co najmniej końca pierwszej ćwierci – pierwszego trzydziestolecia tego wieku (lata 480-460 p.n.e.), znajdują się zjawiska związane z dalszym rozwojem ugrupowań koczowniczych (tzw. „nowymi Scytami" wg A. Ju. Alekseewa 2003 lub „Scytami Herodota" wg D. S. Grečko (2017, s. 102), które napłynęły na tereny Północnego Nadczarnomorza w końcu VI i w początkach V w. p.n.e. Sam proces zakładania tego typu nekropolii traktowany jest przez niego jako wyraz podporządkowania przez nich (poprzez podbój lub narzucenie trybutów) lokalnych „leśnostepowych" społeczności (włącznie z ich koczowniczym substratem etnicznym). Nie precyzuje on jednak czy wzmiankowane nekropole należą do tych nowych grup nomadów, czy też do powiązanych z nimi (np. poprzez różnego rodzaju sojusze) miejscowych koczowniczych „leśnostepowych" elit o „wczesnoscytyjskiej" genezie, przy czym lektura jego prac (D. S. Grečko 2017; 2019b, s. 29-30) zdaje się sugerować tą pierwszą opcję. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na fakt, iż wiele elementów szerokorozumianej obrzędowości pogrzebowej obecnych w kompleksach grobowych pochodzących z tej nekropolii lub innych zbliżonych do nich zespołach (włącznie z tymi o późniejszej metryce jak np. kurhan Skifska Mogiła), znajduje swoje ścisłe

odpowiedniki w pochówkach o nieco wcześniejszej (Aleksandrovka, kurhan nr 6; kurhan Ostraâ Tomakovka; Višnewka: koniec VI – początek V w. p.n.e. – D. S. Grečko 2016a, tabl. 1) lub zbliżonej metryce (Arciz: 2. ćw. V w. p.n.e. – A. Û. Alekseev 2003, s. 201, 216), ze strefy stepu nadaczrnomorskiego i Krymu, których związki z nowymi grupami napływowych nomadów nie budzą wątpliwości (D. S. Grečko 2016a, s. 160-164). Wskazać tutaj należy przede wszystkim na dwa typowe dla nich zjawiska. Pierwszym z nich jest ułożenie zmarłego wojownika na rozścielonym pancerzu (południowa część leśnostepowego Podnieprza: Zur_396; Mel_33/2gł.; step nadczarnomorski i stepowa część Krymu: Aleksandrovka, kurhan nr 6[23], Višnewka – por. D.S. Grečko 2016a, ryc. 2, *2*, *4*; Zolotoj Simferopol'skij kurgan – G. S. Koluthov, S. N. Senatorov 2017, s. 67). Drugim, wyposażenie go w specyficzną kategorię przedmiotów o prestiżowym charakterze (?), jakimi są wykonane ze złota „stożki"/„duże zaciski", których najstarsze formy uważane są za wyznacznik nowych grup nomadów (A. Û. Alekseev 2003, s. 214-215; D. S. Grečko 2016a, s. 155). Wśród tych ostatnich przedmiotów wskazać należy na tego typu zabytki włączone przez A. Ju. Alekseewa (2003, s. 215) do grupy I-2 (por. ich wykaz w A. Û. Alekseev 2003, tabela na s. 216-218), które są obecne w obu analizowanych („leśnostepowej" i „stepowej") seriach grobów (tabl. CXXXVIII.1.10). Należy również odnotować, iż w przypadku zespołów ze strefy stepu oba wzmiankowane elementy obrzędowości pogrzebowej obecne są w grobach traktowanych jako należące do koczowniczych wyższych sfer, włącznie z ich przywódcami (por. np. I. L. Alekseeva *et al.* 1997, s. 153; S. G. Koltuhov 1999 s. 17; G. S. Koluthov, S. N. Senatorov 2017, s. 85-86). Taki sposób ich postrzegania pokrywa się z interpretacją przyjętą dla zmarłych pogrzebanych, zarówno na omawianym cmentarzysku (pierwsza grupa kurhanowa z Żurawki), jak również w innych zbliżonych do nich kompleksach (Mel_33). W świetle tych obserwacji dopuszczalnym wydaje się być postawienie tezy o możliwości pogrzebania w obrębie pierwszej grupy kurhanowej z Żurawki (w najstarszych zespołach tej grupy?) wojowników wywodzących się ze środowiska nowych grup nomadów, którzy napłynęli na tereny Północnego Nadczarnomorza w końcu VI i w początkach V w. p.n.e.[24]. Jeżeli chodzi

[23] Zespół ten wykazuje duże zbieżności z kurhanem nr 400 z Żurawki także w zakresie wyposażenia grobowego (por. A. Û. Alekseev 1991, s. 44; D. S. Grečko 2016a, s. 147).

[24] Na marginesie tych uwag należy zaznaczyć, że interpretacji tej nie przeczy asynchroniczność pochodzących z omawianej nekropolii kompleksów względem ich „odpowiedników" z obszaru stepu, podobnie jak różnice w nakładzie pracy przeznaczonym na dokonanie ich pochówku. Jak wykazali to A. Ju. Alekseew (2003, s. 196-200) i D. S. Greczko (2016a, s. 146, 157; 2017, s. 80) w ślad za S.A. Pletnewą (1982) z punktu widzenia zachowań typowych dla koczowników istniejące między nimi różnice w tym zakresie należy wiązać z procesem zajmowania przez nomadów określonych terytoriów (por. podrozdział 1.5).

natomiast o zbieżność obrzędowości pogrzebowej, jakiej zostali poddani zmarli z tej nekropolii, ze zwyczajami funeralnymi stosowanymi przy grzebaniu przedstawicieli „leśnostepowych" koczowniczych elit okresu wczesnoscytyjskiego, to w głównej mierze obejmuje ona ich umieszczenie w tym samym typie konstrukcji grobowej, tj. drewnianych grobowcach z dromosami. Trzeba jednak zaznaczyć, że w opinii części badaczy (np. S. S. Bessonova 1999, s. 26; D. S. Grečko 2012, s. 119) przypisywanie zmarłego do określonej wspólnoty etnicznej (etniczno-kulturowej) w oparciu o rodzaj konstrukcji grobowej, w której go złożono jest obarczone błędem. Czynnik ten ma większe znaczenie natomiast przy oszacowaniu pozycji społecznej pogrzebanej w niej osoby (D. S. Grečko 2012, s. 119). W tym kontekście warto przytoczyć tezę, zgodnie z którą budowa grobów dla koczowniczych elit miała znajdować się w gestii podbitych populacji, których podstawę etniczną (etniczno-kulturową) stanowiły grupy osiadłej ludności rolniczej zamieszkujące przez cały okres scytyjski tereny leśnostepowgo Podnieprza (np. S. A. Skoryj 2003, s. 81; A. P. Medvedev 2004, s. 37; D. S. Grečko, O. V. Šelehan 2012, s. 108-110). Tym samym można przyjąć założenie, zgodnie z którym poświadczone dla omawianej nekropolii złożenie zmarłych w drewnianych grobowcach z dromosami wiązać należy nie z ich przynależnością do koczowniczych elit o „wczesnoscytyjskiej" genezie, ale z tradycjami budowalnymi miejscowych „leśnostepowych" grup ludności zależnej (osiadli rolnicy).

Innym argumentem mogącym pośrednio świadczyć na korzyść tezy o „obcości" wspólnoty grzebiącej swoich zmarłych w obrębie pierwszej grupy kurhanowej z Żurawki względem dotychczasowych mieszkańców tego regionu (grupy mieszanej ludności rolniczo-pasterskiej ze stojącymi na ich czele koczowniczymi elitami o „wczesnoscytyjskiej" genezie) jest znaczna heterogeniczność tworzących ją grup ludności. Jak już wskazywano, zdecydowana większość zespołów grobowych z tej nekropolii mieści pochówki osób znajdujących na tym samym poziomie w hierarchii, tj. należących do warstw wyższych średniej rangi. Wyjątek stanowią zespół należący do lidera tej wspólnoty (Zur_400) oraz dwa groby osadzone na nieco niższym stopniu (warstwy wyższe niskiej rangi – Zur_397 i 399). Te ostatnie mieszczą jednak pochówki dzieci, co pozwala przyjąć założenie zgodnie, z którym ich „zaniżona" pozycja względem pozostałych zespołów z tej nekropolii jest uwarunkowana wiekiem złożonych w nich osób, a nie ich faktycznym statusem społecznym. Sytuacja ta pozostaje w opozycji do obrazu jaki można zarysować w stosunku do okresu wczesnoscytyjskiego. Na tym etapie nekropole użytkowane były na ogół przez grupy ludności o znacznie większej heterogeniczności, aczkolwiek niekiedy mogły one mieć również nieco bardziej homogeniczny charakter. Należy jednak zaznaczyć, że w takich przypadkach

cmentarzyska „elitarne" skupiały wyłącznie zespoły, które można traktować jako miejsca pochówku przedstawicieli najniższego poziomu wyższych sfer. Nie mniej wymowna wydaje się być również lokalizacja omawianej grupy kurhanowej poza skupiskiem stanowisk funeralnych użytkowanych w okresie wczesnoscytyjskim (włącznie z tymi, funkcjonującymi w okresie środkowoscytyjskim). Uwagę zwraca również jej umiejscowienie w pobliżu (od ok. 3 do 6 km) wzmiankowanego już kompleksu grodzisk związanych z tzw. pastyrskim zgrupowaniem osadniczym, którego kres funkcjonowania w ramach jednego systemu nie powinien być późniejszy niż pierwsza połowa V w. p.n.e. Biorąc pod uwagę możliwość zbliżonego datowania najstarszych zespołów z tej nekropolii nie można wykluczyć powiązania obu tych wydarzeń w jeden ciąg przyczynowo skutkowy, w którym zaprzestanie użytkowania (poprzedzone jego zniszczeniem?) wzmiankowanego systemu fortyfikacji jest efektem pojawienia się w międzyrzeczu Taśminu i Wysi Wielkiej, około pierwszej – drugiej ćwierci V w. p.n.e., nowych grup koczowników grzebiących swoich zmarłych w obrębie pierwszej grupy kurhanowej z Żurawki. Tym samym powstanie tej nekropolii można byłoby traktować jako wyraz „demonstracji siły" względem dotychczasowych mieszkańców tego regionu i przejęcia nad nimi władzy.

Z koczowniczymi wyższymi sferami średniej rangi, aczkolwiek o niesprecyzowanej atrybucji etnicznej, łączyć można również zmarłych składanych w innych zespołach pochodzących z pierwszej (Tur_459) lub drugiej (Past_3) połowy V w. p.n.e. czy też ogólnie datowanych w ramach całego V w. p.n.e. (Ost_9; Tur_512), pochodzących z analizowanego regionu. Jedynie w nielicznych przypadkach wskazać można na zespoły (Ost_9; Tur_459), dla których w oparciu o ich lokalizację w obrębie nekropolii założonych w okresie wczesnoscytyjskim, dopuszczalne jest ich łączenie z potomkami nomadów (ich elitami), którzy przybyli na te tereny w ciągu VII-VI w. p.n.e. Analogiczną pozycję chronologiczną posiadają również zespoły klasy III z pochówkami przedstawicieli wyższych sfer najniższej rangi (Kap_478; Mat2_1RM). Ponadto, w ramach V w. p.n.e. (poza jego pierwszymi i ostatnimi dziesięcioleciami) datować można przynajmniej kilka grobów należących do zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej (Zur_413 i być może inne towarzyszące mu zespoły o ogólnym datowaniu w ramach V w. p.n.e. – Zur_408, 409 i 412[25]), a także przynajmniej jeden z pochówków o towarzyszącym charakterze z wyżej wzmiankowanej elitarnej grupy kurhanowej (nr I) koło Żurawki (por. tabela 4.19). Brak jest natomiast zespołów o takim datowaniu, które można łączyć z niższymi warstwami i grupami

[25] Charakterystyczne jest to, że zespoły te grupują się dookoła nasypów kurhanowych z pochówkami wyższych sfer (koczowniczej arystokracji różnej rangi) z okresu wczesnoscytyjskiego (por. tabl. CXXXVII.2).

społecznymi. Sugerować to może przynależność osób grzebanych w grobach osadzonych w ramach V w. p.n.e. (poza jego pierwszymi i ostatnimi dziesięcioleciami) wyłącznie do uprzywilejowanych grup ludności. Spostrzeżenie to nie do końca odpowiada jednak rzeczywistości. Z regionu tego znanych jest bowiem szereg pochówków członków zwykłej ludności szeregowej (por. wyżej), które ze względu na brak w ich inwentarzach przedmiotów pozwalających na uściślenie ich pozycji chronologicznej, datowane są ogólnie na V w. p.n.e. Jeżeli chodzi natomiast o przynależność etniczną osób należących do grona ludności szeregowej, niezależnie od ich rangi oraz pozycji w czasie, to łączyć można je zarówno z koczowniczym substratem etnicznym (zespoły z cechami typowymi dla obrzędowości pogrzebowej nomadów – np. Zur_419), jak również z miejscowymi osiadłymi społecznościami rolniczymi (groby pozbawione takich cech – np. Zur_413).

Zdecydowanie największy pod względem liczebności zbiór grobów, datowanych w ramach końca pierwszej ćwierci – początku ostatniej ćwierci V w. p.n.e., pochodzi z terenów dorzecza środkowej Worskli (tabela 5.4). Zwraca uwagę fakt, iż większość z nich zgrupowana jest w zasięgu tylko z jednej nekropolii z uroczyska Perszczepino na zachód od grodziska Bielskiego, której początek funkcjonowania przypada na koniec pierwszej ćwierci V w. p.n.e. (lata 480-470 – por. D. S. Grečko 2016a, tabl. 3). Pod względem atrybucji społecznej wśród osób pogrzebanych w jej obrębie w omawianym czasie wyróżnić można wszystkie grupy i warstwy socjalne wydzielone w ramach niniejszej dysertacji, począwszy od koczowniczej arystokracji najwyższej rangi (Per_15/1 – tabl. LXXI) poprzez jej niższe poziomy, zamożną i uprzywilejowaną ludność szeregową i ich zwykłych przedstawicieli, po „biedotę" i ludność zależną (Per_15/1 i 21 – por. tabela 4.19). Wskazywać to może na znaczną heterogeniczność tych wspólnot. Obserwacji tej nie potwierdzą jednak wyniki analizy rozkładu w czasie zespołów grobowych należących do zmarłych związanych z każdą tych grup i warstw społecznych (tabela 5.5). Zgodnie z nimi blisko 3/4 zespołów odnoszonych do V w. p.n.e. zawiera pochówki zajmujących zbliżoną pozycję w hierarchii przedstawicieli wyższych sfer najniższej rangi (43,3%, N=30) oraz zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej (30%). Najmniej liczną grupę (10% zbioru) stanowią z kolei zmarli należący do zwykłej ludności szeregowej (Per_4/2000 – tabl. LXXIV.1-3) oraz „biedoty" (Per_3/2000 i 1/2006). Co istotne, wszystkie łączone z nimi zespoły posiadają szerokie ramy chronologiczne obejmujące cały V w. p.n.e. Tym samym nie można wykluczyć, że ich pozycja chronologiczna może przypadać na ostatnie dziesięciolecia tego wieku, co jest tym bardziej możliwe, iż większość zespołów grobowych z pochówkami tego typu pochodzących z

Tabela 5.5. Struktura społeczna osób pogrzebanych na cmentarzysku w uroczysku Perszczepino

pozycja chronolo-giczna / ranga	1. poł. V w. p.n.e.	2.-3. ćw. V w. p.n.e.	2. poł. – koniec V w. p.n.e.	ogólnie V w. p.n.e.	SSK_ RAZEM	k. V – 1. poł. IV w. p.n.e.
I	12,5	-	-	-	3,3	-
II	-	7,7	66,7	-	10,0	14,3
II-III	-	7,7	-	-	3,3	-
III	37,5	46,2	33,3	16,7	36,7	7,1
IV	12,5	7,7	-	-	6,7	7,1
V	37,5	30,8	-	33,3	30,0	35,7
VI	-	-	-	16,7	3,3	21,4
VII	-	-	-	33,3	6,7	14,3
I-II	12,5	7,7	66,7	-	13,3	14,3
III-IV	50,0	61,5	33,3	16,7	46,7	14,3
V-VI	37,5	30,8	-	50,0	33,3	57,1
VII (w tym VI-VII)	-	-	-	33,3	6,7	14,3
I-IV	62,5	69,2	100,0	16,7	60,0	28,6
V-VII	37,5	30,8	-	83,3	40,0	71,4

omawianej nekropoli datowanych jest w ramach końca V – pierwszej połowy IV w. p.n.e. W takim kontekście omawianą nekropolę można traktować przede wszystkim jako miejsce pochówku osób o wyróżniającej się pozycji społecznej, co nadaje jej „elitarnego" charakteru. Jednocześnie należy zaznaczyć, że taki sposób jej postrzegania właściwy jest przede wszystkim dla jej starszych faz użytkowych. Jeżeli chodzi o kompleksy, w obrębie których pogrzebano zmarłych związanych z koczowniczą arystokracją wyższej (Per_15/1) i średniej (Per_11, 1(23)/2001 i 2(23)/2001) rangi, to uwagę zwraca ich lokalizacja w dwóch różnych częściach cmentarzyska, a także asynchroniczność sąsiadujących ze sobą zespołów tego typu (odpowiednio Per_15/1 i młodszy od niego Per_11 oraz Per_1(23)/2001 i młodszy od niego 2(23)/2001)). Tym samym zespoły te można rozpatrywać w kontekście pochówków liderów (i ich małżonek) określonych wspólnot grzebiących swoich zmarłych w obrębie analizowanego cmentarzyska (jego części). Dokonując charakterystyki socjalno-funkcjonalnej osób pogrzebanych w jego zasięgu podkreślić trzeba także dużą częstotliwość występowania wśród zespołów z pochówkami męskimi ekwipunków zawierających mniej lub bardziej złożone zestawy militariów (niejednokrotnie uzupełnionych o elementy rzędu końskiego). Pozwala to na włączenie tej nekropolii do grupy cmentarzysk o drużynowym charakterze (por. np. D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 103; D. S. Grečko 2016a, s. 146, 152; 2017, s. 80).

Kolejną kwestią, którą należy podjąć charakteryzując wspólnotę użytkującą omawianą nekropolę w ciągu V w. p.n.e., jest atrybucja etniczna jej członków. Dominacja wśród związanych z nimi zespołów grobów ze słabiej lub silniej wyrażoną koczowniczą

obrzędowością pogrzebową wskazywać może na ich związki właśnie z tym substratem etnicznym. Jednocześnie cech takich nie posiadają (lub są one słabo wyrażone) zespoły z pochówkami osób osadzonych na niższych poziomach w hierarchii. Tym samym można pokusić się o stwierdzenie, że członkowie tych warstw i grup społecznych rekrutowali się spośród miejscowej ludności osiadłej, np. tej użytkującej pobliską osadę Lisowyj Kut jak wskazują na to I. M. Kułatowa i O. B. Suprunenko (2010, s. 49, 166). Należy jednak zaznaczyć, że interpretacja ta nie znajduje poparcia w chronologii. Przytaczana osada użytkowana była najprawdopodobniej w ciągu pierwszej połowy V w. p.n.e. (S. A. Skorij *et al.* 2019, s. 172), a więc jest ona starsza niż analizowana grupa pochówków (zakładając ich datowanie w ramach ostatnich dziesięcioleci tego stulecia). Trzeba jednak zaznaczyć, że ze względu na zbadanie tylko niewielkiej części tej osady (por. S. A. Skorij *et al.* 2019, ryc. 156), nie można wykluczyć jej dłuższego funkcjonowania w czasie. Z drugiej strony brak koczowniczej obrzędowości pogrzebowej (lub jej słabo wyrażony charakter) w pochówkach członków warstw niższych niekoniecznie musi świadczyć o ich związkach z osiadłą ludnością rolniczą. Braki te stanowić mogą bowiem manifestację odmiennej (niskiej) pozycji społecznej tych osób albo też wynikać z „niedbałego" podejścia do zmarłych zajmujących za życia niską pozycję w hierarchii.

Bardziej skomplikowanie wygląda natomiast kwestia określenia atrybucji etnicznej koczowników wchodzących w skład pozostałych warstw i grup społecznych (wyższe sfery i zamożna ludność szeregowa). Przytaczany już wielokrotnie D. S. Greczko powstanie cmentarzyska w uroczysku Perszczepino łączy z tymi samymi procesami, które doprowadziły do założenia w wielu regionach środkowego Podnieprza w ciągu pierwszej ćwierci V w. p.n.e. nowych nekropolii o drużynowym charakterze, takich jak chociażby wyżej wzmiankowane pierwsza grupa kurhanowa koło Żurawki w międzyrzeczu Taśminu i Wysi Wielkiej, Steblów w międzyrzeczu Rosi i Tykicza Gniłego czy też Kotoricz i Protopopiwka w dorzeczu Dońca. Jak już wcześniej wskazywano (por. podrozdział 1.5), wydarzenie to wiązane jest przez niego z zakończeniem wojskowych działań prowadzonych przez nowe grupy koczowników, napływające na tereny Północnego Nadczarnomorza w początkowym stadium okresu środkowoscytyjskiego (koniec VI i początek V w. p.n.e.), przeciwko dotychczasowym mieszkańcom terenów leśnostepowgo Podnieprza. Tym samym można przypuścić, że osoby pogrzebane na tym cmentarzysku (zmarli, dla których wybudowano określone kompleksy grobowe) nie były związane z miejscowymi społecznościami oraz ich elitami wywodzącymi się spośród potomków „scytyjskich" nomadów, którzy napłynęli na te tereny w ciągu VII – pierwszej połowy VI w. p.n.e. oraz w nieco późniejszym okresie (por.

wyżej). Przypuszczenie to częściowo potwierdzają wyniki poczynionej przez S. W. Machortycha analizy obrzędowości pogrzebowej populacji grzebiących swoich zmarłych na nekropolach zgrupowanych w rejonie grodziska Bielskiego, włączenie z analizowanym tu cmentarzyskiem w uroczysku Perszczepino. Badacz ten zwraca uwagę na pojawienie się w ciągu V w. p.n.e. nowych rodzajów wcześniej niespotykanych konstrukcji grobowych (drewniano-ziemne grobowce zrębowe – S. V. Mahortyh 2013, s. 246; D. S. Grečko 2017, s. 86-87). Co istotne, najstarsze obiekty tego typu są zarazem najstarszymi zespołami pochodzącymi z zasięgu omawianej nekropolii (Per_24). Z drugiej strony, ich obecności nie ujawniono w zasięgu funkcjonującego nieprzerwanie (przynajmniej do początku V w. p.n.e. – por. niżej) od okresu wczesnoscytyjskiego cmentarzyska w uroczysku Skorobir. Równocześnie, typowe dla początkowego etapu użytkowania tej ostatniej nekropolii drewniane grobowce z poziomym oblicowaniem ścian ani razu nie wystąpiły w kompleksach z uroczyska Perszczepino (S. V. Mahortyh 2013, s. 235-236).

Inne źródła archeologiczne z obrębu grodziska bielskiego zdają się również pośrednio wskazywać na odrębność populacji grzebiącej swoich zmarłych na omawianym cmentarzysku względem jego dotychczasowych mieszkańców. Początek użytkowania tej nekropolii zbiega się bowiem w czasie z końcem funkcjonowania zachodniego fortu grodziska Bielskiego, co ma miejsce na początku (M. N. Daragan 2017, s. 417) lub pod koniec pierwszego trzydziestolecia (D. S. Grečko 2017, s. 100; 2019b, s. 30) V w. p.n.e. oraz przesiedleniem jego dotychczasowych mieszkańców w inne miejsca znajdujące się w obrębie umocnień otaczających całe grodzisko (por. np. S. A. Skorij *et al.* 2019, s. 172). Niewykluczone, że w okresie tym dochodzi również do chwilowego zaprzestania użytkowania wyżej wzmiankowanego cmentarzyska w uroczysku Skorobir, które w fazie środkowoscytyjskiej (w jej początkowym stadium) staje się miejscem pochówku członków wyższych sfer różnej rangi (por. wyżej). Spośród łączonych z tą fazą chronologiczną zespołów grobowych zdecydowana większość odnoszona jest do okresu nie późniejszego niż koniec VI – początek V w. p.n.e. Tylko jeden pochówek z tej nekropolii (Osn_1/2015 – S. V. Mahortyh *et al.* 2016, s. 24) jest datowany w ramach pierwszego trzydziestolecia V w. p.n.e. Kolejne zespoły grobowe na tym cmentarzysku pojawiają się nie wcześniej niż w ostatnich dziesięcioleciach V w. p.n.e. (por. np. D. S. Grečko 2019b, s. 48). Innym źródłem pozwalającym na nakreślenie sytuacji panującej w omawianym czasie na terenach wokół grodziska Bielskiego są dane antropologiczne. W przypadku części osób pogrzebanych na obu omawianych nekropolach (Perŝepìno – k. 1/2000 i 13; Skorobìr – kurhany 7/1965 i 1/2013) zaobserwowano bowiem obecność na kościach różnorakich śladów urazów od broni (strzał i broni drzewcowej – por.

M. N. Daragan 2016, s. 101-102, 120). Co istotne, wystąpiły one na częściach szkieletów wojowników należących do różnych warstw społecznych, począwszy od przywódców rodów i oddziałów wojskowych wywodzących się z grona koczowniczej arystokracji niskiej rangi (Skor_7/1965), poprzez zamożną ludność szeregową (Per_1/2000; Per_13), a skończywszy na osobach zależnych (Skor_1/2013,p.tow[26] – por. tabl. CVII.2, 3.19). Elementem wspólnym dla wszystkich tych zespołów są zbliżone ramy chronologiczne przypadające na koniec VI – początek V (oba zespoły z cmentarzyska Skorobìr) oraz drugą – trzecią ćwierć (Per_1/2000) V w. p.n.e., albo też urazy zadane bronią typową dla wojowników z tego okresu (Per_13). Podsumowując dotychczasowe informacje można założyć, że w ciągu końcu VI – początku V oraz w pierwszych dziesięcioleciach V w. p.n.e. na terenach środkowej Worskli dochodzi do konfliktu między nowymi grupami koczowników napływającymi na te tereny a ich dotychczasowymi mieszkańcami, na czele których stali potomkowie koczowniczych elit z okresu wczesnoscytyjskiego (wzbogacone o nowe grupy nomadów z drugiej połowy VI w. p.n.e.). Starcie to zostało rozstrzygnięte najprawdopodobniej na korzyść przybyszów, którzy przejęli kontrolę nad regionem (lub jakąś jego częścią). Wyrazem ich dominacji było najprawdopodobniej założenie opisywanej nekropolii w uroczysku Perszczepino, leżącym w bezpośredniej odległości od wałów obronnych grodziska oraz niefunkcjonującego już jego Zachodniego fortu. Równocześnie należy zaznaczyć, że hipoteza ta jest tylko wskazaniem pewnych możliwości interpretacyjnych i wymaga podjęcia dalszych badań w tym kierunku.

Powracając do kwestii oceny struktury społecznej grup ludności grzebiących swoich zmarłych w ciągu V w. p.n.e. na nekropolach zlokalizowanych wokół grodziska Bielskiego, należy wskazać, iż w ciągu drugiej połowy tego wieku populacje te przeżywają swój rozkwit, co przejawia się z jednej strony znacznym bogactwem umieszczanego w nich (zwłaszcza w grobach elit) bogactwa, z drugiej, wzrostem liczebności zespołów grobowych w stosunku do tych odnoszonych do pierwszej połowy tego stulecia. Poza dalszym rozwojem cmentarzyska w uroczysku Perszczepiono oraz powrocie (?) do grzebania zmarłych w obrębie nekropolii Skorobir, w okresie tym (w jego końcowej fazie) powstają również nowe przestrzenie grzebalne (Bielskie cmentarzyska „А” i „Б”). Co istotne, lokalizowane są one już wewnątrz umocnień grodziska Bielskiego co wskazuje, że te ostatnie przestają już spełniać swoją rolę. Pod względem atrybucji społecznej osoby złożone w obrębie najstarszych zespołów grobowych z tych nekropolii, datowanych w ramach ostatniej ćwierci V w. p.n.e., włączone zostały do grona wyższych sfer średniej rangi. Biorąc jednak pod uwagę fakt, iż inne

[26] W przypadku tego pochówku o przynależności zmarłego do grona wojowników świadczy charakter odniesionych przez niego ran (por. por. İ. B. Šramko, S. A. Zadnìkov 2014, s. 39).

(późniejsze) towarzyszące im kompleksy grobowe z tej nekropolii mieszczą niemal wyłącznie pochówki osób zajmujących niższą pozycję socjalną, w których widzieć należy przede wszystkim członków arystokracji niskiej rangi i posiadających zbliżoną do nich pozycję przedstawicieli zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej, za bardziej zasadne wydaje się ich włączenie do tej właśnie warstwy społecznej. W tym kontekście zajmowanie przez nich nieco wyższej pozycji w hierarchii pozwala na ich traktowanie jako liderów tychże wspólnot.

Na pozostałych terenach dorzecza środkowej Worskli w omawianym odcinku czasu (V w. p.n.e. poza jego początkiem i końcem), poza wciąż funkcjonującymi cmentarzyskami i grupami kurhanowymi założonymi w początkowym stadium okresu środkowoscytyjskiego (Olefirŝina i Vasilìvka), pojawiają się również nowe stanowiska funeralne. Wśród nich należy wskazać na datowany w ramach trzeciej – czwartej ćwierci V w. p.n.e. kompleks kurhanowy z Opiszni (tabl. LXVIII) ze złożonymi w osobnych obiektach grobowych członkiem koczowniczych wyższych sfer średniej rangi oraz posiadającą nieco niższą pozycję społeczną kobietą, również związaną z koczowniczym substratem etnicznym. Lokalizacja tego zespołu nieopodal brodu na Worskli, poniżej grodziska Bielskiego, pozwala widzieć w pogrzebanym w jego obrębie mężczyźnie elitarnego „drużynnika". Nie do końca rozpoznana pozostaje natomiast sytuacja panująca na cmentarzyskach zlokalizowanych koło miejscowości Kup'ewacha. Podobnie jak w przypadku wyżej przytaczanej nekropolii w uroczysku Skorobir, również i w obrębie jednej z wchodzących w jej skład grup kurhanowych (grupa nr I) o elitarnym charakterze, widoczna jest przerwa w ciągłości jej użytkowania (o ile nie jest ona spowodowana stanem badań), przypadająca mniej więcej na okres drugiej i trzeciej ćwierci V w. p.n.e. Ponownie, w obrębie tej grupy zespoły grobowe pojawiają się dopiero pod koniec tego stulecia. Nie oznacza to jednak, że na nekropolii tej brak jest kompleksów, które można umieścić w wyżej wspomnianej „luce chronologicznej". Wskazać należy tutaj na kurhan nr 1 z pochówkiem członka wyższych sfer najniższej rangi, a więc reprezentującego ten sam poziom w hierarchii, co zmarli grzebani w obrębie grupy pierwszej (por. wyżej). Zwraca uwagę fakt, iż zespół ten zlokalizowany jest na drugim, przeciwległym do niej krańcu nekropolii, tuż za przestrzenią grzebalną (grupa trzecia) użytkowaną w okresie wczesnoscytyjskim przez grupy ludności osadzone na dolnych stopniach hierarchii (ludność szeregowa oraz „biedota"). Sugerować to może odrębność złożonej w nim osoby (mężczyzny?) w stosunku do wspólnot użytkujących omawianą nekropolę w ciągu VII – końca VI i początku V w. p.n.e.

Nie do końca jasna sytuacja w ciągu V w. p.n.e. (za wyjątkiem jego pierwszych dziesięcioleci) panuje również w dorzeczu Suły. Szczególną uwagę zwraca obecność w tej strefie znacznej ilości zespołów grobowych związanych z arystokracją najwyższej rangi (tabela 5.4), odnoszonych bądź to ogólnie do drugiej połowy tego stulecia (Aks_1/1886 i Planiv_484 – O. D. Mogilov 2008, s. 121) lub jego ostatniego trzydziestolecia (Aks_2/1883-85/wpusz.; AksSV_2; Volk_4/4/Lin – D. S. Grečko 2019b, s. 39, 48), z których część wpuszczona jest już w istniejące nasypy kurhanowe (Aks_2/1883-85/wpusz.; Volk_4/4/Lin). Zbliżoną pozycję chronologiczną do nich (ostatnie trzydziestolecie lub sam koniec V w. p.n.e.) posiadają również trzy zespoły grobowe z pochówkami przedstawicieli wyższych sfer najniższej rangi, z których dwa starsze (AksSV_3/wpuszcz. i Mgarskij kurhan) należały do mężczyzny i kobiety, trzeci, młodszy (koniec V w. p.n.e.), odnoszony już do okresu późnoscytyjskiego (Krja) mieścił mężczyznę złożonego w towarzystwie wierzchowca. W we wszystkich trzech przypadkach mężczyźni należeli do grona „drużynników". Ponadto, na ostatnie trzydziestolecie V w. p.n.e. (D. S. Grečko 2019b, s. 39) datowany jest również kurhan „A" z Basovki z pochówkiem podwójnym męsko-żeńskim, odnoszonym do grona zamożnej ludności szeregowej. Pozostałe zespoły grobowe pochodzące z zasięgu tych samych nekropolii (Aksûtincì i Stajkin Verh), datowane są ogólnie na V w. p.n.e. i należą zarówno do osób związanych z arystokracją najniższego poziomu (Aks_1/1883-1885/2; AksSV_4), jak również zwykłej ludności szeregowej (AksSV_20 i Volk_494). Tym samym udział zespołów z pochówkami przedstawicieli wyższych sfer różnej rangi do pozostałych warstw społecznych, które z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem odnosić można do rozpatrywanego odcinka czasu, kształtuje się na poziomie 3:1. Co istotne, w okresie późniejszym (koniec V – IV w. p.n.e.) w analizowanym regionie występują tylko i wyłącznie zespoły budowane dla zmarłych wywodzących się z grona arystokracji różnej rangi. Obserwacja ta pokrywa się z sugestiami Ju. N. Bojko (1996, s. 274, 276), zdaniem którego począwszy od okresu środkowoscytyjskiego region ten staje się miejscem pochówku jakiejś części irańskich (irańskojęzycznych) „leśnostepowych" wyższych sfer i arystokracji, pochodzących z sąsiednich obszarów strefy leśnostepowej. Taki sposób postrzegania strefy nadsulskiej, zwłaszcza jej górnego dorzecza, gdzie koncentrują się najbardziej okazałe zespoły z tego regionu, w świetle ustaleń poczynionych w niniejszej dysertacji, wydaje się być całkiem wiarygodny, przy czym uwaga ta odnosi się przede wszystkim do zespołów z pochówkami przedstawicieli arystokracji wyższego i średniego rzędu. Ponadto, w oparciu o wyniki analizy porównawczej tego typu kompleksów z okresu Scytii klasycznej pochodzących z zasięgu lewobrzeżnej części leśnostepowego Podnieprza można przypuścić,

że obszarem, z którego pochodzić mogą zmarli tej rangi grzebani na nekropolach „nadsulskich" są tereny środkowej Worskli. Dla regionu tego stwierdzono bowiem obecność tylko pojedynczych zespołów rangi I, które można utożsamiać z miejscem pochówku członków arystokracji najwyższej rangi (Per_15/1), aczkolwiek nie można wykluczyć, że zbliżony status mogli posiadać również zmarli pogrzebani w liczniejszych grobach klasy II (z pochówkami arystokracji średniego poziomu). Niezależnie jednak od ilości zespołów z obszaru środkowego dorzecza Worskli, które można łączyć z tymi warstwami społecznymi, uwagę zwraca stosunkowo niewielka (do 3 m) wysokość sypanych nad nimi kopców. Pod tym względem ustępują one nie tylko analizowanym kompleksom znad Suły (4-10 m), ale również kopcom sypanym nad grobami arystokracji z innych obszarów leśnostepowego Podnieprza, włącznie z sąsiednimi terenami dorzecza Dońca (Tureckaâ Mogila – co najmniej 7 m). Oczywiście należy pamiętać, że rozpatrywane kopce z pewnością mogły mieć większe rozmiary niż zostało to odnotowane. Ponadto, jak wskazuje na to przykład tzw. Wielkiego Skorobora, największe nasypy z tego regionu mogły ulec całkowitemu zniszczeniu. Równocześnie, zważywszy na fakt, iż opisywane zespoły znad Suły pochodzą niekiedy z obrębu obszernych nekropolii o niewielkim stopniu rozpoznania archeologicznego nie można wykluczyć, że wśród niezbadanych nasypów (przy założeniu, że przynajmniej część z nich można odnosić do rozpatrywanego odcinka czasu) znajdować się mogą również takie, które mieściły pochówki osób znajdujących się na niższych stopniach w hierarchii. Wszystko to powoduje, że powyższą tezę należy traktować, jako wskazanie pewnej możliwości interpretacyjnej wymagającej dalszych badań.

Nie mniej frapującą kwestią jest atrybucja etniczna osób pogrzebanych w obrębie analizowanej serii grobów z dorzecza Suły. Pod tym względem bardzo ciekawie prezentuje się ocena zmarłych członków wyższych sfer różnej rangi. O ile badacze są zgodni co do tego, że osoby o takiej pozycji społecznej można łączyć z koczowniczym, irańskim (irańskojęzycznym) substratem etnicznym, o tyle brak jest wśród nich zgody co do tego, czy należy go odnosić do ludności rdzennej (niescytyjskiej – Û. N. Bojko 1996, s. 277), czy też do napływowych grup nomadów (Scytów – np. D. S. Grečko 2019b, s. 33). W tym ostatnim przypadku taki sposób interpretacji odnosi się wyłącznie do pochówków męskich. Jak wskazuje bowiem na to D. S. Greczko (2019b, s. 33) uchwytne w części kompleksów grobowych z tego regionu z V w. p.n.e. (jego drugiej połowy) cechy koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, poza pewnymi rozwiązaniami konstrukcyjnymi (obecność wałków darni w nasypie), odnoszą się przede wszystkim do składu ekwipunków o męskim charakterze (detale uprzęży, przedmioty uzbrojenia zaczepnego, pancerze etc.). Dla kobiet,

niezależnie od tego czy grzebano je z mężczyznami, czy też bez nich, typowe jest z kolei wyposażanie ich w zestawy ozdób o lokalnym kolorycie (por. L. S. Kločko 2017). Tym samym badacz ten dopuszcza możliwość ich łączenia z miejscowymi grupami ludności (*ibidem*, s. 33), przy czym chodzi tutaj nie tyle o osiadłą ludność rolniczą, ale o potomków koczowników, którzy pojawiali się na tych terenach w okresie wczesnoscytyjskim.

Nie do końca rozpoznana pozostaje również atrybucja etniczna członków niższych warstw społecznych (ludność szeregowa różnej rangi), złożonych w „nadsulskich" zespołach grobowych pochodzących z omawianego odcinka czasu. W ani jednym z nich nie stwierdzono bowiem obecności elementów o koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, co sugerować może związki pogrzebanych w nich osób z osiadłą ludnością rolniczą. Nie mniej jednak, jak już na to wskazywano dokonując oceny przynależności etniczno-kulturowej zmarłych o analogicznej pozycji społecznej z okresu wczesnoscytyjskiego, charakterystyka warunków naturalnych panujących na terenach dorzecza Suły w okresie scytyjskim, przemawia na niekorzyść tej tezy. Inną możliwością jest ich łączenie z tymi samymi grupami ludności, z których wywodzili się członkowie koczowniczych wyższych sfer z tego regionu, niezależnie od tego czy łączyć ich należy z potomkami nomadów z okresu wczesnoscytyjskiego czy też z „przybysza" z innych kierunków. Taki sposób interpretacji przyjąć można m.in. dla zmarłych przedstawicieli zamożnej ludności szeregowej z kurhanu „A" z Basowki, zlokalizowanego w zasięgu nekropolii (lub w jej pobliżu?) założonej na przełomie okresów archaicznego i środkowoscytyjskiego (por. wyżej). Warto również podkreślić, iż łączenie z tymi wspólnotami przedstawicieli zwykłej ludności szeregowej, przy współwystępowaniu ich grobów z pochówkami koczowniczych wyższych sfer i jednoczesnym brakiem zespołów zajmujących pośrednie miejsce między nimi, może prowadzić do wniosku o pozostawaniu przez nich w pewnej zależności od osób znajdujących się na wyższym stopniu w hierarchii (koczownicze wyższe sfery). Należy jednak zaznaczyć, że taki sposób ich interpretacji jest poprawny jedynie przy założeniu synchroniczności obu warstw społecznych.

5.4. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza w okresie późnoscytyjskim

Niezależnie od sposobu interpretowania wydarzeń zachodzących w strefie leśnostepowej w okresie późnoscytyjskim (por. podrozdział 1.5) wątpliwości nie budzi fakt, iż należy je rozpatrywać w kontekście kontynuacji procesów zapoczątkowanych na etapie wcześniejszym, a zwłaszcza w jego młodszym stadium. Widoczne jest to na kilku poziomach. Pierwszym z nich jest dalszy rozwój większości nekropolii powstałych w okresie

środkowoscytyjskim (lub użytkowanych jeszcze na tym etapie – por. tabela 5.2). Możliwość nieprzerwanego funkcjonowania w ciągu etapu późnoscytyjskiego (lub jego początkowej fazie) przyjęto (z analogicznymi zastrzeżeniami jak w przypadku okresu wcześniejszego) bowiem dla niespełna 82% (N = 32) z nich. Co istotne, w przypadku znacznej części z tych nekropolii obserwowane jest również zwiększenie się w ciągu okresu późnoscytyjskiego (lub jego starszego stadium) ich wielkości (por. tabela 1.1 i 1.6). Dla dalszych pięciu cmentarzysk i grup kurhanowych zawierających pochówki z okresów środkowo- i późnoscytyjskiego widoczna jest przerwa w ciągłości sekwencji chronologicznej ich użytkowania, przypadająca na większą część drugiej połowy V w. p.n.e. (poza końcem tego stulecia; Čeremušna; Kup'evaha, grupa I; Skorobìr; Vovkìvci) lub pierwszą połowę IV w. p.n.e. (Aksûtinci). Należy jednak pamiętać, że nieobecność na nich zespołów o takiej pozycji chronologicznej może być pozorna i wynikać z ich niepełnego rozpoznania (por. uwagi na temat wielkości tych stanowisk w tabeli 1.1). W jednym przypadku (Kup'evaha, grupa III) brak związków między grobami odnoszonymi do obu porównywanych faz okresu scytyjskiego poparto obserwacjami planigraficznymi (por. tabl. XXXIV.1).

O istnieniu w rozpatrywanym odcinku czasu ciągłości procesów zapoczątkowanych w okresie środkowoscytyjskim świadczą również inne przesłanki, takie jak chociażby dalsze zmniejszanie się liczebności zespołów grobowych nad Sułą, czy też ich całkowity zanik w dorzeczu dolnej Worskli. Z drugiej strony, na etapie tym obserwowane jest znaczne zwiększanie się potencjału ludnościowego (odzwierciedlonego przez ilość ujawnionych w ich zasięgu nowych pochówków) stref, dla których w ciągu okresu środkowoscytyjskiego (w jego początkowej fazie) stwierdzono zaprzestanie użytkowania nekropolii powstałych na etapie archaicznym. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na obszar dorzecza Dońca, w obrębie którego w ciągu fazy późnoscytyjskiej następuje kilkukrotne zwiększenie ilości zespołów grobowych w stosunku do etapów wcześniejszych (tabele 1.5 i 1.8; por. także D. S. Grečko 2010, s. 41-44). Znaczny wzrost ilości zespołów grobowych w okresie późnoscytyjskim obserwowany jest również na obszarach Leśnostepowego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu i zachodniej część leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza w międzyrzeczu Rosi, Tykicza Gniłego i Tykicza Górnego, a więc w tych strefach, w zasięgu których w okresie środkowoscytyjskim (jego młodszym stadium) pojawiają się nowe grupy ludności wywodzącej się z obszarów stepu nadczarnomorskiego.

Komentarza wymaga jeszcze kwestia sposobu analizy struktury społecznej grup ludności łączonych z omawianym przedziałem chronologicznym. Podstawową trudnością jest przede wszystkim fakt, iż spośród wszystkich 450 zespołów grobowych z tego etapu,

zaledwie co czwarty można datować w węższym zakresie chronologicznym. Pozostałe 3/4 posiada szerokie datowanie obejmujące bądź to cały IV w. p.n.e. bądź też V-IV i IV-III w. p.n.e., w a przypadku cmentarzyska z okolic miejscowości Hryszczynci nawet okres między V a III stuleciem p.n.e. Dlatego też ocena pozycji społecznej zmarłych związanych z analizowanym zbiorem przeprowadzona została w ramach całego okresu późnoscytyjskiego (tabela 5.6). Nie mniej jednak, tam gdzie istniały do tego podstawy, badanie zostało przeprowadzone również z uwzględnieniem węższych przedziałów chronologicznych. Podobnie jak w przypadku okresu środkowoscytyjskiego również poniższe analizy zostały dokonane w ramach zgrupowań stanowisk wydzielonych dla etapu archaicznego, przy czym w części przypadków w analizowanym odcinku czasu obserwowane jest znaczne zwiększenie zasięgu stanowisk, które można łączyć z określonym skupiskiem (ryc. 5.3). Uwaga ta odnosi się przede wszystkim do zespołów z międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego, do którego w ślad za Ju. N. Bojko (1996, ryc. 1) włączone zostały obszary znajdujące się w międzyrzeczu tej drugiej rzeki i Górnego Tykicza, a więc stanowiące już tereny dorzecza Siniuchy będącej dopływem Bohu.

Niewątpliwie najbardziej wyróżniającym się regionem w ciągu okresu późnoscytyjskiego pod względem struktury społecznej są obszary położone nad Sułą, a zwłaszcza w jej górnym biegu (ryc. 5.3). Na terenach tych (tabela 5.6) odnotowano wyłączną obecność nielicznych zespołów grobowych będących miejscami pochówku członków koczowniczej arystokracji różnej rangi (Budki i Volk_1/1897 – arystokracja najwyższego rzędu; Aks_5/1905_2 – warstwa przejściowa między wyższymi sferami najwyższej i średniej rangi; Volk_Mazaraki – arystokracja najniższego rzędu), co nawiązuje do sytuacji zaobserwowanej w tym regionie w młodszym stadium okresu środkowoscytyjskiego (środek – 4. ćw. V w. p.n.e. – por. tabela 5.4). Zwraca uwagę fakt, iż zespoły obu najwyższych rang posiadają zbliżone ramy chronologiczne, przypadające na środek lub całą trzecią ćwierć IV w. p.n.e[27]. Co istotne, jak już na to wskazywano, na cmentarzyskach z których pochodzi część tych zespołów (Aksûtincì; Vovkìvci), nie ujawniono obecności pochówków, które można byłoby umiejscowić między nimi a zespołami związanymi z „środkowoscytyjską" fazą funkcjonowania tych nekropolii (por. tabela 5.2). Obserwacja ta dobrze koresponduje z przytaczaną już wcześniej hipotezą o możliwości traktowania terenów nad górną Sułą jako

[27] Grób odkryty pod nasypem kurhanu bez numeru z miejscowości Wowkiwcy z pochówkiem osób (osoby?) związanej z wyższymi sferami najniższej rangi posiada bliżej niesprecyzowaną pozycję w ramach IV w. p.n.e.

Tabela 5.6. Stratyfikacja społeczna grup ludności związanych z poszczególnymi regionalnymi zgrupowaniami stanowisk z okresu późnoscytyjskiego

ranga pochówku	Kijowszczyzna		Roś		Roś – Tykicz Gniły		Taśmin		Taśmin – Wyś Wielka		LPTL		Suła		środkowa Worskla		Doniec	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
I	-	-	1	2,2	2	5,1	-	-	1	2,1	-	-	2	50,0	1	1,4	4	3,4
II	-	-	4	8,7	4	10,3	-	-	2	4,2	3	5,4	-	-	9	12,5	5	4,3
I-II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	25,0	-	-	-	-
III	-	-	2	4,3	8	20,5	7	12,1	11	22,9	7	12,5	1	25,0	19	26,4	24	20,5
IV	-	-	3	6,5	3	7,7	1	1,7	1	2,1	6	10,7	-	-	2	2,8	-	-
II-III/IV	-	-	3	6,5	-	-	-	-	2	4,2	-	-	-	-	1	1,4	5	4,3
III-IV	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2,8	-	-
III/IV-V	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,1	1	1,8	-	-	1	1,4	4	3,4
V	1	25,0	9	19,6	8	20,5	11	19,0	20	41,7	25	44,6	-	-	15	20,8	15	12,8
VI	3	75,0	22	47,8	9	23,1	26	44,8	10	20,8	8	14,3	-	-	5	6,9	46	39,3
V-VI	-	-	1	2,2	-	-	-	-	-	-	2	3,6	-	-	5	6,9	3	2,6
VI-VII	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,4	2	1,7
VII	-	-	1	2,2	5	12,8	13	22,4	-	-	4	7,1	-	-	12	15,3	9	7,7
I-II	-	-	5	10,9	6	15,4	-	-	3	6,3	3	5,4	3	75,0	10	13,9	9	7,7
III-IV	-	-	8	17,4	11	28,2	8	13,8	14	31,3	14	25,0	1	25,0	25	34,7	33	28,2
V-VI	4	100,0	32	69,6	17	43,6	37	63,8	31	64,6	35	62,5	-	-	25	34,7	64	54,7
VII (w tym VI-VII)	-	-	1	2,2	5	12,8	13	22,4	-	-	4	7,1	-	-	12	16,7	11	9,4
I-IV	-	-	13	28,3	17	43,6	8	13,8	17	37,5	17	30,4	4	100,0	35	48,6	42	35,9
V-VII	4	100,0	33	71,7	22	56,4	50	86,2	31	64,6	39	69,6	-	-	37	51,4	75	64,1

miejscu pochówku pewnej części irańskich (irańskojęzycznych) „leśnostepowych" wyższych sfer i arystokracji z innych regionów strefy leśnostepowej. Należy wskazać, iż w zmarłym pogrzebanym pod najwyższym z nasypów (13,5 m wysokości) przypisywanych do okresu późnoscytyjskiego znajdujących się w tym regionie (Volk_1/1897 – tabl. CXXXIV.1) widzieć można lidera plemiennego (lub ponadplemiennego) w randze nomarchy (por. podrozdział 4.3).

W przypadku większości pozostałych regionalnych zgrupowań stanowisk (ryc. 5.3) pochówki przedstawicieli wyższych warstw społecznych współwystępują (aczkolwiek nie koniecznie w obrębie tej samej nekropolii) z grobami osób zajmujących niższe miejsca w hierarchii. W żadnym przypadku nie stanowią one jednak dominującej grupy (tabela 5.6). Regionem, w którym tworzą one najliczniejszy zbiór są tereny środkowego dorzecza Worskli (włącznie z rejonem środowego Psła). W strefie tej stosunek grobów wznoszonych dla zmarłych należących do warstw wyższych do tych budowanych dla przedstawicieli warstw średnich (ludność szeregowych) i niższych, kształtuje się na mniej więcej na poziomie 1:1. Biorąc pod uwagę fakt, iż na etapie wcześniejszym w regionie tym proporcje między tymi dwoma częściami badanych społeczności wynosiły mniej więcej 3:1 na korzyść zespołów o elitarnym charakterze, można mówić o głębszej dyferencjacji społecznej populacji zasiedlających te obszary w ciągu analizowanego odcinka czasu. Równocześnie należy zaznaczyć, że w świetle analizy zróżnicowania osób pogrzebanych na nekropolii w uroczysku Perszczepino w zależności od fazy jej użytkowania (tabela 5.5), proces ten mógł zostać zapoczątkowany w końcowym stadium okresu środkowoscytyjskiego (ostatnie dziesięciolecia V w. p.n.e. – por. wyżej). W bardziej szczegółowym ujęciu o postępującej dyferencjacji socjalnej grup ludności zasiedlających w okresie późnoscytyjskim tereny dorzecza środkowej Worskli (i środkowego Psła), w stosunku do okresu wcześniejszego, świadczy analiza częstotliwości występowania grobów związanych z poszczególnymi, wyróżnionymi w niniejszej dysertacji, warstwami i grupami społecznymi (socjalno-majątkowymi). Na tym poziomie analiz wskazać należy przede wszystkim na utratę dominującej pozycji przez zespoły z pochówkami członków warstw średnich najniższej rangi (klasy III-IV) na rzecz grobów ludności szeregowej, aczkolwiek przewaga tej drugiej nie jest zbyt duża. Nie mniej ważna jest również rosnąca liczebność zespołów związanych z grupami ludności osadzonymi na najniższym stopniu w hierarchii („biedota"). Częstotliwość ich występowania jest nieco wyższa niż odsetek pochówków koczowniczej arystokracji średniej i najwyższej rangi. Ponadto należy zwrócić uwagę na fakt, iż na tym etapie sumaryczny udział zespołów związanych z ludnością szeregową niskiej rangi (włącznie z zespołami przejściowymi) oraz

„biedotą” jest większy niż częstotliwość występowania pochówków zamożnej i uprzywilejowanej części warstwy średniej (ludności szeregowej). Wszystko to wskazuje jednoznacznie na zmniejszanie się liczebności grobów budowanych dla członków uprzywilejowanych grup ludności (warstw społecznych).

Do ciekawych wniosków prowadzi analiza rozprzestrzenia terytorialnego cmentarzysk i grup kurhanowych zawierających groby związane z poszczególnymi stopniami w stratyfikacji społecznej badanych populacji. Jej wyniki wskazują na wyraźne związki osadzonych na jej najniższym poziomie grup ludności, określanych mianem tzw. „biedoty”, z centrum omawianego zgrupowania regionalnego, jakim jest grodzisko Bielskie. Niemal wszystkie zespoły, które powiązano z tą warstwą socjalno-majątkową pochodzą bowiem albo z obszaru otoczonego umocnieniami wchodzącymi w skład związanego z tym obiektem systemu fortyfikacji, gdzie towarzyszą osiedlom otwartym (por. np. D. S. Grečko *et al.* 2019, s. 32-33; S. A. Skorij *et al.* 2019, s. 213-215), albo też zgrupowane są na znajdujących się przy nim cmentarzyskach (Perŝepìno). Dodatkowo zwraca uwagę fakt, iż duży odsetek pochówków osób o takiej atrybucji społecznej pozbawiony jest nasypów kurhanowych. Wszystkie te obserwacje, w połączeniu z brakiem koczowniczych cech obrzędowości pogrzebowej w tych zespołach, mogą wskazywać na ich związki przede wszystkim z osiadłymi grupami ludności zamieszkującymi osiedla znajdujące się w obrębie już niefunkcjonujących umocnień wzmiankowanego grodziska. Obecność nielicznych zespołów, ale nakrywanych nasypami kurhanowymi, które można łączyć z opisywaną warstwą społeczną odnotowano również na położonej w obrębie umocnień grodziska Bielskiego nekropolii tzw. „Б” (BelB_17 i 20). Trzeba jednaj zaznaczyć, że jeden z nich (BelB_17) zawierał szczątki dziecka, co każe odnosić go do zwykłej ludności szeregowej osadzonej na wyższym stopniu w hierarchii[28]. Drugą nekropolą z pochówkami osób związanych z „biedotą” jest wyżej przytaczane cmentarzysko w uroczysku Perszczepino. Zwraca uwagę fakt, iż w jego przypadku groby należące do osób o takiej atrybucji (Per_1p/2002 i Per_2p/2002 – tabl. LXXVII.2) mają płaski charakter i są zlokalizowane w skrajnej części nekropolii (por. tabl. LXXIII). Związek „biedoty” z ludnością osiadłą widoczny jest również w przypadku położonego we wschodniej części analizowanego zgrupowania regionalnego

[28] Niewykluczone, że w analogiczny sposób należy również potraktować drugi zespół z tej grupy kurhanowej (BelB_20) o cechach typowych dla zespołów z pochówkami zwykłej ludności szeregowej i „biedoty”. W jego przypadku o możliwość włączenia go do grobów dziecięcych świadczą przede wszystkim nieznaczne wymiary komory grobowej (1,5×0,8, powierzchnia 1,2 m^2) mieszczące się w zakresie wielkości typowych dla tej grupy wiekowej (por. podrozdział 3.2.4) a także nieznaczne rozmiary nakrywającego go nasypu kurhanowego analogiczne do tych usypanych nad wyżej wzmiankowanym grobem z pochówkiem dziecięcym z tej nekropolii.

stanowisk skupiska znad środkowego Psła. Także i w tym przypadku łączone z nimi zespoły grobowe pochodzące z cmentarzyska koło miejscowości Dudczynci (tabl. XVIII.3) mają płaską formę i zlokalizowane są tuż obok niewielkiego osiedla (V. V. Šerstûk 2011, s. 318-321, 323).

Pozostałe warstwy społeczne nie wykazują już tak silnych powiązań z określoną lokalizacją terytorialną. Warto zwrócić uwagę natomiast na fakt, iż większość cmentarzysk i grup kurhanowych funkcjonujących w okresie późnoscytyjskim posiada mniej lub bardziej mieszany charakter, tj. grupuje zespoły związane zarówno z ludnością szeregową (na ogół jej zamożną częścią), jak również z warstwami wyższymi. Wśród grobów należących do tej ostatniej części badanych społeczności najrzadziej spotykaną grupę tworzą te, które można łączyć z jej środkowym i górnym poziomem, będące zapewne miejscami pochówku, nawet jeżeli nie lokalnych liderów plemiennych, to na pewno przywódców niższej rangi (np. dowódców oddziałów wojskowych, przywódców wspólnot użytkujących daną nekropolę etc.). Uwagę zwraca fakt, iż zespoły tego typu najczęściej spotykane są w obrębie nekropolii, których początek funkcjonowania przypada na co najmniej koniec V w. p.n.e. Wyjątek pod tym względem stanowi trzecia grupa kurhanowa z Kup'ewachy. W jej przypadku grób tej rangi (Kupl_8/1 – tabl. XXXV.1) zlokalizowany jest w centrum niewielkiego skupiska nasypów kurhanowych (tabl. XXXIV.1), które powstało w ciągu drugiej połowy IV w. p.n.e. Równocześnie, znajdujące się w obrębie tego zgrupowania kopce, podobnie z resztą jak inne pochodzące z tej części omawianej nekropolii (grupa trzecia), które można odnosić do analizowanego odcinka czasu (Kupl_9/1 i 13/1 – tabl. XXXVII.1), zawierają wyłącznie pochówki przedstawicieli koczowniczych wyższych sfer, co nadaje jej elitarnego charakteru. W podobny sposób można również zapewne traktować grupy kurhanowe z uroczyska Skorobir, przy czym w ich obrębie, poza przedstawicielami wyższych sfer średniej i niskiej rangi, włącznie ze zmarłym w randze „przywódcy wojskowego" (Skor_9/1975 – tabl. CV.2), grzebani byli również nieliczni członkowie zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej. Zwraca uwagę fakt, iż analogiczną sytuację odnotowano również dla „środkowoscytyjskiej" fazy użytkowania tej nekropolii (por. wyżej), przy czym, jak już na to wskazywano, między tym etapem a analizowanym odcinkiem czasu obserwowana jest pewna luka w sekwencji chronologicznej grobów z tej nekropolii. Zbliżony skład społeczny posiadają również wspólnoty użytkujące inne cmentarzyska, takie jak chociażby to pochodzące z okolic miejscowości Olefirszczyzna na południe od grodziska Bielskiego. W jego przypadku należy jednak zaznaczyć, że biorąc pod uwagę obecność w jego zasięgu nasypów o wielkościach charakterystycznych dla niższych warstw społecznych (por. I. N.

Kulatova *et al.* 1993, s. 7-8) nie można wykluczyć, że poza uprzywilejowanymi grupami ludności, włącznie z zamożną częścią warstw średnich (ludności szeregowej), na nekropolii tej grzebano również osoby uplasowane na niższych stopniach w hierarchii (zwykła ludność szeregowa), co może zbliżać tą nekropolę do wyżej przytaczanej grupy kurhanowej „Б" z zasięgu Bielskiego grodziska.

Niewątpliwie najbardziej złożoną strukturę społeczną wśród „późnoscytyjskich" wspólnot związanych z analizowanym regionalnym zgrupowaniem stanowisk, posiadały grupy ludności grzebiące swoich zmarłych na wyżej wspominanym cmentarzysku w uroczysku Perszczepino. W jego obrębie odnotowano bowiem obecność pochówków niemal wszystkich warstw i grup społecznych wyróżnionych w niniejszej dysertacji, począwszy od wspomnianej już „biedoty", a skończywszy na koczowniczej arystokracji średniej rangi (Per_2 i 7). Nie mniej charakterystyczne są również zachodzące między nimi proporcje. Na tym etapie funkcjonowania omawianego cmentarzyska dominującą warstwę społeczną staje się ludność szeregowa różnej rangi oraz „biedota". Należące do nich zespoły grobowe są dwu i półkrotnie liczniejsze niż pochówki przedstawicieli warstw wyższych. Sama ludność szeregowa stanowi natomiast ponad połowę osób grzebanych w obrębie omawianej nekropolii. Warto również zwrócić uwagę, że dwu i półkrotną przewagę w stosunku do grobów wyższych sfer najniższej rangi wykazują także zespoły związane z zamożnymi i uprzywilejowanymi grupami ludności szeregowej. Sytuacja ta wyraźnie odbiega zatem od obrazu, jaki można zarysować w stosunku do wcześniejszych etapów funkcjonowania tego cmentarzyska (por. tabela 5.5). Uwagę zwraca także fakt, iż groby z okresu późnoscytyjskiego zawierające pochówki stojących na czele tych wspólnot przedstawicieli wyższych sfer średniej rangi wyraźnie ustępują swoim odpowiednikom z fazy wcześniejszej. Tym samym można stwierdzić, że w analizowanym odcinku czasu wspólnota grzebiąca swoich zmarłych na cmentarzysku w uroczysku Perszczepino, kontrolująca w ciągu większej części V w. p.n.e. jakąś część omawianego skupiska regionalnego, traci na znaczeniu. Symptomatyczne jest to, że spadkowi znaczenia tej nekropolii (i użytkujących ją grup ludzkich) towarzyszy wzrost rangi wielokrotnie przytaczanego już cmentarzyska w uroczysku Skorobir, z zasięgu którego pochodzi największa w regionie ilość „późnoscytyjskich" zespołów grobowych wznoszonych dla osób o uprzywilejowanej pozycji społecznej. Tym samym można przypuścić, że wspólnota użytkująca tą nekropolę w ciągu okresu

późnoscytyjskiego ponownie „odzyskuje[29]" dominującą pozycję wśród grup ludności związanych ze „środkowoworsyklańskim" skupiskiem regionalnym (lub jego częścią ograniczoną do regionu grodziska Bielskiego). Teza ta wymaga jednak dalszych badań skierowanych przede wszystkim na sprecyzowanie pozycji chronologicznej zespołów pochodzących z tej ostatniej nekropolii.

Pewnej uwagi wymaga również kwestia przynależności etnicznej osób związanych z poszczególnymi warstwami społecznymi. Wydaje się, że pod tym względem większość z nich można traktować jako mniej lub bardziej heterogeniczne grupy wywodzące się zarówno ze środowiska miejscowej ludności osiadłej, jak również z koczowniczego substratu etnicznego. Równocześnie należy zaznaczyć, iż ten ostatni, jak wskazuje na to dynamika zjawisk zachodzących w tej strefie przez cały okres scytyjski (por. wyżej), skupiał różne grupy ludności nomadycznej. Wśród nich wymienić należy potomków „scytyjskich" koczowników, którzy napłynęli na te tereny w okresie wczesnoscytyjskim (głównie zmarli z nekropolii w uroczysku Skorobir), jak również grupy ludności wywodzące się spośród późniejszych fal nomadów (Perŝepìno), włącznie ze „stepowcami". Przedstawiciele tego ostatniego substratu, posiadający różny status społeczny, sądząc po analizie obrzędowości pogrzebowej stosowanej przez badane populacje (por. np. D. S. Grečko 2012, s. 121, ryc. 1; 2019b, s. 33; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 81, 98), grzebani byli przede wszystkim w obrębie takich nekropolii jak grupa kurhanowa „Б" w zasięgu umocnień grodziska Bielskiego czy też na cmentarzyskach koło miejscowości Nastelni i Pokrowskyj znajdujących się we wschodniej części zgrupowania „środkowoworsyklańskiego". Najbardziej heterogeniczną warstwę tworzyła „biedota" związana wyłącznie ze środowiskiem miejscowej ludności osiadłej (por. wyżej). Stosunkową dużą zwartością etniczną (etniczno-kulturową) cechowała się również arystokracja wyższej i średniej rangi. Sądząc po obowiązkowej obecności w związanych z nimi zespołach wyraźnych cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, tą część badanych wspólnot należy łączyć wyłącznie z tym substratem etnicznym, przy czym należy pamiętać, że jego przedstawiciele mogą być związani z różnymi falami napływu „scytyjskich" nomadów na obszary leśnostepowego Podnieprza.

[29] Obrażenia widoczne na czaszce „przywódcy wojskowego" będącego jednocześnie liderem wspólnoty grzebiącej swoich zmarłych na opisywanej nekropolii z kurhan nr 9/1965 w postaci otworu powstałego na wskutek uderzenia jakimś ostrym narzędziem o okrągłym przekroju (nadziakiem? grotem włóczni? – por. B. A. Šramko 1994, s. 109; M. N. Daragan 2016, s. 114) pośrednio wskazywać mogą na „zbrojny" charakter tego procesu. Z drugiej strony nie można wykluczyć, że osobnik ten mógł polec w walce z inną grupą koczowników niż ci użytkujący cmentarzysko w uroczysku Perszczepino.

Nieco inaczej wygląda natomiast kwestia struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie późnoscytyjskim tereny położone w dorzeczu Dońca. W porównaniu z wyżej scharakteryzowanym zgrupowaniem „środkowoworsyklańskim" w strefie tej rzadziej spotykane są zespoły z pochówkami przedstawicieli wyższych sfer różnej rangi (tabela 5.6). Ich sumaryczny udział w regionie „naddonieckim" w stosunku do grobów wznoszonych dla osób osadzonych na niższych stopniach w hierarchii (ludność szeregowa obu rang oraz „biedota") kształtuje się na poziomie 1:2. Proporcje te są analogiczne zatem do tych odnotwanych dla okresu wcześniejszego (por. tabela 5.4). Bez zmian w stosunku do nich pozostaje również udział zespołów, które można wiązać z koczowniczą arystokracją najniższej rangi. Podstawowe różnice między zespołami pochodzącymi z analizowanego odcinka czasu a grobami z fazy wcześniejszej widoczne są przede wszystkim w znacznym zwiększeniu się udziału pochówków zwykłej ludności szeregowej. W okresie tym jest ona najliczniej reprezentowaną warstwą społeczną w zasięgu analizowanej grupy terytorialnej. Groby należące do uprzywilejowanej i zamożnej części warstw średnich (ludności szeregowej) są ponad trzykrotnie rzadsze. Tym samym odwróceniu ulega trend, który można obserwować wśród tych wspólnot na etapie środkowoscytyjskim, kiedy dominującą warstwą socjalno-majątkową była ta właśnie grupa ludności szeregowej. Kolejne zmiany dotyczą spadku liczebności pochówków członków koczowniczej arystokracji średniej i wyższej rangi. O postępującej w czasie dyferencji socjalnej badanych wspólnot świadczy również pojawienie się zespołów grobowych, które można odnosić do zajmującej najniższą pozycję wśród wolnych (tj. grzebanych w indywidualnych grobach) członków badanych społeczności warstwy „biedoty". Jej przedstawiciele w omawianym czasie pogrzebani zostali w blisko co dziesiątym zespole grobowym. Odsetek ten jest nieznacznie niższy niż udział pochówków tej warstwy w wyżej scharakteryzowanym skupisku „środkowoworsyklańskim".

W bardziej szczegółowym ujęciu nakierowanym na analizę struktury społecznej wspólnot grzebiących swoich zmarłych na określonych nekropolach oraz ich rozprzestrzenienie terytorialne uwagę zwraca kilka obserwacji. Pierwszą z nich jest ogólna tendencja do rozdzielnego grzebania przedstawicieli wyższych i niższych warstw społecznych. I tak, na tych nekropolach, w zasięgu których chowano członków koczowniczej arystokracji wyższego i średniego rzędu, z reguły nie budowano grobów dla osób wywodzących się ze środowiska zwykłej ludności szeregowej i „biedoty", względnie zmarli związani z tymi warstwami pozostają w wyraźnej zależności od osób o wyższej pozycji społecznej. W sytuacji takiej pochówki przedstawicieli warstw średnich niskiej rangi (zwykła ludność szeregowa: StMer3_9/2 – tabl. CXXI.2) i warstw niższych („biedota": MalR_2/2 i

MalR3_1/3 – tabl. XLVII.2) mają charakter pomocniczy i nakryte są tymi samymi nasypami kurhanowymi, co główny zmarły. Na tym tle wyjątkowo prezentuje się „elitarna" nekropola z miejscowości Pesočin. W jej zasięgu, poza znaczną ilością kompleksów grobowych z pochówkami członków wyższych sfer różnej rangi, włącznie z takimi, których można uznać za lokalnych liderów plemiennych (Pes_18, 33 i być może 13 – por. tabela 4.24), znajdowały się również bardzo liczne zespoły, w obrębie których złożono przedstawicieli ludności szeregowej obu rang. W przeciwieństwie do wyżej przytoczonych nekropolii, groby te miały wydzieloną formę (posiadały własne nasypy kurhanowe). Uwagę zwraca natomiast ich specyficzne ułożenie względem zespołów z pochówkami członków warstw wyższych. Jak już wcześniej na to wskazywano (por. podrozdział 4.3) groby te zlokalizowane były bowiem po obu stronach liniowo ułożonych kopców z pochówkami wyższych sfer tworząc w ten sposób coś na wzór ich „eskorty honorowej" (por. tabl. LXXXI.1). Taki sposób aranżacji przestrzeni grzebalnej tego cmentarzyska, w połączeniu z możliwością włączenia zmarłych osadzonych na różnych poziomach w hierarchii do odmiennych grup etnicznych (etniczno-kulturowych – por. L.I. Babenko 2005, s. 179), pozwolił na uznanie osób związanych z ludnością szeregową za członków najemnych drużyn wojskowych pozostających na służbie u przedstawicieli lokalnych wyższych sfer.

Wyżej wskazany trend do rozdzielnego grzebania przedstawicieli wyższych i niższych warstw społecznych zachowany jest również na większościach nekropolii, w zasięgu których grzebano osoby związane z ludnością szeregową różnej rangi i biedotą. W obrębie cmentarzysk i grup kurhanowych o takiej atrybucji społecznej z reguły nie lokalizowano grobów typowych dla członków warstw wyższych. Wyjątek pod tym względem stanowią jednie kompleksy analogiczne do tych budowanych dla przedstawicieli najniższego poziomu wyższych sfer. Ich obecność ujawniono na dwóch nekropolach z pochówkami ludności szeregowej różnej rangi (Čeremušna i Kotorič), aczkolwiek biorąc pod uwagę niewielki stopień rozpoznania większości cmentarzysk tego typu (np. grupy kurhanowe z okolic miejscowości Lubotyń – por. tabela 1.1), należy się spodziewać, że ich ilość zapewne była większa niż to odnotowano. Groby te, jak już na to wskazywano, należy jednak traktować nie jako należące do członków lokalnych wyższych sfer (arystokracji), ale jako miejsca pochówku związanych ze środowiskiem zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej przywódców różnej wielkości wspólnot rodzinnych lub rodowych (?). Osobnej uwagi wymaga nekropola z okolic miejscowości Wełyka Homilszcza w południowej części „naddonieckiego" zgrupowania, będąca największym stanowiskiem funeralnym w zasięgu analizowanego grupy regionalnej. Na tle innych „naddonieckich" nekropolii z okresu

późnoscytyjskiego wyróżnia się ona przede wszystkim obecnością w jej zasięgu kompleksów mieszczących (sądząc po wielkościach nakrywających je kopców) pochówki wszystkich warstw i grup społecznych, włączenie z wyższymi sferami najwyższej rangi (BolG_11 i inne o wysokości nasypu wynoszącej co najmniej 5 m), przy wyraźnej dominacji tych, które można wiązać z niższymi poziomami w hierarchii (por. tabela 4.34). Jednocześnie należy wskazać, iż obserwacje planigraficzne grup kurhanowych wchodzących w skład tej nekropoli (tabl. CXXIV.1) pozwalają na stwierdzenie, iż najbardziej okazałe nasypy, będące potencjalnymi miejscami pochówku przedstawicieli wyższych sfer (przede wszystkim ich górnego i środkowego poziomu), zlokalizowane są na ich obrzeżach i na ogół nie wchodzą w interakcje z najmniejszymi kopcami. Tym samym i w jej zasięgu widoczna jest wyżej wskazana tendencja do rozdzielnego grzebania zmarłych zajmujących różne (przeciwstawne) miejsca w hierarchii.

Druga obserwacja, którą można poczynić na tym poziomie analiz dotyczy kwestii lokalizacji przestrzennej stanowisk związanych z grupami ludnościowymi zajmującymi określone miejsce w hierarchii (ryc. 5.3). I tak, większość stanowisk z pochówkami koczowniczych wyższych sfer różnej rangi położona jest w strefach „pustki osadniczej", rozdzielających poszczególne koncentracje stanowisk osadowych, na co uwagę zwracał już m.in. D. S. Greczko (2010, s. 44). Wyjątek pod tym względem stanowią jedynie nekropola w okolicy miejscowości Wełyka Homilszcza, w południowej części analizowanego zgrupowania regionalnego oraz pojedynczy kompleks grobowy (nasyp) z pochówkiem arystokracji najniższej rangi z uroczyska Kruglik. Oba te stanowiska zlokalizowane są bądź to w obrębie struktur osadniczych bądź też na ich skraju. Równocześnie należy zaznaczyć, że w przypadku nekropoli z miejscowości Wełyka Homilszcza takie jej położenie wynikać może z wyżej wskazanej bardzo dużej ilości zespołów grobowych związanych z niższymi warstwami społecznymi (por. tabela 4.34). Symptomatyczne jest bowiem to, że cmentarzyska i grupy kurhanowe, w obrębie których grzebano przedstawicieli ludności szeregowej (i „biedoty") wykazują ścisłe związki z siecią osadniczą, co znajduje odzwierciedlenie w lokalizacji większości z nich przy osiedlach, zazwyczaj o otwartym charakterze (por. D.S. Grečko 2010, s. 44). Korelacji takiej nie wykazano jedynie dla cmentarzyska z miejscowości Hryszkiwka, aczkolwiek należy zaznaczyć, że sytuacja ta wynikać może z przynależności wspólnoty użytkującej tą nekropolę do grona ludności pochodzenia stepowego (por. niżej).

Trzecią obserwacją, jaką można poczynić, jest możliwość wydzielenia w analizowanym regionie co najmniej dwóch skupisk stanowisk o różnym charakterze, zgrupowanych wokół nekropolii kurhanowych z pochówkami wyższych sfer najwyższej

rangi, spełniającymi kryteria pozwalające na ich uznanie za należące do lokalnych liderów (wodzów) plemiennych (ryc. 5.4). Pierwszym z nich są tereny położone w dorzeczach Mży i Udy, będących prawobrzeżnymi dopływami Dońca. W zasięgu tego zgrupowania wskazać można dwa cmentarzyska z koncentracją zespołów grobowych łączonych z koczowniczymi wyższymi sferami najwyższej i średniej rangi. Pierwszą z nich jest wyżej przytaczana nekropola z okolic Pisoczina, składająca się z dwóch grup kurhanowych, w zasięgu których wystąpiły dwa-trzy kompleksy tego typu, drugą trzecia grupa kurhanowa z okolic miejscowości Staryj Merczyk z trzema zespołami z pochówkami arystokracji średniej rangi[30]. W tym miejscu należy zaznaczyć, że obie te nekropole różnią się między sobą nie tylko strukturą społeczną użytkujących je wspólnot[31], ale także samą rangą osób osadzonych na najwyższym stopniu w hierarchii. W przypadku pierwszej z nich są to zmarli, których można łączyć z arystokracją wyższego rzędu, w drugim z ich środkowym poziomem. Różnice te znajdują swoje odzwierciedlenie także w wielkości sypanych nad nimi kopców, które są wyraźnie większe w Pisoczinie (odpowiednio 2,7-8 m do 1,5-2,4 m). Trzeba jednak zaznaczyć, że w skład trzeciej grupy kurhanowej ze Starego Merczyka wchodziły również dwa tzw. „majdany", które jak wskazał na to przykład wielokrotnie już przytaczanego kurhanu Wielki Skorobor koło grodziska Bielskiego, w rzeczywistości mogły być zniszczonymi kompleksami kurhanowymi. Z drugiej strony pochówki zmarłych osadzonych na najwyższym stopniu w hierarchii wewnętrznej wspólnoty grzebiącej swoich zmarłych na tej nekropolii są znacznie bogatsze niż ich odpowiedniki z Pisoczina, i to uwzględniając ich wyrabowanie. Ponadto w ekwipunkach niektórych z nich (StMer3_11 – tabl. CXXII) obecne są przedmioty analogiczne do tych umieszczanych w najbardziej okazałych grobach z pochówkami lokalnych liderów z innych grup regionalnych i ze strefy stepowej (np. srebrny kubek – A. Wieland 2013, tabl. 2, karte 9; dwusieczny miecz ze złotą okładziną rękojeści – S. A. Skoryj 2010, s. 402; etc.). Jeżeli natomiast pod uwagę weźmie się inne parametry charakteryzujące porównywane zespoły grobowe (np. wielkości i stopień złożoności konstrukcji grobowej), to okaże się, że różnice między nimi nie są już tak istotne. Tym samym można uznać, że zajmujący najwyższą pozycję społeczną zmarli pogrzebani w

[30] W zgrupowaniu tym odnotowano obecność jeszcze jednego kompleksu z pochówkiem przedstawiciela koczowniczej arystokracji średniej rangi z drugiej grupy kurhanowej z okolic miejscowości Mała Rogozianka. Zespół ten nie spełnia jednak kryteriów pozwalających na włączenie go omawianej grupy pochówków. Ponadto jest on starszy (datuje się go na koniec V w. p.n.e.) niż pozostałe zespoły tego typu datowane na okres późnoscytyjski.

[31] W przypadku grupy kurhanowej ze Starego Merczyka jest ona bardziej zwarta gdyż skupia niemal wyłącznie groby przedstawicieli wyższych sfer niskiej i średniej rangi, co może generalnie wskazywać na jej wyższy status w porównaniu z nekropolą w Pisoczinie.

obrębie obu tych nekropolii posiadali zbliżony status, zaś istniejące między nimi odmienności wynikać mogą z ich przynależności do różnych rodów (por. D. S. Grečko 2010, s. 50). Nie mniej ważna jest tutaj również chronologia względna tych nekropolii. Zgodnie z sugestiami badaczy, trzecia grupa kurhanowa ze Starego Merczyka została założona nie wcześniej niż w środku IV w. p.n.e., podczas gdy najstarsze zespoły z cmentarzyska w Pisoczinie (Pes_5) odnoszone są, jak już na to wskazywano, do drugiej-czwartej ćwierci V w. p.n.e. (por. D. S. Grečko 2010, s. 104-105; 2019b, s. 38-48). Nie mniej charakterystyczna jest ich lokalizacja przestrzenna. „Starsza" z tych nekropolii zlokalizowana jest bowiem niejako w „centrum" omawianego zgrupowania, natomiast „młodsza" po jego zewnętrznej (zachodniej) stronie.

Drugim wyróżniającym się zgrupowaniem stanowisk skoncentrowanych wokół nekropolii z pochówkami członków wyższych sfer najwyższej i średniej rangi jest skupisko z południowej, położonej już na granicy stepu i lasostepu, części strefy „naddonieckiej" w międzyrzeczu Mży na północy, Berestowej i Bereki na zachodzie oraz Dońca na wschodzie. „Centrum" tego zgrupowania tworzy wielokrotnie już wspominana nekropola z miejscowości Wełyka Homilszcza. W jej zasięgu ujawniono co najmniej dziesięć zespołów grobowych o wielkościach nasypów kurhanowych pozwalających na uznanie ich za potencjalne miejsca pochówku osób o takiej atrybucji społecznej (por. tabela 4.34)[32], co pozostaje wartością zbliżoną do łącznej ilości analogicznych kompleksów z wyżej omówionego skupiska. Niestety, ze względu na zbadanie tylko jednego kompleksu tego typu (BolG_11), brak jest podstaw do dokonania analiz porównawczych zmarłych najwyższej rangi z zasięgu tej nekropolii z osobami zajmującymi analogiczne miejsce w hierarchii z wyżej scharakteryzowanych cmentarzysk z Pisoczina i Starego Merczyka (trzecia grupa kurhanowa). Można tylko wskazać na porównywalną wysokość nakrywającego go nasypu do kopców pochodzących z Pisoczina oraz złożenie zmarłego w konstrukcji grobowej o analogicznym stopniu złożoności i wielkości. Z tej samej przyczyny trudno też jest porównywać ze sobą stratyfikację społeczną grup ludności pochodzących z zasięgu obu wydzielonych struktur wchodzących w skład „naddonieckiego" zgrupowania stanowisk. Opierając się na analizie pochodzących z nich zespołów grobowych, uwzględnionych w niniejszej dysertacji, można poczynić jedynie bardziej ogólne spostrzeżenia w tym zakresie. Uwagę zwracają przede wszystkim znaczne różnice między tymi zgrupowaniami widoczne na poziomie proporcji zachodzących między ilością grobów wznoszonych dla zmarłych należących do warstw wyższych a liczebnością pochówków przedstawicieli warstw średnich

[32] W jednym przypadku (BolG_11) związki te podkreślone są wynikami badań przeprowadzonych na łamach niniejszej dysertacji – por. tabela 4.8.

(ludność szeregowa) i niższych. W przypadku skupiska „północnego" (dorzecza Mży i Udy), kształtują się one mniej więcej na poziomie 1:1, co zbliża grupy ludności z tego regionu do sytuacji stwierdzonej dla wspólnot z dorzecza środkowej Worskli. W zgrupowaniu „południowym" wskaźnik ten wynosi 1:9 na korzyść warstw i grup osadzonych na niższych stopniach w hierarchii. Oczywiście trzeba zaznaczyć, że wartości te z pewnością nie są odzwierciedleniem stanu faktycznego. W przypadku pierwszego z tych zgrupowań należy wskazać na zaniżoną ilość zespołów grobowych z pochówkami warstw średnich i niższych. Przemawiają za tym chociażby obserwacje łączonych z nimi cmentarzysk i grup kurhanowych, które nie tylko są prawie dwukrotnie liczniejsze niż nekropole o „elitarnym" charakterze, ale zawierają również znacznie większą ilość pochówków (dla przykładu z czterech „późnoscytyjskich" cmentarzysk okolic Lubotynia pochodzi blisko 200 nasypów kurhanowych – tabela 1.1; zob. też D. S. Grečko 2010, s. 44). Dla zgrupowania „południowego" należy podkreślić natomiast niedoszacowanie liczebności grobów wznoszonych dla przedstawicieli wyższych sfer. Z zasięgu samego cmentarzyska w miejscowości Wełyka Homilszcza pochodzi blisko 140 kopców o wysokościach typowych przede wszystkim dla osób o takiej atrybucji społecznej, co stanowi nieco mniej niż 20% wszystkich nasypów (tabela 4.34). Ponadto w regionie tym ujawniono również obecność stosunkowo niewielkiej, jak na stanowiska funeralne z zasięgu dorzecza Dońca, nekropolii z pojedynczym zbadanym zespołem kryjącym pochówek ciężkozbrojnego arystokratycznego drużynnika (Lipkuvatìvka, kurhan nr 8). Istotne jest to, że zmarli, których można łączyć z tą grupą funkcjonalno-socjalną, grzebani są albo pod pojedynczymi, wyizolowanymi nasypami kurhanowymi (MalR_2) albo w obrębie „elitarnych" nekropolii (Pìsočin; Starij Merčik, grupy 2, 3 i 4; Vesele). Tym samym nie można wykluczyć, że cmentarzysko, z którego pochodził ten zespół, również mogło mieć taki charakter. Warto również odnotować, że przy uznaniu wszystkich kopców z tej nekropolii (46 nasypów i jeden „majdan") za kryjące pochówki przedstawicieli wyższych sfer, sumaryczny udział kompleksów, które można uznać za potencjalne miejsca spoczynku uprzywilejowanych warstw społecznych stanowiłyby ok. 22% (N = 820) wszystkich zespołów grobowych pochodzących z cmentarzysk z tego regionu uwzględnionych w niniejszej dysertacji[33].

Osobną kwestią wymagającą pewnej uwagi, jest przynależność etniczna zmarłych, których można wiązać z poszczególnymi warstwami i grupami społecznymi. W generalnym ujęciu trzeba podkreślić, iż ze względu na wskazywany już charakter procesów zachodzących

[33] Velika Gomìl'ša – ponad 720 nasypów; Griškìvka – 53 kurhany; Lipkuvatìvka – 46 nasypów i jeden majdan.

w tym regionie w okresach wcześniejszych (por. wyżej), najbardziej zasadne wydaje się być łączenie części zmarłych, niezależnie od ich statusu, przede wszystkim z koczowniczym substratem etnicznym, podstawę którego stanowią grupy ludności przybyłe na te tereny w okresie środkowoscytyjskim. Świadczy o tym chociażby kontynuacja użytkowania w okresie późnoscytyjskim powstałych wówczas nekropolii, przede wszystkim tych o „elitarnych" charakterze (Pìsočin), ale nie tylko (Čeremušna; Kotorič; Velika Gomìl'ša). Równocześnie w okresie późnoscytyjskim w zasięgu części z powstałych wówczas nekropolii pojawiają się także nieliczne zespoły grobowe znajdujące swoje ścisłe odpowiedniki w strefie stepowej, co wskazywać może na związek pogrzebanych w nich osób z grupami ludności pochodzącymi z tego właśnie obszaru (por. D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 81-85). Zwraca uwagę fakt, iż złożeni w nich zmarli w większości przypadków należą do grona zwykłej ludności szeregowej (BolG_1 i 3; Koto_1/2006 i 4; Pes_28). Analogiczną atrybucję społeczną posiadają również „stepowcy" grzebani w obrębie nekropolii powstałych już w okresie późnoscytyjskim. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na wspomniane już cmentarzysko z okolic miejscowości Hryszkiwka w południowej części omawianego zgrupowania regionalnego, którego związek ze strefą stepową nie budzi wątpliwości (por. np. D. S. Grečko 2010, s. 105; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 90-117). W zasięgu tej nekropolii poza zwykłą ludnością szeregową byli grzebani również zmarli o niższej pozycji socjalnej („biedota"). Pochówki osób związanych z niższymi poziomami w hierarchii, które można łączyć ze środowiskiem stepowym, znane są również z zasięgu innych stanowisk funeralnych powstałych w tym okresie i użytkowanych wyłącznie przez ludność szeregową różnej rangi oraz „biedotę" (np. grupy kurhanowe z okolic miejscowości Bystre i Lubotyń; pojedynczy kompleks grobowy z miejscowości Ridnyj Kraj – por. także D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 81-85). W świetle wszystkich tych informacji można stwierdzić, że jednym z najważniejszych komponentów etnicznych wchodzących w skład warstw średnich i niższych związanych z badanymi społecznościami była ludność pochodzenia stepowego, co pozostaje w zgodzie z obserwacjami badaczy (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 86, 88-89). Jednocześnie należy zaznaczyć, że poza nimi oraz potomkami koczowników, którzy przybyli na te tereny w okresie środkowoscytyjskim, wśród osób osadzonych na niższych stopniach w hierarchii znajdowały się również takie, które można powiązać z innymi grupami ludnościowymi. Wskazują na to chociażby wyniki badań kraniologicznych czaszek pochodzących z cmentarzyska z miejscowości Czeremuszna, które jednoznaczne wskazują na związki części pogrzebanych w jego zasięgu osób z różnymi substratami etnicznymi, przy czym żadne z poddanych analizie szczątków ludzkich z tej nekropolii (zmarli z kurhanów nr

10 i 16 oraz z kurhanu nr 2 o nieokreślonej pozycji chronologicznej) nie należały do serii „scytyjskiej" (V. L. Bondarenko *et al.* 2007, s. 276-280). Warto jeszcze odnotować, że te same dane poparte tradycyjnymi źródłami archeologicznymi (analiza konstrukcji grobowych, w której złożono zmarłych i sposób ich pochówku) dopuszczają możliwość istnienia między zmarłymi wywodzącymi się z grona ludności szeregowej mieszanych małżeństw. Wskazać tutaj należy choćby na pochodzący z tej nekropolii kurhan nr 16 z pochówkiem 38-40-letniego mężczyzny i 35-37-letniej kobiety, których czaszki dość istotnie różnią się między sobą, co wskazywać może na ich związki z odmiennymi typami morfologicznymi (V. L. Bondarenko *et al.* 2007, s. 276-280; Û. V. Bujnov, D. S. Grečko 2015, s. 192-193). Obecnie brak jest możliwości stwierdzenia, czy wśród zmarłych związanych z niższymi poziomami w hierarchii znajdowali się potomkowie osiadłych rolników, którzy napłynęli na teren dorzecza Dońca (międzyrzecze Udy i Mży) w okresie wczesnoscytyjskim. Na obecność tego komponentu w środowisku badanych społeczności wskazywać może dalsze funkcjonowanie, aczkolwiek w mniejszym stopniu niż w okresie środkowoscytyjskim, sieci osadniczej w strefach niezajętych przez koczowników i pozostających poza sferą ich zainteresowań (por. np. O. O. Krûtčenko 2018, s. 64-65, 68-73).

Znacznie bardziej problematyczna w ocenie jest atrybucja etniczna przedstawicieli wyższych sfer, przy czym ich przynależność do grona ludności nomadycznej nie budzi wątpliwości. Podstawową trudnością w tym zakresie jest natomiast próba określenia charakteru wspólnot, z którymi można wiązać te grupy ludności. Na związki przynajmniej części z nich z potomkami koczowników, którzy przybyli na te tereny w okresie wcześniejszym, wskazywać może kontynuacja użytkowania przynajmniej części powstałych wówczas cmentarzysk (Pìsočin; Velika Gomìl'ša). Wskazać należy tutaj przede wszystkim na nekropolę z Pisoczina, która w ciągu omawianego odcinka czasu zachowuje swój „elitarny" status. Tym samym można uznać ją za związaną z miejscowymi „leśnostepowymi" elitami (por. np. D. S. Grečko 2010, s. 108-109). W analogiczny sposób interpretowana jest również wspólnota (ród?) grzebiąca swoich zmarłych w zasięgu grup kurhanowych ze Starego Merczyka (*ibidem*, s. 108-109). Główną przesłanką wskazującą na możliwość jej łączenia z tym środowiskiem jest stosowanie przez jej członków zwyczajów pogrzebowych zbliżonych do tych charakteryzujących pochówki przedstawicieli wyższych sfer z Pisoczina (zbiorowy charakter grobu połączony z umieszczeniem zmarłych w złożonych drewnianych grobowcach – por. uwagi na temat obrzędowości pogrzebowej typowej dla „naddonieckich" elit w D. S. Grečko 2010, s. 44-52), przy zachowaniu przez nie pewnych odmienności o drugorzędnym charakterze. Dość łatwa wydaje się być do wskazania atrybucja etniczna arystokratycznego

drużynnika pogrzebanego w kurhanie nr 8 z cmentarzyska z okolic miejscowości Łipakuwatiwka. Złożenie go w katakumbie o cechach zbieżnych z obiektami tego typu znanymi z zasięgu strefy stepu nadczarnomorskiego jednoznacznie wskazuje na jego związki z nomadami wywodzącymi się z tego właśnie regionu (por. B. M. Okatenko 2015, s. 236). Taki sam kierunek powiązań wskazuje się również dla zespołu z pochówkiem przedstawiciela koczowniczych wyższych sfer najniższej rangi z kurhanu nr 5 z niewielkiej grupy kurhanowej koło miejscowości Wesełe (D. S. Grečko 2010, s. 90). Równocześnie należy zaznaczyć, że w przypadku tej nekropolii odnotowano również obecność zespołu grobowego (Vesel_4) o cechach pozwalających na łączenie go z późnymi Sauromatami (D. S. Grečko 2010, s. 49, 54, 79), a więc jeszcze inną grupą etniczno-kulturową niż wyżej wymienione. Także i w tym przypadku zmarłego można wiązać z wyższymi sferami najniższej rangi. Zwraca uwagę fakt, iż obie te nekropole, zawierające pochówki przedstawicieli koczowniczej arystokracji średniej (Lipkuvatìvka) i niskiej (Vesel_4 i 5) rangi, zlokalizowane są na obrzeżach wyżej wyszczególnionych struktur regionalnych z „centrami" wyznaczonymi przez cmentarzyska z pochówkami przedstawicieli „miejscowych" wyższych sfer najwyższej rangi, które założone zostały w okresie wcześniejszym (Pìsočin; Velika Gomìl'ša). Pośrednio może to wskazywać na zachowanie, przez lokalne „leśnostepowe" elity, władzy (kontroli) nad terenami dorzecza Dońca (lub jego częścią).

Poza wyżej scharakteryzowanymi regionalnymi zgrupowaniami stanowisk w strefie lewobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza, w okresie późnoscytyjskim wyróżnić można jeszcze jedno skupisko tego typu. Chodzi tutaj o grupę niewielkich nekropolii kurhanowych z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu, z których większość zlokalizowanych jest w jego północnej części, powyżej ujścia rzeki Trubiż do Dniepru. W przeciwieństwie do powyższych skupisk regionalnych, których początki funkcjonowania odnieść można do wcześniejszych etapów rozwojowych okresu scytyjskiego, do wykształceniq się omawianego zgrupowania doszło dopiero w okresie późnoscytyjskim[34], na wskutek napływu na te obszary koczowników pochodzenia stepowego (np. V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 310; S. S. Bessonova 2000, s. 122-123; D. S. Grečko 2019b, s. 31). Pod względem struktury społecznej grupy ludności związane z tym zgrupowaniem stanowisk (tabela 5.6) najbardziej zbliżone są do wspólnot znad Dońca. Elementem wspólnym dla nich

[34] Nieliczne zespoły grobowe o koczowniczych charakterze pojawiają się na terenach Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu już w okresach wcześniejszych, począwszy od etapu archaicznego. Na etapie tym, podobnie jak w okresie środkowoscytyjskim zajmują one tereny położone na południe od omawianego skupiska stanowisk nie tworząc przy tym żadnych wyraźnych zgrupowań.

jest przede wszystkim porównywalny udział zespołów z pochówkami osób reprezentujących wyższe oraz średnie i niższe stopnie w hierarchii, kształtujący się mniej więcej w stosunku 1:2 na korzyść tych drugich. Pewne zbieżności między nimi widoczne są również w sumarycznym udziale grobów wybudowanych dla ludności szeregowej różnej rangi oraz wyższych sfer najniższego poziomu. Częstotliwość występowania tych pierwszych w obu grupach przekracza wartość 50%, natomiast zmarli związani z tą drugą warstwą złożeni są w nie mniej niż 25% zespołów pochodzących z tych regionów. Dalsze podobieństwa między nimi widoczne są na poziomie częstotliwości występowania pochówków osób związanych z koczowniczą arystokracją wyższej i średniej rangi z jednej strony oraz z „biedotą" z drugiej. W obu zbiorach te ostatnie nieznacznie przeważają, przy czym ich udział nie przekracza wartości 10%. Podstawowe różnice między analizowaną grupą regionalną a strefą „naddoniecką" widoczne są natomiast na poziomie rozkładu pochówków, które można wiązać z ludnością szeregową w zależności od jej rangi. W przypadku zespołów z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu dominującą grupę stanowią te, które mieszczą pochówki jej zamożnej i uprzywilejowanej części. Zmarli o takiej atrybucji pogrzebani są w blisko 45% „późnoscytyjskich" zespołów grobowych z tego terenu. Pochówki zwykłej ludności szeregowej są natomiast trzykrotnie rzadsze. Tym samym, w przypadku analizowanych społeczności, widoczne jest odwrócenie trendów charakteryzujących współczesne im populacje znad Dońca. Pod tym względem bliżej jest im do wspólnot znad środkowej Worskli, aczkolwiek w ich przypadku, sumaryczny udział grobów członków warstw średnich jest dwukrotnie mniejszy niż w analizowanej strefie.

Niezwykle wysoki udział zespołów grobowych, które można łączyć z zamożną i uprzywilejowaną ludnością szeregową widoczny jest również na poziomie bardziej szczegółowych analiz skierowanych na określenie struktury społecznej wspólnot grzebiących swoich zmarłych na konkretnych nekropolach. Obecność ich grobów odnotowano bowiem w zasięgu niemal wszystkich stanowisk funeralnych z tego regionu, które zostały uwzględnione w niniejszej dysertacji. Nie ujawniono ich jedynie w obrębie pojedynczych grup kurhanowych pochodzących z terenów położonych w południowej części omawianej strefy (grupy z okolic miejscowości Wołoszyno), aczkolwiek należy wskazać, że nie zostały one zbadane w całości. Co istotne, znaczny odsetek nekropolii, w zasięgu których wystąpiły groby z pochówkami omawianej rangi, zawierał tylko takie zespoły (Erkìvcì) lub towarzyszyły im pojedyncze kompleksy odnoszone do wyższych sfer najniższej rangi (Bubnìv'ska Slobìdka; Lûborcì; Mirne; Podillâ). Równocześnie należy zaznaczyć, że taki kontekst występowania tych ostatnich wskazuje na to, że również i one przeznaczone były na złożenie w nich

przedstawicieli uprzywilejowanej i zamożnej ludności szeregowej o statusie zbliżonym do tego cechującego koczownicze wyższe sfery najniższej rangi. Tym samym pogrzebane w nich osoby można traktować, jako głowy zamożnych rodzin lub niewielkich rodów grzebiących swoich zmarłych w obrębie określonych przestrzeni funeralnych[35]. Warto również odnotować, że w części przypadków taką pozycję społeczno-funkcjonalną posiadały kobiety (Mir_3 – tabl. LXIII.1, 3; Pod_3/3). Poza nekropolami, które wiązać można wyłącznie z zamożną i uprzywilejowaną ludnością szeregową, pochówki osób o takiej atrybucji społecznej wystąpiły również w zasięgu grup kurhanowych z kompleksami przeznaczonymi na złożenie w nich przedstawicieli koczowniczej arystokracji średniej (Stare z trzema zespołami tego typu oraz Iwankiw z pojedynczym niezbadanym nasypem o wysokości analogicznej do grobów tej klasy – por. tabele 1.1 i 4.8) i niskiej rangi. W przypadku tego typu cmentarzysk należy wskazać, że obecność na nich niezbyt licznych, wyróżniających się swoim charakterem zespołów z pochówkami członków koczowniczych wyższych sfer średniego rzędu[36], przy jednoczesnym braku w tej strefie kompleksów wyższej rangi (zespoły klasy I), pozwala na traktowanie złożonych w nich osób jako lokalnych liderów (wodzów) plemiennych. Dodatkowo, w obrębie kompleksów grobowych pochodzących z tego typu cmentarzysk, odnotowano również obecność pojedynczych zespołów z pochówkami ludności szeregowej (Ivanko_3/2) i „biedoty" (Ivanko_6/2), przy czym zawsze tworzyły one grobom przeznaczonym na złożenie w nich osób o nieco wyższej pozycji socjalnej (zamożna i uprzywilejowana ludność szeregowa). Wskazywać to może na istnienie między nimi jakichś więzi (pochówki zubożałych przedstawicieli określonych wspólnot pogrzebanych z wyżej uplasowanymi w hierarchii krewnymi?). W innych zespołach, pochodzących z zasięgu tych nekropolii, ujawniono również obecność pochówków towarzyszących (por. tabela 4.19). Zwraca uwagę fakt, iż osoby o zależnej pozycji dość często towarzyszą również zmarłym wywodzącym się ze środowiska zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej.

[35] Na marginesie tych uwag warto przyjrzeć się bliżej zespołom tego typu pochodzącym z cmentarzyska koło miejscowości Podyłlia. Interesujące jest to, że w szkielecie jednego ze zmarłych tej rangi (mężczyzna w wieku *maturus* z kurhanu nr 7) ujawniono obecność grocika strzały identycznego z grocikami strzał umieszczonymi w zestawie kołczanowym innego zmarłego z tej nekropolii o analogicznej pozycji socjalnej (kobieta w wieku 30-35 lat z głównego pochówku kurhanu nr 3). W opinii M. N. Daragan (2016, s. 120) zajmującej się kwestią konfliktów zachodzących między różnymi grupami koczowników okresu scytyjskiego z terenów Północnego Nadczarmnomorza, ten konkretny przypadek świadczyć ma o tym, że w obrębie wspólnoty (rodu?) grzebiącej swoich zmarłych na tym cmentarzysku doszło do konfliktu o wewnętrznym charakterze, efektem którego było zabójstwo jednego z jej członków przez innego. Zważywszy na ich wysoką pozycję społeczną w obrębie tej wspólnoty można przypuścić, że przyczyną tego konfliktu była chęć przejęcia liderującej pozycji w grupie (walka o władzę).

[36] Ivankìv – nasyp o wysokości 5 m; Star_6 – nasyp o wysokości przekraczającej 4 m, złożenie zmarłego w grobowcu z domosem oraz pogrzebanie z nim konia umieszczonego w osobnym obiekcie.

Na tym tle zupełnie wyjątkowo jawi się struktura społeczna wspólnoty grzebiącej swoich zmarłych, począwszy od V w. p.n.e., na cmentarzysku Seńkiwka, zlokalizowanym na samym skraju omawianego regionalnego zgrupowania stanowisk. W przypadku tej nekropolii zwraca uwagę niemal wyłączna obecność grobów przeznaczonych na złożenie w nich osób związanych bądź to z warstwami średnimi niższej rangi (zwykła ludność szeregowa), bądź też z warstwami niższymi („biedota"). Zespoły, które można odnosić do grup i warstw społecznych osadzonych na wyższym stopniu w hierarchii reprezentowane są przez pojedynczy (?) kompleks o cechach typowych dla grobów zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej. Tym samym obraz ich stratyfikacji społecznej stanowi przeciwieństwo struktury wspólnot grzebanych w zasięgu pozostałych, wyżej scharakteryzowanych nekropolii z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu. Pod tym względem bliżej im jest do grup ludności użytkujących niektóre cmentarzyska z terenów dorzecza Dońca (grupy kurhanowe z okolic miejscowości Lubotyń – por. wyżej). Innym wyróżnikiem omawianej nekropolii jest dominacja grobów kobiecych i podwójnych męsko-żeńskich, przy jednoczesnym braku pochówków męskich o jednostkowym charakterze. Należy jednak zaznaczyć, że obserwacja ta może nie odzwierciedlać rzeczywistej struktury płci osób grzebanych na tym cmentarzysku. Symptomatyczny jest bowiem całkowity brak wśród ekwipunków składanych z mężczyznami elementów uzbrojenia, co w znacznym stopniu uniemożliwia prawidłowe rozpoznanie płci zmarłego. Nie mniej istotne jest również to, że niewyposażanie mężczyzn w militaria jest kolejną przesłanką wskazującą na „obcość" osób pogrzebanych w zasięgu tej nekropolii w stosunku do wspólnot użytkujących pozostałe stanowiska funeralne z zasięgu omawianego skupiska regionalnego, w przypadku których militaria stanowią obowiązkowy element wyposażenia grobów męskich (i nie tylko ich). Z drugiej strony brak uzbrojenia w grobach męskich jest jednym z wyznaczników pochówków osób tej płci związanych z niższymi warstwami społecznymi (por. tabela 4.8), co pokrywa się z obserwacjami struktury socjalnej badanych populacji. Istotne jest to, że w połączeniu z brakiem wyraźnych cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, co również jest jednym z wyróżników zespołów grobowych pochodzących z zasięgu analizowanej nekropolii, nieobecność militariów składanych ze zmarłymi może wskazywać na ich przynależność do grona osiadłej ludności rolniczej (por. podrozdział 3.4). Obserwacja ta pozostaje w zgodzie z istniejącymi w literaturze poglądami na temat atrybucji etnicznej zmarłych pogrzebanych na tym cmentarzysku (np. A. M. Hazanov 1975, s. 240). Nie mniej charakterystycznym elementem mogącym potencjalnie wskazywać na środowisko, z którym można łączyć omawianą wspólnotę jest zestaw przedmiotów umieszczanych w grobach kobiecych. Ważną

ich częścią są bowiem artefakty (głównie ozdoby) analogiczne do tych, w które wyposażano kobiety grzebane w strefie „nadsulskiej" w okresach środkowo- i późnoscytyjskim. Ponadto, przedmioty takie pochodzą również z osiedli z dorzecza Suły, funkcjonujących w okresie późnoscytyjskim (np. D. S. Grečko 2019b, rys. 2). Sugerować to może istnienie związków pomiędzy grupą ludności grzebiącą swoich zmarłych w zasięgu analizowanej nekropolii a populacjami znad środkowej i górnej Suły, przy czym obserwacja odnosiłaby się przede wszystkim do kobiet. W przypadku mężczyzn z Seńkiwiki ponownie trzeba podkreślić niewyposażanie ich w militaria, co pozostaje w wyraźnej opozycji do zwyczajów pogrzebowych stosowanych wobec zmarłych tej płci przez populacje znad Suły. Dla tej części „nadsulskich" społeczności przedmioty uzbrojenia stanowią bowiem obowiązkowy element wyposażenia, i to niezależnie od pozycji społecznej zmarłego. Równocześnie należy wskazać, że wśród uwzględnionych w niniejszej dysertacji zespołów grobowych znad Suły, pochówki męskie, które można byłoby odnosić do warstw i grup socjalno-majątkowych osadzonych na niższych stopniach w hierarchii, są reprezentowane tylko przez pojedyncze przypadki. Czyni je to mało reprezentatywnymi do wyciągania wniosków w zakresie składu przedmiotów umieszczanych z przedstawicielami warstw niższych z tego regionu, których udział zapewne był wyższy niż zostało to odnotowane.

Kończąc charakterystykę struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie późnoscytyjskim tereny Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu trzeba jeszcze odnotować, iż stwierdzenie przynależności większości z nich do grona ludności stepowego pochodzenia, pozwala również na ich bezpośrednie porównanie z pokrewnymi im grupami koczowników z terenów stepu nadczarnomoskiego. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na wspólnoty tego typu pochodzące z terenów południowej części dolnego Podnieprza, których struktura społeczna była przedmiotem studiów E. P. Buniatian. Wśród zbadanych przez nią grup ludności grzebiących swoich zmarłych na określonych cmentarzyskach, najbardziej zbliżoną stratyfikację społeczną do wyżej scharakteryzowanych populacji z obszarów Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu posiadają wspólnoty związane z takimi nekropolami kurhanowymi jak Wilna Ukraina, Gajmanowe pole i Ordżoninkidze (E. P. Bunâtân 1985, tabela 4). Dwa pierwsze z nich, analogicznie jak większość z grup kurhanowych pochodzących z zasięgu analizowanego obszaru, traktowane są jako należące do wspólnot związanych z zamożną i uprzywilejowaną ludnością szeregową (*ibidem*, s. 115-116, 122). Nieco inaczej wygląda natomiast struktura społeczna wspólnoty grzebiącej swoich zamarłych w zasięgu grup kurhanowych z Ordżoninkidze. Nekropolę tą E. P. Buniataian interpretuje jako należącą do bogatej wspólnoty rodowej, *której niektórzy*

przedstawiciele zajmowali pośrednią pozycję między ludnością szeregową [w domyśle jej zamożną i uprzywilejowaną częścią – M.B.] *a scytyjską arystokracją, a także byli członkami arystokracji* (E. P. Bunâtân 1985, s. 119). Wśród cmentarzysk z obszaru Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu ich odpowiednikiem jest nekropola z okolic miejscowości Stare, cechująca się obecnością zespołów grobowych, które można odnosić zarówno do zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej (Star_1/2, 7, 8, 12, 14, 17 – tabl. CXXVI.1), włącznie z jej przedstawicielami o statusie zbliżonym do wyższych sfer najniższej rangi (Star_2, 3/1, 15-16 – tabl. CXXV.2, 4; CXXVI.2-3), jak również do koczowniczej arystokracji (Star_1, 3/2 i 6 – tabl. CXXV.1, 3, 5). W przypadku tej ostatniej warstwy należy wskazać, iż najbardziej okazały zespół z pochówkiem tej rangi z omawianej nekropolii (Star_6), który można traktować jako należący do lidera wspólnoty użytkującej tą nekropolę (oraz być może lokalnego wodza plemiennego?) pod niektórymi względami (wielkość nasypu i konstrukcji grobowej) ustępuje swoim odpowiednikom pochodzącym z zasięgu grup kurhanowych z Ordżoninkidze (kurhany Starsza i Chomina Mogiła – A. I. Terenożkin *et al.* 1973, s. 132-138; B. M. Mozolevs'kij 1973, s. 208-224), aczkolwiek można wskazać również na istnienie między nimi pewnych podobieństw (Starsza Mogiła – pochówek konia w osobnej jamie; Chomina Mogiła – obecność elementów paradnego rzędu końskiego wykonanych ze srebra). Świadczyć to może o nieco odmiennym statusie zmarłych pogrzebanych w zasięgu obu porównywanych nekropolii, przy czym niższą rangę posiadaliby członkowie wspólnoty grzebiącej swoich zmarłych w zasięgu grupy kurhanowej ze Stare. Z drugiej strony, sytuacja ta może wynikać również z innych czynników, takich jak chociażby niewielka liczebności członków tej ostatniej grupy, przy założeniu, że to właśnie oni wznieśli wzmiankowany kompleks grobowy.

Charakteryzując stratyfikację społeczną wspólnot zasiedlających w okresie późnoscytyjskim tereny leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza, w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na populacje grzebiące swoich zmarłych na nekropolach z obszaru międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru. Ich oryginalność w stosunku do grup ludności z innych regionów Prawobrzeża przejawia się w kilku aspektach. I tak na poziomie struktury społecznej odzwierciedlonej przez rozkład pochówków, które można wiązać z poszczególnymi poziomami w hierarchii (tabela 5.6), rzuca się w oczy przede wszystkim jeden z najwyższych odsetków występowania zespołów przeznaczonych na złożenie w nich osób wywodzących się z grona ludności szeregowej. Stanowią one ponad 2/3 kompleksów z tego regionu. Wśród nich dominują groby należące do zwykłych członków tej warstwy (zwykła ludność szeregowa). Zmarli o takiej atrybucji socjalno-majątkowej pogrzebani są w

ponad 2/3 zespołów z pochówkami przedstawicieli warstw średnich (ludności szeregowej) oraz w blisko połowie wszystkich grobów tworzących analizowany zbiór. Na drugim miejscu pod względem liczebności uplasowane są pochówki osób należących do zamożnej i uprzywilejowanej części ludności szeregowej. Mieszczą się one w mniej więcej w co piątym zespole. Na zbliżonym poziomie kształtuje się również udział pochówków przedstawicieli warstw wyższych niskiego rzędu. Z kolei zmarli związani z dwoma najwyższymi stopniami w hierarchii (arystokracja wyższej i średniej rangi) zostali złożeni w mniej więcej co dziesiątym grobie. Najmniej licznie reprezentowaną warstwę wśród badanych społeczności tworzy „biedota". Podsumowując, sumaryczny stosunek grobów z pochówkami członków warstw średnich i niższych (71,7%) do tych związanych z wyższymi sferami (28,3%) kształtuje się na poziomie między 3:1 a 4:1. W tym miejscu należy odnotować, że proporcje te odbiegają od tych charakteryzujących strukturę wspólnot z tego regionu o wcześniejszej (środkowoscytyjskiej) metryce. Trzeba jednak przy tym pamiętać, że wśród zespołów z okresu późnoscytyjskiego mogą być również takie, które można odnieść do etapu poprzedniego (np. groby z miejscowości Hryszczynci o szerokim datowaniu w ramach V-III w. p.n.e.) i na odwrót. Ponadto odmienności te wynikać mogą także z różnic w wielkości bazy źródłowej, w oparciu o którą dokonywane zostały obliczenia dla poszczególnych etapów chronologicznych[37]. Świadczyć mogą o tych chociażby wyniki analiz struktury społecznej wspólnot grzebiących swoich zmarłych na określonych nekropolach. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na te z nich, które zgrupowane są w międzyrzeczu Rossawy i Dniepru, a więc na tych terenach, w zasięgu których w okresie środkowoscytyjskim koncentrowała się większość stanowisk funeralnych z analizowanego zgrupowania regionalnego (por. ryc. 5.2), włącznie z tymi, które można traktować jako nekropole o „elitarnym" charakterze (Beresnâgi oraz I i IV grupy kurhanowe z Bobricy). Również i w omawianym odcinku czasu w regionie tym widoczna jest koncentracja zespołów grobowych z pochówkami członków wyższych sfer różnej rangi. Uwagę zwraca natomiast fakt, iż na tym etapie występują one wyłącznie w zasięgu grup kurhanowych z okolic miejscowości Bobryca. Dokonując bardziej szczegółowej oceny pozycji społecznej złożonych w nich zmarłych należy wskazać na dwie obserwacje. Pierwszą z nich jest zwiększenie w stosunku do okresu środkowoscytyjskiego liczebności znajdujących się tu nekropolii o „elitarnym" charakterze. Wzrostowi ulega również ilość zlokalizowanych w ich zasięgu zespołów, które można łączyć z warstwami wyższymi. Drugą obserwacją jest stwierdzenie zmiany lokalizacji zespołów traktowanych jako potencjalne

[37] W przypadku okresu późnoscytyjskiego jest ona trzykrotnie większa niż ta, którą dysponowano dla etapu wcześniejszego (46 do 15).

miejsca pochówku lokalnych liderów plemiennych. W okresie późnoscytyjskim funkcję taką mogli pełnić zmarli pogrzebani w kurhanach nr 64 i 66, znajdujących się w odpowiednio czwartej i piątej grupie kurhanowej, podczas gdy na etapie wcześniejszym mógł ją sprawować zmarły pogrzebany w kurhanie nr 33, mieszczącym się w pierwszej grupie kurhanowej. Ta ostatnia, na analizowanym etapie zachowuje swój „elitarny" charakter, aczkolwiek pogrzebane w jej zasięgu osoby reprezentują najniższym poziom w hierarchii wyższych sfer. Zmarli tej rangi grzebani byli również w zasięgu wyżej wymienionych grup, towarzysząc lokalnym liderom plemiennym (?). Zmianie nie uległ natomiast status osób pogrzebanych pod nasypami tworzącymi siódmą grupę kurhanową. Zarówno na etapie środkowo- jak i późnoscytyjskim w jej zasięgu składani są wyłącznie członkowie zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej. Istotnych różnic w randze społecznej zmarłych między tymi fazami nie stwierdzono również dla nekropolii z okolic miejscowości Hryszczynci, Kozariwka (grupa I) i Kuryliwka (grupa V) z pochówkami osób związanych z warstwami niższymi (głównie zwykłą ludnością szeregową). Odnotowane między nimi różnice dotyczą jedynie zwiększenia się w okresie późnoscytyjskim ilości zespołów grobowych. Ponadto, na etap ten datowane jest również pojawienie się w międzyrzeczu Rossawy i Dniepru, a także w regionach położonych bardziej na południe (międzyrzecze Rosi i Rossawy oraz Rosi i Olszanki), innych zespołów z pochówkami przedstawicieli warstw średnich (ludności szeregowej) różnej rangi, które umiejscawiane są w „nowych" lokalizacjach (Asn_1/1, 2/1 i 2/2; Ber_377 i 383; Kur_99/2 w zasięgu VI grupy kurhanowej z Kurilìvki; Tul_62/2).

Osobną grupę nekropolii, które można wiązać z omawianym zgrupowaniem regionalnym z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru, stanowią cmentarzyska i grupy kurhanowe (Ivanìvka, Netrebka i Sahnìvs'ke), zlokalizowane na południe od wyżej scharakteryzowanego skupiska w międzyrzeczu Rosi i Rossawy. Znajdujące się w ich zasięgu kompleksy grobowe mieszczą przede wszystkim pochówki członków warstw wyższych średniej i niższej rangi, którym niekiedy towarzyszą umieszczeni w osobnych grobach zmarli o niższej pozycji socjalnej. W tym ostatnim przypadku wskazać należy przede wszystkim na pochówek (Ivan_4/2 – tabl. XXV.4), związanej z zamożną i uprzywilejowaną ludnością szeregową, kobiety pochowanej w zasięgu nasypu kurhanowego z nieznacznie starszym zespołem wybudowanym na złożenie w nim „arystokratki" niskiej rangi (Ivan_4/1 – tabl. XXV.3) z kurhanu nr 4 z niewielkiej grupy kurhanowej z okolic miejscowości Iwaniwka. Niewykluczone, że z warstwami średnimi można łączyć również zmarłych pogrzebanych na cmentarzysku koło Sachanówki, aczkolwiek ze względu na ich znaczne wyrabowanie brak

jest możliwości ich wydatowania (por. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 147). Tym samym nie można określić charakteru relacji łączących pogrzebane w nich osoby ze zmarłymi przedstawicielami arystokracji średniej i niskiej rangi, złożonymi w najbardziej okazałych kompleksach z tej nekropolii (kurhanu nr 1 i 2).

Wyniki powyższych badań wskazują na jeszcze jeden aspekt decydujący o „odrębności" analizowanego zgrupowania regionalnego względem innych współczesnych im skupisk terytorialnych z obszaru leśnostepowgo prawobrzeżnego Podnieprza. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na wyżej sygnalizowaną możliwość kontynuacji użytkowania w okresie późnoscytyjskim dużej części nekropolii powstałych we wcześniejszej fazie rozwojowej, i to niezależnie od rangi społecznej pogrzebanych w ich zasięgu osób. Obserwacja ta jest o tyle istotna, gdyż dla użytkujących je w okresie środkowoscytyjskim wspólnot stwierdzono możliwość powiązania większości z nich ze środowiskiem potomków grup ludności zamieszkujących ten region już w okresie wczesnoscytyjskim. W przypadku zmarłych związanych z niższymi warstwami społecznymi (w tym ludnością szeregową, a zwłaszcza jej zwykłymi członkami) będą to przede wszystkim wspólnoty o charakterze autochtonicznym (osiadła ludność rolnicza), z którymi zapewne wiązać należy większość stanowisk osadowych z tego regionu. Natomiast w zmarłych zajmujących wyższe stopnie w hierarchii (wyższe sfery różnej rangi) widzieć należy przede wszystkim potomków koczowników (ich elit), którzy przybyli na tereny leśnostepowego Podnieprza w okresie wczesnoscytyjskim[38]. Równocześnie trzeba odnotować, że poza nimi w skład „późnoscytyjskich" elit z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru wchodzili również członkowie koczowniczej arystokracji wywodzący się z obszarów stepowych. Z etnosem tym w pierwszej kolejności wiązać należy zmarłych z części nekropolii znajdujących się poza głównym skupiskiem stanowisk z tego regionu. Niewątpliwie do osób o takiej atrybucji etnicznej zaliczyć można członków koczowniczej arystokracji średniej i niskiej, grzebanej w obrębie grupy kurhanowej z Iwaniwki, dla której stwierdzono istnienie dużych zbieżności z obszarami stepowymi (por. G. T. Kovpanenko, S. A. Skoryj 1988, s. 79-82) oraz elitarnego drużynnika z kurhanu Kozacka Mogiła z Netrebki. W tym ostatnim przypadku o jego przynależności do grona „stepowców" świadczy obecność pochówku końskiego złożonego w osobnym obiekcie, przy czym, co istotne, budowla ta przybiera formę typowej dla obszarów stepu konstrukcji w postaci katakumby. Z tym samym środowiskiem łączeni są również

[38] Na taką przynależność większości osób pogrzebanych w zasięgu nekropolii o elitarnym charakterze z grup kurhanowych z Bobrycy wskazywać mogą również niektóre cechy obrzędowości pogrzebowej, takie jak chociażby stosowanie wobec nich kremacji.

przedstawiciele zamożnej ludności szeregowej pogrzebani w niewielkiej serii pochówków z ostatniej ćwierci – końca V w. p.n.e. o wpuszczonym charakterze z miejscowości Jasnozir'ja (tabl. VII) w międzyrzeczu Rosi i Olszanki. Zwraca uwagę fakt, iż złożeni w nich wojownicy traktowani są niekiedy jako uczestnicy dokonywanych przez „stepowców" najazdów rabunkowych na tereny leśnostepowgo Podnieprza (S. A. Skoryj 2003, s. 83). Z tą samą grupą socjalno-etniczną niewątpliwie łączyć można również lekkozbrojnego wojownika pochowanego w katakumbie z okolic miejscowości Tułynci (Tul_62/2). Podobnie jak wyżej scharakteryzowane zespoły o „stepowym" obliczu, znajduje się on na obrzeżach „centrum" analizowanego skupiska regionalnego, aczkolwiek dzieląca go od niego odległość jest znacznie mniejsza.

Kończąc analizę struktury społecznej grup ludności zasiedlających w okresie późnoscytyjskim tereny międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru, ponownie należy wskazać na rysującą się na poziomie analiz terytorialnych rozdzielność grup kurhanowych i cmentarzysk z „centrum" tego zgrupowania względem nekropolii zlokalizowanych na jego „peryferiach" (ryc. 5.3). Uwagę zwraca przede wszystkim odmienna atrybucja etniczna pogrzebanych w ich zasięgu członków koczowniczych wyższych sfer. Jak już na to wskazywano, zespoły z ich pochówkami zgrupowane w rejonie miejscowości Bobryca można łączyć ze środowiskiem potomków nomadów, którzy napłynęli na te obszary na etapie archaicznym, podczas gdy te znajdujące się w międzyrzeczu Rosi i Rossawy wykazują cechy o „stepowym" obliczu. Sytuację tę można interpretować na kilka sposobów. Po pierwsze, może ona wskazywać na zachowanie władzy (kontroli) nad terenami międzyrzecza Rossawy i Dniepru (względnie nad nico szerszym obszarem) przez lokalne „leśnostepowe" elity o „wczesnoscytyjskiej" genezie. Po drugie, zmarli pogrzebani w zasięgu „elitarnych" grup kurhanowych z Bobrycy również związani byli ze środowiskiem stepowym. Ich „odrębność" w stosunku do osób pogrzebanych na innych nekropolach tego typu stanowi wynik asymilacji z miejscowymi społecznościami, względnie nadanie im „miejscowego" kolorytu (spalenie zmarłych, pogrzebanie ich w drewnianych grobowcach etc.). Związane jest to z tradycjami pogrzebowymi miejscowych „leśnostepowych" grup ludności zależnej, na której spoczywał ciężar budowy grobów dla koczowniczych elit. Po trzecie, „stepowe" zespoły z międzyrzecza Rosi i Rossawy wiązać należy z innymi regionalnymi zgrupowaniami stanowisk, niż te znajdujące się między Rossawą i Dnieprem. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na skupisko z międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego, którego cechą charakterystyczną jest znaczne rozrzedzenie związanych z nim nekropolii kurhanowych.

Innymi wyróżnikami wyżej wzmiankowanego zgrupowania stanowisk z międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego, które w okresie późnoscytyjskim najprawdopodobniej znacznie zwiększa swój zasięg obejmując również tereny położone w dorzeczu Siniuchy (ryc. 5.3), są struktura społeczna wspólnot grzebiących swoich zmarłych na tym terytorium oraz ich atrybucja etniczna. W tym ostatnim przypadku należy wskazać na obecność w tym regionie znacznej ilości zespołów grobowych o wyraźnie „stepowym" obliczu, co tłumaczy się intensyfikacją procesów związanych z napływem grup ludności z obszaru stepowego Nadczarnomorza (por. podrozdział 1.5). Podobnie jak w okresie wcześniejszym (od co najmniej końca pierwszej ćwierci V w. p.n.e.), kiedy doszło do pojawienia się tutaj pierwszych grup ludności ze stepu (por. wyżej), również i w rozpatrywanym etapie chronologicznym (okres późnoscytyjski) o takiej przynależności zmarłych pogrzebanych w większości grobów świadczą zarówno dane archeologiczne (np. grzebanie zmarłych w konstrukcjach typowych dla stepu takich jak katakumby i orientowane równoleżnikowo wąskie jamy), jak również wyniki badań antropologicznych (por. np. H. Głąb 1997; 1998). Jeżeli chodzi natomiast o strukturę społeczną tych populacji (tabela 5.6), to wskazać należy tu przede wszystkim na zbliżone proporcje występowania pochówków przedstawicieli warstw społecznych osadzonych na wyższych oraz niższych (ludność szeregowa różnej rangi i „biedota") stopniach w hierarchii, przy niewielkiej przewadze tych ostatnich, co zbliża je do wspólnot z dorzecza środkowej Worskli. Dalsze podobieństwa między tymi regionami dotyczą porównywalnego odsetka występowania kompleksów przeznaczonych na pogrzebanie w nich przedstawicieli poszczególnych stopni w hierarchii wyższych sfer, przy czym dla społeczności pochodzących z analizowanego terenu bardziej charakterystyczną grupę tworzą zespoły związane z ich wyższym i średnim poziomem. W przypadku warstw średnich i niższych należy natomiast odnotować porównywalny udział grobów z pochówkami zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej. Nieznacznemu odwróceniu ulegają natomiast proporcje w udziale zespołów budowanych dla warstw średnich niskiej rangi (zwykła ludność szeregowa) oraz „biedoty". W badanej strefie częściej spotykane są te pierwsze, przy czym częstotliwość ich występowania jest nieznacznie wyższa niż udział wyżej wspomnianych zespołów z pochówkami zamożnej i uprzywilejowanej części tej warstwy. Najmniej liczną (w sumarycznym ujęciu) grupę tworzą groby mieszczące pochówki „biedoty". Zestawiając obraz struktury społecznej grup ludności grzebiących swoich zmarłych na terenach międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego (oraz w dorzeczu Siniuchy) w okresie późnoscytyjskim z obserwacjami otrzymanymi dla okresu wcześniejszego, uwagę zwraca wzrost ilości grobów związanych z ludnością szeregową (zwłaszcza z jej zamożną i

uprzywilejowaną częścią, która w okresie wcześniejszym nie była w tej strefie w ogóle reprezentowana – por. tabela 5.3) i „biedotą". Po części wytłumaczyć to można, analogicznie jak w przypadku zgrupowania z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru, zwiększeniem się liczebności zmarłych grzebanych w okresie późnoscytyjskim na określonych nekropolach powstałych na etapie wcześniejszym, w tym przypadku przede wszystkim w zasięgu pierwszej grupy kurhanowej z Medwina. Z jej obrębu pochodzą bowiem prawie wszystkie zespoły z pochówkami zwykłej ludności szeregowej i „biedoty", które można wiązać z analizowanym skupiskiem regionalnym. Poza nią pojedyncze zespoły, w których złożono osoby o takiej atrybucji społecznej (członkowie niższego poziomu warstw średnich) ujawniono również w Wielkim Kurhanie Ryżanowskim (pochówek dziewczynki z dromosu bocznego grobowca – tabl. XCIX; C.6-8) oraz w okolicy miejscowości Buszewe na prawym brzegu Rosi. Zwraca uwagę fakt, iż oba te zespoły mieszczą pochówki kobiet łączonych z autochtonicznymi grupami ludności (por. S. A. Skoryj 2003, tabela 8; S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 147). Ponadto, pierwszy z nich, w oparciu o jego lokalizację w obrębie konstrukcji przeznaczonej na złożenie w niej osoby o wysokim statusie społecznym („arystokratka" najwyższego rzędu), włączyć można do kategorii ludności służebnej. Analogiczną obserwację odnieść można również do wywodzącego się z grona uprzywilejowanej ludności szeregowej przybocznego, złożonego w jamie wejściowej prowadzącej do komory grobowej z pochówkiem „księcia" z tego samego kompleksu grobowego (tabl. XCV.55-62; XCVI.2-3). Pozostali zmarli tej rangi grzebani są albo w obrębie innych nekropoli o „elitarnym" charakterze, przy czym ich pochówki reprezentowane są przez pojedyncze kompleksy grobowe (Petr_4/1 i Steb_13 – tabl. CXIV.1-2) albo też wchodzą w skład osobnych nekropolii. W tym ostatnim przypadku wskazać należy na niewielką grupę kurhanową z Wisznopil'u z charakterystycznym układem grobów, w skład którego, obok zespołów typowych dla omawianej warstwy społecznej (zespoły klasy V – tabl. CXXVIII-CXXIX), wchodzi również pojedynczy kompleks wyższej rangi z pochówkiem lidera (w tym konkretnym przypadku liderki – tabl. CXXVII) wspólnoty grzebiącej zmarłych w zasięgu tej nekropolii. Cechą wspólną wszystkich zmarłych, których można łączyć z charakteryzowaną warstwą społeczną jest ich przynależność do środowiska „stepowców" co potwierdzają zarówno dane archeologiczne (pogrzebanie ich w konstrukcjach typowych dla stepu), jak również wyniki badań antropologicznych (por. H. Głąb 1997, s. 96). Analogiczną uwagę można odnieść również do członków koczowniczych wyższych sfer związanych z analizowanym zgrupowaniem regionalnym.

Na poziomie analiz rozprzestrzenia terytorialnego cmentarzysk i grup kurhanowych, zawierających groby związane z poszczególnymi stopniami w stratyfikacji społecznej wspólnot grzebiących swoich zmarłych w międzyrzeczu Rosi i Tykiczna Gniłego oraz w dorzeczu Siniuchy, warto jeszcze powrócić do wspomnianego już znacznego rozrzedzania stanowisk funeralnych z tego obszaru (ryc. 5.3). Większość z nich znajduje się na obrzeżach tej strefy, tworząc koncentryczny układ z „centrum" w międzyrzeczu Tykicza Gnilego i Górnego wyznaczonym przez grupę kurhanową z Ryżanówki z trzema z pochówkami koczowniczej arystokracji najwyższego (Ryz_4/b_ks i 4/centr._ks) i średniego (Ryz_12) poziomu. Co istotne, w zmarłych tych, sądząc po wyróżniającym się charakterze kompleksów w obrębie których ich pochowano, a także ich lokalizacji w „centralnej" części analizowanego skupiska, widzieć można lokalnych wodzów plemiennych wysokiej rangi oraz ich krewnych (?; „księżniczka" z bocznego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego). Poza nimi, w zasięgu opisywanej grupy kurhanowej, złożeni byli również przedstawiciele koczowniczej arystokracji niskiej rangi. Elitarny charakter posiadają również inne grupy kurhanowe (Petrìvka, Steblìv) oraz pojedyncze kompleksy grobowe (Lis_1; Petro_1; Riz_1/1; ZelD_448) zlokalizowane w tej strefie (na jej obrzeżach)[39]. Uwagę zwraca fakt, iż te z nich, w zasięgu których pogrzebano członków wyższych sfer średniej rangi (Lis_1; Petro_1; Steb_2) koncentrują się w północnej części analizowanego zgrupowania (międzyrzecze Rosi i Tykicza Gniłego), podczas gdy na obszarach położonych bardziej na południe mieszczą wyłącznie pochówki koczowniczej arystokracji średniej rangi (Petrìvka oraz Riz_1/1 i ZelD_448).

Trzecim zgrupowaniem regionalnym z zasięgu prawobrzeżnej strefy leśnostepowgo Podnieprza funkcjonującym w okresie późnoscytyjskim jest skupisko stanowisk z międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej (ryc. 5.3). Pod względem struktury społecznej (tabela 5.6) i etnicznej wspólnoty te wykazują elementy wspólne zarówno ze współczesnymi im populacjami koczowniczym z obszarów położonych bardziej na zachód (międzyrzecze Rosi i Tykicza Gniłego wraz z dorzeczem Siniuchy), jak również z grupami ludnościowymi zasiedlającymi tereny międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru. W tym ostatnim przypadku należy wskazać przede wszystkim na kontynuację użytkowania nekropolii funkcjonujących w okresie wcześniejszym, co wskazywać może na znaczną rolę w ich środowisku grup ludności, które pojawiały się na tych terenach w starszych fazach okresu scytyjskiego, oraz zbliżoną częstotliwość występowania pochówków ludności szeregowej. Elementem wspólnym z populacjami z obszarów położonych na zachód od tego terenu jest z kolei przynależność

[39] Wyjątek stanowią jedynie dwa wyżej wzmiankowane cmentarzyska związane bądź to za zamożną u uprzywilejowaną częścią warstw średnich bądź też ze zwykłą ludnością szeregową i „biedotą".

znacznej części zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej oraz koczowniczej arystokracji różne rangi, włącznie z zajmującymi najwyższą pozycję w ich hierarchii lokalnymi liderami (wodzami) plemiennymi, do grona ludności pochodzenia stepowego. Na marginesie tych uwag warto odnotować istnienie daleko idących podobieństw między niektórymi kompleksami grobowymi z pochówkami przedstawicieli ostatniej z wymienionych tu grup socjalno-funkcjonalnych, jaką są wodzowie plemienni pochodzącymi z obu tych regionów (dorzecze Siniuchy: „książę" z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – tabl. XCIV-XCVII; międzyrzecze Taśminu i Wysi Wielkiej: zmarły z kurhanu nr 487 z Kapìtanìvki – tabl. XXXI.2), aczkolwiek trzeba odnotować, że ich status mógł być nieco odmienny (por. S. A. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 122-123, 132-133).

W bardziej szczegółowym ujęciu należy wskazać przede wszystkim na proporcje zachodzące między ilością pochówków przedstawicieli warstw wyższych a grobami należącymi do grup ludności związanych z niższymi stopniami w hierarchii (ludność szeregowa różnej rangi). W przypadku analizowanych społeczności ich stosunek kształtuje się mniej więcej na poziomie 1:2, co zbliża je do wspólnot zasiedlających w okresie późnoscytyjskim tereny dorzecza Dońca oraz obszary Leśnostepowego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu. Pewne zbieżności z tymi populacjami widoczne są również na poziomie zbliżonej częstotliwości występowania grobów, które można łączyć z jednostkami (warstwami społecznymi) różnego stopnia – odpowiednio arystokracją wysokiej i średniej rangi, wyższymi sferami niższego rzędu oraz ludnością szeregową. W przypadku tej ostatniej warstwy uwagę zwraca fakt, iż wśród „późnoscytyjskich" wspólnot z międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej częstotliwość występowania wiązanych z nią grobów osiąga jeden z najwyższych wskaźników spośród wszystkich społeczności zasiedlających w tym okresie tereny leśnostepowego Podnieprza. Stanowią one blisko 2/3 całego ogółu grobów z tego regionu. Nie mniej istotnym wyróżnikiem ich struktury społecznej są proporcje zachodzące między zespołami, które można wiązać z obydwoma składowymi warstw średnich, tj. z zamożną i uprzywilejowaną ludnością szeregową oraz jej zwykłą częścią. Ta ostatnia jest dwukrotnie rzadsza. Sytuacja ta jest zatem po części podobna do tej odnotowanej dla populacji grzebiącej swoich zmarłych na terenach Leśnostepowego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu oraz na obszarach dorzecza środkowej Worskli. Największe różnice w stosunku do pozostałych zgrupowań regionalnych widoczne są natomiast w całkowitym braku na analizowanym terenie zespołów z pochówkami „biedoty" zajmującej najniższy stopień w hierarchii wolnej ludności (grzebanej w osobnych kompleksach grobowych).

Porównując obraz struktury społecznej „późnoscytyjskich" populacji związanych z analizowanym zgrupowaniem stanowisk (tabela 5.6) z tym otrzymanym dla okresu środkowoscytyjskiego (tabela 5.3), należy wskazać przede wszystkim na blisko dwukrotne zmniejszenie się częstotliwości występowania grobów z pochówkami przedstawicieli warstw wyższych. Obserwacja ta może wskazywać na postępującą w czasie dyferencję społeczną, czy też po prostu na obniżenie rangi tych wspólnot w stosunku do okresu wcześniejszego. Na korzyść tej drugiej możliwości przemawia fakt, iż w okresie późnoscytyjskim ilość zespołów wiązanych z arystokracją wyższego i średniego rzędu w porównaniu z etapem środkowoscytyjskim jest kilka razy mniejsza. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy może być zapewne zaprzestanie użytkowania w omawianym odcinku czasu „elitarnej" grupy kurhanowej (grupa I) z Żurawki, w zasięgu której w fazie wcześniejszej (V w. p.n.e.) skoncentrowana była większość zespołów tego typu z międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej (por. wyżej). Nie mniej ważną obserwacją jest stwierdzenie obniżenia się rangi części nekropolii z tego regionu użytkowanych zarówno w okresie środkowo- jak i późnoscytyjskim. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na te z nich, w zasięgu których na etapie środkowoscytyjskim obecne były zespoły z pochówkami koczowniczych wyższych sfer średniej rangi (Makìïvka, grupa I; Pastirs'ke; Turìâ, grupa I)[40]. Zmian takich nie odnotowano natomiast dla grup kurhanowych i cmentarzysk, w obrębie których nie stwierdzono obecności zespołów grobowych z pochówkami osób tej rangi. W ich zasięgu w analizowanym przedziale czasu, podobnie jak na etapie środkowoscytyjskim, grzebano wyłącznie zmarłych należących bądź to do ludności szeregowej (Kapìtanìvka, II grupa kurhanowa; Matusìv, I grupa kurhanowa; Žuravka, II grupa kurhanowa), bądź też do wyższych sfer najniższego stopnia lub obydwu tych warstwa (Makìïvka, grupa V; Matusìv, II grupa kurhanowa?; Turìâ, I grupa kurhanowa; Žuravka, III grupa kurhanowa, bliższe cmentarzysko). Uwagę zwraca natomiast pojawienie się w ciągu okresu późnoscytyjskiego w obrębie niektórych z nich, obok grobów które można wiązać z potomkami grup ludności (głównie o koczowniczym obliczu) zasiedlających te tereny w okresach wcześniejszych, zespołów w typie stepowym (głównie pochówki w katakumbach). Obserwacja ta w połączeniu z powstawianiem w tym czasie nowych nekropolii z pochówkami „stepowców" o różnej randze społecznej (Burti; Kapìtanìvka, I grupa kurhanowa), wskazywać może na dopływ w ciągu IV w. p.n.e. kolejnych grup ludności związanych z tym środowiskiem. Należy również odnotować, że wspomniane

[40] W części przypadków odnotowane zmiany w randze zmarłych grzebanych w zasięgu określonych nekropolii były na tyle istotne (Makìïvka – zmiana z arystokracji średniego stopnia na ludność szeregową), że wskazywać mogą na brak ciągłości w ich użytkowaniu między okresami środkowo- i późnoscytyjskim.

zespoły w typie stepowym, niezależnie od tego czy zakładano je w obrębie istniejących nekropolii kurhanowych czy też w nowych lokalizacjach, pojawiają się na obszarze całego omawianego zgrupowania stanowisk. Nie mniej istotne dla oceny struktury społecznej badanych populacji jest również stwierdzenie, iż stepowe pochodzenie, poza osobami osadzonymi na niższym stopniu w hierarchii, wykazują także zmarli, których można łączyć z nieliczną w analizowanym odcinku czasu koczowniczą arystokracją wyższej (Kap_483, 487) i średniej (Ost_13) rangi, włącznie z lokalnymi liderami plemiennymi (Kap_487 i być może Ost_13 – por. tabela 4.24). W ich przypadku uwagę zwraca dość późna pozycja chronologiczna wiązanych z nimi grobów, które datowane są bądź to na koniec IV lub początek III w. p.n.e. (Kap_487 – por. np. S. A. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 133), bądź też w szerszych ramach chronologicznych obejmujących cały IV i III (Ost_13) w. p.n.e. Tym samym między zespołami tej rangi pochodzącymi z analizowanego obszaru, które można odnieść do okresów środkowoscytyjskiego i późnoscytyjskiego widoczna byłaby pewna luka chronologiczna[41]. Obserwacja ta, w połączeniu z możliwością przypisania zmarłych o takiej atrybucji społecznej z okresów środkowo- i późnoscytyjskich do dwóch różnych grup koczowników, pozwala na postawienie tezy, zgodnie z którą w ciągu trwania okresu późnoscytyjskiego w międzyrzeczu Taśminu i Wysi Wielkiej mogło dojść do wymiany elit związanych z potomkami koczowników, którzy przybyli na te obszary w okresach wcześniejszych, na te wywodzące się ze środowiska ludności (Scytów) pochodzenia stepowego. Obecnie trudno jest zrekonstruować ten proces. Z jednej strony wymiana elit mogła nastąpić w wyniku podboju tych terenów przez „stepowców", z drugiej strony pojawienie się tej ostatniej grupy w tym regionie oraz zanik elit związanych z koczownikami przybyłymi na te obszary w okresach wcześniejszych są procesami niezależnymi od siebie. Na tą ostatnią możliwość wskazywać może istnienie wspomnianej luki chronologicznej w sekwencji występowania w tej strefie zespołów z grobami osób reprezentujących wyższe (średni i najwyższy) poziomy koczowniczej arystokracji. W tym miejscu należy wskazać, iż podobną tezę postawił w ostatnim czasie D. S. Greczko rekonstruując procesy etniczno-społeczne zachodzące na obszarach Scytii Nadczarnomorskiej w młodszych fazach rozwojowych okresu scytyjskiego. Istotne jest tu przede wszystkim wskazanie przez niego możliwości przeniesienia przez Scytów królewskich, którzy przybyli na te tereny w okresach

[41] Trzeba jednak zaznaczyć, że na chwilę obecną brak jest możliwości określenia czy jest ona odbiciem rzeczywistych procesów czy też wynika ze stanu badań (niezidentyfikowanie zespołów tego typu mogących uzupełnić tą lukę, względnie brak bardziej szczegółowych ustaleń chronologicznych dla już znanych kompleksów tej rangi).

wcześniejszych (początkowe stadium okresu środkowoscytyjskiego), miejsc pochówku ich wyższych sfer (i innych członków wspólnoty) na terytorium dolnego Podnieprza gdzie powstaje herodotowy Gerros, co miało nastąpić około środka trzeciej ćwierci V w. p.n.e. (D. S. Grečko 2017, s. 102). Nie mniej ważnym założeniem tej tezy jest wskazanie obszarów południowej części leśnostepowego Podnieprza, a zwłaszcza dorzecza Taśminu, jako możliwego punktu wyjścia dla grup ludności, które przeniosły miejsca swoich pochówków na tereny stepowe (*ibidem*, s. 85). W tym ujęciu pojawienie się w badanej strefie kolejnych fal nomadów, dla których tym razem punktem wyjścia były obszary stepu nadczarnomorskiego, można byłoby traktować jako ich „powrót na ziemie przodków", czym tłumaczyć można składanie przez nich swoich zmarłych w zasięgu tych samych nekropolii kurhanowych, które były użytkowane w okresie wcześniejszym. Niewątpliwie kwestia ta wymaga jednak podjęcia dalszych badań.

Dość duże zbieżności z wyżej scharakteryzowanym obszarem międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej wykazuje również zgrupowanie mieszczące się w dorzeczu tej pierwszej rzeki (ryc. 5.3). Podobieństwa te widoczne są przede wszystkim na poziomie dynamiki zmian zachodzących w tym regionie w ciągu analizowanego odcinka czasu. Z jednej strony wskazać należy na dalszą kontynuację użytkowania części nekropolii założonych w okresie wcześniejszym (w tym tych o autochtonicznym charakterze), bez widocznych większych zmian w randze pogrzebanych w ich zasięgu osób, z drugiej dalszy napływ na te tereny grup ludności pochodzenia stepowego. Zwraca uwagę fakt, iż obie te grupy ludności reprezentowane są wyłącznie przez warstwy osadzone na niższych stopniach w hierarchii (ludność szeregowa różnej rangi i „biedota"). Pewne zbieżności między tymi regionami widoczne są również w zaniku w okresie późnoscytyjskim (w jego początkowej fazie?) zespołów, które można wiązać z koczowniczą arystokracją średniej i wyższej rangi, co może stanowić pochodną wyżej wzmiankowanego procesu przeniesienia miejsc pochówku lokalnych elit na inne obszary (dolne Podnieprze). W przeciwieństwie do wyżej opisanego zgrupowania stanowisk z międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej na tych terenach brak jest natomiast zespołów, które można byłoby łączyć ze zmarłymi tej rangi odnoszonymi do analizowanego odcinka czasu (jego młodszego stadium) aczkolwiek nie można wykluczyć, że nie zostały one jeszcze rozpoznane wykopaliskowo[42]. W następstwie wszystkich tych procesów wspólnoty zasiedlające w okresie późnoscytyjskim tereny analizowanego

[42] Wskazać tutaj można chociażby na znajdujący się w obrębie nekropolii zgrupowanych przy grodzisku Motorininskim kurhan nr 1 o wysokości wynoszącej 7 m przy średnicy równej około 50 m (S. A. Skorij, S. S. Bezsonova, 1995, s. 69).

zgrupowania regionalnego charakteryzują się dość oryginalną strukturą społeczną w porównaniu z innymi grupami terytorialnymi z Prawobrzeża (tabela 5.6). W pierwszej kolejności uwagę zwraca sygnalizowany wyżej brak wśród nich zespołów z pochówkami arystokracji średniej i wyższej rangi. Tym samym najwyższą pozycję w hierarchii badanych wspólnot posiadają zmarli grzebani w grobach łączonych z wyższymi sferami najniższej rangi (III i IV klasa pochówków). Zespoły tego typu stanowią blisko 14%, co jest najniższą wartością odnotowaną dla grobów tej rangi pochodzących z zasięgu wszystkich wydzielonych w niniejszej dysertacji grup regionalnych. Pochówki członków warstw niższych są ponad sześciokrotnie częstsze. Wśród nich najliczniej reprezentowaną warstwą społeczną jest zwykła ludność szeregowa. Zespoły ze zmarłymi tej rangi stanowią blisko 45%, a więc ich udział kształtuje się na poziomie analogicznym do tego odnotowanego dla wspólnot z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru. Groby z pochówkami zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej są dwukrotnie rzadsze. Stanową one 1/5 wszystkich zespołów z analizowanego zgrupowania regionalnego, co również je zbliża do „sąsiadujących" z nimi od północny (północnego zachodu) grup ludności z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru. Innym wyróżnikiem badanych wspólnot jest bardzo wysoki udział zespołów grobowych łączonych z osadzoną na najniższym stopniu w hierarchii „biedotą". Obecność ich pochówków odnotowano w około 22% wszystkich grobów z obszaru dorzecza Taśmina. Tym samym sumaryczny udział zespołów przeznaczonych na złożenie w nich członków warstw niższych i średnich w stosunku do grobów z pochówkami przedstawicieli wyższych sfer kształtuje się mniej więcej na poziomie 6:1.

Wyróżniający się charakter wspólnot z dorzecza Taśminu na tle populacji związanych z innymi grupami regionalnymi widoczny jest również na poziomie analizy rozprzestrzenienia terytorialnego cmentarzysk i grup kurhanowych, zawierających groby związane z poszczególnymi stopniami w stratyfikacji społecznej badanych populacji (ryc. 5.3). Pod tym względem uwagę zwraca dość znaczny rozrzut występowania stanowisk tworzących analizowane zgrupowanie regionalne, aczkolwiek odległości między nimi nie są tak duże jak te charakteryzujące nekropole znajdujące się w międzyrzeczu Rosi i Tykicza Gniłego oraz w dorzeczu Siniuchy. Najbardziej oddalone stanowiska włączone do analizowanej grupy regionalnej znajdują się w jej południowej części, tuż przy granicy lasostepu i stepu (Bogdanìvka, ur. Černij lìs; Svìtlovods'k; Zalomi). Wszystkie one mają płaski lub mieszany (tj. zawierający pochówki płaskie i podkurhanowe) charakter i łączone są z wywodzącą się z grona ludności autochtonicznej (Bogdanìvka i Zalomi) lub „stepowców" (Svìtlovods'k) zwykłą ludnością szeregową i/lub „biedotą". Czasami zespołom z pochówkami

osób związanych z tymi stopniami w hierarchii towarzyszą pojedyncze groby mieszące szczątki zmarłych odnoszonych do zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej. W osobach tych, sądząc po kontekście występowania ich pochówków, widzieć należy zapewne przywódców wspólnot grzebiących swoich zmarłych na określonych nekropolach tego typu. Uwagę zwraca również fakt, iż należące do nich groby występujące w zasięgu cmentarzysk powstałych w okresach wcześniejszych (Svìtlovods'k i Zalomi) pojawiają się dopiero w analizowanym odcinku czasu, co prowadzić może do wniosku o postępującym w czasie wewnętrznym różnicowaniu się tych wspólnot. Analogiczny charakter (nekropole użytkowane wyłącznie przez ludność szeregową i/lub „biedotą" różnego pochodzenia etnicznego) posiada również większość grupy kurhanowych i cmentarzysk znajdujących się na terenach stanowiących „centrum" analizowanego zgrupowania, tj. na płaskowyżu ograniczonym pętlą Taśminu (Gulâjgorodok, grupy A i Б; Mel'niki-Holodnyj Âr; Velka Âblunìvka, grypa A) oraz na wododziałach cieków wodnych wpadających do tej rzeki w jej środkowym biegu (Konstântinìvka, grupa A). W tej ostatniej strefie obecne są również nekropole, w zasięgu których swoich zmarłych grzebią wspólnoty o nieco odmiennej (bardziej zróżnicowanej) strukturze społecznej. Ich cechą charakterystyczną jest dominacja zespołów z pochówkami ludności szeregowej obu rang, którym towarzyszą nieliczne groby analogiczne do tych wznoszonych dla przedstawicieli wyższych sfer najniższej rangi (Smìla – tabl. CIX.3, 4.1-14; Starosìlâ). Co istotne, w obrębie tych ostatnich pogrzebane zostały kobiety, które nierzadko wyposażone są w militaria. Pod tym względem nekropole te nawiązują do niektórych grup kurhanowych (Mirne; Podillâ) pochodzących z Leśnostepowego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu a interpretowanych jako miejsca pochówku niewielkich wspólnot (rodów?) związanych z uprzywilejowaną i zamożną ludnością szeregową na czele, których stały kobiety o statusie zbliżonym do tego cechującego koczownicze wyższe sfery najniższej rangi. Równocześnie należy zaznaczyć, że w zasięgu omawianej grupy nekropolii z dorzecza Taśminu spotykane są również groby z pochówkami przedstawicieli zwykłej ludności szeregowej. Część z nich (zespoły ze Smiły) ma boczny charakter i znajduje się pod nasypami wznoszonymi nad grobami osób o wyższej pozycji społecznej[43]. Tym samym można przypuścić, że wspólnoty grzebiące swoich zmarłych na tych nekropolach mogły się nieznacznie różnić między sobą swoim statusem, który w generalnym ujęciu był zapewne niższy od tego przysługującego populacjom związanym z

[43] Do grupy tej włączone zostały również pochówki dwójki dzieci (Sme_22/2 i 26/2) pogrzebanych w zespołach o cechach zbieżnych z grobami budowanymi dla „biedoty", których obecność ujawniono pod nasypami niektórych kurhanów ze Smiły (por. uwagi na temat tych zespołów w podrozdziałach 4.1.3 i 4.3).

wyżej wzmiankowanymi nekropolami z obszaru Leśnostepowego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu. W takim ujęciu analizowane grupy kurhanowe można traktować jako należące do wspólnot (rodów?) wywodzących się z ludności szeregowej różnej rangi na czele, których stały kobiety (zazwyczaj amazonki) o statusie zbliżonym do tego cechującego koczownicze wyższe sfery najniższej rangi[44]. Wykaz nekropolii z pochówkami osób zajmujących określoną pozycję w hierarchii badanych społeczności zamykają dwie niewielkie grupy kurhanowe z pochówkami przedstawicieli koczowniczych wyższych sfer najniższej rangi. W ich przypadku uwagę zwraca przede wszystkim lokalizacja tych nekropolii na obrzeżach wyżej wzmiankowanych skupisk cmentarzysk i grup kurhanowych, użytkowanych przez grupy ludności związanej z warstwami średnimi różnej rangi oraz „biedotą", znajdujących się w na płaskowyżu ograniczonym pętlą Taśminu (Mihailìvka) oraz na wododziałach cieków wodnych wpadających do tej rzeki w jej środkowym biegu (Tekline). Jeżeli chodzi natomiast o sposób ich interpretacji to wydaje się, że najbardziej zasadne będzie ich traktowanie, jako miejsc spoczynku wywodzących się spośród arystokracji najniższej rangi pomniejszych liderów stojących na czele wspólnot (plemion?) zasiedlających oba wyżej wymienione regiony dorzecza Taśminu. Równocześnie należy odnotować, że liderzy ci mogli różnić się miedzy sobą swoją rangą, na co wskazywać mogą różnice w wysokościach nasypów (przy założeniu, że nie wynikają one ze stanu ich zachowania) nakrywających ich pochówki (Mih_12 i 9 – odpowiednio 3 i 4,8 m; Tek_366 – 7 m). Zwraca uwagę fakt, iż bardziej okazały pod tym względem kompleks (Tek_366) pochodzi z obszaru gdzie koncentrują się nekropole użytkowane przez zamożniejsze grupy ludności szeregowej (Smìla; Starosìlâ). Tym samym można przyjąć założenie, że widoczne odmienności w statusie społecznym lokalnych wyższych sfer (najniższej rangi) stanowić mogą efekt nieco odmiennej rangi wspólnot, z którymi wiązać można określone zgrupowania stanowisk z dorzecza Taśminu. Brak w tej strefie zespołów wznoszonych dla przedstawicieli koczowniczych wyższych sfer najwyższej i średniej rangi (o ile nie jest on pochodną stanu badań) sugerować

[44] Niewykluczone, że w analogiczny sposób należy traktować również grupę grzebiącą swoich zmarłych w obrębie cmentarzyska z miejscowości Gorodiszcze. Wśród nich, jeden niedawno publikowany grób datowany na pierwszą połowę IV w. p.n.e. (O. F. Fìalko, V. V. Nroda 2019, s. 364-367), posiada cechy typowe dla pochówków rangi V (klasa III.2 grobów żeńskich z okresu klasycznego z Prawobrzeża). Jego wyróżniający się charakter na tle innych grobów z pochówkami *szeregowych wojowników* (*ibidem*, s. 372) może wskazywać na traktowanie go jako należącego do wywodzącej się z grona zamożnej ludności szeregowej wysokiej rangi (o statusie zbliżonym do arystokracji najniższego poziomu) liderki wspólnoty użytkującej tą nekropolę, co częściowo pokrywa się z interpretacją autorstwa E. Fialko łączącą zmarłą z grupą *dowódców określonej scytyjskiej jednostki bojowej* (*ibidem*, s. 373).

może natomiast, że nadrzędna władza nad tym regionem mogła znajdować się w rękach elit kontrolujących sąsiednie terytoria (międzyrzecze Taśminu i Wysi Wielkiej).

W okresie późnoscytyjskim obserwowane jest również ponowne pojawienie się zespołów w typie „scytyjskim" w północnej części strefy leśnostepowego Prawobrzeża, tuż na granicy ze strefą leśną (Hodor_58, 60/1 i 61/1) a nawet w głębi tej ostatniej, już na obszarze Polesia (Lad_1/1). Ich cechą wspólną jest złożenie w nich pochówków mężczyzn związanych z ludnością szeregową różnej rangi, przy czym zmarli grzebani na konkretnych nekropolach reprezentują jej odmienne poziomy (tabela 5.6). W obrębie grupy kurhanowej z okolic miejscowości Chodorków, na granicy stref leśnostepowej i leśnej, złożeni są przedstawiciele jej niższego stopnia (zwykła ludność szeregowa), natomiast w okolicach miejscowości Ładżyczy nad Prypecią, a więc w regionie reprezentującym zupełnie inną strefę krajobrazowo-przyrodniczą niż obszary leśnostepowe (Polesie), pogrzebany został konny „drużynnik" związany z zamożną i uprzywilejowaną ludnością szeregową. Ponadto, w przypadku tej grupy kurhanowej nie można wykluczyć, iż w obrębie dwóch pozostałych nasypów mogli być złożeni zmarli związani z wyższymi sferami niskiej rangi na co wskazywać mogą wielkości nasypów (1,5-2 m wysokości i ok. 50 m średnicy – E. V. Maksimov, E. A. Petrovskaâ 2008, s. 9). Niezależnie od atrybucji społecznej pogrzebanych w nich osób uwagę zwraca ich lokalizacja w głębi zasięgu kultury miłogradzkiej (S. E. Rassadin 2005, ryc. 11.Б), będącej ugrupowaniem obcym społecznościom „leśnostepowym" doby okresu scytyjskiego. Wszystkie te przesłanki w opinii E. V. Maksimowa i E. A. Petrowskiej (2008, s. 9) świadczyć mogą o związku zmarłych z tej grupy kurhanowej z *kampaniami wojskowymi właściwych Scytów*, w domyśle skierowanym przeciwko ich północnym sąsiadom. W tym miejscu należy zaznaczyć, że dla jedynego udokumentowanego zespołu z tej grupy (Lad_1/1) nie stwierdzono obecności wyraźnych cech koczowniczej obrzędowości pogrzebowej, co w połączeniu ze spaleniem jego szczątek poza komorą grobową, sugeruje jego przynależność do innego substratu etnicznego niż właściwi Scytowie. Bardziej zasadne wydaje się natomiast być jego łączenie z grupami koczowniczej ludności z obszarów leśnostepowych (potomkami scytyjskich nomadów z okresu archaicznego), przy czym wskazać należy tutaj przede wszystkim na wspólnotę grzebiącą swoich zmarłych w zasięgu grup kurhanowych z okolic miejscowości Bobryca w międzyrzeczu Rossawy i Dniepru. Przesłankami świadczącymi na istnienie związków między nimi a zmarłym z analizowanego zespołu są zbieżności w zakresie obrzędowości pogrzebowej (w tym stosowanie kremacji na boku – por. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, tabl. 10), przy czym co istotne, odnoszą się one do sposobu grzebania przedstawicieli uprzywilejowanych warstw i grup społecznych różnej

rangi, włącznie z zamożną ludnością szeregową (por. wyżej). Nie do końca określona pozostaje również przynależność zmarłych mężczyzn pogrzebanych na nekropolii koło Chodorkowa, znajdującej się nie tylko na granicy dwóch stref krajobrazowo-przyrodniczych (stref leśnostepowa i leśna) ale także w strefie kontaktowej dwóch odmiennych jednostek kulturowych, tj. leśnostepowych ugrupowań kultury scytyjskiej z jednej strony i kultury miłogradzkiej z drugiej (por. np. zasięgi obu ugrupowań w S. E. Rassadin 2005, ryc. 11.Б, 14.A; E. V. Maksimov, E. A. Petrovskaâ 2008, ryc. 2). Również i w tym przypadku zespoły te nie zawierają jednoznacznych śladów koczowniczej obrzędowości pogrzebowej za wyjątkiem umieszczenia z jednym ze zmarłych porcji pokarmu zwierzęcego. Ponadto, pochowani zostali oni w rycie kremacji na miejscu (na powierzchni podkurhanowej) a więc sposób nieznany z innych nekropolii, które można łączyć zarówno ze współczesnymi im populacjami z innych obszarów strefy leśnostepowego Podnieprza (por. G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, tabl. 10) jak również z kręgu kultury miłogradzkiej (por. S. E. Rassadin 2005, s. 55-60)[45].

5.5. Dynamika zmian w stratyfikacji społecznej ludności leśnostepowego Podnieprza w świetle procesów etniczno-kulturowych zachodzących na terenach Północnego Nadczarnomorza w okresie scytyjskim

Szczegółowe rozważania na temat stratyfikacji społecznej grup ludności zasiedlających w kolejnych fazach okresu scytyjskiego poszczególne regiony leśnostepowgo Podnieprza wykazały istnienie między nimi pewnych różnic. Odmienności te dotyczą przede wszystkim udziału zespołów grobowych, które można wiązać z warstwami i grupami społecznymi (socjalno-majątkowymi) osadzonymi na określonych stopniach hierarchii. W świetle wyżej przeprowadzonych analiz chronologiczno-przestrzennych można stwierdzić, iż jednym z głównych czynników rzutujących na uzyskany obraz zmian jest dynamika procesów etniczno-kulturowych. Szczególnie istotne są tutaj relacje (i stopnień ich intensyfikacji) zachodzące między poszczególnymi funkcjonującymi w zasięgu analizowanego obszaru grupami ludności.

Znaczenie charakteru kontaktów zachodzących między różnymi grupami etniczno-kulturowymi zasiedlającymi w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza, jako głównej „siły sprawczej" kształtującej obraz ich struktury społecznej, widoczne jest już na

[45] W tym ostatnim przypadku uwagę zwraca stosowanie innego podobnego typu rytuałów pogrzebowych w postaci umieszczania szczątek po ciałopaleniu bezpośrednio na powierzchni podkurhanowej, przy czym akt kremacji dokonywał się poza miejscem pochówku. Zespoły tego typu posiadają jednak wcześniejsze datowanie niż omawiana seria pochówków z okresu późnoscytyjskiego (S. E. Rassadin 2005, s. 55-60, ryc. 12; 13.11).

etapie archaicznym. W okresie tym w zasięgu niemal całej strefy Lasostepu współegzystują ze sobą koczownicy irańskiego pochodzenia (Scytowie, Kimmerowie i być może jeszcze inne niezdefiniowane dzisiaj grupy – Kup'evaha) i ich potomkowie, z drugiej osiadli rolnicy. Ci ostatni mogli wywodzić się zarówno spośród ludności autochtonicznej (Prawobrzeże) lub z migrantów z obszarów południowej i środkowej części prawobrzeżnego Podnieprza (dorzecze środkowej i dolnej Worskli), a na etapach późniejszych (koniec VII – 1. poł. VI w. p.n.e.) również z regionu nadworsyklańskiego. Co istotne, przedstawiciele każdego z tych etnosów (grup etniczno-kulturowych) posiadali nieco odmienną strukturę społeczną, co jest zbieżne z ogólnym stanem wiedzy na temat organizacji populacji prowadzących różne strategie gospodarcze (por. np. E. Nowicka 2012, s. 287-288, 352-354; M. S. Przybyła 2014b, s. 200-204, tabela 6).

W przypadku społeczności „scytyjskich" koczowników uwagę zwraca fakt, iż łączone z tym etnosem grupy nomadów, pojawiające się na terenach leśnostepowego Podnieprza w ramach poszczególnych etapów okresu wczesnoscytyjskiego, różnią się między sobą swoją strukturą socjalną, co po części wynikać może z odmiennego charakteru tych przemieszczeń. Zgodnie z dokonanymi w niniejszej dysertacji obserwacjami, pojawiające się w południowej i środkowej części tej strefy w ciągu końca VIII i w pierwszych dziesięcioleciach VII w. p.n.e. niewielkie grupy koczowników szukających nowych ziem do zasiedlenia, a następnie dążących do rozciągnięcia nad nimi kontroli, cechują się dość dużą homogenicznością. Uwidacznia się ona zarówno na poziomie płci zmarłych grzebanych w grobach związanych z tym etapem przemieszczeń, jak również w ich atrybucji społecznej (socjalno-funkcyjnej). Jak wskazują na to umieszczane w nich ekwipunki, zespoły te na ogół należą do zajmujących wysoką pozycję w ramach zgeneralizowanego obrazu struktury społecznej serii „wczesnoscytyjskiej" członków arystokratycznych oddziałów wojskowych (tzw. elitarni „drużynnicy"), włącznie z ich dowódcami. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że obserwacja ta, choć pozostaje w zgodzie z funkcjonującymi w literaturze propozycjami dotyczącymi sposobu interpretacji nomadycznych wspólnot związanych z tą falą napływu koczowników na tereny leśnostepowego Podnieprza (np. S. A. Skoryj 2003, s. 74-76), a także z ogólną znajomością mechanizmów rządzących stosunkami społecznymi u koczowników (por. uwagi na temat egalitarnego charakteru średniowiecznych nomadów na etapie podboju i opanowywania nowych ziem – tzw. pierwsze, taborowe stadium koczowania w S. V. Pletneva 1982, s. 17-18, ryc. 1), oparta jest na małej ilości źródeł, dlatego też należy podchodzić do niej z dużą ostrożnością.

W porównaniu z nimi, kolejne pojawiające się w nieco późniejszych fazach okresu wczesnoscytyjskiego w poszczególnych częściach strefy leśnostepowej grupy nomadów różnego pochodzenia (migranci ze strefy prawobrzeżnej przesuwający się na tereny dorzecza środkowej Worskli, a stamtąd dalej na obszary położone bardziej na wschód i północ oraz nomadzi związani z tzw. „drugą, północnokaukaską falą" napływu Scytów na te tereny) obejmują większe masy ludności. Co istotne, wchodzące w ich skład wspólnoty (grupy rodowe? i plemiona) są bardziej zróżnicowane niż te, które można wiązać z koczownikami „pierwszej fali". Z jednej strony, poza członkami wyższych sfer różnej rangi, wśród nich obecne są również kategorie ludności, które można odnosić do niższych stopni w hierarchii (ludność szeregowa i „biedota" – np. Kup'evaha). Z drugiej, wśród zmarłych łączonych z opisywanymi grupami nomadów, poza osobnikami płci męskiej obecne są również kobiety (i dzieci), których sposób pochówku jednoznacznie wskazuje na przynależność do koczowniczego substratu etnicznego (por. S. A. Skoryj 2003, s. 76-77; D. S. Grečko 2018, s. 41). Ponadto, wspólnoty te wchodzą również w bardziej „zażyłe" kontakty ze społecznościami dotychczas zamieszkującymi te regiony, co uwidacznia się w upowszechnieniu wśród nich pewnych zwyczajów (w tym związanych ze strefą rytualną jak np. wykorzystanie ognia w obrzędowości pogrzebowej – por. np. S. V. Makhortykh 2019a, s. 77) typowych dla tych właśnie grup ludności.

Zupełnie inaczej prezentuje się struktura społeczna wspólnot związanych ze środowiskiem osiadłych rolników, i to nie zależnie od tego czy należy je łączyć z ludnością autochtoniczną *sensu stricto* (osiadli rolnicy z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza) czy też z „przesiedleńcami" z innych regionów (osiadła ludność rolnicza z Lewobrzeża). Ich cechą charakterystyczną jest znaczny egalitaryzm, przy czym w przeciwieństwie do wyżej scharakteryzowanych nomadycznych wspólnot, znajdujących się na etapie podboju i opanowania nowych terytoriów, podstawą socjalną (socjalno-majątkową) badanych populacji są kategorie ludności osadzone na niższych stopniach w ramach zgeneralizowanego obrazu struktury społecznej (ludność szeregowa i „biedota"). Znacznie rzadziej trafiają się wśród nich pochówki, które można łączyć ze znajdującą się na wyższym poziomie w hierarchii warstwą wyższych sfer niskiej rangi. Zwraca uwagę fakt, iż warstwa ta jest lepiej czytelna dla tych ugrupowań, które weszły w bezpośrednią interakcję z koczownikami koegzystując razem z nimi w obrębie mieszanych rolniczo-pasterskich federacji plemiennych. W przypadku tych społeczności osiadłych rolników, które pozostawały w większej separacji w stosunku do koczowników, pochówki osób, które można łączyć z tym stopniem w hierarchii reprezentowane są przez pojedyncze zespoły grobowe. Ponadto kontekst ich występowania

wskazuje na to, że w złożonych w nich zmarłych widzieć należy nie osoby o wskazanej atrybucji socjalnej, tak jak ma to miejsce w przypadku wspólnot koczowniczych (i mieszanych rolniczo-pasterskich), ale liderów grup (wielkie patriarchalne rodziny?) grzebiących swoich zmarłych na określonych nekropolach. Nie mniej ważną obserwacją świadczącą o znacznej homogeniczności omawianych wspólnot jest również brak istotnych różnic pomiędzy pochówkami, które można łączyć z określonymi warstwami i grupami społecznymi. Wyjątek od tej reguły stanowią jedynie te odnoszone do grupy wyżej wzmiankowanych przywódców, przy czym liderzy ci mogą również rekrutować się spośród zajmujących niższą pozycję w hierarchii członków zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej.

W rezultacie postępującej w czasie integracji obu wyżej scharakteryzowanych grup ludności, w ciągu drugiej połowy VII i pierwszej połowy VI w. p.n.e., na terenach znacznej części leśnostepowego Podnieprza dochodzi do powstania mieszanych rolniczo-pasterskich „zrzeszeń" (federacji) cechujących się złożoną, silne zhierarchizowaną strukturę społeczną. Zgodnie z zaproponowanym modelem, zbieżnym z funkcjonującymi w literaturze poglądami (por. podrozdział 1.5) na ich czele stała koczownicza (scytyjska) arystokracja rodowo-plemienna, z której wywodzili się lokalni liderzy plemienni (i ponadplemienni). Na niższym poziomie w hierarchii znajdowały się wyższe sfery najniższej rangi tożsame z koczowniczą arystokracją najniższego rzędu oraz z tzw. arystokracją „jeździecką", związaną z miejscowym (osiadłym) komponentem etnicznym i z potomkami Kimmerów (?), którzy przybyli na te tereny w okresie wcześniejszym. Również warstwy i grupy społeczne osadzone na niższych stopniach (ludność szeregowa różnej rangi przy przewadze zmarłych związanych z jej niższym poziomem i „biedota") na ogół posiadały zmieszany charakter, przy czym wraz ze spadkiem ich rangi zwiększeniu ulegał udział osiadłej ludności rolniczej. Z tym ostatnim substratem etnicznym łączyć należy również zapewne znajdującą się na samym dole hierarchii niepełnoprawną ludność zależną (w tym niewolników domowych). Równocześnie należy zaznaczyć, że społeczności tego typu zasiedlające większą część leśnostepowego Podnieprza (głównie jego środkowe i południowe tereny) różniły się między sobą udziałem warstw i grup socjalnych osadzonych na poszczególnych stopniach w hierarchii. Również i w tym przypadku uwagę zwraca istnienie zależności pomiędzy obecnością określonych układów społecznych, charakteryzujących się podobnym rozkładem poszczególnych tworzących go elementów (warstw i grup socjalnych) a procesami, które doprowadziły do wykształcenie się konkretnych wspólnot. Sytuację tą dobrze ilustruje przykład grup ludności zasiedlających w okresie wczesnoscytyjskim tereny międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru, międzyrzecza

Taśminu i Wysi Wielkiej oraz obszar dorzecza środkowej Worskli, które pod wieloma względami wykazują daleko idące podobieństwa względem siebie (por. np. Û. N. Bojko 1996, s. 14-15) Wśród nich należy wskazać m.in. na zbieżności właśnie w zakresie struktury społecznej, widoczne na poziomie porównywalnego udziału pochówków członków wyższych sfer i warstw socjalnych osadzonych na niższych stopniach w hierarchii, z dominacją zmarłych związanych z wyższymi sferami najniższego poziomu i ludnością szeregowej obu rang. Zwraca uwagę fakt, iż we wszystkich przypadkach są to ugrupowania, które wykształciły się w wyniku migracji „scytyjskich" koczowników na tereny zajęte przez grupy osiadłej ludności rolniczej reprezentujące zbliżoną kulturę materialną i duchową. Członkowie tych ostatnich grup mogli być albo ludnością autochtoniczną sięgającą korzeniami środowiska kultury późnoczarnoleskiej (jej etapu żabotinskiego), jak wykazano to dla osiadłych rolników z obszarów Prawobrzeża, albo też migrantami (ich potomkami) z tego środowiska (lub ogólnie z za Dniepru), jak odnotowano to dla niekoczowniczych (niescytyjskich) populacji z regionu środkowej i dolnej Worskli (np. V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 344-349; A. O. Moruženko 1989, s. 36-37; Û. N. Bojko, S. I. Berestnev 2001, s. 72-73; I. B. Šramko 2010, s. 38; 2012, s. 5). Pewne zbieżności (zbliżony udział pochówków koczowniczej arystokracji wyższego i średniego stopnia oraz ludności szeregowej różnej rangi) pod względem stratyfikacji społecznej do populacji pochodzących z wyżej scharakteryzowanych regionów, wykazują również wspólnoty zasiedlające obszary dorzecza Taśminu z „centrum" znajdującym się na wysoczyźnie ograniczonej pętlą tej rzeki. Co istotne, również i one uformowały się na bazie tych samych grup ludności (nałożenie się napływowych koczowników na ludność autochtoniczną, sięgającą korzeniami środowiska kultury późnoczarnoleskiej), co wyżej wskazane populacje. Równocześnie należy zaznaczyć, że w opinii części badaczy (np. V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 344-349), to właśnie te obszary mogły być punktem wyjścia dla osiadłych rolników migrujących w ciągu drugiej połowy VIII i w pierwszej połowie VII w. p.n.e. na ościenne tereny, w tym te położone na lewym brzegu Dniepru. Niewątpliwie najbardziej oryginalną strukturę społeczną[46] wśród wszystkich wspólnot o mieszanym rolniczo-pasterskim charakterze z nadrzędną władzą skupioną w ręku koczowniczych wyższych sfer, wykazują populacje zasiedlające w okresie wczesnoscytyjskim tereny znajdujące się na prawym brzegu Dońca (międzyrzeczu Udy i

[46] Jej wyróżnikiem jest przede wszystkim niezwykle wysoka w porównaniu z innymi grupami regionalnymi o takiej atrybucji etnicznej, bo aż czterokrotna przewaga pochówków członków warstw społecznych osadzonych na niższych stopniach w hierarchii nad koczowniczymi wyższymi sferami oraz ponad 50% odsetek grobów budowanych dla zwykłej ludności szeregowej.

Mży). Zwraca uwagę fakt, iż moment wykształcenia się tej wspólnoty (koniec VII i pierwsza połowa VI w. p.n.e. – np. D. S. Grečko 2010, s. 23, 94-95, 100-101) wykazuje znaczne opóźnienie w stosunku do innych grup o analogicznym charakterze. Nie mniej ważne jest również stwierdzenie, że ich podstawę stanowią osiadli rolnicy wywodzący się z terenów prawobrzeżnego Lasostepu (jego środkowej i południowej części) i/lub dorzecza Worskli, którzy zdominowani zostali przez koczowniczy substrat etniczny biorący udział w najazdach na tereny Azji Przedniej (np. D. S. Grečko 2010, s. 23, 100-101). Ponadto trzeba odnotować, iż grupa ta wchodziła w skład większego organizmu „politycznego" w postaci federacji plemion (*ibidem*, s. 101).

Równocześnie z funkcjonowaniem wspólnot o mieszanym rolniczo-pasterskim charakterze z nadrzędną władzą znajdującą się w rękach koczowniczej arystokracji, w niektórych częściach leśnostepowego Podnieprza rozwijały się również populacje cechujące się większą homogenicznością w zakresie przynależności etnicznej wchodzących w jej skład grup ludności. Również i w ich przypadku widoczne jest istnienie zależności między stopniem złożoności struktury społecznej a środowiskiem etniczno-kulturowym, z którym należy je wiązać. Wskazać należy tutaj przede wszystkim na populacje grzebiące swoich zmarłych na terenach znajdujących się w północnej części strefy leśnostepowej (dorzecze Suły i górnego Psła), których związek z koczowniczym substratem etnicznym nie powinien budzić wątpliwości. Wspólnoty te cechują się bowiem znacznie większym stopniem zróżnicowania społecznego niż grupy osiadłych rolników o autochtonicznym lub napływowym charakterze z międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego oraz znad dolnej Worskli. Pod tym względem jest im znacznie bliżej do wyżej scharakteryzowanych grup o mieszanym rolniczo-pasterskim charakterze. Widoczne między nimi zbieżności odnoszą się przede wszystkim do porównywalnego udziału pochówków członków wyższych sfer i warstw socjalnych, osadzonych na niższych stopniach w hierarchii, przy jednoczesnej dominacji zmarłych związanych z wyższymi sferami najniższego poziomu i ludnością szeregowej obu rang. Główne odmienności, w zakresie ich stratyfikacji społecznej względem populacji mieszanych, dotyczą natomiast wyższego odsetka grobów budowanych dla członków arystokracji wyższej i średniej rangi, znacznej przewagi wśród ludności szeregowej jej zamożnych i uprzywilejowanych członków oraz niemalże całkowitego braku ludności najuboższej („biedota"). Tym samym, większość zespołów z tego obszaru można ogólnie określić jako należące do przedstawicieli warstw i grup społecznych zajmujących wyższe stopnie, czy to w ogólnym systemie stratyfikacji, czy też w hierarchii jej poszczególnych składowych (w tym przypadku ludności szeregowej). Warstwy zajmujące niższą pozycję

socjalną (społeczno-majątkową) odgrywają natomiast marginalną rolę. Jest to poniekąd konkluzja oczekiwana zważywszy na fakt, iż jak wyżej to wykazano grupy ludności o takiej atrybucji społecznej najczęściej rekrutowały się spośród osiadłych rolników, których obecność w okresie wczesnoscytyjskim w dorzeczu Suły i nad górnym Psłem jak dotąd nie została jednoznacznie poświadczona.

Do znacznych przewartościowań w strukturze społecznej wielu wspólnot zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza dochodzi w fazie środkowoscytyjskiej. Zmiany te uwidaczniają się przede wszystkim w znacznym wzroście udziału zespołów grobowych, które można łączyć z warstwami wyższymi różnej rangi, a zwłaszcza jej średnim poziomem osiągającym dla tego okresu swoje maksimum. Zwraca uwagę, iż duża ich część pochodzi z zasięgu nowopowstających w ciągu V w. p.n.e. (końca 1. ćw. – początku 4. ćw.) przestrzeni grzebalnych o dość jednorodnym charakterze. Równocześnie, na wielu obszarach obserwowane jest zmniejszenie się częstotliwości występowania pochówków przedstawicieli warstw osadzonych na niższych stopniach w hierarchii. Innym ważnym spostrzeżeniem jest stwierdzenie znacznego pogłębienia się różnic między grupami ludności zamieszkującymi poszczególne regiony Lasostepu pod względem ich struktury społecznej. W świetle poczynionych obserwacji wydaje się, że taki stan rzeczy jest przede wszystkim pochodną nakładania się na siebie różnego rodzaju zachodzących wówczas procesów, zarówno o charakterze „wewnętrznym" (zmiany związane z rozwojem lokalnych „leśnostepowych" grup ludności powstałych na bazie wspólnot wykształconych w okresie wczesnoscytyjskim), jak i „zewnętrznym". W tym ostatnim przypadku wskazać należy przede wszystkim na napływ na tereny strefy leśnostepowej kolejnych fal „scytyjskich" koczowników. Ich głównym celem, poza osiągnięciem doraźnych korzyści ekonomicznych (rabunek), podobnie jak w okresie wczesnoscytyjskim, było przede wszystkim opanowanie nowych terytoriów oraz roztoczenie nad nimi (i zamieszkującymi je społecznościami) wojskowej i politycznej kontroli (A. Û. Alekseev 2003, s. 207-208; S. A. Skoryj 2003, s. 83-84, 89; D. S. Grečko 2016a, s. 162-164). Wyniki analizy zespołów grobowych, które można wiązać z tymi nomadami wskazują, iż dominującą grupę wśród nich tworzą pochówki osób uplasowanych na wyższych poziomach w hierarchii, co pokrywa się z obserwacjami poczynionymi dla najwcześniejszego etapu przemieszczeń „scytyjskich" nomadów na tereny Północnego Nadczarnomorza. Poza nimi spotykane są również zespoły mieszczące zmarłych związanych z ludnością szeregową różnej rangi. Istotne jest to, że groby osób o takiej atrybucji na ogół występują rozdzielnie z pochówkami członków wyższych sfer, względnie zmarli złożeni w obrębie jednej nekropolii reprezentują warstwy osadzone na

zbliżonych poziomach w hierarchii (np. wyższe sfery niskiej rangi oraz zamożną i uprzywilejowaną ludność szeregową). Tym samym można założyć, że wspólnoty grzebiące swoich zmarłych na określonych nekropolach prezentowały dość zwartą (homogeniczną) strukturę społeczną, przy czym każda z tych grup mogła posiadać różny status. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że taki stan rzeczy (dość znaczna homogeniczność określonych wspólnot koczowniczych z dominującą rolą wśród nich elitarnych drużynników) wynika z typowego dla nomadów wzorca zachowań kulturowych. Zgodnie ze specyfiką tego modelu organizatorem najazdów, niezależnie od ich charakteru, były zazwyczaj nomadyczne elity, wokół których skupiały się grupy wojowników zainteresowanych polepszeniem swojego statusu poprzez wzbogacenia się, poszukiwanie dla siebie nowej przestrzeni lub roli życiowej etc. (por. K. Moszyński 1953, s. 31, 32; J. Chochorowski 2015, s. 43). Nie mniej istotny jest również fakt, iż choć generalnie społeczności nomadyczne na ogół bardzo mocno podkreślały i kultywowały formalny egalitaryzm (np. K. Moszyński 1953, s. 34-36; A. M. Khazanov 1984, s. 153-157), to jednak w obrębie części z nich daje się zauważyć prymat pewnych jednostek lub całych grup, u podstaw którego znajdować się mogą zróżnicowanie majątkowe (pochodna wielkości stad – np. K. Moszyński 1953, s. 30-31) i hierarchia prestiżu. Źródłem tego ostatniego mogło być odnoszenie przez określoną jednostkę (wojownika) znacznych sukcesów militarnych i łupieskich. Co istotne, wokół takiego przywódcy, święcącego kolejne tryumfy i obdarzonego czymś co badacze określają mianem „charyzmy", skupiali się najbardziej sprawni wojownicy. W ten sposób powstawały wspólnoty wojowników, których członkowie mogli być powiązani ze sobą (i swoim przywódcą) wspominanym przez Herodota „braterstwem krwi" (Hdt. IV 70, s. 250; por. także K. Moszyński 1953, s. 233). Nie mniej ważne jest to, iż jak wykazały to różne przykłady z czasów historycznych, niejednokrotnie grupy takie, na czele których stał charyzmatyczny przywódca, zyskiwały prymat polityczny nad innymi wspólnotami (por. A. Paroń 2015, s. 169-170, tam też dalsza lit.). Wracając do poruszanej w tej części dysertacji kwestii należy zaznaczyć, że ze związkami takimi można zapewne łączyć przynajmniej niektóre z wyżej wspomnianych nekropolii z pochówkami drużynników o mniej lub bardziej zbliżonej, dość wysokiej pozycji socjalnej, skupionymi wokół osadzonego na wyższym stopniu w hierarchii przywódcy. Wskazać tutaj należy przede wszystkim na wspólnotę grzebiącą swoich zmarłych w zasięgu pierwszej grupy kurhanowej z okolic miejscowości Żurawka. Zwraca uwagę fakt, iż tworzące ją kompleksy grobowe pod wieloma względami nie znajdują swoich odpowiedników wśród współczesnych im zespołów pochodzących nie tylko ze strefy leśnostepowej ale również z obszaru stepu nadczarnomorskiego (por. tabela 4.25). Ponadto, w ekwipunkach złożonych z częścią

zmarłych obecne są przedmioty, które można traktować jako świadectwo uczestnictwa wyposażonych w nie osób w konfliktach prowadzonych przez nomadów przeciwko mieszkańcom greckich kolonii Północnego Nadczarnomorza (por. D. S. Grečko 2017, s. 94). Tym samym można pokusić się o stwierdzenie, że źródłem znacznego prestiżu (a co za tym idzie wysokiej pozycji socjalnej) analizowanej wspólnoty, umożliwiającego przejęcie przez nią prymatu nad lokalnymi „leśnostepowymi" społecznościami, mogły być właśnie sukcesy militarne odnoszone przez pogrzebanych w jej zasięgu członków koczowniczych drużyn wojskowych, włącznie z ich przywódcą.

Inną obserwacją, rzutującą na kwestię zmian w strukturze społecznej badanych grup ludności, jest stwierdzenie istnienia odmiennego charakteru relacji zachodzących między grupami koczowników związanymi z kolejnymi falami ich napływu w ramach okresu środkowoscytyjskiego a miejscowymi wspólnotami „leśnostepowymi". Jak wskazuje na to przykład „środkowoworsyklańskiego" zgrupowania stanowisk, napływowi nomadzi z drugiej połowy VI – początku V w. p.n.e. w dużej części przypadków umieszczali swoich zmarłych na nekropolach stanowiących miejsce pochówku lokalnych koczowniczych wyższych sfer o „wczesnoscytyjskiej" genezie. Świadczyć to może o włączeniu przybyszów w skład tych elit. Zupełnie inaczej wygląda sytuacja z grupami nomadów pojawiającymi się w tym regionie w pierwszych dziesięcioleciach V w. p.n.e. Członkowie tych wspólnot, w przeciwieństwie do nomadów przybyłych na tereny nadworsyklańskie w okresie wcześniejszym, grzebali swoich zmarłych w zasięgu odrębnych przestrzeni grzebalnych (Perŝepìno), podkreślając w ten sposób swoją odrębność względem dotychczasowych mieszkańców tej strefy. Ponadto, szereg przesłanek wskazuje, iż interakcji tych społeczności mogły towarzyszyć jakieś napięcia, w efekcie których kontrolę nad tym regionem przejęli przybysze. Wydaje się, że analogiczny przebieg miały również procesy zachodzące w strefie południowej części leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza, a zwłaszcza w międzyrzeczu Taśminu i Wysi Wielkiej. Także i tu można mówić o mającej miejsce w młodszym stadium okresu środkowoscytyjskiego zmianie elit, sprawujących kontrolę na tym regionem z tych związanych z potomkami nomadów przybyłych na te tereny w etapie archaicznym na te łączone z nowymi grupami ludności koczowniczej z końca VI i początków V w. p.n.e. Niewykluczone, że w zbliżony sposób należy również rozpatrywać sytuację panującą w dorzeczu Taśminu, przy czym ewentualna zmiana elit mogła nastąpić tutaj nieco później niż nad środkową Worsklą i w międzyrzeczu Taśminu i Wysi Wielkiej, tj. gdzieś w drugiej połowie V w. p.n.e. (Skifskaâ Mogila, przy założeniu poprawności takiego datowania oraz „odrębności" pogrzebanych w nich osób w stosunku do miejscowych grup ludności o „wczesnoscytyjskiej" genezie).

Dokonując krótkiej charakterystyki wszystkich trzech wymienionej do tej pory zgrupowań terytorialnych, podkreślić trzeba istnienie znacznych różnic w strukturze społecznej związanych z nimi grup ludności, które można odnosić do etapów wczesno- i środkowoscytyjskiego. Wskazać należy tutaj zwłaszcza na zwiększenie się częstotliwości występowania zespołów z pochówkami członków koczowniczej arystokracji średniej i niskiej rangi, które w części regionów (południowa część prawobrzeżnego Lasostepu) stają się dominującą grupą wśród członków wyższych sfer, połączone ze zmniejszeniem się udziału grobów osób osadzonych na najniższych stopniach w hierarchii („biedota" w dorzeczu Taśminu i Wysi Wielkiej oraz zwykła ludność szeregowa i „biedota" w regionie dorzecza środkowej Worskli). Zwraca uwagę fakt, iż tylko część z tych zmian (głównie wzrost liczebności pochówków osób osadzonych na wyższych stopniach w hierarchii, zwłaszcza tych, które można utożsamiać z arystokracją najwyższego i średniego stopnia) można łączyć z pojawieniem się w ciągu okresu środkowoscytyjskiego w zasięgu tych terenów nowych grup ludności koczowniczej. Pozostałe z nich trzeba wiązać natomiast z procesami o charakterze „wewnętrznym" (zmiany zachodzące w obrębie społeczności dotychczas zamieszkujących te regiony). Wśród nich uwagę zwracają dwa, które można odnosić bezpośrednio do grup ludności zamieszkującej wyżej wskazane terytoria. Pierwszym z nich jest zwiększenie się liczebności zespołów grobowych z pochówkami elitarnych drużynników, których łączyć można z koczowniczą arystokracją średniej i najwyższej rangi stojącą na czele miejscowych, leśnostepowych ugrupowań o „wczesnoscytyjskiej" genezie. Proces ten wynikać może zarówno z dalszego pogłębiania się różnic między członkami miejscowych wyższych sfer[47], jak również stanowić odpowiedź na bezpośrednie zagrożenie związane z pojawieniem się nowych, agresywnych grup nomadów (potomkowie koczowniczych wyższych sfer z okresu wczesnoscytyjskiego, dla których tereny strefy leśnostepowej stanowiły ojczyznę, jako podstawa miejscowych drużyn wojskowych – por. S. A. Skoryj 2003, s. 82-83). Drugim procesem o charakterze „wewnętrznym" odnoszącym się do analizowanych wspólnot jest spadek częstotliwości występowania pochówków, które wiązać można z warstwami niższymi (i średnimi). Dla wyjaśnienia tej kwestii należy przypomnieć, iż jak wykazały to analizy zespołów grobowych pochodzących z etapu archaicznego ta część badanych populacji była reprezentowana przede wszystkim przez zmarłych wywodzących się ze środowiska osiadłej ludności rolniczej. Obserwacja ta jest na tyle istotna, gdyż w ciągu VI-V (zwłaszcza jego 1.

[47] W przypadku społeczności znad Taśminu i Wysi Wieliej uwagę zwraca wyraźne zmniejszenia się w ciągu okresu środkowoscytyjskiego w stosunku do etapu wcześniejszego udziału grobów członków wyższych sfer niskiej rangi).

połowa) w. p.n.e. dochodzi do znacznej intensyfikacji osadnictwa w strefie leśnostepowej (zwłaszcza jego lewobrzeżnej części), czego wyrazem jest powstanie w tym okresie wielu stanowisk o charakterze osadowym (osiedla otwarte i grodziska; por. np. D. S. Grečko 2016a, s. 162-163; O. O. Krûtčenko 2019, s. 7). Tymczasem ilość grobów, które można traktować jako ewentualne miejsca pochówku osiadłych rolników zamieszkujących te osady, albo nie odpowiada ich potencjałowi osadniczemu (por. np. S. A. Skorij, S. S. Bezsonova 1995, s. 73), albo w ogóle zespoły takie nie są nieobecne (np. D. S. Grechko 2019b, s. 14-15). Uwagę zwraca natomiast fakt, iż w analizowanym odcinku czasu obserwowane jest pojawienie się na wielu leśnostepowych osadach (w tym grodziskach) znacznej ilości szczątków ludzkich. Kontekst, w jakim są one odkrywane, pozwolił badaczom na postawienie tezy, zgodnie z którą jednym z głównych rodzajów zwyczajów pogrzebowych stosowanych przez osiadłą ludność rolniczą w ciągu VI-V w. p.n.e. był akt ekspozycji zwłok (np. D. S. Grečko 2014a, s. 87-88; D. S. Grechko 2019b, s. 14-15). Co istotne, po zakończeniu tej ceremonii szczątki zmarłych mogły być przechowywane w obrębie osiedli, stając się tym samym przedmiotem kultu żywych członków społeczności (kult zmarłych – por. np. D. S. Grečko 2014a, s. 81, 87-94; 2014c, s. 46-47, 50; D. S. Grechko 2019b, s. 14-15). Nie miej ważnym stwierdzeniem jest to, że w regionach w zasięgu których pojawiają się nekropole użytkowane przez wspólnoty związane z ludnością osiadłą, zazwyczaj o autochtonicznym charakterze (strefa prawobrzeżna), znaleziska szczątków ludzkich na osadach są rzadziej spotykane niż w tych regionach (Lewobrzeże), gdzie brak jest takich cmentarzysk (por. Û. D. Razuvaev 2016, ryc. 1). Tym samym można przyjąć założenie, zgodnie z którym obserwowany w ciągu okresu środkowoscytyjskiego spadek ilości pochówków członków warstw niższych stanowić może (zwłaszcza na terenach Lewobrzeża) efekt zmian (powrotu do starszych tradycji? – por. uwagi na temat genezy wyżej opisywanego zjawiska u D. S. Grečko 2014c, s. 47) w rytuałach pogrzebowej osiadłej ludności rolniczej.

Poruszając kwestię zmniejszenia się ilości pochówków członków warstw osadzonych na niższych stopniach w hierarchii odnoszonych do osiadłej ludności rolniczej, należy odnotować, iż w okresie środkowoscytyjskim (w jego początkach) widoczny jest również zanik łączonych z nimi zgrupowań stanowisk, które prężnie rozwijały się w okresie wcześniejszym (etap archaiczny). Skupiska te tworzą nekropole z międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego (grupy kurhanowe z okolic Medwina) oraz znad dolnej Worskli. Sam proces ich zaniku (o ile nie wiąże się z przesunięciami grup ludności z tych regionów na inne tereny) świadczyć może o potencjalnej „słabości" struktury (organizacji) społecznej osiadłych rolniczych wspólnot, związanych z tymi cmentarzyskami. Sytuację tę dobrze zobrazowali

Ju. N. Bojko i W. B. Malinowski (1992, s. 15), pisząc o zaniku wykształconej w okresie wczesnoscytyjskim, na bazie grup ludności, które przeniosły się na te tereny Lewobrzeża zza Dniepru, grupie południowoworsyklańskiej (zgrupowanie znad dolnej Worskli) jako demonstrującej *konserwatywną linię rozwoju tendencji charakterystycznych dla Prawobrzeża* […] i […] *pozostającą w nowych historycznych warunkach ślepą*.

Niekiedy powstałą w ten sposób „próżnię" wypełniają nowe grupy ludności, które można wiązać z napływem koczowników wywodzących się z terenów położonych poza strefą leśnostepową. Sytuacją taką zaobserwowano dla regionu międzyrzecza Rosi i Tykicza Gniłego, w zasięgu którego, począwszy od końca pierwszej ćwierci V w. p.n.e., swoich zmarłych zaczęły grzebać grupy nomadów pochodzenia stepowego. Zwraca uwagę, iż jako pierwsze w tej strefie pojawiły się wspólnoty związane z wyższymi sferami niskiej rangi (Steblìv), dopiero później (koniec okresu środkowoscytyjskiego?) odnotowano napływ bardziej zróżnicowanych grup koczowników, w tym takich, których odnosić można do zubożałej ludności szeregowej i „biedoty" (Medvin). Tym samym otrzymany obraz struktury społecznej dotyczyłby przede wszystkim grup ludności pochodzenia stepowego, a więc obcych dotychczasowym mieszkańcom tego regionu (i całej strefy leśnostepowej). Podobną uwagę odnieść można również w stosunku do wspólnot użytkujących cmentarzyska i grupy kurhanowe z okresu środkowoscytyjskiego zgrupowane w dorzeczu Dońca. Należy jednak zaznaczyć, że koczownicy grzebiący swoich zmarłych w zasięgu tych nekropolii (lub w ich większej części) na ogół są traktowani jako przybysze z innych regionów strefy leśnostepowej, co pozwala na ich łączenie ze środowiskiem potomków nomadów związanych z pierwszymi (wczesnoscytyjskimi) falami napływu koczowników. Z kolei brak w zasięgu omawianego regionu pochówków osiadłej ludności rolniczej, która, sadząc po rozwiniętej sieci osadniczej, niewątpliwie była obecna w tej strefie, stanowi zapewne efekt wyżej wzmiankowanych zmian w rytuale pogrzebowym tych społeczności. W świetle obu tych spostrzeżeń można uznać, że główną „siłą sprawczą" zachodzących w okresie środkowoscytyjskim zmian w stratyfikacji socjalnej populacji „naddonieckich" są procesy o „wewnętrznym" charakterze, tj. odbywające się w ramach „leśnostepowych" wspólnot o „wczesnoscytyjskiej" genezie.

Prymat procesów „wewnętrznych" nad tymi o „zewnętrznym" charakterze, jako jeden głównych czynników leżących u podstaw zmian w systemie stratyfikacji grup ludności z okresu środkowoscytyjskiego w stosunku do tych z etapu archaicznego, widoczny jest również dla tych wspólnot, które znalazły się niejako na boku wyżej wzmiankowanych przemian związanych z pojawieniem się w strefie leśnostepowej nowych grup koczowników,

względnie, nie uległy ich presji militarnej. Wskazać należy tutaj na populacje z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru (a właściwie rzecz ujmując z międzyrzecza tych dwóch ostatnich rzek) oraz znad Suły. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że wzmiankowane przemiany, uzewnętrzniające się przede wszystkim w zwiększeniu się liczebności zespołów grobowych stanowiących miejsca pochówku koczowniczej arystokracji najwyższej i średniej rangi, należy łączyć z nieco odmiennymi mechanizmami. W przypadku tych pierwszych stanowić mogą one, podobnie jak wskazano to dla innych mieszanych rolniczo-pasterskich wspólnot z nadrzędną władzą znajdującą się w rękach potomków elit o „wczesnoscytyjskiej" genezie z prawobrzeżnego Podnieprza, albo odpowiedź na bezpośrednie zagrożenie związane z pojawieniem się nowych, agresywnych grup nomadów[48] albo też wynikać z dalszego pogłębiania się różnic między członkami miejscowych wyższych sfer[49]. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że również i inne zmiany zachodzące w stratyfikacji socjalnej wspólnot z tego regionu (postępujący wzrost częstotliwości występowania grobów budowanych dla przedstawicieli zwykłej ludności szeregowej przy zmniejszającym się udziale zespołów z pochówkami jej zamożniejszej części), można rozpatrywać jako wyraz ich dalszego różnicowania się (postępującej dyferencji społecznej). Bardziej skomplikowanie przestawia się natomiast sytuacja panująca wśród grup ludności grzebiących swoich zmarłych nad Sułą. W początkowym stadium okresu środkowoscytyjskiego można bowiem mówić o kontynuacji struktur wykształconych na etapie archaicznym. Do znacznych zmian w strefie tej dochodzi dopiero w drugiej połowie V w. p.n.e., kiedy to w jej zasięgu grzebani są niemal wyłącznie przedstawiciele wyższych sfer różnej rangi. Po części, za taki stan rzeczy odpowiadać mogą ruchy migracyjne wiążące się z odpływem znacznych mas ludności z tego regionu na inne terytoria strefy leśnostepowej (włącznie ze środkowym dorzeczem Suły, gdzie począwszy od V w. p.n.e. obserwowane jest zwiększenie się ilości zespołów grobowych w stosunku do etapu wcześniejszego), co niekiedy tłumaczone jest (np. E. P. Medvedev 2004, s. 36-37) niechęcią uznania przez dotychczasowych mieszkańców tego regionu (ich elity) dominującej pozycji Scytów Królewskich sprawujących wówczas władzę nad całym obszarem Północnego

[48] Na marginesie tych uwag należy odnotować, że brak w czasach późniejszych w międzyrzeczu Rossawy i Dniepru zespołów, które w sposób jednoznaczny można łączyć z koczowniczymi wyższymi sferami pochodzenia stepowego, przy ich niewątpliwej obecności w regionac, sąsiednich sugeruje, że zamieszkujące te tereny wspólnoty, a dokładniej rzecz ujmując ich elity, które można rozpatrywać w kontekście potomków nomadów koczowników przybyłych na te tereny w okresie wczesnoscytyjskim, nie uległy presji militarnej „stepowców".

[49] Te ostatnie polegały na zwiększaniu się ilości pochówków arystokracji obu tych rang połączonym ze znacznym spadkiem liczby grobów należących do zmarłych osadzonych na najniższym stopniu w hierarchii wyższych sfer.

Nadczarnomorza. Nie mniej ważnym czynnikiem mającym wpływ na otrzymany obraz stratyfikacji społecznej wspólnot z tego regionu może być również przekształcenie go (lub jego części położonej w górnym biegu Suły) w miejsce pochówku „leśnostepowych" wyższych sfer i arystokracji pochodzących z sąsiednich obszarów strefy leśnostepowej (region dorzecza Worskli?).

Do dalszych przemian w strukturze społecznej badanych populacji dochodzi w końcowej fazie okresu środkowoscytyjskiego i na jego przełomie z etapem późnoscytyjskim. W okresie tym na znacznej części terenów leśnostepowego Podnieprza obserwowany jest ponowny wzrost liczebności zespołów z pochówkami członków warstw średnich i niższych, przy znacznym spadku (przynajmniej w niektórych regionach) grobów będących miejscem spoczynku członków wyższych sfer. Tym samym odwróceniu ulega tendencja zaobserwowana dla etapu wcześniejszego (większej części okresu środkowoscytyjskiego). Jeżeli chodzi o genezę takiego stanu rzeczy, to jak wykazano na etapie bardziej szczegółowych analiz przestrzenno-chronologicznych, u jego podstaw znajduje się kilka różnych procesów, które niekiedy mogą być ze sobą powiązane. Pierwszym z nich jest postępująca w czasie dyferencjacja zachodząca w obrębie wspólnot wykształconych we wcześniejszych etapach rozwojowych okresu scytyjskiego. Sytuację taką stwierdzono przede wszystkim dla tych populacji, które można wiązać z potomkami grup ludności wywodzących się z grona wspólnot powstałych jeszcze w okresie wczesnoscytyjskim (populacje z międzyrzecza Rosi, Rossawy i Dniepru) lub też takich, w których społeczności te zostały „wzbogacone" o grupy ludności koczowniczej przybyłej na tereny strefy leśnostepowej w okresie środkowoscytyjskim (populacje znad środkowej Worskli i Psła). Innym czynnikiem o „wewnętrznym" charakterze może być również powrót (?) części osiadłej ludności rolniczej do chowania swoich zmarłych w zasięgu wydzielonych przestrzeni grzebalnych znajdujących się bądź to w nowych lokalizacjach, bądź też obrębie już istniejących nekropolii (na ich obrzeżach), a niekiedy nawet na terenie osiedli. Obserwacja ta tłumaczyć może zwiększenie się ilości zespołów grobowych z pochówkami osób osadzonych na najniższych stopniach w hierarchii („biedota"), aczkolwiek należy zaznaczyć, że proces ten miał ograniczony zasięg wyłącznie terenów środkowej Worskli i Psła. Poza wzrostem samej ilości pochówków osób związanych z niższymi warstwami społecznymi, włącznie z ludnością szeregową, trzeba również podkreślić fakt, iż w obrębie części leśnostepowych wspólnot tej rangi, niezależnie od ich atrybucji etnicznej, w omawianym czasie dochodzi do ich wewnętrznego różnicowania się pod względem majątkowym (i socjalnym).

Wśród innych bodźców o „wewnętrznym" charakterze, kształtujących obraz struktury społecznej niektórych grup ludności zasiedlających w okresie późnoscytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza, wymienić można również pewne zmiany zachodzące w rytuałach pogrzebowych koczowniczej arystokracji z niektórych regionów strefy leśnostepowej. Wskazać należy tutaj na wspólnoty z południowej części prawobrzeżnego Lasostepu (dorzecza Taśminu i Wysi Wielkiej). W regionie tym w końcowym odcinku okresu środkowoscytyjskiego oraz w początkach etapu późnoscytyjskiego, widoczne jest obniżenie się rangi (lub całkowite zaprzestanie ich użytkowania) niektórych cmentarzysk o „elitarnym" charakterze, przejawiające się w odejściu od zwyczaju grzebania w ich zasięgu członków koczowniczej arystokracji średniej i najwyższej rangi. Jak wskazuje na to D. S Greczko (2017, s. 102), proces ten należy łączyć z przeniesieniem w drugiej połowie (3. ćwierci) V w. p.n.e. przez te społeczności, utożsamiane przez niego ze Scytami Królewskimi, miejsc pochówku ich elit na tereny dolnego Podnieprza, gdzie dochodzi do wykształcenia się scytyjskiego Gerrosu – legendarnej krainy w obrębie, której Scytowie (Królewscy) grzebali swoich władców (Hdt. IV 71, s. 251; por. także B. N. Mozolevskij, S. V. Polin 2005, s. 446). Ponownie zespoły z pochówkami zmarłych tej rangi, ale tym razem noszące wyraźnie „stepowe" oblicze, pojawiają się na terenach południowego leśnostepowego Prawobrzeża (międzyrzecze Taśminu i Wysi Wielkiej) dopiero w ostatnich dziesięcioleciach IV i w początkach III w. p.n.e. Analogiczną atrybucję etniczno-społeczną posiada również znaczna część zmarłych złożonych w zasięgu różnej wielkości grup kurhanowych (i w pojedynczych kompleksach grobowych) znajdujących się w międzyrzeczu Rosi i Tykiczna Gniłego oraz w dorzeczu Siniuchy. Uwagę zwraca fakt, iż w strefie tej najstarsze pochówki przedstawicieli wyższych sfer stepowego pochodzenia pojawiają się już w V w. p.n.e., aczkolwiek trzeba zaznaczyć, że większość z nich skupia się północnej części tego obszaru (międzyrzecze Rosi i Tykicza Gniłego). Wśród nekropolii zlokalizowanych w pozostałych regionach tej strefy (dorzecze Siniuchy) na szczególną uwagę zasługuje grupa kurhanowa z Ryżanówki. W jej zasięgu odnotowano bowiem obecność dwóch okazałych kompleksów grobowych, w których można wiedzieć miejsce spoczynku lokalnych wodzów plemiennych. Istotne jest to, że zarówno obserwacje planigraficzne (por. tabl. XCI), jak również przesłanki chronologiczne wskazują na istnienie między nimi pewnej luki czasowej. Starszy z nich (Ryz_12) datowany jest w ramach V-IV w. p.n.e., młodszy (Ryz_4) odnoszony jest już do pierwszej połowy (lata 280-260) III w. p.n.e. Podkreślenia wymaga również fakt, iż ten ostatni zespół pod wieloma względami (atrybucja etniczno-społeczna, datowanie, podobieństwa w konstrukcjach grobowych i składzie inwentarza etc.) wykazuje daleko idące zbieżności z pochówkiem

jednego z „wodzów" z międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej, co pośrednio wskazywać może na istnienie między nimi jakichś bliżej nieokreślonych relacji. W świetle wszystkich tych obserwacji nie można wykluczyć, że również i w tej strefie, analogicznie jak odnotowano to dla obszarów międzyrzecza Taśminu i Wysi Wielkiej, dojść mogło do wymiany elit związanych z potomkami bliżej nieokreślonych koczowników, którzy przybyli na te obszary w okresach wcześniejszych (V w. p.n.e.?), na te wywodzące się spośród grona stepowych Scytów. Jeżeli chodzi natomiast o złożenie w zasięgu tej nekropolii, w różnym czasie, dwóch zmarłych o porównywalnej randze, to wskazać należy tutaj, za J. Chochorowskim, na praktykowanie przez Scytów (ich elity) zwyczaju grzebania *zmarłych w pobliżu grobów przodków* (J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 10). Sam akt złożenia pochówku „nowo przybyłego" na te tereny władcy w pobliżu *kurhanu kryjącego szczątki jednego z jego wielkich poprzedników*, przy założeniu, że między zmarłymi nie istniało jakiekolwiek (nawet dalekie) pokrewieństwo, jak należy domniemywać w tym przypadku, można rozpatrywać natomiast w kontekście uzurpacji praw do określonej ziemi. Co istotne, taka możliwość interpretacyjna jest zgodna nie tylko z przekazem Herodota (IV 21, s. 235) o tym, że Scytowie Królewscy rościli sobie prawo do władania innymi Scytami, ale również z ogólnym stanem wiedzy na temat społeczności koczowniczych (por. uwagi na temat legalizacji zaboru i grabieży dokonywanych przez pasterzy u K. Moszyński 1953, s. 32).

Stwierdzenie przynależności zmarłych osadzonych na najwyższym stopniu w hierarchii badanych wspólnot do środowiska „stepowców", prowokuje pytanie o relacje wiążące te społeczności z dotychczasowymi mieszkańcami strefy leśnostepowej, a zwłaszcza ich elitami wywodzącymi się spośród potomków koczowników, którzy napłynęli na te tereny w okresach wcześniejszych. Jak już na to wskazywano (por. podrozdział 1.5), obecnie uważa się, że przynajmniej część tych terenów została włączona w skład Wielkiej Scytii (względnie Scytii Nadczarnomorskiej) z centrum administracyjno-politycznym na obszarach stepu, aczkolwiek brak jest zgodności co do momentu, w którym wydarzenie to miało miejsce. Niewątpliwie kwestia ta wymaga dalszych badań, które znacznie wykraczają poza ramy niniejszej dysertacji. W świetle poczynionych na jej łamach ustaleń można natomiast stwierdzić, że w ostatnich dziesięcioleciach V w. p.n.e. w różnych częściach strefy leśnostepowej pojawia się co najmniej kilka wyróżniających kompleksów grobowych z pochówkami lokalnych liderów (wodzów) plemiennych (Taśmin – Mel_33/2gł.; Suła – AksSV_2; Doniec – Tureckaâ Mogila, poch. 2). Co istotne, pod względem swojej pozycji chronologicznej zespoły te, podobnie jak najbliższy im stepowy kurhan Bliznec-2 koło współczesnego miasta Dniepr (dawniej Dniepropietrowsk), synchronizować można z

pierwszym pochówkiem kurhanu Sołocha, będącym najstarszym spośród stepowych kurhanów rangi „królewskiej" (por. D. S. Grečko 2017, s. 103). Jak pisze D. S. Greczko (2017, s. 103) *wydarzenie to jest początkiem świetności Scytii Klasycznej, jako uformowanej wspólnoty z ustabilizowanymi dominującymi stosunkami z sąsiadami*. Tym samym pojawienie się tych zespołów można rozpatrywać jako świadectwo zakończenia procesu konsolidacji wspólnot (plemion i ich federacji), na czele których stali złożeni w ich obrębie wodzowie, w ramach jednego organizmu administracyjno-politycznego utożsamianego z Wielką Scytią. Teza ta pozostaje w zgodzie z ogólną wymową przynajmniej niektórych z wyżej przytaczanych grobów z pochówkami zmarłych wodzów. Jak już na to wskazywano, pojawienie się w pobliżu leśnostepowych „centrów" osadniczych (grodzisk) potężnych kopców z pochówkami nomadycznych wodzów traktować można bowiem jako wyraz „manifestacji siły" koczowników względem miejscowych wspólnot (por. też J. Chochorowski 2008, s. 164-165). Bardziej problematycznie jawi się natomiast kwestia określenia grup koczowników, z którymi należy łączyć te zespoły. Wyżej przytaczany badacz sugeruje możliwość ich powiązania (lub przynajmniej części z nich) ze Scytami Królewskimi (D. S. Grečko 2017, s. 102). Z drugiej strony, dla części tych wspólnot (populacje znad Dońca) można wykazać związki z grupami nomadycznej ludności będącej potomkami koczowników, którzy przybyli na tereny leśnostepowgo Podnieprza w okresach wcześniejszych. Analogiczne uwagi odnieść można również w stosunku do liderów (wodzów) plemiennych, sprawujących kontrolę nad poszczególnymi regionami strefy leśnostepowej, wchodzącymi w skład Wielkiej Scytii pogrzebanych w zespołach grobowych o młodszej metryce. Również i w wśród nich wyróżnić można takie, dla których istnieją podstawy do ich łączenia z nowymi grupami ludności koczowniczej (w tym pochodzenia stepowego), jak również takie, których związki z lokalnymi „leśnostepowymi" wspólnotami nomadycznymi (np. wyższe sfery z dorzecza Dońca) nie budzą wątpliwości. Jeżeli chodzi natomiast o relacje łączące te dwie grupy, to w świetle ustaleń poczynionych w niniejszej dysertacji najbardziej prawdopodobne wydaje się być przyjęcie tezy o ich wspólnym funkcjonowaniu w ramach jednego organizmu wojskowo-politycznego z centrum w strefie stepowego Podnieprza. Świadczy o tym chociażby obecność daleko idąca zbieżność między synchronicznymi ze sobą (lub pochodzącymi z tych samych przedziałów chronologicznych) kompleksami wzniesionymi dla liderów (wodzów) plemiennych pochodzących z różnych regionów strefy leśnostepowej. Obserwacja ta odnosi się zarówno do tych z nich, które można odnosić do wyżej wskazanego odcinka czasu (ostatnie dziesięciolecia V w. p.n.e.), jak również do zespołów z okresu późniejszego (druga połowa IV oraz przełom IV i III w. p.n.e.). Ponadto, dla tych ostatnich

(Ryz_4; StMer3_11; Volk_1/1897) wskazać należy również na istnienie pewnych przesłanek świadczących o utrzymywaniu przez pogrzebanych w ich obrębie wodzów ścisłych kontaktów z centralnym aparatem władzy (naczelnymi władcami całej Scytii). Jeżeli chodzi natomiast o próbę określenia miejsca, jakie zmarli ci zajmowali w ramach organizmu wojskowo-politycznego (czy też po prostu w ramach wykreowanych przez Scytów struktur państwowych – por. uwagi na temat charakteru organizacji politycznej Scytów w np. A. Smirnov 1974, s. 109; A. M. Hazanov 1975, s. 225-246; A. M. Khazanov 1978, s. 427; D. M. Bondarenko, A. V. Korotayev 2003; N .N. Kradin 2002, s. 373, 381; L. E. Grinin 2003, s. 137, 141-142), to uwagę trzeba zwrócić na dwie kwestie. Pierwszą z nich są podstawy, na jakich określone plemiona (elity sprawujący władzę nad nimi) weszły w skład tej struktury. Obserwacje mechanizmów rządzących powstawaniem koczowniczych organizmów wojskowo-politycznych (czy też państwowych) wskazują na możliwość funkcjonowania w ramach jednej struktury kilku plemion (grup etnicznych), różniących się swoim statusem: plemion rządzących, dobrowolnie stowarzyszonych (szwagierskich), płacących trybut i podbitych (por. A. Paroń 2015, s. 171). W świetle wyżej przytoczonych obserwacji można założyć, że elity leśnostepowych wspólnot włączonych w skład Wielkiej Scytii reprezentowały zapewne dwa środkowe z wyżej wyróżnionych poziomów w hierarchii prestiżu. Taki sposób ich interpretacji pokrywa się z propozycjami D. S. Greczki. Jak już na to wskazywano (por. podrozdział 1.5), w opinii tego badacza elementem konsolidującym koczownicze wyższe sfery stojące na czele mieszanych pastersko-rolniczych wspólnot zasiedlających tereny strefy leśnostepowego Podnieprza (lub przynajmniej ich południową część) z elitami stepowymi były więzy pokrewieństwa (D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 105-110, 115), przy czym koligacje te mogły mieć charakter czysto fikcyjny (pokrewieństwo genealogiczne; por. uwagi na temat organizacji społeczno-politycznej Scytów w np. A. M. Hazanov 1975, s. 127-128, 264). Ważnym założeniem tej tezy, pokrywającym się z wyżej przytaczanym zjawiskiem hierarchii plemion, jest stwierdzenie, iż głównym kryterium podziału ziem zajętych przez Scytów Królewskich (czy też wchodzących w skład ich państwowości) między poszczególne wspólnoty był ich status (D. S. Grečko 2017, s. 102-103). W myśl tej koncepcji najważniejsze z nich, sprawujące nadrzędną władzę nad pozostałymi społecznościami wchodzącymi w skład Wielkiej Scytii, zajęły najbardziej sprzyjające nomadycznemu trybowi życia ziemie znajdujące się na obszarze Dolnego Podnieprza. Z kolei tereny peryferycznie zlokalizowane w stosunku do tego obszaru, w tym te położone w strefie leśnostepowej, przypadły w udziale skoligaconym z nimi (więzami krwi lub pokrewieństwem genealogicznym) wspólnotom o niższej randze. W zależności od

charakteru zachodzących między nimi relacji te ostatnie można traktować zarówno, jako dobrowolnie stowarzyszone ze „stepowcami" (najczęściej na mocy zawartych między nimi sojuszami budowanych na warunkach wygodnych dla obu stron), jak również jako płacące im trybut (dominacja polityczna i wojskowa grup ludności z obszarów stepowych).

Jeżeli chodzi natomiast o pojawienie się w strefie leśnostepowgo Podnieprza w ciągu końca IV – początkach III w. p.n.e. zespołów, które można utożsamiać z miejscem pochówku koczowniczych wyższych sfer średniej i najwyższej rangi pochodzenia „stepowego", to wiązać należy je zapewne z mającymi miejsce w tym okresie migracjami na te tereny określonych wspólnot (pojedynczego plemienia lub ich związku), dla których wyjściowym terenem były właśnie obszary stepowe (lub ich część, np. tereny nadazowskie, z którymi łączy się zmarłego z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – por. S. Skoryj, Â. Hohorovski 2018, s. 153-155). U źródeł tych przemieszczeń znajduje się najprawdopodobniej przypadająca na okres między środkiem IV a przełomem IV i III w. p.n.e. destabilizacja sytuacji politycznej w strefie stepowej Scytii, związana m.in. z narastaniem wewnętrznych konfliktów i wojen oraz pojawieniem się na jej wschodnich Scytii nowych grup koczowników (i ich stopniowy nacisk na Scytów).

Przyjęcie tezy o możliwości włączenia terenów leśnostepowych (ich części) w skład tzw. Wielkiej Scytii rzutuje również na sposób interpretacji stojących na czele elit z tego regionu liderów w randze wodzów plemiennych, i to niezależnie od środowiska koczowników, z którymi należy ich łączyć. Przyporządkowanie ich centralnemu aparatowi władzy, znajdującemu się w strefie stepowej, nie pozwala bowiem na ich traktowanie jako samodzielnych władców, jak mogło to mieć miejsce w okresach wcześniejszych (por. podrozdział 4.3). Mając na uwadze fakt, iż stali oni na czele wspólnot funkcjonujących w ramach większego organizmu politycznego (wojskowo-politycznego) bardziej zasadne jest natomiast ich traktowanie jako lokalnych przywódców w rodzaju Herodotowych nomarchów, kontrolujących określoną część Wielkiej Scytii. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że w świetle obserwacji poczynionych w niniejszej dysertacji, wydaje się, że taki sposób interpretacji przyjąć należy nie tylko dla liderów plemiennych z okresu późnoscytyjskiego ale również dla tych, których można odnosić co najmniej do ostatnich dziesięcioleci V w. p.n.e. (AksSV_2; Mel_33/2gł.; Tureckaâ Mogila, poch. 2). Jak wyżej wspominano, jest to ten moment, w którym doszło do ostatecznego uformowania się Wielkiej Scytii rozumianej jako w pełni wykształcona organizacja wojskowo-polityczna w typie wczesnego państwa (por. wyżej).

Włączenie przynajmniej części obszarów strefy leśnostepowej w skład Scytii Nadczarnomorskiej miało również bezpośredni wpływ na zmiany w stratyfikacji socjalnej

zamieszkujących je grup ludności, a dokładnie rzecz ujmując na zwiększenie się wśród nich ilości osób, które można wiązać z niższymi poziomami w hierarchii (zwykła ludność szeregowa i „biedota"). Jak wskazują na to niektórzy badacze (np. D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 115), proces ten utorował bowiem drogę do przemieszczenia się na te tereny grup zubożałych, na wpół koczowniczych, „prostych" Scytów i „biedoty". W opinii D.S. Greczki zostały one wypchnięte z obszarów stepowych przez wspólnoty o wyższej pozycji społecznej (stepowe elity; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 86, 88-89). Grupy ludności o takiej atrybucji socjalno-etnicznej najczęściej grzebały swoich zmarłych poza strefami koncentracji nekropolii z pochówkami osób osadzonych na wyższych stopniach w hierarchii. Ważniejszym czynnikiem mającym wpływ na ich lokalizację (zwłaszcza w przypadku wspólnot z obszaru dorzecza Dońca) była natomiast sieć osadnicza. Tym samym można przypuścić, że przynajmniej część z nich przeszła do osiadłego (lub półosiadłego) trybu życia, co stanowi jedną z powszechniejszych form egzystencji zubożałych koczowników (por. np. A. M. Hazanov 1975, s. 150-151). Nie mniej ważne jest również umiejscowienie wiązanych z nimi nekropolii w regionach (lub w ich bezpośrednim zapleczu) sprzyjających wypasowi bydła, w tym okresach zimowych (por. S. S. Bessonova 2000, s. 118-120, 126-127, ryc. 1; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 88-90), w trakcie których półkoczownicze społeczności zimowały wraz ze znajdującymi się pod ich opieką (należącymi do nich?) stadami. Wszystkie te obserwacje sugerują, że jednym z ważniejszych zajęć grup zubożałych „stepowców", grzebiących swoich zmarłych na nekropolach znajdujących się na obszarach leśnostepowych (w ich południowej i środkowej części), mógł być półkoczowniczy wypas zwierząt. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że zważywszy na ich niską pozycję majątkową, można przypuścić, że stada te (lub ich większa część) należały do osób osadzonych na wyższych stopniach w hierarchii (nomadyczne wyższe sfery). Ponadto możliwe jest również, że ich członkowie sprawowali także inne funkcje na rzecz koczowniczej arystokracji. Wielokrotnie przytaczany już przykład elitarnego cmentarzyska Pisoczin nad Dońcem, wskazywać może na przynależność przynajmniej niektórych grup koczowniczej ludności szeregowej do najemnych oddziałów wojskowych znajdujących się na służbie u wspólnot o wyższej pozycji socjalnej (koczownicza arystokracja włącznie ze stojącymi na ich czele wodzami plemiennymi). W tym kontekście uwagę zwraca lokalizacja części z nekropolii z pochówkami zubożałych „stepowców" w pobliżu szlaków handlowych (por. uwagi na temat lokalizacji cmentarzysk w Medwinie i Hryszkiwce w np. D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 13, ryc. 1, 5; S. S. Bessonova, V. Ì. Poltavec 2015s. 33, ryc. 2). Na marginesie tych uwag trzeba zaznaczyć, że obie wskazane możliwości interpretacyjne pokrywają się z ogólnym stanem

wiedzy na temat koczowników (K. Moszyński 1953, s. 36), w tym stepowych Scytów (A. M. Hazanov 1975, s. 150; B. F. Gening 1984, s. 146), w przypadku, których niejednokrotnie wskazuje się na możliwość przejścia uboższych nomadów na służbę do zamożniejszych i lepiej usytuowanych członków wspólnoty (krewnych, współplemieńców etc.).

Wskazując na możliwość napływu na tereny strefy leśnostepowej w ciągu okresu późnoscytyjskiego grup ludności pochodzenia stepowego należy zaznaczyć, że podobnie jak odnotowano to dla większości mieszanych wspólnot grupujących potomków osiadłej ludności rolniczej i koczowników, którzy przybyli na te tereny we wcześniejszych fazach rozwojowych okresu scytyjskiego, wśród nich znajdowali się nie tylko wyżej wskazani członkowie arystokracji i zubożałych przedstawicieli ludności szeregowej, ale również grupy socjalne zajmujące pośrednią pozycję między tymi warstwami. Reprezentowane są one na ogół przez niewielkie, dość jednorodne wspólnoty (o charakterze rodowym?), które można odnosić do grona zamożnej i uprzywilejowanej ludności szeregowej, na czele których niekiedy stały osoby o statusie zbliżonym do tego cechującego koczownicze wyższe sfery najniższej rangi. Poza nimi spotykane są również grupy osadzone na nieco wyższym stopniu w hierarchii, których członkowie (lub ich większa część) zajmowali pozycję pośrednią między zamożną ludnością szeregową a arystokracją. Równocześnie trzeba zaznaczyć, iż w zasięgu niektórych nekropolii należących do obu tych grup spotykane są również pochówki przedstawicieli zwykłej ludności szeregowej i „biedoty", przy czym kontekst części ich występowania (poboczny charakter zespołu) przemawia za ich związkami z kategorią ludności, którą Kazimierz Moszyński (1953, s. 36), w swoim studium nad ludami pasterskimi, traktuje jako *klasę pośrednią między rezydentami*[50] *a służebnikami sensu strictissimo*. Zwraca uwagę fakt, iż większa część cmentarzysk i grup kurhanowych, które łączyć można wyżej wzmiankowanymi kategoriami ludności pojawia się na terenach, dla których nie wykazano obecności wspólnot związanych z lokalnymi „leśnostepowymi" ugrupowaniami wykształconymi na bazie osiadłej ludności rolniczej i koczowników, którzy napłynęli na te tereny w okresach wcześniejszych (dorzecze Siniuchy, obszar Lewobrzeżnego Przydnieprowskiego Tarasowego Lasostepu oraz międzyrzecze Dońca i Worskli – Nastel'nìj i Pokrovskij), względnie wiązane z nimi osadnictwo ma rozproszony charakter (dorzecza Taśminu i Wysi Wielkiej).

[50] *Ubogi krewny, przyjaciel* […] *będący na utrzymaniu gospodarza* (definicja za: „Mały słownik języka polskiego", Warszawa, 1968, s. 690).

Tabela 5.7. Legenda do rycin nr 5.1-5.3

	cmentarzyska, grupy kurhanowe i pojedyncze kompleksy grobowe z pochówkami:	wszystkich rang (I-VII) rang I-VI rangi I rang I i II rang I – III-IV rang III-IV rang III-IV – VI rang III-IV – VII rang V-VI rang V-VII rangi VII o charakterze drużynowym lokalnych liderów (por. tabela 4.24)
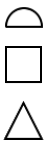	pozostałe stanowiska:	z pochówkami podkurhanowymi z pochówkami płaskimi osadowe
	granice poszczególnych zgrupowań stanowisk	

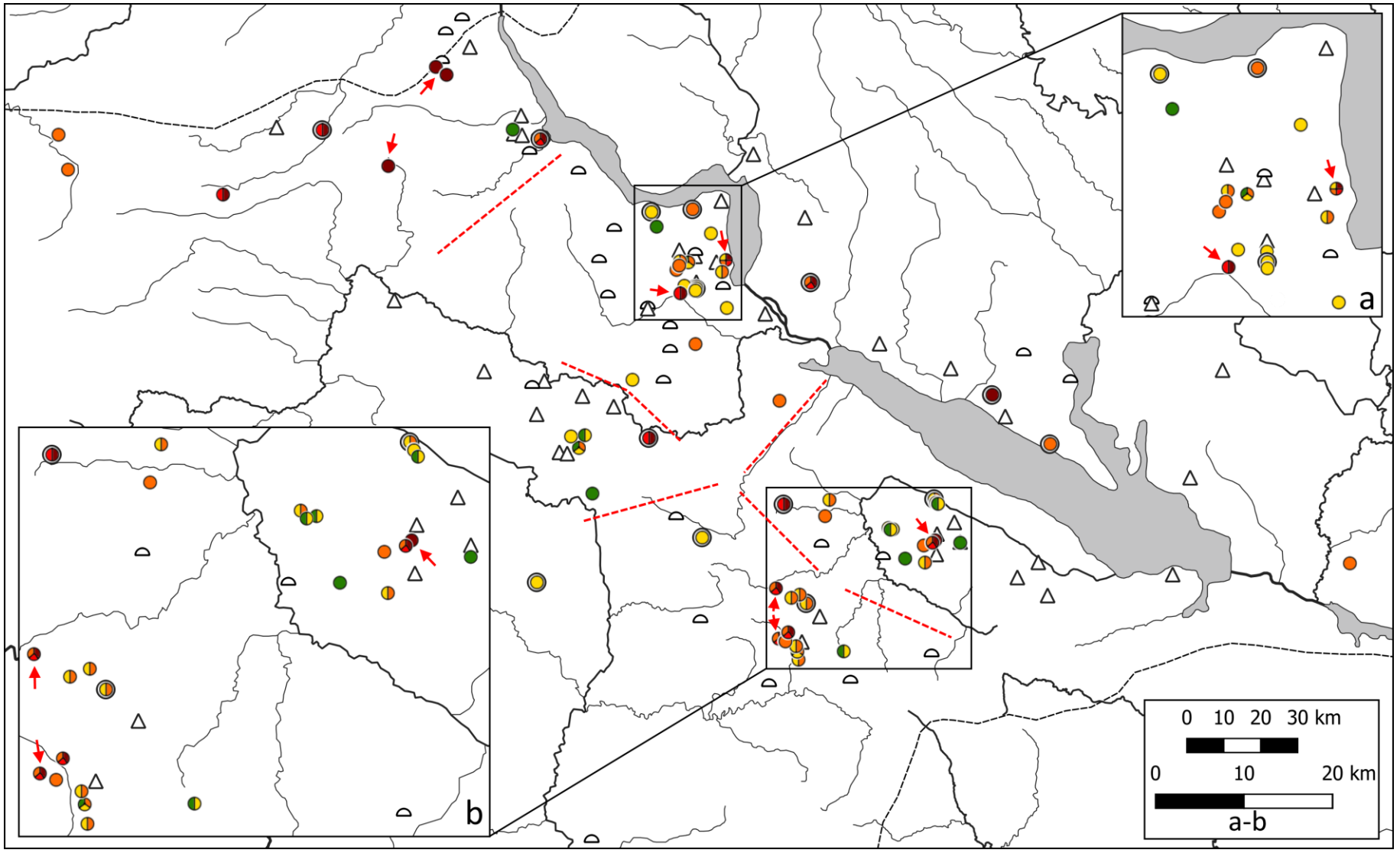

Ryc. 5.1. Rozprzestrzenienie przestrzenne stanowisk z pochówkami członków poszczególnych warstw i grup społecznych z okresu wczesnoscytyjskiego. Uwaga! Nazwy rzek i stanowisk – zob. ryc. 1.2. Granice skupisk – opis w tekście

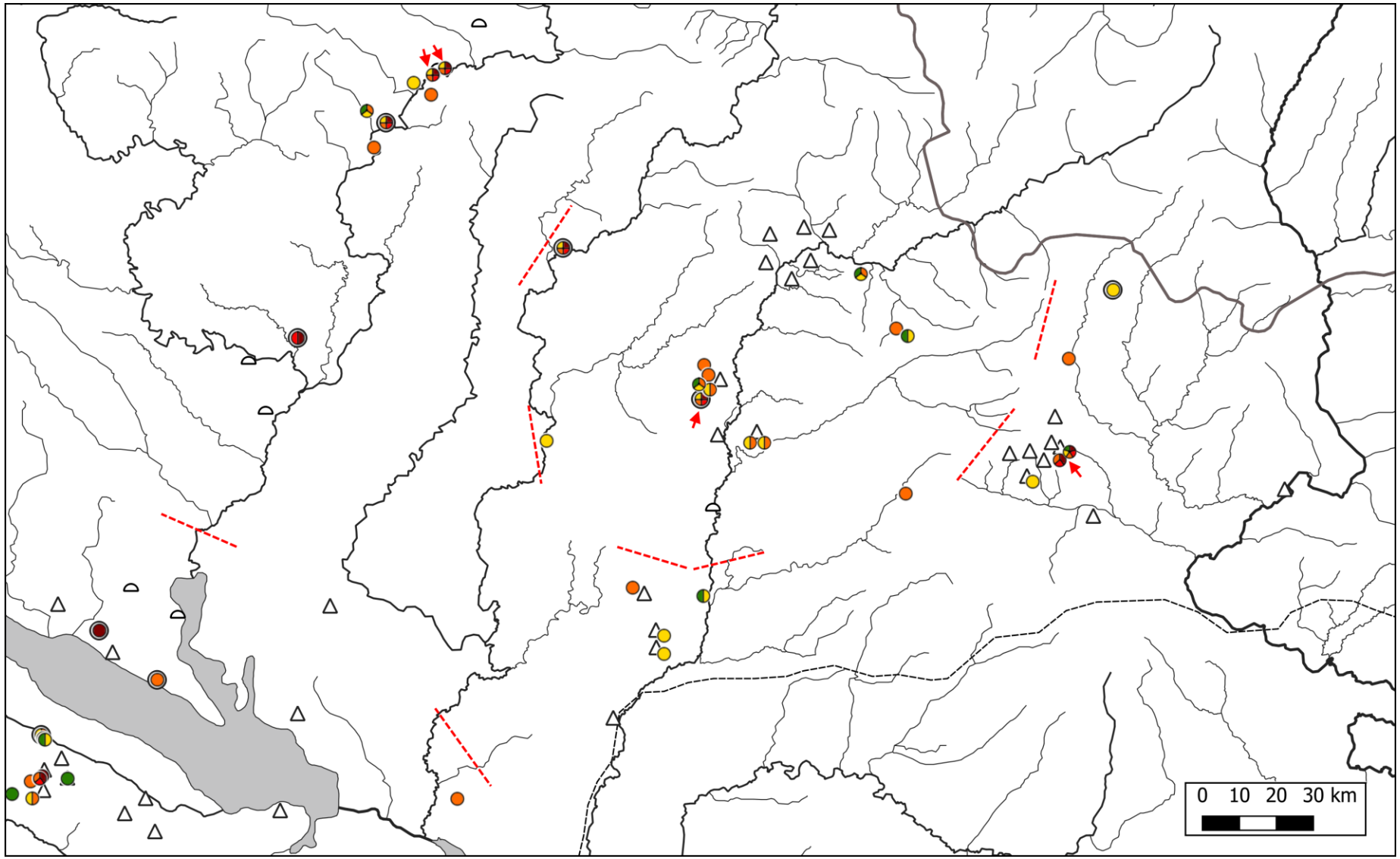

Ryc. 5.1 (c.d.). Rozprzestrzenienie przestrzenne stanowisk z pochówkami członków poszczególnych warstw i grup społecznych z okresu wczesnoscytyjskiego

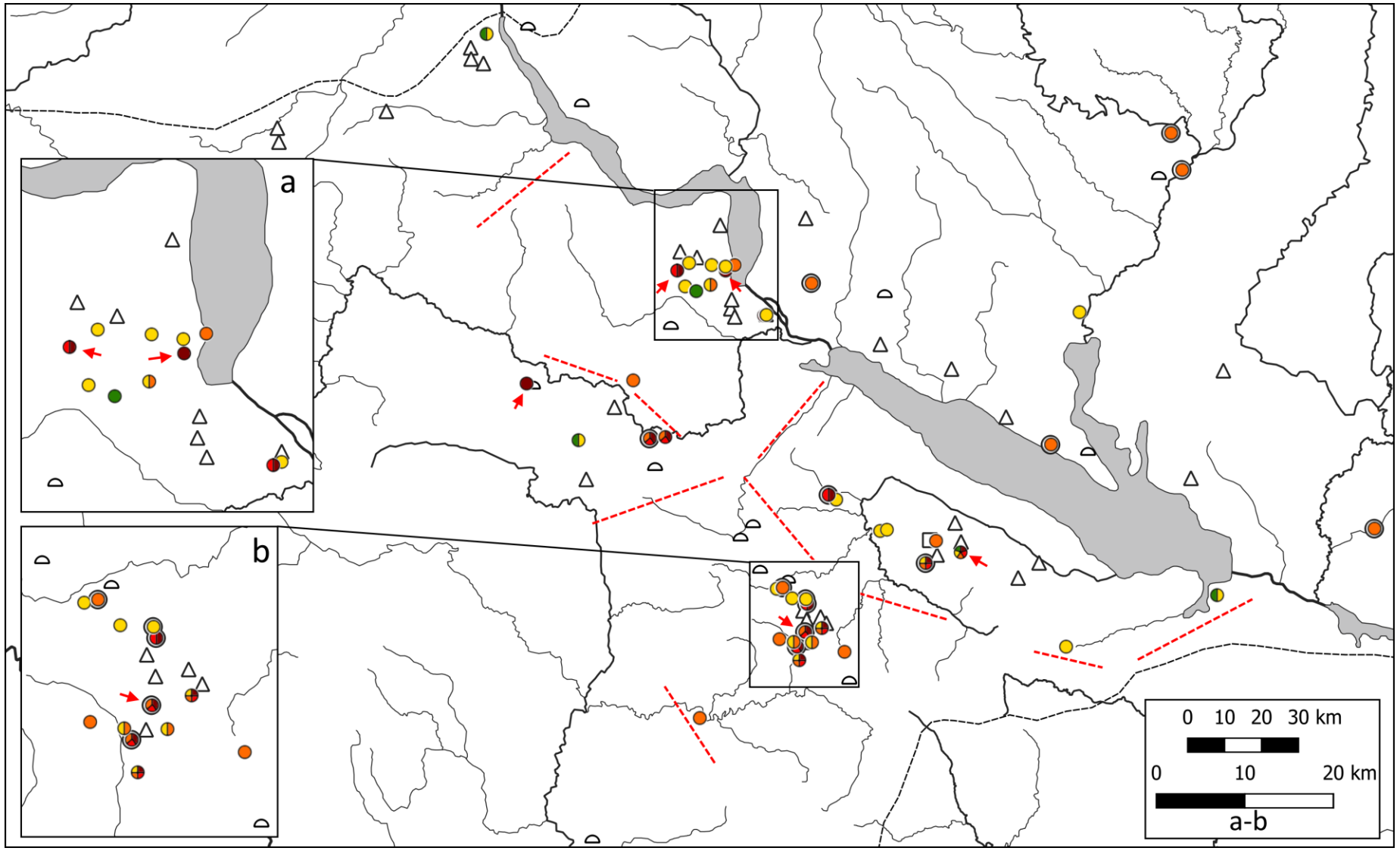

Ryc. 5.2. Rozprzestrzenienie przestrzenne stanowisk z pochówkami członków poszczególnych warstw i grup społecznych z okresu środkowoscytyjskiego

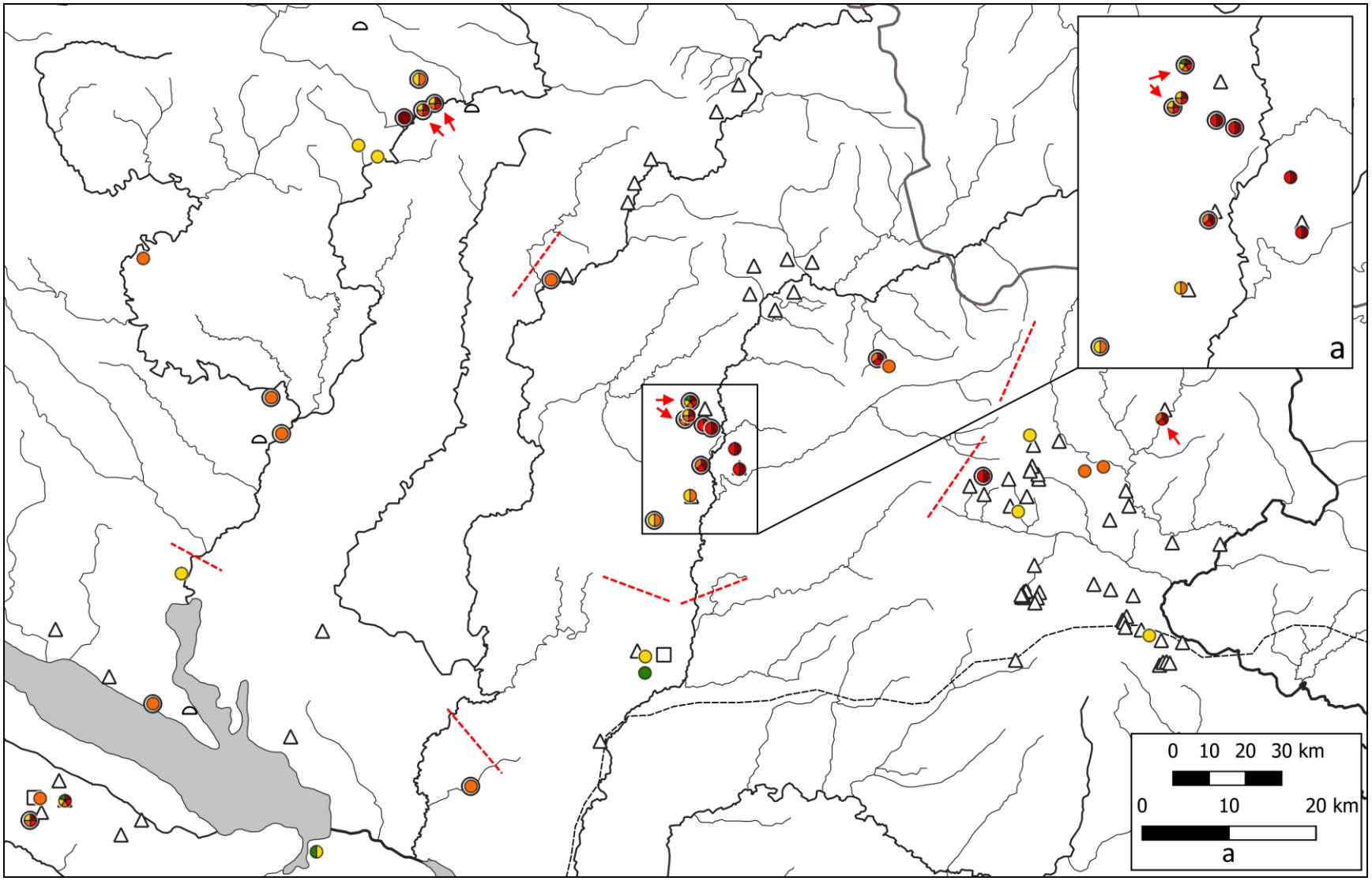

Ryc. 5.2 (c.d.). Rozprzestrzenienie przestrzenne stanowisk z pochówkami członków poszczególnych warstw i grup społecznych z okresu środkowoscytyjskiego

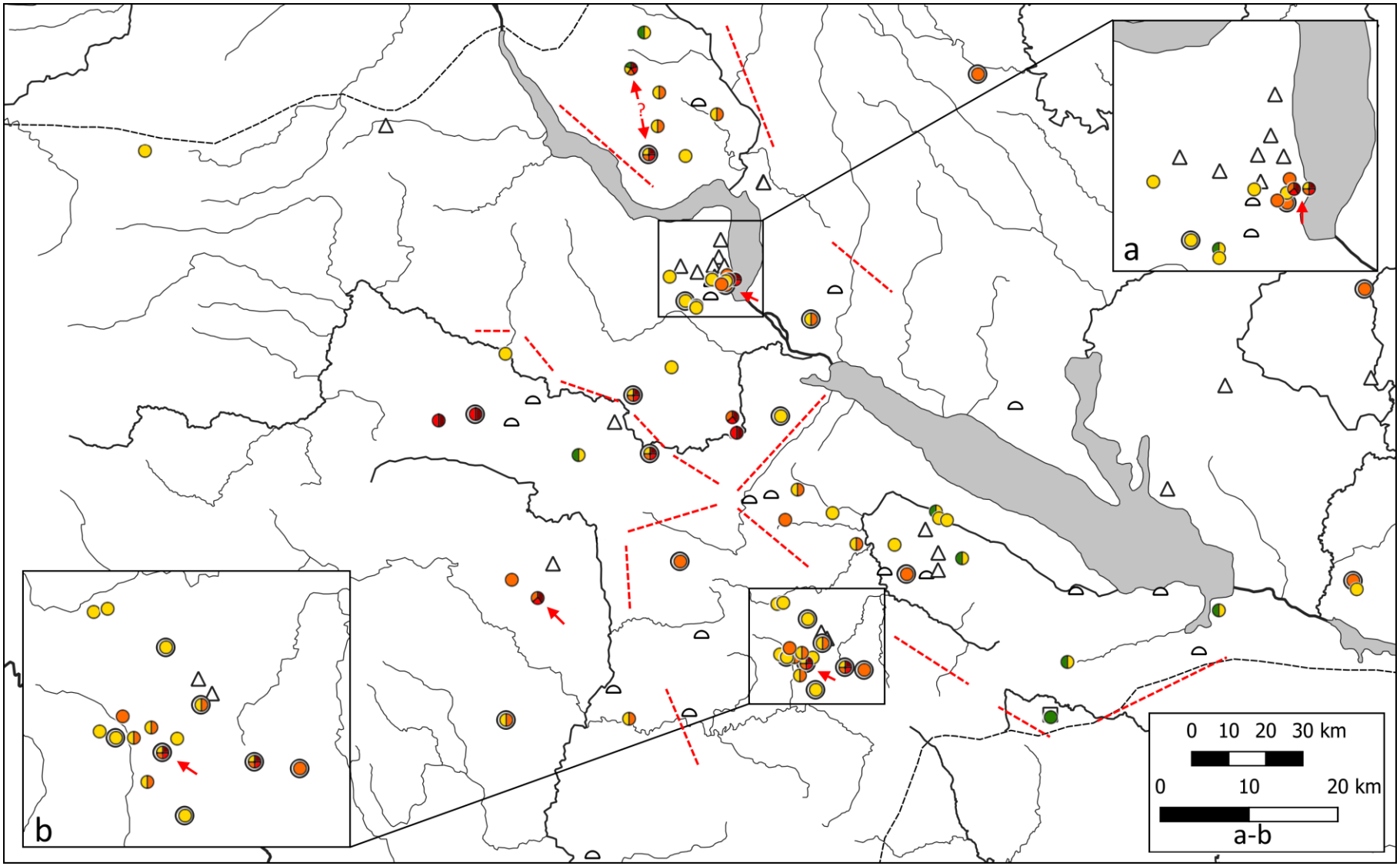

Ryc. 5.3. Rozprzestrzenienie przestrzenne stanowisk z pochówkami członków poszczególnych warstw i grup społecznych z okresu późnoscytyjskiego

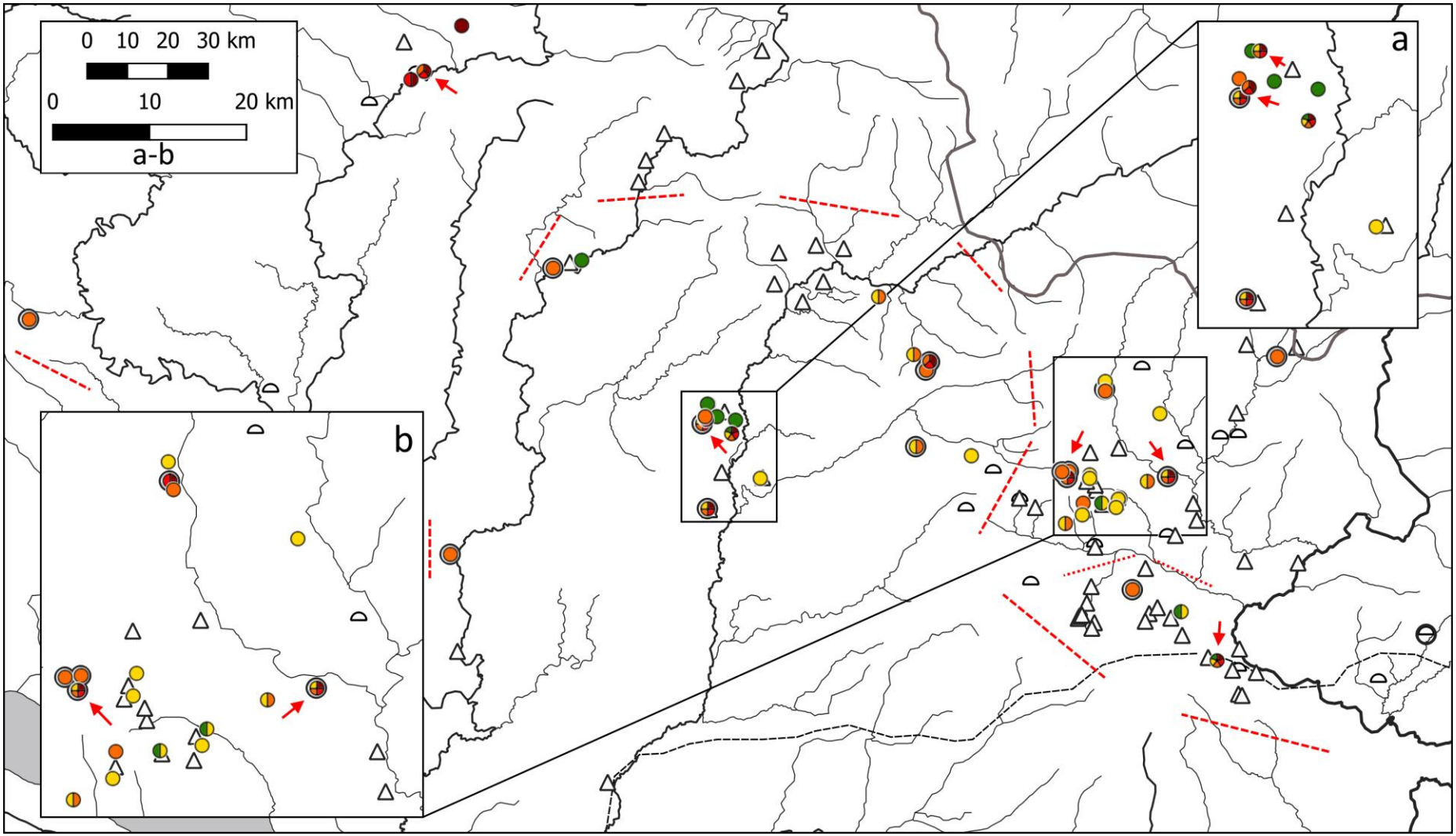

Ryc. 5.3 (c.d.). Rozprzestrzenienie przestrzenne stanowisk z pochówkami członków poszczególnych warstw i grup społecznych z okresu późnoscytyjskiego

6. Podsumowanie – stratyfikacja i organizacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego

6.1. Stratyfikacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego – podsumowanie

Celem niniejszego studium była charakterystyka stratyfikacji społecznej grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza. Uwzględnione w nim zostały wszystkie grupy regionalne z tego obszaru (oraz terenów przyległych), pochodzące ze wszystkich trzech stadiów okresu scytyjskiego. Nie mniej ważne jest również podjęcie kwestii dotyczących określania pozycji zmarłego ze względu na jego płeć i wiek. Należy zaznaczyć, że w dotychczas napisanych pracach o tych społecznościach zagadnienia te były poruszane w ograniczonym zakresie lub w ogóle pomijane.

Wyniki przeprowadzonych badań można rozpatrywać na kilku poziomach. Pierwszy z nich odnosi się do obrządku pogrzebowego, jako głównego źródła do analiz społecznych. Na łamach prezentowanej dysertacji w sposób jednoznaczny wykazano, że materiały funeralne, pomimo istnienia pewnych ograniczeń wynikających z ogólnej specyfiki tego typu danych jako źródła archeologicznego, uznać należy za najbardziej kompleksowe. Szczegółowe analizy obrządku pogrzebowego, wsparte informacjami zawartymi w przekazach autorów antycznych (głównie *Dzieje* Herodota) potwierdziły, że podstawowym wskaźnikiem pozwalajacym na określenie miejsca zmarłego w społecznościach będących przedmiotem prezentowanego studium jest oszacowanie nakładu pracy przeznaczonego na dokonanie jego pochówku. Nakład ten uwidacznia się w wielkości grobu (konstrukcje grobowe i nadgrobowe w postaci nasypów kurhanowych) i stopniu jego złożoności. Nie mniej ważnym kryterium pozwalajacym na określenie miejsca jakie zajmował zmarły za życia w danej wspólnocie jest również bogactwo i różnorodność złożonego z nim wyposażenia grobowego, a w mniejszym stopniu także obecność/nieobecność niektórych określonych elementów obrzędowości pogrzebowej (np. towarzyszące pochówki ludzkie i końskie). Wreszcie, informacje pozyskane z analizy tej grupy źródeł nie tylko pozwalają na prześledzenie relacji na linii jednostka – ogół społeczeństwa, ale również umożliwiają zbadanie zależności zachodzących wewnątrz podstawowej komórki społecznej jaką jest rodzina.

Drugim poziomem na jakim można rozpatrywać obserwacje poczynione na łamach prezentowanej dysertacji jest interpretacja uzyskanych wyników. Zgodnie z układem pracy w pierwszej kolejności zostaną zaprezentowane wnioski dotyczące miejsca zmarłego w społeczeństwie ze względu na jego płeć i wiek (stratyfikacja horyzontalna). Analiza 649

zespołów grobowych, uzupełniona o wyniki badań przeprowadzonych dla społeczności scytyjskich ze strefy stepowej, wykazała istnienie związków między niektórymi elementami obrzędowości pogrzebowej praktykowanymi przez badane populacje a klasą biologiczną, do której przynależy dany zmarły (jego płcią i wiekiem). Zależności te widoczne są zwłaszcza na poziomie sposobu pochówku oraz charakteru złożonego z nim ekwipunku. Stosunkowo dobrze czytelne różnice w zakresie wieku i płci widoczne są również na poziomie wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych, w których składano zmarłego. W przypadku tego pierwszego czynnika szczególnie mocno akcentowaną granicą jest ta przypadająca na okres między 10-12 a 15 rokiem życia. To właśnie począwszy od tej grupy wiekowej obserwowane jest odejście od grzebania zmarłego w sposób typowy dla dziecięcego modelu, a zbliżony (lub analogiczny) do tego stosowanego wobec osobników dorosłych. Świadczyć to może o tym, że właśnie na ten moment w życiu młodego człowieka przypadała zmiana jego rangi społecznej poprzez włączenie do grupy pełnoprawnych członków badanych społeczności. Tym samym „atypowe" podejście do pochówku osobnika zmarłego przed osiągnięciem tego wieku należy traktować nie jako wyraz jego faktycznej niskiej pozycji, co raczej jako posiadanie przez niego nieokreślonej społecznie tożsamości. W tym kontekście pochowanie niektórych dzieci zmarłych przed osiągnięciem wieku uprawniającego do zmiany statusu, zgodnie ze zwyczajami pogrzebowymi przyjętymi dla dorosłych i pełnoprawnych członków społeczności, należy rozpatrywać jako wyraz dziedziczenia przez nie pozycji socjalno-majątkowej rodziców. Fakt, iż sytuacja ta dotyczy niemal wyłącznie zmarłych związanych z uprzywilejowanymi warstwami społecznymi pozwala przypuścić, że instytucja dziedziczenia statusu ograniczona była tylko do tej części badanych społeczności.

Zwyczaje pogrzebowe stosowane przez grupy ludności zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza respektowały również płeć zmarłego. Generalnie stwierdzono, że dokonanie pochówku kobiecego wymagało mniejszych nakładów pracy i środków niż te ponoszone przy grzebaniu zmarłych płci męskiej. Nie oznacza to jednak, że ranga kobiet w badanych populacjach była niższa niż ta przypadająca mężczyznom. Analiza pochówków kobiecych wykazała bowiem w sposób jednoznaczny, że ich pozycja społeczna na ogół była równa statusowi mężczyzn, aczkolwiek trzeba zaznaczyć, że w badanym materiale potwierdzono również obecność zmarłych przedstawicielek płci pięknej o znacznie niższej randze niż ta przysługująca mężczyznom, którym one towarzyszą. Zwraca uwagę fakt, iż w świetle obserwacji poczynionych w niniejszej dysertacji czynnikiem decydującym o ich „podrzędnym" charakterze nie jest płeć, co raczej przynależność do niższych warstw społecznych. Wreszcie, w części przypadków stwierdzono, że w obrębie

wspólnot związanych z określoną przestrzenią grzebalną (cmentarzyskiem/grupą kurhanową) najbardziej uprzywilejowaną pozycję zajmowały kobiety. Wszystko to przemawia za tym, iż uchwycone w niniejszym studium odmienności w traktowaniu mężczyzn i kobiet, manifestujące się na poziomie obrzędowości funeralnej, należy traktować jako odzwierciedlenie istniejących reguł pogrzebowych (norm), nakazujących grzebanie zmarłych przynależących do określonych klas biologicznych (w tym przypadku płci) w nieco odmienny sposób. Dokonując krótkiego podsumowania wyników analiz nakierowanych na określenie miejsca jednostki w badanych społecznościach ze względu na jej płeć należy również wskazać na istnienie wśród nich (ich koczowniczej części) pewnej zależności między statusem zmarłego a jego rolą społeczną, w tym tą wynikającą z pełnionych przez niego funkcji. Obserwacja ta jest szczególnie dobrze widoczna w przypadku mężczyzn. Dla tej płci wykazano bowiem istnienie czytelnych zależności między pozycją socjalną (rangą) i majątkową, a stopniem biegłości w posługiwaniu się bronią i skuteczności w walce. Na poziomie źródeł archeologicznych korelacje te przejawiają się przede wszystkim we wzroście nakładów pracy przeznaczonej na wybudowanie obiektu grobowego i stopniu wyposażenia wraz z postępującą wojskową „specjalizacją" zmarłego.

Druga grupa wniosków dotyczy stopnia zróżnicowania społecznego (socjalno-majątkowego) badanych populacji oraz miejsca zajmowanego przez zmarłego w ramach hierarchii (stratyfikacja wertyklana). Analiza pozostawionych przez nie grobów wykazała, że ich struktura socjalna nie była homogeniczna i rozbijała się na mniejsze grupy (warstwy). Członkowie każdej z nich różnili się między sobą posiadaną rangą (statusem), funkcją i pozycją majątkową. Na poziomie źródeł archeologicznych niejednorodność ta uzewnętrznia się w możliwości wydzielenia wśród rozpatrywanych grobów ich różnych grup. Wykorzystanie metod wnioskowania statystycznego umożliwiło podzielenie analizowanego materiału na kilkanaście mniejszych zbiorów (grup) skupionych w ramach siedmiu klas (rang pochówków) utożsamianych z miejcem pochówku osób zajmujących określone miejsce w stratyfiakcji (hierarchii) społecznej. W oparciu o stworzoną w ten sposób klasyfikację grobów o hierarchicznej strukturze (zespoły zgrupowane w ramach kolejnej z wydzielonych rang charakteryzują się w stosunku do poprzedniej coraz mniejszymi nakładami pracy przeznaczonymi na wybudowanie grobu, zaś umieszczane w nich inwentarze są coraz uboższe), uzupełnioną o dane na temat stratyfikacji społecznej grup ludności scytyjskiej z obszaru stepu nadczarnomorskiego, przyjęto kilkustopniowy podział struktury socjalnej badanych populacji. Zgodnie z nim najwyższe miejsce w jej ramach zajmowali członkowie wyższych sfer. Warstwa ta, stanowiąca w zależnosci od analizowanej serii chronologicznej

i/lub terytorialnej, od 29% do ponad 60%, nie była homogeniczna i rozpadała się na mniejsze grupy. Na jej czele, a zarazem na czele badanych społeczności, znajdowali się różnej rangi przywódcy (władcy lub wodzowie plemienni, w okresie późnoscytyjskim także *nomarchowie*) kontrolujący bądź to określoną część leśnostepowego Podnieprza, bądź też sprawujący władzę nad większymi obszarami tej strefy. Na niższym stopniu ulokowana była koczownicza arystokracja średniej rangi. Warstwę tą tworzyli przedstawiciele arystokracji rodowo-plemiennej, z których część mogła być powiązana z rządzącymi rodami, przywódcy mniejszych wspólnot (rodów) wywodzących się z grona wyższych sfer najniższej rangi a także „elitarni drużynnicy". Do tej ostatniej grupy społeczno-funkcjonalnej należeli zarówno dowódcy koczowniczych drużyn wojskowych i/lub wodzowie plemienni niższej rangi, jak również posiadający niższy status członkowie ich świty. Na najniższym stopniu w hierarchii warstw wyższych znajdowali się przedstawiciele elit niskiej rangi. Stanowili oni najbardziej niejednorodną część „leśnostepowej" arystokracji. W przeciwieństwie do osób zajmujących wyższą pozycję, związanych wyłącznie ze środowiskiem koczowniczym, ich członkowie mogli wywodzić się zarówno spośród nomadów, jak i z grona osiadłej ludności rolniczej. W tym pierwszym przypadku reprezentowali oni koczownicze elity (w tym elitarnych drużynników) najniższego rzędu, w drugim tzw. „arystokrację jeździecką". Zbliżony status posiadali również przywódcy niewielkich wspólnot (rodów lub rodzin) grzebiący swoich zmarłych na określonych cmentarzyskach/grupach kurhanowych. Pod względem formalnym grupa ta należała już do warstw średnich. Te ostatnie w niniejszej dysertacji łączone są z ludnością szeregową będącą w generalnym ujęciu (a także w obrębie większości mniejszych zbiorów chronologiczno-terytorialnych) najliczniejszą częścią badanych społeczności. W zależności od okresu i grupy regionalnej jej przedstawiciele stanowili do nieco ponad 60-70% wszystkich zmarłych złożonych we wszystkich grobach związanych z określonymi zbiorami chronologiczno-przestrzennymi. Również i ta warstwa nie była jednolita. Z jednej strony reprezentujące ją kategorie ludności odnosić można do obu głównych etnosów zasiedlających badany obszar (nomadowie i ich potomkowie oraz osiadła ludność rolnicza o „starym" leśnostepowym rodowodzie), z drugiej rozpadała się ona na co najmniej dwie mniejsze grupy. Do pierwszej z nich należeli posiadający wyższy status społeczny ich zamożni przedstawiciele, co w części przypadków zbliżało ich do arystokracji najniższej rangi. Druga skupiała natomiast pozostałą, zwykłą ludność szeregową tożsamą ze znanymi ze źródeł pisanych „ośmionogimi" (prostymi) Scytami. Najniższy stopnień w hierarchii formalnie wolnych członków badanych wspólnot zajmowała niezbyt liczna (z reguły stanowiła ona nie więcej niż 10-15%) ludność najuboższa („biedota"). Również i jej przedstawiciele wywodzili

się z dwóch odmiennych etnosów – koczowników (i ich potomków) i osiadłej ludności rolniczej. Wykaz warstw i grup społecznych, które można wyróżnić w ramach analizowanych populacji, zamykają kategorie ludności o mniej lub bardziej ograniczonych prawach, pozostające w pewnych zależnościach od osób osadzonych na wyższych stopniach w hierarchii. Zaliczone zostały do nich dwie grupy. Pierwszą z nich stanowią osoby służebne, których formalny status odpowiadał wolnym członkom wspólnoty średniej lub niskiej rangi (ludność szeregowa i warstwy niższe), zaś więzy łączące je z członkami wyższych warstw socjalnych mają charakter osobisty (np. zawarcie „braterstwa" krwi między wojownikami wywodzącymi się z różnych warstw społecznych, chęć poprawy swojego statusu majątkowego i społecznego poprzez przejście na służbę do bogatszych i uprzywilejowanych krewnych lub przedstawicieli tego samego rodu etc.). Do drugiej z nich należy natomiast ludność zależna w typie niewolników domowych, którą z osobami o wyższej pozycji społecznej łączą zależności o charakterze systemowym.

W trakcie przeprowadzonych analiz nie ujawniono natomiast obecności wyróżnianej przez części badaczy warstwy „kapłaństwa". Zgodnie z poczynionymi obserwacjami wszelkie tradycyjnie przysługujące im działania o charakterze kultowym i rytualnym skupione były w rękach członków wyższych sfer (głównie najwyższej i średniej rangi), zarówno mężczyzn jak i kobiet.

Szczegółowe rozważania na temat stratyfikacji społecznej grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza w ujęciu chronologiczno-przestrzennym pozwoliły również na ustalenie, iż populacje te nie były jednolite i różniły się między sobą niekiedy w dość istotny sposób. Widoczne między nimi odmienności dotyczą przede wszystkim udziału zespołów grobowych, które można wiązać z warstwami i grupami społecznymi (socjalno-majątkowymi) osadzonymi na określonych stopniach hierarchii. Różnice te obserwowane są zarówno w ujęciu terytorialnym jak i chronologicznym. W tym ostatnim przypadku stopień zachodzących w czasie zmian wskazuje na to, że struktury społeczne w większości przypadków nie były tworem „stałym" ale charakteryzowały się dość dużą zmiennością. W generalnym ujęciu wskazać należy przede wszystkim na procesy zachodzące w młodszych fazach okresu scytyjskiego. Dla etapu środkowoscytyjskiego charakterystyczne jest znaczne zwiększenie się w stosunku do fazy archaicznej udziału zespołów grobowych z pochówkami członków wyższych sfer różnej rangi połączone ze spadkiem częstotliwości występowania pochówków członków warstw średnich i niższych. Okres późnoscytyjski charakteryzuje się z kolei tendencją odwrotną. Wzrasta frekwencja zespołów wznoszonych dla zmarłych osadzonych na niższych stopniach w

hierarchii, zmniejsza się natomiast udział grobów związanych z przedstawicielami warstw wyższych.

W świetle wyżej przytoczonych obserwacji kluczowym stało się pytanie o czynniki mające wpływ na otrzymany obraz struktury społecznej analizowanych populacji, przy czym uwaga ta dotyczy zarówno jej ogólnego ujęcia, jak i jego mniejszych zbiorów chronologiczno-przestrzennych. Ustalenia poczynione na łamach rozdziałów 4 i 5 pokazują, że generalnie można je rozpatrywać w dwóch kontekstach. Pierwszym z nich jest efekt doboru źródeł do badań nad strukturą społeczną tych wspólnot, a także wszelkie ograniczenia, na jakie można napotkać przy „rekonstrukcji" dawnych społeczności w oparciu o analizę źródeł archeologicznych, w tym konkretnym przypadku kompleksów funeralnych. Wskazać tutaj trzeba przede wszystkim na sam stan badań nad zespołami grobowymi pozostawionymi przez analizowane grupy ludzkie. Skupienie uwagi przez pokolenia badaczy na najbardziej okazałych kompleksach ma bowiem bezpośredni wpływ na „zaniżenie" liczebności zespołów grobowych odznaczających się niewielkimi nakładami pracy przeznaczonej na dokonanie pochówku, które w świetle poczynionych obserwacji należy łączyć z grupami ludności osadzonymi na niższych stopniach w hierarchii. Do tej samej grupy czynników włączyć można również stan zachowania określonych kompleksów (zniszczenie nakrywających je nasypów kurhanowych, wyrabowanie składanych ze zmarłymi ekwipunków etc.) przyczyniający się nie tylko do zmniejszenia ich ilości (czy też stopnia ich przydatności do badań), ale również znacznie utrudniający dokonanie innych obserwacji w zakresie podejmowanych w niniejszej dysertacji studiów (np. ograniczenie możliwości rekonstrukcji zmian w strukturze społecznej badanych populacji tylko do „szerokich" przedziałów chronologicznych tożsamych z czasem trwania kolejnych faz okresu scytyjskiego). Pewne ograniczenia niesie ze sobą również sposób doboru źródeł do analiz. Nie tylko przyczynia się on do zaniżenia ich ilości, ale również znacząco zmniejsza liczebność zespołów, które można łączyć z warstwami osadzonymi na niższych stopniach w hierarchii.

Drugim kontekstem, w jakim należy rozpatrywać czynniki mające wpływ na otrzymany obraz struktury społecznej badanych populacji, są uwarunkowania społeczne i etniczno-kulturowe rządzące badanymi populacjami. W tym ujęciu trzeba wskazać przede wszystkim na dynamikę procesów etniczno-kulturowych zachodzących przez cały czas trwania okresu scytyjskiego nie tylko na terenach leśnostepowego Podnieprza ale również na obszarze stepu nadczarnomorskiego i w innych regionach szeroko rozumianego „świata scytyjskiego". Szczególnie istotne są relacje (i stopnień ich intensyfikacji) zachodzące między poszczególnymi funkcjonującymi w zasięgu analizowanego obszaru grupami ludności.

Początkowo (okres wczesnoscytyjski) są to kontakty między osiadłymi rolnikami a napływowymi „scytyjskimi" koczownikami. W większości przypadków relacje te odnosiły się do podporzadkowania przez przybyłych na te tereny nomadów (związane z nimi elity) przeważających liczebnie grup osiadłej ludności rolniczej o autochtonicznym (tereny prawobrzeżnego Podnieprza) lub napływowym charakterze (strefa lewobrzeżna). W efekcie w ciągu drugiej połowy VII i pierwszej połowy VI w. p.n.e. na większości terenów leśnostepowego Podnieprza dochodzi do powstania mieszanych rolniczo-pasterskich zrzeszeń (federacji) z nadrzędną władzą skupioną w rękach koczowniczej arystokracji. W czasach późniejszych (okres rozwoju Scytii klasycznej) kontakty te ulegają pewnemu przeorientowaniu i dotyczą relacji między „leśnostepowymi" grupami ludności dotychczas zasiedlającymi te tereny (w tym potomkami nomadów, którzy napłynęli tu w okresie wczesnoscytyjskim) a kolejnymi pojawiającymi się na terenach Lasostepu falami ludności nomadycznej. Nie mniej ważnym czynnikiem są także zmiany zachodzące wewnątrz wszystkich wyżej wyszczególnionych wspólnot, i to niezależnie od ich atrybucji etniczno-kulturowej oraz pozycji chronologicznej. Trzeba przy tym pamiętać, że przemiany te najlepiej czytelne są w przypadku tych populacji, dla których możliwe jest wskazanie ciągłości rozwojowej, przypadającej na co najmniej dwa etapy okresu scytyjskiego. Z jednej strony są to więc „leśnostepowe" grupy ludności powstałe na bazie wspólnot wykształconych w okresie wczesnoscytyjskim, z drugiej populacje koczownicze, które przybyły na obszary środkowego Podnieprza w okresie środkowoscytyjskim, podbijając przy tym (ale nie zawsze) ich dotychczasowych mieszkańców. Jeżeli chodzi natomiast o mechanizmy kształtujące obraz struktury społecznej tych wspólnot to zaliczyć można do nich zarówno postępującą w czasie dyferencję majątkową (i socjalną), jak również widoczne w przypadku części ugrupowań pewne zmiany zachodzące w stosowanych przez nie rytuałach pogrzebowych. Trzeba przy tym pamiętać, iż ten ostatni czynnik powiązany jest z kryterium przynależności etniczno-kulturowej (osiadła ludność rolnicza – przejście do grzebania zmarłych w sposób nieuchwytny archeologicznie; koczownicza arystokracja – przeniesienie miejsc pochówku na inne tereny).

6.2. Organizacja społeczna ludności leśnostepowego Podnieprza okresu scytyjskiego

Poczynione obserwacje pozwalają również na odniesienie się do pewnych nieporuszanych do tej pory zagadnień natury społecznej, jak chociażby stopień organizacji społeczno-politycznej badanych wspólnot. Dla jego oceny szczególnie istotne jest stwierdzenie, że populacje te miały postać silnie zróżnicowanego i zhierarchizowanego

społeczeństwa, w którym osoby związane z poszczególnymi stopniami w hierarchii różniły się między sobą nie tylko swoim statusem ale również majątkiem (zamożnością) czy też dostępem do władzy. Ta ostatnia skupia się wyłącznie w rękach przedstawicieli niezbyt licznych warstw wyższych (wyższe sfery średniej i wysokiej rangi) osadzonych na najwyższych stopniach w hierarchii. Nie mniej ważne jest to, że przynależność do rządzących elit, dysponujących monopolem na stosowanie środków przymusu (drużyny wojskowe), odbywa się na drodze sukcesji (dziedziczenia) i ograniczona była tylko do jednej grupy etniczno-kulturowej (koczownicy), roszczącej sobie prawo do władzy nad innymi grupami ludności. Tym samym przywództwo w tych społecznościach przybiera mniej lub bardziej scentralizowaną postać. Taki model organizacji i przywództwa typowy jest przede wszystkim dla formacji polityczno-społecznych określanych w antropologii mianem „wodzostwa" („chiefdoms") czy też „wczesnego państwa" („the Early State"), co pozostaje w zgodzie z oceną analizowanych społeczności dokonaną przez innych badaczy (S. A. Skoryj 2003, s. 81; D. S. Grečko 2010, s. 109; D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 92; Û. N. Bojko 2017, s. 109). Różnice między tymi typami społeczeństw są archeologicznie i historycznie słabo uchwytne. Generalnie wskazuje się, że systemy te różnią się między sobą organizacją pracy, mechanizmami rządzącymi różnicowaniem się danej wspólnoty a także charakterem przywództwa. Zgodnie z funkcjonującymi poglądami (por. przegląd istniejących definicji w literaturze w np. C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 167-168; W. Dohnal 2009, s. 21-22; A. Ciesielska 2012, s. 51-53; M. H. Rusek 2014, s. 333, 363) do najbardziej typowych elementów wodzostwa należą: szerząca się nierówność, centralizacja władzy, podział społeczeństwa na co najmniej dwie dziedziczne warstwy społeczne (elity – reszta społeczeństwa), a także funkcjonowanie pokrewieństwa jako reguły organizującej. W organizmach tych największe wpływy, władza i prestiż przypadają wspólnotom (rodom/rodzinom) rządzącym, na czele których stoi jednostka zwana wodzem. Ranga i prestiż pozostałych członków tych społeczności są natomiast zależne od stopnia bliskości pokrewieństwa (lineażu) wobec niego. Wszystkie wyżej wymienione elementy znajdują swoje odzwierciedlenie zarówno w uogólnionym obrazie struktury społecznej badanych wspólnot, jak również w większości poszczególnych grup chronologiczno-terytorialnych, przy czym najsłabiej poświadczona jest tu zasada klasyfikacji społecznej w oparciu o stopień bliskości pokrewieństwa wobec wodza. Nie mniej jednak jej istnienie poświadczają inni badacze (np. D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012, s. 105-110, 115; D. S. Grečko 2017, s. 102-103) wskazując przy tym, że koneksje łączące wspólnoty osadzone na różnych (zwłaszcza

tych związanych z wyższymi poziomami) stopniach w hierarchii prestiżu mogły mieć charakter czysto fikcyjny (por. A. M. Hazanov 1975, s. 127-128, 264).

Wśród innych wyróżników struktur wodzowskich, których obecność można poświadczyć dla analizowanych społeczności (ich części), wymienić należy również wysoką pozycję wojowników, a także kumulację obowiązków religijnych w rękach wodza (i członków jego najbliższej rodziny), co stanowi pochodną wierzeń religijnych, istotą której był kult przodków. Ta ostatnia cecha jest o tyle istotna, gdyż to właśnie sakralna legitymizacja przywództwa traktowana jest jako jedno ze źródeł wysokiej pozycji wodza (i lineażu, do którego on należy) w omawianym systemie społeczno-politycznym. Wśród pozostałych filarów władzy wodzowskiej wymienia się przywództwo militarne (wódz stał na czele sił odpowiedzialnych za utrzymanie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego, które w przypadku większości analizowanych w niniejszej dysertacji populacji można utożsamiać z koczowniczymi drużynami wojskowymi) a także specyfikę stosunków gospodarczych, których kluczowym elementem była zazwyczaj centralna redystrybucja dóbr, towarów i usług. W jej ramach pochodzące z różnej działalności gospodarczo-produkcyjnej nadwyżki, a także dobra napływające w górę hierarchii jako trybut pobierany od wspólnot osadzonych na niższych stopniach w klasyfikacji (włącznie ze stojącymi na ich czele liderami niższej rangi) były okresowo i obligatoryjnie przekazywane wodzowi. Część z nich przeznaczał on na utrzymanie swojej świty, a część mógł przekazać do redystrybucji (m.in. w formie podarków) między pozostałych członków społeczności. Proces ten mógł następować w trakcie ceremonii religijnych lub podczas innych uroczystości o charakterze oficjalnym, do których sprawowania uprawniony był wyłącznie wódz. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że ten filar władzy wodzowskiej w przypadku badanych społeczności jest najsłabiej uchwytny, co stanowi zapewne efekt doboru źródeł (materiały grobowe) do analiz społecznych przeprowadzonych na łamach niniejszej dysertacji. Nie oznacza to jednak, że możliwość taką należy wykluczyć. Wręcz przeciwnie, dla omawianych populacji (ich części) można wykazać istnienie pewnych przesłanek, aczkolwiek o pośrednim charakterze, pozwalających na przyjęcie tezy o funkcjonowaniu w ich obrębie przywileju redystrybucji dóbr przez sprawujących nad nimi kontrolę liderów (wodzów). Wskazać należy tutaj na dwie grupy wzajemnie uzupełniających się źródeł. Pierwszą z nich stanowią relacje Herodota o rozdysponowywaniu przez scytyjskiego władcę pozyskanych w walce zdobyczy między wojowników (Hdt. IV 64, s. 248) oraz organizowaniu przez nomarchów („naczelników powiatów") uczt w trakcie, której honorowano najbardziej sprawnych w boju wojowników rozdzielając miedzy nich puchary z winem (Hdt. IV 66, s. 249). Drugą grupę źródeł stanowią

odkrywane na niektórych stanowiskach osadowych strefy leśnostepowej obiekty o rytualnym charakterze w postaci tzw. zolników. Wśród nich kapitalne znaczenie odgrywa struktura tego typu ujawniona w obrębie grodziska w Chotyńcu w południowo-wschodniej Polsce, a więc już poza zasięgiem niniejszej dysertacji. Jak do tej pory jest to bowiem jeden z najlepiej zbadanych (aczkolwiek ciągle czekający na kompleksowe opracowanie pochodzących z niego materiałów) zolników (por. S. Czopek *et al.* w druku), co umożliwia poczynienie szerokich wniosków na temat funkcji tych obiektów. Dla omawianej tu kwestii niezwykle ważny jest charakter pozyskanych z niego źródeł. Znaczną ich część stanowią pozostałości pokonsumpcyjne w postaci ogromnej ilości kości zwierzęcych (głównie części żuchw i kości długich) a także fragmenty licznych amfor, w których sprowadzano wino z kolonii greckich (S. Czopek 2019, s. 125-131; K. Trybała-Zawiślak 2019, s. 268, 272, 306-307, ryc. 7.4). Ten ostatni element jest o tyle istotny, gdyż na etapie wczesnoscytyjskim, z którym należy łączyć początek funkcjonowania omawianego zolnika (oraz większości obiektów tego typu z innych regionów strefy leśnostepowej), importy greckie nie były jeszcze szeroko rozpowszechnione tak jak ma to miejsce w okresach późniejszych. Tym samym jest oczywistym, iż miały one charakter dóbr luksusowych dostępnych, jak wykazano to w niniejszej pracy, wyłącznie najbardziej uprzywilejowanym członkom wspólnoty (elitom; por. też S. Czopek 2019, s. 139). Obserwacja ta dobrze koresponduje z funkcjonującą w literaturze tezą o możliwości traktowania najstarszej fali napływu wyrobów pochodzenia greckiego na tereny Północnego Nadczarnomorza w charakterze darów dla poszczególnych członków scytyjskiej arystokracji (K. Nocoń 2016, s. 324). Powracając do kwestii oceny opisywanego obiektu należy stwierdzić, że wymowa odkrytych na nim znalezisk jednoznacznie przemawia za ich depozycją w ramach bliżej nieokreślonych ceremonii, zapewne o charakterze sakralnym (ale nie tylko), których istotnym elementem było spożywanie pokarmów mięsnych i picie wina. Wykorzystanie tego ostatniego, będącego w analizowanym odcinku czasu dobrem luksusowym dostępnym wyłącznie członkom wyższych warstw społecznych, jednoznacznie wskazuje na to, iż organizatorem tego typu obrzędów rytualnych były właśnie lokalne elity. Taki sposób interpretacji zolników pokrywa się również z wyżej wspomnianą wzmianką Herodota o znaczeniu wina w ceremoniach organizowanych przez scytyjskie wyższe sfery (por. także S. Czopek 2019, s. 128-129). Równocześnie trzeba zaznaczyć, że zakres uczestników tych rytuałów był zapewne znacznie większy niż sugeruje to ojciec historiografii piszący o wojownikach. Poza grocikami strzał oraz kamienną osełką, a więc przedmiotami typowymi dla tej grupy społeczno-funkcjonalnej (por. M. Burghardt 2012, s. 74) wśród pozostałości pokonsumpcyjnych z chotynieckiego zolnika znalezione zostały również bardzo

liczne ozdoby, w tym typowe dla kobiecego modelu wyposażenia grobów szpile (S. Czopek 2019, s. 133, ryc. 16, 17:1-7, 10-11; J. Adamik-Proksa, E. Ocadryga-Tokarczyk w druku). Wskazywać to może na uczestnictwo w tych ceremoniach również kobiet (por. J. Adamik-Proksa, E. Ocadryga-Tokarczyk w druku). Wszystkie te obserwacje pozwalają na postawienie tezy zgodnie z którą zolniki (lub ich część) stanowią dowód istnienia wśród leśnostepowych wspólnot doby okresu scytyjskiego ceremonii religijnych (lub innych uroczystości) w trakcie których dochodziło do rozdysponowania między uczestników dóbr (w tym przypadku żywności) skumulowanych w rękach przedstawicieli lokalnych elit, włącznie z miejscowymi wodzami. Wreszcie, swoistym procesem redystrybucji mogła być również sama ceremonia pogrzebowa zmarłego wodza (por. uwagi na temat uczt pogrzebowych jako manifestacji pozycji zmarłego w podrozdziale 4.1.1). W tym przypadku podziałowi między jej uczestników ulegały nie nadwyżki, ale dobra zgromadzone za życia przez zmarłego wodza lub należące do członków jego rodu. Można przypuścić, że zabieg ten miał na celu zapewnienie korzystnego wpływu na status lineażu, do którego należał składany w grobie wódz, poprzez wywarcie na uczestniczących w nim osobach presji wdzięczności i chęci odwdzięczenia się za okazaną łaskę. Równocześnie, w świetle definicji wodzostwa jako systemu, w którym wszelkie działania (wysiłek społeczny) opierały się na zobowiązaniach społecznych a zapłata następuje w formie ceremonii, można również dopuścić możliwość zgodnie z którą uczta pogrzebowa stanowiła formę wynagrodzenia uczestników ceremonii pogrzebowej za trud poniesiony przy wznoszeniu kompleksu grobowego przeznaczonego na pochówek wodza.

Na poziomie źródeł archeologicznych podstawowym wyznacznikiem wodzostwa jest obecność bogato wyekwipowanych grobów wyróżniających się na tle zespołów, w których grzebano większość zmarłych. Również i to kryterium znajduje swoje odzwierciedlenie w obrębie większości badanych w niniejszej pracy społeczności. Do nie mniej ważnych obserwacji prowadzą również wyniki analiz przestrzennych. Na tym poziomie badań daje się bowiem zauważyć, iż część z nekropolii pozostawionych przez te wspólnoty jest ważniejsza od innych. Organizacja ta przejawia się w możliwości wydzielenia w obrębie poszczególnych terytorialnych zgrupowań stanowisk ich „centrów" wyznaczonych przez występujące pojedynczo lub w większych seriach (ale o odmiennej pozycji chronologicznej) kompleksy z pochówkami osób osadzonych na najwyższych poziomach w hierarchii, które można traktować jako należące do nadrzędnych wodzów stojących na czele określonych wspólnot (plemion i ich związków). Ważne jest to, że „centra" te zajmują wyróżniającą się lokalizację (w centrum określonego zgrupowania lub bliżej jego peryferii) w stosunku do nekropolii z

pochówkami grup o niższej randze. Stwierdzenie tego faktu jest o tyle istotne, gdyż taka hierarchizacja stanowisk traktowana jest jako jeden z archeologicznych wyznaczników społeczności wodzowskich (por. np. C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 167, 168). Warto również dodać, iż innym z wyróżników tego typu formacji jest obecność ufortyfikowanego centrum (*ibidem*, s. 167) Stwierdzenie to jest o tyle istotne, gdyż jednym z najbardziej charakterystycznych elementów krajobrazu przestrzennego strefy leśnostepowej jest obecność grodzisk. Co ważne charakter tych obiektów nie pozwala na ich traktowanie jako miejsc koncentracji (zamieszkiwania) dużych grup ludnościowych. Brak jest również jednoznacznych dowodów na ich refugialny charakter. W tym kontekście nie można wykluczyć, że za ich powstawaniem (przynajmniej na inicjalnym etapie budowy grodzisk) stały inne czynniki, jak chociażby potrzeba samoidentyfikacji kulturowej i społecznej (por. M. N. Daragan 2017, s. 424). Nie ulega natomiast wątpliwości fakt, iż w największych z tych grodzisk widzieć można właśnie wyżej wspomniane umocnione centra wspólnot zasiedlających określony obszar strefy leśnostepowej. Warto również podkreślić, iż zdaniem części badaczy obiekty tego typu pojawiają się gdzieś w połowie VII w. p.n.e. i nie później niż w początkach VI w. p.n.e. (np. M. N. Daragan 2017, s. 432). Zwraca uwagę, że jest to okres, kiedy w obrębie znacznej części strefy leśnostepowej można już mówić o wykształceniu się mieszanych rolniczo-pasterskich wspólnot, traktowanych niekiedy (np. S. A. Skory 2003, s. 81) jako znajdujące się na etapie wodzostwa. Sugerować to może istnienie związków między tymi dwoma procesami. Z drugiej strony, grodziska (grodziska-giganty) w okresie tym pojawiają się również w strefach, dla których jak dotąd nie wykazano obecności synchronicznych z nimi zespołów grobowych wiązanych z omawianymi grupami ludności (tereny w międzyrzeczy Rosi i Tykicza Gniłego, dorzecze górnego Bohu oraz wyżej wspomniane grodzisko w Chotyńcu), i odwrotnie, nie wszędzie tam gdzie funkcjonowały tego typu społeczności doszło do powstania grodzisk (względnie nie zostały one jeszcze zidentyfikowane; grupa zachodniopodolska).

Drugą formacją społeczno-polityczną, która została wyżej przytoczona, jest tzw. „wczesne państwo" będące strukturą o wyraźnie wyodrębnionym centrum, w której brak jest jednak jeszcze w pełni rozwiniętego aparatu administracyjnego (może on mieć bardzo zalążkowy charakter – por. np. A. Paroń 2015, s. 159-160, tam też dalsza literatura). Pomijając kwestię dokładniejszej definicji omawianej formacji (por. przegląd pojęć w literaturze w np. C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 167-168; W. Dohnal 2009, s. 22-23; A. Ciesielska 2012, s. 55; M. Tymowski 2012, s. 775-777; M. H. Rusek 2014, s. 334-335, 363-364) należy wskazać na pewne jej elementy znajdujące analogie w wyżej zaprezentowanych

ustaleniach na temat struktury społecznej badanych populacji. W tym ujęciu po raz kolejny należy podkreślić wykazywanie przez nie znacznego zróżnicowania społecznego z podkreśloną obecnością warstw socjalnych, które można określić jako rządzące (wyższe sfery najwyższej i średniej rangi) oraz rządzone (warstwy średnie i niskie a także wyższe sfery najniższej rangi). W przeciwieństwie do wodzostwa regułą organizującą społeczeństwo nie są już więzy pokrewieństwa. We wczesnym państwie prestiż jednostki wynika przede wszystkim z jej pozycji społecznej płynącej z urodzenia, aczkolwiek dużą rolę w nim mogą odgrywać również np. pochodzenie etniczne oraz osiągnięcia. Ten ostatni element, jako jeden z czynników mających wpływ na przynależność społeczną danego osobnika (i umożliwiający mu nobilitację w obrębie systemu) typowy jest dla systemu klas. Kasty są oparte są przede wszystkim na urodzeniu jednostki, co wyklucza możliwość awansu społecznego. Dodatkowo w przypadku tego systemu bardzo często wskazuje się na niemożność zawierania małżeństw między osobami należącymi do różnych kast, względnie osoby takie cieszą się dużą nieufnością, co negatywnie przekłada się na ich status (prestiż). Zestawienie obserwacji poczynionych dla analizowanych w niniejszej dysertacji wspólnot z tym obrazem wskazuje przede wszystkim na łączenie ich z systemem klas, a nie kast. Przemawia za tym zarówno możliwość istnienia wśród nich pewnej ruchomości społecznej (zwłaszcza wśród jej koczowniczej części, co wiązać należy z jednej strony ze specyfiką prowadzonej przez nich gospodarki hodowlanej, z drugiej natomiast z możliwością awansu społecznego przez uzdolnionych wojowników), jak również obecność mieszanych małżeństw, w których mężczyźni i kobiety należą do różnych warstw społecznych. Niewątpliwie jednak najbardziej istotnym wyróżnikiem wczesnego państwa jest silniejszy niż w wodzostwach stopień koncentracji władzy i administracji oraz zdecydowana przewaga przywództwa legalnego (wywodzącego się z określonego prawodawstwa) nad tradycyjnym (jego źródłem są zwyczaje przypisujące władcy konkretne prawa). Władza posiada już oficjalną moc nie tylko stanowienia prawa i porządków, ale również ich późniejszego egzekwowania przy pomocy regularnej armii. Ponadto jest ona w stanie zapewnić swoim poddanym ochronę przed zewnętrznymi zagrożeniami. W gestii władcy nie znajduje się już natomiast pełnienie funkcji religijnych i obrzędowych (kapłańskich). Obowiązki te przejmują członkowie osobnej warstwy społecznej (kapłani) włączanej do warstw wyższych. Nie mniej ważna jest obecność aparatu administracyjnego, którego głównym zadaniem jest pobieranie podatków (i innych powinności) od mieszkańców terytorium państwa będącego własnością rodu panującego oraz ich dystrybucja między uprzywilejowane warstwy społeczne. Członkowie tego aparatu (urzędnicy) są najczęściej nominowani przez władcę. Na poziomie źródeł archeologicznych

istnienie centralnego ośrodka władzy oraz aparatu administracyjnego przejawia się w obecności charakterystycznego trójszczeblowego wzorca osadniczego z głównym ośrodkiem stołecznym (miastem), będącym siedzibą władz, który wspomagany jest przez wspólnoty niższego szczebla: podrzędne centra regionalne (prowincja) oraz peryferyjne wsie.

Przegląd wniosków poczynionych na łamach niniejszej dysertacji w zasadzie wyklucza obecność większości z wyżej wyszczególnionych cech charakteryzujących opisywaną formację społeczno-polityczną. Wyjątek pod tym względem stanowi możliwość wyróżniania w obrębie przedstawicieli najwyższych warstw społecznych okresu późnoscytyjskiego (i końca fazy środkowoscytyjskiej) grupy „naczelników powiatów" (nomarchów), w których widzi się zarządców jednostek administracyjno-politycznych tożsamych z pojedynczymi plemionami lub ich związkami, względnie dowódców dużych związków wojskowych czy też wodzów niskiej lub średniej rangi. Tym samym dla części badanych populacji można mówić o obecności jakiegoś aparatu administracyjnego. Równocześnie trzeba zauważyć, że wśród tych wspólnot brak jest możliwości wyróżnienia jednostek wyższego stopnia o nadrzędnym charakterze w stosunku do wyżej wymienionych nomarchów. Wszystko to przemawia za tym, że aparat ten nie został wytworzony przez analizowane społeczności ale jest elementem „narzuconym z góry" przez centralny ośrodek władzy znajdujący się poza badanym obszarem. Ten ostatni lokalizować należy w strefie stepu nadczarnomorskiego. Co istotne, zależności zachodzące między społecznościami z obu tych regionów są dobrze udokumentowane i nie budzą żadnych wątpliwości. Te same uwagi należy również przenieść na inną, nie mniej ważną dla oceny podejmowanej tu problematyki, kwestię jaką jest obecność formacji politycznej w typie wczesnego państwa u stepowych Scytów (np. A. M. Khazanov 1978, s. 427; D. M. Bondarenko, A. V. Korotayev 2003, s. 112; N. N. Kradin 2002, s. 373, 381; L. E. Grinin 2003, s. 137, 141-142). Podsumowując, można stwierdzić, że wspólnoty ze strefy leśnostepowej nie są osobnym bytem społeczno-politycznym w typie wczesnego państwa, ale stanowią część większej struktury (tzw. Wielka Scytia) o takim charakterze. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że stwierdzenie włączenia w młodszych fazach rozwojowych okresu scytyjskiego populacji leśnostepowych (czy też zajmowanych przez nie obszarów) w skład państwa scytyjskiego nie wyklucza się z wyżej wskazaną możliwością rozpatrywania ich jako struktur typu wodzowskiego. Jedną z najbardziej charakterystycznych cech wczesnego państwa jest bowiem podział na centrum oraz peryferie. Istotne jest to, że zachodzące między nimi związki mogą mieć dość luźny charakter. Wspólnoty peryferyjne wchodzące w skład wczesnego państwa mogą zachowywać

część swoich struktur władzy, zaś ich uzależnienie w stosunku do centrum polega jedynie na świadczeniu trybutów i dostarczaniu oddziałów zbrojnych (por. M. Tymowski 2012, s. 777).

Inną potencjalną przesłanką przemawiającą na korzyść tezy o funkcjonowaniu przynajmniej części badanych wspólnot w ramach formacji społeczno-politycznej w typie wczesnego państwa może być istnienie w części regionów zorganizowanego trójszczeblowego wzorca osadniczego (centrum – prowincja – wieś). W swoim czasie hipotezę taką postawił Ju. N. Bojko (2017, s. 109) analizując społeczności zamieszkujące w okresie scytyjskim tereny dorzeczy środkowej Worskli i Psła. W jego opinii dla tego terytorium możliwe jest wydzielenie trójszczeblowego systemu zarządzania. Jego najniższy poziom tworzyła *sąsiedzka wspólnota hierarchicznego typu* skupiająca rodziny należące do różnych grup, klas (warstw) oraz etnosów. Wspólnoty te organizować miały się w lokalne systemy osiedli (środkowy „szczebel" systemu), będące terytorialnymi zrzeszeniami z prawami samorządu oraz okręgami podatkowymi. Jednostkami organizacji najwyższego rzędu miały być natomiast trzy główne regionalne społeczno-topologiczne strefy o różnym etnicznym składzie ludności, wśród których największą rolę odgrywała strefa środkowa z centrum, będącego zarazem „stolicą" całego „państwa" zlokalizowaną na obszarze grodziska Bielskiego. Nie mniej ważny dla tej koncepcji jest również miejski charakter tego ostatniego kompleksu, które przytaczany badacz, podobnie jak inni naukowcy (np. I. B. Šramko 2012, s. 7) nazywa wprost *osadą typu miejskiego* (Û. N. Bojko 2017, s. 72). Teza ta jednak nie znajduje potwierdzenia w źródłach archeologicznych. Jak wskazuje na to M. N. Daragan (2017, s. 417) badająca problem tzw. grodzisk-gigantów idea funkcjonowania tego kompleksu jako jednoczasowego systemu miejskiego ze zwartą zabudową z wydzielającymi się budynkami publicznymi, rzemieślniczymi dzielnicami oraz domami różnych grup społecznych, i co istotne gęsto zaludnionego, wymaga znacznej korekty. Głównym postawionym przez nią zarzutem jest brak systemu periodyzacyjnego pozwalającego na osadzenie w czasie poszczególnych elementów zabudowy tego grodziska oraz prześledzenie zachodzących między nimi relacji. Tą samą uwagę przenieść można również na pozostałe osady (włącznie z grodziskami) wchodzące w skład omawianego zgrupowania stanowisk (regionalnego społeczno-ekonomicznego systemu wg Ju. N. Bojko). Dlatego też wyżej zaprezentowana koncepcja w obecnie budzi duże wątpliwości i wymaga weryfikacji.

W świetle powyższych obserwacji można postawić tezę, zgodnie z którą większość wspólnot zamieszkujących w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza należy odnosić do formacji społeczno-politycznej w typie wodzostwa. Równocześnie trzeba zaznaczyć, że propozycja ta odnosi się wyłącznie do tych grup ludnościowych, dla których

stwierdzono obecność złożonej struktury społecznej z wydzielającymi się warstwami wyższymi (zwłaszcza tymi najwyższej i średniej rangi) oraz podporządkowanymi im grupami społecznymi o niższej randze. Tym samym taki sposób interpretacji dotyczyłby przede wszystkim wspólnot o mieszanym rolniczo-pasterskim charakterze oraz przynajmniej części grup ludności koczowniczej. Z drugiej strony trzeba pamiętać, że każda z populacji wchodzących w skład tych organizmów mogła zachować przynajmniej niektóre elementy swojej organizacji społecznej. Uwaga ta odnosi się przede wszystkim do osiadłych rolników. Dla tej części badanych populacji wskazuje się na ich egalitarną strukturę wewnętrzną (np. A. P. Medvedev 1999, s. 123-124), co częściowo pokrywa się z obserwacjami poczynionymi w niniejszej dysertacji, wskazującymi na znaczną homogeniczność niektórych wspólnot tego typu. Równocześnie trzeba pamiętać o tym, że obserwacje te oparte są na niewielkiej grupie źródeł, która dodatkowo rządzi się swoimi prawami. Niewątpliwie kwestia ta wymaga dalszych badań opartych przede wszystkim na materiałach osadowych stanowiącą dominującą grupę w „przekazie" źródłowym tych wspólnot. Z uwagami tymi dobrze koresponduje również kolejny z postulatów badawczych na przyszłość, jakim jest określenie stopnia stratyfikacji socjalnej grup ludności zasiedlających te tereny w okresie przedscytyjskim, głównie społeczności związanych z osadnictwem kultury czarnoleskiej (jej późnego etapu) traktowanych jako przodkowie osiadłych rolników z okresu scytyjskiego. Zbadanie tej kwestii może przynieść również odpowiedź na pytanie o mechanizmy, które doprowadziły do wykształcenia się wśród części populacji związanych z tym substratem etnicznym warstw wyższych. Co istotne, obecność tej grupy wykazano jedynie dla tych społeczności osiadłych rolników, które współegzystowały w ramach jednego systemu społeczno-politycznego (federacji) z koczownikami. W tym kontekście kluczowe staje się określenie czy na ich powstanie wpływ miały kontakty z „scytyjskimi" nomadami czy też proces ten stanowi efekt wewnętrznego różnicowania się tych społeczności.

Egalitarny charakter mogły posiadać zapewne również niektóre grupy ludności koczowniczej, które napływały na tereny strefy leśnostepowej (a w szerszym ujęciu na obszary całego Północnego Nadczarnomorza). Część badaczy (np. D. S. Grečko 2017, s. 100, 102) społeczności te traktuje jako znajdujące się na etapie demokracji wojennej. Jak już wskazywano taki sposób interpretacji możliwy jest do przyjęcia tylko dla niektórych wspólnot koczowniczych cechujących się niewielkim stopniem zróżnicowania społecznego. Uwaga ta odnosi się przede wszystkim do tych grup nomadów, których pojawienie się na terenach Północnego Nadczarnomorza łączyć można z pierwszym tzw. taborowym etapie koczowania, kiedy to dochodziło do podboju i opanowania nowych ziem. Do wspólnot tych zaliczają się

zatem koczownicy związani z najstarszą falą ich napływu na te obszary, przypadającą na początkowe stadium okresu wczesnoscytyjskiego oraz grupy nomadów pochodzące z terenów wschodniej części świata scytyjskiego, których pojawianie się w tej strefie przypada na etap środkowoscytyjski. Równocześnie należy zaznaczyć, że zespoły te nie są zbyt liczne, dlatego też do ich oceny należy podchodzić z pewną rezerwą. Niewątpliwie jednak kwestia ta wymaga dalszych badań nakierowanych przede wszystkim na określenie miejsca, z którego wywodzi się dana grupa koczowników oraz zbadanie stopnia stratyfikacji i organizacji społecznej tych wspólnot.

Podsumowując powyższe obserwacje należy zaznaczyć, że stanowią one jedynie wskazanie na pewną możliwość interpretacyjną wyników badań poczynionych nad strukturą społeczną grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowgo Podnieprza. Zaprezentowane koncepcje odnoszą bowiem tylko do niektórych, wybranych poglądów teoretycznych na temat tradycyjnych systemów politycznych, które co istotne wiążą się z różnymi kręgami badawczymi (por. np. A. Ciesielska 2012). Nie ulega wątpliwości natomiast fakt, iż kwestia rekonstrukcji organizacji społecznej badanych populacji wymaga podjęcia dalszych badań. Warto byłoby spojrzeć na tą tematykę również z perspektywy innych tradycji badawczych i dopiero z nich wybrać najbardziej adekwatną dla tych wspólnot. W tym miejscu można tylko zauważyć, że operacja ta wymaga poruszenia również innych kwestii przydatnych dla analiz społecznych, takich jak chociażby zmiany następujące w z upływem czasu w różnych instytucjach społecznych związanych tak ze sferą socjalną (organizacja zaopatrzenia w żywność, produkcji, kontaktów międzyludzkich i wymiany handlowej) jak i z życiem duchowym. Takie podejście wymaga rozszerzenia bazy źródłowej również o inne, pominięte w prezentowanej dysertacji grupy materiałów ruchomych i nieruchomych, jak te pochodzące ze stanowisk o charakterze osadowym.

6.3. Uwagi końcowe

Zarysowana na łamach niniejszej dysertacji problematyka stratyfikacji społecznej grup ludności zasiedlających w okresie scytyjskim tereny leśnostepowego Podnieprza nie pretenduje oczywiście do rangi opracowania kompleksowego. Trzeba bowiem zaznaczyć, że choć wszystkie postawione cele badawcze zostały osiągnięte w takim zakresie jak zakładano, to sam temat struktury socjalnej analizowanych grup ludności jest częścią bardziej szerokiej problematyki. Inną kwestią jest możliwość wykorzystania dla wybranych poruszonych na jej łamach czy też tylko wstępnie zasygnalizowanych problemów i zagadnień, włącznie z wyżej sygnalizowaną koniecznością podjęcia szerszych badań nad organizacją społeczną badanych

populacji, innych alternatywnych źródeł danych i nowych, doskonalszych narzędzi analitycznych. Szczególnie istotne powinno być wykorzystanie coraz bardziej dostępnych specjalistycznych ekspertyz antropologicznych, a zwłaszcza tych wykorzystujących badania DNA oraz analizy izotopów strontu i diety. Stanowią one istotne źródło do rozpoznania wielu kluczowych zagadnień, począwszy od weryfikacji stopnia pokrewieństwa osób grzebanych w obrębie tych samych zespołów (groby zbiorowe) i kompleksów (relacje na linii główny zmarły – osoby pogrzebane w grobach o bocznym/pomocniczym charakterze oraz główny zmarły – osoba towarzysząca) a w szerszym kontekście w zasięgu większych przestrzeni grzebalnych (grupa kurhanowa/cmentarzysko) poprzez określenie ich atrybucji etniczno-kulturowej.

Wśród innych kwestii, które niewątpliwie wymagają dalszych prac wymienić można chociażby określenie miejsca jakie „leśnostepowe" wspólnoty zajmowały w ramach większego organizmu społeczno-politycznego, jakim była Scytia Nadczarnomorska. Dla osiągnięcia tego celu najbardziej istotne wydaje się być zbadanie struktury socjalnej grup ludności z obszaru strefy stepowej, stanowiących (przynajmniej na etapie późnoscytyjskim) „jądro" tego systemu. Szczególnie ważne jest tutaj nie tylko określenie ich ogólnego zróżnicowania pod tym względem, ale także zbadanie dynamiki zachodzących w czasie zmian społecznych wśród tych populacji. Wyjaśnienie tych kwestii może być pomocne także dla oceny innych zagadnień, takich jak chociażby mechanizmy powstawania „państwa" scytyjskiego czy też uszczegółowienie relacji zachodzących między mieszkańcami strefy leśnostepowej a „stepowcami" etc. Ważne jest przy tym aby analizy te przeprowadzone zostały w sposób analogiczny z tym zaprezentowanym w niniejszej dysertacji tak aby otrzymane wnioski na temat struktury społecznej grup ludności stepowej były kompatybilne z tymi uzyskanymi dla mieszkańców strefy leśnostepowej.

Istotnym postulatem badawczym winna być również wielokrotnie sygnalizowana potrzeba skonfrontowania obserwacji otrzymanych dla stanowisk funeralnych z danymi uzyskanymi w wyniku archeologicznego rozpoznania osad (w tym grodzisk) należących do grup „leśnostepowej" osiadłej ludności rolniczej. Uwzględnienie tego źródła w analizach społecznych może bowiem przynieść istotne wnioski dla dalszej rekonstrukcji struktury socjalnej tego substratu etnicznego (etniczno-kulturowego), a także dla zbadania stopnia jego organizacji społeczno-politycznej. Jak już wielokrotnie wskazywano, wspólnoty te ze względu na stosowane zwyczaje pogrzebowe, wśród których istotną rolę odgrywały te niepozostawiające śladów uchwytnych archeologicznie, są niejako „niedoszacowane" w ogólnym obrazie stratyfikacji socjalnej otrzymanym dla badanych w niniejszym studium grup

ludności. Zbadanie tego elementu może być pomocne również przy określeniu innych problematycznych kwestii, takich jak chociażby geneza powstania grodzisk, a w szczególności tych odnoszonych do grupy „grodzisk – gigantów". W opinii wielu badaczy na ich powstanie wpływ mogły mieć m.in. właśnie czynniki natury społecznej (por. np. M. N. Daragan 2017, s. 397-398, 424; O. O. Krûčenko 2019, s. 10).

Wykaz cytowanej literatury

Źródła pisane

Hdt.

Herodot, Dzieje, Z języka greckiego przełożył i opracował Seweryn Hammer, Warszawa 1959.

Ps.-Hippokr.

Pseudo-Hipokrates, O powietrzu, wodach i okolicach, Dwie księgi Hipokratesa. Z greckiego, wedle tekstu Littre'go, na język polski przełożył i przypisami objaśnił dr. Henryk Łuczkiewicz, Warszawa 1890.

Lukian

Lukian, Toksaris albo O przyjaźni. Dialogi 3. Przełożył i komentarzem opatrzył Władysław Madyda. Wrocław 1966.

Adamik J., Burghardt M.

2012 Scytyjskie żelazne ciosła z bocznymi występami, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 33, s. 115-133.

Adamik-Proksa J., Ocadryga-Tokarczyk E.

w druku Problem chronologii zolnika z grodziska w Chotyńcu i tworzących go poziomów użytkowych w świetle badań nad klasyfikacją i datowaniem szpil, Przegląd Archeologiczny.

Aks'onov V. S., Babenko L. I.

2008 Katakombne pohovannâ IV st. do n.e. poblizu smt. Korotič, [w:] S. I. Posohov (red.) Problemy arheologii Vostočnoj Evropy. K 85-letiû Borisa Andreeviča Šramko, Har'kov, s. 7-18.

Alekseev A. Û. [Alekseyev A. Yu.]

1982 Čertomlyckij kurgan i ego mesto sredi pogrebenij skifskoj znati IV-načala III vv. do n.e., Avtoreferat dissertacii na soinskanie učenoj stepeni doktora istoričeskih nauk, Leningrad.

1991 Hronologiâ i hronografiâ pričernomorskoj Skifii V v. do. n.e., Arheologičeskij Sbornik, t. 31, s. 43-57.

2003 Hronografiâ Evropejskoj Skifii VII-IV vekov do n.e., Sankt-Peterburg.

2005 Scythian Kings and „Royal" Burial-Mounds of the Fifth and Fourth Centuries B.C., [w:] D. Braund (red.), Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC – first century AD), Exeter, s. 39-55.

2006a Akinak ili majahra? (Meči iz raskopok N.I. Veselovskogo u s. Šul'govka v 1891), Drevnosti skifskoj épohi (=Materialy i issledovaniâ po arheologii Rossii, t. 7), Moskva, s. 43-65.

2006b Scythian Kings and „Royal Barrows" of Fifth and Fourth Centuries B.C.: Modern Chronology and Interpretation, [w:] J. Aruz, A. Farkas, E. Valtz Fino (red.), The Golden Deer of Eurasia. Persperctives on the Steppe Nomads of the Ancient World, New York, s. 160-167.

Alekseev A. Yu., Bokovenko N. A., Boltrik Yu., Chugunov K. A., Cook G., Dergachev A. V., Kovalyukh N, Possnert G., van der Plicht J., Scott E. M., Sementsov A., Skripkin V, Vasiliev S., Zaitseva G.

2001 A Chronology of the scythian antiquities of Eurasia based on new archaeological and ^{14}C data, „An International Journal of Cosmogenic IsotopeResearch", t. 43, nr 2B, s. 1085-1107.

Alekseev A. Û., Murzin V. Û., Rolle R.

1991 Čertomlyk. Skifskij carskij kurgan IV veka do n.e., Kiev.

Andruh S. I.

1988 Pogrebenie rannoskifskogo voina v Prisivaš'e, Sovetskaă Arheologiâ, t.1/1988, s. 159-170.

1999a Metalličeskie ukrašenia v ubranstve radovyh Skifov (po mterialam mogil'nika Mamaj Gora), „Problemy skifo-sarmatskoj archeologii Severnogo Pričernomor'a", t. 3, Zaporož'e, s. 19–26.

1999b Mogil'nik Mamaj-Gora – neordinarnyj pamâtnik râdovego naseleniâ Skifii konca V-IV vv. do n.e., [w:] L.T. Âblonskij (red.), Skify severnogo Pričernomor'â v VII-IV vV. do n.e. (problemy paleoekologii, antropologii i arheologii), Moskva, s. 11-14.

Andruh S. Ì., Sekers'ka O. P.

1999 Novì arheozoologìččnì materìali zì skìfs'kih pohovan', Arheologìâ, t. 3/1999, s. 112-118.

Andruh S. I., Toŝev G. N.

1999 Mogil’nik Mamaj Gora. Kniga 1, Zaporož’e.

2012 Mogil’nik skifskogo vremeni Mamaj-Gora, [w:] W. Blajer (red.), Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae, Kraków, s. 485-490.

Andruh S. I., Toŝev G. N., Šaharov G.I.

1995 Velkoznamenske kurgany (No 14-15), Zaporož’e.

Antonovič V. B.

1893 Drevnosti Ûgo-Zapandogo kraâ: Raskopki v strane drevlân (= Materialy po arheologii Rossii, 11), Sankt-Peterburg.

Artamanov A. M.

1972 Skifskie carstwo, „Sovetskaă Arheologiâ”, t. 3/1973, s. 56-67.

Augustyniak H.

2000 Statystyka opisowa z elementami demografii, Poznań.

Âkovenko E. V.

1965 Nekropol’ skìfs’kogo času bìlâ m. Borispìl’, Arheologìâ, t. 18, s. 150-160.

Babenko L. I.

2005 Pesočinskij kurgannyj mogil’nik skifskogo vremeni, Har’kov.

2009a Pohoval’nij obrad Protopopìvs’kogo kurgannogo mogil’nika, Drevnosti, t. 8, s. 44-56.

2009b Skìfs’ke pohovannâ V st. do n.e. poblizu smt Kotorič na Harkìvŝinì, Arheologìâ, t. 1/2009, s. 52-61.

2011 Kurgani skìfs’kogo času na pìvnìčno-shìdnìj okolicì Harkova, Arheologìâ, t. 2/2011, s. 84-95.

Bagalej D. I.

1907 Raskopki kurganov v Valkovskomu i Bogoduhovskom uzedah Har’kovskoj gubernii letom 1903 goda, Trudy XIII Arheologičeskago S’ezda, t. 1, Moskva, s. 369-378.

Bandurovskij A. V., Bujnov Û. V.

2000 Kurgany skifskogo vremeni severskodoneckij variant (severskodenckij variant), Kiev.

Bandurovskij A. V., Bujnov Û. V., Degtâr' A. K.

1998 Novye issledovaniâ kurganov skifskogo vremeni v okrestiostâh g. Lûbotina, [w:] Û. V. Bujnov (red.), Lûbotinskoe gorodiŝe, Har'kov, s. 143-182.

Bandrìvskij M.

2014 Kul'turno-ìstotičnì procesi na Prikarpattì ì Zahìdnomu Podìlì v pìznìj period epohi bronzi – na počatku dobi rann'ogo zalìza, L'vìv.

Baxter M. J.

2015 Notes on Quantitative Archaeology https://nottinghamtrent.academia.edu/MikeBaxter (dostęp 10 lutego 2016 r.).

Berezovec' D. T.

1960 Rozkopki kurgannogo mogil'nika epohi bronzi ta skìfs'kogo času v s. Kut, Arheologìčnì pam'âtki URSR, t. 9, s. 39-87.

Berezuckij V.D.

1995 Kurgany skifskogo vremeni Lesostepnogo Dona (k rekonstrukcii social'nyh otnošenij), Voronež.

2006 Kurgany skifskogo vremeni u hut. Dubovoj na Srednem Donu, Arheologičeskie pamâtniki Vostočnoj Evropy, t. 12, s. 138-147.

2011 Šatrovye sooruženiâ v kurganah skifskogo vremeni Srednego Dona: vozmožnosti semiotičeskogo podhoda, [w:] V. D. Berezuckij (red.), Vostočnoevropejskie drevnosti skifskoj epohi, Voronež, s. 147-156.

Bessonova S. S. [Bezsonova S. S.]

1982 O skifskih povozkah, [w:] A. I. Terenožkin (red.) Drevnosti stepnoj Skifii, Kiev, s. 102-117.

1983 Religioznye predstavleniâ Skifov, Kiev.

1984 O kul'te oružiâ u skifov, [w:] E. V. Černenko (red.), Vorouženie skifov i sarmatov, Kiev, s. 3-21.

1989 Religioznye predstavleniâ, [w:] B. A. Rybakov (red.), Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremâ, Moskva, s. 120-122.

1990 Skifskie pogrebalxnye kompleksy kak istočnik dlâ rekonstrukcii ideologičeskih predstavlenij, Obrâdy i verovaniâ drevnego naseleniâ Ukrainy, Kiev, s. 17-40.

1991 Skìfs'kì vìdruvannâ ì kult'ti, [w:] P. P. Toločko, R. Rolle, A. Vesse (red.) Zoloto stepu. Arheologìâ Ukraïni, Šlezvìg, s. 151-152.
1992 Žertvoprinošeniâ podrostkov v skifskih kurganach, [w:] B. M. Mozolevs'kij (red.), Kimmerijcy i skify. Tezy dokladov II Meždunarodno konferencii, posvaŝennoj pamâti L.I. Terenožkina, 25–28 maâ 1992 g., Melitopol', s. 11-12.
1993 Ŝodo odnogo skìfo-ellìns'kogo kul'tu IV st. do n.e., Doslìdžennâ starožitnostej Ukraïni, Kiïv, s. 5-6.
1994 Kurgany lesostepnogo Pobuž'â, [w:] E. V. Černenko (red.), Drevnosti Skifov, Kiev, s. 3-34.
1998 Družinnye kurgany v Ukrainskoj lesostepi skifskogo vremeni, Skify, hazary, slavâne, Drevnââ Rus, Sankt-Peterburg, s. 57-58.
1999 Ukrains'kij lisostep skifs'kogo času. Istoriko-geografična situacia, Arheologìâ, t. 1/1991, s. 148–160.
2000 Deâki zakonomìrnostì rozmìšeniâ pam'âtok skìfs'kogo času v Ukraïns'komu Lìvoberežnomu Lìsostepu, Arheologìâ, t. 2/2000, s. 116-131.

Bessonova S. S., Poltavec V. Ì.
2015 Šlâhi spolučennâ v basejnì Tâsminu na počatku dobi zalìza, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 15, s. 21-37.

Bessonova S. S., Sivolap M. P.
2012 Pogrebenie IV v. do n.e. u s. Neterebka na Rosi (ob. odnom tipe pogrebal'nyh sooruženij Pričernomorskoj Lesostepi), O.B. Suprunenko (red.), Fenomen Bìl's'kogo gorodiŝa: zberežennâ, doslìdždennâ ta populârizacìâ najbìl'šoï v Evropì pam'âtki dobi rann'ogo zalìznogo vìku,, Kiïv, s. 51-53.

Bidzilâ V. I.
1975 Skifskij kurgan „Kazennaâ Mogila", Novejšie otkrytiâ sovetskih arheologov, cz. 2, Kiev, s. 16-18.

Bidzilâ V.I., Boltrik Û.V., Mozolevskij B.N., Savovskij I.P.
1977 Kurgannyj mogil'nik v uroč. Nosaki, [w:] V. I. Bidzilâ (red.) Kurgannye mogil'niki Râsnye Mogily i Nosaki, s. 61-158.

Bidzilâ V.I., Polin S.V.
2012 Skifskij carskij kurgan Gajmanova Mogila, Kiev.

Bieżuńska-Małowist L., Małowist M.
1987 Niewolnictwo, Wraszawa.

Bìlan Û. O., Soltis O. B.
2014 Velkij kurgan rann'oskìfs'kogo času poblizu sela Ìvankovičì na Kiïvŝinì, Kiïv.

Błaszczyk D.
2013 Changing archaeological paradigms and the interpretation of cemeteries, Analecta Archaeologica Ressoviensia, t. 8, s. 341–360.

Bobrinskij A.A.
1887 Kurgany i slučajnye arheologičeskie nahodki bliz mestečka Smely, t. 1, S.-Peterburg.
1894 Kurgany i slučajnye arheologičeskie nahodki bliz mestečka Smely, t. 2, S.-Peterburg.
1901 Kurgany i slučajnye arheologičeskie nahodki bliz mestečka Smely, t. 3, S.-Peterburg.
1902 Otčet o raskopkah v Čerkasskom i Čigirinskom uezdah Kievskoj gubernii v 1901 godu, Izvestia Arheologičeskoj Komissii, t. 2, s. 24–50.
1905a Otčet o raskopkah, proizvedennyh v 1903 godu v v Čigirinskom uezde Kievskoj gubernii, Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii, t. 14, s. 1-43.
1905b Otčet o raskopkah bliz sel Žurovka i Kapitanovka (Čigirinskogo uezda Kievskoj gubernii), Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii, t. 17, s. 17-98.
1906 Otčet o raskopkah v Čigirinskom uezde Kievskoj gubernii v 1905 godu, Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii, t. 20, s. 1-16.
1910 Otčet o raskopkah v Čigirinskom uezde Kievskoj gubernii v 1907 godu, Izvestia Arheologičeskoj Komissii, t. 35,s. 48–60.
1911 Otčet ob issledovaniâh kurganov v Čerkasskom i Čigirinskom uezdah Kievskoj gubernii v 1909 godu, Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii, t. 44, s. 24-50.
1914 Otčet o raskopkah v Kievskoj gubernii v 1912 godu, Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii, t. 54, s. 99-102.

Bohn U., Gollub G., Hettwer Ch., Neuhäuslová Z., Raus T., Schlüter, Weber H.
2004 Map of the Natural Vegetation of Europe, Bonn.

Bojko Û. N.

1984 O social'noj simbolike odnoj kategorii bronzovyh ukrašenij iz pogrebenij dneprovskogo lesostepnogo Levoberež'â V-IV vv. do n.e., [w:] A. I. Martynov (red.), Skifo-sibirskij mir. Iskusstvo i ideologiâ, Kamerovo, s. 15-18.

1986 Social'nyj sostan nasseleniâ bassejna r. Vorskly v skifskoe vremâ (VII-III vv. do n.e.), Har'kov.

1991 Iz opyta modelirovania social'nogo razvitia zemledel'cev Vostočnoj Evropy, [w:] E. V. Arovoj (red.), Drevneišie obŝnosti zemledel'cev i skotovodov severnogo Pričernomor'a (V tys. do n.e.–V vek n.e.), Kiev, s. 164–166.

1994 Sociologiâ vostočnoevropejskogo goroda I tys. do n.e. (po materialam Bels'kogo gorodiša i Vorsklinskoj regional'noj sistemy skifskogo vremeni), Drevnosti t. 1, s. 29-42.

1996 Pridneprovskaâ Lesostep' i kočevniki skifskogo vremeni: faktornyj distancionno-dinamičeskij variant modeli, [w:] O. B. Suprunenko (red.), Bìl's'ke gorodiše v kontekstì vivčennâ pam'âtok rann'ogo zalìznogo vìku Evropi, Poltava, s. 268-279.

1999 Meridional'no orientirowannye pogrebeniâ Pridneprovskoj Lesostepi skifskogo vremeni, Drevnosti, t. 4, s. 59-78.

2008 Novye issledovaniâ kurgannogo mogil'nika u s. Kup'evaha, Drevnosti, t. 7 s. 204-225.

2017 Socìal'nyij sklad naselennâ basejnu r. Vorskli za skìfs'koï dobi, Kotol'eva – Kïiv.

Bojko Û. N., Berestnev S. I.

2001 Pogrebeniâ VII-IV vv. do n.e. kurgannogo mogil'nika u s. Kuplevaha (Vorsklinskij region skifskogo vremeni), Har'kov.

Bojko V. N., Malinovskij V. B.

1992 Modelirovanie processov etno-social'nogo razvitiâ naseleniâ Pridneprovskoj Lesostepi skifskogo vremeni (Po matarialom pogrebennij), [w:] B. M. Mozolevs'kij (red.), Kimmerijcy i skify. Tezy dokladov II Meždunarodno konferencii, posvaŝennoj pamâti L.I. Terenožkina, 25–28 maâ 1992 g., Melitopol', s. s. 14-15.

Bokij N. M.

1977a Rozkopki kurganìv u verhìv'âh basejnu Tâsmina, Arheologìâ, t. 22, s. 65-73.

1977b Skifskie kurgany v bassejne r. Bolšaâ Vys' na Kirovogradŝine, [w:] A. I. Terenožkin (red.), Skify i Sarmaty, Kiev, s. 200-207.

Bokij N. M., Mogilov A. D.

2015 Otkrytie svetlovodskogo mogil'nika, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 15, s. 253-264.

Boldìn D. Ì., Zarajs'ka N. P.

1972 Doslìdženâ skìfs'kih pohovan' u Kahovs'komu rajonì, „Arheologìčnì Doslìdžennâ na Ukraïnì v 1969 r., vyp. 4, s. 114-118.

Boltrik Û. V.

1993 Osnovnì skupčennâ poselens'kih struktur v Seredn'omu Pridnìprov'ï, Doslìdžennâ starožitnostej Ukraïni. Tezi dopovìdej naukovoï konferencìï Muzeû ìstoričnih koštovnostej Ukraïni – fìlìalu Nacìonal'nogo muzeû ìstorìï Ukraïni, Kiïv, s. 40-42.

2004 Social'naâ struktura Skifii IV v. do R.X., otražennaâ v pogrebal'nyh pamâtnikah, [w:], J. Chochorowski (red.), Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego, Kraków, s. 85-91.

2011 Élitnye kurgany kak marker territorial'noj struktury Skifi, Recherches Archéologiques, t. 3 (2011), s. 101-112.

Boltrik Û. V., Fialko E. E.

1989 Kurgan Oguz i sklepy bosporskih kurganov IV v. do. n.e., Skifiâ i bospor, Novočerkassk, s. 96-99.

2005 Rol' konâ v pogrebalxnoj tradicii Skifov, Aktual'nye problemy arheologii, istorii i kul'tury (k ûbileû professor T.N. Troickoj), t. 2, Novosibirsk s. 13-36.

2010 Skifskij kurgan s rannej uzdoj iz severno-zapadnogo Priazov'â, Bosporskie issledovaniâ, t. 23, s. 104-132.

2011 Zerkalo iz kurgana Oguz, [w:] Berezuckij V. D. (red.), Vostočnoevropejskie drevnosti skifskoj epohi, Voronež, s. 85-97.

Bondarenko D. M., Korotayev A. V.

2003 "Early State" in Cross-Cultural Perspective: A Statistical Reanalysis of Henri J. M. Claessen's Database, Cross-Cultural Research, t. 37, nr 1, s. 105-132.

Bondarenko V.L.

2012 Opredelenie paleoantropologičeskogo i paleozoologičeskogo materiala iz kurganov u s. Griškovka Har'kovskoj obl.(2006-2007 gg.), [w:] D. S. Grečko, A. V. Šelehan, Griškovskij mogilnik skifov na Har'kovŝine, Kiev, s. 118-135.

Bondarenko V. L., Bujnov Û. V., Grečko D. S.

2007 Antropologičeskie materialy iz kurganov skifskogo perioda u s. Čeremušnoe na Har'kovŝine, Vestnik Harkovskogo Universiteta, t. 39, s. 274-285.

Brandenburg M.N.

1908 Žurnal raskopok N. E. Brandenburga 1888-1902 g.g., Sankt-Peterburg.

Brémond A., Couet J. F., Davie A.

2006 Kompendium wiedzy o socjologii, przekład K. Malaga, Warszawa.

Brown J.

1995 On Mortuary Analysis – with Special Reference to the Saxe-Binford Research Program, [w:] L. A. Beck (red.), Regional Approaches to Mortuary Analysis, New York, London, s. 3-26.

Bujnov Û. V.

1990 Ohrannye raskopki kurganov skifskogo perioda na Har'kovŝine, Ohrona ì doslìdžennâ pam'âtok arheologìï Poltavŝiny, Poltava, s. 139-142.

2012 Etnosocial'naâ atribuciâ pogrebeniâ skifskogo vremeni v kurgane 11 u pos. Staryj Merčik v har'kovskoj oblasti, [w:] S. E. Kulinič (red.), Problemy istorrii i arheologii Ukrainy: Materialy VIII Meždunarodnoj naučonoj konferencji 9-10 noâbrâ 2012 goda, s. 26-27.

Bujnov Û. V., Bandurovskij A. V.

2000 Kurgany skifskogo vremeni severskodoneckij variant, Kiev.

2001 Issledovanie kurhanov skifskogo perioda v Valkovskom rajone na Har'kovŝine, Arheologìčnì Vìdkrittâ v Ukraïnì 1999-2000 rr., s. 72-75.

Bujnov Û. V., Bandurovskij A. V., Okatenko V. N.

2005 Issledovanie kurhanov skifskoj epohi v Har'kovskoj oblasti, Arheologìčnì Doslìdžennâ v Ukraïnì 2003-2004 rr., s. 9-13.

Bujnov Û. V., Grečko D. S.

2015 Pogrebeniâ ženŝin v kurganah skifskogo vremeni severskodoneckoj Lesostepi: paleosociologičeskij analiz, Vìsnik XNU: Serìâ: Ìstorìâ, t. 50, s. 190-199.

Bujnov Û.V., Kuz'menko A.S.

1985 Opyt primeneniâ mnogomernogo analiza dannyh o pogrebal'nom obrâde dlâ rekonstrukcii social'noj struktury naseleniâ Srednego Pridneprov'â v VIII-VI vv. do n.e., Vestnik Har'kovskogo universiteta. Seriâ: istoriâ, t. 268, s. 129-137.

Bujnov U.V., Okatenko V.N.

2013 K voprosu o social'noj strukture naselenia severskodoneckoj Lesostepi V–IV vv. do n.e., Drevnosti, t. 12, s. 123–136.

Bunâtân E. P.

1981 Râdove naselenie stepnoj Skifi IV-III vv. do n.e. (opyt primeneniâ formalizovanno-statističeskogo analiza social'noj struktury po dannymi mogil'nikov), Avtoreferat dissertacii na soinskanie učenoj stepeni doktora istoričeskih nauk, Kiev.

1982 Metodika social'noj rekonstrukcii po danym rrâdovyh skifoskih mogil'nikov, [w:] B. F. Gening (red.), Teoriâ i metody arheologičeskih issledovanij, Kiev, s. 136-184.

1985 Metodika social'noj rekonstrukcii v archeologii na materiale skifskih mogil'nikov IV–III vv. do. n.e., Kiev.

Bunâtân E. P., Čeredničenko N.N., Murzin V. Û.

1977 Skifskij mogil'nik u s. Verhnetarasovki, [w:] E. V. Černenko (red.), Kurgany ûga Dnepropetroviny, Kiev, s. 59-124.

Burghardt M.

2012 Osełki z otworem do podwieszania w kulturach stepowych późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (=Collectio Archaeologica Ressoviensis, t. 16), Rzeszów.

2015 Weapon and the military of the population of the West Podolian group of the Early Scythian culture in the light of sepulchral sources, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 36, s. 143–166.

2016a Stratyfikacja społeczna ludności zachodniopodolskiej grupy kultury wczesnoscytyjskiej, Przegląd Archeologiczny, t. 64, 59-96.

2016b Wyznaczniki płci w grobach ludności grup leśnostepowych kultury scytyjskiej, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 37 s. 163-206.

2017a Social stratification of the population of the forest-steppe area of the Dnieperland in the Early Scythian period (VII – first half of VI cent. BC), Sprawozdania Archeologiczne, t. 69, 133-183.

2017b Stratyfikacja społeczna ludności prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2. poł VI-IV/III w. p.n.e.), Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 38, s. 111-154.

Burmeister S.

2000 Geschlecht, Alter und Herrschaft in ter Späthallstattzeit Württembergs (= Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie, t. 4), Münster – New York – München – Berlin.

Bydłowski A.

1904 Mogiły w Nowosiółce w pow. Lipowieckim, gub. Kijowskiej, Światowit, t. 5, s. 59-80.

Chernenko E. V., Mc. Bride A., Gorelik M. V.

2004 The Scythians 700-300 BC, "Men-at-arms Series", 137.

Chochorowski J.

1999 Żelazny oręż barbarzyńców – wczesna epoka żelaza poza zasięgiem cywilizacji klasycznych, [w:] J. K. Kozłowski (red.), Encyklopedia Historyczna Świata, t. I, Prehistoria, Kraków, s. 304-395.

2000 Problems of the Chronology of the Great Ryzhanovka Kurgan, Geochronometria. Journal on Methods and Applications of Absolute Chronology, t. 19, s. 41-46.

2008 „Scytyjska Mogiła" w ukraińskim mateczniku, Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr. 99, s. 158-165.

2015 Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 35, s. 9-58.

Chochorowski J., Skoryj S.

1997 The „collateral" (female) burial at the Great Ryzhanovka Barrow, Studies in ancien art. and civilization, t. 8, s. 71-92.

1999 Kobiece nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 19, s. 301-311.

2006 Mielniki, Raj. Èigirin, Obl. Èerkassy (Ukraine). Ein Burgwall und Kurgane der skythischen Zeit, Reserches Archéologiques 1999-2003, s. 415-449.

Chochorowski J., Grigor'ev V., Skoryj S.

1996 Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego w Ryżanówce na Ukrainie, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 17, s. 239-261.

Chochorowski J., Kovalych N., Skripkin V.

1998 Subkalibrowane datowanie radiowęglowe grobowca „księcia" scytyjskiego z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", t. 19, s. 99-118.

1999 Nowe dane do chronologii radiowęglowej kurhanów grupy ryżanowskiej, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", t. 20, s. 293-299.

Chochorowski J., Skoryj S., Grigor'ev V., Rydzewski J.

1997 Centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 18, s. 77-92.

1998 Trzeci sezon badań wykopaliskowych w Ryżanówce, raj. Zvenigrodka, obl. Čerkassy (Ukraina), Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 19, s. 81-97.

1999 Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – etap końcowy (sezon 1998), Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 20, s. 279-292.

Chochrowski J., Rydzewski J., Skoryj S.

1999 Wielki Kurhan Ryżanowski. Przewodnik po wystawie „Tutenchamon ukraińskich stepów", Kraków.

Ciesielska A.

2002 Elementy teorii społecznej w archeologii. Koncepcje grup, instytucji i struktur społecznych, Poznań.

2012 Królestwo, państwo, wodzostwo czy system prawa książęcego? O formach organizacji społecznych na etapie wczesnopaństwowym kilka uwag teoretycznych, Studia Lednickie, t. 11, s. 47-58.

Czarnecka K.

1990 Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej, Warszawa.

Čeredničenko N. N., Bodin Â. I.

1977 Skifskie kurgany u s. Vladimirovka, [w:] E.V. Černenko (red.), Kurgany ûga Dnepropetroviny, Kiev, s. 125-150.

Čeredničenko N. N., Fialko E. E.

1988 Pogrebenie žricy iż Berdânskogo kurgana, Sovetskaâ Arheologiâ, t. 2/1988, s. 149-166.

Čeredničenko M. M., Murzìn V. Û.

1996 Osnovnì rezul'tati doslìdžennâ Berdâns'kogo kurganu, Arheologìâ, t. 1/1996, s. 69-78.

Černenko E. V.

1964 Skifskie boevye poâsa, Arheologìâ, t. 16, s. 27-48.

1967 Skifskie kurgany na Nikopolŝine (raskopki 1961 goda), Zapiski Odesskogo arheologičeskogo obŝestva, t. 35 (II).

1992 Kurgany voinov-družinnikov Skifii, [w:] B. M. Mozolevs'kij (red.), Kimmerijcy i skify. Tezy dokladov II Meždunarodno konferencii, posvaŝennoj pamâti L.I. Terenožkina, 25–28 maâ 1992 g., Melitopol', s. 101-102

Černenko E. V., Bessonova S. S., Boltrik Û. V., Polin S. P., Skoryj S. A., Bokij N. M., Grebennikov Û. S.

1986 Skifsskie pogrebal'nye pamâtniki stepej Severnogo Pričernomor'â, Kiev.

Černenko E. V., Bunâtân E. P.

1977 Kurgannâ gruppa Širokoe-II, [w:] E.V. Černenko (red.), Kurgany ûžnoj Hersonŝiny, Kiev, s. 45-93.

Černenko E. V., Rolle-Gerc R. A., Skoryj S. A., Mahortih S. V., Gerc V. Û., Belozor V. P.

2005 Issledovaniâ sovmestnoj ukraińsko-nemeckoj ekspedicii 2004 g., Kiev.

Czopek S.

2007 Uwagi o możliwościach archeologicznej identyfikacji Neurów, [w:] P. Berdowski, B. Blahaczek (red.), Haec mihi in animis vestris templa. Studia Classica in Memory of Profesor Lesław Morawiecki, Rzeszów, s. 407–422.

2013 Prahistoryczne kultury wojowników czy wojownicy prahistorycznych kultur?, IDO MOVEMENT FOR CULTURE. Journal of Martial Arts Anthropology, t. 13/3, s. 48–57.

2019 Enklawa scytyjskiego kręgu kulturowego w południowo-wschodniej Polsce, Przegląd Archeologiczny, t. 67, s. 119-148.

Czopek S., Bronowicki J., Podgórska-Czopek J.

2015 Zamiechów, stan. 18 – wielokulturowe stanowisko na Przedgórzu Rzeszowskim, Rzeszów.

Czopek S., Trybała-Zawiślak K, Adamik-Proksa J., Burghardt M., Ocadryga-Tokarczyk, Tokarczyk T., E., Rajpold W.

w druku Research methodology of the zolnik (ash hill) at the Scythian cultural circle hillfort in Chotyniec, Journal of Archaeological Method and Theory.

Danilevič V. E.

1980 Raskopki kurganov około hutora Pokrovskogo Valkovskogo uzeda Har'kovskoj gubernii letom 1903 goda, Trudy Moskovskogo predvaritel'nogo komiteta po ustrojstvu XIV Arheologičeskago S'ezda, Moskva, s. 1-18.

Daragan M. N.

2007 Pogrebal'nye konstrukcii načala rannego železnego veka Dneprovskoj pravoberežnoj lesostepi. typologiâ i prostranstvennyj analiz sredstvami GIS-tehnologij, A.A. Maselnikov, H.A. Gavrilûk (red.), [w:] Antičnyj mir i varvary na ûge Rossii i Ukrainy. Ol'viâ. Skifiâ. Bospor., Moskva – Kiev – Zaporož'e, s. 124-142.

2011 Načalo rannego železnogo veka v Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi, Kiev.

2016 Scythian Interenecine Feuds, Ancient civilizations from Scythia to Siberia, t. 22, s. 96-140.

2017 Krupnye gorodiŝa skifskoj epohi v Ukrainskoj Lesostepi. Osobennosti raspoloženiâ, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 23, s. 397-427.

Daškovskij P. K., Mejkšan I. A.

2015 Elita v social'nom prostranstve kočevogo obŝestva (teoretičeskij i metodičeskij aspekt), [w:] P. K. Daškovskij (red.), Elita v istorii drevnih i srednevekovyh narodov Evrazii, Barnaul, s. 11-25.

Davis-Kimball J.

2005 Eurasian Warrior Women and Priestesses. Petroglyphic, Funerary, and TextualEvidence for Women of High Status, Center for the Study of Eurasian Nomads https://pl.scribd.com/document/204421092/Eurasian-Warrior-Women-and-Priestesses#download, dostęp z dnia 16.03.2018

2012 Among Our Earliest Amazons. Eurasian Priestesses and Warrior-Women, „Labrys", t. 22. https://www.labrys.net.br/labrys22/archeo/jeannine_daviskimball.htm, dostęp z dn. 16.03.2019

Davnaâ…

Davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 2, Skìfo-antična doba, praca zbiorowa pod red. P. Toločko, Kiïv 1998.

Dohnal W.

2009 Władza i autorytet – przywództwo polityczne w ujęciu antropologicznym, Lud, t. 93, s. 13-34.

Dwight W.R.

1989 Statistical Methods and Reasoning in Archaeological Research: A Review of Praxis and Promise, Journal of Quantitative Anthropology, t.1, s. 5-78.

Evdokimov G. L.

1992 Skifskij kurgan u s. L'vovo na Hersonŝine, Drevnosti stepnogo Priczernomorja i Kryma, t. 3, Zaprož'e , s. 136-148.

Evdokimov G. L., Fridman M. I.

1987 Skifskie kurgany u s. Pervomaevka na Hersonŝine, [w:] E. V. Č ernenko (red.), Skify severnogo Pričernomor'â, Kiev, s. 85-115.

Evdokimov G. L., Danilko N. M., Mogilov O. D.

2012 Skìfs'kij kurgan 10 bìlâ s. Mala Lepetiha u Nižn'omu Podnìprov'ï, Arheologìâ, t. 2/2012, s. 76-95.

Fahlander F.

2011 Subadult or subaltern? Children as serial categories, [w:] M. Lally, A. Moore (red.) (Re)Thinking the Little Ancestor: New Perspectives on the Archaeology of Infancy and Childhood (= BAR International Series, t. 2271), s. 14-23.

Fialko E. E. [Fìalko O. E.]

1991 Pogrebenia ženŝin s oružiem u Skifov, [w:] Boltrik, Û. V., Bunâtân E. P . (red.), Kurgany stepnoj Skifii, Kiev, s. 4–18.

1994a Pamâtniki skifskoj epohi Pridneprovskoj terrasovoj Lesostepi, Kiev.

1994b Pogrebal'nyj kompleks kurgana Oguz, [w:] Černenko E.V. (red.), Drevnosti skifov, Kiev, s. 122-144.

1997 Antičnye veŝi-markery iz skifskih mogil (po powodu odnogo iz passažej „Istorii" Gerodota), Novye stranicy drevnej istorii Ûžnoj Ukrainy, Nikolaev, s. 15-16.

2001 Červonofigurnì krateri ìz skìfs'kih pam'âtok, Arheologìâ", t.1/2001, s. 80-89.

2006 Posuda s lakowym pokrytiem v pogrebal'nom obrâde skifov, Drevnosti skifskoj épohi (= Materialy i issledovaniâ po arheologii Rossii, t. 7), Moskva, s. 351-387.

2010 Pogrebeniâ amazonok Čertomlykskogo kurgannogo polâ, Bosporskie issledovaniâ, t. 23 , s. 166-190.

2011 Novì pohovannâ amazonok Dnìprovs'kogo Lìsostepovogo Lìvoberežžâ, Naukovì zapiski, ser. Ìstoričnì nauki, t. 14, s. 34-46.

2012a Pohovannâ dìvčat zì zbroeû v skìfs'komu kurganì na Hersonŝinì, Arheologìâ, t. 1/2012, s. 82-92.

2012b Skifskij kurgan z antičnymi importami u s. Zelenoe, Bosporskie issledovaniâ, t. 26, s. 218-254.

2012c Vooružennye ženŝiny rannego železnogo veka v Severnom Pričernomor'e: social'nyj aspekt, Tyragetia, s.n., t. 21/1, s. 27-44.

2014 Mogily vooružennyh ženŝin Rogačikskogo kurgannogo pola, Arheologia i davia istoria Ukraiin, t. 12, s. 25–39.

Fìalko O. F., Nroda V. V.

2019 Pohovannâ skìfs'koï amazonki na Čerkaŝinì, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 31, s. 364-374.

Fridman M.I.

1987 Skifskie kurgany u s. Novoe, [w:] O. G. Šapošnikova (red.), Drevnejšie skotovody stepej ûga Ukrainy, Kiev, s. 171-187.

Galanina L. K.

1977 Skifskie drevnosti Podneprov'a (Emirtažnaa kollekcia N.E. Brandenburga), (= Svod arheologičeskih istočnikov, t. D1–33).

Ganšin A.

2008 Staromerčanskie kurgany skifskogo vremeni na Har'kovŝine, Aktual'nì problemi vìtčiznânoï ta vsesvìtn'oï ìstorìï", t. 11, s. 8-15.

Gavrilûk N. A. [Gavriljuk N. A.]

1989 Domašnee proizvodstvo i byt Stepnoj Skifii, Kiev.

1994 Paleodemografiâ skifskogo naseleniâ severnogo Pričernomor'â, Kiev.

1998 Social and Economic Stratification of the Scythians from the Steppe Region Based on Black-glazed Pottery from Burials, Black Sea Studies, t. 8, s. 237-261.

2003 The Graeco-Scythian Slave-trade in the 6th and 5th Centuries BC, Black Sea Studies, t. 1, s. 75–85.

Gavriš P. Â.

1998 Rozkopki kurganìv skìfs'kogo času bìlâ s. Brovarki na Poltavŝinì, Arheologìčnij lìtopis Lìvoberežnoï Ukraïni, t. 1-2/1998, s. 29-37.

2008 Mogili voïnìv u kurgannìj grupì „Skorobìr" mìsta Gelona, Poltavs'kij kraeznavčij muzej, t. 6, s. 185-202.

Gejko A. V.

2001 Ohronnì rozkopki na kurgannomu nekropoli bìlâ s. Malij Trostânec, Arheologìčnì vìdkrittâ v Ukraïnâ 1999-2000 g., Kiïv, s. 97.

2003 Do pìtannâ vidìlennâ tak zvanih 'selišnih kušìv' na pam'âtkah skìfs'kogo času nižn'ogo Povorsklâ, „Arheologìčnij lìtopis Lìvoberežnoï Ukraïni", t. 2/2002 – 1/2003, s. 109-113.

2010 Novì rozkopki na Tarnovoârs'komu mogil'niku (v kontekstì doslìdžen' M.Â. Rudins'kogo), Starožitnostì Lìvoberežnogo Podnìprov'â, 2010, Kiïv-Poltava, s. 13-20.

Gening B. F.

1984 Problema scoial’noj struktury obŝestva kočevyh Skifov IV-III vv. do n.e. po arheologičeskim dannym, [w:] E. P. Bunâtân, B. F. Gening (red.), Friderih Engels i problem istorii drevnih obŝestv, Kiev, s. 124-153.

Gorodcov V. A.

1911 Dnevnik arheologičeskih issledovanij v Zen’kovskom uezde Poltavskoj gubernii v 1906 g., Trudy XIV Arheologičeskogo Sezda, t. 3, Moskva, s. 93-161.

Głąb H.

1997 Analiza anatomo-antropologiczna szczątków ludzkich z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 18, s. 93-96.

1998 Analiza anatomo-antropologiczna dwóch szkieletów z kurhanu 3 w Ryżanówce (Ukraina), Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 19, s. 171-173.

Grebennikov Û. S.

1987 Kurgany skifskoj znati v Poingul’e, [w:] E. V. Ârovoj (red.), Drevnejšie skotovody stepej ûga Ukrainy, Kiev, s. 148-158.

Grečko D. S. [Grechko D.]

2009 Pogrebal’nye sooruženiâ vostočnoevropejskoj Lesostepi skifskogo vremeni: variant tipologii, Drevnosti, t. 8, s. 57-68.

2010 Naselenna skifs’kogo času na Sivers’komu Dinci, Kiiv.

2012 K voprosu o vzaimootnošeniâh naseleniâ Stepi i Lesostepi ûga Vostočnoj Evropy v konce V-IV vv. do n.e., Drevnosti, t. 11, s. 117-133.

2013a Gruntovoe pogrebenie skifskogo vremeni u s. Pekari v Poros’e, Vostočnoevropejskie drevnosti, t. 3, s. 69-81.

2013b O pamâtmikah kimmerijcecv i „ranneskifskoj” kul’ture, Stratum plus, t.3/2013, s. 133-154.

2014a O beskurgannyh pogrebeniâh aborigennogo naseleniâ Vostočnoevropejskoj lesostepi skifskogo vremeni, Revista Arheologica, SN, t. 10/1-2, s. 79-101.

2014b Ob etnodifferenciaruûŝih priznakah pogrebenij lesostepi ranneskifskogo vremeni, Nauka ì osvìta u kraeznavčomu vimìrì. Materìali XXXII Mìžnarodnoï kraeznavčoï konferencìï molodih učenih, Kìïv, s. 10-13.

2014c O nektoroyh aspektah kul'ta predkov aborigennogo naseleniâ vostočnoevropejskoj Lesostepi skifskogo vremeni, Fenomen Bìl's'kogo gorodiŝa 2014, Kiïv-Poltava, s. 46-51.

2016a Klassičeskaâ Skifiâ: načalo (poślednie desâtiletiâ VI – pervaâ četvert' V v. do n.e.), Revista Arheologica, s.n., 12/1-2, s. 145-168.

2016b O kriteriâh vydeleniâ kočevničeskih zahoronenij skifskogo vremeni v Lesostepi, [w:] Z. P. Marìna (red.), „Arheologìâ ta etnologìâ pìvdnâ Shìdnoï Evropi", Dnìpropetrovsk, s. 227-238.

2016c Ot arhaičeskoj Skifii k Klassičeskoj, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 19, s. 33-60.

2017 O formirovani klassičeskoj Skifii v V v. do. n.e., Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 23, s. 78-106.

2018 Pohoval'nyj obrad naselennâ Dnìprovs'kogo Lìsostepovogo Lìvoberežžâ rann'skìfs'kogo času: varìant analìzu, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 26, s. 20-44.

2019a Human bones from settlements of the Scythian period in the Eastern European forest-steppe: sacrifices or funeral rites, Space not only for the living: Human remains at Bronze Age settlements in Eurasia'. International Conference Berlin 8.-10.4.2019. Abstracts, s. 14-15.

2019b Skifiâ ot Oktamasada do Ateâ (po materialam Dneprovskogo lesostepnogo Levoberež'â), Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 31, s. 29-52.

Grečko D. S., Demčuk Ž., Krûtčenko O. O., Rževus'ka S. S.

2019 Doslìdžennâ poselennâ ta gruntovogo mogil'nika v ur. Barvìnkova gora u 2018 r., Arheologìčnì doslìdžennâ Bìl's'kogo gorodiŝa 2018, Kiïv-Kotel'va, s. 27-34.

Grečko D. S., Karavajko D. V.

2017 Doslìdžennâ kurganìv Bìl's'kogo arheologìčnogo kompleksu v 2016 r., Arheologìčnì doslìdžennâ Bìl's'kogo gorodiŝa, Kiïv – Kotel'va, s. 21-35.

Grečko D. S., Krûtčenko O. O., Rževus'ka S. S., Demčuk Ž., Karâčka O.V.

2019 Doslìdžennâ nekropolû „Б" Bìl's'kogo gorodiŝa u 2018 r., Arheologìčnì doslìdžennâ Bìl's'kogo gorodiŝa 2018, Kiïv-Kotel'va, s. 5-18.

Grečko D. S., Šelehan A. V.

2012 Griškovskij mogilnik skifov na Har'kovŝine, Kiev.

Grečko D. S., Šestorak V. V., Ŝerban' A. L.

2016 Gruntovij mogil'nik počatku seredn'oskìs'kogo času v Posullì, Starožitnostì Lìvoberežnogo Podnìprov'â, 2016, s. 117-124.

Grìbkova G. O.

2009 Ûbelìrnì virobi z kurganu nr 5 bìlâ Arhangel'ska Sloboda, [w:] S.S. Bessonova (red.), Epoha rannego železa, Kiev-Poltava, s. 103-110.

Gricûk V. M.

2009 Vìjs'ko Skìfìv (ozbroennâ, organìzacìâ vìjni ta voenne mistectvo), Kiïv – Černìcì.

Grigor'ev V.

1994 Zahoronenie tâželovooružennogo skifskogo voina u s. Gladkovŝina, [w:] E. V. Černenko (red.), Drevnosti skifov, Kiev, s. 63-79.

1995 Pro etnìčnu prinaležnìst' pohovanih v kurganah rubežu VII-VI st. do n.e. bìlâ sel Gladkìvŝina ì Pridnìprovs'ke, Arheologìčnì doslìždennâ na Čerkaŝinì, Čerkasi, s. 58-67.

Grigor'ev V.P., Skoryj S.A.

2011 Skifskie kurgany u s. Višnopol' na ûge Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi, Stratum plus", t. 3/2011, s. 175-212.

2012 Kurgany u sela Gladkovŝina – pamâtniki epohi skifskoj arhaiki v Levoberežnoj Pridneprovskoj terrasovoj Lesostepi, [w:] W. Blajer (red.), Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae, Kraków, s. 441-459.

Grinin L.E.

2003 The Early State and ist Analogues, Social Evolution & History, t. 1/1, s. 131-176.

Gryzińska-Sawicka N.

2014 Obraz struktury społecznej ludności kultury wielbarskiej w świetle źródeł archeologicznych i danych antropologicznych, [w:] Dzieduszycki W., Wrzesiński J. (red.), Królowie i biskupi, rycerze i chłopi – identyfikacja zmarłych, Funeralia Lednickie, t. 16, s. 51–61.

Gulâev V. I.

2009 Pogrebal'nyj obrâd kak etnoistoričeskij istočnik (po materialam srednedonskih kurganov skifskogo vremeni), [w:] V. I. Gulâev (red.), Arheologiâ Srednego Dona v skifskuû epohu, Moskva, s. 10-17.

Gutnov F. H.

1998 Social'naâ istoriâ Skifov Severnogo Kavkaza, Rossijskaâ Arheologiâ, t. 1/19981, s. 54-64.

Hanenko V. B., Hanenko V. I.

1899 Drevnosti Pridneprov'â, t. I, Kiev.

1900 Drevnosti Pridneprov'â, t. III, Kiev.

Hanks B.

2008 Reconsidering Warfare, Status, and Gender in the Euroasian Steppe Iron Age, [w:] K. M. Linduff, K. S. Rubinson (red.), Are All Warriors Male? Gender Roles on the Ancient Eurasian Steppe, Plymouh, s. 15-34.

Härke H.

1997 The nature of burial data, [w:] C. K. Jensen, K. H. Nielsen (red.), Burial and society: the chronological and social analysis of archaeological burial data", Aarhus, s. 19-27.

2000 Social Analysis of Mortuary Evidence in German Protohistoric Archaeology, Journal of Anthropological Archaeology, t. 19, s. 369–384.

Hazanov A.M. [Khazanov A. M.]

1975 Social'naâ istoriâ skifov, Moskva.

1978 The Early State among the Scythians, [w:] H. J. M. Claessen, P. Skalnìk (red.), The Early State (= New Babylon, t. 32), Hague, s. 425-439.

2016 Notes on the Scythian Political Culture, [w:] I. Zimonyi, O. Karatay (red.) Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden, Wiesbaden, s. 171-188.

Hhazanov A.M., Černenko E.V.

1979 Čas ì motivi pograbuvannâ skìfs'kih kurganìv, Arheologìâ, t. 30, s. 18-26.

Hedeager L.

1978 Process towards state formation in Early Iron Age Denmark, [w:] K. Kristiansen, C. Paludan-Müller (red.), New Directions in Scandinavian Archaeology, Copenhagen, 217-223.

1992 Iron – Age Societies. From Tribe to State in Northern Europe 500 BC to AD 700, Oxford.

Hellmuth Kramberger A.

2017 Bewaffnete Frauen vs. geschmückte Männer. Zum Problem des Genderings von Grabbeigaben am Beispiel der frühskythischen Bestattungen am Mittleren Dnepr, [w:] Ch. Keller, K. Winger (red.) Frauen an der Macht? Neue interdisziplinäre Ansätze zur Frauen- und Geschlechterforschung für die Eisenzeit Mitteleuropas (= Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, t. 299), Bonn, s. 227-250.

Hodson F.R.

1977 Quantifying Hallstatt: some initial results, American Antiquity, 42, s. 406-410.

Ignaczak M.

2011 Grodziska strefy lasostepu pontyjskiego we wczesnej epoce żelaza. Wstęp do dyskusji, Folia Archaeologica, t. 28, s. 173-186.

Ignaczak M., Boltrik Y., Šelehan O, Affelski J.

2016 Fortece Ukrainy. Twórcy grodzisk z wczesnego okresu epoki żelaza na obszarze Podola i ich wkład w kulturę ówczesnej Europy, [w:] Gediga B., Grossman A, Piotrowski W., Europa w okresie od VIII wieku przed narodzeniem Chrystusa do I wieku naszej ery, Biskupin – Wrocław, s. 239-259.

Il'inskaâ V.A. [Illìn'ska V.A.]

1957 Pamâtniki skifskogo vremeni v bassejne r. Psel, „Sovetskaâ Arheologiâ", 27, s. 232-240.

1961 Skìfskì sokiri, Arheologìâ, t. 20, s. 27-52.
1966 Skifskie kurgany około g. Borispolâ, Sovetskaâ Arheologiâ, t. 3/1966, s. 152-171.
1968 Skify dneprovskogo lesostepnogo Levoberež'â (kurgany Posul'â), Kiev.
1975 Ranneskifskie kurgany bassejna r. Tâsmin, Kiev.

Il'inskaâ V. A., Mozolevskij B. N., Terenožkin A. I.
1980 Kurgany VI v. do. n.e. u s. Matusov, [w:] A.I. Terenožkin (red.), Skifiâ i Kavkaz, Kiev, s. 31-63.

Illìn'ska V. A., Terenožkìn O. Ì. [Il'inskaâ V. A., Terenožkin A. I.]
1971 Skìfs'kij period, [w:] Terenožkìn O.Ì. (red.) „Arheologìâ Ukraïns'koï RSR", t. 2, Kiïv, s. 90-126.
1983 Skifia VII–IV vv. do n.e., Kiev.

Ivančik A. N. [Ivantchik A.]
2010 Pohorony skifskih carej, [w:] M. M. Gerasimova, V. Û. Malašev, M. G. Moškova, (red.) Gerodot i arheologiâ, Arheologiâ i paleoantropologia evrazijskih stepej i prilegaûŝiah territorij. Sbornik statej v čest' 60-letiâ L.T. Âblonskogo, Moskva, s. 129-150.
2011 The Funeral of Scythian Kings: The historical reality and the description of Herodotus (IV, 71–72), [w:] L. Bonfante (red.), European Barbarians, Cambridge, s. 71–106.
2018 Scythians, „Encyclopaedia Iranica", wersja internetowa, http://www.iranicaonline.org/articles/scythians#Archeology, dostęp z dn. 06.06.2019.

Janik P.
2017 Amazonki – mit czy reminiscencja zwyczajów koczowników, „Studia Azjatystyczne" t. 3/2017, s. 61-76.

Jones-Bley K.
2008 Arma Feminamque Cano: Warrior-Women in the Indo-European World, [w:] K. M. Linduff, K.S. Rubinson (red.), Are All Warriors Male? Gender Roles on the Ancient Eurasian Steppe, Plymouh, s. 35-50.

Kločko L. S.
1982 Novye materialy k rekonstrukcii golovnogo ubora skifânok, [w:] A. I. Terenožkin (red.) Drevnosti stepnoj Skifii, Kiev, s. 118-130.

1991 Skìfs'kij kostûm, [w:] P. P. Toločko, R. Rolle, A. Vesse (red.) Zoloto stepu. Arheologìâ Ukraïni, Šlezvìg, s. 105-111.
1992 Skìfsk'kij žìnočij kostûm, Avtoreferat dissertacìï na zdobuttâ naukovogo stupenû kandidata ìstoričnih nauk, Kiïv.
1998 Rekonstrukciâ kostûma ženŝiny iz bokovoj mogily Bol'šogo Ryžanovskogo Kurgana, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 19, s. 139-149.
2009a Golovnì ubori žìnok ìz Lìsostepovogo Lìvoberežžâ Skìfìï, Muzejnì Čitannâ, Kiïv, s. 51-69.
2009b Nožnì brasleti v kostûmah naselennâ Skìfì (z regionu Lìsostepovogo Lìvoberežžâ), Starožitnostì stepovogo Pričernomor'â ì Krimu, t. 15, s. 62-66.
2011 Kostûmy skifskih amazonok, [w:] V. D. Berezuckij (red.), Vostočnoevropejskie drevnosti skifskoj epohi, Voronež, s. 53-64.
2012 Ubory skifskih žerc (pamâtniki perioda archaiki iz Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberež'â), [w:] W. Blajer (red.), Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae, Kraków, s. 417-426.
2016 Dekorativnì elementu žìnočogo vbrannâ na zemlâh pravoberežnoï Skìfìï, Arheologìâ ì davnâ ìstorìâ Ukraïni, t. 19, s. 103-113.
2017 Osoblivostì kostûmìv skìf'ânok na zemlâh Posullâ, Arheologìâ, t. 3/2017, s. 37-54.

Kločko V. I., Skoryj S. A.
1991 Kurgan Vakulina Mogila, [w:] A. V. Garilov (red.), Problemy arheologii Severnogo Pričernomor'â, Herson, s. 99-110.
1993 Kurgan nr 15 bìlâ Stebleva u Porossì, Arheologìâ", t. 2/1993, s. 71-84.

Kločko L., Vasìna Z.
2002 Rekonstrukcìâ žìnočogo vbrannâ za znahìdkami u „Velikomy kurganÌ" M. Ì. Veselovs'kogo, Muzejnì čitannâ, s. 150-168.

Koltuhov S.G.
1999 „Zolotoj" Simferopol'skij kurgan, Hersonesskij sbornik, t. 10, s. 7-20.

Koluthov S.G., Senatorov S.N.
2017 Zolotoj Simfereopol'skij kurgan: po materialam Gosudarstvennogo Ermitaža, Arheologičeskij sbornik, t. 41, s. 57-88

Kościelniak K.

2015 Religie Indii. Hinduizm (= Religie współczesnego Bliskiego i Dalekiego Wschodu, cz. 2), Kraków.

Kovalenko O. V., Lugovij R. S.

2006 Kurgan V st. do n.e. poblizu selišа Opìšne Poltavskoj oblasti, Arheologìčnij lìtopis Lìvoberežnoï Ukraïni, t. 2/2006, s. 52-63.

Kovaleva I. F., Muhopad S. E.

1982 Skifskoe pogrebenie końca VI-V vv. do n.e. u s. Aleksandrovka, [w:] A. I. Terenožkin (red.) „Drevnosti stepnoj Skifii", Kiev, s. 91-102.

Kovpanenko G. T.

1967 Plemena skìfs'kogo času na Vorsklì, Kiev.

1970 Kurgani poblizu s. Mačuhi na Poltavšinì, Arheologìâ, t. 24, s. 146-170.

1977 Kurgany skifskogo vremeni u s. Medvin v Poros'e, [w:] A. I. Terenožkin (red.), Skify i Sarmaty, Kiev, s. 40-72.

1981 Kurgany ranneskifskogo vremeni v bassejne r. Ros', Kiev.

1984 «Červona mogila» u s. Flârkova, [w:] M. G. Moškova (red.), Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremâ, Moskva, s. 107-113.

Kovpanenko G. T., Bessonova S. S., Baturevič E. Û.

1997 Novì kurgani rann'ogo zalìznogo vìku v Porossì, Arheologìâ, t. 2/1997, s. 91-106.

Kovpanenko G. T., Bessonova S. S., Skoryj S. A.

1989 Pamatniki skifskoj epohi Dneprovskogo lesostepnogo Pravoberež'a (Kievo-Čerkasskij region), Kiev.

1994 Novye pogrebeniâ rannego železnogo veka v Poros'e, [w:] E. V. Černenko (red.) Drevnosti Skifov, Kiev, s. 41-63.

Kovpanenko G. T., Bunâtân E. P., Gavrilûk N. A.

1978 Raskopki kurganov u s. Kovalevka, [w:] V.F. Gening (red.), Kurgany na ûžnom Buge, Kiev, s. 7-132.

Kovpaneko G. T., Skoryj S. A.

1988 K izučeniû pogrebal'nogo obrada skifskogo vremeni v Poros'e, Sovetskaâ Arheologiâ, t. 2/1988, s. 73-83.

Kovpanenko G. T., Skorij S. A., Baturevič E. Û.

1996 Kurgani skìfs'kogo času pobliżu s. Ìvanìvka na Kiïvŝinì, „Arheologìâ", t. 4/1996, s. 101-114.

Kozak A. [Kazak A.]

2001 Nekotorye rezul'taty antropologičeskogo issledovaniâ kostnych ostankov iz raskopok sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii (1998-2000 gg.), [w:] V.Û. Murzin et al. 2001, Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 2000 g., Kiev, s. 55-65.

2002 Nektorye itogi antropologičeskogo issledovaniâ materialov iz raskopok 2001 goda, [w:] V. Û. Murzin et al. 2002, Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 2001 g., Kiev, s. 69-84.

2003 Rezultaty antropologičeskih issledovanij na Bel'skom gorodiše v 2002 g., [w:] R. Rolle et al. Issledovaniâ sovmestnoj ukraińsko-nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii 2002 g., Kiev, s. 72-84.

2006 Predvaritel'nye rezultaty antropologičeskogo issledovaniâ kostnego materiala iz raskopok na Bel'skomu gorodiše i ego okruge v 2005 godu, [w:] S.V. Mahortyh et al. Issledovaniâ sovmestnoj ukraińsko-nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii 2006 g., Kiev, s. 82-91.

Kradin N. N.

2002 Nomadism, Evolution and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development, Journal of World-Systems Research, t. 8/3, s. 368-388.

Kravčenko E. V.

2019 Čì mogli buti pohovanì u Perep'âticì gospodarâmi Hotìvs'kogo gorodiša, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 34, s. 63-75.

Kruc S. I.

1977 Paleoantropologičeskie materialy Verhnetarasovskoj ekspedicii 1973-1974 gg., [w:] E. V. Černenko (red.), Kurgany ûga Dnepropetroviny, Kiev, s. 151-171.

1979 K antropologii drevnego naseleniâ zaporožskoj oblasti, [w:] Paleoantropologičeskie materialy iz mogil'nikov Ukrainy, Kiev 1979, s. 3-49.

1982 Paleoantropologičeskie materialy iz kurgana Želtokamenka, [w:] A. I. Terenožkin (red.) Drevnosti stepnoj Skifii, Kiev, s. 222-231.

1997 Antropologiâ Steblevskogo mogil'nika (k voprosu o fizičeskom tipe naseleniâ Lesostepi v skifskoe vremâ), [w:] S. A. Skoryj, Steblev: skifskij mogil'nik v Poros'e, Kiev, s. 91-106.
2005 Novye antropologičeskie materialy iz kurganov skifskoj znati Severnogo Pričernomor'â, [w:] B. N. Mozolevskij, S. V. Polin, Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n.e. (Babina, Vodâna i Soboleva mogily), Kiev, s. 459-501.
2012 Antropologiâ Gajmanovoj Mogily, [w:] V. I. Bidzilâ, S. V. Polin 2012, Skifskij carskij kurgan Gajmanova Mogila, Kiev, s. 597-601.

Kruc S. I., Černikova I. N.
1979 Antropologičeskie dannye iz kurganov Hersonskoj oblasti, [w:] „Paleoantropologičeskie materialy iz mogil'nikov Ukrainy", Kiev 1979, s. 86-107.

Kruc S. I., Starovojtova R. A.
1979 Skelety iz kurganov ûga Dnepropetrovŝiny, [w:] Paleoantropologičeskie materialy iz mogil'nikov Ukrainy, Kiev 1979, s. 49-86.

Krûtčenko A. A.
2018 Na kordonì zì stepom. Pìvdenna grupa gorodiŝ skìfs'kogo času Dnìpro-Donec'kogo Lìsostepu, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 27, s. 64-76.
2019 Zahisnì sporudi skìfs'kogo času Dnìpro-Donec'kogo Lìsostepu, Avtoreferat dissertacìï na zdobuttâ naukovogo stupenû kandidata ìstoričnih nauk, Kiïv.

Krûtčenko A. A., Pelâšenko K. Û.
2012 Etapy fortyfikacionnogo stroitel'stvsa na Cirkunovskom gorodiŝe, [w:] S. E. Kulinič (red.), Problemy istorii i arheologii Ukrainy. Materialy VIII Meždunarodnoj naučnoj konferencji 9-10 noâbâ 2012 goda, Har'kov 2012, s. 31.

Kubczak J.
1966 Osadnictwo greckie a stosunki etniczne w Północnym Nadczarnomorzu, Archeologia, t. 17, s. 93-109.
1978 Kurhany arystokracji scytyjskiej, Poznań.

Kubišev A. Ì., Skiba L. E., Skorij S. A.
1995 Pohovannâ skìfs'kogo času pirogìvs'kogo mogil'nika, Arheologìâ, t. 1/1995, s. 100-111.

Kubyšev A. I., Bessnovoa S. S., Kovalev N. V.

2009 Bratolûbovskij kurgan, Kiev.

Kubyšev A. I., Nikolova A. V., Polin S. V.

1982 Skifskie kurgany u s. L'vovo na Hersonŝine, [w:] A. I. Terenožkin (red.), Drevnosti Stepnoj Skifii, Kiev, s. 130-148.

Kulatova I. N., Lugovaâ L. N., Suprunenko A. B.

1993 Kurgany skifskogo vremeni meždureč'â Vorskly i Psla, Moskva-Poltava.

Kulatova I. N., Suprunenko A. B. [Kulatova Ì. M., Suprunenko O. B.]

1996 Pervyj Mgarskij kurgan, [w:] O. B. Suprunenko (red.), Bìl's'ke gorodiše v kontekstì vivčennâ pam'âtok rann'ogo zalìznogo vìku Evropi, Poltava, s. 318-338.

2004 Kurgani pobliżu Voloŝinogo u ponizzì Psla. Grupa kurganìv III, Arheologìčnij lìtopis Lìvoberežnoï Ukraïni, t.1-2/2004, s. 49-135.

2010 Kurgani skìfs'kogo času zahìdnoï okrugi Bìl's'kogo gorodiŝa, Kiïv.

Kulatova I. N., Skoryj S. A., Suprunenko A. B.

2006 Ranneskifskoe pogrebenie na ûge Pridneprovskoj Levoberežnoj Terrasovoj Lesostepi (k voprosu o predeneaziatskih innovaciâh v vostočnoevropejskom zverinom stile), Arheologìčnij Lìtopis Lìvoberežnoï Ukraïni, t. 1/2006, s. 46-60.

Kuprij S. A.

1992 Pogrebenie skifskogo voina s ponožami u s. Kairy, [w:] V. K. Miheev (red.), Istoriâ i arheologiâ Slobodskoj Ukrainy, Har'kov , s. 137-139.

Kuročkin G. N.

1980 Gipotetičeskaâ rekonstrukciâ pogrebal'nogo obrada skifskih carej VIII-VII vv. do n.e. i kurgan Aržan (k probleme proishodženiâ skifov), [w:] A. I. Martynov (red.), Skifo-sibirskoe kul'turno-istoričeskoe ednistvo, Kemerovo, s. 105-119.

Kuznecova T. M.

2009 Arheologičeskie markery pogrebeniâ „nomarha", „Staroživitnostì Severnogo Pričornomor'â ì Krimu, t. 15, s. 79-85.

Lagodovskaâ E. F., Symanovič E. A.

1973 Skifskij mogil'nik u s. Mihajlovka na nižnem Dnepre, [w:] V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin (red.), Skifskie drevnosti, Kiev, s. 235-242.

Lewartowski K.

2001 Archeologia śmierci – stan i potencjał, Światowit. Nowa seria, t. 44, s. 133-143.

Levčenko B. M.

2012 Issledovanie pervoj kurgannoj grupy u s. Medvin na Boguslavŝine (raskopki 1982 g., 1984-1985 gg.), [w:] Grečko D.S., Šelehan A.V. 2012, Griškovskij mogilnik skifov na Har'kovŝine, Kiev, s. 139-175.

Levčenko B. M., Levčenko N. B., Grečko D. S.

2015 Kurgany ranneskifskogo vremeni u s. Medvin v Poros'e (po materialam raskopok 1984-1985 gg.), Arheologìâ ì davnâ ìstorìâ Ukraïni, t. 15, s. 202-218.

Liberov P. D.

1961 Novye materialy iz kurganov u sela Čeremušny, Kratkie soobŝeniâ o dokladah i polevyh issledovaniâh Instituta Arheologii, t. 83, s. 104-109.

1962 Pamâtniki skifskogo vremeni bassejna Severskogo Donca, Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR, t. 113, s. 5-85.

1965 Pamâtniki skifskogo vremeni na Serednem Donu, (= Svod arheologičeskih istočnikov, t. D1-31), Moskva.

Litvinova L. V.

1999 Antropologičeskij material iz mogil'nika Mamaj-Gora, [w:] S. I. Andruh, G. N. Toŝev Mogil'nik Mamaj Gora. Kniga 1, Zaporož'e 1999, s. 186-192.

2011 Antropologičeskij material iż gruntovogo mogil'nika „Skel'ki", [w:] Z.H. Popandopulo, Skifskij gruntovyj mogil'nik „Skel'ki", Zaporož'e 2011, s. 91-113.

Łukasik S., J. Bijak, M. Krenz-Niedbala, G. Liczbinska, V. Sinika, J. Piontek.

2017 Warriors die young: increased mortality in early adulthood of Scythians from Glinoe, Moldova, 4th-2nd c BC, Journal of Anthropological Research, t. 73/4, s. 584-661.

Mahortyh S.V. [Makhortykh S.V.]

2009 K istorii izučeniâ kurgannyh nekropolej Bel'skogo gorodiŝa, [w:] S.S. Bessonova (red.), Epoha rannego železa, Kiev-Poltava, s. 268-278.

2010 Pogrebal’nye sooruženiâ i obrâd Pereŝepinskogo nekropolâ, Stratum plus”, t. 3/2010, s. 215-235.

2011 Vooruženie „amazonok” stepnoj Skifii, [w:] Berezuckij V. D. (red.), Vostočnoevropejskie drevnosti skifskoj epohi, Voronež, s. 37–52.

2012 Hronologiâ Pereŝepinskogo kurgannogo mogil’nika bliz Bel’ska, Stratum plus, t. 3/2012, s. 145-160.

2013 Pogrebal’nye sooruženiâ i obrâd kurgannyh nekropolej Bel’skogo gorodiŝa, Stratum plus, t. 3/2013, s. 223-256.

2014 Ob odnoj gruppe ranneskifskih pamâtnikov Dneprovskogo lesostepnogo Pravoberežâ, Revista Arhaeologica, t. 10, s. 69-78.

2019a, Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the VII—VI centuries BC, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 33, s. 74-79.

2019b K probleme vydeleniâ centrov vlasti u Skifov vostočnoj Evropy v VII-VI vv do n.e., [w:] B. V. Bazarov, N. N. Kardin (red.) Nomadic empires of Eurasia in archaeologicaland interdisciplinary studies. IV International Congress of Medieval Archeologyof the Eurasian Steppes, dedicated to the 100th anniversaryof the Russian academic archeology, t. 1, Ulan-Ude, s. 141-145.

Mahortyh S. V., Džonson D., Tejlor T.

2016 Issledovanie kurganov skifskogo vremeni v okrestnostâh Bel’skogo gorodiŝa v 2015 g., Arheologìčnì doslìdžennâ Bìl’s’kogo gorodiŝa 2015, Kiïv – Kotol’va, s. 3-25.

Mahortyh S., Rolle R.

2011 Voinskie pogrebeniâ na nekropolâh Bel’skogo gorodiŝa, [w:] V. I. Molodin, S. Hansen (red.), «Terra Scythica». Materiallen des internationalen Symposiums «Terra Scythica» (17.-23. August 2011, Denisov-Höhle, Altai), Novosibirsk, s. 149-154.

Mahortyh S. V., Rolle-Gerc R. A., Skoryj S. A., Gerc V. Û., Belezor V. P.

2006 Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 2005 g., Kiev.

Makohonienko M.

2009 Natural aspects of prehistoric and early historic transit routes in the Baltic-Pontic cultural area, Baltic-Pontic Studies, t. 14, s. 17-69.

2011 Przyrodnicze aspekty pradziejowych i wczesnohistorycznych szlaków tranzytowych bałtycko-pontyjskiej przestrzeni kulturowej, [w:] M. Ignaczak, A. Kośko, M. Szmyt (red.), Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV-I tyś. przed Chr. (= Archeologia Bimaris, t. 4), Poznań , s. 21-60.

Maksimov E. V., Petrovskaâ E. A.

2008 Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprov'â, Poltava.

Mancevič A. P

1987 Kurgan Soloha. Publikaciâ odnoj kollekcii, Leningrad.

Marinič O. M. (red.)

1989 Geografìčna enciklopedìâ Ukraïni, t. 1, Kiïv.

1990 Geografìčna enciklopedìâ Ukraïni, t. 2, Kiïv.

1993 Geografìčna enciklopedìâ Ukraïni, t. 3, Kiïv.

Marsadolov L. S.

2017 Social'naâ stratifikaciâ naselenâ Altaâ v VI-III vekah do n.e., Arheologičeskij sbornik, t. 41, s. 34-56.

Martin R., Staller K.

1957 Lehrbuch der Anthropologie: in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden, Stuttgart.

Masson B. M.

1976 Ekonimika i social'nyj stroj drevnih obŝestv, Leningrad.

Medvedskaâ I. N

1992 Periodizaciâ skifskoj arhaiki i drevnij Vostok, Rossijskaâ Arheologiâ, t. 3/1992, s. 86-107.

Medvedev A.P.

1999 Rannij železnyj vek lesostepnogo Podon'a. Arheologia i etnokul'turnaa istoria I tysaceletia do n. e., Moskva.

2004 Issledovaniâ po arheologii i etnogeografii lesostepnoj Skifii, Voronež.

Mel’nik E.

1905 Kurgany bliz’ s. Kirikovki, Trudy XII Arheologičeskogo Sezda, t. 1, s. 703-717.

Melûkova A. I.

1989 Obŝestvennyj stroj, [w:] A.I. Melûkova (red. tomu), Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremâ (= Arheologiâ SSSR, t. 10), s. 122-124.

Meyer C.

2016 Scythian Empire, [w:] J. M. MacKenzie (red.) The encyclopedia of empire, Chichester, s. 1–2,

Mirošina T. V.

1980 Skifskie kalafy, Sovetskaâ Arheologiâ, t. 1/1980, s. 30-45.

Mogilov O.D.

2007 Kurgani Pavlìvs’koï grupi skìfs’kogo času bìlâ Matusova, Arheologìčnì Doslìdžennâ v Ukraïnì 2005-2007 rr., Kiïv, s. 451-454.

2008 Sporâdždennâ konâ skìfs’koï dobi u Lìsostepu Shìdnoï Evropi. Monografìâ, Kiïv – Kam’ânec’-Podìls’kij.

2017 Rannââ gruppa pogrebenij Svetlovodskogo mogil’nika, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 23, s. 303-310.

2019 Vooruženie iz Svetlovodskogo mogil’nika, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 31, s. 102-125.

Mogilov A.D., Didenko S.V. [Mogilov O.D., Dìdenko S.V.]

2008 Kurgan 5 u s. Berestnâgi – pamâtnik sredneskifskogo vremeni v Poros’e, Rossijskaâ Arheologiâ, t. 4/2008, s. 84-90.

2009 Skìfs’kij kurgan 448 bìlâ s. Žuravka – pam’âtka perehìdnogo času v Potâsminnì, Arheologìâ, t. 3/2009, s. 45-55.

2014 Kurgan V v. do n.e. u s. Turia v Dnieprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi, Rossijskaâ Arheologiâ, t. 2/2014, s. 96–107.

Moruženko A. A.

1986 Skifskie pogrebeniâ v bassejne Vorskli, Problemy arheologii Podneprov’â, Dnepropetrovsk, s. 111-119.

1989 Istoriko-kul'turnaâ obŝnost' lesostepnyh plemen meždureč'â Dnepra i Dona v skifskoe vremâ, Sovetskaâ Arheologiâ, t. 4/1989, s. 25-40.
1991 Social'naa struktura lesostepnogo naselenia meždureč'a Dnepra i Donna v skifskoe vrema, [w:] E.V. Arovoj (red.), Drevneišie obŝnosti zemledel'cev i skotovodov severnogo Pričernomor'a (V tys. do n.e.–V vek n.e.), Kiev, s. 163–164.

Moszyński K.
1953 Ludy pasterskie. Ich kultura materialna oraz podstawowe wiadomości o formach współżycia zbiorowego, o wiedzy, życiu religijnym i sztuce, Kraków.

Mozolevskij B. N.
1973 Skifskie pogrebeniâ u s. Nagronoe bliz g. Ordžonikadze na Dnepropetrovŝine, [w:] V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin (red.), Skifskie drevnosti, Kiev, s. 187-234.
1975 Skifskij kurgan u s. Erkovcy na Kievŝine, [w:] A. I. Terenožkin (red.), Skifskij Mir, Kiev, s. 211-217.
1979 Tovsta Mogila, Kiïv.
1982 Skifskij „carskij" kurgan Želtokamenka, [w:] A. I. Terenožkin (red.), Drevnosti Stepnoj Skifii, Kiev, s. 179-222.
1990 Kurgani viŝoï skìfs'koï znatì ì problema polìtičnogo ustroû Skìfï, Arheologìâ, t. 1/1990, s. 122-138.

Mozolevskij B. N., Polin S. V.
2005 Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n.e. (Babina, Vodâna i Soboleva Mogily), Kiev.

Murzìn V. Û.
1984 Skifskaâ arhaika Severnogo Pričernomor'â, Kiev.
1990 Proishoždanie skifov: osnovnye etapy formovaniâ skifskogo etnosa, Kiev.
1991 Kìmmerìjcì ta skìfi, [w:] P. P. Toločko, R. Rolle, A. Vesse (red.) Zoloto stepu. Arheologìâ Ukraïni, Šlezvìg, s. 57-71.
2015 O pogrebeniâh skifskih nomarhov, [w:] P. K. Daškovskij (red.) Elita v istorii drevnih i srednevekovyh narodov Evrazii, Barnaul, s. 61-71.

Murzìn V.Û., Rolle R.
1996 Skìfs'kì mìsta u Lìsostepu (po postanovki pitannâ), [w:] O. B. Suprunenko (red.), Bìl's'ke gorodiŝe v kontekstì vivčennâ pam'âtok rann'ogo zalìznogo vìku Evropi, Poltava, s. 181-182.

Murzìn V. Û., Rolle R., Bìlozor V. P

1996 Pro podal'šì doslìdžennâ Pereŝepins'kogo kurgannogo mogil'nika, Arheologìâ, t. 4/1996, s. 141-149.

Murzìn V. Û., Rolle R., Skorij S. A.

1995a Doslìždennâ kurganìv na teritorìï Bìl's'kogo gorodiŝa, Poltavs'kij arheologìčeskij zbìrnik, t. 3, s. 79-86.

1995b Doslìdžennâ Pereŝepins'kogo kurgannogo mogil'nika, Arheologìâ, t. 2/1995, s. 63-72.

Murzin V. Û., Rolle R., Herc V., Mahortyh S. V., Belezor V. P.

1998 Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 1997 g., Kiev.

Murzin V. Û., Rolle R., Herc V., Mahortyh S. V., Černenko E. V.

1997 Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 1997 g., Kiev.

Murzin V. Û., Rolle R., Herc V., Mahortyh S. V., Belezor V. P.

1999 Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 1998 g., Kiev.

Murzin V. Û., Rolle R., Herc V., Skoryj S. A., Mahortyh S. V., Belezor V. P.

2000 Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 1999 g., Kiev.

2001 Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 2000 g., Kiev.

2002 Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 2001 g., Kiev.

Murzin V., Šelehan A.

2018 Skifskij kurgan u pgt. Velkaâ Bagačka, Revista Arheologică, serie nouă, t. 14/2, s. 66-79.

Nazarov O. V.

2001 Mogil'nik skìfs'kogo času u s. Dìbrova na Čerkaŝinì, Arheologìčnì vìdkrittâ v Ukraïnì 1999-2000 rr., Kiïv, s. 172-174.

Nazarov A., Skoryj S., Grečko D.

2017 Novoe o pogrebeniâh skifskoj archaiki v Dneprovskom Lesostepnom Pravoberež'e, Revista Arheologică, serie nouă, t. 13/1-2, 122-133.

Neyman Cz.

1884 Notatki archeologiczne z Ukrainy, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. 8, s. 33-47.

Nocoń K.

2016 Ceramika attycka okresu klasycznego w kurhanach scytyjskich strefy stepowej. Zarys problemu, [w:] B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), Europa w okresie od VIII w. p.n. Chr. do I w. n.e., Biskupin – Wrocław, s. 323-338.

Nowicka E.

2012 Świat człowieka – świat kultury, Warszawa.

Očir-Gorâeva M.

2009 O planigrafii skifskih kurganov (po materialam kompleksov s soprovoždaûšžimi zahoroneniâmi konej), [w:] S. S. Bessonova (red.), Epoha rannego železa, Kiev-Poltava, s. 303-313.

2014 Pogrebeniâ z zahoroneniâmi konnej i predmetami uzdy Severnogo Pričernomor'â, Nižnego Povolž'â, Ûžnogo Priural'â i Gornogo Altaâ konca VI-III v. do n.e., Avtoreferat dissertacii na soinskanie učenoj stepeni doktora istoričeskih nauk, Kazan'.

Okatenko B. M.

2015 Doslìdžennâ skìfs'kogo kurganu bìlâ s. Lipkuvatìvka na Harkìvŝinì, Arheologìčnì doslìdžennâ v Ukraïnì 2014, Kïiv, s. 235-236.

Okatenko V. M., Bujnov Û. V.

2010 Kurgan z pohovannâmi skìfs'kogo tipu bìlâ Starogo Merčika, Arheologìâ, t. 1/2010, s. 78-90.

Okatenko V. N., Skoryj S. A.

2017a Skifskij kurgan „Tureckâ Mogila" v bassejne Severskogo Donca, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 23, s. 311-334.

2017b Skifskij kurgan „Tureckâ Mogila” v bassejne Severskogo Donca, Istoričeskie issledovaniâ, t. 8, s. 178-200.

Okatenko V. N., Sledûk D. V.

2017 Izučenie topologii arheologičeskih ob’ektov fotogrammetričeskim metodom s ispol’zovraniem bespilotnogo letatel’nogo apparata, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 23, s. 428-441.

Ol’hovskij S. V.

1991 Pogrebal’no-pominal’naâ obrâdnost’ naseleniâ stepnoj Skifii (VII-III vv. do. n.e.), Moskva.

1999 K izučenû skifskoi ritualistiki: posmertnoe putešestve, [w:] V. I. Gulaev, I. S. Kamienieckij, V. S. Ol’khovskij (red.), Pogrebalnyj obrâd. Rekonstrukciâ i interpretaciâ drevnih ideologičeskih predstavlenij, Sbornik statei RAN. IA., Moskva, s. 114–136.

Orehova N. A.

2003 Social’no-političeskij status skifskogo obŝestva Severnogo Pričernomor’â v kontekste politogeneza kočevyh sociumov Evrazii, Dissertaciâ na soiskanie učenoj stepeni kandydata istoričeskih nauk, Volgograd.

Orlûk M., Rolle R., Romenec A., Ul’rih B., Col’ner H.

2016 Mikromagnitnaâ s’emka Bol’šogo Bel’skogo gorodiŝa skifskogo vremeni, Poltavskaâ oblast, Geofizičeskij žurnal, t. 38/5, s. 25-39.

O’Shea J.

1984 Mortuary Variability: An Archaeological Investigation, New York.

Ossowski G.

1888 Wielki Kurhan Ryżanowski według badań dokonanych w latach 1884 i 1887, Kraków.

Ostapenko M. A.

1993 Gruntovyj mogil’nik u b. Ušvyvoj na o. Hortica, Drevnosti stepnogo Priczernomorja i Kryma, t. 4, Zaprož’e , s. 123-128.

2007 Skifskie bezkurgannye mogil’niki stepnogo Podneprov’â, [w:]A.A. Maselnikov, H.A. Gavrilûk (red.), Antičnyj mir i varvary na ûge Rossii i Ukrainy. Ol’viâ. Skifiâ. Bospor., Moskva – Kiev – Zaporož’e, s. 343-179.

Pančenko K. Ì.

2015 Skìfs'ke pohovannâ v dvokamernìj katakumbì z gruntovogo mogil'nika bìlâ m. Svìtlovods'k, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 15, s. 219-222.

2016 Pohovannâ skìfs'kogo času z gruntovogo mogil'nika bìlâ s. Zalomi Kìrovograds'koï oblastì, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 19, s. 237-240.

2017 Doslìdžennâ pam'âtki skìfs'kogo času bìlâ s. Zalomi na Kìrovogradŝinì, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 23, s. 335-339.

Paroń A.

2015 Pieczyngowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy, Wrocław.

Pauli L.

1972 Untersuchungen zur Späthallstattkultur in der Nordwürttemberg. Analyse eines Kleinraumes im Grenzbereich zweier Kulturen, Hamburg.

Peebles Ch. S., Kus S. M.

1977 Some Archaeological Correlates of Ranked Societies, American Antiquity, t. 42, s. 421-448.

Petrenko V. G.

1961 Kul'tura plemen Pravoberež'â Srednego Pridneprov'â v IV-III vv. do n.e., Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR, t. 92, Moskva, s. 53-102.

1962 Mogil'nik skifskogo vremeni u s. Griŝincy, Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR, t. 113, s. 142–151.

1967 Pravoberež'e Srednego Pridneprov'â v IV-III vv. do n.e., (= Svod arheologičeskih istočnikov, t. D1-4), Moskva.

1989 Lokal'nye gruppy skifoobraznoj kul'tury Lesostepi Vostočnoj Evropy, Stepi …, s. 67-80.

Petrenko V. G., Maslov V. E., Kantarovič A. R.

2006 Pogrebeniâ podrostkov v mogil'nike Novozovedennoe-II, Drevnosti skifskoj épohi (= Materialy i issledovaniâ po arheologii Rossii, t. 7), Moskva, s. 388-423.

Petrovs'ka E. O.

1968 Kurgan VI st. do. n.e. bilâ s. Mala Ofirna na Kiivŝini, Arheologiâ, t. 21, s. 164-174.

Piontek J.

1999 Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny, Poznań.

Pletneva S. A.

1982 Kočevniki Srednevekov'â, Moskva.

Pogorelyj V. N.

1981 Skifskie kurganu u s. Mirnoe pod Borispolem, Drevnosti srednego Podneprov'â, Kiev, s. 39-48.

Pokrovs'ka E.

1949 Roskopki kolo s. Makìïvki, Arheologìčnì pam'âtki URSR, t. 2, 1949, s. 130-138.

1957a Kurgani IV st. do n.e. bìlâ Holodnogo Âru poblizu m. Smìli, Arheologìâ, t. 10, s. 65-79.

1957b Rozkopki kurganìv V st. do n.e. poblizu m. Špoli, Arheologìâ, t. 11, s. 148-153.

1965 Kurgani bìlâ Sen'kìvki, Arheologìâ, t. 18, s. 139-149.

Polin S. V.

1984 Zahoronenie skifskogo voina-družinnika u s. Krasnyj Podol na Hersonŝine, [w:] Černenko E.V. (red.), Vooruženie skifov i sarmatov ,Kiev, s. 103-149.

2014 Skifskij Zolotobalkovskij kurgannyj mogil'nik V-IV vv. do n.e. na Hersonŝine, Kiev.

Polin S., Daragan M.

2011 Des Punkgrab Aleksandropol'-Kurgan. vorbericht über die Unterschungen in den Jahren 2004-2009, Eurasia Antiqua, t. 17, s. 189-214.

Popandopulo Z. H.

2011 Skifskij gruntovyj mogil'nik "Skel'ki", Zaporož'e.

2004 Gruntovye mogil'niki skifskogo vremeni Nižnego Podneprov'â, [w:] Vìd Kìmmerìï do Sarmatìï. 60 rokìv vìddìlu skìfo-sarmats'koï arheologìï, Kiïv, s. 67-68.

Prijmak V. V., Šramko Ì. B., Zadnìkov S. A.

2013 Doslìdžennâ kurganìv u mogil'niku Skorobìr, Arheologìčnì doslìdžennâ v Ukraïnì 2013, s. 212-213.

Prilipko Â. P., Boltrik Û. V.

1991 Opyt rekonstrukcii skifskogo kostûma na materialah pogrebeniâ skifânki iz Višnevoj Mogily, [w:] Û. V. Boltrik, E. P. Bunâtân (red.), Kurgany Stepnoj Skifii, Kiev, s. 18-33.

Privalova O. Â.

1993 Skifskoe pogrebenie u s. Styly, Arheologičeskij al'manah, t. 2, s. 161-166.

Przybyła M. S.

2014a Społeczne hierarchie i archeologiczne rankingi grobów. Dyskusja w oparciu o analizy dwóch cmentarzysk z końca epoki brązu w Polsce południowej, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra (red.), Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej, Acta Archeologica Lodziensia, t. 60, s. 7-28.

2014b Teoria ewolucji w archeologicznych badaniach nad dawnymi społeczeństwami (= Prace Archeologiczne, t. 67), Kraków.

Puzikova A. I.

2001 Kurgannye mogil'niki skifskogo vremeni Srednego Podon'a, Moskva.

Radzievskaâ V. E.

1985 Kurgany VI v do n.e. u pos. Kolomak na Harkovŝine, Sovetskaă Arheologiâ, t. 1/1985, s. 257-260.

Raevskij D. S.

1977 Očerki ideologii skifo-sakskih plemen, Moskva.

1995 Rannie skify: sreda obitaniâ i hozâjstvenno-kul'turnyj tip, Vestnik drevnej istorii, t. 4/1995, s. 87-95.

Rassadin S. E.

2005 Milogradskaâ kul'tura: areal, hronologiâ, etnos, Minsk.

Razuvaev Û. D.

2016 Zahoroneniâ i ostanki lûdej na poseleniâh lesostepnoj Skifii: sostoânie istočnikov, Rossijskaâ Arheologiâ, t. 3/2016, s. 102-120.

Râbova V. A.

1979 Ženskoe pogrebenie iz kurgana Denisova Migila, [w:] V. D. Baran (red.), Pamâtniki drevnih kul'tur Severnogo Pričernomor'â, Kiev, s. 47-51.

Renfrew C., Bahn P.

2002 Archeologia. Teorie, metody, praktyka, Warszawa.

Rolle R.

1986 Amazonen in der archäologischen Realität, Kleist-Jahbruch, 1986, Berlin, s. 38-62.

1979 Totenkult der Skythen. Das Steppengebeit, t. 1, Berlin – New York.

1991 Kinder des Skythen, [w:] P.P. Toločko, R. Rolle, A. Vesse (red.) Zoloto stepu. Arheologìâ Ukraïni, Šlezvìg, s. 97-104.

Rolle R., Gerc V., Mahortyh S., Belezor V.

2003 Issledovaniâ sovmestnoj Ukrainsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 2002 g., Kiev.

Romaško O. V.

2016 «Utrimavačì kazanìv» u sistemì social'noï strukturi skìfs'kogo suspìl'stva, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 19, s. 161-164.

Romaško V. A., Skoryj S. A.

2009 Bliznec-2. Skifskij aristokratičeskij kurgan v Dneprovskom Pravoberežnom Nadporož'e, Dnipropetrovs'k.

Rowińska A., Sudnik-Wójcikowska B., Moysiyenko I. I.

2010 Kurhany – dziedzictwo kulturowe w krajobrazie antropogenicznym strefy stepów i lasostepu – oczami archeologia i botanika, Wiadomości Botaniczne, t. 54 (3/4), s. 7-20.

Rudič O.T.

2004 Do pitannâ antropologìčnij skład naselennâ lìsostepovoï zoni Lìvoberežnoï Ukraïni u skïfs'ku dobu, [w:] Vid Kimmerii do Sarmatii. 60 rokiv viddilu skifo-sarmats'koi arheologii, Kiïv, s. 72-75.

Rusek M. H.

2014 The development of society. The Maya state in the Pre-Classic period (1800 BC – 200 AD), Analecta Archaeologica Ressoviensia, t. 9, s. 327-381.

Saenko V. N.

1993 Kurgannaâ gruppa u hutora Batračka, Drevnosti stepnogo Priczernomorja i Kryma, t. 4, Zaprož'e , s. 102-112.

Samokvasov D. Â.

1908 Mogily Russkoj Zemli: opisanie arheologičeskih raskopok i sobraniâ drevnostej, Moskva.

Savčenko E. I.

2001 Mogil'nik skifskogo vremeni „Ternovoe I-Kolbino I" na Srednem Donu (pogrebal'nyj obrâd), [w] V. I. Gulâev (red.), Arheologiâ Srednego Dona v skifskuû epohu. Trudy Potudanskoj arheologičeskoj ekspedicii IA RAN, 1993-2000 gg., Moskva, s. 53-143.

Sidorenko G. O.

1964 Skìfs'kij kurgan na r. Udaj, Arheologìâ, t. 16, s. 191-194.

Sîrbu V.

1997 Sacrifices humains et partiques funeraires insolites dans l'areal thrace du Hallsttatt et du la Tene, [w:] S. Gavrilă (red.) Premier age du fer aux bouches du Danube et dans les regions autor de la mer (Prima epocă a fieruli la gurile Dunării şi în zonele circumpontice) (= Biblioteca Istro-Pontică: Seria Arhaeologie, t. 2), Tulcea, s. 193-221.

Skorij S. A., Bezsonova S. S.

1995 Kurgani skìfs'koï dobi bìlâ Motronins'kogo gorodiŝa (za materìalami doslìžden' 1988, 1990 rr.), Arheologìčnì doslìždennâ na Čerkaŝinì, Čerkasi, s. 68-78.

Skorij S. A., Bìlzor V. P., Suprunenko O. B., Kulatova Ì. M.

2019 Seliŝa skìfs'kogo času v sistemì velikogo ukrìplennâ Bìl's'kogo gorodiŝa, Kiïv.

Skorij S. A., Suprunenko O. B.

2013 Doslìdžennâ na Eristìvs'komu kar'erì pobližu Komsomol's'ka, Arheologìčnì doslìdžennâ v Ukraïnì 2012, s. 278-280.

Skoryj S.A. [Skorij S.A.]

1990 Kurgan Perepatiha (do etnokul'turnoi istorii Dniprovs'kogo Lisostepovego Pravoberežža), Kiev.

1991 Lìsostepova Skìfìâ, [w:] P.P. Toločko, R. Rolle, A. Vesse (red.) Zoloto stepu. Arheologìâ Ukraïni, Šlezvìg, s. 79-84.

1993–1994 Die frage der beziehungen zwischen der bevolkerung der Schwarzmeerstersteppen und der bevolkerung der Waldsteppen im Dneprgebiet im 5. bis 4. Jh. v.Chr., Acta Archaeologica Carpathica, t. 32, s. 151–166.

1997 Steblev: skifskij mogil'nik v Poros'e, Kiev.

1999 Kimmerijcy v Ukrainskoj Lesostepi, Kiev – Poltava.

2003 Skify v Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi (problema vydeleniâ iranskogo etnokul'turnogo elementa), Kiev.

2010 Ob odnoj gruppe paradnych mečej skifskogo vremeni, [w:] XI Bosporskie čteniâ: Bospor Kimmerijskij i varvarskij mir v period antičnosti i srednevekov'â. Remesla i promysly, Kerč', s. 399-403.

Skoryj S., Hohorovski Â. [Skory S., Chochorowski J.]

2010 About one group of parade swords of Scythian age, Istros, t. 16, s. 267-281.

1995 Bolšoj Ryžanovskij kurgan – usypal'nica skifskoj stepnoj elity v ukrainskoj Lesestepi, [w:] Ukraïna-Grecìâ: ìstorìâ ta sučasnìst', Kiïv, s. 15-17.

2009 Aristokratičeskij kurgan Skifskaa Mogila vbliza Motroninskogo gorodiša (Ukrainskaa Pravoberežnaa Lesostep'), Stratum plus, t. 3/2005–2009, s. 234–276.

2011 Šejnaâ grivna iz Bol`šogo Ryžanovskogo kurgana, [w:] Berezuckij V. D. (red.), Vostočnoevropejskie drevnosti skifskoj epohi, Voronež, s. 80-85.

2018 Bol'šoj Ryžanovskij kurgan, Kiev.

Skorij S. A., Hohorovs'ki A., Grigor'ev V. P., Ridzevs'ki A.

1999 Central'na mogila Velkogo Rižanivs'kogo Kurganu, Arheologia, t. 1/1999, s. 94–105.

Skoryj S. A., Soltys O. B., Belan Û. A.

2001 Bol'šoj kurgan epohi skifskoj arhaiki na Kievŝine, Rossijskaâ Arheologiâ, t. 4/2001, s. 124-137.

Skóra K.

2015 Stuktura społeczna ludności kultury wielbarskiej, Łódź.

Smirnov A.
1974 Scytowie, Warszawa.

Sorokin P. A.
2009 Ruchliwość społeczna, Warszawa.

Stepi…
Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremâ, Arheologiâ SSR, red. B. A. Rybakov, Moskva 1989.

Sudnik-Wójcikowska B, Moysiyenko I.I.
2012 Kurhany na „Dzikich Polach" – dziedzictwo kultury i ostoja ukraińskiego stepu, Warszawa.

Suprunenko O. B.
1996 Rozkopki Bìl's'kogo kurgannogo nekropolû „Б" [w:] O.B. Suprunenko (red.), Bìl's'ke gorodiše v kontekstì vivčennâ pam'âtok rann'ogo zalìznogo vìku Evropi, Poltava, s. 88-120.
2006 Pohovannâ Bìl's'kogo kurgannogo nekropolû „Б" (za rozkopkami 1995 r.), Arheologìčnij lìtopis Lìvoberežnoï Ukraïni, t. 2/2006, s. 114-122.
2016a Gruntovì nekropoli Lìsostepovogo naslennâ skìfs'koï dobi u Dnìprovs'komu Lìvoberežžì, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t. 19, s. 257-269.
2016b Novì doslìdžennâ na guntovomu nekropoli po vul. Strìtens'kij u Poltavì, Fenomen Bil's'kogo gorodiša, Kiiv-Poltava, s. 172-178.

Suprunenko O. B., Šestrûk V. V.
2011 Kurgani nižnogo Pripsìllâ, Kiïv.

Suprunenko O., Zolotnickij B., Kulatova Ì.
1996 Kurgani bìlâ s. Karpusì pìd Poltavoû, Poltava.

Szymański W.
1973 Słowiańszczyzna Wschodnia, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Šelehan O. V.
2016 Pohovanna mečnikiv skivs'kogo lisostepu. Etnokul'turnij analiz, Fenomen Bil's'kogo gorodiša, Kiiv-Poltava, s. 52–72.

Šepel’ E. A.

1989 O fizičeskom tipe naslenià lesostepnoj Ukrainy, Problemi ìstorìï ta arheologìï Ukraïns’koï RSR, Kiïv, s. 258-259.

Šerstûk V. V.

2011 Roboti na pam’âtkah skìfs’kogo času na Seredn’ogo Popsìllâ (za doslìdžennâmi 2009 r.), [w:] S. I. Posohov (red.), Drevnosti Vostočnoj Evropy. Sbornik naučnyh trudov k 90-letiû B.A. Šramko, Har’kov, s. 316-324.

Šramko B.A.

1983 Rozkopki kurganìv rann’ogo zalìznogo vìku na Harkìvŝinì, Arheologìâ, t. 43, s. 54-62.

1987 Bel’skoe gorodiŝe skifskoj epohi (gorod Gelon), Kiev.

1992 Die Osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren wechselb eziehungen währened der frühen Eisenzeit, Archeologische Mitteilungen aus Iran, t. 25, s. 47-63.

1994a Novye raskpoki kurganov v mogil’nike Skorobor, Drevnosti, t. 1, s. 102-126.

1994b Rozkopki kurganìv VII-VI st. Do n.e. pobliżu Bìl’s’ka, Arheologìâ, t. 4/1994, s. 117-133.

Šramko I. B.

2012 Bel’skoe gorodiŝe – krupnejšnij poselenčeskij kompleks Lesostepnoj Skifii, [w:] O.B. Suprunenko (red.), Fenomen Bìl’s’kogo gorodiŝa: zberežennâ, doslìdždennâ ta populârizacìâ najbìl’šoï v Evropì pam’âtki dobi rann’ogo zalìznogo vìku, Kiïv – Poltava, s. 5-8.

Šramko Ì. B., Zadnìkov S. A.

2014 Doslìdžennâ Bìl’s’kogo gorodiŝa u 2013 r., Arheologìčnì doslìdžennâ Bìl’s’kogo gorodiŝa u 2013, s. 5-44.

2015 Rezul’tati arheologìčnih doslìdžen’ kurganu skìfs’kogo času v uročiŝì Marčenki, Arheologìčnì doslìdžennâ Bìl’s’kogo gorodiŝa 2014, Kiïv, s. 56-67.

2017 Predvaritel’nye itogi issledovanij mogil’nika Skorobor v 2016 g., Arheologìčnì doslìdžennâ Bìl’s’kogo gorodiŝa 2016, Kiïv – Kotol’va, s. 9-20.

2018 Doslìdžennâ kurganìv na nekropoli Skorobìr u 2017 r., Arheologìčnì doslìdžennâ Bìl’s’kogo gorodiŝa 2017, Kiïv – Kotol’va, s. 6-23.

Šul’ženko M. A.

1987a K voprosy o social’noj interpretacji pogrebalnogo obrada ranneskifskih kurganov Posul’â, [w:] Istoričeskie čteniâ pamâti Mihaila Petroviča Grâznova, Omsk, s. 143-145.

1987b O sociologičeskoj klassifikacii ranneskifskih pogrebenij Posul’â, [w:] A.A. Tiškin (red.), Aktyal’nye problemy istoriko-arheologičeskih issledovanij, Kiev, s. 179-180.

Tabczyński S.

2005 Alain Testart (2004), La Servitude volontaire, t. 1, Les morts d’accompagnement (rec.), Archeologia Polski, t. 50/1-2, s. 157–170.

Tainter J.

1975 Social inference and mortuary practices: an experiment in numerical classification. World Archaeology, t. 7, s. 1-15

1978, Mortuary practices and the study of prehistoric social systems, “Advances in Archaeological Method and Theory”, t. 1, s. 105–141.

Terenožkìn O.I. [Terenožkin A.I.]

1952 Rozvìdki ì rozkopki 1949 r. v pìvničnìj častinì Kìrovograds’koï oblastì, Arheologiâ, t. 7, s. 110-135.

1954 Kurgan bìlâ s. Glevaha, Arheologìâ, t. 9, s. 80-97.

1961 Predskifskij period na Dneprovskom Pravoberež’e, Kiev.

1966 Ob obŝestvennom stroe skifov, Sovetskaâ Arheologiâ, t. 2/1966, s. 33-49.

1977 Obŝestvennyj stroj Skifov, [w:] A. I. Terenožkin (red.), Skify i sarmaty, Kiev, s. 3-28.

Terenožkin A. I., Il’inskaâ V. A., Černenko E. V., Mozolevskij B. N.

1973 Skifskie kurgany Hikopol’ŝiny, [w:] V. A. Il’inskaâ, A. I. Terenožkin (red.), Skifskie drevnosti, Kiev, s. 113-186.

Terenožkin A. I., Mozolevskij B. N.

1988 Melitopol’skij kurgan, Kiev.

Testart A.

2004 La Servitude volontaire. 1 : Les morts d’accompagnement, Paris.

Tiškin A. A., Daškovskij P. K.

2003 Social’naâ struktura i sistema mirovozzrenij naseleniâ Altaâ skifskoj epohi, Barnaul.

Topal D., Ţerna S., Popovici S.

2014 Akinakai de tip Soloha în contextul unei noi descoperiri de la Nistrul de Jos, PEUCE S.N., t. 12, s. 9-67.

Treister M. [Trejster M.Û.]

2010 Bronze and Silver Greek, Macedonian and Etruscan Vessels in Scythia, [w:] Meetings Between Cultures in the Ancient Mediterranean", Bolletino di archeologia on line 1/2010. Volume speciale C/C10/2. https://www.academia.edu/1162840/M._Treister_Bronze_and_Silver_Greek_Macedonian_and_Etruscan_Vessels_in_Scythia._In_Roma_2008._International_Congress_of_Classical_Archaeology._Meetings_Between_Cultures_in_the_Ancient_Mediterranean._Bolletino_di_archeologia_on_line_1_2010._Volume_speciale_C_C10_2, dostęp z dn. 20.12.2019

2019 Zametki o grečeskoj, italijskoj i makedonskij bronzovoj posude u Skifov i Meotov, Arheologìâ ì davnaâ ìstorìâ Ukraïni, t, 31, s. 518-526.

Trybała-Zawiślak K.

2019 Wczesna epoka żelaza na terenie Polski południowo-wschodniej – dynamika zmian i relacje kulturowe, Rzeszów.

Tunkina I.V.

2007 Academician G.F. Miller and the Treasures from Litoi Kurgan, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, t. 13, 193-224.

Tymoski M.

2012 Organizacja społeczeństwa, [w:] S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cygnot, A. Zalewska (red.) Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji, Poznań, s. 770-782.

Vasûtin S. A., Korotaev A. V., Kradin N. N., Tiškin A. A.

2005 Metodologičeskie problemy rekonstrukcji social'nyh struktur v arheologii, [w:] N.N. Kradin, A.A. Tiškin, A.V. Harinskij (red.), Social'naâ struktura rannih kočevnikov Evrazii, Irkutsk, s. 45-69.

Vasûtin S.A., Kradin N.N., Tiškin A.A.

2005 Rekonstrukcii social'noj struktury rannih kočevnikov v arheologii, [w:] N.N. Kradin, A.A. Tiškin, A.V. Harinskij (red.), Social'naâ struktura rannih kočevnikov Evrazii, Irkutsk, s. 16-44.

Vìtrik Ì.S., Danilko N.M.

2002 Pohovannâ znatnoï skìfânki u „Velkomu kurganì" M.Ì. Veselovs'kogo, Muzejnì čitannâ, s. 138-149.

Voroncov D., Skoryj S.

2012 Andruševskij kurgan, "Revista Arheologică", serie nouă, vol. VIII, nr. 1-2, 2012, s. 137-153.

Wasson P.K.

1996 The archeology of rank, Cambridge.

White D. R., Burton M.I.

1988 Causes of Polygyny: Ecology, Economy, Kinship, and Warfare, American Anthropologist, t. 90, s. 871-887.

Wieland A.

2013 Skythisches Gold in griechischem Stil. Untersuchungen zur nordpontischen Toreutik am Beispiel der Waffen- und Gefäßbeigaben des Solocha-Kurgans, t. 1, Bonn.

Wypustek A.

2007 Życie rodzinne starożytnych Greków, Wrocław.

Zaharov A. A.

1932 I. A. Zaretsky's Excavations in the Goverment of Kharkov, Eurasia septentrionalis antiqua, t. 7, s. 59-81.

Zareckij I.A.

1888 Zametka o drevnostâh Har'kovskoj gubernii Bogoduhovskogo uzeda Slobody Lihačevki, Har'kovskij sbornik. Literaturno-naučnoe priloženie k Har'kovskomu kalendarû na 1888 god., Har'kov, s. 229-246.

Zastawnyj F., Kusiński W.

2003 Ukraina: przyroda – ludnooeć – gospodarka, Warszawa.

Zielińska A.

2012 Rola kobiety w plemionach koczowniczych, czyli w poszukiwaniu prawdziwych Amazonek, [w:] W. Blajer (red.), Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae, Kraków, s. 427-343.

Zimmermann A.

1997 Zur Anwendung der Korrespondenzanalyse in der Archäologia. [w:] J. Müller, A. Zimmermann (red.) „Archäologie und Korrespondenzanalyse. Beispiele, Fragen, Perspektiven (= Internationale Archäologie, t. 23), s. 9-15.

Zöllner H., Burkart U., Rolle R., Makhortykh S., Orlyuk M.

2008 Results of Geophysical Prospection in the Scythian Settlement of Belsk (Bol'šoe Belskoe Gorodiše), [w:] A. K. Lambers, I. Herzog (red.), Layers of Perception. Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA), Berlin, Germany, April 2–6, 2007 (= Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, t. 10), s. 1-2.

Zolotnic'kij B.Ì.

1996 Pervìsnij viglâd kurganìv Bìl's'kogo kurgannogo nekropolâ «B», [w:] O.B. Suprunenko (red.), Bìl's'ke gorodiše v kontekstì vivčennâ pam'âtok rann'ogo zalìznogo vìku Evropi, s. 121-127.

Żychlińska J.

2017 *Kobieta kultury łużyckiej w przestrzeni społecznej*, Bydgoszcz.

Materiały archiwalne

Bandurovskij A. V.

1999 Otčet o rabote Merčanskoj arheologičeskoj ekspedicii v Har'kovskoj oblasti za 1999 goda, Archiwum Naukowe Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, nr 144/1999.

Belâev A. S., Simonenko A. V., Polin S. V., Zagrebel'nyj A. N.

1983 Otčet Pesačinskogo otrâda Čerkasskoj ekspedicii o raskopkah kurganov v zone stroitel'stva Prohorovskoj OS v 1983 g. /s. Bubnovaâ Slobodka Zolotonošskogo r-na Čerkasskoj obl./, Archiwum Naukowe Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, nr 25/1983.

Kruc V. A., Berezanskaâ S. S., Kovaleva L. G.

1975 Otčet o rabote Bortničeskoj ekspedicii v 1974 g., Archiwum Naukowe Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, nr 14/1974.

Kruc V.A., Pogorelyj V. N.

1976 Otčet o rabote Bortničeskoj ekspedicii v 1975 g., Archiwum Naukowe Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, nr 9/1976.

Semenov-Zuser S. A.

1949 Arheologičeskie raskopki na territori s. B. Gomol'ša (Ekspedicia I-ta archeologii AN USSR), Archiwum Naukowe Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, nr 17/1949.

Šramko B. A.

1966 Otčet o rabote skifo-slavânskoj arheologičeskoj ekspedicii HGU v 1965 r., Har'kov, Archiwum Naukowe Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, nr 27/1966

1976 Otčet o rabote skifo-slavânskoj arheologičeskoj ekspedicii Har'kovskogo Universiteta v 1975 r., Har'kov, Archiwum Naukowe Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, nr 96/1976.

Terenožkin A. I.

1962 Otčet o rabote skifskoj srednedneprovskoj ekspecicii Instytyta Arheologii AN USSR 1962 g., Archiwum Naukowe Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, nr 8/1962.

1963 Otčet o rabote srednodneprovskoj arheologičeskoj ekspedicii 1963 g., Archiwum Naukowe Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, 8/1963.

Aneksy

Aneks nr 1. Wykaz skrótów stosowanych w tabelach

Chronologia i regiony:

k. – koniec,
RSK – okres wczesnoscytyjski,
SSK – okres środkowoscytyjski,
pocz. – początek,
PSK – okres późnoscytyjski,
LLP – lewobrzeżne leśnostepowe Podnieprze,
LPTL – Lewobrzeżny Przydnieprowski Tarasowy Lasostep,
PLP – prawobrzeżne leśnostepowe Podnieprze.

Pozostałe:

b.d. – brak danych,
br. – brązowe,
brans. – bransoleta*;
cal. – calcowa,
cał. – całkowita,
centr. – centralna,
cm. – cmentarzysko,
cz. – część,
czarno. – czarnopokostowane,
czerwono. – czerwonofigurowe,
dł. – długość,
drew. – drewniane,
gł. – głębokość,
EB – z epoki brązu,
el. – elementy,
gr. – grobowej*,
grob. – grobowce,
imp. – importowane,
k. – kurhan**,
kam. – kamienny,
kat. – katakumby,
kom. – komory,
konstr. – konstrukcje,
krem. – kremacja,
lep. – lepione,
met. – metalowe,
n. – naczynia,
namiot. – namiotowe,
org. – organiczna,
obj. – objętość,
p. – pochówek**,
pac. – paciorki,
pkt. – punktów,
poch. – pochówek,
pod. – podkurhanowa,
pokonsump. – pokonsumpcyjne,
poj. – pojedyncze,
pow. – powierzchnia,
poz. – pozostałości,
r. – ręcznie,
skurcz. – skurczona,
sr. – srebrne,
stand. – standardowe
step. – stepowego,
szer. – szerokość,
tow. – towarzyszący,
wpuszcz. – wpuszczone,
współ. – współczynnik,
wyp. – wyprostowana,
wys. – wysokość,
zbior. – zbiorowy,
zesp. – zespoły,
zest. – zestawy,
zł. – złote,
zm. – zmarły.

* tylko w katalogu i w aneksie nr 2

** tylko przy oznaczaniu kompleksów grobowych (tabele 1.1; 1.6) i w katalogu

Aneks 2. Klasyfikacja grobów ludności lewobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2. poł. VI-IV/III w. p.n.e.)

Wydzielone cechy obrządku pogrzebowego stosowanego przez ludność zamieszkującą w okresie Scytii klasycznej (2. Poł. VI – IV/III w. p.n.e.) tereny leśnostepowej strefy lewobrzeżnego Podnieprza uwzględnione w analizach i podstawy ich wydzielania

I. Charakter pochówku (I.A) oraz wielkość nasypów kurhanowych i konstrukcji grobowych (powierzchnia i głębokość) (I.B)

I.A: 1 – pochówek płaski; **2** – pochówek wpuszczony/boczny/pomocniczy; **3** – pochówek towarzyszący zlokalizowany poza jamą grobową z głównym pochówkiem; **I.B:** Wszystkie cechy wielkościowe zostały wydzielone po uprzednim obliczeniu średniej wielkości nasypów kurhanowych (określają je ich wysokości, średnice i objętości) i znajdujących się pod nimi (wpuszczonych w nie) konstrukcji grobowych (określone przez powierzchnię jamy/komory grobowej, całkowitą powierzchnię konstrukcji grobowej i głębokość, na jakiej znajduje się jej dno). Na tej podstawie wydzielono trzy grupy wielkościowe: 1. „minimalne" (do średniej wartości włącznie z nią); 2. „duże", tj. takie, które przewyższają średnie wielkości mniej niż dwa razy; 3. „bardzo duże", przewyższające średnie wartości co najmniej dwukrotnie, przy czym ta ostatnia grupa wyróżniona została tylko dla takich parametrów jak wielkość nasypu kurhanowego i powierzchnia konstrukcji grobowej (tabela 7.1). Wydzielone grupy wielkościowe poddane zostały następnie weryfikacji poprzez ich naniesienie na wykresy przedstawiające rozrzut poszczególnych składowych kolejnych grup (wielkość nasypu – wysokość nasypu względem jego średnicy – ryc. 7.1; całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej – całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej względem powierzchni jamy/komory grobowej; głębokość jamy grobowej – głębokość jamy grobowej względem średnicy i objętości nasypu oraz całkowitej powierzchni konstrukcji grobowej – ryc. 7.2).

Tabela. 7.1. Parametry poszczególnych wskaźników metrycznych uwzględnionych przy wyróżnianiu grup wielkościowych

	nasyp			konstrukcja grobowa		
	wysokość (m)	średnica (m)	objętość (m^3)	powierzchnia (m^2)	powierzchnia całkowita (m^2)	głębokość (m)
średnia	1,4	20,7	240	8,8	9,3	1,6
2*średnia	2,9	41,4	480	17,6	18,6	3,2

W efekcie wyżej opisanego działania dla każdego badanego parametru wyróżniono po trzy grupy wielkościowe[1]: **4** – nasyp pierwszej grupy wielkościowej: średnica do 24 m, wysokość do 1,5 m i objętość nie większa niż 100 m^3; **5** – nasypy drugiej grupy wielkościowej: średnica między 24 a 35 m, wysokość 1,5-3,5 m i objętość między 100 a 700 m^3; **6** – nasypy trzeciej grupy wielkościowej: wysokość wynosząca co najmniej 3,5 m, średnica większa niż 35 m i objętość większa niż 700 m^3; **7** – całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej do 9 m^2; **8** – konstrukcja grobowa o całkowitej powierzchni między 9 a 17,5 m^2; **9** – całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej powyżej 17,5 m^2; **10** – pochówek na dawnej powierzchni podkurhanowej; **11** – pochówek w jamie o głębokości do 2 m; **12** – pochówek w jamie/katakumbie o głębokości między 2 a 3,2 m; **13** – pochówek w jamie/katakumbie o głębokości powyżej 3,2 m.

II. Dodatkowe elementy konstrukcyjne w obrębie nasypu i budowli grobowej:

14 – rów i/lub wał otaczający nasyp kurhanowy; **15** – konstrukcja namiotowa (pokrycie namiotowe) w obrębie nasypu; **16** – dromos; **17** – dodatkowe słupy oporowe (z wyłączeniem słupów stanowiących element konstrukcyjny drewnianego oblicowania ścian.); **18** – dookolne rowki na dnie jamy grobowej; **19** – drewniane oblicowanie ścian (wystąpienie tego elementu w opisie konstrukcji grobowej, lub jego brak, pozwala na rozróżnianie konstrukcji grobowych na drewniane grobowce tj. konstrukcje posiadające drewniane oblicowanie ścian i proste ziemne jamy/katakumby (względnie konstrukcje grobowe umieszczane bezpośrednio na dawnym poziomie gruntu) pozbawione takiego oblicowania); **20** – drewniana podłoga/pomost/nosze; **21** – podściółka z substancji organicznej.

III. Obrządek pogrzebowy:

22 – inhumacja.

IV. Tryzna – skład:

23 – pozostałości pokonsumpcyjne (kości zwierzęce i/lub fragmenty naczyń lepionych ręcznie i/lub fragmenty amfor i innych importowanych naczyń glinianych); **24** – popiół, węgle drzewne i ogniska; **25** – przedmioty przynoszone i pozostawione przez uczestników stypy (pozostałości ofiar wotywnych).

V. Towarzyszące pochówki:

26 – końskie; **27** – ludzkie.

***VI.* 28** – ślady działalności ognia.

[1] W przypadku nasypów kurhanowych o ich przypisaniu do określonej grupy decydowała obecność co najmniej dwóch parametrów metrycznych związanych z daną grupą.

VII. Kategorie funkcjonale przedmiotów inwentarza[2]:

29 – nóż (poza pokarmem ofiarnym) (WS = 8,4); **30** – przęślik/wrzeciono (WS = 9,6); **32** – osełki (WS = 7,3); **33** – zaciski (WS = 8); **34** – szydło (WS = 7,7); **35** – narzędzia i przedmioty codziennego użytku – pozostałe (WS = 7,3); **36** – strzały (WS = 6,7); **37** – włócznia (WS = 8); **38** – dziryt (WS = 8,5); **39** – broń sieczna/obuchowa (WS = 9,3); **40** – pancerz (WS = 8,5); **41** – pas bojowy/tarcza (WS = 8,8); **42** – importowane uzbrojenie ochronne (brązowe nagolenniki i hełmy) (WS = 10,3); **43** – paradne uzbrojenie, elementy rzędu końskiego i elementy ekwipunku wojownika (WS = 11,3); **44** – wędzidło i/lub pobocznice (WS = 9,7); **45** – naczółki i/lub napoliczniki i/lub nachrapniki (WS = 11,4); **46** – blachy od uprzęży (WS = 9,7); **47** – drobne elementy uprzęży (WS = 9,8); **48** – pierścień (WS = 9,5); **49** – grzywna (WS = 10,8); **50** – bransoleta metalowa (WS = 7,5); **51** – pojedyncze paciorki (WS = 6,8); **52** – zestawy paciorków (WS = 8,7); **53** – szpile (WS = 9,4); **54** – zausznice, kółka skroniowe (WS = 8,3); **55** – ozdoby ze złota/elektronu (WS = 9,6); **56** – kamienny półmisek/płytka (WS = 14,2); **57** – konkrecje siarki i/lub realgaru (WS = 13,2); **58** – bryłki barwników (WS = 10,9); **59** – zwierciadła (WS = 10,5); **60** – srebrne, złote i elektronowe aplikacje stroju i/lub nakrycia głowy (WS = 9); **61** – naczynia lepione ręcznie (WS = 7,4); **62** – amfory (WS = 8,3); **63** – naczynia czarno pokostowane/czerwono figurowe (WS = 10,3); **64** – naczynia toczone na kole (WS = 8,3); **65** – brązowy kocioł (WS = 11,5); **66** – importowane naczynia brązowe (WS = 11,8); **67** – naczynia srebrne/pozłacane (WS = 12,3); **68** – naczynia drewniane (WS = 9); **69** – drewniane naczynia ze złotymi nakładkami (WS = 11,7); **70** – pokarm ofiarny (WS = 7,8); **71** – nóż z pokarmem ofiarnym (WS = 7,9); **72** – kamienne sferoidy (WS = 11,7); **73** – pozostałe kategorie funkcjonalne przedmiotów inwentarza (WS = 11).

Analiza skupień

Zasadniczą częścią prezentowanych w niniejszym studium badań nad stratyfikacją socjalną analizowanych populacji w świetle pozostawionych przez nią grobów jest próba uchwycenia grup pochówków, które można łączyć z grupami ludności zajmującymi określone miejsce w strukturze społecznej. Dla osiągnięcia tego celu przeprowadzona została klasyfikacja 247 zespołów grobowych związanych badanymi populacjami, dla których dysponowano pełnią danych pozwalających na ich opisanie wg wyżej przyjętego klucza. Właściwa systematyzacja pochówków tworzących badany zbiór została przeprowadzona z

[2] W nawiasie podano wartość współczynnika splendoru (= WS; podstawy jego wydzielania – por. uwagi w podrozdziale 2.6) obliczoną dla poszczególnych kategorii przedmiotów funkcjonalnych spotykanych we wszystkich analizowanych w niniejszym studium grobach bez rozbijania ich na pochówki męskie i kobiece).

zastosowaniem analizy skupień i metody Warda, która posłużyła do oszacowania odległości między skupieniami (W. R. Dwight 1989, s. 44-47; C. Renfrew, B. Bahn 2002, s. 189; M. J. Baxter 2015, s. 148-168). Badaniu temu poddano osobno groby z pochówkami męskimi i kobiecymi, bez różnicowania ich ze względu na ilość osobników złożonych do grobu. Tym samym w obu badanych zbiorach znalazły się zarówno groby jednostkowe jak i te zawierające większą ilość zmarłych, przy czym przynajmniej jeden z nich musiał należeć do określonej klasy biologicznej (płci). Dodatkowo do każdej z tych grup włączono również zespoły (tak jednostkowe jak i wieloosobowe), w których pogrzebani zostało osobnicy młodociani bez określonej płci.

Rozbiór całego ogółu zespołów grobowych poddanych badaniu na dwa mniejsze zbiory zawierające odpowiednio pochówki męskie i kobiece wymusił dokonanie pewnej redukcji analizowanych cech obrzędowości pogrzebowej. Działanie to przebiegało w dwóch kierunkach. Pierwszym z nich było wykluczenie przy analizach pochówków danej płci tych cech (głównie kategorie przedmiotów inwentarza), które można traktować jako typowe dla płci przeciwnej niż badana. Wyniki wstępnej analizy skupień wykazały bowiem, że w przypadku uwzględnienia przy klasyfikacji pochówków osób należących do określonej klasy biologicznej (płci) wszystkich cech obrzędowości pogrzebowej wyróżnionej dla całego ogółu grobów główną osią podziału staje się płeć zmarłego. Przy takim podejściu tworzą się dwa osobne zbiory, z których pierwszy grupuje wyłącznie jednostkowe pochówki o męskim lub kobiecym charakterze wyposażenia, drugi tylko groby podwójne i zbiorowe o mieszanych męsko-kobiecych zestawach inwentarzy. Drugim kierunkiem było wyłączenie z analiz określonej serii grobów tych cech obrzędowości pogrzebowej, które nie spełniały kryterium powtarzalności. Ten ostatni warunek spełniały te elementy, które wystąpiły w co najmniej trzech zespołach grobowych z pochówkami osób o określonej płci. Nie oznacza to, że cechy te zostały całkowicie wykluczone z dalszych badań. W ich przypadku zdecydowano się na ich włączenie bądź to do innych cech bądź też wydzielenie nowych cech o bardziej ogólnym charakterze. I tak dla grobów męskich wyróżnione zostały dwie takie grupy. Pierwsza z nich (cecha nur 74) obejmowała wszystkie ozdoby inne niż wykonane z drogocennych metali i ich stopów naszyjniki oraz pojedyncze paciorki. Do drugiej (cecha nr 75) włączone zostały z kolei pojawiające się w grobach męskich niektóre przedmioty typowe dla kobiet (przęśliki/wrzeciona, bryłki barwników, zwierciadła, kamienne sferoidy). Dla grobów kobiecych wyróżniono z kolei nową cechę (nr 76) obejmującą wszystkie naczynia metalowe. Ponadto w przypadku tej serii grobów część elementów obrzędowości pogrzebowej nie spełniających kryterium powtarzalności włączone zostały do innych wcześniej wyróżnionych

cech. I tak w ramach jednej cechy rozpatrywane zostały takie elementy jak: trzecia i druga grupa wielkościowa głębokości, na której znajduje się dno konstrukcji grobowej (cechy nr 12-13), obecność dodatkowych elementów konstrukcyjnych związanych z nasypami w postaci dookolnych rowów i/lub wałów oraz drewnianych konstrukcji namiotowych (cechy nr 14-15), włócznia i dziryty (cechy nr 37-38) oraz naczynia drewniane i drewniane naczynia ze złotymi nakładkami (cechy nr 68-69). Z kolei osełki (cecha nr 35) i zaciski/przewleczki (cecha nr 36) włączone zostały do grupy „narzędzia – pozostałe" (cecha nr 35). Dodatkowo w toku wstępnej analizy korespondencji przeprowadzonej dla obu badanych serii wykazano, że ilość badanych cech wymaga dalszej redukcji. Graficzne przedstawienie jej wyników w postaci tablicy korespondencji (ryc. 7.3) wykazało, że zarówno w przypadku pochówków męskich jak i kobiecych dochodzi do grupowania się cech nr 1 („pochówek płaski") i 3 („pochówek towarzyszący zlokalizowany poza jamą grobową z głównym pochówkiem") oraz opisanych przez nią zespołów grobowych poza głównymi skupiskami badanych pochówków. W świetle tej obserwacji część towarzyszących pochówków ludzkich oraz grobów płaskich została potraktowana jako osobny zbiór, który został wyłączony z toku dalszych analiz. Te ostatnie objęły jedynie te zespoły tego typu, które opisane były przez większą (co najmniej trzy) ilość cech ale innych niż te związane z charakterem pochówku (głównie wielkość konstrukcji grobowej, w których ich złożono w przypadku gdy osoba o towarzyszącym charakterze była złożona w indywidualnym obiekcie grobowym). W rezultacie tych procesów dla pochówków męskich uzyskano zestaw 59 cech, natomiast zespoły, w których złożono kobietę zdefiniowane zostały za pomocą 50 elementów (por. tabela 4.2).

Pewnej redukcji uległa również ilość zespołów, z pochówkami osób danej płci (włączając w to pochówki dzieci i nastolatków o nieokreślone płci), które poddano dalszym analizom. Pomijając groby płaskie i pochówki towarzyszące, których nie można było opisać za pomocą co najmniej trzech cech innych niż charakter pochówku, z ogółu grobów, w których złożona była kobieta wyłączone zostały te z nich, w zmarła była złożona w charakterze osoby towarzyszącej, której dodatkowo nie towarzyszyły żadne elementy wyposażenia grobowego. Ostatecznie w dalszych analizach (por. tabela 4.1) uwzględnione zostały 188 zespołów z pochówkami męskimi (w tym dwa z dziećmi o nieokreślonej płci) oraz 94 z pochówkami kobiecymi (w tym trzy należące do osobników młodocianych bez zdefiniowanej płci).

Otrzymane w wyżej opisany sposób zestawy danych ponownie zostały poddane analizie klasterowej. Wyniki tego badania zaprezentowano na rycinach nr 7.4 (groby, w których złożono mężczyzn) i 7.5 (pochówki kobiece). Szczegółowa analiza zespołów

pogrupowanych metodą Warda pozwoliła określić najbardziej podobne do siebie pod względem wyznaczonych cech obrządku pogrzebowego. Dla obu wykresów wykonano po dwa przecięcia. Na pierwszym z nich (groby męskie) pierwsze przecięcie zrobiono na 10 odległości wiązania, na drugim wykonano je natomiast w połowie 7 i 8 odległości. W ten sposób dla obu analizowanych serii wyróżnionych zostało po sześć mniejszych grup (klasterów), które oznaczone zostały cyframi arabskimi od 1 do 6. Zespoły tworzące poszczególne grupy (klastery) różnią się między sobą przede wszystkim wymiarami konstrukcji grobowych i wielkością nakrywających je nasypów kurhanowych. Dodatkowo w przypadku klasterów otrzymanych dla zbioru pochówków męskich stwierdzono również ich różnicowanie się pod względem złożoności konstrukcji grobowej oraz obecności/nieobecności niektórych kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza. Dalsze badanie zespołów zaklasyfikowanych do poszczególnych klasterów skupiających pochówki osób obu płci wykazało możliwość wydzielenia w ich obrębie jeszcze mniejszych zbiorów (podklasterów) różniących się między sobą lokalizacją pochówku w obrębie nasypu i składem inwentarza, a w przypadku serii grobów kobiecych także złożonością konstrukcji grobowej, w której złożono zmarłą. Przeprowadzony pod tym kątem rozbiór wykazał, że najbardziej optymalne miejsce przecięcia dendrogramów znajdują się w połowie odległości 4 i 5 dla serii kobiecej i w połowie odległości 5 i 6 dla grobów męskich. W rezultacie ten pierwszy zbiór podzielony został na 19 grup (podklastery), drugi na 23 grupy (por. tabela 4.3). Grupy te oznaczono literami mieszczącymi się w zakresie od A do E (groby kobiece) i od A do F (pochówki męskie) umieszczonymi po cyfrze oznaczającej numer głównego skupienia (klastera) w obrębie, którego one wydzielają się. Charakterystykę wydzielonych w ten sposób grup grobów prezentują tabele 7.2 (zespoły z pochówkami męskimi) i 7.3 (groby z pochówkami kobiecymi).

Analiza otrzymanych w ten sposób grup pochówków pozwoliła na poczynienie kilku ważnych obserwacji. Najważniejsza z nich odnosi się do stwierdzenia istnienia pewnych korelacji między wielkością nasypów kurhanowych oraz powierzchnią i złożonością zlokalizowanych pod nimi (lub w ich obrębie – pochówki wpuszczone) konstrukcji grobowych a zróżnicowaniem ilościowym i jakościowym umieszczonych w nich ekwipunków. Pod tym względem generalnie wyróżnić można ich trzy mniejsze grupy. Pierwsza z nich obejmuje groby o niewielkich rozmiarach nakrywane małymi nasypami o ubogich inwentarzach. Cechy takie posiadają grupy 1.A-B i 2.A-B w przypadku grobów męskich oraz 1.A-C w zbiorze pochówków kobiecych. Na przeciwnym biegunie znajdują się

Tabela 7.2. Wyniki analizy klasterowej dla zbioru pochówków męskich

klaster (N)	nasyp – wys./śr./obj. (m i m^3)*, dodatkowe el. konstr.	konstr. gr.			ogień/tryzna – udział w % i skład tryzny	inwentarz			charakter poch. M	uwagi
		pow./cał. pow. konstr. gr. (m^2)*	gł. (m)*	rodzaj konstr.		skład	NAT	WS*		
1.A (13)	0,6/11,5/25,9; poj. tow.	4,6/5	1,1	proste jamy i poj. grob. i kat.	15,4/23,1; poz. pokonsump.	n. lep. r., broń drzewcowa, zaciski i/lub noże; w poj. uprząż; w 46,2% brak broni; w 23,1% brak inwentarza	0-4 (1,8*)	14,8	poj. M (w 2 chłop.) + 3 M+K	MalR_2/2 – poch. o tow. charakterze; Olef_13 – bogatszy o odmiennym składzie inwentarza (zest. broni + uprząż)
1.B (15)	0,6/14,3/41	6,7/6,7	0,9	grob. i jamy	26,7/66,7; poz. pokonsump. i/lub węgle	n. lep. r., strzały, amfory, noże, pokarm, poj. pac.; w 26,7% brak broni	1-5 (3,1*)	23,6	poj. M i Dz (1) + 4 M+K i po 1 M+K+Dz i zbior.	-
1.C (12)	0,8/17,1/59,9	6,1/6,1	1,5	jamy i grob.	1,6/0,8	strzały i/lub broń drzewcowa, uprząż (zest.), n. lep. r. i/lub imp., poj. ozdoby; w poj. pancerz	3-9 (5,8*)	50,8	poj. M + 2 M+? i 1 M+K+Dz	-
2.A (16)	0,7/11,3/27,8; w 12,5% rów i/lub wał	4,2/4,3	1,3	jamy i poj. kat.	18,8/43,8; poz. pokonsump. i/lub węgle	strzały + niekiedy włócznia/broń sieczna, pokarm ofiarny, poj. narzędzia; w poj. kocioł	1-6 (3,3*)	25,5	poj. M i Dz/nast. + 2 M+?-	
2.B (9)	1/12/39,6; w poj. rów i/lub wał	3,8/3,8	1,1	jamy	-/-	strzały; w poj. uprząż	1-2 (1,2*)	8,7	poj. M + po 1 M+K i M+?	Bas_497 – odmienny skład inwentarza (uprząż)
3.A (3)	0,9/21,3/106,3; poj. wpuszcz.	7,6/7,6	1,5	jamy i grob. z dod. el. konstr.	100/33,3	zest. broni zaczepnej (w tym broń paradna), n. lep. r. i/lub czarno., pokarm, narzędzia; w poj. uprząż	6-11 (8,7*)	73,9	2 M/chłop. + Dz i 1 poj. M	w poj. ludzki poch. tow.
3.B (4)	0,5/18,4/49,3; poj. wpuszcz., poj. konstr. namiot.	11,3/11,7	1	grob. i jamy z dod. el. konstr.	25/100	strzały i/lub broń drzewcowa, uprząż, n. lep. r. i/lub amfory, pokarm, poj. ozdoby; w poj. pancerz/broń sieczna	6-12 (8,8*)	73,6	2 poj. M + po 1 zbior. i M+M	w poj. tow. poch. koński
3.C (8)	1,5/24,6/232,4; w poj. rów i/lub wał/ konstr. namiot.	9,3/10	1,3	j.w.	-/37,5	strzały + broń sieczna i/lub drzewcowa, uprząż, noże i zaciski, n. lep. r.; rzadziej pokarm, poj. ozdoby, amfory; w poj. ozdoby ze zł., pancerz	5-12 (8,3*)	69	poj. M + 1 zbior.	w poj. ludzki poch. tow.; Skor_9/1965 – większy nasyp + inny skład inwentarza (pancerz)
3.D (6)	2/24,4/282,3; w 50% rów i/lub wał, w poj. konstr. namiot.	16,4/22,7	1,5	grob. i poj. jama z dromosem	83,3/100	zest. broni zaczepnej, uprząż; rzadziej pancerze, n. lep. r. i/lub imp. (w tym poj. br.), noże, pokarm, zł. aplikacje stroju, ozdoby (w tym ze zł.); poj. uzbrojenie paradne, drew. n. ze zł.	7-15 (11,8*)	99,8	M+K + 1 M+K+Dz	-

						nakładkami				
3.E (7)	2,1/34,1/415,9	19,5/19,5	1,8	jamy z kostr. dod.	14,3/42,9	strzały + broń sieczna/drzewcowa, uprząż, n. lep. r. i/lub imp.; rzadziej pancerze/uzbrojenie paradne; poj. drew. n. ze zł. nakładkami	4-10 (7,6*)	64,5	poj. M + 1 M+K	w poj. tow. poch. koński
3.F (6)	3,1/40/1384,7; rów i/lub wał/konstr. namiot.	21,6/22,9	2,4	grob. i poj. jama	50/83,3	strzał/broń sieczna, pancerze, n. lep. r. i/lub imp., pokarm; poj. imp. uzbrojenie ochronne	3-7 (5,2*)	41,8	poj. M + 1 M+Dz	w poj. tow. poch. ludzki
4.A (3)	2,4/30,7/611	10,7/11,4	1,6	grob. (gł. z drom.)	33,3/-	zest. broni zaczepnej, uzbrojenie paradne, zest. uprzęży, amfory, br. kotły	9-16 (12,3*)	114,3	poj. M + 3 M+K i 1 M+?	w 100% tow. poch. ludzkie i końskie
4.B (8)	2,2/20,3/73; poj. wpuszcz.	14,3/14,3	2,3	grob.	-/50; poz. pokonsumpc.	strzały + broń drzewcowa i/lub sieczna, zest. uprzęży, n. lep. r. i/lub imp., pokarm; rzadziej pancerze,	5-12 (8,4*)	72,3	poj. M + po 1 M+K i M+Dz	w poj. tow. poch ludzkie/końskie
4.C (8)	6,8/25,8/730,1; poj. wpuszcz.; w 2 rów i/lub wał, w poj. konstr. namiot.	24,5/24,5	2,3	grob. i jamy	-/62,5	zest. broni zaczepnej, pancerze i/lub imp. uzbrojenie ochronne, zest. uprzęży, n. lep. r. i/lub imp. (zest., w tym br. i sr.); rzadziej kotły; w poj. uzbrojenie paradne, zł. naszyjniki, drew. n. ze zł. nakładkami, ozdoby ze zł.	5-20 (11,3*)	104,6	poj. M + 1 M+K	w poj. tow. poch. ludzkie
5.A (7)	1/20,4/146,7	4,7/5,8	2,6	jamy i kat.	14,3/	strzały i/lub broń drzewcowa, n. lep. r., poj. ozdoby (w tym ze zł.), pokarm, narzędzia	3-8 (5,1*)	40,7	poj. M + 1 M+K	-
5.B (7)	1,6/23,8/275,1; 2 wpuszcz.; w 28,6% rów i/lub wał	4,4/6,4	2,3	kat. i poj. jama	-/28,6	zest. broni zaczepnej, pancerze, uprząż, n. lep. r. i/lub imp. (w tym poj. sr.); rzadziej pokarm, narzędzia; w poj. uzbrojenie paradne	3-10 (7*)	59,4	poj. M + 2 M+K	w poj. tow. poch. ludzkie
5.C (6)	wszystkie wpuszcz.; w 33,3% rów i/lub wał	5,5/6,1	2,1	jamy i kat.	-/-	strzały i broń drzewcowa, poj. ozdoby (w tym ze zł. (włącznie z poj. naszyjnikiem), pokarm, narzędzia; rzadziej n. imp. (w tym br. i sr.)	4-11 (7*)	58,6	poj. M + 1 chłop.+?	w poj. tow. poch. ludzkie; Grisz_25/1 – w inwentarzu brak wyróżniających się kategorii przedmiotów
6.A (11)	1,4/29/322,3	11/12,2	1,7	jamy, poj. kat. i grob.	-/27,3	strzały i/lub broń sieczna, narzędzia; rzadziej pancerze i/lub imp. uzbrojenie ochronne, n. lep. r. i/lub imp. (w tym poj. br. i sr.); rzadziej uprząż; w poj. zł. naszyjnik i zł. aplikacje stroju	3-9 (5,3*)	45,6	poj. M + po 1 M+K+Dz, M+K, M+?	-
6.B (11)	1,5/25/293,3; w 27,3% konstr. namiot.	10,8/11,1	2	jamy i grob. + poj. kat.	8,3/8,3	zest. broni zaczepnej, pancerze, narzędzia; rzadziej amfory; w poj. uprząż i zł. naszyjnik, kocioł	4-8 (6*)	50,2	poj. M + po 1 M+Dz, M+?, zbior.	w poj. tow. poch. ludzki/koński

6.C (4)	3/33,3/1273,8; w poj. rów i/lub wał	10,9/11,4	1,7	jamy i grob.	-/25	broń drzewcowa + strzały i/lub broń sieczna, w poj. imp. uzbrojenie ochronne i uzbrojenie paradne, zest. n. imp. (w tym sr./br.); rzadziej zł. ozdoby, ozdoby i zł. aplikacje stroju; w poj. kocioł	8-14 (10*)	88,4	2 M+?, po 1 M+K i M+?	w 75% tow. poch. ludzkie
6.D (6)	0,8/18,1/67,6	11,1/11,5	1,5	grob. (w tym z drom.) i poj. jama	16,7/16,7	strzały + broń drzewcowa, pancerze, narzędzia, n. lep. r. i/lub imp., n. lep. r. i/lub imp.; rzadziej paradne uzbrojenie, zł. aplikacje stroju; w poj. zł. ozdoby	5-11 (7,7*)	65,6	3 M+K i po 1 M+M, M+? i zbior.	-
6.E (11)	1,7/31,1/402,8	8,2/8,2	1,4	grob. i poj. jamy	0,9/27,3	strzały + broń sieczna; rzadziej elementy uzbrojenia ochronnego, uprząż, amfory; w poj. zł. ozdoby	3-11 (4,5*)	37,2	poj. M i po 1 M+K i M+K+?	w poj. tow. poch. ludzki
6.F (7)	1,7/27,2/405,1; poj. wpuszcz. i boczny	9,6/9,8	2,1	grob. i poj. jama	57,1/28,6	strzały + niekiedy broń drzewcowa/sieczna; rzadziej zł. aplikacje stroju; w poj. pancerze/uprząż	2-6 (3*)	24	poj. M i 1 M+K, M+? i M+nast.	w 28,6% tow. poch. ludzkie (+ w jednym także koński)

Uwaga! Gwiazdką (*) oznaczono wartości średnie

Tabela 7.3. Wyniki analizy klasterowej dla zbioru pochówków kobiecych

klaster (N)		konstr. gr.			ogień/ tryzna – udział w %	inwentarz			charakter poch. K	uwagi
	nasyp – wys./śr./obj. (m i m^3)*, dodatkowe el. konstr.	pow./cał. pow. konstr. gr. (m^2)*	gł. (m)*	rodzaj konstr.		skład	NAT	WS*		
1.A (4)	0,8/9,8/22	2,8/2,8	1	jamy	25/100	poj. przedmioty różnych kategorii, rzadziej pokarm; w poj. strzały, brak inwentarza	0-4 (2,3*)	17,5	poj. K	-
1.B (7)	0,9/15,3/47,6; w 28,6% wpuszcz.	4,3/4,9	1,6	jamy, poj. kat.	-/14,3	zest. pac. + zausznice i/lub brans.; w poj. drobne ozdoby ze sr./zł., strzały	1-4 (2,9*)	24,3	poj. K + po 1 K+Dz, Dz+nast. i 2Dz+?	w 42,9% tow. poch. ludzkie
1.C (9)	0,5/8,5/10,9; poj. plaski i boczny	3,8/3,8	1,2	jamy	22,2/11,	przęśliki/noże, poj. pac. i/lub zausznice i/lub pierścienie; w poj. drobne ozdoby ze sr., narzędzia; w 33,3% strzały; w 22,2% brak inwentarza	0-4 (1,9*)	15,5	poj. K + po 2 M+K i K+Dz	w poj. tow. poch. ludzkie
2.A (5)	0,5/11,4/27,5	5,5/5,5	0,6	grob. i poj. jama	40/100	przęśliki i/lub noże, n. lep. r. i/lub amfory, poj. pac.; rzadziej zwierciadła	3-5 (4,2*)	35,3	po 2 M+K i zbior., 1 Dz	-
2.B (11)	0,7/14,5/33,6; poj. wpuszcz.	5,2/5,2	1,1	jamy i grob.	9/-	pac., szpile i/lub metalowe brans., n. lep. r.; w poj. zwierciadła; w poj. strzały	2-8 (4,1*)	34,9	4 poj. K, 3 zbior., 2 M+K, po 1 K+Dz i K+?	w poj. tow. poch. ludzkie
3.A (5)	1,3/24/349,5 2 wpuszcz.; w 40% rów i/lub wał	8/8	2,1	grob. i jamy	40/80	noże, przęśliki i inne narzędzia, zest. pac. (w tym ze z zł. elementami) i szpile, zwierciadła, zł. aplikacje stroju, n. lep. r. i drew,. rzadziej imp., pokarm; rzadziej bryłki barwników; w poj. zestaw broni	8-14 (10,8*)	95	poj. K/dziew., 1 K+Dz	-
3.B (3)	1,2/28,8/277,9	15,9/21,1	1,1	grob. i jamy z dromosami	66,7/100	noże, poj. pac., zł. aplikacje stroju, n. lep. r. i amfory, pokarm; rzadziej zwierciadła	5-9 (7*)	60,7	M+K	-
3.C (2)	2,75/22/346,1; rów i/lub wał + w 50% konstr. namiot.	19,7/25,2	2,5	grob. z dromosami	100/100	noże, przęśliki i szydła, pac. (w tym ze z zł. elementami) (i rzadziej szpile), n. lep. r.; rzadziej zł. aplikacje stroju, n. imp., zwierciadła, kam. półmiski/płytki, pokarm	10,5*	97,9	M+K	-
4.A (2)	1,7/21,3/164,6; w poj. rów	12,4/12,4	1,2	grob. (w tym z dromosami)	50/50	pierścienie i zest. pac. (w tym ozdoby ze zł.), zwierciadła, zł. aplikacje stroju, n. lep. r. i/lub imp., br. kocioł/br. n. imp.; rzadziej noże, pokarm; w 50% broń	13,5*	131,6	K i M+K+Dz	-

4.B (6)	2,9/27,7/986,5; poj. wpuszcz.; w 33,3% rów i/lub wał	11,6/11,6	1,6	grob. i jamy	16,7/16,7	pierścienie i zest. pac. (w tym ozdoby ze zł.), zwierciadła, zest. n. imp., rzadziej noże, pokarm; w poj. zł. aplikacje stroju,	5-10 (7,2*)	65,6	2 M+K i po 1 K+K+?, M+K+? i K+?	w 50% tow. poch. ludzkie
4.C (3)	0,7/18,7/62,3	13,3/13,3	2,3	grob. i poj. jama	-/33,3	noże, zest. pac. i szpile, zł. aplikacje stroju, n. lep. r. i/lub amfora, pokarm	6-8 (7*)	60,9	2 M+K i 1 K+Dz	-
4.D (5)	2,1/26,3/404,7; w 60% wpuszcz.; w poj. konstr. namiot.	14,3/14,3	2,5	grob. i poj. jama	20/20	noże, 2-3 rodzaje ozdób (w tym ze zł.), zł. aplikacje stroju, n. lep. r. i/lub amfora; rzadziej zwierciadła, pokarm; w poj. zest. uprzęży	3-14 (8,6*)	77,1	2 M+K i po 1 poj. K, K+K+? i K+K	w poj. tow. poch. ludzkie
5.A (7)	0,7/24,1/126,3	10,8/11,8	1,2	jamy i rzadsze grob.	14,3/14,3	noże, pac. + niekiedy zausznice i/lub brans. (w tym ozdoby ze zł.), n. lep. r.; rzadziej pokarm; w poj. zł. aplikacje stroju, n. czarno.; w 14,3% strzały	5-8 (5,1*)	41,8	poj. K + 3 M+K	w poj. (zespoły wyrabowane) 1-2 kategorie przedmiotów inwentarza
5.B (4)	0,7/18,4/62,1	12,2/12,7	1,1	grob. i poj. jama	-/50	n. lep. r. i/lub amfory, pokarm; w 50% strzały	3-8 (4*)	31,6	M+K (w tym dziew.) + poj. zbior.	-
6.A (5)	1,7/22,4/249,2	6,9/6,9	1,4	grob.	20/-	brans. metalowe/pierścienie, niekiedy z pac. (w tym ozdoby ze zł.); rzadziej zł. aplikacje stroju, n. lep. r.; poj. zwierciadła	3-5 (4,2*)	38,4	poj. K + 1 M+K	-
6.B (6)	0,5/15,9/37,4	6,3/7	1,7	jamy i poj. kat.	33,3/33,3	2-3 rodzaje ozdób (w tym ozdoby ze zł.), zwierciadła, n. lep. r.; rzadziej n. imp., pokarm; poj. zł. aplikacje stroju	4-11 (7*)	62,2	po 2 poj. K, K+? i K+nast./Dz	w 33,3% tow. poch. ludzkie
6.C (3)	1,6/30,7/384,4; w 33,3% rów	8,1/8,5	1,6	jama, grob. i kat.	-/100	narzędzia, zestawy pac. i zausznice/brans. (w tym ozdoby ze zł.), zwierciadła, zł. aplikacje stroju, pokarm; w 66,7% strzały	7-11 (9*)	79,8	K+K, M+K+nast., poj. K	w 100% tow. poch. ludzkie
6.D (3)	0,4/21/46,2; w 66,7% wpuszcz.	5,4/5,4	1,2	jamy i poj. grob.	-/33,3	narzędzia, n. czarno., pokarm; poj. zwierciadło, zest. ozdób (w tym ze zł. el.); w poj. zest. broni	5-7 (6,3*)	54,1	poj. K	-
6.E (3)	2,2/16/20,1; poj. wpuszcz.	12,3/14,1	2,6	kat. i poj. jama	-/33,3	2-3 rodzaje ozdób (w tym ze zł.), zwierciadła, n. przęśliki, czarno., pokarm; w 33,3% strzały	7-11 (8,7*)	77,8	poj. K + 1 M+K	-

obiekty grobowe o największych i najbardziej złożonych konstrukcjach zawierające najbardziej zróżnicowane ekwipunki. Zaliczono do nich zespoły włączone do podklasterów 3.D-E, 4.A i 4.C (pochówki męskie) oraz 3.B-C i 4.A-B (groby kobiece). Pomiędzy tymi dwoma zbiorami znajdują się pozostałe zbiory (grupy/podklastery), które generalnie opisać można jako zakładane w średniej wielkości konstrukcjach grobowych i „średnim" stopniu wyposażenia. Analiza tego ostatniego elementu pozwoliła nie tylko na stwierdzenie istnienia znacznego zróżnicowania ekonomicznego (majątkowego) badanych społeczności ale również na możliwość określenia funkcji jakie mogli pełnić zmarli złożeni w grobach włączonych do niektórych z wyróżnionych grup. Podsumowując, wydzielone w toku analizy skupień grupy grobów wykazują pewne cechy pozwalające na utożsamienie ich z miejscami pochówku osób należących do różnych grup społecznych (majątkowych i funkcjonalnych). Jednocześnie trzeba odnotować, że ich liczba była zapewne mniejsza niż ilość wydzielonych zbiorów pochówków. Na korzyść tej tezy przemawia istnienie między częścią wyróżnionych grup grobów daleko idących podobieństw, przy czym najbardziej podobne do siebie zbiory nie zawsze są umieszczone w obrębie tego samego głównego skupienia (klastera).

Analiza porównawcza wydzielonych grup grobów. Systematyzacja grup pochówków wydzielonych za pomocą analizy skupień

Stwierdzenie istnienia daleko idących podobieństw między grupami wyróżnionymi za pomocą analizy skupień, ale nie zawsze umiejscowionymi w ramach tej samej jednostki szeregującej wyższego rzędu (klastera), wygenerowało potrzebę przeprowadzenia dalszej systematyzacji otrzymanych wyników badań. W tym celu zdecydowano się na zastosowanie metodyki analitycznej opartej na definicji stratyfikacji społecznej stosowanej przez socjologów. W tym rozumieniu termin ten określa sposób hierarchizacji społeczeństwa według zajmowanej pozycji społecznej, od najwyższej do najniższej (A. Brémond *et al.* 2006, s. 167). Tym samym wydzielone grupy grobów, czy też ich większe zbiory (klasy), powinny być ułożone w taki sposób, aby w stworzonym systemie hierarchicznym najwyższe miejsce zajmowały zespoły grobowe, wymagające największych nakładów pracy na ich wybudowanie cechujące się jednocześnie obecnością najbogatszych i najbardziej złożonych ekwipunków. Wraz z przechodzeniem do niższych klas, tworzące je grupy powinny charakteryzować się zmniejszaniem nakładu pracy (mniejsze i prostsze konstrukcje grobowe i niższe nasypy kurhanowe) a ich inwentarze powinny być odpowiednio uboższe. Najniższe miejsce w tworzonej w ten sposób klasyfikacji powinny zajmować najmniejsze i najprostsze groby o najuboższych inwentarzach lub w ogóle pozbawione wyposażenia.

Analizy porównawcze wydzielonych grup grobów w celu ich uszeregowania według wyżej określonej kolejności wymagają pewnej standaryzacji i obliczeń. W tym celu opracowano metodę badawczą (opis założeń tej metody – por. w M. Burghardt 2016a, s. 65-66, ryc. 2-6), której istotą było stworzenie przy pomocy wykresów typu ramka-wąsy rankingów odzwierciedlających najważniejsze elementy ceremonii pogrzebowej takie jak nakład pracy przeznaczony na wybudowanie grobu oraz stopień zróżnicowania ilościowego i jakościowego (bogactwa) złożonego ze zmarłym wyposażenia. Dla oszacowania tego pierwszego czynnika pod uwagę wzięto takie wskaźniki jak wysokość nasypu, jego średnica i objętość a także powierzchnia tak całej konstrukcji grobowej jak i tylko jej części przeznaczonej na pochówek (komora/jama grobów) oraz głębokość na jakiej znajduje się jej dno. Przy ocenie „bogactwa" wyposażenia grobowego posłużono się metodami punktacji „NAT" (Number of Different Arteffact Types) i „współczynnika splendoru" (por. uwagi na temat ich wykorzystania w podrozdziałach 2.2.2 i 2.2.6). Rozkład wartości prezentowanych przez poszczególne z tych wskaźników obliczonych osobno dla każdej z wydzielonych grup (podklasterów) został przedstawiony w formie wyżej wspomnianych wykresów typu ramka-wąsy, uzupełnionych o informacje na temat „standardowych" rozmiarów określających dany parametr wielkościowy. Te ostatnie wyznaczone zostały za pomocą wartości kwartyla pierwszego, drugiego (mediany) i trzeciego, obliczonych dla całego ogółu grobów męskich i kobiecych, przy czym przedziały kwartyl pierwszy – mediana określał dolny zakres tych wielkości, górny opisywały natomiast wartości zawarte między medianą a trzecim kwartylem. Rozkład tych wartości dla każdego badanego parametru zaprezentowano w tabeli 7.4. Taki sposób przedstawienia danych uzyskanych dla każdej z badanych grup grobów (ryc. 7.6-7.13) pozwolił nie tylko na ich usystematyzowanie w odpowiedniej (malejącej) sekwencji[3] ale również umożliwił ich porównanie ze sobą.

Poza klasyfikacją poszczególnych grup grobów ze względu na zajmowaną przez nie pozycję w ramach poszczególnych rankingów oraz w rankingu „głównym[4]", przy analizach porównawczych wzięto pod uwagę również inne zmienne o charakterze jakościowym traktowane przez badaczy w charakterze elementów manifestujących pozycję społeczną zmarłego. I tak, dla oceny nakładu pracy przeznaczonego na wybudowanie grobu i usypanie

[3] Poszczególne grupy umiejscowione zostały na prezentowanych wykresach w kolejności od największej do najmniejszej średniej wartości badanego wskaźnika.

[4] Wyrażony jest on poprzez iloraz sumy wszystkich rankingów podzielony przez ich ilość (por. WR w tabelach 7.5 i 7.6).

Tabela 7.4. Rozkład wartości najważniejszych parametrów metrycznych określających wielkości konstrukcji grobowych i nadgrobowych oraz bogactwo ilościowe i jakościowe ekwipunków grobowych

	pochówki męskie			pochówki kobiece		
	kwartyl 1	mediana	kwartyl 3	kwartyl 1	mediana	kwartyl 3
wysokość nasypu (m)	0,6	1	1,8	0,4	0,8	1,1
średnica nasypu (m)	14	20	28	11,9	17,3	25,7
objętość nasypu (m^3)	35,3	90,4	285,6	15,7	54,3	191,9
powierzchnia jamy (komory) grobowej (m^2)	4,8	8,1	11,6	4,7	7	11
całkowita powierzchni konstrukcji grobowej (m^2)	5,5	8,4	12,5	4,7	7,3	11,5
głębokość konstrukcji grobowej (m):						
• jamy	1,1	1,5	1,9	1	1,3	1,7
• katakumby	2,3	2,6	3,1	1,8	2,5	2,7
NAT	3	5	8	3	5	8
splendor	23,8	44,8	66,6	26,3	44,8	68,5

nakrywającego go kopca, poza wyżej wymienionymi parametrami wielkościowymi, uwzględniono również takie kryterium jak stopnień złożoności konstrukcji grobowych, w których umieszczono zmarłych (określone przez rodzaj konstrukcji grobowej) oraz obecność dodatkowych rozwiązań „architektonicznych" związanych z nasypem kurhanowym takich jak otaczające je rowy i/lub wały oraz znajdujące się w ich wnętrzach drewniane obiekty w typie pokryć namiotowych itp. Badając zróżnicowanie jakościowe ekwipunków grobowych pod uwagę wzięte zostały z kolei trzy grupy cech. Pierwszą z nich stanowią wyróżniające się kategorie inwentarza, związane przede wszystkim z grupą tzw. przedmiotów prestiżowych, manifestujących status społeczny osoby, z którą je złożono do grobu oraz zabytki luksusowe o masowym charakterze (por. ich wykaz w tabeli 2.6). Do dwóch kolejnych grup włączono natomiast przedmioty odzwierciedlające społeczną funkcję zmarłego. W przypadku grobów męskich były to obecność w wyposażeniu elementów uprzęży oraz określonych zestawów przedmiotów uzbrojenia. Przy ocenie pochówków kobiecych pod uwagę wzięto z kolei ilość i rodzaj ozdób i innych przedmiotów toaletowych (wg niektórych badaczy o kultowym przeznaczeniu) towarzyszących zmarłej. Dodatkowo, poza wyżej wymienionymi elementami związanymi z rytuałem pogrzebowym przy analizach porównawczych wydzielonych grup grobów wzięto pod uwagę również występowanie w grobach towarzyszących pochówków ludzkich i końskich.

Na podstawie analizy porównawczej przeprowadzonej pod kątem wyżej wymienionych zmiennych, liczbę 23 pierwotnie wyróżnionych grup grobów z pochówkami męskimi i 19 z pochówkami kobiecymi zredukowano do odpowiednio dziewięciu i sześciu większych zbiorów określonych jako klasy (por. tabela 4.3). Te ostatnie zostały następnie

usystematyzowane zgodnie z wyżej zaprezentowaną definicją stratyfikacji społecznej, a więc w taki sposób, aby przy przechodzeniu do kolejnych klas (od I do VI-IX) zmniejszał się nakład pracy przeznaczonej na wybudowanie konstrukcji grobowych i nakrywających je nasypów kurhanowych, a ich inwentarze były coraz mniej zróżnicowane pod względem ilościowym i jakościowym. Charakterystykę poszczególnych klas grobów, wraz z podstawami ich wydzielania, przedstawiają tabele 7.5 (pochówki męskie) i 7.6 (pochówki kobiece).

Analiza korespondencji

Ostatnim etapem klasyfikacji „społecznych" analizowanych zbiorów pochówków męskich i kobiecych była weryfikacja stworzonej na podstawie dotychczasowych badań systematyki grobów. W tym celu posłużono się analizą korespondencji (por. M. Burghardt 2016a, s. 69, 74; 2017a, s. 153; 2017b, s. 132-133, 138-139). Metoda ta, podobnie jak analiza skupień, należy do grupy wielowymiarowych metod analizy współwystępowania i umożliwia opisanie zależności między zmiennymi i obiektami na których przeprowadzono obserwację. Jej największą zaletą jest możliwość czytelnej, graficznej prezentacji współwystępowania kategorii zmiennych (A. Zimmermann 1997, s. 9-15; M. J. Baxter 2015, s. 133-147). Podobnie jak dotychczasowe analizy opisywane badanie przeprowadzono osobno dla pochówków męskich i osobno dla grobów z pochówkami kobiecymi. W obu przypadkach wykorzystano te same matryce danych, którymi posłużono się przy analizie klasterowej.

Rezultaty analizy korespondencji przeprowadzonej dla grobów z pochówkami męskimi przedstawia wykres na rycinie 7.14, natomiast na rycinie 7.15 zaprezentowano wyniki analizy korespondencji zespołów z pochówkami kobiecymi. Znajdujące się na nich wykresy (tzw. tablice korespondencji) przedstawiają stopień korespondencji pomiędzy zmiennymi symbolizującymi badane cechy obrządku pogrzebowego[5] oraz pomiędzy poszczególnymi analizowanymi zespołami grobowymi (przypadkami). Jak wynika z analizy informacji zawartych na obu rycinach, otrzymane rezultaty w zasadzie są zbieżne z wynikami wcześniejszych badań. Widoczne na nich sygnatury oznaczające zdefiniowane w toku dotychczasowych ustaleń klasy grobów (opisane cyframi rzymskimi) tworzą mniej lub bardziej wydzielające się skupiska. Obserwacja ta dotyczy przede wszystkim grobów kobiecych. Praktycznie wszystkie zespoły grobowe należące do poszczególnych wyróżnionych zbiorów (klas) koncentrują się w obrębie tych samych skupisk. Wyjątek pod

[5] Numeracja cech wg wykazu zamieszczonego na początku niniejszego aneksu.

Tabela 7.5. Rankingi i udział poszczególnych konstrukcji grobowych i nadgrobowych w wydzielonych grupach grobów z pochówkami męskimi

klasa	klaster	ilość	%	kat.	jama	jama z konstr. dod.	grob.	grob. z drom.	rów i/lub wał	konstr. drew.	N-wys.	N-śred.	N-obj.	pow.	pow. cał.	gł.	NAT	splendor	W.1
I	4.C	8	4,26		25	12,5	62,5		25	12,5	1	3,5	3	1	1	2	1,5	1,5	1,813
	3.F_BolG_11	1	0,53					100	100		1	1	1	2	2	1	5	5	2,25
	6.C_Pes_18	1	0,53			100			100		1	1	1	4	4	4	2	2	2,375
II	4.A	3	1,6				33,3	66,7			3	3	3	4	4	4	1	1	2,875
	3.E	7	3,72		85,7	14,3					3,5	2	4	2	2,5	4,5	4	3,5	3,25
	3.D	6	3,19		85,7	33,3		66,7	50	16,7	4	4	4,5	2,5	2	4,5	1,5	2	3,125
	6.C_StMer3_11	1	0,53					100			2	2	1,5	4	4	4	2	2	2,688
II/III	***3.F***	5	2,66			20	80		20	60	2	1	2	2	2	1	5	5	2,5
III	6.E_Pes_6	1	0,53			100					2	2,5	4	4,5	5	4,5	2	2	3,313
	6.B	11	5,85	9,1	45,4	9,1	36,4			27,3	4,5	3,5	4,5	4	4	3,5	4,5	4	4,063
	6.A	11	5,85	18,2	18,2	54,5		9,1			4,5	3,5	4	4	3,5	4	4,5	4,5	4,063
	4.B	8	4,26			12,5	12,5	75			3,5	4,5	6	3	3	2,5	3	3	3,563
	6.D	6	3,19			16,7	50	33,3			7	5	6	4	4	4,5	3,5	3	4,625
	3.B	4	2,13			25	50	25		25	7	5	6	4	4	5	3	3	4,625
	6.C	3	1,6			50	50				3	3	3	4	4	4	2	2	3,125
	6.F	6	3,19			16,7	83,3				4	3,5	4	4,5	4,5	3,5	5,5	6	4,438
↑↓	6.E	10	5,32			20	80				4,5	2,5	4	4,5	5	4,5	5,5	5,5	4,5
	6.F_Pes_8/2	1	0,53				100							6,5	6,5	5,5	5,5	6	6
IV	3.A	3	1,6			66,7	33,3				6	4,5	5	5	5	3,5	3	3	4,375
	5.B	7	3,72	85,7	14,3				28,6		4,5	4	4,5	7	6	3	4	4	4,625
↑↓	2.A_Czer_14	1	0,53		100						5,5	6	6,5	6,5	6,5	4,5	6	6	5,938
V	3.C	8	4,26	12,5		25	62,5		12,5	12,5	5	3,5	4,5	4,5	4,5	4,5	3	3	4,063
	5.C	5	2,66	40	60									6	6	2,5	4	4	4,5
	5.A	7	3,72	57,1	42,9				28,6		5	4,5	5	7	6	2	5	5	4,938
VI	1.C	12	6,38		41,6	16,7	41,7				5,5	4,5	5,5	6	6	4	4	4	4,938
	1.A_Olef_13	1	0,53		100						5,5	6	7	6,5	6,5	5,5	5	5	5,875
	2.B_Bas_497	1	0,53		100						5	7	6	6,5	7	5	7	7	6,313
VII	1.B	15	7,98		26,7	13,3	60				5,5	5,5	7	5,5	5,5	5,5	6	6	5,813
	2.A	15	7,98	7,1	92,9				14,3		5,5	6	6,5	6,5	6,5	4,5	6	6	5,938
	5.C_Grisz_25/1	1	0,53		100									6	6	5,5	4	4	5,1
	2.B	8	4,26		100				12,5		5	7	6	6,5	7	5	7	7	6,313
	1.A	12	6,38	8,3	83,4		8,3				5,5	6	7	6,5	6,5	5,5	6,5	6,5	6,25

W1 = suma wszystkich rankingów podzielona przez ich ilość. ↑ – cechy klas wyższych; ↓ – cechy klas niższych.

Tabela 7.5 (c.d.). Udział pochówków towarzyszących, wybranych kategorii zabytków i ich zestawów w wydzielonych grupach grobów z pochówkami męskimi

klasa	klaster	tow. poch. ludzkie	tow. poch. końskie	uprząż	≥3 rodzaje broni/ pancerz	co najmniej ≥ rodzaje broni	uzbrojenie ochronne	1-2 rodzaje broni	imp. n. gliniane	amfory	aplikacje stroju, zł. ozdoby	n. czarno.	imp. n. br.	zł. naszyjniki	br. kotły	uzbr. paradne	n. srebrne	imp. uzbrojenie ochronne	drew. n. ze zł. okuciami
I	4.C	12,5		100	100	50	100	37,5	75	62,5	37,5	50	12,5	25	37,5	25	12,5	25	12,5
	3.F_BolG_11				100		100	100	100	100								100	
	6.C_Pes_18							100	100	100		100			100				
II	4.A	100	100	100	33,3	33,3		33,3	100	100	33,3	33,3			66,7	66,7			
	3.E		14,3	85,7	28,6		28,6	100	57,1	42,9	14,3	28,6				42,9			14,3
	3.D			83,3	100	50	66,7	50	66,7	50	83,3	33,3	16,7			16,7			16,7
	6.C_StMer3_11	100			100	100	100		100		100	100			100	100	100	100	
II/III	***3.F***	20			80		80	80	80	60	20								
III	6.E_Pes_6				100	100	100				100			100					
	6.B		9,1	18,2	63,6	45,5	63,6	54,5	45,5	45,5	9,1			9,1	9,1				
	6.A			27,3	45,5		45,5	63,6	18,2	9,1	36,4	9,1	9,1	9,1		9,1		18,2	
	4.B	12,5	12,5	100	37,5	37,5	25	62,5	75	62,5	12,5	12,5							
	6.D			16,7	50		50	100	50	50	66,7	16,7				33,3			
	3.B		25	75	50	25	25	75	75	75	25								
	6.C	100						100	50	50	100	50							
	6.F	16,7	16,7	16,7	16,7	16,7	16,7	83,3			50								
↑↓	6.E	10		30	40	20	20	70	30	30	10								
	6.F_Pes_8/2	100						100											
IV	3.A	33,3		33,3	100	100	66,7		66,7			66,7				33,3			
	5.B	14,3		57,1	85,7	71,4	71,4	28,6	28,6	14,3	14,3	14,3			14,3	14,3	14,3		
↑↓	2.A_Czer_14							100							100				
V	3.C	12,5		75	50	37,5	12,5	62,5	25	25	12,5								
	5.C	20			40	40	20	60	40	20	80	20	20	20	20				
	5.A							100			42,9								
VI	1.C			100	25		25	91,7	33,3	16,7									
	1.A_Olef_13			100				100											
	2.B_Bas_497			100				100											
VII	1.B						6,7	66,7	40	40	6,7								
	2.A							100	20	13,3	6,7								
	5.C_Grisz_25/1							100											
	2.B							100											
	1.A							50											

Tabela 7.5. Rankingi i udział poszczególnych konstrukcji grobowych i nadgrobowych w wydzielonych grupach grobów z pochówkami kobiecymi

klasa	klaster	ilość	%	grob. z drom.	jama z konstr. dod.	grob.	kat.	jama	rów i/lub wał	konstr. drew.	N-wys.	N-śred.	N-obj.	pow.	pow. cał.	gł.	NAT	splendor	w1
I	4.B_Pes_8/1	1	1,08			100			100		1	1,5	1	3	3,5	4	4	4	2,75
	4.B_Pes_18	1	1,08		100				100		1	1,5	1	3	3,5	4	4	4	2,75
	3.C	2	2,15	100					100	50	2	3	2	1	1	1,5	2	2	1,8125
	4.A	2	2,15			100			50		3	3	4	3	3,5	4,5	1	1	2,875
II	3.B	3	3,23	100							4	2	3	1,5	2	5	3,5	3,5	3,0625
	4.D	5	5,38		20	80				20	3	2,5	2	2	3	2	2,5	2,5	2,4375
	4.B	4	4,3		25	75					1,5	1,5	1,5	3	3,5	4	4	4	2,875
	6.E	3	3,23				66,7	33,3			2,5	5	5,5	3,5	2,5	1	3	3	3,25
	6.C	3	3,23				33,3	66,7	33,3		3,5	2	2,5	4	4	4	3	3	3,25
III	3.A	5	5,38		40	60			40		4,5	3,5	2,5	4,5	4,5	2,5	2	2	3,25
	6.A	4	4,3			100					4,5	3	3,5	4	4	4,5	5	5	4,1875
	6.A_Bas_A	1	1,08			100					4,5	3	3,5	6	5	4,5	5	5	4,5625
	5.A	5	5,38		20	40		40			5,5	3,5	4,5	3,5	3,5	5,5	4,5	4,5	4,375
	4.C	3	3,23			66,7		33,3			5	4	5	2	3	3	4	4	3,75
	5.B	3	3,23	33,3	33,3	33,3					5	4	5	3	3	5	4,5	4,5	4,25
	5.A_Vasil_2 i 5	2	2,15		100						5,5	3,5	4,5	5	3,5	5,5	5,5	6	4,875
IV	6.B	6	6,45				16,7	83,3			5,5	4,5	5	4,5	4,5	4	3,5	3,5	4,375
	5.B_Czer_16	1	1,08			100					5	4	5	3	3	5	5,5	6	4,5625
	6.D	3	3,23			33,3					6	4	5	5	5	4,5	4	4	4,6875
	2.A	5	5,38			80		20			6	5,5	5,5	5	5	6	5	5	5,375
V	1.B	7	7,53				28,6	100			5,5	5	5	5,5	5,5	4,5	5,5	5,5	5,25
	2.B	11	11,83		9,1	36,4		54,5			5,5	5,5	5,5	5,5	5	4,5	4,5	4,5	5,0625
VI	1.C	9	9,68		11,1			88,9			6	6	6	6	5,5	5	6	6	5,8125
	1.A	4	4,3					100	100		5	6	6	6	6	5	5,5	6	5,6875

Tabela 7.5 (c.d.). Udział pochówków towarzyszących, wybranych kategorii zabytków i ich zestawów w wydzielonych grupach grobów z pochówkami kobiecymi

klasa	klaster	tow. poch. ludzkie	przęśliki	1-2 rodzaje ozdób	tylko zest. pac.	pac.+1-2 inne ozdoby/1-2 ozdoby inne niż pac.	zł. pac.	zwierciadła	gliniane n. imp.	amfory	n. czarno.	aplikacje stroju	zest. pac. + inne ozdoby ze zł./inne ozdoby ze zł.	zł. ozdoby	zest. ozdób (≥3 rodzaje)	barwniki	kam. półmiski/ sferoidy	drew. n. ze zł. okuciami	imp. n. br.
I	4.B_Pes_8/1	100				100		100	100	100	100	100	100	100	100				
	4.B_Pes_18			100		100	100	100	100	100	100			100					
	3.C		100	100	50	50	100	50	50		50	50		100			50		
	4.A			100	50	50	50	100	100	100	50	100	50	100		50	50		50
II	3.B			100			33,3	33,3	66,7	66,7		66,7		33,3			33,3	33,3	
	4.D	20	20	20		40	20	60	40	40		80	60	80	60	20			
	4.B		50	100	50	50	50	50	75	75	50	75	50	100					
	6.E		100	33,3		100		100	33,3		33,3	33,3	66,7	66,7	66,7				
	6.C	100	33,3	66,7		100	33,3	66,7	33,3		33,3	66,7	66,7	100	33,3	33,3	33,3		
III	3.A		80	80	40	40	80	80	60		20	80		80		60			
	6.A			75		75	25	25	50	50	25	75	25	50			25		
	6.A_Bas_A		100			100	100							100	100				
	5.A			80		80	20		40		40	20	80	100	20				
	4.C			100		100			66,7		66,7	100					33,3		
	5.B								66,7	66,7		33,3							
	5.A_Vasil_2 i 5																		
IV	6.B	33,3		83,3	16,7	66,7	50	57,1	50		33,3	33,3		50	16,7	16,7	16,7		
	5.B_Czer_16																		
	6.D		33,3			33,3		33,3	66,7		66,7			33,3	33,3				
	2.A		60	80		20		40	80	80		20					20		
V	1.B	42,9		85,7	42,9	57,1	28,6					14,3		28,6	14,3	14,3			
	2.B	9,1	63,6	27,3		36,4		18,2	9,1	9,1					27,3	9,1			
VI	1.C	11,1	11,1	66,7		11,1										11,1			
	1.A			25		25													

tym względem stanowią cztery zespoły. I tak pochówki z kurhanu nr 3 z miejscowości Mirne i kurhanu 15 z Stare pierwotnie włączone do klasy III w toku analizy korespondencji zostały zaklasyfikowane do klasy IV, o czym przesądziły ich cechy metryczne (zwłaszcza wielkość nasypu i powierzchnia konstrukcji grobowej). Analogiczną uwagę odnieść można również do pochówku nr 1 z kurhanu nr 13 z Kup'ewachy, przy czym za ich przyporządkowaniem do klasy IV zdecydowało złożenie w nim uboższego ekwipunku pozbawionego m.in. zwierciadła i aplikacji stroju oraz wyposażonego wyłącznie w paciorki. Pochówek z kurhanu nr 5 z uroczyska Osniahi (nekropole ze Skorobira) początkowo przypisany do IV ze względu na opisujące go cechy metryczne (znaczna powierzchnia konstrukcji grobowej przy nieznacznej głębokości) włączony został do klasy II. W zbiorze pochówków męskich uzyskane wyniki nie są już tak klarowne. Na tablicy korespondencji widać bowiem pewne zmieszanie ze sobą grobów klas III i IV, a w mniejszym stopniu również klas V i VI. W tym pierwszym przypadku zespoły przyporządkowane do klasy IV tworzą dwa zgrupowania zlokalizowane po dwóch stronach skupisk z grobami klasy III oraz V i VI. Dodatkowo pojedyncze zespoły tego typu rozproszone są w ramach zgrupowania pochówków klasy III[6]. Analiza porównawcza grobów wchodzących w skład obu tych zbiorów (tj. klas III i IV) wykazała, że różnią się one między sobą przede wszystkim cechami wielkościowymi konstrukcji grobowych oraz ich charakterem (zespoły klasy III są zlokalizowane w większych i bardziej złożonych obiektach grobowych co przejawia się w dominacji wśród nich grobowców). Zachodzące między nimi podobieństwa dotyczą z kolei sypania nad nimi kopców o podobnych wielkościach oraz zbliżonego charakteru umieszonego w nich wyposażenia grobowego. W przypadku zespołów klas V i VI ich częściowe zmieszanie się jest efektem posiadania przez nie zbliżonych cech wielkościowych i konstrukcyjnych przy nieco odmiennym składzie inwentarza. Ta pierwsza cechuje się nieznacznie bogatszymi ekwipunkami, w skład których wchodzą m.in. przedmioty typowe dla klas wyższych, druga oznacza się natomiast nieco uboższym wyposażeniem obowiązkowym elementem, którego są części rzędu końskiego. Jeżeli chodzi natomiast o groby związane z różnymi klasami zlokalizowane poza ich głównymi skupiskami to w większości przypadków sytuacja ta wynika z ich wyrabowania lub obecności w nich pewnych pojedynczych cech typowych dla innych zbiorów. Zupełną nowością w stosunku do wyników wyżej zaprezentowanego systemu klasyfikacji zespołów grobowych jest natomiast przeprowadzony w oparciu o rozkład danych otrzymany za pomocą tablicy korespondencji nowej klasy pochówków

[6] Obserwacja ta nie powinna budzić zdziwienia zważywszy na istnienie dużych podobieństw między tymi zbiorami (por. podrozdział 4.1.3).

podział grobów klasy VII na dwie mniejsze grupy (klasy VII.1 i VII.2) różniące się charakterem umieszczanych w nich inwentarzy. Zespoły włączone do klasy VII.2 od pozostałych grobów skupionych w ramach podklastera 1.A w obrębie, którego pierwotnie wyróżniono ten zbiór (klasę,) różnią się brakiem wyposażenia lub jego bardzo ubogi charakterem (jeden – dwie kategorie przedmiotów) połączonym z nieobecnością w nim elementów uzbrojenia. Co istotne pochówki włączone do tej klasy na tablicy korespondencji umieszczone zostały po zewnętrznej stronie skupiska z pozostałymi grobami tworzącymi ten zbiór (podklaster 1.A).

Nie mniej istotnym wnioskiem, jaki można poczynić analizując dane zawarte na obu omawianych tablicach korespondencji jest potwierdzenie hierarchiczności stworzonego układu (systematyzacji) wyróżnionych klas grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi. Świadczy o tym układ, jaki przybiera graficzna prezentacja wyników analizy korespondencji badanych cech obrządku pogrzebowego i opisywanych za ich pomocą zespołów grobowych z obiema seriami grobów. W obu przypadkach ma on bowiem postać zbliżoną do łuku (paraboli) o różnym stopniu wygięcia na dwóch głównych osiach wykresu, aczkolwiek nie osiąga on tak prawidłowej formy jak ta otrzymana dla rozbioru zespołów z okresu wczesnoscytyjskiego (M. Burghardt 2017a, s. 153, 158, fig. 10-11) czy też „klasycznych" grobów z Prawobrzeża (por. M. Burghardt 2017b, s. 133, 138-139, ryc. 11-12). Ważne jest to, iż jak już na to wskazywano w przytaczanych pracach, obecność takiego rozkładu cech obrządku pogrzebowego odzwierciedlających nakład pracy przeznaczony na wybudowanie grobu oraz skład ilościowy i jakościowy inwentarza, i opisanych przez nie zespołów grobowych, przemawia za hierarchicznością stworzonego układu. Stwierdzenie to potwierdzają wyniki szczegółowej analizy obu omawianych tablic korespondencji. I tak, w przypadku grobów mieszczących pochówki męskie na końcu prawego ramienia łuku zlokalizowane zostały zespoły klas I i II (oraz niektóre najbardziej zbliżone do nich pochówki klasy III), wyznacznikami, których jest obecność konstrukcji grobowych i nadgrobowych (nasypy) wymagających największego nakładu pracy na ich wybudowanie (opisane przez cechy nr 6 i 9) o najbogatszych ekwipunkach. W tych ostatnich istotną rolę odgrywały przedmioty prestiżowe i statusowe, w tym wyznaczniki wyróżniającej się pozycji społecznej zmarłego (np. importowane uzbrojenie ochronne – cecha nr 42; paradne uzbrojenie, elementy rzędu końskiego i ekwipunku wojownika – cecha nr 43; brązowe kotły, metalowe naczynia importowane i drewniane pojemniki ze złotymi okuciami – cechy nr 65-69). Nie mniej typowa jest dla nich również obecność towarzyszących pochówków końskich (cecha nr 26). Po przeciwnej, lewej stronie osi pierwszej umieszczone zostały natomiast zespoły klas VII.1 i

VII.2 o najuboższych inwentarzach (lub ich pozbawione) towarzyszących zmarłym umieszczanym w kompleksach grobowych (konstrukcja grobowa + nakrywający je nasyp) wymagających najmniejszych nakładów pracy przeznaczonej na ich wzniesienie[7]. Pomiędzy tymi dwoma skupiskami zlokalizowane zostały z kolei zespoły wchodzące w skład pozostałych klas (klasy III-VI), które można określić jako „średnio" wyposażone i wymagające „średnich" nakładów pracy wydatkowanej na ich wybudowanie. Co istotne groby włączone do klas III i IV, które są osadzone w hierarchii tuż poniżej zespołów klas I-II, w większości przypadków znajdują się po prawej stronie osi pierwszej, podczas gdy zajmujące niższe stopnie zespoły klas V i VI grupują się po lewej stronie tej osi. Tym samym można stwierdzić, że uzyskane wyniki jednoznacznie wskazują na przesuwanie się klas grobów pod względem zmniejszających się nakładów pracy przeznaczonej na ich wzniesienie i malejącej zamożności i prestiżu (określonym prze obecność w inwentarzach przedmiotów podkreślających wysoki status społeczny zmarłej) umieszczanych w nich ekwipunkach w kierunku od prawego do lewego ramienia łuku (paraboli).

Do analogicznych wniosków prowadzi również analiza zespołów grobowych i opisujących je cech obrzędowości pogrzebowej dokonana dla pochówków serii „kobiecej". Trzeba jednak zaznaczyć, że w ich przypadku najbogatsze i wymagające największego nakładu pracy na ich wybudowanie zespoły klasy I i II skupiają się po lewej stronie osi pierwszej, natomiast stanowiące ich przeciwieństwo zespoły klas V-VI o najmniejszych wielkościach i najuboższych inwentarzach, grupują się po prawej stronie tej osi. Tym samym uzyskany obraz stanowi „lustrzane odbicie" rozkładu otrzymanego dla grobów męskich. Zwraca uwagę fakt, iż znajdujące się w tych skupiskach zespoły opisane są przez bardzo podobne zestawy cech obrzędowości pogrzebowej do tych stwierdzonych dla analogicznych grobów męskich (klasy I-II – cechy nr 6-9 oraz 68 i 76[8]; klasy V-VI – cechy nr 4 i 7). Pomiędzy obydwoma skrajnymi zbiorami umieszczone są natomiast zespoły włączone do dwóch pozostałych klas. Podobnie jak w przypadku grobów męskich granica między tymi zbiorami przebiega mniej więcej wzdłuż linii wyznaczającej oś pierwszą, przy czym po jej lewej stronie znajdują się zespoły klasy III ciążące ku grobom klas wyższych, natomiast po prawej stronie zlokalizowane są osadzone na niższym stopniu w hierarchii pochówki klasy IV.

[7] Prawidłowość tą potwierdza umieszczenie w tym samym miejscu tablicy korespondencji co zespoły klas VII.1-2 takich cech obrzędowości pogrzebowej stosowanych przez badane populacje jak konstrukcje grobowe i nadgrobowe pierwszej grupy wielkościowej o całkowitej powierzchni do 9 m^2 (konstrukcje grobowe – cecha nr 7) oraz średnicy do 24 m, wysokości do 1,5 i objętości nie większej niż 100 m^3 (cecha nr 4).

[8] Cecha ta jest tożsama z cechami nr 65-68 dla serii „męskiej" (por. tabela 4.2).

Ostateczna wersja klasyfikacji grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi z terenów leśnostepowego lewobrzeżnego Podnieprza datowanych na okres rozwoju Scytii klasycznej (2. poł. VI – IV/III w. p.n.e.), z uwzględnieniem powyższych uwag poczynionych w trakcie analizy tablicy korespondencji, zaprezentowana została w tabelach 4.8 (pochówki męskie) i 4.9 (zespoły, w których złożono kobiety).

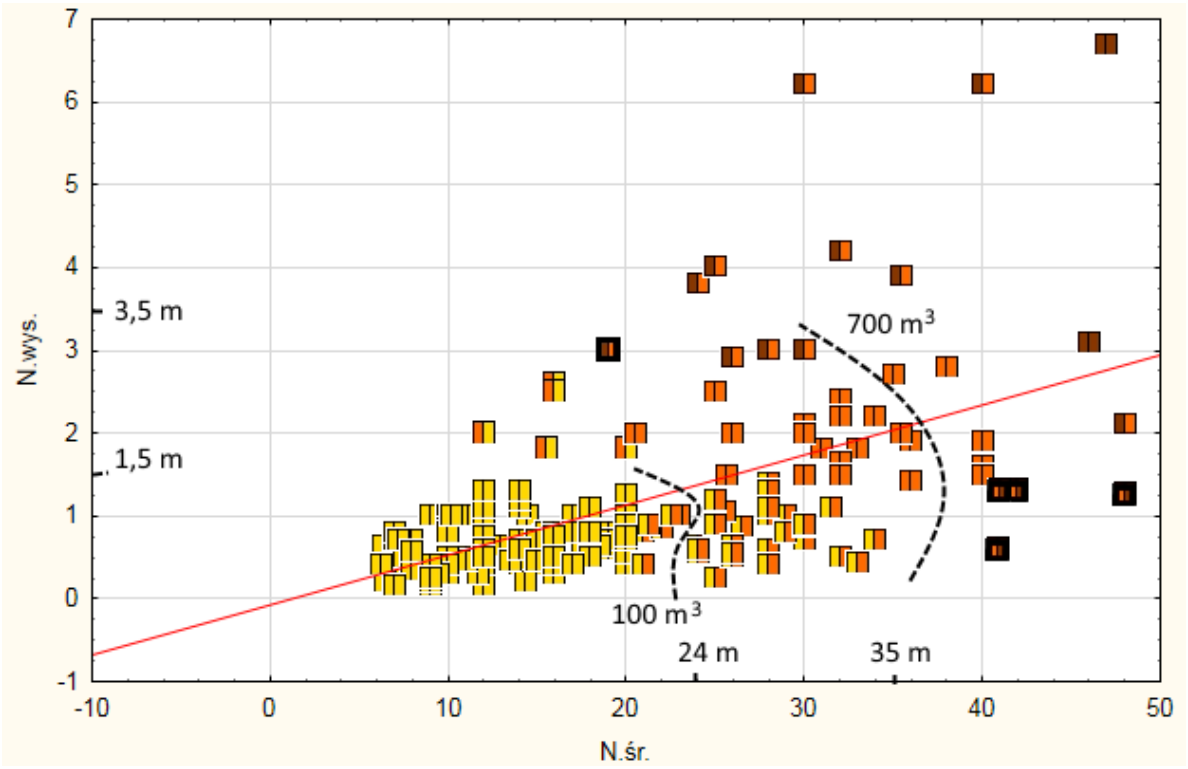

Ryc. 7.1. Wykres rozrzutu wysokości nasypu kurhanowego względem jego średnicy

Uwaga! Kolorami sygnatur oznaczono wartości poszczególnych analizowanych parametrów, gdzie żółty kolor przypisany został do wartości „minimalnych” (do średniej włącznie z nią), pomarańczowy do „dużych” (przewyższające średnie wielkości mniej niż dwa razy) a brązowy do „bardzo dużych” (przewyższające średnie wartości co najmniej dwukrotnie)

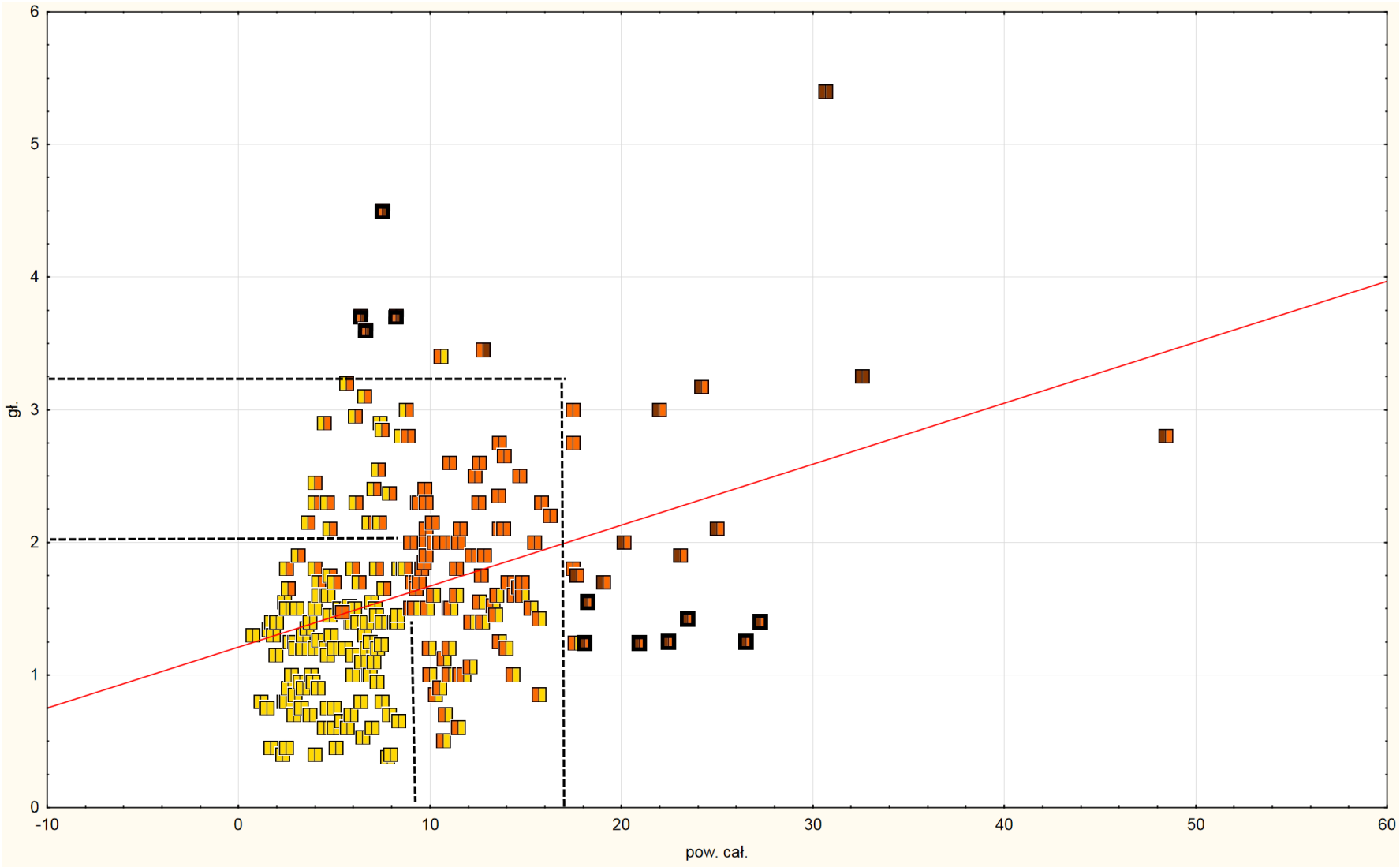

Ryc. 7.2. Wykres rozrzutu głębokości konstrukcji grobowej względem jej całkowitej powierzchni
Oznaczenia jak na ryc. 7.1

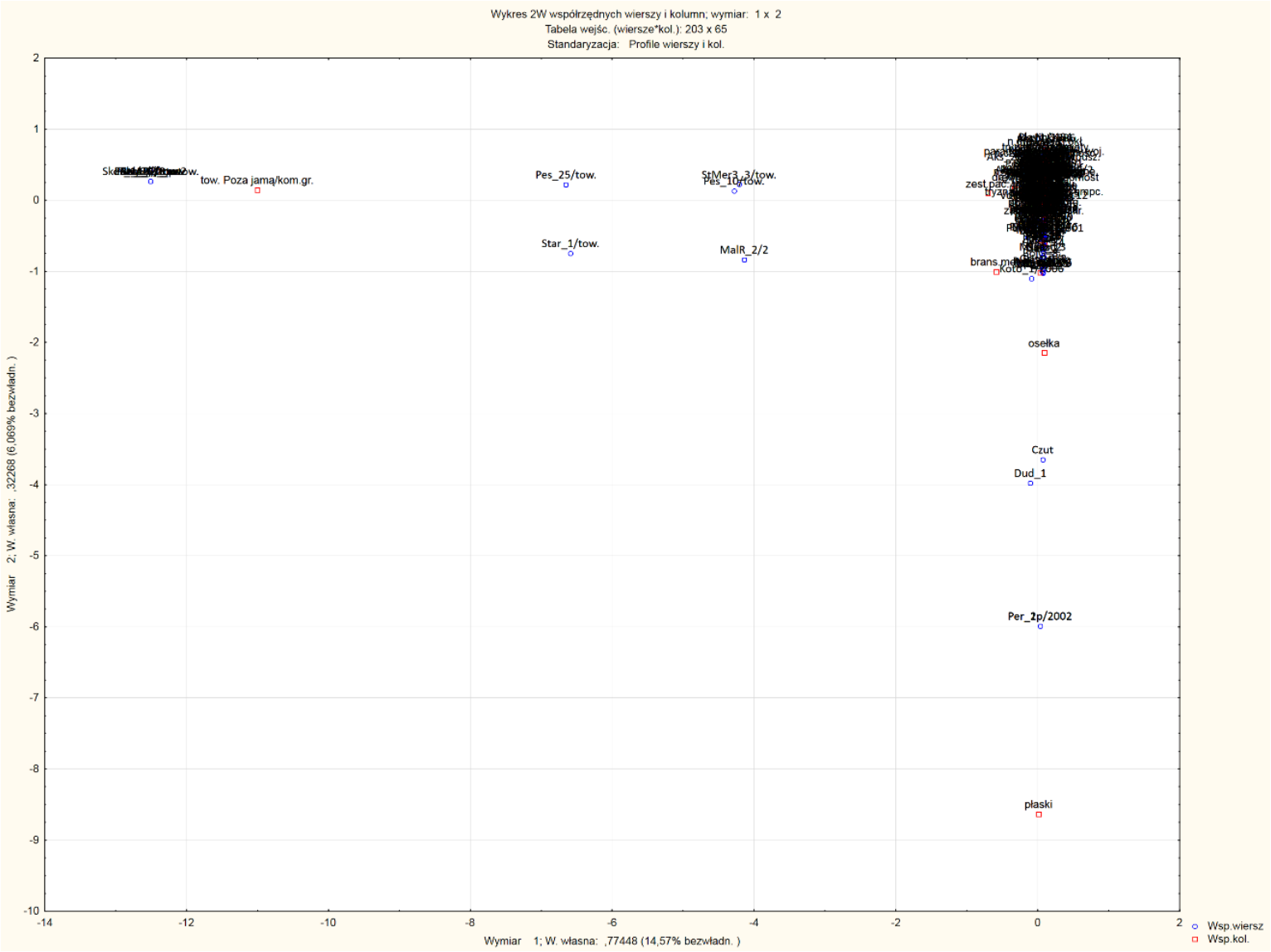

Ryc. 7.3. Wykres przedstawiający wstępne wyniki analizy korespondencji wszystkich zespołów uwzględnionych w badaniach

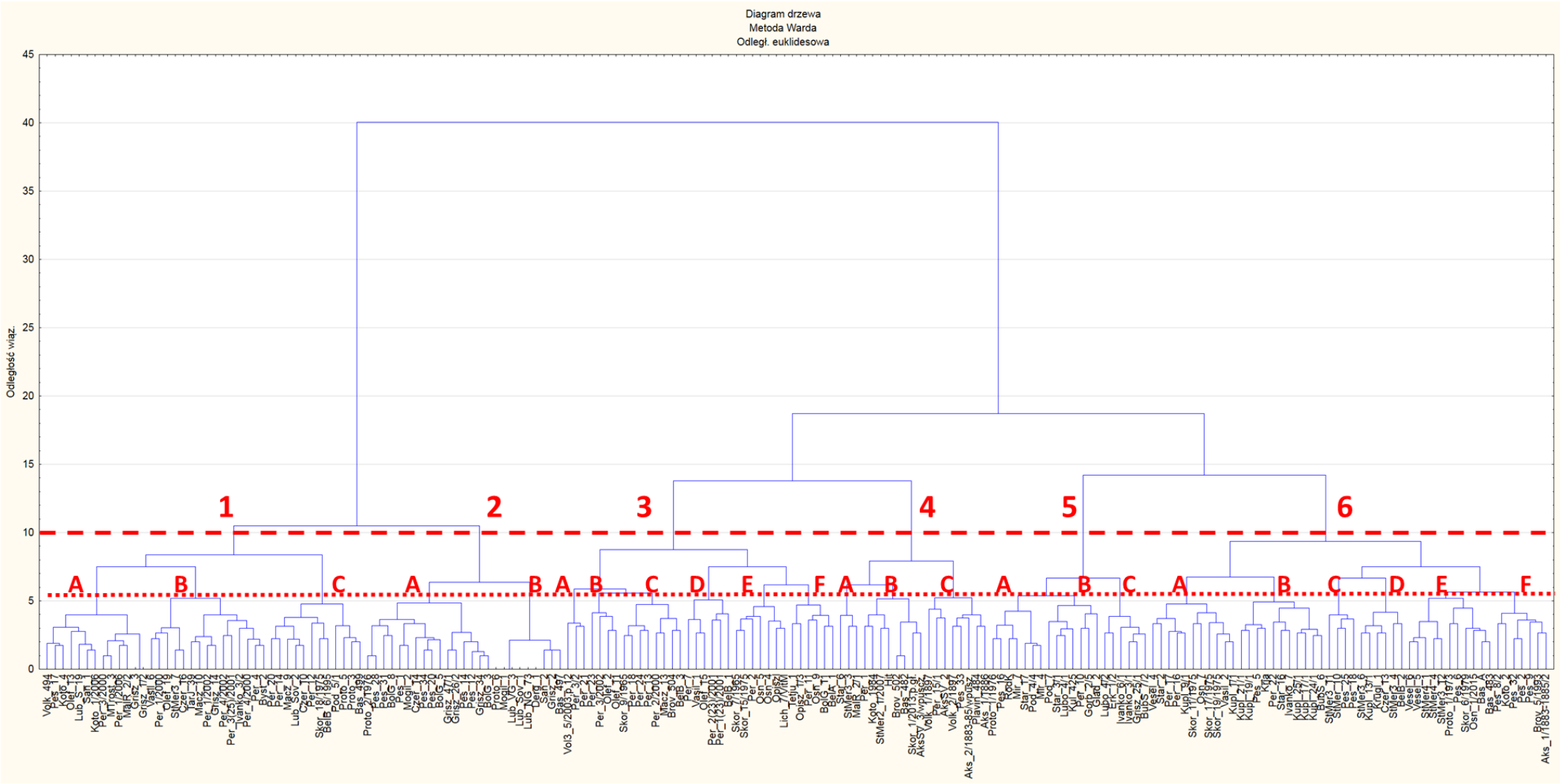

Ryc. 7.4. Dendogram przedstawiający wyniki analizy skupień grobów z pochówkami męskimi ze strefy lewobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza doby Scytii klasycznej (2. poł. VI – IV/III w. p.n.e.)

Wykaz skrótów – por. tabela 1.1

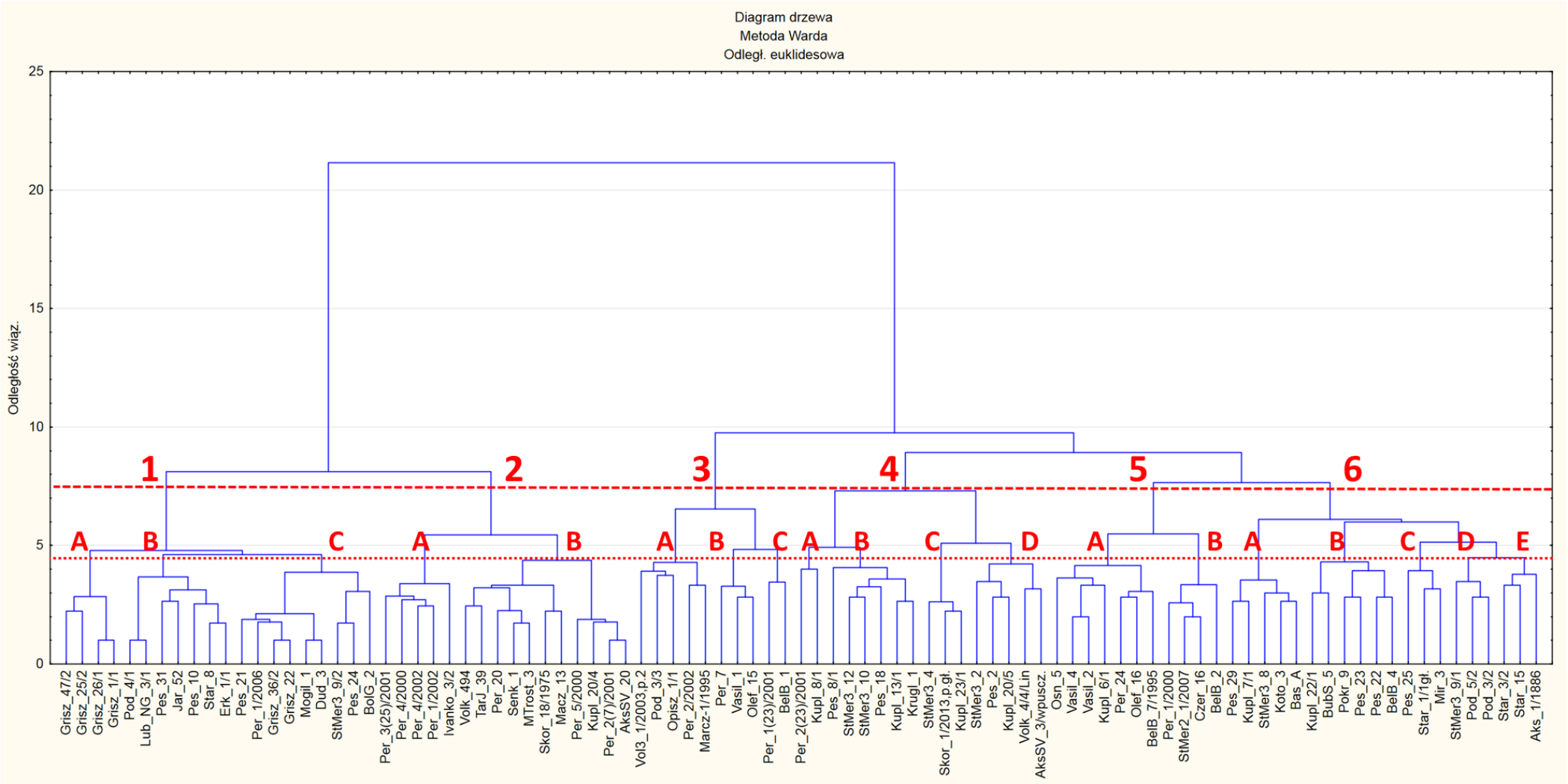

Ryc. 7.5. Dendogram przedstawiający wyniki analizy skupień grobów z pochówkami kobiecymi ze strefy lewobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza doby Scytii klasycznej (2. poł. VI – IV/III w. p.n.e.)

Wykaz skrótów – por. tabela 1.1

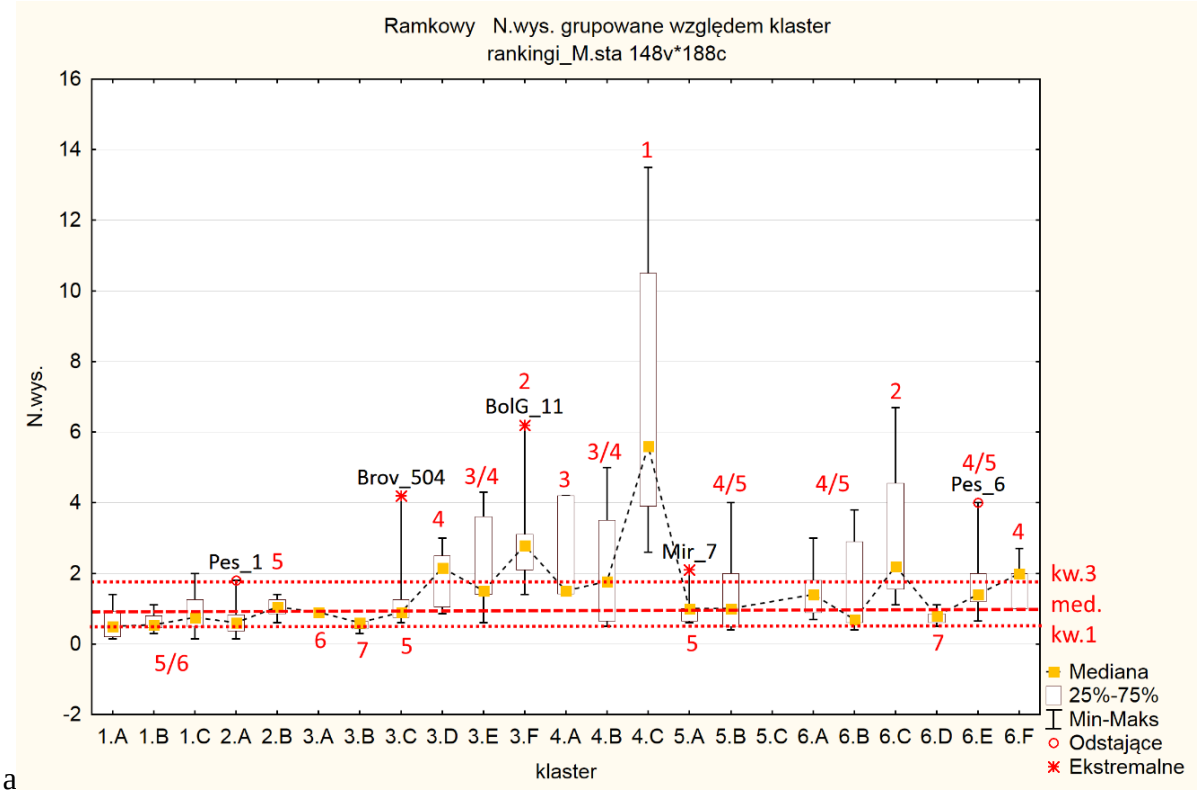

a

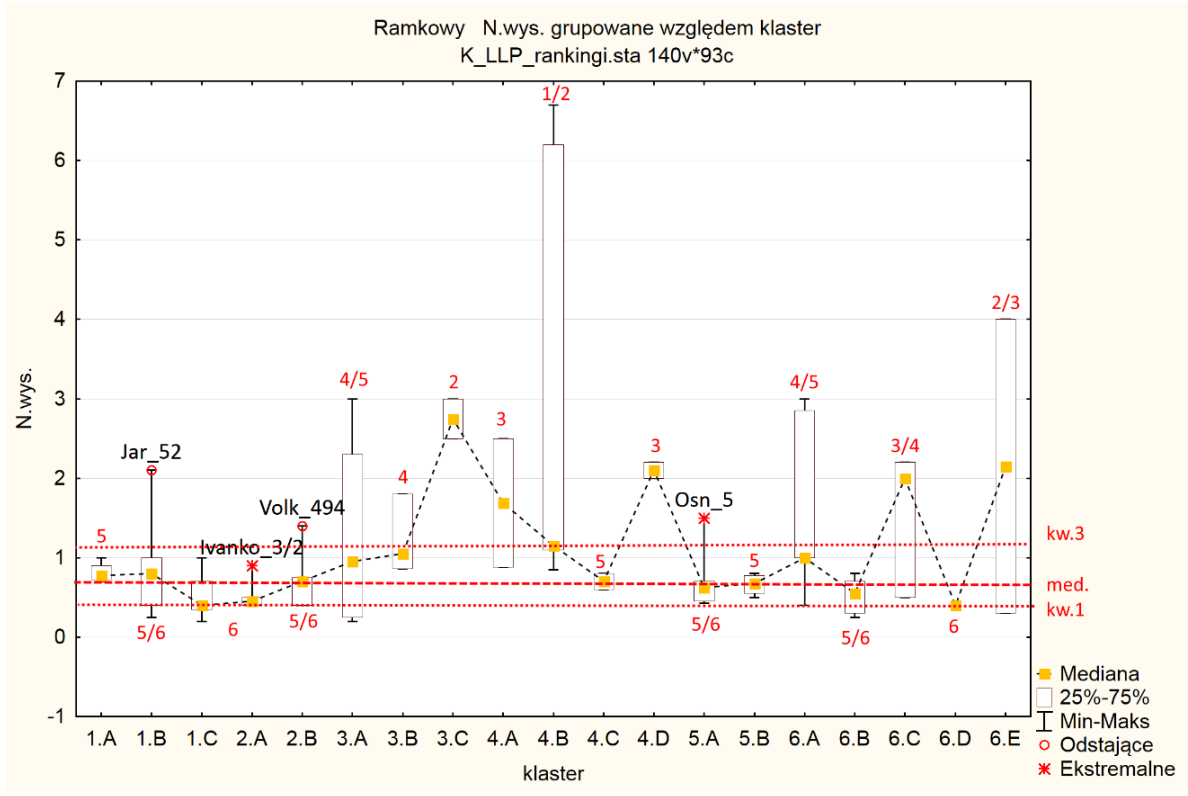

b

Ryc. 7.6. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „wysokość nasypów kurhanowych” dla grupy pochówków męskich (a) i kobiecych (b) wydzielonych za pomocą analizy skupień. Cyframi zamieszczonymi na wykresie oznaczono pozycję w rankingu kolejnych grobów

a

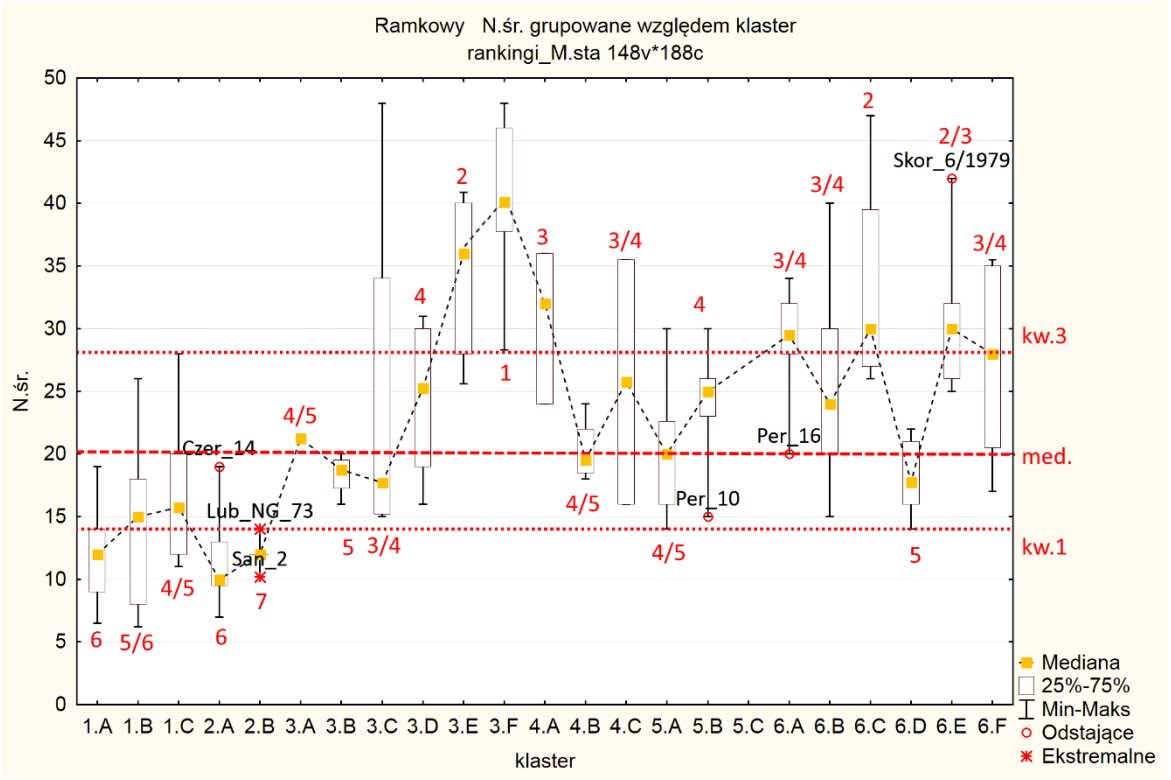

b

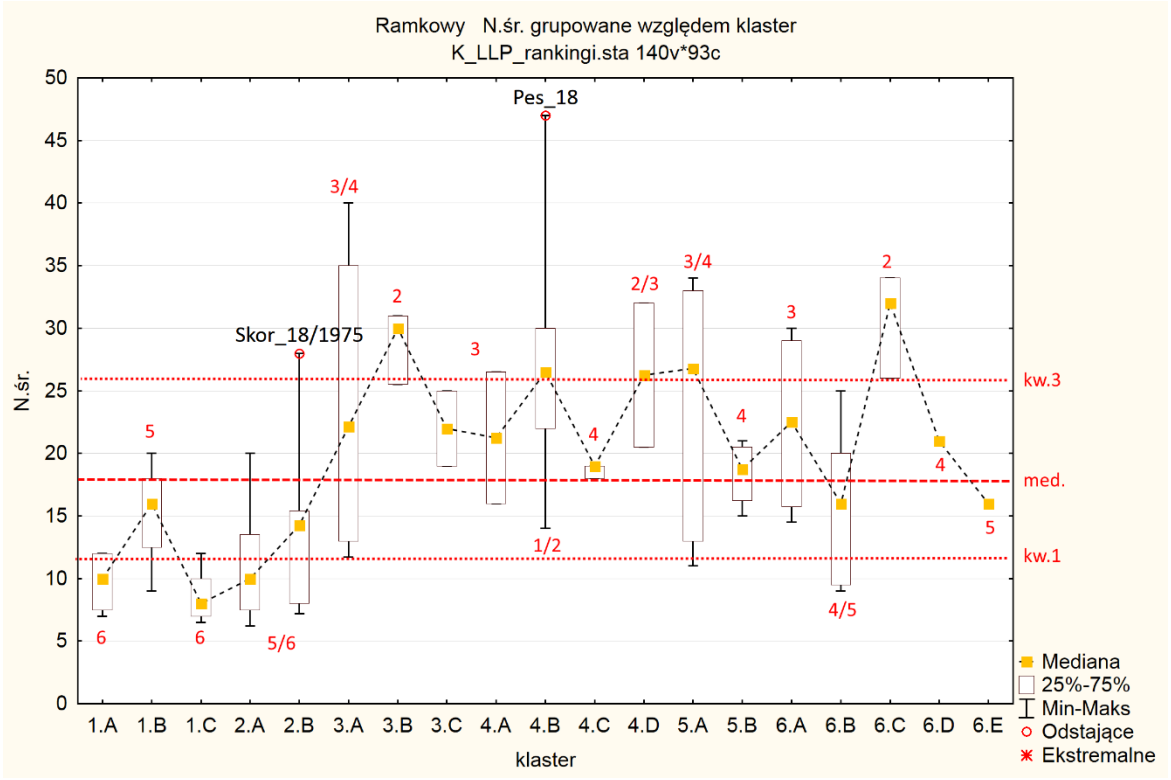

Ryc. 7.7. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „średnica nasypów kurhanowych” dla grupy pochówków męskich (a) i kobiecych (b) wydzielonych za pomocą analizy skupień

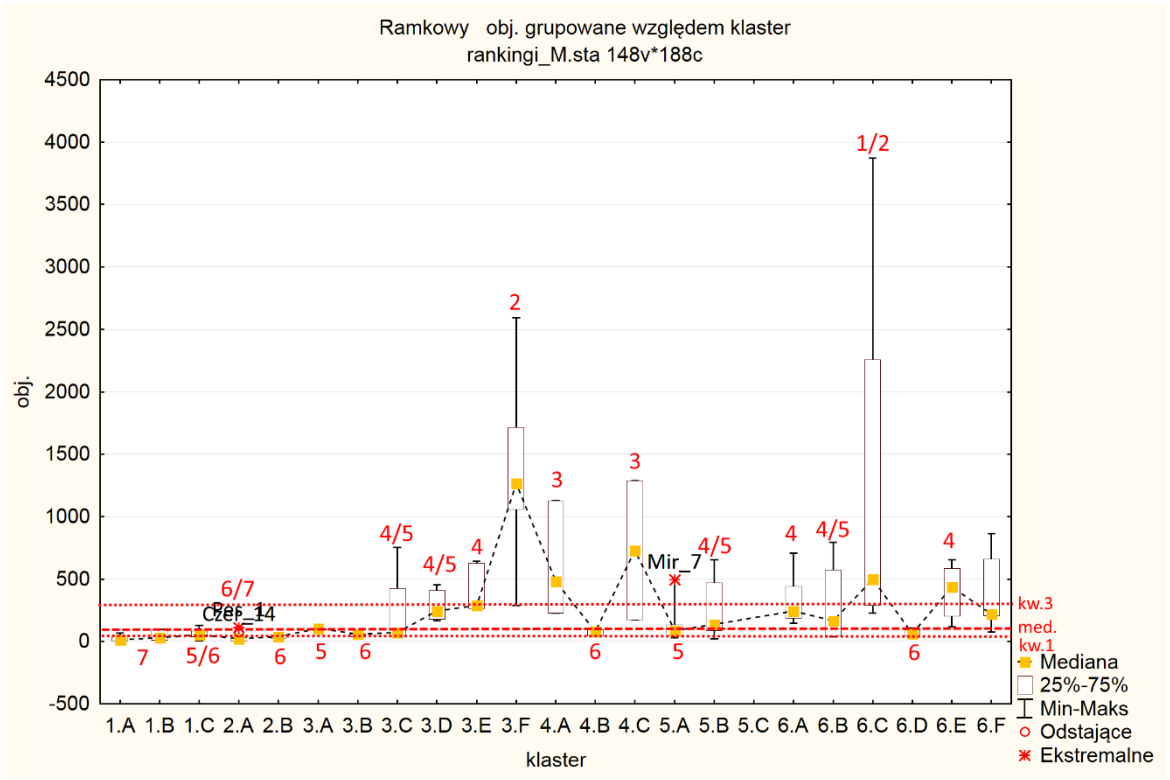

a

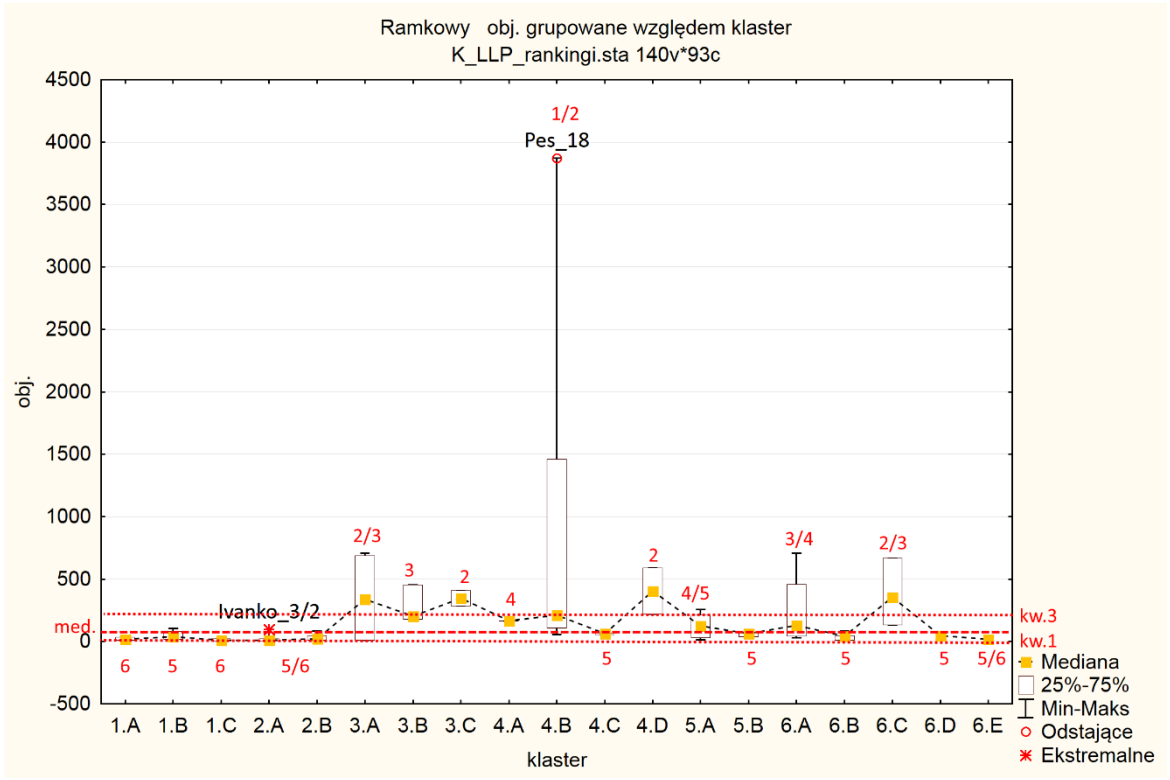

b

Ryc. 7.8. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „objętość nasypów kurhanowych” dla grupy pochówków męskich (a) i kobiecych (b) wydzielonych za pomocą analizy skupień

a

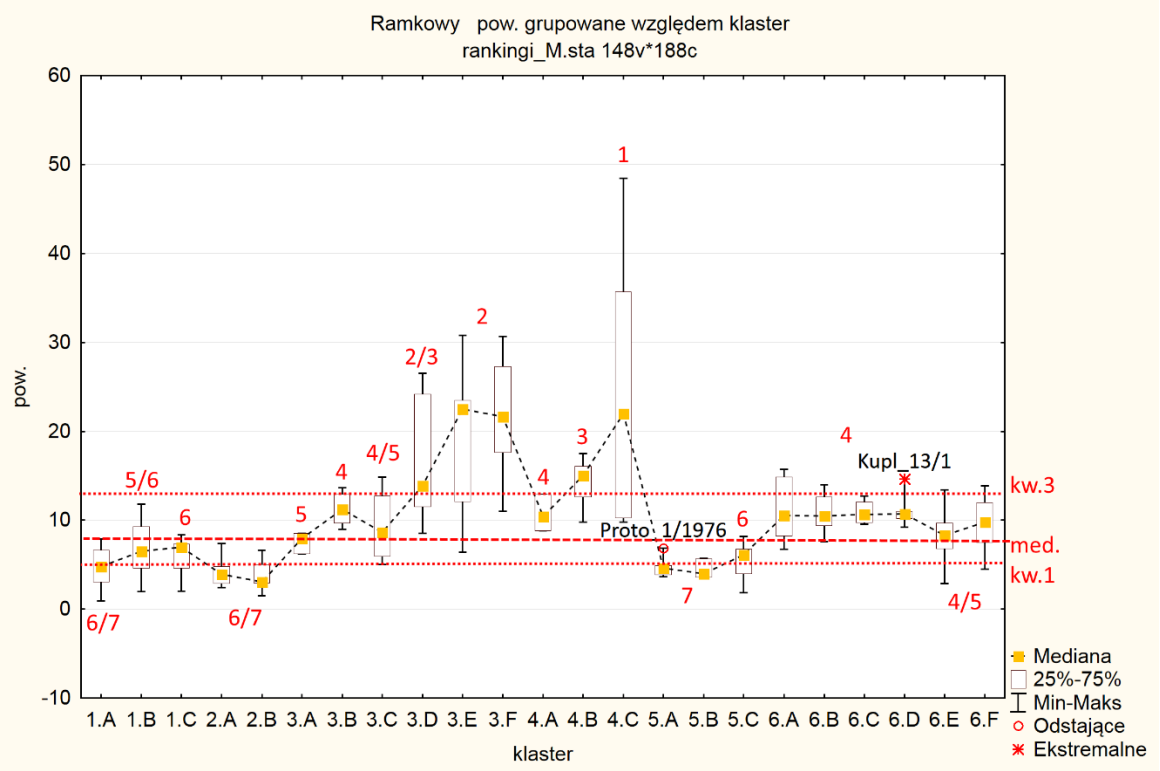

b

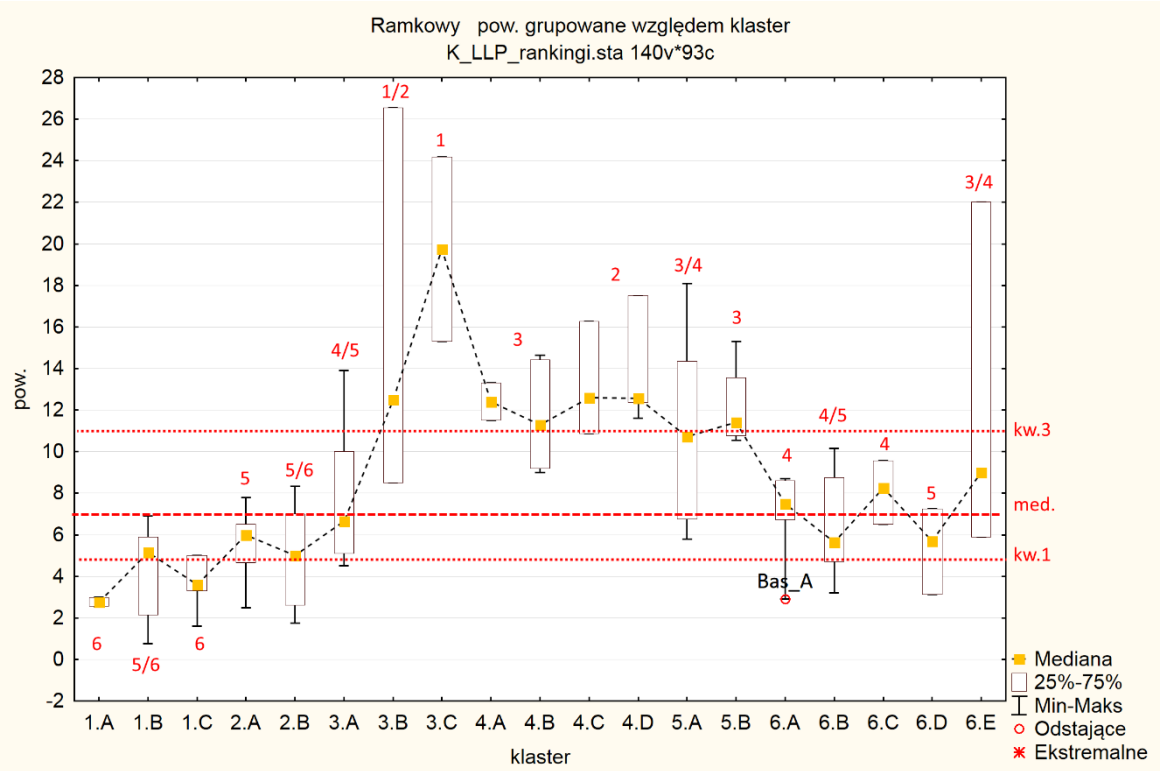

Ryc. 7.9. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „powierzchnia jamy/komory grobowej” dla grupy pochówków męskich (a) i kobiecych (b) wydzielonych za pomocą analizy skupień

a

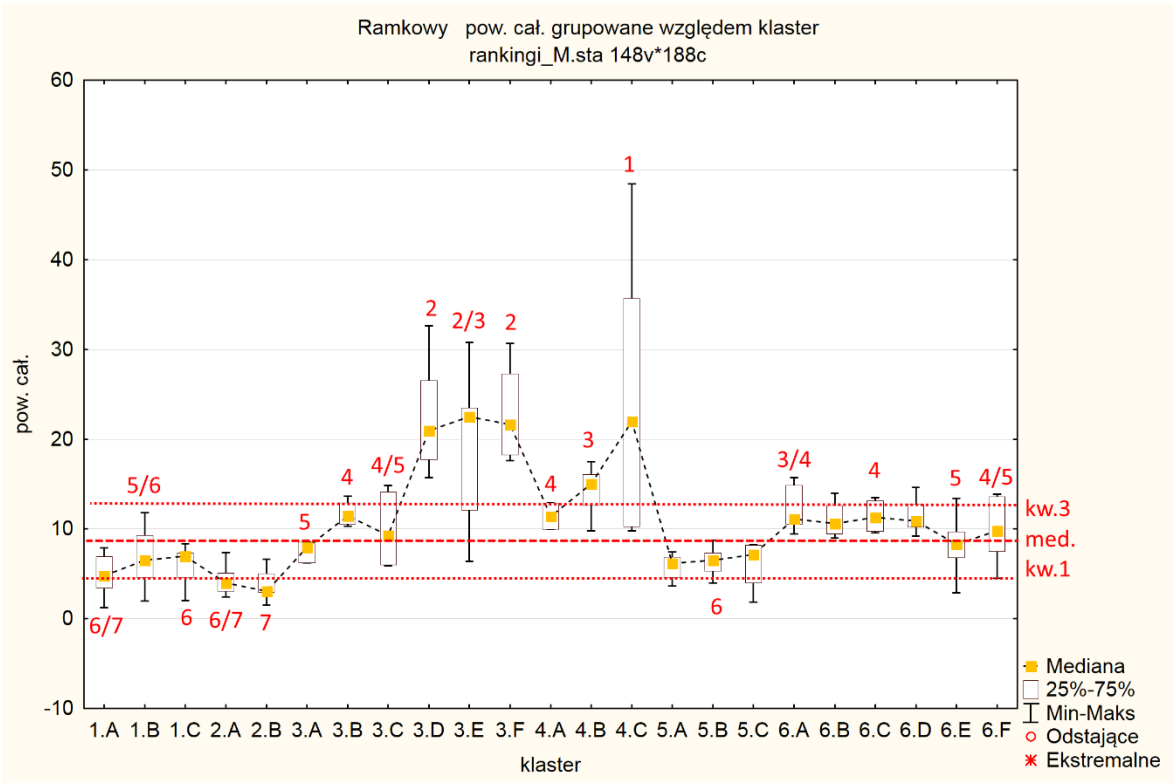

b

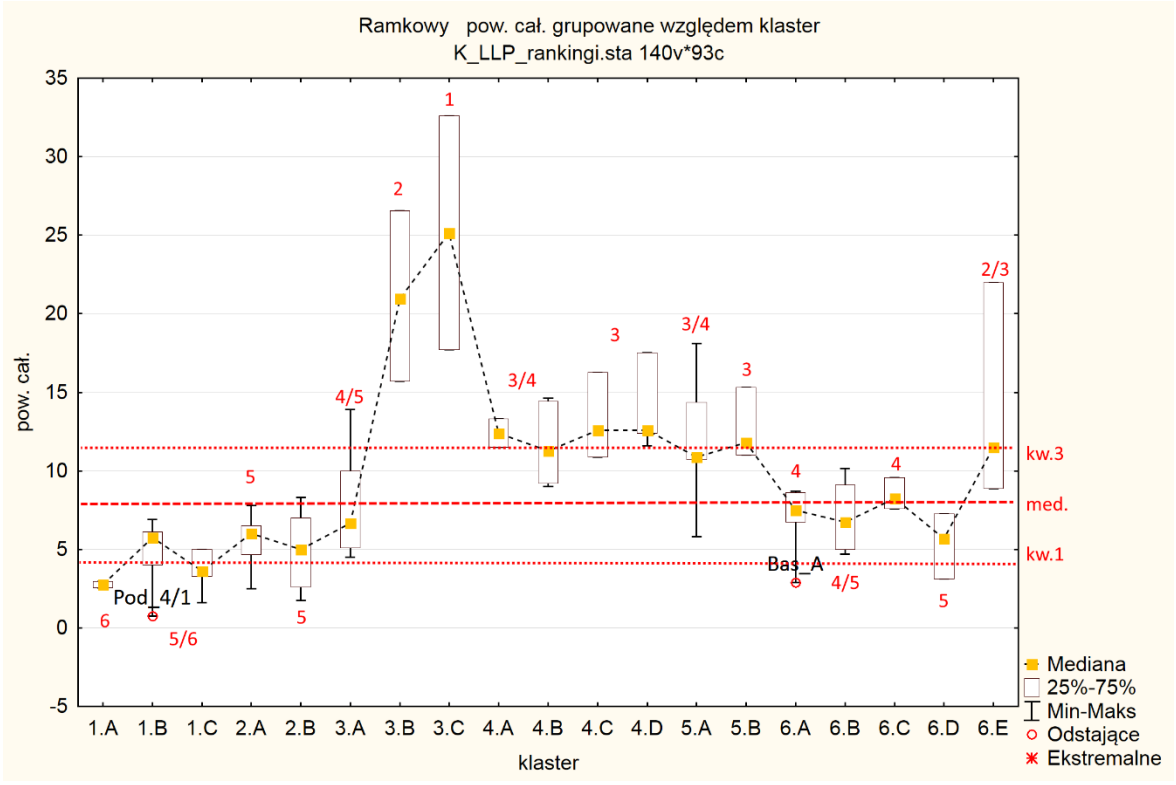

Ryc. 7.10. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej" dla grupy pochówków męskich (a) i kobiecych (b) wydzielonych za pomocą analizy skupień

a

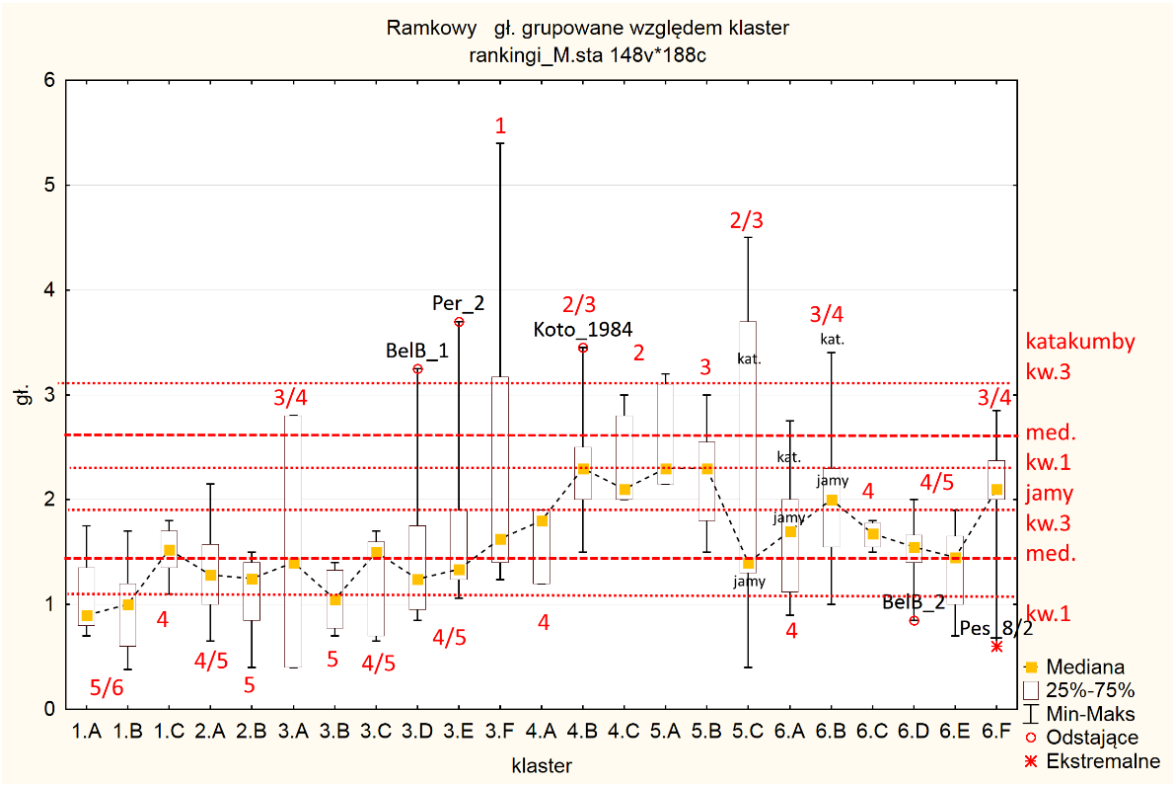

b

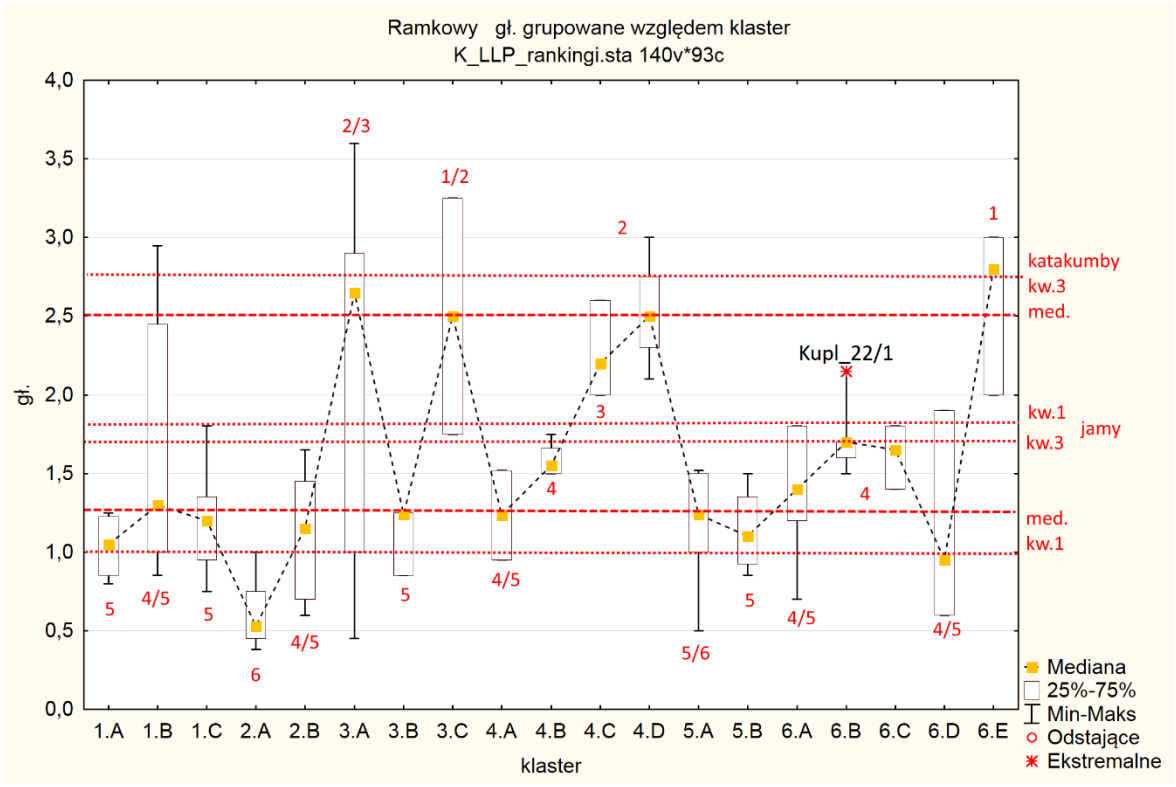

Ryc. 7.11. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „głębokość jamy/komory grobowej” dla grupy pochówków męskich (a) i kobiecych (b) wydzielonych za pomocą analizy skupień

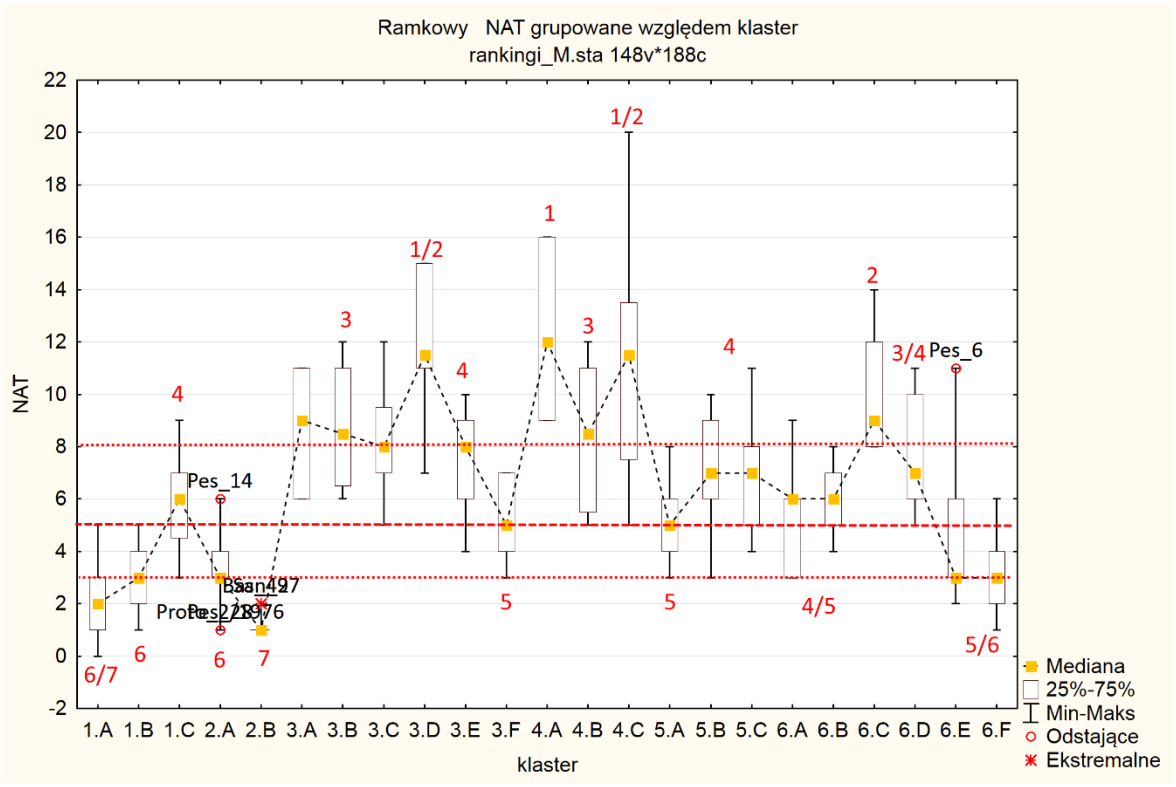

a

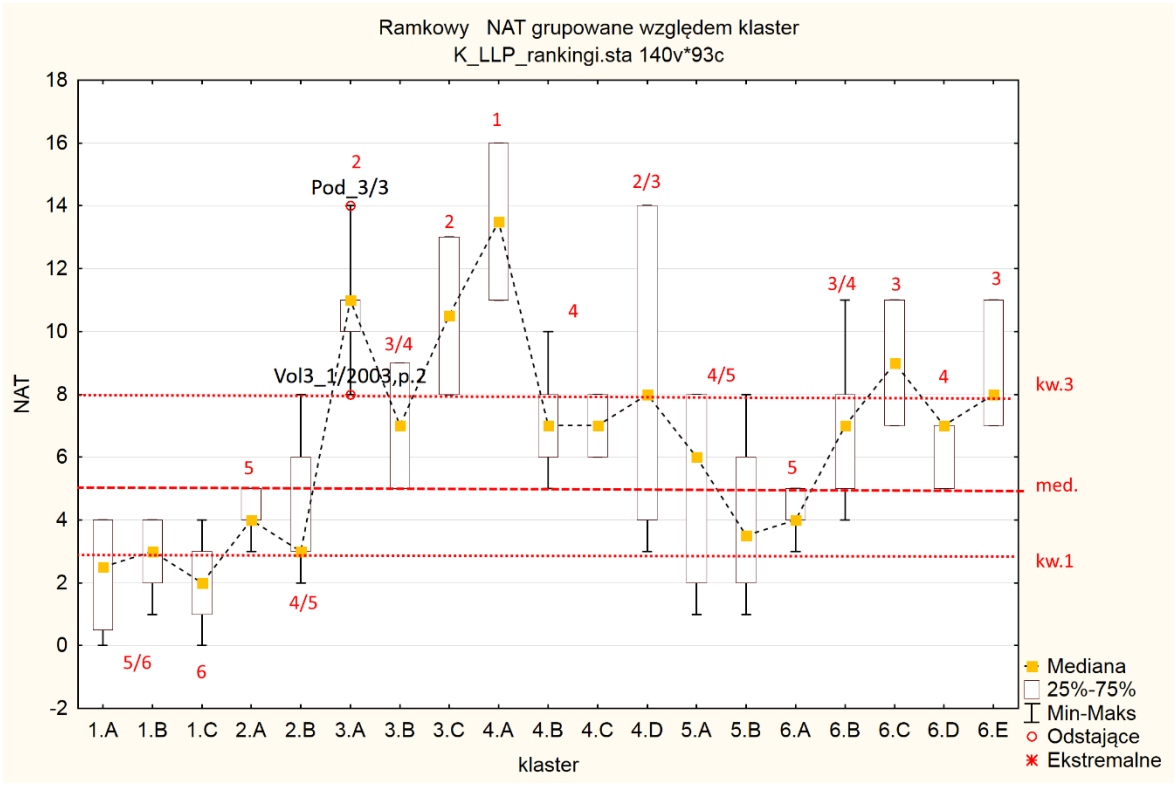

b

Ryc. 7.12. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „punktacja NAT” dla grupy pochówków męskich (a) i kobiecych (b) wydzielonych za pomocą analizy skupień

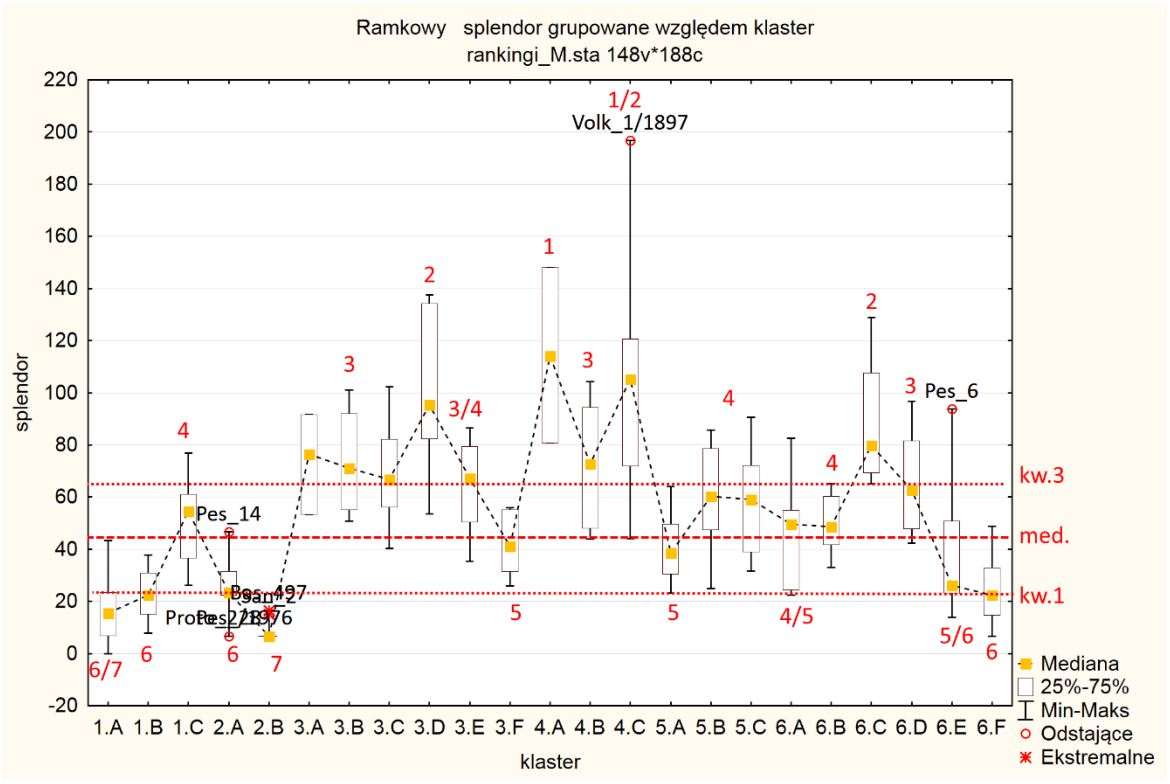

a

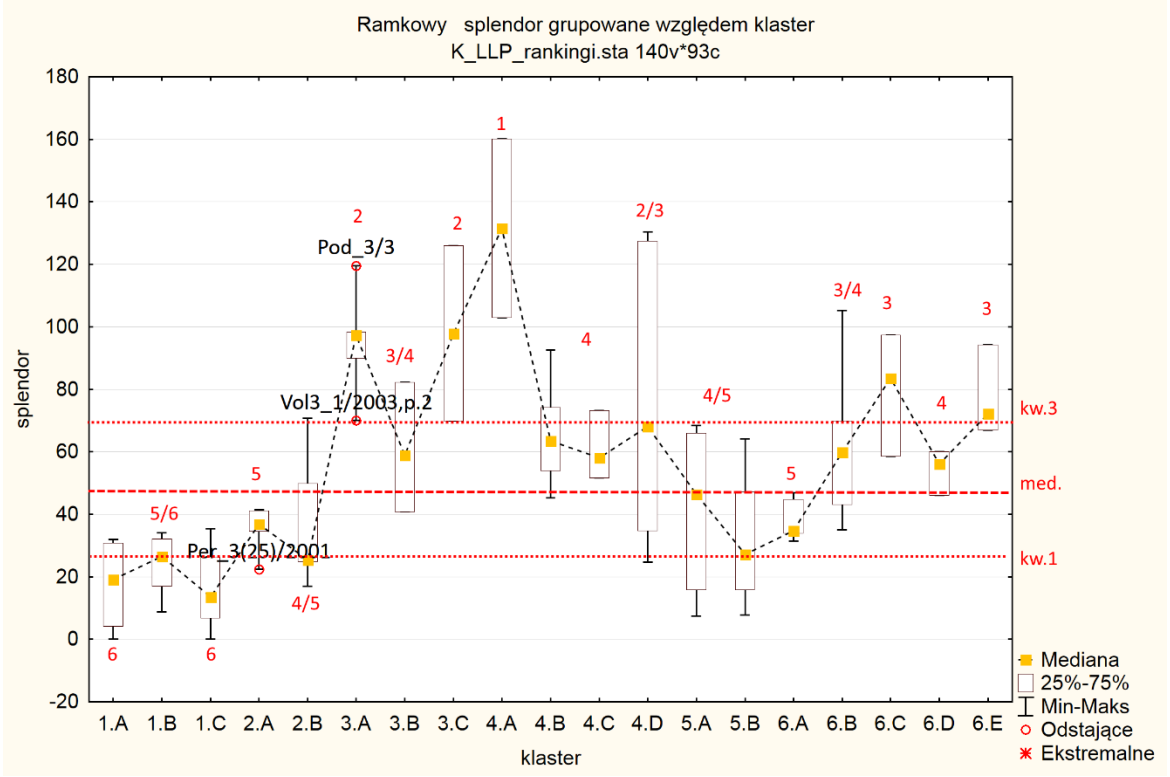

b

Ryc. 7.13. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „współczynnik splendoru” dla grupy pochówków męskich (a) i kobiecych (b) wydzielonych za pomocą analizy skupień

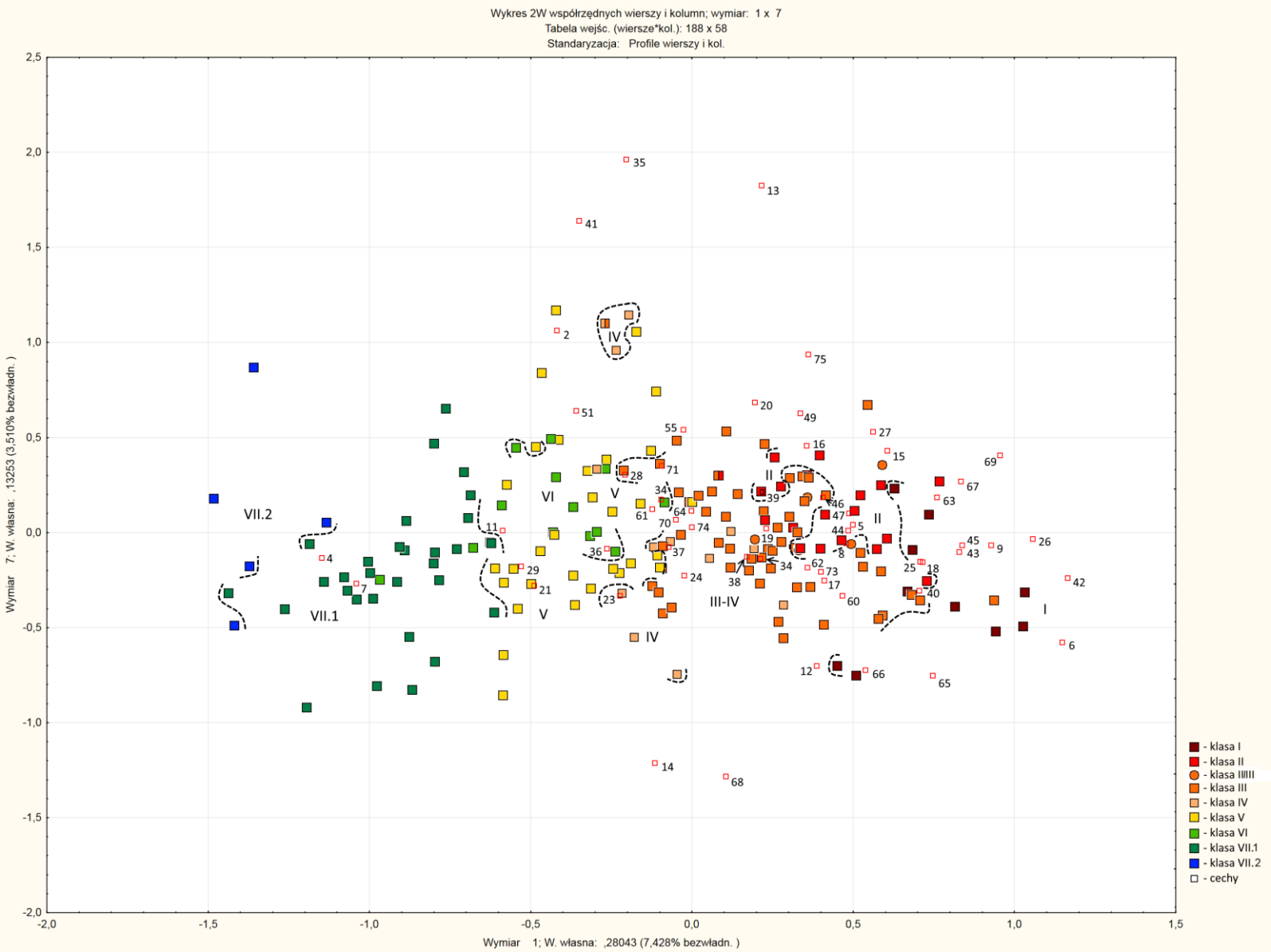

Ryc. 7.14. Wykres przedstawiający wyniki analizy korespondencji grobów z pochówkami męskimi

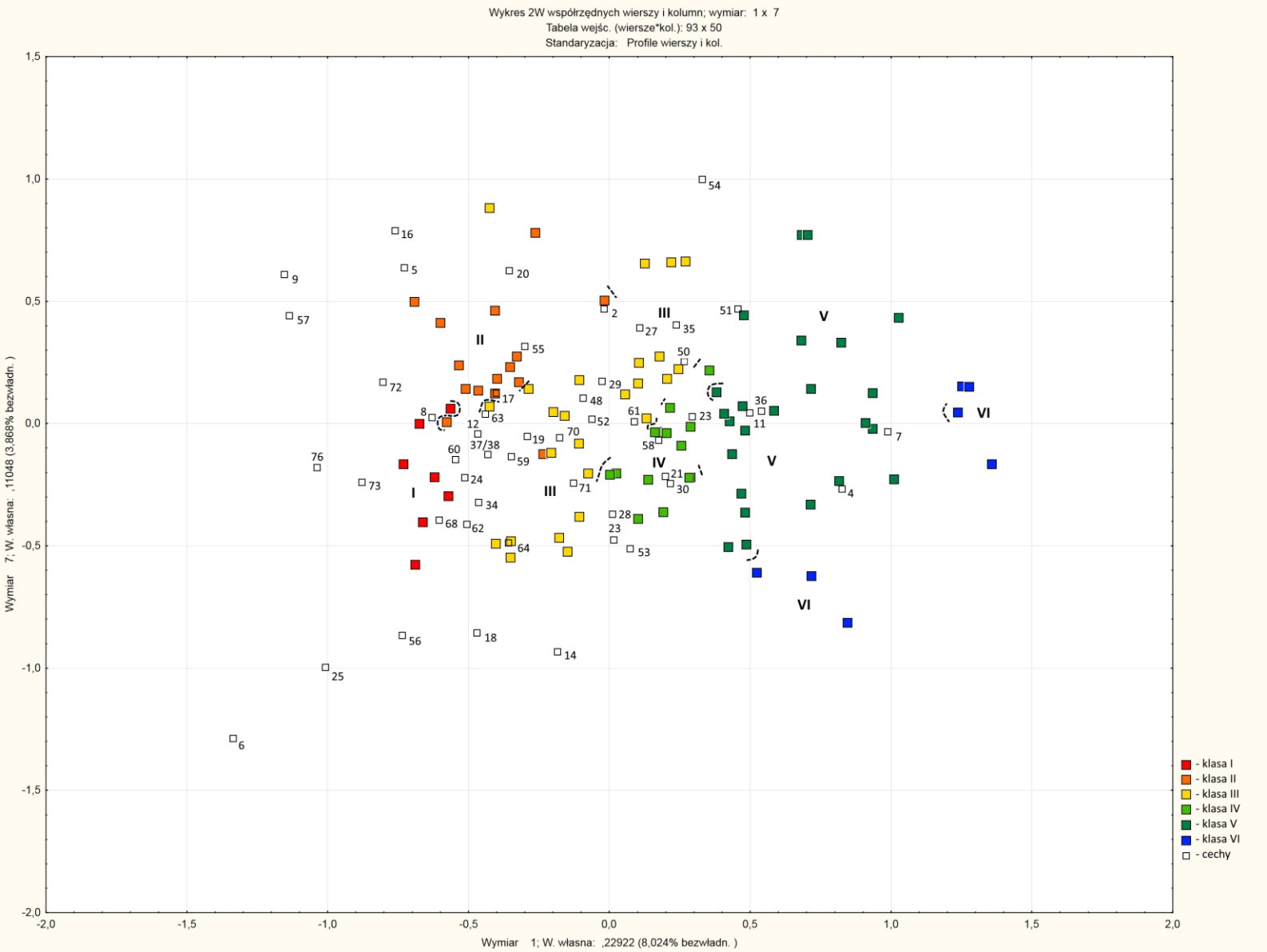

Ryc. 7.15. Wykres przedstawiający wyniki analizy korespondencji grobów z pochówkami kobiecymi

Katalog zespołów grobowych

Lp. stanowiska. Nazwa ukraińska/nazwa polska[1], (tabl. … – tablica z planem, w przypadku gdy takowa jest) [jednostki podziału administracyjnego Ukrainy]

zespół	nazwa kodowa (nr tabeli z ilustracją)	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
nr kurhanu i/lub pochówku	nazwa kodowa stanowiska (wg tabeli 1.1)_kod zespołu (kurhan/pochówek)	charakter zespołu (pochowku), jego lokalizacja; wymiary konstr. nadgrobowej: wys./średnica; rodzaj konstr. dodatkowych	skład	typ, wymiary, orientacja	płeć/wiek, układ i orientacja; „?” znakiem zapytania umieszczonym po symbolu płci oznaczono płeć określoną w oparciu o skład inwentarza; w domyśle tam gdzie nie zaznaczono inaczej zmarły pogrzebany jest w obrządku szkieletowym	skład	„+” – obecność pokarmu ofiarnego, tam gdzie dysponowano dokładniejszymi danymi podano gatunek zwierzęcia;	np. obecność rytuałów związanych z ogniem, poch. towarzyszących, etc.	w. p.n.e.; wg. publikacji źródłowej; * wg G.T. Kovpanenko *et al.* 1989 (PLP)	

1. Aksûtincì/Aksiutynci [Romens’kij raj., Sums’ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1/1883-85, p. 2	Aks_1/1883-85/2	poch. boczny	-	grob.; 3,5×2,8×2 m; pow. i pow. cał. 9,8 m^2; SW-NE	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	grociki strzał (15 egz.) i włócznia	-	-	V	-
k. 2/1883-85/p. wpuszcz.	Aks_2/1883-85/wpuszcz. (I.1-2)	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 8,5×4,2×3 m; pow. i pow. cał. – 22 m^2	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (>400 egz.), włócznia i dziryt (5+1 egz.), miecz ze zł. okładzinami rękojeści; pancerz; 3 pełne komplety uprzęży; zł. aplikacje stroju; zł. naszyjnik; amfora, n. czarno. (kyliks); br. kocioł, br. n. imp.	-	-	ostatnie 30-lecie V (Grečko 2019)	-
k. 1/1886	Aks_1/1886 (I.3)	wys. 4 m	ognisko	prosta jama; 5,5×4 m; pow. i pow. cał. – 35,7 m^2	M?/?+K?/?	przęślik, 3 zaciski; pancerz; pełny komplet uprzęży; br. bnrans., zest. pac., 2 szpile; 2 br. zwierciadła; n. czarno., imp. terakotowy półmisek	-	-	2. poł. V (Mogilov 2008)	-
k. 2/1886	Aks_2/1886 (I.4.1-6)	wys. 2,1 m	-	prosta jama; 2,1×1,75×2,8 m; pow. i pow. cał. – 3,7 m^2; N-S	M?/?+K?/?; oboje w pozycji wyp. na wznak, S	wędzidło i pobocznice + drobne el.; kam. półmisek; 2 n. lep. r.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-

[1] * nazwy zaczerpnięte z: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Nazwy ukraińskie i rosyjskie – transliteracja zgodna z normami ISO 9 (por. podrozdział 1.2).

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 3/1886	Aks_3/1886 (I.4.7-12)	wys. 1,4 m	-	prosta jama; 2,45×2,1×2,4 m; pow. i pow. cał. – 5,1 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż; włócznia, miecz i czekan; wędzidło i pobocznice + drobne el.;	-	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 4/1886	Aks_4/1886 (I.4.14-22)	wys. 1,75 m	-	prosta jama; 3,5×2,8×2,1 m; pow. i pow. cał. – 9,8 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (66 egz.) i włócznia; br. brans.	-	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 5/1886	Aks_5/1886 (I.5)	wys. 1 m	-	prosta jama; 2,8×2,1×1,75 m; pow. i pow. cał. – 5,9 m^2	M?/?	nóż myśliwski; czekan	-	-	VII-VI	-
k. 6/1886	Aks_6/1886	wys. 3,5 m	-	prosta jama; 3,85×2,8×2,1 m; pow. i pow. cał. – 10,8 m^2	M?/?+K?/?	grociki strzał i włócznia; wędzidło; nasz. z pac.; czerwony barwnik	-	-	VII-VI	-
k. 467	Aks_467	wys. 2,8 m	-	jama z dookolnym rowkiem; 2,8×2,1×1,9 m; pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (5 egz.) i włócznia; wędzidło + pobocznice (4 pary) + drobne el.	-	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 468	Aks_468	wys. 1 m	n. lep. r., ognisko, kości zwierzęce	jama z dookolnym rowkiem; 2,5×1,6×1,6 m; pow. i pow. cał. – 4 m^2	M?/?	nóż; poj. grocik strzały, włócznia i czekan; 1 n. lep. r.	-	-	VII-VI	-
k. 469	Aks_469	wys. 1 m	ognisko	jama z dookolnym rowkiem; 2,8×1,75×1,6 m; pow. i pow. cał. – 4,9 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	2 noże + 1 nóż myśliwski; grociki strzał (11 egz.) i włócznia; wędzidło + pobocznice + drobne el.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-

Lit.: V. A. Il’inskaâ 1968, s. 33-36

2. Aksûtincì, ur. Solodka/Aksiutynci, ur. Sołodka [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2	AksSol_2	wus. 4,2	-	grob. w postaci zrębu z 4 słupami i calcowymi schodkami; 2,8×2,1×2,1 m; pow. i pow. cał. 5,9 m^2; N-S	M?/?+K?/?	przęślik; grociki strzał (6 egz.) i włócznia; wędzidło + drobne el.; br. brans.; nasz. z pac. (16 egz.); 2 n. lep. r.	świnia i braran, z nożem	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 32-33.

3. Aksûtincì, ur. Stajkin Verh/Aksiutynci, ur. Stajkyn Verch (tabl. II.1) [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. „Srašnaâ Mogila"	AksSV_SM (II.2; III)	20/40 m; dookolne rów i wał	n. lep. r., byk i bran; 2 br. noże ofiarne	grob. w postaci zrębu z 4 słupami i calcowymi schodkami; 8,5×5,7×4,25 m; pow. i pow. cał. 48,5 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak; S	nóż myśliwski; grociki strzał (209 egz.), 4 włócznie, 2 miecze, czekan i topór, pancerz; 16 par wędzideł z pobocznicami + blachy + drobne el.; n. lep. r.; 2 br. zakończenia tyczek i 2 br. noże ofiarne	cielak, z nożem	-	620-580 (Grečko 2013)	-
k. 2	AksSV_2	wys. 10,5; dookolne rów i wał	n. lep. r.; kości zwierzęce, grociki strzał	grob. w postaci zrębu z 7 słupami i calcowymi schodkami; 8,5×5,7×2,8 m; pow. i pow. cał. 48,5 m^2; N-S; podwójna kom. grobowa	M?/?; pozycja wyp. na wznak	grociki strzał (100 egz.), 4 włócznie, tarcza; pełen komplet uprzęży; 3 n. lep. r.; amfora, n. czarno. (kyliks); br. kocioł	-	-	ostatnie 30-lecie V (Grečko 2019)	-
k. 3, p. wpuszcz.	AksSV_3/wpuszcz. (IV; V.1-2)	poch. wpuszcz.	-	grob. w postaci zrębu z 4 słupami; 4,4×2,8×2,5 m; pow. i pow. cał. 12,4 m^2; N-S	M?/?+K?/?; oboje w pozycji wyp. na wznak, S	M: nóż, żel. ostrze; grociki strzał (100 egz.), 2 włócznie, miecz, topór, pancerz; wędzidło i pobocznice + blachy + zaciski; 1 n. lep. r.; zł. ozdoba (?); K: 3 przęśliki, 3 szpile, zł. zausz., brans. i nasz. ze zł. el., nasz. z pac., 2 br. brans.; br. zwierciadło, siarka, biały i czerwony barwnik; pozostałe: 2 amfory	koń, z nożem	-	ostatnie 30-lecie lub k. V (Grečko 2019)	-
k. 4	AksSV_4 (V.3.1-4)	wys. 3,5 m	-	jama z 4 słupami; 2,8×2,1×2,1 m; pow. i pow. cał. – 5,6 m^2	M?/?	włócznia; dwa wędzidła z pobocznicami	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 5	AksSV_5 (V.3.5)	wys. 1,4 m	-	prosta jama; 2,1×1×0,7 m; pow. i pow. cał. – 2,1 m^2; N-S	M?/?	czekan	-	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 6	AksSV_6 (V.3.6-23)	wys. 1,4 m	-	prosta jama; 2,1×1,75×1,75 m; pow. i pow. cał. – 3,7 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał (8 egz.); br. brans., nasz. z pac.; czerwony barwnik; n. lep. r.	-	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 7	AksSV_7	wys. 2,1 m	-	prosta jama; 2,1×1,75×1,75 m; pow. i pow. cał. – 3,7 m^2	M?/?	włócznia; wędzidło z pobocznicami; n. lep. r.	baran	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 8	AksSV_8 (V.4.1-4)	b.d.	-	prosta jama; 2,8×2,1×2,1 m; pow. i pow. cał. – 5,9 m^2	K?/?; pozycja wyp. na wznak; W	br. brans; nasz. z pac. (418 egz.); zwierciadło; n. lep. r.	baran, z nożem	-	VII-VI	-
k. 10	AksSV_10	wys. 8,5 m	-	grob. w postaci zrębu z 4 słupami i calcowymi schodkami; 5,6×4,2×3,5 m; pow. i pow. cał. 23,5 m^2; NW-SE	K?/?	przęślik; br. brans.; nasz. z pac. (> 500 egz.); kam. płytka, biały barwnik; n. lep. r.	-	-	VII-VI	-
k. 12	AksSV_12 (V.4.5-16)	b.d.	-	prosta jama; 2,1×1,4×1,4 m; pow. i pow. cał. – 2,9 m^2	M?/?+K?/?; oboje w pozycji wyp. na wznak, S	M: grociki strzał (5 egz.), włócznia; wędzidło z pobocznicami + blachy + drobne el.; żel. brans.; K: 2 szpile; pozostałe: 2 n. lep. r.	baran, z nożem	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 14	AksSV_14 (V.5.1-9)	wys. 7 m, dookolny rów (szer. 4, gł. 1,5 m)	n. lep. r., węgle, koń i owca	grob. w postaci zrębu z 4 słupami; 2,8×2,1×2,1 m; pow. i pow. cał. 5,9 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał (12 egz.), włócznia; drobne el. uprzęży; n. lep. r.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 17	AksSV_17	wys. 1,5 m	-	prosta jama; 2,1×1,4×1,4 m; pow. i pow. cał. – 2,9 m^2	M?/?	grociki strzał (15 egz.), włócznia; n. lep. re.	-	-	VII-VI	-
k. 20	AksSV_20	wys. 0,7 m	-	prosta jama; 1,75×1×1,4 m; pow. i pow. cał. – 1,8 m^2	K?/?; pozycja wyp. na wznak	przęśliki i zaciski (po 2 egz.); n. lep. r.	-	-	V	-

Lit.: V. A. Il’inskaâ 1968, s. 24-32.

4. Andrušìvka/Andruszówka* [Andrušìvs'kij raj., Žitomirs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1, p. 1	Andr_1/1 (tabl. VI)	1,5/36-38 m; drew. konstr. na dawnej pow.	-	drew. grob. na dawnej pow. gruntu z drew. podłogą; 3,6×2,2 m; pow. i pow. cał. – 7,9 m^2; N-S	K/adultus + M/adultus-maturus; K złożona na łożu-noszach w pozycji wyp. na wznak; N	żel. szpila; bryłka siarki; n. lep. r.; figurka fajansowa	owca/koza	cz. spal. konstr. gr.	k. VII w.	-
k. 1, p. 2	Andr_1/2 (tabl. VI)	pod drew. konstr. grob. z poch. nr 1	-	prosta jama; 1×0,65 m; pow. i pow. cał. – 7,9 m^2; E-W	Dz/3-5; pozycja skurcz. na lewym boku; W	brak	-	-	j.w.	szkielet Dz zlokalizowany bezpośrednio pod szkieletem K (w rejonie jej miednicy i kości biodrowej)

Lit.: D. Voroncov, S. Skoryj 2012.

5. Âblubnìvka/Jabłonówka* [Korsun'-Ŝevčenkìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Abl_1	8,5/34 m	n. lep. r., ognisko, kości zwierzęce	drew. grob. na dawnej pow. gruntu z 8 słupami; 3,6×3,6 m; pow. i pow. cał. – 13 m^2	K?/?; krem. ze złożeniem szczątek w br. nacz. imp.	2 przęśliki; grociki strzał (33 egz.); drobne el. uprzęży; nasz. ze zł. el.; 4 n. lep. r.; amfora; 2 n. czarno. (kyliks i kantaros); imp. n. br.; n. drew. ze zł. okuciami; 8 kam. sferoidów	+	wypalony nasyp kurhanowy	k. VI (Mogilov 2008) lub 1. ćw. V (Grečko 2017)	
k. 2	Abl_2	4,3/34 m	-	drew. grob. z 8 słupami; 4,3×4,3 m; pow. i pow. cał. – 18,5 m^2	K?/?	2 noże; poj. grocik strzały; nasz. ze zł. el., 2 zł. zausz.; zł. aplikacje stroju; 1 n. lep. r.; n. czarno.; n. drew. ze zł. okuciami; żel.sczypce	+		V*	

Lit.: D. Â. Samokvasov 1908, s. 115-121.

6. Ârmolincì, ur. Kamašnâ/Jarmołynci, ur. Kamasznaia [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 48	Jarmol_48	wys. 2,8 m	-	grob. z dookolnym rowkiem; 3,1×2,5×1,3 m; pow. i pow. cał. – 7,8 m^2; N-S	K?/?	nasz. z pac. (31 egz.), 1 szpila; czerwony barwnik	-	ognisko nad pokryciem + posypanie dna wapnem	VII-VI	-
k. 52	Jar_52	wys. 2,1 m	-	prosta jama; 2,8×2,1×1,4 m; pow. i pow. cał. – 5,9 m^2	K?/?; zm. złożona w rycie kremacji?	para żel. i br. brans., nasz. z pac.; róż;	-	-	V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 53	Jarmol_53	wys. 2,1 m	-	prosta jama; 2,8×2,1×1,4 m; pow. i pow. cał. – 5,9 m^2	M?/?	grociki strzał (2 egz.); drobny el. uprzęży; poj. pac.	-	-	VII-VI	-
k. 54	Jarmol_54	wys. 0,7 m	-	prosta jama; 2,8×2,1×1,4 m; pow. i pow. cał. – 5,9 m^2	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	2 zausz.	-	-	VII-VI	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 24-32.

7. Âsnozìr'â/Jasnozir'ja [Čerkas'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 6, p. 1	Jasno_6/1 (tabl. VIII)	poch. wpuszcz. w kurhan EB	n. lep. r.	grob. z dromosem (dł. 2,4 m), dookolnym rowkiem, słupami oporowymi i drew. podłogą; 3×2,4×1,2 m; pow. 7,2 m^2; 8,6 pow. cał. m^2; N-S	M?/młody + K?/?	nóż, przęślik; grociki strzał i miecz; wędzidło + blachy; 5 pac.; 3 n. lep. r.; fr. żel. przedmiotów	koza/owca	częściowe spalenie konstr. gr.	2. ćw. VII	-
k. 1, p. 1	Asn_1/1 (tabl. VII)	poch. wpuszcz. w kurhan EB	fr. n. lep. r., koń, byk i dzik	prosta jama; 3,25×3×2,27 m; pow. i pow. cał. 9,75 m^2; podściółka org.; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak	2 kołczany z grocikami strzał (20+84 egz.), 2 włócznie, miecz; amfora, drew. n. ze zł. okuciami	baran, z nożem	częściowe spalenie konstr. gr.	4. ćw. V	-
k. 2, p. 2	Asn_2/2	poch. wpuszcz. w kurhan EB	-	jama z dookolnym schodkiem; 2,9×2,5×2,5 m; pow. i pow. cał. 9,75 m^2; podściółka org.; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak	włócznia; drew. n. ze zł. okuciami	baran, z nożem	częściowe spalenie konstr. gr.	k. V	-

Lit.: G. T. Kovpanenko et. al. 1994, s. 43-60

8. Baliko-Ŝučinka/Bałyko-Szczuczinka [Kagarlic'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	BSz_1 (tabl. IX.1)	b.d.	-	jama z słupami; 2×2 m; pow. i pow. cał. 4 m^2; orientacja wg stron świata	M?/?; pozycja wyp. na wznak; S	nóż, osełka; grociki strzał, 2 włócznie, sztylet, topór; wędzidło; 4 n. lep. r.	-	-	VI*	-
k. 2	BSz_2 (tabl. IX.2)	b.d.	-	jama z słupami; 2,75×2 m; pow. i pow. cał. 5,5 m^2	M?/?; pozycja wyp. na wznak; S	ciosło; 40 grocików strzał, 3 włócznie, pancerz z pasem bojowym; wędzidło; 2 szpile, poj. zł. zausznica; 4 n. lep. r.	-	-	VI*	-

Lit.: E. V. Černenko 1964, s. 36-38.

9. Baranìvka/Baraniwka [Šišac'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Baran_1 (IX.3)	wys. 0,78 m	-	jama z drew. podłogą; 3×1,9×1,1 m; pow. 5,7 m^2, pow. cał. 8,6 m^2; NEN-SWS	K?/?; pozycja wyp. na wznak, NEN	nasz. z pac.; 4 n. lep. r.	-	-	VI	-

Lit.: I. N. Kulatova *et al.* 1993, s. 84-89.

10. Basìvka/Basiwka [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 481	Bas_481 (X.1.1-6)	wys. 1,75 m	-	prosta jama; 2,1×1,75×0,35 m; pow. i pow. cał. – 3,7 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał (8 egz.); 1 n. lep. r.	-	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 482	Bas_482 (X.1.7-32)	wys. 2,8 m	-	grob. z 4 słupami; 3,5×2,8×2,3 m; pow. i pow. cał. 9,8 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał (45 egz.); wędzidło z pobocznicami + blachy + drobne el.; amfora;	+	-	560-540 (Grečko 2016a)	-
k. 483	Bas_483 (X.1.35-39)	wys. 1,7 m	-	grob.; 2,8×2,1×0,7 m; pow. i pow. cał. 5,9 m^2; N-S	M?/?	osełka; grociki strzał (19 egz.);	-	-	4. ćw. VI- 1 poł. V (Mogilov 2008)	-
k. 497	Bas_497 (X.1.40-47)	wys. 1,4 m	-	prosta jama; 3,5×1,7×1,4 m; pow. i pow. cał. – 6 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał (11 egz.); wędzidło z pobocznicami	-	-	V	-
k. 499	Bas_499 (X.2)	wys. 1,4 m	-	grob. o gł. 1,7 m	M?/?	2 włócznie, pancerz; 2 pełne komplety uprzęży;	-	-	4. ćw. VI- 1 poł. V (Mogilov 2008)	-
k. A	Bas_A (X.3)	wys. 2,85 m	-	grob. z 4 słupami; 2,13×1,37×0,7 m; pow. i pow. cał. 2,9 m^2; N-S	M?/?+K?/?	przęślik; grociki strzał (18 egz.), 2 włócznie; drobne el. uprzęży; 4 met. brans., nasz. z pac. (w tym ze zł.), szpila;	-	-	4. ćw. V (Mogilov 2008)	-
k. Б	Bas_Б	wys. 2,8 m	-	grob. z 4 słupami; 2,8×2,1×1 m; pow. i pow. cał. 5,9 m^2; N-S	M?/?	wędzidło z pobocznicami + drobne el.; 2 pac. (jeden ze zł.)	-	-	VI	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 39-40.

11. Beresnâgi/Beresniagi [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I										
k. 4	Beres1_4	5/35 m	-	grob. z dromosem i dookolnym rowkiem; 3,5×3×2 m; pow.10,5 m^2; NE-SW	M?/? + K?/?; M w pozycji wyp. na wznak; K wyp. na boku, prawa ręka pod M, lewa wygięta ku niemu oboje złożeni głowami na SW	M: żel. miecz; zł. pac. i zausznica; K – bez inw.; pozostałe: br. grociki strzał, żel. miecz, 2 włócznie; 2 pasy bojowe; 2 komplety uprzęży: wędzidła z pobocznicami, br. zaciski, kółka i blachy; zł. naszyjnik, br. brans., nasz. z pac.; br. zwierciadło; n. lep. r., n. czarno. (3 egz.) i n. toczone na kole, n. drew. ze zł. okuciami; kam. sferoid	+	tow. poch. koński w kom. gr; częściowe spalenie konstr. gr.	V*	-
k. 5	Beres1_5 (tabl. XI)	1,4/14 m	-	grob. z dromosem i dookolnym rowkiem; 3×2,5×2 m; pow. 7,5 m^2; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak	kołczan z br. grocikami strzał (60 egz.); pobocznice, br. nanoski i naczłóki, blachy i rozdzielacze; amfora, n. lep. r., n. drew. ze zł. okuciami; br. noże ofiarne	+	tow. poch. koński w kom. gr; częściowe spalenie konstr. gr.	V*	-
k. 6	Beres_6	-	-	prosta jama; 5,5×5,5 m; pow. i pow. cał. 30,25 m^2	M?/?; krem.	br. grociki strzał (9 egz.), żel. włócznia; żel. wędzidło, br. blachy; n. lep. r.; br. nóż ofiarny	+	-	2. poł. VII*	-
k. 42	Beres_42	2/14 m	-	jama z dromosem; 3,5×3×1 m; pow. 10,5 m^2; NE-SW	M?/?; pozycja wyp. na wznak	nóż, osełka; gr. strzał, włócznia; n. lep. r.			VII – VI*	-
k. 82	Beres_82	0,7/12 m	-	grob. z dromosem; 3,5×3×1 m; pow. 10,5 m^2; E-W	M?/?	br. grociki strzał (20 egz.); wędzidło; 2 n. lep. r.			k. VII – 1. poł. VI*	-
grupa IV										
k. 43	Beres_43	1/14 m	-	grob.; 4×3 m; pow. i pow. cał. 12 m^2; N-S	zbiorowy, 7 osób, m.in. M?/? i K?/?	nóż, 2 przęśliki; br. grociki strzał; pas bojowy?; wędzidło; szpila; n. lep. r.			VII – 1. poł. VI*	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1901, s. 94-100, 116-118, 134, 135-136; G. T. Kovpanenko 1981, s. 7, 9-11, 12; V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 273. A. D. Mogilov, S. V. Didenko 2008.

12. Berkozìvka/Berkozivka [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 377	Ber_377	b.d.	-	prosta jama; 2,13×1,42 m; pow. i pow. cał. 3 m^2; NW-SE	M?/?	nóż, zacisk; grociki strzał (66 egz.)	+	-	VI-V*	-

Lit.: L. K. Galanina 1977, s. 19; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 200-201, 276-277.

13. Bìl's'kì mogil'nik „A"/Bils'kie cmentarzysko „A" [Kotelevs'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	BelA_1	2,1/48 m	n. lep. r., węgle i kości zwierzęce	jama z dookolnym schodkiem calcowym i drew. podłogą; 4,6×4,15 m; pow. i pow. cał. 19,1m^2; NE-SW	M/dojrzały+M/10-12	pancerz + tarcza; n. lep. r., amfora; M/10-12 – bez inw.	koń + krowa	-	V (przełom V-IV wg Grečko 2019)	-

Lit.: B. A. Šramko 1994b, s. 128-132.

14. Bìl's'kì mogil'nik „Б"/Bils'kie cmentarzysko „B" (tabl. XII) [Kotelevs'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	BelB_1 (XIII-XIV)	2,5/25 m; dookolny rów + drew. konstr. namiot.?	n. lep. r., węgle, kości zwierzęce	grob. z dromosem (4,1 m), 5 słupami i drew. podłogą; 5,2×4,65×3,25 m; pow. 24,2 m^2, pow. cał. 32,6 m^2; NNW-SSE	M/podeszły+K?/?	3 noże, przęślik i zacisk; grociki strzał (5 egz.), 2 włócznie i broń sieczna; wędzidła z pobocznicami; poj. pac. (ze zł.), szpila; 3 n. lep. r.; astragal	-	częściowe spalenie konstr. gr.	2. poł. V	-
k. 2	BelB_2 (XV-XVI)	0,6/15 m; dookolny rów	n. lep. r., kości zwierzęce	grob. z 4 słupami, calcowymi schodkami i drew. podłogą.; 3×2,8×0,65 m; pow. i pow. cał. 8,4 m^2; NW-SE	K/do30+M?/20-30+M/40-49+K/podeszła; wszyscy zm. w pozycji wyp. na wznak, SW	4 noże i zacisk; grociki strzał (19 w kołczanie + 12 luźnych); 5 zł. aplikacji stroju; 1 n. lep. r.l 2 n. drew.	byk, z nożem	-	1. poł. IV	-
k. 3	BelB_3 (XVII.1, 3.21-25)	0,7/16 m	n. lep. r., byk	kat.; kom. gr. 2,15×1,5 m, dno na gł. 1,5 m, pow. kom. gr. 3,2 m^2, cał. pow. konstr. gr. 7,14 m^2; orient. kom. gr. E-W	M?/?	2 zaciski; grociki strzał, włócznia i broń sieczna; amfora;	-	-	IV	-
k. 4	BelB_4 (XVII.2, 3.1-20)	0,15/12 m	-	grob. z 4 słupami, calcowymi schodkami i drew. podłogą.; 3,2×1,9×1,5 m; pow. i pow.	K?/?+Dz?	nóż; sr. brans. i zł. pac. (13 egz.); 2 zl. aplikacje stroju; 2. n. lep. r., n. czarno.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	2. poł. IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				cał. 6,1 m^2; SW-NE		(kyliks - kantaros)				
k. 6/1995	BelB_6/1995	0,6/17,5 m	n. lep. r.	grob. z dromosem i 6 słupami; 3,3×3,2×0,85 m; pow. 10,6 m^2; N-S	M?/?	wędzidło z pobocznicami + drobne el.; 1 n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-
k. 7/1995	BelB_7/1995 (XVII.4-5)	0,65/13 m	n. lep. r.	grob. z drew. podłogą.; 3,35×3,2×0,5 m; pow. i pow. cał. 10,7 m^2; N-S	K/?	nóż; grociki strzał (4 egz.); sr. brans. i poj. zł. pac.; 1 n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-

Lit.: V. Û. Murzìn *et al.* 1995a; O. B. Suprunenko 1996; 2006.

15. Bistre/Bystre [Harkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2	Byst_2	1/11,2 m	n. lep. r. + toczone	prosta jama; 2,2×1,9×1,15 m; pow. i pow. cał. 1,98 m^2; podściółka org.; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, N	grociki strzał (18 egz.); 1 n. lep. r., amfora	-	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-

Lit.: A. V. Bandurovskij 1999; A. V. Bandurovskij, V. Û. Bujnov 2000, s. 210-211, poz. 11.

16. Bobrica/Bobryca [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I										
k. 31, p. 2	Bob_31/2	1,8/15 m	-	grob. z dromosem i drew. podłogą; 3×2,5×1 m; pow. 7,5 m^2; NW-SE	M?/?; krem.	grociki strzał (110 egz.), 2 włócznie + dziryt; pancerz; wędzidło, blachy i drobne el. uprzęży; amfora	-	tow. poch. koński w osobnej jamie; częściowe spalenie konstr. gr.	IV-III*	-
k. 32	Bob_32	1,4/20 m	-	grob. z przegrodą; 4×4×1 m; pow. i pow. cał. 16 m^2; N-S	M?/?; krem.	grociki strzał, włócznia; pancerz; n. czarno. (kantaros); zapinka	-	-	IV-III*	-
k. 33	Bob_33	6/41,4 m; drew. konstr.	-	grob.; 4×4×3 m; pow. i pow. cał. 16 m^2; NW-SE	M?/?; kenotaf?	włócznia; blachy i drobne el. uprzęży; imp. n. br., n. sr., n. drew. ze zł. okuciami; uprząż na koniu	-	tow. poch. koński w kom. gr.	V*	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa II										
k. 35	Bob_35	wys. 5 m	-	grob. z dromosem (6 m); 5,6×5,6×2,8 m; pow. 31,36 m^2; pow. cał. 40,36 m^2; N-S	K1?/? +K2?/?; K1 i K2 w pozycji wyp. na wznak, K1 – W, K2 – S; K2 prostopadle do K1	K1: kołczan z grocikami strzał (21 egz.); wędzidło; 3 nasz. z pac.; zł. aplikacje nakrycia głowy; K2: br. zausznice i szpile (po 2 egz.); n. lep. r.; pozostałe: nasz. z pac.; kam. półmisek, bryłki barwników, br. zwierciadło; 4 n. lep. r.	+, z nożem	tow. poch. koński w kom. gr. (w nogach K1); częściowe spalenie konstr. gr.	VII – pocz. VI*	-
k. 40	Bob_40	wys. 1,5 m	ognisko, fr. n. lep. r., zł. zausznica	jama z glinianą przegrodą; 5,6×5,5×3 m; pow. i pow. cał. 30,8 m^2	M?/?; pozycja wyp. na wznak; S	nóż, osełka; kołczan z grocikami strzał (43 egz.), włócznia; wędzidło z pobocznicami + 2 br. blachy; żel. szpila?; 2 n. lep. r.; b. haczyk?	-	-	2. poł. VII*	-
grupa IV										
k. 63	Bob_63	2,2/19 m	-	grob. z dromosem; 3,5×2,8×1,7 m; pow. i pow. cał. 9,8 m^2; NW-SE	M?/?; krem.	strzały, włócznia i dziryty (2+3), pas bojowy; 3 wędzidła, naczółki, blachy i drobne el. (1 komplet zdobiony zł. i sr.); amfora, 2 n. czarno. (kantaros+lekyt); imp. n. br.	-	tow. poch. koński w kom. gr.	IV-III*	-
k. 64	Bob_64	2/16 m	-	jama ze słupami; 7×6×2 m; pow. i pow. cał. 42 m^2; NW-SE	M?/?; krem.	nóż; strzały, włócznia i dziryty (1+2); amfora, 2 n. toczone	-	-	IV-III*	-
grupa V										
k. 66, p. 2	Bob_66/2	wpuszcz. w k. 5,6/43 m, z drew. konstr. na dawnej pow. pod.	fr. amfor, popiół	jama z dookolnym schodkiem i podłogą; 4×1 m, pow. i cał. pow. 4 m^2; SE-NW	zbiorowy: K?/? w centr. części kom. gr. w drew. trumnie, wyp. na wznak, NE; dookoła 5 osób w pozycji skurcz. na boku o różnej orientacji	K: żel. nóż; wędzidło z pobocznicami i br. blachy; kolia z pac. i zł. blaszek, 4 brans., 2 szpile; br. zwierciadło, kam. półmisek; 2. n. czarno. (kyliks i lekyt), 1 n. toczne na kole (hydria), drew. n. ze zł. okuciami; 5 zm. bez inwentarza	-	5 tow. poch. ludzkich; tow. poch. koński w osobnej jamie (?)	k. V – pocz. IV*	poch. koński – zw. z poch. 2?
grupa VI										
k. 87, p. 2	Bob_87/2	poch. wpuszcz. w k. o wys. 0,7 m	-	grob.; 3×2×1 m; pow. i pow. cał. 6 m^2; N-S	K?/?; pozycja wyp. na wznak; E	kam. półmisek; n. lep. r.	-	-	VII-VI*	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa VII										
k. 93	Bob_93	0,5/13,4 m	-	jama ze słupami; 5×4×3 m; pow. i pow. cał. 20 m^2; SWW-NEE	K?/?	nóż; br. zwierciadło, zł. aplikacje stroju (36 egz.); amfora, n. czarno. (krater); 2 kam. sferoidy	koń	-	IV-III*	
k. 95	Bob_95	wys. 1 m	-	grob.; 4×3×2 m; pow. i pow. cał. 12 m^2; N-S	K?/?; głową na W	zł. pac.; zł. aplikacje stroju; 2 n. lep. r.;	-	-	V*	
k. 96	Bob_96	0,5/9 m	-	jama ze słupami; 3,5×3,5×1,6 m; pow. i pow. cał. 12,25 m^2; N-S	K?/?	grociki strzał (6 egz.); 2 brans. (1 sr.), nasz. ze zł. pac., kółko skroniowe; n. lep. r.	-	-	IV-III*	

Lit.: A. A. Bobrinskij 1901, s. 109-114, 116-117, 127-131, 135-136, 137; A. Smirnov 1974, s. 62; G. T. Kovpanenko 1981, s. 13-16, 17; V. A. Il’inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 274.

17. Bogdanìvka, ur. Černyj lìs/Bogdaniwka, Czernyj lis [Znam’âns’kij raj., Kìrovograds’ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 12	Bogd_12	0,3/8,5 m	fr. n. lep. r., amfor; węgle; kości byka	prosta jama; 1,6×1×1,4 m; pow. i pow. cał. 1,6 m^2; N-S	M?/?; wyp. na wznak; NW	2 br. grociki strzał	-	-	IV*	-
k. 27, p. 2	Bogd_27/2	poch. boczny	-	prosta jama	M?/?; skurcz. na prawym boku; N	brak	-	-	IV*	-
k. 29	Bogd_29	poch. boczny	kości konia	prosta jama; gł. 0,8	K?/?; skurcz. na lewym boku; NE	poj. pac.	-	-	IV*	-
k. 29, p. 2	Bogd_29/2	0,6/11 m	-	prosta jama; 2×0,8×1,6 m; pow. i pow. cał. 1,5 m^2; N-S	K?/?; wyp. na wznak; SW	poj. pac.	koń	-	IV*	-
k. 34, p. 1	Bogd_34	poch. boczny	fr. n. lep. r. i amfor	prosta jama; gł. 1,2 m	?/Dz; wyp. na wznak; NW	br. barans, poj. pac.	-	-	IV*	-
p. 2	Bogd_2	poch. płaski	-	prosta jama; gł. 0,6 m	?/Dz; pozycja wyp. na wznak; W	nasz. z pac., 2 kółka skroniowe	-	-	IV*	-

Lit.: O. I. Terenožkìn 1952, s. 124-126.

18. Brovarki/Browarki [Gadâc'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 4	Brob_4 (XVIII.1)	wys. 0,6 m	ognisko	grob. z 6 słupami i dookolnym rowkiem; 2,5×1,62×0,95 m; pow. i pow. cał. 4,1 m^2; podściółka org.; N-S	M/30-40; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał, pancerz; wędzidło z pobocznicami (na pkryciu)	-	czerwona farba na pomoście	1. poł. VI	-
k. 5/1993	Brob_5/1993 (XVIII.2)	1/28 m	n. lep. r.	grob. z 8 słupami i drew. podłogą; 4,2×2,86×2,35 m; pow. 12 m^2, pow. cał. 13,6 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał (9 egz.), włócznia	+	wypalenie pow. podkurhanowej	2. poł. V	-
k. 502	Brov_502	wys. 3,5 m	-	grob. z 4 słupami; 4,2×3,5×2,5 m; pow. i pow. cał. 14,7 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż; grociki strzał; 3 wędzidła z pobocznicami + blachy + drobne el.; amfora	+	-	środek V	-
k. 503	Brov_503	wys. 2,8 m	-	prosta jama; 4,2×2,8×2,5 m; pow. i pow. cał. 11,8 m^2; SSW-NNE	M?/?+K?/?	el. łuku, nóż bojowy; wędzidło z pobocznicami; sr. brans.; kam. półmisek, zwierciadło; amfora	-	-	k. VII – pocz. VI	-
k. 504	Brov_504	wys. 4,2 m	-	grob. z 4 słupami; 2,8×2,1×0,7 m; pow. i pow. cał. 5,9 m^2; N-S	M?/?	2 noże, zacisk; grociki strzał (141 egz.), 5 włóczni, 2 miecze; 2 n. lep. r.	-	-	k. V – IV	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1957, s. 234-238; P.Â. Gavriš 1998, s. 30-32.

19. Bubnìv'ska Slobìdka/Bubniw'ska Słobidka [Zolotonìs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 5	BubS_5	0,25/25 m	-	jama z dromosem (1,2 m); 3,8×2,3×1,7 m; pow. 8,7 m^2, pow. cał. 9,1 m^2; podściółka org.; E-W	K?/?	br. brans., szpila; br. zwierciadło; 1 n. lep. r.; 1 n. toczone (lekif)	-	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-
k. 6	BubS_6	0,4/20 m	-	prosta jama; 3,6×2,6×2,3 m; pow. i pow. cał. 9,4 m^2; podściółka org.; E-W	M?/?	nóż, zacisk; grociki strzał (4 egz.), włócznia, pancerz;	koń	-	IV	-
k. 7, p. 2	BubS_7/2	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 2,3×0,8×1,3 m; pow. i pow. cał. 1,8 m^2; NW-SE	M?/?	zacisk; grociki strzał (63 egz.), 2 włócznie; 4 zł. aplikacje stroju;	-	-	IV	-

Lit.: A. S. Belâev *et al.* 1983; E. E. Fialko 1994a, s. 13, ryc. 22-24.

20. Budki/Budky [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
Budki	Budki	poch. wpuszcz.	węgle	drew. grob.	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	wędzidła z pobocznicami; nasz. z pac., 2 zł. zausz., zł. pierścień, 2 szpile; zł. aplikacje stroju; 2 br. zwierciadła; br. dzwonki; 9 n. lep. r., amfora, n. czarno., sr. kubek;	-	-	IV środek – 3. ćw. (Grečko 2019)	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 42-43.

21. Burti/Burty [Novgorodkìvs'kij raj., Kìrovograds'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2, p. 1	Bur_2/1	poch. wpuszcz. w nasyp z EB	-	kat.; kom. gr. 2,8×2,2 m, dno na gł. 6,2 m, pow. kom. gr. 6,16 m^2, cał. pow. konstr. gr. 14,2 m^2; orient. kom. gr. N-S	M?/?	żel. nóż; br. grociki strzał, pancerz; blachy od uprzęży; poj. pac.; amfora, n. czarno.;	-	-	V-III*	-
k. 5	Bur_5	0,5/24 m	-	grob.; 2,7×2×2 m; pow. i pow. cał. 5,4 m^2; drew. podłoga + podściółka org.; NW-SE	K?/? + Dz/5-8; Dz – wyp. na wznak, SE	żel. nóż; br. grociki strzał; nasz. z pac., szpila; 2. n. lep. r.	-	-	IV*	-

Lit.: N. M. Bokij 1977a, s. 71-72.

22. Buševe/Buszewe [Rokitnâns'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
-	Busz	poch. płaski	fr. amfor	prosta jama; dł. 2,1 m, gł. 0,8 m	K?/?	nóż, przęślik, n. lep. r.	ptak	-	IV	-

Lit.: S. A. Skoryj 2003, tabl. 8, poz. 46.

23. Čeremušna/Czeremuszna (tabl. XIX) [Valkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 4	Czer_4	wys. 0,2 m	n. lep. r.	prosta jama; 2,65×1×0,3 m; pow. i pow. cał. 2,65 m^2; NE-SW	K?/?; SE	2 zausz.; bryłka siarki	-	częściowe spalenie konstr. gr.	1. poł. VI	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 5	Czer_5	wys. 0,15 m	-	prosta jama; 2,55×1,1×0,3 m; pow. i pow. cał. 2,8 m^2; SSW-NNE	K?/?	szpila, 2 zausz.; czerwony barwnik; n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	1. poł. VI	-
k. 10	Czer_10	1,25/20 m	-	prosta jama; 2×2,1×1,7 m; pow. i pow. cał. 4,2 m^2; NNW-SSE	M/34-36; pozycja wyp. na wznak, S; czaszka powieszona na kołku	nóż; grociki strzał; wędzidło z pobocznicami + blachy +drobne el.; amfora;	-		k. V – pocz. IV	-
k. 13	Czer_13 (XIX.2)	0,8/21 m	-	grob. z dromosem (1,75 m) i 9 słupami; 4×2,75×1,4 m; pow. 11 m^2, pow. cał. 12,75 m^2; N-S	M?/? +?/?; pozycja wyp. na wznak, N i S	nóż; grociki strzał (50 egz.), włócznia; kółko skroniowe; sprzączki;	-		IV	-
k. 14	Czer_14 (XIX.3)	0,8/19 m	ognisko	prosta jama; 3,75×1,72×1,1 m; pow. i pow. cał. 6,5 m^2; NNW-SSE	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał; włócznia; n. lep. r.; br. kocioł;	bydło		IV	-
k. 16	Czer_16 (XIX.1)	0,8/21 m	-	grob. z 6 słupami; 2,7×1,9×1,2 m; pow. i pow. cał. 11 m^2; NW-SE	M/38-40 + K/35-37; oboje zm. w pozycji wyp. na wznak, NW	brak	bydło		IV	-

Lit.: P. D. Liberov 1961, s. 105-106; Û. V. Bujnov *et al.* 2005, s. 9-11; V. L. Bondarenko *et al.* 2007, s. 275-278.

24. Čutìvka/Czutiwka [Oržic'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
p. 1	Czut	poch. płaski	-	prosta jama, E-W	M/35-40; pozycja wyp. na wznak, W	osełka; grociki strzał, miecz	-	-	4. ćw. VI – pocz. V	-

Lit.: D. S. Grečko *et al*. 2016, s. 117-118.

25. Dergači/Dergaczi [Dergačìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Dereg_1	wys. 0,7 m	-	prosta jama; 1,5×1×0,75 m; pow. i pow. cał. 1,5 m^2; E-W	M?/?; pozycja wyp. Na wznak, W	grociki strzał			k. V – IV	-

Lit.: A. V. Bandurovskij, V. Û. Bujnov 2000, s. 212-214, poz. 2.

26. Dudčincì/Dudczynci [Gadâc'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
p. 1	Dud_1 (XVIII.3)	poch. płaski	-	prosta jama; gł. 1,5 m^2; E-W	M/45-50; pozycja wyp. Na wznak, W	br. brans.; 1 n. lep. r.	-	-	V-IV	-
p. 3	Dud_3 (XVIII.3)	poch. płaski	-	prosta jama; 1,94×0,82×1,34 m; pow. i pow. cał. 1,6 m^2; E-W	K/40-45; pozycja wyp. Na wznak, W	brak	-	-	V-IV	-

Lit.: V. V. Šerstûk 2011, s. 318-320.

27. Erčiki/Ercziki [Popìl'nâns'kij raj., Žitomirs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Ercz	wys. 3,2 m	-	jama ze słupami; gł. 1,6 m; N-S	K?/?; pozycja wyp. na wznak, N	br. pierścień?, nasz. z pac., 2 elektronowe zausz.; kam. płytka; bryłki siarki i barwników, br. zwierciadło; n. lep. r.			VII – pocz. VI	-

Lit.: Cz. Neyman 1884, s. 33-34.

28. Erkìvcì/Erkiwci [Pereâslavs-Hmel'nic'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1, p. 1	Erk_1/1	1/20 m	-	kat.; kom. gr. 2,6×1,8 m, dno na gł. 2,95 m, pow. kom. gr. 4,7 m^2, pow. cał. 6,1 m^2; orient. kom. gr. E-W	2 Dz + ?/?; wszyscy zm. w pozycji wyp. na wznak, Dz – W, ?/? – N	kółko skroniowe, zł. zawieszka (el. nasz.)	-	-	IV	-
k. 1, p. 2	Erk_1/2	poch. wpuszcz., z niewielką dosypką	-	kat.; kom. gr. 3,3×1,9 m, dno na gł. 3,7 m, pow. kom. gr. 6,3 m^2, pow. cał. 8,3 m^2; orient. kom. gr. E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	2 noże, zacisk; grociki strzał (97+29 egz.), włócznia i dziryty (1+2 egz.), pas bojowy; zł. pierścień, żel. brans.	młody koń, z nożem	-	IV	-

Lit.: M. N. Mozolevskij 1975.

29. Gerasimìvka/Herasymiwka [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Geres_1	wys. 4,2 m	n. lep. r.,	grob. w typie zrębu z 8 słupami; 4,2×2,8×2,8 m;	M?/? + K?/?	włócznia; wędzidło z pobocznicami + blachy; br. brans., nasz. z pac. (8088 egz.),	baran, świnia, z		700-650 (Medvedskaâ	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
			węgle	pow. i pow. cał. 11,8 m^2; N-S		szpile (1 br. + 3 sr.); kam. półmisek, siarka, czerwony barwnik, zwierciadło, 2 zł. aplikacje stroju; 1 n. lep. r.	nożem		1992)	
k. 2	Geres_2	wys. 1,4 m	-	prosta jama; gł. 2,1 m; N-S	K?/?	3 przęśliki; szpila; kam. półmisek, siarka, zwierciadło; 2 n. lep. r.			VII-VI	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 53-54.

30. Gladkìvŝina/Hładkiwszczyna (tabl. XX) [Zolotonìs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2	Glad_2 (XXI)	4/25 m, dookolny rów	n. lep. r., fr. 3 amfor, ognisko, kości m.in. 2 koni	kat.; kom. gr. 2,45×1,45 m, dno na gł. 1,5 m, pow. kom. gr. 3,5 m^2, pow. cał. 5,3 m^2; orient. kom. gr. E-W	M/45-55; pozycja wyp. na wznak, W; nogi ułożone w romb	zacisk; grociki strzał (148 egz.), 3 włócznie, miecz, pełen zest. uzbrojenia ochronnego; sr. aplikacja stroju; br. kocioł, drew. półmisek	koń, i baran, z nożem	-	2. poł. V	-
k. 3, p. 1	Glad_3/1 (XX.1-2)	poch. wpuszcz. w nasyp o wys. 2,1 m; drew. konstr. namiot.	-	jama. z dromosem (1,6 m) i 4 słupami oporowymi; 7,8×6,9×3,9 m; pow. 42,4 m^2; pow. cał. 58,5 m^2; N-S	M/maturus + K?/? + ?/nast.; nast. – pozycja skurcz. na boku, S	4 zaciski, szydło; grociki strzał (86 egz.), sztylet; poj. zł. pac.; zwierciadło; br. kocioł; 4 br.zakończenia tyczek	koń	częściowe spalenie konstr. gr.	k. VII – pocz. VI	-
k. 4	Glad_4	poch. wpuszcz. w nasyp o wys. 0,6 m	-	grob. z dromosem (1,15 m), 7 słupami oporowymi i dookolnym rowkiem; 4,3×3,7×0,5 m; pow. 15,9 m^2; pow. cał. 17,5 m^2; NW-SE	M/maturus + K/maturus + 2 ?/Dz; M – SSW	przęślik*, igła, szydło; grociki strzał, pancerz; nasz. z pac. (7 egz.)*, 2 szpile*, 2 zausz. (1 ze zł.)*; kam. półmisek; 4 n. lep. r.; astragale; * przy K, 1 szpila także przy M	owca, z nożem	częściowe spalenie konstr. gr.	k. VII – pocz. VI	-
k. 499	Glad_449	b.d.; drew. konstr. namiot.	-	jama. z dromosem; okrągła o śred. 6,39 i gł. 3,03 m; pow. 32 m^2; N-S	K?/? + ?/nast.; nast. – wyp. na boku, NE	zwierciadło, 3 zł. aplikacje stroju; 2 n. lep. r., n. czarno. (kyliks);	koń	-	570-540 (Grečko 2013)	-

Lit.: L. K. Galanina 1977, s. 38; V. P. Grigor'ev 1994; V. Grigor'ev, S. Skoryj 2012.

31. Glevaha/Hlewacha [Vasil'kìvs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
Glevaha	Glev	9/70 m; dookolny rów; drew. konstr. namiot.	fr. n. lep. r.; owca, koń i bydło	grob. z dromosem (6 m), drew. podłogą, słupami oporowymi; 8,2×5×2,5 m; pow. 41 m^2; pow. cał. 51,8 m^2; NW-SE	M?/? złożony w NW cz. kom. gr.; K?/młoda złożona w mniejszej SE cz. kom. gr.; K – pozycja wyp. na wznak, E	K – nasz. z pac., br. zusznica; pozostałe (zw. z poch. M): poj. grocik strzały, broń obuchowa; fr. pobocznicy i blacha; nasz. z pac., br. szpile; 7 n. lep. r.; kościane pręty i żel. kółko	-	częściowe spalenie konstr. gr.	k. VII – pocz. VI*	-

Lit.: A. I. Terenožkin 1954.

32. Gorbanì/Horbani [Kozel'sins'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2, p. 5	Grob_2/5	poch. wpuszcz.	-	kat.; kom. gr. 2,4×1,6 m, dno na gł. 1,8 m, pow. kom. gr. 3,8 m^2, pow. cał. 6 m^2; podściółka org.; orient. kom. gr. NEN-SWS	M/25-30; pozycja wyp. na wznak, WSW; nogi ułożone w romb	grociki strzał (6 egz.), włócznia, sztylet, pancerz (?); wędzidło; 1 n. lep. r.; sr. kubek (?), n. drew.	owca/koza	-	2. poł. V	-

Lit.: O. B. Suprunenko, V. V. Šestrûk 2011, s. 84-92.

33. Grišincì/Hryszczynci [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
p. 1	Gri_1	poch. płaski	-	prosta jama o gł. 0,65 m	potrójny; K?/?+?/?+?/11-13; K – pozycja skurcz. na prawym boku, NW; ?/? – pozycja wyp. na wznak, SE	K – 2 kółka skroniowe; nast. (11-13) – n. lep. r. i amfora	-	-	V-III*	-
p. 6	Gri_6	poch. płaski	-	prosta jama; 3×1,9×0,85 m; pow. i pow. cał. 5,7 m^2; NE-SW	K?/?	nasz. z pac.; 2 n. lep. r. i amfora	-	-	V-III*	-
p. 7	Gri_7	poch. płaski	kości zwierzęce (w tym koń), fr. n. lep. r. i amfor; węgle	jama ze stopniem; 3×2,5×0,9 m; pow. i pow. cał. 7,5 m^2; NE-SW	M?/?	żel. nóż, br. zaciski; grocik strzały, pas bojowy; br. brans.; 2. n. lep. r., n. toczone; żel. kółko	-	-	pocz. V*	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
p. 9	Gri_9	poch. płaski	-	prosta jama o gł. 1,05 m	K?/2-3; pozycja wyp. na wznak., NE	nasz. z pac.	-	-	V-IV*	-
p. 11	Gri_11	poch. płaski	-	prosta jama o gł. 0,5 m	K?/?; pozycja wyp. na wznak, NE	2 br. szpile i poj. pac.	-	-	V-III*	-
p. 12	Gri_12	poch. płaski	-	prosta jama o gł. 0,7 m	?/2-3	2 n. lep. r.	-	-	V-III*	-
p. 13	Gri_13	poch. płaski	-	prosta jama o gł. 0,75 m	?/Dz; pozycja wyp. na wznak, E	n. lep. r.	-	-	V-III*	-
p. 14	Gri_14	poch. płaski	-	prosta jama o gł. 0,65-0,9 m	M?/?	żel. nóż; dziryt	-	-	V-III*	-
p. 16	Gri_16	poch. płaski	-	prosta jama o gł. 0,9 m	?/nast.	2 n. toczone	-	-	pocz. V*	-
p. 1/1965	Gri_1/1965	poch. płaski	-	prosta jama o gł. 0,75 m	M?/?; pozycja wyp. na wznak, N	włócznia, pancerz; n. lep. r., amfora	-	-	IV*	-
p. 2/1965	Gri_1/1965	poch. płaski	-	prosta jama o gł. 0,75 m	K?/?	br. szpila	-	-	V-III*	-

Lit.: V. G. Petrenko 1962, s. 148-149, 151.

34. Griškìvka/Hryszkiwka (tabl. XXII) [Zmìïvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1, p. 1	Grisz_1/1 (XXII.2)	0,7/8 m, rów	n. lep. r.	prosta jama; 2,3×1,1×0,8 m; pow. i pow. cał. 2,53 m^2; NW-SE	K/?; pozycja wyp. na wznak, SE	brak	-	-	k. V – pocz. IV	-
k. 1, p. 2	Grisz_1/2 (XXII.3)			prosta jama; 2,6×1,3×0,9 m; pow. i pow. cał. 3,4 m^2; NW-SE	M/?; pozycja wyp. na wznak, SE	brak	-	-		-
k. 2	Grisz_2	1/12 m, rów	-	prosta jama; 2×1,5×1,25 m; pow. i pow. cał. 3 m^2; NW-SE	M/?	grociki strzał (2 egz.)	-	-		-
k. 3	Grisz_3	wys. 0,6 m	-	prosta jama; gł. 0,6 m; NW-SE	M?	brak	-	-		-
k. 14	Grisz_14 (XXIII.3)	0,65/6,4 m	n. lep. r., amf., węgle	prosta jama; 2,8×1,4×0,95 m; pow. i pow. cał. 3,9 m^2; W-E	M/35-40	nóż; grociki strzał (15 egz.)	-	-		-
k. 22	Grisz_22 (XXIII.4)	0,7/7 m	-	prosta jama; 2,4×1,4×1,2 m; pow. i pow. cał. 3,4 m^2; W-E	K/25 + ?/8-10	grociki strzał (28 egz.); poj. pac.	-	-		-
k. 25, p. 1	Grisz_25/1 (XXIII.1.1)	poch. wpuszcz..	-	prosta jama; 2,65×1,5×0,4 m; pow. i pow. cał. 4 m^2; NW-SE	M/?; pozycja wyp. na wznak, SW	grociki strzał (56 egz.), włócznia i	źrebak, z nożem	-		-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
						dziryt (2+1 egz.)				
k. 25, p. 2	Grisz_25/2 (XXIII.1.2)	0,8/7 m, rów	n. lep. r., źrebak	prosta jama; 2,75×1,1×1,2 m; pow. i pow. cał. 3 m^2; W-E	K/19-20; pozycja wyp. na wznak, E	grociki strzał (48 egz.); 1 n. lep. r.	cielak, z nożem	częściowe spalenie konstr. gr.		-
k. 26, p. 1	Grisz_26/1 (XXIV.1.32)	1/12 m, rów	n. lep. r.	prosta jama; 2,45×12×1,25 m; pow. i pow. cał. 2,9 m^2; NW-SE	K/20-25; pozycja wyp. na wznak, NW; nogi w romb	nóż;	-	-		-
k. 26, p. 2	Grisz_26/2 (XXIV.1.1-31)			prosta jama; 2,6×1,3×1,3 m; pow. i pow. cał. 3,4 m^2; NW-SE	M/45-50; pozycja wyp. na wznak, NW	grociki strzał (29 egz.), dziryt	cielak, z nożem	-		-
k. 34	Grisz_34	0,8/10 m	-	prosta jama; 2,8×1,5×1,26 m; pow. i pow. cał. 4,2 m^2; W-E	M/?; pozycja wyp. na wznak, NW	grociki strzał (6 egz.)	+, z nożem	-		-
k. 36, p. 2	Grisz_36/2	0,4/7 m	-	prosta jama; 2,75×1,2×0,75 m; pow. i pow. cał. 3,3 m^2; NW-SE	K/?; poch. samej czaszki	poj. pac.	-	-		-
k. 47, p. 1	Grisz_47/1 (XXIV.2.1-12)	0,75/12, rów	n. lep. r.	prosta jama; 2,4×1,15×1 m; pow. i pow. cał. 2,8 m^2; NW-SE	M/20-25; pozycja wyp. na wznak, SE	grociki strzał (11 egz.)	+, z nożem	częściowe spalenie konstr. gr.		-
k. 47, p. 2	Grisz_47/2 (XXIV.2.13-35)			prosta jama; 2,3×1,15×0,9 m; pow. i pow. cał. 2,6 m^2; NW-SE	K/20-25; pozycja wyp. na wznak; nogi w romb	br. i żel. brans.; pac. – nasz. i aplikacje stroju;	świnia, z nożem	-		-

Lit.: D. S. Grečko, V. A. Šelehan 2012, s. 16-49.

35. **Gruškìvka**/**Hruszkiwka**[Kam'âns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 382	Grusz_382	poch. wpuszcz.. w nasyp z EB, 2,6/50 m	-	prosta jama; gł. 1 m	M?/?	kołczan z grocikami strzał (112 egz.), włócznia (2 egz.), miecz; nasz. a pac., br. zawieszka, br. brans.; sprzączka, guzik; 2 n. lep. r.; 3 br. kółka	-	-	V*	-
k. 383	Grusz_383	poch. wpuszcz.. w nasyp z EB, 2,5/30 m	-	grob. z dookolnym rowkiem i słupem; 4,2×2,97×0,6 m; pow. i pow. cał. 12,5 m^2; E-W	M?/?; pozycja na wpół skurczona na prawym boku; W	osełka; grociki strzał (115 egz.), włócznia (2 egz.), miecz; wędzidło z pobocznicami, blachy i br. naczółek; naszyjnik z elektronu, zł. zausznica; zł. i sr. blaszki-aplikacje nakrycia głowy, br. sprzączka; 3 n. lep. r.; kam. płytka; br. kabłączki	baran i krowa/koń, z nożem	częściowe spalenie konstr. gr.	k. VI – pocz. V*	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 392	Grusz_392	2,75/31 m	-	grob. z dromosem (2,6 m), słupami, dookolnym rowkiem i calcowym schodkiem; 6,8×6,65×2,22 m; pow. 45,2 m^2; pow. cał. 50,2 m^2; E-W	M?/?	kołczan; poj. pac.; 2 n. lep. r.; bryłka siarki; astragal	baran?	częściowe spalenie konstr. gr.	V*	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1902, s. 37, 40-41, 48-49.

36. Gulâjgorodok/Hułajhorodok [Kam'âns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa A										
k. 33	G-G_33	1,4 m	-	prosta jama; 3,5×2,1×0,35 m; pow. i pow. cał. 7,35 m^2; E-W	K?/?	żel. nóż; nasz. z pac., br. brans. (2 egz.); kam. półmisek	-	-	VII*	-
k. 38	G-G_38	2,1 m	-	grob.; 2,8×2,8×2,1 m; pow. i pow. cał. 7,84 m^2; N-S	M?/? + K?/?; M – pozycja wyp. na wznak, N	kołczan z grocikami strzał (≥150 egz.), włócznia; pancerz; wędzidła z pobocznicami (3 komplety), kościane rozdzielacze; nasz. z pac.; br. zwierciadło, kam. półmisek, bryłki barwników	-	częściowe spalenie konstr. gr.	k. VII – pocz. VI	-
k. 40	G-G_40	2,8 m	-	prosta okrągła jama; średnica 4,2 m i gł. 1,75 m; pow. i pow. cał. 13,9 m^2	M?/? + K?/? + ?/?; M i K – pozycja wyp. na wznak; ?/? – pozycja skurcz. na prawym boku; M i ?/? – N, K – W	żel. wędzidło; pobocznice; nasz. z pac.; fr. kam. płytki; K i ?/? – brak inw.	-	-	k. VII – pocz. VI	-
k. 42	G-G_42	1,7 m	-	jama z drew. podłogą; 3,5×2,8×0,55 m; pow. i pow. cał. 13,85 m^2; E-W	K?/?	poj. grocik strzały; nasz. z pac., 2 br. szpile; żel. kółko	baran	-	VI*	-
k. 44	G-G_44	1,4 m	-	prosta okrągła jama; średnica 0,7 m; pow. i pow. cał. 0,38 m^2	K?/?	nasz. z pac.; n. lep. r.; żel. kółko	-	-	IV*	-
k. 48	G-G_48	2,9 m	-	prosta jama; 2,1×0,7×0,35 m;	M?/?	grociki strzał (40 egz.); wędzidło, blachy	-	-	VII*	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				pow. i pow. cał. 1,47 m^2; E-W						
k. 308, p. 1	G-G_308/1	b.d.	-	grob.; 2,75×1,4×0,6 m; pow. i pow. cał. 4,15 m^2; E-W	M?/?	żel. nóż; kołczan z grocikami strzał (19 egz.), włócznia (2 egz.); poj. pac.	-	-	V-III*	-
k. 308, p. 2	G-G_308/2	poch. boczny	-	prosta „niewielka" jama	?/Dz; pozycja wyp. na wznak, N	nasz. z pac.	-	-	V-III*	-
grupa Б										
k. 319	G-G_319	b.d.	fr. amfor i kości zwierzęce	grob. z dookolnym rowkiem; 2,8×2,3 m; pow. i pow. cał. 6,44 m^2; E-W	M?/?	wędzidło z pobocznicami, br. blacha i rozdzielacz; 2 n. lep. r.; bryłka bieli	koń, baran, świnia	częściowe spalenie konstr. gr.	VII-VI*	-
k. 330	G-G_330	b.d.	-	bez konstr., na dawnej pow.	K?/?; pozycja skurcz. na boku, W	nasz. z pac., 2 żel. brans.; pac.; bryłka bieli	+	-	IV-III*	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1887, s. 100-104, 106-107; 1901, s. 41, 44; V. A. Il'inskaâ 1975, s. 14-17.

37. Hitcì/ Chytcy [Lubens'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Hit	wys. 5 m	n. lep. r., fr. amfor	grob. z 7 słupami i dookolnym rowkiem; 5×3,5×1,8 m; pow. i pow. cał. 17,5 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, N	grociki strzał (43 egz.), 2 włócznie, sztylet, pancerz + tarcza; pełny komplet uprzęży; 2 brans. met.; n. lep. r.	+	-	V	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 62.

38. Hodorìv/Chodorów* [Mironìvs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 423	Hodor_423	1,8 m	-	prosta jama; 6,85×3,55 m; pow. i pow. cał. 20,2 m^2; N-S	M?/? + K?/?; oboje w pozycji wyp. na wznak, W	pancerz; wędzidło i rozdzielacz; 2 n. lep. r.; czerwony barwnik	-	-	k. VII – pocz. VI (Skoryj 2003)	-

Lit.: M. N. Brandenburg 1908, s. 123-124; L. K. Galanina 1977, s. 17.

39. Hodorkìv/Chodorków* [Popìl'nâns'kij raj., Žitomirs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 58	Hodor_58	2,1/23 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	M?/?; częściowa krem.	przęślik (w nasypie), osełka; włócznia; 1 n. lep. r., amfora	+, z nożem	-	V	-
k. 60	Hodor_60/1	1,6/17 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	M?/?; częściowa krem.	3 włócznie; 1 n. lep. r.	-	-	V	-
k. 61	Hodor_61/1	0,8/15 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	M?/?; częściowa krem..	grociki strzał, miecz; 1 n. lep. r.	-	-	V	-

Lit.: G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 176-177, 256-257

40. Ìvanìvka/Iwaniwka (tabl. XXV.1) [Boguslavs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 3	Ivan_3 (tabl. XXVI.1, 3)	1/38 m; dookolny rów; drew. konstr. namiot.	kości zwierzęce i ludzkie, fr. amfor	prosta jama; 3,2×3×2,2 m; pow. i pow. cał. 9,6 m^2; N-S	M/dojrzały	pancerz	+	-	k. V – IV	oznaczenia płci i wieku – S.I. Kruc 1997
k. 4, p. 2	Ivan_4/2 (tabl. XXV.4)	poch. wpuszcz.	-	jama o gł. 1,3 m	K/dojrzała	br. zwierciadło, kam. płytka, bryłka czerwonej farby; n. czarno. (czasza) i czerwono. (lekif); 4 kam. sferoidy	+, z nożem	-	k. V – pocz. IV	-
k. 5	Ivan_5 (tabl. XXVI.2, 4)	1,5/40 m; drew. konstr. namiot.	-	jama z słupami; 5,5×4,2×2,45 m; pow. i pow. cał. 23,1 m^2; E-W; podściółka org.	M?/? + K?/?	żel. nóż, fr. kamieni szlifierskich, żel. zacisk; grociki strzał (20 egz.), włócznia; zł. blaszki-aplikacje stroju, br. zwierciadło; n. lep. r., n. czarno. i czerwono., n. toczne	koń	częściowe spalenie konstr. gr.	k. V – pocz. IV	-

Lit.: G. T. Kovpanenko *et al.* 1996, s. 101-113.

41. Ivankìv/ Iwankiw [Borispìls'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 3, p. 1	Ivanko_3/1	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 3,2×2,1×1,4 m; pow. i pow. cał. 6,7 m^2; SE-NW; podściółka org.	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (63 egz.), włócznia i dziryt; zł. naszyjnik;	byk	-	IV	-
k. 3, p. 2	Ivanko_3/2	0,9/20 m	n. lep. r., fr.	grob.; 3,1×1,5×0,75 m; pow. i pow. cał. 4,65 m^2;	M?/? + K?/?; oboje zm. w pozycji wyp. na wznak, W	pas bojowy; poj. pac.; zwierciadło; kam. sferoid	baran	spalone ziarna zbóż na dnie	IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
			amfor	NW-SE; podściółka org.				jamy gr.		
k. 6, p. 1	Ivanko_6/1	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 3,4×2,4×1,4 m; pow. i pow. cał. 8,2 m^2; E-W	M?/?; zorientowany głową na W; czaszka powieszona na kołku?	nóż; włócznia i dziryty (1+2 egz.); amfora; br. kocioł, br. n. imp. (czasza)	baran z nożem	-	IV	-
k. 7	Ivanko_7	0,6/16 m	-	prosta jama; 4,5×2,5×1 m; pow. i pow. cał. 11 m^2; NW-SE	M?/?; pozycja wyp. na wznak, E	zacisk; grociki strzał, włócznia i miecz; sr. naszyjnik;	koń	-	IV	-

Lit.: E. V. Âkovenko 1965, s. 150-157.

42. Ìvankovičì/Iwankowyczi (tabl. XXVII) [Vasil'kìvs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Ivan_1 (tabl. XXVII-XXVIII)	≥10/≥60-70 m; drew. konstr. namiot.; wyłożenie drew. konstr. namiot. i pokrycia kom. gr. podściółką org.	kości zwierzęce; ognisko	grob. z dromosem (4,4 m), drew. podłogą, słupami oporowymi; 8,65×6,5×2 m; pow. 56,2 m^2; pow. cał. 66,8 m^2; NNW-SSE	zbior. z poch. M?/? i K?/? + inne osoby; gł. (zm. nr 1) – w N cz. kom. gr., NE?; zm. nr 2-3 (poch. tow.?) – w nogach gł. zm.?	w N cz. kom. gr.: br. i żelazne grociki strzał; nasz. z pac., zł. skręcik; zł. aplikacja stroju?; 3 n. lep. r.; zm. 2 lub 3: br. zausznice; pozostałe: grociki strzał; 3 kościane rozdzielacze od uprzęży; br. zausznica; 6 n. lep. r.; bryłka realgaru	-	wypalenie pow. hałdy calcowej	2. poł. VII – 1. poł. VI	-

Lit.: S. A. Skoryj *et al.* 2001; Û.O. Bìlan, O.B. Soltis 2014.

43. Josipìvka/Józefówka*[Borispìls'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 452	Jos_452	2,3/40 m	-	jama z dromosem (w,4 m), 4 słupami oporowymi; 2,7×2,1×0,25 m; pow. 5,7 m^2; pow. cał. 7,6 m^2; NW-SE	M?/?	2 zaciski; 2 włócznie, pancerz.	baran, z nożem	-	V-IV	-

Lit.: A.A. Bobrinskij 1906, s. 2.

44. Kapìtanìvka/Kapitaniwka [Novgorodkìvs'kij raj., Kìrovograds'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I										
k. 480, p. 1	Kap_480/1	2,3/32 m	-	kat.; kom. gr. 4×3,2 m, dno na gł. 3,5 m, pow. kom. gr. 12,8 m^2; orient. kom. gr. E-W	K?/? + ?/?; ?/? w pozycji wyp. na wznak, S	przęślik; 2 dziryty; nasz. z pac., poj. zausznica; br. zwierciadło; amfora, n. czarno.; ?/? – bez inw.	baran, z nożem		IV*	-
k. 480, p. 2	Kap_480/2	poch. boczny	-	kat.; kom. gr. 4,7×2,9 m, dno na gł. 3,62 m, pow. kom. gr. 13,63 m^2; orient. kom. gr. NE-SW	M?/?	grociki strzał (46 egz.), włócznia; n. lep. r., amfora	ptak, z nożem		IV*	-
k. 482	Kap_482	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 4,1×3×1,6 m; pow. i pow. cał. 12,3 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	żel. nóż; 3 n. lep. r.	koń	-	VII – 1. poł. VI*	-
grupa II										
k. 483	Kap_483	4,55/45 m	-	kat.; kom. gr. 2,35×2,98 m, dno na gł. 4,43 m, pow. kom. gr. 7 m^2, cał. pow. konstr. gr. 12,4 m^2; orient. kom. gr. N-S	M?/? + ?/?	grociki strzał; wędzidło; sr. zausznica, zł. pac.; 2 n. czarno. (kantaros, flakon), n. toczone; br. kocioł;	brana, koń	tow. poch. koński w kom. gr.	pocz. III	-
k. 484	Kap_484	2,8/35 m	-	kat.; kom. gr. 1,6×1,42 m, dno na gł. 2,95 m, pow. kom. gr. 2,3 m^2, cał. pow. konstr. gr. 14,1 m^2; orient. kom. gr. NW-SE	M?/6-7	żel. nóż; grociki strzał;	baran	-	IV-III*	-
k. 485	Kap_485	1,5/17 m	-	kat.; kom. gr. 2,5×1,8 m, dno na gł. 2,85 m, pow. kom. gr. 4,5 m^2, cał. pow. konstr. gr. 6,1 m^2	K?/?	grociki strzał, miecz, topór; poj. pac.; br. zwierciadło; n. czarno. (kantaros); 2 kam. sferoidy	-	-	III*	-
k. 487	Kap_487 (tabl. XXXI.2)	5,66/50 m	-	kat.; kom. gr. 5,22×3,98 m, dno na gł. 4,73 m, pow. kom. gr. 20,8 m^2, cał. pow. konstr. gr. 23,56 m^2; orient. kom. gr. E-W	M? + ?/?; oboje zm. w pozycji wyp. na wznak, M – głową na E, ?/? – głową na S; ?/? w nogach M	M – żel. nóż; kołczany z grocikami strzał (39+94 egz.), włócznia i dziryty (3+2), miecz ze zł. okładziną rękojeści; wędzidło i pobocznice, kółko i sprzączka oraz naczółek; n. lep. r.; br. kocioł, pozłacana misa; br. widełki, kam. sferoid;	byk (w kotle); krowa, z nożem	tow. poch. koński w osobnym grobie	4. ćw. IV (Alekseev 2006, s. 50)	uprząż na koniu

						?/? – br. kółko i 2 guziki; pozostałe – amfora				

Lit.: A. A. Bobrinskij 1910, s. 57-58, 61-66, 67-72, ryc. 5; V. A. Il'inskaâ 1975, s. 27; V. A. Il'inskaâ, A. I. Terenožkin 1983, s. 254.

45. Karpusì/Karpusy[Poltavs'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1, p. 7	Karp_1/7 (XXIX-XXX)	poch. wpuszcz.	węgle; krowa, koń, owca, drób	jama z schodkiem calcowym i drew. podłogą; 4,6×4,5×2,4 m; pow. i pow. cał. 20,7 m^2; N-S	M/podeszły + K/45-50	grociki strzał; nasz. z pac., szpila; kreda; zł. aplikacje stroju; 9 n. lep. r., amfora; sr. płytka	-	-	nie później niż środek VII (Daragan 2010)	-
k. 3	Karp_3 (XXXI.1)	0,62/13 n	-	jama z drew. podłogą; 2,65×2,2×1,65 m; pow. i pow. cał. 5,8 m^2; NW-SE	K?/? + niemowlę; K – pozycja wyp. na wznak, NWW	przęślik; nasz. z pac. (17+52 egz.); kreda, czerwony barwnik; 2 n. lep. r., n. toczone;	-	ślady działalności ognia?	nie później niż środek VII (Daragan 2010)	-

Lit.: O. Suprunenko *et al.* 1996, s. 24-34, 47-53.

46. Kirikìvka/Kyrykiwka [Velikopisarìvs'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 8, p. 8	Kirin_8/8	poch. wpuszcz.	-	grob. z dromosem (4 m); 3,1×2×1,23 m; pow. 6,2 m^2; SW-NE; podściółka org.	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	nóż, osełka; grociki strzał (8 egz.) i el. łuku, 2 miecze; zł. łańcuszek z zawieszką	baran	-	środek VI (Kovpanenko 1967)	-
k. 13	Kirin_13	b.d.	-	grob.; 2,3×1 m; pow. i pow. cał. 2,3 m^2; SW-NE	M?/?; pozycja wyp. na lewym boku, SW	grociki strzał (12 egz.); 2 n. lep. r.	-	zm. posypany czerwoną ochrą	VI (Kovpanenko 1967)	-

Lit.: E. Mel'nik 1905, s. 711, 715.

47. Konstântinìvka/Konstjantyniwka [Smìlâns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa A										
k. 80	Konst_80	2,5/17 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	K/w średnim wieku	nóż, zacisk; grociki strzał; poj. pac.	koń, krowa	-	V*	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 82	Konst_82	2/11 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	K?/?	przęślik; amfora, n. czarno. (czasza);	koza	-	IV*	-
k. 84	Konst_84	2/17 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	M/w średnim wieku	grociki strzał, 2 włócznie; 1 n. lep. r.	koń, krowa	częściowe spalenie konstr. gr.	IV*	-
k. 86, p. 1	Konst_86/1	2,4/20 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	M?/?	grociki strzał, sztylet; 1 n. lep. r.	+, z nożem	-	IV*	-
k. 86, p. 2	Konst_86/2	poch. boczny	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	K?/?	przęślik; 1 n. lep. r.	+, z nożem	-	IV*	-
k. 87	Konst_87	2,6/18 m	-	kat.; kom. gr. 2,75×1,95 m, dno na gł. 2,9 m, pow. kom. gr. 5,4 m^2, cał. pow. konstr. gr. 11,2 m^2; orient. kom. gr. N-S	K?/?	nasz. z pac. (15 egz.), 2 sr. kółka skroniowe	baran	-	IV-III*	-
k. 94	Konst_94	2,3/15 m	-	prosta jama; 2,5×2×0,2 m, pow. i pow. cał. – 5 m^2	M?/?	nóż; grociki strzał; 1 n. lep. r.	baran	-	IV*	-
k. 96	Konst_96	1,8/13 m	-	prosta jama; 1,7×1,2×0,2 m, pow. i pow. cał. – 2,04 m^2	K/w średnim wieku	przęślik; grociki strzał; 1 n. lep. r.	-	-	IV*	-
k. 98/1	Konst_98/1	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; gł. 1,5 m	M?/?	grociki strzał; 1 n. lep. r.; amfora	koń, baran	-	IV*	-
k. 98/2	Konst_98/2	2,3/19	-	prosta jama; 3,3×1,15×0,23 m, pow. i pow. cał. – 3,8 m^2	K?/?	grociki strzał (8 egz.); 2 n. lep. r.	-	-	IV*	-
grupa Б										
k. 522	Konst_522	1,8/46 m	-	grob. z dromosem, 9 słupami, i dookolnym rowkiem; 3,28×3,02×1,59 m; pow. 9,9 m^2; N-S	M?/? +K?/? + ?/Dz; jeden ze zm. w pozycji wyp. na wznak, NW	grociki strzał (20 egz.), sztylet; pancerz; 2 wędzidła z pobocznicami + blachy + drobne el.; nasz. ze zł. pac.; n. toczone, imp. n. br., n. drew.	-	tow. poch. końskie w dromosie; częściowe spalenie konstr. gr.	nie później niż środek V (Mogilov 2008)	-
grupa B										
k. 246	Konst_246	wys. 2,4 m	-	jama z calcowym schodkiem; 4,1×3,4 m; pow. i pow. cał. 13,7 m^2; E-W	M?/? + K?/?; K – pozycja wyp. na wznak, W	nóż; włócznia; wędzidło z pobocznicami; nasz. z pac.	-	-	VII – pocz. VI	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1894, 6-8, 9-10; 1914, s. 99-102.

48. Kotorič/Kotorycz [Harkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. z 1984	Koto_1984 (XXXII.1)	0,65/24 m	fr. amfor, koń	grob. z 7 słupami i dookolnym rowkiem; 3,7×3,45×3,45 m; pow. i pow. cał. 12,8 m^2; NNE-SSW	M?/? + ?/?; orient. głową na S	grociki strzał (142 egz.); 2 włócznie; wędzidło z pobocznicami + blachy + drobne el.	-	tow. poch. koński w kom. gr.	2.-3. ćw. V (Grečko 2017)	-
k. 2	Koto_2 (XXXIII.1)	1/17 m	-	grob. z 9 słupami i dookolnym rowkiem; 3,4×2,2×2,85 m; pow. i pow. cał. 7,5 m^2; E-W; podściółka org.	M?/?	broń sieczna; zł. aplikacje stroju;	-	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-
k. 3	Koto_3 (XXXIII.2)	1/14,5 m	-	grob. z 9 słupami i dookolnym rowkiem; 3,2×2,1×1,2 m; pow. i pow. cał. 6,7 m^2; E-W	K?/?	żel. brans., nasz. ze zł. pac. (17 egz.); zł. aplikacje stroju;	-	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-
k. 4	Koto_4 (XXXIII.3)	0,4/12 m	-	prosta jama; 2,6×1,6×0,9 m, pow. i pow. cał. – 4,2 m^2; E-W	M?/?	3 zaciski; dziryt; 1 n. lep. r.	-	-	IV	-
k. 1/2006	Koto_1/2006 (XXXII.2)	wys. 0,2 m	-	kat.; kom. gr. 1,9×0,5 m, dno na gł. 1,6 m, pow. kom. gr. 0,95 m^2	M/20-25; pozycja wyp. na wznak, NE	włócznia; żel. brans.	-	-	IV	-

Lit.: L. I. Babenko 2009b; V. S. Aks'onov, L. I. Babenko 2011.

49. Kozarìvka/Kozariwka [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 27, p. 1	Kazar_27/1	b.d.	-	prosta jama; 2×1,5 m, pow. i pow. cał. – 3 m^2	M?/? + K?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, W	nasz. z pac., 2 szpile; n. lep. r.	-	-	VI*	-
k. 27, p. 2	Kazar_27/2	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 3×2 m, pow. i pow. cał. – 6 m^2; NE-SW	M?/?; w pozycji wyp. na wznak, W	grociki strzał sztylet; 2 n. lep. r.	koń	-	V-IV*	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1901, s. 106; G. T. Kovpanenko 1981, s. 26-27.

50. Krâčkìvka/Kriaczkiwka [Pripâtins'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Krja	2,9/26 m	-	grob. z przegrodą ze słupków; 4,5×2×2 m; pow. i pow. cał. 9 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (98+52 egz.), 3 włócznie, miecz, pancerz; blachy od uprzęży; br. kocioł	+	tow. poch. koński w kom. gr.	k. V	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 54; G. O. Sidorenko 1964.

51. Kruglik uroczysko/Kruhłyk [Valkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Krugl_1	1,1/14 m	-	grob. z 9 słupami; 4,3×2,7×1,5 m; pow. i pow. cał. 9,2 m^2; E-W	M/20-25 + K/18-20	nóż, zacisk, szydło; grociki strzał, włócznia; nasz. z pac. (6 egz., w tym ze zł.); zwierciadło, zł. aplikacje stroju;	-	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-

Lit.: V. Û. Bujnov *et al.* 2005, s. 12-13.

52. Kulišìvka/Kułysziwka [Varvins'kij raj., Černìgìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 425	Kul_425	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 2×2×2,3 m, pow. i pow. cał. – 4 m^2	M?/? + M?/?; obaj zm. w pozycji wyp. na wznak, N	grociki strzał (28 egz.; przy zm. nr 2), włócznia*, miecz* i pancerz* (*przy zm. nr 1); wędzidło z pobocznicami + blachy; amfora	-	-	V	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 54.

53. Kup'evaha/Kup'ewacha (tabl. XXXIV.1) [Bogoduhìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I										
k. 14	Kupl_14 (XXXVI.2)	wys. 0,95 m	-	jama z 4 słupami; 4,4×2,8×1,4 m, pow. i pow. cał. – 12,3 m^2; WNW-SES; podściółka org.	K?/?	nóż, przęślik; grociki strzał; nasz. z pac. (149 egz.), 2 szpile; kam. półmisek, siarka, zł. aplikacje stroju, zwierciadło; 2 n. lep. r.	owca	-	1. poł. VII	-
k. 15/1	Kupl_15/1 (XXXVIII.1.1, 3-10)	wys. 2,1 m	-	prosta jama; 4×1,8×1,3 m, pow. i pow. cał. – 7,2 m^2; W-E	K?/? + ?/?	nasz. z pac. (w tym ze zł.), 2 zausz. z elektronu; siarka; n. lep.r.	cielak	-	1. poł. VII	-
k. 15/2	Kupl_15/2 (XXXVIII.1.2, 11-27)	poch. wpuszcz.	-	jama; 4,15×2,6×3,6 m, pow. i pow. cał. – 10,8 m^2; W-E; na dnie drew. pomost	M?/? + K?/?; K – pozycja skurcz. na boku	osełka, zacisk; grociki strzał (55 egz.), sztylet; n. lep.r.; K – bez inw.	cielak	wapno na pomoście przy zmarłym	1. poł. VII	-
k. 17, p. 1	Kupl_17/1	0,7/30 m; na cz. hałdy podściółka org.	-	prosta jama; 3,9×3,5×2,1 m, pow. i pow. cał. – 13,65 m^2; NW-SE; podściółka org.	M?/?; pozycja wyp. na wznak, NW	włócznia, pancerz; ochra; 1 n. lep. r.; amfora	-	-	2. poł. VI	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 18	Kupl_18	wys. 1,85 m	-	grob. w typie zrębu; 4,15×3,15×1,15 m, pow. i pow. cał. – 13,1 m^2; W-E; na dnie drew. pomost	M?/? + ?/Dz; Dz – pozycja wyp. na wznak, N	sztylet; poj. pac. (przy Dz); amfora;	-	-	k. VII – pocz. VI	-
k. 19, p. 1	Kupl_19/1 (XXXVII.2)	1,1/31,5 m; drew. konst.	-	grob. z dookolnym rowkiem; 3,5×3×2 m, pow. i pow. cał. – 10,5 m^2; NW-SE; podściółka org.	M?/? + ?/?; orient. głową na NW	2 zaciski; grociki strzał, 2 włócznie, nóż bojowy; 1 n. lep. r.; amfora	+	-	VI 2. poł.	-
k. 20, p. 4	Kupl_20/4 (XXXVIII.2.1-4)	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 2,05×1,1×1,65 m, pow. i pow. cał. – 2,6 m^2; W-E	K?/?; orient. głową na W	1 przęślik; 2 n. lep. r.	-	-	VI 2. poł.	-
k. 20, p. 5	Kupl_20/5 (XXXVIII.2.5-9)	poch. wpuszcz.	-	grob. z 2 słupami; 5×3,5×2,75 m, pow. i pow. cał. – 17,5 m^2; W-E	K?/?	zł. aplikacje stroju; 1 n. lep. r.; amfora	-	-	VI 2. poł.	-
k. 21, p. 1	Kupl_21/1 (XXXIX.1)	3/28 m; drew. konstr.	n. toczone	grob.; 4,2×3×1,55 m, pow. i pow. cał. – 12,6 m^2; W-E; podściółka org.	M/dorosły	grociki strzał (82 egz.), włócznia, miecz, pancerz; amfora	krowa	-	VI k.-V 1. poł.	-
k. 22, p. 1	Kupl_22/1 (XXXIX.2)	0,8/20 m; na cz. hałdy podściółka org.	-	prosta jama; 3,5×2,9×2,15 m, pow. i pow. cał. – 10,15 m^2; NW-SE; podściółka org.	K?/?	nasz. z pac. (43 egz., w tym ze zł.), szpila; n. lep. r.	-	-	V k.-IV p.	-
k. 23, p. 1	Kupl_23/1 (XXXIX.3)	0,6/19 m	n. lep. r., krowa	prosta jama; 3,6×3,5×2,6 m, pow. i pow. cał. – 12,6 m^2; NW-SE; podściółka org.	K?/? + ?/Dz; oboje zm. pozycja wyp. na wznak, K – SW, Dz – S	2 noże; nasz. z pac., szpila; zł. aplikacje stroju; amfora	krowa	-	V k.-IV p.	-
k. 24, p. 1	Kupl_24/1	0,55/24 m		prosta jama; 3,5×2,7×2,3 m, pow. i pow. cał. – 13,65 m^2; NW-SE; podściółka org.	M?/?	zacisk; włócznia, nóż bojowy; amfora	-	-	VI k.-V 1. poł.	-
k. 25, p. 1	Kupl_25/1	1,9/40 m; na cz. hałdy podściółka org.		prosta jama; 3,9×2,5×2,4 m, pow. i pow. cał. – 9,75 m^2; W-E	M?/? + ?/Dz	nóż; włócznia; amfora, n. toczone	-	-	VI k.-V 1. poł.	-
grupa III										
k. 1, p. 1	Kupl_1/1 (XXXIV.2)	1,5/30 m	-	prosta jama; 3,5×2,7×1,7 m, pow. i pow. cał. – 9,45 m^2; W-E	M?/?	nóż; strzały	-	-	1. poł. VI	-
k. 4, p. 3	Kupl_4/3	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 2,52×1,52×0,97 m, pow. i pow. cał. – 2,75 m^2; NE-SW; podściółka org.	M?/? + K?/?; oboje zm. pozycja wyp. na wznak, SW	przęślik; grociki strzał;	-	-	1. poł. VII	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 6, p. 1	Kupl_6/1	0,6/28 m	-	jama z dookolnym rowkiem i 2 słupami; 3,5×3,15×1,5 m, pow. i pow. cał. – 11 m^2; W-E	K?/nast.; orient. głową na NW	poj. zł. pac.; 1 n. lep. r.	krowa, z nożem	-	IV poł.-2.poł.	-
k. 7, p. 1	Kupl_7/1	1/28 m	-	grob. z 5 słupami; 3,3×2,6×1,8 m, pow. i pow. cał. – 8,6 m^2; NW-SE	K?/?; orient. głową na NW	met. brans.; amfora, n. czarno	cielak	-	IV poł.-2.poł.	-
k. 8, p. 1	Kupl_8/1 (XXXV.1)	0,88/26,5 m	-	grob. z drew. podłogą; 3,5×3,8×1,52 m, pow. i pow. cał. – 13,3 m^2; N-S	K?/?; orient. głową na N	grociki strzał (13 egz.), 2 włócznie; nahajka ze zł okuciami?; nasz. ze zł. pac.; zwierciadło, zł. aplikacje stroju (15 egz.); amfora, n. toczone; br. kocioł, żel. czerpak	-	-	IV 2.poł.	-
k. 9, p. 1	Kupl_9/1	1/29 m	-	jama z dookolnym rowkiem; 3,4×3,1×2 m, pow. i pow. cał. – 10,5 m^2; WNW-ESE	M?/?	zaciski; pancerz;	+	-	IV poł.-2.poł.	-
k. 10, p. 2	Kupl_10/2 (XXXV.1)	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 2×0,8×1 m, pow. i pow. cał. – 1,6 m^2; W-E	M/30-40; pozycja wyp. na wznak, W	1 n. lep. r.			2. poł. VII	
k. 12, p. 2	Kupl_12/2 (XXXVI.1.1-2)	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 3,05×1,4×0,8 m, pow. i pow. cał. – 4,3 m^2; NE-SW; podściółka org.	M?/?; pozycja wyp. na wznak, NW	pac. (872 egz.); 1 n. lep. r.	-	-	1. poł. VII	-
k. 12, p. 3	Kupl_12/3 (XXXVI.1.3-4)	wys. 0,6 m	n. lep. r.	prosta jama; 2,8×1,36×0,85 m, pow. i pow. cał. – 3,8 m^2; W-E	K?/?; pozycja wyp. na wznak, NEN	grociki strzał (33 egz.); 1 n. lep. r.	-	-	1. poł. VII	-
grupa IV										
k. 13, p. 1	Kupl_13/1 (XXXVII.1)	0,85/22 m	kości zwierzęce	jama z poj. słupem i drew. podłogą; 3,85×3,8×1,66 m, pow. i pow. cał. – 14,6 m^2; N-S	M?/? + K?/?; orient. głową na S	3 noże, 3 zaciski; grociki strzał (70+50 egz.), włócznia, pancerz; nahajka ze zł okuciami?; nasz. z pac. (16 egz. w tym ze zł.); amfora, n. czarno (kyliks)	-	-	środek IV	-

Lit.: A. A. Moruženko 1986, s. 111-115; Û. N. Bojko, S. I. Berestnev 2001, s. 6-47; Û. N. Bojko 2008.

54. Kurilìvka/Kuryliwka [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa II										
k. 13	Kur_13	b.d.	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.			-	-	VII – 1. poł. VI*	-
grupa IV										
k. 68, p. 2	Kur_68/2	wys. 0,5 m	-	prosta jama; 3×2×1 m; pow. i pow. cał. 6 m^2; N-S	M?/?	kołczan z grocikami strzał (14 egz.), włócznia, sztylet; n. lep. r.	-	-	k. VII – VI*	-
grupa V										
k. 70, p. 2	Kur_70/2	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 2×1,5×1,5 m; pow. i pow. cał. 3 m^2; N-S	K?/?; pozycja wyp. na wznak; NW	nóż; 2 brans., nasz. z pac.; różowy barwnik; 5 n. lep. r.; n. toczone	-	-	V*	-
k. 71, p. 1	Kur_71/1	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; gł. 0,7 m	M?/?; pozycja wyp. na wznak; W	grociki strzał (5 egz.), sztylet	-	-	V-IV*	-
k. 75, p. 2	Kur_75/2	poch. wpuszcz.	-	grob.; 2×1,5 m; pow. i pow. cał. 3 m^2; N-S	K?/?; W	szpila; n. lep. r.	-	-	V-IV*	-
k. 77	Kur_77	b.d.	-	prosta jama; 2×1,5 m; pow. i pow. cał. 3 m^2; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (4 egz.), sztylet; n. lep. r.	-	-	2. poł. VII*	-
grupa VI										
k. 99, p. 2	Kur_99/2	poch. wpuszcz.	-	grob.; 2×1,7×1,5 m; pow. i pow. cał. 3,4 m^2; NW-SE	M?/?; pozycja wyp. na wznak; NW	osełka; grociki strzał (32 egz.), sztylet	-	-	V-IV*	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1901, s. 103, 131, 132, 133, 138; G. T. Kovpanenko 1981, s. 33-34.

55. Ladižiči/Ładyżyczy [Ìvankìvs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Lad_1/1	wys. 1,8 m	-	jama ze słupami; 2,1×1,4 m; pow. i pow. cał. 2,9 m^2; E-W	M?/?	grociki strzał (19 egz.), sztylet, topór, pancerz; pełen komplet uprzęży; poj. zausz.	-	-	IV*	-

Lit.: E. V. Maksimov, E. A. Petrovskaâ 2008, s. 9.

56. Lazìrcì/Łazirci [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 418	Laz_418	wys. 0,7 m	-	prosta jama; 3,55×3,55 m; pow. i pow. cał. 12,6 m^2; N-S	K?/?; orient. głową na S	prześlik; nasz. z pac., szpila; kam. półmisek, zwierciadło; 1 n. lep. r.	-	-	VI	-

Lit.: G. T. Kovpanenko 1981, s. 34-35.

57. Lihačìvka/Łychacziwka [Kotelevs'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2	Lich_2	b.d.	-	grob; 4,26×3,26 m; pow. i pow. cał. 14,7 m^2; E-W	K?/?; pozycja skurcz. na prawym boku, E	poj. pac., szpila; siarka, realgar; 2 n. lep.r.	-	-	środek VI	
k. 7	Lich_7/VitM	wys. 4,3 m	-	prosta jama; 4,26×2,84×1,06 m; pow. i pow. cał. 12,1 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał (238 egz.), kołczan ze zł. aplikacjami; 5 par wędzideł z pobocznicami	świnia	tow. poch. koński w kom. gr.	2. poł. VI (Grečko 2016c)	Vitova Mogila
k. 8	Lich_8	wys. 2,1	-	prosta jama; 3,2×2,67×2,13 m; pow. i pow. cał. 8,5 m^2; N-S	M?/?	nóż; grociki strzał (32 egz.); poj. pac.; 3 n. lep. r.	-	-	1. poł. VI	
k. 9	Lich_9	wys. 5,7	-	grob. z 9 słupami; 2,7×2,1×1,42 m; pow. i pow. cał. 5,5 m^2	K/młoda	nasz. z elektronu; n. lep. r.	-	-	środek VI	
k. 13	Opiszl	wys. 3,6 m	n. lep. r.	prosta jama; 6,7×4,6 m; pow. i pow. cał. 30,8 m^2; N-S	M?/?; krem. ze złożeniem szczątków zm. w popielnicy	grociki strzał (174 egz.), włócznia, goryt ze zł. aplikacjami; 10 par wędzideł z pobocznicami + blachy + drobne el.; 1 n. lep. r.	owca	-	2. poł. VI (Grečko 2016c)	k. Opišlânka
k. z 1983	Lich_1983	wys. 0,6 m	-	prosta jama; 2,8×2,1 m; pow. i pow. cał. 5,9 m^2; N-S	M?/?	nóż; grociki strzał (118 egz.); wędzidło z pobocznicami; 2 n. lep. r.;	-	-	nie później niż środek VII (Daragan 2010)	

Lit.: A. A. Zaharov 1932; A. A. Moruženko 1986, s. 115-118.

58. Lìsovičì/Lesowicze* [Tarašans'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Lis_1 (tabl. XL)	1,5/32 m; dookolny rów	fr. n. lep. r. i amfor; kości zwierzęce; br. zwierciadło	grob. w jamie z dookolnym rowkiem; 4,3×4,1×2,85 m, pow. i pow. cał. – 17,6 m^2; NE-SW	M/40-50 +K/adultus	4 gr. strzał, pancerz; wędzidło i drobne el. uprzęży; n. lep. r., amfora, drew. n. ze sr. okuciami; kam. sferoid	+	tow. poch. koński w osobnym grobie	2. poł. IV-III	uprząż na koniu

Lit.: G. T. Kovpanenko *et al.* 1997, s. 92-98.

59. Lûborcì/Luborci [Borispìls'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 4, p. 1	Lubo_4/1	1/23 m	-	kat.; kom. gr. 2,9×1,95 m, dno na gł. 2,55 m, pow. kom. gr. 5,7 m^2, cał. pow. konstr. gr. 7,3 m^2; orient. kom. gr. N-S	M/? + K/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, S; K – w dolnej części kat.	grociki strzał (17 egz.), włócznia; n. czarno. (kyliks)	-	-	IV	-
k. 4, p. 2	Lubo_4/2	poch. wpuszcz.	-	kat.; kom. gr. 2,9×2,4 m, dno na gł. 4,5 m, pow. kom. gr. 6 m^2, cał. pow. konstr. gr. 7,54 m^2; orient. kom. gr. N-S	M/do 15 + ?/18-20; M/do 15 – w pozycji wyp. na wznak, S; nast. – wrzucony niedbale do grobu	nóż; grociki strzał (51 egz.); sr. brans., nasz. z pac.; n. czarno. (kantaros); tow. – bez inw.	młody byk, z nożem	-	IV	-

Lit.: A. I. Terenožkin 1963; V. A. Il'inskaâ 1966, s. 157-159.

60-64. Lûbotin/Lubotyń* [Harkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
60. grupa centralna										
k. 2/1938	Lub_2/1938	wys. 0,45 m	ognisko	prosta jama; 2×1,2×1 m; pow. i pow. cał. 2,4 m^2; N-S	K?/?	nasz. z pac. (49 egz.); n. lep. r.	-	-	k. VII – VI (Grečko 2010)	-
k. 1/1945	Lub_1/1945	1,6/12 m	-	prosta jama; 2,4×0,9×2,16 m; pow. i pow. cał. 1,3 m^2; N-S	K?/?	szpile, poj. zausz., kam. półmisek	-	-	k. VII – VI (Grečko 2010)	-
k. 2/1994	Lub_2/1994 (XLII.1)	1,4/18 m	-	grob. z 4 słupami i dookolnym rowkiem; 3,5×3×2 m; pow. i pow. cał. 10,5 m^2; NE-SW	M?/? + K?/?	grociki strzał (21 egz.); drobne el. uprzęży zdobiony zł.; br. brans.	-	-	k. VII – VI (Grečko 2010)	-
k. 3/1994	Lub_3/1994 (XLII.2)	0,9/18 m	-	prosta jama; 3,5×2,7 m; pow. i pow. cał. 9,45 m^2; N-S	K?/?	nóż; poj. pac. (ze zł.); zwierciadło;	-	-	k. VII – VI (Grečko 2010)	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
61. Nižnegievskaâ grupa (tabl. XLI.3)										
k. 3/1	Lub_NG_3/1 (XLIII.1)	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; gł. 0,85 m; N-S	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	2 br. brans.; nasz. z pac. (18 egz.), br. kółko skroniowe	-	-	k. V – pocz. IV (Grečko 2010)	-
k. 73	Lub_NG_73	1,2/14 m	-	prosta jama; 3×2,2×1,3 m; pow. i pow. cał. 6,6 m^2; N-S	M?/? + ?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał. (42 egz.)	-	-	k. V – IV (Grečko 2010)	-
62. ur. Solomahovka (tabl. XLI.4)										
k. 19	Lub_S_19	1,1/12 m	n. lep. r., fr. amfor, czaszka konia	prosta jama; 3×1,6×1,75 m; pow. i pow. cał. 4,8 m^2; NNW-SSE; podściółka org.	M?/?	zacisk; włócznia	-	-	k. V – IV (Grečko 2010)	-
63. gr. Sovnarkomovskaâ (tabl. XLI.1)										
k. 1	Lub_Sov_1	wys. 1,1 m	-	prosta jama; 2,5×1,5×1,4 m; pow. i pow. cał. 3,75 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (11 egz.)	-	-	k. V – IV (Grečko 2010)	-
k. 2	Lub_Sov_2 (XLIII.2)	2/12 m	-	prosta jama; 2×1×1,4 m; pow. i pow. cał. 2 m^2; NW-SE	M?/?; orient. głową na NW?	grociki strzał (4); blachy + drobne el. uprzęży	-	-	k. V – IV (Grečko 2010)	-
64. gr. Verhne'ogijovs'ka (tabl. XLI.2)										
k. 3	Lub_VG_3 (XLII.3)	1,3/12 m	-	prosta jama; 2,2×1,4×1,5 m; pow. i pow. cał. 3,1 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SEE	grociki strzał (24 egz.)	-	-	k. V – IV (Grečko 2010)	-

Lit.: A. V. Bandurovskij, V. Û. Bujnov, A. K. Degtâr' 1998, s. 151-153, 162, 164-167, 172-175, 177-179; A. V. Bandurovskij, V. Û. Bujnov 2000, s. 216-221, poz. 63-106.

65. Luki/Łuky [Čornuhins'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Luki_1	wys. 2,5	fr. n. lep. r., ognisko	prosta jama; 4,74×3,9×2 m, pow. i pow. cał. – 18,5 m^2; N-S	M?/?	nóż, osełka; grociki strzał (27 egz.), włócznia, miecz, czekan i topór, pancerz; wędzidło z pobocznicami + blachy + drobne el.; 2 n. lep. r.; 16 kam. sferoidów	-	-	VII (679-630 – Grečko 2013)	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 55-56.

66. Mačuhi/Maczuchy [Poltavs'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Macz_1	b.d.	-	grob.; 2,3×1,7×1 m, pow. i pow. cał. – 3,9 m^2; N-S	K?/?; orient. głową na SW	nóż, przęślik; włócznia; szpila; 5 n. lep. r.	-	-	VI	-
k. 2, p. 1	Macz_2/1	b.d.	-	grob.; 2,35×1,85×1,1 m, pow. i pow. cał. – 4,3 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	włócznia; 3 n. lep. r.	-	-	1. poł. VI	-
k. 2, p. 2	Macz_2/2	poch. wpuszcz.	-	prosta jama	K?/?; pozycja skurcz. na boku, S	przęślik; 2 n. lep. r.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 3	Macz_3	b.d.	-	grob.; 3×2,5×1,2 m, pow. i pow. cał. – 7,5 m^2; N-S	K?/?	nóż; nasz. z pac. (29 egz.); bryłka barwnika; 2 n. lep. r.	-	-	1. poł. VI	-
k. 6	Macz_6	b.d.	-	prosta jama; 2,8×2,4×1,1 m, pow. i pow. cał. – 6,7 m^2; N-S	K?/?	przęślik; nasz. z pac. (350 egz.); bryłka barwnika; 5 n. lep. r.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 8	Macz_8	b.d.	-	prosta jama; 2,8×2×0,7 m, pow. i pow. cał. – 5,6 m^2; N-S	K?/? + K?/?; K1 – pozycja wyp. na wznak; K2 – pozycja siedząca w nogach K1	nóż; br. i żel. brans. (K1), szpila, nasz z pac. (21 egz.; K1) i poj. pac. (K2), szpila, kółko skroniowe (K1); 3 n. lep. r.	-	-	VI	-
k. 9	Macz_9	0,5/11 m	-	grob.; 2,85×2,5×1,1 m, pow. i pow. cał. – 7,1 m^2; NE-SW	M?/?	grociki strzał (4 egz.); blachy i drobne el. uprzęży; żel. brans.; n. lep. r.			VI-V	-
k. 10	Macz_10	1,1/18 m	n. lep. r.	grob.; 2,85×2,5×1,1 m, pow. i pow. cał. – 7,1 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż; grociki strzał (30 egz.); żel. brans.; 4 n. lep. r.			V	-
k. 11	Macz_11	wys. 0,7 m	-	grob. w formie zrębu; 2,8×2,1×1,2 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; NW-SE	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SE	nóż; poj. grocik strzały; siarka; n. lep. r.	-	-	1. poł. VII (Daragan 2010)	-
k. 13	Macz_13	0,75/15,4 m	-	grob. w formie zrębu; 2,85×2,1×1,15 m, pow. i pow. cał. – 6 m^2; NW-SE	M?/? + K?/? + ?/?; M i K – pozycja wyp. na wznak (K z ugiętymi nogami), S; ?/? – pozycja skurcz. na prawym boku, SSN	2 noże (1 przy K), przęślik (K), zacisk (M); grociki strzał (27 egz.) i miecz (przy M); wędzidło + blachy (M); 3 br. kółka i szpila (K), poj. pac. (M); 3 n. lep. r.; ?/? – bez inw.	-	-	V	-
k. 15	Macz_15	0,6/15 m	-	grob. w formie zrębu; 3,15×2,1×1,2 m, pow. i pow. cał. – 6,6 m^2; N-S	M?/? + K?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, S	nóż; poj. grocik strzały; wędzidło; n. lep. r.;	-	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 16	Macz_16	0,7/14 m	-	prosta jama; 2,45×1,85×0,8 m, pow. i pow. cał. – 4,5 m^2; N-S; podściółka org.	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	poj. grocik strzały; siarka; n. lep. r.	-	-	VI	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 17	Macz_17	0,7/20 m	-	grob. w formie zrębu; 2,45×1,85×0,8 m, pow. i pow. cał. – 4,5 m^2; N-S; podściółka org.	M?/?	drobny el. uprzęży; 2 n. lep. r.	-	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 18	Macz_18/1	wys. 0,6 m	n. lep. r.	prosta jama; 2,7×2,2×0,9 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	K?/?; orient. głową na SSE	szpila; zwierciadło; 3 n. lep. r.	-	-	VI	-
k. 19	Macz_19	0,6/13,5 m	n. lep. r.	prosta jama; 3,1×2,25×0,85 m, pow. i pow. cał. – 7 m^2; NW-SE	K?/? + K?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, SE	nasz. z pac. (198 egz.; K2); siarka, i realgar (K2); 5 n. lep. r.; sr. przedmiot (K1)	-	-	1. poł. VI	-
k. 21	Macz_21	1,25/22 m	-	grob. w formie zrębu; 2,2×1,8×1,2 m, pow. i pow. cał. – 4 m^2; NW-SE	K?/?; pozycja wyp. na wznak, SE	przęślik; 3 n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	1. poł. VI	-
k. 25	Macz_25	0,4/9,5 m	n. lep. r.	prosta jama; 1,8×1,3×0,9 m, pow. i pow. cał. – 2,6 m^2; N-S	K?/?; pozycja skurcz. na prawym boku, S	nasz. z pac., szpila; siarka, realgar; 2 n. lep. r.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 29	Macz_29	wys. 0,45 m	n. lep. r.	prosta jama; 1,85×1,4×0,85 m, pow. i pow. cał. – 2,6 m^2; NNE-SSW	K?/?; pozycja wyp. na wznak, SE	poj. pac.; 3 n. lep. r.	-	-	VI	-
k. 30	Macz_30	0,3/10,5 m	-	prosta jama; 1,65×1,5×0,8 m, pow. i pow. cał. – 2,5 m^2; N-S	K?/?	nasz. z pac.; 2 n. lep. r.	-	-	VI	-
k. 32	Macz_32	0,8/21 m	n. lep. r.	grob.; 3×2×1,1 m, pow. i pow. cał. – 6 m^2; NNW-SSE	K?/?	2 szpile, kółko skroniowe; 2 n. lep. r.	-	-	VI	-
k. 33, p. 2	Macz_33/2	poch. boczny	-	prosta jama	K?/?; pozycja skurcz. na boku, SSE	nasz. z pac.; 1 n. lep. r.	-	-	VI	-
k. 33, p. 4	Macz_33/4	poch. boczny	-	grob.; 2,45×2,15×0,9 m, pow. i pow. cał. – 5,3 m^2	K?/?	nóż; nasz. z pac., szpila; 1 n. lep. r.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 34	Macz_34	poch. wpuszcz.	-	prosta jama	K?/?; pozycja skurcz. na boku, S	przęślik; 2 n. lep. r.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 37	Macz_37	2,25/36 m	-	prosta jama; 3,2×2,9×1 m, pow. i pow. cał. – 9,3 m^2; N-S	K?/?	poj. pac., 2 szpile; 4 n. lep. r.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 38, p. 2	Macz_38/2	0,5/15,5 m	-	grob.; 2,9×2,8×1 m, pow. i pow. cał. – 8,1 m^2; NNW-SSE	K?/?	nóż; nasz. z pac. (350 egz.); 4 n. lep. r.	-	-	VI	-
k. 39	TarJ_39	0,57/8 m	-	grob.; 2,5×2×0,6 m, pow. i pow. cał. – 5 m^2; NW-SE	M/33-40 i 18-20 + K/25-30 i 14-16 + Dz/do 1	nóż; poj. grociki strzał; nasz. z pac., 2 szpile, kółko skroniowe; czerwony barwnik; 3 n. lep. r.; fr. sr. blaszek	-	-	k. VI – pocz. V (Gejko 2010)	jako Tarnìv Âr

66. Mačuhi/Maczuchy (uzupełnienie)

Uwaga! Datowanie zespołów, jeżeli nie zostało to inaczej, zaczerpnięto z pracy G. T. Kovpanenko (1967).

Lit.: G. T. Kovpanenko 1970; A. V. Gejko 2010.

67. Makïïvka/Makijiwka [Smìlâns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I										
k. 453	Make_453	wys. 1,4 m	-	jama z dookolnym schodkiem calcowym; 4,2×2,8×1,7 m, pow. i pow. cał. – 11,8 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż; włócznia, pancerz; wędzidło z pobocznicami; 1 n. lep. r.	-	-	pocz. – 1. ćw. VII (Skory 2003) lub 2.-3. ćw. VII (Mahortyh 2014)	-
k. 454	Make_454	wys. 1,4 m	-	grob. w formie zrębu ze złożonym pokryciem i drew. podłogą; 2,8×1,7×1,7 m, pow. i pow. cał. – 4,8 m^2; N-S	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	przęślik; poj. grocik strzały, włócznia; nasz. z pac. (8 egz.), szpila; 8 n. lep. r.	-	-	k. VII – pocz. VI*	-
k. 486	Make_486 (XLV.1.7-10)	wys. 1,77 m	-	jama z 4 słupami i drew. pomostem na dnie; 2,13×2,84×0,7 m, pow. i pow. cał. – 6 m^2; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak W	nóż; grociki strzał (91 egz.), włócznia i dziryt, pancerz; amfora, n. toczone;	+	-	IV-III*	-
k. 487	Make_487	wys. 0,7 m	-	prosta jama; 2,1×1,4×0,9 m, pow. i pow. cał. – 2,9 m^2; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak W	grociki strzał (53 egz.), włócznia; n. lep. r., amfora;	+	-	IV*	-
k. 489	Make_489	1,4/23 m	-	grob. w formie zrębu; 2,9×2,1×1,4 m, pow. i pow. cał. – 6,1 m^2; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak W	nóż; grociki strzał (27 egz.), miecz;	-	-	IV-III*	-
k. 491	Make_491 (XLV.2.11-18, 3-4)	3,55/35 m	-	jama z 5 słupami; 3,55×4,26×2,13 m, pow. i pow. cał. – 15,1 m^2	M?/? + ?/Dz; M – pozycja wyp. na wznak E	zacisk; grociki strzał (188 egz.), włócznia, nóż bojowy, pancerz; 2 pełne komplety uprzęży; poj. pac.; 1 n. lep. r., 3 n. czarno. (kyliks, lekyt i czasza), inne imp. n. gliniane,	-	tow. poch. koński w niszy	pocz. V (Mogilov 2008) lub 1./2. ćw. V (Grečko 2017)	-
grupa II										
k. 460	Make_460 (XLV.1.1-6)	b.d.	-	grob. w formie zrębu; 2,8×1,2×0,7 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	M?/? + K?/?	nóż; przęślik; włócznia; wędzidło z pobocznicami (M); szpila i 2 zausz. (K); 5 n. lep. r.;	-	-	pocz. – 1. ćw. VII (Skory 2003) lub 2.-3. ćw. VII (Mahortyh 2014)	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 490, p. 1	Make_490/1 (XLV.2.1-8)	wys. 1,77 m	wędzidło z pobocznicami	prosta jama; 2,13×2,13×3,9 m, pow. i pow. cał. – 4,5 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak W	zacisk; grociki strzał, włócznia, pancerz; wędzidło z pobocznicami;	-	-	IV-III*	-
k. 490, p. 2	Make_490/2 (XLV.2.9-10)		-	prosta jama; 1,42×1,42×2,48 m, pow. i pow. cał. – 2 m^2; N-S	K?/? + ?/Dz; zm. w pozycji wyp. na wznak NW	nóż; zwierciadło;	-	-	V*	-
grupa IV										
k. 1, p. 1	Make_1/1 (XLIV.1, 3.1-15, 4.1-4)	b.d.	-	grob.; 2,65×1,2×1,8 m, pow. i pow. cał. – 3,4 m^2; N-S	K?/?; pozycja skurcz. na lewym boku	przęślik; nasz. i brans. z pac., 2 szpile; kam. płytka; n. lep. r., 2 n. toczone; 5 kam. sferoidów; zł. aplikacje n.	byk, z nożem	-	V*	-
k. 1, p. 2	Make_1/2 (XLIV.2, 3.16-25, 4.5-6)	b.d.	-	prosta jama; 2×1,2×1,1 m, pow. i pow. cał. – 2,4 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak E	zacisk; grociki strzał (96 egz.), miecz; n. toczone	-	-	V*	-
grupa V										
k. 3	Make_3	0,6/9 m	-	grob. w formie zrębu; 2,5×2×1 m, pow. i pow. cał. – 5 m^2; N-S	M?/?; pozycja skurcz., S	zacisk; grociki strzał (6 egz.), włócznia, pancerz; wędzidło z pobocznicami + blachy + drobne el.; poj. pac., 2 szpile;	byk	częściowe spalenie konstr. gr.	k. VI – pocz. V*	-

Lit. E. Pokrovs'ka 1949, s. 130-132; 1957b, s. 148-152; V. A. Il'inskaâ 1975, s. 32-33; L. K. Galanina 1977, s. 25-26, 29; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 218-221, 294-297.

68. Mala Ofirna/Mała Ofyrna [Fastìvs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	MalOf (XLVI)	3,5/24 m	-	jama z 6 słupami i drew. podłogą; 5,4×4,3×2,5 m, pow. i pow. cał. – 23,2 m^2; NE-SW	M?/? + K?/? + ?/? + ?/?; wszyscy zm. w pozycji wyp. na wznak; M, K i jeden z ?/? – N, drugi z ?/? – W	2 noże, osełka, ciosło; grociki strzał (110 egz.), włócznia, topór, pancerz; wędzidło z pobocznicami; br. brans., zausz.; 10 n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	k. VII*	-

Lit.: E. O. Petrovs'ka 1968.

69. Mala Rogozânka/Mała Rogozianka [Zoločìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I										
k. 2, p. 1	MalR_2/1 (XLVII)	1,42/36 m	-	grob. z dromosem (1 m), 13 słupami i drew. podłogą; 4×2,6×1,8 m, pow. 10,4 m^2, pow. cał. – 7,5 m^2; SW-NE	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	grociki strzał (38 egz.), 2 włócznie, miecz; pełen komplet uprzęży; amfora	baran	tow. poch. koński w osobnym grobie	k. V	-
k. 2, p. 2	MalR_2/2	poch. tow.	-	prosta jama; 2×0,6×0,8 m, pow. i pow. cał. – 1,2 m^2; SW-NE	M?/nast.?; pozycja wyp. na wznak, NE	brak	-	-	k. V	-
grupa III										
k. 3, p. 1	MalR-1_3/1	wys. 1,4 m	-	grob. z 6 słupami i dookolnym rowkiem; 3×2,3×1,55 m, pow. i pow. cał. – 7,5 m^2; SW-NE; podściółka org.	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (33 egz.); n. lep. r.	-	kreda pod zm.	k. VII-VI	-

Lit.: Û. V. Bujnov 1990; A.V. Bandurovskij, Û.V. Bujnov 2000, s. 20-21, 220-224, nr 20; D. S. Grečko 2010, s. 123, nr-y 65-73.

70. Malij Trostânec'/Małyj Trostianec [Poltavs'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2, p. 1	MTro_2/1	wys. 0,4 m	-	prosta jama; 2,1×1,31×0,25 m, pow. i pow. cał. – 2,75 m^2	K?/?	przęślik; 4 n. lep. r.	-	-	VII-VI	-
k. 2, p. 2	MTro_2/2	poch. boczny	-	prosta jama; 1,91×1,51×1,7 m, pow. i pow. cał. – 2,9 m^2	K?/?	szpila; 4 n. lep. r.	-	-	VII-VI	-
k. 3	MTrost_3	0,4/14 m	-	prosta jama; 2,92×2,36×1,25 m, pow. i pow. cał. – 6,9 m^2	M/40-50+K/30-35	nóż; 2 szpile (K); n. lep. r.	-	-	VI-V	-

Lit.: A. V. Gejko 2001.

71. Mar'ânìvka/Marjaniwka [Vasil'kìvs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
Perepâtiha	Perep (XLVIII-XLIX)	11/21 m; dookoła nasypu wał z mniejszych nasypów; w nasypie pakiety darni	-	grob. na dawnej pow. z 16 słupami, złożonym pokryciem i drew. podłogą; 16,3×8,5 m, pow. i cał. pow. 138,6 m^2; E-W;	zbior. z M?/? + K?/?; 14 zm. w pozycji wyp. na wznak, głową na W, rozłożonych dookoła centralnej części kom. gr. + nieokreślona ilość poch. ciałopalnych	*sz. 1* – 88 pac. nasz. i aplikacje stroju? (88 egz.); *sz. 4* – nasz. z pac. (17 egz.); nasz. z pac. (>14 egz.), *sz. 3* – poj. pac.; *sz. 4* – elektronowa zausz.; > 5 br. zausznic; *sz. 1* – >5 br. szpil; 27 zł. aplikacji nakrycia głowy); *sz. 2* – 2 zwierciadła; 3 kam. płyty; *sz. 3* – siarka i	koń	-	k VII	-

				ściany z ubitej gliny, pokrycie przysypane kam.	popielnicowych	realgar; *sz. 3* – sztylet; fr. mieczy/sztyletów i topora, włócznia, gr. strzał; br. zakończenie tyczki; narzędzia: 2 noże; kam. osełki; *sz. 2* – siekiera/młot; narzędzie do kopania?; *sz. 1* – kam. rozcieracz; > 4 n. lep. ręcznie (garnek, czerpak, miski); n. br.				

Lit.: S. A. Skory 1990.

72. Matusìv/Matusziw [Špol'ns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I										
k. 232	Mat_232	2/17 m	-	prosta jama; 2,65×2 m, pow. i pow. cał. – 5,3 m^2; NE-SW	K?/?	zwierciadło	+	-	V*	-
k. 235	Mat_235	2/22 m	-	prosta jama; 2,75×2,3×0,95 m, pow. i pow. cał. – 6,3 m^2; E-W	K?/?; pozycja wyp. na wznak, E	przęślik; nasz. z pac.; inne imp.. n. gliniane	-	częściowe spalenie konstr. gr.	V*	-
k. 236	Mat_236	2,5/26 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	K?/? + ?/Dz + ?/?; K – pozycja wyp. na wznak, E	inwentarz tylko przy K: włócznia; zwierciadło; 2 n. lep. r., amfora, 2 n. czarno	+, z nożem	-	V*	-
k. 242	Mat_242	2,1/17 m	n. lep. r., fr. amfor, kości zwierzęce, przęślik	bez konstr., poch. na dawnej pow.	K/?; pozycja wyp. na wznak, E	-	+, z nożem	-	IV*	-
Repâhtova Mogila, p. 1	RepM_1 (L.1-24)	2/44 m pierwotnie > 3,2	-	grob. z dromosem (6 m), 6 słupami, dookolnym rowkiem i drew. podłogą; 4,2×4×2,25 m, pow. 16,8 m^2, pow. cał. – 25,2 m^2; E-W	K?/? + M?/? + ?/9-10; M – brak (?); K – pozycja wyp. nw znak, S; Dz – pozycja skurcz. na lewym boku, S	K – aplikacje nakrycia głowy. z pac. (73 egz.), 2 brans. z pac, 2 zł. zausz., 2 br. szpile); zwierciadło); nast. – br. zausz.; pozostałe: nasz. z pac. (84 egz.); grociki strzał (92 egz.) i włócznia + kołczan, 92 gr.); wędzidło z pobocznicami + drobne el.	-	-	VII (lata 20-30 Grečko 2013)	wg M. N. Bojko (1999) i A. Hellmuth Kramberger (2017) poch. w układzie K+Dz

Repâhtova Mogila, p. 2	RepM_2 (L.26; LI)	poch. wpuszcz.	-	grob. z dromosem (3,7 m), 6 słupami, dookolnym rowkiem i drew. podłogą; 5×4×4,6 m, pow. 23 m^2, pow. cał. – 27,8 m^2; E-W	M?/? + ?/6-7; M – pozycja wyp. na wznak, S; Dz – pozycja skurcz. na lewym boku, SE	5 noży, szydło; grociki strzał (155+124), 2 włócznie, czekan, pancerz; 16 par wędzideł z pobocznicami + drobne el.; nasz. z pac.; 2 kam. półmiski, siarka, bryłka barwnika, 3 zwierciadła; 9 n. lep. r.; amfora, n. toczone, br. krater; drew. n. ze zł. okuciami; 2 br. noże; Dz – bez inwentarza	-	-	k. VII – pocz. VI (620-580; Grečko 2013); k. 2. ćw. VI	-
Zaharejkova Mogila	ZahM	poch. wpuszcz. w k z EB	-	grob.; 4×4×2 m, pow. i pow. cał. – 16 m^2; ściany obmazane gliną	M?/? + K?/? + ?/7-9; Dz – wyp. na wznak, W	osełka; poj. grocik strzały, sztylet; wędzidło z pobocznicami + drobne el.; kam. półmisek, zwierciadło; 6 n. lep. r.; Dz – bez inwentarza	-	-	2. poł. VII	-
grupa II										
Roskopana Mogila	Mat2_1RM	1,35/50 m	-	jama z dromosem (6 m); 3,25×2,25×1,8 m, pow. 8,1 m^2, pow. cał. – 15,6 m^2; E-W	M/dorosły	pancerz	koń	tow. poch. koński w osobnym grobie	V	

Lit.: A. A. Bobrinskij 1894, s. 115, 116, 118; V.A. Il'inskaâ *et al.* 1980; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 218-219, 294-295, O. D. Mogilov 2007, s. 451-452.

73. Medvin/Medwin (tabl. LII.1) [Boguslav'skij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I (tabl. LII.2)										
k. 1/1973	Medv1_1/1973 (LIII.1.1-7)	1/11 m	-	prosta jama; 2,3×1,17×1,15 m, pow. i pow. cał. – 2,7 m^2; NW-SE	M/45-50; pozycja wyp. na wznak, NW	osełka; grociki strzał (52 egz.), włócznia	+	-	IV*	-
k. 5/1973	Medv1_5/1974 (LIII.1.8-12)	0,5/7,5 m	-	prosta jama; 2×1×1,15 m, pow. i pow. cał. – 2 m^2; E-W	K/35-45; pozycja wyp. na wznak, NW	przęślik; nasz. z pac. (28 egz.)	+	-	IV*	-
k. 3	Medv1_3 (LIII.2)	1,2/16 m	n. lep. r.	jama z dromosem (1,2 m) i 2 słupami; 2,8×2,2×1,25 m,	M/35-40+K/25-30	nóż, 2 żel. ostrza; grociki strzał (4 egz.);	-	częściowe spalenie	VII-VI	

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				pow. 6,2 m^2; N-S		nasz. z pac. (18 egz.); 5 n. lep. r.		konstr. gr.		
k. 4	Medv1_4 (LIII.3)	1,25/15 m	-	jama z dromosem (0,7 m) i calcowym schodkiem; 3×2,2×1,3 m, pow. 6,6 m^2; NNE-SSW	K?/? + K?/?	3 przęśliki; 2 zausz.; 5 n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	1. poł. VII	
k. 6	Medv1_6 (LIV.1)	0,2/8 m	-	prosta jama; 2,0,5×0,87×0,2 m, pow. i pow. cał. – 1,8 m^2; NW-SE	M?/?; pozycja wyp. na wznak, NW	grociki strzał (16 egz.); 1 n. lep. r.	+, z nożem	-	V*	-
k. 7	Medv1_7 (LV.1, 3)	0,25/6 m	-	prosta jama; 2,25×1,15×0,7 m, pow. i pow. cał. – 2,6 m^2; SWW-NEE; podściółka org.	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SSW	grociki strzał (16 egz.)	+, z nożem	-	IV*	-
k. 8	Medv1_8 (LV.2, 4)	0,35/7 m	-	prosta jama; 2,1×0,95×0,7 m, pow. i pow. cał. – 2 m^2; SWW-NEE; podściółka org.	K?/?; pozycja wyp. na wznak, SWW	szydło; nasz. z pac. (9 egz.)	+, z nożem	-	IV*	-
k. 9	Medv1_9 (LVI.2)	1,35/17	-	jama z 2 słupami; 3,4×2,4×0,25 m, pow. i pow. cał. – 8 m^2; E-W	m.in. M(25-30 i25-30)+K/?	poj. pac., 2 szpile; 2 n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	1. poł. VII	
k. 12	Medv1_12 (LV.5)	1,1/14 m	-	prosta jama; 2,6×0,9×0,5 m, pow. i pow. cał. – 2,3 m^2; SSW-NNE	K/?; pozycja wyp. na wznak, NW	przęślik; 1 n. lep. r.	+, z nożem	-	IV*	-
k. 13	Medv1_13 (LIV.2)	0,4/10 m	-	prosta jama; 2,2×1,15×0,45 m, pow. i pow. cał. – 2,5 m^2; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (5 egz.), włócznia; 1 n. lep. r.	+, z nożem	-	IV*	-
k. 15	Medv1_15 (LVI.3)	0,65/13 m	-	jama z dromosem (0,6 m); 2,9×2,3×0,3 m, pow. 6,7 m^2; SW-NE	M/55-60 + K/adultus + K/iuvenis + 2 M/maturus + ?/infans I	przęślik; nasz. z pac. (24 + 98 egz.)	-	częściowe spalenie konstr. gr.	2. poł. VII	
k. 18	Medv1_18 (LVI.1)	0,5/12 m	n. lep. r., fr. amfor	prosta jama; 2,55×1,1×1 m, pow. i pow. cał. – 2,1 m^2; E-W	M/25-30; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (18 egz.)	+	-	V*	-
k. 22	Medv1_22 (LVI.4)	0,75/16 m	-	jama z dromosem (0,6 m); 3×2,1×0,4 m, pow. 6,3 m^2; N-S; podściółka org.	m.in. M(22-25 i 55-65)+K/?	przęślik; nasz. z pac. (97 egz.); 3 n. lep. r.	-	-	2. poł. VII	
k. 23	Medv1_23	1,73/23 m	-	jama z dromosem (0,5 m) i 2 słupami; 3×2,1×0,35 m, pow. 6,3 m^2; SW-NE	m.in. M?/?+K?/?	szydło; włócznia; wędzidło + drobne el.; nasz. z pac. (30 egz.); 3 n. lep. r; żel. kółko	-	-	środek VII	

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa II										
k. 2	Medv2_2 (LVII.2)	1,75/16 m	-	jama z dromosem (0,6 m) i 2 słupami; 3,2×2,4×0,6 m, pow. 7,6 m^2; NE-SW	M/45-55+M/38-48	nóż, przęślik, ostrze; włócznia; wędzidło + drobne el.; żel. brans., poj. pac.; 2 n. lep. r.	-	-	2.-3. ćw. VII (Mahortyh 2014)	
k. 3	Medv2_3	0,5/14 m	-	jama z dromosem i 2 słupami; 2,9×1,95×0,6 m, pow. 7,6 m^2; NE-SW	M?/?	włócznia;	-	-	2. poł. VII	
grupa III										
k. 1	Medv3_1 (LVII.1)	1,65/20 m	-	jama z dromosem (1,2 m) i 2 słupami; 3,3×2,1×1,5 m, pow. 6,8 m^2; NW-SE; podściółka org.	K?/?	przęślik; br. brans.; nasz. z pac. (6 egz.), kółko skroniowe; 2 n. lep. r.	-	-	VII-VI	
k. 2	Medv3_2	1/16 m	-	jama z dromosem (1 m) i 2 słupami; 2,5×2,8×1,4 m, pow. 5,6 m^2; NW-SE	M/65+M/45-55+M/35-40+K/25-30	3 przęśliki; 5 n. lep. r.	-	-	2. poł. VII	
k. 3	Medv3_3 (LVII.3)	0,6/11 m	-	jama z dromosem, 2 słupami i drew. podłogą; 3,4×2,3×1 m, pow. 7,5 m^2; NE-SW	K/22-28+K/25-30+K/45-50+M/25-30	el. kołczanu; nasz. z pac. (21 egz.); 1 n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	VII-VI	

Lit.: G. T. Kovpanenko 1977; B. M. Levčenko 2012, s. 141-154, 162-169; B. M. Levčenko *et al.* 2015, 206, 209-212.

74. Mel'niki, ur. Holodnij Âr/Mielniki (tabl. LVIII.1) [Čigirins'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie
k. 33, p. 1	Mel_33/1 (LIX; LX.1)	4/25 m; drew. konstr. namiot.	fr. n. lep. r. i amfor, byk i koń	grob. z dromosem (3,28 m), 9 słupami i pokryciem; 3,84×4×1,7 m, pow. 15,4 m^2, pow. cał. – 20 m^2; NW-SE; drew. pomost	K/35-45+K/?+?/20-30	zacisk; grociki strzał (3 egz.), włócznia; br. brans.; zest. pac. (3 egz.); n. lep. r.; amfora, n. toczone	3 porcje: owca, świnia i koń		pocz. (Skory 2003; Chochorowski 2008) – 1. ćw. (Chochorowski, Skory 2003, Mogilov 2008) lub 2. poł. (Skoryj, Hohorovski 2009) – 4. ćw. (lata 430/420-410; Grečko 2017) V
k. 33, p. 2, gł.	Mel_33/2gł. (LIX; LX.2; LXI_LXII)	poch. boczny; dosypka do 8/50 m	fr. n. lep. r. i amfor, węgle, owca; kocioł i kam. sferoify	grob. z dromosem (5,4 m), 9 słupami, dookolnym rowkiem; 4×3,8×1,73 m, pow. 17 m^2, pow. cał. – 27 m^2; E-W; drew. pomost i podściółka org. (kora)	M/50; pozycja wyp. na wznak. W, zm. położony na pancerzu	zacisk; grociki strzał, 3 włócznie, pancerz; osełka w złotej okładzinie; 5 pełnych zestawów uprzęży; br. kocioł	jagnię, świnia i koń	tow. poch. koński i ludzki (por. niżej) w dromosie	

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie
k. 33, p. 2, tow.	Mel_33/2tow (LX.2)	poch. tow. złożony na pow. klepiska dromosu	-	zm. ułożony na podściółce	M/12-15; pozycja wyp. na wznak, W	brak	-	-	
k. 45	Mel_45 (LVIII.2)	0,75/10 m	-	prosta jama; 2,1×1,1×0,9 m, pow. i pow. cał. – 2,3 m^2; ESE-NWN	K/7; pozycja wyp. na wznak, W	poj. pac.; n. lep. r., n. czarno. (wtórnie wykorzystane)	-	-	V
k. 68	Mel_68 (LVIII.3)	0,5/12 m	-	kat.; kom. gr. 2,1×0,65 m, dno na gł. 1,95 m; orient. kom. gr. E-W	M/30-45; pozycja wyp. na wznak	-	+, z nożem	-	IV

Lit.: S. A. Skoryj, S. S. Bessonova 1995; S. A. Skoryj 2003, ryc. 29; J. Chochorowski, S. Skoryj 2006, s. 435-447, 448; S. A. Skoryj, Â. Hohorovskij 2009.

75. Mihailìvka (Prussy)/Mychayliwka [Kam'âns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 9	Mih_9	3/23 m	-	grob. na dawnej powierzchni (zrąb?); 5×4,1×0,6 m, pow. i pow. cał. – 20,5 m^2	M?/?	nóż, dziryt, topór, pancerz; n. lep. r.	baran	częściowe spalenie konstr. gr.	V-IV	-
k. 12	Mih_12	4,8/35 m	-	grob.; 4,6×3,7 m, pow. i pow. cał. – 17 m^2	M?/?	grociki strzał. włócznia, topór, pancerz; 3 pełne komplety uprzęży; pierścień, szpila; n. lep. r.; amfora	-	-	IV	-

Lit.: V. B. Hanenko, V. I. Hanenko 1900, s. 10-11.

76. Mirne/Myrne [Borispìls'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 3	Mir_3 (LXIII.1, 3)	0,5/32 m; dookolny rów	n. lep. r., fr. amfor, kości zwierzęce	kat.; kom. gr. 3,1×2,1 m, dno na gł. 1,65 m, pow. kom. gr. 6,5 m^2, cał. pow. konstr. gr. 7,6 m^2; orient. kom. gr. E-W	K/25-30+K/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, K/25-30 – E, K/? – S	K/25-30: nóż, przęślik; grociki strzał (45 egz.); zł. i sr. pierścienie, 2 zł. zausz., nasz. ze zł. pac. (46 egz.); zwierciadło; n. czarno (misa); K/? – nasz. ze szklanych pac.	+, z nożem	-	IV	-
k. 4	Mir_4 (LXIII.2, 4)	1/20 m	kości zwierzęce	kat.; kom. gr. 2,5×2,5 m, dno na gł. 3,2 m, pow. kom. gr.	M/22-25+K/18-22; zm. w	3 zaciski; grociki strzał (59 egz.), włócznia i dziryty (1+3 egz.); sr.	+, z nożem	-	IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				4,9 m^2, cał. pow. konstr. gr. 5,7 m^2; orient. kom. gr. NW-SE	pozycji wyp. na wznak, NNW	brans.; K – bez inwentarza				
k. 7	Mir_7	2,1/30 m		kat.; kom. gr. 2,5×2,5 m, dno na gł. 2,9 m, pow. kom. gr. 3,9 m^2, cał. pow. konstr. gr. 7,4 m^2; orient. kom. gr. NW-SE; podściółka org.	M/30-35; pozycja wyp. na wznak	włócznia; n. lep. r.	+, z nożem	-	IV	-

Lit.: V. A. Kruc *et al.* 1975; V. N. Pogorelyj 1981.

77. Mogiliki uroczysko/Mohyłki [Valkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Mogil_1	0,6/12 m	-	prosta jama; 2,95×1,72×1,2 m, pow. i pow. cał. – 5 m^2; NE-SW	M/40-45 + K/45-48	grociki strzał (8 egz.)	-	-	IV	-
k. 2	Mogil_2	0,7/14 m	-	prosta jama; 2,88×1,46×1,6 m, pow. i pow. cał. – 4,2 m^2; NE-SW	M/40-45; pozycja wyp. na wznak, SW	grociki strzał (80 egz.), włócznia; amfora	-	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-

Lit.: Û. V. Bujnov *et al.* 2005, s. 12-13.

78. Netrebka/Netrebka [Korsun'-Ŝevčenkìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. Kozacka Mogila	Netr_KozM	1,8/40 m	-	grob. z 9 słupami; 3,9×3,9×1,95 m, pow. i pow. cał. – 15,2 m^2	M?/? + ?/10-12	nóż, kam. płytka; grociki strzał (66 egz.), pas bojowy; wędzidło z pobocznicami + drobne el. (na koniu); zł. naszyjnik; poj. zł. aplikacja stroju; n. lep. r., amfora; n. drew.	+	tow. poch. koński w osobnym grobie (kat.)	środek – 3. ćw. IV	-

Lit.: S. S. Bessonova, N. P. Sivolap 2012.

79. Olefirŝina/Olefirszczyna (tabl. LXIV.1) [Dikans'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2	Olef_2 (LXIV.2)	0,55/20 m	n. lep. r., popiół i węgle, kości zwierzęce	grob. z drew. podłogą; 4,4×3,1×1,25 m, pow. i pow. cał. – 13,6 m^2; NE-SW	M/40-50	grociki strzał (33 egz.); wędzidło z pobocznicami; 3 n. lep. r., amfora; astragal	owca	two. poch. koński w kom. gr.	1. poł. V	-
k. 11	Olef_11 (LXV.1)	0,65/19 m	n. lep. r.	grob. z drew. podłogą; 3,75×2,75×0,85 m, pow. i pow. cał. – 10,3 m^2; NE-SW	M?/30-40	nóż; grociki strzał, pancerz; 3 blachy od uprzęży; 5 n. lep. r.; astragal	owca	-	2.-3. ćw. V	-
k. 13	Olef_13 (LXV.2)	0,72/19 m	-	prosta jama; 2,1×3.05×0,8 m, pow. i pow. cał. – 6,4 m^2; NE-SW; podściółka org.	M/30-40; pozycja wyp. na wznak, WNW	nóż, 2 zaciski; 2 włócznie, sztylet?; blachy od uprzęży	-	ognisko	2. poł. V – pocz. IV	-
k. 15	Olef_15 (LXVI)	1,05/25,5 m	n. lep. r., kości zwierzęce	grob. z dromosem i drew. podłogą; 5,9×4,5×1,25 m, pow. – 14,35 m^2; NE-SW	M/30 + K/20-30 (K1) + K/20-30 (K2); M i K1 – pozycja wyp. na wznak N; K2 - E	nóż, 2 zaciski; grociki strzał (108 egz.), 2 włócznie, pancerz; wędzidło z pobocznicami; poj. pac. ze zł.; zausz. (K2); kreda; zł. aplikacje stroju; 4 n. lep. r., amfora; 5 kam. sferoidów	krowa	2 poch. psów w kom. gr.	k. V – pocz. IV	-
k. 16	Olef_1 (LXVII)	0,45/11 m	-	jama z drew. podłogą; 4,1×3,5×1 m, pow. i pow. cał. – 14,35 m^2; NE-SW	K/?	nóż, 2 przęśliki; poj. pac. ze zł.; zł. zausz.; 2 n. lep. r., n. czarno (solonka)	sarna	-	1. poł. IV	-
k. 19	Olef_19	0,66/18 m	węgle	grob. z drew. podłogą; 3,65×3,15×0,6 m, pow. i pow. cał. – 11,5 m^2; NE-SW	M?/?	grociki strzał (42 egz.); poj. pac.; n. lep. r.	-	ognisko	V	-

Lit.: I. N. Kulatova *et. al.* 1993, s. 12-60.

80. Opìšnâ/Opisznia [Zìn'kìvs'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1, p. 1	Opisz_1/1 (LXVIII.1, 2)	poch. wpuszcz. w nasyp z p. nr 3, nadsypany do wielkości 1,6/40 m	n. lep. r., węgle	jama z drew. podłogą; 3,75×3,7×2,65 m, pow. i pow. cał. – 13,9 m^2; N-S	K?/?; pozycja skurcz. na prawym boku, W	nóż, 3 przęśliki, 3 zaciski; nasz. ze zł. pac.; zwierciadło, zł. aplikacje stroju; n. lep. r. i n. czarno., n. drew.	+	-	3.-4. ćw. V	-
k. 1, p. 3	Opisz_1/3 (LXVIII.1, 3)	drew. konstr. namiot.	n. lep. r., świnia, nóż	grob. z drew. podłogą; 5,1×4,75×3,17 m, pow. i pow. cał. – 24,2 m^2; N-S	M/16-20	4 zaciski; grociki strzał; pancerz; amfora	-	częściowe spalenie konstr. gr.		-

Lit.: O. V. Kovalenko, R. S. Lugovij 2006.

81. Ostinâžka/Ostynjažka [Novgorodkìvs'kij raj., Kìrovograds'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 13	Ost_13	8/42 m	-	grob. z słupami; 5,3×3,7×4 m, pow. i pow. cał. – 19,6 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał (18 egz.); wędzidło z pobocznicami + blachy + drobne el.	*?	poch. konia i jelenia (*) w osobnych jamach grobowych	IV-III	*wg V. G. Petrenko (1967) tusza jelenia – pokarm ofiarny
k. 471	Ost_471	wys. 0,7 m	-	grob.; 2,1×1,4×1 m, pow. i pow. cał. – 2,9 m^2; E-W	M?/?; pozycja skurcz. na lewym boku, E	nóż; poj. grocik strzały; wędzidło z pobocznicami; poj. pac.; n. lep. r.	-	-	2. poł. VII*	-

Lit.: L. K. Galanina 1977, s. 29, 32.

82. Pastirs'ke/Pastyrśke [Smìlâns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 3	Past_3	4,5/35 m	-	grob. z dookolnym rowkiem i słupami; 5×4×3 m, pow. i pow. cał. – 20 m^2	M?/?	grociki strzał, miecz, pancerz; wędzidło z pobocznicami + naczółki + drobne el. (na koniu); amfora, n. toczone	+	tow. poch. koński w osobnym grobie	2. poł. V*	-
k. 4, p. 1	Past_4/1	3,36/33 m	-	jama z dookolnym rowkiem i słupami; 3,2×2,1×1 m, pow. i pow. cał. – 6,7 m^2; podściółka org.	M?/? + ?/?; M?/? – pozycja wyp. na wznak, SW; ?/? – pozycja skurcz. na boku, S	nóż; grociki strzał, 3 włócznie; amfora, n. toczone (kyliks), n. sr.; ?/? – bez inwentarza	baran	-	środek – 2. poł. IV*	-
k. 4, p. 2	Past_4/2	poch. boczny	-	jama z dookolnym rowkiem i słupami; pow. i pow. cał. – 6 m^2	K?/?	grociki strzał; 2 zausz., kam. płytka, czerwony barwnik, zwierciadło, zł.. aplikacje stroju (17 egz.); n. lep. r.	+	-	V-IV*	-
k. 440	Past_440	1,8/13 m	n. lep. r., fr. amfor	prosta jama; 2,6×0,9×0,2 m, pow. i pow. cał. – 2,3 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (18 egz.)	+, z nożem	częściowe spalenie konstr. gr.	V-IV*	-
k. 441	Past_441	1,8/13 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	K?/?	przęślik; poj. paciorek; sprzączka	-	-	V-III*	-
k. 442	Past_442	1,8/13 m	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	M?/?, pozycja wyp. na wznak, N	grociki strzał (7 egz.)	-	-	V-III*	-
k. 445	Past_445	b.d.	-	prosta jama; 2,5×1,4×0,2 m, pow. i pow. cał. – 3,5 m^2	M?/? + K?/?; zm. pozycja wyp. na wznak, SE	poj. grocik strzały; nasz. z pac. (13 egz.)	-	-	V-III*	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 446	Past_446	b.d.	-	prosta jama; 2,25×1,6×0,4 m, pow. i pow. cał. – 3,6 m^2; NW-SE	M?/?	poj. grocik strzały; wędzidło z pobocznicami + blachy	krowa, z nożem	-	V-III*	-

Lit.: V. B. Hanenko, V. I. Hanenko 1899, s. 10-11; A. A. Bobrinskij 1905b, s. 96-97; G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 47, 222-223, 296-299.

83. Pekarì/Pekari [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 411	Pek_411	wys. 2,1 m	węgle	prosta jama; 4,2×4,2×2,1 m, pow. i pow. cał. – 17,6 m^2; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SE	zacisk; grociki strzał, topór; naczółek + blachy; żółty barwnik; 3 n. czarno. (lekane, kyliks i lekyt); n. drew. ze zł. okuciami	koń?	-	2. poł. VI – pocz. V (Mogilov 2008) lub k. 1. ćw. V (Grečko 2017)	-
p. płaski	Pek_plaski	poch. płaski	-	prosta jama; 2×1,5×1,1 m, pow. i pow. cał. – 3 m^2; N-S	K/20-25; pozycja wyp. z ugiętymi kolanami, S	nasz. z pac., szpila, 2 zausznice	-	-	2. poł. VI	-

Lit.: L. K. Galanina 1977, s. 19; D. S. Grečko 2013a, s. 69-71.

84. Peremirki /Peremyrky [Kotelevs'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1/1999	Prim_1	wys. 0,6	ognisko	grob. z 4 słupami, dookolnym rowkiem i drew. podłogą; 3,75×3,25×2,15 m, pow. i pow. cał. – 12,2 m^2; NE-SW	M/38-43+K/38-43	przęślik, zacisk; grociki strzał, włócznia, miecz, pas bojowy (?); para wędzideł z pobocznicami; nasz. z pac.; 10 n. lep. r.	-	ognisko na dawnej pow.	VII	

Lit.: I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko 2010, s. 12-25.

85. Perŝepìno/Perszczepino (tabl. LXXIII) [Kotelevs'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Per_1	0,5/18 m	fr. amfor	grob. z 6 słupami, dookolnym schodkiem	M?/?	grociki strzał (9 egz.); blachy od uprzęży + drobne el.; n. lep. r., n. czarno.	-	-	2.-3. ćw. V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				calcowym i drew. podłogą; 4,4×3,6×2,3 m, pow. i pow. cał. – 15,8 m^2; N-S		(lekif)				
k. 2	Per_2	1,9/36 m	uprząż	prosta jama; 2,9×2,2×3,7 m, pow. i pow. cał. – 6,4 m^2; N-S	M?/?	2 noże; grociki strzał, pancerz; 3 pary wędzideł z pobocznicami + blachy + drobne el.; n. lep. r., amfora, 2 n. czarno. (w tym lekif)	koń	-	k. V – 1. poł. IV	
k. 3, p. 2	Per_3/2 (LXIX.1)	poch. wpuszcz. w nasyp 0,9/21,25 m	n. toczone	jama z drew. podłogą; 3×2,65×0,4 m, pow. i pow. cał. – 8 m^2; NW-SE	M/20-30; pozycja wyp. na wznak, NNW	grociki strzał (62 egz.), 2 włócznie, miecz ze zł. okładziną rękojeści; 2 n. czarno. (w tym lekif)	+	pokarm ofiarny posypany ochrą	k. V – 1. poł. IV	
k. 4	Per_4	0,3/16 m	fr. amfor	prosta jama; 2,3×2×1,2 m, pow. i pow. cał. – 4,6 m^2; N-S	M/20-25	grociki strzał (7 egz.); 2 n. lep. r.	-	-	k. V – 1. poł. IV	
k. 5	Per_5	0,8/40 m	-	prosta jama; 3,2×2,4×2,25 m, pow. i pow. cał. – 7,7 m^2; N-S	K?/?	szpila; 2 n. lep. r.	-	-	2. poł. VII – pocz. VI	-
k. 6	Per_6	0,9/23,5 m; dookolny rów	n. lep. r., kości zwierzęce i ludzkie	jama ze schodkiem calcowym; 4,4×3,9×1,3 m, pow. i pow. cał. – 17,2 m^2; N-S; podściółka organiczna	M?/? + K?/? + ?/Dz; Dz – pozycja wyp. na wznak, E	grociki strzał; poj. pac., szpila; 2 n. lep. r.	cielak	-	2. poł. VII – pocz. VI	-
k. 7	Per_7	1,8/31 m	ognisko	grob. z dromosem (3,9 m) i drew. podłogą; 3,4×2,5×0,85 m, pow. 8,5 m^2, pow. cał. – 15,7 m^2; N-S	M i K/średniego wieku	grociki strzał. (13 egz.), miecz, pancerz; 3 pary wędzideł z pobocznicami; poj. pac.; zł. aplikacje stroju; n. lep. r., amfora; n. drew. ze zł. okuciami	głowa konia (w niszy w dromosie), z nożem	częściowe spalenie konstr. gr.	k. V – 1. poł. IV	-
k. 10	Per_10	0,4/15 m	-	kat.; kom. gr. 2,1×1,7 m, dno na gł. 2,4 m, pow.	M?/?	grociki strzał, topór?, pancerz i hełm; wędzidło z pobocznicami + drobne el.;	źrebak, z nożem		1. poł. V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				kom. gr. 3,6 m^2, cał. pow. konstr. gr. 7,1 m^2; orient. kom. gr. NW-SE; podściółka org.		n. lep. r.				
k. 11	Per_11	2,8/38 m; drew. konstr. namiot.	n. lep. r., kości zwierzęce	grob. ze schodkami calcowymi i drew. podłogą; 6,25×5×1,4 m, pow. i pow. cał. – 27,3 m^2; NE-SW	M?/? + ?/?	szydło; dziryt, miecz?, pancerz i tarcza; zawieszka; n. lep. r.	krowa i baran	częściowe spalenie konstr. gr.	3.-4. ćw. V	-
k. 12	Per_12 (LXX.1)	0,8/15,5 m	fr. n. lep. r., toczonych i amfor	grob. z drew. podłogą; 2,2×2,2×1,3 m, pow. i pow. cał. – 4,8 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał, miecz; 2 pełne komplety uprzęży; n. toczone	-	częściowe spalenie konstr. gr.	k. V – 1. poł. IV	-
k. 13	Per_13 (LXX.2)	0,9/20 m	fr. n. lep. r. i toczonych	grob. z drew. podłogą; 4,2×3,3×1,6 m, pow. i pow. cał. – 14,85 m^2; N-S	M?/?	nóż, zacisk; grociki strzał, miecz; dwie pary wędzideł z pobocznicami + drobne el.; 2 n. lep. r., amfora	-	-	k. V – 1. poł. IV	-
k. 14	Per_14	0,6/15,5 m	-	jama z drew. podłogą; 2,7×2,7×1,2 m, pow. i pow. cał. – 7,3 m^2; N-S	M?/?	nóż, 2 zaciski; grociki strzał; blachy od uprzęży; poj. pac.; 3 n. lep. r.	-	-	2.-3. ćw. V	-
k. 15, p. 1	Per_15/1 (LXXI)	2,6/16 m; drew. konstr. namiot.	fr. amor, przęślik, krzemienny odłupek	jama z drew. podłogą; 5,3×3,8×2 m, pow. i pow. cał. – 20,1 m^2; NNE-SSW	M/35-50 + ?/10-12; ?/10-12 – pozycja wyp. na wznak, W	nóż, 3 zaciski; grociki strzał (13 egz.), włócznia, miecz, pancerz i tarcza; 6 pełnych kompletów uprzęży; n. lep. r., amfora, n. czarno i br. kocioł; n. drew. ze zł. okuciami; ?/10-12 – bez inwentarza	-	-	2.-3. ćw. V	-
k. 16	Per_16	1,8/20 m	-	jama z drew. podłogą; 4,95×3×1,7 m, pow. i pow. cał. – 14,85 m^2; NW-SE	M?/?	2 zaciski; pancerz i tarcza; wędzidło z pobocznicami; n. lep. r., amfora	baran	-	1. poł. V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 17	Per_17	b.d.	-	jama z drew. podłogą; 4,3×3,6×2 m, pow. i pow. cał. – 15,5 m^2; NW-SE	M?/?	nóż, zacisk; miecz, n. lep. r.	-	-	V	-
k. 18	Per_18	b.d. na temat wys.; drew. konstr. namiot.	-	jama z drew. podłogą; 3,8×3×1,6 m, pow. i pow. cał. – 11,4 m^2; NE-SW	M?/?	nóż, zacisk; 3 wędzidła z pobocznicami + blachy + drobne el.; n. lep. r.	krowa?	-	2.-3. ćw. V	-
k. 20	Per_20	b.d.	-	jama z drew. podłogą; 3,4×2,45×1,45 m, pow. i pow. cał. – 8,3 m^2; NNE-SSW	K/30-40 + ?/?	nóż, przęślik; poj. grociki strzał; 2 pary wędzideł z pobocznicami + blachy + drobne el.; poj. pac., szpila; 3 n. lep. r., amfora	-	-	1. poł. V	inw. o cz. męskim charakterze – niezachowany poch. M
k. 21	Per_21 (LXXII.1)	b.d	-	jama z drew. podłogą; 2,6×2,4×1,4 m, pow. i pow. cał. – 11,4 m^2; NW-SE	M?/15-20 - ?/8-10; ?/8-10 – pozycja wyp. na wznak, NE	nóż, 2 zaciski, ostrze; grociki strzał, włócznia, miecz i sztylet, pas bojowy; 2 blachy od uprzęży; n. lep. r., n. czarno.	byk?	częściowe spalenie konstr. gr.	2.-3. ćw. V	-
k. 22	Per_22 (LXIX.2)	0,7/15 m; drew. konstr.	-	jama z drew. podłogą; 4,4×3,2×1,2 m, pow. i pow. cał. – 14 m^2; NW-SE	M/30-40 i 35-50+Dz/6-9 i 13-15	5 zacisków; grociki strzał, 2 włócznie, pancerz; napoliczniki + drobne el. uprzęży	+	częściowe spalenie konstr. gr.	2.-3. ćw. V	-
k. 23	Per_23	0,3/16 m; drew. konstr.	fr. amfor; fr. kości ludzkich	jama z drew. podłogą; 4,05×3×1,4 m, pow. i pow. cał. – 12,5 m^2; NNE-SSW	M/20-30 i 25-35 + Dz/do 3	2 noże, 3 zaciski; włócznia; blachy d uprzęży; pierścień, poj. pac.; zł. aplikacje stroju; 3 n. lep. r., amfora	+	-	1. poł. V	-
k. 24	Per_24 (LXXII.2)	b.d.	-	grob. z dromosem i drew. podłogą; 3×2,95×1,5 m, pow. i pow. cał. – 8,9 m^2; N-S	M?/? + K?/?	nóż, 3 zaciski; grociki strzał, miecz; 3 pary wędzideł + blachy + drobne el.; sr. brans. i zausz.; n. lep. r.	+	-	1. poł. V	-
k. 1/2000	Per_1/2000	0,5/15 m	-	jama z drew. podłogą; 3,6×3,3×1 m, pow. i pow. cał. – 11,8 m^2; SW-NE	M/18-20+dziew./13-14; zm. w pozycji wyp. na wznak, NWW	poj. grocik strzały; 2 n. lep. r., amfora	koń	-	2.-3. ćw. V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2/2000	Per_2/2000	b.d.	-	kat.; kom. gr. 3,5×1,5 m, pow. kom. gr. 5 m^2, cał. pow. konstr. gr. 9,25 m^2; orient. kom. gr. NE-SW; podściółka org.	M/20-25	nóż, 2 zaciski; grociki strzał (51 egz.), włócznia, broń sieczna; wędzidło z pobocznicami; poj. pac.; 2 n. lep. r.	-	-	1. poł. V	-
k. 3/2000	Per_3/2000	0,15/9 m	-	prosta jama; 2,9×2,7×0,8 m, pow. i pow. cał. – 7,5 m^2; NE-SW	M/9-11	n. lep. r.	-	-	V	-
k. 4/2000	Per_4/2000 (LXXIV.1-3)	0,4/10 m	n. lep. r., ognisko	prosta jama; 2,8×2,2×1 m, pow. i pow. cał. – 6 m^2; NE-SW; podściółka org.	M/40-45+K/17-20, 20-25 i 35-40; zm. w pozycji wyp. na wznak	przęślik; poj. pac., szpila; 4 n. lep. r., amfora	-	-	V	-
k. 5/2000	Per_5/2000 (LXXIV.4)	b.d.	-	prosta jama; 2,3×1,5×0,8 m, pow. i pow. cał. – 2,4 m^2; SW-NE	K/18-20; pozycja wyp. na wznak	przęślik; 2 n. lep. r.	cielak	częściowe spalenie konstr. gr.	V – pocz. IV	-
k. 1(23)/2001	Per_1(23)/2001	3/19 m; dookolny rów	fr. n. lep. r. i amfor, ognisko, koń, uprząż	grob. z dromosem (1,1 m), 2 słupami i drew. podłogą; 4,2×3,65×1,75 m, pow. 15,3 m^2, pow. cał. – 17,7 m^2; SW-NE	M/35-40 + K/18-20; zm. pozycja wyp. na wznak, NW	nóż, przęślik, szydło; grociki strzał (16 egz.), włócznia i miecz ze zł. okładziną pochwy; 3 pełne komplety uprzęży; nasz. ze zł. pac.; kam. półmisek, pokrowiec zwierciadła, 3 zł. aplikacje stroju; n. lep. r., n. czarno (solonka); kam. sferoid; drew. szkatułka	koń i koza/owca	-	2. ćw. – środek V	-
k. 2(23)/2001	Per_2(23)/2001 (LXXV.2-3; LXXVI)	2,5/16 m, dookolny rów	fr. n. lep. r. i amfor	grob. z dromosem caclowym schodkiem i drew. podłogą; 3,6×3,2×0,95 m, pow. 11,5 m^2; SW-NE	M/30-35 + K/20-25 + ?/1-1,5	4 noże, przęślik, zacisk; grociki strzał, włócznia, miecz, pas bojowy; wędzidło z pobocznicami + drobne el.; zł. pierścień, nasz. ze zł. pac.; kam. płytka, siarka, róż, zwierciadło, zł. aplikacje stroju; 5 n. lep. r., amfora, n. czarno (lekif); imp. n. br.;	koń	ognisko na pokryciu	2. poł. – k. V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
						szklane alabastrony				
k. 2(7)/2001	Per_2(7)/2001 (LXXV.1)	śr. 14,5 m		prosta jama; 2,85×2,5×0,7 m, pow. i pow. cał. – 7 m^2; NE-SW	K/18-20 + ?/4-5; K – pozycja skurcz. na prawym boku	przęślik; 3 n. lep. r.	-	-	k. V – 1. poł. IV	-
k. 3(25)/2001	Per_3(25)/2001	0,45/13,5 m	fr. amfor, węgle	grob. z 2 słupami i drew. podłogą; 3,2×2,45×0,38 m, pow. i pow. cał. – 7,8 m^2; SW-NE	?/10-12	osełka?; poj. pac.; amfora	-	-	V	-
k. 1/2002	Per_1/2002	0,5/7,5 m	fr. amfor i n. lep. r., ognisko	grob.; 2,95×2,2×0,53 m, pow. i pow. cał. – 6,5 m^2; NE-SW	M/50-55 + K/?; zm. orient. głowami na SE?	nóż; grociki strzał; zwierciadło; n. lep. r., amfora	-	-	środek – 3. ćw. V	-
k. 2/2002	Per_2/2002 (LXXVII.1)	0,2/14,3 m; dookolny rów	fr. amfor i n. lep. r., ognisko, kości zwierzęce, żel. nóż	grob. z i drew. podłogą; 2,55×2×0,45 m, pow. i pow. cał. – 5,1 m^2; E-W	K(1)/25-30 + K(2)/8-10; zm. pozycja wyp. na wznak, E; K2 – lekko przesunięta w bok	nóż (K1), 2 przęśliki (przy K1 i K2); nasz. ze zł. pac. (K1), 2 szpile (K2), zwierciadło (K2); zł. aplikacje stroju (K1); 3 n. lep. r., n. drew.	koń, owca, z nożem	miseczka z węglami	2. poł. – k. V	
k. 3/2002	Per_3/2002 (LXXVIII-LXXIX)	poch. wpuszcz. w nasyp 0,65/18,5 m	fr. amfor, węgle, koń i koza/owca, czaszka konia	grob. z dromosem (0,8 m) i drew. podłogą; 3,6×2,5×0,7 m, pow. 9 m^2, pow. cał. – 10,8 m^2; SW-NE	M(1)/30-35 + M(2)/25-30; zm. pozycja wyp. na wznak, N	nóż, przęślik, 2 zaciski; grociki strzał, 2 włócznie, miecz; nasz. z pac.; 4 n. lep. r., amfora; szklane alabastrony; część grocików strzał i nasz. z pac. – przy M2; pozostałe związane z M1	czaszka konia, z nożem	opalona czaszka konia	2.-3. ćw. V	-
k. 4/2002	Per_4/2002	0,4/6,2 m	węgle	grob.; 1,7×1,45×0,45 m, pow. i pow. cał. – 2,5 m^2; NW-SE	M/20-25+K/20-25+dziew./9-10	przęślik; poj. pac.; sr. aplikacja stroju?; 2 n. lep. r., amfora	-	-	3. ćw. V – pocz. IV	-
p. 1/2002	Per_1p/2002 (LXXVII.2)	poch. płaski	-	prosta jama; gł. 0,4; NE-SW	M/40-45; pozycja wyp. na wznak, NE	bez inwentarza	-	-	V-IV	-
p. 2/2002	Per_2p/2002 (LXXVII.2)	poch. płaski	-	prosta jama; 1,95×0,85×0,45 m, pow. i pow. cał. – 1,7 m^2; SE-NW	M/30-40; pozycja wyp. na wznak, SE	bez inwentarza	-	-	V-IV	-
k. 1/2006	1/2006	0,2/6,5 m	-	prosta jama; 3,2×2,2×0,75 m,	M/18-20 + K/14-16; zm. z pozycji wyp.	żel. pierścień, poj. pac., bryłka kredy	-	-	V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				pow. i pow. cał. – 5 m^2; E-W	na wznak, SWS					

Lit.: B. A. Šramko 1994b, s. 117-128; V. Û. Murzín *et al.* 1995b; 1996; 1997, s. 3-11; 1998, s. 1-13; 1999, s. 4-34; 2000, s. 42-52; 2001, s. 4-12, 2002, s. 57-68; A. Kozak 2001, s. 57-61; A. D. Kozak 2002, s. 69-72; A. Kazak 2003, s. 72-81; R. Rolle *et al.* 2003, s. 2-14; I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko 2010, s. 33-149; S. V. Mahortyh 2010; 2012; O. B. Suprunenko 2016a, s. 258-260.

86. Petrakìvka/Petrykówka* [Katerinopìl's'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Petra	4,3/32 m; kam. krepida dookoła nasypu	-	bez konstr., poch. na dawnej pow.	M?/?; szczątki po krem. w popielnicy	grociki strzał (24 egz.), imp. br. hełm; n. lep. r.; n. drew. ze zł. okuciami	-	-	VI – pocz. V*	-

Lit.: G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 420-241, 312-313

87. Petrìvka/Petriwka [Novgorodkìvs'kij raj., Kìrovograds'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2, p. 1	Petr_2	0,7/24 m	-	kat.; kom. gr. 3,35×3 m, dno na gł. 5,8 m, pow. kom. gr. 10 m^2, cał. pow. konstr. gr. 19,8 m^2; orient. kom. gr. E-W	M?/? + K?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, głowami na E i N	nóż; grociki strzał (72 egz.), miecz,; zł. aplikacje stroju (14 egz.); kam. sfeorid			IV*	
k. 4, p. 1	Petr_4/1	1,8/40 m	-	kat.; kom. gr. 3,5×4,1 m, dno na gł. 5,3 m, pow. kom. gr. 6,2 m^2, cał. pow. konstr. gr. 16 m^2; orient. kom. gr. E-W	K?/?; pozycja wyp. na wznak, W	przęślik; grociki strzał (8 egz.); nasz. z pac.; zł. aplikacje stroju	krowa		IV*	
k. 4, p. 2	Petr_4/2		-	kat.; kom. gr. 3,35×3 m, dno na gł. 5,7 m, pow. kom. gr. 14,35 m^2, cał. pow. konstr. gr. 24,4 m^2; orient. kom. gr. E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (78 egz.), miecz; zł. zawieszka; zł. aplikacje stroju; n. lep. r.; inne imp. n. gliniane			IV-III*	

Lit.: N. .M. Bokij 1977b, s. 200-207.

88. Petrovskoe/Petrowskoe [Tarašans'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Petro_1	1,5/25 m		grob. na dawnej powierzchni (zrąb?); 9,5×8,5 m, pow. i pow. cał. – 80,8 m^2; E-W	K?/? +Dz/inf. I; Dz – N	110 gr. strzał; b. zwierciadło, żel. sprzączka, zł. aplikacje stroju (1333 egz.); 2 amfory, n. czerwono. (lekyt); kam. sferoid	m.in. koń i owca	częściowe spalenie konstr. gr.	k. V – pocz. IV	

Lit.: G. T. Kovpanenko *et al.* 1997, s. 99-105.

89. Pirogìv/Pirohiw [Kiïvs'ka miejska rada, Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
p. 82	Pir_82	poch. płaski	-	prosta jama; 2,35×0,9×0,45 m; NW-SE	K/25-30; pozycja wyp. na wznak, N	brans. met., nasz. z pac., szpila; 3 n. lep. r.	-	-	VI-V	-
p. 86	Pir_86 (LXXX.1)	poch. płaski	-	prosta jama; 0,9×0,5×0,35 m; E-W	K?/?; poch. ciałopalny popielnicowy	2 szpile; 1 n. lep. r.	-	-		-
p. 126	Pir_126 (LXXX.2)	poch. płaski	-	prosta jama; 2,7×1,3×0,55 m; NW-SE	K/młoda; pozycja wyp. na wznak, N	poj. pac., szpila; 2 n. lep. r.	-	-		-
p. 230	Pir_230	poch. płaski	-	prosta jama; 1,7×1×0,66 m; N-S	K?/?; poch. ciałopalny	3 n. lep. r.	-	-		-
p. 256	Pir_256	poch. płaski	-	prosta jama; 0,9×0,45×0,45 m; NW-SE	K?/?; poch. ciałopalny	szpila; 1 n. lep. r.	-	-		-

Lit.: A. Ì. Kubišev *et al.* 1995.

90. Pìsočin/Pisoczin (tabl. LXXXI.1) [Harkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Pes_1	1,8/15,5 m	-	prosta jama; 3,1×1,75×0,65 m, pow. i pow. cał. – 5,4 m^2; N-S	?/Dz	poj. grocik strzały; amfora	-	popiół i węgle na dnie jamy	V-IV	-
k. 2	Pes_2 (LXXXI.2)	2/20,5 m	-	jama z 9 słupami; 4×2,9×2,1 m, pow. i pow. cał. – 11,6 m^2; N-S	M?/? + K/?	poj. grocik strzały; 2 wędzidła z pobocznicami; żel. brans.; nasz. ze zł. pac., zł. aplikacje stroju	-	-	k. V – pocz. IV	-
k. 5	Pes_5 (LXXXII.1)	3,8/24 m	-	grob. z dookolnym rowkiem; 3,7×3,3×1,9 m, pow. i pow. cał. – 12,2 m^2; NNW-SSE	M?/?	nóż, zacisk; grociki strzał (172 egz.), włócznia i dziryty (1+2), miecz, pancerz;	+	-	V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 6	Pes_6 (LXXXII.2; LXXXIII.1)	4/25 m	-	grob. z 9 słupami i dookolnym rowkiem; 3,2×2,25×1,45 m, pow. i pow. cał. – 7,2 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż; grociki strzał (38+94), włócznie i dziryty (2+1), tarcza i pas bojowy; 2 sr. pierścienie, sr. zausz. i zł. naszyjnik; n. lep. r.	koza/owca	-	2. poł. IV	-
k. 8, p. 1	Pes_8/1 (LXXXIV.1.3)	poch. wpuszcz.	fr. amfor, kości zwierzęce (w tym szczęka konia), kam. płytka	grob. z 6 słupami; 3,9×3,7×1,6 m, pow. i pow. cał. – 14,4 m^2; N-S	K(1)?/? + K(2)?/? + ?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, K1 i K2 – S, ?/? – E	7 zł. pierścieni (K1 i K2), nasz. z pac., zł. zausz. (K1 i K2); zwierciadło (K1), zł. aplikacje stroju (K1 i K2), n. lep. r. (K1), amfora i n. czarno. (kyliks; K1); żel. szczypce; ?/? – bez inwentarza	-	-	2. poł. IV	-
k. 8, p. 2	Pes_8/2 (LXXXIV-LXXXV)	6,2/30 m, dookolny rów		grob. z dookolnym rowkiem i 6 słupami; 2,5×1,8×0,6 m, pow. i pow. cał. – 4,5 m^2; N-S	M?/? + ?/nast.; pozycja wyp. na wznak, M – S, nast. – E; nast. – nogi w romb	grociki strzał (20 egz.); nast. – bez inwentarza	-	częściowe spalenie konstr. gr.	2. poł. IV	-
k. 9	Pes_9 (LXXXIII.2)	2,7/35 m	-	grob. z dookolnym rowkiem i 9 słupami; 4,2×3,3×2,1 m, pow. i pow. cał. – 13,9 m^2; N-S	M?/? + ?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, S; ?/? – nogi w romb	nóż; grociki strzał (136+123), włócznia i dziryty (1+2; między nogami ?/?), pancerz; zest. pac. (5 egz.)	-	w niszy opalona okiełznana czaszka konia	k. V – pocz. IV	-
k. 10	Pes_10	0,8/16 m	-	prosta jama; 2,8×2×1,2 m, pow. i pow. cał. – 5,6 m^2; W-E	K?/? + ?/Dz; zm. w pozycji wyp. na wznak, Dz – S	szydło (Dz); nasz. ze zł. pac.; n. lep. r. (Dz)	+, z nożem	-	k. V – pocz. IV	-
k. 12	Pes_12	0,3/10 m	-	prosta jama; 2,6×1,55×1,5 m, pow. i pow. cał. – 4 m^2; N-S	M?/? + ?/?; ?/? – pozycja wyp. na wznak, S	zacisk; poj. grocik strzały;	owca, z nożem	-	V-IV	-
k. 14	Pes_14 (LXXXVI.1)	0,25/9 m	-	prosta jama; 2,2×1,1×1,55 m, pow. i pow. cał. – 2,4 m^2; NNE-SSW	M?/?	2 zaciski; grociki strzał; 2 włócznie; n. toczone (czasza)	+,z nożem	-	V-IV	-
k. 16	Pes_16 (LXXXVI.2)	0,6/14 m	-	jama z dookolnym rowkiem; 2,8×1,3×2,15 m, pow. i pow. cał. – 3,6 m^2; W-E	M/?	nóż, 4 zaciski; grociki strzał (50 egz.), 2 włócznie; 1 n. lep. r.	-	-	k. V – pocz. IV	-
k. 17	Pes_17	0,2/9 m	-	prosta jama; 2,15×1,25×1,25 m, pow.	M/?	zacisk; włócznia; 1 n. lep. r.	-	węgle w jamie	V-IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				i pow. cał. – 2,7 m^2; N-S						
k. 18, p. 1	Pes_18 (LXXXVII.1-2)	6,7/47 m; 2 dookolne rowy	-	jama z 9 słupami; 3,4×2,9×1,5 m, pow. i pow. cał. – 9,9 m^2; N-S	M?/? + K?/?; K – pozycja wyp. na wznak, S; M – w analogicznym układzie? (niezachowany)	włócznia i dziryty (2+1); nasz. ze zł. pac. (23 egz.); zwierciadło (K); amfora, n. czarno. (kantaros; K), br. kocioł; żel. widełki (K)	owca, z nożem	-	2. poł. IV	-
k. 20	Pes_20	0,5/10 m	-	prosta jama; 2,17×1,5×1,2 m, pow. i pow. cał. – 4 m^2; W-E	M/?; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (35 egz.), miecz;	+	-	2. poł. IV	
k. 21	Pes_21	0,4/10 m	-	jama z 7 słupami; 2,5×2×1,7 m, pow. i pow. cał. – 5 m^2; N-S	K/dorosła + ?/nast.; zm. w pozycji wyp na wznak, K – S, nast. – W	poj. pac.	-	-	V-IV	
k. 22	Pes_22 (LXXXVIII.1-2)	0,3/9,5 m	3 czaszki końskie	prosta jama; 2,25×2,1×1,6 m, pow. i pow. cał. – 4,7 m^2; N-S	K?/? + ?/nast.; zm w pozycji wyp. na wznak, S	nasz. z pac.; zwierciadło, zł. aplikacje stroju; n. lep. r., n. czarno. (lekif), n. toczone (dzban)	owca, z nożem	-	k. V – pocz. IV	
k. 23	Pes_23 (LXXXIX.1)	0,4/9 m	-	prosta jama; 2,8×2,25×1,7 m, pow. i pow. cał. – 6,3 m^2; N-S	K?/? + ?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, K – S, ?/? - E	nóż, szydło; nasz. z pac. (32 egz.), zausz.; zwierciadło; n. lep. r.; ?/? – bez inw.	+	-	V-IV	
k. 24	Pes_24 (LXXXVIII.3)	0,35/8 m	-	prosta jama; 2,5×1,45×1,35 m, pow. i pow. cał. – 3,6 m^2; N-S	K/?	nóż; 2 sr. zausz.;	-	węgle w jamie	V-IV	-
k. 25	Pes_25 (LXXXIX.2)	2/26 m	n. lep. r., amfora, owca?	jama z 2 słupami; 3,3×2,9×1,8 m, pow. i pow. cał. – 9,6 m^2; N-S	M?/? + K?/? + ?/nast.; zm. w pozycji wyp. na wznak, M i K – S, nast. – E	grociki strzał (241 egz.), 2 włócznie; żel. brans., nasz. z pac. (2 ze zł.; nast. – pac. ze szkła); róż, zwierciadło, zł. aplikacje stroju; sferoid	byk, z nożem	-	k. V – pocz. IV	-
k. 28	Pes_28	0,5/12 m	-	kat.; kom. gr. 2,7×1,1 m, dno na gł. 2,1 m, pow. kom. gr. 3 m^2, cał. pow. konstr. gr. 8,7 m^2; orient. kom. gr. E-W	M?/?	poj. grociki;	-	-	V-IV	-
k. 29	Pes_29 (XC.1)	3/30 m	-	grob. z dookolnym rowkiem; 2,95×2,95×1,8 m, pow. i pow. cał. – 8,7 m^2; N-S	K?/?	kam. półmisek, zł. aplikacje stroju; amfora	-	-	2. poł. IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 31	Pes_31 (LXXXVIII.3)	0,25/9 m	n. lep. r.	prosta jama; 2×3,45×1 m, pow. i pow. cał. – 6,9 m^2; N-S	?/Dz; pozycja wyp. na wznak, S	2 szydła; poj. grocik strzały; nasz. z pac.; zł. aplikacja stroju	-	-	2. poł. IV	-
k. 32	Pes_32	2/35,5 m	-	grob. z 9 słupami i dookolnym rowkiem; 3,1×2,25×2,37 m, pow. i pow. cał. – 7,9 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (211 egz.); zest. pac. (?); zł. aplikacje stroju	-	-	2. poł. IV	-
k. 33	Pes_33 (XC.2)	3,9/35,5 m	-	grob. z 9 słupami; 3,3×3,1×2 m, pow. i pow. cał. – 10,2 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał, 2 dziryty, br. imp. nagolenniki; wędzidło z pobocznicami + naczółka + drobne el.; zł. aplikacje stroju	-	-	2. poł. IV	-
k. 34	Pes_34 (XC.3)	0,15/7 m	-	prosta jama; 2,5×1,5×0,7 m, pow. i pow. cał. – 3,75 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (22 egz.), 2 włócznie	+	-	2. poł. V – pocz. IV	-

Lit.: L. I. Babenko 2005, s. 11-36.

91. Plaviniše/Pławynyszcze [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2	Planiv_2	wys. 2,1 m	-	grob. z 4 słupami; 2,8×2,1×2,5 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	wędzidło z pobocznicami; n. lep. r.	-	-	VII-VI	-
k. 4	Planiv_4	wys. 1,7 m	-	grob. z 4 słupami i dookolnym rowkiem; 2,8×2,1×2,1 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (16 egz.), włócznia i dziryt (1+2); wędzidło z pobocznicami; n. lep. r.	-	-	VII-VI	-
k. 484	Plavin_484	wys. 5,6	osełka	grob. z dookolnym rowkiem; 5×5×2,1 m, pow. i pow. cał. – 25 m^2; N-S	M?/?	włócznia, pancerz; 2 wędzidła z pobocznicami + blachy; amfora	-	-	V	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 56-57.

92. Podillâ/Podyłlia [Barišivs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 3, p. 2	Pod_3/2	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 3×1,9×0,6 m, pow. i pow. cał. – 5,7	K/60-70; pozycja wyp. na wznak, W	nóż; grociki strzał (65 egz.), włócznia i dziryt (2+1), pas	+, z nożem	-	V-IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				m^2; E-W; podściółka organiczna		bojowy;				
k. 3, p. 3	Pod_3/3	3/30 m, dookolny rów; kurhan nadsypany nad kompleksem z EB	kości zwierzęce	prosta jama; 3,6×1,85×3,6 m, pow. i pow. cał. – 6,7 m^2; E-W; podściółka organiczna	K/30-35; pozycja wyp. na wznak, W	nóż, 4 przęśliki, igła; grociki strzał (78 egz.), włócznia i dziryt; nasz. ze zł. pac.; pomarańczowy barwnik, zwierciadło; n. lep. r.; 2 n. toczone	+, z nożem	-	V-IV	-
k. 4, p. 1	Pod_4/1	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 1,1×0,7×1,3 m, pow. i pow. cał. – 0,8 m^2; E-W	?/6-7; pozycja wyp. na wznak, W	nasz. z pac., 2 kółka skroniowe	-	-	V-IV	-
k. 4, p. 4	Pod_4/4	1/22,6 m, dookolny rów	kości zwierzęce	prosta jama; 3,2×1,45×2,3 m, pow. i pow. cał. – 4,6 m^2; E-W	M/maturus; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał, włócznia; elektronowe kółko skroniowe	+, z nożem	-	V-IV	-
k. 5, p. 1	Pod_5/1	0,6/24 m	-	prosta jama; 3,45×2,1×1,8 m, pow. i pow. cał. – 7,2 m^2; E-W	M?/? + ?/?	2 włócznie, pas bojowy; wędzidło z pobocznicami + blachy + drobne el.; poj. pac.; n. toczone (dzban)	+, z 2 nożami	-	V-IV	-
k. 5, p. 2	Pod_5/2	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; 2,4×1,3×1,9 m, pow. i pow. cał. – 3,1 m^2; NWW-SEE	K/22-25; pozycja wyp. na wznak, NWW; nogi w romb	przęślik; zwierciadło; n. czarno.	+, z nożem	-	V-IV	-
k. 7	Pod_7	0,5/26 m, dookolny rów	wędzidło	kat.; kom. gr. 2,4×1,9 m, dno na gł. 2,25 m, pow. kom. gr. 4,6 m^2; orient. kom. gr. NWW-SEE	M/maturus; pozycja wyp. na wznak, NWW	szydło; grociki strzał, włócznia i dziryt; poj. pac.	-	-	V-IV	-

Lit.: V. A. Kurc, V. N. Pogorelyj 1976; O. E. Fialko 1994, s. 10, ryc. 6.2-5, 7-10 i 11.1-2; V. A. Kruc 1997, tabl. 4.

93. Pokrovski/Pokrowskyj [Bogoduhìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 9	Pokr_9	wys. 0,7 m	-	prosta jama; 3×1,5 m, pow. i pow. cał. – 5 m^2; NW-SE; podściółka organiczna	K?/? + ?/?; zm. wyp. na wznak, K – NW, ?/? – SE	żel. i br. brans., nasz. z pac. (2 ze zł.), 2 szpile, kółko skroniowe; kam. płytka, bryłka żółtego barwnika, zwierciadło, sprzączka; n. lep. r.; ?/? – bez inwentarza	+	-	IV (Kovpanenko 1967)	-

Lit.: P. D. Liberov 1962, s. 44-45.

94. Poltava/Połtawa [Poltavs'ka miejska rada, Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
p. 1	Pol_1 (CII.2)	poch. płaski	-	prosta jama; 2×0,8×0,65 m, pow. i pow. cał. – 1,6 m^2; NW-SE	K/16-18; pozycja wyp. na wznak, NW	przęślik; nasz. z pac., 2 szpile, 2 sr. zausz.; zwierciadło; 1 n. lep. r.	-	-	2. poł. VII – pocz. VI	-
p. 2	Pol_2	poch. płaski	-	prosta jama; 2×0,9×0,65 m, pow. i pow. cał. – 1,8 m^2; NW-SE	K/25-30; pozycja wyp. na wznak, NW	bez inwentarza	koza/owca	-	VII-VI	-
p. 3	Pol_3	poch. płaski	-	prosta jama; gł. 0,75 m	M/35-40	bez inwentarza	-	-	VII-VI	-
p. 4	Pol_4	poch. płaski	-	prosta jama; gł. 0,55	K/50-55	kółko skroniowe	-	-	2. poł. VII – pocz. VI	-

Lit.: O. Suprunenko 2016b.

95. Popìvka/Popiwka [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 3	Pop_3	wys. 5 m	n. lep. r., węgle, kości zwierzęce	grob. z dookolnym rowkiem; 4,2×2,8×1,7 m, pow. i pow. cał. – 11,8 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	żel ostrze; włócznia, miecz, topór, tarcza; wędzidło z pobocznicami; 2 n. lep. r.; 4 br. zwieńczenia tyczek	-	nad pokryciem klepisko ze śladami ogniska	VII-VI	-
k. 4	Pop_4	wys. 5,6 m	n. lep. r., węgle, kości zwierzęce	grob. z dookolnym rowkiem; 4,2×3,2×1,5 m, pow. i pow. cał. – 13,4 m^2; N-S	M?/? + K?/?; zm. pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (38 egz.); 2 wędzidła z pobocznicami + blachy; nasz. z pac. (w tym ze zł.)	-	nad pokryciem klepisko ze śladami ogniska + dno posypane wapnem	środek VI	-
k. 5	Pop_5	wys. 1,4 m		jama z dookolnym rowkiem; 3,5×2,8×2 m, pow. i pow. cał. – 9,8 m^2; N-S	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	wędzidło z pobocznicami; kam. półmisek, bryłka czerw. barwnika; 2 n. lep. r.	-	nad pokryciem klepisko z ubitej gliny ze śladami ogniska + dno posypane wapnem i czerwoną farbą	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 6	Pop_6	wys. 2 m	węgle	jama z dookolnym rowkiem; 2,8×2,1×1,4 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	M?/? + K?/?; zm. pozycja wyp. na wznak, S	nóż; 2 wędzidła z pobocznicami; zwierciadło; 2 n. lep. r.	-	nad pokryciem klepisko z ubitej gliny ze śladami ogniska + dno posypane wapnem	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 7	Pop_7	wys. 2,1 m	węgle	jama z dookolnym rowkiem; 3,5×2,8×2,1 m, pow. i pow. cał. – 9,8 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż, wędzidło z pobocznicami; n lep. r.	-	nad pokryciem klepisko	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 8	Pop_8	wys. 6,6 m	n. lep. r., węgle, kości zwierzęce	jama z dookolnym rowkiem; 5×2,8×2,1 m, pow. i pow. cał. –	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	ciosło; grociki strzał (47 egz.), topór; 10 par wędzideł z pobocznicami +	-	nad pokryciem klepisko z ubitej gliny ze śladami ogniska +	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				14 m^2; N-S		blachy;		dno posypane wapnem		
k. 9	Pop_9	wys. 1,4 m	-	jama z dookolnym rowkiem; 4,2×2,8×2,1 m, pow. i pow. cał. – 11,8 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż; 6 par wędzideł z pobocznicami + drobne el.; 2 n. lep. r.; 3 astragale	-	nad pokryciem klepisko z ubitej gliny ze śladami ogniska + dno posypane wapnem	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 10	Pop_10	wys. 1,3 m	n. lep. r., węgle	jama z dookolnym rowkiem; 2,1×1,8 m, pow. i pow. cał. – 3,8 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	grociki strzał; 2 wędzidła z pobocznicami + blachy + drobne el.	-	nad pokryciem klepisko z ubitej gliny + dno posypane wapnem	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 13	Pop_13	wys. 1 m	-	jama z dookolnym rowkiem; 2,8×2,1×1,4 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	br. brans., nasz. z pac. (280 egz.), szpila; zł.. aplikacje stroju; 4 n. lep. r.	-	-	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 15	Pop_15	wy. 0,7 m	-	jama z dookolnym rowkiem; 2,8×2,1×1,4 m, pow. i pow. cał. – 7 m^2; N-S	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nasz. z pac.; siarka; zwierciadło; 2 n. lep. r., amfora	-	nad pokryciem klepisko z ubitej gliny ze śladami ogniska + dno posypane wapnem i czerwoną farbą	650-600 (Medvedskaâ 1992)	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 57-61.

96. Pridnìprovs'ke/Prydniprowśke [Čornobaïs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
Roblena Mogila	RobM	wys. 6 m, drew. konstr. namiot.	-	okrągła jama z 2 słupami i złożonym pokryciem; 5,6×5,9×4,2 m, pow. i pow. cał. – 26 m^2; N-S	M?/?	miecz, pancerz; 2 n. lep. r.; amfora, n. czarno.; br. kocioł	-	częściowe spalenie konstr. gr.	pocz. VI	-

Lit.: V. P. Grigor'ev 1995, s. 59-60.

97. Protopopìvka/Protopopiwka [Dergačìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1/1973	Proto_1/1973	2/30 m	n. lep. r., ognisko, kości zwierzęce	grob. z 4 słupami i dookolnym rowkiem; 3,2×2,6×1,4 m, pow. i pow. cał. – 8,3 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	zacisk; grociki strzał (16 egz.), włócznia i dziryt; amfora	koza/owca, z nożem	posypanie dna popiołem, węglami i kredą	V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1/1976	Proto_1/1976	0,65/16 m	ognisko	prosta jama; 3,25×2,1×2,15 m, pow. i pow. cał. – 6,8 m^2; N-S; podściółka organiczna	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż; grociki strzał, włócznia; n. lep. r.	-	-	V	-
k. 2/1976	Proto_2/1976	0,45/15 m	fr. n. lep. r. i amfor	prosta jama; 3,25×2,2×2,15 m, pow. i pow. cał. – 7,4 m^2; N-S	M?/? + ?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, S	grociki strzał (13 egz.)		-	V	-
k. 3	Proto_3	0,8/17 m	-	prosta jama; 3,1×2,7×1,8 m, pow. i pow. cał. – 8,4 m^2; N-S; podściółka organiczna	M?/?; orient. głową na S	2 włócznie; pełen komplet uprzęży; n. lep. r.		-	V	-
k. 5	Proto_5	0,75/16 m	-	prosta jama; 2,9×2,4×1,55 m, pow. i pow. cał. – 7 m^2; N-S; podściółka organiczna	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (142 egz.), włócznia i pas bojowy; naczółek + blachy + drobne el. uprzęży		-	V	-
k. 6	Proto_6	b.d.	-	prosta jama; 2,1×1,1×0,4 m, pow. i pow. cał. – 2,3 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał		-	V	-

Lit.: L. I. Babenko 2009a; 2011.

98. Provale/Prowałe [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Prov	wys. 3,5 m	-	grob. w typie zrębu z 4 słupami; 2,8×2,1×2,1 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	M?/?	poj. grocik strzały, wędzidło z pobocznicami; n. lep. r.		-	VI	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 41.

99. Rìdnij Kraj/Ridnyj Kraj [Zoločìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
-	RodK	wys. 1 m, dookolny rów	-	kat.; kom. gr. 2,3×1,8 m, dno na gł. 2,3 m, pow. kom. gr. 4,1 m^2, cał. pow. konstr. gr. 6,1 m^2; orient. kom. gr. WNW-ESE	M?/?; pozycja wyp. na wznak	2 włócznie; n. lep. r.	koń	-	V-IV	-

Lit.: Û. V. Bujnov 1990, s. 141; A.V. Bandurovskij, Û.V. Bujnov 2000, s. 230-231, poz. 199.

100. Rizine/Ryzyne [Zvenigorods'kij raj., Čerkas'ka obł.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Riz_1/1	2,7/26 m	wgle	jama z dromosem i 6 słupami; 4×3×1,3 m, pow. – 12 m^2	M?/?	grociki strzał (40 egz.), 3 włócznie; pełen komplet uprzęży; amfora	-	tow. poch. koński w kom. gr.	IV	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1984, s. 156-159.

101. Rižanìevka/Ryżanówka*, (tabl. XCI) [Zvenigorods'kij raj., Čerkas'ka obł.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 3	Ryz_3 (tabl. XCII-XCIII)	1/22 m; dookolny rów	fr. amfor i kości końskie	prosta jama; 3,3×3,2×2,25 m, pow. i pow. cał. – 6,6 m^2; SE-NW	M/do 30 + K/25; oboje złożeni w pozycji wyp. na wznak, K prostopadle do M?; M – NW, K – SW	żel. nóż i szydło; 4 gr. strzał; pac. (el. kolii i aplikacje stroju), w tym wykonane ze zł.; zł. aplikacje stroju; imp. n. br. (misa)	+, z nożem	-	3. ćw. IV	-
k. 4, grob. centralny, poch. „księcia"	Ryz_4/centr_ks (tabl. XCV-XCII)	8/27 m; dookolny rów	fr. amfor, fr. n. lep. ręcznie, żel. nóż? i włócznia, kości końskie i kozy w zasypisku jamy wejściowej	kat.; kom. gr. 5,3×3,8 m, dno na gł. 3,8 m, pow. kom. gr. 16 m^2, cał. pow. konstr. gr. 27,5 m^2; orient. kom. gr. NW-SE; model pieca; zm. złożony na drew. pomoście	M/45-50; pozycja wyp. na wznak; NW; zm. złożony na drew. pomoście	3 żel. noże, szydło, zacisk i kościane zakończenie wrzeciona; sajdak z łukiem i strzałami (94 egz.), 2 kołczany ze strzałami (85 + 86 egz.), włócznia i dziryty (1+5); jednosieczny sztylet z rękojeścią okutą zł. blachą; zł. naszyjnik; złote aplikacje i naszywki (140 egz.) od nakrycia głowy; 4 amfory i 2 n. czarno. (kantaros i półmisek); 2 br. kotły i 4-el. serwis imp. n. br. (situla, misa-miednica, miska i kyliks), sr. kyliks i kubek /w br. situli/, ryton ze zł. i sr. okuciami, drew. podstawka; pazury	4 porcje: 1 – wołowina na drew. półmisku-tacy + żel. nóż; 2 – szkielet owcy w br. kotle; 3 – kości konia w br. kotle; 4 – kości konia na drew. półmisku	drew. podstawka ze śladami nadpalania	lata 260-250	niewykluczone, że z poch. tym należy łączyć przynajmniej część śladów tryzny z rowu (por. S. Skoryj, A. Hohorovskij 2018, s. 45)

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
						niedźwiedzia, br. widełki, 3 żel. haki, br. kadzielnica, astragale (35 egz.)				
k. 4, grob. centralny, poch. „giermka”	Ryz_4/centr_sł (tabl. XCV, XCVI)	poch. tow. w jamie wejściowej	-	bez konstr., na klepisku jamy wejściowej	M/35; złożony w pozycji wyp. na wznak; NW-SE	żel. nóż i szydło; kołczan ze strzałami (65 egz.); brans. ze szklanych pac., kościany pac. (?); na koniu uprząż: żel. wędzidło z pobocznicami, naczolnik i sprzączka do popręgu	końskie mięso na drew. półmisku	tow. poch. koński złożony w niewielkiej i płytkiej jamie wydrążonej w narożniku jamy wejściowej	j.w.	-
k. 4, grob. boczny, poch. „księżniczki”	Ryz_4/b_ks (tabl. XCVIII-C.1-5)	9/35 m (wymiary po nadsypaniu nasypu)	fr. 8 amfor. i 10 n. lep. r., kości końskie, byka, kozy/owcy i zająca*, ślady ognisk i fr. czaszki Dz; fr. żel. miecza i wędzidła (w nasypie)	kat.; kom. gr. 3,1×3 m, dno na gł. 3,6 m, pow. kom. gr. 9,3 m^2, cał. pow. konstr. gr. 20 m^2; orient. kom. gr. NE-SW; na dnie podściółka z substancji org.	K/20; złożona w pozycji wyp. na wznak; NW-SE; zm. złożona na podściółce z subst. org.	fr. wrzeciona; zł. pac. i naszyjnik ze zł. wisiorków, sr. i zł. brans. (1+1), 9 zł. pierścieni, br. kółka skroniowe?, zł. zausznice, zł. taśma z wisiorkami; br. lustro, bryłka barwnika, zł. naszywki i aplikacje-ozdoby paradnej szaty i paradnego nakrycia głowy; czarno. kantaros, amfora; br. situla i misa, sr. kyliks i wazka	porcja koniny	-	1. ćw. III	*łącznie z rowu pochodzą szczątki 7 koni, 2 byków i poj. kozy/owcy i zająca
k. 4, poch. „służki”	Ryz_4/b_sł (tabl. C.6-8)	poch. tow. w dromosie	-	bez. konstr., złożona we wnęce wyżłobionej w ścianie dromosu?	K?/12-14	br. brans., pac., br. szpila, br. zausznica/zawieszka skroniowa	-	-	j.w.	-
k. 9	Ryz_5	b.d.	-	grob.; 1,7×1,4×1 m, pow. i pow. cał. – 2,4 m^2; N-S	K/?	gr. strzał, włócznia, sztylet; poj. pac.; czerwony barwnik; 4 n. lep. r.	-	-	2.poł. VII	w analizach oznaczony za Samokvasovem jako k. nr 5

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 12	Ryz_12 (tabl. CI)	7,11/28,45 m; dookolne rów i wał	-	grob. z dod. słupami; 5,6×4,2 m, pow. i pow. cał. – 23,52 m^2; NE-SW	M/?	gr. strzał, włócznia i 2 dziryty, br. knemidy; 2 n. czarno.	-	-	V-IV	-
k. 14	Ryz_14 (tabl. CII.1)	b.d.	-	grob. z dookolnym rowkiem i dod. słupami (9); 4,2×2,8×2,1 m, pow. i pow. cał. – 11,76 m^2; E-W	M/? + ?/?; oboje złożeni w pozycji wyp. na wznak; ?/? prostopadle do M, w jego nogach; M – E, ?/? – N	nóż; 96 gr. strzał, 2 włócznie; szpila	-	tow. poch. koński w kom. gr.	IV-III	zmarły złożony w poprzek kom. gr. bez inw.

Lit.: J. Chochorowski *et al.* 1996; J. Chochorowski, S. Skoryj 1997; J. Chochorowski *et al.* 1997; 1998, s. 83-89; 1999, s. 279-286; H. Głąb 1997; 1998; D. Â. Samokvasov 1908, s. 82-87; S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018.

102. Sanžari/Sanżary [Harkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	San_1	1,3/14 m	-	prosta jama; 2,65×1,8×1,45 m, pow. i pow. cał. – 4,8 m^2; NE-SW; podściółka organiczna	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	nóż; włócznia	-	-	V-IV	-
k. 2	San_2	1/10,2 m	-	prosta jama; 2,2×1,35×0,85 m, pow. i pow. cał. – 6,6 m^2; E-W	M?/?; orient. głową na W	grociki strzał (9 egz.)	-	-	IV	-

Lit.: A. V. Bandruvskij 1999; A. V. Bandruvskij, V. Û. Bujnov 2000, . 232-233, poz. 201-202.

103. Sen'kìvka/Seńkiwka [Borispìls'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Senk_1	0,7/7,2 m	-	prosta jama; 2,4×1,4×1,15 m, pow. i pow. cał. – 4,65 m^2; NW-SE	K?/?; pozycja wyp. na wznak, NW	2 br. brans., poj. pac., szpila; n. lep. r.	-	-	IV	-

Lit.: E. F. Pokrovs'ka 1965, s. 139-140.

104. Sinâvka/Synjawka [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obł.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 100	Sin_100 (CIII)	4/30 m	-	grob. z drew. podłogą; 4×3,5 m, pow. i pow. cał. – 14 m^2; E-W	K?(1)/? + K2(?) + ?/Dz + M?/?; wszyscy zm. w pozycji wyp na wznak, K1 – W, pozostali – N	grociki strzał (160 egz.), włócznia i miecz (całość przy M); 5 zest. nasz. z pac., w tym ze zł. (24+18+110+212; 3 przy K1 i 2 przy K2), zł. szpila i zł. 2 zausz. (K1); kam. półmisek, bryłka różu i zwierciadło (całość przy K2); zł. aplikacje nakrycia głowy (42 egz.; K1); 9 n. lep. r.	-	-	VII – pocz. VI* lub 620-580 (Grečko 2013)	-

Lit.: G. T. Kovpanenko 1981, s. 51-52

101. Skorobìr/ Skorobir [Kotelevs'kij raj., Poltavs'ka obł.]

Uwaga! W skład nekropolii wchodziło kilka mniejszych grup kurhanowych (por. Ì.B. Šramko, S.A. Zadníkov 2018, ryc. 1), z których grupa centralna, znajdująca się na północ od tzw. majdanów Małego i Wielkiego Skorobora będących w rzeczywistości nasypami kurhanowymi zniszczonymi przez wydobycie saletry, określana jest mianem Skorobir, grupa położona na północny-wschód funkcjonuje jako Osniagi natomiast znajdujące się od niej na północny zachód zgrupowanie nasypów określane jest mianem uroczyska Marčenki (Ì.B. Šramko 2018, ryc. 32).

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
Marčenki										
k. 1/995	Marcz_1/1995	0,3/17 m	ognisko	grob. z drew. podłogą; 3,2×3,2×1 m, pow. i pow. cał. – 10 m^2; NE-SW	K/45-50	nóż; nasz. z pac. (32 egz., w tym ze zł.), szpile; bryłka barwnika, zwierciadło, zł. aplikacje stroju; 3 n. lep. r., n. toczone (dzban)	koń i owca	-	k. V – pocz. IV	-
Marčenki, gr. „5 pole"										
k. 1/2003	Mar5p_1/2003	wys. 0,8 m	-	grob. z drew. podłogą; 2,4×2,25×1,27 m, pow. i pow. cał. – 5,4 m^2; N-S	M/ok. 20	grociki strzał, włócznia, sztylet; wędzidło z pobocznicami; zest. pac. (w tym ze zł.); n. lep. r. ze zł. aplikacjami	-	-	k. VII-VI	-
Marčenki, gr. „8 pole"										
k. 1/2004	Mar8p_1/2004 (CVIII.2)	1,2/32 m	n. lep. r., kości zwierzęce, przęślik	jama z drew. podłogą; 4,8×4,4×1,9 m, pow. i pow. cał. – 21,1 m^2; NE-SE	M?/? + K?/nast. + ?/Dz	nóż; grociki strzał, włócznia; nasz. z pac. (498 egz.), 2 szpile; 2 n. lep. r.	-	-	2. poł. VII – pocz. VI	-
	Mar8p_1/2004,p.2 (CVIII.1)	poch. boczny	-	bez, na dawnej pow. podkurhanowej; podściółka	K/7-8; pozycja	nasz. z pac. (83 egz.); 4 miniaturowe n. lep.	-	-	2. poł. VII – 1. poł. VI	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				org.	skurcz. na prawym boku, S					
k. 1/2005	Mar8p_1/2005	wys. 0,6 m	-	jama z dromosem (1) z drew. podłogą; 2,6×2,2×1,29 m, pow. – 5,7 m^2; NE-SW	M/35-40 + K/30-40	zacisk, szydło; grociki strzał, sztylet, skipetar?; nasz. z pac. (97+20 egz.); kam. płytka; 4 n. lep. r.	-	-		-
Osnâgi										
k. 1	Osn_1	wys. 1,4 m	n. lep. r., popiół	prosta jama; 3,56×3,56×1,24 m, pow. i pow. cał. – 12,7 m^2; N-S	M?/?; orient. głową na S	grociki strzał; wędzidło z pobocznicami; poj. pac.; n. lep. r.	-	-	VI	-
k. 4	Osn_4	1,4/28 m	ognisko, koń, uprząż	jama z drew. podłogą; 5,29×4,44×1,32 m, pow. i pow. cał. – 23,5 m^2; E-W, kora na dnie	M?/?; orient. głową na N	grociki strzał (90 egz.), miecz ze zł. okładziną rękojeści; wędzidło z pobocznicami + blachy; n. lep. r.	+	-	2. poł. V	-
k. 5	Osn_5	1,5/25,6 m	-	jama z drew. podłogą; 4,43×4,08×1,24 m, pow. i pow. cał. – 18,15 m^2; NW-SE, kora na dnie	M?/? + K?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, NE	nóż; grociki strzał (30 egz.); naczółek + blachy + drobne el.; poj. pac., nasz. z pac., zł. zausz.; zł. aplikacje stroju; n. lep. r., n. czarno.	-	-	IV	-
k. 7	Osn_7	0,89/25 m	kości zwierzęce	prosta jama; 4,43×3,55×1,42 m, pow. i pow. cał. – 15,7 m^2; podściółka org.	M?/?	grociki strzał (14 egz.), broń sieczna; zest. pac.; n. lep. r.; fr. sr. przedmiotu; kam. sferoid	-	-	k. V	-
k. 9	Osn_9	1,4/28 m; dookolny rów	owca	grob. w postaci zrębu; 4,79×3,55×1,24 m, pow. i pow. cał. – 17,6 m^2; NE-SW	M?/?	nóż; sztylet; n. toczone (fiala)	-	wapno na dnie	V-IV	-
k. 1/2015	Osn_1/2015	śr. 29 m	n. lep. r.	jama z drew. podłogą; 3×2,7 m, pow. i pow. cał. – 8,1 m^2; NE-SW	M/45-50	grociki strzał, włócznia; blachy + drobne el. uprzęży; 3 n. lep. r.	-	-	1. poł. V	-
Skorobìr (tabl. CIV)										
k. 6/1906	Skor_6/1906	wys. 1 m	n. lep. r.	jama z drew. podłogą; 3×2,3×0,8 m, pow. i pow. cał. – 5,2 m^2; SW-NE	K?/? + M?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, SW	grociki strzał (K); nasz. ze zł. pac. i szpila (K); n. lep. r. (M)	-	-	VI	-
k. 10/1906	Skor_10/1906	wys. 0,88 m	krowa	jama z drew. podłogą; 5,7×2,8×1 m, pow. i pow. cał. – 16 m^2; SW-NE	M?/?	nóż; grociki strzał (4 egz.); wędzidło z pobocznicami + drobne el.; 1 n. lep. r.	-	-	1 poł. VII	-
k. 2/1965	Skor_2/1965 (CV.1)	wys. 1,6 m	n. lep. r.	prosta jama; 2×1,5×0,5 m, pow. i pow. cał. – 3 m^2; W-	K/w średnim wieku;	nasz. z zł. pac., 2 szpile; siarka i realgar, zwierciadło; 1 n. lep. r.	+, z nożem	-	VI	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				E	pozycja wyp. na wznak, E					
k. 3/1965	Skor_3/1965	0,8/17 m		grob. w postaci zrębu; 2,4×2,15×1,25 m, pow. i pow. cał. – 7,8 m^2; NN-S	K/staruszka	przęślik; n. lep. r.	owca	-	VI	-
k. 7/1965	Skor_7/1965	1,5/40 m	-	prosta jama; 5,5×4,2×1,9 m, pow. i pow. cał. – 23,1 m^2; NW-SE	M?/?	zacisk; grociki strzał, pancerz i hełm; blachy o drobne el. uprzęży; n. lep. r., amfora, n. drew. ze zł. okuciami	krowa i koń	-	k. V – pocz. V	-
k. 8/1965	Skor_8/1965	1,65/53 m	-	jama z dookolnym rowkiem i 6 słupami; 3,8×2,72×1,2 m, pow. i pow. cał. – 6,9 m^2; N-S	K?/?	nóż; nóż bojowy; nasz. z pac.; 3 n. lep. r.	owca	-	VII	-
k. 9/1965	Skor_9/1965 (CV.2)	1,28/48 m	m. lep. r.	jama z drew. podłogą; 4,4×3,2×1,7 m, pow. i pow. cał. – 14,1 m^2; N-S	M/30	nóż, 2 zaciski; grociki strzał, miecz; pancerz; pełen komplet uprzęży; 2 n. lep. r.	koń i owca	-	IV	-
k. 11/1975	Skor_11/1975 (CVI.1)	1,8/33 m	fr. amfor, koń	jama z drew. podłogą; 3,9×2,7×0,9 m, pow. i pow. cał. – 10,5 m^2; NE-SW	M?/?; orient. głową na SE	nóż, 2 zaciski; grociki strzał, miecz, pancerz z tarczą, br. imp. nagolenniki (?); zł. naszyjnik; kreda	-	-	k. V	-
k. 15/1975	Skor_15/1975	0,6/40,9 m	-	jama z 2 słupami; 5,3×4,25×1,25 m, pow. i pow. cał. – 22,5 m^2; NE-SW	M/?	grociki strzał, miecz; 2 n. lep. r., amfora; astragal	owca	-	V-IV	-
k. 17/1975	Skor_17/1975	1,3/28 m	-	jama z dookolnym rowkiem i drew. podłogą; 3,9×2,85×1,5 m, pow. i pow. cał. – 11,1 m^2; NE-SW	M?/?	osełka; grociki strzał, br. imp. nagolenniki; drobny el. od uprzęży; 2 n. lep. r.; wykonany ze zł. i sr. ryton;	-	-	IV	-
k. 18/1975	Skor_18/1975	0,4/28 m	-	grob. z 6 słupami i drew. podłogą; 2,7×1,7×1,6 m, pow. i pow. cał. – 4,6 m^2; E-W	M?/? + K?/? + ?/Dz; K – pozycja wyp. na wznak, E	nóż, przęślik; grociki strzał; wędzidło z pobocznicami; 2 n. lep. r.	-	-	IV-III	-
k. 19/1975	Skor_19/1975	0,8/29 m	-	grob. z dromosem (3 m), 6 słupami i drew. podłogą; 3,3×2,5×1 m, pow. – 8,25 m^2, pow. cał. – 11,55 m^2; SW-NE	M/średni wiek	nóż; zł. aplikacja stroju; n. lep. r.	gęś	-	IV	-
k. 22/1975	Skor_22/1975 (CVI.2)	1,5/40 m	n. lep. r.	jama z drew. podłogą; 3,65×3,2×2,35 m, pow. i pow. cał. – 10,3 m^2; SW-NE	K?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	nóż, przęślik; grociki strzał; 3 n. lep. r.	-	w misce na pokryciu węgle	VII	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 23/1975	Skor_23/1975 (CVI.3)	0,55/22 m	-	grob. z 4 słupami; 3,25×2,4×1,45 m, pow. i pow. cał. – 11,7 m^2; SW-NE	M?/?	grociki strzał, nóż bojowy; wędzidło z pobocznicami + drobny el.	-		środek VII	-
k. 6/1979	Skor_6/1979	1,3/42 m	-	grob.; 3,1×2,2×1 m, pow. i pow. cał. – 6,8 m^2; SW-NE; podściółka org.	M?/?; orient. głową na NE	szydło; pas bojowy; wędzidło z pobocznicami	-	-	V-IV	-
k. 1/2013	Skor_1/2013,p.gł. (CVII.1, 3)	śr. 19 m	-	grob. ze schodkiem calcowym; pow. cał. 16,3 m^2, gł. 2,2 m; NE-SW	M?/? + K?/?	nóż; grociki strzał (147 egz.), włócznia; 8 par wędzideł + blachy + drobne el.; nasz. z pac., szpila; kam. płytka, zł. aplikacje stroju; 2 n. lep. r., amfora	koza	-	4. ćw. VI – pocz. V	-
	Skor_1/2013,p.tow. (CVII.2)	poch. tow.	-	bez konstr., na schodku prowadzącym do grobowca z poch. głównym	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	bez inwentarza	-	-		-
k. 2/2013	Skor_2/2013	wys. 0,1 m	-	prosta jama; 4,1×3,1×1,3 m, pow. i pow. cał. – 12,7 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał; wędzidło z pobocznicami; zest. pac.; szpila; siarka	-	-	środek VII	-
k. 1/2014	Skor_2014 (CVII.4.1, 3-9)	2/15 m, dookolny rów	-	grob. z dromosem, 6 słupami i drew. podłogą; 4,5×4×2,9 m, pow. – 18 m^2; NE-SW	M?/? + K?/?	nóż; grociki strzał; wędzidło z pobocznicami + drobne el. (na pokryciu); nasz. z pac.; 3 n. lep. r.	koń	-	środek – 3. ćw. VII	-
	Skor_2014,p.tow. (CVII.4.2)	poch. tow.	-	bez konstr., na dnie dromosu, tuż przed wejściem do kom. gr.	K/13-14	bez inwentarza	-	-		-

Lit.: V. A. Gorodcov 1911, s. 128-161; B. A. Šramko 1966; 1976; 1987, s. 174-178; 1994a; E. V. Černenko *et al.* 2005, s. 53-75; S. V. Mahortyh *et al.* 2006, s. 5-27; V. V. Prijmak *et al.* 2013; I. B. Šramko, S. A. Zadnikov 2014, s. 34-41; S. V. Mahotryh *et al.* 2016.

106. Smìla/Smiła* [Smìlâns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 19	Sme_19	0,7/19 m	n. lep. r., kości zwierzęce	prosta jama; 4,2×4,2×2,1 m, pow. i pow. cał. – 13,85 m^2	K/ok. 40	2 noże, zacisk; grociki strzał, 2 włócznie; nasz. z pac.; 2 sr. zausz.	krowa i baran	-	IV	-
k. 20, p. 1	Sme_20/1 (CIX.1, 4.18)	poch. boczny	-	prosta jama; 1,5×1,5×1,14 m, pow. i pow. cał. – 1,8 m^2	M/?; pozycja wyp. na wznak, E	ostrze; grociki strzał (32 egz.), 2 włócznie sprzączka; kościana gałka	krowa i baran, z 2 nożami	-	IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 20, p. 2	Sme_20/2 (CXI.2, 4.15-17)	poch. boczny	-	prosta jama; 4,9×4,9×1,5 m, pow. i pow. cał. – 18,85 m^2	K/?; pozycja wyp. na wznak, E	sr. pierścień i zausz; zes. pac.; czerwony barwnik, zwierciadło; amulet	koń, z nożem	-	IV	-
k. 20, p. 3	Sme_20/3 (CXI.3, 4.1-14)	0,9/13 m	-	prosta jama; 4,5×4,5×1,5 m, pow. i pow. cał. – 16 m^2	K/? + ?/do 18; K – pozycja wyp. na wznak, W; nast. – pozycja wyp. na prawyb boku, S	2 noże, przęślik; grociki strzał (47 egz.), 2 włócznie; żel. brans. (nast.), nasz. i brans. z pac., 2 sr. zausz.; br. zawieszki i guziki (nast.); kam. płytka, zwierciadło; n. czarno. (kantaros); 5 kam. sferoidów	krowa i baran, z 2 nożami	-	IV	-
k. 21, p. 1	Sme_21/1	1,1/8 m	-	prosta jama; 4,2×4,2×0,7 m, pow. i pow. cał. – 20,6 m^2	K?/?	zest. pac.; zł. i sr. aplikacje stroju	+	-	IV	-
k. 22, p. 1	Sme_22/1	poch. boczny	-	prosta jama; 3,5×2,1×1,8 m, pow. i pow. cał. – 7,35 m^2	K/?	nóż, przęślik;	krowa	-	IV	-
k. 22, p. 2	Sme_22/2	poch. boczny	-	prosta jama; 2,8×1,1×0,2 m, pow. i pow. cał. – 2,75 m^2; E-W	K/10-12; pozycja wyp. na wznak, W	nasz. z pac.; n. lep. r., n. toczone	krowa, baran i świnia	-	IV	-
k. 22, p. 3	Sme_22/3	1,1/11 m	koń	prosta jama; 4,3×2,8×1,8 m, pow. i pow. cał. – 12 m^2	M/50-60 + ?/5-7	2 noże, krzem odłupek; grociki strzał, 2 włócznie; nasz. z pac. (Dz)	koń, z nożem	-	IV	-
k. 23	Sme_23	1,4/22 m	krowa, przęślik i krzem. odłupek	prosta jama; 4,3×4,3×1,5 m, pow. i pow. cał. – 14,5 m^2	M/ok. 50	krzem odłupek; grociki strzał, 2 włócznie	krowa, z nożem	-	IV	-
k. 26, p. 1	Sme_26/1	poch. boczny	-	prosta jama; 2,1×1,4×0,4 m, pow. i pow. cał. – 2,9 m^2; E-W	M/?; pozycja wyp. na wznak, W	nóż, krzem. odłupek; grociki strzał, sztylet	-	-	IV	-
k. 26, p. 2	Sme_26/2	poch. boczny	-	prosta jama	?/3-4	bez inwentarza	-	-	IV	-
k. 26, p. 3	Sme_26/3	poch. boczny	-	jama ze słupami; 2,8×2,8×2 m, pow. i pow. cał. – 6,2 m^2	K/?; pozycja wyp. na wznak, E	nóż, 5 przęślików, szydło; nasz. i brans. z pac.; biel, zwierciadło; 1 n. lep. r., n. drew., 3 kam. sferoidy	koń, z nożem	-	IV	-
k. 26, p. 4	Sme_26/4	1,8/29 m	-	prosta jama; 3,6×2,1×1,4 m, pow. i pow. cał. – 7,6 m^2	M?/?	nóż, krzem. odłupek; grociki strzał (18 egz.)	+	-	IV	-
k. 28	Sme_28	wys. 1 m	-	jama ze słupami i drew. podłogą; 4,26×1,15×1 m, pow. i pow. cał. – 4,9 m^2; N-S	K/?; pozycja wyp. na wznak, N	2 przęśliki, igła; grociki strzał, 2 włócznie; żel. brans., nasz. z pac., 2 sr. zausz.; kam. płytka, czarny barwnik,	krowa, z nożem	-	IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
						zwierciadło; 5 kam. sferoidów				

Lit.: A. A. Bobrinskij 1887 s. 68-77, 78-80; E. E. Pokrovs'ka 1957a, s. 65-73, 76-78.

107. Stare/Stare [Borispìls'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1, p. 1	Star_1/1gł. (CXXV.1)	2,2/34 m	koń	grob. z 4 słupami i drew. podłogą; 3×2,75×1,4 m, pow. i pow. cał. – 4,9 m^2; NNE-SSW	K?/?; pozycja wyp. na wznak, W	2 noże; grociki strzał (12 egz.); nasz. ze zł. pac. i 2 zł. zausz.; sr. aplikacje stroju	byk	-	IV	-
	Star_1/1tow.	poch. tow.	-	nisza w ścianie	?/młody; pozycja wyp. na wznak, N	żel. brans.	-	-	IV	-
k. 2	Star_2 (CXXV.4)	3/30 m	fr. amfor	kat.; kom. gr. 3,2×2,45 m, dno na gł. 2,6 m, pow. kom. gr. 7,8 m^2, cał. pow. konstr. gr. 11 m^2; orient. kom. gr. NE-SW	M/? + K/młoda + ?/do 3 m-cy; zm. w pozycji wyp. na wznak, M – SE, K i Dz – SW; Dz – między nogami K	zacisk, szydło; grociki strzał (77 egz.); zł. aplikacje stroju (36 egz.); imp. n. br. (misa)	byk, z nożem	-	IV	-
k. 3, p. 1	Star_3/1 (CXXV.2)	2/30 m	-	kat.; kom. gr. 2,7×2,1 m, dno na gł. 3 m, pow. kom. gr. 5,7 m^2, cał. pow. konstr. gr. 8,8 m^2; orient. kom. gr. W-E	M/?	szydło; grociki strzał, 2 włócznie, miecz, pancerz, zł. taśma od nahajki	-	-	IV	-
k. 3, p. 2	Star_3/2 (CXXV.3)	poch. wpuszcz.	-	kat.; kom. gr. 3,2×2,8 m, dno na gł. 2 m, pow. kom. gr. 9 m^2, cał. pow. konstr. gr. 11,5 m^2; orient. kom. gr. SE-NW	K/młoda; pozycja wyp. na wznak, SW	przęślik; 3 zł. pierścienie, 2 zł. zausz.; zwierciadło; zł. aplikacje stroju (106 egz.)	+, z nożem	-	IV	-
k. 6	Star_6 (CXXV.5))	4,2/32 m	-	grob. z dromosem (1,6 m), 7 słupami, dookolnym rowkiem i drew. podłogą; 3,4×2,6×1,2 m, pow. – 8,8 m^2, pow. cał. – 10 m^2; SW-NE	M?/?; pozycja wyp, na wznak	zacisk, ostrze; pełny komplet uprzęży zdobionej sr. (na koniu); zł. aplikacje stroju; amfora, n. czarno. (kyliks)	+	tow. poch. koński w osobnym grobie; węgle w jamie	IV	-
	Star_6tow.	poch. tow.	-	nisza w ścianie	?/nast.; pozycja wyp. na wznak, NE	bez inwentarza	-	-	IV	-
k. 8	Star_8 (CXXVI.1)	0,4/16 m	-	kat.; kom. gr. 2,15×1 m, dno na gł. 2,45 m, pow. kom. gr. 2,15 m^2, cał. pow. konstr. gr. 4 m^2; orient. kom. gr. SSE-NNW	?/1-2 + ?/nast.; Dz – wyp. na wznak, W, nast. – pozycja silnie skurczona (zm. skrępowany?), N	nasz. i brans. z pac.; nast. – bez inwentarza	-	-	IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 15	Star_15 (CXXVI.2)	0,3/16 m	-	kat.; kom. gr. 2,8×2,1 m, dno na gł. 2,8 m, pow. kom. gr. 5,9 m^2, cał. pow. konstr. gr. 8,9 m^2; orient. kom. gr. SE-NW	K/do 18; pozycja wyp. na wznak, NW	przęślik, igła, wrzeciono; grociki strzał (8 egz.); sr. brans.; nasz. ze zł. pac., 2 zł. zausz.; zwierciadlo; n. czarno. (kantaros)	byk, z nożem	-	IV	-
k. 16	Star_16 (CXXVI.3)	0,7/20 m	-	kat.; kom. gr. 3,8×2 m, dno na gł. 3,4 m, pow. kom. gr. 7,6 m^2, cał. pow. konstr. gr. 10,6 m^2; orient. kom. gr. SE-NW	M/?; pozycja wyp. na wznak, SE	2 włócznie, miecz, pas bojowy;	koń, z nożem	-	IV	-
k. 17	Star_17	0,7/20 m	-	kat.; kom. gr. 3,2×1,5 m, dno na gł. 3,1 m, pow. kom. gr. 4,8 m^2, cał. pow. konstr. gr. 6,6 m^2; orient. kom. gr. W-E	M/?; pozycja wyp. na wznak, W	zacisk; włócznia; zł. zausz.	+, z nożem	-	IV	-

Lit.: A. I. Terenožkin 1962; V. A. Il'inskaâ 1966, s. 154-157, 159-165.

108. Starosìllâ/Starosillja [Gorodiŝens'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 254	Staro_254	2,1/14 m	-	grob.; 3×1,4×1,4 m, pow. i pow. cał. – 4,2 m^2; NW-SE	K?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	nóż; poj. grocik strzały; nasz. z pac., 2 kółka skroniowe; 1 n. lep. r., amfora	+	-	V-IV	-
k. 261	Staro_261	2,2/7 m	-	prosta jama; 2,2×1×0,8 m, pow. i pow. cał. – 2,2 m^2; NW-SE	K?/?	nóż, przęślik; nasz. z pac.; sr. aplikacja stroju; 1 n. lep. r.	+	-	V-IV	-
k. 262	Staro_262	0,5/17 m	-	prosta jama; 2,5×1,6 m, pow. i pow. cał. – 4,4 m^2; NW-SE	M?/?	nóż; grociki strzał, włócznia	-	-	V-IV	-

Lit.: G. T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 208-211, 284-285.

109. Steblìv/Steblów* CX.1) [Korsun'-Ŝevčenkìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Steb_1 (CX.2)	0,5/24 m; dookolny rów i drew. konstr. namiot.	fr. amfor	prosta jama; 3,7×3,7×2 m, pow. i pow. cał. – 13,7 m^2; E-W; podściółka org.	M/23-35	nóż; grociki strzał, włócznia, miecz; pełen komplet uprzęży (na koniu)	koń	częściowe spalenie konstr. gr.; 2 tow. poch. końskie w osobnym grobie	2. poł. V	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2	Steb_2	1,5/35; drew. konstr. namiot.	-	jama z 4 słupami; 4,9×4,6×2,2 m, pow. i pow. cał. – 22,5 m^2; N-S	K/25-30 + ?/nast.; nast. – pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (15 egz.); kam. płytka; nast. – bez inwentarza	owca i koń, z nożem	częściowe spalenie konstr. gr.	V poł.-p.IV	-
k. 3	Steb_3 (CXI)	0,3/13 m; drew. konstr. namiot.	amfora, węgle	grob. i drew. podłogą; 3,3×3,1×2 m, pow. i pow. cał. – 10,2 m^2; N-S	M/45-50; pozycja wyp. na wznak, E	nóż; grociki strzał, 3 włócznie, miecz, pancerz, imp. br. nagolenniki; 2 pełne zestawy uprzęży; 3 amfory; n. drew.	koń	częściowe spalenie konstr. gr.	V 1. poł.	-
k. 4	Steb_4	2,1/30; dookolny rów i drew. konstr. namiot.	-	prosta jama; 4,5×3,6×2,2 m, pow. i pow. cał. – 16,2 m^2; NE-SW; podściółka org.	M?/?	nóż, zacisk; grociki strzał, miecz, pancerz; drobne el. uprzęży; kam. płytka; 1 n. lep. r.	-	-	V poł.-p.IV	-
k. 6	Steb_6	0,3/23 m; dookolny rów	-	prosta jama; 3,8×2,2×1,9 m, pow. i pow. cał. – 8,4 m^2; E-W; podściółka org.	M/35-55; pozycja wyp. na wznak, E	nóż, przęślik, zacisk; grociki strzał (132 egz.), włócznia		tow. poch. koński w kom. gr.	V 2. poł.-p. IV	-
k. 7, p. 1	Steb_7/1	0,6/23 m; dookolny rów i drew. konstr. namiot.	n. lep. r.	prosta jama; 3,3×2,2×1,7 m, pow. i pow. cał. – 7,3 m^2; E-W; drew. pomost	M/50-60; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (9 egz.), włócznia, pancerz; 1 n. lep. r.	byk, z nożem	-	V 2. poł.	-
k. 12	Steb_12 (CXII-CXIII)	1,6/28 m; drew. konstr. namiot.	fr. amfor	grob. z 8 słupami, dookolnym rowkiem i drew. podłogą; 6×4,3×2,3 m, pow. i pow. cał. – 25,8 m^2; E-W; podściółka org.	M/dojrzały	grociki strzał (382 egz.), włócznie i dziryty (2+2), miecz, pancerz; wędzidło z pobocznicami; 1 n. lep. r., amfora	koń	tow. poch. koński w kom. gr.; częściowe spalenie konstr. gr.	V 1. ćw. (Polin 2014)	-
k. 13	Steb_13 (CXIV.1-2)	0,8/18 m; dookolny rów i drew. konstr. namiot.	-	jama z 4 słupami; 3×2×1,7 m, pow. i pow. cał. – 6 m^2; E-W; podściółka org.	K/25-35; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał (382 egz.), włócznie i dziryty (2+3); wędzidło z pobocznicami; 2 amfory, br. kocioł; n. drew. ze zł. okuciami	byk	częściowe spalenie konstr. gr.	1. poł. IV	-
k. 14	Steb_14	1,4/26 m; dookolny rów	-	grob. z 8 słupami i dookolnym rowkiem; 3,8×2,4×1,8 m, pow. i pow. cał. – 9,1 m^2; E-W	M/dojrzały + M?/16-22 + K?/25-35 + K?/20-22	zacisk; grociki strzał; 2 włócznie, pancerz, imp. br. nagolenniki; poj. sr. zausz.; zł. aplikacje stroju (5 egz.); 1 n. lep. r.	koń	tow. poch. koński w kom. gr.	pocz. – 1. poł. IV	-
k. 15	Steb_15 (CXV)	wys. 2,5 m	n. lep. r., kości zwierzęce	jama z 6 słupami; 4,8×4,6×1,7 m, pow. i pow. cał. – 22,1 m^2; N-S; podściółka org.	M?/?	grociki strzał, włócznia, młot bojowy i pancerz; wędzidło z pobocznicami; 7 n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	k. VIII	-

Lit.: V. I. Kločko, S. A. Skorij 1993; S. A. Skoryj 1997.

110. Starij Merčik/Staryj Merczyk (tabl. CXVI.1) [Valkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa II										
k. 1/2007	StMer2_ 1/2007 (CXVII)	0,75/20 m	n. lep. r., koń	grob. z 9 słupami; 4,28×3,58×1,5 m, pow. i pow. cał. – 15,3 m^2; N-S	M45-50 + K/50-55; zm. w pozycji wyp. na wznak, S	zacisk; grociki strzał, włócznia i dziryty (1+2), pancerz; 3 pełne komplety uprzęży; amfora, imp. n. br., zł. aplikacja stroju	cielak, z nożem	-	2. ćw. IV	-
grupa III (tabl. CXVI.2)										
k. 2	StMer3_2	2,2/32 m, drew. konstr. namiot.	-	grob. z 9 słupami; 3,7×3,4×2,3 m, pow. i pow. cał. – 12,6 m^2; N-S	K?/? + K?/? + ?/?; bbie K w pozycji wyp. na wznak, S	poj. pac.; nasz. ze zł. pac. (61+4 egz. – K1 i K2), 2 zł. zausz. (K1); zwierciadło (K1), zł. aplikacje stroju (59 egz. – K1 i K2); n. lep. r.	cielak	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-
k. 3	StMer3_3 (CXVIII)	1,5/24 m	-	grob. z 17 słupami; 3,9×3,3×1,9 m, pow. i pow. cał. – 12,9 m^2; NE-SW	M?(1)/? + M?(2)/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, SW, M(2) – nogi w romb	nóż, zacisk; grociki strzał (114+100 egz.), włócznia i dziryty (2+3*), miecz ze zł. okładziną; 2 pełne komplety uprzęży; brans. z pac.; sprzączka; amfora (*); br. kocioł	owca	tow. poch. koński w osobnym grobie	IV	* przy M2, reszta M1
k. 4	StMer3_4 (CXIX.1)	0,8/18 m	-	grob. z 9 słupami i dookolnym rowkiem; 3,4×3,2×2 m, pow. i pow. cał. – 10,9 m^2; NNE-SSW	M?/? + K?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, S	nóż, zacisk, szydło; grociki strzał, pancerz; wędzidło z pobocznicami; szpila; zł. aplikacje stroju; n. lep. r., amfora	+	-	IV	-
k. 6	StMer3_6 (CXIX.2)	0,5/16 m	-	grob. z 9 słupami; 3,4×3×1,6 m, pow. i pow. cał. – 10,2 m^2; NE-SW	M?(1)/? + M?(2)/?; zm. pozycji wyp. na wznak, SW	nóż; grociki strzał (75 egz.; M2), włócznia i dziryty (1+2; M1), pancerz (M1), zł. okładzina kołczanu (M2); sr. brans. (M2); sprzączka, zł. aplikacje stroju (M2); amfora	-	-	IV	-
k. 7	StMer3_7	0,5/18 m	-	grob. z 9 słupami; 3,5×2,65×1,7 m, pow. i pow. cał. – 9,3 m^2; NE-SW	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	grociki strzał; n. lep. r.	-	-	IV	-
k. 8	StMer3_8 (CXX.1)	0,4/17 m	-	grob. z 9 słupami; 3×2,5×1,4 m, pow. i pow. cał. – 7,5 m^2; NNE-SSW	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	zł. pierścień i 2 zł. zausz.; zwierciadło, zł. aplikacje stroju (76 egz.)	-	-	IV	-
k. 9, p. 1	StMer3_9/1 (CXXI.1)	0,4/21 m	fr. n. lep. r. i amfor, kości zwierzęce	grob. z 6 słupami; 2,9×2,5×0,95 m, pow. i pow. cał. – 7,25 m^2; N-S; podściółka org.	K?/?; pozycja na wpół skurczona, S	żel. brans., nasz. (108 egz.) i brans. z pac., 2 sr. zausz.; n. czarno. (kyliks)	jagnię, z nożem	-	IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 9, p. 2	StMer3_9/2 (CXXI.2)	poch. boczny	-	prosta jama; 2,7×1,2×0,95 m, pow. i pow. cał. – 3,2 m^2; N-S	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż; grociki strzał (60 egz.); sr. pierścień i kółko skroniowe	-	-	IV	-
k. 10	StMer3_10 (CXX.2)	1,1/28 m	-	grob. z 9 słupami; 3,85×3,3×1,75 m, pow. i pow. cał. –12,7 m^2; N-S	K?/? + ?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, K – S, ?/? – E	szydło; zł. pierścień i nasz. z pac. (89 egz.; przy K); amfora, n. czarno. (lekane)	jagnię, z nożem	-	IV	-
k. 11	StMer3_11 (CXXII)	2,4/32 m	-	grob. z dromosem (1,9 m) i 9 słupami i drew. podłogą; 3,8×3×1,6 m, pow. – 11,4 m^2, pow. cał. – 13,5 m^2; NE-SE	M?/? + ?/?; ?/? pozycji wyp. na wznak, SE	grociki strzał (55+100 egz.), włócznia i dziryty (1+2), miecz ze zł. okładziną + zł. okładzina nahajki i zł. okucie osełki, imp. br. nagolenniki; nasz. z pac. (30 egz.; ?/?); zwierciadło; zł. aplikacje stroju (12 – ?/? +16 egz.); n. czarno. (misa), n. toczone (dzban), sr. kubek	bydło, z 2 nożami	-	IV	-
k. 12	StMer3_12	1,2/25 m	-	grob. z 9 słupami; 3,35×2,7×1,5 m, pow. i pow. cał. – 9 m^2; NE-SW	M?/? + K?/? +?/?; ?/? pozycji wyp. na wznak, SE	2 noże; grociki strzał 60 egz.; M), włócznia i dziryty (1+2; M); 3 zł. pierścienie (K); zwierciadło (K); amfora	-	-	IV	-
grupa IV (tabl. CXVI.3)										
k. 1	StMer4_1	0,65/26 m	fr. n. lep. r. i amfor, ognisko, bydło i ości ryb	grob. z 6 słupami; 3,45×2,7×1,65 m, pow. i pow. cał. – 9,3 m^2; N-S	M?/?	2 zaciski; grociki strzał, pancerz	-	-	IV	-
k. 4	StMer4_4	1,3/41 m	-	grob. z 9 słupami; 3,4×2,85×1,85 m, pow. i pow. cał. – 9,7 m^2; NNE-SSW	M?/?	grociki strzał (54 egz.), dziryt; zł. aplikacja stroju; amfora	-	-	IV	-

Lit.: V. A. Bandurovskij 1999; V. A. Bandurovskij, Û. V. Bujnov 2000, s. 232-233, poz. 204-205; Û. V. Bujnov, V. A. Bandurovskij 2001; V. M. Okatenko, Û. V. Bojko 2010, s. 78-83; O. Fìalko 2011, s. 35-36.

111. Stepok/Stepok [Tarašans'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
Vakûtana Mogila	VakM_sz.1	poch. towarzyszący	-	brak, zm. złożony na klepisku „korytarzyka" oddzielającego ściany kom. gr. od ścian jamy	?/nast.; pozycja wyp. na wznak, WSW	bez inwentarza	-	-	V	-
	VakM_sz.2	poch. towarzyszący	-	brak, zm. złożony w dromosie	?/nast.; pozycja wyp. na wznak, NW	2 szpile	-	-		-

Lit.: V. I. Kločko, S. A. Skoryj 1991.

112. Studenec/Studenec [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 58	Stud_58	wys. 1,4 m	n. lep. r.	grob. z dromosem (1,4 m) i 4 słupami; 2×2 m, pow. – 4 m^2, pow. cał. – 5,4 m^2; NE-SE	K?/?; pozycja wyp. na wznak., S	przęślik; n. lep. r.	+, z nożem	-	VII-VI	-

Lit.: G. T. Kovpanenko 1981, s. 55.

113. Surmačìvka, ur. Kruglâk/Surmacziwka, Kruhljak [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	SurmKr_1	wys. 2,8 m	-	grob. w postaci zrębu z 4 słupami; 2,8×2,1×2,1 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	M?/? + K?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak	M – grociki strzał, włócznia; wędzidło z pobocznicami; K – br. i żel. brans., nasz. z pac.; pozostałe – 2 n. lep. r.; kam. sferoid	+	-	VII-VI	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1968, s. 61-62.

114. Tekline/Teklina [Smìlâns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 346	Tek_346	wys. 6,3 m, drew. konstr. namiot.	n. lep. r.	grob.; 5×4,5×1,3 m, pow. i pow. cał. – 22,5 m^2; E-W	M?/?; pozycja wyp. na wznak, N	szydło; grociki strzał (33 egz.), włócznia i miecz; 3 wędzidła z pobocznicami; zł. nasz., sr. szpila; zł. aplikacje stroju; 3 n. lep. r.	koń	-	2. poł. VII	-
k. 366	Tek_366	7/35 m	n. lep. r., węgle, koń i baran	prosta jama; 4×2,7×1,4 m, pow. i pow. cał. – 10,8 m^2; NW-SE	M?/?	grociki strzał, włócznia; zest. pac.; n. lep. r., n. toczone	zając	częściowe spalenie konstr. gr.	IV-III	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1901, s. 18-20; V. A. Il'inskaâ 1975, s. 41.

115. Tetûšine/ Valkìvs'kij [Kanìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Tetju_1	3,1/46; drew. konstr. namiot.	-	grob. z dookolnym rowkiem; 5,9×5,2×5,4 m, pow. i pow. cał. – 30,7 m^2; N-S	M?/?	2 zaciski; grociki strzał, pancerz; poj. pac.; zł. aplikacja; 2 amfory	+	częściowe spalenie konstr. gr.	3. ćw. VI	-

Lit.: A. V. Bandurovskij, Û. V. Bujnov 2001, s. 75.

116. Tripìllâ/Trypol [Obuhìvs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Trip_1	wys. 2 m	-	grob. w postaci zrębu; 4×3×2,25 m, pow. i pow. cał. – 12 m^2; podściółka org.	M?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	nóż, osełka; grociki strzał, miecz i sztylet, 2 topory; wędzidło z pobocznicami, poj. zł. zausz.; 5 n. lep. r.	-	-	1. poł. VI	-
k. 2	Trip_2	wys. 1,25 m	-	grob. w postaci zrębu; 3×2,5×2,5 m, pow. i pow. cał. – 7,5 m^2; podściółka org.	K?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	nasz. z pac., 3 szpile, 2 elektronowe zausz.; kam. płytka, siarka i barwnik, zwierciadło; n. lep. r.; imp. figurka z fajansu	-	-	VI	-

Lit.: E. V. Maksimov, E. A. Petrovskaâ 2008, s. 25-26.

117. Trostânec'/Trostjaneć [Kanìvs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 88	Trost_88	0,7/9 m	fr. n. lep. r. i amfor, kam. półmisek	grob. z 4 słupami; 4×3×1,5 m, pow. i pow. cał. – 12 m^2; E-W	M?/?	włócznia; n. czarno.; 2 kam. sferoidy	-	-	V	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1901, s. 136.

118. Tulincì/ Tułynci [Mironìvs'kij raj., Kiïvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 62, p. 2	Tul_62/2	1,5/13 m	-	kat.; kom. gr. 2,3×1,5 m, dno na gł. 3,5 m, pow. kom. gr. 3,45 m^2,	M?/?; pozycja wyp. na wznak W	grociki strzał, 2 włócznie; met. brans.; różowy barwnik; 2 n. lep. r.; 5 kam. sferoidów	-	-	V-IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				cał. pow. konstr. gr. 7,2 m^2; podściółka org.						

Lit.: A. A. Bobrinskij 1901, 126-127.

119. Turìâ/Turija [Novgorodkìvs'kij raj., Kìrovograds'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I										
k. 458	Tur_458	wys. 3,75	-	kat.; kom. gr. 5,2×3,1 m, dno na gł. 5,35 m, pow. kom. gr. 16,1 m^2; orient. kom. gr. N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, W	2 noże; grociki strzał (86 egz.), włócznie i dziryty (2+2); poj. kółko skroniowe; amfora	baran, z nożem	-	IV*	-
k. 459	Tur_459	2,3/35,6 m	fr. amfor, kości zwierzęce	prosta jama; 5×5×2,5 m, pow. i pow. cał. – 25 m^2	M?/?	3 pary wędzideł z pobocznicami + blachy + drobne el.; n. czarno. (kyliks)	-	-	pocz. V*	-
k. 460	Tur_460	2,4/30 m	-	prosta jama; 2,05×1,99×0,84 m, pow. i pow. cał. – 4,1 m^2; NE-SW	K?/? + ?/?; pozycja wyp. na wznak, N	poj. pac. i nasz. z pac. (63 egz.), 2 sr. zausz.; zł.. aplikacje stroju; 1 n. lep. r.; 3 kam. sferoidy	-	-	V*	-
k. 463	Tur_463	1,8/31 m	-	prosta jama; 3,7×2,6×2,35 m, pow. i pow. cał. – 9,6 m^2; E-W	K?/?	nóż; nas. z pac. (w tym ze zł.); 1 n. lep. r., n. czarno. (półmisek); kam. sferoid	-	-	IV*	-
k. 464	Tur_464	2/30 m	-	prosta jama; 3,4×1,8×2,08 m, pow. i pow. cał. – 6,1 m^2; E-W	M?/?	nóż; grociki strzał	-	-	IV*	-
k. 466	Tur_465	2,2/50 m	-	jama z poj. słupem i dookolnym rowkiem; 4,2×2,05×1,82 m, pow. i pow. cał. – 8,6 m^2; N-S	K?/?	2 pierścienie, poj. pac. ze zł.; zł. aplikacje stroju; 1 n. lep. r., n. czarno. (kyliks)	krowa	-	V*	-
k. 467	Tur_467	2/30 m	-	prosta jama; 3,2×2,4×3,47 m, pow. i pow. cał. – 13,4 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał i włócznia; 2 n. lep. r.	-	-	pocz. V*	-
grupa III										
k. 486	Tur_486	wys. 1,45 m	-	prosta jama; 3,55×2,8×0,4 m, pow. i pow. cał. – 9,9 m^2; N-S	M?/?	2 n. lep. r.	koń	-	VII*	-
k. 497	Tur_497	wys. 1,4 m	-	grob.; 3×2,2×0,8 m, pow. i pow. cał. – 6,6 m^2; NE-SW	M?/?	3 n. lep. r.	-	-	1. poł. VI*	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa IV										
k. 506	Tur_506	wys. 2,35 m	-	grob.; 3,6×3,2×0,7 m, pow. i pow. cał. – 11,5 m^2; N-S	M?/?	wędzidło z pobocznicami; 2 n. lep. r.	-	-	VII-VI*	-
k. 509	Tur_509	wys. 1,8 m	-	grob.; 3,2×2,8×0,9 m, pow. i pow. cał. – 9 m^2; NE-SW	M?/?; orient. głową na N	2 noże; grociki strzał (30 egz.); wędzidło z pobocznicami; 1 n. lep. r.	-	-	2. poł. VII*	-
k. 511	Tur_511	2,35/48 m	-	jama z 4 słupami; 4,2×2,7×2,65 m, pow. i pow. cał. – 11,3 m^2; E-W	M?/?	grociki strzał (24 egz.), włócznia, pancerz; amfora, n. czarno (waza)	krowa, z nożem	-	V*	-
k. 512	Tur_512	5,5/68 m	-	jama z dromosem, 7 słupami i dookolnym rowkiem; 5,5×5,5 m, pow. – 30,25 m^2; N-S	M?/? + K?/?	2 noże, igła; 2 miecze; 5 par wędzideł z pobocznicami n. drew. ze zł. okuciami; nasz ze zł. pac. (38 egz.); czerwony barwnik, zł. aplikacje stroju; 2 n. lep. r.	-	-	V*	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1906, s. 5-10; 1911, s. 49-53; V. A. Il'inskaâ 1975, s. 51-53; A. D. Mogilov, S. V. Didenko 2014, s. 105.

120. Vasilìvka/Wasyliwka (tabl. CXXIII.1) [Dikans'kij raj., Poltavs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Vasil_1	0,86/30 m	n. lep. r., 2 ogniska	jama z dromosem (7,7 m) i drew. podłogą; 3,7×3,37×1,24 m, pow. – 12,5 m^2, pow. cał. – 21 m^2; N-S	M/<35 + K/<35; zm. w pozycji wyp. na wznak, W	nóż; grociki strzał, włócznia; pancerz?; poj. pac.; zwierciadło; 2 n. lep. r.	koza	-	k. VI – 1. poł. V	-
k. 2	Vasil_2	0,7/34 m	-	jama z dromosem (5 m) i drew. podłogą; 2,7×2,5×1,12 m, pow. – 6,75 m^2, pow. cał. – 10,75 m^2; NW-SE	M/<36 + K/<36; zm. w pozycji wyp. na wznak, W	nóż; grociki strzał; 1 n. lep. r.	-	-	środek – 2. poł. V	-
k. 4	Vasil_4 (CXXIII.2)	0,43/33 m	-	jama z drew. podłogą; 3,35×2,45×1,52 m, pow. i pow. cał. – 5,8 m^2; NE-SW	K/18-35	3 n. lep. r.	-	-	VI-V	-
k. 6	Vasil_6 (CXXIII.3)	0,54/26 m	-	jama z dromosem (0,8 m) i drew. podłogą; 3×2,3×1,23 m, pow. – 6,9 m^2, pow. cał. – 7,5 m^2; NE-SW	M/<60	grociki strzał; realgar; 1 n. lep. r.	-	-	V	-

Lit.: I. N. Kulatova *et al.* 1993, s. 63-82.

121. Velika Âblunìvka/Weyłyka Jabłuniwka [Smìlâns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa A										
k. 134, p. 2	Vjab_134/2	poch. wpuszcz.	-	prosta jama; pow. i pow. cał. – 1,5 m^2; E-W	K?/?; pozycja wyp. na wznak, SW	zest. pac.; zausz.	-	-	VII-VI*	-
k. 143, p. 2	VjabA_143/2	poch. wpuszcz.	-	kat.; kom. gr. 1,95×1,35 m, dno na gł. 1,94 m, pow. kom. gr. 2,6 m^2, cał. pow. – 3,6 m^2; orient. kom. gr. N-S	M?/?	nóż; grociki strzał (11 egz.)	-	-	IV	-
grupa B										
k. 173	Vjab_173	wys. 3,8 m	-	bez konstr., na dawnej pow. podkurhanowej	M/?; pozycja wyp. na wznak, SW	br. brans.; 2 n. lep. r.	-	-	VII-VI*	-
k. 174	Vjab_174	wys. 2,5 m	-	jama z drew. podłogą; 2,5×1,8×0,9 m, pow. i pow. cał. – 4,5 m^2; NW-SE	M(1)/? + M(2)/?; M1 – pozycja wyp. na wznak; M2 – poch. ciałopalny	nóż; grociki strzał; br. brans. (MM1 i M2)	-	-	VII-VI*	-
grupa D										
k. 188	VjabD_188	2,2/14 m	n. lep. r.	prosta jama; 3,64×1,35×0,8 m, pow. i pow. cał. – 9 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, N	grociki strzał; 2 pary wędzideł + blachy + drobne el.; brans. met.; elektronowe kółko; 2 n. lep. r., n. czarno (skyfos)	-	-	V	-
grupa F										
k. 211	Vjab_211	wys. 2	-	jama z drew. podłogą; 3,2×2,6×0,5 m, pow. i pow. cał. – 8,3 m^2; NW-SE	K?/? + ?/?; zm. pozycja wyp. na wznak, SW	przęślik; poj. pac., kółka skroniowe; 4 n. lep. r.	+	-	2. poł. VII w.	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1894, s. 85-06, 101; V. A. Il'inskaâ 1975, s. 45, 47-49.

122. Velika Gomìl'ša/Weyłyka Homilszcza (tabl. CXXIV.1) [Zmnevs'k'ij raj., Har'kovska obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 2	BolG_2 (tabl. CXXIV)	1/8,5-9 m	fr. n. lep. r., amfor; ślady ogniska	prosta jama; 2,95×1,35×1,8 m, pow. i pow. cał. – 4 m^2; E-W	K?/?; pozycja wyp. na wznak; W	przęślik; kołczan z br. i żel. gr. grocikami strzał (10+1 egz.); sr. pierścień	-	częściowe spalenie konstr. gr.	IV	-
k. 3	BolG_3	1/9-11 m	fr. amfor	prosta jama; 2,95×1,3×1 m, pow. i pow. cał. – 3,8 m^2; NE-SW	M?/?; pozycja wyp. na wznak; SW	24 br. grociki strzał	+, z nożem	-	IV	-
k. 5	BolG_5	0,85/10 m	ślady ogniska	prosta jama; 2×1,25×1,8 m, pow. i pow. cał. – 2,5 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak;	żel. miecz; kołczan z br. grocikami strzał (37 egz.)	-	-	V	-

					S					
k. 8	BolG_8	0,45/7	-	prosta jama; 2,25×1,1×1,5 m, pow. i pow. cał. – 2,5 m^2; N-S	M?/?	żel. zacisk, nóż i szydło, osełka; 2 br. grociki strzał	-	częściowe spalenie konstr. gr.	k. V – IV	-
k. 11	BolG_11	6,2/40 m; dookolny rów	fr. n. lep. r.; ślady ognisk	drew. grob. z dromosem założony w jamie o wymiarach 3,5×3,15×1,55 m, pow. – 11 m^2, pow. cał. – 18,26 m^2	M?/?	br. grociki strzał, pancerz, pas bojowy i br. nagolenniki; n. lep. r., amfora, drew. n. z br. okuciami	-	-	IV	-

Lit.: S. A. Semenov-Zuser 1949; B. A. Šramko 1983, s. 54-58.

123. Veremìïvka/Weremijiwka [Čornobaïs'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 3	Vere_3	wys. 0,9 m	-	jama z 5 słupami; 4,2×3,75×2,3 m, pow. i pow. cał. – 15,75 m^2; NE-SW	M?/?	grociki strzał (86 egz.); 5 par wędzideł z pobocznicami; 2 n. lep. r.	koń, baran	-	VII-VI	-

Lit.: V.A. Il'inskaâ 1968, s. 43.

124. Vesele/Wesełe [Harkìvs'kij raj., Harkìvs'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 4	Vesel_4	1,65/32 m	-	kat.; kom. gr. 3,2×3,4 m, dno na gł. 2,75 m, pow. kom. gr. 10,9 m^2, pow. cał.– 13,65 m^2; orient. kom. gr. E-W	M?/? + ?/?	szydło; pancerz; wędzidło z pobocznicami + drobne el.; zł. aplikacje stroju; n. czarno. (kantaros)	-	-	IV	zespół w typie sauromackim
k. 5	Vesel_5	1,5/32 m	-	grob. z 9 słupami i schodkami calcowymi; 3,85×2,54×1,9 m, pow. i pow. cał. – 9,8 m^2; NE-SW; podściółka org.	M?/?; orient. głową na E	3 zaciski; grociki strzał	-	-	V-IV	kam. stela
k. 6	Vesel_6	0,9/30 m	-	jama z poj. słupem; 4,2×3,2×1,45 m, pow. i pow. cał. – 13,4 m^2; NE-SW	M?/?	zacisk; grociki strzał; poj. pac.	-	-	V-IV	-

Lit.: V. A. Bandurovskij, Û. V. Bujnov 2000, s. 212-213, poz. 24-27.

125. Višnopìl’/Wysznopil (tabl. CXXVI.2) [Tal’nìvs’kij raj., Čerkas’ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 1	Visz_1 (CXXVII)	0,9/20 m	-	prosta jama; 3,25×2×2,65 m, pow. i pow. cał. – 6,6 m^2; E-W; podściółka org.	K/? + K/nast..; zm. w pozycji wyp. na wznak, K – W, nast. – N	nóż, 4 przęśliki, 5 szydeł; nasz. z pac.; zwierciadło, sr. aplikacje stroju; amfora, n. czarno. (kantaros); n. drew.; 3 kam. sferoidy; nas. – bez inwentarza	koń i byk	-	3. ćw. IV	-
k. 2, p. 1	Visz_2/1 (CXXVIII.2)	1,45/12,3 m	fr. 3 amfor, n. lep. r., koń i krowa, kam. płytka	kat.; kom. gr. 2,65×1,93 m, dno na gł. 3,95 m, pow. kom. gr. 5,2 m^2, cał. pow. – 6,3 m^2; orient. kom. gr. E-W; podściółka org.	K/? + M/nast.; zm. w pozycji wyp. na wznak, K – S, nast. – W	kamień ścierny; grociki strzał (nast.); poj. pac., kółko skroniowe	-	-	4. ćw. – k. IV	-
k. 2, p. 2	Visz_2/2 (CXXIX.1)	poch. boczny, z dosypką		kat.; kom. gr. 3,4×2,3 m, dno na gł. 4,38 m, pow. kom. gr. 5,6 m^2, cał. pow. – 7,3 m^2; orient. kom. gr. NW-SE	M/? + K/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, SW	nóż; grociki strzał (80 egz.); nasz. z pac.; zwierciadło; n. lep. r., n. czarno. (misa)	koń, z nożem	-	3. ćw. IV	-
k. 2, p. 3	Visz_2/3 (CXXIX.2)	poch. boczny, z dosypką		kat.; kom. gr. 3,5×1,8 m, dno na gł. 3,6 m, pow. kom. gr. 6,3 m^2, cał. pow. – 8,1 m^2; orient. kom. gr. NW-SE	M/?; pozycja wyp. na wznak, SW	nóż; grociki strzał (148 egz.), włócznia i dziryty (1+2), pancerze; n. czarno. (kantaros)	+	-	3. ćw. IV	-
k. 3	Visz_3 (CXXX)	0,9/21,5 m	kości zwierzęce, pobocznica	kat.; kom. gr. 2,93×1,9 m, dno na gł. 5,33 m, pow. kom. gr. 4,5 m^2, cał. pow. – 5,2 m^2; orient. kom. gr. E-W; podściółka org.	M/?; pozycja wyp. na wznak, W	grociki strzał, włócznia i dziryty (1+2), pancerze	-	-	4. ćw. – k. IV	-

Lit.: V. P. Grigor’ev, S. A. Skoryj 2011.

126. Vološino/Wołoszyno [Gorìšn’oplavnìvs’ka miejska rada, Poltavs’ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
II grupa										
k. 1	Volo-2_1 (CXXXI)	poch. wpuszcz.	-	jama z drew. podłogą; 3,5×3,1×1 m, pow. i pow. cał. – 12,5 m^2; E-W	K/25-30; pozycja wyp. na brzuchu, W	2 szpile, kam. płytka, realgar, barwnik?; 1 n. lep. r.; drew. szkatułka na kosmetyki?; kamienne chlebki?	koń, owca, zając	-	1. pół. VII	-
III grupa										
k. 1/2003, p. 2	Volo3_1/2003,p.2 (CXXXII.1)	poch. wpuszcz.	-	grob. ze schodkiem calcowym; 2,7×1,65×2,9 m, pow. i pow. cał. – 4,5 m^2; W-E	K/7-9	nóż, przęślik; różowy, czerwony, biały i czarny barwnik, zł. aplikacja stroju, n. lep. r., n. drew.	młoda owca, z nożem	ognisko	2. poł. V – pocz. IV	-

k. 5/2003, p. 12	Volo3_5/2003,p.12 (CXXXII.2)	poch. wpuszcz.	-	grob. z drew. podłogą; 3,55×2,4×2,8 m, pow. i pow. cał. – 8,5 m^2; NE-SW	M/18-21 + ?/6-9	2 zaciski, krzem. odłupek; grociki strzał, 2 włócznie, broń sieczna, pas bojowy; żółty barwnik; 6 n. lep. r.	młody koń i bydło	ognisko	2. poł. V – pocz. IV	-

Lit.: I.N. Kulatova *et al.* 2006; Kulatova Ì.M., Suprunenko O.B. 2004, s. 57-61, 101-108.

127. Vovkìvci/Wowkiwcy (tabl. CXXXIII.1) [Romens'kij raj., Sums'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. Šumejko	Volk_Szum (CXXXIII.2)	wys. 19 m; drew. konstr. namiot.	n. lep.r., węgle, kości końskie	prosta jama; 6,4×5×3,5 m, pow. i pow. cał. – 32 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	2 włócznie, miecz ze zł. okładziną rękojeści, 3 topory, pancerz; 20 pełnych lub częściowo pełnych kompletów uprzęży; 1 n. lep. r.	-	dno posypane czerwoną farbą	570-540 (Grečko 2013)	-
k. 1	Volk_1	wys. 3,5	-	prosta jama; 3,5×2,8×2,5 m, pow. i pow. cał. – 9,8 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	nóż myśliwski; grociki strzał, włócznia i dziryt; wędzidło z pobocznicami + drobne el.; siarka; n. lep. r.	-	-	VII-VI	-
k. 2	Volk_2	wys. 3,85 m	-	prosta jama; 3,5×2,1×2,1 m, pow. i pow. cał. – 9,8 m^2	M?/? + K?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, S	4 pary wędzideł z pobocznicami + drobne el.; br. brans., nasz z pac. (105 egz.); czerwony barwnik; n. lep. r.	-	-	VII-VI	-
k. 3	Volk_3Lin	wys. 2,8 m	-	prosta jama; 3×2×2 m, pow. i pow. cał. – 6 m^2	M?/?	nóż; włócznia; 2 pary wędzideł z pobocznicami; n. lep. r.	+	-	VII-VI	-
k. 5	Volk_5	wys. 2,8 m	-	prosta jama; 3,5×2,8×2,45 m, pow. i pow. cał. – 9,8 m^2	K?/?; pozycja wyp. na wznak, S	przęślik; 4 br. brans., nasz. z pac.; amfora; 10 br. dzwonków	-	-	1. poł. VI	-
k. 7	Volk_7	wys. 2,1 m	-	prosta jama; 2,8×2,1×2,1 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	2 pary wędzideł z pobocznicami + blachy + drobne el.; 2 zwieńczenia tyczek	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 8	Volk_8	wys. 2,1 m	-	prosta jama; 2,8×2,1×2,1 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał; 2 pary wędzideł z pobocznicami + blachy	-	-	VII-VI	-
k. 9	Volk_9	wys. 2,8 m	-	prosta jama; 3,5×2,8×1,75 m, pow. i pow. cał. – 9,8 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał; 3 pary wędzideł z pobocznicami	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 11	Volk_11	wys. 2,1 m	-	prosta jama; 2,8×2,1×2,1 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał, włócznia; wędzidło z pobocznicami	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 12	Volk_12	wys. 1,75 m	-	prosta jama; 2,2×1,75×1,75 m, pow. i pow. cał. – 3,85 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	włócznia, czekan; wędzidło z pobocznicami + drobne el.	-	-	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 494	Volk_494	wys. 1,4 m	-	grob.; 3,15×2,5×0,7 m, pow. i pow. cał. – 7,9 m^2; N-S	M?/? + K?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, S	nóż, zacisk; 2 włócznie; 4 brans. met., nasz. z pac., 2 szpile; zwierciadło; 5 n. lep. r.	-	-	V	-
k. 495	Volk_495	wys. 1,4 m	-	prosta jama; 2,8×2,1×0,7 m, pow. i pow. cał. – 5,9 m^2	M?/?	nóż myśliwski; włócznia; wędzidło z pobocznicami	-	-	VII-VI	-
k. 1/1897	Volk_1/897 (CXXXIV.1, 3.1)	wys. 13,5 m; dookolny wał	ognisko nad pokryciem, zęby konia	grob. z dookolnym rowkiem; N-S; dno obmazane gliną + w-wa iłu na pokryciu	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał (250 egz.); 11 włóczni i dzirytów. nadziak, topór, pancerz i imp. hełm br.; zł. okucie drzewców topora/nahajki i zł. okucia kołczanu; 6 pełnych kompletów uprzęży; zł. nasz.; zł. aplikacje stroju; 2 n. lep. r., amfora, n. czarno. (kantaros) i inne n. imp. gliniane; imp. n. br. (czasza), n. sr. i br. kocioł	-	-	IV	-
k. 2/1897	Volk_2/1897 (CXXXIV.2, 3.2)	wys. 7,8 m	-	grob.; 3,5×2,8×2,1 m, pow. i pow. cał. – 9,8 m^2; N-S	M?/?; pozycja wyp. na wznak, S	grociki strzał; włócznie i dziryty (2+1), 2 miecze, pancerz; pełen komplet uprzęży; 4 n. lep. r., amfora; 3 kam. sferoidy	-	-	ostatnie 30. lecie V (Grečko)	-
k. 4, p. 4	Volk_4/4/Lin	poch. wpuszcz.	ognisko nad pokryciem	grob.; 5×3,5×3 m, pow. i pow. cał. – 17,5 m^2; N-S; dno pokryte iłem	K(1)?/? + K(2)?/?; M?/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, S	nóż; pełen komplet uprzęży; 4 żel. (pokryte zł. folią) i br. brans. (K1) + 2 br. brans. (K2), nasz. z pac. (K1 i K2 – ze zł.), szpile, zausz. (K1 – ze zł. i K2); zwierciadło, zł. aplikacje stroju; n. lep.; inne imp.n. gliniane; br. dzwonki	-	-	IV	-

Lit.: V.A. Il’inskaâ 1968, s. 43-53.

128. Zelena Dìbrova/Zełena Dibrawa [Gorodiŝens'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 448	ZelD_448	0,5/25 m	-	grob. z dookolnym rowkiem i 9 słupami; 3,6×2×1,7 m; pow. i pow. cał. 7,2 m^2; NW-SE; na dnie kora	M?/? + K?/? + ?/nast.; nast. – pozycja skurcz. na boku	3 noże; grociki strzał, włócznia i dziryty (1+2), pancerz; nasz. z pac. (nast.), 2 kółka skroniowe (nast.); br. guzik (nast.); amfora	koń i owca, z nożem	-	IV	-

Lit.: O. V. Nazarov 2001.

129. Žabotin/Żabotyn* [Kam'âns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
grupa I										
k. 524	Zab_524	5,4/60 m; drew. konstr. namiot.	-	grob. na dawnej pow. z dookolnym rowkiem i słupami oporowymi; 6,3×5,5 m; pow. i pow. cał. 34,3 m^2; NW-SE	M?/? + K?/?	grociki strzał (31 egz.), miecz, buława, pancerz; wędzidło; nasz. z pac., szpila; kam. półmisek, bryłki barwniki, 2 zł. blaszki-aplikacje stroju; 4 n. lep. r.; br. situla	-	częściowe spalenie konstr. gr.	k. VIII – 1. poł. VII	-
grupa III										
k. „Červona Mogila"	FL_CzM2 (tabl. CXXXV-CXXXVI)	2/42 m; drew. konstr. namiot.	kości zw.	grob. z dookolnym rowkiem i słupami; 4,5×3×1,4 m; pow. i pow. cał. 13,5 m^2; drew. podłoga, obmazanie gliną wnętrza całej kom. gr.; N-S	M?/? + K?/?; K – pozycja skurcz. na boku; M – krem.	K – nasz. z pac. (1566 egz.); kam. półmisek, zł. blaszki-aplikacje stroju; pozostałe – poj. grocik strzały; 2 pary wędzideł; 4 n. lep. r.; 2 br. zakończenia tyczek	+, 2 żel. noże	częściowe spalenie konstr. gr.	1. poł. VI	-

Lit.: V. A. Il'inskaâ 1975, s. 20; G. T. Kovpanenko 1984.

130. Žuravka/Żurawka [Špol'ns'kij raj., Čerkas'ka obl.]

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
I grupa (tabl. CXXXVII.1)										
k. 396	Zur_396	3/44 m	-	grob. z dromosem (3,1 m), 9 słupami i dookolnym rowkiem; 3,7×5,8 m; pow. 21,5 m^2, pow. cał. 27,7 m^2;	M?/? + ?/?	zacisk, szydło; grociki strzał (64 egz.), 2 włócznie, sztylet, pancerz; blachy od uprzęży; sprzączka; n. lep. r., amfora	-	tow. poch. koński w dromosie	2. ćw. V (Grečko 2017)	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				N-S; kora na dnie						
k. 397	Zur_397	wys. 1,6 m	-	grob.; 4,3×2,96×2,02 m; pow. i pow. cał. 12,7 m^2; E-W	K/młoda	szydło; nasz. z pac.; kam. płytka, sr. aplikacje stroju; 3 n. lep. r.; n. ze szkła	+, z nożem	-	V	-
k. 398	Zur_398	2,55/36 m	-	grob. z 9 słupami, dookolnym rowkiem i drew. podłogą; 5,3×4,3 m; pow. i pow. cał. 22,8 m^2; E-W	M?/? + K?/? + ?/Dz; Dz – pozycja wyp. na wznak, E	2 noże, igła (Dz); grociki strzał, włócznia, miecz, pancerz; 6 par wędzideł z pobocznicami + blachy + drobne el.; poj. pac., nasz. z pac. (Dz); 2 n. lep. r., n. toczone	+	-	2. – 4. ćw. V (Mogilov 2008)	-
k. 400	Zur_400 (CXXXVIII.1)	4,2/52 m	-	grob. z dromosem (4,5 m), 9 słupami, dookolnym rowkiem i drew. podłogą; 7,1×4,5×2,2 m; pow. 32 m^2, pow. cał. 42 m^2; NW-SE	M(1)?/? + M(2)?/?; z,m. w pozycji wyp. na wznak, M1 – NE, M2 - SW	zacisk; grociki strzał (463 egz. – M1), 2 włócznie, pancerz (M2), zł. stożek (ozdoba kołczanu?, M1);7 (4 przy M1, 3 przy M2) par wędzideł z pobocznicami + blachy + drobne el.; nasz. ze zł. pac. i poj. zł. zausznica (M1); zł. i sr. aplikacje stroju (M1); n. lep. r., 2 amfory (M1), 3 n. czarno. (kyliks, czasza i ?; M1), n. drew. ze zł. nakładkami (M1)	+	2 tow. poch. końskie w dromosie	1./2. ćw. lub 2./3. ćw. V (Alekseev 2003; Grečko 2017)	-
k. 401	Zur_401 (CXXXVIII.2)	3,6/55 m	-	grob. z dromosem, 9 słupami i dookolnym rowkiem; 4,8×4,75×2,4 m; pow. 22,8 m^2; NW-SE	M?/?; pozycja wyp. na wznak, NE	zacisk; grociki strzał, sztylet i miecz, pancerz; pełen komplet uprzęży; n. lep. r., amfora, n. czarno. (kyliks), inne imp. n. gliniane, 2 imp. n. br., n. drew. ze zł. nakładkami, alabastron	-	3 tow. poch. końskie w dromosie	1./2. ćw. lub 2./3. ćw. V (Alekseev 2003; Grečko 2017)	-
k. 402	Zur_402	5,55/64 m	ognisko	grob. z dromosem (3,75 m), słupami i dookolnym rowkiem; 6,45×5,9×2,9 m; pow. 38 m^2, pow. cał. 47,5 m^2; NW-SE	K?/? + ?/? (K? wg Bobrinskiego)	nóż, igła; poj. grocik strzały; nasz. z pac., siarka, różowy barwnik; zł. aplikacje stroju; n. lep. r., n. czarno. (misa), n. toczone, n. drew. ze zł. nakładkami	krowa	zm. cz. spalony?	V	-
k. 403	Zur_403	6,25/50 m	-	grob. z dromosem (3,97 m), słupami i dookolnym rowkiem; 5,45×4,6×2,47 m; pow. 25,1 m^2, pow. cał. 33,4 m^2; NW-SE	K?/? + ?/12	igła; n. lep. r., amfora, n. czarno. (czasza), 2 imp. n. br., n. drew. ze zł. nakładkami; 9 kam. sferoidów	+	-	1. poł. V (Mogilov 2008)	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
k. 404	Zur_404	5,4/65 n	-	grob. z dromosem (3,3 m), 9 słupami i dookolnym rowkiem; 5,5×5,45×2,31 m; pow. 30 m^2, pow. cał. 36 m^2; NE-SW	K/15-17	nóż, igła; nasz. ze zł. pac.; kam. płytka, różowy barwnik, zwierciadło; n. lep. r., n. czarno. (pkisyda)	-	-	V	-
II grupa (tabl. CXXXVII.2)										
k. 406	Zur_406 (CXXXIX.1)	7,9/63 m	-	grob. z dookolnym rowkiem i 8 słupami; 6×4,9×3,15 m; pow. i pow. cał. 29,1 m^2; SW-NE	M?/? + K?/?	grociki strzał (129 egz.), 2 włócznie; 4 pary wędzideł z pobocznicami + drobne el.; nasz. z pac., 2 szpile; kam. półmisek, siarka, czerwony barwnik; 5 n. lep. r.	-	częściowe spalenie konstr. gr.	700-650 (Medvedskaâ 1992)	-
k. 407	Zur_407 (CXXXIX.2)	3/40 m	-	grob. z dromosem (1,7 m), dookolnym rowkiem i 9 słupami; 4,46×4×1,25 m; pow. 17,8 m^2, pow. cał. 21,3 m^2; N-S	M?/? + K?/?; zm. pozycja wyp. na wznak, M – S, K – SE	M – 3 pary wędzideł z pobocznicami; 2 zakończenia tyczek; K – igła; br. brans.; nasz. z pac. (w tym ze zł.), szpila, 2 zausz.; kam. półmisek, siarka, czerwony i różowy barwnik, zwierciadło, zł. aplikacje stroju; pozostałe – nóż; 3 n. lep. r., br. imp. sitko	+, z nożem	-	VII – pocz. VI*	-
k. 409	Zur_409	1,88/15 m	wędzidło	prosta jama; 3,1×1,35×1,45 m; pow. i pow. cał. 4,2 m^2; E-W	M?/?	grociki strzał (111 egz.), 2 włócznie; poj. pac.; sprzączka; n. lep. r.	-	-	V-IV	-
k. 412	Zur_412	1,5/22 m	-	grob. ze słupami; 4,1×2,6×0,92 m; pow. i pow. cał. 10,7 m^2; E-W	M?/?	zacisk; grociki strzał, 2 włócznie; pełen komplet uprzęży; poj. pac.; n. lep. r.	zając	-	V	-
k. 413	Zur_413	1/14 m	-	prosta jama; 2,9×2,1×1,15 m; pow. i pow. cał. 6,1 m^2; N-S	M?/? + ?/5	grociki strzał; pas bojowy; 2 pełne komplety uprzęży	-	-	2. – 4. ćw. V (Mogilov 2008)	-
grupa III, dalsze cmentarzysko										
k. 414	Zur_414	2,3/40 m	-	grob. z dromosem (1,5 m) i 5 słupami; 3,4×2,48×1,38 m; pow. 8,4 m^2, pow. cał.	M?/?	nóż; grociki strzał, 2 włócznie; wędzidło z pobocznicami + naczółka + blachy; amfora;	krowa	-	IV	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				9,4 m^2; NW-SE						
k. 415	Zur_415	2,2/32 m	-	prosta jama; 3,8×2,58×1,5 m; pow. i pow. cał. 9,8 m^2; NW-SE	M/? + K/?; zm. w pozycji wyp. na wznak, NE	amfora, n. czarno. (lekyt)	krowa, z nożem	-	IV	-
grupa III, bliższe cmentarzysko										
k. 419	Zur_419	1,35/20 m	-	prosta jama; 3,1×2,58×1,41 m; pow. i pow. cał. 5,9 m^2; NW-SE	M?/?; orient. głową na S	grociki strzał, w włócznie; n. lep. r.	-	-	V-IV	-
k. 423	Zur_423	0,9/19 m	n. lep. r.	prosta jama; 3,6×2×2,25 m; pow. i pow. cał. 7,2 m^2; E-W	K?/?; pozycja wyp. na wznak, SE	grociki strzał (56 egz.); nasz. z pac. (20 egz., poj. ze zł.); siarka, zwierciadło; amfora, 2 n. czarno. (lekyt i ?); 5 kam. sferoidów	krowa, z nożem	-	V	-
k. 425	Zur_425	1,6/30 m	-	prosta jama; 4,8×2,28×3,85 m; pow. i pow. cał. 10,9 m^2; NW-SE	M?/?; pozycja wyp. na wznak, NE	grociki strzał (136 egz.); żel. nasz. obłożony zł.; n. lep. r.	krowa, z nożem	kości K nad pokryciem?	V	-
k. 428	Zur_428	1,8/17 m	-	jama z 4 słupami i dookolnym rowkiem; 3,74×2,31×1,8 m; pow. i pow. cał. 8,6 m^2; NW-SE	M?/?	nóż; grociki strzał, 2 włócznie; 2 n. lep. r., n. czarno. (lekyt)	krowa	-	IV	-
k. 429	Zur_429	1,4/18 m	-	prosta jama; 2,84×1,66×1,47 m; pow. i pow. cał. 4,7 m^2; NW-SE	M?/?	nóż; włócznia i dziryt; n. toczone	baran i krowa	-	V-IV	-
grupa IV										
k. 432, p. 1	Zur_432/1	4,5/55 m	-	grob. z dromosem i dookolnym rowkiem; 3,8×3,5×1,8 m; pow. 13,3 m^2; NW-SE	M?/? + K?/?	grociki strzał (119 egz.), pancerz; wędzidła z pobocznicami; nasz. z pac., 2 szpile; siarka, różowy barwnik; 2 n. lep. r.	-	-	VII – pocz. VI*	-
k. 432, p. 2	Zur_432/2	poch. wpuszcz.	-	bez konstr., na dawnej pow. podkurhanowej	M?/?; pozycja wyp. na wznak, E	grociki strzał (142 egz.), włócznia, miecz; amfora, n. czarno. (lekyt)	-	-	IV	-
grupa VII										
k. 447	Zur_447	2,5/48 m	-	grob. z dookolnym rowkiem; 4,45×4,15×2 m; pow. i pow. cał.	M?/? + K?/?; K – pozycja wyp. na wznak	nóż, igła; grociki strzał; 2 pary wędzideł z pobocznicami + drobne el.; nasz. z pac. (w tym ze zł.), 2 sr.	-	-	1. poł. VI*	-

zespół	nazwa kodowa	konstr. nadgrobowe	tryzna	konstr. grobowe	charakter. pozostałości zmarłych	inwentarz	pokarm ofiarny	pozostałe el. ryt.	datowanie	uwagi
				13,3 m^2; N-S		szpile, 2 zł. zausznice; kam. półmisek, siarka, zwierciadło, zł. aplikacje stroju; n. lep. r., n. toczone				
k. 448	Zur_448 (CXXXIX.3)	2,25/48 m	-	grob. z dromosem (2,35 m), dookolnym rowkiem i 3 słupami; 4×4×1,42 m; pow. 16 m^2, pow. cał. 19,1 m^2; N-S	M?/?	grociki strzał (29 egz.), czekan; 4 pary wędzideł z pobocznicami + drobne el.; 1 n. lep. r.	krowa	-	lata 20-30-te VII	-

Lit.: A. A. Bobrinskij 1905a, s. 2-37; 1905b, s. 77-96; V. A. Il'inskaâ 1975, s. 22-27; O. D. Mogilov, S. V. Dídenko 2009.

Tabl. I. Aksûtincì. Przedmioty inwentarza z pochówków z kurhanów nr 2/1883-1885 (1-2), 1/1886 (3), 2/1886 (4.1-6), 3/1886 (4.7-12), 4/1886 (4.14-22) i 5/1886 (5).
1.1 – żelazo, złoto; 1.2-8 – złoto; 1.9, 3.7, 4.1-2 – glina; 2.12, 3.8, 4.9-12, 22, 5.1-2 – żelazo; 3.17, 4.4-6 – kość; 4.3 – kamień; pozostałe – brąz
(wg V.A. Il'inskaâ 1968)

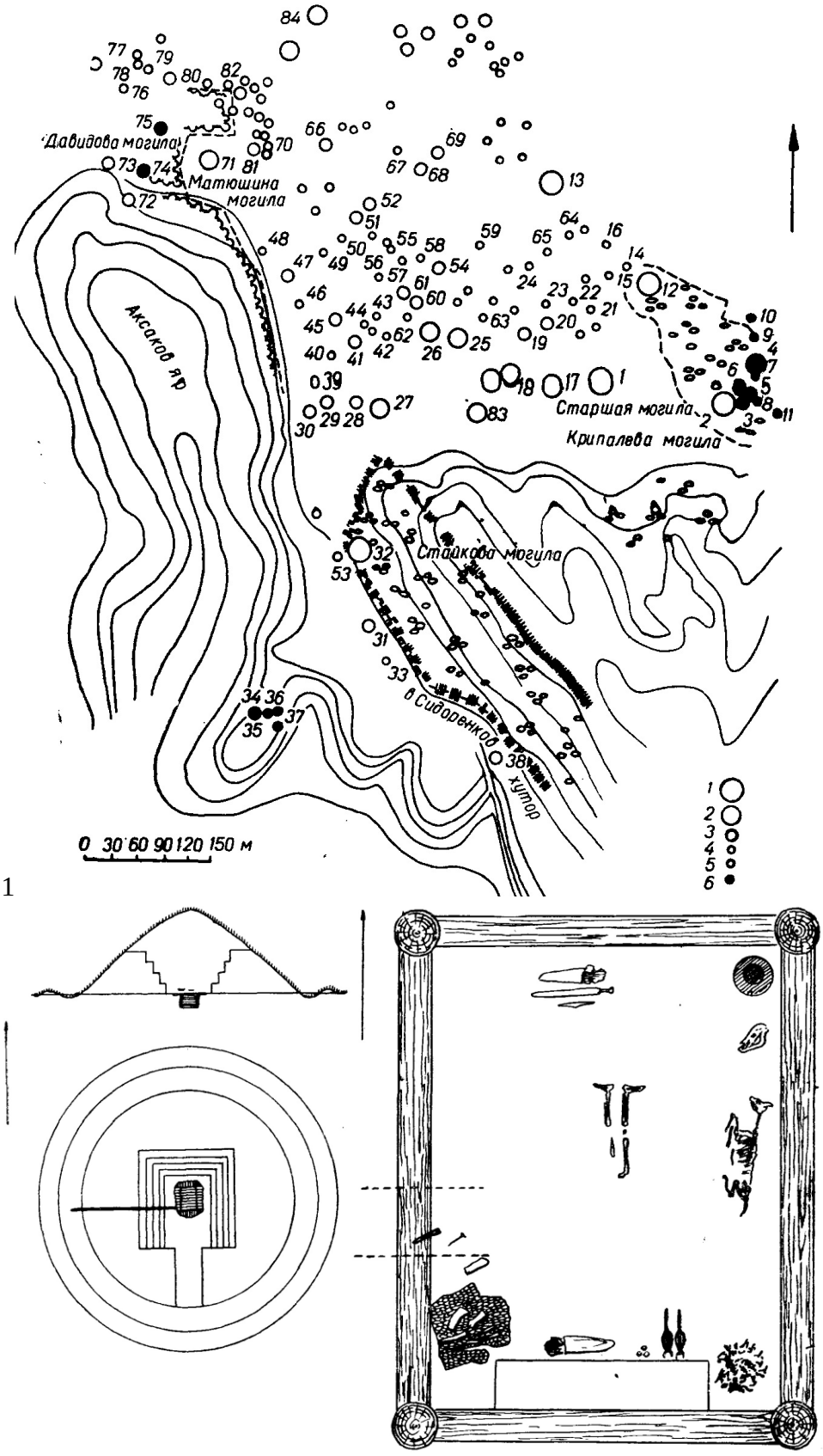

1

2

Tabl. II. Aksûtincì, ur. Stajkin Verh. Plan cmentarzyska (1) oraz konstrukcje nadgrobowa i grobowa (2)

(wg V.A. Il'inskaâ 1968)

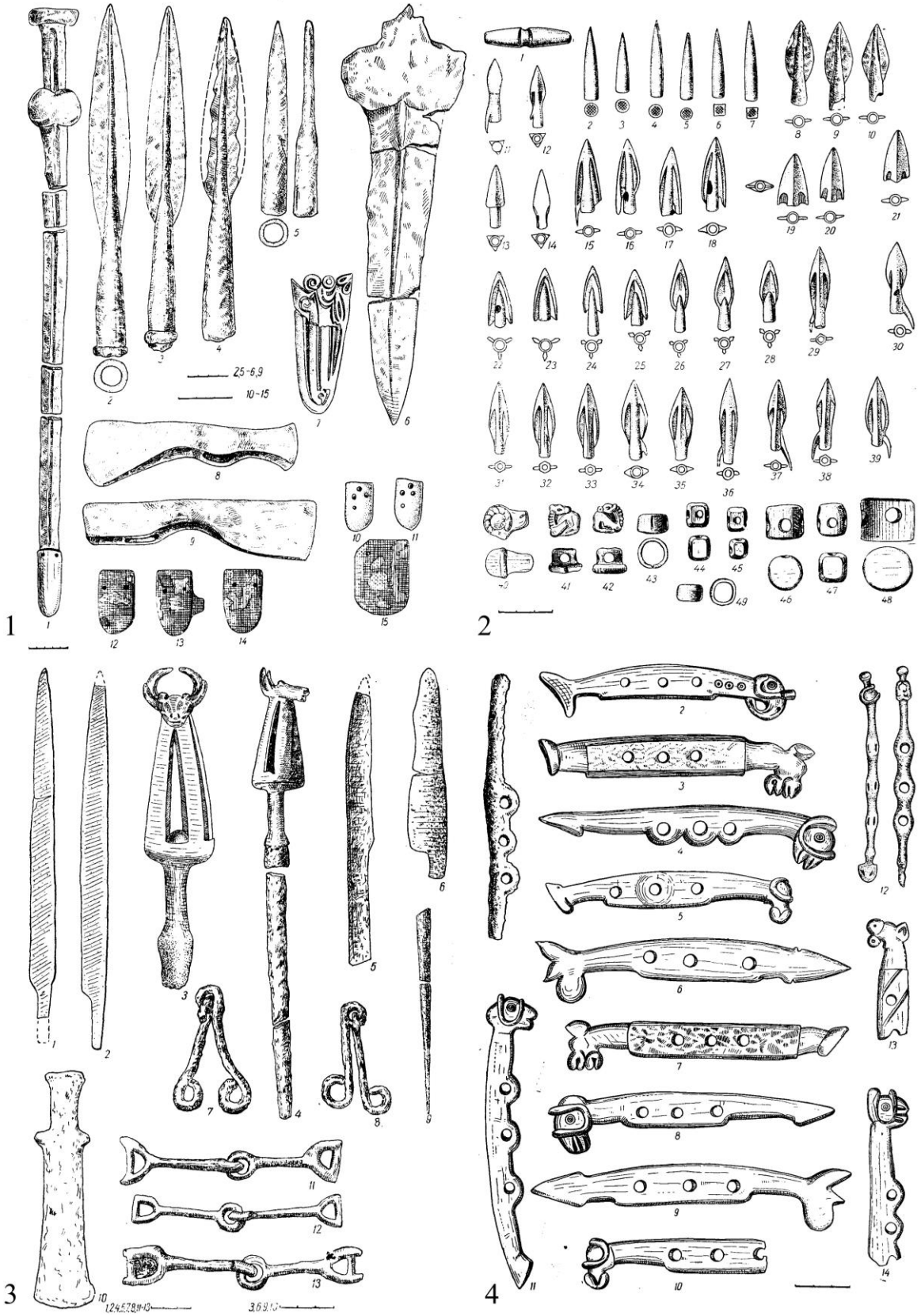

Tabl. III. Aksûtincì, ur. Stajkin Verh. Przedmioty inwentarza z kurhanu Strašnaja Mogila. 1.1, 3.4 – żelazo i brąz; 1.2-6, 8-15, 2.8-10, 3.5-13, 4.1, 12 – żelazo; 1.7, 43, 2.11-39, 43, 3.1-3 – brąz; 2.1-7, 40-42, 44-48, 4.2-11, 13-14 – kość

(wg V.A. Il'inskaâ 1968)

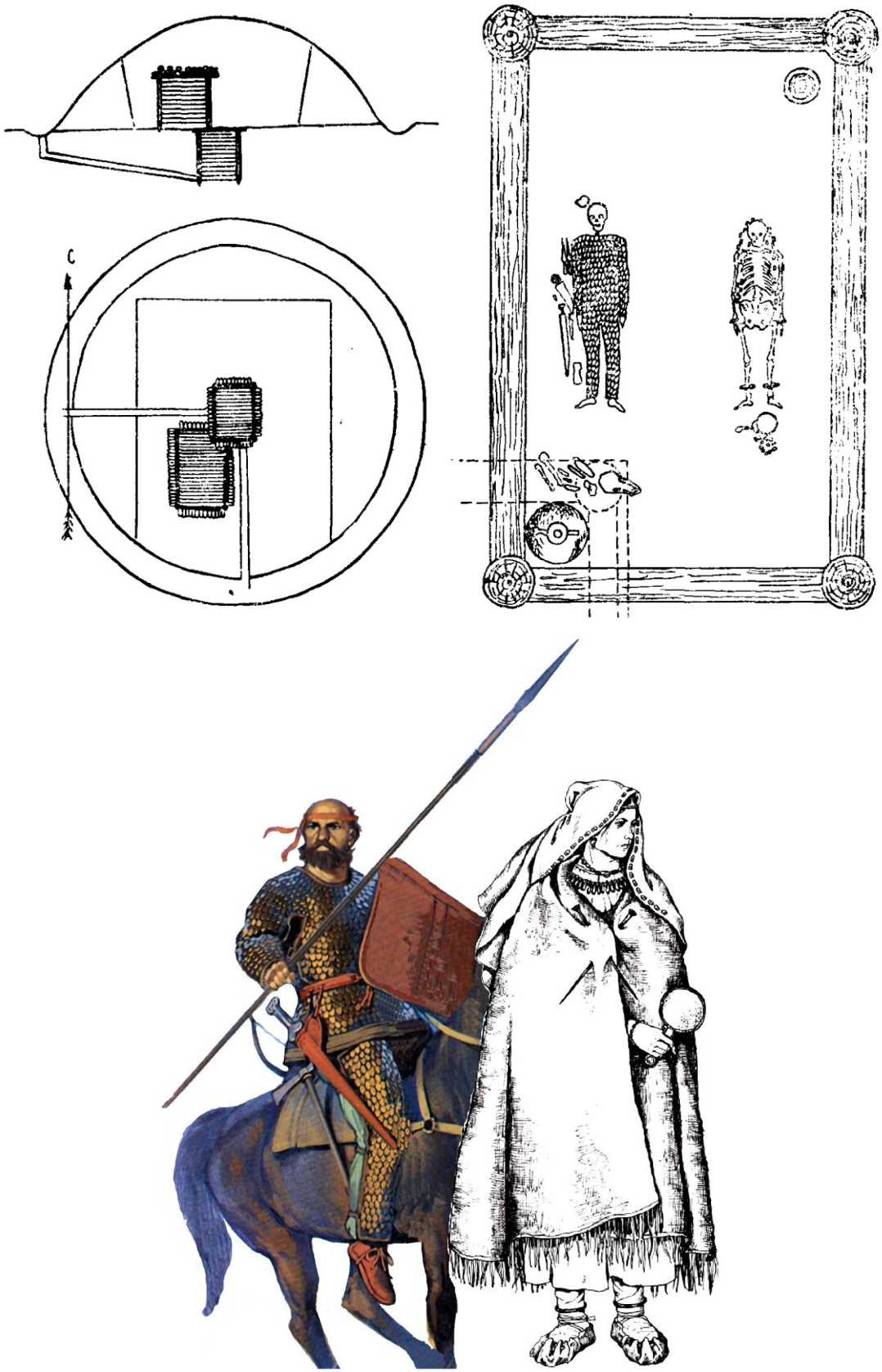

Tabl. IV. Aksûtincì, ur. Stajkin Verh. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 3 oraz rekonstrukcja złożonych w nich osób
(1 – wg V.A. Il'inskaâ 1968; 2 – wg E.V. Chernenko et al. 2004; L.S. Kločko 2009b)

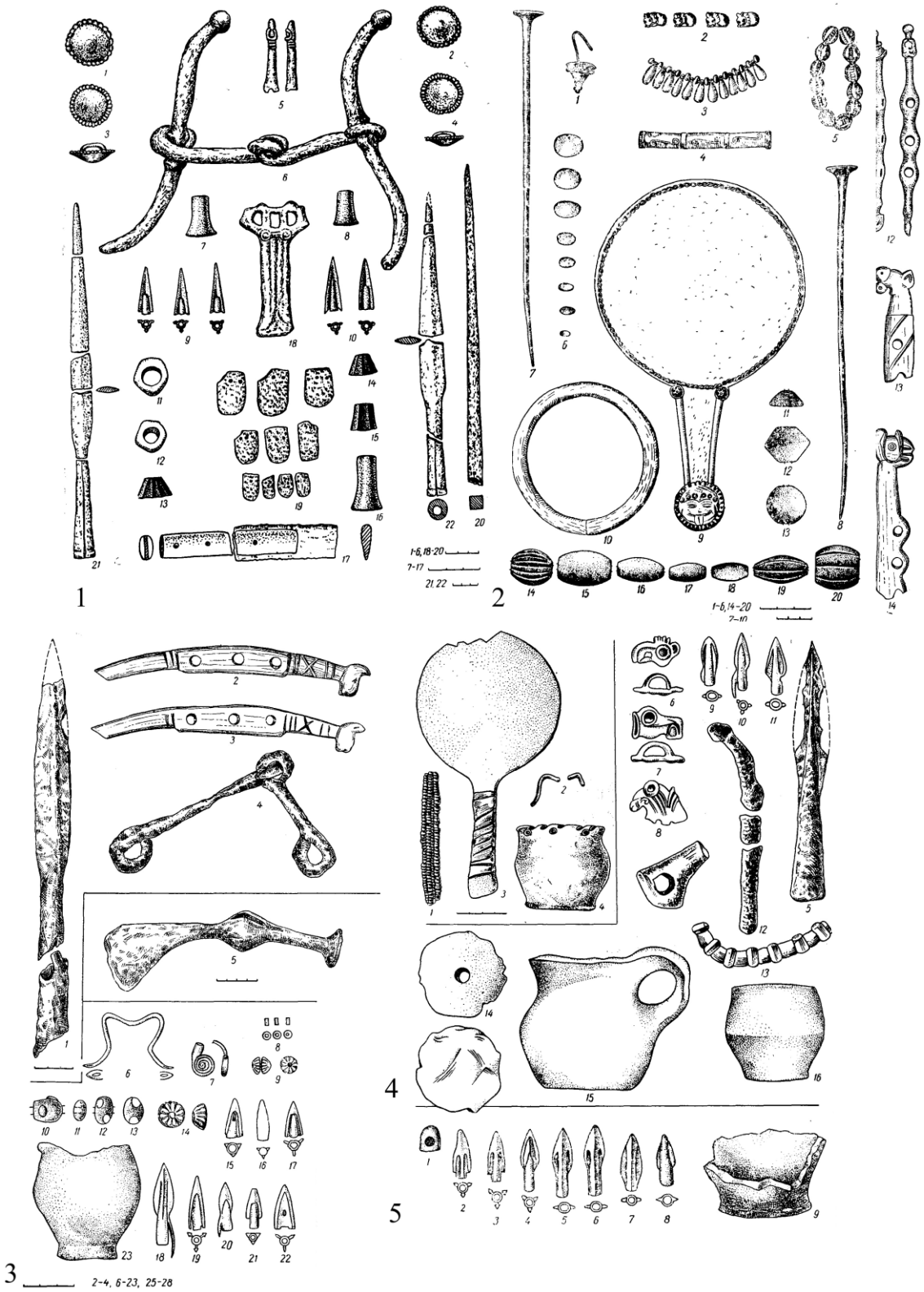

Tabl. V. Aksûtincì, ur. Stajkin Verh. Przedmioty inwentarza z kurhanów nr 3 (pochówek wpuszczony; 1-2), 4 (3.1-4), 5 (3.5), 6 (3.6-23), 8 (4.1-4), 12 (4.5-16) i 14 (5.1-9). 1.5-6 – żelazo i brąz; 1.17, 19-22, 3.1, 4-5, 4.5, 12 – żelazo; 2.1-5 – złoto; 2.6, 14-20, 3.8-14 – kamień, bursztyn i szkło; 2.11-13, 3.23, 4.4, 15-16, 5.9 – glina; 3.2-3 – kość; 4.1 – pasta szklana; pozostałe – brąz

(wg V.A. Il'inskaâ 1968)

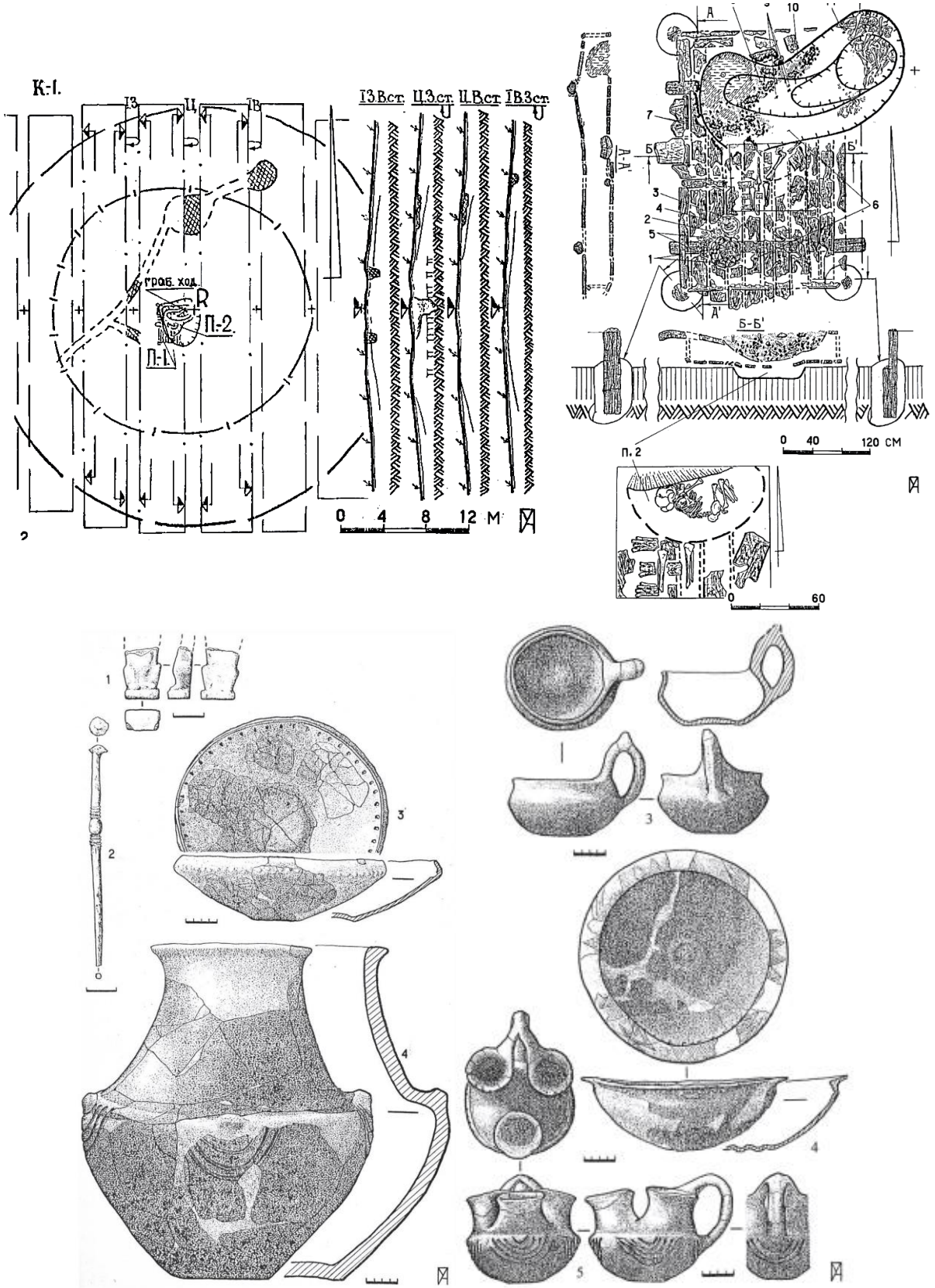

Tabl. VI. Andrušivka, Konstrukcje nadgrobowa i grobowa pochówków nr 1 i 2 oraz wybór przedmiotów inwnetarza z pochówku nr 1 z kurhanu nr 1.
1 – fajans; 2 – brąz; pozostałe – glina;
(wg D. Voroncov, S. Skoryj 2012)

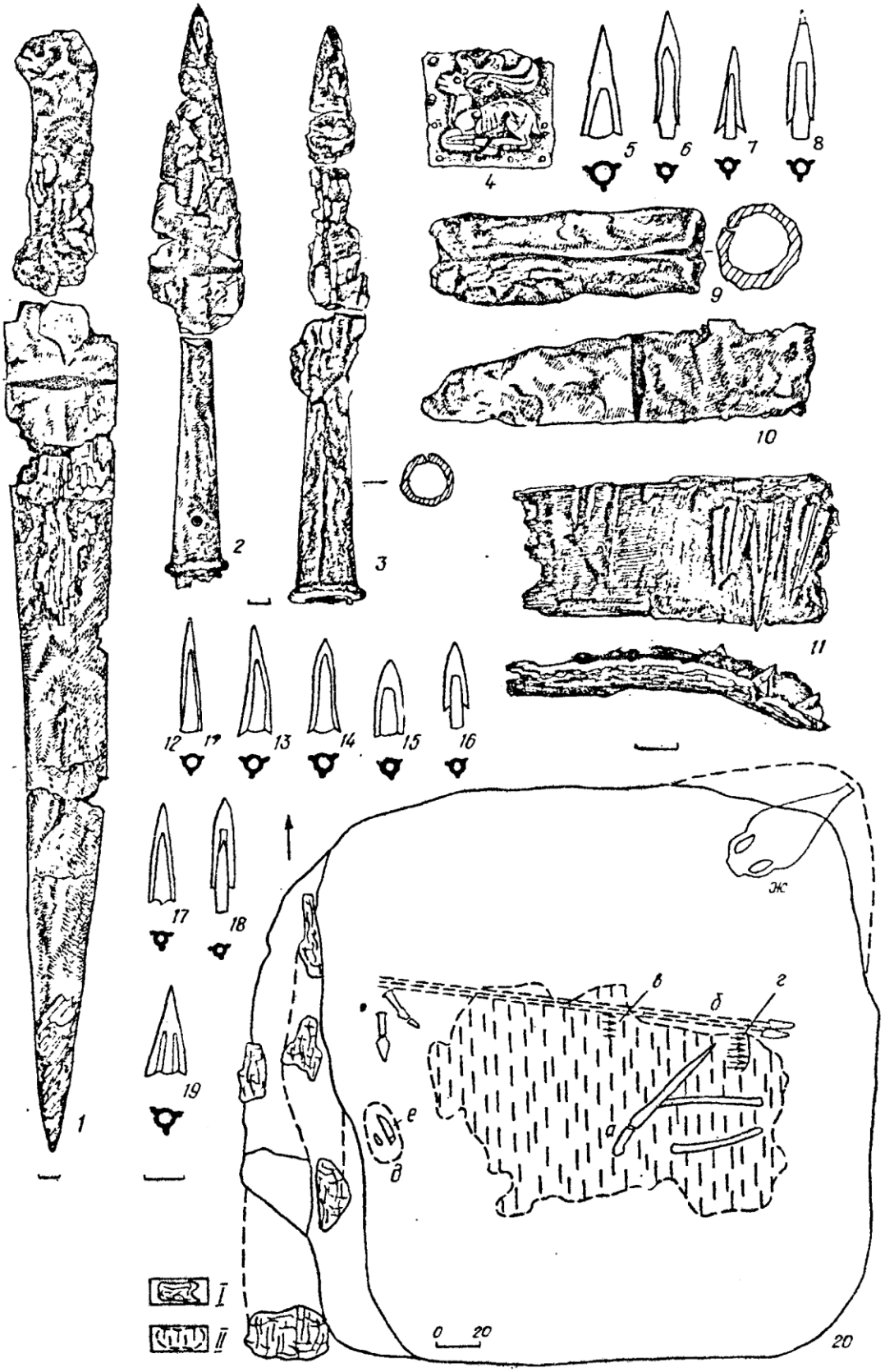

Tabl. VII. Âsnozìr'â. Konstrukcja grobowa i przedmioty inwentarza z pochówku nr 1 z kurhanu nr 1.

1-3, 9-10 – żelazo; 4 – złoto; 5-8, 12-19 – brąz; 11 – skóra i brąz

(wg G.T. Kovpanenko et al. 1994)

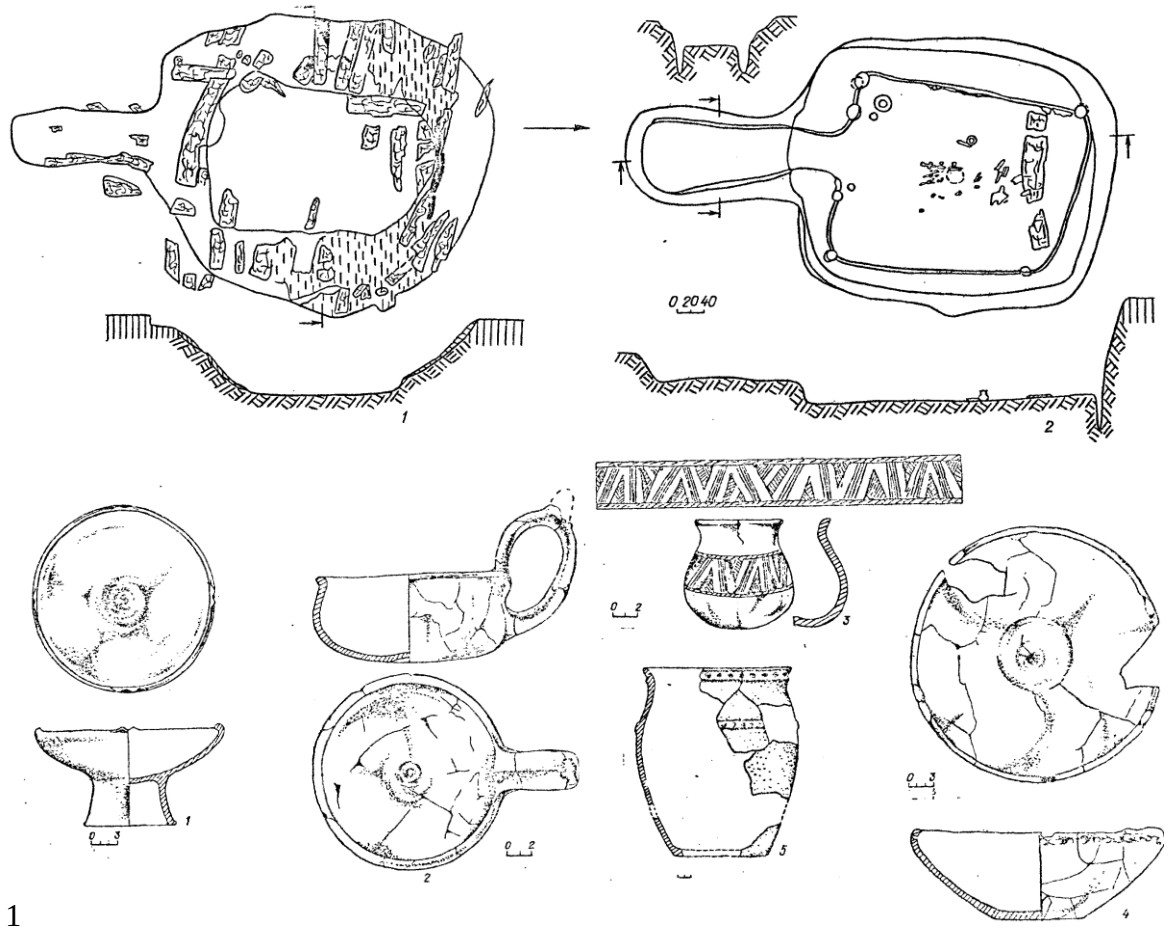

1

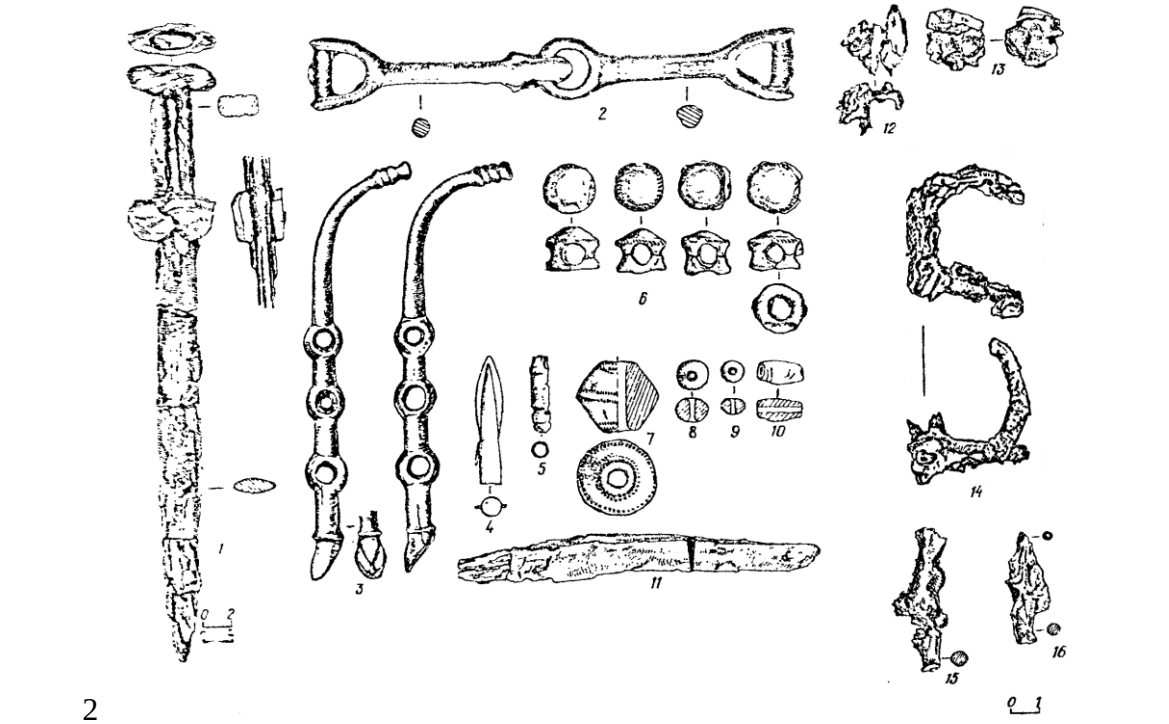

2

Tabl. VIII. Âsnozìr'â. Konstrukcja grobowa, naczynia z tryzny (1) i przedmioty inwentarza (2) z pochówku nr 1 z kurhanu nr 6.
1.153, 2.7 – glina; 2.1, 11-16 – żelazo; 2.2-6 – brąz; 2.8-10 – serdolik i pasta szklana
(wg G.T. Kovpanenko et al. 1994)

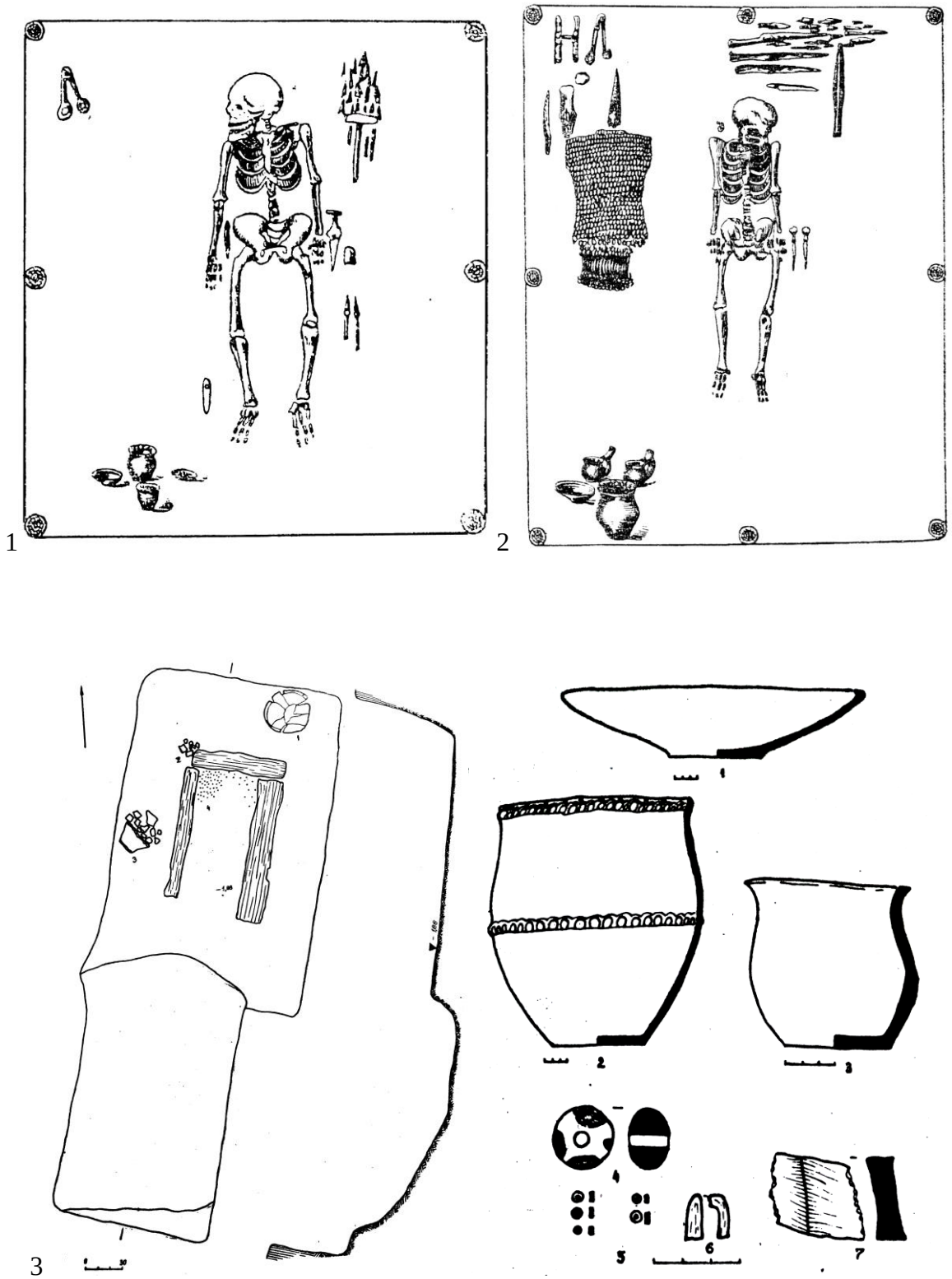

Tabl. IX. 1-2 – Baliko-Ŝučinka. Plany pochówków i rozmieszczenia przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 1 (1) i (2). 3 – Baranìvka. Konstrukcja grobowa i przedmioty inwentarza z kurhanu nr 1.
3.1-3 – glina; 3.4-5 – pasta szklana; 3.6 – muszla; 3.7 – krzemień
(1 – wg E.V. Černenko 1964; 2 – wg L.N. Kulatova et al. 1993)

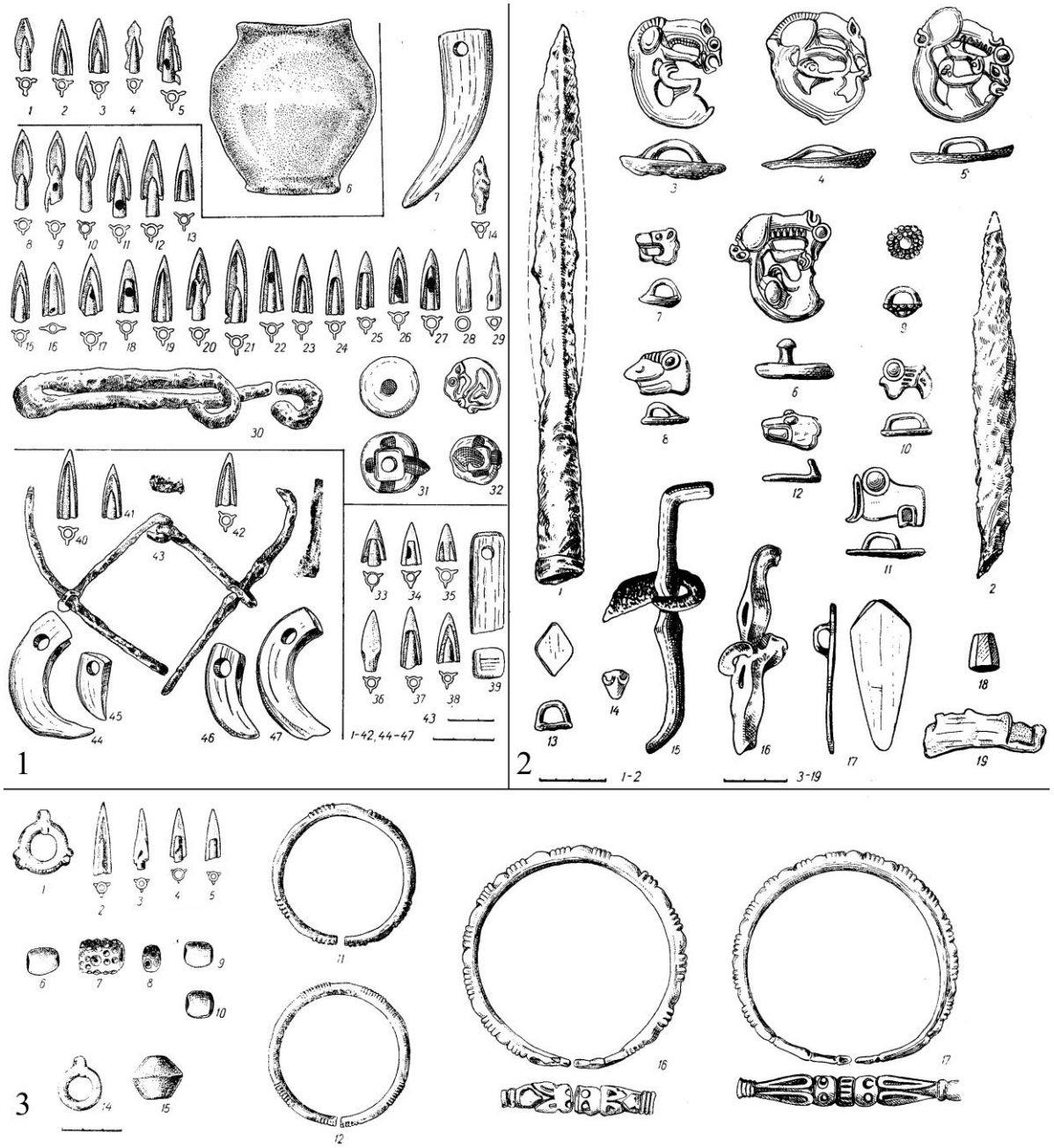

Tabl. X. Basìvka. Przedmioty inwentarza z kurhanów nr 481 (1.1-6), 482 (1.7-32), 483 (1.35-39), 497 (1.40-47), 499 (2), A (3).
1.5, 3.15 – glina; 1.7, 44-47 – kość; 1.30, 1.43, 2.1-2 – żelazo; 1.39 – kamień; 3.6-10 – serdolik, bursztyn i pasta szklana; pozostałe – brąz
(wg V.A. Il'inskaâ 1968)

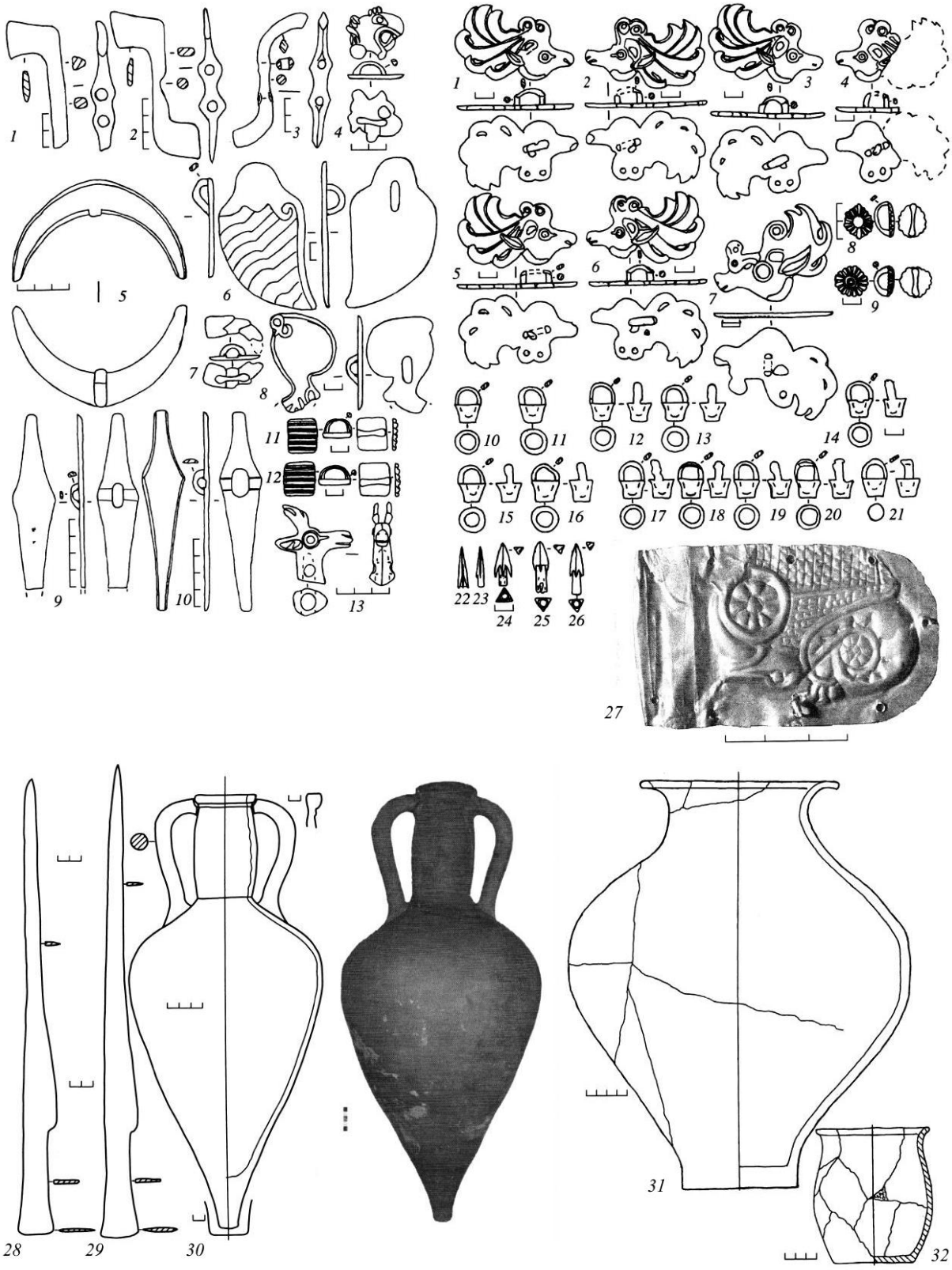

Tabl. XI. Beresnâgi. Wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu nr 5.
1-26, 28-29 – brąz; 27 – złoto; 30-42 – glina
(wg A.D. Mogilov, S.V. Didenko 2008)

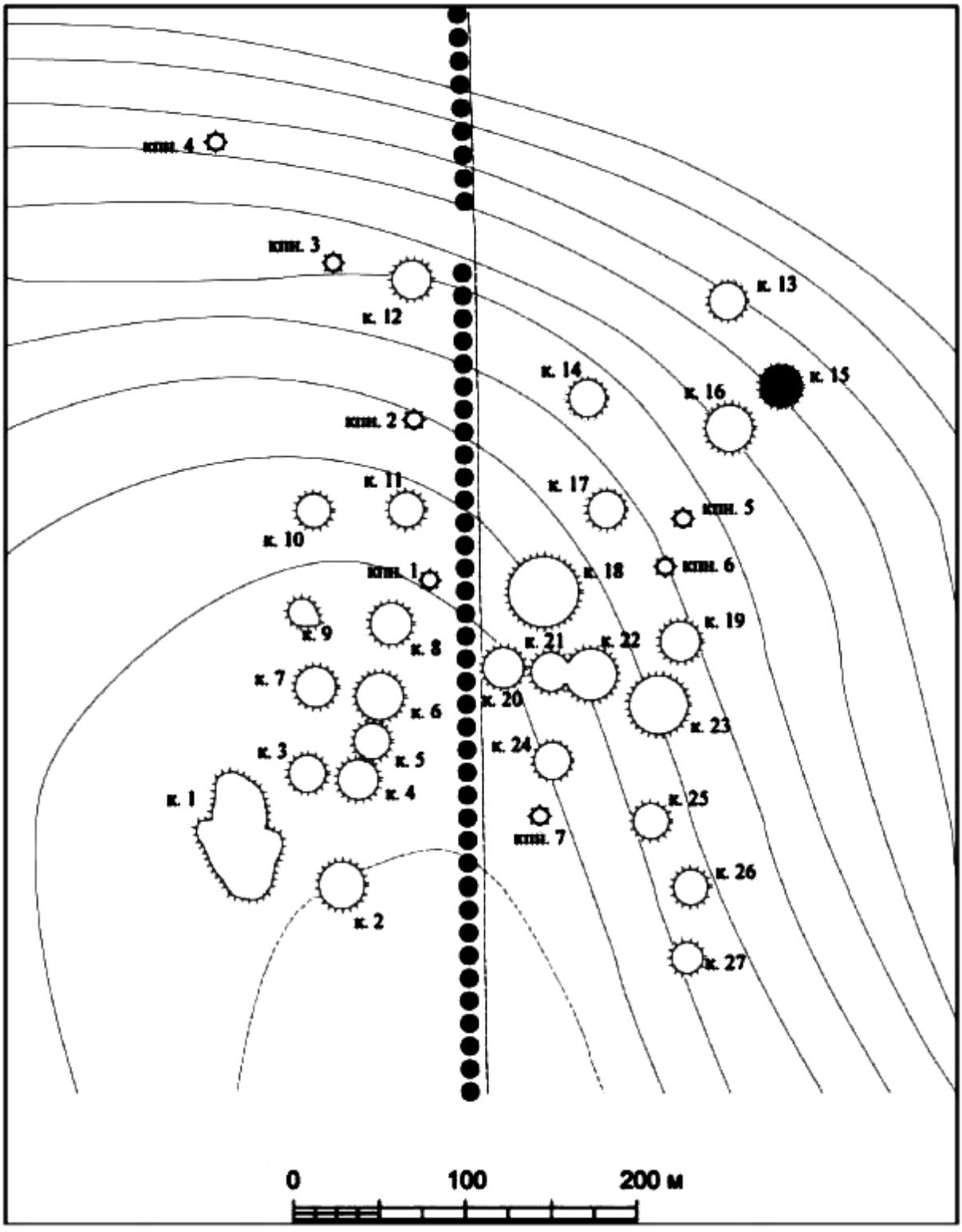

Tabl. XII. Bìl’s’kì mogil’nik „Б”. Plan cmentarzyska
(wg D. S. Grečko et al. 2019)

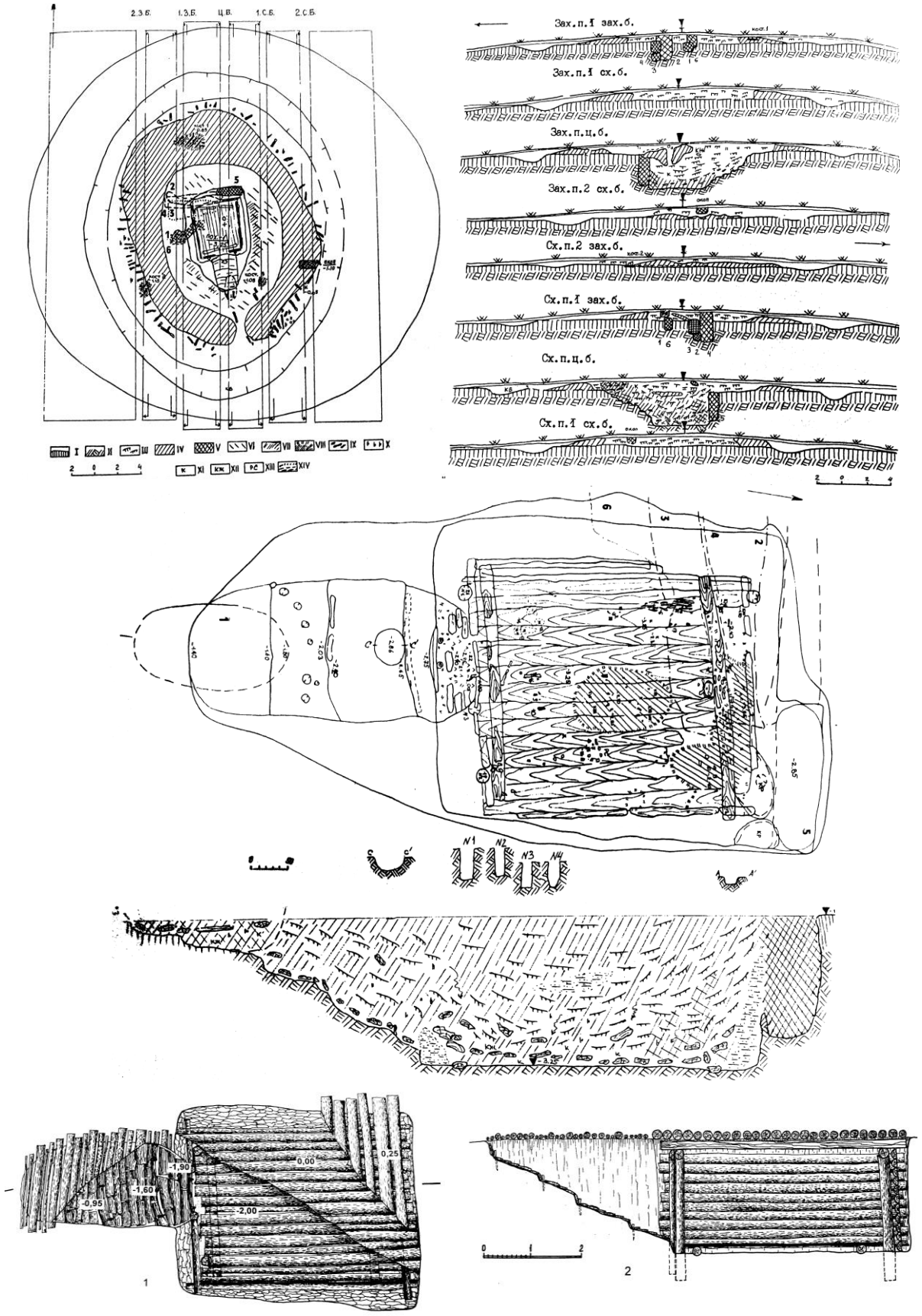

Tabl. XIII. Bìl’s’kì mogil’nik „Б”. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 1 oraz ich rekonstrukcja

(wg O. B. Suprunenko 1996; B. Ì. Zolotnic’kij 1996)

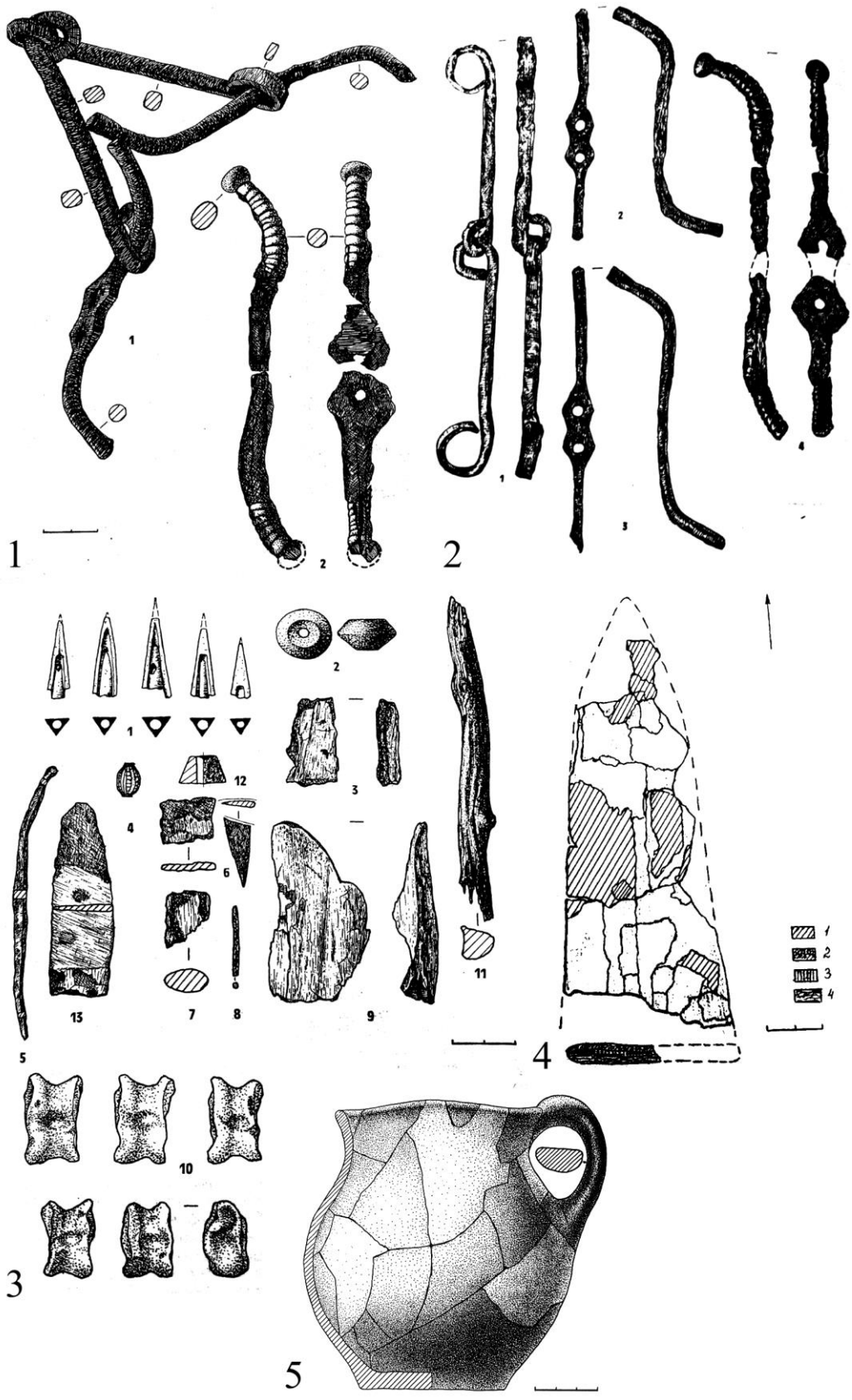

Tabl. XIV. Bìl’s’kì mogil’nik „B”. Wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu nr 1.
1.1, 2.1-4, 3.5-8, 12-13, 4 – żelazo; 1.2 – żelazo i brąz; 3.1 – brąz; 3.2, 5 – glina; 3.3, 11 – drewno; 3.4 – złoto; 3.9-10 – kość

(wg O. B. Suprunenko 1996)

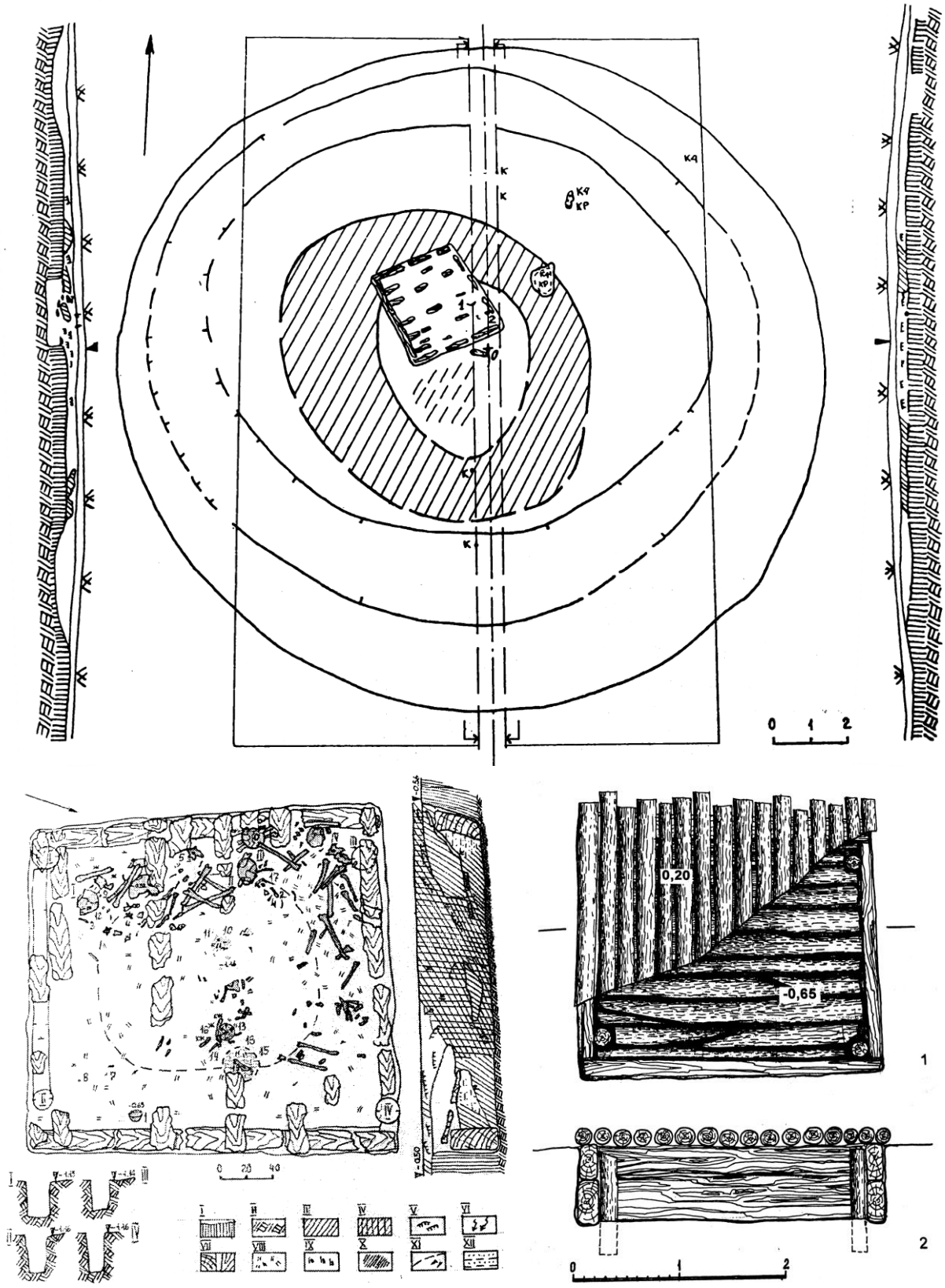

Tabl. XV. Bìl’s’kì mogil’nik „Б”. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 2 oraz ich rekonstrukcja
(wg O. B. Suprunenko 1996; B. Ì. Zolotnic’kij 1996)

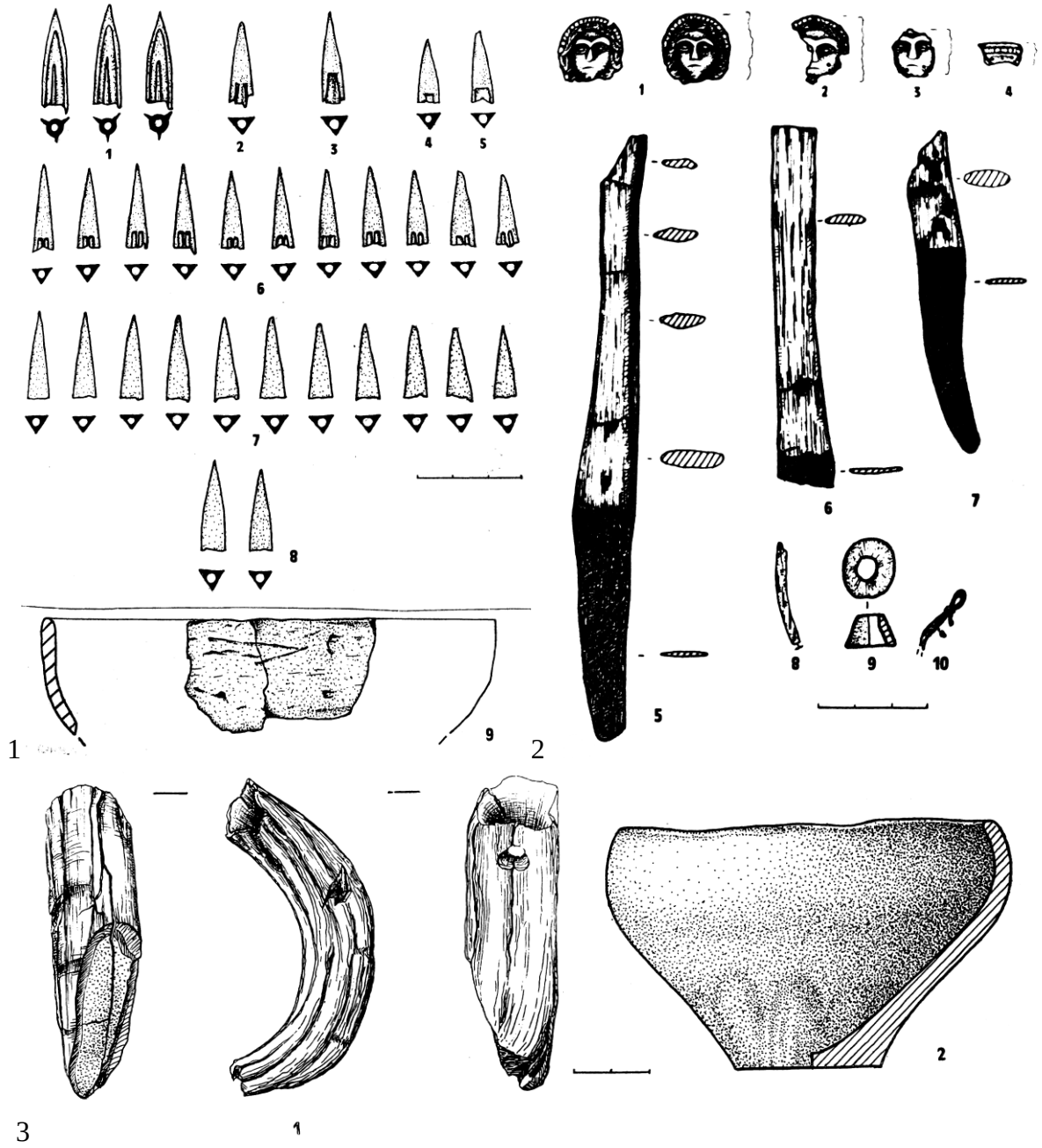

Tabl. XVI. Bìl’s’kì mogil’nik „B”. Wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu nr 2.
1.1-8 – brąz; 1.1, 3.2 – glina; 2.1-4 – złoto; 2.5-7 – żelazo i kość; 2.8-10 – żelazo; 3.1 – kość
(wg O. B. Suprunenko 1996)

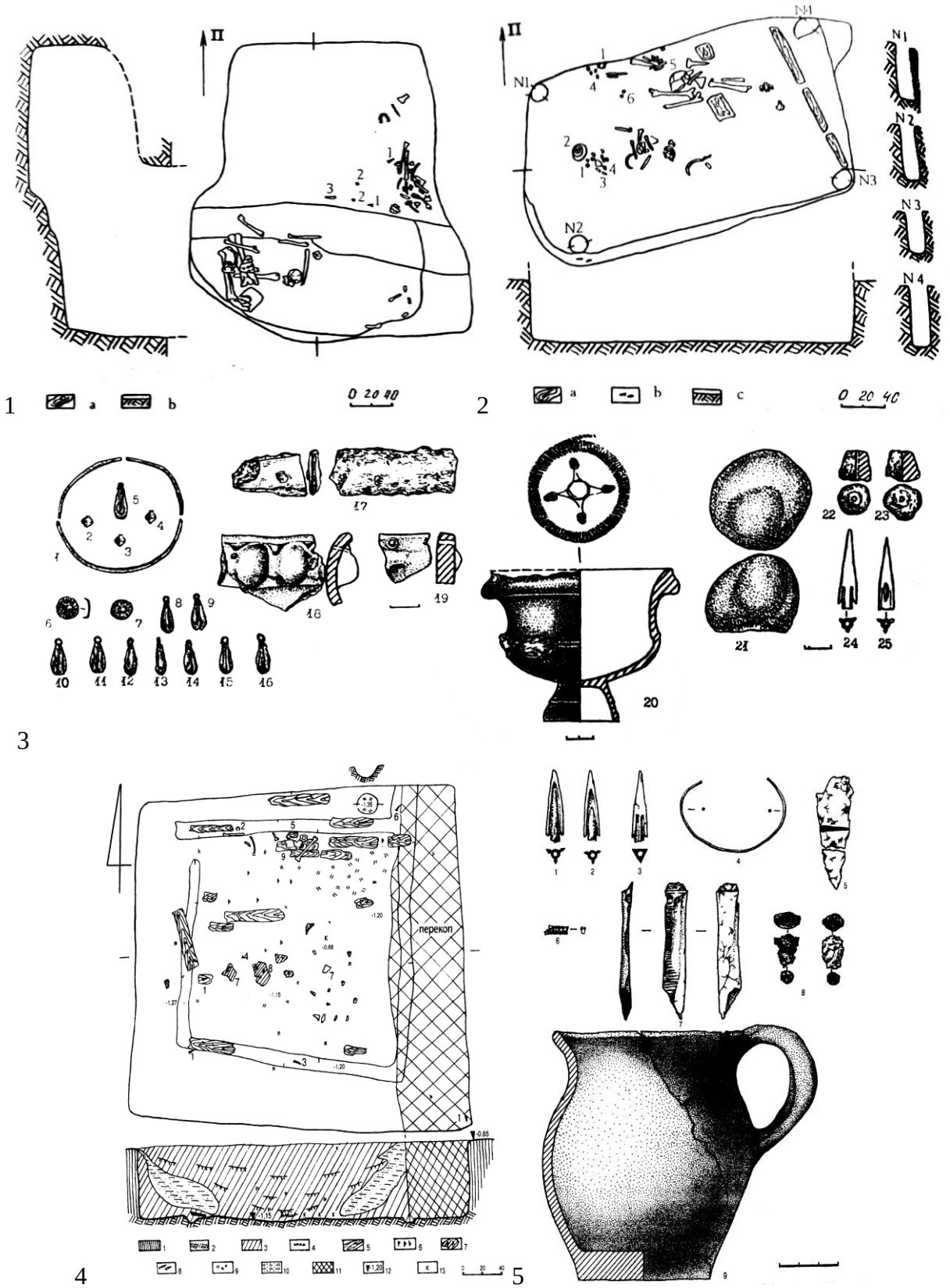

Tabl. XVII. Bìl’s’kì mogil’nik „Б”. Konstrukcje grobowe i wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 3 (1, 3.21-25), 4 (2, 3.1-20) i 7/1995 (4-5).

3.1, 5.4 – srebro; 3.2-16, 5.6 – złoto; 3.17, 22-23, 5.5, 8 – żelazo; 3.18-20, 5.9 – glina; 3.21 – kamień; 3.24-25, 5.1-3 – brąz; 5.7 – kość

(wg V. Û. Murzìn et al. 1995; O. B. Suprunenko 2006)

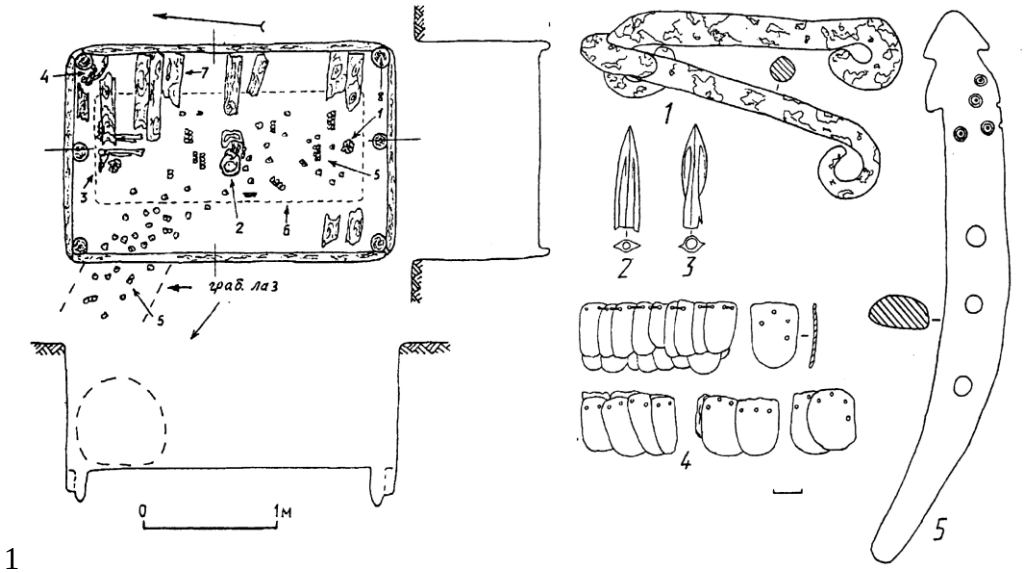

1

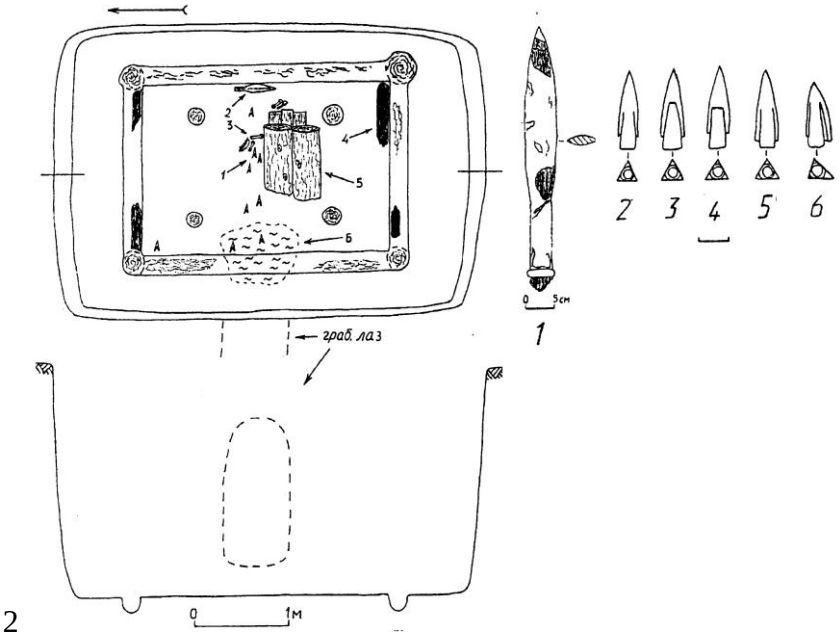

2

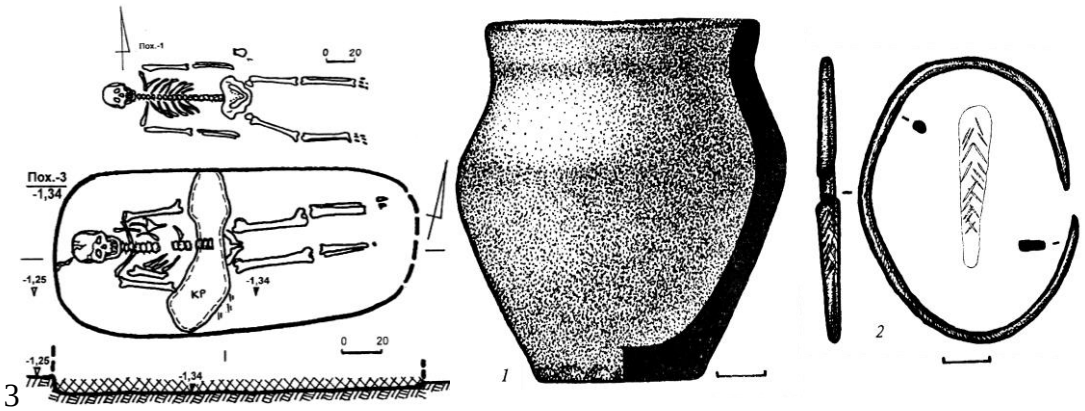

3

Tabl. XVIII. 1-2 – Brovarki. Konstrukcje grobowe i wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 4 (1) i 5/1993 (2). 3 – Dudčincì. Plan grobów nr 1 i 3 i przedmioty inwentarz z grobu nr 1.

1.1, 4, 2.1 – żelazo; 1.2-3, 2.2-6, 3.2 – brąz; 1.5 – kość; 3.1 – glina

(1 – wg P. Â. Gavriš 1998; 2 – wg V. V. Šerstûk 2011)

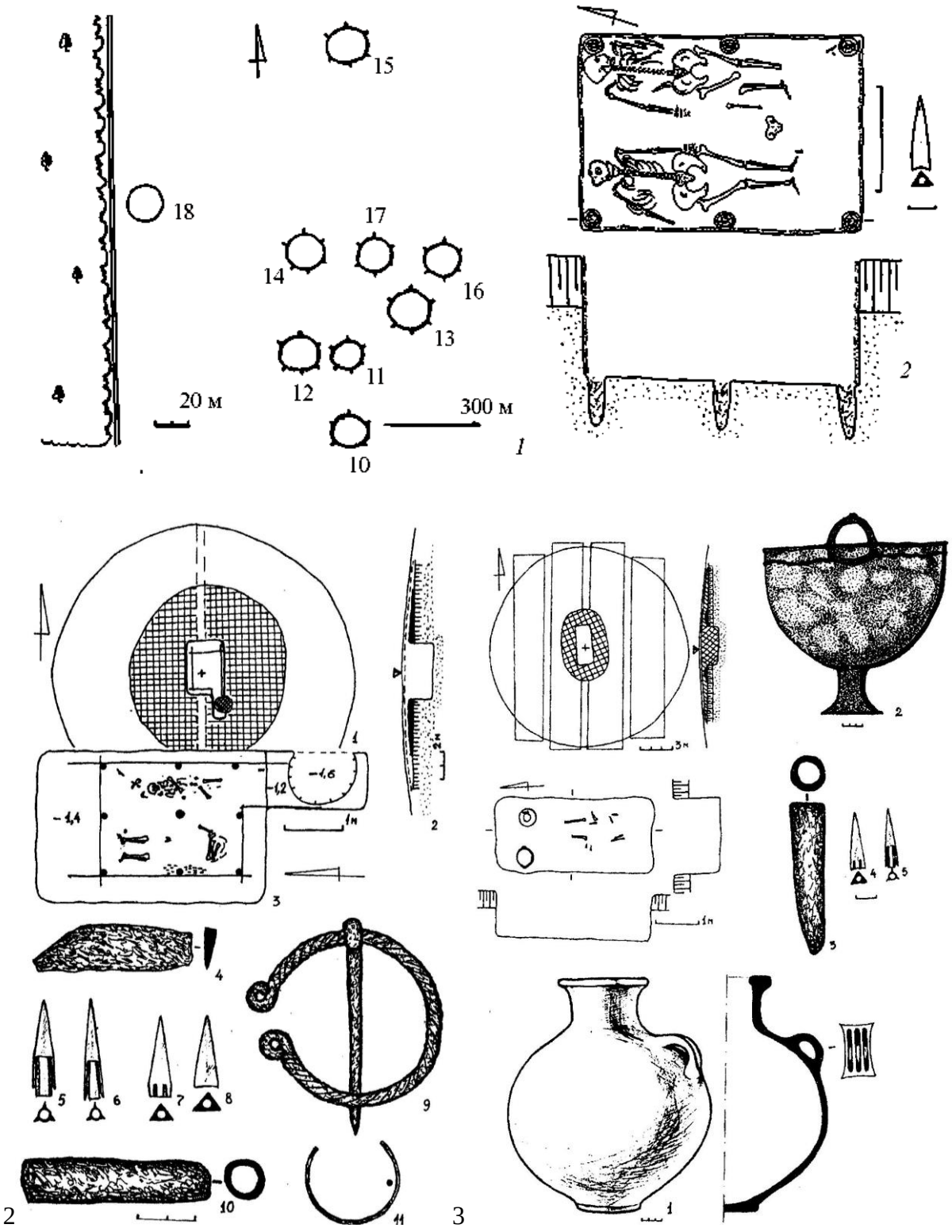

Tabl. XIX. Čeremušna. Plan części cmentarzyska, z której pochodzą zespoły uwzględnione w dysertacji oraz konstrukcje nadgrobowe, grobowe i przedmioty inwentarza z kurhanów nr 13 (2), 14 (3) i 16 (1).

1.2, 2,5-8, 3.2, 4-5 – brąz; 2.4, 9-11, 3.3 – żelazo; 3.1 – glina

(wg Û. N. Bujnov et al. 2005; D. S. Grečko 2010)

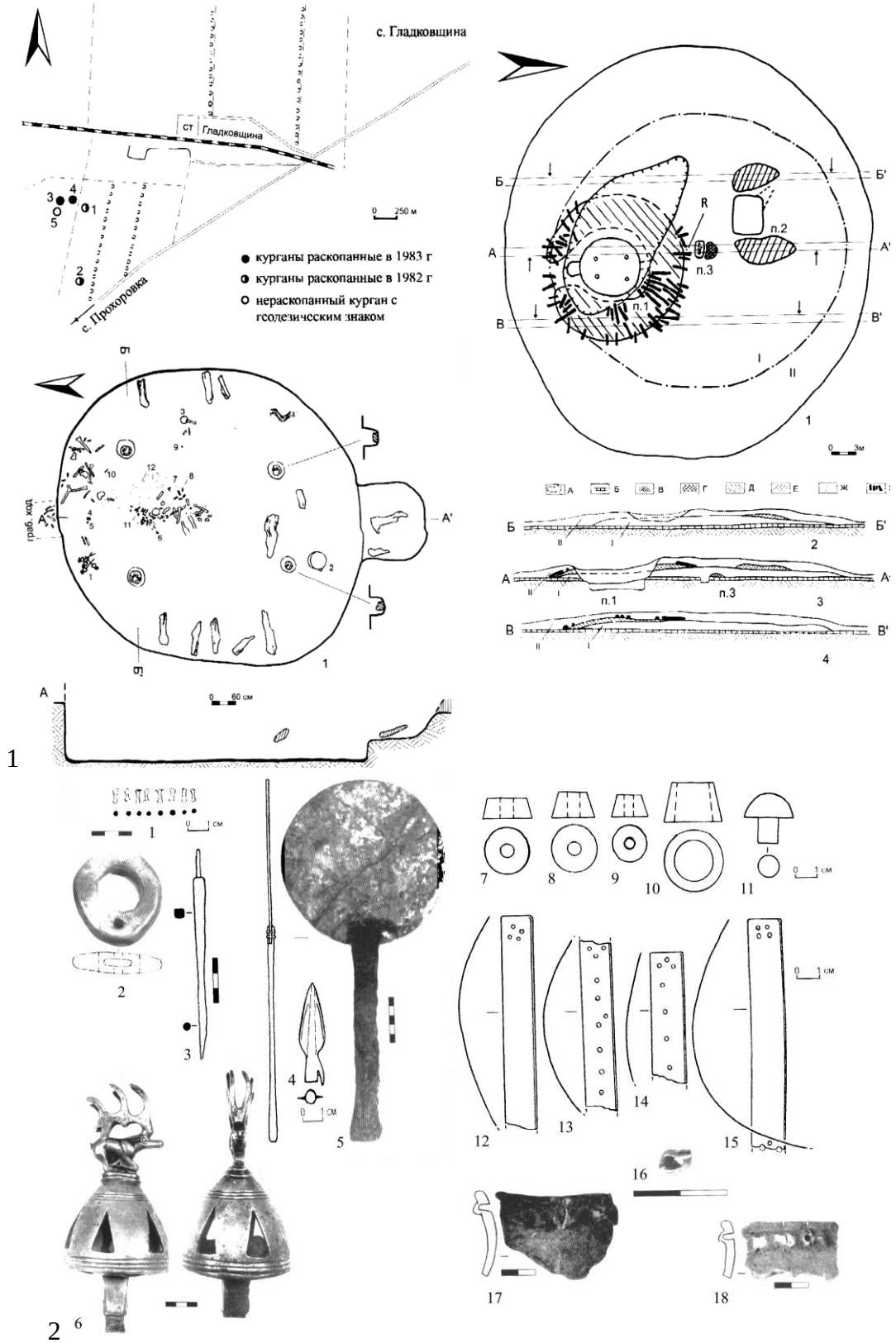

Tabl. XX. Gladkìvŝina. Plan grupy kurhanowej; konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu nr 3.
2.1, 4 – brąz; 2.2, 11 – kość; 2.3, 7-10, 12-15 – żelazo; 2.5-6 – żelazo i brąz; 2.16 – złoto; 2.17-18 – glina

(V. Grigor'ev, S. Skoryj 2012)

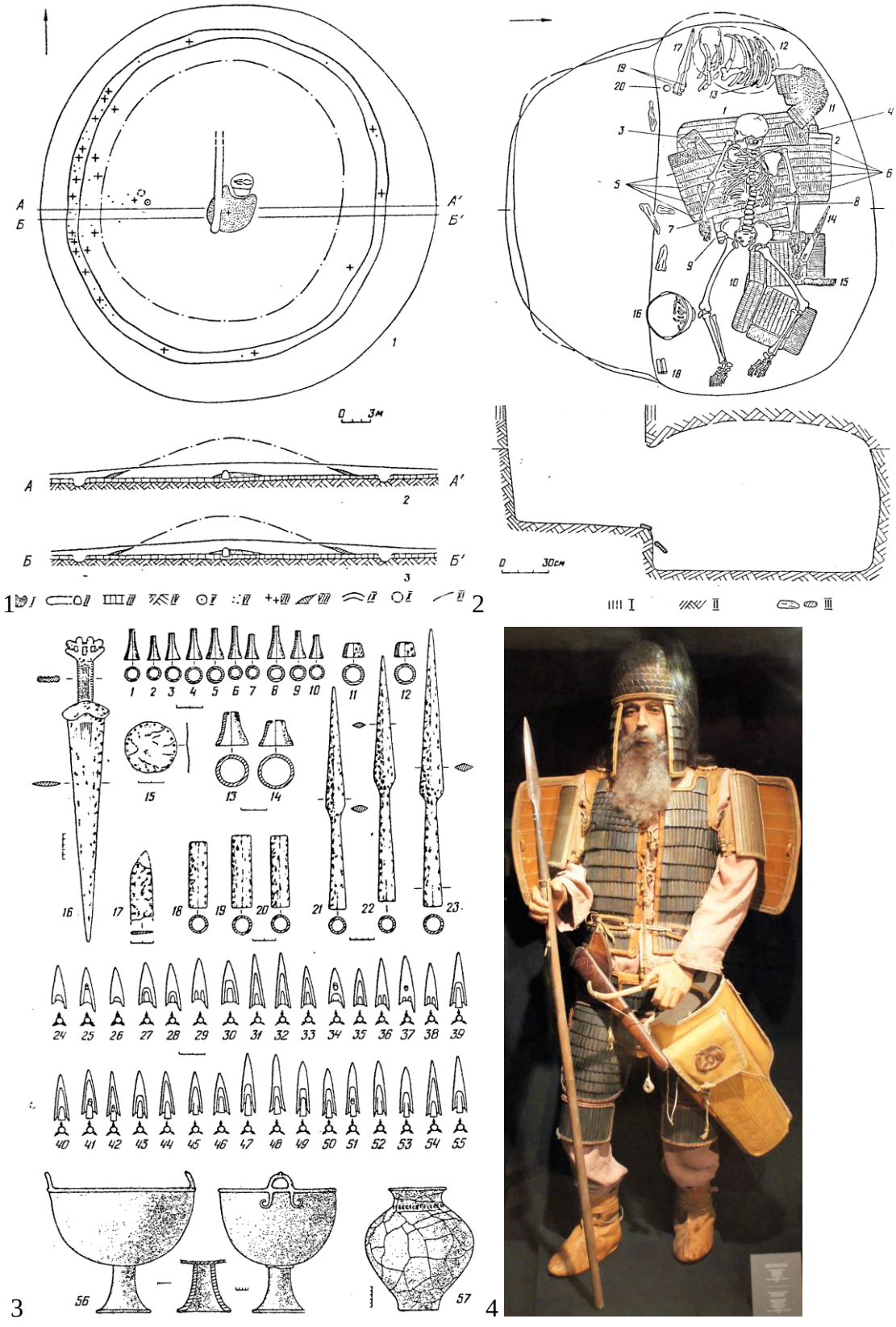

Tabl. XXI. Gladkìvŝina. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz wybór przedmiotów inwentarza i rekonstrukcja wojownika (w Muzeum Historycznych Kosztowności Ukrainy) z kurhanu nr 2.

3.1-10, 13-14, 24-56 – brąz; 3.11-12, 16-23 – żelazo; 3.15 – srebro; 3.57 – glina

(V. P. Grigor'ev 1994; fot. autor)

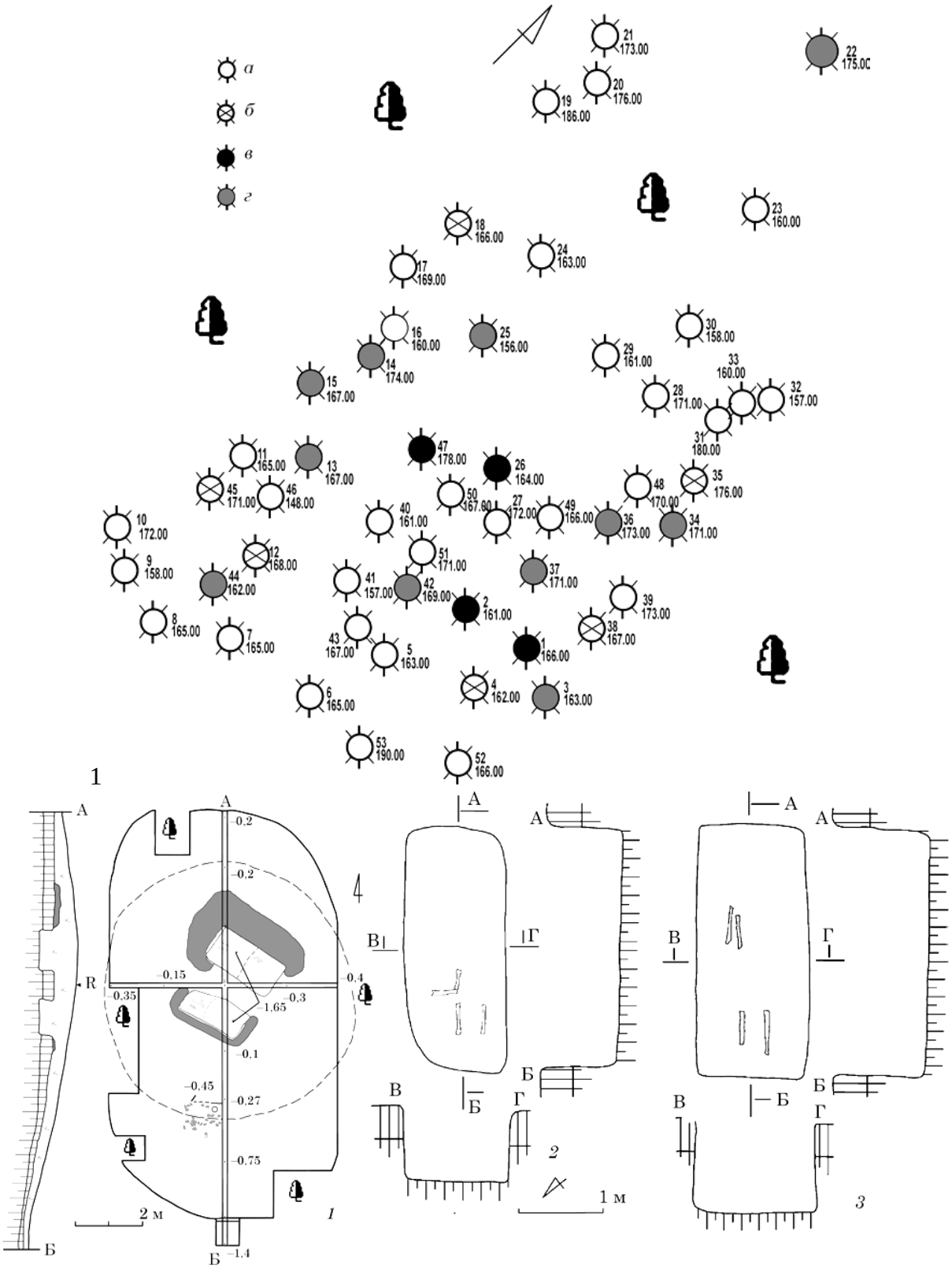

Tabl. XXII. Griškivka. Plan cmentarzyska (1) oraz konstrukcje nadgrobowe i grobowe pochówków nr 1 (2) i 2 (3) z kurhanu nr 1

(wg D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012)

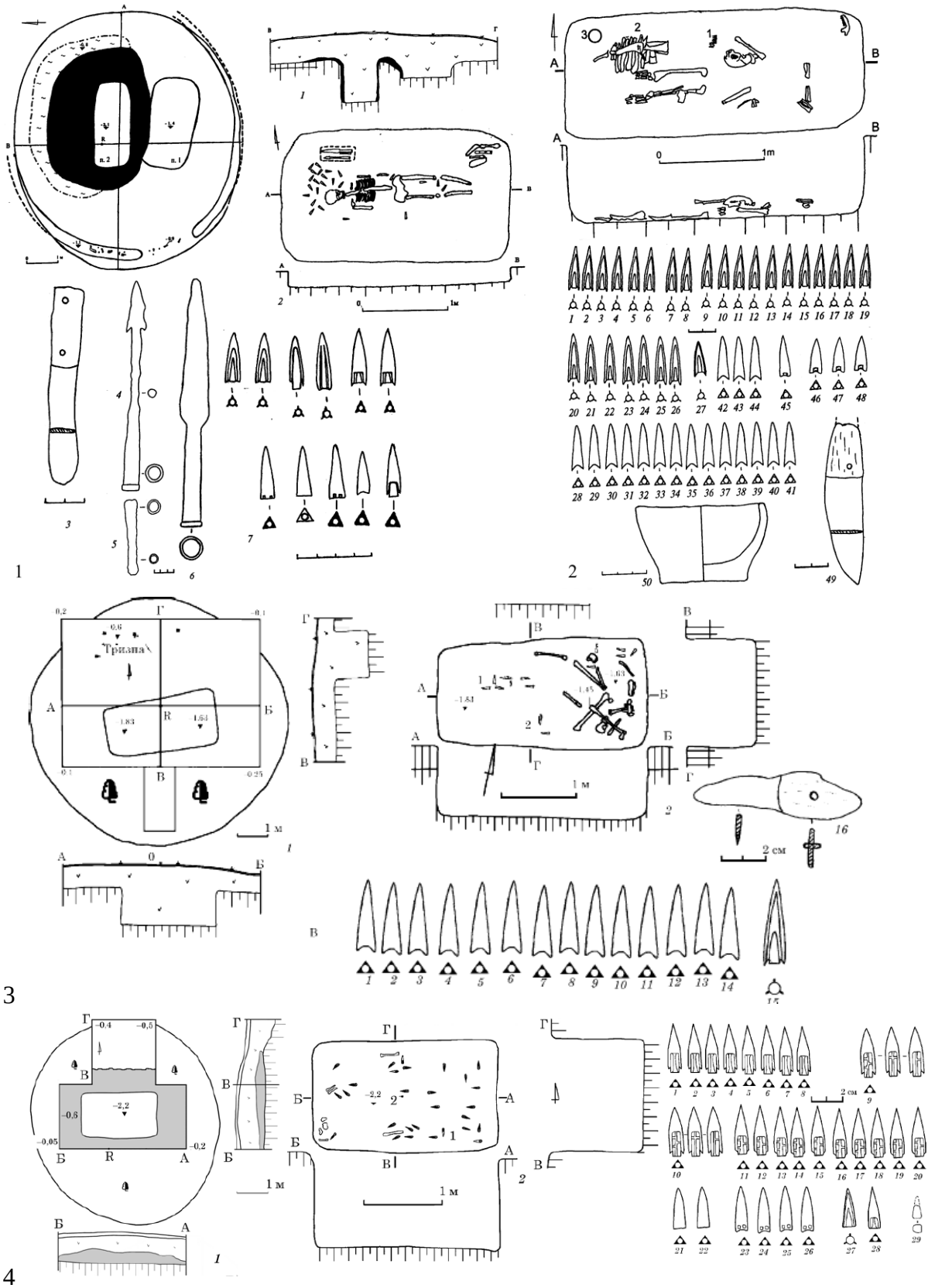

Tabl. XXIII. Griškivka. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 14 (3), 22 (4) i 25 (1 – pochówek nr 1; 2 – pochówek nr 2).
1.3-6, 2.49, 3.16 – żelazo; 2.50; 4.29 – pasta szklana; pozostałe – brąz
(wg D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012)

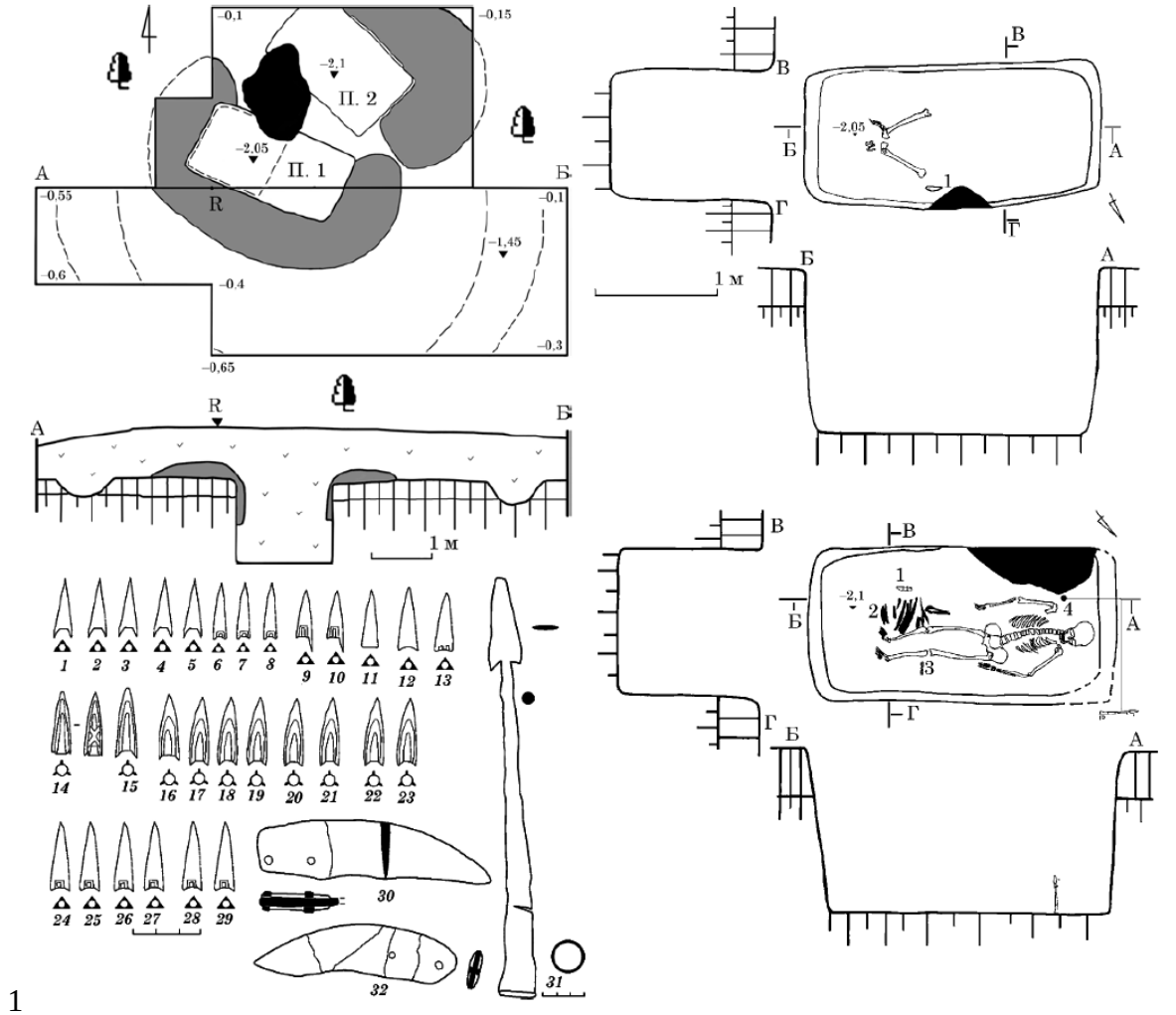

1

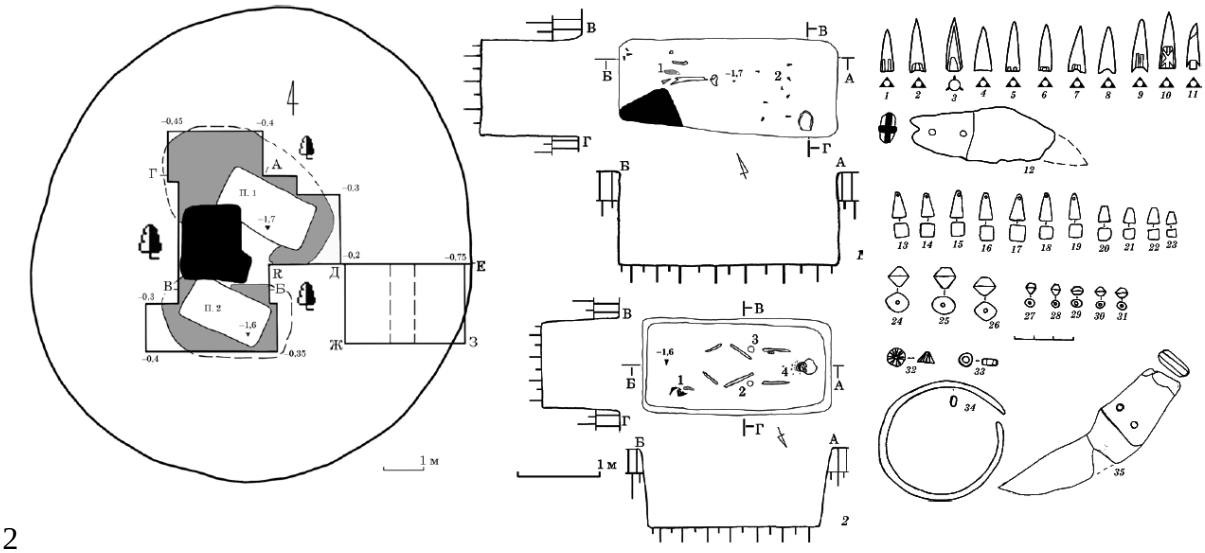

2

Tabl. XXIV. Griškìvka. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 26 (1.1-31 – pochówek nr 2; 1.32 – pochówek nr 1) i 47 (2.1-12 – pochówek nr 1; 2.13-35 – pochówek nr 2)

1.30-31, 2.12, 35 – żelazo; 2.50; 2.13-33 – szkło i pasta szklana; pozostałe – brąz

(wg D. S. Grečko, A. V. Šelehan 2012)

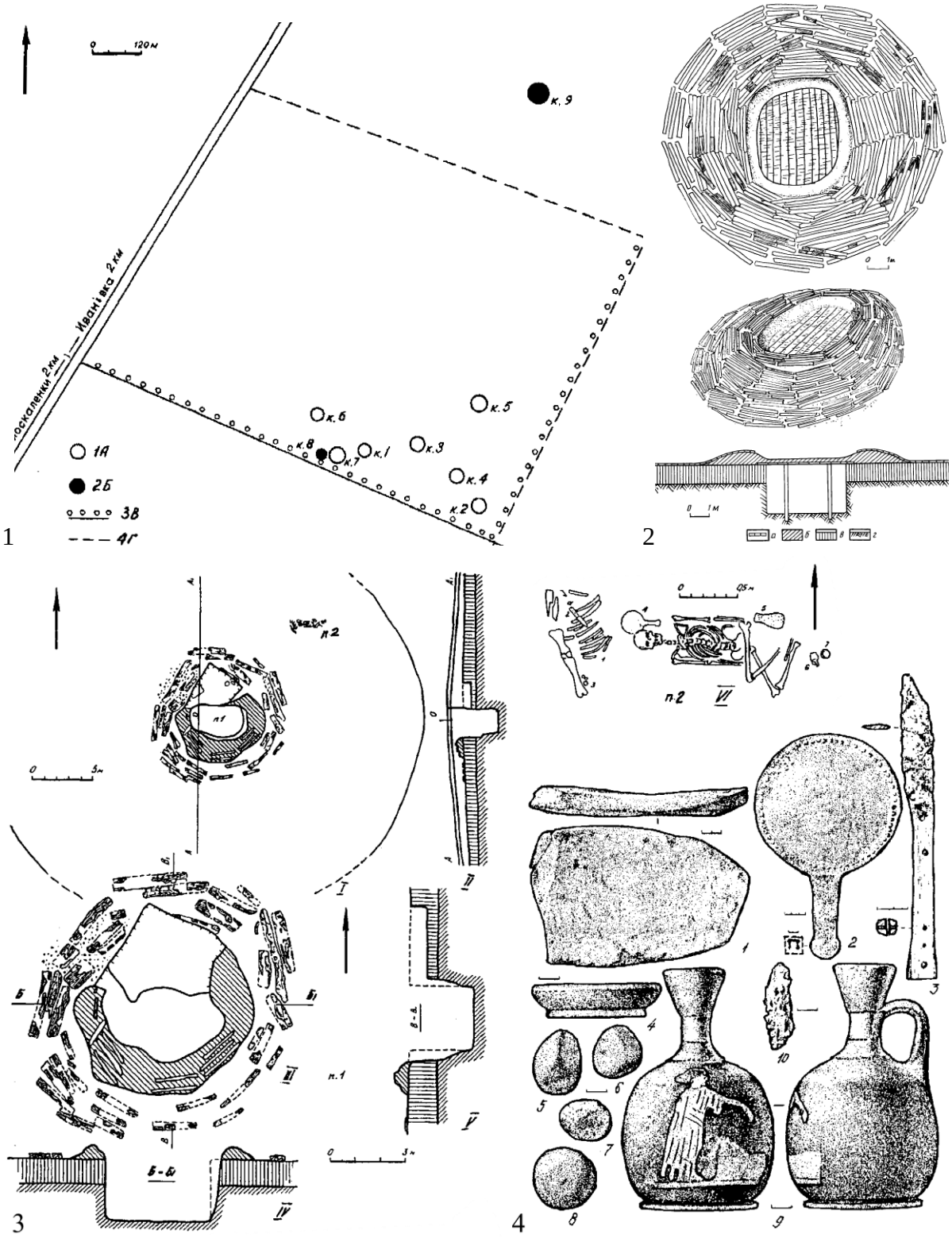

Tabl. XXV. Ìvanìvka. Plan cmentarzyska (1), rekonstrukcja budowli nadgrobowych (2) oraz konstrukcje nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 4 (1) wraz z wyborem przedmiotów inwentarza z pochówku nr 2 (4).
4.1, 5-8 – kamień; 4.2 – brąz; 4.3 – żelazo, kość; 4.4, 9 – glina; 4.10 – żelazo
(wg G.T. Kovpanenko, S.A. Skoryj 1988; G.T. Kovpanenko et al. 1996)

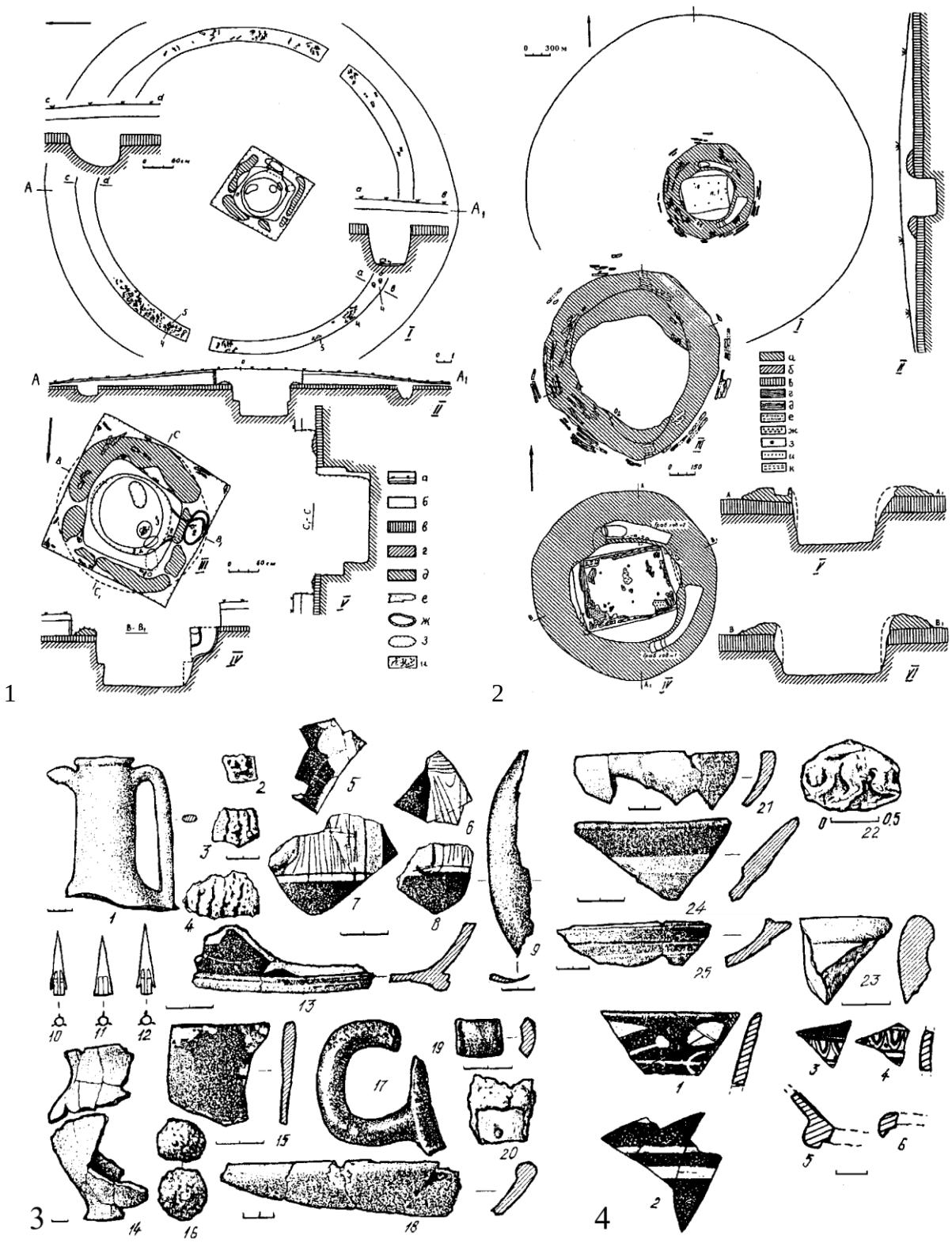

Tabl. XXVI. Ìvanìvka. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 3 (1, 3.1-4) i 5 (2, 3.5-25, 4.1-6).
3.9-12 – brąz; 3.16, 20 – żelazo; 3.22 – złoto; pozostałe – glina
(wg G.T. Kovpanenko et al. 1996)

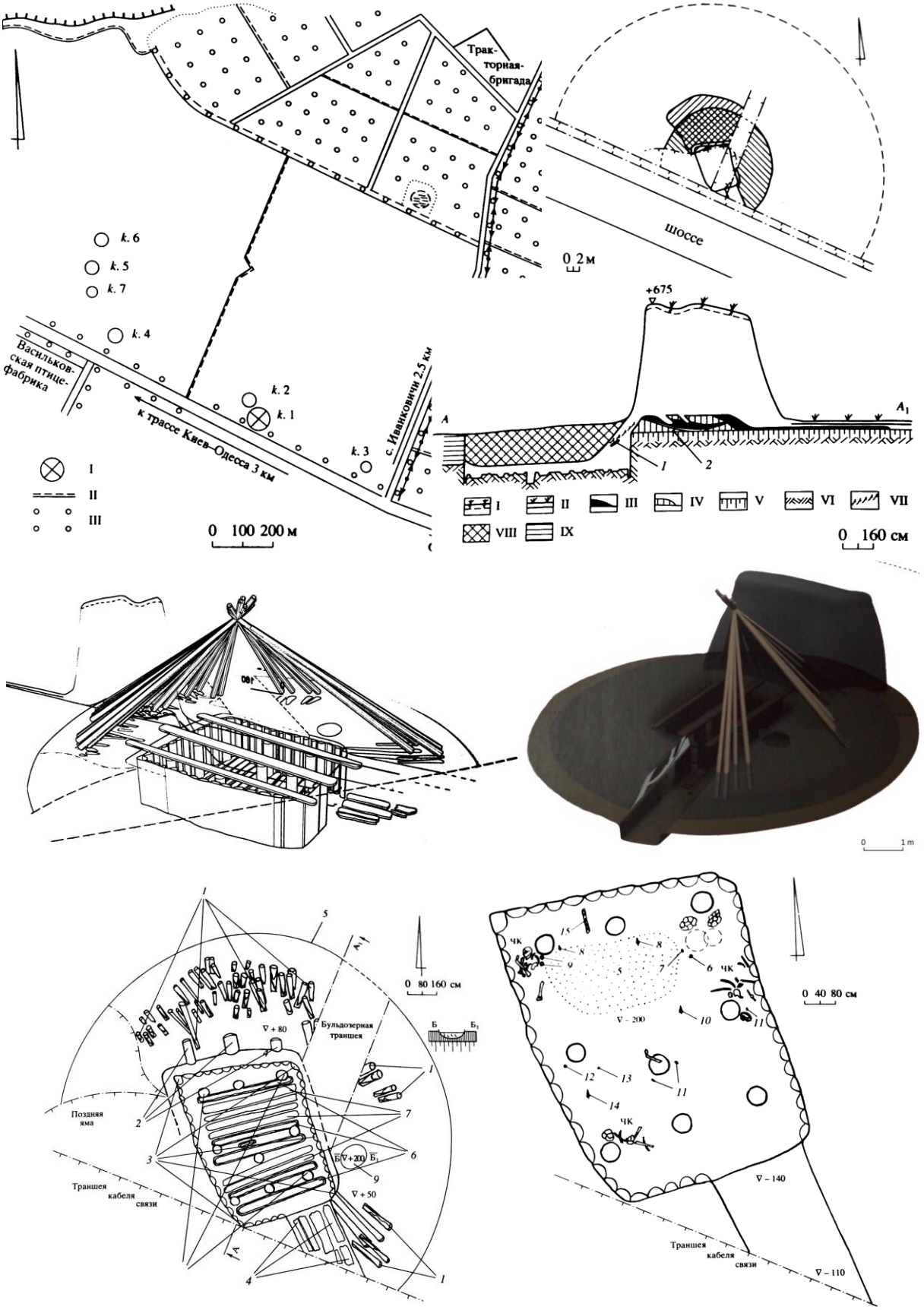

Tabl. XXVII. Ìvankovičì. Plan cmentarzyska oraz konstrukcje nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 1 wraz z ich rekonstrukcją

(wg S.A. Skoryj et al. 2001; Û.O. Bílan, O.B. Soltis 2014)

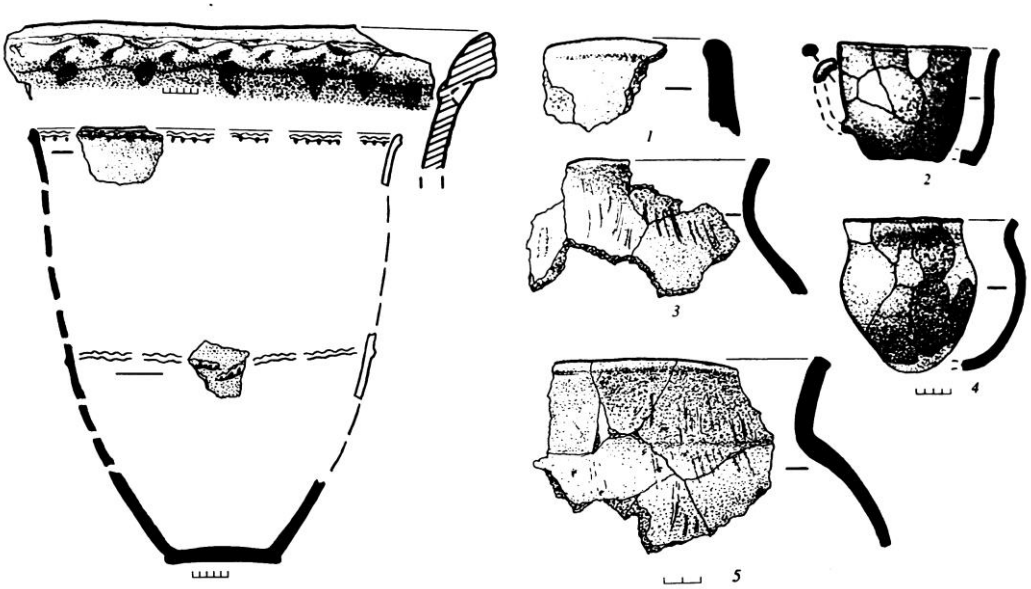

1

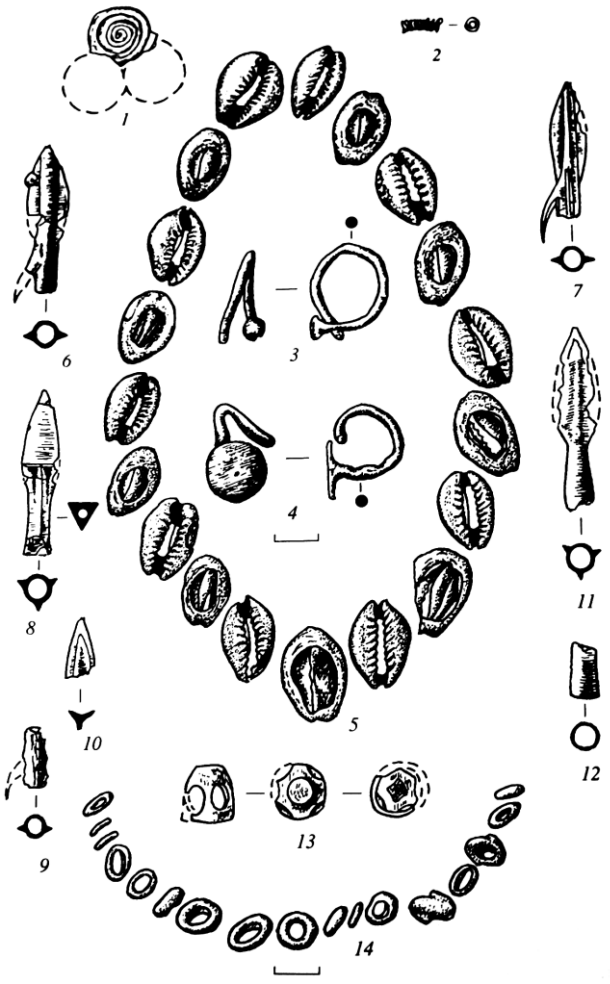

2

Tabl. XXVIII. Ìvankovičì. Wybór przedmiotów inwentarza ceramicznego (1) i pozaceramicznego (2) z kurhanu nr 1.
1.1-5 – glina; 2.1-2 – złoto; 2.3-4, 6-10 – brąz; 2.5 – muszle; 2.11-12 – żelazo; 2.13 – kość; 2.14 – pasta szklana

(wg S.A. Skoryj et al. 2001)

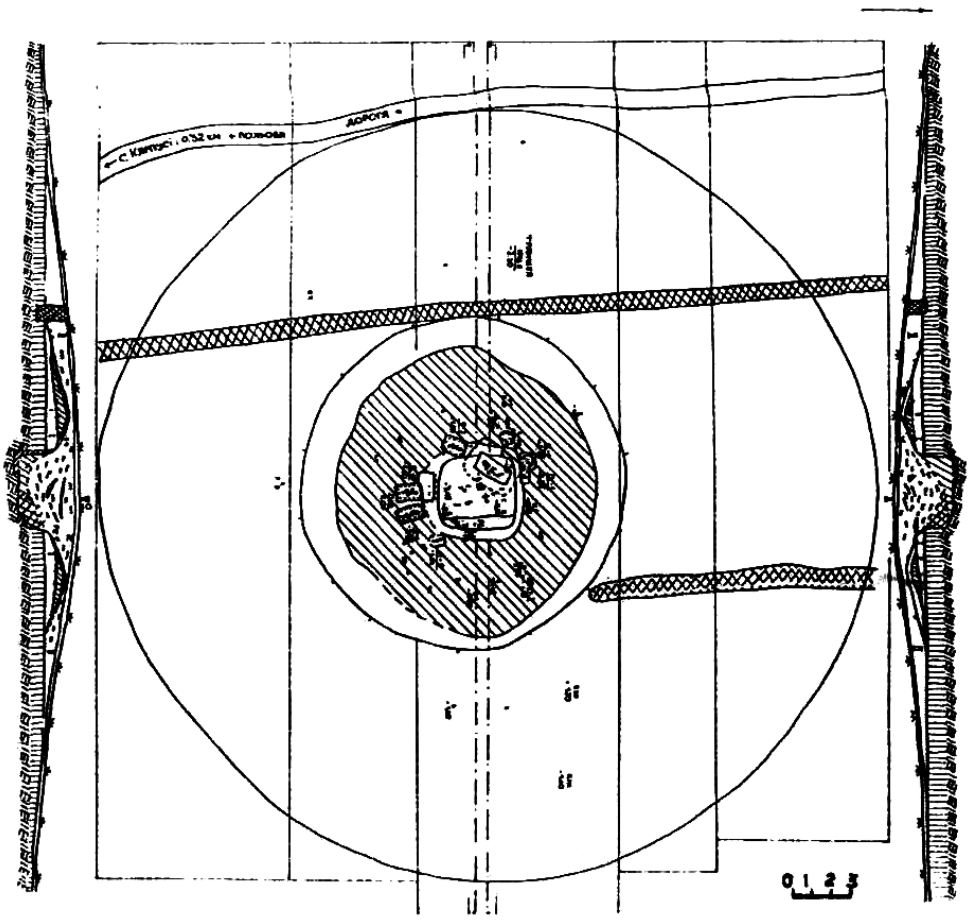

1

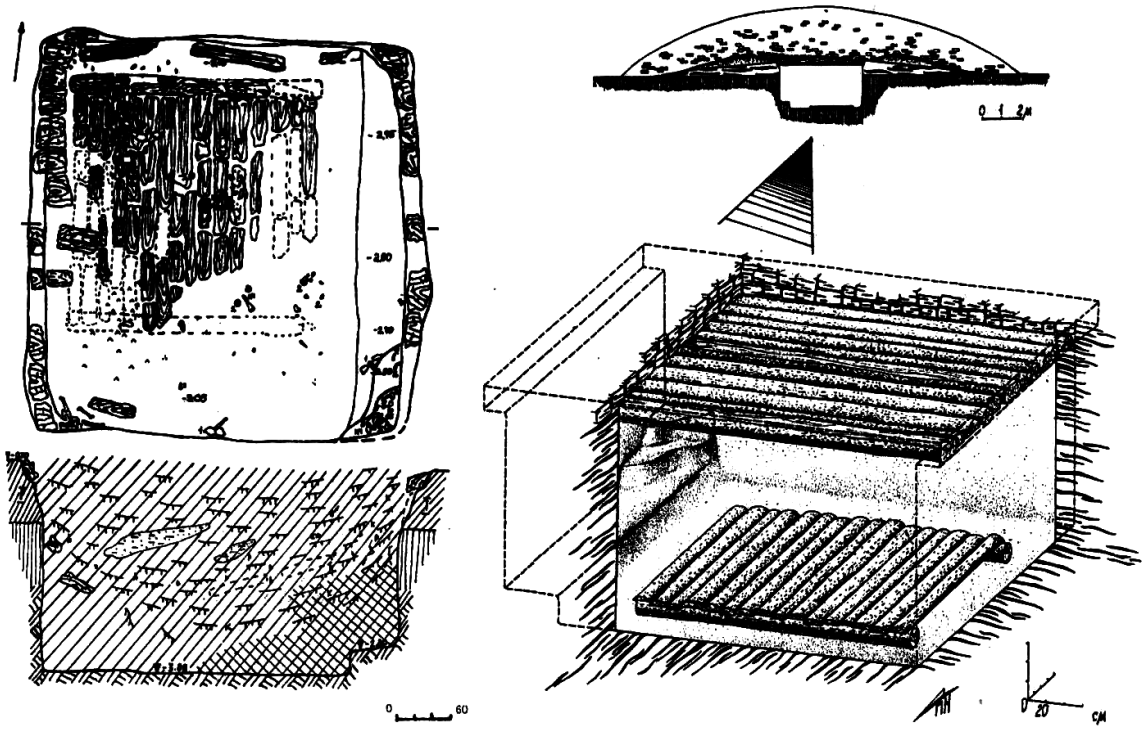

2

Tabl. XXIX. Karpusì. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa pochówku nr 7 z kurhanu nr 1 oraz ich rekonstrukcja

(wg O. Suprunenko et al. 1996)

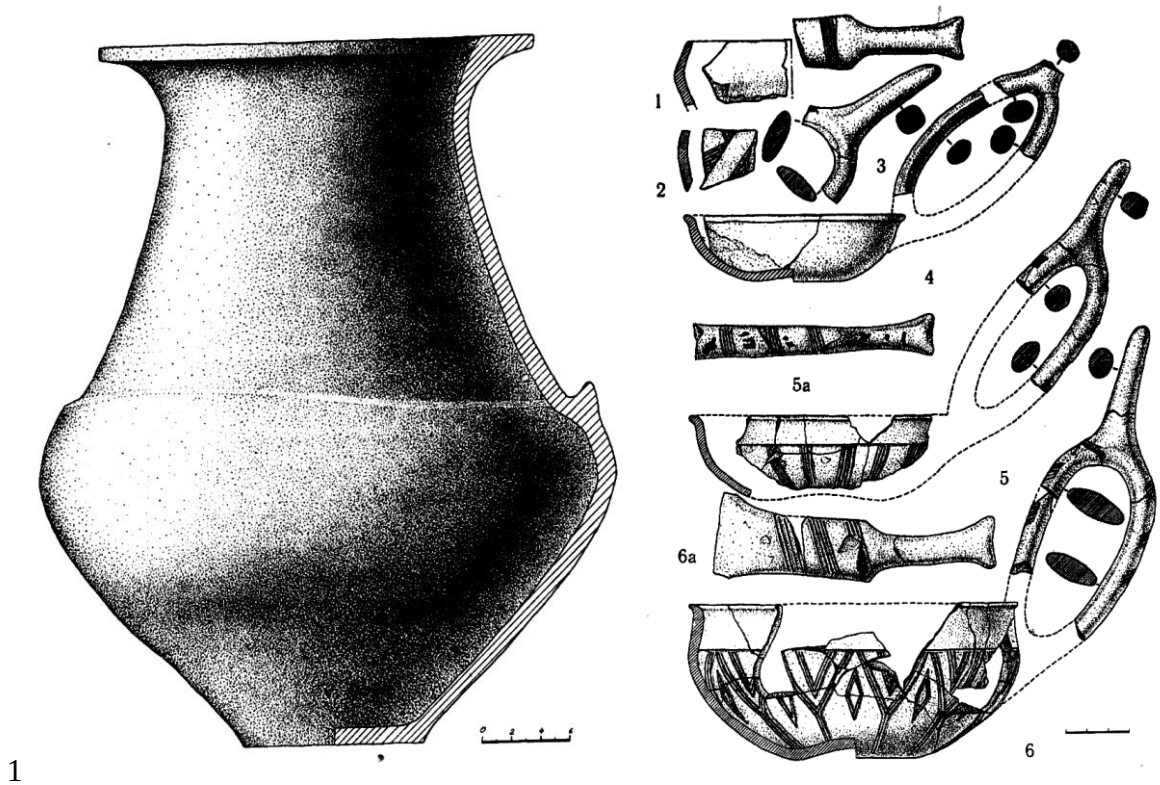

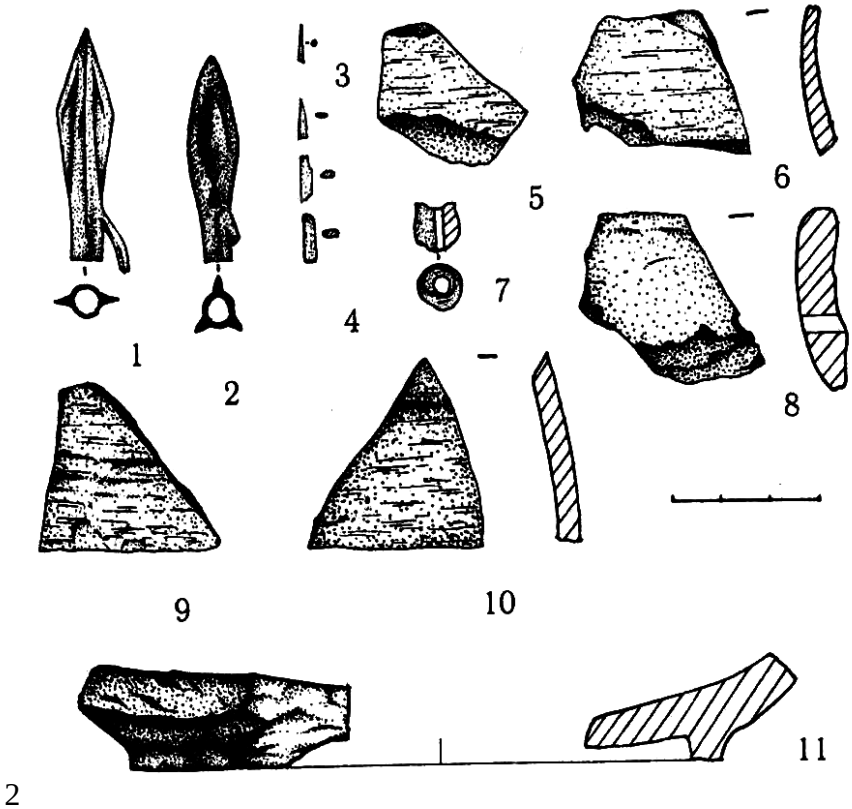

Tabl. XXX. Karpusì. Przedmioty inwentarza pochówku nr 7 z kurhanu nr 1.
11.-6, 2.5-6, 8-11 – glina; 2.1-2 – brąz; 2.4 – żelazo; 2.7 – pasta szklana
(wg O. Suprunenko et al. 1996)

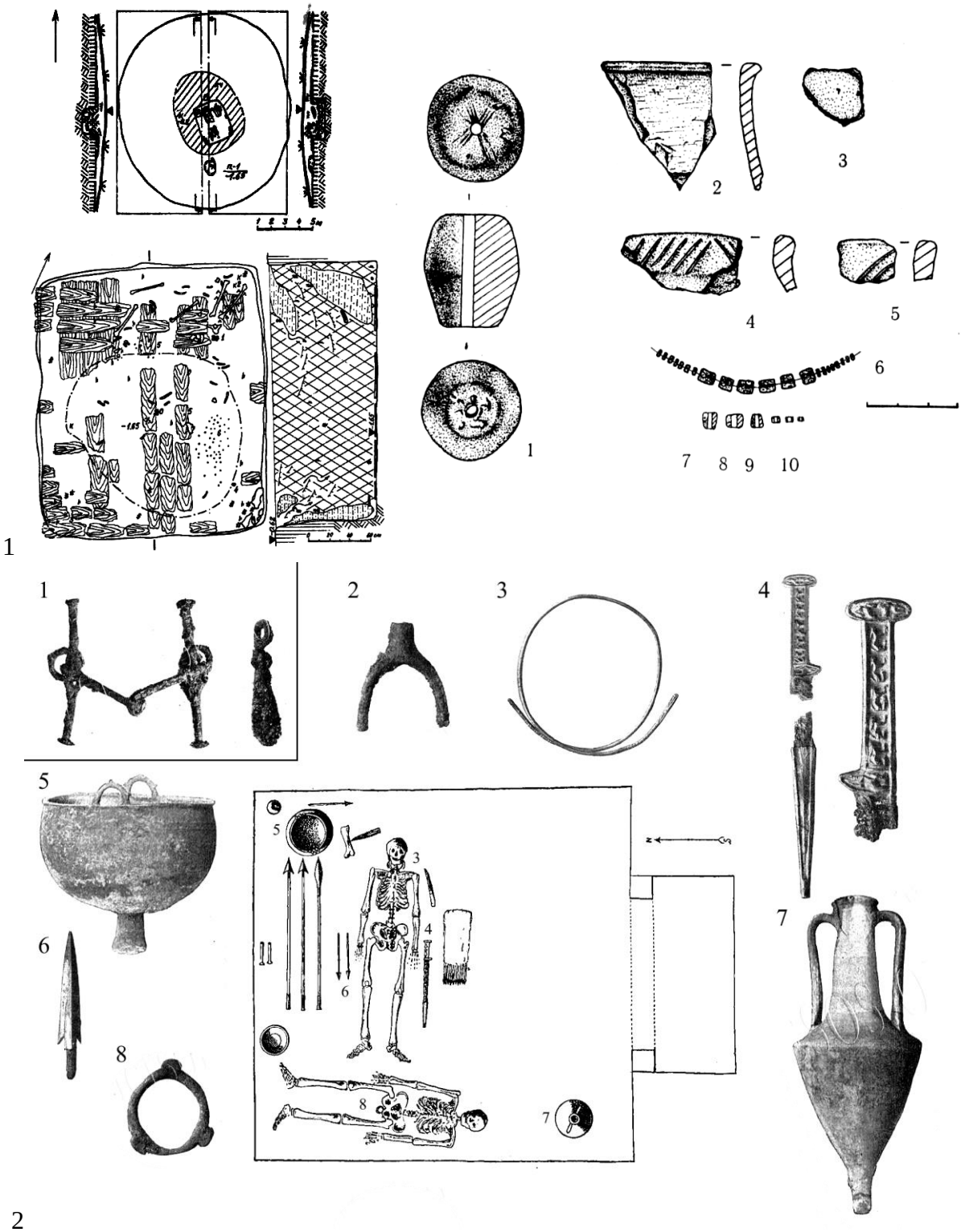

Tabl. XXXI. 1 – Karpusì, kurhan nr 3. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 3. 2 – Kapìtanìvka. Rozmieszczenie przedmiotów inwentarza w grobie i wybór wyposażenia z kurhanu nr 487 (1 – pochówek koński). 1.1-5, 2.7 – glina; 1.6-9 – pasta szklana; 1.10 – fajans; 2.1 – żelazo; 2.2, 5, 8 – brąz; 2.3 – złoto; 2.4 – żelazo, złoto; 2.6 – pozłacany brąz
(1 – wg O. Suprunenko et al. 1996; 2 – wg A.A. Bobrinskij 1910)

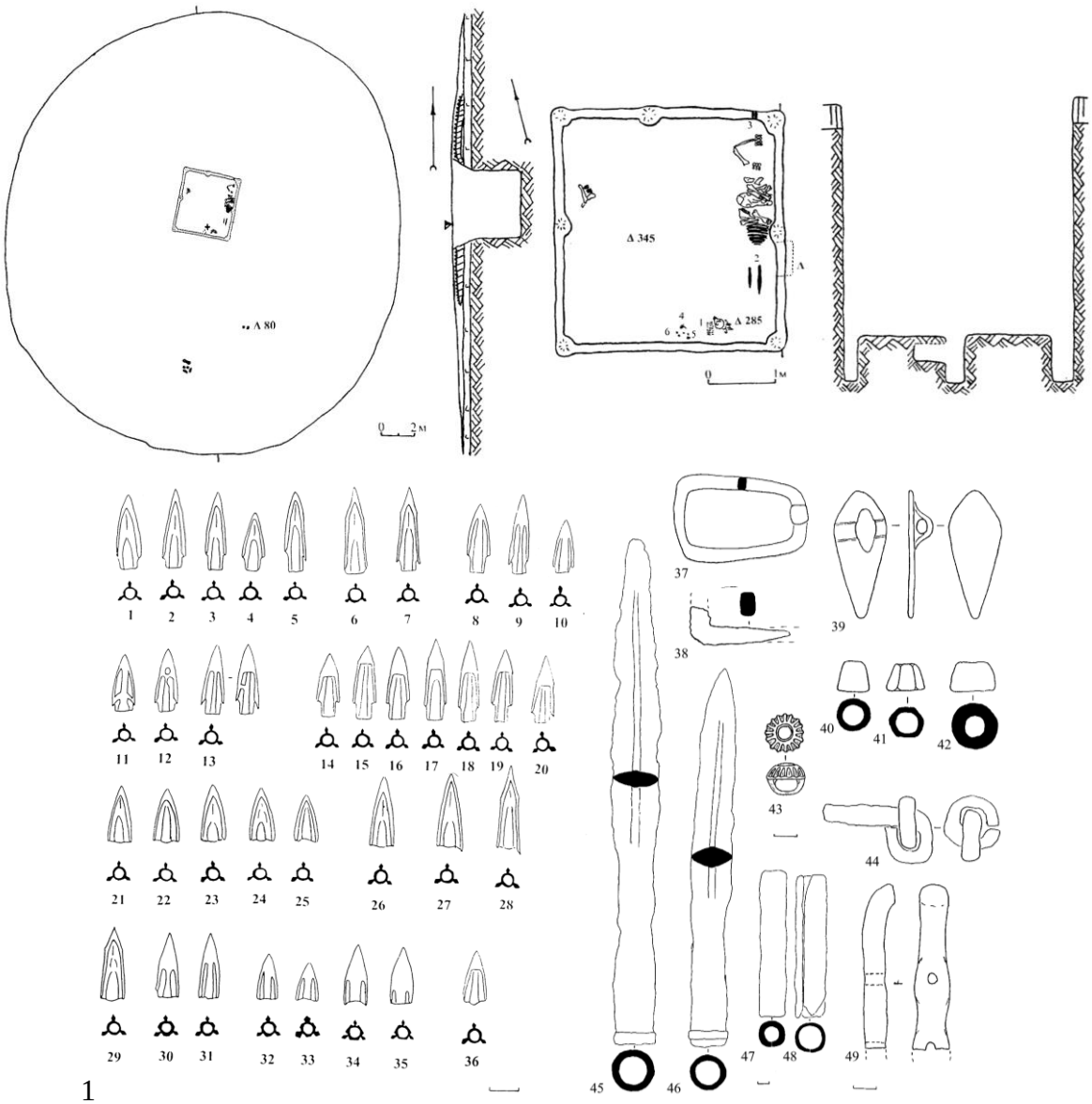

Tabl. XXXII. Kotorič. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów z wykopalisk z 1984 (1) i 2006 (2).
1.1-36, 39-43, 2.3 – brąz; 1.37-38, 44-49, 2.2 – żelazo
(wg V. S. Aks'onov, L. I. Babenko 2008; L. I. Babenko 2009b)

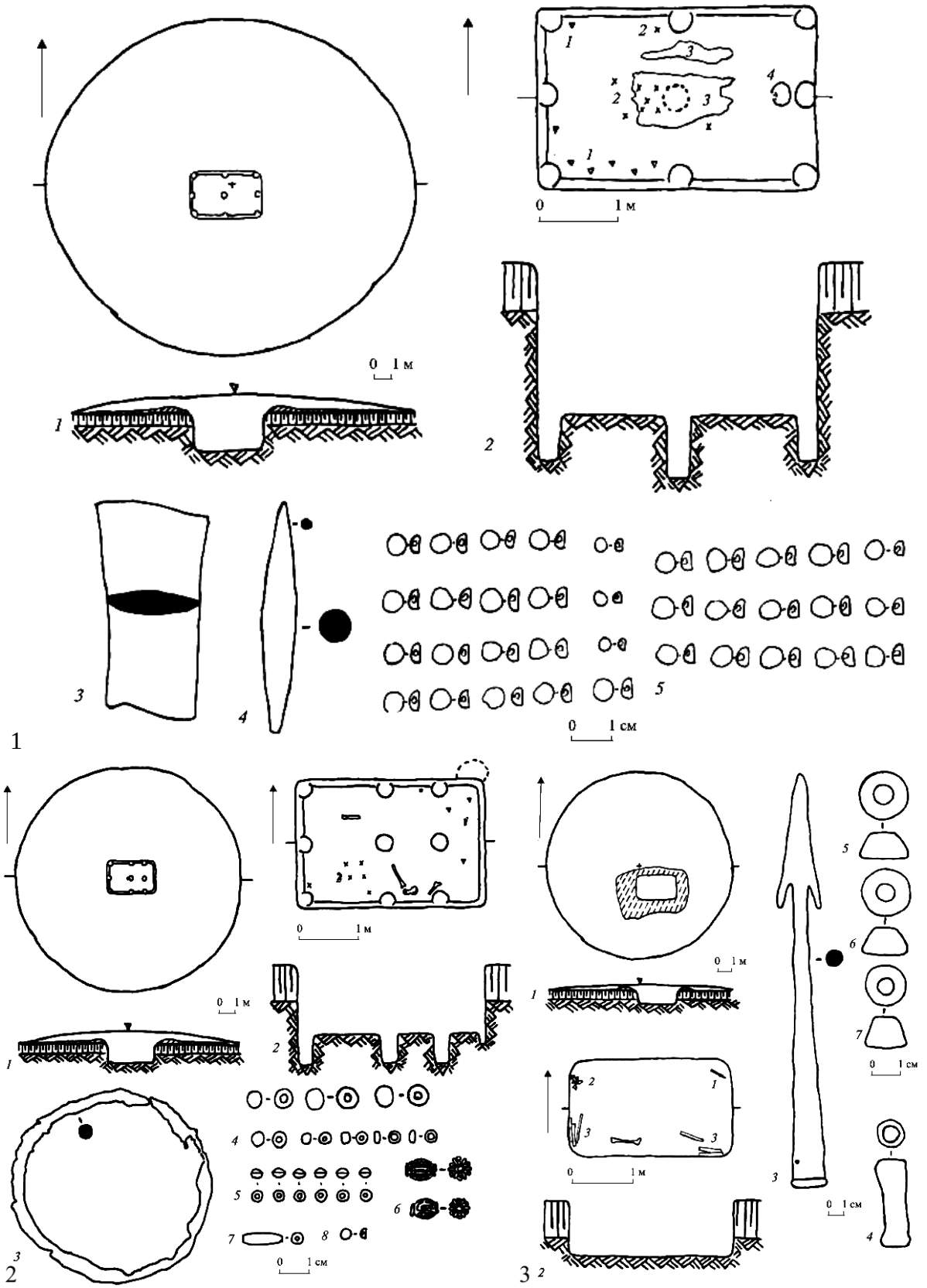

Tabl. XXXIII. Kotorič. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 2 (1), 3 (2) i 4 (3).
1.3, 2.3, 3.3-7 – żelazo; 1.4, 2.7 – kość; 1.5, 2.6, 8 – złoto; 2.4 – szkło; 2.5 – brąz
(wg L. I. Babenko 2009b)

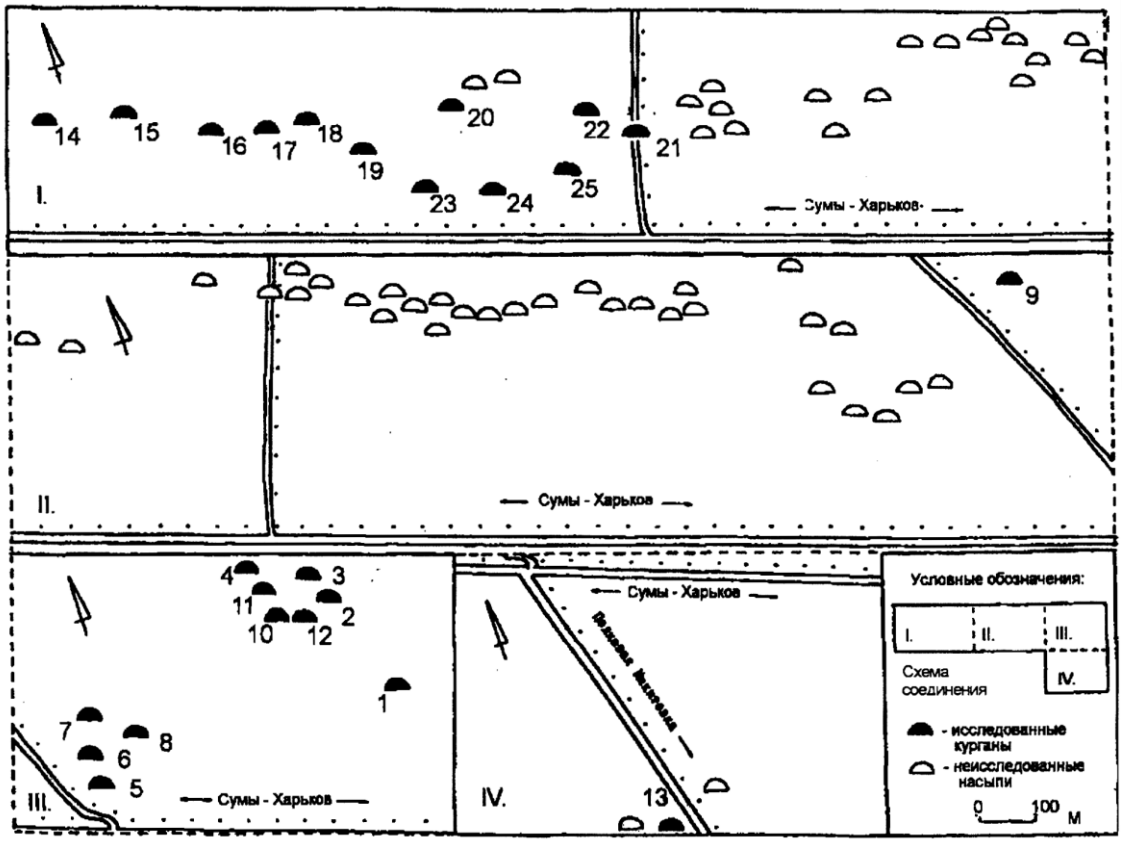

1

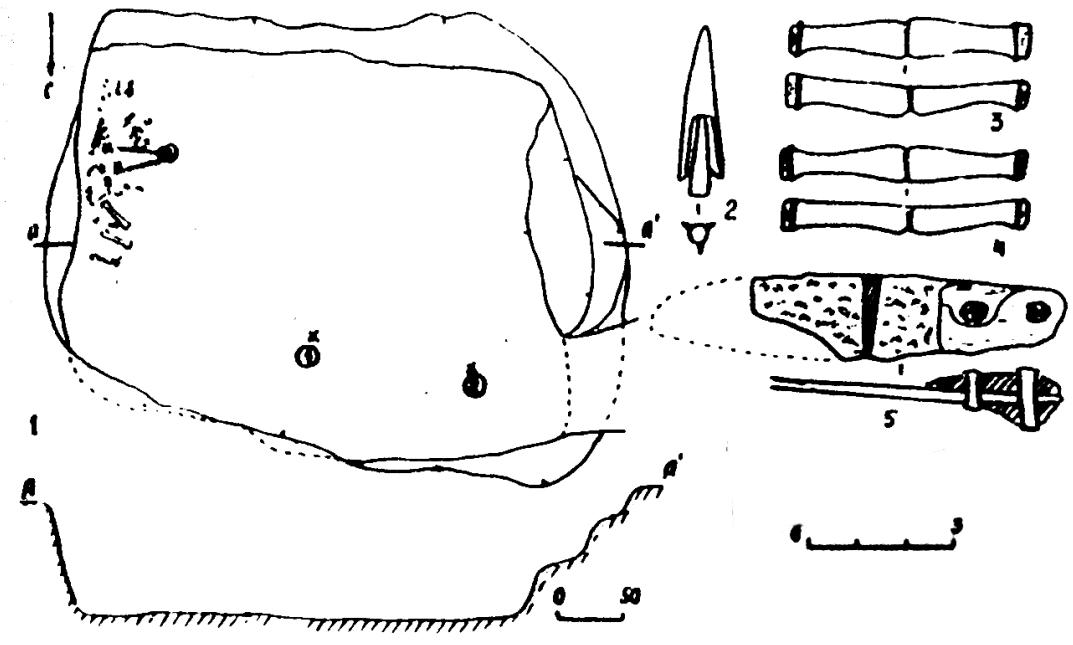

2

Tabl. XXXIV. Kup'evaha. Plan cmentarzyska oraz konstrukcja grobowa i przedmioty inwentarza z kurhanu nr 1 (2).
2.2 – brąz; 2.3-4 – kość; 2.5 – żelazo, kość
(1 – wg Û.N. Bojko 2008; 2 – wg A.A. Moruženko 1986)

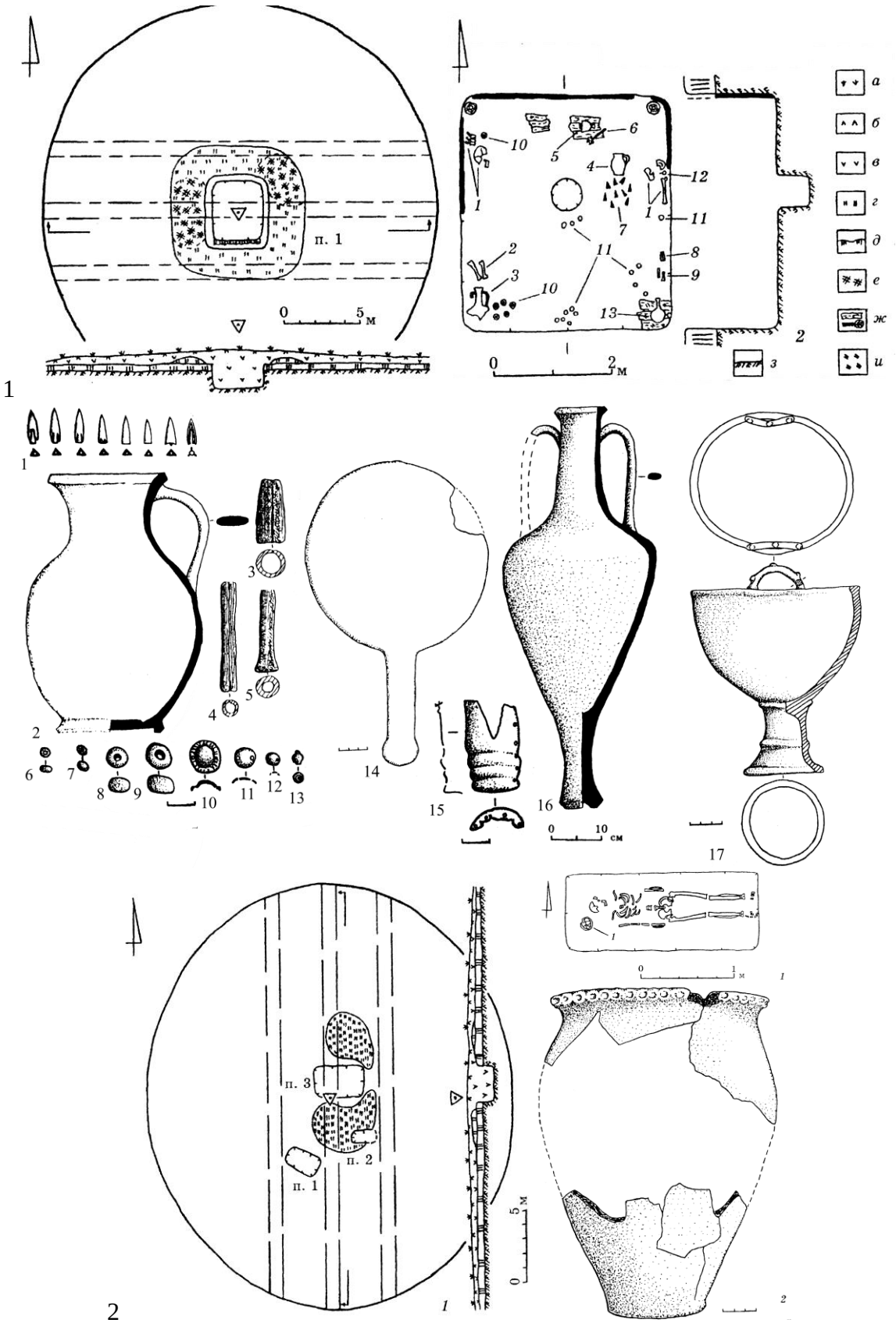

Tabl. XXXV. Kup'evaha. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów 8 (1) i 10, pochówek nr 2 (2).

1.1, 14, 17 – brąz; 1.2, 16, 2.2 – glina; 1.3-5 – żelazo; 1.6-9 – szkło; 1.10-13, 15 – złoto

(Û.N. Bojko, S.I. Berestnev 2001)

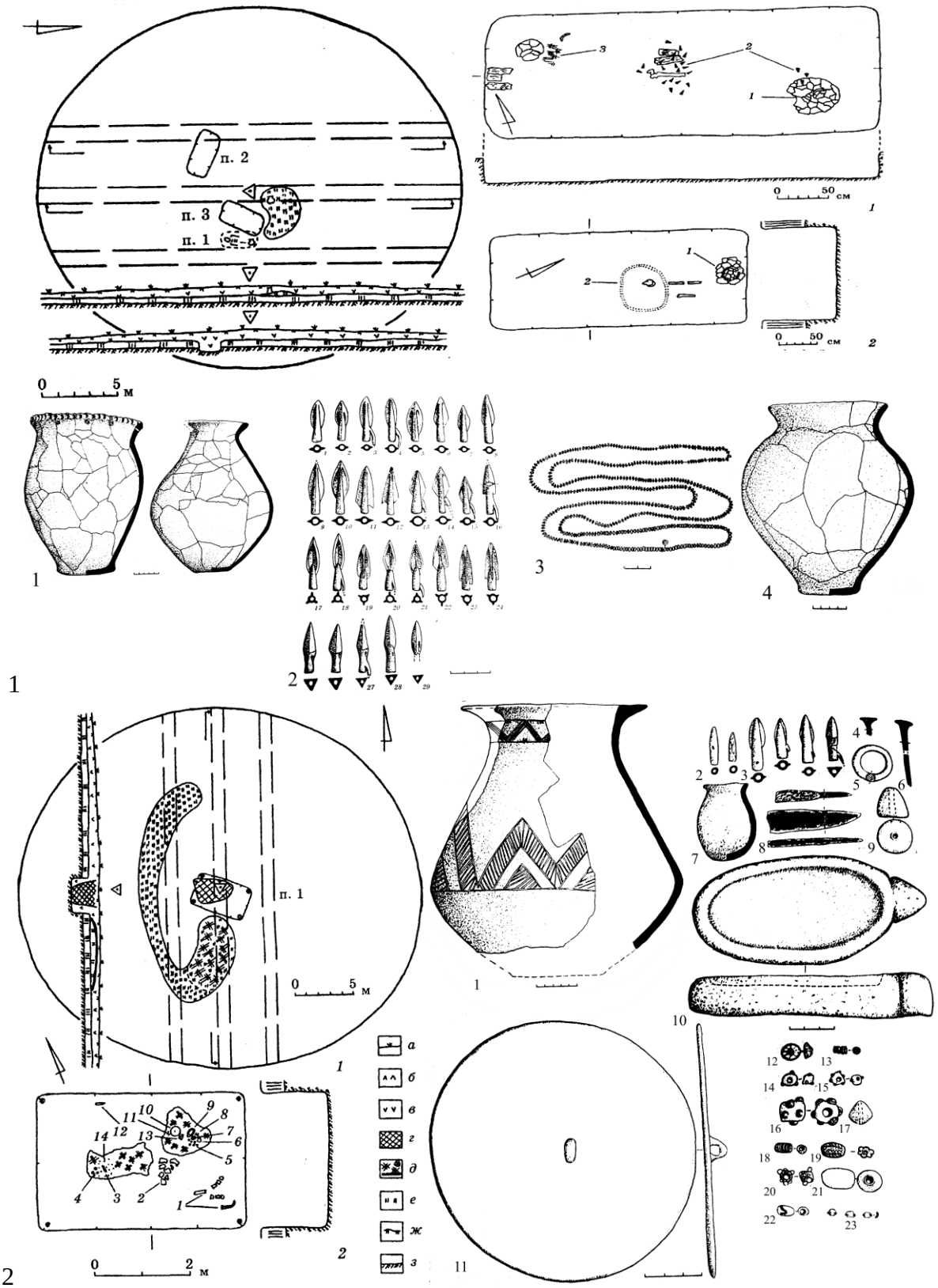

Tabl. XXXVI. Kup'evaha. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz wybór przedmiotów inwentarza z pochówków nr 2 (1.1-2) i 3 (1.3-4) z kurhanu nr 12 i kurhanu nr 14 (2).

1.1-2, 4, 2.1, 7, 9 – glina; 1.2, 2.2-3, 5, 11 – brąz; 1.3 – pasta szklana; 2.4-6, 8 – żelazo; 2.10 – kamień; 2.12-16, 18-22 – szkło; 2.17 – bursztyn; 2.23 – złoto

(Û.N. Bojko, S.I. Berestnev 2001)

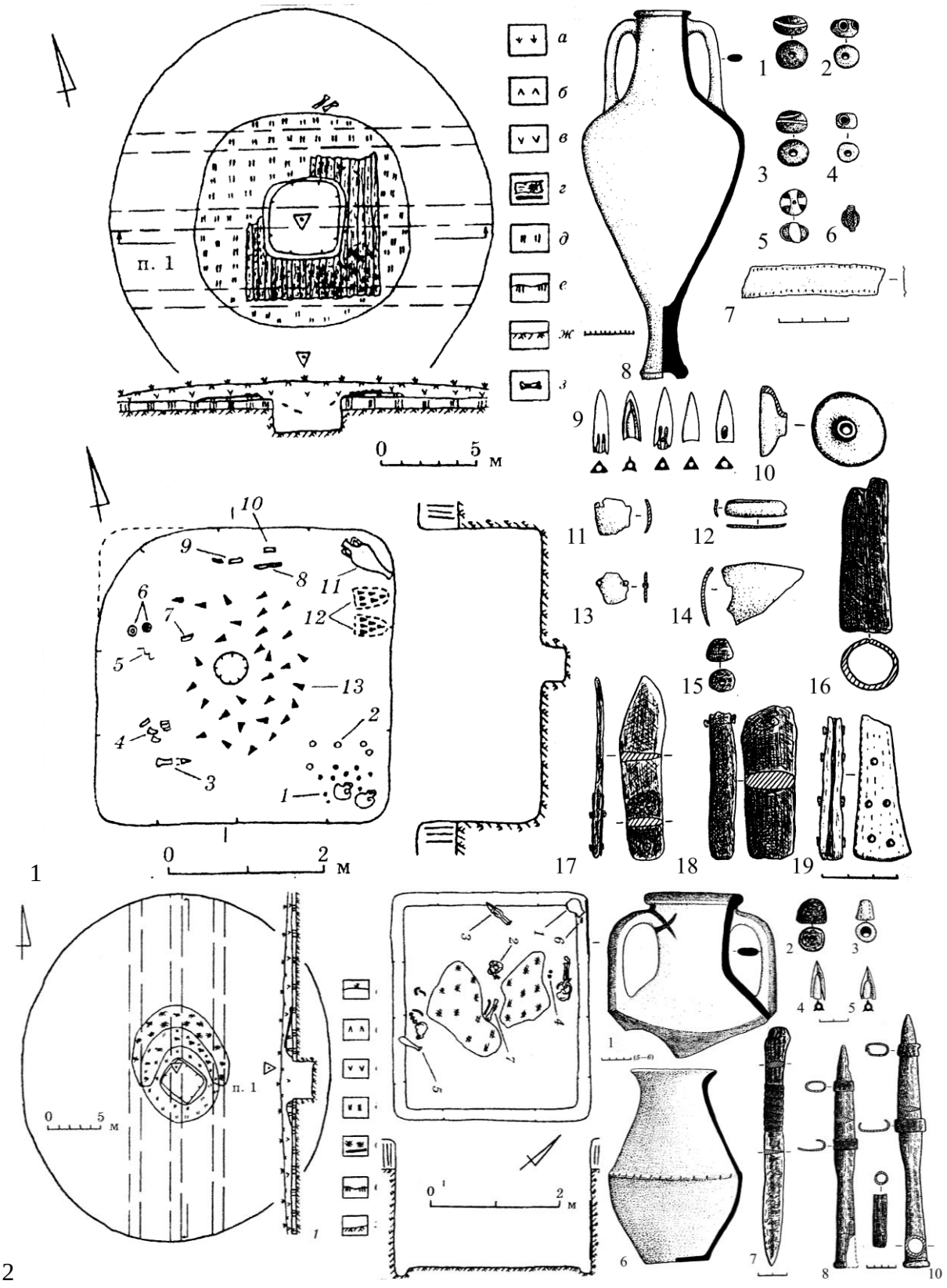

Tabl. XXXVII. Kup'evaha. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 13 (1) i 19 (2).

1.1-4 – szkło; 1.5-7 – złoto; 1.8, 2.1, 6 – glina; 1.9-14, 2.3-5 – brąz; 1.15-17, 2.2, 7-10 – żelazo; 1.18 – żelazo i brąz; 1.19 – żelazo i kość

(Û.N. Bojko, S.I. Berestnev 2001)

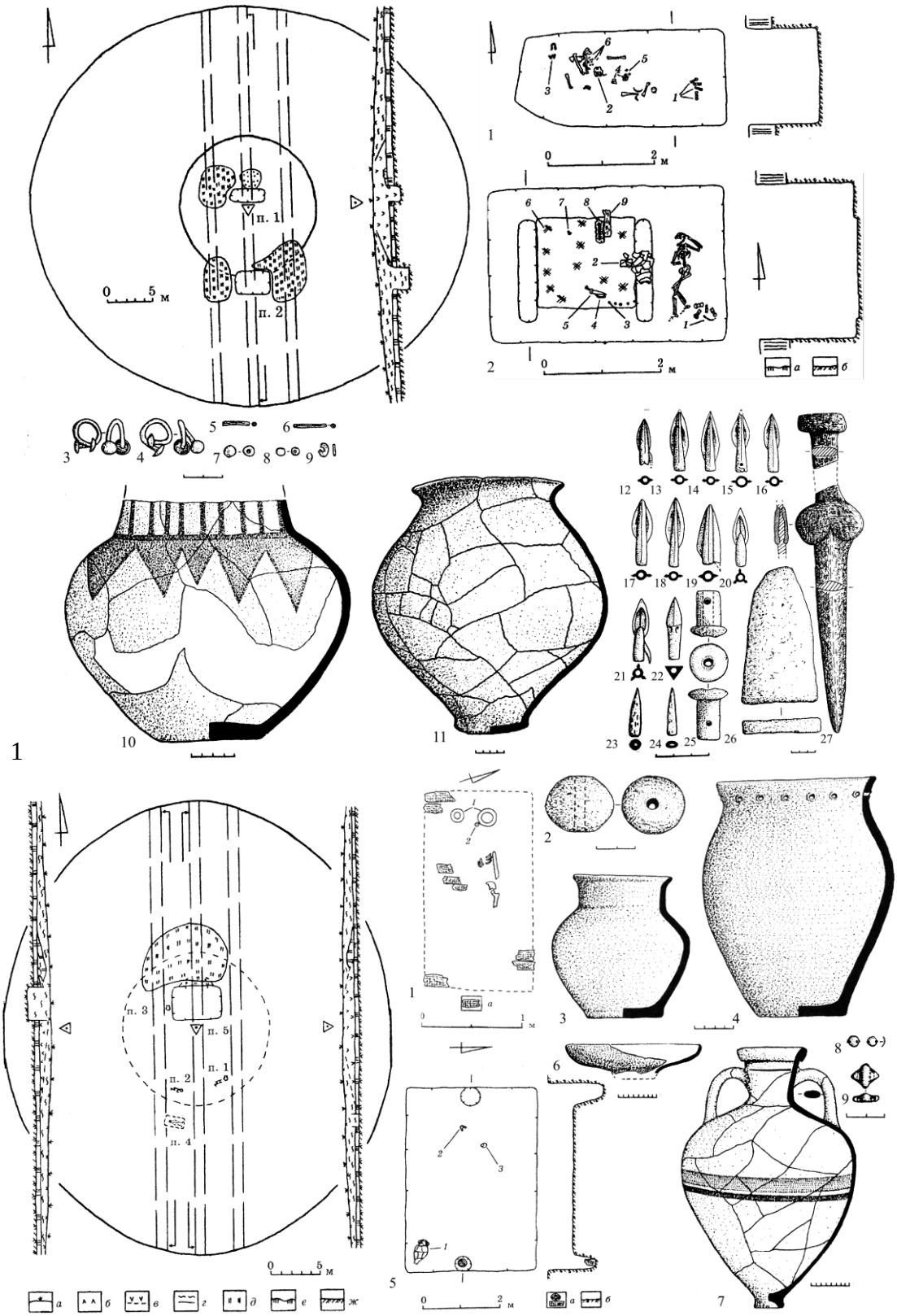

Tabl. XXXVIII. Kup'evaha. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz wybór przedmiotów inwentarza z pochówków nr 1 (1.1, 3-10) i 2 (1.2, 11-27) z kurhanu nr 15 oraz 4 (2.1-4) i 5 (2.5-9) z kurhanu nr 20. 1.3-6 – elektron; 1.7-9 – pasta szklana; 1.10-11, 2.2-4, 6-7 – glina; 1.12-22, 25 – brąz; 1.23-24 – kość; 1.26 – kamień; 1.27 – żelazo; 2.8 – złoto; 2.9 – ołów

(Û.N. Bojko, S.I. Berestnev 2001)

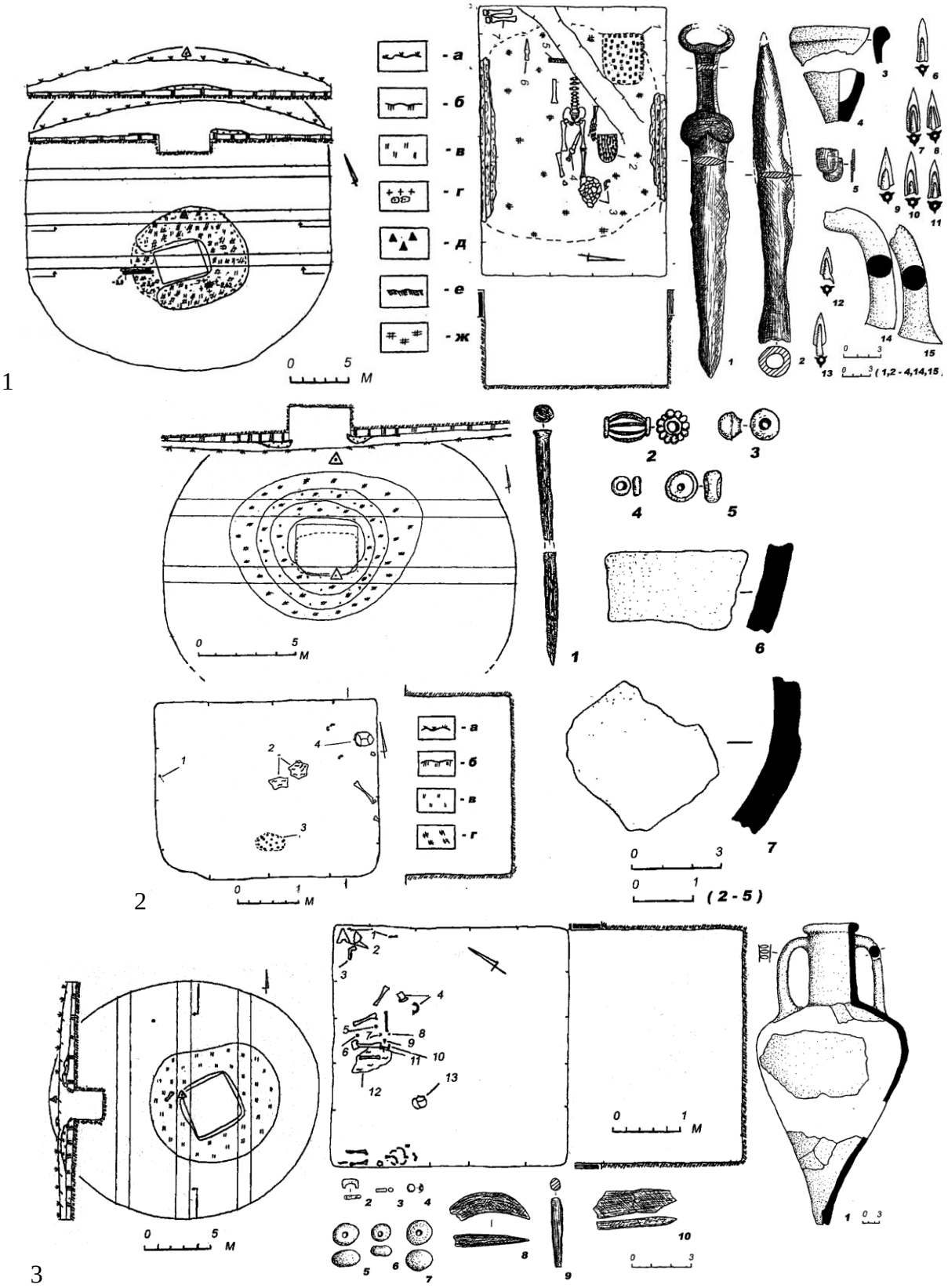

Tabl. XXXIX. Kup'evaha. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 21 (1), 22 (2) i 23 (3).

1.1-2, 5, 2.1, 3.8-10 – żelazo; 1.3-4, 14-15, 2.6-7, 3.1 – glina; 1.6-13, 3.2-3 – brąz; 2.2-3, 3.4 – złoto; 2.4, 3.7 – pasta szklana; 2.5, 3.6 – bursztyn; 3.5 – serdolik

(wg Û.N. Bojko 2008)

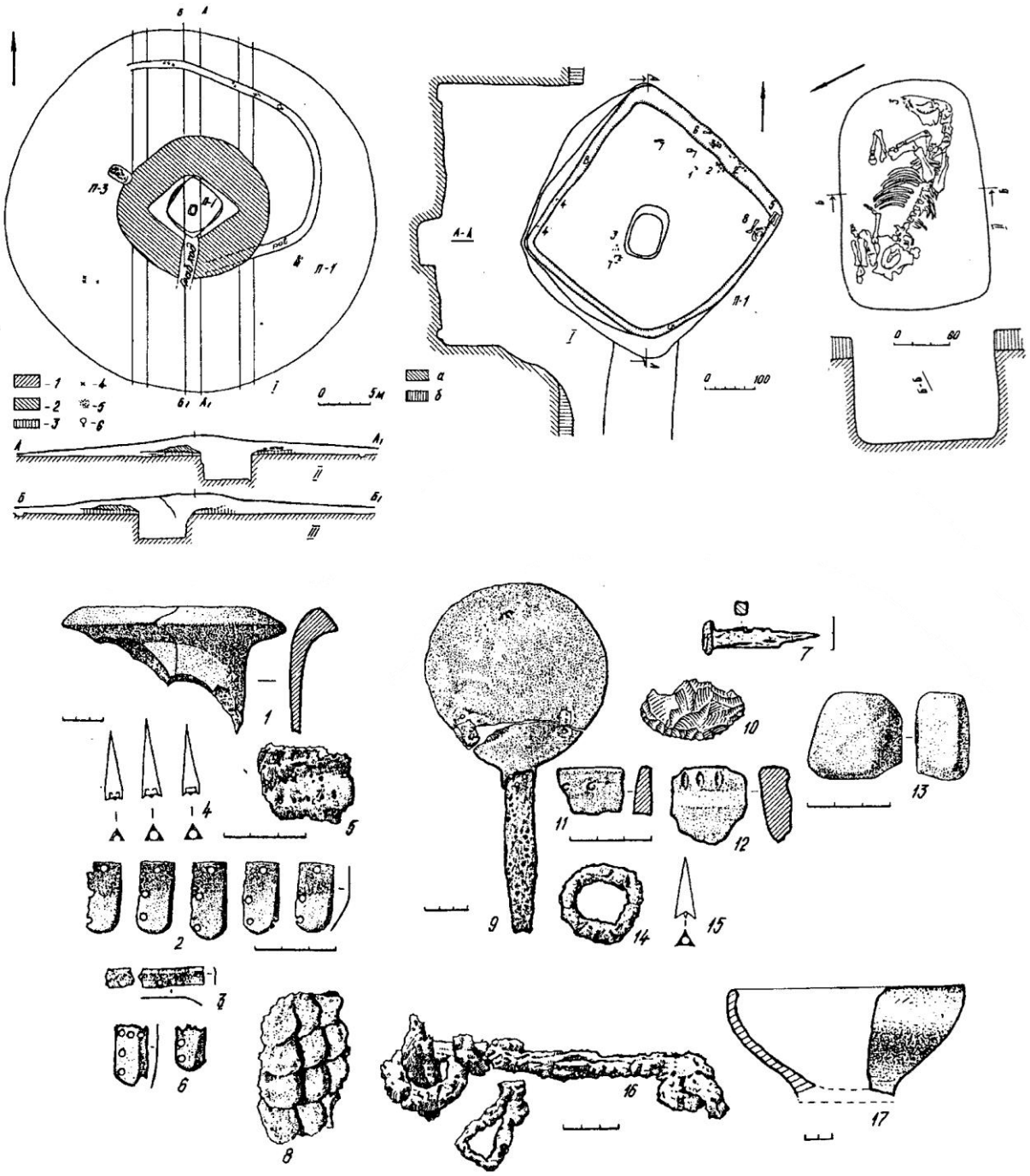

Tabl. XL. Lìsovičì. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz wybór przedmiotów inwentarza. 1, 11-12, 17 – glina; 2-3, 5-8, 14, 16 – żelazo; 4, 15 – brąz; 9 – brąz i żelazo; 10 – złoto; 13 – kamień

(wg G.T. Kovpanenko et al. 1997)

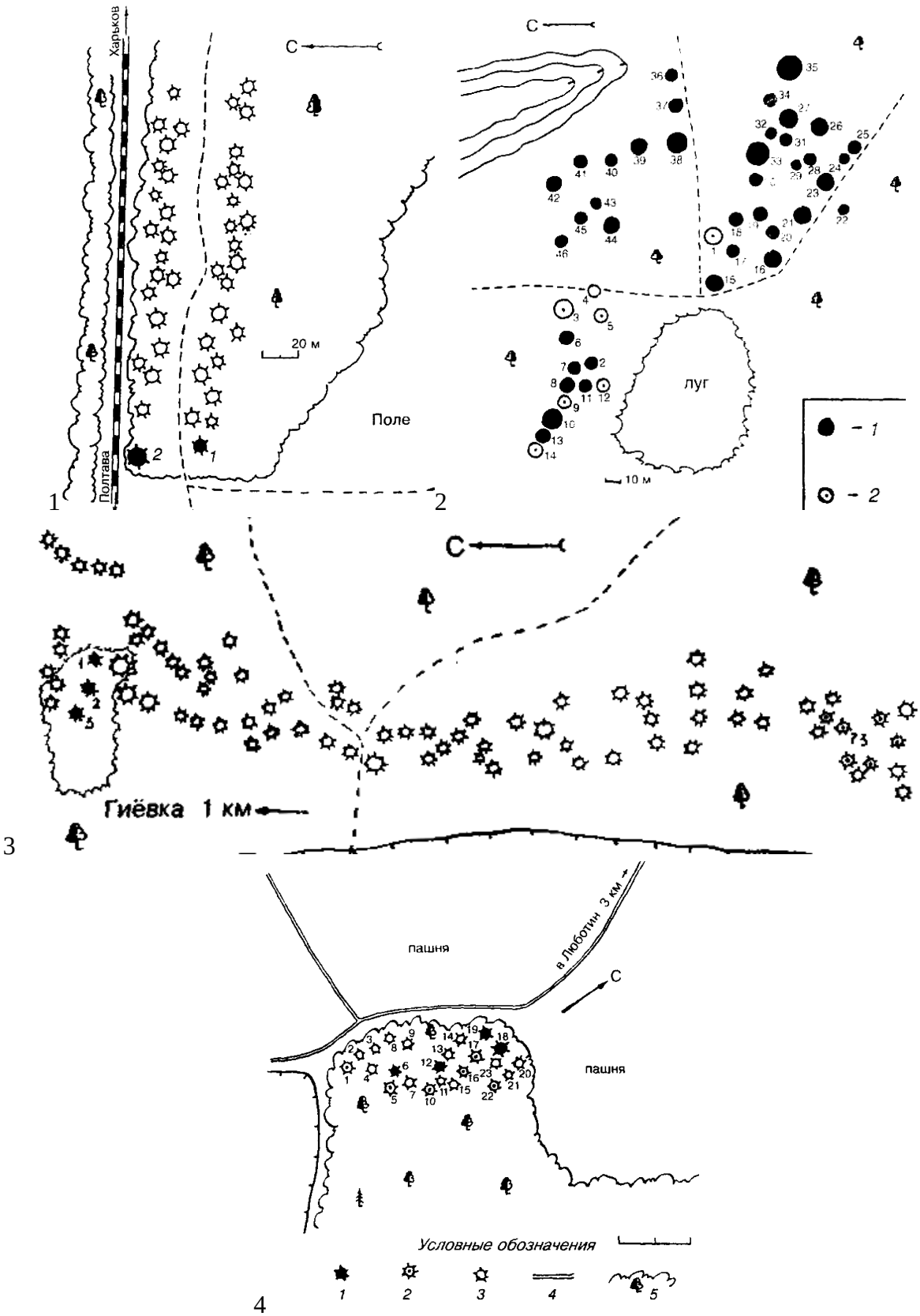

Tabl. XLI. Plany cmentarzysk i grup kurhanowych z okolic miejscowości Lûbotin. 1 – grupa Sovnarkomovskaâ; 2 – grupa Verhne'ogijovs'ka; 3 – Nižnegievskaâ grupa; 4 – uroczysko Solomahovka

(A.V. Bandurovskij et al. 1998)

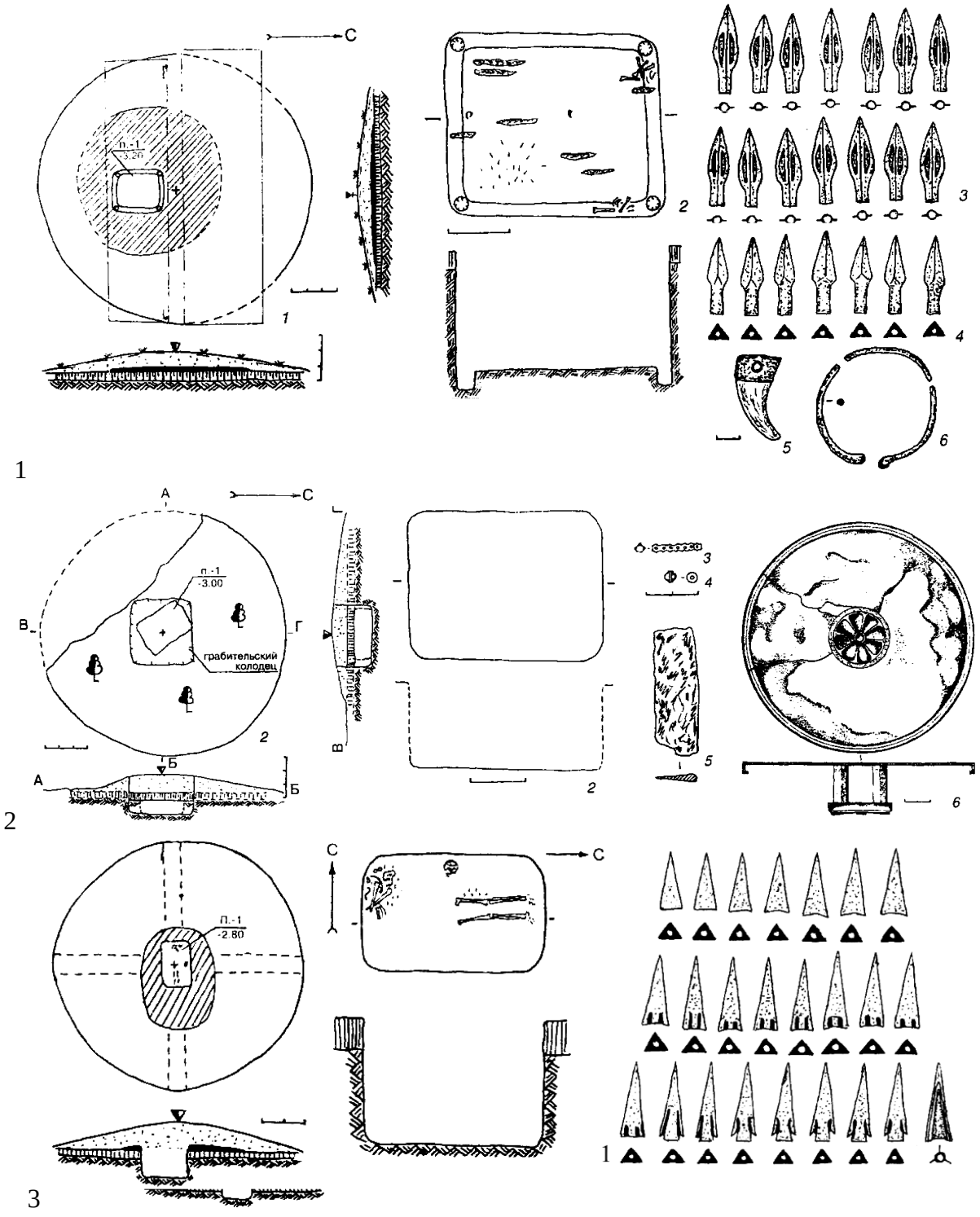

Tabl. XLII. Lûbotin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 2/1994 (1) i 3/1994 (2) z centralnej grupy kurhanowej i kurhanu nr 3 (3) z grupy Verhne'ogijovs'ka.

1.4, 6, 2.6, 3.1 – brąz; 1.5 – kość i złoto; 2.3-4 – złoto. 2.5 – żelazo

(A.V. Bandurovskij et al. 1998)

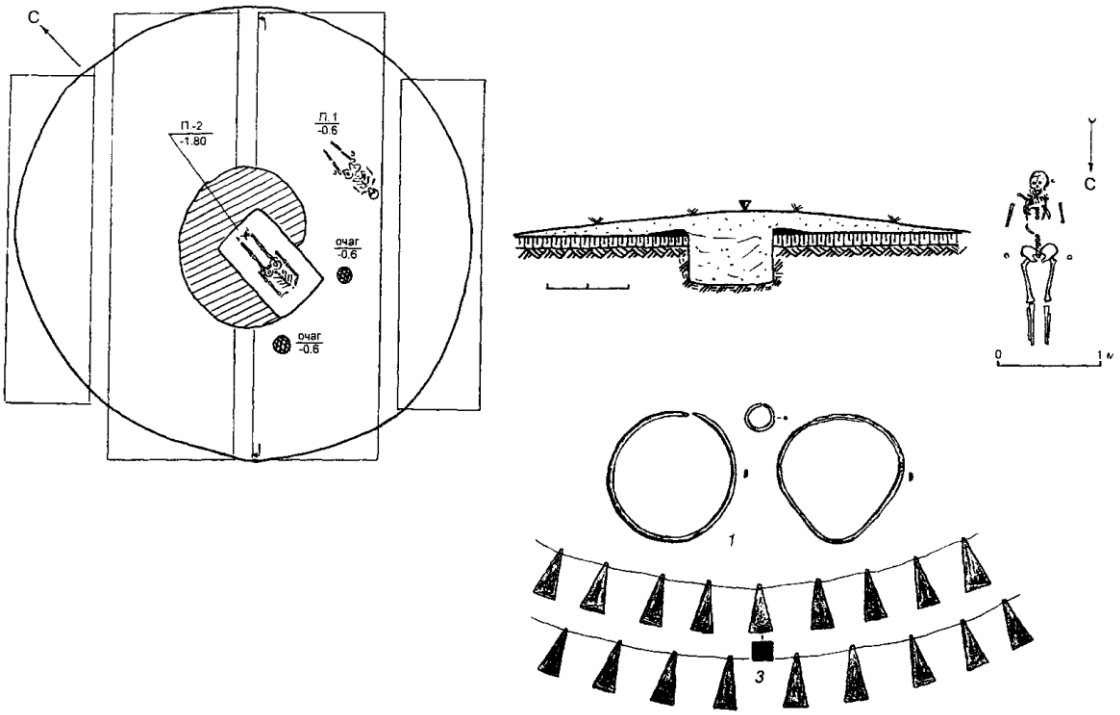

1

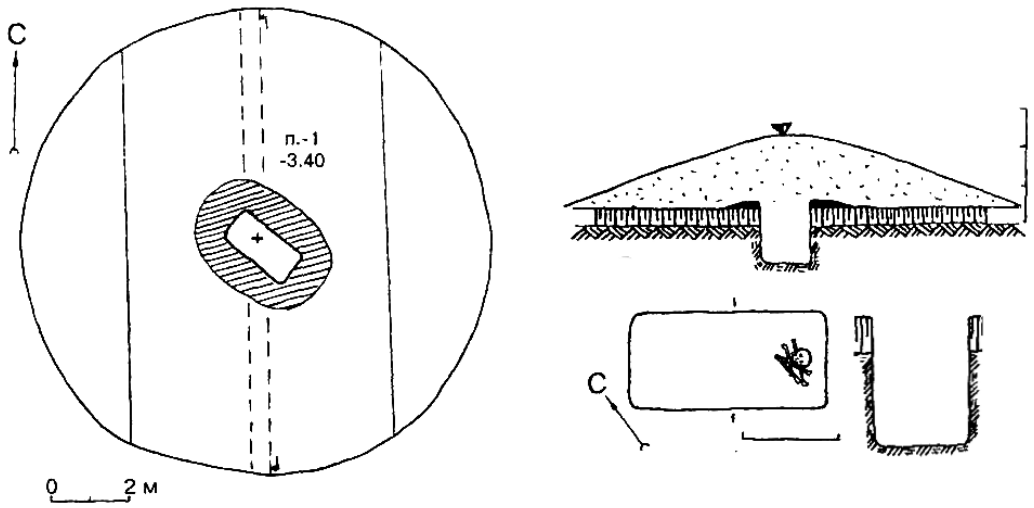

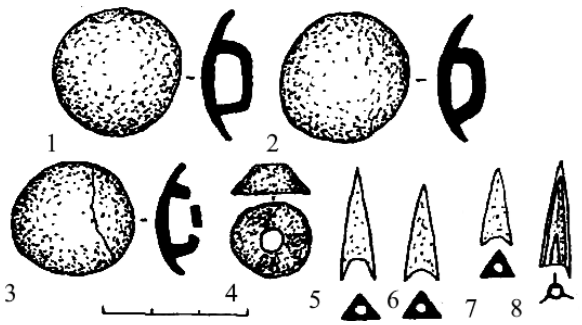

2

Tabl. XLIII. Lûbotin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 3, pochówek nr 1 (1) z grupy Nižnegievskaâ i z kurhanu nr 2 (2) grupy Sovnarkomovskaâ.

1.1-2, 2.1-8 – brąz; 1.3 – pasta szklana

(A.V. Bandurovskij et al. 1998)

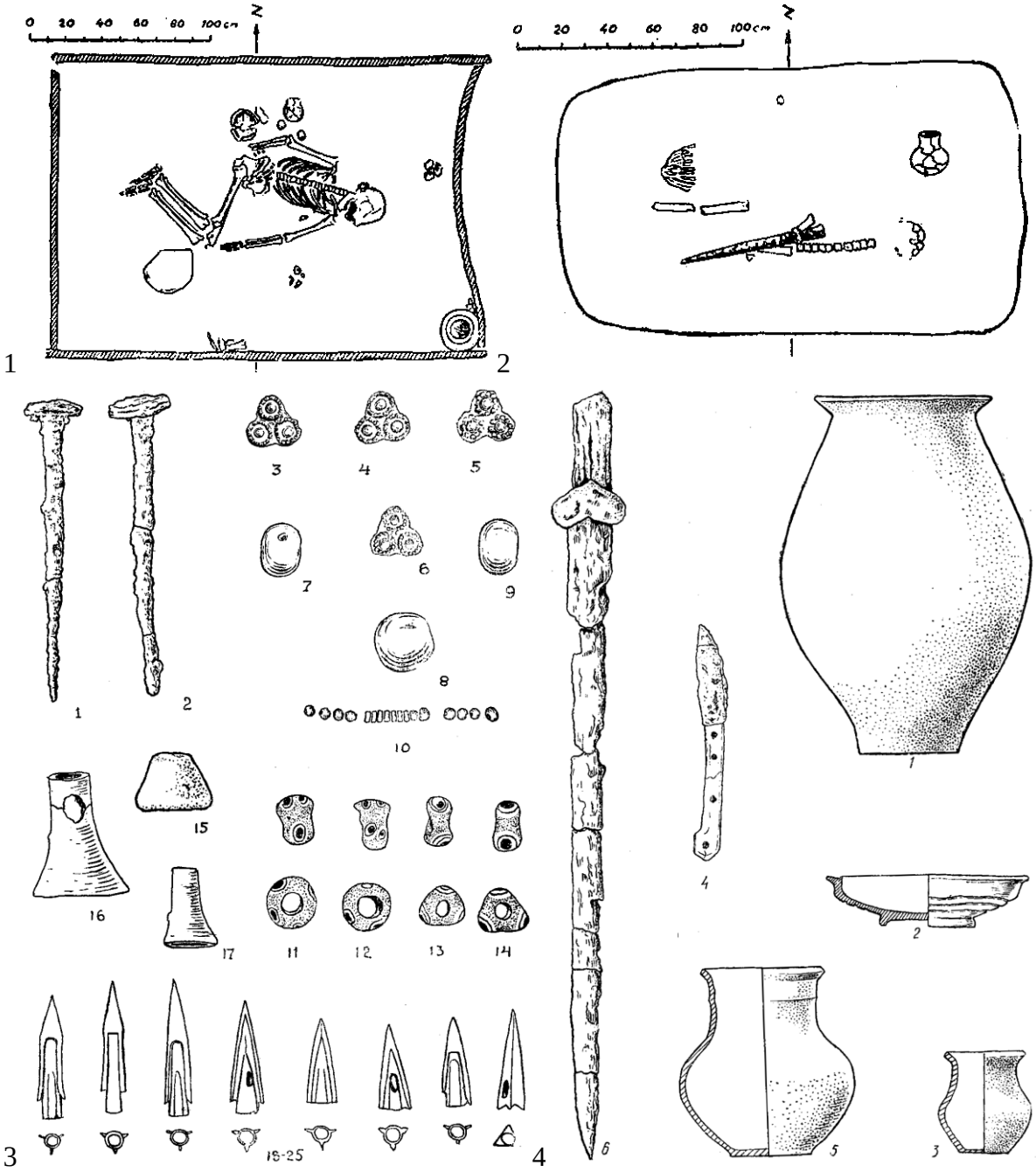

Tabl. XLIV. Makìïvka. Konstrukcje grobowe i przedmioty inwentarzy pochówków nr 1 (1, 3.1-15, 4.1-4) i 2 (2, 3.16-25; 4.5-6) z kurhanu nr 1.
3.1-2, 4.4, 6 – żelazo; 3.3-6 – złoto; 3.7-9 – kamień; 3.10-14 – szkło; 3.15, 4.1-3, 5 – glina; 3.16-25 – brąz

(wg E. Pokrovs'ka 1949)

Tabl. XLV. Makiïvka. Wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 460 (1.1-6), 486 (1.7-10), 490, pochówki nr 1 (2.1-8) i 2 (2.9-10) i 491 (2.11-18, 3.1-16, 4.1-8)
1.1, 4, 7-13, 2.3, 5-6, 11-12, 15-27, 3.5, 7, 10-14, 16, 4.1-4, 7 – brąz; 1.2-3, 6, 13, 3.8-9, 4.8 – glina; 2.9, 13 – brąz i żelazo; 2.10 – żelazo i kość; 3.4 – szkło; pozostałe – żelazo
(wg L.K. Galanina 1977)

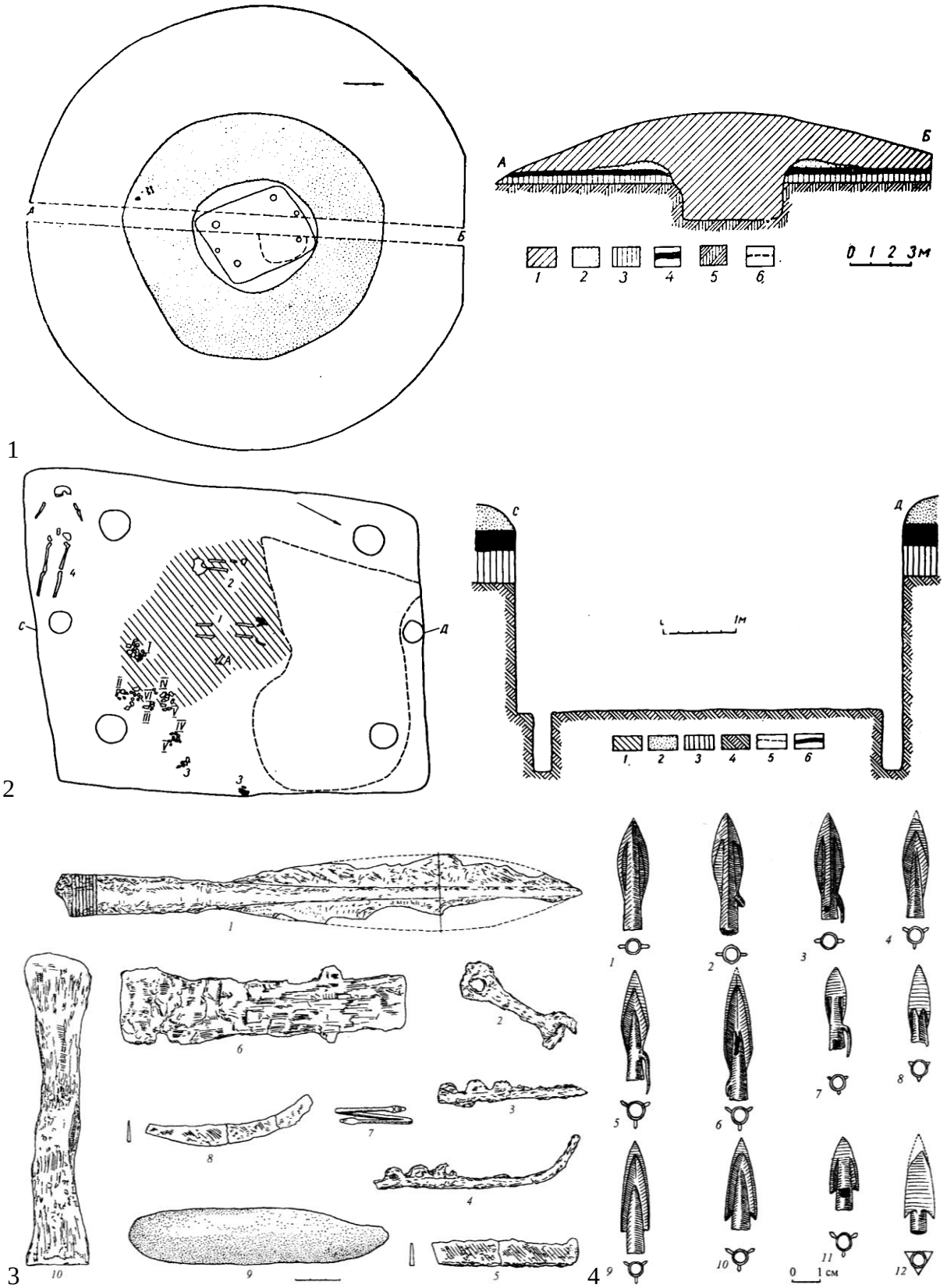

Tabl. XLVI. Mala Ofirna. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz wybór przedmiotów inwentarza.
3.1-5, 8-10 – żelazo; 3,7, 4.1-12 – brąz; 3.9 – kamień
(wg E.O. Petrovs'ka 1968)

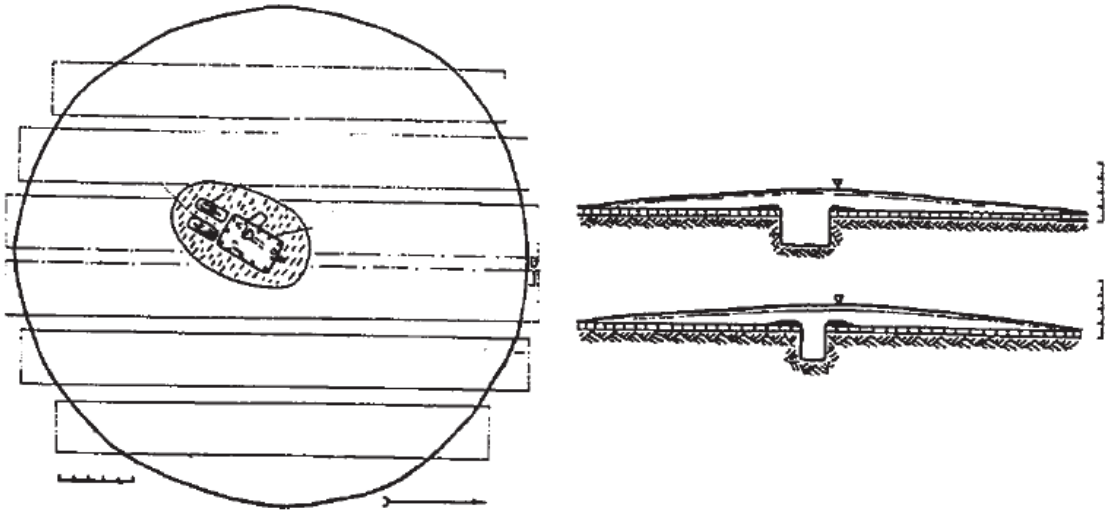

1

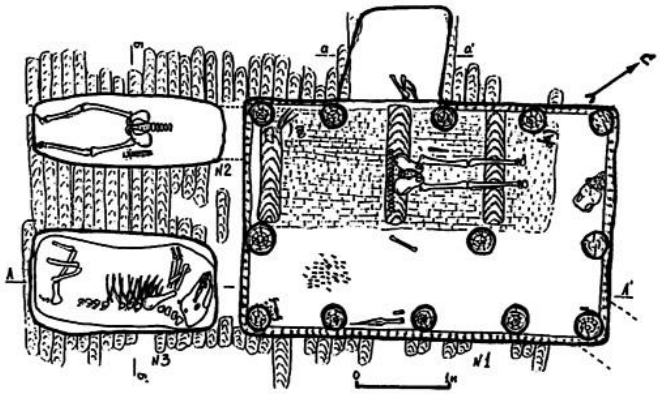

2

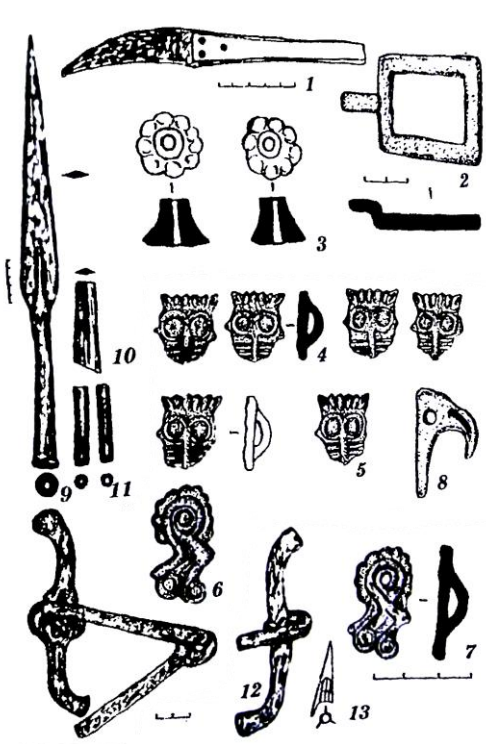

3

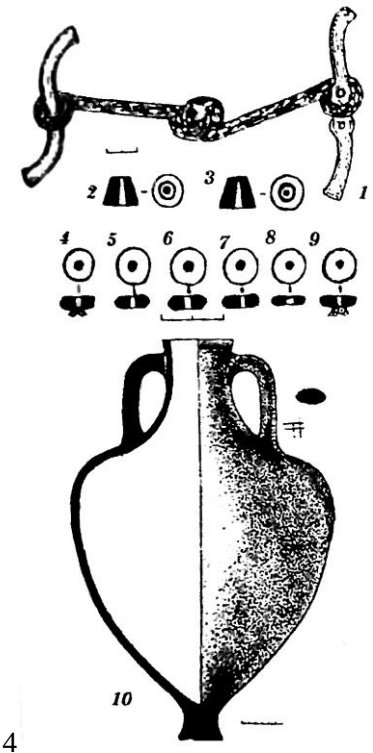

4

Tabl. XLVII. Mala Rogozânka. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 2 z pierwszej grupy kurhanowej.
3.1 – żelazo i kość; 3.2-8, 13, 4.2-9 – brąz; 3.9-12, 4.1 – żelazo; 4.10 – ceramika
(wg A.V. Bandurovskij, Û.V. Bujnov 2000)

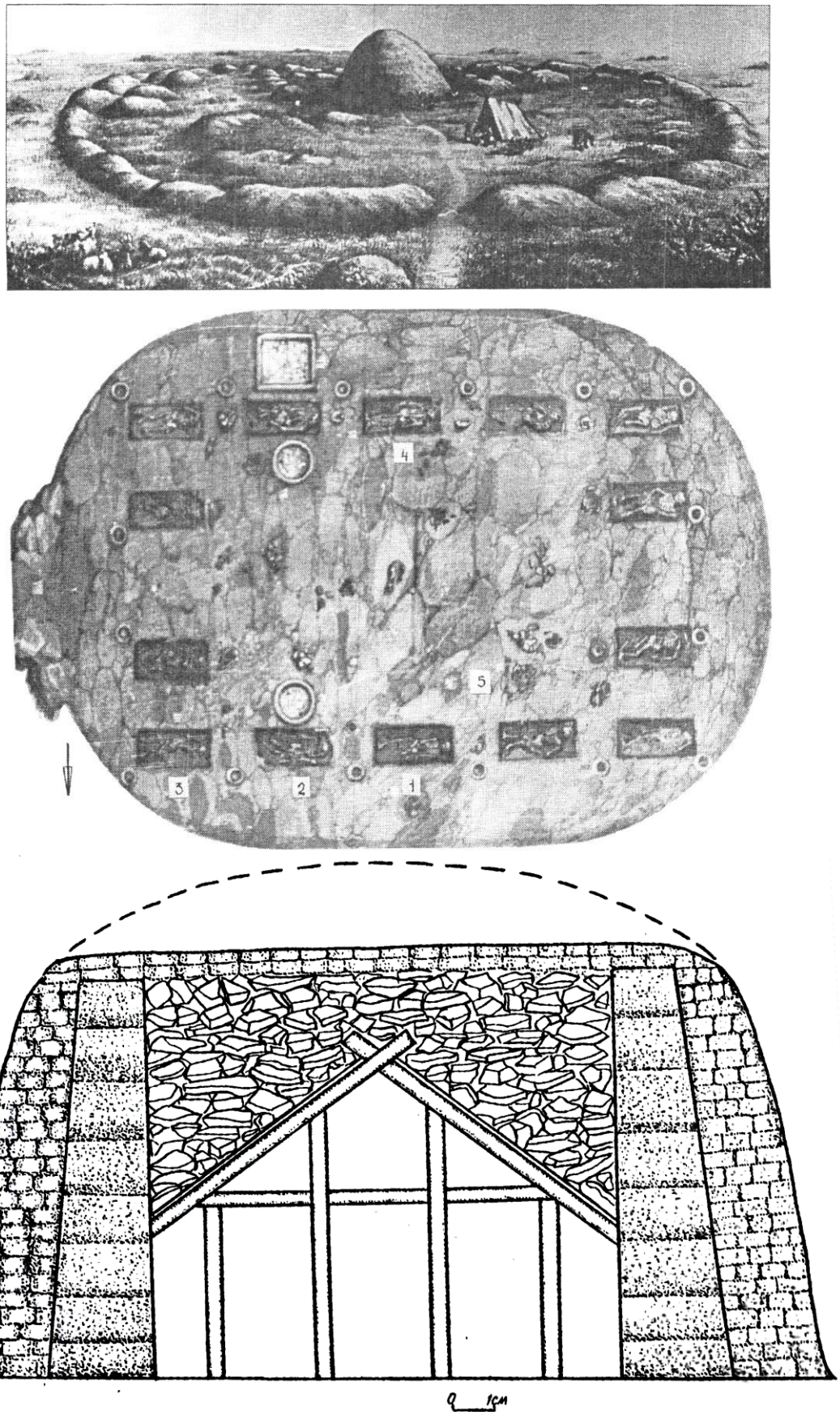

Tabl. XLVIII. Mar'ânìvka. Konstrukcja i rekonstrukcja kurhanu Perepâtiha (wg S.A. Skoryj 1990)

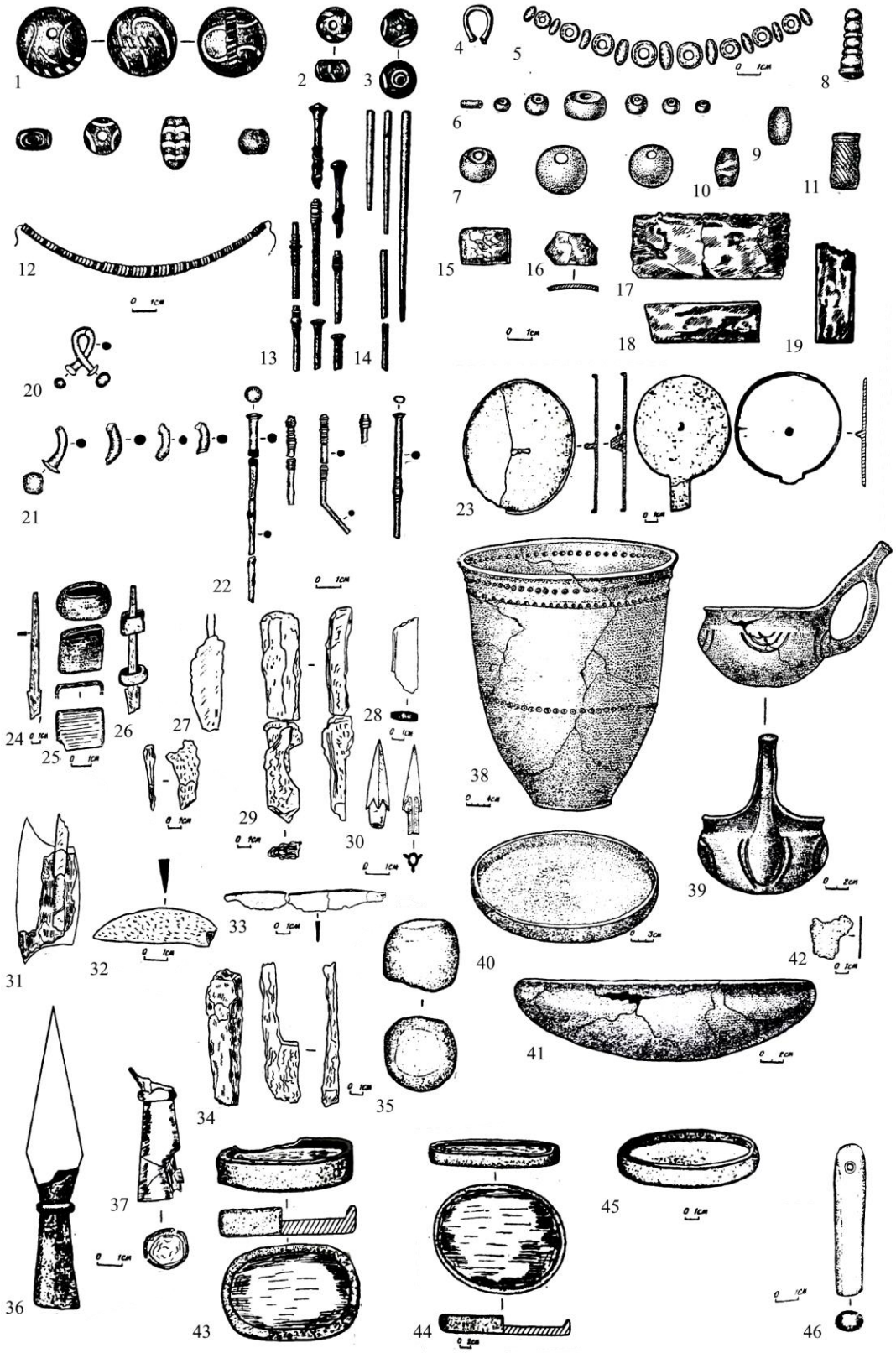

Tabl. XLIX. Mar'ânìvka. Wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu Perepâtiha.
-3, 5-7, 9-12 – szkło i pasta szklana; 4 – srebro; 8 – kość; 13-14, 20-23, 25, 30, 36-37, 42 – brąz; 15-16 – bursztyn; 17-19 – złoto; 24, 27-29, 31-34 – żelazo; 35, 43-46 – kamień; 38-41 – glina

(wg S.A. Skoryj 1990)

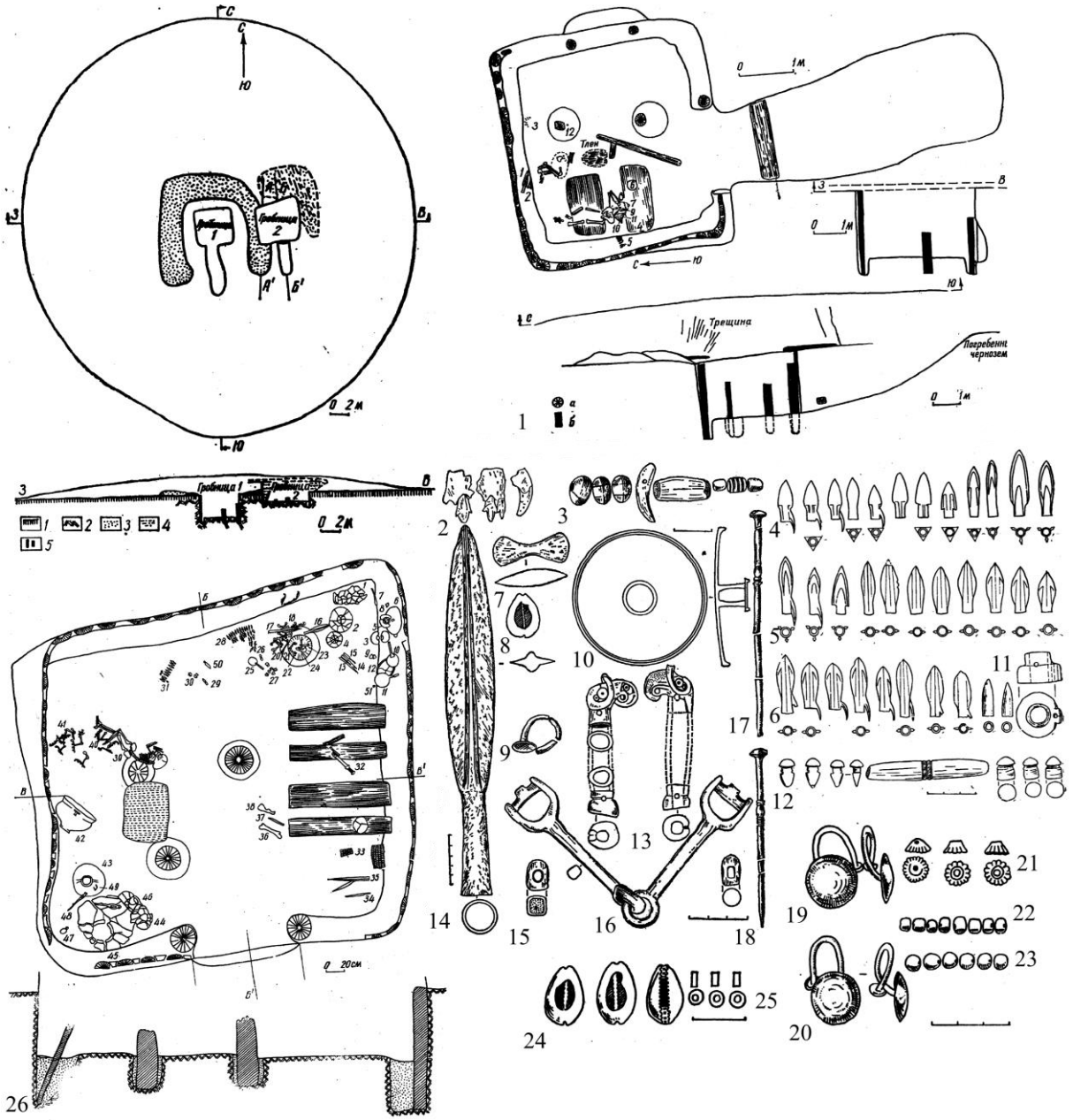

Tabl. L. Matusìv. Konstrukcje nadgrobowa i grobowe pochówków nr 1 (1) i 2 (26) z kurhanu Repâhtova Mogila oraz inwentarz pochówku nr 1 (2-24).
2, 11-13, 15-16 – kość; 3 – kryształ górski, kość, pasta szklana; 6, 10, 16-18 – brąz; 7, 14 – żelazo; 8, 24 – muszle; 19-20 – złoto; 21-22, 25 – pasta szklana; 23 – bursztyn
(wg V.A. Il'inskaâ et al. 1980)

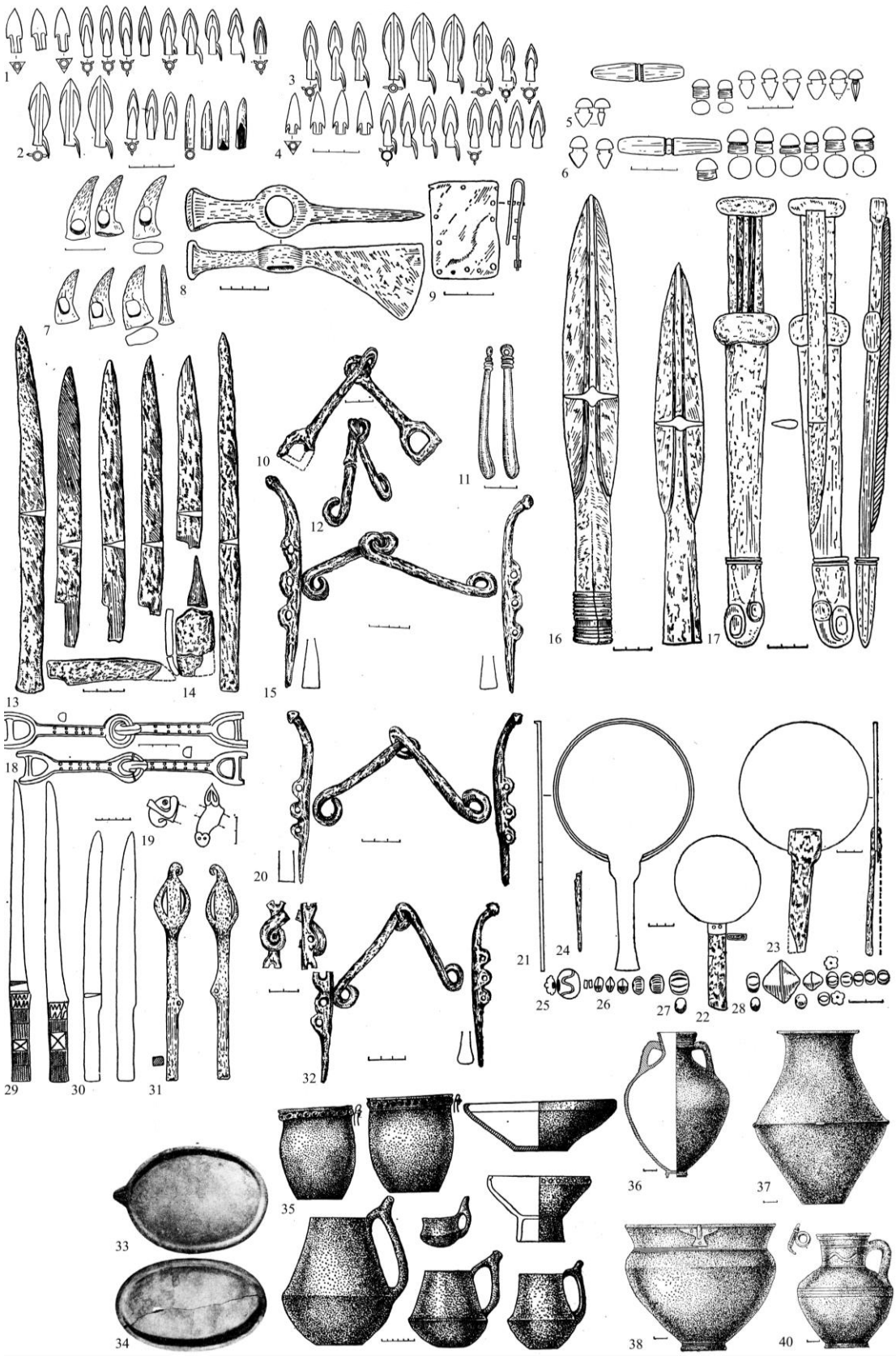

Tabl. LI. Matusìv. Inwentarz pochówku nr 2 z kurhanu Repâhtova Mogila.
1-4, 11, 13, 18, 21, 29-30, 38 – brąz; 5-7, 19, 24 – kość; 8, 10, 12-15, 31-32 – żelazo; 9 – złoto; 22-23 – żelazo, brąz; 25 – pasta szklana; 26 – szkło; 27-28 – bursztyn; 33-34 – kamień; 35-37, 40 – glina
(V.A. Il'inskaâ et al. 1980)

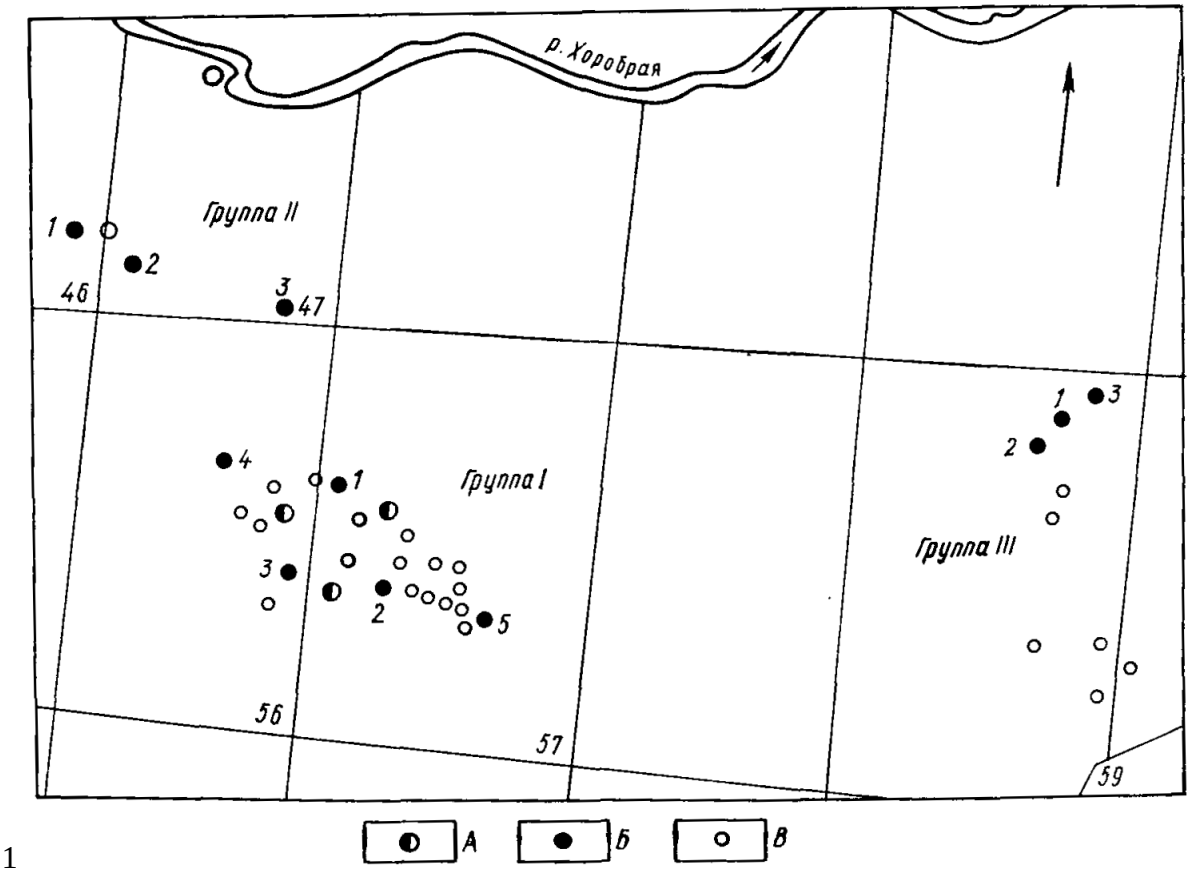

1

2

Tabl. LII. Medvin. Rozmieszczenie grup kurhanowych (1) i plan pierwszej grupy kurhanowej (2)

(wg G.T. Kovpanenko 1977; B.M. Levčenko 2012)

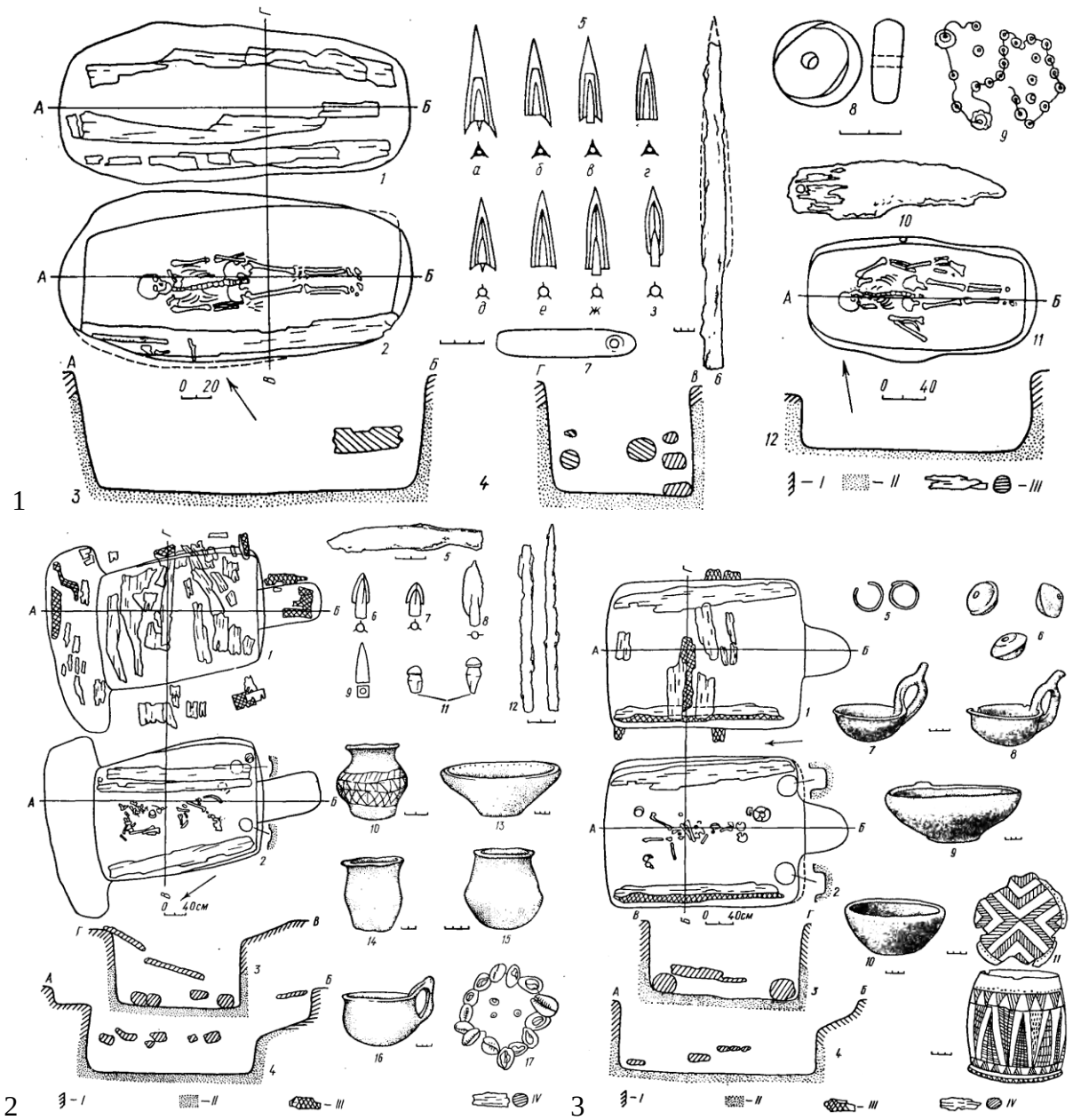

Tabl. LIII. Medvin. Konstrukcje grobowe i przedmioty inwentarza z kurhanów nr 1/1973 (1.1-7), 5/1973 (1.8-12), 3 (2) i 4 (3) z pierwszej grupy kurhanowej.
1.5, 2.6-8, 3.5 – brąz; 1.6, 10, 2.5, 12 – żelazo; 1.7 – kamień; 1.8, 2.10, 13-16, 3.6-11 – glina; 1.9 – pasta szklana; 2.9, 11 – kość; 2.17 – muszle
(wg G.T. Kovpanenko 1977)

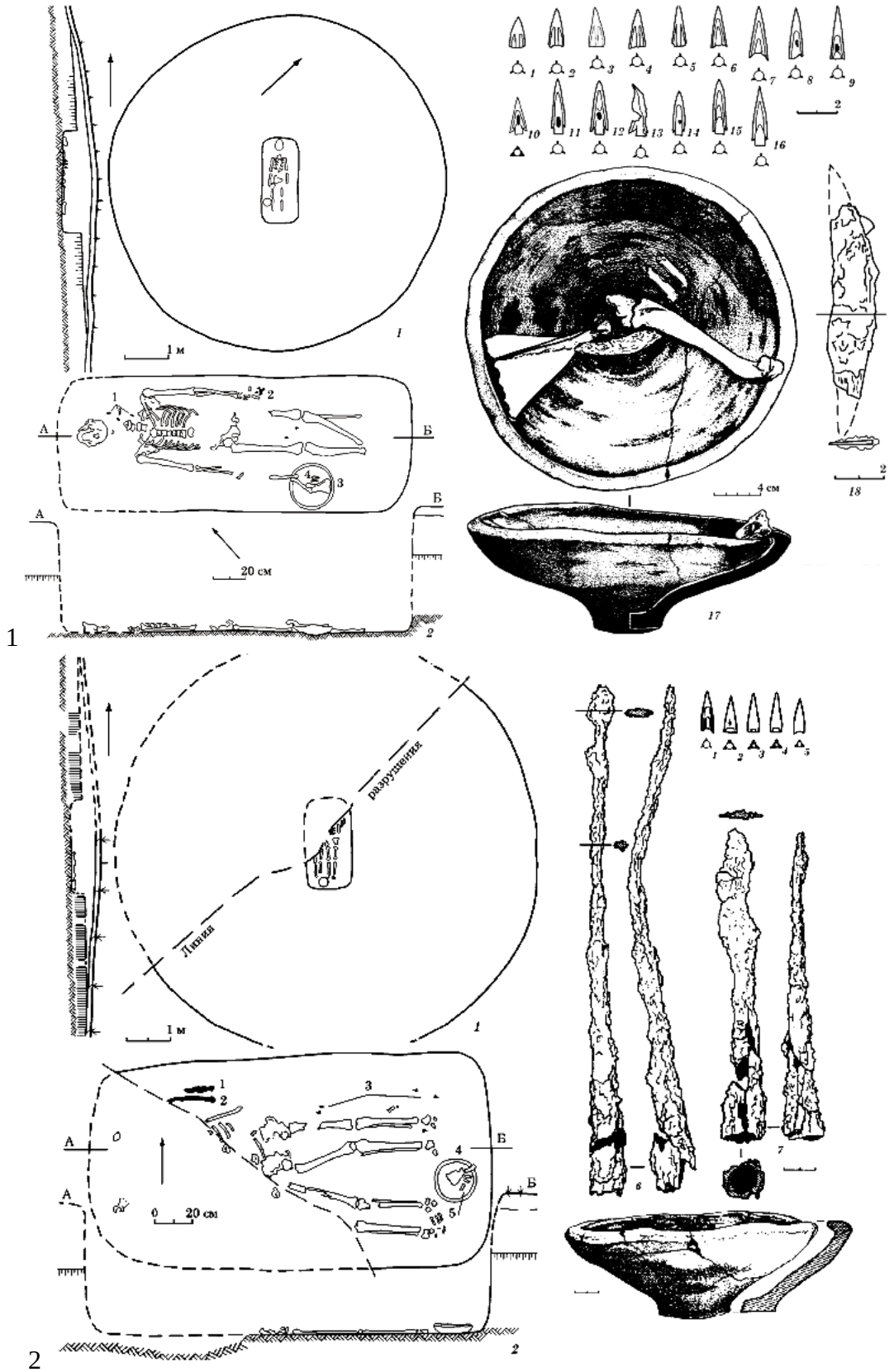

Tabl. LIV. Medvin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 6 (1) i 13 (2) z pierwszej grupy kurhanowej.
1.1-16, 2.1-5 – brąz; 1.17, 2.8 – glina 1.18, 2.6-7 – żelazo
(wg B.M. Levčenko 2012)

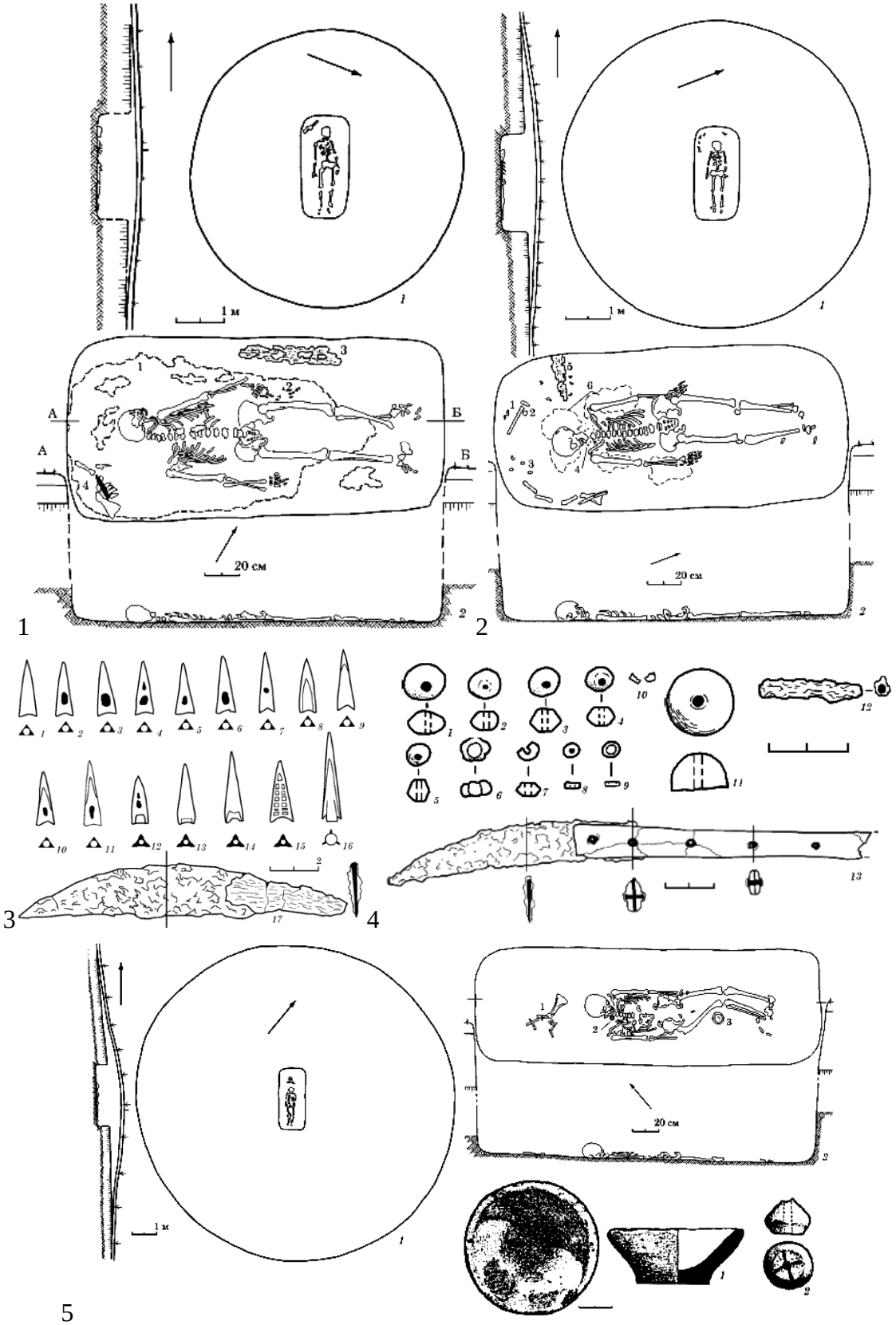

Tabl. LV. Medvin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 7 (1, 3), 8 (2, 4) i 12 (5) z pierwszej grupy kurhanowej.
3.1-16 – brąz; 3.17, 4.12-13 – żelazo; 4.1-10 – pasta szklana; 4.11 – ołów; 5.1-2 – glina
(wg B.M. Levčenko 2012)

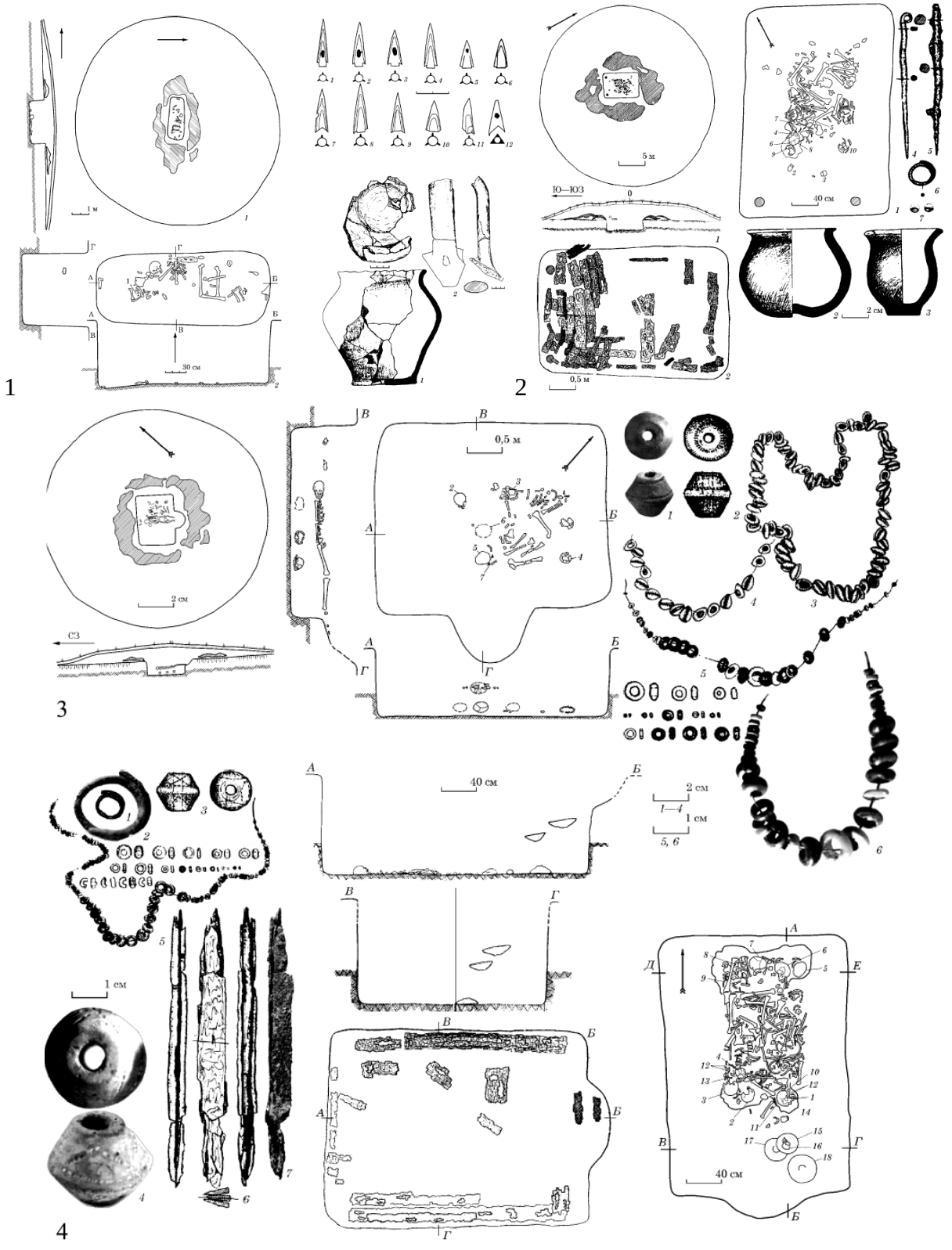

Tabl. LVI. Medvin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 9 (2), 15 (3), 18 (1) i 22 (4) z pierwszej grupy kurhanowej.
1.1-12, 2.4, 6, 4.1-2 – brąz; 1.1-2, 2-3, 3.1-2, 4.3-4 – glina; 2.4, 4.6-7 – żelazo; 2.7, 3.5-6, 4.5 – pasta szklana; 3.3-4 – muszle
(wg B.M. Levčenko 2012; B.M. Levčenko et al. 2015)

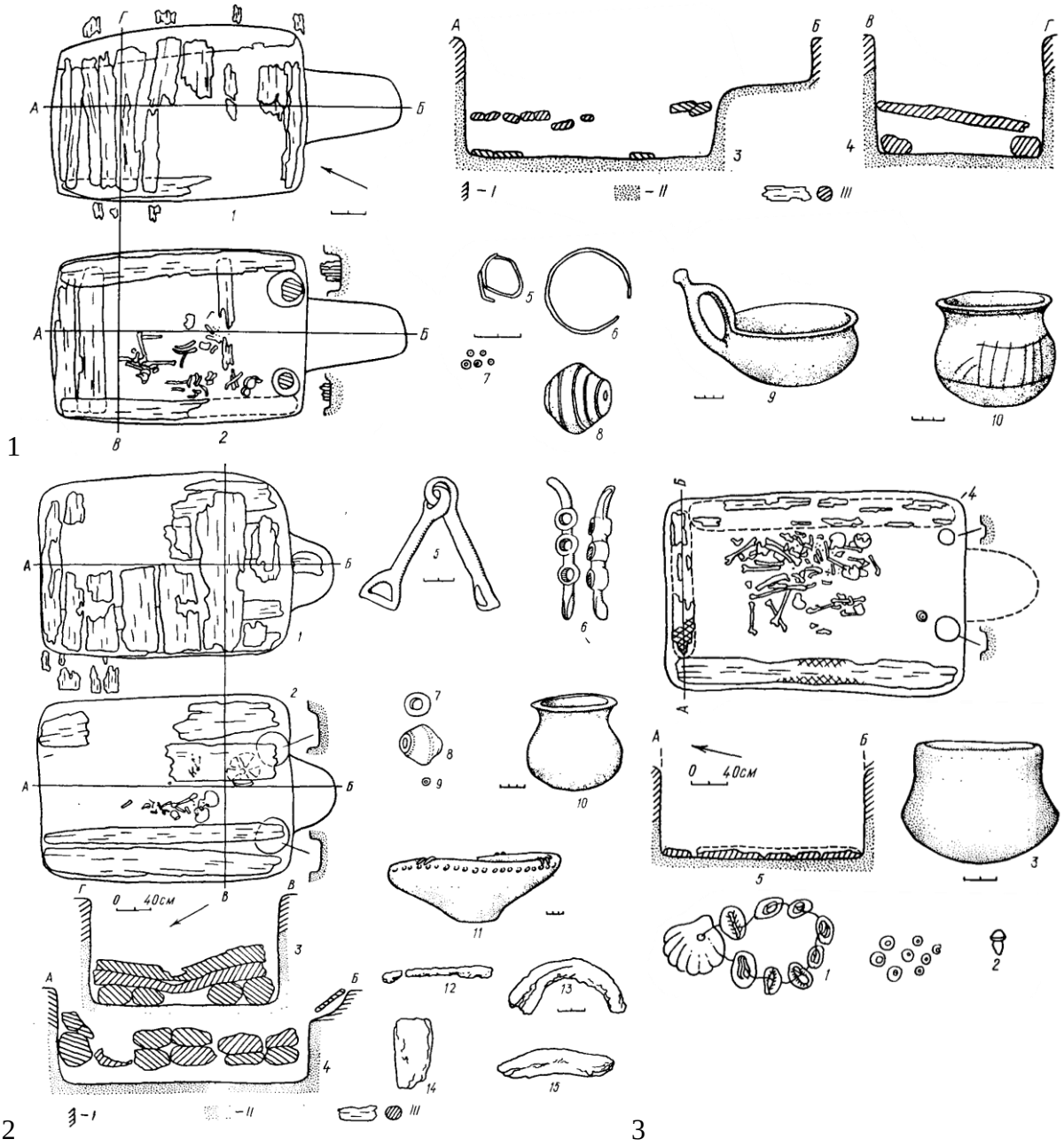

Tabl. LVII. Medvin, gr. 1. Konstrukcje grobowe i przedmioty inwentarza z kurhanów nr 1 (1), 2 (2) i 3 (3) z drugiej (kurhan nr 2) i trzeciej (kurhany nr 1 i 3) grupy kurhanowej. 1.5-6, 2.5-7 – brąz; 1.7 – pasta szklana; 1.8-10, 2.8, 10-11, 3.3 – glina; 2.9 – serdolik; 2.13-15 – żelazo; 3.1 – muszle i pasta szklana; 3.2 – kość

(wg G.T. Kovpanenko 1977)

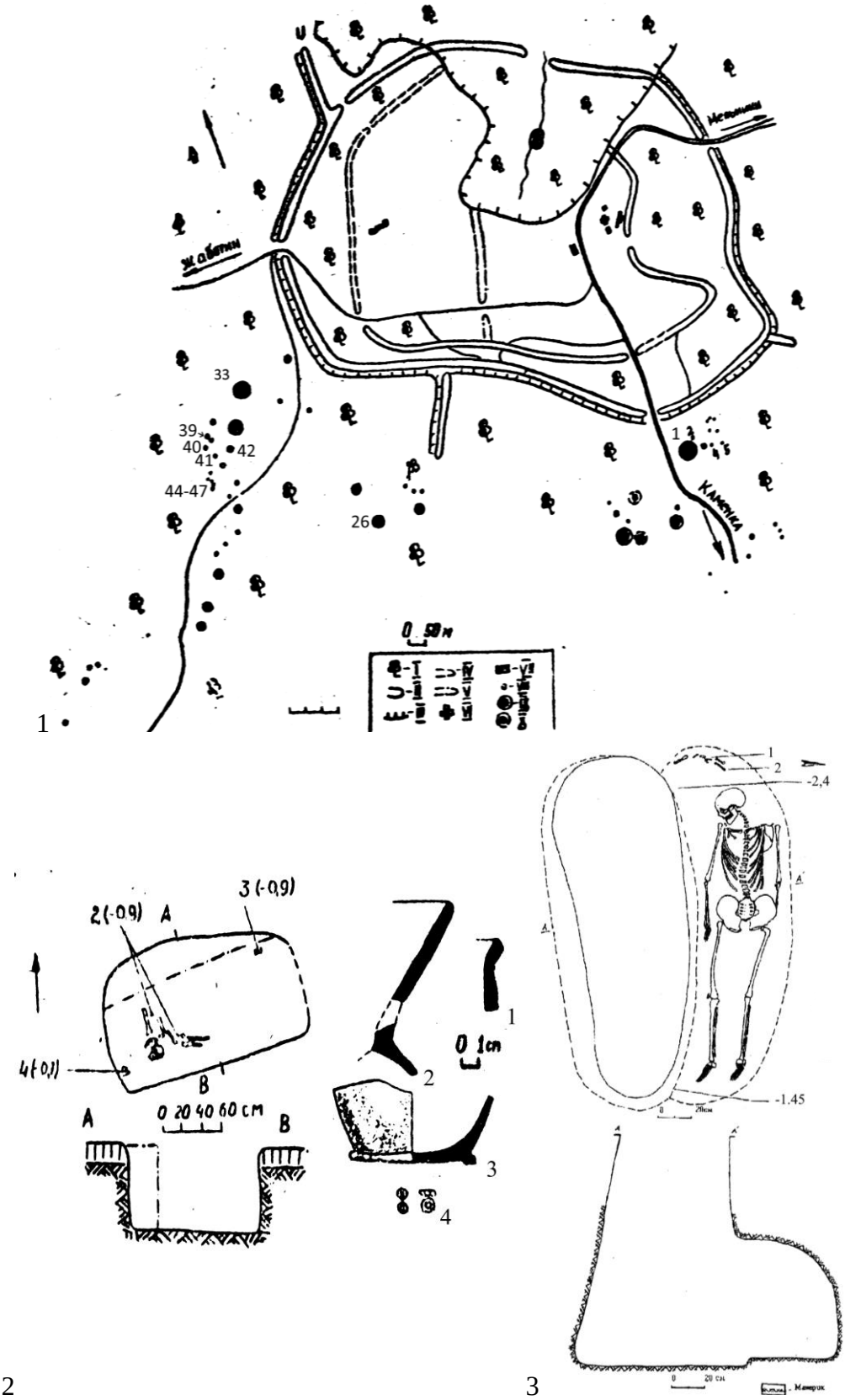

1 2 3

Tabl. LVIII. Mel'niki-Holodnij Âr. Plan grup kurhanowych (1) oraz konstrukcje grobowe i przedmioty inwentarza z kurhanów nr 45 (2) i 68 (3).
2.1-3 – glina; 1.4 – szkło; 3.1 – pokarm ofiarny, 2 – kościana rączka noża
(wg S.A. Skoryj, S.S. Bezsonova 1995; S.A. Skoryj 2003)

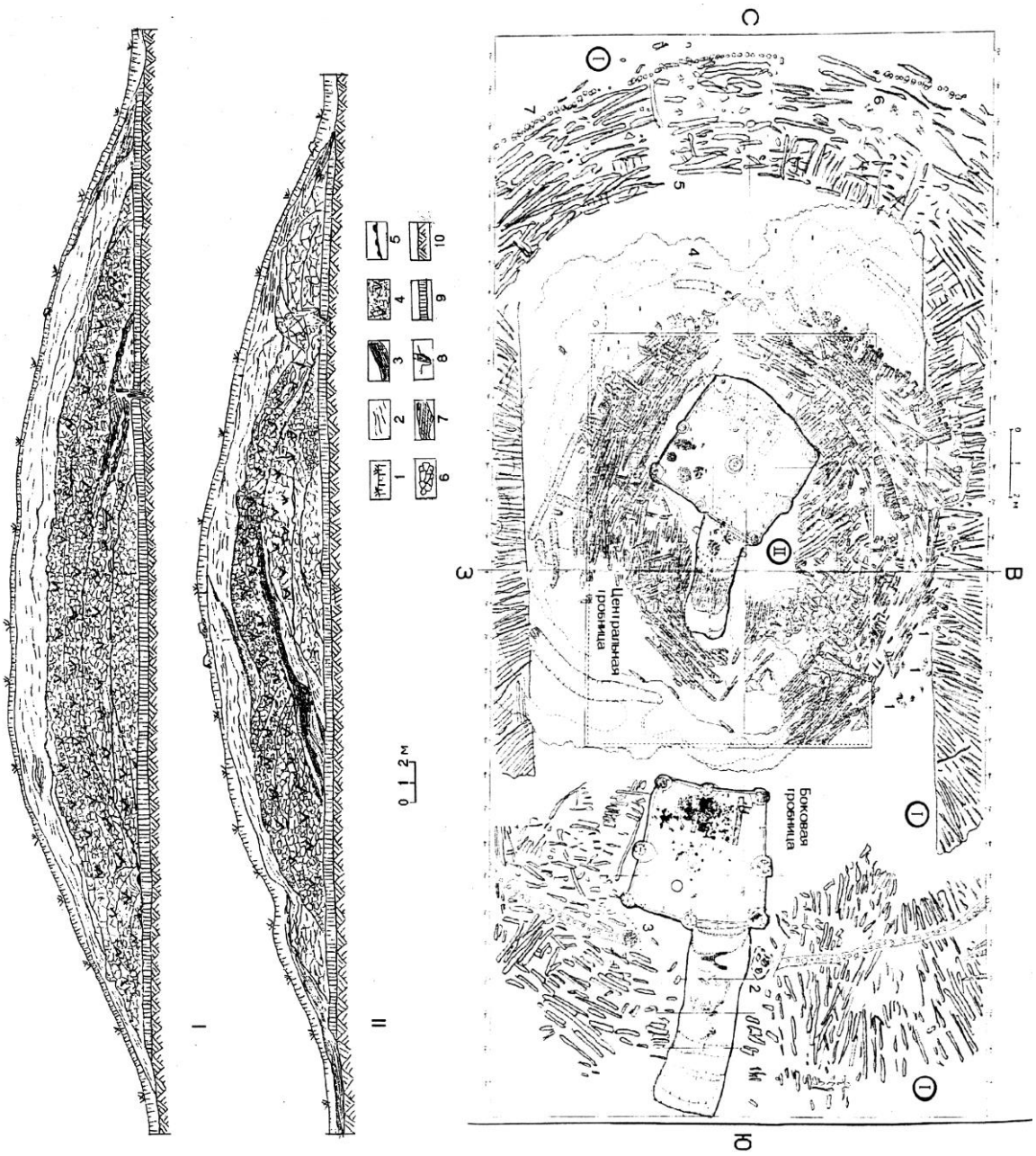

Tabl. LIX. Mel’niki-Holodnij Âr. Konstrukcja nadgrobowa kurhanu nr 33 (Skifskaâ Mogila) (wg S.A. Skoryj, Â. Hohorovski 2009)

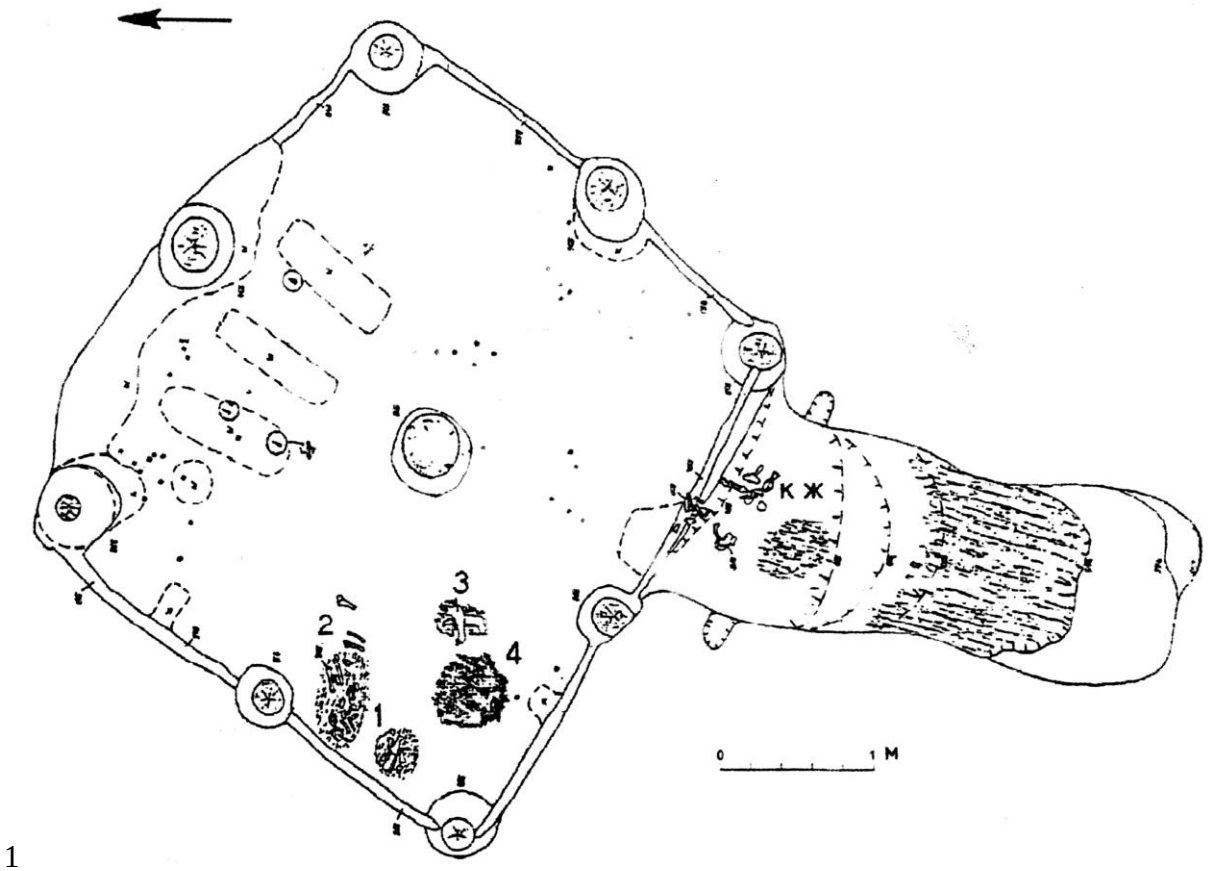

1

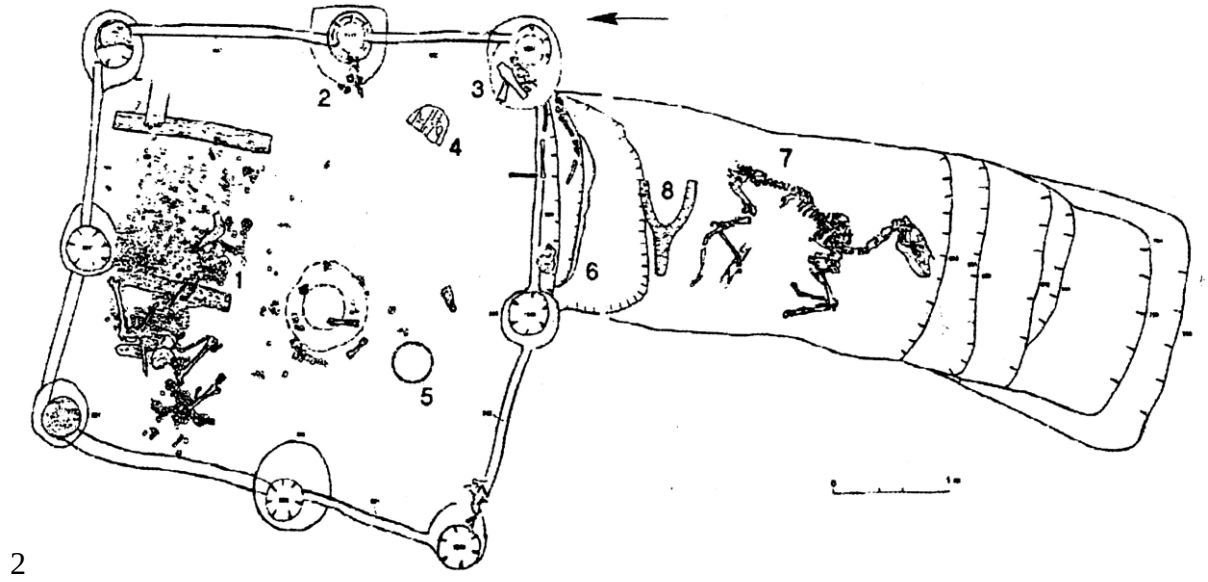

2

Tabl. LX. Mel’niki-Holodnij Âr. Konstrukcje grobowe centralnego (1) i bocznego (2) grobowca kurhanu nr 33 (Skifskaâ Mogila)
(wg S.A. Skoryj, Â. Hohorovski 2009)

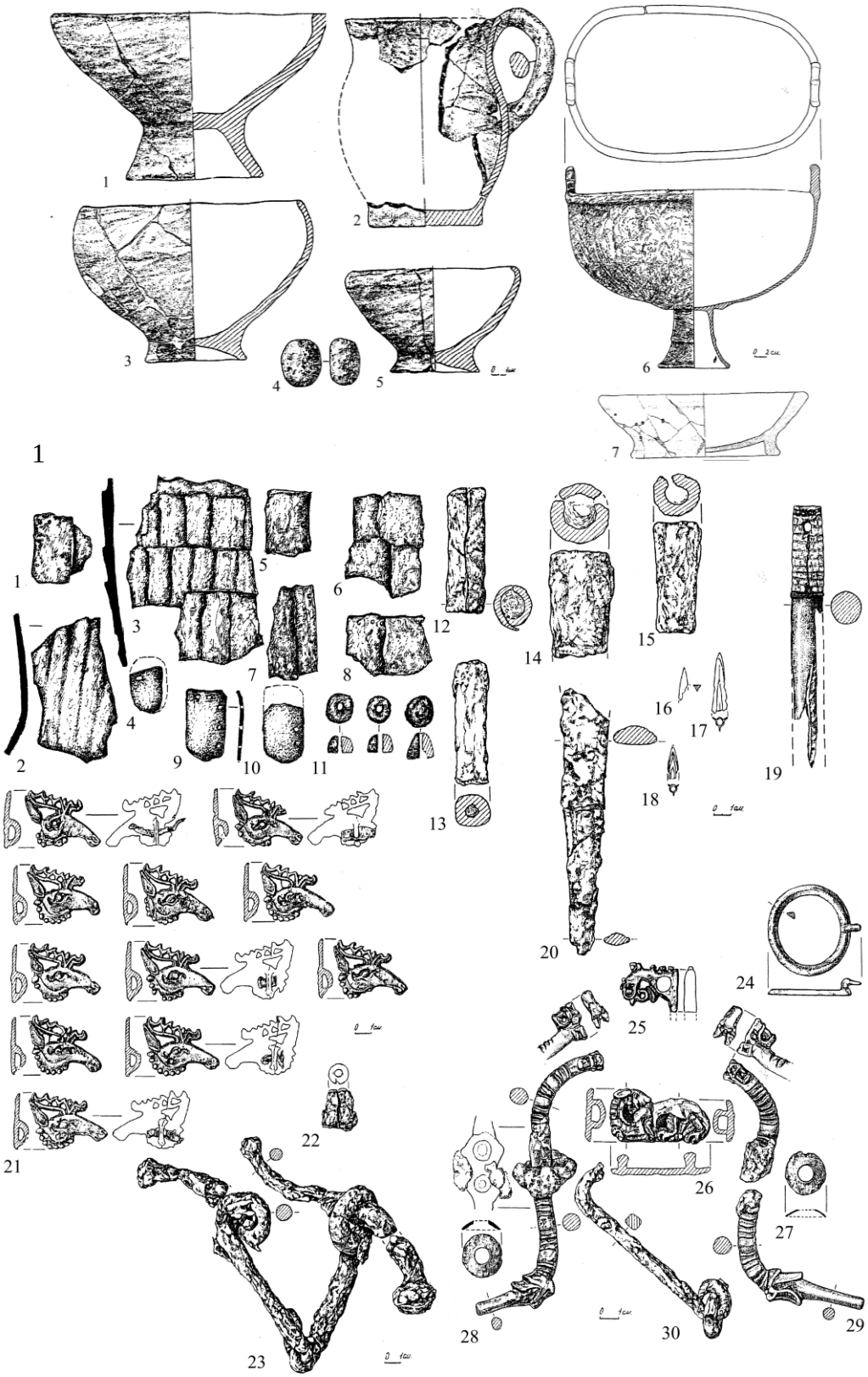

Tabl. LXI. Mel'niki-Holodnij Âr. Przedmioty z tryzny (1) i inwentarza bocznego (2) grobowca kurhanu nr 33 (Skifskaâ Mogila).
1.1-3, 5, 7 – glina; 1.4 – kamień; 1.6, 2.16-18, 21, 24-29 – brąz; 2.1-15, 22-23, 30 – żelazo; 2.19 – kamień i złoto
(wg S.A. Skoryj, Â. Hohorovski 2009)

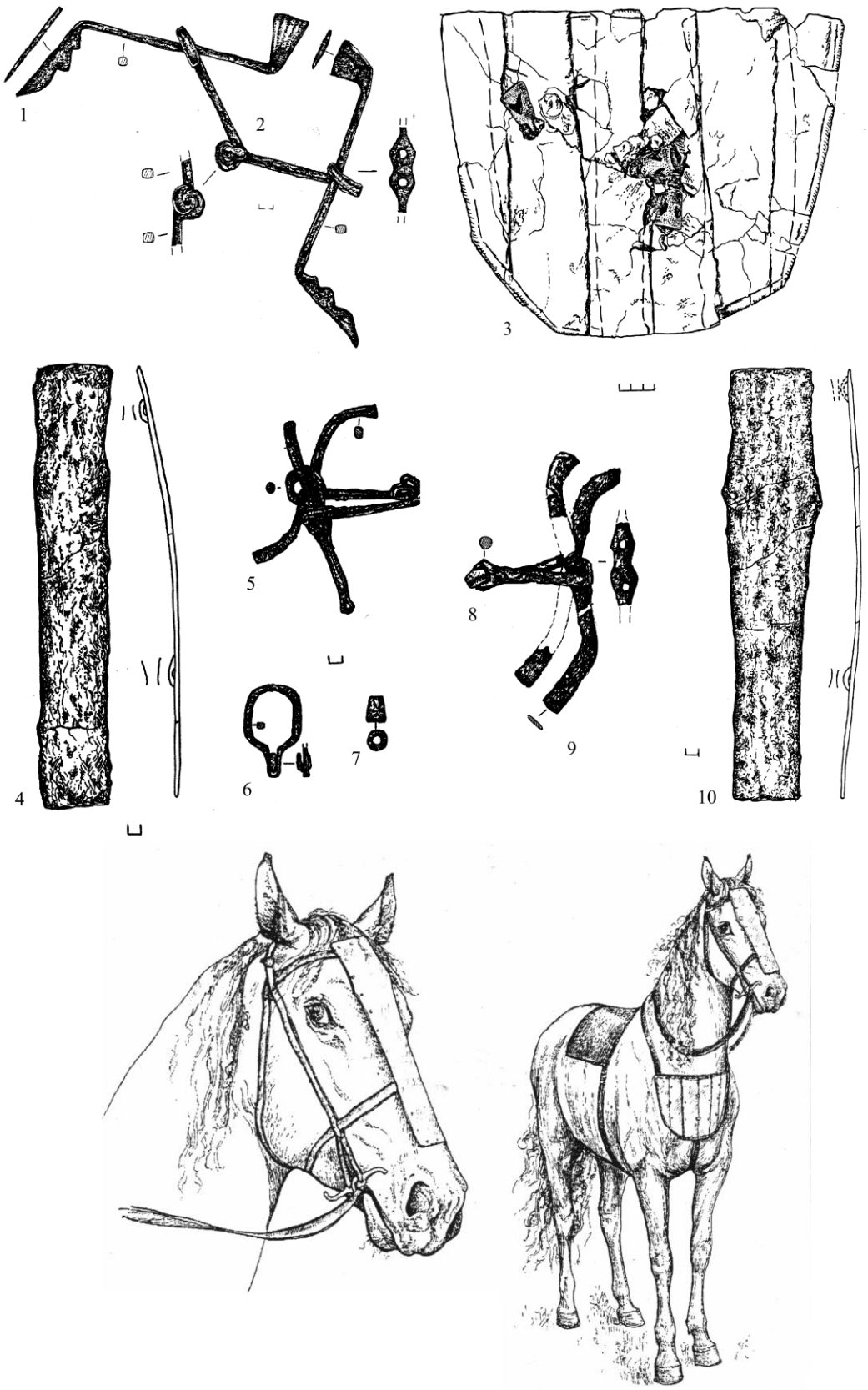

Tabl. LXII. Mel’niki-Holodnij Âr. Przedmioty z inwentarza i rekonstrukcja uprzęży końskiej z bocznego grobowca kurhanu nr 33 (Skifskaâ Mogila).
1-2, 4-10 – żelazo; 3 – żelazo i brąz
(wg S.A. Skoryj, Â. Hohorovski 2009)

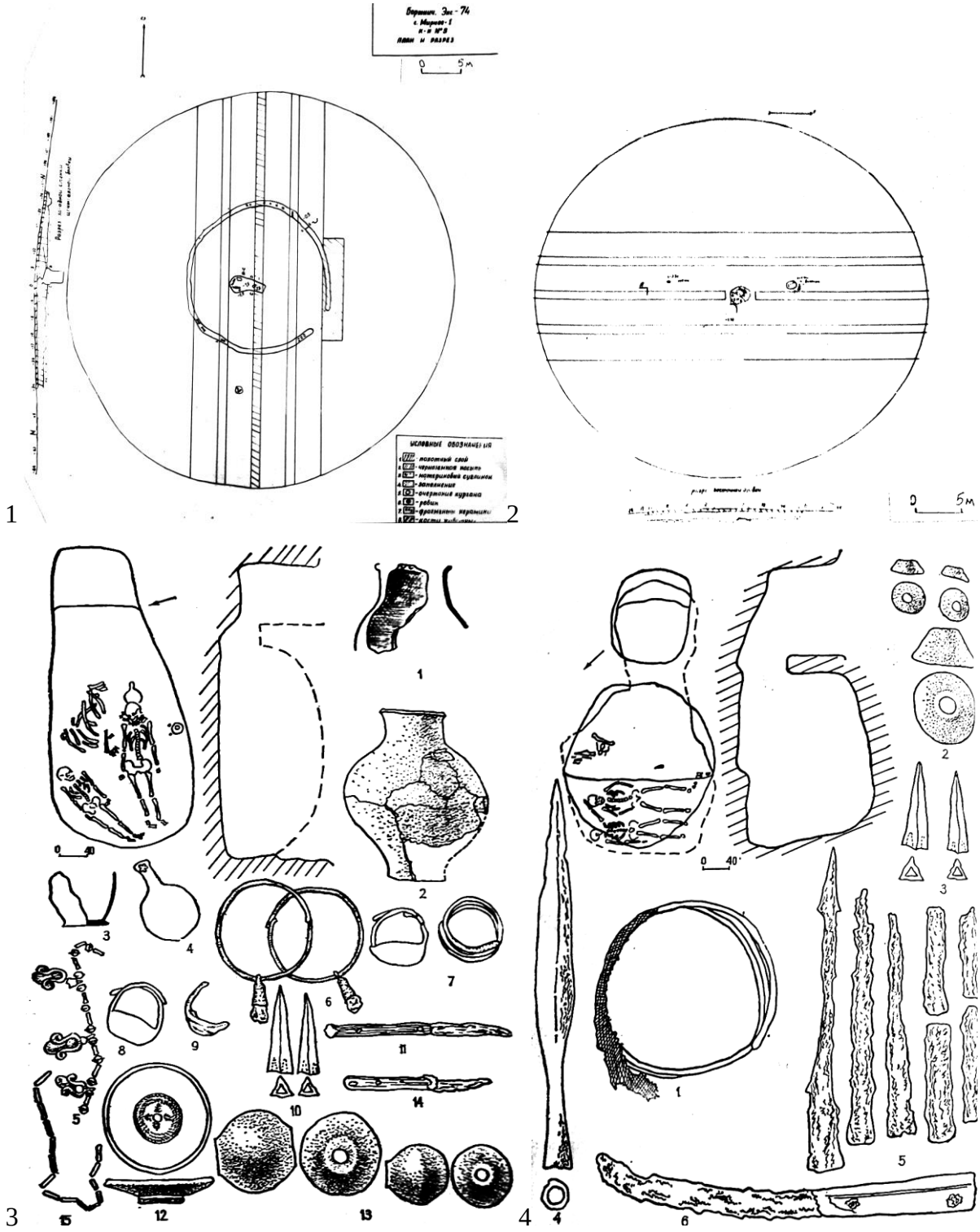

Tabl. LXIII. Mirne. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe kurhanów nr 3 (1, 3; 3.1-14 – zmarły nr 1; 3.15 – zmarły nr 2) i 4 (2, 4; 4.1-5 – zmarły nr 1).
3.1-3, 12-13 – glina; 3.4, 9-10, 4.1, 3 – brąz; 3.5-8 – złoto; 3.11, 14, 4.6 – żelazo i kość; 3.15 – pasta szklana; 4.2, 4-5 – żelazo
(wg V.A. Kruc et al. 1975; V.N. Pogorelyj 1981)

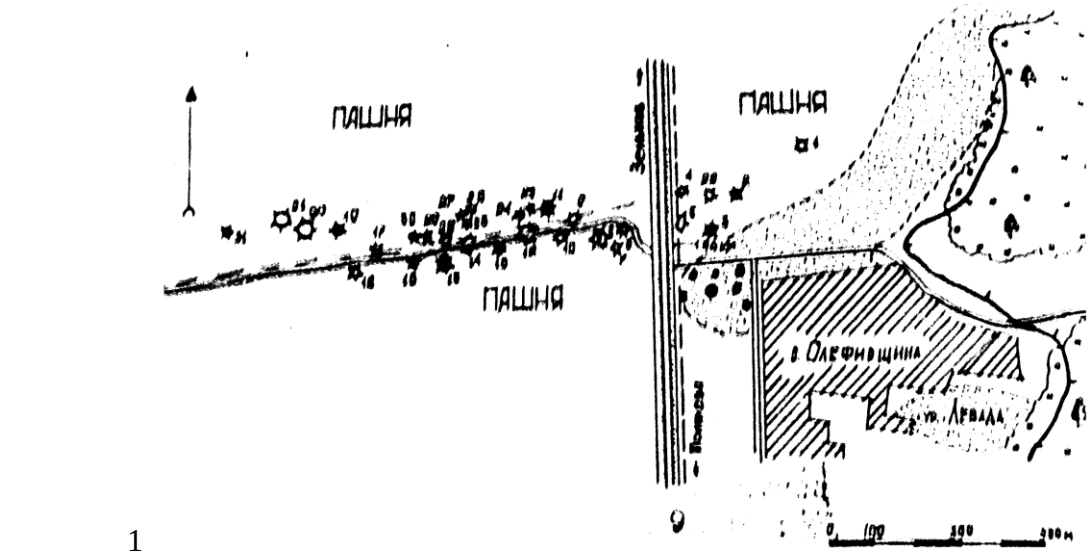

1

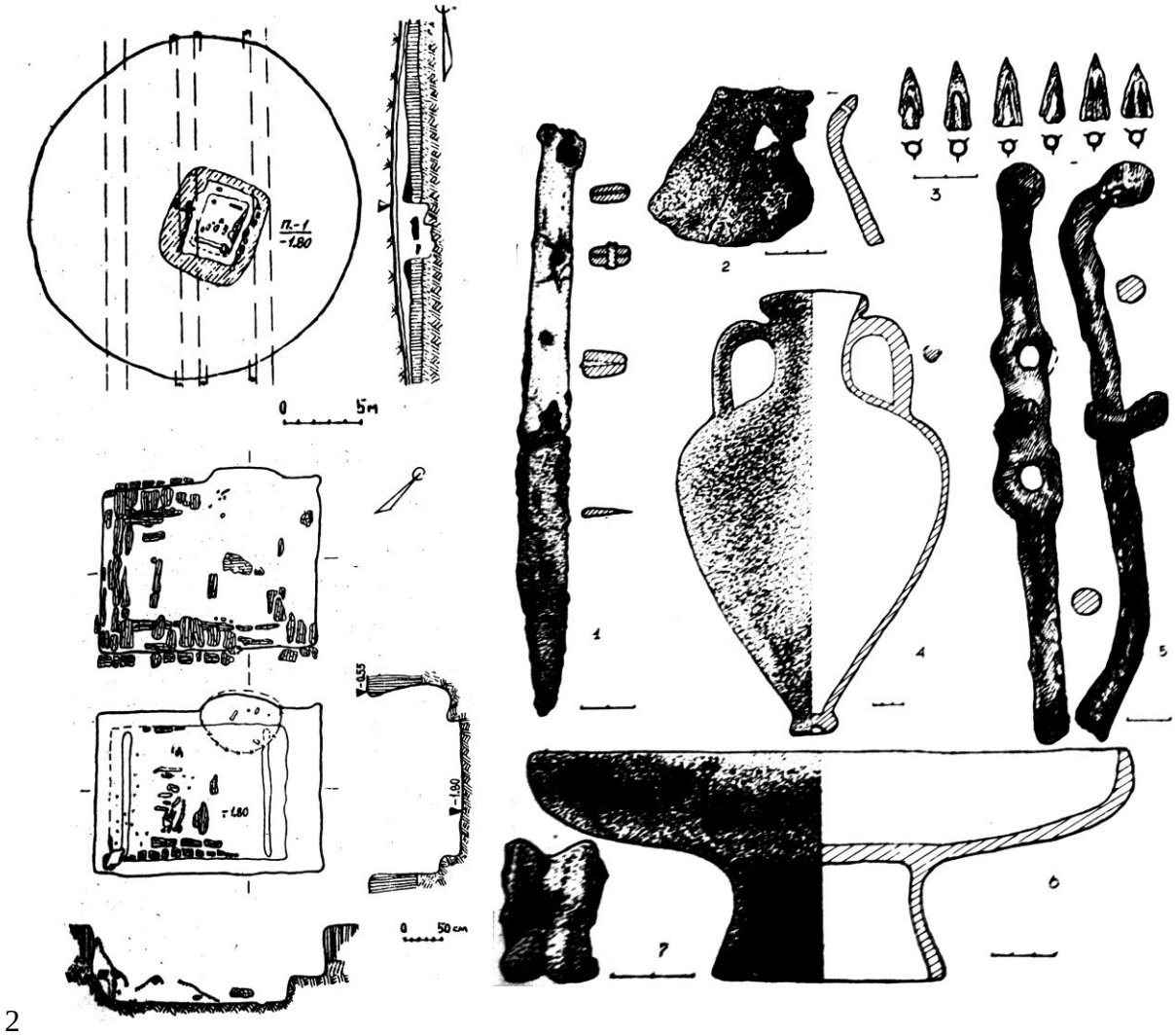

2

Tabl. LXIV. Olefirŝina. Plan cmentarzyska (1) oraz Konstrukcje nadgrobowa i grobowa wraz z przedmiotami inwentarza z kurhanu nr 2 (2).
2.1 – żelazo i kość; 2.2, 4, 6 – glina; 2.3 – brąz; 2.5 – żelazo; 2.7 – kość
(wg I.N. Kulatova et al. 1993)

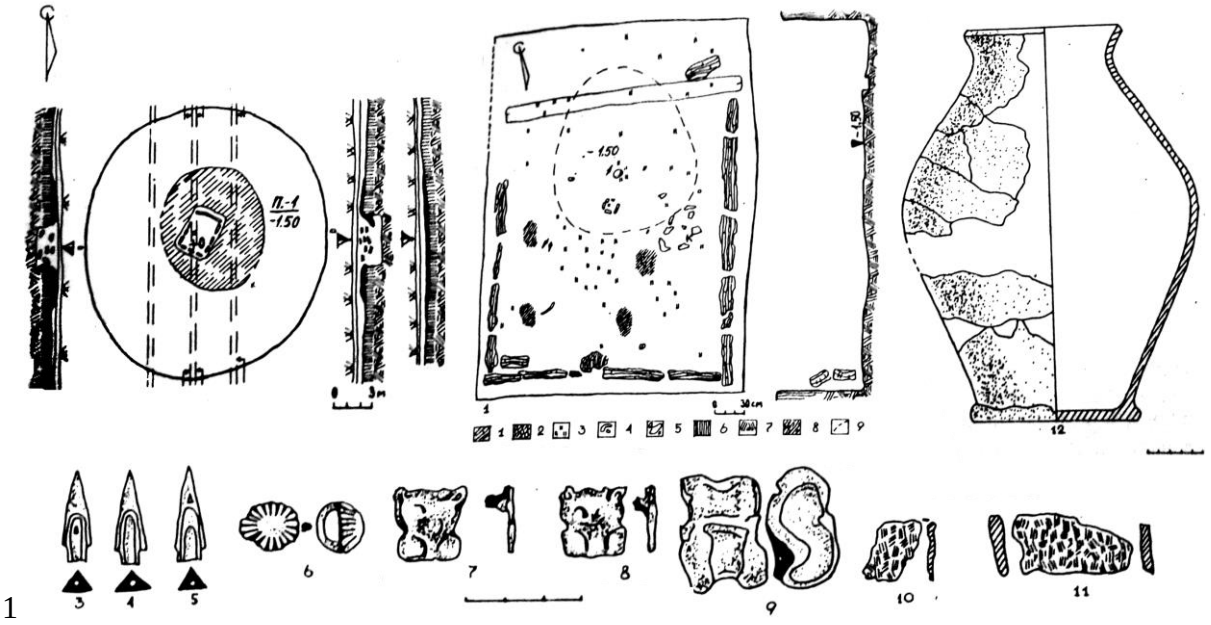

1

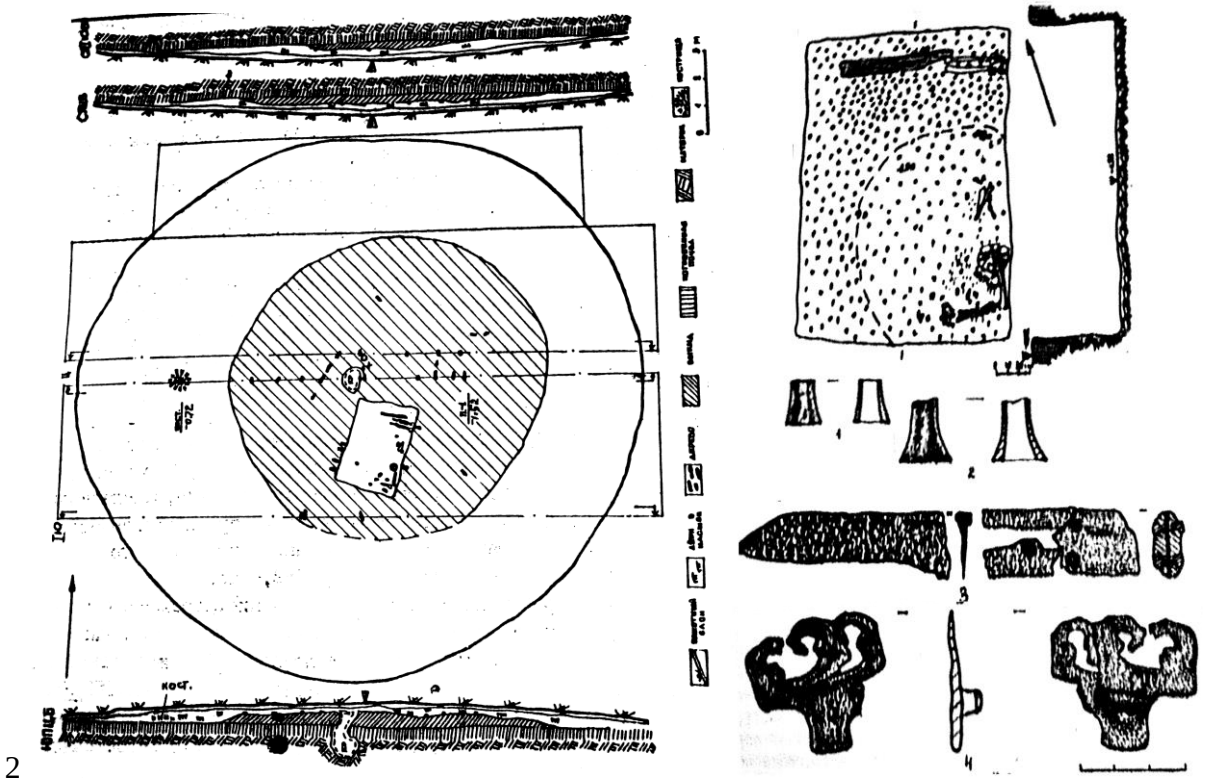

2

Tabl. LXV. Olefirŝina. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 11 (1) i 13 (2).
1.1-8, 2.1-2, 4 – brąz; 1.9 – kość; 1.10-11 – żelazo; 1.12 – glina; 2.3 – żelazo i kość
(wg I.N. Kulatova et al. 1993)

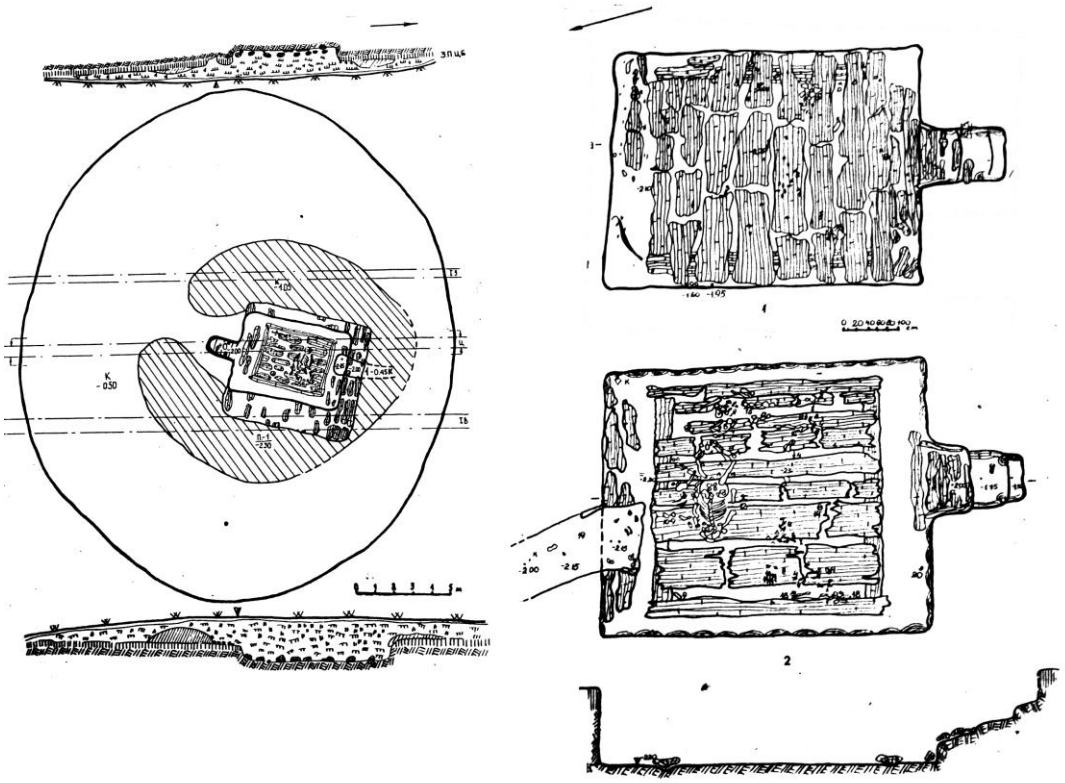

1

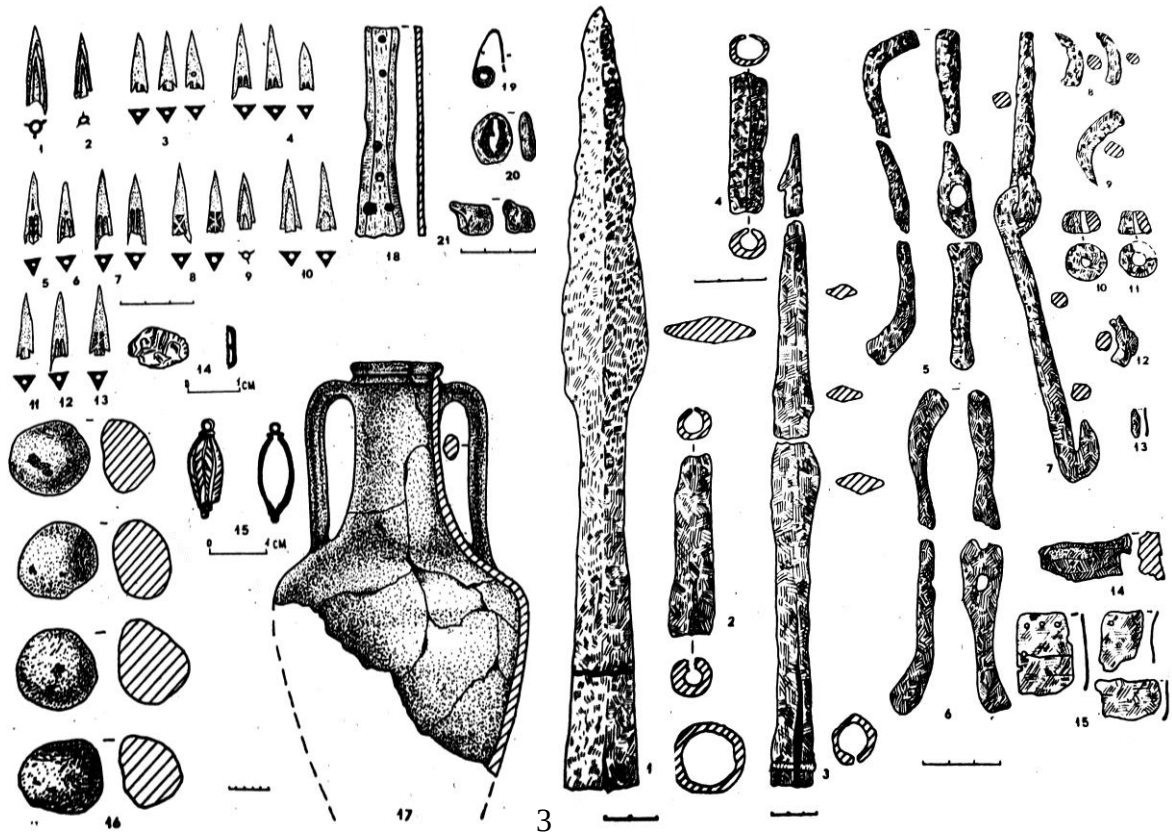

2 3

Tabl. LXVI. Olefirŝina. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 15. 2.1-13, 19 – brąz; 2.14-15 – złoto; 2.16 – kamień; 2.17 – glina; 2.18 – kość; 2.20 – muszla; 2.21 – kreda; 3.1-15 – żelazo

(wg I.N. Kulatova et al. 1993)

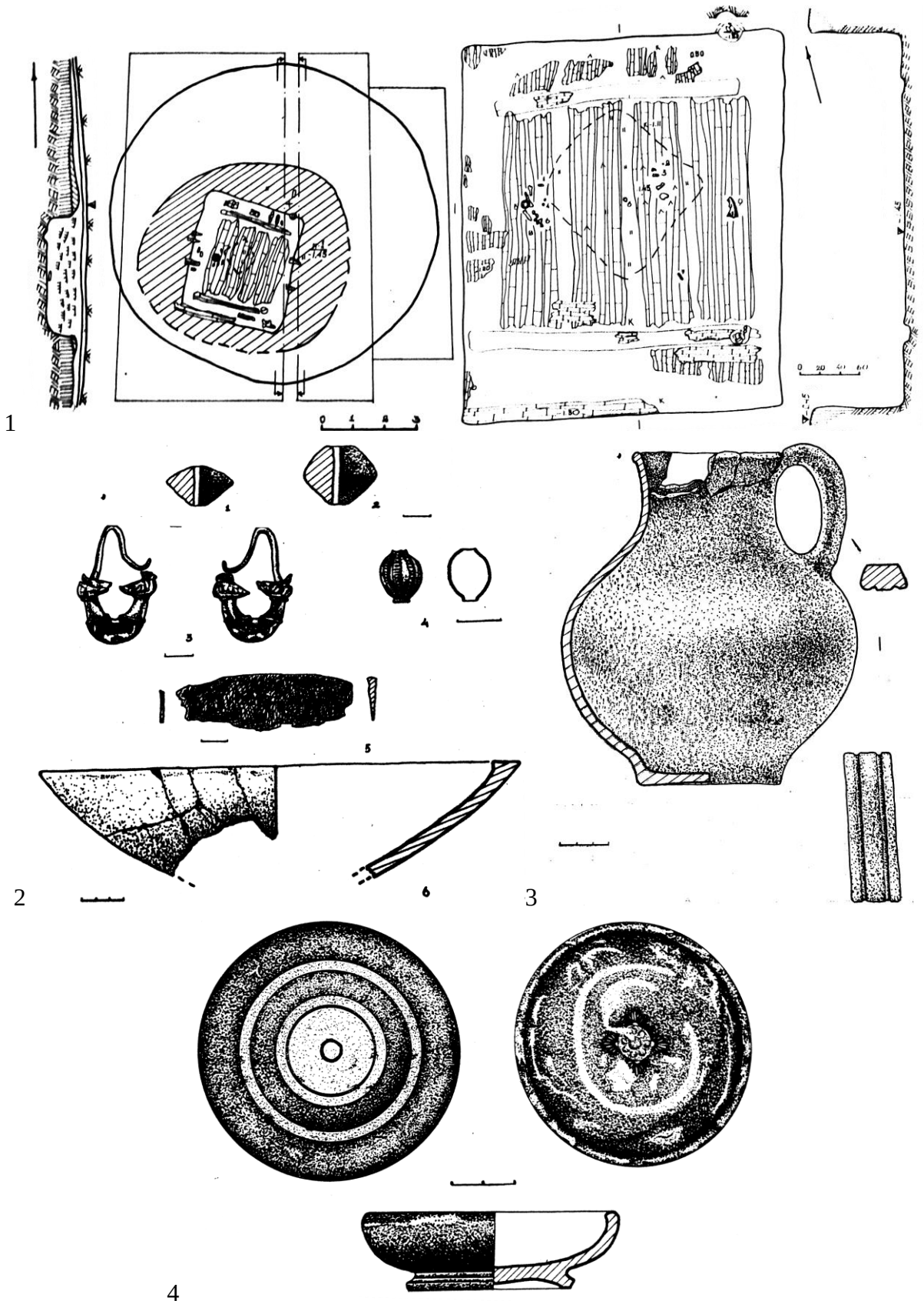

Tabl. LXVII. Olefirŝina. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 16. 2.1-2, 6, 3, 4 – glina; 2.3-4 – złoto; 2.5 – żelazo

(wg I.N. Kulatova et al. 1993)

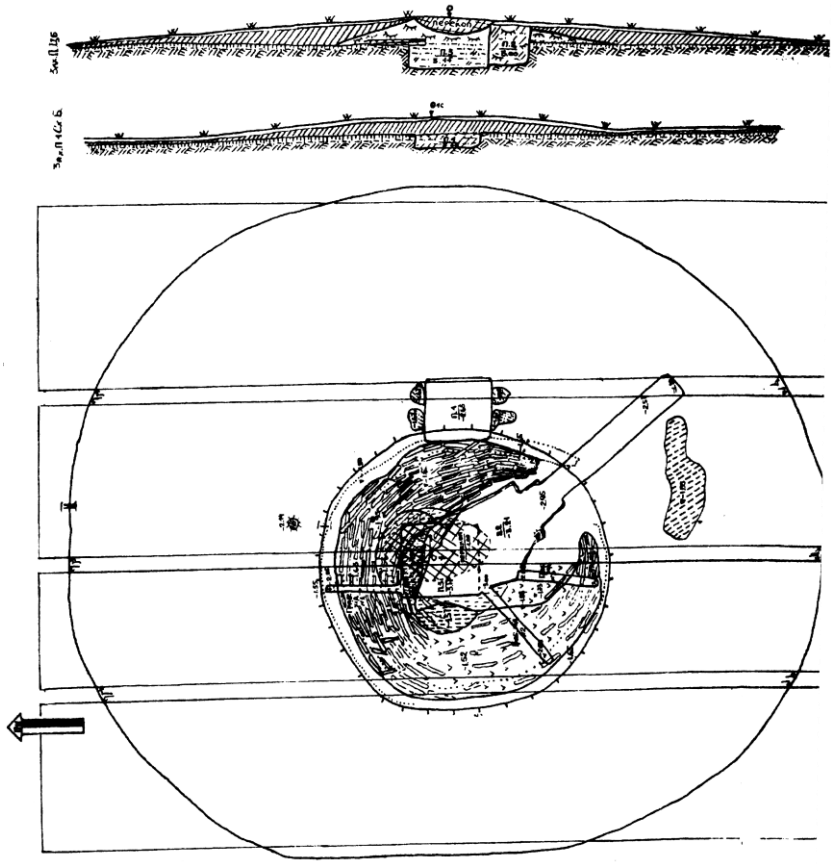

1

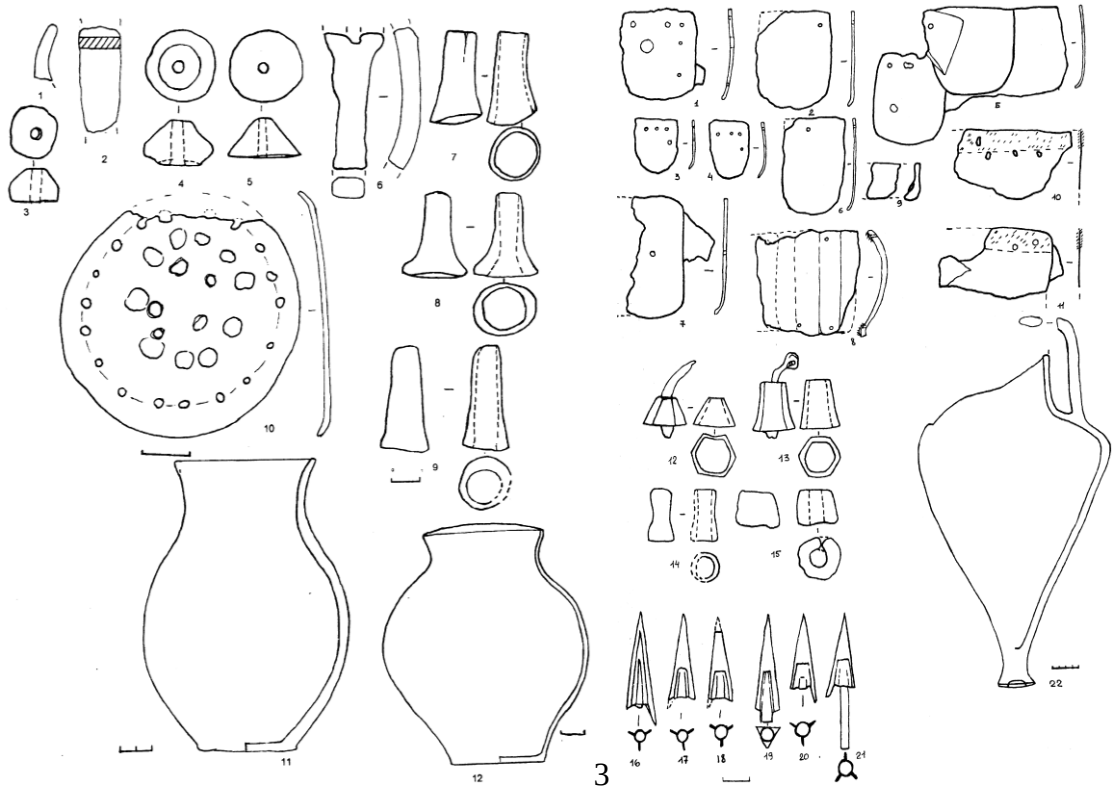

2 3

Tabl. LXVIII. Opišnâ. Konstrukcja nadgrobowa i wyrób przedmiotów inwentarza z pochówków nr 1 (2) i 3 (3).

2.1, 4-5, 11-12, 3.22 – glina; 2.2, 6, 3.1-11, 15 – żelazo; 2.7, 10, 3.12-14, 16-21 – brąz

(wg O.V. Kovalenko, R.S. Lugovij 2006)

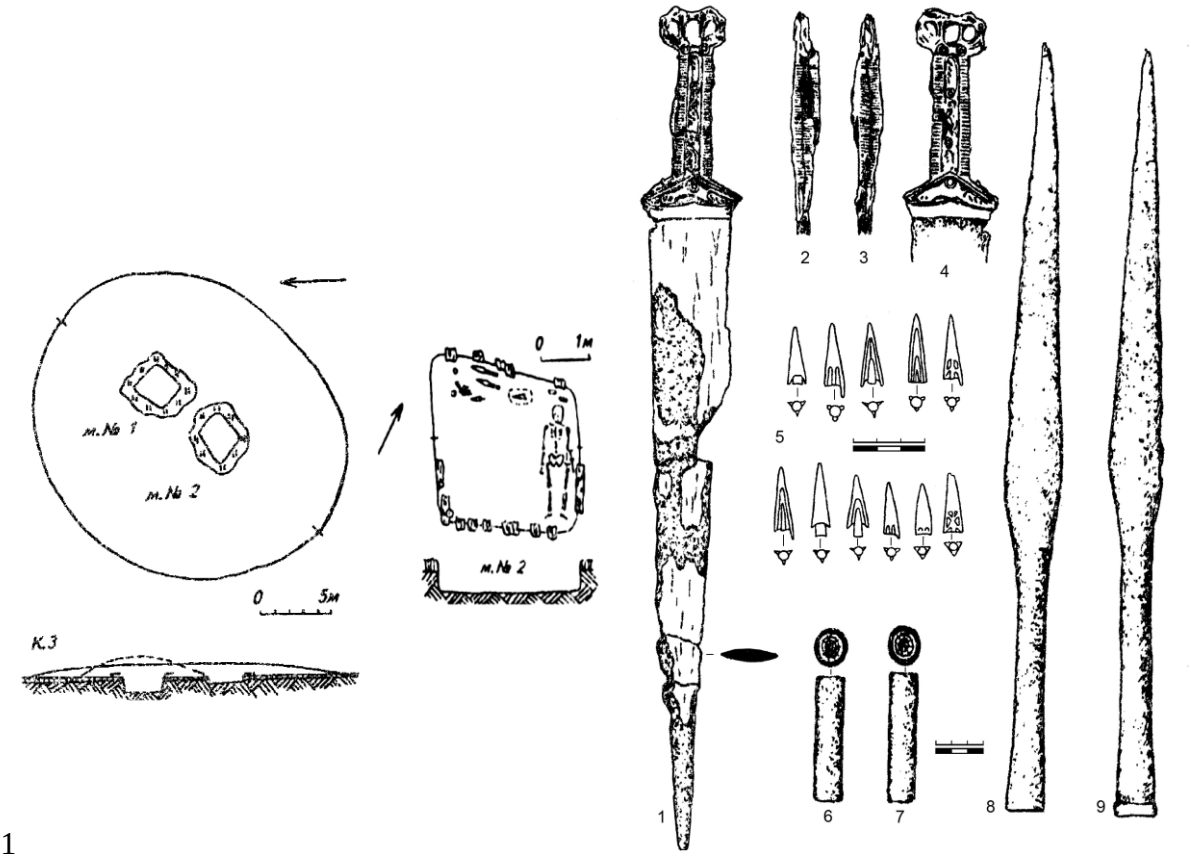

1

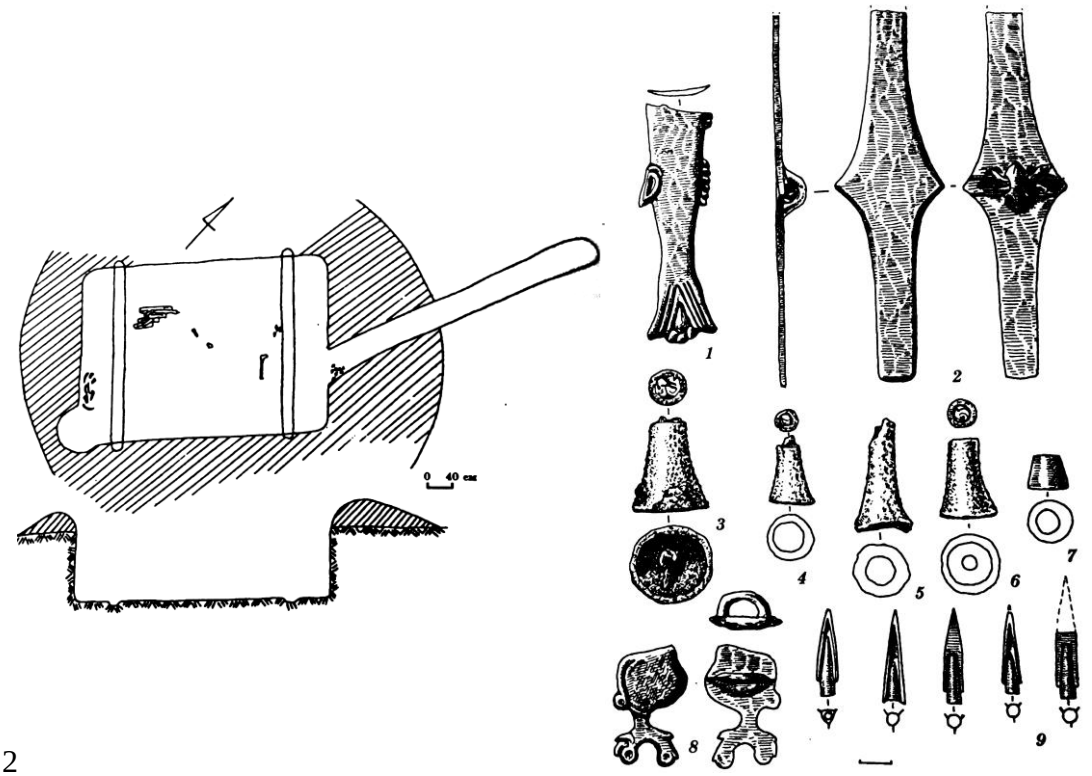

2

Tabl. LXIX. Perŝepìno. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz wybór przedmiotów inwentarza z pochówków nr 2 kurhanu 3 (1) i kurhanu nr 22 (2).
1.1-4 – żelazo i złoto; 1.5, 2.1-9 – brąz; 1.6-9 – żelazo
(1 – wg B.A. Šramko 1994b; 2 – wg V.Û. Murzin et al. 2002)

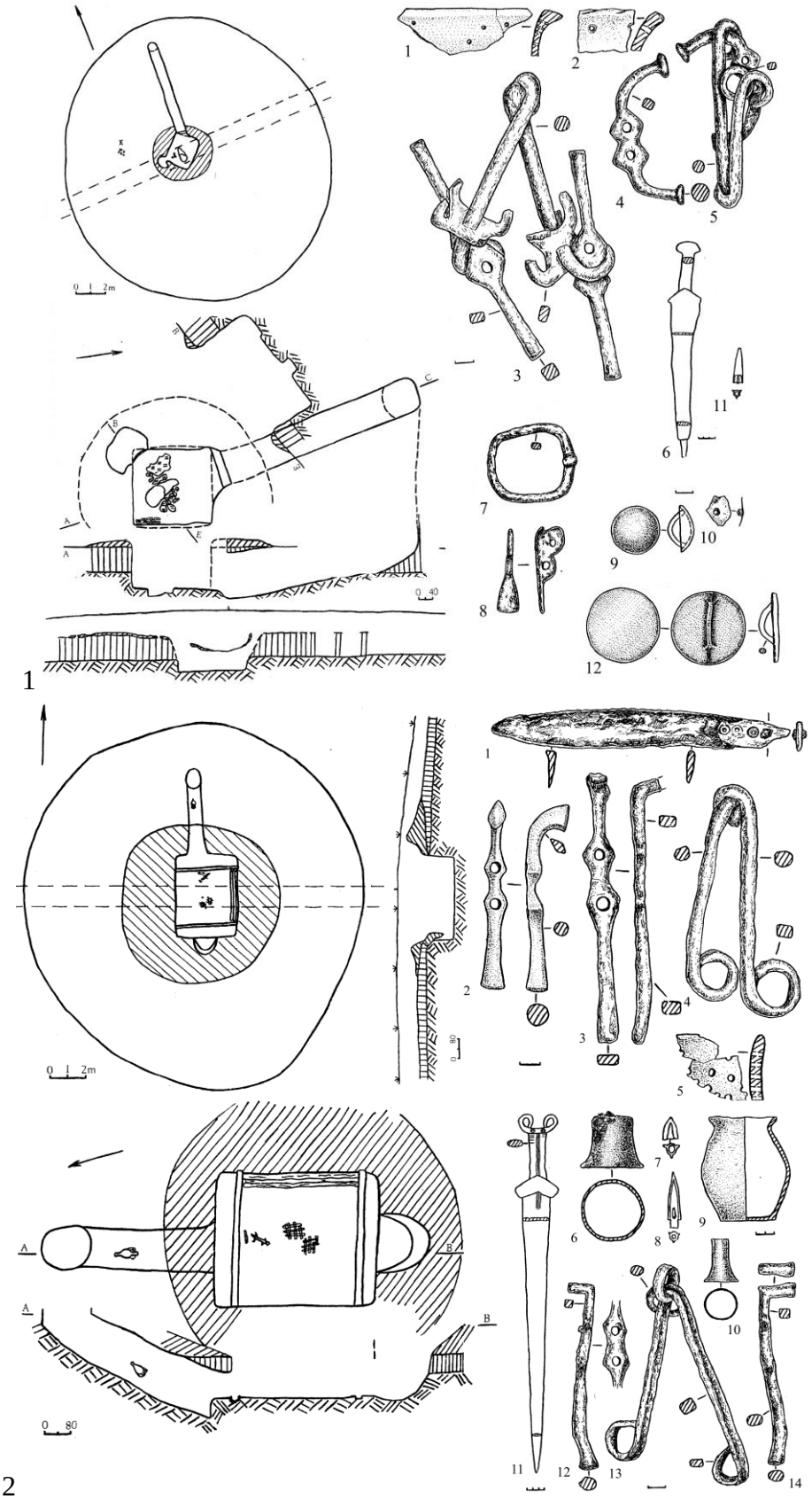

Tabl. LXX. Perŝepìno. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz wybór rzedmiotów inwentarza z kurhanów nr 12 (1) i 13 (2). 1.1-2, 2.5, 9 – glina; 1.3-8, 2.1-4, 11-14 – żelazo; 1.9-11, 2. 6-8, 10 – brąz; 1.10 – brąz i żelazo; 1.12 – srebro

(wg V.Û. Murzin et al. 1998)

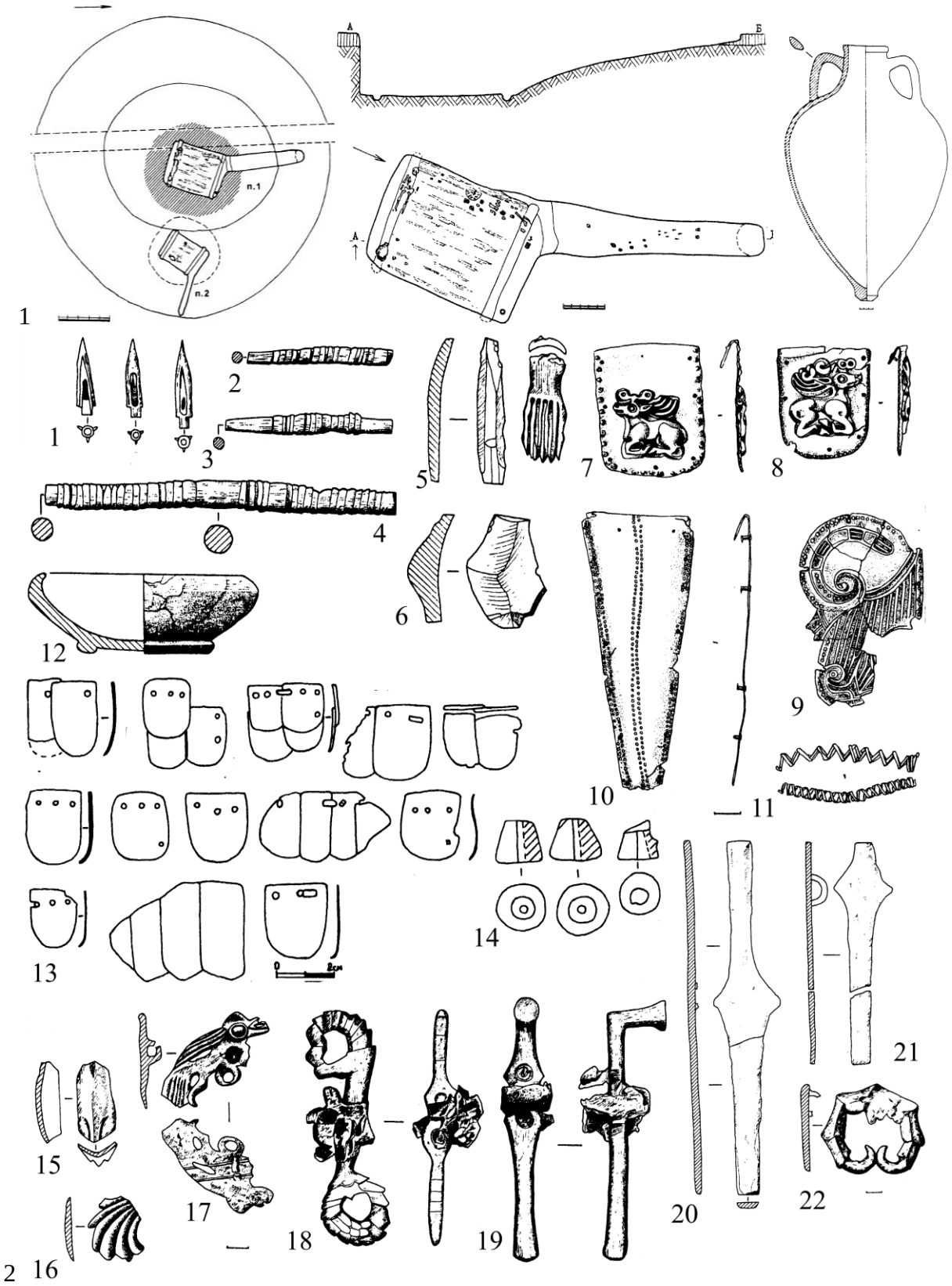

Tabl. LXXI. Perŝepìno. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz wybór przedmiotów inwentarza z pochówku nr 1 kurhanu nr 15.

1.1, 2.12 – glina; 2.2-4 – kość; 2.5-6 – krzemień; 2.7-11 – złoto; 2.13-14 – żelazo; pozostałe – brąz

(wg V.Û. Murzin et al. 1999)

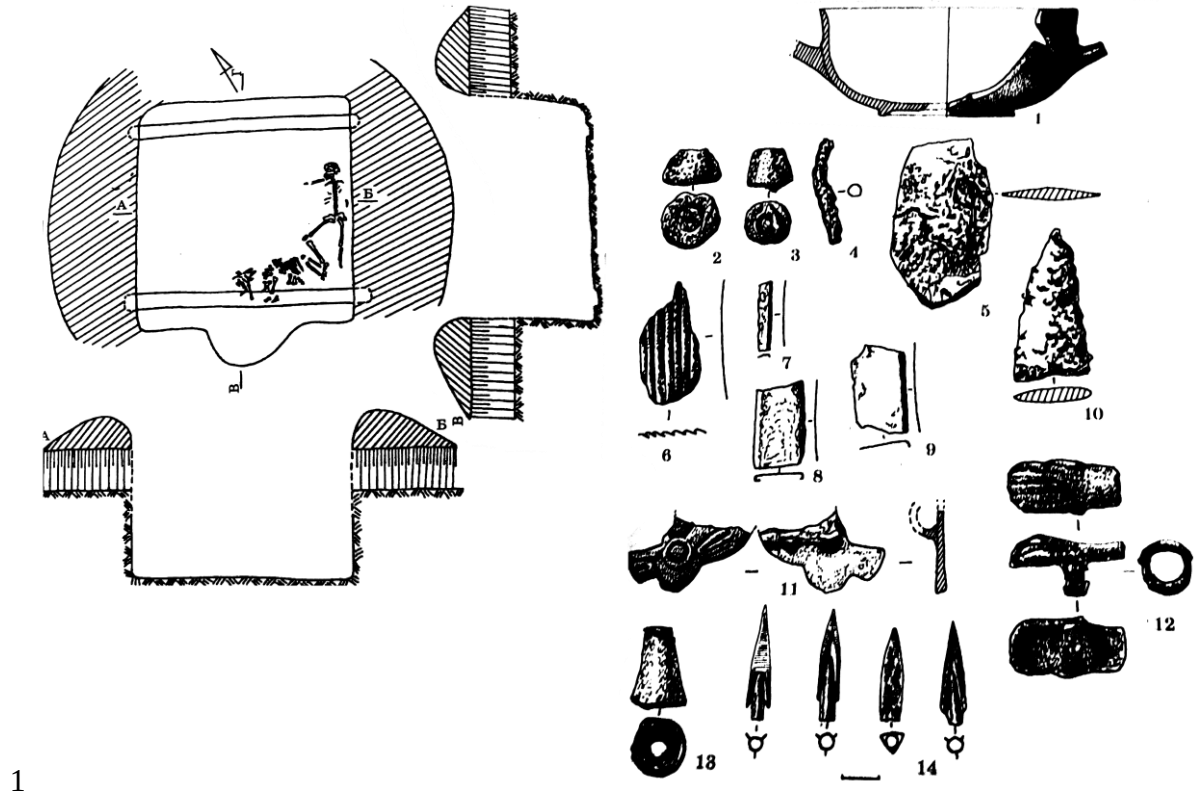

1

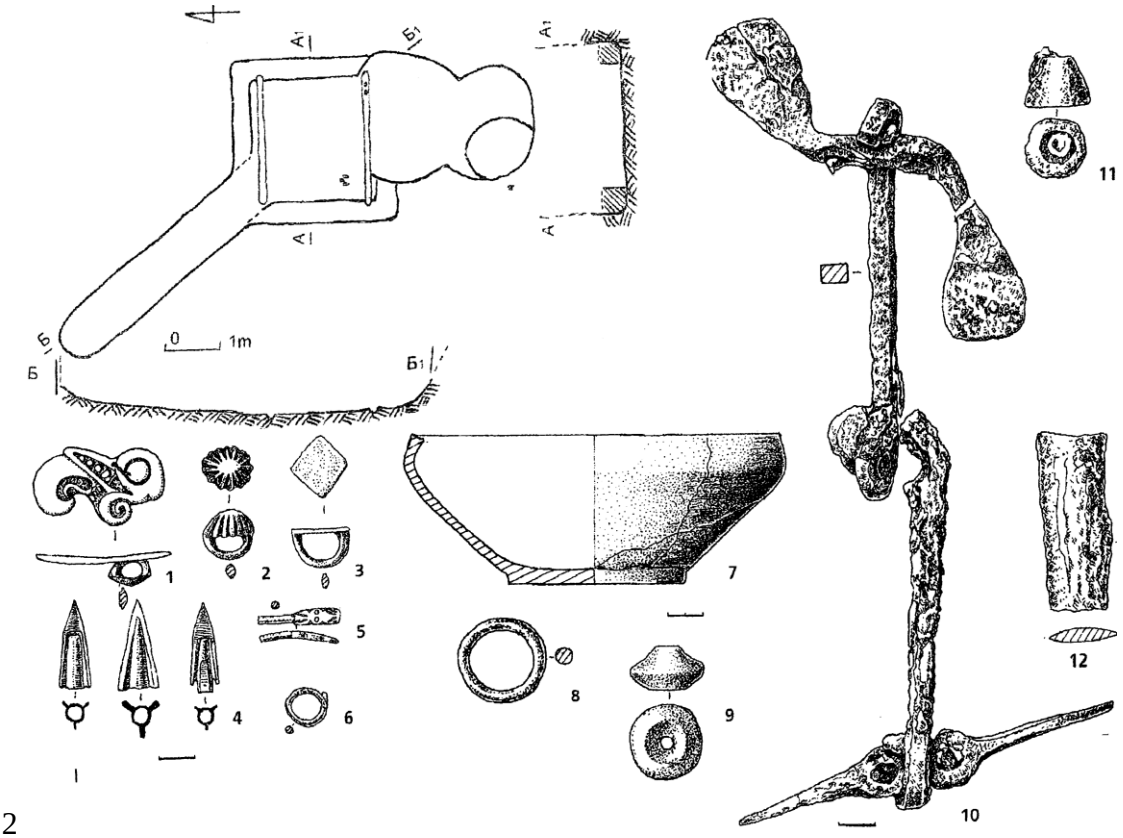

2

Tabl. LXXII. Perŝepìno. Konstrukcje grobowe i wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 21 (1) i 24 (2)

1.1, 2.7, 9 – glina; 1.2-5, 10, 2.10-12 – żelazo; 1.6-9, 11-14; 2.1-4, 8 – brąz; 2.5-6 – srebro

(wg V.Û. Murzin et al. 2002; R. Rolle et al. 2003)

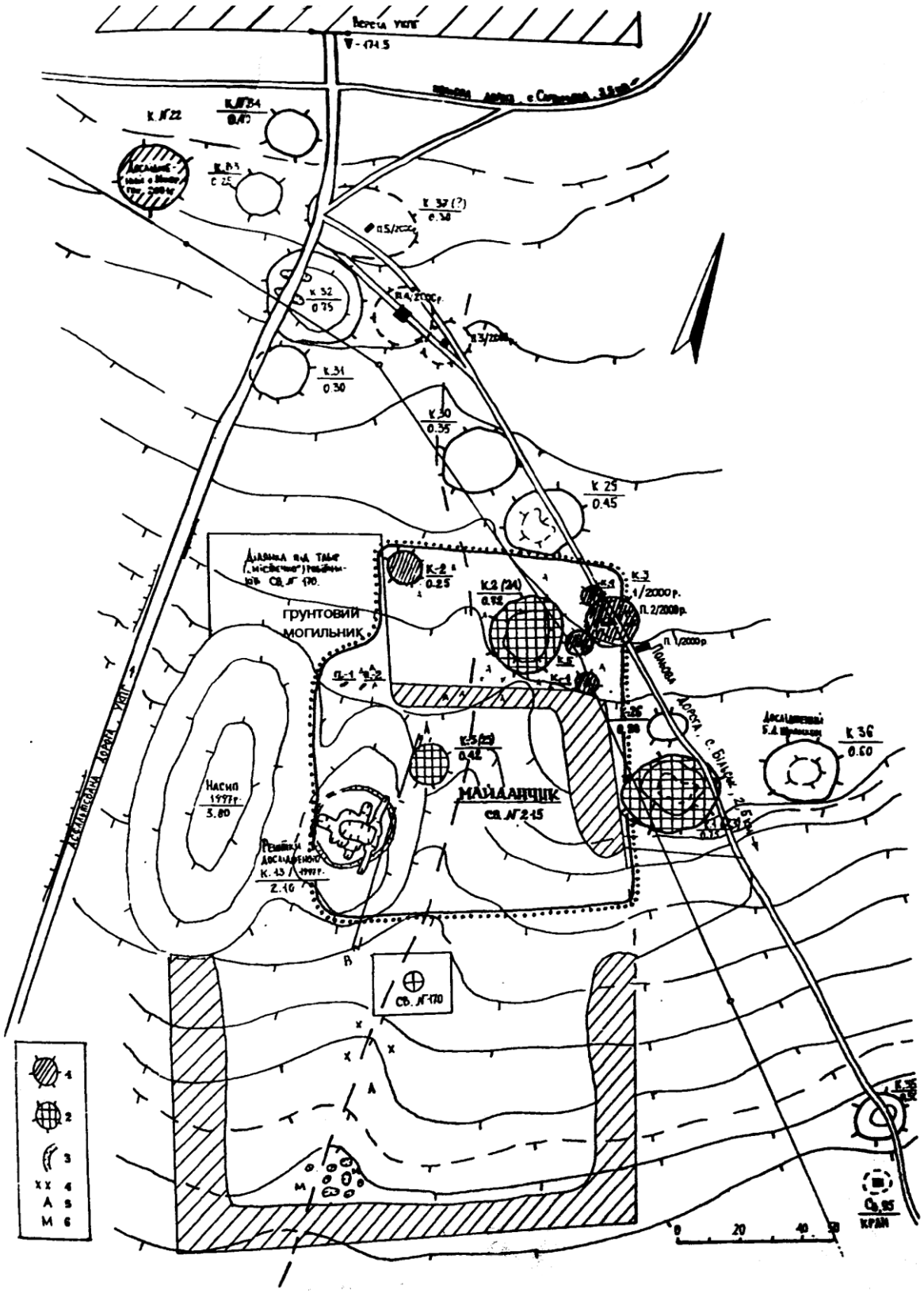

Tabl. LXXIII. Perŝepìno. Plany części cmentarzyska. Badania z lat 2001 (2) i 2002 (2) (wg I.M. Kulatova, O.B. Suprunenko 2010)

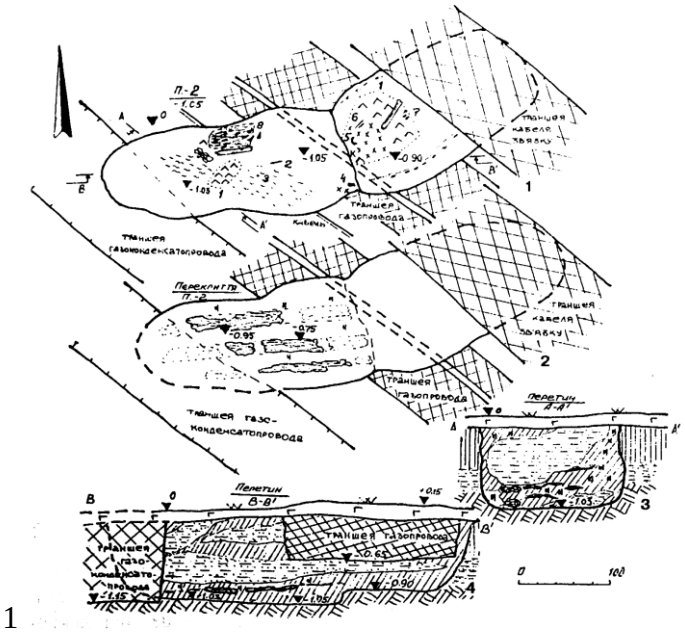

1

2

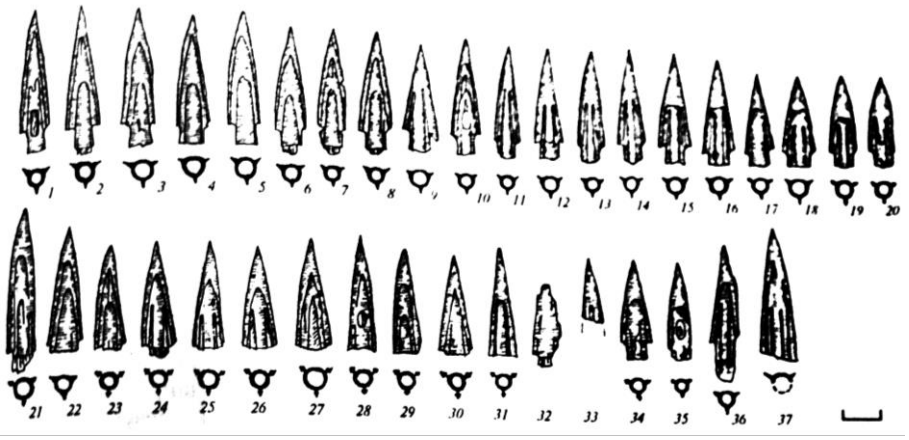

3

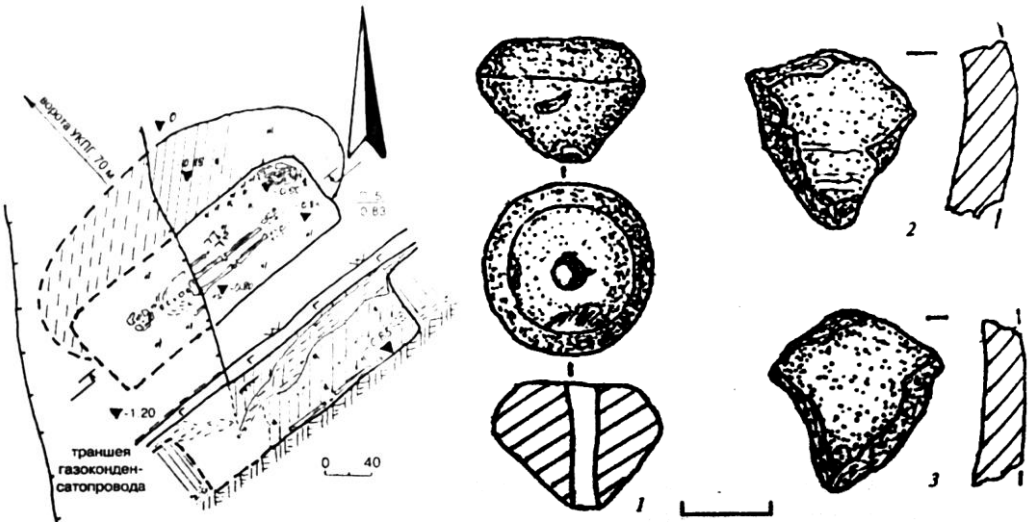

4

Tabl. LXXIV. Perŝepìno. Konstrukcje grobowe i przedmioty inwentarza z pochówków nr 4/2000 (1-3) i 5/2000 (4). 2.1-3, 5-6, 10 – żelazo; 2.4 – skóra; 2.7-8, 3.1-37 – brąz; 2.9 – drewno; 4.1-3 – glina

(I.M. Kulatova, O.B. Suprunenko 2010)

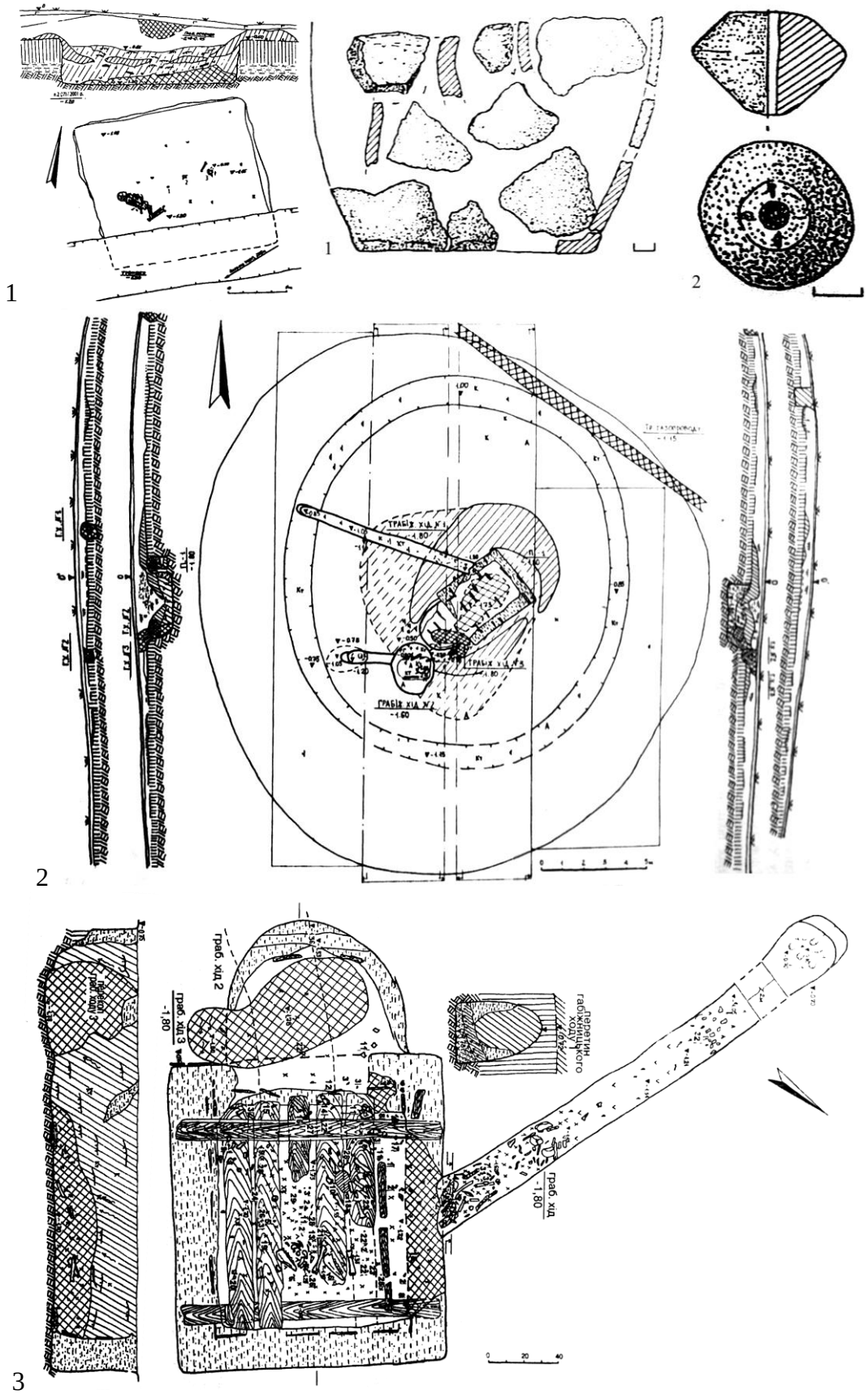
1
2
3
1
2
грабіж хід №1
-1,80
грабіж хід №2
-1,80
грабіж хід №3
-1,80
грабіж хід №4
-1,80
грабіж хід №5
-1,80
грабіж хід №6
-1,80
грабіж хід №7
-1,80
грабіж хід №8
-1,80
грабіж хід №9
-1,80
грабіж хід №10
-1,80
грабіж хід

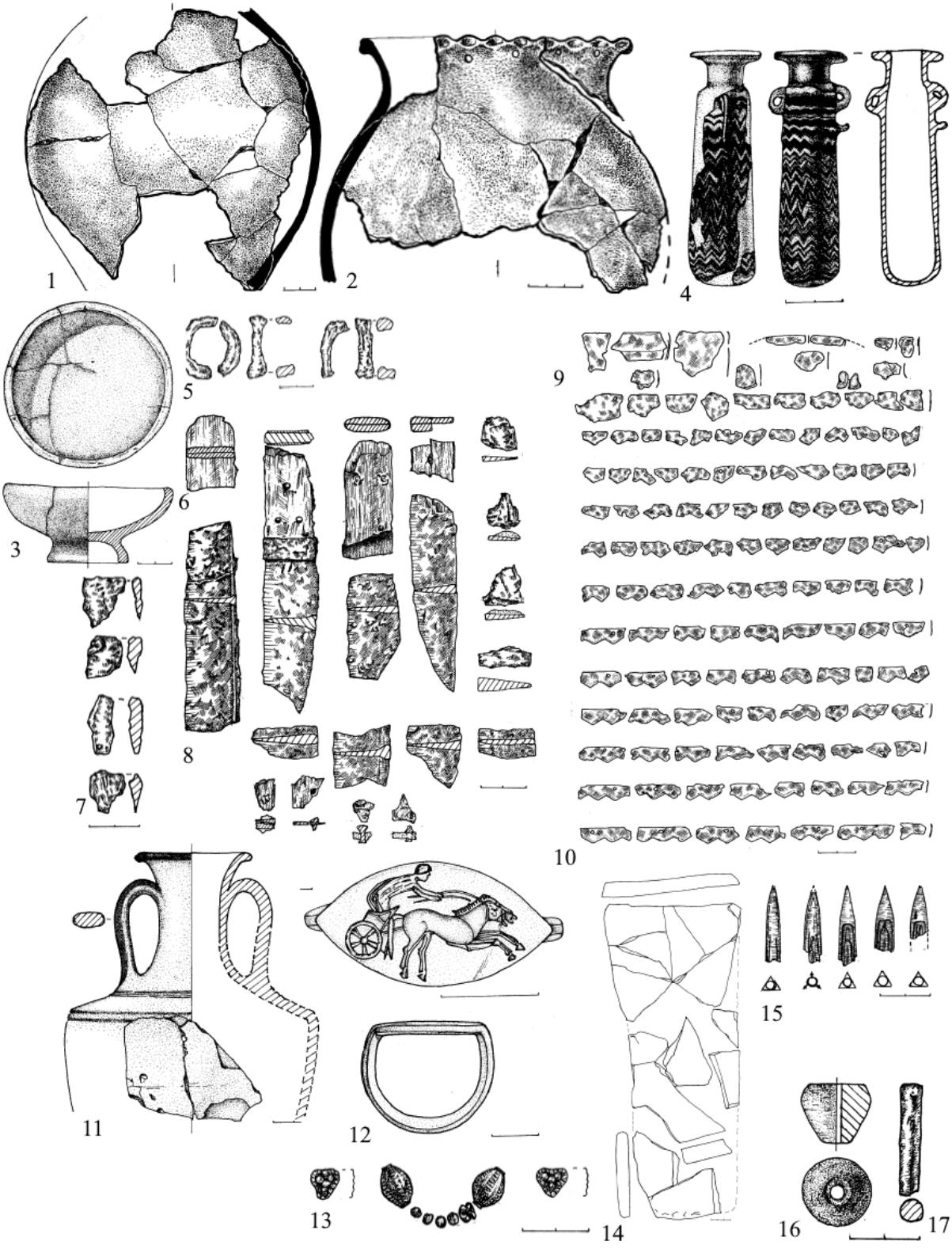

Tabl. LXXVI. Perŝepìno. Przedmioty inwentarza z kurhanu nr 2(23)/2001.
1-3, 11, 16 – glina; 4 – szkło; 5-8 – żelazo; 9-10, 15, 17 – brąz; 12-13 – złoto; 14 – kamień
(I.M. Kulatova, O.B. Suprunenko 2010)

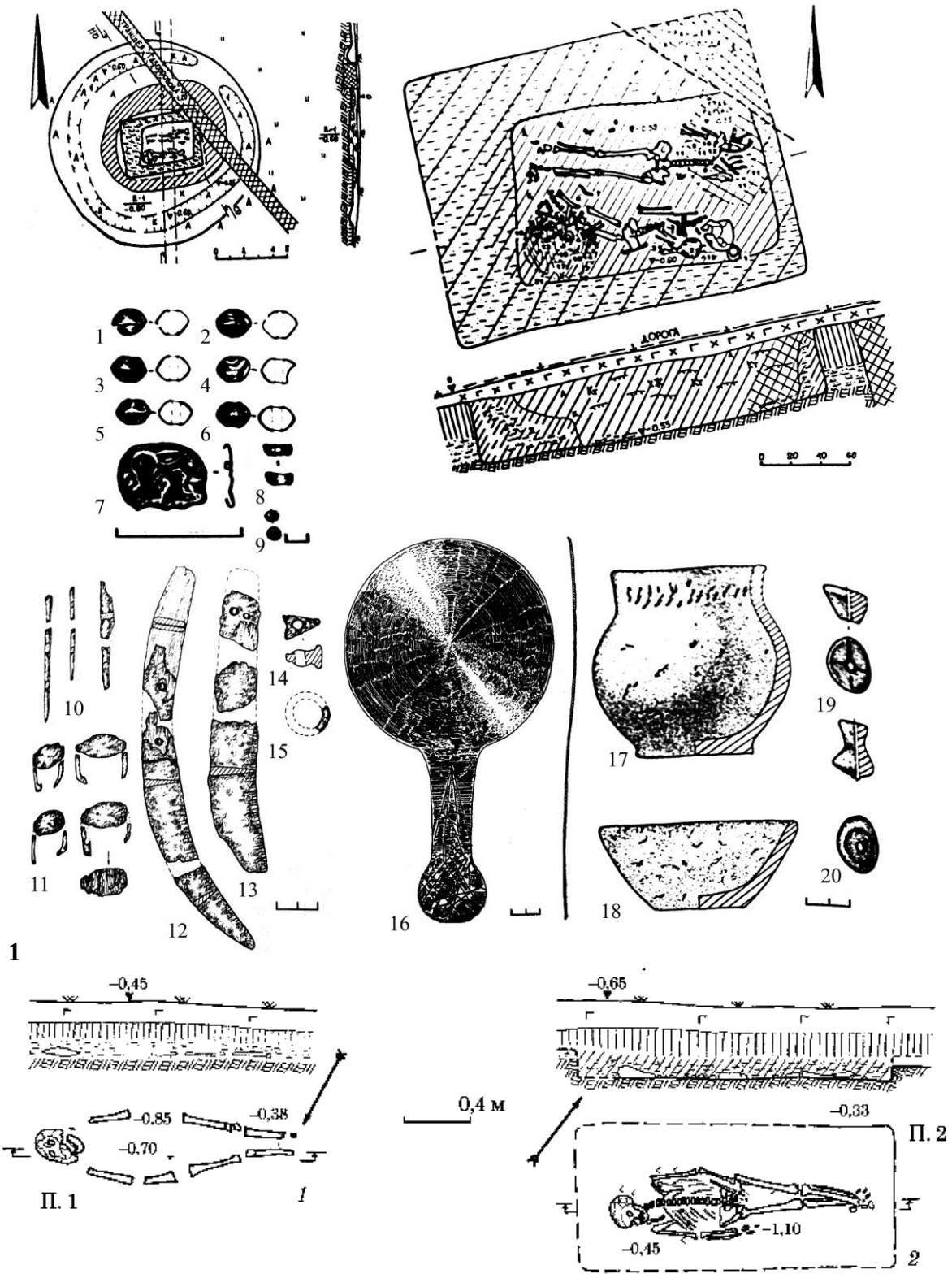

Tabl. LXXVII. Perŝepìno. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 2/2002 (1). Plany konstrukcji grobowych pochówków płaskich nr 1/2002 (2.1) i 2/2002 (2.2).

1.1-7 – złoto; 1.8-9 – fajans; 1.10-11, 14-15 – żelazo; 1.12-13 – żelazo i kość; 1.16 – brązy; 1.17-20 – glina

(I.M. Kulatova, O.B. Suprunenko 2010)

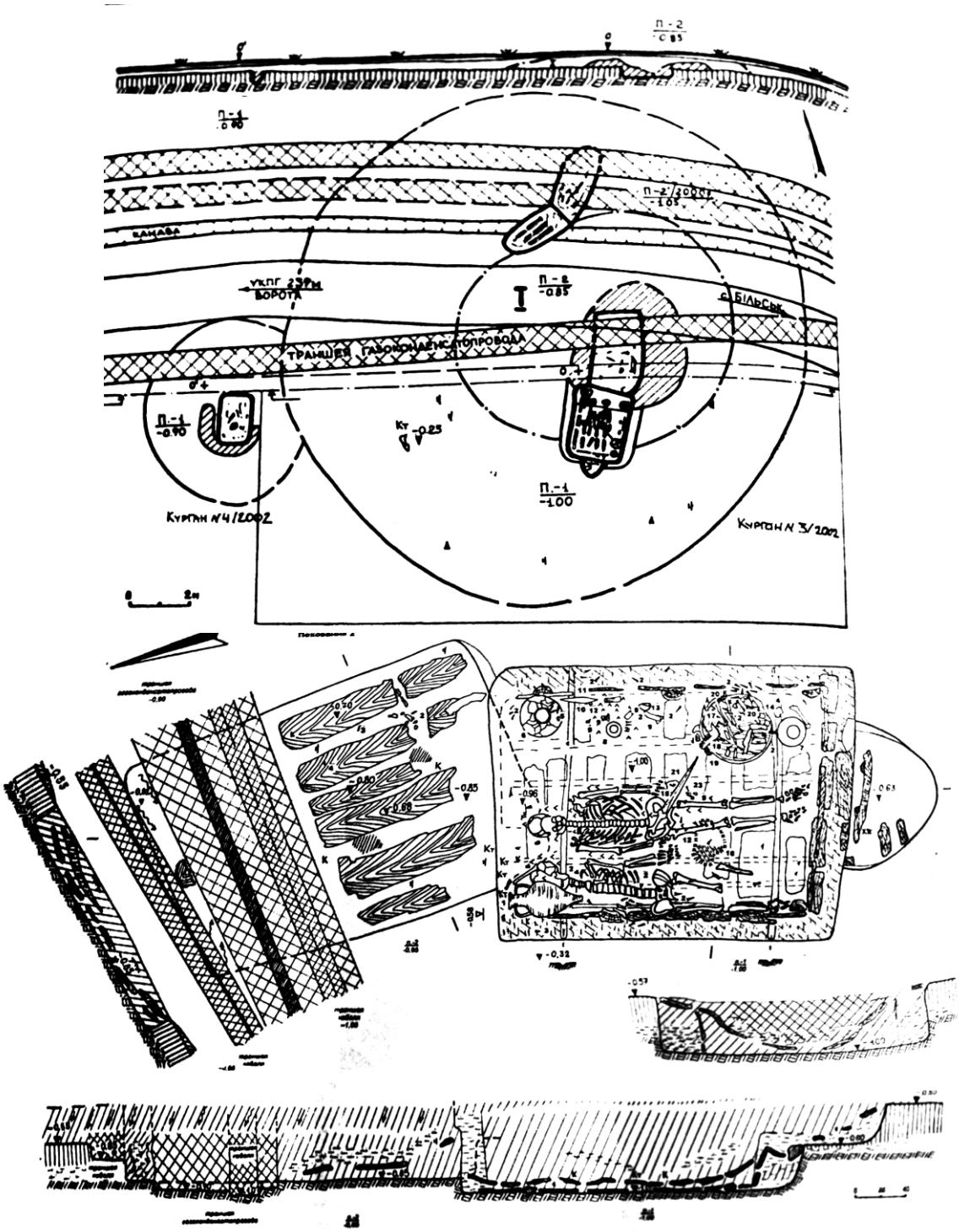

Tabl. LXXVIII. Perŝepìno. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe kurhanów nr 3/2002 i 4/2002.
(I.M. Kulatova, O.B. Suprunenko 2010)

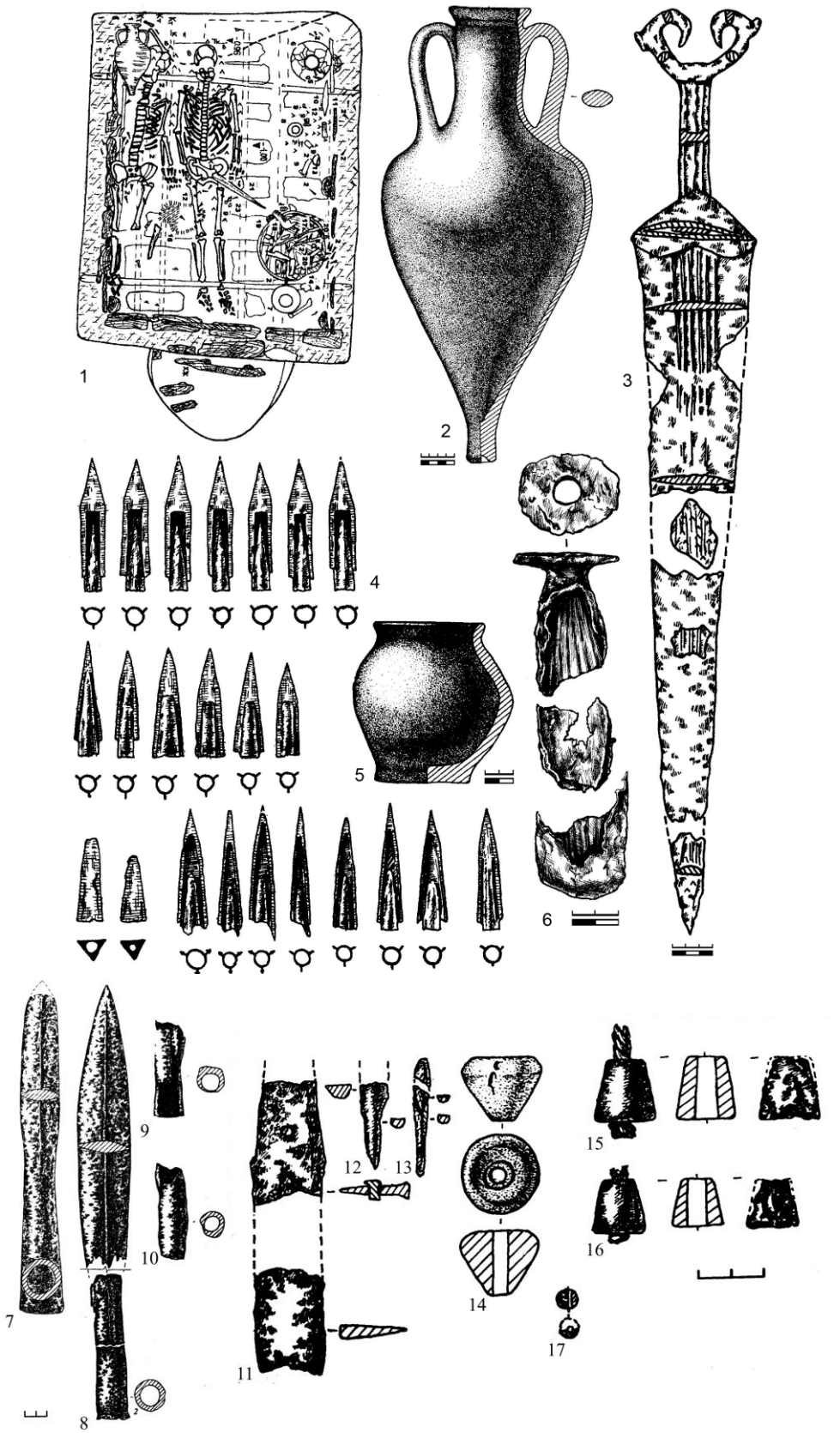

Tabl. LXXIX. Perŝepìno. Konstrukcja grobowa oraz wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu nr 3/2002. 2, 5, 14 – glina; 3, 7-13, 15-16 – żelazo; 6 – alabaster; 17 – pasta szklana (I.M. Kulatova, O.B. Suprunenko 2010)

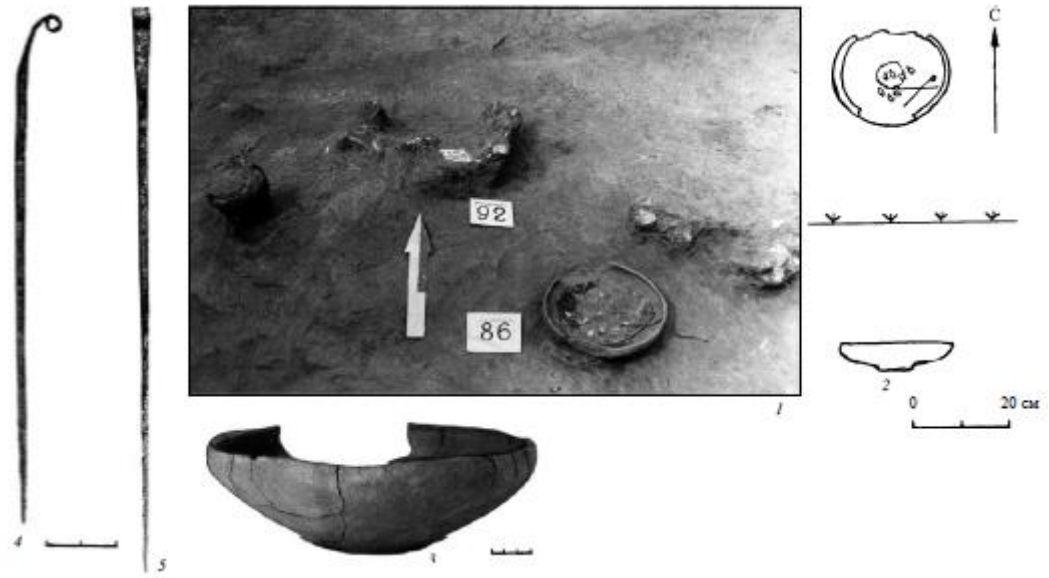

1

2

Tabl. LXXX. Pirogìv. Konstrukcje grobowe i przedmioty inwentarza z pochówków nr 86 (1) i 126 (2).
1.3, 2.2-3 – glina; 1.4-5, 2.5 – brąz; 2.4 – pasta szklana
(wg E.V. Maksimov, E.A. Petrovskaâ 2010)

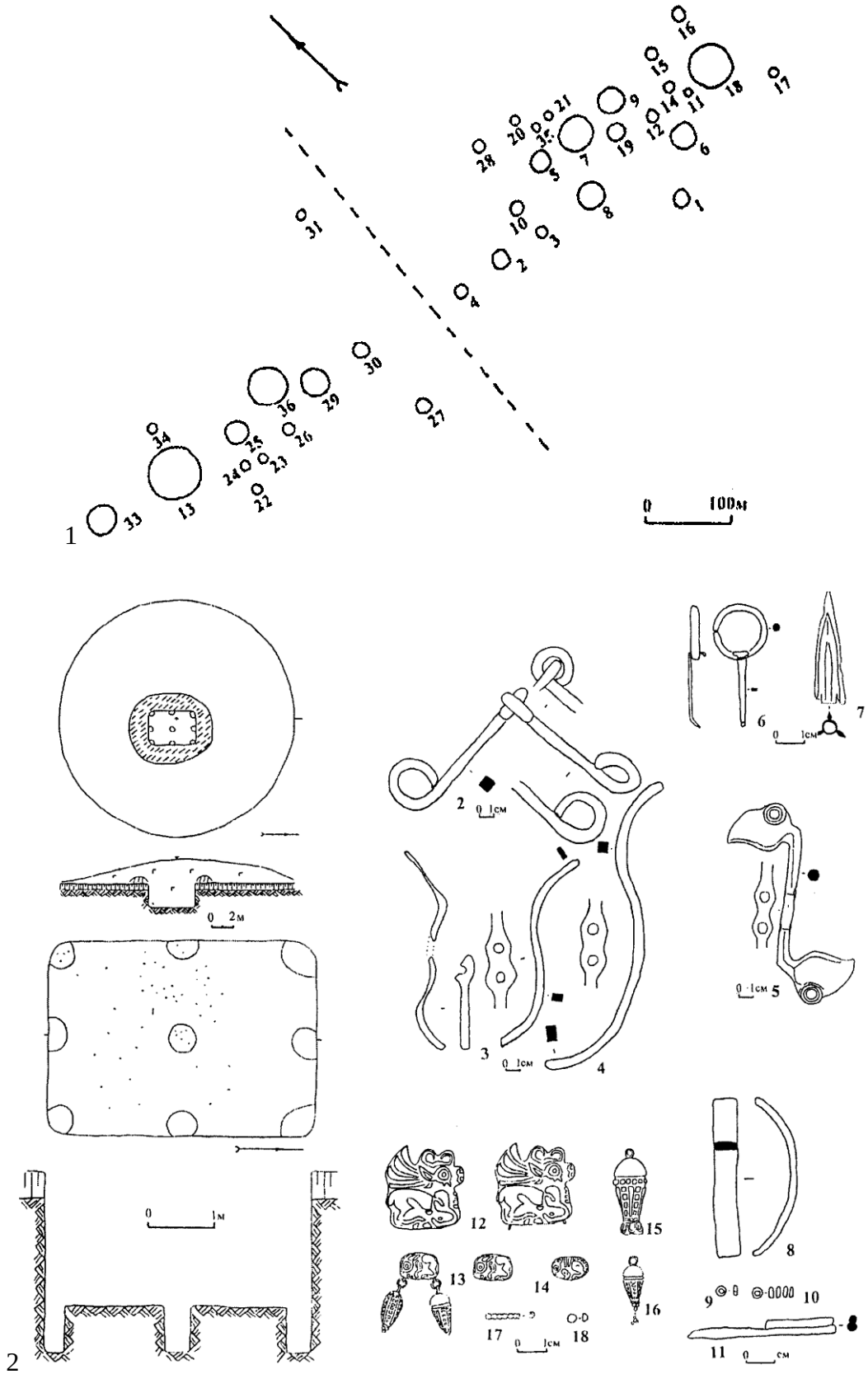

Tabl. LXXXI. Pìsočin. Plan cmentarzyska (1) oraz konstrukcja nadgrobowa i grobowa wraz z przedmiotami inwentarza z kurhanu nr 2 (2).
2.2-4, 8, 11 – żelazo; 2.5-7, 9 – brąz; 2.10 – szkło; 2.12-18 – złoto
(L.I. Babenko 2005)

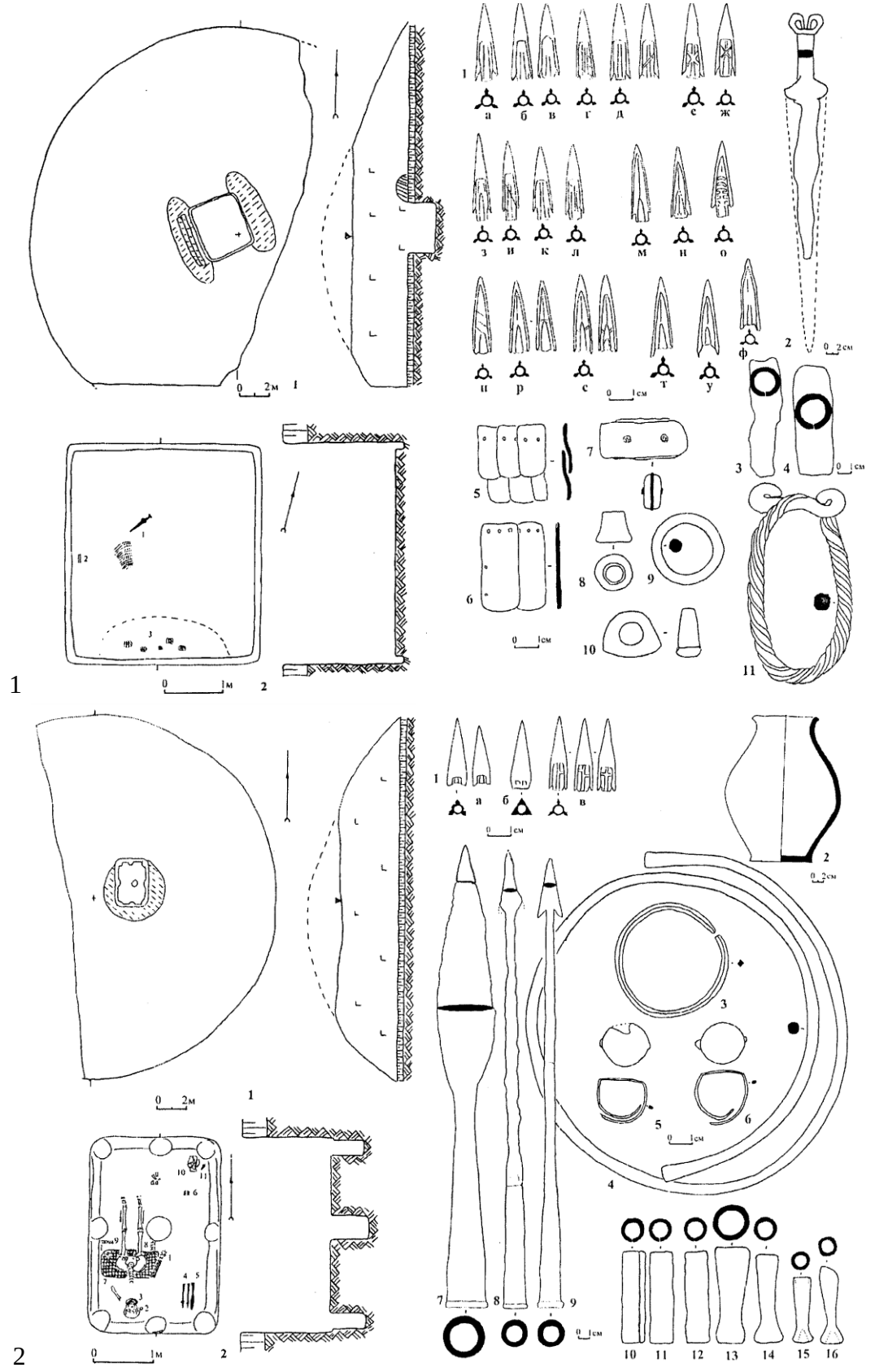

Tabl. LXXXII. Pìsočin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 5 (1) i 6 (2). 1.1, 8-10, 2.1 – brąz; 1.2-6, 11, 2.7-16 – żelazo; 1.7 – żelazo i kość; 2.2 – glina; 2.3, 5-6 – srebro; 2.4 – złoto

(L.I. Babenko 2005)

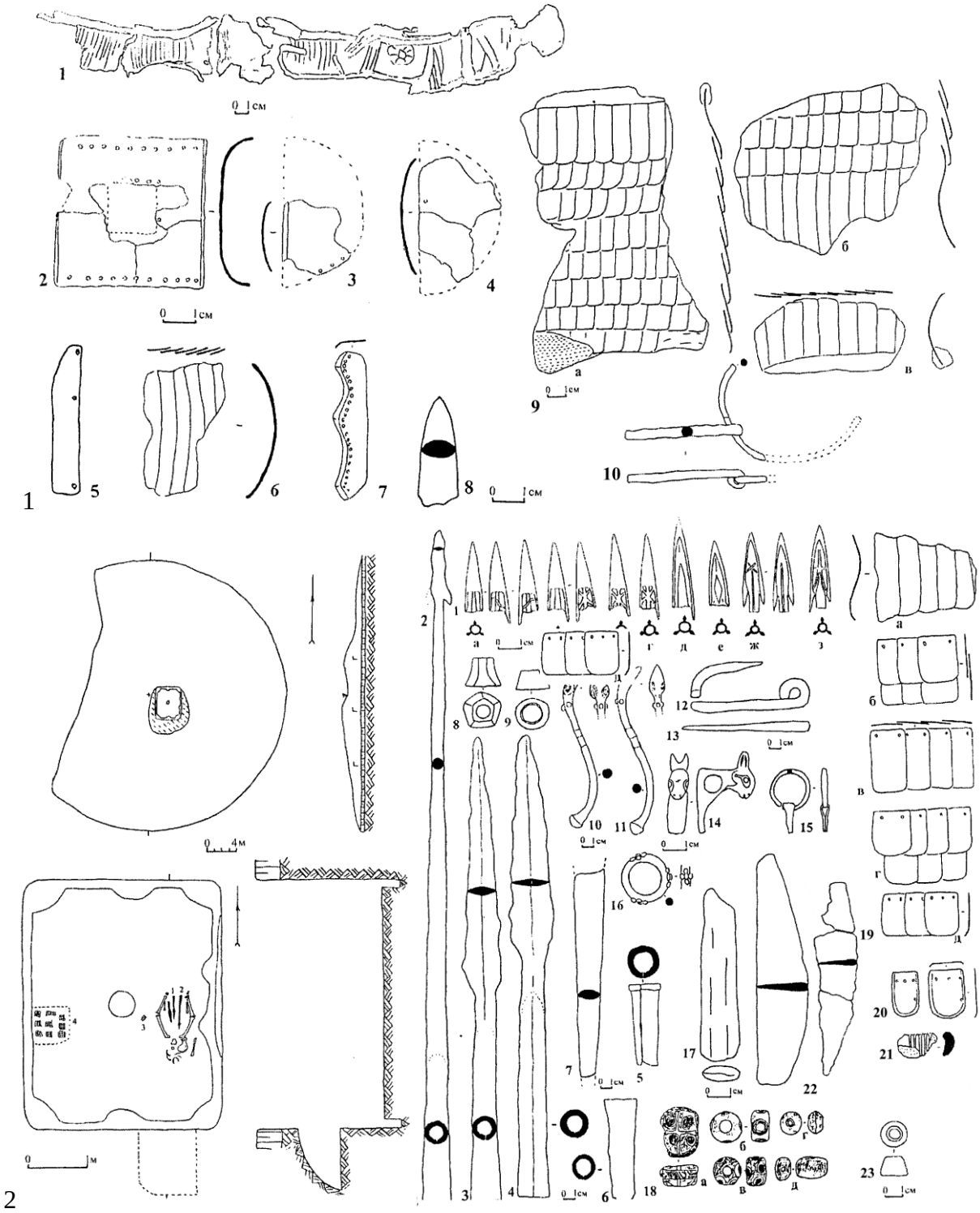

Tabl. LXXXIII. Pìsočin. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 9 (2) oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 6 (1) i 9 (2).
1.1 – brąz i skóra; 1.2-7, 2.1, 8-11, 14-16 – brąz; 1.8-10, 2.2-7, 12 – żelazo; 2.13 – kość; 2.17 – żelazo, kość; 2.18 – szkoło

(L.I. Babenko 2005)

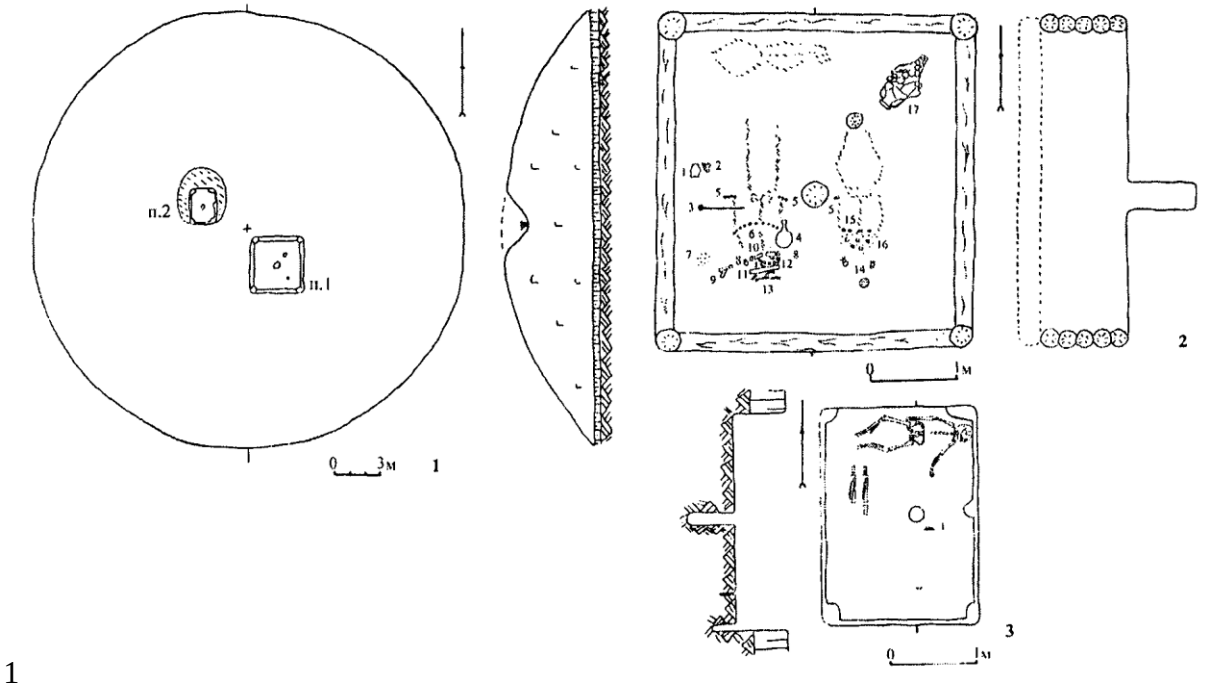

1

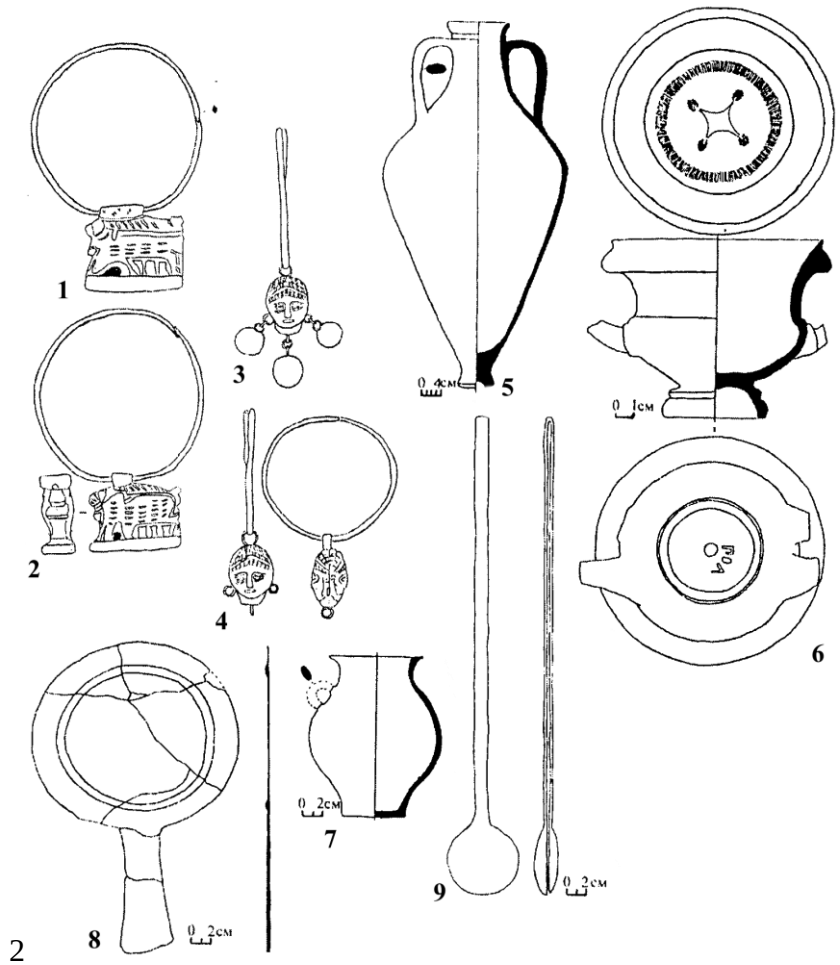

2

Tabl. LXXXIV. Pìsočin. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 8 (1 – pochówek nr 1; 2 – pochówek nr 2) oraz przedmioty inwentarza z pochówku nr 2 (2).
2.1-2 – złoto, szkło; 2.3-4 – złoto; 2.5-7 – glina; 2.8 – brąz; 2.9 – żelazo
(L.I. Babenko 2005)

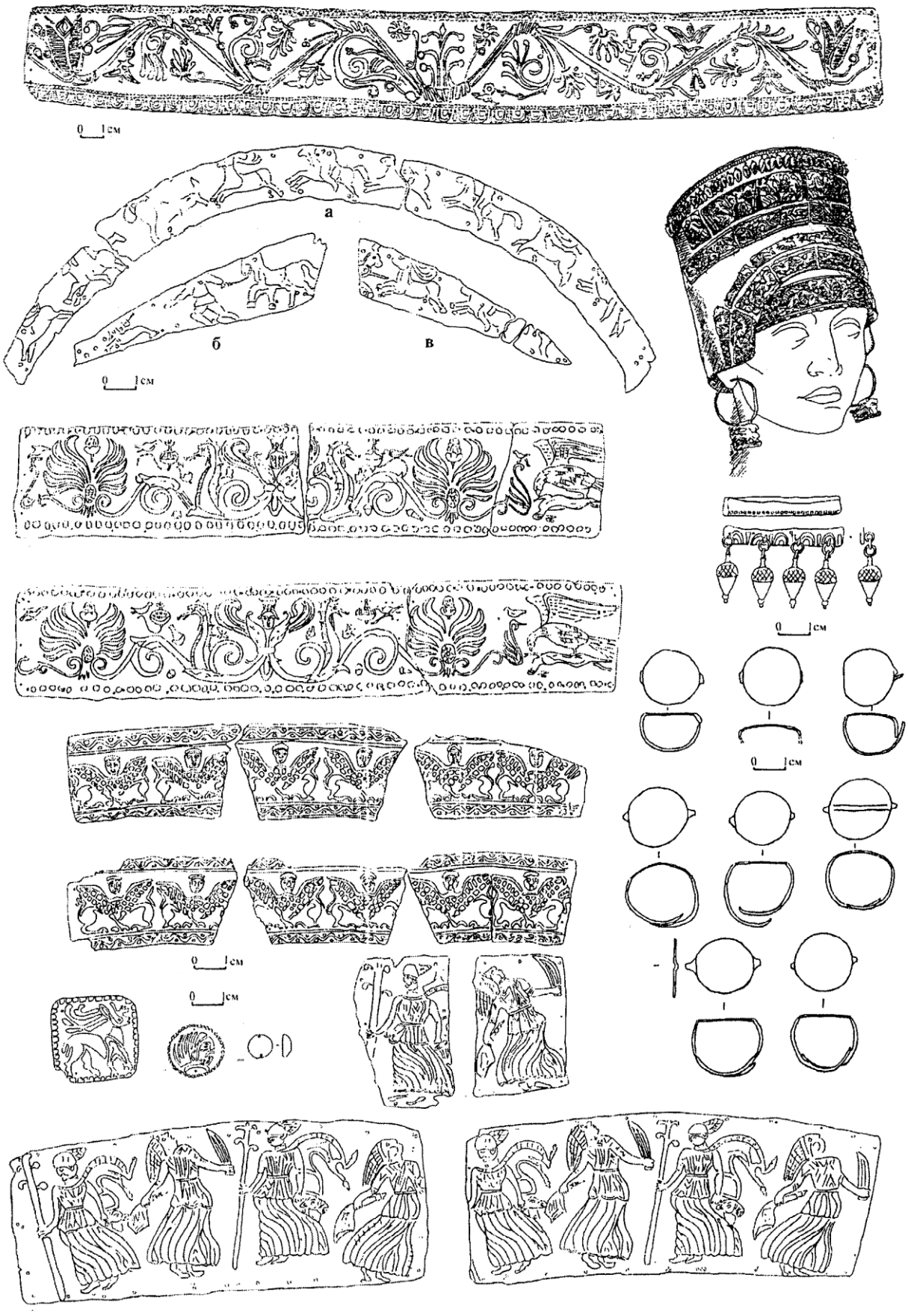

Tabl. LXXXV. Pìsočin. Przedmioty inwentarza z pochówku nr 1 z kurhanu nr 8. Złoto (L.I. Babenko 2005)

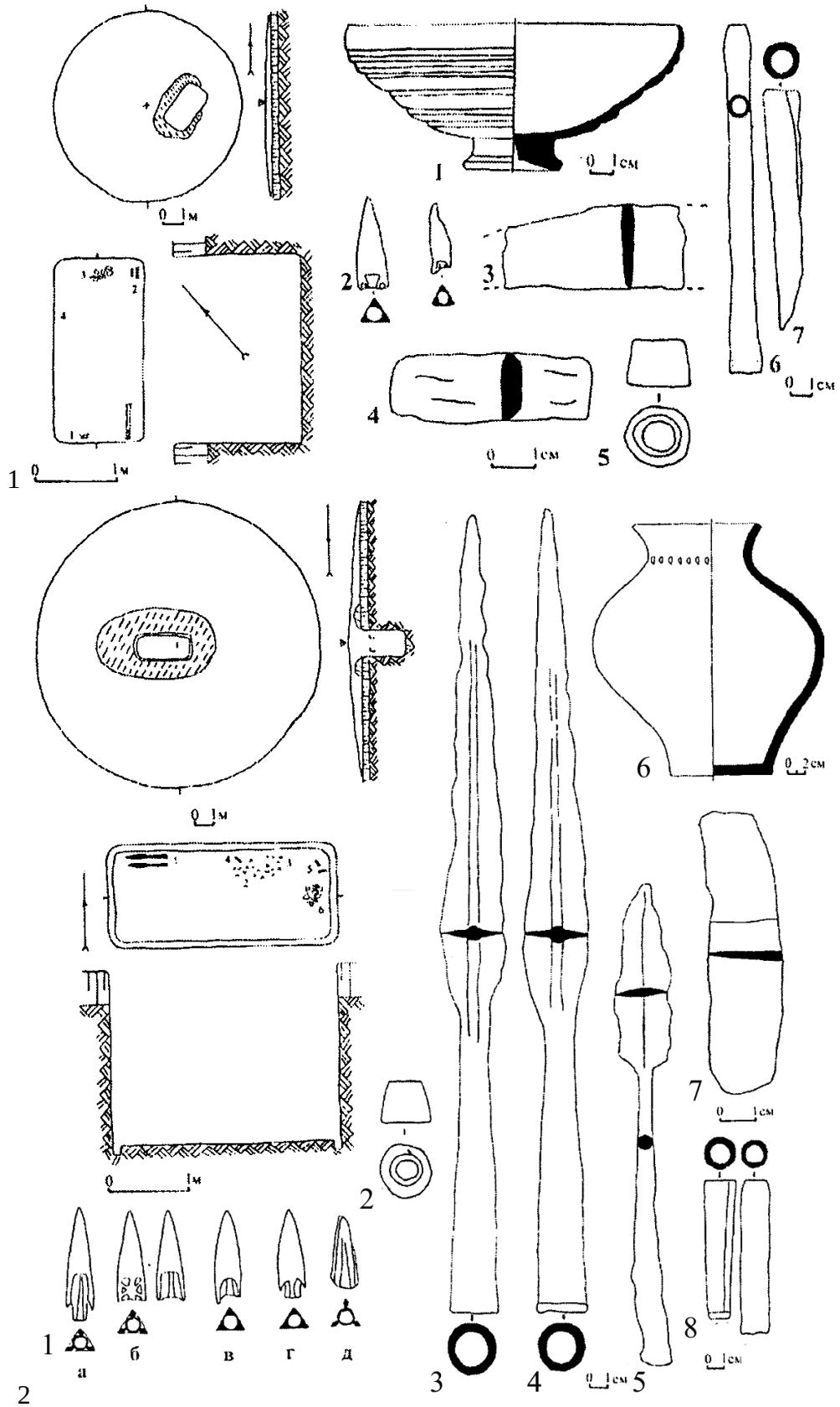

Tabl. LXXXVI. Pìsočin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 14 (1) i 16 (2).

1.1, 2.6 – glina; 1.2-3, 5-7, 2.2-5, 7-8 – żelazo; 1.4 – kość; 1.5, 2.1 – brąz;

(L.I. Babenko 2005)

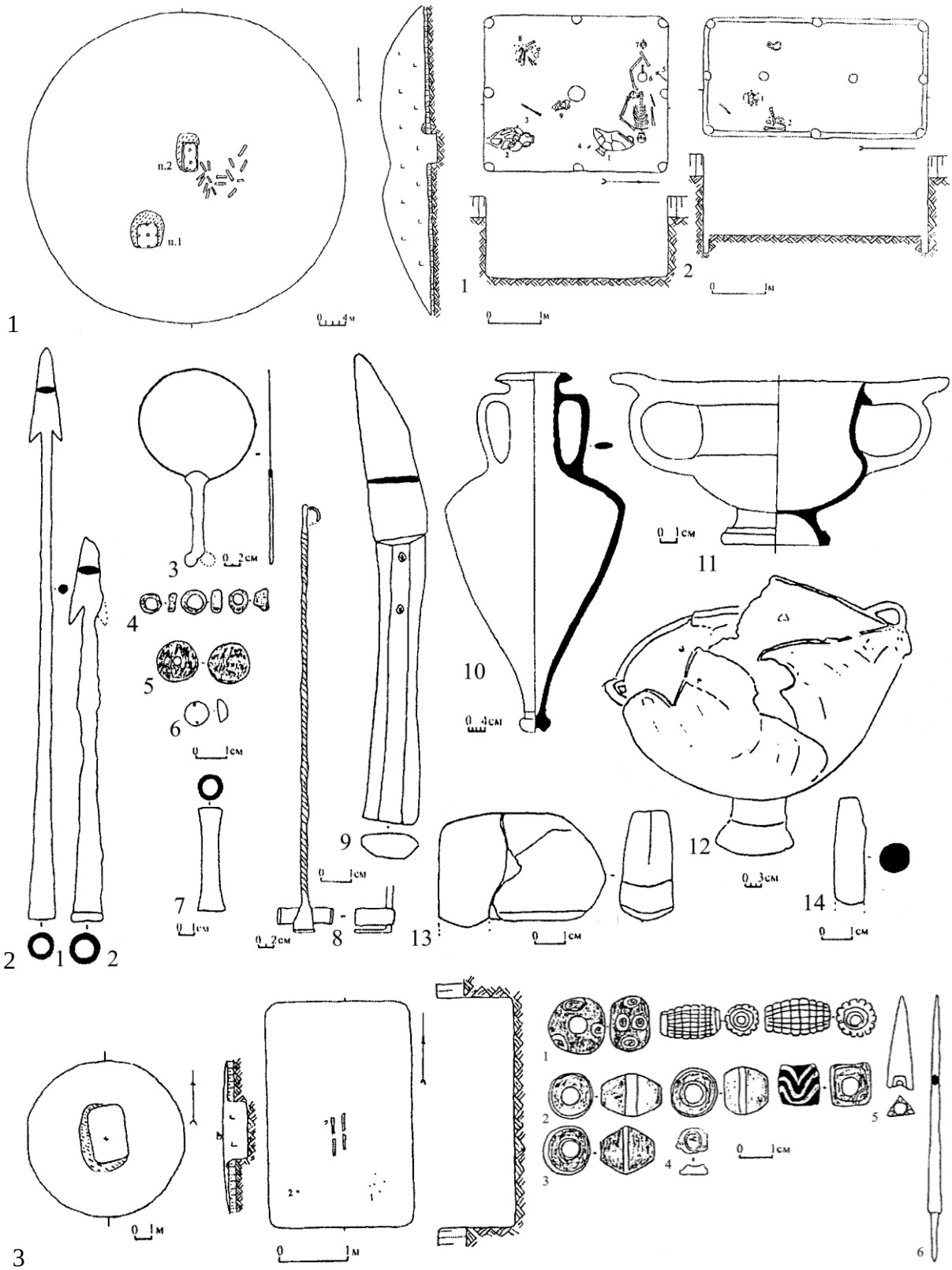

Tabl. LXXXVII. Pìsočin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe kurhanów nr 18 (1 – pochówek nr 1; 2 – pochówek nr 2) i 31 (3) oraz przedmioty inwentarza z pochówku nr 1 (2) kurhanu nr 18 (2) i kurhanu nr 31 (3.1-6). 2.1-2, 7-8, 3.6 – żelazo; 2.3 – żelazo i brąz; 2.4, 3.1-3 – szkło; 2.5 – serdolik; 2.6, 3.4 – złoto; 2.9 – żelazo, kość; 2.10-11 – glina; 2.12, 3.5 – brąz; 2.13-14 – drewno

(L.I. Babenko 2005)

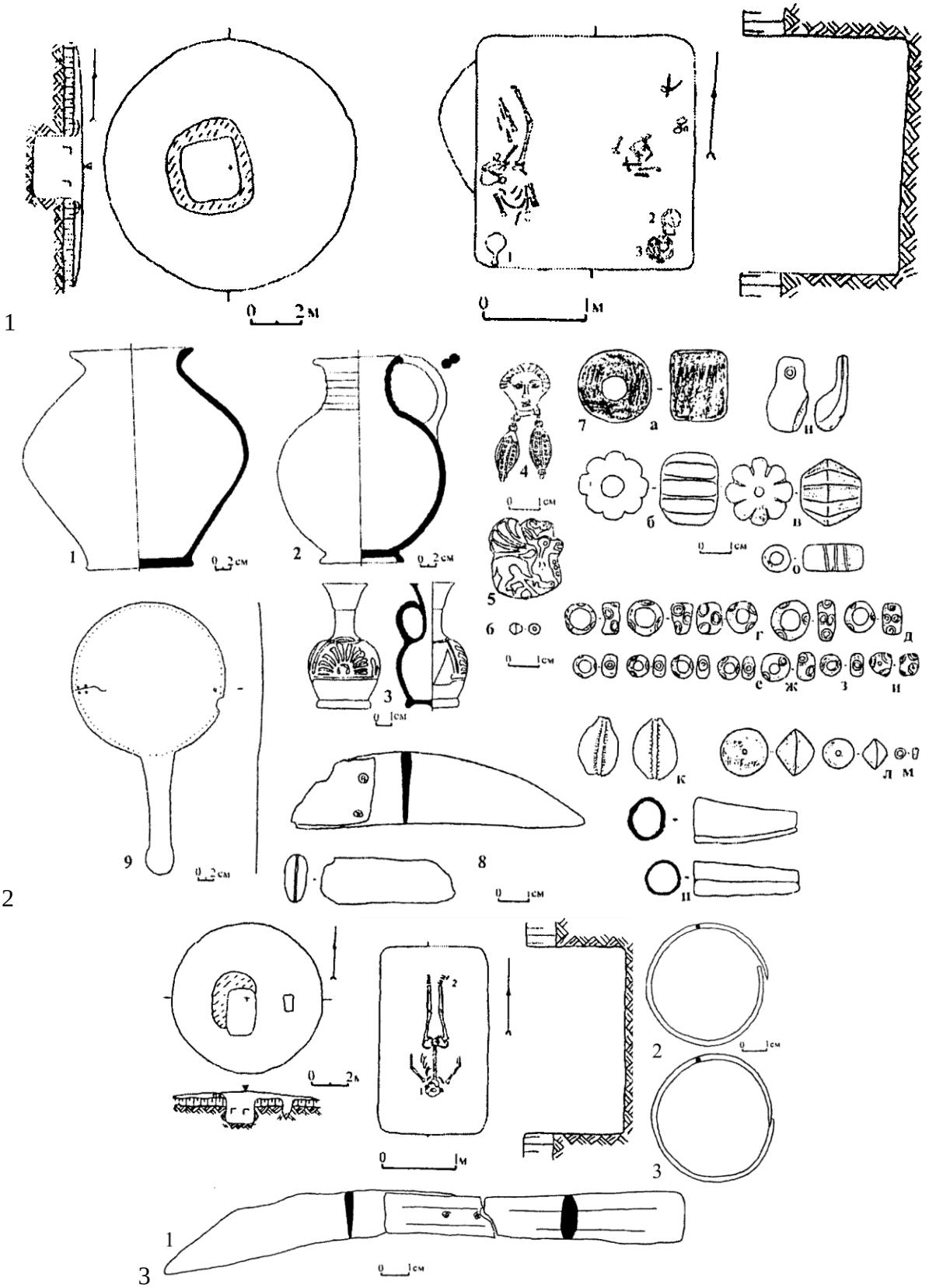

Tabl. LXXXVIII. Pìsočin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 22 (1-2) i 24 (3). 2.1-3, 7о – glina; 2.4-6 – złoto; 2.7а-и, л, м – szkło; 2.7к, н – kość; 2.7п – żelazo; 2.8, 3.1 – żelazo, kość; 2.9 – brąz; 3.2-3 – srebro

(L.I. Babenko 2005)

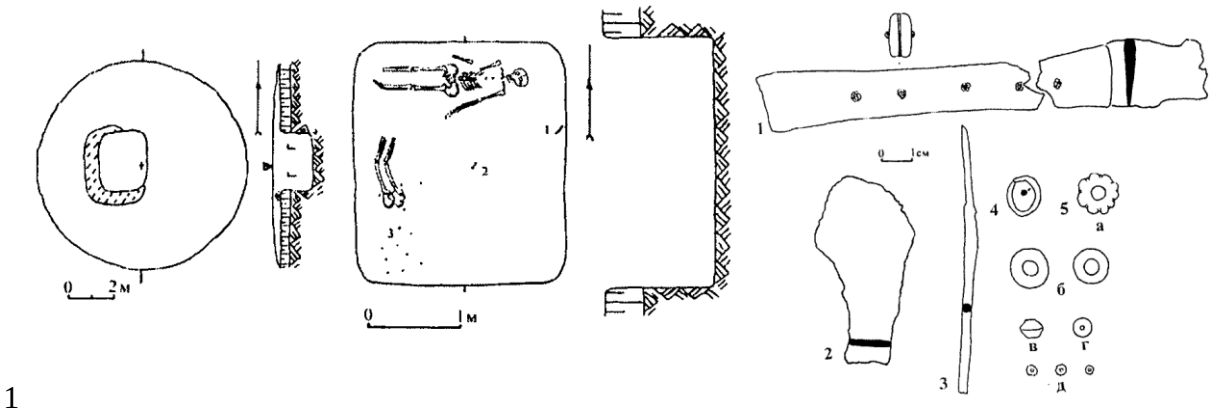

1

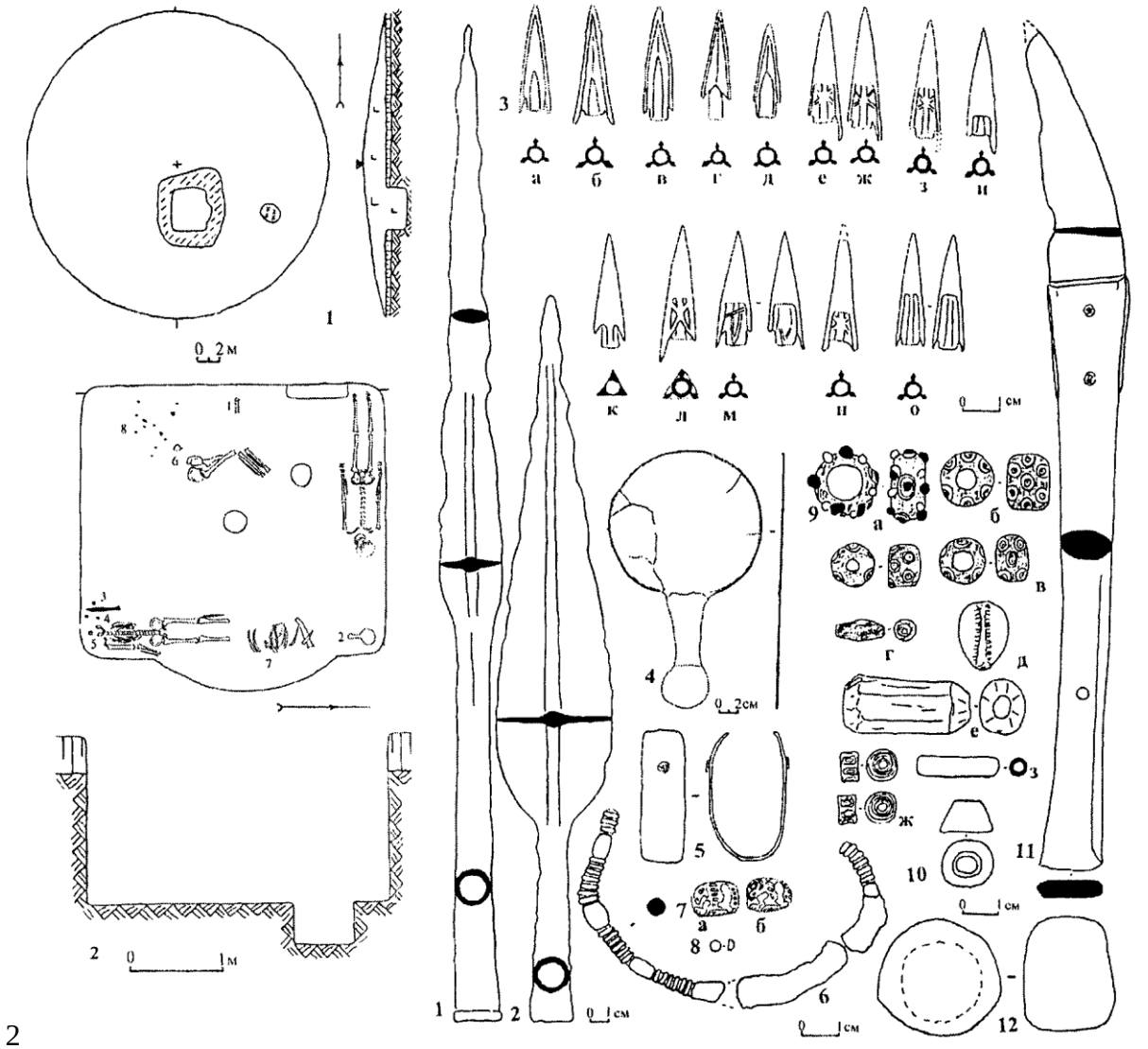

2

Tabl. LXXXIX. Pìsočin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 23 (1) i 25 (2).

1.1, 2.11 – żelazo, kość; 1.2-3; 2.1-2, 9з, 10 – żelazo; 1.4, 2.3а-о, 4 – brąz; 1.5, 2.9а-г – szkło; 2.5 – brąz, żelazo; 2.6 – złoto, żelazo; 2.7-8 – złoto; 2.9д – muszla; 2.9е, ж – kość; 2.12 - kamień

(L.I. Babenko 2005)

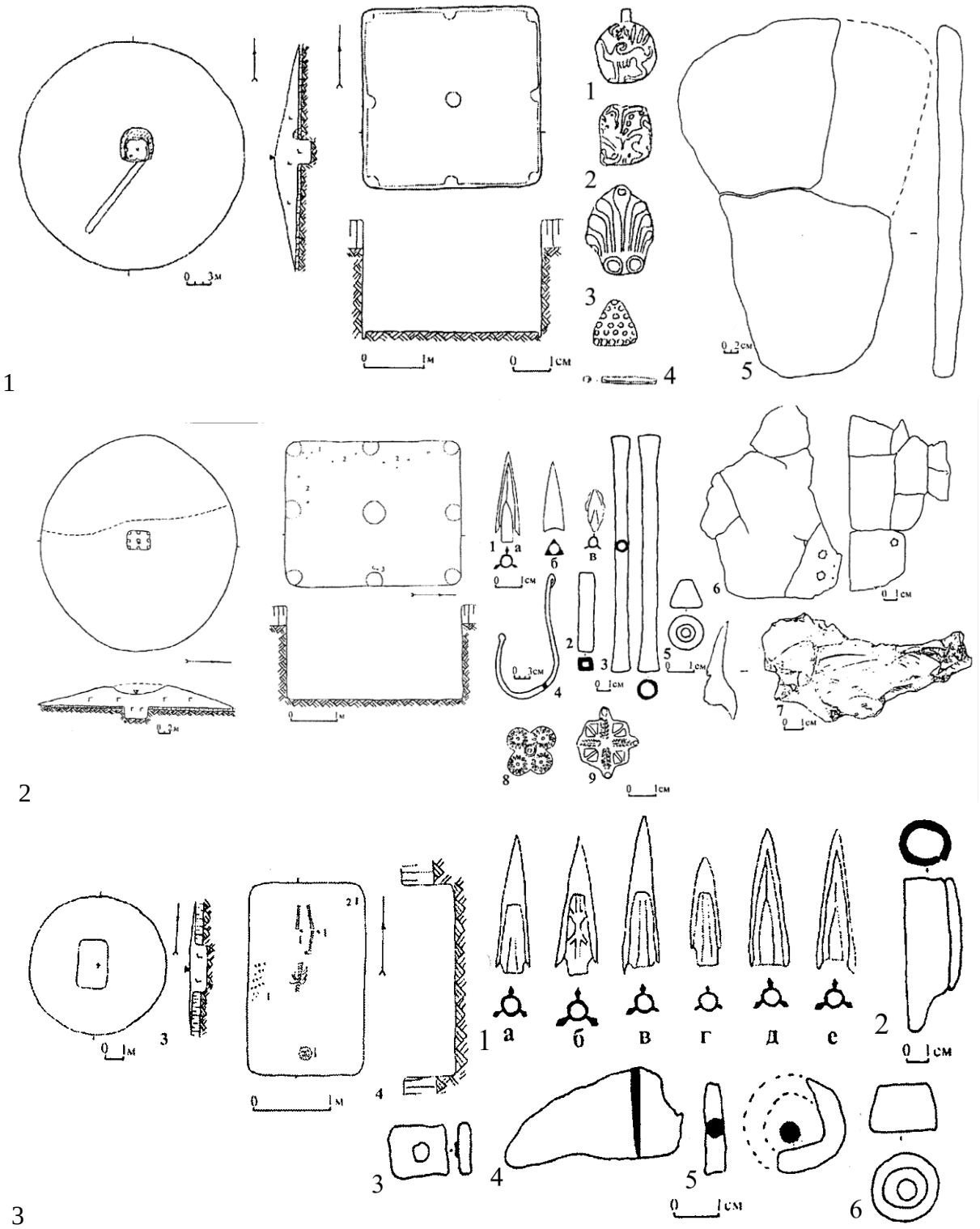

Tabl. XC. Pìsočin. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 29 (1), 33 (2) i 34 (3).
1.1-4, 2.8-9 – złoto; 1.5 – glina; 2.1, 3.1, 6 – brąz; 2.2-5, 3.2-6 – żelazo; 2.7 – krzemień
(L.I. Babenko 2005)

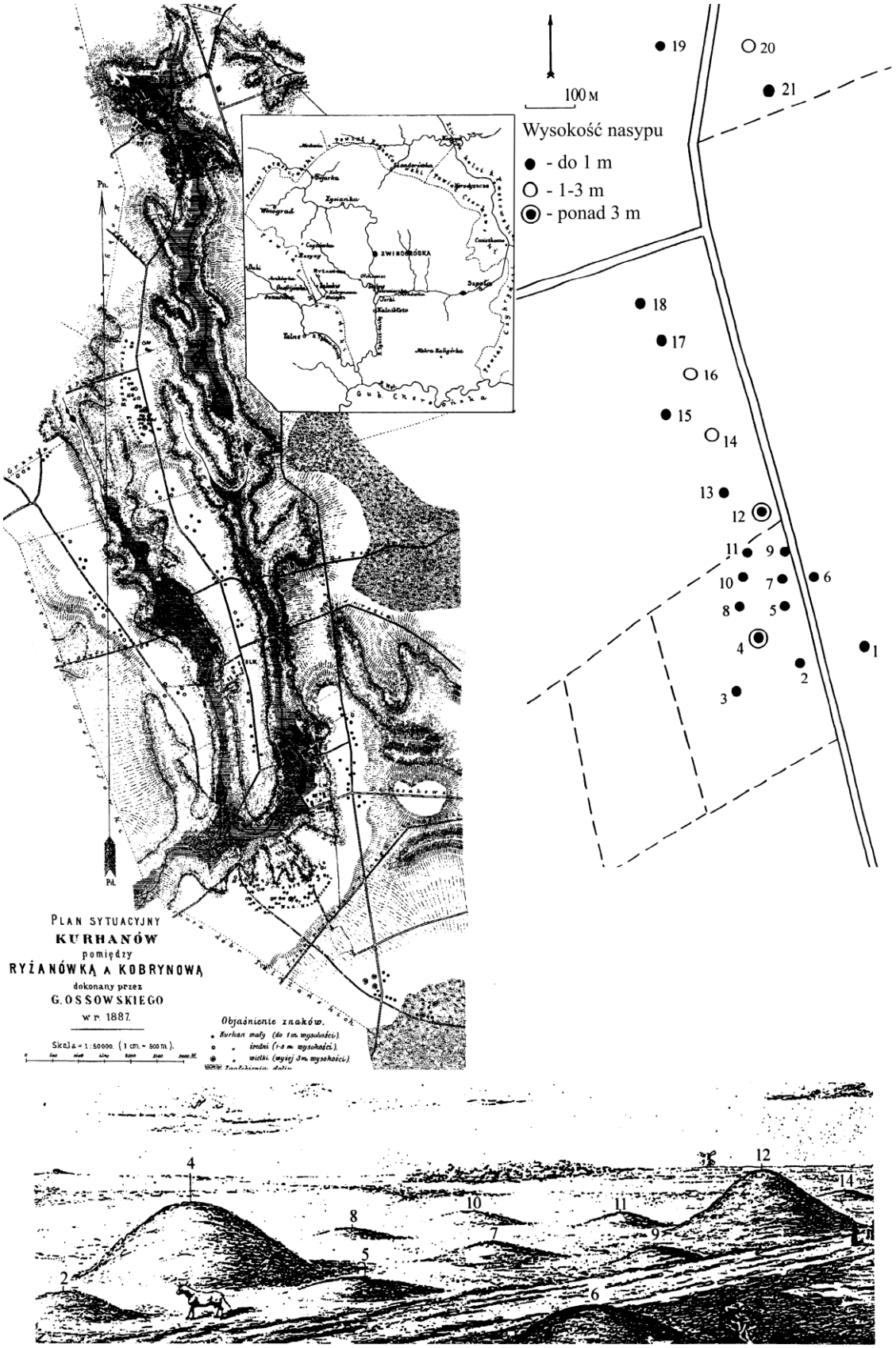

Tabl. XCI. Rižanìvka. Lokalizacja cmentarzyska, plan i widok grupy kurhanowej Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego

(wg G. Ossowski 1888; J. Chochrowski et al. 1996)

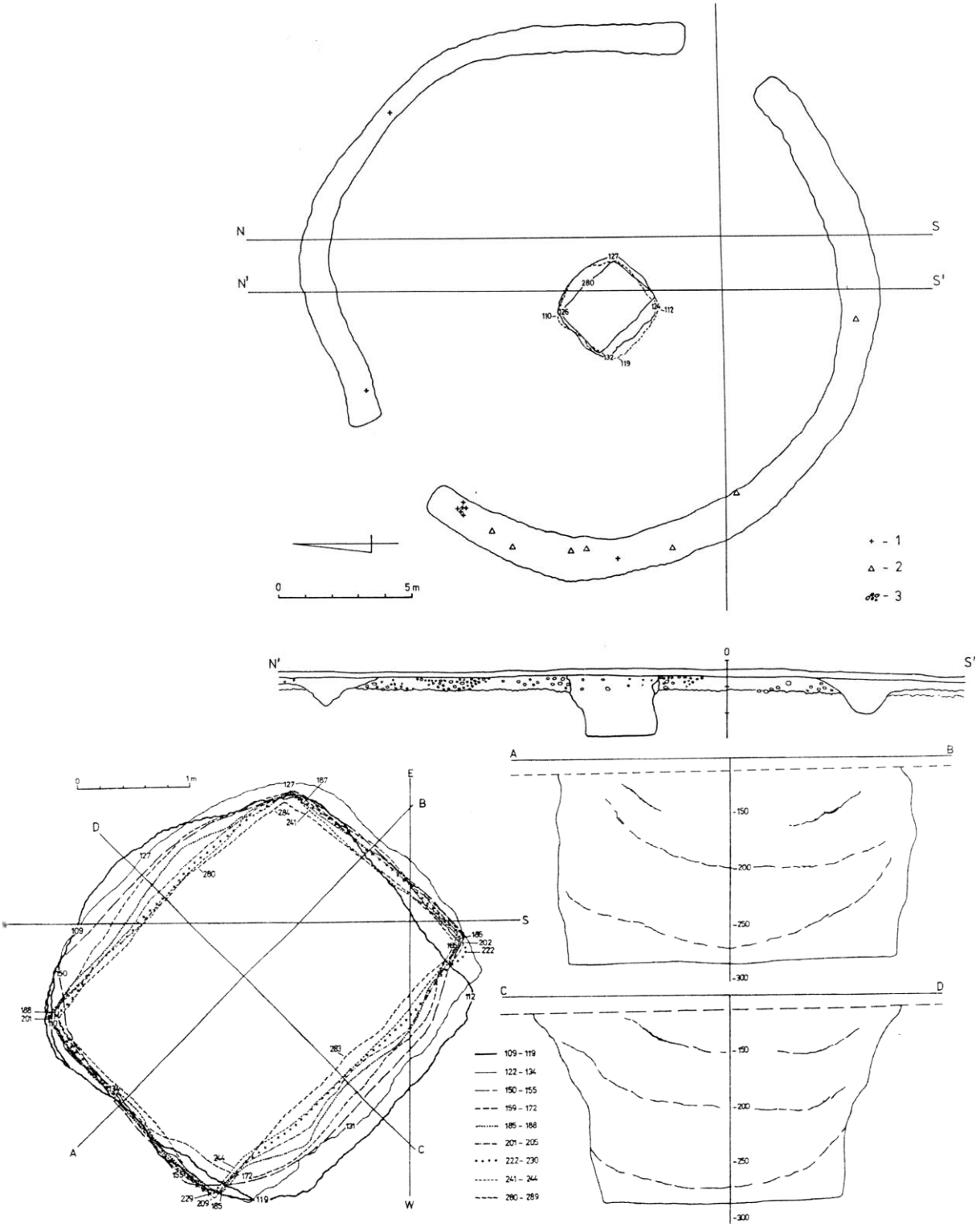

Tabl. XCII. Rižanìvka. Konstrukcja nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 3
(wg wg J. Chochorowski et al. 1998)

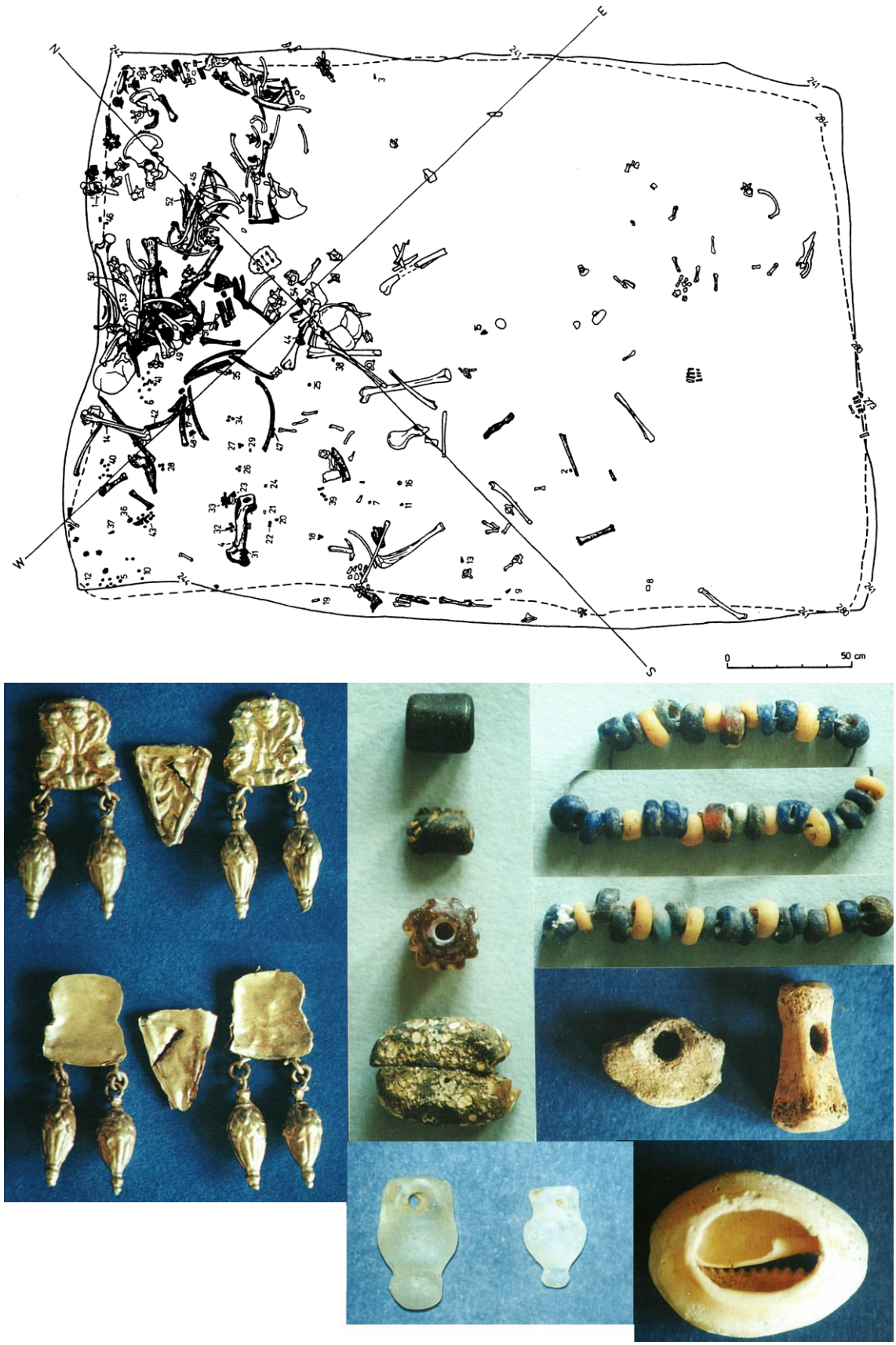

Tabl. XCIII. Rižanìvka. Wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu nr 3: złoto, szkło i pasta szklana, kości, muszle

(wg J. Chochorowski et al. 1998)

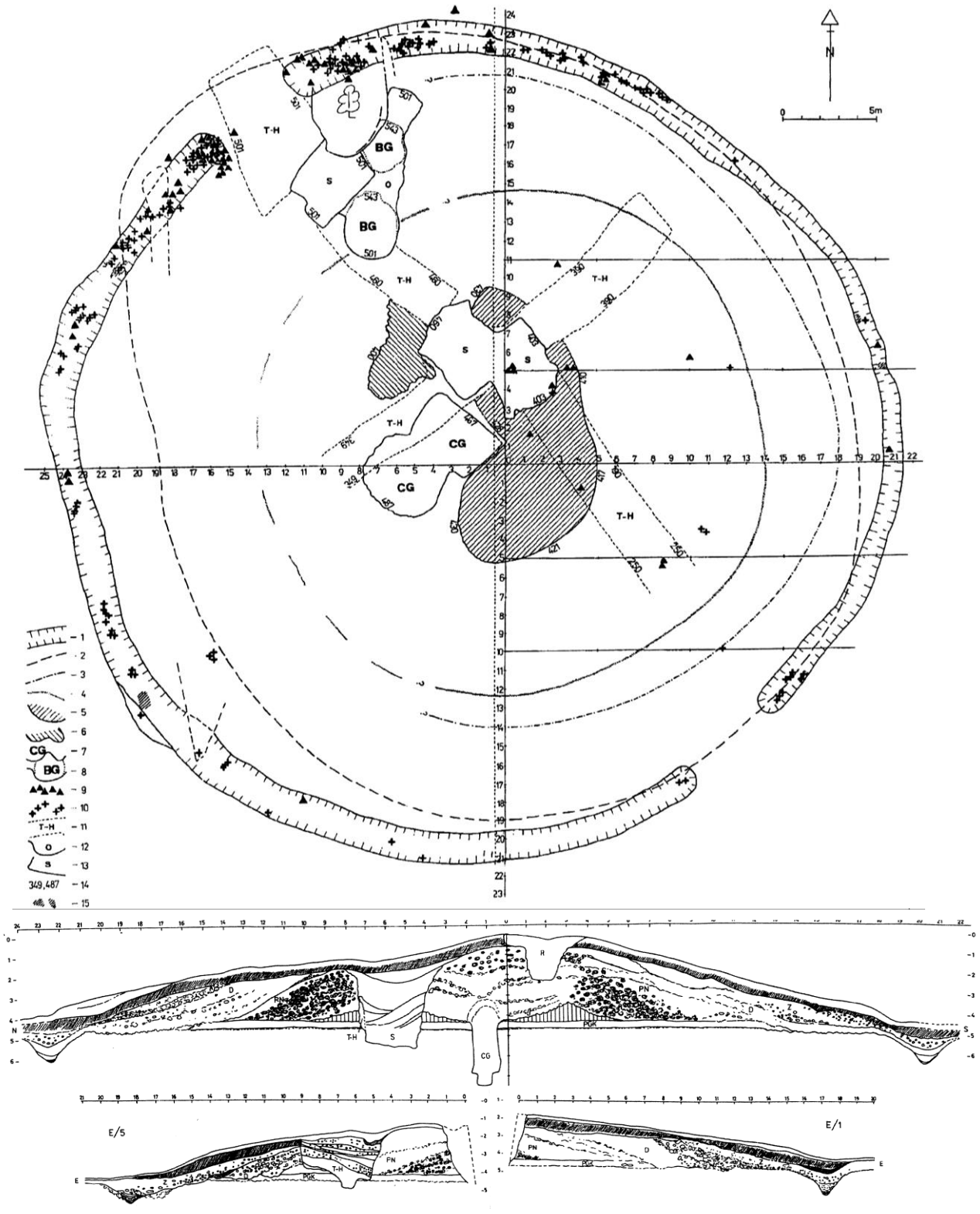

Tabl. XCIV. Rižanìvka. Rzut poziomy i wybrane przekroje przez nasyp kurhanu nr 4 (wg J. Chochorowski et al. 1998; 1999)

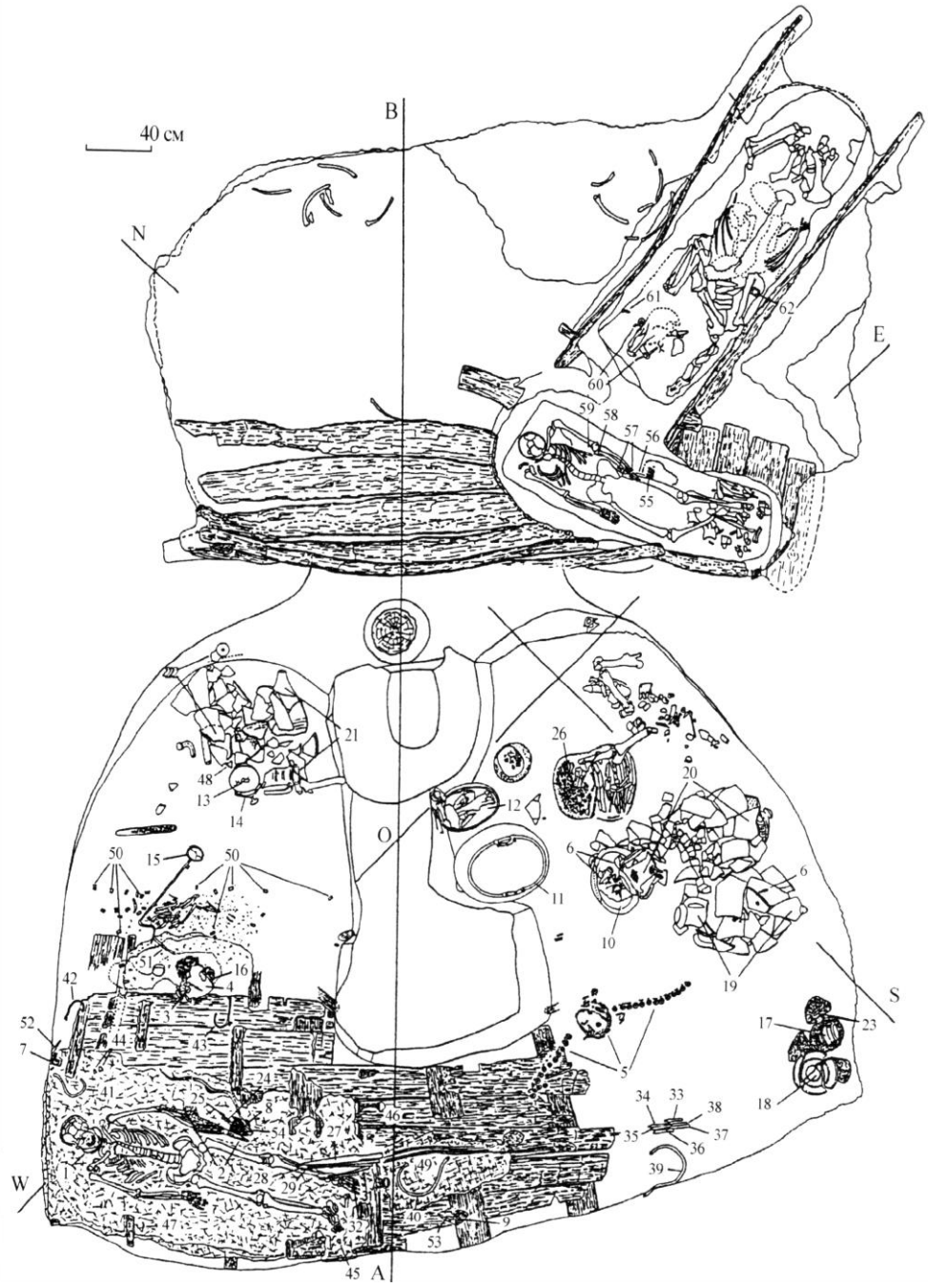

Tabl. XCV. Rižanìvka. Plan centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego i rozłożenie znajdującego się w nim wyposażenia. ***1-54 – pochówek „księcia”***: 1 – naszyjnik, 2 – miecz, 3 – kyliks, 4 – czasza, 5 – aplikacje nakrycia głowy (złoto), 6 – ryton, 7, 9 – pozostałości kołczanów, 8 – gotys ze strzałami, 10 – krater, 11-12 – kotły, 13, 48 – czasza, 14 – kyliks, 15 – kadzielnica, 16 – situla, 17 – kantaros, 15 – półmisek, 12-22 – amfory, 23 – samorodek rudy, 24, 51-53, 56 – noże, 25, 58 – szydła, 26 – klamra, 27 – grot włóczni, 28-32 – groty oszczepów, 33-38 – toki broni drzewcowej, 39-43 – haczyki, 44-46 – pazury niedźwiedzia, 47 – „widełki”, 49 – zacisk, 50 – astragale, 54 – łuk; ***55-62 – pochówek „giermka” i jego wierzchowca***: 55 – strzały, 57 – bransoletka z paciorków, 59 – paciorek, 60 – wedzidło z pobocznicami, 61 – nanosnik, 62 – sprzączka od popręgu.
1, 5 – złoto; 2 – żelazo, złoto, srebro; 3-4 – srebro; 6 – złoto, srebro; 7-9 – brąz i drewno; 10-16, 47, 55 – brąz; 17-22 – glina; 24-25 – żelazo i kość; 26-43, 49, 51-53, 56 – żelazo, 60-62; 50, 59 – kość; 54 – drewno; 57 – pasta szklana

(wg S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018)

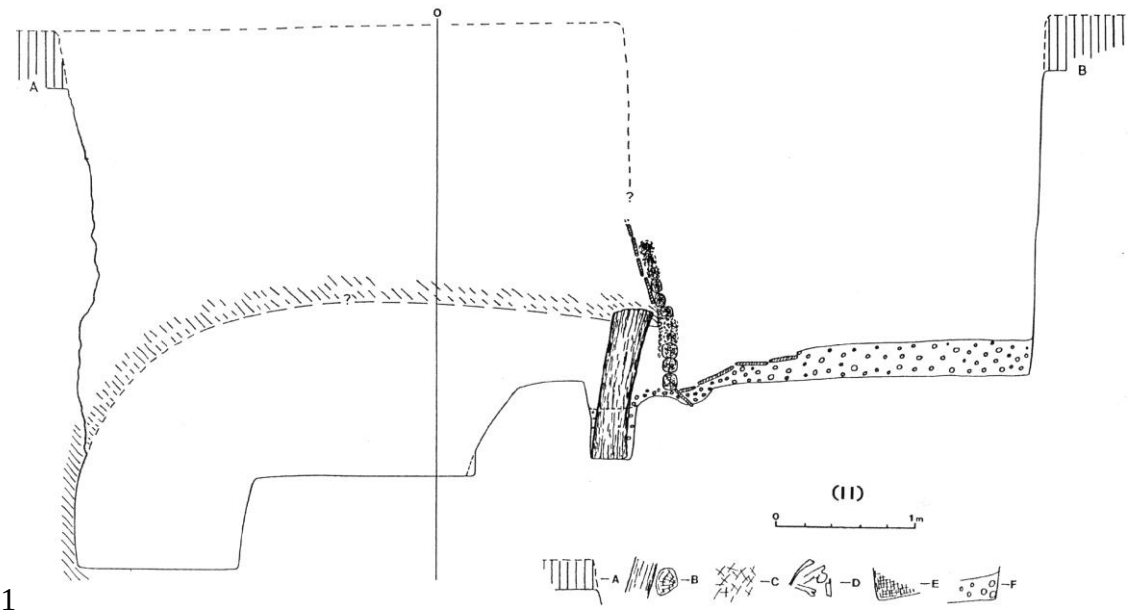

1

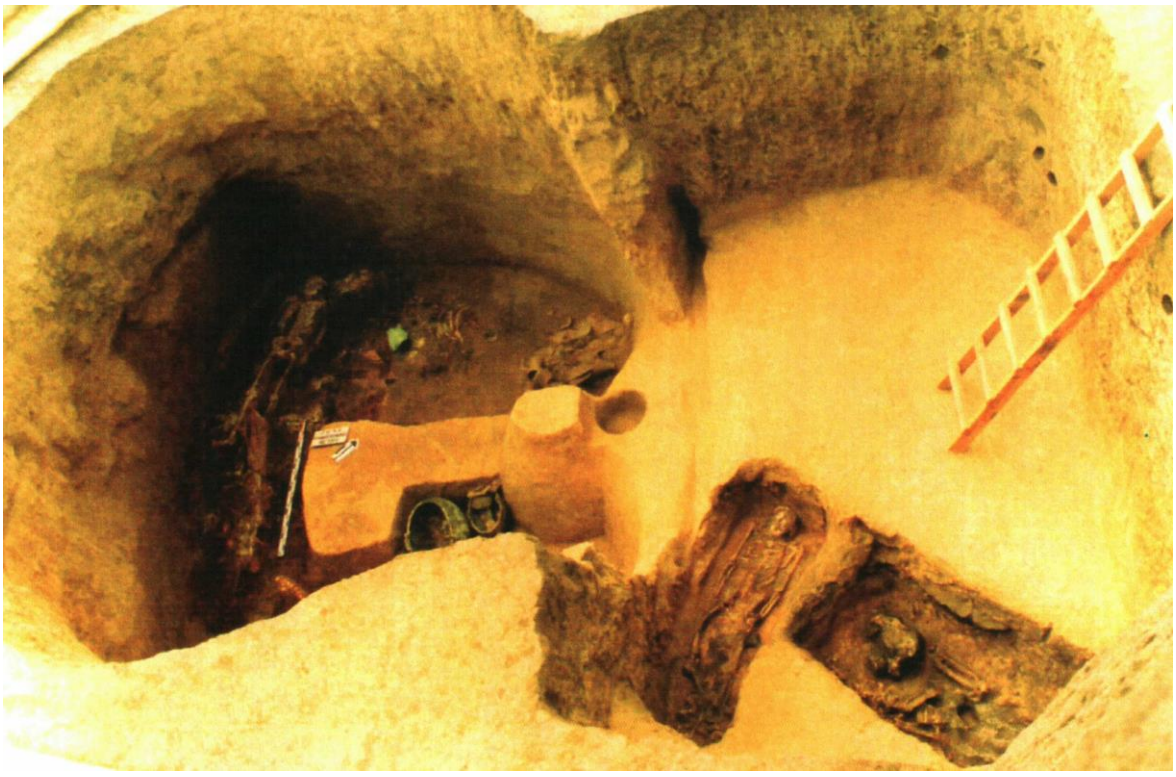

2

3

Tabl. XCVI. Rižanìvka. Profil (1) i rzut poziomu (2) grobowca centralnego Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego oraz pochjówku „giermka” i jego wierzchowca (3)
(wg S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018)

Tabl. XCVII. Rižanìvka. Detale pochówku „księcia” z grobowca centralnego Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego

(wg S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018)

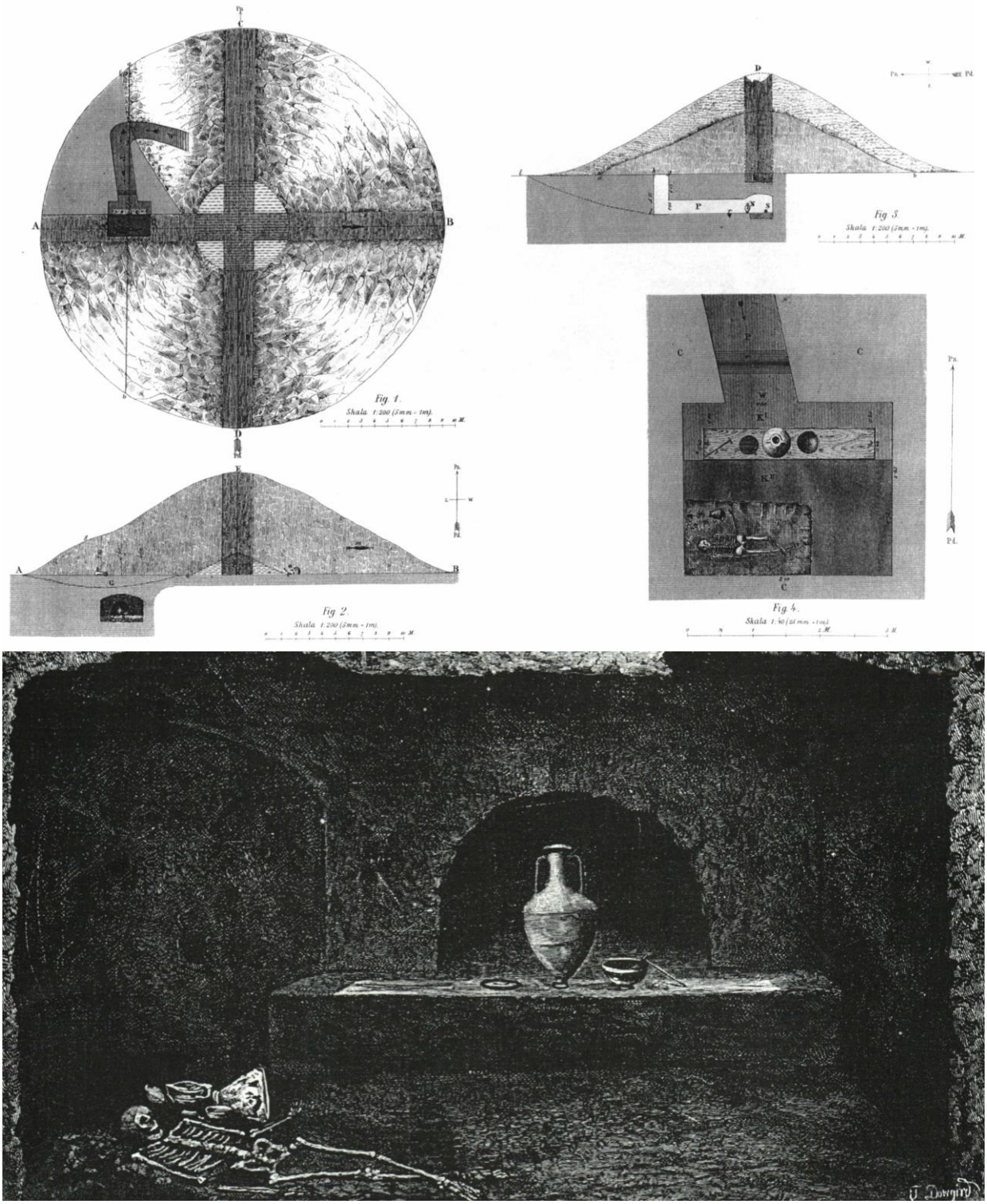

Tabl. XCVIII. Rižanìvka. Grobowiec boczny Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (wg G. Ossowski 1888)

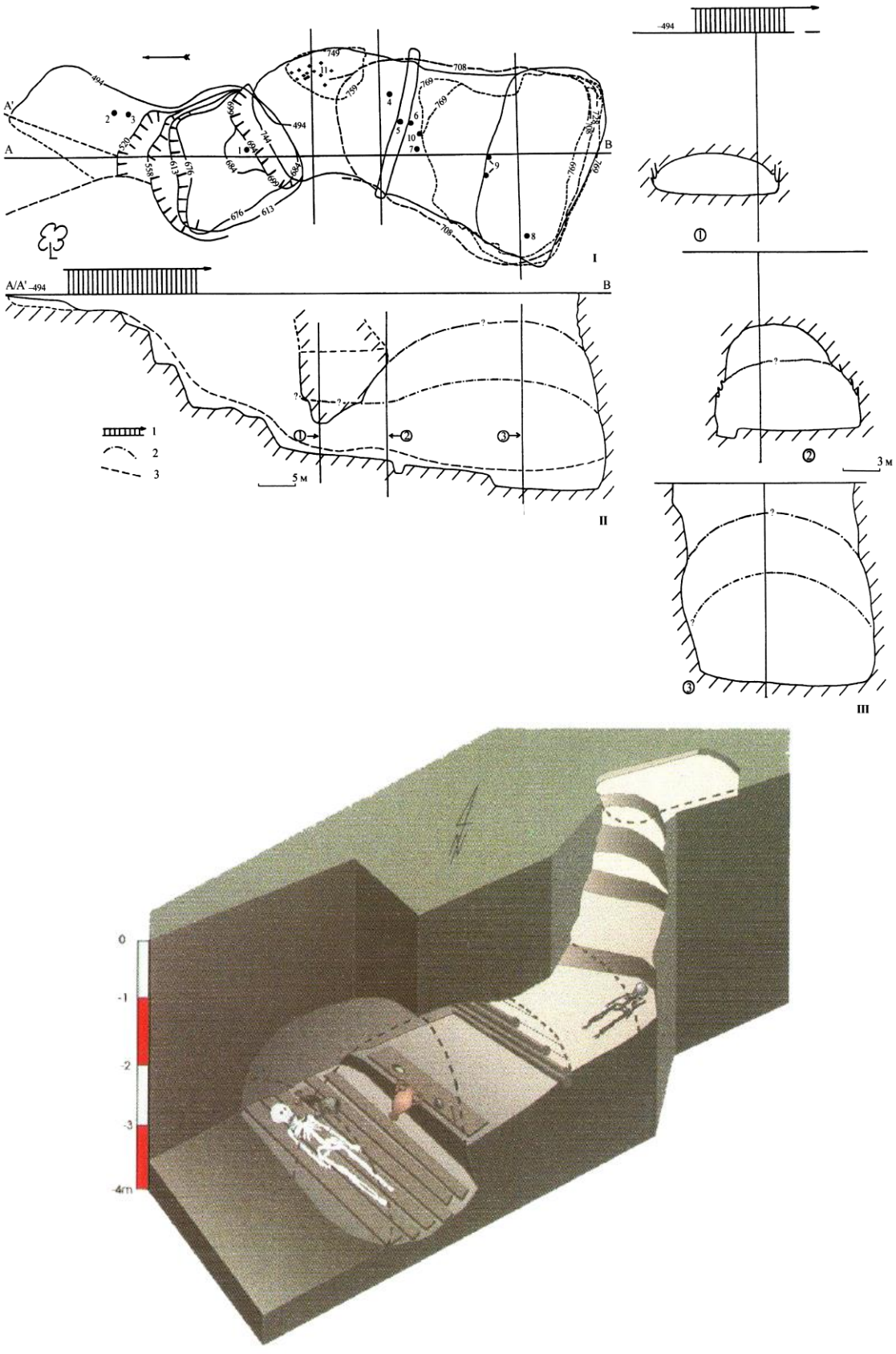

Tabl. XCIX. Rižanìvka. Konstrukcja grobowca bocznego Wielkiego Kurhana Ryżanowskiego i jego rekonstrukcja
(wg J. Chochorowski, S. Skoryj 1997; S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018)

Tabl. C. Rižanìvka. Rekonstrukcja stroju „księżniczki” z bocznego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego i wybór inwentarza złożonego z nią (1-5) i z jej „służką” (6-8). 1, 4 – srebro; 2-3, 5 – złoto; 6, 8 – brąz; 7 – brąz i pasta szklana
(wg J. Chochorowski 1999; J. Chochrowski et al. 1999; S. Skoryj, Â. Hohorovskij 2018)

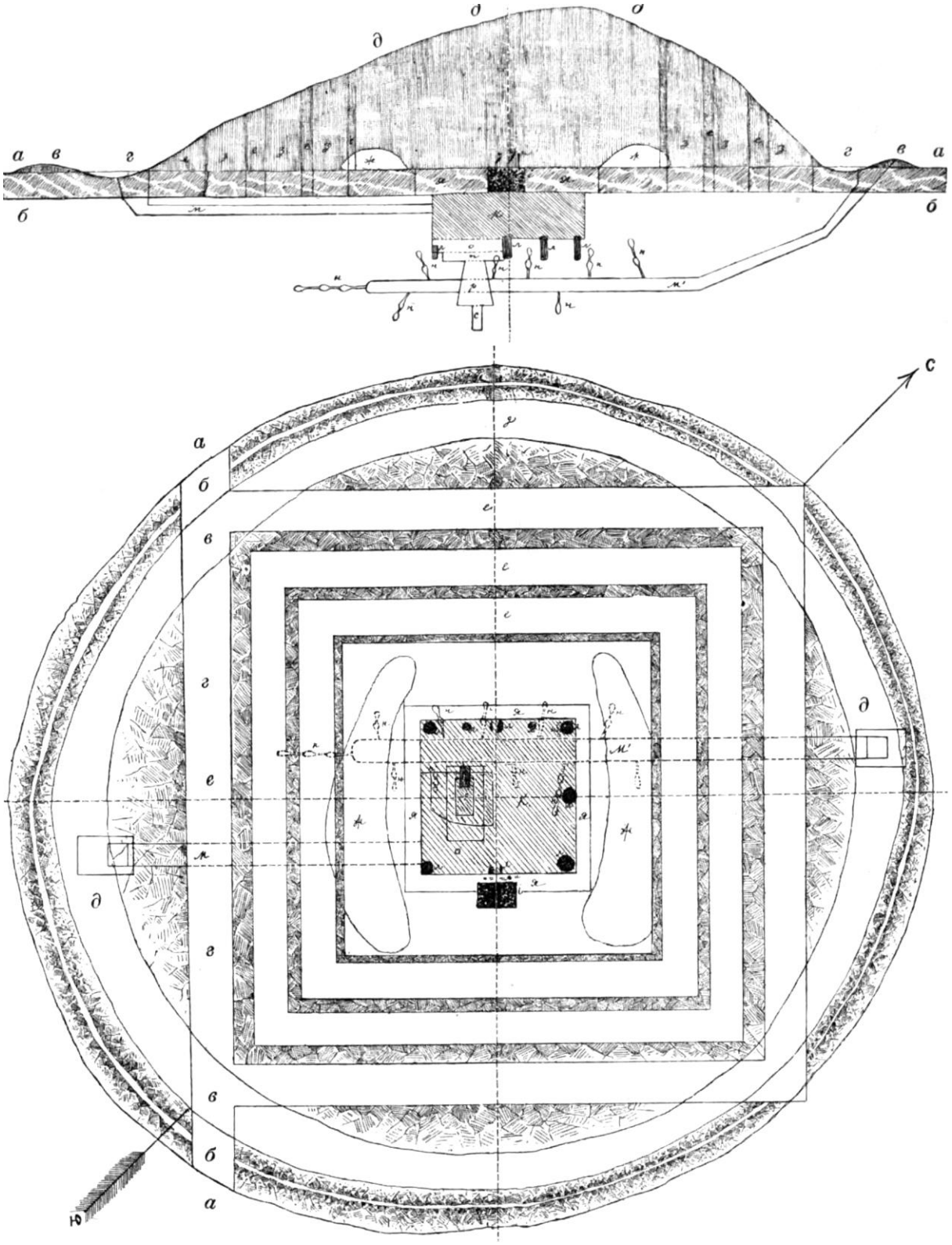

Tabl. CI. Rižanìvka. Konstrukcja nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 12
(D.Â. Samokvasov 1908)

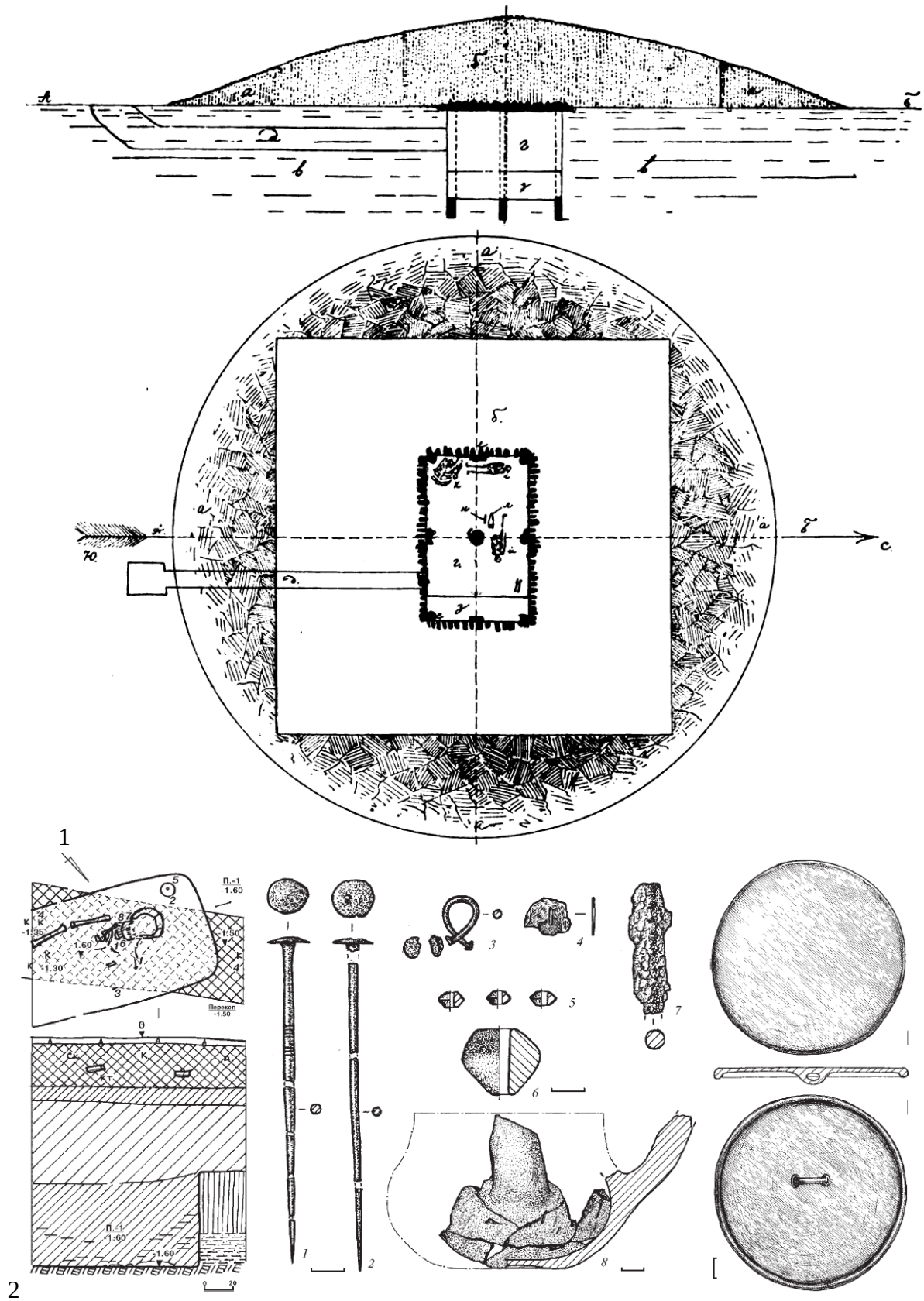

Tabl. XCII. 1 – Rižanìvka. Konstrukcja nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 14. 2 – Połtawa. Pochówek nr 1.
2.1-2, 9 – brąz; 2.3-4 – srebro; 2.5 – szkło; 2.6, 8 – ceramika; 2.7 – żelazo
(1 –wg D.Â. Samokvasov 1908; 2 – wg O.B. Suprunenko 2016b)

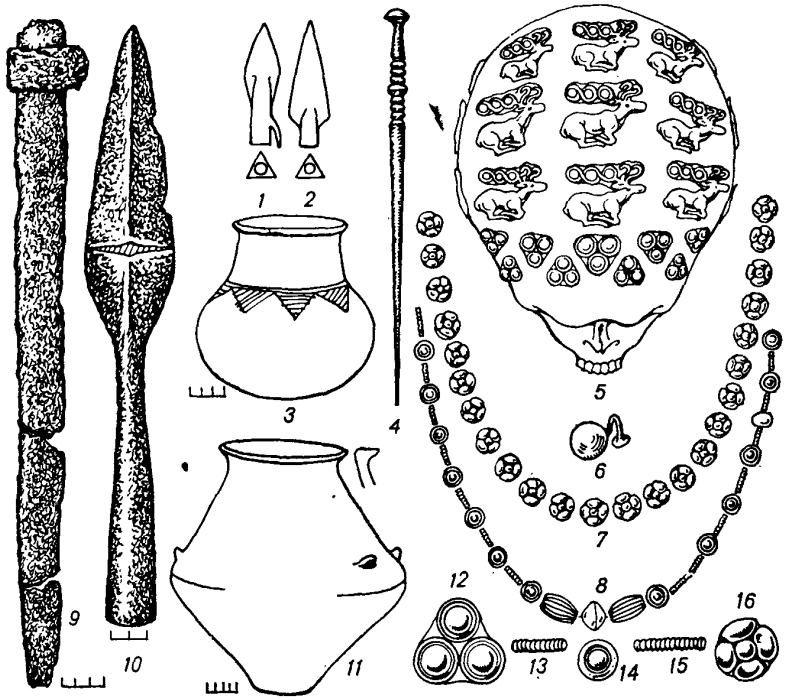

1

2

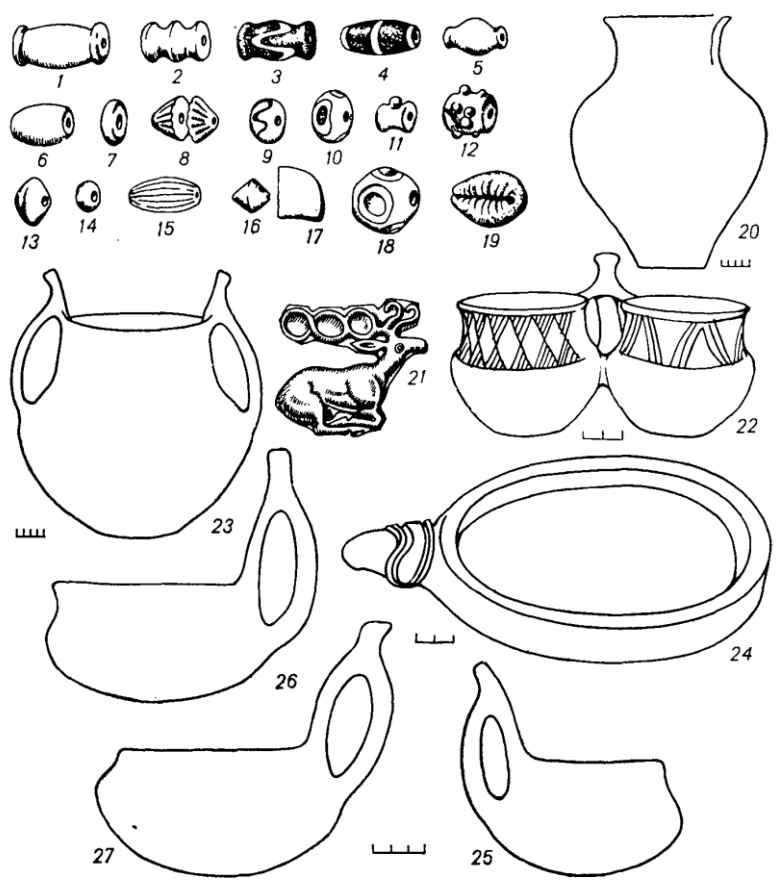

3

Tabl. CIII. Sinâvka,. Wybór przedmiotów inwentarza i rekonstrukcja nakrycia głównej zmarłej z kurhanu nr 100.

1.1-2, 4 – brąz; 1.3, 11, 23.20, 22-23, 25-27 – glina; 1.5-7, 12-16, 2., 3.21 – złoto; 1.8, 3.1-19 – różne surowce (agat, bursztyn, pasta szklana, serdolik, szkło) 1.9-10 – żelazo; 3.24 – kamień

(wg G.T. Kovpanenko 1981; L.S. Kločko 2012)

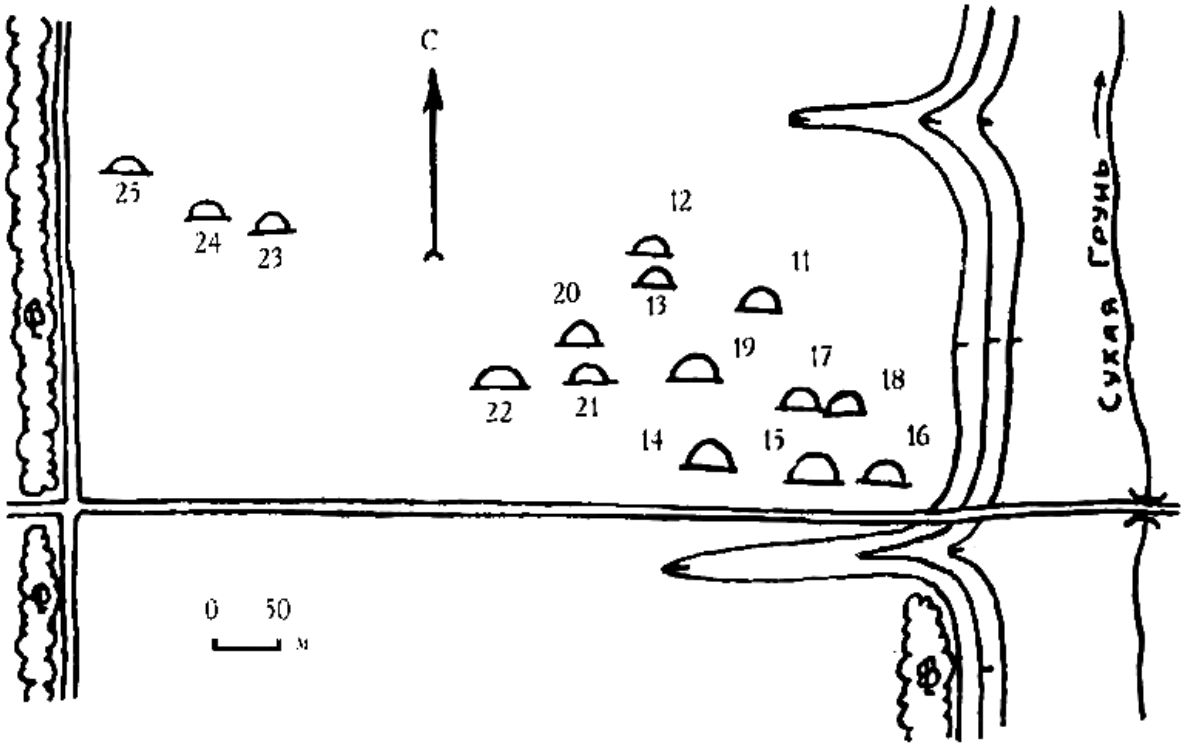

Tabl. CIV. Skorobìr. Plany części cmentarzyska przebadanych w latach 1965 i 1972 (1) oraz w 1975 roku (2)

(wg B.A. Šramko 1994a)

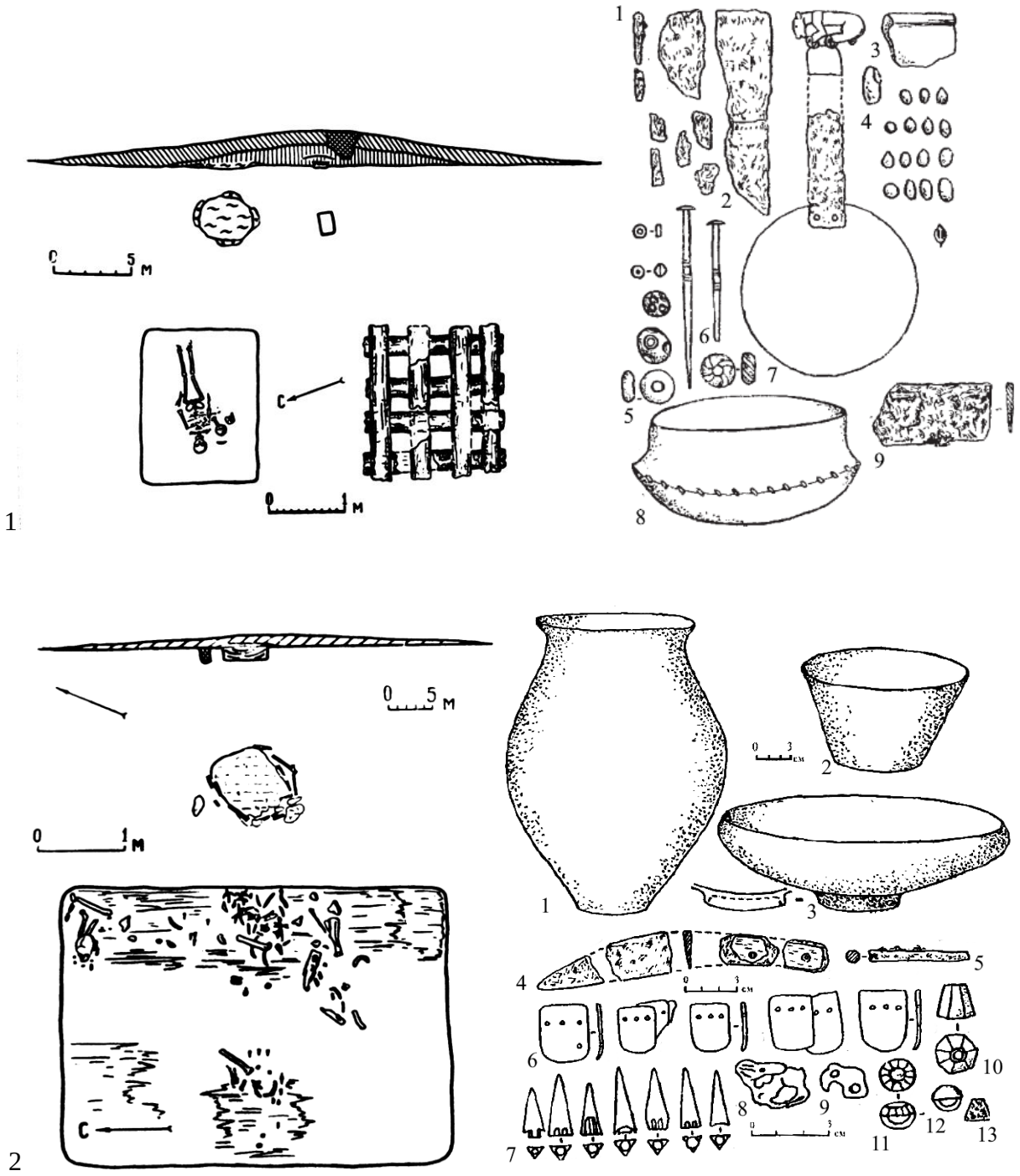

Tabl. CV. Skorobìr. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 2/1965 (1) i 9/1965 (2)
1.1-2, 9, 2.4-6, 13 – żelazo; 1.3, 8, 2.1-3 – glina; 1.4 – ziarna zbóż; 1.5 – szkło; 1.6, 2.7-12 – brąz; 1.7 – żelazo i brąz

(wg B.A. Šramko 1966; 1994a)

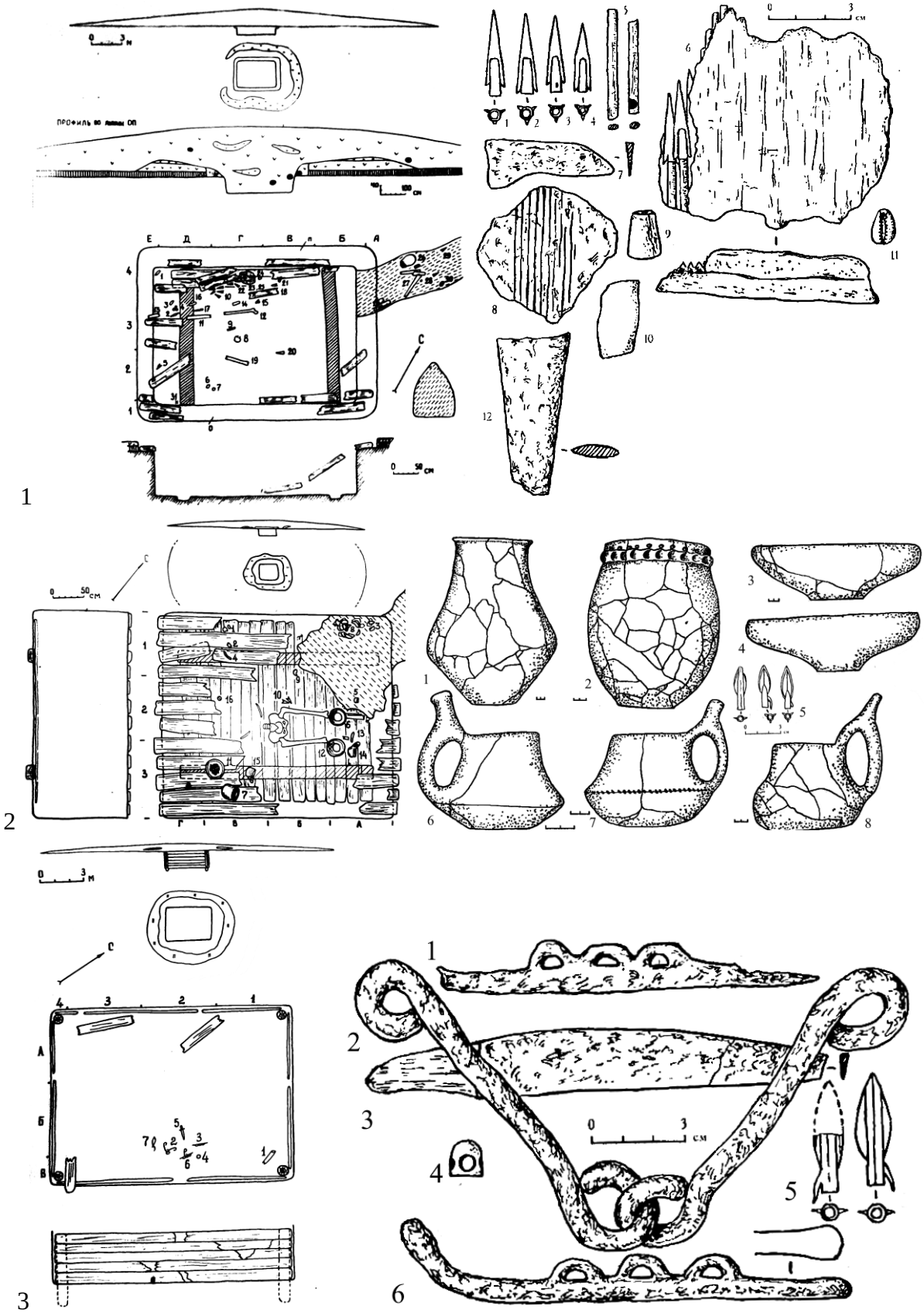

Tabl. CVI. Skorobìr. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 11/1975 (1), 22/1975 (2) i 23/1975 (3). 1.1-4, 9-10, 2.5, 3.4-5 – brąz; 1.5-6 – drewno i brąz; 1.8, 12, 3.1-3, 4 – żelazo; 1.11 – muszla; 2.1-4, 6-8 – glina

(wg B.A. Šramko 1976; 1994b)

Tabl. CVII. Skorobìr. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz detale i elementy wyposażenia pochówków głównego (3) i towarzyszącego (2, 2.19) kurhanu nr 1/2013 i kurhanu nr 1/2014 (4). 3.1-10, 22-22 – żelazo; 3.11-17 – brąz; 3.18 – złoto (?); 2.19 – ludzka kość biodrowa z brązowym grocikiem strzały; 4.3 – fajans; 4.4-6, 8-9 – glina; 4.7 – kości zwierzęce (pokarm ofiarny)
(wg Ì.B. Šramko, S.A. Zadnìkov 2014; 2015)

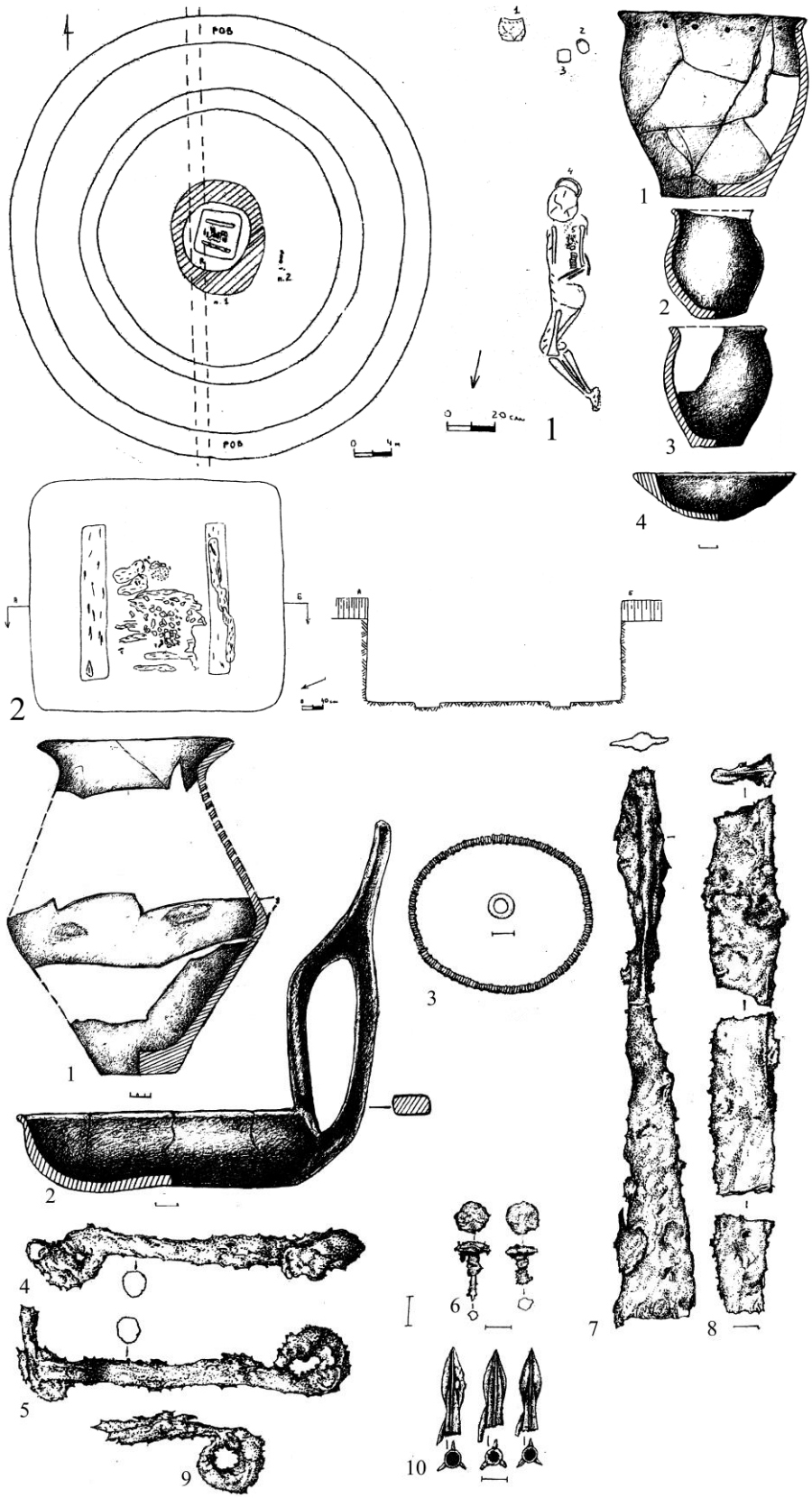

Tabl. CVIII. Skorobìr. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza pochówków nr 1 (2) i 2 (1) z kurhanu 1/2004 z grupy „8 pole” w uroczysku Marčenki. 1.1-4, 2.1-2 – glina; 2.3 – pasta szklana; 2.4-9 – żelazo; 2.10 – brąz
(wg E.V. Čerenko et al. 2005)

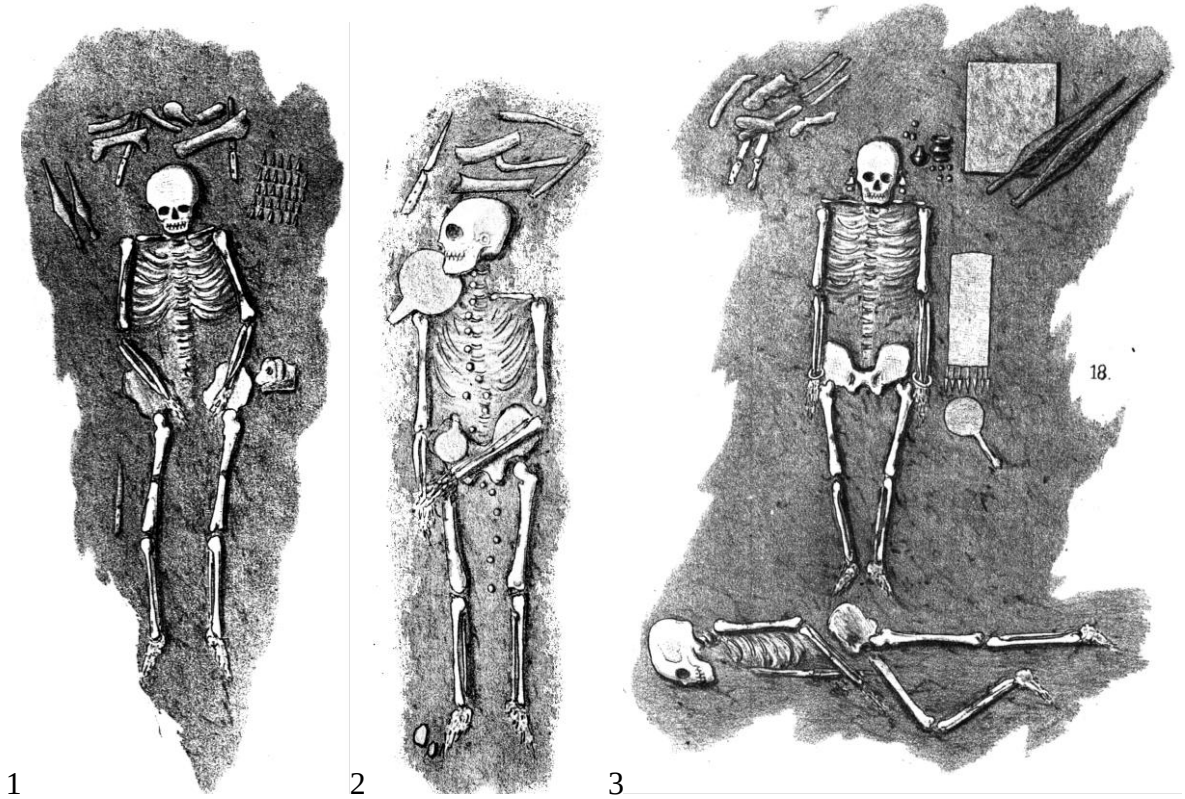

1 2 3

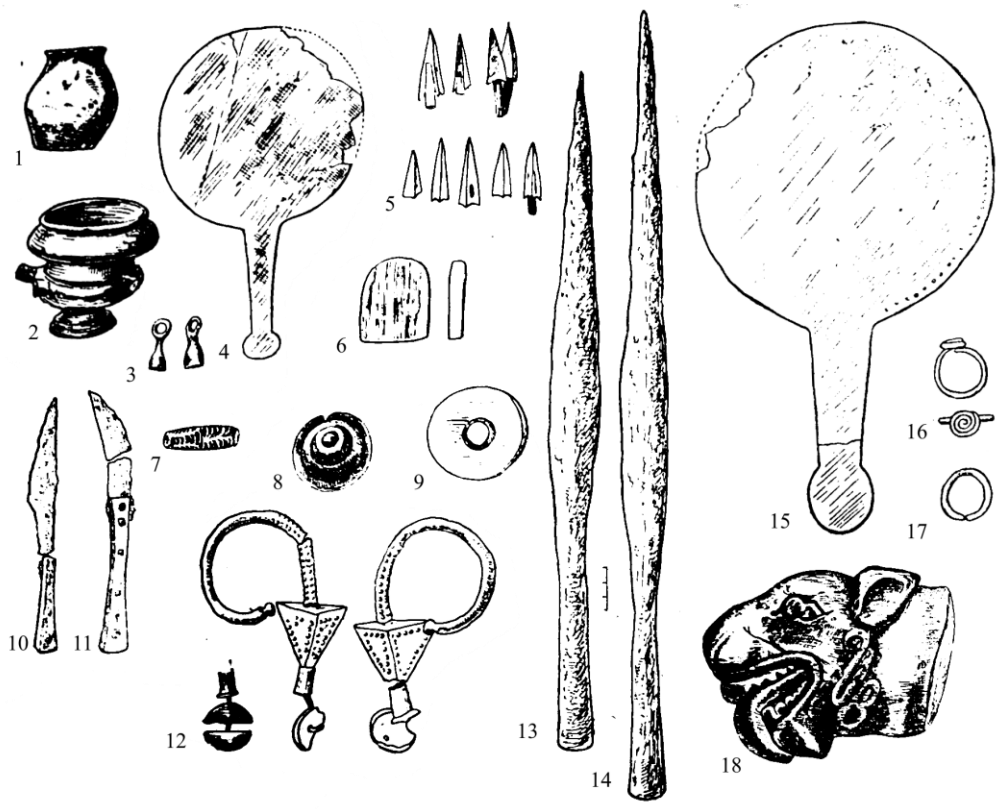

4

Tabl. CIX. Smìla. Rozmieszczenie zmarłych i wybrane przedmioty inwentarza z pochówków nr 1 (1, 4.18), 2 (2, 4.15-17) i 3 (3, 4.1-14) kurhanu nr 20.
4.1-2, 9 – glina; 4.3-5, 15 – brąz; 4.6, 8, 18 – kość; 4.7 – szkło;
4.10-11 – żelazo, kość; 4.12, 16-17 – srebro;
4.13-14 – żelazo
(wg A.A. Bobrinskij 1887; E.E. Pokrovs'ka 1957a)

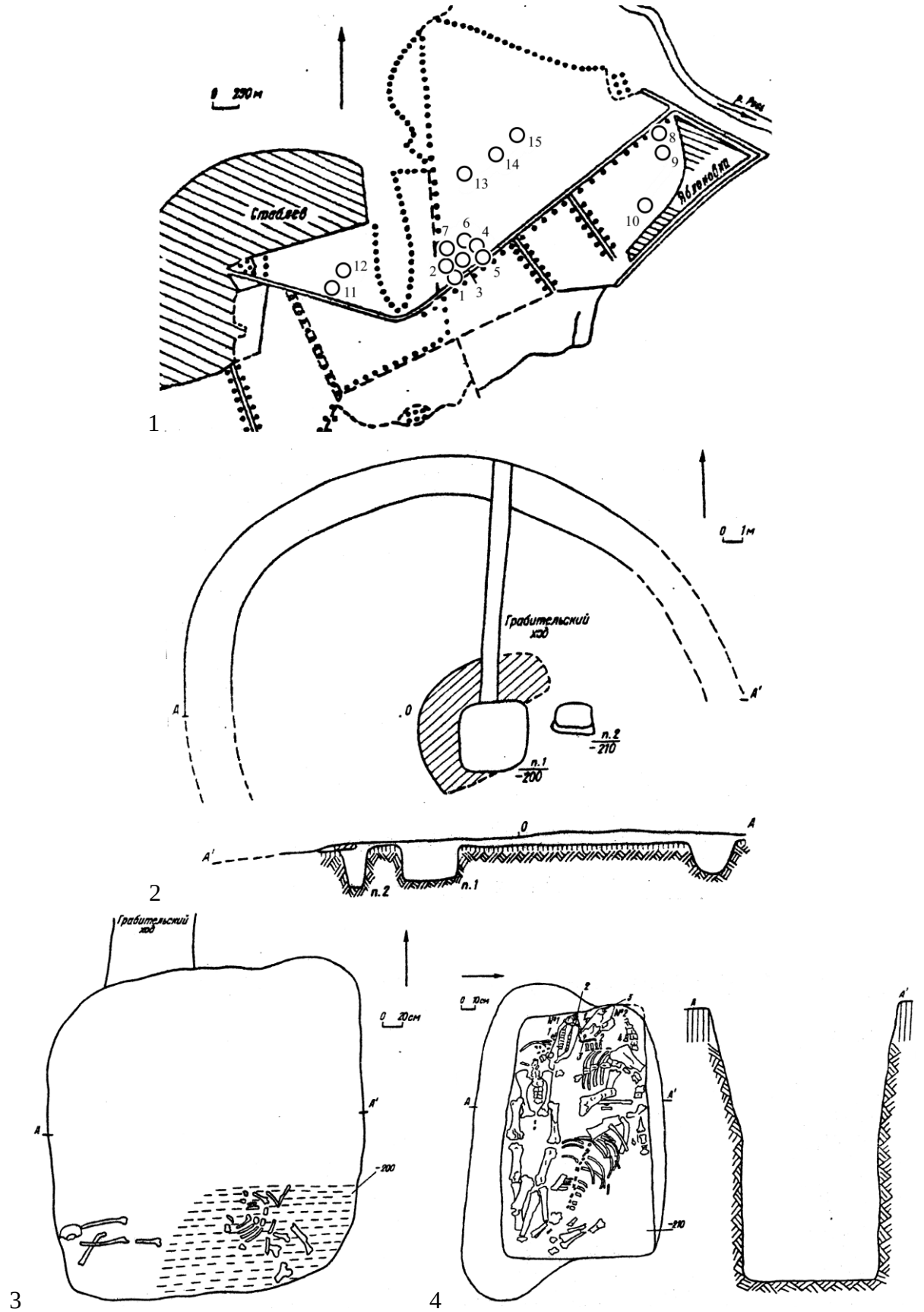

Tabl. CX. Steblìv. Plan cmentarzyska (1) oraz konstrukcje nadgrobowe (2) i grobowe (3-4) kurhan nr 1.

(wg S.A. Skoryj 1997)

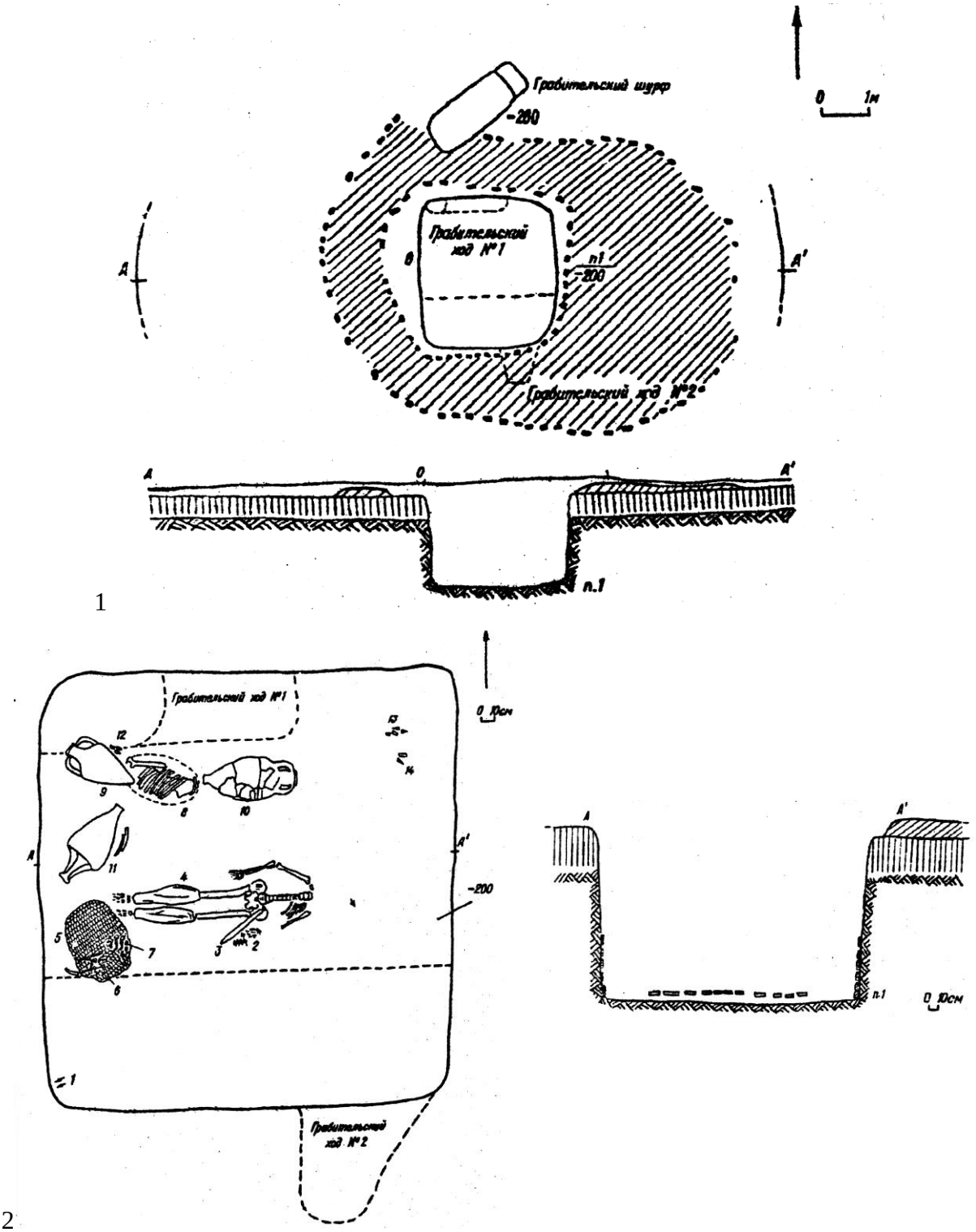

Tabl. CXI. Steblìv. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa kurhanu nr 3 i rozłożenie znajdującego się w nim wyposażenia: 1 – grociki strzał; 2 – pozostałości kołczanu lub gorytu; 3 – miecz; 4 – brązowe knemidy; 5 – zniszczony pancerz; 6-7 – komlety uprzęży; 8 – półmisek z pokarmem zwierzęcym; 9-11 – amfory; 12 – toki broni drzewcowej; 13 – grot włóczni; 14 – nóż.

1, 4 – brąz; 2 – drewno, skóra; 3, 5, 12-14 – żelazo; 6-7 – żelazo, brąz; 8 – drewno, kości zwierzęce; 9-11 – glina

(wg S.A. Skoryj 1997)

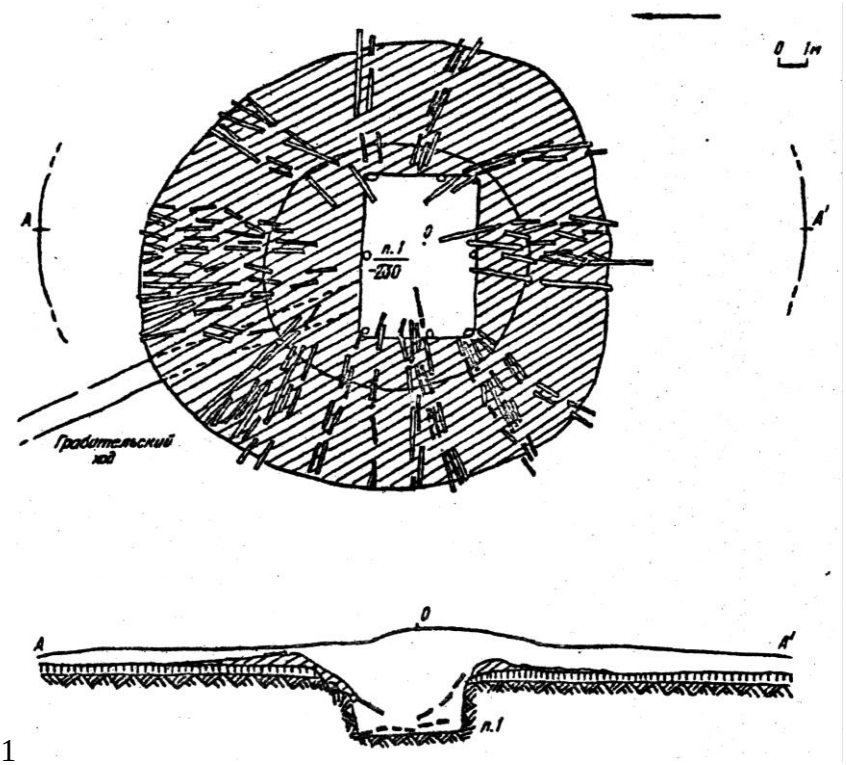

1

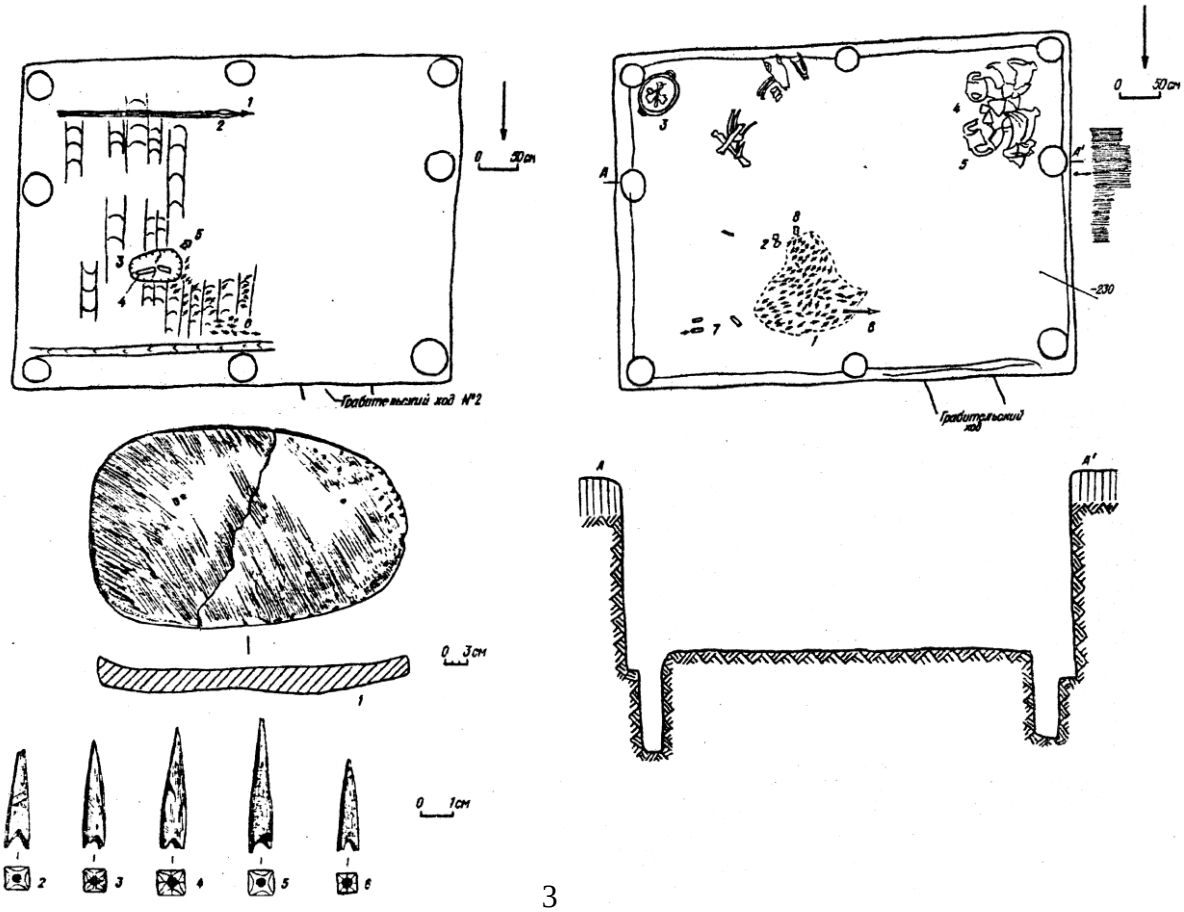

2 3

Tabl. CXII. Steblìv. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu nr 12.

2.1 – kamień; 2.2-6 – kość

(wg S.A. Skoryj 1997)

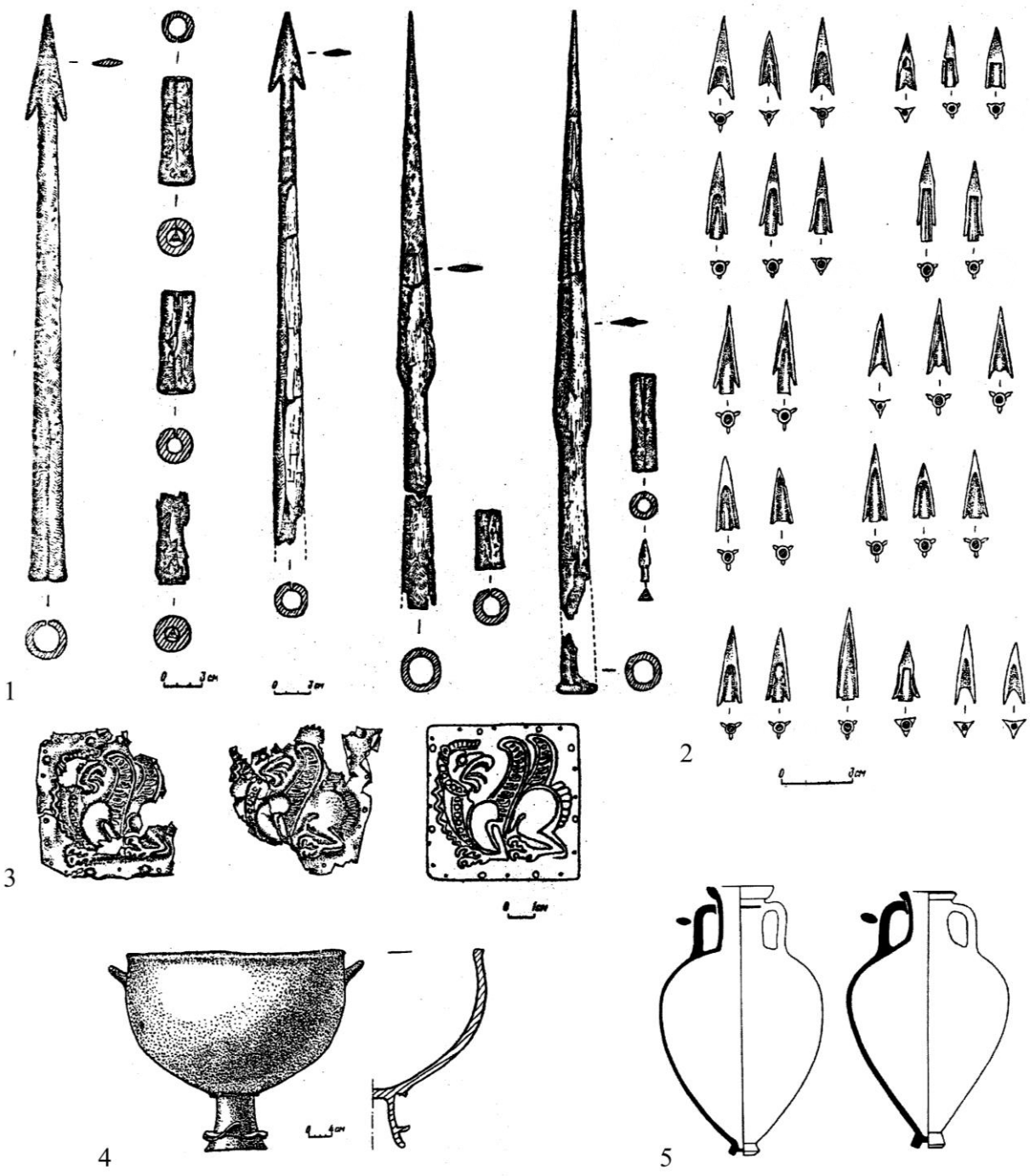

Tabl. CXIII. Steblìv. Wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu nr 12.
1 – żelazo; 2, 4 – brąz; 3 – złoto; 5 – glina (bez skali)
(wg S.A. Skoryj 1997; S.V. Polin 2014)

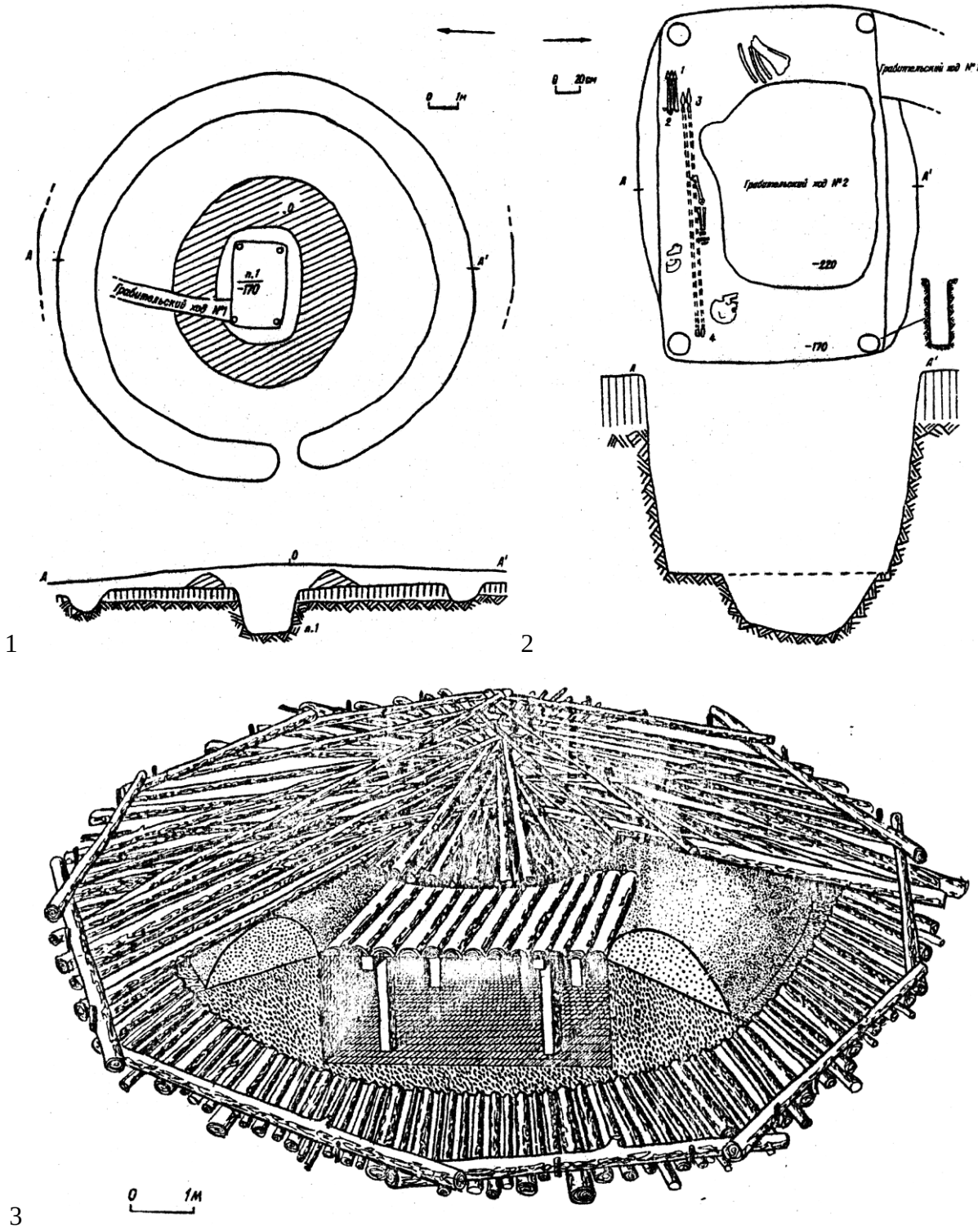

1 2

3

Tabl. CXIV. Steblìv. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa z kurhanu nr 13 (1-2) i rozmieszczenie znajdującego się w nim wyposażenia: 1 – strzały; 2 – zaciski; 3 – groty broni drzewcowej; 4 – toki broni drzewcowej. Rekonstrukcja konstrukcji grobowych i nadgrobowych (według kurhanów nr 2, 3 i 12) (2).
1 – brąz; 2-4 – żelazo

(wg S.A. Skoryj 1997)

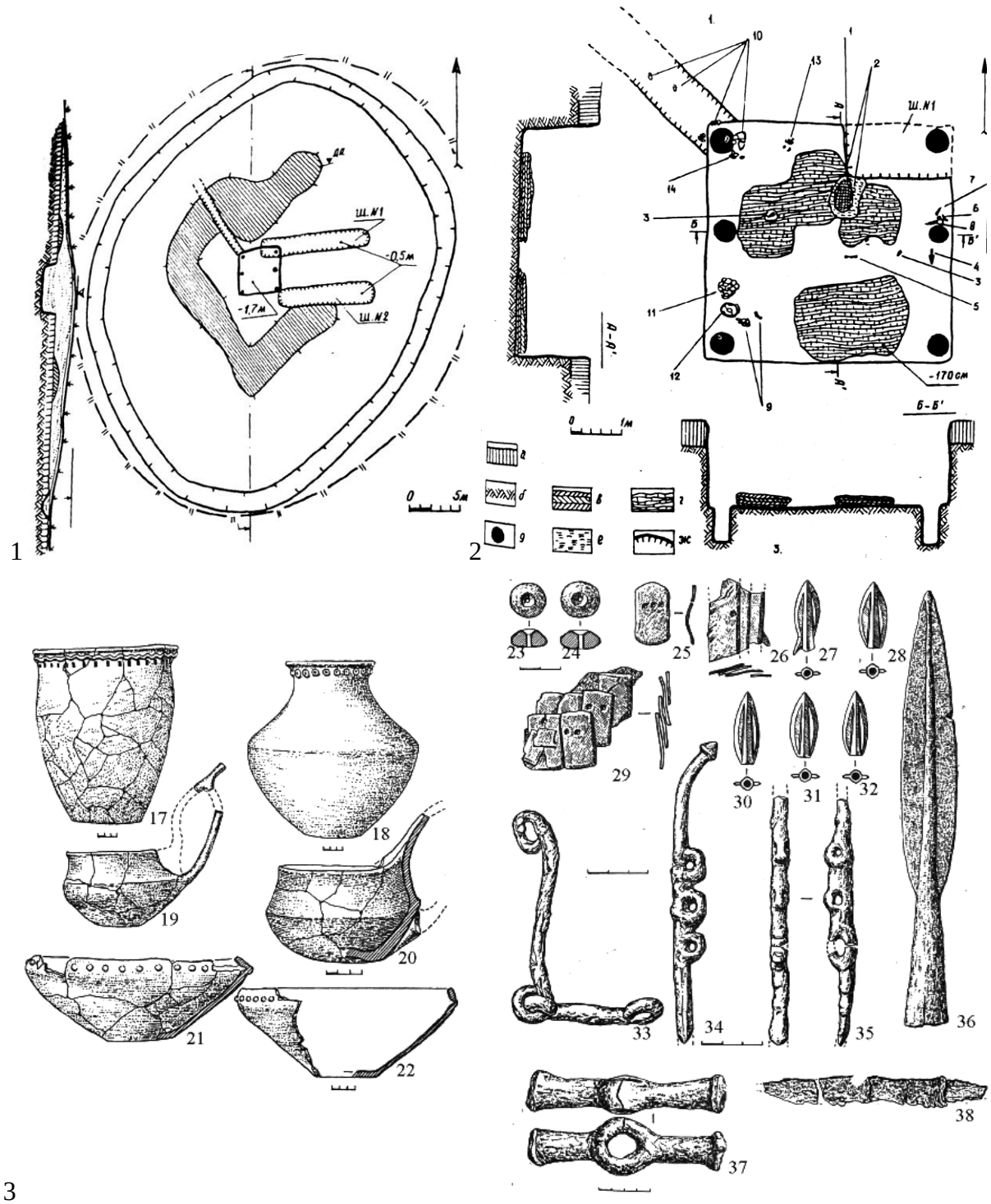

Tabl. CXV. Steblìv. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 15.

3.17-22 – glina; 3.23-26, 29, 33-38 – żelazo; 3.27-28, 30-32 – brąz

(wg V.I. Kločko, S.A. Skoryj 1993)

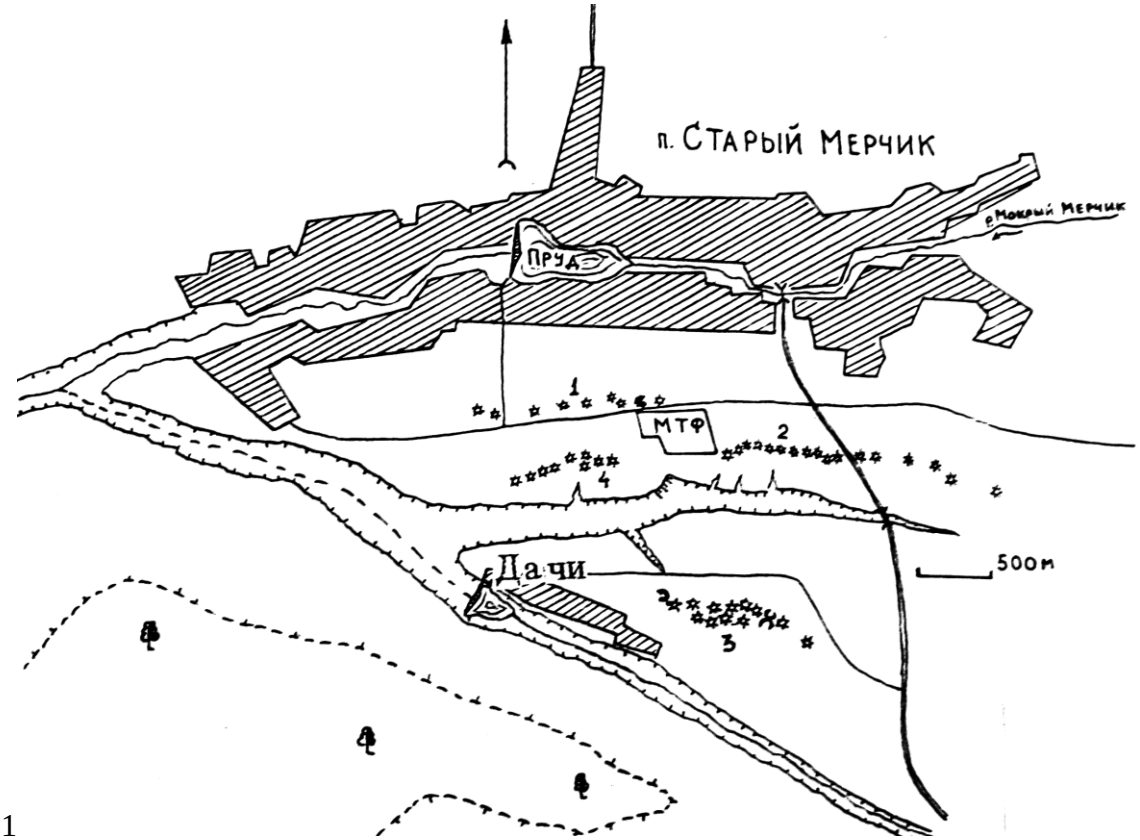

1

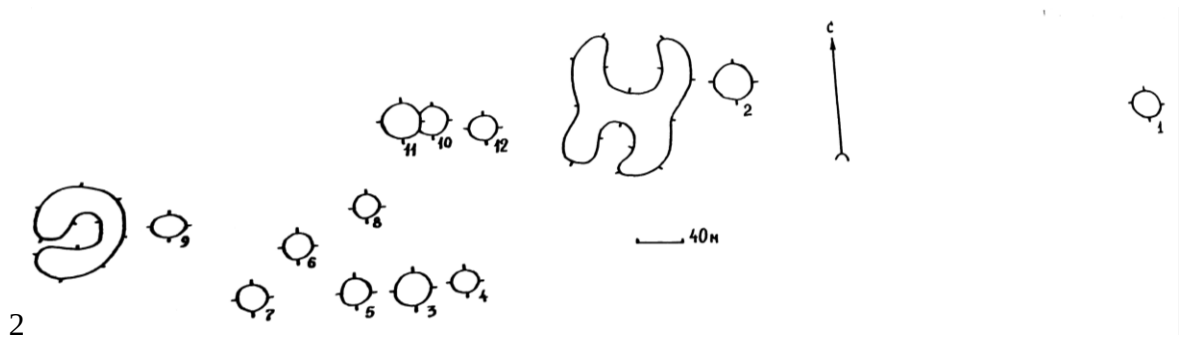

2

3

Tabl. CXVI. Starij Merčik. Rozmieszczenie grup kurhanowych (1) oraz plan trzeciej (2) i czwartej (3) grupy kurhanowej

(wg A.V. Bandurovskij 1999; D.S. Grečko 2010)

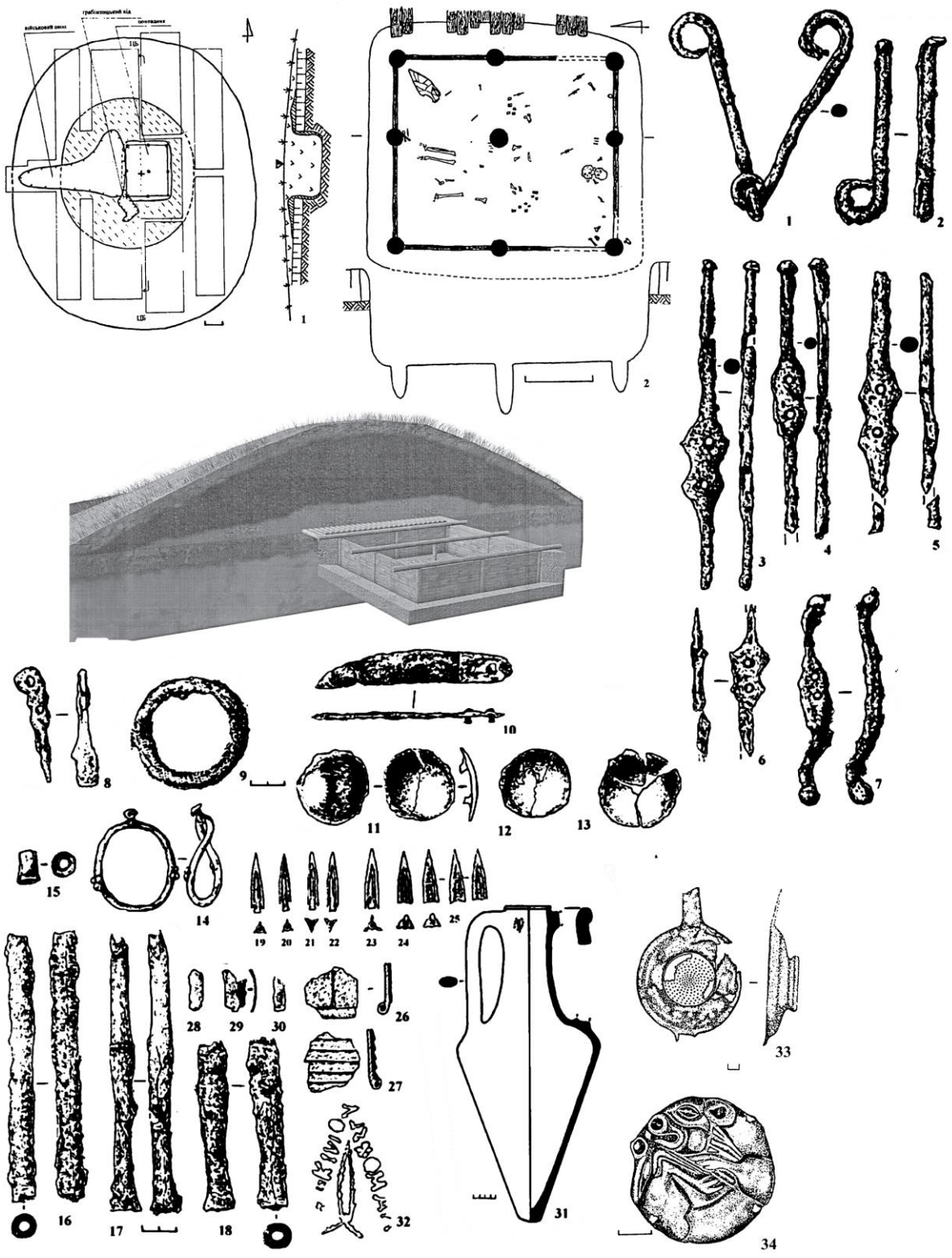

Tabl. CXVII. Starij Merčik. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza z kurhanu 1/2007 grupy kurhanowej nr 2.
1-10, 16-18, 26-27 – żelazo; 11-15, 19-25, 28-30, 33 – brąz; 31-32 – glina; 34 – złoto
(wg V.M. Okatenko, Û.V. Bujnov 2010)

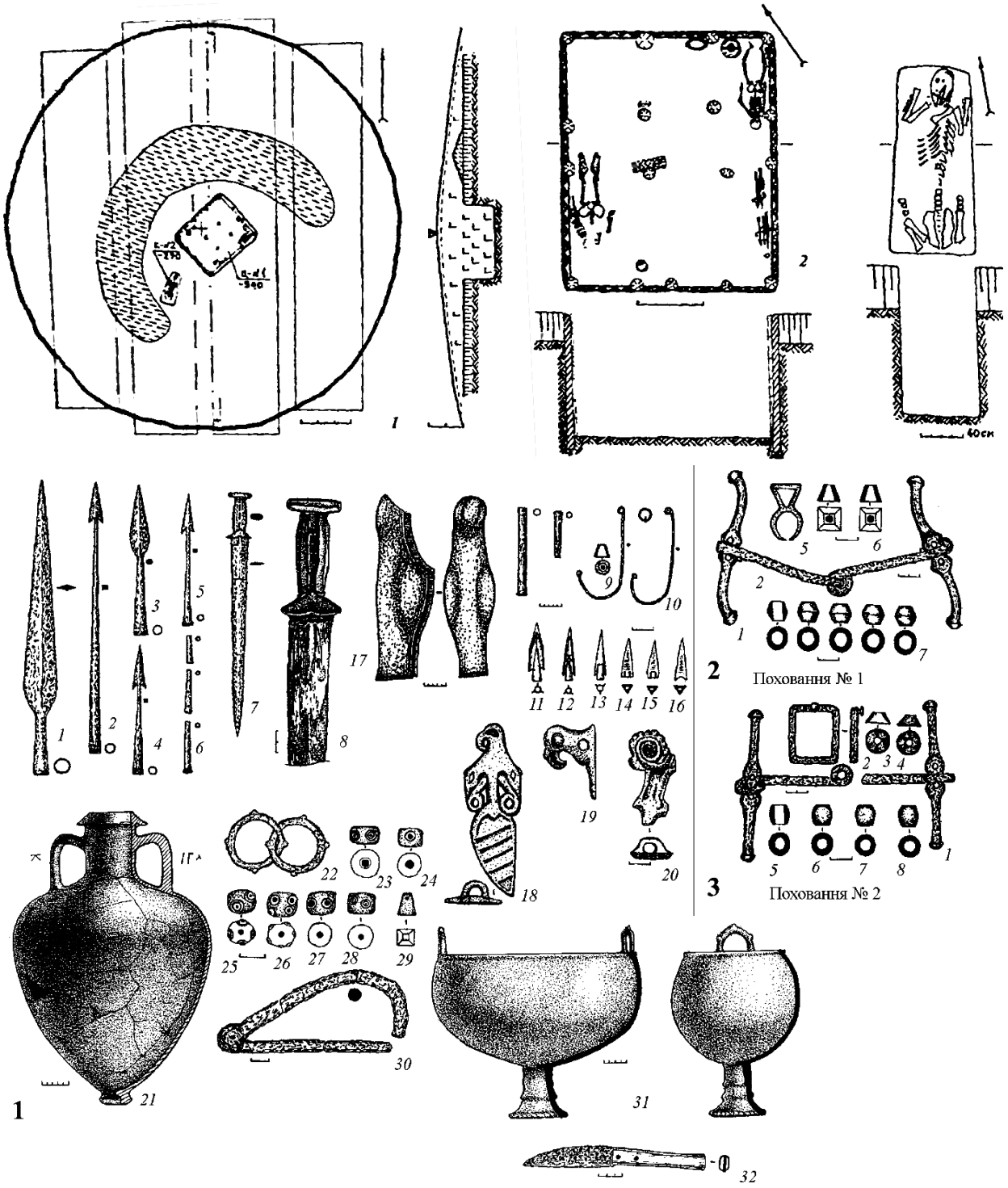

Tabl. CXVIII. Starij Merčik. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza z kurhanu 3 grupy kurhanowej nr 3.
1.1-6, 10, 30, 2.1-2, 3.1-2 – żelazo; 1.7-8 – żelazo, złoto; 1.9, 2.6, 3.3-4 – ołów; 1.11-20, 22, 31, 2.5, 7, 3.5-8 – brąz; 1.21 – ceramika; 1.23-29 – pasta szklana
(wg A.V. Bandurovskij, Û.V. Bujnov 2000)

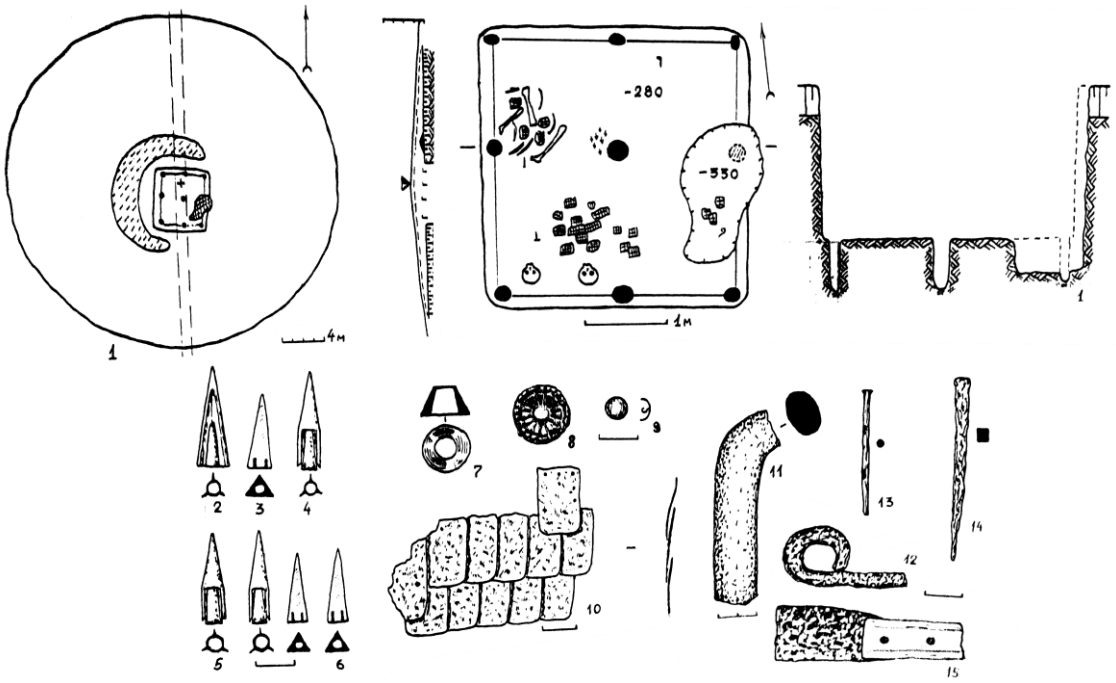

1

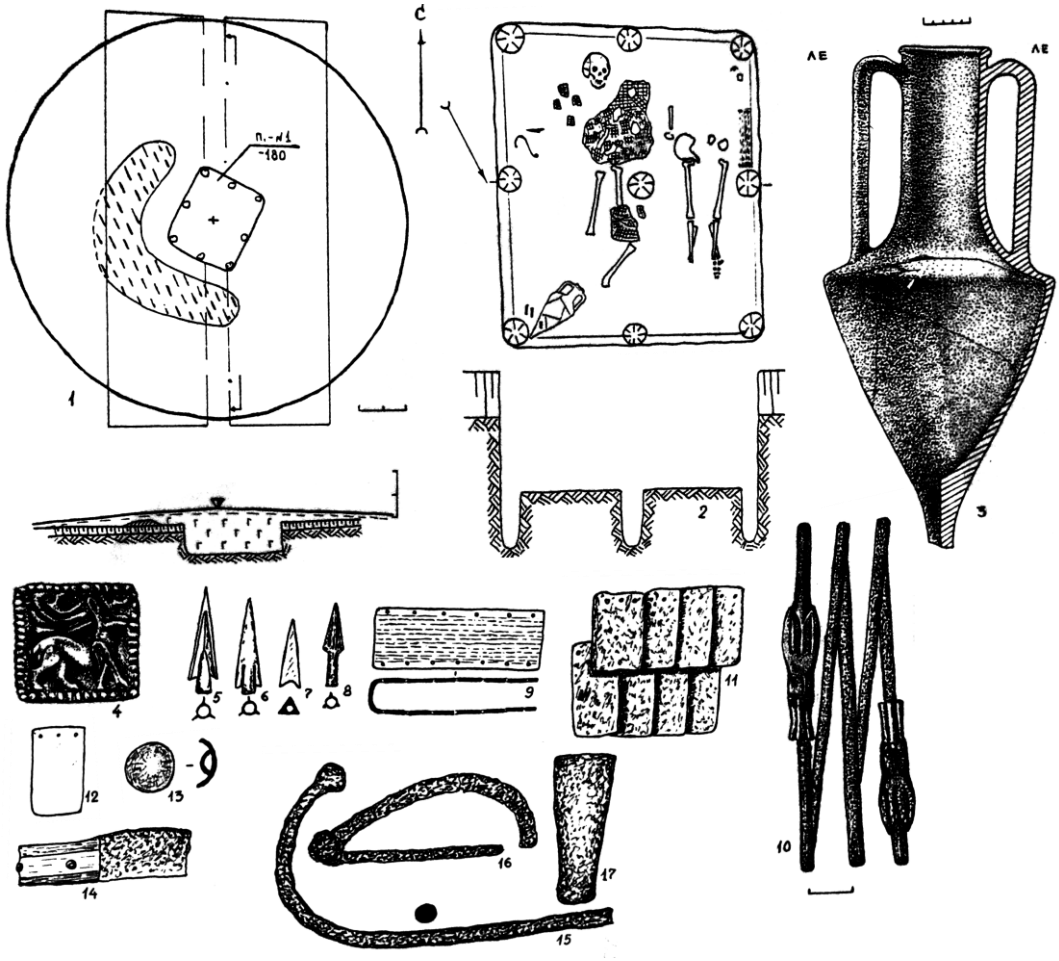

2

Tabl. CXIX. Starij Merčik. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 4 (1) i 6 (2) grupy kurhanowej nr 3.

1.1-6, 2.5-7, 13 – brąz; 1.7 – ołów; 1.8-9, 2.4, 9, 10 – złoto; 1.11, 2.3 – glina; 1.15, 2.14 – żelazo, kość; pozostałe – żelazo

(wg A.V. Bandurovskij, Û.V. Bujnov 2000)

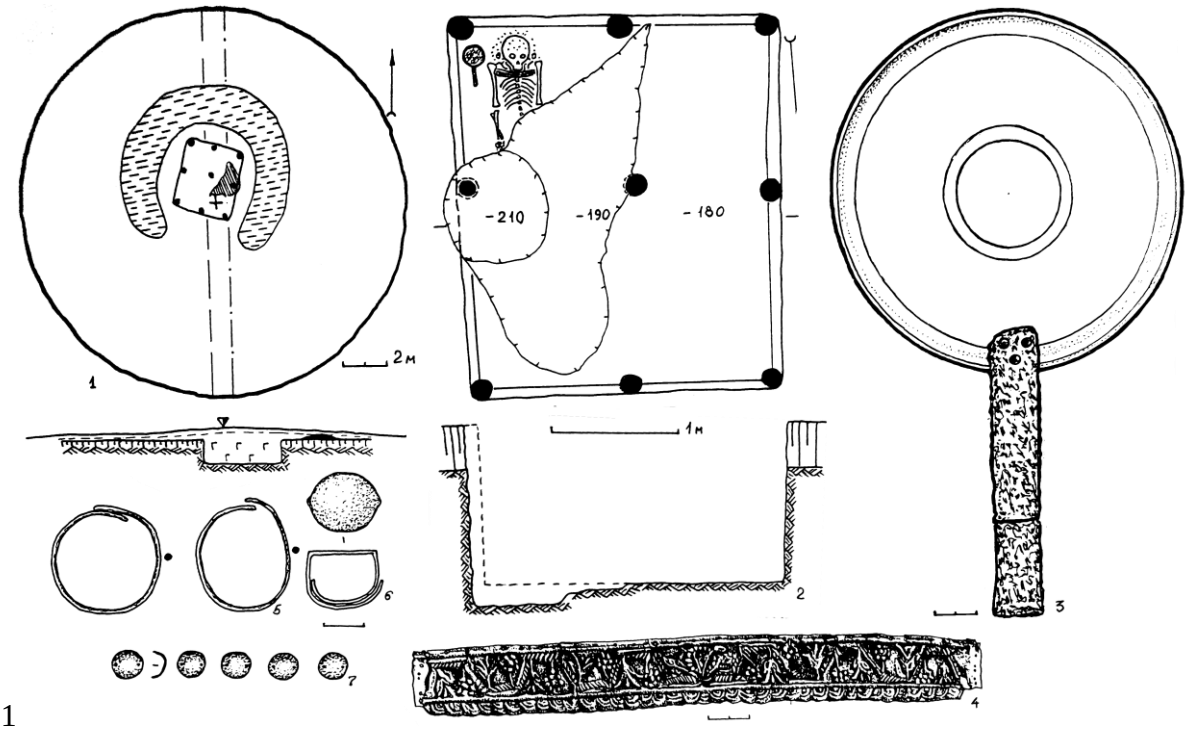

1

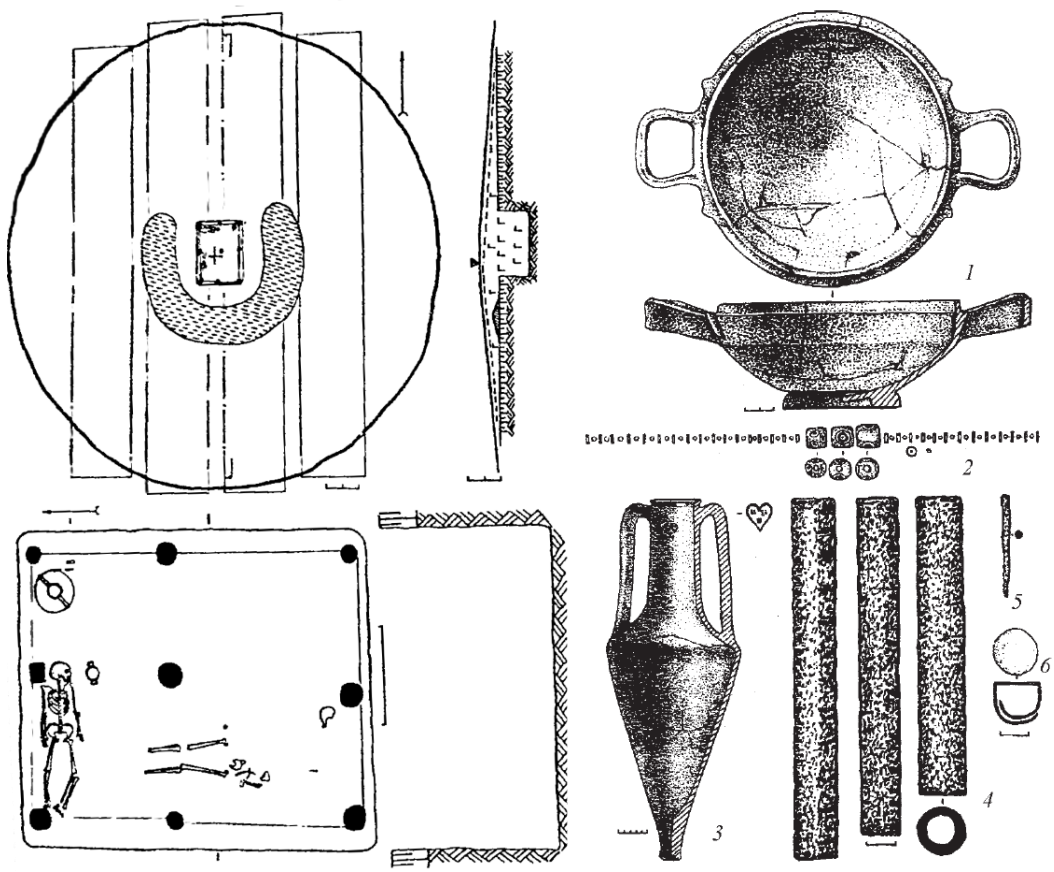

2

Tabl. CXX. Starij Merčik. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z kurhanów nr 8 (1) i 10 (2) grupy kurhanowej nr 3.
1.3 – brąz, żelazo; 1.4-7, 2.6 – złoto; 2.1, 3 – glina; 2.2 – pasta szklana; 2.4-5 – żelazo
(wg A.V. Bandurovskij, Û.V. Bujnov 2000)

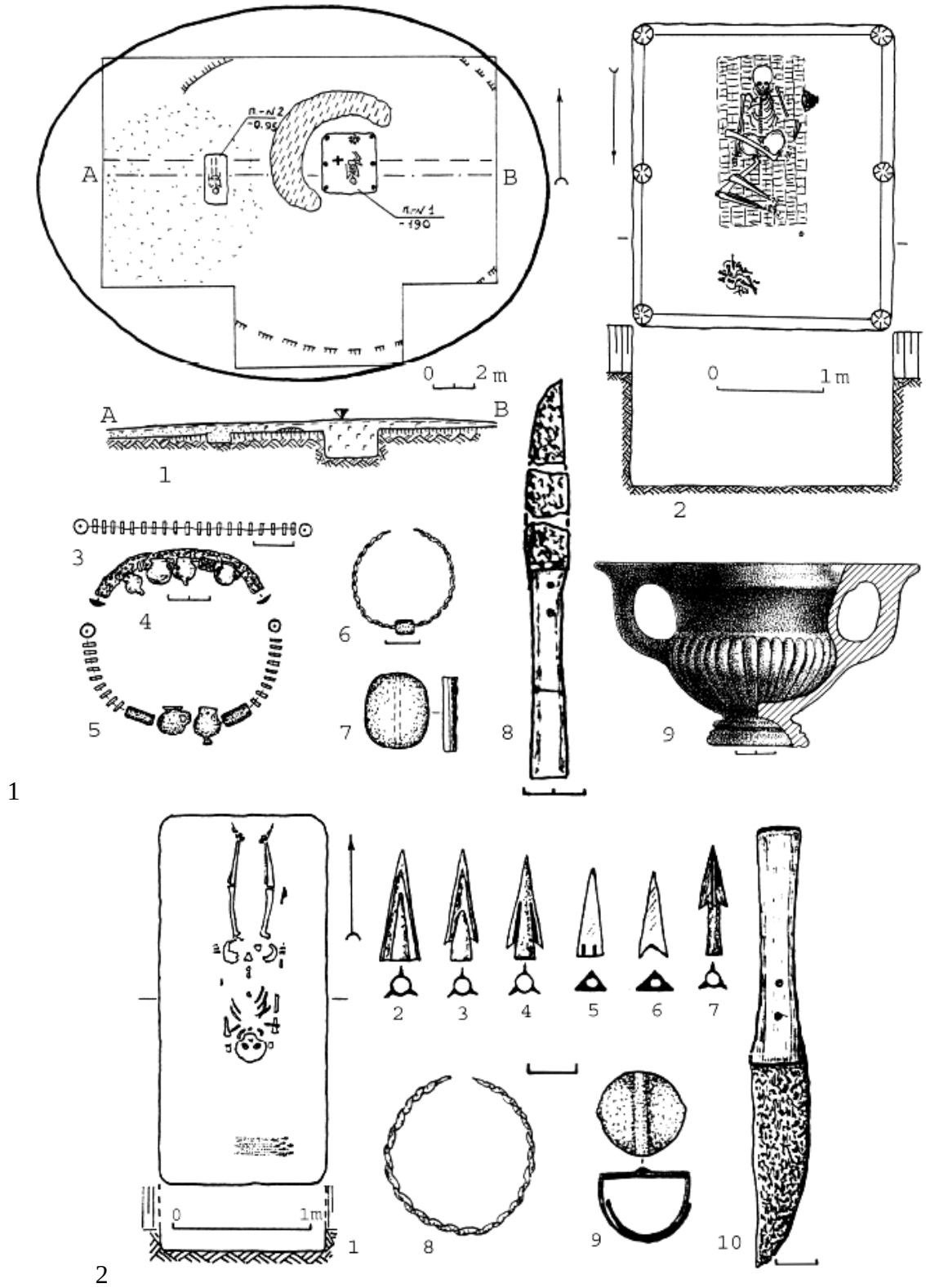

Tabl. CXXI. Starij Merčik. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty inwentarza z pochówków nr 1 (1) i 2 (2) kurhanu nr 9 grupy kurhanowej nr 3.
1.3-5, 7 – szkło; 1.6, 2.8-9 – srebro; 1.8, 2.10 – żelazo, kość; 1.9 – glina; 2.2-6 – brąz; 2.7 – żelazo

(wg O. Fialko 2011)

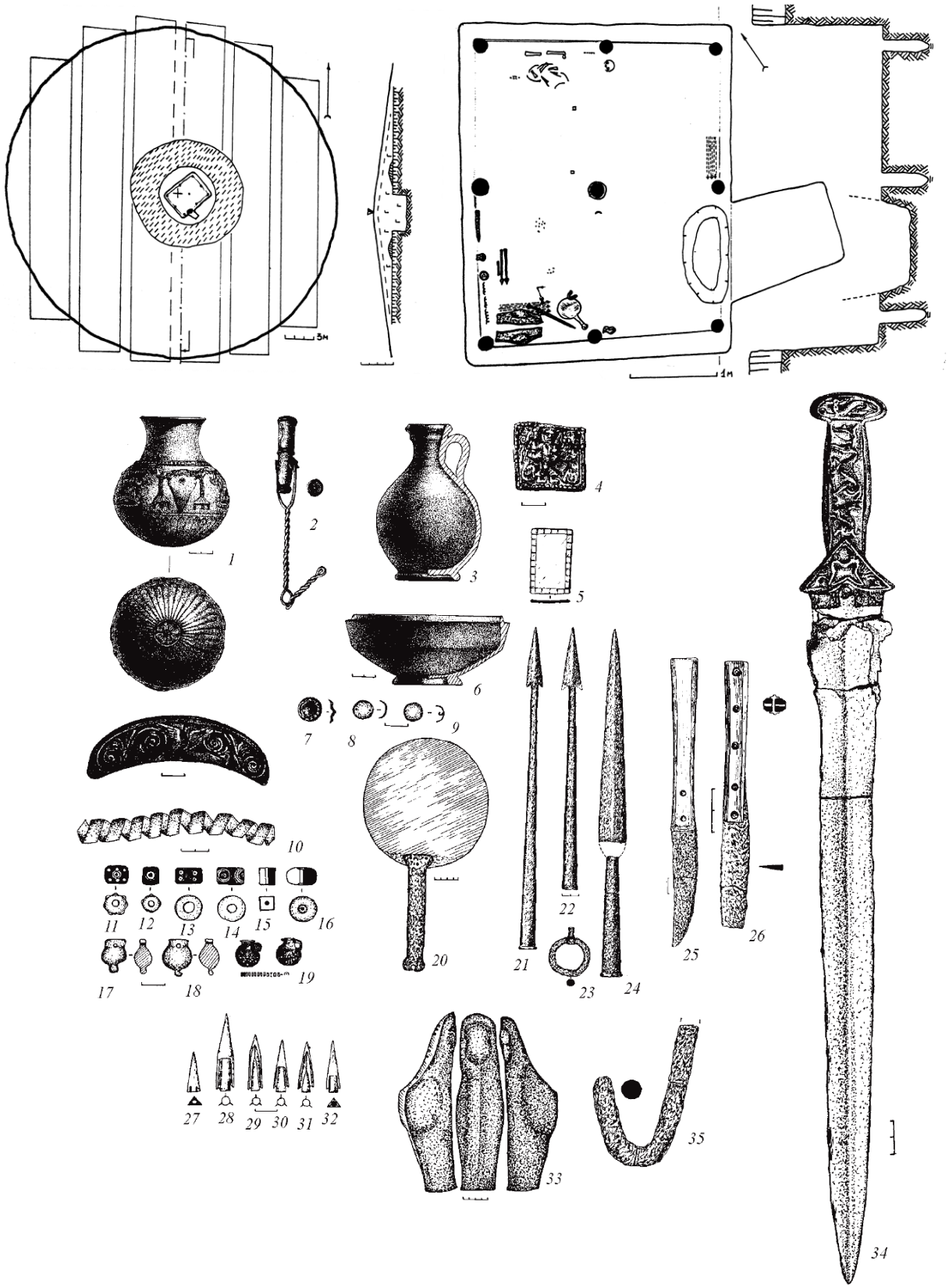

Tabl. CXXII. Starij Merčik. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 11 grupy kurhanowej nr 3.
1-2 – pozłacane srebro; 3, 6 – glina; 4, 7-10 – złoto; 11-19 – pasta szklana; 20 – żelazo, brąz; 21-24, 35 – żelazo; 25-26 – żelazo, kość; 27-33 – brąz; 34 – żelazo, złoto
(wg A.V. Bandurovskij, Û.V. Bujnov 2000)

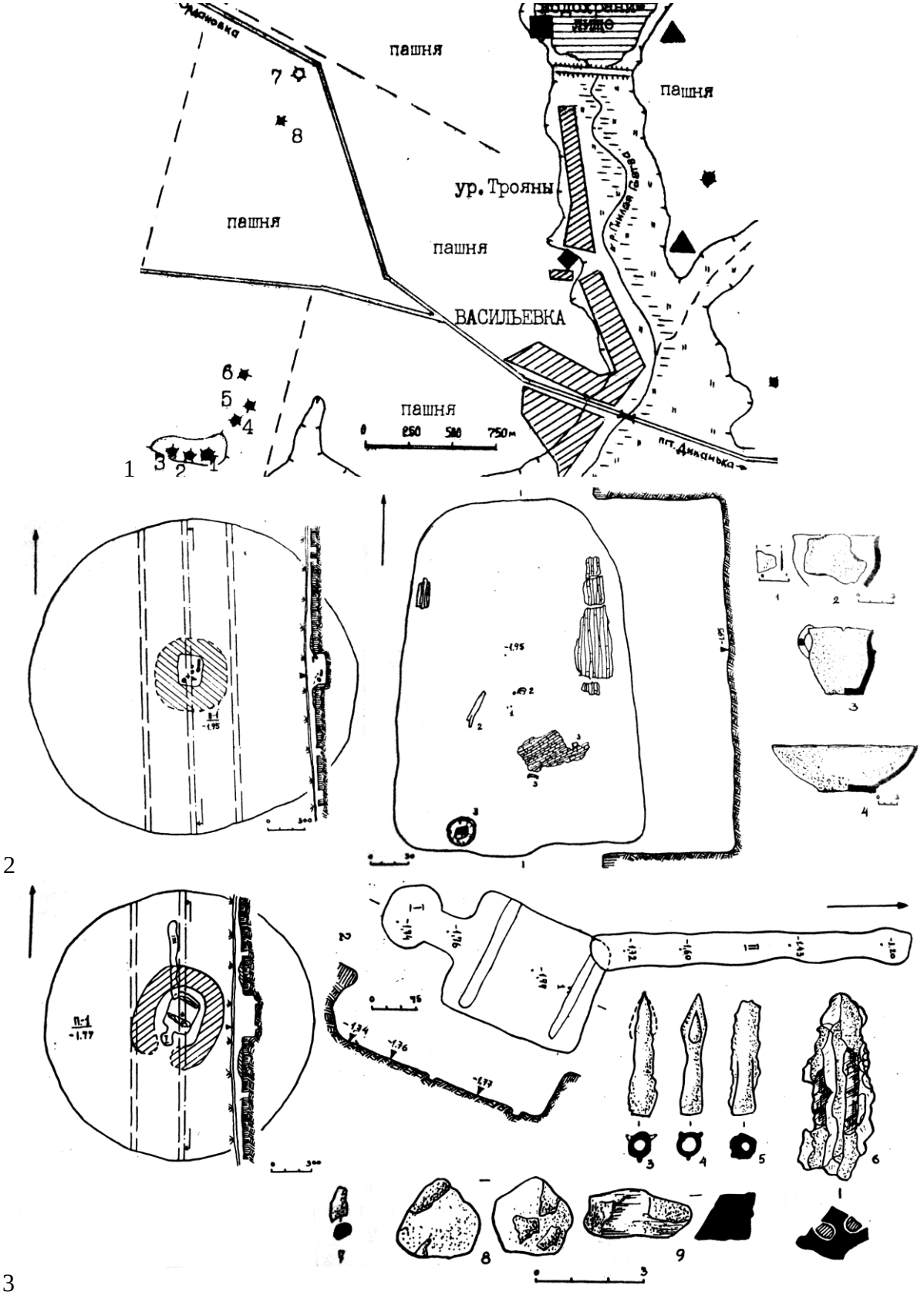

Tabl. CXXIII. Vasilìvka. Plan cmentarzyska (1) oraz konstrukcje nadgrobowe i grobowe wraz z przedmiotami inwentarza z kurhanów nr 4 (2) i 6 (3).
2.1 – brąz; 2.2-4 – glina; 3.3-5 – żelazo; 3.7 – siarka; 3.8-9 – realgar
(wg I.N. Kulatova et al. 1993)

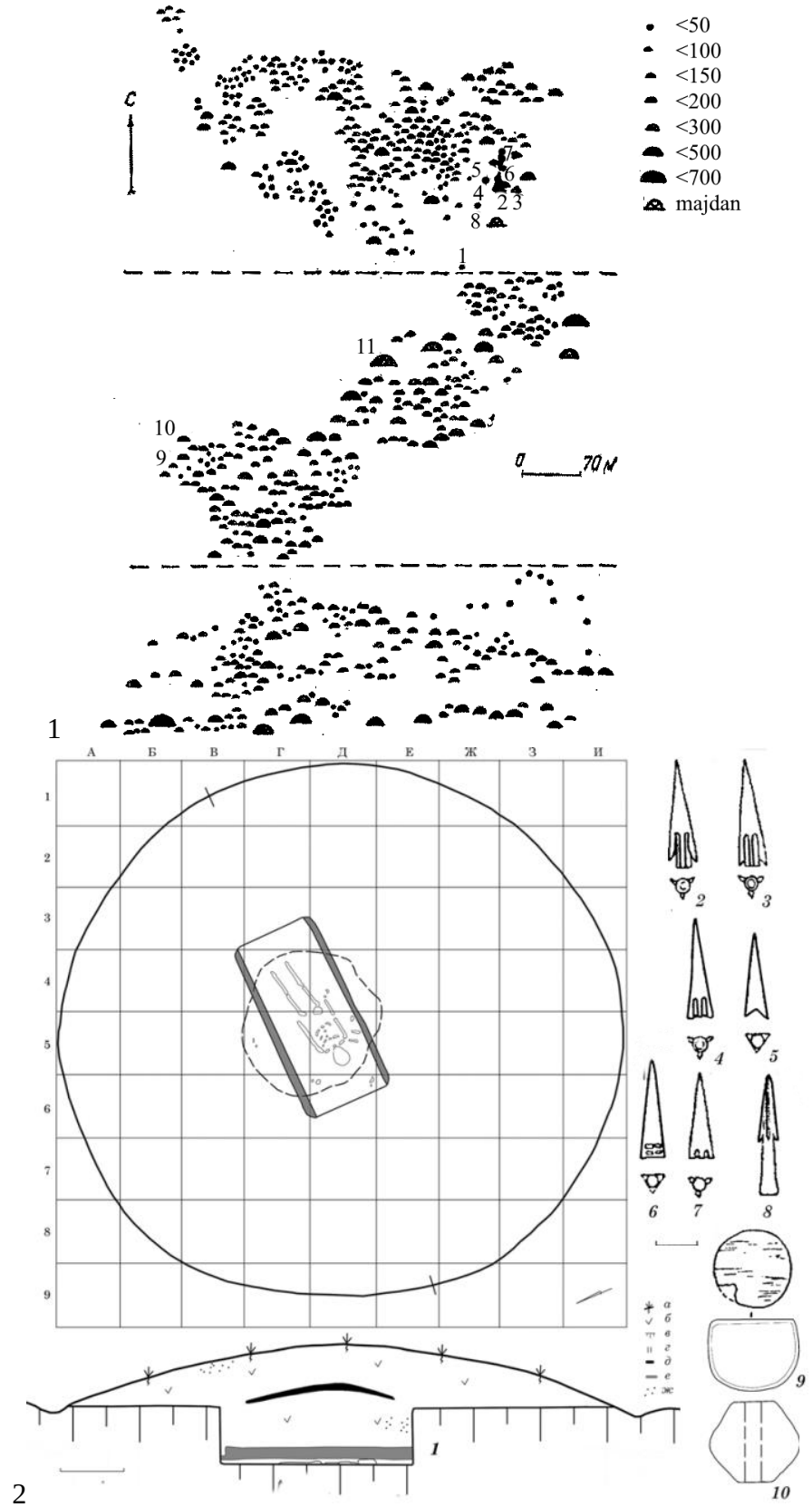

Tabl. CXXIV. Velika Gomìl'ša. Plan cmentarzyska (1) i konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 2 (2).
2.2-7 – brąz; 2.8 – żelazo; 2.9 – srebro; 2.10 – glina
(wg B.A. Šramko 1983; S.A. Semenov-Zuser 1949)

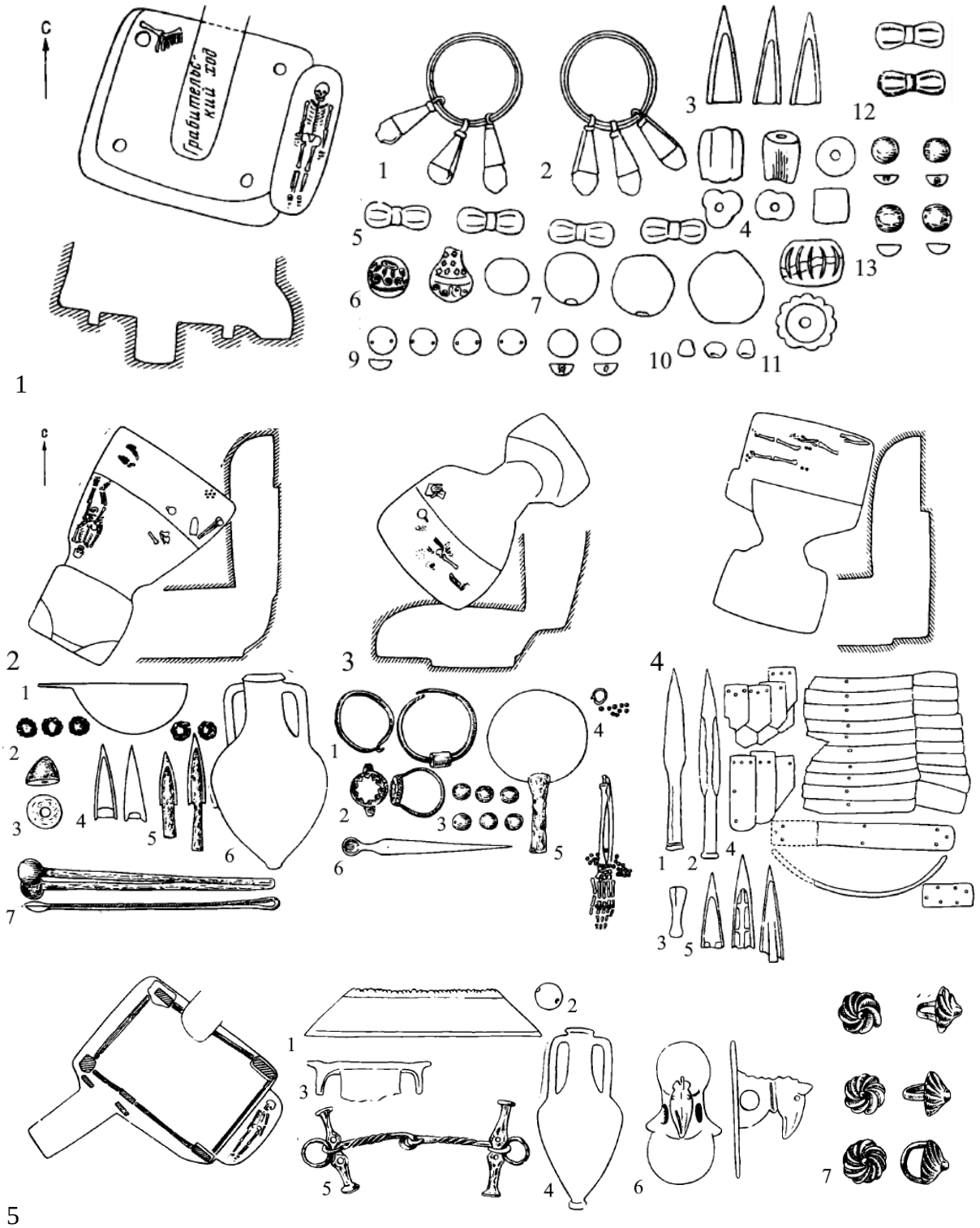

Tabl. CXXV. Stare. Konstrukcje grobowe i wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 1 (1), 2 (4) i 6 (5) oraz pochówków nr 1 (2) i 2 (3) kurhanu nr 3.
1.1-2, 5-6, 9, 12-13, 2.2, 3.1-4, 5.2 – złoto; 1.3, 2.1, 4, 4.5 – brąz; 3.6, 5.6-7 – srebro; 2.5, 7, 4.1-4, 5.5 – żelazo; 2.3, 6, 5.3-4 – glina; 3.5 – brąz, żelazo; 5.1 – kość
(V.A. Il'inskaâ 1966)

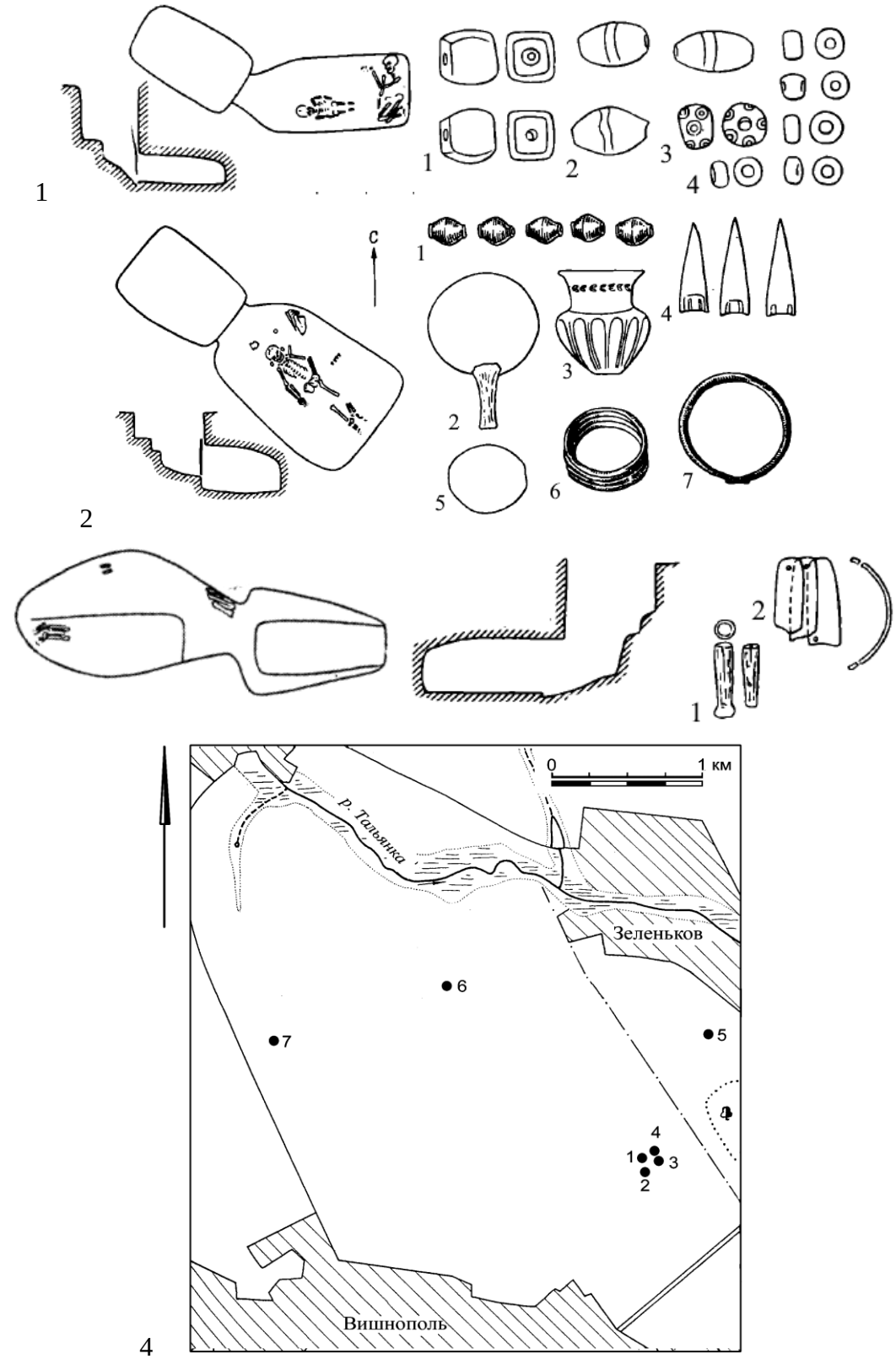

Tabl. CXXVI. 1-3 – Stare. Konstrukcje grobowe i wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 8 (1), 15 (2) i 16 (3). 4 – Višnopìl'. Plan grupy kurhanowej
1.1-4 – szkło; 2.1, 7 – złoto; 2.2 – brąz, żelazo; 2.3, 5 – glina; 2.4 – brąz; 2.6 – srebro; 3.1-2 – żelazo
(1-3 – wg V.A. Il'inskaâ 1966; 4 – wg V.P. Grigor'ev, S.A. Skoryj 2011)

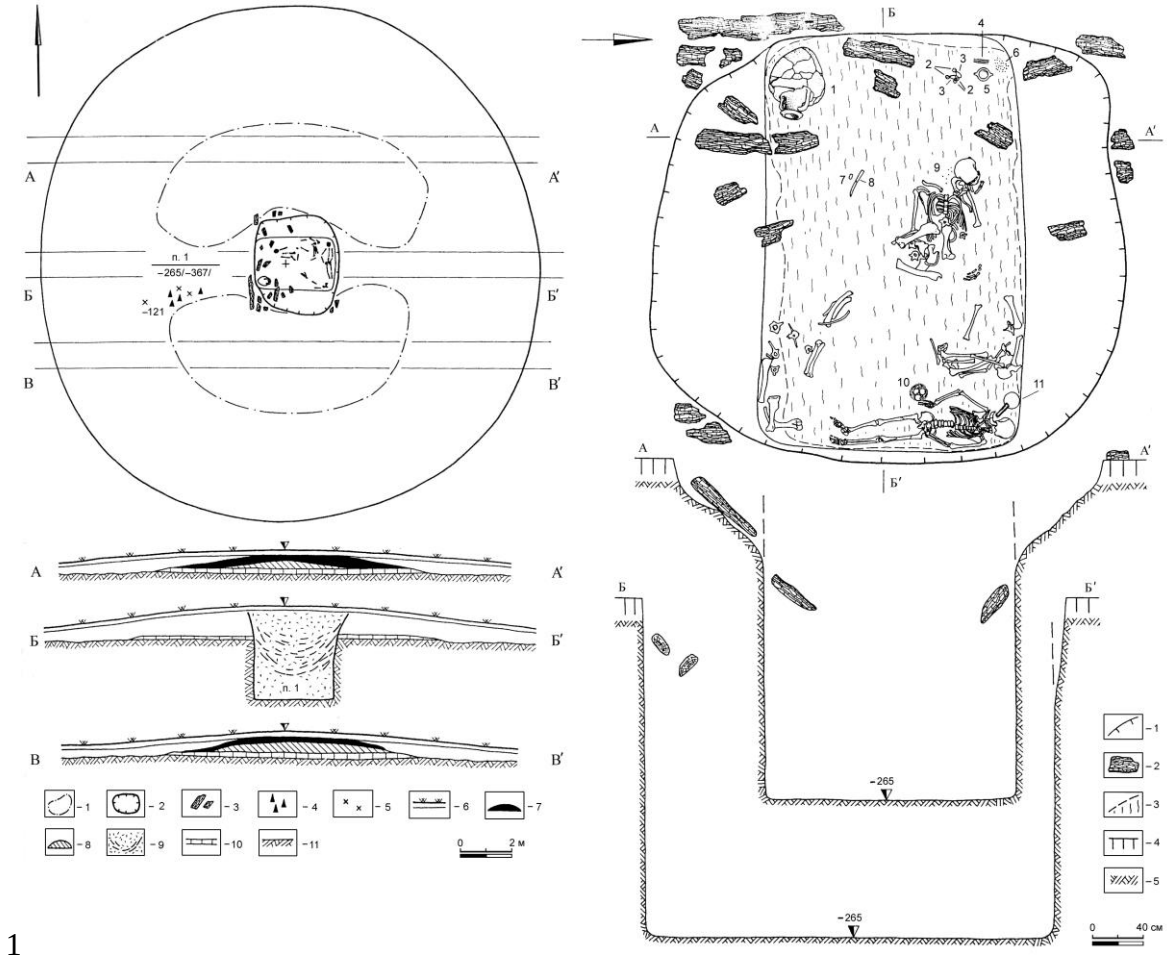

1

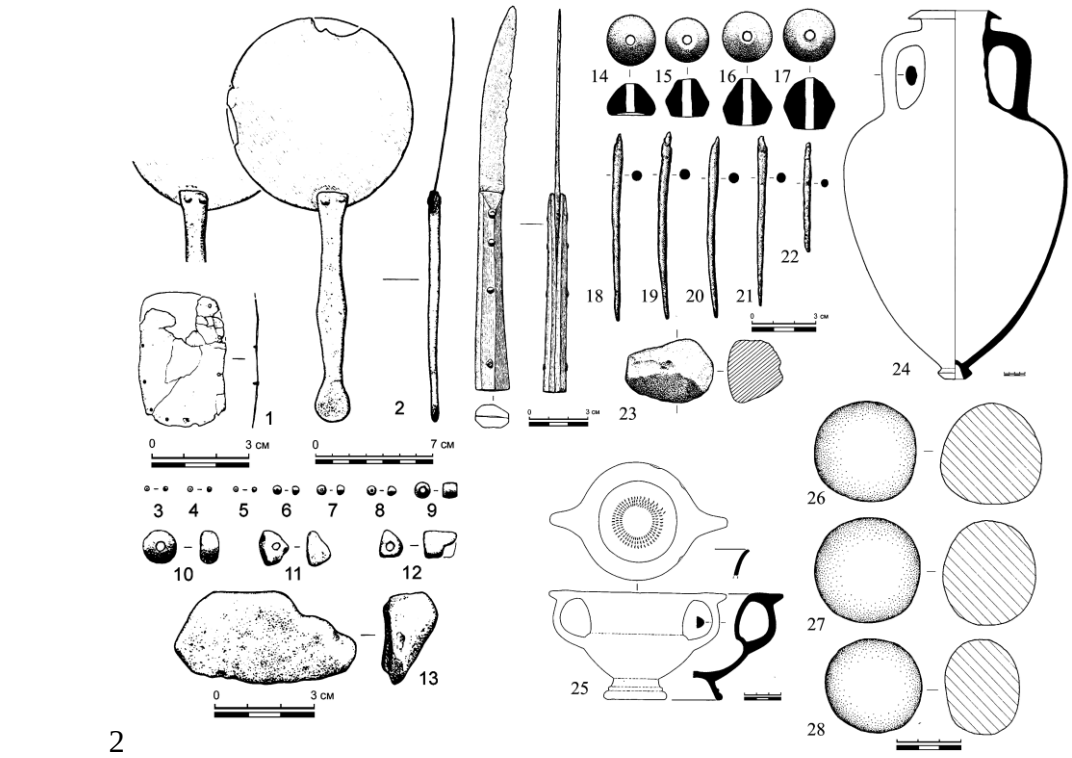

2

Tabl. CXXVII. Višnopìl’. Plan konstrukcji nadgrobowej i grobowej oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 1. 2.1 – srebro; 2.2 – brąz, żelazo; 2.3-12 – szkło; 2.13, 23, 26-28 – kamień; 2.14-17, 24-25 – glina; 2.18-22 – żelazo

(wg V.P. Grigor’ev, S.A. Skoryj 2011)

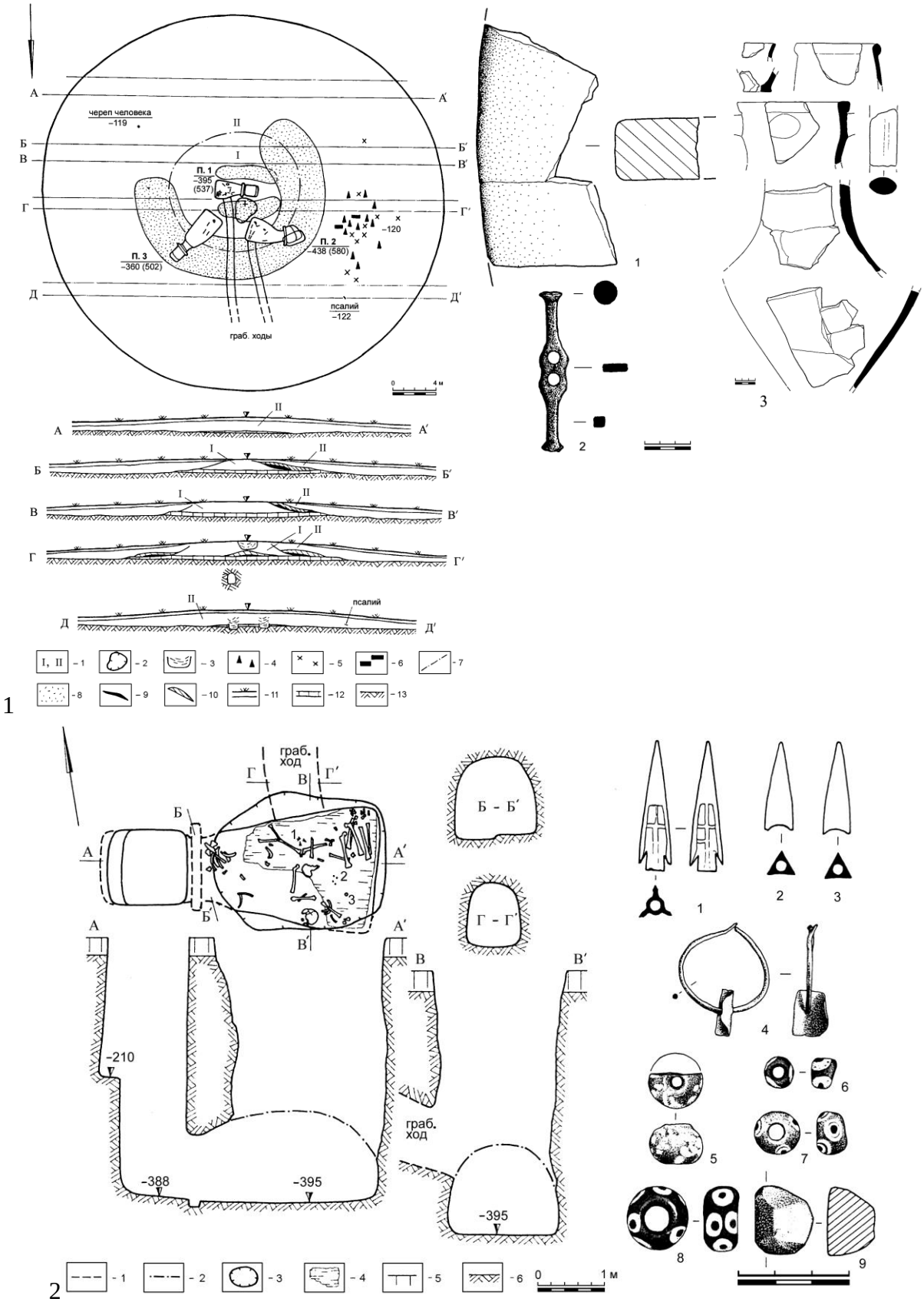

Tabl. CXXVIII. Višnopìl’. Plan konstrukcji nadgrobowej i przedmioty z tryzny kurhanu nr 2 (1) oraz plan konstrukcji grobowej i przedmioty inwentarza z pochówku nr 1 (2). 1.1, 2.9 – kamień; 1.2 – żelazo; 1.3 – glina; 2.1-4 – brąz; 2.5-9 – szkło

(wg V.P. Grigor’ev, S.A. Skoryj 2011)

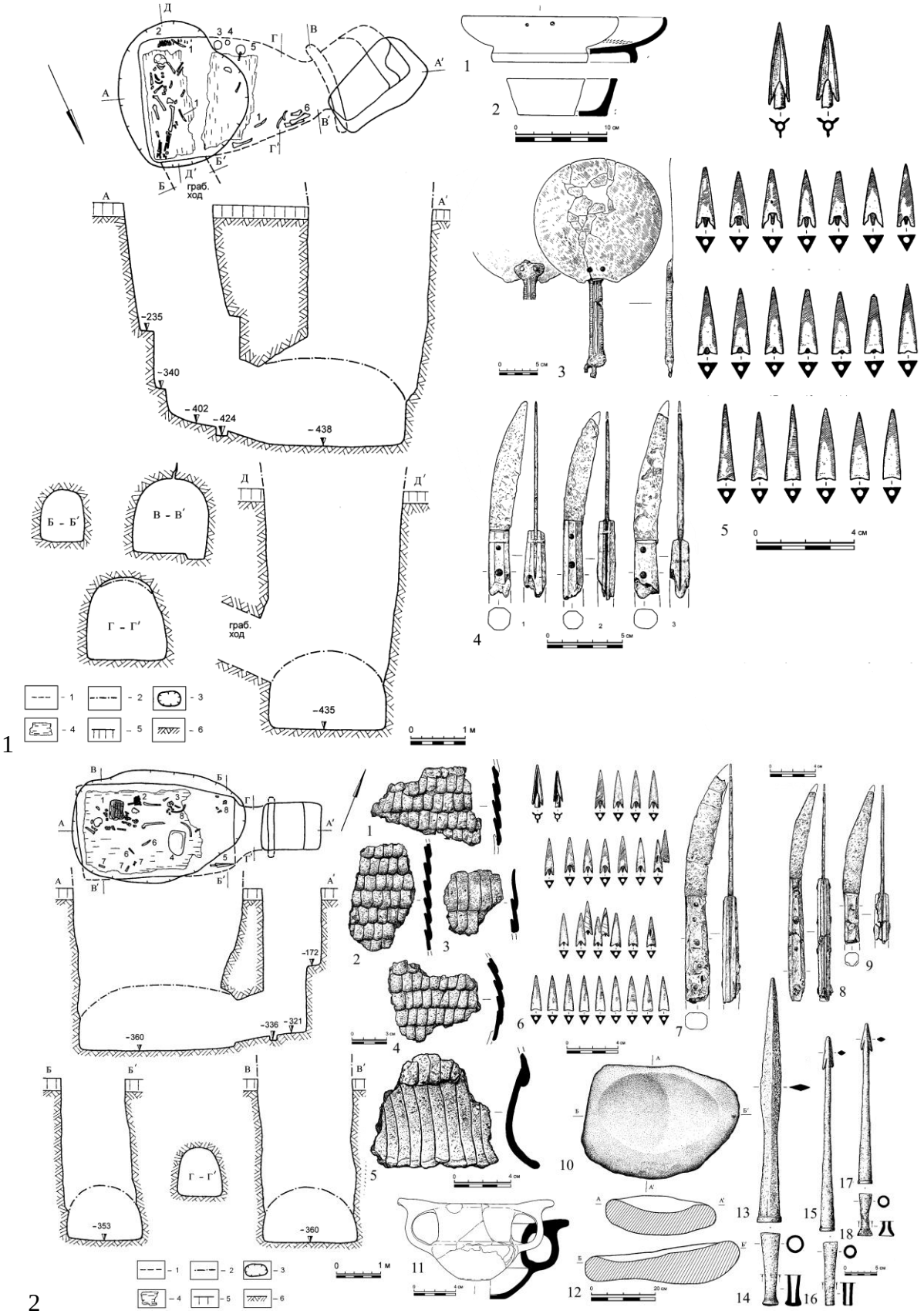

Tabl. CXXIX. Višnopìl’. Plan konstrukcji grobowych oraz przedmioty inwentarza z pochówków nr 2 (1) i 3 (2) kurhanu nr 2. 1.1-2, 2.11 – glina; 1.3 – brąz, żelazo; 1.4, 2.7-9 – żelazo, kość; 1.5, 1.6 – brąz; 2.1-5, 13 – 18 – żelazo; 2.10 – kamień

(wg V.P. Grigor’ev, S.A. Skoryj 2011)

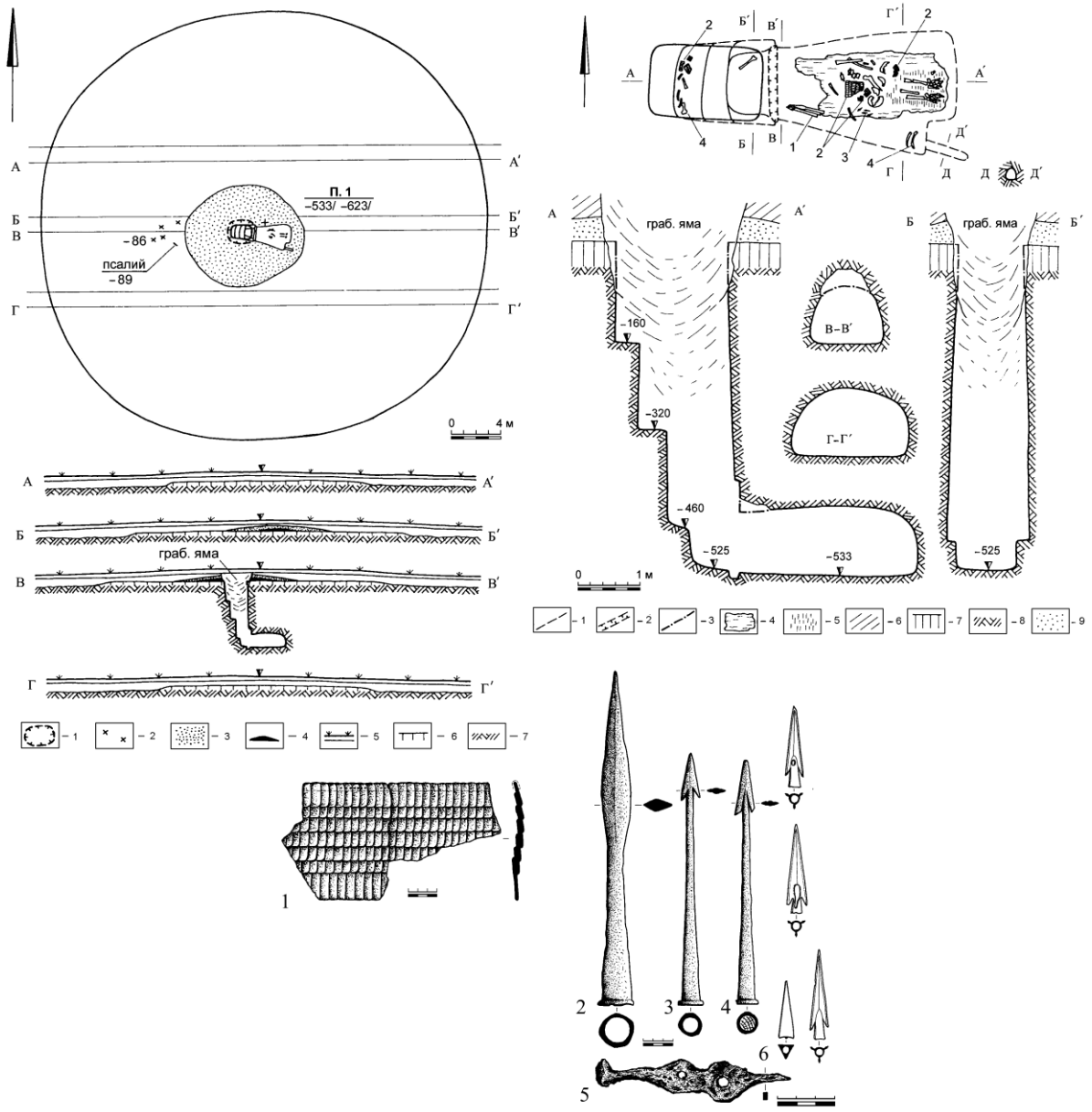

Tabl. CXXX. Višnopìl’. Plan konstrukcji nadgrobowej i grobowej oraz przedmioty inwentarza z kurhanu nr 3.
1-5 – żelazo; 6 – brąz
(wg V.P. Grigor’ev, S.A. Skoryj 2011)

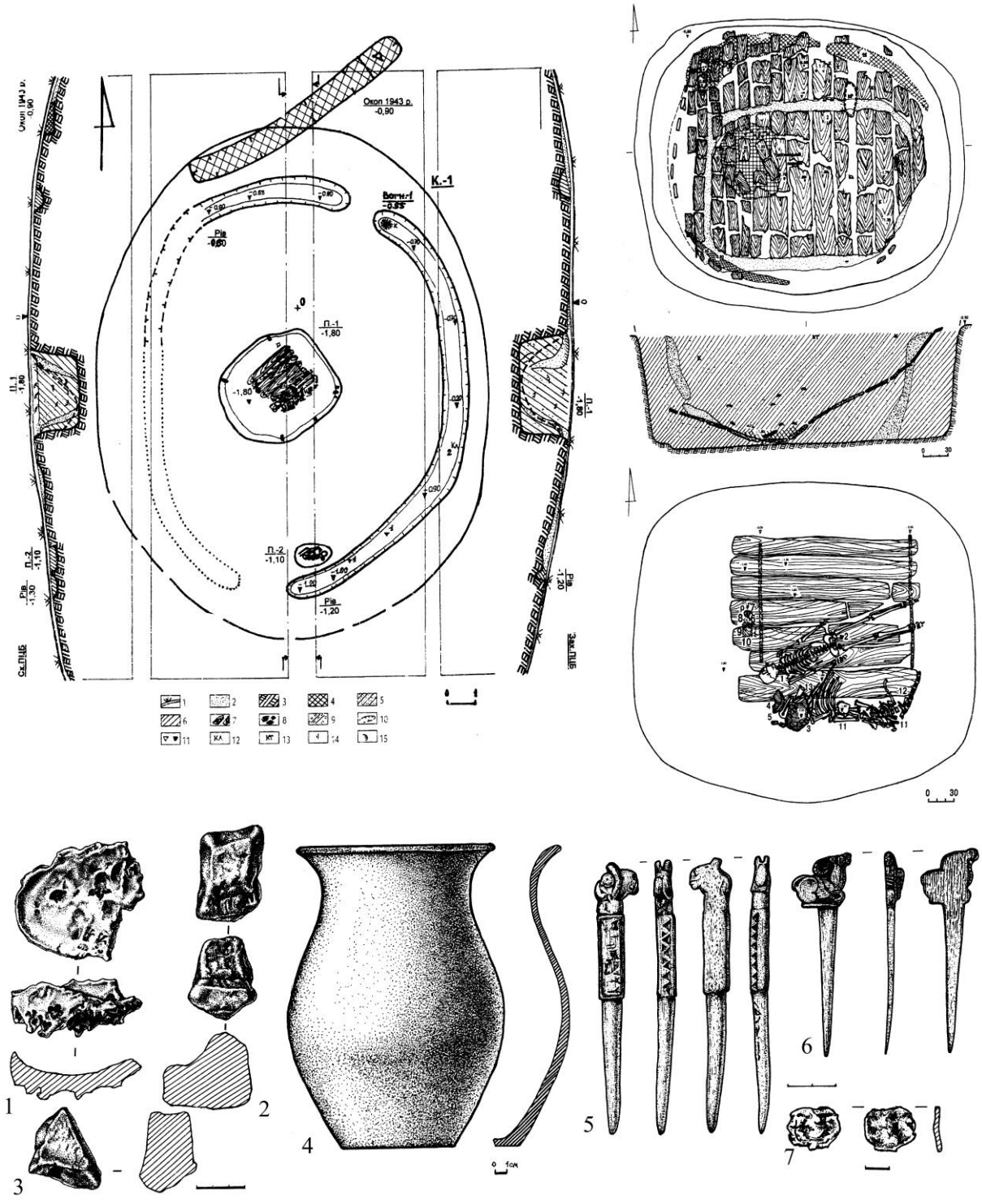

Tabl. CXXXI. Vološino. Konstrukcje nadgrobowa i grobowa oraz przedmioty wyposażenia z kurhanu nr 1 z drugiej grupy kurhanowej.
1-3 – kamień; 4 – glina, 5-6 – kość, róg; 7 – ołów
(wg I.N. Kulatova et al. 2006)

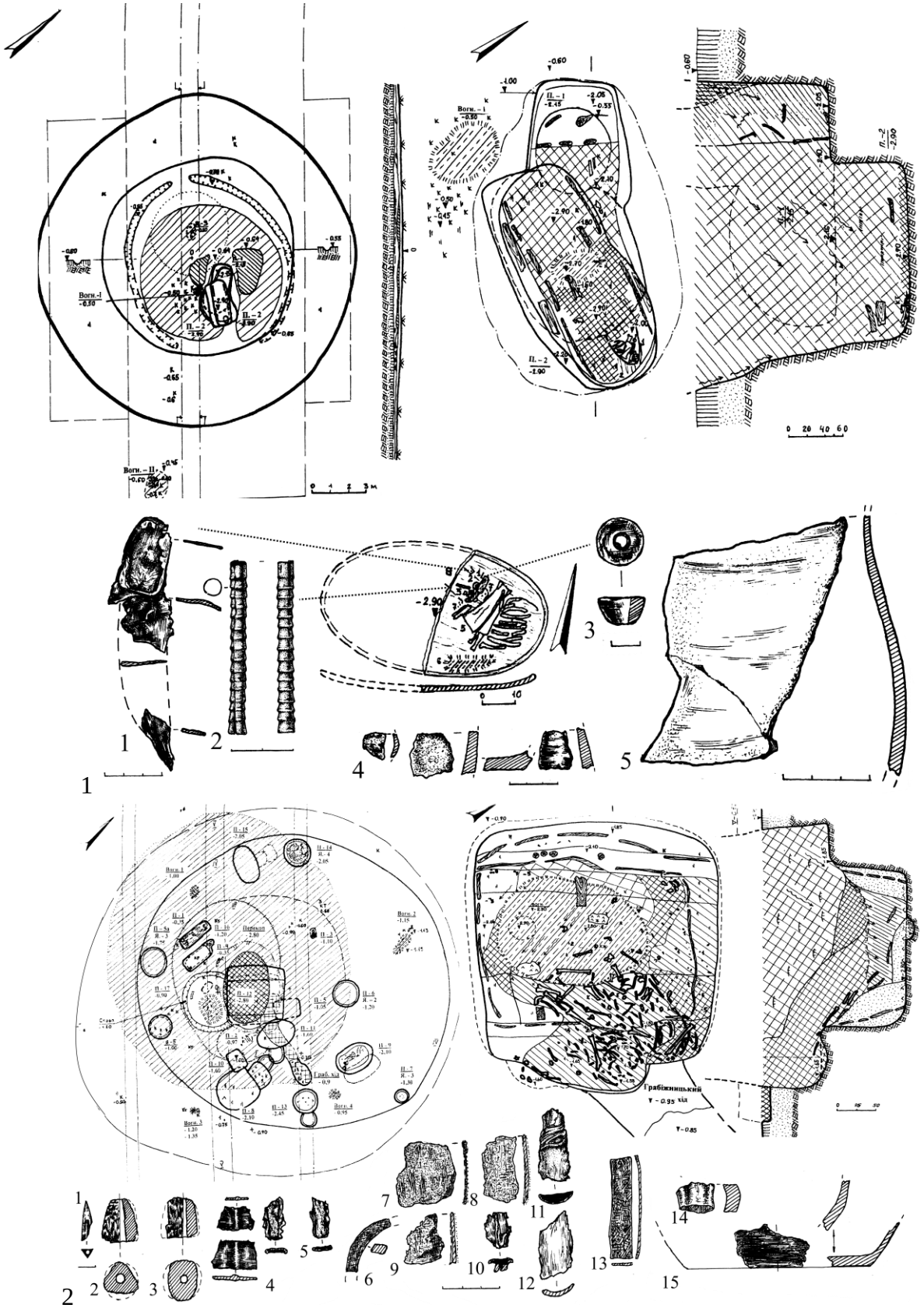

Tabl. CXXXII. Vološino. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz przedmioty wyposażenia z pochówków nr 2 z kurhanu 1/2003 (1) i nr 12 z kurhanu nr 5 (2) z trzeciej grupy kurhanowej. 1.1 – żelazo, kość; 1.2 – złoto; 1.3 – ołów; 1.4-5, 2.14-15 – glina; 2.1 – brąz; 2.2-6, 12-13 – żelazo; 2.7-11 – żelazo, skóra

(wg I.N. Kulatova, A.B. Suprunenko 2004)

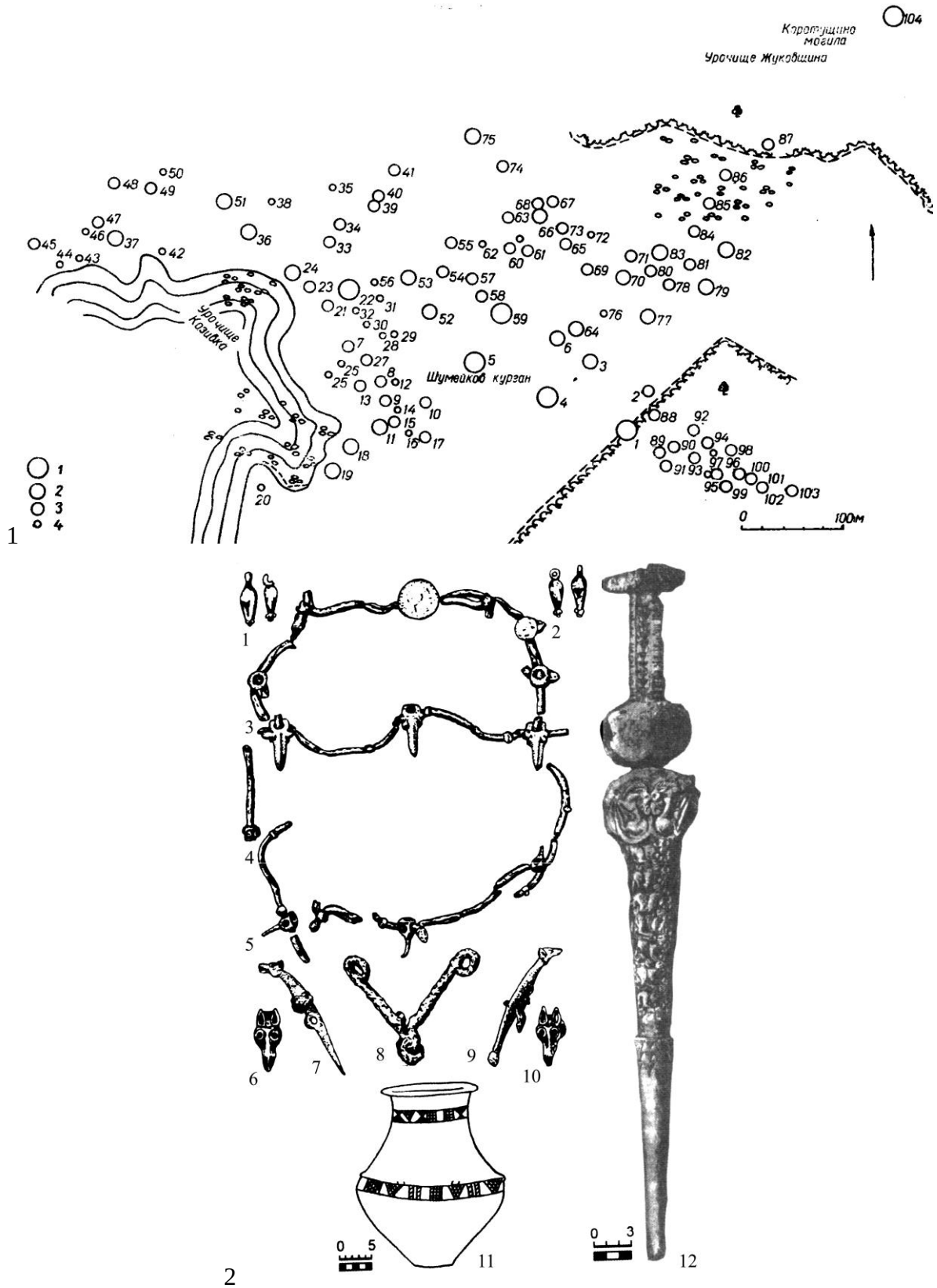

Tabl. CXXXIII. Vovkìvci. Plan cmentarzyska (1) i wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu Szumejko (2).

2.1-2 – złoto; 2.3-5 – brąz, skóra; 2.6-7, 8-9 – brąz; 2.8 – żelazo; 2.11 – glina; 2.12 – żelazo, złoto

(wg V.A. Il’inskaâ 1968)

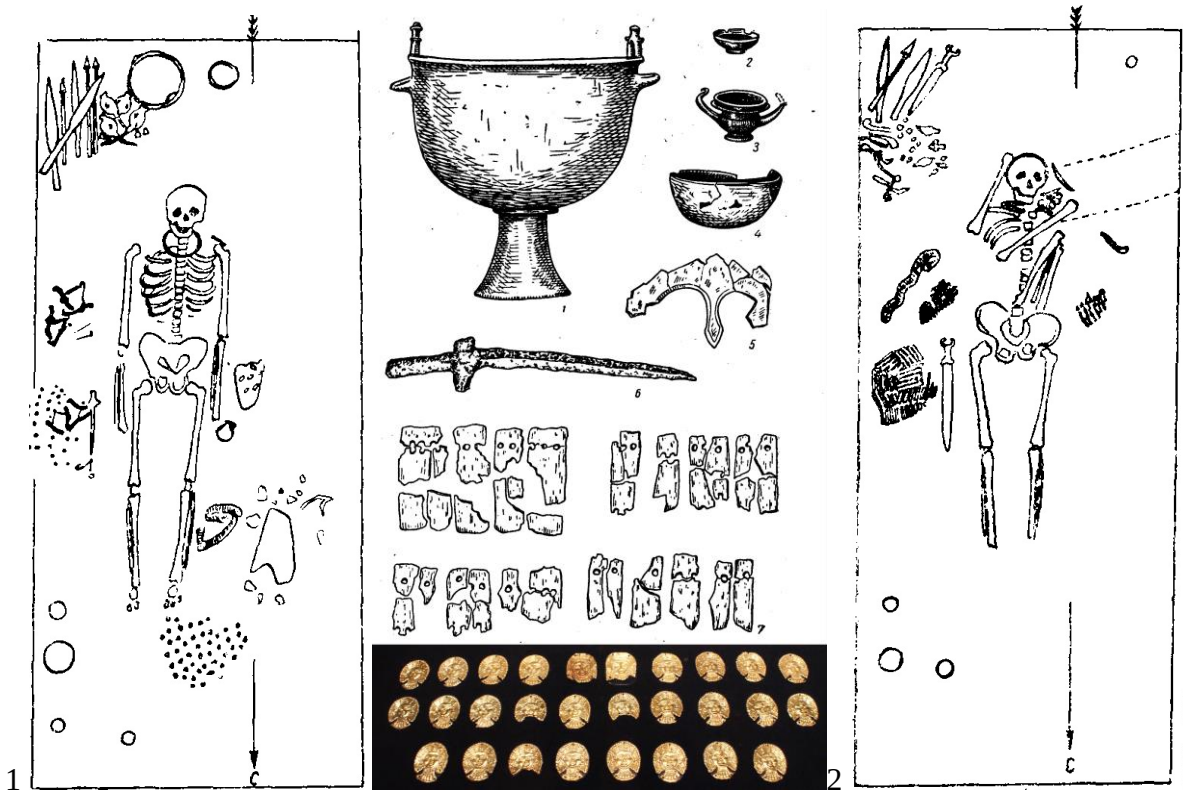

1 2

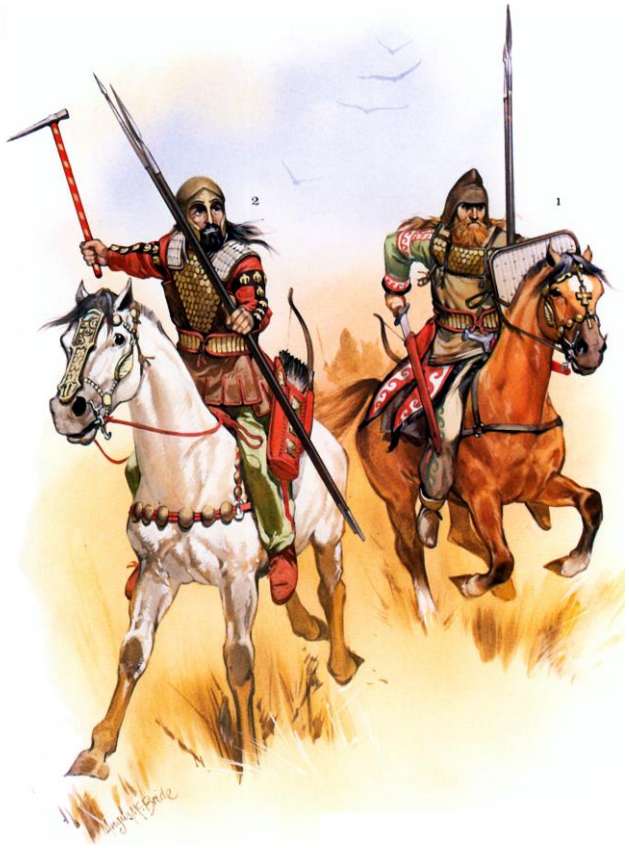

3

Tabl. CXXXIV. Vovkìvci. Pochówki z kurhanów nr 1/1897 (1) i 2/1897 (2), wybór przedmiotów inwentarza z kurhanu nr 1/1897 i rekonstrukcja wojowników z tych zespołów (3.1 – 1/1897; 3.2 – 2/1897).

1.1, 5 – brąz; 1.2-3 – glina; 2.6 – żelazo; 2.7 – kość; 2.8 – złoto

(1-2 – wg V.A. Il’inskaâ 1968; 3 – wg E.V. Chernenko et al. 2004)

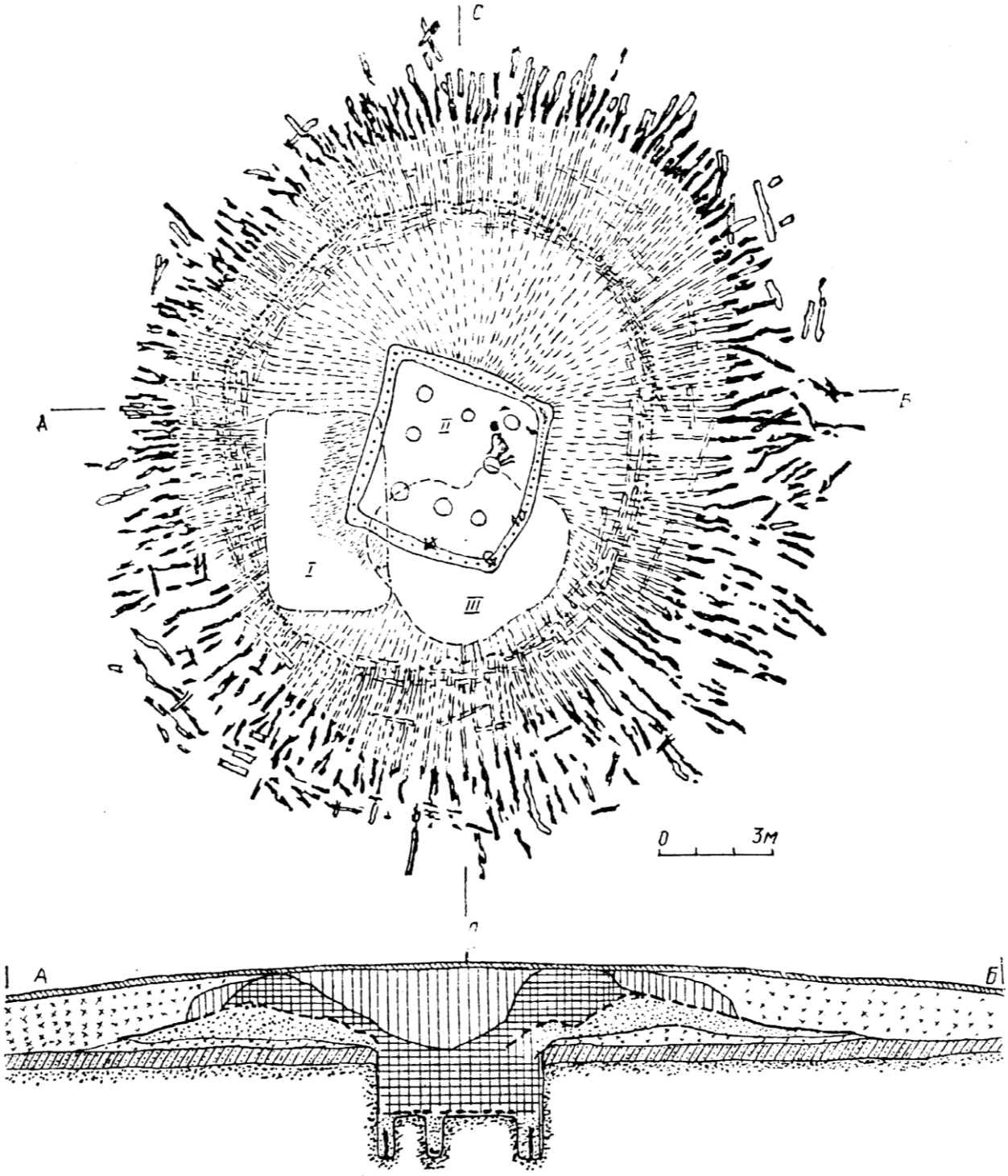

Tabl. CXXXV. Žabotin (Flârkovka). Konstrukcja nadgrobowa kurhanu Červona Mogila (wg G.T. Kovpanenko 1984)

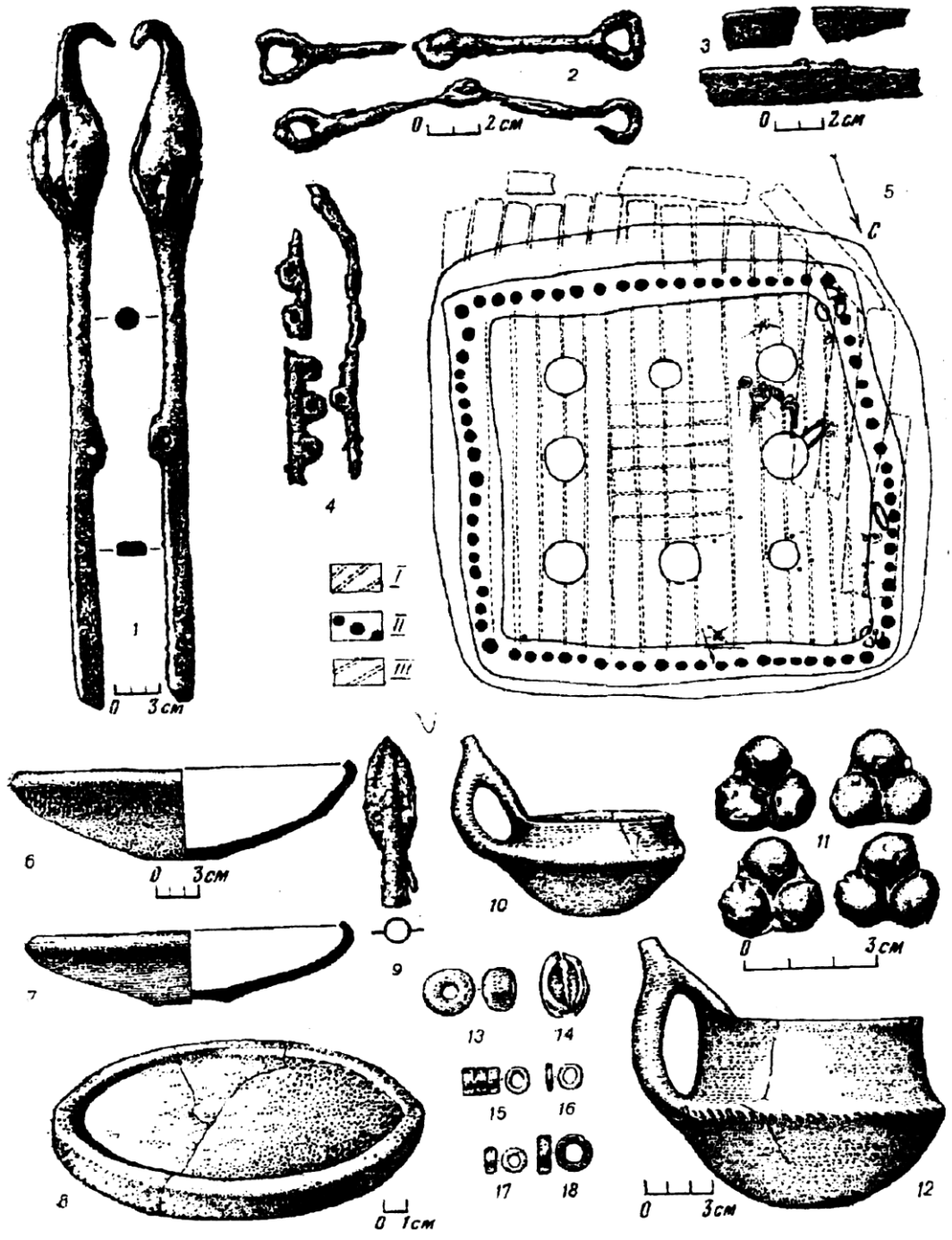

Tabl. CXXXVI. Žabotin (Flârkovka). Konstrukcja grobowa i przedmioty inwentarza z kurhanu Červona Mogila.
1-4 – żelazo; 1.6-8, 10, 12 – glina; 9 – brąz; 11 – złoto; 13, 15-18 – pasta szklana; 14 – muszla (wg G.T. Kovpanenko 1984)

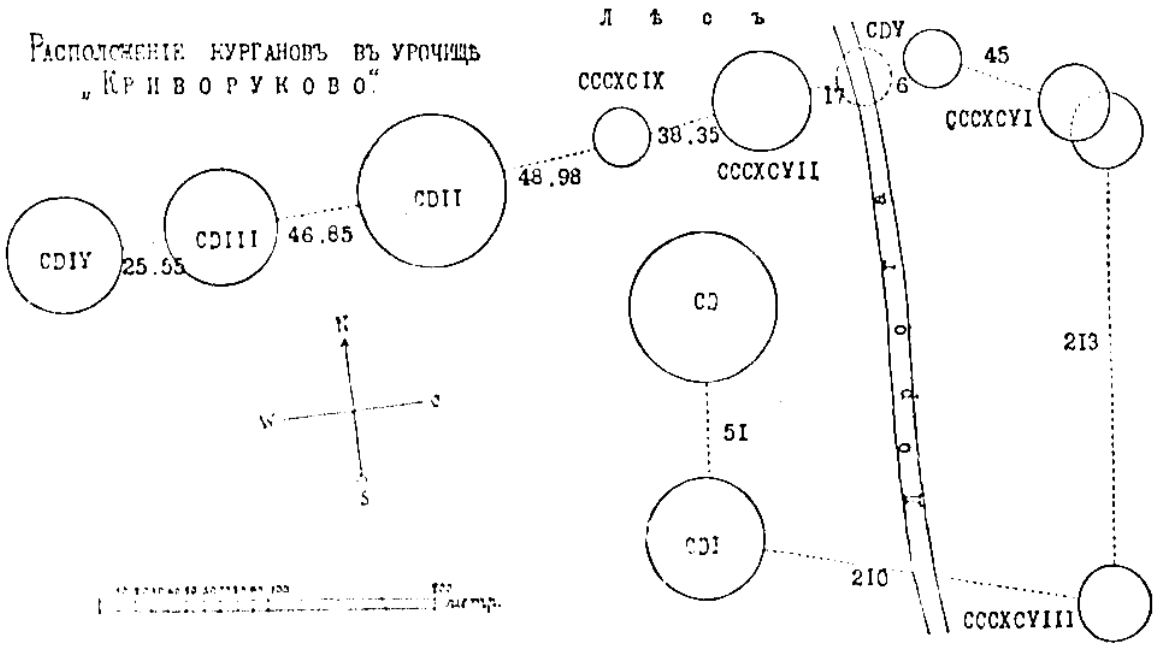

1

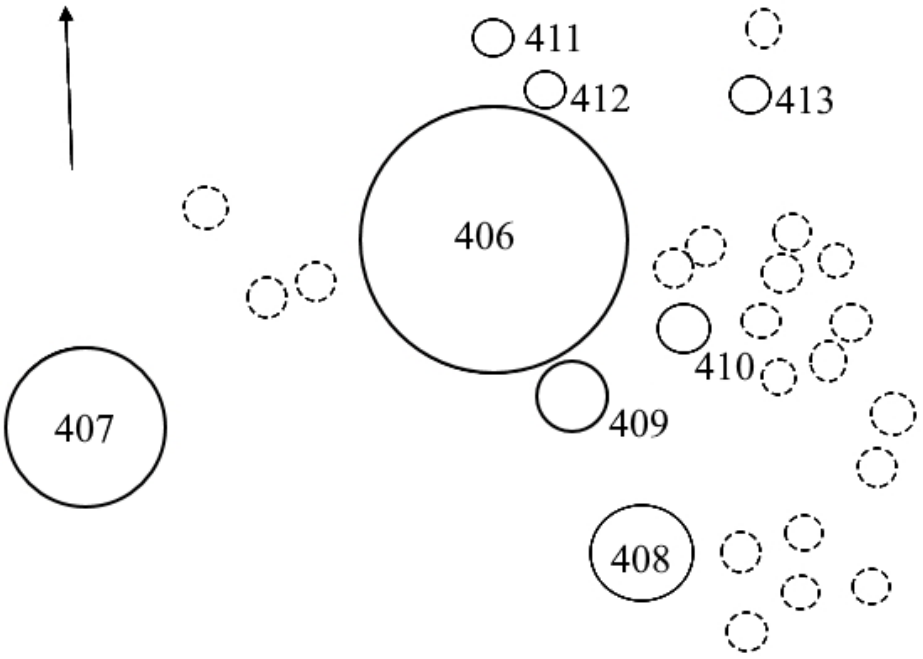

2

Tabl. CXXXVII. Žuravka. Plany pierwszej (1) i drugiej (2) grupy kurhanowej (wg A.A. Bobrinskij 1905)

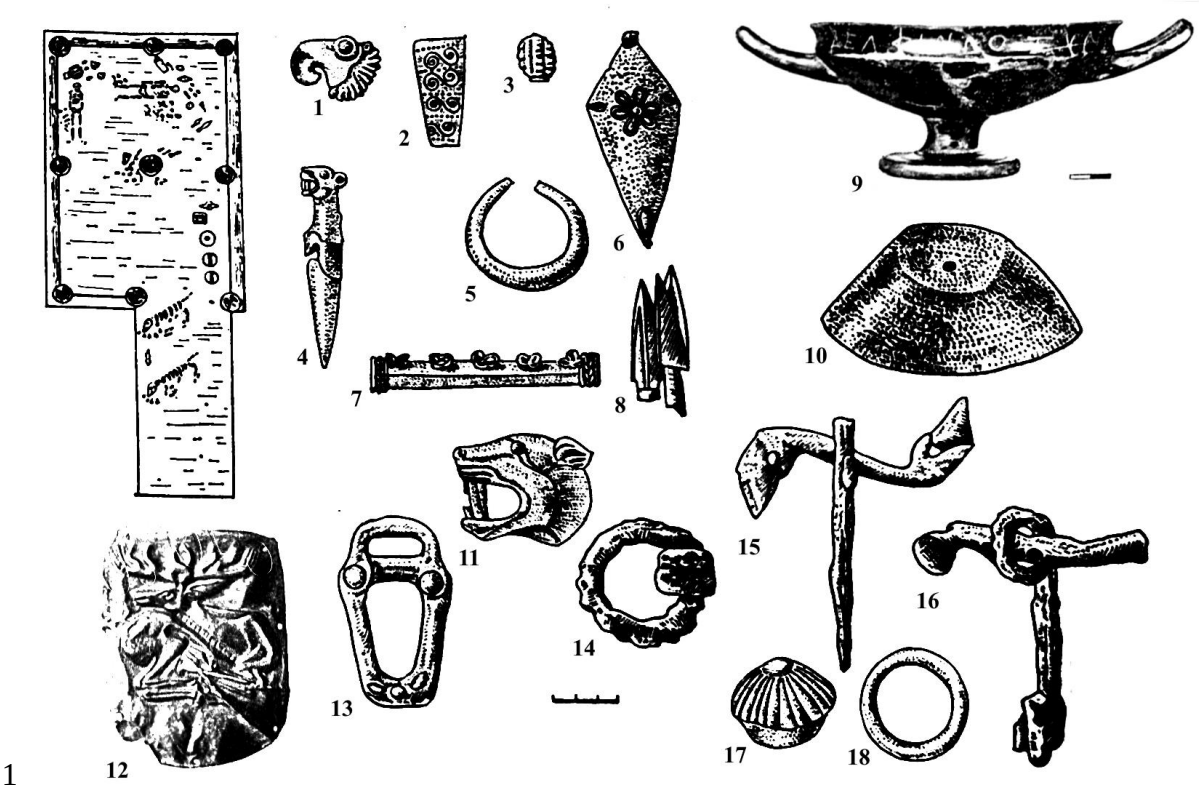

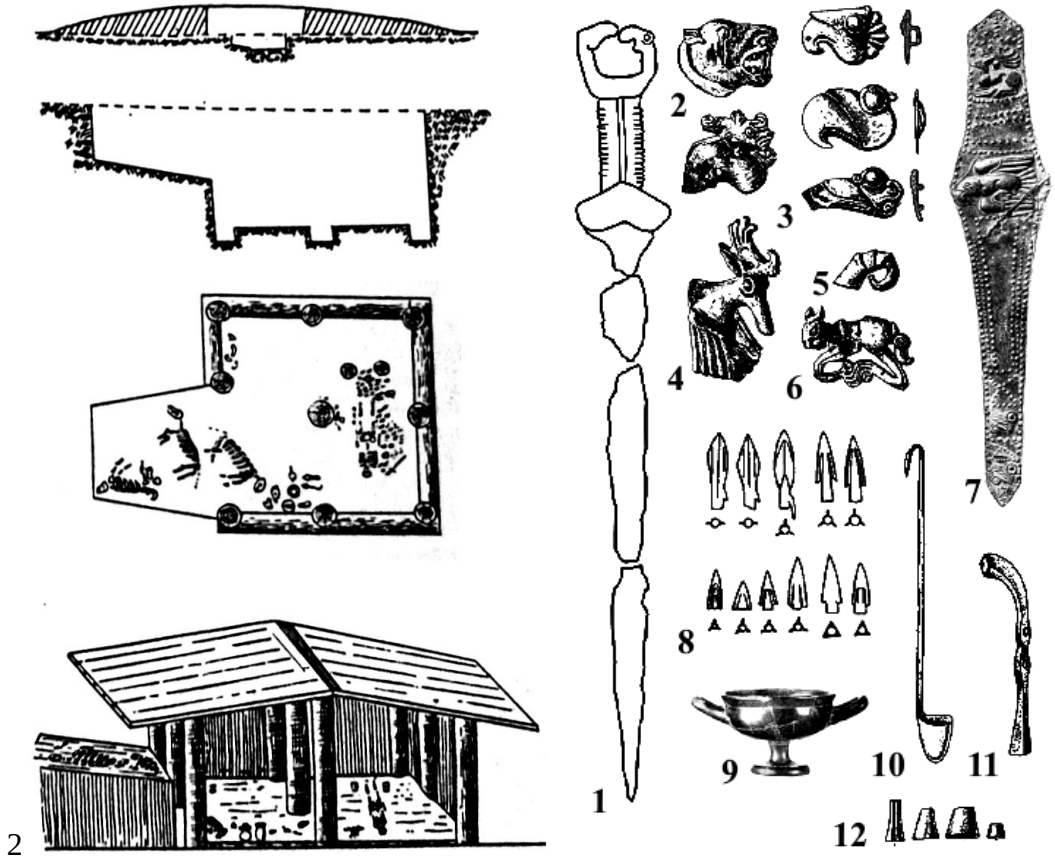

Tabl. CXXXVIII. Žuravka. Konstrukcje nadgrobowe i grobowe oraz wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 400 (1) i 401 (2).

1.2-3, 5-7, 10, 12, 2.7 – złoto; 1.9 – glina; 1.14, 16, 2.1, 11 – żelazo; 1.15 – żelazo, brąz; pozostałe – brąz

(wg A.A. Bobrinskij 1905; V.A. Il'inskaa, A.I. Terenožkin 1983)

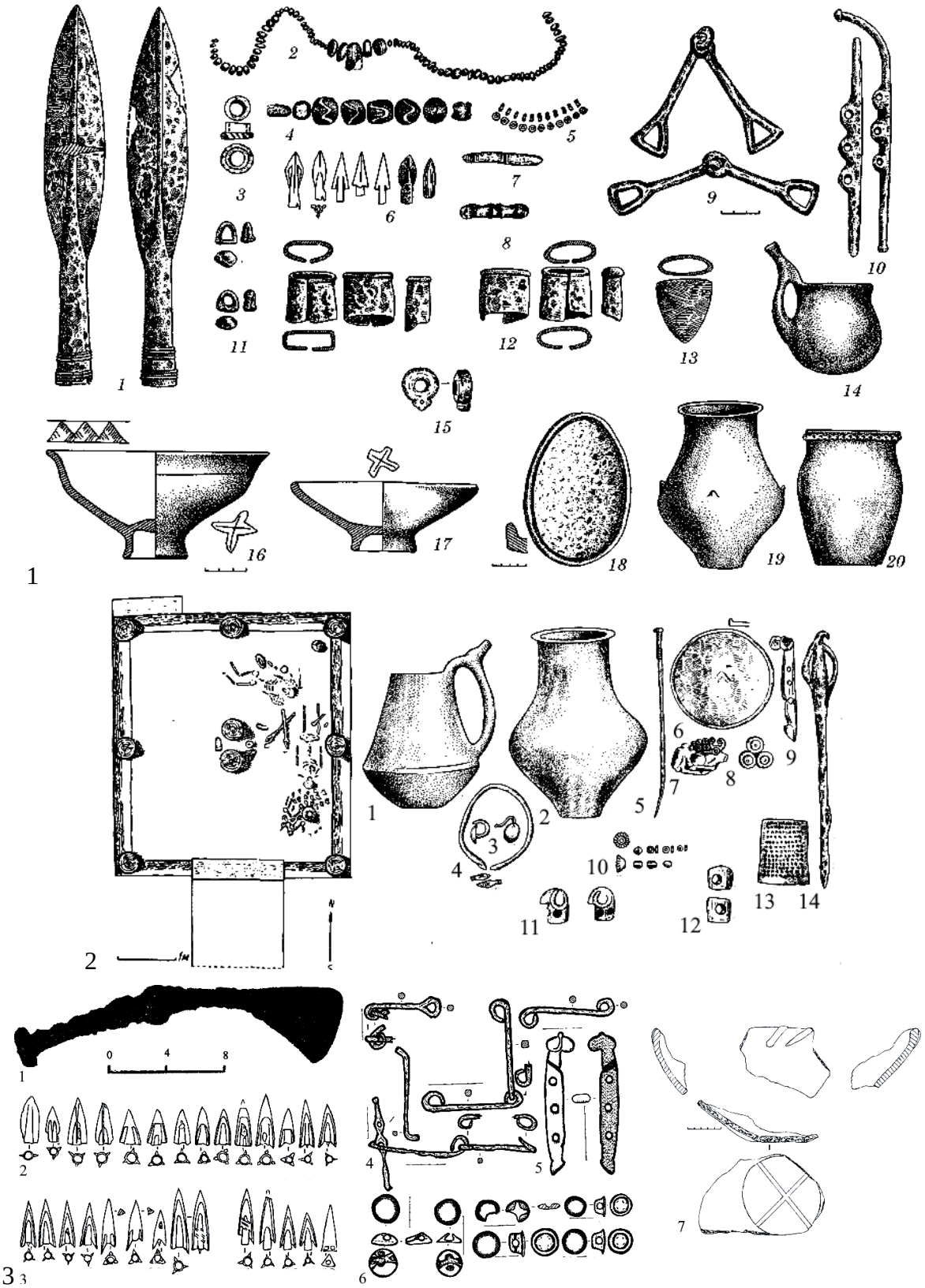

Tabl. CXXXIX. Žuravka. Wybór przedmiotów inwentarza z kurhanów nr 406 (1), 407 (2) i 448 (3) oraz konstrukcja grobowa z kurhanu nr 407.

1.1, 9-12, 2.14, 3.1, 4 – żelazo; 1.2, 4-5, 2.10 – bursztyn, serdolik, pasta szklana; 1.3, 7, 15, 2.9, 12, 3.5-6 – kość; 1.6, 13, 2.3-6, 11, 13, 3.2-3 – brąz; 1.8 – brąz, złoto; 1.14-17, 19-20, 2.1-2 3.7 – glina; 1.18 – kamień; 2.7-8 – złoto

(wg V.A. Il'inskaâ 1975; O.D. Mogilov, S.V. Dídenko 2009)